

Sözlük Dizisi

OSMANLI
TARİH DEYİMLERİ VE TERİMLERİ
SÖZLÜĞÜ

I

Mehmet Zeki Pakalın

MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞI YAYINLARI : 2505
BİLİM ve KÜLTÜR ESERLERİ DİZİSİ : 646
Sözlük Dizisi : 2

Kitabın adı
OSMANLI TARİH DEYİMLERİ VE
TERİMLERİ SÖZLÜĞÜ I

Yayın Kodu
93.34.Y.0002.1104
ISBN 975.11.0730.X (Tk.No.)
ISBN 975.11.0731.8 (1.Cilt)

Baskı yılı
1993

Baskı adedi
20.000

Dizgi, baskı, cilt
MİLLÎ EĞİTİM BASİMEVİ

Sözlük Dizisi

OSMANLI TARİH DEYİMLERİ VE TERİMLERİ SÖZLÜĞÜ I

Mehmet Zeki Pakalın

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	68931
Tas. No:	956.0703 PAK.O

Yayımlar Dairesi Başkanlığı'nın 14.10.1991 tarih ve 9411 sayılı yazıları ile 20.000 adet basılması uygun görülmüş, Yayımlar Dairesi Başkanlığı'nın 27.10.1992 tarih ve 8996 sayılı yazıları ile dördüncü defa birinci parti olarak 10.000 adet basılmıştır.

İSTANBUL, 1993

ÖNSÖZ

Memleketin her tarafında okuyup yazmak için gösterilen büyük şevk ve gayreti sevinçle karşılarken onun yayımını ve gelişmesini temin eden alet kitaplarının hazırlanıp yayımlanması, bunun geçici bir heves olmadığını göstermek itibarıyla ayrıca memnuniyeti mucip bir keyfiyettir.

Alet kitaplarının başında lûgatlerin ve ansiklopedilerin geldiğini kayıt ve işarete lüzum yoktur. Bunların bir kısmı yaşıyan kelimeleri, bir kısmı da tarihe mal olmuş bulunan tâbir ve ıstılahları açıklarlar. Yaşıyanları öğrenmek, eskilerin hâfızalarında ve kitaplardakileri öğrenmekten kolaydır. Çünkü yaşıyanlarla her gün karşı karşıya geliriz, ötekilerle ise ancak eski kitapları okurken, yahut geçmişe ait bir şeyi dinlerken karşılaşırız. Bu sebeple ikinciler birincilere nazaran güçtür.

Tarihle uğraşanların, hususiyle yeni neslin, bu yüzden uğradığı müşkülâtı hemen her gün karşılaştığım vakalar, şüpheyi mahal kalmıyacak surette ispat ettiği için yürüdükleri sarp yolları, hiç olmazsa bir mum ışığı ile, aydınlatmağı düşündüm. İşte on sene çalışarak meydana getirdiğim bu eser o makasadı güdüyor.

Eserim, dediğim gibi, uzun bir emeğin mahsulü olmakla beraber, daima muterif olduğum aczimi düşünerek ve ilk defa ortaya atılmış yepyeni bir fikir mahsulü olduğunu da ilâve ederek birçok eksiklik ve yanlışlıkların bulunduğunu kayıt ve işarete lüzum bile görmüyorum. Bunları düzeltmek lûtfunda bulunacaklara şimdiden teşekkür ederim.

Basılması büyük bir masrafa ihtiyaç gösteren kitabımı Bakanlık hesabına tabettirmek lûtfunda bulunan Millî Eğitim Bakanlığına ve onun başına geçtiği günden beri faydalı eserlerin yayımını temin eden sayın Hasan-Âli Yücel'e derin minnet ve şükranlarımı sunarım.

M. Zeki Pakalın

A

ABA (عابا) [San., Sof.] Dervişlerle aşağı tabakadaki ilmiye mensuplarının ve medrese talebesinin giydikleri palto nev'inden bir elbisenin adı idi.

«Kamus» ta «Abae» ve «Abaye» suretinde yazılan bu kelime için şu izahat vardır: «Türkiye'de aba tâbir olunan ipten mensuc kaba kisveye denir. Rustayı (köylü) makulesi giyip ve döşenirler.»

«Kamus-u Türki» de şöyle deniliyor: «1) Yünden mamul mâruf kaba kumaş. 2) Bu kumaştan mamul üstlük ruba, hırka. Abadan mamul: aba potur; aba terlik.»

Ahmet Vefik Paşa «Lehçei Osmani» de (Aba) kelimesini «aba ve abaye mânasına yünden kalın kumaşlı şayak. Andan yapılmış cüppe ve kukulete, maşlah ve dikişli libade. Aba çakşır, aba potur, aba kalçın terlik. Aydın abası kısa salta. Balıkesir abası daha uzuncası, Bağdat abası kalınca sof. Abayı yakmak, meftun, sersem olmak. Abacı; abadan eşya satan esnaf. Abalu, âciz, fakir, vur abaluya. Abayı, atın kalın çulu.» suretinde izah ediyor.

Lûgatlerin bu mânasına ve hattâ bugünkü istimal tarzına göre aba, fukara giyeceği olmak üzere kaba ve kalın olarak yünden dokunan kumaş demek olduğu gibi, yakın vakitlere kadar giyilen ve aba denilen kalın yün kumaştan yapılan üst elbisesi demektir. İslimiye'nin, Balıkesir'in ve Feshane'nin abaları revaçlı idi. Alekser devetüyyü, nadiren kurşuni renkte olurdu.

Lâkaydane hayat geçirenler «bir abam var atarım, nerde olsa yatarım» derlerdi.

«Abayı yaktı Fatmacığın bezine», «Abacı kebeci, ya sen neci?», «Aba vakti aba alan, yaba vakti yaba alan aldanmamıştır» darbimeselleri de vardır.

«Tahir-ül-Mevlevi» nin verdiği malûmata göre dervişlerin abadan kisve giymeleri eskidir. Âdeta Peygamber devrinden başlar. Çünkü o zamanlarda zaruret içinde bulunanlar aba giyerlerdi. Medine'nin (Gavali) tarafında oturan köylülerin yünden elbise giydikleri cihetle namaza

geldikleri vakit üstleri başları koktuğu, Peygamber'in de onlara «guslederek bugün için temizlenmiş olsanız» buyurduğu «Buhari» ve «Sahihi Müslim» gibi en doğru hadis kitaplarında Ayşe rivayeti olarak yazılıdır. Sahabe ve tâbiin devirlerindeki züht ve takva erbabı da böyle yaparlardı. Nitekim hicretin ikinci (Milâdın 9 uncu) asrında böyle zâhit ve müttaki olanlara (sofi) denilmiş, bu kelimenin Yunanca «sofist» ten alındığı söylenilmekle beraber sofilerin sof, yani yünden aba elbise giymeleri de o lâkabi almalarına sebep gösterilmiştir.

Mevlâna; fakrû fenayı ihtiyar eylemiş ve abalara, kebelere bürünmüş büyük adamlar hakkında «Mesnevi» nin mukaddemesinde (El-mülûk taht - el - etmar) tâbirini kullanmıştır ki «eski püskü içinde mânevi padişahlar» demektir. «Etmar» «tımır» ın cem'idir. «Kamus» un beyanına göre «köhne aba ve kilim ve ihram makulesidir.»

Aba giyen dervişlere (abapuş) denilirdi. «Kamus-u Türki» de «abapuş» için «aba giyen, abadan hırka giyen derviş» izahatı vardır.

Aba giyenlerde riya şaibesi bulunmak ihtimaline binaen târize uğrıyanlar vardı. Şairler bile bundan kendilerini alamamışlardır. (Naili-i Kadim) in:

Rûh yok savmaanın pîr - i aba-puşunda
Hâl var meykedenin rind-i kadeh-nuşunda

matlaında olduğu gibi.

Sofiyeden daima aba giymeyi itiyadedenler olduğu misillü kıymetli elbise giyip de «abada aradığımızı kabada bulduk» diyenler de vardı.

Sofiyenin aba giymeleri bir sünnete ittiba etmiş olmak için olması da muhtemeldir. Çünkü Hazreti Peygamber; yünden tepme keçeden elbise giydiği gibi «mirt» tâbir edilen ve yine yünden ve aba cinsinden olan uzun ve geniş bir ihrama bürünmüş, hattâ onun altına (Hasan, Hüseyin, Fatime ve Ali) yi de almak suretiyle iltifat buyurmuştu. Bu iltifata mazhar olanlara (Al - i Aba) denilmiştir.

«Kamus-u Türki» de (Âl-i Aba) için şu izahat vardır: «Ehl-i beyti Cenabı Nebvi ki cümlesini mübarek abalarıyla sarmış olduklarından bu isim kalmıştır.»

İraniler; bu dört zata Cenabı Peygamberi de ilâve ederek (Pençten) derler. Bayraklarından bazılarının alemleri olmak üzere taktıkları el şeklindeki beş parmak ile de bunu ima ederler.

Âl-i Aba; bütün Müslümanlarca tâzim ve tebeil olunur. Bu hususta Sünnilik ve Şiîliğin methali yoktur. Müslüman Türk şairleri:

*Bağışla Hazreti Zehra ile sıptına Muhtarı
Der-i âl-i abaya dahlim Ya Resulallah
ve:*

*Pençe-i âl-i aba hakkıyçün ey şir-i Huda
Kıl nüvaziş dest-i eltafin ile bu çakeri*
gibi beyitleri söylemişler ve bunlara karşı olan hürmetlerini izhar etmişlerdir.

Muallim Naci aşağıdaki acayip beytinde aba kelimesini kullanmıştır:

*Bunca dem paşide oldun ben gibi bir âteşe
Ey aba peşmi semendersin ki suzân olmadın*

ABA (آبا) [San.] — Padişahın firaşına (yatak) girmek saadetine uğrarak gebe kalan ikbal'in doğurma zamanı yaklaşıncı tahsis olunan dairede hizmetine bakmak üzere verilen becerikli, yaşlıca kalfa hakkında, doğan şehzade tarafından kullanılan bir tâbirdir. Çocuk büyüdükten sonra ikbal'in başkalfası makamında olan bu kalfaya «abam» derdi.

ÂBADÎ (آبادی) [San.] Eskiden kullanılan kâğıtlardan birinin adı idi. «Hint âbadisi» de denilirdi. (Hindistan) ın (Devlet - Âbad) şehrinde yapıldığı için bu ismi almıştı. Aynı kâğıt (Buhara) da da imal olunurdu.

Reşat ve Ali Nazima Beyler tarafından tertibedilmiş olan «Mükemmel Osmanlı Lûgati» nde bu kelime «İpekten mamul bir nevi yazı kâğıdı», «Lehçei Osmani» de de «Devlet - Âbad dedikleri Hint kâğıdı, terme Hanbalık» suretinde tarif olunmaktadır. Yine Vefik Paşa «Hanbalık» için de şu izahatı veriyor:

«Hanbalık kâğıdı Çin'in âlâ âbadisi». «Kamus-u Türki» de şöyle izah olunmuştur: «Hind'in Devlet - Âbad şehrinde imal olunan bir nevi âlâ yazı kâğıdı (Devlet - Âbad'ten mahaffettir.)»

Necip Asım ve Hasan Tahsin Beyler tarafından hazırlanıp bir kısmı basılmış olan «Lûgat - i İlmiye ve Fenniye» de şöyle deniliyor:

«Âbadî kâğıt; sarıca renkli, güzel ve mücellâ bir nevi yazı kâğıdıdır. İran, Hint ve Çin'den gelir. Hint'ten geleni en makbulüdür. Hanbalık Çin'in âlâ âbadisidir. Âbadî mushaf ve mürakkaatta kullanılır.»

Muallim Cevdetin «Sözlük» ünde «Bir nevi kâğıt. Hint Âbadisi. Avrupalılar bu kâğıdın vaktiyle taklidini çıkarmışlardı (Frenk âbadisi). Türklerde resmî ve mühim (biti) ler bu kâğıda yazılırdı. Hattatlar yanında değeri çoktur. Mürakkaat dergilerinde örnekleri boldur. Sade ve renkli olur» izahatı vardır.

Bu kâğıt dut ağacı elyafından yapılırdı.

Ham kâğıt terbiye edilmek üzere birtakım ameliyelere tâbi tutulmadan evvel istenilen renge boyanırdı. Boyanan renkler ekseriya sarı, şeker renk, pembe idi. Boyamak için daima nebatî boya kullanılırdı. Al bakkam, zerdali yaprağı, çay vesaire o neviden şeylerdi.

Terbiyenin ilk devresini aharlama teşkil ediyordu.

Pek dayanıklı olduğundan «Hatai» gibi bu kâğıt da en mutena eserler için tercihan kullanılırdı.

Avrupalılar bu kâğıdın taklidini yapmışlardı. Ona «Frenk âbadisi» denilirdi.

(Ali) nin «M-nakıb - i Hünerveran» adlı eserindeki kaydından anlaşıldığına göre (sayfa 11) hicrî 11 inci (milâdî 17 nci) asır iptidalarında şu kâğıtlar kullanılıyordu: Âbadî, Dımışki, Hatai, Âdilşahi, harirî, Semerkandî, sultani Semerkandî, Hindî, Nizamşahi, Kasım Beygî, Hariri Hindî, livayi, Tebrizî, muhayyer.

(Mehmet Ali Kâğıtçı) nın beyanına göre (Kâğıtçılık tarihçesi S. 213) Muallim Cevdet'in Topkapı Sarayında yaptığı tetkiklere nazaran 910 (1504) tarihlerinde İstanbul'da Hindî, Semerkandî ve nakkaş kâğıtları meşhurdur. 1051 (1641) senesinde İstanbul'a şu kâğıtlar geliyordu: Hintkârî kâğıt, buyrultu için orta battal kâğıt, zarflık kâğıt, telhis kâğıdı, Ali kurna kâğıdı.

Son zamanlarda ölen kâğıtçı Saffet Efendinin doktor (Süheyl Ünver) de mevcut satış defterinde aşağıdaki kâğıt isimlerine tesadüf olunmuştur: yaldızlı İngiliz, Ali kurna, ceylân kâğıdı, ministre, takrirlik, çifte takrirlik, inee süfera, mavi çizgili süfera, ruganlı av kâğıt, Felemenk ruganlisi, ruganlı fıstık, frenk parlağı, boyalı Felemenk, okkalık, Ali kurna boyalı, damgalı fıstıki, yeşil çifte aharlı, mushaflik yeşil, mühreli Ali kurna, name kâğıdı, şeker renk, Venedik aharlı, elvan çifte, cüzlük, tahrirat elvar, eseri cedit, şeker renk battal, Venedik şeker renk battal, mavi çizgili İstanbul, eski Venedik gülkurusu, aharlı fıstıki, iki yüzlü fıstıki, çengâr battal, eseri cedit battal, mühreli battal, sarı rengli battal, kıyma battal, aharlı beyaz, çifte Bosna, parşömen Edirne, Hint âbadî, Buhara, kalın parşömen, ince parşömen, sarı aharlı.

İyi bir hattat ve değerli bir şair olan Suut Bey edebî tâbirler hakkında hazırlamakta olduğu eserinden bu tâbire dair olarak aşağıdaki kıymetli malûmatı lûtfetmiştir:

«Âbadî; Acemce mensup isim. Eskiden yapılıp bir nevi yazı kâğıdıdır. Kadimen Hindistan'ın (Devlet - Âbad) şehrinde imal olunurdu. Hüsnü hat erbabı indinde pek makbuldür. (Ahar) denilen nişasta, şap ve yumurtadan mürekkep cilâ sürülerek badehu (mühre) denilen büyücek bir billûr parçası ile delk ve temas ettirmek suretiyle parlatılarak mühim kitaplarla evrakın yazılmasında kullanılırdı. Eslâfın eserlerinin en mühimleri bu kâğıtlara yazılmış bulunmaktadır. Beş altı yüz seneliği görülmekte olmasına nazaran çok dayanıklı bir kâğıt olduğu anlaşılr.

«Vaktiyle hututu mütenevvia müntesiplerindendim. On beş yirmi sene evveline gelinceye kadar bu kâğıtların tektük bulunabilen bir sayfasına kırk elli kuruş vererek aldığım çok vâkidir.

«Evvelleri bu kâğıtlarla teferruatından olan yazı edevatı ve yerli siyah mürekkep Beyazıt'ta elyevm Üniversite aksamından bulunan eski maliye karşısında sıra ile mevcut mücellit ve müzehhip dükkânlarında satılırdı. Bu esnaf halen munderis olmuştur. Bunların sonuncusu olan mücellit ve kâğıtçı Saffet Efendinin hicrî 1344 (milâdî 1925) senesinde füc'eten irtihal etmesiyle bu bahis sona erdi.»

*Kesretinden âksadeyle gelen cananenin
Bir tabak âbadid r sahrayı kâğıthanenin
Sabit*

ÂBA - İ FELEK (آبا، فلك) [Ed., Ast.] Kudemanın nücuma dair ıstılahatından bulunan Nüh âba, Âba - i ulviye, Ümmehat - ı süfliye tâbirleri kabîlinden bir tâbirdir. Farişî kaidesiyle izafi terkiptir. Lûgat mânası «Felek babaları»dır.

Sabit ve seyyar yıldızların bu âleme âlâkaları ve hâdisata tesirleri zannı kudemaca bir kanaat teşkil etmiş ve eski tıp kitaplarında da birçok hastalıkların ecrâm tesiriyle zuhur ettiğine dair uzun uzadıya bahisler yazılmıştır.

Naima ve Raşit gibi tarihlerde bile nücum ilmine ve müneccimlerin keşiflerine dair ciddi lisanla yazılmış birçok bahisler vardır.

Eski divanlarda nücuma mûtaallik birçok nükteler, mazmunlar görülür. Ezeümle mealî «Yıldızımın mahiyetini hiçbir müneccim anlayamadı. Yarabbi! Acaba günleri doğuran anadan hangi talih ile doğmuşum?» olan (Saib-i Tebrizî) nin şu:

*Kevekb-i baht-ı mera hiç müneccim neşinahat
Yareb! Ez maderi kıyî beçi talî zadem*
beyti o kabildendir.

*Şeb-i yeldayı müneccimle muvakkit ne bilir
Müptelâyi gama sor kim geceler kaç saat*
Nef'i

*Yıldız arayıp gökte nice turfa müneccim
Gaylet ile görmez kuyuyu rehğüzerinde*
Ziya Paşa

ÂBANÎ (آبانی) [San.] Zemini beyaz, dalları safran renginde kasnak işlemeli bir nevi kumaşın adıydı.

«Kamus-u Türki» de şöyle izah olunmuştur: «İpekten sarımtırak dallarla bir nevi kumaş ki sarık vesairede kullanılır: Bursa âbanisi = a. Bu kumaştan mamul: âbani sarık.»

«Lehçe-i Osmani» de «Aslı malûm olmadı. Ağabani, ak banu, zemini beyaz, dalları safrani ipek kumaş, Bursa âbanisi renklisi» izahatı verilmiştir.

(Emrullah Efendi) nin reisliği altında yazılmaya başlanıp yalnız bir cildi neşredilebilmiş olan «Yeni Muhit-ül-Maariî» te de şöyle tarif olunmuştur: «Bir türlü beyaz bez ki ipekten nescedilir ve zeminine safrani dallar işlenir. Âbani sarık; âbani yorgan. Hint âbanisi.»

Aslının «ağabani» olması ihtimali bulunduğu söylenen Nurettin Rüştü Büngül (Eski Eserler Ansiklopedisi s. 9) şu izahatı da veriyor: «Açık sarı renk kumaş üzerine koyu sarı renkli ipekle işleme bir nevi kumaştır. İyisi Hindistan'da, Halep'te, Bağdat'ta, hattâ İstanbul'da, Bursa'da da yapılmıştır. Bundan perdeler, bohçalar, yorgan yüzleri vardır. Şapka inkılâbından evvel Anadolu tüccarları, Halepli gibi, başlarına sarık sararlardı.»

*Sarığı saltanatı boş kafasında yaşatır
Ağam âbani sarıkla ağabani görünür.*

Yeniçeri ocağının kaldırılması üzerine eski kıyafetlerin de men'ine teşebbüs ve kavuk yerine «şal» sarılması emrolundu. Bu tembih üzerine ulemeden bazılarının dairelerindeki ağaların başlarına Lâhuri şallar sardırarak tekelüflü şalvar, salta ve tozluk giydirmek suretiyle büyük masrafları icabettiren sefihane hareketlerde bulunmaları hoş görülmiyerek onları bu hareketleri meni ve vakt-ü hal nazarı dikkate alınarak âdi elbise ile başlarına Ahmediye ve âbani gibi şeyler sarmaları emrolundugunu Vakanüvis Lütî Efendi hicrî 1243 (milâdî 1827) vekayii sırasında yazıyor.

Âbaniden sarık, yorgan yüzü, bohça, kundağı yapıldığı gibi kadın elbisesi ve erkek min-tanı da yapılırdı.

Hindistan'da dokunmuş olanları nefis ve makbuldür. Bir zamanlar Bursa'da taklitlerini dokurlardı.

ABANOZ (آبانوز) [San.] Hindistan, Madagaskar, Moris Adaları, Japonya ve Habeş'te yetişen gayet kuvvetli, sert ve pek güzel cilâ kabul eden ağacın adıdır. Vaktiyle bugün antika sayılan tespih, kutu, kalemdan, nalın, baston, ok ve emsali şeyler yapıldı. İslâmın kıymetli âbidelerini teşkil eden cami ve türbelerin kapı ve dolapları abanozdan yapılmıştır.

«Kamus-u Türki» de bu kelime için: «(Fa. «Abnus» tan) asıl Hint'ten çıkan pek sert ve siyah bir ağaç. Siyahlık ve sertlikten dahi kinaye olur: Abanoz kesilmek. = S. abanozdan mamul: abanoz ok» izahatı vardır.

Farsça olan bu kelime için «Bürhan-ı Kâatı» da (c.1, s. 63) şu tafsîlât vardır: «Abnus; hâkpus vezninde meşhur şecerdir. Hindistan'a mahsustur. Gayetle siyah olur. Arabide ve Türki'de dahi abnus derler. Âmme tahrif edip «abanoz» derler. Ateşte ud gibi rayihası çıkar. Su ile meshukunu iktihal-i şebkür illetini müzeyyildir. İlleti mezbureye Türki'de tavukkarası tâbir ederler. Müptelâ olan gündüz görür, gece görmez. Tenavülü mesanede olan taşları müft ve muhriştir. Bir nevi balık ismidir ki eti gayetle leziz olur.»

Abanozun esmer, kırmızımtırak, yeşilimsi, siyah damarlı, ebrulü, sarımtırak, yeşil olanları varsa da en makbulü siyah olanıdır. Sanatta, taşlar içinde mermer ne ise ağaçlar içinde de abanoz odur. Mermer ekseriya sanathı taş işlerinde kullanıldığı gibi abanoz da o türlü ağaç işlerinde kullanılır.

Manastırlı Rifat Bey «Kamus-ül-Bedayi» de (Malûmat No. 31-32, s. 694) «Elvan döşeme ve tavan ve kapı ve pencere ve dolap ve emsali ince marangozlukla inşa ettirilen zikıymet şeylerde istimal edilerek âli tezyinatın madut» olduğunu yazıyor ve sahteleri bulunduğunu da kaydederek şu izahatı ilâve ediyor:

«Bunlardan başka abanoz namını almış birtakım ağaçlar vardır ki en meşhurları Alp dağlarının pınarlarından yapıp «sahte abanoz» denilen ve yabani erikten yapılarak «şark abanozu» tesmiye olunan ağaçlardır ki kıymeti halis abanozdan dundur.»

«Yeni Muhit-ül-Maarif» in uzun tafsîlâtı arasında sahtesi hakkında şu izahat mevcuttur:

«Abanozun taklitleri de vardır. Üvez ağacı, sınt ağacı, bir nevi armut ağacı, bakkam ağacı gibi haşepeleri sert ve ağır olan ağaçlar sanat ile siyaha boyanarak abanoz yerine ticarete

sevk edilir. Bunlar boyama abanozlardır. Mamefih sahih abanozu taklidinden fark etmek o kadar güç değildir. Yalancı abanoza ne kadar cilâ ve brik verilirse sahte olan rengi erbabinca derhal fark edilir.»

«Ebüzziya Lûgati» nde şu izahat vardır: «Abnus lâfzını Avrupa erbab-ı lûgati Elinos lisanına mal etmişlerdir. Halbuki bu kelime Fariş ve aslı (duraht-ı abnus) olarak vasfiyetten alemiyete naklolunmuş sıfatı maalmey-suftur. Siyah sert ağaçların ismidir. Abnus meşe envaindan olan sert ağaçların uzun müddet suda kalmasıyla hâsıl olur. Bu asıl abanozdur. Bir de tabii sert ve siyah ağaç vardır ki levin ve salâbetinden abanoza müşabih oluşu sebebi tesmiyedir. Hattâ tabakâtül-arz ilminde kırsı arzın tabakata taksiminde arazi-i maiyeden devri fahmiye mensubolduğu gösteriliyor ki bir ağacın müddeti medide su ve tazyik altında bulunuşu bu keyfiyete münce olur.»

Direkierarasında merhum Ali Rıza Efendinin abanozdan yaptığı fitilli enfiye kutularının pek sanatkârane olduğunu yazan mütehasıs Nurettin Rüştü Büngül (Eski Eserler Ansiklopedisi, s. 9) abanoz mamulâtının o zamanki değerleri hakkında da şu malûmatı veriyor:

«Büyük bir konsol yüz lira; bir masa otuz lira, ufak tefek kutu vesaire gibi şeyler de üçer beger liraya satılmaktadır. Nadiren zuhur eden derviş müttekâlarından da otuz ve hattâ elli liraya kadar edenleri görülmüştür.»

Abanoz, eski edebiyatta (abenus) suretinde kullanılırdı.

Mâjen ger senk-diller gönlün olursa acep olmaz
Onun tek abenus ok lâığı pulâd-peykândır
Fuzuli

ABAŞO (آباشو) [Bah.] (İtalyanca aslı Abasso.)

Alt ve alttaki makamında kullanılır bir tâbirdir. Yelkenlerin alt kenarlarına bu ad verilir.

Abaşo kelimesi bazı kelimelerin önüne de getirilir. Meselâ çifte gabyalı gemilerde alt taraftaki gabya yelkene (abaşo gabya) denir. Bazan bu tâbirin yerine muharref olarak (altabaşo) dahi kullanılır.

«Yeni Muhit-ül-Maarif» te şöyle deniliyor: «Abaşo kelimesi alt, aşağı mânasını ifade ettiğine göre (altabaşo) tâbiri, biri Türkçe, diğeri İtalyanca iki kelimeden yapılmış bir terkip olmak gerektir. Yahut Türkçe (altbaş) terkibinden (abaşo) kelimesine yaklaştırılarak İtalyancalaştırılmış bir tâbir olmalıdır. Nitekim (altabaşo yakası) yelkenin alt kenarına itlak

olunduğuna nazaran (altbaş yakası) mefhumunu ifade eder.

ABAZA KESİMİ (آبازا كسیمی) [Kıy.] Giyim hususunda Abaza tavrına, modasına verilen isimdi. Güzel ve yakışıklı bir adam olan Abaza Mehmet Paşa (ölümü 1634, H. 1044) kesim ve takım itibariyle zamanında yenilik göstermiş ve onunla da şöret bulmuştur. Bu itibarla Abaza yalnız askerî ve siyasi cephede değil, içtimai sahada da tesir yapmış bir simadır.

Zamanın padişahı Dördüncü Murat bile Abaza tarzındaki giyimi beğenir, hattâ taklit dahi eylerdi. Bir aralık araları çok iyi olan Hünkâr Vezirin aynı abadan çepken giydikleri ve aynı şekilde sarık sardıkları görülmüyordu. Padişahın bu meyli de o tarzın halk arasında şöret bulmasına sebeb olmuştu.

Fetva Emni Şehzade Efendi bu hususu şu suretle kaydetmektedir: «Abaza Paşa güzel bir adam olup libas ve kisve ve destarda lâtif ihtiraları olmakla kendini ve ağalarını pehlivanvari tezyin etmeye maildi. Abazadan sonra Abaza kesimi kaftan, Abazalı kavuk, Abaza tarzı raht, kılıç halk arasında mütedavil olarak nice yıl devam etmiş, badehu metruk ve mensi olmuştur.»

ABDAL (آبدال) (Sof.) Evliya zümresinden halkın mesalihinde tasarruf için mânevi izne mazhar olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir: Kara Abdal, Deniz Abdal. Abdalın lûgat mânası; dünyadan habersiz, safderun, ahiktir. «Kamus-u Türki» de (Ar. «bedl» cem'i olan «abdal» dan), 1) Ahmak ve safderun, 2) bir şeye akıl yormaz kalendermeşrep ve derviş adam, suretinde tarif olunmuştur.

«Musavver Dairet-ül-Maarif» te şu izahat vardır:

«(Türkçe sıfat, lisanîyat) Budala, ahmak, bönş Tasavvuf; alâiki kevnîyeden azade adamş Sufi; kalendermeşrep: (darbimesel: abdal tekkede, hacı Mekke'de.) Bu kelimeyi Arapça ebdal kelimesiyle karıştırmamalıdır.»

Abdal kelimesi aslen Türkçe değildir. Arapça «ebdal» den bozmadır. Ebdal; Arapça da halkın mesalihinde tasarrufa mezun evliyaullah zümresinden olan bir cemaate itlak edilir. Türkçede ab al müfret olarak o cemaate mensub olan zata denmiştir. B. itibarla (Kara Abdal) karada, (Deniz Abdal) da denizde bazı tasarrufa ezun olan veliler demek olur.

Sonraları «abdal» kelimesi Türkçede asıl mânasından galat olarak temsilen evvelâ evliya geçinen mukallitlere, kalender ve dervişlere, miskin ve fakirlere de tamim ve tevsi edilmiş-

tir. Saniyen; kalendermeşrep, dervişnihat olanlar, maişet umuruna aldırmaıklarından onlara kıyasen iş bilmiyen, kâra aklı ermiyen adamlara da «abdal» denmiş ve bunun lâzımı olarak idraki zayıf ve düşüncesi iptidai kimselere de isim ve sıfat o muştur. İşini bilmiyenlere, kalender geçinenlere fakrın mülâzemet eylemesi de pek tabii olduğundan fakir kimselere, dilencilere de «abdal» tâbir olunur.

Türkçeye Arapçadan muharref olarak giren «abdal» kelimesi mânaca birkaç safha geçirmiştir. Bugünkü halde kelimeye galipolan mâna ve temeyyüz eden cihet zihinsizlik ve zihin kısıllığıdır.

(«Ebda» maddesine müracaat.)

ABDALLAR (آبدالار) [Sof.] Abdalan dahi denir. Her ikisi «ebdal» in cem'i'dir. Osmanlıların ilk devirlerinde Anadolu'da şayidi. İran'da derviş mânasına kullanılan «abdal» kelimesi milâdi on altıncı asırda bu mânada istimal olunuyordu. «Kalenderler», ve «ışık» tâbiri de aynı mânayı ifade ediyordu. Tasavvufta «Kırklar» veya «Yediler» e derler. Sofiye; âlemi mânen idare eden üç yüz «Resûlullah» kabul ederler. Bunların kırkına «abdal», yedisine «büdelâ», dördüne «evtad», üçüne «nükaba», birine «kutup» veya «gava» denilir.

Abdallık bir tarikattı. Abdal Musa, Kaygusuz Abdal gibi şahsiyetler hep bu tarikata mensuptur. Bu tarikat hakkında henüz ciddî bir tetkik neşrolunmamıştır.

Prf. Köprülü Zade Fuat; Abdallığı «Babalilik» in bir şubesi olarak gösteriyor. «Rumuz-ül-künuf» ta: «Pirleri büdelâdan olur, salâta müdâvemet etmezler, eğer meşayih evradı bunlarda olsa bu din içinde Mesih bunlardan kavi olmazdı. Zira bunlarda olan terk ve tecrit, vecit ve kanaat ve teslim ve hakikat ve seha ve hizmet gayrılardan nice meratip fazladır.» deniliyor.

«Nurülhuda limen-i ihteda» adlı eserde de aynı şeylere tesadüf olunur. Umumi olarak tarikat müntesiplerince de «abdallar» denilir.

ABDESTLİK (آبدستلىك) [San.] Bedeni dar ve kısa bir nevi cüppeye verilen addır.

«Kamus-u Türki» de «abdest alırken giyilen bir nevi kısa cüppe» izahatı verilen bu tâbir için «Lûgat-i İlmiye ve Fenniye» de «Aydın ve Hüdavendigar vilâyetlerinde bulunan zeybekler iktisa ederler.» denilmektedir.

[Kıy.] Kolayca abdest almağa mahsus kolları dirseğe kadar olan cüppenin adı idi.

ABI HAYAT (آب حیات) [Ede., Mit., Sof.] Ebedî bir hayat verdiği zannolunan su demektir.

Farsça su mânasına olan «ab» ile, Arapça dirilik demek olan «hayat»ın birleşmesinden meydana gelen bu tâbir için lûgat kitaplarında şu izahat vardır: «Ledün ilminden kinayedir. Yahut bir sudur ki içene ebedî hayat verir. Gûya Hızır'ın henüz hayatta olması bu sudan içtiği içindir. Ab-ı Hızır, Ab-ı Hayvan, Ab-ı Beka bu suya verilen isimlerdir.»

Mitolojiye dair yazılmış olan eski eserlerde bu mevhum su hakkında tafsilât vardır. Gûya Büyük İskender bu suyu bulmak için dünyanın her tarafını gezmiş, fakat bulamamıştır. Ancak Hızır ve İlyas'a suyu bulmak ve içmek nasib olduğundan kıyamete kadar yaşıyorlar.

Abıhayat fikri yalnız şarklılara mahsus değildir. Orta zamanlarda Avrupa'da da bunun bulunması için teşebbüsler vâki olmuştur. Hatta 1512 senesinde İspanya gemicileri bu hayat membaini Amerika'da aradıkları halde bulamadıklarını yeisle vatandaşlarına bildirmişlerdir.

Nopelya civarındaki (Kanalos) pınarına ilâhelerden (Zenon) un her sene gelerek tazelendiği Yunan hurafelerindendir. Fransa'da (Mekon) civarında dahi evveleri bu türlü hassaya malik bir pınar olduğu keza hikâyetler cümlesindendir.

«Abıhayat» ın müradifi olarak:

Ab-ı Hızır, ab-ı hayvan, ab-ı İskender, ab-ı beka, ab-ı cavidan, ayn-ıl hayvan, ab-ı zindegân, ab-ı Hurşit tâbirleri de kullanılırdı.

Tasavvufta cavidani hayata bais olmak itibariyle hakiki aşka işaret eder.

Edebiyatta lâtif, sâf, muciz sözden kinayedir:

*Haşredek abıhayatı suhanı bakidir
Andırıp zinde kılan nâm-ı Süleyman Hânı
Nef't*

Sâf, berrak suya da bu isim verilir:

*Sandım olmuş ceste bir fevvere-i abıhayat
Öyle gösterdi bana ol kadd-i müstesna seni
Nedim*

*Ben senin abıhayatı lebinin teşnesiyim
Talib-i çeşme-i hayvan isem insan değilim
Yenişehirli Avni*

İstanbul'da Boğaziçinde Sütluçe ile Yuşa Dağı arasında ve Macar Kalesi üstünde, yazın aynı zamanda bir tenezzüh yeri olan, «Abıhayat» adıyla bir su vardır.

AB-İ HAYVAN (آب حیوان) [Ede., Sof.] Ebedî hayat verdiği zannolunan su hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yine u makamda (abıhayat) ve onun müteradifleri olarak gösterilenler istimal olunurdu.

*Hızırın olsun abı hayvan biz sana dilteşneyiz
Ruhi*

Ta avvufda yine abıhayat ve müteradifleri gibi irfandan kinaye olarak kullanılırdı:

*Zikr-i hayr ile anılmak demedir
Var ise feyz-i beka insana
Onu tahsile çalış ömründe
Ab-ı hayvanı bırak hayvana
Tahir-ül - Mevlevi (Tahir Olgun)*

Fatih'teki Atpazarına bir çeşme yaptırıldığı sırada tarih olmak üzere:

*Abı hayvan doludizgin girdi Atpazarına
denilmiştir.*

ÂBIK (آبیک) [Fık.] Efendisinden kaçan köle hakkında kullanılır şer'î bir tâbirdir. «Mükemmel İstilahat-ı Kavanin yahut Malûmat-ı Kanuniye Hulâsası» adlı eserde (müellifi Kale-i Sultaniyeli Türkzade H.H. Ziyaeddin, s.6) «İstilah-ı şer'ide; bilâ kasdin sahibinin, seybinin evine gelmiyen abittir ki bulan, tesadüf eden kimsenin bu abdi ahiz ve hıfzıylemesi icabeder.» suretinde tarif olunuyor.

«Abik» lûgatte korkmak mânasınadır.

ABKEŞ (آبکش) [Sof.] Tekkelerde su çekene verilen addı. Farsça su mânasına olan «ab» ile yine Farsça çekmek mânasına gelen «keşiden» mastarının emri hazırı olan «keş» ten murekkep bir terkiptir. Büyük tekkelerde yalnız bu işle meşgul adam vardı.

Vaktiyle hayır için yılan sebilhanelerden bazılarının içinde birer kuyu da kazdırılır ve bu kuyudan su çekerek sebilhane bardaklarını doldurmak hizmetiyle mükellef olan bir (âbkeş) bulunurdu. Bu vazifeye konulan kimseler için vazife tahsis edildiğine dair evkat defterlerinde kayıtlar vardır.

ABLI (آبل) [Bah.] (İtalyanca) büyük yelkenlerin kuyruğunda olan ipe verilen addır. Bu ip daima elde tutulur, yelken onunla kullanılır.

Merbut olduğu yelkenlere göre isim alır: randa ab'ısı, prova ab'ısı. «Kamus-u Bahri» de ablinın gliamento'dan alınma olduğu yazıldığından sonra şu izahat verilmiştir: «Yarım serenleri sancak ve iskeleye prasye etmek veya ortaya alıp sabit kılmak için cundalarından sancak ve iskele küpeşelerine alınan donanımdır ki birer kamçılı palangadan ibarettir.»

Eserde bokroda ve vele ıstralye ve giz serenlerinin yelkenleri istinye olunduktan sonra serenleri yerlerinde sabit tutan halatların adı olduğu yazılıdır.

Bu kelime şaşırmaq, şaşalamak mânalarına da gelir.

Darbimesel: Ablıyı koyverci.

ABNAME (آبنامہ) [Ed.] Su münasebetiyle yazılan şiir hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça su demek olan «ab» ile, mektup, yazı mânasına gelen yine Farsça «name» den murekkep bir terkiptir.

Yenişehirli Avni Beyin Bahariye Mevlevi-hanesine su isalesi için Sultan Abdülhamid'e arz-ı hal zımında yazdığı:

*Zamandır münşeat-ı kilki etsem sabesu icra
Muvaflık ruzgâr elverdi «Bismillâh mecridha»*
matlâını ihtiva eden manzum ve mensur risale abnamenin pek kıymetli bir örneğini teşkil eder.

ABRİZCİ (آبریزی) [Sof.] Mevlevi tekkele-
rinde aptesane temizleyicilere verilen addı, «ken-nas» da denilirdi.

«Bürhan-ı Kaatı» da «abriz» için şu izahat vardır: «Hâkriz vezninde edephane ve müsterah mânasınadır ki memşa ve ayak yolu tâbir olunur, ve kova ve delv mânasına gelir, ve hamam tasına ve hamam yıkıyacak ve mutfak suyunu dökecek gerdel ve gölek misillü kablara dahi denir.»

«Lûgat-i Ebüzziya» da bunlara ilâveten şu izahat mevcuttur: «Bakır veya topraktan masnu, mâruf kabdır ki abriz muharrefi olarak Türkçe «havruz» denir.»

«Abriz» in buradaki mânası aptesanedir.

ACEM ÇADIRI (آچم چادری) [Sar.] Binişi hümayun vukuunda kullanılan çadırın adıydı. Bu çadır diğer çadırlar gibi Mehterhanede muhafaza olunurdu.

ACEM ÇAPKINLARI (آچم چاپقینلاری) [San.] Kiralık atlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arabaların taammümüne ve hassaten tramvayların inşasına kadar halk şehir dâhilinde, bir yerden bir yere gitmek için sokak ve meydanlarda duran bu hayvanları kiralarlar ve onlarla gidip gelirlerdi. Kiralık atların sürücüleri daha ziyade Acem olduğu için bu ismi almıştı. Müşteri ata biner, sürücü elinde kamçı, arkasında koşardı.

Çapkın; haşarı, sürtük, rezilden başka yörük, koşucu mânalarını da ifade eder. Açık eşkin yürüyüşü olan at hakkında dahi kullanılırdı. Eskiler bunu «çapkun» suretinde yazarlardı:

«İç oğlanlarından birini derhal bir çapkun beygire bindirerek Nemçe balyozundan gelen takriri orduda reis efendiye isal eyledi.»

Naima

ACEMİ AÇA (آچمی آقا) [Sar.] Sarayın harem hizmetinde kullanılan zenci haremağaları (Araplar) ndan bir kısmına verilen unvandı.

Sarayla alınan haremağalarına ilk evvel «en aşağı» adı verilirdi. Bunların bir müddet sonra

mertebeleri terfi edilir, kendilerine «acemi ağa» denilirdi.

«En aşağı» lar, yüksek mertebeli diğer ağalar gibi, kendilerinden bir derece yüksek olan «acemi ağa» lara da hizmet ederlerdi. En aşağılar daimî ve mutlak surette kapı nöbeti bekledikleri halde acemi ağalar sıraları geldikçe nöbet tutarlardı. Şu halde acemi ağaların, en aşağılara nazaran, hem mertebeleri yüksek, hem de istirahatleri bir parça fazla idi.

Acemi ağalar vakti geldikçe ve liyakat gösterdikçe terfi eder, talihî yaver olanlar derece derece yükselerek darüssaade ağalığına kadar çıkarlardı.

ACEMİLİK (آچمیلیک) [Sar.] Sarayın bir kısım yüksek memuriyetlerine tâyin olunanlara, levazım bedeli olarak, verilen muayyen para hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Hazine-i Evrak» ta mevcut bir vesikada [Saray fiş No. 645, tarihi: 22 ca. 1174] bu namla para verilenlerin bir kısmı ile verilen paranın miktarı şu suretle yazılıdır: «Enderun-u hümayunda silâhtar ağa, çukadar ağa ve rikâbdar ağa olanlara iptida olduklarında acemilik namıyla silâhdar ve çukadar ağaların herbirine 11600 ve rikâbdar ağaya 10600 çürük akçe verilmesi mütadolduğundan bu defa tâyin olunan silâhtar, çukadar ve rikâbdar ağalara da olbabda verilmesi.» Diğer bir vesikada da [Saray fiş No. 729, ta : 2 zil. 1162] «Bostaniyan-ı has ocağının kethudalığına yeniden tâyin vukuunda acemilik namıyla tarafı miriden destar, mücevveze ve tirbeha verilegelmekte olduğundan kethuda Mehmet Ağaya da verilmesi» bildirilmektedir.

Birinci vesikadaki «iptida olduklarında» ve ikinci vesikadaki «destar, mücevveze ve tirbeha» izahatı «acemilik» in tâyin olundukları vazifinin icabettirdiği levazımı tedarik için verildiğinde şüphe bırakmıyor. Şu kadar var ki sarayın bir tarihi yazılmadığı ve arşivdeki vesikalar tamamen tasnif edilmediği için bu namla han-ı tarihten itibaren kimlere para verildiğinin ve verilen paranın zamanla değişmiş olup olmadığının tâyinine imkân yoktur.

Bugün dahi, mesleklerinin icabettirdiği esya ve levazımın tedariki için, yeni subaylara, bahriyelilere ve bir kısım memurlara «teçhizat bedeli» adıyla verilen para «acemilik» in bir devamı sayılabilir.

ACEMİ OĞANLAR (آچمی اوغلانلار) [Ask.] Yeniçeri ocağında istihdam edilmek üzere esirlerden, yahut devşirme usulüyle Hristiyanlardan toplanan çocuklara verilen addı.

«Acemi oğlanlar» tâbiri «acemi» ile «oğlan» ın birleşmesinden meydana gelmiştir.

Lügat mânası işe alışkın olmıyan demek olan ve bugün bile bir işe yeni başlayanlar hakkında kullanılan bu tâbir için değerli müdekkik Osman Ergin «Maarif Tarihi» ne yazdığı bir bâşiyede [c. 1: S. 21-22] şu izahatı veriyor:

«Her millet kendi aralarında söylenenden başka bir ad vermiştir. Meselâ Yunanlılar Yunanlı olmıyana *Metek*, Romalılar Romalı olmıyanlara *barbar* dedikleri gibi Araplar da Araptan başka milletlere *Acem* derlerdi. Nitekim İranlılar da Araplara *Tazî* derler.

«Araplar İslâmiyetin başlangıcında şarka doğru ilerledikleri sırada ilk önce İranlılarla karşılaşmış oldukları için *Acem* tâbiri hemen İranlılara tahsis edilmiş oldu. Yoksa lüğatin mânasının şümülü dairesinde İranlılar olduğu gibi o zaman İranlılardan daha şarkta olan Türkler, hattâ başka milletler de vardı.

«Biz, Türkler ise Türkten başkasına *gâd* deriz. *Yad il* yabancı memleket, *yader* yabancı adam demektir. *Yad* yerine *tat* da kullanılır. Bu takdirde *tat el* de, *tat er* de denilir. Hattâ *tatar* tâbiri bundan gelir, derler.

«Hilâfet zamanlarında hutbelerde işitilen «Mevlâ mülûk-ül Arab-i v-el Acem» sözü de bunu gösterir. Halifenin (*Arap olan ve olmıyan milletlerin hükümdarlarının mevlâsı, yani efendisi, en büyüğü olduğu*) mânasını gösteren bu cümlede *Acem* kelimesi tam yerinde kullanılmıştır.

«Araplar bu kelimenin ismi mensubunda *a'cemî* veya *acemî* der ve *a'can*, *acim* suretinde de cemilendirirler.

«Acemî tâbirinde bir yabancılık mefhumu bulunduğu gibi her yabancı kimse yeni geldiği bir muhitin, yeni giriştiği bir işin, yeni başladığı bir sanatın tabiatıyla yabancı olacağından bu kelimenin çerçevesi biraz genişliyerek müptedi, cahil, iş bilmez mânalarına gelmeye başlamıştır.

«İşte yabancı milletlerden esir alınan, yahut yabancı unsurlardan devşirilen kimseler için, millet ve meslek itibarıyla Türk-İslâm unsuruna ve milletine yabancı oldukları için bunlara bu bakımdan *acemî* denilmiştir. *Acemî* tâbirinin mânası zamanla biraz daha genişliyerek bugün bile bir sanata, bir mesleğe, bir işe yeni başlıyana *acemî* denilmekte olduğu gibi asker ocağına yeni gelen, askerî talim ve terbiyeyi henüz öğrenmemiş olan kimselere de *acemî nefer* denilmektedir.

«Türkçede önceleri kelimenin bu son aldığı mânalar *tor* ve *torlak* tâbiriyle ifade edilirdi. *Tor* at, *acemî* at demektir. *Torlak* Kemal Simavna kadısı oğlu Bedreddin isyanında adı geçen

bir şahıstır. *Acemî* kelimesi Osmanlıcaya girdikten sonra bu Türkçe kelimeler şehir ve kasabalarda yazı ve konuşma dilinden çıkarıldı, ancak köylerde halk dilinde kalabildi.»

«Oğul» kelimesinin cem'i olduğu da ileri sürülen *oğlan* tâbiri «Kamus-u Türkî» de şöyle izah olunmuştur: «1) Erkek çocuk, uşak, gulâm, püser. 2) Henüz tüyü gelmemiş genç erkek, delikanlı, şâb. At oğlanı = seyis yamağı, iç oğlanı = vaktiyle hareme girer çıkar, balığ olmamış küçük hizmetçi, kapı oğlanı = kapı çukadarı yamağı, sefaretlerde tercüman muavini. Kız oğlan = bakir kız.»

Acemî oğlanlarından güzellikleri ve zekâlarıyla nazarı dikkati celbedenlerin Yıldırım Beyazıt zamanında «iç oğlanı» sıfatıyla yeni teşekkül etmeğe başlayan saraya alınmaya başlanması Hammer'i (C. 1, S. 273) «menfur hizmette kullanıldıklarını» yazmaya sevk etmiş ve bu vesile ile müverrih tarafından padişahla sadrazam Ali Paşanın şiddetle takbihine de sebebiyetmiştir. Hammer mütercimi Atâ Bey Hammer'in hatasını şöyle düzeltiyor: «Fil'âl oğlan kelimesinde terzîl mânası yoktur. Oğlan delikanlı, yahut delikanlı olmaya karip erkek demektir. Hattâ Almanların bir sınıf hafif süvari askerine verdikleri uhlan unvanı bu kelimeden mehuzdur. Binaenaleyh bu tâbir dolayısıyla pek fazla ileri gitmeye mahal yoktur.»

Acemî oğlanı, Arnavut, Boşnak, Rum, Bulgar ve Ermeni milletlerinden devşirildiği gibi alınan memleketler de bunların sakın bulundukları mahallerdi. İstanbul civarındaki köylerden acemî oğlanı alınmıyan yerler Kartal ile Üsküdar çayırılarına bakarlar, biçerler, ata yedirirler, Bursa ile diğer yerlerden gelen hayvanları muhafaza ederler, icabettikçe kılavuz vazifesini de görürlerdi. Bu sebeple onlar acemî oğlanı vermekten muaf bulunurlardı.

Acemî oğlanları kâmilan Hristiyan idiler. Fakat bu meyanda Bosna halkı, Müslüman oldukları halde, onlardan devşirme usulüyle acemî oğlanı alınır. Bu da kendi arzularıyla vuku bulmuştur. Bosna ve Hersek halkına bu imtiyazı veren Fatih Sultan Mehmet'ti.

Acemî oğlanı, kırk evde bir hesabıyla devşirilirdi. Alınan oğlanların yaşları, bazı kayıtlara göre, 14 ile 18, birtakımlarına nazaran 15 ile 20 arasındaydı.

Sultan Ahmet zamanında ismini yazmıyarak yalnız yeniçeri ocağında bulunanlardan olduğunu söylemekle iktifa eden biri tarafından yazılmış olan çok kıymetli «Esas-ı Nizam-ı Yeniçeri» adlı yazma eserde (*Süleymaniye kütüp-*

hanesinde Esat Efendi'nin kitapları arasında No. 2068) acemî oğlanı teşkilâtının Birinci Murat zamanında başladığı yazılıdır. Meçhul müellif eserinde buna dair şu tafsilatı veriyor: «Acemî oğlanının cem'i ve icadı mukaddema Gelibolu'da Gazi Sultan Murat Hazretlerinin zamanı aliyelerinde vâkı olmuştur. Ol zamanda cemolup bir uğurda iki akça ile Yeniçeri ederlerdi ve hattâ gazaya gönderirlerdi. Bu zikrolunan kanun Sultân Murat Han ve Gazi Süleyman Paşanıdır. Ol zamana değin veçhi mezkûr üzerine olurdu Sonra merhum ve mağfûrûnleh Gazi Murat Han Hazretleri Eflâkı bedahlâk üzerine müteveccih olduklarında Anadolu askeri Lâpseki ve Çardak'tan geçirmek için iki adet at gemisi bünyadettirip gemileri sürmek için lâzım olacak piyade ve azeb cemolunup gemileri sürdürmek lâzım gelirse anlar bir alay dırıntı makulesidir, anlardan hayır gelmez ve hem ikişer akça ulûfe vermek lâzım gelir. Harç ziyade olur, müteayyen kul olmamağıla hizmeti el uciyle ederler ve badessefer vilâyetlerine giderler; gelip giderken yolda ve izde reaya ve berayayı rencide ve remide ederler; bu hizmete kul olsa dediklerinde ol zamanda düsturu âzamileri olan Şahin Paşayı davet edip ve ol zamanda keşf-ü keramati beyennas meşhur olan Şeyh Alâeddin'e götürdü. Ulema ve fudalâdan hazır bulunanlar ile meşveret eyleyip bir uğurdan yeniçeri olmaktan ise birer akça ile mezkûr gemilerin hizmetine tâyin eylediler. Beş on yıl anda hizmet eyledikten sonra badehu emri padişahi ile iki akça ulûfe ile yeniçeri olan ve bunların kâfirden henüz cemolunup dahi Türkçe bilmeden birer akça ile miri gemiler ve tevriye hizmeti ulûfeye yazıldığı için namlarına acemî oğlanı dediler ve bunlar için yeniçeri gibi giymeye bir kisve lâzım olacak Hazreti Aziz ol gece vakia-i şeriflerinde (*rûya*) gördükleri vech üzerine sarı abadan külâh düzdürüp giydirdiler, ve ol gece Azizi mezkûrun elinde mezkûr külâhi diğer padişah-ı âlem hazretleri ve diğer veziri âzam hazretleri gördüler; dahi kisve-i mezkûru acemî oğlanına tâyin eylediler; ve mezkûrların üzerine sekiz nefer acemî oğlanı dahi çorvacısın (*çorbacı*) tâyin eylediler, ve mezkûr çorvacıların üzerine bir ağa tâyin eylediler. Şimdi dahi hâlâ ana Gelibolu ağası derler. Ol çorvacıları ol ağa zapteder. Hükmüne râm olmıyanı arz eder; hakkından gelinir. Yirmi akça ulûfesi vardır. Ölmeyince yeri ahara verilmez ve öldükte yerine Gelibolu'da yayabaşı olan kimesne olur veyahut Dersaadette bir ihtiyar yeniçeri yayabaşına verirler. Ahardan olmak kanun de-

gildir, ve yayabaşların ulûfeleri yirmişer akçadır ve ulûfeleri umumen İslâmbolda çıkar. Ulûfe başında İslâmbol'a nöbetçe bir yayabaşı gelir. Ulûfeleri alır, ve bunlardan bir oğlan kim emri padişahi ile kapı olup kapıya çıkmak lâzımgelirse Gelibolu ağasının tezkeresi olmadan olmaz. Bir odadan bir odaya kalkmak dahi böyledir. Acemî oğlanı arasında Gelibolu'dan kadim ocak yoktur. Evvelen cem'an dört yüz nefer oğlandı. Şimdi yüz nefer miktarı ziyade olmuştur ve bu kanunlar cümle refolmuştur. Eger bedergâh olup andan buraya kalkıp yürüye ve bundan oraya kalkıp durmadan bilâkanun olmaktadır. Hemen Hudayi Mütelâ zabıtlarımıza ve kâtiplerimize insaflar verip beyt-ül-mal-i Müslimîne saiyler eylemek müyesser eyleye. Badehu merhum ve mağfûrûn leh Fatih-i Kostantiniye Sultan Mehmet Han Hazretleri Belde-i Tayyibe Âyeti Şerifine mazhar olan bilâdı (*İstanbul*) fetheylediklerinde asker lâzım olacak Gelibolu'da olan acemî oğlanını bunda dahi üç bin miktarı acemî oğlanı ettirip bunlara otuz bir oda tâyin edip üzerlerine bir ihtiyar yayabaşın olduğu için Gelibolu'da olan ağaya Gelibolu ağası dedikleri gibi buna dahi İstanbul ağası dediler ve günde kırk akça ulûfe tâyin eylediler ve kenduye dahi bir oda tâyin edüp adına bahtı (*İyi okunamadı*) ağa bölüğünde nefer çok olmağın dokuz bölük eylediler ve ikinciden otuzuncuya varınca yirmi dokuz çorlacı tâyin eylediler ve otuz birinciye acemî kâtibî tâyin eylediler. Yayabaşlara on sekizer ve acemî kâtibine dahi on sekiz akça ulûfe tâyin eylediler ve bunlara birer ikişer gemi tâyin eylediler. Üsküdar'dan ve Dilden asker geçirmek için, sonra eski saray bina olunup Sarayı Âmireye odun lâzım olacak anıncün ve Bursa'dan buz getirmek için buz kayıkları tâyin eyleyip herbir çorvacıya birer ve ikişer gemi tâyin eylediler. Kendu neferleriyle kullananlar ve git-tikçe bostan ve sair ocaklar dahi ihya olmaya başlar.

«Acemî oğlanının cem olunup birer uğurdan ikişer akça ile yeniçeri olmak Sultan Murat zamanında ref'olunup birer akça ulûfe ile acemî oğlanı eyledikleri gibi birer akça ile birer uğurdan acemî oğlanı olmak dahi ref'olunup Türk üzerine verilmek dahi Fatih-i Kostantiniye Sultan Mehmet zamanında olmuştur. Olmağa ba-is oldur kim ol zaman kim saadetle İslâmbol'u fetheylediklerinde Eğrikapı kurbünde Tekfur-u Makhurun sarayına konup Ayasofya Camiinin çanların yıkıp minarelerin düzdürüp cuma namazına azimet buyurup geru saraylarına döndüklerinde yeniçeri yoldaşlar padişah hazretleri

sağa sola selâm vericek içlerinden birisi aley-kümselâm Mehmet Başe dedi. Padişah sarayına gelicek ol zamanda düsturu âzamileri olan Mahmut Paşayı davet edüp lâla bu oğlan benim selâmımı aleykümselâm Mehmet Başe deyu almaktan murat nedir, bu nasıl selâm almaktır diyicek Mahmut Paşa bunların kâfirden Müslüman olduklarını ve bunların yanında başe demekten azim tâzim olmadığını bir bir beyan edicek padişahı âlempenah hazretleri etti: lâla, dediğin gerçektir, çak bu denli Türkçe bilmemenin ne âlemi var? Bunları bari cemeyledikten sonra Türk üzerine verüp Türkçe öğrense ve balâya münkadolup badehu ulûfeye yazdırup ve badehu kapuya çıkarsalar dahi seferi zaferesere gönderseler olmaz mıydı? Ol zamanda olan ulema ve fudalâ ile ve ocağın ihtiyarı ile meşveret edüp iki nefer ihtiyar yayabaşları birin Rumeli ve birin Anadolu ağası eylediler ve bunlara on beşer akça ulûfe tâyin olunup sonra Sultan Murat Han zamanında neferleri olmanın bunlara on beşer akça şey'i kalîl olmağla ocak ağalarının kendü mabeynlerinde otuz akça eylediler; hâlâ otuzar akçadır ve bunlara yeniçeri yoldaşlarından iki nefer kâtip tâyin eylediler ve bunlara dahi onar akça tâyin eylediler. Rumeli ve Anadolu ağaları divana vardıkta mücevveze giyerler ve kâtipler divana varmaz ve ama Ağakapısına oğlan yoklamaya ve perşembe günü kapu oldukta gelürler; merdiven dibinde mücevveze giyip sekbanlar kâtibinin altında dururlar. Anadolu kâtibi Rumeli kâtibi üzerinde durur. Kâtiplerin yolu acemi çorvacılığıdır. Rumeli'nden celbolunan oğlanı Anadolu Türküne birer altuna bey'ederler; ta kim Türkler ol oğlanları akça ile alıcak ben Hünkâr kuluyum, sana hizmet etmem demeğe kadir olmaz; ve hem derya esiri olmağla kaçmağa dahi kadir olamazlar. Dört beş sene Türke hizmet ettikten sonra ve Türkçe öğrenip balâya münkadolıcak ulûfeye yazmayı kanun eylediler ve Rumeli oğlanın Anadolu'ya bey'elemekle Anadolu ağası Rumeli ağasının üzerine durur. Ber'akis olduğu için Anadolu ağası İslâmbol ağası olur ve Rumeli Anadolu ağası olur; kanunları bu vecih üzerine yazılmıştır. Hâlâ dahi vecih mezkûr üzerinedir.»

Aynı eserde acemi oğlanı toplanmasına dair olan kanunun mürettibi hakkında şu izahat vardır:

«Oğlan cem'olunmanın kanunu Hacı Bektaş-ı Veli evlâdından Timurtaş Dede Hazreti Molla neslinden Emir Şah Efendi muvaffakatiyle ve Bektaş Paşa nam bir âkil vezirin re'yiyle vâkı olmuştur.»

Yine o eserde oğlan cem'i vazifesiyle ilkevvul kadılar mükellef tutulmuş iken içlerinden birinin zuhur eden töhmetine binaen bu vazifenin onlardan ref'olunduğu ve nice zaman vilâyet beylerine cem'ettirilmişken Sultan Selim zamanında onlardan birinin dahi kusuru görülmekle Sultan Süleyman zamanında «ocağın kanun kaidelerini bilir ve töhmetleri zuhur ederse hata ettim, bilmedim demeğe kadir olamazlar, deyu ocak ağaları yediyle cem'olunmak ferman olunduğu ve ilâ hazel'ân dahi anlar cem' edegeldiği» yazılıdır.

Meçhul müellif bu vazifenin ağalardan kimler tarafından görüldüğüne ve acemi oğlanların devşirilme keyfiyetine dair şu tafsilatı veriyor:

«Ocak ağalarından evvelâ kanun oldur kim solakbaşılara teklif ederler. Gider ise anlara vireler. Yok eğer biz ihtiyarız, gitmeğe kudretimiz yoktur derlerse zağarcıbaşı ve saksuncubaşı ve turnacıbaşı ve hasekiler ve zencerekçibaşı ve deveçilere vireler ve ihtiyar yayabaşılara vireler ve lâkin ağa bölükbaşlarına oğlan cem'i verilmek kanun değildir. Zira anlar sonradan icad olmuşturlar ve hem nefer gibi anların ulûfeleri onar akçadır, ve sekbanlar bölükbaşları dahi cem'elemek kanun değildir. Ağalardan ve kethüda bey ve başçavuş ve kethüda yeri ve muhırbaşı ve talimhanecibaşı dahi cem'elemek kanun değildir. Zira mezkûrlar ocağın hizmetkâridirler. Ama sekbanbaşılara defter verilüp cem'edegelmislerdir. Bunlar beylik olup sahibi tuğ ve tabel ve alem olduğuyçün ve sekbanbaşının dahi cem'elemesine sebep kadim-ül-eyyamdır. Anlar yeniçeri ağaları olagelmislerdir. Ol cihetten payeleri beyliktir. Anlar dahi cem'elemesine bails budur.»

Acemi oğlanı cem'i için yazılan emri şerif hakkında, eserde, şu dikkate şayan kayıt vardır:

«Gulâm cem'i için verilen emri şerif vilâyet beylerine ve kadılarına hitaben yazılmaz. Ta kim varan pençik kulu bir güzelce oğlan veyahut ekâbir oğlanı bulup gidermek diledikte anlara hitaben olucak şef'at eylemiyeler deyu. İmdi emri şerifin bu denli istiklâli olucak gulâm cem'elemekte bir müsta'im ve dindar kimesnelere vermek gerektir. Ta kim bildiklerin eylemiyeler.»

Eserde emri şerifin ihtiva ettiği hükümlerle bunların mucip sebepleri hakkında şöyle deniliyor:

«Emr-i şerifin içinde yazılan kanun ve kaidenin evveli oldur ki zinhar ve zinhar Türk olanı alınıyor ve bu canipte şefaitle giden

eğer Türkçe bilür kâfir evlâdıdır ve eğer bilmez alınıyor. Zira cem'olan oğlanların diyarından olmayacak seferde anlar bizim yerlüdür; sonra ben firar ederim, ne yüzle anlara bakarım demeyüp ahar yerdin olıcak sefer yüzünde evvelâ yüz çeviren kimesneler bu makule dırıntı taifelerdir Türk evlâdını almaktan faide oldur ki anların ekseri bîrahm olur ve din-ü diyaneti az olur ve cem'olup hünkâr kulluğuna dâhil olur ise vilâyetlerinde cem'olan cemii tevabi ve taallukatı hünkâr kulu oldum deyu reaya ve berayayı rencide ve remide eyleyip üşür vesair teklifatı vermediğinden maada yeniçeri tertibine girüp ol diyarda olan eğer sancak beyleridir ve eğer alay beyleri ve eğer vilâyet voyvodalarıdır, anları gerçek kapı kulu zannetmekle zapturapta kadir olmayıp hünkâr kulu ile olmanın taşrada namalûm olıcak bilâ tevakkuf hakkından gelinmek mümkün olmayup Dersaadete arz olunmak lâzım gelecek fitne ve fesat ve Celâli zuhuruna bails bu olur. Kâfir evlâdın cem' eylemekte faide oldur ki İslâma geldiği gibi gayreti diniye zuhura gelüp kendü ve tevabi ve taallukatına düşman olup içlerinden hisım ve havale olunmağla serhadi mansurede herbirisinden bir erlik ve dilâverlik zuhura geldüğünden maada kendileri her ne denli devlete dahi vâsıl olup yeniçeri kethudası dahi olurlar ise akraba ve taallukatı kâfir olmağla baraçların aldırmağa kadir olmadıkları ecilden kâfir evlâdını cem'elemeyi kanun eylediler. Kâfir evlâdını dahi cem'elemek lâzım geldikte ekâbir oğlanı alalar. Papaz oğlanı ve kâfir arasında aslı eyu olan kâfirin oğlanı alalar. İki oğlu olanın birisin alalar. İsisin bir uğurdan alınıyor. Zira habasının çift ve çubuguna yardım eder adam olmamağla ol karyenin sipahisine üşür yüzünden gadrolunmaya. Babası ve anası ölüp yetim kalan oğlanı alınıyor. Gözü aç ve bîedep olur. Köy kethudası oğlanı alınıyor. Zira anlar köy halkının rezilleridir, anın evlâdı dahi rezil olur. Sığırtmacı ve çoban oğlanı dahi alınıyor. Sığırtmacı ve çoban taifesinden taze olan oğlanı dahi alınıyor. Zira anların her biri dağda büyümüşlerdir, bîedeplerdir. Meğerkim ekâbir oğlu olup pençik kulu havfından ol tertibe girmiş ola. Ol vakit sual olunup mahallini görüp dahi kanun üzere deftere kaydeyliye. Kel olanı alınmaya, fodul ve gevezehar olur. Acul olan oğlanı alınıyor; keçnazar, muannit olur. Sureta taze şeklinde olan köse oğlanı alınmaya, fitne ve fesat ehli olduğundan maada düşman gözüne hor olur; kudretten sünnetli olan oğlanı alın-

maya. Bu canipten yoklama olundukta sünnetli olduğuyçün Türk evlâdıdır deyu şüphe olunup sair oğlanlara dahi suizannolunmaya. Türkçe bilür oğlan alınmaya ve kâfirdeyken evli olan oğlanı alınmaya, yüzü gözü açık olur ve evli olan ise padişaha kul olmaz. Sanat ehli olan oğlan dahi alınmaya. Zira sanat ehli olan ulûfe içün belâ çekmez. Sanatına dayanıp dahi sefere gitmeyüp bunda kârına meşgul olur kalır. Hizmet eda olunmamaya bails olur. İslâma gelüp badehu vilâyetine varmış olan oğlan alınmaya. Zira çok yüz görmüş olur, ve bihayâ olur. Gayet tavilülkame (*çok uzun boylu*) olan oğlan alınmaya. Ahmak olur. Meğerkim vecih olup padişaha solak olup düşmanına bîraman olmak için alalar. Kati kasir olan (*çok kısa boylu*) oğlan alınmaya, fitne olur. Balâda mestur olan vecih üzerine vasatilkame (*orta boylu*) olan oğlan alınmak gerektir deyu buna benzer envayı ikdam-ı tâmlar ile evamiri şerifeler tahrir olunup oğlan cem'ine bu denli ikdamlar olunurdu kim yeniçeri ocağına hariçten adam dâhil olup nizâmı âleme hâlel gelmeye.»

Acemi oğlanı alınan yerler halkı bir kısım vergilerden muaf tutulurdu. Eserde buna dair şu izahat vardır:

«Zikrolunan kaideler üzere oğlan cem'olundukta bir köyden oğlan alınınca hıl'atbeha alınıyor ve aldıklarında dahi ikişer yüzden ziyade alınıyor. Zira kadimden yüz akça alurlardı. Şimdi aba pahada olmağla üçer yüz akça alurlar. İmdi üçer yüz akça çünkim alınur bari neferden ziyade teklif olunmadan hazer olunmak lâzımdır. Nefer adedine göre alınmak gerektir. Ol abadan lokmalı üst dolaması kim vardır. Kırmızı boyanur, ve içlerine giydikleri dolama sarıya boyanur. Bunların dahi boyama harcı ve dikme harcı vardır. Cümlesi ol üç yüzde dâhildir. İmdi vecih mezkûr üzerine üçer yüz akça alınıp fukaraya ziyade teklif olunmamak gerektir.»

Toplanan acemi oğlanlarının sevkı hakkında da eserde aşağıdaki tafsilat vardır:

«İki yüz neferi bir sürü bağlayup ve sürü bağlandığını yazup ve oğlanların eşkâllerin ve köylerin ve kazaların ve babaların ve anaların ve kendi adların ve kâfirce ad'arın ve Müslümanca adların ve nişanların ve sürülerin ve sürülerin bağlandığı yerleri sürücübaşları ve kaçınıcıda oldukların bölükleri ile defter edüp ve ağaları mühürleyüp mutemedi aleyh ihtiyar odabaşılıktan çıkmış yoldaşı veyahut kethüda bey ve başçavuş ve sair ocak ağalarının yoldaşları var ise anları sürücübaşı tâyin eyleyip

ol oğlanları anlara koşmak gerektir, ve yeniçeri ağaları devşiren müstakim ve dindar kimseleri göndermek gerektir. Bunlara defter verildikte ol çorvacılar da akça almamak gerektir. Ta kim çorvacılar dahi bu emri defteri üçer dörder yük akçaya aldık deyu ziyade yeniçeri alup herbirinden üçer dörder bin akça alup herbir sürüye otuz kırk yeniçeri koşmaya. Anlar dahi akça verdük deyu yolda ve izde reaya ve berayayı rencide eylemiyeler ve çok olmağla ziyade taamba alımıyalar ve önüne gelen köye konmayıp mebada etrafta olan köylere akın edüp taamba alımıyalar ve önlerine gelen köylere dahi koyun ve kuzu teklifin eylemiyeler. İmdi çorvacılar akça vermeyip sürüye az adamlar koşalar ve uslu yoldaş koşalar, ta kim oğlanlara terbiyet ederek fısku fücür ettirmiyeler ve yolda zulüm ederler ise reddi timar ve reddi kal'a oldukların bilüp etmezler. Zira bir dahi ocaga gelmiyeceklerin bilürler ve sürüyü adıyla kapuya götürürler.»

Acemi oğlanların İstanbul'da tâbi tutuldukları muamele ile işe ayrılmaları hakkında da şu tafsilat verilmektedir:

«Rumeli ve Anadolu ağaları kâtipleri ile gelürler. Ol oğlanların yeniçeri ağasının önünde birer birer yoklayup acemi oğlanı için sekizer akça ile bir cerrah tâyin eylemişlerdir. Ol dahi sünnetli olmanın deyu sünnet yerin görürler. Dahi hüsnü cemal sahibin sarayı âmireye ve kavice olanların bostana verirler. Anda dahi Türk üzerinde durdukları gibi hizmet ederler. Badehu bostancıbaşısı tezkeresiyle ulûfeye yazılır. Bakisin ağalar Türk üzere furuht ederler. Dahi yılda bir yoklama akçasın cem'ederler.»

Eserin başka bir yerinde de satış muamelesiyle alınan paraların kimler arasında ne suretle tahsis edildiğine dair aşağıdaki tafsilat mevcuttur:

«Mabakisin Rumeli ve Anadolu ağası Türk üzerine furuht eder. Oğlan başına birer altın alırlar. Kanun budur. Ama şimdi üçer kuruşa çıkmıştır. Heman verebildikleri üze verirler. Bu oğlanların akçasın Rumeli ve Anadolu ağaları kâtipleriyle mabeyinlerinde taksim ederler. Zira anların neferleri ve dirlikleri yoktur, ve hem ulûfeleri şey-i kalidir. Ol cihetten bu vecihle kanun olmuştur.»

Acemi oğlanların içinde kanuna uygun olmıyarak zuhur edenlerin tâbi oldukları muamele için eserde şu izahat vardır:

«Zikrolunan sürüler yoklayıp içlerinde kanuna muhalif oğlan bulundukta ol sürüyü umumen tophaneye ve cephaneye verirler. Acemi oğlanı etmeğe lâyık görmezler. Zira bu ocak ahar

ocaklara benzemez. Padişaha lâzım olacak kuldur. Ol vecihten ocaga dâhil etmezlerdi. Ta kim ihmal olunup askeri İslâm arasına dırıntı dâhil olmağla nizam-ı âleme hâlel gelmeye.»

Eserde hastalananlarla ölenler hakkında yapılan muameleye dair şu tafsilat mevcuttur:

«Sürü geldikte kaç oğlan ölmüştür, ve kaç nefer hasta olup yoldan kalmıştır. Eğer ölmüş var ise eşkâl defterlerinden ihracederler. Hastalar kaç ise defter edüp eyu olup geldikte geru ağa önünde yoklanmak lâzımdır. Zira hasta namı ile bazı kims nin akçasın alup yoklanmasının deyu hastadır diyerek giru alıkorlar. Aradan zaman geçer, yoklanmaz. Eşkâl ise defterde mevcut. Sonra yazılmak zamanında ise sünnet yoklanmaz; bu tarik ile deftere hariçten adam dâhil olur. Bu asıl azacık hilelere mukayyet olmamağla ortalık böyle bozukdüzen olmuştur.»

Acemi oğlanlarını çiftçiler satın alabilirlerdi. Çifti çubuğu olmyanlar acemi oğlanı alalmazlardı. Eserde buna dair şu malûmat vardır:

«Rumeli ve Anadolu Ağaları kendulere teslim olunan oğlanları Türklere bey'ederler. Danışmendlere ve kadılara bey'etmiyeler. Zira anların çift ve çubuğu yoktur. Kim ana hizmet edüp balâya mütadolar. Ve İslâmbol halkına bey'etmiyeler. Şehirde durmaları ile yüzleri ve gözleri açılır ve hem belâ çekmez ve sanat ehline bey'olunmak kanun değildir. Hünkârkulu olan kimesne sanat ehli olmak kanun değildir. Zira sanatı olan üç dört akçadan ötürü sefere gitmez, bunda kârına meşgul olur. Hizmet eda olunmaz, olunmamağa bais olur.»

Yine eserdeki izahata göre çift ve çubuk sahibi köylüye satılan acemi oğlanlarının yoklamalarını yapmak üzere her sene seksener akça yoklama akçası verilmek suretiyle ikisi Rumeli'ye ve ikisi Anadolu'ya olmak üzere dört kişi gönderilirdi. Bunlara «kethuda» adı verildi. Bunlar tekâlifi örliyeden muafı. Bunlar memur edildikleri yerlere giderler, oralarındaki oğlanların yoklamasını yaptıkları gibi bunları almış olanlardan senelik ücretleri de tahsil ederlerdi.

Aynı eserde Rumeli ve Anadolu ağalarının kaçan acemi oğlanlarını tutmak vazifesiyle mukellef kethudaları bulunduğu, onar, on beşer neferle gezen bu kethudaların kaçan oğlanları tuttuğu yazılıdır. Kaçanlardan tutulanlar tekrar satılırdı.

Acemi oğlanlarından İslâm olduktan sonra memleketlerine kaçanlar ve akrabalarının kendilerini «kiliseye koyup âyini bâtılları üzere» telkin edilenler de olurdu. 1564 (H. 972) de Nis ve Kayseri'den alınan acemi oğlanlarından bir kıs-

mı kaçmışlar; «giru yerlerine varup mürted» olmuşlardı. Bunlar hakkında «hafiyeten teftiş ve tefahhus» edilir, bu gibiler ele geçer geçmez «kayidü bend ile yarar adamlara» teslim edilerek İstanbul'a gönderilirdi.

Acemi oğlanlar bulundukları yerlerde yedi sekiz sene hizmetten sonra İstanbul'a getirilirler, mensuboldukları yerlere göre Rumeli, yahut Anadolu ağasının tezkeresiyle birer akça ulûfeye yazılırlardı. Ulûfeye yazılanlar artık yeniçeri ocasına mal edilmiş olurlardı.

Eserde buna dair şu tafsilat veriliyor:

«Devşirme Türk üzerine verilüp anda yedi sekiz yıl hizmet ettikten sonra Anadolu ağasının mıdır, veyahut Rumeli ağasının mıdır tezkeresiyle ağa önünde eşkâl defterinde kazasında ve sancağında ve kendü adın ve babası ve anası adın ve Müslümanca adın ve eşkâllerin ve sürücülerin yoklayup emri padişahi ile kaç nefer oğlan yazılmak ferman olduysa yazup İslâmbol ağasına teslim ederler. Ol dahi gelüp acemi oğlanı odaları vardır, Sultan Mehmet zamanında bina olunmuştur, anda götürüp acemi kâtibiyle otuz bir odaya tevzi edip badehu divan kâtibine götürüp ol tevzi muktezasına bir kâğıda yazup nihayetine ağa mühür vurup yeniçeri kâtibine gönderirler. Ol dahi ana göre deftere kaydeyliye, kanun budur. Birer akça ile yazılır. Buna torba derler ve bu yazıya torba yazısı derler.»

Bostancıya ayrılmış olanlar hakkında da şu izahat vardır:

«Bostanlara verilmek lâzım geldikte ve eşkâlleri yoklandıkta emri padişahide kaç nefer oğlan ise bostancıbaşısı dilediğin has bahçeye ikişer akça ile ve sair bostanlara birer buçuk akça ile tevzi edüp dahi divan kâtibi mühürleyüp gönderir. Ol dahi mühür edüp yeniçeri kâtibine gönderir. Ol dahi ana göre deftere kaydettirüp ana göre ulûfeleri ihracolunur, kanun budur.»

Sultan Mehmet zamanında yaptırılan odalarda oturan acemi oğlanlarına gördürülen işler hakkında, eserde şu malûmat mevcuttur:

«Ol odaları Sultan Mehmet Han zamanında bina eylemişlerdir. Ta kim acemi oğlanı olanlar ol odalarda oturalar, dahi hizmet zamanında hazır olalar. Zira padişahın vâkı olan yapularında anlar hizmet edegelmışlerdir, ve Sarayı Âmirenin odununa ve buz kayığına ve Üsküardan asker geçirmek için tâyin olunan at gemilerine dahi anlar hizmet edegelmışlerdir, ve bu odaları olan oğlanlara Sarayı Âmireden yemek tâyin olunmuştur.»

Acemi oğlanları odalarında mesçit vardı. Müezzine yedi akça, imama sekiz akça verildi. Sultan Selim zamanında bir hamam da yaptırılmıştı. Hamamın odunu, yeniçeriye verildiği gibi, miri gemilerden sekiz akçaya verilmek kanun iktizasındandı. Acemi oğlanları burada yıkanılırdı.

Odaların herbirine oğlanların eskilerinden biri «bölükbaşısı» tâyin olunurdu. İlk zamanlarda İstanbul ağasının odası bir bölükken sonra acemi oğlanı çoğalıp idarede müşkülât baş gösterince dokuz bölüğe çıkarıldı, bölüklerin herbirine öteki bölükler gibi birer «bölükbaşısı» tâyin edilirdi. Dokuz bölükte başbölükbaşısı olan ariyeti açıcıbaşı olurdu. Bu sebeple o, bölükbaşılarının üzerine zâbit vaziyetinde bulunurdu. Bölükbaşılar gibi bu da yeniçeri keçesi gibi keçe giyerdi. Ancak başına üsküf yerine kâğıt takardı.

Sultan Mehmed'in acemi oğlanları için yaptırdığı oda (kışla) karşılıklı iki binadı. Bunlardan birine «kethüda dairesi», diğerine de «çavuş dairesi» denilirdi. Otuz odanın on beşi kethüda dairesinde, on beşi de çavuş dairesindeydi. Otuz birinci itibar olunan ve ilk zamanlarda yalnız bir bölükten ibaret iken sonraları dokuz çıkarılan ağa bölükleri de kethüda dairesindeydi. Kethudanın, çavuşun, eski olan bölükbaşılarının, açıcıbaşının odaları kethüda dairesindeydi. Bunların başları «kethüda» idi. Meydan olduğu zaman kethüda ağasının önünde durur, gelen ağaları ulûfeye o çekerti. Çünki hepsini o bilirdi.

Odaların kapılarını açıp kapamak için acemi oğlanlarından ikisi «kapıcı» tâyin olunurdu. Bunların vazifesi içeriye memnu olan şeyleri sokmamak, giren çıkanları gözetlemektir.

Acemi oğlanlarından ister kethüda dairesinde, ister çavuş dairesinde olsun suç işliyenleri ağa kethüdası döğerti. Adam öldürenler, yahut büyük suç işliyenler odanın (kışlanın) içinde yaptırılan «zindan» a konulur, kanun dairesinde cezaları tâyin olunurdu. Acemiler arasında odabaşı, vekilharç ve emsali zâbit olmadığı için, yeniçeriler gibi, kendi odasında hapsolunmazdı. Onun için ağa kethüdası önce zindana koydururdu. Bununla beraber ufaktefek kabahat işliyenleri bölükbaşısı kethüda iziyle döğerti. Bölükbaşılar izinsiz döğemezlerdi.

Eserde acemi oğlanların gördükleri işler hakkında şöyle deniliyor:

«Bu odalarda olan oğlanların hizmetleri hünkâr hazretlerinin yapusu var ise taş ve toprak taşımaktır. Bu oğlanların arasında gürbüzce olanlardan yirmi otuz nefer oğlanı hamal

tâyin eylemişlerdir. Sırık ile taşı padişah ve ağa kapusuna iletmek onların hizmetleridir. Sair oğlanların hizmetleri gemilerde ve ocaklarda olmaktadır.»

Müellifin haber verdiğine göre Sultan Süleyman zamanında acemi oğlanların adedi dört bin olduğu halde yetmiş iki parça gemi vardı. Zamanında ise gemi adedi on ikiye indiği gibi muntazam iş görmemeleri yüzünden odun ihtiyacı temin olunamıyor, halka satılmak üzere getirilen odunların İstanbul ahası tarafından zaptı yüzünden şehirde sıkıntı çekiliyordu.

Yine o eserde acemi oğlanlarının çalıştırıldıkları yerler hakkında şu izahat mevcuttur:

«Torbada olan cümle çorvacıların neferleri birkaç yere hizmete tâyin olunmuştur. Biri gemi ve oda hizmetidir ve biri vezirler sarayları hizmetidir, ve biri dahi ağa ve yeniçeri kâtibi ve yeniçeri kethüdası gemisidir ve biri dahi küçük ve amelmande; bunlar ulûfelerin alurlar, kanundur.»

Müverrih Ahmet Refik'in Divanı hümayun kuyuduna istinaden verdiği malûmata göre (*Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası c. 5, sayı: 1-2*) acemi oğlanları yukarıda kaydedilenlerden başka daha birtakım hizmetlerde de kullanılmışlardır. Ezcümle matbahî âmireye mahsus koyunlara acemi oğlanlar nezaret ederler, bir akça ulûfe ile icabında kasap şakirdi yazılırlardı. Kanuni zamanında Kırkçeşme suları getirileceği zaman yol hizmetinde acemi oğlanlar kullanılmış, hizmetleri bitince cümlesi kapıya çıkarılmıştı. Saray ve cami inşaatında da ekseriya acemi oğlanlar kullanılırlardı. Hattâ yine Kanuni zamanında Haseki Sultan Camii inşa olduğu sırada acemi oğlanların fevkalâde hizmetleri sebkettiği cihetle «mumaileyhin ricasına mebni merhum Sultan Süleyman Han zamanında ayda beş akça pâpuş akçası verilmek ferman olmuş, el'an caridir ki bin yedi yüz otuz iki neferine verilür» suretiinde (*Kavanin-i Âl-i Osman der Hulâsa-i Mezamini Defter-i Divan*) a geçmiştir. Edirne Sarayının inşaatında acemi oğlanlardan hamallık edenler de ikiye akça ile istihdam olunmuşlardı. Yine Edirne'de Sultan Selim Camiinin demir işlerini acemi oğlanlar vücuda getirmişlerdir. İçlerinden hizmetlerini itmam edenler Mimar Sinan'ın inhası üzerine kapıya çıkarılmışlardı. Bu hizmetlerden maada saraç şakirtliklerinde, sarayı âmire için çalışan hassa gemilerinde, hassa fırınlarında, simitçilerde, Çatalca bahçelerinde, ambarlarda, hasırcılarda, sebzecilerde, yoğurtçularda, mandıralarda, ve sair ocaklarda da acemi oğlanlar istihdam edilirdi.

Acemi oğlanlar saray, bostan, fırın ve sair hizmetlerde kullanıldıkları gibi bunlardan ekâbir himayetinde olanlar da vardı.

On altıncı (*H. onuncu*) asra ait ahkâm defterlerinden anlaşıldığına göre Bosna, Hersek ve Kilis kadıları, idarelerinde bulunan sancaklarda «oğlan devşirmeğe» gelen yayabacıların «sünnetlû oğlan» almalarına mâni olmuşlardı. Divanı Hümayunda kendilerine yazılan hükümde mesele şu suretle izah olundu:

«Şöyle ki sünnetlû olan oğlanlar kadimden ol yerlû olup mücerret acemi oğlan olmak için sonradan varmış mıdırlar veyahut acemi oğlanı alınmamak için sünnet olunmuş olmaya. Anın gibi sünnetlû olanları almak muradedindekte mâni olmayup aldırassın. Ama bu bahane ile tezvîr ve telbis ile hariçten varan sünnetlû oğlan yazılmakta hazer olunup şimdiye değin alınageldiği üzere kadimî yerlû olan sünnetlû oğlanlardan yararların cem'ettiresin (*Fi 13 safer 972*).»

Bu hükümden sarahaten anlaşıyor ki, Bosna ve Hersek'ten sünnetli acemi oğlanı toplamak, kanundur. Fakat bunların öteden beri Bosna ve Hersek'te oturmuş bulunmaları lâzımdı. Bu hükümden Müslümanlardan bazılarının kendi çocuklarını sakladıkları, hariçten «sünnetlû çocuklar» getirerek acemi oğlanı yazdırdıkları anlaşıldığı gibi Hristiyanların da acemi oğlanı alınmamak için çocuklarını sünnet ettirdikleri anlaşıyor.

Acemi oğlanlarının Hristiyanlardan ve onların da iyi kısmını teşkil eden ailelerinden alındığı ve İslâm olarak istisnaen Bosna ve Hersek'ten alınmalarına cevaz verilmiş bulunduğu halde sonraları araya şefaat ve rüşvet de girerek gelişigüzel alındığı gibi ana ve babalarının isimleri Hristiyan gösterilmek suretiyle Müslümanlardan da acemi oğlanı kaydına başlanmıştır. Yeniçeri ağaları Müslüman çocuklarını «cırağ defteri» ne yazdırırlar ve «ağa cırağı» adını verdikleri bu gibileri acemi oğlanı yaparlardı.

Vakanüvislerin haber verdiklerine göre (*Naima Tarihi c. 3, s. 179*) yeniçerilerin tekaüdü olup da evlenenlerinin çocukları da «birkaç nefer ihtiyar odamız kulu oğludur» yolundaki şahadet üzerine acemi oğlanı kaydedilirdi.

Gitgide çoğalan bu yolsuz kayıtlar üzerine nihayet (*1041 H, M. 1633*) te devşirme usulü kaldırılmış, acemi oğlanı ağalar tarafından hatır ve gönüle dayanılarak veyahut rüşvet alınarak toplananlara munhasır kalmıştır.

Devşirmeden acemi oğlanı yazılmak keyfiyeti ortadan kalkınca tabiatıyla İslâm çiftçile-

rin yanlarına verilme usulü de kalkmış, acemi oğlanlar kışlalarda talim ve terbiye edilmeye başlanmıştır.

Acemi oğlanlar, yukarıda da işaret olunduğu veçhile, ilk zamanlarda sipahilerle çiftlik sahiplerine taksim edilmiş, İslâm ve askerlik terbiyesi onlar marifetiyle talim olunmuştur. Sonraları, bilhassa İstanbul'un fethinden sonra tesis olunan ve birer mektep mahiyetinde olan İstanbul'da Galatasaray ve İbrahim Paşa, Edirne'de acemi oğlanlar kışlalarıyla yine İstanbul'da kurulan Enderun Mektebinde tahsil ettirildikleri gibi saraya ayrılanlar Beyoğlu, Beylerbeyi ve diğer saraylarla Üsküdar, Davutpaşa ve Boğaziçi'deki saray bahçelerinde ve Edirne ile Gelibolu'da bulunan saray ve bostanlara tevzi olunarak bunlardan (*bostancı*) namı altında ve yeniçerilerden ayrı bir zümre teşkil olunmuştur. Birazı da her sarayda katikçilik işini gördükleri gibi birtakımı dahi inşaatta kullanılmış ve bahriye hizmetlerinde istihdam olun ak üzere tersaneye ayrılanlar da olmuştur.

Hariçten muallim olarak getirilenler veyahut payitahttaki kışlalarda yetiştirilenler merasimle ocağa yazılırlardı. Bunlar evvelâ (*kütük defteri*) ne kaydolunur, ve bunu yazan kâtip, isimlerini cehren okurdu. İsimleri okunanlar koşarak (*odabaşı*)nın yanına giderlerdi. Odabaşının ilk işi gelenin kendisine itaate mecbur olduğunu ifham için kulaktozuna bir sille aşketmekti.

Kapıya çıkmak meselesi sonraları intizamını kaybetmiş ve uzun müddet kışlalarda kalmaktan bizar olan acemi oğlanları bu yüzden gürültüler ve hattâ isyanlar çıkarmışlardır. Nitekim Naima'nın beyanına göre (*c. 4, s. 356*) Dördüncü Nehmed'in cülûsunu mütaakıp, 1058 senesi evahirında, (*M. 1649*) Galatasaray, İbrahim Paşa ve Yeni Saray acemi oğlanları isyan etmişlerdi.

Ağalar saltanatı hengâmında, her şeyde olduğu gibi, acemi oğlanlar teşkilâtında da pek aşikâr inhitat ve tezezbüz eserleri görülmeye başladı. Odabaşılar onar kuruşa mukabil bakkalı ve hamalı yeniçeri yaparlardı, acemi oğlanları kapıya çıkmaktan mahrum ederlerdi. Naima diyor ki: (*c. 4, s. 418*) «Acemi oğlanları arzuhal sunup odabaşılar onar kuruşa bakkalı ve hamalı yeniçeri ettirir; biz bunca zamandır hizmetteyiz, yolsuzca bedergâh olalım ve illâ acemi oğlanlarını dahi bırakup hamallık eyleyüp onar kuruş peyda edüp odabaşılara veririz ve kapuya çıkarız demeleriyle bedergâh ferman olup ağa İstanbul'a geçüp acemi oğlanlarından yolunca bir miktar anlardan ve gayrıdan yazup Üsküdar'a geçirdiler.»

Meşhur Göriceci Koçu Bey, risalesinde (*s. 7*) şöyle diyor:

«Devşirmeden iptida kızıl aba ile gelen acemiyan âyini İslâmî ve Türki lisan öğrenmek için ağaları olan kimesne ikiye filoriye Türkistan'a fûruht eder idi, ve Âsitane'de bunlar için inşa olunan saraylara korlardı. Dört beş seneden sonra defteriyle olan yerlerden cem'edüp herbir ocağa hâhiş ve meyillerine göre tevzi olunurdu.»

Ricalden Ali Efendinin beyanına göre (*Ayn-ı Ali Efendi Risalesi, s. 97*) birinci Sultan Ahmet zamanında acemi oğlanlarının mevcudu (9406) neferdi. Bunlara üç ayda bir «âdeti zerpul» namıyla onar, «kemanbeha» namıyla de otuzar akça veriliirdi. Dördüncü Sultan Mahmut zamanında (1032-1049) «Cemaati gılman-ı acemiyan der İstanbul ve Edirne ve Gelibolu ve hadaik-ı hassa»nın mecmuu (7495). Koçu Bey Risalesindeki kayda nazaran (*s. 7*) 1032 (*M. 1623*) senesinde acemi oğlanların mecmuu (15524) neferdi.

Acemi oğlanları kışlalarıyla Enderun Mektebi, medresenin yetiştirdiği ilmiyenin gayrı ırfan erbabı için yegâne ilim ve sanat öğrenme yerleriydi. Sarayın erkânı, mimarı, nakkaşı, ressamı, hattatı, şair, âlim ve müverrihi hep bu membalardan yetiştirdi. Acemi oğlan kışlaları Enderun Mektebinin idadisi mesabesindeydi. Enderun Mektebinden çıkma ferman olunduğu zaman her odadan yirmi otuz kişiden maadası çıkar, yerlerine Galatasaray, İbrahim Paşa ve Edirne acemi oğlanlar kışlalarından çıkma müddetini bitirenler getirilirdi.

Osman Ergin «Türkiye Maarif Tarihi» adlı kıymetli eserinde (*c. 1, s. 25*) acemi oğlan mektepleri hakkında şu tafsilâtı veriyor:

«Acemi oğlan mekteplerinin birkaç defa şekillerinin ve idare tarzlarının değişmiş olduğunu tarihlerden öğreniyoruz.

«Mekteb-i Sultani tarihçesinde (*s. 17*) İhtifalci Mehmet Ziya Bey diyor ki:

«Selim II asrında ve 978-1570 tarihinde Galatasarayda bulunan ağaların birazı Enderunu Hümayun'a, bir miktarı eski saraya nakledildi ve bu suretle Galatasarayında boş kalan yerler medrese itibar kılındı. Diğer bir rivâyete göre III. Murat asrında saray olmak üzere eski nizamları veçhile içine yine ağalar ikame olunmuşken Ahmet I saltanatında yine tahliye edilerek medrese haline konuldu. Osman II zamanında üçüncü defa olmak üzere yine saraya tahvil olundu. 1076-1665 te mevcut ağalardan bazıları yine Enderun-u Hümayuna ve bazıları sipahi ve silâhtar bölüklerine verildi ve Galata-

sarayı tekrar medreseye tahvil ile içerisine talebe konuldu.

«Burada geçen medrese tâbiri Arapça ve şeriat öğreten halk medresesi mânasına alınmalıdır. Mektep ve ders yeri demektir. Bununla beraber sonraları bu mekteplerde de şer'i ilimler öğretildiği tarihlerden anlaşılmaktadır.

«Fakat XVII nci asrın son yarısına doğru Galatasarayla beraber diğer acemi oğlanlar mekteplerinin de teşkilâtı esaslı surette değiştirilmiş ve o tarihlerden itibaren kışla ile mektep ayrılmıştır.

«Bu münasebetle Silâhtar Fındıklı Mehmet Aga der ki:

«.. kışlaları kalkında daima kavga ve fesatlar eksik olmayup çevirleri çekilmemekle bâferman-ı hümayun içlerinde mevcut iç oğlanlarından hizmeti padişahiye lâyük 50 miktarı ifraz ve Yeni Sarayda vâkı hazine ve kiler ve seferli odalarına tevzi olunup sair 1000 miktarı gılman yollarıyla bir bölüğe çıkıp Galatasarayına 40 nefer bostancı ile bir usta ve saray-ı mezbur evkafından vazifeleri verilmek üzere Musile-i Süleymaniye payesinde bir müderris ve İbrahim Paşa Sarayına kezaik bir bekçi ile Musile-i Süleymaniye payesinde bir müderris vaz' olunup Edirne Sarayı mîriden satıldı... (Silâhtar Tarihi, c. 2, s. 648).»

«Şu yazılardan ve ondan sonra çıkan vesika ve kayıtlardan öğreniyoruz ki, XVII nci asrın sonlarına doğru Şehzadebaşındaki Acemi Oğlanlar Mektebi yine o adda ve Atmeydanındaki gibi bir asker kışlası olmuş, Atmeydanındaki İbrahim Paşa Sarayı yalnız mektep haline getirilip eski sarayda yine bir acemi oğlanlar mektebi açılmıştır.

«Acemi oğlanlar mekteplerinde spora ve askerî idmanlara ve talimlere çok ehemmiyet verilirdi.

«Müftü oğlu Ahmet Hikmet der ki:

«At üstünde silâh kullanmakta mûmarces için bir buçuk arşın uzunluğunda, üç parmak kalınlığında mahrutı ve ucu sivri bir demiri günde ondan iki yüz defaya kadar bilâ inkıta at üstünde toprağa saplamak ve ok ve tüfek endahatında hedefe isabet ettirmek, genç ve harun atlara binmekte meleke tahsil eylemek ve altı köşeyi ve musattah yer dâhili ve üst tarafı kalem vari yontulmuş cirit değneklerini uzağa atmak ve köşeli musattah tarafından ağaca saplamak süvari idmanlarından madut idi. Bu suretle meleke kesbolunarak istidatların tasdiknameleri ihraz edildikten sonra keskinler denilen üstet sınıfına geçirilirdi.

«Beş ve ondan otuz kata kadar bükülmüş, demir tel üstüne sarılmış ıslak kar keçesini hayvan dörtmala koşarken bir kılıç darbesiyle ikiye bölmek, koşan atı birden durdurmak, dar ve mevhum bir merkez etrafında at üstünde harman çevirmek, bir arşın uzunluğunda ve dört parmak kalınlığında demir lobutu at üstünde yere vurduktan sonra elliden yüz metre yüksekliğine gerilmiş ipten aşırnak keskin cündilerin maharetleri cümlesinden idi (Mihrap, s. 839).»

Bu mekteplerde okunan derslerin müfredatı ve bilhassa terbiye sistemi hakkında etrafı ve katı malûmatımız yoktur. İlerde arşivde çıkacak vesikalar bu karanlık köşeleri aydınlatacaktır. Bununla beraber nereden aldığını söyleyemeyerek İhtifalci Ziya Bey Mekteb-i Sultanî tarihçesinde (S. 17) şu malûmatı veriyor:

«Galatasaray ağalarının (talebelerinin) kâfesi okuyup yazmak ve ol vakitler usulünce toamak, top, çöp oynamak ve kemaneçlik öğrenmek arzu edenler içlerinden bir üstadın elini öperek kepade denilen gevşek kabız ve kolay çileli bir yayı beş-onan iki yüze kadar vakit bulabildikçe çeküp bazusuna kuvvet getirdikten sonra gevşekçe yay ile ot dolu kıl torbaya kebez saplıyarak tirendazlık öğrenip mukaddeme-i harb olan fenni çalâkide kesb-i meleke ve maharet etmek usuldendi. Burada tahsili ilim ve marifet eden ağaların ahval ve harekâtı muntazaman bir daire dâhilinde cereyan ederdi. Ağalar tabur halinde camie giderek namaz kıldıldıktan sonra yine bu tertip üzere koğuşlarına giderlerdi. İkinci namazından sonra saray ağası tarafından bazı oyunlar ile tenesüh yapmalarına müsaade edilir ve bu esnâfarda cirit, tomak ve ciritbazlık taliminin mukaddemesi olmak üzere çöp, top oyunu gibi idman oyunları ile eğlenirler ve bir müddet saray meydanında gezinirlerdi. Sair vakitlerde okur yazarlar ve cümlesi başlarında güvez çuhadan hilâl resminde şebkûlâh ve elbise-i kanuniyelerini lâbis oldukları halde edibane keştüğüzar ederlerdi. Bu d r-ı irfanda mûtaaddit ders hocası, hattatlar, hastane tabipleri, hizmetçiler ve pars (silip süpürme) kethudaları ve sanayi-i saire için üstatlar tâyin olunmuştu. Evkat-ı muayyenede ulûm-u dîniye ve edebiye, hutut-u müte-nevvîa ve fûnun-u mütedavile tedris edilmek üzere mûtat hoca ve ahkâmı ger'iye telkin ve tefhim eylemek üzere muktedir geyhler ve vazizler tâyin kılınmıştı.»

Bunları teyidedecek vesikalara ve kayıtlara tarihlerde ve arşivlerde raslanmaktadır. Meselâ Topkapı Sarayı Arşivinde 14—76 sayılı ve 1175—1716 senesine ait bir vesikada Galata-

saray mektebinin kadrosu şu suretle gösterilmektedir:

Ağa-yı Saray-ı Hümayun-u Galata	
Kethüda-yı Saray-ı Hümayun-u Galata	
Gılmanan-ı Hassa:	
Der oda-i evvel	141
Der oda-i orta	107
Der oda-i küçük	60
	308

Abdullah Efendi Kara der Saray-ı Hümayun-u Galata

Mustafa Efendi (Hamidi zade) muallimi der oda-i evvel

Osman Efendi muallimi der oda-i sani

İsmail Efendi (Amasyalı) muallimi der oda-i salis

Esseyyit Mehmet Hamidi, Hattat

Hafız Yusuf, Hattat

Yine bu vesikalardan birisinde 1209-1794 senesinde talebe mevcudu:

184	baş odada
192	orta odada
144	küçük odada

olmak üzere 520 raddesinde gösterilmektedir.

Yine bu seneye ait aynı vesikada eski sarayın kadrosu da şöyle kaydedilmiştir:

Ağa-yı Saray-ı Atik, kethüda-yı Saray-ı Atik, kâtib-i gılman-ı kassa, vaiz-i oda-i gılmanan, hoca-i gılmanan, gılmanan-ı hassa, adet: 130.

Yine bu vesikalar ve kayıtlar Atmeydanındaki İbrahim Paşa Sarayında medrese-i evvel ve medrese-i sani tarzında bir teşkilâtta haber vermektedir.

Bu mekteplerin en parlağı ve en eskisi şüphesiz Galatasaraydakiydi. Beyazıt II nin açmış olduğu bu mektebin gerek kışla halinde iken, gerek mektep haline getirildikten sonraki ders programını katî olarak tesbit edemiyoruz. Fakat burada medrese usulü tahsil gösterildiği, şu kadar var ki Türkçeye ve yazıya medreseden ziyade kıymet ve ehemmiyet verildiği anlaşıyor. Meselâ; Cevdet Tarihinin verdiği bir malûmata göre «Bosna valisiyken vefat eden İsmail Paşa sinn-i temyize vusulünde Galatasarayına çırağ olarak tahsil-i maarif etmiş ve hususiyle hüsn-ü hattın envanını öğrenmişti. Birkaç türlü yazısını Sultan Mustafa merhuma arz ettiklerinde derhal Saray-ı Cedidede vâkı hazine huddamına ilhak olunup çok geçmeden bahtı yar ve saadet-i talii kendine kafadar oldu (c.2, s.32).»

Galatasarayda açılan kütüphane dolayısıyla Vâsıf Tarihinde (s.38) görülen 1167-1735 se-

nesine ait şu kayıtlar mektebin ehemmiyeti ve gördüğü rağbet hakkında bizi oldukça tenvir etmektedir:

«Âsitane-i Saadette bazı kibar mücerret terbiye ve iktisab-ı maarif için aklâd-ı ekbadları olan evlâtlarını hezar niyaz ile Galatasarayına çırağ ettirüp... maariften behredar olanları sevki kaderiyle Saray-ı Cedide (Topkapı) alınıp... ancak fakir-ül-hal olanlar tahsili kitaba kaadir olmayup kitabet ve kıraatte zahmetkeş ve kayd-ı istiare-i kütüb ile hali müşevveş olup...

«Alât gerek etmeğe tahsil-i kemalât»

vıfınca istidat varsa dahi fıkdan-ı alât adem-i vusulü matlaba illet olduğunu padişah.. tefer-rüs edip saray-ı mezkûrda bir kütüphane ve dersane binasını ferman... dersaneye müderris tâyin ve talebe-i ulûmun esbab-ı tahsilleri tes-hil ve tehvin...» deniliyor.

Yine o eserde ve o sahifede:

«Galatasarayında bina olunan kütüphane hitam bulup.. fûnun-u mûtaaddideye şâmil tertibolunan kütüb-ü nefise... kütüphaneye isal olundu.. Kütüphane hocası muhaddis Mehmet Efendi, üç oda hocaları ve geyhülkurrası.. ve derse tâyin olunan 30 nefer hulefa ve enderun gılmanı... kütüphanede içtima ile kütüphane hocası Beyzavî'den fatiha-i şerife tefsirine başlayup neşri dürr-i meani ve keşf-i esrar-ı mesani eyledi... denilmesi mektebin programını ve derslerin mahiyetini bir dereceye kadar gösterir. Gerek Galatasaray mektebinde, gerek bu kütüphanede Arapça ve din dersleri okuyup öğrenenlerin tahsil derecesini gösteren bir vesikaya arşivde rashiyoruz; buradan çıkan birisinin Medine'de hadîs okutacak kadar Arapça öğrenmiş olması dikkate değer bir keyfiyettir. 1142-1729 da Babıaliden Cidde muhafızı Mehmet Paşaya yazılan bir fermanla:

«Kıdvetül ulema-il mütehakkıkın Mevlâna Mehmet ziyde ilmuhu südde-i saadetime arzıhal edüp.. mezbur mukaddema Galatasarayında on iki seneden mütecaviz tahsil-i ulûma bezl-i makdur ve hâlâ Medine-i Münevere nevverralsüh Tealâ ilâ yevmil ahire'de hadîs-i şerif kıraat ve ifadesiyle meşgul olup lâkin bir yerden medar-ı maaşı olmayıp ol veçhile ahval-i müşevveş olduğunu bildirüp...» denilerek bu adama gümrük hasılatından bir aylık bağlanması emrolunmaktadır (Arşiv Dai-resi, M. Cevdet'in maarif defteri, No. 6726).

1208 / 1793 senesine ait muallim M. Cevdet'in tsanif etmiş olduğu 1625 saray numaralı vesikada mektebin şöyle bir kadrosuna da rasgelmekteyiz:

«Galatasarayında imam-ı teberdaran, hattat-ı evvel, hattat-ı sani ve kurra ve kâtip ve cerrah-ı evvel ve cerrah-ı sani ve tabip ve rah-ı abi (su golcusu) ve bunlardan başka serşerbetçilik, dört nefer şerbetçi halifeleri, hoca-ı teberdaran, müezzîn ve kayyum-u cami-i teberdaran, vekilhare-ı kiler, kilerci, saka, gübrekeş.»

Osman Ergin bu vesikanın altına şu hâşiyeyi yazmıştır:

«Bu vesikanın alt tarafında adları sayılan memuriyetlerden sıra ile dokuzunun «kasr-ı yed» ve «evlâdiyet» şartıyla intikali doğru olmayıp münhal vukuunda ehlinin tâyni lâzım gelir» deniyor. Sayılan memur ve müstahdem adları arasında üç odanın hocalarıyla kütüphane hocasının adlarının olmayışının sebebi anlaşılamıyor. Teberdarlardan bahsediliğine göre acemi oğlanlardan başka Sarayın bir tarafında teberdarların oturmakta oldukları anlaşıyor. Şerbetçiliğin olsa olsa bunlara münasebeti olabilir. Esasen Türkler büyük binalara, hükümet dairelerine, vezir ve zengin konaklarına saray derler. Buraya da o suretle saray denildiği şüphesizdir. Bunlardan başka bu sarayda bir de hünkâr dairesi olduğu ve şu halde padişahın vakit vakit bu saraya geldiği yine bu vesikadan anlaşıyor.

«Bir de iki cerrah bir tabipten bahsolunması çok mühim olsa gerek. Acaba o bina dâhilinde acemi oğlanlar mektebinden başka meselâ bir hastane, yahut bir Tıbbiye Mektebi mi vardı? Yoksa cerrahlar ve tabipler yalnız o mektepteki talebenin, yahut teberdarların sıhhatiyle mi alâkadar oluyorlardı? Ne türlü olursa olsun bunlar hep dikkate değer şeylerdir.

«Şu satırları yazdıktan sonra Evliya Çelebi'de (c.7, s.7) şöyle bir kayıt gördüm. Çelebi Beyazıt II nin Galatasaray binasını yaptırdığından bahsederken diyor ki: «Anda bir darüşşifa ve tahsil-i ulûm için bir medrese inşa edüp her kim anda bir kere bismillâh dediyse müfessir ve muhaddisinden ulu kimse olurdu. Âhır-ı kâr sarayı has olup huddam gılman-ı has ikame olundu.» İşte bu fıkra da başlangıçta burada bir de hastane açılmış olduğunu gösteriyor. Bu hastanenin 1208-1793 senesine kadar yaşamış olması dikkate değer.»

Alman tarihçisi Ranke (Yeni Mecma, Ahmet Refik, sayı: 20, s.404) Osmanlı kudret ve satvetinin esaslarını, yeniçeri teşkilâtını, bilhassa Enderun'un talim ve terbiyesini anlatırken sözü acemi oğlanlara intikal ettiriyor ve şunları söylüyor:

«Burada kâmilan tecride, menafi-i umumiye sıklıkla bir mecburiyet, yeni bir hayat düsturunun tatbiki şiddetle hükümleridir. Burada terbiye edilenler ilk gençliklerini, ebeveynlerini, vatanlarını unuturlar, saraydan başka vatan, padişahın başka hâkim ve peder bilmezler. Onun arzusundan başka arzu tanımazlar, onun temennilerinden başka emel taşımazlar. Sıklıkla bir inzibattan ve mutlak surette harbden başka meşguliyet tanımazlar. Onlar için İslâmiyet yolunda harbin temin ettiği şeyler hayatta ganimet, ahrette cennetten ibarettir. Bir filozofun ahlâki, dinî ve içtimai terbiye için dermâyan ettiği fikir burada birçok asır evvel insanîyetperverane ve aynı zamanda cengâverane bir maksatla tatbik edilmiştir.»

Yeniçerilerin ilgasını mütaakıp acemi oğlanları da tamamen ortadan kaldırılmıştır. Cevdet Paşa (Cevdet Tarihi, c.12, s.200) bunu şöyle yazar:

«Şehzade Camii civarında kıslaları olan acemi oğlanlar, ki yeniçerilerin bir şubesi olup askerî taifesinin odun maslahatına memur idiler, bu sırada anlar dahi refi ve ilga ile zâbitleri olan İstanbul ağası unvanı hatap emini unvanına tahvil kılındı.»

ACEM KÖSTEĞİ (عجم کوشگی) [San.] Eski yazmalarda kitap dikildikten sonra cilde dibinden ve iç tarafından bir kısmı kitaba, bir kısmı da cilde gelmek üzere yapıştırılan ince tıraş edilmiş meşinin ismidir. Bu suretle yapılmış olan ciltler gayet sağlam olurdu.

ACEMİ OĞLANI KETHUDASI (عجمی اوغلانی کتھوداسی) [Ask.] Acemi oğlanları işine bakan Anadolu ve Rumeli ağalarının maiyetlerindeki adamlara verilen addı. Devşirme suretiyle toplanıp İstanbul'a getirilen ve kanun-u mahsus mucibince Türkçe öğrenmek ve İslâm terbiyesi almak üzere Anadolu ve Rumeli'deki Türklere muayyen müddetle satılan acemi oğlanlarını satın almış olanlardan yoklama akçasını tahsil etmek ve kaçanları tutmak vazifesiyle mükellef bulunuyordu. Acemi oğlanı satın almış olanlardan yoklama akçası namıyla seksener akça alınırdı. Bu paralar tahsil olunurken aynı zamanda acemi oğlanların yoklaması da yapılırdı. Bu vazifeyi yapmak üzere Anadolu ile Rumeli'ye ikişer kethuda gönderilirdi. Bunlar tekalif-i örfiyeden muaf idiler.

Anadolu ve Rumeli ağalarının İstanbul'da da başkaca kethudaları bulunurdu. Bunların da vazifeleri Türklere satılan acemi oğlanlarından kaçanları yakalamaktı. Onun için kol dolaşırlardı. Yakalanan acemi oğlanları tekrar satılırdı.

Acemi oğlanları çavuşu kethuda olurdu. Kethudalar atlı sekbanlığa terfi ettirilirdi. Kethudaların ulûfeleri altışar yedişer akça idi. Sekbanlığa terfi edince ulûfeleri on dörder akçaya yükselirdi.

AÇEVELE (آچه‌وله) [Bah.] Serenlerin ni-hayet derecede prasye olunmaları haline verilen addı. Herhangi mahalle asılan veya çekilen bir cismin civarında bulunan sair cisimlere çatmaması için yapılan donanım olup buna açevele tutmak denir. Bombesi olmyan yelkenlerin kolay rüzgâr ile veya pupa seyrinde iskota yakasını bordadan dışarıya doğru açmak hususunda müstamel göndere dahi (açevele gönderi) denir.

AÇIK AYAK (آچیک آفاق) [Tul.] Çok hızlı yürüme ile koşma arasında süratli gidiş demektir.

AÇIK ÇESME (آچیک چشمه) [Sar.] Halvet vukuunda kullanılan çeşmelerden birinin adıydı. Çeşmelerin bir de örtülüsü vardı. Ona da «tepe-pei çeşme» denilirdi.

AÇIK GEMİLER (آچیک گمیلر) [Bah.] Tuna'da işliyen bir kısım gemilere verilen addı. Bu gemilerin işlerine bakan memura (açıklar ağası) denilirdi. Açık gemilerin ne gibi şeyler olduğunu bahriyelilerden öğrenmek istedim. Şafi bir cevap alamadım. Bazıları Tuna'dan başka açık denize çıkan gemiler olması ihtimali olduğunu söylemişlerse de ne dereceye kadar doğru olduğu bilinemez.

AÇIK KAPI SİYASETİ (آچیک قاپی سیاستی) [Sig.] Milletler arasında serbest ticarete ait iktisadi bir prensipin ismidir. Bu prensipi kabul eden milletler memleketi giren veya memlekettten çıkan eşyadan gümrük resmi almazlar. Hattâ gümrük resmi almayı ticarete mâni telâkki ederler.

Ancak tatbikatta hiçbir memleket bu tedbiri tamamen kabul etmemiştir. Açık kapı siyasetini en ziyade müdafaa ve tatbik eden İngiltere olmuştur. İngiliz kanunları memlekete giren ve memlekettten çıkan mallarda yerli ve yabancı kaydına bakmamış, her ikisine de müsavî muamele yapmıştır. Fakat bu memleket bile zaman zaman kahve, çay ve diğer bazı maddeler hakkında gümrük resmi koymaktan kurtulamamıştır.

Açık kapı siyaseti doğrudan doğruya himaye sistemiyle tezat teşkil eder. Himaye sistemi memleketin maddî ve iktisadî refahını ancak dahilî sanayiîm himayesinde bulur. Kendi sanayiîni diğer rakip memleketlerin sanayiîne

karşı himaye mecburiyetini duyan memleketler bu sistemi tatbik etmişlerdir. Himaye sistemi tatbik eden memleketler, ya himaye etmek istedikleri dahilî sanayie ait eşyayı memlekete sokmazlar veyahut gayet ağır gümrük resmine tâbi tutarlar.

Açık kapı siyasetini ortaya atan (Adam Smith) isminde bir İngiliz iktisatçısıdır. İlk serbest ticaret kaidesi Mançester tüccarlarından çıktığı için bu kaideye (Mançester mektebi) denilir. İngiltere bile son zamanlarda gümrük almaya başlamasıyla yüz yıl sonra bu mektebe ve meşhur iktisatçısının fikrine veda etmiştir.

AÇIKLAR AĞASI (آچیکلر آغاسی) [Bah.] Tuna'da işliyen ve «açık gemiler» adını taşıyan gemilerin işlerine bakan memurun unvanıydı.

AÇIK TAHTASI (آچیک تخت‌اسی) [San.] Altınla işlenmiş işleri parlatmak için kullanılan aletin ismiydi. En sert budaksız şimşirden yapıldı. Mustatil şeklindeydi. Eni 35, boyu 15, kalınlığı da bir, bir buçuk santimdi. Sathı ayna sathı gibi düzdü. Tezhip işleri «mühre» ile bu tahtanın üzerinde parlatılırdı.

Açık; mimari tâbiri olarak cilâ, perdah, lostra demek olduğu gibi «açkıcı» da cilâcı, lost-racı demektir.

ADAK (آداق) [Hal.] Bir işin veya niyetin olması için nezrolunan şey hakkında kullanılan bir tâbirdir. Kurban, cami veya tekkelere mum, yağ, yahut da mukaddes ve mübarek tanılan bir veliye yapılan yardım o kabildendir. «Adak» ile «nezir» arasında ufak bir mâna farkı vardır. Nezir, şarta bağlı vait mânasına gelir. Öldükten sonra emlakini bir yere nezretmek gibi. Kurban bayramı münasebetiyle kesilen kurban etinden kurbanı kesenin yemesi caiz olduğu halde adak olarak kesilen koyunun etinden yenmez.

ADALET EMRİ (عدالت امری) [Ida.] Ahaliye zulüm ve taaddi edilmemesi hakkında sadrazam tarafından valilere yazılan emirlere verilen isimdi. «Adalet emri ısdar olunmuştur» demek sadrazam tarafından emir verilmiştir, demektir.

ADAM ADAMA KARIŞMAK (آدام آدامه کارشماک) [Tul.] Birbirine rakip iki sandık (tulumba) ard arda düşüp de arddakiler öndekileri sıkıştırarak sıkıştırarak kendi adamlarını öndekilere karıştırmak demektir. Bu; tulumbacılar arasında bazan en korkunç bir vaziyet sayılırdı. Çünkü kavga koptu kopacak, demek oluyordu.

ADEM (عدم) [Sof.] Yokluk demektir. Mukabili varlık demek olan (vücut) tur.

«Kamus-u Türkî» de şöyle izah olunmuştur:

«Ar. 1) Yokiuk, vücut zıddı: onun vücutla ademi birdir; diyar-ı adem, sahra-yı adem. 2) Olmama, bulunmama, fıkdan: ademi itaat: itaatsizlik; ademi iktidar: iktidarsızlık; ademi iştiha: iştahsızlık.»

Tasavvuf istilâhı olan butâbir için değerli müdekkik Abdülbaki Gölpınarlı «Melâmi Edebiyatı Metinleri» nin birincisi olarak neşrettiği «Kaygusuz» hakkındaki eserinin lûgatçesinde aşağıdaki izahatı veriyor:

«Yokluk. Tasavvufta Haktan maada tevehhüm -dilen mevcudat, hakikatta yoktur. Muhyiddin-i Arabî «الاعيان ماضية راحة الوجود» yani âyan-ı sabite (Hakkın sıfâtı; zatından ayrı olmadığı ve yalnız ilminde mevcut bulunduğu cihetle müstakil birer varlıkla), varlık kokusunu bile duymamışlardır.» dediği gibi Mevlâna da «Mesnevi» de (beşinci cilt).

نیست را بخود هست و محتشم
هست را بخود بر شکل عدم
بحررا پرشید کف کرد اشکار
بادرا پوشید و بخورت عیار

der.

Aynı mealdeki şu beyit çok güzeldir:

ما عدمهایم و هستهای ما
تو وجود مطلق فانی نما

Yokluk bir ayinedir Yokluktaki varı gör
Varlık görünür anden Agine-i ademden
Oğlanlar Şeyhi İbrahim

«Adem» kelimesini «fena» mânasına da kullanmışlardır (Fânî'ye de bakınız).

Varlık ile isim bitmez
Gönülden gümanım gitmez
Kulağım çok söz işitmez
Ademden gayrısın bilmem
Oğlanlar Şeyhi İbrahim

Sahray-ı vücuda adem ender adem eyler
Yenişehirli Aveni

(Akif Paşa) nın «Adem kasidesi» meşhurdur.

ADET-İ AĞNAM (عادت اغنام) [Mal.] Koyun ve keçiden alınan resme verilen addı: Süleyman Sudi Efendi (Defter-i muktesit c.2, s.176) âdet-i ağnam ve ağıl resminin kütüphanesinde mevcut yazma kanunnamelerde bin dört senesinde ihdas olunduğu yazılı olduğunu söylüyor.

Abdurrahman Vefik Bey ise (Tekâlif kavaidi c.1, s.30) bu resim için «tarihlere ve kavanin-i atika mecmualarına göre bidayeten zekât halinde iken bin kırk senesinde ağıl resmiyle birlikte ihdas olunmuştur» diyor.

Âdet-i ağnam ve ondalık ağnam resimlerinin mültezimlere ihalesine başlanmazdan evvel her sene ağnam müdürü olan zat tarafından mütâaddit sayıcılar tertip ve bunların üzerlerine münasip nazırlar tâyin olunur, bu memurlar tanzim olunan fermanlarla kazalara çıkarılırdı. Her kola memur olan nazır ve sayıcılar memur oldukları mıntakada beylerbeyi kim ise onun nezdine varırlar, fermanlarını gösterirlerdi. Vali emin olduğu adamlardan birini seçerek bunlara terfîk etmekle beraber bir de buyrultu yazardı. Bu suretle teşekkül eden heyet ağnamı sayar ve cetvellerini yapardı. Sonraları (kabzımal) namını alan sayıcılar üzerine tâyin olunan nazırlar vaktinden biraz evvel İstanbul'dan çıkarılır ve tâyin olundukları kolun son noktasına vardıkdan sonra tadada başlanırdı. Saydıkları ağnamdan bir kısmı masraflarına karşılık olmak üzere «başkalık» namıyla nazırlarla kabzımallara bırakılırdı.

Âdet-i ağnam resmi koyun ve keçi için birer akçadan ibaretti. Bilâhare meskûkat usulünde kuruş vâhidi kıyasi olunca ve akça lâfzı kanunlarla defteri bakani kayıtlarında kalarak merkezin muhite olan ıttılaatı da gitgide meçhuliyet kesbedince mahallî memurlar bunu fırsat sayarak bu resimle ona mûmasil olan avarızatın esaslı olan akçayı paraya ve bazı yerlerde kuruşa tahvil ettiler.

«Argiv» de mevcudolup aşağıya aynen konulan vesika da (maliye 458) Osmanlıların son zamanlarına doğru tanzimattan çeyrek asır evvel «âdet-i ağnam» ile beraber koyun ve keçilerden alınan diğer resimleri de göstermektedir:

«Alâiye kadılığından gelen arzda (Alâiye sancağından matlup âdet-i ağnam mîrisini emri âlî üze tahsil etmeye kanaat etmeyüp sürü başına ağıl parası, sayı parası, kurban parası, huddamiye namlarıyla dahi şey istediğinden» bahisle halkın şikâyetini bildirmiştir. (Gurre-i şaban 1232.)

Başdefterdarlıktan yazılan mütâlâanamede «Anadolu ve Sivas ve Karaman eyaletlerinde olan sancaklardan Rumeli şurutu üzere âdet-i ağnam tahsili ferman olunup eyalât-ı merkumenin kasabat ve kuralarında olan ağnamın senede bir defa mart dubulünde lâzım gelen âdet-i ağnamları tahsilinde sahihünnesep sâdatı kirama ve sahih seferli askerî taifesinin yed-

lerinde mevcut ve kendi nefisleri için besledikleri yüz elliler reis koyunlarından maadasının herbir re'sinden birer akça resmi ganem ve her yüz re'sinden yirmişer akça âdet-i gulâmiye ve her üç yüz re'sinden beşer akça resmi ağılları canib-i mirî için tahsil ve tahsildarlardan eda tezkeresi verildikten sonra tekrar bir mahalde dahi mutalebe olunmamak verilen âdet-i ağnam beratları şurutundan idüğü gösterilmiş ve bunun üzerine o suretle tebligat yapılmıştır.»

Âdet-i ağnam resmi önceleri mahsus memurlar marifetiyle sayılarak alınırken sonraları âşar gibi bu da ilzam olunmaya başlanmış, müzayede (artırma) ile deruhte eden mültezimler tarafından adamları vasıtasıyla sayılarak resimleri kendi hesaplarına istifa edilir olmuştur.

Tanzimattan sonra ilzam usulü terk ve devletçe sayım memurları marifetiyle sayılıp resim alınması usulüne avdet olunmuştur.

Bu bapta fazla tafsîlât için «ağnam» kelimesine müracaat olunmalıdır.

ADET-İ GULÂMIYE (عادت غلامی) [Mal.] İşlerin görülmesi için kullanılan adamların masrafları karşılığı olarak alınan resimler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Bu tâbir alışılmış şey, usul mânalarına gelen «âdet» ile erkek çocuk, köle, bende demek olan «gulâm» dan Farişî kaidesiyle yapılmış bir terkiptir. Mânası «uşak vergisi» demek olur.

Her yüz koyun ve keçiden yirmi akça alınır.

ADİLŞAHİ (عادلشاهی) [San.] Eskiden kullanılan kâğıtlardan birinin adıydı. Âlî'nin «Menakib-i Hünerveran» adlı eserindeki kaydından (S. 11) H. 11 inci (M. 17.) asır iptidalarında kullanıldığı anlaşılan bu kâğıt son zamanlarda mevcut değildi.

ADLİ ALTIN (عدلی آلتون) [Mal.] İkinci Sultan Mahmut zamanında basılan altın paralardan birinin adıydı. İkinci Mahmut Adlî mahlasını almış olduğu için bu paraya da o isim verilmişti. Tam, nısıf ve rubu olmak üzere üç kısımdan mürekkepti. Tamamı on iki, yarısı altı kuruşa, çeyreği de yüz paraya geçiyordu. Paraların bir tarafında tuğra, öbür tarafında da «Duribe fi Dar-ül-Hilâfet-il-Aliyye» yazısı vardı. Yazılarının azlığı dolayısıyla az zaman sonra adalarda kolaylıkla kalplarının yapıldığı görüldüğünden H. 1239 senesinde tuğranın etrafına «Sultan-ı Selâtin-i zaman Mahmut Han», öbür tarafına da ortasında «Duribe fi Kostantiniyye-t-ül-Mahruse» olmak üzere et-

rafına «Dâm-e mülkühu ve saltanatühu» ibareleri yazılmak suretiyle yenileri basılmıştır.

Bu altınların bir kısmı; kıratı ondan aşağı olmak itibarıyla kâr temini için yine İkinci Mahmut'un yirmi birinci ve yirmi ikinci cülûs senelerinde tedavül mevkiine çıkarılan «Hayriye altını» ile mübadele edilmek, kalanları da hicri 1245 senesinde verilen emirle tedavülleri menolunmak suretiyle ortadan kaldırılmıştır.

AFALLAHÜ ANH (عن الله انه) [Ilm.] Allah onu affetsin, demektir. Bu dua eski hüccet ve sicillerin başında olan bir iki satırlık kadı tevkiilerine, kadı tarafından tasdik olunan defterlerin sonuna imza ile beraber konulurdu. Kadılar bazan babalarının adını da yazarlardı. O vakit cemi suretinde «Afallahü anhuma» diye yazılırdı. (Allah) tâbiri olmak üzere «afa anh» şeklinde de kullanıldığı olurdu. Cümlenin affolunsun mânasına gelen bu tâbir o zaman (uşiye anh) suretinde okunurdu.

Tanzimattan sonra kadı imzaları duasız yazılmaya başlanmıştır.

AFİFE (عفيفه) [Sof.] Şazeli tarikâtı şubelerindendi. Abdülvahhap Bin Abdüsselâm-ül Affiyî-ül Merzuki tarafından tesis olunmuştur.

Abdülvahhap Mısır'da Afîf kasabasında doğmuştur. Çok salih bir adamdı. Her gün ikindi vaktinde sema eder, fıkıh ve hadîs okuturdu.

Ölümü 1180 dir.

AĞA (آغا) [Sa., As.] Eskiden yüksek mevki sahipleri hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Bilhassa Tanzimattan evvelki istilâhlarda ağalık pek mühimdi. Yeniçeri ocağı zâdîlerine umumiyetle «ağa» denilirdi. Sonraları okuyup yazması olmyanlar hakkında kullanılır oldu. Yakın zamanlarda ağalık bir taraftan kerem, ulüvvü cenap, fazilet; bir yandan da çalım, sertlik ve tagallüp ifade ederdi. Böbürlene böbürlene avurt satanlara, halk dilinde, «ağalık taslıyor» denilirdi.

Bu kelime için «Lehçe-i Osmani» de şu izahat verilmiştir: «İsim. Ağmış, büyük, seyyit. Sıfat. Hanenin, her yerin büyüğü: baba kardeşinin büyüğü, amca, koca. İsim. Bazı yerde aka ve ago derler. Güruh ve mahallî mahsus serâmedi, başı, serlevhası: yeniçeri ağası, ağa yeri, ihtisabagası, çarşı ağası, han ağası, tomruk ağası. Hademe ve şubenin mümtaz takımı; iç ağası, hazine ağası, anahtar ağası, kaftan ağası, çuhadar ağası, tatar ağası, peşkir ağası, kilerci ağa, saray ağası, kapı ağası, kızlaragası, haremagası, akağa; beyaz hadım, tavaşi. Kale ağası; dizdar. Türkmen ağası, yaya ağası, ağayan -

enderun; silâhtar ağa, rikâbdar ağa vesaire. Ağayan - ı biyrun; ocak ağaları, yeniçeri, cebeci, topçu, top arabası, azep, silâhdaran, sipahi oğlanı, ulûfeciyân - ı yemin - ü yesar, gurebay - i yemin - ü yesar ağaları. Askeride küçük zabıt unvanıdır: kolağası, bölük ağası, çavuş ağa. Büyükleri mektepten çıkıp efendi ve bey olur. Umumen terbiye yolundan gelmiyen, hususâ okuması olmiyan, çeşebilikleri kıt olan ağavat güruhu kibarı. Küçük köyün büyük ağası. Ağacık; ibrik zabiti. Ağalık; ağa unvanı veya mansıbı; ağa evsafı hamide ve rediası: mükrimlik, tekebbür, ağalanmak, avurt satmak.»

Lehçeyi mehzaz ittiha etmiş olan Şem-seddin Sami Bey «Kamus - u Türki» de yukardaki izahata ilâveten Ahmet Vefik Paşanın «ağmış» kelimesini esas tutarak «büyüklük ve yaşamak» demek olan «ağcık» tan geldiğini yazıyor.

Hüseyin Kâzım Bey «Türk Lûgati» nde (c.7, s.92) ağa kelimesinin muhtelif lehçelerdeki kullanılış tarzı hakkında şu izahatı veriyor:

«Ağa; ağay Kazan, isim - büyük kardeş, ağa. Ağa - garp - isim, büyük kardeş, bir ailenin büyüğü, bir yerin ve bir cemaat ve taifeinin ulusu.

«Ağa, aka - Çağatay - isim - büyük erkek kardeş, ağa. Garp Türkçesinin - efendi - tâbiri muadilidir. Türkmenler (bey ve bay) yerinde kullanırlar.

«Ağa, aka - Azeri - künye, ağa, unvanı, asalet»

Osman Ergin «Mecelle - i Umur - u Belediye» de (c.7, s. 551 hâsiyesi) ağa kelimesi için şöyle diyor: «Ağa kelimesinin «ahi» den muhaffef olduğu kaviyyen zannedilmektedir. Çünkü bu tarikata mensuboların evveline birer «ahi» ilâvesiyle Ahi Ahmet, Ahi Hasan, Ahi Çelebi suretinde telâffuz ve tesmiye edilmekte olduğu malûmdur. Müruru zaman ve kesreti istimal ile «ahi» «ağa» ya tahavvül ederek efendi ve paşa gibi isimlerin sonuna ilâve edilegelmiştir. «Deha» yahut en son imlâ ile «daha» nın «dâhi» veya «dahi» den muhaffef olması bu faraziye kuvvet vermektedir.»

Değerli müdekkikın faraziye olarak ileri sürdüğü bu mütalâa bir parça zayıftır. Çünkü ağa tâbirinin halk ve esnaf arasında taammümü çok sonradır. Bir de öyle olsaydı ağalığın bu tarikat mensuplarına ve dolayısıyla esnafa munhasır olması icabederdi. Halbuki ağa tâbiri ilkevel istilâh olarak kullanılmış, sonra halk arasında taammüm eylemiştir.

«Ağa» tâbirinin İranlılar tarafından ulema hakkında kullanılan «aka» dan geldiğine, yahut «aka» tâbirinin «ağa» dan bozma olduğuna kail olanlar da vardır.

Vaktiyle Türklerde şeref sahibi kadınlara da «ağa» denirdi. Ezcümle (Timurlek) in istilâ ettiği (Çit) yahut (Kit) hükümdarının kızı olup Timur, tarafından istirkak ve tezevvüç olunan kadının ismi Dilşad Ağa olduğu gibi Timurlenk'in kayınbiraderinin karısının adı da Ağa Bey idi

Ağa kelimesi dilde ve tarihte muhtelif yerlerde kullanılmıştır: ev büyüklerine «ev ağası», anadan doğma hadımlara «akağası», köy ilerigelenlerine «köy ağası», şehreminlerine «ihtisabağası», hapishane müdürlerine «tomruk ağası», yeniçeri ocağı kodamanlarına «katar ağası», posta sürücülerine «tatar ağası», Babîâlî hademesine «kapı ağası», zaptiye tabur ve bölük kumandanlarına «tabur ve bölük ağası», saraydaki kadınları idare eden Sudanlılara «kızlar ağası» denilirdi.

«Osmanlı Tarihi» nde okur yazarlar arasında seçkinleştikleri halde yine ağa kalmış olanlara da tesadüf olunmaktadır. Şair ve müverrih Ağa Oğlu Örfi Mehmet Ağa, yeniçeriler arasında yetişen tarihçilerden Baykuş Oğlu Mehmet Ağa, Silâhtar Tarihi müellifi Fındıklılı Mehmet Ağa, 1886 da ölen Ayın-taplı şair Hasırcı Zade Hafız Mehmet Ağa o kabildendir.

Ağa; Türkçe «ağalar» suretinde cemilendiği gibi Farsî kâidesiyle «ağayan» ve «ağavat» suretinde de cemilendirilirdi.

*Buldu güyünde deva derd-i dil-i bimarımız
Sen ağasın biz kuluz güyündedir timarımız*
Fuzuli

AĞA BABA (آقا بابا) [Hal.] Vaktiyle büyük babalar hakkında kullanılır bir tâbirdi.

AĞA ARZI (آقا ارزی) [Ask.] Yeniçeri ağası tarafından ocak işleri hakkında sadrazama yazılan kâğıtlara verilen addı.

AĞABEY (آقا بے) [Hal.] Halkın okumuş orta tabakasıyla yüksek tabaka tarafından büyük kardeş hakkında kullanılır bir tâbirdi.

Eski Türklerde isim olarak kullanılmıştır. Timurlenk'in kayınbiraderinin karısının adı Ağa Bey idi.

AĞA BÖLÜĞÜ (آقا بولۇغى) [Ask.] Yeniçeri teşkilâtında mühim bir mevki sahibi olan İstanbul ağasının odasına verilen addı.

Acemi oğlanları için Fatih Sultan Mehmet tarafından yapılan odaların otuz birincisi İstanbul ağasının odasıydı.

Ağa bölüğü vaktiyle bir bölükken sonraları acemi oğlanları çoğalınca bir bölük dokuz bölüğe çıkarılmıştı.

*Sutur-i nûsha-i devlet gibi şahın kafasında
Durar cümle ağayarı harim-i hâs-ı sultanı*
Nedim

AĞA ÇIRAĞI (آقا چیراغى) [Ask.] Kanun hükümlerine aykırı olarak yeniçeri ağaları tarafından Türklerden ocağa yazdırılanlar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Ocak nizamları bozulmadan evvel ocağa devşirme suretiyle Hristiyanların asil ve temiz ailelerinin çocukları alınır, Türkçeyi ve İslâm dinini öğrenmek üzere Türklerle satılarak yedi sekiz sene onların hizmetlerinde bulunduktan sonra ulûfe ile ocağa kaydedilirdi.

Ocak nizamları bozulduktan sonra yeniçeri ağaları temiz ailelere mensubolup olmadıklarını araştırmadan, şefaitle veya rüşvetle Hristiyan çocuklarını kaydetmeğe başladıkları gibi Türk ve Müslüman gençlerini de ana ve babalarının adlarını birer Hristiyan adı göstermek suretiyle ocağa yazdırmaya başladılar. Daha sonraları yeniçeri ihtiyarları oğullarını veya evlât makamında olan akrabalarından bir delikanlıyı «ağa çırağı» namıyla ocağın defterine mülâzım kaydettirir, kendisi ölünce de mülâzım bilistihkak yeniçeri olurdu. Bu misillü efrat hakkında «veledes», yani ölünün oğlu tâbiri müstameldi.

AĞAÇ KAVİLYA (آغاچ قاوليا) [Bah.] Kaplamaları iskarmoz ve kemerlere raptetmek için kullanılan meşe ve emsali sert ağaçtan yapılan büyük civataların adıdır.

AĞA DİVANI (آغا ديوانى) [Ask.] Yeniçeri ağasının reisliği altında toplanan meclisin adı idi. «Ağa» yeniçeri ağası, «divan» da meclis demek olduğu için «ağa divanı» yeniçeri ağasının meclisi demektir.

Meclis ocak büyüklerinden terekkebeder ve ocağa ait işler görüşülürdü.

AĞA EFENDİMİZ (آقا افنديمىز) [Hal.] Halk tarafından vezir kethudaları hakkında kullanılır bir tâbirdi. Seyhülislâmlara «veliyünniam», kethudalara da «kethuda bey» denilmesi o kabildendir.

AĞA GEDİKLİLERİ (آقا گديکلىلرى) [Ask.] Yeniçeri ağasının yaverlik, irtibat zabıtlığı ve sair hizmetlerini gören maiyeti halkına verilen addı. Bunlar diğer yeniçerilerden ayrılmak üzere bellerine seraser denilen kumaştan kuşak sararlardı. İçlerinden terfi edenler bölükbaşı olurlardı.

AĞAH ETMEK (آگاه ايتمك) [Sof.] Mevlevî tarikatında mutfakta iç meydancısı olan canın sabah ezanından evvel hücreselerden herbirinin

kapısını vurma ve «Ağah ol dedem» nidasıyla içerdekini uyandırmasıdır.

Ağah kelimesinin muhtelif mânalarından biri de «uyanık» olduğu için tâbir lûgat mânasına da uygun demektir.

AĞA KAPISI (آغا كاپسى) [Ask.] Yeniçeri ağalarının bulunduğu resmî daireye verilen addı. Kapı; vaktiyle resmî daire demek olduğu için ağa kapısı ağa dairesi demektir.

Ağa kapısı Osmanlı saltanatının ilgasına kadar meşihat dairesi «seyhülislâmlar kapısı» ittihaz edilmiş olan Süleymaniye'deki bina idi. Yeniçeri ocağının kaldırılması üzerine burası kısa bir müddet serasker dairesi oldu. Sonra serasker dairesi şimdiki Üniversitenin yerinde bulunan eski saraya nakledilerek burası meşihat dairesi ittihaz olundu.

*Ağa kapusunu verdi bize Sultan Mahmut
Bâbı tezevir idi Hak kıldı makamı ifta*
- Lâ -

AĞA KAPISI ŞAKİRTLERİ (آغا كاپسى شاكيرلىرى) [Ask.] Ağa Kapısında yazı işlerini görenlere verilen addı. Kapıda 10 kişiden mürekkep bir kalem dairesi vardı. Bunların en kıdemlisine başsakirt denilirdi. Kâtiplerin vazifeleri başlıca iki kısımdı: biri ocağa alınacak veya acemi ocağına girecek olanların defterlerini muhafaza ederek icabında hüviyetlerini tetkik eylemekti. Diğer ulûfe defterinin mükerrer denilen nüshasını tutmaktı. Bundan başka kapıya çıkacak ve acemi ocağına alınacak oğlanların in'am, terfi ve tevziinde memhur denilen ağanın mühürlü tezkerelerini yazmak da bunlara aitti. Başsakirt terfi ederse kethuda yeri kâtibî olurdu.

AĞALIK HAKKI (آغالىق حقى) [Ask.] Sipahilerle zaîmlerin ve has sahiplerinin timar, zemet ve hasları dâhilindeki arazi sahiplerinden birinin ölümüyle mahlûl olan arazisini müstahak olanlara ihale ve tefvizi sırasında aldıkları verginin adı idi. Vergi; yere ve hassaten arazinin âlâ, evsat ve edna olduğuna göre değişirdi. Âlâ yerin iki dönümünden bir akça, orta yerin üç dönümünden bir akça, fena yerin beş dönümünden bir akça alınır.

AĞAM ÇIRAĞI (آغام چیراغى) [Ida.] Vezir dairelerinde istihdam olunan içağalarının acemilik devresini geçirerek bir mertebe yükselmiş olanlarına verilen addı. Gedikli içağalarının hizmetkârı mesabesinde olan ve «zobu» namını taşıyan genç gösterdiği kabiliyet üzerine başına kalpak giydirilerek «ağam çırağı» namıyla sıraya geçirilirdi. Kendisine verilen iş

lerde kabiliyet ve kavgalarda cesaret gösterdikçe terakki eder, içlerinden vezaret mertebesine kadar terakki eyleyenler bile olurdu.

AĞA NÖBETÇİSİ (آغا نوبتچی) [Ask.] Yeniçeri ağasının emir çavuşu mesabesinde bulunan adama verilen unvandı. Kırmızı kollu cüppe, uzun entari, ayağına sarı mest papuç, başına da kalafat giyerdi.

AĞA PAŞA (آغا پاشا) [Ask.] Vezir olan yeniçeri ağaları hakkında kullanılır bir tâbirdi. Yeniçeri ağası meşhur Hüseyin Paşaya «Ağa Hüseyin Paşa» denilmesi o kabildendir.

AĞA SANCAĞI (آغا سنجاقی) [Ask.] Yeniçeri ağasına ait sancığa verilen addı. Yeniçeri ağaları ilk zamanlarda sancak beyi rütbesinde olduklarından tuğları bir tane idi. Sonradan beylerbeyi derecesine çıkarılmaları üzerine iki tuğ götürürlerdi. 1610 (H. 1019) dan itibaren Hacıbektaş Şeyhi tarafından ocağa verilen beyaz bayrak da alaylarda yeniçeri ağasının önünde giderdi. Seferle gidilirken tertibedilen alaylardaki geçit resmi esnasında yeniçeri ağasının yedekleri arkasından adı İmam-ı Azam Bayrağı olan beyaz sancak giderdi.

AĞA SOFASI (آغا سوفا) [Sar.] Topkapı Sarayında kızlarağasının divan sürdüğü yerin ismiydi. Saray istilâhlarıncâ divan yapmak, divan kurmak denilmez, divan sürmek denilirdi.

Orta kapı dışarısında idi. Bu yer şimdi mevcut değildir.

AĞAVAT (آغات) [Sar.] Saray hizmetlerinde kullanılan haremâğaları hakkında istimal olunur bir tâbirdi. Ağavat, (ağa) nın Arap kaidesiyle cem'idir. Bu kelime yine aynı kaide ile (ağayan) suretinde de cemilendirilir. Ancak bu ikinci cemi kaidesiyle (ağayan) tâbiri eski zamanlarda kullanılmış, sonraları terk edilerek o makamda ağavat tâbiri istimal olunmuştur: saray-i hümayun ağavatından... ağa bu kabildendir. Eski mabeyin başkâtibi kıymetli edip Halit Ziya Uşaklıgil bu kelime için hâtıralarında (Saray ve ötesi, cilt 1, sahife 216) şunları yazmıştır: «Ağavat!... İşte yeni neslin bilemeyeceği bir kelime. Sadece Arap usulüyle ağaların mukabili olan bir cemi, Arapta bu makamda başka bir cemi edatı kullanmak çaresi olmayınca vapurun cem'i vapurat şeklinde yapıldığı gibi ağayı ağavat diye cemi yapmak zaruri idi. Fakat Türk ne için ağalar dememiş de ağavat demiş? Bunun cevabını aramaya lüzum yok. Niçin sebzevat, hırdavat, hattâ gelişat demişse onun için, demekle iktifa olunabilir.»

AĞAVAT OCAĞI (آغات اوجاگی) [Sar.] Saray hizmetinde, yalnız hünkâr sarayında değil, şehzadelerin, sultanların saraylarında da kullanılan haremâğalarına ait bir kurulun adı idi. Osmanlı Saltanatının sonuna kadar devam eden bu ocağın merkezi Dolmabahçenin Beşiktaş'a yakın bir tarafında, büyük bir daire idi. Ocağın reisi evvelleri Darüssaade ağası da denilen kızlarağası iken bunu mahzurlu gören İkinci Abdülhamit zamanında reislik doğrudan doğruya onun tarafından değil, vekili tarafından görüldü. Haremâğalarının hepsi bu ocakta kayıtlı idiler. Ocak bunların sığınacağı idi. İhtiyaç zamanında orada barınırlardı. Hünkâr sarayına, yahut hanedandan herhangi birine bir haremâğası lâzım olunca ocaktan intihabedilir, istenilen yere gönderilirdi. Bir sebeple hizmetinden memnun olunmayan haremâğası da ocağa iade edilir, yerine başkası istenilirdi.

AĞA YAMAĞI (آغا پامانی) [Ask.] Yeniçeri ağasının yanındaki (emir çavuşu) na verilen unvandı.

AĞAYAN (آغایان) [Sar.] «Ağa» nın Farsî kaidesiyle cem'idir. Ağa; yine Arap kaidesiyle «ağavat» suretinde de cemilendirilirdi. Enderun ağalarına «ağayan-ı Enderun», birün ağalarına da «ağayan-ı birün» denilmekte idi.

AĞA YERİ (آغا یری) [Sar.] Topkapı Sarayında hazine kethudasının oturduğu yerin ismiydi. Bu yerde şimdi Topkapı Sarayı Müze Müdürlüğü vazife görmektedir.

AĞIL RESMİ (آغیل رسمی) [Mal.] Koyun ve keçiden alınan resimlerden birinin adı idi. Buna «çit parası» da denilirdi. Her üç yüz koyun ve keçiden heşer akça olmak üzere alınmakta idi. Bu resim yaylak ve kışlaklarda otlatılan hayvanların barınması için yapılan ağıllar münasebetiyle alınırdı. Sahipli yerlerdeki ağıllardan bir şey alınmazdı. Ağnam resmi ile beraber iltizam eden mültezimler sonraları her kısım varidatta yaptıkları gibi bunu da suistimal ederek köylülerin kendi köylere mahsus meralarda otlatırlardı hayvanlardan da resim almağa başlamışlardı.

1630 (H. 1040) senesinde ihdas olunan bu resim Tanzimattan sonra kaldırılmıştır.

AĞIR ESAME (آغیر اسامه) [Mal. ve Ask.] Muayyen miktardan fazla ulûfe alanlar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Yedi senelik terfilerde mertebelerine göre terakkiye mazhar olamayanlara kıdem zammı yapılır ve bu zammı alanların defterdeki isimlerine «ağır esame» denilirdi. Yapılan zam ulûfe zammı olduğu için bu makamda «ağır ulûfe» tâbiri de kullanılırdı.

AĞIR HİZMET (آغیر خدمت) [Sar.] Saray ağaları tarafından meratip silsilesi haricinde istihsal olunan devlet hizmetleri hakkında kullanılır bir tâbirdi. Buradaki «ağır» tâbiri «munzam» ve «fazla» makamında kullanılmıştır. Nitekim yedi senelik terfilerde mertebelerine göre terakkiye mazhar olamayanlara yapılan «zam» lara «ağır ulûfe» denilirdi.

AĞIR ULÜFE (آغیر علوفه) [Mal. ve Ask.] Muayyen miktarı tecavüz eden ulûfeler hakkında kullanılır bir tâbirdi. Yedi senelik terfilerde mertebelerine göre terakkiye mazhar olamayanlara kıdem zammı yapılır ve bu zamma «ağır ulûfe» denilirdi. Deftere geçen isme nispetle «ağır esame» tâbiri de kullanılırdı.

AĞIZ BAĞI (آغیز باغی) [Bah.] Palanganın kancasının takıldığı mape veya halattan kurtulmaması için kancanın ağzına vurulan bağın adıdır.

AĞIZ ÇEVRESİ (آغیز چورمه) [Hal.] Şerbet içen misafirin ağzını sildiği «sırmalı yağlık» nın adı idi. Şimdi misafirlere kahveden evvel ve sonra şeker ve şekerleme vermek âdet olduğu gibi eskiden kahvenin arkasından şerbet verilmeğe usulendi. Zenginlerin konaklarında şerbet «kilerci kalfa» ile «şakirt» adı verilen genç kız tarafından misafirlere sunulurdu. «Kilerci kalfa» önden gider, üzerinde gümüş bardak takımı ve bir de «sırmalı yağlık» olan tepsiyi «şakirt» arkadan taşırdı. Odaya girilince kilerci kalfa tabaklı, kapaklı, kulplu olan bardağın tabağıyla beraber birini ve epey uzun olan «sırmalı yağlık» ı alırdı. Yağlığı tabağın altında tutmak suretiyle misafirlerin hürmetlilerinden başıyarak herbirinin önüne gidince kapığı açar, eğilir, şerbeti takdim ederdi. Sonra arka arka çekilir ve tabak, kapak, yağlık elinde beklerdi. Misafir şerbeti içince «kilerci kalfa» yanına yaklaşır, uzattığı tabağı misafir bardağı koyar, tabağın altından sarkan yağlığı ucundan sağ eliyle tutarak ağzına götürür, dudaklarını sildikten sonra bir ucu kalfanın elinde olan çevrenin ucunu elinden bırakırdı. Kilerci kalfa arka arka yürüyerek boş bardağı «şakird» nın elindeki tepsiyeye koyar, öteki bardakları birincisi gibi sıra ile diğer misafirlere verirdi. Kilerci kalfa, şakirt olmayan orta halli ailelerde hizmetçi kadın, yahut evin hanımı şerbet dağıtır, yağlığı da hizmetçi, yahut hanım elinde tutardı.

Bu merasim harem tarafında böyle yapılırdı. Selâmlıkta kahveci, çubukçu ağalar hizmet ederlerdi.

AĞIZ OTU (آغیز اوتی) [Ask.] Eskiden kullanılan ağızdan dolma toplarda falye delik-

lerine konulan baruta verilen isimdi. Top buradan ateşlenirdi.

AĞIZ OTU TAVASI (آغیز اوتی طاراسی) [Ask.] Çakmekli yahut fitilli tüfeklerde ağız otu barutu koymaya mahsus çukur bir bakır parçanın adı idi. Ağız otu barutunun üzeri de bir tava kapığı ile örtülürdü.

AĞNAM (آغنام) [Mal.] Hayvanlardan alınan resim mânasına olarak kullanılır bir tâbirdi. Bu makamda «resmi ganem» istilâhı da istimal olunurdu. «Ağnam» koyun demek olan «ganem» in cem'idir. Ganem; koyun demek olduğu, onun cem'i olan «ağnam» bu itibarla koyunlar mânasına geldiği halde «ağnam» ve «ağnam resmi» alelilâk hayvanlar vergisi makamında kullanılmıştır. Çünkü ağnam resmi meyanında koyundan başka keçi, domuz ve deveden alınan vergiler de dâhildi.

Ağnamdan muhtelif namlarla muhtelif zamanlarda tahsil olunan resimler aşağıda gösterildiği veçhile yedi nevide toplanır:

- 1 — Ondalık ağnam resmi,
- 2 — Âdeti ağnam resmi,
- 3 — Selâmet akçası; ya toprak bastı parası, yahut geçit resmi,
- 4 — Ağıl resmi, yahut çit parası,
- 5 — Ağnam bacı,
- 6 — Serçin, derçin, ya zephyyye, yahut mürde bacı,
- 7 — Otlak, yaylak, kışlak resmi.

Bunlardan ondalık ağnamıyla âdeti ağnam resmi başlıca bir kalem teşkil eder ve her mali sene başında birlikte olarak sancakça müzayede ile mültezimlere maktane ihale olunurdu. Mültezimler iltizam ettikleri yerlerdeki hayvanları saydırırlar, vergilerini tahsil ederlerdi. Hükümetin, mültezimlerin bu tahsilâtıyla alâkası yoktu. Mutaahhitler taahhüdettikleri iltizam bedelini vermekle mükellefti.

Ondalık ve âdeti ağnam haricinde kalan beş kalem ehemmiyetli olmadığı için yine resimler meyanında, yine hazinece müzayede ile taliplerine ihale edilirdi.

Ondalık yalnız Rumeli'ndeki hayvanlardan alınırdı. Bu resim yeniçerilerle timarlıların ilgasından sonra «sakir-i mansure» namıyla kurulan askeri teşkilâtın et tâyiniyle sair muayyenatına sarf olunmak üzere tahsis edilmiş olduğuna göre ihdası H. 1241 (M. 1825) olduğu anlaşıyor.

Âdeti ağnam resmi; ilk defa her koyundan bir akçeden ibaretti. Sonra meskûkât usulünde kurusu vâhid-i kıyasi ittibazı ve aksamının da kırk para itibar olunması üzerine akça para-

ya tahvil olunmuş, ve o suretle tahsiline başlanmıştır.

Ağıl resmi, âdeti ağnam resmiyle birlikte ihdas olunmuştu. Bu resim maliye istilâhında «çit parası» namıyla alınırdı.

Selâmet akçası veya toprak bastı parası ağnamdan İstanbul'da iskelelerde, taşralarda derbentlerde, geçit yerlerinde alınırdı. Buna «müruriye resmi» demek lâzım geldiği halde maliyece istilâh olarak «selâmet akçası» ve «geçit resmi», halk dilinde de «toprak bastı parası» denilirdi.

Bac-ı ağnam; ağnamın pazar ve panayır yerlerinde alım ve satımında kuruşta bir para hesabıyla alınmakta idi.

Zephiye demek olan serçin, derçin resmi şehir ve kasabalarda kesilen hayvanlardan alınan resimdi. Bu resim bazı yerlerde zephiye, mürde bacı, kasaphane, salhane, paçahane, birtakım yerlerde de kelle, ayak, ciğer parası, dem veya balta resmi namlarıyla alınırdı. Bunlar alekser teamüle göre birer tarifeyle tâbi idi. Hayvan başına ikişer paradan onar paraya kadar, hattâ bazı yerlerde daha fazla olarak alınmakta idi. Paçacılık hakkı inhisar suretiyle idare olunan yerlerde muayyen olan resimden başka hayvanların baş ve ayakları ve birtakım yerlerde de ciğerleri aynen alınır, paçacılara satılırdı. Şunu da ilâve etmek lâzım gelir ki serçin ve derçin resmi, mürde bacı, zephiye resmi müteradif elifzadan olmak itibarıyla bir mânaya geldikleri halde serçin, derçin tâbirleri İstanbul ile Rumeli'nde, zephiye ve mürde bacı da daha fazla Anadolu ve Arabistan'da kullanılırdı.

Otlak, yaylak ve kışlak namlarıyla alınan resimler hayvanların sahihsiz yerlerle mîriye ait orman, kışlak ve yaylaklarda otlatılmasına mukabil alınırdı. Sonraları bu resimleri deruhte eden mütezimler bu hakkı suistimal etmişler, köylülerin kendi köylerine mahsus meralarda otlattıkları hayvanlardan da bu namlarla resim almağa başlamışlardı.

Ağnamdan muhtelif namlarla resim alınması şikâyeti mucibolması üzerine bunlardan zephiye hariç olmak ve diğerlerinin yerine kaim olmak üzere 1857 (H. 1274) tarihinden itibaren Bosna, Hersek ve İşkodra eyaletlerinden maada Rumeli'ndeki ağnamın mevki ve hasılatça beş sınıfa taksim edilerek birinci sınıf itibar olunan sancaklardakilerin herbirinden dörder, ikincilerinden üçer buçuk, üçüncülerinden üçer, dördüncülerinden ikişer buçuk, beşincilerinden ikişer kuruş alınmasına başlandı. Anadolu ve Arabistan'a şümülû olmiyan bu karar ertesi seneden itibaren ve fakat hayvan başına altmışar para

alınmak suretiyle oralara da teşmil edildi. Ancak, bu resim az görüldüğü için 1863 (H. 1280) senesinden itibaren hasılatlarının miktarı yirmi kuruştan aşağı olan bazı sancaklar ağnamından eskisi gibi altmışar para alınmak üzere diğerlerinden, İstanbul'a yakın olan yerlerin de ağnamıyla tiftik keçilerinden dörder ve diğer yerler ağnamından da en aşağı had olarak ikişer ve en yukarı had olarak da üçer kuruş alınmaya başlandı.

Ağnam resmi bu suretle teessüs ettikten sonra 1870 (H. 1287) senesinde görülen malî müzayaka üzerine gerek Rumeli ve gerek Anadolu ve Arabistan cihetindeki ağnam resmine yirmi paradan kırk paraya kadar bir zam yapıldığı gibi bütçe açığını kapamak için de 1878 (H. 1296) senesinde Yemen hariç olmak üzere diğer yerlerdeki ağnam resmi de yirmişer para daha artırılmıştır.

Ağnam resmi meyanında dâhil bulunan canavar, deve ve camus resimleri koyun ve keçiden farklıydı. Eski maliye istilâhında canavar resmi «resm-i hınzır» di. Domuz demek olan hınzirden vaktiyle dörder para resim alınırdı. Esasen ehemmiyetli olmiyan bu resim timar usulünün lâğvından ve ihtisap rûsumunun ihdasından sonra Rumeli'nde taammüm ettiği gibi tahsili vazifesi de maliyeye intikal etti. 1857 senesine kadar âdet-i ağnam ve serçin ve derçin resmi gibi canavar resmi de muhtelif tarzda alınmışken o tarihten itibaren tevhit ve üç aylık yavruları istisna edilerek herbirinden onar kuruş alınması kararlaştırıldı. Bu resmin çok ağır olduğuna dair olan şikâyetler üzerine 1862 (H. 1279) senesinden itibaren üçer kuruş indirildi. 1878 senesine kadar hiçbir tadilat yapılmayıp o seneden itibaren ağnam resmine yirmişer para zammolunduğu sırada canavar resmine de yirmi para zammedilerek üç buçuk kuruş çıkarıldı.

Deveden resim alınması mesbuk değilken 1296 (H. 1878) bütçe açığının kapatılması çareleri düşünülürken nakliye hizmetlerinde kullanılanlarından başka hasat mevsiminde mamurelere gelen develerin herbirinden onar kuruş resim alınması kararlaştırılmış ve ondan sonra develerden de resim alınmaya devam olunmuştur.

Mandalardan da onar kuruş resim alınırdı.

Ağnam resmi evelleri maliye kayıtlarında «âdet-i ağnam» namı altında yazılı olduğundan tatsilât için o tâbire de müracaat iktiza eder.

AĞNAM BACI (اغتنام باجی) [Mal.] Pazar yerlerinde ve panayır mahallerinde ağnamın alım satımında alınan resimdi. Kıymetlerinden

kuruşta bir para hesabıyla alınırdı. Bu resim bilâhare belediyelere terk olunmuş, ve 1324 İnkılâbından sonra da kaldırılmıştır.

AĞYAR (اغيار) [Sof.] Yabancı mânası olan Arapça «gayr» in cem'idir. Divan edebiyatında, müfret makamında, âşkın rakibi, engeli, gözcüsü, hasmı mânasına kullanılmıştır.

*Eşk-i çeşmim mâni-i seyr-i ruh-u yâr oldu âh
Kendi göz yâşım bile ben zara ağıyar oldu âh*
Nihat Bey

*Çeşm-i hakbînde ağıyar ile yâr ikisi bir
Bâğ-ı tevhidde zira gül-ü hâr ikisi bir*
Halim Giray

*Ağıyar gücenmiş yâr, afoına çalış yalvar
Çün hasma mürüvvetle, bir başka safa vardır*
Esat Muhlis Poşa

*Ağıyar münecim gibi vakte mutarassıt
Fırsat gözetir dilbere çâh-ı rasadından*
Sabit

Yine cemi sıygasıyla kendilerinden çekilen, şahslarından mazarrat memul olan kimseler mânasına olarak da kullanılır: bu yer ağıyardan hâlidir.

Tasavvufta «hakikata vâkıf olmiyanlar» makamında kullanılırdı:

*İç umman-ı vahdettir yüzü sahra-yi kesrettir
Yüzün gören görür ağıyar içinde yâr olur peyda*
Niyazi

*Gel iste Kaygusuz yârı, çıkar gönülden ağıyarı
Bugün gör yine didarı, bu sevdâ öze sevdadır*
Kaygusuz

AHAR (اھار) [San.] Yazı yazarken yapılan yanlışların tashihinde silintinin belli olmaması ve iz bırakmaması için kâğıdın üzerine sürülen sulu maddeyle verilen addı. Bir de kâğıdın parlak görünmesi, bu sayede pürüzlü, mesamatı geniş, kısmen kaba, delikli ve kalemın yürümesine gayrimüsaîf, mürekkebi yaymaya müstait ham kâğıt ıslah edilmiş ve bu aharlama sayesinde kalemin yürüyüşü ve mürekkebin akışı temin edilmiş olurdu. Bu ameliye yapılmış olan kâğıtlara «aharlı kâğıt» ismi verilirdi.

Farsça bir kelime olan «ahar» için «Bürhan-ı Kaatî» da şu tafsîlât vardır:

«Nahar vezninde yiyecek ve yiyinti ve muhtasarı taam mânasınadır ki istilâhımızda kahvaltî ve safralık denir. Arabîde sulfe derler ve kahvaltî eylemek mânasına da müstemeldir. Nitekim nahar kahvaltî eylemeyi aç karına durmağa denir ve çünkü nesne tenavülü bedenın kuvvetlenmesine bais olmağa. Kâğıda ve esvap

üzerine sürülen nesneye ki nişasta ve yumurta-dan yapılar kâğıda ve esvaba kuvvet verdiği için ahar derler. Türkîde kâğıda sürülene ahar, ve esvaba sürülene haşıl tâbir ederler. Cevherdar pulâda dahi ahar derler.»

«Ferbeng-i Nâsiri» de «ahar» maddesinde şöyle deniliyor:

«Aharın iki mânası vardır: biri yemek yemek mânasınadır. Kuvvet ifade eder. Kâğıdı da takviye için aharladıkları sebebiyle bu kelime istimal olunmuştur.

«Farisîde nahar aç mânasınadır. Nahar horden yemek yemek demektir. Medsiz ahar da aynı mânaya delâlet eder.»

Kâğıtçılar aharlı kâğıt yapıp hattatlara sattıkları gibi hattatlar kendileri de aharlı kâğıt yapılar ve yazılarını bunlara yazarlardı.

Şarkta yapılan kâğıtlar ham oldukları için aharlanmak zarureti vardı. Bunların üzerine düzgün yazı yazmak kabil değildi. Sonraları fabrikalarda yapılan kâğıtların her ne kadar üzerleri cilâlı ise de bunların üzerlerine yazı yazıldıktan sonra tashih etmek, silmek icabettiği zaman mürekkebin izi kalır ve bazılarında ise kâğıdın üzerinde bulunan ince cilâ tabakası gider. Halbuki aharlanmış olan kâğıtlar birkaç defa silinir ve iz bırakmazdı. Hattâ bundan yarı asır evvel kâğıdın pek bol olmaması dolayısıyla mahalle mekteplerinde çocuklara mümarese için yazdırılan «karalama» lar hoca gördükten sonra süngerle silinir, ve tekrar «karalama» yazılırdı. Bu ameliye birkaç defa tekrar edildiği halde kâğıt bozulmazdı.

Aharın kâğıda iki üç defadan fazla sürülmemesi lâzımdı. Çünkü kalın tabaka teşkil eden ahar çatlardı. Ahar kâğıda sürüldükten sonra bir hafta geçmeden kâğıtları «mührelemek» lâzımdı. Geciktirilirse ahar tabakası çatlardı.

Eski yazının nevelerine göre kâğıda sürülen aharın cinsi de değışirdi. Kuran-ı Kerim için hazırlanan kâğıtların iki tarafına da yazı yazılacağından bunlar aharın en incisiyle aharlanırdı. Levha ve meşk ve buna mümasil yalnız bir tarafına yazı yazılan kâğıtların aharı ise birkaç kat olmak üzere kalın sürülürdü. Bu da tashih icabederse kâğıdın bozulmaması içindi. Talik yazı için kâğıtlara sürülecek ahar tabakasının çok kalın olması lâzımdı. Talik aharcıları kendi namlarına mahsus soğuk damga ihdas ederek kâğıtların üzerine basarlardı. Bu damgalarda Kadri, Seyyit Ahmet, Hasan Remzi, Memduh gibi isimler görülmektedir.

Ahar muhtelif usul ve maddelerle yapılırdı.

«Boya, mürekkep, ahar, ebru mecmuası»n-daki (Millet kütüphanesi el yazması nüsha

No. 809) ahar yapma usullerinden birkaçı aynen nakledilmiştir:

«Bir miktar beyaz şap havanda döğölüp güzelce kaynatılacaktır. Sonra bu kaynamış suyu bir tekne içerisine döküp bu gayet sıcakken aharlı ve ilâçlanmış kâğıt bu şaplı sıcak su içine batırıp çıkartılarak gölgede kurutulduktan sonra tekrar kaynamış su içinde bir miktar elenmiş niğastayı bir kâsenin içinde su ile ezip ol sıcak suyun içine döküp karıştırarak kaynatılacak ve ta ki niğastanın kokusu kalmayınca kadar. Sonra bu kaynamış niğastalı su bir tencke içine boşaltıldıktan sonra sıcak sıcak ol şaplanmış kâğıt bu suyun içine batırıp çıkarılarak güzelce gölgede kurutulacaktır, ve sonra kâğıtlar mührelenerek kullanılacaktır. Gayet nefis ahar olur.

«Diğer ahar usulü; balık tutkalının gayet beyazını suda ısıtılıp sonra bir mermer taş üstünde tokmak ile döğerek tamamiyle ezildikten sonra kurutup bu tutkaldan beş dirhem miktarı, 2 dirhem zamk-ı Arabi, üç dirhem Edirne tutkalı bir kâse içine konup ısıtılıp kifayet miktarı su ile kaynatıldıktan sonra ahar için hazırlanan kâğıtlar bu suya sıcak sıcak batırılıp ve tekrar gölgede kurutulacaktır. Gayet nefis ahar olur.

«Diğer ahar usulü; pelit odununun külü bir bez parçası içine çıkın edilip bir çömlek içinde kaynatılarak ve ol çıkın çömlektan çıkarılmaksızın bir iki gün kalıp sonra suyu süzülerek ahar olmuş kâğıtlar bu suya batırılırsa gayet güzel olur.

«Diğer ahar usulü; beşer dirhem miktarı Şam ve Halep tutkallarını birer miktar suda kaynatıp sade ilâçsız kâğıtlar bu kaynamış suya batırıp çıkarılarak gölgede kurutulursa çok güzel ahar olur.

«Diğer ahar usulü; ördek veya tavuk yumurtalarının safî beyaz kısımları bir kab içine konup incirin sütiyle birlikte karıştırıp bir kab içinde kalacak ve yumurtanın beyazı kestirilecek ve bu madde bir beyaz bezden süzülüp iki veya üç ol kadar barutla, balık tutkalı suyunu koyup heyetî umumiyesini birbirine karıştırdıktan sonra âbadi kâğıdı bu suya batırırlar, ve gölgede kuruturlar. Kâğıt tamamiyle kuruduktan sonra tekrar kâğıttaki yumurtanın yağını gidertmek için bir defa dahi gayet kaynamış temiz bir suya batırıp sonra güzelce gölgede kurutulacak ve sonra üzerine mühre vurulacaktır. Gayet parlak ve kalemgir olur.»

Kilisi Muallim Rifat Efendi'nin kıymetli hâşiyeleriyle «Güzel Sanatlar Akademisi neşriyatı» meyanında bastırılmış olan (*Nefes-zade*)

nin «Gülzar-ı Savap» adlı eserinde birçok ahar tertipleri vardır. Onlardan iki tanesi aynen nakledilmiştir:

«Kesirayı (*kitre*) gül suyu ile ıslatılır ve iki dirhem şapı muhkem döğüp üzerine eküp karıştırılır. Bir iki gün dura. Badehu bir çölmek (*çömlek*) içine koyup gayet muhkem kaynatılır. Üzerine kesira (*kitre*) miktarı nişayı (*nişasta*) su ile ezüp koyalar. Badehu tekrar kaynatılır. Gayet beyaz olan kâğıtları çek-seler ve kurudup tekrar ısı (*sıcak*) sade sudan çek-seler gayet âlâ olur. Kalemgir ola.

«Diğer ahar usulü; beş dirhem miktarı esfidacı (*üstübeç*) destseng (*destezeng*) ile sommaki (*somaki*) mermer üstünde muhkem ezeler. Badehu çömlek içine koyup su ile karıştırılarak muhkem kaynatılır. Bedehu on dirhem miktarı nişayı (*nişasta*) anmla ezüp muhkem halt olduktan sonra tekrar bir defa dahi bir miktar su koyup gayet muhkem kaynatıp el ayasında kuvveti lâzimesin yokhyalar. Eğer ziyade ise ana göre su koyalar ve yine kaynatılır. Bedehu bir pâk sini yahut tepsi içine boşaldup ol sini yeya tepsiyi bir saçayağı ısı ile bîahar olan kâğıtları çek-seler gayet bînazir berrak ve kalemgir kâğıt ola.»

Zamanımızın değerli hattatlarından (*Tuğ-rakeş Hakkı Bey*) kendisinin yaptığı aharı şöyle tarif eyledi: «Şekersiz olarak mahallebi tarzında pişirilmiş nişasta gayet ince süngerle kâğıdın her iki yüzüne sürülür. Sonra kâğıt ipte kurutulur. Bundan sonra yumurta akı az miktarda şapla çalkanarak köpürtülür, bu suretle köpürtülen yumurta akı bir müddet haliyle bırakılır. Köpükler tamamen sönüp zeytinyağı şeklini alınca nişasta sürülmüş ve kurutulmuş olan kâğıdın üzerine ince süngerle bu yumurta akından sürülüp yine kurumaya bırakılır. Kâğıt lâyıkıyla kuruduktan sonra evvelâ saplı mühre ile, sonra billûr mühre ile parlâtılır.

Yufkadır kâğıd-ı dili eşk ile aharlayup
Mühre-i dağ ile şeffaf-ü kalemgir edelim
Sabit

AHARLI KÂĞIT (آهارلی کاغذ) [*San.*] Aharlanmış kâğıtlara verilen addı. Üzerine bir defa ahar sürülen kâğıtlara «tek aharlı», iki veya daha ziyade defa ahar sürülen kâğıtlara da «çift aharlı» denirdi. «Çift aharlı» tâbiri kısaltılarak «çift alı» da itlak olunurdu.

Aharlanacak kâğıt renkli kaynamış suya batırılır, sonra kurumak üzere çamaşır gibi ipe asılırdı. Kâğıt kuruyunca üzerine ahar sürülür, tekrar kurutulup bilâhare mührelenirdi.

Aharlı kâğıda yazılan yazıda yanlışlık olursa silinir, silintinin kâğıtta izi kalmazdı.

Aharlı kâğıt, diğer kâğıda nazaran, pahalı idi. Bunların makbulü de eskisiydi.

AHEN-İ HAM (آهن نام) [*Mal.*] Ham demir demektir. Osmanlılar devrinde biri Edirne'de, diğeri Sofya civarında Samakov'da olmak üzere iki demir madeni işletilmisti. Silâh, saban ve emsali demir işleri bu madenlerden çıkarılan demirlerle yapılırdı.

Samakov madeninin başında bulunan memurun resmî unvanı (*Samakovcuk nazırı*) idi.

AHİ BABALIK (احی بابالک) [*San.*] Debağlar ve saraçlar gibi esnafın başlarındaki adamlara tevcih edilen resmî bir unvandı. Ahî; Osmanlılardan önce Âzerî ve Selçuki memleketlerinde esnaf kâhyalarıyla şeyhler hakkında kullanılır bir tâbirdi. Ahiler Ankara'da bir hükümet bile teşkil etmişlerdi. Ahiler hakkında Osman Nuri Ergin «Mecelle-i Umuru Belebeye» de mufassal izah verdiği gibi M. Cevdet de «Zeyl-i Alâ Fas-ı Ahîr» adlı kitabında kıymetli malûmat vermiştir.

(*Ahi babalık*) in mimar ağalığı ile birlikte verildiği de olmuştur. O zaman (*Ahi babalık ve mimar ağalığı*) unvanı kullanılırdı.

AHİM ŞAHİM (آهم شام) [*Hal.*] Eskiden kullanılan tâbirlerdendir. Bu tâbir; «Pek de o kadar ahım şahım bir şey değil suretinde de istimal edilirdi. Hattâ bu şekil evvelkinden fazla kullanılırdı. «Fefkalâde takdir edilecek, aman ne güzel diye bayılacak bir adam, yahut eşyadan bir şey değildir.» mânasını ifade ediyordu.

Bu tâbir; fil-asıl mec'ul Osmanlı edebiyatının en menfur örfüne istinadedir. Malûmdur ki o edebiyatta sevgili müzekkerdir. Bu; aslı tasavvufî bir mahiyette «Cemal-i Mutlak» muhatap ittihaz ederek hep güzellikler onda bulunmuş, hep muhatap o ittihaz edilmişse de ehl-i hava bundan istifade ederek mecazi mahbup sevmek âdeta zarafet ve irfan levazımından addedilmiştir.

Osmanlılıkta bu kabîl şairler ekseriyeti teşkil eder. Hierî dokuz yüz tarihinden sonra (*mahbup*) lara «şah» derlerdi. İsimlerinin sonuna «Ahmet Şah, Ali Şah» tarzında getirirlerdi. Sonra âşıkların aşklarının galeyanıyla sinelerini yırtmalarına «sineye elif çekmek» tâbiri vardı. Gerçekten sinelerini yırtanlar olduğu gibi göğüslerine «döğme» tarikiyle «ahım şahım» yazdırırlar da olurdu. Göğsünü yırtanlar da «sineme elif çektim» veya «ah yazdım» derlerdi. Şair Rahmi:

Nahûnümle âh şahım nakşedersim sineme
Nakşeder mi levh-i uşşaka beni Şahım Ali

beytinde «Ali Şah» namındaki sevgilisine bu yolda hitabeder. Halbuki «Rahmi» de vaktiyle başka bir âşkın şahı imiş. Taşlıcalı Yahya Bey onun hakkında:

Ben erenler nacağıyım o ışıklar teberi

mısraıyla kendisinin meydan müritlerinden olduğunu, onun da kızıl başlı köçeği bulunduğunu anlatmak istemiştir.

Şu tafsilâtın sonra tezahür eder ki «Pek o kadar ahım şahım bir şey değil» demek, öyle âşıkların sevgililerine «Ah şahıml..» diye aşk ilân etmeleri derecesinde meftun olunan bir şey değildir, demek olur.

AHİ TAÇ (احی تاج) [*Sof.*] Kadirî tarikatının Ahi koluna mensup şeyhlerin giydikleri tacın adı idi. Beyaz çuhadan, içi pamuklu sekiz dilim üzerine yapılırdı. Üzerine yeşil sarık sarılırdı.

AHİTNAME (عهدنامه) (*Sig.*) İki hükümet arasında sulh ve asayişe, siyasi, ticari ve sair işlere dair imza ve teati olunan mukavelelerle devletçe muhtelif hususlar için siyaseten tanzim olunan resmî evrak hakkında kullanılır bir tâbirdi. Biri Arapça, diğeri Farsça iki kelimeden terekkebden ve ahit, söz vermek, üzerine almak; name ise mektup, bir taraftan diğer tarafa yazılıp gönderilen kâğıt mânasına gelen bu istilâhın Türkçesi «söz kâğıdı» dır. Osmanlılarda iki hükümdar gibi iki kumandan arasında da ahitname yapılırdı. Ahitnameler yedi rûkûn üzerine tertibedilirdi: 1) Cenabıhakka hamd ü sena; 2) Hazreti Peygambere salâtü selâm; 3) Ahdü peymanın büyüklüğü; 4) Muahedeye muhalif hareketten çekinme; 5) Ahdin keyfiyet ve ehemmiyetini izah ve tafsil; 6) Ahdinde durmanın lüzumu ve aksinden çekinme; 7) Allahtan, ahde sadakatte sebat etmek dileği.

Ahitnameler muhtelif lisanlarda yazılı dı.

AHİTNAME-İ HÜMAYUN (عهدنامه هایون) [*Ida.*] Hükümdar tarafından verilen hat, فرمان yerinde kullanılır bir tâbirdi. Lûgat mânası padişahın ahitnamesi demektir.

Ahit: söz verme, bir şeyin yapılmasını üstüne almadır. Bu kelime yine zaman, devir mânasına da gelir. Ahitname de muahede kâğıdı, bir muahedenin şartlarını bavi olarak kaleme alınıp iki taraf tarafından imzalanan resmî kâğıttır.

Şarkta hükümdarlık alâmeti olmak üzere ahitname verilmesi çok eskidir. Abbasi halifelerinden Kaim Biemrillâh büyük Selçuk Devleti Sultanı Tuğrul Beye hierî 449 (*M. 1057*)

de ahitname vermişti. Halifeler sultanların hükümdarlara verdikleri ahitname gibi veliahtlarına da ahitname verirlerdi.

Osmanlılar zamanında da ahitnameler verilmiştir. Ahitname-i hümayun tâbiri dahi onlar zamanında kullanılmıştır.

AHKÂM DEFTERİ (احکام دفتر) [Ida.] Kanunnamelerle hükümlerin ve nizam mahiyetinde olan kararların aynen kaydına mahsus defterin adı idi. Kalemelerin herbirinde böyle bir defter bulunur, o gibi şeylerin örnekleri olduğu gibi oraya geçirilirdi. Muameleleri vâsı olan kalemlerde her sene için ayrı ayrı defter tutulurdu. İşleri o kadar geniş olmaları ise birkaç seneliği bir araya getirilir, defter dolunca yenisine kaydedilirdi. Çok dikkat ve itina ile tutulan bu defterler daimî bir müracaat yeri idi. Eski bir muamele, yahut bir iş mevzuubahsolduğu zaman bu defterlere bakılır, ona göre mütalâa beyan veyahut muamele ifa edilirdi.

AHMEDİYE (احمدیه) [San.] Eskiden mevcut kumaşlardan birinin adı idi. Bohça yapı-lırdı. Arşivdeki kayıtlarda «boğçai Ahmedîye» suretinde geçmektedir.

§ [Sof.] Halvetiye şubelerinden birinin adı idi. Bu şubeyi Yigitbaşı namıyla anılan Ahmet Şemseddin İbni İsa el Marmaravi tesis etmişti. Marmara; Saruhan muzafatından Akhisar kazası köylerinden birinin ismidir. Memleketinde bir parça tahsilden sonra Uşşak'a vardı. Orada ilim tahsil etti. Uşşak'ta iken Şeyh Alâeddin-i Uşşakiden inabe aldı. Badehu irşadına memur olduğu Manisa'ya gitti. Orada birçok mürit temin etti. Mutaakibin bânı yönünden meşayihin ıslahı için İstanbul'a geldi. «Yigitbaşı» namıyla iştiharı bu sıradadır. Bir müddet sonra tekrar Manisa'ya döndü. Eserlerini telif etti. Risale-i Tevhidiye, Cami-ül Esrar, Ravza-tül Vâsılın onlardandır. 910 da vefat eyledi. Kabri Manisa'da ziyaretgâhtı. Halvetiye şubeleri arasında «tarikât-ül-vusta», «orta kol» sayılırdı.

Sinaniye, Uşşakiye, Ramazaniye, Cerrahiye, Mısıriye, Buhuriye tarikatları işbu Ahmedîye tarikâtının şubeleridir.

Bedevisi lâkabiyle müştehir Ahmet ibni Ali ibni İbrahim-ül Mesihî tarafından kurulan tarikâtın ismi de bu namı taşımaktaydı. Bu tarikâtın daha ziyade taammüm etmiş olan adı «Bedeviye» idi.

Nakşibendiye şubelerinden Ahrariye kısmında da bir «Ahmedîye» şubesi vardı. Bu şube (Muhammed-ül Elf-üs sani) namıyla mâruf Seyh Şahabeddin Eb-il-Abbas Ahmet ibni Ab-

dül-Ahad-ül Fâruki'ye mensuptu. Buna «Müceddidiye» de denilirdi.

AHMEDİ MUHTAR POSTU (احمد مختار پستو) [Sof.] Bektaşî tâbirlerinden. Meydan-daki «taht»ın sağ tarafındaki makamın ismiydi. Diğer makamlara olduğu gibi bu makama da niyaz olunurdu. Nasip alan yeni talip rehberinin delâletiyle buraya geldiği zaman rehber şöyle tarif ederdi: «Buna Ahmedî Muhtar Postu derler. Cemi-i ulûmu evvelin ve âhırın bunun yüzü suyu hürmetine halk olunup ve hidayete ergören budur. Sebebi icad-ı âlem budur. Cümlelerin atası, anası budur.»

AHRARIYE (احراریه) [Sof.] Nakşibendi Tarikatı şubelerinden birinin adıydı. Ahrar lâkabiyle mâruf Hoca Ubeydullah ibni Hoca Mahmut ibni Şahabeddin tarafından tesis olunmuştu.

Hoca Ubeydullah Taşkentlidir. 806 da doğdu. Evaili hali fakrî tecerrütle geçti. Sonra malının sayısını bilmiyecek kadar zengin olmuştu.

AHRET ADAMI (آختر آدمی) [Sof.] Dünya ile münasebetini kesmiş adamlar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Takva ehli, müsterih adam demektir. Bu türlü olan kadınlara «ahret hatunu» denilirdi. «Ahret hatunu bir bacıdır.» Mânevi analar hakkında da «ahret anası» tâbiri kullanılırdı.

*Doğar andan fiteni devranın
Ahret anasıdır şeytanın
Atai*

AHRETLİK (آخترانگ) [Halk.] Ahret se-vabı ümidiyle alınıp büyütülmüş olan kız çocukları hakkında kullanılır bir tâbirdi. Mânevi evlât demektir.

«Lûgat-i Ebüzziya» da şu malûmat da vardır:

«Hüccet-i ger'iye ile alınan hizmetçi kızlara itlak olunur ki ona «atılâhımızda «besleme» dahi tâbir olunur.»

Samimî iki arkadaş arasında ahret kardeşliği mânasını da ifade ederdi. Rumeli halkı «a be ahretlik» diye birbirine hitapta bulunurlardı.

*Sıdk-u imanı bana rehber kıl
Herbirin uhrevi birader kıl
Atai*

AİDAT (آیدات) [Mal.] Lûgat mânası birine ait hisse demek olan Arapça «aide» nin cem'i olup ıstılah olarak resim, vergi, yahut tahsisat, irat, gelir yerinde kullanılır bir tâbirdi. «Vakıftan aidatı vardır» de-

nildiği gibi «ağnam aidatı», «kıymetli evrak aidatı» suretinde olarak devlet bütçesinde de yer almıştı. Muayyen maaşları bulunmadığı devirlerde (kadı) ların, (tapu memurları) nin, (mukavellât maharrirleri) nin gördükleri işlerden aldıkları ücretlere de bu nam verilirdi.

«Aidat» ın müfredi olan «aide» nadiren kullanıldığı halde halen metruk bulunan «avaid» suretindeki cem'i çokça istimal olunurdu. Hattâ Fârisî kaidesiyle izafi bir terkip olan «avaid-i mütat» suretinde bir ıstılah vücuda getirilmişti. Bu ıstılahın mânası «mütat aidat» demektir.

Aidatın miktar ve nispeti kanun ve nizam ile tâyin olunduğundan azalır ve çoğalırdı.

AKAĞALAR (آقا آغار) [Sar.] Osmanlı sarayında kullanılan hademelerden bir kısmının unvanıydı.

Osmanlı sarayının harem hizmetinde siyahi haremağaları istihdam olunduğu gibi akağalar da kullanılmıştır. Habes'ten gelen haremağaları misillî akağalar da padişahlığın ve onun kaldırılmasından sonra bir müddet devam eden halifelğin ilgasına kadar devam etmiştir. Akağaların ekserisi boşnak ve bir kısmı Anadolu idi. En son vazifeleri Topkapı Sarayı kapıları bekçiliğinden ve aynı sarayın bazı dahilî hizmetlerinden ibaret kalmış olan akağaların haremağalarından farkı, evvelkilerin beyaz, sonrakilerin siyah olmalarından ibaretti. Recûliyet noktasından birbirinden farklı değildiler. Bununla beraber akağalar hilkaten erkeklikten mahrum oldukları halde siyahiler sureti mahsusada ihşa edilmişlerdi. Bunlara aynı zamanda «tavaşı» de denilirdi.

Sarayda akağalar istihdamına ilkevvell ikinci Murat zamanında başlanmıştır. Adedi kırk olan akağaların meratip silsilesi de onun zamanında vücuda getirilmiştir. İçlerinden temayüz edenler kilercibaşı, hazinedarbaşı, kapı ağası olurdu. Akağaların en büyüğü (kapı ağası) idi. Saray kapıları bunlar tarafından muhafaza olunduğu için içeriye girip çıkanlara bunlar bakarlardı. Padişahların hususi hizmetlerini de bunlar görürlerdi. Bu sebeple bir zamanlar ehemmiyetleri ziyadeydi.

Çorlulu Ali Paşa silâhtarlığı zamanında ve 1111 tarihinde akağalardaki ikbali içağalarına intikal ettirmiş ve bu suretle akağaların eski ehemmiyeti kaybedilmiştir. Mevcut malûmata göre (Atâ Tarihi c.1, s.37) bundan dolayı «Bab-üs-saade takımının Ali Paşaya olan ada-vetleri elhaletü hazîhi zail olmadığından müşarünileyhî akağalara af ve hayır ile yâd ettirmek kabil olamaz.»

Ali Paşanın bütün nüfuzu silâhtarlıkta toplamak suretiyle saray idaresinde icrasına muvaffak olduğu tadilât ile akağaların eski nüfuzlarını kaybettikleri muhakkak olmakla beraber itibarlarına büsbütün halel gelmediği de Atâ'nın (c.1, s. 163) şu ifadesinden anlaşılmaktadır: «Akağaların itibarat-ı asliyeleri biraz tağayyür etmişse de külliyyen tenezzül etmediğine kapı ağalarına min-ikadim ilbas olunan gerasere dühte sırf samur kürk hıl'at iksası ve veziri besatlı esbe süvar olmaları ve başlarına darüssaade ağalarının aynı Selimî iktisa etmeleri ve müteberlerine hane-i hassadan lâla ve koğuşlardan birisinden anahtar şakirdi tâbiriyle kullukçu ve zülflülerden baltacı ve sofalı ve yedekçi ve heybeci istihdam edebilmeleri gibi haiz oldukları haysiyeti esasîyelerini ibka etmiş olması delili celidir.»

Akağaların zâbiti (kapı ağası) idi. Ondan sonra silsile aşağı doğru giderdi: has oda-başı, hazinedarbaşı, kilercibaşı, saray ağası, saray kethudası. Bunlar büyüklerdi. Bunların madununda olanlar da vardı: eskilerden beş nefere (köşebaşı) denilirdi. Daha aşağı olmak üzere bir (başeski) mevcuttu. İki nefer de (üzengi ağası) namını taşırdı. Hali vukuunda silsilei meratibe riayeten aşağıda olanlar yukarıya çıkar ve bu suretle, terfi, teselsülen icra kılınırdı.

Akağaların deruhte ettikleri işe göre kapı bekçiliği, hazine-i hümayunun muhafazası, kiler-i hassa ve matbahın muhafazası, harem-i hümayun ve umum dairenin zaptıraptı gibi birer vazifeleri olduğu gibi içağalarına yemek usulünü de bunların kıldemlileri öğretirdi. Buna da «sofra eskisi» unvanı verilirdi.

Akağalardan Hadım Ali Paşa, Hadım Sinan Paşa gibi kübera yetişmiştir.

AK AKÇA (آق آقچه) [Hal.] Eskiden gümüş para hakkında halk tarafından kullanılır bir tâbirdi. Gümüş akça beyaz olduğu için bu tâbir meydana çıkmıştı. Sonraları alelittlak para makamında da istimal olunmuş, «ak akça kara gün içindir» atalar sözü bu telâkkinin neticesi olarak meydana gelmiştir. Acemler de bu makamda (زر سفید از برای روز سیاه است) derler.

AK ALEM (آق آلم) [Sar.] Osmanlılarda saltanat sancağına verilen addı. Buna elviye-i sultani, alemha-yi Osmani de denilirdi. Osmanlı teşkilâtı hakkında kıymetli eserler vücuda getiren İsmail Hakkı Uzunçarşılı, istiklâl alâmeti olarak Selçuk hükümdarı tarafından Osman Gaziye gönderilen bu bayrak için (Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı, S. 9) şu mütalâayla ileri sürüyor:

«Ananeye ve bazı tarihlerle Feridun Bey Münşeatinâ göre, Selçuk hükümdarı bu ak sancak'ı Gazi Osman'a beylik alâmeti olarak göndermişti; bu mütalâa bir mesnede istinad etmediğinden bunun Selçuk hükümdarı tarafından gönderilmiş olması şüphelidir. Yalnız ak sancak'ın Osmanlılarda saltanat sancağı olduğu muhakkaktır.»

AKARAT-I MEVKUFF (عقارات موقوفه) [Mal.] Gerek aynıyle intifa olunmak ve gerek icarî istiglal olunarak hâsıl olan ücret ve galeesi bir cihet-i hayra sarf edilmek üzere vakfedilen akaratın umumi unvanıydı.

AKÇA (آقچا) [Mal.] Vaktiyle tedavül eden gümüş paranın adıydı. «Kamus-u Türkî» de şöyle izah olunmuştur:

«1.- Vaktiyle mütedavil bulunmuş bir küçük gümüş sikke.

«2.- Nakit, para, zenginlik; ak akça - gümüş meskûkât; ufak akça - bozuk para; akça etmez, bir akça - pek değersiz, akça tahtası - sarrafların para saydıkları kenarlı ve bir tarafı dar ve açık tahta; bir kese akça - beş yüz kuruş meblâğ; akça kesesi - para kesesi.»

«Ak» Türkçede beyaz demek olduğundan «akça» beyaz sikke demek olur. Akça adlı para Osmanlı padişahlarından Orhan tarafından 1328 (H. 729) senesinde Bursa'da bastırılmıştır. İlk basılan akçanın vezni rubu miskal, yani altı kırat ve 1,154 gramdan, ayarı da yüzde doksandan ibaretti.

İlk Osmanlı sikkesi o vakte kadar bütün İslâm meskûkâtında müstamel olan dirhem ve dinar usulünden büsbütün başkaydı, ve onlardan tefrik için de «akça-i Osmani» namı verilmişti.

Gümüşten mamul Selçuk dirhemleri bir dirhemi şer'î, yani 14 kırat olduğu halde ilk basılan akça-i Osmani 6 kırat veznindeydi. Bu vezin en son basılan gümüş kuruşlukların veznine müsavi, ayarı ondan biraz yüksek, kutru da bir parça büyüktü. Mecidiye aksamında olan kuruşların ayarı yüzde 83 olduğu halde akçanın ayarı yüzde 90'dı. Kuruşların kutru 15 milimetre olduğu halde akçanın kutru 18,5 milimetreydi. Bu kutur gümüş elliliklerin kutruna müsaviydi.

İlk akçaların üzerinde darp tarihi yoktu. Bir yüzünde kelime-i şahadet ve etrafında cihar yâr isimleri, diğer yüzünde «Orhan halledallah-ü mülkehu» yazılıydı.

Akçalara ilk tarih Yıldırım Beyazıt zamanında konulmuştur. Osmanlı meskûkâtında tuğra birinci defa olarak Beyazıt'ın büyük oğ-

lu Süleyman Çelebi namına basılmış olan sikkeye konulmuş, ondan sonra üç asır kadar arasıra bazı gümüş ve bakır meskûkâtta görülen tuğranın ikinci Mustafa zamanından sonra bütün sikkelere konulması âdet ve teamül halini almıştır. Osmanlı sikkelerinde darbolunduğu mahallin ismi gösterilmek usulü kezalik Yıldırım'ın oğulları devrinde başlamıştır.

Timurlenk'in henüz Anadolu'da bulunduğu zamanlarda Çelebi Sultan Mehmet tarafından Bursa'da bastırılan sikkelere Timur'un adı da ilâve edilmişti. Vezin ve ayar cihetiyle akça-i Osmanilerin aynı olan bu müşterek sikkenin bir tarafında (*Lâ ilâhe illallah Muhammedün Resulullah duribe Bursa 806*), diğer tarafında (*Demur Han Kürkan. Muhammed İbni Bayezid Han hallede mülkehu*) yazılıdır.

Çelebi Sultan Mehmet 816'da tamamiyle istiklâl kazanınca o tarihte ve ondan sonra Bursa, Edirne, Ayasluğ, Serez ve sair bir iki yerde darbettirdiği akçaların bazısında (*Sultan İbni Sultan Mehmed İbni Bayezid Han*), birtakımında (*Mehmed İbni Bayezid Han Azze Nasruhu*) yazılmıştır. Bu vakte gelinceye kadar Osmanlı meskûkâtında hiçbir elkap yokken Mehmet Çelebi ilk defa olarak «sultan» ve «han» unvanlarını vaz'ettirmiştir. Son Osmanlı sikkelerine kadar devam eden (*azze nasruhu*) ibaresi de ilk defa bu zamanda kullanılmıştır.

Akçanın ihdasından yüz yirmi sene mürruna kadar ayar ve veznine hâlel gelmemişken Fatih Sultan Mehmet tarafından 848'de babasının sağlığındaki birinci cülûsunda bastırılan akçaların vezni 6 kırat yerine 5 kırata indirildi. Bu tebdil, askerî muhassasatından bir miktar tenkihat icra ve devlet hazinesine bir parça irat tedarik etmek maksadiyle alınmıştı. Halbuki bu hal askerî gayretini kesip hattâ büyük bir fitnenin mukaddemesini teşkil ettiğinden nihayet askerî ulûfelerine yarım akça zammıyla, o vakte kadar 3 akça olan yevmiyeleri yeni meskûkât ile üç buçuk akçaya iblâğ oldu.

İkinci Mehmed'in babasının vefatıyla ikinci defa cülûsunda, 855'te, ve ondan sonra 865, 875 ve 886 tarihlerinde Kostantiniye, Edirne, Serez, Bursa, Tire, Ayasluğ, Amasya, Üsküp ve Nevar'da kesilen akçaların vezinleri gittikçe noksan tutulmuş, ayarları da 5, 4 1/2, hattâ 4 kırata kadar tenzil olmuştur.

Fatih zamanında basılan 10 akçalık sikkelerin bir tarafında (*Sultan-ül Berreyn ve Hakan-ül Bahreyn Essultan İbn-i Sultan*) ibaresi ve diğer tarafında (*Mehmed İbni Murat Han halledallahü mülkehu duribe fi Kostantiniye sene 875*) yazılmıştır.

Bunların vezni 2 dirhem 12 kırat olmakla beher akça 4 3/4 ilâ 5 kırat vezninde itibar edilmiş demek olur.

İkinci Beyazıt zamanında darbolunan akçaların vezni babasının zamanındakilerden daha noksan olarak 4 kırata, hattâ 3 1/2 kırata kadar tenezzül ettiği gibi ilk ihdasından o vakte gelinceye kadar, yüz altmış sene, akçaların ayarı daima 90 iken bu padişah zamanında ayarları da yüzde 85'e tenzil edildi. Bu suretle tağşiş diğer bir yol daha açılmış oldu.

Yavuz ve Kanuni zamanlarında basılan akçaların beş tanesi bir dirhem, yani herbiri ancak 3 1/2 kıratı. Ayarları da 85 idi. Bu zamanda Kürdistan, Suriye, Mısır, Hicaz, Kafkasya, Azerbaycan, Irak, Yemen, Trablusgarp ve Tunus'ta da darphaneler açılarak sikkeler kesildi. Bu sebepten her tarafta basılan akçaların resim ve tarzları, hattâ vezinleri yeknasak olamayarak yekdiğerinden hayli farklı paralar tedavül mevkiine çıkmış oldu. Bu sıralarda 2 akçalık sikkeler darbolunduğu gibi hele Yemen'de ve Mısır'da mücerret menfaat celbi maksadiyle vezinleri noksan ve kemayar meskûkât kat'ı ve darbolundu.

Bir de yeni fetholunan Suriye, Irak, Arabistan ve Trablus ile Tunus'ta o vakte kadar mütedavil olan eski gümüş dirhemler tarzında ve akçalardan büsbütün başka şekil ve vezinde gümüş sikkeler basılmıştır. Bunlar eski Abbasiye dirhemleri gibi bir miskal, yani 24 kırat veznindeydi. Bunların rubyeleri de basıldı.

Meskûkâtın üzerine bazan hangi senede basılmışsa o tarih konulmuşsa da ekseriyet üzere padişahların cülûs tarihleri kullanılmıştır.

İkinci Selim zamanında (974-982) her tarafta basılan akçaların resim ve nakşı aynı tarza ifrâğ edilmiş, fakat vezinleri tenkis olunarak 3 1/2 kırata indirilmiştir.

Üçüncü Murat zamanında meskûkâtın gerek vezni ve gerek ayarı pek ziyade bozuldu. Akçaların vezni 3, hattâ 2 1/2 kırata tenezzül etti. Halep ve Bağdat'ta ilk defa olarak tuğralı dirhemler basıldı. Bu devirde ortalıkta züyuf ve mağşuş akçalar tedarik ederek muamelâta pek ziyade sekte ârız olmakla sikenin ıslahına mecburiyet elverdiğinden nihayet bir dirhem gümüşten 8 akça kat'ına karar verilmiştir ki ilk ihdas olunan akçaların tam yarısı vezninde demektir.

Üçüncü Sultan Mehmed'in cülûsunda yine nef-i hazine maksadiyle akçaların vezninde bir kırat daha eksiltilmiş ise de birçok mazarratı görüldüğünden 1009 senesinde yine bir dirhem gümüşten sekiz akça kesilmesine karar verilmiştir.

Birinci Ahmet devrinde Diyaribekir, Halep, Şam ve Bağdat'ta basılan gümüş dirhemlerin dahi vezni noksandı. Bu zamanda akçaların vezni 1 1/2 kırata, ayarları da 80'e tenezzül edip vezni noksan ve züyuf akçalar her tarafta tekessür etmekle İkinci Osman'ın cülûsunu mütaakıp meskûkâtın ıslahına pek ziyade lüzum hiss olunarak 1008 senesinde Darphane Nazırı Bekir Efendinin himmet ve gayretiyle tedavüldeki noksan vezin ve ayarlı akçalar toplandı, (*ceyyid-ül-ayar*) yeni akçalar basıldı. Hattâ büyücek alışverişlere kolaylık olmak üzere mevcut akçaların on adedine müsavi olarak 1 dirhem vezninde (*onluk Osmani*) sikkeler darbolundu.

Dördüncü Murat zamanının akçaları 1 1/4 kırata, ayarları da yüzde 75'e indirildi. Yine bu zamanda «para» namıyla ilk defa olarak 5 1/2 kırat vezninde 4 akçalık gümüş meskûkât darbedildi. Kıymeti pek düşkün olan akçanın yerine altının küsuratını göstermek üzere ihdas olunan para bilâhara gitgide «nakit» makamına âlem oldu.

Sultan İbrahim zamanında basılan akçalar da evvelkiler gibi züyuf ve mağşuş olduğu için kuruş 125, altın 250 akçaya çıktı. Piyasada büyük müşkülât baş gösterdiğinden yeniden sikkenin ıslahına teşebbüs olundu ve 1 1/4 kırat vezninde «akça», 1 dirhem vezninde «onluk» ve yarım dirhem vezninde tuğralı 5 akçalık sikkeler ve 3 akçalık para denilen meskûkât basılmak suretiyle kuruş 80, altın 160 akçaya indi. Bu devirde tuğraların üstüne ondan sonra basılan sikkelere de konulan (*elmuzaffer daima*) ibaresi yazıldı.

Dördüncü Mehmet devrinde baş gösteren malî muzayaka gümüş meskûkâtı tekrar tağşiş sebebolmuştur.

1061 senesinde Belgrat, Bosna ve Arnavutlukta yüz yirmi yük züyuf ve hurda akça kesitilip İstanbul'a celp ve burada dahi meyhanecilerden, simitçilerden yirmi bir yük kadar kızıl kırık para ve akça toplanarak bu akçaların 118 adedi bir altına tenzil olunmak üzere yüz yirmi bin altın tahsili hususu esnaf kethudalarına havale ve altınlar elde edildikçe sarraflara ikişer riyale tebdil ettirilip husule gelecek (240.000) riyal kuruşun mevacibe verilmesi düşünülmüş ise de icraatına teşebbüs olununca 118 züyuf akçaya bir altın verilmesindeki zararı herkes anladığından esnaf bu teklifi reddetti. Dört sene sonra bir dirhemden 10 akça kesilmek suretiyle sikkenin ıslahı teşebbüsü de muvaffakiyet temin edemedi. 1066 senesinde daha fazla müşkülât baş gösterdi.

O vakitler akçaların vezni 1 kırata tenezzül etmiş olduğundan veznin daha ziyade tenkihi-ne imkân kalmadığı cihetle bu sefer Sultan İbrahim zamanında yüzde 75 e tenzil edilmiş olan ayar yüzde 50 ye indirildi.

İkinci Sultan Süleyman zamanında ve 1687 (H. 1099) senesinde Osmanlı meskûkâtı ıslah ve tadil olunduğu sırada akça usulü terk ve yerine «kuruş» üzerine müesses usul ikame olundu.

Osmanlı meskûkâtı kuruş usulü esası kabul olununcaya kadar «akça usulü» esasına müstenitti. Bu usulde vâhidi kıyasi «akça-i Osmani» idi. Bunun küsuratı bakırdan mamul «mangır», ez'afı da «altın» sikkelerdi.

Son zamanlarda «akç.» bir kuruşun mürekkep bulunduğu kırk paradan beherinin üçte birine ıtlak olunuyordu. Ancak bu itibari bir şeydi. Çünkü alışverişte akçanın artık bir mevki ve hükmü kalmamıştı.

Meskûkât mütehasısı Ahmet Tevhit Bey Merhum şu izahatı verdi: «Akça Moğolca bir kelime olduğu gibi İlhanilerde kullanılmış bir tâbirdir. Erzurum'da Selçukiler'den kalma medrese kitabesinde akça tâbiri mevcuttur. Bu tâbirin Selçukilerde de kullanıldığı anlaşılıyor.»

M Belen «Türkiye İktisat Tarihi hakkındaki tetkikler» adlı eserinde (Türkçeye çeviren İstanbul Milletvekili M. Ziya, s.5) akça tâbirinin, Ahmet Tevhit Beyin ifadesine uygun olarak Moğolcadan alındığını söylüyor. Müellifin faideli olan izahatı aynen nakledilmiştir:

«Millî usul. - Bu usule ait olan sikkelerden birçoğunun namları Moğol lisanından istiare edilmiştir. Vâhid-i kıyasi olarak akça, ufaklık olarak «mangır» ve büyük para olarak da «altın» kabul olunmuştur.

«Tip; vâhid-i kıyasi. İran Moğollarında akça namıyla müstamel olan sikke dirhemden daha az vezinde ufak bir gümüş sikkedir. İlk Osmanlı akçaları 729 senesinde basılmıştır. Ancak Birinci Beyazid'in zamanına müsadif olan 729 da üzerlerine tarih konulmuştur. Bu sikkelere Osmanlı devletinin müessisi namına izafeten «akçe-i Osmani» veyahut sadece «Osmani» namı verilmiştir ki bu yeni sikkenin sırf millî ve hususî bir unvanla tevsiyi aynı zamanda saltanat hükümetinin katî teşekkülüne delâlet ediyordu. Ancak Birinci Selim'in saltanatının nihayetine kadar Osmanlı namı kullanılmıştı. Lâkin din ve tedris heyetleri mensuplarına evkâttan muhassas olan maaşların tâyin ve tahsisinde akça tâbirinin kabul edilmiş olması bu sikkenin galebesini temine delâlet etmiş ve Sultan Süleyman zamanından itibaren müver-

rihler tarafından, nadir müstesnalar hariç olmak üzere, tercihan Osmani tâbiri kullanılmıştır.

«Zamanına göre hakiki kıymeti tehalûf eden akçe-i Osmani veyahut akça, müelliflerin ekserisine nazaran esas itibariyle dirhem-i şer'inin rub'una ve diğer müelliflere göre de sülüsüne muadildir. Müverrihler akçanın aynı zamanda mürekkep olarak da istimaline mütalallik dikte usulünden sarahaten bahsetmiyorlar. Lâkin Naima 1028 de yeniden basılan sikkeler münasebetiyle onluk Osmaninin (on akçalık Osmani) tedavüle çıkarıldığını beyan ediyor. Bundan anlaşıldığına göre eğer Osmani tâbiri İkinci Osman'ın zamanında basıldığı için onun namını tezkiren onluk sikkeye izafe edilmemiş olsaydı tamamiyle metruk kalmazdı ve o vakit daha büyük kıtada bir sikke mevcud olurdu. Eski akça dirhemden yalnız dörtte birine muadil olduğu halde onluk sikke tam bir dirheme müsaviydi. Osmani tâbirinin Osmanlı altınının tesmiyesi suretinde tekrar meydana çıktığını biraz aşağıda göreceğiz. Akçanın mütevali değişiklikleri zaman ile onun bidayetteki itibarını kaybettiği cihetle eski tesmiyesi artık cinsini tamamiyle tâyine kâfi gelmemiş ve binaenaleyh isimleri aşağıda gösterilen sikkeler onun yerine kaim olmuştur: kalp - züyuf - akça; kızıl akça, kızıl kırık akça, beyaz akçanın zıddı olan fülüsü ahmer, çil akça ve nihayet sağ akça. Biraz sonra tahavvülâtı görülecek olan akça son gümrük tarifesine kadar mevkiini muhafaza edebilmişse de mezkûr tarifede onun yerine resmen kuruşun aksanı olarak santim kabul edilmiştir.

«Vakıf muhasebe usulü müstesna olmak üzere akça kelimesinin kullanılması artık «beş yüz kese akçe», «güzeşte ve masarîf akçasıyla» gibi mahallere inhisar etmiştir.»

*İki kandil gibi mihr-ü mehi
Ruz-ü şeb bâd-ı âh oynatıyor
Ademe bunda akça, pul yerine
Koneviler külâh oynatıyor*

- Lâ -

Ş Kuruş küsuratı olarak kullanılan bir tâbirdir. Kuruşun münkasem bulunduğu kırk paradan herbirinin üçte birine verilen addı. Bir kuruş kırk «para», bir para üç «akça», bir akça üç «pul» du.

AKÇA BAŞI (آچہ باشی) [Mal.] Tanzimat- tan evvel âşar ve ağnam gibi vergi ve resimlerden başka hazar zamanında masrafın açığını kapamak ve muharebe esnasında harbin icabetirdiği paraları bulmak için «tekâlif-i örfiye» na-

mı altında birtakım şeyler alınır. Tekâlif-i örfiye'nin hazar zamanında alınanlarına «imdatiye-i hazariye» ve muharebe esnasında tahsil edilenlerine de «imdatiye-i seferiye» ve «iane-i cihadiye» denilirdi. Bazı kere bunların da kifa-yetsizliği nazar-ı dikkate alınarak ve yeniden vergi ve resim tahsilindeki imkânsızlık düşünülerek dahillî istikraz yapılırdı. Bu istikrazlar ekseriya cebri bir şekilde icra edilmekle beraber faiz de verilirdi. Resûlmal ve faiz «sarrafıye», «akça başı», «güzeşte», «senelik nema» unvanları altında ödenir, hazinedeki defterlere de o namlarla geçirilirdi. Akça başı resûlmal demekti.

Hükümetin ödediği bu istikraz bedelleri ve faizler bilâhare halka tevzi (tarh) ve tahsil olunurdu. Bugün cari olan istikraz şekli Osmanlılarda ancak tanzimattan sonra başlamıştır. Ondan evvel dahillî istikraz şeklinde alelekser murabahacı, muamelecî ve faizcilerden istidane olunurdu.

Galata sarrafları hükümetten bu namlarla birçok paralar çekmişler, zengin olmuşlardı.

AKÇA FARKI (آچہ فرق) [Mal.] Sarraflık suretiyle muhtelif devletlerin paralarını, yahut bir devletin iki nevi akçasını yekdiğeriyle tebdil neticesinde hâsıl olan farka verilen isimdi. Devletçe vaktiyle altın yüz, meciדיye on dokuz kuruştan alınır, altın yüz iki buçuk, meciדיye de yirmi kuruşa sarf edilirdi. Ecnebi paraları da devletçe tâyin olunan rayîç üzerinden alınmakta, bilâhare fazlasıyla sarf olunmaktaydı. Alışla veriş arasında hâsıl olan fark devlet kayıtlarında «akça farkı» namıyla hasılat gösterilirdi. Devlet bütçesinde bu namla varidat mevcuttu. 1334 (1919) bütçesinde akça farkı olarak 425.000 lira muhammen varidat yazılıdır.

AKÇE-İ OSMANİ (آچہ عثمانی) [Mal.] «Kuruş» tan evvel kabul olunan vâhid-i kıyasiyi ifade eden bir tâbirdir. Akçanın küsuratı bakırdan mamul «mangır», ez'afı da «altın» dı.

«Kuruş» vâhidi kıyasi olarak 1687 (H. 1099) de kabul olduğundan o tarihten sonra «akçe-i Osmani» vâhidi kıyasilikten sâkit kalmıştır.

AKÇE KESESİ (آچہ کيسی) [San.] Para koymak için muhtelif şekillerde meşinden, kumaştan veya ibrişimden örülerek yapılan torbalara verilen addı.

AKÇE TAHTASI (آچہ تختی) [Mal.] Sarraflarla resmî dairelerdeki veznedarların, üzerinde para saydıkları tahtanın adıydı. Bu tahta

ucu haric olmak üzere kenarlı, mustatil ve ucu-na doğru darlaşıp oluk haline getirilmişti.

Geniş tarafında sayılan para oluk kısmından dökülürdü.

Nurettin Rüşti Bönğül'ün «Eski Eserler Ansiklopedisi» nde haber verdiğine göre akça tahtasının sedef ve bağa ile işlenmişleri vardı ve on liraya kadar satıldığı olmuştur. Aynı eserde şu malûmat yazılıdır:

«Bedestende bir Çerkeze (diyeti akça tahtasına sayılmış herif) diye hakaret makamında söylendiğini de işittim. Anlaşıyor ki kölelerin diyet akçası bu tahta üzerine sayılır-mış.»

Bezi akçe tahtaları üzerinde sayılan paraların sayılmıyanlarla karışmaması için ayrılmış bir kısım bulunurdu.

AK DERİ (آق درى) [San.] Eskiden kâğıt yerine kullanılan ve yazı yazılan derilere verilen addı. Koyun ve keçi derileri kuruduktan sonra kazınarak pomza taşı ile tesviye edilmek ve pürüzleri giderilmek suretiyle hazırlanırdı.

Papirüs denilen yapraklardan daha dayanıklı olduğu için daha elverişlidir. Uzun müddet kalması istenilen kitaplar bu deriler üzerine yazılırdı.

(Tirşe) dahi denilen bu ak deriye avrupalıların pergament demeleri eski Yunanlıların Anadoludaki Bergama şehrinde yapıldığı içindir.

Ak deri bugün yalnız guşaş tarzında yapılan minyatür resimler için imal olunmaktadır. Çok kıymetli kitaplar ve bunların ciltlenmeleri için de kullanılır.

AKİL (آقلى) [Sof.] Zatında maddeden mücerret, fiilinde maddeye mukarin bir cevherdir. Akıl, nefsi natıkadan ibaret olup her fert ona «ben» demekle işaret eder. Bir kavle göre: akıl, Cenab-ı Hakkın beden-i insaniye mütalallik halk ettiği bir cevher-i ruhanidir. Diğer kavle göre akıl, kalbde hak ve bâtilü tefrik eden bir nurdur. Diğer kavle göre beden-i insaniye taallük-üt-tedbir vettasarrufla mütalallik ve maddeden mücerret bir cevherdir. Diğer kavle göre akıl, nefsi natikanın bir kuvvetidir. Bu tarife göre akıl başka, nefsi natika başkadır. Çünkü kuvvet, zilkuvvete nispetle bir emri muhayyirdir. Hakikatta fail nefsi natikadır. Akıl, kaatî elindeki sikkîyn gibi bir aletten ibarettir. Bir kavle göre de akıl, nefis, zihin şey'i vâhit olup idrak itibariyle akıl, tasarruf itibariyle nefis, istidat itibariyle zihin tesmiye olunmuştur.

AKIN (آقین) [Ask.] Keşif, yağma veya tahrip maksatlarıyla ecnebi memleket arazisine

yapılan askerî hareket hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Düşman memleketine yapılan bir akının «akın» ismini alabilmesi için onun mutlaka akıncı beginin idaresi altında olması şarttır. Eğer akıncı kumandanı bizzat akına gitmez ve gönderdiği kuvvet yüz kişiden fazla olursa o suretle yapılan akına «haramilik» denilirdi. Giden kuvvet yüz kişiden az ise ona da «çete» ismi verilir.

Akın, haramilik, çete ve buna benzer şekillerde elde edilen ganimet maliyle esirlerden «pençik resmi» namı altında bir vergi alınır. Bu resim ya beş esirde bir esir, veya onun bedelinin beşte biri olan yirmi beş akçaydı. Vergi veya esiri hükümet hesabına almak için akıncı beylerinin yanlarında ilk zamanlarda (akıncı kadısı), sonraları (pençikbaşı) ismi verilen bir tahsil memuru vardı. Esir edilen çocukların on ile on yedi yaş arasındakileri tercih edilerek alınır.

Pençikçiler, hükümet hesabına alınan esirlerin bir defterini yaparak akıncı kumandanıyla birlikte mühürleyip bunları hükümet merkezine gönderirlerdi. Esirlerin Hristiyan isimleri, babaları, eşkâli ve Müslüman adları deftere yazılmak kanundu.

Akın; akmak mastarından alınmadır. Akın her millette görülmüştür.

Osmanlıların hicrî on birinci, milâdî on yedinci asır evailine kadar mücavir hiçbir hükümetle hududu lâyikeyle tâyin ve tahdidedilmemiş olduğundan serhadlerde bulunan eyalet askeri, serhad kulu denilen süvariler sulh zamanında bile fırsat buldukça civar memleketler arazisine tecavüz ile rasgeldikleri köyleri, şehirleri yağma ederlerdi. Keşif hareketlerinde bulunurlardı. Yalnız Osmanlı akınlarının bariz vasıflarından biri de akından sonra akına uğrayan yerlerin mutlaka istilâsı şeklinde tecelli eylesiydi.

Osmanlılar düşman arazisine yaptıkları şurlu akın hareketleri ile o mintaka vaziyetini iyiden iyiye öğrenip tesbit ettikten ve bu akınları tevali ettirdikten sonra son akınlarıyla yerleşme siyasetini takibeylemişlerdir.

O vakitler Avrupa kıtasındaki komşu hükümetlerin serhad rüesası da Osmanlı arazisine akınlar yaparlardı. Sulh vaktinde vukua gelen bu gibi tecavüzler uhuda mugayir sayılmazdı.

Hudutlar tâyin ve tahdidedildikten sonra dahi akınlardan vazgeçilmemiştir. Rumeli kıtasındaki serhad beyliklerinde bulunan Mihal Oğulları, Evrenos Zadelere gibi eski hanedanlar âzası bazan büyük muharebe şeklini alan bu

akınlar ile fevkalâde kuvvet ve iktidar kazanmışlardı.

AKINCI (آکینچی) [Ask.] Keşif, yağma ve tahrip maksatlarıyla ecnebi memleket arazisine akın yapanlara verilen isimdir.

Osmanlı devletinin müessisi Osman Gazi zamanında şimdi bildiğimiz, gördüğümüz askerlerden ne eser vardı, ne de o teşkilât mevcuttu. O zamanda başlıca kabilenin ve daha sonraları ele geçirilen yerlerdeki İslâm ehlinin silâh tutanları sefer zuhurunda davet edilir, iş bitince de işleri güçleriyle istigal eylemek üzere terhis kılınırdı. Bunun bir şekli Umumi Harbi mütaakıp Sırplarla birleşen «Karadağ» da vardı. Bu hükümetin muvazzaf askeri cüzüydü. Harb zamanında istihdam ettiği hep o iş için davet olunan eli silâh tutanlardan mürekkepti. Bunun içindir ki Osmanlı tarihinin bu kısmını yazarken Hammer (c.1, s.137) «Ertuğrul ve Osman Gazi muharebelerinde yalnız akıncı denilen Türkmen süvarileri istihdam ederlerdi ki metbuları seferi küşadetmek istedikleri zaman bunları bir müddet evvel cemetmek icabederdi.» diyor.

Kıymetli bir Osmanlı Tarih-i Askerîsi yazmaya başlayan, ikmale muvaffak olamayan eski sadrazamlardan Cevat Paşa da (Tarih-i Askerî-i Osmani, kitab-ı evvel, s.3) Hammer'le hemfikir olarak «Vaz'ı esas-ı devlet-i Osmanîye olan Osman Han-ı Gazi Aleyhi Rahmet-ül Bâri ile pederi büzrükvarları Ertuğrul zamanında erbab-ı harb ve darp olan ahali-i İslâmiye icabeyledikçe sefere giderlerdi.» mütalâasını dermeyan eyliyor.

Bununla beraber Osman'ın fâtihlik şöhreti etrafa yayıldıkça ve Osmanlı memleketi büyüdükçe mücahitlerin adedi de artıyor, uzak yerler sekenesinden olan gençler bile Osman Beyin zafer bayrağı altına koşuyordu.

İşte Osmanlı Devletinin müessisi bunları istihdam ediyordu. Cümlesi at üstünde harbe iştirak eden bu kahramanlar talim ile manevranın ne demek olduğunu bilmedikleri halde yalnız at kullanıyorlar, o zamana göre kılıç, kalkan sallamaktaki maharetleri sayesinde zaferden zafere koşuyorlardı. Binaenaleyh askerlik hizmeti hayvan üstünde eda olduğundan Osmanlı askerleri cümleten süvari ve „akıncı,, namıyla müsemma idiler.

Artık bunların ellerindeki kılıç ve kalkanlardan tutularak giydikleri elbiselere ve kavuklara kadar birbirinden farklı olduğunu, beyinlerinde bir ahenk ve yeknasaklık bulunmadığını söylemeye hacet bile yoktur. Çünkü elbisenin, silâhın bir siyakta olması bir takım teşkilâta, askerliğin mecburi olarak kabul

ve tatbiki gibi bazı hususata vabestedir. Böyle olmakla beraber ilk beylerin gaza ve cihada alışkanlıkları, zafer ve muvaffakiyetin daima Osmanlılarda kalmasını temin ediyordu.

Hükümet nöheti Orhan ve daha sonra Murat Bey'e intikal edince iş bittabi değişiyordu. Çünkü artık Osmanlı memleketi büyüyor, istihdam olunan efradın miktarı da çoğalıyordu. Bunun için yapılması düşünülen maddeler meyanında muntazam askerî teşkilât icrası meselesi dahi mevcuttu. Diğer işlerle beraber bu mühim madde de sonraları vezirliğe yükselen Bilecik Kadısı Candarlı Kara Halil'in de bulunduğu bir meclis-i meşverette kabul ve tatbika başlandı. İlk evvel «yaya» ve «müsellim» teşkilâtı yapıldı. Az zamanda bu teşkilâtın kâfi gelmiyeceği anlaşıldığından sipahilik ve yeniçerilik kuruldu. Yeniçeri piyade ve süvari, sipahiler de yalnız süvari idi. Bu teşkilâtlardan sonra akıncılık «serhad» denilen hudut boylarına hasredildi ve bunların vazifesi de Osmanlı hizmetine girmiş olan Köse Mihal Bey'e verildi. Riyasetin bu zata tevcihindeki hikmet aşikârdı. Çünkü daha evvelleri de iyi tanınmış olan Köse Mihal Bey o civarın ahval-i mevkiiyesini pek iyi biliyordu ve bu sayede her akında mutlak muvaffakiyetle döner, yolunun çeyrilmesi ve tevabiihin esarete düşürülmesi gibi bir hale meydan bırakmazdı. Yalnız bu sınıf o vakit muntazam bir teşkilâta tâbi tutulmamış ve zaten bunlardan bundan böyle umur-u âdiye intizar olunduğu için serbest bırakılmıştı. Çünkü atlı olarak görülmesi lazım gelen işler için artık sipahiler vardı, piyadenin görebileceği işleri de yeniçeriler yapıyordu. Böyle olunca indelicap istihdam olunacak olan akıncılarda bir teşkilât yapılmasına, bhusus o teşkilât tabii avaidle olabileceği için bu uğurda başkaca masraf ihtiyar edilmesine de lüzum görülmemiştir.

Akıncıların avaidi yağmalardan çıkıyordu. Bunun da mazarratı aşikârdı. Fakat bir kere böyle teviz edilmiş, iş öyle tutulmuştu; sanıyem, o zamanlarda böyle şeyler çokluk nazarı dikkati celbetmezdi, kuvvetlinin zayıfa istediğini yapmasında beis görülmezdi.

Hammer (c.1, s. 143) bu sınıf kumandanlığının Mihalzadelere irsen intikal ettiğini ve akıncıların Rusların kazaklarına benzediğini beyan ediyor: «Köse Mihal âkabından Mihal Oğlu o zaman bu askerî kumandandı. Bu rütbe kazaklardaki hatman payesi gibi müddet-i medide o ailede irsi olmuştur.»

Akıncılar iki yüz elli sene kadar gaza ve cihadda istihdam olunmuşlar ve kendilerine hemen daima Mihal Oğulları riyaset eylemişlerdir.

Akıncılar ya içeri veyahut timar ve zeamet erbabı gibi muntazam asker olmamakla beraber bunların tamamen başboş bulundukları, herkesin istediği gibi arzu ettiği tarafa hareket etmekte oldukları anlaşılmamalıdır. Bunların gayrimuntazam olmaları muvazzaf olmamalarından ve diğer efrat gibi talim ve terbiye edilmemelerinden ilerigeliyordu. Yoksa haddi zatında akıncıların da diğer askerler gibi teşkilâtı vardı. On neferine bir onbaşı, yüz neferine bir subaşı, bin neferine bir binbaşı kumanda ediyor, kendileri usulen bunlara tâbi ve emirlerine münkat bulunuyordu. Bundan başka silâh istimalinde ve at kullanmada her Türk maharet-i kâmile sahibi olduğu için usulen görmediği talim ve terbiye de, o vakte göre, kıymet-i askeriyelerini tenzil etmiyordu. Esasen hudut Macaristan içlerine kadar ilerledikten sonra serhad ehemmiyet peyda ettiği için serhad teşkilâtı takviye olunmuş, akıncılık tekâmül ettirilmişti.

Osmanlı akıncılarının mutlak surette bir kaide ve kanun altında yürümüş ve sıkı bağlara istinadettirmekle beraber muntazam ve mükemmel bir teşkilâta bağlanmış olduğunu söyleyen İsmail Hakkı Uzunçarşılı «Türk Tarihinin Ana Hatları» adlı eserinin müsvedde-leri meyanında (Kuruluşundan on beşinci asrın ilk yarısına kadar Osmanlı İmparatorluğu teşkilâtı unvanlı broşür s. 85) ilâveten şu malûmatı vermektedir:

Akıncılar en iyi binici olan atlılardan terekkeb ederdi. Bunlar hudut üzerinde bulunurlar ve ekseriya yaz vakti bir plân tahtında hudutları yanındaki düşman arazisine hücum ile pek çok mal ve esir alırlar, düşmanın ahval ve vaziyeti ve yolları, düşman kuvvetleri hakkında mühim malûmat getirirlerdi.

Türk akıncıları hafif süvari alaylarından mürekkebolduklarından süratle ilerlerler ve etrafa şaşkınlık verirlerdi.

Bunlar bir yere hücum edecekleri zaman arka arkaya kademe halinde birkaç kısma ayrılırlardı. Hücum eden ilk kuvvetin karşısına mukavemet eden bir düşman kuvveti çıkarsa arkadaki kuvvet yetişerek ona yardım ederdi. Hücumlar pek âni ve pek sert olduğundan hemen her zaman düşman kuvvetlerini sarsar ve parçalarlardı.

Bir harb zamanında ordunun kısm-ı küllisi düşmanla temas etmeden evvel akıncı kuvvetleri düşman topraklarına girerek oraları yağmalar, düşman ahvaline dair mühim malûmat elde ederek bundan orduyu haberdar ederlerdi.

Akıncıların muntazam defterleri vardı. Bunların isim ve hüviyetleri bu akıncı defterinde yazılıydı. Hariçten gelişigüzel hiçbir kimse bunların arasına giremezdi. Bütün akıncılar muntaka muntaka akıncı kumandanlarının emirleri altında bulunuyorlardı.

Akıncılar arasında taviç veya tavice ismi verilen yerli Hristiyan akıncılar da vardı. Bazı eserlerde tavacı olarak yazılan bu taviçlere akıncı kumandanının arzıyla hükümet tarafından maaş bağlanırdı.

Akıncıların hüviyet ve timarlarını tesbit eden iki büyük defter vardı. Bunların biri devlet hazinesinde, diğerleri eyalet ve hudut kadılıkalarında saklanırdı. Akıncıları mütaakıp telefati suretiyle münhal vukuunda veya akıncılığa kudreti olmayanların ihracında gevik, kuvvetli ve binici yiğitler akıncılığa yazılırlardı ve her akıncının bir de kefilisi olurdu.

Biri ulûfeli, yani maaşlı, diğeri ulûfesiz, yani maaşsız olmak üzere iki sınıfa ayrılmıştı. Yeniçerilerin ulûfeli olan kısmına kapı kulu ve ulûfesiz olanlarına da yaya ve müsellim namı verilmiş, süvarilerin dahi maaşlı takımına kezalik kapı kulu ve maaşsız olanlarına da sipahi unvanı ita kılınmıştı. Fakat ulûfesiz demek hiçbir ücretleri mevcut değildi demek değildir. Yalnız bunlar diğer efrat gibi muvazzaf değildiler. Yoksa hizmetlerine mukabil bunlara birer ikişer köyün hasılat-ı öşriyesi timar ve zeamet namıyla terk olunduğu için haddizatında onlar da hissemend-i ni'am-ı devlettiler.

Saniyen; birinci kısım, yani ulûfeliler muvazzaf oldukları için muntazam, ikinci kısım, yani ulûfesizler muvazzaf olamadıkları için gayrimuntazam oldukları zehabının da husulü doğrudur. Çünkü bunların nizam ve intizamları pek mükemmel olduğu cihetle her iki kısımdan pek ziyade istifade edilmişti. Bu zehap hele süvariler hakkında hiç vâridolamaz. Çünkü her iki kısım süvarilerin bilâtefrik pek büyük yararlıkları görülmüş ve kendilerinden pek ziyade istifade olunmuştur.

Kapı kulu ismi verilen daimî ve muvazzaf süvariler alem-i şerifin muhafazası için Hazret-i Ömer tarafından tesis edilenler tarzında teşkil edilmişti. Bunların isimleri de sipahi, silâhtar, ulûfeci ve gureba idi. Ulûfecilerle gureba ikişer bölüktü; ulûfeciyân-ı yemin, ulûfeciyân-ı yesar, gurebay-ı yemin, gureba-yi yesar isimlerini almışlardı.

Süvarilerin miktarı evvelâ iki bin dört yüzdü. Sultan Süleyman zamanında bu miktar dört bine çıkarıldı. Bu dört binin bini sipahi (asıl süvari asker), bini silâhtar (maiyet süva-

ri'si), bini ulûfeci (muvazzaf süvari), bini de gureba (gahancı süvari) idi. Bunlar alem-i şerifin sağında, solunda ve padişahın yanında gider, ordugâhını hünkârın etrafında kurar ve muharebe sırasında hassa askeri sıfatıyla ordunun merkezinde bulunurdu. Gayrimuvazzaf süvariler de bir nevi müstahfazdı. Bunlar, dediğimiz gibi, timar ve zeamet olmak üzere kendilerine terk olunmuş olan hasılat-ı öşriyeyi alırlar, harb zamanında ve davet vukuunda Ordu-yi Hümayuna iltihak ederlerdi. Süvariye sancak beyleri, binbaşılar, subaşılar tarafından kumanda edilirdi. Büyük ve küçük arazi (zeamet, timar) mutasarrıflarından mürekkep süvari askerlerinde de bu silsile-i meratip mevcuttu.

Senevi hasılatı üç bin akçadan yirmi bin akçaya kadar olan dirliğe timar, yirmi binden yüz bine kadar olana zeamet, yüz binden yukarı bulunana da has ıtlak olunurdu. Timar ve zeamet harblerde yararlıkları görülen ümera ile teşkilât sırasında gayrimuvazzaf olmak üzere ayrılmış olanlara, has da padişah tarafına mahsus havassı hümayun ile salâtine ve vezirlerle sair ekâbir-i memurine tahsis olunurdu.

Vezir, beylerbeyi, mirliya ve sair bende-gânın hasları memuriyetleriyle kaimdi. Has sahibi sefere gideceği sırada her beş bin akçası için bir cebelû getirmek mecburiyetindeydi. Mamafih has sahipleri alelekser nizamen getirmeye mecbur olduklarından çok fazla efrat getirirler ve maiyetleriyle iftihar eylerlerdi.

Akıncılarla diğer süvariler arasında yalnız bir fark vardı. O da akıncıların diğer efrat gibi ağırlıkları bulunmamasıydı. Filhakika akıncılar her nereye giderlerse beraberlerinde mühimmat değil, hattâ erzak bile götürmezler, bütün ihtiyacı akıncılarından çıkarırlardı. Ötekiler ise öyle değildi. Muntazaman hareket, kalınmayacak yerde kalmak mecburiyetinde oldukları için her şeylerini beraber götürürler ve bittabi berikiler kadar sürat, çalâkı gösteremezlerdi.

Akıncıların beyinlerinde başka taksimler de vardı; ve bu taksime içlerinden en cesur ve kana susamış olanları girerdi. Onlardan birine «dalkılıç», diğerine de «serdengeçti» denilirdi. İsimlerinden dahi anlaşıldığı veçhile bunlar akıncıların fedai kısmıydı. Bunlar iki suretle hizmet ederlerdi. Biri düşman ordusu içine dalmak, diğeri mahsur bulunan bir kaleye girmek. Bu iki işi veya yalnız birini deruhde edenlerin avdeti ihtimali pek azdı. Mamafih o zaman ömrü tükenen ölür kanaati tam mânâsıyla mevcut olduğu için içlerinde bu işin deruhdesinde tereddüt gösterenler olmazdı. Bahusus

böyle mühim bir iş görerek avdet edenin maddi mükâfatı da çoktu. İşte böylece bir düşman ordusuna dalmak icabettiği zaman bu vazifeyi deruhde eden kahramanlar ordudan ayrılırlar, düşmanı sağ, sol veyahut arka cihetinden vurmak üzere icabeden mesafeye kadar giderlerdi. Oradan alelgafle ve öyle bir şiddetle düşman saflarına dalarlardı ki düşmana mutlak bir perişanlık gelir, kendileri için sailleri defetmeden başlarının çaresini aramak zarureti hâsıl olurdu. Hattâ büyük Napolyon'a sonraları bir parça gevşemiş olduğu halde bile bu savlet «Osmanlı askerini dalkılıç olmağa mecbur edecek kadar sıkıştırmak elvermez, bir kere dalkılıç olmayı göze aldırması birkaç yüz adam meydana çıkarsa mağlûbolmamak mümkün değildir.» sözlerini söylemiştir.

Kalelere girmek icabettiği zaman da bunlar gece vakti bağteten merdiven kurmak suretiyle kaleye girerler ve bu sayede fethine muvaffakiyet elvermeyen bir kalenin suhuletle ele geçirilmesine hizmet ederlerdi.

Bununla beraber dalkılıç ve serdengeçti vezâifini diğer efrad-ı askeriye de görmüş, bu şeref yalnız akıncılara munhasır kalmamıştır.

Bir mahalle akın etmenin ne demek olduğu şimdiye kadar verilen izahat ile bir dereceye kadar anlaşılmıştır. Fakat işin daha iyi tavazzuh etmesi ve bunların gördükleri mühim hizmetlerin nazarlarda iyice taayyün eylemesi gerektir. Akın demek vakaa hücum demektir. Fakat efrad-ı askeriye'nin alelilâk vâkı olan hücumuyle akıncıların akını beyinde epeyce fark vardır. Efradın hücumu cebridir. Kale karşısındaki orduyu mağlûbetmek, düşmanın mevkiini istilâ eylemektir. Akıncıların akını ise düşmanı şaşırtmak, memalikini yağma ve ihrak eylemektir. Bunun için bunlar şöyle hareket ediyorlardı: bir yere akın edecekleri zaman kuvvetlerinin mecmuunu birkaç kısma taksim ederlerdi. Birinci kısım alelilâk düşman memalike girer, rasgeldiği karye, kasaba ve şehri yakmaya, yıkmaya başlarlardı. Orada veya civardaki asakir-i müstahfaza mukabeleye çıkınca ikinci, üçüncü kısım yekdiğerine zahır olarak hücum eyler, etrafı yağma ederlerdi. İcabederse küçük küçük aksama da ayrıldıkları vâkı idi ve o zaman âdeta çete halini andırırlardı. Memleketin ötesine berisine, şurasına burasına dağılmış olan bu akıncıları uzaklaştırmak, veyahut ele geçirip yok etmek mütaassir olurdu. Macaristan ve Avusturya taraflarında Osmanlı askerinin bir iki bozgunluğunu mütaakıp akıncılar böyle hareket etmiş, girdikleri yerleri yangın yerine çevirmişlerdi.

Akıncıların ilk kısmı bugünkü Bulgaristan'ın olduğu yerlerde başlamış, oraların zamime-i memalik kılınması üzerine akın Buğdan ve Eflâk taraflarına ve Viyana muhasara edilmeye kadar da Macaristan ve Avusturya içlerine kadar gitmişti. Murad Hudavendîgâr zamanında Sırpılar ve müttefikleriyle açılmış ve «Birinci Kosova Meydan Muharebesi» ile nihayet bulmuş olan meşhur (H. 791) seferinde akıncıların pek büyük hizmeti görülmüştü.

Bundan sonra da akıncılar tekerrür etmiştir. Akıncıların gülünçlü olanı Prens Batrîks'e akıncıların gösterdiği alaydı. Mihalzadelerden Ali ve İskender Beylerin kumandası altında bulunan akıncılar Semendire Kalesine doğru ilerlemişler ve orada bir mağlûbiyete duçar olmaları üzerine cüret bulan düşmanlar Osmanlılar elinde bulunan kılâ ve buka'ı muhasaraya koyulmuşlardı. Bunun üzerine ordu o taraflara teveccüh etti, akıncıların da Dalmaçya ve Hırvatistan taraflarından düşman üzerine edilecek muavenete mâni olmak için o tarafa akın etmeleri ve yayılmaları icabettiği. İşte tam bu sırada Kırıl Manyas'ın namzedi Prens Batrîks bir alay-ı vâlâ ve bir cemaat-i uzma ile İtalya'dan Macaristan'a doğru geliyordu. Gelenin yanındaki kuvvet de ihmal olunmayacak bir kesrette, Osmanlı akıncıların dört beş misli gibi faik bir adetteydi. Akıncıların maksadı esasen düşman ordusuna fazla kuvvet ilhakını men'olduğu için tabii bunları da izacetmek, mümkün olabilirse o taraflara geçirtmeğe çalışmak icabediyordu. Bunun için akıncılar yıldırım şiddetiyle ilerliyerek gelin alayın önünde göründüler, ve oraya bir gösteriş yaptılar. Fakat faikiyeti adediye muvacehesinde kaldıkları için iş nümâyış derecesini geçemedi. Alayın dört beş saat önünde giderek ve fırsat elverdikçe cenablardan vurarak ilerlemekten başka bir şey yapmak kabil olamadı.

Hammer; bu münasebetle şöyle diyor: «Batrîks müddet i ömründe bu seyahatte korktuğu kadar hiçbir şeyden korkmamıştır. Zira güzergâhına yayılmış olan asker meydan askeri olmayıp ümidedilmeyen yerde mevcut ve arınan yerlerde mefkudolduğundan bir anda tâ gelin ordusunun içine kadar girebilecekleri meczumdu.»

Akıncıların en mühimmi ve aynı zamanda pek kanlı olanı Fatih zamanında Mihal Zade Ali Bey kumandasındaki akıncılar tarafından H. 886 senesinde icra olunan meşhur (Transilvanya Akını) ve bu akın esnasında bunlarla Transilvanya Prensi (İstefan Baturi) nin kumandası tahtındaki Macar ve müttefikin asa-

kiri arasında vukua gelen (*Brodfeld Meydan Muharebesi*) dir. Bu baptaki tafsilat ve hasbelhal esir düşen Osmanlı akıncıları hakkında reva görülen muameleler insanın tüylerini ürpertecek, bādilerine her zaman için lânet okutacak mer-tebede vahşiyane ve sıbaanedir.

Osmanlılar bir aralık akınlarını Triyeste ve Macaristan taraflarının eski adı olan (*Fri-yul*) cihetine kadar tevcih etmişler, ve oradan mühim muvaffakiyetler temin etmişlerdi. Memleketlerinin bu yüzden zarara duçar olmakta bulunduğunu gören venedikliler bunun üzerine Osmanlılarla itilâfa mecbur olmuşlar ve bu sebeple o taraflarda icra-yi faaliyet eden akıncılara bu sahayı kapamışlardı. Daima faaliyet ibraz etmek şanlarından olan akıncılar bu defa Macaristan'a teveccüh ettiler ve 884 senesinde hareketlerini bütün şiddetiyle o tarafta icraya koyuldular. O sene tegrinievvel iptidasında kırk bin kişiden mürekkep bir akın ordusu Transilvanya'yı istilâ eyledi. Ordunun başında ümeray-i askeriyenin, bahuus akın işlerinin en namdar reisleri Mihalzadelerden Ali, İskender, Evrenos Oğullarından Hasan, İsa Beylerle bir de Malkoçoğlu namıyla müştahir Bâli Beydi. Bunlara nispeten ikinci derecede sayılanlarından daha altı yedi reis de vardı ki bu suretle rüesa on ikiye baliğ oluyordu. Fakat reislerin çokluğu beyinlerinde bazı mertebe ittihatıslığı mucip ve bu da ordunun za'fını müstevciboldu. Bunun içindir ki Hammer gibi ecebi müverrihler bu reisler arasındaki adem-i ittihadı Macaristan için bahtıyarlığı mucipahvalden telâkki ederler ve bundan dolayı pek ziyade memnuniyet izhar eylerler.

Akınların bir kısmı mühimmi de hudut beyleri tarafından icra olunuyordu. Bu akınlar kendileri ve maiyetleri için mühim ganaimin elde edilmesine sebeb oluyordu. Bununla beraber Avusturya ve Macaristan içlerinde akınların temadisi mühim bir faide de temin etmiş, (*Odin*), (*Modros*), (*Pajga*) kaleleri birer birer zapt olunmak suretiyle Hırvatistan'ın kâmilan Osmanlı idaresine geçmesine hizmet eylemiştir. Fütuhât devresi bitince o eski akınlar görülmeğe başladığı gibi her tarafı titreten ölümden yılmaz akıncılar da azalmaya başladı. Hattâ sonraları akınlar için yeniçeriler arasından mühim fedakârlıklarla tedarik olunan «dalkılıç» ve «serdengeçti» lerden de o kadar büyük istifadeler temin olunamıyordu. Eski nizam ve intizam bozulunca ulûfeleri tezyidolunmak suretiyle tedarik olunan akıncılar geri dönüyor, ikinci defa yazılmak suretiyle vazifelerini suistimal bile ediyorlardı. Nihayet yeniçerilerin ilgasıyla akıncılık da ortadan kalktı.

AKİDE (أكيدة) [*Fık.*] İmanın kuvvetle bağlı bulunduğu düsturu belirten bir kelimedir. «Kamus-u Osmani» de «İnsanın rapt-ı kalb ettiği madde, nesne (*akide-i sahiha, akide-i kavıyye*). Bir nevi ağdalanmış ve ufak ufak kesilmiş şeker.» suretinde tarif ve izah olunmuştur. Cem'i «akaid» gelir. Seyyit «akaid» i «Tarifat» ında «İbadeti değil itikadı nazarı itibara alır» suretinde tarif eder. Filhakika akaid dinin aslı kaidelerini (*usul*) az çok veciz cümleler ile ifade eden düsturlardır.

İslâm'da, dinî kitaplar resmî sayılabilecek bir surette tesbit edilmemiş olmakla beraber birçok din âlimleri, mutasavvıflar, hattâ filozoflar akidelerini esaslı bir surette ifade etmeğe teşebbüs etmişlerdir. Hattâ bu metinlerin birçoğu medreselerde İslâm âlimleri tarafından kabul, tamim ve şerh edilmişlerdir. En çok tutulmuş olanı Neseffî'nin eseridir. Buna birçok âlimler tarafından şerhler, hâşiyeler yazılmıştır.

AKİF PAŞA KAİDESİ (عكاف باشا كائديسى) [*San.*] «Tebşira» müellifi Akif Paşanın yazı tarzı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Neshi andırır, keskin, tokça bir yazıydı. Vatan şairi Namık Kemal'in yazısı bu usuldeydi. Sadrazam Ârifî Paşa ile Mabeyin Başkâtibi Ali Fuat Beyin yazıları dahi bu kaidedeye uygundu. Ebüzziya da bunu taklidetmişti.

AKİK (عقيق) [*San.*] Kırmızı ve balgami renklerdeki bir nevi taşın adıdır. Halk buna (*hakik*) demektedir. Yemen'de çıkanı makbuldür. Buna (*akik-i Yamani*) denilir. Akik tezyinatta kullanılır.

Eski Yunanlılar ve Romalılar bu taşın üzerine yazılar, kafa resimleri ve remzî şekiller kazarak ondan mühürler yaparlar, yüzük-lere taş olarak da takarlardı. Büyük parçalarından kâse, fincan, tabak, kutu, hokka, düğme gibi şeyler de yapılırdı. Bilhassa akikten yapılan tesbih meşhurdu.

AKİT (عقد) [*Ok.*] Ok atma sırasında parmakların bükülmesine denilirdi.

AKKÂM (عكام) [*Hal.*] Lûgat mânası çadır mehteri, yük kaldıran Arap hizmetkâr demek olan bu kelime ıstılah olarak sürre alayında vazife gören hicazlı, Şamlı, Halepli adamlara verilen unvandı. Bunlar Şabanın on beşinde ufak davullarla Tahtakale'den kalkıp İstanbul'un her mahallesini dolaşan fakir Araplar-dan mürekkep Hac yolcularıydı. Dolastıkları yerlerde davul çalarak dua ederler ve bazı evlerin önünde kılıç, kalkan oyunu oynayıp sadaka toplarlardı. Şabanın on beşinde çıkarılması âdet olan (*sürre alayı*) önünde de

bunlar dümbelek çalarak, kılıç oynatarak giderlerdi. Halk dilinde bunlara «hakkâm» denilirdi. Kese demek olan sürre Mekke ile Medine'ye gönderilen hediyeyle alem olmuştu. Haremeyne sürre gönderilmesi Abbasiler zamanında başlamış, Osmanlıların son zamanına kadar devam etmiştir. Osmanlılardan ilk sürre gönderen Çelebi Sultan Mehmet, bunu bir nizam haline koyan da Yavuz'dur.

Mekke ve Medine için Evkaf Nezaretince hazırlanan levazım ile Harem-i Şerif hademelerinin aylıkları, urban şeyhlerine gönderilmesi âdet olan bahşigler süslü sandıklar içinde deve ve katırlara yükletilerek Şabanın on beşinci günü mükemmel bir alayla saraya getirilirdi. Bütün saray ilerigelenleriyle beraber avluya inen padişaha evkaf nazırı bunları teslim eder, o da (*sürre emini*) olan zata verirdi. Sonra süslü bir ata binmiş olan sürre emini önde olduğu halde alay saraydan çıkıp Kabataş İskeleyne gelir, sandıklar hazırlanan bir vapura yükletilerek Beyrut'a ve oradan da Şam'a gönderilirdi.

Vapurun icadından evvel sürre alayla Üsküdar'a geçirilir, oradan kara yoluyla Şam'a sevk edilirdi. Karadan gönderildiği devirlerde sürre alayı Recab'ın on ikinci günü yapılırdı.

Şam'da ise Mahmel'i Şami alayı denilen bir alayla, Şam'dan hazırlanan eşya, İstanbul'dan gelenlerle birleştirilerek sürre emini, mahmel muhafızı, bir tabur asker, iki dağ-topu muhafazası olarak yola çıkarılır, karadan Medine'ye ve oradan Mekke'ye götürülürdü. Dört taraftan gelip Şam'da toplanan binlerce hacı bu kafileye katılarak Hicaz'a giderdi.

AKKÂSE (عكاسه) [*San.*] Yazmalarda vas-salle gibi ekleme suretinde olmayıp bir kâğıdın kenar kısmıyla orta kısmının ayrı renklerde boyan masına ve bu suretle kenarı başka ve ortası başka renkli kitaplara verilen addı.

AKLÂM (اقلام) [*San.*] «Kalem» in cem'idir. Kalem; yazı yazmak için kullanılan ale-tin adıdır.

Eskiler altı, daha sonra yedi ve en nihayet on iki türlü yazı olduğuna kaidiler. Bunların hepsine birden «aklâm» deniliyordu. Aklâm bu itibarla, ıstılah olmuştu.

Eski müellifler «aklâm» dan bahsetmişlerdir. (*İbnî Nedim*) bu alfabelerin bazılarını «Fihrist» ine koymuştur. Kilişli Rifat (*Gülzar-ı Savap s. 39 hâşiyesi*) bunlar için «ne kadar doğru olduğunu bilmem» diyor.

Türkçede birkaç «hat» risalesi yazılmış ve bunların örnekleri konulmuştur. Ezcümle

Nefes Zade İbrahim Efendi eserinde (*Gülzar-ı Savap s. 39*) «Şark, garp, Arap, Acem ve sair kavimlerin» kullandığı on iki elifbayı şöyle sayıyor: Arabiyye, Humeiyye, Farisiyye, Süryaniyye, Rumiyye, İbraniyye, Kibtiiyye, Berberiyye, Endülüsiyye, Hindiyye, Çinniyye, Yunaniyye.

Değerli âlim Kâtip Çelebi bu yolda söylenen sözleri «Keşfüzzunun» un «hat» bahsinde hoş görmüyor ve şöyle diyor: «Bu elifbalar hakkındaki sözler noksan malûmata müstenit şeylerdir.»

Yeni harflerin kabulüne kadar «aklâm» ın sonuna «devlet» kelimesinin ilâvesiyle teşkil olunan «aklâm-ı devlet» terkihiyle devlet daireleri kasdolunurdu.

AKLÂM-I ERBAA HOCALIĞI (اقلام ارباعه) [*Mal.*] 1249 senesinde divan menasibinde tenkihat yapıldığı sırada «İstanbul», «Bursa», «Avlonya» ve «Rodos» mukataacılıkları birleştirilerek «Aklâm-ı erbaa hocalığı» namı altında bir vazife ihdas olundu. Bu tâbir dört kalem vazifesinin birleştirildiğine delâlet için konuldu ve «Küçük Evkaf Muhasebeciliği» ne ilhak edildi. Tanzimattan sonra devlet işleri yeni teşkilâta tâbi tutulduğu esnada bu vazife de lâğvedilmişti.

AKLÂM-I SEB'A HOCALIĞI (اقلام سبعة) [*Mal.*] 1249 senesinde divan menasibinde tenkihat yapıldığı sırada «Piyade Mukataacılığı», «Küçük Ruznâmecilik», «Büyük Kale Tezkereciliği», «Küçük Kale Tezkereciliği», «Saliyane Mukataacılığı», «Sergi Nezaret», «Kâğıd-ı Enderun Emaneti» mansıpları birleştirilerek yedi vazifenin birden görüldüğüne delâlet etmek üzere «Aklâm-ı Seb'a Hocalığı» ihdas olundu. Tanzimattan sonra devlet işleri yeni teşkilâta tâbi tutulduğu esnada bu vazife de lâğvedilmişti.

AKLÂM-I SELÂSE HOCALIĞI (اقلام سلاسه) [*Mal.*] 1249 senesinde divan menasibinde tenkihat yapıldığı sırada «Başmukataacılık», «Haslar Mukataacılığı» ve «Tarihçilik» mansıpları birleştirilerek aklâm-ı selâse hocalığı namı altında bir vazife ihdas olundu. Bu tâbir; üç kalem vazifesinin birleştirildiğine delâlet etmek için konuldu ve «Haremeyn Mukataacılığı» na ilhak edildi.

Tanzimattan sonra devlet işleri yeni teşkilâta tâbi tutulduğu esnada bu vazife de lâğvedilmişti.

AKLÂM-I SİTTE (اقلام ستة) [*San.*] Eskilerin altı türlü olarak kabul ettikleri yazı

hakkında kullanılır bir tâbirdir. Altı kalem demektir. Farsçası «şes kalem» dir.

Hicri 843 (1439) te (Sultan Halil) namına telif olunan Farsça hat risalesinde şes kalem olarak şu yazılar gösterilmiştir: Rik'a; muhakkak, sülüs, reyhani, nesih, tevkil. (Tomar) hattını ilâve etmek suretiyle yazıyı yediye çıkaranlar da vardır. «Bürhan-ı Katı» a göre «heft kalem» e talik dâhildir.

AKIL (عقل) [Sof.] İnsanlardaki mânevi kuvvetlerin en mühimlerinden biri olup bununla eşyanın güzellik ve çirkinliğini, iyilik ve kötülüğünü, kemal ve noksana mütâallik sıfatını fark ve temyiz ve garazların, maslahatların vücuh ve keyfiyetlerini idrak ve takdir eder. «Kamus u Osmanî» de (tarif-i makbule göre) kaydıyla şöyle izah edilmiştir: «Bir nur-i ruhaniden ibarettir ki nefs-i insani onunla ulûm u zaruriye ve nazariyeyi idrak eder. Anın vücudu veledin rahimde istikmal-i hilkatle henüz cenin bulunduğu hengâmdan bedi ile tedricen bülûgu vaktine kadar tezayüt ve tekemmül eder.» Sofiyye göre zatında maddeden mücerret, fiilinde maddeye mukarın bir cevherdir.

AKL-İ EVVEL (عقل اول) [Sof.] Zat-ı bahtın ağâhı mertebesine tenezzülüdür. Bu mertebeye «ülûhiyet» denir. Vücut, bu mertebede kendisindeki sıfat ve esmayı mücmel bir surette bilir. Bu mertebede kendisinin aynı olduğundan, bu ilim Allah'ın kendi zatına olan ilminden ibarettir. Bu mertebeye de «lâtaayyün» ün «taayyün» suretiyle zuhur ettiği ilk tenezzülüdür. Bu mertebenin «vahdet-i hakiki, taayyün-ü evvel, ilm-i mutlak, tecelli-i evvel, kabilîyet-i evvel, makam-ı ev edna, berzah-ı kübra, ehadiyet-ül cemi, zill-i evvel, aşkı ekber, âlem-i vahdet, hakikat-i Muhammediye, ruh-u âzam vesaire...» gibi isimleri de vardır.

AKL-İ KÜL (عقل كل) [Sof.] Hükemaya göre kudret-i fâtıradan ilkevvil faal olan «akl-i kül» meydana gelmiştir. Akl-i kül de münfail olan «nefs-i küllü» hazırlamıştır. Bu ikisinin faal ve münfail olmasından «akıl ve etlâk» meydana gelmiş, eflâkın devrinden «anasır», anasırdan «mevalid» vücut bulmuştur.

Sofiye de bu hususta tamamiyle «hükema» ile müttefiktir. Onlara göre de Allah, «hüviyet-i mutlaka» âleminde zatının muktezası olarak tenezzül etmiş ve bu tenezzül «ilim, aşk-hakikat-i Muhammediye» yi izhar eylemiştir. Hakikat-i Muhammediyeye mazhariyetleri itibariyle, «akl-i kül, kelâm, nur, levh» ve sair isimler de verilir. Hakikat-i Muhammediyeden diğer «esma ve sıfat» yani melekût âlemi zu-

hur etmiştir. (Ukul) «eflâk», bu âlemin mezahiridir. «Sıfât âlemi», «nasut ve şehadet âlemi» dedğimiz bu «âlem-i esfel» i, yani anasırı izhar etmiş, anasırdan da «mevalid» ve nihayet «insan» vücut bularak «cemiyet-i esmaiye»ye mazhar olmuştur. Seyyid-i Şerifin «Tarifat»ında «erruh-ül âzam» maddesinde «روح لعل الخ» ile o, akl-ı evvel hakikat-i Muhammediye, nefs-i vâhide ve hakikat-i esmaiye'dir. O, Allah'ın kendi sureti üzere yarattığı ilk mevcuttur. Ve o, cevher-i nurani olup «cevheriyet»ini zata «nuranîyet»i ilmine mazhurdur. Cevheriyet itibariyle «nefs-i vâhide» nuranîyet'i itibariyle «akl-ı evvel» denir. «Âlem-i kebir» de «akl-ı evvel», kalem-i âlâ, nefs-i külliye, levh vesaire gibi «mezahir ve esma»sı olduğu gibi zarurata hasebiyle «âlem-i suğra-yi insani» de de «mezahir ve esma»sı vardır», deniliyor:

*Cuş kıldı akl-ı kül geldi vücuda kâinat
Kâf-ü Nun emrinden oldu bu cihan yekpare mest Nesim!*

AKREB (عقرب) [Astr.] Mintaka-tül burucun sekizinci burcu için kullanılır bir tâbirdir. Bütün suret-i kevkebiyeler meyanında ismine en uygun olanıdır. Çünkü işbu yıldız grubu tamamiyle bir akreb şekli tersim etmektedir. Temmuz ve Ağustos aylarında geceleri saat dokuza doğru nısfennehardan geçmesi dolayısıyla, eski âlimler yazın şiddetli sıcakları ve bunun neticesi olarak hastalıklar ile akreb arasında bir münasebet aramak istemişlerdir. Tabiidir ki böyle bir münasebet mevcut değildir. Ancak bu suret-i kevkebiyenin en eski sema haritalarında bulunması, onun, bu haşereye çok tesadüf edilen sıcak bir diyardaki kavimlerden biri tarafından bu adla adlandırıldığı kanaatini vermektedir. En lâkayt kimselerin bile gökyüzünde yaz geceleri kolaylıkla bulabileceği bu yıldız camiasının teması, tâbir caiz ise, semavi bir ziyafet teşkil eder. Semanın bu kısmından kehkeşan (samanyolu) geçmekte ve onun bu geçişi suret-i kevkebiyenin güzellikini bir kat daha artırmaktadır. Buradaki yıldızların (muzaaf ve mütehavvil kevkepler) tarifi, hususiyetlerinin izahı için hududunu aşacağından bundan sarfınazarla yalnız en parlak olan (kalb-ül akreb) den bahs olunması muvafık görülmüştür. Astronomiye merak edip gök kubbedeki eceramı tanımak isteyen amatörler bir sema haritası tedarik ile (meselâ İngiltere'de tabolunan meşhur Norton atlası) rasatlarına başlayabilirler. Astronomi hakkındaki kıymetli malûmatı lütfeden Sadı Bey semayı öğrenmek için akreb suretinden başladığını beyan eylemektedir.

«Kalb-ül akreb» in kadim Yunanlılardaki ismi (Antares) tir ki «Merih'in rakibi» mânâsındır. Reengin kırmızı olmasından Feleğin cellâdı telâkki olunan «Merih» seyyaresi gibi «Kalb-ül akreb» de kırmızıdır. (1, 2.) kadirdendir. Eski astrologlar, bu yıldızın ikinci kadirde olduğunu söylemişlerse de bilâhare birinci kadire yükselmiştir. Bugün tekrar parlaklığını ağır ağır kaybetmektedir. Mesafesi 360 ziya senesi (yani ziyanın 360 senede katettiği uzaklık) dir. Amerika'da Harvard Rasathanesinin mesaisi ile tayflara göre yapılan ve halihazırda ilim âlemince kabul edilen tasnife göre «Kalb-ül Akreb» (M) sınıfına dâhildir. Bu sınıftaki eceramın hararet derecesi 2000 ilâ 3500 arasında tahmin olunmaktadır. «Kalb-ül Akreb» in tayfında yapılan tetkikat bu kevkebin «dev yıldızlar» ismi verilen kısma dâhil bulunduğunu göstermektedir ki bu eceram kevkepler istihale-sinin ilk devresini teşkil etmektedir. «Cüce yıldızlar» ise sönmek üzere olanlardır. «Kalb-ül Akreb» in kutru tâyin olunabilmiştir: 480 defa güneşinkine müsavidir. Yani gemis manzumesinin merkezinde bulunduğu farz edilecek olursa güneşten mesafesi 328 kere gemisin nisf kutruna müsavi bulunan Merih medarını tecavüz eyleyecektir. Tam mânasiyle dev bir yıldızdır. «Kalb-ül Akreb» e meseîâ 108 milimetre kutruna bir rasat dürbünüyle bakıldığı vakit 3 saniyelik bu'd-u müzevvada yedinci kadirden yeşil renkte bir yıldız dahi görülür. Kırmızı ve yeşil bu iki kevkebin manzarası çok lâtifdir.

Akreb burcu hakkında eski müneccimlerin itikatlarını tarihî malûmat olarak kaydedelim: esasen muasır Avrupa ve Amerika astrologları aynı kanaati beslemektedir. Akreb bârit, râtip ve müennes olup renklerden yeşil ile kırmızıya ve evlâdı çok olanlara delildir. İnsanlardan, ümera ve askerlere mensuptur. Tabiatla yalancı ve hilekârlara, mevzilerden zindanlara, siyaset meydanlarına, adalara, memleketlerden Hicaz, Yemen ve İran'a, hayvanlardan haşerata, hastalıklardan ezümle emraz-ı zühreviyeye ve idrar zorluklarına nispet edilmiştir. Bu burc, Merih'in beyti, yani bu seyyareye mensuptur.

Şark astronomları Hazreti Peygamber'in velâdetini Akreb burcunda Müsteri ile Zuhâl seyyarelerinin kıratından, yani tul-i semavilerin müsavi olması hâdisesinden hesabederler. Filvaki Mısırlı Felekî Mahmut Paşanın hesaplarına göre «Kıran-ı Millet-i İslâm» denilen bu semavi hâdis 29 veya 30 mart 571 tarihinde vuku bulmuştur. Mahmut Paşanın tetkikatından Cenabı Peygamber'in 571 senesinde

bu kırandan kısa bir müddet sonra ilkbaharda dünyaya geldiği anlaşılmaktadır. O senenin nisanesinde içtima-ı neyyireyn ayın sonunda gece yarısından takriben 9 saat 40 dakika (Mekke vasatî saatıyla) da olmasına binaen hilâl ancak ayın on birinde rüyet edilebilmiştir. Demek ki rebiyülevvelin mebdai 12 nisandır. Velâdetin 8, 10 veya 12 rebiyülevvelde olduğuna dair üç muhtelif rivayet varsa da velâdet gününün pazartesiye tesadüf eylediğinde ihtilâf yoktur. Halbuki ancak 9 rebiyülevvel pazartesi olduğuna göre Hazreti Peygamber'in velâdet tarihi 9 rebiyülevvel olması lâzım gelir ki bu da (20 nisan 571) e tekabül eder.

AKSAK GÖNYE (أصان كوية) [San.] Yanyana döğendiği zaman hadd-i fasılları yekdigerine muvazi olmayıp gayrimuntazam birer şekil husule getiren taşlardan ibaret döğeme veya kaplamaya verilen addı. İstenildiği kadar açılan gönyeye bu isim veriliirdi.

AKTARMA (آطاره) [Bah.] Eskiden düşmandan zaptolunan ve yedekte getirilen gemilere bu isim veriliyordu.

AKVA (آقو) [San.] Kıymetli köstekli bir bıçağın adıydı. Som sırmalı nev'i de vardı. Bu bıçağı ricalden olanlar bellerine takarlardı.

ALABANDA (آلاباندا) [Bah.] Geminin omurgasından küpeştezine kadar olan yanlarının hattından yukarı bulunan kısmının içyüzüne verilen isimdir. Dış yüzüne «borda» denilir.

*Himmetin genc iken elden salıverme sinhar
Keşti-i sabrını sakla alaband olmaktan Agehi*

ALABANDA ASTARI (آلاباندا آستاری) [Bah.] Lombar'ın alt ağzını teşkil etmek üzere yalı kütüğünden alt ağza kadar vurulan kaplamalara verilen isimdir.

ALABANDA ATEŞ (آلاباندا آتش) [Bah.] Topları gemiden bir noktaya tevcihen yayılım suretiyle yapılan ateşin adıdır. Top gibi gürlemek suretiyle yapılan tekdir de halk arasında «alabanda vermek» şeklinde ıstılah olmuştur.

ALACA (آلاچ) [San.] Fesrengi ve lâci-vert zemin üzerine sarı çizgili bir nevi pamuklu kumaşın adıdır. Anadolu'nun birçok taraflarında dokunurdu. En makbulü Erzincan alacasıdır. Eski zamanlarda İstanbul'da kadınlar içi astarlı pantolon yaparlardı. Sonraları halayıklara pantolon ve entari yapılırdı. Çok deyanıkhydı. En fazla Anadolu'da giyilirdi. Erkeklerle mintan, kadınlara şalvar ve entari yapılırdı. Şam'da dokunan alacaya da «Şam alacası» denilirdi. Bu alaca ipekliydi. İstanbul ile Ru-

meli ve Anadolu'da kadınlara, Arabistan'da kadınlarla beraber erkeklere entari yapıldı. Eksiz, dayanıklı ve kıymetli bir kumaştı. (Halep) te de alaca çıkardı.

Arşiv kayıtlarında «alaca Halep» tâbirine tesadüf olunmaktadır. Alaca; karışık renkli, renk renk demektir.

ALACA BAYRAK (الآچہ بایراق) [Ask.] Yeniçeri askerinin süvari kısmını teşkil eden ve «ebna-i sipahiyan» namını alan altı bölükten dört bölüğüne aynı zamanda verilen unvanı. Bu dört bölük ulüfeciyan-ı yemin, ulüfeciyan-ı yesar, gureba-yi yemin, gureba-yi yesar bölükleriydi. Bu dört bölüğün ilk ikinci bölüğü «orta», son ikinci bölüğü «aşağı» namını da taşırdı. Bu bölüklere aynı mânaya delâlet eden «bölükât-ı erbaa» da denilirdi.

ALARGA (الآرغہ) [Top.] Eskiden kullanılan menzil toparlarından birinin ismiydi. Alargadan gelmek, yan çizmek demektir.

Geçti yanımdan alarga olarak verdi selâm
Akli garette idi etmedi bendenle kelâm
-Lâ-

Hoblar forsa kaçıp sana kenar olmaz ise
Olma onlardan alarga bir iki gün katlan
Ağehi

ALAŞIK (الآشيق) [Kıy.] - Eskiden elbiselelerin eteklerine süs olarak dikilen bir çeşit kenar ve pervazın adı idi.

ALAY (آلای) [Ask.] Türkçede kalabalık bir zümre, cemaat demek olan bu kelime istilah olarak askerî teşkilâtta ordunun bir cüzü tamına alem olmuş bir tâbirdi. Bu kelime, aynı zamanda mizaha almak, tezyif etmek mânasına da gelir. «Kamus-u Osmanî» de: «(İstilahatı askeriye) Tensikat-ı askeriyece piyadenin dört taburu, süvarinin beş bölüğü, topçunun da dörder toplu altı bataryası bir alay itibar olunur. Eyyam-ı mahsusada debdebe ile icra olunan merasim-i mahsus; takım, cemmi-gafir, kalabalık; diğerlerini mizaha almak, tezyif etmek; miralay, alaybeyi, alay emini, alay kâtibi» suretinde izah olunmuştur.

Değerli Profesör M. Fuat Köprülü'ye göre (Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri hakkında bazı mülâhazalar, Türk Hukuk ve İktisat Mecmuası, cilt 1, sahife 277) «Bizans'ın Osmanlılara tesirini göstermek için, daima zikrolunan iki delil, alay ve efendi kelimeleridir. Bizans'ın Osmanlılarla değil, hattâ Selçukîlerle temasından çok evvel, Bizans'ta mevcud olan alagion kelimesi, iptida seferlerde İmparatorun maiyetindeki askere verilen bir isim olarak malûmdur. XIII üncü asırda ise or-

dunun bir cüzütamına bu isim verildiği görülmür. (bk. Ernest Stein, Untersuch. zur Spärbizant, Verpass. U. Wirtschafta Geschichte, May, II 1-2, 3. 49) Bu itibarla Ernest Stein'in Türkçedeki alay kelimesini bundan alınmış ad-detmesi pek doğrudur. Alay kelimesi, Osmanlı tesiri altında XVII nci asırda Rus sarayında da kullanılmıştır. (bk. Dimitrijev, Les éléments de lexique Turc dans la nomenclature des fonctions du tzar Alexis; Comp. Rendus de l'Acad. des Science de l'Urss, 1926 ve B. 14 Rusça.)

Başına ve sonuna eklemeler yapılmak suretiyle bir hayli şekil ve medlûlleri vardır: alaylı, alaybeyi, alay emini, alay kâtibi, alay imamı, alay müftüsü, alay çavuşu, alay-ı hümayun, Alayköşkü, alay kanunu, alay meydanı, alay arası, alay meclisi, alay erkânı, alay sancığı, alay bağlamak, alay göstermek, alaya binmek, alaya gitmek birincinin, mevlût alayı, valide alayı, sürre alayı, kılıç alayı, selâmlık alayı, Hırka-i saadet alayı, kadir alayı, bayram alayı, mızraklı alayı, hassa alayı ikincinin örneklerini teşkil eder.

Kelimenin Devlet merasimi ile alâkalı olan bu şekillerinden başka, gelin alayı, sünnet alayı, âmin alayı gibi örfle, alaycı, alay etmek misillü hulk ile alâkalı şekilleri de vardır.

Herbiri ayrı ayrı izah edilmiş olan bu tâbir ve istilâhlar münasebetiyle tertibolunan alayların resmî olanlarına büyük üniformalarla iştirak olunur, bazıları sade olarak yapılmasına mukabil birtakımları, hele Osmanlıların haşmet devirlerinde, büyük debdebe ve darat ile icra olunurdu.

§ [San.] Kitap ve mecmuaların ciltleri bozuk, kâğıtları kopuk, sayfeleri noksan olanların toptan satışları hakkında sahaflar bey-ninde kullanılır bir tâbirdi. Bu gibi kitap ve mecmualar perişanlıklarından dolayı ayrı ayrı satılmıyacakları için süprüntü makulesinden addolunan bu gibi şeyler bir araya getirilir, toptan satılırdı. Bunların içinde kıymetli şeylere tesadüf edildiği de olurdu.

Sadrızam Sait Papa «Gazeteci Lisânı» adlı eserinde (s. 104) gençliğinde böyle kitaplar aldığını ve bir defasında kıymetli bir mecmua ele geçirdiğini şu suretle kaydetmiştir: «Tahsilde bulduğum zamanlar camiden avdet akabinde Sahaf Çarşısına, badehu kaleme gitmeyi itiyadetmişim ki bu âdete sekiz sene devam ettim. Ekseriya sahaflar beyninde (alay) denilen kitapları alırdım. Ciltleri bozuk, evrakı kopuk ve emsali kitaplara ve mecmualara alay deniyor ki bilâ temyiz toptan satılırlar,

Bir gün o kabilden aldığım evrak içinde bir mecmua buldum ki Reis-ül Küttap meşhur Raşit Efendinin Mecmuasıymış.»

Muallim Naci de böyle bir alay içinde bir mecmua bulmuş. Şeyh Galip ile şiirleri hakkında kıymetli malûmatı ihtiva eden bu mecmuayı üstünde yazılı olduğu «Mehmet Muzaffer» adına nispetle «Mehmet Muzaffer Mecmuası» namıyla bastırmıştı. Muallim Naci eserin mukaddimesinde bundan bahsettiği gibi kıymetli bir kütüphanenin sahibi olan İbn ul Emin Mahmut Kemal Bey de bu suretle aldığı şeyler arasında pek kıymetli eserler çıktığını söylemektedir.

ALAY ARABASI (آلای آرابه‌سی) [Sar.] Alaylarda padişahların bindikleri arabaya verilen addı. Buna «Saltanat arabası» da denilirdi. Avrupalılarca Lando adı verilen araba nevindendi. Muhteşem olan arabayı ihtişamı bir kat daha artıran atlar çekerd. Seyislerin esvapları da sırmalı idi.

ALAYA BİNMEK (آلایه بینمک) [Ida.] Resmî sıfatı haiz olanların bayramlarla resmî günlerde yapılan alaylara iştiraklerini anlatan bir tâbirdi. Vaktiyle alaylara atla iştirak edildiği için bu tâbir meydana gelmişti.

ALAY BAĞLAMAK (آلای باغلامق) [Ask.] İki mânaya gelir bir tâbirdi:

1) Ordunun düşman karşısında, harekete geçmek üzere, emir ve kumandayı intizar etmesi demektir.

2) Merasimde alayın tamamen tertip ve tanzim edilmiş olmasına denirdi.

ALAYA GİTMEK (آلایه گیتمک) [Ask.] Askerî mekteplerden bir sebeple çıkarılarak neferlikle kitaya gönderilen talebeler hakkında kullanılan bir tâbirdi.

ALAY BEYİ (آلای بی) [Ask.] Vaktiyle miralay rütbesinde olan, vilâyet merkezlerindeki jandarma kumandanlarına verilen addı. 1908 İnkılâbından sonra bu tâbir terk edilecek yerine «alay kumandanı» tâbiri ikame olunmuştur. Bu tâbir daha evvel de zeamet sahipleri hakkında kullanılırdı. Bu gibiler harb vukuunda tasarruf ettikleri zeametın icabettirdiği derecede kapı kulu götürmekle beraber bulundukları mıntakadaki timar sahipleriyle onların getirmeğe mecbur oldukları kılıç sahiplerine mensup bulundukları beylerbeylerinin maiyetinde olarak, kumanda ederlerdi.

ALAY ÇAVUŞU (آلای چاوشی) [Sar., Ask.] İki mânaya gelir bir tâbirdi:

1) Hükümdarların bir yere gidişinde, geçit resimlerinde önden gidip yol açanlar. Bunlar Divanı hümayun çavuşları idi.

2) Orduda emir ve kumandan askerî haberdar eden çavuşlar. Bunlar tellâl gibi, yüksek sesle bağırarak verilen emirleri tebliğ ederlerdi.

ALAY ELBİSESİ (آلای البیسه‌سی) [Kıy.] Alaylarda giyilen resmî elbiseye verilen addı. Büyük üniforma demektir.

ALAY EMİNİ (آلای امینی) [Ask.] Yüzbaşından büyük, binbaşından küçük askerî kâtip sınıfından bir vazifenin unvanı idi. Alay kâtipliğinden terfian tâyin olunur ve alayın idari ve hesap işleriyle meşgul bulunurdu. Zâbitler gibi resmî esvap giyerdi. Yalnız şerit ve yıldızları zâbitlerinki gibi sarı değil, beyazdı. Alay eminleri binbaşılığa terfi edilir, ondan sonra diğer zâbitler gibi terakki eylerlerdi. 1908 Temmuz İnkılâbından sonra yapılan askerî teşkilâtta bu unvan kaldırılmıştır.

ALAY ERKÂNI (آلای ارکانی) [Ask.] Başta miralay olmak üzere alayı teşkil eden taburların binbaşılıyla alay müftüleri ve alay kâtipleri gibi yüksek rütbeliler hakkında kullanılan bir istilâhtı.

ALAY GÖSTERMEK (آلای گوسترمک) [Ask.] Eskiden geçit resmine verilen isimdi. Bu resim en ziyade ecnebi sefirlerine karşı yapıldı. Yavuz Sultan Selim'in, Kanuni Sultan Süleyman'ın yaptırdığı alaylar pek muhteşem ve müdebbeddi. Vaktiyle vezirler ve beylerbeyleri kanunen götürmeğe mecbur oldukları maiyet halkıyla harbe iştirak ederlerken ordugâha iltihakları sırasında, ihtişamlarının derecesini anlatmak için, alay gösterirlerdi.

ALAY-I HÜMAYUN (آلای هماون) [Sar.] Hükümdar sefere giderken, seferden dönerken ve sefere giden ve seferden dönen orduyu teşyi ve istikbal ederken saraydan Davutpaşaya kadar tertibedilen alaylara verilen addı. Osmanlıların haşmet devirlerinde bu alaylar büyük debdebe ve darat ile yapıldı.

ALAY İMAMI (آلای امامی) [Ask.] Alay'ın birinci taburunun imamına verilen addı. Teşri-fatta yüzbaşıya tekaddüm ederdi.

ALAY KÖŞKÜ (آلای کوشکی) [Sar.] Padişahın gerek ordu alayını ve gerek diğer alayları seyretmek için yaptırdıkları köşk hakkında kullanılan bir tâbirdi. Üçüncü Murat zamanında yapılan bu köşk Topkapı Sarayının Soğukçeşme tarafındaki köşesindedir.

ALAY KANUNU (آلای قانونی) [Sar.] Alay-ı hümayunlarda, seferlerde hükümdar huzuru ile yapılan büyük geçit resimlerinde, hükümetçe tesbit edilmiş olan diğer merasim ve alaylarda vezirler, ulema, devlet ricali, ocak erkânı ve sairinin tertip ve kıyafetlerine dair mer'i olan kanun demektir.

ALAY KÂTİBİ (آلای کاتبی) [Ask.] Aalayın yazı ve hesap işlerini gören zâbite verilen addı. Tabur kâtiplerinden nasbolunur, alay emniyetine terfi edilirdi.

ALAYLI (آلایلی) [Ask.] Vaktiyle mektep mezunu olmıyan, neferlikten yetişen zâbitler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mecazen mektep görmeyip bir kalemde mübarese ile yetişmiş memurlar hakkında da kullanılırdı.

Alaylı; gösterişli, saltanatlı, debdebeli mânasına olarak da kullanılmaktadır.

Küçük çocukları eğlendirmek için:

«Alaylı yavrum alaylı, maşrapası kalaylı» gibi tekerlemeler bugün bile kullanılır.

Görülmeğe değer, eğlenceli, istihzalı mânalarına da delâlet eder: alaylı bir iş.

ALAY MECLİSİ (آلای مجلسی) [Ask.] Alay işleri hakkında icabeden kararları vermeğe salâhiyetli bulunan meclise verilen addı. Miralayın reisliği altında alayı teşkil eden taburların binbaşılıyla alay müftüsünden ve alay kâtibinden teşekkül ederdi.

ALAY MEYDANI (آلای میدانی) [Sar.] Topkapı sarayında «Orta kapı» ile «Bab-üssaade» arasındaki sahaya verilen addı. «Alay meydanı»nın sağ tarafını «Matbah-ı Âmire» kaplamıştı. Matbahın meydana üç kapısı vardı.

§ [Ask.] Bir Bayrağın veya büyük bir resmî binanın önünde askerî geçit yapmağa ve merasim için toplanmağa mahsus geniş saha ve meydana verilen addı.

ALAY MÜFTÜSÜ (آلای مفتیس) [Ask.] Alay imamının fevkindeki rütbeyi haiz sarıklı zâbite verilen addı. Teşrifatta binbaşuya takaddüm ederdi. Askerlere dinî vazifeleri öğretmek için taburlarda «tabur imamı», alaylarda ise «alay müftüsü» bulunurdu. Tabur imamı terfi ederek «alay müftüsü» olurdu. Bu vazife Osmanlı hükümetinin sonuna kadar devam etmiştir.

ALAY SANCAĞI (آلای سنجاقی) [Ask.] İki mânaya gelir bir tâbirdir:

1) Bir alaya mahsus olan sancak demektir.

2) Resmî günlerde gemileri donatmak için açılan rengârenk bayraklar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ALB (آلب) [Hal.] Eskiden büyük, yiğit, bahadır, kahraman, pehlivan mukabili olarak kullanılır bir tâbirdir.

Hemzenin ince fethası ve lâm'ın sükûniyle «elb» yahut elifin uzatılmasıyla «âlb» kelimesini Ahmet Vefik Paşa «Lehçe-i Osmani» de (1308 tab'ı) elifi memdude sırasında yazmış ve mukabilinde «şeci, pehlivan, fâris, kahraman» mânalarına geldiğini beyan ettiği gibi «alem» e misal olmak üzere «Albarslan Selçuki, Alb Tekin Gaznevi, Kaya Alb Cedd-i Osmaniyan, Konur Alb, Gündüz Alb» ı kaydeylemiştir. Hammer mütercimi Atâ Bey mütercimin tezyilâtı meyanında (c.1, s. 360) alb lâfzını tetkik ederken Lehçedeki malûmatı yazdıktan sonra şunu da ilâve etmektedir: «Cerek Arabi ve Farisinin, gerek Türkçenin isticak usulüne vâsı malûmatı olan merhum Abdurrahman Süreyya Efendi bunun büyük mânasına olan «ulu» lâfzının şekli âharı olduğunu beyan etmişti. Bizim eski Türkçemizde huruf-i imlâ olmadığından vaktiyle kulak «تلق», yazdı «تزد» yazılırdı. On beş sene mukaddem Tarık gazetesinde bu hususa dair mütercim tarafından izahat verilmişti. Bu eski kaideye mebni Zîç sahibi «Uluğ» Bey -ki Ulu Bey demektir- eski kitaplarda «الغ» imlâsındadır. Abdurrahman Süreyya Efendi bunlardan istihsat ile «آلب» ın elif ve lâm'ın zümme ve meddiyle «olup» (balup) vezninde olduğu fikrindeydi.»

Hüseyin Kâzım Bey «Türk Lûgati» nde «alb» ın muhtelif lehçelerdeki istimal tarzını şöyle gösteriyor:

Uygur — Alb, alp; yiğit, kahraman, yüksek.

Çağatay — Alp; uluğ, uluk.

Garp — Alp; ulu.

Kazan — Alpavut, alpavut.

Çovaş — Obut; efendi, sahip, malik, olip - büyük, ulu, zengin, bay.

Koybal — Alp - cesur, yiğit, şeci, olukulu, büyük.

Yakut - Ulu, ulukat - ulu, büyük.

Alplik - Yigitlik, cesaret, şecaat

Alb, Alp - Garp, mahcur - kahraman, yiğit, bahadır, şeci, cesur.

Eskiden isim ve unvan olarak kullanılmıştır. Gündüz Alb, Alb Arslan, Alb Tekin.

Alblik, Alplik, mahcur - yigitlik, kahramanlık, cüret, cesaret.

Vahit Efendi «Galâtat» ında (الدور المتخبات) şöyle diyor: «المنشور في اصلاح اللغات المشهورة»

«Alb; pehlivan mânasına feth-i hemze ve lâm ve sükûn-u ba ile Elb Arslan ve Kaya Elb deyu müstemeldir. Fariside medd-i hemze ve sükûn-u lâm ile Alb'den galattır.»

«Bürhan-ı Kaatı» alb kelimesini yazmadığına göre Vahit Efendinin Farisî bir kelime addetmesinin sebebini anlamak kabil olamadı.

Muallim M Cevdet «Sözlük» te aşağıdaki tafsilatı veriyor:

«Alp - öz türkçedir. (Yiğit) ten daha yüksektir. Farsça (kahraman) ın karşılığıdır. Vesikalarda Alplerin adı geçer. Şair (Aşık Paşa) meşhur (Maarifname) sinde (Alplik) ın kıymetini zikreder.»

Osmanlılarda «alb» tâbirinin alemlerde istimali teessüsleri zamanındadır. Ondan sonra bu kelimenin istimaline tesadüf olunmamaktadır. Anlaşıyor ki Osmanlıların evailinde cesaret ve cüretle tanınmış olanlara yine vaktiyle «kara» denildiği gibi bir zamanlar da alb denilmiştir. Bununla beraber o mânada istimal edilmiş olan «kara» kelimesinin istimaline çok sonralara kadar devam olunmuştur.

Eski Türklerde okla gökten kartal düşürüp tüylerini borklerine takmak, kılıçla pars öldürüp kuyruğunu bileğine dolamak gibi işler başardıktan sonra «alb» sıfatı alınabilirdi.

ALEM (آلم) [Ask.] Sancak bayrak makamında kullanılır bir tâbirdir. «Kamus» da delâlet ettiği muhtelif mânalar için şu izahat vardır: «Alem fethateynle iki toprağı ayıran «sınır» a denür. Yollara konulan mil ve minare gibi nişana denür. Uzun dağa alâ kavlin dağa denür. Sevb ve kumaşta olan tamgaya denür ki nişan için ederler. Sancağa denür, rayet mânasına ve bayrağa denür. Sancak emir nişanı ve bayrak sair sergerde nişanı olduğu için. Bir kavim ve cemaatin seyyit ve zışanına denür. Cem'i a'lâm gelür.»

Vakanüvis Vâsıf Efendi İslâm âlemine ve şark millet ve devletlerine ait sancak ve bayraklar için yazdığı tarihçede şu tafsilatı veriyor:

«Tuğ, sancak ve livanın ihdas ve vaz'ında sırr - ü hikmet budur ki maslahata müteveccih olan nüfus-u kesire bir bayrağın altına cemolukta meyanelerinde ittihat hâsıl ederler. Yani ol bayrak anların müttehid - ül kalb ve müttehid - ül kelime (kalbleri ve sözleri bir) olmalarına alet ve alâmet olarak anın tahtında içtima ile kendilerini bir vücut hükmünde tasavvur ederler ve akraba ve müteallikattan ziyade yekdiğerleriyle me'lûf olurlar. Esna-i muharebede mademki bir gürhün bayrağı kaimdir, darp

ve def'e müttehi ve müstaittirler demek olarak zaferden mey'us olmazlar. Bayrağı ahz veya itlâf olunan güruha vehm - ü haşyet tari olarak münhezim veya mütezil olur.

«Bayrakların tul - ü kameti ve ziy - ü ziynet dahi cemiyet - i hatıra bâdi ve mucib - i havf - ü haşyet - i eadidir. Zira muzika sedası tarik - ı samiadan ve sancak da tarik - ı basıradan ashabına gayret ve taraf - ı âdâya fütur ve dehşet getirir.

«Ümem - i maziye ve düvel - i munkariza mütenevvi muzika alâtı istimal ettikleri gibi bayrak ve sancakların dahi mütâaddit nevelerini imal ve istimal etmişlerdir.

«Asr - ı saadette çalgı yoktu. Lâkin bayrak vardı. Hicretin birinci senesi Şam'dan gelen kabile - i Kureys ki reisi Ebu Cehil olup üç yüz neferden ibaretti. Bunların maiyetine otuz nefer muhacirin tâyin buyrularak Resul-ü Ekrem Efendimiz mübarek elleriyle bir mızrağa beyaz bezden bir liva akdedüp Ebu Mürted yedine vermiş ve Hamza Bin Abdülmuttalib'i bu seriyyeye serdar tâyin ile irsal buyurmuşlardı.

«İslâm'da iptida akdolunan bu liva - i eb-yazdır. İptida ganim niyetiyle gönderilen seriyye budur. Binaenaleyh Mürted bayraktarların piridir derler. Hayber gazasına gelinceye kadar seriyye ve gazavata bu liva - i mübarek gönderilmiştir.

«Dört yüz neferedek (seriyye) itlak olunur, ve Resul - i Müteba Efendimizin birlikte bulundukları sefere (gazve) ve olmadıkları sefere (seriyye) denür.

«Liva ol alemdir ki sahib-i ceysin mahal-line alâmet olmak için götürülür. Hayber gazasında bir siyah liva - yi kebir dahi akdolunup (rayet) deyu tesmiye olundu.

«Ulema - yi lûgat beyninde (liva) ve (rayet) bir mânayadır. Fakat asrımızın ıstılahına göre liva (bayrak) ve rayet (sancak) diye ter-cüme olunur.

«Hulefa asrında bayrak ve sancakların envayı çoğaldı. Abbasi halifeleri Kerbelâ şehitleri için hüzn ve matem alâmeti olmak üzere siyah bir bayrak çektiler. Siyah elbise giydiler. Binaenaleyh (Müsvedd) tesmiye olundular.

«Sonra Aleviler ve Abbasiler üzerine hucuceylediklerinde anlara muhalefet için beyaz bayrak taşıyıp (mübeğgez) deyu meşhur oldular. Badehu (Me'mun) halife siyahı kaldırıp yeşil bayrak ve yeşil kisve istimalini âdet eyledi.

«Bayrak ve sancakların adedi ve miktarı bazı devletlerde çok ve bazılarında azdır.

«Endülüs'te Benî Ahmer Devleti alaylarında yüzden ziyade müzehhep ve mülevven eşkâl-i garibe ile menkuş sancaklar bulundurulardı. Memalik-i şarkiyede ve Deşt-i Türkistan'daki kadim Türk devletlerinde ve Düvel-i Hint ve Çin'de bir büyük sancak üzerine -boya vurulmuş at kıllarından -perişan kisveye benzer bir alâmet vazı ile askerinin önüne götürülür ve (halîş) denirdi. Cengiz ve Hülâgû ordularında dahi ol halîş istimal olunurdu. Devlet-i Emeviyye ve Mülûk-ü Selçukîye dahi anı kullandılar. Fakat balâsına mutallâ filike vaz ve kılların etrafını geysu gibi deste deste büküp tezyin ettiler. İşte Devlet-i Aliyyede (tuğ) dedikleri budur.

«Salîfûzzikir düvel-i şarkiyede padişahların başı üzerinde götürülür bir azım rayet dahi istimal olunurdu ki namına (asabe) ve (şafte) ve (sancak) denirdi. Bunu padişah-tan başkası istimal edemezdi. Hulefa devletlerinde liva ve sancakların başına şekli hilâlîde nuhas-ı mutallâdan (alem) veyahut şekli-i neyirde, tarafeyni müdevver ve meşkûk-ül vasat bir sahife-i peykânî vaz'olunurdu. Muahharan bazı ulema ve selâtin tagallüp ve tahakküm ettiklerinde hulefa elviyesini istimalden istin-kâf ile kendi liva ve sancaklarına mutallâ toplardan müdevver ve mustatil filikeler vaz'ettiler ve büyük sancaklarına zerrin veya mutallâ sahifelerden mevzun kitabeler yaptırıp sivad ve minekârî nukuş ile tezyin eylediler. Hulefaya mahsus olan tarz-ı kadim bayraklar ve hilâlî ve alemîlû siyah ve yeşil sancaklar giderrek tarik-ı sofîye meşayihine kalıp cevami, ve tekkelerde bulunarak ekâbir cenazeleri önüne götürülür ve aşura ve sair eyyam ı meşhurede açılırdı.

«İptida akdolunan liva-i beyza yerine Devlet-i Aliyyede vüzeranın yükrük bayrağı istimal ve (asabe) ve (şafte) yerine kebir sancak ittihaz olunmuştur.»

Osmanlılarda beyaz, kırmızı, yeşil ve sarı olmak üzere muhtelif renkte bayrak ihdas ve istimal olunmuştur.

İlk Osmanlı bayrağı beyaz renkteydi. Bu da Selçuk Sultanı Alâeddin tarafından Osman Gazi'ye gönderilen alemin beyaz renkte olmasından ilerigelmıştır. Bu ak sancak, Osman ve Orhan zamanlarında kırmızı harb bayrağı çekilmesine başlanılmakla beraber Yavuz Sultan Selim devrine kadar muhafaza edilmiştir. Kahire'nin zaptından sonra Yavuz'un otağı kapısına biri beyaz, diğeri kırmızı iki bayrak çekilmişti. Yeşil sancak ise Fatih devrinde padişahın rükûbuna mahsus geminin arkasına

talik edilmek üzere ihdas edildiği zannedilmektedir. İstanbulun fethi sırasında Boğazdan kızaklarla Halic'e nakledilen gemiler de şimdiki filolar gibi renk renk bayraklarla donatılmıştı.

Daha sonra padişahlara mahsus olmak üzere yeşil zemin üzerine beyaz kılaptan ile işlenmiş mukaar tarafları dâhile müteveccih, ikisi karşılıklı ve biri altta üç hilâlî havi veyahut kırmızı bir zemin ortasına mevzu yeşil boyanmış beyzi bir şekil içinde sarı sırma ile işlenmiş birbirinin gerisinde kezalik üç hilâlî muhtevi bulunan iki sancak bulunmuştur. Bunlardan başka şimdiki Tunus beylerine mahsus sancak gibi atlastan, biri kırmızı, diğeri yeşil, yanyana mütâaddit yolları havi bir sancak kullanılmıştır. Bu nevi sancaklar, padişahlara mahsus ortası tuğrayı havi güneşle müzeyyen fesrenginde sancaklar zuhur edinceye kadar kullanılmıştır.

Osmanlı bayraklarına hilâl konması Orhan Gazi devrinde kabul olunmuştur. Toplu üç ay ise ilk fatihin sikkelerine ve bunu mütâakıp yeşil sancak ortasına bir beyzi dâhiline geçirilmiştir.

Ay yıldızın üçüncü Selim zamanında bayrağa konulduğu kuvvetli bir ihtimal olarak kabul olunabilir. Cevdet Paşanın haber verdiğine göre ilk defa orduda Levent Çiftçiliğinde tesis olunan nizam-ı cedit bölüklerine bizzat padişahın irade ve tensibiyle konulmuştur.

Yeniçeri ocağının da muhtelif bayrakları vardı.

«Yeniçeri ocağı sancağı» yarısı yeşil, yarısı kırmızı renkte olup kenarları sarı sırma barçlı ve ortasında kezalik sarı sırma bir zül-fikarî haviydi.

Her yeniçeri ortasının da bir orta bayrağı vardı. Orta bayraklarında ortanın alâmeti temsil edilmiş değildi. Bunlar ya küçük kıtada orta sancağı şeklinde veyahut sade kırmızı renkteydi.

Topçu ocağı sancağı, zemini kırmızı olup ortasında beyaz kılaptan ile işlenmiş bir top ve bunun ağız tarafında bir ve gerisinde üç gülle mevcut ve kenarı sarı harçlıydı.

Kumbaracı ocağı sancağı ise topçu ocağı sancağına müşabih ve kenarı kılaptan işlenmiş ve fakat ortasında yalnız bir kumbara (havan) resmi mevcuttu.

Silâhtar bölüğünün bayrağı sarı renkliydi, ortasında beyaz sırma ile işlenmiş iki hilâl vardı.

Sipah bölüğünün bayrağı; silâhtar bölü-

günün bayrağı şeklinde iki hilâlî haviydi. Rengi de kırmızıydı.

Bölükât-ı erbaanın bayrağı yeşil ve beyaz (kırmızı ve beyaz) yollu bayraktı. Kapı kulu süvarisinin mızraklarında yarısı kırmızı, yarısı yeşil ve üç tarafı yırtmaçlı küçük bir bayrak bulunurdu.

Yerli kulunun elliden yedi yüze kadar efrattan terekübeyliyen ve «bayrak» namı verilen askerî kıtaların herbirinin murabba veya mustatil şeklinde kırmızı veya yeşil renkte bir bayrağı vardı.

Eyalet süvarisinden «delil» askerinin bayrağının yarısı kırmızı, yarısı yeşil olduğu gibi «gönüllü» süvarisinin de yarısı kırmızı, yarısı sarıydı.

«Topraklı süvarisi» adı verilen timarlı sipahilerin bayrağının yarısı kırmızı, yarısı yeşil renkteydi. Takriben kutur istikametinde bulunmak üzere ortasında sarı sırma ile işlenmiş bir zül-fikar ve üstünde ikisi yeşil ve ikisi kırmızı dört hilâl vardı. Üç tarafı yırtmaçlıydı.

§ Mızraktan beklenen vazifeyi görmek üzere ucları dar yüzlü bir kama, yahut dört köşe süngüden teşekkül eden ve her iki tarafında mütenezir ve aynı şekilde, tebervari keskin iki namluyu havi eski harb aletlerinden birinin adıydı. Hierî dokuzuncu (M. 15 inci) asır silâhlarından.

Bunlar cerh aleti olarak kullanıldıkları gibi sancak alemleri vazifesini de görürlerdi. Sırıkları ağaçtan veya demirdendi.

Yeniçeriler tarafından kullanılan her iki ucu birer ejder başıyla nihayetlenen çember ile sarıllı armudi şekilde alemler de vardı. Bu alemler yalnız sancak alemleri olmak üzere kullanılmışlardır.

Üzerlerine yazılar yazılmış, nakışlar işlenmiş alemler vardır. Bunların pek kıymetli örnekleri Askerî Müzede mevcuttur.

§ Minarelerin tepelerinde de alem ıtlak olunur. Sarığın altın oluk teline dahi alem denirdi.

«Eski Eserler Ansiklopedisi»'nde bu tâbir için şu izahat mevcuttur: «Bayrak mânâsında ise de bayrakların tepeliğine alem olmuştur. Kubbelelerin ve minarelerin tepesine dikilen sarı veya bakır dan ay yıldız şekline denir. Türk ordularının ve Arap ordularının alemlerinde ki buna sancak da derler, (sançmak) tan muhaffettir, Türkçe bir kelimedir-bunların üzerinde oyma tarzında yazılmış (kelime-i tevhid) ve (İnna Fetahnaleke fethan mübina), (Çifte Muhammet), (Nasrûn Minallah-i ve Fethûn Karîp) gibi şeyler yazılıdır. Mülga tekke bayraklarının alemlerinde ise (Ya Hazret-i Ab-

dülkadiri Geylânî), (Ya Seyyid Ahmed-er-Ru-fai), (Ya Gavs-i Âzam) gibi tarikat pirlerinin isimleri yazılmış bulunur. Yalnız antika nokta-i nazarından yazılması icabeden bunlar, bu yazılar, bakır, pirinç üzerine çıkma gümüş veya oyma olarak ynzılmış ve cıva yaldızıyla süslenmiştir. Halifelerin, büyük namılı emirlerinin adları yazılı olanlar büyük para eder. (Halifelerin «kaldıracağım, kaldırıyorum, kaldırdım» diye sıygaya çektikleri (Sancak-ı Şerif) de bunlardan başka değildi. Topkapı Sarayında bunlardan haylice vardır. Hattâ üzerinde (Elmelik-ün Necâşi) yazılı susam yaprağı şeklinde bir tanesini ben de sattım. Bir gezici kayserilinin bilmiyerek yüz liraya alıp da güya bilerek üç yüz liraya sattığı sancak (Emîr Timur) a ait olduğundan iki bin İngiliz lirasına satıldığı rivayet edilmektedir.»

ALEMDAR (المدار) [Ask.] Bayrak taşıyanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bayrak, sancak mânâsına Arapça bir kelime olan «alem» ile Farsça taşımak mânâsına gelen «dâştan» mastarının, emri hazırı «dar» dan mürekkep bir ıstılahtır. Bu makamda «bayraktar», «sancaktar» da kullanılırdı.

Alemdarlık yeniçeri ocağında bir vazifeydi. «Eba Eyyub-ül Ensari» «Alemdar-ı Resul» olarak tarihe geçtiği gibi Sultan Mahmut zamanında sadrazamlık eden Mustafa Paşa da alemdarlıkla şöhet bulmuştur.

ÂLEM—İ ERVAH (عالم ارواح) [Sof.] Vücut, «tâyin-i sani» ve «vâhidîyet» mertebesinden sonra «süver-i ilmiye» hesabıyla «ervah» mertebesine tenezzül eder. Bu mertebede, süver-i âliye, cevher-i basit olarak zâhir olur. Bunların şekli ve rengi yoktur. Zaman ve mekânla alâkadar değildirler. Zira cisim değildirler. Bu mertebede her ruh, kendini ve kendi mebdî olan kakkı idrak eder. «Elestü birabbiküm kalû belâ» ayet-i kerimesi ile «الارواح جنود مجندة فما تعارف منها ائتلف وما تناكر منها اختلف» hadîsi bu mertebeye işaret eder. Mevlâna'nın

جاءه ازتن جان زتن آگاه نیست

در دماغش جز غم الله نیست

beytinde de bu mertebeye işaret vardır.

Bu mertebe zatın haricinde zuhurundan ibarettir.

ÂLEM—İ KÜBRA (عالم كبريا) [Sof.] Kâinatın umum heyetine âlem ıtlak olunur. Sofîyeye göre «âlem» ikiye ayrılır: Âlem-i Ekber yahut Âlem-i Kübra, Âlem-i Asgar yahut Âlem-i Sügra. Zâhiren Âlem-i Ekber «kâinat» tır. Âlem-i Asgar da «insan»

en nihayet de Ali gelmiş ve cümlesi örtü altına alınmış. Raviler de sırada zühul etmiş olabilir.»

İranlılar «Hamse-i Âl-i Aba» yı bir el şeklinde temsil ederek dinî sancaklarına alem yapmışlar, şairlerin bazıları da el şeklinde «Lâfza-i Celâl» tevehhüm ederek:

*Nam-ı Ahmet nûsha-i icada Bismillâhtır
Pençe-i Âl-i Aba aynigle bir Allahtır
Asman-ı vahdete nur-u imameyn-i güzün
İki şakkolmuş yed-i icâz ile bir mâhtır*

gibi şiirler söylemişlerdir.

Zeynel Âbidin'in sözü olmak üzere rivayet edilen bir manzumede:

نحن جبريل غدا سادسنا

mısraıyla Cebrail de Âl-i Aba'ya ilâve olunmuşsa da o manzumenin onun tarafından söylenilmiş olduğu sabit değildir.

İslâm şairleri «Âl-i Aba» tâbirini hürmetle kullanmışlardır:

*Der-i Âl-i Abadır melce-i erbab-ı imanın
İzzet Molla*

*Der-i Âl-i Abaya ben dahlim Ya Resulâllah
Şeyh Muhtar Efendi*

*Gör ne gelmiş başına Âl-i Abanın Nevres
Neler ermiş gülüne bağ-ı velânın Nevres
Nevres-i Cedit*

*Pençe-i Âl-i Aba hakkıyçün ey şir-i Huda
Kıl nevâzîş dest-i eltafın ile bu çakeri
Tahir-ül Mevlevi (Tahir Olgun)*

Meşhur hattat Kazasker Mustafa İzzet Efendi yazılarına imza makamında kendisinin olan:

*Bende-i Âl-i Aba Seyyid İzzet Mustafa
beytini yazardı.*

Tarikat mensupları da imza ve mühürlerinin üstünde «Bende-i Âl-i Aba» ibaresini kullanırlardı.

ALİ KURNA (علي كورنه) [San.] Eskiden kullanılan kâğıtlardan birinin adıydı. En ziyade sülûs yazı için kullanılırdı. İtalya'nın Toskana eyaletinin cenubunda güzel bir şehir olan Livorno'da yapılan bu kâğıtta (A. Ligorna) kelimesi soğuk damga ile vurulduğundan tahriife uğrayarak «Ali Kurna» olmuştu. İki boyu vardı. Birine «battal», diğerine «evsat» denilirdi. Battalların kütâsı büyüktü. Evsat olanlar «eseri cedit» kâğıdı cesametindeydi. Bu kâğıtların çifte olanları da vardı. Onlara «çifte Ali

Kurna» denilirdi. Renkli olanlarına da «Ali kurna boyalı» ismi verilirdi.

Âbadi üzerine sürülen «ahar» bu kâğıtlara da aynen tatbik olunurdu. Bazan kâğıt «ahar» sürülmezden evvel ya «kına» yahut koyuca «çay suyu» ile boyanırdı. Boya kuruduktan sonra evvelâ yalnız nişasta, badehu yumurtalı ahar sürülürdü.

Son zamanlardaki hattatlar arasında makbul bir kâğıttı.

ALİ PAŞA VERGİSİ (علي پاشا ویرگیسی) [Hal.] - Kanuni Sultan Süleyman'ın sadrazamı Semiz Ali Paşa bol bol vadede, lâkin çoğunu yapmaz veyahut da yapamazdı. Halk onun yerine getirmedigi vaatleri için bunu söylediğinden, öldükten sonra da bir şey vermediği vadedip de yerine getirmeyenler hakkında kullanılır oldu.

ÂLİYE (عالیه) [Sof.] Halvetî Tarikatı şubelerinden birinin adıydı. Ahmet ibni Ali-yül Harirî - yül Ali - yül Demişkiy - ül Şerfiy-ül Halvetî tarafından kurulmuştu.

Babası aslen Kürttü. Şam mülhakatı: dan (Âl) e gelip tavattun etti. Ahmet orada doğdu. Şam'a giderek sofiyeden bazılarından tarikatı aldı. Bilâhare Haleb'e geçti. Orada Ârif-i Bilâh Ahmed-üd-De: Gazani'den feyiz aldı. Ayıntab'a gidip Şeyh Şah Velîy-ül Halvetî kendisine Halvetî tarikatını verdi. Şam'a dönerek Salihîye'de uzun zaman oturdu. Günden güne şöbreti arttı. Şam muhafızı Küçük Ahmet Paşa kendisine bir tekke yaptırdı. Hierî 1048 de orada vefat etti.

ALINLIK (آلینلق) [San.] Ebniye cephesinin veya mobilyanın ortası yukarısına veya kapı balâsına konulan sade veya tezyinatlı kısmın adıydı. Buna «tepelik», «taç» da denilirdi. Bugünkü ismi «fronton» dur.

§ (Aks.) Harb zamanlarında yanyana harb edilen düşmanın kılıç ve mızrağından muhafaza için hayvanların başlarına geçirilen zırhın adıydı. Ağaçtan kitap şeklinde yapılan ve «boyunluk» adı verilen bir nevi kalkan hayvanın boynuna takılır, «sağrı zırhı» denilen üçüncü bir zırh da sağırsına geçirilirdi.

ALKIŞ (آلکیش) [Sar.] Padişahlarla vezirlerin kadirlerini yükseltmek maksadiyle yapılan merasim hakkında kullanılır bir tâbirdi.

«Kamus-u Türki» de «El çırparak ve yüksek sesle yaşı diye bağırarak edilen takdir ve tahsin» suretinde izah olunan bu tâbir için «Lûgat-i Ebuzziya» da şu izahat vardır: «Selâtinin beyram resimlerinde ve icray-ı muayede hengâmında çavuşların (Ömr-ü devletinle bin

yaşı) deyu bülend âvaz ile duahan olmalarına istilâh olmuştur. Elyevm bu vazifeyi hademe-i hassa-i şahane ifa eder.»

Padişahlar muayedelerle sair merasim zamanlarında tahta oturduklarında «Aleyke Avnullah», «Uğurun açık olsun, ikbalin füzün, padişahım devletinle bin yaşı» ve «Maşallah, mağrur olma padişahım senden büyük Allah var» diye bağırırlardı. İşte bu bağırma keyfiyetine «alkış» denilirdi. Bu gibi merasimde teşrifati efendinin işaretleriyle nakib-ül-esraf olan zat huzuru hümayuna doğru gelirken alkış çavuşları yine bir ağızdan «hareket-i hümayun-padişahım, devletinle bin yaşı» diye bağırırlardı, padişah kıyam ederek İstanbul Kadısına kadar olan ricalin tebrikâtını ayakta kabul eder, sıra müderrislere gelince yine çavuşların «İstirahat-i hümayun-padişahım, devletinle bin yaşı» demeleri üzerine oturarak ondan sonrakilerin tebriklerini kaiden kabul eylerdi.

Sadrazam ile vezirler de merasim sırasında bu suretle alkışlanırdı.

Bizanslılar; devletin en büyük ricalini «çok yıllara» lâfızlarını istimal etmek suretiyle alkışladıklarından bu âdet onlardan Osmanlılara intikal eylemiştir.

ALKIŞ ÇAVUŞLAR (آلکیش چاوشلاری) [Sar.] Eskiden Padişahlarla vezirlere yapılan alkış merasimini ifa eden bir kısım saray memurlarına verilen addı. Osmalıların ihtişam devirlerinde kalabalık bir yekûn teşkil eden bu çavuşlar sonraları azaldığı gibi Tanzimatı mütaakıp lâğvedilmiş, Saltanatın sonuna kadar devam eden alkışçılık hassa hademesi tarafından ifa olunmuştur.

ALKIŞÇILAR (آلکیشچیلر) [Sar.] Padişahlarla vezirleri alkışlayanlar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Vezirlerin alkışlanması Tanzimattan sonra kaldırılmış ise de padişahların alkışlanması Osmanlı Saltanatının sonuna kadar devam etmiştir. Eskiden (alkış çavuşları) denilen saray adamları tarafından debdebeli bir şekilde yapılan bu merasim son zamanlardaki alaylarda 8-10 u geçmiyen basit birtakım adamlar tarafından yapıldı. 1908 Temmuz/ İnkılâbından sonra İkinci Abdülhamid'in halefi Sultan Reşad'ın başkâtipliğini yapan Halit Ziya Uşaklıgil'in hâtıralarında (Saray ve Ötesi, cilt 1, sahife 168, 169) buna dair şu tafsîlât vardır: «Hademe arasında bir de alkışçılar tâbir edilen bir zümre vardı ki sırasına göre altı, sekiz, on kişiden terekkeb ederek alaylarda tam hünkârın arabasının geçeceği bir yerde, halka halinde toplanırlar ve gür sesle bir şeyler söyliyerek

alkışlarırlardı. Galiba eski Osmanlı padişahlarının haşmet zamanında «mağrur olma padişahım senden büyük Allah var» diye bağırıldığı hatırlımda, belki de yanlış olarak kalmış olan bu alkışın sözlerini hiçbir zaman anlamak mümkün olmamıştı. Böyle sekiz on ağızdan bir gulgule halinde çıkan bu gürültü bende bir merak halinde dururdu. Nihayet tahkik etmeğe mecbur kaldım. Sözler «yardımcin Allah ola. Yaşın uzun ola» diye başlar ve kim bilir nasıl bitermiş.»

ALLAH - MUHAMMED - ALİ - (الله - محمد - علي) [Sof.] Bektaşî Tarikatına mahsus tâbirlerdendi. Aynen Hristiyanların «Peder, Oğul, Ruhullah» telâkkisine uygun bir teslistir.

Bu üçte esas «Ali» dir. Ali'den başka bir ulûhiyet aranmamalıdır. «Muhammed» de Ali'ye biat ettiği için «Fena-fil-lâh» a mazhar olmuştur. Binaenaleyh «Hak-Muhammed-Ali» yi ayrı görmek irfansızlığa, hakikatı anlamamağa delâlet eder.

ALLAH - EYVALLAH (الله ایوالله) [Sof.] Bektaşilerce tasdik işareti olduğu gibi yemin dahi ifade ederdi.

ALLAH KERİM YERİ (الله کریم یری) [Hal.] Eski Türk kahvelerinde fakirlerin para vermeden oturup yattıkları yer ve sayvan hakkında kullanılır bir tâbirdi.

AL TARAKLI BURSA (آل طارقلی بروسه) [San.] Çarşafık bir nevi ipekli kumaşın adıydı. Yekpare dokunmuş olan bu kumaşın gerek etek, gerek baş taraflarında taraklı tâbir edilen şekilde kesik çizgiler vardı. Bursa'da dokunduğu için bu adı almıştı.

ALTI BÖLÜK (آلٹی بولک) [Ask.] Yeniçeri askerinin süvari kısmını teşkil eden ve «Ebna-yi Sipahiyan» namını alan altı bölüğe verilen addı. Bu altı bölük mensuplarına «Altı bölük neferatı» denilirdi. Altı bölük, sipah, silâhtar, ulûfecaiyan-ı yemin, ulûfecaiyan-ı yesar, gureba-yi yemin ve gureba-yi yesar bölükleriydi. Epeyce bir zaman yalnız ismen mevcudolan «altı bölük» de yeniçerileri takiben lâğvedildi.

ALTILIK (آلتیلق) [San.] Boyu altı arşın olan direğe verilen addı

§ [Mes.] İkinci Sultan Mahmut devrinde ve 1833 (H. 1249)-1839 (H. 1255) senelerinde basılan bir sikkenin adıydı. Beşlikten daha az mağuş olan bu paranın kıymeti iki yüz kırk para, yahut altı kuruştu.

Üçlük (üç kuruşluk) ve altmışlık (altmış paralık) olmak üzere ufaklıkları da çıkarılmıştı.

Altılıkların ufaklıkları da dâhil olmak üzere 5, 435 - 5, 440 miliyem arasında, yani binde dört yüz otuz beşten dört yüz kırka kadar olan kısmı halis gümüşü. 13, 777, 369 kuruşluğu tedavüle çıkarılmıştı.

M. Belen altılığın, belki de kaydıyla, «zolote» usulünden alındığını ve «zolote» lerin sekiz misline muadil olduğunu yazıyor.

ALTIN KOZAK (آلتون كوزاق) [Ida.] Padişahlar tarafından eenebi hükümdarlara gönderilen name-i hümayunların konulduğu mahfaza hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kozak; çam fıstığı ve kayın gibi ağaçların tohumlarını havi olan top, aleltlak yuvarlak şey demektir. Kozak kuyumcubası tarafından hazırlanır, lüzum görüldükçe divan-ı hümayundan tezkere ile istenilirdi. Kuyumcubası hitaben yazılan bir divan tezkeresinde (Arşiv Hariciye 25. Ş. 1206) «Padişah tarafından Françe padişahına yazılacak cevapname için bir adet kozak» verilmesi bildirilmiştir. Kozakın balık başı şeklinde yapıldığını yine Arşivde mevcut bir vesikada (Arşiv Hariciye 1148) «ser-imahî» ile vasıflandırılmış olmasından anlıyoruz. Yine arşiv kaydındaki (Hariciye 1202) «Som kozalak» tâbirinden kozakların altın işlemeli, yahut altın yaldızlı olanları olduğu gibi som altından yapılanlarının da bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu gibi şeylerin gönderilecek yere göre kıymetlerinin değişmesi de tabiidir.

ALTIN VARAK (آلتون ورق) [San.] İnce tirşelerin arasına konularak dōge dōge inceltilen altın levhalara verilen addı. Altın varak tezhipte kullanılırdı. Tezhipte ezilerek cüzüferdi ayrıldıktan sonra gubar (toz) halinde istimal olunurdu. Gubar halindeki altın tutkallı su ile karıştırılırdı.

Yapıştırma levha halinde kullanılırdı. Altın varak iki türlü yapıştırılır: 1- Tutkallı su ile, 2- miksyon ile.

Ciltlere meşinin üstüne yumurta akı sürüldükten sonra altın varak yapıştırılır, bunun üzerine istenilen yazı ile hazırlanan ısıtılmış kalıp basılmak suretiyle istenilen şekil verilir.

ALTILIK (آلتلق) [San.] Hattatların yazı yazarken yazdıkları kâğıdı üzerine koydukları aletin adydı. Bu alet dört beş milimetre kalınlık teşkil edecek surette birçok kâğıtlar bir araya getirilmek ve alt ve üstüne tıraş edilmiş meşin veya renkli kâğıt, yahut ebru konulmak suretiyle yapıldı. Araya konan kâğıtlar birbirine yapıştırılmazdı. Yumuşak ve sünger kâğıdına benziyen bu kâğıtlar dört ucundan tıraş edilir, hepsi birden bir meşinle tutturulurdu.

Araya konulan kâğıtların adedi muayyen değildi. Muayyen bir kalınlıkta (4-5) olacak kadar ince, yahut kalınca kâğıtlar bir araya getirilecek surette elâstikiyet peyda ederdi. Hattatlar bunu harflerin geliş ve yazış vaziyetine göre değiştirirler, bu erlerdi.

Üst ortası çiçekli veya manzaralı olanları davardı. Bunlar zamanın meşhur mücellit, ressam ve müzehhiplerine yaptırılırdı. Her hattatın servetinin derecesine göre altılıkları da değişirdi.

Sanatkârane yapılan altılıkların kıymetleri fazlaydı. Altın para ile birkaç bin kuruşa satılan altılıklar görülmüştür. Nitekim mücellitbaşı Salih Efendinin iyi bir hattat olan Sultan Abdülmecid'e yaptığı altlık kırk liraya satılmıştı.

Meşhur mücellitler diğer sanat eserleri gibi, altılıklara da imza koyarlardı. Edirne işi bir altılıkta 1138 (M. 1769) tarihiyle «Mehmet Vehbi» imzası görülmüştür.

ALTMİŞLİ (آلتمشلى) [Im.] İlmiye rütbelerinden birinin adydı. Bu rütbe İstanbul rüusuna dâhildi. İstanbul rüusunun aşağıdan yukarı doğru dereceleri şöyleydi: İptida-i hariç, hareket-i hariç; iptida-i dâhil, hareket-i dâhil, musile-i sahn, sahn-i seman, iptida-i altmışlı, hareket-i altmışlı, musile-i Süleymaniye, Süleymaniye, dâr-ül hadis-i Süleymaniye. İstanbul rüusundan İzmir paye-i mücerredine terfi edilir, oradan Edirne paye-i mücerredine, sonra da sırasıyla devriye mevalisi, mahreç, Bilâd-ı Hamise, Haremeyn, İstanbul, sadr-ı Anadolu, sadr-ı Rumeli'ye çıkılırdı.

*Eyledi on iki yılda hareket-i dâhilden
Bu gidişle varır altmışlıya yetmiş senede
Şiari*

ALTMİŞLİK (آلتمشلى) [Mes.] Üçüncü Sultan Mustafa zamanında altmış para kıymetinde basılmış (çifte zolote) sikkeye verilen addı. Sultan Mecit zamanında darbedilmiş olan altılıkların rub'una da «altmışlık» tâbir olunurdu. Bunlar gümüş para zamanında elli paraya tedavül etmekteydi.

AMÂ (آما) [Sof.] Lûgat mânası kör-lük olan bu kelime tasavvufta hakikat gözü kapalı olan zâhir ehli hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunu mertebe-i ehadiyetten ibaret ad-dedenler, vâhidîyet mânasına kullananlar da olmuştur. O takdirde ince bulut mânasındır. «İnsan-ı Kâmil» müellifi Abdülkerim: «Takayyütten ve ıtlaktan müteali olan mertebeye «amâ» derler ki o da zat-ı mahzûd» diyor.

Ashaptan Ebu Zeyn -ül Ukaylî «in kâne Rabbenâ kable an yahlûkal - halk - ربا -

«كان في السماء ما فوقه هوا و ما تحته هوا» diye sordu. Hazret-i Peygamber «Kâne fil-amâ mafevkahu hava ve ma tah-tehu havâ» «كان في السماء ما فوقه هوا و ما تحته هوا» cevabını verdiler.

AMAME (آمامه) [Giy.] Lûgat mânası başlık üzerine sarılan sarık demektir. «Lehçe-i Osmani» de (1306 tab'i) «amame; sarık, baş kisveti, Zeyy-i ulema, cem'i amaim» yazılıdır. «Kamus-u Türki» de amame olarak yazılmış bulunan bu kelime diğer lûgatlerde halk dilinde ammame olarak kullanıldığı halde doğrusunun «imame» olduğu gösterilmiştir. Vahit Efendi Galetatında «Eddürer-ül mensure fi tashih - il galetat-il meşhure, sahife 309» da şu izahatı veriyor: «Ahali-i haremeyn-i Muhteremeynin başlarına leffeyledikleri nesne suretinde başa sarılan şey mânasına feth-i ayn ile istimali şâyidir. Arabide kesr-i ayn ve medd-i mim ile imameden galet olup Fariside feth-i ye, sükun-u ayn ile destar derler. Amamevi kavuğa ıtlak şair Şahidi nam nevhevesin A Yeşil destarını sarmış turuncu ebdan üzere mısra gibi nabeca olur.»

Tarikat müntesipleri tacların üzerine muhtelif renklerde amame sararlardı Sarığın beyaz olması nur-i bekaya, siyah olması nur-i fenaya, yeşil olması da nur-i memzuca delâlet ederdi. Yeşil sarık aynı zamanda sâdata mahsustu. Beyaz amame, sarıkların makbulü ve en ziyade kullanılamydı. Miktarı icabında kefen olabilecek kadardı.

Sarık muhtelif tarz ve şekilde sarılırdı. Sarığı gelişigüzel sarıp başlarına geçirenler olduğu gibi, dikkat ve ihtimam ile ve birtakım merasimle sarımlar da vardı. Müstakim zade «Risale-i Taciye» sinde bunun âdabını şu suretle kaydediyor: «Aptest ile ve kibleye teveccüh üzere bulunup sarmak ve herbir devrinde bir kere salât-ü selâm eylemek ve mümkün ise kaimen başta sarılmak ve hur ve nakzı defaten olmayıp birer birer bozulmak ve baddelf ayineye veya suya bakıp güzel oldu deyu tahsin aylemek gibi şerait-i lâzimesi vardır. Bilâ zaruretin oturup sarmak muris-i fakirdir demişlerdir.»

İkinci Sultan Mahmut tarafından yeniçeri ocağının ilgasını mütaakip elbisenin tebdiline kadar Osmanlı padişahları sarık sararlardı. Ulemadan başka yeniçeri zâbitleri ve kalem âmirleri hep sarıklıydılar.

AMANNAME (آماننامه) [Siy.] Teslim halinde mal ve canlarına dokunulmayacağına dair muhariplere verilen kâğıt hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eminlik, korkusuzluk, müsaade de-

mek olan Arapça eman ile mektup, bir taraftan diğer tarafa yazılıp gönderilen kâğıt mânasına gelen Farsça name'den terekkebden bu ıstılahın mânası «güvenlik kâğıdı» demektir. Yazılı olarak veya oluyarak verilen amanlara «aman verildi» denildiği gibi dayanma imkânını göremiyerek amanla teslim olmak istenilme haline de «aman istedi», «aman diledi» denilir.

Aman kelimesi Türkçede istimdat, şikâyet, tahzir mânasına olarak da kullanılır.

AMED (آمد) [Mal.] Maliye ve rüsumat idarelerinde defferlerde kayıt işareti olarak kullanılır bir tâbirdir. Farsça gelmek mânasına olan «âmeden» masterından alınmadır. «Geldi» ye delâlet ederdi. «Kaydı silindi», «gitti» makamında da yine Farsça gitmek mânasına olan «reften» masterından «reft» tâbiri istimal edilirdi.

AMEDEN-İ LAKLAK (آمدن لائق) [Ask.] Eski müneccimler tarafından leyleklerin geldiği günü göstermek üzere takvimlere verilen işaret. Tâbirin lûgat mânası «leylek gelmek» demektir. Leylek memleketimize Şubat sonunda gelmektedir.

AMEDİ (آمدى) [Ask.] Yeniçeri ocağıyla sonraları askerlik dairelerinde efrat için tutulan defterlerde kullanılır bir tâbirdir. Bölük, tabur veya alaya mal edilen adamın künyesi yazılırken yanına «amedî» işareti konulur, karşılığına nereden geldiği ve tarihi yazılırdı. Terhis edildiği veya başka bir yere naklolunduğu zaman yine künyesine «gitti» makamında «refti» işareti vazılır ve karşılığına nereye gittiği ve tarihi kaydolunurdu.

«Amedî» Farsça gelmek mânasına olan «âmeden», «refti» de yine Farsça gitmek mânasına gelen «reften» masterından müstaktır. Gidip gelme makamında «âmedü şüd» tâbiri kullanılırdı. Bu kelimelere askerliğe mahsus defterlerde tesadüf olunur. Âmedî, refti tâbirleri Osmanlı saltanatının sonuna kadar tutulmuş olan askerî künye defterlerinde kullanılmıştır.

§ [Ida] «Babîlîde vukelâ meclisi müzakere lerini idareye ve sarayla cereyan eden yazı işle-rini tedvire memur olanın adına verilen unvandı. O makamda «âmedci» tâbiri de kullanılırdı. Daha evveleri «âmedî-i divan-ı hümayun» denilirdi. Osmanlı saltanatının sonuna kadar devam eden bu vazife için «Âmedî-i Divan-ı Hümayun» mührü kullanılmış ve kâğıtların başlıklarında da «Âmedî-i Divan-ı Hümayun» yazılmıştır.

«Lûgat-i Ebüzziya» da «Âmedci, âmedî» için şu izahat vardır:

«Babîliden Mabeyne tekdîm olunan mâruzatı irsale, Mabeyn Başkîtabetinden iradatı seniyyeyi nâtik cevaben tahrir ve iade olunan muharreratı ahza memur olan kalemin reisi. Âmedî-i Divan-ı Hümayun, âmedî kalemi, âmedî kalemi hulefası.»

Muallim M. Cevdet «Sözlük» te «âmedî kalemi» ile «âmedci» için şu izahatı veriyor:

«Âmedî kalemi - sadrazamın padişaha gönderdiği arzlar ile padişahın sadrazama gelen hatt-ı hümayun ve tezkereleri kaydedip saklıyan kalem odası.

«Âmedci - âmedci bey - bu kalemin âmiri. Buna Âmedî-i Divan-ı Hümayun da derlerdi. Vesikalarda böyle geçer.»

Osmanlılarda devlet teşkilâtı evailde üç kalemden tereküb ediyordu: Divan-ı Hümayun, Hazine-i Âmire, Defterhane-i Hakani. Sonradan bunların kifayetsizliği anlaşılarak âmedî ve mektubi kalemleri ile diğer daireler teşkil olunmuştur. Hattâ bir zamanlar ilk üç kalem mensupları kendilerine mahsus zeametlerle geçinirlerken bunlara «memuriyet» denilmiyor, bunların haricinde kalan ve zeametleri bulunmayanlara «memuriyet» itlak olunuyordu.

Vakanüvis Lûtfi Efendi diyor ki:

«1254 (1834) hicrî senesine kadar bütün memur ve kâtiplerin maliye hazinesi tarafından muhassas maaşları olmayıp büyük memur, tağra valî ve memurlarının senede bir defa (boğça - beha) namıyla gönderdikleri şeyler ve teşrifat-ı kadime veçhile verilere gelen «atiyye» ve «mekûflar» ile ve sair memurun ve hademe ve ketebe «hare - ı aklâm» ve ashab-ı mesalihten aldıkları «ücret-i evrak ve ilâm» ile, Divan-ı Hümayun gibi bazı mahal memurları zeamet hasılatıyla geçinirlerdi. Bu tarihte ashab-ı mesalihten para almamak üzere memur ve kâtip sınıfına (1253 sene - i şemsîyesi Martından itibaren) maliye hazinesinden maaşlar tahsis kılındı.»

Tanzimattan evvel mektupçu ve teşrifatçı gibi âmedci de sadrazamın doğrudan doğruya kapısı halkından sayılır, kendisine sadaret kilerinden tâyin verilirdi.

Âmedci; müzakere zaptının yolunda tutulmasını temin etmek üzere vükelâ meclisi içtimasında hazır bulunurdu. Mecliste müzakere edilip ehemmiyeti ve müstaceliyeti olan işlerin müsveddeleri âmedî tarafından kaleme alınır. Bunun için âmedciler iyi yazanlardan intihab olunurdu.

Mecliste âmedî kalemi memurlarından

biri kâğıtları okur, müzakere zaptını tutardı. Zabıt ertesi mecliste imzalanırdı. Mühim işlerin mazbataları o günkü içtimada yazıldığı için ayrıca zabıt tutulmazdı. Sadaret müsteşarı vükelâ meclisinin müzakerelerinde bulunur, reye iştirak etmemekle beraber zabıtları imzalardı. Sait Halim Paşa sadrazam olduktan biraz sonra bu usul kaldırılmış, müsteşarlar meclis müzakerelerinde bulundurulmamağa bağlanmıştır. Müsteşarın mecliste bulundurulması sadarete mütaallik işler onun elinden geçtiği için müzakere olunan meseleler hakkında meclise sadrazam namına izahat vermek içindi.

Meclis kararlarından ve dairelerden gelen kâğıtlardan padişahın iradesi alınmak lâzım gelenler âmedî kalemince Mabeyn Başkâtipliğine hitaben yazılan ve sadrazam tarafından imzalanan tezkere ile arza gönderilir, iradenin taallük ettiğine dair Başkâtiplikten gelen cevap o kanaldan dolaşarak evrak müdürlüğüne ve mektubi kalemi vasıtasıyla aidolduğu makamlara tebliğ edilirdi. Vükelâ meclisi kararlarından iradeye muhtacolıyanlar icabının yapılması için lâzım gelenlere bildirilirdi.

İmzalı zabıt âmedî odasında kalır, sureti çıkarılarak «Âmedî-i Divan-ı Hümayun» mühürlüyle mühürlenerek evrak rapteli Mektubi Kalemine gönderilirdi. Mektubi Kalemi aidolduğu yere tebliğ ederdi.

ÂMEDİ ODASI (آمدی اوداسی) [Ida.] Vükelâ meclisinden ve devlet dairelerinden gelen kâğıtlar üzerine padişahın iradesine muhtacolanları yazan, hazırlayan ve bunları padişaha arz eden ve padişahın gelecek iradeleri kaydeden ve aidoldukları dairelere tebliğe vasıta olan dairenin adıydı.

«Âmedî Kalemi» de denilirdi. Daha evveleri Âmedî-i Divan-ı Hümayun Odası» itlak olunurdu.

Odanın yahut kalemin âmirine sonraları «âmedî» «âmedci», daha evveleri «Âmedî-i Divan-ı Hümayun» denilirdi. Âmedî odası Babîlînin en mümtaz kalemlerinden biriydi. Buradan sadrazamlığa varıncaya kadar devletin en büyük memurları yetişirdi. Bu sebeple Âmedî Odasına Sadaret Mektubi Kalemi hulefasından temayüz edenler alınır. 1845 (H.1261) senesinden itibaren öteki kalemlerde bulunanlardan da Âmedî Odasına memur alınmasına başlanmıştır. Bu karar üzerine ilk defa olarak Süreyya Bey Âmedî Odasına alındı. Vakanüvis Lûtfi Efendi (c.8, s.23) bunu yazarken şu dikkate şayan mütalâayı da ileri sürüyor:

«İşbu karar üzerine hulefa-yı mumaileyhten Darphane Nazırı Tahir Beyin damadı

Gümrükçü zade Süreyya Bey muvakkaten Âmedî Odasına alındı. Belki işbu karar mîr-i mumaileyhin odaya alınması garazıyla tizkâr olundu.

Âmedî Odası kâtiplerine «Âmedî Odası hulefası» yahut «Âmedî Kalemi hulefası» denilirdi.

ÂMEDİYE (آمدیه) [Mal.] Ecnebi memleketlerden gelen mallardan gümrüklerce alınan resim hakkında kullanılır bir tâbirdi. Farsça gelmek mânasına olan «âmeden» mastarından alınmadır. Bu resim satandan alınır.

Vaktiyle mahreç, mevrid, yerli, ecnebi kayıtları nazar-ı dikkat ve itibara alınmıyarak bir memlekettten diğer memlekete gerek denizden ve gerek karadan naklolunan her nevi emtia ve tüccar eşyasından masdariye, reftiye, bâc, ihtisap, kantariye, kalemiye namlarıyla ve muhtelif hesap ve akçalarla birtakım resimler alınır. Bunlardan ihtisap, bâc, kaantariye namlarıyla istifa olunanlar dahili rüsumdan madud olup asıl gümrük resmi âmedîye, reftiye, masdariye veya müruriye namlarıyla alınan rüsumdu. Bu üç tâbir ecnebi devletlerle ticaret muahedeleri yapıldıktan sonra terk olunarak yerlerine bugün de kullanılan ithalât, ihracat, transit tâbirleri kaim olmuştur.

Memlekete girecek ecnebi mallardan gümrük resmi almak için sahillerle hudut boylarında bulunan gümrük idarelerinden başka bir yerden diğer yere naklolunan dahili eşyadan gümrük resmi alınmak üzere memleketin muhtelif noktalarında «Dahili gümrükler» namı altında birtakım gümrük idareleri tesis olunmuştur.

Gümrükler; gerek mevkileri itibarıyla ve gerek malların nereden geldiği bilinmek mülâhazasıyla üçe ayrılmıştı: sevahil gümrükleri, hudut gümrükleri, kara gümrükleri. Sahillerle hudutlardaki gümrüklerde alınan resimler umumî, kara gümrüklerinde istifa olunan rüsum ise hususî tarifelere tâbidi.

ÂMEDİYE RESMÎ (آمدیه رسمی) [Mal.] Tanzimattan evvel vali gibi büyük memurlardan gelenlerin masrafına karşılık olmak üzere verilen para hakkında kullanılır bir tâbirdi. Bu paralar; devlet işlerinin görülmesi için yapılan masraflarla birlikte «Ruz u Hızır» ve «Ruz-u Kasım» itibarıyla iki taksitte alınmak üzere kadılar tarafından halka tevzi (tarh) olunurdu.

ÂMED-Ü ŞÜD (آمدو شد) [Ask.] Gelip gitme, varıp gelme, geldi gitti demek olan Farsça bir terkiptir. Bu makamda «âmedü reft» de kullanılır. «Âmed-ü şüd» tâbirinin vav'lı

olarak «آمد وشد» şeklinde kullanıldığı da vâkidir. Bununla beraber vav'lı şekli «و» sıza (vâsıza) nazaran az kullanılmıştır. Yine Farsî kaidesiyle «âmed şüdekân = (آمد شدگان)» suretinde cemilendirilirdi. Bu tâbirlere resmî vesikalarla tarih kitaplarında tesadüf edilmektedir.

Ya destâviz-i mihnetle gelir ya tufhe-i gamla Usandım hasılı âmed şüd-i leyli-â neharımdan İki Bayraklı Zade Nesip

Usandım hasılı âmed şüd-i râh-ı temennadan Dil-i bitabıma fikr-i emel bâr oldu gittikçe Yenişehirli Avni

AMELMANDE (املمانده) [Ask.] Yenicerilerden ihtiyarlığı dolayısıyla tekaüdedilenler hakkında kullanılır bir tâbirdi. Biri Arapça ve diğeri Farsça iki kelimenin birleşmesiyle hâsıl olan bir terkiptir. Mânası «işten kalmış» demektir. Yenicerilere «amelmande» namıyla tekaütlük verilmesi ilk evvel Kanunî'nin oğlu ikinci Selim zamanında başlamıştır. Bu gibiler evlenirlerdi. Çocukları «kul oğlu» namıyla acemi oğlanı yazılır, ve bu suretle babaları gibi onlar da ocak hizmeti görürlerdi. İlk zamanlarda acemi oğlanı yazılmaları için gemi hizmetine kadir olmaları şarttı. Çünkü acemi oğlanlarının o zamanlarda başlıca işi gemicilikti. Sonra buna da dikkat edilmez olmuş, önüne gelen «kul oğlu» yazılmaya başlanmıştır.

AMEL OLUNA (عمل اولنا) [Ida.] Öyle yapılsın mânasına gelen bir tâbirdi. Bu tâbir padişahlar tarafından sadrazamların tekdîm ettikleri kâğıtlar üzerine yazılırdı. Hükümdarların böylece iradesi alınan o kâğıt, kanun hükmüne girerdi.

ÂMİL (عامل) [Ida.] Halife, hükümdar ve emir tarafından emvalin alınması işine memur edilen kimsenin unvanıydı. Şeriat lisanında asıl olan unvan budur. Çünkü Kuranda «العاملین» vârid olmuştur. «Âmilin» ile cemilendiği gibi «ummal» ile de cemilendirilirdi.

Âmil unvanı İslâm memleketi büyüdükçe büyümüş, sonraları valilere de âmil denilmiştir. Şeriat nazarında âmil ve vali olmak için birinci şart, o zatın salâh ve iffet ehlinde ve diyanet ve emanet erbabından olmasıdır.

Hazret-i Peygamberle hulefa âmil ve valilerin tâyininde bu dekiyaya pek ziyade riayet etmişler ve bunların maiyetine ikinci derecede olarak her yer için oranın salih adamlarından memurlar da tâyin eylemişlerdir.

Bütün memurları maiyet hususunda kimseye muhtac etmemek için müstevfa maaşlar ve ücretler tahsis ve valilerle, âmillere verilen

emirlerde dahi müstahdemini iğna edecek surette maaş ve ücret verilmesini daima emr-ü tembih olunmuşlardır. Bundan maksat ise memurların ihtiyaç yüzünden ahaliye zulüm ve itisaf etmelerine sebebiyet vermemek, ve her muamelede hak ve adli muhafaza ve tevzi ettirmektir.

Hulefa-yı Raşidîn'den başlayarak Emeviler ve Abbasiler zamanında İslâm memleketi çok büyümüş ve maliye işleri de artmış olduğundan âmillerle valilerin maiyetlerinde muhtelif unvanlarla ayrıca memurlar tâyin edilmiştir.

Bu tâbir; Osmanlılarda ehl-i örf denilen idare memurlarının aşağı rütbede olanlarına verilmiş de taammüm etmemiştir.

ÂMIN ALAYI (آمین آلائی) [Mek.] Vaktiyle mektebe başlatılan çocuklar için teberrükken yapılan merasim hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Süryaniden Araplaşmış bir kelime olan «âmin» «Rabbim kabul eyliye, öyle olsun» mânalarına gelir.

*Belâlardan emin olsun cihanda
İlâhi izzetin hakkıyğun âmin
Baki*

Çocuk okuma çağına gelince mektebe merasimle başlatılırdı. Mektebe başlatma kâdîl günlerine tesadüf ettirilirdi.

Mevsim itibariyle kâdîl yoksa bu merasim pazartesi yahut perşembe günleri yapılırdı.

Mektebe başlatma işine evin temizliğiyle girişilirdi. Merasim gününden evvel evde temizlik başlar, her taraf silinir, süprülürdü. İşler bitince bütün ev halkı hamama gider, mektebe başlama merasimi evvelâ hamamda kadınlar arasında kutlanırdı. (Natırlar) ustalar, kınacılar çocuğun etrafında göbek atarlar, şarkı söylerlerdi. Bu eğlence akşama kadar devam ederdi.

Bir de çarşı faslı vardı. Büyük anne, ana, dadı, kalfa, sütnine, cumhur cemaat Kapaçarşıya gidilerek çocuğa öteberi alınırdı. Evdeki ecdat yadigarı rahle cilâya verilir, yoksa, komşulardan istenirdi.

Perşembe sabahı daha şafak sökmeden evde herkes kalkardı. Kahvaltıdan sonra çocuğa hilâli bir gömlek, üstüne ipekli mintan, ayaklarına sakız gibi bembeyaz çorap giydirilirdi.

Yeni elbise ve kaloş potinden sonra sıra fesle nazarlığa şelirdi. Püskülün mavi olması şarttı. Fesin ortasına alınının hizasına gelen yere bir nazarlık takılır, sağına soluna başları

elmaslı yahut firuze taşlı iğneler iştirilirdi. Çocuğun boynuna Lâhuri şal bağlamak, fiyonga yerine pırlanta bir ay takmak âdeti. Hazırlık tamamlanınca, aile halkı arabalara atlayıp çocuğu Eyüpsultana götürürlerdi. Kafile, hazreti Muhammet'le, Fatih Mehmed'in asırlarını düşündüren avludan geçerek türbe penceresinin önünde dururdu.

Kalemin rengini anlatamıyacağı uçucu bir cilve ve cümbüş ile ısıldıyan enfes çini âlemi içinde mahsur kalan pencere parmaklığına çocuğun alnını dayarlar, onun için sahabeden yardım dilerlerdi.

Eve dönüşten yarım saat sonra mektep çocuklarıyla ilâhiciler sökün ederlerdi. Her mektebin kendi ilâhicileri olmakla beraber mekteplere bağlı olma ve şöretleri İstanbulu bir sevgili gibi kucaklayan ilâhiciler de vardı. İstiyenler, bunları getirtebilirlerdi.

Mektebe başlayacak çocuğun evinin önü ile alayın geçeceği yollar, köşe başları kalabalıktan geçilmez bir hale gelirdi. Kapının önünde çocuğun bineceği, kırmızı kolanlı, yeşil ince altlıklı, siyah eğerli bir midilli dururdu.

Semtte, mektebe başlama, âmin alayı bir seyir vasilesiydi. İhtiyar ve orta yaşlı kadınlar, hattâ genç kızlar için sokağa çıkmaya bir vesile teşkil ederdi.

Bunlar mektep ve âmin alayını duyunca:

—Gider köşe başında, yahut mektehin önünde seyrederez, derler, büyük anneler de:

—Dizlerim ağrıyor, ana ben de giderim, savaptır, hayırlı olacak çocukların âminlerinde melekler bulunurmuş; sözleriyle seyre gideceklerini ihsas ederlerdi:

Çocuk evin kapısında gözükür gözükmez, ilâhiciler okumaya başlarlardı.

*Töve edelim zenbimize
Töve ilâllah, ya Allah,
Lûtfunla bize merhamet eyle,
Aman Allah ya Allah.*

İlâhicilerin arkasından, âmincilerin muntazam, ahenkli sesleri sokağın sessizliğini noktalar:

—Âmin, âmin!

Okuyucu yeniden başlardı:

*Gel vücudun, ateş-i aşkı Habibullah'a yak,
Çeşm-i kalb-i ol ziyada fethedip Mevlâya bak*

Burada yine:

—Âmin, âmin! nakaratı tekrarlandıktan sonra ilâhi tamamlanırdı.

*Sinen içre nur-u zikr ile uyandır bir چراغ,
Ol چراغın şalesiyle görüne didar-ı hak.*

Bu sefer âmin sesleri daha tizleşir, sesler uğıldıyan bir rüzgâra benzerdi ve ilâhilerle âminlere birdenbire nihayet verilir. Bütün alay ve sokaklara dökülen seyirciler en derin bir sükût içinde kalır; fakat bir an sonra, bu sessizliğin içinden yeni bir nida, çok uzaklardan zamanların ve mesafelerin ötesinden kulağa çarpan başka bir ses doğardı. Binişinin bol yenleri kalkık bir hoca duaya başlardı.

O zaman herkes, bir mürakabenin lezzeti içinde birer gölge gibi, olduğu yerde çömelerek ve el açarak duayı dinlemeye başlardı, ve mangal kapağı yaşımlı, çifte etek feraceli, çarşafı, uzun atkılı kadınların yumruluş vücutlarıyla yere iğik başlarından bir huşu halkası teşekkül eder, yüzleri bir çeşit şefkatle ruhanileşirdi.

Hocanın duası bitince ilâhicilerin sesleri, âmin nidaları sokağın loşluklarına bir ses ışığı gibi vurmaya başlardı:

*Allah, Allah uludur
Emrin tutan kuludur,
Mâminlerin yoludur.*

—Âmin, âmin...

*Allah, Allah Rahim Allah
Kerim Allah, digelim hu
Şefik Allah, aman Allah,
Yüce Allah, digelim hu.*

—Âmin, âmin...

Bu sırada mahalle bekçisi çocuğu kucaklar, midillinin üstüne oturturdu. Sonra yedeğine alır, mektebin kalfasıyla müzakereci iki tarafına geçerdi.

Alay, tegrifata tâbidi. En önde giden biri, atlas bir yastık üstüne konmuş sırmalı cüz kesesiyle elifbeyi götürürdü. Onun arkasından uzun boylu biri başının üstünde çocuğun mektepte oturacağı mavi atlaslı puflla minderle sedef ve bağa kakmalı rahleyi taşırdı.

Bunu midilli takibederdi. Çocuğun arkasında mektep hocasıyla ilâhiciler ve âminciler yürürdü, âmincilerin arkasında da mektep çocukları, ikiye ikiye elele vererek alayı tamamlarlardı. Çocuğun babası, davetliler, akrabası ve yakın dostlar en arkadan alayı takibederlerdi.

Yolda ilâhiciler fâsılalarla lâhniyle vecdolan ilâhilerin nurdan mısralarını okumakta devam ederler, bazan da ağızlarından renkli bir tasavvuf rüyasının beyitleri dökülürdü:

*Ben bilmez idim, gizli ıyan hep sen imişsin
Tenlerde ve canlarda nihan hep sen imişsin*

—Âmin, âmin...

*Senden bu cihan içre nişan ister idim ben,
Ahir bunu bildim ki, cihan hep sen imişsin.*

—Âmin, âmin...

*Hasan başımın tacı, Hüseyin gözümde nemdir,
Bu iki kurretülâyn kalbde tev'emdir.*

—Âmin, âmin...

*Sad salı alâ seyyidînâ âli Muhammed
Evliyalar pîrîdir şah-ı velâyet*

Bu ilâhi bittikten sonra daha gürültülü, daha âmini bol bir yürüyüşle mektep kapısına varılırdı.

Kapıda alay durur, çocuk hemen içeri girmez, zamanın padişahına da kavuk sallanır, hulûs çakılırdı:

*Ey şehriyar-ı pürkerem;
Ey padişah-ı muhterem;
Tahtında ol daim hurrem
Ey padişah-ı muhterem*

Âmin âmin seslerinden sonra ilâhiciler «kad fethullahül-mevahib» i okuyarak gülbank çekerlerdi. Gülbangi mütâakıp hoca efendi tekrar duaya başlar, sesi, Kuran lisanına muhabbetten ve imandan kopan uhrevî bir ahenk verirdi. O zaman vücutlarını mâneviyetin vecdine saran müminler, mukaddes bir sükûn içinde bir an ruhlariyle yalnız kalırdı.

Hep bir ağızdan dökülen âminlerden sonra, çocuğun bir elinden mektep kalfası, bir elinden de bevvap tutarak yukarı çıkarırlar, doğruca hocanın yanına götürürlerdi.

Minderle rahle hocanın önüne daha evvel den konulduğu için, çocuk hocanın yanına giderek elini «şap, şap» öper, karşısında diz çöker, oturur, başkalfa da elif cüzünü açardı.

Hoca bir «Besmele-i şerif» i mütâakıp iki parmağıyla tuttuğu kemik hilâli üzerine koyarak okurdu.

—Elif!

Sonra «dersin bugünlük bu kadar, sakın unutma... Sonra kulaklarını çekerim.» diyerek eliyle kulağını çeker gibi yapardı.

İşte eski devirlerde çocuk mektebe böyle başlar, ilk dersi böyle ahırdı.

ÂMINHAN (آمین خوان) [Hal.] Camilerde namazı mütâakıp yapılan duada yüksek sesle «âmin» diyenler hakkında kullanılan bir tâbirdir. Âmin deyici, diyen demektir. Alelilâk dualar hakkında da kullanılırdı.

Bu duaya oldu âminhan cihan

—Lâ-

Ben duaya başlasam eflâk âminhan olur

—Lâ-

Her ne derlerse asla itiraz etmeyip peki diyen, her şeye baş sallıyan, sessiz, kansız adam hakkında da kullanılır.

ÂMİRE (اميرة) [Ida.] Eskiden bir kısım müesseselerin hükümete mensubiyetini anlatmak üzere kullanılan bir tâbirdi. Matbaa-i Âmire, Tersane-i Âmire, Tophane-i Âmire, Darphane-i Âmire bu cümledendir. Âmirenin lûgat mânası mamurdur.

ÂN (آن) [Sof.] Arapça bir kelime olmak itibarıyla lûgat mânası « zamanın » tak-sım edilmeyecek cüz'u olup sofıyeye göre mevhum ve mücerret zihnî bir mefhumdur. Hakkın zuhurundan dolayı tevehhüm edilir. « Me-kân » da öyledir, « kevn » e tâbi bir mefhumdur. Halbuki kevn ve « zuhur » Hakkın olunca, yani vahdete erilince zaman ve mekân kaydı kalır. Ortada ancak « ân-ı dâim » kalır. Hazret-i Muhammet bunu « ليس عند ربك صباح ولا مساء » diye bildirmiştir. Mevlâna da « Mesnevi » de vaktin ve zamanın sofiler nazarında itibari olmadığını ve hakikat ehlinin « ibnül vakit » olacağını söyler, Niyazi'de aynî mânada:

*İbn-i vaktim ben eb-ül vakt olmazam
a d-i mahzım ben tasarruf bilmezem*

diyor. Esasen sofıyeye göre « hilkat zamanı » değil « anı ve dâimi » dir. Hakkın zuhuruna tekaddüm « zamanı bir tekaddümle » değil « zati kidediler. Mevcudat her an « bütün heyetiyle madum, yani bir heyetle mevcut olur. Hak'tan « vücut feyzinin sereyanı » daimidir. Ancak halk suverin tahavvülâtını zaman ile anlıyabilirler. Meselâ on sene evvel tanıdığını on sene sonra görse kimse ona « değişmişsin » der. Halbuki bütün mükevvenat her ân tavahhüldedir. Ve aklın tecellisinde tekerrür olmadığı cihetle bir an evvelki âlem-i gayba gitmiş bir an sonra yeni bir âlemi « gayb » dan « ayn » a zâhir olmuştur. Kâf suresindeki « افمينا بالخلق الاول بل هم في خلق جديد » âyetini de bu suretle tefsir ederler. Ezel ve ebet « an-ı dâim » de mündemiçdir. Ve ân-ı dâim, « zaman » ın batınıdır. « Ân-ı dâime erişmek, zaman ve mekân kaydından kurtulup » huzur-i dâime erişmek, zaman ve mekân kaydından kurtulup « huzur-i dâim » e ermekle kaimdir. (Bayezid-i Bestami) « kırk yıldır Hak ile konuşuyorum, halbuki beni halk ile konuşur zannederler. » diye bu haleti anlatmış gibi son zamanlarda yine sofilerin büyüklüğünden « Şabaniyye - melâmiyye » ricalinden « Kuşadlı İbrahim Efendi » bir mektubunda bunu « elişte gönül oynasta gerek » diye telkin ve talim etmektedir.

*Ceçen hod geldi geçti
Geleceği neylersin
Her nefesin neş'esin
Bu demden bu ândan sor
Oğlanlar Şeyhi İbrahim*

§[Ask.] Altı endaze çuha demekti. Buna « mirahuri » de denilirdi. Sultan Mehmet zamanında gazada olan yeniçeri yoldalğarın küçük çocuklarına ve acemi oğlanlara yılda bir defa verilirdi.

Verilen çuha yedi endaze olursa « yağmurluk » adını alırdı.

Acemi oğlanların eskileri için her oda başına yirmişer tane « yağmurluk » ötekilere de « ân » verilirdi.

ANA (آنا) [San.] Mahyacılık tâbirlerindendir. Minarelerin üst şerefelerinden birbirlerine gerilen kalın halatın ucuna geçirilen « boncuk » ların sayısı kadar olan iplerin adı idi. İplerin uzunluğu camilerin büyüklüğüne ve minarelerin birbirine olan mesafelerine göre on iki veya on beş arşındı. Bunlar « boncuk » lara bağlanırdı.

ANA DEFTERİ (آنا دفتری) [Ask.] Devşirme usulüyle toplanıp getirilen acemi oğlanlar için geldikleri sırada İstanbul'da tutulan defterin adıydı. Buna « eşkâl defteri » dahi denilirdi. Bu deftere oğlanların memleketlerindeki adlarıyla ana ve babalarının isimleri, mensup oldukları köy, kaza, sancak adları, sürücülerin ve sürücübaşlarının isimleri yazıldığı gibi ben ve saire gibi fârik alâmeti bulunmalarının alâmetleri de kaydedilirdi. Bu defter yeniçeri ağası tarafından mühürlenir ve muhafaza edilirdi. Acemi oğlanların Türk aileler yanındaki müddetlerini ve kıyılarındaki hizmetlerini bitirip de ulûfeye yazılacak olanların bu defterdeki kayıtlarla kontrolü yapılır, kaydı uygun olanlar ulûfeye yazılırdı.

ANADOLU AĞASI (آناطولی آغاسی) [Ask.] Yeniçeri ocağı yüksek rütbeli zâbitlerinden birinin adı idi. Başlıca vazifesi Türk ve İslâm usul ve terbiyesini öğrenmek üzere Türk çiftçilerine verilen pençik ve devşirmelerin kaçmamaları ve bunların sevk ve celpleri ve kontrolleri işi idi.

ANA GECESİ (آنا گيجسى) [Hal.] Eskiden çocuğun doğduğunun yedinci gününün gecesine verilen addı. Loğusa o gün yataktan kalkar ve gece bir de eğlence tertibedilirdi. O güne kadar loğusayı görmeğe gelen misafirler « gaz boyamaları » na sarılı sürahiler içinde şerbetler gönderilirdi. Akrebalar ve yakın dostlar loğusaya hediyeler verirlerdi

ANAHTAR AĞASI (آناختار آغاسی) [Sar.]

Saray hizmetlerinin mühimlerinden. Tülbent ağalığına zilyed olan anahtar ağasının vazifesi has odalıları tariklerince istihdam etmek, hasta olanları tedavi için hastaneye, evleri olanların evlerine gitmelerine ruhsat vermek, ocak vazifelerini tevzi etmek, mahlûl nanopare vukuunda çıraklığa talibolanların arzuhallerini silâhtar ağaya arz ve takdim etmek, ağaları alessheher uyandırıp camiye sevk etmek, ağaları yekdiğerleriyle hüsn-ü muaşeret ve ülfete tergibelemek, hane-i hassa ağalarının içtima ve âramlarına mahsus ve « Yeşil Direk » unvanını taşıyan encümen-i ülfetin nezafeti dairesine nezaret etmek, aşağı koğuş ağalarının gündüzleri okuyup yazmamak için gizlenen ve Babüssaade ve civarında gezinen haylazları koğuşlarına göndermekten ibaretti.

Anahtar ağası yeni sarayda kalan umum iç oğlanlarının zâbiti olduğu cihetle padişahlarla beraber sayfiyeye gidemiyerek sarayda kalır ve vazife-i mevduasıyla meşgul olurdu.

ANA KOLONALAR (آنا كولنار) [Bah.] Ana direk kapelelerinden sancak ve iskeleye sarkan tel halatlara verilen addır. Çımaları radansalı olan bu halatlara icabında palanga koşularak direkler istenilen vaziyete alınır ve lüzum görüldükçe çalmıklar bunlar vasıtasıyla doldurulur. Gabya kapelesinde abulunalara « gabya kolonaları » denir.

ANBAR AĞZI (آنا بار آغزی) [Bah.] Güvertenin birinden ötekine geçit olmak üzere güvertelerde açılan geçitlere verilen addı.

ANBER (انبر) [San.] Vaktiyle saraylılar ve zenginler tarafından bâhi kuvveti artırmak için kullanılan sert, kokulu maddenin adıdır. « Ak anber » de denilirdi. Anber; esmer renkli, donuk manzaralı, keskin ve lâtif kokulu bir maddedir.

«Kamus» ta; «Bir dabbe-i bahriyenin rus fazlasıdır. Yahut deryada kâin bir pınardan zift gibi kaynayıp çıkardığı duhuniyeti sebebiyle su yüzüne çıkıp müncehit olduktan mevc sürüp sahili deryada bulunur. Bunu balıklar yutup tesemmüm ederek helâk olmağa sahilde bulunur. Karnını yarıp çıkarırlar. Bazıları da Cezayir cibalinde olan bal arıları hoş nebettan raiyi ile hâsıl eyledikleri aseldir. Kesret-i baran hasebiyle arıların kovanlarını sel suyu deryaya getirdikte ecza-yi asliyesi mahvolup ecza-yi şemmiyesi bakı kaldıkça mevc sahile atup anda bulunur.» suretinde tarif olunmaktadır. Mütercim Asım Efendi buna şu mütalâayı ilâve etmiştir: «mütেকaddimin ile mütעהhirinin

arasında muhalefet vardır. Musannif mütেকaddimini tercih etmiştir. Bu, tab'a muvafıktır. Çünkü anberde arı kanadı, arı kuyruğu, arı ayağı bulunur. Eşbehi nev'indendir. Aklığa karalığına galiptir »

Vaktiyle anber ziyade kullanıldığı halde onun ne olduğunu bilmezlerdi. Kimisi bir nevi deniz köpüğüdür derdi. Kimisi de onu deniz mantarına benzetirdi. Bazıları topraklardan çıkarak denizlere dökülen bir nevi yağlı balmumu olduğunu iddia ederlerdi. Daha türlü türlü şeylere benzetenler olmuştu.

İlim adamları anber hakkında böyle birbirleriyle münakaşa ederken kâr etmenin yolunu bilen gemiciler onu deniz üzerinden topluyarak getirirler, pahalı pahalı satarlardı. Çünkü anber yalnız güzel kokusundan dolayı değil, mühim bir ilâç olarak da meşhurdur. Hekimlerin bir kısmı onu kalbe kuvvet vermek, bazıları hazmı düzeltmek, kimisi de sinirleri teskin etmek için hastalarına yuttururlar, yahut içirirlerdi. Bir tanesi tifoya karşı baş ilâç olarak tanıtılmıştı. Anberin aşk ihtiyacını artırmak hassası yüzünden işe âşıklar da karışmışlar, bu sebeple onun kıymetini bütün bütün artırmışlardı.

Nihayet iki asır evvel bir gün Avrupa'nın büyük Okyanus kenarındaki limanlarından birinde büyük kafalı bir balık karaya vurup da karnından altı, yedi kilo birden çıkınca, bunu çıkaranlarla beraber ilim adamlarının da gözleri açıldı. Bundan anlaşıldı ki anber kaşalot denilen büyük balığın karnından çıkararak denizlere bıraktığı pek güzel kokulu, fakat pek temiz sayılmıyacak bir maddedir. Bu balık da insanlar gibi safra yalonda kum hastalığına tutulduğu, anberin işte bu safra kumlarının bir araya gelmesinden hâsıl olduğu anlaşıldı. Japonlar da ak anbere balının necaseti adını vermektedirler. Anber, Madagaskar Adası ile Japon ve Kromandel sahillinde bulunur. Tazesi gayrimuntazam kürevi siyah kütleler halinde bulunur ve satırları düz veya çıkıntılı olur.

Anberden bazı şeyler de yapılırdı. «Eski Eserler Ansiklopedisi» nde buna dair şu izahat vardır:

«Bu güzel kokulu ak anber denilen sâf ve temiz kısmını eski tabipler kullanır ve (sâfi bal) ile karıştırarak macun yaparlar, sanat-kârlar ise (lâden) denilen arı ifrazatıyla karıştırıp yuğurarak bundan âlâ haddeli tespihler, fincan, tabak, kâse yaparlar ve armut şeklinde döğdürerek bir mahfaza içinde bulundurup kok-larlar ve mecidiye büyüklüğünde kurslar yapıp bir damga ile üzerine gömme bir tarzda -ve şifaün lima fissudur - damgasını basıp diyk-i

sadra devadır diye kendisini ve suyunu yuttururlar. İşe yarayan tozlarını kalem gibi dondurup mübarek gecelerde (*micmer*) denilen şamdanda yakarlar. Kurslar yaparak üzerine yıldız sürüp kokucular da satarlar. Kahve fincanlarının dibine bir büyük leblebi tarzında ajurlu bir gümüş kutu geçirilerek bunun içerisine anber doldurup üzerine sade kahve koyarak anberli kahve içerler, bu suretle kuvve-i bâhiyelerini tenbih ederlerdi. Velhasıl anbersiz kanber olmaz fehvasınca tespihleri anber, fincanları anber, kahveleri anber, buhuruları anber, macunları anber, ilâçları anber, âdeta (*mücessem anber*) haline gelirlerdi. Bu anber bir zaman lâleler ve samurlar gibi tarihte kendisine bir devir açmış olup hediye ve rüşvette nakit makamında kullanırlardı. Anberden iyi bir tespih elli liraya, 33 lüsü on beş liraya, on liraya, fincanları, tabakları beş liraya ve anberlikli fincanlar beş liraya satıldığı gibi halis ak ve ham anberin de dirhemi üç altından aşağı değildi. Hekim kitaplarında, reçetelerden git-tikçe rağbetten düşerek harbden evvel Mısır çarşısında dirhemi yarım liraya kadar satılırdı. Şimdi macun anberi arayanlar pek azalmıştır. Tespihleri de nadiren görülmektedir. Trablus-garp'ta yapıp hacılarla Anadolu'ya ve İstanbul'a gelen âdi, çekimsiz anber ve kara anber tespihler ise anber yağı ile yağlanıp Yahudi antikacılar tarafından cenebilere anber diye yutturulur ki bunların hemen hemen anberle hiç alakası yok gibidir.»

Anber; bugün yalnız levantacılıkta kullanılır.

ANELE (عنلة) [Bah.] Bir demirin kendisine zincir veyahut bağlanmak için bedeninin üst başına raptolunan halkanın adıdır.

Bir tarafı mukavves, bir tarafı açık bir nevi bakla olup bunlar yerlerine açık taraflarından açılmış yuvalardan geçirilen habillerle bağlanır. Habillerin bazıı skurlu, bazıı skursuzdur. Skursuz olanların bir nihayetine çatal pin geçirilir. Demir reislerinde ve şamandıra üzerlerinde zincir veya halat bağlanan bu baklaların rıhtım üstlerinde veya yatak yeri yapılmış sahillerde aynı maksat için konmuş yekpare ve yuvarlak şekillerde olanları da vardır. Bunlara «mapa» denir.

ANKA (عنقا) [Mit.] Mitolojik bir masal kuşu. Halk arasında «ismi var, cismi yok» diye tarif olunur. Celâl Esat Arseven'in «Sanat Ansiklopedisi»ndeki izahatına göre lûgatler bu kuşun cennet kuşuna benzer yeşil bir kuş olduğu için zümrüdü anka denildiğini yazar-

larsa da bunun bir ismi de simürg olduğuna ve ankağı sözünün eski Oğuz dilinde anmak ve tahayyül etmek kelimesinden bir şey hatırlatan resim ve heykel mânasına geldiğine göre zümrüdü anka tâbirinin simürg - ankağı'dan gelmiş olması muhtemeldir.

Bu kuşun üslûplanmış (*stylisé*) şekillerini Türklerin ta tunç devrinden bugüne kadar gelen bütün sanat işleri üzerindeki tezyinatda da görmekteyiz. Bahusus eski Türk halılarında bu kuşun tezyini bir hale sokulmuş resimlerine çok tesadüf olunur.

Ş İsmi malûm, cismi mevhum bir büyük kuş, Devlet kuşudur ki yuvası Kafdağındadır. Sofiyeye göre anka ecsad-ı âleme bâis-i feth-i ilâhî olan heyulâdan ibarettir. Bunun hariçte «ayn»ı mevcut değildir. Anka denilmesi ismi işitilir ve taakkul olunur bir şey ise de hariçte vücudu olmadığındandır. Tasavvufa dair kıymetli eserler meydana getiren Abdülbaki Göl-pınarlı, *Kaygusuz*a dair olan kıymetli eserinin lûgatçesinde (*sahife 114*) bunun için şu izahatı veriyor: «Sofiyeye göre anka, vucutta taayyün olmanın, yalnız zihinde suret bulan heyulâdır ki kâinattaki «süver-mükevvenat» o süveri «heba-anka»nın kabulü ile meydana gelmiştir. Mücerret bir mefhum-i zihni olduğundan teşbihî tarikiyle «anka» denir.»

*Kaf-i dilde çün makam edindi bu ankay-i aşk
Ol sebeptendir demadem aşk ile kavga-yı aşk
Kaygusuz*

ANKA BEZİRGÂN (عنقا بازركان) [San.] Eskiden büyük tacirler hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Kamus-u Türki» de; lûgat mânası «Kafdağında durduğu zannolunan büyük kuş, ismi olup cismi olmıyan şey» demek olan «anka» kelimesi izah olunurken avam tâbiri olarak «anka bezirgân» «pek zengin = tacir» demek olduğu da kaydedilmiştir. Anka kelimesinin bu tâbirde «emsalsiz» makamında kullanıldığı anlaşıyor.

AN MİM ÂMED (عن م آمد) [Ask.] Devşirme suretiyle toplanıp Türkçeyi ve İslâm dinini öğrenmek üzere Türk köylülerine satılmış olan acemi oğlanlardan müddetini bitirip Rumeli ağasının tezkeresiyle ulûfeye yazılanların kayıtlarına verilen işaret. «م» den geldi demektir. «م» Rumeliye işaret. Rumeli ağasının tezkeresiyle yazılanlar Rumelideki Türklerle satılanlardı. Bunların kayıtları Rumeli kaleminde yapılırdı.

Anadolu'daki Türklere satılmış ve Anadolu ağasının tezkeresiyle ulûfeye yazılanların

kayıtlarına «an tı âmed-آمد» işareti konulurdu.

AN TI ÂMED (عن م آمد) [Ask.] Devşirme suretiyle toplanıp Türkçeyi ve İslâm dinini öğrenmek üzere Türk köylülerine satılmış olan acemi oğlanlardan müddetini bitirip Anadolu ağasının tezkeresiyle ulûfeye yazılanların kayıtlarına verilen işaret. «م» dan geldi demektir. «م» Anadolu'ya işaret. Anadolu ağasının tezkeresiyle yazılanlar Anadolu'daki Türklere satılanlardı ve bunların kayıtları Anadolu kaleminde yapılırdı. Rumeli'deki Türklere satılmış ve Rumeli ağasının tezkeresiyle ulûfeye yazılanların kayıtlarına (*an mim âmed-آمد*) işareti konulurdu.

AN ZEAMET (عن زعامت) [Mal.] Bir mahallin takririnde o mahalde mevcut timardan başka ahar sancakta da timarı olan kimsenin o ahar sancaktaki timarına verilen addı. Bu itibarla an zeamet tâbiri hissedenden ibaret demektir.

APAZLAMA (آپازلامه) [Bah.] Bordaya amut, yani kemre istikametinden esen rüzgâra alem olmuş bir tâbirdir. Eger rüzgâr kemrenin kış tarafına doğru bir cihetten eserse buna «omuzluk rüzgârı» denilir.

APAZLAMAK (آپازلامق) [Bah.] Yelkenler rüzgârı avuçlamışçasına şişmek, hafif rüzgârla yavaş yavaş gitmek.

APIŞMAK (آپیشمق) [Ok.] Kez yerinin iki tarafındaki «dudak» ların yumuşaması keyfiyetine verilen isimdir.

APIŞTIRMAK (آپیشدیرمق) [Bah.] Gemi iki demirin ortasında bulunarak az bir yer ihtaat etmesi maksadiyle aralarında bir mesafe olmak, yani zincirlerin beyinde bir zaviye hâsıl etmek üzere, usulü veçhile çifte demir atmağıdır. Bu türlü iki demir atmağı, dar demir mahallerinde veya ıskarça limanlarda bir gemi veya donanma sefineleri tarafından müracaat olunur.

ARAP BOCUSU (عرب بوجوسى) [Bah.] Fıçı, bidon ve emsali cisimleri, ağır eşyayı mavna veya herhangi bir vasıtaya koymak, yahut buralardan çıkarmak için yapılan tertibata verilen addır. Çıkacak eşyanın bulunduğu yerden çıkarılacak yere kalas dayıyarak bir mail satıh vücuda getirilir, ve bu satıh üzerine doblin olarak bir halat serilir; halatın doblin tarafı sathın yukarı tarafına kuvvetlice bağlanır. Çıkarılacak veya indirilecek cisim halatın üzerine yatırılarak halatın çıkması cismin üzerine

den dolaştırılıp iyice boşa alınır. Cisim indirilecek ise çünna ağır ağır lâğka; çıkarılacak ise lâva edilir. Bu suretle cisim kolaylıkla indirilir veya çıkarılır.

ARABESK (عربى) [San.] Motifleri birbirine girişik ve iç içe geçme olan *ornement* tarzına Avrupalılarca verilen isimdir. Avrupaya İslâm memleketlerinden gelmesi bu tâbirin kullanılmasına sebebolmuştur. Halbuki bu tarz yalnız Araplarda değil, bütün İslâm milletlerinin tezyinatında görülür. Bu sebeple ona Arabesk demek doğru olmaz. Zaten ne Araplar, ne İranlılar ve ne de Türklere buna Arabesk demezler. Farsçada ve Osmanlı Türkçesinde bunun ismi (*girift*) tir. Son zamanlarda bazı Osmanlı nakkaşları bu kelimenin karşılığı olarak Arap yolu tâbirini kullanmışlardır. Fakat bu tâbir de bu tarzın Araplardan geldiği ve onlara has bir tezyinat tarzı olduğu fikrini vermesi dolayısıyla yanlıştır.

Arabesk ismi verilen girift tezyin tarzı Araplardan çok eskidir. Bunun ilk örnekleri Orta Asyadan Avrupaya göç eden Saka'lar ve Sarmat'ların tezyinatında görülür. İptidai devirlere mahsus olan halezon şeklindeki ilk tezyinatın hayvan şekillerine benzetilmesi ve bunların boynuz ve mafsallar gibi birbirine sarılan kıvrılmış şekiller olmasından doğmuştur.

Yunanlılar ve Romalılar da bu türlü tezyinat kullanmışlardır. Pompei evlerinin duvarlarındaki nakışlarda böyle girift tezyinata çok raslanır.

Eski Mısırdaki Batlamyos'ların devrinde dokunan kumaşların üzerinde de böyle Arabesk nakışlar çok görülür.

Avrupada ve bilhassa İtalyada eski Yunan ve Roma sanatının diriltilmesi suretiyle vücuda gelen Rönesans sanatı bu girift tezyinatı çok kullanmıştır.

ARAP CEVİZİ (عرب جوزى) [Bah.] Zincirin halat bosalarının birer çınmasına yapılan cevizin adıdır. Buna «bosa cevizi» de denilir.

ARAKÇİN (عراقچين) [Sof.] Kavuşun altına giyilen takkenin adıydı. Arak ter, çin tophyan mânasına gelir ki bu itibarla arakçin ter tophyan demek olur. Arakçin kavuşun kenarları terden yağlanmasın diye giyildiği için mânasına da tamamen mutabık sayılır. Anadolu'nun bazı yerlerinde bu tâbir hâlâ kullanılmaktadır.

«Bürhan-ı Kaatı» da şu izahat vardır: «Cim-i Farisiyle takke tâbir olunan baş kisvetidir ve kadife mânasınadır ki mâruf harir ku-

maştır ki havlı ve ülkerli olur ve kadife ucu ve saçaklı ihrama ve yüz teri silecek şa'riye tâbir olunan destimale dahi derler, ve mutlak ter silecek nesneye de denür; destimal ve mendil ve çevre gibi. Arabide arakiye denür.»

Pamuklusu ve sadesi olurdu. Sıçandışı tâbir ettikleri gayet ince dikişlileri vaktiyle pek meşhurdur. İstanbul'un Büyük Çarşısının dua meydanı denilen yerinde bazı ev kadınları dikişleri hemen göz görmeyecek derecede ince dikişli takkeleri beş altı kuruş mukabilinde satarlardı.

*Arakçının alup aşık döküldü geysuvân-ı yâr
Frengistandan giydi gapla şapkayı ağyar
Sabit*

ARAKIYE (عراقية) [Sof.] Kavuşun ve daha sonra fesin altına giyilen takkenin adıdır. Arak Arapça terdir. Bu itibarla arakiye ter alan, ter toplıyan demek olur. Farisîsi «arakçin» dir. «Lehçe - i Osmani» de «tiftikten tarpuş, arakçin, takke» suretinde izah olunmuştur. Her iki tâbir halk arasında da kullanılırdı. Pamuklusu ve sadesi olduğu gibi tiftikten, yünden yapılanları da vardı. Sonraları yalnız derviş serpuşu mânasında kullanılmıştır. Nitekim «Kamus - u Türki» de bu son şekil için şu izahat vardır:

«Tiftikten ince külâh ki dervişler giyer.»

ARAK RESMÎ (عرق رسمى) [Mal.] Vaktiyle rakıdan alınan resim hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan «arak» rakı demek olduğu gibi ter mânasına da gelir. «Kamus - u Türki» de şöyle izah olunmuştur:

«Ar. 1. ter: Arak-ı cebîn = alın teri. 2. Ter gibi tereşşub ederek hâsıl olan ruh, meyva vesaire envâından taktirle istihsal olunan ispirto, rakı («Rakı» bundan galattır).»

Rakıdan alınan resim zaman zaman değişmiştir.

ARALIK TEVZİİ (أراليق توزيى) [Mal.] Devlet işlerinin görülmesi için yapılan masarifi kapamak maksadıyla «ruz - u Hızır» ve «ruz - u Kasım» itibariyle iki taksitte alınmak üzere yapılan umumî tevziattan sonra çıkan müstacel masraflar için aralıkta başka tevzi defteri yapılmak suretiyle tarholunan vergilere verilen addı. Tanzimattan evvel masraflar senede iki defa kadı tarafından halk mümessilleri de bulunmak suretiyle, tesbit edilir, yapılan defteri tasdik olunmak üzere hükümet merkezine gönderilirdi. «Tevzi defteri» namını alan bu defter merkezde tetkik ve fazla şeyler varsa tenkih olunduktan sonra defterin

baş tarafına «sah» çekilmekle beraber hakiki masarifi miktarının tasrihi suretiyle ruhsatı havi sâdır olan «emr - i şerif» üzerine mahalline geri çevrildikten sonra halka tevzi ve taksim olunurdu.

«Aralık tevzii» vakitsiz olmak itibariyle mükellefleri şaşırttığı, ve ekserisi mânasız ve keyfî şeylerden ibaret bulunduğu için pek çok şikâyeti mucibolur, hattâ dâvalara yol açardı. Garibi şudur ki dâvalar için icabeden ilâm ve mahkeme harçları bile diğer bir tevzi defterine konulmak suretiyle yine halktan alınırdı. Bu halin men'i için Tanzimattan evvel pek çok فرمانlar, emirler ısdar olunmuş, memurlar en ağır cezalarla tehdid edilmişken bir türlü önü alınamıyordu. Nitekim «Başvekâlet arşivi»nde mevcut bir vesikada (maliye fış No. 193) deniliyor ki: «Bazı mahallerin hâkim ve âyanları tarafından altı ayda bir kere vâkı olan tevziattan başka kendü menfaatleri için aralık tevzii namıyla birtakım mevadd-ı zulmiyeden ibaret olmak üzere ahali - i memlekettan hayli akça tahsil ve bu veçhile fukarayı iz'âç ve tağrir etmekte oldukları» ihbar edilmesi ve yapılan tahkikattan bunun sıhhati anlaşılması üzerine 1246 senesinde sâdır olan hükümde «Ba'dezin bir mahalde aralık tevzii namıyla fukaradan bilâ irade bir akça ve bir habbe alındığı» ihbar olunur ise bu de'ia olduğu misillü yalnız tembih ve te'kit ile iktifa olunmayıp cesaret eden ve ruhsat verenlerin bilâ ihmal tedib» olunacağı tebliğ edilmiştir.

Tanzimattan sonra vergi usullerinde yapılan ıslahat üzerine tevzi usulü ortadan kaldırılmıştır.

ARAMGÂH (آرامگاه) [San.] Kapı yanında bulunan bekleme oda veya sofasına verilen addı.

ARAP YOLU (عرب يولى) [San.] Son zamanlarda bazı Osmanlı nakkaşları tarafından (Arabesk) karşılığı olarak kullanılır bir tâbirdir. Avrupaya İslâm memleketlerinden gelmesi Arabesk tâbirinin kullanılmasına sebeb olmuştur. Halbuki bu tarz yalnız Araplarda değil, bütün İslâm milletlerinin tezyinatında görüldüğü için bu tarzın Araplardan geldiği ve onlara has bir tezyinat tarzı olduğu fikrini vermesi dolayısıyla yanlıştır. Arabesk tâbiri Türkçede «girift» karşılığı sayılmıştır.

İstâlâktit denilen billûri şekilde püsküllü oymalara da bu ad verilirdi.

ARASTA (آراسته) [San.] Üstü örtülü veya dükkânlarının önü saçaklı çarşılar eskiden verilen addı. Edirne'de hâlâ mevcut arasta birinciye, Sultanahmette sonraları yıkılan önü

sakıflı dükkânlardan ibaret çarşı da ikinciye birer örnek teşkil eder.

Arasta «Lehçe - i Osmani» de: «Âraste, hazırlanmış, tezyin olunmuş, bezenmiş ve donanmış. Ordu pazarı, arasta» suretinde tarif ve izah olunmuştur. Bu tarifteki «âraste» kelimesi «arasta» muharrefidir.

«Lûgat - i Ebüzziya» da da şöyle deniliyor: «Lehçe - i Osmani'de Türkçe olarak Ordu pazarı ve asker çarşısı olmak üzere mazbut ise de saf ve sıra mânasına olan (raste) ve (reste) lâfz - ı Farisîsinden veyahut müzeyyen mânasına olan (âraste) den mehzur olması mel - huzdur. Nitekim bir sırada olan ve bir nevi meta satılan dükkânlara denir. İstilahımızda haffaf (kavaf) çarşısına haffaf arastası ve kürk - çü çarşısına kürkçü arastası tâbir olunduğu gibi.»

Arasta tâbirinin Farsça süslenmek mânasına ârasten mastarından geldiği yukarıya kaydedilenlerden başka lûgat kitaplarında da yazılı olmakla beraber İspartada derlenen «aras» sözünün pazar ve çarşı mânasında kullanıldığı ve «arastak» tâbirinin sakıf ve örtü mânasına geldiği nazarı dikkate alınırsa bunun sakıflı çarşı demek olduğu anlaşılmaktadır. «Sanat Ansiklopedisi» müellifinin dediği gibi arasta tâbirinin büyük ve ehemmiyetli çarşılaraya verilen ad olduğunu kabul etmek daha doğru olur.

Arastalar, her büyük camiin yanında medrese, darüşşifa, imaret, hamam gibi kül halinde yapılan hayır müesseselerine irad olarak yaptırılırdı.

Ekseriya muayyen bir esnafı bir yere toplıyan arastalar çarşı vazifesi gördüğü gibi bulundukları yerleri de hakikaten süslerdi.

ARAYICI (آرایى) [Hal.] Deniz kenarlarına dökülen süprüntüler arasında veya yangın yerlerindeki enkaz içinde kıymetli şeyler arıyan bir kısım esnaf hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Vaktiyle İstanbul'da bulunan arayıcılar «çöplük subaşı» denilen bir reisin idaresi altında bulunurlardı. Bunlar yollarda, hanlardaki süprüntüleri zembille taşırlar, deniz kenarında teknelere koyup yıkarlardı. Süprüntüler arasında akça, mangır, çivi, hattâ sorguç, taç, cevahirli kuşak, kıymetli yüzük gibi şeyler bulurlardı. Subaşılarına senede altmış bin akça avait verirdi. İstanbul'da beş altı yüz kişi arayıcılık sanatiyle geçinirdi.

Arayıcılar kasıklarına kadar battal siyah çizme, üzerlerine kırmızı veya siyah meşin kattan, başlarına takke ve Hamideli külâhları giyerlerdi. Çapa, demir kazma, yuvarlak ağaç

tekne, süpürge, kürek, zembil, garar (harar) gibi aletleri vardı.

İstanbulun süprüntülerini kaldırmak işini, senelik muayyen bir para mukabilinde, üzerine almış olan esnafa verilen addı. İstanbulun fet - hinden hierî 1285 (M. 1868) senesine kadar muhtelif safhalar geçiren tanzifat işiyle birinci derecede subaşı meşgul idi. Şehrin süprüntülerini arayıcı esnafına o verirdi. Arayıcılar «çöp çıharan» avazesiyle sokak sokak dolaşıp evlerin kapılarını çalarlar, aldıkları çöpleri arkalarındaki küfelere yükliyerek iskelelere ve sair muayyen yerlere götürüp orada ayıklarlardı. İçindeki paçavra, kemik gibi şeyleri aldıktan sonra kalanları denize dökerlerdi.

Ş Darphanede bu namla bir memuriyet de vardı.

ARAYICI FİŞEĞİ (آرایى فیشی) [Hal.] Eskiden kadınlar hakkında kullanılan tâbir - lerdendi. Ortalığı karıştıran, herkesin arasını bozan münafık kadın mânasını ifade ederdi. «Fişek» ler nev'inden biri de «kestane fişegi» dir. Bu fişek; ateş alınca son süratle ve de - şetli farraka ile ıttırsız bir surette sağa, sola, yukarıya, aşağıya sıçrar, bakanların üzerine dokunur, halkı birbirine katar. Bu fişeg'e aynı zamanda «arayıcı fişegi» de denilirdi. Bu tiynette olan kadın, fişegin yaptığı işi yaptığı için bu suretle tevsim edilmişti.

ARAZİ (اراضى) [Mal.] Arzın cem'idir. «Kamus» ta arz; hemzenin fethi ve ranın sükûniyle ism - i cins olup yere denir. Gem'i hemzenin fethi ve ra'nın sükûniyle ve âhırında «t» ile «erdar» ve hemzenin ve ra'nın zam - lariyle «uruz» ve hemzenin ve ranın fetihleriyle ve âhırında «v» ve «n» ile «eredun - ارضون» gelir. «Arazi» dahi arzın cem'i ise de gayrikiyasidir. Lâkin en ziyade meşhur ve müstamel olanı bu cem'i idi.

Arazi; eski zamanlarda hükümdarın malı addedilmiştir. Tatarlar kendilerini ancak meva - şiye malik olabilir zannettikleri gibi Cermen'ler - de araziye ancak ümera ve rüesa temellük edebilirdi. Cermenlerde reisler araziye münavebe tarikiyle efrada taksim eyler ve hattâ bir arazi parçasını birbirini mütaakıp senelerce aynı ada - mın istiglâli gayricaz addolunurdu. Romalılar da, bu esas üzerine kendi memleketleri arazi - sine vergi vaz'ederlerdi.

İslâmiyetin zuhuruyla Irak, Şam, Mısır is - tilâ edildiği zaman oralarda bulunan bu gibi tesisat ipka edilmiştir. Arazi, İslâmiyetin evailinde olduğu gibi, daima imam - ı Müslimî - nin mülkü olmak üzere devam eyledi. Bazı

mümtaz araziden maada arazide ahali, araziye istiglal ederler ve hükümete de hasılatından hisse ifraz eyerlerdi.

Arazinin, gaanimin arasında tevzi edilmemesi için Hazret-i Ömer tarafından mevzu kaide, mutlak surette cereyan etmezdi. Bu hususta eimme arasında fikir ihtilâfları vardır. Fakat, Hanefiye eimmesine nazaran bir memleketi fetheden imam-ül Müslimîn dilerse memleketin gayrimüslim ahalisini yerlerinde ipka ederek haraç ve cizyeye rabıt ve isterse gayrimüslim ahalisini yerlerinden nefiy veya nefyetmeksizin arazisini beyt-ül-mal'den addeyleyler.

Bu esasa nazaran İslâmiyetin bidayetinde arazi üzerinde tasarrufat, memlûke ve gayrimemlûke olmak üzere iki kısma taksim olunurdu.

Arazi-i memlûke; sahip ve maliki olan araziden ibaretti. Bu da ayrıca dört kısma taksim edilmekteydi:

1) Arazi-i üşriyye, 2) arazi-i haraciyye, 3) mukataalı arazi, 4) tetümme-i sükna itibar olunan yerler. Arazi-i üşriyye, harben alınıp gaanimin beyninde taksim edilen arazi ile kendi arzularıyla İslâmiyeti kabul eden ahali yedinde ipka edilen arazi ve bir de arazi-i mevat tan olup Müslim ahali tarafından ihya olunan arazi bu hükümlere dâhildi.

Arazi-i haraciyye: sulhen alınıp gayrimüslim ahali nezdinde ipka edilen, yahut halkı nefiy veya hicret edip o yerlerde yine gayrimüslim ahali iskân ettirilen ve haraca raptolunan araziydi. Yine bu kısma harben zaptolunup ahalisi yedinde istihşanen ipka ve haraç ile cizyeye raptedilen arazi ithal edilebilirdi.

Mukataalı arazi: devlete maktu vergi veren arazi bu nev'e dâhildi. İktain birkaç kısmı vardı: a) İkta temlik suretiyle olurdu. Bir mahallin rekabe ve mülkiyetiyle tasarruf hakkının verilmesi bu cümledendi. Burada sırf mülk hükümleri cereyan ederdi. b) İkta istiglal suretiyle olurdu. Arazinin rekabe ve mülkiyeti dâhil olmadığı halde yalnız haraç gibi hâsıl olan menafii verilirdi. Bunda mülk hükümleri cereyan etmezdi.

Tetümme-i sükna itibar olunan yerler: bu kısma mesken inşa olunan arsalar ile meskenin mütemmimatından olan yerler dâhil olurdu.

Gayrimemlûk arazi: rekabesi beytümale ait olup menafii umuma tahsis olunan yerler demekti. Bu da dört kısımdan ibaretti:

1.- Arazi-i memleket; harben fethedilen yerlerin rekabesinin beytümale ait olduğu arazi ile arazi-i üşriyye ve haraciyye sahiplerinin

vâris bırakmaksızın ölmeleri üzerine beytümale kalan arazi bu kısımdandı.

2.- Arazi-i haraciyye-i gayrimemlûke; sulhen fethedilip ahali-i gayrimüslime elinde rekabesi beytümale ait olmak üzere ipka olunan arazi bu cümledendi.

3.- Arazi-i mevat; hiç kimsenin mülkü olmıyan, bir kasaba veya karyeye (köy) mera ve muhtetap (odunluk) olmak üzere tahsis edilerek aksa-yi umrandan baîd olan yerler bu kısma dâhildi.

4.- Arazi-i mahmiyye; rekabesi beytümale ait olup kimseye temlik olunmaksızın umumun istifadesine ve menfaatine tahsis olunan arazi bu cümleye dâhildi.

Osmanlı devletinin zuhuru o vakte kadar arazi tasarrufatında takibedilmekte olan usullerde az çok mahsus bir farkın hudusuna sebebiyet verdi. Bu tebeddülleri anılabilmek için arazi tasarrufatının tarihine bir göz atmak icabeder:

Osmanlı Devletinin teessüsünü mütaakıp fethedilen arazi, muhtelif taksimata ve tasarruf usulüne tâbi tutulmuştur. Araziden bir kısmı, rekabesi beytümale ait olmak ve bir miktar vergi tahsil edilmek suretiyle efrada tasarruf hakkı verilmişti. Bu kabîl araziye «arazi-i emîriyye» itlak olunurdu. Diğer bir kısım arazi de gaanimin beyninde taksim edilmekteydi. Araziden bazıları da, Hicaz arazisinde olduğu gibi, eskiden beri temellük eylemekte olan Müslim ahali yedinde ipka ediliyor, birtakımı da, Cezayir-i Bahr-i Sefid'de (Akdeniz Adaları) olduğu gibi, gayrimüslim ahali yedinde mülk olarak ipka olunuyordu. Bu araziden Müslimîne temlik olunanlara «arazi-i üşriyye» ve gayrimüslimîne temlik edilenlere de «arazi-i haraciyye» itlak olunurdu ki bunlardan alınan vergiye üşür denilmeyip haraç tesmiye edilir ve diğer arazi-i üşriyyeden maktu veya nisfî bir vergi istifa kılınırdı.

Yine bir kısım arazi vardı ki, arazi-i emîriyyeden bilifraz ahaliye enva-ı vücuh-u mülkiyet ile teffiz olunuyor, ve bunlara da, üşür ve haraç alınmadığı cihetle arazi-i üşriyye ve haraciyye tesmiye edilmiyordu.

Köy ve kasabalar içinde bulunan ebniye mahalleriyle arsalar ve kenarlarında olup tetümme-i sükna addedilen yerlere gelince, bunlar mülkiyet veçhile gerek Müslim ve gerek gayrimüslim ahaliye terk edildiğinde üşür ve haraca tâbi tutulmazlardı.

Ahalinin intifa ve istifadesine terk olunan arazi-i mahmiyyeye de «arazi-i metruke» itlak olunurdu.

Bir hayır cihetine tahsis olunan bir kısım arazi daha vardı. Bunlara da «arazi-i mevkufe» adı veriliyordu.

Osmanlılarda arazi-i emîriyye tahrir edilmiş ve timar ve zeamet itibariyle mesbuk veya sebkedecek askerî hizmetler mukabilinde «vazifehâr» olmak üzere terk ve bir kısmı selâtime ve diğer bir kısmı da vezirlerle sancak beylerine tefrik kılınmıştı. Askerî sınıflarla selâtin ve vüzeranın gayrisına tahsis olunan araziye «timar ve zeamet» ve sultanlarla vezirlere ait olanlara da «has» denilmekteydi.

Arazi-i emîriyyenin muaccele ve müeccele gibi hasılatından vazifehâr olmak üzere teşkil edilen süvari askerine de timar ve zeamet ve askerî vazifesinin miktarı yalnız timar derecesinde olursa «sipahi» veya «ashab-ı timar» ve zeamet derecesinde bulunanlara «zaim» ve «zuama» veyahut «ashab-ı zeamet» denilirdi.

Fetholunan arazi, arazi-i emîriyye olarak ziraat sahiplerine teffiz edileceği zaman, buna doğrudan doğruya hükümet karışmayıp timar ve zeamet sahipleri tarafından tevcih olunur ve bundan dolayı timar ve zeamet sahiplerine «sahib-i arz» itlak edilirdi.

Bilâhara bu makama tapu memurları ka'im olmuştur. Arazinin tasarruf haklarının esaslarına dair verilen tafsillâtın sonra arazi kanununun neşrine kadar cereyan etmiş olan usullere gelince; arazi kanununun geçirmiş olduğu tarihî safhaları üç kısma ayırmak mümkündür: birincisi Osmanlı Hükümetinin teessüsünden tanzimatın neşir ve ilânına kadar olan beş yüz kırk senelik bir zamanı ihtiva eder. Bu müddet zarfında araziye mütaallik neşrolunan usul ve nizamat doğrudan doğruya fıkihtan istinbat olunmuş ve mühtelef-ün fih mesailin zuhurunda fetva istihşaliyle hall-i mesele olunmuştur. Bu devirde arazinin tasarruf suretine dair mabihilistinat olacak müdevven bir kanun mevcut değildi. O vakit, arazinin tasarrufatı şer'î hükümler dairesinde cereyan eylerdi.

Kanuni Sultan Süleyman devrine kadar devam eyliyen bu usul onun zamanında az çok tadile uğramış, arazi kanunu namıyla bir de kanun neşredilmişti. Pek iptidai bir şekilde olan bu kanunda ezcümle arazinin intikali birçok tahditlere tâbi tutulmuştu. Meselâ mutasarrıfının vefatında arazisi veresesine intikal etmeyip mahlûl addolunuyor, ancak ölünün erkek evlâdı varsa, kendisine «tapu-yu misli» ile teffiz olunabiliyordu. Bu hükümler noksan ve gayriâdilâne olmaktan kat'î nazar, memleketin saadet ve umran istihşal eylemesine de mânîdi. Çünkü bu tasarruf usulü, memleketin zirai te-

rakkıyatına mühim bir mânja teşkil ediyordu. Zira, sayının neticesinde evlâdının müstefidolmayacağını bilen arazi sahibinin işte fazla ikdam göstermeyeceği tabiidir. Bu tasarruf suretinin tevlidettiği iktisadi mahzurlar nazarı dikkate alınarak kanun 1567 (H. 975) senesinde kısmen tevsi edilmiş ve bununla arazinin erkek evlâda meccanen intikali ve kız evlâda tapuyu misliyle teffizi takarrür eylemiştir. Ana cihetinden intikal eden arazi de takyidata tâbi tutulmuştu. Bu intikallerde erkek evlâda tapuyu misliyle almağa taliboldukları surette bir tercih hakkı verilmekle iktifa olunmuştu. Ölen kadının erkek evlâdı yoksa arazide hakk-ı tapu ashâbı evvelâ arazi üzerinde bulunan mülk ebniye ve eşcarın intikal ettiği verese, saniyen halîl ve şerik, salisen köy halkından yere zarureti olanlar olmak üzere üçe taksim edilmmişti.

Daha sonra bu cihetin de ihtiyacata kifayet edemeyeceği anlaşıldığından intikaller genişletilerek erkek evlâdı olmaksızın ölenlerin arazisi - üzerinde mülk ebniye ve eşcar bulunmasa bile - ana baba bir, yahut yalnız baba bir olan erkek kardeşine tapuyu misliyle tevcih edilebileceği kabul olunmuş ve 1601 (H. 1010) tarihinde arazinin bulunduğu mevkide oturan kızkardeşine kezaik tapu-yu misliyle teffiz olunacağı ve 1603 (H. 1012) tarihinde de arazinin bulunduğu mahalden madudolan yerlerde sakin bulunan kızkardeşlerine de teffizi kabul edilmiştir. 1608 (H. 1017) tarihinde evlâdı ve erkek ve kızkardeşi olmaksızın ölenlerin arazisinin babalarına, yoksa analarına yine tapuyu misliyle verilmesi kararlaştırıldı. Bu son tarz iki asrı müteceviz bir zaman devam etti. Bundan sonraki tadiller arazi kanunu tarihinin ikinci kısmını teşkil eder.

İkinci kısımda arazinin intikalâtı bir derece daha tevsi edilerek 1847 (H. 1264) senesinde gerek baba, gerek ananın arazisi kız ve erkek evlâdına mütesaviyen ve meccanen intikal edebileceği tasrih ve bunlardan bâliğ olmıyanlar varsa bülûğları tarihinden itibaren on sene zarfında dâva edebilecekleri kabul edildiği gibi ölünün kendinden evvel ölmüş bir oğlu varsa onun oğlunun dahi ashâb-ı tapudan madudolacağı karargir olmuştur.

On sene sonra, yani 1857 (H. 1274) tarihinde arazi kanunu neşrolundu. Bu kanun ile yapılan tadilât mühimdir. Bu tadilât meyânında sahib-i arz itibar olunan ashâb-ı timar ve zeamet yerine arazi memurlarının ikamesi ve intikal sahiplerinin tevsi cihetleri zikre şayandır. Muahharen bu hükümlerin bazıları tekrar tadile tâbi tutulmuş ve ezcümle hakk-ı tapu ve intikal

sahipleri bu meydana girerek intikal sahipleri sekize iblâğ edilmiş ve hakkı tapu sahipleri de üç dereceye indirilmiştir.

Arazi kanunu ile arazi beş kısım itibar edilmiştir: memlûke, mîriyye, mevkufe, metruke, mevat.

Üniversite Hukuk Fakültesi profesörlerinden sayın Ebü'l-Ulâ Darülfünunda verdiği derslerden mürekkebolarak (*Hukuk-u tasarrufiye-i arazi hulâsaları*) adıyla neşrettiği eserde (S. 5) bu taksim münasebetiyle şöyle diyor:

«Arazi kanunu yerleri beş kısma ayırmıştır. Zira mevcut arazi iki halden hâli kalamaz:

«1.- İntifa olunur. Bu halde de iki ihtimal vardır: menfaati ya muayyendir ki bakılır: arzin rekabesine malikiyet kendisinde veya kendisi gibi muayyen bir şahısta ise arz «memlûke», vakıf canibinde ise «mekufe», beytülmalde ise «mîriyye» olur, veya gayrimuayyendir ki o zaman arza «metruke» denir.

«2.- İntifa olunmaz. Bu halde arz, kuyudu tahakkuk etmek şartıyla «mevat»tır.

«Şu taksim: itibari ve istikraidir.

«İtibaridir. Yeni hakiki değildir. Zira taksim olunan araziye madde-i kanuniyede zammedilen kayıtların birbirine mübayin olmasını da vardır. Arazi-i emîriyye-i mevkufe tâbirinde olduğu gibi iki kayıt içtima edebiliyor.

«İstikraidir. Yani akli değildir. Zira sayılan beş kısma inhisarı aklen sabit olmaması, tetebbu ve istikra ile anlaşılmıştır.»

ARAZİ-İ ÂMİRE (اراضی عامره) [Mal.] Kendisinden herhangi bir surette istifade olunan yerler hakkında kullanılır bir istilahtı. Fârisî kaidesiyle terkip olup mamur yerler demektir.

«Arazi-i mevat» bunun tersidir.

ARAZİ-İ BEYT-ÜL - MAL (اراضی بیت المال) [Mal.] Rekabesi Beyt-ül-male ait olarak ihale ve teffizi devlet tarafından mansup memur marifetiyle icra olunagelen araziye verilen addı. Buna «arazi-i memleket», «arazi-i sultanîyye», «arazi-i havz», «arazi-i emîriyye» de denilirdi. Arazi-i emîriyye tâbiri diğerlerinden fazla şöhet bulmuş ve arazi kanununa da bu nevi arazi o tâbirle girmişti.

ARAZİ-İ EMİRİYYE (اراضی امیری) [Mal.] Rekabesi beytülmale ait olarak hükümet tarafından muayyen şahıslara teffiz olunan arazi hakkında kullanılır bir tâbirdi. Rekabesi beytülmalde ipka olunan araziye arazi-i emîriyyeden başka «arazi-i memleket» ve «arazi-i havz» da denilirdi. Arazi-i emîriyye yerine «arazi-i beytülmal», «arazi-i sultanîyye» tâbirleri de kullanılırdı.

«Arazi-i emîriyye» bazıları tarafından tâbi tutulduğu muamele gösterilmek suretiyle «rekabesi beytülmale ait olmak üzere memuru tarafından yalnız tasarruf hakları bilâ müeccele ve fakat nakdi ve mahsulü müeccele veyahut hem muaccele ve hem de nakdi veya mahsulü müeccele mukabilinde müddetsiz hakiki veya mânevi şahıslara icar edilen arazidir» şeklinde tarif olunmuştur.

Fıkıh kitaplarında «arazi-i emîriyye» diye bir tâbir mevcut değildir. Bunun için bu terkip istilâh olarak ilk evvel Osmanlılar tarafından istimal olunmuştur. Mehazlâmızdan birinde (*Külliyat-ı Şerh-i Kanun-ül-arazi. müellifi Halis Eşref, s. 73*) buna dair şu izahat vardır:

«Arazi-i emîriyye tâbirinin yedi yüz tarihine gelinceye kadar kütüb-ü fıkhiyyede mastur olmaması Osmanlı âlimleri tarafından kabul edildiğine delâlet eylediği cihetle sureti kabul arz-ı mîrî mânasını mutazammın olan «Tapu-i Vasilikos» terkip-i Rumisinden tercüme tarihiyle mi, yoksa «arazi-i âmire» tâbirinin galat olarak istimaliyle mi vukua geldiği hakkında ihtilâf tahaddüs etmiştir. Ancak terkip-i Rumiden tercüme mahol olacak derecede lisan-ı mezkûr erbabiyle ihtilâf vukuundan evvel arazi-i emîriyye tâbirinin istimal edilmiş olması ve arazi-i emîriyye mânasında arazi-i âmire tâbirinin fasahatten galata intikal eder surette ekseren ve hattâ nadiren gayrimüstamel bulunması ve seyyima arazi-i emîriyyeye nam-ı diğerle arazi-i sultanîyye dahi denilerek sultan ve emîr-ül-müminîn unvan-ı celilesini haiz bulunan zat-ı kudsiyet-simat-ı hazreti hilâfetpe-nahiye rekabe-i araziye izafe noktai nazarından «sultanîyye» ve «emîriyye» kelimeleri birbirine müteradif sayılabilmekle arazi-i emîriyye tâbirinin arazi-i sultanîyye tâbirine terdif suretiyle takarrürü daha mülâyim görünmesi bais-i ihtilâf olan salîfüzzikir her iki fikrin adem-i isabetine müstelzim-i kanaat olur.»

Mutasarrıfı, kanunun tâyin eylediği kayıtlar ve şartlar dairesinde intifa ve tasarruf eder. Hükümet teffiz esnasında peşin bir para alır. Buna «tapu» yani «muaccele» denir. Bir de senevi üşür, humus gibi hasılat hissesi veya icare-i zemin, bedel-i üşür, mukataa namlarıyla bir meblâğ alınır, buna da «müeccele» itlak olunur.

Prof. Ebül-Ulâ, müddeti meçhul icarenin fesadı ile arazi-i emîriyyedeki münasebet hakkında şu izahatta bulunuyor:

«İşbu teffiz, kanundaki tapu tarifesinden dahi istidlâl olunacağı veçhile, şeklen müddeti meçhul bir icare-i fâside oluyorsa da şu sebebi

fesat dolayısıyla fesih hakkını kanun, alâkadarlardan nez'etmiştir. Malûmiyet-i müddet şartına riayet olunmak suretiyle icareden ayrılan teffizin vârise kalmak, hakkı rûçhan temin etmek gibi icarede mevcut olmanın ahkâm-ı mahsusası vardır.»

Arazi aşağıdaki suretlerle emîriyye olurdu:

1. — Fetih sırasında imam tevzi ve ipka suretiyle değil beytülmal için muhafaza yolundaki muhayyerliğini istimal etmiş olur.

2. — Fetih sırasında nasıl muamele görüldüğü meçhul olur.

3. — Memlûkenin birinci nev'inden maadasını beytülmal tevarüs etmiş olur.

4. — Müruru zamanla maliki bilinmemek yüzünden mîriye geçmiş olur.

5. — Arz-ı mevat yalnız menfaatine malikiyet suretiyle ihya edilmiş olur.

İslâm memleketlerinde arazi biri «üşriyye», diğeri «haraciyye» olmak üzere ikiye tefrik olunuyor ve birinciye temellük eyleyenler «üşür», ikinciye tasarruf edenler de «haraç» tediyesiyle mükellef bulunuyorlardı. Fıkıh kitaplarında «arz-ı tazîf» namıyla arazinin bir üçüncü nev'i de muharrerdir. Osmanlılar da saltanatlarının ilk devirlerinde bu teşkilâtı kabul etmişler ve öylece tatbik etmişlerdir. Fakat bu türlü arazinin tasarrufunda mevcut mutlakiyetin devlet lehine tadili fikriyle Üçüncü Murat devrinde vaz'olunan kanunla üşriyye ve haraciyye suretindeki taksim ve o ana kadar cari ahkâm kaldırılmış, arazinin hemen tamamı «arazi-i emîriyye» den addolunmuştur. Esasen meşhur müftü Ebus-Suud Efendi verdiği bir fetva ile bu ciheti daha evvelden işaret etmiş, o vakte kadar arazi-i haraciyyeden addedile gelen maa Cezayir-i Malûme Rumeli kıtasının bütün arazisiyle arazi-i üşriyyeden madut bulunan Anadolu kıtasının ekser arazisini arazi-i emîriyyeden addetmiştir. Ondan sonra gelen müftüler de bu isre tebean Suriye ve Irak kıtalarındaki araziden maadası için bu hükmü vermişler, arazi hakkındaki ahkâmı ona bina etmişlerdir.

Bu itibar keyfiyeti zâhiren ehemmiyetsiz gibi görünmekte ise de hakikatta öyle değildir. Ehemmiyeti pek çoktur. Çünkü arazi-i üşriyyede üşrü, arazi-i haraciyyede haracı tediye eden arazi sahipleri uhdelerindeki araziye diledikleri surette tasarrufa salâhiyettardılar. Bunları şartlar, hibe ederler, vakıf eylerlerdi. Arazi-i emîriyyede ise ahkâm büsbütün başkadır. Bir defa arazinin bu nev'i üzerine üşür ve haraç gibi teklif tarhedilemez. Alelilâk ücret alınır. Arazi-i emîriyye muamelesi icra olunan yerlerde

beytülmal namıyla alınan hisseye «ücret» namı verilmek lâzım gelirken üşür lâfzının taammüm eylemiş olmasıyla beraber bu namla alınacak verginin şer'e muvafakati hasebiyle halkın dinî hissiyatından istifade olunmak istenilerek bu gibi yerlerden alınan hisseye «üşür» denilmekte devam olunmuştur. Bunun içindir ki araziye işgal, ziraat ve haraset suretiyle istimal edenler o arazinin malik ve mutasarrıfı değil, müsteciridirler. Bu sebeple ilk zamanlarda bu nevi arazide bey'ü şira ahkâmı devletçe tanılmamış, bilâ kaydü şart taht-ı emniyette bulunması lâzım gelen tasarruf keyfiyeti tadil kılınmıştır. Lâkin bu yolun çıkar bir yol olmadığı, tasarruf keyfiyetinin ancak bey'ü şira ve hibe misillü ahkâmın serbestçe cereyanıyla vücuda olabileceğinin anlaşıldığı cihetle sonraları mesâğ-ı şer'isi bulundu ve bazı kuyut ve şurut ile bu mesâğ tevsi olundu.

Arazi-i üşriyye ve haraciyye ashabının mülkleri olup anlarda tasarrufun keyfiyeti ve tevarüs ve intikal ve sair hükümleri, fıkıhın muamelât kısmında tâyin ve tebyin edildiği cihetle bunlar hakkında kanun vaz'ına hacet yoktu. Ancak arazi-i emîriyyenin tasarrufu ve intikali keyfiyetiyle sair hükümleri beytülmal için görülecek menfaat ve maslahat üzerine halife tarafından sâdir olacak emre tâbi bulunması şer'i şerif icabından olduğu cihetle bu nevi arazinin tasarruf ve intikal keyfiyetiyle sair hükümleri hakkında kanun vaz'ına ihtiyaç hâsıl olmuş ve «arazi kanunu» bu maksatla vaz'olunmuştur.

Arazinin mîrî addedilmesinin başlıca sebebi arazinin mamuriyetinin temini kaziyesiydi. Ahali-i kadîmeden yerlerini bırakıp gidenlerin, yahut nesilleri münkariz olanların arazisi muattal kalıyordu. Bundan da devlet mutazarır oluyordu.

İkincisi, arazinin sahib-i evveleri uhdelerinde temliklen ipkası kabul olunduğu surette bilâhara ashabının vefatı vukuu ile mahfûl kalacak arazinin, bahusus bu arazi üzerine mevzu olan haracın beyn-el-verese tevzi ve taksimiyle ana göre tahsili müşkülâtı intaceyliyordu.

Üçüncüsü, arazinin haraciyye itibariyle kemakân ashabı uhdelerinde ipkası halinde arazinin vefat eden sahib-i arzin terk edeceği evlâd-ı zükûr ve inasa seviyyen intikal etmesini intacederek kadınların ise ziraat eri olmamaları hasebiyle uhdelerine geçen arazi ziraat ve harasetten mahrum kalıyordu. İşte bu mülâhazalar üşriyye ve haraciyye olan arazinin emîriyye itibar olunmasını mücibolmuştur,

Arazi - i emîriyyeye, arazi - i emîriyye denmesi fetih hakkından mûmbaisti. Devlet bu hakkını ilk zamanlarda hizmet mukabili olmak üzere hâs, zeamet ve timar namlarıyla üç kısma ayırarak vezirlerle ümeraya, zaîmlerle sipahilere tahsis etti. Bunlar da arz üzerine mevzu ücreti zürra ve ahaliden alarak timarlıların lâg-vı zamanına kadar hizmetlerini gördüler.

Timarlıların lâgvından sonra mucirlik hakkı mültezimlere intikal etmiş, müstecirlik hakkı yine zürra üzerinde ipka edilmiştir.

Arazi - i emîriyyeden mahlûl olan yerlerin münasip muaccele ile âhara satılması ve muacelenin alınması hakkı timarlılara raci iken bunların lâgvında mahlûllerin iki bin kuruşluktan aşağısı mültezimlere bırakıldı, ondan yukarısı hazineye alındı. Bundan birçok karışıklıklar ve tapu temessükü namıyla ve el yazısıyla verilmekte olan senetlerde de yolsuzluklar görüldüğü gibi kadınlar fiilen ziraat erbabından olmasalar bile ziraat familyası teşkil edebilecekleri ve o cihetle kendilerine intikal edecek araziyi imar eyilecekleri nazarı dikkate alınarak H. 1263 senesinde mahlûlâtın hepsi hazineye alınmış ve senetlerinin de matbu ve Defter Eminliğinin mühriyle mühürlü olması usulü konulmakla beraber arazi sahiplerinden ölenlerin bıraktıkları arazinin erkek gibi kızlarına da intikal etmesine müsaade edilmiştir.

Arazi - i emîriyyenin seviyyen erkek ve kız evlâtlara intikali bahsinde kanunun aradığı faide, memul edildiği derecede temin edilemediği anlaşıldığından evlât ve ebeveynden başka hak-ki tapu ashabı olan ekraptan bir derecesinin dahi tâyin olunacak mertebelere göre meccanen intikal hakkı tanılır ve bu sırada arazinin borca karşılık olabilmesi de kolaylaştırılırsa işlere kolaylık gelerek halkın bu yüzden birçok istifadesi olacağı teslim olunmuş ve fakat bu suretlerin ihtiyarı halinde hazinenin mahlûl bedelinden mahrum olacağı, bu çırgın açılması halinde de halka birtakım faideler temin edilmiş bulunacağı cihetleriyle bunun mukabilinde bir şey alınması muvafık görülerek artırılan bu hakka mukabil âşar vergisine bir buçuk katının ilâvesiyle bunun beş senede istihsaline ve intikallerin de sekiz batna kadar tevsine karar verilmiştir. Bu karar üzerine devlet emlakından sayılan arazi - i emîriyyenin vaziyeti bütün bütün değişmiş oldu. Arazi kanunu iktizasınca ecebiler arazi almaktan memnu iken mütaakiben neşrolunan istimlak - i emlak nizamnamesi icabatından olarak bu memnuiyet de kaldırıldı.

Arazi - i emîriyyenin canib - i beytûlmal-

den efrada temlikî mesağ-ı şer'i ve maslahat - i âmnenin mevcudiyetine vabesteydi. Arazi - i emîriyyenin bey'i, vasinin yetimin malını satmasına kıyas edilmiştir. Arazi - i emîriyyenin beytûlmalde müzayaka yoksa zıf kıymetle, müzayaka varsa kıymet-i hakikiyesiyle satılmasına cevaz vardı. Masarifin varidata karışması cevaz - ı bey'e sebep teşkil ederdi.

Arazi - i emîriyyeden bir mahal böyle mesağ-ı şer'îye binaen temlik-i sahih ile temlik olduğu halde sırf mülk olur ve bu nevi arazi - i memlûke mahsulünden üşür alınır.

Arazi - i üşriyye ve haraciyye ashabının bilâ vâris vefatlarıyla rekabeleri mîriye ait olur ve artık o gibi arazi arazi - i emîriyye hükmünü iktisabeylerdi.

Timarlar ve timar ahkâmı cari bulunduğu müddetçe arazi - i emîriyyenin tasarrufu timar sahiplerinin izin ve teffiziyle icra olunurdu. Timar olmıyan yerlerde muhassiller, mültezimler, subaşılar, kuru ağaları arazi - i emîriyyenin umumi muamelâtını idare ederler, köy ve kasabalarındaki emlak, mezari, orman, kuru, hizar mahalli, ekrek, baltalık, fundalık, yaylak ve kışlak sahiplerine tapu verirlerdi. Tanzimattan sonra devletin idare usulü değiştirilerek devlet namına tapu itası hakkı tapu memurlarına verildi.

Sipahi, muhassil, mültezim, subaşı ve kuru ağalarının vermiş oldukları tapuların kayıtları maliye hazinesinde mülga muhasebat - ı atika kaleminde mahfuzdu. Alâkadarları tarafından böyle bir senet ibrazı halinde tapu senetleri hakkındaki talimatın dokuzuncu bendi mucibince kaydıyla bittatbik muvafık olduğu tebeyyün eylediği takdirde ihticaca salih resmî vesaikten addolunurdu. Aksi takdirde muteber değildi. Sipahi senedatının çoğu muhasebat - ı atika kaleminde mukayyet olmadığı ve tapuda kuyud - u hakaniyye kaleminde mahfuz ruznamçe defterlerinde sipahilerin isimleriyle vazife ifa ettikleri tarihler yazılı olduğu cihetle sipahi senedatının ruznamçedeki kayıtlar ile mutabakatı aranılırdı. Kaydı bulunamıyanlar hakkında senetsiz tasarruf muamelesi yapıldı.

Arazi - i emîriyye iki kısımdır: arazi - i emîriyye - i sırfe, arazi - i emîriyye - i mevkufe. Arazi - i emîriyye - i sırfe, yukardan beri verilen izahatta dâhil ve o ahkâma tâbi olan arazidir. Arazi - i emîriyye - i mevkufe bundan ayrıdır ve başka ahkâma tâbi tutulurdu.

Mîri araziye tasarruf edenlerin orayı işlemeleri ve ekip biçmeleri şarttı. Sebepsiz ekip biçmezse alınıp başkalarına verilirdi: çünkü arazinin boş kalması timar sahibinin aç kalma-

sını ve vazifesini yapamamasını intaceder ve bundan başka iktisaden de memleketin zararını mucibolurdu.

Timarların kaldırılmasından sonra da mâkul bir sebep olmaksızın üç sene ziraatten terk ve tatil olunan arazi devlete intikal ediyor ve devlet bunları müzayede ile satıyordu.

ARAZİ - İ EMİRİYYE - İ MEVKUFE (اراضی امیریة موقوفه) [Mal.] Arazi - i emîriyyeden bir tarafa vakfedilmiş olanlarına verilen addı. Arazi - i emîriyyeden bilifraz selâtinin bizzat ve yahut izn-i sultanıyla âharlarının vakfeylemiş oldukları arazidir ki bu misillü arazinin vakfiyeti yalnız arazi - i emîriyyeden müfrez bir kıtanın âşar ve rüsumatı misillü menafi - i emîriyyesi taraf-ı saltanattan bir cihete tahsis demek olduğundan bu makule arazi - i mevkufe, evkaf - ı sahihaden değildi. Buna şeri lisanında "irsad," denilirdi. (Tahsisat kabîlinden arazi) tâbiri de aynı mânâyı ifade ediyordu.

Bu gibi vakıflarda vakfolan şey arazinin (menafi - i mîriyye) sıydı. Menafi - i mîriyye; ziraatle tasarruf olunan ve gars - ı eşcar ve kûrum ile bağ ve bahçe ittihaz edilen mahallerin mahsulünden üşür ve Irak gibi bazı mahallerde humus miktarı hisse ve eşhas uhdesinde bulunan ebniye ve harman yerlerinde ve kışlak ve yaylak ve kuru ve ormanlardan senevi alınan ve resim, mukataa ve bedel - i üşür denilen rûsum ve müstahakkı tapu ve mahlûlû sırf olan arazinin ihalesinde alınan muacceden ibaretti. Buradaki muaccele tapu ve kezalik mütemmim - i icarat olan harç ve ferağ ve intikal resimleridir.

Arazi - i emîriyyenin rekabesi beytûlmalde ait olduğundan hakkı taallûk emîyen birinin bunu bir tarafa vakfetmesi sahih olamayacağı için bu kabîl vakıflara aynı zamanda (Evkaf - ı gayrisahiha) ıtlak olunurdu. Bununla beraber vâkıfın şartına riayet olunmuş olması vücup suretiyle değildi. Ancak maslahat - ı meşruaya mebnî ahkâm ve iradat - ı sultaniye ile amel caiz ve cari olduğundan bu misillü arazide ahkâm ve muamelât - ı kanuniye cereyan etmiştir.

Arazi - i emîriyye - i sırfe ve arazi - i emîriyye - i mevkufe rekabeleri beytûlmalde ait olmakla bilcümle ahkâm ve muamelâtta müttehit olup şu fark var ki arazi - i emîriyye - i sırfe menafii taraf - ı mîriye ve arazi - i mevkufe - i mîriyede vakfı tarafına, yani, cihet - i muhassasa aitti.

Bu makule arazi - i emîriyyeye arazi - i mevkufe ıtlak kanuni bir ıstilahtı. Çünkü fil'asl arazi - i mevkufe vakf - ı sahih ile vakfedilmiş olan araziye ıtlak olunur.

Bu kabîl arazi ise vakf - ı sahih ile vakfedilmiş değildi. Bunlara evkaf - ı gayrisahiha denilmesi de bundan ilerigeliyordu.

Arazi - i emîriyye - i mevkufe üç nevidi:

Birinci nevi: rekabesi beytûlmalde ait olarak tasarruf hakkı mütevellî - i vakıf tarafından bir kimseye teffiz ve âşar ve rüsumatı gibi menafii, bir cihet - i hayriyyeye tahsis olunan araziydi. Bu nevi arazi - i mevkufede arazi - i emîriyye - i sırfe gibi ferağ ve intikal misillü hükümler ve kanuni muameleler cari idi.

İkinci nevi: rekabesi gibi âşar ve rüsumatı misillü mîri menafii beytûlmalde ait olarak yalnız tasarruf hakları bir cihete tahsis olunan araziydi. Âşarını mîriye eda etmek üzere ziraatle tasarrufu bir zavienin zaviyedarına veya hut bir medresenin müderrisine veya cizze ve guzattan olan kimselerin evlât ve ensaline tahsis olunup meşrutları tarafından tasarruf olunan araziydi.

Üçüncü nevi: rekabesi beytûlmalde ait olarak tasarruf hakları ve âşar ve rüsumatı misillü mîri menafii bir cihete tahsis olunan araziydi. Âşarı ve ziraatle tasarrufu, cami ve medrese gibi hayratı olan bir vakfa tahsis olunup vâkıfı veya mütevellisi tarafından tasarruf olunan arazi gibi.

Arazi - i emîriyye - i mevkufenin tezyit ve tenkisi ve şurutunun tebdil ve tağyiri caizdi. Hattâ işbu üç neviden ikinci ve üçüncü nevelerin tahsis suretine nazaran ferağ ve intikal misillü hükümler ve kanuni muameleler cereyan etmezdi.

ARAZİ - İ EMİRİYYE - İ SIRFE (اراضی امیریة سرفه) [Mal.] Bir tarafa vakfedilmiş olan arazi - i emîriyyeye, arazi - i emîriyye - i mevkufeden tefrik için verilmiş olan addı. Bu kabîl arazi tamamen arazi - i emîriyye hakkındaki ahkâma tâbidi.

ARAZİ - İ GAAMİRE (اراضی غامرة) [Mal.] Harbde istilâya, su baskınına uğramış veya içine henüz çift girmemiş yerler hakkında kullanılan bir ıstilahtı. Farisî kaidesiyle bir terkip olan bu ıstilahtın mânası ham arazi demektir. "Arazi - i âmire," bunun tersidir. Ziraate kabiliyetli olduğu halde henüz ekilmemiş olan topraklara da bu ad verilirdi.

ARAZİ - İ HARACİYYE (اراضی خراجیه) [Mal.] Üşür yerine maktu vergi alınan yerler hakkında kullanılan bir tâbirdi. Bu kabîl araziye, üşriyye denilmiyerek haraciyye ıtlak olunması "ibadet mânasını mutazammın olan üşrün naehle izafesinden ihtiraz edilmiş olmasından," ilerigelmisti.

Arazi-i haraciyye iki nevidi: 1) Bir memleket unveten veya sulhen fetholundukta gayrimüslim asıl yerlileri yedlerinde tahrir ve ipka olunan arazi. 2) Bir memleket fetholundukta yerlileri gidip onlara bedel diğer mahalden gayrimüslim ahali naklolunarak onlara tevzi ve temlik olunan arazi.

Gayrimüslimler yedinde ipka olunan arazinin haraca raptı hususunun meşruiyeti fiil-i Nebevî ve icma-ı ümmetle sabittir.

Hazret-i Peygamber «Hayber» kalesini fethettiği zaman arazisini yine sahipleri uhdesinde ipka ederek (*harac-ı mukaseme*) ye raptetmiş ve vuku bulan müsalâha üzerine Necran ahâlisinin rüesa ve ahâlisine şâmil olmak üzere iki bin hülle cizye vaz'eylemişti. Hazret-i Ebubekir de zamanında fetholunan Hiye ahâlisini aynı suretle cizyeye bağlamıştı.

İkinci halife Hazret-i Ömer ise zamanında fetholunan yerler ahâlisinin ahar mahalle nakil ve azimetleri üzerine onların yerine getirilen Müslim ahâliye temlik olunan arazinin nev'ini değiştirmemiş, Müslimlerin yedinde olmalarına rağmen haraciyyelikte ipka etmiştir.

Sadr-ı İslâm'da feth-ü teshir olunan memalikten hangileri arazi-i haraciyyeden ve hangileri arazi-i üşriyyeden olduğu fıkıh kitaplarında tasrih edilmiştir. Lâkin sonraları arazi-i üşriyye ve haraciyyenin malikleri bilâ vâris vefat ederek malik oldukları arazi beytülmale kaldığı cihetle arazi-i emîriyye hükmünü iktisabetmiştir. Arazi-i haraciyyeden «harac-ı mukaseme», veyahut hasılatından «harac-ı mukaseme», alınır. Harac; beytûlmal için alınan resme derler ki evvelâ iki kısımdır: biri «harac-ı rûs», diğeri «harac-ı arazi», dir. Harac-ı rûs: eşhasın mîrî için alınan muayyen vergidir. Harac-ı arazi; mîrî için araziden alınan vergi veyahut hasılatından alınan hissedir.

Harac-ı rûsun arazi ile alâkası yoktur.

Harac-ı arazi iki kısma taksim olunmuştur: harac-ı mukaseme, harac-ı muvazzaf.

Mukaseme; bölüşmek mânâsındır. Bu itibarla harac-ı mukaseme arazinin hasılatından alâkadar memurla bölüşerek yerin tahammülüne göre üşür, humus, rubu, sülüs, nısıf gibi tâyin olunmuş olan resimdir. Arazi gayet mümbit ve mahsuldar olsa bile harac-ı mukaseme nihayet yarısına kadar tâyin olunabilip ondan fazla tâyin olunamazdı.

Muvazzaf; muayyen demektir.

Harac-ı muvazzaf, arazi üzerine maktuiyet veçhile, yerin tahammülüne göre, tavzif ve tâyin olunmuş olan muayyen miktar para idi.

Bir arza harac-ı mukaseme tâyin edilmişse bir senâ zarfında kaç kere hasılat alınırsa herbirinden harac-ı mukaseme alınır ve eğer harac-ı muvazzaf tâyin edilmişse bir senede hasılat tekrerrür etse bile yalnız bir haraç ahzedilirdi. Ziraate iktidar ve imkân varken ziraat edilmeyip tatil olursa yine harac-ı muvazzafın verilmesi lâzım gelirdi. Fakat ziraate iktidar ve imkân olmadığından dolayı tatil edilirse harac-ı muvazzaf lâzım gelmezdi. Bir arzdan hem harac-ı mukaseme ve hem de harac-ı muvazzaf alınmadığı gibi harac-ı muvazzaf mukasemeye, harac-ı mukaseme de muvazzafa tebdil olunamazdı.

Arazi-i haraciyye; arazi-i üşriyye gibi arazi-i memlûke cümlesindendi. Bunların rekabesi tasarruf hakkı sahiplerine aitti ve emval ve eşya-yı saire gibi vârislerine intikal ederdi. Vakf, rehin, hibe, şüfa gibi ahkâm da cariyydi.

Arazi-i haraciyyede haracı veren sahib-i arz yerini dilediği surette tasarruf edebilirdi. Hattâ bunun için tapu almaya bile mecbur değildi. Elindeki senet, hüccet-i kaatı idi.

Arazi-i haraciyye; arazi-i üşriyye gibi vakfedilmekle haracı sâkit olmadığı gibi haraciyye üşriyyeye ve üşriyye haraciyyeye tahvil olunamazdı.

Ancak ashabının bilâ vâris vefatlarıyla rekabeleri mîrîye ait olur ve arazi-i emîriyye hükmünü iktisabederdi. Bu takdirde haraç sâkit olduğu gibi artık haraciyyelik de kalmadığından ondan sonra işbu arazi mîrî tarafından idare veyahut bilmüzaide tapu-yu misli ve mahsulünden üşür ve humus gibi muayyen hisse ile zürraa tefiz ve ihale olunurdu.

Sulhen fetholunan yerler arazisi daima sahipleri yedinde terk ve ipka edilmeyip bazan rekabe ve mülkiyeti doğrudan doğruya beytûlmale ait olmak üzere tevkif ve yalnız tasarruf hakları kendilerine raci olmak ve haraç vermek şartıyla taliplerine ita edildiği de olurdu. Bu kabilden olan arazi, arazi-i haraciyyenin ikinci nev'ini teşkil eyler ve bu nevi araziye «arazi-i haraciyye-i memlûke» denilirdi.

Arazi-i haraciyye-i gayrimemlûkenin rekabe ve mülkiyeti mutasarrıflarına ait olmadığından arazi-i memlûke aksamında cereyan eden rehin, vakıf, vasiyet ve irs bunlarda cari olamazdı. Yalnız haracı eda edildiği müddetçe sahipleri tasarruf haklarına malik addolunarak mutasarrıfı yedinden alınıp âhara verilmezdi.

Osmanlıların ilk zamanlarında, diğer İslâm devletlerinde olduğu gibi, arazi; üşriyye ve haraciyye olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Fakat bu türlü arazinin tasarrufunda mutlakiyetin dev-

let lehine tadili fikriyle Üçüncü Murat zamanında vaz'olunan kanunla üşriyye ve haraciyye hakkındaki taksim ve o ana kadar cari ahkâm kaldırılmış, arazinin hemen tamamı «arazi-i emîriyye» addolunmuştur.

Esasen müftü Ebus-Suud Efendi verdiği fetva ile bu ciheti daha evvelden işaret eylemiş, o vakte kadar arazi-i haraciyyeden addolunagelen maa Cezayir-i Malûme Rumeli kıtasının ekser arazisini arazi-i emîriyyeden addetmişti. Ondan sonra gelen müftüler de bu isre tebean Suriye ve Irak kıtalarındaki araziden maadısı için bu hükmü vermişler, arazi hakkındaki ahkâmı ona bina eylemişlerdir.

Arazi-i haraciyye ashabının bilâ vâris vefatlarıyla rekabeleri mîrîye ait olur ve artık o gibi arazi, arazi-i emîriyye hükmünü iktisabeylerdi.

ARAZİ-İ HAVZ (اراضی حوز) [Mal.] Rekabesi canib-i beytûlmale ait olarak ihale ve tefizi devlet tarafından mansup mahsus memur marifetiyle icra olunagelen araziye verilen addı. Buna «arazi-i beytûlmal», «arazi-i memleket», «arazi-i sultaniyye», «arazi-i emîriyye» de denilirdi. Arazi-i emîriyye tâbiri diğerlerinden fazla şöhet bulmuş ve arazi kanununa da bu nevi arazi o tâbirle girmişti.

ARAZİ-İ MAHLÛLE (اراضی محلوله) [Mal.] Mutasarrıfının intikal sahibi mirasçı bırakmaksızın ölümüyle mahlûl olan arazi-i emîriyye hakkında kullanılır bir ıstılahtı. Farisî kaidesiyle bir terkip olan bu ıstılahtın mânası sahihsiz yer demektir. Mahlûl kalan arazi arazi-i emîriyyeden ise hükümete, arazi-i mevkufeden ise vakfa intikal eder ve hangisine intikal etmiş ise onun tarafından artırma ile satılırdı.

ARAZİ-İ MAHMIYYE (اراضی محمیة) [Mal.] Hamiy lûgaten korumak mânâsına olduğu halde ıstılahten; rekabesi beytûlmale ait olan araziden «kimseye temlik ve ita olunmaksızın» umumun istifade ve menfaati için terk ve tahsis kılınan koru, mera, tarik-ı âm ve pazar yeri gibi mahallere ıtlak olunurdu.

Hamiy tâbir-i diğerle arazi-i mahmiyye iki nevidi: birincisi; koru, mera, yaylak ve kıtlak gibi kasaba ve köy halkının menafiine muvafık surette terk ve tahsis olunan mahallerdi. Bu gibi yerlere arazi kanununun neşrinden sonra (arazi-i metruke) adı verilmiştir.

İkincisi; mera ve koru ve emsalinden maada tarik-ı âm, pazar yeri gibi umumun itifa ve istifadesi için terk edilen mahallerdi. Bunlara da «ırfak» veyahut «arazi-i mürfika» denilirdi.

Hamiy'nin meşruiyeti Cenabı Peygamberin fiili ve ümmetin icması ile sabitti. Cahiliyet zamanında Arap mütegalibesi mümbit arazide olan mahallere köpeklerini bağlarlar ve seslerinin gittiği kadar yerlerin kendilerine ait olduğunu iddia eylemek suretiyle âmmenin menafiini ihlâl eylerlerdi. Bunu gören Hazret-i Peygamber nâsın menfaatlerini sıyaneten o kabilden olan mevkileri âmmenin istifadesi için himayeleri altına almıştı. Hattâ (Bukayğ) yahut (Tukayğ) nam mahalle çıkıp elleriyle işaret ederek «Hâza hamai» yani âmmenin menafii için bu yerler himayem altındadır demişlerdi. Kezâlik Hazret-i Ebubekir de «Riye» denilen mahalli ve Hazret-i Ömer «Sûrf» tâbir olunan yeri arazi-i mahmiye idadına ıthal etmiş ve köleleri korucu nasbeylemişti.

Arazinin himayesi meşru olmakla beraber arazi-i mevâtın bazısının veya ekserisinin arazi-i mahmiyye haline ifrâğı caiz olmadığı gibi nâsın bazı kesanın araziden bazı mahalleri ihya etmeleri muteber değildi.

Arazi-i mahmiyyenin ıktı caiz olup olmaması hususunda fukahâ beyninde ihtilâf çıkmıştır. Bazıları cevazına, bir takımaları da adem-i cevazına kail oldukları halde nihayet hakkında nas olan yerlerde ıktı caiz olamayacağına zabıpl olmuşlardır.

Arazi-i mahmiyyenin ikinci bir nev'i daha vardı. Ona da «arazi-i mürfika» adı verilir.

«Arazi-i mahmiyye» tâbiri yalnız olarak kullanıldığı gibi, «arazi-i mahmiyye ve mürfika» suretinde olmak üzere bir arada da istimal olunurdu.

ARAZİ-İ MEFTUHA (اراضی مفتوحة) [Mal.] Fetih hakkının taallûk ettiği yerler mânâsına gelen bir ıstılahtı. Kaideten, arazi-i meftuha devletin malı sayılırdı. Devlet; bu kabıl araziye ya gaanimlere (yani zaptedenlere) veya başkalarına dağıtır, yahut da kendi sahipleri elinde bırakırdı. Fethedilen memleketler demek olan «memalik-i meftuha» tâbirinden daha umumi surette bu mânâ anlaşılır.

ARAZİ-İ MEKTUME (اراضی مكتومة) [Mal.] Beytûlmale haber verilmeksizin tasarruf olunan mahlûl veyahut müstahik-ı tapu yerler hakkında kullanılır bir ıstılahtı. Farisî kaidesiyle terkip olup mânası gizlenmiş arazi demektir.

ARAZİ-İ MEMLEKET (اراضی مملکت) [Mal.] Rekabesi beytûlmale ait olarak ihale ve tefizi devlet tarafından mansup marifetiyle icra olunagelen araziye verilen addı. Buna «arazi-i beytûlmal», «arazi-i sultaniyye»,

«arazi - i havz», «arazi - i emîriyye» de denilirdi. Arazi - i emîriyye tâbiri diğerlerinden fazla şöret bulmuş ve arazi kanununa da bu nevi arazi o tâbirle girmişti.

ARAZI - İ MEMLÜKE (اراضی ملوک) [Mal.] Rekabe ve mülkiyeti malik ve mutasarrıfına ait olup mülkiyet veçhi üzerine tasarruf olunan yerlere verilen addı. Memlûke, mülk mastarından ism - i mefuldür.

Mülk; bir şeyi bilistiklâl zapta kadir olacak veçhile istilâ ve tasarrufa almaktır. Buna «malik» tâbir olunur.

Mülkiyet veçhi üzere tasarruf; kimsenin izin ve rızasına hacet olmaksızın beyi, hibe, vakıf, vasiyet ve üzerine obniye inşa ve bağ ve bahçe ihdas eylemek gibi tasarruftur.

Arazi - i memlûke dört nevdi:

1.- Arazi - i emîriyye üzerindeki kura ve kasabat-ı kadîme (eski köy ve kasabalar) içinde bulunan arsalar ve kenarlarında bulunup tetümme - i sükna itibar olunan yerler.

Arsalar miktarla takyid edilmedikleri halde tetümme - i sükna itibar elunan yerler yarım dönümden, yani sekiz yüz arşından fazla olamazdı.

Sayın Prof. Ebül-Ulâ derslerinde bunun için şu izahatı da ilâve eylemiştir:

«Tetümme haricinde kalan kenarlardaki yerler üşriyye, haraciyye iseler memlûkenin o kısımlarına dâhil olurlar. Aksi halde mîriyye addolunurlar. Kuradan maksat köyler, kasabattan maksat aleltilâk şehirlerdir. Tetümme-yi tâ-yinde esas; alım satımında mebiin ayrılmıyacak derecede tevabiinden olmak, mülkiyet için dikkat olunacak cihet de; kura ve kasabat-ı kadîmede bulunmaktır. Yeniden tesis olunanlardaki arsa ve tetümmelere mülk denemez. Yani mücerret bir karyenin teşkili, içindeki arsa ve etrafındaki tetümmelerin ve hattâ ebniye yerlerinin mülkiyetini istilzam etmez. Mülk denebilmek için arz ya haddizatında üşriyye, haraciyye olmalı veya temlik-i sahih ile veya mülkiyet suretiyle ihya edilmiş bulunmalıdır.»

2.- Şer'i mesâğ (ruhsat, cevaz, «yasağ» in ziddi) mevut ve beytûlmale menfaat ve maslahat mütebakkak olduğu halde imamın emriyle arazi - i emîriyyeden bilifraz satılıp semeni alınmış yerler.

3.- Arazi - i üşriyye.

4.- Arazi - i haraciyye.

Memlûke olarak tesadüf olunan arazi bu dört neviden birine dâhil olur. Başka nevi görölmez. Vakaa:

1— Mevattan berveçhi mülkiyet ihya olunan yerler hatıra gelirse de bunların rekabeleri değil, yalnız menfaatleri temlik olunuyor, yani ihya neticesinde arazi, emîriyye oluyordu. Mamafih son zamanlarda mülkiyet rekabenin mevcudiyeti muteber farz olursa bile ihya olunan araziden haraciyyeye karip olanlar haraciyye, üşriyyeye karip olanlar üşriyye telâkki olunacağından memlûkenin üşriyye ve haraciyye nevelerine dâhil olur, ayrı bir mevcudiyet göstermezdi.

2— Ukriyye de ayrı bir nevi değildir. Bağdat'ta arazi - i memlûkenin kısm-ı âzamını sahiplerinin bilâ vâris vefatiyle beytûlmalin tevarüs etmesinden naşi sahipleri yedinde cüzi olarak kalan aksamı mîrî tarafından zapt ve yirmide veya yirmi beşte biri sahibine ve vergisi mîriye verilmek suretiyle zürraa icar olup alınan hisseye denildiği için ukriye tesmiye olunan arazi haddizatında vergiye tâbi araziden bulunmak hasebiyle haraciyyeye dâhil olur.

Arazi - i memlûke cümlesinde dâhil olan bu dört nevi arazide başka başka ahkâm cari idi.

Ezcümle birinci nev'e dâhil olan arazi üşür ve haraçtan muaftı. Arazisi emîriyye olmayıp da üşriyye ve haraciyye olan köy ve kasabalar derunundaki yerler memlûk itibar olunur ve bu gibiler hakkında arazi - i emîriyye muamelesi cereyan ederdi.

Emval-i emîriyyede tasarruf emval-i eytamda tasarruf gibi maslahata menut ve mütevakıftı. Beytûlmalin deyni bulunmak, arazinin menafii masrafına kifayet etmemek, bekasında harabiye noksan terettübünden havf olunmak, iki kat kıymetiyle şiraya talip bulunmak ve bunlarla beraber beytûlmal için maslahat tahakkuk etmek arazi - i emîriyenin bey'i için mesuğat-ı şer'iyedir. Mesuğat-ı şer'iyeden biri bulunmadıkça ve beytûlmal için menfaat ve maslahat tahakkuk etmedikçe emval - i emîriyye beyi ve temlik olunamazdı. İmdi, mesâğ-ı şer'îye binaen arazi - i emîriyye enva - i vücub - u mülkiyetle, yani beyi ve hibe ve vasiyet ve vakıf gibi vücuh-u tasarrufla tasarruf olunmak üzere semen - i misliyle beyi ve temlik olunabilirdi.

Arazi - i emîriyyeden bir mahal böyle mesâğ-ı şer'îye binaen temlik-i sahihle temlik olunduğu halde sırf mülk olur ve bu nevi arazi - i memlûke mahsulünden üşür alınır.

Arazi - i memlûkenin rekabesi, yani zati ve mülkiyeti sahip ve maliki olan kimseye ait olarak emval ve eşya-yı saire gibi tevarüs eder ve vakıf ve rehin ve hibe ve şüf'a misillü ahkâm cereyan eylerdi.

Arazi - i memlûkenin dört nev'i emval ve emlâk-i saire gibi sahibinin vefatında terekesinden maduttu ve bu sebeple teşhiz ve tekfini tesviye ve düyunu ifa ve vesayası tenfiz olunur ve veresesine de irs-i şer'i veçhile intikal ederdi.

Arazi - i memlûkenin son iki nev'ini teşkil eden arazi - i üşriyye ve haraciyyenin mahlûlâtı arazi - i emîriyye gibi müzayede ile mîrî tarafından ihale olunurdu. İlk iki nevi hakkındaki ahkâm ise başkaydı. Bunlardan İstanbul'da selâtin evkafı hududu dâhilinde bulunup da mahlûl olanların berveçhi mülkiyet bey'ile esmanî vakıflarına irat kaydolunduğu gibi hudud-u mezkûre haricinde olan emlâk-i mahlûle nizamı mucibince kezalik berveçhi, mülkiyet bey'ile esmanî hazine-i beytûlmale ait olurdu. Binaenaleyh bu makulelerin beyi ve fûruhtu hududu dâhilinde bulunduğu maliye veyahut evkaf beytûlmal kassamlıklarından bilicira verilecek il-mühaber üzerine Senedat-ı Umumiye İdaresinden müşterisi yedine mülk senedi verilirdi.

İstanbul haricindekiler arazi - i emîriyye mahlûlâtı gibi müzayede olunarak berveçhi mülkiyet beyi ve semeni Defter-i Hakanî İdaresine irat kaydolunarak müşterisi yedine kezalik mülk senedi ita olunurdu.

Gayrimenkul emvalin sırf mülk aksamına ait muamelât öteden beri şer'i mahkemelerde riyet olunur, «tevarüs», «mübayaa» ve «ihbar» namlarıyla hüccetler tanzim ve ita kılınırdı. 28 agustos 1290 tarihli nizamnamenin neşrinden itibaren emlâk-i sırf için de tapu idarelerince temellükü havi senet verilmeye başlanmıştı.

Memlûk emvalin bulunduğu yerlerin mevkilerinin münasebetlerine göre tâbi oldukları şer'i mahkemelerden verilmiş olan temellük hüccetleri hangi mahkemeden verilmişse o mahkemenin sicillinde tarih itibariyle yazılı olduğu cihetle tanzim tarihi malûm olan hüccetlerin sicillâtta kayıtları bulunurdu. Tarihleri malûm olmyan hüccetlerin kayıtları ise bulunmak güç, belki de gayrimümkündü.

ARAZI-İ METRUKÉ (اراضی متروکه) [Mal.] Mera, harman yeri ve baltalık gibi ahalie terk olunan yerlere verilen addı. Eski eserlerde arazi - i metrukenin tarifi şöyledir: «Biddun-it-tasarruf ve liecil-il-intifa kura ve kasabat-ı muayyene ahalisinin umumuna veya umum nâsa terk ve tahsis olunan arazidir.»

Arazi - i metruke iki kısımdı:

1 — Umum nâs için terk edilmiş yerler. Baltalık, mera, yaylak ve kışlak gibi mahaller bu cümledendi.

2 — Bir karye ve kasaba veya mütâadit köy ve kasabanın umum ahalisine terk ve tahsis olunan yerler. Yollar, pazarlar, panayır-lar, namazgâhlar bu kabildendi

«Arazi - i metruke» tâbiri Osmanlı âlimleri tarafından kabul edilmiş bir istilahtı. Bu nevi arazinin birinci kısmına şer'i istilahta «arazi - i mahmiyye», ikinci kısmına «arazi - i mürfika» itlak olunurdu.

Arazi - i metrukede terk edilen yerler, yalnız intifa ve istifade maksadiyleydi. Binaenaleyh bu kabil arazi - i metrukede rekabe herhalde beytûlmale ait olduğu gibi tasarruf da kabil değildi. Çünkü arazi - i metruke ya bazı köy ve kasaba ahalisine terk, yahut nâsın umumunun intifasına muhtastı. Bunların orada müştereken intifa hakkı vardı. Böyle olunca içlerinden birisinin tasarrufu, gayrın intifa hakkını selbedeceğinden, caiz değildi.

ARAZI-İ MEVAT (اراضی موات) [Mal.] Hiç kimsenin tasarruf ve temellükünde olmadığı ve ahalie terk ve tahsis kılınmadığı halde yüksek sesli kimsenin sesi işitilemeyecek derecelerde köy ve kasabadan uzak olan hâli yerlere verilen addı. Kanunen mesafe bir buçuk mil, yani yarım saat itibar edilmişti.

Mevat, cemat vezninde ve mânasında olarak cansız şey demektir. Araziye ıtlak istiare yoluyledir.

Arazi - i mevat, lûgaten ziraat ve haraset olunmayan harap araziden ibarettir. Mukabili «arazi - i âmire» dir.

İstilahten ise Müslim ve gayrimüslim malûm veya meçhul bir şahsın yed ve idaresine geçmediği ve umuma veyahut bir veya mütâadit köy ve kasaba ahalisine terk ve tahsis kılınmadığı halde yüksek sesli olan kimsenin binaların nihayet bulduğu yerden sesi işitilemeyecek derecelerde köy ve kasabalardan bait bulunan, yani mamurelere yarım saat mesafesi olan taşlık, seyranlık, kıraç ve otlak hâli mahallere mevzudu.

Yukardaki tarife göre bir arazinin, arazi - i mevattan olabilmesi için dört şartın vücudu lâzımdı:

1 — Arazinin hiç kimsenin temellükü altında olmamasıdır. Çünkü bir kimsenin temellükü altında olan arazi - i memlûkedendir.

2 — Arazi, bir köy veya kasabanın merası, baltalığı olmamalıdır. Zira bu suretle köy ve kasaba ahalisine terk edilmiş olan yerler arazi - i metrukeden maduttu.

3 — Arazinin hâli, yani işlenmemiş olmasıdır.

4 — Aksâ-yi umrandan bait olmalıdır. Aksâ-yi umran, köylerle kasabaların en kenarında bulunan evlerdir. Mamafih uzaklık şartı muhtelif fiyhtı.

Ulemadan bazıları bir arazinin mevattan olmasını, aksâ-yi umrandan bu'diyetinde değil, ahalinin o arazide intifanın münkati olmasında aramalıdır, diyorlardı.

Fakat gerek Arazi Kanununda ve gerek Mecelle'de mevcut kayıt ve sarahate nazaran aksâ-yi umrandan bu'diyet şartı kabul edilmiş demektir.

Arazi-i mevâtı, kim ihya ederse, mutasarrıfı o idi. İhya; araziye imar ve ziraate salih kılmak demektir. Fakat temellük edebilmek için izin verilmiş olmak lâzım gelirdi. Memurun izni olmaksızın ihya eden kimse oraya mutasarrıf olamazdı. Arzu ederse tapuyu misli ile kendisine teffiz olunurdu.

Tapu-yu misli; garazsız vukuf ehlinin tapuya müstahak olan araziye tâyin eyliyeceği muaccelerdir. Buna «bedel-i misli» de itlak olunurdu.

Tapu senetleri hakkındaki talimat mucibince tapu-yu misli ile almak isteyen kimse, ihya tarihinden itibaren altı ay içinde senet almaya talip olursa ihya tarihindeki tapuyu misli nazarı dikkate alırdı. Fakat bu müddet zarfında tapu senedi almaya talip olmasa ihya ettiği ne zaman haber alınmışsa o tarihteki tapuyu misli istifa olunurdu. Şunu da ilâve etmek lâzım gelir ki arazi-i mevâtı ihyaya talip olmak için, talip olan kimsenin yere zaruret olmak şart değildi. İkinci bir cihet de arazi-i mevâtın ihyası mutlaka ziraat için olmak iktiza etmezdi.

Bir arazi kıtasını ihya için izin alan kimsenin, o araziye, üç sene zarfında ihya etmesi lâzım gelirdi. Bu müddet zarfında ihya eylemediği takdirde o arazi, başka talibi varsa ona teffiz olunurdu.

ARAZİ-İ MEVKUFE (اراضی موقوفه) [Mal.]

Bir cihete vakfedilmiş olan araziye verilen addı. Mevkufe; vakıf mastarından ismi mefuldür. Vakıf; lûgatte mutlaka men' ve habs mânâsınadır. Şer'î istilahta vakıf aynı memlûkeyi temellükten habs ve menafiini tasadduk eylemektir. Bu surette arazi-i mevkufe veçhi meşruh üzere vakfolunmuş arazi demek olur. Ancak arazi-i emriyye-i mevkufe şer'î istilah mânâsınca vakıf olmayıp yalnız menafii bir cihete tahsis olunmuş sayılır.

Arazi-i mevkufe iki kısımdı:

1 — Arazi-i mevkufe-i sahiha, 2 — Arazi-i mevkufe-i gayrisahiha. Arazi-i memlûkenin bir

cihete vakfı sahihti ve bu itibarla o nevi arazi-i mevkufeye «arazi-i mevkufe-i sahiha» denilirdi. Arazi-i emriyyeden ayrılarak sultanların veyahut izni sultanı ile âharların vakfı gayrisahihti ve bu sebeple bu nevi arazi-i mevkufeye «arazi-i mevkufe-i gayrisahiha» itlak olunurdu.

Arazi-i mevkufe-i sahihanın şartı vâkıf hilâfına tebdil ve tagyiri gayricaiz, arazi-i mevkufe-i gayrisahihanın ise tebdil ve tahvil veyahut mîrî namına istirdadı caizdi.

Arazi-i mevkufenin rekabesi ve bilcümle tasarruf hukuku vakfa ait olduğundan bunlarda kanuni muamele cereyan etmez, ancak şartı vâkıf her ne ise o veçhile amel olunmak lâzım gelirdi.

Emlâk ve arazi-i mevkufenin tasarruf muameleleri mertut oldukları evkafın mütevellileri, câbi, kâtipler marifetiyle şeyhülislâm, kazasker, darphane emînleri, Babüssaade ağalarının nezareti altında ifa olunurdu. H. 1254 senesinde Evkaf Nezareti teşkil olundugundan tasarruf muameleleri Evkaf Nezaretine devrölündüğü cihetle o işler Nezaret tarafından yapılmaya başlandı.

ARAZİ-İ MEVKUFE-İ GAYRİSAHIHA (اراضی موقوفه غیرساحیہ) [Mal.] Arazi-i emriyyeden bilifraz yalnız âşar ve rüsumatı gibi mîrî menafiine şâmil olmak üzere selâtinin veyahut sultanın izniyle âharlarının vakfeylemiş olduğu araziye verilen addı. Osmanlılardaki mevkuf arazinin ekserisi bu kabildendi. Bu kısım evkafa «evkaf-ı gayrisahiha» denildiği gibi «tahsisat kabîlinden arazi-i mevkufe» yahut «vakf-ı irsadi» de denilirdi.

Yukarda kaydedildiği gibi nazar-ı dikkate alınacak keyfiyet, bu kabîl arazide vakfedilen cihetin arazinin aynı olmayıp menafiinin olmasıdır. Halbuki, vakfın sıhhatinde vakfolan şeyin «ayın» bulunması şarttır. Yani menfaat ve deynin vakfı caiz değildi. Böyle olduğu halde bu surette menafii vakfedilmesine, gayrisahiha nazariyle bakmak doğru değildir. Çünkü bu kısım vakıfta vakfolunan hususi arazinin menfaati olmayıp hazineye ait varidatın, yine beytûmalın masarifi cümlesinden madut olan bir cihete tahsisidir. «Gayrisahiha» kaydı da arazinin mevkuf olmayıp yalnız arazideki mîrî menafii vakfedildiğini beyan için zikredilmiştir. Arazi-i mevkufe-i gayrisahiha'nın meşruiyeti hakkında biri şer'î, diğeri tarihî olmak üzere iki cihet vardı.

Şer'î cihet; haraç ve cizyenin ve benî tağlibden alınan verginin âmmenin menfaatlerine ve hayır işlerine sarf ve tahsisine şer'î

mesağ olması ve arazi-i emriyyeden alınan vergi de bir nevi harac-ı mukaseme kabîlinden bulunduğuy cihetle buna kıyasen hayır işlerine sarf edilmek üzere arazi-i emriyyedeki mîrî menafii dahi şer'an tahsis ve teffizi caiz bulunmasıdır.

Tarihî cihet; Osmanlıların teessüsü bida-yetinde fetholunan yerlerin arazisi ahaliye temlik edilmeyip rekabesi beytûmale ait olmak üzere menafii gazada şecaat ve gayret gösterenlere, yani timar ve zeamet sahiplerine verilmeğe olmasından naşi onlar tarafından devletin izniyle bu menafii bir mahalle vakfedilmekte bulunması ve sonraları ise arazi-i emriyye devlet tarafından idare ve menafii mîrî canibine alındığından bir tarladaki mîrî menafii maslahata uygun bir cihete tahsisi devlete ait olması hususudur.

Arazi-i mevkufe-i gayrisahiha üç nevidi:

1 — Yalnız âşar ve rüsumu bir cihete vakfedilmiş arazi.

2 — Yalnız tasarruf hakları vakfedilmiş arazi.

3 — Hem tasarruf hakları, hem de âşar ve rüsumu vakfedilmiş arazi.

Tahsis iki nevidi:

A) Beytûmale ait varidat, beytûmalden ödenen masrafların bir cihetine tahsis olunmaktı. Bu tahsis sahihti. Meselâ arazi-i emriyyeye sultan tarafından, yahut sultanın izniyle, diğeri canibinden meşcit, medrese, makbere, çeşme ve talebenin iâşe ve ibatesi gibi beytûmal masrafından bir cihete vakfolunursa tahsisat kabîlinden birer vakıf olmakla beraber tahsis mahalline masraf olduğu cihetle sahih olur. Bu gibi vakıfların şartlarına riayet vâcip olmayıp sultan, meşru maslahat üzerine şartları tezyit veya tenkis edebilirdi. Fakat vakfı başka bir cihete sarf ve tahvil edemezdi. Çünkü beytûmal-ı Müsliminin mesalihi içindi. Beytûmal masrafından olan vakıf ciheti bu noktadan iptal olunamazdı.

B) Beytûmale ait varidat, beytûmal masrafından olmyan bir cihete tahsis olunmaktı. Bu tahsis sahih değildi. Meselâ, arazi-i emriyye sultan tarafından, yahut sultanın izniyle diğeri canibinden şer'an beytûmalde hakkı olmyan birine tahsis olunursa öteki Müslümanların haklarının tatilini müeddi olacağından sahih olmaz, iptali lâzım gelirdi.

Sahi vakıfla gayrisahiha vakfın bir yerde birleştiği vâkı olurdu. Meselâ; arazi-i memlûkeden biri maliki tarafından vakf-ı sahih ile vakfolunduktan sonra o arazinin beytûmale ait olan âşarı sultan tarafından bir cihete vakfolunsa

o arazide sahih vakıfla gayrisahiha vakfı içtima etmiş olurdu.

ARAZİ-İ MEVKUFE-İ SAHIHA (اراضی موقوفه ساحیہ) [Mal.] Arazi-i memlûkeden iken sahipleri tarafından usulüne tevfiakan vakf-ı sahih ile vakfedilmiş olan araziye itlak olunurdu. Şıra-yi sahih ile iştirâ olunarak mük-i sırf halini iktisabetmiş olan arazinin, mesağ-ı şer'î ile beytûmalden iştirâ olunan arazi-i emriyyenin, arazi-i üşriyye ve haraciyyenin vakfı sahih ve bunlardan vakfolunanlar arazi-i mevkufe-i sahihadan maduttu.

Evkaf-ı sahihanın rekabesi ve zeri ve gars ve bina ve müzarı ve icar gibi bütün tasarruf hakları vakfı canibine aitti. Bunlar hakkında kanuni muamele cereyan eylemezdi. Vâkıfın şartı her ne ise o veçhile amel olunmak lâzım gelirdi.

Vâkıfın şartı, şariin nassı gibi olduğundan şer'î şerife muvafık olan vâkıfın şartına muhalefet caiz değildi. Yalnız vakıf hakkında daha nafi olacağı tahakkuk eden hususatta mütevellî, hâkimin reyile vâkıfın şartına muhalefet edebilirdi. Meselâ bir seneden fazla müddetle icar edilmemesi şartıyla vakfedilmiş olan bir araziye üç seneden aşağı müddetle isticara talip zuhur etmezse, hâkimin izniyle vâkıfın şartına riayet edilmezdi.

ARAZİ-İ MEZRUA (اراضی مزروعه) [Mal.] Ekin ekilegelen yerler hakkında kullanılır bir istilahtı. Farsî kaidesiyle terkip olup mânası ekilen arazi demektir.

ARAZİ-İ MÜRFİKA (اراضی مرفقه) [Mal.] Arazi-i mahmiyyenin ikinci bir nev'ine verilen addı. Dört nevidi:

- 1 — Mekaid-ül-esvak,
- 2 — Efniyet-üş-şevârî,
- 3 — Harîm-ül-emsar,
- 4 — Menazil-ül-esfar.

Mekaid-ül-esvak; sokaklarda oturulacak mahallere, efniyet-üş-şevârî, caddelerde boş bırakılan yerlere; harîm-ül-emsar, kervan, misafir vesaire gibi dışardan gelenlerin girebi mesine mahsus olan mahallere, menazil-ül-esfar da yolculara mahsus olmak üzere terk olunan konak yerlerine tesmiye edilirdi.

İrfakın meşruiyeti dahi Peygamberin sünnetiyle sabit olduğu gibi sonradan hulefa-yi raşidinin icmalarıyla de teyyüdetmişti.

Arazi-i mürfika tâbiri yalnız olarak kullanıldığı gibi «arazi-i mahmiyye ve mürfika» suretinde olmak üzere bir arada da istimai olunurdu.

ARAZİ-İ MÜSTEREKE (اراضی مشترکه) [Mal.] Şayan tasarruf olunan yerler hakkında kullanılır bir ıstılahtır. Farişî kaidesiyle terkib olup mânâsı ortaklaşa tasarruf ve istimal olunan arazi demektir.

ARAZİ-İ SELİHA (اراضی سليحه) [Mal.] Çıplak tarla mânâsına gelen bir ıstılahtır. İstihkakı harsın, yani bir yerde ziraat etmek hakkının bu gibi yerlere taallûku asıldır.

ARAZİ-İ SENİYYE (اراضی سنیه) [Mal.] Padişahlara ait arazi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Padişahın arazisi demektir. Osmanlı Padişahlarının eskiden hâs'ları vardı. Tanzimattan sonra biri saltanat makamına, diğeri de hükümdarın şahsına ait olmak üzere padişahların iki türlü arazisi vardı. Makama ait olanlar, yerine geçene; şahsına mahsus olanlar da veresesine intikal ederdi.

ARAZİ-İ SULTANİYYE (اراضی سلطانیه) [Mal.] Rekabesi beytülmale ait olarak ihale ve teffizi devlet tarafından mansup memur marifetiyle icra olunagelen araziye verilen addı. Buna «arazi-i beytûlmâl», «arazi-i memleket» «arazi-i havz», «arazi-i emîriyye» de denilirdi. Arazi-i emîriyye tâbiri diğerlerinden fazla şöhrat bulmuş ve arazi kanununa da bu nevi arazi o tâbirle girmişti.

ARAZİ-İ UKRİYYE (اراضی عقریه) [Mal.] Hükümet tarafından zaptolunan arazi-i haraciyyenin vergisi mîriye ve mahsulünden yirmide veya yirmi beşte bir gibi muayyen hissesi sahiplerine ita edilmek üzere zürraa verilen arazi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arazi sahibine verilen hisseye «ukr», ve bu münasebetle de araziye «arazi-i ukriyye» denilmiştir.

Ukr; ayın'ın zammiyle mihir mukabilinde nisvana verilen mal mânâsındadır. Cem'i (a'kar) gelir. Bu suretle (ukr), bu mânadan alınarak, menfaat mukabili verilmek münasebetiyle arazi sahiplerine verilen hisse mânâsına nakil ve istimal olunmuş olur.

Arazi-i haraciyyeyi maliki fevt ve esbabı ziraati olmamasından naşı ziraatten âciz olup tatil etmiş olsa imam-ül-müslimîn ziraat tarihiyle gayrisına verip malikin hissesinden veya icar ederek icaresinden veyahut beytûlmâl tarafından ziraat ettirerek mahsulünden veya beyi ile semeninden beytûlmâlin hakkı olan haracı istifa etmek meşru ve mücaz olup binaberin Bağdat'ta zamaniyle valilerin arazi-i haraciyyeyi zikrolunan ukr suretine rabıtlı idareleri işbu dört suretten birincisine takrip ile kaide-i meşrua dairesinde idare etmek mülâhazalarından ilerigelmüş olmalıdır.

Bu misillü arazi-i ukriyyenin zirai arazi-i emîriyye mutasarrıfları gibi müstecir ve ashab-ı rekabesine malik olduklarından Bağdat hattında tapu muamelâtının tesisinde işbu arazi tarafı mîriden bâ tapu talibine tefviz olunarak yedlerine balâsı tuğralı tapu senedi verilmiş ve ferağ ve tasarruf ve intikalinde kanun hükmü mucibince arazi-i emîriyye ahkâmı itibar ve icra edilmiştir.

Arazi-i ukriyye yalnız Bağdat taraflarında vardı.

ARAZİ-İ ÜŞRİYYE (اراضی عشریه) [Mal.] Hasılatından üşür alınan yerler hakkında kullanılan bir tâbirdir. Bu tâbir ilk evvel Arabistan'da şayi olmuştur. Su tedariki müşkülâtlı bulunan Arabistan'daki arazi, üşriyye addolunmuştu. Buna da sebep büyük nehirler olmadığı için susuzluktan müzayaka çeken yerlerin maktu vergiye tâbi tutulmaları halinde sahiplerinin mâruz kalacakları müşkülâtı. Elde edilen mahsulden üşür alındığı surette, vergi mahsulün onda birinden ibaret olacağı, mahsulün az ve çok oluşuna göre vergi azalıp çoğalacağı için, maktu vergideki mahzur bertaraf olmaktadır.

Arazi-i üşriyye üç nevidi:

1 — Fetihden evvel ahalisi tavı ve rızalarıyla İslâmiyeti kabul etmeleriyle terk ve ipka edilen arazi.

2 — Fetih sırasında gaanimine (ganimete nail olanlar) tevzi ve temlik olunan arazi.

3 — Fetih hiyinde gaaniminin gayrimüslimine taksim ve temlik olunan arazi.

İslâmi esaslara göre bir memleketin unveten (cebîr, zor ile) teshirinde araziye gaanimine taksim ile sahipleri elinde veya beytûlmâl için muhafazada imam (halife, hükümdar) muhayyirdir. İmam Muhammed'e göre gaanimine taksim halinde arazi-i üşriyye ilân edilmiş olduğundan gayrimüslime intikalinde de üşriyye olarak kalırdı. Sahipleri yedinde bırakılanlar ma-i haraciyyeden sulanıyorsa vergi vaz'olunabilir, ma-i üşriyyeden iska olunuyorsa vergi konulamazdı. Buna da sebep irva ve iskadaki müşkülâtı. Sulhen teshirde bu cihet nazarı dikkate alınmaksızın doğrudan doğruya vergi vaz'olunabilmesi ellerinde bırakılacak mahallî ahalinin esasen arazilerinin vergiye tâbi tutulmasını sulh şartı olarak kabul etmelerinden ilerigeliyordu. Unveten alınan arazinin üşriyye veya haraciyye olması kararlaşılmazdan evvel arazi sahiplerinin İslâmiyeti kabul etmeleri imamın muhayyerliği hakkında tesiri haiz olmazdı. Nitekim üşriyye olarak ilâm ihtiyardan sonra gayrimüslim ahali yedinde ipka cihetine

giderse arazi-i üşriyye olarak kalır; bunun gibi, vergiye tâbi tutulduktan sonra İslâmlara geçen araziden üşür değil, vergi alınırdı.

Vergi affolunabilirdi. Üşrün affı veya bir tarafa tahsisi halinde bakılırdı: nâsiyen vukuunda tazmin cihetine gidilmez. Sahib-i arz üşrü fakire tasadduk etmelidir. Kastın vukuunda kezalik bakılırdı: sahib-i arz gani ise beytûlmâl-i haraçtan beytûlmâl-i sadakaya tazmin icabeder. Fakir ise üşür müstahakkını bulduğundan tazmine mahal kalmaz.

Arazi-i üşriyye, arazi-i haraciyye ve arazi-i emîriyye gibi arazi-i memlûke cümlesinde dâhildi. Arazi-i üşriyyenin rekabesi ve hukuk-u tasarrufiyesi sahiplerine aitti. Diğer eşya ve mallar gibi arazi-i üşriyye de vârislerine intikal ederdi. Vakıf, rehin, hihe, şüfa gibi hükümler de cariye.

Arazi-i üşriyyede üşrünü beytûlmale veren sahib-i arz yerini dilediği surette tasarruf edebilirdi. Hattâ bunun için tapu almaya mecbur değildi. Elindeki senet kaatı hüccetti.

Arazi-i üşriyye, arazi-i haraciyye gibi vakfedilmekle üşrü sâkit olmadığı gibi üşriyye haraciyyeye, haraciyye üşriyyeye tahvil olunamazdı. Ancak sahiplerinin vâris bırakmaksızın ölümleriyle rekabeleri mîriye ait olur, arazi-i emîriyye hükmünü iktisabederlerdi. Bu takdirde üşürleri sâkit olduğu gibi artık üşriyyelik de kalmadığından ondan sonra işbu arazi tarafı mîriden idare veyahut bilmüzayede tapuyu misli ve mahsulünden üşür ve humus gibi muayyen hisse ile zürraa teffiz ve ihale olunurdu.

Arazi-i mevattan Müslimîn marifetiyle ihya olunan yerler de arazi-i üşriyyeden addolunurdu.

Osmanlıların ilk devirlerinde, diğer İslâm devletlerinde olduğu gibi, arazi; üşriyye ve haraciyye olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Fakat bu türlü arazinin tasarrufunda mutlakîyetin devlet lehine tadili fikriyle Üçüncü Murat zamanında vaz'olunan kanunla üşriyye ve haraciyye hakkındaki taksim ve o ana kadar cari ahkâm kaldırılmış, arazinin hemen tamamı «arazi-i emîriyye» addolunmuştur. Esasen bu cihet daha evvelden taayyün eylemiş, o vakte kadar arazi-i üşriyyeden madut bulunan Anadolu kıtasının ekseri arazisi arazi-i emîriyyeden addedilmişti. Ondandır gelen müftüler de bu isre tebean Suriye ve Irak kıtalarındaki ahkâmı ona bina eylemişlerdir.

Arazi-i üşriyye sahiplerinin bilâ vâris ve fatlariyle rekabesi mîriye ait olur ve artık o gibi arazi arazi-i emîriyye hükmünü iktisabeylerdi.

ARDA (آردا) [San., Kıy.] Eskiden bazı çavuşların ellerinde tuttukları uzun değneğe verilen addı. Bunu taşıyan çavuşlara «ardalı çavuş» denilirdi. Uzun el değneğine bu ad verildiği gibi yere nişan için dikilen değneğe de arda denir.

ARDALI ÇAVUŞ (آردالی چاوش) [Ida.] Eskiden ellerinde «arda» adı verilen uzun değnek taşıyan çavuşlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ARDCI (آردچی) [Tul.] Ard alanlar demektir.

ARD ETEĞİNDE NAMAZ KILINIR (آرد ایتگنده نماز قیلىنیر) [Hal.] Kadınlar hakkında eskiden kullanılan tâbirlerdendir. Zâhirde elbisesi gayet temiz mânâsına gibi görünürse de «gayet namuslu» mânâsını ifade ederdi.

A'REF BİL - MESNEVİLİK CİHETİ (اعرف بالمشيولك جهتي) [Sof.] Üçüncü Selim tarafından fevkalâde teveccüh âsarından olmak ve ölümünden sonra en liyakatlı olana da intikal eylemek üzere Galata Mevlevihanesi Şeyhi Şeyh Galib'e tevcih edilen cihet hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna a'lem bil-Mesnevi ciheti de denilirdi. Bu cihete sahip olanın vazifesi; kendisine mesnevihanlık verilecek olanları imtihan ederek ehliyetleri görüldüğü takdirde Evkaf'a inha eylemekti. Sonraları böyle bir cihet bulunduğu unutulmuşken Üsküdar Mevlevihanesi Şeyhi Ahmet Remzi efendi tarafından Evkafta kaydı buldurulup Galata Mevlevihanesi Şeyhi Ahmet Celâleddin efendiye tevcih ettirilmişti.

Ahmet Celâleddin efendinin ilk ve son yazdığı inha Kasımpaşa Mevlevihanesinde mesnevihan bulunan Mehmet Esat dede efendinin vefatı üzerine o mesnevihanlığa liyakati müsellem bulunan Tahir-ül-Mevlevinin tâynini hususunda idi ve onun meşguliyeti dolayısıyla itizarı üzerine o vazife Divan-ı Hümayun başkâtıplığından emekli şair ve hattat İsmet bey merhuma tevcih edilmişti.

ÂRİF (عارف) [Sof.] Tekellüfsüz, düşünmeye hacet kalmaksızın gördüğünü bilen ve anlıyana derler. Külfetle düşünerek bilip anlıyana «mütearîf», denilir. Ârif, zevkî ve vicdani irfan sahibidir. Mütearîf, ilim sahibidir. Ârifi billâh, ilâhî ârif olandır.

Ârif ol ilm-i ledünden ders alup Allah'ı bil
Kalma kıyl-ü kal içinde vaiz-i hulya gibi

Mehmet Ali Dede Baba

ARKALIK (آرقلىق) [San.] Sakaların aralarında taşıdıkları kırbadaki suyun üstlerini

ıslatmamak için arkalarına geçirdikleri meşinden yelek biçimindeki şeyin adı idi.

ARKEBÜZ (آركبوز) [Ask.] Osmanlılar tarafından ilk evvel kullanılmış olan bir nevi fitilli tüfeğin adıydı.

ARMA (آرما) [Ask., San.] Bir aileye, bir hükümdara, bir şehre veya bir hükümete ait fârik alâmete verilen addı. "Tiraz,, dahi denilir.

"Lehçe-i Osmani,, de bu kelime için şu izahat vardır:

"İtalyancadan. Geminin donanıp araste olduğunda direk, seren, halat, merdiven ve sair tarafı çarmlırları. Arma gibi donanmış, piyaste, araste. Nişan levhası ve onda olan resim ve nukuş, mühürlerde olan nukuş. Yeniçeride yirmi beşin topuzu misillü her hanedanın esliha ve maadin ve hayvan resimlerinden ibaret nişandı.

"Türki'de (ongon) denir. Oğuziyandan sağ kolda Kayılar şahini tuğra sol kolda çakır. Armayı almak; gemiyi soymak. Arma grandi yelken.,

Hüseyin Kâzım bey "Türk Lûgati,,nde arma kelimesini şöyle izah ediyor:

"Arma; İtalyanca, arma isim, yelken, direk ve seren gibi donanan şeyler; bir nişan ve alâmet-i mahsusayı havi levha ve bunların üzerlerinde mahkûk olan resimler ve nakışlar, hükümetlerin, bazı şehirlerin ve büyük ailelerin alâmat-ı mahsusalarını, nukuş ve tesaviri ve cümel ve rûmuzu havi levhalar, yeniçeride yirmi beşin topuzu misillü her hanedanın esliha; maadin ve hayvan resimlerinden ibaret nişanı. Türkide "ongon,, denir.,

Bu tâbirin; "Lûgat-i Ebüzziya,,daki tarif de şöyledir:

"(İtalyanca silâh mânasına olan arma'dan) Evailde şövalyelerin mensubolduğu sınıf ve hanedanın alâmeti bir levhaya silâhiyle beraber resmolunduğu için arma itlak olunmuştur. Arma, alâmet, nişane mânasına müstameldir. Devletlerin, hanedanların arması olduğu gibi beldele, şehirle, kasabalara, hisarlara, hattâ bazı sanayie mahsus armalar vardır. Matbaacılığın arması kanadlı ve dört ayaklı bir ejderin iki elinde "tampon,, denilen mürekkep sürece aletten mürekkeptir.,

"Musavver Dâiret-ül-maarif,,te "arma,,nın tarifıyla istimal tarzı hakkında aşağıdaki tafsilât mevcuttur:

"Arma; armes, armoiries (İtalyanca, isim, resmîyat). Evailde şövalyelerin mensuboldukları sınıf ve hanedanın alâmatını havi levhaya denirdi. Etyevm devletlerin, hükümdar hanedanından herbirinin kendine mahsus alâmat ve resim

ve işareti şâmil levhalara, şekillere dahi bu isim verildiği gibi bazı beldelerin, sanayi erbabının, fabrikaların da kendilerine mahsus bir arması vardır. Blason, ecu, alâmet, nişan.

"[Mi.] Binanın en yüksek yerine veya kapı üstü gibi nazara çarpan mahalline konulan müzeyyinatı mahsusa.

"[Bah.] Armement, gréement.

"Asıl arma = *Manoeuvres majors*. Bir geminin ıstralya ve çarmış ve patrise gibi ana halatları.

"Ana arması = *Manoeuvres dormantes*. Geminin direk ve kayış halatları ki «sabit» arma namıyla de yâd olunur.

"Arma takılması = *Equipement, armement*. Sefinenin donanması, teçhizatı.

"Armaları indirmek = *Desagrée*. Bir geminin takımını soymak.

"Silâh arması = *Panoplie* (askerî). Mütenevvi eslihanın ve bilhassa eski silâhların bir tablo üzerinde bir intizam ve tenazur ile vazı ve talikiyle teşkil olunan levha ki ekseriya asalet ve hanedan arması gibi müzeyyinattan maduttur; silâh takımı.

"Zafer arması = *Tropée*. Bir muzafferiyetin hâtıralarını teyit için bir mahalde taş veya demir veya sair bir madde üzerinde esliha veya sanayie ait bulunan âsârın cemi ve terkibiyle yapılan mimari tezyinat; zafer nişanesi.

"Eski zamanlarda kazanılan muharebelerin şerefini ilelebet hâtıralara nakşedecek pek çok eserler vücuda getirilirdi. Yunanlılarla Romalıların bu yolda birçok eserlerine tesadüf olunmuştur.,

Değerli tarihçi Hüseyin Namık Orkun «Türk tarihinin yardımcı ilimleri» umumi başlığı altında yazdığı makaleler silsilesinin «armalar bilgisi» ne hasrettiği üçüncü yazısında (Yeni Türk, sayı: 52) aşağıdaki kıymetli malûmatı veriyor:

«Malûmdur ki; arma kullanmak Ehli Salıp Şeferleri zamanından itibaren Avrupa'da başlamıştır. Harbe giden rüesa kendi müfrezelerini muayyen bir arma altında bulundurmak için her reis ayrı ayrı arma yapmış, evvelâ bu armalar bayraklarda kullanılırken bilâhara 1180 senelerinde kalkanlarda da kullanılmaya başlanmıştır. Bundan sonra artık yalnız hükümdarın, prenslerin, beylerin değil, aynı zamanda ailelerin, kuluplerin, şehirlerin, piskoposların da armaları olmuştur. XIII. asırdan itibaren de bu armalar ailece tevarüs edilmeye başlanmış, bu hal o kadar umumileşmiştir ki, artık bu-

nun da bir bilgi olduğu düşünülerek XIV. ücü asrın nihayetinden itibaren istigal edilmiştir. İlk defa olarak İtalyan hukuk âlimlerinden Bartolus de Sascoferrato (1313-1359) «Tractatus de insigniis et armis» adlı eserinde armalar bilgisiyle uğraşmıştır. Eseri iki kısım olup birinci bahiste armalar hukukundan, ikincisinde de armalar sanatından bahsetmektedir. Almanya'da da Y. Rothe (1434 te ölmüştür) Ritterspiegel adlı eserinde ilk defa olarak armaların menşinden, şekillerinin mânalarından vesairenden bahsetmiş olduğu gibi 1416 da da Fransa'da Clement Prinsault daha geniş bir surette bu bahis ile uğraşmış ve mufassal bir eser vücuda getirmiştir. Bunlardan sonra bu işle uğraşan birçok adamlar ortaya çıkmış ve zengin bir bibliyografi vücuda gelmiştir.

«Türklerin millî armalarının ne gibi şekiller olduğunu ve bunun mahiyetini maatteessüf tetkik eden bir tek eser dahi mevcut değildir. Yalnız bir zamanlar Maarif Vekâleti millî arma meselesini ortaya atarak herkesten bir tetkik istemiş, bunun üzerine neşredilen yazıları 1936 da bir araya toplayarak çıkarmıştı. Burada çıkan tetkikler maziyi esaslı bir surette araştırmaktan ziyade müellifin noktai nazarını maziden alınan vesikalarla takviye suretiyle ortaya sürülen teklifler mahiyetindedir. Yine aynı senede Türk ocakları hars heyeti neşriyatının ikinci sayısını teşkil eden «Millî armamız nasıl olmalı?» adlı küçük risale de aynı mahiyettedir. Bu yazılardan başka da Türkçemizde neşredilmiş bir makale dahi olmadığı gibi Avrupa'da da bu hususta bir iki tetkik istisna edilirse hiçbir şey yoktur diyebiliriz.

«En eski devirlerden itibaren Türklerde muayyen grupların muayyen işaretleri olduğunu görmekteyiz. Çin tarihleri Türk beylerine Çinliler tarafından davul ve bayrak gönderildiğini müteaddit defalar kaydetmektedirler. Fakat bu bayrağın mahiyetini maatteessüf elimizdeki vesikalar izah etmediği için bu hususta hiçbir şey söylemeye imkân yoktur. Mahmut Kâşgari de Türklerin bayraklarından bahsetmekte ise de bize vazıh malûmat vermemektedir. Burada bayrağın adını tuğ diye bulmaktayız. Tuğ adının Çince den geçme olduğunu biliyoruz. Türkler Çinlilerden davul ve bayrak aldıklarına göre anlaşılan tuğ adını da bu suretle almışlar ve her ikisine de bu ismi vermişlerdir. Kâşgarlı Mahmut, tuğ adını hem bayra, hem de kös diye tercüme etmektedir. Bu çalınan tuğ muayyen zamanlarda çalınırdı, yani nöbet çalındığı gibi harblerde de tuğlar vurur-

lurdu. Bayrak olan tuğ ise at veya başka bir hayvanın kuyruğundan yapılmaydı. Fakat Kâşgarlı Mahmut bu tuğ'un bir kumaştan yapıldığını sarahaten söylemektedir: «Hakanın işbu dokuz bayrağı tefeül maksadiyle turuncu kumaştan yahut ipekten yapılır.» Fakat Mahmud'un bu izahatının tuğ'a ait olup olmadığı meselesini göz önünde tutmak gerektir.

«Tuğun adedi bunların büyüklüğü nispetindedir. En büyük ve en meşhur hanın dokuz tuğu olabilir. Ramstedt'in neşrettiği Uygur kitabelerinin birinde üç tuğluk han tâbirini görmekteyiz.

«Bu tuğ adedi bütün Türklerde son derece müteammim olduğu gibi Osmanlılar arasında dahi cari idi. Padişahın yedi tuğu vardı. Veziriazamın beş tuğu, vezirlerin üç, beylerbeylerinin iki, sancak beyleri, mirlivaların da bir tuğu olurdu. (Bakınız: Mahmut Şevket; Osmanlı teşkilât ve kıyafeti askeriyesi, c. 1, s. 38).

«Bu tuğ denilen bayrağın üzerinde neler vardı bilmiyoruz. Lâkin ekseriya bu bayraklarda hayvan şekilleri olduğunu görmekteyiz. Attilânın yahut Hunların bayrağında bir kuş resmi vardı. Gök Türklerin bir kurt başını bayrak gibi kullandıklarını biliyoruz. Osmanlılarda ise sancak vardır. Bunun üzerine de hilâlin konduğunu görmekteyiz. (Bak: Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası, Ali; Sancığımız ve ay yıldız nakşı; numara 46 — 48. Bu hususta Mahmut Şevket paşanın mezkûr kitabına da bakınız).

«Mühürler ve diğer alâmetlerden uzun uzadıya burada bahsederek bahsi uzatmamak arzusundayım. Han'ın şahsına mahsus mühre Oguzlarda *tuğrağ* dendiğini Kâşgarlı Mahmud'un eserinden öğrenmekteyiz. Mahmut diğer Türklerin bu kelimeyi bilmediklerini de ayrıca kaydetmektedir. O halde Osmanlılardaki tuğra'nın aslı bu suretle tenevvür etmiş oluyor.

«Bu tetkikatın totemizme kadar dayandığını görmekteyiz. Herhalde kendi totemini millî alâmet olarak kullanmış olduğunu kabul edebiliriz. Buna eski Türkçede ongun namı verilmektedir: Oguzların ongununu evvelki kalelerinde göstermiştim. Fakat bu ongun ile tamga namı verilen armanın müsterek olmadığına da tesadüf etmekteyiz. Meselâ Oguzlarda her dört boyun müsterek bir ongunu olduğu halde tamgaya gelince her kabîlenin ayrı ayırdır.

«Arma mahiyetinde telâkki edeceğimiz bu tamgalar en eski devirlerden beri bugüne kadar devam etmektedir. Binaenaleyh elimizde eskiler hakkında kâfi malûmat olmayınca işe

bugünkü damgalardan başlamak zarureti vardır. Bugünkü damgalar hakkında bilhassa Ruslar mühim tetkikler yapmışlardır. 1902 de Orenburg'da Sokolov Başkırtların damgaları hakkında Revue du monde Musulman (c. XLVII, s. 32) da bir makale çıkarmıştır. Bundan sonra Aristov, Horochkin vesaire gibi âlimlerin de bu mevzua temas eden tetkikleri varsa da bütün bu ham malzemeye rağmen henüz bu meselenin işlenerek birtakım neticelere bağlanmış olmadığı kaydetmeliyiz.

«Eski damgalar hakkında yalnız Oğuzlara ait olanlara dair malûmatımız varsa da bunlar da henüz el sürülmemiş bir halde durmaktadır. Reşideddin'in, Kâşgarlı Mahmud'un ve Yazıcıoğlunun eserlerinde bu damgaların şekilleri de bulunuyorsa da bu şekilleri yekdiğeriyle mukayese edersek pek mesut bir neticeye varamayız. Çünkü eserleri istinsah edenler bu anlamadıkları şekilleri öyle bozmuşlardır, ki bunlar alelâcayp çizgilerden ibaret kalmıştır. Halbuki aslında muhakkaktır ki delâlet ettiği bir mâna olduğuna göre şekillerin de bir nesneye benzemesi icabederdi Nitekim Yazıcıoğlunun yazmasında meselâ Urakir kabilesinin damgasını üç ok ile bir yaydan ibaret olarak görmekteyiz. Halbuki Kâşgari bu okları birer çizgiyle göstermiştir. Bundan istidlâl ederek Kâşgarinin diğer damgalarındaki çizgileri de ok telâkki edersek meselâ Kayıların damgasının iki ok bir yay olduğunu kabul edebiliriz. Maamafih Yazıcıoğlunun nüshasında yay yerine ucunda hilâl bulunan bir değnek görmekteyiz. Bunların delâlet ettiği eşyayı birer birer bulabilmek için bugünkü damgalar üzerinde tetkikler yapmak zarureti vardır (Meselâ Castagné'nin s. 10 da zikrettiği Nayman Kabilesinin bir klânı olan Baltalı boyunun damgasıyla Bayındırların damgasını mukayese ediniz). Bugün bu damgaların Orta Asya'da kullanıldığı ve eskiden beri olduğu gibi hayvanların üzerlerine ve ayrılması, tanınması matlubolan eşyaya vurulduğunu bildiğimiz gibi Anadolu'da da izlerine tesadüf ettiğimizi memnuniyetle kaydedebiliriz. Anadolu'da en namını verdikleri bazı işaretlerin kullanıldığı evvelce de malûmdur. Bu enlerle herkes sürüsünü birbirinden tefrik ederdi. Fakat B. Ali Rıza'nın Türkmen oymakları adlı eserinde Türkmenler arasında evlerde, duvarlarda birtakım tezyinat makamında resimler yapıldığını görmekteyiz; ki fevkalâde mühim olan bu şekiller tamamiyle en eski Oğuz damgalarına tekabül etmektedir (Ali Rıza, Cenupta Türkmen oymakları, birinci kısım, s. 25). Maatteessüf Ali Rıza bunlardan yalnız dört tanesini eserine

koymuştur. Bunlardan biri Bayındır, ikincisi Çavuldur, üçüncüsü Salur, dördüncüsü de Eymür oymağının damgasıdır. Bu damgalarla eski metinler arasındaki mukayeseleri ancak Kâşgari ile yapabilmekteyiz. Diğer membelerdeki şekillerle bu mukayeseler pek yapılamamaktadır. O halde damgaların en eski ve sadık sekillerini Kâşgari muhafaza etmiş demektir.

«Bütün bu damgaların muayyen bir kabileye veya noya ait olduğunu vazihan görebiliriz. Bundan başka acaba bütün Türkler arasında umumi bir remiz var mıydı diye bir sual sorulursa bunun cevabı pek müşkül olur. Çünkü Türkler birbirlerinden o kadar uzak yerlerde asırlarca kalmışlardır, ki aralarındaki müşterek olan bazı noktalar zamanın ve muhitin tesiriyle tabii olarak değişmiştir. Maamafih bütün buna rağmen bir noktanın bütün Türkler has bir şekilde değilse de mühim bir kısım Türk camiası arasında müşterek gibi olduğunu görebiliriz. On birinci asırdan itibaren Anadolu'da ve şarkında bulunan Türklerin arasında çifte başlı kartalı müştereken millî arma olarak kullandığını biliyoruz. Bu armalar bittabi kalelere vurulduğu gibi paraların üstlerine dahi vurulurdu (Bakınız: Galip Edhem, Meskûkât-ı Türkmâniye kataloğu c.1, s. 165). Diyarbakır'da bugün dahi kalenin üstünde kartal arması göze çarpar. Artıklar, Atabeyler ve Selçuk oğullarında bu arma tamamiyle umumi bir haldedir. Konya müzesinde görebileceğimiz veçhile çifte başlı kartal Selçuk oğullarında daima kullanılırdı. Ağaoglu Mehmed'in bu hususta çok kıymetli bir tetkikini hatırlatmak isterim (Maarif Vekâletinin mezkûr bülteninde neşredilmiştir). Ağaoglu Mehmet bu tetkikinde çifte başlı kartalı Türklerin Orta Asya'dan getirdiklerini ispat ettiği gibi Ehli Salip Seferleri arasında Avrupalıların da Türklerle temasından sonra bu armayı öğrendiklerini ve bundan sonra Almanya'nın ve daha diğer devletlerin de resmî arması olduğunu göstermektedir. Buna ilâveten şunu da kaydedelim ki Bulgar Türklerinde de aynı armayı bulmaktayız. Bulgaristan'da yapılan hafriyat neticesinde elde edilen eski eserler arasında kartal kuşu da bulunmuştur.

«Daha sonra elyevm Macar Millî Müzesinde bulunan evvelce «Yászberén» de saklanmış olan fildişinden mamul kabartmaları havi bir borazan vardır ki, Macarlar arasında Lehel'in borazanı diye şöhet bulan bu kıymetli eserin üzerinde de bir kartal resmi göze çarpmaktadır. Due de Blacas'ın koleksiyonunda bulunan, şimdi ise nerede olduğu malûm olmayan bir

ayna daha vardır ki burada da kartal resmi vardır. Birçok noktalardan tetkika şayan olan bu ayna XIII üncü asırda Artık hükümdarı Ebülfazıl namına yapılmıştır (Bakınız: Monuments Arabes, Persanes et Turcs du Cab. de M. le Duc de Blaces; Paris, c. 2, X uncu tablo).

«Elimizdeki tarihî kayıtlara göre Macaristan'daki Kuman Türklerinin de armaları vardır: on üçüncü asırda Kumanlar Moğol istilâsından kaçarak Macarların ülkesine iltica etmişler ve Macar Kralı Béla bundan sonra artık Kumanya kralı (Cumaniae re) namını almıştı. Kral Béla bu unvanla birlikte Kumanların armasını da kendi kiralığı arması meyanına ithal etmişti. O vakit Kumanların arması bu şekildedir: mavi çimenlikte taç giymeye ve hücumu müheyya ayakta duran bir aslan, üstünde bir yıldız, altında bir bütün ay bulunuyordu (Bakınız: Gyárfás István; Yászkunok története. C. 2, s. 157). Yine aynı arma 1608 senesinde ikinci Matyas'ın Pozsuo'da taç giyme merasiminde sikke şeklinde darbolunarak dağıtıldığını biliyoruz. İşte bu arma bugüne kadar Macaristan'daki Kumanlar arasında kullanılmakta olup 1746 senesinde Maria Terezia Kumanya'da oturan Kumanlara bir ferman ile bu eski millî armalarını resmî mühür olarak da kullanabilmeleri müsaadesini vermiştir.

«Dugonics iki Kuman armasından bahsetmektedir. Fakat maatteessüf mamba göstermemektedir. Malûmdur ki, Kumanlar bugün dahi Macaristan'da iki yerde yaşarlar ve oturdukları yerler elyevm Küçük Kumanya, Büyük Kumanya namıyla yâd olunur. Bir vakitler Dnieper ve Bug nehirleri arasında yaşayan küçük Kumanya seknesinin armalarında iki nehri ima suretiyle çapraz iki çizgi kırmızı satırlı bir kalkan üzerine resmedilmiş ve bunların arasında Kumanların meşhur koşucu kökeleri tasvir olunmuştur. Dugonics'in bahsettiği diğer arma evvelce zikrettiğimiz ve Büyük Kumanya Kumanlarına ait olan armanın aynıdır.

«Buraya kadar Türk armaları hakkında umumi bir fikir vermeye çalıştık, halbuki bütün bu meselelerin esaslı bir surette tetkik edilmesi icabettir. Paralar üzerinde birçok kuş ve hayvan resimleri ile bugün dahi kullanılan damgalar bir araya toplanmalı ve mesele esaslı bir surette tetkik edilmelidir. Ali Rıza'nın attığı ilk adım üzerinden gidilerek Anadolu'daki şekilleri de toplanırsa Oğuz damgaları meselesi de tenevvür edecektir.»

Kıymetli tarihçi Ahmet Tevhit merhumun haber verdiğine göre «Selçukiler'de arma

kabilinden olarak padişahın sarayının kapısında yıldızlı bir taş bulunurdu. Buna «altın taş» adı verilir. Anadolu'da birçok altın taş ismini taşıyan yerler vardır. Bunlar hükümdarın sayfiyeleriydiler. İbni Batuta, «altın taş» ile «altın baş»ı karıştırmıştır. «Altın baş» hükümdar demektir.»

«Eski Eserler Ansiklopedisi» nde «arma» için şu izahat vardır:

«Türkçe arma doğrudan doğruya «silâh»a denir. Velevki iki üç parça olsun, duvara yan yana asılan silâhlara arma derler. Sonra bunlara uzunlama (tüfek, kılıç, mızrak) amuden, yani dik vaziyette ve tabanca, kalkan, kolçak ve bir kısmı da ortaya ve cenahlara konulup üstüne bir miğfer ilâve edilerek şimdiki arma husule getirilmiştir. Devletler buna alâmeti fârikasını vermişler ve kendilerine alâmeti fârika ittihaz etmişlerdir. Sonra bunu tablolara, taşlara, daha sonra saat kapaklarına, kutular üstüne işliyerek âdetâ iptizale uğratmışlardır.

«İkinci Mahmut devrinde bozulmaya başlayan bu armalar İkinci Hamit devrinde bir taraftan muhafaza edeceğimiz derken cahilâne tedbirlerle büsbütün ragbetten düşürülmüştür. Otuz sene evvel bedestende teşhir edilip satılan kumaş üzerine sırma işleme büyük arma levha ancak gümüş fiyatına satılabilmıştır. Fakat asıl arma silâh mânâsıdır.»

Türkiye Cumhuriyeti de «Türkiye Arması» yapılmasını istemiş, Maarif Vekâleti 1927 senesinde bir müsabaka açmıştı. Müsabakaya birçok sanatkarlar iştirak etti. Nümuneleri ayıracak olan hakem heyeti gönderilen eserlerden üçünü seçmekle beraber eser sahiplerine bazı tadilat yapmalarını teklif eyledi ve bunun için bir ay mühlet verdi. Gelen örneklerden (Namık İsmail) i birinci derecede muvaffak olmuş ad ve bu suretle tebliğ eyledi. Namık İsmail bu son nümune üzerinde ufak bir tadil yaptı ve son şekil «Türkiye Arması» olarak heyetçe kabul edildi.

Arma bütün diğer armalar gibi bir kalkan içindedir. Namık İsmail kalkana hususi bir şekil vermiştir. Bu suretle Türk armasını teşkil eyliyen kalkan hususi bir şekil almıştır. Kalkanın zemini kırmızıdır. Merkezinde Türk bayrağını teşkil eyliyen ay yıldız vardır. Bu millî şîara alâmettir. Ay yıldızın altındakı «kurt» Oğuz menkıbesine işaret eylemekte ve menkıbenin «kurt» ianesiyle ifade ettiği «millî irade» yi temsil etmektedir. Kurdu ayakları altında «harbe» vardır. Harbe eski Türk silâhı olmak üzere konulmuştur. Kalkanın altında İstiklâl Madalyası vardır. Madalya İstiklâl

Harbini ve bunun neticesini muhafaza eylemenin vazife olacağını ifade ediyor. Madalyanın içindeki (T.C.) harfleri «Türkiye Cumhuriyeti» nin ilk harfleridir. Türkiye Cumhuriyeti İstiklâl Zaferinin mevlûdu olduğunu göstermek üzere (T.C.) harfleri madalyanın içine konmuştur. Kalkanın etrafı feyiz ve kudreti göstermek üzere başak ve meşe yaprağıyla sarılmıştır. Türkiye armasında Türk Milletinin istikbale ait mefkûresini armanın üzerindeki «meşale» göstermektedir. Cumhuriyet ilim ve irfanın neşrini mefkûre ittihaz etmiştir. Meşale Cumhuriyetin bu idealini de tesbit eylemiştir.

Umumi heyetiyle çok basit ve abenkli olan arma her nedense resmî şekle sokulmamış, bu güzel düşünce de kuvvede kalmıştır.

*Arma kuvvettir bugün her millete, her devlete
Arma olmazsa sözün geçmez bugün bundan öte
Lâ.*

§ [Bah.] Bir geminin güvertesinin üstünde bulunan tek mil direk, seren, halat ve sair teferuatına verilen addır. İtalyancadan alınmıştır. İki kısma ayrılır: birine (ana) yahut (sabit arma), diğerine (mütharrrik arma) yahut (selvise) denir.

Her üç direğinde seren yelkenlerini havi olan gemilere (tam armalı sefain), direklerinden biri veya birkaçı bu veçhile serenlerle mücehhez gemilere de (kaba sorto armalı) denildiği gibi yan yelkenlerini havi olan gemilere de (sübye armalı) denir.

ARMADURA (آرمادورا) [Bah.] İtalyanca armadura'dan alınma bir tâbirdir. Yelkenli gemilerde çarmlıklar hizasında alabandaya merbut bastikalı ve çelikli uzun bir ağaç veya demir levhadır ki direkten aşağı gelen selviseler buna raptolunur.

ARMA ETMEK (آرما ايتمك) [Bah.] Donatmak mânasına kullanılır bir tâbirdir. Arma filika: filikayı her bir teçhizatıyla donatmak, arma yelken: yelken yapmak, arma tente: tente yapmak.

ARMA GRANDİ (آرما گراندی) [Bah.] Mayistre yelkeninin borinesine verilen addır. Küçük mikyasta bir mantı kapan ile âdi palanga-dan ibarettir.

ARMOZ (آرموز) [Bah.] Her nevi kaplama ve güverte tahtalarının yanyana konulmaları münasebetiyle hâsıl olan aralıklara verilen isimdir. Tahtaların başları arasındaki aralıklara da «sogre» denilir. Geminin içine su girmemesi için bu aralıklar «kalafat» ile kapatılır.

§ [San.] Kaplamalar arasındaki aralık, çatlak; boyanmadan evvel macun ile dolması icâbeden tahta kaplamanın haddi fâsılları.

ARPACIK (آرپاچق) [Ask.] Namlu üzerinde silâhın ya fem veya yakınında, büyük toplarda muylu civarında palamut kozalağı şeklindeki nişan aksamına verilen addır.

ARPAKLIK (آرپاقلق) [Il., Mal.] Memurlara bir nevi munzam tahsisat ve azil, yahut tekaüdedilen mülki ve ilmî memurlara mazuliyet ve takaüt maaşı kabilinden verilen şey hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Ahmet Vefik Paşa «Lehçe-i Osmani» de (1306 tab'i) arpalığı «tuyul ve hâs, zeamet, maişet mukabili verilen ayni, ya nakdî ulûfe», Şemseddin Sami Bey «Kamus-u Türki» de (1317 tab'i) «Tarık-ı ilmî ricaline aynen veya nakden verilen muhassasat» suretinde tarif etmiştir.

M. Belen'in «Türkiye iktisadi tarihi hakkında tetkikler» eserinin mütercimi M. Ziya Bey esere yazdığı bir haşiyede (s. 226) buna dair şu izahatı veriyor:

«Arpalığın menşei doğrudan doğruya memleketin derebeylik teşkilâtıdır. On dokuz bin dokuz yüz doksan dokuz akçadan ibaret olan timara arpalık, yani sahibinin daima harekete hazır bulundurmaya mecbur olduğu süvari takımının idaresine mahsus «arpa parası» denilirdi (Cevdet c. 5, s. 192). Sonraları arpalık bir masraf mukabilinde, yahut yapılan bir hizmetin karşılığı olarak verilmekteydi. Böylece İnebahtı kalesinin mutasarrıfı olan paşa, bu kalenin icabında müdafaası için lâzım gelen şeyleri hazırlamak şartıyla ve arpalık suretiyle aynı namdaki sancağı kabul etmişti (İzzî s. 184.) Arpalık fermanla tevcih olunur ve bu tevcihlerle beraber sahiplerine hıl'atlar de giydirilirdi. Arpalık sahibine malikânede olduğu gibi mutasarrıf namı verilirdi. (İzzî s. 168-184-241.) Arpalık kazaskerlere de verilirdi (Cevdet c. 5 s. 176, 180). Bu arpalıklar bilâhara şu şekli almıştı: arpalık, yalnız kazaskerlere değil, daha küçük payeleri olan ilmiye ricaline de tahsis olunurdu. Arpalıkların miktarı muayyen olmadığından muhtelif miktarda tahsis kılınır ve münhal oldukça şeyhülislâm arzu ettiklerinin arpalıklarına zammederdi. Bu yoldaki arpalıklar hizmet mukabili olmayıp âdetâ payelere mahsus tahsisat kabilindendi.»

İbn-ül-Emin Mahmut Kemal buna tahsis ettiği kıymetli bir yazıda (Türk Tarih Encümeni Mecmuası No: 17 (94) s. 276) arpalığın geçirdiği bütün safhaları izah ediyor. Bu yazıyı aynen nakliyoruz:

«Filân sancak yahut filân kaza, filân zata berveçhi arpalık tevcih olundu» denilir ki o sancak ve kazanın varidatından bir miktarı o zata tahsis edildi, mânasını tazammun eder.

Timar ve zeamet pek muteber olduğundan, arpalık ve hâs ve başmaklık namıyla, bir ferde verilemezdi.

Dergâh-ı Âli kapıcıbaşları tecrübekâr ve şayan-ı itibar oldukları halde de arpalıkları nihayet 1999 akça olabilip zeamet derecesine irtika etmemek için bir akça tezyidedilemediği gibi padişahların haseki kadınlarına başmaklık namıyla maaş tahsisi iktiza ettikte havass-ı hümayun kurasından yine 1999 akçaya kadar tâyin edilip yirmi bin akçaya iblâğı mümkün olamazdı.

Arpalık, zeamet ve timar gibi mukayyed olmayıp zevat-ı muhtelifeye verilebilirdi. Meselâ sadaretten azil ve tekaüdedilen vezirlere, harbde hüsnü hizmeti sebkedenlere, tenkil-i eşkıyaya ve sefere memur olanlara, mazulinden iseler (berveçhi arpalık), mansubinden iseler (berveçhi zamime), bir mahallin muhafazasına ve bir kalenin tamine memur edilenlere ve zevatı saireye bir veyahut mütaaddit sancak arpalık olarak tevcih olunurdu.

(Berveçhi arpalık) bir sancağa mutasarrıf olan zata -ref'olunan hâsları mukabilinde diğer bir sancak teffiz edildiği gibi arpalık suretiyle bir sancağa mutasarrıf olan bir vezire diğer bir sancak da kezalet arpalık olmak üzere tevcih kılınırdı.

Arpalık veçhile bir sancağa mutasarrıf olan zat, yine arpalık suretiyle diğer bir sancağa mutasarrıf olan zat ile becaiş edilir ve istida üzerine de bir sancak, arpalık olarak tefiz olunurdu.

(Berveçhi arpalık) hâs olmak üzere bir mahallin nezareti mukataasına mutasarrıf olan zattan o nezareti âhar şahıs iltizam edebilirdi.

Merkezde ve taşrada bulunan memurin-i devlet, maaşla tavzif ve bilâhara mazulin ve mütekaidine de medarı maişet tâyin edilerek arpalık usulü ilga olundu.

Memurin-i ilmiye biri müderris, diğeri kadı olarak, esasen iki kısımdı. Müderrisler, müderris oldukları medresenin hâsılât-ı vakfiyesiyle, yahut kendi servetleriyle taayyüş ederlerdi.

Bilâd-ı İslâmiyeye tâyin edilecek kadılar, bu müderrislerin güzidelerinden intihap ve tâyin olunurdu. Kadılar aîdat-ı şer'îye ile geçinirlerdi. Kazanın maddi ve mânevî mesuliyetini teemmül eden ekser ulema, meslek-i kazaya râğbet etmedikleri gibi kabul edenler de kaza-

ya iptilânın bir müddet-i muvakkateye inhisarını, kemakân tedris ile iştigali arzu ederlerdi. Binaenaleyh kazaya birer sene tâyin olunurlardı.

Müderriken kadı olan bu muhterem zatlara müddet-i muayyenenin inkızasından sonra bir nevi mazuliyet maaşı olmak üzere bir beldenin hasılât-ı emriyyesinden (arpalık) namıyla bir miktar meblâğ tahsis kılınırdı.

Devletin şua batı idaresine hâlel tari ve her maslahat, intizam ve inzibattan âri olmağa başladığı zamanlardan itibaren müderrislik rüusu tevcihinde de suistimalât vuku bulmaya başladı.

Ulemaya gûya medar-ı şevk olmak üzere oğullarına müderrislik rüusu verilmek ve mehd-nişin etfal-i şîrhârı «Kıdvet-ül-ulema-il-muhakkikiyn ve umdet-ül-fuzalâ-il-müdekkikiyn» gibi evsaf-ı âliye ile yâd ve haysiyet-i ilim ve âlemi berbadetmek usul ittihaz olduğu gibi muahharan ilmi ve mülki kübera ve ricalin (zadegân) denilen hâdis-üs-sin mehadimi de on beş yirmi sene medrese köşelerinde envai mahrumiyet ve mihnet içinde tahsil-i marifet ve rüus intihabında ispat-ı liyakat eden erbab-ı istihkak gibi rüus-u tedris ile taltif olunarak bu suretle kendilerine -irat kabilinden- medar-ı maişet ihzar edildikten başka -ulema katil ve-musadereden masun oldukları cihetle- rüus-u tedris sayesinde rüus-u mehadimin masuniyeti de temin kılınıp bir nevi servet ve hayat sigortasına vaz'edilmiş olurlardı.

Fâdıl ve cahil müderrisler tekessür etmekle -ismi mevcut, vücudu mefkut- birtakım medreseler peyda oldu ve müderrislik, itibari paye hükmüne geçti.

Rüus-u tedrise nailiyetle tarikte kıdem kesbederek mevleviyet mertebesine irtika eden cühelâ-yı zadegâna mevleviyet tevcihi ve bunların birer belde kadılığına tâyini muktazi olduğundan müderrislik gibi mevleviyet ciheti de muhtel oldu.

Halen ve sabıkan şeyhülislâm olanlarla bilfiil Rumeli ve Anadolu kazaskerlerinin ve mütekaatlerinin, İstanbul, Mekke-i Mukerreme, Medine-i Münevvere, Edirne, Bursa kazalarının münfasıl ve sair mevleviyetlerden mütekaat olanların yedi yüz elliden seksen ve doksan akçaya kadar vazife-i yevmiyeleri vardı.

Şeyhülislâm olanların menasib-ı ilmiye tevcihatında (boğça-beha) namıyla muayyenatı ve daireleri hademesinin aidatı olduktan başka uhdelinde bulunan Sultan Beyazıt Medresesi müderrisliğinden ve Beyazıt evkafının idaresinden de intifa ederlerdi.

Bilfiil hükümet-i şer'iyyede bulunan sudur ve mevali, mahkeme harçlarından da müstefid olurlardı.

Akçanın tenakus-u kıymeti ve ashab-ı meratibin ziynet ve ihtisama meyli, esbab-ı maişetin tekessürünü istilzam ettiğinden şeyhülislâma, sudura, mevaliye ve bunların mazulilerine de (*arpalık*) namıyla birer ikişer kaza tevcih edilirdi.

Bunlar o kazalara -icra-yi ahkâm-ı kaza etmek üzere- birer naip göndererek hâsılâtın bir miktarını onlara ita ve mütebakisini kendileri istifa ederlerdi.

Uzamadan ve cühelâ-yi zâdegândan bazıları, arpalıkları olan kazalara -mebalîğ-i vefîre cerrahtmek emel-i harîşanesiyle- ekseren müteşerri ve muktedir nüvvab göndermeyip vaktiyle müteverriin-i ulemanın -mesuliyet-i maddiye ve mânevîyesine binaen- nefisleriçün iptilâ ad-dettikleri kazaya berikiler esafil-i ceheleyi belâ ederler, esafil-i merkume de ta'zib-i ibad ve tahrib-i bilâd hususunda kusur etmezlerdi.

Kibar-ı ulema dairelerindeki cehele-i hademe de çıraklık suretiyle tarik-ı kazaya ithal olunmaya başladığından mansıplarını erazil-i nüvvaba ihale ederler ve ibadullahın başına belâ-yi mübrim kesilirlerdi.

Cevdet paşa; Üçüncü Selim'in cülûsu üzerine konulan yeni nizamlardan ve o meyan-ı kaza işlerinden bahsederken (c. 4, s. 240) arpalıklar meselesine de temas ediyor ve arpalık sahiplerinin yaptıkları suistimalleri de anlatıyor :

«Zulüm ve taaddileri haddi tecavüz etmiş olan hükkâmın اتامرون الناس بالبر وتسون انفسكم delil-i kasisi ile ilzamlarına iptidar olunup fi-mâbad kudatın özr-ü şer'ileri olmadıkça bin-nefis mansıplarına azimet birle, adl üzere hareket ve fukarayı sıyanet etmeleri ve arpalıklar ashabı dahi bir müddetten beri âdet olduğu üzere nüvvaba maktuan iltizam suretlerinden mücanebetle müteşerri ve perhizkâr ve müteverri ve dindar kimseleri arpalıklarına gönderip mahsulün humsunu naibe ita ve kusuriyle iktifa eylemeleri ve kudat ve nüvvab bu tembihatı adem-i ısga ile kemakân evza-ı salifelerinde ısrar ve istikrar edecek olurlar ise tarikleri hak ile iktifa olunmayıp haklarından gelinmesi ve bundan böyle mülâzemet dahi erbab-ı ilim ve fazilete verilip cühhale verilmemesi babında kat'iy-yül-mefad bir kıta hattı hümayun sâdır olmuştur.»

Menasib-ı ilmiyeye müddet-i örfiye tâyin ve muvakkat suretiyle tevcih olunduğundan her

sene müddet-i örfiyesini ikmal eden sudur ve mevali, kesir-ül-adet bir kafil-i mazulün teşkil ederdi. Bunlara arpalık tedarikinde müşkülâta tesadüf edilirdi.

Pederlerinin, yahut mensub oldukları küberanın himmetiyle min gayr-i istihalin tarik-ı tedrise duhul edenler-tafarat-ı tıflane ile -kat'ı meratip ve kazaskerlik payesine kadar terakki ettiklerinden- devlet ve millete faideleri halen müşahet ve âtiyen de memul olmadığı halde arpalıklarını istisgar ederlerdi. Şan-ı devleti muhafazaten ve bigayrihakkın ihraz ettikleri meratib-i ulyaya riayeten bizzarure idareleri temin olunurdu.

Şeyhülislâmdan itibaren daire-i meşihatte bilfiil memuriyette bulunan rical-i ilmiyeden mahreç mevleviyeti payesini haiz zevata kadar -tahsisatı munzam ve tâbiri âharla memuriyet maaşlarının mütemmimi olmak üzere- verilen arpalık Daire-i Meşihat dâhilindeki zevata munhasır olduğu halde bilâhara devair-i sairede müstahdem ve maaşları müstevfa olan rical-i ilmiyenin de arpalıktan istifade eylemeleri hakkında -muhtelif zamanlarda- iradat-ı seniyye sâdır oldu.

Muahharen arpalık namı ilga ve «tebdil-iş-şekil liecilil-ekil» kabilinden «tarik maaşı» namı ihdas olundu.

Ayrıca bir ilmiye tekaüt sandığı teşkil ve müstahikkı tekaüt ve amelmande olan memurin-i ilmiyeye ve vefatlarından sonra ailelerine birer miktar maaş tahsisi temin edildi.

Taşrada meslek-i kazada bulunan memurin-i ilmiyenin maaş-ı muhassasları, temin-i maişete kâfi ise de daire-i meşihatteki rical ve memurin-in maaşları cüzi olduğundan tevsi-i maişet için verilen arpalığın -nam-ı cedidiyle tarik maaşının- ve memuriyet maaşı mahiyetinde ve vazifelerinin ehemmiyeti nispetinde memurin-i mevcudeye tahsisi muvafık-ı maslahat iken bu usul-ü mâkul, rehin-i kabul olmıyarak tarik maaşlarının idamesine çalışılması, bazı zâdegân ve mensubinin intifadan mahrum edil-memeleri maksadına müstenitti.

İlân-ı meşrutiyetten sonra «tarik maaşı» ilga ve ona bedel memuriyet maaşları haddi lâyıkla iblâğ edildiği gibi mazul-in ilmiyeye de -memurin-i mülkiye gibi- mazuliyet maaşı tahsis olundu. Memuriyeti ve mazuliyet maaşı olmıyanlara da «müstahikkı-n-i ilmiyye maaşatı» namıyla birer miktar maaş tahsis kılındı.

Ahval-i esef-iştimalerinden bahsolutan nüvvabın yerlerine umur-u şer'iye ve hukukiye-de ihtisas peyda eden zevat-ı muktedirinin tedarik ve tâyini lüzumu teemmül olunarak 1270

senesinde, muahharen «Mekteb-i Nüvvap» namını alan «Muallimhane-i Nüvvap» teşkil edildi.

Bu mektepte ulûm-u mürettebeyi tahsil ile şahadetname istihsal edenler salis, rabi ve hâmis olarak üç sınıf itibar olunup kazalara ve bazı livalara ikişer sene müddetle tâyin kılınırlardı. Vilâyet merkezlerine ve mühim sancaklara «Muallimhane-i Nüvvap» mezunlarından kudem ve liyakaten şayan-ı terfi görülenlerle yine zâdegândan bazı zevat nasbedilebilirlerdi. Zâdegân meyanında yoliyle tahsil-i ilim ve tehzib-i ahlâk etmiş münevver ve müstakim zatlar bulunduğu gibi ekseren,

*Cehlin ol mertebesi sehl olmaz
Kisbiz ta bu kadar cehl olmaz*

meali, muvafık-ı hali olan -mahalle mektebin-den mezun ve ahz-ü itaya meftun- mollalar da görölürdü.

Mekteb-i Nüvvabın yerine 1332 senesinde «Medreset-ül-Kudat» teşkil olunarak zâdegân usulü ilga ve naiplerin unvanı «kadı» lığa tahvil kılındı.

Kadılık, Mekteb-i Kudat mezunlarına tahsis olunarak tevkîyet usulü refedildi. Kadılara -sair memurin-i devlet gibi- harcırah ita ve hal-i mazuliyetlerinde temin-i maişetleri için mazuliyet maaşı tahsis olundu.

Bir ziyafette hazır bulunan sudurdan Gümrükçü Osman Paşa zade Nuri Bey, eazım-ı huzzardan bir zatın teklif ettiği arpa suyunu içmekten iba etmesi üzerine amcazadesi eazım-ı fudaladan sadrı esbak Yusuf Kâmil Paşa merhum, bilbedahe şu beyti söylemiştir:

*Mollaların taacûbe şayan mızacı çok
Arpalığın yiyüp de suyun içmemek gibi*

*Değil kim arpalık cüz'i maişet vermedi eyvah
Musannif Asımetmişken nigâz ibn-i Samaniden
- Saffet - Kaside*

*Kesbeder bir arpalık olsun bu çâr ahurda
Servet-ü sâman balur elbette hayvanım diyen
Yenişehirli Avni*

ARSLANLI (آرسلانی) [Mes.] Vaktiyle tedavül etmiş olan paralardan birinin adıydı. Bu paralara Farsça karşılığı olan «esedi» denildiği gibi «arslanı» de itlak olunurdu.

Seyyah (Taverniye) Felemenk dolârlarına bu ismin verildiğini söylüyor. Seyyahın ifadesi şöyledir:

«Memalik-i mahrusada, üzerinde aslan resmi bulunan Felemenk dolârlarına (Lion d'Hollande) aslanlı itlak olunur.»

Arslanlı tâbiri kuruluşlar hakkında kullanılırdı. Nitekim «esedi» tâbiri de alekser ku-

ruşla birleştirilerek «esedi kuruş» suretinde istimal olunmuştur.

«Lehçe-i Osmani» de şu tafsîlât vardır: «Arslanlı - Selçukiyenin gümüş sikkesinde gir ve hurşid resmi olduğundan elsinede kuruşa itlak olunan isim.»

Yavuz Sultan Selim zamanındaki (1512-1520) kuruşun rayicini birinci defa haber veren (Solakzade) «ol tarihte kuruş 40 ve arslanlı 35 akçaya geçerdi» dediğine göre biri yalnız «kuruş» ve diğeri «arslanlı» namıyla iki nevi kuruş mütedavil olduğu ve birincisi ikincisinden kıymetli bulunduğuy istidlâl olunur.

«Takvim-i Meskûkât-ı Osmaniye» de bu para hakkında aşağıdaki tafsîlât mevcuttur:

«Memalik-i devlet-i aliyyede âdeta bir sıfat-ı resmiyet kazanmış olan salîfüzzikîr arslan-lara (esedi) ve (arslanı) kuruş dahi derlerdi. Bilâhara eski şerefini kaybetmişse de istimalde ismi baki kalıp elli altmış sene evvele kadar, Mısır'da bu namla zebanzeddi. Bunun vezni sekiz buçuk dirhem olup 1138 (1725) senesi resmî tarifesine dahi böyle dâhil edilmiştir.»

ARSLANLI ÇEŞME (آرسلانی چشمه) [Sof.] Hacı Bektaşta orta avlunun, girilince sağ köşesinde Bektaşilerin zemzemi makamında olan çeşmenin adıydı. Bu çeşmenin suyu, büyük havuza dökülürdü. Arslanlı havuza su, bir aslan heykelinin ağzından boşanırdı. Çeşme bu ismi o heykelden almıştı. Hacı Bektaşlılar, içmek ve yıkanmak için bu çeşmeden su almayı tercih ederlerdi.

ARŞ (عرش) [Sof.] Allahın dokuzuncu kat gökte tasavvur olunan tahtı mânasına olarak kullanılır bir tâbirdi. Bu tasavvur Allahın kudret ve azametinin tecellisinden kinayeydi. Yoksa hakikatta böyle bir yer mevut değildir. Çünkü bu takdirde Allah için mekân ispat edilmiş olur. Allah ise mekândan münezzehtir. Bu makamda «Arş-ür-Rahman», «Arş-i-Âlâ» tâbirleri kullanılırdı.

Kuranda (ذوالعرش المجید) gibi âyetler vardır. Arş için Allaha ait tabiatın fevkinde bir yer diyenler de vardır.

*Azamet şanına etmişti nüzul
Sage-i arş-i azîm idi Resul*

Hakani

Eski heyet usulünce arş bütün eflâki muhit ve ecrâm ve nücumdan zannolunan dokuzuncu ve en büyük felekti. Buna «Felek-ül Eflâk», «Felek-i Âzam» ve «Felek-i Atlas» denilirdi.

Arapça bir kelime olmak itibarıyla arşın lûgat mânası taht, çardak, tavan, kubbedir,

Secde-i şükretti arşı, ferşi üzre hanenin
Lâ.

ARŞİN (آرشین, آرشن) [San.] Metrenin resmen kabulüne kadar kullanılmış olan ölçü aletlerinden birinin adı idi. Bu makamda «zirâ» tâbiri de kullanılırdı. O zamanlar metreye «zirâ-ı âşari» denilirdi. «Bürhan-ı Kaatî» da (آرش = areş) kelimesi için şu izahat vardır: «Habeş vezninde kulaç dediğimiz miktar-ı muayyene denir. İki kolları kanad gibi açıp iki canibe uzattıkta sağ elin parmakları ucundan sol elin parmakları ucuna gelince mümted olan miktardan ibarettir. Bazılar içinde elin orta parmağı ucundan dirseğe varınca miktardan ibarettir ve esahhı budur. Türki de arşın dedikleri budur. Arabide zirâ derler.»

«Kamus-u Türki» de: «Parmaklar ucundan omuza kadar olan kol boyundan mehuz ölçü, zirâ» suretinde tarif olunmuştur.

Celâl Esat Arseven «Sanat Kamusu» nda: «Farişide kol mânasına «arış» ve bu mânasına «în» kelimelerinden geldiği zannolunmakta ise de Türkçe büyük adım mânasına «arşımak» kelimesinden geldiği muhakkaktır» diyor.

İki türlü arşın kullanılırdı. Çarşı arşını, mimar arşını.

Çarşı arşını; çarşı ve pazarlarda basma, yünlû ve emsali kumaş, bez vesaire ölçüsünde müstameldi. Aksamı şunlardı: çarşı arşını 8 rubu, rubu 2 kerah.

İpekli kumaşlar fiyatça yüksek olduklarından halk nazarında bunları pahalı göstermemek ve alışverişini kolaylaştırmak maksadiyle «endaze» namıyla çarşı arşınından bir parça kısa bir mikyas daha ihdas kılınmıştı.

Mimar arşını; buna «zirâ-ı mimari» dahi denilirdi. Mimari işlerde yer ölçüsü olarak kullanılırdı. Aksamı şunlardı: zirâ-ı mimari: 24 parmak, parmak: 12 hat, hat: 12 nokta. Mimar arşını metreye nazaran binde 758 di.

«Kamus-u Riyaziyat» ta yazılı olduğuna göre mimar arşınının esası alelûmum İslâm milletlerinde kullanılan zirâın müesses bulunduğu kaideye muvafıktır. Şöyle ki: bir arşın yirmi dört parmak ve bir parmak karın karına bitişik olmak üzere altı tane arpanın sihani mecmuuna müsavidir.

Mimar arşınının ihdas zamanı meçhuldür. Fakat elde bulunan zirâ-ı mimarinin esası ve miyarı Üçüncü Selim tarafından suret-i mahsusada abanozdan olmak üzere yaptırılıp mühendisanesinde mahfuz bulunan mimar arşınıdır.

Mimar arşınının toprak işlerinde kullanılan aksam ve ez'afı şunlardı: kadem: 12 parmak, kulaç: 5 kadem, zirâ-ı mimari: 2 kadem.

Bu taksimat 1779 (H. 1193) da Belgrat'ta Divan-ı Hümayun tercümanı olan Mühendis Osman Efendinin Fransızca ve Almancadan tercüme ettiği «Hediyet-ül-Mühendisin» adlı eserinde yazılıdır.

Arşın tâbiri aşağıda yazılı şekillerde de kullanılırdı:

Arşını büyük: açık adımlar atan, uzun bacaklı adam. Arşınları açmak: açık adımlarla yürümek, seri gitmek. Arşınlamak: arşınla ölçmek, açık adımlar atarak çabuk gitmek. Arşınlık: arşın ile ölçülüp satılan şey.

Nureddin Rüştü Büngül «Eski Eserler Ansiklopedisi» nde demirden, çelikten ve tahta dan yapıldığını söylediği arşının antikaları hakkında şu malûmatı veriyor:

«Harb içinde bunlardan bir tanesi Bedestene gelmiş ve üzerinde - Mehmet Akkoyunlu - yazılı ve câbeca oymalı ve fakat kaba bir tarzda işlemleri vardı. Hususi bir tarzda müzayedede neticesinde yirmi iki liraya alınmış ve Parisli bir Yahudi antikacıya iki yüz liraya satılmıştır. Ankara müzesinde fildişinden mamul ve Sultan Mecit devrine ait bir arşın vardır.»

Bağdat'ta bezirganları gördüm de şaşırdım
Arşınımı baston gibi ben elde taşırdım

Lâ.

ARŞİN (آرشین) [San.] Altın, gümüş ve ibrişim ile dokunan kumaşa verilen addı. Böyle kumaşlara «münekkas» da denilirdi. Bunlarda çok altın ve gümüş kullanılmazdı. Ancak «dip» denilen «sade arşın» sırmazsız olarak dokunur, sonra üzerine altın ve gümüş işlenirdi. Hükümet bazan altın ve gümüşün tasarrufu maksadiyle «dip» denilen «sade arşın» yapımını yasak ederdi.

«Arşın» e gönül ve pembe (pamuk) ip-likleri atmak memnu idi.

ARUSEK (اروسك) [San.] Yeşil ve pembe dalgalı bir nevi sadele işlenen işlere verilen addı. İşin mahiyetini izah edici bir tâbir olarak «arusekli» de denilir.

«Eski eserler. Ansiklopedisi» nde şu izahat vardır:

«Tabii olarak yeşil ve şanjanlı sadelelere «arusek» derler. Bundan işlenmiş mobilyeler, tavlalar, şatrançlar, kutular ve daha birçok şeyler vardır. Masaları, devrimleri yirmişer, yirmi beşer liraya ve tavlaları yirmişer lira, kutuları üç beş lira eder. Güzel ve sevimlidir. Şimdi metruk bulunan sanayi müzesinde de bunlarla sıvama sadeleşmiş küçük ve sanatkâraneye yapılmış bir kemençe vardır ki Paris'te sergide birinciliği kazanmış olduğu söylenmek-

tedir. Türkiyede daha incesi de yapılabilir. Bununla beraber bu kemençe de güzeldir. Ben- ce otuz kırk lira kıymeti vardır.»

Kıymetli bir eşya sayılır bu arusekli
Olmazsa eğer aslı küçük ortası ekli

Lâ.

ARUS RESMÎ (اروس رسمي) [Mal.] Gelin ve düğünlerde alınan resim hakkında kullanılır bir tâbirdir. Resim, evlenen kadınların kocalarından alınır. Arapça bir kelime olan «arus» un lûgat mânası gelindir.

«Kamus-u Türki» de bu kelime «Ar. Cem'i arais. Gelin, yeni evlenmiş kadın yahut evlenmek üzere süslenmiş kız (Arabide müzeker dahi olup güveğiye itlak olunur.) Tuğ-u arus = zambak nev'i, zülf-ü arus = Hint baklası» suretinde izah olunmuştur. Zambak nev'inden olan çiçeğe «zülf-ü arus» denilmekte olduğundan Kamus müellifi o tâbirde yanılmıştır.

İslâm, Hristiyan, kız ve dullardan maktu olarak aşağıdaki nispetlerde alınır:

60 akça	İslâm kızlarından
30 »	» dullarından
30 akça	gayrimüslim kızlarından
15 »	» dullarından

Arus resmini timar sahibi olan sipahiler alırlardı.

Tanzimattan sonra bu resim kaldırılmış, onun yerine «izinname harcı» ikame olunmuştu. Evlenmek isteyenler kadıya müracaat eder, evlenmelerinde mâni bulunmayanların kadı tarafından verilen «izinname» üzerine nikâhları kıyılırdı. İzinname harcı kızlar için on, dullar için beş kuruştu.

ARUZ (اروض) [Huk.] Para ve hayvandan ve tartı ve ölçüden başka olan meta ve kumaş ve emsali şeyler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yine o mânada kullanılan «araz» ın cem'idir.

§[Ede.] Şiirin ahenk ölçülerinden bahseden ilmin adıdır. Arapça bir kelime olan aruz, ananeye göre çadırın ortasına dikilen ve ona destek vazifesini gören kazığa denir. Aruz ilminde bu kelime birinci mısraın son tef'ilesini göstermek için kullanılır. Nasıl ki kazık daima çadırın beyt-ül-eş'ar ortasında ise, bu tef'ile de daima beytin beyt-ül-eş'ar ortasında bulunur. Aruz ilminin kurucusu Araplardır. Onlardan Farslara, Farslardan da Türklere geçmiştir. Bunu en evvel Türklerin meydana getirdiklerine, onlardan Araplara ve sonra da Farslara geçtiğine kail olanlar da vardır.

Tarihlerin yazdıklarına göre bu ilim hicri ikinci (milâdi sekizinci) asırda Basralı İmam Halil Bin Ahmet tarafından meydana getirilmiştir. İmam Halil efail-ü tefail dediği sekiz kelimeyi esas olarak almış, onların değişmesinden ve tekrarlanmasından Aruzun 15 bahrini bulmuştur. 16 ncı bahir olan müteâdrik sonra, (Ahfeş) tarafından, cedit yahut garip, karip, yahut müsta'cil, müşakil, yahut müteahhir bahirleri de Farslar tarafından ilâve olunmuştur.

Sayısı 19 a çıkan aruz bahirlerinden herbirinin birçok fer'i vardır ki onlara vezin denilir.

Değerli edebiyat üstadı Tahir Olgun'un beyanına göre (Edebiyat Lûgati, aruz maddesi) Farslar Müslüman olup Arap maarifini kabul ettikleri vakit onların nazım ölçülerini de aldılar. Fakat içlerinden tabiatlarına uygun gelenleri ayırdılar. Sonra Karahanlılar İslâma geldiler. Memleketlerinde mektepler, medreseler açtılar. Oralara devam edecek Türk çocuklarını okutmak için İrandan müderrisler getirdiler. Gelen müderrisler, verdikleri dersler sırasında Araplardan almış oldukları aruz vezinlerini de talebeye öğrettiler. Yetişen Türk Şairleri ise, Farsların ayırdıkları vezinlerin de en ahenkli olanlarını seçtiler ve onlara göre Türk diliyle manzumeler yazdılar.

Edebiyat tarihimizin ikinci devresine, yani Türkler Müslüman olduktan sonraki zamanlara ait -eldeki eserlere göre- en eski manzum kitap olan Godatku Bilik aruzun (Faülün faülün faülün faül) vezni ile nazmedilmiştir.

Aruz vezni hicri beşinci (milâdi on birinci) asırda Hakaniye lehçesine, 7=13 üncü asırda bizim lehçeye, 8=14 üncü asırda Çağatay ve Âzerî lehçelerine girmiş, zamanımıza kadar kullanılagelmıştır. 11=17 nci asırdan sonra bizim lehçe edebiyatının aruz şairleri ile halk şairleri birbirlerinden müteessir oldular. Halk şairleri aruz vezniyle, divan şairlerinden bazıları da hece vezniyle manzume tertibetmeğe başladılar.

Zamanımızda ve millî edebiyat'ın zuhurundan sonra genç şairler aruz veznini bıraktılar. Hece vezniyle meşgul oldular. Hattâ Halit Fahri Ozansoy aruz vezniyle ve Aruza Veda başlığı ile bir manzume yazdı. Onun sonunda:

*İran goligle, Zühre tacın, nağme kervanın;
Şahane geldiğin gibi, şahane git ginel*

beytiyle aruza «uçurlar olsun» dedi.

Değerli Prof. Mehmet Fuat Köprülü buna dair (*İslâm Ansiklopedisi, aruz maddesi*) uzun ve kıymetli tafsillâtta başka örnekler de vermiştir.

Aruz ile hece vezinleri arasındaki en belli-başlı fark şunlardır: Aruzun heceleri dalgalıdır, hece vezninin düzdür. Aruzda bir kelimenin bir iki hecesi bir cüzde kalır; diğer heceleri öbür cüz'e geçebilir. Yani, kelimelerin bölünmesi caizdir. Hece vezninde ise her kelime, bir durakta bitmek gerektir.

ARYA ETMEK (آریا ایتmek) [*Bah.*] Yelkenlere rüzgâr aldırma demektir. «Dairet-ül Maarif» te şöyle izah olunuyor: «Halatları sahiverip yelkenleri indirme, yelkenlere rüzgâr aldırma.»

ARZ AĞALARI (عرض آغارلی) [*Sar.*] Has odalılar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mâruzat işlerinde kullanıldıkları için bu adı almışlardır. Bunların birincisi odabaşı, ikincisi silâhtar, diğerleri de çuhadar ve rikâbdardı. Sonraları silâhtar birinci dereceye yükselmisti.

ARZA GİRMEK (عرضه گیرmek) [*Sar.*] Sadrazamların Topkapı sarayında Kubbealtında toplanan devlet erkânının müzakerelerinin neticesini bildirmek üzere padişahların huzuruna çıkmaları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Osmanlı padişahları Fatih zamanına kadar divan-ı hümayuna riyaset etmek suretiyle devlet işleriyle doğrudan doğruya alakadar olur, işleri bizzat hallederlerdi. Sonraları padişahların divana reislik etmeleri usulü kalktığından devlet muamelâtı sadrazamların reisliği ile görülür ve vaziyetten hükümdar haberdar edilip reyî alınır.

ARZHANE (عرضخانه) [*Sar.*] Topkapıdaki Hırka-i Şerif odasının dış tarafına arzhane denilirdi. Padişahlar burada, gelen telhisleri açıp okurlar ve icabeden emirleri verirdi. Buraya galat olarak (*Aslanhane*) de denilmekteydi.

ARZHAN - I MEMLEKET (آرض خوان مملکت) [*Mal.*] İktâ-i temlik unvanına dâhil olan arz hakkında eski kanunnamelerde kullanılan bir ıstılahtı. Beytülmalde hakkı bulunan kimseye sultan tarafından verilmesi keyfiyetine iktâ denilirdi. İktâ, biri temlik, diğeri istiglal olmak üzere iki kısma ayrılırdı. İktâ-i

temlikte arzın imar ve ihyası başlıca şarttı. Bu sebeple üç sene terk ve tatil eden sahibinden yer alınır, diğerine verilir. İşte bu türlü arza «arzhan-ı memleket» denilirdi.

ARZ KÂÇIDI (عرض کاغدی) [*Sar.*] Sadrazamların padişahlara gönderdikleri kâğıtlara ve rilen addı. Bu kâğıtlar 15×25 ebadındaydı.

ARZ ODASI (عرض اوداسی) [*Sar.*] Padişahların elçileri kabul ettikleri odanın adıydı. «Topkapı» sarayında bulunan bu oda yanmış, Sultan Mecit zamanında şimdiki biçimde yapılmıştır.

ARZUHALCI (عرض حالچی) [*Ida.*] Resmî makamlara arzuhal yazanlara verilen unvandı. Osmanlılarda arzuhalcilik müstakil bir meslekti. Bunların başında «arzuhalcibaşı» namıyla biri bulunurdu. Arzuhalcilik mesleğine iktisabetmek isteyen, arzuhalcibaşıya müracaat eder, Divan-ı Hümayun çavuşları ocağı zabıtlarından çavuşlar emini ve kâtibiyle arzuhalcibaşından mürekkep bir heyette ispat-ı ehliyet ettikten ve hüviyeti de tesbit olunarak arzuhalcilik yapmasında mahzur olmadığı anlaşıldıktan sonra icra-yı sanat eylemesine müsaade olunurdu.

«Hicrî on ikinci asırda İstanbul hayatı» unvanlı eserde (S. 207) mevcut tarihî bir vesika nazaran 1187 tarihinde bu nizama halel gelmiş ve bir kısım eşhas bilâmezuniyet arzuhalcilik yapmaya koyulmuştur. Vesikada bunun mahzurlarıyla bunlar hakkında mevzu ahkâm şu suretle izah edilmekte ve neticede o gibilerin şediden menî ve tecziyesi emrolunmaktadır:

«Arzuhalci taifesi kadîmden beri arzuhalcibaşı Divan-ı hümayun çavuşları ocağı zabıtlarından çavuşlar emini ve kâtibi neferatiyle müstakim arzuhal tahririne kadir hoşnûvis ve ehl-i ırz ve şer-i şerife ve kanun-u münife ve kaide-i mer'iyeye vâkıf mücerreb-ül-etvar kimseler intihap ve çavuşbaşı bunlar tarafından izinlerini havi verilen tezkeresiyle istihdam olunagelmış iken biraz müddetten beri bu nizama müracaat olunmayup elyevm bilâizin dükkân köşelerinde ve kahveci dükkânlarında ve bazan medrese ve cami avlularında şer-i şerife ve memnuattan olan hususata vâkıf olmiyanlar kendi meramları üzere arzuhaller tahrir ve ehl-i ırzın bilâmucip ırzları hehk ve bilâ ömr-ü şer'i on beş sene mürur eylemiş atik niza'n hudusuna ve müceddeden tesbit-i defter olunmuş ıradın ref'ini ve hane tenezzülü ve hasarat-ı mîriyi mucip ve kaide-i tevcihata mugayir ahvalin

zuhuruna bais olmalarıyla fimabad arzuhalcibaşı ve ocak zabıtları marifetiyle izni müş'ir yedlerinde tezkeresi olmiyanlar arzuhal tahrir eylememek ve bilâ izin tahririne cesaret edenlerin haklarından gelinmek ve nizamı mezbur düstur-ül-amel tutulmak üzere rüus-u hümayunumun verildiği mukayyet olunmak imdi rüus-u hümayunumda mezkûr olan şurutun infaz ve icrasına müracaat olunmak üzere arzuhalcibaşıya ve sair iktiza edenlere müekked tembih-i ekid ve daima nezaret ve dikkat olunup bundan sonra eğer bu tembihe münafi rikâb-ı hümayunuma ve divanı âlişanına hilâf-ı şer-i şerif ve mugayiri kanun-u kadîm ve kaide-i mîriye muhalif arzuhaller tahrir ederler ise her kim olur ise olsun emr-i şerifime adem-i itaatine binaen eşed-di ukubat ile mücazat olunacakları muhakkak idüğü tefhim ve zecrolunarak şurut-u mezburenin aleddevam infaz ve icrasına ve yolsuz arzuhaller zuhurunda tahrir edenlerin tard ve teb'idine kemal-i ihtimam ve dikkat ve edna iğmaz ve müsamahadan begayet hazer ve mücanebet» olunması.

Bu vesika gösteriyor ki arzuhalcilik için hüviyetin mazbutiyeti ve hüsnü hattın mevcudiyeti kâfi değildi. Devletin kanun ve nizamlarına vukuf da şarttı.

*Arzuhal etmek zamanı geçti olmaz derkenar
Azl-i hüsn için begaz üstüne ferman etti hat*

Kabuli Zade Rahmi

ARZUHAL TAŞI (عرض حال طاشی) [*Ida.*] Haliç'te, Eyüb'un karşısında, Karaağaçta, eski Topkane mamul ambarı binası, şimdi Kasaplar Şirketi Reisi Kara Ahmed'in deri fabrikası önünde ve sahilden elli metre uzaktaki adacıklardan biri üzerinde suret-i mahsusada dikilen taşın adıydı. Arzuhal taşı harç ve demirle sağlam bir surette yapılan kaideye oturtulmuştu. Son zamanlara kadar âbidenin kaidesi görülüyordu. Fakat taş bilinmeyen zamanlarda ortadan kaldırılmıştır. Bundan dolayıdır ki taşın şekli, kıtası, kitabesi olup olmadığı ve bittabi kimin tarafından ne maksatla ve hangi tarihte dikilmiş bulunduğu meçhuldür. Bununla beraber halk dilinde dolaşan rivayetlere göre Karaağaçla Bahariye'nin ve Kâğıthanenin mamur olduğu zamanlarda Sadâbât meydana getirmiş ve tarihe «Lâle Devri» adıyla zevk ve safa anları mal etmiş olan Üçüncü Sultan Ahmet devrinde yapıldığı, hükümdara hallerini arz etmek isteyenlerin kayıkla bu taşın olduğu yere kadar gelecek üzerine koydukları arzuhalleri sarayın bir memuru alıp hünkâra takdim ettiği söylenmek-

tedir. Taşa «arzuhal taşı» denilmesinin sebebi de işte budur.

Bir taraftan suların aşındırması ve diğer taraftan o civardaki tuğla fabrikalarının çamur ihtiyaçlarının oralarından temin edilmesi yüzünden adacıklar yenerek arzuhal taşı âbidesinin ortada kalan temeli, son zamanlarda, deniz nakil vasıtalarının gidiş gelişine mâni teşkil etmeye başlamıştı. Bu mahzuru ortadan kaldırmak için belediye 1940 senesi haziranı içinde âbidenin kaidesini kısmen yıktırmış ve bu suretle mâni ortadan kaldırmıştır.

Âbidenin mevcudiyetine delâlet eden bazı demir parçaları ve taş enkazı hâlâ görülmektedir.

ASÂ (عسا) [*Sof.*] Din büyükleriyle tekke şeyhlerinin taşıdıkları uzun bastona verilen addı.

Lûgat mânası değnektir.

«Kamus tercümesi» nde de değnek olarak gösterilmiştir. «Lehçe-i Osmanî» de «uzun çomak, el değneği» suretinde izah olunduğu gibi «Kamus-u Türki» de de şu tafsillât verilmiştir:

«1.— Uzun el değneği, dayanacak uzun sopa.

«2.— Ekseriya başı topuzlu veya kancalı ve gümüş ve altınla müzeyyen olarak bazı millet ve taifelerde cismani veya ruhani reisliğin alâmeti addolunan uzun ve resmî değnek: patriklik asası.

«3.— Sopa, dayak, darp: onun terbiyesi ancak asâ ile olur. Asâ-yi Musa = Hazreti Musa yedlerinde sa'bana tahavvül eden asâ ki Firavun'a karşı gösterdikleri mucizatandır.»

Asâ taşımak Peygamberin sünnet icümlesindendir. Hazret-i Peygamber alekser asâ taşır, hattâ kırdı namaz kılacak olurlarsa ucu demirli olan asâyı mihrap makamında yere saplayarak ona müteveccihen namaz kılar. Bu sünnete ittibaen yaşlı Müslümanlar ve tarikat şeyhleri asâ taşımışlardır. «من جاوز الأربعين ولم يتخذ عصا فقد عمى» vardır ki kırk yaşını geçip de asâ kullanmayan isyan etmiş olur demektir.

Halvetîliğin bir şubesi olan Şabanilikte şeyhlerin uzun bir asâ taşımaları tarikat icabıydı.

*Muharrir-i dil olur dîl-rûbaya muhtacız
Zaman-ı za'î kuvadır asâya muhtacız*

Koca Ragıp Paşa

*Kabiliyet bi tecelli şâmil-i eşya değil
Her asâ ejdernüma, her el yed-i beyza değil*

Diğaribekirli Salt Paşa

*Bî muhabâ reh-i na-refteye gitsem de ne var?
Kahr-ı hasm eylemeye elde asâdır hâmem.*

Büyük Reşit Paşa

ASABE (عصبه) [Fık.] Ashab-ı feraizden mütebaki terekeyi ve ashab-ı feraiz olmayınca bütüa terekeyi alan verese hakkında kullanılır bir tâbirdir. Cem'i «asabat» tır. Ölüye neseben karabeti olanlara «asabe-i nesebiye» denilir ve diğer asabe üzerine tercih olunurdu. Ölünün oğlu, kardeşi, babası, ceddinin fûruğu ile kızı, oğlunun kızı, kızkardeşleri, baba bir hemşiresi, ana bir hemşiresi bu cümledendi. İkinci ölüye sebebiyet dolayısıyla karabeti olanlardı. Mevlel'ataka ile onların asabiyesi veyahut karı ile koca bu kısımdandı. Bu kısma dâhil bulunanlar, mütebaki terekeyi alamazlardı. Yani ashabı feraize hisse ayrılıp asabe-i sebebiye de aldıktan sonra bir kısım tereke daha kalacak olsa, bu mütebaki de asabe-i nesebiyeye verilir. Çünkü nesep suretiyle olan karabet, sebebiyet tarikiyle olandan herhalde daha müreccah ve mukaddemdi.

ASAF (آصف) [Ida.] Vezirin müteradifi olarak kullanılır bir tâbirdi. Hemen bütün şark hükümetlerinde vezirlere «asaf» denilmiştir. Bu unvan Peygamber Süleyman'ın meşhur veziri Asaf ibni Berhiyâ'dan dolayı kabul olunmuştı.

*Sütude asaf-ı devrın Nasuh Paşa kim
Eder zamane Süleyman kadar ana tâzim*

Nef'i

Asafi ve asafane suretlerinde de kullanılırdı. Asafi: vezire mütaallik, asafane vezire mensup ve mütaallik veya şayeste olan demektir. «Emr-i asafi» birincisine, «huzur-u âlî-i asafanelerine» de ikincisine misal teşkil eder.

Kanuni Sultan Süleyman'ın sadrazamlarından Lûtfi Paşanın (Asafname) adlı makbul bir eseri vardır.

ASAFİ ZURNA (آصفی زورنا) [Mu.] Zurna nevirlerinden birinin adıydı. Basra Valisi Tay-

yar Mehmet Paşa'nın ağası Asaf Ağa icadettiği için bu adı almıştı.

ASAKİR-İ MANSURE-İ MUHAMMEDİYYE (عساكر منصوره محمدية) [Ask.] İkinci Sultan Mahmud'un yeniçeri ocağını kaldırdığı H. 1241 (1825) senesinde onun yerine kurduğu muntazam askere verilen addı. İlk defa İstanbul'da «tertip» adıyla ve sekiz alay olarak teşkil olunmuştu. Bu sekiz alayın ikisi Serasker Kapısında, altısı da o vakitler Davutpaşa ile Üsküdar'da yapılmasına başlanan kışla ve barakalarda yerleştirilmişlerdi. Teşkilât «serasker» unvanını taşıyan birinin kumandasına verildiği gibi, İstanbulun inzibat işlerine nezaret vazifesi de ona havale olunmuştu. Bu sekiz tertib'in umumuna «baş binbaşı» unvanıyla bir büyük zâbit ve her tertibe «binbaşı» namıyla bir âmir tâyin edildi. 1256 kişiden ibaret olan her tertip (saf) adıyla on beş bölüğe taksim olunmuş ve (yüzbaşı) namıyla bir zâbitin kumandasına verilen her saf'ta bir de top bulundurulması kararlaştırılmıştı. Her yüzbaşının refakatine iki yüzbaşı mülâzımı, bir sancaktar, bir çavuş ve onbaşı verildiği gibi her tertipteki topların kumandasına «topçubaşı» namıyla bir topçu zâbiti memur edilmişti. Her tertip sağ ve sol itibariyle sekizer saftan mürekkepti ve iki kola ayrılmıştı. Ayrı ayrı olarak ağa-yı yemin ve ağa-yı yesar namlarıyla iki kolağası ve bunların maiyetine de birer kolağası mülâzımı ve birer kâtiple daha bazı memurlar verilmışti.

Ancak, acele yapılan bu teşkilâtın Avrupalıların o zamanki teşkilâtına uygun olmadığı anlaşıldığından 1243 senesi sonlarında (M. 1828) tebdiline karar verilerek «tertip» tâbiri «alay», «saf» tâbiri de «bölük» e kalbedildiği gibi her alay sekizer bölüklü üç taburdan terki olundu. Bu teşkilât mucibince baş binbaşılık lâğvedilerek her alayın kumandası «miralay» unvanını taşıyan bir büyük zâbite, her taburun kumandası da bir «binbaşı» ya verildi. Bundan başka her alaya bir kaymakam, bir alay emini, her tabura da sağ ve sol ağaları unvanıyla iki kolağası, bir sancaktar, bir kâtip memur edildi. Bölükler bir yüzbaşının kumandasına verilip maiyetine iki mülâzım, bir başçavuş, bir de bölük emini tâyin olundu. Teşkilât büyüyünce iki alay bir «mirliya» kumandasına verildi. Alayların merkezleri İstanbul ve Üsküdar olmak üzere «hassa» ve «mansure» namlarıyla iki kısma taksim ve her kısım ferik rütbesinde bir büyük zâbitin kumandasına tevdi olundu. 1248 (M. 1832) de hassa ferikliği ve bir müddet sonra mansure ferikliği

müşürlüğe terfi edildiğinden askerî meratip silsilesi şöyle teşekkül etti: nefer, onbaşı, bölük emini, çavuş, başçavuş, mülâzım, yüzbaşı, sol kolağası, sağ kolağası, binbaşı, kaymakam, miralay, mirliya, ferik, müşür. Bundan başka tabur kâtibi, alay emini namıyla biri yüzbaşından yukarı ve diğeri binbaşından aşağı ve sağ kolağasından yukarı olmak ve ikisi de askerî kâtiplere mahsus bulunmak üzere askerî meratip silsilesi arasında iki rütbe mevcuttu. Ve bu rütbe silsilesi son zamanlara kadar devam etti.

Askerî meratip bu suretle teessüs etmiş ise de bunlar için zamanın ilcaatına göre muktedir ve mütefennin zâbit yetiştirmek üzere Üçüncü Selim zamanında tesis edilmiş olan Mühendishane-i Berri-i Hümayundan başka askerî mektep mevcut olmadığı için asakir-i mansure-i Muhammediyenin teşekkülünde ihdas olunan sübyan bölüklerinde ise okuyup yazmaktan başka bir şey öğrenilemeyip bu da maksadın husulüne kâfi olmadığı için harb gaillesi giderilir giderilmez 1250 de (M. 1834) «Mekteb-i Harbiye» namıyla Maçka'da bir askerî mektep açıldı ve askerî fenlerin tahsili için Viyana, Berlin ve Paris'e de talebe gönderildi. 1254 (M. 1838) de de Husrev Paşanın seraskerliği zamanında birinci defa olmak üzere resimli bir nefer talimnamesi neşrolundu.

Topçu, humbaracı ve lâğımcı ocaklarının hizmeti geçtiği için bidayette bu ocaklar lâğvedilmemiş ise de bunların da yeni usulde teşkilî lâzım geldiğinden alayları lâğvedildi. Hierî 1250 (M. 1834) de topçubaşılık Tophane Müşürlüğüne kalbolundu.

Osmanlılar en mükemmel ve en çok süvariye malik iken son zamanlarda süvari sınıfları da yeniçeriler gibi intizamlarını kaybettikleri gibi miktarları da ziyadesiyle azalmış olduğundan altı bölük efradı denilen kapıkulu süvarisi dahi lâğvedilerek yeni usulde süvari alayları teşkil ve Kulelide inşa olunan ve sonraları Kuleli Mektebi adı verilen kışla bunlara tahsis olundu. Taşrada da o veçhile süvari alayları teşkiline başlandı.

Gerek topçu ve gerek süvari sınıflarında piyadelerdeki askerî meratip silsilesi tertib edilmiş ise de süvaride ilâveten yüzbaşı vekili ve mülâzım-i sani namıyla iki rütbe daha ihdas olundu.

Mehterhane takımı denilen eski muzika da Avrupadan getirilen muallimlerle ıslah edilmiş ve her alaya bir bando tahsis kılınmıştır.

Asakir-i mansure-i Muhammediyeye bu suretle tedricen tensik edildiği gibi Hierî 1249 (M. 1833) senesinde diğer üç arkadaşı ile beraber devlet hizmetine alınan Moltke'nin verdiği lâyiha mucibince o tarihte «redif» teşkilâtına teşebbüs olunarak 1252 (M. 1836) senesinde Ankara, Hudavendigâr, Konya, Erzurum, Aydın ve Edirne valilerine «redif-i mansure müşürlüğü» unvanı tevcih olundu.

Asakir-i mansure-i Muhammediyenin teşkilinden iki sene sonra Rusya ile muharebe açıldığı halde teşkilâta devam olunmuş, sonraları bu unvan kaldırılmakla beraber, 1259 (M. 1843) senesinde yapılan tensikatla ordu bir kat daha tekemmül ettirilmiştir.

ASES (آسس) [Ida.] Asayişin muhafazası için kol gezen gece bekçileri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Osmanlıcada kullanılmamış olan Arapça «âs» ın cem'idir.

Mest-i ba temkine rehzen mi olur bilmem ases
Koca Ragıp Paşa

Hanede mey nuş eden bilmez nedir havf-ı ases
Pençe-i şehbazdan azadedir mürğ-ü kafes

Uşşakizade

Evliya Çelebi, Seyahatnamesinde (c.1, s.577) «Esnaf-ı askerî-i asesbaşı» başlığı altında şu tafsilatı veriyor:

«Bu taife evvelen yoktu. Fatih Sultan Mehmet ihdas buyurdu. Bunlar bölük odalarından bir oda asker ile sefere gider çorbacılarıdır. Neferat-ı yeniçeriyen 500 olup pirleri Hacı Bektaş'tır. Bunlar eli asâlı, muhteşem üsküflü neferlerdir. Şahrâhın iki tarafında izdiham eden temaşacıları açıp tarik-ı âmi tevsi etmeğe ve askerî dağileri emr-i şer'i ile katletmeğe memurlardır.»

ASESBAŞI (آسس باشی) [Ask.] Yeniçeri ocağını teşkil eden ortalardan yirmi sekizinci ortanın çorbacısının adıydı. Ocaktaki resmî ve askerî vazifesinden başka şehrin asayişiyile de alâkadar. Polis müdürü demektir. Ortadaki zâbitlerle münavebe suretiyle çarşı aralarında, mahalle içlerinde ve hassaten suizannı calip mahallerde dolaşır, kabahat işliyenlerden yakaladıklarını cezalarını görmek üzere icabeden yerlere gönderirdi. Bundan başka cuma günleri Sadrazamın gideceği camiin yolu üzerine ortasıyla beraber giderek kendisini selâmlar, canilerden birinin idamı halinde kezalik ortasıyla siyaset yerine giderek inzibatın muhafazasını temin eylerdi.

Asesbaşı; başına yeşil çuhadan çatal kalafat, arkasına Zağra yakalı ve yeşil kablî divan kürkü, bacasına ak çakır, ayağına da sarı yemeni giyerdi.

«Askerî Müze rehberi» nde (No: 2, S. 17) asesbaşı için şu izahat vardır:

«İstanbuldaki orta zâbitlerinden intihab edilir ve Atmeydanındaki hapishaneye ve idam cezalarına nezaret eylerdi.»

Asesbaşı; «erkân-ı yeniçeriyân» veya hut «katar ağaları» namı verilen yeniçeri ümerasından maduttu. On sekiz kişiden ibaret olan yeniçeri erkânının teşrifat itibarıyla «asesbaşı» on yedincisini teşkil ediyordu. Ümeranın «yeniçeri ağası» birincisi, «aveibaşı» da sonuncusuydu.

ASHAB-I FERAİZ (اصحاب فرائض) [Fık.] Edille-i şer'iyeden birisiyle mefruz hisseleri takdir edilen kimseler hakkında kullanılır bir tâbirdi. On iki kişiydi. Eb = baba, ced = büyük baba, ehl-i üm = ana bir kardeş, bint = kız, bint-ül-ibn = oğlunun kızı, üm = ana, cedde-i sahiha = büyük anne, uht lieb = baba bir kızkardeş, uht liüm = ana bir kızkardeş, uht lehüma = ana baba bir kızkardeş, zeve = koca, zevece = karı.

ASIL ŞAKİRTLERİ (آمل شاگردی) [Ask.] Yeniçeri ocağı maaş defterlerinin orijinal nüshasını teşkil ve asıl adını alan defteri yazan kâtipler hakkında kullanılır bir tâbirdi. Maaş defterleri üç nüsha olarak tertibedilirdi. İkincisine mükerrer, üçüncüsüne de hazine adı verilir. Asıl yeniçeri kâtibî dairesinde, mükerrer yeniçeri ağası kaleminde durur, hazine de hükümdara takdim olunurdu.

ÂSİTANE (آستانه) [Sof.] Büyük tekkeler hakkında kullanılır bir tâbirdi. Farsça «âsitan» kelimesinden meydana gelmiştir. «Âsitan» eşik, dergâh demektir.

«Bürhan-ı Kaatı» da «âstan sükûn-u sinle asman vezinde kapı eşiği ve pabuçluk mânâsınadır. Âsitane dahi derler. Arka üzerine yatmak mânâsına gelir. Türki'de calkavin yatmak derler. Kesr-i sinle zayıfı-i mevlüddan sinin-i mahufeyi istihraç mânâsınadır. Araplar ana feren ve akabe derler.» izahatı vardır.

«Lûgat-i Cûdi» de «âsitan kelimesi için şöyle deniliyor:

«Kapı eşiği, dergâh, pabuçluk.

«Âsitandır bize ni'm-el-meab»

«(Âsitan-ı fena) dünyadan kinayedir.»

«Kamus-u Türki» de âsitane kelimesi şöyle izah olunmaktadır:

«1 — Eşik, aka,

«2 — Payitaht, merkez-i saltanat. (Bu mâna ile İstanbul'a alem olmuştur.)

«3 — Büyük tekke, merkez.»

Mevlevî istilâhında çile çıkarılan büyük tekkelere bu ad verilirdi. Küçük Mevlevî tekkelerine «zaviye» tâbir olunurdu. Zaviyelerde hizmet etmek çile çıkarmak sayılmazdı.

Diğer tarikatlarda da şubeleri bulunan merkez demekti. Pir makamı olursa Bektaşiler «Pir evi», Mevlevîler «Huzur», «Huzur-u Pir» derlerdi.

Haveristandan gelüp her gün eder vaz-ı cebîn
Âsitânında nedir bilmem rica-yı afitâb

Sümbülzade Vehbî

Âsitânında sücud ile niyazım ederim
Ben velâyet kokusun sende duyulı dedecik
D. Z. Ahmet B.

Osmanlı saltanatı zamanında hükümet merkezi olmak, herkesin iş ve gücü orada görülmek dolayısıyla (İstanbul) için de Âsitane tâbiri kullanılırdı. «Âsitane-i Saadet», «Âsitane-i Aliyye» tâbirleri de o makamda istimal olunurdu.

ÂSİTANE DEFTERDARI (آستانه دفتردارى) [Mal.] Tanzimattan evvel «maliye müsteşarı» makamında kullanılır bir tâbirdi. Evvelleri «Anadolu defterdarı», sonraları «şikkı sani defterdarı» adını almıştır. «Maliye nazırı» demek olan «defterdar-ı şikk-ı evvel» «şikk-ı evvel defterdarı» yahut «başdefterdar» İstanbul'da bulunduğça vazifesi yardımcıdan ibaretti. Harb vukuunda diğer erkân gibi «başdefterdar» da sefere iştirak ettiği için İstanbul'da kalır, maliye işlerini tedvir ederdi.

ASKERİ RUZNAMÇE (عسکرى روزنامه) [Ask.] Kazasker dairesinde tutulan yevmiye vukuat defterine verilen addı. Askerliğin her türlü işlerine vaktiyle kazaskerler bakardı. Asker kadısı demek olan kadıasker unvanı da bunu sarahaten göstermektedir.

ASKI (آسكى) [Ed.] Eskiden saz şairleri arasında tertibedilen şiir yarışında galebe çalana hediye makamında verilmek üzere kahve duvarına asılan şeyler hakkında kullanılır bir tâbirdi. Galiplere verilen hediyeler, kılıç, tabanca, şal ve kumaş gibi şeylerdi.

§ [Hal.] Gelin odalarının, hassaten gelinin oturacağı köşenin, süslenmesine verilen addı. «Asmak» mastarından alınmadır.

«Kamus-u Türki» de (S. 37) aynı zamanda muhtelif mânası olan bu kelime için şu izahat vardır: «Asmak» tan 1:) Başlıca gelin oda-

sında süs için asılan şeyler, perde, zar, çiçek vesaire, donanma; askı asmak. 2) Hediye ve pişkeş makamında yeni binaya, ya araba atlarına, yahut adamlara asılan kumaş vesaire. 3) Asılmaya mahsus olan şey, talik olunan madde, avize. 4) Kurumak veya muhafaza olunmak için asılmış meyva vesaire hevengi. 5) Pantolonu omuzdan asılı tutmaya mahsus bağ. 6) Başa sallandırılır zincirli mücevherat. || meca. Tavik, tehir, imhal: işi askıya koymak; mesele askıda kalmak. || Mima. Binanın altı yıkılıp direklerle tutturulması, boşa ve iğretiye alınması: evi askıya almak. || İdarî. Müzayede veya münakaşa pusulasının aidolduğu dairede veya umumi yerde muayyen bir müddetle asılı durması: şu kadar kuruşa askıdadır.»

Lehçe-i Osmanide (1306 tab'ı) «asmak» kelimesine ait izahat sırasında şunlar yazılıdır:

«Askı asmak; tezyin, şehriyân, perde, zar, talik. Askı; perde, zar, tecemmülât, ezhar ile yapılan donanma, peşkeş olarak boyuna ve binaya asılan kumaşlar gibi hedaya, başa sallandırılır zincirli elmaslar.»

Gelin köşesi olarak odanın pencere tarafı intihabedilirdi. Askılar tavandan başlar, yere kadar inerdi.

Evvelleri şaldan askı asılırken sonraları birı mevsim meyvalarından, diğeri mevsim çiçeklerinden olmak üzere iki nevi askı asılırdı. Meyvadan yapılacaksa ve mevsim ilkbaharsa kiraz, erik, yaz ise şeftali, elma, armut, kayısı gibi yemişler, çiçekten yapılacaksa gül, yasemin, fulya ve emsali çiçekler asılırdı. Yapma çiçek asıldığı da olurdu.

Askılar çok sanatkârane asılırdı. Âdeta bir sanat nefisesi halini alırdı. Bu işi kendilerine sanat edinmiş olan kadınlar vardı. Bunlara «askıcı» denilirdi.

Çiçek ve meyva askısı İstanbul'a mahsus-tu. Taşralarda gelinin cihazından giyime mahsus olanları gerilen iplere asılmak, halı, bakır takımları gibi şeyler münasip yerlere yerleştirilmek suretiyle teşhir olunurdu.

«Eski eserler Ansiklopedisi» nde bu tâbir için şu izahat verilmiştir:

«Anadolu düğünlerinde veya bir hayratın ahali tarafından ihyası esnasında duvardan duvara bir ip çekilerek herkesin getirdiği uçkur, peşkir gibi armağanların asıldığı şeye derlerse de asıl askı camilerde sudanın temerküzüne medar olmak hikmet-i ilmiyesiyle asılan devukuşu yumurtalarına benzer Kütahyâ, İzniç, Rodos mamulâtından çini, fayans askılara derler. Bunların 10, 20 lira kıymetinde olanları çok görülmüşse de Karaman'da Valide Türbesinden

yirmi otuz sene evvel çalınan büyükçe bir askı bunların en kıymetlilerindendi. Yani bunların birkaç yüz lira edenleri vardır.»

ASKI İNDİRMEK (آسكى ايندirmek) [Ed.] Saz şairleri müsabakasında galebe çalmak suretiyle askı alanlar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Müsabakada galebe çalanlara hediye etmek üzere asılan şeyler, asıldıkları yerlerden indirilir, galebe çalana verilir.

ASLANCIBAŞI (آرسلانچى باشى) [Sar.] Topkapı sarayı hayvanat bahçesindeki vahşi hayvanlara bakanların başına verilen addı. Bu vazifeyi görmek için bir ocak ve ocağın aslanca-başından başka kethuda, odabaşı, başeski isimlerinde zâbitleri de vardı. Ocak takımının tâyin ve azilleri iç hazinedarbaşıya aitti.

ASLANHANE (آرسلانخانه) [Sar.] Topkapı sarayında vahşi hayvanların muhafazasına mahsus yere verilen addı.

Sultan Aziz zamanında Sultan Mahmut köşkü buna tahsis edilmiş ve aslanhane adını almıştır. Topkapı sarayında daha evvel de bir hayvanat bahçesi ve bunlara bakmak için adamlar da vardı. Başlarına aslanca-baş denilirdi.

ASLANIM (آرسلانم) [Sar.] Valde Sultanların padişah olan oğullarına hitap sırasında kullanıldıkları bir tâbirdi. Bu tâbir saltanatın son devrine kadar devam etmiştir. Valde Sultanlar bu tâbiri kızları hakkında da kullanmışlardır.

ASMA KANDİLLİK (آسمه قندىلك) [San.] Camilerde kubbe ve tavanlara asılı uzun zincir veya ince demir çubuklara bağlı çember şeklinde veya sair tezyinî şekillerde yapılmış madenî askılara verilen addı. Buna ince zincirlerle kandil asılır veya üzerinde bulunan küçük halkalara cam kandiller takılır.

ASTAR (آستار) [Ask.] Yeniçeri neferlerinin bazılarıyla Otuz İkinin avcı ustasının resmî günlerde iki tarafında yürüyen kara kollukçuların başlarına geçirdikleri serpuşun ismiydi. Buna «nefer kalafatı» da denilirdi. Kavuşun üstüne açık kahverenginde bir astar sarılması bu adı almasına sebeb olmuştu. Astar toplu iğnelerle kavuşa tutturulurdu.

ASTAR ÇAVUŞU (آستار چاوشى) [Ask.] Bir kısım halkın yeniçeri ocağına vermekle mükellef olduğu astarı aynen toplıyan memurun unvanıydı. «Hazine-i Evrak» ta mevcut bir emr-i şerif müsveddese nazaran (askeri fiş No: 2055, tarihi: 1277) «Tırhala sancagında vâkı Yenicehir Fener kazasına tâbi Tırnova ve tevabii karyeleri ehl-i zimmet reayasının üzerlerinde mukayyedolan üç yüz otuz dokuz adet

avarız ve nezil haneleriyle 1150 kuruş celebke-
şan ağnamları malî mukabili olarak Dergâh-ı
Âli yeniçeri ocağı tarafına her sene berveçhi
ocaklık 13425 top astar» verirlerdi.

1241 senesinde yeniçeri ocağı kaldırılınca
bunlar yine askerî levazımda kullanılmak üzere
devlet hesabına alınmakta devam olunmuş, tan-
zimattan sonra bu gibi vergi ve resimler meya-
nında kaldırılmıştır.

AŞAĞI (أشأى) [Hal.] Bir şehrin, bir
kasabanın kalabalık yerine ve alışveriş merke-
zine denilirdi. Bu türlü yerler, çok yerde, o şe-
hir ve kasabaların sahillerinde, alçak yerlerinde
bulunmakla beraber liman ve gümrük gibi ti-
caretle alakalı daireler de oralarda kurulduğu
ve şehrin mesken kısımlarıyla varoşlar daha
yükseklerde olduğu için «Yukarı» ve «Aşağı»
tâbirleri, bu mevzuda bundan dolayı, halk di-
line girmiştir. Ezcümle İstanbul'un Edirnekapi
semtinde yahut onun dışındaki Topçular varo-
şunda oturanlar umumiyetle İstanbul'a ve hu-
susıyla onun kalabalık semtlerine, alışveriş yer-
lerine böyle dedikleri gibi Boğaziçi köylerine
«Yukarı» ve İstanbul'a «Aşağı» denildiği de bi-
linmektedir. Nitekim yukarıya çıkış, aşağıya
inş kışelerinin vapur tarifelerine bile girmiş
bulunduğu görülmektedir.

Garbin, bilhassa sahilde bulunan herhangi
bir şehri, hattâ hükümeti eskiden İstanbul'a ve
tabii Türkiye nispetle bir kısım sanat ve ti-
caret işlerinde daha ileri olduğundan bu tâbi-
rin ticaret ve alışveriş yeri mânasına geliş bir
derece daha tamim ve teşmil edilerek «Avrupa
memleketleri» mânasına da kullanılmış olduğu
görülmüyor. Meselâ 1247 (1831) de İstanbul'da
bir muzika mektebi açılmak istenildiği sırada
Avrupaya ve ağıleb-i ihtimal İtalyaya ismarlan-
mış olan sazlar ve aletler hakkında şu vesika
(*Türkiye Maarif Tarihi, Müellifi Osman Ergin*
c.2, s. 312) bunu şöyle teyit ve tevsik eyle-
mektedir:

«Atufetlü Müşir Paşa marifetleri ve Mu-
zika-i Hümayun ustakârı Vonizetto vesatetiyle
bundan bir sene akdem aşağıya ismarlanmış
olan muzika sazları bu defa vürudetmiş ve ica-
beden behası 24700 kuruşa baliğ olmuş ol-
mağla...»

Halk dilinde ve ticaret âleminde kullanı-
lan «aşağının malı», «aşağıdan gelen» tâbirle-
rindeki «aşağı» hep garp şehirleri veya liman-
ları mânasınadır.

«Aşağının bayağısı» tâbiriye garp malı-
nın kötüsü demektir. Bu tâbir mecaz yoluyla

dilimizde «adamin kötüsü» ne de denilmeye
başlanmıştır.

ÂŞAR (أشار) [Mal.] Toprak mahsullerinden
alınan verginin adıydı.

Âşar; onda bir mânasına olan «üşr» ün
cem'idir. Üşr kelimesi kaideten «aşur» sıyga-
siyle cemilenmek lâzım gelirken «âşar» sıyga-
siyle cemilenmiştir. Lügatlerde «üşürler. Mah-
sulâtan şer'an alınan ondalıklar. Üşrün cem'i-
dir.» suretinde izah olunmaktadır.

Süleyman Sûdi Efendi (*Defter-i Muktesit*,
c.7, s. 53) bunun için «sebeup, mevzi ve makam
olmak gerektir» diyor ve buna aşağıdaki ma-
lûmatı ilâve ediyor: «Çünkü lisan-ı iktisatta
«âşar» yalnız mahsulâtı arzıyeden ahzolanun
male, «öşr» emtia-i ticariye ve sinaiye üzerin-
den istihsal edilen emvale ıtlak olunmuş, «âşar»ı
cibayet edenlere «muâşşir», «öşr» ü toplıyan
memurlara «âşir» denilmiştir.»

Üşr; toprak mahsullerinden alındığı için
arzun mükellefiyeti demektir. Toprağın mükel-
lefiyeti meselesi ise pek eskidir. Denilebilir ki
insanların toplu birer heyet haline geldiklerin-
den ve idarelerini içlerinden birine tevdi eyle-
diklerinden itibaren başlamıştır. Şekilleri muh-
tef olmakla beraber en mühimminin ve en
eskininin âşar olduğunda şüphe yoktur.

Şeriatların hepsinde araziden üşr ahzı
mevcuttu. İbrahim, Yakup, Musa Aleyhim-is-Se-
lâm'ın âşar aldıkları tarihen mazbuttur. Hazret-i
İbrahim dört hükümdarla harb halinde bulun-
duğu zaman galip gelirse alacağı ganimet mal-
larının onda birini bilihtiyar kâhinlere vermeyi
vadetmiş, Hazret-i Yakup malik olduğu emvalin
üşrünü Allah rızası için nezreylemiş, Hazret-i
Musa da âşarı vergi gibi birkaç ne'v'e koyup
kâhinlerle esbata tahsis eylemiştir.

Hristiyanlıkta dahi üşr bidayeten malî
ibadet cümlesindendi. Bilâhara mecburiyete in-
kılâbetti. Hristiyanlıkta âşar usulü ancak be-
şinci asırda başlamıştır.

Âşar Avrupa'da senyorlar ile ruhban ve
keşiş gürhunun menafiine olarak zirai ve sı-
sai mahsullerden ifraz olunan onda bire ıtlak
olunmuştur.

Avrupalılar âşarı biri âdi, diğeri fevkalâde
olmak üzere başlıca ikiye ayırmışlar, ve senelik
olan âdi kısmını mütaaddit nevilere taksim et-
mişlerdir. Toprak mahsullerinden alınan âşara
«hakiki», eşhasın sanayi ve imalâtından istifa
olunan âşara «şahsi», hayvanlar üzerinden alı-
nana «hayvani» denildiği gibi tabii hasılatlardan
defaten istihsal olunana da «âşar-ı mahlûta»

ıtlak olunmuştur. Toprak mahsullerinden alı-
nan ve «hakiki» unvanı verilen kısmı da birkaç
ne'v'e ayırmışlardı. Meselâ buğday, şarap, zey-
tinyağı vesaire gibi külliyyetli mahsulât üzerin-
den tahsil olunan âşara «âşar-ı kesir» ve bos-
tanlardan istihsal olunan âşara «âşar-ı kalil»
demişler ve bunlardan maada köy halkından
biri vasıtasıyla imar olunan araziden papazlar
marifetiyle tahsil edilen âşara dahi «âşar-ı me-
vat» tesmiye etmişlerdir.

Ehl-i Salıp Muharebelerinden bahs olunur-
ken Salâheddin-i Eyyubi'ye karşı gönderilen
Üçüncü Ehl-i Salıp Ordusunun masarifini temin
için İngiltere ve Fransa kiralrı (*âşar-ı Salâ-
haddin = Dime Saladin*) namı tahtında fevka-
lâde olmak üzere âşar tahsil etmişlerdir.

Fransa'da âşar 1879 ihtilâlinde kaldırıl-
mıştır.

İslâmiyet de daha bidayette âşarı kabul etti
ve fazla olarak zekât addeyledi. «Âşar» ile zekât-
tın bir yere cem'ine fukaha cevaz vermemiş, âşar
zekâtın akvadır diyerek beyinlerini tefrik ey-
lemek istemişlerse de binnetice işbu mübayenet
mânada değil, lâfızda kalmıştır. Bununla beraber
âşar ile zekât beyinde mübayenet maddesi baki
olmak lâzım gelir. Çünkü her âşar zekât olur-
sa da her zekât âşar olamaz. Âşarı eda edenler
eğer İslâm dininde iseler, verdikleri şeyi zekât-
larına sayarlar. Mütiler, eğer Din-i İslâmın gay-
rısıyla mütedeyyin iseler verdikleri şeyi yine
âşar nam ve hesabıyla verirlerse de zekâta mu-
tekid olmadıkları için bir nevi vergi makamında
tutarlar.

Âşarın zekât olduğuna (وَأَوْثَقَهُ يَوْمَ حَصَادِهِ)
âyeti kerimesiyle (لَيْسَ فِي الْمَالِ حَقٌّ سِوَى الزَّكَاةِ) hadîsi
delâlet eder. Şu hükümlerle âşar Müslümanlara
göre farz olmuş oluyor. Diğer bir hadîsle de
mesele tavzih kılınmıştır: (مَاصِقَتِ الْمَاءِ فَبِهِ الْعَشْرُ)
suretinde olan bu emr-i Peygamberî ile yağmur suyu ile su-
lanan araziden tam üşr, yani onda bir; kırba
ve dolap vasıtasıyla iska olunan yerlerden de
nisf üşr, yani yirmide bir alınması emrolu-
nuyor. Birinci nevi araziden bilâ masraf istih-
salâtta bulunulması noktasından tam ve ikinci
nevi yerlerde masrafla istihsalâtta bulunulduğu
için de nisf alınması büyük bir hikmeti tazam-
mun eder.

Şer'î hükümlere nazaran arazi iki kısma
ayrılmıştı: bir kısmı arazi-i üşriyye, diğer kıs-
mı arazi-i haraciyye itibar edilmişti. Hiyn-i
fetihte ganimine tevzi kılınan, yahut ahalisi İslâm
olup da yedlerinde ipka kılınan araziye «ara-
zi-i üşriyye», fetih sırasında ganimine tevzi
olunmayıp gayrimüslim sekenesi yedinde terk

ve ipka edilen araziye de «arazi-i haraciyye»
namı verilmişti. Bu iki kısım arazi beyinde
tasarruf cihetiyle bir fark yoktu. Yalnız arazi-i
üşriyyeden alınan vergiye üşr, arazi-i hara-
ciyyeden alınan vergiye de haraç ıtlak olu-
nurdu. Arazi-i üşriyye; onda ve yirmide bir ol-
mak üzere iki nevi mükellefiyetle mükellef ol-
duğu gibi arazi-i haraciyye de biri «harac-ı mu-
vazzaf», diğeri «harac-ı mukasim» olmak üzere
iki türlü mükellefiyete tâbi tutulmuştur. Harac-ı
muvazzaf; arazi ölçülerek dönüm başına senelik
maktu bir vergi almaktı. Harac-ı mukasim de
mahsulâtından üşrden nisfına kadar hisse ah-
zeylemekti. Haracın tarh ve tevziinde arzın ta-
hammülüne bakılır, ona göre mahsulün üşrü,
südsü, humsu, sülüsü, hattâ nisfı derecesinde
alınır. Yarıdan fazla bir şey alınmazdı.

Üşr ile haracın toprak mahsulleri vergi-
si olduğunu ve isimlerde fark olmakla beraber
esasta beyinlerinde fark bulunmadığını yuka-
rıkı izahat ispat etmiştir.

Diğer İslâm hükümetleri gibi Osmanlılar
da mahsulâtın üşr istifası esasını kabul ve
saltanatlarının sonuna kadar bu usulü idame
etmişlerdir. Ancak şunu ilâve etmek lâzım ge-
lir ki lâfızdan mânaya intikal tarikiyle bundan
murat, bilcümle mezruat ve mahsulâtın devlet
hesabına ahzı müted olan on kısımdaki bir kıs-
mının hesabı, yahut miktarı demek olduğu ve
bu mahsulâtın dokuz kısmı zürrain elinde kal-
dığı hatıra gelirse de iş hiç böyle değildir.
Çünkü Tanzimat-ı Hayriyye gelinceye kadar
geçen evkatın hiçbirinde lâfzın mânaya muta-
bakatı maddesi kale alınmamış ve bu sebeple
bu kelimeye bir ıstılah nazariyle bakmak daha
muvafık bulunmuştur. Çünkü eski kanunlara ve
defter-i hakani kayıtlarına bakıldığı surette
arazinin Suriye Kitasında «dimos», Irak kıta-
sında «ıkta», Anadolu ve Rumeli kıtalarında
«sâlâriye» namlarıyla birçok rüsuma tâbi tutul-
duğu anlaşılır. Zemin, çift, bennâk, ispenç, dö-
nüm, bahçe, fevâkih, penbe, harir vesaire bu
nevi resimlendendir. Bunların miktarı da her
yerde bir değildi. Yerine göre değişirdi. Bu
resimlerin heyet-i umumiyesine eski maliyeciler
tarafından «âşar» namı verildiği maliyeye mü-
taallik eserlerde mevcut kayıt ve sarahatten
anlaşılmaktadır.

Osmanlıların evailinde arazi diğer İslâm
devletlerinde olduğu gibi biri üşriyye ve diğeri
haraciyye olmak üzere iki kısma yarıldığı halde
çok geçmeden tasavvur olunan bazı mahzurla-
rına binean bu isimler kaldırılarak yerlerine
«arazi-i emîriyye» tâbiri ikame edilmiş ve bu
münasebetle bazı ahkâm vaz'edilmiştir. Birinci

Murat zamanında başlanılmış olan bu muameleye sonraları da devam edilmiş, Suriye ve Irak kıtalarındaki araziden maadası arazi-i emiriyeye addolunmuştur. Arazi-i üşriyyeden «üşür», arazi-i haraciyyeden «haraç» istifa edilirken arazi-i emiriyeye yalnız ücret vazı ve ahzolundu. Üşür yerine ücret denilmesi arazi-i emiriyeye mutasarrıflarının «eçir» itibar edilmiş olmalarından münbaisti. Maahaza ücret tâbiri bilhassa mahsulât-ı arziyede maksud olan mânâyı ifade edemediği için devam edememiş, o makamda «üşür» kelimesi kullanılmıştır. Filhalka «üşür» kelimesi «ücret» tâbirindeki vüsâtı delâleti kaldırmakta, onun yerine katî ve sarîh bir mâna ikame etmektedir. Bununla beraber biraz evvel kayıt ve işaret olunduğu veçhile bu kelime tatbikatta asıl mânasını muhafaza edemiyerek toprak mahsullerinden Rumelide sekizde, Anadolu da beşte, altıda, yedide, onda bir ve vilâyetlerin birtakımlarında da daha ziyade ve noksan olarak üşür istifa ve sâlâriye, rüsumu raiyyet vesaire namlarıyla de mahsulâtın vergiler ahzolunmuştur. Kelimenin delâlet ettiği tam mânâyı Tanzimat-ı Hayriyeyi mütaakıp nesrolunan nizamâtı câmi olan 15 s., 1256 tarihli ilmühaberinin beşinci maddesi ihtiva etmektedir. İşte Tanzimatın bu kararıyla toprak mahsullerinden üşür namıyla onda bir alınmaya başlanılmış ve muhtelif mevkilerde başka başka miktarlarda alınagelen üşür miktarı o tarihten itibaren terk olunarak her tarafta bilâ tefrik ve alessaeviye onda bir alınmak usulü ikame olunmuştur. Fakat bu da çok zaman devam edememiş, devletçe ihtiyaç görüldükçe üşür kelimesi istilâh makamında baki kalmak şartıyla miktar tezyid olunarak ve bu tezyit keyfiyeti muhtelif zamanlarda yapılarak en nihayet sekizde bir alınmak usulü karargir olmuştur. Bu tezyitten bazı faydeli şeyler de meydana gelmiştir. Meselâ menafi hissesi namıyla zammolunan miktar ile «Ziraat Bankası» ortaya çıkmıştır.

Timar usulü cari olduğu zamanlarda timar sahipleri timarları dâhilindeki yerlerin, bugün devlet tarafından alınan vergilerini alırlar; bu vâridat mukabilinde kanunen götürmeye ve devamı müddetince yedirip içirmeğe mecbur oldukları silâhlı adamlarıyla beraber, kendileri de, harbe iştirak ederlerdi. Âşar da timar sahipleri tarafından cibayet olunan vâridat cümlesine dâhildi.

Timar usulü kaldırıldıktan sonra âşarın devlet tarafından cibayeti lâzım gelince ağnam, cizye ve sair vergi ve resimler gibi, âşarın da mültezimlere ihalesine başlandı. Mültezimler devlete ait olan âşarı müzayede ile alırlar, mah-

sulün uğrünü koydukları adamları vasıtasıyla cibayet ettikleri gibi ikinci birine de ihale ederlerdi.

Müzayede işlerine birçok hileler karıştığı gibi halkı muti ve zavallı olan yerlerin mültezimleri fazla kâr temin etmek için türlü eza ve cefa yaparlardı. En hafifi adamlarını bedava besletmekti. Kâtip, korucu gibi adamlar köylerde aylarca kalırlar, atları, itleriyle beraber yiyip içerlerdi. Mültezimlerden başka bu adamlar da cepleri dolu olarak yerlerine dönerlerdi.

Mültezimlerle köylüler arasında en ziyade ihtilâfı mucibolan şeylerden biri de güğeri meselesiydi. İhalemeden evvel yetişen çayır, sebze ve meyvalar köyün âşarını iltizam edecek olan mültezime verilmek üzere devlet tarafından muvakkaten tâyin olunan memurlar marifetiyle yazdırılır, tutulan defterler bu uğurda ihtiyar olunan masraflar kendilerinden alınarak mültezimlere verilirdi. Mültezimler alelekser bu defterlerde yazılı olan şeyleri kabul etmezler, mahsul ortadan kalktığı için yeniden tesbitine imkân olmadığından çıkan ihtilâf kolaylıkla halledilemezdi. Bu yüzden nizalar, hattâ davalar eksik olmazdı. Köylülerin çoğu belâyı başlarından atmak için ekseriya uyusmak mecburiyetinde kalır, kanunen vermek mecburiyetinde olduğundan fazla şey verdiği olurdu. Şunu da ilâve etmek lâzım gelir ki halkı vurucu, kırıcı olan köylerin, hele bir parça zayıf buldukları mültezimlere, türlü oyunlar yaptıkları, büyük zararlara soktukları da eksik olmazdı.

İhaledeki zararları ve haksızlıkları nazar-ı dikkate alan hükümet birkaç defa bazı tecrübelerle girişti. İhale yerine emanet usulünü ikame etmek istedi. Fakat doğru ve iş bilir adam bulmaktaki müşkülât beklenen neticeleri vermediği için tekrar ihaleye döndü. İhale ve emanet işi iki üç defa tekrar edildi.

Bir aralık tahmis usulüne müracaat edildi. Beş senelik üşür bedeli birleştirilip elde edilen yekûn beşe taksim edilmek suretiyle beşte birinin vergi suretinde halktan tahsiline kalkışıldı. Fakat üşür elde edilen mahsulden alındığı için köylünün bunu vermesinde güçlük olmadığı halde mahsul olmadığı veya kıt olduğu senelerde vergiyi ödemek köylü için güç olduğundan bu yüzden birçok şikâyetler baş gösterdi. Hükümet bundan da vazgeçmeye mecbur oldu.

Orta zaman vergisi telâkki olunan âşarı Cumhuriyet Türkiye'si kaldırmıştır.

AŞ KAPISI (آش قاپی) [Sar.] Harem ile hademe avlularının arasında kapı nöbetçisi ha-

remağalarının beklemelerine mahsus üstü kapalı, üç yan kerevetli büyük bir oda gibi yerin adı idi. Gece nöbetçilerin bir kısmına yatacak yere küçük bir merdivenle çıkılırdı. Onüç açıktı. Aşağısı görüldü. Aş kapısının bir kapısı dış, diğeri iç avluya açılır geçit gibi idi. Kızlar harem cibetindeki koridora girerlerdi. Nöbet yerine ne erkek, ne de kadın giremezdi.

AŞÇIBAŞI (آشچی باشی) [Ask.] Yeniçeri zâbitanıydı. Ortaların yemeklerini pişirtmeye memur olmaları itibarıyla bu unvanı almışlardı. Kendilerine muavenet için yanlarında yamak ve civelek namlarıyla neferler vardı. Aşçıbaşının bundan başka mahpusını tevkif, muhafaza ve timurbend etmek, velhasıl ümera tarafından verilen emre göre mahpusları taht-ı mahpusiyette bulundurmak da vazifeleri cümlesindendi. Bu ikinci vazife ortanın hâşihanesi matbah olmasından ileri geliyordu.

Aşçıbaşının alâmet-i fârikaası vardı. Bu alâmet mahfaza içinde büyük bir bıçaktı. Bunu yanına doğru asardı.

Riko'ya atfen Cevat Paşa (Tarih-i Askerî Osmanî; kitab-ı evvel s. 27) «Aşçıbaşı maiyetinde olan yamakların yemek tabhına memur olduktan başka müteahhil olup kışkallarından hariç ve hanelerinde sakin olan yeniçeriler de celp ve cemi iktiza eyledikte bunları celp ve ihzara memur olduklarını» da söyler.

Yeniçeriler vaktiyle teahhil etmekten memnu olduğuna nazaran bu vazife nizamâtın ihlâlinden sonra kendisine teveccüh etmiş olmak lâzım gelir.

Osmanlı teşkilâtı askeriyesinde büyük zâbitler av hizmetlerinden müstear unvanları aldıkları gibi orta zâbitleri de mutfak işlerinden mehuz isimler almışlardı. Sekbanbaşı, samsuncubaşı, zağarcıbaşı, turnacıbaşı birincileri, çorbacı, sakabacı, aşçıbaşı da ikincileri teşkil ediyordu.

Bunun sebebi Asyalıların pek eski zamanlardan beri yerleşmiş fikirlerince av muharebenin en güzel misali olduğu gibi yiyecek de kavganın en mühim levazımından biri bulunmasından ibarettir.

AŞÇIBAŞI POSTU (آشچی باشی پوست) [Sof.] Bektaşî tâbirlerindendi. «Meydan» daki makamlardan bir makamı. Burada da, diğer makamlarda olduğu gibi, niyaz olunurdu. Nasib alan yeni tâlip rehberinin delâleti ile buraya geldiği zaman rehber şöyle tarif ederdi: «Buna aşçı postu derler. Bu öyle bir üstattır ki çiğleri pişiricidir. Hamları oldurucudur, çiğlerin lezzetini verdiricidir. Yolsuzları yola getiricidir.»

AŞEVİ (آش اری) [Sof.] Hacı Bektaş tekkesindeki evlerden birinin ismiydi. Muharrem'in on ikinci günü aşevinde ateşsiz, kerametle kaynadığı rivayet olunan ve ortada bulunan meşhur büyük kazanda aşure pişer ve ayak üzerinde mersiye okunurdu.

Aşevinin son babası «Zeynel Baba» idi. Aşevi babası halife sayılırdı. Tekkede dede babadan sonra en büyük mevki aşevi babalığında idi. Her Bektaşî tekkesindeki ocığa aşevi derlerdi.

ASHANE (آشخانه) [Sof.] Yemek pişirilen yerle muhafazasına mahsus kilere verilen addı.

AŞIK (عاشق) [Hal.] Elllerinde «saz» ismi verilen telli çalgı olduğu halde şehir şehir, kasaba kasaba, köy köy dolaşarak şiirler okumak, mâniler söylemek suretiyle maîşetini temin eden bir kısım halka verilen unvandı.

Halk şairleri arasında da «saz» çalanlar ve «şiir» söyleyenler varsa da «aşık» ile «halk şairi» ni birbirinden ayırmak icabeder. Halk şairi içinde yaşadığı muhitin ve içinden yetiştirdiği kütlenin elemelerini, sevinçlerini, emellerini, temayüllerini, ihtiyaçlarını, ihtiraslarını, hınçlarını kuvvetle sezip halk diliyle terennüm eden anadan doğma şair adam demektir.

Aşık ümmi olduğu halde, halk şairi ümmi kalmaya tahammül edemiyor, imkânın müsaadesi nispetinde okuma yazma öğreniyordu. Ondan dolayıdır ki Gevherî gibi, Bayburtlu Zihni gibi şöhretleri Anadolu'nun birçok köşelerinde hâlâ yaşayan halk şairleri aruz vezniyle manzumeler kaleme almayı, yerine göre divan edebiyatına mahsus kelime oyunlarına başvurmayı ve tasavvufî ağız kullanmayı başarmışlardır. Karaca oğlan gibilerin okur yazarlığı şüphesizdir. Fakat onlar da temas ettikleri ve esasen içinden yetiştikleri halkın duygularına tercüman olmaktan geri kalmamışlardır.

Halkın aşık diye tanıdığı adamlar bütünü başkadır. Gerçi onların da ellerinde saz, dillerinde söz varsa da ruhlarında şiir kabiliyeti yoktur. Sazı, dervişlerin keşkülü gibi cerealeti olarak kullanırlardı. Halbuki halk şairinde saz, sesli reklâmdan başka bir şey değildi. Onu sanat kabiliyetini ilân için elinde taşırdı. Hakikatte ise, istinad ettiği, kalem ve kâğıttı.

Sonra halk şairi dilenmez, kazanırdı. Muammalar tertibederek, methiyeler ve hicviyeler dağıtarak geçinirdi. Aşık; İstanbul kahvelerinde henüz örnekleri göze çarpıp duran dilenci sazandeler gibi para toplardı.

Halk şairle aşığı, ekseriya birbirine karıştırmakla beraber, temyiz etmekten hiçbir

zaman geri kalmamıştır. Şaire yüreğini, âşığa kesesini açardı. Halk edebiyatı cetkiklerinde şaire âşğın ayırdedilmesi ve biri icat, öteki intihal eden bu iki zümrenin böylece hakkının verilmesi icabeder.

AŞIK YOLU (عاشق یولی) [San.] Birer tarafı açık murabbaların yekdiğeri aksine vaz'ından hâsıl olma tezyinatın adıydı.

AŞİR (عاشر) [Mal.] Şehir ve kasaba dışında umumî yollarda bulunarak tüccarın serbestçe gidip gelmelerini temin eden, mallarını yol kesicilerden koruyan, aynı zamanda lâzım gelen vergileri beytülmal namına tahsil eden memurlara verilen addı. Hür, Müslim, kuvvet ve neddetle muttasıl kimseler arasından seçilirdi.

İslâm tüccarından malların zekâtı nispetinde, zimmilerin mallarının değerinin yirmide biri derecesinde alınır. Yabancı tüccarlardan ise mensub oldukları hükümetin İslâm tacirleri hakkındaki muamelelerine göre vergi istifa edilirdi.

AŞK (عشق) [Sof.] Arapça bir kelime olmak itibarıyla aşk gönül vermek, candan sevmek mânasına gelir. Tasavvufa dair kıymetli eserler meydana getirmiş olan Abdülbaki Gölpinarlı «Kaygusuz, sahife 118-120» aşk için şu tafsilâtı veriyor:

«Hakkın zuhuruna sebeb olan ilk sıfat, «الحق لا عرفى كنت كبراً» حقيقاً قاضيت ان اعرفى فخلقت» hadîs-i kudrî'si mucibince «Hak, bilinmeğe muhabbet etmiş» ve bu aşk ve mahabbet kâinat-ı «izhar» a sebeb olmuştur. Bu aşk «Hakk'ın zâtı'nın muktezası»dır. Şu halde «Hakk'ın ilk taayyünü, zâtının iktizasından ibaret olan, aşk»tır. Buna «İlim» de denir. Çünkü Hakk'ın; bütün «sıfât ve tenzih'ten bile mutlak ve münezzehtir bulundugu» zât âleminde ilk «tenezzül» üdür, ve bu tenezzül «ilm-i zâtî» den ibaret bulundugundan «ilim», «zuhûr'a meyil ve muhabbetten ibaret bulundugundan «aşk» «Bütün avalim bu âlemdede mündemiç» olduğundan «levh» her şeyin tafsilen zuhuruna bâdi olması dolayısıyla «kalem» isimlerini de alır ki «ceberût hakikat-ı Muhammediye» bu âlemden ibarettir ve mükevvenat», bu hakikatin «tafsilinden zuhuru» dur.

Aşk «Hakkın zâtına muzâf», diğer sıfat'ta Aşk'a muzâftır. Onun için aşk saliki «Sıfâta değil, zata» eriştirir. Tarikat, insanı hakikate eriştiren mânevi bir yol bulundugundan bu yola sülûk eden salikin, erişmek için bazı kaide ve şartlara riayeti lâzımdır. Tarikatlar, bu şartlara göre ikiye ayrılır: Birinci kısım, saliki «riyazâtla teslik eden» lerdir. Melâmî-Hamzevî'lerin «Berzahîyye», Mev-

levîlerin «Sofu tarikatları» dedikleri bütün tarikatlar, bu tarzı ihtiyar etmişlerdir. «Esmâ-i Seb'a» denilen «حق، حق، هو، لا اله الا الله، الله، هو، حق، حق، حق» isimlerini sırasıyla sâlike telkin edip «nefsin mertebeleri» addedilen emmâre-levvame, Mülhime, Mutmainne, Râdiyye ve Merdiyye وراضیه وراضیه Sâfiyye-Zekiyye وراضیه وراضیه Sâfiyye-Zekiyye «yedi isme» «قادر، قوی، جبار، مالك، ودود» isimlerini, diğer bir kısmında «فرد، واحد، احد، صمد» isimlerini de ilâve ederek 12, yahut 11 isimle teslik, usul ittihaz edilmiştir. Tarikatların diğer kısmı; sâlike müsemma tarikiyle «teslik edenlerdir. Bunlarda «esmâ ve riyazât» yoktur, sâlike, şeriat ahkâmını icradan sonra mürşidine muhabbet ve mütâbeatla, «aşk ve cezbe» nin zuhurunu bekler, aşk ve cezbe zuhur edince mevhum varlık gözünden kalkar, yavaş yavaş tam bir fena'ya ve vahdet'i «şuhuden, zevkan» anlar, nihayet «Hak ile Hak» olup «temkin makamına» vâsıl olarak rûcu'edip sülûkünü tamamlamış olur. Bu yolda esas; aşk ve cezbe, bir de «İhvân ile sohbet» ten ibarettir. Mevlevîlerde yalnız «ism-i Celâl» telkin edilir. Esmâ-i Seb'a yoktur. Esas da yine aşk ve sohbet. Onun için Mevlevîlik bu ikinci kısım tam temsil eden ilk melâmetilerle Melâmî-Hamzevîlerdir. «Necmeddin-i Kübrâ»nın ihtiyar ettiği yol da budur. «والله طريق السارين الى الله تعالى والطريقين الله وهو طريق الشطار من اهل الحية السالكين بالجذبة قالوا صلون منهم في البدايات اكثر من غيرهم في النهايات فهذا الطريق اختار ميسى على الموت بالارادة قال النبي صلعم موتوا قبل ان تموتوا...»

(Tarikatname. Bu hususta «Melâmîlik ve Melâmîler» e de bakınız: S. 190-206)

Bazıları bu iki kısımdan birincisine «Tarik-ı Ebrâr» ikincisine «Tarik-ı Suttâr» deyip «Tarikî Ahyar» denilen bir üçüncü yol daha kabul etmişlerdir.

Bu yol Kur'anı mürşid ittihaz edip namaz oruç «ve sair âmalın kesretiyile vusule çalışmaktır. Mürşide mütâbaat esasını ihtiva etmediği cihetle bu yola, ıstılahi mânasıyla «tarikat» diyemeyiz. Mamasih şurasını da kaydedelim ki esmâ ve sülûk kabul edenler arasında da «Müsemma» yolunu ihtiyar edenler vardır. Esasen zikir ve âyin gibi «kuyudu» kabul etmeyen Melâmîlerin yolu bir meslekten ibarettir. Tam mânasıyla diğer tarikatlara hiç benzemez. (Cezbe ve Melâmete de bakınız).

Sermenzil-i her murada rehberdir aşk

Keyfiyet-i her kemale mazhardır aşk

Gencine-i kâinata gevherdir aşk

Her sâdir olan neş'ege masdardır aşk

Fuzûlî

*Demâdem âşkın kârı hakiki aşk-bâzıdır;
Sen anı sanma ki zahit mecazi aşbazıdır;
Yürü ta'neyleme zahit rîga ile namazın ki;
Deruna âşkın nâzıdır niyazıdır.*

D. Z. Ahmet B.

Aşk, meratib-i mahabbetin âhurıdır. Yani derecat-ı incizabın evveli muhabbet ve âhır-ı aşktır. Onun için nur-u muhabbet ve nâr-ı aşk derler.

Bursalı İsmail Hakkı

Aşk, Halikın kendisine kadar yükselmesi için insanu verdiği kanattır.

Mikel Anj

Aşk, ideal bir işığa yaklaşabilmek için ruhun keleşmesidir.

X

Aşk, bizde bulunan şeylerin en ilâhîsidir.

O. Wilde

Aşık olup da aşkını gizlemekle beraber iffetini muhafaza ederek ölen şehittir..

Hazret-i Muhammed

Aşkın mahiyetini bilmem. Lâkin ilâhî bir cünun olmak itibarıyla müptelâsı ne medih ve ne zemmolunur.

Eflâtun

Aşk, ister Halika, ister mahlûka perestiş şeklinde tecelli etsin bir mabuttur.

Shakespeare

AŞKİ (عشقي) [San.] Altının varak haline getirilmesi ameliyesinde kullanılan kuzu derilerinin kireçten çıkarıldıktan sonra etten ayrılan tarafının üzerinden yağları ve fazlaları alınmak için kullanılan iki kulplu bıçağın ismiydi. Bu suretle hazırlanan derilerden «tirge» ile «zar» yapılırdı.

AŞKİ NİYAZ ETMEK (عشق نیاز اتمك) [Sof.] Mevlevî ve Bektaşilerde kullanılan bir tâbirdi. Bektaşilerce babaya «tabanlarına aşkı niyaz ederim» diye selâm yollanılır, dervişlere «aşkı niyaz ederim», muhiplere sadece «aşk ederim» denirdi.

AŞK OLSUN (عشق اولسون) [Sof.] Mevlevîlerle Bektaşilerde selâm mukabili kullanılan bir tâbirdi. Mevlevîlikte birine «aşk olsun» denilince o da «eyvallah» mukabelesinde bulunur, Bektaşilikte ise «aşkın cemal olsun» diye cevap verirdi. Muhatabı «nur olsun» derse o da tekrar «nurün alâ nur olsun» karşılığını verirdi.

Aşk olsun o pîr-i meyi perverde-i aşka

Kim bâdest sad-sale vû sâkisi civandır

Ziya Paşa-Terkibibend

AŞK VERMEK (عشق ورمك) [Sof.] Şeyhin, yahut kıdemli bir dedenin bir dervişe aşk olsun diye iltifat etmesi, «aşk almak» da onun mukabelesi demektir.

AŞPOZİ (آشپوزی) [Cog.] Malatya kasabasının şimdiki yerinin eski adı idi. Eski Malatya buranın alt tarafında ve Aşpozi de onun sayfiyesi makamında idi. Pirinç tarlaları ortasında ve basit bir yerde bulunan eski Malatya'nın hierî 1255 (1839) senesinde asker tarafından işgali münasebetiyle o kıyımeyip sayfiyede kalmaları oraya karşı fazla bir meyil husulüne sebeb olduğundan bunun tesiriyle o tarihten itibaren eski Malatya'yı büsbütün terkle çarşı ve pazarı da Aşpozi'ye nakletmişler ve buna Malatya ismini vermişlerdi. Zamanla boşalan eski Malatya harabolmuş ve Aşpozi de unutulmuş Malatya adı taammüm etmiştir.

AŞŞAB (عشباب) [Vak.] Dar-üç-gifalarla, hastahanelerde ilâç olarak kullanılmak üzere çiçek ve kök toplayıp tedarik etmekle mükellef olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Şimdiki mânasıyla eczacı demektir.

AŞURA TESTİSİ (عاشورا دستیس) [San.] Muharrem ayında pişirilen aşurenin dağıtılmasında kullanılan kabın adı idi. Ananeye göre Hazret-i Nuh'un Cudi dağının tepesinde, karaya oturan gemisinin içindekiler selâmete çıkıp da dışarda yiyecek bulamayınca onun emriyle gemide kalan erzaktan birer miktar konulmak suretiyle pişirilen gorbayı takliden aş pişirilmesi müslümanlar arasında âdeta dinî bir mahiyet almıştır. Başka bir rivayete göre, Nuh'un gemisi Muharrem'in onuncu günü selâmete ermiş olduğundan, o gün karaya çıkan gemidekiler, kalan erzakı bir araya getirip bu aş pişirmişler ve şenlik yapıp yemişlerdir. Kıymetli müdekkik M. Şakir Ülkütaşır (*İslâm Türk Ansiklopedisi birinci cilt s. 612*) şunları yazıyor: «Şarkî Anadolu'da bu hususta göyle bir halk telâkkisinin mevcudiyetine tesadüf etmekteyiz. Nuh Peygamber yedi türlü şeyden bir yemek yaptı ve buna «aş» dedi. Agurenin aslı budur. (Abdülkadir İnan, rapor, *Halk Bilgisi Derneği neşriyatından, s. 62*) Âşura, Hazret-i Hasan ve Hüseyin'in ruhları için pişirilip dağıtılır. Diğer bir itikada göre de, on iki imam aşkına yapılır. Bunun için içine on iki türlü kuru meyva koymak âdettir (*Erzincan havaisi*). Hulâsa bütün Türkiye Türkleri arasında aşurenin kudsi bir mâna ve mahiyeti vardır. Anadolu'da Çepni, Tahtacı, Abdal gibi adlarla anılan İslâm-Türk Alevî zümreleri arasında bu anane daha kuvvetli olarak yaşamaktadır. Büyük şehirlerde

aşure pişirmek ve dağıtmak âdeti, yavaş yavaş azalmakta ve daha çok ananepere aileler arasında muhafaza edilmektedir.

Hazret-i Hüseyin'in şahadetine tesadüf eden muharrem ayında pişirilmekte olmasıyla daha ziyade Kerbelâ şehitleriyle karıştırılan aşurenin pişirilip eşe dosta, konu komşuya dağıtılması şimdi bile devam eden bir âdettir. Çok eski zamanlardan beri her tarafta tatbik edilmekte olan bu âdet az çok servete mütevakkıf olduğundan aşure pişirmek ve dağıtmak hususunda da zenginler ileri gitmiş ve bunların başında saraylar gelmiştir. Helvacıbaşıların nezareti altında açgılar ve kiler ağaları marifetiyle hazırlanan aşure hususi kablarda içinde dağıtılırdı. Aşure tevzii için porcelenden, ağzının bir kenarı yaklaklı ve kapalı ve tek kulplu testiler vardı. Avrupa malı olan bu testiler âşûre tevziine mahsus olarak yapılır ve memlekete ithal olunurdu. Saraylardan başka zengin konaklarında da bulunan bu testiler Saksunya makulesi tezyinat makamında kullanılır, aşure mevsiminde de içleri doldurularak öteye beriye gönderilirdi. Testisi bulunmayanlar ve hassaten orta halliler aşureyi kâselerle dağıtırlardı.

Aşura tekkelerde kazanlarla pişirilerek halka dağıtıldığı gibi bu tevziatın en tımturaklısı Yıldız Sarayında cereyan ederdi. Muharrem'in iptidasında saray vekilbaşıları aşura levazımını hazırladıkları gibi mutfaklarda da hazırlık görüldü. Hazırlanmış bulunan levazım muharrem'in yedinci ve sekizinci günleri mutfaklara tevzi olunurdu; dokuzuncu gün aşureler pişirilmiş ve hazırlanmış olurdu. Dokuzuncu gün akşamını onuncu gün sabahına bağlayan gece de harice gönderilecek testiler doldurulur ve tablakârlar vasıtasıyla ait oldukları yere teslim edilmiş bulunurdu. Ertesi gün bu testiler icabına göre lâlalar veya sair hademe vasıtasıyla gidecekleri yerlere giderdi. Yine aynı gecede ahaliye dağılacak aşureler iki ve dört kulplu büyük kazanlar içinde olduğu halde sırtlara takılarak talimhane meydanına getirilip sıralanırdı. Aşure tevziini bilen halk ellerinde kablardı olduğu halde parmaklık dışında toplanırdı. Ahalinin getirdikleri kablara kâseden itibaren su kovalarına varıncaya kadar her nevi şeyler olduğu gibi iki eline iki gaz tenekesi almış ağgözlüler de bulunurdu. Sabah ezanından sonra tevzie memur olanlar başta, üniformasını giymiş olduğu halde mutfak müdür muavinini ve vekilbaşıları kazanların önüne getirirler, tevziatın başlamasına emrolunduğu hakkındahabere intizar ederlerdi. Seccadecıbaşı'nın bu emri tebliğ etmesi üzerine hazır bulunan

mutfaklar imamı bir dua okur ve «âmin» denildikten sonra talimhane kapıları açılarak halk sıra ile kazanların önüne yaklaşıp, her kazanın önünde eli kepçeli bir ahçı uzatılan kabı doldururdu, ıstıham o kadar çok olurdu ki, herbiri yüzlerce kiloyu ihtiva eden elli altmış kazan yetişmezdi. Bu tevziat öğle zamanına kadar devam eder, ve mabeyin dairesinden erkân ve bizzat hünkârın seyredildiği de olurdu.

Saray halkından hariçteki bildiklerine ve diğer saraylar halkına gönderilen testiler boşaltılıp gönderilmek âdet olduğundan testilerin içine şam fıstığı, çikolata, badem şekeri ve emsali şeyler doldurularak iade olunurdu.

ÂŞURİYYE آشورية [Sof.] Düşukiyye tarikatı şubelerinden birinin adı idi.

ATABEY (آتابی) [Ida.] Selçuki vezirlerine verilen unvanı.

Ata ile bey kelimelerinin birleşmesinden meydana gelen bu terkinin mânası bey babadır. Bu terkip Türkçe olduğu halde Arap ve Acem müverihleri atabek suretinde kaydetmişler ve Farsî kaidesiyle «atabegân» suretinde cemilendirmişlerdir.

Selçuk hükümdarları oğullarına harb ve siyasat işlerini öğretmek için ümeradan birini muallim tayin ederlerdi. Bunlara «atabey» denilirdi. Bunlar sonra bir vilâyete vali olurlar, müstakil olarak hükümet ederler, fakat eski metbularına hürmeten atabey unvanıyla iktifa eylerlerdi.

On ikinci ve on üçüncü asırlarda birkaç atabey hükümeti teşekkül etmiştir: Azerbaycan Atabeyleri: İran Selçukilerinden Mahmud'un vezirlerinden birinin kölesi Şemseddin İldeniz tarafından 1136 (H. 531) senesinde tesis olunmuş ve 1216 (H. 613) senesine kadar devam etmiştir. Bu hükümete «Pehlivanîye» dahi denilir.

Fars atabeyleri: Selçuki Atabeylerinden Muzafferiddin Sunkur tarafından merkezi Şiraz olmak üzere 1148 (H. 543) senesinde tesis olunmuş ve 1283 (H. 683) tarihine kadar devam eylemiştir. Bu hükümete Muzafferiddin'in cediti Selfere nispetle (Selferiye) dahi denir.

Musul ve Irak Atabeyleri: İmadüddin-i Zengî İbni Ak Sunkur tarafından tesis olunmuştur. Merkezi Musul'du. 1145 (H. 540) ten 1259 (H. 658) a kadar sürmüştür.

Halep Atabeyleri: Musul Atabeylerinin müessisi İmadüddin'in ölümü üzerine oğullarından Nureddin Mahmut tarafından kurulmuştur. 1183 (H. 579) senesine kadar devam etmiştir.

Cizre, Erbil, Sencar, Lor, Büyük Lor, Küçük Lor Atabeyleri namıyla Irak ve İrana'da dahi muhtelif küçük hükümetler teşekkül ederek bir iki asır payidar olabilmişlerdir.

Kıymetli müdekkik İsmail Hakkı Uzunçarşılı bu tâbirin Selçuk İmparatorluğu devrinde ifade ettiği mâna hakkında şu izahatı veriyor:

«Süyuti tarihi hulefasından ata bey kelimelerinden terekkebden bu tâbirin iptida Selçuk veziri Nizam-ül-Mülk'e verildiğini yazmıştır. Bu unvan büyük Selçukilerde çok kullanılmış, taammüm etmiş ve hattâ Atabeylere ait olmak üzere yirmiden fazla küçük devlet kurulmuş olduğu görülmüştür.

«Selçuk Sultanları kendi kapıkulu sınıfları arasından yetişip büyük mevkilere çıkan kölelerini azadettikten sonra onlardan müstait ve sadıklarını ya valiliklere göndermişler veya avlâtlarının devlet işlerinde yetiştirilmesine memur etmişler ve bunlara şehzadenin müreb-bisi olduklarından dolayı (atabey) unvanını vermişlerdir.

«Atabeyler, Sultan tarafından bir eyalet valiliğine tayin edilen şehzadenin maiyetinde anın müreb-bisi olarak eyalete hizmet ederler ve genç şehzadenin idare ve memleket işlerinde yetişmesine çalışırlardı. Atabeyler, şehzadenin küçüklüğünden dolayı bilûmum işlerde hâkim olduklarından hakikatte bütün nüfuz ve kuvvet kendilerinde hulunurdu. Selçuk şehzadeleri arasındaki mücadele ve saltanat kavgalarında atabeylerin ne kadar mühim rol oynadıklarını tarihlerde tafsîlâtıyla görmekteyiz. Atabeyler, şehzade hizmetlerinden başka kendilerine gösterilen itimada binaen bizzat eyalet veliliklerinde de bulunmuşlardır.

«Meselâ kölelikten yetişip Melikşah'ın ibrikdar olan Enüştekin, efendisi tarafından Hiyve valisi tayin edilmişti. Keza Şemsüddin İldeniz de köle olup Gıyasüddin Mesut tarafından Azerbaycan valiliğine gönderilmişti. Şam, Elcezire, Suriye, Musul, Erbil ve Artuk, Ermenşahlar ve diğer bazı küçük devletler hep bu suretle kurulmuşlardı.

Büyük Selçukilerde mühim rol oynayan atabeylerden Atabey Emîri Sipehsâlâr Gümüştekin Candar, Emîr Atabey Kara Sunkur ve Haçlılarla mücadelesiyle meşhur olan Emîr Atabey İmadüddin Zengî ve bunun babası Aksunkur, Atabey İldeniz, Selçuk tarihlerinde meşhur Türk vali ve kumandanlarındandılar.»

Atabey tâbiri memlûklerde (Atabeg-ül-asâkir) unvanıyla memlûk kuvvetleri kumandanına ve Anadolu Selçukilerinde ise hükümdar mutemedi ve şehzadelerin müreb-bisi olanlara

alem olmuştur. Anadolu Selçuk Devletinde hükümdar Atabeyliğine tayin olunan zat kabineye dâhildi. Kirman Selçukilerinde de Atabey vardı. (Osmanlı Devleti Teşkilâtına Methal, s. 50-51).

Osmanlılarda buna mukabil «lâla» tâbiri kullanılırdı.

ATEBE (آتبه) [San.] Taht vesairenin mevzu olduğu döğmeden yüksek kademeli mevkiin adıydı. Oda içinde döğmeden yüksek yapılan mevkîe de bu isim verilirdi.

§ [Sar.] — Kapı eşiği mânasına olan bu kelime padişahın yüksek katı makamında olarak «atebe-i seniyye», «atebe-i felek-mertebe» suretinde kullanılırdı.

§ [Mi.] Halep evlerinde etrafı kapalı ve zemini taş döşeli sofaya verilen addı. Katlardan bir iki basamak daha aşağıda olup ekseriya orta yerinde bir havuz bulunurdu. Türk evlerinde buna «seki altı» derler.

ATESBAZ (آتشباز) [San.] Sünnet düğünlerinde hokkabazların sabaha karşı pamuk yakarak oynadıkları oyuna verilen addı. Farsça «ateşbazi» den muharreftir. Ateşle oynayan, ateşle sanat gösteren oyuncu demektir.

ATESBAZ-I VELİ MAKAMI (آتشباز ولی مقامی) [Sof.] Mevlevî tekkelerinde dervişlerin terbiyesine mahsus olan mutfak müstemilâtından bulunan «meydan-ı şerif»teki beyaz postun adı idi. Meydan-ı şerifte bunun yanında ve üst tarafında bir de kırmızı post vardı. Bu da «Sultan Veled» makamı idi. Bazı merasim için ser tabbah dede meydan-ı şerife geldiği zaman Ateşbaz-ı Veli makamı olan beyaz postta otururdu.

Ateşbaz-ı Veli Mevlâna'nın açısıydı. İsmi «Derviş Mehmet Hâdim» idi. Mevlâna'nın babası Mehmet Bahaeddin ile Belh'den gelenlerdendir. Ölüncüye kadar Mehmet Bahaeddin'e, öldükten sonra da Mevlâna'ya hizmet eylemiştir. Daima yanında bulunurdu. Hizmetinden bir an ayrılmamıştır. Bunun için Mevlâna'nın makamı ve keramatını meşhudatına bina ederek yazdığı için Mevlevîler indinde en doğru sayılan «Sipehsâlâr Menakibi» n de kendisinden pek çok rivayet menkuldür. Mevlâna'nın vefatından sonra türbesi civarına bina olunan hanıkaha matbah yapılmış ve Mevlâna'nın oğlu Hazret-i Veled tarafından Mevlevî usul ve âyini tertibedildiği sırada Derviş Mehmet Hadim «kazancı» tayin olunmuştur. Bu makam matbahta çile dolduran dervişlerin riyazeti makamıydı.

Lokma basılan büyük ocakta lokmaya tahsis edilen büyük kazanla birçok usul ve âdap veçhile lokma pişirmek kazancıya has hizmet olduğundan lokma pişirildiği esnada ateşten mübâlat etmemekle kendisine ateşbaz, yani ateşle oynayan lâkabı verilmiştir. Yahut o ocak usul ve âdabı veçhile uyandırmak kazancıya has olmakla bu lâkabı almıştır.

Hazret-i Veled zamanında ve altı yüz seksen senesinde vefat etti. Öldüğü zaman yüz yaşına yakın bir pîr-i faniydi. Kabri Meram bağına giden «Aşıkân Yolu» üzerinde metin bir kümbet olmak üzere gösterilir. Türbedarı vardı ve ziyaretgâhtı.

Farsça bir terkip olan «ateşbaz» ın mânası ateş oynucusudur. Aşçı her zaman ateşle uğraştığı için Derviş Mehmet Hâdim'in bununla şöhrat bulması vâkıa mutabıktır.

*Ettim Ateşbaz-ı Mevlâna'ya vakf-ı can-ü ten
Tahir-ül - Mevlevî*

Ateşbaz-ı Mevlâna'ya can ve teni vakfetmek Mevlevîliğe ikrar vererek «çileye soyunmak» demektir.

Mevlevî matbahlarına «ateşbaz» denilmiştir.

ATESBAZ-I VELÎ OCAĞI (اتش باز ولی اوجا) [Sof.] Mevlevî tâbirlerindendi. Mevlevî tekkelelerinde lokmanın pişirilmesine mahsus ocağın ismiydi. İki matbah bulunan tekkelerde lokma dervişlerin terbiyesine mahsus matbahtaki ocakta pişirilirdi. Yalnız bir matbah olan küçük tekkelerdeki ocak «Ateşbaz-ı Velî ocağı» itibar edilir, lokma o ocakta pişirilirdi.

ATEŞE KOMAK (اتش قومق) [San.] Toz hip ve teclit işlerinde kullanılan bir tâbirdir. Toz haline getirilen altın yapılacak levhaların etrafına veya içine sürüleceği zaman yapışmaması için kullanılan Jelatinli suyun soğuk ve rutubette donmasına mâni olmak maksadıyla bu tertibi havi ve ateşe dayanıklı kab küllü ve az ateşli mangalın kenarına yan olarak konulur, iş bittikten sonra jelatinli su ayrılarak altın kab muhafaza olunur.

Çiftlerde süs teşkil eden çizgilerin yapılması için derinin üzerine tatbikinden evvel demir aletlerin ateşte kızdırılmasına da ateşe komak denilir.

ATES GEMİSİ (اتش کیمی) [Bah.] Düşman donanmasını yakmak için içi yakıcı ve patlayıcı maddeler dolu, mahsusen yapılmış gemilere verilen addı.

Bu gemiler çok eski zamanlardan itibaren kullanılmışlardır. Çin'de nehirler üzerinde bu maksatla sallar da imal olunurdu. Eski tarihler

de bunlara «feu gragoi» namı verilir. Ateşlemek için yalnız gemilerin aborde olmaları ve birbirlerine yakın bulunmaları lâzım gelmezdi. Muhacemeyi bir kat daha dehşetlendirmek için «borlota» dahi denilen ateş kayıkları veya gemileri de kullanılırdı. Borlotalar, iki sınıfa ayrılırlardı: biri; âdeta «iskona» cesametinde büyücek gemilerdi. Bunlar gayet hafif ve narin olarak yapırlar ve kıç tarafında iki adet cesim cankurtaran lombarları hâmil bulunurlardı. Bu gibi bir sefinenin tekne ve arma ve sairesi ve ambar dâhil eczayı nariye ve müştâile, zift fiçileri ve mevaddı saire ile imlâ olunduktan sonra düşman donanması üzerine sevk olunur ve gerisinde bir de sandalı bulunurdu. Takarrüp vâkı olunca içindeki mahir ve ölümü gözüne almış gemiciler gemiyi tutuşturduktan ve yakılması matlup düşman gemisi üzerine saldırdıktan sonra kıç tarafında denize mütenazır açık bulunan lombarlardan kendilerini denize atarlar ve yüzerek, gerideki sandala binmek suretiyle canlarını kurtarırlardı. Diğer nev'i; âdeta gimdiki «kik» ler biçiminde ve fakat daha büyük ve cesametine nispetle çok hafif kayıklardı. Bunların da birtakımları kendileri yanmak üzere tertibolunurlar ve içlerine kürek çekmekte kuvveti ve gemicilikte mahareti olan efradın fedailerinden intihabolunanlar marifetiyle düşman sefaini üzerine sevk edilirdi. Arkalarından da bunların tahlisi için alelâde sandal ve kayıklar gönderilip yakılması istenilen gemiye yaklaşıklarında bindikleri kayıkları tutuşturarak kendileri denize atılır ve arkalarında bulunan sandallara çıkarlardı. Bu kayıkların birtakımları da yanar neviden olmayıp, fakat içerlerine lüzumu kadar yakıcı maddeler aldıktan sonra düşman sefaini üzerine hücum ederek yanlarına sokulabildikleri gemilere bazı hafif aletler ile ateşlerini havale ederlerdi. Bunlardan bazılarının baş taraflarından birer fev-vare-i ateşin suretinde lâyenkati ateş püskürür birer madenî üstüvane bulunur, ve böyle müthiş bir aletle müsellâh olan bir kayak düşman sefinesine sokulduğu zaman gemiye ateş verinceye kadar oradan ayrılmazdı.

«Yeni Muhi-ül-maarif» te (c. 1, s. 596) bu tâbir münasebetiyle şu izahat veriliyor: «Bahri muharebat-ı kadîmede mevad-dı muhrika tahmil edilerek düşman sefain-i cerriyesini yakmak için istimal edilen harb gemileri. Ateş kayıklarına mevad-dı müştâile ile memlû fiçiler, yani ateş fiçileri, katranlanmış çırpı demetleri, terementi zeyti, ateş kablaları brandon denen ve kükürt hamurıyla güherçile ve kömür, bozır yağında ısıtılmış kâfirudean terkibedilen

bir madde-i muhrika ki su üzerinde yanmaya mahsustu. Vardafuga, plot denen, çam şeritleri, çam sakızı, kükürt, güherçile, katran, terementi zeyti ve barut hamamında ısıtılarak bir yumak veya top haline getirilen madde-i muhrika, ateş gömleği, kumbara gibi daha pek çok mevad-dı ihtirakiye ve alât-ı nariye vaz ve idhar olunurdu. İcabında bu mevadda ateş vermek için saruh denen bir meşale de ilâve edilirdi. Ateş kayıkları ekseriya harb gemilerinin arkasına bağlanarak çekilirdi. Sefine-i harbiye düşman gemilerine mümkün olduğu kadar takarrübederek o vakit ateş kayığı merbut olduğu sefine-i harbiyeden ayrılarak yelken veya kürek ile veya akıntıyla düşman gemisi üzerine sevk edilir, ateş kayığı bu suretle gelip düşman sefainine çatar, kanca atılarak ateş kayığı gemiye raptolunurdu. Ateş gemisi düşman gemisine yanaştığı ve çengellerini attığı vakit geminin kumandanı taifeyi geminin arkasına bağlı bulunan bir sandala bindirir, badehu ateş kayığında bulunan mevad-dı nariyeyi ihrak etmek üzere saruhu, yani hazırlanmış olan fitili ateşliyerek kendisi de sandala biner, çalakürek tebaud ederler. Ateş gemilerinin kumandası gayet cesur, gemi kullanmakta fevkalâde mahir olan bahriye ricaline tevdi olunduğu gibi taifeleri Ceri ve dilir bahriyelilerden intihabolunurdu. Ateş gemisi işal olunduğu gibi yazarak yanaştığı düşman gemileri bu suretle ihrak olunurdu.

«Ateş gemilerinin ihdas ve istimali kadîmdir. Kurunu ülfâ deniz muharebelerinde bu gemiler istimal olunurdu. Kurunu vustada dahi ateş gemileri kullanılırdı. Fakat ateş gemileri en ziyade bir limanda demirli bulunan gemileri yakmak hizmetinde istimal olunurdu. Denizde düşman gemilerinin üzerine sevk olunduğu nadirdir. Bu halde rüzgârın, suların cereyanıyla düşman gemisi üzerine düşmek için münasip ve muvafık bir mevkide bırakılırdı. Binaenaleyh böyle ahvalde muvaffakiyet o kadar muhakkak değildi. On yedinci asırda ateş kayıklarının açık denizlerde ehemmiyeti arttı, Lâkin bunları çekmek, idare etmek donanma için müşkül olduğundan bu sureti istimal yine terk edilerek yalnız sahil muharebelerine tahsis olundu. İşte bu veçhiledir ki İngilizler 1807 tarihinde Eks adası mersasında demirlemiş olan Fransa donanmasını ateş kayıklarıyla ihrağa muvaffak oldular.

«Zırhlıların icadından sonra ateş kayıkları bir iş göremiyecğinden hüsbütün terk olundu. Şimdiki deniz harblerinde bunların yerine torpidolar kaim oldu. İngilterede bir aralık buhar ile ilgili ateş gemileri de ihdas edilmişti.

Bunlara javlo «deniz mekiği» derlerdi. Fakat bunlar da terk olundu.

«Araplar ateş gemisine «harraka» tâbir ederlerdi. Kamusta deniyor ki: «Harraka Basra'da bir türlü gemi ismidir, ki içinde düşmana atılacak ateş olur. Ateş gemisi, ateş kayığı tâbir olunur.»

Ateş gemileri hakkında «Esfar-ı Bahriye-i Osmaniye» isimindeki eserde (c. 1, s. 202) bu gemilerin envana ve tarihlerine dair şu malûmat mevcuttur:

«Borlotalar tertip ve imal tarzlarına nazaran birkaç nevi olup, cesamet cihetiyle dahi başlıca iki sınıfa münkasemdiler. Bunların cesamet ve kıtaca münkasem bulunduğ iki sınıftan biri âdeta (iskona) cesametinde büyücek gemiler olup, fakat metanetleri matlup olmadığı cihetle yapıları o kadar tekayyüt iktiza eylemediğinden gayet hafif ve narin olarak inşa kılınırlar ve kıç taraflarına iki adet cesim cankurtaran lombarları dahi kışadolunurdu. Bu gibi bir sefinenin tekne ve arma vesairesi ve ambar dâhil eczayı nariye ve müştâile ve zift fiçileri ve barut ve sair yakıcı maddelerle tertip ve imlâ olup, düşman donanması üzerine sevk olunur, ve gerisinde bir de sandal bulunur ve hin-i takarrubunda derununda olan mahir gemiciler münasibi veçhile tutuşturduktan ve matlubolan sefine üzerine taslit eyledikten sonra kıç tarafında denize mütenazır küşade bulunan lombarlardan kendilerini denize atarlar ve yüzerek gerideki sandala çıkarlardı. Fakat bunun yandıktan sonra matlubolan istikamete sevk ve tevcihi gayetle müşkül ve müteassir olduğundan açık denizlerde donanma aleyhine asla kullanılmayıp, daima limanda lengerendaz bulunan sefain üzerine sevk edilir ve nadiren savahilde dahi istimal olunurdu.

«Borlotaların diğer sınıfı âdeta gimdiki «kik» ler biçiminde ve fakat daha büyük ve cesametine nispetle gayet hafif kayıklardı. Suret-i istimaline gelince: bunların da birtakımları yukarda zikredilen ateş kayıklarının aynı olarak kendileri yanmak üzere tertibolunurlar ve içlerine kürek çekmekte kuvveti ve gemicilikte mahareti olan efradın fedailerinden intihabolunarak tâyin olup, düşman sefaini üzerine sevk ve irsal olunurlar ve arkalarından da bunları tahlis için bayağı sandal ve kayıklar gönderilip, ihrağı matlup olan sefineye hin-i takarrüplerinde rakip oldukları kayıkları tutuşturarak kendileri de denize atılır ve arkalarında bulunan sandallara çıkarak ıcrasına muvaffak oldukları yangını alarğadan seyredilerdi.

«Bu kayıkların bir takımları da yanar ol-

mayıp, fakat derunlarına lüzumu kadar vesaiti ihrakıyeyi aldıktan sonra düşman sefaini üzerine hücum ederek yanlarına sokulabildikleri gemiler aleyhine bazı aletlerle ateşlerini havale ederlerdi. Bunlardan bazılarının baş taraflarında fevvere-i ateşin suretinde lâyenkati ateş püskürür birer madeni üstüvane bulunur, ve böyle müthiş bir aletle müsellâh olan bir kayık düşman sefinesine sokulduğu zaman gemiye ateş verinceye kadar oradan ayrılmaz, ve daima ateş püskürürdü. Halbuki, bu misillü fevvareler gemilerde dahi bulunarak düşman sefinelerine takarrup edildiği halde yakıldığından şu yolda ateş yağdırmaktan ibaret bir muhareke peyda olur, ve bazı kere ateş kayığının alevlenerek yandığı da vuku bulurdu. Binaenaleyh bazı nevi ateş kayıkları deniz içinde dahi sönmeye kabil oluyordu. Mevad-ı müstaileyi hâmilan düşman sefainine sokulup, bunları yaktıktan ve sefine üzerine sevki eyledikten sonra kendileri ricat ederlerdi ki, bunun tehlikesi diğerlerinden de ziyade olacağı derkârdır. Bu mühlik vasıtanın yakın vakitlere gelinceye kadar deniz muharebelerinde istimaline devam olunarak yüzünden pek çok donanmaların mahvına muvaffakiyet hâsıl olmuşsa da muahharen harb gemilerinin ahşaptan imal olunmaları usulünden sarfınazarla zırh ve çelik ve âdi saçtan inşa olunmalarına karar verildiği ve olveçhile emr-i insanelerine de bağlandığı zaman borlotaların da artık bir işe yaramayacakları tahakkuk etmekle istimallerinden sarfınazar olunmuştur. Mamafih, fen erbabı bunları böyle büsbütün terk olunmuş bir halde bulundurmaya da tecviz edemiyerek kullanılabilecek veçhile başka bir kalıba ifrağa çalışmışlar ve sureti istimallerini nazarı dikkat önüne alarak bu esasa istinaden ve fikri icadın yardımıyla şimdiki deniz muharebelerinin en müthiş silâhı hükmünde olan «torpido» ve «torpido istimbote» larını icada muvaffak olmuşlardır. Filhakika biraz teemmül edilecek olursa torpidoların içindeki madde-i muhribe herhalde ezca-yi müstaileden ibaret olduğundan şu surette sonraki ihtira evvelkinin ıslah ve ikmal olunmuşu demek olduğunda şüphe edilemez.

«Ateş gemisi en eski milletler tarafından deniz muharebelerinde kullanılmış ve gayet dehşetli ve acıklı vakaların hudusuna sebeb olmuştur. Ezcümle eski müverrihlerden Kortios'un rivayetine göre İskender-i Kebir Finikelilerin payitahtı olan Tîr (Sur) şehrini muhasara ettiği zaman mahsurin taraflarından işbu tahrip vasıtasına müracaat kılınmıştır. Şöyle ki: Tîr şehri bir adacık üzerine mebnî bulunduğu cihetle Finiko sahilinden dar bir boğaz-

la ayrılmış olduğundan Büyük İskender sahilden adaya kadar mümtet bir ahşap iskele vücuda getirerek bu tarikle şehri zaptetmek fikrine düşüp binlerce insanı çalıştırdıktan ve bir uzun müddet uğraştıktan sonra iskeleyi adacığa yanaştırmağa muvaffak olmuşsa da Finikeliler yapılan iskeleyi mahva teşebbüsle ellerinde bulunan en büyük kalyonlardan birini seçerek kıç tarafını taş ve sair ağırlıklarla doldurup başını deniz sathından yukarı âzami bir irtifaa kadar kaldırmışlar ve suyun sathından yukarı bulunan kısmını ıstihali kabil maddelerden ibaret koyu ve lüzucetli bir mayı ile haricen tılâ ve dâhilini yine yanmak hassasını haiz birtakım maddelerle doldurduktan sonra hücum için müsait bir rüzgâra muntazır olmuşlardır. Denizden doğru esmeye başlayan muvafık bir rüzgârla hazırladıkları geminin bütün yelkenlerini açıp seyrini artırmaya medar olması için teknil taifesi dahi küreklere oturarak İskenderin büyük külfetler ve meşakkatlerle yaptırdığı mendireğe doğru ilerlemeğe başladılar. Gemi mendireğe yaklaşıncaya taifeler sandallara girmişler ve gemiye ateş verdikten sonra oradan uzaklaşmışlardır. Etrafına şiddetli alevler saçarak yanmakta olan gemi iskeleye çarpmasıyla mendireği tutuşturmuş ve binlerce kişinin emeklerle meydana getirdiği köprüyü bir anda yakmak suretiyle İskender'in ümidini kırmıştır. Her ne kadar İskender şimdiki zaman için bile hemen mümkünsüz denebilecek mühim bir ameliyatı daha göze aldirarak boğazı doldurmak suretiyle maksadına nail olduysa da sarf ettiği zaman dahi kendisine usanç verecek dereceyi bulmuştu.

«Bundan sonra ve milâttan 190 sene evvel Rodoslular da ateş gemisi istimaline başlayıp, kullandıkları gemilerde hayli tadilat icrasına da muvaffak olmuş ve borlotalar yapmak suretiyle bahri kudretlerini göstermişlerdir. Rodosluların bu baptaki hizmetlerinin ehemmiyetine binsen bazı müverrihlerin icadını bunlara isnadettikleri görülmüşse de onlardan evvel Finikeliler tarafından kullanılmış olması bu gerefın Rodoslulara verilmesine imkân bırakmaz.

«Rodoslulardan sonra ateş gemilerinin Romalılar tarafından da kullanılmış olduğunu tarihler haber vermektedirler: «Kayser» ile «Pompeos» arasında vuku bulmuş olan dahillî muharebede Pompeos donanmasına kumanda eden «Kasinos» miyatindeki donanma ile «Markus Pompeos» kumandasında olarak Masinada yatmakta olan Kayser donanması üzerine alelgafle bir hücum icrasını tasavvur eyle-

miştir. Musammen olan işbu hücumun yapılması için Kasinos maiyeti donanmasından nakliye ve ticaret işlerinde kullanılan birtakım gemileri zift, kendir ve müstail sair mevad ile doldurmak suretiyle hazırladıktan sonra müsait bir rüzgârla Masina limanına sokmuş, ve Kayser'in donanmasına yaklaşıncaya gemileri ateşlemek suretiyle yirmisi o zamanın birinci sınıf harb gemilerinden olmak üzere otuz beş geminin birden yakılmasını temin etmiştir. Kasinos bu büyük muvaffakiyete erdikten sonra Kayser donanmasından (Kalabriya) sahillerindeki «Vibo» limanında demirlenmiş bulunan diğer bir fırka üzerine dahi ikinci bir hücum yapmaya teşebbüs etti. Bu hücum evvelkinden müthişti ve kırk kadar ateş gemisiyle yapılmıştı. Kasinos bu gemilerle düşmanın cenahlarına hücum ile yakmaya teşebbüs ettiği sırada tutuşturulamayan gemilerdeki bahriyelilerin çok şiddetli bir hücumları neticesinde teşebbüsler akamete uğradığı gibi gemilerinden dördünü de esir vermek mecburiyetinde kaldı. Esir edilen bu gemilerden birinde bulunan Kasinos derhal bir filikaya atlamak suretiyle nefsi gücünü kurtarabilmiş ve donanmasının artakalanları da ricat mecburiyetinde kalmıştır.

«Romalılardan sonra diğer milletler ateş gemisi kullanmışlar ve terakkisine de hizmet eylemişlerdir. Ezcümle milâdi 1089 senesinde (Aleksi Komnen) in Pizan'lara karşı sevk eylediği donanmayı teşkil eden gemiler âdeta birer borlotaydı. Gemilerde ateşi rumi mükemmel bir surette mevcuttu. Gemilerin baş ve kıç taraflarında birer ateş tulumbası vardı. Bunlardan baştakiler hücum edilecek gemiyi yakmak için olduğu gibi kıçta bulunanlar dahi üzerine hücum edecek olan gemiye karşı müdafaa içindi.

«Son zamanlarda borlota istimal edilen muharebeler şunlardır: milâdi 1587 senesinde İngiliz donanması tarafından mağlûbolmaz armada namiyle mügtehir olan İspanya donanmasına karşı, 1692 de Fransızlar tarafından İngilizlerle Felemenkililerin müttefik donanmasına, müttefikler tarafından da Fransızlara karşı, 1807 senesinde Çinliler tarafından İngiliz donanmasına karşı istimal olunmuştur. Çeşmedeki Osmanlı donanması da 1770 haziranının yirminci ve 1184 saferinin 23 üncü günü (Orlof) namındaki Rus kumandanı tarafından ateş gemisiyle yakılmıştır.

«Zırhlılar yapıldıktan sonra artık bu gibi gemilerin bittabi hükmü kalmamıştır.»

ATEŞ-İ RUMİ (آتش رومی) [Ask.] Eski zamanlarda deniz ve kara muharebelerinde kul-

lanılan yangın çıkarma vasıtalarından birinin adıydı. Hassaten yanması kabil şeyleri yakmak için kullanılırdı.

Bu ateşe Rumî isminin verilmesi Rumlar tarafından Arap, Osmanlı ve Rus donanmaları aleyhinde kullanılmış olmasından naşidir. Bilâhara Avrupalılara karşı Araplar tarafından kullanıldığı için buna «Arap ateşi» de demişlerdi. Araplar buna «harraka» tâbir ederlerdi.

Ateş-i Rumî, harraka, bu maddeyi kullanan kavimlere nispetle konulan tâbirlerdendir. Fakat icadedene nispetle isim verilmek iktiza ederse ateş-i Çin, yahut Çin ateşi demek daha doğru olur. Çünkü gerek Rumlar ve gerek daha sonra Araplar bu ateşi Çinlilerden öğrenmişlerdir.

«Ateş-i Rumî» nin icadı kimya ilmine ait keşiflerin ilkelerindendir. Rumlar bu ateşi öğrendikten ve deniz ve kara harblerinde tesirini tecrübe ile anladıktan sonra yapılmasını bir sır olarak dört beş yüz sene sakladılar. Bu müddet zarfında istimali Bizanslılara munhasır kaldı. Ne olduğu bilinmiyen bu ateş o vaktin muhriplerini fevkalâde ürkütmüştü.

Müverrih Lbyo buna dair şu malûmatı veriyor:

«Ateş-i Rumî suda yanardı. Her şeyi yakıp bitirirdi. Ne ateş, ne timur bu ateşin tesirine dayanamazdı. Ok, mancınık kullanıldığı vakit külliyyetlice atılırdı. Şimşek gibi parlayarak, gök gibi gürliyerek havada gider, vardığı yerde dehşetli bir sadme ile taburları, binaları ve gemileri yakar, mahvederdi. Hattâ bazı rivayetlere göre yalnız ateş-i Rumi değil, bunun yaptığı yangınlar bile sönmemek hasasını haizdi. Araplar Muaviye zamanında İstanbulu muhasara ettikleri vakit (673-51) İstanbulu sığınan Kallikos isminde biri (Kallikos bir rivayete göre Suriye'de Balsebek'te, diğer rivayete nazaran Mısır'da Medine-tuş-şems'de mîmar-ı) Rumlara o ateşi getirmişti. Buna mebnî Kallikos hakikat hilâfına olarak ateş-i Ruminin mucidi zannolunmuştur. Bu ateş ile Emevî donanması kadîm Sızık (şimdiki Erdek) önünde yakılmıştı.

Yine milâdi 339 senesinde İstanbul'u muhasaraya gelen bir Rus donanması da ateş-i Rumi ile yakılıp mahvedilmişti. Bu vakayı tasvir ve hikâye eden Rus müverrihi Nestor'un kavline Yunan amirali kanadlı bir ateş ve bir nevi boru ile Rus gemileri üzerine ateş yağdırdı. Bu ateşten Ruslar pek ziyade ürkümüşler, korkularından kendilerini denize atmışlardı. İçlerinden pek azı kurtulup memleketlerine dönmüşlerdi.

Bizanslılar; bu ateşi düşmana daha ziyade dehşet vermiş olmak için madenden korkunç hayvanlar şeklinde yaptıkları aletlerle atarlardı.

Ateş-i Rumî; ilk evvel yalnız deniz harblerinde kullanılırdı. Bazan da sahilde bulunan kasabalara atılırdı.

Bu ateş yalnız Bizanslılara munhasır kalmadı. Onlar bu sırrı saklıya saklıya unuttuktan sonra şark Müslümanları, bu ateşin yapılışını yine Çinlilerden öğrenerek, deniz muharebelerinde türlü türlü suretlerle ve hilelerle kullanmaya başladılar. Rum ateşi, Arap ateşi oldu. İslâm askerleri bu ateşi en ziyade kara harblerinde, hususiyle düşman orduları üzerine kullanmışlar, Avrupalılar üzerine bu suretle dehşet salmışlardır. Arapların muharebelerine dair Avrupada yazılan tarihlerin rivayetlerine nazaran bu meşhur muharebelerde İslâm cengâverleri, ateş-i Rumi namı verilen yakıcı bir mahlût istimal ederlerdi ki bu ateş müthiş bir gürültü ile düşman taburlarını, binalarını, gemilerini yakar, mahvederdi.

Mişo diyor ki: «Bu ateş o derece tehlikeli ve dehşetliydi ki denizlerin dalgaları bunu söndüremedikten başka şiddetini artırır.»

Sezar Kanto da şöyle diyor: «Bu ateş tahtaya, insanların etine veya hayvanların bedenine yapıştı mı, hiçbir suretle kurtarmak kabîl olmazdı. Su bu ateşi daha ziyade şiddetlendirirdi. Atlar korkularından kaçarlardı, gemiler, kurtuluş ümidi olmaksızın yanıp giderlerdi.»

Ateş-i Rumi Araplardan Avrupalılara intikal eylemiş, Fransada, İngilterede, Almanya da muhtelif muharebelerde kullanılmıştır. Kara barut ve topun zuburiyle beraber ateş-i Rumi de bir müddet unutuldu. Daha sonraları yine o namla ihrak güllerinde istimal edilir, ve havan vasıtasıyla atılır diğer müstail bir madde icadolunduğu gibi mayi halinde ve yeni ateş-i Rumi namıyla birtakım mürekkebat dahi kullanılmıştır.

Ateş-i Rumî hakkında Ahmet Mithat Efendi «Mufasssal» ında aşağıdaki tafsilâtı vermektedir:

«Muharebelerde baruttan maada ve andan evvel ateş istimali bizim bu taraflarda en evvel Rumlarda görülmüş ve bu ateşler hemen her lisanda Rumlara nispetle «Fögrejuva» diye veya yahut telâffuz tehalüflerinden nâgi bu kelimeye az çok karibolan birer lâfız ile tesmiye kılınmış olduğundan biz dahi burada o lâfzın Osmanlıcası olarak «Ateş-i Rumi» tâbirini istimal eyledik. Rumlardaki bu ateşin icadı dahi kendileri-

ne müyesser olmuş bir muvaffakiyet olduğunu ve hattâ barutun dahi esas bu ateş olmakla eski muharebe usullerini bilküllüye değiştirmiş olan barutun icadı şerefine de kendilerine ait olacağını iddia ederlerse de iddianın bu dercesi vâhidir. Vakaa Suriye ahalisinden mimar Kallenik isminde bir Rum milâdi yedinci asır sonlarında ve Kostantin Boganat'ın imparator bulundugu zamanda ateş-i Rumi istimalini ortaya koymuş ve imparator o zamanlar Emevilerle ettiği muharebelerde bu ateşi istimal dahi etmişse de Kallenik ateş-i Rumi kendisi icad etmiş olmayıp Çinlilerden öğrenmiş olduğu muahhar tarih nazarında tahakkuk etmiştir. Zira Rumlardaki bu sanatı esrardan addederek muahhar bilküllüye kayıp dahi olmuş bulunduğu halde Araplar yine Çinlilerden, hem de daha mükemmel olarak öğrenmiş oldukları cihetle Ehlisalip muharebeleri esnasında bu sanatı muharebata tatbik hususunda o kadar maharet göstermişlerdir ki buna vâkıf olmayan Ehlisalip, üzerlerine yağdırılan ateş yağmuruyla hayret ve dehşete düğmüşlerdi. Sen Louis ile Ehlisalip harbine giden Jan Vil Hristiyanların bu korkusunu gayet tuhaf bir suretle hikâye ve tarif etmektedir. Prusya askerî ümerasından Mayer'in tetkikatına göre ateş-i Rumi Rumlardaki meyanında bile ilk istimala başlamış olan adam yukarda ismi geçen Kallenik değildir. Bu sanat Bizanslılarda daha milâdi dördüncü asır evâlinde malûmdur. Cizvit papazlarından meşhur müdekkik Amyot bu sanatın Çin'den Anadolu ve Suriye taraflarına doğru intişarı milâdin ikinci asrında vukua geldiğini iddiaya kadar varmaktadır. Fakat bu tarihî ihtilâfların hepsinden kat'î nazarla ateş-i Ruminin esrarı gayi olmuş bulunduğu halde yeni kimyagerlerin bunu tekrar keşfinden sonra İmparator Üçüncü Napolyon'un yaverlerinden Cezal Fave Paris Umumi Kütüphanesinde gayet eski bir Arap el yazısı ile bulunduğunu itiraf ediyor ki kudemanın ateş-i Rumi sanatı mükemmelen bunda munderic ve muvazzah olduğunu söylüyor.

«Ateş-i Ruminin tahrir kudreti donanmalar arasındaki muhacematta görülmüştür. Top icad olununcuya kadar gemiler muharebede borda bordaya yanaşırlardı. Hattâ gemilerin yekdiğeri üzerine hücum etmeleri ezmine-i kadîmeden beri görülen bahri ahvalden olup bunun için şimdi ki zirhlarda olduğu gibi kalyonların baş taraflarına birer ve bazılarında ikişer mahmuz dahi raptolunurdu. Gemiler böyle yakından muharebeye mecbur oldukları halde ateş-i Rumî istimalinin de dehşetli tesirleri olacağı ilk hayalde bile insanın gözleri önünde tecessüm eder. Hâli-

buki ateş-i Rumi gemiler üzerine düşürmek için yalnız gemilerin borda bordaya gelmeleri de lâzım olmayıp bu muhacemeyi bir kat daha dehşetlendirmek için ateş kayıkları icad olunmuştu ki borda bordaya gelen gemiler üzerinden el ile birbirine ateş-i Rumi havale eyledikleri halde işbu ateş kayıkları bir limanda lenger-endaz olan gemiler üzerine de hücum ederek muktedir olabildikleri kadarını ve bazı kere kâffesini ihrakı binar eyledikleri bin defa görülmüştür.

«Fransada 1148 sene-i milâdiyesinde Montrovi Balleyi tahtı muhasaraya aldığı sırada, hattâ yine bu tarihler o muharebede şu maharetin gösterilebilmesi evvelce Ehlisalib'in Araplarla ettikleri muharebelerde ateş-i Ruminin tesirine duçar olarak bazı Suriyelilerden bu sanatın esrarını öğrenmiş bulunmaları semeratından olduğunu dahi itiraf ederler.

«Akkâ'da milâdi 1191 senesinde Ehlisalip ile İslâmlar arasında vuku bulan muhasara ve muharebede kullanılmış olduğu gibi 1193 senesinde İngilizler Diyep üzerine hücum eyledikleri zaman Filip Ogüst dahi ateş-i Rumi istimal etmiş ve 1203 senesinde Ebukır muhasarasında ve 1216 da Jan Haset tarafından meşhur Bove muhasarasında dahi buna müracaat olunmuştur. Bu izahattan anlaşılıyor ki ateş-i Rumi milâdi on ikinci asrın sonları ile on üçüncü asrın iptidalarında yirmi otuz sene zarfında yapılan birçok büyük muharebe ve muhasaralarda ateş-i Ruminin tahrir edici kuvvetine müracaat edilmek, taammüm etmiş bir moda hükmünü almıştır.

Villare'nin tetkikatına göre topların ilk icadı mermerden veya madenden gülle atılmak suretiyle onun tahrir kuvvetinden istifade için olmayıp belki ateş-i Rumi havi zarflar endahiyle yakma hassasından istifade olunmak maksadına mebnidir. Filhakika müzelerde görülen eski topların alelade birer üstüvane den ibaret bulunmaları bunların çaplarına müsevi tane endahi için tahammülleri olamayacağını anlattığından bu toplar ateş-i Rumi endahına yarıyabilecek bir nevi raket olmak üzere telâkki olunabilir. Onun kanaatine göre evvelmirde ateş-i Rumi zarfları gibi hafif mermileri atmaktan başlayan topçuluk bittedric mermer ve maden taneler atmamak ve bunlardan dahi içleri teevif edilen kumbaralar vücuda gelmek derecelerindeki terakki bir hayli zamanlarda husule gelmiştir.

«Timur'un bazı muhasaralarında ve ezcümle İzmir muhasarasında ateş-i Rumi kullanıldığı gibi Fatih'in İstanbul muhasarası sırasında dahi Rumlardaki bu tahrir kuvvetinden

istifade ile Osmanlı gemilerini yakmaya çalıştıkları ve bu meyanda ahşaptan yapılan muhasara kalelerini yaktıkları tarihen sabittir.

«Ateş-i Rumî daha çok sonralara, hattâ zamanımıza kadar devam eylediğine, bazı tarihî şahadetler delâlet etmektedir. Ezcümle Fransada on dördüncü ve on beşinci Luois'ler zamanında birtakım hünere sahipleri bu sanatı ziyadesiyle terakki ettirmek dâvasıyla meydana çıkmışlardır. Bunlardan birisi meşhur Monteskiyö'nün gözü önünde yapılan tecrübede içi ateş-i Rumi ile dolu bir mermiyi su kesiminden aşağısına isabet ettirdiği gemiyi yakmaya muvaffak olmuştur. Yakın zamanlarda İngiliz generallerinden Kongrev bu sanatı ihyaya pek çok hizmet ettiği gibi bilhassa Avusturyalılar dahi bunu harb sanatlarından sayarak terakkisine hizmet etmişlerdir. Son deniz ve kara harblerinde istimal olunan raketlerin eski ateş-i Rumilerin tekemmül ettirilmiş nümuneleri olduğuna şüphe yoktur.»

ATEŞ KAYIĞI (آتش کایچی) [Bah.] Eski den üç veya dört çift kayıklara verilen isimdi. Bu kayıklar pazar kayıkları gibi Eminönü'nden Boğaziçine işler, yük ve adam taşırlardı.

Ateş kayıkları öteki kayıklardan daha dar ve zayıf olarak yapılırlardı. Bu sebeple pazar kayıklarından daha fazla süratle maliktiler. Bu kayıklara ateş kayığı denilmesinin sebebi eskiden yangın olduğu zaman yangın tulumalarını İstanbul'dan Üsküdar'a, Anadolu yakasından Rumeli sahiline nakletmek için kullanılmış olmalarıdır. Ateş kayıkları Eminönü'nde beklerler, Üsküdar'da veya o cihette çıkan yangına İstanbul yangın tulumalarını tulumacılarıyla birlikte naklettiler. Yangın nöbetçisi elinde harbisini tuttuğu halde kıç üzerinde otururdu.

«B. V. Arşivi» nde mevcut bir vesikaya nazaran (Dahiliye s. 45) Çardak iskelesinde iki tane ateş kayığı vardı. 1234 tarihli olan bu vesikaya göre iki ateş kayığının sekiz tane kayıkçası vardı. Bunların herbirine ayda kırkarak akçe veriliyordu. Bu paranın hazineden verilmekte olması ateş kayıklarının hükümete ait olduğunu gösterir. Çardak gümrük yeri olduğu için bu ateş kayıklarına tüccar eşyası naklinde kullanıldığı anlaşıyor.

Lâtfuna uınsa ne acep cân-ı ahibba
Ateş kayığı kendisidir zevrak-ı sahbâ
Sabit

ATEŞ KULESİ (آتش کوله) [San., Ask.] Eski zamanlarda düşmanın memleket sınırlarına tecavüzünü haber vermek için üzerinde ateş yakılan kulelere verilen addı. Hudutlardan iti-

baren birbirini gören tepeler üzerine inşa edilmiş bulunan bu kulelerin etrafı palangalar ve toprak siperlerle müdafaalı bir kale haline getirilir ve içlerinde daimî surette diğer kulelerden verilecek işaretleri gözliyen nöbetçiler bulunurdu. Bu kulelerin tepelerinde yakılan büyük meşalelerle verilen işareti her kule birbirine tekrar etmek suretiyle düşman tecavüzünü bildirirdi. Kulelerin işaret yerlerinde birer su saati bulunur ve bu saatin borusu, üzerinde dakikaları çösteren dereceler ateş yakıldığı zaman saatin musluğu açılarak su akmağa başlardı. Boru içindeki su seviyesi istenilen rakama kadar inince meşale içeriye çekilirdi. Bunu gören kargı kulede de ateşin görünmesiyle beraber oradaki saatin musluğu açılır ve ateş çekildiği vakit suyun gösterdiği rakam yazılarak ateşin devamı müddetini gösteren bu rakama göre evvelden tertibedilmiş olan bir cetvele bakılarak delâlet ettiği harf yazılmak suretiyle kelimeler ve cümleler vücuda getirilirdi. Bugün gemilerde kullanılan ışıklı muhabere usulünün menşei bu ateş kuleleridir.

ATEŞLİK (آتشك) [San.] Kibritin icadından evvel sigara ve çubuk yakmak için kullanılan, küçük, mangal şeklinde, saplı ve ayaklı ateş kabının adı idi. Bazı kahvelerde hâlâ kullanılmaktadır.

ATEŞ OKU (آتش اوق) [Ask.] Eski zamanlarda ahşaptan yapılmış olan muhasara yerlerini ve müdafa aletlerini yakmak için kullanılmış kimyevi ecza ile dolu bir nevi yakma aletinin ismidir.

Ateş okları; büyüklükleri itibariyle muhtelif nevideydi. En basitleri müstedir sathı üzerinde çepeçevre delikleri olan bir borudan ibaretti. Bu deliklerden ok içindeki cezanın iltihabıyla ateş fışkırarak vardığı yerde yangın yapardı. Daha mükellefleri re'siyle kabzası arasında bir kapsül ile mücehhezdi, yahut kabza çengeline sıkıca raptedilmiş bir keseyi haviydi. Bu okların içlerine reçine, zift, yağ ve kükürten ibaret bir mahiyyet, bir müstail madde ve bazen «ateş - i Rumî» dahi konulurdu. Ateş okları yakıldıktan sonra yay veya mancınık vasıtasıyla ve fakat sönmemek için az kuvvetle atılırdı.

Ateş okları Yunanlılar ve Romalılar zamanında dahi meşhurdur. Hattâ Romalılar milâttan evvel 275 tarihinde filleri ürkütmek için sahra muharebelerinde bu okları muvaffakiyetle kullanmışlardır.

Bu oklarla «ateş - i Rumî» de atılırdı.

AT EVİ (آت اوى) [Sof.] Hacı Bektaş tekkesindeki evlerden birinin adıydı. At evinde

bulunanlar, tekkenin ve misafirlerin atlarına bakarlardı. At evi han bağıdır. Babasına «atacı baba», da derlerdi. At evinin son babası Feyzi Baba idi.

AT GEMİLERİ (آت كيمري) [Ask.] Üsküdar'dan İstanbul'a ve İstanbul'dan Üsküdar'a geçirilen askerlerin naklinde kullanılan gemilerin adıydı. Bu gemilerle insandan başka at da geçirildiği için bu adı almıştı. At gemilerinin kürekçilik vazifesini acemi oğlanları görürlerdi.

Kanunî Sultan Süleyman zamanında dört bin acemi oğlanı ve yetmiş iki paraça at ve odun gemisi vardı. Sultan Ahmet zamanında da acemi oğlanlarının adedi çoğaldığı halde gemilerin adedi on ikiye inmişti. Bunların içinde de gemicilik vazifesini yapacak adam olmadığından ağa kethüdası kol dolaşır, bulduğu acemi oğlanını veyahut sonradan bulunan ağa çırağını gemiye doldurmak suretiyle geminin hareketini temin eylerdi.

ATGIÇ (آتشك) [Ok.] Ok atan asker mânâsına gelen bir tâbirdi. Bu makamda aynı mânâyâ delâlet eden (tirendaz) tâbiri de kullanılırdı.

ATIM (آتم) [Top] Mermiyle hartuçtan ibaret cüzülin adıdır.

ATİŞ YERİ (آتش يري) [Ok.] Siperin ortasına ve eşik ucuna gelen yerine verilen isimdi.

ATİK ESAMELİ (آتيق اساملى) [Ask.] Yeniçeri ortalarındaki eski yeniçeriler hakkında kullanılır bir tâbirdi. Ocaga intisapları eski olan bu gibilerin isimlerinin deftere yazılışı da eski olduğundan bu tâbir «kidemli» mânâsını tazammun ediyor demektir. Bu gibilerin diğerlerine nazaran bazı imtiyazları vardı. Meselâ (Salı) divanında dağıtılan ulûfeyi «atik esameli» ler ertesi çarşamba günü odalarda kendi bölük ağaları vasıtasıyla aldıkları halde öteki yeniçeriler daha ertesi gün, yani perşembe günü Ağakapısında alırlardı.

ATİK ZOLOTA (آتيق زولته) [Mes.] Eski zamanlarda Alman Talarisine verilen addı. Osmanlı kuruluşuna bu esas olmuştur. Osmanlı kuruluşu kesilmeden evvel memlekette ecnebi kuruşlar da tedavül ederdi. İki nevi ecnebi kuruş vardı: birine kızıl kuruş denilip altın ecnebi sikkesine alem olmuştur. Eğer bu sikke kuruş diye yalnız olarak zikredilirse o zaman gümüş sikke demektir.

ATİYYE-İ SENİYYE (عطية سنبة) [Sar.] Padişahların verdikleri hediyeeler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan atıyye, hediye, bahış demektir. Padişahlar muhtelif

vesilelerle saray ve hükümet hizmetinde bulunanlara atıyye verirdi. Atıyye olarak para verildiği gibi, kılıç, saat, enfiye kutusu da verirdi.

ATLAMA (آلامه) [Tal.] Fenerecinin haber verdiği tümsekler, çukurlar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Gece karanlığında tulumba omuzda olduğu halde dörtlü giden tulumbacılar, fenerecinin «atlama», demesi üzerine önlere bakarlar, ârızayı düşmeden atlatırlardı.

ATLAMA ŞİRAZE (آلامه شيراز) [San.] Formaya dikilmiyerek yalnız yapıstırılmış olan şirazeler hakkında kullanılır bir tâbirdi. Bu şirazeler süs makamında şeyler olup bu türlü ciltler asıl formaya dikilerek yapılan şirazeli ciltler kadar sağlam olmadığı için makbul değildi.

ATLAMA TAŞI (آلامه طاشي) [Hal.] Derelerde ve sel suları aktığı vakit sokaklarda ıslanmadan bir taraftan öbür tarafa geçmek için birer adımlık mesafelerde karşıdan karşıya fâsılalı olarak bir sıraya konulan yüksekçe taşlara verilen addır. Üsküdar'da bu adlı bir yer de vardır.

ATLAS (اطلس) [Giy.] İnce ipekten ve daha ziyade kırmızı renkte dokunmuş bir nevi kumaş hakkında kullanılır bir tâbirdi. İncelelerinden kadınlara, kahncılarından delikanlılara entari altına giyilir bir nevi şalvar yapıldı. Yünle karışık olarak dokunan daha kalınları elbise kollarının içerisine astar makamında konulurdu. Ağrıları da ince sūzânî tarzında işlenir, elbise ve yorgan gibi şeylerde kullanılırdı. Atlas pek meşhursa da çok değerli bir kumaş değildi. Eski eserler mütehasşısı Nuredin Rüştü Büngül'ün (Eski Eserler Ansiklopedisi s. 20) kaydettiğine göre İkinci Cihan Harbinden evvel sadeleri sekiz - on, sırmalıları otuz - kırk, fevkalâdeleri de altmış ile seksen lira arasında satılırdı. Zenginler atlardan bohça, kese ve daha başka şeyler yaparlardı.

Sırtında görüp gıvrıların atlas-ü dîbâ

Gam çekme ki sırtında benim köhne abâ var

Ruhi

ATLAS KESE (اطلس كيسه) [San.] Ke-iâm-ı Kadîm, yani Kuran koymak için yapılan mahfazanın adıydı. Kuran mahfazaları atlardan başka canfesten, şaldan, çatmadan, çuhadan, işlemeli patiska ve basmadan da yapılırdı.

Atlas keselerin tezyinat makamında etrafına kılaptanla kaytan çevrilir, uclarına kılaptanlı püskül konulurdu.

Eskiden resmî kâğıtlar nazırlara atlas ke-

seler içinde gönderilirdi. Kâğıtların çantalarla konması Tanzimat'tan çok sonradır.

ATLAS YAPRAĞI (اطلاس ياراعى) [San.] Tezhipte ve çinçilikte kenarı menevişli bir nevi yaprak olan atlas yaprağı örnek olarak yapılan işler hakkında kullanılır bir tâbirdi. Pesend, şükûfe işlerinde ve çiniler üzerinde görülen bu şekle daha ziyade son asırdaki işlerde raslanmaktadır. Bilhassa sığır dili gibi kısım süslemelere esas olmuş ve bunların kıvrımlarından da parçalar örnek olarak alınmıştır.

ATLI ASES (آتلى اسس) [Hal.] Hanımlar hakkında eskiden kullanılan tâbirlerdendi. Arsız, cadaloz, becerikli, çok ılgızar mânalarını ifade ederdi. Hasas «ases» maddesinden Türkleşmedir.

Ases; vaktiyle polis vazifesi gören hükümet memurunun unvanıydı. Bunların atlısı da vardı.

ATLI SAKA (آتلى سكا) [Hal.] Atla mahalle arasında evlere su taşıyan sakalara verilen isimdi. Atlı sakalar kırbalarla su taşırlardı. Kırba köseleden yapıldı. Bir ata iki kırba yükletilirdi. Bunlar meşin kovalarla doldurulur, suyu boşaltmak istenildiği zaman hortum gibi olan ve ucu suyun seviyesinden yukarıya kaldırılmış bulunan hortum indirilirdi. Atlı sakalardan orduda da istifade olunurdu.

ATMACACIBAŞI (آتماچى باشى) [Sar.] Osmanlı Padişahlarının saraylarında şikâr halkı denilen avcılardan «Atmacacıyan-ı hassa»nın âmirine verilen addı. Atmacacıların atmacacıbaşı olduğu gibi samsuncuların, zağarcıların, turnacıların dahi başları var idiyse de hepsine birden uzun zaman çakırcıbaşı birinci derecede âmirlik etmişti.

ATMACACIYAN-I HASSA (آتماچى چيان خاصه) [Sar.] Osmanlı Padişahlarının saraylarında şikâr halkı denilen avcılardan atmaca yetiştirip bunlarla av avlanmasını temin edenler hakkında kullanılır bir tâbirdi. Osmanlılarda av, saray eğlenceleri arasında mühim bir mevki işgal etmiştir. Zamanla kalabalık bir heyet halini alan bu avcı takımı sonraları çakırcıyan-ı hassa, şahinciyan-ı hassa, atmacacıyan-ı hassa adlarıyla üçe ayrılmıştı. Atmacacıyan-ı hassanın başında «atmacacıbaşı» unvanını taşıyan bir âmir bulunmakta idiyse de «çakırcıbaşı» uzun zaman hem çakırcıyanın âbittir, hem de diğerlerinin âmiri idi.

ATMEYDANI (آت ميدانى) [Hal.] Eski zamanlarda at oyunları yapılan meydanlar hakkında kullanılır bir tâbirdi. İstanbul'da Sultanahmet Camii yanında vaktiyle Bizanslıların

et oyunları ve araba koşuları yaptıkları Hipodrom'a Türkler bu ismi vermişlerdir. Binicilik talimi yapılan meydanlara «cündi meydanı» denilirdi.

AT OĞLANLARI (آت اوغلاری) [Sar.] Saray seyisleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunların bir kısmı İstanbul'da sarayın iç ve dış ahırlarında, birtakımı da sair ahırlarda hizmet görürlerdi. Padişah sefere gittiği zaman gerek hükümdarın ve gerek maiyetindekilerin atlarını, develerle çadırları, hazineyi, sair ağırlıkları, silâhları taşıyan beygirleri bunlar idare ile bakıp tımar ederlerdi. At oğlanlarının miktarı on sekizinci asrın sonlarında altı yüz kadardı. Bunlar tımar çıkacak olsalar üç bin ve seyis şakirtleri de iki bin akçe ile çıkarlardı.

ATUFETLÜ (عطوفتو) [Ida.] Bâlâ rütbesini ihraz etmiş olanlarla birinci feriklere yazılan elkabdı. Bu gibilere yazılan muharre- rat da «atufetlû efendim hazretleri» şeklinde yazılır, zarfların üzeri ile isimleri geçtiği yerde «atufetlû... beyefendi hazretleri» denilirdi.

(«Atufetlû» 941 basımı İmlâ Kılavuzunda «atufetlû» şeklinde yazılmışsa da, kamusta ve diğer eski membelerde «atufetlû» şeklinde gösterildiğinden burada da bu şekilde kabul edilmiş ve «a» harfine alınmıştır.)

AVADAN BOSTANCILARI (آوادان بوسانچى) [Sar.] Bostancı ocağı içinden ayrılmış olan on iki kişiye verilen addı. Bunlar altışar altışar nevbet alırlar, padişahın bir yere gidiğinde nevbetçi bulunan altısının arasından üçü, münavebe ile padişahın takımlarını ve sair emrolunan geyleleri nakletmek üzere her gün çuhadar ağasının ve diğer üçü de tüfek ve cephanesini taşımak üzere tüfekçibaşının emrine intizar ederlerdi.

AVADANCI (آوادانچى) [Sar.] Vaktiyle iki sınıf saray hademesi hakkında kullanılır bir tâbirdir:

1. — «Sofa», ocağı eskilerinden olup «sünnet», ve «sarık», odalarıyla bunların «sofa», sını süpürür ve sünnet odası hamamını yakıp padişahın abdestliğini ve ibrigini saklardı.
2. — Avadan bostancıları olup on iki kişiydiler. Altışar altışar nöbet beklerlerdi. Padişah bir tarafa gittiği zaman bu sınıdan üçü başçukadardan ok takımlarını götürürler ve diğer üçü de tüfekçibaşından şishanecilerle barut, kurşun ve sair edevatı yüklenip taşırlardı. Bîlâhaz bunlara «Mabeyn-i Hümayun bostancıları», denilmiştir.

AVADANLIK (آوادانلىق) [Sar.] Hat-tatlarla kâtiplerin yazı için kullandıkları aletler

hakkında istimal olunur bir tâbirdir. Kalem, hokka, kalemtraş, mıkta, althk ve bunun gibi şeyler o cümledendi. Abadanlık kelimesinden alınmıştır.

Dülgerlerin, marangozların ve bunlara benzer sanat sahiplerinin kullandıkları keser, çekiç, bıçkı, rende, ege gibi küçük el aletleri hakkında da kullanılır bir tâbirdir. Sanayide kullanılan daha büyük aletlere «cihaz», veya «alet», denilir.

Doğrama işlerinde silmeler avadanlıklarla yapıldığı için bazı doğramacılar silme karşılığı olarak avadanlık tâbirini kullanırlar. Bu suretle kapılar ve pencere çerçevelerine yapılan silmeler hakkında avadanlıklılık kapı, avadanlıklılık pencere denir.

Alât ve edevatın mahfazasına «avadanlık kutusu», «avadanlık takımı», adı verilmektedir.

AVAD-I MÜTADE (عوايد متادة) [Mal.] Alelekser mevzu kanunlar haricinde ihdas edilen birtakım aidaat hakkında kullanılır bir tâbirdir. Birtakım memurlarla kâtiplerin ve hademelerin müteferrik avaidi bu unvana ithal edilerek ahaliye tarhedilmiştir. Müfredat gösterilmiyeceği için buraya her şey girer ve bir kere girdi mi artık «mütade», olurdu. Hattâ mahallî âyanının kendi hisselerine düğün vergi ve resimler ve sair müteneffi etmek istedikleri kimselere verilecek hediye ve iane gibi şeylerin esmanı hep buraya konulmuştur. Tanzimat'la beraber bunlar kalkmıştır.

AVAM (عوام) [Hal.] İlim ve marifetten nasipsiz ve içtimai mevkileri aşağı olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ayak takımı demektir. Halk kelimesi bir dereceye kadar müradifi sayılır. Mukabilî «chavas» tır.

AVARIZ (عوارض) [Mal.] Fevkalâde ahval ve bilhassa harb sebebiyle tahsil olunan vergiye verilen addı. Bu makamda «avarız-ı divaniye», tâbiri de kullanılmıştır. Kelimenin ifade ettiği lûgat mânasından da anlaşıldığı üzere avarız mütat ve muayyen bir vergi değildir. Vakit vakit olmak üzere en evvel ev başına 20 şer akçe alınırken sonraları kırkar akçeye ve daha sonraları 300 akçeye çıkarılmış ve ondan sonra da reyadan beş riyal kurşun alınmıştır. Dördüncü Murat zamanında avarız alınan evlerin sayısı 120.000 di; fakat bunların 20.000 i çürüktü.

Eski İslâm hükümetlerinde cari bulunmuş olan avarızın Osmanlılar tarafından ilk defa hangi zamanda ihdas olunduğunu tarihler ve maliyeye dair eserler yazmıyorlarsa da Fatih zamanına ait kayıtlarda bu vergiye tesadüf olduğuna bakılırsa eskiliği anlaşılar.

Lütfi Paşa «Âsafname»,de «Avarız ancak dört beş yılda bir yirmişer akçe ihdas olundu. Merhum Sultan Selim Han zamanında bir kere oldu. Dört beş yılda bir yirmişer akçe alınmıştır. Peksimet behası için rey olunmuş idi. Lâkin mâkul nesne değildir. Amma her yıl olmamak gerek. Ta ki anlara güç gelmiye», diyor.

«Defter-i muktesit», müellifi bazı müverrihlerin «avarız» vergisinin belediye masraflarının tesviyesine mahsus varidattan olduğunu beyan eylediklerini kayıt ve «Âsafname» deki malûmatı derç ile beraber avarız vergisinin bu maksada mahsus olmadığını ve Lütfi Paşanın mütalâasının da doğru bulunmadığını anlatmak için «Benim görüp tetkik ettiğim Mevkufat Kalemî ahkâm defterlerine bakılınca, hasbettahrir avarız ve mukabeleye bağlı kaç hane mukayyet ise anlar üzerine aynen ve bedelen birer miktar şey tarh olunarak, bunun muayyen bir miktarı mahallinde sarf olup ve bir miktarı aidolduğu dairelere gönderilir.» diyor.

«Âsafname müellifi Lütfi Paşa Kanuni Sultan Süleyman'ın sadrazamı olmak ve gerek Âsafname, gerek tarihi ile liyakatli vezirlerden olduğunu ispat etmiş bulunmak hasebiyle onun yapılmış olduğuna hükmedilemez. Binaenaleyh zaman ile bazı değişiklikler yapılmış olduğunu kabul etmek daha doğru olur. Hammer'in (Birinci Sultan Mustafa) zamanındaki malî vaziyetten ve vergilerden bahsederken verdiği izahat da daha evvel maktua kalb edilmiş olan bu verginin o zamanda miktarının artırılmış olduğunu gösterir: «Idareye âriz olan intizamsızlıklardan evvel herbir hane emlak vergisi olmak üzere elli akçeden ve avarız, yani fevkalâde vergi olmak üzere kırk akçeden ve iki koyun için bir akçeden ve gulâmiye (tahsil ücreti) olarak üç ve nihayet beş akçeden ziyade vermediği halde muahharen hazine için nüfusun herbirinden iki yüz akçe avarız parası, tâbiri aharla fevkalâde vergi ve her koyundan bir akçe alınır. Bu vergilerin tahsilini (yani gulâmiyesi), sipahiler kendilerine tahsis etmiş olduklarından, her sene Sultan Mehmet camii avlusunda bilmüzayede satılırdı.»

İşte bu ifade de gösteriyor ki ilk zamanlarda muvakkat ve harb açığını kapatmak için tarh edilmiş olan avarız vergisi bir aralık emlak vergilerine bu namla zam yapılmak suretiyle mukannen bir şekil almış ve daha sonra malî müzayaka artınca tekrar ve bu defa lüzum görüldükçe tarh ve tevzi olunmuştur.

Kaîr Mustafa Paşa zamanında Rumelide avarız denilen bir nevi bahri vergi ihdas ve bu vergi reyadan muvazzaf ve mütekait askerlere,

kadırlara, velhasıl ayrı gayrı olmaksızın bütün halka tevzi olunmuştur.

«Avarız vergisi» nin diğer vergi ve rüsum gibi müstesnaları vardı. Âlimler, duacılar, derbentlerdeki muhafızlar o cümledendi,

Bazı yerlerde avarız tâbiri her nevi gayrimelhuz masrafa itlak olunmuştur. Çünkü, bu nevi masraflar evvelden malûm olmayıp sonradan âriz olur şeylerdi. Hattâ, bunun için mahallelerde, köylerde vakfedilmiş ve faize verilmiş paralar vardı.

Avarız vergisi Tanzimatı Hayriye ile ilga olunmuştur.

Değerli müdekkik Osman Ergin mutlakiyet devri iptidai mekteplerinden ve bu mekteplerle alakalı 22 - rebiyülevvel - 1292 (1875) tarihli nizamnameden bahsederken (Türkiyede Maarif Tarihi, cilt 3, sahife 726) yirmi birinci maddesinde bahis mevzuu edilen «avarız akçesi» münasebetiyle ilâve ettiği hâşiyede şu tafsilâtı vermiştir:

«Bu verginin 1292 (1875) senesine kadar yaşadığını bu nizamnameden öğreniyoruz. Halbuki 1285 (1869) te İstanbulda avarız akçelerinin belediyeye verildiğine dair bir de nizamname negrolunmuştur. Bu nizamname İstanbul Belediyesi arşivindeki nizam defterinde kayıtlıdır. Bu sefer de masrife verildiği anlaşıyor.

«Bu verginin aslı ve mahiyeti haklarında tarihimize de bazı kayıtlara raslamaktayız. Ezeümle Tekâlif Kavaidi'nde (sayfa 99) Abdurrahman Vefik Bey şu izahatı veriyor:

«„Mukabele ve avarız akçası beş senede bir 20 akçe alınmak üzere bazı mahallerde bir şekli daimî almıştı. Hattâ bazı kazalarda nakit yerine aynen peksimet ve zahire olarak tertibedildiği de görülmüştür. Bazı mahallerde avarız tâbiri her nevi masarifi gayrimelhuzaya itlak edilmiştir. Çünkü bu nevi masraflar evvelden malûm olmayıp sonradan âriz olur şeylerdi. Hattâ bunun için mahallelerde, köylerde vakfedilmiş ve ribih ve nemaya verilmiş paralar vardı. Yukarıda sayılan teklifler tahsilâtı kısmen mahallerinde sarf olunur ve kısmen merkeze gönderilirdi. Tanzimatı Hayriyede bunlar ilga edilmiştir.»

«Müriyyüttevarih» te (sayfa 481) Fındıklılı Süleyman Efendi de şu malûmatı veriyor:

«Vâkıde mahallâtta avarız dedikleri imdad-ı seferiye Sultan Beyazıt asrında icadolunmuştur. Gerek İstanbul, gerek Anadolu ve Rumeli kazalarından cemolunur. Gerçi Mîriye külli menfaat olur ve ahali-i mahallâtta zarar olmaz. Zira ekseri mahallâtın avarız akçası olup istirbah olup ribhinden mîri verildiğince

den fazla zammolunarak mahalle akçası terakki bulmuştur. Taşra vilâyetlerde dahi böyledir. Lâkin dağılan kura haneleri bakilere zammolunarak bazı kazada fukaraya azîm saliyane olmuştur. Kazaların mamuriyeti ve harabiyeti avarız defterinden aşikâr olur.»

«Lütfî Paşa Âsafnâme (sayfa 25) avarız için şu sözleri söyler :

«Reayadan avarız alınmak dört, beş yılda bir yirmişer akça ihdas olundu. Merhum Sultan Selim Han zamanında bir kere oldu.»

«Bu verginin harb gibi fevkalâde zamanlarda konulan buhran, muvazene ve müdafaa vergileri gibi ağır vergilerden olduğu anlaşılıyor. Müverrih Süleyman Efendi sözlerine şu fıkraları da ekliyor : «Kani dindar valî, kani müteşerri kazi, perakende olan kurayı cemi ve perişan olanı tamire ilâç bulan. Anadolunun harabiyeti tapusuz ile âyandan ve Rumelininki âyan ile erazilendir. Paşalar ve kadılar her ne kadar zalim olsa bunların çeyreği miktar olamaz.»

«Süleyman Efendinin yazısından da anlaşılıyor ki bu ağır bir vergidir. Şu var ki esasen mahallelerle köylerde bu maksatla para vakfı ve tahsis edilmiş bulunduğu fevkalâde bir hal hudusunda veya ârıza vukuunda hükümet o mahalle veya köy halkından yardım istese o yardım halktan istenilerek bu paranın birikmiş olan faizinden verilmekte idi. Şu halde bazı hayır sahiplerinin paralarını bu suretle vakfederek faizinden hem mahalle ve cami işlerini gördürmesi, hem de harb ve sıkıntı zamanlarında halka teveccüh eden külfeti karşılamak ve hafifletmesi gibi insani ve içtimai usuller ve teşekküller de ortaya çıkmış oluyor; çok güzel ve yerinde bir usul.

«Zan ve tahminime göre bu tarihlerden sonra mahallelerdeki avarız paralarından ne hükümet, ne belediye, ne de tedris meclislerince istifade edilemiyerek şunun bunun elinde kalmış, çarçur edilmiştir. Ne kadar yazıklı.»

Avarız, Tanzimattan epeyce sonra kaldırılmıştır.

Aşık-ı hastedile arıza eksik değil
Hânei kalbi avarızda mı olmuş tahrir
Sabit

AVARİZ AKÇASI (عوارض آقچى) [Mal.] Avarız adı altında alınan para hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu tâbir hükümet tarafından avarız namıyla tahsil olunan para hakkında kullanıldığı gibi avarız vakfı münasebetiyle alınıp verilen paralar hakkında da istimal olunurdu. Harb gibi, yangın ve seylâp gibi haller dolayı-

siyle hükümetçe istenilen yardımlar avarız vakfı paralarından ödenir, ihtiyaç sahiplerine de küçük bir faiz mukabilinde ödünç olarak verilir.

AVARİZ-I DİVÂNİYYE (عوارض دیوانیه) [Mal.] Fevkalâde haller, hassaten harb sebebiyle tahsil olunan gayrimükannen verginin adıydı. Buna sadece «avarız» da denilirdi. «Avarız» tâbirinde izah olunduğu veçhile ilk zamanlarda muvakkat olarak başlanmış olan bu vergi, bilâhara daimî hale konulmuştu.

Tanzimattan sonra kaldırılmıştır.

AVARİZ SANDIKLARI (عوارض صندوقلى) [Vak.] Avarız vakfı paralarının bulundurulduğu sandıklar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Şimdiki kasa demektir. Avarız vakıfları İstanbul'dan başka taşralarda da mevcud olduğu için memleketin her tarafında sandıklar vardı. Bu sandıkların sermayeleri kurulan vakıflarla beraber halkın teberruati ve adaklarıyla vücuda gelirdi. Esnafın veya mahalle ve köy halkının başı sıkıldıkça, müşkülünü gidermek için, avarız sandıkları yardım eder ve birbirine bağlı kefaletle istenilen para az bir faizle verilir. Bu suretle idare edilen avarız sandıklarının faydası büyüktü.

Musahip Zade Celâl beyin haber verdiğine göre (*Eski İstanbul Yaşayışı, Türkiye Basimevi, 1946, sahife 46*) asırlarca yaşayan bu sandıklar 93 (1876-1877) Harbine kadar devam etmiş, o tarihte hükümet tarafından gerek esnaf teğekküllerinde, gerek mahalle ve köylerde ne kadar avarız akçası varsa hepsi hükümet tarafından alınmak suretiyle bu sandıklar ortadan kaldırılmıştır.

AVARİZ VAKFI (عوارض وقفى) [Vak.] Galesi (*mahsul, kira*) bir köy ve mahalle halkının, faizi esnafın avarız ve ihtiyaçlarına sarf olunmak üzere tesis olunan vakıflar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bir köy veya mahallede ve esnaf loncalarında hastalık dolayısiyle kâr ve kispden âciz kalanların infak ve iagesine, fakirlerden ölenlerin teçhiz ve tekfinine, köy ve mahallenin kaldırımı, su yolları ve sair bu gibi yerlerin tamirlerine sarf olunmak üzere tesis olunan vakıflar bu kabildendi. Bu gibi vakıflar bir hayır sahibi tarafından tesis olunduğu gibi mahalle veya köyün zenginlerinden, esnaftan para toplamak suretiyle vergilerin ödenmesi için kurulmuş vakıflar da vardı. Avarız vakıfları İstanbul'dan başka taşralarda da mevcuttu.

AVCI (اوجى) [Ask.] Yeniçeri ocağını teşkil eden 196 ortadan 33 üncü sekban bölüğüne

verilen unvandı. Bunların âmirlerine avcıbaşı demek olan (serşikârî) denilirdi.

AVCİBAŞI (اوجى باشى) [Sar.] Osmanlı Padişahlarının saraylarında şikâr halkı denilen avcılar başına verilen addı. Sonraları Farsça tam karşılığı olan «serşikârî», de ıtlak olunurdu. Osmanlılarda av, saray eğlenceleri arasında mühim bir mevki işgal etmiştir. İlk zamanlarda zafer peşinde koşan padişahlar, paşalar harb dışındaki vakitlerini ekseriya maiyetleriyle birlikte avlanmakla geçirirlerdi. Sonradan avcılığı en başlı iş edinen ve bundan dolayı bunu lâkap olarak alan Avcı Sultan Mehmet gibi padişahlar da çıkmıştır. İlk zamanlarda saray avcılarının başı «çakırcıbaşı», idi.

Osmanlılarda av heyeti çakırcılar, şahinçiler, sekbanlar, samsuncular, zağarcılar gibi sınıflara ayrılırdı. Bilâhara bu sınıflar askerî teşkilâta da sokulmuş, zâbitler bu av hizmetlerinden alınan adlarla adlandırılmışlardır. Avcıbaşı, samsuncubaşı, zağarcıbaşı, turnacıbaşı gibi.

§ [Ask.] Avcıbaşı yeniçeri ocağının sekban adını taşıyan otuz üçüncü ortanın zâbitine unvan ittibaz olunmuştu. Avcıbaşı «erkân - ı yeniçeriyân» veya «dâire ağaları» veya «katar ağaları» namı verilen yeniçeri ümerasından māduttu. On sekiz kışiden ibaret olan yeniçeri erkânının, teşrifat itibariyle, «avcıbaşı» on sekizincisi, yani sonuncusu idi. Bunların ilki «yeniçeri ağası» idi.

Avcıbaşılardan bir vazifesi de yeniçeri ocağı efradına tüfek talimi yaptırmaktı. Etmeyenlerindeki talimhanede tüfek atacak olan yeniçerilere bu oda efradı talim ettirirlerdi. Hükümdar sefere gidince bunlar da beraber giderler ve orada da yeniçerilere ve ocağa yeni giren askerlere tüfek talimi yaptırırlardı. Avcı ortaları efradı tüfek atmakta mahir olduklarından buraya hariçten birinin girmesine müsaade edilmezdi. Avcıbaşı terfi edecek olursa içlerinden en kıdemlisi avcıbaşı olurdu. Bunlar İstran-ça dağlarında av da yaparlardı. Bununla beraber bu avcılarla sekbanlardaki avcı, yani şikârileri karıştırmamalıdır.

Avcıbaşılardan tüfek talimi yaptırdıkları yer, ok talimi yapılan talimhane yanında idi. Evvelce haftada üç gün ve sonraları haftada bir perşembe günleri tüfek talimi yapılırdı. Tüfek talimi için, sefer olsun olmasın, üç dört ayda bir yeniçeri ağasıyla diğer ocak ağalarından sekbanbaşı, kethüda bey, başçavuş ve orta çavuş Selimî denilen serpuşla gelerek kendilerine mahsus yerde oturup orta ve bölük kumandanlarının tüfek talimi yapmasına nezaret

ederlerdi. İptida cemaat ortalarından başlanıp Birinci Orta yayabaşısından Yüz Birinci Ortaya kadar yayabaşılar hedeflere atarlar, onlardan sonra 61 bölük olan ağa bölükbaşılarda aynı suretle atış yaparlardı. Bunlardan sonra efradın atışı teftiş olunurdu. Hedefe isabet ettirene gümüş tas veya bir altın verilir. Tüfek talimhaneleri bir mektep halinde kuvvetli olarak 16 ncı asır sonlarına kadar devam etti ise de ondan sonra ehemmiyetini kaybetti. Tüfek hedefi olarak yeniçeriler için testiler yaptırılırdı. Tarihlerde yeniçerilere atfen söylenen «testiye kurşun atarız» sözü hedeflerinin testi olmasından kalmıştır.

AVDETİ (عودتى) [Hal.] XVII nci asırdan itibaren Türkiyenin muhtelif şehirlerinde ve hassaten Selânik'te Müslüman adı ve kıyafeti altında yaşayan bir cemaat tabakası hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu cemaatin halk arasındaki ismi «dönme» idi. Aynı mânaya gelen avdeti tâbiri nezaket kasdı ile kullanılırdı.

AVGIN, AVKIN (آوغيڭ، آوگين) [Mim.] Su akmağa mahsus mecer, küçük su kanalı, su yolu mânasına bir tâbirdir.

AVIZO (آويزو) [Bah.] Muharebe ve irtibat hizmetlerinde kullanılan süratli hafif gemilere verilen ad idi. İspanyolcadır.

AVNİYE (عوبى) [Kıy.] Yeniçeriler tarafından ve bilâhara Sultan Mecit ve Sultan Aziz zamanlarında giyilen bir nevi yağmurluğun adı idi.

Bedeniyle kolları bol ve kukuleteli olup çuhadan yapılır, soğuk ve yağmurlu havalarda giyilirdi. Sultan Azizin avniyeli bir resmi vardır.

AVRİK (آوريق) [San.] Mukavves, kıvrık demektir.

AVRUPA TÜCCARI (آوردپا تجارى) [İkt.] Eski zamanlarda gayrimüslim tüccardan imtiyaz sahibi olanlara verilen addı. Müslüman tüccarının imtiyazlarına da «hayriye tüccarı» deniliyordu. Avrupalılar ilkin âtîfet şeklinde fermanlarla, sonra devletin sıkıntı zamanında muahedelerle temin ettikleri kapitülasyonlar sayesinde memleket dâhilinde imtiyazlı bir şekilde ticaret ediyorlar, memleketteki İslâm ve Hristiyan tüccarlar mevcut imtiyaz yüzünden bu gibilerle rekabet imkânını bir türlü bulamıyorlardı. İş başında bulunan devlet adamları ise ticaretin bir memleket için temin edeceği faide ve zararları müdrik olmamaları hasebiyle bilhassa harici ticarete hiç ehemmiyet verilmiyor, Avrupalıların istedikleri imtiyazın verilmesinden çekinilmiyordu. Onun için ecnebi

memleketlerle ticaret « müste'men » adı verilen ecebî tüccarının elindeydi. On sekizinci asrın sonlarında (H. 1196, M. 1781) ticaret muahedesinin akdi için İspanya setiri Polini ile o zamanın hariciye nazırı olan Reisülküttap Feyzi Efendi arasında geçen ve tarihe mal olan (Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi - Müellifi Ahmet Rasim, C. 3, S. 1080) şu muhavere bunu bütün gümül ve vuzuhu ile gösterir:

« 96 senesinde İspanya ile ticaret muahedesi akdedilmesi hakkında icra edilen mükâlemede İspanya sefiri Polini:

« — Bundan ziyade faide olur mu ki iki devlet birbirini kazanacak, yani mânevi dostluklarını zâhirde dahi senede rapt ile teyidedeceklerdir. Bundan başka ticari menfaat dahi mukarrer, deyince Reisülküttap Feyzi Efendi buna mukabeleten:

« — Devlet - i Aliyye ticaretin vücut ve ademini müsavi addeder ve yalnız menafii ticarete neff'i mülki demez. »

Fakat Avrupa ile temas çoğaldığı ve halkın gözü açılmaya başladığı için devlet adamlarının bu zihniyeti ondan sonra çok devam etmedi ve edemezdi. Bir yandan Avrupalılar, her iki tarafın tüccarı tarafeyn memleketlerine bazı kayıtlar ve şartlar altında karşılıklı ticaret yapmak için müracaat ediyor, bir yandan da müste'men tüccarının haiz olduğu haklar ve imtiyazları gören yerli tüccar kendilerinin de ticaret hususunda imtiyaz sahibi olmalarını istiyorlardı. İlk evvel gayrimüslim Osmanlı tüccarı müste'men tüccarını ve seferat tercümanlarını emsal ittihaz ederek bazı hukuk ve imtiyazata nail oldular. İşte onlardan bu hak ve imtiyazları elde edenlere (Avrupa tüccarı) denildi. Sonra Müslümanlar da bu hak ve imtiyazı elde ettiler. Onlara da (hayriye tüccarı) adı verildi.

Avrupa tüccarı intihabolunanlardan 1500 kuruş (15 altın) berat harcı alınırdı. Bu paraya mukabil beratla yazılı bazı hukuk ve imtiyazata malik olmakla beraber birçok fuzuli vergilerden, ağır cizyeden, zabıta memurları, yahut İstanbul kadısının muhbirleri tarafından sellemehüselâm dükkânından kaldırılıp şer'îye mahkemesine, yahut diğer devlet dairelerine götürülerek oralarda örfi ve keyfi surette muhakeme ve hapsedilmekten müstesna tutulurdu. Böyle bir lüzum hâsıl olursa tüccara vekil olan zata müracaat edilir ve ancak onun terfîk edeceği adamlar vasıtasıyla dükkândan kaldırılırdı.

Hayriye tüccarından berat harcı olmak üzere 1200 kuruş (12 altın) alınmaktaydı. Zaten o devirlerde teklif hususunda İslâm ile Hristiyan arasında bu gibi farklar gözetil-

lirdi. Hayriye tüccarının muafiyetiyle Avrupa tüccarının muafiyeti arasında da farklar olduğu gibi beratlarının yazılışı ve esaslı maddeleri arasında da az çok fark vardı.

Avrupa tüccarı usulünün başlangıcı katî surette malûm değilse de değerli müdekkik Osman Ergin'in söylediği veçhile (Mecelle-i Umuru Belediye, c. 1, s. 675) Üçüncü Selim'in saltanatından evvel ferman ve sicil kaydına tesadüf edilemediğine göre 1795-1802 seneleri arasında olduğu zannedilmektedir.

Avrupa tüccarı sıfatı ve beratı birer sene müddetle yine Avrupa tüccarları tarafından kendî aralarından seçtikleri « iki nefer vekil » in « inha makamında » sundukları memhur arzuhal ve bu arzuhal üzerine nazır tarafından takdim olunan tahrir ile verilirdi. « Nişân-ı hümayun » adı verilen bu beratla Avrupa tüccarının haiz oldukları imtiyazlar yazılırdı. Buna nazaran kendileri veya adamları bir yere gitmek istedikleri zaman vekillerin verecekleri arzuhal üzerine ticaret şartları gösterilmek suretiyle müste'men, tercüman ve adamlarına verildiği gibi bunlara da yol emri verilirdi. Yine müste'menlerin kendilerinin ve evlât ve ıyallerinin yiyeceklerine, içeceklerine, giyeceklerine dokunulmadığı gibi bunların da gerek kendilerine ve gerek evlât ve ıyallerinin yiyeceklerine, içeceklerine, giyeceklerine dokunulmazdı. İkiser nefer hizmetkâr bulundurmamak imtiyazına bunlar da malik idiler. Her kimde olursa olsun mühürlü ve müteber temessükle vekilleri ve esnafın tevâtürün şehadetleri ile alacaklı olanların hâkime ibraz edecekleri temessük üzerine alacakları tahsil olunur ve yüzde ikiden fazla resim alınmazdı. Müslüman olsun, sair milletlerden olsun, dört bin akçeden fazla olan dâvaları kenar mahkemelerinde görülmez, arz odasında sadrazamın huzurunda ruyet olunurdu. Aleyhine açılan dâva münasebetiyle Avrupa tüccarından biri mahkemeye, yahut Babıâliye götürülmek lâzım gelirse, itibardan düşürecek vaziyet vukua gelmemek için, tüccardan biriyle çağrılırdı. Hapisleri iktiza ederse gene nazırları marifetiyle hapsolunurlardı. Bunların ticaretleri Avrupa ile olduğundan anlaşılamazlık müste'menlerle zuhura geleceği için umur ve hususlarına, hesap ve kitaplarına ve ihtilâflarının halline Divan-ı Hümayun Beylikçileri nazır tayin ve Divan-ı Hümayun tercümanı ile bunlar tarafından seçilecek bezirgânlar marifetiyle ve tüccar usuliyle hesaplarına bakılarak neticesi nazır tarafından reisülküttaba arz edilirdi. Dâvalarına bakılmak lâzım gelirse arz odasında şer'i ile görülüp fasl olunurdu. Berat verilmekten maksat bunların ticaret işlerini

kolaylaştırmak olduğu için getirdikleri emtia hangi devlete ait ise o devletin tarifesine göre yüzde üç hesabıyla gümrük resmi alınırdı. Memleket haricine çıkarılması memnu olmıyan mahsul veya mamullerden de nakledecekleri devletin tarifesi üzere yüzde üç hesabıyla resim alınarak ziyade gümrük ve gümrük izinnamesi, gümrük harcı, mastariyye, reftiyye namıyla bir akçe ve bir habbe talep olunmazdı. Berat sahibi olan tüccar ve hizmetkârları vilâyet işlerine ve koca-başılık hususlarına müdahale edemezlerdi. Zaruret yüzünden kocabaşı oldukları takdirde reaya hakkında zulme kalkışmalarına meydan verilmezdi. Ölenlerin dükkânı ve sair emlâki şer'i canibinden ve nazırı tarafından ayrı ayrı mühürlenip mallarına, mülklerine, paralarına mirî canibinden müdahale edilmeyip şer'i şerif muktezası üzere verese arasında nazırın nezaretiyle taksim ettirilirdi. Beratla imtiyaz sahibi olan tüccar ve evamin-i aliyye ile hizmetkâr olanlara cizyedar ve kolcular tarafından kâğıt verilmesi vesilesiyle taaddi ve müdahale edilmeyip tüccarla hizmetkârlarının kalem ceridesinden çıkarılacak defteri muvabince on iki kuruş olan cizyeye hazine menfaati olarak sekiz kuruş zammıyla yirmi kuruş, hizmetkârlarda orta cizye bedeli olan altı kuruşun üzerine dört kuruş ilavesiyle onar kuruş itibar olunarak her sene muharreminin birinci günü nazır marifetiyle Âsitane cizyedarına teslim eylerlerdi. Ellerinde berat ve hizmetkâr emri olanlara cizye kâğıdı teklif olunmazdı. Bu gibilerin bu müsaadenin kıymetini bilip şükürünü yerine getirmekle beraber ırz ve edeple hareket ederek şikâyet meydana vermemeleri de lâzım gelirdi.

Avrupa tüccarı beratı alanlar bir suretini İstanbul Kadılığı Bab Mahkemesi sicilline kaydettilerlerdi.

Avrupa tüccarı usul ve imtiyazı Tanzimatın biraz sonraya kadar devam etmiştir. Ondan sonra tarihe karışmıştır.

AYAĞI KARINCALI (آياغي قارينجى) [Hal.] Şüpheli, iffetsiz, fena yerinde kullanılır bir tâbirdir.

AYAĞI ÜZENCİDE (آياغي اوزنجيده) [Hal.] Yolculuğa âmade, kaçmağa hazırlanmış vaziyette makamında kullanılır bir tâbirdir.

AYAK (آياك) [Ok.] Yayın alt başına verilen isimdir. Araplar yayın bu kısmına «kısm-ül-esfel» ve «beyt-ül-esfel» derlerdi.

§ [Ed.] Halk şairlerince kafiye demektir. Aruz şairleri kafiye de ayakta o kadar müsamahalı davranmışlardır. Meselâ onlarca saygın son harfi bir cinsten olmak

kâfidir. Ondan evvelki harfin harekesine ve kalın yahut ince okunmasına ehemmiyet verilmez, bazı ayaklarda son harfin biraz benze-mesi de yetişirdi.

§ [San.] Metrenin kabulüne kadar kullanılan yarım arşın kadar uzunluğunda bir ölçünün adı idi. Ayak; on iki «parmak», a, parmak on iki «hat» ta, hat da altı «kerte» ye ayrılmıştı.

§ [Mim] Kemerleri ve kubbeleri tutmak veya üstteki bir bina kısmını taşıyan kirişleri bindirmek için taştan, tuğladan veya ağaçtan yapılan dayanaklara da bu ad verilir.

AYAK AÇMAK (آياك آچماق) [Ed.] Saz şairlerinin müşaaire sırasında birincinin ilk beyti söylemesi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ötekilerin o kafiye de söyledikleri nazirelere « ayak uydurmak » denilirdi.

AYAK BAĞI (آياك باغى) [Hal.] Mecaz yoluyla mâni, engel demek olan bu tâbir eskiden aynı zamanda nikâh yerinde kullanılırdı.

*Kız kaç yanımdan vızıldama sıvrisinek gibi
Fing vurma iki yanına kırnık köpek gibi
Yere geçer arından erin köstebek gibi
Ayak bağıyla sonra kalırsın eşek gibi
Olma sokak süpürgesi kadın kadıncık ol
Enderuni Vâsif*

AYAK BASTI PARASI (آياك باسدى پاراسى) [Mal.] İstanbul ve taşranın bazı mevkilerinde teamül olarak haricîten gelenlerden alınan resim hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna top-rak bastı parası da denilirdi.

AYAKÇI (آياكى) [Sof.] Mevlevî ve Bektaşî tâbirlerindendi. Mevlevî tarikatınca hizmete giren dervişin ilk merhalesiydi. Bu hizmet matbuh hizmetlerindendi. Zaten Mevlevilikçe ilk terbiye matbahta verilirdi. Ayakçı ortalığı süpürür, aptesane yıkar, umumi bir tâbirle süflî hizmetlerde kullanılırdı. Üzerine başka bir can gelinceye kadar bu hizmet devam ederdi. Ondan sonra istidat ve kabiliyetine göre başka bir hizmete geçerdi. Ayakçı semaa başlamayınca «sikke» giyemezdi. Semai «sema'zen-başı» talim ederdi.

Ayakçı tâbiri Bektaşîler arasında da kullanılırdı ve aynı mânâyı ifade ederdi.

AYAK DİVANI (آياك ديوانى) [Sar., Ask.] Pek mühim ve müstacel veya fevkalâde haller dolayısıyla veya padişahın huzuru ile kurulan divan hakkında kullanılır bir tâbirdir. Meclis demek olan divanda padişahın başka kimsenin oturmayıp ayakta durarak işin derhal bir karara bağlanması bu adın verilmesine sebeb olmuştur. Saraydaki ayak divanlarında padişahın oturmasına mahsus taht Topkapı Sarayının Ba-

büssaade adı verilen kapısının ön kısmında mermer sütunlara müstenit revak veya sayvanın altında kurulurdu.

Padişahların yapmağa mecbur oldukları ayak divanı ve mühim addettikleri bir iş veya şüphe eyledikleri bir yolsuzluk sebebiyle veya hut askerin isyanı veya halkın şikâyeti üzerine adkolunurdu. Bunların haricinde olarak padişahların herhangi bir meselenin tahkiki için gittikleri yerlerde ayak divanı yaptıkları da vâkı olurdu. Kanuni Sultan Süleyman'ın İstanbul nüfusunun artmasından dolayı su ihtiyacının temini için Rum bir mimar ile görüşmesi münasebetiyle yapılmış olan ayak divanı bunun bir örneğini teşkil eder. Sultan Süleyman'ın âdeti veçhile Kâğıthane taraflarında avlanırken İstanbul suyunun artmasına dair Mimar Nikola ile görüşmüş, fakat bir müddet sonra mimarın Veziri Âzam Rüstem Paşa tarafından hapsedildiğini duyarak Kâğıthanede bir ayak divanı yapıp mimarın hapsinin sebebini sormak üzere Rüstem Paşayı istintak etmiştir. Yine Kanuni zamanında tüccar ve hacılarla dolu bir geminin Malta gövâlyeleri tarafından zaptedilmesi derhal bir ayak divanı akdine sebeb olmuştu. Bu toplantıda Malta meselesi görüşülmüş, vezirlerle devlet erkânının hazır bulunduğu bu divanda sefer icrasına karar verilerek saraya avdet eden Padişah tarafından Sadrazam Semiz Ali Paşaya gönderilen hattı hümayun ile Kaptan Piyale Paşanın gönderilmesi emredilmiştir.

Bu iki divan hükümdarın arzusu ve acele karar alınması sebebiyle yapılan ayak divanlarıdır. Padişahların akdine mecbur oldukları veya icbar edildikleri divanlara Dördüncü Murat zamanında kapıkulunun isyanı sebebiyle akdedilen iki divan örnek teşkil eder. Birincisinde, tahtı kurdurup Recep Paşanın tavsiyesiyle Padişahı dışarı çıkarmaya ve ayak divanı akdine mecbur etmişler ve hükümdarın yanına kadar sokulan yeniçeriler öldürmek istedikleri Hafız Ahmet Paşayı elinden alıp öldürdükleri gibi rüşvet alınmaması ve memuriyetlerin satılmaması hakkında da Padişah'tan söz almışlardır. İkincisi de Veziri Âzam Hüseyin Paşanın Tokat'ta katli dolayısıyla zorbalar tekrar ayaklanıp saraya hücum ile Sadrazamın katlinden dolayı padişahı ayak divanına isteyip dışarı çıkarmışlar ve onun öldürülmesine mukabil devlet erkânından bazılarını ve Hünkârın musahiplerinden Musa Çelebiyi alıp öldürmüşlerdir. Tarihlere geçen ayak divanlarının sonuncusu Dördüncü Mehmet zamanındaki divandır. Köprülü Mehmet Paşayı istemiyenler tarafından hazırlanan bu divanda Avcı Sultan Mehmet tahtını bile

tehdideden bu harekete karşı Köprülü'yü feda etmek için ona verdiği sözde durmuştur.

Sadrazamlar da ayak divanı akdederlerdi. Fakat onların ayak divanları ekseriyetle muharebe zamanı ordugâhta olurdu. Ordu erkânı ile ocak zâbitlerinin iştirak ettikleri divanda ayak üzerinde müzakereler yapılır, süratle karar itihaz olunurdu.

Yeniçeri zâbitlerinin efrada ayakta verdikleri tembihler hakkında da ayak divanı tâbiri kullanılırdı. Müverrih Mustafa Efendi Suyolcu Kiraz Nikolanın sadrazam tarafından hapsedildiğinden bahsederken (*Selânikî, sahife 5-6*) diyor ki: «Zimmî mezburu getirdüp birkaç gün muhtefi hapsedtikleri şüyu bulup halk diline düşmeğin şevketli Padişah Hazretleri sem'ine yetismekle bir gün Kâğıthanede ayak divanı edip Paşa-yi Müşarünileyhe hitabı baitab ile Suyolcu Zimmînin hapsine bâis nedir deyüp sual olundukça cevap-ı basevap verirler ki ben kulun haberi yok iken iz-zî huzuru hümayunda külli hazine mesarifi için yol açıp mukaddimat bast ettiğinin sâdk-u istikametine vâkıf olmak için saklanmıştı. Görülsün söyledüp bilelim ne minval üzere olacaktır demişler.»

Fatih'e gelinceye kadar Osmanlı padişahları devlet işlerine bakan «divan» a bizzat riyaset ettikleri halde ondan sonra riyaset vazifesini sadrazamlara bırakmışlar, kendileri ancak mühim kararların ittihazi lâzım geldiği zamanlarda bulunmaya başlamışlardı. Padişahlar fevkalâde haller dolayısıyla divana çıktıkları zamanlarda divan müzakeratını ayakta dinledikleri de vâkıdı. Ancak «ayak divanı» tâbiri daha ziyade yeniçerilerin ihtilâl bayrağı açtıkları vakit saraya giderek padişahı çıkarttıkları zaman için kullanılırdı. Bu sıralarda herkes ayakta olduğu ve yalnız padişah tahta oturduğu için bu tâbir alem olmuştur. Nitekim Dördüncü Murat zamanında Recep Paşa'nın katlini intaceden ihtilâlde ayak divanı yapılmıştı. Tanzimattan sonra böyle divanlar yapılmamıştır.

AYAKLI KÜTÜPHANE (آیاتی کتبخانه) [*Hal.*] Kitaba bakmadan her fenden bahsetmeğe muktedir olan âlimler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

AYAK MÜHÜRLEMEK (آیاق مهرلەمەك) [*Sof.*] Bektaşî ve Mevlevî tarikatlarında müsterek bir tâbirdir. Bektaşîlerce sağ ayağın baş parmağının sol ayağın baş parmağı üzerine konulmasına ıtlak olunurdu. Canlar babaların huzurlarında bu vaziyette dururlardı. Tâzime delâlet eden bir harekettir. Buna Mevlevîlerde de diğer tarikatlarda «niyaz» derler.

Remzi efendi «Tâbirat-ı Mevleviye» sinde şu izahatı veriyor:

«Buhara ve Belh gibi bilâd-ı şarkiyenin âdab-ı mer'iye-i kadîmesinden biri de köle efendisi, tilmiz muallimi, mürit şeyhi huzuruna bir hizmet için geldiğinde ayak üzerinde durup sol eli sağ omuzuna, sağ eli sol kolu üstünden sol omuzuna vaz'ederek sağ ayağının baş parmağını solu üzerine koymak suretiyle bir vaziyet-i mütevazîane almaktı. Sultan-ül-ulema Hazretleri Belh'den diyar-ı Rum'a hicretlerinde maiyetlerinde bulunan sâlikân ve bendegânından müşahade edilen bu tarz-ı edibane müntesibin-i tarikata intikal ederek vaziyet-i mezkûreye anların tâbiri veçhile «niyaza durmak» denildi. Mühürlemek tâbiri gûya ki sâdir olacak emrini hüsn-ü telâkki etmedikçe pay-i itaat ve sebatım yerinden kalkmaz, mahtumdur demek ola. Garp, yani Avrupa muâşeretine vâkıf zevattan mesmudur ki onlar büyükleri huzurunda otururlar ve ellerini arkalarında bulundurarak ayaklarını da birbiri üzerine vaz'ederler. Bizde ise mümkün mertebe ayağını göstermemek (*diz üzere oturmak gibi*), ellerini arkada değil, önde bulundurmak matluptur ki esfel-i âzadan olan ayağın gösterilmemesi, arkada bulunan ellerde şüpheyi dai şeyler bulundurmak melhuz olması cihetiyle herhaide gösterilmesi akıl ve hikmete daha muvafık görülüyor.»

«Bîdepe pâş menih der harem-i dervişan.»

AYAK NAİBİ (آیاق نايبی) [*Ida.*] Eskiden İstanbul'daki kadıklara bağlı küçük mikyastaki hâkimler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar kazaları ve salâhiyetleri dâhilindeki dâvalara baktıkları gibi memur bulundukları yerlerin idare işleriyle de meşgul olurlardı. O meyanda belediye işlerine de bakarlardı. Bu sebeple nark işlerini temin ederler, terazi işlerinde falaka ve değnek cezalarını icraya mezun bulunurlardı. İsimlerinden de anlaşıldığı veçhile mıntakaları dâhilinde dolaşır, halkın esnaf tarafından aldatılmamalarını temin ederlerdi.

Evliya Çelebi Tophaneden bahsederken (*c.1, s.44*) «Hâkim-i şehri Tophane - buranın hâkimi Galata Mollasının ayak naiplerindendir» diyor.

Osmanlıların eski teşkilâtı mucibince bütün idari ve beledî işlere kadılar bakarlardı. «Ayak naiibi» tâbiri bu vazife sahibinin o gibi işlerin yolunda gitmesini temin için, kadıya vekâleten, seyyar bir vazife ifa ettiğini gösterir.

*Sürçenin mest deyu ayağın almak ister
Görmedim ben bu ayak naiibi gibi şerir
Sâbit*

AYAK ŞAHİDİ (آیاق شاهی) [*Ok.*] Kabza almak isteyen okçunun atış yerinde kendisinin ok attığına dair «şeyh-ül-meydan» huzurunda şahadet etmek üzere bulundurduğu okçulara verilen isimdi. Talibin attığı oku isabet ettirdiğine ve destar bozduğuna dair de ayrıca şahitler vardı. Bunlara «hava şahidi» denilirdi. Kabza almak isteyen talip tâyin olunan günde üstadı ile birlikte Okmeydanına gider, orada merasimle kabza alırdı. O merasim sırasında meydan şeyhi talibe «Sen talib-i kabza mısın?» sualini sorardı. Talip cevap makamında temenna ederdi. Bunun üzerine yine şeyh «Ayağa durdum ve mahallinden ağırlık ok attım, diye dâva edersin; ayak şahidin var mı?» der ve bunun üzerine vekilharç «Ayak şahitleril» diye nida ederdi. Daveti işiten ve bunun attığını gören iki kemankeş meydana gelerek şeyhin önünde dururdu. Şeyh bunlara «Bu talip kademin cayı kademe düz bastı mı?» sualini iradeder ve «Bastı» cevabını alınca «Destar bozulduğun gördünüz mü?» sualini sorar, buna da «Gördük» cevabını alması üzerine «Şahit misiniz?» der, onlar da «Şahidiz» cevabını verirlerdi. Bunun üzerine vekilharç «Hava şahitleri» diye çağırır, onlar da usulü veçhile şahadet ettikten sonra talibe merasimle kabza verilir.

AYAK TAŞI (آیاق طاشی) [*Ok.*] — Ok atıcıların ok atarken üzerinde durdukları taşın verilen addı. Bu taş aynı zamanda her atıcının aynı yerde durmasını da temin ederdi. Okun düştüğü yere dikilen taşlara «menzil taşı» denilirdi.

§ [*Mim.*] — Cami ve medrese gibi çok girilip çıkılan binaların kapıları önündeki döşeme taşlarının aşınmaması için döşeme seviyesiyle bir olmak üzere yere gömülen granit ve sair sert cinsten yapılmış büyük ve kalın taşlara da bu ad verilirdi.

AYAK TERİ (آیاق تری) [*Hal.*] Ücret, bedel yerinde kullanılan bir tâbirdir. Bu tâbir hassaten bir yere gidilmek münasebetiyle verilen ücret hakkında istimal olunurdu. Bunda bahış mânası galiptir.

AYAK TÜRABİ (آیاق ترابی) [*Hal.*] Sessiz, mütevazî, mahviyetli yerinde kullanılan bir tâbirdir.

AYAK UYDURMAK (آیاق اوردورمق) [*Ed.*] Bir manzumenin ayaklarına uygun kafiye nazım tertibetmek, nazire söylemek demektir.

Saz şairleri müşaare ettikleri sırada birinci ilk beyti söyler, öbürleri de aynı kafiyeyle cevap verirlerdi. İşte birinciden sonra ötekilerin

o kafiyeyle şiir söylemelerine «ayak uydurmak» denilirdi.

ÂYAN (آيان) [Ida.] Biri halk mümessilliği vazifesini görenler, diğeri âzası devlet tarafından seçilen meclis âzası hakkında olmak üzere iki makamda kullanılır bir tâbirdir. Halk arasından alelâde zenginler hakkında da istimal olunurdu.

Arapça bir kelime olan bu tâbir «Ebüzzi-ya Lügati» nde şöyle izah olunmuştur:

«Göz mânâsına olan ayın cem'i ise de lisanımızda «cuyun», «آیون» suretindeki cemileri müstamel ve âyan lâfzı ise hassaten eşraf-ı kavme, yani tebar ve neseb cihetiyle halkın gözü menzilesinde bulunan kibar-ı millete itlak olunur: âyan-ı Kureys, âyan-ı belde, âyan-ı karye, âyan-ı mahalle gibi.

«İstilahat-ı siyasiyede ise âzası taraf-ı ümmetten müntehabolan şûray-ı millete mukabil âzası taraf-ı devletten nasbolan meclise ve lâyenazıl olan âzasına itlak olunur: Meclis-i âyan. Âyandan merhum Kemal Paşa.»

Osmanlıların eski idare usulünde memleketin zaptıraptı eyalet valileriyle sancak ümerasına ve subaşılar, hukuk dâvalarıyla belediye işleri ve erzaka narh koymak da kadı ve naip-lere aitti. Bunlardan maada her şehir ve kasabada ahali tarafından müntehap «âyan» namıyla kimseler bulunurdu. Vergilerin ve memleket masarifinin tevzi ve tahsilinde valilerle kadılar âyanlarla münasebette bulunurlardı. Âyanlar memleketin zenginlerinden ve nüfuz sahiplerinden olmalarıyla sonraları ve alehusus idare makinesinin bozulduğu zamanlarda vali ve mutasarrıflara büyük büyük menfaatler temin ederek mütesellimlik ve voyvodalık etmeye başladılar. Hattâ pek ziyade liyakat göstererek servet ve kudret kesbetmiş olanlardan ekserisinin vefatında hanedanından veya mensubinin bir muktediri onun makamına kaım olurdu. Ancak giderek âyanlar bulundukları yerlerde müstakillen hareket etmeye, hükümetin nüfuzunu hiçe saymaya başladılar. Nihayet vaziyet öyle bir hal aldı ki valiler eyalet merkezi olan yerlerde ve bunlara müdahane ile celbi menfaat ve imrar-ı eyyamı hükümet eylemekten başka çare bulamıyorlardı.

Âyanlığın ne suretle meydana geldiğini ve bunların hareketlerini tarih (Netayic-ül-Vukuot, c. 4, s. 98) şu suretle kaydediyor:

«Vülât ve mutasarrıfın tarafından bir sancak idaresine memur olan kesana mütesellim ve kaza idaresine memur olanlara voyvoda tâbir olunur ve her şehir ve kasabada ahali tarafından müntehap bir de âyan bulunurdu.

Memleketin zaptıraptı vülât ve mutasarrıfın ve mütesellim voyvodalara ve umur-u hukukiye ve narhı erzak hükkâmı şer'i şerife ait olduğu misillü mürettebat-ı emirîyenin ve memleket masarifi olan meblâğın tevzi ve tahsili ve defterlerinin tertip ve terkimi hususlarında vülât ve hükkâm taraflarından münhatap âyanlar olmağa âyan bulunanlar bu işleri eşraf-ı memleket ile biliçtımaya tesviye ederdi ki âyanlar ahalinin vekili ve hükkâm ile ahali arasında vasıta demek olurdu. İşbu âyanlar memleketlerinin aynısından ve ashab-ı haysiyet ve nüfuzundan olmalarıyla vülât ve mutasarrıfına ümitlerinden ziyade menfaat ibraz ederek mütesellimliği ve voyvodalığı deruhte etmeye başladılar. İçlerinden liyakat ve dirayeti haiz olanlar hem vülâtı ve hem hükkâmı hoşnudetmekle tezyid-i haşmet ve servet ve tesis-i bünyan-ı asabiyet edip vefatları vukuunda ya hanedanından veya mensubininden bir muktediri anın makamına kaım olurdu. Bunların pek vahşi olanları payidar olmayıp durediş ve hikmet-bîn olanları memleketi kemayenbağı idare ve vülâtı mutayyebetiktikten başka erkânı devletten bazılarını kesb-i intisabederek ve kendisini devlete tanıttırıp sefer ve hazardsa hidemat-ı makbule ibraz eyleyerek günden güne tevsi-i hükümet eyleydi.»

Osman Ergin «Mecelle-i Umur-u Belediye» de (c. 1, s. 1657) âyanlığın Kanuni Sultan Süleyman zamanından itibaren meydana geldiğini yazmakla beraber mühim malûmat da veriyor. Kıymetli müdekkikin ifadesi aynen şöyledir:

«Kanuni Sultan Süleyman zamanından itibaren vilâyatta (âyan) namıyla halk arasında bir mümtaz sınıf vücuda gelmişti. Kuyud-u kadime ve kütüb-ü atıkada o tarihlerden sonra (âyan) ve (eşraf) kelimelerine tesadüf edilmekle ve hemen her kazada bunların hasap ve nesebini tutmak için bir de (nakib-ül-eşraf) bulundurulmaktaydı.

«Divan-ı Hümayun kuyudatında görüldüğü üzere devletçe vilâyata yazılan ferman ve hükümlerin bir ayı da şehirlerin âyanına gönderilir veyahut taşradaki âyan dahi valiler ve sancak beyleri gibi padişahın hitabına mazhar olurdu. Bunlara kâh «âyan» ve kâh «şehir kethüdası» unvanı verilirdi. Şehir kethüdalarını garphıların «podesta» dedikleri şehir beyine teşbih edersek hata etmemiş oluruz.

«Âyanlık veyahut şehir kethüdalığı imtiyazatı onuncu asr-ı hicrîden, yani Kanuni Sultan Süleyman devrinden Mahmud-u Sani zamanına kadar tedricen terakki ederek devletin başına mühim gâileler açacak derecede mevki ve nüfuz sahibi olmuşlardır.

«Bidayette bunların vazifeleri vergi tahsilâtında ahaliyle hükümet arasında bir vasıta olmaktan ibaretti. Binaenaleyh mürettebat-ı emirîye vergilerini ve memleket masarifini tevzi ve tahsil ve defterlerini tertip ve terkim eylemek için valilerle hâkimler âyan ve şehir kethüdalarıyla münasebette bulunmaya mecburdular. Şehir kethüdaları da bu işleri memleketin ilerigelenleriyle biliştirmeye tesviye ederlerdi ki bu takdirden ahalinin vekili ve hükkâm ile ahali arasında vasıta demek olurdu.

«Âyanlarla şehir kethüdalarının nüfuzu çoğaldıkça ahaliye zulümleri ve hükümet işlerine müdahaleleri de o nispette artmaktaydı. Binaenaleyh hükümet vakit vakit nizamlar neşriyle bunların suret-i intihabını, tasdik-ı memuriyetlerini ve derece-i salâhiyetlerini tâyin ve tahdidetmekten hâli kalmıyordu. İlk nizam Muhsinzade Mehmet Paşanın sadareti hengâmında, ikincisi 1198 (1783) senesinde ve üçüncüsü 1200 (1785) tarihinde neşrolunmuştur.»

Osman Ergin'in üçüncüsü olarak gösterdiği 1785 tarihli nizam «âyan» lüğün kaldırılarak yerine «şehir kethüdalığı» nın ikamesi hakkındadır. Buna dair olan hüküm «âyan» lüğün geçirildiği bütün safhaları ihtiva ettiği için bu resmî vesika aynen nakledildi:

«İzmir Mollasına ve ol havalide vâkı sair kazaların kudat ve nüvvabına ve İzmir muhasili ziyde mecdûbu ve sair zâbitan ve ihtiyar iş erlerine hüküm ki:

«Memalik-i mahrusamda vâkı bülâden ve emsar ve kazalar ve nevhâde «âyan» olanlar mademki ziri zabıta ve kaide olmaya ahali ve reaya ika-ı enva'i mezalim ve taaddiyata iptidardan hâli olmadıkları ve hususa bir kazada halef selef ikişer âyan tecemmu ile herkes dilediği vech üzere kura sekencesini celp ve teşahüp ve defter-i tekâlîfe mebâligi külliye zam ve birbirleriyle münazaa ve muhasama ve Deri-Aliyyeye ve vilâyata şikâyat irsali ve evamir-i şerife ısdarı ve mübaşir tâyini ve bunun emsali teovirat ile memleketleri harabeyledikleri tahakkuk ettiğinden biraderi vâlâgüherim cennetmekân, firdevs âşıyan Sultan Mustafa Han sıyt-i aleyh-i subhan-el-gufrân saltanatında müteveffa Muhsinzade Mehmet Paşa sadaretinde fimebad bir kazaya âyan tahsisi muk-tazi oldukta sükkânı vilâyet kendi beyinlerinde marazi ve mümtazları k'm ise anı intihap ve arz-ı mahzarlarıyla der-bâr-ı adalet-kararına ib'as ve manzur olduktan sonra şahs-ı mümata-zın âyan nesebine icazeti muhtevi sadrazamlar tarafından mektup verilip bilâ mektup âyanlığı müteber olmamak nizamı temhid ve bu mef-humda Anadolu ve Rumelinin üç koluna ahkâm-ı

celile neşir ve badehu aralık aralık nizamı mezkûr fesih ve ipka olunarak bilâhara 1198 senesi recebi evahirinde mezkûr nizam teedit ve badezin memalik-i mahrusamda kâffe-i bülâdan ve emsarin kuttan ve sükkânı umurlarını idareye her kimi âyan ittihaz ederler ise umumi ve ittifaki arz-ı mahzarlarıyla ol şahsın siyret ve ahvali ve âyanlığa ehliyet ve istihkakı Deri Aliyyeye inha olunmak ve bu vechile inha olunan şahsın keyfiyeti sadrazam tarafından tahkik olunmak veyahut âyan intihabında ahali-i kaza müttefik olmayıp iki taraf olarak bir tarafı birini ve taraf-ı diğeri aharını ihtiyar ederlerse ahad-i hümadan birinin hüsn-ü hali tahkik ile tercihi veyahut hariçten ahali-i vilâyete hayrı ve umur-u kazayı rüyete iktidarı olan ahar münasip kimsenin âyanlığa intihap ve tâyini ve sadrazam reyile olup nasbiyçün izin ve ruhsatı havi âyan olacak âdemîn yedine vali-i vilâyete veyahut hâkim-i memleketi hitaben kaime ve mektup verilmek ve bu vechile sadrazam senedi verilmeksizin bir mahalde âyan nasbolunmamak ve bu suretle nasbolunan âyanlar dahi hilâf-ı inhaya mebni arz olunmamak ve fukaradan nefisleri için akça almamak ve alurlar ise ledel-istihbar haklarından gelinmek şeraiti ve sair şûrut berveçhi tafsıl bast ve temhidolunarak zikrolunan Anadolu ve Rumeli üçer kollarına kezalik ahkâm-ı munifem neşrolunup ilâ yevmina hâzâ nizam-ı mezbur eğerçi mer'i olup lâkin bu suret-i tanzimden maksat reaya fukarasının zulüm ve sitemden vikayeleri maslahatı iken buna dahi halef tatarruk ve hattâ bu nizama muğayir olarak akça bezliyle valilerden dahi âyanlık buyruktuları ahz ve âyanlık mektubunu istihsal eden habaset-pişeler (bizim bu mesnedi almaya şu kadar, bu kadar masarifimiz gitti ve sizin uğruna sarf eyledik) diyerek defatir-i tekâlîfe havsala-i tahammülden birün akçalar zamime ve ahz ü ekl ve bel'eylediklerinden başka aharlara dahi âyan olmak için taraftarlar tedarik ve ahaliyi hile ve hud'a tarikıyla igfal ve kudat ve nüvvap ve taraftarlarına reaya sırtından rüşvet-i vâfire ita ve âyanlığa ehliyetini şâmil arz-ı mahzar olup âyanları tebeddülü ve herbiri garazları husuliyçün verdikleri mebaligi sunuf-u raiyete tahmil ile reaya ve ahaliye tâb-ü tüvan kalmadığı meşhud olmakta ve bu emr-i vacib-ül-itinanın fukara tecrim olunmıyacak vechile bir sureti haseneye ifragı lâzım geldiğinden bundan sonra memalik-i mahrusa-i tacdaranemden ve kazahâ ve kasabattan «âyan» lâfzı kalkıp ahali ve reaya tekâlîf ve tevziatı vilâyetleri mesalihini rüyete beyinlerinde (şehir kethüdası) şeklinde ihtiyarlardan kimi ister ise kenduleri intihap ve istih-

dam eylemelerini ve mektup ahzı ve Dersaadetçe arz-ı mahzarlar tıyarı tekellüfatına düşmemelerini muhtevi evamir-i şerifem ısdar ve mukaddema sudur eden âyanlık nizamı emirlerinin kayıtları terkin ve beliyiye-i mezbureden ibadullah bu veçhile tahlis olunmak babında hatt-ı hümayun-u gevketmakrunum isabet-efzay-ı sudur olmağın mucibince işbu emr-i şerifim ısdar ve... ile irsal olunmuştur. İmdi veditul-lah olan reaya ve berayanın mucerret mezalim ve taaddiyattan himayet ve sıyanetleri irade-i cazimesiyle hususu mezbura bu veçhile nizam verilip nizam-ı mezkûrun İlâ Maşallahü Taalâ devam-ı istikrarı matlup ve kat'i-i daveranem olduğu ve fimabed âyan namının ref'olunduğunu ve hilâfına cesaret edenlerin behemehal haklarından gelinmek ve nizam-ı mezkûr halelden sıyanet olunmak nusb-u ayn-ı ihtimam-ı şahanem olduğundan sair kullara dahi o emr-i şerifim nesrolunmağla tebdiller vesatetleriyle taharri olunup hilâfı ferman her ne mahalde hareket vukua gelür ise cesaret edenlere aman ve zaman verilmiyeceği cümlelizin malûmunuz oldukta emr-i şerifimi mehakim sicillâtına kayıt ve badezin her kaza ve kasaba ve nahiye ahali ve fukarası beyinlerinde umurlarını rüyet için diledikleri kimesneyi intihap ve «şehir kethüdası» nasbedüp vülât ve kuzat ve zâbitan vesaire taraflarından kat'an müdahale ve bir akça mütalebe olunmamak ve bu veçhile nasbolunanlar bir mahalden senede muhtacolmamak ve nefisleriyeğün fukaradan bir akça almak ve aldırmmak hususlarına dikkat ve bu veçhile nizamı rabit ve bir mahalde ve bir vakitte halel tatarruk eylememesine bilittifek ikdam ve gayret ve taraf-ı hümayunum için reayadan daavât-ı hayriye isticlâbına sarfı makderet eylemeniz babında (Evasıtı C. 1200).

Ancak işlerde teahhur ve karışıklık hâsıl olunca ahalinin intihabiyle yapılmak ve valilerle sair memurlar tarafından müdahale edilmemek şartiyle âyanlık tekrar ihdas edildi.

«Baş. B. arşivi» nde mevcut bir hüküm suretinde (Dahiliye fiş No: 1409, evahir-i ra. 1205) aynen şu izahat mevcuttur:

«Memalik-i Osmaniye âyanlığının kaldırılarak şehir kethüdalarının nasbı neticesi olarak mühimmat-ı seferiyenin ve mesalih-i nâsın matlup veçhile rüyeti mümkün olamadığından âyanlığın iadesi, fakat âyanların azil ve nasbına valiler ve sair memurlar tarafından müdahale olunmayıp ahalinin intihabiyle olması hakkında tafsilâtı havi Rumeli ve Anadolu cihetlerinde bulunan kadınlara ve naipilere hüküm.»

Fakat, âyanların tagallüpleri devam ettiği

ve bazı yerlerde fazlalaştığı için tekrar lâğve-dilmek zarureti hâsıl oldu. Yine «Baş. B. arşivi» nde mevcut bir vesikaya nazaran (Dahiliye fiş No: 1723 tarihi: ra. 1229) Rusçukta âyanlığın lâğviyle mütesellimliğün ihdası kararlaştırılmış, Vidin muhafızının kardeşi Mehmet mütesellimliğe tâyin olunmuştur. Nihayet başta İkinci Mahmud'un pek kuvvetli azmi olmak üzere devlet erkânının ciddi ve sıkı tedbirleri sayesinde Anadoludaki derebeylikler gibi âyanların azılıları izale ve zararsızları merkeze bağlanmak suretiyle ortadan kaldırılmıştır.

ÂYAN-I SÂBİTE (اعیان ثابتة) [Sof.] Hak Taalânın ilminde olan hakayik-ı mümkünattan ibarettir ki Hazret-ül-ilmiyede Esmâ-i İlâhiye hakayikinin suverinden ibaretti. O suverin haktan teahhuru bizzattır, bizzaman değildir. Binaenaleyh âyan-ı sabite ezeldir ve ebedidir ve burada izafetle maksut bilhasebizzat teahhurundan başka bir şey değildir.

Erbab-ı tasavvuf, âyan-ı sâbite tâbiriyle mümkünatın ilmi ilâhîde sabit olan hakayikini kasdetmiş, her sabit olan şeyin vücut ile ittisafı lâzım gelmiyeceği iddiasına istinaden, mümkünatın ilmi ilâhîde sabit olan bu hakayikinin rayiha-i vücudu şemmetmemiş olduğuna kail olmuşlardır.

İstilahat-ı sofiyede âyan-ı sâbiteyle onlardaki istidatların ilm-i ilâhîde sübutunu mucib olan tecelliye (feyz-i akdes), âyan-ı sâbitenin; istidatlarına göre; onların haricte zuhurunu istilzam eden tecelliye de (feyz-i mukaddes) tâbir edilmektedir. Demek ki, mutasavvıfınca göre, âyan-ı sâbitenin ilm-i ilâhîde sübutu feyz-i akdes, âyan-ı sâbitenin suveri olan mümkünatın haricte zuhuru da feyz-i mukaddes neticesidir. Görülüyor ki, mümkünatı mevcude ile âyan-ı sâbite bir şey demek değildir. Belki mümkünatı mevcude, yani mevcudat-ı hariciye âyanı sâbitenin feyz-i mukaddegle merayayı âyanda zâhir olan suretleridir. Gelenbevi merhum Celâl hâsiyesinde (فالممكنات الموجودة عبارة عن الأعيان الثابتة) (ibaresiyle bu dekikeya işaret eylemiştir.

Erbab-ı tasavvufun, avalime nazaran kabul ettikleri hazeratı ilâhiyeden — ki beştir — birincisi olan (Hazret-i gayb-ı mutlak), yani gaybı mutlak tavrı, âyanı sâbitedir. (Sefine-i Ragîb) in hazeratı ilâhiyeden bâhis olan sahifelerinde şu satırlar görülüyor:

(صوفیه کوئند، حضرات کلیۃ الہیہ بحسب، اول حضرت غیب مطلق و او اعیان ثابت است. ثانی حضرت غیب مضای کہ بقیب مطلق اقربست و

آن عقول و نفوس مجردہ است. ثالث حضرت غیب مضای کہ بشہادت مطلقہ اقربست و آن عالم مثالست. رابع حضرت الشہادت مطلقہ کہ از مرکز ارخست تا عرش. خامس حضرت جامعہ باربعہ مذکورہ است و آن عالم مثالست بتفصیل و انسان باجمال. و عالم شہادت مظهر عالم مثالست و او مظهر اسماء الہی و حضرت واحدیت و او مظهر احدیت.)

AYAR (عيار) [San.] Altın ve gümüş halitalarında altın ve gümüşün miktar ve nispetini belirten bir tâbirdir. Ayar yükseldikçe kıymet artar. Ayarı yüksek altın demek gümüşü az altın demektir. Bu tâbir madenî paralar hakkında da kullanılmaktadır.

AYASOFYA KÜRSÜ ŞEYHLİĞİ (آیاسوفیہ کرسی شہنشاہی) [Il.] Cuma vâizliğinin son merhalesine verilen addı. «Katar şeyhliği» de denilen cuma vâizliği bir silsile teşkil etmekte ve en yüksek rütbesini Ayasofya Kürsü Şeyhliği teşkil eylemekte idi. Büyük camilerde her gün için vâiz bulunurdu. Bu vâizler dinî olmakla beraber hususi mahiyette idi. Cuma günleri ise bilhassa büyük ve selâtin camilerde daha fazla cemaat bulunacağı için onlara vâiz ve nasihat etmek üzere hükümet tarafından tâyin olunan vâizler vardı. İşte «cumma vâizi» adı verilen bu vâizlerin terakidlerinin muntahası «Ayasofya Kürsü Şeyhliği» idi. Bunlara «kürsü şeyhi» denilmesinin sebebi de kendilerinin, aynı zamanda, birer tekke şeyhi olmalarından ileri geliyordu.

AY BALTA (آی ہالطہ) [San.] Hilâl şeklindeki olan baltalara verilen addı.

AYENDENÜMA (ایندنوما) [Mim.] Çalanların kim olduklarını görmek için evlerin sokak kapıları karşısına ve birinci katın pencereleri hizasına konulan aynaya verilen addı. Farsça bir terkip olan bu tâbirin lûgat mânası geleni gösteren demektir.

ÂYET (آیت) [Tef.] Alâmet, nişan, eser, ibret ve intibaha bâis olan hâdis e mânalarına gelen bu kelime istilah olarak Kuran-ı Kerimde beher sureyi teşkil eden müstakil cümlelerden herbiri demektir. Arapça bir kelime olan bu tâbir «Kamus» da «Nişâne, alâmet, emare, Kuran-ı Kerimin muttasıl-ül-mâna bulunan her parçası» suretinde izah olunmuştur.

Büyük ve değerli âlim Elmalılı Hamdi Yazır Kuran tefsirinde (cilt 1, sahife 23-24) âyeti şöyle tarif ve izah ediyor:

«Aslı lûgatte açık alâmet demektir. Mahsusatta da, mâkulâtta da istimal olunur. Türkçe bellik, Fariside nişane denilen alâmet-ü

alem zaten o zâhir şeye itlak edilir ki onun gibi zâhir olmayan diğer bir şeyin mülâzımı olmakla bir müdrik o zâhiri idrak edince bizzat idrak etmediği diğer şeyi onunla idrak eyler. Çünkü hükümde müsavidirler. Bir yol arıyan kimse eğer o yolun alâmetlerini bilirse onları gördüğü vakit yolu bulduğunu bilir. Şu halde alâmet zaten zâhir ve açık demek olunca âyet onun zâhiri demek olur. Meselâ bir dağ alâmeti ise zirvesi bir âyet olur, güneş bir gündüz âyeti, ay bir gece âyetidir. Cami bir alâmet ise minare onun bir âyetidir.

«Zuhurundan dolayı yüksek bir binaya da âyet denilir: Nettekım (بکل ربع آية تعبون) buyrulmuştur. Lisanımızda da «koca bir alâmet yapmış» tâbiri bunu andırır. Her şey alâmetiyle tanınır, her hakikat âyetiyle bilinir, onun için insanların ilimdeki kabiliyet ve mertebelerine göre kendisinde yapılacak tefekkür ve teemül nispetinde mütefavit marifetlere sebeb olan alâim ve delâilün hepsine de âyet denilir. Meselâ heyetinde âyet (دل علی انه واحد) (انی کل شیء له آية) (ان فی ذلک لایات لقوم یعقلون) gibi birçok âyetlerde de bu mânayadır. Demek ki âyet haddizatında zâhir bir alâmet ise de onun bir âyet ve alâmet olması kabiliyet veya tefekkür ve teemmülü eksik kimselere haliy kalabilir. Meselâ her devletin bayrağı onun bir alâmet ve âyetidir. Lâkin bir kimse o bayrağın hangi devlete ait olduğunu bilemezse, yahut dikkat etmemişse onun bir alâmet olmasına halel gelmez. Âyetin mânasında zâhir olmak mefhumu bulunduğu halde zuhurun meratibine nazaran âyet bazan «beyyin» olmakla tavaif edilerek (آیات بینات) denilir (بین) ziya gibi kendisi açık, diğerini de mübeyyin mânalarını ifade ettiğine göre bunun iki veçhi vardır; birisi kendisi ve delâleti güneş gibi nazardan kaçmıyacak kadar vazih ve parlak bir beyyine olmasıdır; mucizelere âyet veya beyyine itlak edilmesi bu mânâ ileldir (ولدت آیتا مومی تسع آیات بینات). İkincisi kendisi vazih olmakla beraber delâletini yalnız aklen değil, lisanen de ifade etmesi haysiyetidir ki bu her mucizede olmaz. İşte peygamberlerin kendileri böyle bir âyeti beyyine oldukları gibi Kuran mucizesi de böyle âyât-ı beyyinatı. Kuran da âyet kelimesi yerine göre bu mânalardan herbirinde kullanılmıştır ve bunların hepsi lûgatte alâmet-i zâhire mefhumunun meratibidir. Bununla beraber Kuranın harflerinden bir fâsıla ile ayrılmış olan zümrelerinden herbirine bir âyet denilir ki bunlar Kuranın nazmında birer cüz'ütam teşkil ederler. Yani herbiri birer Kuran olan âyetlerdir. Kuranın âyetleridir ve işte âyet kelimesinin örf-i şeri'de en hususi mâ-

nası budur. Âyetlerin ekserisi bir veya birkaç cümleden müteekkil müstakil birer kelâmdırlar. Mamafih içlerinde bir cümle teşkil etmeyen müfret veya mürekkep mümtaz bir sıfat gibi kayıt halinde bulunanlar da vardır. Meselâ fâtihada (الرحمن الرحيم) bir âyettir, fakat bir cümle değil iki sıfat-ı mümtazedir. (الرحمن) suresinde (مدحاً) bir kelimedir; böyle iken bunlar bir kelâm neşesiyle müstakillen okunabilirler, üzerlerinde vakf olunabilir. Müddesir suresinde (ثم نظر) iki kelime bir cümledir. (ثم عيسى وبنو إسرائيل) dört kelime iki cümledir. Bu suretle âyetlerin, kıssası, ortası, uzun ve herbirinin mütenevvi mertebeleri vardır. Âyet-ül-Kürsi ve Âyet-i Vüzu gibi yarım sahife kadar ve daha kısa ve daha uzun olanları bulunur. Hattâ âyet-i müdayene tam bir sahifedir. Fâsıla harfleri de daima muttarit değil, kâh mahsus, kâh gayrimahsus farklarla tenevvü eder, bu gibi sebeplerden dolayı âyetlerin ayrılması ve tertibi, tevkîfidir. Yani şî'rın mısraı, sec'in fıkrası gibi yalnız dirayet ile tâyin olunamaz, rivayete mütevakıf olur. Meselâ (حم عسق) iki âyet olduğu yalnız dirayet ile bilinemez. Daha sonra Kuranın ahkâm-ı ilâhiyyeden bir hüküm ifade eden her kısmına da bir âyet itlak edildiği vardır. Meselâ kadınların tesettürü hakkında âyet vardır denilir. Bu mânaca âyet, bazan bir âyet bir âyette bir cümle, bir cümlede bir kayıt olabileceği gibi bazan da birkaç âyet, bir kıssa, bir sure bile olabilir. Bu âyet şu sebeple nâzil oldu denildiği zaman âyet bu mânaya olarak ekseriya birkaç âyete şâmil olur.»

Cem'i âyattır.

Nikâste varak-ı cephesinde âyet-i nûr
Nâbi

Neş'ei şevk ile âyâtına tapmak dilerim
Anla var Halikime gayrı ne yapmak dilerim.
Şinasi

AYI BACAĞI (آي باجی) [Bah.] Çifte yan yelkenlerinin iskotalarının birini sancak, diğerini iskeleden kullanarak pupa rüzgârı seyredir.

AYINKACI (آينقچى) [Hal.] Tütün kaçıran, kaçakçı yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ÂYİN (آيين) [Sof., Ida] Farsça olup görenek, âdet, resim, tarz, usul, âdap mânalarına gelen bu kelime «Bürhan - ı Kaatî» da şöyle izah olunmuştur: «pâyin vezninde ziyb - ü ziyet ve ârâyiş mânasıdır. Resim ve âdet ve kanun mânasına da gelir.»

Ezelî böyledir âyin - i sipihr - i gaddar
Ki gülün hâbgehi hâr ola hârın güzâr
Baki

Usul ve ibadet tarzı mânasına da gelirdi: Âyin-i Mevlevî, âyin-i Yehud, âyin-i Nasara.

Düşünüp işlemek âyinimdir
Yaşamak diyni benim diynimdir
Tevfik Fikret

Zikir ve sema esnasında okunmak ve mutribde çalınmak üzere muhtelif makamlardan bestelenen ve dört selâma ayrılan manzumeye bu ad verilirdi: Ferafheza, düğâh, rast âyini.

Âyin kelimesi mürekkep sıfat olarak da kullanılırdı: âyinhan.

Mürekkep isim olarak da kullanılmıştır: şehri-âyin.

İzafi terkip de yapılırdı: âyin - i Cem.

ÂYİNE (آينه) [Sof.] Farsça bir kelime olan âyine eşyayı aksettiren sırlı cam demektir. Ayna şeklinde telâffuz olunan bu kelimenin Türkçesi (gözü)dür.

Aks-i hüsnün girye mahvetmez derun-u sineden
Şüstü şu kılmaz izâle sureti âyineden
Nazım

Mecazen bir şey ve hali nazarımızın önünde temsil ve izhar eden mânasına gelir.

Gönül âyinedir sevmes gubârı
Götürmez cân - ı Cemşid inkişarı
Aht

Tasavvufta aynanın muhtelif tevcihleri vardır: bazılarına göre hakkın vücudu bir aynadır. Bu aynada hakkın vücudu görülür. Bir kısım da, âlemin mevcut aynasında, Hakkı müşahade ettiklerini söylerler. Tasavvuf edebiyatında Allah ve âlem ayna olduğu gibi, âlemin hulâsas ve Allahın mazharı olan «insan - ı kâmil», de aynadır. Şahadet âleminde insandan daha mükemmel bir ayna yoktur. O halde âlem, âdemin vücudu ile parlak bir ayna olduğundan mutlak olan Allah, bu aynada kendi suretini kemali ile müşahade eder. Fakat bu müşahade zevkidir. لا تدرک الا بصر الآيه âyeti buna işaret eder.

Âyine miyim ya aks-i cânan
Mir'at-ı sefa miyim ya hayran
Teghis edemem bu sırrı el'an
Âyine-i hod-nümaya düştüm
Esrar Dede

Mutasavvıfa, gönül için de (âyine-i Huda) derler.

Gönül âyine-i veçh-i Hudadır
Anın jengi nukuş-u masivâdır
Esrar Dede

ÂYİNE DAR (آينه دار) [Hal.] Eski zamanlarda büyük adamların giyindikleri zaman aynalarını tutanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hamamda müşteri giyinirken ayna tutan adam hakkında istimal olunduğu gibi eskiden müşterilerini ayna karşısında tıraş etmeyip sonradan bir el aynası verdiği ve müşteri tarafından bakıldıktan sonra tıraş parasının bunun üzerine konduğu için alelittlak berber mânasına da gelirdi.

Eg-harîm-i hâs-ı bezm-i rûyet-i perverdigâr
Veçh-i Hakka zatı hem âyine hem âyinedar
Nazım

ÂYİN HAN (آيين خان) [Sof.] Mevlevihanelerde ve sema'hane dâhilinde yüksekçe bir mevkiye bulunup «mutribhane» denilen mahfilde (mahal), sema' edilirken, âyin okuyanların herbirine verilen addı. Diğer tarikatlara ait tekkelerde bu yolda ilâhi terennüm (okuyan) edenlere «zâkir», Arabistan tekkelerinde «münşid», Acemistanda ve Mevlâna zamanında Konya'da «güyende» ve «kavval» denilirdi. Âyinhanlar (kudümzenbaşı) unvanını taşıyan bir musiki üstadının dairesinde bulunurlar ve karşılıklı iki sıra olarak oturup kimi önündeki kudüm'ü, kimi elindeki, halile adı verilen zilleri okunan bestelerin usulüne göre çalarlardı. Neyzenler de kudüm ve zillerle vurulan usulün sürat ve hiffetine (çabukluk ve yavaşlık) göre terennümatta bulunurlardı.

Tekkede mukabele, yani sema' icra edileceği gün kudümzenbaşının hücresinde toplanan neyzen ve âyinhanlar, o gün okunacak âyini sema'dan evvel, müzakere kabûlinden olmak üzere bir defa okur ve çalarlardı. Mukabeleden sonra da yine kudümzenbaşının hücresinde istek edenlere âyin ve neyzenbaşı odasında meşk edilir ve bu suretle âyinhan ve neyzen yetiştirilirdi.

ÂYİN - İ KADİM (آيين قدیم) [Sof.] Mevlevihanelerde tekkelerin kapatılmasına kadar sema' esnasında âyinhanlar tarafından okunan ve eski zamanlara ait olmaları hasebiyle bestekârları unutulmuş bulunan ilâhiler hakkında kullanılır bir tâbir idi. Değerli müdekkik 'adeddin Nüzhet Ergun dinî eserlere ait «Türk Musikisi Antolojisi» ade (Birinci cilt, s. 19) şunları yazıyor: «Mevleviler arasında öteden beri okunmakta bulunan ve «âyin-i kadim» unvanıyla meşhur olan (pençgâh, düğâh, Hüseyin) âyinlerinin de XVII nci asırdan evvelki devirlere ait olduğunu katıyetle söyleyebiliriz. Molîa Câmi (vefatı 892 - 1492), Meragalı Abdülkadir'in oğlu Abdülâziz gibi şahsiyetlere isnad-

edilen, fakat hakiki sahipleri meçhul olan bu mühim eserlerin XV inci asır içinde, yahut XVI. asır zarfında bestelendikleri muhakkaktır.»

Bu âyinlerin notaları İstanbul Konservatuvarı neşriyatı arasında çıkan Âyinler'in birinci cildindedir.

ÂYİN - İ CEM (آيين جم) [Sof.] Bektaşî tâbirlerindendi. Bektaşîlerin dem almak, gülbank çekmek, nefesler okumak suretiyle yaptıkları âyinin ismiydi. Cemşid'in şarap âlemini taklit için olduğu halde Bektaşîler buna bir tarikat çeşnisi vermiş olmak üzere ayn-ı cemi, demiştir.

Bu âyin her zaman yapılırsa da çok kere kış geceleri, uzun geceler intihabolunur.

Âyin-i Cem tekkede yapıldığı gibi evlerde de icra edilebilirdi. Tekkede âyin icrasına mahsus olan yere «meydan» denilirdi. Meydanda mütaaddit posttan başka, taht, çerağ taşı, ocak bulunurdu. Âyin sırasında ödağacı yakmak için bir de buhurdan vardı. Çerağlar, şamdanlar meydanı aydınlatmak için kullanılırdı.

Âyin-i Ceme baba yahut vekili riyaset ederdi. Baba yüksekçe bir minder üzerine otururdu. Âyine ne kadar can geleceği belliydi. Âyinden Bektaşî olmyanların haberdar olması için gündüzden tertibat alınır, gözcüler ve pasbanlar tâyin olunurdu. Pasban ve gözcüler gündüzden gelip demlerini alırlar, giderlerdi. Yatsı vakti âyin mahalline gelmeye başlanırdı. Her gelen, babaya boyun keser, avucunun içini öper, ayak üzeri dururdu. Baba destur eder, ondan sonra otururdu. Sâki, zâkir, meydançı gibi hizmet edecek kimseler daha evvelce ayrılırdı. Sâkiler dem sunarlar, zâkirler nefes, ilâhi, mersiye gibi şeyler okurlardı. Saz çalınır, gülbank çekilir, demler alınır, sabaha kadar bu suretle vakit geçirilirdi. Ne bir gürültü, ne de bir neşesizlik olurdu. Herkes demin verdiği neşeye inzıam eden nefeslerin, ilâhilerin intibaatiyle kendinden geçer, kimi başır, kimi neğrolur, kimi arşa çıkar, kimi kürsüye oturur, kimi âlemlere lûkmeder, herbiri bir âlemde seyrane ederdi.

ÂYİN - İ ŞERİF (آيين شريف) [Sof.] Mevlevihanelerde sema' esnasında âyinhanların terennüm ettikleri ilâhiler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Hüseyin Kâzım, lûgatinde şöyle tarif etmiştir: «Esna yi zikir ve sema da okunmak ve mutribde çalınmak üzere muhtelif makamlardan bestelenen ve dört «selâm» a ayrılan manzume: ferafheza, düğâh, rast . . . âyini.»

Âyinler okunurken kudüm ve halile gibi

musiki aletleriyle usul vurulur, ney ve rebâb gibi sazlar ile de terennüme iştirak olunurdu.

Âyinlere «şerif» vasfının verilmesi, güftelerinin tevhid, münacat, nait gibi ilâhî mevzular olması dolayısıyla idi ki çoğu Mevlâna'nın, bazıları da Sultan Veled, Sultan Divânî, Nâyi Osman Dede ve Şeyh Galip gibi Mevlevî büyüklerinin sanihalarından seçilmiş manzum sözlerdi. Beşiktaş Mevlevihanesi şeyhi Yenişehirli Nazif Dede, sırf kendi manzumelerinden bir âyin bestelemiş ve tekkesinde okutmuş ise de şu hareket, devam edegelen usule muhalif ve Cenab-ı Pire arşı bir hürmetsizlik sayılarak diğer mevlevihanelerde okunmamış ve okunmaya okunmaya unutulup gitmişti. Hattâ Ahmet Celâleddin Dedenin rivayetine göre Haşim Beyin bu Suzinak âyini yalnız bir defa okunmuş ve ananeye mugayir hareketinden dolayı Nazif Dedeye Çelebi tarafından bir tekdirname gönderilmiştir.

Âyin-i şerifler, en müktedir musiki üstatları tarafından bestelenir ve her makama ait âyinler mütaaddit parçaları ihtiva ederdi. Bu taaddüt dolayısıyla bir âyin, diğer tarikatlara ait tekkelerde okunan ilâhilerin on on beş taneşine ve belki daha fazlasına muadil sayılabilir.

Değerli üstat Tahir Olgun'un verdiği malûmata göre tekkelerin kapatılmasına kadar mevlevihanelerde okunan âyin-i şeriflerin sayısı eliyi geçer, birkaç tanesine «beste-i kadim» denilirdi. Bu eski bestelerin yapılışı Mevlâna'ya yakın zamanlara kadar çıkmakla beraber bestekârları unutulmuştu. Sonraki âyinleri yapmış olanlar ise bilinir ve herbirinin adı takdir ve hürmetle yâd edilirdi.

Musikimizin birer şaheseri bulunan bu bestelerin ziyasına meydan vermemek üzere Konsevatuarca Zekâi Zade Hafız Ahmet Efendi, Neyzen Rauf Yekta ve doktor Suphi Beyler memur edilerek notaları yazdırılmış ve forma forma basılarak bestekârlarının kısaca hal tercümesi ve bestelerin Farisi güfteleri kaydedilmiş, lâkin yeni harflerle dizilen Farsça manzumeler okunması ve anlaşılması güç bir hale getirilmiştir.

Âyinlerin ne gibi şartlar dairesinde ve hangi usuller ile besteleneceği ve ne gibi kayıtlara dikkat ve riayet edileceği Rauf Yekta ve Zekâi Zade merhumlar tarafından etraflı ve izahlı bir surette yazılacaktı. Fakat ikisi de yazmağa muvaffak olamadı.

Bir âyin besteleneceği vakit Mevlâna'nın Divan-ı Kobirin'den, Mesnevi'den ve Rubaiyyat-tan seçilirdi. Seçme işini bestekârın ya kendi yapar, yahut Mevlâna'nın lisanından anlıyan bir zata yaptırır. Zekâi Dede merhum, bir âyin

bestelemek istemiş, makamının tâyni ve güftelerin intihabı için Yenikapı Mevlevihanesi şeyhi Osman Salâhaddin Efendiye müracaatta bulunduğundan o da önündeki Divan-ı Kebiri tefe'ül eder gibi açıp:

ای چنک پرده‌های سپاهانم آرزوست
وی نای ناله خوش و سوزانم آرزوست

Yani «ey çenk, İsfahan makamının perde-lerini istiyorum, ey ney hoş ve tesirli bir inilti arzu ediyorum.» matla'lı gazel çıkınca:

— Hazret-i Pir, âyinin İsfahan makamından yapılmasını muradediyor, diyerek güftelerini seçip vermekle Dede merhum da o müessir İsfahan âyini ibda eylemişti.

Bazen de eski bir âyinin güfteleri tamamıyla yahut bazı parçaları aynıyle yeni bir âyinde ve tabii yeni âyinin makamında tekrar edilmek üzere bestelenirdi. Nitekim Yenikapı Mevlevihanesi şeyhi Osman Salâhaddin Efendi Zade Üstat Mehmet Celâleddin Efendi merhum, bestelediği düğâh âyinine eski Hicaz âyininin bütün güftelerini almıştı.

Ulu Arif Çelebi dervişlerinden ve Konya Mevlevihanesi mesnevihanlarından Eflâkî Ahmet dedenin Sultan Veled vassındaki:

Ey ki hezar âferin boyanca sultan olar
Kula olan kişiler Husrev-ü hân olar

Matla'lı medhiyesinden birkaç beytin her âyinde bulunması meşrut idi.

Kıymetli müdekkik Sadeddin Nüzhet Ergun (Türk Musikisi Antolojisi, ikinci cilt, s. 724-725) 3 üncü 9-10 H. 15-16 M., İ. ri. 11 H. (17 M.), 12 si 12 H. (18 M.) 42 si 13 H. (19 M.) 8 i 14 H. (20 M) olmak üzere, makamlarıyla bestekârlarını gösteren, 66 Mevlevî âyinine ait bir fihrist tertibelemiştir.

Mevlevî'likte iki türlü zikir vardı. Biri «zikr-i celiy», diğeri «zikr-i hafiy» idi. Alenî zikir demek olan zikr-i celiy postnişin efendinin, bulunmadığı surette sertabbah dedenin riyasetiyle halka teşkil etmiş olan dervişler tarafından alenen okunan «İsm-i Celâl» dir. Zikr-i hafiy de «âyin-i şerif» tir. Âyin-i şerif her ne kadar alenî olarak ıera olunur idiyse de dervişin zikri hafiy olduğu için buna «zikr-i hafiy» (gizli zikir) denilirdi. Derviş her adımda hafiyen İsm-i Celâl zikrine müdavemet eylerdi.

Sultan Veled devrinde, yani dönme-ye başlamazdan evvel şeyh efendiye takiben şeyh makamında birbirlerini selâmlıyarak üç kere yapılan devrin her adımı dervişler hafiyen bir İsm-i Celâl okurlardı. Dervişlerin şeyh efendiye takiben boyun kesmeleri Vahdet-i Vü-

cuda delâlet ediyor, birbirlerini selâmlamaları ve selâmlarken gözlerinin içine bakmaları «El-mümini mir'at-ül-mümin» hadisinin sırrının tecellisine alâmet sayılıyordu. Dönmeye başladıkları vakit yine her dönüşte bir İsm-i Celâl okurlardı. «Kalbimiz merbut-u Hak, döndükçe bir Allah deriz.» Bu okuma kalben yapıldığı için alenî ve herkesin gözü önünde yapılan bu zikre zikr-i hafiy denilirdi. Bu hafiy zikre «sema» da denilirdi.

Giyip bir al eteklik haleden maydana azmetti
Semada Mevlevî âyini tasvir eder mehtap
Bursalı Belîğ

AYIRMA RUMÎ (آیرما رومی) [San.] Tezhip ıstılahlarındandı. Yaprğa benzer bir şekil olan «rumi» nin üzerinden ayrı parçalarla daha ufaklarının yapılmasından husule gelen şekle denilirdi.

AYIRMA ŞEMSE (آیرما شمس) [San.] Mücellit ıstılahlarındandı. Şekiller bırakılarak zemin altın ile doldurulmak suretiyle yapılan şemselere verilen isimdi.

AYNALI (آینه‌لی) [Mal.] Üçüncü Sultan Mustafa zamanında kesilen büyük kıtadaki altınlarla halk tarafından verilen addı. Bu altınların kenarları nakışlı olup tuğra ile yazıların etrafında sade veya noktalı ikişer, üçer değirmi çizgi bulunduğundan aynaya benzetilerek «aynalı» denilirdi.

AYNALI YAZI (آینه‌لی یازی) [San.] Arap harfleriyle karşılıklı yazılan yazılar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Çifte vavlar, çifte hular bu neviden yazılardı.

AYNELYAKİN (عین‌الیقین) [Sof.] Müşahede ve keşif ile hâsıl olan ilim demektir.

AYN-I SABİTE (عین ثابت) [Sof.] Hazerat-ı ilmiyedeki hakikatten ibarettir. Harice nispetle mevcut değil, madumdur. Sübutu ilm-i ilâhîdendir.

AYNÜLCER GÜLBANGI (عین‌الجمع گلبانگی) [Sof.] Mevlevî tâbirlerindendi. Şeyh ve dervişlerle muhiplerin bir araya gelerek âyin okunması ve istiyenlerin âyin okunurken kalkıp kol açmaksızın sema' etmesi demektir.

AYRILIK ÇEŞMESİ (آیرلیق چشمه‌سی) [Hal.] Anadolu'ya, hassaten hacca gidenleri teşyi için gelenlerin veda edip ayrıldıkları yere verilen addı. Orada aptes alınıp cemaatle namaz kılınmak için bir de çeşme yapılmıştı. Yer, bu çeşme münasebetiyle o adı almıştı.

Ayrılıkçeşmesi; Kadıköyünde Yeldeğirmeni ile İbrahimağa çayırı arasındadır ve Ka-

dıköy—Üsküdar tramvayının o adla bir durağı vardır.

Nâr-ı hicran-ı izarın a gülüm
Dil-i pür-nalîşimi yandırdı.
Gözlerim hiyn-i firakında senin
Ayrılık Çeşmesini andırdı.

Tahir-ül Mevlevî

AYROPA (آیروپا) [Kıy.] Hazine dar kalfaların giydikleri bir nevi elbisenin ismiydi. Beden ve kollarına göre göğüsleri düzce inişle pek az açık, belden bir karış kadar aşağı etekli, kenarları vaktin modasına göre müzeyyendi. Bu biçim Avrupadan geldiğinden galat olarak bu ismi almıştı.

AYTABYA (آی طایه) [Ask.] — Hilâl şeklindeki tabyalara verilen addı. Bir münferic zaviye teşkil etmek üzere birbirini katı' ve iki cephe ile iki de kolluk hattından teşekkül eden istihkâmdır.

AYVAZ (آیواز) [Hal.] Eskiden kibar konaklarında mutfak ve sair bazı hizmetlerde kullanılan Vanlı Ermeni veyahüt Kürt uşaklara verilen addı. Buna «saraydar» dahi denilirdi. «Kâhya» olmyan konaklarda vazifeleri daha genişti. Yemek taşımaktan başka vekilharçlık işlerini de görürlerdi.

Ayvazların başlıca vazifesi soba ve elektrik olmadığı o zamanlarda akşamları mangallara kömür yakıp koynak, lâmbalara gaz koyarak şişeleri temizlemek ve mangalları mahallerine tevzi eylemek ve yemek zamanları mutfakta hazırlanan yemek tablalarını doğrudan doğruya selâmlığa ve harem dairesine verilecek tablaları da «dönme dolab» a götürüp koymak ve icabında sebze ayıklamak suretiyle açılara yardım etmek gibi işleri yapmaktı.

Eski Türk evlerinde, orta zaman Avrupa'sında olduğu gibi, mutfak, pişen yemek kokuları girip içerdikleri rahatsız edemeyecek kadar, harem ve selâmlıktan uzak yerlere yapılırdı. Mutfağın bu vaziyeti yemeklerin harem ve selâmlığa nakli için adam kullanmak zarureti tevlidediyordu. İşte başlıca bu işi gören adama «ayvaz» adı verilirdi.

Ayvazlar ekseriyetle renkli bir sarık sararlardı. Üstlerine salta, yelek, bacaklarına şalvar, ayaklarına muhtelif renkli ve çizgili, aynı zamanda sıcak tutan yün çorapla siyah yemeni giyerler, önlerine geniş yollu «futa» takarlardı Bursa mamulâtından beyaz bir havluyu da, bir omuzdan ötekine gelecek surette, boyunlarına sararlardı.

1908 İnkılâbından sonra «ayvaz» istihdamı azalmış, Umumi Harble beraber tamame nortadan kalkmıştır.

Resmî dairelerde de «ayvaz» namı altında hademe istihdam olunurdu. Hariciye Nezaretinde son zamanlara kadar bu namla bir hademe vardı. Vazifesi halıları temizlemektir.

AZAB (عذاب) [Ask.] Muhtelif işlerde kullanılan askerler hakkında istimal olunur bir tâbirdir. «Kamus» ta bu kelime için şu izahat vardır: «Aynın ve za-yi mu'cemenin fethiyle ehli, yani zevcesi olmıyan kişiye denir ki ergen tâbir olunur, sultanlıktır. Cem'i a'zab gelir. Müennesinde azebe denir ha ile, ve azeb dahi denir. Müzekkeri gibi. Osmanlı teşkilâtında cem'i «azaban» şeklinde kullanılmıştır.»

«Kamus-u Türkî» de: 1- Evlenmemiş, bekâr, ergen, mücerret Arabide müzekker ve müennesi müsavi sıfat olup evlenmemiş ünsa dahi itlak olunur. 2- Tersane, sabıkta bahriye tüfekçisi: Azabkapısı, suretinde izah olunmuştur.

Değerli Profesör M. Fuat Köprülü «İslâm Ansiklopedisi» ndeki Azab maddesinde şu tafsilâtı veriyor:

«Bekâr, evli olmıyan erkek veya kadın mânasına gelen bu kelime ile, yine aynı kökten çıkıp, aynı mânayı ifade eden diğer kelimeler hakkında R. Dozy, şarkta ve garpta yazılmış başlıca Arap kamuslarına dayanarak, izahat vermekte ve Niebuhr (XVIII. asır)'un Arabistan seyahatnamesinde bu kelimenin «şehirlerdeki yerli asker» tarzında izah edildiğini söylemektedir. E. Fagnan (Addition aux dictionnaires Arabes, Paris, 1923), buna ilâve olarak, Dusuki (IV. 259)'ye ve Bianchi lûgatine istinaden, Mısır'daki askerî kuvveti teşkil eden 7 taifeden birine bu adın verildiğini, bunların bilhassa şehir muhafazasında kullanıldığını ve evlenemeyeceklerini söyler. Kelimenin bu eserlerde zikredilen ıstılah mânası, Osmanlı hâkimiyeti devrine ait olup, bu hususta biraz aşağıda izahat verilmiştir. (Ayrıca bak. Jean Dery, Sommaire des Archives Turques du Caire, Kahire 1930 S. 23, 224: Buradas Kahire'deki Azaplar kapısından da bahsedilir.) Kelimenin «Bekâr erkek ve kadın» mânasında Farsçada da kullanıldığı Bahar'î Acemde tasrih edilerek Heratlı Derviş Valih'in bir beyti misal getirilmektedir.

«XIV-XVI. asır Bizans, Lâtin ve İtalyan kroniklerinde adapi, asapi, azapi, axapi kelimelerinin çok defa «korsan, deniz haydudu», bazen de — Osmanlılardan bahsedilirken yeniçeri kelimesi ile beraber kullanıldığına göre — «bir sınıf Osmanlı askeri» mânasına kullanıldığı görül-

yor. (N. Jorga, La politique vénitienne dans les eaux de la Mer Noire; Bulletin de la Section historique de l'Académie roumaine, II. année nr. 2 — 4, Bucarest, 1914 s. 319; Mas Latrie, Histoire de Chypre, II, 299 ve III). Mas Latrie, adapides kelimesinin rumca Αλαπαζα kelimesinden çıkmış olmasını, bir ihtimal olarak, ileri sürmektedir.

«Bizans kahramanlık destanlarında aizypades veya atzoupades şekillerinde geçen kelime ile Lâtin kaynaklarındaki Adapides'in aynı şey, yani azab kelimesinin Yunan ve Lâtin metinlerinde zikredilen iki bozuk şekli olduğu akla gelebilirse de, Henri Gregoire (L'Épopée byzantine et ses rapports avec l'épopée turque et l'épopée romane; Bulletin de la classe des lettres et des sciences morales et politiques de l'Académie royale de Belgique 1931, XVII. 436 - 493) Yunancadaki bu kelimenin X. — XI. asırlarda tesadüf edilen atzupas, yani hâcib (b. bk.) kelimesinden alındığını, hattâ Bizans destanındaki açopar veya achopar kelimesinin de aynı şey olduğunu iddia etmektedir.

«Görülüyor ki, tarihî bir ıstılah olan azab kelimesinin menşei ve ne zamandan beri kullanıldığı meselesi, halledilmiş olmaktan uzaktır. Şimdilik katî olarak bildiğimiz şey, bu kelimenin daha XIV. asır kaynaklarında muhtelif şekillerde kullanılmış olmasıdır. Buna göre, azab kelimesinin, donanmada hizmet eden muayyen bir askerî sınıfın adı olarak, hiç olmazsa, XIII., hattâ XIV. asırdan beri mevcut olduğu söylenebilir. Hakikaten elimizdeki şark kaynakları da, daha Osmanlılardan evvel, Aydın Oğulları Beyliğinde azabların bulunduğunu gösteriyor. Enveri'nin Düsturname (ngr. Mükrimin Halil, İstanbul 1925, metin. S. 20, 27, 31-34) sine göre. Umur Bey'in filosunda, başlarına çubuk börk (b. bk.) giyen azaplar, yani bir sınıf bahriye askeri mevcuttur ki bunlar deniz kıyılarındaki köylüler arasından toplanırdı. Büyük bir ihtimalle bu kelimenin, daha XIII. asırda, deniz kuvvetlerine malik olan sahil beyliklerinde ve Anadolu Selçukilerinin filolarında, aynı mânada kullanıldığı ve Aydın Oğullarının da bu ananeyi devam ettirdikleri söylenebilir. XV. asırda Akkoyunlu Devletinde, hassa nöker (b. bk.)'leri arasında azab ismini taşıyan bir sınıfın bulunduğu görülüyorsa da, bunların vazifeleri ve mahiyetleri hakkında şimdilik malûmatımız yoktur. (Celâl Davvani, Arz-name, Türk. trc. için bk. MTM, V.302.) Akkoyunluların, bu tâbiri Osmanlılardan almış oldukları tahmin edilebilir. Osmanlılara gelince, onlar bu hususta XII. — XIV.

asırlardaki beyliklerinde esasen mevcut bir teşkilâtı taklit ve iktibas etmiş ve bunu sonradan genişletmiş ve tanzim etmiş olmalıydılar.»

Osmanlıların ilk devirlerinde daha yeniçeri teşkilâtı yapılmadan evvel «azab» namıyla bir askerî teşkilât mevcut olduğu gibi yeniçeri teşkilâtı yapıldıktan sonra da devam etmiştir.

Bunlar reislerin emrinde (tüfek - endaz) bir sınıf idiler. Azablar gemi hizmetlerinde XV. inci asrın ilk yarısında kullanılmışlardır. Başlarına «reis» denilir, terfi edince de kaptan, yani kadirga kumandanı olurlardı. Her reisin emri altında mevcutları 7-8 kişilik bölükler vardı. Yevmiyeleri XVII. nci asır ortalarında 4 akçadan 7 akçaya kadar idi. Tersanenin kethüda, var-dıyanbaşı ve hünkâr gemisi reisi hep azab sınıfından çıkardı. Reis olan bir azab kaptan olmazsa, sırasıyla terfi ede ede kethüdalığa kadar yükseldi. İstanbulda tersane yanında azabların kıyası vardı. Bundan dolayı hâlâ o mevkîe Azabkabısı denilmektedir.

Kale ve deniz azabları teşkilâtı İkinci Mahmut tarafından yeniçeriliğin ilgasına kadar devam etmiştir.

Moraçe Dason, yeniçeriliğin teşkilinden evvel mevcut altı sınıf arasında «azab» namıyla bir sınıfın bulunduğunu yazıyor. Ona nazaran bunlar harb mühimmatının muhafazasına memur idiler.

Azablar ilk zamanlarda devletin mühim yaya kuvvetlerini teşkil ediyordu. İbn-i Kemal, Uzun Hasan Harbinden bahsederken (İbn-i Kemal Tarihi; Fatih Kütüphanesinde, No: 4205) azabların yirmi bin mevcudu bulunduğunu, «Heşt Beheşt» ten naklen, (Hammer) de (c.3, s. 228) on beşinci asrın ortalarında azabların mevcudunun otuz bin olduğunu yazmaktadır.

Azab teşkilâtı, diğer teşkilâtlar gibi ilk evvel Anadolu'da yapılmış, sonra Rumeliye teşmil edilmiştir.

Lûgat mânası gibi bunlar bekârdı. İçlerinde evliler bulunmazdı. Muharebede aldıkları mevkîe göre «Azeban-ı yemin ve yesar» (sağ azablar, sol azablar) unvanını taşırlardı. Azablar «kırmızı börk» giyerlerdi.

Azablar; yekdiğerlerine merbutiyeti olmak üzere memleketin mülki taksimatına göre birçok küçük müfrezelere taksim edilmiş bulunur ve bu müfrezelere de kapı kulu ocaklarındaki taksimata tevfiikan «orta» namı verilirdi.

Her sancak ve vilâyetteki azablar (azab ağası), (azab kâtibi) namlarındaki iki ve her orta da (odabaşı) ve (bayraktar) adlarında kezaîk iki zâbitin kumandasında bulunurlardı.

Hammer (c.1, s. 141) diğer Avrupalı müverrihler gibi, bunların son zamanlardaki bozuk vaziyetlerine bakarak azabları gayrimuntazam piyade askeri olmak üzere gösteriyor. Gayrimuntazam piyadenin ne yeniçeriler gibi maası, ne de muntazam piyade gibi arazisi olmayıp (azab), yani hafif tesmiye olunurdu. Hammer (azab) tâbirini «hafif» kelimesiyle tefsir etmektedir. Bunların gördükleri işe göre «hafif» tâbiri hakikate daha uygun görülüyor. Çünkü bekârlık ancak yeniçeri teşkilâtında ortaya çıkmıştır. Yeniçeriler kıslada kalacakları için onlarda bekârlık tatbik olunabilirdi. Azablar kısla ile alâkadar olmadıkları için bekârlıkları bittabi mevzuubahis olmamak lâzım gelir.

Yine Hammer'in beyanına göre azablar, akıncılar gibi seyyar bir kuvvet teşkil ediyorlardı. Bilâhara köprü inşaatında ve kürekçi sıfatıyla padişahların bindikleri kadirgelerde istihdam olundular. Umumiyetle intizamdan mahrum olan bu takım askerin hiçbir hizmeti olmadığından muhasaralar esnasında bunlar ileri sürülüyordu. Düşmanın taarruzuna evvelâ bunlar hedef olarak yeniçeriler alekser onların naşları üzerinden hücum kalkarlardı, diyor.

Kanuni Sultan Süleyman Kanunnamesinde (s. 59) «azab» a dair bir fasıl vardır. Bu kanunnameye nazaran her sene azab namıyla alınacakların miktarını tâyin için yoklama yapılır, tasyyün eden adede göre azab tefrik edilirdi.

Kanunname azabın ne suret ve nispetle alındığı yazılı değildir. Yalnız hane itibariyle çıkarıldığı musarrahtır. Kanunname deniliyor ki: «Ve bem azab yazılması aded-i hane itibariyle olup faraza yirmi haneye bir azab düşse ol mahallede ol yirmi adet kimesnenin birer erin içinden azablığa yazup, ilh...»

Bu ibareden anlaşılıyor ki azab ihtiyacı tesbit olunduktan sonra azab çıkarılan yerlerin ev adedine nispet edilmekte ve çıkan adede göre o kadar ev başına bir azab çıkarılması lüzumu alâkadarlara teblig olunmaktaydı. Hattâ ibarede yirmi haneden yirmi adet kimse mevzuubahsedildiğine nazaran her evden, o hanenin erkek nüfusu ne olursa olsun bir nüfusun azablığa namzet addedildiği anlaşılıyor.

Azablığın mükellefiyetine namzet olup da diğerinin intihabı dolayısıyla bu mükellefiyeti bedeniye den âzade kalanlar mükellefiyet-i fiiliyeyi deruhte edenlerin işe ve ibatesini temin ile mükelleftiler. Kanun bu nakdî mükellefiyeti her azab için «üç yüz akça» olmak üzere zikir ve tasrih etmekte ve bunun suret-i tevziini şu suretle göstermektedir:

«Ve yazılacak azab babında dahi her yıl mahallede azab buyruldukça yoklanıp mahalle imamı ve kethüdası marifetiyle tâdadedüp ve herbirinin hudreti malûm ediniş kapıdan verilen akçadan gayrı harçlık verecek akça ki her azab için nihayeti üç yüz akçadır kim faraza bir mahalleden on azab çıkmalı olsa üç bin akça olur; eimme-i mahalle ve bilfiil berat-ı hümayun ile olan ehli mansıp istisna olunduktan sonra ne miktar kimesne kalur ise o miktar meblâğı ol kimesnelere halli haline göre ve kudretli kudretine göre salınıp alına ve dul avratlardan nesne alınmaya ve pîrlerin ganasın ve fakrın teftiş edip bilip andan sonra haline göre taleboluna ve hiçbir ferde halinden ve haddinden ziyade nesne teklif ve tevcih olunmayâ ve kimesneye meyil ve muhaba edip andan sehil nesne alup baki (sin) sairine tahmil etmek olmaya.»

Azablık için kanunnamede şu evsaf mezkûrdur:

«Ve nefsi azabda dahi azablığa kabil ve mukateleye ve muharebeye kavi ve kaadir olan kimesnelerdir elbette anlar yazıla oğlardan ve pîrden ve mariz ve malûlden hiçbir ferdi azaba yazmıyalar.»

Kanunnamenin diğer bir yerindeki şu fıkrayı da buna ilâve etmek lâzım gelir: «Ve kimesnenin yalın yüzü oğlanın ve kulun yazmıyalar.»

Bazı yerler halkının azablığa kendi içlerinden münasiplerini tefrik etmeyip harîften ücretle tedarik ettikleri adamları gönderdikleri oluyordu. Halbuki bu hal bazı uygunsuzluklara yol açtığından kanunname ile bu husus menedilmiş, her yerin kendi halkından azab göndermesi lüzumu teyidolunmuştur (*Kanunname*, s. 60).

Azab kaydolunacak kimsenin kefaletle raptı da kanun icabındandı. Bu kefalet kaydı mükellefiyetin hüsnü ifası maksadiyle konulmuştu. Hattâ işi daha sağlama bağlamak için kadılıklarca iki defter yapılması ve defterin birinin kadı nezdinde alıkonulup diğerinin hazine-i âmiyeye teslim olunmak üzere dergâh-ı muallâya gönderilmesi bile kanuna geçirilmiştir. Defterlerin lüzum ve fâidesi hakkında kanunnamede şu izah münderiştir:

«Tâ ki azab yoklanmalı olup veya kefil talep olunmalı olıcak e kadılarda duran deftere nazır olunup anıyla amel oluna.» (S. 61).

Azeb yazılanın bilâhara tebdiline de kanun cevaz vermiyor. Mazeret halinde istisnaen bu muameleyi kabul ediyor: «Ve bir defa yazılanı katiyyen tebdil ve tagyir etmiyeler, meğer ki

yazılıp tâyin olunduktan sonra vefat ede veya hut hasta ola, sefere iktidarı kalmıya ve kalmadığı alettahtik malûm ola, o vakit zaruridir (S. 61).

Azablar için memleketlerinde kalanlardan toplanılan paralar emin bir vasıta ile kendilerine gönderilirdi. Bu bapta suistimale ve şükr-ü şikâyet mahall kalmamak için azab ağalarının bu hususa mütâallik kudattan hüccet almaları lüzumu kanunnamede tasrih olunmuştur.

Vaktiyle her azab için mahalleden beşer akça alınıyordu. Kanuni Kanunnamesi bunu kaldırmıştır.

Azab ulûfesinden ağalarla kâtiplerin aldıkları akça mukabilinde halktan bir şey alınmaması lüzumu da kanunnamede musarrâh olduğu gibi teslim akçası namıyla kimseden bir akça ve bir habbe alınmaması da keza kanunnamede münderiştir. Demek oluyor ki Kanuni'ye gelinceye kadar halktan kanunen muayyen olan miktardan fazla olarak muhtelif namlarla bu hususta para alınıyor ve halk bundan şüphesiz mutazarrır oluyordu.

Azab reislerine hil'at verildiği de kanunnameden öğrenilmektedir:

«Ve azab reislerine ki adet bir yek-renk hil'at (tir) hazinedarlığı ve çavuşluğu resmi her hil'atten (ellişer) akçadır. Reisler kendi yanlarından vireler, kimesneden almıyalar.» (S. 61).

Azab reisleriyle kadıların vazifelerini ihmal ederek bir zamanlar ötekinin berikinin gıyaben azab yazıldığı, azabın kadılarla subaşılar huzurunda yazılıp alâkadar canibinden gaibane yazılmaması lüzumunun kanunnameye girmiş olmasından anlaşılmaktadır.

Ahmet Cevat Paşa «Tarih-i Askerî-i Osmanî»nin ikinci cildinde (*Darülfünun Kütüphanesinde Yıldız kitapları meyanında yazma nüsha No. 136*) eyaletlerdeki azablar hakkında şu malûmatı vermektedir.

«Azablar memleketin muhtelif noktalarında bulunuyorlardı. Her vilâyette bulunan, diğerlerinde bulunandan ayrı ve başlıbaşınaydı. Azablar o vilâyetin beylerbeyinin emri altındaydılar. Bunlar yedişer orta veya odaya münkasemdi. Herbiri mensubolduğu oda ismiyle anılırdı. Azabların iki büyük âmiri vardı. Bunların biri azab ağası, öteki de azab kâtibiydi.

«Her odada reis, odabaşı, bayraktar namları ile zâbitler vardı. Azab ağası azabların başkumandanı demektir. Azab kâtibiye azabların isimlerini, muhassasat ve künyelerini defter etmeye memurdu.

«Reisler yeniçerideki çorbacıbaşının istiklâl ve kuvvetini haizdi. Her bölük veya odada

on nefer reis vardı. Bunlara onbaşı demek daha doğrudur. Bayraktar her odanın bayrağını hâmilirdi. Bu bayrak bir mızrağın ucuna asılmış tüy ve bu tüyün üzerinde altın yaldızlı bakır bir küreden ibaretti. Bayraktarlar bölüklerinin ve kilharçlığı hizmetini de görürlerdi. Her azab ekseriya hizmet eylediği memleket ahalisindendi. O memleket halkının giydiği elbiseyi giyerdi. Bu cihetle meselâ Peşte azabları Macarlar gibi elbise giymeye ve kumaştan mamul kuzu derisiyle muhat bir külâh, bir kılıç ve bir tüfek taşımaya mecbur olmakla bu kıyafeti bilmeyenler onları Macar zannederlerdi.

«Azablar muahharan bahriye hizmetine memur olduklarından berriyeden alâkalarını kesmiş oldular. Bu askerin yeniçeriler ile bir nefsaniyeti olması berriyede istihdam olunmamasını mucip olmuş zannolunur. Bu adavet ve nefsaniyetin mebdîi İkinci Murat'la Şehzade Mustafa beyninde vuku bulan muharebede başlamıştı.»

Deniz işlerinde kullanılan azabların ötekilerden ayrılması için bunlara «bahriye azabları» namı verilmişti.

Bahriyede «azab» namıyla efrat istihdam olunmuştur. Şimdiki istihkâm askeri mukabilinde olmak üzere köprücülük ve lâğımcılık gibi hizmetlerde istihdam olunan azablardan tefrik için bahriyede kullanılanlara «bahriye azabları» namı verilir ve bunlar donanmanın silâh-endaz askerleri meyanında bulunurlardı. Kuvve-i berriye nispetinde bahriyeye de ehemmiyet atfı lüzumunu takdir eden Fatih azabların adedini artırmıştır.

Bahriye azabları başlıca iki sınıfa ayrılmıştı. Bu sınıflardan biri donanmada asıl ehemmiyeti haiz olan kaptanlar, reisler, kalafatçılar, kumbaracılar, marangozlar vesairenden ibaretti. Bunlara «tersane halkı» tâbir olunur ve maaşları diğer sınıflara nispetle dolgun bulunurdu. (*Tuhfet-ül-kibar fi esfar-il-bihar*) dan (*İktici tabi*, s. 146) bunlara «azabistan» namının verildiği de anlaşılmaktadır. Diğer sınıfı ise donanmanın silâh-endazlık vazifesi ifa eden asker takımıydı. Bunlara mahsus olmak üzere şimdiki Unkapanı köprüsünün Galata cihetindeki başı civarında bir de cesim kışla bina ettirilmişti. Bu münasebetle orası elyevm «Azabkapısı» namıyla yâd olunmaktadır.

Muahharan bahriyeye bağlanılan ve karadaki işlerle alâkalı kesilerek denizcilikle tavzif edilen azabların İkinci Mahmut tarafından yeniçerilerin ilgası sırasında vazifelerine nihayet verildi ve azablık da bu suretle tarihe karışmış oldu.

Aydın oğlu Umur Beyin gemilerde müs-

tahdem azablardan müteşekkil yaya kuvvetleri olduğu «Düsturname» de yazılıdır.

AZAB AĞASI (عزب آغاسی) [Ask.] Azabların en büyük âmirine verilen addı.

Her vilâyette ayrı ayrı azab teşkilâtı vardı. Beylerbeyinin emri altında bulunan bu teşkilâtın başında «azab ağası» namıyla bir âmir bulunduğu gibi «azab kâtibi» namıyla ikinci derecede diğer bir âmir de vardı. Azab ağası teşkilâtın umum heyetine, azab kâtibi de kayıt ve hesap işlerine bakardı. Vilâyetlerdeki azab teşkilâtı yedi orta veya odaya ayrılmıştı. Her ortanın reisi, odabaşı ve bayraktar namlarıyla ikinci derecede zâbitleri vardı. Harb vukuunda azablar «azab ağası»nın kumandası altında beylerbeyinin maiyetinde olarak harbe iştirak ederlerdi.

AZAB ÇAĞIRTMAK (عزب چاغیرتمک) [Ask.] Azab ismi verilen piyade askerinin silâh altına çağrılmalarına denilirdi.

AZAB KÂTİBİ (عزب کاتبی) [Ask.] Azabların iki büyük âmirinden birinin adıydı. «Azab ağası» yedi orta veya odadan teşekkül eden azab teşkilâtının birinci derecede âmiri olduğu için «azab kâtibi» ondan sonra gelirdi. Kâtibin vazifesi azabların isimlerini, muhassasat ve künyelerini tutmak, daha umumi bir tâbirle yazı ve hesap işlerini temin etmektir.

AZADLI (آزادلی) [Fık.] Köle ve cariyelerden efendileri tarafından hürriyetleri iade olunanlara verilen unvandı. Bunlara «mevali» de denirdi.

AZADLIK (آزادلی) [Sar.] Azlolan Dar-üşsaade ağalarından Mısır'a gönderilenlere bağlanan maaş hakkında kullanılır bir tâbirdi.

AZAR (آزار) [Takvim] Mart ayı demektir. Farsça olan bu tâbir için Hüseyin Kâzım Beyin lûgatinde şu izahat vardır: «Farsî - isim - Arabîde de müstameldir. Rumca mart ayı; nebati ve Geldani takviminde senenin on ikinci ayı; tarih-i İbrânide şuhur-u kameriyenin on birincisi.» Yine o lûgatte «azer» için «Farsî - zaman - Fars ve Celâli takviminde 9 uncu ayın ismi, azer-man» izahatı vardır.

AZİL (عزل) [Ida.] Lûgat mânası bir adamı vazifesinden çıkarma veya bir işini elinden alma demek olan bu kelime ıstılah olarak eskiden Cezairde devlet reisine veya cemaate ait olan araziye denirdi.

Fransız işgalinden sonra, bu arazi, millî emlak sayılarak, hükümetin idaresine geçti ve hükümet de bunları «hukr» denilen, ya bir ver-

gi mukabilinde menafiinden istifade, yahut bazı şartlarla temellük edilmek suretiyle, eşhasa devretti.

ÂZİNE (آزينة) [Takvim] Cuma günü demektir. Farsça olan bu tâbir (*Lehçe-i Osmani*) de «İyd günü, yevm-i cum'a, Türki'de tahrif ile ine, İnebey, İnebazarı. N.» suretinde izah olunmuştur.

Mebhas-i ilm ü hüner nakâmili tazibder
Tıfl-ı mektep, şüphe yok, memnun olur âzinede
Diyaribekirli Sait Paşa

AZİZ (عزيز) [Sof.] Arapça bir kelime olarak lûgat mânası izzet sahibi, izzetle muttasıf, yüce ve büyük demektir. Allahın 99 isminden biridir. «Rab-bı Aziz, Abdülâziz, Muhib-bi Aziz» gibi misallerde görüldüğü üzere şerif, necip, siyreti temiz insanlar hakkında da kullanılırdı. Cem'i «eizze» dir. Farisî kaide-siyle «azizan» suretinde de cemilendirilir.

Hava-yi nefesden sermaye-i izzettir istiğna
Aziz olmazdı Yusuf çekmese damen Züleyha'dan
Koca Ragıp Paşa

Kuran'da Kittir adlı mısır vezirinin lâkabıdır.

«Ömrü aziz» tâbiri de eski zürefaca zeban-zed sözlerdendir. Sadrazam Âli Paşanın son hastalığı sırasında kahvaltı tepsisinde fasulye piyazı gören ve menetmek istiyen hususi doktoruna hitaben: «Doktor bey, ben şimdi ömrü lezizi

ömrü azize tercih ederim.» tarzında bir lâtifesi meşhurdur.

Gafletle etme ömrü azizi havâya sarf
İykaz eyle kendini hâb-ü hâyalden
Ali Ruhi

Aziz Mevlevî tâbirlerindendi. Çelebi Efendinin dervişler arasındaki unvanı idi. Çelebi efendi diyecek yerde «Aziz Efendimiz» tâbiri kullanılırdı.

AZİZİYE (عزيزية) [Mal.] Dördüncü tertip esham-ı cedide hakkında kullanılır bir tâbirdi. Bu esham Sultan Aziz zamanında tedavül mevkiine çıkarıldığı için bu adı almıştı.

AZİZİYE FES (عزيزية فس) [Kıy.] Sultan Aziz'in başına giydiği fes modeli hakkında kullanılır bir tâbirdi. Resimlerinde görüldüğü veçhile alt tarafı geniş, tepesi dardı. Püskülü de tanzimat ricalinin kullandıkları püsküller gibi kalın ve fesin kenarından taşacak kadar büyük değildi.

AZZE ENSARUH (عن انصاره) [Dua.] Pa-dışahlara mahsus dua yerinde kullanılır bir tâbirdi. «Yardımlı bol olsun» demektir. Eski fermanlarda geçer.

AZZE NASRUH (عن نصره) [Dua.] Padişahlar hakkında dua makamında kullanılır bir tâbirdi. «Yardımlı bol olsun» mânasına gelirdi. Bu tâbir eski paralarla fermanlarda geçer Azze ensaruh dahi kullanılmıştır.

B

BÂB (باب) [Ida.] Arapça kapı, fasıl mânasına gelen bu kelimenin Osmanlılar zamanında başına ve sonuna eklemeler yapılmak suretiyle vücuda getirilen bir hayli şekil ve medlûl-leri vardır: Bâb-ı âli, Bâb-üs-saade, bâb-ı hümayun, bâb-üs-selâm, bâb-ı şerif, bâb-ı hükümet, bâb-ı devlet, bâb-ı fetva, bâb-ı seraskerî, bâb mahkemesi, Bâb-ı âli hocası birinciye; bâb-ullah, bab-ül-ebvap, devr-i ebvap, bâb-ı âhiret, bâb-ı selâmet, bâb-ı cihad, bâb-ı hâli, bâb-ı inayet ikinciye örnek teşkil eder. Arapça kaide-siyle cem'i olan «ebvap» kullanıldığı gibi iki kapı mânasına olup dünya ve âhiretin remzi olarak da «bâbeyn» istimal olunmuştur. Hayır, uğur mânasına olmak üzere «bâb tutmak» mastarı da kullanılıyordu. «Salı günü işe başlamayı bâb tutmuyor» bunun misalidir. Resmî vesikaların sonunda görülen «bâbında» kelimesi dahi bundan üreder. Bunlardan ıstılah olanlar ayrı ayrı izah edilmiştir.

§ [Kelâm] Bâtıniyenin yedi imamından dördüncüsünü teşkil eden Bâb'ın ortaya koyduğu mezhebe «Bâbiye» denilirdi. Bâbiye imamı Mirza Ali Muhammet İbni Rıza-üş-Şirazi Ali Kâzim-ür-Reştî'nin emriyle Bâb-ül-Mehdî olduğunu ilân etmişti. Bâbilîğin bid'at değil, Hazret-i Muhammed'in şeriatinden ayrı bir şeriat olduğunu söyleyen Üstat İsmail Hakkı İzmirli (*Yeni İlm-i Kelâm, birinci kitap, Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, 1339-1341, sahife 175*) bunun için şu tafsîlâtı veriyor: «Bâb dinî anasır-ı İslâmiye ve Nasraniye ve Yehudiye ve Veseniye'den teessüs etmekle dinlerini «din-ül-ümem» addederler; ancak tariki risalet ve nübüvvet ve velâyet vasıtasıyla olacağı itikadına mebni kendisine «vasıta-i kübra» demiş, beyte duhul bâb ile olacağı cihetle «bâb-üd-din, bâb» lâfızlarını istimal eylemişti. Bâb Mehdîlik iddiasında bulunduktan sonra nübüvvet dâvasında da bulundu. Daha sonra kendisine «nokta» veya «Halik-ül-hay» tesmiye etti. Çünkü nebi değil, şahs-ı ilâhiyyet olduğunu iddia ediyordu. Bâb'ın duatı etrafa yayıldı.

«İmamiye itikadındaki ricat, Galiye itikadındaki tenasüh tesiriyle etbaından bazıları Ali,

bazıları Hasan, bazıları Hüseyin, bazıları da diğer bir imam olduklarını iddia ettiler.

«Bâb'ın ilk telif ettiği kitap Kerbelâ'da idi. İsmi de «Er-Risale-tül-Hâdiye Fi-l-Feraiz-ül-İslâmiye» idi.

«Bâbiye Karamita gibi ifsadata, idlâlâta kalkıştı. Muharebede ölenlerin kırk gün sonra dirileceği itikadına mebni Bâbiye çırlıçılak askere hücum ederlerdi. Bâb Tebriz'de Şah Nâsır-üd-din huzurunda ulema ve fukaha ile münazarada bulunmuş, fukaha tarafından küfriyle, vücut-u katliyle, fukaha olmıyanlar tarafından ateş ve belâbeti ile tâzip ve tekayyüdü ile hükmolunmuş idi. Bâb nihayet hapse atıldı. Bir müddet sonra hapisten çıkarılarak ulemanın fetvasıyla Nâsır-üd-din Şahın cülûsunun ikinci senesinde (1265) idam olundu. Bâbiye Nâsır-üd-din Şah hakkında suikasta kıyam ettiklerinden tâzibe duçar oldular. Birçokları katlolundu. Telâmizesinden Suph-i Ezel Mirza Yahya ile Suph-i Ezel'in büyük kardeşi Beha Mirza Hasan Ali Bağdada kaçtılar. Oradan İstanbula, daha sonra Edirneye nefyolundular. Her iki birader arasında nifak ve şikak hâsıl oldu. Oradan da Suph-i Ezel ve etbai Kıbrıs'a, Beha ve etbai Akkâ-ya nefyolundu.

«Bâbiye eski peygamberlerin sıdkına kaildir. Ölüm «Lika-i Bâb» için bir fenadan ibarettir. Öldükten sonra sevap ve ikab, lezzet ve elem-i ruhani vardır. Nüfus-i habîsenin ikinci kerre âlem-i eesama avdeti, yani tenasüh de vardır. Bâis ve haşrî neşr Bâb'ın davet ile kıyamıdır. Lika-i Bâriden gaye lika-i Bâb'dır. «Şeceri hakikiye» Bâb'dır. Bütün eşya Bâb'dan bir tekellüm ile mahlûktur. Bâbiye şeriatınca Kuran ve ahkâmı mensuhtur. Sabah vaktinde iki rekât namaz vaciptir. Bir ay on dokuz gündür. Çünkü vahdet-i lâhutun aslı «19» uknumdur. Hamel burcunun evvelinde, Nevruz gününde İyd-i fitır, Hut burcunun âhırından itibaren bir ay oruç farzdır. Savm güneşin doğmasından batmasına kadar imtidadedir. İyd-i fitra «İyd-i Rıdvan» denir. İyd-i fitr da «19» gündür. Biri kendisine, 18 i ümenasına mahsustur. Çünkü «Hay» harufu «18» aydır. Muharrem'in birinci günü «İyd-i mecîd» tir; çünkü Bâb o gün doğmuş-

tur. Etbandan birine iktidar hasil olursa Mekke ve Beyt-i Mukaddes gibi bütün mukaddes bu'k'aları peygamberlerin, evliyaların mezarlarını tahribetmek vaciptir. Şarap içmek haramdır. Tütün içmek de haram ise de Bâbiye etbai sonradan caiz görmüşlerdir. İslâmın bâriz bir şiarı olan tesettür memnudur. Nikâh akdolunurken veli, vekil, şahit lâzım değildir. Mücerret rıza-i zevceyn ile nikâh münakit olur. Zekât ve sadaka «Bâbi» olana verilir. Bâbi fakir bulunmaz ise o vakit «keşfi» olana verilir.

«Bâbiye ile Keşfiye muhalif olanların demi, malı hederdir. Mallar müsterektir. Bâb zuhur edince Bâb'a iman etmedikçe nâsa emval ve enfüsleri haram olur. Meta-ı dünyadan ahsen ve atyep olanı toplamak vaciptir.

«Bâb'ın Kuran makamına kaim «Elbeyan» adlı bir kitabı vardır. Onsuz her istidlâl haramdır. Elbeyan Bâb'ın canib-i ilâhiyetten beşere gönderdiği bir kitaptır. Bâb'ın Elbeyan'ı vuzu ve besmele, tecvit ile okunur. Elbeyanın sonradan Bâbilikten ayrılan Seyyit Hasan, Seyyit Hüseyin adlı iki kardeş tarafından telif olduğu zan olunur. Bâbilere göre Elbeyan Bâb tarafından sure beşure okunarak Seyyit Hasan ve Seyyit Hüseyin tarafından zabıt ve telif olunmuştur.

«Bâbiler taharet ve nezafet hususuna çok riayet ederler.

«Bâbiye-i halisa : — Bâbiye; Asl-ı bâbiye, Kurretiye-i ezeliye, Behaiye olmak üzere dört kısma ayrılır. Asıl Bâbiye; ancak Bâb'a ittibâ edip Elbeyan ahkâmı ile âmil olanlardır ki Bâb'dan sonra yazılan eserlere asla itibar etmezler. Ne Suph-i Ezel'i, ne Beha'yı tanımazlar.

«Kurretiye, Bâb dâhilerinden «Zerrin-Taç» namında hüsnü ile, ilm-ü fazl ile şöhrat bulmuş bir kadının etbaidir. İran müstehitlerinden birinin kızı olan Zerrin-Taç ilk zamanlarda arşa «Kalb-i Nebi», Cebrail «Akli-i Nebi» diyen Reştiye reisi Kâzım-ül-Hüseyni'nin ashabından idi. Seyyit Kâzım-ür-reştî'nin vefatından sonra Bâb'ı imam edindi. Gaibane Bâb'a iman etti. Bâb ile mükâtebede bulunmakla Bâb kendisine Kurretül-ayn dediğinden Zerrin-Taç «Kurre-tül-ayn» lâkabı ile telkibolundu.

«Kurre-tül-ayn kadınlardan tesettürü kaldırdı. Tekâlifî külliye ilga etti. Bir kadının dokuz erkek ile izdivacı gibi bazı hükümler koydu. Muhammet şeriatinin mensub, Bâb şeriatinin hak olduğunu iddia edecek kadar küstahlığa kalkmış idi.

«Bâbiye «Kurre-tül-ayn'a» «Bedr-üd-düca», «Şema-üd-düba» diyorlar. Kurre-tül-ayn öldürüldükten sonra «Kurretiyenin çoğu katlo-

lunmuş, ancak pek azı zâhiren İsna-âşeriye'den olmuştur.

«Ezeliye; Bâb'ın telâmizesinden Mirza Yahya'nın etbaidir. Bunlar Müslüman olarak görünürler. Zâhirde bütün farzları yerine getirirler. Takiye ile âmil olurlar. Beha ve etbânı tekfir, zâhiren ve bâtinen tel'in ederler. Mirza Yahya Bâb tarafından Suph-i-Ezel lâkabıyla telkibolunduğu için etbâna «Ezeliye» denmiş idi.

«Bâb Suph-i Ezel'i halife, kardeşi Mirza Ali Behayı Suph-i Ezel'e vekil tâyin eyledi.

«Bâb'ın katline, hattâ Bâbiyenin İran'dan Bağdad'a, Bağbattan İstanbula, daha sonra Edirneye nefiylerine kadar böylece devam etti. Edirne'de Beha halkı kendine davet edip vekâletten vazgeçmekle iki kardeş arasında nifak ve binnetice iftirak vuku buldu. Bu sebeple Suph-i Ezel ve etbai olan otuzdan fazla Bâbi 1285 te Mağosaya nefyolunmuş idi. Suph-i Ezel Mehdi-lik dâvasında bulunmuş, bundan dolayı nefyine ferman sâdır olmuş idi. Suph-i Ezel Kıbrıs'ta da halkı kendine davete başladı. Âyat ve surede münhec-i Kuran gibi münheci havi kitap yazmış idi. Ezeliye Bâbiye-i Halisadan daha çoktu.

«Behaiye: Mirza Ali Beha Edirne'de oğlu Abbas'ın gayretiyle halkı kendi namına davet etmekle Suph-i Ezel ile arası açılmış idi. Suph-i Ezel Kıbrıs'a nefyolunduğu sırada bu da Akkâ'ya sürüldü. Bunun etbai da yetmiş üç kişi idi. Beha, Akkâ'da Bab'ın halifelikinden Mehdiğe, velâyet-i mutlaka'ya, nübüvvet-i âmme ve hassa'ya, hattâ ilâhiyete kadar çıktı. Behailer arttıkça arttı. Kitapları «El-eykan» dır. İran'da, Rusya'da, Suriye'de, Mısırda, Hintte, Amerika'da pek çok Behailer vardır. Behaiye ile Beha ilâh olup enbiya ve rûsûl gönderir. Musa, İsa, Muhammet ile Zerdüş, Bâb-ı Beha'nın ahkâmını beyan ederek evamirini izhar ederler. Elyevm Bâbi olanların hemen hepsi Behai'dir. Behailer indinde Bâb Mehdi; Beha Mesih-tir. Daha sonra Beha ilâh olmuştur. Bâb'ın elvâhı olduğu gibi Beha'nın da elvâhı vardır. Elvah, asırlarında, hükümdarlara gönderilen «risail-i davet» tir. Behaiye Nasraniyete İslâm'dan daha yakındır. Bâb ve Beha mucize göstermekten âciz olduklarından peygamberlerin mucizelerini inkâr ederler. Behaiye indinde haşr-ü neşir ve kıyamet Bâb ile Behanın kıyamıdır.

«Behaiyenin de Bâbiye gibi şeriatı vardır. Akdes adlı kitap şerayii beyan eder. Beha senenin taksimi ile orucun farziyetinde Bâb'a ittibâ etmiştir. Sabah, zeyal, gurub vakti olmak üzere dokuz rekât namaz farzdır, Kible Akkâ-

dır. Cenaze namazı altı tekbirdir. Cenazeden başka cemaatle namaz kılınması memnudur. Nevruz bayram günüdür. Hac Akkâya gömülü olan Behayı ziyaretir. Tembellik memnudur. Sanat ve hırfet ile ıstıgal lâzımdır. Behaiye şeriatı ancak bin sene sonra değişir; her şehirde «Beyt-ül-adil» bulunur. Âzası Beha'nın harflerinin sayısı olan dokuzdur. Zâni ve zâniye beytül-adle on dokuz miskal altın diyet verir. İkincisinde ceza iki kattır. Hırsız ilk defasında nefiy, ikincisinde hapsolunur. Üçüncüsünde alın-na bilinecek bir âlâmet vurulur. El öpmek haramdır.

«Beha, müritlerinden bazılarını dinin neşrine mezun kılmış, İrana göndermişti. Bunlara «muid» denir. Mısır, Amerikaya da muid gönderilmiştir.

«Abbasiye: Behanın ölümünden sonra Behaiye iki kola ayrılmışlardır: Abbasiye, Nâkide. Behanın büyük oğlu Abbasi tasdik edenlere «Abbasiye» denilir. Abbastan memnun olmayanlar Behanın öteki oğlu Muhammet Aliyi reis tanıdıkları için o namı almışlardır.

«Hulâsa ehli İslâm Bâbiye veya Behaiyeyi İslâm tariklerinden veya mezheplerinden biri zannetmesinler. İslâm ile Bâbiye veya Behaiye arasında alâka kesilmiştir.»

Ci. Huart da (İslâm Ansiklopedisi, Bâb maddesi) Bâbilik için şu tafsîlatı veriyor:

«İsmaililerde, bu kelime, mezhebin sırrını öğreten ve esas denilen ruhaniye işaretidir. Nusayirilerde Bâb, neşir ve irşada memur Selman-ı Farisi'dir. Dürziler, akl-ı külle tekabül eden birinci reislerine bu ismi verirler; bu kelime, kendisini ilâhî hakikati tanımağa ileten bir kapı olarak iân etmiş olan Şirazlı Seyyit Ali Muhammet tarafından zatî isim ittihaz edilmesi yüzünden meşhur olmuştur.»

Bâbilik mezhebi için de şu tafsîlatı veriyor: «İslâmiyette teceddüt zevahiri altında, Bâb, kendi hususî itikatları, düsturları ve yeni bir cemi-yet telâkkisi ile yepyeni bir din kurmuştur. Allah birdir; ve Âli Muhammet, içinde Allahın cemali görülen aynadır ve herkes onu orada temâşa edebilir.

«Allah dünyayı, hakikatin harfleri denilen, 7 sıfatı ile halk etmiştir. Bunlar, kader, kaza, irade, meşiyet, izin, ecel ve kitaptır. Hurufi hesapları büyük bir rol oynar: 19 rakamı mukaddestir; «vâhit», «vücut» kelimeleri ebced'ce 19 tutar; sene 19 aya, aylar 19 güne taksim olunmuştur. 19 kişilik bir heyet, Bâbi cemaati idareye memurdur, sene içinde azalmaması şartıyla, sermaye üzerinden yılda malların 1/5 i nispetinde alınan vergi, bu heyete tevdi olunur. Mü-

min bunu vermeğe mecburdur; fakat ne ruhani, ne de cismanî otoriteler bu vergiyi tahsil için kullanılabilir. Bütün cüzümler mânâdır, yalnız nakdî ceza ve karı kocanın beraber yaşamasını menetmek müstesnadır. Ticarete ve mukavele akdinde mutlak bir serbestî kabul olunmuştur. Vâdeli olarak satılan mal için faiz ödenmesi caiz görülmüştür.

«Evlenme 11 yaşından itibaren mecburidir. Boşanmaya iyi gözle bakılmaz. Karı kocaya, anlaşmaları için, bir sene mühlet verilir; boşananlar, bir aylık mühletten sonra 19 defaya kadar barışabilirler. Dul kalanlardan erkekler 90, kadınlar 95 gün sonra tekrar evlenmeğe mecburdurlar. Aksi takdirde cezaya çarptırılır. Mektebe giden çocuk beş yaşından evvel dövlülmez, ve bu yaştan sonra çıplak etine vurulmamak şartıyla, beş sopya kadar cevaz vardır. Mezhebin sâlikleri nazik ve terbiyeli olmağa mecburdurlar, İslâmiyetin kıymetli mücevher ve ipekli kumaşlar hakkındaki emirleri hükümsüz bırakılmıştır.

«Her sene güneşin doğmasından battığı zamana kadar 11 ile 42 yaş arasındakiler bir ay (19 gün) oruç tutmağa mecburdurlar. Abdest, katî bir şekilde mecburi olmaksızın, sadece tavsiye olunur. Her kasabada bir hamam bulunmalıdır. Kadınlar örtüsüz gezebilirler, onlarla serbestçe, fakat edep dairesinde, konuşulabilir. Muhaverede söylenecek sözleri 28 olarak tahdidetmek muvafaktır.

«Ziyaret mahalleri, Peygamberin doğduğu ve yerinde bir cami yapılması lâzım gelen ev ile hapsedildiği bina, başlıca müritlerin haneleridir; ticaret maksadiyle yapılanlar müstesna olmak üzere, seyahat umumiyetle tavsiye olunmaz; hacılar ve tacirlerden başkaları için deniz seyahati yasaktır. Cenaze namazları müstesna, cemaat ile namaz kılınmaz, fakat camilerde vaiz dinlemek tavsiye olunur; şeriat bakımından necis yoktur; dine yeni girenler, bu ihtida ile temizlenmiş olurlar ve tasarruflarında olan her gey derhal tahir olur. Su temizliğin kendisidir ve temizler. Her gün Beyan'dan 19 sure okumak ve Cenab-ı Hakkın ismini 361 defa zikretmek lâzımdır. Ölenler billûr, yahut yontulmuş ve cilâlanmış taşlar içine gömülmeli ve sağ ellerinde, taş üzerinde «ölülerin mezarda korkmamaları için» mânâsına gelen bir sure yazılı bir yüzük bulunmalıdır. Hiç kimse başkasına karşı cebir kullanmamalıdır. Söz söyliyken, yahut yazan kimseye cevap vermeli ve mektuplar mutlaka yerlerine teslim olunmalı ve yırtılmamalıdır. Macun, sarhoşluk veren içkiler yasaktır. Her 19 günde bir defa, su içir-

me için bile olsa, 19 kişiyi davet etmek lâzımdır. Dilencilik memnudur. Dilenciye bir şey vermek de günahıdır.

«Cenaze masrafları çıktıktan sonra, miras şu suretle taksim olunur: çocuklara 9/60, karı veya kocaya 8/60, babaya 7/60, anaya 6/60, kardeşe 5/60, kızkardeşe 4/60, hocaya 3/60. Miras daha uzaklara düşmez, bununla beraber niyabet caizdir.»

*Şu iki tarihi ettim zigver-i bâb-ı cihâd
Verdi can âda Arış'i aldı erbab-ı cihâd*
Süruri

Olur erbab-ı dile bâb-ı inayet meftuh
Hakani

BABA (بابا) [*da., Sof.*] Ata mânasına gelir ve mecazi olarak hürmete lâyık yaşlı adamlar hakkında da kullanılır. Aynı zamanda herhangi bir zümrenin, bir teşekkülün başında bulunan kimselere de, yaşlı olmasalar bile, hürmet maksadıyla baba denilir. Oruç Refise Baba Oruç denilmesi gibi.

Baba kelimesine, tasavvuf ıstılahı olarak Selçukiler devrinde tesadüf olunmaktadır. Yesevilik tarikatının ve Ahmed-i Yesevi'nin tesiri ile Türkler arasında çok yayılmıştır. Baba unvanlı sofilere, İran'da bilhassa XII nci asırdan başlayarak ve en fazla da Azerbaycan'da ve Tebrizde raslanıyor.

Baba, Bektaşî şeyhlerinin, ulularının unvanı idi. Bektaşilik kendinden çok evvel müdevven bu ihtiram kelimesini bir paye olarak almıştır. Babalar Pir Evinin «Eyvallah Kapısı»nda yetiştirilir. Eyvallah tam bir feragat, tam bir fedailik demektir ve tarikatın felsefesinin mühim bir noktasını izah eder. Mürit dervişlik sınıfında yetişmek istiyorsa Eyvallah Kapısından geçmek lâzımdır. Burada çapa sallanacak, kürek atılacak, mütemediyen feyz alınacak, neticede beğenilecektir.

Eyvallah Kapısına başvuran derviş Dede Bağında iki üç sene bizmet ederdi. Orada kalendarlikle oturur, ondan sonra büyük baba kabul eder, tekkede derviş olurdu. Tekkeye kabul olunan dervişin on iki sene altı ay hizmet etmesi lâzımdı. On iki seneden sonra kısmet ise baba olurdu. Babaların tâyininde umumiyetle kıdem takibolunuyorsa da ehliyetin kıdeme tercih edildiği de vâkidir.

Babalığa namzet kimselerin yüzünün güzel, sözünün tatlı olmasına dikkat ve feyz aldığı sıralarda birçok şeyler arasında musikiye intisabı da temin olunurdu. Bu vasıflar gerek müritler, gerek hariç üzerinde tesir yapan, tesiri artırır, gönüllere vecit verir ve dolayısıyla tarikata bağ yapardı. Böylece yetişen baba, ya açılacak bir

baba makamını bekler, yahut kendisine başka bir tarafta tekke açmağa izin verilir.

Baba tâbirinin yayılmasının neticesi olarak bu adı taşıyan yer sahalarına da tesadüf olunur. Babadağ kasabası, adını orada mezarı olan Sarı Saltık Babadan almıştır. Babaeski Kasabası, Baba Nakkaş Köyü, Babadağı, Baba Burnu hep buralarda yerleşmiş olan dervişlerin hâtırasını taşımaktadır.

Yine bu tâbire idari ıstılah olarak Mısır, Suriye, Memlûk saltanatlarında ve Osmanlı İmparatorluğunda tesadüf olunur. Osmanlı sarayında da harem dairesinin 40 kapıcısına bu unvan verildi. Sarayda bir de ağa baba ocağı vardı.

BABALAR (بابا) [*Bah.*] Kendisine kapon, yume ve emsali halatların bağlanması için alabanda bırakılan ıskarmoz başlarına verilen isimdir.

BABALI ARAP (بابا عرب) [*Hal.*] Zenci (siyah arap) kadınların kızgınlık neticesi olarak gösterdikleri delilik alâmetleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlardan sar'ahlılar gibi ağızları köpürenler, bayılıp donanlar olurdu. Bu hallerin ciddilerine raslandığı gibi yapmacıklarına da tesadüf olunurdu.

BABA TUTMAK (بابا طوق) [*Hal.*] Zenci (siyah arap) kadınlarının hiddet eseri olarak gösterdikleri delilik alâmetleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Baba kelimesi Kamus-u Osmanide «Zenci kadınlara mahsus olan bazen ciddi, bazen câli âsarı görülen bir nevi sara illeti» suretinde izah olunmuştur.

BABIÂLİ (بابیالی) [*da.*] Osmanlı İmparatorluğunun münkariz olduğu güne kadar devlet idaresinin merkezi sayılan yere verilen isimdi.

Babiâli; büyük kapı demektir. İlk nazarda mânasız gibi görünen bu ismin resmî bir müesseseye, idare ve siyaset kuvvetinin toplandığı bir daireye verilmesi çok eski bir şark ananesinden ilerigeldiği derhatır edilince sebep ve hikmeti anlaşılır. Filhakika şarklılar hükümeti bir ev, daha doğrusu bir çadır gibi telâkki ederler ve bu sebeple onlara bu telâkkiyle mütenasip isimler verirlerdi. Nitekim Rum Selçukilerinde çetri hümayun, hükümet alâmeti idi. İran üzerinden garba geçmiş ve o memleketin birçok âdetlerini ve telâkkilerini almış olan Türkler de aynı şeyi yaptılar, hükümeti bir ev sayarak bir kısım teşkilâtı da ona göre isimlendirdiler.

Şarkta öteden beri halk işlerinin hükümdar sarayları kapısında görülmelerinden dolayı daha Xenophon tarafından zikredilen ve garpta da buna benzer şekilde kullanılan bu kelime, saraydan maada, sarayda görülen devlet işlerini

ve dolayısıyla idareyi gösterdiği gibi, Japon-yada imparatora verilen ve aynı mânada olan Mikado (yüksek kapı) sıfatı da, bu tâbirin Asyaya mahsus olabileceğini göstermektedir. Bundan başka Sasani devrine kadar çıkan ve bu mânada olarak İran'da kullanılan ve menşei «der, dergâh, derbâr» gibi sözlerin Türkçeye kapı şeklinde geçtiği iddia edildiği gibi, Ermeniceye ve İbni-Haldunda görüldüğü veçhile Memlûkler zamanında Türkçeden Arap tarihçilerine (*Bâb = Saray, El-bâb-üs-sultaniye*) geçmiş olması da muhtemeldir.

Kapı kelimesinden bizzat hükümet anlaşılır. Çünkü eski zamanlarda şark milletlerinin hükümete düşen işleri hükümdarların sarayları kapısında görüldü. Daha doğrusu hükümdarlar halkın bütün işlerini saraylarında görürlerdi. Bu kapı askerle muhafaza ve müdafas olunduğu için mecazi mânâ, yahut istiare hükümete hasredilerek asker için de o kelime kullanılmış ve meselâ yenîçerilere «kapı kulu», vezirlerle beylerbeylerinin maiyetlerinde bulundurdıkları askere «kapı halkı» denilmiştir.

İşte «Babiâli» kelimesi böyle bir telâkkiden doğmadır ve padişah saraylarına «bab-ı hümayun» denildiği gibi sadrazam konaklarına da «Babiâli» denilmiştir.

İstanbul'un fethine gelinceye kadar devlet işleri, bütün şark devletlerinde olduğu gibi, padişah saraylarında görülür, vezirlerle devlet erkânı oraya gelerek padişahın riyaseti altında akdettikleri divanda devletin ve halkın işlerine bakılırdı. «Divan» ismi verilen bu meclis Osmanlıların evailinden beri mevcuttu. Fatih ise ata ve dedeleri zamanında cari olan kanunlarla kendi tarafından ilâve olunan ahkâmı tevhit ile vücuda getirdiği kanunnamede bunu daha mazbut bir şekle koydu.

Divan Topkapı Sarayında ve «Kubbealtı» denilen mevkide kurulurdu. Fatih bile birkaç yıl divana bizzat riyaset etmiştir. Sonra bir köylünün padişah ile sadrazamı teşhist gösterdiği hata, ilk evvel Fatih olmak üzere padişahların divana kafes arkasından iştirak eylemelerini muciboldu. Bununla beraber mühim ahvalde padişahlar yine bizzat divana iştirak ederler ve işler hakkında onlar da rey verirlerdi.

Sadrazamlar cumartesi, pazar, pazartesi ve salı günleri öğleye kadar divanda bulunarak devlet işlerini görürlerdi. Padişahın vekili olan ve devlet makinesinin muharrik kuvvetini teşkil eden sadrazamları diğer vezirlerden ayıran yüksek imtiyazlar arasında öğleden sonra kendi sarayında hususi bir divan akdetmek salâhiyeti vardı. Bu salâhiyet, halk işlerinin saray kapısın-

da olduğu gibi sadrazam kapısında da görülebileceğine işaret etti. Bundan dolayı sadrazam konaklarına «Babiâli» denildi.

«Babiâli» en son takarrür etmiş bir isimdir. Ondan evvel buraya iptida «Vezirkapısı», sonra «Babiâsafi», bilâhara «Paşakapısı» ve en nihayet «Babiâli» denilmiştir.

Şimdi «Vilâyet Konagi» ittihaz edilmiş olan Babiâli bu ismi fetihten sonra aldığı gibi bu râbirin umumileşmesi, resmileşmesi ve Avrupalılarca da «Sublime-porte» şeklinde aynen kabul edilmesi çok sonra vâkı olmuştur.

Babiâli fetihten sonra iki yüz sene kadar mütehavvil ve mütebeddil kaldı. Çünkü sadrazamlar diledikleri yerlerde otururlardı. Nitekim Fatih devri sadrazamlarından Gedik Ahmet Paşanın sarayı bugün kendi ismini taşıyan mahal-lede, Kanuni devri sadrazamlarından İbrahim Paşa ile diğer birkaç tanesinin konakları da «Atmeydanı»ndaydı. Padişahlar bazan azil veya idam ettikleri sadrazamların evlerini yenisine ihsan ederlerdi. O vakit Babiâli bir müddet için yerini değiştirmemiş olurdu.

Bugün İstanbul Vilâyet Dairesi olarak kullanılmakta bulunan bizim Paşakapısı ittihaz olunması milâdi 1656 tarihinden sonradır. Sadrazam Derviş Paşaya verilmiş olan bu konak, onun vefatından sonra diğer sadrazamlar tarafından müstemirren işgal olunmaya başlamış ve Babiâli babı hümayunun yanbağında karar kılmıştır. Bununla beraber mütâakıp sadrazamlardan bazıları da yine orada burada oturmuşlardır. Meselâ Lâle Devri kahramanı İbrahim Paşa, ekseriya Beğliktaş'ta ikamet ederdi. Şu kadar ki, bina resmen sadrazamların ikametgâhı ve devletin Babiâlisi olmak sıfatını o tarihten sonra kaybetmemiştir.

Babiâli ilkin harem ve selâmlık dairelerini ihtiva ediyordu. Ayrıca büyük mutfakları, ahırları, asker koğuşları vardı. Alt katında kalemler ve büyük küçük memurların odaları bulunuyordu. Üst katı sadrazamların ve silahlarının ikametlerine mahsustur.

Babiâli esas teşkilâtı iktizasınca doğrudan doğruya sadrazamın maiyetinde üç resmî daireden mürekkepti. Bunların birincisinin hususi âmiri kâhya bey, ikincisinin reisülküttap efendi, üçüncüsünün çavuşbaşıydı ve bu âmirlerin maiyetinde muhtelif unvanlı mütasaddit muavinler ve kalemler vardı.

1. - Kâhya bey sadrazamın muavini mesabesindeydi. Dahiliye ve askeriye işleriyle meşgul olurdu.

2. - Reisülküttap efendi hem hariciye nazırı vazifesini görürdü, hem de sadrazam tarafın-

dan mühim işler hakkında padişaha arz olunacak takrirleri, kaimeleri, telhisleri hazırlardı. Maiyetinde Divan-ı Hümayun tercümanı ve âmedci ve beylikçi gibi ricalden şube âmirleri bulunurdu. Enebi elçilerin tebligatını reisülküttap efendiye ve sadrazama tercüman bey arz ederdi ve Babiâlinin elçilere olan tebligatına da vesâdet eylerdi. Elçilerin reisülküttapla ve sadrazam ile vuku bulan mülâkatlarında mükâlemeye iştirak eder ve tercümanlık vazifesini görürdü. Hasılı tercüman bey devletin harici siyasetini reisülküttaba muavin olarak idare ederdi ve yeni gelen elçilerin itimatnamelerini takdim etmek üzere mülâkata kabullerinde padişahın da tercümanlığını yapardı.

Beylikçi efendi devletin kanunlarını ve muahedelerinin asıllarını muhafazaya ve kayıtlarını tutmaya ve padişah namına verilen fermanları ve rüusları ve sadrazamın buyruklarını tanzim etmeye memur olan « Divan-ı Hümayun » kaleminin âmiriydi.

Âmedci bey padişaha takdim olunacak mârûzatın müsveddelerini kaleme alırdı. Mükâlemelerin ve mühim müzakerelerin zabıtlarını da tutardı.

3. - Çavuşbaşı halkın sadrazama verdiği arzuhalleri tetkika ve müracaat edenlerin şikâyetlerini ve ifadelerini dinlemeye ve suçlu olanları muhakemeye çekmeye memurdu. Aynı zamanda zaptiye ve tegrifat ve mabeyin nazırlıklarını da yapardı.

Daire reisleri ve şubelerin âmirleri halkın en âdi tabakasından olanları bile daima kabul ve ifadelerini dinlemek ve işlerine bakmakla mükelleftiler.

Sadrazamlar muayyen günlerde kurdukları umumî divanda müracaat edenleri kabul ile ifadelerini dinlerler ve işlerine bakarlardı. Geceleri ve gündüzleri arasına şehri teftişe çıkarlardı.

Memurlar sabahları şafak vakti işleri başına gelirlerdi ve akşamları gürubdan bir saat evvel çıkarlardı. Hususi mühim işi zuhur edenler bile izinsiz vazifelerinden ayrılmazlardı. Kâhya beye ve sair büyük memurlara sadrazam mutfağından yemek verilirdi. Sair memurlar ve kâtipler yemeklerini evlerinden getirirlerdi. Babiâlinin resmî memurlarından ve kalem kâtiplerinden ve hademelerinden (300-500) kişiden başka bir de hususi hizmetlerinde kullandıkları beş yüzü mütecaviz bir cemaat vardı ki bunlara sadrazamın kapı halkı deniliyordu. Bağlıcaları: hazinedar ağa, imrahor ağa, silâhşor ağa, imam efendi, müezzinler (üç kadar), ha-

rem kâhyası, ahçıbaşı, kilercibaşı, divan çavuşları (12 kadar), emir ve ferman götürmek ve tahkikat iera etmek üzere taşralara gidip gelen sadaret ağaları (40 kadar), başçuhadar ağa (maiyetinde 200 kadar çuhadar vardı), şâtırlar (alay çavuşları, sekiz kadardı), mehterler (40 kadardı), silâhtar ağa, mühürdar efendi, divittar ağa, kaftan ağası, cephanecibaşı, cündiler ağası (seksen kadar da cündi vardı), başçavuş ağa, peşkir ağası, tütüncübaşı, kahvecibaşı, çamaşır ağası, sofracıbaşı, matracıbaşı, havlucubaşı, berberbaşı, ibrikdar ağa idi. Bunların takriben 300 kadar yamağı ve uşağı vardı.

Babiâli, yeniceğiriliğin ilgasından sonra sadrazamların ikametgâhi olmak hususiyetinden çıkmaya başlamıştır. Orasını tamamiyle resmî bir devlet dairesi tanıyarak o asfatla da yâd eden ilk padişah İkinci Mahmut'tur. Ondan evvel hiçbir Osmanlı hükümdarının Babiâli kelimesini fermanlarında zikrettiği vâkı değildir. İkinci Mahmut, bir yangın neticesinde yanıp kül olmuş binanın yeniden yapılması için sadrazam Selim Paşaya gönderdiği hatta: «Muhterik olan Babiâlimizin bimennihî Taalâ evvel-baharda inşasına irademiz taallük etti» cümlesiyle orasının devlete ait bir yer olduğunu tasrih etmiştir.

Yine bu padişah zamanında eski teşkilât değiştirilmeye başlandı. 1835 te «sadrazam kethüdalığı» «mülkiye nazırlığı» na, «reisülküttaplık» «hariciye nazırlığı» na, «defterdar» lık «maliye nazırlığı» na kalbolundu. Artık kethüda bey, reisülküttap efendi, defterdar paşa sadrazamın rikâbında yürümeye mecbur birer memur olmak mevkiinden çıkıyorlardı, mesul birer devlet ricali hakkını alıyorlardı. Fakat yine müstakil daireleri yoktu. Her sabah yanlarına kâtiplerini ve defterlerini alarak Babiâliye gidiyorlardı, selâmlık dairesine oturup vazife görüyorlardı. Tanzimatın ilânından sonra ise Babiâliden harem kaldırıldı. Dahiliye, hariciye, adliye ve bilâhara şûra-yi devlet daireleri oraya getirildi. Bu suretle İmparatorluğun en büyük idare kuvveti bu binada temerküz ettirilmiş oldu.

Fatma Aliye Hanım (Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı) adlı eserinde (S. 81-83) tanzimatın ilk devresindeki «Babiâli» nin vaziyetini, işin içinde bulunmuş olmak dolayısıyla o zamanın ahvalini yakından bilen babasının notlarına atfen, şöyle yazıyor:

«O zamanın meclis-i vükelâ heyeti sadrazam, şeyhülisâm, serasker, kaptan-ı derya, topkane müşiri, meclis-i vâlâ-yi ahkâm-ı adliye

reisi, hariciye nazırı, maliye nazırı, hazine-i hasa nazırı, evkaf-ı hümayun nazırı, ticaret nazırı, zaptiye müşiri, müsteşar-ı sadr-ı âli, valde kethüdası olanlardan ibaretti. Sadaret mazullerinden bazıları meclis-i âliye memur unvanıyla meclis-i vükelâ âzalarından addolunurlardı.

«Sadrazam, serasker, kaptan-ı derya, Topkane müşiri, meclis-i vâlâ reisi, zaptiye müşiri daima vüzeradan ve bazan rütbe-i bâlâ ashabından bulunurlardı. Vezir olan vükelânın şehriye altmış binden yüz bin kuruşa kadar hazine-i maliyeden muhassas maaşları ve mükemmel tâyinatlara ve rütbe-i bâlâ ashabının otuz bin kuruştan elli bin kuruşa kadar maaşları ve et, ekmek tâyinatlara olduktan başka nezaretlerin ekserinde nazırlara mahsus harçları dahi vardı. Alehusus maliye nazırının tahsildariyesi külli miktara balığ oluyordu.

«O vakit bin kuruş yirmi dirhem miktarı altına, yahut üç yüz yirmi dirhem kadar simi halise müsaviydi.

«Babiâli ricalinden deavi nazırı ve beylikçi ve âmedci ve tegrifatçı bulunanlar rütbe-i ulâ evvelini haiz olup şehriye on iki bin beş yüzden yirmi bin kuruşa kadar maaşları ve miktar-ı kifayede et ve ekmek tâyinleri, bazılarının mansıplarından harçları dahi vardı. Sadrazam ve hariciye mektupçuları ve divanı hümayun tercümanı, dahiliye ve hariciye kâtipleri ve meclis tahrirat müdürü ve daavi nazırı muavin-i evvel ve sanisi ve evrak müdürü bulunanlar rütbe-i ulâ sınıf-ı sanisini haiz olup şehriye altı binden on bir bin kuruşa kadar maaşları, ve bazılarının tâyinatı olduktan başka bazılarına taşra vüzerası kapı kethüdalığı ilâve-i memuriyet olarak, bunun için dahi şehriye bin kuruştan iki bin beş yüz kuruşa kadar maaş veriliyordu. Bu mansıp sahiplerinin maiyetindeki kalemlerde rütbe-i saniye ashabından üçer bin kuruş şehriye maaş alır mütâaddit serhalife ve muavin mümeyyizler hulunurdu. Âmedî odasının usul-i müttehazesi mucibince rütbe-i saniye ashabından yirmi hulefası olup şehriye ikişer bin beşer yüz ve kudemasının daha ziyade maaşları vardı. Sair aklâm-ı Babiâlide mevcut olan ketebenin rütbeleri mütefavit olduğu gibi şehriye maaşları dahi yirmi beş kuruştan iki bin beş yüz kuruşa kadar bulunurdu.

«Divan-ı hümayun kalemiyle ondan müfrez mühimme ve rüus ve tahvil kalemlerinde bulunan ketebenin senevi yirmi bin kuruştan seksen bin kuruşa kadar bedel ile mukayyet zeametleri olup bilâvelet vefatlarında bedel-i zeametleri maaşa tahvil ile o kalemlerin ketebesine tahsisi nizamı raptolunmuştu.

«İşte Babiâlinin icmal-i ahvali bu minval üzere olup devair-i saire ricali ve memurin ve memurin ketebesini anlara makıyadı.»

Devlet teşkilâtının tevsiî yüzünden istiahetmemeğe başlıyan bu daire son yangın dolayısıyla şûra-yi devlet, bilâhara polis müdiriye-ti olmuşken halen hukuk mahkemeleri ittihaz edilmiş bulunan binaya, mülga Meclis-i Vâlâdan ayrılan adliyenin de Ayasofya'da yapılan ve 1932 senesinde yanan darülfünun binasına nakliyle Babiâli sadrazam ve ona merbut dairelerle hariciye ve dahiliyeden ibaret kaldı ve İmparatorluğun inkırazına kadar bu vaziyeti muhafaza etti.

Üçüncü Sultan Ahmet zamanında yapılan Babiâlinin bu yangını ilk ve son yangını değildir. Bu yangınlar 1198 (1783-1784) senesinden başlar ve sık sık tekrür etmek üzere 1328 (1911) senesine kadar devam eder. Bu meyanda ve 1285 (1868) senesinde evvelce harbiye nezareti iken Üniversite olan eski sarayın etrafındaki sur (kale) yıkılıp kaldırıldığı gibi Babiâlinin etrafındaki sur da yıkıldı.

Âsilere teslim olmamak için cepaneliğe girerek silâhını boşaltmış olan Alemdar Mustafa Paşanın sebeb olduğu yangından başka 1243 (1827) teki meşhur Hocapaşa yangını sırasında da Babiâli yanmıştır. 1254 (1839) te dahiliye dairesi altındaki ahırdan çıkan ateş Babiâliyi tamamen yaktı. Babiâli memurları deavi nazırı Necip Efendinin Beyazıttaki konasına, ondan sonra da Defterdar Kapısına nakledildi. 1258 (1843) de arasına daha bazı arsalar ilâvesi suretiyle kâgir olarak yeniden yapıldı. Şimdi Vilâyet ve Defterdarlık dairesi olan binanın 1260 senesi rebî-yülevvelinin 6 ncı pazartesi günü (1844 te) küşat resmi yapıldı. Bu binaya birinci defa olarak başvekil unvanını alan Rauf Paşa ilk defa nakletmiştir.

Babiâli'nin son yangını 1911 senesinde Hakkı Paşanın sadareti zamanındadır.

Bulundam ben dahi dâr-üş-şifa-yi Babiâli'de Felâtun'u beğenmez anda çok divaneler gördüm Ziya Paşa

BABIÂLİ HOCASI (باب عالی خواجه) [Ida.] Babiâliye devam eden gençlere ders gösterenlere verilen unvandı. Babiâliden başka maliye nezareti demek olan Bab-ı Defterde de aynı maksatla hocâ vardı. O zamanları idrak etmiş olan vakanüvis Lûtfi Efendi (Lûtfi Tarihi, c. 4, s. 115) buna dair şu malûmatı veriyor:

«Elli tarihine kadar Dersaadette aklâm ketebesinin tahsiline muhtacdıkları Arabi ve Farişi lisanları tahsili için mürettep ve munta-

zam mektepler ihdas olunmamıştı. Arabi tahsili için cevami dersleri açıksa da Farisî lisanı öğrenmek müşküldü. Erbab-ı devlet ve servet evlâdını dairelerinde konak hocalarına okutturarak terbiyelerine itina ederlerdiyse de fukara çocukları bu tâlim nimetinden ekseriya mahrum kalırlardı. Babîâli ve Babî Defterîde kalem vaktinden evvel muvazzaf ve ilim ve edepleri müsellemler olan ol vaktin üdebasından birer muallim bulunup bunlar yeni yetişen kâtiplere ilim tedris ederlerdi.»

O sıralarda şöhret kazanmış olan şair Avni Efendi Babîâli hocasıydı.

BAB-I ÂSAFÎ (باب آصفی) [Ida.] Eskiden sadrazam konağı, Paşakapısı yerinde kullanılır bir tâbirdir.

BAB-I DEFTERDARÎ (باب دفتردارى) [Mal.] Defterdarlık dairesi yerinde kullanılır dir tâbirdir. Defterdar kapısı demektir. Bab-ı Defterî de denirdi. Defterdarlık dairesi teşkilâtı kuruluşundan Maliye Nezareti adını alıncaya kadar arada geçen aşağı yukarı 500 sene içinde lüzum ve ihtiyaca göre değiştirilmek suretiyle genişletilmişti.

Aynı Ali Efendi risalesine göre hicrî 11 inci, milâdî 17 nci asır başlarında Bab-ı Defterdari denilen defterdarlık dairesinde 20 kâtip, 2 veznedar, paraları saymak ve bunların ayarlarını muayene etmek için de iki sarraf bulunuyordu.

1090 (1679) senesinde İstanbulda bulunmuş olan Marsigli defterdarlık hesap işlerinin muntazam olduğunu söylediği gibi herhangi bir Avrupa devletinin bunu örnek edinmesi temennisine delâlet edecek beyanatta bile bulunuyor.

D. Ohsson da eserinde defterdarlığın her altı ay sonunda bir icmal hulâsası yapmakta olduğunu ve 19 uncu asrın başlangıcında defterdarlıkta 32 kalem ve 700 memur bulunduğunu kaydediyor. Kalemler hakkında da şu tafsilâtı veriyor:

«1. - Büyük ruznamçe kalemi: Varidat ve masarif defterleri burada toplanır ve her sene bütçe nev'inden bir icmal tanzim edilirdi. Bu kalemin başlıca 3 memuru vardı: sergi nazırı, veznedar başı, sergi kalfası.

2 — Başmuhasebe kalemi: bu kalem hep-sinden büyük olup ordu ve levazım işlerine ve mukataa ve malikâneler, eyaletler cizyelerine, Anadolu ve Rumeli'deki askerlerin ulûfelerine, ümena-yı erbaaya (şehremini, tersane emini, arpa emini, matbah emini) ve Tophane nazırına ve İstanbul ve Selânik ve Gelibolu barut fabrikası müdürlerine mahsus tefteler tutardı.

3 — Anadolu Hesabi Kalemi: bu da şu defterleri tutardı: mütenevvi malikânelerin, Adalardenizi'ndeki askerler ulûfelerinin ve askerî mahassasatın defterleri.

4 — Süvari Mukabelesi Kalemi: bu kalemde dâhildeki zâbitlerin, saray kapıcılarıyla seyislerinin maaşlarına, süvarilerin (sipahi, silâhtar, ulûfeciyân-ı yemin, ulûfeciyân-ı yesar, gureba-yı yemin, gureba-yı yesar) ulûfeleriyle jurnallarına ait defterleri tutardı.

5, 6 — Sipahi ve Silâhtarlar Mukabele Kalemi: bu iki kalem, Anadolu Muhasebe kalemi tarafından tasdik edilen tediye varakalarını sahiplerine teslim ederdi. Diğer 4 süvari cemaatinin ise kendi ağalar dairesinde birer kalemleri vardı.

7 — Haremeyn Hesabat Kalemi: bu kalem selâtin camileriyle Rumeli'de kâin olup Bilâd-ı mukaddeseye teberru edilen vakıfların, Rumeli'deki camilerin imam, hatip, müezzin ve sair hademe-i hayratının defterlerini tutar ve bunların bu hizmetlere tâyinlerini mutazammın tezkereleri hazırlar ve beratlarını almak üzere onuncu kaleme gönderirdi.

8 — Cizye Muhasebe Kalemi: bu kalem Müslüman olmuylara tarh edilen verginin gelirlerini kontrol ederdi ve bu kalemin defterdağ ve haraçbaşı veya yahut cizyedarı tarafından mühürlenmiş cibayet puslalarını her sene hazırlardı.

9 — Mevkufat Kalemi: bedel-i nüzul ve avarız denilen fevkalâde vergilerle seferlere mahsus olan nakdî ve deranbar edilen muayyenat ve erzakın hesaplarını tutardı.

10 — Evamir-i Maliye Kalemi: mütevellilere ve hademe-i hayrata verilen beratları hazırlar ve malî işlere dair olan fermanları tanzim ederdi. Bu fermanlar defterdarın «sah» işaretleriyle ve tuğra-yı hümayunla tekâmül ederdi.

11 — Küçük Ruznamçe Kalemi: Kapıcı-başların ve çasnigirlerin ve deniz askerlerinin defterlerini tutardı.

12 — Piyade Mukabelesi Kalemi: 4 üncü kalemlerle münasebettar olup yeniçeriyân, topçuyan ve arabacıyanın defterlerini tutardı.

13 — Küçük Evkaf Muhasebe Kalemi: evkaf müstahdemlerine mahsus tekaüt maaşlarının defterlerini tutardı.

14 — Küçük Kale Kalemi: Arnavutluk'ta ve Mora'daki kalelerde bulunan askerlerin defterlerini saklardı.

15 — Büyük Kale Kalemi: bilhassa Bosnasaray, Belgrat ve Avusturya hududundaki kalelerde bulunan askerlerin defterlerini muhafaza ederdi.

16 — Maadin Mukataa Kalemi: şunları kontrol ederdi: Ergani ve Keban altın ve gümüş madenlerini, resm-i dönüm-ü duhan ile İstanbul'da ve Rumeli'de tütün üzerinden alınan, İstanbul'da, Edirne'de, Gelibolu'da, İzmir'de, Sakız'da vesairede satılan tütün mahsullerinden cibayet edilen resimleri, aynı mahallerdeki meyva hoş resmini, Eflâk ve Bugdan cizyelerini ve Kiptilere tarh edilen şahsi vergiyi.

17 — Saliyane Mukataa Kalemi: derya beylerinin, Tatar Girayının ve Kırım'ın ziyâından evvel de bu memleketin haniyle iki nazırının aidaatlarına mahsustu.

18 — Haslar Mukataa Kalemi: emlak-i hümayum, has-i selâtin, has-i vüzera ve has-i ümera defterlerini tutar ve bundan başka Larisa gümrüklerinin, Suriye duhanlarının, ham ve işlenmiş yünlerin iltizamlarına da bakardı.

19 — Başmukataa Kalemi: Akkerman, Ruscuk, Silistre ve Çukurova'daki muayyen iltizamların, Filibe, Tatarpazarı vesairenin çeltik resimleri iltizamının, Selânik, Enez, Laranga ve sair yerlerdeki tuzlar iltizamının, balık iltizamının, Karadenizdeki bütün limanlarla gümrük resimleri iltizamlarının senelik işleriyle uğraşırdı.

20 — Haremeyn Mukaataası Kalemi: yedinci kalemlerle münasebettar olup Mekke ve Medineye mahsus ve Anadolu'da kâin vakıflarla Anadolu'daki camilerin hademe-i hayratına ait defterlerle uğraşırdı.

21 — Dersaadet Mukataası Kalemi: Selânik ve Tırhala mukataalarının, İstanbul ve Edirne'deki çarşılar için tesbit edilen vergilerle hak-kı mizan denilen koza resminin, altın ve gümüş evaniye vurulan damga resimlerinin defterlerini tutardı.

22 — Bursa Mukataa Kalemi: Hüdavendigâr Vilâyetinin senelik mukataalarına mütâallik işleri görürdü.

23 — Avlonya Mukataaları Kalemi: Avlonya ve Ağrıboz ve Rodos mukataalarına mütâallik işlerle uğraşırdı.

24 — Kefe Mukataa Kalemi: Kırımın elden çıkması üzerine Anadolu'daki birkaç mukataanın muamelelerini görürdü.

25 — Tarihçilik Kalemi: Onuncu kalemden çıkan evrakı tarihler ve hazinein muhtelif gelirlerinden alacağı olanlara verilecek havaleleri hazırlardı. Bu 25 kaleme 7 kalem daha ilâve edilmisti:

1 — Defterdarlığın muhtelif kalemlerine dağıtılmış bütün malikânelerin umumi defterini tutan malikâne kalemi.

2 — Beytûlmale ait borçları kaydeden zimmet kalemi.

3 — Gerek mahlûliyet, gerek musadere dolayısıyla hazineye intikal eden emlak aîti işleri rüyet eden muhalefat kalemi.

4 — Malikâneler üzerine kurulmuş olan % 10 kalemiyeyi cibayet ile mükellef kalem. «Bu kalemiyelerin iki sülûsü vezir-i âzama, bir sülûsü de defterdara aitti.»

5 — Posta işleriyle uğraşan menzil kalemi.

6 — Koyun ve keçilere konulan resme ait âdeti ağnam kalemi.

7 — Episkopos kalemi ki devlet bu kalem vasıtasıyla Müslüman olmuyların tebaanın resimleriyle münasebette bulunurdu.

Bu yedi kalemden ilk üçü başmuhasebe kalemine, diğer üçü mevkufat kalemine ve sonuncusu ise onuncu kaleme bağlı idi.

Maliye nazırı Abdürrahman Vefik Bey Maliye Mektebinin tahsil ve mal memurları sınıfında okuttuğu derslerden vücuda getirdiği «tekâlif kavaidi» adlı eserinde (cilt 1, sahife 288) «Bab-ı Defterdari aklâmı olarak şunlar gösterilmiştir:

«1 — Başmuhasebe kalemi, 2 — Büyük ruzname kalemi, 3 — Küçük ruzname kalemi, 4 — Anadolu hesabı kalemi, 5 — Sipahi mukabele kalemi, 6 — Sipahi tahsisat kalemi, 7 — Silâhtar kalemi, 8 — Haremeyn hesabı kalemi, 9 — Haraç kalemi, 10 — Avarız ve bedeli nüzul kalemi, 11 — Avamir-i maliye kalemi, 12 — Piyade mukabele kalemi, 13 — Evkaf muhasebe kalemi, 14 — Küçük evkaf muhasebe kalemi, 15 — Büyük kale kalemi, 16 — Küçük kale kalemi, 17 — Maadin mukataası kalemi, 18 — Memurin maaşat kalemi, 19 — Havas kalemi, 20 — Başmukataa kalemi, 21 — Haremeyn mukataa kalemi, 22 — Dersaadet mukataat kalemi, 23 — Bursa mukataat kalemi, 24 — Ablonya ve tevabii ve Rodos mukataa kalemi, 25 — Kefe mukataa kalemi, 26 — Tarihçilik kalemi, 27 — Aklâm-ı seb'a kalemi, 28 — Aklâm-ı erbaa kalemi, 29 — Aklâm-ı selâse kalemi, 30 — Baş bakı kulu kalemi, 31 — Sergi kalemi, 32 — Ceride kalemi, 33 — Malikâne kalemi, 34 — Mevkufat kalemi, 35 — İrad-ı cedit kalemi, 36 — Ganem mukataa kalemi, 37 — Büyük tezkere kalemi, 38 — Küçük tezkere kalemi, 39 — Zecriye kalemi, 40 — Ebniye-i hasa kalemi, 41 — Feshane kalemi, 42 — Cizye kalemi, 43 — Zahîre kalemi, 44 — Muhalefat ve beytûlmal kalemi, 45 — Ambar kalemi, 46 — Derya kalemi.

İkinci Mahmut, Yeniçerileri ortadan kaldırdıktan ve timar usulünü lâğvettikten sonra

zam mektepler ihdas olunmamıştı. Arabi tahsili için cevami dersleri açıksa da Farisî lisanı öğrenmek müşküldü. Erbab-ı devlet ve servet evlâdını dairelerinde konak hocalarına okutturarak terbiyelerine itina ederlerdiyse de fukara çocukları bu tâlim nimetinden ekseriya mahrum kalırlardı. Babîâli ve Babî Defterîde kalem vaktinden evvel muvazzaf ve ilim ve edepleri müsellemler olan ol vaktin üdebasından birer muallim bulunup bunlar yeni yetişen kâtiplere ilim tedris ederlerdi.»

O sıralarda şöhret kazanmış olan şair Avni Efendi Babîâli hocasıydı.

BAB-I ÂSAFÎ (باب آصفی) [Ida.] Eskiden sadrazam konağı, Paşakapısı yerinde kullanılır bir tâbirdir.

BAB-I DEFTERDARÎ (باب دفتر داری) [Mal.] Defterdarlık dairesi yerinde kullanılır dir tâbirdir. Defterdar kapısı demektir. Bab-ı Defterî de denirdi. Defterdarlık dairesi teşkilâtı kuruluşundan Maliye Nezareti adını alıncaya kadar arada geçen aşağı yukarı 500 sene içinde lüzum ve ihtiyaca göre değiştirilmek suretiyle genişletilmişti.

Aynı Ali Efendi risalesine göre hicrî 11 inci, milâdî 17 nci asır başlarında Bab-ı Defterdari denilen defterdarlık dairesinde 20 kâtip, 2 veznedar, paraları saymak ve bunların ayarlarını muayene etmek için de iki sarraf bulunuyordu.

1090 (1679) senesinde İstanbulda bulunmuş olan Marsigli defterdarlık hesap işlerinin muntazam olduğunu söylediği gibi herhangi bir Avrupa devletinin bunu örnek edinmesi temenisine delâlet edecek beyanatta bile bulunuyor.

D. Ohsson da eserinde defterdarlığın her altı ay sonunda bir icmal hulâsası yapmakta olduğunu ve 19 uncu asrın başlangıcında defterdarlıkta 32 kalem ve 700 memur bulunduğunu kaydediyor. Kalemler hakkında da şu tafsîlâtı veriyor:

«1. - Büyük ruznamçe kalemi: Varidat ve masarîf defterleri burada toplanır ve her sene bütçe nev'inden bir icmal tanzim edilirdi. Bu kalemin başlıca 3 memuru vardı: sergi nazırı, veznedar başı, sergi kalfası.

2 — Başmuhasebe kalemi: bu kalem hepsinden büyük olup ordu ve levazım işlerine ve mukataa ve malikâneler, eyaletler cizyelerine, Anadolu ve Rumeli'deki askerlerin ulûfelerine, ümena-yı erbaaya (şehremini, tersane emini, arpa emini, matbah emini) ve Tophane nazırına ve İstanbul ve Selânik ve Gelibolu barut fabrikası müdürlerine mahsus tefteler tutardı.

3 — Anadolu Hesabi Kalemi: bu da şu defterleri tutardı: mütenevvi malikânelerin, Adalardenizi'ndeki askerler ulûfelerinin ve askerî mahassasatın defterleri.

4 — Süvari Mukabelesi Kalemi: bu kalemde dâhildeki zâbitlerin, saray kapıcılarıyla seyislerinin maaşlarına, süvarilerin (sipahi, silâhtar, ulûfeciyan-ı yemin, ulûfeciyan-ı yesar, gureba-yi yemin, gureba-yi yesar) ulûfeleriyle jurnallarına ait defterleri tutardı.

5, 6 — Sipahi ve Silâhtarlar Mukabele Kalemi: bu iki kalem, Anadolu Muhasebe kalemi tarafından tasdik edilen tediye varakalarını sahiplerine teslim ederdi. Diğer 4 süvari cemaatinin ise kendi ağalar dairesinde birer kalemleri vardı.

7 — Haremeyn Hesabat Kalemi: bu kalem selâtin camileriyle Rumeli'de kâin olup Bilâd-ı mukaddeseye teberru edilen vakıfların, Rume- li'deki camilerin imam, hatip, müezzin ve sair hademe-i hayratının defterlerini tutar ve bunların bu hizmetlere tâyinlerini mutazammın tezkereleri hazırlar ve beratlarını almak üzere onuncu kaleme gönderirdi.

8 — Cizye Muhasebe Kalemi: bu kalem Müslüman olmıyanlara tarh edilen verginin gelirlerini kontrol ederdi ve bu kalemin defter- dar ve haraçbaşı veyahut cizyedarı tarafından mühürlenmiş cibayet puslalarını her sene hazırlardı.

9 — Mevkufat Kalemi: bedel-i nüzul ve avarız denilen fevkalâde vergilerle seferlere mahsus olan nakdin ve deranbar edilen muayyenat ve erzakın hesaplarını tutardı.

10 — Evamir-i Maliye Kalemi: mütevellilere ve hademe-i hayrata verilen beratları hazırlar ve malî işlere dair olan fermanları tanzim ederdi. Bu fermanlar defterdarın «sah» işaretiyle ve tuğra-yi hümayunla tekâmül ederdi.

11 — Küçük Ruznamçe Kalemi: Kapıcı- başların ve çasnigirlerin ve deniz askerlerinin defterlerini tutardı.

12 — Piyade Mukabelesi Kalemi: 4 üncü kalemlerle münasebettar olup yeniçeriyân, top- çuyan ve arabacıyanın defterlerini tutardı.

13 — Küçük Evkaf Muhasebe Kalemi: evkaf müstahdemlerine mahsus tekaüt maaşla- rının defterlerini tutardı.

14 — Küçük Kale Kalemi: Arnavutluk'ta ve Mora'daki kalelerde bulunan askerlerin def- terlerini saklardı.

15 — Büyük Kale Kalemi: bilhassa Bos- nasaray, Belgrat ve Avusturya hududundaki kalelerde bulunan askerlerin defterlerini muha- faza ederdi.

16 — Maadin Mukataa Kalemi: şunları kontrol ederdi: Ergani ve Keban altın ve gü- müş madenlerini, resm-i dönüm-ü duhan ile İstanbul'da ve Rumeli'de tütün üzerinden alı- nan, İstanbul'da, Edirne'de, Gelibolu'da, İzmir' de, Sakız'da vesairede satılan tütün mahsulle- rinden cibayet edilen resimleri, aynı mahaller- deki meyvahos resmini, Eflâk ve Bugdan cizye- lerini ve Kiptilere tarh edilen şahsi vergiyi.

17 — Saliyane Mukataa Kalemi: derya beylerinin, Tatar Girayının ve Kırım'ın ziyâ- nından evvel de bu memleketin haniyle iki nazırı- nın aidatlarına mahsustu.

18 — Haslar Mukataa Kalemi: emlak- i hümayum, has-i selâtin, has-i vüzera ve has-i ümera defterlerini tutar ve bundan başka La- risa gümrüklerinin, Suriye duhanlarının, ham ve işlenmiş yünlerin iltizamlarına da bakardı.

19 — Başmukataa Kalemi: Akkerman, Ruscuk, Silistre ve Çukurova'daki muayyen iltizamların, Filibe, Tatarpazarı vesairenin çeltik resimleri iltizamının, Selânik, Enez, La- ranga ve sair yerlerdeki tuzlar iltizamının, balık iltizamının, Karadenizdeki bütün limanlarla güm- rük resimleri iltizamının senelik işleriyle uğ- raşır.

20 — Haremeyn Mukaataası Kalemi: ye- dinci kalemlerle münasebettar olup Mekke ve Me- dineye mahsus ve Anadolu'da kâin vakıflarla Anadolu'daki camilerin hademe-i hayratına ait defterlerle uğraşır.

21 — Dersaadet Mukataası Kalemi: Se- lânik ve Tırhala mukataalarının, İstanbul ve Edirne'deki çarşılar için tesbit edilen vergiler- le hak-kı mizan denilen koza resminin, altın ve gümüş evaniye vurulan damga resimlerinin defterlerini tutardı.

22 — Bursa Mukataa Kalemi: Hüdavendi- gâr Vilâyetinin senelik mukataalarına mütâallik işleri görürdü.

23 — Avlonya Mukataaları Kalemi: Av- lonya ve Ağrıboz ve Rodos mukataalarına mü- taallik işlerle uğraşır.

24 — Kefe Mukataa Kalemi: Kırımın el- den çıkması üzerine Anadolu'daki birkaç mu- kataanın muamelelerini görürdü.

25 — Tarihçilik Kalemi: Onuncu kalemden çıkan evrakı tarihler ve hazinenin muhtelîf gelirlerinden alacağı olanlara verilecek ha- vâleleri hazırlardı. Bu 25 kaleme 7 kalem daha ilâve edilmisti:

1 — Defterdarlığın muhtelif kalemlerine dağıtılmış bütün malikânelerin umumi defterini tutan malikâne kalemi.

2 — Beytûlmale ait borçları kaydeden zimmet kalemi.

3 — Gerek mahlûliyet, gerek musadere dolayısıyla hazineye intikal eden emlak- e ait iş- leri rüyet eden muhalefat kalemi.

4 — Malikâneler üzerine kurulmuş olan % 10 kalemiyeyi cibayet ile mükellef kalem. «Bu kalemiyelerin iki sülüsü vezir-i âzama, bir sülüsü de defterdara aitti.»

5 — Posta işleriyle uğraşan menzil kalemi.

6 — Koyun ve keçilere konulan resme ait âdeti ağnam kalemi.

7 — Episkopos kalemi ki devlet bu ka- lem vasıtasıyla Müslüman olmıyan tebaanın re- simleriyle münasebette bulunurdu.

Bu yedi kalemden ilk üçü başmuhasebe kalemine, diğer üçü mevkufat kalemine ve sonuncusu ise onuncu kaleme bağlı idi.

Maliye nazırı Abdürrahman Vefik Bey Maliye Mektebinin tahsil ve mal memurları sınıfında okuttuğu derslerden vücuda getirdiği «tekâlif kavaidi» adlı eserinde (cilt 1, sahife 288) «Bab-ı Defterdari aklâmı olarak şunlar gösterilmiştir:

«1 — Başmuhasebe kalemi, 2 — Büyük ruzname kalemi, 3 — Küçük ruzname kalemi, 4 — Anadolu hesabı kalemi, 5 — Sipahi mu- kabele kalemi, 6 — Sipahi tahsisat kalemi, 7 — Silâhtar kalemi, 8 — Haremeyn hesabı kalemi, 9 — Haraç kalemi, 10 — Avarız ve bedeli nüzul kalemi, 11 — Avamir-i maliye kalemi, 12 — Piyade mukabele kalemi, 13 — Evkaf muhasebe kalemi, 14 — Küçük evkaf muhasebe kalemi, 15 — Büyük kale kalemi, 16 — Küçük kale kalemi, 17 — Maadin mukataası kalemi, 18 — Memurin maaşat kalemi, 19 — Havas kalemi, 20 — Başmukataa kalemi, 21 — Haremeyn mu- kataa kalemi, 22 — Dersaadet mukataat ka- lemi, 23 — Bursa mukataat kalemi, 24 — Ablon- ya ve tevabii ve Rodos mukataa kalemi, 25 — Kefe mukataa kalemi, 26 — Tarihçilik kalemi, 27 — Aklâm-ı seb'a kalemi, 28 — Aklâm-ı er- baa kalemi, 29 — Aklâm-ı selâse kalemi, 30 — Baş bakı kulu kalemi, 31 — Sergi kalemi, 32 — Ceride kalemi, 33 — Malikâne kalemi, 34 — Mevkufat kalemi, 35 — İrad-ı cedid kalemi, 36 — Ganem mukataa kalemi, 37 — Büyük tezkere kalemi, 38 — Küçük tezkere kalemi, 39 — Zecriye kalemi, 40 — Ebniye-i hassa kalemi, 41 — Feshane kalemi, 42 — Cizye ka- lemi, 43 — Zahire kalemi, 44 — Muhalefat ve beytûlmal kalemi, 45 — Ambar kalemi, 46 — Derya kalemi.

İkinci Mahmut, Yeniçerileri ortadan kal- dırdıktan ve timar usulünü lâğvettikten sonra

biri askeri hesaplara bakmak üzere Masarifat Nezareti, diğeri de iltizama verilmesi usulü kaldırılmış olan mukataaların idaresi için Mukataat Nezareti olmak üzere iki yeni teşekkül kuruldu. 1250 (1834) tarihinde Masarifat Nezareti kaldırılarak Şık-ı Evvel defterdarlığı, Hazine-i Âmiye ve Mansure Defterdarlığı adlarıyla iki kısma ayrıldı. Nihayet Gülhane Hat-ı Hümayunundan biraz evvel yazılan üç zilhice 1253 (1838) tarihli ferman ile muhtelif devair birleştirilerek ve defterdarlık tâbiri kaldırılarak Maliye nezareti 1255 (1838) cuma-del-ulâ'da hazine-i mukataat ve hazine-i âmiye unvanıyla ikiye ayrılarak defterdarlık unvanı yeniden ihdas edilmiş olduğu gibi 1255 recebinde (haziran 1839) hazine-i mukataat defterdarına yine Maliye Nazırı unvanı verilmiş ve diğeri Hazine-i Âmiye Defterdarı olarak bırakılmıştı. Fakat 1257 (1841) yılında bu iki hazine Umur-u Maliye Nezareti unvanı altında yeniden birleştirildi. Teşkilâtta vakit vakit değişiklikler yapılmak suretiyle Maliye Nezareti Osmanlı Saltanatının sonuna kadar devam etmiştir.

BAB-I FETVA (باب فتوى) [Ilm.] Eskiden Şeyhislâm Dairesi hakkında kullanılır bir tâbirdi. Bunun yerine «Bab-ı Meşihat» da denilirdi. Bâb-ı Fetva tâbiri fetvaların burada verilmesinden ötürü idi.

BAB-I HÜMAYUN (باب همامون) [Sar.] Topkapı Sarayının Ayasofya'ya bakan birinci kapısına verilen addı. Farsça âli, mübarek, uğurlu demek olan ve (hüma) ile (yun) dan mürekkep bulunan bu kelimedden başına isimler ilâvesiyle daha birçok tâbirler de vücuda getirilmişti.

Zat-ı hümayun, mabeyn-i hümayun, enderun-u hümayun, ferhan-ı hümayun, divan-ı hümayun, name-i hümayun bunlardandır.

(Hüma) İran esatirine göre gölgesi kimin başının üzerine tesadüf ederse ikbale nail olacağına itikad olunan bir kuştur.

Açılıp sabh-u-dem mısraları bab-i hümayunun Cemal-i mihri kaldı matla-ul-envar divanı Nev'i

BAB-I HÜMAYUN HAZİNESİ (باب همامون خزائن) [Sar.] Saray mensuplarının muhalefatının muhafazasına mahsus hazineye verilen addı. İç hazineden ayrı olan bu hazine Bab-ı Hümayun denilen dış kapıda bulunduğu için bu adı almıştı. Buna da hazinedarbaşı nezaret ederdi.

BAB-I MEŞİHAT (باب مشيخت) [Ilm.] Eskiden Şeyhislâm Kapısı, dairesi hakkında kullanılır bir tâbirdi. Buna «Bab-ı Fetva» da denilirdi.

BAB-I SERASKERİ (باب سرعسكري) [Ask.] Eskiden Harbiye Nezareti dairesi hakkında kullanılır bir tâbirdi. «Serasker kapısı» da denilirdi.

BAB-I ŞERİF (باب شريف) [Sof.] Mevlevi tâbirlerindendi. Konya'da Mevlâna türbesinin kapısı demektir.

BAB MAHKEMESİ (باب محكمه) [Ilm.] İstanbul kadılarının naibi makamında olan biri tarafından idare edilen mahkemenin adıydı. Naibin maiyetinde birkaç kâtip vardı. Kâtiplerin birinin unvanı «vekayî kâtibi» idi. Bu mahkeme karı köca işlerine bakar, şimdiki noterler gibi bazı ahkâmı tescil ederdi. 1908 Temmuz İnkılâbından sonra yapılan tevhid-i mehakime kadar devam etmiştir.

BAB NAİBİ (باب نايب) [Ilm.] Bab mahkemesi reisinin unvanıydı. Arapça bir kelime olan naip vekil mânasına geldiği için bab naibi, kadının vekili demektir. Hukuk hâkimlerine nispetle sulh hâkimleri ne ise, bab naipleri de kadılara göre öyle idi. İstanbul, Şam, Bağdat gibi büyük şehirlerde bab mahkemeleri ve naipleri vardır.

*Gül-i sefid der-i bustanda örf gıgüp
Bahar hâkiminin şimdi bab naibidir
Sabit*

BAB TUTMAK (باب طومق) [Hal.] Uğurlu saymak yerinde kullanılır bir tâbirdi. Arapça kapı demek olan bab kelimesi Türkçede yümün, hayır, uğur mânasında da kullanılmıştır. Salı günü işe başlamayı bâb tutmuyor denilirdi. «Kamus-u Osmani» de bu mânada kullanılmasına sebep olarak şunlar yazılıdır:

«Zannı kasiraneme göre fal kitaplarında malûm işaretleri havi zar atılıp, yani fal açılıp filân bâbı tuttu, filân bâbı tutuyor, uğurludur gibi tâbirlerden bu mânaya intikal etmiş olmalıdır.»

BAB-ÜS-SAADE AĞASI (باب السعادة آغاسی) [Sar.] Enderun âmirlerinden birinin adı idi. Akağalar kapısı denilen Bab-üs-saadenin muhafazasına akağalar memurdu. Akağalar, beyaz hadım ağaları idi. Akağaların en büyüğü (kapı ağası) idi. Enderun âmirliği vazifesi bunlar tarafından görüldüğü için ehemmiyetleri büyüktü. Çorlulu Ali Paşanın silâhtarlığında (on sekizinci asır başları) enderun âmirliği akağalardan alınıp silâhtar ağaya verilmiş, bu sebeple akağalar eski ehemmiyetini kaybetmiştir. Bundan dolayı Bab-üs-saade takımı Ali Paşaya düşman kesilmişler, ondan sonra gelenler bile kendisini havırla anmamışlardır.

BAC (باج) [Mal.] Farsça baj kelimesinin Arap telâffüzüne uydurulmuş şeklidir. Profesör Fuat Köprülü «İslâm Ansiklopedisi»'nde şu tafsilatı veriyor: «Şehnamede ekseriyetle baj ve bazan da bac şeklinde geçtiği gibi, çok defa baj-u sav şeklinde, yani sav kelimesiyle müterafık olarak da kullanılır, yine orada geçen baj-i Rum, Şarki Roma hükümdarlarının mağlûbiyet devirlerindeki vergi ve tazminat mânasındadır. Gaznelî'ler devri şairlerinden Behram da kelimeyi baj şeklinde kullanmaktadır. Es'adi lûgatında bu kelime sadece «haraç» ile izah edilmiştir. Abdülkadir-i Bağdadi, kelimeye «gümrük, üşür ve haraç» mânalarını vermekte ve Şehnamede tesadüf edilen baj-ban, bajhan, bajdar kelimelerini «haraç isteyen, gümrükçü» ve bajgâh kelimesini de «gümrük alınan yer» olarak izah etmektedir. «Bürha-ı Kaatı» tercümesinde «üşür, haraç, gümrük» mânalarıyla beraber metbuun tâbi hükümdarlardan aldığı para ve hediye de bu isim verilirdi tasrih edilmektedir ki esasen haraç kelimesi de bu mânayı ifade etmektedir.

«X üncü asırdan XIV üncü asra kadar daha ziyade baj şeklinde kullanılan bu kelime, sonraları bac olarak kullanılmış ve Türkçeye de bu şekilde geçmiştir ki Osmanlı'ların Balkanlara yayılmasından sonra Bulgar ve Sırp'lar da bu kelimeyi iktibas etmişler ve aynı mânada kullanmışlardır. Kelime Ermenilerce de aynı şekilde ve aynı mânada mevcuttur. Türkçe metinlerde bac kelimesinin, tıpkı Farsçada olduğu gibi, aynı mânalarda kullanıldığını ve umumiyetle mutlak surette «vergi» mefhumunu ifade ettiğini görüyoruz. Gaznelî'lerden ve Selçuklu'lardan başlayarak birçok Türk devletlerinin İran sahasında kurulması Selçuk idare teşkilâtının Sâmânî-Gaznevî ananelerine dayanması, Türkler arasında bac kelimesinin, malî bir ıstılah olarak kullanılmasına sebeb olmuştur. Osmanlı fütuhâtı neticesinde bu kelimenin Balkan Slâvlarının dillerine geçmesi XIV üncü asırda Osmanlı maliyesinin umumiyetle «vergi» mânasında bu ıstılahı kullandığını açıkça göstermektedir. Anadolu'da gerek Selçuklu'ların ve gerek İlhanlı'ların hâkimiyeti esnasında, resmî dilin Farsça olduğu düşünülürse, bunun sebebi kolayca anlaşılır. Elimizdeki tarihî metinlerden, kelimenin malî ıstılah olarak hususi bir mânâ ifade etmediği ve umumi surette «vergi» mânasına geldiği anlaşılabilir. Her neyse, muhtelif cins vergilerden bahsedilirken, bunlara bac denildiği de göze çarpmaktadır. Şair Nâsır Hüsrev meghur Zafernamesinde Halep şehrini tavsif ederken «bu şehrin Şam, Rum,

Diyarbakır, Mısır ve Irak şehirleri arasında bir bacgâh» olduğunu ve bu memleketlerden birçok tacir ve bezirgânların buraya geldiğini söyleyerek, kelimeyi «gümrük» mânasında kullanıyor. Nâsır-üd-din-i Tusî ise kelimeyi umumi olarak «vergi» mânasında kullanmıştır. Değerli müdekkik daha bazı tafsilat verdikten sonra diyor ki: «Orta çağ Türk ve İslâm devletlerinin hukukî bünyeleri hakkındaki bilgilerimiz, bunların umumiyetle eski idarî ve malî ananelere çok bağlı olduklarını ve onları hemen aynıyla devam ettirdiklerini katî olarak anlatır. Her yeni siyasi teşekkülün, eski içtimai ve iktisadi nizamı bozmak hususundaki bu siyaseti, orta çağ devletlerinin, hemen umumiyetle askerî bir asalet sınıfına dayanan bir üst teşekkilden ibaret olmasından ve sivil idaresinin bir bürokrasi asaleti şeklinde, muhtelif sülâleler devrinde devam ettirilmesinden ilerigelmektedir. İşte Osmanlı Devleti tarafından, ya aynen, ya hut küçük tadillerle devam ettirilen Akkoyunlu kanunlarında bac tâbirine sık sık tesadüf edilir.

«Bac» kelimesinin kanunnamelerde umumiyetle «vergi ve resim» mânasını ifade etmekte olup hususi bir ıstılah olmadığını söyleyen Köprülü devamla: «Bac kelimesinin, edebî Osmanlı metinlerindeki kullanış tarzı da bu mütalâayı kuvvetlendirmektedir. XIV üncü asırda «Diyar-ı Rum'da bac ve haracın» İran'daki gibi ağır olmadığını kaydederken, kelimeyi mutlak olarak «vergi» mânasında kullandığı gibi, birçok Osmanlı şairleri de bu kelimeyi, ekseriyetle haraç ile müterafık olarak bac-ü-haraç şeklinde ve yine umumi mânada kullanmışlardır. Mamafih bazı tarihî metinlerde ve bilhassa ilk kanunnamelerde kelimenin, ıstılah olarak kullanıldığını görmekteyiz. Aşık Paşa Zade, Osman Gazi devrinde, Karahisar pazarına getirilip satılan eşyanın her yükünden iki akça bac alındığını kaydederken, bunun şehirler mahsus bir nevi belediye vergisi mahiyetinde olduğunu anlatıyor ki İlhanlı'larda ve onların malî ananelerini devam ettiren muhtelif devletlerde gördüğümüz tamga adlı vergi de bundan başka bir şey değildir.

«Fatih Kanunnamesinde bac kelimesinin umumiyetle «vergi, resim» mânasından başka ayrıca «şehirler mahsus bir alım satım vergisi» mânasında kullanıldığını görüyoruz. Arsa, ev, dükkân ve değirmen gibi mülklerden bac alınmayıp, bunun pazarlarda ve çarşılar da satılan mallardan alındığını ve köylerde ise, her ne satılırsa satılın bac alındığını tasrih eden bu kanunnamede, her cins eşyadan — ve İslâm hukukuna göre, menkul mal hükmünde olan —

esir satışından alınacak baclar ayrı ayrı tâyin edilmiş ve bunun bazan yalnız bir taraftan ve bazan da alıcı ve satıcıdan ayrıca alınacağı tasrih olunmuştur. Bu kanunnamede köylere veya sair Osmanlı şehirlerinden getirilecek eşyadan başka, yabancı memleketlerden getirilecek eşyadan alınacak bac miktarı umumiyetle % 20 olarak tesbit edilmekle beraber, bunun o memleketler ile yapılan mukaveleler hükümlerine göre olacağını anıtan bir fıkra varsa da metin biraz güpheli ve bozuk olduğundan katî bir şey söylemek kabil olmuyor. Mamafih bunun, eşya huduttan içeri girerken alınan gümrük resmi olmadığı söylenebilir; çünkü yine Fatih devrine ait birtakım resmî vesikalarda «gümrük» tâbirinin mevcut olduğu ve gümrük resmine «bac» denilmediği de görülmüyor. «Bac» kelimesi Süleyman Kanunnamesinde de tıpkı XV inci asırda olduğu gibi, aynı mânada kullanılmış ve hattâ bac'a ait bazı maddeler, aynen Fatih Kanunnamesinden alınmıştır. Mamafih Süleyman Kanunnamesinde bu hususta daha başka hükümler de mevcuttur. Herhalde kelimenin bu iki kanunnamedeki kullanılış şekline göre, hem muayyen bir şehir vergisi (ihtisap resmi), hem de umumi surette vergi, resim mânasını ifade ettiği açıkça görülmektedir: bac-ı pazar, bac-ı ağnam, bac-ı tamga gibi, mürekkep tâbirlerde kelimenin bu umumi mânasıyla kullanıldığı pek sarihdir. Bac kelimesi Şarki Türkistandaki Türkler arasında daha hâlâ, umumi olarak vergi ve resim mânasında kullanılır.»

Yükünü bul, bacını al.

Atasözü

*Ne memalikte olur hiç ihtimal-i ihtikâl
Ne adû bac-ü haracı vermeye eyler inat.
Nef'i*

BACDAR (باجدار) [Mal.] Yol emniyetini temin mukabilinde muayyen yerlerde muayyen tarifeye göre para alan memura verilen addı. İlhanî'lerde ve sonra Gelâyerli'lerde mevcut olan bu memuriyet Osmanlı'larda da vardı. Hattâ bac alınan şehirler civarındaki yerlere de «bacdarhane» denilirdi.

BAC-İ AĞNAM (باج اغنام) [Mal.] Pazar ve panayır yerlerinde satılan koyunlarla keçilerden alınan resmin adıydı. Satış bedellerinden kuruşta bir para hesabıyla alınır.

*Bac-ı sipahtan iki yüz akça almağa
Divan-ı hüsne çıktı verip arzuhal hat
Sabit*

BAC-İ BÜZÜRK (باج بزرگ) [Mal.] Fars kadesiyle bir terkip olup «büyük bac» demek

olan bu tâbir transit olarak memlekette geçen, yahut memlekette kalmak üzere gelen mallardan alınan gümrük resmine verilen addı. Bu resim alınmış olan mallar pazarda satılırken ayrıca «bac-ı tamga» ya tâbi idi.

BAC-İ KIRTIL (باج قرتل) [Mal.] Hayvanlardan alınan resimdi. «Baş B. Arşivi» nde mevcut bir vesikada (maliye fiş No. 2669, tarihi 19 za 1209) «Erzurum ve Kars taraflarından gelen hayvanlardan alınan bac-ı kirtil resmi Sivas valilerinin iratlarından iken muharebe sebebiyle valilerin Sivas'ta bulunmamlarını fırsat addeden bazı kimselerin senevi bin beş yüz kuruş vermek suretiyle malikâne olarak uhdelere teffiz ettirdikleri ve Süleyman Feyzi Paşa Sivas valisi olunca hükümet merkezine müracaatla malikâne kaydını terkin ettirilerek bu resmin havas-ı vüzera meyanına geçirildiği» yazılıdır. Vesikada resmin ne suretle ve ne nispette alındığı gösterilmemiştir. Ancak bac tâbirinden bu resmin pazar ve panayır yerlerinde satılanlardan alındığı anlaşılmaktadır.

BAC-İ TAMGA (باج تما) [Mal.] Damga bacı demek olan bu tâbir şehirde alınıp satılan her nevi mallardan, dokunan kumaşlardan ve kesilen hayvanlardan alınan verginin adıydı. Buna «tamga-yı siyah» (kara damga) da denilirdi. Ergani Kanununda emlak alım ve satımında dahi tamga alındığı tasrih edilmektedir ki tamga kelimesi burada umumiyetle bac mânasında kullanılmıştır.

BAC-İ REVENDEĞÂN (باج روندگان) [Mal.] Yöleulardan alınan resim hakkında kullanılır bir tâbirdi. Farsça bir kelime olan «revende», (gidici, giden) demektir. Ekseriya (gelen) demek olan «âyende» ile birlikte kullanılırdı: âyende ve revende = gelen giden.

BAC-İ UBUR (باج عبور) [Mal.] Osmanlı memleketine giren, fakat dâhilde sarf olunmıyarak diğer bir ecnebi memlekete imrar olunan emtiadan alınan resimdir. Buna «müruriye» de denilirdi. Şimdiki transit resmi demektir.

BADE (باده) [Ede.] Farsça bir kelime olan bade, şarap demektir. Kadeh mânasına da kullanılır. Bununla beraber bu kelime mutlak içki mânasına olarak divan edebiyatında pek çok kullanılmıştır. Divan şairleri, sarhoşluk veren maddeleri muradettikleri zaman, gerek aralarındaki farkı gözeterek, gerek gözetmiyerek, birçok kelimeleri kullanmışlardır.

*Şarabın bin kadar ismi bulundu
Kitab-ı Hilvede tizkâr olundu*

Aynı

*İç bade güzel sev var ise akl-ü şuurun
Dünya var imiş, ya ki yok olmuş ne umurun
Ziya Paşa*

Divan şairleri badeyi terkip halinde de kullanmışlardır:

Bade-i gülgün : gülrengi, kırmızı şarap.

*Tutsa câm-ı bade-i gülgünü verd-i ter gibi
Sâid-i sâki olur şah-ı gül-i ahmer gibi
Baki*

Bade-i gülfam : gül renkli, gül gibi rengi kızıl olan şarap.

*Mübahat eylemez rindane-meşrep her hususunda
Meğerkim bade-i gülfam ile sâger hususunda
Ragıp Paşa*

Bade-i gülrenk : gül renkli, kırmızı şarap.

*Fasl-ı güldür taleb-i bade-i gülrenk edelim
Nağme-i çengle ayş etmeye ahenk edelim
Nizami*

Bade-i canbahş : can verici şarap.

*Keyf-i sahba-yi hayal-i dilkeşim bi-derd-i ser
Bade-i canbahş-ı nazm-ı âbdarım neşve-bâr
Nazım*

Bade-i hamra : kırmızı şarap.

*Gavre bâdem müddeti der bağ-ı can
Gûş kerdem bade-i hamra şüdem
Mevlâna*

Bade-i nab : halis, berrak şarap.

*Alışan zevkine ol bade-i nabın olamaz
Talib-i kevser-ü dildade-i cam-ı Cemşid
Kâzım Paşa*

Bade-i sad-sâle : yüz senelik şarap, mecazen, pek eski şarap.

*Aşkolsun o pîr-i mey-i perverde-i aşka
Kim badesi sad-sâle vü sâkisi civandır
Ziya Paşa*

Bade-i sehil-i havas : kolay hassal şarap.

*Etmış ol bade-i sehil-i havas
Nice hemdemler ile sohbet-i has
Fuzulî*

Bade-i mest : keskin şarap.

Bade-i nûşin : içimi kolay ve hoş şarap da o cümledendir.

Yine divan şairleri badeyi mürekkep sıfat halinde de kullanmışlardır:

Bade-nûş : şarap içen.

*Bade-nûşum bir aceb ayn-ı tecellâdan ki ben
Bezminin akl-i mücerret cevher-i minasıdır
Leskofçalı Galip*

Bade-hâr : şarap içen.

*Bade hâr-ı çeşm-i aşkım balsa feyzimden eser
Haşredek bezmimde zühre nağme-saz-ı çenk olur
Leskofçalı Galip*

Bade-keş : şarap içen, bekri.

*Gelin ey bade-keşan azm-i harabat edelim
Câyımız dergeh-i Cemşid'de ispat edelim
Nabi*

Bade-perest : şaraba tapan, çok şarap içen, bedmest.

*Sadrın gözedüp neyligelim bezm-i cihanın
Pay-i ham-i meydîr yerimiz bade-perestiz
Ruhî*

§ [Sof.] Tasavvuf'ta aşk, zevk, ilâhî muhabbet mânalarına gelir. Bektaşî şairleri hem hakiki, hem mecazi mânalarında kullanmışlardır:

*Ne gördü badede bilmem ki oldu bade-perest
Müdür-i meşreb-i zühhad gördüğün gönlüm
Fuzulî*

BADE-FÜRÜŞ (باده فروش) [Sof.] Fars kadesiyle mürekkep bir sıfat olan bu tâbir tasavvuf edebiyatında «mürşit» karşılığı idi. Divan şairleri ile Bektaşîler her iki mânada da kullanmışlardır.

*Öz ihtiyar ile gitmem ko ta'nı ey zâhit
Cenab-ı bade-füruşa humar olup giderim
Kadrî*

*Gittikçe şen olmakta evi bade-füruşun
Bin kerre harabeylediler hane-harabı
Nevres*

Degerli müdekkik Sadeddin Nüzhet Ergun'un verdiği izahata göre (Bektaşî şairleri, lûgatçe) kevser'in kıyamet gününde sâkisi Hazret-i Ali olacağı hakkındaki hadiseler istinaden, sofiyeden birçok H. Ali'yi «hammar», bade-füruş, mey-füruş tâbirleriyle de tavsif ederler. Hafız'ın şu beytini şarihler bu mânada tefsir etmişlerdir:

*سر خدا که عارف دانا بکس نکند
در حیرتم که باده فروش از جا شنید*

BAD-NÜMA (باد نما) [Mim.] Rüzgârın estiği tarafı göstermek üzere binaların yüksek yerine konulan fırıldığın adıydı. Buna «yelkovân» da denilirdi.

BAĞA (بَاغَا) [San.] Kaplumbağaların üstünü örten ve üzerinde tabii şekiller bulunan kabuğun adıdır. Bu kabuklar sıcak suya konulunca yumuşar ve istenilen şekil kolaylıkla verilebilir. On sekizinci asırdan sonra mobilyaları süslemekte çok kullanılmıştır. Bağadan gayet güzel konsol ve duvar saatleri yapılmıştır. Ondan başka bağadan tarak, tabaka, enfiye kutusu, kaşık, baston başı ve tesbih gibi şeyler de imal olunmuştur. Yalnız olarak kullanıldığı gibi sedef ve fildişi gibi şeylerle beraber de kullanılır.

§ [Mim.] — Saçaklardaki asma olukları tutmak için kullanılan demir çengeller ve ahşap oluklarda yelkovan tahtalarını kirişlere bağlayan takozlara da bu ad verilir. Buna (oluk başası), veya (kanca başı) denildiği gibi (bilezik) de denir.

BAGANE RESMİ (بَاغَانَةُ رَسْمِيَّة) [Mal.] Kürk yapılan kuzu derilerinden alınan resim hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kırgız lehçesinde kuzu demek olan bagan kelimesi için (Lehçe-i Osmani) de «Farisiye nakil ile bagane ölü doğan kuzu derisi, Türki'de düşmüş, hadde ermiş yavru, düşük mânasına» izahatı verilmiştir.

BAĞDADI AKMİŞE (بَاغْدَادِيَّة اَكْمِشَة) [San.] Bağdatta dokunan ipekli kumaşlara verilen addı. Bağdat kumaşı demektir. Abbasi halifeleri zamanında mühim bir merkez olan Bağdat bir aralık sönmüşse de Moğolların istilasından sonra yine şenlendi. Celâiyir hükümeti zamanında mühim merkezdi.

Bagdat o vakitten beri son Avrupa darbeseine kadar yedi yüz yıl iyi kumaşlar yapmakta devam etti.

BAĞDAT GÜLÜ (بَاغْدَادِيَّة گُلِي) [Sof.] Kadiri Tarikatı tâbirlerindendi.

Şeyhler tarafından giyilen işlemeli tacın tepesine ufak kıtada dikilen çuhadan dairevi parçanın adıydı. İç içe üç daireden terekkübediyordu. Alelûmum güller bir daire on sekize takaim edilmek ve altışar altışar ipekle birbirine vaslolanmak suretiyle dikilirdi. Bağdat gülünün kenarı giraze tarzında örme yapıldı. Renk mevzuubahis olmamakla beraber en ziyade yeşil üzerine beyaz ibrişimle işlenirdi.

BAĞDAT KÂĞIDI (بَاغْدَادِيَّة كَاغِدِي) [San.] Bir zamanlar Bağdat'ta yapılmış olan kâğıtlara verilen addı. Semerkand kâğıtları örnek olduktan sonra Bağdat'ta çok iyi kâğıtlar yapılmış ve yüzlerce yıl şöretini muhafaza etmiştir. 656 da Moğolların istilası üzerine kâğıtçılık

Tebriz, Şam, Mısır taraflarına göçmüştür. Şam ve Mısır hükümetleri dairelerinde Bağdat kâğıdı çok kullanılmıştır.

BAĞDAT KÖŞKÜ (بَاغْدَادِيَّة كَوْشْكُو) [San.] Topkapı sarayında Türk mimari sanatının en güzel örneklerinden birinin adıdır. Dördüncü Murat zamanında Bağdad'ın alınması hâtırası olarak yapılmıştı. Yanında «Revan köşkü» de vardır ki bu da Revan Fethinin hâtırasıdır. Her iki köşkün pek mühim kütüphaneleri vardır. Bağdat köşkünün kubbesinde ceylân derisi üzerine nakışlar yapılmıştır. Bu köşkler on altıncı asrın sedefçilik, camcılık, çinicilik, billûrcülük, hattatlık, boyacılık ve nakkaşlık işlerinde Türk sanatının derecesini gösterir.

BAĞIL (بَاغِيل) [Mim.] Saraylar, şatolar ve konaklar gibi büyük binalarda hizmetçilerin oturması için binadan ayrı veya ilâve olarak yapılan hizmetçi dairesi, ahır, arabalık ve samanlık gibi kısımlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

BAĞIR YELEĞİ (بَاغِير يَلَعِي) [Kıy.] Göğsü örtmek için giyilen kolsuz, gömlek gibi yeleğin adı idi. Köseleden yapılan bu yelek (zırh) altına giyilirdi.

BAĞLAMA (بَاغْلَامَة) [Mus.] Tambura benzer, sandık kısmı uzunca bir sazın adıdır. Anadolu ve Rumelinin bazı yerlerinde hâlâ çalınır. Bunu çalan âşıklar bağlamalarına bel bağlayarak sözlere atılırlar; mâniler, koşmalar söylerler; eskiden muammalar asarlardı. Bağlamaların bağalarla süslenmişleri de vardı. Bunun en küçüğüne (cura) denir.

BAHARİYE (بَاهَرِيَّة) [Ede.] Bahar tavsifiyle başlayan ve birinin sitayişleriyle nihayetlenen kasidelere verilen isimdi. Bu bahariyeler garp edebiyatındaki tabiat şiirleri gibi tabii değildir. Meselâ (Baki) nin bir kasidesinde olduğu gibi bahçeyi çiçek ordugâhına, lâleyi sancağa, servi ağacını da sancaktara benzetmek suretiyle yapılan garip tasavvur ve tasvirlerdir. O meşhur bahariyeden birkaç beyit:

*Ruh-bahş oldu Mesiha-sıfat enfası bahar
Açtılar didelerin hâb-ı ademden ezhar
Taze can buldu cihan, erdi nebatata hayat
Ellerinde hareket eyleseler serv-ü çınar
Döşedi yine çemen kutta-i zümürüt-famın
Sîm-i ham olmuş iken fers-i harîm-i gülzar
Yine ferraş-ı saba sahn-ı rıbat-ı cemene
Geldi, bir kafîle kondardı yükü cümle bahar
Leşker-i ebr, çemen mülküne akın saldı
Durma yağmada yine nite ki bâği tâtar*

*Farkına bir nice per takınır altın telli
Hayl-i ezhar meğer sanbak olaptır serdar
Dikti leşker-geh-i ezhar sanavber tağun
Haymeler karda yine sahn-ı cemende eşcar
Döşedi mihr-i felek yolları dibalar ile
Etti teşrif çemen mülkünü sultan-ı bahar*
Nihayet:

*Damenin dürr-ü cevahirle pür etti gül-i ter
Ki ede hâk-i der-i hazret-i paşaya nisar*
beytiyle sadrazam Ali Paşanın vassına girer.

§ [Ask.] Osmanlı padişahı tarafından her sene yeniçeri ağasından itibaren ocak ağalarıyla yeniçeri kâtibine yazlık ve kışlık olarak senede iki defa verilen elbisenin yazlık olanının adı idi. Kışlık olanına zemistaniye denilirdi. (Hil'at-i fâhire), yeniçeri kâtibi, kol kethüdâsı, zağarcıbaşı, sekbanbaşı, turnacıbaşı ile dört haseki ve dört solakbaşı'ya, başçavuş, muhızır ağa ve kethüda yeri'ne seyyanen birer top çuha ile birer top kumaş verilmekte idi.

BAHÇELİK (بَاهْجَلِيك) [Bah.] Gemi lenge-rendaz iken süvarinin istirahatı için bordadan hariç yapılan yan kamaralarının bordada hâsıl eylediği kısma verilen isimdir.

BAHMAL (بَاهْمَال) [San.] Eskiden bir nevi kadifeye verilen addı.

BÂHNAME (بَاهْنَامَة) [Ed.] Cinsî münasebetlerden bahseden eserler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan bâh cima, name de kitap demektir. Bâhnamelerin mensur olanları olduğu gibi, manzum olanları da vardır.

BAHİR (بَاهِر) [Ed.] Arapça deniz mânasına gelen bu kelime edebiyat ıstılahı olarak şiirde vezin, ölçü yerinde kullanılır bir tâbirdir. Aruz vezninin ana makamları demektir. Bunların şubelerine (vezin) denilir. Aruzda 20 den fazla bahir vardır. Ancak Osmanlı şairleri bunların — rubâî ile beraber — on tane'ini kullanmışlardır. Onlar da şunlardır:

- 1 — Bahr-i kâmil:
A — Mütefâilün, mütefâilün, mütefâilün, mütefâilün.
B — Mütefâilün faülün, mütefâilün faülün
- 2 — Bahr-i hezec:
A — Mefâilün, mefâilün, mefâilün mefâilün
B — Mefâilün, mefâilün
C — Mefâilün, mefâilün, faülün
D — Mefâilün faülün, mefâilün faülün
E — Faülün mefâilün, faülün mefâilün
F — Mef'ülü mefâilü mefâilü faülün

G — Mef'ülü mefâilü faülün
H — Mef'ülü mefâilün faülün.
Rubâî vezinleri de bu bahrin şubelerindendir. Onların 24 nev'i vardır. En ahenkisi: Mef'ülü mefâilün, mefâilün fa' veznidir.

- 3 — Bahr-i recez:
A — Müstef'ilün müstef'ilün müstef'ilün müstef'ilün
B — Müstef'ilün müstef'ilün
C — Mefâilün mefâilün mefâilün mefâilün
D — Mefâilün mefâilün.

- 4 — Bahr-i remel:
A — Fâilâtün fâilâtün fâilâtün fâilün
B — Fâilâtün fâilâtün fâilün
C — Fâilâtün fâilâtün, fâilâtün fâilün
D — Fâilâtün fâilâtün feilün
(Fâilâtün) üçüncü ve dördüncü vezinlerde bazen birinci cüz'ü (fâilâtün) son cüz'ü de (fa'lün) şekline girer.

Bunun tâyini pek kolaydır. Bu vezindeki bir sözün ilk hecesi kapalı ise ilk cüz'ü (fâilâtün), açıksa (fa'lün) dür.

Son cüz'ü mevzuu da üç heceli ise (fâilün), iki heceli ise (fa'lün) vezindedir.

- E — Feilâtü fâilâtün, feilâtü, fâilâtün
- 5 — Bahr-i müserih:
A — Müfâilün fâilün, müfteilün fâilün
- 6 — Bahr-i muzari:
A — Mef'ülü fâilâtün, mef'ülü fâilâtün
B — Mef'ülü fâilâtü mefâilü fâilün
- 7 — Bahr-i müteser:
A — Mefâilün fâilâtün mefâilün fâilün.
Bu veznin son cüz'ü bazen (fa'lün) olur.
- 8 — Bahr-i hafif:
A — Fâilâtün mefâilün fâilün, yahut:
Fâilâtün mefâilün fa'lün
- 9 — Bahr-i seri:
A — Müfteilün müfteilün fâilün
- 10 — Bahr-i mütekarib:
A — Faülün faülün faülün faülün
B — Faülün faülün faülün faül

*Herbiri bahr-i remel bahri-hezecden savurup
Bahr-i enfâsın eder furtuna fersâ-yi şuhan
Sünbül Zade Vehbt*

BAHRİYE AZABLARI (بَاهَرِيَّة اَزَابَلَارِي) [Bah.] Eski harb gemilerinde kullanılan askere verilen unvandı. Bahriye azabları «devşirme» usulüyle toplanılan Hristiyan çocuklarından yetiştirilirdi. Devşirmeler ayrıldıkları sırada bahriyede kullanılmaları münasip görülenler ilk zamanlarda Osmanlıların birinci tersanesi olan Geliboluya gönderilir, oradaki kışlada talim ve terbiye edilirdi.

Fatih devrine gelinceye kadar bahriye işlerinde devlete ait gemilerden başka lüzum görüldükçe taifeleri kâmilan «başıbozuk» olan tüccar sefineleri de harb gemisi makamında kullanılırdı. Hattâ yine o devirlere kadar, denizle âfakaları bulunmamak hasebiyle, bir zamanlar Avrupalılardan da ücretle tutulmuş adamlar bahriye işlerinde istihdam olunmuştu. İstanbul'un fethinden sonra bahriye işlerine fazla ehemmiyet verildi ve halen de «Azab-kapısı» adını taşıyan mevkiye bunlar için büyük bir kışla yaptırıldı.

Deniz işleri o tarihlerde iki sınıftan tereküb ediyordu. Birinci sınıfı «tersane halkı», ikinci sınıfı da «harb sınıfı»ydı. Kaptanlar, reisler, kalafatçılar, kumbaracılar, marangozlar ve emsali birinci sınıfı, silâhendazlık vazifesini gören asker takımı da ikinci sınıfı teşkil ediyordu. Bununla beraber bu iki sınıfın mevcudu bir donanma teçhizine yetecek derecede olmadığından kürekçiler esirlerden ve onlar bulunmadığı zamanlarda halktan tedarik edilir ve bu kuvveti lâzım olan mertebeye çıkarmak için yeniçeri ve cebeci askeri de ilâve olunurdu.

Yavuz Sultan Selim zamanından itibaren bu tertipte tadilat yapıldı. İkinci sınıfı teşkil eden harb sınıfının makamına kaim olmak üzere denize civar olan bazı sancakların efradı bu işe memur edildi. Kanuni zamanında daha ziyade tekemmül ettirilerek merkezi Gelibolu Livası olmak üzere «Kaptan Paşa Eyaleti» namıyla mütaaddit sancaklardan müstakil bir eyalet teşkil olundu. Bu livaların asker olan efradı donanmaya tahsis edilerek bu usul Birinci Abdülhamit zamanına kadar bu suretle devam etti. Bu askerlere «levent» adı verilmişti.

BAHRİYE NAZIRI (بحريه ناظرى) [Ask.] Tanzimattan sonra devletin deniz kuvvetleri işlerine bakmak üzere ihdas olunan vazife sahibinin adı idi. Ondan evvel bu vazife (kaptan-ı derya), (kaptan paşa) adlarıyla anılırdı. Bahriye nazırlığı unvanı ihdasından bir müddet sonra yine kaptan-ı deryaya tahvil edilmiş ve en sonra yine bu unvan ihdas olunarak Osmanlı Saltanatının sonuna kadar devam etmiştir.

BAHŞİYYE-İ HALVETİYYE (بخشييه خلوتي) [Sof.] Cemaliye-i Halvetiye gubelerinden birinin adı idi. Seyyit Muhammed-ül-Bahşi-yül-Halebî tarafından kurulmuştur. Muhammed-ül-Bahşi 1038 (1628-1629) Haleb'in Bekfalon köyünde doğmuştur. Tahsilini tamamlamak için Şama; sonra Haleb'e gitti. Müftü Muhammed ibni Hasan-ül-Kevâkibî'den icazet

aldı. Ders okutmaya da başlayıp birçok ulema da yetiştirdiği gibi «Şafiye Nazm-ül-Kafiye», «Şerh-i alelbürde» gibi eserler de telif etti. O arada Şeyh İhlâs ibni Nâsirüddin-ül-Halebiy-ül-Halvetiye intisabeyledi. Bir aralık seyahate çıktı, Haleb'e avdetinde ölen şeyhinin yerine geçti. Bir müddet sonra oğlunu yerine bırakarak Hicaz'a gidip Mekke'de mücavereti ihtiyar etti. 1098 (1687) orada irtihal etti. Hazret-i Hatice'nin kabri civarına gömüldü.

BAJDAR (باجدار) [Mal.] Eskiden gümrük resmini tahsil eden memura verilen addı. Baj (baç) gibi haraç, cizye, gümrük mânasına gelen Farsça bir kelimedir. Baç vergisini alan mânasına olarak (bacdar) suretinde de kullanılırdı.

BAJDARHANE (باجدارخانه) [Mal.] Baç, gümrük resminin alındığı yer hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bajdarhaneler şehirlerin kenarlarında, şimdiki gümrük bina ve kulübeleri biçiminde şeylerdi. Bajdara (bacdar) denildiği gibi bajdarhanelere de (bacdarhane) de denilirdi.

BAKA (باکا) [Sof.] Arapça bir kelime olmak itibariyle ilk haliyle devam edip gitme, fâni olmayış, bir halde sürekli oluş, değişmek suretiyle duruş demek olan bu tâbir sofiye ıstılahı olarak mevhum varlığı nazardan ve fikirden kaldırdıktan sonraki halet demektir. Diğer bir ifade ile abdin, Allahın bütün eşya üzerine kıyamını rüyet etmesi demektir. Baka-billâh makamı abdin hakkın vücudiyle mevcut, hakkın bakasıyla bakî, hakkın hayatiyle hay, hakkın ilim ve iradesiyle alim ve mürit olmasıdır.

Tasavvufa dair eserlerde bakaya eren için şu tafsilat veriliyor:

«Bu baka-billâha eren şol bendedir ki, Allah-ı Taalâ ana sıfât-ı âliyesinden hıl'at giydire ve ana nâs beyninde olan isimden gayrı esmâ-i hasnasından bir isim vere. Ehli baka hakkı makam-ı ubudiyette hakla kaim olduğu halde müşahede kılar ve enaniyet pasını gönül aynasından siler.»

*Mahv-ı mutlak oldun ise varlığın bulda fena
Ger Baka-yı hak ererse hükmeden sultana bak.
Kaygısız*

Baka Arapça bir kelime olmak itibariyle devam, karar, sürmek mânalarına da gelir:

*Varsa üç beş gün bakası ömrümün
Olmasın muhtel safası ömrümün
Muallim Naci*

*Kimisi mest-i gam ile baka-cû-yi vücut
Kimi hest-i elemle taleb-efza-yi adem
Akif Paşa*

BAKA-BİLLÂH (باکا بالله) [Sof.] Lûgat mânası Allahla bakî olmak demek olan bu tâbir sofiyece «ebdan-ı vücut» kalkınca, «hakkani-i vücut» kaim olur, suretinde izah olunur.

*Haremğâh-ı baka-billâhda hük-ü fenâ yoktur
Kıdem mülkünde had-di iptida vü intihâ yoktur
Leskofçalı Galip*

BAKİ KULU (باق کولى) [Mal.] Vergiye mütaallik hususât ile sair muhassasâtı tetkik ve yoklama ile memur olan hazine memurlarına verilen unvandı. Maliye müfettişi demektir. (Baş bakı kulu) bunların âmiriydi. «Bakı» bakmak mastarından gelir. Bakı kulu bu itibarla müfettişin tam mukabilidir.

«Bakı kulları» namıyla mevcut teşkilât Yavuz Sultan Selim zamanında vücuda getirilmişti. «Tarih-i Mâlî» de (S. 179) vazifeleri hakkında: «Vazifeleri bilûmum memurin-i malîyenin muamelât ve muhasebatına bakmaktı. Şükr-ü şikâyeti mesmu pek mühim bir sınıf memuriyetti. İrtikâp ve ihtilâsı tebeyyün edenler hakkındaki takrirleri teahhur etmezdi. Ceza ise, kanuna göre tazmin ve idamdı. Umur-u mâliyyeye taallûk eden müzakere ve muamelâtta, askere ulûfe tevziinde, sürre ihracında, baş bakı kulu defterdarla beraber divan-ı hümayunda bulunur, hitamında hıl'at iksa olunurdu.» izahatı mevcuttur.

Tanzimata kadar devam etmiş olan «müsadere» işlerini de baş bakı kulları tedvir ederlerdi. Baş bakı kulları para işlerinden dolayı lüzum görülenleri hapsedtirmek salâhiyetine de malikti.

Bakı kulu unvanı Tanzimattan sonra maliye müfettişliğine çevrilmiştir.

Kıta

*Nola nakkad desek bakiya insâf budur;
Ki bizim nakre-i endişemiz anın puludur.
Nola düşerse bekagası mazmanlarının,
Hân-ı tahsil-i kemalâtta bakı kaludur.*

Sabit

*Satıver anesini hazreti defterdarın
Baş bakı kulunun hem dahi kesedarın*

La

BAKLAVA ALAYI (بکلا آلاى) [Ask.] Yeniçeri neferlerine Ramazanın on beşinci günü Hırka-i şerif alayından sonra saray mutfağın- dan verilen ve alay ile alınıp götürülen baklava hakkında kullanılır bir tâbirdir. Baklava, bilindiği gibi, baklava şeklinde içi ya cevizli veya bademli hamur tatlısının adıdır.

Cevat Paşanın «Tarih-i Askerî-i Osmani» adlı eserinde (Kitab-ı evvel, sahife 197) bunun

için şu tafsilat vardır: «Ramazanın on beşinci günü yine debdebe ve saltanat üzere Hırka-i Şerif ziyareti yapılır, bu ziyarete çavuşbaşı ağa tarafından yeniçeri ağasıyla sair ocak ağaları resmî tezkere ile davet edilir idi. O gün yeniçeri ocağı neferlerine baklava verilirdi. Bunun tesisi sebebi şöyledir ki Sultan Süleyman zamanındaki muharebelerde galebe ve nusrat vukuunda pilâv, zerde ve yahni gibi iki üç türlü taam ile askerlere ziyafet çekilir, ve bu vesile ile gazaya teşvik edilirdi. Ondan sonraki padişahlardan bizzat harbe gidenler dahi bu âdeti icra ederlerken sonraları bu âdetin terki yüzünden bu lûtfâ mukabil ulûfe divanlarında çorba, pilâv, zerde ve ramazanın on beşinci günü İstanbulda bulunan askeri taifesinin on neferine bir tepsi baklava ikramı âdet oldu.

«O gün yeniçeri ortaları saka, usta ve karakollukçuları ile diğer zabıtlar sarayın orta kapısının iki tarafındaki divan yeri sofasından ilerdeki mutfaklar önünde futalara bağlı ve hazır bulunan baklava tepsileri hizasında yer almaları üzerine orta kapı çevrilip Bab-üs-saadde'de muntazır bulunan silâhtarâğının sağ koltuğunda anahtar ağası ve sol koltuğunda başlâla bulunduğu ve yedi nefer çakır salan ağalar peşlerinde ve kilercibaşı baltacısı ile sofa ocağı müteberlerinden emin hasekisi tâbir olunan silâhtarâğa pâlûdecisi arkalarında hareket eylediği halde akağalar kapısından silâhtarâğa çıkar ve kilerci baltacısı ile pâlûdecî ağadan başkasını kapının önünde terk ile kendisi bu iki neferle baklava tepsileri hizasına yanaşırdı. Kilercibaşı baltacısı ile pâlûdecî padişah için hazırlanan bir tepsi baklavayı alır, silâhtara verirdi. Bunu mütaakip askerlerden ikişer nefer baklava tepsileri futalarını ellerindeki yeşil yollu sırtıklara geçirip hazır oldukları orta kapıya işaret olununca kapı açılır, her bölümün usta, saka, mütevellî, odabaşı, karakollukçu ve bayraktarı bölükleri önüne düşerek, baklavacılar da arkadan gelerek alay ile kışlalarına giderlerdi. Ertesi gün tepsi ve futalar matbah-ı âmireye geri gönderilirdi.»

BÂLÂ (بالا) [Ida.] Farsça yüksek, âli, üst, boy mânalarına gelen bu kelime Osmanlı devletinde mülki rütbelerden birinin adı idi. Bu rütbe hicri 1262 senesinde ihdas olunmuştur. Vakânüvis (Lûtfi tarihi, cilt 8, sahife 92) ihdasının sebebiyle ilk evvel kimlere tevcih olunduğunu şu suretle yazar: «Sadaret müstegharlığı ile valde sultan kethüdâlığında bulunan zevatın bulundukları memuriyetin ehemmiyet ve şerefine binaen rütbe-i ilâ sınıf-ı evveli ricaline tekaddümleri icab-ı halden olmasıyla sairlere bil-

fiil veya pâyê tarikiyle tevcih olunmamak ve ülä sınıf-ı evvelinin mafevkünde bulunmak üzere meratib-i divaniyeye rütbe-i bâlâ namı ve atufetlû unvanı ile ilâve olunan rütbe-i cedide en iptida Sadaret Müsteşarı Zühtü bey ile Valde Kethüdası Hüseyin beye maa nişan tevcih kılındı. Bu rütbe, ilk zamanlarda, teşrifat sırasında kazaskerler ile ülä evvelleri arasında olup vezir ile beraber atufetlû unvanını taşımakta iken bir müddet sonra vezirlerle devletlû denilmeğe başlandıktan, atufetlû unvanı, yalnız bâlâ'ya kaldı. Rütbeleri ne olursa olsun, bâlâ derecesinde sayılan, fakat ona takaddüm etmiyen rical, başmabeyinci ile mabeyin başkâtibi idi. Kıymetli müdekkik Cavit Baysun'un (*İslâm Ansiklopedisi*)'nde verdiği tafsilâta göre bir aralık İstanbul pâyeli ilmiye ricali ülä evveline takaddüm ettirildiğinden teşrifatta bâlânın yeri Anadolu kazaskeri ile İstanbul kadısı arasına gelmiş, keza bilfiil vükelâlıkta bulunanlar ile dâr-ı şûra-yi askerî reisi bâlânın mafevki addolundugundan, bu rütbenin takaddüm sırası ikinci dereceye inmişti. Fakat dâr-ı şûranın ilgası ve bilfiil vükelâlıkta bulunanlar ile bâlâ arasındaki farkın kaldırılması üzerine bâlâ yine eski mevkii ihraz etti. 1321 senesine kadar bu yolda devam etmiş iken o sene bâlâyâ muadil olmak, ona takaddüm etmek şartı ile, birinci feriklik ihdas edilince, bâlânın teşrifattaki yerinde ufak bir tebeddül husule geldi ve son zamanlara kadar bu rütbe vezaret, müşirlik, Rumeli ve Anadolu kazaskerliği ile birinci ferikten sonra gelir oldu.

Bâlâ rütbesi ilk önce vükelâyâ mahsus olup nadiren tevcih olundugu halde gitgide pâyê halini alarak ikinci derecede rical, Abdülhamit devrinde ise kalem müdürleriyle muhtasarıflara, hattâ devlet memuru olmıyanlara verilmeğe başlandı. Bu suretle öteki rütbeler gibi bu rütbe sahiplerinin sayısı da çoğalarak son zamanlarda 460 ı buldu. 1908 İnkılâbından sonra, bütün mülkiye rütbeleri gibi, bâlâ da pek nadir tevcih edilmiş, son defa bu rütbe Altıncı Mehmet (*Vahdeddin*) devrinde Damat Ferit Paşa kabinesinde maarif nazırı bulunan Gelenbevi Sait Beye verilmiştir.

Diğer rütbe sahipleri gibi bâlâ rütbesini haiz olanların da elkapları ve hususi kıyafetleri vardı. Bu rütbeyi haiz olanlar bey veya efendi unvanını taşıdıklarına göre «atufetlû beyefendi hazretleri» veya «atufetlû efendi hazretleri» denir ve muharreratta elkap olarak «atufetlû efendim hazretleri» diye hitabedildiği gibi, metin içinde kendilerine «müşarünileyh» tâbiri ile işaret olunurdu. Bâlâ'ya mahsus büyük

üniforma, siyah, yakası, göğsü ve kol kapakları sırmalı uzun setreden ve genişçe zırtlı pantolon ile sırma kemerli kılıçtan mürekkepti.

1908 Temmuz İnkılâbı üzerine rütbeler kaldırılmış ise de çok geçmeden merasim öteden beri üniforma ile yapılageldiği gibi Avrupa hükümetlerinin ekserisinde resmî günlerde üniforma giyildiği nazarı dikkate alınarak meclisi vükelâca ittihaz olunup iradeye iktiran eden karar mucibince tâyin olunan derecelere göre elbise giyilmesi kararlaştırılmış ve aşağıda yazılı devlet erkân ve memurlarının bâlâ forması giymeleri usul ittihaz olunmuştur. Vükelâlıktan mâdüt olmıyan devair nuzzarı, nezaret müsteşarları ve nezaret muavinleri, valiler, serteşrifati, divan-ı hümayun tercümanı, müdiri umumiler, Divan-ı Muhasebat reisi, Temyiz Mahkemesi reis-i evveli ve reis-i sanileri, şehremini, emniyet-i umumiye müdürü, Şûra-yi Devlet reis-i sanileri, sefir-i kebirlerin gayri sefirler, başmüddeiumumi.

BALABAN (بالان) [*Sar.*] Bir nevi doğandır. Bu adı alan Müslüman ve Hristiyan Türkler vardır. Balaban halk dilinde büyük demektir.

BALÂHANE (بالخانه) [*Mim.*] Medreselerin üst kısmında, kubbeler civarında müderrisler için yapılan odalara verilen addı. Şimdi kütüphane olarak kullanılan Süleymaniye Medresesinin arkasıyla Küçük Ayasofya Medresesinin köşesinde bu türlü odalar mevcuttur.

BALAMA (بالما) [*San.*] Orta oyununda frenk taklidi yapan oyuncu hakkında kullanılır bir tâbirdi.

BALAR (بالار) [*Mim.*] Bugün «padavra» denilen ince tahtanın adıydı.

BALBAL (بالبال) [*San.*] Eski Türklerde mezarların üstüne ve bir kısım tesisatın etrafına anıt olarak dikilen yekpare ve uzunca taşlara verilen addı. Üzerlerinde kabartma veya kazma yazılar ve işaretler bulunanlar da vardı. Celâl Esat Arseven kıyılarda gomi halatlarını bağlamak için yere dikilmiş balbal şeklinde taşlara ve buna benzer kazıklara baba tâbir edilmesi bu balbal sözünden gelme olsa gerektir diyor.

BALIK DIŞI KOZAK (بالی دیشی قوزاق) [*Ida.*] Hükümdarlara gönderilen namelerde kullanılan bağa verilen addı. Kumaştan yapılan keseler bununla bağlanırdı.

BALIKHANE (بالیخانه) [*Ida.*] Topkapı Sarayının Marmaraya nazır bir kapısının ismiydi. Padişahın gazabına uğrıyan vezirler bu kapıdan çıkarılır, hazır duran gemiye bindirilip

nefyolunurdu. Çıkarılan sadrazam veya vezirin çıkışı esnasında bostancıbaşı evvelce gelmişse çıkarılanın idamı hünkârca matlubolduğu anlaşılır ve hemen işi bitirilirdi.

BALIM EVİ (بالی اوی) [*Sof.*] Bektaşî tâbirlerindendi. Hacı Bektaş Tekkesindeki evlerden birinin ismiydi. Burası ayrı bir tekkeydi. Balım Evi babasının yanında ayrıca babalar da vardı. Bunlar ayrı ayrı nasip vermezlerdi. Harice çıkarılsa nasip verirdi. Tekke içinde hepsi dede babaya tâbidi. Bunlar mücerret babalardı. Balım Evinin son babası (Japon Hasan Baba) idi.

BALKAPANI (بالقاپانی) [*San.*] Eskiden yağ, bal ve sair bakkaliye emtiasının satıldığı yer hakkında kullanılır bir tâbirdi. Resmî kayıtlarda (kapan-ı asel) suretinde geçmektedir. Bu iş için İstanbulda adı hâlâ mevcut bulunan yer kullanıldığı gibi Galatada «Yağkapanı» adını alan mahal mevcuttu. Şekerin mebzul olmadığı zamanlarda bal onun yerini tuttuğu için İstanbul'a çok miktarda getirilirdi. Daha başka şeyler ve hattâ pamuk bile satılırken kapan Balkapanı adını muhafaza ediyordu.

İstanbuldaki Balkapanı Mısırcargısı ile Tahtakale arasında mustatil şeklinde, iki katlı bir bina idi. Altında yağ yediklerinin ve bal potinalarının muhafazasına mahsus bodrumları vardı.

Kıymetli müdekkik Osman Ergin (Mecelle-i Umuru-u Belediye, birinci cilt, sahife 802-804 hâşiyesi) bunun için şu izahatı vermiştir: «Balkapanı hanı Bizanslılardan kalma mebanidendir. Yapılış tarzı ve Fatih tarafından Ayasofya Camiine vakfedilmiş olması da buna delâlet eder. Ancak bal, muhasıran bir kapan işgal edecek derecede mebzul bir madde olmayıp esasen gerek İstanbulda, gerek Galatadaki kapanlarda baldan ziyade yağ ve sair bakkaliye emtiası hıfız ve tevzi edilmekte ve Galatadakine yalnız Yağkapanı denilmekte olduğu halde Bizanslılardan kalmış olan bu binaya «Balkapanı» denilmiş olması tetkika seza bir meseledir. Gerçi burada suretleri munderiş vesikalarda «bal» dan ve «kapan-ı asel» den bahsolunmakta ise de bu bahis o kadar ehemmiyeti haiz değildir.

«İstanbul ve Boğaziçi müellifi Mehmet Ziya Bey bu binaya Bizanslılar zamanında «Balyos kapanı» denildiğini ve burası şimdiki Rüstem Paşa Camiinin yerinde kâin ve Venediklilere ait Ayakindiyani kilisesinin şarap ve emsali mekûlâtının hıfzolundugu mahal olduğunu ve Bizanslıların zamanında burada bir terazi veya kantar mevcud olup ahalinin evzan ve ekyali bununla ayar edilmekte bulundu-

ğunu ve Venedik elçisine «balyos» denildiği için bu bana da «Balyos hanı» tesmiye edildiğini beyan etmektedir. Mehmet Ziya Beyin bu ifadeleri tetkika muhtaçtır. (*Ayakindiyani*) Kilisesinin Venediklilere ait ve munhasır olduğunu sureti katiyede bilemiyor isem de böyle olsa bile yalnız bir kilise papazlarının şaraplarını muhafaza için bu kadar cesim bir bina inşa edilemeyeceği tabiidir. Şu halde o bina Bizanslılara ait umumi mebaniden olmak lâzım gelir. Bina, inşa tarzı ve cesameti itibarıyla — bilâhara Osmanlılar zamanında kullanıldığı gibi — Bizanslılar devrinde de hal vazifesi görmek idi. İstanbul ticaret mahalli bu civarlar olduğu ve o bina ise bilhassa tağradan gelecek emtiaya tahsis edilmiş bulunduğu ve konsoloslar muhasıran ticaret umuru ile iştiغال ettikleri için İstanbulda bulunan ve ekseriyetle tüccardan muntahap olan Venedik ve sair Devletler konsolosları da bu handa ikamet ederlerdi. Nitekim Osmanlılar zamanında elçiler Çenberlitaşı karşılarında ve şimdiki Matbaa-i Osmaniye'nin bulunduğu yerde kâin bir handa müctemian otururlardı. Beyoğlu cihetinde sefarethane'ler inşası, daimî sefaretlere ihdası nispeten son zamanlara ait vekayidendir.

«Balyos yahut balyoz» her ne kadar Venedik elçisine âlem olmuş ise de İtalyanca da umumiyetle küçük elçilere ve büyük konsoloslara «balyos» denilmekte olduğundan «balyos» tâbirini Venedik sefirine hasır ve tahsis etmek de doğru olamaz. Nitekim Şeyhülislâm Bahai Efendinin İzmir İngiliz konsolosunun bir müracaatı dolayısıyla İngiliz sefirini tahkir eylemesi azlini mucibolarak yerine Kara Çelebi Zade Abdülâziz Efendi Meşihat makamına suudettiği zaman Bahai Efendi bunu kendisine rakip ad ve bu makama gelmesi iktidar ve ehliyetinden ziyade kendisinin azline sebebolan İzmir Konsolosu meselesinden neşet eylediğini kaydederek Abdülâziz Efendiden söz açıldıkça «Balyos müftüsü» dermiş. Hattâ «Balyos müftüsüdür Abdülâziz» mısraının numailiyyin meşihatine tarih düşürülmüş olduğu «Hammer» tercümesinde yazılıdır. Balyos Venedik konsoloslarına mahsus olsaydı İngiliz konsolosu yüzünden azli dolayısıyla fetva makamını ihraz eden Abdülâziz Efendiye bu unvan verilmezdi. Binaenaleyh «Balkapanı» terkindeki «bal» kelimesi «asel» mukabili değildir. Türkçe tâbirleri Arapça ve Farsça kelimelerle ifadeyi itiyadededen kudema — burada munderiş bir vesikada görüleceği üzere — o terkibi «kapan-ı asel'e tahvil etmişler ise de «balyemez» denilen to-pun «asel nemi hored» tarzında Farsîye ter-

cümesi kabîlindendir. İzaha hacet olmadığı üzere «balyemez» bir nevi uzun kolonber menzîl topunun ismi olup sebe-i tesmiye bunu «Balyemez» isminde bir İtalyanın icadetmesinden neşet etmektedir.

«Bu handa balyoz denilen kosoloların — ki lisanımızda mukabili şehbenderdir — ikamet etmekte olması şununla da sabittir ki fetihten sonra Osmanlılar zamanında da «şehbender-i takrir» namı ile birisi bulunduruluyordu. Evliya Çelebinin ifadesine nazaran gayet münim ve mutemet bir zat olan bu memur cemî vü zera, ulema, süleha ve mollaların polise kâğıdı hizmetinde olup cümle diyarın tüccarı bunun kabza-i tasarrufunda idi.»

BALMAN (بالمان) [San.] Eski Türkçede put ve anıt taşı mânasına gelen bir kelimedir.

BALMUMLARI İLE TEŞHİR (بالمولماریه تشریر) [Ida.] İdama mahkûm olan eşkıya ve emsalinin omuzlarına mum konup yakılarak gezdirilirdi. İşte bunların bu teşhirlerine «balmumları ile teşhir» denilirdi.

BALTA (بالط) [Ask.] Ağaç kesmek, yarmak ve yontmak için kullanılan madenî aletin adıdır. Silâhın icadından evvel muharebelerde kullanılırdı. «Sanat Ansiklopedisi» nde harb baltaları hakkında Askerî Müze Müdürü Tuğbay Kadri Alkoçtan alındığı kaydolunmak suretiyle şu izahat vardır:

«Türk ordusunda yakın muharebe silâhı olarak çok kere balta kullanılmıştır. Eski savaşlarda boğaz boğaza (göğüs göğüse) gelindiği vakit baltalardan çok faydalanılırdı. Bundan başka istihkâmlarda, metrislerde ve eski deniz savaşlarında da (gemiler borda bordaya gelince) kullanılırdı.

«Bu muharebe baltalarından, sapı ile beraber boyu hemen bir metre olanları piyade ve kısıları da süvari ve deniz erlerine mahsus idi.

«El baltası adı verilen bir nevi daha kısa saplı küçük baltalar da vardı ki bunları da süvari ve deniz erleri kullanırdı. Baltalar bugün bile Suriye ve Arabistan'daki kabîlelerde Urbanın ve seyyah dervişlerin taşıdıkları ve bazı tarikat dergâhlarının tezyinat için kullandıkları silâhlardandır.

«Suriyedeki Dürzilerin saltanat devrinde ayaklanmalarında başlıca silâhları balta idi.

«Balta sapları ağaçtan olduğu gibi demir borudan yapılmışları da vardır. Bir de balta gibi bir veya iki el ile kullanılan, fakat göreceği iş itibarıyla kılıç gibi kesici bir silâh olan

teberler vardır ki bunların sapları, en az iki metre ve daha uzundur. Evvelce yalnız kesmek için bir yüzölçümlü teberler yapılmış, sekizinci hicrî asır başlangıcında teberler tekâmül ederek dürtmek hususunda da kullanılmak üzere sırtlarına ehl-i murabbai şeklinde sivri bir uc eklenmiş ve daha sonraları dörtköşe süngülü veya dar yüzölçümlü bir bıçak ile nihayetlendirilmiştir. Karşılıklı iki yüzölçümlü teberler de yapılmıştır. Teberler kendilerinden beklenen tesir ve işi gösteremediklerinden ötürü 9 uncu hicrî asır sonlarına doğru hükümdarlar ve devlet büyük adamları önünde giden muhafızların ellerinde merasim ve süs silâhları olarak alem mahiyetinde kullanılmıştır. Bunları taşıyanlara etebdaran denilirdi. Baltacılar da bu zümredendir. Bu çeşit teberlerin yüzlerine altın veya gümüş kakmalı tezyinat yapılmıştır.

«Teber Fariside balta mânasındır. Teberlerin menşei de Çindir. Bu silâh piyadeye mahsustur.»

Hamasi yazılarıyla bezenmiş, altın kakmalı yazılı ve bu sebeple kıymetli İran ve Türk baltaları vardır. «Eski Eserler Ansiklopedisi» nde «içerisinde sanatkârane oyulmuş ve altın çakılmış» olanların yüz lira ettiği yazılıdır. Yine o eserde bir de eskiden külâh şeklinde yapılan şekerleri kırmak için keserden daha büyük ve gümüşten yapılmış bir baltanın da on beş liraya satıldığı kayıtlıdır.

*Hatab - keşlerin buz düşüp rüşine
Bıyıklarını balta kesmez yine
Sabit*

BALTA ASMAK (بالط آسماق) [Ask.] Yeniçerilerin, temeli yükselen yapılarla limana gelen gemilere birer tahta asmak suretiyle yapı ve gemi sahiplerinden para koparmalarını ifham eden bir tâbirdir.

Yeniçeriler bilhassa gemi aızıya aldıkları son zamanlarda, ve hemen bütün esnafı haraca kestikleri sırada muhtelif vesilelerle istifade teminine koyulmuşlardı. Bina sahiplerinden ve kullandıkları ameleden kendileri için birer hisse almak da o vesilelerden biriydi. Yeniçeriler hükümete ait mebanîye varıncaya kadar her nerede bir bina yapılmaya başlandığını haber alırlarsa, dülgere, nakkaş, sıvacı ve sair amele için birer nişan tahtası getirilir ve ebniye mahalline asılırdı. Bu nişan bina sahibinin istediği gibi amele kullanmamasına alâmet olduğu gibi şu suretle amelenin yevmiyelerinden birer hisse almağa da vesileydi.

Vakanüvis Lûtfi Efendi (Lûtfi Tarihi, c. 1, s. 240) «nişan tahtası» ndan bahsederken «böyle

balta asmaktan garazları amelenin paralarından kesip almaktır» kaydını koymuşsa da balta tâbirini izah etmiyor. Osman Ergin (Mecelle-i Umur-u Belediye, c. 1, s. 625 hâşiyesi) bunu cereyan-ı vekayiden istidlâl ederek şöyle tavih etmektedir :

«Eski binalar ekseriyetle cesim olup bit tabi inşaat şimdiki nispette daha mukavim battal meşe keresteleri istimal edilmekteydi. Bir de evailde şimdiki gibi Avrupa'dan gelme ufak ve zarif çiviler kullanılmayıp inşaat memlekette imal edilen büyük çivilerle yapılırdı. Bu çivileri battal ve mukavim meşe kerestelerine çakmak ve keresteleri yontmak için neccarlar keser yerine balta istimaline mecburdular. Şu halde arzuları isaf edilmediğinden dolayı inşaatı tadile gelen yeniçeriler neccarların elinden baltayı alıp orada bir çiviye asmak suretiyle inşaatı tatil ederler, ve zımnen «haddin varsa asılan baltayı al tekrar işe başla» demek isterlerdi. Baltayı asıldığı yerden alıp inşaatı tekrar başlamak o devirde her yiğitin kârı olmadığı için zorbaların gönlü hoş edilinceye kadar balta asıldığı yerde dururdu.»

Vapurda ve trendeki bir yerin işgal edilmemesi için gazete, paket, şemsiye kabîlinden olarak vaktiyle sarayda çevre, yemeni, tespih gibi şeyler konulur ve bunlardan biri bulunan yere saraylılardan başkası gelip oturmazdı. Saray ıstılahı olarak bu alâmete «balta» denildiğine göre nişan tahtasına balta denilmesi bu tâbirin yeniçeriler ve belki de halk arasında da kullanılmakta olduğuna da delâlet eder.

Cevat Paşa (Tarih-i Osmani, kitab-ı evvel, s. 209) balta asmak keyfiyetine mütâallik bir hâdiseden bahsetmektedir. Mufasssal olmakla beraber geçmiş zamanların ruhi haletini ve yeniçeriler karşısında devlet erkânının aczini göstermek itibarıyla aynen nakledilmiştir :

«Yeniçerilerin âdatından biri de bazı binaları balta asmak tâbiriyle tamir ve inşaatın menetmekti. Bu bapta yeniçerilerin zamanını idrak etmiş ve şahsı mâruf müsin bir zat tarafından ifade olunmuş olan fıkra-i atıyeyi derç ile teyid-i müddeaya mübaderet ederiz : bu zat ile bir gün ahval-i sabıkadan bahsolunurken dedi ki : «Ben on beş, on altı yaşlarındaydım. Yeniçerilerin utuv ve tuğyanı artık tahammül olunmaz derecelere varıp bütün halk bunların guly-ü tahakkümünden bizar olmuşlardı. Hattâ Peykhane semtinde pederimin bir harap konağı olup tâmirini muradeylediğinden hedmedilerek yeniden inşasına başlanır. Konağın cadde üzerine olan köşesinde Ayşe kadın namında dul bir hatunun iki odalı

harabe bir hanesi vardı ki anın o halde durması konağın manzarasını çirkin bir şekilde bulunduracağı bazı ahibba tarafından pederime ihtar edildiği cihetle bir sabah Ayşe kadını çağırıp : «Komşu kadın, senin hanenin bana lüzumu oldu. Rayic-i vakte göre kaç kuruş değeri varsa bana terk eyle.» demesiyle, hatun bin kuruş telebetti. Pederim razı olarak «Yarın sabah gel de paranı vereyim.» demişti. Kadın ertesi günü gelip bin beş yüz kuruş istedi. Biraz muhavere den sonra ana da razı olup fakat paranın verilmesi daha ertesi güne kaldığından Ayşe kadın üçüncü günü sabahleyin gelerek iki bin kuruştan aşağı vermiyeceğini ve nihayet bu miktara dahi muvafakat olunduğu halde dördüncü günü sabahı yine gelip üç bin kuruş verilmezse razı olmayacağını söyledi. Bin kuruş değeri olan bir haneye hatunun üç bin kuruş istemesi pederin gücüne gittiğinden Ayşe kadınla münazaaya başlayıp iki bin beş yüze vermezsen ben de haneni cebren alırım deyu tahvif yolunda bazı sözlerle kadını defedip tamiratla meşgul olduğu sırada Peykhanede çalışmakta olan boyacı ustalarından ve yeniçeri eşbehlerinden Ahmet ağa namında bir herif konağa gelip «Validemin hanesini iki bin beş yüz kuruşa cebren alarak yıkacak beyefendi kimmiş bakayım, çıksın meydana göreyim!» diye asıp savurmaya başlayınca peder yanına çağırıp lisan-ı münasiple macerayı anlatmak istedikçe herif evza-ı bâride izhariyle huşunet eder. «Aman dayı hele söz dinle, iş şöyle başladı, böyle oldu» denildikçe ustanın hiddeti şiddet bulur. «Be canım, sen emri Hakka dahi razı olmaz mısın, işte mahkeme, işte hâkim; haydi gidelim danışalım. Hükümet ne rey ederse razı olalım. Buna diycek kalmaz ya?» gibi sözlerle iknaa başlayınca «Ben ne hâkim, ne şariat tanırım. Ben yeniçeriyim, benim sözüm sözdür.» diye feryada başladıkça herifin had-naşinaslığı pederin hiddetini tahrik eylediğinden «Vay, bire edepsiz! Bak ettiği hezeyana! İşte ben adama şariat-i böyle tanıtırm.» diye Ahmet ağayı mecruh edinceye kadar hizmetkârlara döğdürür. O gün öylece vakit geçip sabah olduktan konağı inşa etmekte olan dülgere ve amelenin birisinden eser görünmez. Ebniye muattal kalır. Sebebi tahkik olunduktan Saka nâmiyle mâruf olan yeniçeri zabıanından birisi alessabah gelerek işbaşıları çağırıp yapı paydos oldu. Balta astık; işlenmiyecek, demesi üzerine amelenin dağıldığı haber alınır. İş bu pereseye geldikte peder Ayşe kadının evini almaktan ve Ahmet ağayı dâva etmekten vazgeçerse de yapıya devam etmenin bir türlü çaresini bulamadığı mucib-i hayret olur.

«Kendisi Babîâli memurlarından olduğu için bir gün âmedî efendiye nakl-i mâcera ile istimdadeyledikte âmedî efendi izhar-ı esef ve hayretle «Acayip şey, ne diyorsunuz?» gibi birkaç söz ile lâkırdıyı kapatır. Efendinin bu vaziyeti pedere bir kayıtsızlıktan ibaret gibi göründüğünden ertesi günü sadaret kethüdasi efendiye hikâye-i hal ederek çarecu oldukta o dahi «Aman ne söylüyorsunuz, bu ne kadar cürettir?» filân diye beyanı tahayyürden sonra söz başka cihete atfederek işe girmekten istinkâf tavrı gösterince pederin tedbir ve iradesi elinden gidip böyle ehemmiyetsiz bir işi sadrazama kadar söylemeyi niyet ederek gidip biletraf anlatır. Sadrazam fakat izhar-ı hayret ve telâş etmiyerek «Ne çare beyefendi, herifler söz dinlemekten kaldı. Mülâyemetle bir çare bulunuz. Yorgunluk faide vermez.» diye cevap-ı yeis vermiş olduğunu akşama bize hikâye eder. Akrabadan olup orada mevcut bulunan bir zat söze başlayarak «Be efendim; işin böyle hâsıl olmayacağını ben size evvel söylemiştim. İş benim reyime bırakınız.» diyip ertesi gün elbiseye mûtaallik bazı eşya-yi nefiseden mürekkep bir bohça tertibettirip ve bir miktar para hazırlayıp beni dahi yanına alarak doğruca yeni odalar denilen Atmeydanı kışlasına gittik Yolda giderken otuz birinci cemaatin ustası olup yine akrabamızdan bulunan Hüseyin Ağaya müracaatla defî müşküle çare bulunacağı haber verilmişti, kışla denilen mahalle vüsulümüzde ebniyelerinin menazır ve medahili insana dehşet verecek yolda korkunç cesim bir daireye girip Hüseyin Ağanın odasını bulduk. Kapıda nöbet beklemekte olan karakollukçu ile badelistizan huzuruna girdik. Bu Hüseyin Ağa uzunca boylu, köse sakallı, bakışı mahuf, sözü sert ve yüksek, fakat dilnüvaz bir adamdı. Refikim bohçayı önüne koyarak pederden arzı selâm ile macerayı anlatıp «Bu da mahdumdur. Siz pek küçükken görmüştünüz, belki tanımadınız.» diye söze hitam verdi. Ben ise Hüseyin Ağanın evza ve ahvaline bakarak dalmıştım. Hediye izhar-ı beşâsetle «zahmet olmuş, bu tekellüfe ne hacet vardır? Anların hizmeti bizimdir.» gibi beyan-ı tesliyet sırasında «karakollukçu bire!» diye bir sayha eyledi ki aklım başımdan gidiyordu. Karakollukçu kemali tâzimle titriyerek odaya girdikte «kahve ve şerbet» diye bağırıp ve bunlar geldikte içildikten sonra «Haydi! Bu efendiyle bu çelebiyi alıp filân ortanın ustası ağaya götür. Benden selâm edip yoldaşlardan birkaç erkânsız filân mahalde yapılmakta olan konağa balta asmışlar, indirsinler. Orası bi-

zimdir, söyle.» diyerek bizi herife terfik etti. Birçok dairelerden ve meydanlardan geçerek diğer bir oda kapısına daha geldik. Bu dahi evvelki ustanın aynı ve fakat yastık bırıklı pek kerih-ül-manzar bir adamdı. İkrâm ve iltifata tenezzül etmiyerek dargın bir çehreyle «Bizim o konağa kem nazarımız çoktu. Ama varın ağa biraderimize dua edin, baltayı aldık., cevabıyla başından savdı. Biz badettegekkür avdetde evvelki ağaya dahi uğrarak ana da arz-ı teşekkürle gelip pedere işi anlattık. Zavallı adam heriflerin şu hallerinden dolayı hayretten hayrete uğradığı için sabahı dar edip erkenden ve hepimiz birlikte yapılmakta olan konağa geldik. Bizi mûtaakıp kışladan iki saka usta gelip konağın karşısındaki kahvenin peykesine oturup kahve ve çubuk içtikten sonra dülgere kalfasıyla ırgatbaşıyı yanlarına çağırarak «şimdi işe başlayınız! Lâkin dikkat edilecek hal Eğer ağacın birisi yanlış kesilir veya bir çivi eksik olursa kendinizi yok biliniz!» diye heriflere bir de talimat vererek çıkıp gittiler. Konağın da yapıp bitti ve Ayşe kadının evi bin beş yüz kuruşa alındı.»

İstanbul'a mal getiren gemiler limana dâhil olunca kalyoncular, yahut yeniçeriler geminin baş tarafına bir balta asarlar, bu suretle ticaretin bir kısmına hissedar olurlardı.

Gerek binalara ve gerek gemilere balta asıp para koparmak yeniçerilerin ilgasına kadar devam etmiş, onlarla birlikte tarihe karışmıştır.

*Haksızlık ölümdür; hak, yaşamaktır,
Sürünüp yaşayan millet alçaktır.
Gözünü aç, oğul, düşman allaktır.
Devletli kapıya balta asmasın.*

Rıza Tevfik

*Balta asmış meh-i nevîkârına gerdunu felek
Yeni baştan yine sâmanser-i devran olsun.
Hâtem*

BALTACI (بالتاچی) [Sar.] Padişah sarayının dış hizmetlerinde kullanılan bir kısım müstahdemine verilen unvandı Zülflerinden kinaye olarak bir kısmına da «zülflü baltacılar» denilirdi. Atâ Bey (*Atâ tarihi*, c. 1. s. 36) baltacılık vazifesinin ikinci Murat zamanında ihdas olunduğunu yazıyor.

Zülflü baltacılar ocağı hakkında Enderun Tarihi olan Atâda (c. 1, s. 29) tafsilât mevcuttur. Buna nazaran zülflü baltacılar yüz kişiden ziyadeydi. Baltacılar kethüdasi bunların birinci ve sayfiyeye nakli hümayun vukuunda başbaltacı ikinci zâbiti olup üçüncüsüne de (*divanhaneci*) denilirdi. Dördüncüsü kilerci-

başı baltacısıydı. Buna (*başbaltacı*) da denirdi. Ocak usullerince baltacıların sekizi bıçaklı eski olup «sırmalı kuşak» kullanırlardı. Bir neferine de bıçak mülâzimi denilip maadasi «enli ve sade siyah sahtiyan kemer» kuşanırlar ve iki tarafını görmeyecek kadar «yakaları gayet enli lâcivert çuha dolama giyer ve sırmalı başlı zülfler terhil ederler ve tepesi yassıca yarım zirâ tulünde haymi devetüyü külâh giyerler, altına ikişer parmak dışarda görünmek üzere iç fesi iktisa ve Ayasofya Cami-i Şerifindeki dersiam hoca efendilerden tahsil-i ilim ve marifet ederler, okuyup yazmak istidadında olanlardan on iki neferi «halife» tâbirine nailiyetle diğerlerinden mütehayyiz» olurlardı.

Bunların vazifeleri şu idi: liva-i saadet ile bizzat sefere azimet-i hümayun vukuunda otuz neferi beraber gider, ocaklarında otuz kıta Kelâmı Kadimle sancığı şerif altında Kuran okurlar, bayramlarda Kubbealtına kurulan taht-ı hümayunu hazine ağaları hazine-i hümayun kapısı önüne çıkararak bunlara tahmilen nakleylelerdi. Taht-ı hümayun kurulduktan sonra arkasında bunlar kıyamen dururlar, hitam-ı muayede yine tahtı götürürlerdi. Sayfiyeye nakli hümayun vukuunda harem eşyasını taşırlardı. İçlerindeki halifelerin müstaitleri haremağaları ocaklarında olan camide haremağalarını okuturlar ve yazdırırlardı. Bunların bir müstaidi darüssaade ağası kuşçuluğu hizmetinde bulunur, iki neferi kuşhane matbahı hümayunu açalarına nezaret eder, bir müstaidi başbaltacı ve diğer üç neferi ikinci, üçüncü ve dördüncü namıyla silâhtar ağa baltacılığında istihdam olunur, iki neferi hazine kethüdasi ve birer neferi kiler ve seferli kuşçular kethüdaları baltacılığında kullanılırlardı. Çuhadar ve rikâbdar ağalardan kâffe-i menasip ve memuriyetlerin ve mülâzim has odahlara varınca cümlesinin birer nefer baltacıları vardı.

Kahvecibaşlarının maiyetinde olan zülflü baltacılar hane-i hassa ağaları taam ettikten sonra kahve pişirir ve cümlesine tevzi ederlerdi.

Bunlardan kandileci namıyla kapı ağasının ve has odabaşı, hazinedarbaşı, kilercibaşı, saray kethüdasi ve Galatasaray ağası refakatlerinde de birer nefer istihdam olunurdu.

Bu ocağa Kastamoni ahalisinin gürbüz ve iri ölçüye gelen heybetli, kemikli, müşekkel olanları kabul olunurdu.

Baltacıların âmiri silâhtar ağa ve nazırları hazine kethüdalarıydı. Hazine-i hümayunda gerek beytülmale ait ve gerek hazine-i hüma-

yuna müteferri satılacak eşya zuhurunda baltacılar tellâllik ederlerdi. Tellâliye resminden bunlara hisse ifraz olunurdu.

Başlıca hizmetlerinden biri ayda bir kere haremi hümayuna odun çekmekti. Bunu için etrafını görmeyecek derecede yakaları enli, koyu lâcivert çuha dolama giyip odun taşırlar ve yaka mâniasıyla yalnız önlerini görebilip esna-yi nakilde bab-ı haremde odun koydukları mahalle kadar iki taraflı darüssaade ağaları durup nezaret ederlerdi.

Kilercibaşı baltacısının hem has fırına ve hem de matbah-ı âmire âğnamı hizmetinde olan Rami Çiftliği civarındaki «Saya Ocağı» na nezareti vardı. Bu mülâbese ile kesilmesi mütad olan kurbanlardan birini bizzat padişah ve diğerini bilvekalâ darüssaade ağası zebheyledikten sonra baki kalanlarını baltacılar kethüdasiyle darüssaade ağası baltacısı, kilercibaşı baltacısı bilvekalâ keserlerdi.

Baltacılar sayfiyeye nakl-i hümayunda başlarındaki kavukların üzerine siyah yünden mensuç (*kulaptanlı puşi*) tâbir olunur ziynetlice bir nevi kumaş sararlar ve arkalarına kaftan giyerlerdi.

Yine Atâ Tarihinde (c. 1, s. 282) zülflü baltacıların kıyafetleri hakkında şu tafsilât vardır: «Koğuşlarda başlarına sırma takke giyerler. Mukaddema ahfad-ı âlf-i hazret-i (*Mevlâna*) olan çelebiyan hazret-i iktisa buyurdıkları sikke-i şerifenin tarafeynine birer zülfl salıverip sikke-i şerifenin iki canibinden görünmesini usul ittihaz buyurmuş oldukları Yeni-kapı Mevlevihanesi postnişini Şeyh (*Osman Salâhaddin*) Dede Efendi Hazretlerinin ifade-i vâsikalarından anlaşılmış ve bu takkeler zikrolunduğu üzere Çelebiyandan Feridun Ulu Ârif Çelebi Efendi Hazretlerinin Şehzade Süleyman Paşa-yi behişt-âşiyana ihda buyurdıkları sikke-i şerifeye tatbik ve tenvi buyurulmuş olduğu gibi zülfler dahi bu sünnet-i mebruke-i Mevleviyeye tevfiikan aynıyle aç gibi ibrişimden örülüp zülfl tâbiriyle takkenin iki tarafına terhil olunarak, arkalarına havayı entari üzerine iptida-yi fasl-ı harifte, yani eylül ve teğrini evvelde (*ekim*) hâre tâbir olunur bir nevi hafifçe kumaş giyilir, teğrini sanide (*kasım*) renkleri koyuca gezi ve atlas kaftan ve mevsim-i şita olan kânunlarla (*aralık ve ocak*) şubatta çuha dolama ve martta yine atlas ve fasl-ı rebî tâbir olunan nisan ve mayısta yine hâre iktisa olunması ve haziran ve temmuz ve ağustosta sade tâbir olunur ince Hint bezinden ve gezisinden beyaz kaftan giyilip şita ve harifte bellerine som sarmadan

mamul ve kapağı enli kadife üzerine sırma işlemeli kanun kuşağı kuşanılır ve fasi-ı sayf ve rebide maiyet-i hümayunla bir mahalle gidış vukuunda başlarına kalıp işi kavuk giyilip beyaz ve baygın renkli şallar kuşanılması ve ayağa sarı mest kaplı şitaen çuha ve sayfen şali çakır giyilerek hengâm-ı sayfta yalnız anteri ve şal cüppe ve keçelik kavuğu iltibas olunup fakat biyruından birisi gelip de babüsaadeye çıkılmak lâzım geldikte kaftan ve kaplıp işi kavuk iktisa ile şal kuşanılması usul ittihaz olunmuştur.»

Cevat Paşa «Tarih-i Askerî-i Osmani» de (kitab-ı evvel, s. 196 hâşiyesi) baltacılar hakkında şu malûmatı veriyor:

«Sultan Murad-ı Sani Rumeli fethinde yolları tathir için bir bölük hademe istihdam ederek namına baltacı demikti. Sonraları yeni saray baltacılarına zülüflü ve eski saraydakilerine eski saray baltacısı denip daire-i dahiliye-i hümayun istisbabiyle bir tarafı teşrif-i hümayun vukuunda çadır kurmak, yol açmak, yük kaldırıp indirmek gibi hidematla mükellef kılındılar. İşlerinde pek çok ulema vardı. Buradan bir hayli sadrazam yetişmiştir. Çünkü eski saray baltacıları mutlaka Beyazıt Camiinde ders okumaya mecbur edilirdi. İşte bizde sapur demek olan baltacıların suret-i tesisi de bu vehiledir.»

Değerli müdekkik İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın tetkikatına göre (İslâm Ansiklopedisi) devşirme teşkilâtı devam ettiği müddetçe, ace-mi ocağından başka muhtelif sınıflara verilenlerin bir kısmı da baltacı ocaklarına giderler ve burada hizmet edip sonra kapıkulu süvarisi ve yeniçeri ocağına kaydolunurlardı. Zülüflü baltacılar denilen Topkapı Sarayı baltacıları daha imtiyazlı olduklarından, kapıkulu süvarisi bölüklerinden sipah ve silâhtar bölüklerine çıkarılırlar ve diğer saraylardaki baltacılar ise, yeniçeri ocağına sevk olunurlardı. Galata Sarayı ve İbrahim Paşa teşkilâtı bozulduktan sonra (1086-1675), bunlar «zülüflü baltacılar» ve «Eski Saray baltacıları» diye, iki ocak halinde devam etmiş ve «zülüflü baltacılar» ocağına ekseriyetle Kastamonî, «Eski Saray baltacıları» ocağına da Anadolu'nun muhtelif yerlerindeki Türklerden ve itimada lâyık saray adamlarının akrabalarından baltacılar alınmaya başlamıştır.

«Zülüflü baltacılar» Topkapı Sarayının orta kapı dâhilinde olan kışlaşlarında «çiniden yukarı yatan» ve «çiniden aşağı yatan» diye, iki kısım idiler. Bunlardan çiniden yukarı yatanlar, diğerlerine nazaran daha kıdemli olup,

süvari ocağına çıktıkları zaman sipahi ve diğerleri ise, silâhtar bölüklerine verilirlerdi.

(Teberdaran-ı hassa) adı ile de anılan zülüflü baltacılar ocağı üçüncü Sultan Mustafa zamanında kaldırılmış ise de, Birinci Abdülhamid'in salanatinde tekrar ihya edilmiştir. Zülüflü baltacıların Ayasofya Camiinde ders gören ve «halife» unvanı ile anılanları vardı. Zülüflü baltacılar ocağından yetişerek, sadrazam olanlar da olmuştur. Nasuh Paşa ile meşhur Baltacı Mehmet Paşa ve Kalaylıkoz Ahmet Paşa onlardandır.

«Teberdaran-ı Saray-ı Atik denilen Eski Saray baltacıları Eski Sarayda hizmet görürler ve muhafızlık ederlerdi. Bunlar Beyazıt Camiinde ders görürler ve müstaitleri Dârüssaade ağalarının nezareti altında haremeyn evkafı yazıcılığı ile Dârüssaade ağalarının hususi kâtipliklerinde bulunurlardı. Bunlar arasından yetişip haccgân, hattâ sadrazam olanlar vardır. Tabanı Yassı Mehmet Paşa, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa, İzzet Mehmet Paşa onlardandır.»

Gene Sayın İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın verdiği malûmata göre (Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı, sayfa 434) «Eski Saray baltacılar ocağı 1171 H, 1757 M. senesinde ve Üçüncü Mustafa'nın cülûsunu mütaakıp lâğv edilmiş ve bunların Eski Saraydaki odalarına Galata Sarayından bir odanın oğlanları naklolunmuştu. Buna da sebep, Darüssaade ağası nezaretindeki evkafı, Eski Saray baltacıları ile yazıcılarının zayi etmiş olduklarını Sultan Mustafa'nın şehzadelik zamanında yakından öğrenmiş olması idi. On yedi sene bu halde kalan baltacı ocağı birinci Abdülhamid'in cülûsu üzerine 1187 zilkadesinde (1774, ocak) tekrar ihya olunmuştur.» Baltacılar, çıkmalarda kapıkulu süvari bölüklerine tâyin edilirdi. İşlerinde müteferrika olan kıdemli baltacılar da vardı.

BALTA RESMİ (باله رسمى) [Mal.] Şehir ve kasabalarda kesilen hayvanlardan alınan resimlerden bir resimdi. Kasaphane ve salhanelerde kesilen ve etleri yenilen hayvanlardan dem resmi, serçin resmi, derçin resmi, zebhiye resmi, mürde bacı namları altında resimler alınırdı. Bütün bu resimler hayvan başına alınırıysa da miktarları farklıydı. Bunlar da diğer vergiler gibi mültezimlere ihale edilirdi. Tanzimattan sonra zebhiye resmi namı altında birleştirilmişlerdir.

BALTALADI (باله لادى) [Sar.] Âmirlerinden veya arkadaşlarından birini fasl ve mezemmet edenlere, bu hareketlerini mutazammın olmak üzere, (baltaladı) denilirdi.

BALTALIK (بالطالق) [Mal.] Bir köy veya kasabaya, ihtiyaçları için tahsis olunan koru ve ormanlara verilen addı. Bu koru ve ormanlardan yalnız o köy ve kasaba halkı ağaç kesebilirdi. Vaktiyle bunlardan resim alınmazdı. Eski hukukta baltalık arazi-i metrukeden sayılırdı.

BALTALIK HAKKI (بالطالق حق) [Mal.] Bir köy veya kasabaya, ihtiyaçları için tahsis edilmiş olan ve (baltalık) denilen koru ve ormandan istifade hakkı demektir. Bu haktan yalnız tahsis edilmiş olan köy veya kasaba halkı istifade ederdi.

BALYAC (بالياج) [Mal.] Eski zamanlarda Fransız gemileriyle gelen ticaret eşyasından konsoloshanelerce alınan aidatın adıydı. Venedik elçilerine «balyos», «bayloz» denildiği için bu kelime o asıldan çıkmıştır. Aynı makamda «baylaç» kelimesi de kullanılırdı.

«Lehçe-i Osmani» de «sabıklarda şehbenderhaneye baylaç ve balyaç denirdi.» deniliyor.

BALYEMEZ (باليميز) [Top.] Osmanlılar tarafından bir zamanlar kullanılıp sonra istimalden iskat olunan uzun menzilli topun ismiydi. İtalyan'ca «Ballemezza» ve Avusturyalıların «Balimoz» dedikleri top isminin tahrif edilmiş şekli olan bu tâbir «Resimli Kamus-u Osmani» de (1324 tab'ı) şöyle tarif olunuyor:

«Bu top mucidi olan Balyemezi nam İtalyan'ın ismine izafetle müsemma iken kudemaca Türkçe zannedilerek «bal yemez» şekline konulmuş ve daha sonraları ıstılahperveran tarafından «asel nemi hored» yâni bal yemez diye tercüme bile edilmiştir.» «Lehçe-i Osmani» de (1306 tab'ı): «Balyemezi, İtalyanca'dan; yarım gürlü mânasına bir uzun kolomber ve menzil topu, galatı bal yemez» denilmiştir. Âsım Efendi Bühran-ı Kaatî tercümesi «Tebyan-ı Nafi» de «meani-i sairesinden maada büyük balyemez topa dahi denir» diyor. Âli Bey (Kaniye Muhararası, s. 210) bunlara şu izahatı ilâve etmektedi:

«Balyemez veya balyemezinin İtalyan'ca «yarım gürlü» den mehuz olduğu kabul edilirse Fransızca gürlü mânasına olan «bâl» ve «bule» kelimelerinin İtalyanca mukabili «balla» ve «palla» olmakla ve nisf mânasını da «mezzu» kelimesi ifade etmekte olup «u» harfiyle nihayet bulan sıfatların müennes kelimatı hiyn-i tavsifinde âhırlarında bulunan «u» harfinin «a» ya tahvili İtalyancanın kavaid-i lisanîyesinden olmasına ve «balla», «palla» kelimelerinin ise müennes bulunmasına mebnî bu da «mezza» suretine ifrâğ edildikte bu ismin «ballamezza» veya «pallamezzu» kelimat-ı mürrekkebesinden muharref

olduğu tezahür eder. «A» harfiyle nihayet bulan kelimeler cemilendikte «a», «e» harfine tahvil edilmek yine kaide-i lisanîyeden olmakla bu kelime-i mürkkebenin cem'i de «ballamezza» yahut «pallamezza» olur.»

«Defter-i Galatat» ta (1324 tab'ı) «bunun aslının Lâtince «bal» olduğunu ve «bal» in küre ve «voymez» in yarım mânasına olmasına göre «balyemez» in nisf küre şeklinde top demek olduğunu iddia edenler vardır» denilmiştir.

Balyemez topları büyük fırınlarda dökülürdü. «Bag. V. arşivi» nde mevcut bir vesikaya nazaran (Askerî fiş No. 3572, tarihi: 10 b 1196) «üç balyemez üç yüz kantar bakır ile vücuda gelir velâkin fırın hazinesi olmadıkça bakır eritmek mümkün olmayıp hazine dolmaklık ise altı yüz kantar bakıra muhtaçtır» denilmektedir.

Öyle bir top-u felâkettir ki o;
Bulduğu kanı içir de bal yemez.

La

Düşmenin üstü ecel arzusu tatlu cânına
Balyemezden güller gittikçe top helva gibi

Fâzil

BALYOS (بالوس) [St.] Venedik Cumhuriyeti'nin Osmanlı Hükûmeti nezdinde bulundurduğu elçisi hakkında kullanılır bir tâbirdir.

«Lehçe-i Osmani» de: «küçük elçilere ve büyük konsoloslara itlak olunmuş metruk bir unvandır. Sabıklarda şehbenderhaneye baylaç ve belyaç denilirdi.» izahatı vardır. «Balyos» İtalyanca bailo kelimesiyle âlâkalıdır. Aslı Lâtince «yük taşıyan» mânasına gelen «baiulus» olup orta çağda kelimenin mâna ve imlâsı değişerek muhtelif memleketlerde birtakım memuriyetlerin unvanı olmuş ve baju'e, baus, bailistre, baillif, bailli, balivo, baile, balyus vesaire şekillerini almıştır. Orta çağda Venedik ticaret kolonileri kurulurken, bunların başına geçirilen reisler bailo ve baiulus denilmiştir.

Osmanlı Türklerinin ilerleyişi karşısında Bizans sukuta yüz tutarken, Venedikli'ler Eğriboz Adasına ehemmiyet vererek buradaki bailo'ların mahirane siyasetleri sayesinde Adayı Venedik hâkimiyeti altına sokmuşlardı. Fatih Sultan Mehmet Ada'yı fethederken bunlardan biri kumandandı. Değerli müdekkik M. Cavit Baysun'un «İslâm Ansiklopedisi» nde bu madde hakkındaki izahatına göre Venedik Hükûmeti, ticareti için büyük bir darbe teşkil eden İstanbul fethini mütaakıp, zararını kabil olduğu kadar telâfi maksadıyla, Türk Padişahı nezdine Bartolommeo Marcello'yu göndermiş; bu diplomat, bailo'nun, haksız olarak, muharebeye

istirakinden dolayı itizarda bulunduktan ve hayli uğraştıktan sonra 18 / nisan / 1454 tarihinde bir ticaret muahedesi elde etmiştir. Osmanlılar ile Venedikliler arasında 1408 den beri mütâaddit ticaret anlaşmaları yapılarak, Venedik Cumhuriyetine kolaylıklar temin edilmiş ise de, bu devletin Osmanlı topraklarında balyos «bailo» bulundurmak hakkı 1454 muahedesiyle başlamış ve bu vazifeyi ilk gören şahsiyet de Bartolommeo Marcello olmuştur.

Osmanlı - Venedik münasebetleri bu suretle daha sıkı bir mahiyet aldıktan sonra, Türk illerindeki Venedik mümessillerinin unvanı Türk diline geçmiştir. Bu unvan Türk metinlerinde baylos, balyos ve balyoz şekillerinde olup abitnamelerin Türkçelerinde ekseriya birinci şekil görülmektedir. Kelimenin aslı balius olduğuna ve hattâ bunun bazı İtalyan vesika'larında baylus olarak yazıldığına bakılırsa, bidayette Türkçeye aslı telâffuzıyla geçtiği anlaşılar. Fakat zamanla bu telâffuz, utak bir değişikliğe uğrarak, balyos ve balyoz şekillerini almış olsa gerektir. Son zamanlarda da metinlerde kelimenin bu 3 şekline tesadüf edilmekle beraber balyos telâffuzu konuşma dilinden kaybolmuştur.

Balyos unvanı Venedik elçilerine ait olmakla beraber bu tâbir gitgide başka devletlerin sefirlerine ve hattâ konsoloslarına da teşmil edilmiştir.

Balyos unvanı sonraları terk olunarak yerine «elçi» ve mütâakiben de «sefir» unvanı kaim olmuştur.

*Çü fırsat bulmayıp Mısır ösleyip Rados'a varıldı
Garazla yazmağın balyos kitab-ı diltirib ancak*
Cem Sultan

BAM TELİ (بام تلي) [Hal.] Sakalın dudaga bitigik kalın kılları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu mânada (ben) de kullanılırdı. Farsça bir kelime olan (bam) ın lûgat mânası satır, sakf, üsttür. Hassaten evin üstüne denilir ki Türkçede çatı, dam denir. Sazın kaba ses çıkaran kalın tellerine de (bam) ismi verilir.

BAMYACI - LÂHANACI (بامیچی - لہانچی) [Sar.] Çelebi Sultan Mehmed'in saltanatının ilk zamanlarında kendisi bir müddet Merzifon'da, oğlu Murat da Amasya'da oturmuştu. Burada baba ile oğulun maiyetlerinde bulunan süvari askerleri karşılaşıp harb oyunları yaparlardı. Merzifon'da pek büyük lâhana, Amasya'da iyi bamyâ çıktığından Merzifon'dan gelen askerlere «lâhanacı», Amasya'dan gelenlere de «bamyacı» denilirdi. Bu sebeple bu tâbir tarihlere geçmiştir.

BAN (بان) [Ida.] İslâvön dilinde bey, hâkim demek olup İslâvonya ve Macaristan cihetlerinde sancak beylerine ve küçük prenslere verilen unvandı. Vaktiyle Dalmacya, İslâvonya, Eflâk, Sırp hükümdarlarına «ban» denilirdi. Son zamanlarda Hırvatistan'dan başka yerlerde asıl ban kalmamıştır. Hırvatistan banı Macarların (baron) rütbesinin üçüncü mertebesidir. Yakın vakitlere kadar (Gradiçka) ve (Brot) askeri idaresinin başında bulunanlar hakkında da kullanılırdı.

*Sağı solla baş vurup ayağına düşenlerin
Herbiri mülk-i Freng'in birine bir bandır*
Cem Sultan

BANK (بانك) [Bah.] Eski harb gemilerinin cesametini tâyine mikyas olan oturak mânasını ifade ederdi. Fransızca (banc) mânasına gelen sıraya da delâlet eylerdi. (Kamus-u Bahri) de «Bank: İngilizce banktan, denizin derin mahallerinde taş veya mercan kayalarından teşekkül edip sath-ı bahre kadar mümted sığlıklar» suretinde yazılıdır. Bu ârıza-i bahriyenin daha ufaklarına «topuk» denilirdi.

BANYOL (بانو) [Bah.] Tersane zindanı, hapisanesi demektir. Avrupalılar İstanbul, Trablus, Tunus, Cezayir zindanlarına «banyo» derlerdi. «Banyol» bunun tadile uğramış şeklidir. Banyo; İtalyan argosunda «hamam» demektir. Banyollar eski ise de son şeklini verenler Rodos'un, sonra Malta'nın haydut kont ve kardinalleriydi.

Osmanlı Türkleri banyollarının modelini bunlardan almışlar, fakat onları asıl sahiplerine beğendirecek bir hale koymuşlardı. Portekiz, İspanya, Fransa, Cenova, Malta, Sicilya, Napoli, Papa, Venedik banyolları arasında İstanbullular cennetti.

Tersane zindanı olan banyola iki takım insan atılırdı. Biri «üşera-yı mîrî» denilen beylik esirler; diğeri, kanlı, yol kesen, ev basan, kalpazan ve hırsızlardı. Harbde ele geçen esirlerin hepsi değil, bunlardan «pençik» ile devlet hesabına ayrılıp da satışı yaramıyanlardı. Bu iki takımın ikisi de donanma kolonada iken tersanede çalışır, sefere kalktığında bir bölüğü kürek çekmeye ayrılırdı.

Harb esirleri içinde ilk değişiklik, Karlofça Muahedesi (M. 1698, H. 1110) ile vukua gelmiştir. Zaten ondan sonra Osmanlıların esir almaları pek tavsamıştı. 1785 senesinden sonra banyolda harb esiri yok gibiydi.

Avrupa'da şairler, muharrirler yaza yaza tersane zindanlarını kapattılar. Bu işe önce İngiltere pek eskiden başlamış, bu gibileri Ame-

rika ve Avustralya müstemlekelerine sürmüştü. Sonra Fransa 1852 de kapıyarak Cenubi Amerika'da (Küviyana) gibi uzak yerlere göndermeye başladı. Osmanlılarda ise H. 1280 (M. 1863) sonlarına kadar tersanede kaldıktan sonra Sultanahmette yıkılan hapisaneye nekl edilmiş, «banyol» tâbiri de bu suretle tarihe karışmıştır.

BARABAŞ AZAKLARI (بارباش آزاكلى) [Coğ.] Özi suyu üzerinde sakin ve Osmanlı devletine tâbi halk hakkında kullanılır bir tâbirdir.

BÂRÂNİ (بارانی) [Ask.] Yeniçerilere erbainden erbaine verilen yağmurluğun adı idi. Buna zemistâni de denilirdi.

Farsça bârân yağmur, zemistân da kış demektir. Bârâni çuhadan yapılır, enli ve âlâ cinsten ve boyasının da has olmasına dikkat olunurdu.

BARATA (بارتة) [Kıy.] Çuhadan yapılan ve başa giyilen ucu kıvrık uzunca külâhın adıydı. İtalyancadan alınmış olup saray adamlarının da giydikleri bu başlığın muhtelif şekilleri vardı. Giyenlere nispetle anılırdı: bostancı baratası, topçu baratası, haseki baratası gibi. Ucları çok sarkık olanlarına (börk) denirdi.

Avrupada ilim adamlarıyla kardinallerin başlarına giydikleri dörtköşe külâh ve başlığa da bu ad verilirdi. Bunun yuvarlak olanına Fransızcada (bere) denir.

§ [San.] Tezhip ıstılahı olarak ucu kıvrık bir eins lâleye de bu ad verilirdi.

BARBARİŞKA (بارباريشكا) [Bah.] Bir halat bağlanmak üzereyken kaçmaması için üzerine bir mezevolta alınıp bükümü cihetine dolaştırılan ince halattan meydana gelen bosenin adıdır.

BARBARİT RESMÎ (بارباريت رسمي) [Mal.] Erdel çobanlarının otlamak üzere Eflâk'a getirdikleri koyunlardan alınan resim hakkında kullanılan bir tâbirdir.

BARBATA (باربته) [Mim.] Korkuluk demektir. Kale korkuluklarına da bu isim verilirdi. İtalyancadan alınmıştır. Fransızcası parapet'tir.

BARBUT ALTINI (باربوت آلتوني) [Mal.] İki kırat vezninde eski bir altın sikkenin adıdır. Yüzlük Osmanlı altını hesabıyla 3 kuruş 3 para kımetindeydi.

BARÇA (بارچا) [Bah.] Altı düz eski büyük gemilerden birinin adıydı. Yük nakliyatında kullanılırdı. Barça namı verilen kalyonlar

ilk evvel Felemenkliler tarafından inşa kılınmış ve bilâhara umum Avrupa devletleri tarafından kabul ve istimal olunmuştur. En ziyade İspanyollar tarafından kullanılırdı. Bu gemilerde top bulunmak usuldendi.

BARÇINLÜ KAZASI (بارچينلو قاضی) [Coğ.] Karahisar - ı Sahip (Afyon Karahisar) sancığında bir kazanın adıydı. «Lehçe-i Osmanî» de «Barçin» için şu tafsîlât vardır: «Karahisar - ı Sahip'te aşiret ve kaza merkezi, Han - i Barçin, nam - ı diğeri Hüsrev Paşa.»

BARİKA (باريكة) [Sof.] Canib-i Akdes'den vârid olup serian muntafi olan lâyiha-i kalbiye-den ibarettir. Keşif mebadisinden sayılır.

BARİSİYE (باريسيه) [Mal.] Ölen Hristiyanların vârislerinden alınan rüsum hakkında kullanılır bir tâbirdir.

BARKO BEŞTİYA (باركو بهستيا) [Bah.] Yalnız pruva direği kaba sorta diğeri direkleri sübya donanım olan barko büyüklüğünde üç direkli yelken gemilerine verilen addır. Bunlara da (navi) denir.

BARUTHANE-İ ÂMİRE (باروتخانه عامره) [Ask.] Eskiden baruthanelere verilen addı. Arapça bir kelime olan «âmîr» mamur edici, aydın demektir. Hükümet dairelerinden bazılarına vasıf olarak kullanılan âmire, mamur mânası itibarıyledir. Matbaa-i Âmire, Tersane-i Âmire, Darphane-i Âmire bu kabildendi.

BARUTHANE-İ ÂMİRE HAZİNESİ (باروتخانه عامره خزينه) [Ask.] Baruthanenin para işlerini gören veznesi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Osmanlı Devletinin kuruluşunda Beyt-ül-mal adı verilen ve bir defterdar idaresinde kurulan para işleri, yine aynı mânâyı ifade etmek üzere «Hazine-i Devlet», «Hazine-i Emîriye», «Hazine-i Padişahi», «Hazine-i Hassa» gibi muhtelif unvanlar almış, sonraları harb masrafları gibi fevkalâde masraflara karşı bir ihtiyat hazinesi olmak ve vâridatı havas-ı hümayun hâsılatı, ganaim humsu, hükümdarlardan alınan hediyeler vesairenden teşekkül etmek üzere «Hazine» ve «Enderun Hazinesi» adlarıyla tesiat vücuda getirilmiştir. Daha sonra vâridat ve hâsılatın artan envain ve bunların sarf ve istimal tarzlarına göre hazineler artırılarak «Hazine-i Âmire», «Mukataat Hazinesi», «Tersane-i Âmire Hazinesi», «Darphane-i Âmire Hazinesi», «Mansure Hazinesi», «Haremeyn Hazinesi», «Evkaf-ı Hümayun Hazinesi» namlarıyla teşekküller meydana gelmiştir. «Baruthane-i Âmire Hazinesi» de bu türlü hazineler meyanındadır.

BARUTLUK (باروتلق) [Ask.] Barut koyup üstte taşımak için kullanılan kabın adı idi. Yürek biçiminde olan bu kab, omuza bir ip veya kayışla asılırdı. Buna (barut kabağı) da denilirdi.

BASİRET (بصيرت) [Sof.] Arapça bir kelime olmak itibariyle, idrak, feraset, kalb gözü ile görüş demek olan basiret, tasavvuf istilâhı olarak Nur-ül-kudüs ile münevver olan kalbin bir kuvveti demektir. Yahut diğer bir ifade ile kalbde, eşyanın hakikatini görmeğe yarıyan bir kuvvetti. Göz o kuvvetle eşyanın hakayikini, bevatınını görür. Nefse nispetle basar mesabesindedir. Nefis de o basar ile eşyanın suver ve zevahirini görür. Hükema basirete âkile-i nazariye ve kuvve-i kudsiye tesmiye ederler.

Büyük âlim Elmalî'li Hamdi Efendi Kuran tefsirinde (قد جاءكم بصائر من ربكم...) âyetini izah ederken (cilt 3, sahife 2018) basiret kelimesi için şu izahatı veriyor: «Göze nispetle basar ne ise kalbe nispetle basiret de odur. Gözlerin görmesine sebeb olan ve kuvve-i bâsıra denilen rüyet nuruna basar denildiği gibi kalbin görmesine sebeb olan ve lisanımızda kalb gözü dahi tâbir olunan kuvve-i müdrikeye ve alelhusus bunun zekâ ve fatanet ve feraset denilen ve bir emr-i zâhîr-ü bâtına dikkat ve nüfuz ile gereği gibi idrak eder bir derecede açık ve parlak olması haline basiret denilir ki ilâhî bir nurdur. Kezalik baş gözü ile hâsıl olan ve görmek denilen idrak-i tam ve kâmile basar denildiği gibi kalb gözü ile hâsıl olan idrak-i tam ve kâmile ve marifet-i mütehakkıka ve yakiniyeye dahi basiret denilir. Bundan başka basiret beyyineye, hüccet ve bürhane, şahide ve dikkat ve im'an ile ibret alınacak hidayet sebeplerine dahi itlak olunur. Çünkü bunlar kuva-yi müdrikeyi takviye eder, basiret ve tabassura sebeb olur. Bu mânaca basiret evvelki mânalara da şâmil olur. Çünkü nefis-i basiret dahi en büyük hüccet, en büyük şahit ve beyyine, en büyük medâr-ı ibrettir ve onsuz hiçbir şey idrak olunamaz.»

*Ger açık ise basiretin bak
Gör sen de Hakka gitme irak
Nesimi*

BASKI KOLU (باسقى قولى) [Tul.] Yangınlarda su sıkılırken baskı demirinin iki tarafından geçirilen ağaçtan kolların adıydı. Bunlar, yangına gidilip gelinirken tulumbaçılığa hevesli ve namzet gençler, çocuklar taşırıldardı. İki rakip sandığın karşılaşması gibi tehlikeli ve kavgalı vaziyetlerde bu kolları takımın en cesurları ellerine alırlardı.

BASKI VİDASI (باسقى ويدىسى) [Ask.] Eski toplarda «yaprak» taki vidalardan birinin adıydı. «Yaprak»ın baş tarafındaki vidaya «yaprak vidası» denilirdi.

BASMAKALIP (باسمە قالب) [Hal.] Bir yazının, yazar tarafından hiçbir fikir ilâve edilmeksizin yanlışlarıyla, olduğu gibi, kopya edilmesi yerinde kullanılan bir tâbirdir. Basma kitaplar dizilen harflerin örneğinin kâğıda geçirilmesi suretiyle meydana geldiği için matbaanın icadından sonra dikkatsiz ve yanlış yazılan el yazıları hakkında kullanıma başlanmıştır.

BAST (بسط) [Sof.] Rica hali demektir. Kabule, rahmete, ünse işaret olarak Allah tarafından tevcihin gelmesine de bast denilir.

BAST FI MAKAM-İL-HAFİ (بسط فى مقام) [Sof.] Allah'ın abdi mahlûkat ile zâhiren bast etmesidir. Bu; abdin halk için bâtinen rahmete vesile olmasını iktiza eder. Böyle olan abid eşyayı istiabeder. Onun her geyde tesiri olur. Hiçbir şey onun üzerinde müessir olamaz.

BAST FI MAKAM-İL-KALB (بسط فى مقام القلب) [Sof.] Nefis makamında rica mesabesindedir. Lûtf ve rahmeti, kurb ve ünsü kabûle işaretir. Bunun mukabili kabzdır.

BASTIRMA (باصدرمه) [Top.] Yeni yapılan topların tecrübe atışı hakkında kullanılır bir tâbirdir.

BAŞ (باش) [Bah.] Direk, çubuk, ağaç ve benzerlerinin üst başına verilen addır.

§ [San.] Eski harflerin başlangıç kısmına verilen addı. Hattatlar arasında meselâ (ى) ye'nin başı dendiği zaman o harfin baş tarafı anlaşıldı. Nitekim harfin bükülme yerine «boyun», teknesine de «ç» itlak olunurdu.

BAŞ ALKIŞÇI (باش آلكيشچى) [Sar.] Padişahı muhtelif vesilelerle alkışlayan divan-ı hümayun çavuşlarının başına verilen addı. Dua ve sena demek olan alkış, Osmanlılardan evvelki Türk devletlerinde de vardı. Alkış, sadrazamlara da yapılırdı. Padişahları divan-ı hümayun çavuşları, sadrazamları da alay çavuşları alkışlardı. Osmanlı hükümdarlarının son baş alkışçısı Şeyh Tevfik Beydi.

BAŞ BAKI KULU (باش باقى قولى) [Mal.] Eskiden şimdiki maliye müfettişlerinin gördükleri işleri yapan bakı kullarının başlarına verilen addı. Tanzimattan sonra başmüfettiş unvanını almıştır.

BASBİNBAŞI (باش بيكباشى) [Ask.] Yeniçeri ocağının kaldırılması üzerine Asakir-i Mansure-i

Muhammediye adıyla yapılan askeri teşkilâtta «tertîp» adlı sekiz alayın başına verilen addı. İki sene sonra 1243 (1828) yapılan değişiklik sırasında «tertîp» tâbiri «alay» a kalbolunduğu gibi başbinbaşılık da lâğvedilerek her alayın kumandası miralay unvanını taşıyan bir büyük zâbite verilmiştir.

BAŞ BODOSLAMASI (باش بودوسلامه سى) [Bah.] Geminin başını teşkil etmek üzere omurganın baş tarafından kaldırılan demir veya ağacın ismidir. Büyük ve mukavves olan baş bodoslaması birkaç parça demir veya ağaçtan terekkübeder.

BAŞ BÖLÜKBASI (باش بلوك باشى) [Ask.] Yeniçeri ocağı teşkilâtında ağa bölükleri kumandanlığı vazifesini gören ve bölükbaşı adını taşıyan zâbitlerin en kîdemlilerine verilen addı. Baş bölükbaşı terfi ederse kethüda yeri olurdu.

BAŞCÜCE (باش جوجه) [Sar.] Saraydaki cücelerin başlarına verilen addı. Zarif ve nüktedan olanlardan padişahlara musahiplik edenler de olmuştur. Başbakanlık Arşivinde İkinci Sultan Mustafa'ya ait dosyadaki bir vesikaya göre (Vesika No. 8911) bu padişah zamanında has odada bir, hazine koğuşunda biri baş olmak üzere üç, seferli koğuşunda da bir başcüce vardı.

*Bir karış boylu oğlancığa meyl eyledim.
Vasf-ı kaddın uzadup altı kulaç etsem gerek
Süruri*

BAŞÇAKIRSALAN (باش چاقىر سالان) [Sar.] Enderunda bulunan çakırsalanların başıydı. Çakırsalan, av yerinde doğan kuşunu salıvermek ve avlanacak avı tutturmak işine bakanlara itlak olunurdu. Çakırsalanlar silihatar ve başçuhadarın maiyetinde alelekser yedişer yedişer olarak bulunurlardı. Başçakırsalanlar hane-i hassaya zilyed sayılır, yani hakk-ı terfi ashabından tanılırdı.

BAŞÇAVUŞ (باش چاوش) [Ask.] Yeniçeri ocağının ağa bölüklerinden beşinci bölüğün kumandanı ve bütün ocağın başçavuşu idi. Kendisinden başka iki çavuştan, yani orta çavuş ve küçük çavuştan tefrik için bu adı almıştı (Çavuş-i büzürg) ve (serçavuş) da denilirdi. On beşinci asır ortalarından on altıncı asır ortalarına kadar ocak çavuşu, sekbanlar çavuşu idi. Ayrıca odası da yoktu. Ağa bölüklerinin ihdasından sonra çavuşluk, sekbanlar çavuşundan alınarak ağa bölüğünde ihdas edilen başçavuşa verildi ve beşinci ağa bölüğünde ona oda tâyin edildi. İlk on akça yevmiye tâyin

edilmiş iken sonradan artarak on üç ve daha sonra yirmi, yirmi bir akça oldu.

Ocağın kethüda beyden sonra en nüfuzlu zâbiti başçavuştu. Ağa divanı akdedildiği zaman ve sair icabettiği vakitlerde Ağakapısının merdiveni başında durarak işi ve dâvası olanları kethüda beye bildirir ve kethüda da müracaat eden yeniçerileri ağaya götürürdü. Kethüda bey bulunmazsa vazifesini başçavuş görürdü.

Ağakapısında ağa divanı başlamadan evvel muayyen olan duayı bu yapardı. Bundan başka yanında orta çavuş ile küçük çavuş bulunduğu halde her çarşamba günü yeniçeri odalarının mumlarının tevzii buna aitti. Yeniçeri ağası tarafından ocağa verilecek emirler Orta Cami'de bunun vasıtasıyla ocak halkına tebliğ edilirdi. Ulûfe tevziinde eteğini sallıyarak yeniçerileri maaş keselerini kapmağa davet ederdi. Padişah veya vezir-i âzam ile yeniçeri ağası sefere gittikleri zaman ocağın alay tertibi ve resmîgeçitlerde alayın idare ve sevkı başçavuş ile orta çavuş ve küçük çavuşun ve başyazıcının vazifeleri cümlesindendi. Başçavuşun bir vazifesi de azlolunan yeniçeri ağası ocak haricinde ise ve padişahın iradesine göre nefyedilecekse onu alarak menfasına kadar götürmektir.

Marsigli'ye göre yeni efrada, zâbitlerine kemal derecede muti ve münkad olmaları lüzumunu igrab için yeniçeri ocağına girecekleri kaydeden başçavuşun bunlara âdet olduğu vecihle birer tokat vurmak ve kulaklarını birer kere çekmek de vazifeleri cümlesindendi. Mücazata duçar olanların tedibine de memurdu.

Değerli müdekkik İsmail Hakkı Uzunçarşılı (Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları, birinci cilt, s. 207) yeniçeri ocağına dâhil olan efradın kaydı vazifesi yeniçeri kâtibine ait olduğunu ve yalnız on yedinci asır sonlarıyla on sekizinci asırda ve yalnız muharebe zamanında ocağı yeni efrat kabul edilirken bu efradın, yeniçeri ağasının çadırı önünden geçişlerinde kayıt muamelelerinin başçavuş tarafından yapılmasından dolayı Marsigli'nin bunu teşmil etmiş olması hatıra geldiğini söylüyor. Başçavuş divana giderken ata biner ve başına çorbacı üsküfû giyer ise de süpürge sorguç takmıyarak (turna telli) kuka giyerdi. Galebe divanı, yani ulûfe tevzii ile beraber bir ecnebi sefirin kabulü merasimi olduğu vakit kemha denilen kumaştan üst elbisesi ve sair divan günleri ise çuhadan kürke kaplı ferace giyerdi. Yeniçeri ağası divan-ı hümayundan çıkıp Ağakapısına gelerek atından indiği zaman orta çavuş kendisini selâmlar, başçavuş dua eder ve sonra ağa divanı akdolunurdu.

Yeniçeriler arasında başçavuşun maiyeti olarak en kıdemli yeniçeriler arasından seçilmiş yüz otuz kadar küçük emir zâbiti vardı. Bunlar muharebe zamanında kumandanın emirlerini askeri rüesaya tebliğe memur edilir, hazar zamanında hükümetin emirlerini yeniçerilere tebliğ ederlerdi. Bu yeniçeri çavuşlarını divan-ı hümayun ve tersane çavuşlarından ayırmak için kendilerine kul çavuşu derlerdi. Başçavuş başında keçeden, sivrice, sivri avcı külâhın arkasına doğru kıvrılmış ve önüne tüyden bir sorguç takılmış külâh taşır, arkasına da (dolama) tâbir olunan kırmızı kaftan, içine entari, dizine kırmızı şalvar, ayağına da mest pabuç veya sarı çizme giyerdi.

Her sene hükümdar tarafından yeniçeri ağasından itibaren ocak ağalarına bahariye ve zemistaniye adlarıyla iki defa verilen üst elbisesi sırasında başçavuşa da bir top çuha ile bir top kumaş verilmekte idi.

Başçavuş azlolunursa deveci ortası kumandanı, terfi ederse haseki olurdu. Timara çıkması lâzım gelirse on beş bin akçe ile çıkarıldı. Bu miktar sonradan daha da artırılmıştı.

BAŞÇUHADAR (باش چوحدار) [Sar.] Osmanlı sarayındaki hizmetkârların ilerigelenlerinden birinin adı idi. Maiyetinde kırk çuhadar vardı. Padişahlar bir yere giderken rikâb-ı hümayunun sağ tarafında yaya olarak yürür ve elini padişahın atının sağrısına kordu. Kıymetli elbise giyer, kemerine bir hançer takardı. Çuhadarların elbiseleri de debdebeli idi. Bunların bıçak ve hançerden başka ellerinde gümüşten zincirli kamçı bulunur, padişahı takibederlerdi. Başçuhadarın kamçısı altındı.

BAŞDEFTERDAR (باش دفتردار) [Mal.] Tanzimata kadar devletin malî işlerinin başında bulunmuş olan memurun unvanı idi. Buna «Rumeli defterdarı» «şık-kı evvel defterdarı» da denirdi. Başdefterdarlığın hangi tarihte ihdas olduğuna dair tarihlerde bir kayıt yoktur. Osmanlılarda XIV. asrın son yarısında ve Birinci Murat zamanında maliye teşkilâtının temeli atıldığına ve zamanla tekâmül ettirildiğine göre defterdarlığın çok geçmeden ihdas edildiği anlaşılar. Fatih kanunnamesinde defterdarlığın mevcudiyeti bunu teyideder. Kanunnamede aynen şöyle yazılıdır: «Bilgelki evvelâ vüzera ve ümeranın vezir-i âzam başıdır. Cümlelerin ulusudur. Cümle umurun vekil-i mutlakıdır ve malının vekili defterdarıdır ve ol nazırdır ve oturmada ve durmada ve mer-tebede vezir-i âzam cümleden mukaddemdir.»

XV inci asrın son yarısına kadar bir başdefterdar ile onun maiyeti olarak hazine ve

mal defterdarları vardı. Bütün malî işlerden başdefterdar mesul idi. Daha sonraları, memleketin genişlemesi üzerine, iki defterdar tâyin edilirdi. Bunlardan Rumelideki haslar ile mukataalara bakana başdefterdar veya Rumeli Defterdarı, Anadoludaki haslarla mukataalara bakana da Anadolu Defterdarı denirdi. XVII nci asır ortalarından itibaren defterdarlar şık-kı evvel, şık-kı sani ve şık-kı salis isimleriyle ayrılmışlardır.

Başdeftertar, defterdar kapısında akdolan divana reislik ederdi. Maliyeden yazılan bütün hükümlerin arkasına kuyruklu adı verilen imzasını atardı. 1249 da memuriyetlerde icra kılınan tensikat sırasında maliye işlerinin idaresi munhasıran şık-kı evvel defterdarının uhdesinde ibka edildi. Bu tensikatta rütbelere ülâ, saniye, salise ve rabia unvanıyla dörde taksim olunduğu sırada defterdarlık ülâ menasibından add edildi.

Memurlar vaktiyle mülkiye, ilmiye, kalemiye, seyfiye olmak üzere dört dereceye ayrılmıştı. Defterdarlar üçüncü kısımda, kalemiyede dâhildiler.

Vezirlerle kazaskerlerden sonra gelen ve divanda dâhil bulunan defterdarlığa üç sınıf memurlar çıkabilirlerdi: defter ve şehreminleri, üç yüz akçe vazifeli kadılar, reis-ül-küttaplar. Fatih Kanunnamesindeki diğer bir kayda göre bu hakkın daha bazılarına da verilmiş olduğu anlaşıyor: «Rumelinin defterdar kethüdası mal defterdarı olmak caizdir.» Ancak sonraları her şey gibi bu usul de bozularak yeniçeri ağalarından defterdar yapılmak, veya diğer menasip ehlinden defterdar nasbedilmek gibi garibeler görülmüştür. Hattâ ilk devirlerde Rumeli Beylerbeyliği ile aynı payede sayılan başdefterdarlar terakki ederek vezir olurlarken sonraları onlara da vezaret rütbesi tevcihine bağlanmış ve bu suretle seyf ve kalem erbabının yekdiğerinin menasibına çıkabilmeleri kapısı açılmıştı. Defterdarlar beylerbeyliğine tâyin olundukları gibi bazen sancak da kabul ederler, yahut sancakla taşraya memur edilirlerdi. Sancakla çıkan defterdarlara 45000 akçe verilirdi.

Memurların bir kısmı sadrazamın yanına muayyen zamanlarda çıkarlardı. Defterdarlar için zaman kaydı yoktu. İstizan şartıyla istedikleri zaman sadrazamı görebilirlerdi. Divanda bulunmak selâhiyeti olan başdefterdar kazaskerin altında, yeniçeri ağasının üstünde otururdu. Başdefterdarların bazı imtiyazları da vardı. Vezirler gibi kendisine selâm çavuşu tâyin olunurdu. Hizmetkârına vezirler ve ka-

zaskerler gibi mücevveze giydirdi. Divan-ı hümayunda vezir-i âzamla yemek yedi. İcrat-ta hür ve müstakil olan ve vekil-i devlet unvanını haiz bulunan sadrazamın başdefterdarla müşavere etmesi kanun icabındandı. Kanunnamede bu cihet şöyle yazılıdır: «Umur-u saltanatı vezir-i âzam vüzera ile ve defterdarlar ile müşavere edeler, onlardan gayrı kimse vâkıf olma.» Defterdarlar için de bu mecburiyet vardı: «Başdefterdarlar dahi vezir-i âzam ile müşavere edeler.» Bayram günlerinde defterdarlar da mesul şerefine nail olurlardı. Padişah vezirler gibi defterdarların da tebriklerini ayakta kabul ederdi. Başdefterdarın maaşı 16000 akçe idi. Vezirler gibi has da verilirdi. Bu miktar 600000 akçe idi. Saliyane verildiği takdirde 150000-200000 e kadar verilirdi. Defterdarların bazı avaidi olduğu gibi havas-ı hümayun âgarından defterdarın mekûlâtına yardım edilirdi. Defterdarlar vezirler gibi takaüde mazhar edilirdi. Tekaüdiyeleri 80000 akçe idi. Harb olunca başdefterdarlar bizzat sefere iştirak ederler, ordunun işesini tanzim ile mükellef bulunurlardı. Yollara bakmak da onların vazifesi cümlesinden idi. Kanunnamelere göre başdefterdarların daha başka imtiyazları da vardı.

Defterdar unvanı hicri 1253 (1838) senesinden itibaren maliye nazırlığına tahvil olunmuştur.

BAŞDEVECİ (باش دروي) [Ask.] Yeniçeri ocağının cemaat ortalarındaki deveci ortalarının en kıdemlisine verilen addı. Devecilere şü-türban ağa denilirdi. Deveci ortası kumandanlığına yayabashılıktan geçilirdi. Başdeveci terfi ederse haseki ağa veya acemi ocağının Rumeli ağası olurdu.

Deveciler sorguçlarına balıkçıl tüyü takarlar ve divana gittikleri zaman samur ve vaşak kaplı kadife üst giyerlerdi. Sarı çizmeleri vardı.

BAŞDİLSİZ (باش ديلسز) [Sar.] Saraydaki dilsizlerin başlarına verilen addı. Zarif olanlarını padişahların musahip edindikleri de olurdu. Başbakanlık Ârşivinde İkinci Mustafa'ya ait dosyadaki bir vesikaya göre (Vesika no. 2911) zamanında harem-i hümayunda bir, has odada iki, hazine koğuşunda biri baş olmak üzere yedi, seferli koğuşunda da kezalik biri baş olmak üzere on tane dilsiz vardı.

Babîâlîde de vükelâ müzakerelerinin mahiyetinin gizli kalabilmesini temin için dilsiz hademe kullanılırdı. Osmanlı saltanatının sonuna kadar Babîâlîde bir dilsiz hademe vardı.

BAŞEFENDİ (باش افندي) [Sar.] Hazine-i hümayunda bulunan ithalat ve ihracat defterleriyle diğer kayıtları tutan ve «gedikli efendiler» adıyla anılan dört kâtibin birincisi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Diğer üçüne sırasıyla ikinci, üçüncü, dördüncü efendi denilirdi.

§ [da.] Devlet dairelerindeki başkâtipler hakkında da «başefendi» tâbiri kullanılırdı.

BAŞESKİ (باش اسكي) [Ask.] Yeniçeri ocağında orta veya bölük esradının en eski ve kıdemlilerine verilen addı. Bayraktarın bir derece dununda idi. Bunların kadir ve itibarları, nüfuzları pek ziyade idi. İstanbul'da bulunan kollukların, yani karakolların kumandanı olan baş karakellukçu'nun başeskilerden olması usul-dendi. Marsigli'ye göre ortanın yarısını kırmızı, yarısını sarı ve üzerinde zülfikar resmi bulunan bayrağını taşımak başeski olmağa mütevakıftı.

§ [Sar.] Akağaların ikinci derecedeki zâbitlerinden birinin adıydı. Atâ Bey (Enderun Tarihi, cilt 1, sayfa 164-165) şu izahatı veriyor: «Yavuz Sultan Selim'in koyduğu kanun ile akağaların zâbiti kapı ağası, has odabaşı, hazinedarbaşı, kilercibaşı, saray ağası, saray kethüdası büyük zâbitlerden mâdudolup bunların madununda olan beş nefer eskilerine «köge başı» ve bunların alt tarafına başeski ve bundan sonra gelen iki kişiye de üzengi ağaları denirdi.»

Sayın İsmail Hakkı Uzunçarşılı da Galata Sarayı hakkında izahat verirken (Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı, sayfa 303) «Galata Sarayında her koğuşun oda kethüdası, odabaşı, kuşçubaşı, hamamcıbaşı ve başeski isimli zâbitleri vardı.» diyor.

BAŞ GÖZ SADAKASI (باش كوز سداقاسي) [Hal.] Başın, gözün, hayatın selâmeti için fedakârlık etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Dilenciler «başın gözün sadakası» demek suretiyle para dilerlerdi. Dilencilik ahlâkan olduğu gibi kanunen de memnu olduğu halde bugün bile böylelerine raslanır.

BAŞHALİFE (باش خليفه) [da.] Eskiden halife adını taşıyan kalem kâtiplerinin başlarına verilen addı. Ruznamçe-i evvel, bağmuhasabe ve sair hazine aklâmı başhalifelerinden biri ölür, yahut bir töhmet sebebiyle azledilirse haccân'ın inhasıyla halifelerden münasip olanına telhis ve ferman-ı âli ile başhalifelik tevcih edilir ve kendisine rüus-u hümayun verilirdi. Bu suretle tâyin olunan başhalife bir kusuru olmadıkça veyahut ölmedikçe azledilmezdi. Ancak bu imtiyaz yukarıda isimleri geçen kalemlerin başhalifelerine mahsustu. Yeniçeri, sipah, silihlar,

cebehane ve ağakapısı kalemleri başhalifesi olanların azil ve nasıpları ise ötekilere mugayir olarak ağaların elindeydi. Ağalar ise bu salâhiyete istinaden senelerce lekesiz bir surette çalışmış olan başhalifeleri «bazı müfsidîn igvâsına ittiba'la» bir iki senede veya daha az müddette bilâ mucip azlediyor ve ahara tefviz ile, bunları, «müptelâ-yi haybet-ü husran» eylediklerinden maada yerlerine «fenn-i kitabetten bîbehre olan kimseleri nasp ile tarikleri ihtilâle» uğrattıktan başka «mesalih-i ibadullahın rüyet ve temşiyetine sekte-i hâlel ve atıl tayeranını mucip» oluyordu. Bunun üzerine bu kalemler hulefası için intizama konulmasını bir istida ile talebettiler. O yolda irade sâdir oldu. Onlar da hazine aklâmındaki başhalifelerin tâbi oldukları ahkâma tâbi tutuldular. Bir müddet aonra dergâh-ı âli yeniçerileri kalemi başhalifesiyle kesedarı ve beytülmal kâtibi müracaatla karar hükmünün kendi haklarına da tatbikini ve kendilerine de rüus verilmesini istediler. 1759 senesinde bunlara da rüus verilmiştir. Tanzimat'tan sonra başhalifelere «mümeyyiz» veya «başkâtip» unvanı verilmiştir.

BAŞHASEKİ (باش‌خمسى) [Ask.] Hasekilerin en kîdemlisine verilen addı. Yeniçeri ocağının cemaat ortalarından 14,49,66,67 nci ortalarına hasekiler denilirdi. Herbir ortanın ayrı ayrı birer kumandanı vardı. Hasekiler itibarlı olup kendilerine ağalar diye hitabedilirdi. Rivayete göre hasekiler Fatih Sultan Mehmet zamanında ihdas edilmiştir. Fatihin haseki tâyin ettiği dört yayabaşı ava çıktıkça maiyetinde bulunurdu. Bundan başka padişahın camie çıkışında dört hasekinin en kîdemlilerinden ikisi sağ tarafında, diğer ikisi de sol tarafında yürürlerdi. Bundan dolayı bu dört orta kumandanına hünkâr hasekisi ismi verilmişti. Haseki ağalar kethüda bey gibi divan elbisesi ve üzenği ve topuz vururlardı. Başhaseki terfi edince turnacıbaşı olurdu.

§ [Sar.] Sarayda biri erkek, diğeri kadın olmak üzere iki zümreye de haseki adı verilmiştir. Kadınlardan padişahların gözüne girip odalık mevkiine yükselenlere «haseki» denilirdi.

Bostancılar arasında da bu namla anılan küçük zâbit rûtbeli bir sınıfa verilen addı. Bunlara bostancı hasekileri de denirdi. On sekizinci asrın son yarısında mevcudu üç yüzü buluyordu. Bunların altmışı padişahın bir yere gidişinde mevkibinde bulunup muhafızlık ederler, bir hizmet çıktığı zaman bostancıbaşı tarafından vilâyetlere gönderilirdi.

Hasekilerin kırmızı çuhadan bir üniforması ve gaddareleri, elleriadede asâları var-

dı. Yeni haseki olana verilecek asâ, kendi kış-lalarında ve bostancılar muvacehesinde merasimle verilir. Buna mukabil yeni haseki olan başhasekiye bir altın verir ve kendi eliyle bir de kurban keserdi.

Hasekilerin içlerinden on ikisi tebdil hasekisi adını taşırdı. Bunlar padişahın tebdil gezisinde beraber bulunurlar ve lüzumunda kıyafet değiştirerek gizli işlerde kullanıldıkları gibi mahrem vazifelerle taşraya da gönderilirdi. Hasekiler alaylarda başlarına iki karış kadar mahruti külâh, arkalarına kırmızı çuhadan dolama giyerler, bellerine de kemer takardı. Merasimden hariç zamanlarda ise barata giyerlerdi.

Rikâb solakları ve peykelerle beraber hasekilerin kaldırıldığı şevval 1244 (1829) te başhasekilik de tarihe karışmıştır.

BAŞBOZUK (باش‌بوزوق) [Ask.] Harb vukuunda orduya katılan gönüllü efrada verilen addı. Bunlar ordunun aslı kuvveti ile karıştırılmazlar, süvari veya piyade olarak iltihak ettiklerine göre ayrı silâh ve teçhizat ile ayrı kumandanlar idaresinde olarak teşkil edilen kıtalar halinde ve muavin asker suretinde istihdam olunurlardı. 1854 Osnaplı-Rus Harbi sıralarında disiplinli bir hale getirilmelerine çalışıldı ve bu iş ile bilhassa Fransız generali Joussof ile İngiliz generali Biston meşgul oldu ise de bu teşebbüs akim kaldı. Başbozukların intizamsızlığı bilhassa 1877-1878 Rus Harbinde kendini göstermiş ve bu usul o zamandan sonra tamamiyle terk edilmişti. Ahmet Mithat efendi (Üs-sü İnkılâp, kısım-ı sani, sayfa 288-289) buna dair şu izahatı vermiştir: «Asakir-i muavineden başbozuk tâbir olunan dırıntı askerin taht-ı inzibatta olmamalarından nâşi kendilerinden şîâr-ı insaniyete mugayir bazı harekât vukuu şayi olup eğerçi şayia-i vâkıada mübalâğa olduğu tahkikat-ı ahire ile sabit olmuş ise de nizam ve talim altında olmayan askerlerin harekâtında bittabi intizam olamayacağı ve esna-i seferde kendilerine verilecek havayî ve tâyinât hususunda mazbutiyet olamayarak bulundukları mevakide zaruret ve sefalet çekecekleri ve bu cihetlerle kendilerinden muntazar olan hidemat-ı haseneye bedel hem kendileri, hem de devlet ve ahali mutazarrır olacakları hasebiyle başbozuk nam ve heyeti külliye lâgvolunup ba'dezin rızalarıyle harbe gitmek istiyenlerin asakir-i nizamiye tarzında ve taht-ı intizamda hareket eylemeleri maddesinin nizamı raptı lâzimedendir.»

Eskiden taşradan İstanbula gelip yersiz yurtsuz dolaşanlara da başbozuk denilirdi. Bu

tâbir sonraları askeri sınıfa mensub olmıyan bütün sivil halka teşmil edilmişti.

Son zamanlarda bu tâbir kullanılmaz oldu.

BAŞINI ORTAYA KOYMAK (باشى اورته قويمق) [Hal.] Tehlikeye girmek, ölümü göze almak, hayatını fedaya razı olmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

BAŞ İKBAL (باش اقبال) [Sar.] Padişahın en kîdemli odalığına verilen addı. Teveccüh, meyil, arzu, baht, talih, yıldız barışıklığı mânalarına gelen ikbal kelimesi saray istilâhında mukbil cariye, odalık hakkında kullanılır bir tâbirdir. İkballer, gözdelelerden seçilirdi. Gözde olmak için müstesna bir güzellekle beraber saray usul ve âdabına vâkıf olmak da lâzımdı.

İkballik, çocuk sahibi olması halinde, kadınlığın, yani hünkâr zevceliğinin yolu olduğundan cariyeler için, sarayın harem hayatında hatırı sayılır bir payeye ermek demektir.

BAŞKADIN (باش قادين) [Sar.] Padişahların nikâhları altında bulundurdıkları alelekser dört kadından en yaşlısının aldığı unvandı. Kadınlardan (ikbal) lerdan (gözde) lerdan seçilirdi. Gözde olmak için müstesna bir güzellekle beraber saray usul ve âdabını öğrenmiş olmak lâzım gelirdi. Cariyelikle saraya alınan genç kızlar ilkevvil (hazinedar usta) tarafından intihabolunan kendi maiyetindekilerden birinin yanına verilir, o suretle terbiye edilirdi. İşte bunlardan hüsunleri ve cazibeleriyle temayüz edenler gözde, ikbal ve nihayet kadın olurlardı. Cariyelerin içinde ikballikte kalıp kadın olamıyanlar olduğu gibi kadınlardan da başkadınlığa irtika edemiyenler çoktu.

BAŞ KALDIRMAK (باش قالدirmek) [Hal.] Karşı gelmek, itaatten ayrılmak, isyan etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

BAŞKALIK (باش‌قالىق) [Mal.] Ağnamın sayımına ve resminin tahsiline memur olan nazırlarla kabızmalların masraflarına karşılık olarak hasılatın terk olunan kısım hakkında kullanılır bir tâbirdir. Âdet-i ağnam ve ondalık ağnam resimlerinin mültezimlere ihalesine bağlanmazdan evvel her sene maliyece lüzumu kadar sayıcıyla bunların üzerlerine nazır tâyin olunur, bu memurlar tanzim olunan fermanlarla kazalara izam edilirdi. Her kola memur olan nazır ve sayıcılar memur oldukları muntakada beylerbeyilerin nezdine varırlar, fermanlarını gösterirlerdi. Vali emin olduğu adamlardan birini bunlara terfik etmekle beraber bir de buyrultu yazardı. Bu suretle teşekkül eden heyet ağnamı sayar ve cetvellerini yapardı.

Sonradan «kabızmal» namını alan ve sayıcılar üzerine tâyin olunan nazırlar vaktinden biraz evvel İstanbul'dan çıkarılır, tâyin olundukları kolun son noktasına vardıkdan sonra tādada başlanırdı. İşte bunların saydıkları ağnamdan alınan resmin bir kısmı masraflarına karşılık olmak üzere bu memurlara bırakılır ve terk olunan bu hasılat hissesine «başkalık» namı verilirdi.

BAŞ KAPI GULÂMI (باش قاپو غلامى) [Sar.] Sarayın müteber hizmetlerindendi. Buna yeni saray baş kapı gulâmı da denilirdi. Zenci hadımâğalara mahsus olan bu vazife «yayla baş kapı gulâmlığı»ndan sonra gelirdi. Gerek yayla baş kapıgulâmlığı ve gerek yeni saray baş kapı gulâmlık mansıbı içağalarındaki «rikâbdar» ve «çuhadar» ağalar gibi ocak yolunu tekmiil etmekle elde edilirdi. Bu mertebeye çıkmak için en aşağı acemi ağa, nöbet kalfası, ortanca, hasılı ve nihayet yayla baş kapı gulâmı olmak lâzım gelirdi. Binaenaleyh bu itibarla sarayın yüksek ve müteber mansıplarından māduttu. Bundan evvelki vazife sahiplerinin hepsi terfi ettikleri zaman darüssaade ağası gibi baş kapı gulâmının da etegini öperlerdi.

Baş kapı gulâmı saraya alınan zenci hadımâğalarının defterini tutardı. Baş kapı gulâmı vazife itibariyle içağalardaki anahtar ağalığı hizmetinin aynı idi.

Bir de eski sarayın baş kapı gulâmı vardı. Onun vazifesi eski sarayda bulunan ve emektarlardan terekkebden ağalara zâbitlik etmekten ve sarayın umur ve hususunu tedvir eylemekten ibaretti. Eski saray baş kapıgulâmının mertebesi yeni saray baş kapı gulâmından aşağıydı.

BAŞ KAPI KETHÜDASI (باش قاپو كئيداسى) [Ida.] Suçluları yakalamak ve idamları lâzım gelenleri asmak vazifeleriyle mükellef olan kapı kethüdalarının başlarına verilen addı.

§ [Ask.] Yeniçeri ocağı zâbitlerinden muhızr ağanın maiyetindeki kapı kethüdalarının başına verilen addı. Yeniçerilerden olan bu kapı kethüdalarının sayısı altmıştı. Bunlar hem vezir-i âzam dairesinin muhafızları, hem de vezir-i âzam tarafından verilen kararların tatbikine memur idiler. Bu kapı kethüdalarından beş tanesi (falakacı) ismini alıp vezir-i âzam şehirde kola çıktığı vakit beraberinde bulunurlar ve cezaları yatırıp döğerlerdi.

BAŞ KAPI OĞLANI (باش قاپو اوغانى) [Sar.] Sarayın kadınlar dairesinin baş kapıcısına verilen addı. Siyahı hadımâğalarındandı.

BAŞ KARA KOLLUKÇU (باش كره كوللوقچى) [Ask.] Yeniçeri ocağının bölük ve ortalarındaki kara kollukçuların başlarına verilen addı. Kara kollukçu, küçük çavuş demektir. Baş kara kollukçular çorbacıların ve zâbitlerin emir çavuşları idiler.

BAŞ KESMEK (باش كسك) [Sof.] Şeyhin veya tarikaten büyük bir zatın huzurunda tâzim ile eğilmek, bugünkü tâbirle reverans yapmak demektir. Sağ el tabii olarak kalbin altına konur, baş da lüzumu kadar eğilmek suretiyle bu resim ifa edilirdi.

*Dest ber sadr-ı muhabbet olduğum ruham sana
Bir işaretir ki cayın hone-i dildir senin
Tahir-ül-Mevlevi*

Başı bedenden ayırmak, idam etmek demek olan «baş kesmek» mecazen tâzim ve hürmet kasdiyle başını eğmek demektir.

*Zat-ı Haydar-şiyemi azmedeli bu sefere
Baş keserler kılıcı namına cümle kefare
Ziya Paşa - Zafername*

BAŞ KIÇ VURMAK (باش كیچ وورمق) [Bah.] Bir geminin baş denizleri tesiriyle baş ve kiç üzerine inip kalması haline, tulâni raksa düşmesine denir.

*Rüzgâr oldu muhalif başına oldu belâ
Başladı gine karıntı gine baştan kıptan
Ağahî*

BAŞKOLLUKÇU (باش كوللوقچى) [Sar.] Saray müstahdeminin birinin unvanıydı. Fatih zamanına gelinceye kadar kilercibaşlıların nezareti altında hazar ve seferde nefsi hümayuna mahsus olan et'ime, egribe ve edviyenin nefasetini ve icabettikçe hazırlanmasını temin etmek üzere bu namla sarayda bir vazife vardı. Sonraları saray teşkilâtı büyüyerek ekmegin, meyvanın, tatlıların, şerbetlerin, turşuların nefasetini temin için başka başka vazifeler ihdas olununca başkollukçulara iki üç türlü et'ime-i nefise tabhı hizmeti kalmıştır. Şu halde bu vazifenin son şekli ağçılık gibi bir şey olmuştur. Başkollukçuların kollukçu unvanıyla maiyetleri dahi vardı. Başkollukçuların itibarları (bıçaklı eskiler) derecesindeydi. Bunlar eski olmasalar bile gördükleri nazik iş itibariyle vazifeleri müteber tutulduğundan eskilerle beraber camekânda otururlardı.

Sofra levazımını nöbetçibaşından almak ve icabeden yerlerde kullanarak iş bitince tekrar nöbetçibaşıya vermek de başkollukçuların vazifeleri cümlesindendi.

Başkollukçular; hâle vazifeleri daha vâsi ve şümüllü olduğu sırada pek ziyade mücerrep,

müstakim, mütemet, müstait, nazif, afif ve müt-taki kimselerden intihab olunurdu.

BAŞLÂLA (باش لا) [Sar.] Kahveci, tüfekçi, sarıkçıbaşılık gibi başlâlalık da sarayın müteber mansıplarından bir mansıptı. Bunların müteber oluşu padişahlarla her zaman münasebette bulunmalarından ileri geliyordu.

Başlâlalık kıdeme bakılmaksızın has odaların mütemet, müteber ve müstaitlerinden birine doğrudan doğruya padişah tarafından tevcih olunurdu. Başlâla padişahın hususi hizmetlerine bakar, tebdil gezdiği sırada padişaha refakat ederdi. İkinci Sultan Mahmud'un evail-i saltanatına kadar yemek esnasında başlâlaların huzur-u hümayunda bulunmaları kaidedendi. Yeni sarayın şubesinden olan Topkapı Sahil-sarayına nakledildikten sonra bu usul terk edilmiştir.

Başlâlâlığın ihdası tarihine dair Osmanlı tarihlerinde malûmat yoktur. Ancak Topkapı Sarayı dâhilindeki başlâla kulesinin Fatih zamanında yaptırılmış olduğuna bakılırsa bu vazifenin eski hizmetlerden olduğu anlaşılır.

Başlâlâların ağalardan kollukçusu, zülflülerden baltacı, sofa ocağından sofalı, bostancı ve helvahaneden de külâhlısı vardı. Bu kadar çok maiyet halkı olan başlâlanın ehemmiyet ve itibarı ziyadeydi. Ocak yoluyla terakki etmek istemeyip de çıraklık arzu eden başlâlalar ikinci derecedeki mansıp erbabının mazhar olageldikleri nânpare ve kapıcıbaşılık, yahut hacegânlık gibi rütbelerle çırağ edilirdi. Bu çıraklık daha ziyade saltanatların tebeddülünde vuku bulurdu. Çünkü yeni padişah kendisine yeni bir başlâla tâyin eder, ekisi bittabi açıktaki kalırdı. Padişahın hoşuna gitmemek dolayısıyla çırağ edilenler de olurdu.

Reis-ül-etibba başlâlâlığa merbuttu. Hekimbaşılar saray-ı hümayuna geldiklerinde başlâlâlara mahsus dairede âram ederler, ve hasta mevcut olup ilâç tertibi de iktiza ederse başhaseki-k kulesindeki mahal-li mahsusta mahfuz olan eczaneden icabeden ilâcı eczacıya tertibettirirlerdi. Fatih zamanında tesis olunan bu eczanede nefsi hümayun veya hanedan-ı saltanat için hekimbaşının tâyin ettiği edviye hekimbaşının refakatinde gönderilen eczacı ve başlâlanın enderunlu kollukçusu ve zülflü baltacı birlikte oldukları halde tertip ve hazırlanan ilâcı ihtiva eden şige veya kutu hekimbaşıyla başlâla tarafından mühürlendikten sonra takdim olunurdu.

BAŞLÂLA KULESİ (باش لا كولى) [Sar.] Topkapı Sarayında bir mahal-li mahsusun ismidir. Lâle bahçesinin çarkında, safa kasrı hüma-

yunu —Mustafa Paşa Köşkü— kurbünde, sarayın üçüncü va beşinci yeri namıyla yâd edilen sâhalarına nezareti olan mahallerinde şimdi bile mevcudolan bu kule Fatih Sultan Mehmet tarafından yaptırılmıştır. Kulenin dâhilen tül ve arzı dört metre seksen üçer santimetredir. Duvarları bir metre yetmiş sekizer santim kalınlığındadır. Bu kalınlıkta bir duvara ancak kadim tarassut kulelerinde tesadüf olunabilir. Kulenin irtifası üçüncü yeri zemininden on metre yirmi santimdir. Bu irtifa lâle bahçesi cihetinden altı metre yetmiş santimdir. Dört cephenin üçünde birer pencere ve birinde kapı vardır. Saçağı etrafı mûtaaddit küçük kıtada kâr-ı kadim pencerelerle müzeyyendir. Elyevm sakfı düz bir çatı ise de tarz-ı inşasına ve emsaline nazaran sakfının vaktiyle mahrutı ve irtifasının da daha ziyade olması lâzım gelir.

Hazine kethüdası Refik Bey merhumun verdiği izahata göre (Edebiyat-ı Umumiye mecmuası, No. 5, s. 109): «1331 senesinde Topkapı Sarayı tamirâtı umumiyesi icra kılıldığı sırada bu başlâla kulesi de tamir edilmiş ve hazine-i hümayunun anbar kısmında bir sandık derununda mahfuz bulunup hekimbaşılığa ve kuleye aidiyeti sandığa mevzu varakada gösterilen tababete ait kitaplarla kavanozlar içinde ve tensih (tülû şeklide mamul güzel kutulu hamur kurs) için tuğralı ve yazılı pirinçten sanatkârane işlenmiş kalıplar ve eczacı havanları ve sair eşya kemafissabık dolup ve hâcerelere vazı ile hekimbaşılığa ait âsar-ı sabıka ihya edilmiştir.»

Topkapı Müzesi Müdür Muavini İzzet Bey (Hekimbaşı Odası, İik Eczane, Başlâla Kulesi, İstanbul, Kader Matbaası, 1933) «sarayda mevcut olan bazı binâlarda tadilen, Sultan Abdülmecit tarafından yaptırılan inşalar sırasında değişikliğe uğradığı ihtimali galip» olduğu fikrindedir.

Başlâla kulesinde yine Fatih tarafından tesis olunmuş bir eczane vardı. Nefsi hümayun ve hanedan-ı saltanat için hekimbaşılığın tâyin ettiği ilâçlar burada ihzar olunurdu. Yine bu kulede nefsi hümayun için hazırlanıp rikâplarda kahvecibaşı marifetiyle sadrazam, şeyhülislâm ile sair devlet erkânına kahveden evvel ikram olunan ve hünkâr macunu tâbir olunan envai bahar ve miak ve amberden mürekkep nefis macun yapılırdı.

BAŞLIK (باشلق) [San.] Kitap başlarına yapılan levhalara verilen isimdi. Buna «levha», «serlevha» da denilirdi.

[Hal.] Gelinlerin başlarını süsleyen tacın adıydı. Bu başlıklar elmaslar, pırlantalarla süs-

landığından 300 altından 10.000 altına kadar değerinde olanları vardı. Son zamanlarda bunun modası geçmiş ve gelinlerin başları mum çiçekleriyle süslenmeye başlanmıştır.

Başlığın ayrıca esnafı vardı ve bunlara «başlıkçı» denilirdi.

Başlıklar, bir tüccarın kefaleti mukabilinde, başlıkçının emin oldukları kendi adamlarıyla iki veya bir gün evvel düğün evine götürülüp bırakılır, düğünden bir gün sonra aynı adam tarafından alınır. Ariyet ücreti başlığına göre değişirdi. Üç, beş liradan otuz liraya kadar ücret alındığı olurdu. Bu işle İstanbul'da beş on kişi geçinirdi.

BAŞMAK (باشق) [Gig.] Eir nevi ayakkabıya verilen addı. Evvelce deriden yapılmış, üstü açık ayakkabıyı ifade ettiği halde sonraları umumiyetle papuca bu nam verilmiştir. «Lehçe-i Osmani» de «ayakkabı, huf, nalın, medase denirdi, hâlâ umumen papuca itlak olunur. Başmak-ı şerif» izahatı vardır. Birçok Türk lehçelerinde (başmak, başmah, paşmak v.s.) bugün de yaşamaktadır. Arapça karşılığı na'l olan başmak, Hazret-i Peygamber'in mukaddes emanetleri arasında bulunan Na'leyn-i Saadete alem olmuş ve bundan zamanla başmak-ı şerif tâbiri de taammüm etmiştir. Başmak tâbiri, orta çağ Türk-İslâm devletlerinde hükümdarların ve emirlerin ayakkabıları için de kullanılmıştır. Bunların saraylarında silâhtar ve câmedar gibi başmaktar unvanıyla de birer memur vardı. Diğer ayakkabı neveleri arasında başmak hususi bir ehemmiyeti haizdi ve bilhassa kadınlar giydikleri için İstanbul'da bunu yapan ve satan esnaf vardı.

*Seyredip başındaki kız yaşmağını
Bâs ederdi eğilip başmağını
Sünbülzade Vehbi*

BAŞMAKÇI (باشقچى) [San.] Başmak denilen ayakkabıyı yapıp satan esnafa verilen addı.

BAŞMAKLIK (باشقلىق) [Sar.] Havas-ı hümayun köylerinden padişahın anası, kızkardeşi ve kızı gibi kadın sultanlara ve hasekilere tahsis edilen 20000 akçaya kadar olan tâyinât ve tahsisata verilen addı. Başmak, elbise ve diğer giyim eşyasının masrafları karşılığı olduğu için, bu isim verilmişti. «Lehçe-i Osmani» de: «Sultanların tahsisatı, hası, arpalık» suretinde izah edilmiştir.

Değerli gençlerden M. Tayyip Gökbilgin'in (İslâm Ansiklopedisi, başmak maddesi) nde kayıt ve izah ettiği gibi önceleri padişahlar valde sultan veya haseki sultana bir köyü tem-

lik eder veya birkaç köyü timar tarikiyle verirlerdi.

Havas-ı hümayun kölerinden tefrik edilmek suretiyle, sultanlara tahsisi lâzım gelen başmaklık hasırlarının, bilâhara mahlûl olan timar ve zeametlerin de ithali suretiyle kabardıkları ve 20000 akçayı tecavüz ettikleri görülmüş, fakat XVII nci asır ortalarına doğru, Sadrazam Bayram Paşa zamanında, bu gibi sonradan sultanların başmaklıklarına ilhak olunan timar ve zeametlerin yine müstahiklerine tevcih ve iadesi cihetine gidilmiştir. XVII nci asırdan sonra başmaklık tâbiri kalktı ve başmaklık hasırları yerine sadece has kullanılmaya başlandı. Esasen bundan sonra, gerek valde sultana ve gerek diğer sultanlara herhangi bir yerin mukataasından tâyin edilmiş, fakat bunun, evvelce olduğu gibi, başmaklık hası olduğu kaydolunmamıştır. XVIII inci asır nihayetlerinden itibaren bu mukataalar artık sultanlar uhdesinde «malikâne veçhile» bırakılmıştır. XIX uncu asır bağlarındaki ıslahat hareketlerinde ise tamamen maasa kalbedilmiştir.

Sepetlerde kılıç timar zeamet oldu başmaklık; Vezir hâsıdır ekserleri sultanların ey şah. Veysî

BAŞMUHASEBE (باش محاسبه) [Mal.] Maliyenin en mühim kalemlerinden birinin adıydı. Başmuhasibeci unvanını taşıyan şefthen başka bir kesedarla altı sınıfa ayrılan altı hocanın idaresi altında olarak Topbane, Tersane, Mutfak, Haremeyn Hazinehleri gibi hazine şubelerinin hesapları bu kaleme tutulur, nereden olursa olsun alacak sahiplerine verilecek borç suretleri mutlaka başmuhasibeden verilirdi. Bundan başka para ile alâkalı memurlarla beraber hazine kethüdası, mirahor gibi saray memurları değişikçe hesapları, kayıtlarla karşılaştırılmak suretiyle başmuhasibeye görüldü. Bu itibarla maliyenin kayıtları tutulmakla beraber Sayıştay'ın vazifesini de yapıyor demektir.

Başmuhasibenin kayıtları çok muntazamdı. Başbakanlık Arşivinde tesadüf ettiğim vesikalarda 200-300 senelik kayıtların bir iki gün içinde çıkarıldığını ve sorulan şeylere cevap verildiğini hayretle görmüştüm.

Başmuhasibe defterdarlık teşkilâtı arasında bulunduğu için defterdarın maiyetinde idiye de onun nizamı, yahut hazine menfaatine aykırı emri yapılmaz, hemen reddedilirdi. Çünkü başında bulunan muhasibeciler devlet adamlarının büyüklerinden, hattâ defterdardan haysiyetli zatlardan seçilirdi. Değerli bir adam olan Mustafa Paşa (Netayic-ül-vukuat, cilt 4,

sayfa 119) başmuhasibenin bu salâhiyeti için dikkate değen şu mütalâayı yürütmüştür: «İşbu usul pek hakımane bir şey ise de bililtizam mı vaz' olunmuştur, yoksa key'emettefak mı teessüs etmiştir, burası mahalli şüphehdir.»

Baş muhasibeye Tanzimat'tan biriki sene evveline kadar her ay birerden senede on iki şakirt alındığı ve alınanlara da ruus verildiği Başbakanlık Arşivindeki (Maliye 1501, 9 R. 1253) şu vesikadan anlaşılmaktadır: «Başmuhasibeye hariçten her ay birer neferden senede 12 şakirtten ziyade alınmaması hattı hümayun ile tesis buyrulan nizam iktizasından olup rebiyü'lâhır ayı için bir şakirt alınmış olduğundan Başmuhasibeye kabulünü istida eden İbrahim Ethem Çelebinin cümadel-ülâ'da devam etmek üzere kaydıyla ruus itasına dair muhasibe-i evvelden yazılan ilâm üzerine telhis.»

Başmuhasibe gibi bir mansıp ihsanı ile Gipta-gâh-ı hurfe-i emsal-ü akran eyledi Nabi

BAŞMUHASEBECİ (باش محاسبه‌چی) [Mal.] Maliyenin en mühim kalemlerinden biri olan Başmuhasibenin şefine verilen unvandı. Bu vazife ekseriya vezir kethüdası, defterdar, reis gibi büyük devlet adamlarına verilirdi. Öteki memurlar gibi her gün değil, pek seyrek olarak işinin başına gelir, kesedarın görmek üzere gönderdiği kâğıtlara evinde bakardı. Bunlardan uygun gördüklerine şah çeker, yahut mühürler, muvafık bulmadıklarını da icabını tâyin ederek yeniden yazılmak üzere geri gönderirdi.

Tanzimat'tan evvel devlet memurları maaş almayıp görülen işlerden harç aldıkları için Başmuhasibeye alınan harçlardan kendisine de hisse ayrılırdı. Bazı mâruzat kayıtlarından başmuhasibecilere yüz yirmi bin kuruş gibi mühim bir hisse düştüğü anlaşılmaktadır.

BAŞMUKATAACI (باش موكاتاة‌چی) [Mal.] Mukataa; arazinin kesime verilmesi ve muayyen bir kira mukabilinde temlik demektir. Osmanlı'ların bidayet-i teşekküllerinde arazi-i emiriyenin çoğu timar ve zeamet erbabına verilmiş, bir kısmı da havas-ı hümayun namıyla hazine namına kaydedilmişti. Havas-ı hümayun namına yazılı yerlerin varidat-ı öşriye ve rüsumiyesi ve madenleri pek çok zamanlar kethüdalar ve emimler marifetiyle taşir ve tahsil ettirilirdi. Sonraları külli müzayaka baş göstererek paraya giddetle ihtiyaç hâsıl olmakla timar ve zaset mahlûllerinin erbabına tevcihi hakkındaki kanunlara ve havas-ı hümayunun emimler vasıtasıyla idaresi hususundaki kaidelere riayet edilmeyerek hâsıl «iltizamât», timar ve zeamet

mahlûlâtı da «mukataat» namıyla seneden seneye mütezimlere ihale edilmek ve bedelleri sarraflar vasıtasıyla hazineye alınmak usulü konuldu. İşte bu suretle ihdas olunan mukataaların idaresi için teşkilât yapılmış ve onların başı olmak üzere başmukataacılık namıyla bir vazife de ihdas edilmiştir. Başmukataacının maiyetinde o namla bir de kalem vardı. Bundan başka Rumeli eyalâtının Rusçuk, Silistre, Filibe, Selânik gibi en mühim yerlerindeki mukataa işleri de nezareti altındaydı. 1253 senesinde mukataat muhasibeciliğine ilhak olundu.

BAŞMUKATAA KALEMİ (باش موكاتاة‌ کلمه) [Mal.] Akkerman, Rusçuk ve Corcuva'daki muayyen iltizamların, Filibe, Tatar Pazarcığı vesairenin çeltik resimleri iltizamının, Selânik, Enez, Lâraga ve sair yerlerdeki tuz, balık iltizamının, Karadenizdeki bütün limanlarla gümrük resimleri iltizamlarının senelik işleriyle uğraşan kalemin adıydı. Tanzimat'tan sonra lâğvedilmiştir.

BAŞ NÂRA YANMAK (باش ناره‌ يانم) [Hal.] Belâya dümek, karışık işe girmek, zarar görmek, tehlikede kalmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Nâr Arapça ateş demek olduğu için onun sebeb olabileceği zarara benzetilmiştir.

BAŞ ODA (باش اوده) [Mim.] Eski evlerde misafir kabulüne mahsus büyük odaya verilen addı. Bu oda evin en güzel odası olduğu gibi aynı zamanda en süslüsü idi.

BAŞ ODABAŞI (باش اوده باشی) [Ask.] Yenicheri ocağını teşkil eden ağa bölükleri odabaşalarının en kıdemlisine verilen addı. Ağa bölüklerindeki evli yenicherilerden suç işleyenler bunun vasıtasıyla ceza görürlerdi.

BAŞ OMUZLUĞU (باش اوموزلوق) [Bah.] Bir geminin veya filikanın sancak ve iskele baş kaplamalarının bodoslama aşööüne gelmek üzere bodoslama cihetine buruldukları mahal ile baş bodoslaması beyninde olan kısma denilir.

BAŞPÂRE (باش پاره) [San.] Ney'in kamışının baş tarafına fildişi, abanoz, yahut kemikten yapılarak takılan parçaya verilen addır.

BAŞ RUZNAMÇECİ (باش روزنامه‌چی) [Mal.] Ruzname; günlük varidat ve masarifi veya vukuatın kaydına mahsus defter, yevmiye defteri demektir. Ruznamçe; onun musaggarı, her günkü varidat ve masarifi veya vukuatı yazmaya mahsus el defteri, küçük yevmiye defteri demektir. Devairde ruznamçeyi tutan muhasibe

kâtibine de «ruznamçeci» denilirdi. Ruznamçecilik bin tarihinden sonra ihdas olunmuştur. Başruznamçeci ruznamçecilerin başı ve o idarenin muhasibecisi demektir. Tanzimat'tan sonra yapılan teşkilâtta muhasibeci unvanını almıştır.

BAŞ SEDİR (باش سدير) [Mim.] Eski Türk odalarında odanın en güzel ve şerefli kısmı sayılan cephe pencereleri önüne boydan boya, az bir yükseklikte yapılan ve üzerine minderler konulan kerevete verilen addı.

BAŞ ŞAKIRT (باش شاکرت) [Ask.] Ağakapısında yazı işlerini gören on kişiden mürekkep kalem dairesindeki ağa şakirtlerinin en kıdemlisine verilen addı. Terfi edince «kethüda yeri kâtibi» olurdu.

BAŞTAN ÇIKMAK (باشتن چيکمک) [Hal.] İyi yoldan ayrılmak, fenalığa inhimak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

BAŞTARDA (باشتارد) [Bah.] Buharlı gemilerin icadından evvel Osmanlı'ların kullandıkları harb sefinelerinden birinin ismiydi. «Lehçe-i Osmani» de (1306 tab'i) «baştarda; İtalyancadan firkate gibi hafif gemi, çektirinin büyüğü, sabıkta sancak beyi gemisi, daha büyüğü kadirga, kalyon» suretinde tarif olunmuştur. «Kamus-u Türki» de biri «bastarda» diğeri «baştarde» olmak üzere iki suretle yazılmış, ayrı ayrı izah olunmuştur. Bastarda için «bir cins küçük gemi, kadirganın küçüğü, geminin başındaki ufki direk», baştarde için de «eski den bir nevi harb gemisi. Baştarde» izahatı vardır.

Baştarda çektiri idadında dâhildi. Venedikli'ler bu biçim gemilere (Galéris batardis) tâbir ederlerdi. Bu itibarla bastarda «batardis» in galatından başka pir şey değildir.

Yelkenle ve kürekle müteharrik olan gemilerde şimdiki tonaj mahiyetinde olmak üzere (oturak) vahid-i kıyasiydi. Oturak adedi azalıp çoğaldıkça gemilerin ismi de değişiyordu. İşte bunlardan 26-36 oturaklı gemilere (bastarda) yahut daha gâmil tâbiriyle (baştarde) denilirdi. Bu gemilerin büyüklük cihetiyle birbirinden farklı olmak üzere birkaç nev'i vardı. En büyüğü olan 36 oturaklı (paşa baştardası) adını alıyordu. Bu gemilerin tûlleri 210 dan 216 kadem-i Osmaniye kadardı. Beher küreğe yedişer nefer tâyin olunur, her mangasına da üçer nefer cengâver memur edilirdi. Bunların kadirgalar gibi baş taraflarına üçer top vaz'olunduktan başka çıkmaları üzerine dörder beşer adet küçük çaplı hafif toplar dahi vazı ve tâbiye olunur ve paşa gemisi olduğuna alâmet-i fârika

olmak üzere kış kamaraları üzerinde üçer fener yakılırdı. Paşa baştardasında 84 ü gemici ve topçu, 216 sı muharip, beş yüzü kürekçi olmak üzere 800 mürettebat bulunurdu.

Orta baştarda; yirmi altı oturak olup, tülen 171 kadem ve âdeta kadirganın biraz daha büyüceği demektir. Bir nevi daha baştarda mevcuttur ki buna (hünkâr gemisi) namı verilir ve paşa gemisi gibi bunda da üç fener yakılırdı. Bunu ötekilerinden fark ettiren başlıca alâmet tekne, direk ve küreklerinin yeşile boyalı bulunması ve yeşil renkli sancak açmasıydı. Diğer muharebe gemileri aşı boyasıyla boyandığı için kırmızıydı. Hünkâr gemisi serdar sıfatıyla donanmaya refakat eden vezire tahsis edilirdi. Hünkâr gemisinin reisi kanun mucibince «var-diyen başı» idi.

Bir baştarda, altı mavna ve kırk da kadirga bir donanmayı teşkil ediyordu. Bu donanmanın (ince filo) kısmını teşkil etmek üzere refakatinde yirmi kıt'a (bey gemileri) bulunmak da mevzu usul iktizasındandı.

*Dildare pıyade yanaşılmaz bu sularda
Her keştiği baştarda sanıp firkate çatma
Dâniş*

BAŞTINA (باشتینه) [Mal.] İrs yoluyla geçen arazi hakkında kullanılır bir tâbirdir. İslâvcedan alınmıştır. Osmanlı Türkleri Rumeli'nde fetheyledikleri yerlerdeki bağ ve bahçe ve evlerin evlâda geçmesine müsaade etmişler, fakat arazinin intikaline izin vermiyerek araziye «devlet malı» saymışlardır. Bununla beraber Hristiyanlara ekip biçmek, mahsulünü alıp satmak hakkı verilmişti. Onlar, yalnız toprağı satamazlar, evlâtları ile karılarına veremezlerdi. Yalnız Boşna Hristiyanlarına karşı daha mutedil davranmışlardır. Onların topraklarını irs yoluyla ailelerine bırakmalarına izin verilmişti. İşte böyle irs tarikiyle geçen arazi devlet malı olmaktan çıkmış, baştina olmuş olurdu.

BAŞ YATIRMALARI (باش ياتيرمالاری) [Bah.] Geminin baş tarafına bir kat daha kuvvet vermek ve zincirlerin levhalara verdiği tazyika mukavemet etmek üzere sefine dâhilinden baş omuzluklarını baş bodoslamasına bağlayan çatal şeklinde ağaç veya demirden mamul kalın pi-raçoların ismidir.

BAŞYAZICI (باش يازيی) [Mal.] Hazine-i Hümayundaki mütefennin dört yazıcının birincisi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ötekilerine sırasıyla ikinci, üçüncü, dördüncü yazıcı denilirdi.

Yeniçeri ocağında ve Dar-üş-şade ağası

maiyetinde de hesap işlerini görmekle mükellef yazıcıbaşılar vardı. Bunlar sonraları kâtip, birinci kâtip, başkâtip unvanını almışlardır.

BATAK (باتک) [San.] Küpten su almak için kulplu olarak yapılan bardaklara verilen addı. Gümüşten, bakırdan yapıldığı gibi hindistanevizinden, zergerdandan ve daha sair birçok şeylerden de yapılırdı. İçlerinde mücessem balık şeklinde olanları da vardı.

BATARYA (باتریا) [Bah.] Omurgadan geçen amut sathının top alet-i nâriyesini, hâsıl olan herhangi güverteden kat'eden mahal ile alabanda beyninde vâkı kısma denir.

BÂTİL (باطل) [Sof.] Zatında sebat ve hakikat olmıyan şey, esasız, boş şey mânasına Arapça bir kelime olan bâtil, aynı zamanda hakkın zıddı demektir. Sofiye nazarında bâtil inkâr olunmaz. Bu âlemde bazı kimseler Allah'ın Hâdi ismine, bazı kimseler de Mudil ismine mazhar olurlar. الاشیاء تنكشف بانعدامها fehvasınca, eşya zıddıyla inkışaf edeceğinden bâtila da hak nazariyle bakılmalıdır. Ebu Medyen-i Mısrî'nin (Bâtılı inkâr etme, zira, o bâtil, hakkın zuhuratından bazısıdır) mânasına olan:

لا تنكر الباطل في طوره
فانه من بعض ظهوراته

beyti bu fikri ihtiva etmektedir.

Sofiye ıstılahlarına ait eserlerde bunun için şu izahat vardır:

«Masivelhak ki hakikatte vücudu olmamaktır. Vücut ancak Hakka mahsus olmak itibariyle bâtil hükmünü almıştır.» Muhiddin-i Arabi şöyle tarif ediyor: والباطل هو العدم «Vel-bâtil hüv-el-adem.»

*Aks-i mir'at-ı hakikattir nukaş-ı kâinat
Hob-u sıfı bir görür dide-i hakbinimiz
Eşref Paşa*

BATIN (باطن) [Vak.] Nesepte derece mânasına kullanılır bir ıstılahtır. Bu kelime için (Kamus) da şu izahat vardır: «(Elbatın) banın fethiyle beden ve karına denir. Fariside şikem derler. Cem'i ebtan ve butun ve batnan gelir. Batın kabileden küçük olan obaya denir. Alâ kavlin fahizden küçük ve imşreden büyük olanına denir. Bunun cem'i ebtan ve butundur. Ve batın her nesnenin içerisine denir ve kuşun bileğinin uzunca tarafına da denir. Cem'i batnan'dır. Ve batın 20 mevzi adıdır. Ve mastar olur karına vurmak mânasına. Ve bir nesneyi bilmek mânasına müstemeldir ki içyüzüne mut-

tali olmaktan ibarettir. Ve bir adamın umur ve esrarına dâhil ve mahrem havassından olmak mânasına müstemeldir.»

Vâkıf «vakfının gâllesi batnen bade batn-in evlâdı evlâdsıma verile» derse birinci batın vakfının derece itibariyle evvel olan kendisinin çocukları, ikinci batın çocuklarının çocukları ve üçüncü batın çocuklarının çocuklarının çocukları ilâ.. demek olur.

BÂTİN (باطن) [Sof.] Arapça bir kelime olmak itibariyle zâhirin zıddı, iç, gizli, görünmiyen şey demektir. Sayın Abdülbaki Gölpınarlı bu tâbir için (Kaygısız Divan-ı, lûgatçe) şu izahatı veriyor:

«Zâhir mukabili Allahın isimlerindendir. Âlemin bütünü haktır. Zuhuru da âlemden ibarettir. Kuran'ın, ancak zevk ile anlaşılan gizli mânalarına da «Bâtın-ı mâna» derler. Kuranın bâtinî mânaları şâmil olduğunda gerek şeriat, gerek tarikat ehli müttefiktir. Yalnız bâtinîni kabul edip, zâhirini tevîl edenlere «bâtînî» derler.»

*Vücudan zâhiri var bâtinî var ey cihan-âra
Butânunun zuharudur cihan imkân eder bir iş
O. Ş. İbrahim*

BÂTİN KILICI (باطن کليی) [Sof.] Erenlerin sillesine, mânevî tedibe denilirdi.

*Tıyy-ı bâtin dediği sofinin
Sıyh-ı efrencidir asâ içre*

La

BÂTİNİYE (باطنی) [Kel.] Her zâhirin bir bâtinî olduğunu ve Kuran ile hadîslerin ancak tevîl ile anlaşılabilceğini iddia eden fırkalara verilen isimdir. Bâtînîlere, muhtelif vesileler ile verilmiş olan isimler şunlardır:

1) Karamita, 2) Saibiye, 3) İsmailiye, 4) Mübarekiye, 5) Babekiye.

«Bunlardan başka bâtinîlere hakikatin yalnız Mâsum İmamın talimi ile öğrenilebileceğini iddialarından dolayı Talîmiye, dinî mahremata riayet etmedikleri için İbahiye vesaire isimleri de verilmiştir.

«Tohumu İbni Sebe' tarafından atılmış olup Abbasi'lerden Mutesem zamanında yaşayan Ehvazlı Meymun tarafından filizlendirilen Bâtîniye mezhebine en evvel, takiyyeyi terk ile alenen davet eden (Muhammed Ali Berkai) dir (Hierî 255).

İslâma nispet iddiasında bulunmakla beraber Müslümanlar arasında ilhat ve fesat negreden bu mezhep sâlikleri için «evvelî (tegeyyü) âhırî (insilâh) dir.» diyen ve nitekim «bellâg-ı

ekber», «Namus-u âzam» son mertebedir ki Hak Teâlâyı inkârdan; şerayî inkârdan; Halîk Teâlâyı ikrar edenleri istihfaftan; şerayia, dine, itikadedenler ile istihzadan ibaret» olduğunu, «garazları halkı kiese-i İslâm ile din-i mecusa davet; zâhiri, nususu şer'iyyeyi esaslarına muvafık bir surette tevîl» den ibaret bulunduğunu söyleyen değerli profesör İzmirli İsmail Hakkı (Yeni İlm-i Kelâm, birinci kitap, Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, 1339-1341, sayfa 161) diğer tatifelerle arasındaki fark hakkında şunları yazıyor: «Felâsife ancak sıfat-ı Bâri'ye, haşr-i cismaniye ait olan âyetleri de tevile veya temsile hamleyleyip âmale ait olan âyat-ı ahkâmı takrir eyledigi halde Bâtîniye zâhir-i şeriatî inkâr, âmale ait olan âyetleri de tevile veya temsile hamleder. İşte felâsife ile Bâtîniye arasındaki ince fark budur.

«Bâtîniyeye nususun ancak bâtinî maksuttur, bâtinî umdedir, bâtinî hakikattir. Zâhiri metruktür; mutasavvıfaca hem zâhiri, hem bâtinî maksuttur. Nihayet zâhiri hak, bâtinî hakikattir. Nitekim Gazali böyle diyor. İşte mutasavvıf ile bâtinîye arasında maani-i bâtinîyede dakik fark budur. Binaenaleyh Bâtîniye felâsifeden de olur, mutasavvıfadan da olur. Mutasavvıf ve felâsife gibi ehl-i tevîl ve ehl-i temsilden de olur, bir feylesof ki âyat-ı ahkâmı tevîl veya temsile hamleder işe o, hakkı arıyan feylesof değil, belki ilhad negreden bâtinîyedir. Bir mutasavvıf ki âyetleri tevîl veya temsile hamlederek «Ancak bâtinî maksuttur» der işe o, Hakkı taharri eden mutasavvıf değil, fesat telkin eyliyen karmatidir. Müttekelliminden ehl-i temsîl yoktur. Yalnız ehl-i tevîl vardır. Ehl-i tevîl olan Bâtîniye ehl-i kelâm fırkasına şebih olur, ehl-i kelâmı temsîl eden eşaire ve mutezile'dir. Bunlar içinde de Bâtîni yoktur. Bâtîniye kendilerini felsefe veya tasavvuf ile gizlerler, ya müfsit veya mülhid olurlar.»

Değerli Doçent Ahmet Ateş (İslâm Ansiklopedisi, Bâtîniye maddesi) Bâtîniyeye dair şunları yazıyor:

«1.— Allahın sıfatları ve kâinatın yaradılışı. Allahın sıfatlarını kabul veya red hususundaki itikatları filozofların telâkkilerine yaklaşıp. Çünkü, Allahın sıfatları kabul edilecek olursa, Allah ile mahlûkat arasında iştirak olmak lâzım gelir. Bundan dolayı, bu husustaki nasları tevîl ederler. Meselâ Allah kudret sahibi olduğu için değil, kudret sahiplerine kudret verdiği için, kadirdir. Bunun neticesi olarak, Allah kadim ve muhdes değildir. Belki emri ve kelimesi itibariyle kadim ve olgu itibariyle muhdestir (Bk. Şehristani, al-Milâl volihal. a.

147). Bâtıniler, mevcudatın yaratılmasını da, o zaman müsbet sayılan ilimlere uydururlardı: Allah, evvelâ birbirine benzer suretler (akıl) yaratmış, bunlardan da felekler, yıldızlar ve dört unsur hâsıl olmuştur. (Bayan mazhab al-bâtiniyde s. 31) veyahut, Şehristani'nin nakillerine göre (s. 148) Allah evvelâ akl-ı evvel'i ve sonra, onun vasıtası ile, nefsi-sânî'yi yarattı. Nefs, aklın kemalini isteyince, harekete muhtac oldu ve bu hareketten de eflâk-i semaviye meydana geldi. Faleklerin hareketinden soğukluk, sıcaklık, kuruluk ve ıslaklık ve onlardan mevalid-i selâse zuhur etti.

2.— Peygamber, İmam ve Kuran. Böylece vücuda gelen insan, akıl ve nefsin nurlarına karşı olan istidadının çokluğu dolayısıyla, diğer mevcudata üstündür. İnsanlar arasında da, istidat müsavî derecede değildir. Bunlardan başka âlem-i ulvinin mukabili olan insan âleminde de müşahhas bir akıl bulunmak lâzımdır ki, o da «insan-ı kâmil» dir. Buna nâtik (konuşan) diyorlar ki, bu istilâh peygamber yerine kullanılmaktadır. Bunun yanında da müşahhas bir nefis vardır ki bu sâmit (sessiz), esas, vasi, imam'dır. Kâinat nasıl akıl ile nefsin tahriki neticesinde hareket ederse, insanlar da nâtik ile esas tarafından vaz'edilen geriatin tahriki ile hareket ederler. Kâinattaki 7 felek gibi, bunlar da yedişer-yedişer devrederler. Görülüyor ki, onlara göre, Peygamber insan-ı kâmiliden (bu mefhumun tarihi için bk. H. H. Schaeder, Die islamische Lehre vom vollkommenen Menschen, ihre Herkunft und ihre dichterische Gestaltung. ZDMG. (1925) 79, s. 192-268 v. dd) başka bir şey değildir. Muhammed de bunlardan biridir ve hiç bir peygamberin mucizesi yoktur. Rivayet edilen mucizeler ise, sihir ve gözbağcılık kabilinden şeylerdir. (bk. Bayân mazhab al-bâtiniye, s. 35). Kuran da Allahın değil, Peygamberin sözü olup, Peygamber sadece Cebrail dedikleri akıldan taşan bilgileri ibare çekline sokmuştur. «Şüphesiz Kur'an-ı Kerim bir elçinin sözüdür.» (L XIX, 40) âyeti de bunun delilidir. Şu kadar var ki, Peygamber, halkı idare etmek için, akıldan taşan bu bilgileri zâhîrî bir kisveye sokmuştur. Bunun batinının meydana çıkması için «ka'im al zaman» olan imama ihtiyaç vardır. Bu imam, gaybı ve gizli şeyleri bilir ve Hüseyin evlâdındandır.

3.— Talim ve tevil. Bâtıniler, bu fikirlerini ispat etmek için, şöyle derler: Her zâhir olan şeyin bir batinı vardır. Zâhire nispetle bu batin, meselâ bâdeme nispetle kabuğuna benzer, bâdemi bulan kimse kabuğuna ehemmiyet vermez. Kuran da böyledir. Onun zâhîrî mânası

yanında, bir de hakiki ve batinî mânası vardır ve bunun delili, kıyamet gününde müminler ile münafıkların halini tasvir eden bir âyetin «Aralarına bir sur çekilmiştir. Bu surun bir kapısı vardır ki, iç (bâtın) yüzünde rahmet, dış (zâhir) tarafında azap vardır.» (L VII, 13) mealinde olan kısmıdır. (Bk. al Fark, s. 287. Tebşirat al-avam, s. 181, M. Şerafeddin, İlâhiyat Fakültesi Mecmuası, s. 8, s. 20, not 1.) Fakat bu batinî mânâ ancak «mâsum» imamın talim (öğretme) i ile öğrenilir. Bu öğretmenin zaruri olduğunu göstermek için Hasan-ı Sabbah tarafından ileri sürülen deliller şöyle hülasa edilebilir: «Allahı bilmek için, yalnız akıl kâfi değildir, kâfi gelse idi, akıllar arasında muhalefet olmaması icabederdi. Böyle olmadığına göre, bir muallime ihtiyaç vardır. Herhangi birini muallim kabul edenlerin de, diğerlerinin muallimlerine itirazlarda bulunmaları lâzım gelirdi. İş böyle olmadığına göre, hakiki ve doğru bir muallime ihtiyaç olacağı tabiidir ki bu muallim de Hasan-ı Sabbah'ın imamı olan, Fâtîmî halifelerinden Mustansır'dır. « (Bk. Şehristani, s. 150, Cuvayni, Tarih-i Cihanküşa, ngr. Mirza Muhammet Kazvini, III, 196). Böyle bir imam Kuranı tevil ederek, hakikati meydana çıkarır. Fakat batiniler harfleri tevil etmek ve onlara uygun birer mânâ vermekle işe bağlarlar. Onlarca, harflerin kelimeye nispeti, basit ve mücerret cisimlerin mürekkep cisimlere nispeti gibidir ve harfin kendine mahsus bir tabiatı ve âlemde bir muvaziesi vardır. Meselâ kelime-i şahadetin شَهِيد kismında tekrarlar çıkarılırsa, 3 harf kalır: ه ل ي, bunlarda nokta veya işaret bulunmadığından, bu (3) harf bizzat kelime-i şahadete delâlet eder. Diğer taraftan bu kısım nefiy ile isabettan mürekkeptir ve 4. kısım (شَهِيد), 7 fasıl (شَهِيد) ve 12 harftir. İnsan da cisim ile ruhtan mürekkeptir. Dört tabiatı (tabay-i erbaa) yapılmıştır. 7. âzası ve 12 cârhası vardır. Dünyaya bakalım; o da iki kısımdır: mâmur, harap; 4 cihet, 7 iklim ve 12 cezire (kıta) dir. Aynı şey semaya da tatbik edilebilir. Bu teviller, daha başka şekilde de yapılabilir ve yapılmıştır. Bazılarına göre, insanın yüzünde evvelâ 2 kısım vardır: 1 mamur ön (yüz) ve 1 harap arka (başın arkası), 4 saç ve sakal, 7 uzuv: 2 göz, 2 kulak, 2 burun deliği ve 1 ağız. Bu uzuvların harflerinin mecmuu da 12 eder: ayn (göz) 3 harf, üzn (kulak) 3 harf, münhar (burun deliği) 4 harf ve fem (ağız), 2 harf.

«Kelime-i şahadet tevilinin bu kadarı ile iktifa ederek, Bâtınilerin ibadeta mütâallik

meselelerdeki tevillerinden birkaç misal göstermek lâzımdır. Namaz, onlara göre, imamı, veli olarak, tanımadır. Namaz için tâyin edilmiş vakit - hüccete, kible - sâbika ve mihrap - tâliye delâlet eder. Oruç, imam ve hücceti ve onların gizlenmesini emrettiği şeyleri gizlemektir. Zekât, mezhep ehline bilgilerini söylemektir. Muharremat hakkındaki tevilleri de buna benzer. Meselâ «aize lâşe, kan ve domuz eti haram edildi» (V, 3) âyetinde mevzuubahsolan lâşe - zâhiridir; çünkü, batinı olmiyan zâhir, ruhsuz beden gibidir; kan - güphedir, domuz eti ise - münafıktır. Yine onlara göre, zina, sırları ifşa etmekten ibarettir. En nihayet «sana yakın gelinceye kadar, Rabbına ibadet et» (XV, 99) âyetini tevil ederek, ibadatin hakiki mânası öğrenildikten sonra, onun farz olmasının mevzuubahs olamayacağını, binaenaleyh Bâtınice bir tevil ile ibadetin mânasını öğrenmiş bir kimse için, dinî mecburiyetlerin ortadan kalkacağını iddia ederler.

4.— Davet ve dereceleri. Teferruatı ile burada anlatılmasına imkân olmiyan bu tevilleri ile İslâm dininin bütün esaslarını ortadan kaldırmış gibi görünen Bâtıniler, bu akidelerini rasgele herkese, açıkça, telkine çalışmazlar ve ekseriya gizli cemiyetler halinde, faaliyette bulunurlardı. İmamın, 4 ü kendi yanında olmak üzere, 12 hücceti bulunur ve bunlardan geri kalan 8 i herbiri bir cezire (kıta) de çalışırdı. Onlardan sonra, asıl halk ile münasebette bulunarak, onları Bâtınilige dâvet eden dâiler vardır. Bunlar da iki kısımdır: mükelleb (av tutmağa alıştırılmış köpek) dâi ve mezun dâi. Bu sonuncular davet ettiklerine esrarı söylemeğe salâhiyettardılar. Bunların nasıl çalıştığı hakkında elimizde epey malûmat vardır. V. (XII) asrın ortalarına doğru, Bâtınilerin akidelerini öğrenmek için, onların mezheplerine girmiş olan, Muhammed B. Malik bunu şöyle anlatır: «Mezheplerine alacakları kimsenin, bir sene ahvalini ve sabrını iyice tetkik ederler ve telkinlerde bulunurlar. Kendisinden tamamiyle emin oldukları vakit, mezun dâi ona, evvelâ namaz ve zekâtın batinî mânasını öğretip, câize olarak, kendisinden 12 dinar alıp imama götürür ve: «Falan kulun namaz ve zekâtın mânasını anladı, onu bu yükten kurtar» der. O da: — «Ben ondan namaz yükünü kaldırdım.» — der ve «üzzerinde olan yük ve köstekleri kaldırır» (VII, 156) âyetini okur. Sonra yine 12 şer dinar mukabilinde oruç, içki memnuiyeti ile taharetten kurtulur. Nihayet bir müddet sonra yine dâi gelip, artık dünyada cennete girmek zamanı geldiğini, çünkü akıl sahiplerinin

bu dünyada cenneti bulabileceklerini ona bildirir. Yine 12 dinar alıp imama gelerek, bu adamdın tamamıyla emin olduğunu, onun artık hurilerle evlendirilmesi vaktinin geldiğini söyler. İmam, tekrar tamamıyla emin olup olmadığını sorar ve nihayet zevcesinin yanına götürmesini emreder. Bundan sonra al-maşhad al-a'zam (en büyük görüşme) gelir (bk. Keşf-i esrar al-bâtiniye, s. 11. v. dd).

«Bu tedricî talim, 286 da ölen Irak Karmatlılarından Abdan'ın eserlerinde de görülür, onun Al-Belâgat al-sab'a adlı eseri, mezheplerine girecek kimsenin talimi için yazılmış olup herbiri bir senede öğretilen 7 kitap idi (bk. Al-Fihrist, s. 180). Başka rivayetlere göre, dâiler daha sistemli tarzda hareket ederlerdi. Onların daveti şu 9 dereceyi ihtiva ederdi: 1. — Teferrûs (dikkatle tetkik). Dâi evvelâ davet edeceği kimsenin bütün ahvalini gözden geçirir, bazı kimseler itikatlarından hiçbir suretle dönmedikleri için, onlar ile ıstıgal edilmez. Bundan dolayı dâilere şu gibi tavsiyelerde bulunulurdu:

«İçinde ıstık olan evde konuşmayınız.» (yani kelâm ilmini ve kıyas yollarını bilenler yanında bir şeyden bahsetmeyiniz) ve «çorak araziye tohum saçmayınız.» Bundan başka, davet ettikleri şahıslara daha kolay nüfuz edebilmek için, onların umumi temayüllerini de tetkik ederlerdi. Dâilerin bu sahada çalışmaları çok gayanı dikkatti. Dindar adamlara dindar görünürler, dininden şüphe edenlerin şüphelerini artırırlar ve Ebu-Bekir ile Ömer'i sevenlere de, bu iki zatı medhederlerdi. Fakat onlar bilhassa siyasî ihtiraslardan istifade ederlerdi. Arapların hâkimiyetini bir türlü hazmedemiyen gayr-i araplar, propagandaları için, en elverişli kütleyi teşkil ederlerdi. Onlara arap hâkimiyetinin ergeç sona ereceğini, hâkimiyetini tekrar gayr-i araplar eline geçeceğini söylerlerdi. Hattâ 317 de Mekke'yi zaptedip binlerce hacıyı katlederek «Eğer burası Rabbimiz Allahın evi olsaydı, üzerine ateşler yağdırırdı... Fakat Rab-al-arş hiçbir yeri kendine ev itti haz etmemiştir.» diye şiirler söyliyken Ebu-Tahir, halifenin yazdığı bir mektuba cevaben İmam-ı muntazır'ın arap kavminin yardımına muhtac olmadan, ayaklandığını...» bildirmişti (bk. Kaşf asrar al-Bâtiniya, s. 34 v. d.). Bunlardan başka, Peygamberin mensubolduğu Mudar zümresinin hâkimiyeti ellerinde tutmalarına kızan araplardan Rabia zümresinin de ihtiraslarını körüklüyorlar ve bunların hükümdarlığa, Muzar'dan daha lâıyk olduğunu iddia ediyorlardı. 2.— Tenis «alıştırma». Dâi şahsiyeti ve temayülü

leri öğrenilmiş adamlar ile ilk maddede anlatılan mevzular üzerine konuşarak, onların dostluklarını kazanır. 3.— Teşvik «şüpheye düşürme». Şeriate ve Kuranın müteşabih âyetlerine dair sualler sorarak, halkı şüpheye düşürür. Msl. «Bazı surelerin evvelinde bulunan (الم، الم) harfleri neye delâlet eder?» «Cennetin kapısı niçin sekiz tanedir de, cehenneminki yedidir?» «Gökler ve yerler neden yedigir kattır? Fatih Suresi de neden yedi âyettir?» «Namazlar niçin şu zamanlarda kılınır da, bu zamanlarda kılınmaz?» Yahut şu tarzda sualler sorulur: «İnsanın kulağı iki olduğu halde, neden dili bir tanedir?» vesaire. 4.— Talik. Bu sualler ile merakı tahrik olunan şahıs cevaplarını öğrenmek istediği zaman, bunun yeminsiz olmayacağını söyleyip, bekletmek. 5.— Rabit. Mezheplerine alacakları kimseden, sırlarını ifşa etmeyeceğine dair, çok ağır bir yemin almak. 6.— Tadiis «Al-datma». Anlatacakları hakikatlerin, kolayca öğrenilemeyeceğini söyleyerek, onun Allahın gizli bir sırrı olduğunu telkin. 7.— Ta'sis Yavaş yavaş zâhir ve bâtını izah etmek. 8.— Hal (çıkarma). Bâtını öğrendikten sonra, zâhri'nin hiçbir kıymeti olmayacağını söyleyerek, bazı dinî mecburiyetleri kaldırmak. 9.— İnsilâh (sıyırılma). Yukarıki dereceleri geçirmiş olan kimsenin, bütün muharremat ve dinî mecburiyetlerinden kurtulması. Davetin bu dereceleri, asıl İsmâilîlerin eserlerinde bulunduğu gibi (bk. W, Ivanow, Handwörterbuch des Islâm, Leyden 941, s. 225 a) onlara verilen bazı isimler (msl. tadiis «aldatma») de, düşmanları tarafından verilmiş gibi görüldüğünden, bu husustaki rivayetlerin mevsukiyetinden şüphe edilebilir. Şunu da ilâve etmelidir ki, Bâtını sistemine göre, dinin zâhirinin hiçbir ehemmiyeti olmamakla beraber, birçok Bâtıniler, zâhire, hattâ bazan ifrat derecede, riayet gösterirler.

«Tasavvuf Bâtınlık. Bâtınilerin bu akideleri uzun mücadelelerden sonra, bazı mahdud yerler müstesna, her taraftan kaldırılmış olmakla beraber, onların ıstılah ve tevilleri, 283 te ölmüş olan Sahl-al-Tustari'den başlayarak, birçok tasavvuf zümrelerine girmiştir. Fakat bilhassa şeriat ahkâmını avamın ifaya mecbur olduğunu, çünkü onların yalnız zâhiri görebileceklerini ve havassın ise, bunlar ile mukayyet olmayacağını iddia eden mutasavvıflara Bâtını denilmektedir.»

BATMAN (بَطْمَان) [San.] Yerine ve malına göre iki okkadan altı okkaya kadar olan ağırlık ölçüsüne verilen addı. «Kamus-u Osmanî» de Arapça bir kelime olarak gösterilen bu tâbir şöyle izah olunmuştur: «Ölçek ismi

(man) ın aslı ölçü mânasına (men) olup lisan-ı Yunaniden mehur olduğu ve şive-i Arabiye tatbikan elf-i memdude ile telâffuz olunduğu malumdur. (Bat) kati demek olduğundan bu halde (batman) kati ölçek mânasını ifade eder. Bir (men) yerine ve malına göre sekiz kıyyeden iki kıyyeye kadar olur. Lisan-ı nâsta tahrif ile (batman) denilir.»

«Türklerde ve Türkler ile münasebette bulunan diğer kavimlerde, ağırlık, kab ve ekilen tohum veya alınan mahsule nispetle tâyin edilen tarla ölçüsü olarak kullanılan bir vâh'd-i kıyasî» suretinde tarif eden değerli müdekkik R. Rahmetî (İslâm Ansiklopedisi, cilt 2, sahife 342-44) buna dair uzun tafsîlât veriyor: «Bu ölçü her memlekete ve hattâ her memleketin muhtelif şehirlerine ve tartılacak eşyaya göre, nispetsizce değişen bir ölçü olduğundan, eski eserleri tetkik edenler için güçlüğü mucib-olabilir. Meselâ tababette kullanılan batman XVI ve XVII ncı asırlarda yazılan müfredat kitaplarında görüldüğü üzere 266 dirhem iken, yeni Türkiyede ticarete kullanılan batmanın 6 okka, Kırım'da 425 kilo ve İran'da ise 2,9 kilo tutardı. Bugünkü Türk kavimleri arasında da, ziraat ve bahçe mahsulleri muamelesinde muhafaza edildiği gibi, mayi maddeler için de kullanılmaktadır. Son devirlerde devletler arasındaki iktisadi münasebetleri kolaylaştırmak için, umumileşmeğe başlamış olan ölçü sisteminden önce, aynı sistemleri taşıdıkları halde, kıymet bakımından birbirinden farklı olan ölçü birlikleri gibi batmanın kullanılması da, muhtelif devir ve mntakalarda, gerek şekil ve gerek kıymet bakımından, birbirinden farklı olmuştur. Uygur vesikalarında da tesadüf edildiğine bakılırsa, bunun bazı maddeler için, aynı muhitte bile, birbirinden farklı kıymetlere delâlet etmiş olduğu anlaşılır. Herhangi bir karışıklığın önüne geçmek için, zaman zaman bu gibi ölçülerin kıymetinin devletçe veya mahallî idarelerce, tesbiti zaruri olmuştur. Batmanın mesaha ölçüsü olarak Türkistan ve İran'da kullanılması muayyen miktarda ekilen tohum veya alınan mahsulün araziye nispet edilmesinden ileri gelmiş olacaktır. Uygur vesikalarında araziye ait muamelelerde arazinin hudutları tesbit edilmekle beraber, çok defa bunun büyüklüğü de kaydedilmektedir. İran'da da mesaha ölçüsü olarak kullanılmışsa da miktarı hakkında malûmatımız yoktur.

Batman daha sonraları, kıymetini muhafaza edemiyerek, bu ölçü ve ölçü ile alâkalı diğer mefhumları ifade etmek için de kullanılmıştır.

«Rusçada patmanlık (batman ile ölçmek için kullanılan ince ip ve Hazer sahillerindeki balıkçılar arasında balık ağlarında kullanılan ve küçük parmak kalınlığında ziftlenmemiş ip.)

«Ticaret sahasına ait olan birçok diğer ıstılahlar gibi batman da yabancı bir kelime olacaktır. F. W. K. Müller, kelime hakkında fazla izahat vermiyerek, bunun orta İranca batman'dan geldiğini kaydetmiştir. Eski Farsça (batimana), pehl batman, batmanan ve sonra da payman ve paymana «ölçü» şekilleri için bak. Grund d. iranischen philologie (Kısım 1 ve iki s. 37) bu şekillerden payman, paymana ve çağ (sart) Rald. IV. 1126.)

«Hububat için bir küçük ölçek», son devirlerde bu şivelere geçmiş olmalıdır. Eger bu doğru ise, batman (bununla alâkadar görülen bezmen, bizmen için bak. mad.) çok eskiden Türk muhitine girmiş olmakla beraber, ses bakımından, beklenen inkişaf merhalelerini geçirmemiş demektir. Bu kelime Türkler vasiyetiyle, İslâv kavimlerinde de olduğu eski devirlerde geçmiş olmalıdır; bazı lügatlerde bunun «çok eski bir Rus ölçeğinin ismi» olduğu tasrih edilmiş olması da Goloktav, bunun bazı Rus muhitlerinde yabancı bir kelime sayıldığını göstermektedir.

BATNEN BA'DE BATNİN (بَطْنًا بَدَ بَطْنًا) [Fık., Vak.] Nesilden nesle, soydan soya mânasına gelen bu tâbir evvelki batında kimse varken ikinci batında olan kimse istifade edemez demektir. Meselâ vâkıf vakfının gallesi batnen ba'de batnîn evlâdı evlâdına verilsin dese evvelki batından evlât varken sonraki vatındaki evlâda bir şey verilmezdi.

Arapça bir kelime olan batın karın demektir. Soy, sülâle mânasına da gelir.

*Taş bağladı mecaa ile batn-ı pâkine
Dünyaya râğbet eylemedi Seyyid-ül-beşer
Ziya Paşa*

BATPAZARI (بَازَارِ بَاطَن) [San., Ti.] Eski eşya alınıp satılan pazar yeri ve çarşı hakkındaki kullanılır bir tâbirdir. Halk arasında (bit-pazarı) denilirdi. Aslı (bayat pazarı) dır.

BATTAL ÇEKMEK (بَطَالِ چَكْمَك) [Ida.] Fesih ve iptal işareti koymak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

BATTAL EBRU (بَطَالِ اَبْرُو) [San.] Şekilsiz ebrular hakkında kullanılır bir tâbirdir. Battal adı verilen büyük boydaki kâğıtlardan yapıldığı için bu adı almıştır. Bu çeşit ebru daha ziyade defter kapaklarının iç ve dışında

kullanılırdı. Ebrular şekillerine göre halezoni ebru, taraklı ebru, kumlu ebru, hatip ebrusu isimlerini alırlardı.

BATTAL ETMEK (بَطَالِ اِثْمَك) [Ida.] Pul, bilet, vesika gibi şeylerin üstüne damga vurarak veya delerek hükümsüz bırakmak mânasına gelir bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan (battal) metruk, mefsub, gayrimüstamel demektir. İşsiz güçsüz adam, iri, kocaman mânasına da gelen bu kelime nadir olarak yigit, cesur makamında da kullanılır.

BATTAL EVRAK (بَطَالِ اَوْرَاق) [Ida.] Hüküm kalmamış kâğıtlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

BATTALINA BAKMAK (بَطَالَتِه بَاكَمَك) [Ida.] Tetkik edilmekte olan işin evveliyatına ait olarak yazılmış olan kâğıda bakmak, kuyut vesaike müracaat etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

BATTALİYLE BERABER (بَطَالَتِه بَرَابَر) [Ida.] Eskiden resmî dairelerde kullanılan bir tâbirdir. Yazılan müsveddinin müstenidi olan kâğıt demektir. «Battalının raptı», da o tâbirler cümlesindendir. Âmirlerden biri yazılan kâğıdın müstenidi olan evrakı görmek istediği zaman «battalının raptı», işaretini koyar, alâkadar memurlar tarafından da battalı iştirilirdi. Bu makamdaki battal tâbiri iptal olunmuş, hükümsüz bırakılmış demek değildi. Muamelesi bittiği için hıfzedilmiş demektir.

BATTAL KÂĞIT (بَطَالِ كَاغِد) [San.] Büyük kesimde kâğıtlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Battal İstanbul, o cümledeudir.

BATTAL TORBASI (بَطَالِ طَوْرَبَاسِ) [Ida.] Hükümet dairelerinde hükmü kalmıyan evrakın konulduğu torbalar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Torbalar ay ve sene üzerine tartbedilir, üzerlerine de işaret olunurdu. Eskiden dosya usulü mevcudolmadığı için kâğıtlar bu suretle torbalarda saklanırdı. Küçük bir memur iken cemaziyelevvel ayına ait torbadan gömlek yapan, zamanla mevkiinin yükselmesi üzerine azamet satmaya başlayan biri hakkında bu halini bilenlerden birinin «cemaziyelevvelini bilirim», sözünü sarf etmesi bu sözün sonradan elde ettikleri mevkiller münasebetiyle çalım satmağa başlayanlar hakkında, atasözü suretinde, kullanılmasına sebeb olmuştur.

BATTANCI (بَطَّانِجِي) [San.] Yeniçeri ocağı için çuha tezgâhlarında imal edilen çuhayı dö-vüp kalıplıyanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Battancılar dokunan, çuhalar: köylerine götür-

rüp battanladıkdan sonra getirerek çuha ambasına teslim ederlerdi. Bunlar hizmetlerine mukabil vergi ve resimden muaf idiler.

BATTAN KETHÜDASI (بطان كخداسی) [Ask.] Yeniçerilerle acemi oğlanlarına verilen kışık kaputların çuhalarını battanlamak işinde kullanılanların başında bulunan memura verilen addı. Battanlamak döğüp kalıplamak demektir. Bu işi yapanlara battancı denilirdi. Pek sıcak tutan bu çivit renkli çuha Rumeli'de dokunurdu. Battanlama işini üç köy halkı yapardı. Bunlara battancı neferleri adı verilirdi. Çuha dokunup battanlandıktan sonra çuha omınlerine teslim edilirdi.

BAYAĞI HÜMAYUN (بیای هومان) [San.] İpekli bir kumaş olan hümayunun pamuklusuna verilen addı. Kadınlar elbise yaparlardı.

BAYILDIM KASRI (بایلدیم قصری) [Sar.] Dolmabahçe'nin gerisindeki bayırın üstünde bulunan kasrın adı idi. Onsekizinci Asır Kasırlarından biri olan bu Kasır İkinci Mahmut zamanında yeniden yapılmıştı. Fevkalâde bir manzarası olan kasır iki katlı ve müteaddit odalı idi. Civarında ağaçlı setler bulunuyordu. İkinci Sultan Mahmut da burada cedit Birinci Mahmut gibi iftar eder ve bazı akşamlar Vükelâsını da davet eylerdi. Bu devirde bazı Sultan düğünlerinde dahi bu kasırda büyük ziyafetler tertip edilirdi.

BAYİYE (باییه) [Mal.] Pazar yerlerine gönderilen mevad ve eşyadan gümrük ve ihtisap resminden başka olarak alınan resimdi. Bu resim ihtisap memurları tarafından alınır. Satış resmi demektir. Bey'ye denilmiyerek bayiye denildiğine bakılırsa bu resmin satıcıdan alındığı anlaşılır. Bazı şeylerden gümrük alınmıyarak bayiye ve ihtisap alınır ve bir kısım eşyadan ise yalnız bayiye istifa edilirdi. Meselâ Maltepe ve Adalardan İstanbul'a getirilen yaş meyva ile üzüm, kiraz, vişne ve bostanın kıymetinden beher kuruşta iki para gümrük, dört para bayiye, bir para ihtisap, sebzededen ise beher kuruşta dört para bayiye ve bir para ihtisap alınır. Boğaziçinden gelen sebzelerin beher kabından on para bayiye istifa olunurdu. İstanbul'a gelen her nevi çiçekten de yalnız bayiye alınır. Bununla beraber bu resim her yerde bir değildi. Üsküdar bahçelerinden gelen çiçeklerden kuruşta üç para bayiye alındığı halde İstanbul ve civarındaki bahçelerden gelen çiçeklerden kuruşta dört para bayiye alınır. İstanbul tarafından gelenlerden Üsküdar'dan gelenlere nazaran bir para fazla alın-

ması deniz aşırı olan Üsküdar'dan getirilen çiçekler için İstanbul'dan getirilenlere nispeten fazla nakliye masrafı ihtiyar olunmasından ileri geliyordu.

Bu resim 16 cemaziyelevvel 1254 tarihli fermanla ihtisap rüsumu meyanında kaldırılmıştır.

BAYLAÇ (بالاچ) [Mal.] Eski zamanlarda Fransız gelmeleriyle gelen ticaret eşyasından konsoloshanelerce alınan aidatın adıydı. Aynı makamda "balyaç", tâbiri de kullanılırdı. Venedik elçileri hakkında Osmanlı Türkleri tarafından kullanılan balyos, baylos kelimesinden bozmadır.

"Bağ. B. Arşivi," nde mevcut bir vesika (Hariciye fiş No: 1593, tarihi: avahiri safer 212) aynen şöyledir:

"France sefainine ticarete mütaallik tahmil olunan eşyadan Fransa elçilerine ve konsolos'larına konsolata resmi ve baylaç tâbir olunan avait eda olunması için evvelce akdolan mevadda tasrih olunmuştur. İzmir tüccarından bazıları vermel te taallül edegeldikleri cihetle taallül ederler ise emvalleri gümrükte tevkif birle rüsumu mezkûre ber-mucibi şüret-i ahitname-i hümayun taramen tahsil ve konsolos u mumaileyhe teslim olunmak babında İzmir Kadısına ve voyvodasına müekked emir verilmesi."

BAYLOS (بالوس) [Ida.] Osmanlılar tarafından eski zamanlarda Venedik elçileri hakkında kullanılır bir tâbirdir. "Baylos", suretinde istimal olunurdu (Baile) kelimesinden alınmadır. Sonra terk olunarak "elçi", ve müteakiben "sefir", tâbiri kaim olmuştur.

BAYRAK (بایراق) [Ida.] Bir memleketi temsil etmek üzere kabul olunan alâmeteye verilen addır. Muhtelif renk ve işaretler taşıyan ve yerine göre bir mızrağa veya ağaca bağlı bezden ibaret olan bu alâmetin mânevi kıymeti pek büyüktür.

"Sancak" adı verilen bayrak bütün milletler gibi Türkler tarafından da ilk zamanlardan itibaren kullanılmış ve mukaddes bir yadigar gibi telâkki edilerek her türlü kom gözlerden korunmuştur.

Türkler tarafından teşkil olunan devletlerin bayrakları hakkında pek kıymetli malûmat veren değerli Profesör Fuat Köprülü (İslâm Ansiklopedisi, bayrak maddesi) Osmanlı İmparatorluğu devrindeki bayrak için şu mühim tafsilâtı veriyor: «Türklerin orta çağda kurdukları en ehemmiyetli ve en devamlı siyasi teşekkül olan Osmanlı İmparatorluğunun bayrakları hakkında diğer Türk devletlerinininkiler : kıyas

edilemeyecek kadar çok ve etraflı malûmata malikiz. XIV. asır hakkındaki kaynakların azlığı ve kifayetsizliği malûm olmakla beraber, XV. asrın bilhassa son yarısından başlayarak bir yığın tarihî ve edebî kaynaklara, haritalara, resmi vesikalara, minyatürlere, hattâ Türk ve Avrupa müzelerinde muhafaza edilen Osmanlı bayraklarına malik bulunuyoruz. İmparatorluğun garp ile sıkı ve daimî münasebetleri dolayısıyla XVI.—XIX. asırlara ait garp sefaretname ve seyahatnamelerinde verilen malûmat ile, vesika kıymetinde olan birtakım tablo ve gravürlerden de bu hususta tamamlayıcı malûmat edinmek kabildir. İşte bundan dolayı, Marsigli, Dohsson, Von Hammer gibi XVIII.-XIX. asırlara mensup müellifler Osmanlı İmparatorluğuna ait eserlerinde, Osmanlı bayrakları hakkında malûmat vermiş oldukları gibi İslâm armalarına dair mühim araştırmalarda bulunan Mısırlı Yakup Artin Paşadan başlayarak şu son yıllara kadar Osmanlı bayrağının rengi üzerindeki alâmetler, muhtelif devirlere ait bayraklar hakkında birtakım makaleler ve monografi mahiyetinde eserler yazılmıştır.

«Osmanlılardan evvelki İslâm ve Türk bayrakları hakkında hemen hiçbir esaslı bilgiye dayanmadan ve bayrak meselesinin diğer hâkimiyet sembolleri ve bununla alakalı birçok şeylerle (renklerin senbolizmi, bayraklar üzerinde kullanılan muhtelif motiflerin mahiyeti ve menşeleri v. s.) münasebeti hatıra getirilmeden tamamiyle tenkidsiz bir tarzda yazılan bu eserler, birçok yanlış izahlar ve hükümler ile doludur. Bilhassa XVI. asırdan evvelki Osmanlı bayrakları hakkında pek az ve kifayetsiz malzeme dayanıldığı gibi bundan sonraki devirlere ait kaynaklardan pek az istifade edilmiştir. İşte bu sebeple bütün bu neşriyattan ancak ihtiva ettikleri malzeme bakımından istifade olunabileceği unutulmamalıdır. Biz bu küçük hulâsada, Osmanlı bayrakları meselesini, hiç tafsilâta girişmeden en umumi çizgileri ile anlatmaya çalışacağız.

«İlk Osmanlı padişahlarının bayrakları hakkında sonraki Osmanlı tarihlerinin verdikleri malûmata göre, Konyadaki Selçuk hükümdarlarının Osman Gaziye gönderdiği hâkimiyet alâmetleri arasındaki bayrak, beyaz renkte idi. Aşık Paşa Zade ve Neşri'de bu bayrağın rengi hakkında bir sarahat yoksa da, Oruç Bey bu sancığın «peygambere mahsus sancak» olduğunu söyler. Biz bu rivayetin esas itibarıyla asılsız olduğuna ve sonradan uydurulduğuna kaniiz. Bu rivayetin doğruluğu farz olursa bile, bunun Peygambere ait sancak değil, İlhanlılara

ait beyaz bayrak olacağı pek tabiidir. Mamafih XV. asırda Osmanlıların kırmızı bayrakları kullandıkları, Aşık Paşa Zade'nin Alagehir'de dokunan bir nevi kızıl kumaştan bayrak ve hil'at yapıldığı hakkındaki kaydından anlaşılıyor. Fatih muasırı Tursun Beyin ifadelerinden bu devirde Osmanlı donanmasında ve azap kıtalarında kırmızı, yeniçeri kıtalarında beyaz bayraklar kullanıldığı istidlâl olunur. Herhalde muhtelif kaynakların ifadelerinden pek iyi anlaşılıyor ki Osmanlılar daha XIV. asırdan başlayarak sair İslâm ve Türk devletlerinde olduğu gibi, türlü türlü bayraklar kullanmışlardır; XV. asırda hükümdara mahsus sancaklardan başka, muhtelif kapıkulu ocaklarına, büyük devlet ricaline, beylerbeyi ve sancak beylerine, donanma kumandanına ve reislerine, azap ocaklarına, ticaret gemilerine mahsus türlü renklerde bayrakların üzerinde muhtelif şekiller ve yazılar bulunurdu. Yeniçeri ocağının muhtelif ortalarının kendilerine mahsus nişanları (çapa, anahtar, balık, v. s.) vardı ki kışlaların kapılarına, ortaların bayraklarına bu alâmetler nakşedilirdi. Bunlara mensub olanlar, kollarına ve baldırlarına bu alâmeti, mürekkep veya barutla dövdürürlerdi. Marsigli'de (ve ondan naklen Cevat Paşanın Tarih-i Askeri-i Osmanisinde), bu nişanlara tesadüf edilirse de bu alâmetlerin iptida ne zaman kullanıldığı malûm değildir. Sonraları topçu, lâğımcı, kumbaracı ocakları gibi askerî sınıfların bayraklarında top, kumbara gibi ken-dilerine mahsus hususi alâmetler bulunduğunu görüyoruz. Celâli eşkiyasının türlü renklerde, üzerlerinde türlü şekiller ile beraber zorba başların isimleri de yazılı yüzlerce bayrak kullandıklarını Naimâ kaydeder. Yeniçeri ocağının beyaz bayrak taşımasını, ocağın piri ve hâmisî Hacı Bektaş-ı Veli'nin Şiilik temayüllerine isnadeden Yakup Artin'in bu mülâhazası hiçbir suretle kabul edilemez. Bu renk doğrudan doğruya Cengiz İmparatorluklarının resmi rengidir ki, Anadoludaki Moğol hâkimiyetinin tesiri ile Osmanlılar tarafından kabul olunmuştur. XV.-XVI. asırlarda yeniçerilere ak bayrak, sipah bölüğüne kırmızı bayrak, silâhtar bölüğüne sarı bayrak, orta ve aşağı bölüklere alaca bayrak adları verilmesi, bunların taşıdıkları bayrakların renginden dolayıdır ki, bu âdetin eski Türklerin askerî mahiyetteki kabile teşkilâtında da mevcudolduğunu yukarıda söylemiştik. Doğrudan doğruya devşirmelerden teşkil edilen bu sipah bölüklerini timarlı sipahisi ile karıştıran Fevzi Kurdoğlu'nun bunların kırmızı bayrak taşımalarını Türk halk ananelerine istinadettirmek istemesi, tamamiyle yanlıştır.

Yakup Artin'in eskiden siyah rengi millî olarak kabul eden Türklerin, Bizans hudutlarına yaklaştıkça kırmızı ve sarı renkleri hükümdarlara mahsus renk olarak kabul etmelerini Bizans tesirine atfetmek istemesi, Türk ve İslamlardaki renk ve bayraklar hakkındaki bilgisizliğinden ilerigelmektedir. Siyah rengin umumiyetle Selçukluların ve Anadolu Selçuklularının resmî renkleri olduğunu, yukarıda söylediğimiz gibi sarı rengin de Memlük İmparatorluğunun rengi olduğunu (Osmanlılara Memlüklerden geçtiği pek sarıh olan bu sarı rengin menşini Dr. Rıza Nur'un Çinde araması doğru değildir), kırmızı rengin ise muhtelif Türk kabilelerinde ve Karahanlılarda kullanıldığını bilhassa göstermiştik. Bütün bu renklere daha Osmanlılardan evvelki Türk devletlerinin bayraklarında tesadüf edildiğini düşünürsek, Bizans yahut Çin tesiri iddialarının mânasızlığı daha iyi anlaşılır.

"Doğrudan doğruya padişaha mahsus bayrak Fatih devrinde ak sancak idi ki Bayezit II., Selim I. ve Kanuni Süleyman devirlerinde de bunun değişmediğini muhtelif kaynaklardan öğreniyoruz. Dr. Rıza Nur'un bunu Kanuni devrinde başlamış bir anane telâkki etmesi tamamiyle yanlıştır. Daha evvelki devirler hakkında bu hususta kat'î ve sarıh vesikalar henüz malûm değilse de İlhanlılar devrinden beri Anadolu'da imparatorluk rengi olarak kullanılan ak sancığın, Fatih'ten evvelki Osmanlı padişahları tarafından da — hiç olmazsa Yıldırım Bayezit'ten beri — kullanıldığı tahmin olunabilir. Osman Gazi'ye beyaz sancak gönderildiği hakkındaki rivayet de, tarihi bakımdan mevzu olmamakla beraber, beyaz sancığın eskiliğini gösteren bir anane olarak kabul edilebilir. Daha sonraki asırlarda, esasen peygambere atıf olup, sonradan Osmanlı padişahlarına geçtiği iddia olunan sancak-ı şerif, yani mukaddes dinî bayrak, büyük bir ehemmiyet kazanmıştı. Yeniçerilerin ak bayrağı ile süvari ocaklarının alaca, kızıl, ve sarı bayrakları Kanuni Süleyman'ın ilk zamanlarında da devam ediyordu. Müverrih Âli'nin ifadesi, İmparatorluğun XVI. asırdaki azametli inkişafı neticesinde, Kanuni'nin o zamana kadar dört renkte olan bu bayrakları altıya çıkardığını anlatıyor. Doğrudan doğruya hükümdarın hassa kuvvetini teşkil eden bu kapıkulu ocaklarının taşıdıkları bayraklar, umumiyetle, saltanat sancakları sayılırdı. Kanuni devrinde ilâve edilen bu bayrakların yeşil, siyah renklerde olduğu söylenebilir. Gerçi bu iki rengin, daha evvel, yeşilin daima, siyahın arasıra kullanıldığını da pek iyi bili-

yorsak da Kanuni devrinde kapıkulu ocaklarında bu renk bayrakların da kullanılması usul ittihaz edilmiş olsa gerektir. Şair Taşlıca Yahya Beyin Kanuni'nin ak, alaca, kızıl ve yeşil bayraklarından bahsetmesi yine aynı şairin hükümdarın ak sancığını zikreylemesi de bu mütalâalarımızı kuvvetlendirir. Macaristan seferine çıkan orduya kumandan tayin edilen Sadrazam İbrahim Paşaya beyaz, yeşil ve sarı renklerde üç sancakla iki kırmızı ve iki tane de alaca bayrak verildiği hakkındaki kayıtlar, bunların hükümdarların hassa kuvvetine mahsus sancaklar olduğunu anlatıyor. Netayicül-vukuat'ın vezirler ile beylerbeylerin, saltanat rengi olan ak sancaklar taşıdıkları hakkındaki ifadesi herhalde tashihe muhtaçtır. Çünkü beylerbeylerin kırmızı sancak taşıdıkları XVI. asır şairlerinden Hayalî, Süzi, Çamçak Mehmet Çelebinin şiirlerinden kat'î olarak anlaşılıyor. Hükümdarların ak sancaktan başka, bilhassa kızıl sancak da kullandıkları, Mısır'ı fethettiği zaman Selim I. in otağının önünde ak ve kızıl iki sancak dikilmesinden anlaşılıyor. Bunu zikreden Mısır müellifi İbn-i İyas bu beyaz sancığın harbe nihayet verildiğine alâmet olduğunu söylüyorsa da hakikatte bu asıl hükümdar sancığıdır; kızıl sancığa gelinece, bu da herhalde hükümdara mahsus diğer bir sancaktı. Netekim Çaldıran meydan muharebesinde de Selim I. in biri kızıl ve biri beyaz iki saltanat sancığı bulunması, İbn-i İyasın izahındaki yanlışlığı kat'î surette göstermektedir. Yine aynı tarihçi, Bayezit II. nin torunu Kasım Beyin "Rum hükümdarlarının, yani Osmanlı sultanlarının âdeti üzere, yeşil ve kırmızı renkli ipek sancığı olduğunu da yazmaktadır. Ahmet Timur Paşa bunu "kırmızı zemin üzerinde yeşil bir daire, bulunan bir bayrak telâkki etmekte ise de, bu izah tarzını teyidedecek hiçbir delil yoktur. Osman ve Orhan devirlerinde saltanat bayrağı olan ak sancığın Orhan veya Murat I. zamanında yeşile ve Mehmet I. tarafından da kırmızıya tebdil edilerek ortaya bir yeşil daire konulduğu hakkındaki bazı rivayetlerin doğru olmadığı XVI. asırda bile paşahaların ak sancak kullanmalarından anlaşılıyor. Mamafih daha XVI. asrın başlarında kırmızı saltanat sancığının mevcudiyeti de muhakkaktır ki, bu, belki de Selim I. den evvel kullanılmıştır.

"Osmanlılarda yeşil renkli sancığın eskiden beri kullanıldığı söylenebilir. Aydın Oğlu Umur beyin gemisine çekilen sancığın yeşil olması, dinî mahiyette olan bir rengin cihad ve gaza mefhumunu ifade ettiğini pek iyi gösterir. Çaldıran muharebesinde Bolu ve Kastamonu

süvarilerinin yeşil sancaklar kullanmaları, Kanuni devrinde kapıkulu ocaklarında bu renk bayrakların mevcudiyeti bunu belirtir. Yeşil renkli sancakların gazilere mahsus olduğunu ve bunun daha ziyade denizciler tarafından kullanıldığını gösteren muhtelif deliller vardır. İstanbul muhasarasında, Fatih'in gemisinde yeşil sancak bulunması XVI. asrın büyük denizcisi Barbaros'un bayrağının üzerinde zülfikar şekli ile fetih ve zafer ayetleri bulunan, yeşil kumaştan olması, İnebahtı (Lepant) muharebesinde Cezayir Beylerbeyi Uluc Ali Paşanın gemisinde üzerinde beyaz bir pençe ile fetih ve zafer ayetleri nakşedilmiş yeşil sancak bulunması, Piyale Paşa donanmasının İstanbul'dan hareketini tasvir eden bir Frenk seyyahının ifadesine göre kumandan bayrağının yeşil olması, Evliya Çelebi'nin ifadesine göre Frenk korsanları ile daimî savaş halinde bulunan Cezayir gemilerinin XVII. asırda belki de Umur ve Barbaros'un ananelerini devam ettirerek yeşil sancak taşımaları, yine onun kaydettiği gibi Rumeli serhadlerindeki kalelerde yaşayan gazilerin o devrin ananesine göre çeteye — yani akına, çapula — çıkarken yeşil bayrak kullanmaları yukarıdaki iddiamızı ispata kâfidir. Sonraları bayraklarda yeşil rengin çoğaldığını, biraz aşağıda donanma bayraklarından bahsederken göreceğimiz gibi Selim I. zamanında başlayarak, orduda bu renk sancakların çoğaldığını görüyoruz: Topraklı süvarisinin bayrakları, yukarısı yeşil ve aşağısı kırmızı renkte olmak üzere, iki renkli idi; dört bölük bayrakları beyaz ve yeşil çizgili olduğu gibi, delil bayrağının da yukarısı yeşil idi.

"Osmanlı imparatorluğu ordusunda olduğu gibi, donanmasında da türlü renk ve şekillerde türlü türlü bayraklar kullanılmıştır. XV. asırda bilhassa kırmızı bayraklar kullanıldığı halde (Fatih ve Bayezit II. devirlerinde) XVI. asırda kumandana mahsus bayrağın yeşil olduğunu memleketin muhtelif mıntakalarına mensup derya beylerinin de, beyaz, kırmızı, sarı, sarı - kırmızı ufki çizgili (alaca) bayraklar kullandıkları malûmdur. Bu sırada ticaret gemilerinin beyaz bayrak taşıdıkları bazı edebî kaynaklardan anlaşılıyor. XVIII. asırda da kaptan paşalara mahsus bayrak, yeşil idi. Gerek bu asırda, gerek daha sonraki asırda gemi sancaklarında en ziyade kırmızı (al) renk kullanılmakla beraber yeşil bayraklar da çoktu; bunların kimlere mahsus olduğu (kaptan paşalara, patronlara, riyalelere, kaptanlara v. s.) üzerindeki şekillerden (zülfikar, üç yıldız veya ok - yay, çapa v. s.) anlaşılırdı. Mamafih

Mahmut I. devrinden sonra, donanmada en ziyade yeşil sancaklar kullanılmaya başlandı; kalyonların kıç sancakları yeşil olduğu gibi, amirallere mahsus forslar da yeşil zemin üzerinde zülfikar ve hilâl şekillerini ihtiva ederdi. D'Ohsson, bu asırlarda, Osmanlı ticaret gemilerinin de yeşil sancak kullandıklarını söyler. 1207 (1793) de Kaptan Küçük Hüseyin Paşanın teğebbüsü ile gemi bayraklarında daha ziyade kırmızı rengin, kullanılmaya başlandığını ve yine o asırlarda Selim III. ün ordu ve donanmaya ait muhtelif ieraatı arasında, bayraklar üzerindeki hilâl şekline sekiz köşeli yıldız ilâve olunduğunu görüyoruz. Hulâsa, bu devre ait muhtelif vesikalardan, bayrak meselesinin de muayyen usullere bağlandığı, büyük gemilerin muhtelif direklerine çekilecek bayrakların, bayraklar üzerindeki şekillerin tesbit edildiği, hükümdara mahsus gemiye (taht gemisi) çekilecek kırmızı sancığın üstünde Selim'in tuğrası olduğu anlaşılıyor. Selim III. Mısırın Fransızlardan geri alınması münasebetiyle, Küçük Hüseyin Paşaya, üzerinde bir sorguç ve bir zülfikar ile, galiba İskenderiye kalesini temsil eden bir resim bulunan bir kırmızı sancak vermişti. Yine bu devirlerden kalan bazı albümlerden anlaşıldığına göre İmparatorluğun muhtelif ticaret limanlarına (İsmir: üç mavi ve iki beyaz ufki parça; Girit: iki kırmızı ve bir beyaz ufki parça; Ülgün: düz kırmızı), İslâm tüccar gemilerine (iki kırmızı ve bir yeşil ufki parça), reaya tüccar gemilerine (iki kırmızı ve bir mavi ufki parça), Karadeniz tüccarlarının (mavi, beyaz, kırmızı, sarı ve birçok küçük mustatillerden mürekkep), Akdeniz tüccar kalyonlarına (altı mavi, sarı, kırmızı üç ufki parça), Unkapanı tüccarlarına (üç köşeli beyaz zemin üzerinde, altı köşeli beş mavi yıldızla kırmızı ve mavi renkte bir yuvarlak, ucunda mavi ve kırmızı iki çizgi), umumi tüccar gemilerine (beş mavi, dört beyaz, iki kırmızı, bir sarı ufki dar parça) mahsus bayraklar kullanılıyordu. Cezayir Beylerbeyinin muhtelif bayrakları vardı: üst köşesinde beyaz renkte sarıklı bir insan başı bulunan kırmızı bayraktan başka korsanlara mahsus olarak üzerinde bir kafa iskeleti ile elinde kılıç, çıplak bir kol bulunan kırmızı sancak vardı. Aynı alâmetleri taşıyan mavi renkli bayrak, tüccar gemilerine mahsustu. Kumandan forsları yeşil idi. Beylerbeyliğe ait ticaret gemilerinin bayrağı beyaz, yeşil, kırmızı, üç ufki parçadan mürekkepti Tunus ve Cezayir tüccar gemileri ortası yeşil olmak üzere, iki mavi, iki kırmızı beş ufki parçadan ibaretti. Trablus Beylerbeyi ile, İstanbul limanına mahsus sancak,

üç hilâlli yeşil sancaktı. Tunus sancakı üç kırmızı ve iki beyaz ufki parçalı, tüccar gemileri bayrağı yeşil ve altı üstü kırmızı üç parçalı olarak gösterilmektedir. Görülüyor ki XVIII. asır sonlarında bayrak şekilleri ve renkleri oldukça muntazam bir usule bağlanmıştı.

"Mahmut II. devrinde Selim III. zamanındaki gibi, bayrak şekilleri hemen aynıyle devam etti. Kalelere ve hükümet binalarına çekilen resmî sancakın bu devirde, ay yıldızlı al sancak olduğu görülüyor. Lâkin, yeniçeri ocağının kaldırılması üzerine, bunlara ait hususi bayrakların kullanılması son verildiği gibi, yeniçeriler arasında çok yayılmış olan bayrak kelimesi de — yeniçeriliği ve Bektaşiliği hatırlatacak başka birtakım kelimeler ile birlikte — yasak edildi ve bunun yerine sancak kelimesinin kullanılması için her tarafa emirler verildi (Lütfi Tarihi, C. 1, s. 240). Yeniçerilerin son zamanlarında daha ziyade kırmızı renkte olan bu bayraklardan, üzerinde beyaz bir pençe, bir zülfikar ve bir daire çekli bulunan çatal uclu bir bayrak Askerî Müzede mevcuttur. Selim III. devrinde Nizam-ı Cedit kıtaları için ihdas edilen ortasına sarı sırma ile bir hilâl, yahut ortadaki hilâlden başka dört köşesine de hilâller işlenmiş, kırmızı veya fesrengi bayraklardan bazıları Topkapı Müzesinde saklanmaktadır. Mahmut II. tarafından teşkil edilen Asakir-i Mansure-i Muhammediye'ye mahsus olmak üzere Kelime-i Şahadet veya fetih ayetleri bulunan siyah bayraklar yapılmıştı: bunlarda siyah rengin tercihi peygamberin Ükap adlı meşhur siyah bayrağının rengini taklit maksadıyla olmuştur. İkinci meşrutiyetle ilânına kadar, orduda, üzerlerinde ayetler yazılı ve nükümdarların ortası tuğralı armalarını havi sırma saçaklı türlü türlü alay sancakları kullanılmış ve ondan sonra da bu âdet devam etmişti; bunların rengi hemen umumiyetle kırmızı idi. Abdülhamit II. zamanında cuma namazı münasebetiyle yapılan selâmlık resminde hilâfete mahsus bir bayrak kullanılırdı. Bu, kırmızı atlas zemin üzerine etrafı beyaz kılaptan ile işlenmiş dörtköşe bir çerçeve içerisinde bir tarafında "İnna fe-tahna," suresi, diğer tarafında ise güneş resmi bulunan sırma saçaklı ve ucu hilâlli bir sancaktı.

"XIX. asrın ilk yarısında, üzerinde hilâl ve yıldız işareti bulunan kırmızı (al) sancakın, o zamanki garp devletlerinin resmî bayrakları gibi Osmanlı İmparatorluğunun resmî ve umumî timsali, yani millî bayrak olarak kullanıldığı anlaşıyor. Abdülmecit zamanındaki İmparatorluk bayraklarını gösteren bir albüme, eski

bir ananesi olan Trablusgarb'a mahsus üç yıldızlı yeşil sancak müstesna olmak üzere diğer bayraklar umumiyetle kırmızı renktedir ve ortalarındaki muhtelif âlâmetler de beyazdı. Padişaha mahsus tuğralı sancaktan başka, hükümdarın gemileri ziyaretinde kullanılan, ortasında güneş ve dört köşesinde şualar bulunan bir sancak daha vardı. Kaptan paşaya mahsus sancakta bir hilâl sekiz köşeli yıldız mevcuttu. Diğer bazı bayraklardaki yıldızlar ise, dört köşeliydi. Bunlardan başka Tophaneye, kalelere, Galata kulesine, Bahriye mektebine mahsus bayraklar bulunduğu gibi, ticaret gemileri için de sağ üst köşesine bir yıldız resmedilmiş ayrı bir bayrak vardı. Tunus Beyinin sancakının ortasında kırmızı zemin üzerindeki bir beyaz daire içinde kırmızı hilâl ve yıldız şekli mevcuttu. İmparatorluğa tâbi olan Sırp, Eflâk ve Buğdan beylerbeyleri ile Sisam Adasına ait hususi bayraklarda Osmanlı hâkimiyetinin âlâmeti olan kırmızı renk ile beraber mavi, sarı ve beyaz renk de kullanılmıştı. Üst köşelerinde, Osmanlı hâkimiyetinin timsali olmak üzere, kırmızı zemin üzerinde, beyaz üç yıldız bulunan sarı Eflâk bayrağı ile mavi Buğdan bayrağında, birincisinde çift kartal, ikincisinde bir de öküz başı mevcuttur ki, bu iki memleket bayraklarında bu şekillerin mevcudiyetinden Evliya Çelebi de bahsetmektedir. Abdülmecit'in son devirlerinde sekiz köşeli yıldız, beş köşeliye tebdil edilmek suretiyle, bayrağımızdaki yıldız şekli de tesbit edilmiş oldu. Abdülâziz zamanında başhyarak padişahlara mahsus bayrakların ortasındaki tuğraların beyaz renkte sekiz şualı ve beyzî bir güneş içine alınması âdet oldu. Sonradan bu bayrağın kırmızı rengi vişne çürüğüne tebdil edilerek bu saltanat sancakı, saltanatın kaldırılmasına kadar devam etti. Bu devirde yeşil rengin hacılara mahsus gemilerin bayraklarına tahsis olunduğunu görüyoruz. Osmanlı İmparatorluğunda, daha XIV. asırdan başlayarak tarikatlara mahsus (daha ziyade siyah ve yeşil renklerde) üzerlerinde ayetler ve pirlerin isimleri bulunan bayraklar kullanıldığı gibi (h) (msl. İsakilerde olduğu gibi) esnaf tegekkülleri- nin de ayrı ayrı bayrakları olduğunu biliyoruz.,"

Alem taşıyana alemdar, sancak taşıyana sancaktar denildiği gibi bayrak taşıyana da bayraktar denilirdi.

*Tuttu bir kıt'ayı akan kanın
Çak çak oldu tiğ-i berranın
Bayrağın paralandı düştü yere
Oldu her pâresi cihane bere
Bu mudur ruz-i mahşerin şanı?*

*Ey meh-i asûman-ı Osmani
Ne mehabelli inşakakın var!*

Namık Kemal

BAYRAK AÇMAK (بایراق آچماق) [Hal.] İsyen etmek, terbiye haricine çıkmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

BAYRAK ASKERİ (بایراق عسکری) [Bah.] Her sene ruz-u hızırda sahil olan yerlerden gelip gemilere taksim olunarak derya seferi ifa olunduktan sonra ruz-u kasımında memleketlerine dönen gönüllü bahriye askerinin unvanıydı. Buharlı gemiler icadolunmadan evvel deniz muharebeleri hıdrelleze kasım arasında cereyan eder, kış basınca gemiler yerli yerine çekilirdi.

BAYRAKTAR (بایراقدار) [Ask.] Bayrak taşımak vazifesiyle mükellef olana verilen addı. Yeniçeri ocağını teşkil eden ortaların bayraklarını taşımak için her ortanın bir bayraktarı olduğu gibi sair kapıkulu ocaklarını terki eden ortaların da her birinde birer bayraktar mevcuttu. Sipahilerin de kendilerine mahsus bayrakları ve bayraktarları vardı. Beylerbeyleriyle ümera kendi tevabiiyle sefere iştirak ettiklerinden onların da bayraktarları mevcuttu.

Yeniçeri ocağındaki bayraktarlar aynı zamanda orta zâbitanından sayılırlardı. Her ortada en eski ve kıdemli olmak hasebiyle pek ziyade itibar ve nüfuza malik olan ve «baş eski» tesmiye olunup orta zâbitanından sayılan nefer dahi bayrak taşımak hususunda bayraktara yardım ederdi.

Bayraktar; başına aşağı kısmına çaprazvari beyaz bir şarık sarılı mavi bir külâh giyer, arkasına kırmızı çüppe, ince entari, bacağına kırmızı dövme şalvar, ayağına da sarma çizme giyerdi.

«Alem» taşıyana alemdar, «sancak» taşıyana da sancaktar denilirdi.

BAYRAM ALAYI (بایرام آلائی) [Sar.] Ramazan ve kurban bayramlarının birinci günleri Osmanlı padişahları bayram namazını kılmak üzere camiye gidip gelirken yapılan merasime verilen addı.

Gidilecek camii, hünkârın kendisi seçerdi. Osmanlıların yükseliş ve kemal devirlerinde bu alaylar büyük debdebe ile yapılırdı.

BARAMİYYE (بهرامی) [Sof.] Hacı bayram-ı Veli tarafından XIII. (XIV) asrın sonlarıyla IX. (XV) asrın ilk yarısında Ankara'da tesis olunan tarikatın adı idi. Hacı Bayram Ankara yanında Çubuk suyu cenubundaki «Sol-fasol = Zü-fazıl» köyünde doğmuştur. Medrese tahsilini bitirdikten sonra bir müddet Ankara'da

da tedris ile meşgul oldu. Sonra Kayseri'de şeyh Ebu Hâmit Hamidüddin-i Aksarayî'ye in-tisap eyledi. Şeyhin Şam'a ve Mekke'ye gidişinde beraber bulunarak Aksaray'da ölümüne kadar yanından ayrılmadı. 833 (1729/1430) te öldü ve Ankara'daki türbesine gömüldü. Sağlığında kazandığı şöhreti öldükten sonra da muhafaza etmiştir.

Bayramiyye tarikatının silsilesi bir koldan Bayezid-i Bestami'ye çıkar. Diğer bilhassa Halvetî'ler ve Melâmî'ler tarafından kabul edilendir ki bu da Hasan Basri'ye giden Halvetiyye silsilesidir. Birinci silsile Ebül Hasan Zarfani'den Nakşibendiyye silsilesiyle birleşir. Bu bakımdan ilk silsile hem Alevî, hem Sıddıki'dir. Bundan dolayı silsile itibarıyla bu iki kolu birleştiren Bayramîlik zikr-i hafiye benimsiye Nakşibendilik ile münasebetli ve Nakşibendilik ile Halvetîliği birleştiren bir tarikat sayılmaktadır.

Bayramîlik Hacı Bayram-ı Velinin ölümü üzerine iki kola ayrılmıştır. Bir kısım zikr-i cehriyi kabul ederek Hacı Bayram'ın halifesi Ak Şemseddin'e tâbi olmuş, bir kısmı da yine Hacı Bayramın hulefasından Bursalı Ömer Dede'ye uyup zikir ve vird gibi şeylerden, hususi kisveden, hattâ topluluk yerleri olan tekkelerden bile feragat ederek Melâmî adını almışlardır.

Asıl Bayramîlik Ak Şemseddin'den yürümüştür.

Şeyh Hâmit tarikatı Hoca Ali Erdebilî'den, o Sadrüddin-i Erdebilî'den, o da Şeyh Safiyyüddin-i Erdebilî vasıtasıyla İbrahim Zahit Geylânî'den almıştır. Zahid'in nispet silsilesi Halvetîlikten gelmektedir.

Hâmid-i Kayserî'nin bir nispeti de Bayezid-i Bestami'ye vâsıl olduğu için Bayramiyye tarikatı Aleviyye ve Sıddıkiyye nispetini câmiî sayılır.

Tarikatın esasî cezbe, muhabbet ve es-rardır. Aşağıdaki beyitlerde bu cihet izah olunmaktadır:

*Anla imdi furka-i Bayramiği
Gör ne veçhile dârûr Bagramiği
Bu dârûr erkân-ı Bayramı meğr
Şeyh olan her kime eyleser nazar
Şevk-i Hak ile gözû bîna olur
Cezbe-i Hak ile müstesna olur
Var dır anlarda dahi üç itibar
Biri cezbe dediğimiz âşikâr
Hem muhabbettir ikincisi anın
Âşık ola Hakka bu can ü tenin
Hem üçüncüsü anın sırr-ı İlâh
Kimde ise ol dârûr ma'nide şah
Böyledir Bayramın ayinleri
Bu dârûr bil şâhîr ü batınları*

Şubeleri şunlardır: Melâmiyye, Hamzaviyye, Semsîyye, Tennuriyye, Himmetiyye, İsvîyye, Celvetiyye.

BAYRAM TOPU (بایرام طوپ) [Ida.] Ramazan ve Kurban bayramları münasebetiyle atılan toplar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bayram vesilesiyle top atılmasına hangi tarihte başlandı mı malûm olmamakla beraber, 1754 senesinde yukarıda yazılı vakitlerde atıldığı ve kanun-u kadim icabından olduğu "Başbakanlık arşivi"nde mevcut aşağıdaki vesikadan (askeri 1408) anlaşıyor:

"Fahr-ül-akran izzetli topçubaşı İbrahim Ağa badettahiyet-ül-vafiye inha olunur ki işbu gelecek iyd-i udhiyyede her kanun-u kadim yeym-i arifede ba'd-el-asır on top ve bad-hu dört gün dahi beher yeym al-essabah ve ba'd-ez-zuhur ve ba'd-el-asır on beşer top min hays-ül-mecmu dört günde arifesiyle yüz doksan top eder Cebahaneden miktar-ı kifayede barut-u siyah ehz olunup minval-i muharrer üzere dört gün arifesiyle yüz doksan top remyeyliyesiz ves-selâm 9 R. 1168."

Essegit Yakup

Yine arşivde mevcut diğer bir vesikaya göre (askeri 3689) 1803 (ramazan 1218) ten itibaren mevcuda on bir top daha ilâve edilmiştir.

Kezalik arşivdeki başka bir vesikaya nazaran (askeri 2314) hierî 1258 senesinde (1842 de) beşer top atılıyordu. Buna dair olan vesika şudur:

"Kaptan Paşa hazretlerine

"İyd-i şerif-i meserret redif eyyamında top endahı resm-i memduh-i saltanat-ı seniyyeden olduğuna binaen işbu mah-ı ramazan-ı şerifin selhi olan perşembe günü vakt-i asırdan bed' ile iyd-i said-i fıtrın üçüncü gününe değin lâzım gelen mahallerden beşer nöbet top endahı ile izhar-ı meserrete himmet buyura deyu ferman-ı âli....."

27 N. 1258

Şunu ilâve etmek lâzım gelir ki şimdi millî bayramlarda top atıldığı gibi eskiden padişahların vilâdet ve cülûs günlerinde de, bayramlarda olduğu gibi, top atılırdı. «Arşivde» mevcut bir vesikaya göre (Saray 690) (1812) de vilâdet günlerinde beş nöbet top atılırdı. Arşivde, cülûs günlerinde top atıldığını gösteren bir vesikaya raslanmadığına nazaran cülûslarda top atılmasının muhakkak olduğu anlaşılmaktadır.

BAYTAR (بیتار) [Tab.] Hayvan hastalıklarıyla meşgul olan tabipler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan baytarın mânâsı «yarımuş» tır. Tırnakları yarık olan

davarların tırnaklarını kesene, o türlü hayvanlardan kan alana ve yine o cins hayvanları nallıyana baytar denilirdi. Hayvan hastalıklarına bakmak ve onları iyi etmek üzere mektepler açılarak oralarda mütehassıslar yetiştirildiği zaman onlara da bu ad verilirdi. Tıbbi, tarihî ve felsefî birkaç mühim eser yazmış olan baytar Suphi Ethem Bey: «Memleketimizde baytarlık kadar geç başlamış ve lâzım olduğu itibarı görmemiş hemen hiçbir meslek yoktur. Teessüf ile söylenebilir ki gerek havas, gerek avam arasında mütefennin bir baytara bir nalbant derecesinde ehemmiyet verilmemiştir..... Ve bu meslek erbabının muhtelif mevzular hakkındaki faydalı çalışmaları da bu yüzden gayrimenkûf kalmıştır.» der. Bu mütalâalardan dolayı olacak ki son senelerde çıkan bir teşkilât kanunu ile mütehassısların gördükleri tıbbi ve sıhhi işlerle münasebeti görülmüştür terk edilip yerine Frenglerin veteriner tâbiri alınmıştır.

BÂZ BE-HAZİNE (باز بھازینہ) [Mal.] Geri verilmek üzere ariyet olarak hazineden alınan şeyler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça bir kelime olan ve muhtelif mânâsı bulunan bâz'ın bu ıstılahtaki karşılığı «canip, taraf» tır.

BAZDAR (بازدار) [Sar.] Avelikte kullanılan kuşlara bakanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça bir kelime olan bazdarın lûgat mânâsı doğancı'dır. Kuşların terbiyesine, yiyip içmesine bakanlara, baktıkları kuşların adlarına göre, çakırcı, doğancı, şahinci de denilirdi.

BAZHANE MÜLÂZİMLERİ (بازخانہ ملازمی) [Sar.] Padişahların avlanmaları için avcı kuşlar yetiştiren ve bunlara bakan kuşhane mensupları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça bir kelime olan Baz, doğan demektir. Bazdar da doğancı, avcı mânâsına gelir. Hassa doğancı, şahinci ve atmamacı taifeleri timarlı çiftlik ve baştineli olarak iki kısım idi. Çiftlik ve baştineli olan bu zümrenin bağlarında her nahiyede birer doğancıbaşı vardı. Bu doğancıbaşılar arpalık hükmünde zaamet ve timar sahibi idiler. Mıntakalarındaki şikâr halkının idaresi bu doğancı başılara aitti. Timarlı olan hassa kuşbazları iki sınıftı. Bir kısmı götürücü, bir kısmı da görenççi idi. Bu iki sınıf her sene uleğ zamanında kendi doğancıbaşılarıyla İstanbul'a gelip padişahların kuşhanesinde götürücülük ve görenççilik yaparlardı. Bunlardan birinin timarı münhal olacak olursa kuşbazlıkta mahir oğlu varsa ona, yoksa bazhane mülâzimlerinden bir üstat doğancıya verilir. Bazhane mülâzimleri sarayın avcılığı mütasallik hizmetlerinde de yükselirdi.

*Yâmn-i insafımla sahrada gürûr ahu vü şîr
Feyz-i adlimle tuttu bâz ile kençûş âşîyan
Üsküdarlı Hakkı.*

BAZKEŞT (بازکشت) [Sof.] Nakşi tâbirlerindendir. Nakşi tarikatında hususi olarak mevcut on bir kelimedendir. Diğerleri, hoş-derdem, nazar ber kadem, sefer der vatan, halvet der encümen, yadkirt, nigâh daşt, yâd daşt, vukuf-u zamanî, vukuf-u adedî, vukuf-u kalbî'dir.

Bazkeşt, zikirden feragat olundukça hâsıl olan âgâhıyı muhafaza için «İlâhî ente maksudi ve rızake matlubi» kelâmiyle kalbin meşgul olmasıdır. Böyle yapıldığı surette zâkirin zikri hâlis, ve ser-i mâsivadan fâriğ olur.

BAZİRGÂN (بازرگان) [San.] Hierî on ikinci ve on üçüncü asırlarda Hristiyan tüccarlar hakkında avam beyinde kullanılan bir tâbirdir. Bu makamda «çorbacı» ve «çelebi» tâbirleri de istimal olunurdu. Yine o devirlerde gayrimüslim tacirlere «havace - hoc» dan galat ve muhaffet olmak üzere «hı» veya «he» ile denilmekteydi.

«Lehçe-i Osmanî» de (1306 tab'ı) bu kelime için «ticaretle, sarraflıkla meşgul kâsib, ehl-i ticaret, büyük tacir, unvan yerine sarf olurdu» izahatı mevcuttur.

Bazirgân tâbiri son zamanlarda ticaret işlerinde hilekârlık ve oyunbazlık yapanlara alem olmuştur.

BAZİRGÂNBAŞI (بازرگان باشی) [Sar.] Saraya çuha, bez, tülbent gibi lâzım olan malzemeyi tedarik eden adam hakkında kullanılır bir tâbirdir.

BAZ-I TESLİM (باز تسلیم) [Mal.] Eskiden ariyet suretiyle verilen şeyler hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Baş V. Arşivi»nde mevcut bir vesikada (saray fiş No: 82, tarihi: 1251) «Sürre emininin Dersaadetten Mekke-i Mükerreme'ye varıp gelinciye kadar baz-ı teslim şartıyla istediği bıyam mühimmatının itası» yazılıdır. Ariyet suretiyle alınan şeyler makbuz mukabilinde alınır, geri verildiği zaman evvelce verilmiş olan makbuz istirdad edilirdi.

BAZUBEND (بازوبند) [Hal.] Kola bağlanan muska hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça kol mânâsına olan «bazu» ile bağlama mânâsına gelen «bend» den terekübeden bu ıstılahın mânâsı «kol bağı» demektir. Muska; muşamba sarıldıktan sonra üç köşe bir meşinin içine yerleştirilir ve bu meşin, ucunda ilâstirilecek bir halka bulunan bir santim kadar eninde diğer bir meşinle dirseğin üst kısmına ta-

kılırdı. Bazubendlerin sadeleri olduğu gibi gümüşlülere ve süslülere de vardı.

Bazubend bâha, bazuya kuvvet vermek için takılırdı.

Antika işleri hakkında kıymetli bilgisi bulunan Nureddin Rüstü Büngül, eserinde (Eski Eserler Ansiklopedisi s. 33) bunun için şu izahatı veriyor:

«Üç köşe gümüşten yapılır. İçerisine muska konulan kutucuklardır. Bunlar kabartma ve telkârî sanatlarla süslenir; içerisine ya hastalıktan kurtulmak veya çocuğun yaşamasına çare olmak için mânevî bir kuvvete itimadederek boynuna ve bazusuna bağlarlar. Bu muskaların bazıları güzel bir şekilde yapılmış olduğu için Avrupalılara satılır. İşte bu maksatla toplayıp da satmadığım beş on tane muskayı gümüşten istifade etmek için kırmıştım. Bunların içerisinden bazılarının ayet, bazılarının duâlar çıkmış ve bazılarının içerisi de kargacık burgacık yazılarla doluydu. Birisindeki yazı nazarı dikkatimi celbetti, aynen şöyleydi:

«Muska gûya koluna kâr edecek»

«Elli yıldır taşır eşşoğla eşek.»

«Anlaşılan kolu ağrıyan bir zata bir muskacının muzipliği olacak. Daha bunun pek çok emsali de zuhur eder. İşte bu muskalar ancak on, on beş dirhemden ibaret olup gümüşünün iki misline satılabilir. Parmak şeklinde gümüşten ve altından yapılanları da vardır. Bunu Orta Şark vilâyetlerinde altınını kadınlar boynuna takar, gümüşünü de pehlivanlar koluna bağlarlar. Fakat verenden ziyade alan kanaat hâsıl ettiğinden faydası da görülmez değildir.

«Pehlivanın fendi var kıymetli bazubendi var»

«Sanmayın kim geryüzünde misli var manendi var.»

Avam lisanında «pazvand» suretinde telâffuz edilir.

Zambakın goncasıdır bağa gümüş bazubend

Zağferan ile yazılmış ana hattı tomar

Baki

Laf eder aynı bizim kartı gazar mushaf deyu

Harfşirane yalan sögler ki yoktur gayeti

Belki yazmıştır orospu kendi bazubendine

Ragbet-i zendostan için muhabbet âyeti

Süruri - Hezliyat

BEBEK USTASI (بیک اوستاسی) [Sar.] Bebek kasrının muhafazası ve o civarın zabıta

işleriyle meşgul bostancı zabitanın unvanıydı. Bostancılar saraylarla kasır bahçelerinin tanzim ve muhafazasından ve kayıkcılıktan başka zabita işleriyle de alâkadarlardı. Saray civarlarından başka İstanbul'un zabıtası yeniçeri ağalarına, Ayasofya, Hocaapaşa, Ahırkapı taraflarının inzibat işleri cebecibaşılara, Kasımpaşa ile Galata'nın zabıtası kaptan paşalara, Top-hane taraflı Bayoğlu semtlerinin inzibat işleri topçubaşılara ait olduğu gibi Üsküdar, Eyüp, Kâğıthane, Boğaziçinin iki tarafı, Ayastefanos, Adalar, Kadıköy, Bostancı köprüsüne kadar Anadolu cihetinin zabıtası da bostancıbaşılara aitti. Yeniçeri ağaları tarafından bu maksatla İstanbul'un muhtelif yerlerinde «kol-luk», kaptan paşalar «kalyoncu ocağı» namıyla karakollar tesis ettikleri gibi muntakası geniş olan bostancı başılar da «bostancı ocağı» namıyla karakollar vücuda getirmişlerdi. Bostancıbaşılarının tesis ettikleri bu ocaklarda «usta» namını taşıyan bostancı ocağı zabıtlarından birinin idaresi altında icabı kadar bostancı bulunurdu. Bebek ustaları kayd-ı hayat şartiyle tâyin olunurlardı.

Yeniçeri ocağının ilgasını mütaakip bostancı ocağı da lâğvedildi. Ocaklara da yeni teşkil olunan «Asakir-i mansure» efradı ikame edildi.

BEC (بج) [Coğ.] Eskiden Osmanlılar tarafından Avusturya hükümetinin merkezî olan Viyana şehrine verilen addır. «Lehçe-i Osmanî» de «Macarea cihaz, hibe mânasına Viyana şehrinin ismidir.» izahatı verilmiştir.

Tanzimattan sonra bu tâbir terk edilmiş, bütün dünyaca kullanılan Viyana ismi kullanılmaya başlanmıştır.

BECALEŞKA (بجالة) [Top.] Eskiden (on altıncı asırda) kullanılan toplardan birinin adıdır. Bunlar kale döğmeğe mahsus büyük toplardandı. Eski tarihlerle bir kısım vesikalarda Bedolüşka, Becolüşka suretinde de tesadüf olunmaktadır.

BEC HOKKASI (بج حقه) [Tib.] Eskiden kullanılır bir ilâcin ismi idi. Bunun için şöyle bir fırka vardır: efedinin biri hizmetkârına beç hokkası ısmarlar. Hizmetkâr biraz sonra bir mendil dolusu soğan getirir. «O nedir?» sualine, «Beç okka soğan.» cevabını alan efendi, tekdir maksadıyla «Ulan, haydi farz edelim ki beçi beçten, okkayı hokkadan aldın, ya şu soğanı nereden aldın?» deyince, uşak: (bak-kaldan aldım.) cevabını verir. Efendi gülmekten başka çare bulamaz.

BECKÂRİ (بج كاری) [San.] Osmanlıların Tanzimattan önce «bec» ismini verdikleri Vi-

yana şehrinde yapılan şeyler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bec işi demektir.

BECRIHI (بج ريحي) [San.] Avusturyanın Beç (Viyana) şehrinde yapılan bir nevi rih hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eski yazı ile rik yazılır, rih okunurdu. Ötekiler gibi bu da mürekkebin kurutulmasında kullanılırdı. Altın renginde, yıldız mahiyetinde idi. Geliboluda da bu çeşit bir rih çıkardı. Kumdan başka bir şey olmıyan rih ince elekten geçirilmek suretiyle meydana gelirdi. Mürekkep yerine boya kullanılmasına başlandıktan sonra rih yerine sünger kâğıdı kaim olmuş, rih ortadan kalkmıştır.

BEÇE (بچه) [Ask.] Esirlerden acemiliğe alınmıyan erkekler hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Kamus-u Osmanî» de Farsça olan bu kelime için (İnsan ve hayvan yavrusu; nazımda teşdit ile istimali caizdir: (L piristu beçe) = Kırılancık yavrusu. (Bece-i tavus ülvî) = Güneş, ay, elmas, yakut mânâlarıdır. (Bece gu) = cadde, işlek yol mânâsındadır. Bitterkip «lâkita gibi cami ve kilise kapısına veya sokağa bırakılmış çocuk mânâsında kullanılır. (Bece-i nev) = filiz hâdisе mânâsındadır.)

«Pençik» kanunu mucibince acemiliğe alınmıyan veya adedi beşten aşağı olan esirler ayrıldıkları sınıfa göre başına şu isimleri alırlardı: (Şir-hâr), (beçe), (gulâmçe), (gûlâm), (sakallı), (pîr).

Üç yaşına kadar olan çocuğa şir-hâr (me-me emen) denilirdi. Üç yaşından sekiz yaşına kadar olanlara beçe (yavru), sekiz yaşından on iki yaşına kadar olanlara gulâmçe (küçük çocuk) bûlûğa ermiş olanlara (gulâm), iyice tıraşı gelene sakallı, yaşı olanlara da pîr itlak olunurdu. Bunlardan vergi alınırdı.

Manend-i div beçelerin iltikam eder.

Köhne rıbat-ı dehr aceb âşıyanedir.

—La—

BEDAHŞİ LÂCİVERT (بدخشى لاجورت) [San.] Tezhipte, kullanılan koyu lâcivert boya hakkında istimal olunur bir tâbirdir. Bedahşan dan geldiği için bu adı almış olup solmaz.

BEDALOŞKA (بدالوشكا) [Top.] Eskiden kullanılan bir nevi topun adıdır. «Badoleşka» suretinde de yazılırdı.

BEDEL-İ ASAKİR-İ BAHRİYE (بدل عساكر بحريه) [Bah.] Tanzimattan önce ve yelkencilik devrinde gemilerde kürek çekmek ve yelken açıp toplamak üzere alınanlar hakkında kullanılan bir tâbirdir. Her dört evden genç ve dinç bir adam alındığı için bedel tâbiri kullanılmış-

tır. Bunlara onar akça gündelik verilir ve masrafları da yerine göre dört, yedi, sekiz, dokuz ve on eve bir kürekçi itibarıyla tarh ve tevzi edilirdi.

BEDEL-İ ASKERİ (بدل عسكى) [Mal.] Tanzimattan sonra cizye yerine Hristiyanlardan alınan verginin adıdır. 1272 (1856) tarihli ıslahat fermanının «verginin müsavâtı tekâlif-i sairinin de müsavâtını mucibolduğu misillü hukuki olan müsavât dahi vazifece olan müsavâtı müstelzim olduğundan Hristiyan ve sair tebea-i gayrimüslime dahi ahali-i İslâm misillü hisse-i askeriye itası hakkında muahharen verilen karara inkiyât mecburiyetinde bulunması ve bu hususta bedel vermek veya nakden akça itasıyla hizmet-i fiiliyeden muaf olmak usulünün icra olunması ve İslâmdan maada tebaanın sunuf-u askeriye içinde suret-i istihdamları hakkında nizamât-ı lâzime yapıp müddet-i kalile-i mümkünе zarfında neşir ve ilân kılınması.» hükmü ile cizye tamamıyla kaldırılıyor, yerine Hristiyanlardan bedel-i askeri alınması usulü konulmak suretiyle Müslümanlarla Müslüman olmıyanlar arasında müsavât tesis olunuyordu. Bu nizamnamelerin vücuda getirilmesi için devlet memurlarıyla gayrimüslimlerin reislerinden teşkil olunan mecliste bu cihet uzun uzadıya görüldü.

1271 (1855) de askeri teşkilât icabınca hazar vaktinde berri ve bahri silâh altında tutulacak askerinin yekûnu 201,000 neferdi. Bundan her sene hasta ve izinlileriyle beraber 50,000 kişi istibdal edilirdi. Asker alınan yerlerdeki İslâm ahalinin erkek nüfusunun yekûnu 6,030,000 ve ıslahat kanunu mucibince asker verecek gayrimüslim tebaanın erkek nüfusu 3,000,000 du. Şu halde erkeklerin yekûnu 9,030,000, her sene askerin miktarı da 50,000 kişiydi. Nispet edilince de yüz seksen erkek nüfusa bir nefer ve bu hesapça Müslümanlardan 33334, gayrimüslimlerden 16666 nefer asker almak icabedeceği tahakkuk etti. Ancak asırlardan beri askeri kuvvetini yalnız Müslümanlardan teşkil etmiş olmak itibarıyla sefer meşakkatine, silâhşorluğa alışkın olmıyan gayrimüslimlere askerliğin birdenbire ağır geleceği düşünülerek tedricе riayete karar verildi. On bin küsur neferdan her sene şimdilik yalnız 3500 neferi silâh altına alınsın, geri kalan 13166 neferine mukabil de iane-i askeriye olarak umum milletten para tahsil edilsin denildi.

Eski askeri kanunnamesinde İslâm tebeadan bizzat askerlikte bulunamayacaklar için bedel-i nakdî olarak 15000 kuruş kabul edilmekte idi. Bu miktar pek ağır görüldüğünden

sonraları 5000 kuruşa indirilmişti. Beher nefere bu suretle beş bin kuruş bedel-i askeri hesabedilerek 13166 neferin bedelinin tutarı olan 65,830,000 kuruşun hal ve kudretine göre tevzi olunması kararlaştırıldı. Lâkin fiilen askere alınacak 3500 neferin istihdam sureti için icabeden nizamlar o sene yetiştirilemediğinden yapılacak yeni tahrir neticesinde anlaşılabilecek nüfusa göre bu esas dairesinde artırılmak üzere yekûnundan 666 nefer daha tenzil edilerek 12,500 nefer üzerine beşer binden 62,500,000 kuruşun 1271 senesi eylülünden itibaren tevzi-ine karar verildi. Yapılan talimat fermanlarla her tarafa tamim edildi.

Yukardaki izahattan anlaşıldığı veçhile «iane-i askeriye» adıyla başlıyan bu vergi sonraları «bedel-i askeri» suretine inkılâbetmiş, cemilendirilerek «bedelât-ı askeriye» suretinde kullanılmıştır.

Bedel-i askeri ilk zamanlarda vergilerle birlikte tahakkuk ettirilirdi, diğer vergilere zammedilerek tahsil olunurdu. Sonraları fertlere tevzii ve onlardan tahsili cemaatlere bırakıldı. Bedel-i askeri 25 / temmuz / 1325 (1909) tarihli kanunla ilga edilmiştir.

BEDEL-İ CIZYE (بدل جزية) [Mal.] Memleketeyn namıyla anılan «Eflâk» ve «Buğdan» beyleriyle «Dobra Venedik» cumhuriyetlerinin verdikleri maktu vergiye «bedel-i cizye» verilen addır. Bu vergi kendilerinden cizye mukabilinde alındığı için o suretle teşmiye olunmuştur. Fenerli Beylerin idareleri zamanında Buğdan'dan beş yüz bin kuruş cizye bedeli alınırdı. Voyvodalar bedel-i cizyeden maada kendi namlarına olarak hünkâra «rikâbiyye» ve «iydiyye» namlarıyla de iki nevi vergi verirdi. Yine Fenerli Beyler zamanında Buğdan'dan altmış bin kuruş bayram hediyyesi alınırdı.

BEDEL-İ FERAĞ (بدل فرام) [Ara.] Satılan arazi-i emîriyye ve müstegallât ve müsakafat-ı mevkufe mukabilinde satın alandan alınan para demektir. Emlâk-ı sırfede buna «semen-i mebi» adı verilirdi.

BEDEL-İ HAS (بدل خاص) [Mal.] Has yerine hazineden verilen para hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mânası «has bedel» demektir. Bedel-i has, sivil memurlara aylık olarak verilir.

Arşivdeki (Maliye 174, sene 1246) bir vesikada «Hazine-i Âmireden şık-kı salis defterdarı bulunanlara bedel-i has tahsis buyrulan mahiyenin işbu 46 senesi mah-ı ramazan-ı şerifine mahsuben itası» denilmektedir.

BEDEL-İ KİTABE (بدل كتابه) [Fık.] Kölenin kitabet mukabilinde sahibine ödemesi

deruhde etmiş olduğu mal. Buna «bedel-i mükâtebe» de denirdi.

BEDEL-İ MAHLÜLÂT (بدل عطلات) [Mal.] Arazi-i emriyye tasarrufunun intikal sahiplerinden bir kimse bırakmaksızın ölmesi üzerine uhdesindeki yerin başkasına tefvizinde rakabe sahibi olan devlet için alınan bedel-i misildir. İki nevidir: 1 — Hak-kı tapu sahibine verilen arazi-i mahlûle mukabilinde tapu-yi misil; 2 — Hak-kı tapu sahibi olmadığı veya olup da hakkını ıskat eylediği halde müzayede ile tâlibine tefvizinde alınan bedel.

BEDEL-İ MISİL (بدل مثل) [Mal., Vakf.] «Arazide»: tasarruf hakkı mukabilinde verilen muaccele, yani emsaline uygun olarak ödenen peşin para demektir.

«Vakıfta»: tedavül eden müssekkafat-ı mevkufede bigaraz erbab-ı vukuf tarafından mülkiyet için takdir olunan kıymet demektir.

BEDEL-İ MÜBAŞİRİYYE (بدل مباشریه) [Mal.] Hükümete ait bir hususun, veyahut aleyhine açılan bir dâva münasebetiyle tâyin olunan günde hazır bulunması lüzumunun tebliği için mübaşir namı verilen memurların maîşet ve masraflarına mukabil tâyin olunan ücret hakkında kullanılan bir tâbirdir. Mübaşirler sonradan olduğu gibi, yalnız mahkeme mübaşirleri değillerdir. Her iş için gönderilen memurlara, mübaşir denilirdi. Mübaşirlerin ayak kiralalarına, beytutetlerine, zahmetlerine mukabil mahallî memurlarınca ücret tâyin olunurdu. Bu ücretler alekser pek fahiş takdir olunur ve çok kere bir işe bir yerine beş kişi gönderilirdi. Tanzimattan sonra bunlar kaldırılmış, yalnız mahkeme mübaşirleri kalmıştır.

BEDEL-İ NAKDİ (بدل نقدی) [Mal., Ask.] Fiilen yapılan askerlik hizmetinin para ile yapılmasını belirten bir tâbirdir. Askerlik çağına girenler ve adlarına kur'a çıkanlar tarafından muvazzaf hizmetlerinden istisna edilmek için verdikleri para demektir. Evvelce askerlik hizmetine karşılık şahsî bedel alınırken 26 / muharrem / 1304 (1886) tarihli kanun ile «hizmet-i nizamiye-i askeriyenin bedel-i şahsî ile ifası usulü» lâgvedilmiş ve «bedel-i nakdî kabulüne cevaz» verilmiştir. Kanuna göre bedel-i nakdî miktarı 50 Osmanlı altını idi. Daha evvel «Kuvve-i Mevdude-i Askeriye-Kanunnamesi» ile 15000 kuruş olarak tesbit edilmiş iken bu miktar fazla görülerek yeni kanunda 50 Osmanlı altını kabul olunmuştur. Bu kanun hükmüne göre bedel-i nakdî vermek isteyenlerin mahallî meclis-i idarelerince tanzim edilmiş «ehl-i servet

mazbatası» getirmeleri ve bunun için tarla, bağ, bahçe satmamları şarttı. Redifler sancağ altına çağrıldığı zaman bu hizmet için yaşı otuz ikiden fazla olmamak üzere, bedel-i şahsî veya aynı miktarda bedel-i nakdî kabul olunurdu. Mustahfızlık için de kezalik o miktar bedel-i nakdî kabulü mücazdı. 29 / nisan / 1330 (1914) tarihli «Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-u Muvakkati» de bedel-i nakdîyi muhafaza ve miktarını yine 50 lira olarak tesbit etmişti. Evvelki kanunla bedel-i nakdî verenler 3 ay talimden sonra ihtiyat sınıfına geçirilirken ikinci kanunla altı ay hizmetten sonra ihtiyat sınıfına geçirilmesi kabul olunmuştu. 21 / haziran / 1927 tarihli «Askerlik Mükellefiyeti Kanunu» na göre bedel-i nakdî 600 liradır ve eski kanun gibi muvazzaflık hizmet müddetini azaltır.

BEDEL-İ MÜKÂTEBE (بدل مکاتبه) [Fık.] Kölenin mükâtebe mukabilinde sahibine ödemeği deruhde ettiği mal. Buna «bedel-i kitabe» de denirdi.

BEDEL-İ NEZİL (بدل نزل) [Mal.] Menzîl teşkilâtı masrafına mahallerince senelik masraflar meyanında tevzi suretiyle alınan vergi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Menzillere, askerî konak yerlerine bakana nezil emni denilirdi.

BEDEL-İ ÖŞÜR (بدل عشر) [Mal.] Arazi-i emriyye ve vakfiye üzerine bina yapmak ve koru, harman, oyun ve pazar yeri ittihaz olunmak gibi sebeplerle arazinin ziraatten tatili mukabil olarak ögür yerine hazine veya vakıf tarafından alınan vergi demektir. Kira demek olan bu vergiye «ticare-i zemin» veya «mukataa» da denilirdi.

BEDEL-İ ZAAMET (بدل زعامت) [Mal.] Zaamete ait hukukun mîrîye ve beytûlmale iadesi halinde sahiplerine verilen maaş ve tahsisat demektir. Zaamet hakkı zaimler tarafından kendi rızalarıyla terk edilmez, hükümet tarafından bu hak rızalarına bakılmıyarak kendilerinden nezedilirdi. İşte bu gibilerden alınan zaamete mukabil kendilerine bir bedel verilirdi. Bu bedel zaametın tekmiil hasılatını değil, ancak küçük bir kısmını teşkil ederdi. Meselâ elli bin akça temin eden bir zaamet alınınca sahibine yalnız üç beş bin akça verilirdi. Bununla beraber kanun-u mahsusla tâyin olunan bazı ahvalde zaimlere mahsus olan timarlar bir bedel verilmeksizin de hükümet tarafından zaptedilirdi. Bedelsiz zabıt keyfiyeti sahiplerinin kanunla muayyen vazifelerini ifa etmemeleri, veya ihmal eylemeleri takdirinde vâkı olurdu. Kon-

dilerinin sun-u taksiri olmayıp da devletçe görülen lüzum üzerine timarları alınanlara mutlaka bir taviz verilirdi. Tazminat demek olan bu tavize de bedel-i zaamet denilirdi.

BEDEN (بدن) [Bah.] Bir demirin anele-siyle memesi arasında kalan kısmına, ırgatların halat sarılan kısımlarına, bir halatın ortasına verilen addır.

BEDEN BAĞI (بدن باغی) [Bah.] Küçük bir halatı büyük bir halatın bedenine bağlamak, kamçılı palanganı kamçısını pastıra ve partıra gibi şeyler üzerine vurmakta kullanılan bağın adıdır.

BEDENKÂR (بدنکار) [San.] Kakum kaplı bir nevi kısa cezete verilen addı. Büyük memurlar giyerdi.

BEDENNUR (بدن نور) [San.] Samur kaplı bir nevi ceket ismi idi. Bu ceket büyük memurlar giyerdi.

BEDERGÂH (بدرگاه) [Ask.] Acemi ocağında ve ocak dışındaki muhtelif hizmetlere verilmiş olan acemilerin, yeniçeri ocağına kayıt ve kabulleri hakkında kullanılan bir tâbirdir. Yine bu makamda «çıkma», «ocağa çıkma», «kapıya çıkma» tâbirleri de kullanılırdı. Yeniçeri ocağı Bektaşî ananesine tâbi olduğu için ocak yerine dergâh da denildiğinden bu tâbir o mânaya gelirdi. Kayıtları silinenlerden tekrar ocağa alınanlar hakkında da kaydını düzeltmek demek olan «tashih bedergâh» tâbiri kullanılırdı.

BEDESTEN (بدستان) [San., Mi.] Üstü kapalı çarşılara verilen addır. «Bezzazistan»ın muhaffesidir. «Bezzaz» bezei, bez dokumacısı mânasına geldiği için «bezzazistan» bezciler çarşısı demektir.

«Lehçe-i Osmani» de bedesten kelimesi için: «Es. Aslında bez satılan bezzaz mahalline, neffis kumaşlar satılan yer, silâh bedesteni, cevher bedesteni, sandal bedesteni» izahatı vardır.

«Kamus-u Türki» de şöyle izah olunmuştur: (aşlı bezesten zebanzedi bedesten) kıymetli akniçe ve esliha ve mücevherat vesaire alış-verişine mahsus örtülü ve mahfuz çarşı.»

«Ebuzziya Lûgati» nde «bedesten» ağır, kıymetli eşya satan esnaf çarşısı suretinde tarif olunduğu gibi Hüseyin Kâzım Bey de kamusunda «antika eşya alınıp satılan çarşı» diyor.

«Kamus-u Osmani» de bezzazistan kelimesi şöyle izah olunmuştur: (F.) Türkçede galatı «bedestan, bedesten» dir ki ağır, pahalı,

kıymetli kumaş ve eşya satan esnaf çarşısı demektir. «Bedesten» «bezzazistan, bezzistan»ın muharrefi olduğu eay-i tereddüt ve igtibattır. Çünkü mâlûmdur ki öteden beri «bedesten» de kumaş, bez satılmaz. Orası yalnız zikîymet eşya-yi muhtelif ve eşya-yi mütenevvia bey' ve şiraine mahsus bir ticaretgâhtır. Halbuki Arabide «bezzaz» silâh demektir. Acaba muhtemel değil midir ki «bedesten» in aslı «bezzistan» olsun?»

Fatih Sultan Mehmede ait vakfiyede İstanbul'daki eski bedestene «suk-ul-bezzaziye» yani bezzazlar çarşısı denilmiştir. Celâl Esad Arseven «Sanat Kamusu» nda çarşı kelimesi ile tercüme ettiği bedesten için şu izahatı vermiştir: «Şarka mahsus üstü örtülü ve iki tarafı dükkânlarla muhat yolların heyet-i mecmuası»

Gene Celâl Esad Arseven «Türk Sanatı» adlı eserinde «Çarşılar» başlığı altında şunları söylüyor: «Çarşılar, halkın kıyın rüzgârdan ve yağmurdan, yazın da steaktan mahfuz olarak yapılmış ve iki tarafı dükkânlarla muhat sokaklardır.»

Bunlardan bazıları (İstanbuldakiler) bir mahalle gibi muhtelif sokakları ihata eder, ve birçok kapıları bulunur ki bunlar muayyen saatlerde kapanır ve içerisi bekçiler tarafından muhafaza olunur. Çarşıların plânı tıpkı mahalleler gibi sokaklara ayrılır ve içlerinde çeşmeleri, mescitleri dahi bulunur. Malların yangından ve sirkatten muhafazası için çarşılar kâğır ve gayet muhkem olarak yapılmıştır. Yolun iki tarafındaki kâğır dükkânların üstü tonoz ve kubbe ile örtülmüş ve üzerleri çinko ile setrolunmuştur. Hava ve ziya almak için her dükkânın kubbesinde küçük birer aydınlık deliği veyahut kalın demir parmaklıklı pencereleri vardır. Sokağa ortadan kemer çifte takviye kemerleriyle fâsalı olarak takviye edilmiştir. Kemerin kaidesinde sıra ile açılmış pencerelerden içeri ziya ve hava girer. Bu gibi çarşılarda dükkânların mutasarrıfı ayrıdır.

Anadolunun muhtelif yerlerinde «bedesten» adı verilen çarşılar vardır. En mühimmi «İstanbul bedesteni» dir.

Kapısının üzerindeki kanadı açık kartaldan da anlaşıldığı veçhile bedestenin bin seneden fazla bir tarihe malik olduğu anlaşılar. «Oğüst» tarafından yapıldığı rivayeti de vardır. Duvarların içersindeki mahzenlerle kapısının arkasındaki ağaç sürgüler burada gecelendiğine delâlet eder. İç duvarlarının sıvasız olması resim konulmamış veyahut konulmuş ise sökülüş olduğu zannını verir. Papazların çile çıkardıkları ve riyazat ettikleri bir yer olması ihtimalini

hatırlatır. Bedestenin altı metre kalınlığındaki duvarlarının içi dairen madar 24 mahzene ayrılmıştır. Bu duvarlara mesnet olmak üzere etrafı tamamen kâgir mağaralar da onunla beraber yapılmıştır. Bedesten, içerisinden ölçmek şartıyla 48 metre uzunluk ve 36 metre genişliktedir. İçerden 15 olarak sayılan kubbelerin, üste çıkılınca 23 tane olduğu görülür. Bu da bir eski mimari usulü olmak üzere kubbelerin iltisak noktasına birer kubbe daha ilâve edilmiş olsa gerektir. Kubbelerin altındaki sütunların üstünden atılan ardıc ağaçlarının çar köşelere birer çivi çakılmaz derecede metindir. Bedestenin birincisi kuyumculara açılan İnciciler kapısı, ikincisi halıcılara açılan Sahafkar kapısı, üçüncüsü Beyazıda doğru açılan Zenneciler kapısı, dördüncüsü de şimdi mobilyacılar dolu olan Kolancılar kapısı olmak üzere 4 kapısı vardır. Kubbe hizasındaki pencerelerin açılıp kapanmasını temin için yapılan yüksek ahşap gezinti de ilâve edilince bedestenin dahili kısımları tamamlanmış olur.

Bedesten İstanbulun fethinden sonra Fatih tarafından rekabesi Ayasofya'ya vakfedilmiş ve mezat mahalli ittihaz olunmuştur. Çarşı olarak kullanılmasına karar verilince içerisine dört tarafından yüzlerce dolap yapılarak oyma hürelere ve çekmecelerle bezenmiş ve üzerine tahta yazı levhalar konulmuştur. İstanbul bedestenlerini büyük çarşının diğer kısımlarından ayıran, başlıca iki hususiyet vardır: 1 — Bedestenlerin sabahları geç açılıp, akşamları da ikindi ile beraber kapatılması; 2 — Bedesten tacirlerine «Haceği» adı verilmesidir. Kıymetli müdekkik Osman Ergin'in «İslâm Ansiklopedisi, bedesten maddesi»nde dediği gibi Hâce kelimesinin aynı zamanda müderris ve muallim mânasında da kullanılması yüzünden bedestenin bu iki hususiyeti bazı kitaplara kadar geçen yanlış bir telâkkiye yol açmıştır: Güya bedesten tanzim edildikten sonra bir müddet ders hocalarına harçlıklarını temin maksadıyla tahsis olunmuş ve kendilerine bundan dolayı «Haceği» adı verilmiş. Hocalar derslerini okuttuktan sonra öğleye bir iki saat kala bedestene gelir ve burada da zamanlarının çoğunu derse bakmakla geçirirlermiş. Dolapların üstüne merdivenle çıkılma zarureti doğuracak derecede gelen çirkin dolapları da kitap koymak için onlar icadeylemişler. Halbuki bedestenlerin geç açılması, buradaki iş sahiplerinin çarşının en refahlı ve en zengin tüccarlarından olmasından ve böylelerinin alelade esnaf gibi, sabah karanlığında dükkân açmağa mecburiyet duymamalarından, Erken kapama keyfiyeti de, hem bu halin,

hem de bedestenin, çarşının diğer kısımlarından daha kapanık ve loş olmasının neticesidir. Bundan başka bedestenlerde alınıp satılan malların cins ve mahiyeti hususî bir muhafazayı istilzam ettiği için, dükkânların erkence kapatılarak bedestende yabancıların gün kararmadan evvel dışarıya çıkarılması da ayrıca bir emniyet tedbiri idi. Medreselerin tedris usulleriyle medrese hocalarının terfi ve terakki yollarının kanun ve nizamla ile tâyin edilmiş ve müderrislerin çarşılarda ticaret ile de meşgul olabileceklerine dair, o kanun ve nizamla hiçbir işaret bile bulunmamıştır.

Bedestenin iyi bir halde muhafazası temin ve müzayedelerde münadilik (tellallık) yapmak için de 12 kişilik bir bölükbaşılık teşkil edilmiştir. Biri «Nanpareci», diğeri «Küçük ağa» adını taşıyan iki zâbit bunlara nezaret etmek üzere tâyin olunmuştu. Bu 12 bölükbaşı birbirlerine karşı kefil ve münhal olunca gene kendi intihap ve kefaletleriyle yenisi alınmak üzere her bölükbaşıya ayrı ayrı fermanlar verilmişti. Daha sonra 12 seyyar münadi ilâve olundu. Ayrıca «Paspan» adı verilen bekçiler vardı. Bunlar da muhafaza ile mükelleftiler.

Esnaf, münadi ve muhafızlar bu suretle teşekkül ettikten sonra sabahları tahminen kaba kuşluk denilen bir zamanda gelirler, bekçilerin ve müstakil hizmetleri olanların girip çıkması için «Çarşı-yi Kebir» açıldığı esnada da İnciciler kapısının arkasından tak tak vurarak «buyurun duaya» diye bağırırlar, esnaf ve ahali içeri girdikten sonra tam ortada muhafızlık dolabının önüne sıralanırlardı. Bekçibaşından kıdem itibarıyla bir sonra gelen ve adına «Duacı» denilen bölükbaşı tarafından padşahın ve askerinin selâmetine, gelmiş ve geçmiş bölükbaşı ve esnafın ruhlarına rahmet niyaz edilir ve bir de «Salâten tuncına» okunur, akabinde de tellâllara hitaben «tâvçılık yapılmıyacak, mal kapatılmıyacak, kefilsiz mal alınıp satılmıyacak» diye tembihattan sonra mezada başlanırdı. On bin kuruştan fazla değerinde bulunan mallar yalnız perşembe günleri müzayedeye olunurdu. Bunların tellallarına «Huzur münadişi» adı verilirdi. Öğle zamanına kadar eşya müzayedeye edilir, mal sahipleri beklemeyip gitmişse öğle namazından sonra son pey üzerinden mal sahibinin muvafakati istihsal olunursa satılırdı. Tellallık yüzde yarımdı.

Dolapların duvar dibindekilere «Şerif ağa sokağı» ve ortada sağdan birinci, ikinci soldan birinci, ikinci adları verilmişti. Dolaplar vakıftan eic, ve elden vakfa intikal etmek suretiyle

gedik olarak alınıp satılırken sonradan mülkiyete inkılâbetmiştir.

Muhafaza teşkilâtı: Akşam olup herkes gittikten sonra üç kapı kapanır, yalnız İnciciler kapısı çarşının tamamen boşalmasına kadar yarım açık bir vaziyette, kapıda bekçi beklemek suretiyle durur ve burada büyük dolapların altlarına kuyumcuların akşam muhafaza için bırakıp sabahleyin tekrar aldıkları sandıklara mallar konulurdu. Ondan sonra o kapı da kapanır, içerde kalan nöbetçi Bölükbaşı ile bir de yamağı tarafından ellerinde kalın bir sopa ve bir de tabanca olduğu halde bedestenin içi güzelce arandıktan ve kimsenin kalmadığına kanaat edildikten sonra bunlar gidip otururdu. Bundan sonrada bunlar el tetikte, kulak tıkırdı da sabaha kadar beklerlerdi.

Bedesten bankalar yokken İstanbul'un adeta Emniyet sandığı idi. Bütün İstanbul halkı ağız mühürlü sandıklarını, kasalarını buraya koyar ve mukabilin de bir makbuz alarak bırakıp giderlerdi. Sahibi geldiği zaman bir bölükbaşının nezareti altında mahzenine yani sandığın konulduğu yere gidilir, bölükbaşı kenarda durarak Emanet sahibi sandığından alacağını aldıktan, koyacağını koyduktan sonra mühürleyip mühür bölükbaşıya gösterirdi. Muhafızlar yalnız bunların bozulmasından mes'ul tutulurdu. Eşya muhafazası ile tellâliye ücretinin % 20 si bekçi başı denilen «ermuhafıza» ait olub bakiyesi diğer 11 bölükbaşı arasında mütesaviyen taksim olunurdu.

Haceğiler: Zamanımızda eski eserler hakkındaki bilgisi ile tanınmış olan Nureddin Ruştü Büngül «Eski eserler ansiklopedisi, bedesten maddesi»nde Sayın Osman Ergin'in mütalaa-sına aykırı olarak şunları yazıyor ve dikkate değer şeyler de söylüyor: «Hocalardan ibaret olan ilk teşkilât bir müddet devam ederek Hocalar arpalıklara kavuşmak suretile peyderpey esnaflığı terketmişler ve bunların yerine top ve çenber sakallı, abani sarıklı, kürklü, Kerrakeli, kerli ferli adamlar kaim olduğu gibi bunlar tarafından (bedesteni atik ve cevanib-i erbeası esnaf loncası) adile bir de lonca teşkil eylemişlerdi. Hierî 10 uncu (milâdi 17 inci) asra doğru bütün büyük kefaletler burada yapılır ve hükümetçe muteber Tüccar burada bulunurdu. Loncanın orta sandığı da vardı. Bu sandıkta esnaftan muhtac olanlarının, cenazesine, tellâlların hastalığına ve bir çok hayırlı işlere paralar dağıtılırdı.

«Bunlar çok açık göz ve tercübeli olduklarından vükelâ ve vüzera gibi büyük devlet adamlarını ve memleketin zenginlerini be-

destene alıştırılmışlar, her gün öğle üzeri bunlar gelir, samur kürkleri, lâhur şallar, mertebanî tabaklar, mineli enfiye kutuları, yakutlar, zümrütler alırlar ve kimin dolabına oturmuşlarsa o hocayı zengin ederlerdi. Burada anberli kahveler içilirse de çubuk ve narğıleye müsaade edilmediği gibi içeriye hiç bir zaman ateş konulmazdı.»

Bedestenin kassam mahkemesine ait dolabın üstünde içersinde Allah, Muhammed, Ya Müste'an yazılı mozaıktan büyük bir lavha vardı. Bu lavha hala orada durmaktadır. İkinci Mahmud devrinde bedestene ahşap bir mescit te ilâve edilmiştir.

Evliya Çelebi Haceğiler için şunları yazar:

«Cümle 1000. mal-i karuna malik tüccar kaidin vardır ki mallarının hesabı lâyuat ve lâ yuhsadır. Amma gayet sulehay-i Ümmetten kimselerdir ki «Elkâsibü Habibüllâh» deyip dükkânlarını arusek gibi zeynederler.»

Evliya çelebinin «Sühelâ-yi Ümmetten» dediği Haceğiler bedesten de bir çok içtenc hadisele meydana getirmişler, bir çok fırlaklar ve dolaplar döndürmüşlerdir. Haceğiler müşteri gelirken heman kollarını sıvayıp abdestalma vaz'iyeti takınır, dudaklarını riyakâr mırıltılarla oynatırlardı. Müşterileri bililtizam beklete beklete usandırırlandı. Mallarını tutturabildiğine % 100, % 200, hatta kapatarak ele geçirdiklerini % 500, 1000 kârla satan bu adamlar gözleri yaşlı, kucağı çocuklu, koltuğu bohçalı veya cebinde bir mücevherle gelen erkeği tatlı dillerle kabul edip ölüsüne veya zaruretine bir kat daha acındırdıktan sonra şursuz bir hale gelen mal sahibini merak etme, kadın ise kızından erkek ise kardeşinden farkı olmadığını söylemek suretiyle avutur, getirilen şal gibi, kumaş gibi, mücevher gibi, şey kıymetli ise al gunu şimdilik harçlık ette malını aceleyle getirmeyelim, şöyle tuzu ile biberiyle satalım diyerek elindeki bohçayı yahut kutuyu alır, kendisini savardı. Bir kaç gün sonra 500 lira değerindeki şalları, kumaşları türlü şeytanetlerle, desiselerle kandırarak 50 liraya alırlar, değeri yoksada iyilik maksadile aldığını da ilâve eylemek suretiyle satıcının minnetdarlığını da temin etmeği unutmazlardı. Bazıları da bohçayı veya kutuyu koltuğuna yahut eline alır, dükkân mağaza, gezdirir, bulduğu 100 lirayı buna 30 lira veriyorlar amma merhumun yahut sizin hatıranız var sana da para lâzım haydi 40 liraya alalım satılmaz amma allah yardımcımız olsun diyerek 40 lirayı verir ve içinden tellâllığı almayı da unutmazdı. Haceği efendi bu suretle helalından kazandığı 60 lirayı dolabına atar-

ken zavallı malsahibi de yine hacı babadan Al-
lan razı olsun oda olmasa 30 da etmiyecekti
diyerek evinin yolunu tutardı.»

Satışlara hile karıştırılması pek eski za-
manlarda da cereyan etmiştir. (ikinci Selim) in
İstanbul kadısı ile Ayasofya mütevellisine yaz-
dığı bir hüküm de şöyle deniliyor:

«Hala bedesten de bey' için tellâla veri-
len esbabı ehl-i bedestenden birkaç müslüman
ve kâfir ittifak edip esbab-ı mezburu bir mik-
tar akçeye çıkardıklarından sonra artık arttır-
mayıp ve tellâl dahi mezburların havasına tabi
olup kimesne ziyade eylemez deyip sahibi de
zaruri olub verdikten sonra mezburlar esbab-ı
mezbureyi ortalarında mezad edip aldıkları se-
menden nice akçe dahi ziyadeye çıkarıp bade-
hu ahara bey'edib cümlesi ortalarında kısmet
eyledikleri ve ehl-i bedestenden biri tellâl
elinden bâzı esbabı beş yüz akçeye alıp badehu
yine tellâla verib 550 akçeden mezad eyle de-
yup tellâl taşradan gelmiştir mezad edup ziyâ-
deye bey'eyledikleri ilâm olunub husus-u mezbur
a'lem-ül-üle-ma-il mütebahhirin müftü-yül-
enam edam-Allahü fezaillihü istifta olunduk-
ta zikrolunan husus haram-i mahzûr Hakim
cümlesini ta'zir edib mütevellî bu makule hâin-
lerden dükkânların alıb muamelâtı sahih kimes-
nelere vermek lazımdır ve bu makule hilelerin
ve hüd'aların bilub men eylemeyen kethüdaları
hırsız diye fetvay-i şerif vermegin buyurdum-
ki...» ilâh.

Sandal bedesteni — Bedestende bir de
sandal bedesteni vardı. Bir rivayete göre bu
isim Hindistandan gelen sandal ağacından mam-
mul eşyanın, diğer bir rivayete göre Avrupadan
ve hassaten İtalyadan gelen ve yine o adı ta-
şıyan kumaşların burada satılmasından dolayı
bu ismi almıştır. Bu türlü eşya gelmeyece
başlayınca ikinci Mahmud zamanında kapana-
rak depo haline konulmuş bilahara Şehere-
neti (Belediye) tarafından dolaplar sahiblerin-
den satın alınmak ve dahili aksamı tanzim
edilmek suretiyle müzayede mahalli buraya
kaldırılmıştır. Elyvem müzayedeler burada ya-
pılmaktadır.

Evliya çelebi bedesten için yapılaş tari-
hinde yanlışlık ve mutadî veçhile mubalağa
yaparak derki:

«İstanbul'un izdiham ve güzide yerinde
Âl-i Osman'ın hazine-i uzma bir Bezzazistan
vardır ki güya kıt'ayı kahkahadır. Cemi' er-
bab-ı seferin vüzera ve ayanın mallarını bun-
dadır ki zir-i zeminde nice yüz demir kapılı
mahzenleri vardır. Sene 857 tarihinde Ebülfeth

Sultan Mehmed Gâzinin binasıdır ki güya Şed-
dadî bir binadır. Canibi erbaası taşrasından
Keçeciler, Sahaf ve Takkeçiler, Bogasıcılar, Kı-
laptan ve Sırmacılar ve Knyumcular ile mu-
hattır. Çâr köşesinde kale kapıları gibi metin
ve kavi demir kapıları vardır. Şimale nazır
Sahaflar kapısı, Garba mekşuf Takkeçiler ka-
pısı, cenuba meftuh Gazazler kapısı, Şarka kü-
şade Kuyumcular kapısı vardır ki bu kapı üze-
rinde kanadlarını açmış mühip bir kuş sureti
vardır. Bu sureti kapıya nakş etmekten meram
«Kesb-ü kâr dedikleri berhava olup tayran
eder vahşi bir kuştur. Eğer bu kuşu bir neza-
ketle sayd edebilirsen bu Bezzazistanda kâr
edebilirsin» nasihatını ifham etmektir. amma
hakka ki acip remiz ve vasiyettir. Bu Bedesten
içte Kâgır payeler üzere bir adet Ressas-ı Nil-
gün ile mestur kubbe-i âzime vardır ki canib-
i erbaasında demir kapaklı pencereler vardır.
Dairen mâdar kubbe etraflarında adamlar ge-
zip demir kapaklarını kapayacak tabakaları
vardır. Bedestendeki şahrah dört sokağın ye-
min ve yesarı cümle altı yüz dükkândır. kat
kat cümle iki bin dolaptır. her dolap sahibi
feragat edip furuht etmek dilese beşer bin
kuruşa tutya gibi satılır. Sabahtan kuşluk
vaktine kadar işler bir Kârhaneye-i âzime ki
içinde cümle zi kıymet eşya bulunur, bunda
biner, ikişer biner gemiye malik bezirgânlar
vardır.»

Evliya Çelebinin Bedestanın hey'eti umu-
miyesini Fatih'e mal etmesi, Yukarda verilen
izahattan da anlaşıldığı veçhile, yanlış ise
de Sandal Bedestanı denilen yeni Bedesta-
nın Bizans eseri olmadığı binasının türk
mimarî tarzına uygunluğundan anlaşıldığı
gibi, Fatih'in vakfiyesinde bu Bedestandan
bahsedilmemiş olması da bunu teyid etmek-
tedir.

Memlekette bankaların kurulup paraların
oralara yatırılmasında emniyetle beraber faiz
de getirtmekte bulunması ve yine oralarda ka-
sa dairelerinin tesisinin kasa kiralama usulü-
nün taammüm etmesi Bedestende para ve kıy-
metli eşya saklamayı pek ziyade azaltmış ve
giderek sifra indirdiği gibi kıymetli mevad
satışının da hemen hemen hiç inmesi kıymeti-
nin bütün bütün kaybolmasına sebep olmuştur.
Yine zaman icabı olarak bir kaç asır evvel
kurulmuş olan seyyar münadiler (Huzur mün-
diligi), (Nan parecilik) ve (Kâhyalıklar) gibi asıl
muhafaza ve müzayede teşkilâtı da işsizlik do-
layısıyla gittikçe azalmış ve 12. bölük başıya
bedel 1908 megrutiyyet yılını takip eden sene-
lerde bir ihtiyar bekçibaşı, bir de bölükbaşıya

munhasır kalmıştır. Bu suretle ehemmiyetini
kaybeden bu iş yukarda izah olunduğu veç-
hile inkilaptan sonra Belediyece ortadan kaldı-
rılıp müzayede işleri Sandal Bedestenine inhi-
sar ettirilmiştir.

Bedestan tabiri, yukarıdan beri izah olun-
duğu üzere, büyük çarşıda muhtelif eşyanın
alelittlak satışı ile beraber kıymetli bir kıs-
mının müzayede ile satıldığı ve banka-
ların tesisine kadar zenginlerin paraları ile
kıymetli şeylerinin saklandığı yer olduğu
halde zamanla bu tabir «Çarşı-yu Kehir»
(Büyük Çarşı) hakkında da da kullanılmaya
başlanmıştır.

Lugat ve Kamuslarda izah olunduğu vec-
hile üstü örtülü çarşılarla alelittlak Bedestan
denildiği için Büyük çarşıya Bedestan denilme-
si bu itibarla yanlış olmamak lâzım gelir.

«Rehberi Seyyâhin» adlı eserde «Büyük
Çarşı» başlığı altında deniliyor ki:

«Büyük çarşı, her halde İstanbul'un en zi-
yade ziyarete şayan olan yerlerinden biridir.
Vaktiyle «Bedestan» namını haiz olup eski ve
yeni Bedesten isimleriyle ikiye münkasem idi.
Çarşı birçok mahallelere ayrılmıştır. mamûlât
ve masnûatın her biri muayyen mintakalarda
satılmaktadır. Bedestan 865. (1461) de ve Fa-
tîh zamanında ahşap olarak inşa olunmuş ve
Büyük çarşı da Kanunî Süleyman ahdinde ke-
za ahşaptan olmak üzere vücade getirilmişti.
Her ikisi de 1060 (1651) de ve 1112 (1701) de
tamamen harap oldular. Fakat büyük bir kısmı
10. Temmuz. 1884 de tekrar bina olundu. Bu-
gün Avrupa müzelerinin servetinin medarı olan
san'at eserlerinin pek çoğu büyük çarşıdan
çıkmiştir.»

Evliya Çelebi de yeni Bedestan için şun-
ları yazıyor:

«Bu da Fatih Sultan Mehmet hanın bina-
sıdır. Eski Bedestene yüz adım kadar karıptır.
Bunun da şekli ve binası hemen eski Bedes-
tan gibidir. Ancak şimal canibine zenneciler
kapısına altı kadem taş merdiven ile çıkılır.
Garba Hakkâklar kapısı, cenuba Çadircılar
kapısı, şarka Telciler kapısı açılır. Merdiven-
siz kapılardır. Bunların da zir-i zemini kavidir.
Serapa kurşunlu kubbedir. İçinde cümle altı
yüz dellâl, cümle bin adet neferattır. Amma
bunda Bedesten-i âtik gibi zi kıymet cevahir
makulesi eşya satılmaz. Cümle harire ve elbi-
se-i fahireye müteallik meta'lar bey' olunur»

Yine Evliya Çelebi eski Bedestan bekçi-
leri adedinin 70, Tellâl sayısının 200, Hamal-
ların da 300 olduğunu, yeni Bedestandaki Tel-
lâllar adedinin 70, Bekçiler sayısının 50, Ham-
mallar adedinin de 300 olduğunu yazar.

Şevk ile asım edüp bedestane
Talib oldum metat cânâne

Vahid

BEDEVİ (بدوي) (Sof.) Seyyit Ahmed-ül-
Bedevi tarafından kurulan tarikatın adıdır.
Seyyit Ali'nin oğludur. Seyyit Ali'nin babası
Seyyit İbrahim, onun babası Seyyit Mehmet,
Seyyit Mehmed'in babası da Seyyit Ebi Be-
kir'dir. 576 (1180/1179) senesinde (Fas) şeh-
rinde dünyaya geldi. 675 (1276) da Mısır'da
vefat ederek (Tanta) daki türbesine gömüldü.

Ömrünün 12 senesini bir evin damında ge-
çirdiği için dam üstünde demek olan «sutuhi»
lakabını aldığı gibi ilk zamanlarında kendisine
eza edenlere çıkıştığı için de «attab» diye şö-
ret bulmuştu. Sonra sukûtiliği ihtiyar etti. O
derecedeki aneak işaretle konuşurdu. Daha
sonra kendisine haryet hali de müstevli oldu-
ğu için büsbütün üzlet etmişti. Bedevî lakabı-
nı alması da iki kat yağmağı hiç çıkarmama-
sından dolayıdır. Hafızdı. Şafii mezhebi üzere
fıkıh okumuştu.

Tarikat silsilesi şöyledir: Şeyh Hüseyin
ibni Ali, Şeyh Abdülelil ibni Abdurrahman
Nişaburi, Abdülmecit Magribi, Abdülhamit
Magribi, Şeyh Ali ibni Hasan, Ebu Tahir Ab-
dürrezak Endülüsi, Şeyh Abdülkuddusi, Şeyh
Ebu Yusuf Muhammed-ül-Kasım, Şeyh Şehabed-
din Ahmed-ül-Tebrizi, Maruf-u Kerhi, Davud-u
Tai, Habib-i Acemü, Hasan-ı Basri.

Ahmet Bedevî'nin Şeyh Berri ve Şeyh
Ebu Naim vasıtalarıyla Ahmed-ür-Rufai'ye, ve
bilâ vasıta İmam-ı Şazeli'ye de intisabı vardı.

Hususi kütüphanemde mevcut Bedevî ta-
rikatına aid yazma bir mecmuade «Usulü tari-
kat ve erkan-ı Ahmediyye-i Bedeviyye» başlığı
altında hulasa edilen şu tafsîlât vardır. Bir
kimsenin tarikate dahil olması şu veçhile be-
yan olunur ki intisap edecek kimse bilvasıta
veya bilâ vasıta intisap edeceğini iltimas et-
tikte ol kimseye şöyle şerbet verilir: Evvelâ
mürşid tarafından ol kimseye dergâha devam
etmesi için müsaade olunup lâakal üç ay zar-
fından dergâhın nukabasına veyahud ol kimse-
nin rehberine şerbetinin verilmesi emrolunur.
Şerbet almak suretile intisap edecek mürid
başını traş ettikten sonra rehberi ile hamama
gider. Niyyet ettim fenadan bakaya diyerek
gusûl abdesti aldırılır. Akşam olunca mürid
niyazlarını alarak dergâha gelir. Yatı nama-
zından evvel emanet sahipleri tevhidhaneye gi-
dip şed alırlar. Nukaba şeyhe gelip niyaz ede-
rek hazırlığın tamam olduğunu haber verir.
Şeyh tevhidhaneye girer. Salâvat postuna otu-
rur. Nukaba mürâide niyaz ettikten sonra ri-

dasını verirler. Şeyh öpüp boynuna atar. Nukaba tekrar şeyhe niyaz eder. Nakip müteakiben şerbet içecek talipler müteaddid ise bir tanesini elinden tutup getirir. O sırada tevhidhanenin kapıları kapanır. Mihrap postuna geçen mürşid iki rek'at namaz kılar. Biat edecek olan mürid de iki rek'at namaz kılar. Tâlip soara kalkar, ellerini bağlar, ayaklarını mühürler. Kibleye karşı durur. Şeyh de namazını bitirince döner postuna oturur. Nakip tâlibi mürşidin huzuruna getirerek niyaz ettirir. Önünde oturtur. Mürid iki elini tahiyatta oturur gibi dizlerinin üzerine koyarak mürşidine tam bir teveccühle teslimiyet üzere olur. Bunun üzerine mürşid tâlibe sorar: Ya derviş filân senin maksudun nedir? Derviş cevap verir: maksudum Hak'dır. Mürşid tekrar sorar: talip misin? Mürid talibim der. Mürşid tekrar ey derviş bu dervişlik gayet güçtür, tahammül eder misin ve sözünde durur musun. Bu tarik-i aliyeye ve Muhammed, Ali ve Âli beyt-i Resulullah ve Hazret-i Sultan seyyid Ahmed-ül bedevî Veliyyullah yoluna girmek murad edersin. Lâkin yolumuz gayet güçtür. Ve melâmet yoludur, der. Derviş bunları kabul edip tahammül ederim, ve ikrarında sâbit kademim cevabını verir. Mürşid dervişe bazı nasihatler ettikten sonra hazır bulunanlara hitapla ey hazırun sizler bu dervişe kefil misiniz ve onu candan hoşnud ve razı mısınız ve bu canı kardeşliğe kabul eder misiniz? diye sorar. Hazır bulunanların hepsi eyvallah deyip pîre niyaz ederler. Mürşid bunun üzerine dervişe var kimi istersen niyaz eyle rehberin olsun der. Rehber ittihaz eder. Rehber şeyhin elini niyaz eyler. Ye dört adım geride durur. Baş ve ayakları çıplak olan derviş de rehberin arkasına kor. Evvelâ rehber mürşide doğru boyun keser. Bir fatiha okur.

«Müride yedi şeyle şerbet verilir. Eğer ziyade cezbeli olmasını murad ederse nefes ile ve sirke ve süt ile şerbet verilir. Eğer orta cezbe murad ederse hurma ve kuru üzüm ve kuru incir manasına gelen zebib ile şerbet verilir. Eğer edna cezbe murad ederse zeytinyağı ve su ile şerbet verilir. Tevhidhanede hazır bulunan dedegân ile biat sahipleri müridin etrafında halka oldukları halde şeyh kelime-i tevhide başlayınca hepsi cehr ile tevhide koyulurlar. Şeyh o sırada تملون ne kadar ذلك الم ذاك وایکم الله واحد لا اله الا هو الرحمن الرحيم müteakiben ayetini ve daha sonra üç ihlâs ile muavveze-teyni ve nihayet احسن الحديث ayetini okur. Badehu bir kerre Bismillah, ya Allah ve alâ sünnet-i Resulullah der. Kırk bir kerre

Hu isminden sonra bir fatiha okur. Sonra tarikatin kurucusu olan seyyid Ahmed Bedeviye teveccüh eder. Ve nihayet توكلت على الله واحتسبت يا الله وسلمت امرى الى الله على بركات الله وعلى بركات انفاس صيدنا احمد اليدوى ولى الله diyecek mürid'in ağzını açar. Üç def'a üfürür. Sonra müridin göğsünden mühür yeri olan çukur mahalline sağ elinin ayasılâ hafifçe üç def'a vurur. Hazret-i pîre bir fatiha okuduktan sonra müride pirimiz kutb-i cihan seyyid Ahmed-ül bedevî efendimiz tarikine itikad ve îman ettin mi? diye sorar. Mürid kabul ettim cevabını verir. Bunun üzerine şeyh müridi yatı zamanının akabinde 33 salâvat-ı şerife ve 100 istigfar okumağa mezun kılar. Şeyh bir fatiha okuduktan sonra müridin tutup kum «kalk» ya derviş filân diye kaldırır. Derviş şeyhe, sonra da orada bulunan ihvana birer birer niyaz eder. Merasim şeyhin okuduğu bir gülbank'le sona erer. Ruhaî en alâ şerbet budur. Sirke ile verilen ikinci, süt ile verilen üçüncü, kuru üzüm ve kuru incirle verilen dördüncü şerbetin mertebesi bundan aşağıdır. Bunlardan birile şerbet verilecek ise yukarıda yazılı merasimden sonra sirke, süt veya zeytinyağı bir fincanın içine konulur. Şeyh bir fatiha okuyup sağ elinin salâvat parmağına üfledikten sonra parmağını fincanın içine sokar. Üç kerre üfledikten ve yukarıda yazılı diğer merasimi yaptıktan sonra bunu müride içirir. Üzum, incir ve hurma ile şerbet verilecek ise şeyh bunlara okur, ve müride yedirir. Bu şerbetlerden dervişe üç türlü hal gelir: Eğer göbek altından zuhur edip kalbinden gelirse buna kalbî ve ruhanî hal denir. Makbul olanı budur. Hal başdan gelirse ona enfûsî hal denir. Bu da rahmanı ve makbuldur, Eğer hal ayakdan gelirse ona da şeytanî hal denir. Kat'iyyen makbul değildir. Hakkında lânet olunduguna hükmolunur.

Yedi şubesi vardır: Senaviyye, Kabuliyye, Halebiyye, Biyumiyye, Merzûkiyye, Sütuhiyye, Alvaniyye.

BEDEVİ TOPU (بدوى طوبى) [Sof] Bedevî tarikâtı mensublarının ayakta yaptıkları zikrin en ateşli sıralarında birbirlerine sarılarak ortalığı sarsan bir heyecanla yaptıkları âyin hakkında kullanılır bir tabirdi. Tarikat mensubları sımsıkı bir küme haline geldikleri için zikrin bu kısmına o ad verilmiştir.

BED'İ BESMELE (بداء بسملة) [Mek.] mektebe başlama yerinde kullanılır bir tabirdi. Lügat manası beslemeye başlamaktır. Bir kat daha tazim maksadiyle «bed-i besmele-i şerife» de denilirdi. vaktiyle çocuklar düğüne benzer bir tekim merasimle mektebe başlatıldığı gibi

hocanın önüne getirilen çocuğa muallim en evvel besmele çektiği için bu tâbir mektebe başlamaya alem olmuştu.

BED'İ BESMELE-İ ŞERİFE (بداء بسملة شريفة) [Sar.] Osmanlı padişahlarının çocukları tahsil çağına gelince derse merasimle başlatılırdı. Tanzimata gelinceye kadar bu merasim debdebeli alaylarla icra olunurdu. Tarih, Abdülmecit'in «Bed'i besmele-i şerife» merasimini şöyle yazıyor:

«1247 senesi rebiyülahırının on yedinci günü şehzade Sultan Abdülmecit Hanın bed'i besmele-i şerife merasimi icra edilmiştir. Bu münasebetle Üsküdar'da İbrahim Ağa çayırındaki kasrı hümayun önünde vâkı sahraya on sekiz direkli gayet zarif ve müzeyyen otak ve diğer sayebanlar ve erkân-ı devlet, ulema, asakir, etfal-i mekâtip, züvvar ve misafirin için de diğer çadırlar kuruldu. Bu çadırlarda ziyafet verildi. Bedi resimlerinde tarik-ı ilmi ashabından şeyhülislâm efendiyle sadreyn ve nakib-ül-eşraftan maadası bulunmaması âdet-i kadime olduğu halde bu cemiyette İstanbul payesine kadar mansup ve mazul mecmu ulema davet olunmuşlardır.»

BEDRE (بدرة) [Mal.] Altın ile dolu kese demek olan bu kelime, beş yüz kuruşa eskiden «kese» dendiği gibi, on bin dirhem karşılığı olarak kullanılır bir tabirdi.

BEDR-İ TÂM (بدر تام) [Ast.] Ayın on dört gecelik hali hakkında kullanılır bir tabirdir. Arapça bir kelime olan bedir bu mânaya gelir. «Bedr-i kâmil», «bedr-i bülend» de denilirdi. Türkçe karşılığı «tolunay» dır.

Bilindi rütbe-i mahiyeti bedr-i münirin de; Hatadır her kim ol hürşid-i hüsne derse mehvestir. Akif Paşa

BEDRİYYE (بدريه) [Sof.] Sühreverdiyye tarikâtının altı şubesinden birinin adı idi. Öteki şubeleri Zeyniyye, Bahaiyye, Kemaliyye, Ahmediyye, Necibiyye idi

BEDUH (بدوح) [Ede.] Eskiden mektup zarflarının adres yazıldıktan sonra boş kalan kısmına, zarfın üçte ikisi büyüklüğünde yazılır bir tabirdi. Nadir olarak zarfın arkasına ve yapııştırılan kısmın tam ortasına yazanlar da vardı. «Beduh» yazılı mühür yaptırılan ve gönderdikleri mektuba bunu basanlar dahi bulunurdu. Yine bunun mukabili olarak ebced hesabıyla 2468 de yazılırdı.

«Kamus-u Türki» de, «Mektup zarfları üzerine yazılması ve zarfa basılan mührü kazdırılması mütat aslı meşhul bir lâfızdır. Eşa-

sen mükâtebat ve müraselâta müekkel mevhum bir mabut veya melek ismi olduğu mervi ve Hint ve Çinşarii meşhur «Buda» isminden galat olması maznundur.» diye yazılıdır.

Ebüzziya; lûgatinde bunu şöyle izah ediyor: «Bu kelimenin aslı İbrani olmak maznun ve mânası lûgat erbabı indinde muhtelif-ünfihtir. Bazı kavle göre müraselâtın isaliyle muvazzaf bir melek ismidir. Bu itibarladır ki mektupların üzerine «beduh» lâfzını havi bir mühür basarlar, yahut mürselünileyhin namı altına çekilen helezonun içine yazarlar ve gâhice de yine helezon dâhiline rakamla 2468 adedini ki ebced hesabıyla beduhtur, işaret ederler.»

«Kamus-u Osmani» de bunun için şu izahat vardır: «Mehaz ittihaz ettiğim lûgat kitaplarının cümlesi «vedud» gibi esami-i ilâhiyeydendir, diyor ve meşiy yani yürümek mânasına da geldiğini gösteriyor. Bu lâfzın Fariside dahi nazikâne yürümek mânasına olduğu tebbüat-ı vâkıadan anlaşılıyor. Bununla beraber bu lâfza dair daha bir hayli maani ve rivayet serd ve beyan ve bunun aslı İbrani olmak zannı dermiyan olunuyor ki bu rivayet ve ihtilâfattan sahih mânası lûgaviyyun indinde muhtelif-ün-fih bulunduğu tahakkuk ediyor. Meselâ bir rivayete göre mersulâtı mahallerine isal etmek vazife-i mâneviyesiyle mükellef bulunan meleğin ismidir. İşte bu sebeptendir ki ekseriya mektup zarflarının üzerine «Beduh» yazarlar. Yahut bu lâfzı havi bir mühür basarlar. Bazen mürselünileyhin ismi altına çekilen helezonun içine «Beduh» lâfzına işaret olmak üzere, (2, 4, 6, 8) rakamlarını terkim ederler. Rakamların beheri ebced hesabıyla «Beduh» lâfzını teşkil eden harfleri gösterir.»

Lûgat-i Cudi'de ilâh yahut melek ismi hakkındaki rivayet yazıldıktan sonra «Muharrir-i fakir; mingayr-i haddin derim ki» kaydıyle şu tafsîlât verilmektedir:

«Beduh lâfzının esmâ-i ilâhiden veyahut esmâ-i melâikeden bir isim olduğuna ümmehat-ı muteberede pek de tesadüf olunamıyor. Binaenaleyh bunun mektuplar üzerine tahriri, bu nokta-i nazardan değil de mahzâ mektuba bir ehemmiyet veya müstaceliyet vermek mülahazasından münbais olsa gerektir. Mânaca münasebet de mevcuttur. Çünkü «Buduh; futuh vezninde «keşf-i raz» mânasına olan «bedh» in cem'i; veyahut «nasuh» vezninde siga-i fuuli olmak ihtimallerine mâruzdur. Her iki takdire göre «keşf-i raz edişler, kâşif-i raz, raz-ı mekşuf» mânalarını ifade edebilecek olan lâfz-ı «Beduh» un esasen mektuplar üzerine tahriri,

mektuba ehemmiyet veya müstaceliyet itasından başka bir şeyle mânalandırılmaz. Nitekim bugün dahi bazı mektuplar üzerine «Mühimdir, müstaceldir» gibi câlib-i dikkat ve itina bazı kelimeler yazılmaktadır. Allah-u a'lem bi-hakikatıhi.»

«Bazı kimseler bu kelimenin esma-i ilâhiyeden olduğuna kâildirler. Bunun, mektupları isale müekkel bir meleğin adı olduğuna, inananlar da vardır.» diyen Hüseyin Kâzım Bey, lûgatinde (Türk Lûgati c. 1, s. 667) aşağıdaki tafsilâtı da veriyor:

«Şerefüddin ebu Abdullah Muhammed'in, «Müstevcib-ül-mehamid fi şerh-i hatemi ebi Hâmid» unvanlı eserinde verdiği malûmata nazaran: Müslümanlar, daha eskiden olduğu gibi; bu zamanlarda da tılsım kabîlinden şeylere çok ehemmiyet verirler ve bunlarla maksatlarına nail olabileceklerine inanırlar. Bu tılsımlar arasında en ziyade itibar kazananı «Hatemi ebi Said» denilen şu levhadır, ki bir kâğıt veya deri parçasına yazılarak boyna asılır ve bazı yazıların baş tarafına konulur:

2	9	4
7	5	3
6	1	8

Bazan bu rakamlara mukabil, aynı miktarlara delâlet eden harfler yazılır:

د	ط	ب
ع	ا	ز
ح	ل	و

«Birbirini ufkiyen takibeden şu üç hane-deki adetler amuden, ufkiyen veya müsta'razî olarak comedilmiş olsa 15 rakamı vücuda gelir. Diğer taraftan murabbain köşelerindeki hanelerde bulunan adetler çifttir; bunlara «Müzevvecatülmüselles» denilir. Tek olan adetlere de «müfredatülmüselles» tâbir olunur.

«Müslümanların itikatlarına göre, bu levha iyi veya fena bir maksatla yapılan bütün işlerde muvaffakiyeti temin eder; şu kadar ki hayırlı bir maksatta yalnız murabbain dört köşesindeki çift adetler yazılır ve fena fikirle

olan bir işte ise tek adetlerin yazılmasıyla iktifa edilir. Bu tarzda murabbain diğer haneleri de boş bırakılır. Evvelki tarzda şu şekil hâsıl olur :

د		ب
ع		و

İkinci maksada göre şu şekil çıkar:

	ط	
ع	ا	ز
	ل	

«Her iki şekildeki harfler kıymet-i adedi-yelerine göre terkibedilecek olursa, evvelkinden «beduh» ve ikincisinden «بدهو» kelimeleri husule gelir. Ve ekseriya bu iki kelime sadece yazılmakla iktifa edilir. Beduh, veya bunu yerine yazılan 2468 rakamının menşei bundan ibarettir.

«Beduh sözüne atfedilen birçok faziletler vardı: Bir yoleu, üzerinde bu kelimeyi havi bir kâğıt bulunduracak olursa bütün gün yorulmaksızın yürür. Gebe bir kadın, üzerinde taşıyacak olursa kolaylıkla vaz'ı hamleder. Zarfı üzerinde «beduh» yazılı olan bir mektup mutlaka mahalline erişir. Bu kelime bazan aşk ve alâkayı temin maksadiyle kullanılır. O halde de bir kâğıt parçası üzerine yazılıp önünde günlük yakılır ve şu :

«Ya beduh ya beduh ya beduh
«Ellif beynerruh-i verruh
«Bihakkilkalem vellevh
«Ve Adem Havva ve Nuh»

«Sözleri yüksek sesle söylenir. Bundan sonra da bu kâğıdı muska gibi üzerinde taşımak lâzım gelir. (Journal Asiatique c. 12 sene: 1848)

«Bazılar nam-ı Huda dedi beduh
«Yürümek tarz-ı nezaketle bûduh»
Nuhbe-i Vehbi

Yayaköylü Ahmet Raşit Efendi «Nuhbe Şerhi» nde (s. 97) bunun için şu izahatı veriyor:

«Beduh; sabur vezninde bazı ehl-i lûgat indinde Allah-ü Tealâ Hazretlerinin esma-i hasnasındandır. Galiba bir şeyi bilbedahe ve anasızın işlemek mânasına olan bedahtan sıyga-i mübalâğa olmak üzere Allah-ü Tealâya ıtlakı sahih olmaya mebnidir. Zira cemi-i mahlûkâtın müddet-i mütetavvelede belki ezmine-i gayr-i mütenahiyede işlemekten âciz oldukları emr-i asiri Allah-ü Tealâ an-ı gayr-i münkasemde inşâ ve icat buyurduğu ayn-ı itibarla daima mahsus ve müşahittir ve bazılar indinde beduh mekâtıp ve müraselatı mürsel-ün-ileyhe isale iane uhde-i liyakatine ihale olunan meleğin ismidir. Binaenaleyh mektupların zahrına tahrir olunur «buduh» kuut vezninde betec gibi dilberanın nazikâne tarz ve eda ile reftar edip yürümekliğidir.»

Osman Ergin, «Balıkesirli Abdülâziz Mecdi Tolun, hayatı ve şahsiyeti» adlı eserinde (s. 87 haşiyesi) bir münasebetle temas ettiği bu tâbirin «Put» gibi Budilikten kalma olmasına ihtimal veriyor: «Bir de eskiden mektup zarflarının üzerine kargacık burgacık bir yazı ile yazılan Beduh da böyledir. Kamuslar, meselâ Lûgat-i Naci, beduh için «Esmâ-i ilâhiyyeden-dir, yahut; müraselatı mahallerine isale muavenet memuriyet-i mâneviyesinde bulunan meleğin ismidir. Binaenaleyh mektup zarfları üzerine yazılır» diyor.

«Bu iki kelimeyi böyle görüyor ve böyle anlıyorum. Salâhiyetli söz ve kati hüküm dilci ve içtimaiyatçılarıdır. Benim anlayışım tahakkuk ederse İslâmî bir şey zanniyle ne kadar yanlış şeylere inanmakta olduğumuz anlaşılır. Zarfın üstüne beduh'le birlikte «Bi ismihi Taalâ; «Hu» gibi bir tâbir de yazıldığı görüldü. Bu da iki dinin birbirleriyle mücadelelerinden ilerigeler. Fakat bu mücadele kolay kolay görülmez ve anlaşılmaz.

«Lûgat-i Cudî'nin bu kelime hakkında verdiği, fakat buraya almağa bile lüzum görmediğim izahat büsbütün aykırıdır. Bunun şu kıymeti vardır ki o da Naci'nin mutalâasının mevzusu olmadığını göstermiştir. Hüseyin Kâzım da Büyük Türk Lûgatinde beduh'u bir vefk olarak göstermiştir.»

D. B. Macdonald, «İslâm ansiklopedisi» nde: «Bir tılsım kelimesi olup, sıralı bir murabbain unsurlarından teşekkül eder» diye başladığı bu tâbir için uzun tafsilât vermekte ve bunun mektuplardan başka, muska gibi, daima takılmakta olan mücevheratın ve maden levhaların yahut yüzüklerin üzerine hakkedildiğini ve gönderilen tüccar emtiasının yerine varmasını temin için de kullanıldığını yazmaktadır.

«Beduh» için, esatir devrinde taabbüd olunan mabutlardan birinin ismi olduğunu söyleyenler de vardır. İslâmiyet-o gibi mabutları, putları kaldırmış, kırmış, hurafeleri reddetmiş iken sonraları mevhum bir ilâh isminin, yahut vefk gibi, tılsım gibi boş şeylerin mektup zarfları üzerine yazılması veya o kelimeyi havi mühür basılması herhalde garip bir şeydi.

Yazılın arzihal-i dilberan üzre beduh olsun.
İffet

BEDUN (بدون) [Coğ.] Eskiden Peşte şehrine verilen addı. Badin suretinde de kullanılmıştır.

BEHÂİYYE (بهائی) [Sof.] Sühreverdîyye tarikâtının altı şubesinden birinin adıydı. Ötekiler şunlardı: Bedriyye, Zeyniyye, Kemaliyye, Ahmediyye, Necibiyye.

BEHURİYYE-İ HALVETİYYE (بهورية خلوتية) [Sof.] Ramazaniyye-i Halvetiyye şubelerinden birinin adıydı. Şeyh Muhammed-ül-Behuri-yür-Rumi tarafından tesis olunmuştur. Edirneli olup Ali-yür-Rumiden hilafet almıştır. Ölümü 1039 (1629/1630) dadır.

BEKA (بكا) [Sof.] Abdin, Allah-ü Tealânın bütün eyya üzesine kıyamını rüyet etmesi demektir. Beka billâh makamı abdin Hakkın vücudiyle mevcut ve Hakkın bekasiyle baki, ve Hakkın hayatiyle hay, Hakkın ilim ve irade-siyle âlim ve mürit olmasıdır.

Tasavvufi eserlerde bekaya eren için şu tafsilât verilmiştir:

«Bu bekabillâha eren şol bendedir ki Allah-ü Tealâ ana sıfat-ı âliyesinden hil'at geydire ve ana nâs beyinde olan isimden gayrî esma-i hüsnasından bir isim vere. Ehl-i beka hakkı makam-ı ubudiyyette Hakla kaim olduğu halde müşahade kılar ve enaniyet pasını gönül aynasından siler.»

BEKİR AĞA BÖLÜĞÜ (بکر آقا بولوغو) [Hal.] Osmanlılığın sonuna kadar Harbiye Nezareti dairesi olarak kullanılmış olan Bayazıt'ta şimdiki İstanbul Üniversitesi Hukuk ve Tıp fakülteleri binasının avlusundaki askeri tevkifhane hakkında kullanılır bir tâbirdir. 1908 Temmuz inkılâbından evvel tevkifhane memurluğunu yapan Bekir Aganın adına nispetle bu ismi almıştı. 1908 Temmuz inkılâbından sonra siyasi mevkıflar burada hapsedilirlerdi. Nitekim mütarake devrinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ilerigelenleri ve eski nazırlardan bazıları burada mevkuf bulundurulmuşlar ve oradan Malta'ya sürülmüşlerdi. Bu yerde halen İstanbul Tıp Fakültesi morfoloji müessesesi bulun-

maktadır. Mevkuflara kafa ve gözleri patlatılacak, tırnakları sökülecek derecede türlü işkence yapıldığı için istibdadın korkunç bir kalesi sayılırdı.

BEKRIYYE-İ HALVETİYYE (بکریه خلوتیه)

[Sof.] Karabaşyye-i Halvetiyye şubelerinden birinin adı idi. Mustafa Bekri tarafından tesis olunmuştu. Mustafa Bekri 1099 (1687-1688) da Kudüs'te doğmuştu. Tahsili Şam'dadır. Büyüklerden Abdülgani Nablusi'nin meclisinden feyiz almıştır. Halvetiyye meşayihinden Abdüllâtîf'e intisabetti. Sülûkünü tamamladıktan sonra hilâfet aldı. Şeyhin ölümünden sonra da müritleri kendisinin etrafında toplandı. Bir aralık seyahate çıkarak Edirne'de şeyhinin şeyhi Mustafa efendiye mülâki oldu. Ondan da feyiz aldı. Oradan Kudüs'e, oradan da Gavsî ziyaret etmek üzere Bağdat'a, sonra Haremeyn'e, Mısır'a giderek tarikatı neşretti. Daha birçok yerleri dolaşmış, bu arada İstanbul yolu ile Halep'e, Şam'a ve oradan da tekrar Haremeyn'e giderek 1162 (1749) da Kahire'de ölmüştür. 100 e yakın eser meydana getirmiştir. Kurduğu Bekriyye'den Kemaliyye, Hanefiyye, Dürüriyye, Ezheriyye, Necatiyye, Sadiyye, Şemâniyye adlı ikinci derecede şubeler meydana gelmiş ve tarikatı Hicaz, Yemen, Mısır, Trablus, Tunus, Cezayir ve Fas'a kadar yayılmıştır.

BEKÇİ (بکچی) [Ida] Koruma vazifesiyle mükellef olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mahalle ve köy bekçilerinden başka malî ve mülki kanunların icraatına vesatât eden kuru bekçileri vardır ki, korucu bekçisi ve bağcı demektir. Sonraları köy bekçiliği de ihdas edilmiştir. Rumeli taraflarında bağ bekçisine «Pandaz» denildiği gibi, bazı yerlerde mahalle bekçisine «Pazvand» adı verilmektedir.

BEKRİ MUSTAFA (بکری مصطفى) [Hal.] Sarhoş, ayyaş, alkolik yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bekri Mustafa, ayyaşlıkla tarihe geçmiş bir sima olduğu için alkolikler hakkında kullanılmıştır.

BEKTAŞİ (بکتاشی) [Sof.] Tarikat adı idi. Bu isim, müessisi olan «Hacı Bektaş-ı Veli» den alınmış, ona nispet edilmiştir.

Bektaşî tarikatının silsilesini Bektaşiler şu yolda naklederler: Hazret-i Ali, Hasan-ı Basri, Habib-i Âcemi, Davud-u Taî, Mâruf-u Kerhî, Şeyh Sirri-i Sekatî, Cüneyd-i Bağdadî, Ebu Ali Meragî, Şeyh Ebu Ali Hasan, Şeyh Ebu Osman Mağribî, Şeyh Ebu Kasım Gurganî, Şeyh Ebu Hasan Harkanî, Şeyh Ebu Farmidî, Fazlî İbn-i Muhammed Tusî, Hoca Ahmed

Yesevî, Hoca Yusuf Hemedanî, Şeyh Lokman-ül-Horasanî, Pir-i tarikat Esseyyid Muhammed Bektaş-ı Veli İbni İbrahim-üs-Sani.

Hacı Bektaş-ı Veli'nin neseplerini de şöyle gösterirler:

«İmam-ı Ali, İmam-ı Hüseyin, İmam-ı Zeynelâbidin, İmam-ı Muhammed Bâkır, İmam-ı Mus-el-Kâzım, İmam-ı Ali Rıza, İmam-ı Muhammed Naki, İmam-ı Hasan-ül-Askerî, İmam-ı Muhammed Mehdi, Seyyid İbrahim-ül-Mükrim-ül-Hicap, Seyyid Hasan ibni Seyyid İbrahim, Seyyid Muhammed-üs-Sani, Seyyid Mehdi ibni Seyyid Muhammed-üs-Sani, Seyyid İbrahim ibni Seyyid Hasan, Seyyid Muhammed ibni İbrahim ibni Seyyid Elhak ibni Seyyid Muhammed, Seyyid Musa ibni Seyyid İshak, Seyyid İbrahim-üs-Sani ibni Seyyid Musa, Seyyid Muhammed eş-Şehîr Hacı Bektaş-ı Veli ibni Seyyid İbrahim-üs-Sani.

Gerek tarikat ve gerek neseplere silsilelerin de farkları vardır. Doğrusunu söylemek lâzım gelirse bu silsilemelerin ilmi bir kıymeti de yoktur.

Hacı Bektaş-ı Veli'nin anası Şeyh Ahmed Nişaburi'nin kızı Hâtem Hatun'dur. Bektaş-ı Veli hierî 645 senesinde Nişabur'da doğdu. 680 de Ahmed Yesevî'nin işaretleriyle Anadolu'ya geçti. Kırşehir kurbünde «Karahüyük» te mekân tuttu, 738 de ahrete göçtü.

Elde mevcut velâyetnamelerde Hacı Bektaş-ı Veli'nin ve Uşak kurbündeki Hâcîm Sultan'ın Anadolu'ya nasıl geçtikleri ve ne gibi kerametler gösterdikleri uzun uzadıya yazılmıştır.

Bektaşilik, Anadolu'nun ortasında ıssız bir köyde uyanmıştır. Ulemanın nazarından uzak kaldığı gibi şehirlilerden ziyade köylüler ve yürükler arasına yayıldı. Hattâ çok zaman göze bile çarpmadı. Ancak tamamiyle teessüs ettikten ve dal budak saldıktan sonra anlaşıldı.

Bektaşilik her tarikat gibi bâtinidir. Bâtına ait birtakım tasavvufî esrara maliktir. Fakat bâtinilik meselelerinde öbür tarikatlardan ayrılır. Malûm olan «Bâtini» lere yaklaşıp.

Bektaşiler her şeylerini gizli tutarlar. Her türlü teşkilâtı saklıdır. Birtakım işaretler ve remizler kullanırlar. Buna binaen tarihte meşhur olan «Bâtini» lerle alâkalı vardır. Tarikatların birçoklarında bulunan «seyr-i sülûk» Bektaşilikte yoktur. Muayyen «evrad» ve «ezkâr» dahi mevcut değildir. Ancak «inabe» ve «ikrar» ile «âyin-i Cem» vardır.

Bektaşilikte risalet hanedanına fazla muhabbet gösterilir. Bu muhabbet ifrata, teşeyyua kadar varır. Hattâ Bektaşiliği mezhep itibarıyla «Caferî», irfan ve felsefe itibarıyla «Hurufî» diye tarif edenler de vardır. Haki-

katen Anadolu Bektaşileri (Alevîler) Caferî mezhebinde olduklarını açıktan açığa söylerler. Mezhepte Caferî, tarikatta Bektaşî ve Alevî bulunduklarını itiraf ederler.

Bektaşiler, «Fıkıh-ı Caferî» yi kabul ettikleri gibi İmamîyye mezhebinin dahi kabul etmişlerdir. On iki imamı takdis ederler. Ebu-bekir, Ömer, Osman ile Ayşe'yi pek o kadar sevmezler.

Bektaşilikte az çok tasavvuf, büyük miktarda Hurufilik, Babailik, Bâtînilik, hulûl ve tenasüh, Caferîlik, Şîlik, İmamîlik, Şamanîlik, Lamalık hattâ teslis gibi eski ve yeni birçok unsurlar vardır. Onun için içinden çıkılmaz bir şekil almıştır.

Bektaşiliğe ait kaynaklardaki rivayetler:

Yeseviyye şubesindendir. Eşşeyh Esseyyid Muhammed ibni Esseyyid İbrahim-ül-Hüseyin eşşehîr Hacı Bektaş-ı Veli-ül-Horasanî-ül-Nişaburi'ye mensuptur. Bilâd-ı Rûmdan gelmiştir.

«Tıbyan-üt-turuk» müellifi bazı eserlerde nesebini şöyle gördüğünü kaydediyor:

«Esseyyid Muhammed ibni Esseyyid İbrahim ibni Esseyyid Musa ibni Esseyyid İshak ibni Esseyyid Muhammed ibni Esseyyid İbrahim ibni Esseyyid Hasan ibni Esseyyid Mehdi ibni Esseyyid Eb-ül-Kasım Muhammed ibni Esseyyid Hüseyin ibni Esseyyid İbrahim ibni Esseyyid Muhammed ibni Esseyyid İmam Mus-el-Kâzım ibni Esseyyid-el-İmam Cafer-üs Sadık ibni Esseyyid-el-İmam Muhammed-ül-Bâkır ibni Esseyyid-el-İmam Zeyn-el-Âbidin ibni el-İmam-ül-Hüseyin ibni-el-İmam Ali Kerremallah veche.»

Taşköprülüzade «Şakayık» tercümesinde keramet sahibi velâyet erbabından olduğunu, kızının Türkmen bilâdında bulunduğunu, kabrinde kubbe olduğunu ve nezredilen ve terk olunan bir zaviye bulunduğunu ve oradaki duaların kabul olunduğunu, kendisini ona nispet eden, zamanındaki mülâhidenin nispet iddialarının bilâ şek vâhi olduğunu yazmaktadır.

Lâmîî, «Nefehat» tercümesinde aynı suretle rivayette bulunduğunu ve vefatının 738 de olduğunu ve tarikatı Hoca Ahmet Yesevî'den aldığını ve fakat Hoca Ahmet Yesevî'nin vefatı 590 da olduğu için tarikatı Ahmet Yesevî'den almasına itimad edilemeyeceğini söylüyor.

Halvetî meşayihinden Bursalı Ahmet Lûtfî Efendi «Tomar-üs-Selâsil» de Hacı Bektaş-ı Veli'nin Horasanî olduğu, tarikatı Şeyh Lokman Perende'den, Şeyh Lokman'ın Ahmet Yesevî'den Yesevî'nin Şeyh Nasrullah Hasan-ül-Sencerî'den, onun eşşeyh Rükneddin Ebu Muhammed-ül-Harcanî'den, onun Şeyh Kutbüddin-ül-Senabadi an-ül Kadî Muhammed-ül-Buhârî an Eba-

Bekir Muhammed-ül Hailî, an-eşşeyh Abdullah-ül-Vasitî, an Ebi Cafer-i Şerif Tahir-ül-Mügtehrî, an eşşeyh Muhammed-üs-Selem-üt-Tusî, an-ül İmamı Ali Rıza an Validihi-l-İmamı Mus-el-Kâzım, an validihi-l-İmamı Cafer-üs Sadık an validihi-l-İmam-ı Muhammed-ül-Bâkır, an validihi-l-İmam-ı Zeyn-el-Âbidin, an validihi-l-İmamı Hüseyin, an validihi-l-İmamı Ali ibni Ebi Talip Kerremallah-i veche ve radiyallâh-ühüm.

Mevlâ Muhammed ibni Osman-üs-Selânikî bi emr-i şeyh eşşeyh Ahmed-ül-Bezherî (1140) tarafından tertibolunan «Tomar-üs-Selâsil» de şöyle gördüğünü söylüyor:

«İnne-Hacı Bektaş-ül-Veli ehaze an Hazret-i Numan Serin an Hoca Ahmed-ül Bedevi an-eşşeyh Kutbüddin Eder an Hoca Abdurrah an Hoca Yusuf-ül-Hemedanî Kudîse sir-rehüm.»

Eşşeyh şeyhzade lâkabiyle mâruf olan şeyh Abdülhalim Efendi Türkçe «Esrar-ün-nokta» unvanlı risalesinde Bektaşiliğin esasının ikrar, teslim ve rıza olduğunu söylüyor. Şeyh İbrahim-ül-Halvetî «Müfid-ül Muhtasar» ında bunu şu suretle nazmetmiştir:

*Gel hakikat sîdk ile Bektaşî ol
Sîdk rehber eyleyübün Hakkı bul
Her ki Bektaşîdir üç şey anda var
Keylemişlerdir bu üç şeyle karar
Sîdk ile ikrar-ü teslim-ü rıza
Eylemişler bu üç işi rehnüma
Bu dürr Bektaşîlerde rengü bû
Gel bu varlık nakşını bunlar degü*

Bektaşiliğin esasını ehl-i beyte muhabbet teşkil eder.

Bektaşiliğe bir tarikat göziyle değil, bir «mezhep» nazariyle bakmak daha muvafıktır. Çünkü bunu bilhassa Anadolu Bektaşileri iddia ederler. Kendilerine «Bektaşî» demekten ziyade «Alevî» ve «Caferî» derler. Bunlar da öbür Caferîler gibi İmam-ı Cafer Sadık'ın bir müctehit ve bir mezhep sahibi olmadığını söylerler; Caferî mezhebi öbür mezhepler gibi ayrı bir mezhep değildir. İmam-ı Cafer mezhebi demek Muhammed ve Ali mezhebi demektir. Muhammed ve Ali'nin ilimlerine ve yollarına yakından vâkıf olan İmam-ı Cafer ayrı bir mezhep çıkarmaktan uzaktır, derler.

Bektaşilik; Alevîlik şeklinde Anadolu'nun hemen her tarafına yayılmıştır. Cenubi Arnavutluk tamamiyle Bektaşî ve Nazenin tarikatına mensuptur. Bulgaristan'da Deliorman'da, Varna taraflarında hayli müteğirdir.

En çok toplu bulundukları yerler şunlardır; —

Sivas ilinin doğu havalisi, tamamen Der-sim, Karagar, Akçadağ, Kığı ve havalisi, Kars köyleri, Tokat ve Zile tarafları, Mecidiye ilçesi, Adana, İçel, Teke, Menteşe, İzmir ha-valisindeki Tahtacı yürükleri, Manisa'nın bazı köyleri, Beyobası, Çepni aşireti, Kemah ve Umraniye köyleri ve Burdur kasabası.

Bu sayılan yerlerden başka dağınık bir halde her tarafta bulunurlardı.

Başka tarikatlar ve hele Mevlevilikteki İran lisan ve harsının tesiri Bektaşilikte görül-mez. Bu, hemen Türklere mahsus bir tarikattı. Harsı, dili, duygusu, edebiyatı Türk ve Türk-çeydi.

Bektaşiliğin Türk halkı arasına bu kadar yayılmasına sebep, Bektaşî babalarının halktan doğmuş, halk gibi sade, basit, teklifsiz bulun-malarıdır.

Bektaşilik, bellibaşlı iki kola ayrılmıştır:

Birisi «Çelebiler Kolu», öteki «Babagân Kolu» dur. Bu iki kolu ayıran şey Hacı Bek-taş-ı Veli'ye ait bir meseledir. O da Hacı Bek-taş-ı Veli'nin hayatı, evli veya bekâr geçmiş olması meselesidir.

Babalar; Pirin mücerret yaşadığını, dün-ya evine girmediğini iddia ederler; Seyyid Ali Sultan'ın yani Timurtaş'ın kadıncık ana-dan Hacı Bektaş-ı Veli'nin burun kaniyle doğ-muş olduğunu ve evlâd-ı mânevîsi bulunduğunu söylerler. «Evlât bel evlâdı değil, yol ev-lâdıdır» derler.

Hacı Bektaş-ı Veli, Hızır Bali'ye «Yurdu-mun bekçisi senden gelecektir» demişmiş.

Çelebiyan kolu ise, «Hazret-i Pir» evliydi, İdris Hocanın kızı Fatma Nuriye yahut «Ka-dıncık ana» nikâhlı kadınıydı, derler.

Bu kadının bir adı da «Kutlu Molek» tir. Bunlara göre hicrî 710 senesinde Kadıncık Ana'dan «Timurtaş» adında bir oğlu doğdu. Çelebiler bunun sülâlesinden geldi.

Baba koluna mensup bulunan bazı ba-balar dahi bu itikatta iseler de birçokları pir-in hayatının mücerret geçmiş olduğunu iddia edip dururlar. Seyyid Ali Sultan'ın mânevî evlâdı olduğunda ısrar ederler.

İki kolun arasında bu yüzden müthiş bir gürültü ve açıklık vardı. Babalar, Çelebilere «yalancı», Çelebiler Babalara «gasıp» nazariyle bakarlardı.

Doğrusunu söylemek lâzım gelirse, mese-le menfaat ve riyaset meselesinden başka bir şey değildir. Bununla beraber mâkul olanı Çe-lebilerin kolu olsa gerektir.

Çelebiyan Bektaşiliği de Anadolu'da se-kiz on kola ayrılır. Halk bunlara «Kızıl-baş» derler. Ayırdetmezler.

Bunlar kendi aralarında bazı hususiyetlere maliktir. Bir köyün Bektaşiliği bazı cihetlerde öbürüne benzemez. Bununla beraber hepsi de Hacı Bektaş-ı Veli'ye ve Çelebilere hürmet ederler.

Bu kolların her birisi bir piri veyahut köy-lerinde veya o taraflarda yatan bir veliyi mür-şit tanır. Zaman zaman doğudan Anadolu'ya geçmiş davetçilerden birisi bu suretle beş on köyü kendi tarafına toplamış, onlara rehber olup kalmıştır. Bu davetçilerin birçokları da Hacı Bektaş-ı Veli'nin şuraya buraya gönder-miş olduğu halifeleri ve arkadaşlarıdır. Bun-lardan bellibaşlıları Hâcîm Sultan, Abdal Mu-sa, Mürselli, Hudadadi kollariyle Çepniler, Tahtacılar ve Abdallardır.

Bektaşiliğin, İstanbul'da ve Arnavutluk'ta mâruf olan şekli «Babagân» kolu idi. Nazenin tarikatı namı verilen tarikat da budur. Bu yolun müessisi «Bâlim Sultan» dır. Hicrî 922 senesinde ölen Bâlim Sultan mücerret kolunu çıkarmış, tarikatın usul ve erkânını vaz'eyle-miştir. Anadolu'da görülen Alevîlik Bâlim Sul-tandan evvel de mevcuttu. Nitekim bugün bile kendilerini Bektaşiden ziyade Alevî sayan köy-ler çoktur.

Mücerret kolundaki dervişlerin bazılarının kulakları küpelidir. Küpeye «teslim halkası» denilir. Mücerret ka'acak dervişin kulağı Bâlim Sultan'ın türbesi eşiginde delinirdi. Bu suretle derviş, «pirin, kulağı küpeli kölesi» olmuş olurdu. Artık o derviş evlenemezdi. Dergâhta ve zaviyelerde: târik-i dünyalar gibi, otururlar, yerler, içerlerdi.

Küpeyi şöyle izah ederlerdi: gûya Bâlim Sultan'ın dervişlerinden birisini bilmiyerek öldürmüşler, bunun üzerine âlâmet olmak üzere Bâlim Sultan küpeyi âdet etmiş. Herhalde Bâ-lim Sultan tarafından daha ziyade taraftarları-nın tefriki için ortaya konulmuş bir şey olsa gerek.

Mücerret postu Bâlim Sultan'a gelinciye kadar mevcut değildi. İcadeden odur.

Babagân kolunda olan Bektaşilerden mü-teşerri olanlar da vardı. Şehirli ve kasabalı Bek-taşilerin birtakımı bu kabildendi. Bunlar zâhir şeriatle amel ederler, namaz kılarlar, oruç tutar-lar, bütün ahkâmı icra ederler, fakat demlerini ahırlardı. Bunlar dahi mezhep itibariyle Caferî olduklarını saklamazlardı.

Bu yolda olanlara göre tevhidin üç mer-tebesi vardı: sâlik bu üç mertebeyi geçmeye mecburdu. Birinci mertebe telkindi ki, ikrar v. sülûk devresiydi. Bu mertebede sâlik şeriat ka-pısından tarikata girmiştir.

İkinci mertebe ilbas mertebesiydi. Bu dev-rede sâlik marifet libaslarını giymiş bulunur.

Üçüncü mertebe ahadiyetti. Sâlik burada. «fena-fil-ahadiyyet» tedir. En yüksek mânevî mertebe bu idi.

En kısa bir tâbirle Babagân Bektaşiliği şu yolda ifade edilebilir: Tafdil-i Ali, ulûhiyet-i Ali, ulûhiyet-i nefis.

Bektaşiliğin her iki kolunda da bellibaşlı iki âyin vardı. Birisi ikrar âyini, birisi de âyin-i Cemdi.

İkrar âyini şu suretle yapılırdı: el alacak, yani inabe edecek bir can pir evinde (dergâh-ta) ise tanınmış bir Bektaşîye başvurur. O adam bir müddet tecrübe edilir. Nihayet bir gün pir evinde toplanılır. İkrar verecek cana daha ev-velce bir «rehber», bir de «sahip ve müshap» tâyin edilir. Buna «nasip almak» dahi denilir.

Rehber o cana bir tarikat aptesi aldırırdı. Bu apteste dört uzuv yıkanır: el, yüz, baş, ayak. İki rekât namaz kılınır. Daha sonra öl-müş gibi kefene sarılır. Telkin verilir, verilen telkin şudur:

Erenler meydanında, pir huzurunda mürşidine teslim-i rızada oldun mu, yalan söyleme, haram yeme, livata ve zina etme, elinle koy-madığın bir şeyi alma, gözünle her gördüğünü söyleme, gelme, gelme, dönme, dönme, gelenin başı, dönenin malı... Allah, Muhammet, Ali, On iki İmam, Hanedan-ı ehl-i beyte iman ettin mi, kaza ve kadere belbağladın mı, bunun iki-sini bir bilip gece ve gündüz gönülde Allah, Muhammet, Ali'yi mürşidin vasıtasıyla bir bil-din mi, hak dediğimizi hak, bâtil dediğimizi bâtil bildin mi, tarikat-i Naciyyeden olup Cafer Sadık'ın mezhebini hak tanıdın mı, tevelli ve teberriyi kıldın mı, bu ikrardan dönersen ru-z-i mahşerde yüzün kara olsun mu? Allah, Mu-hammet, Ali, Hünkâr Hacı Bektaş-ı Veli ikra-rında sabit kadem eyle, hu!

Sonra boynuna «Tig-ı bend» namıyla be-yaz bir mendil takılarak, kurbanlık koyun gibi meydana, ortaya getirilir. Meydanda On İki İmamın postu temsil edilmiştir. Her postta bir baba oturur. Talip içeriye girer girmez, dört kapıya (şeriat, tarikat, hakikat, marifet kapı-larına) selâm verir, selâm alır. «Esselâmü aley-küm şeriat erenleri» dedikten ve mukabelesinde «aleyküm selâm» cevabı verildikten sonra ayak-ta durur. Fakat el göğüste, sağ ayağın baş parmağını sol ayağın baş parmağı üzerine koyarak durur. Her selâmda bir adım ilerler. Bu suretle her kapıdan girmiş olurdu.

Nihayet mürşidin önüne getirilir, mürşit, sağ elini ikrar verecek talibin iki omuzu ara-

sına kor «... يا محمدك الآله» âyetini okur ve bu elin «pençe-i âl-i abâ» olduğunu söylerdi.

Dersim havalisindeki Alevîlerin ikrar me-rasiminde baba, elindeki çubukla üç defa talibin sırtına vururdu. Bu çubuk mukaddes sayılırdı.

Ondan sonra boynundaki tig-ı bend alınır, kulağına «girme, girme... dönme, dönme... eline, beline, diline sağ ol, mürşidin Muhammet, reh-berin Ali» derdi.

Kefenler sökülür, ol can yeni hayata ka-vuşurdu.

Bu merasim esnasında zeytin yağından ibaret kör bir kandil (çerağ) yanar. Ortalık yarı karanlık, esrar alûd bir haldedir. Merasim biter bitmez hemen öbür çerağlar da uyandırılır. Her taraf ıslık içerisinde kalır. O sırada şu gülbank okunurdu: Bism-i şâh Allah dost himmet erenler; âşıklar, sadıklar, yanıklar, uyanıklar ve sakinan ayn-ı cem erenlerinin gül cemaline aşk olsun bercemal-i Muhammet, kemal-i şâh-i Hüseyin Ali, bülend salâvat Allah eyvallah dost.

Talip, mürşitten başlayarak erkân-ı mah-susa ile her imamın postunun önünde durur. eğilir, postunu öper, sonra postlara oturan ba-banın elini öperdi.

Bektaşîliğe girme merasimi diğer bir eser-de şöyle izah olunuyor:

Kabul merasimi günü akşama doğru sahip ile tekkeye gidilir. İstikbal olunurlar. Mukannen saat gelinciye kadar meydan evinin bir höcre-sinde otururlar. Ortalık kararırken tekbirler, terennümler akseder. O zaman sahip, «âşık» alır. Hamam odasına geçerler. Âşık yıkanır, temiz çamaşır giyer. Çıkılınca eller göğüste olarak hazırunun önünde durulur, hafif bir baş eğmesiyle her biri selâmlanır. Mutaakiben âşığı hiç lâf etmeksizin beyaz bir kumaşa, kefene sararlar, bir tabuta yatırırılar. Tabutun kapağı kapanır, telkin verilir. Az sonra sahip, tabutu açıp âşığı alır, bir odaya götürür. Namaz kıl-dırır, namaz bitince sahip, âşığa: «Ey can, öldün, namazını da kendin kıldın. Kendini şimdi mürşidine teslim edince yeni bir hayata gireceksin, buyur, erler meydana, der ve âşığı yerden kaldırır. Kefeni çıkarır, boynuna tig-ı bend geçirir. Son zamanlarda bunlar tâdil edilmiş, yalnız aptes ve namazla iktifa olun-muştur.

Sahip, âşığı tig-ı bendin uclarından çeke-rek geniş bir salon olan meydana getirir. Sa-londa evliya çerağı denilen kandilden başka bir ziya yoktur. Her taraf korku verir halde-dir. Hiçbir ses işitilmez, hiçbir hareket görülmez.

Baba, hususi makamında vekar ile otur-maktadır. Kandilin titrek, ölgün ziyası mevkii

mehabetini artırır. Diğer on iki post üzerine on iki can oturmuş, elleri göğüslerinde, başları kalblerinin üstündedir.

Âşık ve sahip kapı eşiğinde niyaz ettikten sonra sahip önde olarak girerler. Evliya çerağının titriyen fitilinin baygın sesinden başka bir şey duyulmaz. Tig-ı bend, sahibin elinde ve âşığın boynundadır. Hava buhur kokuları ile doludur. Bu koku buna alışmamış olan âşığı sarsmıştır.

Her ikisinin ayakları çıplaktır. Sağ ayağının baş parmaklarını sol ayaklarının baş parmakları üzerine koyarak bir müddet dururlar. Bu; hayatta doğru kalacağına remizdir. Bu sırada sahip muhrık bir sesle bir münacat okur. Bu bitince baba «feseyekfikühümullâh» âyetini gür bir sesle okur. Bütün kalbler titrer. Herkes oturduğu yerde niyaz vaziyeti alarak tasdik eder.

Sahip ve âşık dört kapı selâmını verirler. Artık sahip âşığı tig-ı bendinden çekerek babanın önüne götürür. Yine niyaz vaziyeti alırlar.

Baba sağ eliyle âşığın sol elini tutar, ikrar alır. Kendisi de talimatını verir; yalan söyleme, haram yeme, zina ve livata etme. Eline koymadığını alma. Eline, beline, diline pek ol.

Artık sazlar, naatlar, münacatlar, nefesler birbirini takibeder.

Bektaşilerde el öpmek dahi ayrı idi. Elin dış tarafı değil, avucun iç tarafı öpülürdü.

Talip, el öperken bir taraftan kurbânı tıglanır, ve ufak bir âyin-i Cem hazırlanır. Meydanda demler alınır, gülbankler çekilir, nefesler okunur, daha sonra meclis dağılır, talip de sahip ve musahibiyle rehberinin höcre-sine çekilir. Artık bu suretle ikrar verilmiş, el ve nasip alınarak yola girilmiş olur.

Bir Bektaşinin diğer Bektaşiyile tanışması için birtakım işaretler vardı. İşaretlerin en mârufu sağ elini kalbin üzerine koyarak boyun kesmekti. Bu sırada baş parmak yukarıya doğru kaldırılırdı.

Ârif Bektaşiler birbirlerini, bıyığından, sakalından, gözünden anlarırdı.

Boyun kesme şeklinde de bir işaret vardı. O da iki elleri kursağın altına ve uyluğun üstüne koyarak öne doğru bir miktar eğilmektir. Bektaşilikte tanınmak için birbirine rehberini ve ikrar zamanındaki sahip ve musahibini sormak dahi vardı.

Bektaşilerin musafahası da başka türlüydü. Musafaha sağ elle yapılır ve baş parmaklar birbirine karşı gelir, dokunurdu. Diğer tarikatlarda olduğu gibi musafaha zamanında

birbirinin ellerini aynı zamanda öpmek âdeti dahi vardı.

Bektaşilikte daha bazı âdetler de mevcuttu. Kaşık sofranın üstüne yüzü üstü konulmazdı. Çünkü o suret, nasip kapanıklığını mucibolurdu Kaşığın arkası siniye konulurdu.

Yemekten evvel ve sonra gülbankler çekilirdi.

Lokma gülbanki: Bism-i Şah, evvel Allah diyelim; kadim Allah... geldi Ali sofrası; ya şah diyelim. Şah versin, biz yiyelim. Allah, eyvallah. Dost.

Sofra gülbanki: Allah, Allah, İllâllah. Bu gitti yenisi gele, Hak berekât vere. Yiyenlere nur ola, pişirip kurtaran derviş derdinden Hak erenler destgiri ve destgirimiz ola.. On İki İmam, on dört mâsum-u pâk efendilerimiz bâb-ı saadetinden tayınlarımız gani ola... Üçler, yediler, kırklar gülbank-i Muhammedî, nur-i Nebi, kerem-i Ali, pirimiz Hacı Bektaş-ı Veli cümle pirân ve cömertler, gerçek erenler demine devranına hû diyelim hûû.

Bektaşî, kapının eşiğini asla çiğnemezdi. Çünkü «Medine-i ilim» İmam-ı Ali'dir. Kapının bir kanadı Hasan, bir kanadı Hüseyindir. Üst eşik Muhammed, alt eşik Fatime'dir.

Bektaşî, kapıdan çıktıktan sonra kapının önünde bulunan pabucunu eşiğe amut olarak giymezdi. Pabucu eliyle veyahut ayağıyla muvazi kılar, ondan sonra giyerdi.

Kapıya arka çevirmek günah sayılırdı. Bektaşilikte sakal ve bıyık kesmek en büyük bir kabahattir. Gûya İmam-ı Ali sakal ve bıyık kesmemiştir. Su veyahut başka bir şey içilirken temizliği bilen bir kısım Bektaşiler bir parmakla bıyıklarını kaldırır, içilecek şey bitince yine indirirlerdi.

Şarap, rakı gibi şeylerin sunulması dahi bir kaideye tâbidi. Sâki, kadehi sağ elinin avucu içerisine alır, baş parmağını serbest bırakır, sol elini göğsünün altına kor, öne doğru eğilerek sunar. Sunulan can da «eyvallah» diye aynı vaziyet ve usulde alır, aldıktan sonra kadehi göğsüne götürür ve boyun keserdi. O da avucunun içerisinde tutarak içerdi. Kadehi iki avuçla birden tutmak dahi vardı. Şarap veya rakı kadehte görülmemesi için elleriyle örterlerdi. İçtikten sonra sâki «aşk olsun» der ve kadehi aynı usul ve erkân ile alır, arka arka gider, bu suretle kadeh do-laştırılır, ihvan sulanır, demlenirdi.

Bektaşiler, hayvanlardan tavşanı hiç sevmeyizlerdi. Hele köy Bektaşileri, değil yüzünü görmek, adını iğitmek bile istemezlerdi. Yola giderken önlerinden bir tavşan geçse uğur say-

mazlar, mümkünse hemen geriye dönerlerdi. Açlıktan ölseler tavşan eti yemezlerdi. Necis sayarlar, derisinden bile teğüm ederlerdi.

Köy Alevîlerinden bir kısmı, bilhassa Tah-tacılar, ayıdan da hoşlanmazlardı. Ayının ismini dahi ağızlarına almazlar, «koca oğlan», «dağdaki» derler, ayının derisine de dokunmazlardı.

Bektaşilerin nikâhlarını babalar kıyarlardı. Baba bulunmazsa, vekili kıyardı.

Katiyen ehl-i sünnet imamına nikâh akdet-tirmezlerdi. Bunlarda karı boşamak yok gibiydi. Köy Bektaşilerinde fuhuş dahi yoktu. Fuhşeden bir kadını, hele Sünnilerden birisiyle olursa, hiç affetmezler, sırasını bulurlarsa öldürürlerdi. Köy Alevîlerinde zina, hele livata hiç işitilmezdi.

Yalnız Abdallar'da fuhuş aranmazdı. Gere-k köy Bektaşilerinde, gerek Abdallarda, hattâ babalar kolundaki Bektaşilerde kadınlar, ihvana karşı mestur değillerdi. Her yere giderler, her âyine girebilirlerdi. Tesettür, ancak ehl-i sünnete karşıydı. Abdal kadınları herkese karşı açıktı. Onların bu hususta havsaları çok genişti.

Alevîler, cenazelerini babalarına yıkatır-lardı. Bulunmazsa baba vekili yıkardı. Köy ho-calarına yıkatanlar dahi vardı.

Zengin ve Babagân kolundaki Bektaşiler hemen her gün yemeklerinden bir parçasını «gaip erenler hakkı» namıyla ayırırlar, bir mi-safirin gelmesini beklerler, misafir gelmezse bir yoksula verirlerdi.

Köy Bektaşileri kendilerinin «sonradan değil, esastan Bektaşî ve Alevî» olduklarını «daldan, budaktan değil, kökten» gelmiş bulunduklarını söylerlerdi. Erkek ve kadın her köy-lünün on beş yaşında ikrarı alınarak kırbaşı tıglanirdi. İkrarı alınmayanlar ve evli bulun-mayanlar âyin-i Cem'e giremezlerdi. Bu hüküm kadınlar hakkında da cari idi. Köy Bektaşilerinde «İkrar parası» namıyla ikrardan sonra Babaya bir para verilirdi, bu para en az on iki kuruştı.

Bektaşilikte ikrar ve âyin-i Cemden başka tevellâ, teberra, silsilet-üz-zehep, devhat-üz-zehep, gülbank, niyaz gibi bazı âmal ve akaide ait mesail daha vardı. Tevellâ ve teberra çok meşhurdu. Köy Bektaşileri dahi bilirlerdi. Fakat başka şeylerden haberleri yoktu. Bilmezler ve anlamazlardı.

Tevellâ, Âl-i abâ'nın velâyetini tanımak, onları sevmek, onlardan istîmdat ve istişfa etmek, onları dost bilmektir.

Teberra, Yezit ve hanedanından ve taraf-tarlarından berî olmak ve çekinmektir.

Bektaşiler, tevellâ ve teberraya çok ehem-miyet verirlerdi. Silsilet-üz-zehep; On İki İmamı

takdis etmek, candan sevmektir. Devhat-üz-zehep de İmam-ı Aliyi takdis etmektir.

Gülbank, hep bir ağızdan okunulan duadır. Yemeklerden evvel ve sonra okunanlar bu cümledendir.

Niyaz; duadır. Pirlerden, erenlerden istîmdattır. Yalnız olarak yapılır. Bektaşilikte namaz yok, niyaz vardır.

Bektaşilerin bütün kollarınca malûm bir «dua» vardı: «Nâd-i Ali» denilen bu dua şöyledi:

« نَادِ عَلِيَا مَظْهَرِ الْمَجَابِ تَجِدُهُ عَرْنَاكَ فِي كُلِّ نَوَائِبِ لِي إِلَى اللَّهِ حَاجَتُهُ كُلِّ هَمٍّ وَغَمٍّ سَيَنْجِلِي بِنُبُوتِكَ يَا مُحَمَّدُ وَبَوْلَايَتِكَ يَا عَلِيَّ اَدْرِكْنِي وَعَلَيْهِ مَحْمُولٌ »

Bu duanın bir sıkıntı zamanında okunması âdeti.

Bektaşî babalarının başlarındaki taç on iki dilimliydi. Bu on iki dilim, On İki İmama işaretti.

Bektaşî babalarının göğüslerinde, gümüş mecidiye büyüklüğünde on iki köşeli bir taş bulunurdu. Bu taş «teslim taşı» derlerdi. Bu da On İki İmama işaretti. Bu taş, Ürgüp kasa-basında çıkar. Gûya Hacı Bektaş-ı zehirlemişler, kendisine derhal malûm olmuş, hemen kusmuş, damarlı olan bu taşlar o kusuntudan hâsıl olmuş.

Bektaşiler ve hele köy Bektaşileri ve Alevîler arasında Bektaş-ı Veli'nin kerametlerine ait binlerce hikâyeler, masallar söylenir, durur. Velâyetnameler bu kabîl hikâyelerle doludur. Ârif Bektaşiler bu rivayetlere kıymet vermezlerdi.

Bektaşilikte kemer ve hırkanın dahi büyük ehemmiyeti vardı. Velâyet tabakası on iki olduğu için taç on iki terekli (dilimli) idi. «Hırkanın kiblesi mürebbidir, yüzü pirdir. Namazı oluktur, içi sırdır.»

Bektaşilikte taç, hırka, sancak, çerağ, sofra, pir emanetiydi. Bunlar mukaddes âlâmetlerdi. Gûya İmam-ı Ali gazaya giderken on yedi erkek evlâdına kemer kuşatıp cenge sokmuş, her birerlerine «esma-i hüsnâ» dan birini telkin etmiş, bu yüzden kemer, Bektaşilerce mukaddes emanetler idadına geçmişti.

Gülbanklerde dahi on yedi kemer - beste vardı.

Bektaşilerin arasında tam bir tessnüt ve teavün vardı. Tarikatın esrarını saklamak hususunda her türlü fedakârlığa katlanırlardı. Bunda çok kıskançlık gösterirler, ser verirler, sır vemezlerdi.

Niyaz: Babaya ihtiramdır. Diz çökerek babanın sağ ve sol dizini öpmektir. Bazıları

anasır-ı erbaanın remzi olarak dört yeri öpmegi niyazın levazımından addederlerdi. Niyaz kelimesinde dört harf bulunması buna alâmet olduğuna kail olanlar vardı.

Bektaşî kelimesi mecazen kayıtsız, pervasız, rind, lâubalimesrep mânalarına gelirdi.

Çoğalıp meykedenin kallâsı

Oldu hep halk-ı cihan Bektaşî

Yenişehirlî Aynî

BEKTER (بکتر) [Ask.] Osmanlı'larda XV inci asır sonları ile XVI ncı asır başlarında cebe yerinde kullanılır bir tâbirdi. Bu tâbir Başbakanlık Arşivinde 7113 no. lu cebehane defterinde geçmektedir.

BEL (بل) [Bah.] Geminin uzunluk itibarıyla orta yerine verilen isimdir.

BEL BAĞLAMAK (بل باغلامق) [Sof.] Güvenmek, itimat etmek, mecazen azm ü kasit etmek makamında kullanılan bu tâbir, Bektaşîlerce istilâh olarak muhip olmak, tigbent kuşanmak, itaat etmek demektir.

İkbaline idbarına bel bağlama dehrin

Bir datrede devredemez çember-i devran

Ziya Paşa

Kallağa bel bağlar isen

Şam ü seher ağlar isen

Salar gibi çağlar isen

Tez bulunur amman sana

Niyazi

Pirimin nutkuna bel bağlamışım

Ben bu sünnarı güzel bağlamışım

Emin Hâkî

Sofîye istilâhı olarak Bektaşîlerce kendilerinden olmyanlar hakkında kullanılır bir tâbirdi.

Berraniyana küfürdür imanımız bizim

Zeuk-i ledünedir dem-ü devranımız bizim

Eşref Paşa

BELDÂRÂN (بلداران) [Mal.] Eskiden geçit yerlerini muhafaza edenlere verilen addı.

Bel; yüksek dağın iki zirvesi arasındaki mukavves kısmı veya darca olan geçit ve boğazı demektir. Binaenaleyh bu mânaya göre bir dağın geçit ve boğaz mahallini muhafazaya memur olanlara beldârân denilmesi kelimenin lûgat mânasına da uygundur. «Beldârân neferatı» tâbiri de kullanılırdı. «Derbentçi» ile bunun farkı, derbentçiler binnefs bu vazifeyi ifa ile mükellef oldukları halde beldârân bu vazifeyi bir maaş veya muayyen bir ücret mukabilinde iera ederlerdi. Bunlara verilen maaş ve ücretin

senevi miktarı her mahalde ne miktara balığ olursa oranın tevzi defterine ithal edilerek halktan tahsil edilirdi. Tanzimat'tan sonra bu unvan kaldırılarak yerine «zaptiye» ler, bilâhara jandarmalar kaim olmuştur.

§ [Ask.] Askerî hareketler esnasında yolları açıp düzeltme işinde kullanılanlara da «beldâr» denilirdi.

BELDE KADISI (بلده قاضی) [İlm.] Şimdiki yargıç karşılığı bir tâbirdi. Belde; şehir, kasaba, kadi da hâkim, yargıç demektir. Şimdiki yargıçlar gibi kadılar da halk veya halk ile Dvelet arasında çıkan anlaşmazlıkları fasl ve halle mezundu.

BELEŞ (بلش) [Hal.] Parasız, bedava yerinde kullanılır bir tâbirdir. Beleşten, bedavadan demektir.

BELLUA (بلوآ) [Mim.] İdrar edecek (küçük aptes bozulacak) yer, suların lâğıma cereyanına mahsus delikli taş demektir.

BEM (بم) [Mus.] Eskiden ud'un beş telinden birinci teline verilen addı. İkincisine «müselles», üçüncüsüne «müsenna», dördüncüsüne «zir», beşincisine «had» denilirdi. Bem; diğer tellerin en kalınıydı.

Bu tâbirler, yalnız uda munhasır değildi. Tel isimleri olmak itibarıyla diğer sazlarda kullanılan teller hakkında da aynı tâbirler istimal olunurdu.

Arapça bir kelime olan «bem», Farsça «bam» ın muhaffefidir. Nazımda hafifletilerek bem kullanılırdı.

Eve-i eflâki tutar zemzame-i vecd-i melek
Bezm-i vafında nedem hâmem ederse bem-ü zir
Üsküdarlı Hakkî Bey

BENALUKA (بنالوكا) [San.] Küçük ve renkli çuha parçalarının çiçek ev sair tezyini şekillerde kesilip yanyana dikilmesi suretiyle vücuda getirilen seccade, perde, minder örtüsü ve duvar halısı gibi şeylere verilen addır. Bunların eski bir Türk memleketi olan Bosna'daki o adla anılan kasabada yapılmış olmaları bu ismin verilmesine sebeb olmuştur. Eskiden Edirne'de yapıp gene bu namla anılanlar içinde pek sanatkârane olanları da vardır. Bu nevi kesme parçalı işlemlere «katık» da denilir.

BENAT-I NA'S (بنات ناس) [Ast.] İki felekiye sureti hakkında kullanılır bir tâbirdi. Birine «Benat-ı na's-ül-kübra», ötekine «Benat-ı na's-üs-suğra» denilirdi. Benat-ı na's-ül-kübranın öteki adı «Düb-bi ekber», Benat-ı na's-üs-suğra'nın diğer ismi de «Düb-bi asgar» dı. Benat-ı na's-ül-kübra şimal kutbu cihetinde yedi

yıldızdan mürekkepti. Bunun dördüne «na's = sedye», üçüne «benat = kızlar» adı verilirdi. Benat-ı na's-üs-suğra da yedi yıldızdan mürekkepti. Perişanlıkla darbimesel hükmünde bulunan bu yıldızların ismi Divan Edebiyatında geçer.

Gelmesun ikisi bir yere Benat-ün-na'sın

Belki cemiyet-i pervint perişan olsun.

Nefî

BENAT-I NA'S-ÜL-KÜBRA (بنات ناس الكبرى) [Ast.] Felekiye suretlerinden birine verilen addı. Bunun diğer ismi de «Düb-bi ekber» dı. Büyük ayı demek olan bu yıldız kümesinden başka küçük ayı mânasına gelen «Düb-bi asgar» vardı. Bu ikisine birden «Benat-ı na's» da denilir ve yekdiğerinden tefrik için de büyüğüne «Benat-ı na's-ül-kübra», küçüğüne «Benat-ı na's-üs-suğra» denilirdi.

BENAT-I NA'S-ÜS-SUĞRA (بنات ناس الصغرى) [Ast.] Felekiye suretlerinden birinin adıydı. Buna «Düb-bi asgar» da denilirdi. Küçük ayı demek olan bu yıldız kümesinden başka büyük ayı mânasına gelen «Düb-bi ekber» vardı. Bu ikisine birden «Benat-ı na's» denilir ve birbirinden ayırdedilmek için de büyüğüne «Benat-ı na's-ül-kübra», küçüğüne de «Benat-ı na's-üs-suğra» denilirdi.

BENDE (بنده) [İda.] Mülki ve askerî mensuplarının imzalarının üstüne koydukları bir tâbirdi. Yine bunlar tarafından konuşmalar da ve yazılarda «bendeniz», «bende-i dirineleri» suretinde de istimal olunurdu. Daha ifrata varılarak «bende-i çaker-i kemineleri» de denilirdi.

Farsça bir kelime olan bende'nin mânası bağlanmış demektir. Bu kelime esir, abit, kul, köle, taraftar, müntesip, muhlis mânalarında da kullanıldığı gibi aşağıdaki şekillerde de istimal olunurdu: 1— Bendeperver: kul, köle, adam besleyici, adamlarına iyi muamele edip ihtiyaçlarını tesviye ve hallerini terfih eden. 2— Bendenüvaz: adamlarına iyi muamele eden, âlicenap adama yakışacak surette. 3— Bende-zade: bir kimseye tâzimen kendi çocuğunu onun kölesinin çocuğu hükmünde tutmak. 4— Bende-hane: evini kölesinin evi makamında göstermek. 5— Bende-i halka begûş: vaktiyle esirlerin kullarına halka geçirilmek âdeti münasebetiyle kulağı halkalı köle:

Doğalı gün gibi ol mah cemel

Bende-i halka begûşiydi hilâl

Hakani

6 — Bende-i direm haride: para ile satın

alınmış köle. 7 — Bende-i gerdem beste: boğazından bağlı köle:

Cismi sıhhatte derunu haste

Dâyine bende-i gerdem beste

Nabî

Farsça kaidesiyle bendegân suretinde cemilendirilirdi:

Dergeh-i Haktan budur ancak niyaz-ı bendegân
Var ise kahrolsun âday-i lââm-i saltanat

La

İlmiye mensupları, bu makamda duacınız demek olan «eddâî», «dâinîz», «dâileri» tâbirlerini kullanırlardı.

Ârifin gönlün Huda gamkin eder şad eylemez
Bende-i makbulünü Mevlâsı azâd eylemez
Nev'î

BENDEGÂN-I ŞAHANE (بندهگان شاهانه)

[Sar.] Padişahın hususî hizmetini görenler hakkında kullanılır bir tâbirdi. Farsî kaidesiyle terkip olan bu tâbirin lûgat mânası «Padişahın bendeleri» demektir. Kahvecibaşı, berberbaşı, tütüncübaşı, esvapçıbaşı, seccadecibaşı gibi hünkârın şahsî ve hususî adamları bu tâbirde dâhil olmakla beraber mabeyn başkâtibi, mabeyn kâtipleri, yaver gibi memurlar da o meyan da dâhildi. Son zamanlarda bu tâbir bütün millet efradına teşmil edilmişti.

BENDER (بندر) [İda.] Ticaretgâh olan iskele, liman, kasaba ve şehir hakkında kullanılır bir tâbirdi. Bendergâh, bendergeh de bu makamda istimal olunurdu.

Geçmez bu bender içre meta-ı hânervari

Lâyık badur ki beste dura bârımız bizim

Haletî

Her meta'ın bir revacı var bu bendergâhta

Geh tahammül geh niyaz-ü gâh istiğna yürür

Ragıp Paşa

Bu bendergehte hırkes dirhem-ü dinara tâbidir

Ziya Paşa

BENDER-İ KİLİ (بندرکلی) [Coğ.] Eskiden Tuna boyundaki Kili şehriyle Karadeniz Ereğlisi hakkında kullanılır bir tâbirdi. Sonuncuya on iki divan dahi denilmiştir.

BENDERYAN İŞİ (بندریان ایشی) [San.] Benderyan adlı bir Ermeni hakkâkî'nın yaptığı işlere verilen addır. Sultan Aziz zamanında yetmiş büyük bir sanatkar olan bu adamın zümrüt, necef ve akik üzerine kazdığı işler pek kıymetliydi. Eski eserler mütehassısı Nurettin Rüştü Büngül'ün haber verdiğine göre (Eski

Eserler Ansiklopedisi s. 41) Osmanlı saltanatının son devrelerinde Nafia nazırlığında bulunmuş olan Mısırlı Prens Abbas Halim haylice para sarf ederek sanatkarın eserlerini toplamıştı. Kazasker hattıyla «Nasrun minallah ve fethün karip» âyetinin Benderyan tarafından mahkûk bulunduğu 200 lira kıymetindeki bir zümürdün 600 liraya satıldığını yine Nurettin Bey söylüyor.

*Bakıp âsarına oldum hayran
Güzel iştir aferin Benderyan*

BENEVBET TİMAR (بنوبت تيمار) [Mal.] Timarlardan bir kısmının kullanış tarz na göre aldıkları isimdi. Buna «münavebe timarı» da denilirdi. Birkaç kişinin üzerinde olan timarlar demekti. Bu nevi timara sahib olanlar harb zamanında nöbetle sefere gittikleri için timarlarına bu isim verilmişti. Benevbet timar «eyalet-i Rum» denilen Sivas eyaletinde sipahi'nin mevrus mülkü gibi vârislerine intikal ederdi. Harice verilmezdi. Anadolu'nun diğer cihetlerindeki benevbet timar ise mevrus mülk gibi olmayıp sahibinin vefatında oğullarına, oğlu yoksa harice verilirdi.

Benevbet timar, müstahak olanlara yine benevbet timar olarak verilirdi. Eşkin timara tahvil olunamazdı. Halbuki eşkin timara müstahak olan kendi ihtiyarıyla benevbet timara talibolursa tebdil olunurdu. Birincisi için kanuni memnuiyet olduğu halde ikincisinde böyle bir memnuiyet yoktu.

BENNAK (بنك) [Mal.] Raiyyet yazılı olanların timar sahibine verdikleri resimlerden birinin adıydı. Bu resim kazanç vergisi kabîlinden bir vergiydi. İki kısma münkasem olan bu resimden «tekinlû bennak» elinde olan yeri nım çiftlikten az olan kimsenin verdiği resimdi, miktarı da on sekiz akçaydı. Diğer «caba bennak» olup uhdesinde arazi olmamakla beraber evli bulunan ve çalışıp kazananların ödedikleri resimdi. Bunun miktarı da on iki akçaydı. Bu ikincisine «caba akçası» da denilirdi. Bu vergi mart ayında istifa olunurdu.

«Defter-i Muktesit» te (c. 2, s. 65) «resm-i mücerret» yahut «bennak» denildikten sonra şu tafsilât verilmektedir: «İşbu resme «resm-i raiyyet» denildiği gibi «caba akçası» denildiği de vardır. Bu resmin mahalli vaz'ı, yeri yurdu olmadığı halde kâr ve kisbe muktedir olan eşhastır. Resm-i mücerredin mikyas ve kıtası mücerret olanlardan altı ve müteehhil bulunanlardan on iki akça almaktan ibaret olup mükellef olanların bu resimden halâs olmaları ziraat ve haraset için arazi temellük etmelerine vabestedir.»

Süleyman Sudi Efendinin bu izahatı «caba bennak» hakkındadır. Bennak'ın bir de «tekinlû» kısmı olduğuna göre müellifin izahatının son kısmının muhtac-ı tashih olduğuna şüphe yoktur.

Abdurrahman Vefik Bey «Tarih-i Mali» de (s. 121) «bennak; müteehhil demektir» diyor.

Bennak resmine dair en eski kayıtlar «Başbakanlık Arşivi» nde mevcut Fâtih Mehmet Han defterlerindedir.

BENT (بند) [Huk., Ede.] Eski kanun ve nizamlarda bir rakam altında veya rakamsız yazılan madde ve fıkralar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça bir kelime olan bent'in daha birçok mânaları da vardır:

- 1). Bağ, kuşak: bend-i meyan-ı dilber bir altın kemer idi.
- 2). Bukâğı, kelepçe: bend-i ahenin.
- 3). Bağlayıcı mânasına vasf-i terkibi: Nakş-ı bent, nalbent.
- 4). Mafsal, boğum: Bend-i engüşt, bentli.
- 5). Fıkra, makale, madde: Bend-i mahsus, bend-i edebî. Belediye nizamnamesinin elli ikinci bendi.

Kafiyeleri muhtelif ve birkaç kısımdan mürekkep bir şiirin bir kısmı nihayetinde tekrar veyahut ayrıca iradedilen beyte de bent denilirdi Buna «vasıta» denildiği de vardı. Böyle manzumelerde beyit tekrar edilirse ona «terci-i bent», başka beyit irad olunursa ona da «terkib-i bent» denilirdi.

Farsça bir kelime olan bent'in daha birçok mânaları vardır:

- 6). İsim ve mahal tâyiniyle mahsusan yaptırılmış olan su mecraları, su biriken yerler: Bahçeköy bendi, Valde bendi.
- 7). Etmek maddesiyle rabıt, celp, bağlamak mânalarını ifade eder: Demirin ucunu ağaca bendetmek lâzım gelir. Bent ile meydana gelen daha başka tâbirler de vardı: bazubent, kola takılan muska; pirangabent, pirangaya vurulan mahpus; kalebent, kalede hapsedilen mahkûm.

*Bir kapıyı bendederse bin kapı eyler küşat
Hazret-i Allah efendi fâtih-ül-ebvaptır.
La*

*Bir muğpeçenin aşkına düştüm nagâh
Zünnar-ı ser-i zülfüne bendoldum ah
Zamir!*

*Dağılsın âleme terkib-i bend-i hikmet-âmizi
Bu rihletgehte «Naci»nin de kalsın nam-ı nâcizi
Muallim Naci*

§ [Huk.] Eski kanun ve nizamlarda bir rakam altında veya rakamsız yazılan madde ve fıkralara da bent denilirdi.

BERAS KETHÜDASI (برس كته داسی) [Mal.] Beras; abraslık illeti, alaca tenlik hastalığı mânasındadır. Hastane zabıtlığı vazifesi görenlere unvan ittihaz edilmişti. Beras kethüdası devlet namına mevcut umum hastanelerin irat ve masraflarına, dahl ve harcına (girdi, çıktısına) bakan memurdu.

BERAT (برات) [da.] Arapça bir kelime olarak lûgat mânası «yazılı kâğıt ve mektup» demek olan bu tâbir Osmanlı devleti teşkilâtında bazı vazife, hizmet ve memuriyetlere, tâyin edilenlere vazifelerini icra salâhiyetini tevdi etmek üzere, padişahın tuğrası ile verilen mezuniyet veya tâyin emirleri hakkında kullanılan bir istilahtı. Berat'a, biti, berat-ı şerif, nişan, nişan-ı şerif, hüküm de denilirdi. «Kamus-u Osmani» de: «Yazılmış kâğıt mânasındadır. İstilahımızda nişan, rütbe, memuriyet, maaş ve imtiyazat-ı muhtelif için taraf-ı devletten yazılıp verilen resmî kâğıt, fermanname demektir, cem'i berevat gelir. Leyle-i berat; şabanın on beşinci gecesi.» suretinde izah olunmuştur. «Lehçe-i Osmani» de de: «Rütbe ve memuriyet kâğıdı, imtiyaz fermani, sabıkta havale puslası, polîçe, hüccet, beratlı imtiyaz emrine nail, patentali, berat gecesi, leylet-ül-berat, cem'i berevat» yazılıdır.

Berat, âdi bir emir veya tezkire gibi degildi. Divani yazı ile yazılır, tuğra da basılırdı. Fermanlar gibi beratlar da, «nişan-ı âlişan sâmi mekân-ı sultani ve tuğray-ı kitâsitân-ı hakani oldur ki» diye başlardı. Beratlarda verilen hizmetin adı, yeri, geliri veya maaşı, verilenin ismi, niçin verildiği ve kendisinden ne istenildiği, kumandanlık, seraskerlik veya diğer mühim bir vazife ise, berat alanın salâhiyet derecesi tasrih edilirdi.

Tanzimat'tan evvel hiçbir vazife ve memuriyet, Divan-ı Hümayun Kaleminden «berat» verilmedikçe muteber tutulmazdı. Vezirlik rütbesine dair olanlara berat denilmez, «menşur» denilirdi. «Vezaret menşuru» demek vezaret beratı demektir.

Tanzimat'tan evvel beratlarla menşurların yazılması evvelâ sadrazam tezkiresiyle reis-ül-küttaba emredilirdi. Reis-ül-küttaplar ve bir zamanlar onların muavini olan beylikçiler beratların ikinci ve üçüncü derecede olanlarını kalemdaki «halife»lerden birine yazdırırlar ve icabında tashih ederlerdi. Sadrazama gönderip beğenildikten sonra «tuğra» sı kalemin hattatlarından birine çektilererek beyaza geçirirler ve kendileri arkasına işaret koyduktan sonra sahiplerine yollatırlardı. Fakat birinci derecede olan beratlar ve siyasi-idari talimatı havi

menşurlar beylikçi ve reis-ül-küttap tarafından yazılıp sadrazama arzından sonra tuğra çekilerek beyaz edilirdi.

Tanzimat'tan sonra beratlar ve menşurlar beylikçilik kalemindeki hattatlar tarafından yazılır ve evvelki gibi tasdik muamelesi yapılırdı.

Rütbe ile nişanın ihdasından sonra bunların verildiğine dair yazılan kâğıtlara da berat denilirdi.

Beratların envayı vardı: tüccar beratı, itizam beratı, muafiyet beratı, mukataa beratı, malikâne beratı, imtiyaz beratı, beylerbeylik, nişancılık, defterdarlık, vezirlik, seraskerlik ve sair memuriyetlerin beratları, imamet, forapet beratı bu cümledendi.

*Benim ol hücrev-i şâhip kıran-ı mülk-i endişe
Ki münşi-i kader yazmış beratında bu menşuru
Nefi*

*Çekti müsvedde-i tahvil berat-ı ademe
Hat-ı butlan kalem-i sun'u Huday-ı biçân
Münif*

BERAT GECESESİ (برات كچه سی) [Din.] Kamerî ayların sekizincisi olan şaban'ın 14'üncü gününü 15'inci gününe bağlayan geceye verilen addır. İslâmdan evvel Araplar her ayın birinci ve sonuncu gün ve gecelerine berat derlerdi. Berat gecesi Müslümanlarca hüyük mağfiret ve necat gecesi sayılır ve müminler o geceyi taat ve ibadet ile geçirirler.

BERAT-I CİBAYET (برات جیایت) [Vak., Mal.] Vergi, resim, icare gibi hazineye yahut vakfa ait paraları toplamak salâhiyetini veren vesika hakkında kullanılır bir tâbirdir.

BERAT-I KAHVE (برات قهوه) [Mal.] İkinci Sultan Mustafa zamanında (1109=1697/1698) kahveden alınmakta olan gümrük resmine ilâveten alınmasına karar verilen resim hakkında kullanılır bir tâbirdir. Okka başına beş para alınırdı. Bunun için gümrükte bir hizmet tesis edilmişti. Kahve bir aralık menedilmişken yine senede dört bin kese akçadan fazla kıymette kahve sürümü olduğu göz önüne getirilerek ikinci Süleyman zamanında okka başına Müslümanlardan sekizer, reayadan onar, Edirne'de de her ikisinden bir olarak altışar para alınması karar altına alınmıştı.

BERAT-I TERHANİ (برات ترهانی) [Sar., da.] Gördüğü büyük bir hizmete mukabil tekâliften muafiyeti mutazammın, padişah tarafından verilen fermanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Fars kaidesiyle bir terkip olan bu tâbirin mânası «terhan beratı» demektir.

«Bürhan-ı Kaatı» da «terhan» kelimesi için şu izahat verilmiştir:

«Terhan - meran vezninde ol kimesneye denir ki saltanat tarafından tam murahhas olup üzerinden kalem-i teklif merfu ve her türlü evza ve etvarı mâfûv olmakla kat'â itap ve tazir ma'razına getirilmeye. Şark sultanları beylerinde böyle bir kanûn vardı. Meselâ bir kimseden devlete mûtaallik büyük bir hizmet ve cemile sebkeyliye, mukabilinde yedine berat-ı terhani ita olunup ol kimesne veçh-i meşru üzere min küll-il-vücut muaf ve müselleme ve padişah nezdinde cümleden aziz ve muhterem olup hefevatı igmaz ve âza ve niyaz ve istidamı kabul ve ısga olunurdu.»

BERAT MUMU (برات مومي) [Hal.] Kameri ayların sekizinci olan şaban'ın 14 üncü günü ve o günün gecesi camilere götürülen mumlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Elektrigin icadından evvel camiler mum ve içlerinde zeytin yağı yanan kandillerle aydınlatıldığı için, Müslümanlar geceleri, yakılmak üzere mum götürürlerdi. Bu mumların ufakları olduğu gibi birer kilolukları, hattâ şamdanlarda yanan daha büyükleri vardı. Ağaçtan üç ayaklı sehpa- lar üzerinde beşer ve daha ziyade kilolukları da olurdu.

BERBAT (بربط) [Mus.] Eski Türklerin kopuz dedikleri çalgının aynısıydı. Kiriş tellerin iki tarafında ikişer demir tel vardı. Evliya Çelebi (c. 1, s. 640) Muğla'da icad edildiğini, mucidinin kim olduğunu bilmediğini yazar.

«Ferheng-i Nâsiri» de «meşhur sazdır. T. ٢٠ ile yazılıdır. Meşhur bir sazdır. Ud yahut tamburdur, denildiğine göre bu sazın çanağı ördek göğsüne benzer. Araplar t. ٢٠ ile yazarlar.» deniliyor.

«Bürhan-ı Kaatı»; «berbat» kelimesi için «feth-i ba ile kopuz dedikleri saza denir. Rumide lâguta tâbir olunan sazdır. Ber ile bat'tan mürekkeptir. Kaz göğüsü demektir. Bu sazın kâsesi kaz göğsüne şebih olmakla bu isimle tesmiye eylediler. Bazılar indinde tambur şeklinde bir sazdır. Kâsesi büyük ve sapı kısa olur. Bu iki kavlin meali birdir» izahatı mevcuttur.

Ali Nazima Bey «Mükemmel Osmanlı Lûgati» nde (s. 142) «lâguta» diyor ve şunu ilâve ediyor: «Frenklerin «lir» dedikleri çalgı. Şeklen kaz göğsüne müşabih olması sebebiyle tesmiye olmuştur.»

Çaldım taşa ben şişe-i namus ile nengi
Mutrip kerem et sen dahi çal berbat çengi
Lâmit

BERBERBAŞI (بربر باشی) [Sar.] Padişahlarla şehzadelerin berberliklerinde seferli koğuşunun ihdasına kadar hazine ve kiler koğuşunun müstahdemininden bu işe aşına olanlar istihdam olunurken seferli koğuşunun ihdasından sonra bu hizmet onlara inhisar ettirilmiştir. Yirmi kadar gedikli berber bulunduğu gibi birçok da mülâzim istihdam olunurdu. Berberbaşı da bunların başıydı.

Berberlerin hane-i hassaya alınan müstait ve mücerrep zevattan mabeyncilik ilâvesiyle istihdamları vâkı olduğu gibi yalnız has odaya nakil ile berberbaşı nasbı da mesbuktur.

Atâ Tarihi'nde (c. 1, s. 198) şöyle garip bir fıkra mevcuttur: «Berberbaşılar irade-i âli buyrulduğu zaman re's-i hümayunu tahlik ve akab-i tıraştı ser-i hümayundan tefkik olunan şa'r-i müterakimi sim leğen içinde ba'd-el-gasıl vettebbih terviğ ile mahsusan yaptırılan sandukça derununda hıfz ile sürre-i hümayun ihraçı vaktinde sandukça temhir olunarak sürre-i hümayun eminine teslimen Medine-i Münnevver'e bilisbel ol civar-ı saadette defnolunması usulünün «Yavuz Sultan Selim Han Hazretleri» asr-ı âlisinden kalmış bir âdet-i hasene olduğu mervidir.»

Berberbaşılık Osmanlı saltanatının ilgasına kadar devam etmiştir.

BERD-EL-ACÜZ (برد العجز) [Tak.] Kocakarı soğuğu demek olan bu tâbir martin onundan on altısına kadar olan müddet hakkında kullanılır. Arapçada berd soğuk, acüz da kocakarı demektir. Hurafeye göre vaktiyle bir kocakarının sahip olduğu yedi keçinin bu günlerde sırasıyla birer birer donup ölmeleri tesmiyeye sebeb olmuştur.

«Kamus» ta acüz ve acüz günleri hakkında şu izahat vardır: «El'acüz, sabûr vezninde, kocakarıya denir. Eyyam-ül-acüz nâs lisanında husum tâbir edilen yedi günden ibarettir. «Berd-el-acüz» maruftur. Her birinin ayrı ayrı ismi vardır. Şârih der ki: «Ahar-ı fasl-ı şitade oldukları bais-i tesmiye olmak vücuhi saireden ercahtır.»

«Acüz» kelimesinin Arapçada delâlet ettiği mâna o kadar çok ve gariptir ki insan bir kelimeye bunca fikrin nasıl olup da taallûk ettiğine hayret ediyor. «Kamus» a göre acüz; kocakarı, iğne, arz, tavşan, aslan, bin, kuyu, deniz, bahadır, sıtır, tacir, kalkan, sevb, öküz, terkeş, ağaç kavata çanak, açlık, cehennem, kısa mızrak, sıtma, şarap, güneş hâlesi, ferace, dünya, erkek kurt, dişi kurt, kartal, sancak, kısrak, kumluk yer, gemi, sema, sâfi yağ, sam-yeli, pir, sahife, çekitaşı, savmas, sırtlan, yol,

balıktan yapılan bir nevi yemek, âciz, afiyet, yabancı eşek kaneği, akrep, at, gümüş, tencere, misafir, misk, ateş, sağ el, dişi deve...» mânalarına da gelmektedir.

«Meşahir-ün-nisa» da şu tafsîlât vardır: «Kış faslı sonunda sayılı soğuklardan olan berd-el-acüz muhakkikin-i ehl-i edep kavline kocakarı soğuğu olmayıp eyyam-ı berd-el-acüz demekten galat olarak bu da kışın son günleri soğuğu mânasını tazammun eder. Bir kavle göre bundan Âd kavminin sarsar rüzgârı ile berbad oldukları mevsim maksuttur. Eyyam-ül-husum birkaç gündü. Bir çarşamba sabahından başlayarak ertesi çarşamba akşamına kadar olan sekiz gün ve yedi gece zarfında müthiş fırtına olmuş ve Âd kavmi gibi (Amir) cüssede cesamet, büyük ve emkinece metanet eshabını helâk eylemişti. İçlerinde bir kocakarı metin bir mağarada saklanmış olduğu halde sarsar rüzgârı onu da âkıbet zir ü zeber eylemiştir. Diğer bir kavle göre berd-el-acüz terkinde muzafün ileyh vâkı olan «acüz» dan işbu acüz-u âdiye münfehim olmakla berd-el-acüz kış sonunda sayılı sekiz gündür ve her birinin Araplar arasında ismi vardır. Lûgat ve edebiyat ile işigali olanların malûmudur.»

Eski şubatin yirmi altısından başlar, rumi martin dördüncü gününe kadar devam eder. (Milâdi martin on birinden on sekizine kadar.)

Fusule et-e taallûk nesim-i madeleti
Eder musaleha berd-el-acüz ile bahur
Nabi

Düşmenin birim-i can manende-i berd-el-acüz
Titretirdi tenlerin müştâk iken tâb-ı temmuz
Lâ

BERDİ RESMÎ (بردی رسمی) [Mal.] Saz ve kamıştan alınan vergiye verilen addı. Bu tâbir munhasıran Halep Vilâyetinde zebanzeddi. Sahibi, devlet sayılan göllerde yetişen sazlarla kamışlar müzayede ile satılır, bedeli hazineye alınır. Sahipli yerlerdeki sazlıklar mahsulât-ı arzıyeden olmak itibariyle bunlardan hububat ve emsali gibi üşür istifa olunurdu.

BEREVAT-I ŞERİFE (بروات شریفه) [Ida.] Padişahlar tarafından verilen beratlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan berevat berat'ın cem'idir.

BERGANDİ (برغندی) [Bah.] Buharlı gemilerin icadından evvel kullanılan yelkenli sefinelerden birinin adıydı. «Şethiye» den küçük, «Kırlangıç» tan büyüktü. Üçüncü Selim zamanında diğer harb gemileri meyânında bu da mevcuttu. Hattâ 1204 senesinde Nahil burnun-

da Ruslarla yapılan muharebeye iştirak eden yirmi beş parça gemi meyânında bergandiler de vardı.

BERİD (برید) [Ida.] Postacı demek olan bu kelime diğer İslâm devletlerinde olduğu gibi Osmanlılarda da kullanılmış tâbirlerdendir. «Kamus-u Osmani» de: «Haberci, tatar, sâi, postacı, ulak. Berid-i Felek = Zübal yıldızı ile kamerden kinayedir. Arabide on iki mil yahut üç fersah yere berid derler.» suretinde izah olunmuştur. Tanınmış profesör. M. Fuat Köprülü bunun için (İslâm Ansiklopedisi. Berid maddesi) şunları yazıyor: «Lâtincece «Posta hayvanı» mânasına olan veredus'tan geldiği katiyete yakın bir ihtimal ile söylenebilecek olan bu kelime, daha İslâmiyetin ilk asrından başlayarak, bütün ortaçağ İslâm devletlerinde «Posta hayvanı, süvari postacı, devlet postası, posta menzili» ve nihayet «iki posta menzili arasındaki mesafe» mânalarında da kullanılmıştır. Kelimenin bu son mânasını maddi bir ölçü ile tesbit hususunda lûgatçiler, hukukçular ve coğrafyacılar arasında büyük ihtilâflar vardır. Sonunculara göre, bir süvari postacının bir günde alabileceği mesafeye berid derler ki, ekseriyetle kabul edildiğine göre çöl sahası için her biri üçer millik dört fersah yani 12 mil, Suriye ve Horasan için ise bunun yarısıdır. Fakat hukukçular, çöl sahasında bir süvari postacının, namaz vakitleri hesaba katılmak üzere, 4 beridlik, yani 48 millik, bir yol gidebileceğini kabul ederler. Mamafih XIV. asır Mısır müellifleri, posta menzilleri arasındaki mesafelerin birbirinden farklı olduğunu, bilhassa çöl sahalarında su kuyularının mevcudiyeti göz önüne alınarak yahut, yol üstündeki herhangi mühim bir köy veya kasabanın mevcudiyeti hesaba katılarak menzillerin ona göre tertib edildiğini söylerler ki en doğrusu budur.

«Semantik bakımından, iptida resmî posta mânasında kullanılan Lâtin menzeli bu kelimenin, ilk İslâm fâtihlerinin Suriye ve Mısır'da tesadüf ettikleri Bizans posta teşkilâtından alınmış olduğu kendiliğinden anlaşılıyor. Sonraki İslâm müellifleri İslâmlardaki devlet postası müessesesinin saîr birçok şeyler gibi, İranlılardan alındığını söylerlerse de, daha ziyade Abbasiler devrinde müesseselerinde kendini gösteren Sâsânî tesirinin, Emeviler devri posta teşkilâtı için varit olmayacağı, bu mefhumu ifade eden kelimenin, şarki Roma imparatorluğundaki mûmasil müessesesinin isminden anlaşılmış olması ile sabittir. Lâtinceye değil Farsçaya vâkıf olan Arap lûgatçilerinin, aslen

Arapça olmyan bu kelimeyi Farsça «kesik kuyruklu» mânasına gelen baride-düm'den alınmış addetmesi (Lisan-ül-Arab IV. 53.) ve müverrih Makrizi'nin de bu uydurma iştikaka inanarak, daha evvel başka müellifler gibi, bu müessesenin İranlılardan alındığını söylemesi bu yanlışlığın neden ilerigeldiğini anlatabilir. Gerçi eski İslâm tarihçisi Belazeri (Fütuh-ül-buldan, S. 375), başka hayvanlardan kolayca ayırdedilmek için, berid hizmetindeki hayvanların kuyrukları kesildiğini söylerse de buna dayanarak, kelimenin ve ifade ettiği müessesenin İrani mensesden geldiğine hükmetmek doğru değildir. Bu teşkilâtı, berid ismi altında, ilk defa kuran I. Muaviye nin, bu hususta eski Bizans teşkilâtını taklit veya iktibas ettiği hakkında G. Do'nun Bynes'in ve Reiné fikirlerine biz de tamamiyle iştirak ederiz.»

Diğer İslâm devletleri gibi, Osmanlılar da XVI. asırdan başlayarak, bilhassa hac yolunun emniyet ve intizamını temin için, büyük bir faaliyet göstermiş, menzillerde yolcuların her türlü ihtiyacını temin edecek şekilde ve âdeta müstahkem bir şehir minyatürü mahiyetinde hanlar tesis etmiştir ki, bunlar, plânın büyüklüğü ve sanat itibarıyla, Memlûklerin mümasil müesseseleri ile kıyas edilemeyecek kadar azametli eserlerdir. Hükümdarlar veya devlet adamları tarafından tesis edilmiş vakıflar ile idare edilen bu gibi müesseselere, imparatorluğun ana yolları üzerinde daima tesadüf olunmaktadır.

Türk ve İslâm devletlerinde, yalnız devletin değil, bütün halkın ihtiyaçlarını karşılayacak umumi postalar, ancak XIX. asırda vücuda getirilmiştir.

*Hoş geldin eya berid-i canan
Bahş et bana bir mürid-i canan
Şeyh Galip*

BERK (برق) [Sof.] Levami-i nuriyeden abde evvelâ zâhir olan bir tecelli-i mânevi olup seyr-i fillâha doğru gidebilmek için taraf-ı ilâhiden abdi hazreti kurbe bir nevi davettir.

BERK (برك) [San.] Tezhipte kullanılan yaprak şekilleri hakkında istimal olunur bir tâbirdir. Berk, Farsça yaprak demektir. Bunların üçlüsüne üç yaprak mânasına «seberk», beşlisine beş yaprak mânasına «pençberk» denir. İtir yaprağı şeklinde uzunca ve kenarları tırtıllı yaprak şekline itir yaprağı demek olarak «berk-i itir» ismi verilir.

BERK-İ HALKÂRİ (برك خلکاری) [San.] Tezhip ıstılahlarındandır. Halkârî işlerindeki

yapraklar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Halkârî yaprak demektir. Düzü ve kıvrımlısı olurdu.

BERK-İ İTRİ (برق عطری) [San.] Tezhip ıstılahlarındandır. Tezhip işlerinde ve çinilerde kullanılan motiflerden birinin adı idi. İtir yaprağına benzediği için bu ismi almıştı.

BERKU' (برقوع) [Kıy.] Eskiden kadınların yüzü kapatmak ve yalnız gözleri meydanda bırakmak üzere yüze tutulan peçeye verilen addı. Arapça bir kelime olan Berku peçe demektir.

BERKÜSTÜVAN (بركستوان) [Ask.] Farsça bir kelime olup harb zamanında atlara örtülen zırh demektir. «Bürhan-ı kaatı» da, «zamm-ı kâf-ı Farisi ile ata mahsus giyimdir. Cenk günlerinde atlara giydirirler ve dilâverler dahi giyerler. Çukal ve kesme ve yancık derler. Berkese, medrese vezninde gizli ve örtülü ve mestur püside mânasınadır» suretinde izah olunmuştur. Çukal, çuval demektir.

*Vâdi-i medhinde cevân ettiğiçün yaraşur
Atlas-ı çerh olsa rahş-i tab'ına berküstüvan
Neft*

*Kesse çarh atlasın bin mislini hayyat-ı sun
Eşheb-i iclâline çıkmazdı bir berküstüvan
Kâzım Paşa*

BERRANİ (برانی) [Ida.] Yabancı makamında kullanılan bir tâbirdir. Bununla hassaten Avrupalılar kastolunurdu. Yerli Hristiyanlara «zimmî» denilirdi. Arapça bir kelime olan bu tâbir için «Kamus-u Türki» de: 1) Sahra ve kıra mensup ve mütaallik, yabani. 2) Haricî, zâhirî. 3) Ahkâm-ı şer'îyeye ve evamir ve menahiye riayet etmeyen, kuyud-u mezhebiye ile mukayyet olmyan (bu üçüncü mâna Türkçeye mahsustur) izahat vardır.

Berranî tâbiri Memlûkler zamanında saray harici hademeleri demek olan biyrun hademeleri hakkında kullanılmıştır.

BERRİYE-TÜŞ-ŞAM VE KALE-İ AKKÂ MADALYASI (برية الشام وقلمة عكا مدالية) [Ida.] Sultan Abdülmecit zamanında ve 1256 = 1840 senesinde ihdas olunan madalyanın adı idi. Gülmüşten yapılmıştır.

BERŞ-İ RAHİKİ (برش رحيق) [Mal.] Rahikî adlı birinin yaptığı macuna verilen addı. Berş, afyon şurubu, keten yaprağı ile yapılır bir nevi müsekkir macun demektir. Bu macun halk arasında taammüm ettiği için imali mukataa haline konularak hazinece müzayede ile satılırdı.

*Ne belâdır hele berş-ü afyon
Ki eder âdemi süst ü mecnun
Vehbi*

BERVEÇ-İ ARPALIK (بروجه آرنالیک) [Mal.] Devlet memurlarına arpalık suretiyle verilmiş olan yerler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arpalık tarzında, arpalık yoluyla demektir.

BERVEÇ-İ BALÂ (بروجه بالا) [Ida. - Riy.] Yukarda gösterilen tarzda yerinde kullanılır bir tâbirdir. Aşağıdaki gibi yerinde de «berveç-i zir» tâbiri istimal olunurdu Arapça bir kelime olan vecih; çehre, yüz mânasına geldiği gibi cihet, tarz, yol, üslûp, sebep, münasebet mânalarına da gelir.

BERVEÇ-İ MALİKÂNE (بروجه مالکانه) [Mal.] «İltizam» ve «mukataat» ın yazılı bedellerinin birkaç seneliğine takdir olunan muaccelelerinin toptan alınarak taliplerine malikâne suretiyle yapılan tefviz hakkında kullanılır bir tâbirdir. Lûgat mânası «malikâne suretiyle» demektir. Arazinin kesime verilmesi demek olan ve hazine-nin sıkıntısı üzerine ihdas edilmiş bulunan «mukataa» ile havass-ı hümayuna yazılı yerlerin üşür ve rüsumu ve sair varidatı pek çok zamanlar kethüda ve ümena marifetiyle idare edilmiş iken sonraları bağgösteren ihtiyaç tımar ve zeamet mahlûllerinin erbabına tevcihi hakkındaki kanunlarla havass-ı hümayunun ümena vasıtasıyla idaresi hakkındaki kaidelere riayet edilmeyerek havass-ı hümayun «iltizam» ve tımar ve zeamet mahlûlleri de «mukataat» namlarıyla seneden seneye mültezimlere ihale edilir ve bedelleri sarraflar vasıtasıyla tahsil olunur idi. Sıkıntının bir kat daha çoğaldığı zamanlarda da, mirasyediliğe gidilerek, bunların bir kaç seneliğinin birden alınarak malikâne suretiyle teffizi cihetine gidilmiş idi.

BERVEÇ-İ PEŞİN (بروجه پشین) [İkt.] Peşin olarak, peşin suretiyle mânasına gelir bir tâbirdir.

BERVEÇ-İ ZAMİME (بروجه ضمیمه) [Mal.] Devlet memurlarından iyi hizmet görmüş olanlarla sefere memur edilmiş bulunanlara, mukannen maaşlarına ilâve suretiyle verilen arpalık hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan zamime, bir şeye katılan şey demektir. Müfredi «zam» kullanıldığı gibi cem'i olan zamaim de istimal olunurdu.

BERVEÇ-İ ZİR (بروجه زیر) [Ida. - Riy.] Aşağıda gösterildiği gibi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Yukarda olduğu veçhile yerinde de «berveç-i balâ» denilirdi.

BERZAH (برزخ) [Sof.] İki şey arasındaki fâsıla, hâil mânasına gelen Arapça bir kelimedir. Kuran lisanında kabir; dünya ile ahiret arasında olmak dolayısıyla mevt ile haşır arasında geçen müddet, dünya ile ahiret arasındaki geçit; ervah ve maani-i mucerrede âlemiyle ecsam-ı maddiye âlemi arasında farz edilen âlem: Âlem-i berzah.

*Vasfını ruh-u Felâtun gûş edip olmaktadır
Âlem-i berzahta hâlâ şermesâr-ı rûzgâr
Akif Paşa*

Tasavvuf: ruh u âzam; âlem-i misal dünya ve ahiret, pir, mürşit; berzah-ül-berzah, hüvel-medarre ve ahadiyye vettâyin-ül-evvel ellezi hüve asl-ül-berazih külleha ve lihaza yüsemma elberzah-ül-evvel vel'âzam vel'ekber,

Mertebe-i berzahiye - tasavvuf - nüfus-u natika ve ervah-ı kudsiyenin ecsama taallûk etmeden evvel, suver-i lâtife ve heyet-i nuriye ile zâhir oldukları makam ki âlem-i berzah, âlem-i misal, âlem-i hayal, âlem-i esbah ve âlem-i suver tâbir olunur. Âlem-i maani ile ecsam arasındaki âlem-i meşhut; mertebe-i berzahiyye taallûku olan cevahire, ervah-ı âmile, nüfus-u müntabia ve müdebbire-i âdiye denilir.

§ [Coğ.] Bir arımadayı karaya bağlayan dar yer. İstirap ve eiem verici hal ve hâdise.

*O vartagâh-ı belâ berzahından eyle halâs
Ulaşmadan daha ecsada nar-ı zat-ı vekad
Sabit*

BERZAH-ÜL-CAMİ (برزخ الجامع) [Sof.] Bütün berzahların aslı olan hazret-i vahidiyyeye ve taayyün-ü evvele denilir. Bu makamda «Berzah-ı evvel», «Berzah-ı âzam», «Berzah-ı ekber» tâbirleri de kullanılır.

BERZENCİYYE (برزنجيه) [Sof.] Kibreyye tarikatı şubelerinden birinin adı idi.

BESMELE (بسملة) [San., Tef.] Hat (yazı) ıstılahı olarak besmele «بسم الله الرحمن الرحيم» in kısaltılmışı hakkında kullanılan bir tâbirdir. Halk tarafından hâlâ o makamda kullanılır.

Mânası «rahman ve rahim olan Allah'ın adıyla başlarım» demek olan besmelenin muhaflarda iki türlü vardır: birisi sure başlarında yazılan müstakil besmele, diğeri Nemel Suresindeki «اه من سليمان واه بسم الله الرحمن الرحيم» ayetindeki besmeledir. İkincisi bu syetin bir cüz'üdür. Binaenaleyh bu haysiyetiyle besmelenin Kuran oluşunda şüphe yoktur. Fakat sure başlarında yazılan, her sureyi birbirinden ayıran ve kıraatin başlangıcında okunan besmeleye gelince: bunun o surelerden birinde

veya her birinde dâhil bir ayet veya ayet cüz'ü veya Kurandan re'sen tam bir cüz olup olmadığı öteki gibi bedihi olmadığından bu besmelenin tâyni keyfiyeti usul ilminde bir ilmi mesele teşkil etmiştir ki bilhassa iman; salât, kıraat meseleleriyle alâkalıdır.

Said-ibn-i Cübeyr, Zühri, Atâ ibn-i Mübarek, besmelenin başında bulunduğu her sureden birer ayet olduğuna kail olmuşlardır. Çünkü diyorlar, selef bu besmeleleri mushaf-larda tesbit etmişler, bununla beraber Kurânın te'ridini tavsiye eylemişler ve hattâ fâtîha'nın nihayetinde «âmin» bile yazmamışlardır. Eger bu besmeleler Kuran olmasaydı onları da yazmazlardı.

Hanefilerin kanaatleri de şudur: surelerin başlarındaki besmele başlıbaşına münferit bir ayet olarak Kurandandır. Surelerin hiçbirinden cüz olmayarak aralarını ayırmak ve başlangıçta teberrik olunmak için nazil olmuştur.

Değerli âlim Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (Türkçe Kuran tefsiri, cilt I, sahife 44), besmelenin ahkâmı hakkında şu tafsilatı veriyor: «Mushaf yazarken» (بَرَأَتْ) den maada sure başlarında «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ» yazmak farzdır. Hayvan keserken veya ava silâh atarken sadece «Bismillâh» demek de farzdır. Kasten terk edilirse o hayvan yenmez. Fakat unutulursa ma'fûddür. Bunda ve bu gibi bazı yerlerde «الرحمن الرحيم» denilmemek sünnettir. Namaz haricinde kıraatin iptidasında sure başında ise «اعوذ بالله من الشيطان الرجيم بسم الله الرحمن الرحيم» demek cümhura göre sünnet, ezcümle Atâ gibi bazı eimmeye göre vâciptir. Yalnız «بَرَأَتْ» de besmele denmez. Sureler arasında iki kıraat vardır. Asım kıraatinde okunmak mendubdur. Okuma başlangıcı sure başından değil de ortasından veya âhırından ise «اعوذ بسمه» den mendubdur. Hanefilere göre fâtihadan evvel sırren «اعوذ بسمه» Şa'filere göre sırren veya cehren besmele farz, Malikilere göre okunmaması mendubdur. Sureler arasında ise Hanefilerce de böyledir. Mühim ve meşru işlere «بِسْمِ اللَّهِ» veya «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ» ile bağlamak derecelerine göre mendub, sünnet veya vaciptir.»

Besmeleyle ola her işin önü
Her kız ebter olmaya anın sonu
Süleyman Çelebi

BESMELE OKU (بِسْمِ اللَّهِ) [San.] Yazı ıstılahlarındandı. Besmeledeki (س = s) harfinin çekiliğinden hâsıl olan uzun çizgiye verilen addı. Besmele, mânası «bağışlayan ve acıyan Allâh adı ile» demek olan «Bism-illâh-ir-rahman-ir-rahim»in ihtisar edilmiş şeklidir. Berae

suresi hariç olmak üzere, Kuran okumağa başlanırken «Ezû billâhi min-es-şeytan-ir-ra-cim» in besmele gibi, şekli olan «Ezû» ile birlikte okunur. Besmelenin başında bulunduğu surelerden birer ayet olup olmadığı ihtilâfı ise de «Allahın adı zikredilmeden başlanan her mühim iş kötü olur» hadisine uyularak, her yerde besmelenin okunması ve uygunsuz yerler müstesna olmak üzere her yere yazılması ittifak ile kabul olunmuştur. Besmelesiz hazırlanan şeylerin yenmemesine dair ayet nazil olmuş olduğu gibi «Allahın adı anılmadan alınan aptestin tamam olmadığı» hadisi de Ahmet İbn-i Hanbel hariç olmak üzere diğer üç imam tarafından kabul edilmiştir.

BESTE (بَسْتَة) [Mus.] Musiki üstatları tarafından güfte denilen manzumeler için makamlardan birine göre uydurulan ahenk demektir. Bu itibarla şarkı, ağır, yürük semâiler, kâr ve nakışlar gibi her nevi musiki parçalarına beste denilebilirse de ancak büyük usullü olanlara, ötekilerden ayırmak için, beste; diğerlerine de usullerine tâbi oldukları keyfiyetlere göre, şarkı, semai, ilâhi isimleri verilmiştir. Bestenin güfte ile sıkı münasebeti vardır. Güfte ne gibi hissiyata delâlet ediyorsa bestenin de ona uygun olması icabeder. Meselâ kalbe gıcakt, cesaret verici bir manzumeye bir derece daha müessiriyet, hassasiyet vermek için bestekâr tarafından makamların tabiatları araştırılır, o ulvi mânaları birlikte ifade edebilecek bir makam seçilir. Bestekâr, şiiri meydana getiren şairin hissiyatına ne kadar tercüman olursa meydana getirdiği eser de o kadar muvaffak olmuş olur.

Türk musikisinin kıymetli bir bilgini olan Sadettin Nûzhet Ergun «Türk Musikisi Antolojisi» nde (sahife 748 - 786) bestekârları bilinen bestelerden makamları ve güfte başlıkları gösterilmek suretiyle yüzlerce beste kaydetmiştir. Farsça bir kelime olan beste, bağlamak demek olan besten mastarından ism-i mefuldür.

Hasret-i lâl-i lebinle gark-ı eşk-i dideyim
Mecca-i takdire pâ-yı ihtigârım bestedir
Leskofçalı Galip

BESTEHAH (بَسْتِهَان) [Mus.] Beste adı verilen musiki parçalarını okuyan demektir.

Bestehanlık sana şayeste değil
Silsilen anlara peyveste değil
Sümbülsade Vehbi

BESTEKÂR (بَسْتَكَار) [Mus.] Güfte adı verilen bir manzumeyi makamlardan birine uydurarak ortaya musiki eseri vücuda getiren

müzik bilgileri hakkında kullanılır bir tâbirdir.

O yerlerde saba bir bestekâr-ı serseridir ki
Perişan nâgmeler perran olur gûya enininden
Risa Tevfik

BESTENİGÂR (بَسْتَنِغَار) [Mus.] Türk musikisinde bir makam adıdır. Bu makam hisar, segâh, hicaz usullerinin birleştirilmesiyle meydana gelir.

BEŞ DİVAN (بَش دِيوان) [Coğ.] Akova ilçesinin eski ismidir.

BEŞE (بَشَة) [Hal.] Türk aşiretlerinin bazılarında büyük evlât hakkında kullanılır bir tâbirdir. Osmanlı devletinin kuruluşunda hanedanın ilk şehzadeleri Alâüddin ve Süleyman'a bundan dolayı paşa unvanı verilmiş, daha sonra kazaskerden vezirliğe yükselen Çandarlı Kara Halil'e vezaret tevcihinde Hayrettin Paşa denilmiştir. Paşa unvanı sonraları daha başkaları hakkında da kullanılmıştır.

BESİK ALAYI (بَشِيك آلاي) [Sar.] Osmanlı padişahlarının bir çocuğu dünyaya geldiğinde bir beşik yaptırılırdı ve bu münasebetle mutan-tan bir alay da tertip olunurdu. İşte bu alaya «beşik alayı» denilirdi. Beşğin yapılmaz tarzıyla alay hakkında enderun tarihinde şu malûmat mevcuttur:

«Bir şehzade doğduğunda hazine-i hümayun kethüdası marifetiyle darphanede gümüş kabarı ve müzeyyen bir beşik imal olunur, bu beşik kethüda önde olduğu halde başefendi, başkullukçu, nevbetçibaşı, çantacı, kafa-tancı denilen saray memurlarıyla enderun ve koğuş ağalarından birkaç kişi ellerinde kemal-i tâzimle tutarak harem dairesinin divan yerine muttasıl kapısına kadar isal ederler, oradan da darüssaade ağası, hazinedar ağa, hazine vekili, başkapı gülâmı ve nevbetçi bulunan ağalar istikbal ederek harem-i hümayuna götürürlerdi. Ertesi gün cümlesine atıyye ve hediyeler verilirdi.»

BESİK SALLAMAK (بَشِيك سالامك) [Hal.] Büyütmek, yetiştirmek, emek vermek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

BESLİK (بَشَلِيك) [Mes.] İkinci Sultan Süleyman zamanında yapılan meskûkât ıstılahatı ile tedavüle çıkmış olan bir sikkenin adı idi. Bu ıstılahat Orta Avrupa'da «grosses» denilen «kuruş» esasına dayanıyordu.

İkinci Sultan Mahmut zamanında da bu sikkeden kesilmiştir. Bu ikincisinin «cihadiyes»,

«yeni beşlik» ve diğer «yeni beşlik» namla-riyle üç nev'i vardı.

Muharrem 1260 (Şubat 1844) ta Abdül-mecit'in saltanatı devrinde ihdas edilmiş olan yeni meskûkât sisteminde, aynı zamanda «çeyrek» de denilen beşlik muhafaza edildi. Çeyrek 1/4 demek olan çehar-ı yek'ten gelme bir tâbirdir, değeri mecidiyenin dörtte birine muadil idi.

BESLİKÇİ OCAĞI (بَشَلِيكچي اوجاكي) [Sar.] Bostancıbaşı maiyetinde bir ocaktı. Vazifeleri ok takımlarını muhafaza ve taşımaktı. İçlerinden altı neferi gidiş vukuunda ok takımlarını taşırdı. Bunlara «avadan bostancıları» da denilirdi.

BESLİ YILDIZ (بَشَلِيك يِلْدِيز) [San.] Türk tezyin sanatında kullanılan bir yıldız şeklidir. Buna «Beş kollu yıldız» da denir. Bu şekil «Mühr-ü Süleyman» denilen altı kollu yıldız gibi tılsım mahiyetinde kullanılan bir işarettir. Kaidesi olmıyan üç müsellesin (üçgen) birbirine geçmesinden husule gelen bu şeklin, mistik mahiyeti olan 3 ve 5 sayılarla göz şeklini ifade eden müselles ve nazara karşı kullanılan pençe ile münasebeti vardır. Pitagor'un esrarlı ve remzi şekil ve rakamları arasında buna sağlık mânası verilmiş ve halk arasında da kem gözden koruma ve sağlık tılsımı olarak yayılmıştır.

Ortaçağda bu şekil «sihir» ve «musk» lar da bir tılsım olarak kullanılmıştır. Bazı gizli tarikat ve mezheplerde buna remzi bir kıymet verilmiştir. Almanlar buna cadı ve sihirbaz pençesi derler.

BESLÜ (بَشَلُو) [Ask.] Beş akçe ulûfeli yeniçeriler hakkında kullanılır bir tâbirdi. Vazifeleri askere yol açmak, delillik işini görmektir. Bunların sergerdesine, yani âmir ve zâbitine «beşlü ağası» denilirdi.

BESLÜ AĞASI (بَشَلُو آغاسي) [Ask.] Yeniçerilerden beş akçe ulûfeli olanların sergerdesi, yani âmir ve zâbitiydi. Bunların vazifesi askere yol açmak, delillik etmektir.

BESLÜYAN (بَشَلُوِيَان) [Ida.] Günde beş akçe alarak vali ve bey yanında veya zaptiye işinde kullanılanlar hakkında istimal olunur bir tâbirdir.

Beşlüyanın ordu zabıtasını nasıl çevirdiklerini Mehmet Ali Paşanın neğrettiği kanunname (Beşler faslı . Sahife 126) yazılıdır.

Eflâk Voyvodasının yanında da böyle bir teşkilât vardı.

BEŞ PENCE ÇARŞAF (بش پنج چارشاف) [San.] Bursa'nın iki parçadan mürekkep çarşaf-larına verilen addır. Muhtelif renkleri vardır. Sırma rengi pençeli olduğu için bu ismi almıştır.

BEVADE (براد) [Sof.] Kalbe gayb âleminde ansızın lâyh olan hale denilirdi. Bast veya kabz halleri gibi.

Bevad, lûgatte bir kimsenin nam ü nişanı kalmıyacak surette muntafı olması ve helâke gitmesi demektir. «Risale-i kuşeyriyye» de şöyle izah olunuyor: «İstilah-ı kavimde bevade fûce-i ilâhiye olarak bihüküm-il-vakit hazret-i gaybdan bağteten kalbe müfacea ve ansızın lâyh ve itayî hükmiyle munsarif olan varide itlak olunur. Şu şartla ki ita edeceği hüküm ya ferah-i kalb olup sahibini handân veyahut hüzün ve kerp olarak sahibini giryan eder. Bayezid-i Bestami «dahiket zamanen ve bekiet zamanen» deyip hükmi-i bevadeye mağlûp olan haline ve badehu «ve enelyövme lâ edhake ve lâ ebkâ» deyip hal-i bevadeden hal-i azamete intikaline işaret eylemiştir.»

BEVVÂB (واب) [Sof. -Ida.] Mevlâna'nın türbesinin türbedarlarına verilen addı. Türbe kapısını açıp kapamakla mükellef olmaları bu isimle tesmiye olunmalarına sebeb olmuştu.

Arapça bir kelime olan bevvâb'ın lûgat mânası kapıcı, kapı bekçisidir. Bevvâban ve bevvâbîn tarzında iki suretle cemilendirilir.

Bevvâb, son zamanlarda mektep kapıcılarına denilir ve kapıcılık mânasına olarak «bevvâbecilik» şeklinde de kullanılırdı.

Nâbiya şimdi atâyası kibâr-ı asrın

Değmez ebrârların çinine bevvâbların

Nabi

BEVVÂBAN-I BÂB-I HÜMAYUN (وابان باب هومایون) [Sar.] Bâb-ı hümayun denilen saray kapıcıları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Saray kapıcıları bevvâban-ı dergâh-ı âli ve bevvâban-ı bâb-ı hümayun olmak üzere iki kısma ayrılırdı. Vazifeleri, isimlerinden de anlaşılırdı. Vezirler sarayın bâb-ı hümayun adı verilen kapısını beklemekte. On altıncı asır sonlarında sayıları 417 idi.

BEVVÂBAN-I DERGÂH-I ÂLÎ (وابان درگاه عالی) [Sar.] Sarayın orta kapı kapıcıları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunların vazifesi isimlerinden de anlaşılırdı. Vezirler sarayın orta kapısını beklemekte. Sayıları on altıncı asır sonlarında 1925, on yedinci asırda kırk beş bölüktü. On sekizinci asrın ilk yarısında bu bölükler on beşe inmişti. Her bölüğün birer bölükbaşı ile kethüda ve kâtibi vardı. Dergâh-ı âli

veya orta kapı kapıcıları içinde peşkeşçi ismi verilen kapıcı, diğerlerinin âmiri olup peşkeşçi şehriyari ismiyle herhangi bir bölüğün bölükbaşı idi. Elçilerin getirdikleri peşkeş divanda vezirlerin önüne bu teşhir ederdi. Bundan başka bir memuriyete tâyin edilenler teşekkür için padişahın eteğini öpmeye geldikleri zaman peşkeşçi, bunların önlerine düşüp merasim ve teşrifata ait usulleri gösterir ve bu hizmete karşılık olarak hediye ve para verilirdi. Bevvâban-ı dergâh-ı âlinin peşkeşçiden sonra, padişahın kırmızı kadifeli altın matarasını taşıyan mataracı gelirdi. On birinci kapıcılar bölüğünün bölükbaşı idi. Daha sonra on ikinci bölüğün bölükbaşı olup hünkârın kırmızı çuha kaplı gümüş iskemlesini götüren iskemle ağası da bundan sonra gelen dergâh-ı âli kapıcıları zabıtlarındandı. Yine bu dergâh-ı âli bevvâblarından on dördüncü bölüğün odabaşı olan ser otağ-ı şehriyari ve daha sonra sayıları bazan on ve bazı kere sekiz olan meşaleciler gelirdi. Meşalecilerden sonra bevvâban-ı sofıyan-ı kule gelmekte idi. Bunlar ayrıca yedi bölüktü.

Kapıcılar, divan günleri iş takibedenlerin divan-ı hümayuna gelmelerine rehberlik ederler ve hiçbir kimsenin silâhla içeriye girmesine müsaade etmezlerdi. Padişahlar sefere gittikleri zaman kapıcılar, otağ-ı hümayunun methalinde bulunup, kapıcılık ederlerdi. Başlarına zerrin külâh denilen üskûf giyerlerdi. Fakat bu üskûfün ucu yatırmalı yani arkaya sarkık değildi. Divan-ı hümayunda vekil-i devlet denilen sadrazamın emriyle birisinin döğülmesi icabederse bunu dergâh-ı âli kapıcıları yaparlardı.

Kapıcı bölüklerine saraydaki ahçı, helvacı, ekmekçi cemaatleriyle bostancı ocağından terfi etmek suretiyle efrat verilirdi. Bab-ı hümayun ve eski saray kapıcılarından terfi edilenlerden bazıları da buraya alınırlardı.

On altıncı asrın ortalarında kapıcılar kaunun üzere timara çıkmak lâzım gelse senevi on beş bin akçe dirlik verilmek suretiyle timarlı sipahi olurlardı. Kapıcıların derece ve kıdemlerine göre yevmiyeleri, her sene muayyen elbise ve aidatları vardı. Taşra ihtisap hizmetleri evvelâ bunlara verilirdi. Bundan başka mevleviyyet olan mahallerdeki ihzariye hizmeti yani muhurbasılık da dergâh-ı âli kapıcılarına ait olup başkalarına verilmezdi. Bu hizmet ve aidat için baş kapıcıbaşının arzıyla kendilerine berat verilirdi.

Kapıcıların bazı tevecihât ve tâyinlerde aidatları vardı. Bunların bir kısmı nevbette bulunurlarken aidat alırlar ve bazıları da hizmetleri sebebiyle buna nail olurlardı.

Kapıcıların âmiri ve büyük zabıti olan kapıcıbaşılardan biri her gece nöbetle orta kapıda yatardı.

BEVVÂBAN-I SOFİYAN-I KULE (وابان صوفیان کله) [Sar.] Bevvâban-ı dergâh-ı âli yahut diğer adıyla orta kapı kapıcıları arasında meşalecilerden sonra gelenlere verilen addı. Bunlar ayrıca yedi bölüktü. Nöbet beklemekten ve çorba taşımaktan muaf idiler. Sayıları doksan sekiz iken sonra kırka inmişti. Vazifeleri harem-i hümayun dairesinin kızlar kapısında bulunup siyah hadımağalara hizmet etmekte. Bunlardan her biri bir hadımağasının babası itibar olunup onun hizmetini görürdü. Bunların başlarına ağa babası denilirdi.

Kule sofileri veya harem kapıcıları dar-üs-saade ağasının emrinde idiler. Tâyinleri kızlar ağasının arzı ile olurdu. Her sene ramazanda bunlara iftariye verilirdi.

BEVVÂBİN-I DERGÂH-I ÂLÎ (وابان درگاه عالی) [Sar.] Saray kapıcıları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farisi kaidesiyle iki terkip olan istilâhın mânası dergâh-ı âli kapıcıları demektir.

«Bevvâbîn» Arapça kapıda bekliyen adam, kapıcı demek olan «bevvap» kelimesinin cem'idir. Bu kelime Farisi kaidesiyle «bevvaban» suretinde de cemilendirilirdi.

Bevvap, son zamanlarda mektep kapıcılarına denilir, kapıcılık mânasına olarak «bevvaplık» şeklinde de kullanılırdı.

BEY (بك) [Ida.-Sar.] Eski Türklerle Altay kavimlerinin muhtelif şekillerdeki unvanı olup Osmanlı lehçesinde sonradan aldığı şekildir. Bu unvanın Çinlilerdeki eski «pek» unvanından alındığını söyleyenler olduğu gibi buna karşı kelimenin Sâsânî hükümdarlarına verilen «bağa» kelimesinden alınmış olması ihtimalini ileri sürenler de vardır.

Değerli profesör M. Fuat Köprülü, İslâm Ansiklopedisi'nde «mençei her ne olursa, bu unvanın evvelâ Türkler tarafından kullanıldığı ve diğer Altay kavimlerinin bunu Türklerden almış oldukları kuvvetli bir ihtimalle söylenebilir» diyor.

Bu kelimenin daha Gök-Türkler zamanında ifade ettiği başlıca mefhumlar da gene şöyle hulâsa edilmektedir: 1- Bu, küçük kabilelerin yahut muhtelif kabilelerden mürekkep daha büyük heyetlerin başında bulunan reislerin aldıkları bir unvan olup, han veya kaan unvanlarından daha aşağıdır; Kırgızların reisi olan Bars Beg'e Gök-Türk hükümdarı tarafından kaan unvanının verildiğini biliyoruz. 2- Beyler mefhumu Orhon kitabelerinde, alelâde halk

tabakasından farklı ve imtiyazlı bir tabaka teşkil eden asiller sınıfını ifade eder. Bu umumi mânada, hükümdar ailesine mensup prensler de bu zümrenin içine girmektedir. 3- Büyük veya küçük herhangi bir nüfuz ve salâhiyet sahibi olanlar da umumiyetle bu unvanı alıyordılar.

Bu kelime yine aynı mânalarda Uygurlarda mevcut olduğu gibi Hazerlerde de bu unvan vardı. Bunun Borto Bulgarlarda da mevcut olduğunu büyük bir ihtimal ile, söylemek kabildir.

Türkler, Müslümanlığı kabul ederek İslâm medeniyeti dairesine girdikten sonra da bu unvan eski zamanlarda olduğu gibi ve hemen hemen aynı mefhumları muhafaza ederek devam etti. Karahanlılar devrinin büyük memurları bu unvanı taşıdıkları gibi Selçuklu imparatorluğunu kuran ilk Oğuz reisleri de iptida sadece bey unvanını taşıyorlardı.

Büyük Selçuklulardan başlayarak, muhtelif Türk devletlerinde bey unvanının Arapça emir mukabili olarak kullanıldığını görüyoruz: Emir-ül-cuyuş mukabilinde cuyuş beyi, emir-i dat yerine dat beyi, emir-ül-ümera yerine beylerbeyi gibi.

İlhanilerde ve Altın-ordu'da bu tesir daha kuvvetlenmiş ve bey unvanı emir karşılığı olarak daha fazla kullanılmaya başlamıştır: Ulu beyi, tümen beyi, min beyi, yüz beyi ve on beyi gibi.

Karahanlılar ve Selçuklular gibi hakan, han, sultan unvanlarını taşıyan büyük hükümdarlara mensup hükümdarların yanında, birtakım küçük Türk sülâlelerine mensup hükümdarlar ve prensler daha ziyade emir ve bey unvanlarını taşıyorlardı. İlk Osmanlı hükümdarlarında, Anadolu beylerinde, Karamanlı ve Akkoyunlularda böyle idi.

Bey kelimesi kadın isimlerinde de kullanılırdı. İlhanlı hükümdarı Olçaytu'nun kızı Satı-bey handı.

Bey unvanı Safeviler devrinde eski ehemmiyetini kaybetmiş, kabile reisleri ve yüksek memurlar bey unvanını taşımaya başlamıştı.

Osmanlılarda da bey unvanına daha Orhan zamanında tesadüf olmaktadır. Onlar da kabile reisleri, askeri ve mülki büyük memurlara ve büyük devlet adamlarının çocuklarına bey unvanını vermişlerdir. Bu unvan Osmanlıların son devirlerinde daha fazla taammüm etmiş, az çok bir mevki sahibi olanlar bu unvanı kullanmışlardır.

Osmanlı saltanatının sonuna kadar şehzadelerin hususi hizmetlerinde bulunanlara bey unvanı verilirdi. Efendi tâbiri şehzadeler

hakkında kullanıldığı için birbirleinden ayrılmaması maksadıyla saraylarda bu unvan kullanılmış, şehzade dairelerinde harem işlerine bakan harem ağalarına «ağa» denilmiştir. Bir de üçüncü bir sınıf daha vardı. Onlar da hademelerdi. Bunlar da isimleriyle çağırılırdı.

BEY' (بيع) [Huk.] Arapça bir kelime olan bey'in lûgat mânası satmak, satılmak, satın almaktır. Son mânada «mubayaa» da kullanılır ki satın almak demektir. Cem'i «Büyü» dur. «Fıkıh» ta, malı mal ile değiştirmeye denir. Kuran, ribayı yani umumiyetle ihtikârı ve hususiyle faizciligi haram kıldığı halde bey'i helâl sayar: (احل الله بيع وحرم الربا). Buunla beraber bir şeyin bey'i sahih olabilmek için, o şeyin şer'ân tâhir yani Müslümanlarca intifai caiz olması şarttır.

Sadece satılan şeyin teslimi ve satış bedelinin verilmesi bey'in şer'ân tam olması için kâfi değildir. Satanın satmak niyetini sarıh bir surette ifade etmesi (icâb) alanın da almak kararını yine sarıh bir ifade ile bildirmesi (kabul) şarttır. Ancak ehemmiyetsiz şeylerin alışverişinde bu şartlara riayet edilmemesi bey'in muteber olmasına mâni değildir.

Bey' hüküm, satılan şey ve bedel cihetlerinden birçok kısımlara ayrılır. Hüküm itibarıyla bey', iki kısımdır: 1 — Bey' bedel mukabilinde mal satmaktır. 2 — Sırf; nakdi nakit ile bey' yani para bozmaktır. 3 — Mukayeze; akçanın gayrı şeylerde mislin misille, malı malla değiştirmek yani trampadır. 4 — Selem; müeccele muaccele satmak yani peşin para ile veresiye mal almaktır. Bedel itibarıyla bey' kezaîlik dört kısımdır: muvazaa, murabaha, tevliye, müsavemedir. Murabaha'da alınan şeyin bedeli satana mal olduğundan daha yüksektir; muvazaa da, daha aşağı; tevliyede ise, bu iki bedel birbirine müsavidir.

*Geldim ağağın öpmeye destimde nakd-i can
Gel al alim bir bey'imiz olsun yeden beyed
Salih!*

BEYAZI (بياضى) [San.] Tulâni, yani uzunluğuna açılan yazma kitap ve mecmualara verilen isimdir. Bu gibi kitaplara «sığır dili» de denilirdi. Beyazi kelimesini İranlılar, sığır dili tâbirini de Türkler kullanmışlardır.

BEYAZ ÜZERİNE BUYRULTU (بياض اوزرینه بيورلدى) [Ida.] Sadrazam tarafından bir iş için derkenar suretiyle olmayarak doğrudan doğruya yazılan buyrultular hakkında kullanılır bir tâbirdir.

BEYAZ ÜZERİNE SÂDIR OLAN HATT-I HÜMAYUN (بياض اوزرینه صادر اولان خط همايون) [Ida.] Bir inha veya talep üzerine derkenar suretiyle olmayarak doğrudan doğruya ve son zamanlardaki tâbire göre re'sen sâdir olan hatt-ı hümayunlara «beyaz üzerine sâdir olan hatt-ı hümayun» denilirdi.

Hatt-ı hümayunları padişahlar kendileri yazdıkları için imza koymazlardı. Ancak bunlardan başkalarına yazdırılanlar olursa onlara imza koyarlardı.

*Arz-ı hal etmek mahallî geçti olmaz derkenar
Azl-ı hûsn için beyaz üstüne ferman etti hat
Kabuli Zade Rahmi*

BEY GEMİLERİ (بك كيملىرى) [Bah.] Kaptan Paşa eyaletini teşkil eden sancak beyleri tarafından tedarik ve teçhiz olunan gemilere verilen isimdi. Devletin asıl donanmasından başka olan bu gemiler donanmanın ikinci ve ihtiyat kısmını teşkil ederdi. Kaptan Paşa eyaletinin teşekkülünden evvel de bilâhara o eyalete bağlanan sancak beyleri hazırladıkları gemilerle sefere iştirak ederlerdi. Donanma için böyle bir ihtiyat kuvveti teşkilinin esası Yavuz Sultan Selim zamanında konulmuştu. Gemi çıkaran sancaklar şunlardı: Ağrıboz, İnebahtı, Midilli, Kocaeli, Karlıeli, Biga, Sakız, Nakş, Mehdiye, Lefkoşe, Baf, Kerine, Rodos, Mezistre, bunlar birer gemiyle donanmaya iltihak ederlerdi. Rodos Mirlivası biri kendi, dördü de mirî tarafından verilmek üzere beş gemiyle, Mezistre Mirlivası da bir gemi ve bir yedekle donanma maiyetine gelirdi. Teke ve Menteşe beyleri de kâh karaya ve kâh birer gemiyle deryaya memur edilirdi. Bunlardan başka Değirmenlik, Selânik, İskenderiye, Dimyat beyleri de birer gemiyle denize çıkarlar ve donanmaya iltihak eylerlerdi.

BEY'-İ BAT (بيع بات) [Huk.] Satıcı ile alıcının dönmeleri kabil olmayı katî satış demektir.

*Bir pula değmez benim indimde sük-i kâinat
Âlemi ben hiçe sattım her sebîl-i bey'-i bat
Yenişehirli Avni*

BEY'-İ BÂTIL (بيع باطل) [Huk.] Aslen sahib olmayı yani kendisinde tamamen veya kısmen inikat şartları bulunmadığı cihetle rükünde hâlel olarak zaten münakit olmayı satış ki hakikatte satış akdi yok demektir. Ehliyetsizin bey'i gibi.

BEY'-İ BİLİSTİCAR (بيع الاستيجار) [Huk.] Sonradan mecmu bedeli verilmek üzere malûm

bedelle ceste ceste mal satmaktır. Bakkallardan deftere yazılmak suretiyle mal almak bu kabildendir.

BEY'-İ BİLİSTİĞLÂL (بيع بالاستیلال) [Huk.] Satanın malı ki-...amak üzere vefaen bey' etmesi demektir.

İstiglâl, lûgatte gelir verecek bir şeyin gallesini almak mânasına olup bey'-i bilistiglâl de satıcının satılan şeyi kiralaması meşrut olduğundan, satılan şeyin geliri, müşteriye şart kılınmış demek olur.

BEY'-İ BİLVEFA (بيع بالوفاء) [Huk.] Kararlaştırılan müddet içinde satılanı geri almak şartıyla yapılan satış aktidir. Alanın bey' ile intifa eylemesine nazaran «Bey'-i caiz», tarafların kısmen muktedir olmalarına göre. «Bey'-i fâsî», alan, mebi'i âhar satamadığı cihetle «Rehin» hükmündedir.

BEY'-İ CAİZ (بيع جائز) [Huk.] Sahih olan satış demektir.

BEY'-İ FÂSÎT (بيع فاسد) [Huk.] Aslen sahih olup da vasfen sahih olmayı yani münakit olup da bazı haricî vasıfları itibarıyla meşru olmayı bey'dir. Satılan şeyin meşgul, yahut semende hâlel olması gibi.

İntikal veya tapu hakkı sahibi bırakmaksızın ölenlerin arazisi mahlûl sayılır ve müzayedeye ile talibine satılırdı. İşte satın alandan alınan paraya bedel-i misil denilirdi. Bu para hakk-ı tapu sahiplerinden alınır ona da «tapuy-i misil» adı verilirdi.

Böyle mahlûl arazi birine bedel-i misliyle teffiz olunduktan sonra işbu bedelin fahiş noksanı olduğu yani bedel-i mislinden beşte bir veya daha ziyade noksan ise teffiz kılndığı tahakkuk eylese teffiz tarihinden itibaren on sene içinde o arazinin teffizi sırasındaki bedel-i misli o kimseye tekmil ettirilirdi. Tekmil etmezse evvelce verdiği para kendisine geri verilerek arazi, talibine verilirdi. Eğer teffiz tarihinden itibaren on sene geçmiş ise hakk-ı karar olacağından artık müdâfaa edilemezdi.

BEY'-İ GAYRİLÂZİM (بيع غير لازم) [Huk.] Muhayyerlik bulnan bey'-i nafiz demektir.

BEY'-İ GAYRİMÜNAKİT (بيع غير منقذ) [Huk.] Münakit olmayı yani bey'-i bâtıldır.

BEY'-İ LÂZİM (بيع لازم) [Huk.] Alıcı ile satıcı için muhayyerlik olmayı yani bey'-i nafiz demektir.

BEY'-İ MEVKUF (بيع موقوف) [Huk.] Başkasının iznine bağlı olan satış demektir.

BEY'-İ MİN YEZİT (بيع من يزىد) [Huk.] Müzayedeye yani artırma ile satış yapma demektir.

*Metâ-i hân-i asızana müşteri olma
Bu kerbeldâda olan bey' mîn gezit midir?
Lâ*

BEY'-İ MUKAYAZA (بيع مكايفه) [Huk.] Nakitten başka olarak malı mal ile mübadele etmektir. Tırampa demektir.

BEY'-İ MÜNAKİT (بيع منقذ) [Huk.] Münakit olan bey' demektir. Sahih, fâsî, nafiz mevkuf olurdu.

BEY'-İ NAFİZ (بيع نافذ) [Huk.] Gayrin yani üçüncü şahsın hakkı taallûk etmiyen satış demektir. Lâzım ve gayrilâzım kısımlarına ayrılırdı.

BEY'-İ SAHİH (بيع صحيح) [Huk.] Zaten ve vasfen meşru olan satış akdi demektir.

BEY'-İ SELEM (بيع سلم) [Huk.] Peşin para ile veresiye mal almak demektir.

BEY'-İ SİRF (بيع صرف) [Huk.] Nakdi nakit ile bey' yani para bozmaktır.

BEY'-İ TEATİ (بيع تعاطى) [Huk.] Alıp vermekle olan fiilî bir satış akdi demektir.

BEYKOZ (بكوز) [San.] Çeçm-i Bülbül denilen çizgili ve hâreli cam mamulâtının düz yaldızlıları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar Tanzimat sıralarında Beykoz'da açılan cam fabrikasında yapıldığı için bu adı almışlardır.

BEYKOZ KASRI (بكوز قصرى) [Sar.] Beykoz sarayının adıdır. Kalkanı, dalyası, eskiden paçası ile meşhur olan Beykoz'un eski ismi «Amnikos» idi. Körfezine de bu ad verilirdi. Amnikos, Bitini kıralı idi. Burada otururdu. Beykoz tâbiri Amnikos'tan sonra Rumlar tarafından kullanılmıştır. «Koz» ceviz mânasına olmayıp «köy» demektir. Bütün ömrünce Beykoz'u ikametgâh itti haz etmiş olan rahmetli Ahmet Mithat efendi koz olmayıp kos olduğunu, kos'un Farsça köy mânasına geldiğini söylerdi. Kocaeli valilerinin burada oturmaları münasebetiyle «Beyköyü» mânasına olarak «Beykos» denildiğini söylüyorlar da vardır.

Vaktiyle Beykoz'da bir kadı oturduğu için şer'i muharreratta ve senedatı hakanide (tapu senetleri) «Mahruse-i Beykoz» diye kayıtlıdır. Bu kadı Üsküdar mevliviyetine tâbi ve 150 akçe pâyesinde olduğu gibi Beykoz kazası da münecimbâşı arpalığı idi.

Yalıköyü sahiline «Hünkâr lakelesi» denirdi ki Beykoz kasrı buraya sahurdu. Bu kasrı Mısır

valisi Mehmet Ali paşa tarafından Sultan Abdülmecit'e hediye edilmek üzere yaptırılmıştır. Dolmabahçe, Çırağan, Fer'iyye, Beylerbeyi, Küçüksu saraylarından çok evvel yapılmış ve Mehmet Ali paşanın, tamamlanmadan ölümü üzerine oğlu Sait paşa tarafından ikmal ettirilmiş olan Beykoz kasrı için sayın Osman Ergin (Türkiyede Maarif Tarihi, Cilt 2, Sahife 446-447.) şu tafsilatı veriyor: «Mehmet Ali'nin Beykoz sarayını yapıp Osmanlı Hükümdarına hediye etmesinin asıl sebebi; imardan ziyade onun istilâ ve genişleme emellerine sed çekmiş olan Hünkâr İskeleyi muahedesine ve bu muahedeyi hatırlatmak için Rusların Selvi Burnu'na dikmiş oldukları kaba âbideye karşı atılmış zarif bir taş, muahedeye dair ince bir telmihdir.

«Bu saray hem inşa tarzı, hem içinde heykeller bulunmaması, hem de bu tarihi vakaya delâlet etmesi itibariyle dikkate ve muhafaza ya değer.»

Küçük ve zarif bir kasır olan bu sarayın takında, Ziver paşanın şu tarihi yazılıdır.

*Evc-i alâ-yı Saltanat üzre Şeh-i Alempenah
Abdülmecit hanı Hûda kılmuş güneş gibi bedid
Beyt-üş-şeref olsa seza ol âfitab-i şevket'e
İttikce nur-i mutedil bu kasr u kâhi müstefia
İklim-i Mısır'ın âsafı merhum Ali paşa gelip
Vaz-i esas-i kasr için etmişti tembih-i ekid
Necl-i saidi vali-i Mısır ol Sait paşa zehl
İmamına himmet edip bünyanın etti bi nedid
Ol padişahın şevketi âfaka verdi şöreti
Kıldı ol âsaf hizmeti yapıldı bu kasr-i cedid
Bünyanı gayetle nefis olduğun her bir gören
Tahsin edip ol şah için eyler senay-i bi adid
Bu kasr-ı valâya şeref verdikçe hayr-ı makdemi
Olsun ilâhî ol şehin ikbal ile ömrü mezid
Cevher biri birisi tam Ziver iki tarih ile
Tebrik kulsın makdem-i şahanenin manend-i iyd
Bu kâh-i balâ daima Abdülmecit hane ebed
Yârab bâ celâl u ferah olsun said ender said*

BEYLER (بکری) [Sar.] Padişahın şahsi ve hususi hizmetlerini görenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlara padişahın bendeleri mânasına gelen «bendeğân-ı şahane» de denilirdi. Kahvecibaşı, berberbaşı, tütüncübaşı, esvapçıbaşı, seccadecibaşı gibi hünkârın hususi adamları bu tâbire dâhildi.

Şehzadeler maiyetindeki bu neviden adamlar hakkında da aynı tâbir kullanılırdı.

BEYLERBEYİ (بکری) [Ida.] Osmanlılar memleketi şimdiki vilâyet usulüne yakın bir surette eyaletlere ayırmışlar ve eyaletlerin ba-

şına beylerbeyi unvanını taşıyan askerî ve mülki salâhiyetleri haiz birer büyük memur ikame etmişlerdi. Bu hale nazaran beylerbeyi demek vali demektir.

Osmanlı teşkilâtında pek mühim bir memuriyet olan beylerbeyilik çok eskidir. Padişahlardan hangisinin zamanında ihdas edildiğini ve ilk defa olarak kimin bu makamı ihraz eylediğini tarihler kaydetmiyorsa da Birinci Murat zamanında ölen «Lâla Şahin Paşa»nın beylerbeyi olduğu ve «Timurtaş Paşa»nın kendisini istihlâf eylediği tarihen sabittir. Hammer (c. 1, s. 137) Timurtaş'ı ilk beylerbeyi gösteriyor.

Türk Tarihinin ana hatları için «kuruluşundan on beşinci asrın ilk yarısına kadar Osmanlı İmparatorluğu teşkilâtı»nı yazan İsmail Hakkı Uzunçarşılı ise (s. 25) ilk beylerbeyi olarak «Lâla Şahin Paşa»yı kabul ediyor: «Murat Bey, Rumeli'de başlamış olan muvaffakiyetleri devam ettirmek için yeni tedbirler almağa lüzum görmüş olduğundan dâhilî bazı muhalefetleri bertaraf ettikten sonra Rumeli'ye geçerken Lâla Şahin Paşa'yı beylerbeyliğe ve Bursa kadısı Çandarlı Kara Halil'i kazaskerliğe getirmiş ve Rumeli yakasına geçmiştir.

«Murat Bey mütaaddit muvaffakiyetlerden sonra Edirne'yi alarak Bursa'ya döndü (1362), ve Beylerbeyi olan Şahin Paşa'yı Rumeli'de bıraktı.»

«Bu kayıtlardan Lâla Şahin Paşa'nın 1360'ta beylerbeyi olduğunu ve Edirne'nin fethinden sonra da Filibe'de (burası malikâne olarak kendisine verilmişti) ikame edilerek istiklâl ile Rumeli beylerbeyliğine tâyin edildiği anlaşılmaktadır. Şu halde ilk beylerbeyi, yani Edirne'nin en büyük âmiri Şahin Paşa'dır.»

Beylerbeyi, Yıldırım'ın ilk zamanlarında da bir taneydi. O zamanki beylerbeyi de Timurtaş Paşa idi. Karamanlı'larla Osmanlıların hasmane münasebeti Anadolu'da kuvvetli bir kumandanın bulunmasını icabettirdiğinden Timurtaş Anadolu'ya getirilmiş ve Ankara beylerbeyilik merkezi ittihaz olunmuştu. Ankara bu tarihten itibaren 1451 senesine kadar Anadolu beylerbeyliğine merkez olmuş ve bu tarihte merkez Kütahya'ya kaldırılarak eyaletlerin ilgasına kadar orada kalmıştır.

Timurtaş Paşa'nın Anadolu'ya kaldırılmasından sonra Rumeli beylerbeyliğine «Firuz Bey»in getirilmiş olmasından Yıldırım'ın zamanında beylerbeyiliğin ikileştiği anlaşıyorsa da tarihinin tesbitine imkân görülemiyor.

Anadolu ve Rumeli beylerbeyliği iki olarak on beşinci asrın ilk yarısından sonralara kadar devam eylemiştir.

Beylerbeyiler; mıntakalarındaki sancakların askerî işlerine bakarlar ve geniş salâhiyetle iş görürlerdi. Daha sonra beylerbeyilik adedi artınca mülki işler de bunlara verildi. Divan-ı Hümayun'un küçük nümunesi olarak bunların reislikleri altında divan bile kurulurdu.

Osmanlı'lardaki bir kısım müessese ve vazifelerin «Bizanslılar»dan alınmış olduğu yolundaki Avrupalı âlimlerin iddialarını «Bizansın Osmanlı müesseselerine tesiri» başlığı altındaki kıymetli etüdünde tetkik eden Mehmet Fuat Köprülü (Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası c. 1, s. 190) «beylerbeyilik» hakkında Fatih Kanunnamesinde mevcut malûmatı hulâsa ettikten ve Rumeli ve Anadolu beylerbeyileri hakkında Kanunnamede hususi tafsilat olmayıp yalnız bir yerde (Fatih Kanunnamesi s. 16) başta defterdarın Rumeli beylerbeyi ile beraber olduğu yazılı bulunduğunu kaydedildikten sonra şu izahatı veriyor:

«Rambaud'nun Bizans'taki şark ve garba mahsus iki Domestique de scholæ'den alınmış olduğunu söylediği Anadolu ve Rumeli beylerbeyileri, hakikati halde, Fatih devrinden çok evvel ihdas edilmiş iki memuriyettir. Daha, Çelebi Mehmet zamanında Rumeli beylerbeyi olarak «Hamza Bey» ve «Bayezit Paşa», İkinci Murat zamanında Anadolu beylerbeyi olarak «Oruç Bey», «Hamza Bey» Rumeli beylerbeyi olarak «Sinan Bey» ve «Şahin Paşa» tarihen mazbut şahsiyetlerdir. Osmanlı devletinin XIV üncü asır tarihi henüz kâfi derecede tenevvür etmediği için, Anadolu ve Rumeli beylerbeyiliklerinin iptida ne zaman ihdas edildiğini şimdiden katıyetle tesbite kalkışmıyoruz. Fakat, yukarda verdiğimiz izahat, herhalde İstanbul'un fethinden çok evvel bunların ihdas edildiğini göstermek suretiyle Rambaud'yu katî surette tekzip etmektedir. Osmanlıların Selçukilerden almış oldukları «beylerbeyilik» memuriyeti, belki de Rumeli'deki fütuhattan sonra tabiatıyla ikiye ayrılmış olacaktı: bunu bir taklit addetmemek ve devletin tevessüyle hemahenk olarak bu müessesenin geçirdiği dâhilî bir tekâmül safhası gibi telâkki eylemek, elbette daha doğrudur.

«Bunu teyidedecek başlıca delil, bu memuriyetin XIII üncü asırda Anadolu Selçukileri'nde, İlhaniler'de, Altınordu Devleti'nde, Memlükler'de de mevcudiyetidir. Anadolu Selçukileri'nde «vezirlik»ten sonra «naiplik, melik-ül-ümeralık, atabeylik, pervanelik» devletin en mühim mansıplarıydı. Buradaki «melik-ül-ümera» lâkabı beylerbeyilikten başka bir şey değildir ve onun bir tercümesidir. Nitekim

«İbn-i Bibi» bu iki kelimeyi hep müteradif olarak kullanmaktadır. Selçukiler devrinde bu beylerbeyilerin nüfuz ve ehemmiyeti çok büyüktü. Osmanlılarda Anadolu ve Rumeli beylerbeyilerine verilen ehemmiyet, bu memuriyetin Selçukiler'den alındığına bir delil olabilir. Ancak yine «İbn-i Bibi» de mevcut bir kayıt, Sultan İzzettin Keykâvus zamanında (1210—1219) «melik-ül-ümera = beylerbeyi» lâkabını taşıyan iki adamın, yani «Hüsameddin Çoban» ve «Seyfeddin Kızıl» beylerin mevcudiyetini gösterdiği gibi bu hükümdarın son zamanlarına kadar bunlardan başka olarak bir üçüncünün yani «Seyfeddin»in de yine «melik-ül-ümera = beylerbeyi» olduğunu ve Alâeddin Keykubad'ın - yukarda zikredildiği veçhile - onun yerine diğer birini beylerbeyiliğe tâyin ettiğini biliyoruz. Yukarda ismi geçen iki beylerbeyi Alâeddin zamanında da «melik-ül-ümera = beylerbeyi» lâkabını taşıymaktaydılar. Şu hale göre beylerbeyilik, Anadolu Selçukileri'nde hem muayyen bir memuriyet, hem de devletin en nüfuzlu ve büyük ricaline verilen bir unvan, bir rütbe midir?

«Selçukiler'de olsun, Memlükler'de olsun, bazan bu türlü unvanların bir rütbe gibi verildiğini biliyoruz. Ancak Yazıcıoğlu'nun «Selçuk-name»sinde «Hüsameddin Çoban» Beyin, Oğuzların, Kayı boyuna mensub olup sağ kol beylerbeyi, «Seyfeddin Kızıl» Beyin ise Bayındır koluna mensub olup sol kol beylerbeyi olduğu tasrih edildiği gibi eserin muhtelif yerlerinde de daima sağ kol ve sol kol beylerbeyilerinden bahs olunmaktadır. VIII inci asırda Anadolu'da aşiret hayatının ve aşiret ananelerinin pek kuvvetli olduğu tabiidir. Acaba Yazıcıoğlu'na mehz olan «İbn-i Bibi» de tasrih edilmemekle beraber, bunlar hakikaten Anadolu'daki Oğuz aşiretlerinin başında bulunan iki nüfuzlu reis midir? Büyük bir servet ve nüfuza malik olduklarına ve Sultan Alâeddin Keykubad'ın sair eski büyük ümerayı ortadan kaldırdığı halde bunlara hiçbir şey yapmadığına veya yapamadığına bakılırsa, buna ihtimal verilebilir. Eğer böyle ise hükümdarın doğrudan doğruya tâyin ve azledildiği bir «Emir-ül-ümeralık»tan başka, Oğuz aşireti beylerinin fevkinde, eski ananeye tevfikân, biri sağ kol, diğeri sol kol aşiretlerinin başında bulunan iki «beylerbeyi = melik-ül-ümera» daha bulunduğu tebeyün etmektedir. Yirmi dört Oğuz boyunun daha eskiden beri sağ ve sol kol olmak üzere iki parça itibar olunduğu ve çok eski aşiret ananesinin sair Türk devletlerinde de daima çok mühim bir esas teşkil ettiği malûm-

dur. Şu halde Osmanlılarda beylerbeyliğinin ikiye ayrılmasında - yahut ilk defa iki beylerbeyilik ihdasında - bu eski aşiret ananesinin de müessir olması ihtimali kolayca reddedilemez.

«İhaniler'de vezirden sonra devletin en büyük memurları, dört ulus emriydi. Bu dört emrin en büyüğüne de «Begleri-Beg = Beylerbeyi» yani «Emir-ül-ümerâ» derlerdi ki askeri işler ve ordu doğrudan doğruya onun emri altındaydı. Görülüyor ki beylerbeyilik İhaniler'de hattâ Selçukiler'den daha mühimdi. Begleri-Beg yani beylerbeyi memuriyeti, İslâmî İran devlet ananelerinden İhaniler kadar müteessir olmıyan Altınordu devletinde de mevcuttu. «İbn-i Batuta» bu devletteki «Emir-i Ulus» tâbirini «Emir-ül-ümerâ» diye izah etmektedir. XIV üncü asır Mısır müelliflerinin verdiği malûmata göre, ulus emirleri, Altınordu'da mevcut olmakla beraber, nüfuzları İhaniler'de olduğu kadar büyük değildi. Yine aynı membalar bunlara «Begleri-Beg = Beylerbeyi» namı verildiğini de tasrih ediyorlar. Herhalde, İhaniler devletinde olduğu gibi bunlarda da ulus emirlerinin reislerine «Beylerbeyi» namı verildiğini tahmin edebiliriz.

«Mısır Memlûkleri'ne «atabek-ül-asakir» ve «emir-i kebir» unvanıyla beraber «beylerbeyi» unvanı dahi verildiği «El-Münhel-üs-Sâfi» de mukayettir. Muahharan da Safeviler'de, daha ilk devirden başlayarak büyük eyaletlerin başındaki askeri ve mülki en büyük âmir, beylerbeyi unvanı verildiğini görüyoruz. Bunun Safeviler'e, İhaniler teşkilâtına hemen aynen vâris olan Celâyirler ve onları takibeden Karakoyunlu ve Akkoyunlu'lar devletleri vasıtasıyla intikal ettiği kuvvetle tahmin olunabilirse de, vazifesi itibarıyla Osmanlılar'daki beylerbeyilere müşabih olduğundan Osmanlı Devletinden iktibas olunması da - hafif bir ihtimal olmakla beraber - tasavvur olunabilir. Herhalde Türk menşinden geldiği sarıh olan beylerbeyiliğin, ve onun Anadolu ve Rumeli diye ikiye ayrılmış olmasının, Bizans tesiriyle hiçbir münasebeti olmadığı yukardaki izahat ile katıyen tebeyyün etmiştir.

«J. Deny'ye nazaran «Sommaire des Archives Turques du Caire. Le Caire 1930, p. 41-42» beylerbeyi unvanı, eski bir Ermeni unvanını takliden vücuda gelmiştir. V inci asır başında hükümlan olan Sâsânî padişahı Beşinci Behram ve halefleri zamanında Ermenistan'daki Sâsânî Marzban'ının maiyetinde yerli bir reis mevcuttu ki, buna «Prenslerin prensi» namına olarak «İchkhân ichklants» derlerdi. Muahharan Bizans İmparatorlarının, kendilerine

tâbi olan Ermeni prenslerine verdikleri unvan, bu unvanın Rumca tercümesinden başka bir şey değildi.

«Leon Clavius ilk defa bu unvanla Türklerdeki beylerbeyi unvanı arasında bir müşâbehet kurmağa çalışmış, ve bu, «Du Cange» tarafından da tespit olmuştur. Araplar, Ermenistan'ı hâkimiyetleri altına aldıkları zaman Ermeni prenslerinin bu unvanını muhafaza ettiler ve belki de Emir-ül-ümerâ unvanını bunu takliden vücuda getirdiler. Selçukiler devrinde bu unvan beylerbeyi şeklinde Türkçe tercüme olundu».

Beylerbeyiler yalnız idare memuru değil aynı zamanda askeri kumandanıydılar. Çünkü sefer vukuunda maiyeti halkını teşkil edenlerle ve vilâyet dâhilindeki timar ve zeamet ve sair dirlik ashabiyle birlikte harbe iştirak eder harb bittikten sonra tekrar eyaleti başına avdet eylerlerdi.

Fatih tarafından tanzim ettirilmiş olan kanunnamede mevcut kayıt ve izahat beylerbeyiliğin ne kadar mühim bir vazife olduğunu gösterir. Nitekim kanunnameye nazaran (s. 13) beylerbeyiler divan-ı âlide oturmak salâhiyetini haizdiler: «Sofa-i divan-ı âlide oturmak beylerbeyilerin yoludur ve beylerbeyiler vüzera altına, defterdarlar ve kazaskerler altına otururlar.»

Yine aynı kanunnameye göre (s. 13) «Beylerbeyiler vüzera dan bir tabaka aşığıdır ve taht kadılarına tasaddur ederler.»

Kanunname (s. 14) beylerbeyiliğe kimlerin gelebileceklerini tâyin etmiştir: «Beylerbeyilik dört kimesnenin yoludur: mal defterdarlarının ve beylik ile nişancı olanın ve beş yüz akça kadıların ve dört yüz bin akçaya varmış sancak beylerinin yoludur.»

Beylerbeyiler, rütbe farkı müstesna olmak üzere, işgal ettikleri eyaletin fetih itibarıyla eskiligi cihetinden, birbirlerine, takaddüm ederlerdi. Seferlerde eyaletlerin selâm durma merasiminde beylerbeyilerin rütbeleri nazarı dikkate alınmaz, eyaletlerin fethi sırasıyla ahz-ı mevki eylerlerdi. Tevkî kanunnamesinde (Millî Totebbular Mecmuası, c. 1, s. 527) buna dair şu izahat mevcuttur:

«Herhangi eyalet mukaddem fetholmuşsa anın beylerbeyisi sair beylerbeyilere tasaddur eder, hil'at giyip el öpmeye ve oturmada meğer ki aşağı olan eyalet beylerbeyisinin vezareti ola, yahut bir eyalet-i âliye pâyesini ola, ol zaman itibar vezarete ve pâyesidir ama seferlerde eyaletler selâma durdukta itibar eyaletedir.»

Yine Tevkî kanunnamesine nazaran (s. 527) Rumeli beylerbeyinin, teqrifat noktasından, diğer beylerbeyilerden farkı vardı. Divan-ı Hümayunda iskemlede oturmak hakkını haizdi. Ahkâmı kendisine «paşa» lâfzı ve «damet mealihu» iharesi yazılırdı. Diğer beylerbeyilere ise bu lâfız ve bu ibare yazılmazdı: «Rumeli beylerbeyisi Divan-ı hümayuna gelse kubbealtında iskemlede oturur. Lâkin bu dahi hil'at ve destbus için arza girmekte sair beylerbeyilerle farkı yoktur. Yani vüzera-yı izamla durmaz taşra çıkar. Ancak Rumeli beylerbeyisinin sair beylerbeyilerden vücuhla farkı vardır: evvelâ ahkâmı Rumeli beylerbeyisine «Paşa» lâfzı ve «damet mealihu» yazılır ama sair beylerbeyilere yazılmaz. Bir farkı dahi Rumeli beylerbeyisi cümle beylerbeyilere ve bilfiil kazasker efendilere tasaddur eder.»

Beylerbeyilerin divan-ı hümayuna geldikleri zaman giyecekleri elbiseyi ve bulunduracakları hademeyi bile kanun (Tevkî Kanunnamesi, s. 527) tâyin etmiştir: «Divan-ı hümayuna gelmek lâzım gelse vüzera-yı izam gibi mücevveze ve kumaş üst ve lokmalı kumaş iç kaftanı giyerler ve ağır raht ve ağır abayl ve çifte gümüş zincirle müzeyyen ata binerler. Lâkin beylerbeyiler dört şatır, bir matracı ve iki tüfekçi istihdam ederler ve çeşnigir ve müteferrika ve selâm çavuşu ve ağaları olur.»

Divan-ı hümayuna hil'at ve destbus için gelen beylerbeyilerden vezareti olanlar divanhaneye girer, kubbealtında yoluyla oturdukları gibi arza vezirlerle birlikte dâhil olurlardı.

Yine kanunnameye nazaran (s. 528) ahkâmı beylerbeyilerin üzerine vezirlerden başka kimse yazılmazdı. Bu da beylerbeyilerin eyaletlerinde hâkim bulunmalarından ilerigeliyordu: «Ahkâmı beylerbeyilerin üzerine vüzera-yı izamdan gayrı kimse yazılmaz. Eger menasib-ı seyfiye ve eğer menasib-ı ilmiye erbabıdır cümle beylerbeyilerden sonra yazılmalıdır. Zira beylerbeyiler mutasarrıf oldukları eyaletlerinde saltanat vekilleridir. Cemî ahkâmı icra ile memurlardır. Rikâb-ı hümayunda vekil-i mutlak olan sadrazam hazretleri cemî memalik-i mahrusa üzerine nice hâkim nâfiz-ül-emr ise her beylerbeyi dahi kendi eyaletinde anın gibi hâkimdir.»

Beylerbeyiler eyalete mütaallik tevcihat ve umuru görürler, divan edip dâva dinlerlerdi. Eyaletin bütün nik-ü bedi kendilerinden sorulurdu. Eyaletleri dâhilinde ümera, kudat ve hükkâm emrine itaatle mükellefti. Kanunname (s. 528) bu cihetler şu suretle tasrih edilmiştir: «Kendi eyaletinde mütaallik olan

tevcihat ve umuru görürler ve vilâyet kadını fevt olsa Asitane'den kadı gelinceye dek buyrultu ile mevlâ nasbederler ve divan edip dâva dinlerler ve kadı efendileri huzurlarına getirip dinletirler ve istima için buyrultu verirler, ahkâm-ı şerait-i mutahharayı iera ederler, hıfz ve haraset-i raiyyet ve zapt ü raptı asker ve def-i mezalim-i ahval-i memleket ve umur-u seyf-ü siyaset bilküllüye beylerbeyilere müfvezzdir. Taraf-ı sultaniden tevkil olunmuş valiler ve hâkimlerdir, taht-ı eyaletlerinde olan ümera ve kudat ve hükkâm kendinin emrine muti ve râm olmağa memurlardır.»

Vezareti olan beylerbeyinin eyaleti etrafında bulunan beylerbeyilere hükmü nâfizdi: «Beylerbeyinin vezareti var ise vilâyet-i âmmesi emir-ül-ümeradan ziyadedir. Kendinin eyaleti etrafında olan beylerbeyiler dahi ana müracaat edip fermanına inkiyat gösterirler.»

Beylerbeyi vüzera dan ise eyaletine giderken ve mazulen dönerken yollarda dâva dinler ve hükm-ü vezareti iera ederdi. Yalnız uğradığı yer kendisi gibi bir vezirin eyaletiyse o vakit kendisine arz olunan dâvaları dinlemey, ona havale ederdi: «Vezaretle olan beylerbeyiler eyaletlerinden mazul olsa Asitane'ye gelinceye dek dâva dinleyip hükm-ü vezareti iera eder, mansiplarına azimetlerinde de kanun budur. Meğer kendi gibi bir vezirin eyaletine uğraya, ol zaman ana havale eder.»

Vezareti olmıyan beylerbeyilerin bu salâhiyeti yoktu: «Amma vezaretsiz olan beylerbeyiler eyaletlerinden mazul oldukları gibi hükmüden sâkit olurlar.»

Beylerbeyilerin mazulleri bile divanda oturmak salâhiyetini haizdiler. Fatih kanunnamesinde (s. 15) buna dair şu ahkâm münderihtir: «Bir maslahat için mazul beylerbeyiler girse veya mazul bey girse mazul beylerbeyiler vüzera altına nişancı altına ve mazul beyler defterdarlar altına otururlar.»

Beylerbeyilik Fatih kanunnamesindeki izahat ile de anlaşıldığı veçhile vezaretten aşağı bir rütbeydi ve vezaretle birleşmezdi. Böyle olduğu hale Timurtaş Paşa, Rumeli Beylerbeyisi iken 788 de Karamanoğlu harbinde Karamanoğlunun bizzat üzerine hücumla inhisarına sebebiyetmesine mükâfaten - o zamana kadar yalnız sadarete mahsus olan rütbe-i vezareti de ihraz eyliyerek - Rumeli beylerbeyiliği ile vezareti uhdesinde bu suretle ilk defa cemeylemiştir. Artık ondan sonra beylerbeyilere de vezaret verilir ve vezaretle beylerbeyilik birleşirdi.

Beylerbeyilerin dirliklerinin hadd-i aşgar

ve âzamını da Kanunname (Fatih Kanunnamesi, s. 28) tâyin etmiştir: «Beylerbeyiler dahi on kere yüz bin, on iki kere yüz bine varsın evvelâ sekiz yüz bin ile olsun.»

Bir kısım eyaletlerde timar teşkilâtı yapılmayıp hâsılatı devletçe alındığı cihetle oralardaki beylerbeyilere has yerine saliyane verilirdi. Birinci Ahmet zamanında ve hicri 1018 senesinde yazılmış olan «Kavanin-i Âl-i Osman der Hulâsa-i mezamin-i defter-i divan» a nazaran (s. 8) o tarihte saliyane verilen beylerbeyilikler Mısır, Bağdat, Yemen, Habeş, Basra, Lehsa, Cezair-i garp, Trablusgarp ve Tunus'tu. Beylerbeyilerin saliyaneleri on yük ile on dört yük arabasında değişiyordu.

Beylerbeyilere tekaüdiye de verilirdi. Kanun (Tevkiî Kanunnamesi, s. 538) ita olunacak tekaüt miktarını da tasrih etmiştir:

«Mîr-i mirandan bir amelimandaya tekaüt ihsan olunmak iktiza etse iki yüz akça amma inayet olunursa iki yüz elli ve üç yüz akça ve bir miktar tâyinât dahi verilegelmiştir.»

Beylerbeyilere yazılacak elkab kanunnamede (Fatih Kanunnamesi, s. 31) şu suretle gösterilmiştir: «Emîr -ül- ümera-il kiram kebir-ül kübera-il fiham zülkadr-i vel-ihtiram sahib-ül izz-i vel-ihtişam el-muhtass-ı bimezid-i inayet-i melik-ül allâm Karaman beylerbeyisi dâme ikbalühu.»

«Netayic-ül-Vukuat» ta (c. 2, s. 91) beylerbeyilerin vazifesi şöyle yazılıdır: «Beylerbeyi ve mirlivaların vazife i memuriyetleri havza-i hükümetini teslit-i eşkiyadan muharese ve zir-i idaresinde kal'a var ise anları muhafaza etmek ve aşair ve kabaili taht-ı fermanberide bulundurmak ve mahlûl olan timar ve zeametleri ehl ü erbabına tevcih ettirmek ve sefere memur oldukta zir-i livasında bulunan dirlik ashabını cem ile tâyin olunan mahalle azimet eylemek kaziyyelerine munhasır» dı.

Beylerbeyiler idareleri altında bulunan eyaletin yukarıda yazılan işleriyle ve binaenaleyh eyalete mütâallik idari hususât ile meşgul olup hukuki işlerle gehir ve kasabaların muamelât-ı hususiyeleri, kadılar ve cizye, mukataat ve sair mürettebat-ı miriye, yani umumi tâbirle malî hususât ile defterdar ve muhassıllar meşgul olurlardı. Bununla beraber beylerbeyinin bunların hepsine nezaret hakkı vardı.

Beylerbeyilerin şimdiki valiler gibi maaşları yoktu. Fakat buna mukabil hasları ve bir kısım rûsum ve tekâliften hisseleri vardı. Sonraları beylerbeyilerle mirlivalara ait haslar ref ve ilga olunarak «mukataat-ı miriye» ye

ilhak olununca beylerbeyilerle ümeranın geçim yolları azaldı ve «bedava varidat» a munhasır kalınca da birçok fenalıklar başgösterdi.

Mustafa Paşa (Netayic-ül-Vukuat, c. 2, s. 91) bu fenalıkları şu suretle kayıt ve hulâsa etmektedir: «Vakaa kavanin-i devlet karin-i iğtişâş oldukça beylerbeyi ve mirlivalar türlü türlü mekârihe meyl ile emval-i vefireye destres olagelip haslar bittedriç mukataata ilhak kılındı ise de bu suret mezalim ve taaddiyata ruhsat-ı resmiyye mânasını işrap eyledi. Binaen lâzâlik vali ve mirlivalar hazariyye ve seferiyye namiyle ahaliye aynı ve bedeli vergiler tarh ve tevzi etmekle ve mahlûl olan zeamet ve timarları her kim ziyade rüşvet verirse ana arz eylemeğe ve havza-i hükümetinde bulunan ağıniyayı birer sebep tasni ederek müsadereye koyuldular. Mamafih hadd-i mârufu tecavüz edenler ve insafı bütün bütün bırakanlar hakkında ahali cemiyet edip memleketten çıkarmak veya paralamak veyahut rikâb-ı hümayuna iştikâ ederek divan-ı hümayunda bilmuhakeme tedibettirmek muhataratı dahi vârit ve cari olduğundan herhalde bunları dahi derpiş-i nazar-ı mütalâa eylemek vüzera ve ümera için ehemmi mehamdandı.»

Zeamet ve timara hâlel gelerek beylerbeyilerin, seferde istihdam ettikleri kuvvetin azalması ve onun yerine levent ve sekbanların türemesi memlekete büyük zararlara sebebiyet vermiştir. Bu keyfiyet de Netayic-ül-Vukuat'ta (c. 2, s. 92) şu suretle yazılıdır:

«Bir de evail-i devlette beylerbeyi ve mirlivaların mansıp ve iktidarlarına göre üçer beşer yüz kadar daire-i mahsusaları halkı var idiyse de asıl kuvve-i askeriyeleri muhavvel-i uhdeleri bulunan eyalât ve elviyede olan zuama ve erbab-ı timarın içtimâından hâsıl olurken anların nizam ve kemiyetine hâlel tareyan eylediğine mebnî beylerbeyi ve mirlivalar levent ve sekban namiyle ikişer ve üçer bin ve muahaze-i devletten havf üzere olanları daha ziyade haşarat cem' ve istihdam ve ahalinin başına belâ eder oldular, bu sebeple yüzer ve ikişer yüz sekban ve levendi câmi pek çok bölükbaşlar hâdis olup vüzera ve ümera hizmetlerinde imrar-ı vakte derler ve kapısız kaldıkları hengâmde bir mahalle intisabedinciye kadar köyden köye dolaşip kendilerini ahaliye beslettirirlerdi ki vakten bevakt zuhur eden Celâlilerin memba ve menşei bunlardır.»

Hicri 1000 tarihlerinden sonra vezirlerin adedi arttığından evvelce beylerbeyi mansıbı olan eyaletler vezirlere tevcih olunmağa başlanılmış ve beylerbeyilerin ekzerisi bu sebeple

mirlivalık menzelesine tenezzül ederek uhdeleri-ne birer sancak teffiz olunmuştur. Bu keyfiyet beylerbeyilerin ehemmiyetlerinin azalmasına sebebiyet olmuştur.

Eyaletlerin ilgisiyle vilâyetlerin teşekkülü ve vali unvanlı memurların tâyini takarrür etmesi üzerine beylerbeyilik bir unvandan ibaret kalmış ve vali ve mutasarrıflarla bir kısım eşrafa, rütbe olarak, verilir olmuştur.

BEYLERBEYİ SARAYI (بکری ساری) [Sar.] Boğaz içinde Beylerbeyi'ndeki sarayın adıdır. Köyün cenup cihetinde ve sahilde bulunan sarayın ilk bânisi ikinci Mahmud'tur. Sonradan Sultan Aziz tarafından 1865 tarihinde baştanbaşa beyaz mermerden olmak üzere yeniden yaptırılmıştır. Mimarı, Hacı kalfa'nın oğlu «Serkiz» beydir Sarayın boğaza nazır olan ciheti çok lâtif ve iç kısmı da hayret edilecek derecede müzeyyendir. Oda ve salonları gayet dilnişin hayvan resimleri ve nefis eserlerden seçilmiş beyitlerle ve kıtalarla resimlidir. İğtişâharının sebebi içindeki havuzlardır. Alt kattaki havuzun mermerleri dantelâ gibi işlenmiştir. Üst kattaki hamamı da nefis bir eserdir. Umumi heyetiyle Şark tezyin sanatının emsalsiz bir örneği sayılabilir. Büyük bahçesi tabaka tabaka olup her sedinde Boğaziçine başka bir manzara vardır. Muhtelif cinste pek çok hayvan bulundurulduğu için hayvanhaneleri pek geniştir.

Sultan Aziz, yazları ekseri burada otururdu. Fransa İmparatoriçesi «Öjeni» ile Avusturya imparatoru «Fransuva Josef», İran şahı «Nasirüddin», Karadağ kralı «Nikola» İstanbul'a geldikleri zaman ikametlerine bu saray tahsis kılınmıştı. Ayastafanos muahedesinin imzası için İstanbul'a gelen Rus orduları kumandanı Grandük Nikola da burada misafir edilmişti. Hal'inden sonra Selânik'e gönderilen ve orada Alatinî köşkünde ikamet ettirilen İkinci Abdülhamit Balkan harbi sırasında şehrin düşme tehlikesi belirmesi üzerine İstanbul'a getirilerek ölünceye kadar burada ikamet ettirilmiştir. Şimdi de muhafaza edilen saraylar cümlesindendir.

BEYLİKÇİ (بکچی) [Ida.] Divan-ı hümayun zabîtinin unvanıydı. Reis-ül-küttapların tercüme-i hallerini ihtiva eden «Sefinet-ür-Rüesa»nın mukaddemesinde tarih ve ihdası sebebi hakkında deniliyor ki:

«Bin altmıştan sonra da nişancılık Cafer Paşa ve müverrih Abdi Paşa misillü sayeperver ve tenaum-küster vüzera ve musahibin-i mecalis-ârâya tahsis kılınarak ashab-ı dalâl ve erfal menasibından olmaktan naşi hidenat-ı

divan-ı alîşan reis-ül-küttaplara mahsur ve «Beylikçilik» unvanı dahi zuhur eyledi.» Vazifesi divan-ı hümayuna gelen iradeleri, fermanları kaydetmekti.

Bundan başka «Muktezâsı divan-ı hümayundan» kabul edilen ve sadrazam tarafından sorulan evrak üzerine o iş hakkındaki muahedatı ve mukarreratı arz ederdi.

Hariciye nezareti teşekkül ve hukuk müşavirliği ihdasına kadar Babîâlinin muahedata, mukarrerata müstenit ahkâmını tetebbu ve arz ederdi.

Fermanlar, beratlar bu kalemde tebyiz olunur, miriye ait resim ve harçlar da tabii edildikten sonra sahiplerine verilir.

Tanzimata kadar «Reis-ül-küttap»ın muavini mesabesindeydi. Bu sebeple «berat» larla menşurların tanzim ve tebyizinde alâkadar olduğu gibi muahedelerle de iştigal ederdi. Hicri 1253 senesinde ve İkinci Sultan Mahmut zamanında «Reis-ül-küttap» lık «Hariciye Nezareti» unvanını alınca beylikçilik irtibatı oradan fakkedilmiş, sadarete bağlı yarı müstakil bir şekilde idare olunmuştur.

Beylikçilik, Osmanlı İmparatorluğunun sonuna kadar devam etmiştir. Son zamanlarda Babîâlinin büyük memurlarından maduttu.

BEYLİKÇİ KESEDARİ (بکچی کسدارى) [Ida.] Beylikçiliğe ait kâğıtları hazırlayan ve beylikçiye veren kalem zabîtinin unvanı idi.

BEYLİK GEZMEK (بکچى گزماك) [Sar.] Saraylıların kır gezintileri hakkında kullanılan bir tâbirdir. Buna «umumi gezmek» de denilirdi. Kâğıthane mevsiminde bütün saray halkının münavebe ile gezmeye çıkmalarına birkaç defa müsaade olunurdu. Bu müsaadenin çıktığı baş veya ikinci kâtip tarafından alâkalılara bildirilirdi. Gezmeğe süslenilerek ve feraceler giyilerek gidilirdi. Cuma günleri öğleden sonra yapılan bu gezmelerde evvelâ hanedanın ikişer atlı arabaları sıra ile avluya girip iç kapıda bekler, harem ağaları çantaları arabalara yerleştirirlerdi. Araba, saraylıyı alıp çıktıktan sonra birbirini takibeden tebdil arabaları büyük kalfalar, orta ve küçük kalfaları yan kapıdan alırlardı. Harem ağaları atlı olarak önden ve yandan giderdi. Büyük kapının dışında ve kapıcıların yanında ihtiramlı bir vaziyet alan harem hademelerinden, yaka ve yakanın iki tarafına, göğse kordelâ gibi sarmış güvez ipekli den fârik alâmetiyle siyah setre giymiş bulunan başhademe aliyetüşşan (saraylı) penceresinin yanındaki şerit askıya elini geçirip yürür, mavi yakalı hademeler de öteki arabaların yan-

larında giderlerdi. Arabalar ağır gittikleri için yaya takibedenler yorulmazlardı. Harem-i hümayun arabalarının perdeleri yarıya kadar indirilir, aliyetüştanın elinde tuttuğu sapının ortası murassa' altın yelpazelerinin tüyleri yüzünü hayli kapardı. İstiyenler Kâğıthane veya Bahariye kasrına inerdi. İkinci namazı kılınır, istirahat edilirdi. Köşk bekçilerinin meyvalarını, kâğıthanenin meşhur yoğurtçusunun temiz çini kâselerinde hazırladığı yoğurtları harem ağaları takdim eder, lütfen kabul ile ihsan verirlerdi. Çağlayan kameriyelerinde otururlardı. Kalfaların çoğu gezmeyi dere kenarında araba ile oturmağa tercih ederdi. O zamanın seyyar sazandelerini uzakça oturtup çaldırarak toplanan halkı seyretmekle eğlenirler, akşamüstü dönerlerdi. Umumi gezmelerde her dairenin maiyeti efendisini takip ile takım takım giderlerdi. Harem-i hümayun taraf-ı şahaneden davet olunurdu. İrade ile çıkarlarsa harem-i hümayun arabaları sıra ile gider, kalfaların da büyüklere kıdem itibarıyla sıralanırlar, ötekiler ayrı giderlerdi.

BEYLİK SEFAİN (بكله سفائن) [Bah.] Flânda taşıyan gemiler hakkında kullanılan eski bir tâbirdir.

Sefain, gemi demek olan sefinenin cem'i olup beylik sefain devlete ait harb ve asker taşıyan gemiler demektir.

BEYLİK TUĞLA (بكله طوقله) [Mim.] Bir parmak kalınlığında ince tuğlanın adıdır.

BEYLİK YEMEĞİ (بكله يمي) [Sar.] Sarayda kalfalara çıkan tablolara verilen addı.

BEYN-ES-SUTUR YALDIZ (بين السطور يالديز) [San.] Eski yazma kitapların satırları arasına yapılan yaldızlı tezyinat hakkında kullanılan bir tâbirdir. Tâbirin lûgât mânası «satırlar arasında yaldız» demektir. Tezyinat yaldızla yapıldığı için tâbir mânaya tamamen uygun bulunmaktadır. Beyn-es-sutur yaldız «ornöman» olduğu gibi «İplik», «Hatai», «Halkâr», «Zerrefşan» da olurdu. Bunların içerisinde perdahtlıları da vardı.

Bu tezyinat; kitabın ehemmiyetinden ziyade sahibinin servetine delâlet ederdi. Bununla beraber meşhur hattatlar tarafından yazılmış olan kıymetli eserlerde de tezyinata itina olunurdu. Müzelerde bu yolda tezyinat yapılmış kitaplar çoktur.

BEYT (بيت) [Eds.] Bir vezinde olan iki mısradan müteekkik nazım şekline verilen addır. Kafiyele olursa «murassa», olmazsa «müfred» ismini alır. Murassa beyte «Gazel» ve «Kaside» nin baş tarafında bulunursa «matla»,

«terci» ve «terkib-i bend»lerin arasında gelirse «vasıta» tâbir olunurdu. Bir gazelin en parlak beytine «beyt-ül-gazel», bir kasidenin ziyade hoş giden beytine de «beyt-i kasid», nerede olursa olsun en güzel bir beyte «şeh beyt» denilirdi. Mânası, diğer bir beyt ile tamamlanan beyte «merhun» ismi verilirdi. Kasidelerde şairin adı bulunan beyte «tac beyt», gazellerde ise «mahlas beyti» derlerdi.

*Andelibi verd-i sadberk ile tekfin ettiler;
Bir gülistan beytini kabrinde telkin ettiler.
İzzet Molla*

*Sayen vareste eder nârdan elbet;
Canımla sığındım sana ey beyt-i ilâhi.
Ekrem*

BEYT-İ İZZET (بيت عزت) [Sof.] Gına haliyle makam-ı cem'a vâsil olanın kalbi demektir.

BEYT-İ MUKADDES (بيت مقدس) [Sof.] Allah-ü Tealânın gayrıya taallûktan tahir olan kalb demektir.

BEYTULLAH (بيت الله) [Sof.] Lûgât mânası Allah'ın evi demek olan ve Beyt-ül-haram, Beyt-i muazzam, Beyt-i şerif ve daha birtakım tâbirler gibi Kâbe hakkında kullanılan bu tâbir sofiye istilâhında, insan-ı kâmilin kalbidir. Kâmil insan, bütün esmayı câmi olan «Allah» isminin mazharı olduğundan bu heyet-i mecmua ancak ona sığabilir. «Yarattığım arz ve semaya sığmadım lâkin, mümin kulumun kalbine sığdım, mealinde olan; لا يسعني ارض ولا سماء وسمي قلب عبد المؤمن» hadîs-i kudsisi buna işarettir. «قلب المؤمن عرش الله» de bu mânayadır. Onun içindir ki, gönüle «mirat-ı Huda» derler. Gönül, sofiye nazarında o kadar geniştir ki bütün ekvanı ihtiva edebilir.

*Fuzuli hâlâ olmaz suret-i dil dost fikrinden
Bu mânada ki beyt-ul-Allah derler kalb-i mü'mindir.
Fuzuli*

BEYT-ÜL-HARAM (بيت الحرام) [Sof.] Hakkın gayrıya haram olan insan-ı kâmilin kalbi demektir.

BEYT-ÜL-HİKME (بيت الحكمة) [Sof.] Özerine ihlâs galip olan kalb demektir.

BEYTÜLMÂL (بيت المال) [Mal.] Lûgât mânası «mal evi» demek olan bu tâbir, hazine-i hassa, devlet hazinesi ve maliye dairesi makamında kullanılır bir istilâhtır. «Kamus-u Osmanî» de: «İstilah-ı şer'ide hazine-i maliye, hazine-i millet, umumun mahzen-i emvali demektir» suretinde izah olunmuştur. Değerli profesör

Ebül'ulâ Mardin «İslâm ansiklopedisi, beytül-mâl maddesi»nde şöyle izah ediyor: «Bu tâbir, hem maliye işlerinin idare edildiği binaya, hem de devlet maliyesine delâlet eder. Beytül-mâl-i devlet «İslâm devleti» elinde toplanan malların bütününe ihtiva eden hazinedir ki, ilk zamanlarda, mücerret bir mefhum iken, Halife Ömer devrinde, müşahhas bir mahiyet almıştır.»

İkinci Halife Hazret-i Ömer zamanında varidat membaları artarak Medine'ye pek çok paralar gelmeğe başladığından emvalin vaz ve hıfzına mahsus bir hazine tesis edilerek buna «Beytül-mâl» adı verildi. Vakaa Hazret-i Ebu-bekir zamanında dahi «Beytül-mâl» tâbiri mevcuttu. Fakat o devirde gelen emvalden saklanmak üzere bir şey kalmadığından fiilen «Beytül-mâl» mevcut değildi. Hattâ bunun için bir kayıt ve hisap tutulmaz, gelen emval vürudiyle beraber müstahaklarına tevzi olunmaktan başka bir şey yapılmazdı. Bu itibarla fiilen «Beytül-mâl» Hazret-i Ömer zamanında vücut bulmuştur.

Beytül-mâl'in irat kısmı başlıca üç nam altında toplanırdı: sadaka, ganaim, fey hisseleri. Beytül-mâl'in masraf kısmı da asker aylıklarıyla hayvan ve silâh esmanından ve menafii umumiyeye için sarf olunan mebalîğden ibaretti.

Sadaka; zekât demektir. Zekât yahut sadaka zenginlerden alınır. Sadaka için hilâfet merkezinde bir «divan» mevcut olduğu gibi vilâyetlerde de şubeleri vardı. Bir şehrin zenginlerinden alınan zekât gene o şehrin fakirlerine tevzi olunurdu. Her şehirdeki sadaka mütevellisi o şehrin zenginlerinden zekâtı toplar, fakirlere dağıtır. Mütevellî bu hususta müstakillen hareket ederdi.

Zekâtın dört membaı vardı: mevaşi zekâtı, altın ve gümüş zekâtı, meyvalar zekâtı, mezuat zekâtı.

Mevaşi zekâtı; deve, sığır ve koyundan alınır. Zekât nispeti şöyledir: yirmi dört ve daha aşağı devrede her beş deve için bir koyun, develerin miktarı yirmi beşten otuz beşe balığ olursa bir yaşında bir dişi deve, otuz altıdan kırk beşe kadar iki yaşında bir dişi deve, kırk altıdan altmış'a kadar üçü bitirip dörde girmiş bir dişi deve, altmış birden yetmiş beşe kadar beş yaşında bir dişi deve, yetmiş altıdan doksana kadar bir yaşında iki deve, doksan birden yüz yirmiye kadar üç yaşını bitirip dördüne girmiş iki dişi deve, yüz yirmiden ziyade olursa her kırk için bir yaşında bir dişi deve. Dörtten ziyade devesi olmyana zekât terettübetmez.

Koyunun zekâtı: kırktan yüz yirmiye kadar bir koyun, koyunun adedi iki yüzü bulursa

iki koyun, üç yüze kadar üç koyun, üç yüzden ziyade her yüz için bir koyun. Kırktan aşağı miktardaki koyun için zekât verilmeğe lüzum gelmez.

At, katır, merkep zekâtıan müstesnadır.

«Rikka»nın yani madrup dirhemlerin zekâtı öşrün rub'udur. Yüz doksandan fazla değilse kezalet zekât icabetmez. Gümüşün iki yüz dirheminden aşağısı için zekât yoktur. İki yüz dirhem zekâtı beş dirhemdir. Bunun nispeti kırkta bir, yüzde iki buçuktur. Altından da aynı nispet dâhilinde her yirmi miskalden yarım miskal zekât alınır. Bu miktar arttıkça zekât da o nispette tezayüdeder.

Emval-i ticariye ve ona müşabih olan şeyler gümüş ve altın kabilinden addolunur.

Meyvaların zekâtı, sulanma nev'ine göre değişir. Yağmur veya nehir suyu ile kendi kendine, yorguniğe muhtaç olmaksızın ve su taşımaksızın sulanıyorsa zekât mahsulün onda biridir. Yorgunluk ve adamlarla iska olunuyorsa bunun zekâtı öşrün nisfidir. Yani mahsulün yirmide biridir. Bununla beraber alınan meyvanın miktarı beş vusuktan (vusuk bir deve yükü) ziyade değilse zekât terettübetmez. «Hurmalıklar, bağlar meyva hükmüne dâhildir.

Buğday, arpa, pirinç ve sair hububat da meyvalar ahkâmına tâbidir. Onların da beş deve yükünden az miktarı için zekât icabetmez.

Zekât malının sarf olunacağı cihetler Kuranda tâyin ve tasrih olunmuştur: İnnemesadakat ilh... Binaenaleyh emval-i zekât sekiz paya taksim olunurdu. Bir kısmı hiçbir şeye malik olmyan fukaraya verilir. İkinci pay «mesakin» in hakkıydı. Mesakinden maksat kendilerine kifayet edemeyecek esbab-ı maiyete malik olanlardır. Fukaraya ve mesakine verilecek miktar sadaka mütevellisinin takdiriyle her fakirin haline, ihtiyacına göre idi. Bununla beraber hadd-i âzam iki yüz dirhemdi. Bunu geçmezdi. Çünkü o vakit ağniya sırasına geçer, kendisinin sadaka alması değil, bilâkis zekât vermesi lâzım gelirdi. Fukara tâbirinde yalnız Müslümanlar, mesakinde ise edyan-ı muhtelif erbabı dâhildir. Müftabih olan kavil budur. Bu sebeple Hristiyan ve Musevi mesakine de zekât malından hisse verilir. Üçüncü pay zekâtı tahsil ve tevzi eden memurlara mahsustu. Bu hizmette ücretle, emîn, mübaşir, âmir, memur gibi nam-larla birtakım memurlar istihdam olunurdu. Bunlara tefrik olunan hisse maaşlarından fazla zühur ederse artan para diğer hisselerle ilâve edilirdi.

Dördüncü pay, «Müellefe-i kulûb» a ita olunurdu. Kalbleri telif edilenler, daha Türkçe tâbir-

le, gönülleri alınanlar ya İslâmlara karşı mazaratlarını def, yahut kendi kavim ve aşiretlerini daire-i İslâmiyete duhule teşvik eylemek gibi maksatlar için hisselenirlerdi. Müellefeden biri gayr-i müslim ise onun payı zekât emvalinden verilmeyerek ganaim yahut fey emvalinden tediye olunurdu.

Beşinci pay, azadedilmek üzere esir satın almağa mahsustu.

Altıncısı, gaarimiye verilirdi. Gaarimiyn borçlu olanlardır. Borçlarını ödemek için zekât parasından tefrik olunan hisse bu gibi borçlulara verilirdi.

Yedinci kısım Allah uğruna verilirdi. Gazilere, erbab-ı cihada, muharebelerde muhtaç oldukları masraf karşılığı olarak ita olunurdu.

Sekizinci ve son pay, ebna-i sebile verilirdi. Ebna-i sebil, yol masarifini tedarikten âciz yolculardır.

Büyük âlim dersiâmdan Elmalılı Hamdi Yazır, Kuran tefsirinde (cilt 6, sahife 4851-4852) beytülmalin malından kimlere verilebileceği hakkında İmam-ı Gazâlî ile diğer din âlimlerinin mütalâalarını şöyle hulâsa ediyor: «İmam-ı Gazâlî «İhyâ-ül-ulûm»de der ki: kendisinde maslahat-ı âmme bulunmayan ganîye beytülmalin malını sarf etmek caiz olmaz. Ulema bu bapta ihtilâf etmişlerse de sahih olan budur. Gerçi Hazret-i Ömer'in keîâmında her Müslimin cemiyet-i İslâmiyeyi teksir eden bir Müslim olmak itibarıyla beytülmal malında hakkı bulunduğu delâlet eden bir delil vardır. Lâkin bununla beraber kendisi o malı Müsliminin kâffesine taksim etmiyordu. Belki birtakım sıfat-ı mahsusa ile muttasıf olanlara taksim ediyordu. Bu sabit olunca o halde her kim maslahatı, Müslümanlara taallûk eden bir işe memur olur da kesb ile işgal ettiği takdirde o iş muattal kalacak olur ise onun beytülmalde kifayet miktarı bir hakkı vardır, ve bunda bütün ulema dâhil olur. Yani fıkıh, hadis, tefsir, kıraat gibi dinî maslahatlara taallûk eden ulum eshabı, hattâ muallimler, müezzinler ve hattâ bu ilimlerin talebesi dâhil olurlar. Çünkü bunların kifayetlerine bakılmazsa talebe bulamazlar. Bütün âlimler de dâhil olur ki bunlar dünya mesalih-i âmmelerine merbut olanlardır. Bunlar memleketi silâh ile düşmandan, ehl-i bâğyden, İslâm düşmanlarından muhafaza eden cünd-i mürtezekadır. Kezalik kâtipler ve hisap memurları, vükela ve divan-ı haracın tertibinde kendilerine ihtiyaç bulunanların hepsi, yani haram olanlar üzerine değil, helâl mallar üzerine memur olan maliye me-

murlarının dahi hepsi dâhil olur. Çünkü bu mal, mesalih içindir. Maslahat da ya dine taallûk eder, yahut dünyaya. Ulema ile din korunur, diğer cünud ve âmilin ile dünya korunur. Din ile mülk tev'emdir. Biri diğerinden müstağni olmaz. Tabibin ilmine bir emr-i dinî taallûk etmese bile cesedin sıhhati taallûk eder de din de ona tâbi olur. Onun için gerek tabibe ve gerekse maslahat'ı ebdan yahut maslahat-ı bilâdda ihtiyaç bulunan ilimler de tabip mecrasına cari olan kimselere bu emvalden maaş verilmek caiz olur ki ücretsiz olarak Müslümanları da tedavi etmek için vakit ve imkân bulabilsinler. Ve bütün şu sayılanlar hakkında hacet de şart değildir. Zengin oldukları halde de verilmek caiz olur. Çünkü Hülefay-ı Raşidin, muhacirin ve ensarın ihtiyaç ile maruf olmaları da verilerdi. Kezalik muayyen bir miktar ile de meğrut değildir. Belki imamın içtiha-dına muhavveldir. Halin iktizasına ve malın vüsatine göre igna etmek veya kifayet miktarına hasreylemek de ona aittir.»

Ganaim: Müslümanların muharebede ale geçirdikleri emvale, lûgat mânasına uygun olarak, şeriat ıstılahında «ganaim» denilir.

Bu emval dört türüdür: harb esirleri, âdi esirler, arazi, egypta.

Harb esirleri; düşman askerinde muharebede esir düşenlerdir. Erkeklerin hepsi harbe iştirak etmiş olsun, olmasın böyle telâkki olunurdu Şerait-i İslâmiyede bunlar hakkında mevzu ahkâm hem çok, hem de ihtilâfıdır. Bunlar öldürülebildiği gibi fidye alınarak serbest dahi bırakılabilirlerdi. Fidyeye; bir esirin kurtarılması için verilen paradır. Bundan lisânımızda «Fidyeye necat» gibi bir terkip bile hâsıl olmuştur. Bu yüzden alınan paralar sair emval-i ganaima ilâve edilirdi.

Âdi esirler; muharebede İslâmların eline geçen kadınlarla çocuklardır. Bunlar hakkında da fidye kabulü caizdi. Fidyeye veremiyenler sair emval-i ganaim gibi tevzi olunurdu.

Arazi; üç suretle ele geçirdi: 1) Harben zabtolunan arazi, 2) Ashabının korkudan muharebesiz bıraktığı arazi, 3) Birtakım şeraitle sulhen İslâmların hâkimiyeti altına geçen arazi. Arazi fey kabîlinden addolunurdu.

Zikrolunan ahvalin ihtilâf ve iştiraki sebebiyle bu araziye vaz'edilen haraç, öğür vesaire gibi vergilerin envai dahi muhtelifi.

Menkul emvale gelince; bunlar mevaşi, menkul ve egypta gibi nakli mümkün olan şeyler olup bunlar da askere tevzi olunurdu.

Ganimet malları İslâmiyetin iptidalarında bir kaideye tâbi olmaksızın taksim edilirdi.

Hazret-i Peygamber mal-i ganaimi istediği gibi taksim etmiştir. İslâmların ilk ganaimini Hicri üçüncü sene de vakı olan «Bedir» Gazasında ele geçen ganimetler teşkil eder. Muhacirinle ensar, bunların taksiminde ihtilâfa düştüklerinden Hazret-i Peygamber kendileri de dahil oldukları halde bu ganaimi müsavat üzere taksim eylemişlerdir. Daha sonra emval-i ganaimin beşe taksimi hakkındaki «واعلوا» ayet-i kerimesi nazil oldu. İslâmiyette bu suretle ilk tahmis olunan emval-i ganaim yine o sene vukubulan «Beni kaynika» gazvesinde ele geçen ganaimdir. Bunlar beşe taksim edilerek dördü muhacirin-i İslâmiyeye ve beşinci kısmı Hazret-i Peygamber namına ayrılmıştır.

Zat-ı Risaletpenahiye tahsis olunan bu pay, beşe taksim olunurdu. Cenab-ı Peygamber bu kısımlardan birini kendi nefesine ve zevcelerine ve İslâmların menafiine sarf ve ikincisini akrabasını teşkil eden Beni Haşim'e tevzi ederdi. Üçüncü hisse, muhtaç bir halde bulunan yetimlere verilirdi. Bunda zükûr ve inas farkı yoktu. Dördüncü hisse geçinmeğe kâfi şey bulamayan mesakine tevzi olunurdu. Beşinci hisse ise yol masraflarını tedarikten âciz olan ebna-i sebile ita edilirdi.

Meslûbat dahi emvalden maduttu. Meslûbat düşmandan maktul olanların elbise ve eslihasıdır. Bunlar mücahidine tevzi olunurdu. Herkes öldürdüğü adamın üzerinde bulunan egyptayı alırdı.

Arazi; sadr-ı İslâmda birtakım zevat, araziye emval-i ganaim gibi mücahidin arasında taksim etmek istemişlerdi. Hazret-i Ömer muvafakat etmedi. Menkulâtın taksimini, arazinin sahipleri yedinde terkin emretti. Maksadı da arazi sahiplerinin verecekleri varidat ile asker ve memurların maaşlarının ödenmesini temin etmektir. Halifenin bu teklifi itiraza uğramışsa da Hazret-i Ömer fikrinde ısrar etti ve nihayet zaten musibolan fikri kabul olundu. Bunun üzerine araziye «haraç» ve sahiplerine de «cizye» koydurarak bu suretle hâsıl olacak varidatı İslâmların umur ve hususâtına sarf edilmek üzere «beytülmal» namına cibayet ettirdi. İlk evvel «İrak» arazisine tatbik olunan bu usul bilâhara sair bilâd-ı meftuhaya teşmil edilmiş ve bu muamele ondan sonra gelen İslâm devletlerince de kabul olunmuştur.

Fey; zekât ve ganaim haricinde kalan sair emvale «fey» namı verilir. Lisan-ı şerî'de fey'in tarifi şudur: «Muharebe icra etmeksizin ve arkasında koşulmaksızın müşrikinden kendi kendine gelen emval.»

Cizye; haraç, âşar vesaire fey cümlesine dahildir. Cenab-ı Peygamber hayatta iken bunun

humus kendisine ifraz olunurdu. Bu humus da ganaimden ayrılan humus gibi taksim edilirdi. Cenab-ı Peygamberin irtihalinden sonra bu humus da ganaim humusu gibi beytülmal'e ait oldu. Zaman-ı Nebevide feyin diğer dört kısmı muhacirin ve ensardan mürekkep olan askerlere müsavat üzere tevzi olunurdu. Hazret-i Ömer tarafından divan teşkil ve askerlerin maaşatı tâyin olununca feyden gelen emval beytülmal'e teslim olunmağa ve herkese tâyin olunan miktarlar dairesinde tediye icra edilmeğe bağlanmıştır.

Zekât ile ganaim ve fey'in suret-i tevzii bunların müstahiklerinin ayrı ayrı olduğunu göstermiştir. İşte bu sebepten zekât fey erbabına ve fey emvali de zekât müstahiklerine verilmezdi. Çünkü ganaim ve fey emvali İslâmiyet uğrunda cihatta bulunan hicret ve harb adamlarına münhasırdı. Sadaka erbab-ı ise ne harb, ne de hicret adamiydiler. İslâmiyetin evailinde hulefa bu iki kısmı birbirinden ayrı tutmağa dikkat ederlerdi. Halife, Müslümanlığın umumi menfaatine taallûku olmayan bir husus için kimseye fey malından atıyye vermezdi. Öyle kimselere zekât malından verilirdi.

İslâmiyet devlet şekline girince lüzumuna göre bir cihet emvalinin diğer cihete sarfı tecvîz edilmeğe bağlandı. Daha sonra memalik-i İslâmiyenin vüsât kesbetmesi üzerine fey menabii de tezyât ve tenevvü eylemiş, hattâ müruru zamanla fey tâbiri terk edilerek «emval-i devlet» denilmeğe başlanmıştır.

Osmanlı Türkleri devleti de teşekkül ettiği sırada bu usule riayet edildi. İlk zamanlarda ganimet tarikiyle ele geçen menkul mallar gaziler beyninde taksim olunduğu gibi arazi de aynı usulde idare olundu. Mamafih Evrenos Bey, Miha Bey gibi büyük hizmeti görülenlere vâsi arazi verildi. Memleket büyüyünce arazi hakkında birçok ahkâm konuldu.

Fütühat devrinde ganaim mühim yekûn teşkil ettiği gibi bilâhara muhtelif namlarla tarh olunan ve «tekâlif-i şer'îye» ve «tekâlif-i örfiye» namlarını alan vergiler de büyük yekûnlar tuttu. Bir zamanlar kullanılan «beytülmal» tâbiri de terk ve bu makamda olarak «hazine-i devlet» tâbiri istimal olunmağa başlandı. Hazine hukuku bahis mevzuu olduğu zamanlarda «Beytülmal-i Müslimin» tâbiri istimal olunuyor, bununla hazine için bir hak teminine çalışılıyor. Halbuki son zamanlardaki varidat ve masarifin şeklinin ilk zamanlardaki «beytülmal» ile hemen hemen hiç münasebeti kalmamıştır.

Beytülmal; Osmanlı devletinde sonraları yalnız vârisi malûm ve hazır olmayan ölülerden

kalan eşya ve emvali ve buna benzer umumi malları hıfzeden sandık ve idareye alem olmuştu. Bu işleri takibetmek üzere merkezde bir «beytümâl müdüriyeti» de teşkil olunmuştu.

Vâris bırakmaksızın ölenlerin terekəsi beytümâl müdür ve memurları olan yerlerde onlar tarafından, bulunmayan mahallerde de mal memurları canibinden zaptedilirdi. Bu suretle elde edilen metrukât esmanı beş sene müddetle emaneten hıfz ve bu müddet zarfında vâris çıkmazsa mal sandıklarına teslim olunurdu.

Bunlardan kırkta bir nispetinde eminiyye resmi alınırdı. Gerek bu resim ve gerek hiç vârisi zuhur etmiyen terekeler esmanı beytümâl varidatını teşkil ederdi.

Bu nevi hâsılat evveleri ayrı kaydedilirken sonraları «hâsılat-ı müteferrika» meyanına alınmıştır.

«Beytümâl müdüriyeti» Temmuz 1908 İnkılâbından sonra lağvedilmiş, bu vazife mal memurlarına verilmiştir.

BEYTÜLMÂLCİ (بيت المالی) [Ask.] Yeniçeri ocağı efradından ölenlerin muhalefatı işleriyle meşgul olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Ölen bir yeniçerinin terekəsi vârisi olsa da hemen vârislerine vermeyip mütalaka ocağa getirilir, sonra vârisler arasında taksim edilirdi. Küçük evlât bırakan yeniçerinin terekəsi ger'i usulde satılıp muhalefat defteri yeniçeri kâtibi dairesinde hıfz olunarak, parası mensup olduğu odanın sandığına konurdu. Bu parada sandığın diğer paraları gibi mütevellî olan odabaşı tarafından işletilir ve bütün oda halkının nezareti altında bulunurdu. Çocuk yetişince kendisine hesap verilip parası teslim olunurdu. Birkaç çocuğu olandan yetişmiş bulunanların paraları kendilerine verilir, küçüklerin paraları büyüyüncüye kadar işletilirdi. Vâris bırakmadan vefat etmiş olan yeniçerilerin metrukâtı taşrada ise yeniçeri serdarı marifetiyle çarşıda satılır, parası müfredat defteriyle oraya yollanmış olan beytümâlcî ile İstanbula gönderilirdi. Muhalefat satılmamış, hıfzedilmiş ise ocaktan yollanan tereke memuru o mahallin kadısı huzuriyle muhalefatı yazar, sonra bunları çarşıda sattırarak kadıya da tasdik ettirdiği defterleri birlikte İstanbul'a getirirdi. İstanbul cihetiyle Galata ve Üsküdar'daki muhalefatı ocak beytümâlcisi ile beytümâl kâtibi satarlar ve defterlerini tutarlardı. Bunlar bu hizmetlerine mukabil binde hesabıyla para alırlardı. On yedinci asır başlarında binde yirmi beş akçasını kâtip ile beytümâlcî alıp geri kalan parayı da hazîne işaretiyle odasına verip

defteri yeniçeri kalemi dairesine gönderilirdi. Ocak beytümâlciliğine yayabaşlarla, devce ve hasekilerden birinin tâyin edilmesi kanunlandı.

BEY' Ü ŞİRA (بيع وشرا) [Huk.] Arapça terkip olup alım satım, alışveriş demektir. Bey'ü şira Arap dilinde ezdattan yani her biri diğerine mukabil vasıf iki mânaya mevzu elfazdan olup hem satın alma; hem de satma mânalarının kullanılır.

*Zarurdur bütün bey'ü şirası sâk-ı icadın
Bu bâzâr-ı fenada şart-ı icab ü kabul olmaz.
Yenişehirli Avm*

BEYYİNE (بينة) [Huk.] Arapça bir kelime olan beyyinenin mânası delil, bürhan, kavi hüccet, bir şeyin, bir kavil veya fiilin oluğunun doğruluğunu ispat, aşikâr edecek vasıta, alet demektir. Cem'i «Beyyinat» tır. Terkip halinde «Beyyine-i âdile», «İkame-i beyyine» suretinde kullanılırdı. Birincisi âdil şahit, ikincisi şahit getirmek demektir.

Değerli âlim Elmalılı Hamdi Yazır, Kur'an tefsirinde (Cilt 1, Sahife 405) bunu şöyle izah etmiştir: «Beyyine, gün gibi gayet açık, vâzih ve celi mânasına vasfiyyetten ismiyyete menkul bir kelimedir ki kendisi gayet açık ve aşikâr olan ve bir dâvayı açık bir surette ispat eden yani kendi beyyin, gayrimübeyyin olan delil-i vâzih demektir. Peygamberlerin mucizeleri bu kabildendir.»

BEYYÜMIYYE (بيومي) [Sof.] Kadiriyye tarikatı şubelerinden birinin adı idi. Mısırdaki Boyyum'da 1108 (1696) senesinde doğmuş olan Ali Bin-il-Hafız, ibni Muhammet tarafından tesis edilmişti. Bu tarikatın halvetiyye mukademi olan müessis, Bedeviyye usullerini ihya ederek, âyin ve ibadetlerini şiddetlendirmek suretiyle, bunları daha canlı bir hale getirmişti. Bu tarikatın Arabistan'da Fırat ve İndüs civarında tekkeleri mevcuttur. Dergâh, Kahire civarında bir kasabadadır. Zikirleri «Ya Allah» ile kolları göğüs üzerine kavuşturarak, başı eğmek ve mütakâibin de başı kaldırarak, ellerini birbirine çarpmaaktır.

BEYZA (بيضا) [Sof.] Akl-i evvelden ibarettir. Çünkü beyza merkez-i amâ olup sevad-ı gayıptan evvelâ münfasıl olan şeydir. Akl-i evvel felek-i amâ neyyirlerinin âzamıdır. Onun için beyza tesmiye olunmuştur. Beyza sevad-ı gayba mukabildir. Zıddıyla kemal tebeyyün, tahakkuk eder. Bu da akl-i evvel vücudu ademine raci olan birinci mevcuttur. Vücut beyaz, adem sevaddır. Bunun için âriflerin bazıları

fakrı tarif ederken, fakir, her madum kendisiyle tebeyyün eden bir beyaz ve her mevcut kendisinde mün'adim olan bir sevaddır, demislerdir. Yani fakir ile fakir imkânı muradettir.

*Bir tecelli idi Musa'ya da kim el verdi.
Şecer-i tur hemişe gad-i beyza vermez.
Ragıp Paşa*

§ [San.] Tuğranın dört kısımdan ikincisi ni teşkil eden ve «Bin» ile «Han» kelimelerinin «N» münhanisine verilen addır. İki kısımdır: iç beyza, dış beyza. Tuğranın bu kısmı yumurtayı andırdığı için Arapça yumurta demek olan beyza denilmiştir.

BEYZADE (بيزاده) [Ida.] Eflâk ve Buğdan eyaletlerine tâyin olunup Prens unvanını alan Fener beylerinin erkek çocukları hakkında kullanılır bir tâbirdi. Prenslarin karılarına «donna», kızlarına «donniça», beyzadelerle, donniçanın erkek çocuklarına «çelebi», kızlarına «kokonaça» namı veriliirdi.

BEYZA-I TUĞRA (بيضة طغرا) [San.] Tuğranın sol tarafındaki yuvarlak kısma verilen addır. Yumurtaya benzediği için bu ad verilmiştir. Tuğranın bu kısmı tuğradaki baba ismine delâlet eden (Bin بن) in yazılış tarzı idi.

BEZİR İSİ MÜREKKEP (بهر ابي مرکب) [San.] Ketentohumu yağının yakılması suretiyle hâsıl olan isten yapılan mürekkebin adiydi. İçi sırlı çanağa konulan beziryağı üzerine fitil konulmak suretiyle yakılır, is hâsıl etmek için üstüne sahan kapağı şeklinde yine içi sırlı kapak asılırdı. Bu suretle yağ bitinciye kadar yakıldıktan sonra o kapakta biriken is, tavuk tüyü ile başka bir kaba alınır, sonra bu is muayyen nispet dâhilinde zamlı su ile doldurulmuş mermerden mamul büyük bir havana boşaltılırdı. Burada yine büyük bir havan eliyle binlerce tokmak vurulmak suretiyle karıştırılır ve alıştırılırdı. Bu ameliye iki üç ay sürerdi. Şu halde şeraiti dairesinde yapılmış iyi bezir isi mürekkep ancak üç ayda imal edilebilirdi.

Bu mürekkebin makbul oluşunun sebebi koyu siyah olması, itidal dairesinde kalemde akması, asırlarca rengini kaybetmiyerek ilk yazıldığı gün gibi rengini muhafaza etmesi dolayısıyla idi.

Bir de bu mürekkebi sabit kılmak için eski hattatlar yapıldıktan sonra içersine bir miktar mazi atarlar, bu suretle mürekkep silindiği zaman asla çıkmaz, rutubetten de müteessir olmazdı.

Vaktiyle Beyazıt'ta bu mürekkebi yapan meşhur ustalar vardı. Armut şeklinde yuvarlak küçük pul şişeler içinde, dirhemle satılırdı.

BEZM (مزم) [Ed.] Farsça bir kelime olan bezm, ışret, sohbet, muhabbet meclisi demektir. Bezm yalnız olarak kullanıldığı gibi terkip halinde de istimal olunurdu:

Bezm-i nûşânûş: Durup ara vermeden içilen meclis.

*Hayâl-i ba'l-i nâbin câm-i terde kalmıştım
Humar-ı bezm-i nûşânûş-i vaslın serde
kalmıştım
Râmi paşa*

Bezm-i cihan: Dünya meclisi.

*Sadrın gözedüp meyleyelim bezm-i cihanın
Pây-ı hum-i meydır yerimiz bâde perestiz
Ruhi*

Bezm-i hâs: Hususi meclis.

*Amma hired teeddüb edüp ihtisasına
Naz ü niyaz hizmet eder bezm-i hâsına
Şeyh Galip*

Bezm-i vuslat: Birleşme meclisi.

*Çalmakta başında çenk-i rihlet
Hâlâ mı havay-ı bezm-i vuslat
Abdülhak Hâmid*

Bezm-i muhabbet: Muhabbet meclisi.

*Gören bezm-i mahabbette vücudun nahl-i
gül sandı
Serapâ tâze dağımdan bu cism-i nâtuvar üzere
Baki*

Bezm-i safa: Safa meclisi.

*Bir bezm idi ol bezm-i safa kim yoğidi hîç
Uşşaka temaşay-i cemâle hiçbir behâne
Sâmi*

Bezm-i mey: İçki meclisi.

*Emr eyledi şâh ü şâh meşreb
Bir bezm-i mey ettiler müretteb
Nâbi*

Bezm-i elest: Yaradılış meclisi.

*Tâ ezelde bir sözâm var Rabbimin fermanıdır
Şüphesiz bezm-i elestin tuhfe-i peymanıdır
O da ancak İzzet'in ikrarı hem imanıdır
Bu sebepten semt-i lâhûte nighbandır gönül
İzzet Bey*

Mürekkep sıfat halinde de kullanılırdı:

Bezmgâh: ışret, sohbet meclisi, eğlence yapılan yer.

*Pür safadır tâb-ı didarınla bezm ü bezmgâh
Rûşenayi bahş-ı kalb-i sağâr ü peymanesin.
Nef'i*

Bezmâra, musikide bir makam adıdır.

Divan şairleri, bezm'den sonra rezm'in, rezmden sonra bezm'in hasretini ifade ederlerdi:

*Zaman-ı rezm geçti şimdi vakt-i bezmdir söylen
Çemen nakş eylesun nakkaşlar püşt-i keman
üzre*

*Dem-i nevbâveçini-i tarabdır vakt-i rezm
Murabba' vefk arulsun bâdezin nevk-i sinân üzre
Bu ol demdir ki bâlân-i siperden penbeyi sâki
Çıkarup vaz'ide serşîşe-i sahba keşan üzre
Bu ol demdir ki esbân-ı neberdin perçemin mutrib
Koparup bend ide destindeki câb-i keman üzre
Nedim*

Sâki ve mutripde, bezm'in birbirinden ayrılmaz iki unsuru idi.

BEZZAZ (بزاز) [San.] Bezin cem'idir. Arapça olan bu kelime bezeilerle manifatura-cılara verilen addır. Bez, manifatura egypti satılan yere sonraları «bedesten» e inkılâbeden «bezzazistan» denilirdi.

BIÇAKLI ESKİ (بچاقی آسکی) [Sar.] Saray müstahdemininden ve padişahların hususi hizmetlerinde bulunanlardan on nefere verilen unvandı. Kideimli iç oğlanı demekti. Bunlar; hazine koğuşunun en eskisi ve zâbiti olan «giyim-başı» ve muavini mesabesindeki «göç eskisi» n-den sonra gelen emektar on neferdî. Bunların altındaki diğer dokuz nefere «soyunuk eski» tâbir olunurdu. Bu eskiler koğuşlarda, mefruş ve muntazam cemekehanlarda otururlardı. Padişahlarla zâbitlerin huzuruna çıktıkları zaman resmî elbise giyerler ve böyle bir vazife ile mükellef olmadıkları sırada günlük libas iktisa eylerlerdi. Biçaklı eskiler giyimbaşılara mahsus olan on iki taam sofrasında yemek yerlerdi. Biçaklı eskiler meyânında ocak yoluyla terakki ile beraber has odaya irtika etmelerine kanuni cevaz bulunmayan «bizebanlar» da bulunurdu. Topkapı Sarayı terk ile Dolmabahçe Sarayı padişahların ikametgâhı ittihaz ve alihusus sarayda yeni usuller tatbik olunca bunlar vazifesiz kalmıştır.

BIÇAK MÜLÂZİMİ (بچاق ملازمی) [Sar.] Baltacılar «Biçaklı eski» lige namzet olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

BIÇKI (بچکی) [San.] Eski mücellitlerin kullandıkları meşinleri tıraş etmeğe mahsus aletin ismidir. Bu alet balta şeklindeydi. Börekçilerin börek kestikleri bıçağa benzerdi. Nisf daire şeklinde olanı da vardı. Bu aleti el yevm saraçlar, marpuççular, terlikçiler, elhasıl meşini tıraş etmekle meşgul bulunanlar kullanırlar.

BIÇKIN (بچکین) [Hal.] Haylaz, çapkın, külhanbeyi yerinde kullanılır bir tâbirdir.

BILDİRCİN (بیلدیرجین) [Hal.] Dolgun vücutlu, toplu, tahrik edici kadın yerinde kullanılır bir tâbirdir.

BİNGİL BİNGİL (بینگیل بینگیل) [Hal.] Şişmanca, her tarafı oynak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

BİĞİL (بیغیل) [Ok.] Yayın üzerindeki kemikte husule gelen kabarıklıklara, liflere verilen isimdir.

BIYIK BURMAK (بیق بورماق) [Hal.] Kurlmak, böbürlenmek yerinde mecaz yoluyla kullanılır bir tâbirdir. Eskiden uzun bıyıklı olan çapkın erkekler kadınlara söz attıkları gibi bıyık da burarlardı.

BIYIKLAR (بیقلار) [Bah.] Büyük baston ve kuntra baston ventolarını bu bastonlardan açık bulundurmak için ana civadırının her iki tarafına destemoraya yakın olmak ve kemere muvazi bulunmak üzere konan serenlere verilen addır. Bunların civadıraya gelen tarafları çatallı olup civadıraya dayanır ve çatal halatı vasıtasıyla bağlanır.

BIYIK KÖSTEĞİ (بیق کوستگی) [Bah.] Biyıkların cundasından talimarin her iki tarafında vâkı mapalara alınan halatlara verilen addır.

BIAT (بیعت) [Ida.] Bir hükümdarın hükümetini kabul ve tasdik ifade eden bir tâbirdir. Bir adamın bir emîre biat etmesi sanki o adamın umur ve hususatını rüyet ve idareye o emîri vekil ittihaz ve onun icraatına bilâ itiraz itaatı taahhüt eylemesi demektir. Araplar bir emîre biat ettikleri zaman ahidde paydar olacaklarına delil makamında olmak üzere ellerini o emîrin ellerine koyarak, eskiden alış verişte yapılan harekete benzer bir harekette bulunduklarından bu taahhüde, bey hareketine mügabehetine binaen, «ba'a-sattı»nın mastarı olarak «Bey'a» namı verilmiştir.

«Kamus-u Osmani» de bu kelime «asıl manası lüzum-i âdi alâkasiyle akdolunan safhadır. Muahharan hükümdarın itaat ve inkiyat ile hükümetini kabul ve tasdik etmek ve el ele tutup muahede eylemek mânasında istimal olunmuştur.» suretinde izah edilmiştir.

Cl. Huart, «İslâm Ansiklopedisi» ndeki «bey'a» maddesinde şu tafsilatı veriyor: «Ashında herhangi bir satış akdinin, el sıkma ile, tamamlanmasını ifade eder (Lisan. IX, 374). Bir halifenin cülüsünde onun eli üzerinde edi-

len sadakat yemini mânasına gelişi bundan dolayı olup, Türkçede bu merasime biat denilir. Bu merasim, hükümdarın açık eline el konması ile yapılır Bunun şekli Sakife gününde, halife Ömer tarafından tesbit edilmiştir. Ömer: «Ey Ebu Bekir, elini aç - dedim. O elini açtı ve ben ona biat ettim» demiştir (İbni Hâşim, S. 1013). Bu hareket salâhiyetin bir diğerine devrinin remzidir (İbni Haldun, Prolegomena, 171). Bu kelime, Dürziler arasında, onların akidesini kabul edenlerin ettikleri yemin veya ahde delâlet eder. Fakat kelimeyi Dürzilerin muarızları bia yani Hristiyan kilisesi mânasına gelen kelime ile karıştırmışlar ve birçok hatalı neticeler çıkarmışlardır.»

İslâmiyette ilk vuku bulan biat «Akabe Biatı» dır. Bu biat yemininden sonra hulefanın ahd-ü misakta devam için ettirdikleri biat yemini neşet eylemiştir. Bu yemin ne kadar yeminler varsa cümlesini havidır.

Hulefaya biat yemini devletlerin ve ahvalin ihtilâfına göre muhtelif şekillerdeydi. Ensar, Cenab-ı Nebiye Akabe'de biat ettikleri zaman şöyle demişlerdi:

«Ey Resulüllah! Diyarımıza gelinceye kadar senin hak ve hürmetinden mesul değiliz. Bize gelirsən hak ve hürmetin üzerimize vacib olur. Kendimizi, çocuklarımızı, kadınlarımızı her neden sıyanet edersek seni de ondan sıyanet ederiz.» Akabe'de vukubulup «Biat-ün-nisa» namı ile mâruf olan diğer bir biatin nassı da şöyledi:

«Allah'a şerik ittihaz etmemeye, sirkat, zina irtikâbeylememeğe, çocuklarımızı öldürmemeye, iftira ve bühândan bulunmamağa, Cenab-ı Hakka karşı iyilikte âsi olmamağa biat ettik.»

(Eba Müslim-i Horasani) tarafından Abbasisler namına istihsal-i hilâfete teşebbüs edildiği zamandan itibaren Abbasilere edilen biat yemini şuydu: «Allah'ın kitabı ve Resulüllah'ın sünneti ve ehl-i beyt-i Resulüllah'tan er-Rızaya itaat üzerine size biat ediyorum. Buna sizin üzerineze Allah'ın ahd-ü misakı, talâk, i'tak, bey-tülharama kadar yayan gitmek olsun. Evliya-yı umurunuz size vermek istemeden maaş, yiyecek istemiyeceksiniz.»

Halifeye biat edildiği zaman evvelâ ekâbir-i devlet, daha sonra ikinci derecede ashab-ı menasıp biat ederlerdi. Abbasilere en evvel biat edenler asker ve serdarlar ve Bağdat kudatıydı. Alelekser biat zamanında ordu kâtibi durup biat edenlere yemin ettirmek vazifesini ifa ederdi. Kâtip, herkesi ismiyle birer birer davet ederek yemin ettirirdi. Halifeye biat

merasimi tamam olunca kendisine birtakım elkap arz ederlerdi. Halife o elkaptan birini intihap eylerdi Bu elkap, İslâmiyetin zuhurundan sonra ihdas edilen şeylerdendir. Devlet-i Abbasiye evailinde hulefaya «Emin», «Memun», «Reis» gibi basit lâkaplar verilirken «Mutesim» zamanında lâkaba İsm-i Celâl dahi ilâve olunarak «Mutesim Billâh» lâkabı verildi. «Mutesim» den sonra İsm-i Celâli havi bir lâkapla yâd olunmak Abbasi halifelerince bir âdet hükmüne girdi.

Halifeye kendi sarayında biat olunursa hilâfet alayı halifenin evine getirilirdi. Bu alay eyerli birçok atlardan mürekkepti. Her atın yanında müzeyyen elbise giymiş birer seyyis dururdu. Halife kendisine tahsis olunan ata biner ve ekâbir-i devlet esbuvar olarak etrafında bulunurlardı. Halifenin önünde elinde harbe bulunan bir adam yürürdü. Yolun iki tarafında askerler iki saf teşkil ederlerdi. Hilâfet alayı bu tertip ile asker safları arasından Bağdat'ta «Dar-ül-âme» diye mâruf olan hilâfet sarayına giderdi. Mukteza-yı hale göre etraftan gelen heyet-i mahsusa ve kaasidan tarafından halifeye tebrik merasimi burada vuku bulurdu.

Hulefaya biat yemini ve hilâfet alayı merasimi her yerde ve her zamanda bir şekilde vuku bulmuyordu. Her devlet bunu başka bir şekilde yapardı. Mamafih biat yemini esas itibariyle birdi. Çünkü bu yemin halife ile reayası arasında kitap ve sünnet ahkâmına tatbikan hareket edileceğine dair müteakiblen taahhüt teati etmekten ibaretti. İslâmların evail-i hükümetlerinde bu yeminin şekli pek muhtasardı. Evvelce birkaç kelimeden mürekkep ve şifâhen söylenip geçilir bir yemin olan bu biat yemini, bilâhara devletlerce tefhimat ve tâzimat ve tebcilât ve tatvilâta hasıl olan meyil üzerine birtakım haşviyat ve itnabat ile uzadıkça uzamış ve yazılıp hifzedilmeğe başlanmıştır.

Hicrî sekizinci asır ortasında Mısır'da hilâfet makamını ihraz eden Abbasi halifesi Hâkim Billâh'a yapılan biat yemininin sureti dört sahife teşkil edecek kadar uzundu.

Hilâfet irs tarikına girdikten sonra halifeler kendi oğullarını veya akrabalarından birini veliaht tâyin ettikleri sırada hulefaya biat edilirken yapılan merasim gibi birtakım merasim yapıldı. Alelekser hulefa, veliahta biat etmeden, hulefayı Abbasiyeden «Mansur» un oğlu «Mehdî» ye biat etmek istediği zaman yaptığı gibi, ekâbir-i devlet ve ashab-ı rey ve dirayetle istişare ederlerdi. Mansur'un, «Mehdî» yi veliaht ittihaz etmesine diğer oğlu

«Cafer» muterizdi. Bunun üzerine «Mansur» halkı topladı. Hatipler, nutuklar iradederek fikirlerini beyan eylediler. Şairler de Mehdi'nin evsaf ve medayihini mutazammın kasideler okudular. Mansur bundan efkâr-ı umumiyenin kendi tarafından vukubulan intihabı tervicettiğini anlıyarak Mehdi'yi veliaht yaptı.

Halifeler kendi oğullarından veya kardeşlerinden birden ziyade zevatın hilâfete ehil olduklarını gördükleri zaman bunlardan birine diğeri fil n yahut filânı istihlâf etmek şartıyla biat ederlerdi.

Nitekim, Emevilerin sekizinci halifesi «Yezid bin Abdülmelik» veliaht tâyin etmek istediği zaman öyle yaptı. Kendisinin oğlu küçük bir yaşta bulunuyordu. Binaenaleyh oğlu Velid bin Yezid'i veliaht ittihaiz etmek şartıyla biraderi Hışam'a biat etti. Çok defalar hulefa lüzum gördükçe, arzu ettikleri gibi biat şartlarında tebeddüller icra ediyorlardı. Bazan halifeler veliahtı ve ona veliaht olacak zatı tâyin etmekle beraber ikinci veliahtı kabul veya adem-i kabulünü birinci veliahtın ihtiyarına bırakırlardı. Nitekim beşinci Abbasi halifesi Reşid, o yolda hareket ederek kendisine veliaht olmak üzere oğulları Emin ve Memun'u ve bunlardan sonra da veliaht olarak diğeri oğlu Kasım'ı tâyin eyledi. Fakat Kasım'ın veliahtlığını kabul veya reddetmeği Memun'un ihtiyarına bıraktı.

Veliahtlara vuku bulan biatlar bir ahitname veya ferman şeklinde yazılıp halifenin ve akraba ve taallukatının mühürleriyle mühürlendikten sonra veliahta ve küçük ise velisine teslim olunurdu. Veliahtlar veya veliler ahitnameyi lüzumunda ibraz etmek üzere bir yerde hıfzetlerdi.

Bazan bu ahitnameler bir hazine veya bir mesçit veya Kâbe-i muazzama gibi gayet emin yerlerde muhafaza olunurdu. Nitekim hulefayı Abbasiyeden Harun-ür-Reşid kendi oğulları Emin ve Memun'u ve Memun'dan sonra Kasım'ı veliaht tâyin ettiği zaman yazdığı iki ahitnameyi Kâbe-i Muazzama'da hıfzetmişti.

Osmanlıların son vakânüvisi Abdürrahman Şeref efendi «Sabah» gazetesinde çıkan tarih muhabelerinin «Biat ve taklid-i seyf merasimi» ne tahsis ettiği 28 inci «müshabe-i tarihiye»sinde (17 zilkade 1336, No. 10334) biat hakkında şu tafsillatı veriyor: «Hilâfet ve emaret ve imamet siyasiyun içinde müteradif olup riyaset-i amme-i diniyye ve dünyeviyye'ye itlak olunur ve Emîrin emareti icma ve biat ile sabit ve müesses olur.

«Biat, satmak ve satın almak mânasına olan «boy»dendir. Alim satımda bâyi ile müşteri el

ele tutuşarak pazarlık ve akd-i bey'etmek kav-m-i Arapça âdet olduğundan (nitekim bazan bizim esnafta dahi görülür) mânay-ı lügavi tevsi olunup el ele vermek üzere icra olunan muakade ve muahedeye «biat» tesmiye edilmiştir. Hicretin yedinci salinde Hüdeybiye mu-salehası esnasında vuku bulan meşhur biat-ı rıdvanda bin dört yüz sehabî din-i mübin uğrunda ölünceye kadar harb etmek üzere Resul-i Ekreme bir ağaç altında ahd-ü biat etmişler ve Osman-ı Zinnureyn sefaretle Mekkeye Kureys nezdine gönderilmiş olduğundan Cenab-ı Risaletpenah iki elini bağlayarak Osman tarafından gıyaben biat buyurmuştu. Yalnız bir korkak, devesinin arkasına gizlenip biatten imtina etmişti.

«Siyaset istilâhında biat, badema seni kende ulül'emir tanıdım, ahkâmı şer'îyye ve kanuniyyeye ve menafii milk-ü Devlete muvafık olan her bir emir ve nehyine itaat ederim de-yu ahdetmek ve söz vermektir. Asr-ı İslâm'da bu nevi biat Ebu Bekr-is-Siddikî hilâfetiyle bed'eder ki sakife-i beni Saide'de vuku bulmuştur. Yevm-i sakifenin tafsil-i menakıb-ı kütüb-ü tevarihde ezcümle Kasas-ı enbiyada münderic olduğundan tekrara hacet yoktur. İptiday-ı emirde Siddik-ı ekberin hilâfetine eshab-ı kiramdan muhalefet edenler oldu, fakat birer birer muhalefetten vazgeçip sakife-i beni Saide'ye geldiler ve Ebubekr-is-Siddik'a biat ettiler. Bu veçhile hilâfetinde icma-ı ümmet hâsıl oldu. İcma, ittifak mânasıdır. Evliyay-ı milletin biati icmaı tazammun eylemektedir. Kamus mütercimi biat kelimesinde diyor ki, «güya ki ehadihuma ahara halisai nefsinin ve taat ve inkiyadını ve dahile-i emrini bey'eder olur.»

«Binaenaleyh Hükûmat-ı İslâmiyede biat aslolup hükümdarın sübut-u hükümetinde ve emir ve nehyinin meriyyetinde şarttır. Devlet-i Osmaniyede Kanun-u Esasî'nin ilânından sonra bu şarta haber-i varit nazariyle bakılabilir. Çünkü kanun-u mezkûrun üçüncü maddesinde: «Saltanat-ı seniyye-i Osmanîye hilâfet-i kübray-ı İslâmiyyeti haiz olarak sülâle-i Âl-i Osman'da usul-ü kadîmesi veçhile ekber evlâda aittir» ve dördüncü maddesinde «Zat-ı Hazret-i Padişahi hasbelhilâfe din-i İslâmın hâmisî ve bilcümle tebea-i Osmanîyenin hükümdar ve padişahıdır» deniliyor. Kanun-u Esasî, vükela ve evliyay-ı millet olan Mebusan ve Âyan meclislerinde kabul ve taraf-ı padişahiden tasdik edilmiş olmakla icma-ı ümmete iktiran etmiş demektir ve hüküm müta ve mamul-ün-bihtir. Ve o hüküm icabınca hilâfet ve saltanatın

hakk-ı tasarrufu sülâle-i Âl-i Osman'ın ekber evlâdına aittir. Mamafih resm-i biate Kanun-u Esasînin ilânından sonra dahi riayet olunagelmış ve o de'bi dirî'nin icrasıyla hüküm-ü kanun teyit kılınmıştır.

«Resm-i biat Topkapı Saray-ı Hümayununda Bab-üs-saade önünde icra olunmak minelkadîm mütattır. Taht-ı saltanat Bab-üs-saade önüne çıkarılır ve vüzera ve vükela ve ulema ve ümeray-ı askerîyye ve mütehayyizan-ı rical-i devlet ve millet padişah-ı nevcaha arz-ı biat eyler. Esnay-ı biatte el ele tutuşmak âdeti, mürur-u zaman ile lâğva uğramış ve yerine asitin ve damen-pus olmak usulü kaim olmuştur. Fransızcada bizim muayede merasimine «dest-pus resmi = cérémonie de baise-main» tâbiri hâlâ müstemeldir. Eski kisvelerin yenileri müsait olduğundan padişah-ı izâm tahtın iki tarafına uzun yenlerini salıverir ve bendegân onları bus eylerdi. Kisveler tebeddül edip de cüppe ve ferace yerine setre kaim olunca asitin makamına kaim olmak üzere saçak öpmek usulü ihtiyar olunmuştur ki ilâ yevmina bilcümle merasimde bu usul-ü tefrifatiyye baki ve caridir.

«Gaile ve igtışaş hengâmelerinde cülûs vuku bulduğu takdirde resm-i biatin berveçhi meşruh ifasına hal ve imkân müsait olmadıgından zamanımızda Sultan Murad Hân-ı Hâmis'e ve Sultan Mehmed Reşad Hân-ı Hâmis'e Bab-ı Seraskeride biat edilmiştir. Hattâ cennetmekân Sultan Mehmed Hân-ı Hâmis'e Harbiye Nezaretinde biat olunduğu sırada mebusanın tarik-ı ilmiyyeye mensup olanlarından birçoğu Zat-ı Şahanenin elini öpmek veya tutmak suretiyle de'b-i kadîmi yerine getirmişlerdi.

«Ulemay-ı selef mütâlâa-i malûmeye mebni biat ve muayede merasiminde iptida nakib-ül-eşrafın huzur-u şahaneye varmasını tensib etmişlerdi. Çünkü nakib-ül-eşraf seyyid-i sahih-ün-nesep zevattan müntehap olmakla sadat ve gürefanın vekili addolunurdu. Şeyhülislâm-ı esbak Sadettin Molla merhumdan naklen mesmu-u âizanem olmuştur ki Sultan Abdülâziz Hânın cülûsunda nakib-ül-eşraf Tahsin Bey ile birlikte huzur-u Padişah-ı nevcaha çıkıp Tahsin Bey müsarعاتle iptida biat etmiş. Sadettin Efendi dermiş ki «ben de sadattanım, en evvel biat etmek istedim, fakat Tahsin Bey koştı bana tekaddüm eyledi. Kendisi alil olduğundan (bir gözü sakat idi) hazret-i Alinin biati hatırıma geldi, bu işin sonu hayır olmaya deyu tegeüm ettim» Vakaa hazret-i Ali'ye iptida biat eden hazret-i Talha idi. Talha gazve-i Uhutta bir kolunu zayi etmişti. İlk biat eden kol çolak olduğundan huzzardan tegeüm eden olmuştur.

Hazret-i Alinin cam-ı şehadetinin cür'ası Sultan Abdülâziz Hân nuş eylemiştir.»

Osmanlılarda da biat aynı ehemmiyeti haizdi, ve her saltanat tebeddülünde icra olunurdu. Diğer hükümetlerde olduğu gibi Osmanlılarda da biat merasimi debdebe ve azametle icra olunurdu. Yeni padişaha biat merasiminin icra olunacağı vezirlerle şeyhülislâm ve ekâbir-i memurine tezkirelerle ve tezkire ile davet olunması müteamel olmanın daha küçük rütbeliler de çavuşan-ı divan-ı hümayun ve çukadarların okuyuculuklarıyla davet olunurlardı. Devlet erkânı merasime elbise-i divaniye ile iştirak ederlerdi. Yeni Padişah da «Yusufî» tâbir olunan serpuşu «Kapanice» tâbir olunan «mücevher şemeli ve kebir yakalı kürk ile» gelerek taht-ı âliye cülûs eder ve çavuşlar tarafından alkışlanırdı. Bunun üzerine iptida «nakib-ül-eşraf» Efendi eğilerek etek öper ve mütaakiben duaya bağlardı. Dua bitince ferve-i beyza ve örf ile şeyhülislâm Efendi gelip biat eylerdi, müteakiben diğeri vüzera ve erkân biat resmini icra eylerlerdi. Bu münasebetle erkâna bil'atler ihсан olunurdu.

Meşrutiyeti mütaakıp Sultan Reşad'a yapılan biat merasimi şimdi Üniversite olan Harbiye Nezaretinde icra edilmiş ve avdetde müdebdep alay tertibolunmuştu.

BİCİLMİŞ KAFTAN (بجيش قتان) [Hal.] Tam lâyık, münasip yerinde, yakışıklı yerlerinde kullanılır bir tâbirdir. Kaftan bir nevi üst elbisesi idi.

BİD'AT (بدعت) [Fık.] Lûgat manası benzeri daha evvel mevcut olmayan, yeni çıkan şey demektir. Şariat lisanında Peygamber zamanında bulunmayan muhdesata itlak olunur. Bu itibarla bidat sünnetin tam zıddı demek olur.

«Kamus-i Osmanî» de: «Mânay-ı aslîsi sonradan hâdis olan şey demektir. Muahharan emr-i dinde hâdis olan noksan veya fazla şeylerde istimali galip oldu. Binaenaleyh lisan-ı şer'ide ba'delikmal emr-i dinde sünen-i seniyye-i Muhammediyyeye ve ahkâm-ı şer'îyye ve eshap ve tâbiine âray-ı müctemiasına külliyyen muhalif olarak muahharan hâdis olan ehval ve amâle itlak olunur. Bu halde iki nevidir. Biri «Bid'at-ı Hasene» yani bid'atı makbuledir. Buna «Bid'at-ı Hudâ», Bid'at-ı Mübaha» da itlak ederler. Bu kabilden maadısı bid'at-ı seyyie demektir ki külliyyen merdud ve makduhtur» suretinde izah olunmaktadır. «Nuhbe Şerhi»deki tarif de şöyledir: «Resulullah efendimizden mâruf olan bir şeyin hilâfına muvade tarikiyle

olmayıp belki bir nevi şüphe ile ihdas edilen bir şeye itikattır. İnat ile olursa o vakit Bid'at değil küfür oluyor.»

Bid'at üç nevidir: İtikadî, kavli, amelî.

İtikadî bid'at, Resul-i Ekremden alınmış olan sahih akidelerden ayrılarak bir çıkmaz yola gitmek, fâsit bir akideyi iltizam eylemektir. İtikadî bid'ate sapan fırkalar çoktur. Ulemanın bazıları bid'at ehlinin usulü beştir, derler, ve Mârîka yani Havariç, Şîa, Kaderiyye, Mürcie, Cühemiyye, fırkalarını sayarlar. Mutezileyi de Kaderiyyeye ithal ederler. Lâkin Mutezile, Meşayihîyye ve Hassaniyye namıyla ikiye ayrılır. Meşayihîyye cümleten Kaderiyyeden oldukları halde bazıları sıfat ve ef'al-i ilâhiyyeyi mukir olup «Eb-ül-huzeyl-ül-allâf» ve Cübbailerde «hayyat» ve «Kâbi»ye müntesibolan fırkalar gibi birçokları da Cühemiyyedir. Cühemiyye fırkası «Cühem bin Savfan-ı Tirmizî»ye mensup ve sıfat ve ef'al-i Bariyi münkir olan muattala guruhudur ki mutezilenin birçoklarıyla nefat-ı sıfâtın olan Neccariyye ve nefat-ı ef'al olan kelâbiyye tafileleri bunlardan teşaub eylemiştir. Mürcieyi hep bir nam altında cemederek bid'at ehlinin addeylemek ehl-i teşeyyu ve zâhiriyyenin mutaassiplarıyla şekkâkiyye gulâtının örf ve ıstılahları ise de doğru değildir. Çünkü irca iki nevidir: birisi irca-i Sünni olup ehl-i sünnet-i hassa ve eimme-i Hanefiyyenin mezhepleridir. İkincisi bid'at olan ircalara kail olan Desariyye, Sevbanîyye ve Mekateliyye gibi fırkaların mezahibidir.

İslâm fırkaları hakkında kitaplar telif eden ulema muhtelif taksimata kail olmuş ve muhakkıkları ehl-i sünnetten başka usulü fırak sekizdir demişlerdir. Bunlar Havariç, Şîa, Mutezile, Harariyye, Kelâbiyye, Cühemiyye, Müşebbihe ve Mürcie-i Müptedia fırkalarıdır. Kerramiyye Mürcie meyanında dâhil olduğu gibi Kalânisiyye ve Es'ariyye Kelâbiyyeden teşaubetmiştir. Bu fırkalardan cemaat-i selef ve eimmeye tâzim ve intisap üzere bulunup Havariç, Şîa ve Kaderiyye mezahibinden müteberri olanlar ehl-i sünnet unvanına dâhildirler ve kendilerine ehl-i sünnet-i âmme denilir.

Kavli bid'at; akide bozukluğuna varmaksızın bazı fırkaların iltizam ettikleri ahval-i muhdeseden kinayedir. İrca-i sünni ashabının iman tasdik ve ikrardır demelerine mukabil Şekkâkiyyenin kavil ve amelidir; müminim derken inşaallah demek lâzımdır demeleri bu kabilden olduğu gibi Kerramiyyenin iman kavilden ibarettir diyerek münafıkîne de mümin tesmiye eylemeleri dahi böyledir.

Amelî bid'at; ibadete mütaallik olarak

sünnet-i Nebeviyyeye müstenit ve ikame-i din için icadedilmişse «bid'at-i hasene» denir. Cumanın minarelerde okunan ilk ezanı gibi. Böyle değilse «bid'at-i seyyie» dir.

İbadet babında olmayıp âdata mütaallik ise menhiyattan bir mânayı mutazammın olmadığı halde hasenat ve seyyiattan addolunmayıp mubahattan olur. İslâmın münteşir olduğu memleketlerde her memleketin iklimine göre ihtira edilmiş ve iktisa edilmekte bulunmuş olan urbalar gibi.

Değerli mütefekkir İzmirli İsmail Hakkı bir eserinde (Yeni İlm-i Kelâm, birinci kitap s. 96) ehl-i bid'atı ehl-i sünnete muhalif olan fırka suretinde tarif etmekte ve bu bapta aşağıdaki tafsilatı vermektedir:

«Ehl-i sünnetin mebnası kitap ve sünnete, daima kitap ve sünnete muvafık olan akl-i sariha mutavaattır. Ehl-i bid'atin mebnası Resul-i ekrem salâllâh-ü Aleyhi vesellem Efendimizin getirdiği ahkâmı kendi rey ve hevalarına göre tebdil ve tahrif etmektir.

«Ehl-i kible olan Müslimin zaruriyat-ı diniyyeye, muktezay-ı dinden olduğu bizzarure malûm olan şeye muti ve münkaddır. Ancak âyat-ı kerimenin natık olduğu, hakkında ehadis-i sahiha bulunduğu, sahabe ve tâbi'nin itikadı bulunduğu mesailde bir kısmı akaid-i selefî iltizam etti. Usul-i akliyyenin muvafakat ve muhalefetine bakmadı. Akaid-i imaniyyede usul-i akliyyeye itimad etmeyip ancak kitap ve sünnete itimad ediledi. Yalnız hasmını red için veya itminan-ı kalbi tezyit için usul-i akliyyeden istiadadetti. Zevahir-i kitap ve sünneti ihtiyar eyledi. İşte bunlara ehl-i sünnet denildi. Diğer kısmı kitap ve sünneti usul-i akliyyeye muhalif zannederek zahirinden udul etti, haddizatında nas olduğunu anlamak için usul-i akliyyeye itimad ediledi. Yalnız kitap ve sünnet ile teyid-i müddeas kıldı. Bunlara da «ehl-i bid'at» denildi.»

Yine aynı müellif eserinin diğer bir yerinde de (sahife 115 - 116) diyor ki:

«Bid'at ne hakk-ı mahz ve ne de bâtil-ı mahzdır. Belki hem hakkı, hem bâtili mutazammındır. Bid'at hakk-ı mahz olsaydı bâtil olamazdı. Ehl-i bid'at ehl-i hak olurdu. Bâtil-ı mahz olsaydı hakkı talebeden zatını nazarında hafiy kalınmazdı.

«Her bid'at dalâlettir. Her mübtedi dâldir. Tarik-ı haktan sapmıştır. Fakat her dâl olan muakap değildir. Ehl-i bid'at ve dalâl kasdına göre mazur veya müstehakk-ı ukubet olur. Hak kastetmiş, taammüden Fahr-i Âleme muhalefet tasavvurunda bulunmamışsa hakka isabet edemediğinden dolayı mazur olur. Kur'ana zâ-

hiren ve bâtinen ittiba kasteden şer'a tâzim, Zat-ı Eccl-i Âlâyı tenzih, Resul-i Zıgan'a muhabbet gibi makasid-i hasene tâkibeden ehl-i bid'at ve dalâl mücerret kusur-u nazarlarından dolayı muakap olamaz, mazur olur. Fakat maksadı hakka mâtuf olmayıp fesada, nifak ve ilhada müteveccih olan ehl-i bid'at ve dalâl ukubet-i bâriye müstahak olur.

«Ehl-i bid'atin şiarı bir kavil veya fiili ihdas edip nâsı ona icbar ve ikrah etmek, nâsa lâzım kılmaktır. Ehl-i bid'at bu fiil veya kavli iltizam edene müvalât ve kavli terk edene muadat ederler.»

Bid'at tâbiri bidayette sırf dini şeyler hakkında istimal olunmaktayken sonraları dinle alâkası olmayan mevadda da teşmil edilmiş ve bu yüzden birçok münakaşalar tahaddüs etmiştir. Lehde idare-i kelâm edenler yeni şeylerin bir kısmını olsun tarizden kurtarmak için muhdesatı ikiye ayırmışlar, bir kısmına «bid'at-i hasene», diğer kısmına «bid'at-i seyyie», demişlerdir. Asr-ı saadette olmamakla beraber haddizatında iyi olanı hasene ve kötü olanı da seyyie itibar eylemişlerdir. Bununla beraber bu taksim de bütün itirazları susturamamıştır. Çünkü şekil mevzuu bahsetmeksizin bid'atin esasına muarız bulunanlar çok olduğu gibi muhdesin bu iki şıktan birine ithali keyfiyetinde de muteriz bulunanlar çıkmıştır. Esasın ne olduğunu bilmeksizin bahse karışanların zuhur ettiği de nazarı dikkate alınırsa zaten nazik olan bu meselenin nasıl bir arapsaçına döndüğü kolaylıkla anlaşılır.

BİLÂD-İ SELÂSE (بلاد ثلاثه) [İlm.] Eski- den İstanbul, Edirne ve Bursa hakkında kullanılır bir tâbirdir.

BİLEZİK (بيليك) [Top.] Eski toplarda «lâle»nin başlangıç kısmına verilen addı. Bazı toprakların «falye» lerine yakın birer bilezik bulunduğu cihetle bu bileziğe birinci bilezik, «bilezik-i evvel», lâlenin başlangıç kısmındaki bileziğe de ikinci bilezik «bilezik-i sani» ismi verilirdi.

BİL-İCARETEYN MUTASARRIF (بالاجارين) [Vak.] Muaccel ve müeccel ücretlerle kiralanın vakıf mustagallaatının kiracısı hakkında kullanılır bir ıstılahtı. Vakıf olan gayrimenkullere mutasarrıf olmak için biri peşin diğeri her sene verilmek üzere iki para vermek mecburiyeti vardı. Peşin verilene «muaccel», her sene verilene de «müeccel» denilirdi. Muaccel, vakfa ilk mutasarrıf tarafından olmak üzere bir defa, müeccele ise her sene verilirdi. Böyle bir yeri tasarruf eden satarken bedelini

yeni mutasarrıfından alırdı. Bu sebeple muaccel mutasarrıf değıştikçe, satış zamanındaki kıymeti, eski mal sahibi tarafından alınmak suretiyle geri alınmış oluyordu. Müeccele ise yeni sahibi tarafından da her sene vakfa ödenirdi.

1936 senesinde çıkarılan kanun ile 20 senelik müeccele vakfa ödenmek suretiyle vakıf olan gayrimenkuller mülke tahvil edilmiş ve bu suretle bundan sonra her sene müeccele verilmesi mecburiyeti ortadan kalkmıştır.

BİL-İŞTİRÂK TASARRUF OLUNAN ARAZİ (بالاشتراك تصرف اراضي) [Mal.] Mutasarrıflar arasında müşterek tasarruf münasebeti bulunan yer demektir.

BİLLÜR-MÜHRE (بلور مهره) [San.] Camdan yapılan mühreler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kaz yumurtası şeklinde ve büyüklüğünde yapılan bu mührelerle kâğıtlar cilalanır ve buruşukluklar, pürütlükler düzeltilir. Buna bir nevi el presi denilebilir.

BİLLÜR TOP (بلور طوب) [Sar.] Topkapı Sarayında tavana asılı bir topun adıydı.

Topkapı Sarayında hanende ve sazandeler için ayrı bir yer vardı. Bunun aşağı tarafı kadın efendilerle sultanlara mahsustu. Saray mensupları orada toplanır, hünkâr da mevki-i mahsusuna otururdu. Bunun üzerine çalgı ve eğlence başlar, saraylılar bu suretle eğlenirdi. Burada hünkâr mevkiinin tavanı önüne asılı bir billür top vardı ki bu topun sıçranarak tutulması o zaman için büyük bir eğlence teşkil ederdi. Bu eğlenceye cariyeler iştirak ederdi.

BİMARE (بیماره) [Mal.] Akınlar veya harbler sırasında ele geçen kadın esirlerin ayrıldıkları sınıflardan birine verilen addı. Farsça bir kelime olan «bîmar» mariz, hasta demektir. Kadın esirler şu adlara göre sınıflara ayrılırdı:

Mâriye, Duhter, (kız), Duhterek (küçük kız), Acuze (ihtiyar), Fertûte (çok ihtiyar), Ma'yube (kusurlu), Bîmare (hasta), Yekdest (tek kollu), Yek çeşim (tek gözlü).

Bunlardan ayrıldıkları sınıfa göre kendilerinden vergi alınır.

*Şihat gibi bîmar-i game geç geliyorlar
Öldürdü bizi naz-ı etibba ne belâdar
Sabit*

BİMARHANE (بیمارخانه) [Tib.] Eskiden akıl hastalarının tedavi edildikleri hastahaneler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Halk dilinde bunlara «tumarhane» denilirdi.

BİMARİSTAN (بیمارستان) [Tib.] Eskiden mutlak olarak hastahane yerinde kullanılır bi

tâbirdir. Farsça bir kelime olan bîmar, mariz, hasta demektir. «Darüşşifa» da bu makamda kullanılmıştır. Sonraları akıl hastalarının tedavi edildikleri yer olup halk dilinde «timarhane» suretinde kullanılan hastahaneler resmî kayıtlarda «bîmarhane» suretinde yazılırdı.

BİNA EMİNİ (بنا امین) [Ida.] Padişahlara mahsus kasırlarla selâtin camilerinin ve emsali binaların müceddeden bina veyahut tamine memur edilen zata verilen unvandı. Bina emini mimardan başkaydı. Mimar, binanın inşasına nezaret eder, bina eminiyse o uğurda ihtiyar olunan masarifi yapardı. Amele ile malzemenin celp ve tedariki de bina emininin vazifesi cümlesindendi. Bina emimleri memur oldukları işler için muntazam defter tuttuklarından inşaatın devamı müddetiyle ihtiyar olunan masrafların miktarı biliniyordu. O sayededir ki bugün meselâ Süleymaniye camii gibi mühim bir âbidenin ne kadar zamanda yapıldığı ve bu uğurda ne miktar masraf ihtiyar olunduğu tarih sahifelerine geçmiş bulunuyor.

BİN BİR GÜN (بیک بر گون) [Sof.] Mevlevî tâbirlerindendi. Remzi Efendi, «Tâbirat-ı Mevleviyye» sinde buna dair şu izahatı veriyor: «Cenab-ı Mevlâna'nın ihtiyar buyurdıkları erbain ve halvetlerin mecmuu bin bir güne reside olması rivayetine göre Hazret-i Sultan Veleddin tarafından tarikat-ı aliyeye intisabedecek müstakiya füyuzat-ı sohbet-i mürşide kesb-i liyakat için lâzım gelen hizmete teberükken o kadar müddet tahsis buyurmuştu ki Hazret-i Feyyaz-ı Mutlakın bin bir ism-i şerifinin sırr-ı celiline mazhariyet esbabını istihsale vesile olacağı gibi tahsil-i rızaya da sebeb-i müstakildi. Rızanın bihisab-ül-cümel bin bir olması nükteden hâli değildir. Bu hususta eslâf-ı kiramdan Mısır Mevlevî şeyhi Abdücemil Çelebi Kaddese Sırrıhu Hazretlerinin beyan-ı âlileri daha güzeldir.

«ان الجبله البشريه على حاد الخدمين فالخادمين ادخل في رعم الانوف وزحرا النفوس واجلب للانتظار الحسنة وادفع للصفات القبيحة وهي انفع نوافل في التخله والتحليه فاما تعيين خدمة الطبخ فلا اعتبار فان النبات والحوان يترقى بالطبخ مقام الكمال فالمرید الرشید يتبر بخدمه فيسي في طبخ نفسه حتى يصير كالطعام مقبولا في طبائع الاخوان ويتجهت في تحصيل هذا الروحاني فيستمد بالتخييه يوما فيوما فالقصد من هذا التخصيص التربه والتتبيه وسر العدد ان هذا المقدار جامع لمرتبه بدايه العدد ونهاية وما بينهما فالجهد اذا لم يوفق

بالدقائق التي اشترنا اليها في هذه المدة المديدة الجامه للمراتب المدنيه فاصره مشكل وزمام تربيه مفوض الى يد المرشد فاما ان يتخلى سبيله ويامر بالسباحه اما يسلمه الى من يتكفل بنظارته من الاوسط اوبقى في مرتبه قابليه .»

Tercümesi:

Tabiat-i begeriyye kendisine hizmet edilmesini ve mahdumiyet mertebesinde bulunmasını ister. Hadimiyet ise nefsin enl-i istikbarını kırmak kendisindeki sıfat-ı kabihayı def ile enzar-ı haseneyi celbetmek hususunda tesir-i azîm gösterir. Hattâ insanın rezailinden tahliye ve fazail ile galebesine hizmet edecek nevafilin efdal ve enfaidir. Mutfak hizmeti de müridin medar-ı itibarı olur. Zira nebat olsun, hayvan olsun tabh ile makam-ı kemale yükselir. Mürit reşit ise bu hizmetten nefsinin yetiştirmeğe çalışıp nazar-ı ihvan da taam-ı matbuh gibi kesb-i itibar eder, ve gıday-ı ruhani tahsiline çabalayıp günden güne o gıda ile perveriş yap olmağa müsait olur. Şu halde matbah hizmetinden maksat, terbiye tenmiye olduğu gibi, «rıza» kelimesindeki 1001 adedinin de sırrıdır. Bu miktar, adedin bidayet ve nihayetiyle aralarındaki meratibi câmidir. Mürid-i mütehit meratib-i adediyyeyi câmi olan şu müddet-i medide zarfında işaret ettiğimiz vekayie muvaffak olamazsa zimam-ı terbiyesi mürşid-i kâmilin yed-i terbiyesine müfevvez olur ki dilerse kendisine seyahat emreder, isterse mutavassitini dervişanından birinin nazarı tedibinde bulundurur, yahut o istidatsız salık kabiliyeti mertebesinde kalır.»

Çille-i Molla Celâleddin gibi bin bir heman Çıkmadıkça ağırlır mı yâr hiç ağyardan La

Ederken Mevlevinin çillesin itmam binbir gün Bizim bak çille-i aşk içre bir miadımız yoktur Tahir-ül-Mevlevî

BİNDALLI (بندالی) [Giy.] Altı arşın atlas yahut ipek ile karışık dokunmuş şalâki düz kumaş üzerine kılaptanla iri veya ufak serpme dallar işlenmiş entarilikler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Şalvarı ekseriya düz kumaştandır. Ortahalliler giyerlerdi.

BİNEK TAŞI (بينك طاشی) [Ida. ve Sar.] Ata kolaylıkla binmek için cümle kapısı önüne konulan taşın adiydi. Mermerden mustatil olarak yapılan bu taşın eni vasatı olarak 60 santim, uzunluğu 1 metre, yüksekliği de 40 santimdi. At, taşın yanına getirilir, taşın üstüne çı-

kan binici sol ayağını üzenkiye koyarak sağ ayağını üzerinden geçirmek suretiyle ata binerdi.

Otomobil ile arabanın icadından evvel padişahlarla sadrazam, vezir, nazır ve vali gibi büyükler işlerinin başına, yahut merasim yerlerine atla gittikleri için evlerinin ve resmî dairelerinin cümle kapıları önünde kolaylıkla ata binmeleri için binek taşı konulurdu.

BİNİŞ (بنيش) [Kiy.] Ulemanın ve hassatan yüksek rütbede bulunanlarının giydikleri geniş cüppeye verilen addı. Biniş, cüppeden daha geniş ve kolları daha uzundu. Bunun pek bol olanına «ferace» denilirdi.

Yeniçeri zâbit ve ümerası da biniş giyerlerdi. Bu libas ayaklara kadar olan kolları uzunca ve kolların yenleri sarkıktı. Yazın bu yenler sıvanır kışın düğülenirdi.

Binişin de yakası yağlı idi Kuşağı göğsüne dek bağlı idi.

Sümbülzade Vehbi

BİNİ BİR PARAYA (بیک بر پارایه) [Hal.] Ucuz, mebzul, ehemmiyetsiz, kıymetsiz yerinde kullanılır bir tâbirdir.

BİNİŞ İSKEMLERİ (بنيش اسكمله) [Sar.] Padişahların ata binmelerini kolaylaştırmak için kullanılan seyyar iskemlenin adiydi. Sedefli olan bu iskemlelere ayrıca bir örtü de örtülürdü. «Puşide», namı verilen bu örtüler çok kıymetliydi. «Arşiv», de mevcut bir vesika (Saray fiş No: 2541, 21 b 1154) «Padişahın sedefli biniş iskemlesi puşidesi eskidiğinden tecdidi için çuha ve cilâ ve kirpas bedeli olan yirmi beş buçuk kuruş», sarf olunduğu nazarı dikkate alınırsa iskemle örtüsünün ne kadar kıymetli bir şey olduğu anlaşılır.

Saray mensuplarından biri bu iskemleyi taşıy, padişah ata binmek ve attan inmek istedikçe atın yanına yerleştirirdi.

Tanzimattan sonra iskemleler kaldırılmış, bu maksadı temin için saraylarda, resmî binalarda binek taşları yapılmaya başlanmıştır. Binek taşlarından padişahlardan başka vezirler de istifade ederdi.

BİNİŞ KÖŞKÜ (بنيش كوشی) [Sar.] Valde kâhyası Giritli Yusuf ağanın Üçüncü Selim için Baltalimanında yaptırdığı köşkün adı idi.

Kudum-i şahtan olsun deyu hâk-i Hutun müşkü Bu cây-ı nûzhet efzada yapılmışur Biniş Köşkü

La

BİNİŞ-İ HÜMAYUN (بنيش هـ يون) [Sar.] Padişahların bir yerden diğer yere atla gitmeleri hakkında kullanılan bir tâbirdi. Biniş bin-

mek masterından meydana gelen bir kelimedir. Hümayun da padişahlar hakkında kullanılır bir tâzim tâbiri idi.

BİNİŞ SARAYI (بنيش سراي) [Sar.] İstanbul'da Davut Paşa Sarayı yakınındaki küçük bir köşkün adı idi. Hierî 1240 (1823-1824) senesinde yaptırılmıştı.

BİNLİK (بينك) [San.] İki buçuk okka sulu şey alan şişeler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Okka dört yüz dirhemdi. İki buçuk okka bu itibarla bin dirhem demek olduğundan «binlik» bin dirhemlik demektir. Binlik, aşağı yukarı üç kiloya tekabül eder. Bu tâbir; eskiden ayyaşlarca vâhid-i kıyasi sayılır ve bir oturuşta bir binlik devirmek onlarca rekortmenlik addedilirdi.

BİNLİK DEVİRMEK (بينك دور مـك) [Hal.] İçkiye düşkün olanlar tarafından, ayyaşlarca vâhid-i kıyasi sayılan «binlik» in bir oturuşta içilmesi demektir. Bir oturuşta binlik devirmek ayyaşlarca rekortmenlik sayılırdı.

BİNT (بنت) [Fık., Vak.] Arapça bir kelime olan bint, kız demektir. Ayşe bint Ahmed denilince Ahmedin kızı anlaşılır. Bir vasıf ile yazılırsa ibneti şeklini alır; Ayşe hanım ibneti Ahmed gibi. İki kadın olursa tesniye ve ziyade ise cem'i iradolunur; Fatma, Ayşe bintey Ahmed; Fatma Ayşe, Sadiye Benat-ı Ahmed gibi. Aralarında erkek olursa tesniyesinde ve ledey, cem'inde evlâd denir; Ahmed ve Fatma veleday, Hasan; Ahmed Fatma, Alime, evlâd-ı Mehmed gibi.

Bint-ül-ineb; rakı demektir.

Teşne leb tâlib iken câmına bint-ül-inebin Değmedi neş'esi âlâmına bint-ül-inebin Remzi Baba

BİNT-İ LEBUN (بنت لبون) [Fık.] Arapça bir kelime olup iki yaşına girmiş dişi deve demektir. Hata ile birini öldüren kaatil üzerine diyet olarak şera'n verilmesi lâzım gelen yüz deveden yirmisinin bu neviden olması şer'i ahkâm iktizasından idi.

BİNT-İ MEHAD (بنت محاض) [Fık.] Arapça bir kelime olup iki yaşına girmiş dişi deve demektir. Hata ile birini öldüren kaatil için diyet olarak şer'an verilmesi lâzım gelen yüz deveden yirmisinin bu neviden olması şer'i ahkâm iktizasından idi.

BİNT-ÜL-İNEB (بنت العنب) [Eda.] Arapça bir terkip olup üzüm kızı demektir. Divan şairleri mecaz yoluyla şarap hakkında kullanmışlardır.

*Merd odur bint-ül-inebden gayra bezm-i hâsına
Hiç ne avret uğratur ne pâ-yi duhter bastırır*
Sabit

*Bint-ül-inebi darma hemen kullanıyorlar
Rindân-ı hârâbatta yok millet-ü mezhep*
Yenişehirli Avcı

BİNYÜZCÜ (بينيوزجي) [Ok.] Ok meydana-
ındaki okçular tekkesi şeyhinin unvanı idi.

BİRR (بر) [Vak.] İhsan ve daha başka
mânaları olan Arapça bir kelimedir. «Kamus»
ta «hayır, hasene, taatta tevessü, ebeveyne itaat
ve inkiyât» mânalarına geldiği yazılıdır. Va-
lideyne yani ana babaya birr onlara hizmet ve
ihsan etmek demektir. Birr, hayır, hasenat mâ-
nasına da gelir. Filân ehl-i birr dir denir ki
hayır sahibi demek olur. Vakfiyelerde bu mâ-
nalarda kullanılır.

BİREET-ÜL-FIRAT (بيرة الفرات) [Coğ.]
Fırat kenarındaki Birecik kasabasının resmi
vesikalardaki adiydi. Eski vesikalarda bu tâ-
bir çok geçer.

BİRBİRİNE GEÇMEK (بربرينه يحمك) [Hal.]
Telâş, kavga, döğüş yerinde kullanılır bir tâ-
birdir.

BİR DİNDE DURMAMAK (بريدنده دوامق) [Hal.]
Mütemadiyen fikir değiştirmek, bugün
inandığına yarın itimatetmemek yerinde kul-
lanılır bir tâbirdir.

BİR KÖROĞLU BİR AYVAZ (برکور اوغلو) [Hal.]
Bir karı bir koca, iki kişiden
ibaret yerinde kullanılır bir tâbirdir.

BİR LOKMA BİR HIRKA (بر لوقه بر حرقه) [Hal.]
Az, kanaatli, fakirce yerinde kullanılır
bir tâbirdir.

BİR PULA SATMAK (بر پوله ساتمق) [Hal.]
Ehemiyyet vermemek, aldırmmamak, istihfaf et-
mek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Pul, para
küsüratındandı.

BİR TAHTADA (بر تخته) [Hal.] Def'aten
bir kerede, cömertçesine kullanılır bir tâbirdir.
Eskiden altın ve gümüş paralar «akçe tahtası»
adı verilen tahta üzerinde sayıldığı için bu
tâbir kullanılırdı.

BİRÜN (بيرون) [Ida.] İdari teşkilât hak-
kında kullanılır bir tâbirdir. Birün'un lûgat mâ-
nası dış, hariç demektir.

Osmanlı devletinin teşekkülü sıralarında
devlet teşkilâtı pek basitti. Pek az memurla
idare olunurdu: Padişahların hayatı basit ve sa-
de olduğu için saray teşkilâtı da pek mahduttu.

Sonraları giderek devletin hudutları büyüdüğü
için vezâif-i devlet de arttı. Memurlar çoğaldı.
Aynı hal saraya da tesir ederek orada dahi teş-
kilât çoğaltıldı. Memurların adedi artırıldı. Bu
münasebetle iki tâbir meydana çıktı: Enderun,
birün.

Devlet teşkilâtının başta sadrazam olmak
üzere ricali mevcudolduğu gibi saray teşkilât-
ının da en ileri safta kapıağası olmak üzere
büyükleri vardı. Birincilere birün ricali, ikinci-
lere de enderun ricali denilirdi.

En büyüğünden en küçüğüne kadar dev-
let memurları birunu, saray müstahdemini de
enderunu teşkil ediyorlardı.

Gerek birün ve gerek enderun memurla-
rının intisap, tâyin ve terfil nizamât-ı mahsusa
ile muayyendi.

Birün ricalinin re'sikârında bulunan sadra-
zaman ve erkân-ı devletin vazife gördüğü ma-
halle «babîâli» denilmiştir. Babîâli saltanatın
ilgasına kadar devam etmiştir. Enderun tâbiri
son zamanlara kadar istimal olunmuşsa da birün
unvanı Tanzimat-ı Hayriyeden sonra terk edil-
miş, bu tâbir yalnız tarih sahifelerinde kal-
mıştır.

*Bu keynünet, bu emniyet, ne kudrettir
ne nusrettir;
Şaşar baktıkça insan enderuna bir de biruna.*
Damat Mahmut Paşa

BİRÜN AĞALARI (بيرون آغاري) [Ida.]
Yeniçeri ocağı ağalarına verilen umumî unvandı.
Bu unvan, saray-ı hümayuna muhtas olan «en-
derun ağaları» na mukabil bir unvandı.

Birün ağalarının birincisi yeniçeri ağasıydı.
Yeniçeri ağası ocağın ve binaenaleyh askerinin
başbuğu olmakla beraber diğer birtakım vazife-
leri de vardı. Şehrin bir kısmının inzibatıyla de-
alâkadarı. Yeniçeri ağası umumî asayiş-i ihlâl
eden ahvale dair mâruzatını doğrudan doğruya
vezir-i âzama hattâ padişaha takdim ederdi.
Yeniçeri ağası yeniçeri kâtibinden maada ocak
ağalıklarını tevcih edebilirdi. Yeniçeri kâtibi
veziriâzam tarafından tâyin olunur ve ağanın
idaresini teftiş altında bulundurabilmek maksadıyla
daima yeniçeri ocağına mensubolmayan-
lardan intihabedilirdi.

Sipahi ve silâhdarlarla azap ağaları, top-
çubası, cebecibası, top arabacısı, mehterbaşı
da birün ağaları meyanında sayılırlardı.

Altısı süvari ve diğer altısı topçu ve saire
olan bu on iki ağaya on iki rikâb-ı hümayun
ağasını da ilâve etmek lâzım gelir. Birün ağa-
ları idadında dâhil bulunan bu zâbitler livâ-i
sultaninin (sultanın bayrağı) hâmilî mir-i âlem,

dört kapıcıbaşı, iki mirahur, bir çaşnigirbaşı
iki doğancibaşı, iki de atmacıbaşı idi.

İki doğancibaşıdan boz renkli doğan mu-
hafızları ağasına «doğancibaşı», ak doğan mu-
hafızları ağasına da «şahincibaşı» itlak olunduğu
gibi atmacıbaşıardan akbaba muhafızları ağa-
sına «çakırcibaşı», atmaca muhafızları ağasına
da «atmacıbaşı» denilirdi.

Bu suretle birün ağalarının adedi yirmi
dörde balığ oluyordu.

BİRÜN HAZİNESİ (بيرون خزينه) [Mal.]
Tanzimattan evvel Devlet hazinesi makamında
kullanılır bir tâbirdir. Bu makamda «hazine-i
maliye = maliye hazinesi» tâbiri de kullanıl-
mıştır. Saray hazinesine «Enderun hazinesi»
denilirdi.

BİSM-İ ŞAH (بسم شاه) [Saf.] Bektaşî tâbir-
lerindendir. Bektaşilerce «Bismillâh» makamın-
da kullanılırdı. Şahtan maksat «Ali» dir. Şah'ın
ismiyle mânasına gelen «Ba ism-i Şah» ın mu-
haffesidir.

BİTELER (بيتلر) [Bah.] Bosa ve kastan-
yola yardımıyla kendisine zinciri raptetmek
için güvertenin baş tarafında geminin ortasına
konulan boyunduruklu babaların adıdır.

BİTİK (بيتيك) [Ida.] Mektup ve tahrirat
yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arşivdeki ves-
sikalardan bu tâbirin Kanunî Sultan Süleyman
zamanına kadar kullanıldığı anlaşılmaktadır.
Uygur lehçesindeki «Bitki» den kısaltılarak
meydana gelmiştir. Bitik; yazı, hat mektup,
nüsha demektir.

BİTİKÇİ (بيتيكجي) [Ida.] yazıcı kâtip ye-
rinde kullanılmış bir tâbirdir. Uygur lehçesin-
de bitik yazı, mektup, nüsha demektir.

BİZEBANLAR (بيزبانلر) [Sar. ve Ida.]
Sarayla Babîâli'deki dilsizler hakkında kullanılır
bir tâbirdir. İlk zamanlarda sadrazamlarla
vezirlerin padişahlarla devlete mütâallik gö-
rüşükleri hususatin gizli kalması için saraya
dilsizler alınmış, sonra bu usul Babîâliye de
intikal eylemiştir. Dilsizlerin enderunda bulun-
ması Fatih zamanından başlar. Dilsizler alelek-
ser zeki adamlar oldukları için bunlar padişahlar
ve erkân-ı devletle işaret-ı mahsusa istimali
suretiyle görüşür ve maksatlarını pek gü-
zel ifham ederlerdi. Rikâp günleri padişahların
iradesini silâhdar, başçuhadar ve sır kâtibi
gibi bizebanlar da tebliğ ve tebellûğa vasıta
olurlardı. Saraydaki konuşların her birinde üçer
beşer bizeban bulunurdu.

Dilsizlik tarikınca mazbut ve mer'i silsi-
le ile içlerinden biri de «başdilsiz» unvanını

alırdı. Dilsizler ocak yoluyla zâbit olamazlar
ve binaenaleyh has odaya alınamazlardı. Bu-
nunla beraber eskidikçe yoluyla soyunuk eski,
bıçaklı eski unvanlarını ihraz ederler ve eski-
lik tahsisatından istifade ederlerdi. Başdilsiz-
lerin has odalık payesi vardı. Bayramlarda,
cumalarda, «bol yenli estefeden ağır kaftan
üzerine bol yenli kontuş kürk ve başına has
odalılara mahsus düz kaş tâbir olunan kavuk
giyer, beline de donluk şal kuşanırdı.» Altın
köstekli, mücevherli bıçak da takarlardı.

Enderun tarihinde (Atâ c.1, s. 283) bize-
banların kıyafetleri hakkında aşağıdaki malû-
mat mevcuttur:

«Bizebanların giydikleri takkeler kısa
olup sol tarafında sırmadan dolayınca bir dil
resmi yapıtırılıp ve arkalarına koğuş ağaları-
nın aynı kaftan ve dolama giyerek bellerine
kanun kuşağı ve sayfiyede şal kuşanmaları ve
başdilsizlerin alt tarafındaki bizebanların ka-
lıp işi kavuk giymeleri de tımara çıktıklarında
yani hanelerine gittiklerinde sair ağalar gibi
başlarına paşalı kavuğu giyerek bellerine don-
luk şal kuşanmaları ve bunların başdilsizlikten
nanpare ve musahiplikle çırağ buyrulanları
sair musahipler gibi mevsimlere göre arkaları-
na bol yenli kürk ve paşalı kavuğu giymeleri
âdetidir.»

Bizebanlardan mukallitlikte mahir olan-
ların musahiplik hizmetiyle tebeil olundukları
dahi vâkiydi.

Babîâlide Osmanlı hükümetinin ilgasına
kadar dilsiz istihdam edilmiştir. Bunlar «Mec-
lis-i has», denilen vekiller meclisi müzakerele-
rinin gizli kalması maksadıyla istihdam olu-
nurlardı.

BOCURGAT (بوچورغات) [San.] Yükləri
kaldırmağa mahsus dolaplı alâtin adıdır. Ma-
nifelâ işini gören kolları bir üstüvani bir
kısmı çevirir ve buna sarılan halat veya zin-
cirin bir ucu da kaldırılacak şeye bağlanır.
Üstüvane dönünce ip ona sarılır. Ve ipin ucuna
bağlı olan yükü kaldırır.

BODOSLAMA ASTARI (بودوسلامه آستاري) [Bah.]
Bodoslamayı kuvvetlendirmek ve pari-
lelerini aşırma yapıpale yekpare hale getirmek
için iç tarafından civatlarla bağlanan ağaçtır.
Baş bodoslama astarının topuğu baş yığmalari-
nin pıraçal parçası bindirilir ve borda
kaplamalarının pruvaya gelen nihayetleri bo-
doslama astarına mihanır.

BOGASI (بوماسي) [San.] Amerikan bezine
benziyen ve kaput bezini de andıran bir nevi
bezin adı idi. Tezgâhlarda pamuk ipliğinden do-

kunurdu. «Lehçe-i Osmanî» de, «bir nevi astarlık seyrek bez, iplikleri fitil fitil bir nevi bohça» suretinde izah olunmuştur. Taşralarda dokunup İstanbul'a getirilen bu bezler bir zamanlar Fazlı paşa sarayı arkasındaki beş dükkânda müslüman usta ve kalfalar tarafından boyanır ve tokmakla perdah edilirdi. Vesikalarda astar yerinde geçen boğasının kefenlik olarak kullanıldığını da «Selânikli tarihî» nin basılmamış kısmında (Nuri Osmanîye kütüphanesi, No. 313) defterdar Bürhanettin paşanın ölümünden bahis olan şu satırlarından anlaşılmaktadır: «bu esnada Belgrad'da defterdar Bürhanettin paşa'ki Rumeli beylerbeyi payesiyle ahkâm'î şerifede elkap yazılıp tahsil-i emvalde bez-i makdur etmekte iken ecel-i mukadder gelip bibeka dünyadan göçtüğü haberi geldi. Kefen için bir beyaz boğası bulunmayıp kendinin ticaret için getirdiği renkli boğasılardan kefen olsun diyu Ekmekçi zade defterdar Ahmet efendi tâyin edip sonra bin belâ bir boğası beyaz bulunup kefen etmişler. Aleyh-i rahmet-ül-bari»

İsparta ile Denizli taraflarında bu türlü bez şimdi bile dokunmaktadır.

BOĞATA (بوغات) [Bah.] Ağaçtan yapılmış yuvarlak bir nevi makaranın adıdır. Dilleri olmıyan ve üç deliği bulunan bu makaraların muhitleri olukludur. Deliklerinden filâfor ve çarlık doldurmakta kullanılır, donanımlarda altta bulunan bogatalar palasartarlardaki landa donanımlarına kilitlenir, üstte bulunanlarsa çarmanın çimasından yapılan kasalarla kuşatılır.

BOĞAZ (بوغاز) [Ok.] Yirmi dört derece itibar edilen okun ilk dört derecesine verilen addır. Bundan sonra gelen yedi dereceye «göbek», daha sonraki altı dereceye «galvar», en sonraki yedi dereceye de «ayak» denilirdi.

BOĞUM (بوغوم) [San.] Şimdi kullanılan demir kalemlerin icadından evvel yazı yazılan kamışın ortalarına tesadüf eden kapalı kısımlarına verilen addı. Kalemin iki boğumu varsa iki boğum, üç boğumu varsa üç boğum denilirdi.

§ [Mim.] Baş parmağın ilk boğumuna müsavi ölçünün adıydı. Bu ölçü aynı zamanda arşının yirmi dörtte birine müsaviydi. Hicrî 994 senesinden sonra bu tâbir terk edilerek onun yerine «parmak» tâbiri kaim olmuştur.

BOHÇA (بوچه) [San.] Basmadan vesair kumaştan değirmi olarak yapıp içine eşya konulan büyücek sargı demektir. Bunun içine çamaşır vesair eşya konularak dört ucu bir yere getirilir, bağlanır. Bohçalar yapıldıkları kumaşa ve içlerine konulan şeylerin nev'iyle

gördükleri hizmete göre ad alırlardı. Şal bohça, Ahmediye bohça, basma bohça, yazma bohça, parçalı bohça, mendil bohçası, çamaşır bohçası, hamam bohçası gibi. Bohçaların ağır kumaştan olmaları zenginlik alâmeti idi. Yüzleri kumaş olan bohçaların içleri astarlı idi. Küçük çocuklar dikiş dikmeyi parçalı bohça dikmekle öğrenirlerdi. Vaktiyle Türk evlerinde bütün çamaşır, elbise gibi dokuma ve kumaşa ait eşya hep kendilerine mahsus bohçalar içinde muhafaza olunurdu. Bunun için sandık bohçası ayrı, dolap bohçası ayrı, cihaz bohçası ayrı olurdu.

Eski devirlerde hediye olarak gönderilen kumaş, çuha, iç çamaşırı, destmal ve emsali şeylere de bohça denilirdi. Bu tâbir o gibi şeylerin bohçaya sarılmalarından meydana gelmişti. Vaktiyle evlenen kızlar, kayınbaba, kaynana, kayın, görümce gibi vardıkları erkeğin yakın akrabasına bohça gönderirlerdi. Bohça alan kadın ve erkek de karşılık, kumaş ve onun gibi bir şey verirdi.

Eski zamanlarda elinde bohça olmaksızın sokağa çıkan bir kadını yeniçeriler havaimişrep diye kaldırırlardı. Onun için namuslu kadının ya elinde bohçası, yahut kucagında çocuğu olurdu.

Alışveriş için çarşıya giden kadının da mutlaka bir bohçası bulunurdu. Çünkü o vakitlerde elbiselik kumaş satanlar sattıkları kumaşları kâğıda sarmazlardı. Kadın, koynuna soktuğu bohçasını çıkarır, aldığı şeyleri içine yerleştirirdi. «Akçe bohça» gayrimeşru hediye, rüşvet demektir.

BOHÇA BEHA (بوچه بها) [Idar.] Valilerle taşradaki memurların İstanbul'daki büyük memurlara gönderdikleri şeylere verilen addı. Tâbire bakılırsa evveleri gönderilmek âdet olan «bohça» yerine sonraları onun tutarının gönderilmeğe başlandığı anlaşılır.

Hicrî 1254 senesine gelinceye kadar Pa-yitahttaki memurlarla kâtiplerin maaşları yoktu. Büyük memurlar mülhakat memurlarından bohça beha namıyla gelen şeyler ve teşrifat usulünce verilen atıyye ve mevkuflarla geçinirlerdi. Divan-ı Hümayun kalemi mensupları gibi bazı memurların ise zeametleri vardı.

Hicrî 1254 senesinde büyük ve küçük memurlarla hademeye maaş bağlanarak alınması âdet olan bu gibi şeyler kaldırılmıştır.

BOKTAN KÜNET (بوکتان کنت) [Hal.] Ehemmiyetsiz, kıymetsiz, çürük, esassız yerinde kullanılır bir tâbirdir.

BOL KESEDEN (بول کسه دن) [Hal.] Cömertçe, hesapsızca, düşünmeden, tereddüt et-

meden yerinde kullanılır bir tâbirdir. Altın ve gümüş paralar için «Kese», adı verilen kumaş mahfazalar kullanıldığından bu tâbir istimal olunurdu.

BOL PAÇADAN ATMAK (بول پاچه دن آتمک) [Hal.] Öğünmek, cömertlik göstermek, mübalağa etmek, yalan söylemek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden giyilen elbiselerin paçaları bol olduğu için bu tâbir kullanılırdı.

BONCUK (بونجوق) [San.] Mahyacılık tâbirlerindendir. Minarelerin üst şerefelerinden birbirine gerilen kalın halatın ucuna geçirilen şimşirden halkaların adıdır. Ana ipler doğrudan doğruya boncuklara bağlanır. Tezyin sanatında tespih ve inci tanesi gibi yuvarlak süs motiflerine de bu ad verilir.

§ [Hal.] Küçük, erkek ve kız Arap çocukları hakkında kullanılır bir tâbirdir.

BORDA (بوردا) [Bah.] Gemi yanlarının su hattından yukarda bulunan kısmının haricî sathına verilen isimdir. Dahilî sathına «alabanda», denilir.

BORINA (بورینه) [Bah.] Dörtköşe yelkenlerin giradin yakalarının iskota yakasına yakın mahallerinde borina patalarının çeliğine müteharrik kasa ile bağlanan halatın adıdır. Orasına seyirlerde mümkün olduğu kadar rüzgâra yaklaşmak için yelkenlerin rüzgârüstü giradin yakasını açık tutmağa yarar. Bu suretle seyretmekte olan gemilere «alaborina halinde» denir.

BORINA PATALARI (بورینه پاتاری) [Bah.] Seren yelkenin açılış sırasında sathını düz kalıp rüzgâr cihetine çevirmek için kullanılan pataların adıdır.

BORUCU (بوروجی) [Tul.] Yangına hortumla su sıkın adama verilen addı. Boruculuk bir kıdem ve bir ustalık işi idi. Borucu aynı zamanda takım adı idi. Reis yolda «yakın gel, borucu» diye seslenince bu takım sırtlara sokulur, reis biraz sonra «borucu» der demez bunlar evvelkileri değiştirirdi.

BORUSU ÖTMEK (بوروسی اوتماک) [Hal.] Sözü geçmek, nazif, müeesir olmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

BOSNA MADALYASI (بوسنه مدالیاسی) [Idar.] Sırpların Bosna'da çıkardıkları isyan münasebetiyle yapılan askerî harekette muvaffakiyet gösterenlere verilerek Sultan Mecit zamanında ve 1266 (1849/1850) senesinde ihdas olunan madalyanın adı idi. Gümüştendi.

BOSTANCI (بوستانچی) [Sar.] Saraylarla kasırların bekçiliğini yapan ve zabıta işleriyle de alakadar bulunan saray mensuplarından bir kısmının adıydı. Bunlara «bostancıyan-ı hassa», da denilirdi.

Bostancılar «devşirme», suretiyle toplanan ve «acemi oğlanları» denilen Hristiyan çocuklarının bu işe kabiliyetlilerinden intihap ve tefrik olunurdu. Bostancığa ayrılanlar saray bahçeleriyle kasırlarda ve Edirne ile Gelibolu'daki saray ve bostanlarda çalışırlardı. Saraylarla camilerin inşaatı için icabeden malzemeyi, bunlar nakil ve temin ederlerdi. Sarayın odununu İzmit'ten taşıyan kadırgalarda kürekçilik vazifesi de bostancılar aitti.

Bostancıların bir kısmı da sarayın muhafazası ve bostancıbaşılık mıntakasını teşkil eden yerlerin zabıtası ile iştigal eylerlerdi. Sarayın kayıkçılık hizmetini de bunlar görürlerdi.

Bostancılar müruru zamanla bir nevi asker ocağı heyetine girmişlerdi. Sarayda üç dört yüz bostancı bulunduğu gibi, asayişle alakadar bulundukları Üsküdar, Eyüp, Kâğıthane, Boğaziçi, Adalar, Ayastafanos, Kadıköy ve Bostancı köprüsüne kadar olan Anadolu yakasının muhtelif mevkilerinde bir o kadar bostancı vardı. Mülâzım suretinde ocağa yazılmış ayrıca üç bin kişi vardı. Bunlar kayıkçılık, bağcılık gibi işlerle meşgul olmakla beraber icabında derhal mensuboldukları mahallerde toplanırlar, lâzım gelen işleri görürlerdi.

Bostancıların mevcudu, zaman zaman değişmiştir; XVI. asır başlarında — 3396, ortasında — 2947 ve sonunda ise 1998 idi. XVIII. asrın ilk senelerinde 2400 bostancı vardı.

Bostancıların en büyük âmiri «bostancıbaşı» idi. Ocağın bostancıbaşından sonra «bostancılar kethüdası», «haseki ağa», «baştebdil ağa», «karakulak ağa», «odabaşı» namlarıyla müteaddit zabıtları de vardı.

Yeniçerilerin mevabibiyle bunların da ulûfeleri çıkardı. Edirnedeki bostancılar «Edirne bostancıbaşısı» namında bir zâbitin idaresi altındaydı. Gelibolu'daki bostancıların âmiri daha küçük rütbedeydi.

Yeniçeri ocağı kaldırıldıktan sonra diğer teşekküller meyanında bostancı ocağı da kaldırılmıştır. Ocak lâğvedilirken ihtiyarları nâpare ile tekaüt edildi. Gençlerinden saray muhafazasında bulunmak üzere nizamiye taburu teşkil olundu.

*Kuşhaneden vazife-i bi imtınan alup
Bostancı etmekle cırağ olsun Andelip
Sabit*

BOSTANCIBAŞI (بوستانبی باشی) [Sar.]

Bostancı ocağının en büyük zâbitinin unvanı idi. Bostancıbaşı saray memuriyetlerinin ehemmiyetliilerindendi. Bostancıbaşı saray-ı hümayunlarla hadâik-i padişahının muhafazasına, Üsküdar, Eyüp, Kâğıthane, Boğaziçi'nin iki tarafı, Adalar, Ayastafanos, Kadıköy ve Bostancı köprüsüne kadar olan Anadolu yakasının zabıta işine memurdu.

Bostancıbaşılığın ihdası zamanına dair Osmanlı tarihlerinde bir kayıt yoktur. Ancak Fatih Kanunnamesinde mevduidetine ve vazifesinin şekline nazaran çok eski olduğunda şüphe edilemez.

Kanunnamede (s. 24) vazifesi şu suretle gösterilmiştir: «Bahçeye bostancıbaşı konulmuştur. Kayışa girildikte bostancı kürek çekip ol dümen tuta.»

Netayic-ül-Vukuat'ın beyanına göre (c. 3, s. 93) saray ve kasr-ı hümayunlar bostancıları hizmet-i mahsusalarıyla beraber mürur-u zamanla bir nevi asker ocağı heyetine girdiklerinden Topkapı Sarayının ve Davutpaşa ve Rami çiftlikleriyle, Kâğıthane, Fenerbahçe ve Kavak Sarayı havalisinin ve umumen Boğaziçi'nin zabıta ve haraseti vazifesi bostancıbaşılara muhavveldi. Bu mevkilerle Çengelköy'ünde ve Küçüksu, Çubuklu, Büyükdere, Baltalıman, Bebek gibi yerlerde birer bostancı ocağı ve birer usta ve kâfi miktarda neferler vardı. Şimdiki liman rıyaseti vazifesi de kısmen bostancıbaşılar tarafından görülmüştü.

«Bostancıbaşılar, Yalı Köşkündeki daire-i mahsusada ikamet ve resmî günlerde padişahın bindiği kayığın dümenini kullanmakla temeyyüz edip gece ve gündüz icabettikçe ya bizzat kendisi veyahut maiyeti erkânı havza-i idaresini keşf ü gûzar ederlerdi.

«Sarayda üç dört yüz bostancı bulunduğu gibi zikrolunan mevkilerde de bir o kadar zâbitan ve neferat bulunurdu. Mülâzım suretinde ocağa yazılmış üç bin kişi vardı ki bunlar kayıkçılık, bahçıvanlık gibi işlerle meşgul olmakla beraber icabında derakap mensub oldukları mahallerde içtima ederler ve lâzım gelen işi görürlerdi.»

Bostancılar ve bilhassa başları olan bostancıbaşı sarayın muhafazasından birinci derecede mesul olanlardan olduğu için vazifeleri mühimdi.

Bostancıbaşılardan, saraydan çıkışında, padişahın koltuğuna girmek ve atının üzengisini tutmak gibi, hizmetleri de vardı.

Bostancıbaşılardan bir vazifesi de padişahların gazabına uğrayıp da katli lâzım gelen-

lerin vücutlarını izaleydi. Sadrazamların bile bunlar vasıtasıyla canlarına kıyılarırdı.

Bostancıbaşılar, aynı zamanda, yeniçeri ağasıyla beraber yangına gider ve yangının söndürülmesine gayret ederdi.

Ocağın bostancıbaşından sonra en büyük zâbiti bostancılar kethüdası idi. Bostancıbaşının maiyetinde haseki ağa, baştebdil ağa, karakulak ağa ve bostancılar odabaşısı namlarında müteaddit zâbitler de vardı.

Bostancıbaşı; başına yeniçeri zâbitlerinin üsküfüne benzer kırmızı renkte berata, arkasına kırmızı kaftan, bacağına mavi şalvar iktisa eder, kuşağına mücevherli bir kama soktuğu gibi ayacağına da yemeni giyerdi.

Bostancıbaşılar vazifeleri icabı olarak padişahlarla görüşmek fırsatını buldukları için veziriazam başta olmak üzere bütün devlet adamları kendilerine mümaşat ederlerdi.

Bostancıbaşılar, dışarda bir vazifeye tâyin olundukları zaman, kapıcıbaşı veya sancak beyi olarak çıkarılmaları usuldendi. İltifata mazhar olanlarına, beylerbeyilik de verilir. Teşkilât bozulduktan sonra, vezir olanları da görülmüştür.

Bostancıbaşıliktan yetişip sadrazam olanlar da vardır; Derviş, Hasan, Topal Recep, Halil, Moldovancı Ali, Hafız İsmail ve Abdullah paşalar bunlardandır.

Bostancıbaşılik hicrî 1241 senesinde yeniçerilikle beraber ilga edilmiştir.

BOSTANCIBAŞI DEFTERİ (بوستانبی باشی دفترى) [Sar.]

Padişah, Boğaziçi'nde tenezzüh ettiği zaman bir yalının sahibini soracak olursa bostancıbaşı cevap verebilmek için Boğaziçi'deki yalıların ve sahiplerinin isimlerini havi yanıda bulundurduğu deftere verilen addı. Bu deftere umumi ve hususi kütüphanelerde tesadüf olunmaktadır.

BOSTANCI MUMCUSU (بوستانبی مومجیسی) [Ida.]

Yeniçeri ocağına mensup mücrimleri tutmak vazifesiyle mükellef ve Bab-ı Âliye mensup bir memurun unvanı idi. Kabahatli ocağa teslim olunur, orada cezalandırılırdı.

BOSTAN KORKULUĞU (بوستان قورقوڭى) [Hal.]

Hiçbir meziyet ve kıymeti olmayan, işe yaramayan, beceriksiz, cansız, hareketsiz insanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu gibiler bostancıları yabancı kuşlardan korumak için insan şeklinde yapılan korkuluklara benzedikleri için bu tâbir kullanılmaya başlanmıştı.

BOYAR (بویار) [Ida.]

Rumen asıllı zâdeğânının unvanıdır. «Eflâk ve Buğdan» beyinin

meclisinde bunların mühim bir mevkii vardı. Osmanlı tarihinde çok geçen tâbirlerden biridir. «Boyarân» suretinde cemilendirilirdi.

BOY BEYİ (بوی بی) [Ida.] Boyun büyüğü ve reisi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Boy, aşiretin bir oymağı demektir.

BOYNUNU VURMAK (بوینى وورمق) [Ida.]

Boynun kesilmesi suretiyle yapılan idam hükümleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu hüküm kılıçla icra olunurdu. Bundan başka, tarihin ilk devrelerinde el, kol ve bacaklarından atlara bağlanmak suretiyle parçalattırmağa mukabil, Osmanlılar zamanında asmak, kurşuna dizmek, suda boğmak, recmetmek suretiyle de ölüm hükümleri tatbik olunurdu. Sivil mahkûmlar asılır, askerler kurşuna dizilirdi. Yeniçerilerden öldürülmeleri lâzım gelenler suda boğulur, evli zâniler ise recmedilirdi. Hoşa gitmiyen büyük adamların sarayda boynlarına kemend atılmak suretiyle boğularak, yahut zehirlenerek öldürülmeleri de bu arada sayılabilir.

BOYNUZ GILÂFI (بویوز غلاق) Kalemtırış ve daha başka sanat aletleri için boynuzdan yapılan kılıflar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça kın demek olan bu kelime eski yazı ile gılâf yazılmakta, kılıf okunmakta idi. Boynuz, sıcak suda yumuşatılmak suretiyle levha haline getirilir, ondan istenilen alet, kılıf yapılırdı.

BOYUN (بویون) [San.] Eski harflerin bükülme yerlerine verilen addı. Hattatlar arasında meselâ «y - ی» nin boynu dendiği zaman, büküldüğü yer anlaşılırdı. «Başı», «İçi» tâbirlerinden de harfin baş tarafı, teknesi anlaşılırdı.

BOYUN BÜKMEK (بویون بۆكڤ) [Hal.] Tazallüm, iftikar, dilek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mahzun, meysus, ümitsiz hallilere «boynu bükük» denilir.

BOYUNDURUK HAKKI (بویوندوروق حق) [Mal.]

Timarlılarla sipahilere tahsis edilmiş olan yerlerde ziraat edilen arazinin dönümü nispetinde «nevi maktuan alınan resimdir. Buna «ağalık hakkı», «kulluk hakkı», «resm-i dönüm», «resm-i zemin» de denilirdi. Âlâ yerin iki dönümünden, orta yerin üç dönümünden, edna yerin de beş dönümünden, bir akça alınır. Timarların lâğvı üzerine bunlar da ortadan kalkmıştır.

BOYUNDURUK YEKE (بویوندوروق يک) [Bah.]

Dümeni istenilen cihete basmak için küklerde kullanılan, iki ucları bastıkak ve ortaları dümen başına gelmek üzere yuvalı, mukav-

ves bir nevi yekedir. Bu yekeler bastıkaların dan donatılarak birer çımaları alabandalarda bulunan koçboynuzlarına kasa yapılarak geçirilmiş diğer çımaları içeri alınmış donanımlarla idare edilir. Bu cins yekelerin filikalarda kullanılmak üzere ortaları sabit kollu olanları da vardır.

BOYUNLUK (بویونلوق) [Ask.] Eskiden zırh hizmetini görmek üzere hayvanın boynuna takılan bir nevi kalkanın adıydı. Ağaçtan kitap şeklinde yapılır, tokalarla raptedilirdi.

BOZDOĞAN (بوز دوغان) [Ask.] Gürzün Türkçe adıdır. Silâhın icadından evvel harb aleti olarak kullanılırdı. Bu nevi harb aletlerine «topuz» ve «şesper» de denilirdi.

Cevat Paşa (Tarih-i Askerî-i Osmani, kitab-ı evvel, s. 151) bunları «yakından istimal olunan taarruz silâhları» arasında göstermiştir.

«Lehçe-i Osmani» de (1306 tab'ı) bozdoğan kelimesi için «bir nevi baz, doğan başlı çomak, topuz, bostağan. Bozdoğan karyesi armudiyle meşhurdur. Su kemerleri anden gelir geçer, Sis'te cesim bir nahiye» izahatı vardır. Yine «Lehçe-i Osmani» de «bostağan» kelimesi «karpuz biçimli kab, bozdoğan aslında bu kelimeden müştak olmak muhtemeldir» suretinde izah olunmuştur.

Farisi bir kelime olan «baz» doğan demektir. Baz, «Bürhan-ı Kaatı» da (c. 1, s. 226) birçok mânası moyanında doğan demek olduğu «kaz vezninde doğan dedikleri şikârî kuşa denir» suretinde yazılmıştır.

Süvari ve piyadeye mahsus olmak üzere ayrı ayrı bozdoğanlar vardı. Süvarilerinki ağır, piyadelerinki hafifti. Süvariler, bozdoğanı eyerin sol tarafına asarlardı. Yekpare demir, veya bakırdan yapılmış olanları olduğu gibi sapları ağaç, baş tarafları demir veya bakır olanları da mevcuttu.

BOZMACI (بوزماجی) [San.] Modası geçmiş mücevherli şeyleri bozarak elmasını, altınını ayırıp tartı ile kuyumcu esnafına satanlara verilen addır. Bu tâbir eski binaları yıktırılan ve enkazını perakende satanlarla gemileri aynı şekilde bozup satanlar hakkında da kullanılmaktadır.

BOZULU SU (بوزولو سو) [Ida.] Ankara sancagında bir kazanın adı idi. Orada iskân edilen aşiret'in adına nispet edilmiştir. Bozulu aşireti Aydın ve Konya sancaklarında da bulunmaktadır.

BÖCEKBAŞI (بوجک باشی) [Ida.] Zabıta âmiriydi. Arayıp bulduğu mücrimleri, hüviyetlerine

ve cürmün nev'ine göre, Ağakapısına veya hut yeniçeri ağasının yanına veya ihtisap nazırının konağına veya hut Baba Cafer zindanına gönderir, işledikleri cürme göre bazısının el veya kolunu, kiminin kulağını kestirir ve bu kabahatleri mükerreren işliyenleri salp ve idam eylerdi. Böcekbaşı daha ziyade zabıta-i hafiyeye vazifeyle mükellef olduğu cihetle maiyetinde erkekten başka tebdil memuru sıfatıyla kadın da istihdam ederdi. Maiyetini, ekseriya sirkat, yankesicilik gibi işlerde şöhret almış ve sonradan tövbekâr olmuş kimseler teşkil ederdi. Bu sebeple bulunmasından ümit kesilen birçok memnu fiillerin faileri meydana çıkarılır, cezayı sezaları verilirdi.

Böcekbaşı; başına siyah kuzu derisinden ve üzeri yeşil çuhadan mamul bir nevi kalpak, arkasına dar yenli uzun çepken, bacağına mavi şalvar, ayağına da kırmızı çizme, yahut yemeni giyerdi.

BÖLÜK (بلوك) [Ask.] «Kısım, parça, sınıf» mânalarına gelen bu kelime eski Osmanlı ordu teşkilâtında kapıkulu ocakları ile eyalet ve maiyet askerlerinde bir ıstılah olarak kullanılmıştır. Zamana ve ocağa göre muhtelif şekiller almıştır. 1000 kişiden ibaret ilk yeniçeri ocağı, her biri 100 kişilik 10 bölüğe ayrılmıştı. Bölük kumandanına yayabaşı deniliyordu. İptida 400 mevcudu bulunan Gelibolu acemi ocağı, 50'er kişilik 8 bölükten mürekkepti. Bölüğe Çorbacı denilen kumandanı bakardı. İstanbul acemi oğlanları ise, 31 bölük olup, ağa bölüğü adı verilen birinci bölük, ayrıca kendi içinde 9 bölüğe ayrılmıştı. 9 bölükten her biri, bölükbaşı denilen en kıdemli acemi tarafından idare edilir ve 9 bölüğün hepsine birden Başbölükbaşı kumanda ederdi. Diğer bölükbaşları Çorbacı adını alırlardı. İlk 10 bölükten ibaret olan yeniçeri ocağı bilâhara 101 bölüğe kadar çıkarılmıştı. Bunlara cemaat veya orta da deniliyordu. Her bölüğün sayısı, vazifesi, ve ismi ayrı idi. Meselâ 1-5 inci bölükler «Cemaat-i şütürbân» 28 inci bölük, «İmam-ı hazret-i ağa». 60-63 üncü bölük «Sokakortası» adını taşıyordu.

Yeniçeri teşkilâtında «Bölük» tâbiri «Orta» makamında da kullanılmıştır. Yaya beyler ve cemaat ile sekbanları havi bölüklere «Orta», ağa bölüklerine «Bölük» ismi de verilirdi. Bununla beraber hepsine birden «Orta» da denilirdi.

İkinci Bayezit veya Birinci Selim devrinde görülen karışıklık üzerine ocağı muvazene halinde tutar ümidi ile, saraydan tâyin edilen bir yeniçeri ağasının idaresi altında «ağa bö-

lükleri» adını taşıyan 61 bölükten ibaret ayrı bir teşkilât kurulmuştur. Asıl bölük veya bölükler denilince bu ağa bölükleri kastolunur.

§ [M.] Binalarda bir şahsın veya bir ailenin oturması için birkaç odadan ibaret olarak bölünmüş kısmın heyet-i mecmuasına da bölük denilir. Eski konaklarda erkeklere mahsus olan kısma «selâmlık bölüğü», kadınların oturmasına mahsus olan bölüğe de «harem dairesi ve bölüğü» denilirdi. Bunlara sadece «harem» ve «selâmlık» da denilirdi.

Saraylarda hanım sultanların ve kadın efendilerin kendilerine mahsus birer bölükleri vardı. Akağaların oturduğu kısma da «Ağalar Bölüğü» adı verilirdi.

BÖLÜK AÇASI (بلوك آغاسى) [Ask.] 1908 Temmuz inkılabından evvel bölük kumandanı yerine kullanılan bir tâbirdi. Bölük ağalarının rütbeleri şimdiki bölük kumandanları gibi yüzbaşı idi.

BÖLÜKÂT-I ERBAA (بلوكات اربعه) [Ask.] Kapıkulu süvarilerinin sipâh ve silâhtarlardan maada diğer dört bölüğüne verilen addı.

BÖLÜKÂT-I SEB'A (بلوكات سبعة) [Ask.] Osmanlı devletinin Mısırdaki 7 ocağın ibaret olan askerî teşkilâtına verilen addı.

BÖLÜKBAŞI (بلوك باشى) [Ask.] Yeniçeri ocağı teşkilâtında ağa bölüklerinin bölük kumandanlarına verilen addı. Bunların en kıdemlileri de başbölükbaşı adını taşırdı. Altı bölükbaşı vardı. Bunların atlarının eyerlerinde bir bozdoğan ile bir kalkan asılı idi. Padişahın camiye çıkışında müzeyyen elbise ve haşalar ile bulunurlar ve ellerinde mızrak yerine uzun bir kamış tutarlardı. Başlarında börk yerine kıymetli taşlar ile süslü serpuş taşırlardı. Kanuni devrindeki bölükbaşlarının yevmiyeleri 9 akçe idi. Bilâhara sayıları ve ulûfeleri de artmıştı. Ağa bölükbaşları timara çıkacak olurlarsa kale muhafızlığı hizmetinde bulunurlar ve zamanına göre 8000 veya 15000 dirlik alırlardı. Yeniçeri ocağındaki bölükbaşından başka kapıkulu süvarisinin de her bölüğünün bölükbaşları ve bundan başka sarıca, sekban, levent ve tüfekçi denilen eyalet ve maiyet teşkilâtlarındaki askerlerin de bölükbaşları bulunurdu.

Eskiden mülki teşkilâtta muhtelif işçi gruplarının reislerine de bu ad verilirdi.

BÖLÜĞE EL ÖPMEK (بلوگه آل اوچك) [Ask.] Yeniçeri ağalığı münhal olunca açılacak katar ağalığına (çorbacılık) mahreç olurdu, işte bu çorbacılığa «bölüğe el öptü» tâbiri kullanılır, ve bir miktar caize verilerek terfi edilirdi.

BÖLÜK EMİNİ (بلوك امينى) [Ask.] Çavuş ile onbaşı arasındaki küçük zâbite verilen unvanı. Bu vazifeye okur yazarlar geçirildiği için işleri bölük ve taburlarda yazıcılık yapmaktı.

BÖLÜKLER HALKI (بلوكلر خلق) [Ask.] Osmanlılarda askerî teşkilâta ait ıstılahlardandı. Bölükler halkı, altı bölüktü. Onlar da şunlardı: Ebna-i sipahiyan, silâhdaran, ulûfeciiyan-ı yemin, ulufeciiyan-ı yesar, guraba-i yemin, guraba-i yesar. Birinci Sultan Ahmet zamanına ait olarak Aynî Ali Efendi tarafından «Risale-i Vezifehâran ve Meratib-i Bendeğân-ı Âl-i Osman» unvanıyla vücuda getirilen eserde (s. 91) bölükler halkının mecmuu yirmi bin sekiz yüz altmış dokuz nefer olarak gösterilmekte, bir senelik yevmiyeleri olmak üzere de «130,657,816» akçe kaydedilmektedir.

BÖLÜKLÜLER (بلوكلىلر) [Ask.] Yeniçeri teşkilâtında kullanılan bir tâbirdi. İlk teşkilâta bin neferden ibaret olan yeniçeriler tedricen arta arta Kanuni Sultan Süleyman devrinde 165 ortaya çıkarılmış, sonraları ise bu miktar 196 ya kadar yükselmiştir. Bu 196 ortadan 1-61 ortaya «ağa bölükleri», 1-101 ortaya «cemaat», 1-31 ortaya da «sekban bölükleri» namı verilmişti. Bunlardan ağa bölüklülerine sadece «bölüklüler» de denilirdi.

BÖRK (بورك) [Kıy.] Yeniçerilerin kullandıkları başlığın adıydı. Beyaz çuhadan veya keçeden yapıldı. Alt tarafı şerit şeklinde sırma ile işlenir, ön tarafına sarı tenekeden bir kaşıklık ilâve olunurdu. Kaşık yoldaşlığının yeniçeriler içinde büyük ehemmiyeti olduğu cihetle bu kaşıklığa birer kaşık sokarlardı.

Börk, Osmanlı kıyafetinin ilk tanzimi sırasında ve Orhan zamanında keçe külâhlara verilmiş bir isimdir.

Daha sonraları bilâistisna bütün Müslümanların börk giymesi usul ittihaz olunmuştur. Yeniçeri ocağının ilgasını mütaakıp fesin resmî serpuş ittihazına kadar Müslümanların başlarına giydikleri hep börtüktü.

Yıldırım Bayezit zamanında Beylerbeyi Timurtaş Paşa bunu orduya kabul ettirmiş, Fatih zamanında da işlemlerle tezyin kılınmıştır.

Kıymetli müdekkik İsmail Hakkı Uzunçarşılı «Yeniçerilerin börk ve elbiseleri» başlığı altında (Osmanlı devleti teşkilâtından kapıkulu ocakları, c. 1, s. 263) börtü için şunları yazıyor:

«Yeniçeriler, başlarına Ahilere mahsus olan beyaz keçeden mamul börk giyerlerdi, bu börtü'e yeniçeri keçesi ismi verilmişti. Bu be-

yaz börtü, yeniçerilerden ve bazı serhadlerde kul kardeşlerinden başka hiç kimse giyemezdi. Yeniçeri keçesinin irtifacı bir buçuk kadem (takriben kırk beş santim) olup bundan sonra arkaya devrilen ve ayrıca tiftikten yapılan kısma yatırtma ismi verilmişti. Bu ilâve kısım Hacı Bektaş-ı Velî'ye ait kısımdı. Yatırtma geniş olup omuzlara kadar iner ve yeniçeri yürürken omuzlarına vururdu. Keçenin bu arka kısmı enseyi örter, yağmur, kar ve soğuktan muhafaza ederdi.

«Börtün başa girecek ağzına üç, dört parmak eninde gümüş veya altın kılıptandan bir zırh geçirilmişti, bundan başka börtün en tepesinde ve arkaya devrilecek yerde bir demir çember vardı. Bu çemberden sonraki kısım arkaya yatardı ki daha evvel de söyledığımız gibi buna yatırtma denirdi.

«Busbek, yeniçeri keçesi hakkında şöyle diyor:

«Bunlar, topuklarına kadar inen bir esvap giyerler, başlarındaki serpuş bir kaputun kollarından ibarettir. Serpuşun bir kısmı başı sarar, bir kısmı da arkaya enseye çarpar, altlarında gümüşten mustatil biçiminde yaldızlı, madenî bir parça vardır.

«Börtün ön kısmında gümüşten veya yuvarlak bir madenden yapılmış olan ve yünlük denilen tüylük (kaşıklık) ve Busbek'in mustatil olduğunu söylediği kısım, kıymetli ve kıymetsiz (yeniçerinin servetine göre) taşlarla süslü olup börtün ön kısmından yukarıki çembere kadar devam ederdi.

«Yeniçeri kumandan ve zâbitleri rütbelere göre yünlük (tüylük) kısmına, başlarına taktıkları sorguçlarla arkalarından bellerine doğru inen tüylerin uclarını sokarlardı. Bundan dolayı bu kısma (tüylük) derlermiş. Yeniçeriler, keçelerine hiçbir şey koymazlar, yalnız serdengeçti olanlar başlarına sorguç takabilirlerdi. Keçelerin bir kısmı da vardı ki bu da yünüksüz (tüylüksüz) ve kuka olup bunu da yine ocaktaki bir sınıf yeniçeriler giyerlerdi. Bu kayıtlara göre dört türlü börtü vardı: yünlülük keçe, yünüksüz keçe, üsküf ve kuka.

«Yünüksüz keçe, öndeki tüy takılacak yerine sonradan kaşıklık da denilen yatırtmalı keçedir. Bunu yeniçeriler giyerlerdi. Bu börtün başa giyilecek kısmı çepçevre kâğıt üzerine nakışlı idi. Bu nakışa «daltaş» ismi verilmişti. Bunun üzerindeki nakış üsküfün aynı ise de onun gibi sırma işlemeli değildi. Kâğıda nakşolunmuştu. Ocak ananesine göre bu daltaş resmini Akşemseddin'in halifelerinden biri göstermiştir.

«Yünlüksüz keçe ise, öndeki tüy takacak borkü gümüşten veya madenden yapılmış şekli mahsusu olmiyan bork idi, bunu acemi ocağının kethüdasıyla, başçavuş, ahçıbaşı ile yeniçeri ağasının bir yere gidişinde ve merasim haricinde maiyetinde bulunan gedikli mehterleri ve küçük çavuş giyerlerdi.

«Börk'ün bir kısmı da üsküf olup başa giyilecek ağzı dört beş parmak enliğinde sırma işlemeli idi, ve arkaya yatırtması yoktu. Fatih Sultan Mehmet zamanına gelinceye kadar padişahlarla ümera, muharebe zamanında başlarına yayabaşı bork'ü giyerlerdi. Yeniçeri keçesinin bundan sonra rütbe ve dereceye göre turna telli, balıklı telli, sorguçlu, sorguçsuz şekilleri vardı. Kuka, yayabaşı keçesi gibi ise de üsküflü ve süpürge sorgucu yoktu. Tüylüğüne turna teli takılırdı.

«Yeniçeriler başlarına keçeyi eğri, orta ve bölük kumandanları ile atlı sekbanlar ise düz giyerlerdi. Yeniçeri borklerinin arkasında yatırtma olduğu halde yayabaşılarda bu yoktu. Bundan başka yayabaşılarda keçeleri dört, beş parmak sırmalı yani üsküf idi.»

*Saltanat tacın giyen âlemde mağrur olmasın
Nice sultan borkün almıştır beyim bad-ı hozan Baki*

*Kürküne, borküne bakma asla
Örf-ü zarf âdemi etmez âla
Sümbülzade Vehbi*

BÖRK-İ HORASANİ (بورك خراساني) [Kıy.] Osmanlı Saltanatının kurucusu Osman Gazi tarafından giyilen bir nevi başlığın adiydi. Fes büyüklüğünde kırmızı kadife veya çuhadan yapılır, üzerine Tatar üsulünde destar sarılırdı.

BRİK (بريق) [Bah.] Buharlı gemilerin içadından evvel kullanılan yelkenli harb sefinelelerinden beşinci sınıfı teşkil eden bir geminin adıdır. «Korvet» ten küçüktü. İki direği de kabasortu armalıydı.

BUCAK (بوجاق) [Sar.] Padişahların erkek ve kız çocuklarının oturdukları yerler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Şehzadelerle sultanlar, anaları ayrı olsa bile, «bucak» adı verilen dairede yaşarlardı. Bunların, bucağın içinde ayrı daireleri vardı. Bunlara da «Ev» denilirdi.

BUCARDA (بوجاردا) [Mim.] Çimento döşemelerin üstünden geçirilen merdanenin adıdır. Bu alet, uzun sapından tutularak çekilir ve bir mil üzerinde döner demir bir üstüvaneydi.

BUÇUK (بچق) [Ask., Mal.] Yarım yerinde iki buçuk kuruş, dört buçuk metre kumaş gibi

şimdi de kullanılan bu tâbir, yeniçeri ocağında yarım akçe mânasına gelir ve efrada terakki suretinde yapılan yarım akçelik zamma «buçuk vermek» denilirdi.

BUÇUKÇU (بچقچق) [Sar.] Padişahın alay ile camiye çıkışında vereceği sadakaları taşıyanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu vazife silâhdar bölüğü efradına verilir.

Bu işe tâyin edilenler, başka yere tâyin ediliñiye kadar bu hizmette bulunup değiştirilmez ve miktarı da artıp eksilmezdi. Yani gedikti. Tâyin, «rüüs-i hümayun» denilen bir berat ile olurdu.

BUÇUK VERMEK (بچق ورمك) [Ask.-Mal.] Yeniçeri ocağı efradına terakki suretinde yapılan yarım akçe zam hakkında kullanılır bir tâbirdir. Herhangi bir nefere maaş zammı olarak buçuk, yani yarım akçe terakki verildiği zaman o yeniçerinin yayabaşı veya odabaşısına elli akçe vermesi kanundu.

BUDİN (بودين) [Coğ.] Eskiden Peşte şehrine verilen addı. «Bedun» suretinde de kullanılmıştır. «Budum» suretinde kullanıldığı da, elden çıkması üzerine yazılan 12 beyitlik şiirden anlaşılmaktadır:

*Geldi düşman, bağladı cümle râhım der Budum
Ser çekip burcum eflâke çıktı der Budum*

BUGAT (بغات) [Ida., Fık.] Ülülemin haklı olan emirlerine haksız olarak isyan edip bir bölgeyi zorbalığı altına alanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan bu tâbir bâği'nin cemidir. Mânası zulüm, taaddi, fesada sây, fenalığa düşkünlük demektir. İstilahta ülülemin emirlerine haksız olarak uymamak, zorbalık yapmaktır. İslâm tarihleriyle muameleleri şer'i hükümlere dayanan Müslüman devletleri tarihlerinde bu kelimeye sık sık tesadüf olunması esasen daha ziyade dinî mahiyeti haiz olan bu tâbire bir renk verdirmiştir. Ehl-i huruç, yani halife ve ülülemler aleyhine bağkaldıran fırkalar şer'an üç kısımdır:

- 1) Kutta-ı tarik,
- 2) Bugat,
- 3) Havariç.

1 — Kutta-ı tarik; itaatten huruç ile katli nüfus ve gasb-ı emval fezayihinde bulunan ve ebna-i sebilin emniyetini selb ve izale eyiyen eşkıya gürühudur. Bu da dört kısımdır:

a) Şekavet ve kat-ı tarik cüretinde bulunup ancak katil ve gasp gibi bir gûna mefsedet ikaina fırsat bulmadan tutulanlardır. Bunların cezaları tazir ve darptan sonra hapis ve tevkif edilmektir. (اورشقا من الارض) ayet-i kerimesindeki nefiyden murat bu hapistir.

b) Yalnız sirkat ve mal gasbedenlerdir. Bunların şer'an cezaları sirkat ettikleri malın beheri için nisab-ı sirkate (10 dirhem gümüş veya bu kıymette olan bir mal) bâliğ olursa alehlilâf bir eli bir ayağı kat'olunmaktır.

c) Yalnız katli-i nüfus fazihasında bulunanlardır. Bunlar cezaen yani (حرأ لاصأ) katlolunup namazları kılınmıyarak defnolunurlar. Bu bapta veliy-i maktulün affı sahih değildir.

d) Katli-i nüfus ve gasb-ı emval cüretinde bulunanlardır. Bunların cezaları şu altı suretten biriyledir. Evvelâ kat' sonra katil, veya kat badehu salp veya her üçünün icrası, yahut katil ve salp, yahut yalnız katil veya yalnız hayyen salp olunmaktır.

2 — Bugat; an te'vilin daire-i itaatten huruç eyliyen zümredir. Bunlara evvelâ nasihat edilerek şüpheleri def ve izale olunur ve inkıyat ve itaate davet edilir. Fikir ve isyanlarında ısrar ederlerse katilleri ve led-el-icap hasır ve tazyik edilmeleri lâzım olur. Esirlerinde halife muhayyerdir; isterse katleder, isterse tövbe ve rücu edinceye kadar hapseyleyir.

Ehl-i bâği ile harb edip katlolunanlar şehit olmakla bilâgasil kanlarıyla defnolunur ve namazları kılınır. Bâgilerden katlolunanlar ise gasil ve tekfin edilerek bilâsalât defnedilir.

3 — Havariç; bunlar an te'vilin isyan ederlerse de bugat gibi yalnız itaatten huruç ile kalmıyarak mal ve canı istihlâl ve mezhep ve akaidi istikbah gibi birtakım mefasidi iltizam ederler. Bu sebeple bunların hüküm ve cezası bilittifak bugatın cezası gibidir.

BUĞDAY (بغداي) [Öl.] Eskiden kullanılan ölçülerden birinin adiydi. «Dirhem» in küsuratından sayılırdı. Dirhem dört kısma taksim edilerek beher kısmına «denk», her denk dörde ayrılarak her bir kısmına «kırat», bir kırat dörde taksim edilip beher kısmına «buğday», buğday da dörde ayrılarak her bir kısmına «fitil», bir fitil ikiye bölünerek her birine «nakir», her nakir ikiye taksim ile her bir kısmına «kıtmir», her bir kıtmir yine ikiye ayrılarak beher kısmına «zerre» denilmiştir. Bir buçuk dirheme «miskal», kırk dört okkaya «kantar», dört kantara «çeki» denilirdi.

BUĞ GEMİSİ (بوغ كيسي) [Bah.] Eskiden buhar ile işliyen gemiler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buğ, duman demektir. Benzerliğinden dolayı ilk zamanlarda buhar yerinde kullanılmıştır. Osmanlılar zamanında ilk vapur hieri 1243 (1827-1828) te alınmış, «buğ gemisi» adı verilmiştir.

BUHURDAN (بخوردان) [San.] İçine kül ve ateş konarak üzerinde buhur yakılan aletin adıdır. Buhur, tütüsü, yakılacak güzel kokulu şey demektir. Doğrusu «behur» ise de «buhur» şeklinde şöhrat bulmuştur. Ödağacı, amber, günlük gibi yandığı vakit güzel kokan şeyler o nevidendir. Ödağacı tozu gülsuyu ile hamur yapılarak kalem, yahut kurs şeklinde kurutulur, camilerde, mesçitlerde, tekkelerde, evlerde mevlût okunmak gibi dinî merasim yapıldığı zaman, kalabalık dolayısıyla bozulan havanın ıslahı için, yakılırdı. Kiliselerde günlük yakılmaktadır.

Altın, gümüş, bakır, pirinç, porselen, fayans ve topraktan muhtelif şekillerde yapılırdı. Sadeleri olduğu gibi pek musanna olanları da olurdu. Şamdan şeklinde ve birkaç kollu bulunanları da vardı.

Buhurdanların altlarına bir de tabla konur ki buna «buhurdan tablası» denir.

Buhurdanların Şam ve Yemende yapılmış olanları meşhurdur.

Türk ve İslâm Eserleri Müzesinde kıymetli buhurdanlar mevcuttur.

Antika işlerindeki bilgisiyle tanınan Nureddin Rüştü Büngül, eserinde (Eski Eserler Ansiklopedisi s. 49) aşağıdaki izahatı veriyor:

«Bakırdan, gümüşten, altından, hattâ pirinçten yapılanları da vardır. Bunların bakırdan sanatkârane mühebbek dedikleri bir tarzda ajurlu işlenip cıva yaldızıyla yaldızlanan kısmı çok kıymettardır. İçlerinde 100 liraya kadar satılanlar görülmüş olup bunlar hep İstanbul mamulâtıdır. Adına «tombak» da derler ve bu suretle damgalananlar da vardır. Bundan başka gümüş çakmaklarla işlenenler, eski Şam ve Yemen buhurdanlarından daha fazla edenleri vardır. Bu buhurdanlar mutlaka yanlarında bir de gülâbdanla beraber satılır. Bir de Arap buhurdanları vardır. Büyük ve daha sanatlı bir tarzda olur. Bunlar, kandil gibi hem asılacak ve hem de yere konulabilecek vaziyettedir. Müzede bunlardan bir tanesi vardır. Bu buhurdan büyük ve gümüşten mamuldür. Her tarafı savatlı ve necef taşlarıyla müzeyyendir. Resmi, kandil bahsinde görülecektir. Ve bunların pek çok envayı olup bir liradan beş yüz liraya kadar satılanları vardır. Hattâ fayanstan Çin ve Saksonya'dan yapılanları da görülmüştür.»

*Yanardı ateş-i aşkıyle yer yer çifte micmerler
Buhurdanlar semaya neşrederdi amber-i sâra La*

BULAŞIKÇI DEDE (بولاشيقي دده) [Sof.] Mevlevî tarikatı tâbirlerinden olup «Matbah-i

Şerif'in oldukça mühim vazifelerinden biri sayılırdı. Maiyetinde dergâhın vaziyetine göre yardımcıları bulunurdu. Yemek kablari mut-fakta yıkanırdu. Kaşıklar da büyük bir dikkatle yıkanıp kurulanırdı. Somatların temizliğine bil-hassa çok ehemmiyet verilirdi.

Küçük bir dergâhtaki buluşıkçı dede temizlik işlerini kendisi yapar, büyük dergâhta ise maiyetindekilerin gördükleri bu işleri müte-madiyen takibederdi.

BULGARİ (بلغاری) [San.] Bir nevi sahti-yana verilen addır. Bu tâbir Afganistan'da, İran'da, İtalya'da, aynı mânada el'an yaşa-maktadır.

BULUŞMA (بولوشمة) [Sar.] Saray ağala-rının akraba ve dostlarıyla kavuşmaları hakkın-da kullanılır bir tâbirdir. Ağalardan biri akraba veya dostlarından birine mülâki olduğu zaman «mülâki olma», «kavuşma» yahut «görüşme» de-nilmez, «buluşma» denilirdi. Buluşma, diğer üç tâbirle müteradif elfazdan olduğu halde saray-da, hassaten ağalar hakkında, diğerleri kulla-nılmaz, munhasıran «buluşma» tâbiri istimal olunurdu.

BULUT (بلوط) [San.] Tezhip ıstılahların-dandır. Yılana benzer bir surette yapılan şekil-lere verilen isimdir. Bunların bir kısmı buluta benzediği için o ismi almıştır. Çin'de yapılan ejderha şekillerinin şer'an memnuiyetine binaen o makama kaim olmak üzere bu şekiller kabul edilmiştir.

BUMBARTA (بومبارت) [Bah.] Kıçı aynalı ve iskota armalı çırmıktan büyük yelken gemi-lerine verilen addır.

BUNDİKİ (بندیکي) [Mes.] Venedik hükümet ve parasını gösteren bir tâbirdir. Arapça vesika-larda «tüfek ve dane atan» mânasını ifade eder. Bundukaniyye ise otel demektir.

BUNKAR (بونقار) [Mus.] Eski çalgılardan birinin adiydi. Evliya Çelebi (c. 1, s. 639) «Yusuf ve Züleyha» müellifi Hamdi Çelebi'nin oğlu Şemsi Çelebi tarafından icadolunduğunu, ekseriya paşa ağavatının çaldığını yazar.

BURANDA (براند) [Bah.] Geceleri iki nihayetlerinden kemerlere talik olunarak içinde yatılmak ve gündüzleri de yatak takımını havi olduğu halde prapete konulmak üzere 6 kadem uzunluğunda ve 4 kadem genişliğinde yelken bezinden yapılan yatak askılarının adıdır. Bu-randaların prapete vazı ve istif olunması ef-radın yataklarının ayak altında kalmaması, ıslanmaması, ezilmemesi ve kirlenmemesi mülâ-hazalarına mebniese de asıl sebebi muharebe

esnasında güvertede bulunanların, düşma-nın şışhanesinden hıfız ve emin olmak üzere geminin etrafında bir nevi siper hâsil olmak içindi.

BURÇ (برج) [Mim.] Kale duvarlarında, genişliğinden fazla yüksekliği olan dairesi, mu-rabba ve çok köşeli olarak yapılan müdafaa kulelerine verilen addır. Burc-u baru diye, baru denilen kale duvarları ile bunların boyunca ve onlarla bitişik olarak fâsılalarla yapılan çıkın-tılı kulelerin heyet-i mecmuasına denir.

Burç, aynı zamanda astronomi ıstılahı olarak kullanılır, cem'i buruç'tur. Yıldız toplu-luklarının aldıkları şekle göre on ikiye ayrılır. Bunların hepsine birden «Mintakat-ül-buruç» de-nir. On iki burcun ayrı ayrı isimleri vardı. Hamel burcu, Sevir burcu, Cevza burcu gibi.

Bir burc-u makam tutmuş olmağa

Kim olmaz ona nesim-i hemrah

Fuzuli

§ [Ast.] Gökteki birtakım yıldız topluluk-larına bu ad verilmiştir. Burç taksimatı pek eski zamandan beri nazarı itibara alınmış ise de on iki burcun hangi kavim tarafından ihdas olunduğu katiyetle bilinmemektedir. Şarkın eski nücum kitaplarında «Hermez Hakîm» diye ismi geçen ve hüviyeti hakkında sarîh malûmat mevcut olmıyan Mısırlı veya Yunanlı bir âlim - kadim Yunan müelliflerinin rivayetine göre - ilk defa mintakat-ül-buruç ve burçlardaki suret-i kevkebiyelerden bahsetmiştir. Bunu İdris Pey-gambere nispet edenler de olmuştur. Eski Mı-sırlılar on iki burca kâh canavarların, deniz hayvanlarının, kâh inukaddes addettikleri kuş-ların isimlerini vermişlerdir. Bazı müverrihler Mısırlıların Yunanlılardan, hattâ Geldanilerden burçların isimlerini aynen aldıklarını iddia et-mekte iseler de bu husus henüz tamamıyla ispat edilmiş değildir.

Güneşin günlük hareketinden başka yıl-dızlar arasında garptan şarka doğru zâhiri bir hareketi vardır. Bu hareket şu suretle an-laşılır: Güneşin mukabilinde, yani ondan on iki saat sonra nısf-ün-nehardan geçen yıldızlar her gün aynı değildir. Güneş bir sene nihayetinde aynı noktaya avdet eder. Yıldızların arasında katetmiş gibi görünen sema küresi büyük dai-resine «küfuf dairesi» denir. Sema küresi kü-suf dairesinin her iki tarafındaki sekiz buçuk derecelik kısmını kudema «mintakat-ül-buruç» tesmiye etmiştir. Bu mintakada seyyarelerin büyük ve küçüklerinin mühim bir kısmı hare-ket eder. İtidal noktasından itibaren küfuf dai-resi otuzar derecelik on iki kısma ayrılır. Her

birine burç ismi verilir. On iki burcun adları şunlardır: Hamel, Sevr, Cevza, Seretan, Eset, Sümbüle, Mizan, Akrep, Kavs, Cedi, Delv, Hut. Burç kelimesi ekseriya «suret-i kevkebiyye» ye-rinde kullanılır. Filvaki kudema burç diye küfuf dairesi kutbundan geçen on iki büyük dairenin sema küresi üzerinde, tıpkı portakal dilimleri gibi ayırdığı on iki parçayı kast eder-di. Müneccimlerin ıstılahında burç denildiği zaman güneş ile seyyarelerin menzilleri sayılan bu on iki burç anlaşılır. Batlamyos, yirmi biri şimalde, on beşi cenupta, on ikisi vasatta mu-addil-ün-nehar etrafında güneşin bir sene zar-fında kateder görüldüğü mahreçlerinin bulun-duğu noktada olmak üzere mecmuu 48 burç saymıştır. Bu 48 burç bin yirmi dokuz yıldızdan ibaret olup 361 i şimal burçlarında, 318 i cenup burçlarında, 350 si de mintakat-ül-buruç denilen orta mintakadadır. Bu burç mintakaları üzerin-deki on iki burç bir sene zarfında âdeta gü-neşin birbirini mütakıp uğrak yerleri gibi mülâhaza olunur. Amerikanın keşfinden sonra burçların sayısı 117 ye kadar çıkarılmış olmakla beraber on iki burç yine aynıdır. Bununla be-raber bu on iki burç itibaridir. Alemleri kâfi olmak üzere arz olunan altı dairenin tasnifi ile hâsil olan on iki kıtadan biri demektir. Yani birer cümle-i kevkebiyye değil, onunla itibar olunan birer mintakadır. Burç bu mânaca telâkki olunacak olursa bu on ikiye munhasır olur. Heyet kitaplarında bu on iki hakkında ıstılah olmuş, diğerlerine burç denilmeyip suret tâbir edilmiştir. Mintakat-ül-buruca isabet eden suret-i kevkebiyyeler itidal noktasının yani kü-suf dairesi ile muaddil-ün-nehar tekatu nok-tasının ricati, şarktan garba doğru senede elli saniyelik hareketi, dolayısıyla burçlara intibak etmez. Bunların tevafuku ancak 25695 senede bir vâkı olur. Güneş, burçların her birinde bir ay bulunur. Fakat mintakanın suret-i kevkebi-yelerinde kaldığı müddetler birbirine müsavi değildir. Meselâ «Akrep» suret-i kevkebiyye-sinde altı, «Sümbüle» de ise kırk beş gün durur. Diğer taraftan Şems «elhavva ve elhayye» suret-i kevkebiyyesinden mürur eder. Lâkin buna tekabül eden burç yoktur.

Burçların başlangıcı güneşin burçlara dâ-hil olması iledir: Hamel (ilkbahar), Seretan (yaz), Mizan (sonbahar), Cedi (kış).

Burç'un cem'i buruçtur. On iki burç ye-rine «buruc-i isna aşer» tâbiri kullanılmak-tadır.

Haml ü Sevr ile Cevzada olur fasl-i bahar
Seretan ü Eset ü Sümbüledir yazda karar

Tuttu güz faslını Mizan ile Akrep dahi Kavs
Cedi vü Delvle Hut oldu zimistana medar
Lâ

BURGU (بورغو) [Mus.] Nefes sazlarından birinin adı idi. Nefirden daha uzundu. Ucu kıvrık olursa kürrenay adı verilirdi. Nefir ve kür-renay gibi çalınırdu. Bu sazlarda delik yoktu.

BÜRGUS (برغوث) [Mes.] Suriyeliler tara-fından bir kurşuk Osmanlı gümüş parasına verilen addı. Arapça pire demek olan bu keli-me, küçüklüğü sebebiyle, elden kolaylıkla düş-mesinden dolayı bu isim verilmişti.

BÜRHANIYYE (برهانية) [Sof.] Ahmediyye tarikatının altı şubesinden birinin adiydi. Öte-kiler de şunlardı: Sinaniyye, Uşşakiyye, Rama-zaniyye, Cerrahiyye, Misriyye.

BURLUTA (بورلوتا) [Bah.] Eski zaman-larda düşmanın harb gemilerini yakmak için kullanılan gemilere verilen isimdir. Bunlara «ateş gemisi» ve «frogra cuvara» da denilirdi.

Burlutalar, yapılarına nazaran birkaç nevi idi. Büyüklük cihetiyle de başlıca iki sınıfa ayrılırdı: bu sınıflardan biri âdeta «uskuna» büyüklüğünde gemilerdi. Ancak bunlarda öte-kiler kadar sağlamlık lâzım olmadığı için gayet hafif ve narin olarak yapılırlardı. Kıç tarafla-rında iki büyük cankurtaran lumbarı vardı. Bu gemilerin tekne, arma vesairesi ve ambarı ihtial kabiliyeti olan maddelerle doldurulurdu. Yakıcı maddelerle dolu olan işbu gemiler düş-man donanması üzerine sürülürdü. Gerilerinde birer sandal bulunurdu. Bu sandal, ateşlendikten sonra bırakılan gemideki taifenin kaçmalarını temin içindi. Maharetli ve cesur olan bu gemi-ciler lumbarlardan kendilerini denize atarlar ve yüzerek gerideki sandala çıkarlardı.

Ancak bu gemilerin yakıldıktan sonra istenilen istikamete sevk ve tevcihi müşkül ol-duğundan açık denizlerde donanma aleyhine kullanılamayıp daima limanda demirli bulunan sefineler üzerine sevk edilir ve nadiren sahiller-de de kullanılırlardı.

Burlutaların diğer sınıfı âdeta şimdiki «kık» ler biçiminde ve fakat daha büyük ve cesameti-ne nispetle çok hafif kayıklardı. Bunlar da öte-kiler gibi kendileri yanmak üzere tertibolunurlar, kürek çekmekte kuvveti ve gemicilikte maha-reti olan efradın fedailerinden terekkebuden gemicilerin idaresinde sevk edilirlerdi. Bu ge-micileri kurtarmak için arkalarından bayağı sandal ve kayık gönderilirdi. Yakılması isteni-len gemiye yanaşılınca yakılır, taifeler denize atlamak suretiyle canlarını kurtarırlardı.

Bunların birtakımları da yanan neviden değildi. Lüzumu kadar yakıcı maddeler alıktan sonra düşman gemileri üzerine hücum ederler, yanlarına sokulabildikleri gemilere hususi aletlerle ateşlerini atarlardı. Bunlardan bazılarının baş taraflarında bir fevvere i ateşin suretinde lâyenkati ateş püskürür birer madeni üstüvane bulunurdu. Bu müthiş aletle müsellâh olan bir kayak, düşman gemisine sokulduğu zaman gemiye ateş verinceye kadar oradan ayrılmazdı. Halbuki, bu misillü fevvareler gemilerde de bulunduğu için onlar tarafından mukabil ateşe mâruz kalırlar ve bazı defa düşman gemilerini yakmağa savaşırken kendileri yanarlardı.

Ateş kayıkları deniz içinde de sönmeyecek bir kısım yakıcı madde kullandıklarından ahşap olan eski gemiler için çok tehlikeli sayılırlardı.

Bu mühlik vasıta yakın vakitlere kadar deniz muharebelerinde kullanılarak, yüzünden pek çok donanmaların mahvına muvaffakiyet hâsıl olmuşa da harb sefinelerinin zırh ve çelikten imaline başlandıktan sonra burlutaların artık bir işe yaramıyacakları tahakkuk ettiği cihetle istimallerinden sarfınazar olunmuştur. Bununla beraber fen erbabı bunları büsbütün terk olunmuş bir halde bulundurmaya, daha doğrusu zırhlıları tamamen başboş bırakmayı da tecviz etmiyerek başka bir kalıba ifrağa çalışmışlar ve kullanış tarzlarını göz önünde tutmak suretiyle şimdiki deniz muharebelerinin ehemmiyetli silâhı hükmünde olan «torpido» ve «torpido istimbot» ları icada muvaffak olmuşlardır. Filhakika teemmül edilecek olursa torpidoların içindeki tahrip maddesi müstail eczadan ibaret olduğundan şu suretle sonraki ihtira evvelkinin ıslah ve ikmal olunmuşu demek olduğuna şüphe bırakmaz.

Burlutalar torpido istimbotların icadına sebebolmuştur. Filhakika ilk torpidobotlar zamanlarına nazaran en seri ve en hafif gemilerden bulunurlardı ve başlarında on metre veya daha ziyade uzunlukta bir gönder (sırık) bulunur ve o sıırığın ucunda patlayıcı mevat asılı olarak dururdu. Düşmana yanaşılınca müsademe suretiyle patlatılır ve düşmana tahribat verdirilirdi. Kendi kendine işial edebilecek şekilde olanları da vardı.

Ekseriyetle istimbotun iki yanına asılarak düşmana takarrübedilir ve bu veçhile tahribatta bulunurdu ki 1293 harbinde Tuna'da Seyfi monitoru Ruslar tarafından bu şekildeki torpil'e batırılmıştı.

BURMA (بورمه) [Hal.] Giritte Hristiyanlara teaddide bulunan İslâmiyetin dinî hükümlerinden habersiz ve cahil Müslümanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

BURMA BİYİK (بورمه بيك) [Kıy.] Bükül-müş, kıvrılmış biyik hakkında kullanılır bir tâbirdir. Biyığın kıvrılabilmesi için uzun olması lâzımdır. Diğer biyik tâbirleri de şunlardır: Çar ebru, ter, kaytan, nevhat, pis, kırpık, pı-rasa, yastıklı.

BURMA SARIK (بورمه ساريك) [Kıy.] Serpuşun üzerine sarılan sarıklardan bir nev'inin adı idi. Burma şeklinde olduğu için bu isim verilmişti. Eskiden acemi oğlanları tağrada bulundukları veya hizmete gönderildikleri zaman başlarına böyle sarık sararlardı.

BURNU BÜYÜK (بورنى بويوك) [Hal.] Azametli, kibirli, kendini beğenmiş yerinde kullanılır bir tâbirdir.

BURNUNDAN DÜŞEN BİN PARÇA (بورنندن دوشن بيك پارچه) [Hal.] Hiddetli, sinirli, müteessir, mükedder yerinde kullanılır bir tâbirdir.

BURNUNDAN KİL ALDIRMAMAK (بورنندن قيل آلدیرمامق) [Hal.] Her şeye karşı hiddetli davranmak, kendinden bahsettirmemek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

BURNUS, BORNOZ, BORNUZ (بورنوس) [Kıy.] Eskiden kadınların kırlarda ve gezme yerlerinde giydikleri kolsuz geniş yeldirmenin adı idi. Hamamdan çıkınca kurunmak için giyilen kollu ve geniş havluya da bu ad verilir.

Arapların üste giydikleri geniş ve dörtköşe mantoya da burnus denilir.

BURSA ÇEKMESİ (بورسه چكمهسى) [San.] Bir çizgisi ipek, bir çizgisi iplik olan ve yollu yollu dokunan kumaşın adıdır. Bu kumaş Bursa'da dokunduğu için o ismi almıştı. Orta dercede bir kumaştı.

BUYRULTU (بيورلدى) [Ida.] Küçük bir makamdan büyük bir makama veyahut bir şahıs tarafından herhangi resmî bir makama sunulan kâğıt üzerine o makam sahibi tarafından emir mahiyetinde yazılan yazı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eskiden defterdar, kaptan paşa, veya emsali memurların bir iş hakkında sadrazama yazdıkları kâğıtlara sadrazam tarafından yazılan yazılar birer buyrultu idi. Yine büyük makam sahipleri tarafından kendi memuriyet daireleri dâhilindeki memurlara, emir mahiyetinde olarak, yazılan tamimlere de «buyrultu» denilirdi. Bu buyrultuların sonu «deyu» ile biterdi.

Buyrultuda, buyrultunun kime yazıldığı

gösterilmemişse ona da «açık buyrultu» denilirdi.

Vaktiyle vezirlerle beylerbeyiler, kanunen haiz oldukları salâhiyete istinaden, yazdıkları buyrultulara, padişahlar gibi, «tuğra» çekerlerdi. Ancak padişahlar namına yazılan fermanlarla emsali kâğıtlarda tuğra, kâğıdın tam ortasına çekildiği halde memurların yazdıkları buyrultulardaki tuğralar ortaya değil, kâğıdın sağ kenarına çekilirdi. Esasen valilerin tuğraları o biçimde imzadan başka bir şey değildi.

Buyrultulara «badesselâm inha olunur ki» ibaresiyle başlanırdı.

İstanbul kadısı veya bunun gibi maiyeti sayılan biri tarafından yazılan takrir veya ilâm üzerine sadrazamın «tasvip» ve «cred» şeklinde yazdığı şeylere «işaret-i aliyye» denilirdi. Tevcihata mûtaallik kâğıtlar sadarete gönderilir, sadrazam tarafından «tevcih oluna» buyrultusu çekilirdi.

Muhtar ve ihtiyar heyetine seçilenler hakkında bunların seçildiklerine dair yazılan kâğıtlara, köyün âşarını iltizam eylediklerine dair yazılıp mültezimlere verilen açık emirlere de buyrultu denilirdi.

BÜCENTOR (بوجنتور) [Bah.] Venedik dukalarının Adriyatik denizi merasim ve alaylarında bindikleri saltanat kalyonuna verilen addır.

BÜDELÂ (بدلا) [Sof.] Ricalûllahtan yedi kimseye alem olmuştur. Bir mahalden diğer mahalle sefer eden bir adam, kendi şekil ve kıyafetinde kendi hayat-ı mânevîyesiyle hay, kendinin e'fal-i mahsusasını aynıyle fail diğer bir adama terk eylese ve suret ve siyrette ikincisi evvelkinin aynı olmasına mebni evvelkinin mefkudiyetini kimse farz edemese şahs-ı saniye bedel denir. Bu surette suret-i ulâda runûma olan suret-i saniye İbrahim Aleyhisselâm'ın kalbi üzerine mecbul bir şahs-ı âlîdir. «Büdelâ» bedelin cem'idir.

Bunlar ahyar denilen ve hall-ü akit aşhabı olan üç yüz rical cümlesindendir. Bunların kırkına ebdal, yedisine büdelâ, dördüne evtad, üçüne nûkaba, birine de kutup ve gavs denilir. Bunlar yekdiğerini bilirler. Hall-ü akt-i umurda yekdiğerinin iznine muhtaçtırlar. Muhiddin-i Arabî «Fütuhât-ı Mekkiye» de yedileri ebdal tesmiye etmiş ve şöyle demiştir: «Hak Sübhanehu ve Taalâ yeryüzünü yedi iklim eylemiştir ve has kullarından yedi kimseyi güzide kılmış ve onların adını ebdal koymuştur ve her iklimi biriyle hıfzeder.»

Bunlara Üveysîlerin küberası da denilir. Çünkü zâhirde pîre ihtiyaçları yoktur. Hücre-i

Nebevide perverde olurlar: Üveys-ül-Karani gibi. Bazısı da ehlûllah tarafından mânen terbiye olunurlar: Ebül-Hasan Harkani'nin Bayezid'in ruhaniyetinden terbiye görmesi gibi.

BÜLBÜL (بلبل) [Bah.] Kendisine palanganın rigavosu bağlanmak için makaranın alt başına konulan halat veya demirden mamul halkanın adıdır.

BÜLFUDUL (بولفدول) [Hal.] Boşboğaz, münasebetsiz söz söyliyien, kendi kudret ve kabiliyetinin üstünde işlere karışan, haddini bilmez yerinde kullanılır bir tâbirdir. Farsça bir kelime olan bül, mübalâğa edatı olup çok mânasına gelir. Fars kaidesiyle bülfudulân suretinde de kullanılırdı. Bülfudulâne; dangalak, kaba adama yakışacak tarzda, sersemcesine demektir.

Geçti sadr-i bezm-i yâre bülfudul
Lâ

BÜLHEVES (بولهوس) [Hal.] Mizacı mütelevvin, sebatısız, hevesatına mağlûp, aklına geleni yapmak istiyen yerinde kullanılır bir tâbirdir. Türkçesi «maymun iştahlı» demektir. Farsça bir kelime olan bül, mübalâğa edatı olup çok mânasına gelir.

Ey nefis-i bülheves hazerin yok mudur senin
Yoksa neticeden haberin yok mudur senin
Ramiz

BÜRGÜ (برگو) [Kıy.] Kadınların başlarını ve yüzlerini örtmek için giydikleri ve büründükleri çarşafa verilen addır. Başörtüsü, namaz bezi gibi örtülere de bürgü denilmektedir. En ziyade Arabistan'da kullanılır. Burgu da derler.

BÜRHAN (برهان) [Sof.] Rufai tarikatına mahsus olan şiş vurmak, ateşe girmek ve emsali harikalar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Arapça bir kelime olan bürhan, delil, hüccet, ispat demektir. «Kamus» ta: «Red ve inkâr için söz götürmeyecek surette ispat-ı hakikat eden hüccet-i kaviyye» suretinde izah edilmiştir.

Rivayete göre hacca giden tarikat müessisi Ahmed-ür-Rufai, Medine'ye dönüşünde mensubini ile Cenab-ı Peygamberin kabri saadetini ziyaret ediyor. Selâmına, Aleyhisselâmdan «ya veled-i» cevabı geliyor. Meşhur kıtayı okuması üzerine daha başka iltifata da mazhar oluyor. Bu hal yanındakileri vecde getiriyor. Kimi satır, kimi çekiç alıyor, birbirine vurmağa başlıyor. Bunu gören Ahmet-ür-Rufai ellerini açıyor, bu benim tarikatıma mahsus bir hal olmak üzere kalsın diye dua ediyor, şiş vurmak, ateş yemek gibi harikalar bundan kalıyor.

*Tattu beni ol söz ile gâran
Dâvaya gerek gel indi bürhan*

Şeyh Galip

BÜRÜMCÜK (برومجك) [Gig.] Kıvratma denilen bükülmüş ipekten kıvrıcık olarak dokunan çamaşırlık bezlerden birinin adıdır. İplik karışığına «hilâli» denilirdi. Kolay eskimiyen bürümcük eskiden en makbul çamaşırlıktı.

BÜRÜME (بروم) [Kig.] Başlığın üzerine sarılan sarıklardan birinin adı idi. Bürülerek sarıldığı için bu adı almıştı. Sonraları buna «burma sarık» denilmiştir. Osmanlı padişahlarının ikincisi Orhan Gazi maiyeti halkına akbörk giymelerini, divana gelirlerken bunun üzerine bürülü tülbent sarmalarını emretmişti. Zamanla timar sahiplerine de taammüm ederek üç bin akçelikten yukarı timar tasarruf edenler de bu tarzda sarık sararlardı.

BÜTÜN TIRNAK (بوتون طيرناك) [Mal.] Vergi alınan ehli hayvanların ayrıldığı iki kısımdan birinin adı idi. Diğer kısmına «çatal tırnak» denilirdi. Bütün tırnak denilen hayvanlar at, beygir, kısarak, ester, merkep ile bunların yavrularıdır. Resim cihetiyle develer de bütün tırnak hayvanlardan sayılırdı.

BÜYÜ (بوي) [Hal.] Gayr-i dinî (dindışı) dualar ve hareketlerle ruh üzerine tesir yapmağa denir. Buna «sihir» adı da verilir. Bir insanı istenilen şeyi yapmağa saik olan gizli kuvvet, tabiata aykırı haller vücuda getiren acayip tesirler demektir. Bunları yapanlara «büyücü» denilirdi.

«Larousse du XX. Siècle» de büyü için şu tafsilat vardır: «Rumca «Mageia» dan. Ekseriya garip birtakım ameliyat (pratiques) vasıtasıyla, tabii kanunlara mugayir bazı fiiller (işler) yapabilmek sanatıdır. Kara büyü: Asıl sihir ki bazı kimseler, perilerin ve hususiyle şeytanların müdahalesiyle, tabiatüstü birtakım fiiller (işler) yapabilecekleri iddiasındadırlar. (Bu türlü büyü ile meşgul olanları, eski zamanlarda, ateşte yakarlardı.) Mecaz yoluyla, büyü: Anlaşılmaz, akıldan hariç şey demektir. Beyaz yahut (tabii) büyü: Zâhiren acayip, fakat hakikat-i halde tabii sebeplerle meydana gelmiş birtakım fiiller (işler) yapmak sanatıdır: Hokkabaz kuleleri gibi.

«Büyü, muhtelif kavimlerde mevcuttu. Geldanilerde: Geldani büyü, her yere dağılmış olan perilerin tabiat hâdiselerini vücuda getirdikleri itikadına dayanıyordu. Bazı mahlukat şeytani bir kuvvetle mücehhez idiler. Bununla beraber, bu kuvvet erkekten ziyade kadında bulunuyordu. Cadılar ve şeytanlar

insanların bedenine girmek iktidarını haiz idiler. Geldanilerde büyüün her nev'i vardı. «Envoûtement» denilen sihir nev'i de dâhil. Babil Geldanilerinde, habîs ruhlarla karşı mücadele için, çok zengin bir dua kitabı vardı. Vebaya karşı, zabt ve istilâya, «possession» a karşı, hanas-indubes'lere karşı, succubes'lere karşı, peri, cin, gulyabani, «fantômes» lara karşı okunan dualar vardı. Evler dâhilinde tahaffuz için, giriş yerlerinde, kurtarıcı ilâhların küçük tasvirleri konulurdu. Teshir etmek hususunda en büyük kuvveti haiz olan ilâh, temizleyici suyun semavi timsali olan «Ea» dır. Geldaniler, şeytanları birçok takımlara ayırıyorlardı. Lili ve Lilitu, geceleyin harekette bulunan perilerdi. Labartu taaddi ile tazyik eden peri idi. Namtar, tâun perisi idi, ilh... periler meşum tesirlerini ikmal etmek için hayvan kıyafetine girerler, yahut insan suretinde görünürlerdi.

«Mısırdaki: Musa zamanından evvel Mısırlılar kanunen caiz olan bir büyü kabul ediyorlardı. Bununla beraber kanunen memnu olan büyüün her türlü icra usullerini daha az bilmez değillerdi. Sihirbazların hayata ve ölüme tasarruf ettiklerine, iyi veya habîs cinleri yardım için celp ve davet etmek kudretine sahib olduklarına ve tabiat kuvvetlerini diledikleri gibi kullanabileceklerine inanılıyordu. Mısırlılar esamî ilmine büyük bir kıymet atfediyorlardı. Bir adam bir perinin ismini bilir ve onu yardıma çağırırsa; büyüünün dileklerine göre hareket etmeye perinin mecbur olduğuna inanılıyordu.

«Uzak Şarkta büyü: Çinliler, büyüün her türlüşüne karşı derin bir alâka besliyorlar. Konfüçyüs'ten evvelki devirde Wu denilen bir nevi cadı, devletin sosyal teşkilâtında resmî bir mevki sahibi idi. Büyü usulleri ve kaideleri arasında rakıs ve şiddetli korku ihdas etmek de vardı. Büyücülerin taganni ettikleri birtakım esrarlı formülleri vardı. Onlar istikbali keşfedip söylemeye, cinleri defetmeye çalışıyorlardı. Ailenin saadetini temin maksadiyle, ev hayatında birçok âdetler (pratiques) idame edilmişti. Bilhassa evin methaline birtakım nebatlar asılırdı. Milâdın 4 üncü asrına çıkan Pao Po-Tzu habîs ruhların vücudunu sihirbaz aynaları vasıtasıyla, keşfetmeye mahsus birtakım reçeteler (usul ve tertipler) ihtiva ediyor. Zamanımıza gelinceye kadar büyüculük hakkında neşredilmiş olan eserler pek çoktur. Meselâ Yin Yang Tsih King ki, 1795 te neşrolunmuş bir kitaptır, kaderi iyi bir tarzda kullanmaya yarıyan kaideleri muhtevidir. İnsanın evini nerede yapacağı, ölünce nereye gömüleceği hakkında da kaideleri havidir.

«Annam'da en garip büyü itikatlarından biri, tek ayaklı peri (génie au pied unique) ye aittir ki bu mezhep Çinden gelmedir. Buna ait bir menasik kitabı ve bir «formüler» vardır. Bu efsun kitaplarında her şey bulunur: görünmemek (görünmez olmak) için, lâmbayı islendiren şeytanları kovmak için, bir erkek evlâda malik olmak için ilh...

«Yunan-Roma büyü: Görünmez kuvvetleri begerin iradesine mahkûm kılmak sanatı, Yunan-Roma medeniyetinde Şarkta olduğundan daha az rağbet bulmuş değildi. Yunan sihirbazları kendilerine daha ziyade hizmet edilecekleri ümidiyle yabancı ilâhlara müracaat ediyorlardı. Bununla beraber, millî ilâhlar arasında «Hécate» cadılar ilâhı olmuştu. Tesalya kıtası gizli sanatlarla mensup en meşhur adamları yetiştirmekle meşhurdu. Romalılar da, sihirbazlıkta, Yunanlıları ve Etrüskleri takibetmişlerdir. Şarkın bâtil itikatlarına hudutsuz bir surette itimadediyorlardı. Büyü, imparator Ogüst zamanında, büyük bir ehemmiyet kazanmıştı. Bundan başka Romada her nevi büyüçüler çoğalmıştı. Bunlar, alelâde olarak, Esquilles'lerde toplanıyorlardı. Çünkü bu yer kemiklerle ve makberelerle dolu idi. Néron ile Tibère dahi, büyüçülerin sanatlarına müracaatla beraber, onları takibetmişlerdir.

«Yahudi büyü: Yahudilikte sihre itikat pek revaçta idi: Perileri celp ve davet etmek, şeytanları insanın iradesine mahkûm kılmak, her nevi harikalar, hulâsa medeniyette göhret bulmuş itikatların cümlesi Yahudilikte mevcuttu. Yahudiler büyü formüllerinde, eski ananelerden yahut yabancı dinlerden gelen cin ve peri isimlerini ithal etmişlerdir.

«İslâmlarda sihir: Müslümanlar büyüde Yahudilerden, Suriyelilerden, İranlılardan, Geldanilerden ve Yunanlılardan ders almışlardır. Tütsü, tılsım, muska (amulette), cadılık (incantation) fala bakmak vesaire hep oralardan intikal etmiştir. Müslümanlar cinlere inandıkları için sihre de itikadediyorlar. Hazret-i Muhammed «isabet-i ayn» a karşı yılan sokmasına ve umumiyetle hastalıklara karşı muska ve duayı tecviz ediyordu. Müslümanlarda birtakım fal kitapları da vardır ki kelime ve harflerin terkibi suretiyle istikbali keşfe çalışırlar.

«Garpte büyü: Bütün milletlerin arşivleri tetkik olununca, büyüye mütâallik bu türlü itikatlara tesadüf edilir. Keltler, Tötonlar, İskandinavlar, Finler vesaire Doğu milletleriyle birçok esaslı müşâbehetler göstermektedirler. Rönesans devrinde, ortaçağda büyüün her türlü-

sü bilinir ve yapıldı. Bugün akıl ve mantığın ilerlemesiyle büyüün, mağlûben ortadan kalktığına inanmak pek cüretkârane bir harekettir.»

BÜYÜK BASTON (بيوك باستون) [Bah.] Cıvadradan dışarıya çıkarılan ve cıvadraya bosa ve brakil zincirleriyle raptolunan bastonun adıdır.

BÜYÜK BEY (بيوك بك) [Sar.] Başmabeyinci hakkında kullanılan bir tâbirdi. Büyük Bey denilince başmabeyinci anlaşılırdı.

BÜYÜK ÇIKMA (بيوك چيكمه) [Sar.] Padişahın cülûsu münasebetiyle saraydaki koğuşlular arasında yapılan nakiller hakkında kullanılan bir tâbirdi. Diğer zamanlardaki nakillere «küçük çıkma» denilirdi. Acemi oğlanlarının yakışıklıları ayrılarak Edirne Sarayı ve İstanbul'da Galatasarayı ve Atmeydanında İbrahim Paşa Sarayı dairelerinde tahsil ve terbiye gördükten sonra içlerinden kabiliyetlileri Topkapı Sarayı ağasının arzı üzerine saray hizmetine geçirilir ve iç halkı denilen saray acemilerinin en aşağı koğuşu olan küçük odaya kaydedilirdi. Sonra münhal vuku buldukça bunların kidemlileri bir yukarı odaya verilmek suretiyle silsile yürütülürdü. İşte bu silsilenin alelâde ihtiyaç üzerine olmayıp cülûs münasebetiyle yürütülmesi büyük çıkma sayılırdı.

Büyük çıkmada mühim tebeddüller vuku bulurdu. Çünkü eski padişahın adamlarının çıkarılması ve yeni padişahın adamlarının alınması yüzünden hizmetlerde mühim değişiklikler olurdu.

BÜYÜK FLOK (بيوك فلوک) [Bah.] Pruva gabiya kapelesinden büyük bastonun nihayetine gelen halat vasıtasıyla bastonun üzerinde açılan yelkenin adıdır. Buna «büyük flok lârmosu» da denir.

BÜYÜK EMİRAHOR (بيوك امير اخور) [Sar.] Padişahların atlarına bakan memurların başına verilen addı. Emîrahor, ahır beyi, ahır müdürü demektir. Emîrahor yerine son zamanlarda «İstabl-ı âmire müdürü» denilirdi.

*Ol pâk dil ki ederse tevazuundan eder;
İstabl-ı hassına Efrasyab-ı mîr-i ahur*

Nabi

BÜYÜK HAFİF (بيوك خفيف) [Müs.] Mehterhane makamlarından birinin adı idi. «Usulât-ı mehterhane-i âlem» başlıklı bir yazıda (Üniversite Kütüphanesi 1184 No. 11 Mecmua) mehterlerin usul ve makamları şöyle gösterilmektedir: Ahlatî, halilevî, kalenderî, peşrev, türkû, sakil, çember, küçük hafif, büyük hafif,

nakış, saf, revanî, def usulü, yarım ahlâtı, perişan, değişme, kism-ı sakil, zamm-ı devir, murabba, devr-i Hindî, karabatak, ezgi, sofıyan, semai, çenk-i harbî.

BÜYÜKDERE USTASI (بیوکدره اوستاسی) [Sar.] Büyükdere bostanlarının idaresine memur bostancı zâbitine verilen addı. Padişahlara ait bahçelerde, bostanlarda, mahsul yetiştiren mahallerde usta denilen bu zâbitler aynı zamanda memur oldukları yerlerin asayişle de alâkadar idiler. Ustalardan vazifelerinde ihmalleri görülenler bostancıbaşının arzı ile tenzilen kapıkulu süvari ocaklarının orta bölüklerine, yahut ulûfecilere çıkarılırlardı.

BÜYÜK KAVUKLU (بیوک قاروقلی) [Ilm.] Şeyhülislâm Kapısı dahi denilen Meşihat Dairesinde kavasbaşı vazifesini gören memurun unvanıydı. Bunun maiyetinde bulunan kavalara «kavuklu» denilirdi.

BÜYÜK KOL (بیوک قول) [Ask.] Yeniçeri ağasının tekmi maiyet halkıyla yaptığı ziyaretler hakkında kullanılır bir tâbirdi. Böyle bir ziyaretin yapılması kararlaşıncı Ağa Kapısı yazıcısı ağanın büyük kol ile sadrazamı ziyaret edeceğini ve ocak ağalarının divan elbisesini giyerek Ağa Kapısına gelmelerini bir gün evvel yeniçeri odalarına bildirirdi. Ertesi günü yaya-başlar, bölükbaşlar, devci ağalar, haseki ağalar, turnacı, seksoncu ve zağarcılar, sekbanbaşı, yeniçeri kâtibi, dört solakbaşı, kethüda bey, başçavuş, orta çavuş, küçük çavuş vesaire divan elbiseleriyle Ağa Kapısına toplanırlar, cuma namazından sonra atlanarak alay tertibi üzere Paşa Kapısına yani sadrazamın konağına giderlerdi.

Yeniçeri ağasının kıyafeti de resmî idi.

BÜYÜK MEVLÛT (بیوک مولود) [Hal.] Eskiden kadınlar tarafından Araoi ayların üçüncüsü olan Rebi-ül-evvel yerine kullanılan bir tâbirdi. Kadınlar Arabi aylarını - muharremden başlamak üzere - şöyle sayarlardı:

Aşure, safer, büyük mevlût, küçük mevlût, büyük tövbe, küçük tövbe, recep, şaban, ramazan, şeker bayramı, aralık, kurban bayramı.

BÜYÜK RUZNAMÇE KALEMİ (بیوک روزنامه کلمی) [Mal.] Maliye kalemlerinden biri-

nin adıydı. Varidat ve masarifat defterleri burada toplanır ve her sene bütçe nev'inden bir icmal yapılırdı. D'ohsson'un beyanına göre bu kalemin sergi nazırı, veznedarbaşı, sergi halifesi olmak üzere başlıca üç memuru vardı.

BÜYÜK TEZKİRECİ (بیوک تذکره چی) [Ida.] Bab-ı âlinin büyükçe memuriyetlerinden birinin adıydı. «Tezkire-i evvel» de denilirdi. Bab-ı âli'deki divan toplantılarında sadrazamın yanında durarak arzıhalleri, küçük tezkireci ile nöbetleşe okur, verilen kararları ve sadrazam namına sâdır olan buyrultuları yazardı. Çavuşbaşığa taallük eden yazı işlerini de maiyetindeki kâtiplerle görürdü. Büyük tezkireci aynı zamanda mevkufatçıya bağlı olan kalemin de şefi idi. Sah çekmek ve hare âlmak salâhiyeti-ne de malikti.

BÜYÜK TONUZ (بیوک طنوز) [Bah.] Gemiye tonoz ederek bir yerden diğer yere nakletmek veya az akıntılı limanlarda, veya limanlık hava olup da demir ile uzun uzadıya yayılması istenilmeyen yerlerde göz demiri makamında kullanılan ihtiyat demirlere verilen addır. Bunlara «akıntı demirleri» de denilir. Bu demirler göz demirlerinin üçte ikisi ağırlığındadır.

BÜYÜK TÖVBE (بیوک توبه) [Hal.] Eskiden kadınlar tarafından Arabi ayların beşincisi olan cümad-el-ulâ yerine kullanılan bir tâbirdi. Kadınlar Arabi aylarını - muharremden başlamak üzere - şöyle sayarlardı:

Aşure, safer, büyük mevlût, küçük mevlût, büyük tövbe, küçük tövbe, recep, şaban, ramazan, şeker bayramı, aralık, kurban bayramı.

BÜYÜK YAZICI (بیوک یازیمی) [Ask.] Yeniçeri ocağının kâtibi yani resmî istilahlı, yeniçeri kâtibi hakkında kullanılır bir tâbirdi.

BÜZÜRGÂN (بزرگان) [Sof.] Nakşî tâbirlerindendi. Mürşid-i kâmil, sohbeti istifadeli olan, diliyle cevherler saçan ârife itlak olunurdu. «Büzürk» Fariside büyük demektir. Bu itibarla büzürgânın lûgat mânası büyükler demek olur. Bu tâbir, ekâbir yerinde de kullanılırdı: büzürgân-ı erbab-ı tarikat gibi.

C

CABA AKÇASI (جبا آقاسی) [Mal.] Timar usulü cari olduğu zamanlarda uhdesinde arazi bulunmayan ve ticaretle meşgul bulunanlardan alınan bir nevi verginin adı idi. Evlilerden senede 12, bekârlardan 6 akça alınırdı. Esasta bir olmak üzere yerlerine göre resm-i badiheva, resm-i mücerret, resm-i rüyet, resm-i benâk tâbirleri de kullanılırdı.

CABA BENNÂK (جبا بنک) [Mal.] Timar usulü cari olduğu zamanlarda uhdesinde arazi bulunmayan ve ticaretle meşgul bulunanlardan alınan bir nevi verginin adı idi. Evlilerden senede 12, bekârlardan 6 akça alınırdı. Buna «caba akçası» da denilirdi.

CÂBİ (جایی) [Mal., Vak.] Cizye ve haraç ile vakıf icarelerini tophyanlar hakkında kullanılır bir tâbirdi. Arapça bir kelime olan câbi, tahsildar demektir. Fatih vakfiyelerinde muhtelif şekilleri bulunduğu gibi Vakıf arazi-sine ait vakıf defterlerinde de geçer. Bazan hırfet bölümlerine göre ayrıldığı da olur: Boyacılar câbiliği, kumaşçılar câbiliği, keresteciler câbiliği, mumcular câbiliği o kâbîlendendir. Tanzimat'tan sonra bunun yerine tahsildar tâbiri kullanılmıştır.

Köynu defterli o câbi ne belâ
Vahbi

CÂBİ-İ VAKIF (جایی وقف) [Vak.] Vakıf tahsildarı yerinde kullanılır bir tâbirdi. Câbi-ler defterlerini Vakıf mütevellisine göstermeye ve hesap vermeye, mütevelliler de hesaplarını kadırlara verip tasdik ettirmeye mecbur idiler. Tanzimat'tan sonra tahsildar unvanını almıştır.

CABÛLKA, CABÛLSA (جابلكا، جابلسا) [Sof.] Gayb ve bâtında iki büyük şehirdir. Cabûlsa mağrip canibinde, Cabûlka mağrip tarafındaydı. Her birinin bin kapısı vardı. Sakinleri yetmiş bin harf kullanırlardı. Bu iki şehir «Herekliya» âlemindeydi. Herekliya, Yunancada diğer mülk mânasına gelir. Bu itibarla dünya ile âlem-i misal arasında bir berzahtı.

Sekizinci iklim denilirdi. Cümlelerin muamele ve sevdası salâvat ile olduğu ve sahibzamanın orada zâhir olduğu itikadı vardı. Bürhan'da mütehakkıkın itikadınca Cabûlka sâlikin ilk menzili, Cabûlsa hakikate vusulde son menzildir.

CADI (چادی) [Mit.] Geceleri mezarından çıkarak gezdiğine inanılan hortlak demektir. Gol, kara koncolusu da denir. Eski masallarda çok geçer. Birçok milletlerin efsanelerine girmiş olan hortlak, mezarından çıkıp insanı boğan ve kanını emen dirilmiş ölü farz olunur. Cadı ile vampirin farkı, cadının daha ziyade bir kocakarı şeklinde tasavvur edilmesindedir.

Caduların elinde etme beste
Öldür beni koyma böyle haste
Şeyh Galip

İhtiyar kadın, acuz, çirkin kocakarı mânasına da gelir.

Bir pirezem etmiş anda me'va
Cadug-u mahuf dev sîma
Şeyh Galip

Gözbağıcı, afsuncu, sihirbaz mânasında da kullanılır:

Akıbet gönlüm esir ettin o keyûlerle sen
Hey ne cadusun ki bağladın mûlerle sen
Nedim

CAHİDİYYE (چاهیدی) [Sof.] Halvetî tarikâtı şubelerinden birinin adı idi. Müessisi Cahidî Ahmet Efendiye nispetle bu ismi almıştır. Şeyh Cahidî Ahmet Efendi, Edirne'lidir. Halvetî şubelerinden Cemaliyye şubesinin kurucusu olan Mehmet Cemalettin Efendiye intisap ile tekemmül etmiş, sonra da adına nispetle anılan Cahidiyye'yi tesis etmiştir. (1170 — 1757) de irtihali vuku bulmuş ve Kilitbahir'de gömülmüştür.

Sülûk ahvaline dair «Kitab-ün-nasiha» adlı, şöhrat bulmuş bir eseri, ayrıca da divanı vardır.

Şiirlerinden bir parça :

*Bir teferrûç eyleyüp baktım cihanın güzüne
Her nege baktım ise ibret göründü gözüne
Âkil isen cangözün aç, tut kulak şu sözüne
Bir deşirmendir bu dünya öğüdür bir gün bizi*

Bundan Muslihittin Karamani'ye nispetle bir Muslihiyye şubesi tesis etmiş ise de sonradan gelen şeyhlerde lâübalilik ve gitgide mübahilik zuhur ettiğinden Cahidiyye şubesi de Muslihiyye kolunun da inkırazına sebeb olmuştur.

Uşşakiyye tarikatının 4 şubesi de birinin de adiydi. Ötekiler şunlardı: Muslihiyye, Cemaliyye, Salâhiyye.

CAİZE (جائزة) [Ed.] Eski şairlerin yazdıkları methiyeler mukabilinde aldıkları para ve ihsana denilirdi. Cem'i «cevaiz» gelir. Buna «sile» de tâbir edilirdi.

Kamus Tercümesinde deniliyor ki :

«Eceveaiz : caizenin cem'idir ki geçip gideci demektir. Bu münasebetle cümle indinde mergup ve matbu olduğundan naşı diyar bediyar seyir ve güzeran eden eş'ar ve emsale itlak olunur ve caize vergiye itlak olunur. Şârihin beyanı üzere vech-i tesmiye budur ki mülûkten biri düşman üzerine azmedip ittifakı beyinlerine bir nehir hâciz olmakla her kim bu nehirden öte yakaya ubur ederse ona şu kadar atıyye ihsan ederim, demekle ubur edenlere vech-i mev'ut üzere ita edip badehu mutlaka atıyye de istimal olundu. Ve caize (tuhfe) nesneye denir ve lûtf ve haseneye denir..»

Hazret-i Peygamber, huzurunda bir methiye okuyan «Kâ'b ibn-i Zübeyr» e caize olmak üzere bürde (hırka) sini ihsan etmişti. Bu münasebetle müverrih Süruri de bir manzumesinin sonunda :

Süruri caize ister şefa'at ya Resulâllah
demistir.

Emevi ve Abbasi halifeleriyle Müslüman hükümdarlar, kendilerini methettirmeyi pek severler, meddah şairlere de bol bol caize verirlerdi.

Garibi şurası ki o hükümdarların çoğu, hakkında yazılan ve huzurlarında okunan kasideleri anlamadan dinler ve kaillerine ihsan ederlerdi.

Germiyan hükümdarı Yakup Bey bir gün bir saz şairinin:

*Benim devletlû sultanım âkıbatın hayır olsun
Yediğin bal ile kaymak, gezindüğün çayır olsun*
diyerek saz çaldığını dinlemiş ve anladığı bu sözleri dinlemekten hoşlanmış, «methiye dedi-

ğin böyle anlaşılır söz olur, bizim Şeyhî (Germiyanlı) gelir, bir şeyler okur, anlamam, fakat mecburen dinler birkaç para da veririm» diye işin doğrusunu söyleyivermişti.

Evet, medih budalası olanların müşteri çıkması, methiyeciliği kârlı bir sanat haline getirdiği için manzum söz söyleyebilenlerin çoğunu bu vâdide çalışmaya sevk etmiştir. Mevcut divanların hangisi gözden geçirilse birkaç kasideye tesadüf olunur. Fuzulî'nin meşhur «Bağdat Kasidesi» dolayısıyla kendisine günde 9 akça tahsis edildiğini, Osmanlı veziri İlyas Paşanın, bir kaside caizesi olarak Neffî'ye bir at, bir köle ve birçok kıymetli eşya verdiğini tarih yazar.

Nedim'in şahane eserlerine mükâfaten o sözleri söyleyen ağza Damat İbrahim Paşanın mücevher doldurduğunu her edebiyat meraklısı işittir.

Fakat sonraları o rağbet, belki de o sanat kalmamış, on üç (on dokuz) üncü yüzyıldaki kasidecilik, âdeta dilencilik derekesine düşmüştür. O yüzyıl şairlerinden Sümbülzade Vehbî'nin, oğlu Lâtîfullah Çelebi'ye nasihatname olmak üzere yazdığı «Lâtîfiye» deki :

*Bazı cerrar da şair geçinir
Cerr-i eskalde mahir geçinir
Dağıtır halka müzeyyif tarih
Olarak lâıyk-ı levm ü tevbih
Sözleri bir çürük akçe etmez
Caize almaya kalkıp gitmez
Onların aldığıdır def-i belâ
Yıkılıp gitmek için ol sükalâ*

beyitleriyle keza meşhur «sühan kasidesi» ndeki:

*Narhı altmışlığa indi hele tarihlerin
Pek ucuzlandı bu pazarda kâlây-i sühan
Nice naehl geda tıynet ü sâil-meşrep
Cerr-i sermaye eder eylese imlây-i sühan
Kalmadı şair ile farkı hemen cerrarın
Müntic-i cerr ü sual oldu kazayay-i sühan
Daldılar bab-ı kibara gazelim var diyerek
Oldu sâil kapısı dergeh-i valây-i sühan
Kim vefat etse kazıp seng-i mezara tarih
Conk ü tomarın eder mahşer-i mevtay-i sühan
Hâsılı âlemi tarih ile telvis eyle
Nice mardar u mülhevves hezgan lâıy-i sühan
Caygâh oldu o kâğıtlara battaliye
Her konakta bulunur bir iki torbag-i sühan
İyd-i nev gelse hemen köhne kaside getirip
Yeni eski bulur esbab-ı atayay-i sühan
Eyleyüp şî'ri varakpare-i imsakiye
Ramazanda dağıtır halka hedayay-i sühan
Bu tarik ile çöker sofrâ-i hulviyyata
Naki-i iftare getirmiş gibi harmag-i sühan*

tasviriyile o yüzyılın dilenci şairlerindeki hali ve görmüş oldukları istiskali anlatır. Çok şükür ki zamanımızda manzum methiyeci esnafı münkariz olmuş, tektük kalınları olsa bile sanatlarının müşterisi kalmamıştır.

*Kıymet-i şî'ri eden himmet-i şair gibi pest
Şairin meskenet-i caize-cuyanesidir*

beyti, ne kadar yüksek bir düşünceenin tercümanıdır.

§ [Ida.] Mansıp alanların o mansıbı kendilerine tevcih edenlere verdikleri paraya da caize denilirdi, «Lehçe-i Osmanî» de caize kelimesi şöyle izah olunmuştur: «Atıyye, bahşış, sah ve mezuniyet alâmeti, cem'i cevaiz.»

Vefik Paşanın bu izahatına göre şairlere verilen şeylere atıyye ve bahşış, memurların, âmirlerine verdikleri şeylere de «sah ve mezuniyet alâmeti» ücreti demek lâzım geliyor. Caizenin resmî bir şekilde verilip alınması için de işe böyle bir şekil vermekten başka çare yoktu. Çünkü her âmir memurdan resmî surette caize alıyordu.

Caize yalnız sadrazamlara ve büyük memurlara değil, padişahlara bile veriliyordu. Padişahların aldıklarına «tuğ-u hümayun caizesi» denilirdi. Başbakanlık Arşivi'nde mevcut bir vesikada (avahiri 1180, dahiliye, No. 1121) «rütbe-i vezaret tevcih olunan zevatın Enderun-u Hümayun Hazinesine tuğ-u hümayun caizesi olarak 22500 kuruş vermeleri kanun icabından olduğu» yazılıdır.

Bir zamanlar memuriyetler ehil ve liyakat sahiplerinden ziyade fazla caize verenlere tevcih olunmaya başlandığı gibi, tekrar caize almak maksadıyla memurların azil ve yeniden tâyni usulü de ortaya çıkarıldı. Tahammül olunmaz bir hale gelen caize işi Tatarcık Abdullah Efendinin ihtarı üzerine Üçüncü Selim zamanında yeni bir nizama bağlanmıştır. Bu nizama göre mansıp tevcih ve mansıplarında ipka edilecek vezirlerle mîrimiranlardan nizam-ı cedit muktezasına alınması lâzım gelen caizeden ziyade caize alınmayacak ve bu caize senede bir defa tevcih veyahut ipkalarında alınıp senesi tekmil olmaksızın azli lâzım gelenlerden yeniden mansıp verilenlerin evvelce verdiği caize yeni mansıbın caizesine mahsubedilecekti.

Bu nizamdan caizenin yalnız tâyninde değil, vergi gibi her sene alındığı anlaşılıyor. Büyüklere her sene caize, ubudiyet, bohçabeha namlarıyla paralar, hediyeler veren memurlar, bittabi halkı soyuyorlardı. Caize mahallî tevzi defterine geçirilir ve halktan vergi gibi tahsil olunurdu. Ferman harcı, evamir harcı, tebşiriyye,

harc-i beha, kudumiyye, hediye beha dahi aynı şeylerdi.

Resmî kayıtlarda bunun yerine cem'i olan «cevaiz» geçer.

Caize alışverişine Tanzimat-ı Hayriyye son vermiştir.

CAMADAN (چامدان) [Giy.] Eskiden giyilen çapraz şekilde iki sıra düğmeli ve harçlı bir nevi kısa ve koluz üstlüğün adı idi. Kadifeden yahut çuhadan yapılırdı. Kolları dikişsiz olanlarına «çepken» denilirdi. Kol ve yakaya işleme kaytan sımsıkı, âdeta çiçekler, resimler teğhir edecek surette idi. Potur üstüne giyilirdi.

CAMADAN ASTARI (چامدان آستاری) [Bah.] Üzerinde camadan halatları için metafyonlar açılmak üzere iki kat bezden yapılan kuşakların adıdır. Bunlar birbirine muvazi olarak gradinden gradine kadar uzar.

CAMADAN BAĞI (چامدان باغی) [Bah.] Camadan halatlarıyla yapılmış yelkenleri camadana vurmak için yapılan bağın adıdır.

CÂME (جامه) [Giy.] Alelâtlak arkaya giyilen şey, elbise demek olan bu kelime ıstılah olarak yenileri bol, rahat ev kıyafeti hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Ruh-ül-meanevi» de (s. 394) bu tâbir için deniliyor ki: «Asıl mânası itibariyle melbus ve mefruştan eamdır. Melbuse, ten câme derler. Aslı câme-i ten'dir. Mefruse, câme-hab derler. Aslı câme-i hab'dır. Amma kesret-i istimalle âlâm-i galibeden olmuştur. İtlak üzerine zikrolunsa murat giyecek olur. Bir libasın önü tutuk olsun, açık olsun, câme derler. Kaba önü açık kaftana mahsustur. Nitekim ekser bilâdda müteareftir.»

Devlet erkânı evlerinde bunu, dışarı çıktıkları zaman günlük elbiselerini giyerlerdi.

Farsça olan bu tâbirden başka kelimeler eklenmek suretiyle diğer tâbirler de meydana getirilmiştir: Câme-i hayat = ömür; câme-i fena = kefen; câme-hab = yatak; câme-hane = yük, yerli dolap; câmedan = sandık gibi esvap konulacak zarf; câmekân = hamamda soyunmağa mahsus soğukluk tâbir olunan yer; câmeşûy, câmeşûr = çamaşırcı.

*Ey şeh-i hâbanım eyle ol kaddi mevzune sen
Renk-i gülden câme, buy-i yaseminden piren*
Nedim

*Dide mahmur u giriban çâk kâkûl tarumar
Hayret efzadır kıyâmın câme-habından senin*
Mahmut Nedim Paşa

*Gurur etme libas-ı fahr ile ömrüm cehandır bu
Kabây-i cismi kor bunda herkes câmekândır bu*
Ulvi

CÂMEDÂR (جامدار) [Ask.] Yeniçeri ağasının elbisesini taşıyan ağa gediklisine verilen addı. Farsça câme elbise, dâr taşıyan mânasına geldiği için bu iki kelimeden yapılan bu terkinin mânası istulahtın tam karşılığı olarak elbise taşıyan demektir.

CÂMEĞÂH (جامگاه) [San.] Eskiden elbise ve çamaşırların muhafazasına mahsus küçük sandık odalarına verilen addı. Hamamlarda soyunma yerine de eskiden bu ad verilirdi. Orada câmekânla bölünmüş soyunma odaları bulunduğu için galat olarak câmekân da denilmiştir.

CÂME-İ HASSA (جامه خاصه) [Sar.] Osmanlı padişahları tarafından verilen elbiselik kumşarlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

CÂMEKÂN (جامكان) [San.] Sandık gibi esvap koyulacak zarfa verilen addır. Farsça câme ile kân'den mürekkep bir terkip olan bu tâbir için «Bürhan-ı Kaatî» da: «Esvap ve eskal koyacak mahaldir. Yüklük, sandık ve sepet gibi» izahatı vardır.

CÂMEKİYYE (جامكیه) [Vak.] Vakfın galleşinden vazife sahiplerine verilen aylık, atıyye demektir. Bir bakımdan ücret ve bir bakımdan aıla mahiyetindedir.

Farsça bir kelime olmak itibariyle elbiselik demek olan bu tâbir elbise bedeli olarak verilen hediyeler hakkında da kullanılırdı.

CÂMEŞÜYAN (جامه شویان) [Ask.] Acemi oğlanlarla yeniçeri ocağını teşkil eden diğer teşekküllerdeki çamaşır yıkayıcıları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Müfredi câmeşûy'dur. Şûy Farsça yıkamak, temizlemek mânasına gelen güsten mastarından gelir.

CAMGİRAN (جامگیران) [Sar.] Camcı demektir. Saraya mensup hizmetler arasında bu tâbire tesadüf olunur.

CAMGÖBEĞİ (جام گوبگی) [San.] Yeşile bakan açık mavi renk demektir.

CÂMIYYE (جامیه) [Sof.] Nakşibendiyye tarikatının 9 şubesinden birinin adı idi. Ötekiler şunlardı: Ahriyye, Naciyye, Kasaniyye, Mecdediyye, Muradiyye, Mazhariyye, Melâmiyye-i Nuriyye, Halidiyye.

CAMLI KÖŞK (جاملي گوشك) [San.] Bahçelerde veya saray ve konaklarda soğuk havalarda oturmak için kışlık taraça şeklinde yapılan ve etrafı camla örtülen odalara verilen addı. Dolmabahçe Sarayında böyle bir köşk vardır.

CAN (جان) [Sof.] Mevlevî tâbirlerindendi. İkrara yeni gelen dervişe itlak olunur. Mevlevî âsitanesinde can, saka postunda üç gün oturup kalıp kalamıyacığını düşünür, ondan sonra yapabilirse kalkıp hizmete soyunurdu. Can, saka postunda iki diz üzerine murakabe vaziyetinde oturur, diğer canların hizmetini seyredirdi. Mecburiyet olmadıkça konuşmazdı. Bir şey de okumazdı. Hizmette soyunduktan sonra «ayakçı» olur, bilâhara gösterdiği kabiliyet mertebesinde derece derece terakki eylerdi.

CANA EZAN OKUMAK (جانہ اذان اوقومق) [Hal.] Öldürmek, bitirmek, ortadan kaldırmak, mahvetmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

CANA OKUMAK (جانہ اوقومق) [Hal.] Lânet etmek, eziyet içinde bulundurmak, meşakkat çektiirmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

CANBAZÂN (جانبازان) [Ask.] Canbaz'ın cem'i olan bu tâbir Osmanlıların ilk devirlerinde teşkil olunan askerî kuvvetlerden birinin adı idi. Farsça bir kelime olan canbaz «can ile oynayan, canını teklîkeye koyan» demektir. Atpazarında at alıp şatanlara da canbaz denilir. İp canbazı birinciye, at canbazı ikinciye örnek teşkil eder. Teşkilleri tarihi henüz katıyetle tesbit edilmemiş olan cambazlar için, değerli müdakkik İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin askerlik teşkilâtından bahsederken (Osmanlı Devleti teşkilâtından kapıkulu ocakları, c. 1, s. 1) canbazlar için şu izahatı veriyor: «Osmanlıların ilk fütubat devirlerinde muvazzaf yaya ve atlı askerlerle aşiret kuvvetlerinden başka Gaziyan-ı Rum, Ahıyan-ı Rum, Abadalân-ı Rum, Baciyan-ı Rum isimleriyle babailer gibi bâtinî zümrelerine mensup birtakım kuvvetler daha gazaya iştirak ederlerdi; tarihini katıyetle tesbit edemediğimiz bir zamanda ve herhalde Orhan Gazi veya ondan az sonra Osmanlı ordusuna azab, canbaz, garip cerehor isimleriyle de bazı muasır devletlerde olduğu gibi daimî ve muvakkat kuvvetler de iltihak ederdi.»

Üniversitenin genç ve kıymetli uzvu M. Tayyip Gökbilgin, canbazlar maddesinde (İslâm Ansiklopedisi canbazân maddesi) aşağıdaki tafsilatı vermektedir: «Tarihi katıyetle tesbit edilemeyen bir devirde ihtimal Orhan Gazi zamanında veya daha sonra Osmanlı ordusunda azab, cerehor isimleriyle olduğu gibi canbazân namı ile de, ancak harb zamanında faaliyette gösteren, bir teşkilât kurulmuştu. Mamafih canbazânın meşhur Macar kumandanı Hunyady Janos'un Balkanlara ilk akını esnasında Murat II tarafından teşkil olunduğunu 1440 ve Varna

harbine de iştirak ettiklerini Grzegorzewski (Z. Sidjyllatow Rumeli Jskich Epoki Wyprawy Wiedenskiej, Lwow, 1912, s. 53 v. d.) söyler. Canbazân, muhabere başladığı zaman, öncülük ederler ve en ziyade cesarete mütevakkıf, tehlikeli işlere girerlerdi. Bu sebepten Hammer (Des Osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung, Wien, 1815, 1-11 bk. Index), bu askerî sınıfı, yine aynı mahiyette olan «serdengeçti», «gönüllü» ve «deli» gibi, orduda zaman zaman hizmet ve vazife gören sınıflar ile münasebettar görmektedir. Buna mukabil Grzegorzewski'nin ve ondan naklen Barbar (Zur Wirtschaftlichen Grundlage des Feldzuges der Turken gegen Wien im Jahre 1683, Wienu Leipzig 1916, s. 29, v. d.)'ın canbazânı, beylerbeyi veya sancak beyinin muhafız kıtası addederek cândâr (b. bk.) a benzetmeleri, diğer taraftan D'Ohsson (Tableau général de l'Empire Ottoman, Paris, 1824, VII, 309) un da bunların, garibân denilenlerle birlikte, Anadolu sahilindeki kuvvetlerden olduğunu bildirmesi doğru olmasa gerektir.

«Bilâhara Osmanlı ordusunun ilk muvazzaf kuvvetlerini teşkil eden yaya ve müsellemler esas vazifelerini yeniçerilere bırakarak, ordunun geri hizmetlerinde istihdam edildikleri gibi, bunlara Rumeli'deki diğer askerî sınıflardan yürükler ve tatarlar ile birlikte, canbazân da iltihak etmiş (karş. Celâlzade Nişancı, Tabakat-ül-memalik fi derecat-ül-mesalik, Fatih kütüp. yazım, No. 4467, var. 8) ve bu suretle ordunun bu nevi hizmetleri geniş ve daha esaslı bir hale konmuştu (karş. İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı devleti teşkilâtında kapıkulu ocakları, Ankara, 1943, s. 2).

«Canbazân-ı vilâyet-i Rumeli adını alan bu askerî sınıfın, XVI. asır ortasında kendine has bir kanunnamesi mevcuttu ve teşkilâtı ise, tesbit edilmişti. Buna göre, 10 canbaz bir ocak teşkil etmekte ve sefer vukuunda bunlardan biri nöbetle gitmekte; (sefer etmekte), diğer dokuzu da buna, yürük ve müsellemler yamaklarında olduğu gibi, avâriz-i divaniyye karşılığı olarak, 50 şer akçe harclık vermekte idi. Kanunnameye bunların, «lâmekân cinsinden» bulundukları ve bad-i hava rüsumunu ötekilerde olduğu gibi, kendi subaşlarına ödiyecekleri ve sancak beyleri ile âmillerden hiçbirinin bunlara karışamayacağı tasrih edilmiştir. Canbazân akrabası ve azatlıları yine canbazdır ve hariçten gelip, aralarında evlenmek suretiyle, bunlara karışanlar ve ihtida edenler de canbaz addedilirlerdi. Kanunnamedeki bu son kayıtlar canbazların, bazılarının iddia ettikleri gibi (karş.

Barbar, aynı eser), munhasıran 20—25 yaşında, muayyen bedeni evsafı haiz Hristiyan reayadan teşkil edilmediğini ve bilâkis yürüklerin mensup olduğu etnik menşeden geldiklerini ve işlerinde yabancılar ile mühtedilerin de bulunduğunu göstermektedir. Zaten Vize yürükleri zeametine dâhil olmaları ve onlar ile birlikte tahrir edilmeleri de, bunun bir delili sayılabilir. Canbazların cürüm işledikleri takdirde cezalandırılmaları, alil ve marizler hakkında tatbik edilecek usul, bir köye yerleştikleri zaman, timar sahibine ödiyecekleri çift resmi, öşürlerini nakil şekli v. s. tamamen yürüklerde olduğu gibidir. Yalnız bunların muaf tutuldukları avâriz-i divaniyye, yürüklerdekinden daha çeşitlidir ve kanunnameye denildiği gibi, «ulaktan ve cerehordan ve doğancından ve segbandan ve arpa ve saman ve otluk salgınından ve nüzûl tahılından, hisar yapmasından ve kürekçiden ve azebden» ibaret idi (karş. Kanunname-i Canbazân. Başbakanlık Arşivi, tapu defterleri, no. 226). Diğer taraftan Kanunname-i âl-i Osman (bk. Toem) ın bir kaydına göre, bunlardan sefere gidenler, asker addedilmekte ve resmi kısımetlerini, 100 akçeden ziyade olduğu takdirde kazasker, aksi takdirde vilâyet kadısı almakta; yamakların (harclıkçı) ise, diğer halktan sayılarak, rüsum-i kismet ve nikâh ve hüccetleri tamamen vilâyet kadılarına bırakılmaktadır. Mamafih bu kayıt da sonradan kaldırılmış ve hepsi asker addedilerek bunların bu kabîl resimleri tamamiyle Rumeli kazaskerine terk olunmuştur (karş. 1015 tarihli bir hükmü ihtiva eden Kanunname-i Liva-i Bosna, millet kütüp. Ali Emiri kısmı, no. 76, var. 25).

«Canbazân taifesi, 1543 te 39 ve 1557 de 41 ocaktı. Aynı Ali (Kavanin-i âl-i Osman der hülâsa-i mazamin-i defter-i divan, s. 45) ise, bunları Azepler ile birlikte 1280 nefer göstermekte ve 1/10 nin nöbetle sefere gittigini bildirmektedir. 1543 te canbazların bulundukları yerler zeametine dâhil oldukları Vize Yürüklerinden daha geniş bir sahaya yayılmakta, fakat Kırkkilise, Dimetoka, Malkara, Hayrabolu, Eski Zagra ve Varna gibi; daha mahdut yerlere inhisar etmektedir. Bu askerî sınıf, XVI. asrın sonlarına doğru (D'Ohsson'a göre Selim II. zamanında), bu kabîl askerî teşkilâtın olan yaya ve müsellemler gibi lâğvedilerek, çiftlikleri timara ve kendileri deryaya memur reaya kaydolunmuşlardır (karş. Kavanin-i âl-i Osman, Millet kütüp. no. 77, var. 14).

«Canbazların müsellemler gibi süvarilerden müteşekkîl bir sınıf olması hazar zamanlarında ordu için at beslemeleri veya at satın almaları

keyfiyeti teşkilât kalktıktan sonra, bu tâbirin bugüne kadar «at dellalı» mânasına «at canbazı» suretinde yaşamasına sebeb olmuştur. Bu kelime aynı zamanda tehlikeli marifetler gösteren sanat erbabı için de kullanılır. Evliya Çelebi (Seyahatname, 1,625 v. d.) nin «esnaf-ı bazbazân-ı canbazân-ı pehlivanan» diye isimlendirdiği bu sınıf bilhassa saray düşünlerinde, İstanbul'da türlü türlü marifet göstermek suretiyle herkesin dikkatini çekmekte idi.»

CANFES (جافس) [Giy.] Şimdiki taftayı andıran bir nevi ipekli kumaşın adı idi. «Bürhan-ı Kaatı» da: «her anda bir türlü renkleri gözükür bir nevi kumaştır ki canfeza muharrefidir» suretinde izah olunmuştur. 60 santim kadar eninde olan bu kumaşın hepsi düz olmak üzere birçok rengi vardı. Şalvar, ferace, yapıldı. Zenginler yorgan yüzü, bohça yaparlardı.

CAN HULKUMA GELMEK (جان حلقومه) [Hal.] Son deme yaklaşmak, tahammülsüz kalmak, mukavemetsiz düşmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan hulkum boğaz demektir.

CANIK (جانيك) [Coğ.] Trabzon vilâyetine (il) bağlı dört sancaktan birinin adı idi. Merkezi Samsun'du. Sancak; Samsun, Bafra, Çarşamba, Terme, Ünye ve Fatsa isimleriyle altı kazaya (ilce) münkasimdi. Kavak, Alazam ve Karakuş adlarıyla üç nahiyesi (bucak) ve 965 köyü vardı.

1908 temmuz İnkılâbından sonra müstakil sancak (mutasarrıflık) haline konulmuştu. 1328 (1912) tarihli salnameye göre o tarihte köylerinin sayısı 215 i Samsun merkez, 219 u Bafra, 361 i Çarşamba, 148 i Ünye, 115 i Fatsa ve 136 sı da Terme kazalarına bağlı olmak üzere 1194 tü.

CANIP (جانب) [Bah.] Donanmaya ait levazımın hıfzına ve idaresine memur ve bahriyeye mensup büyükçe bir vazife sahibine verilen unvandı. Tersanede Kurşunlu mahzenine gelen mühimmatın ve yaptırılan gemi ve sair levazımın hesaplarını tutardı.

CANIPLIK HİZMETİ (جانيك خدمتي) [Bah.] Tersaneye ait büyücek bir vazife olan canibin işi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu makamda yalnız «caniplık» tâbiri de kullanılırdı.

CANKURTARAN (جان قورتاران) [Bah.] Buharlı gemilerin icadından evvel kullanılan yelkenli harb gemilerindeki müselles olan üç yelkenden en büyüğünün adiydi. Bu yelken 75 yapraklı ve 1400 arşın bezden yapılırdı. Kuma oturmuş olan bir gemiyi yüzdürmek için kulla-

nıldığından bu ismi almıştı. Sonraları lüzumsuz görülerek kullanılmaktan vazgeçilmiştir. Müselles olan üç yelkenin öteki ikisine «orta yelken» ve «borda yelkeni» denilirdi. 1200 arşın bezden yapılan orta yelken her zaman kullanılırdı. Borda yelkeni ise yalnız fırtına zamanlarında istimal olunurdu.

Bir de fırtına zamanlarında bütün armayı rüzgârın tahribatından kurtarmak için açılan küçük yelkenler vardı ki bunlara «mancena» denilirdi. Gemilerde bugün bile kullanılan tahlisiye simitlerine bu nam verilir. Cankurtaranlar, üzerleri yelken beziyle sarılmış mantardan yapılırdı.

CANLAR YATAĞI (جانلر يثاغي) [Sof.] Bektaşi ve mevlevi tekkelerinde dervişlerin yattıkları yerlere verilen addı.

CANLI CENAZE (جانلي جنازه) [Hal.] Zayıf, kudretsiz, ölü gibi yerinde kullanılır bir tâbirdir.

CAN ODASI (جان اوداسي) [Sof.] Konya'da Mevlâna dergâhındaki odalardan birinin adı idi. Bu oda, matbahın (mutfak) sağındaki iki odadan biriydi. Mutfak takımlarının bulunduğu öteki odaya da «kazanlık» denilirdi. Büyücek olan can odasında tarikat usulüncce can adı verilen dervişler otururdu.

Mevlevi tekkelerinde dervişlerin oturdukları odalara da can odası adı verilirdi.

CAR (چار) [Giy.] Kadınların eskiden tesettür maksadiyle örtündüleri örtünün adı idi. Bunun yerine «çarşaf» da denilirdi. Nitekim bu ikinci tâbir daha ziyade kullanılırdı. Car, Farsça 4 mânasına gelen cihârın muhaffesidir. Eskiden Türk kadınları ferace, yaşmak giyerlerdi. Arabistana giden ailelerin Arap kadınlarının giydikleri carları Tanzimat sıralarında getirmeleri bu örtünün İstanbul'da ve memleket dâhilinde taammümüne sebeb olmuştur. İlk zamanlarda Bağdat'ın ağır ve hafif kılaptanlı carları kullanıldığı gibi düz zemin üzerine diğer renkten kenarlıları gelmişti. Ehvenceleri Halep'ten, Şam'dan getirilinceye kadar Bursa fabrikacıları her keseye elverişli birçok hafif carlar dokutmuşlardı. Pahalıları zenginler, ucuzları da fakirler giyerlerdi. İlk zamanlarda ismi gibi carlar büyük çarşaf tarzında ve yekpare idi. Önden kavuşturulup ayaklardan bele kadar yerinden bükülerek sağdan sola, soldan sağa beldeki kemerin arasına sokulur, arkadan ortanın ilk kenarı ile peçenin üstüne gelmek üzere baş örtülür, şakaklardan ignelenir, aynı kenarın baştan aşağı sarkan iki ucu üstüste kapanıp içinden tutulurdu. İstanbul'lular ilk zamanlarda siyah kıl peçe yerine yüzlerine dallı yemeni

örtterlerdi, sonraları carlar incelenmiş, vücudun hatlarını gösterecek hale gelmişti.

«Eski Eserler Ansiklopedisi» nde, «bir nevi şal ismidir. Bir zamanlar kadınlar bunu omuzlarına alırlar ve bir nevi tesettür vazifesi gördürürlerdi» denildikten sonra şu izahat verilmiştir: «asıl car, şal dört arşın boyunda bir top olup ekserisi siyah ve ortası boğtur. Bazılarında kögeler daha büyükçe dokunur ve bitabi kenarları da ince işleme dokuntuludur. Ayrıca çiçekler ile de donatılıp yatak ve duvar örtüsü yapılırdı.»

CARİ (جاري) [San.] Divani yazının mail şekilde ve kelimeler birbiri üzerine bindirilerek, çabuk ve ekseriya noktasız olarak, yazılan şekline verilen addı. Eski ferman müvveddelerinde ve tapu defterlerinde tesadüf edilir.

CARIYE (جاريه) [Hal.] Harb neticesinde esir edilen veyahut para ile satın alınan erkeklerle «köle» denildiği gibi, kadın ve kızlara da «cariye» denilirdi. Medeniyet tarihinde cariyelerin işgal ettikleri mevki ve tesir, köle ve azatlıların mevki ve tesirinden aşağı değildir. Cariyelerin aslı fâtihler tarafından muharebe esnasında igtinam olunan kadın ve kızlardan ibaretti. Bu esirler fil'asıl hükümdarlarla eşraf ve âyan kızlarından olsalar bile yine fâtihlerin malı addedilirlerdi.

Cariyelik, kölelik gibi, insanın yeryüzündeki mevcudiyeti kadar eskidir. Kendisinde ötekinden fazla kuvvet ve kudret gören, diğerini hizmetinde kullanmış ve tahakküm etmiştir. Bunda kadınla erkeğin bittabi farkı yoktu. Köleler gibi cariyelerin de alınıp satılması bittabi insanlığın geçirdiği mütâaddit merhaleden sonra başlamış olmak lâzım gelir.

Bir mal sahibi, malında nasıl tasarruf hakkını haizse, bu cariyelerin sahipleri de cariyelerini tasarrufta aynı hukuka maliktiler. Binaenaleyh cariyelerini hizmetlerinde kullanırlar, odalık ittihaз ederler ve nihayet arzu ettikleri zaman da satarlardı. Bir zamanlar at, eşya vesaire nasıl hediye edilir idiyse cariye de küçükten büyüğe, akrandan akrana öylece hediye edilirdi. Hele herkim eazımdan birinin nazar-ı iltifat ve teveccühünü ihraz etmek istese ona sevdiği fûnun ve sanayiden birine aşına bir cariye ihda ederdi. Meselâ o zat güzellikten hoşlanıyorsa ona nazar-ruba bir cariye, taganniye seviyorsa güzel bir muganniye takdim olunurdu. Hattâ bazan o gibi bir zata her biri birer sanatta mahir mütâaddit cariyeler ihda edilirdi.

Bazı kere o gibi cariyeler bir müddet sonra efendilerinden çocuk getirerek içinde

bulundukları konakların valide ve sahibeliğini ihraz ederlerdi. Bu mazhariyete nail olan cariye halifenin sarayında ise - Hulefay-ı Abbasiyenin çoğunun valideleri gibi - «Valide Sultan» olurdu.

Birçok defa valiler ve serdarlar bu gibi hediyeler takdim ederek hulefanın nazar-ı teveccüh ve iltifatını celb ederlerdi. Yalnız bir noktanın ilâvesi lâzım gelir ki, o da cariye kullanmanın İslâmiyetle zuhur etmiş bir hal olmadığıdır. Daha evvel İran ve Yunan hükümdarlarının cariyeleri vardı ve bu hükümdarlar birbirlerine cariye hediye ederlerdi. Hattâ eski İran kralarından birinin sarayında bulunan cariyelerin miktarı altı bine balığ olmuştı. Abbasi hanedanından bazılarında biner cariye mevcuttu.

Cariyeler esir tacirleri tarafından Türk, Hint, Gürcü, Hata, Ermenistan, Rum, Berber, Nobe, Sûdan, Habeş'ten ekseriya küçük yaşta getirilerek istidatlarıyla mütenasip bir surette, terbiye edilirdi. İşte bunlardan sûtanalar, dadılar, mağitalar, odalıklar, hanendeler, sazandeler, hattâ allâmeler yetişmiştir.

Cariyelerin her nev'i birtakım mezayay-i mahsusa ile mümtaz addedilirlerdi. Hattâ bu bapta birtakım kitaplar telif olunmuştu. Bu kitapların mündericatına bakılırsa «necabet İran, hizmetkârlık Rum, işvebazlık Berber, hazinekârlık Habeş, aşçılık Nobe, mürebblilik Ermenilere mahsus gibi bir şeydir.» Yine bu baptaki mütalâat-ı mahsusaya göre güzel çehreler Türk, güzel vücutlar Rum, güzel saçlar Hata ve İran, güzel gözler Hicâz, ince beller Yemen kızlarında bulunur. Basra ve Kûfe'den çıkan cariyeler tatlı dilli, nihâl boylu, ince belli, fitnekâr kaşlı, kudretten sürme gözlü evsafıyla tavsif edilirdi. Hulâsa o fettan ve sehhar cariyelerin mümtaz vasıfları pek cazibe-pîra tâbirat-ı beligaya zemin oluyordu. Abbasiler zamanında cariyelerin en güzeli, en zekisi, en âkılı Bağdat'a getirilirdi. Çünkü en yüksek fiyatlarla müşteri bu payitahtta bulunurdu. Osmanlılar zamanında da İstanbul bu makama kaim olmuştur.

Bir zamanlar cariyelerin talim ve terbiyesi pek kazançlı bir işti. O yolda para kazanmak istiyen kimse esir pazarına gider, zekâ ve istidat sahibi bir cariye mübayaa ederdi. Cariyeye şiir ve edebiyat, şarkı ve çalgı, Kuran okumak, ev idaresi gibi şeylerden birini öğrettikten sonra aldığı fiyatın birkaç misliyle satardı. Bu cariyelerden bazıları hanendelik, şiir veya edebiyatta fevkalâde maharet sahibi olmaları sayesinde binlerce liraya satılırlardı.

Cariyelere bu derece rağbet gösterilince ekâbir ve ezâmın konaklarında cariyelerin sayısı çoğaldığı gibi, onları süslü ve güzel giydirmek için de her türlü tezyinat ve israfata müracaat edilirdi.

Cariye nüfuz ve tesiri de mühim olmuştur. Esasen güzellik bir kuvvet, aşk ise keskin bir silâh olduğu için, bunlara malik olanlar, hele iyi kullanmasını da bildikleri surette müthiş ve korkunç bir alet teşkil edecekleri şüphesizdir. Hükümdarların içinde cariyeler uğurunda akıl ve izanlarını kaçıranlar bile olmuştur. Mülûk-ü Emeviyyeden Yezit ibni Abdülmelik'in mâsukası Hubabe, hükümdarı çılgın, umur-u saltanata bakmaz bir hale getirmişti. Zâtülhal namıyla mâruf olan bir cariyeye de Abbasilerden Reşit'i kendine âdeta esir yapmıştı.

Bunlardan maada birçok hulefa ve ümera saltanat ve idare işlerini bırakarak üftade oldukları cariyelerle vakit geçirmişlerdi. Hanende ve sazandeler her nevi cariyelerden ziyade hulefaya tesir icra ederlerdi. İşte bunların bu nüfuz ve tesirlerinden bilistifade en mühim hafiyelik işleri, yahut rütbe ve mansıp istihali için cariyeye istimal olunurdu. Hulefay-i Abbasiye'den Memun, bir adamın ahvalini anlamak istediği zaman hafiyelik etmek üzere o adama güzel bir cariyeye ihda ederdi.

Osmanlılarda hemen son zamanlara kadar sarayı ve konakları cariyeler doldururdu. Saray bir zamanlar binlerce cariyenin makarrı olmuştur. Yüzlerce cariyesi olan vezirler, Osmanlı tarihinde pek çoktur. Kanuni'nin sadrazamı İbrahim Paşanın, yine Kanuni ile Selim ve Üçüncü Murat'ın sadrazamı Sokullu Mehmet Paşanın konakları cariyeye ve kölelerle doluydu. İstanbul'da ve taşranın büyük şehirlerinde esir pazarları bulunuyorsa orada köle gibi cariyeler de alınıp satılıyordu. Cariye yetiştirmek gibi sanatlarla meşgul olanlar çoktu.

Padişahların cariyelerden müteşekkil sazende ve hanendeleri vardı. Esasen valide sultan'ların çoğu cariyelikle saraya girmişler, çocuk yapmaları sayesinde o mertebeye vâsil olmuşlardı.

Cariyelerin saraylardaki nüfuz ve tesiri çok mühimdi. Büyük büyük işler, cariyeler tarafından görüldü: Hürrem Sultan, Kösem Sultan gibi âdeta saltanat sürmüş olan kadınlar hep cariyelikten yetişmişlerdir.

Vezirlerle erkân-ı devlet, tıpkı selefte olduğu gibi, güzel cariyeler takdimi suretiyle padişahların gözlerine girmeye çalışırlardı. Seraskerler, kumandanlar, hele fütuhât zamanlarında, zaptettikleri yerlerdeki en güzel kız ve

kadınları saraya takdim ederler, bu sayede tevecüh ve iltifata nail olurlardı. Padişahların da vezirlerine karşı muhabbetlerini göstermek için cariyeye hediye ettikleri olurdu.

Velhasıl bir zamanlar cariyeye bir evin süsü gibi pek moda bir şeydi. Hattâ bir parça zenginler kızlarını evlendirdikleri zaman cehaz eşyası meyanında, kudretlerine göre, bir veya birkaç cariyeye de birlikte verirdi.

Osmanlılarda, son zamanlardaki cariyelerin çoğu Çerkez ve Gürcü idi. Çerkezlerin ve hele Gürcülerin içinde pek güzelleri vardı. Sûdan'dan getirilmiş olan siyahi cariyeler de epey bir yekûn teşkil ediyordu. Yalnız ötekilere olan rağbet berikilere olandan fazlaydı. Çünkü Çerkez ve Gürcüler aynı zamanda odalık hizmetini de görüyorlardı. Siyahiler ise sadece ev hizmetini görürlerdi.

Köleler gibi cariyeler de sahipleri tarafından azad edilirdi. Esir azadetmek, İslâmiyet nazarında, sevap işlemekten madud olduğu için zenginler aleksar köle ve cariyelerini i'tak ederlerdi. Azad edilen cariyeye veyahut köleye efendisi tarafından ıtkıname verilirdi. İçlerinden bu ıtkınameleri muska gibi boyunlarına takanlar vardı.

Cariyelik son zamanlara kadar bu suretle devam etmiştir. Devletlerle akdedilen muahedeye rağmen saltanatın ilgasına kadar saraylardaki cariyelerin adedi epeyce mühim bir yekûn teşkil ediyordu. Bazı zenginlerde, yahut zengin eskilerinde babadan kalma cariyelere bugün bile tesadüf olunur.

Cariyeler, zannolunduğu gibi, bedbaht değillerdi. Yiyecekleri, giyecekleri hanımlarınkilere yakındı. Her suretle iyi muamele görürlerdi. Sert efendilere tesadüf eder ve memnun olmazlarsa diğer birine satılmasını teklif eder, arzusu is'af olunmadığı surette kaçarak kendini sattırırdı. Kaçarken bir şey çalmaz, yanına yalnız bir çamaşır alırlardı. Kaçtığına alâmet olarak çıktığı kapının, açtığı duvarın yanında terliklerini bırakırdı. Sığındığı esirci gelip cariyenin kendisinde olduğunu haber verirdi. Bununla beraber bunların arasında kıskançlık yüzünden hırpalananlar da bulunurdu.

İstanbul'da cariyeye satışında «pencik» namıyla bir fındık altını resim alınırdı. Yeni varidat membaları arandığı Hierî 1215 senesinde maktu bir fındık altınının yerine, diğer ticari emtia gibi, satış bedelinden yüzde üç resim alınmasına karar verilmişti.

Vakanüvis'in beyanına göre (Cevdet Tarihi, cilt: 7, s. 84) «tahminen fazla hâsıl olacak otuz beş bin kuruş» gümrük varidatına zammolunmuştur.

Esir alım ve satımının men'i üzerine bu varidat da tabiatıyla ortadan kalkmıştır. Cariyelere «halayık» da denilirdi.

CARIYELER DAİRESİ (چاریه‌لر دائره‌سی) [Sar.] Padişah sarayı ile sadrazam, vezir, müşir gibi büyük devlet memurlarının harem hizmetlerine bakan kadınların yatıp kalktıkları yer hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Cariye tâbirinde izah edildiği veçhile cariyeler aylıkla tutulan hizmetçi kızlardan farklı bir vaziyette idiler.

CAVİ KALEMİ (جاری قلمی) [San.] Eskiden hattatların ince çizgi çizmek ve pek küçük yazı yazmak için kullandıkları kalemin adiydi. Bu kalemler Cava'dan geldiği için bu adı almışlardı. Pirinç üzerine yazılan «İhlâs» sureleri bu kalemle yazılır, çok ince çizgiler bununla çizilirdi. Ceviz kabuğunun içine yerleştirilip gemilerin sancak direğine sancakla beraber çekilen Kuranlar da bu kalemle yazılırdı.

CAY-I KETHÜDA (جای کتخدا) [Ask.] Yeniçeri zabıtlarından birinin adı idi. Buna Türkçe karşılığı olan «kethüda yeri» de denilirdi. Bu vazife Muhzir Ağalık gibi ağa bölüklerinin ihdasından sonra meydana çıkmıştır. Diğer bazı zabıtlar gibi bunun da muayyen bir bölümü yoktu. Ulûfe, defterlere bazen otuz üçüncü, bazen yedinciye ve bazı kere otuzuncu ve bazı kere de elli birinci ve kırkinci bölük kumandanı olarak gösterilmiştir.

Maaş defterlerinde de bu vazife sahibine, cay-i kethüda denilmektedir.

Kethüda birliği, ikinci Bayezit zamanında ihdas edilmiştir. Kethüda vekili yani kul kethüdasının vekili ve muavini demektir.

CAZGIR (جاذغیر) [Hal.] Pehlivanlar arasında «meydan şeyhi» ne aynı zamanda verilen addı. Vazifesi, pehlivanları birbirlerine ve hazır bulunanlara tanıtmaktır. Elinde bir asâ (değnek) bulunurdu. Bu asâyı güreşmeye hazırlanmış ve usulü veçhile birbirinin elini tutup rûkûa karip bir vaziyette eğilmiş olan pehlivanların omuzunun üstüne koyar, ikisinin ortasında durarak isimlerini söyledikten sonra meziyetlerini de sayardı.

CEBBAR (جبار) [Ast.] Kasım ayında gece yarısında güneydoğu istikametinde, aralık ve ocak aylarında saat 23 te; şubat'ta saat 22 de, mart'ta saat 21 de güneybatıda semanın en büyük suret-i kevkebiyyelerinden biri olan «El-Cebbar» en lâkayt kimselerin bile nazar-ı dikkatini çekecek derecede azamet ve ihtişâm arz eder.

El-Cebbar; dev mânâsıdır. Bu suret-i kevkebiyyenin diğer ismi «Cevza» dır ki mînat-ül-bürûc'ta 3 üncü burç olan «Cevza» ile karıştırmamalıdır.

El-Cebbar'ı teşkil eden dokuz yıldız vardır. Suretin ortasında mailen üç yıldız evvelâ nazar-ı dikkati celbeder. Bunlara «Mülûk-ü selâse» yahut «Seyf-ec-cebbar» ismi verilmiştir. Her üçü de ikinci kadirdendir. (Son tetkikat bunların lemeanını şu suretle tesbit etmiştir: 2,46, 1,75, 1,91 inci kadîr.) Bu üç yıldızdan «C, E, G» den G kevkebi hatt-ı istivai-i semavi üzerinde bulunmaktadır.

Birinci kadîrden olan «D» kevkebine «Zahr-ül-cebbar», «B» kevkebine «Recül-ül-cebbar», «G» kevkebine de «Bellatriks» denir. «Zahr-ül-cebbar»'ın diğer ismi «Ebt-ül-Cevza» olup sarı yakut ve «Recül-ül-cebbar» beyaz renktedir.

«Kalb-ül-Akrep» yıldızından sonra en büyük yıldız «Zahr-ül-Cebbar» olup kutru güneşinkinden 300 defa daha büyüktür. Hararet derecesi 3200 olarak takdir olunan bu «Dev yıldızlar» grupuna dâhil bulunup bizden 325 ziya senesi mesafesindedir. «Recül-ül-Cebbar» ise 550 ziya senesi mesafesinde olup birinci kadirdendir. Hararet derecesi 20 bin tahmin edilmektedir. El-Cebbarda dikkate değer ecrandan biri de, Mülûk-ü-Selâse'nin altında mehtaplı gecelerde bile çıplak gözle görülebilen muazzam sehabiyedir. Bu, kehkeşan'ın bir rûknüdür ve mesafesi 585 ziya senesidir.

CEB BOŞALTMALIK (جیب بوشالتمالیق) [San.] Yatak odalarında soyunulurken ceplerden çıkarılan saat, mendil, cüzdan, evrak gibi şeyleri veya sair ufak tefegi koymağa mahsus ayaklı, ağız geniş bir vazo şeklinde veya ayaksız, çekmece biçiminde şeylere verilen addır. Bu neviden şeyleri hâlâ kullanan bazı kimseler vardır.

CEBE (جبه) [Ask.] Zırh demektir. «Kamus» ta, «halka şeklinde puldan yapılmış zırh» suretinde tarif olunan bu tâbir için «Lehçe-i Osmani» de, «cevşen, yekpare olmyan zırh, bazen meşir hırka» izahatı vardır. Cebe kelimesi çok vakit cevşen ile müteradif olarak cebe ve cevşen diye kullanılırdı. Memlûk devletinde cebeciye zeredkâş denildiği gibi Osmanlılarda XV inci asır sonu ile XVI ncı asır başlarında cebeciye, bekter ismi verilirdi.

Piyade askeri olan yeniçerilerin silâh ve sair harb levazimatını yapan ve muhafaza ve tamir eyliyen ocağa da cebe mânâsı tevsi edilmek suretiyle, «Cebeci ocağı» denilmiştir. Bu-

gün de kullanılmakta olan cepane kelimesi dahi bundan geimedir.

CEBECİ (جبعی) [Ask.] Harb aletleri, levazımı yapan, bunları muhafaza ve harbde mevzilere ve tabyalara kadar sevk eden bir kısım ordu mensuplarına verilen unvandı. Cebenin lûgat mânası «zırh» tır. Cebeci bugünkü tâbire göre «tüfekçi ustası» demektir.

Bu teşekkül; o zamandaki diğer askeri teşekküller gibi müstakil bir ocak itibar edilmisti. Cebeci ocağı; ok, yay, kılıç, kalkan, cirit, cebe, cevş, tüfek, tabanca, barut, kurşun gibi askerlerin kullandığı levazımı yapmakla mükellefti. Harb sonunda ocak bu silâhları geri alır, tamire muhtaç olanları tamir ederdi. Harb zamanında lüzumu kadar cepaneyi harb saflarına, kale ve palangalara kadar götürüp teslim etmek de ocağın vazifesi cümlesindendi.

Cebeciler; diğer kapıkulu ocakları gibi, ortalara ayrılmıştı. Bunların en büyük âmiri «cebecibaşı» idi. Bunun «cebeciler kethüdası» adında bir muavini vardı. Her ortada bir çorbacı ve odabaşı varsa da bunlar zâbitten ziyade «ustabaşı» vaziyetindeydiler. Ocağın hesap ve kitap işlerine bakmak üzere bir de «cebeci kâtibi» vardı. Fatih Kanunnamesinde (s. 11) cebecibaşından bahsolunduguna göre cebeci ocağına İkinci Mehmet zamanında mevcudolduğunda şüphe kalmaz.

Cebeciler zamanla ve hassaten memleketin büyümesiyle çoğalmıştır.

Aynı Ali Efendi tarafından 1018 senesinde yazılmış olan «Risale-i Vazifeharân ve Meratib-i Bendeğân-ı Âl-i Osman» da (s. 90) cebecilerin beş bin yedi yüz otuz nefer olduğu ve yevmiyelerinin senelik yekûnunun 9.247.012 akçadan ibaret bulunduğu yazılıdır. Yine onun beyanına göre cebecilerin her birine senede otuzar akça «kemanbeha» namıyla tahsisat verilirdi. Şu halde 171.900 akçanın da ilâvesiyle cebecilerin senelik yevmiyeleri 9.418.912 akçaya balığ olduğu anlaşılmaktadır.

Cebeci ocağı, yeniçeri ocağıyla birlikte 1241 de ortadan kalkmıştır.

Tarih; (Cevdet Tarihi c. 12, s. 21) cebecilerin kaldırılmasını şöyle yazar: «Cebeciler dahi mukaddem ve muahhar gerek sipahi ve gerek yeniçeri fitnelerinde şakavete müşareket edegeldiklerinden ve yevmiyelerinin ekserisi yeniçeri esameleri gibi mekel olduğundan cebeci ocağı dahi ilga ve zâbitan ve ketebesini tardolunup fakat bu defa vukua gelen yeniçeri ihtilâlinde methali olmiyanlara sehimler ihşan buyuruldu.»

Cebeci teşkilâtı yalnız payitahta muhase

değildi. Taşralarda da vardı. Ankara'de hâlâ mâruf semtin bu ismi alması ona delâlet eder.

CEBECİBAŞI (جبعی باشی) [Ask.] Eski Osmanlı ordusunun kapıkulu denilen hassa askerinin piyade kısmından olan cebecilerin âmiriydi.

Harb levazımı yapmak, bunları muhafaza etmek ve harb zamanında mevzilere kadar sevk, eylemekle mükellef olan cebecilerin teşekkülü çok eskidir. Cebecibaşılık da cebecilik gibi kadimdir.

Cebecibaşılığın Fatih Kanunnamesinde diğer ağalar arasında sayılmış olması kıdemi hakkında bir fikir verebilir. Elde bir vesika olmadığı için daha ilerilere götürülemese bile bu teşekkülün İkinci Mehmet zamanında mevcudiyetinden şüphe edilemez.

Fatih Kanunnamesinde (s. 11) cebecibaşının ağalar beynindeki mevkii şöyle tâyin olunmuştur: «Ağalar, yeniçeri ağası, sair ağaların büyüğüdür. Baş yeniçeri ağası, onun altına mîr-i âlem, anın altına kapıcıbaşı, anın altına mirahur, anın altına çakırcıbaşı, anın altına çavniğirbaşı, anın altına sair bölük ağaları, anların altına çavuşbaşı, anın altına kapıcılar kethüdası, anın altına cebecibaşı, anın altına topçubaşı oturur.»

«Risale-i Vazifeharân ve Meratib-i Bendeğân-ı Âl-i Osman» a göre (s. 96) Birinci Sultan Ahmet zamanında cebecibaşının günde 60 akça hesabıyla senelik 21600 akça ulûfesi vardı. Daha sonraları yevmiyesi 70 akçaya çıkarılmıştı.

Cebeci ocağının âmiri sıfatıyla yeniçerilere ait cebe yani zırhların üzerlerinin kumaşları ve tulga kılıfları, zırh keseleri, meşin, bakır, pamuk ipliği, keten, çelik, kayış, tüfek mağası vesaire gibi, cebehane ambarında bulunan bir kısım eşya ile beraber kazma ve bunların sapları, tüfek kundağı ve diğer imal edilmiş levazımdan icabedenlerin lüzumunda orduya, donanmaya ve kalelere sevkı cebecibaşıya aitti. Cebehanede levazım azaldığı zaman bu noksanı cebecibaşı divana arz ederek noksanları tamamlatırdı. Yeniçeriler devlet merkezinde bulunurlarken tüfek taşımaları memnu olduğundan bunların talim zamanında kullanacakları tüfekleri cebecibaşı verir ve işleri bitince yine geri alırdı.

Cebeci ocağı imalâthanesinde yapılan harb levazımı icabında hariçteki esnafa da yaptırılırdı. Bunun için hariçte yaptırılacak şeylerin bedeli hazine tarafından cebecibaşıya verilir. O da bunları yaptırıp sonra hazineye hesabını verirdi.

Cebehane ambarından çıkan veya hariçten mubayaa edilerek oraya giren eşyanın ve levazımın her sene muhasebesi görülür ve cebecibaşı ile cebeciler kâtibi bu hususlara dair hesap verirlerdi.

Cebecibaşı, cebeci ocağının âmiri sıfatıyla mühimmat ve levazım işinden başka İstanbul'un saray harici ile Ayasofya, Hocağa ve Ahırkapı taraflarının asayiş ve inzibatından da mesul idi.

Sefer vukuunda, hükümdar harbe iştirak ettiği surette, cebecibaşı da tekmi ocak halkı ile birlikte giderdi. Padişah sefere iştirak etmezse kendisi gitmez, lüzumu kadar cebeci gönderirdi.

CEBECİ ÇAVUŞU (جبعی چاوش) [Ida] Merasim günlerinde ve divan içtimalarında divan-ı hümayun'a gelen devlet erkânını bekleyip merasim ve tegrifat dairesinde karşılamakla mükellef memurun unvanı idi. Divan-ı hümayun toplantılarında divan erkânı kubbealtına toplanınca ata binerek Paşakapısına gider, kendisine intizar olundugunu sadrazama bildirirdi. Sadrazamın gelişini, hazır olun diye bağırarak divan heyetine haber verirdi.

CEBECİLER KÂTİBİ (جبعی کاتب) [Ask.] Cebeci ocağının hesap memuruna verilen addı.

CEBECİ OCAĞI (جبعی اوجاگی) [Ask.] Cebecilerin mensuboldukları teşkilâtın adı idi. Kapıkulu ocaklarının yaya kısmından bölük ve cemaat olarak iki kısma ayrılan bu ocak ok, yay, kılıç, kalkan, harbe, cebe, cevş, tüfek, barut ve kurşun gibi levazımı temin ederek imal, muhafaza ve tamir vazifesiyle mükellefti. Harb sonunda bunlar ocak tarafından geri alınır, tamire muhtaç olanları tamir edildikten sonra hazar zamanında «cebehane» adı verilen silâh deposunda muhafaza edilir, harb zamanında lüzumu kadar cepaneyi harb saflarına, filika ve palangalara kadar götürüp teslim etmek de ocağın vazifesi cümlesindendi.

Müstakil cebeci ocağının kuruluş tarihi hakkında katî malûmatımız yok ise de yeniçeri ocağı ile beraber veya ondan sonra ihdas edildiği kuvvetli bir ihtimal olarak ileri sürülebilir.

Riko, cebeciler ve cebeci ocağı için şöyle diyor: «Cebeciler, tüfekçilerdir, böyle tesmiye olunmalarına sebep Türkçede cebecinin mânası zırhlı elbiseye alem olmasındandır. Cebecilerin miktarı altı yüz otuz olup altmış odaya taksim olunmuşlardır. Karargâhları İstanbul'da Ayasofya kurbündedir. Bunlar silâhları temizlemekte istihdam olunurlar, paslanmamak için o silâhları yağlarlar. Çünkü Türkler bu eski silâhlara, fû-

tuhatlarının yadigarı nazariyle bakarlar. Cebeciler her muharebede bulunurlar, kendilerine teslim edilmiş olan silâhları harb zamanında yeniçerilere tevzi ederler.»

Cebecilerin İstanbul'daki cebehaneden başka hudutlarda ve kalelerde ayrıca silâh depoları ve oralarda da muhafaza cebecileri vardı.

Kalkondil zeyli teşkilât kısmında da cebecilerin vazifeleri şöyle yazılıdır: «Cebeciler beş yüz kişidir. Âmirlerine cebecibaşı derler. Bunun yevmiyesi yetmiş akçadır. Cebecilerin vazifesi zırhlı gömlek, kalkan, ok, yay ve bir yeri tahkime mahsus kalasları hâmil develeri sevk ü idare etmektir. Bu kalasların bir ucunda iki sivri ucu birer demir vardır. İcabi halinde düşmanın bk ve arkebüz ondahtlarına karşı bu kalasları yere dikerek Türkler arkalarına geçip tahaffuz ederler.»

Sayın İsmail Hakkı Uzunçarşılı da (İslâm Ansiklopedisi, cebeci maddesi) şu tafsilatı veriyor: «Cebeciler, diğer kapıkulu ocakları gibi orta denilen 38 bölüğe ayrılmıştı. Bunlardan birinci cebeci ortası ayrıca 59 bölüktü. Cebeci ortaları silâh yapan, tamir eden, barutları ıslah eyliyen, harb levazımını tedarik ve ihzar eden, humbara yapan ayrı-ayrı sınıflardan teşekkül ediyordu. Bunlar da başlıca, tüfengi, kaynağı, burgu, tahir (temizleyici), perdah, terzi gibi sanat zümreleri idi.»

Cebeci ocağı efradı pençik ve devşirme teşkilâtı devam ettiği müddetçe acemioglanları arasından seçilirdi. Daha sonraları cebecilerin de yeniçeriler gibi evlenmelerine müsaade edilince evlâtlarının da ocağa alınmaları kanun oldu. Gerek acemiler, gerek kuloğulları ocağa iptida şakirt olarak alınırlar, sonra yetişip usta olurlardı. Acemi ocağı teşkilâtı bozulup oradan oğlan almak usulü kalkınca hariçten buraya da adam alınmaya bağlandı. Bu ihtiyaç bilhassa muharebe zamanlarında kendisini gösteriyor, ve cebecibaşı tezkeresi ile birçok kimseler alınıyordu. Cebecilerin malûl ve ihtiyarları ocak kanunu mucibince tekaüt edilirdi. Tekaut maası ya ocak maasıyla beraber verilir, yahut oturacağı şehir ve kasabadaki varidattan ödenirdi.

Padişah veya serdar-ı ekrem olan vezir-i âzam sefere giderse cebecilerin hepsi beraber giderler, başka biri, serasker gidecek olursa lüzumu kadar gönderilirdi.

Cebeciler arasında ayrı bir sınıf olarak humbara dökücüleri, barutçular ve lâğimciler vardı. Cebecilerden diğer sınıfa mensubolanlar gibi serdengeçti yazılanlar da olurdu. Cebeci ocağının en büyük zâbiti, cebecibaşı idi. Ocak-

ta dört kethüda bir de başçavuş vardı. Kethüdaların en büyüğüne başkethüda denilirdi. Bunlardan başka bölük ve orta kumandanları ve bunların bir derece aşağısında odabaşları ve diğer küçük zabıtları da vardı.

Ocakta cebeciler kâtibi ve kesedar gibi kalem zabıtları da mevcuttu. Bunlar ulûfe defterlerini silâh, cepane ve sair cebecilerin defterlerinde bulunan levazımın defterlerini tutarlardı.

Kalelere silâh ve cepane gönderilmesi, oralandaki cepanenin muhafazası, ocaktan gönderilmiş olan cebecilere aitti. Oralardaki silâh, cepane, barut ve sair levazımın muayenesi ve işe yarayıp yaramadıklarının tetkiki da cebeci-başıya aitti. Kalelerdeki cebecilerin başında zabıtları vardı. Fakat oralandaki yeniçeri serdarları inzibat cihetinden bunları cezalandırabilirdi. Kalelerde hizmet eden cebeciler yeniçeriler gibi üç sene müddetle kale hizmetinde bulunurlar, sonra merkeze getirilip yerlerine başkaları gönderilirdi.

Cebeciler zaman ile ve memleketin büyümesiyle çoğalmıştır.

Aynı Ali Efendi tarafından H. 1018 senesinde yazılmış olan «Risale-i Vazifeharân ve Meratib-i Bendegân-ı Âl-i Osman» da (s. 90) cebecilerin 5730 nefer olduğu ve yevmiyelerinin senelik yekûnunun 9.247.012 akçadan ibaret bulunduğu yazılıdır. Yine onun beyanatına göre cebecilerin her birine senede otuzar akça, kemanbeha namıyla tahsisat verilirdi. Şu halde 171.900 akçanın de ilâvesiyle cebecilerin senelik yevmiyeleri 9.418.912 akçaya balığ olduğu anlaşılmaktadır.

«Vekayi-i Tarihiyye» de (verak 289) ve Koçi Beyin Teşkilât Mecmuası s. 16 da şu izahat vardır: «Cebeci kulları yedi, sekiz bin miktarı olur, cebecibaşı, kulları zapteder. Yeşil şebkü-lâh taşırlar, çorbacıları, odabaşları vardır. Cebehane gözetirler, sefer olduğunda cebehane götürürler. Barut gibi, kurşun gibi, cebe ve cevşen kılıçlar ve harbeler ve tüfekler ve cenge ne lâzımsa cebecilere mahsustur. Onlar götürürlerdi.»

Cebeci ocağının ayrıca kışlası vardı, Kışla Ayasofyada idi. Sayın İsmail Hakkı Uzunçarşılı (Osmanlı Devleti teşkilâtından kapıkulu ocakları, c. 2, s. 11) bunun için şu tafsilatı ve.iyor: «Cebecilerin kışlasının Ayasofya camii karşısında, yanan Adliye binası arsasında olduğu arşivde harita ve krokiler dosyasında bulunan bir plândan (No. 1960) anlaşılmaktadır. 17 zilhicce 1229 tarihli vesikadan ise bunun Yerebatan ahırlarının üstünde olduğunu öğreniyoruz.

Belki sonradan muvakkat bir zaman için buraya nakledilmiştir. Burada zabıtan ve neferlerin, üzeri kiremitli fevkani odaları vardı. Yine burada silâh ve sair harb malzemesi tamirhaneleriyle depo bulunuyordu. Cepane için lâzım olan mamul ve gayrimamul bütün eşya bu depoda bulunur ve ihtiyaç halinde ya imalâthanelerde kullanılır veya yapılmış olan şeyler istenilen yere gönderilir veya depoda hıfz olunurdu.»

Cebeci ocağı, yeniçeri ocağı ile birlikte 1241 de ortadan kalkmıştır.

Cevdet tarihi (c. 12, s. 215) cebecilerin kaldırılmasını şöyle yazar: «Cebeciler dahi mukaddem ve muahhar gerek sipahi ve gerek yeniçerileri fitnelerinde şekavete müşareket edegeldiklerinden ve yevmiyelerinin ekserisi yeniçeri esameleri gibi mükkeil olduğundan cebeci ocağı dahi ilga ve zabıtan ve ketebesini tardolunup fakat bu defa vukua gelen yeniçeri ihtilâlinde methali olmyanlara sehimler ihсан buyuruldu.»

Cebeci ocağının lâğvından sonra yeni bir kanun ile meydana gelen cebehane efradı 1054 nefer olarak tertibedilmiş, sağ kol ve sol kol diye iki kısma ayrılıp kol kumandanlıklarına sağ kol ve sol kol bölükbaşları denilmiştir. Bu, kol bölükbaşlarının mafevki olarak başbölükbaşı ve bölükbaşların madunu olarak da mülâzımlar vardı.

CEBEHANE (جبهانه) [Ask.] Eskiden silâh ve harb levazımının hıfzına mahsus yere verilen addı. Sonraları barut, fişek, gülle gibi mühimmat ve bu gibi harb mühimmatının bulundurulduğu yere «cebehane» denilmiştir. Şimdiki Askerî Müze'ye de eskiden «iç cebehane» denilirdi.

CEBELİBEREKET (جبل بركت) [Coğ.] Adana vilâyetini (il) teşkil eden dört sancaktan birinin adı idi. Merkezi eskiden «Piyas», sonra «Yarkus», en sonra da «Osmaniye» idi. Sancak, ilkin Yarpus, Islahiye, Hassa, Bulanık, Osmaniye ve Piyas isimleriyle altı kazaya (ilce) münkasimdi. Altı nahiyesi, 238 köyü vardı. 1908 temmuz İnkılâbından sonra mülki taksimatta merkezden başka Islahiye, Dörttyol, Bahçe, Hassa adlarında dört kazası, beş nahiyesi ve 26 sı merkez, 67 si Islahiye, beşi Dörttyol, 40 ı Bahçe, 38 i de Hassa kazalarına bağlı olmak üzere 176 köyü vardı.

CEBELÜ (جبلو) [Ask.] Timar ve zeamet sahiplerinin sefer vukuunda kendilerinden başka götürmeye mecbur oldukları muhariplere verilen addı. Müsellâh asker demektir. Lehçe-i

Osmanî'de (1306 tab'ı), «timar sahiplerinin yedek götürdükleri müsellâh adamlar, kafiye muhafaza için verilen yerli süvari» suretinde izah olunmuştur.

Bunlar zırh giydikleri için bu ismi almışlardı. Cebeciler aynı zamanda timar namzedi sayılırlardı. Harblerde ehliyet ve yararlık gösterenlere münhal timarlar tevcih olunurdu.

CEBELÜ BEDELİYYESİ (جبلو بدليه) [Ask.] Sefere gitmiyen timar ve zeamet sahiplerinden alınan bedel parası hakkında kullanılır bir tâbirdi. Bu parayı ödemekle bedeni vazife yerine getirilmiş oluyordu.

CEBERTİYYE (جبرتيه) [Sof.] Rufaiyye, Mediniyye tarikatlarının şubelerinden birinin adı idi. A — Rufaiyye tarikatının öteki şubeleri şunlardı: Hafiiyye, Kiyaliyye, Sayyadiyye, Üzeyriyye, Cendiyye, Acelâniyye, Katnaniyye, Fazliyye, Vasitiyye, Zeyniyye, Nuriyye. B — Mediniyye tarikatının öteki şubeleri de şunlardı: Meymuniyye, Becaniyye, Alvaniyye-i Hameviyye.

CEBERÜT (جبروت) [Sof.] Sofiyye ıstılahlarından olan ceberût, Ebu Talip - Mekki'ye göre âlem-i azametden ibarettir. Bununla âlem-i esma ve sıfat kastolunur. Muhakkıkının ekseriyetine göre ceberût, âlem-i evsattır. Âmiriyyat-ı umumiyeyi muhit olan berzahtır. Yeni Eflâtuncu feylesoflar daha hususi olarak, iştirak felsefesine sâlik mutasavvıflara ait bir ıstılah olduğunu söyleyen tanınmış müsteşrik B. Cerra de Vancse, (İslâm Ansiklopedisi, ceberût maddesi) bunun için şu tafsilatı veriyor: «Kelime şeklen Arapça değildir, hemen aynı ahvalde kullanıldığı görülen ve İbraniye olan malakut (melekût) kelimesine benzer. Ceberût, İbrani dilince geburah (kudret) mânasındır. Ceberût âlemi, ilâhî kudret âlemidir. Bu âlem, melekût âlemi gibi dünyevi şeyler ile cüziyatın fevkinde bir muntaka olup hemen hemen Eflâtun'un ideaları âlemine tekabül eder. Mamefiş kelimenin mânası müellife göre, bazı değişikliklere uğramıştır. Birçok müellifler, ceberût âlemini, «orta âlem» yani üstte olan lâhut âlemi ile altta bulunan melekût âlemi arasındaki âlem olarak tarif ederler (karş. Cürcani, Tarifat, ilâve olarak İstilahat-al-sofiyye-al-varide fil-fütuhat-al-Mekkiyye.)

«Ehl-i sünnete mugayir fikirlerinden dolayı 587 (1191) de idam edilen Yeni Eflâtuncu feylesof Sühreverdi Maktul'e göre ceberût âlemi hakimlerin cezbe halinde gördükleri âlemidir. «İhtilâki onlar kudret âleminde münteşir nuru, keza Hermes ile Eflâtun'un görmüş oldukları melekût âleminin cevherlerini görürler.» Türkçe

Marifetname'de, bütün âlemleri gösteren bir şekilde ceberût âleminin altında kürsi ve üstünde ise arş bulunur. Kürsi'nin altında melekût âlemi uzanır. Bu iki âlemin altında ise cennetler de dâhil olduğu halde beşerî âlemler mevcuttur. Kader hakkında dikkate şayan bir risale sahibi olan sofi Abd-ür - Rezzak-ül - Kâşani (öl. 730 = 1329/1330) ye göre ceberût âlemi kaza, yani takdir-i ilâhînin, bulunduğu yerdir. Burası ruh âlemine üstün olan sâf ruh âlemidir. Müellif burada ceberût kelimesine «cebir» mânası veriyor. Eşyanın bu âlemde mevcut küllî suretleri daha altındaki âlemlerde cüziyyatı vücut sahasına çıkmaya mecbur eder ve kendi kemalini kısmen onlara verir. Kemallerinden onları kısmen nasibedar kılar. Bu cebir fikri, iştiraki felsefede dahi görülür. Bu felsefede muzaffer nurlar zulmetleri bastırır denir. İbni cebir'in felsefesi de buna benzer. (Karş. S. Karppe, Etude sur les origines et la nature du zohar, Paris 1931, s. 177-179.)

CEBHANELİK (جبهانك) [Ask.] Barut, mermi ve top güllesi ve o çeşit harb levazımının muhafaza edilen yer hakkında kullanılır bir tâbirdir.

CEB HARÇLIĞI (جيب خرجلي) [Sar.] Osmanlı padişahlarına Mısır eyaletinden gelen hazine hakkında kullanılır bir tâbirdir. Aynı tâbir muhtelif membalardan gelen paralar hakkında da istimal olunurdu. Mısır'dan her sene gelen bu para H. 995, M. 1587 senesine kadar beş yüz bin, on altıncı asır başlarında altı yüz bin altındı. Mısır'dan gelen bu hazine ile beraber mal-i keşufiyye denilen ve mansip almak için kâşifler tarafından verilen para da ceb harçlığı olarak İstanbula gönderilirdi.

Ceb harçlığı tâbiri halk arasında da kullanılır.

CEB-İ HÜMAYUN (جيب هـ يون) [Sar.] Padişahın şahsi parası için kullanılır bir tâbirdir. Ceb ile şahane, mülûkâne mânasına gelen hümayun kelimelerinin Fars kaidesiyle terkip haline getirilmesinden meydana gelen bu ıstılahın lûgat mânası padişahın cebi demektir. Ceb, halk arasında şimdi de bu makamda kullanılmakta, cebinden vermek, cebinden sarf etmek denilmektedir. Cebinden vermek denilince bir suretle eline geçmiş bulunan başkasına ait paradan değil, kendi parasından verme anlaşılır.

Ondan evvel bu dairenin adı «Harem-i hümayun hazinesi» unvanını alan yüksek bir memur tarafından idare edilirdi. Abdülhamit'in hal'inden sonra Sultan Reşat ve Vahdettin za

manlarında da bu daire devam etmiş ve Osmanlı saltanatına son verilmesiyle tarihe karışmıştır.

Vaktiyle Kıbrıs varidatı sadrazamlara, Gelibolu ve Akdeniz adaları geliri kaptan paşalara ait olduğu gibi Mısır hazinesi de ceb-i hümayuna aitti.

CEB-İ HÜMAYUN AKÇASI (جیب ہمایون) [Sar.] Padişahlar tarafından harcanmak üzere saray-ı hümayuna takaddüme halinde verilen bir para idi. Bu teklif yalnız Bursa kazasında cariydi. Tevzi defterine geçirilmek suretiyle halktan tahsil olunurdu. Miktarı yedi bin beş yüz kuruştan ibaretti. Tanzimat ile beraber kaldırılmıştır.

CEB-İ HÜMAYUN DAİRESİ (جیب ہمایون) [Sar.] Padişahların kendi paralarının alınıp verilmesi işini gören hususi dairenin adı idi. İkinci Abdülhamit zamanına ait olarak bu daire hakkında mabeyin başkâtibi Tahsin Paşa hâtiyatında (s. 138) şu izahatı veriyor: «Abdülhamit'in emriyle verilecek atıyyelere mahsus olmak üzere bir «ceb-i hümayun» dairesi vardı. Bu dairenin sarfiyatı başmabeyincinin emri altında idi. Ceb-i hümayun dairesine lüzumu olan mebalîğ hazine-i hassadan her ay gönderilirdi. Sultan Hamit'in kendisine mahsus olmak üzere şahsi dokuz bin altın tahsisatı vardı. Her ay iptidasında hazine-i hassa nazırı bu parayı bizzat getirerek Sultan Hamit'e takdim ederdi. Bazı hususi atıyyeler, hususi maaşlar bu dokuz bin liradan tesviye olunurdu. Veliâht Reşat Efendinin aylığını aldirmek için resmi dairelere adam göndermesini ve Reşat Efendi mensubiyinin bu vesile ile öteye beriye gidip gelmelerini arzı etmediğinden Reşat Efendinin aylığını da bu dokuz bin liradan verirdi.»

Abdülhamit'in hal'inden sonra Sultan Reşat ve Vahdettin zamanlarında da bu daire devam etmiş ve Osmanlı saltanatına son verilmesiyle tarihe karışmıştır.

CEBKEN (جِبْكَن) [Gty.] Gömlek üstüne giyilen, belden kıvrık, kolları uzun eski bir elbisenin adıdır. Muhtelif boylarda olan cebkenleri yonçeriler de giyerlerdi.

CEBRIYYE (جبرية) [Kel.] Müslümanlar arasında çıkan mezheplerden birine verilen addı. Kaderiyye'ye karşı olan bu mezhep sahipleri indinde abidde ne fiil, ne ihtiyar, ne kudret yoktur. Fail ve kaadir ancak Allah'tır. Bu mezhebi kuranların başında Cuhem B. Safvan bulunuyordu.

Cebriyye indinde abid yani kul taat ve masiyette mecbur olur. Kaderiyye nazarında

ise bilâkis dileyen kendini hidayete götürür, dilemiyen kendini idlâl eder. Hidayet ve dalâl, hayır ve şer abdin meşiyetine bağlıdır. Kaderiyye mezhebine göre Cenab-ı Hakkın mülkünde dilemediği şey oluyor, âdetâ başka bir Hâlik ispat olunuyor. Cebriyye mezhebine göre ise Allah teklif-i malâyutak-ı teklif oluyor, iman ve şerâyî ibadın makduru olmuyor. Cebriyyenin muhakkıkını daha ileri bile giderek «Kevin âleminde masiyet yoktur» demişlerdi. Çünkü fail, Allah'ın iradesine muti, fiil Bârinin iradesine muvafıktır. Bu mezhepçe Allah'ın kulu, Allah'ın sevgilisi oluyor, iyilikle fenalık arasında fark kalmıyor. Mutasavvifeden mesnun olmayan iradeyi iltizam edenlerin mezhebi budur.

Cebriyye, kadere tâzimde mübalâğa ettiklerinden şer'i (emir ve nehyi, vait ve va'di) ihmal ediyor. Şer'a tâzim etmesizin mücerret kadere tâzim ile şeriati mühmel bırakıyor.

Cebriyyenin bir de mutavassıt kısmı vardır. Bunlara göre abidde kudret var ise de tesir yoktur. Abiddeki kudret hâdis, makdure mukarin olur.

CED (جد) [Fık.] Ana ve babanın ve bunların babaları, dede ve büyük baba demektir. Ana ve babanın analarına ve bunların analarına «cedde» denilir. Arapça bir kelime olan ceddin Türkçesi «dede» dir.

Ced ile ceddinin sahih ve fâsit olmak üzere iki şekli vardır. Cedd-i sahih, derecesi yakın veya uzak olsun aralarında kadın bulunmayan dede demektir. Babanın babası, babanın babasının babası gibi.

Cedd-i fâsit, derecesi yakın olsun uzak olsun aralarında kadını bulunan dede demektir. Ananın babası, ananın babasının babası, babanın anasının babası gibi.

Cedde-i sahiha, aralarında sahih olmayan dede bulunmayan nine demektir. Ananın anası, ananın anasının anası, babanın anası, babasının babasının anası gibi.

Cedde-i fâside, aralarında sahih olmayan dede bulunan nine demektir. Ananın babasının anası gibi.

Com'î «cedad» dır. Büyük babadan büyük babaya intikal suretiyle mânasına gelen «ced be ced» tâbiri de kullanılırdı.

*Eb ü ceddile tefahür eden ebcedhânın
Ehl olan redd ü kabulüne verir mi ahkâm Nefi*

CEDİ (جدي) [Ast.] Mıntakat-ül-Büruc'un onuncu burcunun adıdır. Cedi suret-i kevkebiyyesi temmuz ve ağustos aylarında gece yarısı, eylülde saat 22, ekimde saat 20 ye doğru mahallin nisfinneharından geçer.

Cedi; geçer mânasınadır. Fakat milletlerarası kabul olunan Lâtince Capricornus, başı koç, boynuzları keçi, nihayeti balık kuyruğu şeklinde mitolojik bir hayvanın ismidir.

Buradaki yıldız grubunun heyet-i mecmuası bir keçi şeklini andırarak vaziyette değildir. Güneş, cedi burcuna dâhil olduğu vakit seyrinin en yüksek noktasına erişmiş olur ki, bu hale, daima yüksek yerlere çıkmak isteyen keçinin alein olması pek tabiidir. Zamanımızdan iki bin sene evvel güneş, cedi burcuna dâhil olduğu vakit aynı suret-i kevkebiyyeden de geçirdi. Keza Seretan burcu ile suret-i kevkebiyyesi için dahi aynı hal cariydi. Elyevm coğrafyacılara hartalarda, muaddil-ün-neharın 23 derece gününe bir daire resmedip buna «Medar-ı Cedi», 23 derece kuzeyine çizdiklerine de «Medar-ı Seretan» derler. Bu iki daire, güneşin 21 aralık ve 21 haziranda semt-ür-reiste bulunduğu noktaların mahall-i coğrafisini irae eder.

Cedi suret-i kevkebiyyesi ilk nazarda göze çaracak yıldızları havi değildir. Ancak üçüncü kadirden dört kevkep vardır. Araplar buradaki iki yıldız (a ve b kevkeplerine) «Sa'd-üz-zabih» ismini vermişlerdir ki, bu; menazil-i kamerin 22 neisidir.

Müneccimlerin Cedi burcu hakkındaki itikatları şöyleydi:

Cedi, Zühal'in beyti, Merih'in gerefî, Kamer'in vebalı, Müşteri'nin hubutu'dur. Bârit, yâbis ve müennestir. Kış faslına nispet olunur. Renklerden siyaha, insanlardan kale muhafızlarına, ümeraya, şayhlere delildir. Tabiatlardan, yalan söylemeye, unutkanlığa, hilekârlığa delâlet eder. Mevzilerden; kale zindanlarına, idam mahallerine, mezarlıklara, harap yerlere; nebattattan kurumuş yahut meyva vermeyen ağaçlara; hayvanlardan, dağ keçileri, atgır, tavşan, maymun, fare ve haşarata; âzadan, ayak, diz ve sinirlere; hastalıklardan, kemik hastalıklarına, aksaklığa nispet olunmuştur.

CEDİT ALTIN (جديد آلتون) [Mes.] İkinci Sultan Mustafa zamanında 1108 (1696) de bastırılan altın paralar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu altınlara «dinar-ı cedit» adı da verildi. İstanbul ile Kahire'nin şeriff altınları vezin ve ayar itibariyle aralarında büyük bir fark bulunduğundan İstanbul altınlarını tüccarlar toplayıp Mısır ve sair mahallere göndermekte, vezin ve ayarı tam olan İstanbul altınları payitahttan gündengüne kaybolup bunların yerlerini vezni noksan ve ayarı bozuk Mısır altınları tutmakta olduğu için bunun önüne geçilmek üzere bu altınlar bastırılmıştı. Üç yüz akçe üzerinden tedavüle çıkarılmış olan bu

altınlar aynı vezin ve ayarda olmakla beraber ötekilerden farkı tuğralı olmalarıdır. O vakte kadar yalnız gümüş sikkelere konulan tuğranın altınlara da konması yeni bir usul teşkil etmişti.

CEDİT EŞREFİ (جديد اشرف) [Mes.] Birinci Sultan Mustafa namına ilk defa tuğralı olarak basılmış olan altın paraya verilen addı. 1102 (1690/1691) de basılan yaldızlı altına «Venedik Dukası» veya «Şerifi» adı verilmiştir.

CEDİT İSLÂMBOL (جديد اسلامبول) [Mes.] 1128 (1715) senesinde basılan altın paralar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlara «sikke-i cedit-i zer-i İslâmbol» da denilirdi. 1108 (1696) de bastırılan sikkeler para buhranını kaldıramamış ve payitahtta basılan altınlarla diğer sikkeler dahi mağşuşıyetten kurtulamamış olduğu için bir yüzünde tuğra ve öteki yüzünde «duribe fi İslâmbol» olmak üzere yeni sikkeler bastırılmıştı. Bu arada basılan üçer kuruşluk altını, 1108 (1696) de basılan altınlardan ayırmak için bu isim verilmiştir.

CEDİT OSMANLI KURUŞU (جديد عثمانی) [Mes.] Eski paralardan birinin adı idi. Buna «Tuğralı kuruş» da denilirdi. Üçüncü Sultan Ahmet devrinde 120 akçeye geçirdi.

CDDİT RUMÎ (جديد رومی) [Mes.] İkinci Sultan Mahmut namına dokuzuncu cülûs senesinden on beşinci cülûs yılına kadar bastırılan bir nevi altın paralara verilen addı.

CEDİT ZENCİRİKLİ (جديد زنجيرکلی) [Mes.] Hicri 1138 tarihinde Tebriz ile Tiflis ve Revan darphanelerinde Sultan Ahmed-i Salis namına darbolunmuş altın sikkelerin adıdır. Şimdiki altınlarda olan «tirtıl» a vaktiyle «zencir» denilirdi. «Zencirik» küçük zencir demektir. Bu altınların her biri yirmi dört ayarında halis altındı.

Küçük Çelebizade Asım Efendinin haber verdiğine göre (Zeyl-i Rağit c. 6, s. 306 ve 330) 1138 senesi evailinde Tebriz seraskeri Abdullah Paşa tarafından vâkı olan istizan üzerine bir darphane kışadına müsaade olunmuş ve bu darphanede o namla sikkeler darbolunmuştur. Bunlar İstanbul'daki emsali derecesinde muntazam değillerdi.

CEDİT ZENCİRLİ (جديد زنجيرلی) [Mes.] Üçüncü Sultan Ahmet zamanında ve 1138 (1725/1726) senesinde. Tebriz, Tiflis ve Revan taraflarında bastırılan 24 ayarındaki altın paralara verilen addı. Bunlara zencirli denilmesinin sebebi şimdiki «tirtıl» a vaktiyle «zencir» denilmesinden dolayı idi.

CEDİT ZER-İ MAHBUP (جدید زر محبوب) [Mes.] Üçüncü Sultan Mustafa namına 1171 (1173), 1757 (1759) senelerinde bastırılan paralara verilen addı.

CEDİT ZOLOTA (جدید زولطه) [Mes.] Eski gümüş paralardan birinin adı idi. Üçüncü Ahmet zamanında 90 akçaya geçerdi.

CEDVEL (جدول) [San.] Yazma kitaplarda yazıyla kenarı, yani sahifenin yazılı ve yazısız kısımlarını birbirinden ayırmak üzere altına çekilen çizgilere verilen isimdir. Cedveller yalnız birer çizgiden ibaret olabildiği gibi, biri kalın, diğeri ince iki çizgiden de terekübeye-bilirdi. Fazla ziynetli olması istenilen kitaplara çift çizgiler yapılır, çizgilerin arası da yaldızlanırdı. Cedvellerde lâl ve sair renkler de kullanılırdı. Jengâr yapılan tirge renkli cedveller zamanla jengâr kâğıdı yiyerek sahifeyi ikiye ayırdığı için tehlikeliydi.

Yeşil altınla sarı altından bir arada çekilerek ve araları mürekkeple faslolanarak meydana getirilen cedvellere «kuzulu cedvel» tâbir olunur, bunda sarı altın, yeşil altının dörtte bir nispetinde olurdu.

Tek kuzulu, çift kuzulu cedveller de vardır. Yeşil cedvel yalnız dışa çekilirse tek kuzulu, dış ve içe çekilirse çift kuzulu cedvel denilirdi.

CEDVEL ÇFKMEK (جدول چکمه) [San.] Mushaflarla yazmaların sahife kenarına çizgi çekilmesine denilir.

*Safha-i ruhsarına lâlîne cedvel çekmeye
Hokka-i çeşminde ezmiş âşik-ı dildare sürh
Sabit*

CEDVELKEŞ (جدول کش) [San.] Yazma kitapların sayfa kenarlarına ve yazı levhaları etrafına yaldız veya mürekkeple çizgiler çekerek onları çizgi çerçeveler içine alan sanatkarlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça bir terkip olan bu ıstılahtaki «keş» Farsça çekmek mânâsına gelen «keşiden» mastarından emri hazırdır. Bunlar ekseriya bozulmuş veya yırtılmış sayfaları tamir ve birbirlerine vasıyle-diklerinden «vassal» adını da alırlardı. Cedvelkeşlik ve vassallık hususi bir meleke ve maharete mutâç ayrı bir sanattı. Müzehhiplik ve mücellitlik gibi cedvelkeşlik ve vassallık da bağıl başına bir sanat şubesi idi.

CEFFAR (جفار) [Mit.] Gaipen haber verdiğine inanılan cifr ile uğraşanlar hakkında kullanılan bir tâbirdir. Cifri suretinde kullanılırdı.

CEGAT (جغات) [Mim.] Saçaklarda yağmur oluklarının dışarısında çatı kirişlerine çakılan

tahtalara verilen addı. Bugün bunlara «rüz-gârlık» ismi verilmektedir.

CEHAZ (جهاز) [Hal.] Halk dilinde çeyiz tarzında telâffuz olunan bu tâbir, kızlara, evlendikleri sırada ana ve babaları tarafından halilerine göre verilen çamaşır, yatak ve odâ takımları gibi giyim ve ev eşyasıyla mücevher ve gümüş takımı gibi kıymetli şeyler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Dügün ve iki tarafın geçimine medar olmak üzere ceb harçlığı tarzında yine ebeveyn tarafından verilen paralarla emlak ve akar gibi şeyler de bu meyandadır.

Cehaz âdeti pek eskidir. Eski zamanların medeni kavimleri arasında en ileri giden İspartalıları güzel olan kızları için ağır paralar istiyerek aldıkları mebalîği geride kalan kızlara çirkinlikleri nispetinde cehaz parası olmak üzere taksim ve tevzi ederler ve bu paralara tamahen, çirkin kızlar bile kocasız kalmazlardı.

Cehaz âdeti şimdi bile dünyanın her tarafında cari olup her yerde o memleketin örf ve âdetine göre muhtelif usullerde tertip ve icra olunur. Hattâ bazı yerlerde cehazın nasıl olabileceğine dair kanunlar bile vardır.

İslâm şeriatında cehaz munhasıran nikâhlı kadının malı olup kocanın onda hakkı yoktur. Bu sebeple rızası olmadıkça kocası ondan intifa edemez.

CEHAZ HALAYIĞI (جهاز حلائی) [Hal.] Eskiden, hususi hizmetinde bulunmak üzere zengin ve kibar aileleri tarafından evlendikleri sırada kızlarına verilen cariyeler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Esir alım ve satımının yasak edilmesinden bir müddet sonra yavaş yavaş azalmış, 1908 Temmuz İnkılâbından sonra ise tamamen ortadan kalkmıştır. Halk arasında çeyiz halayığı suretinde telâffuz olunurdu.

CEHENNEM KÜTÜĞÜ (جهنم کتوبی) [Hal.] Günahkâr, âsi, fena yerinde kullanılır bir tâbirdir.

CEHENNEMLİK (جهنم لک) [San.] Eski Türk hamamlarında ısıtmak için hamamın döşeme taşları altında bırakılan boşluğun adıdır. Külhan ocağında yakılan ateşin dumanı ve alevi bu aralıklardan geçerek hamamı ısıtır. Duvarların arasından duman geçmek için bırakılan boşluklara tüteklik denilir. Halk arasında galat olarak buna tüfeklik denilmektedir.

CELÂL (جلال) [Sof.] Hakkın kahir ve gazap tecellisi, «hüviyet-i mutlak» nın gizlenmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Arapça bir kelime olan bu ıstilah «Kamus-u Osmani» de şöyle izah olunmuştur: «Son

derece azamet, fevk-al-gaye ululuk. Ekseriyet-i istimal birinciye ait olmak üzere işbu sıfatlarla Cenab-ı Hak dahi mevsuf olur: İsm-i Celâl, lâfza-i Celâl = Allahın ism-i şerifi; Zülcelâl = celâl sahibi demektir ki ekseriya Allah-ü Zülcelâl suretinde kullanılır. Cenab-ı Hakkın lütuf ile tecellisine «Cemal» ıtlak edildiği gibi bunun mukabili olarak kahr ile tecellisine dahi «Celâl» denilir: Sahib-i ceh ü celâl, Celâlet-i kader, Celâlet-i şân. Lisanımızda «Celâl» lâfzı insan hakkında kullanıldığı zaman bir nevi hışım ve gazap mânâsı irade edilmiş olur: Bugün pek celâlli, birdenbire celâllendi.»

Sofiyyeye göre «mutlak ve vahdet» olmadıkça celâline nüfuzunun imkânı yoktur. «Vahdet - sırfa - mutlak» da bütün esmâ ve sıfat, nisbet ve itibarlar «التوحيد اسقاط الإضافات» mucibince mahvolacağı cihetle «لا يرى الله الا الله» yani «Hakkı Haktan başkası göremez» denmiştir.

Celâl, Hakkın mânevi kahrına da derler ki bu suretle «gayriyyet» i ortadan kaldıracığı cihetle celâli, cemalinin aynıdır.

*Ruhlarının işareti ol sanemin cemaledir
Niyeti zulfünün görün dilberinin celâledir
D. Z. Ahmet B.*

Zıddı cemaldır.

*Her an ediyorsun bizi makhur-i celâlin
Kurban olayım yok mu tecelli-i cemalin
Mehmet Akif*

CELÂLÎ (جلال) [Ida.] Yavuz Sultan Selim zamanında Tokat civarında, şimdi şeker fabrikasıyla şöhet bulan Turhal kasabasında «Mehdî» lik dâvasıyla başına epeyce serseri toplamış ve devletin haşına büyük bir gaile açmış olan Celâl adında birinin teşkil ettiği isyanın tarihte aldığı addır. Bu tâbir sonraları hükümete karşı isyan çıkaranlara alem olmuştur.

Taşlıcalı şair Yahya, Kanuni'nin boğdurduğu oğlu şehzade Mustafa için yazdığı mersiyede bu tâbiri kullanmıştır:

*Medet medet bu cihanın her yanı
Ecel Celâlîleri aldı Mustafa Hanı
Taşlıcalı Yahya*

CELB MÜZEKKERESİ (جلب مذکره سی) [Huk.] Ceza mahkemeleri, sorgu hâkimleri tarafından mahkemede hazır bulunmaları için mübaşir veya posta vasıtasıyla gönderilen davet kâğıdına verilen addır. Hukuk dâvalarında mahkeme tarafından gönderilen çağırma kâğıdına «celbname» denilirdi.

Arapça bir kelime olan «celb», kendi tarafına çekmek, çekilmek, getirtmek, getirtilmek demektir.

CELBNAME (جلب نامه) [Huk.] Hukuk dâvalarında sulh, asliye, temyiz mahkemeleri tarafından dâvacıya, dâva edilene, şahitlere, ehli vukuflara (bilirkişi) hazır bulunmaları için mübaşir veya posta vasıtasıyla gönderilen davet kâğıdına verilen addır. Ceza mahkemeleri tarafından yazılan çağırma kâğıdına «celb müzekkeresi» denilirdi.

Arapça bir kelime olan «celb» kendi tarafına çekmek, getirtmek, getirtilmek demektir.

CELEB (جلب) [Sar.] Koyun tüccarı mânâsına gelen bu kelime, saraylılar ve hassaten enderun ağaları arasında «hayvan» mânâsına kullanılır ve bu itibarla tahkiri tazammun ederdi. Aptal yerine konulmak istenildiği zaman «ben o kadar celeb değilim» denilirdi ki «ben o kadar hayvan değilim» demektir.

Defterdar, nişancı ve reisülküttap gibi mühim mevkilerde bulunduktan sonra Tersane emniğine getirilen ve bunu kendisi için bir hakaret addeden Ömer Vahit Efendi ile saray memurluklarından olan silâhtarlıktan yetişme «Kara Vezir» denmekle mâruf silâhtar Mehmet Paşa arasında geçen bir hâdisede sadrazam tarafından bu tâbir kullanılmıştır. O vaktin usulünce sadrazamlar Tersaneyi teftişe gittiklerinde eminler, kereste ambarında bulunan kerestelerin cinsini birer birer sayarlardı. Ömer Vahit Efendi, Mehmet Paşanın Tersaneye geldiği bir gün keresteleri birer birer sayarken «bu da kara sığır» dedikten sonra sustu ve müstehzi bir tavırla sadrazamın yüzüne baktı. Bu tavır ve hareketin mânâsını anlayan Silâhtar Mehmet Paşa: «Biz her ne kadar Enderun-u Hümayundan çıkmış isek de kerestenin cinsini bilmiyecek kadar celeb değiliz» dedi. Ömer Vahit Efendi tevîl yoluna saparak: «Bunları saymak bizim vazifemizdir» dediyse de eminin bu sözü soğuk kaçtı. Mehmet Paşa aradan çok geçmeden kendisini azlettiği gibi hakaret olsun diye birkaç senede bir temizlenen Balat lâğımlarının temizlenme işine memur etti.

CELEBKESAN MALI (جلبکشان مالی) [Mal.] Kasaplık hayvan toplayıp satan ve celeb adı verilen ticaret erbabına ait hayvanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Celeb malı demektir. Celeb, Arapça cellâbın muhaffefidir.

CELÎ (جل) [San.] İslâm yazılarının kalın neveleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Eski Türk yazısının çeşitleri arasında başlıca sülüs, nesih ve talikın en ziyade büyük levha ve kitabelerde kullanılan kalın ve iri şekillerine denilir» diye tarif eden değerli profesör Dr. A. Süheyl Ünver (İslâm Ansiklopedisi, Celi

maddesi) şu izahatı da ilâve ediyor: «Talik cinsinden başka celi şekilleri, asıl yazılardan, yalnız irilik bakımından değil, bazı harflerin yazılış bakımından da, biraz farklıdır. Munhasıran Türklerin inkişaf ettirdiği bir hat şekli olan ve ferma ve berat gibi, resmî vesikalarda kullanılan divan nev'nin de celi şekli vardı. Nesih'in celi şekli az kullanılır. Bu izahat anlaşıldığı gibi, celi bir yazı nev'i değil, bir yazı üslûbudur; bu sebeple daima «sülûs celisi» ve «divani celisi» şeklinde terkipler içinde bir hattın muayyen bir üslûbunu belirtmek için kullanılır. En ziyade revaç bulmuş olan yazı şekillerinden biri «sülûs celisi» olduğu için celi kelimesi yalnız kullanılınca, eksəriya «sülûs celisi» ne delâlet eder.»

Daha başka sahalarda olduğu gibi yazıda da ihtisas sahibi olmakla beraber aynı zamanda, eski tâbirle, iyi bir hattat olan sayın İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu da buna tahsis ettiği bir yazıda (Tedrisat Mecmuası) şu tafsilatı veriyor:

«Celi, kitabeler için kullanılan kâh bir yazıdır. Şekil noktai nazarından mukayese edilirse, sülûs ile celi birbirinden farksız gibidir. Mamefih bu yazıda tesir nesih ile sülûsten çok fazladır. Celide ne neshin iptidai hali, ne de sülûsün genç bünyesi görülür. Şekli, hayatının son devrine varmış, kuvvetini, metanetini bulmuş bir vücut manzarası arz eder. Gergin âsası, dışarı fırlayan kemikleri, çukura batmış gözleriyle bir ihtiyar çehresi görmek mümkündür. İşte celinin evsaf-ı mahsusası budur. Şeklen sülûsten farksız olan bu yazı, bünyesinin teşekkülâtı itibariyle o kadar farklıdır. Resmi alınarak küçültülmüş bir adam, çocuk olamıyacağı gibi, büyük mikyasta yapılmış bir çocuk siması da büyük adam simasının tesirini vermez. Bunun gibi, bünyesinin teşekkülâtı muhafaza edilmek şartıyla büyütmüş sülûs yazıları celi olmamış, sülûs cesametine kadar ufaltılmış celiler de sülûs halini alamamıştır. Bilâkis birincisi küçük kıtada sülûs, ikincisi küçük kıtada celi mahiyetini tamamıyla muhafaza etmiştir. Şu halde bünyesine ait mahsusatı olmadıkça ufak bir yazıya sülûs, büyük bir yazıya da celi denilemez.

«Küfi celisi gibi sülûs celisinin de zuhuru-na sebep Arap mimari eserlerinin tezyini için büyük mikyasta yazı yazmak ihtiyacı olmuştur. Celi yazısı, mimarlığın böyle bir ihtiyacıyla doğduğu zaman şahsiyetsiz bir sülûs, bir nesih taslağına benziyordu. Hele münhani unsurlu şekilleri büyük mikyasta yazmaya alışmamış mimarların, hattatların beceriksizliği, bu yazıdan intizamsızlık, çok defa da çirkinlik nümu-

neleri çıkarıyordu. Sanatkârlar bu muvaffakiyetsizliğe çare olmak üzere yazıyı yapraklarla döşenmiş zeminler üzerine tatbik ettiler. Bu suretle yazının bünyesindeki intizamsızlıkları, dağınıklığı, tezyinat ile telâfi etmek, çirkinliklerini tezyinat içinde gizlemek istemişlerdi. Bununla beraber celi, müzeyyen zeminler üzerinde yine mühmel, perişan, cansız görünüyordu.

«Bu tezyin meyli, celinin Arap nefis sanatlarındaki mevkiini pek güzel izah eyler: celi, onların nazarında tezyinat için bir çekirdek, bir istinatgâh olmaktan başka bir mahiyeti haiz değildi. Bu telâkki, tezyinde gösterilen bu ifrat, celinin müstakıl bir sanat şubesi gibi yalnız başına yüzyıllarca terakki edememesine belki en mâkul bir sebep teşkil etmiştir. Bu pek tabiiydi. Kusurları tezyinatla örtmek imkânı baki kaldıkça doğrudan doğruya bünyenin ıslahı düşünülüyordu, bu ihtiyaç duyulmuyordu. İşte sülûs ile nesih serbestçe tekemmül etmekteyken celi, kayıt altında inkıza doğru sürüklenmekteydi. Arap medeniyetinin nüfuz eylediği memleketlerde celinin binlerce nümunesine tesadüf edilir. Bu yazılar hemen daima tabiatı has güzellikten mahrum sülûs, nesih büyütmelerinden ibaret kalmaktadır. Yalnız İspanya'da Gırnata'da Arap mimari eserlerinden Elhamra Sarayının yazıları gibi bazı eserler pek mühim sayılabilir. Bu yazılarda bünye vazıhça teşekkül etmiş olmamakla beraber mevzuniyet, metanet, ulviyet tesirleri dikkate çarpıyor. Bu hal, celinin eski nümunelerine nispetle bir fark, bir terakki demektir. Bu terakkinin sebebini, o zamanlar Arap mimarlığında vücuda gelen tealinin sebepleri arasında aramak icabeder. Zaten bu yazılar, İslâm yazılarının «hatt-ı Magribî» denilen koluna mensuptur. Magribî yazısı kurunu vustada Endülüs'te kullanılmış, elyevm bütün Kuzey Afrikaya, Orta Afrika ile Batı Afrika'nın bazı memleketlerine intişar etmiştir. Magribî yazısının doğrudan doğruya küfi'den çıkması, tekemmülâtında mimari evsafının hâkim olmasını izah eyler.

«Celi yazısının tekâmülünü takip için Selçuk ve Osmanlı mimari eserlerini de gözden geçirmek lâzım gelir. Selçukilerde, celinin telâkki tarzı Araplarda olduğu gibidir. Onlar da yazının zeminini tezyin tarzlarına mahsus bir nevi yapraklarla döşüyorlardı. Hem bu yaprakları o kadar güzel dolatıyorlardı ki heyet-i mecmuasından gayet güzel tezyinat vücuda getiriyorlardı. Konya'daki, Sivas'taki Selçuk eserlerinde böyle nümuneler görülmektedir.

«Bursa'da Osmanlılar zamanında Selçuk sanatının tesiriyle vücuda gelen Yeşil Cami,

Yeşil Türbe gibi eserlerde de o tarzda nümuneler vardır. Bunlar arasında bilhassa Yeşil Camiin kapısı etrafındaki tezyinatsız, sade yazılar dikkati celbeder. Yeşil Camiin sık ağaçlı ormanları, haris bir nebat mecmuasını andıran kitabeleri arasında bu çıplak yazı bünyesi beş yüz yıllık sanat itikadının sarsıldığını, celiyi tabiatına, istidadına mugayir olarak feyizsiz bir vâdiye sürükleyen «tezyin nazariyesi» nin sukutunu gösterir. Celi bu nümunede, kusurlarını yapraklarla kapatmaya lüzum göstermiyecek derecede, tekemmül etmiştir. Şurada burada dikkate çarpan ufak tefek yapraklar sanatkârının o eski nazariye ile mücadele ettiğini pek güzel ispat ediyor. Bu mücadele, bazı eserlerle hierfi on ikinci yüzyıla kadar devam edebilmiştir. Hulâsa; celinin tekâmül tarihine bir başlangıç aranırsa Bursa'da Osmanlı sanatının bu gibi nümuneleri üzerinde tevakkuf etmek lâzım gelir. Bu nümunelerin tarihinden, yani hierfi dokuzuncu yüzyıldan evvelki celi nümuneleri hep zuhur devrine ait sayılmalıdır.

«Bundan sonra celi, güzelliği tezyinattan ve ihtişamden ziyade sadelikte, tabiatın müsadelerinde arıyan Osmanlı hattatlarının elinde yüzyıllarca yaşadı, daima aynı gayeye doğru ilerledi. Celi, hayatının bu devirlerinde, âbidelerin alelade tezyinatını değil, fakat müstakıl sanat eserlerini teşkil etmiştir.

«Celinin istiklâlini kazandığı zamandan, hierfi onuncu yüzyıla kadar gösterdiği nümunelerde bazı müşterek vasıflar mevcuttur. Bu evsaf arasında hendesi intizam başta olmak üzere tıknazlık, keskinlik, sadelik en mühimleridir. Yazıda bu evsafın teessüsü, muayyen birtakım esbabın tesiriyle olmuştur: eski âbidelerin celi kitabelerinde görülen mermer direkler gibi kalın, tığ gibi sivri elifler, kılıç gibi keskin kuyruklu mimler, demir gibi metin keşideler hep yüzyılların zevkine, temayülâtına delâlet eder.

«Hierfi onuncu yüzyıl nihayetlerinden on üçüncü yüzyılın başlarına kadar celi yazısı birtakım tekemmül devirleri daha geçirmiştir. İkinci Sultan Mahmut zamanında yetişen bir sanatkâr, Mustafa Rakım isminde büyük bir yazı dâhisi, evvelki yüzyılların yazılarında bir türlü teessüs edemiyen iki vasfı, zindegi ile hareketi tasvire muvaffak olmuş, celi hakkında o zamana kadar mevcudolan nazariyeleri altüst etmiştir.

«Rakım; zamanının büyük bir ressamı, büyük bir mütefennini olmak itibariyle celi yazısının bünyesini büsbütün yeni bir noktadan tetkik etmiştir: şekillerin insanın kametine,

göz, kafa gibi âzasının bazı evzaini olan müşabehetini nazar-ı dikkate alarak insan şeklini celi için taklide nümuneye ittihaz etmiştir. Rakım bir yazı felsefesi âlimi sıfatıyla evvelâ insanın eşkâlinde, evzainde güzelliğe, azamet ve ulviyete delâlet edebilen nispetleri, hendesi kaideleri, vücuttaki münhanilerin ahenk kanunları, bilhassa ihtiyar çehresinin teşekkülâtına ait hususilikleri istihraç etmiş, sonra bunları celi yazısının şekillerinde tasvire, temsile çalışmıştır.

«Bu şerait dairesinde harflere canlı, harekete müheyya bir ifade kazandırmıştır. Dikkate şayandır ki Rakım da, her sanatta yetişen mücedditler gibi, yazının mazisini tetebeddan müstagni kalmamıştır. Nazarlarını yüzyıllarca evvele irca ederek Ahmet Karahisari, Demirei Kolu Yusuf Efendi gibi meşhur adamların yazılarını tetkikten, tahlilden geri durmamıştır. Bunun neticesi olarak yazılarında eslâf eserleri derin izler bırakmıştır.

«Rakım'ın yazılarında, dar bir şeye kapatılmış canlı mahlûklar gibi, çerçeveden fırlamak istidadı vardır. Bir Sinan, Osmanlı mimarlığında; bir Mikelânj, heykeltıraşlıkta ne yapmışsa, daha ziyadesini Rakım, celide yapmıştır. Nefis sanatların hiçbir şubesi yoktur ki insan vücudundaki güzellikleri, incelikleri, tenasüpleri yazı gibi sade çizgiler üzerinde temsilde Rakım üslûbu kadar muvaffak olsun.

«Yine bu zamanın hattatlarından Mahmut Celâleddin isminde bir zat, celide Rakım üslûbunun evsafına, nazariyatına büsbütün zıt bir sanat okulu tesis etmiştir. Bu zıddiyet o derecededir ki her iki okulun taraftarları arasında öteden beri münakaşa eksik olmamıştır. Celâleddin'in eserlerini tetkik edenler celinin yüzyıllarca evvele rücu eylediğini zannederler. Celâleddin'in, Rakım gibi mücedditler yetiştiren bir muhitten uzaklaşmasındaki hikmeti anhyabilmek için hayatına bir nazar atfetmek lâzım gelir.

«Tab'an mütekebbir, azamettürruş olan Celâleddin, gençliğinde yazı öğrenmek için zamanının birkaç üstadına müracaat etmiş, fakat bunların birinden kabul yüzü görmemiştir. Kendisi de bunlara inat olmak üzere birçok Şeyh Hamdullah Efendi mürakkaları elde etmiş, Çengelköy'ünde İstavroz'daki evinde yapayalnız, senelerce çalışmıştır. Yüzyılında teceddüde karşı beslenen şiddetli meyllere rağmen, celinin mazisini yaşatmak, üç yüz senelik bir eskilik içerisinde zamanının bedii ihtiyaçlarını telâfi edebilecek bir yenilik göstermek istemiştir. Rakım, nazar-ı taklidi önünde

daima canlı şeyleri bulundurmışken, Celâleddin onun aksine olarak cemalettaki güzelliğin evsafını tasvire çalışmıştır. Metanet, keskinlik, sadelik, üslûbunun başlıca evsafındandır. Bu üç vasfın birleşmesiyle artan camidiyet, üslûbunun esas tabiatını teşkil etmektedir. Celâleddin'in eserleri sarp, yalçın kayaların vahşetli manzaralarından, hançerlerin, kalkanların keskinliklerinden, kurak, ölü bir tabiatın, yanık çöllerden hâtıralar uyandırır, bu hâtıralar daima sadelik, daima inziva çehresi verir. Celâleddin, yazıda bu hisleri en iyi tasvire muvaffak olan sanat-kârdır. Celâleddin'in üslûbunu kısaca tarif etmek lâzım gelirse «eski celinüvisliğin evsafını en iyi mütalâa eden, bu evsafı en iyi cemi ve telif eden bir tabiat-ı esasiyedir» demelidir. Bundan anlaşılıyor ki Mahmut Celâleddin'in celi'de açtığı çığır, ne bir teceddüt, ne de bir tekemmüldür. Belki parlak bir tekerrürdür.

•Bu devirden sonra yetişen celinüvislerin ekserisi Rakım, pek azı da Celâleddin okuluna mensuptur. Bunlar arasında Rakım üslûbunu taklidedebilenler pek azdır. Yalnız Recai Mehmet Şakir Efendi bir dereceye kadar taklidedebilmiş, Çerkez Alâeddin Bey de Rakım üslûbunun bazı evsafını yazılarında göstermeye muvaffak olmuştur. Bütün diğer müteşebbislerin yazıları tabiat-ı esasiyece Rakım üslûbundan uzak kalmıştır. Daha doğrusu Rakım okulu bu büyük adamın ölümüyle kapanmıştır. Buna sebep; bir cihetten üslûbuna ait nazariyatın mazbut olmaması, diğer cihetten ahlâfının yalnız umumi surette çalışıp nazariyata ehemmiyet vermeme-sidir. Kendisinden sonra gelenler yalnız yazmışlar, yalnız taklidetmek istemişlerdir. Fakat nefis sanatların her şubesi gibi, yazının da bir takım nazariyeleri olabileceğini hiç düşünmemişlerdir.

«Celâleddin okuluna hizmet edenler arasında talebesinden Mehmet Tahir Efendi ile Cemaleddin Efendiyi zikretmek lâzım gelir. Bunlar arasında Mehmet Tahir Efendi, Celâleddin nazariyelerini en iyi anlayanlardandır. Nazariyat itibariyle eserleri, Celâleddin'inkiler kadar tetkika değer. Son zamanlarda Darüşşifaka yazı muallimliğinde bulunmuş olan Tahsin Efendi bu üslûbun yegâne hadimiydi.

«Kazasker Mustafa İzzet Efendi son zamanların en dikkate şayan sanatkarlarından biridir. Bu zat Rakım ile Celâleddin'in biribirine zıt olan üslûplarını telif ederek mutedil bir üslûp çıkarmaya muvaffak olmuştur. Yazılarında ne Rakım'daki dirilik, ne de Celâleddin'deki ölümlük vardır. Belki bu iki vasfın muhassalasından ibaret bir tabiat-ı esasiye, vazih

bir şahsiyet göze çarpar. Çıraklarından Şefik Bey çok muvaffak olmuş bir zattır.»

Değerli bir zat olan Mehmet İzzet Bey bu yazıdan bahsederken (Rehber-i Umur-u Bey-tiyye, c. 3, s. 72 ve mütaakip) nasıl yazıldığını da izah ediyor:

«Celi, İslâm yazıları arasında tenumendi (gövdeli) ve teşekkülât-ı mahsusası ile temeyyüz etmiştir. Yazıların cesametinin tezayüdü nispetinde hattatların da dimağı ve bedeni mesaisi artacağından, celinüvislik mümarese ve idrak ile makûsen mütenasip olmak üzere güçtür. Yazının aksamı beyninde mutedil bir nispet temini sebebiyledir ki en büyük üstatlar bile eserlerinin evveleminde bir ressam gibi kabataslağını vücuda getirmek üzere günlerce çalışarak adem-i tenasüp ve tevazün gibi ahenge mugayir nakiseleri ikmal etmek usulüne mura-caattan müstağni kalmamışlardır.

«Taliknüvis-i şehîr Yesarizade'nin Ayasofya cami-i şerifindeki (هو السميع العليم) levhası bu icat tarzının bir nümunesidir. Merhum, yazının aslını bazı kalem erbabının müracaat ettiği terbi' usul-ü hendesisine yahut ziya bahsine ait bir vasıta-i hikemiyeye müracaat etmeksizin kalemle yazmış, lâkin en ruhnüvaz bedayie mazhariyet temin edinceye kadar birçok emek sarf ederek lüzum gördüğü yerleri kesip yamamıştır.

«Büyük yazıların müsveddesine hattatlar beyninde «kalıp» derler. Celi kalıpları muhtelif vasıtalarla vücuda getirilmiştir. Hattatların bazıları sulu mürekkeple kaba kâğıtlar üzerine yazmışlar, sonra tashih etmişlerdir. Kaleminin bidaasına güvenen eazımın bazıları garip vasıtalarla müracaat etmişler, ezcümle Recaizade Mehmet Şakir Efendi merhum, kalıpları büyük bir üstat azmiyle makasın iki ucu istenildiği kadar açılarak kâğıt üzerinde yürütülmek, sonra çen'in ucların bıraktığı çizgiler üzerinden kalemle çizmek suretiyle ihzar eylemiştir. Şefik Bey merhum (دائرة امور عسكرية) celisini iki kurşun kalemi birbirine bağlayarak bir günde izmiştir.»

Celi levhaların tezyini de ehemmiyetli bir işti. Levha tezyininde esasen en evvel yazı nev'inin hangi üslûp ile uygun düşeceği göz önünde bulundurulurdu. Celi'de ornöman-ı Osmanî yahut İberî'nin nebati kısmından intihabedilirdi. Hattın nev'i ile zinetin tevhide kadar bu ikisinin arasındaki mesafenin derecesi ve kısımların hendesi münasebetleri de mühimdi. Çünkü tenafür yahut alâkasızlık gibi mahzur meydana gelirdi.

Arapların küfi ve celi menkuşatında etraf zinetini yazının kalınlığına müsavi bir mesafe

kalıncıya kadar yaklaştırdıkları, bazılarında temas bile ettirdikleri halde Osmanlıların başka başka tarzlar takibettiklerini söylüyor. Mehmet İzzet Bey aynı yazısında bunun için de şu tafsilâtı veriyor: «Osmanlı usulüne nazaran celi elvahnın tezyininde birkaç tarz takibedilegelmıştır. Hattın asıl şekli, murabba, mustatil olduğuna göre zinet dahi ya Arap kaidesi üzere şeklin dört dil'ini tahdideder, yahut zevay-ı kaimesine isabet eden kısımlarına köşe tezyinatı vaz'edilerek bunlar dolaşmalı zırlarla iştirak ettirilir. Daire, beyzi olursa o halde tezyinat o şeklin murabbaa veya mustatile ircaıyla hâsıl olan müsellef kıtalara tatbik edilir.

«Birinci tarzda müşkül bir nokta varsa o da yazının arz ve tulünü gösteren iki adedin kasım-ı müşterek-i âzamını bulmak ve zinetin misra'ları o kasıma müsavi, ya nisfı veyahut zı'fı olarak intihabedip teselsül neticesinde küsurat bırakmamaktır. Mahir mücellitler bunu bilfiil hesab ederek köşe yerlerinde ziyeti tabiatıyla kaime kesrederler. Bir kitabede aranılacak başlıca meziyetlerden biri de budur. İkinci sınıf mücellitlerin eserlerinde küsurata, tabiatı köşelere tesadüf edilir. Ne kadar musanna olursa olsun köşesiz tezyinatın mücellitler nazarında o kadar itibarı olamaz. Tezyinat mübdillerini en ziyade ye'se duçar eden mesele köşe bulmaktır. Filvaki burada tabiat ve hakikat aranmadığından zinet muhit-i mücavirle zaviye-i kaime hâsıl edebilecek bir istikamette kesilebilir. Ancak mütenazıran teselsül eden bir zinetin inkisara kabiliyeti olmayan bir yerden kat'ı orada aidolduğu üslûbun tabayiline mugayir garip şekillerin tekevvününü intaceyler ki bu suretle umurunun cazibesi tenkis edilmiş olur.»

Bu bahis bitirilirken Rakım Efendinin üslûbunu tamamen takibetmeğe ve o yazıya parlak bir güzellik vermeğe muvaffak olan Sami Efendiyi anmak lâzım gelir. Zamanımızın en büyük celi üstadı tuğrakeş Hakkı Bey, bir gün hocası olan Sami Efendiden bahsederken, Sami Efendinin yazılarını Rakım Efendi görmüş olsaydı takdir makamında: «Allah senden razı olsun beni bir kat daha büyüterek yaşattın derdi.» demiştir.

Mükerrer kilik-i kadr ol tıfl-ı ebcethan'ey Servet Celi hat ile yazmış levha-i ruhsarına temmet Hazineli Osman Servet

CELİYYE (جليه) [Bah.] Dümen yerinden tek kürekle sevk edilen sandala verilen addır. Nehirlerde kullanılırdı.

CELLÂD (جلاد) [Ida.] İdam hükümlerini icra eden adama verilen addır.

Ne müthiş sahnedir şûrişgeh-i heyca tahayyül kıl Heman bir demde bin maktul bin cellâd olur peyda Ziya Paşa

Mecazen, merhametsiz, zalim, gaddar, hunhar yerinde kullanılır.

Nedim-i zârı bir kâfir esir etmiş işitmişim Sen ol cellâd-ı din ol düşmen-i iymân mısın kâfir Nedim

CELLÂD ÇEŞMESİ (جلاد چشمه) [Mim.] Topkapı Sarayı dâhilinde Çizmekapı denilen mahalden Ortakapı denilen yere kadar uzayan duvarın Ortakapıya pek yakın mahallindeki çeşmenin adı idi. Bu çeşmeye «Siyaset çeşmesi» de denilirdi. Siyaseten idama mahkûm olanların bu çeşmenin yalağı içinde kesilmesi bu suretle tesmiyesine sebeb olmuştur.

Cellâd, işini bitirdikten sonra ellerini, sarırmı, bıçaklarını bunun musluğunda yıkardı. Otuz kırk sene evveline kadar mevcuttu.

CELVET (جلوة) [Sof.] Abdin nuut-u ilâhiyye ile halvetten hurucudur. Bir suretle ki abdin aynı ve âzası enaniyetinden çıkarak âza abidsiz hakka muzaf olur. (ومارمیت اذوميت ولكن الله ربي) ayetiyle (ان الذين يبايعونك انما يبايعون الله) ayetinde olduğu gibi.

CELVETİYYE (جلوية) [Sof.] Aziz Mahmut Hüdai'nin kurduğu tarikatın adı idi. «Yerini, yurdunu terk etmek» mânasına gelen Arapça celvet kelimesi tasavvuf istilâhı olarak, kulun, Tanrı sıfatları ile, halvetten çıkışına ve Tanrı varlığında fânî oluşuna denilir.

Bursalı İsmail Hakkı, «Temam-ül-feyz» adlı eserinde (birinci fasıl) diyor ki:

«Celvetiyye, celvete mensubolanlara denilir. Celvet, halvetten çıkmaktır. Bu da itibari şeyleri çıkarmak, hakikat libasını giymek demektir. Halvet ile celvet arasında mâna ve tahrir itibariyle alt ve üstteki noktadan başka bir fark yoktur.»

Gene Bursalı İsmail Hakkı, (Silsilename-i Celvetiyye, s. 63) ilkönce Tanrının 7 adı ile zikir vermenin meşhur şeyh Ebu İshak Safiyüddin (735 — 1334/1335) in şeyhi, İbrahim Zâhit Geylânî (690 — 1291) den kaldığını ve halvete karşılık celvet meşrebini yine bu zattan zuhur ettiğini söyler. İbrahim Zâhit Geylânî'de zuhur eden bu meşreb, Aziz Mahmut Hüdai'de kemalini bulmuş, bu münasebetle Mahmut Hüdai, Celvetiyye denilen tarikatı kurmuştur.

Celvetiyyeliğin, Bayramiyyeden ayrılan bir tarikat olduğunu söyleyen, sofiiyye'ye ait tetkikleriyle tanınmış olan Abdülbaki Gölpinarlı (İslâm Ansiklopedisi, Celvetiyye maddesi), bu-

nun için şu tafsilatı veriyor: «Bütün kaynaklarca Mahmut Hüdai'nin şeyhi, Üftade'dir. Kendisinin «Vakiat» adlı kitabı da bunu açıkça gösteriyor. Yalnız Üftade ile Hacı Bayram arasındaki silsile biraz karışıktır. Bazen bir müezzinin vazifesini görüp, karşılığında para istemeksizin ezan okurken bir müddet sonra kendisine aylık tâyin edilmesi üzerine gördüğü bir rüyada «makamından üftade oldun» sözü ile azarlanması yüzünden, asıl adı olan Muhiddin'i bırakıp ilâhilerinde mahlâsını kullanan ve 998 (1580/1581) de Bursa'da vefat eden Muhiddin Üftade, İsmail Hakkı'ya göre, Bursa'da Ulu Cami'de eski minare dibinde oturan kötürüm Hızır Dede, halifesidir. Hızır Dede evvelce çobanmış, sonra kötürüm olup çobanlıktan kalmış ve bu minare dibinde ibadete dalmışken Hacı Bayram, Ankara'ya gelince, Hacı Bayramı biat ediyor (s. 76). Tıbyan, Üftadenin Hamdullah Çelebi'den; onun, babası Ak Şemseddin'den onun da Hacı Bayram'dan feyz aldığını ayrı bir rivayet olarak kaydediyorsa da, bu silsile, hiçbir yerde görülmediği gibi, Celvetiyyelerce de rivayet edilmemiştir.

«Aziz Mahmut Hüdai, Şakayık zeyline göre, Seferihisar'lıdır. Gülşen Efendi, Külliyyat-ı Hüdai'de Sivrihisar'lı olduğunu söylüyor. Silsilename-i Celvetiyye şeyhi, Konya Koçhisarında göstermekte, Tıbyan da bu ikinci rivayeti kabul etmekte ve 948 (1541/1542) de doğduğunu ilâve etmektedir. Gülşen Efendi, doğum tarihini 950 (1543/1544) olarak kaydediyor. İstanbul'da okuyan, Edirne'de Sultan Selim medresesinde müftülük, Şam ve Mısır'da naiplik eden, Mısır'da Kerim-üd-din Halvetî adlı birisine intisabedip, Halvetî olan Mahmut Hüdai nihayet Bursa'da Ferhadiye medresesine müderris ve Cami-i Atık mahkemesine naip oluyor. Bu sırada ananeye göre, bir gece, rüyasında, cennetlik sandığı birçok kimseleri cehennemde, cehennemlik sandıklarını cennette görüyor. Bunun üzerine ertesi sabah derhal Üftade'ye gidip teslim oluyor. Tıbyan ve Külliyyat, bu teslim oluşun tarihini zilkade 948, cumartesi (1541) olarak kaydediyor ki, anane ile böyle rivayet edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Külliyyatta, Üftade'ye intisabına sebebolarak, başka bir rivayet daha kaydedilmektedir. Mahmut Hüdai, Üftade'ye üç yıl kadar hizmet etikten sonra, kendisine halifelik verilip Sivrihisar'a gönderilmiştir. Bir müddet sonra gelip Çamlıca'da Musalla mescidine bitişik iki taş oda yaptırıp bir vakit orada oturmuş, oradan Rum Mehmet Paşa Camii yakınındaki bir odaya göçmüş, 997 (1588/1589) de şimdiki tekke ve camiin yerini almış.

1003 (1594/1595) te tekkenin ve camiin yapılması bitmiş ve oraya taşınmıştır. Naima, tekke ve camiin Rüstem Paşanın kızı Ayşe tarafından yaptırıldığını kaydetmektedir (cilt 1, s. 112).

1002 cumadelâhırede (1593) Fatih Camiinin cuma vaizliği ile müfessir ve muhaddisliği kendisine verilmiş, tekkedeki cami yapılmış camiin hatipliğini alıp, Fatih Camiindeki vazifesini bırakmış ve buna karşılık Üsküdar'daki İskele Camii denilen Mihrimah Sultan Camiinin perşembe vaizliğini almıştır. (Ayrıca Sultan Ahmet Camiinin vaizliği de kendisine verilmiş ise de özür dilemiş ve yalnız her ramazan ayının ilk pazartesi günü Sultan Ahmet'te va'zetmeyi kabul etmiştir.)

«Mahmut Hüdai, zamanında büyük bir hürmete mazhar olmuştur. Silsilename-i Celvetiyyan, şeyhin bu teveccühe uğrayışına Ahmet I. in bir rüyasını kerametle tâbir etmesini, sebep olarak gösteriyor. Peçevi, Rumeli Kazaskeri Sun'ullah'ın tesiri ile vezir Ferhat Paşa tarafından Fatih Camiine vaiz tâyin edildiğini kaydetmekte ve şöhratinin bu suretle başladığına işaret etmektedir (cilt 2, s. 36).

«Naima, şeyhülislâmın, şeyhi sevmediğini söylemektedir (cilt 1, s. 112), fakat Ahmet I. in ölümünde, padişahı yıkamak üzere davet edildiği, iktiyarlığından bu hizmette bulunamayıp padişahı halifelerinden Şaban Dede'nin yıkadığı düşünülecek olursa (Naima II, 154), Ahmet I. in Hüdai aptes alırken su döktüğü, valide sultan'ın havlu tuttuğu, padişahın şeyhin ardında yaya yürüdüğü gibi, bazı hikâyelerin, doğru olmasa bile (Külliyyat s. 9. 70 dv.) bir aslı bulunduğu ve Ahmet I. in şeyhe ziyadesiyle saygı gösterdiği anlaşılır. Zaten Peçevi, Naima ve diğer bütün kaynakların, şeyh hakkında haddinden fazla hürmetkâr bir dil kullanmaları buna delildir.

«Mahmut Hüdai, üç kere hac etmiştir. Mihrimah Sultan'ın kızı Ayşe Sultan'ı aldığı da rivayet edilmektedir. Şeyhin tatlı dilli ve güzel söz söyler bir zat olduğu (Naima), pirin, sakallı ve orta boylu bulunduğu (İsmail Hakkı) söylenir. Akbıyık'ın âdetini tazelediğini ve saç koyverdiğini dervişlerine de saç koyvertiğini Şakayık zeylinden anlıyoruz (64. 1). İsmail Hakkı: «Cüneyd Bağdadî soyundan olduğu kendisinden duyulmuştur» diyor. Mahmut Hüdai, 1038 (1628) yılı saferinin ikinci salı gecesi vefat etmiştir. Ölümüne birçok tarihler düşürülmüştür, fakat kimin olduğunu bilmediğimiz Şeyh Mahmut Hüdai tarihi cidden pek güzel bir tesadüftür.

«Mahmut Hüdai'nin 18 Arapça ve 12 Türkçe eseri vardır ki, bunlar Üsküdar'da Selim

Ağa Kütüphanesinde Hüdai kitapları arasındadır. Başka eserleri de belki vardır. (Bu eserlerin adları için bak. Külliyyat sahife 67. Not.) eserlerinin çoğu birkaç sahifelik risaleciklerdir. Arapça Mecalis, tefsirlere müracaat edilmeden yazılan ve tamamlanmamış bir tefsirdir. Risale fi Tarikat-ül-Mahmudiyye adlı Arapça risalesi ile Türkçe Tarikatnamesi ve yine Türkçe manzum Necat-ül-Garik adlı risalesi, Külliyyat adı altında divanı ile bir arada basılmıştır. En mühim ve büyük eseri, Üftade'nin tasavvufi sözlerinin zaptından meydana gelen Vakiat adlı kitaptır. Üftade'nin Türkçe konuştuğu muhakkak olmakla beraber Aziz Mahmut Hüdai, bu kitabı Arapça yazmıştır. Kendi yazısı ile yazılmış ve iki cüzden meydana gelmiş olan aslı nüsha, Selim Ağa Kütüphanesinde Hüdai kitapları arasında 574 numarada kayıtlıdır. Üstündeki vakfiyeden, şeyhin babasının Mahmut oğlu Fazlullah adlı birisi olduğunu da anlıyoruz. Bu eser, yalnız celvetilik ve tasavvuf bakımından değil, türlü münasebetler ile zamanındaki adamlardan ve vakialardan da bahsetmesi dolayısıyla, tarih bakımından da değerlidir. Gülşen Efendi merhum divanına pek faydalı notlar ilâve etmiştir. Bazı şiirlerin tarihi, hemen çoğunun bestelenmiş olduğunu ve bestekârlarını bu arada şeyhin de besteleri olduğunu (s. 112, 137) ve bir ilâhinin Murat III. ün ölümü münasebetiyle söylendiğini (s. 79) bu notlardan öğreniyoruz. İlâhilerinin bir kısmı hece iledir ve bilhassa bunlarda Yunus tesiri görülür ve bir kısmı da zaten Yunus'a naziredir. Hemen bütün şiirleri zühdi, tasavvufi olup şiir bakımından, pek değerli değildir. Hattâ bunlarda tasavvufun vecit ve aşkı, coşkunluk ve taşkınlığını bile bulamayız. Esasen Mahmut Hüdai, vahdet-i vücudu, şeriat hudutlarını taşmamak üzere kabul eden ve her hususta şeriatın zâhitlik yolunu tutan tam Sünni bir şeyhtir. Hattâ o, tasavvufu taşkınlık gösteren, yahut biraz serbest fikri olan sofilere bile muarızdır. Simavne kadısı oğlu Bedrettin'in ve Bedrettin sofilerinin aleyhine padişaha bir arıza bile vermiştir (M. Şerafettin, Simavne kadısı oğlu şeyh Bedrettin, s. 72—74). Yalnız gariptir ki bu arızada kendisinin Balkanlardaki «Simavne taifesi» arasında baba olduğunu da kaydeder. Anlaşıyor ki, Rumelide'de bulunmuş ve belki merak yüzünden, bunların arasına karışmıştır. Bir aralık, kendini bunlara kattırması da ihtimal dâhilindedir (s. 74).

«Celvetilik tamamiyle Sünni bir tarikattır. Bu tarikatta sülûk esma iledir. Esma-i seb'a yani Tanrının 7 adı «usul-i esma» adını alır.

Celvetilikte bunlardan başka beş ad daha kabul edilmiştir ki bunlara da «furu-i esma» denilir.

(حد, احد, واحد, فلاح, وماي) Şeyh tarafından bu adlar, dervişe sırası ile ve muayyen miktarda verilir. Derviş, rüya gördükçe şeyhine söyler ve şeyhi de bu rüyayı yorumlayarak, dervişin zikir miktarını çoğaltır, yahut zikrettiği adı da değiştirir. Derviş, sabah namazından sonra güneş 1-2 mızrak boyu yükselineye kadar zikir ile uğraşır, sonra iki yahut dört rekât ısrak namazı, biraz sonra da altı rekât kuşluk namazı kılar. Akşam namazından sonra altı rekât evvabin namazı denilen bir namaz vardır. Gecenin son kısmında da teheccüt namazı kılması lâzımdır. Pazartesi ve perşembe günleri, zilhicce ve muharrem'in ilk on günü, recep ve şaban ayları ile ramazan bayramından sonra altı gün oruç tutar ve her hususta takva yolunu güder. Celvetilerin taçları yeşil çuhadır ve on üç dilimlidir. İsmail Hakkı, bu on üç terekin yani dilimin, on iki esma ile bu adların birliğine delâlet ettiğini söylüyor (s. 87). Celvetiliğin pir makamı, Üsküdar'da Mahmut Hüdai'nin gömülü olduğu tekkedir. Pir makamı kadar meşhur olan ikinci merkez, Bursa'da Silsile name-i Celvetiyye ve Ruh-ül-Beyan adlı Türkçe tefsiri yazan ve daha birçok risaleleri bulunan İsmail Hakkı tekkesidir.

«Üsküdar'da İnadiye'de Bandırmalı tekkesi şeyhi Haşim Baba, Celvetilikten «Haşimiyye» adlı bir kol ayırmıştır. Haşim Baba, Celvetî şeyhi olmakla beraber, Melâmilige de girmiş ve 1170 (1756/1757) de misafir olduğu Bandırmalı tekkesinde ölen ve tekkenin karşısına gömülen Mısır'da Kasr-ül-Ayn Bektaşî tekkesi şeyhi Hasan Baba'dan da Bektaşî olmuştur. Bir aralık Dimetoka'lı Seyyit Kara Ali Baba (1198=1783/1784) nın dede-babalığı zamanında Hacı Bektaşî gitmiş, Çelebi ile uyuşup dört yıl kadar dede-babalık etmiş, 1177 (1763/1764) de müteveli ve şeyh olan Abdüllâtîf Çelebi'ye Bektaşîlikten hilâfet vermiş, İstanbul'a gelince de Abdüllâtîf Çelebi tarafından, orada bulunan şeyh, derviş ve muhiplerce Haşim Baba'nın reisi ve dede-baba tanınması için bir emirname göndermiştir. Hulâsa Melâmilerce Melâmi olarak görülen hattâ bir Melâmi erkânı kurmağa çalışıp kutupluğunu iddia eden, Bektaşîlerin bir kısmınca dede-baba tanınan, aynı zamanda Celvetî olan ve Celvetilikten «Haşimiyye» kolunu ayıran, nihayet 1197 (1782) de ölen Haşim Baba'yı ve kurduğu kolu pir makamı ve asıl Celvetiler kabul etmemişlerdir. Hattâ cenaze namazı kılınmak üzere tabutu pir makamına

götürülmüşse de, dergâhın cümle kapısı açılmamış, bunun üzerine cenazeyi götürenler dergâhın alt tarafındaki yolda, dergâha bitişik bir musalla taşı kuruvermişler ve cenaze namazı yol üstünde kılınmıştır. (Bu musalla taşı hâlâ durmaktadır.) Haşim Baba'nın ayrı bir erkânname yazarak Bektaşilik âyini tadile çalıştığını ve bu suretle Bektaşilikten bir kol ayırmak istediğini de kaydedelim.»

*Celvetiler verdiler ruha cilâ
Halka oldular anıncün mukteda
Vardır anlarda dahi üç itibar
Bu üçün depamıdır bulana kâr
Tezkiye ve tasfiye ve tecliye
Bunlara âyindir bilküllüye
Gark-ı zat ı bahr-ı vahdettir bulan
Sûreta keşrettedir gerçi bulan*

CEM' (جم) [Sof.] Arapça bir kelime olmak itibarıyla toplamak, toplanmak, biriktirmek, biriktirmek mânalarına gelen cem', sofiyye ıstılahı olarak, mahlûkatı görmiyerek Hakkı görmek demektir. Tek kelime ile ifade edilmek lâzım gelirse, birliktir. Sofiyyeye göre bu makamda sâlikin nazarında halk kalmaz. Cem', Cem'-ül-cem', Hazret-ül-cem' olmak üzere üçe ayrılırdı. «Hazret-ül-cem'» Kurb-i feraiz makamıdır. Bu makamda sâlik, Hak ile baki olur. Sâlik mazharından muamelâtta bulunan Haktır. «Cem'-ül-cem'» de sâlik والظاهر والآخر «وهو الأول والآخر» ayetine mazhar olur. Cem'in bu üç mertebesine «Beka» makamları denir ki «Tevhid ve Fena» makamlarına mukabildir. «Tevhid-i sîfât» ta sîfâtından, «Tevhid-i zat» ta zatından fânî, «Cem'» makamında Hakkın ef'aliyle, «Hazret-ül-cem'» de sîfatiyle «Cem'-ül-cem'» de zatiyle baki olur.

*Dilâ ankay-ı Kaf-ı Cem' ü cem'i gayb ü gaybını sen
Talepkâr-ı nişanı olma kim aynı ibadettir. Rahimî*

CEMAAT (جماعت) [Ask., Sar., Hal.] Yeniçeri ocağı ile saray ve diğer teşkilâtta hizmet gören topluluklar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu toplulukların bir kısmının isimleri ile hizmetleri şunlardır:

Cemaat-i âbkeşan (sucular), Cemaat-i acemiyan (acemiler), Cemaat-i ambarciyan-ı hayme (çadırçılar), Cemaat-i câmeşüyan (çamaşırcılar), Cemaat-i habbâzın (ekmekçiler), Cemaat-i teberdaran (teberdarlar), cemaat-i şütürban (devciler), cemaat-i bevabân (kapıcılar), Cemaat-i cellâdan (cellâtlar).

Arapça bir kelime olan cemaat toplu insan, mânevi bir tarikata sâlik insan güruhu, bir suretle toplanmış halk demektir.

GEMAAT-İ RIHTE'İYAN-İ HUMBARA (جماعت ریخته‌جیان خبره) [Ask.] Cebeci ocağı arasında ayrı bir sınıf olan humbara yapanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça rihten mastarından gelen rihteciyan (dökümcüler) demektir. 1008 (M.1599) senesi ulûfe defterinde mevcudu 21 olarak gösterilmiştir.

CEMAAT ORTALARI (جماعت اورتاری) [Ask.] Yeniçeri ocağını teşkil eden ortaların 1-101 adedinin aldığı unvandır. «Yayabeyler» de denilirdi. Cemaat ortalarından hudut muhafazasına memur olanlar da vardı. Zâbitlerinin kale anahtarlarını saklamak, yeniçeri ağası karşısında ata binmek gibi imtiyazları vardı. Çizmeleri sarıydı. Cemaat ortaları zaman zaman artmıştır.

Cemaat ortalarından 60, 61, 62 ve 63 üncü ortalar, padişah maiyetinde kullanılır ve kendilerine «solak» denilirdi. Bunlar «üşkûf» denilen külâh ve yeşil kadifeden elbise giyerlerdi. Âmirlerine «solak beyi» namı verilmişti.

CEMAL (جمال) [Sof.] Hakkın lûtf ve rahmetle tecellisi, zatının zatına zuhuru yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan bu ıstılah, Kamus-u Osmani'de, «Zâhirî ve bâtinî güzellik. Lisanımızda ekseriya hüsn-ü zâhirî, yani yüz güzelliği mânasında kullanılır. Bu itibarla mecazen güzel çehreye denir. Sîfât-ı ilâhiyyeden «celâl» in mukabilidir. Cemalullah = Lûtf-ü ilâhî» suretinde izah edilmiştir.

Sofiyyeye göre celâl ve kahriyle bütün mevhum varlıkları ortadan kaldırması, Cemalinin zuhuru demek olduğundan Celâl, Cemalin aynıdır. Sofiyye, insanın yüzüne de «cemal» derler ve birisine hitaben «cemalin hakkıyçın» diye yemin ederler ki bunda Hurufiliğin tesiri vazıhtır.

*Cemalin nurunun tecellisinden
Nur oldu her mekân elhamdülillâh
Kaygasuz*

*Görmek istersen gönül yârin cemalinden eser
Gayriden sâf eyleyip âyinene gel kıl nazar
D. Z. Mehmet B.*

CEMALİYYE (جمالية) [Sof.] Halvetiyye ve Uşşakıyye tarikatları şubelerinin adları idi.

I — Halvetiyye tarikatının, ayrıca tâli şubeleri de meydana gelmiş olan Cemaliyye şubelerinden başka şu şubeleri vardı: Ruşeniyiye-i Halvetiyye, Ahmediyye-i Halvetiyye, Şemsiyye-i Halvetiyye, Cemaliyye-i Halvetiyye'den olduğu gibi ötekilerden de tâli şubeler meydana gelmiş ve bu suretle Halvetiyye tarikatından asli ve tâli olmak üzere 40 şube vücut bulmuştur.

Asli şubelerden olan Cemaliyye-i Halvetiyye, Cemaleddin-i Aksarayî neslinden olan

Mehmet Hamidüddin-ül-Cemalî tarafından kurulmuştur, «Çelebi Halife» ramiyle mâruftu. Çelebi Halife, cediti Cemaleddin-i Aksarayî'ye nispetle Aksaraylı, babasına nispetle Karamanlı ise de Amasya'da doğmuştur. Medrese tahsilinden sonra iptida Zeyniyye ricalinden Hacı Halife'ye intisabederek hilâfet de aldığı halde Karaman cihetlerine gidip Halvetiyye meşayihinden şeyh Abdullah Karamanî'ye, onun ölümünden sonra Tokada giderék Halvetiyye ürefasından şeyh Tahir Zadeye ve onun ölümü üzerine pir Mehmet Bahaüddin-ül-Erzincanî'ye intisabetti. Sülûkünü tamamladıktan sonra Amasya'da ikamet ihtiyar ederek ırşada koyuldu. Valiliği zamanında tanıştığı İkinci Bayezit devri vezirlerinden Koca Mustafa Paşa vasıtasıyla İstanbul'a davet etti. Bugün dahi paşanın adı ile anılan yerde yaptırılan tekkede dokuz sene şeyhlik etti. Padişah iki defa hanıkaha gelerek şeyhi ziyaretle duasını aldı. Hac maksadiyle Hicaz'a gittiği 899 (1493) senesinde Şam'dan üç merhale mesafede «Tabur Korusu» denilen yerde öldü. Vasiyyeti veçhile hacılarına geçtiği yol üzerine gömüldü. Ölümünün 900 (1494) dür. 903 (1497—1498) ve 912 (1506) de vukuunu rivayet edenler de vardır.

Cemaliyye-i Halvetiyye'den Sinaniyye, Şadaniyye, Assaliyye, Bahşiyye şubeleri meydana gelmiş, onlardan da başka tâli şubeler zuhur etmiştir.

II — Uşşakıyye tarikının dört şubelerinden birinin adı da Cemaliyye idi. Ötekiler şunlardır: Muslihiyye, Cahidiyye, Salâhiyye.

CEMALİYYE-İ SANİYE-İ HALVETİYYE (جمالية ثانياة حلوتية) [Sof.] Uşşakıyye-i Ahmediyye şubelerinden birinin adı idi. Kurucusu şeyh Mehmet Cemaleddin Efendidir. Edirneli, salih, zâhit, iyi ahlâk sahibi olan Mehmet Cemaleddin Efendi iptida «Bağdadî» göhretiyle tanınan Edirneli Uşşakıyye şeyhlerinden şeyh Mehmet Hamdi Efendiye intisap ile hilâfet aldığı gibi daha sonra da «Sezaiyye-i gülşeniyye» şubesi müessisi Edirne'li şeyh Hasan Sezai Efendiden de hilâfet almış, ondan sonra Cemaliyye-i saniye şubelerini tesis eylemişti. 1155 (1742) te İstanbul'a gelerek Eğrikapı dışında Ahmet Paşa zaviyesine postnişin oldu. Ölümü 1164 (1751) senesindedir. Ârifane bir lisanla yazılmış olan manzumeleri divan teşkil edecek kadar çoktur. Bundan «Salâhiyye», «Cahidiyye» adlarıyla iki şube meydana gelmiştir.

CEMRE (جمرة) [Mil., Ast.] Şubatın 21, 28 ve martın 7 sinde havaya, suya ve toprağa düşüp bunları ısıttığına ihtimal verilen cevvi hâdise hakkında kullanılır bir tâbirdir. Halk

dilinde, birinci cemre, ikinci cemre, üçüncü cemre denilir ve cemre düştü suretinde kulianılır. Bu üç cemre eski takvimlerde Arapça karşılığı ile «Cemre-i ulâ beheva», «Cemre-i saniye beâb», «Cemre-i salise behâk» suretinde yazılırdı.

Müneccimbaşı Kâmil Efendi yalnız 1302 senesi takviminde bunları «cemre-i ulâ-i bâride», «cemre-i saniye-i fatire», «cemre-i salise-i hamîye» suretinde kaydeylemiştir.

Bürhan-ı Kaatî'da cemre için şu izahat vardır: «Cemre ol buhar ve hararete denir ki evahir-i şitada şubat ayında üç defa zeminden heyecan eder, evvelâ mah-ı mezburun evvel haftasında kalkar ol cihetle zemine hararet âriz olur. Ana, halk, sukut-u cemre-i ulâ derler ve ikinci haftasında dahi hîzan olur, anda hararet suya âriz olur, ana, sukut-u cemre-i saniye derler ve üçüncü haftasında dahi mütemevviç olur, eşcar ve nebatata târi olur ve ana, sukut-u cemre-i salise derler. İnd-el-Arap sukut-u cemerattan murad sukut-u menazil-i kamerdir, zira hafta-i evvelde cebebe ve sanide zebere ve saliste sarefe sakıt olur ve tesiratları yine minval-i meşruh üzeredir.»

Kamus-u Türki de şöyle izah olunmuştur: «Cemre: yanmış kömür parçası, kor. Şubatta tedricen hâsıl olan hararet. Üç devri olduğu zum'olunarak gûya birincisinde cemre havaya, ikincisinde suya, üçüncüsünde toprağa düşer, Menasik-i hacdan vâdi-i Mina'da taş endahiti; pek iltihaplı bir çıban.»

Lûgat sahibi Kazvinî, cemre hakkında şu izahatı veriyor: «Vaktiyle bedeviyet zamanlarında insanlar kış gelince hayvanlarıyla birlikte barınmak üzere üç daireli, kıldan çadır kurarlardı. Dairelerin birincisi ikincisini, ikincisi üçüncüsünü ihata ederdi. Birinci daireyi büyük, ikinci daireyi küçük hayvanlara, üçüncü daireyi de kendilerine tahsis ederler ve her bir daireyi birer ateşle ısıtırlardı. Şubatın yedinci günü (milâdi yirmi birinci) birinci dairenin hayvanlarını sahraya çıkarır, ikinci dairedelikleri birinci daireye, kendileri de ikinci daireye naklederlerdi. Ateşin biri bu suretle yakılmaktan vazgeçilirdi. Bir hafta sonra küçük hayvanlar da çıkarılır, kendileri yerlerine geçerek ikinci ateşi söndürürlerdi. Bir hafta sonra da kendileri çıkar, bu suretle ateşin üçüncüsü dahi söndürülmüş bulunurdu.» İşte ona göre cemrenin aslı bu idi.

Nevsal-i Ragıp'ta, cemreler başlıklı yazıda (birinci sene, 1324. s. 195) Ahmet Rasim'in Bulûğ-ul-ereb'in üçüncü cildinden tercüme ettiği kaydedilmek suretiyle şu izahat verilmiş.

tir: «Cemerat ve sukutları hakkında gerek müdevven, gerek şayi olan malûmat ve rivayet üç kısma ayrılır. Bunun ikisi anane kabildendir. 1) Bazı kimselerin rivayetine göre Araplardan bir kısmı ziyade soğuk hüküm sürdüğü zamanlarda mağaralara girerler ve kendileriyle birlikte koyun, inek, öküz, deve ve sair hayvanlarını da yanlarına alıp kendilerine bir mevki tâyin ettikleri gibi hayvanları için de yerler tahsis ederek ateş yakarlardı. Soğğun azaldığını hissettikleri zaman sıra ile söndürürlerdi. İşte böylece ateşin söndürülmesine «sukut-u cemerat» tâbir ettiler ve her birine de «sukut-u cemre» dediler. 2) Kezalik diğer bir kavle göre Çin zenginlerinden bazıları soğğun şiddeti zamanında evlerinde üç soba ve ocak yakarlardı, soğuk kırıldıkça sobaları birer birer söndürürlerdi. Buna da sukut-u cemerat tâbir ederler imiş. Bu iki fıkradan gayrı halk arasında cemrelerin düşmesi tâbiri, hava, toprak ve suda soğukluk şiddetinin kırılmasından kinaye olarak şayi olmuştur. Bana kalırsa bu uzak bir ihtimaldir, zira sukut-u cemerat tâbiri Arap tâbiridir. Çinlilerin âdetleri ise o vakit Araplar arasında malûm değildi. 3) Muhakkiklerden bazılarının eserlerinde görüldüğüne göre cemreler üç yıldızdan ibarettir. Birincisi re's-ül-hayye ki taraf nücumundandır. İkincisi zıra-ı Şamidir ki hen'a nücumundandır. Üçüncüsü kalb-ül-esed olup cephe nücumundandır. Bunlara cemre tâbir ettiklerinin esbabı parlak ve bir nevi kırmızılığa meyyal olmalarıdır. Sukut etti (düştü) denilmesi de guruba meyilleri mânâsıdır. Şöyle ki: re's-ül-hayye, şubatin yedinci günü (milâdi 21) vakt-i gadade, yani güneşin doğumundan öğleye kadar olan vakitte guruba temayül edince suda hararet eseri zuhur eder. Zıra-ı Şami de, şubatin on dördüncü (milâdi 28) sabahında guruba başlayınca havada hararet eseri görülür. Kalb-ül-esed dahi şubatin yirmi birinci (milâdi mart 7) burç vakti bed' ederek toprakta hararet husule gelirmiş. Bu suretle evvelkisine «cemret-ül-mâ», ikincisine «cemret-ül-hava», üçüncüsüne de «cemret-üt-türab» denilmiştir.

«Takvimlerin bazısında, birincinin suya, ikincinin toprağa ve üçüncünün havaya düştüğü yazılıdır. Takvimlerin birtakımlarında da sukut-u cemret-ül-hava, sukut-u cemret-ül-mâ ve sukut-u cemret-üt-türab tertibi kabul edilmiştir.»

«Bu izahata göre cemre düştü tâbirinde sarîh fennî bir kayıt yoktur. Maahaza şubat ayı bahar faslına en yakın bir kış fâsılası olduğundan güneşin vaziyetine cari olan ve gece

ile gündüzün müsavatını intaceden deveran hükümleri ile güneş şualarının arzın sathına geliş ve inikâs gibi hallerde aheste aheste bir düzgünlük his ve müşahede edileceği tabiidir.»

*Binevalık kadar etti sirayet nitekim
Unsur-i hâke değil Hâk'ye düştü cemre
Hâkî*

CEMBEVİYYE (جمرويه) [Ed.] Divan şairleri tarafından bayramlar, baharlar gibi cemre vesilesiyle, zamanlarındaki büyük adamlar için yazılan şiirler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Caize koparmak fikriyle yazılan bu türlü şiirlerde ilk evvel mevzuun esasını teşkil eden şey ne ise evvelâ onun izahiyle başlanır, sonra methiyeyle geçilerek sonu dua ile bitirilirdi. Şairlerin çoğu idiyeler, bahariyyeler, ramazaniyyeler yazdıkları halde Nevruz gibi, cemreyi mevzu ittihaz edenler azdır. Kudretli bir şair olan Sabit, bunların başında gelir. Aşağıdaki parça onun şeyhülislâm Ali Efendi için yazdığı şiirin ilk kısmıdır:

*Dil ateş-i muhabbet ile fezyâb olur
Derya gibi ki cemre de pün âb ü tâb olur
Neyl-i hevaye düştü bugün nokta cemreden
Şimden geru serab-ı muhabbet şerâb olur
Yah-i beste mey ki pâre-i yakut-u surh idi
Tesir-i cemreden yine lâl-i müzâb olur
Dâvay-i imtizacına berf ile cemrenin
Ateşle penbe küssası fasl-ül-hitâb olur
Bir hamleşine tâbver olmaz erir gider
Dev-i sefid-i berfe de cemre şehâb olur
Kalmaz şu feyz-i cemre ile nevbahareden
Bir nahl-i köhne taze vü şegh şâb olur
Düştükçe cemre micmere-i gonca-i güle
Nükheş şemim ü amber ü şebnem gülâb olur
Cemre ile habgâhına ateş bıraktı gül
Bülbül döne döne ocağında kebâb olur
Âlemde lûtf-i cemreyi mürğ-ı cemen bilür
Ateş düşer derununa pür ıstırâb olur
Âlem ısındı cemreye zira merahimi
Eltaf-i kutb-i âlem gibi bihisâb olur*

CEM'Ü FARK (جمع و فرق) [Sof.] Arapça, biri toplamak, diğeri ayırmak mânâsına gelen bu iki kelime sofîyye ıstılahı olarak «Risale-i Kuşeyriyye» tercümesinde şöyle izah edilmektedir: «Fark, sana nispet olunan ve cem' sende selbedilendir. Yani ubudiyetin ikamesine ve beşerin ahvaline lâyük ve mütâallik olan umurdan abdin kesbeylediği şeyler fark ve maaniyi ibda ve izhar gibi Kibel-i Hak'tan olanlar cem'dir. Ancak cem' ve farkta bu mâna şuhud-i ef'alden olmasıyla vasillerin hallerinin

ednasıdır. İmdi her kim ki taat ve muhalefattan kendi ef'alini Hak ana müşahede ettire ol abit vasf-ı tefrika iledir ve her kim ki Hak sübhan-ehü ef'al-i nefisinden ita ettiği umuru ana müşahede ettirir ol kimse şahid-i cem' iledir. Hâsılı ispat-ı Hak bab-ı tefrika ve ispat-ı Hak nimet-i cem'den olup abit için cem' ve fark lâbüttür ki tefrikası olmanın ubudiyeti ve cem'i olmanın marifeti gayrimuteberdir.»

*Cem' ü fark ahkâmını hakkiyle idrak eyliyen
Mebhas-i vahdette Hikmet sahib-i itkandır
Hersekli Ârif Hikmet*

CEM'ÜL-CEM' (جمع الجمع) [Sof.] Baka Bilâh demek olup Cem'den daha âlâ ve ekmele olan son makamdır. Cem', eşyayı Allah ile görerek havil ve kuvvetten teberri ve havil ve kudretin Allah ile olduğunu idraktır. Cem'-ül-cem' ise bilküllüyle istihlâk ve masevatullah'tan fâni olmaktır. Daha açık bir ifade ile bütün mevcudatta Allahı görmektir. Mutasavvîyye göre kâmiller için en büyük makam budur. Bu makama «Fark ba'd-el-cem», «Fark-ı sâmi», «Sahv ba'd-el-cem» dahi derler.

*Makam-ı Cem-i cem'i fark eden erbab-ı temyiz
Güvâh-ı Hak delil-i muteberdir halka-i tevhid
İzzet Molla*

CENAZE GÜLBANGI (چنازه گلبانگی) [Sof.] Mevlevî tâbirlerindendir. Kalıbı dinlendiren can münasebetiyle okunan gülbankti. Gülbank şöyleydi: Vakt-i şerif hayrola, hayırlar fethola, şerler def'ola, derviş Mehmet kardeşimizin ruh-u revanı şad ü handân, mazhar-ı af vü gufran, dâhil-i ravza-ı rıdvan ola, mekânında ıstirahati müzâd, menzili mübarek ola, bakiler selâmette kala, dem-i Hazret-i Mevlânaya hu diyelim hu!..

CENAZE SALÂSİ (چنازه سلامی) [Hal.] Ölüm hâdiseleri münasebetiyle minarelerde verilen salâlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Gazetenin intişarı ve ölüm haberlerinin gazetelerde yazılması yakın zamana ait bir keyfiyet olduğu gibi taşralarda böyle bir vasıta da bulunmadığı için memleketin az çok tanınmış adamlarının ölümü, minarelerde, Hazret-i Peygamberin ölümü münasebetiyle tanınmış Arap şairleri tarafından yazılan mersiyelelerin okunması suretiyle halka haber verilirdi. Bunu haber alanlar cenaze merasimine iştirak ederlerdi. Memleket dışında ölenler için de böylece salâlar okunurdu.

CENBİYE (جنبيه) [San.] Arapların kullandıkları bir nevi hançerin adıdır. Yemen ve Hicaz cenbiyeleri tam ortalarından kıvrılmış, âdeta çengel gibi oldukları halde, Bağdat ve

Musul cenbiyeleri daha az ıgri ve Türkvaridir. Sapları ve kınları gümüş tel sarma suretiyle tezyin edilirdi. Birtakım ilerigelenlere Türkler tarafından hediye edilenlerden altınla bezenenler vardı. Bununla beraber çoğunun demirleri bayağıdır. Arapça bir kelime olan cenb yan demek olduğu ve bundan, yana takıldığı anlaşıldığı halde Araplar, tam göbeğin ortasına bağlanırlardı.

CENDELİYYE (جندلبه) [Sof.] Rufaiyye tarikatının on iki şubesinden birinin adı idi. Ötekiler şunlardı: Haririyye, Kinaliyye, Sayyadîyye, Üzeyriyye, Acelâniyye, Katnaniyye, Fazliyye, Vasitiyye, Cebertiyye, Zeyniyye, Nuriyye.

CENDERE (چندره) [San.] Ciltlenecek kitap dikildikten sonra dibinin yapıştırılması için mengene makamında olarak kullanılan ale-tin ismidir. Tahtadan iki vidalıdır.

CENKÂR (چنکار) [San.] Bakır pası renginde olan yeşilimsi maddeye verilen addır. Bu renk makbuldü. Vesikalarda «cenkârî çadır» şeklinde geçer. Aslı yine bu mânada Farsça zenkâr, jenkâr'dır.

CENNET-ÂBÂD KASRI (چنت آباد قسری) [Sar.] Küçükçamhıca'daki bir kasrın adı idi. 1064 (1654) te Dördüncü Sultan Mehmet tarafından yaptırılmıştı.

CER (جر) [Im.] Medresede okuyan talebenin şuhur-ü selâse denilen üç aylarda memleketin köşe ve bucağına dağılarak gittikleri yerlerde Kuran okumak ve vaiz ve nasihat etmek suretiyle gördükleri hizmete mukabil halktan para, yiyecek ve giyecek almaları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça olan bu kelime «Kamus-u Osmani» de şöyle izah olunmuştur: «Çekmek, ilerideki şeyi beriye çekmek: cerr-i eskal, cerr-i meyah, lokomotif, katari cerredemiyordu. § Nahv-i Arabide âmilin mamlûnunu mecrur etmesi demektir. § Para ve eşyayı saire çekmek: cerr-i menfaat, cerr-i nûkud. Cerre gitmek: talebe-i ulûmun şuhur-ü selâsede bilâd-ı münasibe ve kuray-ı cesimeye azimet ve talim-i âdab-ı dinîye ve icray-ı mevâiz-i lâzimeye sây ve gayret ederek cem'i erzak ve nukud edişleri demektir.»

Recep, şaban ve ramazan aylarına şuhur-ü selâse denilirdi.

Osman Ergin'in (Türkiyede Maarif Tarihi, c. 2, s. 461 haşiyesi) dediği gibi: «Bu usulün lehinde ve aleyhinde birçok sözler söylenmiştir. Tanzimat'tan sonra açılan mektepler halk ile temas etmedikleri halde medreselilerin cer vasıtasıyla köylere kadar yayılarak onlarla temas

etmesini halkçılık ve onlara hizmet bakımından faydalı görenler de olmuştur.»

Cerri seumem kıyamam da kala namüstamel Sevdığım kafiye dir lâfz-ı şerif-i in'âm Sabit

CERAHOR (جراخور) [Ask.] Osmanlılar tarafından ordu hizmetlerinde kullanılan Hristiyan ecirlere verilen addı. Eldeki kuvvet kâfi gelmediği zamanlarda ücretle toplanmış olan askerlere de bu isim verildi. Ücretle asker toplama usulü her zaman her yerde görülen bir iştir. Eski Romalılarla Yunanlılar ve tarihe karışmış sair milletler ücretli asker kullandıkları gibi, Avrupalılar da yakın vakitlere kadar harbler için ücretli asker kullanmışlardır. Osmanlılardan Yıldırım Bayezit'in Timur'a karşı çıkardığı orduda, Anadolu ve Rumeliden ve hattâ İstanbul'dan cerahor vardı.

Kıymetli müdekkik İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı devletindeki askerî teşkilâtı tetkik ederken (Osmanlı Devleti teşkilâtından kapıkulu ocakları, c. 1, s. 1) bunun için şu tafsilâtı veriyor: «Osmanlıların ilk fütubat devirlerinde muvazzaf yaya ve atlı askerlerle aşiret kuvvetlerinden başka Gazian-ı Rum, Ahıyan-ı Rum, Abdalan-ı Rum, Baciyan-ı Rum isimleriyle Ahilerle Babailer gibi Batını zümrelerine mensup birtakım kuvvetler daha gazaya iştirak ederlerdi. Tarihini katıyetle tesbit edemediğimiz bir zamanda ve herhalde Orhan Gazi devrinde veya ondan az sonra Osmanlı ordusuna azap, cambaz, garip, cerahor isimleriyle de bazı muasır devletlerde olduğu gibi daimî ve muvakkat kuvvetler de iştirak ederdi.»

Yine Uzunçarşılı, «Türk Tarihinin Ana Hatları» arasında çıkan «XV. Asrın İlk Yarısına Kadar Osmanlı İmparatorluğu Teşkilâtı» adlı broşürde (s. 90) cerahorla serahoru müteradif tâbirlerden addediyor, haşiyede de şu izahatı veriyor:

«Cera, vazife, nafaka ve kira mânasınadır (Bahr-ül-Garaip Lûgati). Bu kelime, tarihlerde «cerahor», «cecrihor», «cerihor», «sarahor» tarzlarında bozuk olarak telâffuz edilmiş ve Osmanlı Kanunnamelerine «cerahor» diye geçmiştir. Hattâ bir fermana, cerahordan bahsolunurken bu fermanın kenarında «Yeniden cem'olan acemi oğlan şehre geldiklerinde bir nice gün bir mahalde anları alıkoyup beslemeye «cerahor» denildiği yazılıdır.»

Cerahorluk hizmetini arzularıyla görenler olduğu gibi, cebri bir şekilde yapanlar, istemiyerek gördükleri bu işi bırakıp kaçanlar da oluyordu.

«Başbakanlık Arşivi» nde mevcut bir vesika-da (Askerî fiş No: 2280, tarihi 1185) deniliyor ki:

«İsakçı'da mirî açıklarda istihdam olunacak cerahorlardan Hırsova kazasından tertip ve ferman buyrulan yüz nefer cerahorun ancak yetmiş yedi neferi gelip ötekileri zuhur etmediklerinden ve gelececek yetmiş yedi neferin dahi ancak on altı gün işledikten sonra cümlesinin firar ettiklerinden bahisle tekrar cem ve tedariikle gönderilmesi hakkında yazılan hükme: «Kaçanların isim ve resimleriyle defterini irsal buyurmuş olsanız kefillerinden talep ve ayallerinden haber alınıp gelenler varsa tekrar irsal olunurdu. Kaldı ki kusur kalan bu esnada mümkün değildir. Zira etraf-ı eknafda tereke biçirmeye orakçı gitmişlerdir. İnşallah-ü Taâlâ on gün mürûr eyledikte orak tekmi olur, badehu mümkün olur. Şimdi bir nefer reaya bulunmaz» cevabı verilmiştir.

Bu vesikadan, cerahorluğun istekle yapılır hizmetlerden olmadığı anlaşıldığı gibi, çağrılanlardan kefil de alınmakta olduğu anlaşılmaktadır.

Muallim M. Cevdet, «Sözlük» ünde bu kelime için «İrgat, rençper demektir. Kale inşaatı defterlerinde ve imtiyaz beratlarında çok geçer.» izahatını vermiştir.

CERAYE (جرايه) [Vak.] Vakıf tarafından verilen yiyecek mânasına gelen bir tâbirdir. «Arşiv» vesikalarında «Haremeyn cerayesi» tâbirine tesadüf olunur ki Haremeyn fukara ve ulemasına mahsus tahsisat demektir. Mısır'da âlimlerle fakirlere tahsis olunan bu nevi sadakaya da ceraye denilirdi.

§ [Mal.] Fukara ve ulemaya verilen tahsisat yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mısırdan gelen vesikalarda çok geçer. Cem'i cereyat'tır.

CERES (جرس) [Sof.] Kahır ile memzûç olarak kalbe vâridolan ilâhî itabın icmali mânasına kullanılır bir tâbirdir. Arapça olan bu kelime, çan, büyük çingirak demektir. Ceres' kahır mutazammın olduğundan Nebiyy-i Ekrem, vahyi çan ve zil sesine teğbih etti ve bu nevi vahyin en şiddetlisi olduğuna beyan eyledi. Çünkü umumi ve iemalin bâtınından tafsil-i ahkâmı keşif ve istihraç gayet güçlü.

Kârbân-ı reh-i iklim-i adem menzilinein Dokunur oldu diğâ sem'ime bank-i ceresi Şahî (Şehzade Bayezit)

CERİB (جرب) [Öl.] Yer ölçülerinden birinin adıdır. Kamus'ta «vezni muhtelif bir nevi ölçek, dönüm, tarla ve arazi ölçüsü» suretinde tarif olunan bu tâbir için Hüseyin

Kâzım Bey, Büyük Türk Lûgati'nde, «altmış kadem murabbaından ibaret satih ölçüsü, bin murabba arşına müsavi satih» izahatı vardır. Ciriş suretinde yazılmış olan Sanat Kamusu'nda da şu tafsilât mevcuttur: «dihlari altmış arşın olan dördül (murabba) bir sahanın ölçüsü. Eskiden arazi ölçmekte kullanılırdı. Hububat için kullanılan bir ölçüdür» suretinde tarif olunan cerib hakkında İslâm Ansiklopedisi'nde cerib maddesi, şu izahatı da vermiştir: «Bu tâbir, bir cerib dolusu tohum ekilebilen arazinin mesahasına delâlet etmek üzere, mesaha ölçüsü olarak da kullanılır. Bu ölçünün kıymeti, devrine ve yerine göre değişir.»

CERİBAŞI (جرباشی) [Ask.] Küçük ocakların ve hemen bütün müfrezelerin reislerine verilen addı. Çingenelerin ağaları bu unvanı Tanzimat'tan sonra almışlardır.

CERİDE (جريدة) [Ida., Mal.] Muamele ve vukuatın hulâsalarını kayda mahsus defterlere verilen addır. Ceride-i nüfus, nüfus defteri demektir. Arapça olan bu kelimenin lûgat mânası alehtlak defterdir. Maliye ve Defterhanede karşılığı «ruzname» idi. Vaktiyle haraç câbillerinin (tahsildarlarının) arazinin mesahasını yazdıkları deftere bu ad verilmiş ve bu suretle maliye lisanına girmiştir.

Ceride, gazete mukabili olarak da kullanılmıştır. Hattâ ilk çıkarılan gazetelerden birine de «Ceride-i Havadis» adı verilmişti, Cem'i ceraid'dir.

CERİDE MUHASEBECİLİĞİ (جريدة محاسبية) [Mal.] Maliye Nezaretinin teşekkülü üzerine lâğvolunan Defterdarlık zamanındaki «ceride» ve «mekufat» kalemlerinin birleştirilmesi ve daha bazı vazifelerin ilâvesi suretiyle teşkil edilen «ceride muhasebesi» nin şefine verilen unvandır. Muhasebe-i umumiye müdürlüğünün teşkilinde lâğvedilmiştir.

CERİDE MUHASEBESİ (جريدة محاسبية) [Mal.] Maliye Nezaretinin teşekkülü üzerine lâğvolunan Defterdarlık zamanındaki «ceride» ve «mekufat» kalemlerinin birleştirilmesi ve daha bazı vazifelerin ilâvesi suretiyle teşkil edilen muhasebeye verilen addır. Şefine, «ceride muhasebeciliği» unvanı verilmiştir.

CERİDE NAZIRI (جريدة نظري) [Mal.] Maliyede günlük varidat ve masarifi kayıt ve hesap vermekle mükellef olan şubenin âmirine verilen unvandır. Evkaf Nezaretinin teşekkülünden evvel vakıfların idare ve hesabına bakmakla da mükellefti. Bu vazife ondan evvel mevcud olan «ceride muhasebeciliği» nin bir derece daha

tevsiyle meydana gelmişti. Ceride muhasebeciliği de evvelâ «ruzmançeci», sonra «ruzmaneci» unvanını alan memuriyete, bazı vazifelerin ilâvesiyle tesis olunmuştur. Ceride nazırlığı biraz sonra tekrar muhasebeciliğe tahvil olunmuş ve Tanzimatın akabinde ve 1256 senesinde kalemler birleştirilirken «ceride muhasebeciliği» de «varidat muhasebeciliği» ne ilhak olunmuştur.

§ [Ida.] Ceride; Maliye ve Defterdarhanede nüfus vesaire kâtipliği, havadis cetveli, ruzname demektir. Vaktiyle haraç tahsildarlarının arazinin mesahasını yazdıkları deftere denilmiş, bu suretle maliye lisanına girmiştir. Osmanlılarda bir hazinenin veya bir idarenin günlük varidat ve masarifi kaydedip hesap veren memura evvelâ «ruzmançeci», sonra «ruzmaneci» ve muahharen bazı vazifelerin ilâvesiyle «ceride muhasebeciliği» ve bir derece daha genişliyerek «ceride nazırlığı» vücuda gelmiştir. Biraz sonra nazırlık tekrar muhasebeciliğe tahvil olunmuş ve Tanzimat'ın akabinde, yani 1256 senesinde Maliye kalemleri birleştirilirken «ceride nazırlığı» da mülhakatı ve heyetle beraber «varidat muhasebeciliği» ne ilhak edilmiştir.

CERİM (جرم) [Bah.] Mısır sahillerinde kullanılan bir nevi ticaret gemisinin adı idi.

CERİME (جرية) [Ida.] Kanuna göre para cezasını mucip bir suç olmadığı halde ceza olmak üzere alınan para hakkında kullanılır bir tâbirdir. Şimdi bile halk arasında galat olarak cereme suretinde kullanılır. Arapça bir kelime olan cerime, suç demektir. Cem'i ceraim'dir.

Oldu gözüm yaşın o haram nigh benim Varsın kuru cerimelere kan behasına Sabit

CERRAH (جراح) [Tıp.] Arapça, yara tımar ve tedavi eden, ameliyat yapmak usulünü bilen demek olan bu kelime eski tıp ıstılahlarındandır. İlk zamanlarda Arap müelliflerinde az tesadüf olduğunu söyleyen Meyerhof (İslâm Ansiklopedisi, cerrah maddesi) bunun için şu izahatı veriyor: «Onlarda bunun yerine El ası tâbiri kullanılır; fakat bu kelime tabip mânasına da gelir. Cerrah tâbirine Arap telifatında, ilk defa olarak III. (IX.) asra ait Arapça tercemelerde tesadüf olunmaktadır ve Arapça tıp kitaplarına bunlardan geçmiştir. Cerrah kelimesine, tanınmış bir âlimin ismi olarak IV. (X.) asrda rasgeliriz. Yunan - Roma devrindeki âdete muhalif olarak cerrahlar, İslâm âleminde, Ortazaman Avrupasında olduğu gibi el emeğiyle geçinen âdi esnaftan sayılırdı. Bu telâkki, belki de, insan, hattâ hayvan vücudunun yapısını tetkik

etmenin menfur sayılmasındandır. Malûmdur ki İslâmın İbni Sina ve İbni Zühr gibi, meşhur hekimleri her türlü cerrahlık ameliyatından şiddetle içtinabederler ve bu işleri cerrahlar ile mücebbir (kırıkçı, çıkıkçı) lere bırakırlardı. Buna rağmen, İbni Sina, Kanun'unun büyük bir kısmını cerrahlık sanatına tahsis etmiştir.»

Sayın İsmail Hakkı Uzunçarşılı yeniçeri ocağının tabip ve cerrahlarından bahsederken (Osmanlı Devleti teşkilâtından kapıkulu ocakları, s. 405—406) şu tafsilatı veriyor: «Ocağın sıhhiye teşkilâtı vardı. Cemaat yayabâşlarından olan meydan çorbacılarının hizmetlerinden biri de sefer esnasında ordudaki hasta ve mecruhları develerin üzerindeki mahfelerinden müteşekkil seyyar vasıtalarla geriye nakletmekti. Orduda ve kırsalalarda ocağa mahsus doktor ve cerrahlar da bulunurdu. Tabipler Müslüman ve Yahudi idiler.

«Ağakapısındaki erbab-ı hıref denilen sanatkârlar arasında bir hayli de cerrah vardı. 1175 H., 1761 M. senesinde bunların miktarı on sekizdi. Bir harb vukuunda cerrahlar kalfalarıyla beraber sefere giderlerdi. Cerrahların içlerinden biri sercerrah idi. 1182 H., 1768 M. seferine gitmek üzere beş kalfasıyla beraber harekete hazır olduğunu bildiren cerrahbaşı Ebubekir Efendinin sadrazama takdim ettiği bir istidasını ve yapılan muameleyi naklediyorum:

Devletlû inayetlû ve merhametlû sultanım hazretleri sağ olsun.

Bu kulları dergâh-ı âli yeniçeri kapısında akranım beyninde imtihan olmuş ruşlû (beratlı) cerrah olup on beş seneden beri Ağakapısında hizmetimde mukim ve halen sefer-i hümayuna beş nefer kalfam ile hazır ve âmade olduğum arz-ı hale cesaret olundu. Mühimmat-ı seferiyye tedarikinde emr ü ferman devletlû inayetlû, merhametlû sultanım hazretlerindir.

Bende
Esseyyit Ebubekir
Cerrah

«Sadrazam bu istidayı 5 şevval 1182 de defterdara havale ediyor, ocağın sanatında mahir olan bu cerrahbaşısına yardım edilmesine dair eski seferlerde bir kayıt varsa bildirilmesini emrediyor. Defterdar keyfiyeti başmuhasebeye soruyor. Başmuhasebe ocak cerrahlarına mühimmat-ı seferiyye verildiğine dair bir kayıt bulunmadığını fakat ordu-u hümayun cerrahbaşısına kıyasen masarif-i seferiyye için Ebubekir Efendiye elli bin akçe ve maiyetindeki cerrahların her birine altıyüz bin çürük akçe ve cerrahbaşıya her gün kasapbaşı ile nüzul

emini tarafından on çift ekmek, iki okka et, iki kile arpa ve diğer maiyeti cerrahlarına da toplu olarak beş çift ekmek, dört okka et, dört kile arpa ile çavuş mehterlerinden ikisi sütunlu dört çadır ve mekkârecibaşı tarafından da yirmi beygirle bir seyis veriyor.»

Cerrahlık 1908 inkılâbından sonra kaldırılmış, bunların yerine operatörler kaim olmuştur.

CERRAHBAŞI (جراح باشی) [Tip.] Yaratımar ve tedavi eden, şimdiki operatörler gibi ameliyat yapmak usulünü bilen cerrahların başları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «sercerrah» da denilirdi.

Sarayda ve yeniçeri ocağında cerrahlar vardı. Bunlardan muvaffakiyet gösterenler ve kıdem kesbedenler cerrahbaşılığa terfi edilirdi. Cerrahbaşılar harb zamanında orduya iltihak eder, yaralananları tedavi eylerlerdi. Bir vesikaya göre (Osmanlı teşkilâtından kapıkulu ocakları, müellifi İsmail Hakkı Uzunçarşılı, s. 406) sefere giden cerrahbaşılara sefer masrafı olarak altı bin akçe, her gün on çift ekmek, iki okka et, iki kile arpa verilirdi.

Cerrahlık 1908 inkılâbından sonra kaldırılmış ise de cerrahbaşılık daha evvel tarihe karışmış idi.

CERRAHHANE-İ ÂMİRE (جراحخانه عامره) [Tip.] Avrupa usulünde açılan ilk cerrahlık kurumunun adı idi. Cerrahhane-i âmire İkinci Sultan Mahmut devrinde ve Behçet Efendinin üçüncü defaki hekimbaşılığı zamanında Tophanede tesis edilmiş bulunan Tophanenin kurulmasından beş sene sonra 1247 (1832) senesi şabanının beşinci pazar gününde açılmıştır. 1838 de Galatasaray'da her ikisi birleştirildiğine göre cerrahhane-i âmirenin müstakil olarak altı sene devam ettiği anlaşılar. Tıp tahsilinin Tıphane ve Cerrahhane'de ayrı ayrı yapılmış olması o tarihlerde Avrupada cerrahi ilminin tababetten ayrı bir ilim olarak okutturulmasından ilerigelmıştır. Bu iki ilim müessesesi birleştikten sonra da ayrıca üç senelik teşkil olunan cerrahi sınıflarından cerrah yetişmiştir. Tıbbiyeden tabip olarak neşet edenlerden bilâhara cerrahiye ayrılanlar olmuştur.

CERRAHİN-İ HASSA (جراحین خاصه) [Sar.] Saray cerrahları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tâbirin mânası hassa cerrahları demektir. Saraydaki sıhhiye teşkilâtı arasında hekimler olduğu gibi cerrahlar da vardı. Bu teşkilâtın başında sonraları «sertabib-i şehriyari» denilen hekimbaşı bulunurdu.

CERRAHİYYE (جراحی) [Sof.] Halvetî tarikatı şubelerinin en büyüklerinden birinin adı idi. Müessisi Nurettin Cerrahi'ye nispetle bu ismi almıştır. Şeyh Mehmet Nurettin Cerrahi, İstanbul'da Cerrahpaşa camii karşısında «Yağcızade konağı» denilen evde 12 rebiülevvel 1083 (1672) te doğdu. Babası mirahor Abdullah Ağadır. Medresede okuduktan sonra ilmiyye tarikına sülûk etti. Genç denilebilecek bir çağda 1101 (1689—1690) de Mısır mevleviyyetine nail oldu. Havanın müsait bir gününde hareket edecek gemiyi beklemek üzere misafir olarak Üsküdar'da dayısı devlet ricalinden Hüseyin Efendinin konağında bulunurken bir gün Selâmi dergâhına gitti. Görüştüğü şeyh Ali Alâettin Efendinin feyiz ve irşadına teslimiyet göstererek mevleviyeti bıraktı. Sülûkü ikmalinden sonra şeyhinin emriyle Karagömrük'te Kethüda Canfeda Hatun Camiinde tarikatı neşre başladı. İptida Darüssaade ağası Begir Ağanın, mütaakıben Üçüncü Ahmet'in gördükleri rüya üzerine tekkelerin kapanmasına kadar âsitane halinde kullanılan tekke yaptırılmış ve kendisi orada seccadenişin olmuştur. Ölümü 9 zilhicce 1133 (1720; tedir. Tevhidhanenin parmaklıkla ayrılan sağ tarafına gömülmüştür. Şernubi, «Tabakat-ül-Evliya» sında kendisini tâzim ile andığı gibi Haririzade Mehmet Kemalettin Efendi de «El-kavl-ül-mübîn fi ahval-i Şeyh Nurettin» adıyla bir eser yazmıştır. Birçok şiir ve kalem sahipleri tarafından hürmetkâr bir dil kullanılan bu zat için Cebbarzade Ârif Bey de:

*Kızıştır halka-i tevhidi yansın kalb-i âteşnâk
Fitil almaksı maksat koyma elden öyle misbahı
Yanıp sızlarsa şinen Yaradan rahında ah etme
Saray hep merhem-i lâtîfyle Nurettin-i Cerrahi*

kıtasını vücuda getirmişti.

Nurettin Cerrahi'nin «Mürşid», «Dervişan», «Risale» adlarıyla üç eseri «Evrâd-ı Kebir» i, «Evrâd-ı Sagir» i ve pek ârifane yazılmış ilâhiyyatı vardır.

CERRE GİTMEK (جره گیتmek) [Im.] Medrese talebesinin şuhur-u selâse denilen recep, şaban ve ramazan aylarında memleketin köşe ve bucağına dağılırları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar gittikleri yerlerde Kuran okumak ve va'z u nasihat etmek suretiyle gördükleri hizmete mukabil halktan para, yiyecek ve giyecek alırlar; bayramertesi, medreselerine dönerek, topladıkları bu şeylerle ertesi seneye kadar geçinirlerdi.

İlk zamanlarda, talebe nispeten az olduğu ve her birinin geçimi de bulunduğu için cer müstesna ahvalde vuku bulur, ulemanın böyle

hizmetler karşılığı olarak aldıkları paralar hediye kabîlinden olurdu. Zaten tagralara gidenler müderrislik pâyesine yükselmiş veya Kuran okumakla tanınmış simalardı. Fakat son zamanlarda medreseler asker kaçağı makarrı olduğu ve bunların muhassas maaşları da bulunmadığı için cer tabii umurdan oldu ve memleketin hele yol uğrağı olan veya servet ve ticaretle tanınmış bulunan yerleri softaların âdeta istilâsına uğradı. Şehir ve kasabalara değil köylere bile bu maksatla gidenler çoktu.

CESET (جسد) [Sof.] Hayal-i munfasılın tasarrufiyle temessül ederek cism-i nâride ve yahut cism-i nuride zâhir olan her ruhtan ibarettir. Cin ve ervah-ı melekiye gibi. Ervah-ı melekiye ve insaniyedeki temessül bir surettir ki onların kuvve-i zatiyeleri hem hal'i ve hem lübsi icabeder. Binaenaleyh habs-i berazih onları mahsur bırakamaz. Ceket, vücut demektir.

CEV (جر) [Ida., Ast.] Farsça bir kelime olan bu tâbir, arpa demektir. Arpa emini yerine «emin-i cev» suretinde kullanılırdı. Cevv suretinde teşditlisi Arapça olup havadan ibaret olan boşluk mânasına gelir. Cevvî, cevviyye, boşluğa mütaallik demektir. Alâim-i cevviyye şeklinde kullanılırdı.

Bürhan-ı Kaatî'da, «hububat efradından arpadır. Arabide şair denir. Teşdid-i vav ile Arabide zemin ile felek-i kâmerin mabeynine denir ve esfel mânasınadır ki âlâ mukabilidir» suretinde izah olunmuştur.

CEVAP (جواب) [Sar.] Çerağ edilmiş olan eski arkadaşları tarafından kendilerine gelen hediyelere mukabil saraylıların gönderdikleri tablaların adiydi. Çerağlar, kendilerine gönderilen bu tablalar için «cevap geldi» tâbirini kullanırlardı.

Evlenmek suretiyle saraydan ayrılanlar tarafından arkadaşlarına zeytinyağı dolma gönderilirdi. Bunun da sebebi, sarayda zeytinyağı yemek pişirilmemesiydi. Saraylılar, zeytinyağı dolmayı pek sevdikleri için mevsime göre ilkbaharda taze yaprak dolması, yazın biber, patlıcan, kışın da lâhana dolması onları çok memnun ederdi. Dolmalar büyük tabağa yerleştirilir, tabağın kenarına isim yazılı bir kâğıt konulurdu. Birkaç saraylıya birden gönderilecekse, tabaklar taaddüdeder ve hepsi tablalara yerleştirilerek o suretle saraya gönderilirdi. Saraylılar bu tablaları boş çevirmezlerdi. Eski elbiselerini doldurup gönderirlerdi. Bu eski elbiseler esasen az giyilmiş şeyler olmakla beraber, çok kıymetli kumaşlardan yapıldıkları için dolma masrafını bol bol çıkarırlardı.

Bu kumaşlardan elbise yapıp giyilemezdi. Bohça, yorgan yüzü, yastık başı ve kız çeyizi yapıldığı için bu «cevap» pek hoş giderdi.

CEVAİZ (جواز) [Ida] Beylerbeyi, sancak beyi, kadı gibi büyük memurların, bir yere tayinlerinde sarf etmeleri müteadolan bahşişler demektir. Caizenin cem'idir. Memurların bu suretle öteye beriye, hattâ rüşvet kabilinden olarak verdikleri şeyler, «harc-ı ferman», «teb-giriyye-i mütade», «harc-ı beha», «kudumiye» gibi memur oldukları eyalet ve sancaktaki «tevzi defteri» ne ithal olunmak suretiyle halktan vergi suretinde tahsil olunurdu.

Tanzimat-ı Hayriyede kaldırılmıştır.

CEVHER (جوهر) [Sof.] Bir mahiyettir ki âyan-ı hariciyede bulunduğu vakitte mevzuda olmaz; mevzu mukavvemen müstağnidir. Mukabili arazdır. Bu beş kısmdır: heyulâ, suret, cisim, nefis, akıl. Çünkü o cevher ya mücerrettir veya gayrimücerrettir. Mücerret olan ya bedene taallük-üt-tedbir vet-tasarrufla mütaalliktir, yahut mütaallik değildir. Mütaallik olan akıldır, mütaallik olmıyan nefistir. Gayrimücerret olan ya mürekkeptir, ya değildir. Mürekkebolan cisimdir. Gayrimürekkebolan ya haldir, ya mahaldir. Hal olan suret, mahal olan heyulâdır. Bu hakikat-i cevheriyeye istilâh-ı evliyaulahta «nefs-i rahmani» tesmiye olunur. Heyulâ-yi külliye ile ondan taayyün ederek mevcudattan bir mevcut şekline girene istilâhul-lahta «kelimat-ı ilâhiyye» derler.

«قل لو كان البحر مداداً لكلمات ربى لند البحر قبل ان تنفذ كلمات ربى ولو جثا بعثه مداداً»
ayetindeki kelimat bu kelimat-ı ilâhiyyedir. Cevher; basit-i ruhani ile basit-i cismaniye münkasem olduğu gibi, hariçte olmayıp da akılda mürekkebolana, yahut hem akılda ve hem hariçte mürekkebolana da münkasem ve gâmilidir. Basit ruhani ukul ve nüfus-i mücerrede gibi. Basit-i cismani, anasır gibi. Hariçte olmayıp akılda mürekkebolan, cins ve fiilden mürekkebolan mahiyat-ı cevheriyeye gibi hem akılda, hem hariçte mürekkebolan müvelledat-ı selâse gibi.

Cevher; asıl ve zat mânasında da müstamel-dir. Burada tarif edilen cevher, mevcud-i mümkünün cevher ve araz olarak ikiye inkısamındaki cevherdir. «ماعية اذا وجدت في الاعيان كانت لا في موضوع» tarifindeki mevzu «الى محل مقدم لما حل فيه» mânasındadır. Yani kendisine bais-i kıyam olacak mahalle muhtaç değildir, demektir.

*Tâ cevher-i âgine-i esrar-ı butânuz
Bin suret ile vahdeti ispat ederiz
Leskofçalı Galip*

CEVHERDAR (جوهردار) [Ask.] Eski tüfeklerden birinin adiydi. İsakçı'da bunlarla «kara namlu» adını taşıyan o neviden tüfeğin bulunduğu, Başbakanlık Arşivi'ndeki bir vesikadan anlaşılmaktadır. Başbakanlık Arşivi'ndeki bir vesikada (Askeri, fiş numarası 2669 tarihi 10 za. 1183) Silistre kadisiyle mütesellim, âyan, zâbitan ve mübaşire hitaben sâdır olan hüküm müsveddesinde paslanmış ve bazılarının çakmakları kırılmış olan bu tüfeklerin silinmeleri ve tamirleri için cebeci ocağı tüfekçi esnafından on nefer gönderildiği bildirilmiştir.

Yine o vesikaya nazaran bu tüfekler biri büyük, diğeri küçük olmak üzere iki nevi idi.

CEVALİ (جوال) [Mal.] Suriye, Irak ve Mısır'da eizye mukabili kullanılır bir tâbirdir. Oralarda yerleşen yabancı cemaatlerden alınan rüsuma da bu ad verilirdi.

CEVİZ (جوز) [Ok.] Eskiden süvarilerin kullandıkları «keçi ayaklı» denilen tatar okunun son noktasına verilen addı. Yayı geren giriş buraya kadar getirilir ve oradan nişan alınarak tetiği çekilirdi.

CEVŞEN (جوشن) [Ask.] Zırh demektir. Arapça ve Farsça olan bu kelime için, Kamus-u Osmani'de «zırh, düğme, pul ile demir halkadan, örme gibi yapılmış bir nevi cenk libası» suretinde izah olunan bu tâbir için Bühran-ı Kaatî'da şu tafsilât vardır: «Mâruf silâhtır ki cenklerde zırh gibi arkaya giyilir, gerçi zırh tarzında olur, lâkin zırh yalnız halkadan olur ve cevşen halka halka olup aralarına ufak ufak tenekeler nasbolunur. Arabide cevşen zırh mânasındadır ve göğüş ve sadır mânasına da gelir.»

Mürekkep sıfat olarak, cevşenpuş = zırh giyinmiş; cevşenkâf = zırh koparan, cevşengüzar = zırh parçalayan suretinde de kullanılırdı.

*Cevşenli teberzenler, uzun saplı topuzlar,
Simaları heykel gibi, bazular, omuzlar.*

Mithat Cemal Kantay

CEVZA (جوزا) [Ast.] Mıntakanın üçüncü burcudur. Cevza suret-i kevkebiyyesinin dik-kate değer iki yıldızı Tev'em-i Muahhar-Pollüks ve Tev'em-i Mukaddem-Kastor'dur. Bu iki kevkebin daima beraber görünmeleri, birbirinden ayrılmamaları mensuboldukları suret-i kevkebiyyenin cevza, yani ikizler tesmiyesine sebeb olmuştur. Bu suret-i kevkebiyye kasım ayından itibaren görülmeye başlar.

Araplar, Kastor'a «Re's-i Tev'em-i Mukaddem», Pollüks'e «Re's-i Tev'em-i Muahhar» derler. Birincisi 1,58; diğeri 1,21 kadirdendir. Son yapılan tetkikata göre Kastor'un mesafesi 33 ve Pollüks'ün 46 ziya senesidir.

Kastor, gökyüzündeki en güzel yıldızlardan biridir. 2 ve 2,85 inci kadirden ve 3,6 mesafede iki yıldızdan teşekkül eden bu manzumenin müddet-i intikaliyesi, yani ikinci kevkebin birinci etrafındaki devir müddeti henüz katiyetle bilinmemekte, bin sene olarak tahmin edilmektedir. Aynı manzumeye dâhil üçüncü bir yıldız vardır ki 73 saniyelik mesafede ve dokuzuncu kadirdendir. Ancak kuvvetli rasat dürbünüyle görülmesi mümkündür. Bu suret-i kevkebiyyede astronomların «H» harfiyle gösterdikleri beşinci kadirden bir kevkep mevcuttur. Bunun diğeri bir ismi de «Propüs» tür. Kudema her nedense bu yıldızda bir ehemmiyet-i mahusa atfederlerdi. Halbuki bir fevkalâdeliği yoktu. Lâkin büyük astronom Vilyam Hers, 31 mart 1781 tarihinde Uranus seyyaresini bu yıldızın yakınında keşfetti. Böylece eski astronomların bu yıldızda ehemmiyet vermeleri ilim âlemi için saideden hâli olmadığı ispat edilmiştir.

Cevza burcu hakkında müneccimlerin düşündükleri şöyleydi:

Cevza, Utarit'in beyti, Müşteri'nin vebali olup mizacı hava gibi bârit ve râtip, müzekker, nihari ve gariptir. Renklerden, beyaz ve sarıya; insanlardan; âlimler, hakimler, şairler ve muharrirelere; eğer menhus olursa hilekârlara, hırsızlara nispet edilmiştir. Memleketlerden, Mısır, Geylân, İsfahan, Kirman ve civarlarına, mizaçlardan, civanmert olanlara; hayvanlardan, ehli hayvanlara delil addolunmuştur.

*Ne gûş-i Zühresin menkuş eylemiş her kız ne
vaz'etmiş
Ola bir danesin devran nıtak-ı pâk-i Cevzaye
Şerif*

CEVZEHR (جوهر) [Ast.] Şark müneccimleri tarafından ayın iki ukdesi, yani küsuf dairesi ile tekatu noktaları kastolunan bir tâbirdir. İki ukdenin biri «reis = baş», diğeri «zeneb = kuyruk» tur. Müneccimlerin itikadınca reis Müşteri gibi sa'd, zeneb de Zühal gibi nâhs'tır.

Aşlı Farsça zehirli yer demek olan cevzehr'dir.

H. Suter, İslâm Ansiklopedisi'nde şu tafsilâtı veriyor: «Arapça ve Acemce heyet kitaplarında, izafetsiz, yani mücerret bir tâbir olarak, ayın mahreki veya daha sahih bir ifade ile daire-i husuf ile müşterek merkezli olan ve kamer meda-

rının cazibe merkezinin hareketinden doğan daire mânasında kullanılır. Cevzehr-i kamer şeklinde izafetle kullanılıncı, kamerin ukde noktalarını, yani ayın medarının güneşin medarını (daire-i husufi) katettiği noktalara delâlet eder. Kamerin, hareketinde oradan itibaren daire-i husufun şimal cihetine geçtiği ukde noktasına ve re's-ül-cevzehr (yılanın başı), daire-i husufun cenup cihetine geçtiği ukde noktasına zeneb-ül-cevzehr, her ikisine birden de cevzehran adı verilir. Cevzehr kelimesi hangi asıldan geldiği iyice belli olmıyan Farsça gevzer isminin Arapçalaşmış şeklidir. Spiegel-Nahino'ya göre gebzer kelimesinin Zend dilinde «boğa tohumu» demek olan gaocitra'dan gelmiş olması ihtimali vardır ve bu tâbir Avesta'da kamerin bir sıfatı olarak kullanılmıştır.»

CEYLÂN KÂĞIDI (جیلان کاغذی) [San.] Üzerine yazı yazılabilecek hale getirilen ceylân derisi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kâğıdın icadından evvel ve sonra mühim dinî eserler ceylân derisi üzerine yazılmıştır. Müzelerde bu gibi eserlere raslanmaktadır.

CEYS (جيش) [Ask.] En aşağı dört yüz atlı ve yayadan müteşekkil askerî kıta hakkında kullanılır bir tâbirdir. Asker, asker cemiyeti mânasına gelen bu Arapça kelimeden mürekkep tâbirler de meydana getirilmiştir: 1— Mukaddimet-ül-ceys: ordunun taliası, ileriye sevk olunan müfrezeler, 2— Tâbiyet-ül-ceys: ordunun harb meydanında mevkiin icaplarına göre yerleştirilmesi, 3— Sevk-ül-ceys: askerinin sevkı suretinden bahseden ilim.

*Dalkılıçlarla hisara daldı erbab-ı salâh
Ceyş-i mahsuru cahime saldı erbab-ı salâh
Süruri*

CEYYİD-ÜL-AYAR (جيد العيار) [Mes.] Mağuş, yani karışık yahut tartısı noksan olmayıp, halis olan paralar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan ceyyid, sâf, iyi, bozukluktan âri demektir.

CEZAYİR OCAKLARI (جزار اوچاقلاری) [Ida., Ask.] Tunus ve Cezayir'de kurulan teşkilât hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ocakları, teşekküllerinden itibaren şan ve şerefle, İspanyol, İtalyan, Fransız donanmalarına karşı gelmişlerdir. Avrupalıların keşfettikleri silâhlarla beraber son zamanlardaki idaresizlik yüzünden ocak sönmüş, Cezayir, Tunus, Türk ve İslâm elinden çıkarak Fransızların eline geçmiştir. Cezayir ocaklarının şanlı Türk yiğitlerini İzmir, Aydın, Rodos, Antalya, Adana delikanlıları teşkil ederd. Arada Cezayir'den müsəl-

lâh bir gemi gelir, bu yalıları dolaşır, gönüllü toplardı. Ocak, hükümetin kol ve ayağı olduğu için böyle gönüllü toplanmasına hükümetçe ses çıkarılmazdı. Ocakların başında bulunanlara «dayı» adı veriliirdi. Dayılar, bir iki yüzyıl işleri iyi çevirdiler. Avrupa donanmalarını yendiler. Yüz aklığı kazandılar. Sonraları Osmanlı hükümetinin gönderdiği valileri dinlememeğe bağladıkları gibi aralarında da geçimsizlik, çekememezlik bağladığından ve yukarda işaret olunduğu gibi Avrupalılar da kuvvetlendiğinden ocak yıkılmış ve memleketler de Osmanlıların elinden çıkmıştır.

Bu ocaklardan, Barbaros Hayrettin Paşa gibi büyük adamlar yetişmiştir.

CEZBE (جذبة) [Sof.] Arapça, sürüklemek, kendine çekmek mânasına gelen cezbe kelimesinden müstak olan bu tâbir, sofiiye ıstılahı olarak sâlikin beşeri vasıflardan intiza ile ilâhî sıfatları iktisap ve tecelliyat ile celâl-i vahdeti müşahade etmesi demektir. Cezbe من جذبات (جذبة من جذبات الرحمن توازی علی القلین) hadîsine göre âmaliden çok ileridedir.

Sofiiye arasında, cezbeyle tutulanlara «Üveysî meşrep» denilir.

Değerli dostum Osman Ergin (Balıkesirli Abdülâziz Mecdi Tolun, sahife 31), muhterem Fâzıl Haydar Vaner'den aldığını kaydetmek suretiyle, cezbe hakkında şunları yazıyor:

«Cezbe: Hakkın, kulunu kendisine çekmekten tahassül ve istigrak, veleh ve hayret suretlerinde tecelli eden mânevi haldir.

(İstigrak: kendini bilmiyecek derecede dalgınlık; hayret: şaşırma; veleh: şaşkınlık demektir.)

«Cezbe: riyazet ve ibadete devamla havassın izalesidir.

«Cezbe: Allahın, kulunu kendisine çekmesi, kulun Allahla birleşmesidir.

«Gezbe: Hakka vusuldür.

«Cezbede şart istidattır. Bu istidat Allah vergisidir, kesbî değildir. Sâlikte bu istidat olmazsa yalnız riyazet ve tasfiye ile Hakka vusul nasibolmaz.

«Cezbe iki türlü olur:

1 — Hafi = gizli: kulun, Hakkı;

2 — Celi = açık: Hakkın, kulu sevmesidir.»

Yine Osman Ergin, «Cezbe hakkında son söz olarak Ayaşlı Şakir Efendi ile üstadın (Abdülâziz Mecdi Efendi) tarif ve izahlarını da bu eserde bulundurmak muvafık olur.» diyerek (sahife 32) şunları ilâve ediyor:

«Üstadın, Şakir Efendi hakkındaki yazdıkları makalelerdeki izahlarına göre: modern

tababet cezbe-i cinnet-i müvesvisenin sanihat-ı taht-el-has gibi emraz-ı akliyeden biri, diye tarif ve mecnunun hayatının bir hal-i bimarı olduğunu iddia ederlerse de cezbe; cinnet değildir. Aralarında büyük fark vardır.

«Her ne kadar yine üstat; cünun redifli bir gazelinde:

*Gezbe derler bir cünun vardır badur fevz-i amin
Bunda eyler itilâ balâya esrar-ı cünun*

demekle bu bapta halkın ve tababetin talâkkinine terceman olmuşlarsa da diğer taraftan Ayaşlı Şakir Efendi ile birlikte cezbe ile cünun arasındaki farkı — bu gibi adamların halleriyle. söyledikleri sözleri kastederek — şu cümlelerle tarif etmişlerdir:

«Şakir Efendiye göre meczup ile mecnundan sâdır olan fiiller ve hareketler göz önüne getirilirse şu neticeye varılır:

«Mütegayyir-ül-hal olan bir adamın idrakî ya idrak-i mütade-i beşerden tesseffül ederek bimâna ve gayrimuttarî bir şekle düşer veya hut idrakât-ı mütade-i beşerden daha yükseklerle keşf-i hakayika doğru uruceder. Efkâr-ı âmmeye her ikisi cünun gibi görünürse de bunların evvelkisi cünun, ikincisi cezbedir

«Üstat da aynı mevzuu hemen hemen aynı ibare ve ifadelerle fakat biraz daha mufassal olarak şöylece izah etmişlerdir:

«Bir insanın idrakî başkalarının idrakât-ı mütadesine muhalefet-i küllî ile muhalif olduğu zaman bu muhalefet ya o zatın idrakâtında ulvî haller hâsıl olarak idrakât-ı mutavassıta ashabına muhalif düşmüş olur, yahut insanın idrakî diğer idrakât-ı mütade-i beşeriyyeye taban tabana zıt olarak daha âdi idrakât kabîlinden bir idrake sukut etmiş bulunur. Evvelkisi cezbe, ikincisi cünundur.

*Cezbe-i aşk olmayınca neylesin şeyhim beni
Haktan elçi gelmeyince neylesin şeyhim beni
Yunus Emre*

*Cezbe-i aşk ile gönül fülkünü
Vahdet limanına sürdüm erenler
Coşkun Abdal*

Cezbe; mecazen vecit, ruhun heyecanı demektir. Cezbe vermek, cezbe getirmek, cezbe gelmek.

*Bir cezbe verdi tab'ıma bahrın haruşu kim
Sandım muhî-i feyz-i ilâhî haşalimi
Muallim Naci*

Cem'i cezebattır.

CEZM (جرم) [San.] Doğru kesilmiş kaleme verilen isimdir. İki parça olarak kesilmiş kamış

kelemin üst parçasına «vahşi», alt parçasına da «ünsi» denilirdi. Yazılacak yazıya göre üst parça alt parçadan, yahut alt parça üst parçadan büyük kesilirdi. Veyahut her iki parça bir olurdu. Egri kesilmiş olan kalemlere «muharref» denilirdi.

Nesih, sülüs ve rika'da, yani şeş kalemde vahşi taraf, ünsi tarafın zıfı miktarı olduğu halde divanide, yani hatt-ı çüp ile kırmada ve deştide ünsi taraf, vahşi tarafın zıfı miktarı olmak üzere kesilirdi. Nestalikte ise parçaların iki tarafı bir olurdu. Bununla beraber hattatlar içinde bu kaidelere tamamen riayet etmeyenler, kendilerine göre kalem kullananlar da vardı.

CEZZAR (جزار) [San.] Arapça bir kelime olup mânası deve kasabıdır. Akkâ'da Napolyon ordusunu mağlûbeden Ahmet Paşa bu lâkap ile şöret bulmuştur.

CİALE (جیاله) [Fık.] İmam-ı Malik'in bazı şartlarla kabul ettiği bir nevi malî muamele hakkında kullanılır bir tâbirdir. Husulü maznun olan bir menfaat üzerine icare demektir. İcarede ivazeyn, yani hem bedel, hem menfaat malûmdur. Cialede bedel malûmdur, fakat menfaat malûm değildir. Bu itibarla mudarebenin tamamıyla aksidir. İyi olmak üzere doktorla ücret kararlaştırmak cialeler. İcare de, ciale de nâsın ihtiyacı üzerine tecviz olunmuştur. Hanefiler cialeyi kabul etmediklerinden Mecellede ciale babı yer almamıştır.

CİBAL-İ MUBAHA (جبال مباحه) [Mal.] Kimsenin mülkiyeti altında olmayıp herkesin intifa edebileceği dağlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Cibal, Arapça dağ demek olan cebel'in cem'idir. Yine Arapça bir kelime olan mubah da, işlenmesi caiz görülmüş, sevap ve günahı olmayan ne helâl ve ne haram fiil demektir. Cem'i mubahattır.

CİBAYET (جیایه) [Vak., Mal.] Bayezid-i Veli vakfı münasebetiyle kullanılan tâbirlerdendi. Cesametinden dolayı bir elden idaresi kabil olamayacağı anlaşılan müsakkafat ve müstegallâtından Beyoğlu ve Boğaziçi'nin Rumeli cihetinde bulunanlar bu namla üçe ayrılarak Kasımpaşa havalisinde olanlara «Kasımpaşa cibayeti», Galata ile Beyoğlu havalisinde bulunanlara «Galata cibayeti», Beşiktaşın Rumeli Feneri'ne kadar olan yerlerdekiilerine de «Üskümrü cibayeti» namları veriliirdi. Bu üç cibayetteki icareler her üç kısmın kâtip ve câbileri tarafından tahsil olunur ve vazifeler evlâda intikal ederdi. Evkaf Nezaretinin teşekkülü üzerine kâtip ve câbilerinin vefatlarından sonra

evlâtlarına tevcih edilmeksizin kitabet ve cibayet vazifeleri Evkafça zaptedilmiş, bu tâbir de ortadan kalkmıştır.

Arapça bir kelime olan cibayet, icare, vergi, resim gibi vakfa yahut hazineye ait paraların toplanması demektir.

CİBAYET CİHETİ (جیایه جیته) [Vak.] İcare, vergi, rüsum gibi vakfa ait paraları toplama vazifesi demektir. Arapça bir kelime olan cibayet, vergi ve rüsumun toplanması demek olduğu gibi yine Arapça bir tâbir olan cihet de vazife demektir.

CİBRİL (جبریل) [Sof.] Cebrail, İbranicede «Allahın kulu» mânasına geldiği gibi yine İbrance «az çok zorla olgunlaştırmak» mânasına gelen cibr ile ilâh isimlerinden il'den murek-kebolan cibril, mukarrep ve mürsel meleklerden birinin adıdır. Allah ile peygamberler arasında elçilik yapması ve Allah'ın emirlerini tebliğe memur bulunması itibarıyla Mûsalûmanlıkta sâlât ve selâma lâıyk pak (mukaddes) bir şahsiyet sayılır. Sofiiye ıstılahı olarak akıl, akl-ı Muhammedî mânasına gelirdi.

*Reh-i irfan-ı Hakta akl pür tevîl kalmıştır
Sanırsın müntehay-ı sidrede Cibril kalmıştır
Üsküdarlı Safi*

*Düşü Hüseyin atından sahrag-ı Kerbelâ'ya
Cibril var haber ver Sultan-ı enbiyaya
Kâzım Paşa*

Cebrail, Cebreil, Cibril suretlerinde kullanılır.

*Aldı Cebrail barakı ol zaman
Ta cenab-ı Ahmed'e geldi revan
Süleyman Çelebi*

*Beni birun edemez daire-i hayretten
Cebreil olsa mededkâr-ı delil-i mebhutum
Yenişehirli Ayni*

İslâm akidesine göre Meryem'e nefheden Cibril'dir.

*Surette eğer zerre isek mânide yohuz
Ruh-ül-kudüs'ün Meryem'e nefhettiği ruhuz
Ruhî*

CİFR (جفر) [Mit.] İstikbalde olacak işlerden haber verdiği söylenen ilim adıdır. Aslı Arapça cefr'dir. «Kamus» ta «Erbabı mugayyebattan haber verir bir ilm-i nâmeveud» suretinde izah edilmiştir. Bununla meşgul olanlara cifri ve ceffar denilir.

Değerli âlim Ahmet Hamdi Âksekili, «mezahibin telfiki ve bir noktaya cem'i» hakkındaki kıymetli eserinde (sahife 107, 108), cifrın vâzı

hak hükm-ü Hakta tutmaktır ki ilâ-i kelime-tullah bundadır. Bu sebeple her ne zaman Müslümanlara zaaf târi olur, din-i Hak müda-faâ edilmezse fitneler kopacak, cebr ü ikrah çoğalacak, bütün beşeriyet her ü merce uğ-riyacaktır.»

Yine Hamdi Efendi (ولوعاشاه ماقتلوا) ayeti için (cilt 1, sahife 846, 847) şu izahatı vermek-tedir: «Allah, kıtal imkânını selbetmemiş, bilâ-kis sübutunu takdir buyurmuş ve makamât-ı mürselinde görüldüğü üzere tenevvü içinde tevhit emreylemiştir. Bunun için hasbelirade ihtilâf ü kıtal emrivakidir. Ve bunun hayır ci-heti de vardır, şer ciheti de. İkisi de meşiyet-i Haktan hariç olmamakla beraber emir ve rızay-ı ilâhî hayır cihetindedir. Bu suretle mümkün ve emrivaki olan ihtilâf ve kıtalin şerr ü fesa-dını def ü ref'i, mütecaviz veya tecavüze müstait Hak ve tevhit düşmanlarının tecavüzden men'i zımında fişebililâh cihad büyük bir hayır ve emr-i ilâhî ile ehl-i imana bir fariza olmuştur. Şu halde cihaddan murad-ı ilâhî tenevvü ve ihtilâfın alehtlak ref'i değil küfr-ü muhalefeti mağlûbederek mütenevvi ve muhtelif insanlar üzerinde emr-i Hakkı galip kılmak, tevhit-i Hakka ve selem-i külliye münafi ihtilâfat ve tecavüzata karşı hâkimiyet-i Hakkı temin ey-lemeştir. Bab-ı tekvinde kıtal nasıl bir emri-vaki ise bab-ı tegrî ve teklifte de cihad bir emrivakidir. Ve artık cihadın beyyinat-ı Haktan bir beyyine-i fiiliyye olduğunda şüpheye mahal yoktur. Beyyinat-ı saireyi dinlemiyen ve hiçbir ahit tanımayan kâfirlere, tâgilere, bâgilere bu beyyine-i fiiliyye tatbik olunur.»

Hamdi Efendi, mânası, malınızla ve nefsiniz-le cihad ediniz demek olan (وجاهدوا بأموالكم أنفسكم) ayetini izah ederken (cilt 3, sahife 2640), bun-dan sonraki sizin için hayırlı olduğunu bilseniz mânasına gelen (ذالكم خير لكم إن كنتم تعلمون) aye-tini de kaydettikten sonra diyor ki: «Bu kayıtta hayır olan cihadın ilme mütevakkıf ve bu ilmin esası da hakikat-i hayra ilim olduğuna işaret vardır. Binaenaleyh seyf ile cihadın binası ilim ile cihaddır. Bunun esası da haricî düşmandan nefsin cehaletine ve şehevatına karşı cihaddır ki buna «cihad-ı ekber» tesmiye olunmuştur.

«Ebubekr-i Cessas'ın Ahkâm-ı Kuran'da zikrettiği üzere cihad-ı emval iki suretle olur. Birisi malını harbde kendisine lâzım olacak hayvan, silâh, alât ve edevat, erzak ve saire gi-bi levazım ve mühimmat-ı harbiyyeye sarf etmektir. Binnefs cihad ise türlü türlüdür. Ez-cümle bizzat kıtala girişmek, ahkâm ve vezaif-i cihadı beyan ve talim ve Allah-ü Taalânın ol-baptaki sevap ve ikabını zikr ü tefhim etmek,

sevkıyatı ve emr ü kumandayı idare etmek, düşmanın ahval ü harekâtını ve eksigini gedi-ğini haber vermek, fenn-i harbe mütaallik vu-kuf ve tecrübesi olan hiyel-i harbiye hakkında bildiklerini ve harb işlerinde Müslümanları evlâ ve ıslaha ırsadedecek rey-i sedidini, yerinde Allah için iş'ar eylemek, velhasıl müslimine kuvvet ve düşmana vehn verecek her fiil ü kavi, binnefs cihaddan maduttur. Ve binaena-lehyh o iki veçhile bu uğurda mal sarf etmek de malen cihada dâhildir. Bu bapta Allah için sarf-ı cehdederek bunları yapabilmek evvelâ nef-sin adaletine, kendi kuvası ve emvali hakkın-da ki temayülât ü ihtirasatına karşı bir mücahe-deyi istilzam eder. Bu da nefsin hayr ü şerrini hakiki menfaat ve mazarratını bihakkın temyiz edebilmesine, bu da hayr-ı âlâyı bilmesine mü-tevakkıftır.»

Hazret-i Peygamber cihad kendisine farz kılınacağı kadar düşmanlarıyla harb etmemiş, farz kılınca da taraftarların azlığına, düş-manın çokluğuna bakmıyarak sell-i seyften geri durmamıştır. Bununla beraber diyanet-i İslâmiyye beynelbeşer sulhü tesis etmek üzere zuhur eylemiş, ibadat, muamelât ve itikadata dair olan kâffe-i ahkâmı nizam-ı âlem ve hayat-ı ümumi muhafaza maksadına müpteni bulunmuş-ken harbe cevaz vermesi maksad-ı tesisine münafi gibi görünürse de diyanet-i İslâmiyyenin harbi tecviz etmesi mücorret muhacemat-ı âdayı müdafaa ve esbab-ı tahaffuziyyeyi iltizama mebnî olduğu vekayi-i maziye ve bu bapta ki ayat-ı Kuraniye ile sabittir.

Hazret-i Muhammet Kurandaki birçok ayatı teyiden mütaaddit hadislerinde cihadın fevaidini, bu uğurda mal ve can bezledecek-lerin mazhar olacakları saadet ve aksi harekette bulunacakların uğrıyacıkları ukubeti açık bir lisanla ümmetine tebliğ eylemiştir. Bunun için-dir ki gerek ahd-i Nebevide ve gerek ondan sonra teşekkül eden düvel-i İslâmiyede Müslü-manlar dinlerinin taali ve muhafazası için açılan bayrakların altına koşmuşlar, seve seve malla-rını, canlarını vermekten çekinmemişlerdir. Ancak biraz evvel kaydolunduğu gibi, Müslü-manlar üzerine cihadın farziyeti harbin din muharebesi olması ve âday-i İslâmiyyeye karşı vuku bulmasıyla megruttur. Böyle olmanın ve binaenaleyh dinî mahiyeti haiz bulunmayan muharebeler Müslümanlar için cihad mahiyetini alamaz. Müslümanları memleketlerinden sürüp çıkarmaya, bilâd-ı İslâmiyyeye müsteavlî olmaya mâtuflar olan muharebeler zâhiren din muharebesi demek olmasa, bu gibiler tarafından hattâ o şeklide iddialar ortaya atılsa bile binnetice

dinî mahiyeti haiz olduğundan bu gibi muha-rebelere iştirak Müslümanlara farz olur ve cihad sayılır.

İslâm tarihinde asıl din muharebeleri Hazret-i Peygamberin açtığı muharebelerle Hu-lefay-i Raşidin, Emevilerin ve Ehl-i Salip ile muharebeye girişen Salâhaddin-i Eyyubi ve emsali hükümdarların açtıkları harblerdir. Diğer İslâm hükümetlerinde de o mahiyeti haiz harb-ler vukubulmuş ise de çoğu tam bu vasfı haiz değildir.

Osmanlıların birçok harbleri de dinî ma-hiyet aldıklarından onlara iştirak Müslümanlar için cihad hükmüne geçerdi. Osmanlılar İslâ-miyetin başlıca müdafii ve son zamanlarda nâ-giri vazifesini üzerlerine aldıklarından ve hilâ-fetin kendilerine intikalinden sonra bu hususu daha ziyade teyideylemiş olduklarından açtıkları cihad bayrağına Müslümanlar tereddüdetmeksi-zin koşuyorlar ve bunun semerelerini de iktitaf eyliyorlardı. İşte bunun içindir ki Osmanlı ta-rihine geçen harblerin çoğuna Müslümanlar cihad telâkkisiyle iştirak etmişlerdir. O vakta hükümetleri de muharebelere o rengi vermek için sancak-ı şerif açılıyor, Müslümanların işti-rak mecburiyetine dair fetvalar çıkarıyordu.

Cihad için en son ısdar olunan fetva, Umumi Harbde İngilizlerle mütteliklerine karşı çıkarılan fetvadır. Fakat ahval ve vaziyet çok değişmiş, dinî telâkkiler de za'fa uğramış ol-duğu için umulan tesirin hattâ yüzde biri bile görülemedi. Harbe iştirak edenler vazife-i ci-hadı ifa etmiş olmaktan ziyade hükümetin taz-yikından kurtulamadıklarından dolayı harbe gidiyor, kurtulmanın çaresini bulanlar ise hiç-bir vicdani eza duymaksızın gezip tozuyorlardı.

Güş edüp yazdım iki tarih bi nakz ü ziyad
Aldı hamdolsun Ariş'in kal'asın ehl-i cihad
Süruri

§ [Sof.] Sofiyye istilâhı olarak cihad nefsi-i emmare ile mücahededir. Yine sofiiyyeye göre biri küçük, diğeri büyük olmak üzere iki cihad vardır. Cihad-ı asgar, düşman ile müca-hededir. Cihad-ı ekber ise, riyazat ve nefis mücahededir.

CİHAD FETVASI (جهاد فتاوى) [Fık.] Müslümanları din namına harbe iştirake davet eden vesikaya verilen addır. Bununla genç, ih-tiyar, zengin, fakir bütün Müslümanlar, beden-leriyle ve mallarıyla harbe çağırılıyorlardı. Os-manlılarda cihad fetvası ilk zamanlarda en büyük din memuru sayılan müftü, sonraları da şeyhülislâm tarafından çıkarılırdı. Cihad fetvala-rının sonuncusu Birinci dünya Harbi münasebe-

tiyle çıkarılmış olan fetvadır. Bu fetva aynen şöyledir:

«1 — İslâmiyyet aleyhine tehacüm-i âda vâkı ve memalik-i İslâmiyyenin gasb ü garatı ve nüfus-ı İslâmiyyenin sebi ve esir edilmeleri mütehakkak olunca padişah-ı İslâm hazretleri nefir-i âm suretiyle, (...) انذروا خلفاء و قتالا» ayet-i celilesi hükm-i münifince kâffe-i Müslimîn üze-rine cihad farz olup genç ve ihtiyar, piyade ve süvari olarak bilecümle aktârdaki müslimin malen ve beden cihada müsaraat eylemeleri farz-ı ayn olur mu?

— Elcevab: olur.

2 — Bu suretle elyevm makam-ı hilâfet-i İslâmiyye ve memalik-i mahruse-i şabane sefa-in-i harbiye ve asakir-i berriyesiyle hücum etmek suretiyle hilâfet-i İslâmiyyeye aduv ve nüfus ve neuzü billâhi taalâ nur-i âli-i İslâmiyyetin itfa ve imhasına sai bulundukları müte-hakkak olan Rusya ve İngiltere ve Fransa ile anlara muin ve zahır olan hükümetlerin taht-ı idarelerinde bulunan kâffe-i Müslimîn dahi mezkûr hükümetlerin aleyhine ilân-ı cihad ede-rek bilfiil gazâyâ müsaraat eylemeleri farz olur mu?

— Elcevab: olur.

3 — Bu suretle maksudun husulü cemî-i Müslimîn cihada müracaat eylemelerine mü-tevakkıf iken bazıları neuzü billâhi taalâ teha-lüf etseler tehalüfleri mâsiyet-i âzime olup gadab-ı ilâhiye ve bu mesuliyet-i şenianın cezasına müstahak olurlar mı?

— Elcevab: olurlar.»

CİHAD-I MUKADDES (جهاد مقدس) [Ask.] Din uğruna açılan muharebeler hakkında kul-lanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan cihad, din düşmanlarıyla harb etmek mânasına gelir. Kutsî, azîz mânalarına gelen yine Arapça mukaddes sıfatının ilâvesiyle din uğrunda ki harbe bir kat daha ehemmiyet verdirilmiş olur.

CİHADİYYE (جهادى) [Mes.] İkinci Sultan Mahmut zamanında masarif-i harbiyyeye karşı-lık olmak üzere kesilmiş olan sikkenin adıdır. Cihadiyye namını da ondan dolayı almıştır. Pa-dişahın üçüncü cülûs senesinde kesilen bu sikkeler, eski ikiliklerin sikketine müsavî olarak sekiz dirhem vezninde ve onların iki misline karış olmak üzere 730 ayarındaydı. İki yüz para, yani beş kuruş kıymetinde olan bu sikkenin bazı aksamı da kesilmişti

Cihadiyyelerin kıymet-i itibariyeleri eski ikiliklere nispetle kıymet-i hakikiyelerinden bir sülûs kadar ziyade vaz ve tâyin edilmmişti. İki sene sonra ikinci defa olarak da darbo-lunmuştur.

CIHANGİRİYYE-İ HALVETİYYE

(جهانگیریه خلوتیه) [Sof.] Ramazaniyye-i Halvetiyye şubelerinden birinin adı idi. Kurucusu Cihangirli şeyh Hasan Bühraneddin Efendi, 970 (1562/1563) te Harput'un Perçbah köyünde doğmuş, Harput'ta tahsil ettikten sonra 1000 (1591/1592) tarihinde Bursa'ya gelerek zamanının Halvetiyye ricalinden şeyh Yakup Fânî'ye intisap ile sülûkünü tekmi eylemiştir. 1067 (1656/1657) de İstanbul'a gelip dört sene kadar Eyüp'te Nakşibendî tarikına mensup «Baba Haydar zaviyesi» nde kaldıktan sonra Tophane'de Cihangir camiine nakil ile civarında yaptırdığı zaviyede ırşada başlamış, 1074 (1663/1664) senesinde vefat ederek vasiyeti mucibince cami avlusuna gömülmüştür. «Cihangiri» lakabını, camie nakil ile yakınında zaviye yaptırması ve orada ilk evvel tarikatı yaymağa başlaması münasebetiyle almıştır. Halifelerinden Mustafa Nehcî Efendi menakıbını yazmıştır.

CIHANNÜMA (جهاننا) [Mim.] Evlerin üstünde etrafa nezareti olan odaya verilen addır. Farsça bir terkip olan bu tâbirin mânası âlemi gösteren demektir. Alehtlak yüksek yer hakkında da kullanılırdı.

CIHAT-I ASLİYYE (جهات اصلی) [Vak.] Vakfın başlıca gayesini tahakkuk ettiren hizmetler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Müderrislik, hatiplik, müezzinlik, kayyumluk bu cümledendir.

CIHAT-I FER'İYYE (جهات فرعی) [Vak.] Vakfın ikinci derecedeki gayesine aidolan hizmetler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bir camide okunması meşrû Buhârî, Müslim, Şîfa-i Şerif vazifeleri bu cümledendir.

CIHAT-I GAYR-İ MINTAKA (جهات غیر منطقه) [Vak.] Vakıfta, sonu gelmeyen hizmetler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Fakirler gibi. Her vakıfta sonsuzluğu tahakkuk ettirmek için böyle bir cihat tercih edilir. Edilmediği takdirde vakfın ciheti fakirler olarak taayyün eder.

CIHAT-I GAYR-İ ZARURİYYE (جهات غیر ضروری) [Vak.] Vakfın ikinci derecede sayılan işleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ciba-yet ve hâzin-i kütüplük gibi zaruri olmayan tamirler de bu kabilden sayılırdı.

CIHAT-I ZARURİYYE (جهات ضروری) [Vak.] Vakfın başlıca işlerinden olan, diğer bir tâbirle, vakfın başlıca gayesini temin eden cihatler hakkında kullanılır bir tâbirdir. İmamlık, hatiplik, müezzinlik vazifeleri bu kabilden sayılırdı.

CIHAT İDARESİ (جهات اداره‌سی) [Vak.]

Evkaf Nezaretinde, imamlık, hatiplik, müezzinlik gibi vazifeleri tevcih eden idareye verilen addır. Tâbir ortadan kalkmış ise de bu vazifeler yine Evkafça tevcih edilmekte devam edilmiştir.

CIHET (جهت) [Vak.] Taraf, yan demek olan bu kelime vakıf ıstılahı olarak vazife, hizmet yerinde kullanılırdı: İmamet ciheti, kitabet ciheti, tevliyet ciheti, cem'i cihat'tır.

*Bu noktadır yemin ü şimali beyan eden
Eğler cihata akıl bu merkezden insilâk
Ziya Paşa*

CIHET-İ VAKIF (جهت وقف) [Vak.] Galle-i vakfın mahall-i sarfı demektir. Buna doğrudan doğruya «masraf» da denildiği gibi «mekuf-un-aleyh» ve «meşrut-un-leh» de denilir.

CIHET TEVCİHİ (جهت توجیهی) [Vak.] Dinî müesseselerdeki vazifelere tâyin olunanlar hakkında kullanılan bir tâbirdir. Cihat; vazife, hizmet, tevcih de tâyin demektir. İmamlık, hatiplik gibi vazifelere tâyin olunanlara imamlığa, hatipliğe tâyin edildi denilmez imamlık, hatiplik ciheti tevcih edildi denirdi.

CİLDBEND (جلد بند) [San.] İçine yazılar, resim kâğıtları veya yapılmış resimler konularak, onları bozulmaktan muhafaza eden, kitap gibi, bir kenarından bez ile yapışmış iki mukavvadan ibaret kapaklara verilen addır. Ağız tarafından ve yanlardan birer küçük şerit parçası ile bağlanır. Bugünkü tâbirle karton demektir. Cilt bağlayan mânasına gelen ve «cild» ile «bend» den terekkebden Farsça bir terkiptir.

§ [Mim.] İnşaat resimlerini muhafazaya mahsus olan kalın mukavvadan yapılmış, kitap kapağına benzer büyük cüzdanın adıdır.

CİLDBEND RAHLESİ (جلد بند رحله‌سی) [San.] Cildbendleri koymağa ve kolaylıkla açıp içlerindeki rerimleri bulmağa mahsus çapraz ayaklı ve yüksekçe kenarlı rahlenin adıdır. Cildbendlik de denir.

CİLD KANADI (جلد قنادی) [San.] Kitap kapağı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kapak, kanad gibi açılıp kapandığı için bu ad verilmiştir.

CİM KARNINDA BİR NOKTA (جم کاردنه بر نقطه) [Hal.] Kara cahil, boş kafalı yerinde kullanılır bir tâbirdir.

CİN (جن) [Mit.] Gözle görülmiyen bir

nevi mahlûklar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hüseyin Kâzım Bey «Büyük Türk Lûgati» nde şöyle izah etmiştir: «Melâike ve şeytanlardan havass-ı zâhir ile görülemiyen mahlûkat, ecssam-ı âkile-i lâtife, ervah-ı mücerrededen bir nevi' eşkâl-i muhtelif alan hayvan-ı havai, muhtelif şekillere girebilen ecssam-ı lâtife, bazan hayır ve bazan şer işliyen ecssam-ı lâtife ve nüfus-ü mücerrede.»

Elmalılı Hamdi Efendi «Türkçe Kuran Tefsiri» nde (جملنا لكل شيء عدواً شياطين الانس والجن) ayetini tefsir ederken (c. 3, s. 2030) «şeyatin-i ins, göze görünür şeytan insanlar; şeyatin-i cin de göze görünmez, nazarlardan gizli şeytan demek olur. Malûmdur ki ins, insan, nev'i beşer, benîâdem demektir. Müfredinde «insî» denilir. Buna mukabil olan cin de gayrimenus, gizli bir nevi mahlûk-i ruhani demek olur ki bunun müfredinde de «cinnî» denilir» izahatını verdiği gibi (والجان خلقناه من قبل من نار السموم) ayetini tefsir ederken de (c. 4, s. 3059), «Cann'ı da, cin cinsini teşkil eden gizli mahlûku da ondan evvel nâr-ı semum'dan yani şiddetli sam ateşinden halk etmiştik. Cannın cin ve şeytanın insana mesamatından hulûl edecek, zehirliyecek, yakacak bir mahiyette olduğunu iş'ar eder» diyor ve (cilt 7, sahife 5383—5400) de uzun tafsîlât veriyor. Cinleri, «Müslümanların telâkkilerine göre, cinler, cisimleri hava veya ateşten teşekkül etmiş akıl ile muttasıf ve göze görünmez varlıklardır ki, kendilerini muhtelif şekillerde gösterebilirler, ve yapılmıyacak işleri yapabilirler» suretinde tarif eden D. B. Macdonald (İslâm Ansiklopedisi, Cin maddesi) şu tafsîlâtı veriyor: «Cinler, ateşten halk edilmişlerdir (Kuran L-V, 14, halbuki gene akıllı mahlûklar olan insanlar balçıktan ve melekler ise nurdan yaratılmışlardır. Cinler, iman ve necata erebilirler. Peygamber, insanlara olduğu gibi, cinlere de gönderilmişti. Bunların bir kısmı da günahları kadar cehennem ateşinde yanacaklardır. Bunların iblis ve umumiyetle şeytanlar ile olan münasebetleri pek belli değildir. Lûgat müellifleri cin kelimesini «gizlenmek» mânasına gelen icinân kelimesinden istikak ettirmeğe çalışırlar. Fakat kelimenin bu suretle istikak ettirilmesi hayli güçtür ve bunun Lâtince genius kelimesinden alınmış bulunması ihtimali yok değildir.

«Naturalemedium unuscuiusque loci» (Serv. Verg. G. I, 302) cümlesi cinlerin, Arabistan'daki yeri ve bunların ilâhî mevkiine işaret etmektedir. Cinlerin bir tek ferdine «cinnî» denir. «Cann» kelimesi cin ile müteradiftir. Gul, ifrit ve sılat'lar, cinlerin muhtelif nevileridir. «Cann» kelimesinin Habeşçe ile olan ye-

gâne temas noktası için bk. Nöldeke, Neue Beitbage, g. 63. Cinler hakkında yapılacak bir tetkik, tabii olarak, üç kısma ayrılır ve bu kısımlar da az çok birbirinin içine girer:

«I. İslâmdan evvelki Arabistan'da cinler, çölün «satyre» ve «nymph» leri idi, Tabiat hayatının insanların hükmü altına girmemiş ve düşman kalmış tarafını temsil ediyorlardı. Lâkin peygamberin biati esnasında cinler mühim ve gayr-i müşahhas ilâhlar sırasına girmektedirler. Mekke Arapları cinler ile Allah arasında bir nesep karabeti bulunduğunu söylerler (Kuran XXXVII, 158) ve onları Allahın şerikleri mertebesine çıkarırlardı (VI, 128) ve onlardan yardım dilerlerdi (LXXII, 6).

«II. İslâm dini, cinlerin varlığını tanır ve bu tanınmanın icabettirdiği her türlü hükümleri de ihtiva eder. Evliya ile cinlerin münasebetlerine dair de birçok hikâyeler vardır. Muttezile arasında bile cinlerin mevcudiyetinden şüpheye cesaret edenler azdı. Fakat onlar cinlerin mahiyeti ve maddî dünya üzerindeki tesirleri hakkında muhtelif nazariyeler serdetmekle iktifa etmişlerdir. İlk filozoflar, hattâ bizzat Farabî meseleyi şüphe götüren tarifler ile bağlarından atmağa çalışmışlardır. İbni Sina ise, cin kelimesini tarif etmekle beraber, bunun hiçbir hakikate tekabül etmediğini söylemiştir. Sonradan gelen kelâmcılar da bu hususta kısmen tefsire ve kısmen de mütenakızına ait izahlara tevessül ettiler. Meselâ, Haldun, Kuran'daki cinlere ait bütün imaları, müteşabih denilip, asıl mânasını kimsenin bilmediğine itikadedilen ayetler zümresine ithal ediyordu (Kuran III. Ş.). Bu muhtelif durumlar, Diet of techn. Terms (1, s. 261 v. dv.) te ve Râzî'nin Mefâtiḥ adlı tefsirinde (Sûre LXXII), gayet mükemmel bir surette tetkik edilmiştir.

«III. Folklorda cin bahsi: Bu kısımda, tabii olarak ilk akla gelen şey cinlerin sihir ve büyü'de tuttıkları yerdir. İslâm şeriatı, sihir ve büyü'de cinlerin tesirini kabul etmekle beraber, bu tesirden istifade etmenin caiz olup olmaması hakkında verilen hükümler birbirine uymaz. Fihrist, bunların caiz olan ve olmayan tarzlarını pek eski zamanlara kadar götürür ve bu hususta Yunan, Harrani, Keldani ve Hint mem-baları gösterir. Bugün, cinleri tılsım işlerinde kullanmak çarelerinden bahseden eserler halk edebiyatının büyük bir kısmını teşkil etmektedir. Bu çareleri herkes bilir. O derecede ki, büyücülerde halk için sır sayılacak hiçbir şey kalmamıştır. Halk masallarında cinler büyük rol oynamaktadır. Bin bir gece masallarında ve bilhassa dinî halk efsanelerinde de hal böyledir.

Weil, tercümelerinde, Balıkcı Cûdar'ın ikinci rivayet şekli ile Şamlı Zâhir ve Ali hikâyelerinde, bize iki örnek vermiştir. Artin, Oestrup, Spitta, Stumme, v. b. ağızdan topladıkları masallar halk zihnîyetine daha yakındır. Bunlarda, muhtelif kavimlere ait folklor unsurları, müsterek İslâm unsurlarına galeptir. Bu masallar ruhları itibariyle, Arap ve İslâm olmaktan ziyade Magrip'li ile Mısır'lı, Suriye'li, Acem veya Türktür. Bu efsanelerde şimdiye kadar pek eksik olarak toplanabilmiş olan kalk âdet ve itikatları tecelli etmekle beraber, bunların resmî İslâm telâkkileri ile de temas noktaları bulunmaktadır. Meselâ, Mısır halk itikadına göre, katledilmek suretiyle ölen insan, hortlak, ifrit olur ve öldüğü yere sık sık gelir.»

*Dergeh-i devlet penahı mültecây-i hâs ü âm
Hak-i pak-i âstani bâse câg-ı ins ü can
Nef'i*

CİNAS (جناس) [Ed.] Şekil itibariyle birbirine benzeyen, fakat mânaları başka olan iki kelimenin bir cümlede, yahut bir şiirde bulundurulması demektir. Türkçesi imalî ve telmihli, dekonaklı sözdür. Bunu yapmağa «tecnis» denilir. Sümbülzade Vehbi'nin:

*Egleme vaktini sayı, deme kış yaz oku yaz
Mısraındaki «yaz» ve Muhiddin Raif'in:*

*San beni terk eyledin, gittin nihayet yad ile
Dilde kaldı sevdiğim: yad-ı hazin'in yadigar*

beytindeki «yad» kelimeleri gibi. Mısradaki «yaz» lardan biri: sıcak mevsim, öbürü, yazı yaz demektir. Beyitteki «yad» lardan birincisi: yabancı, ikinci (yâd) hâtıra mânasındır. Lâfızları aynı olduğu halde mânaları başka olan bu kelimeler bir arada bulundukları için cinas teşkil etmişlerdir. Cinasin birçok nevileri vardır. Lâfız itibariyle birbirine uygun olanlara «cinas-ı tam», az çok değişmiş olanlara «cinas-ı mâkıs» denilir.

İsmail Safa'nın:

*Feryadı anın değil mi vâhi?
Bûlbûl bilir mi ah ü vâhi?*

beyti birinciye, Nef'i'nin:

*Meclis-i erbab-ı dil bir lâhza sensiz olmasın
Hürmetin inkâr eden âlemde hürmet bulmasın*

beyti de ikinciye örnek teşkil eder.

Cinasın başka nevileri de vardır. Muallim Naci, «İstılahat: Edebiyye» de (s. 241—251) bunları uzun uzadıya saymakta ve her birine ayrı ayrı örnekler de vermektedir.

CİNAYET-İ FİN-NEFS (جنایت في النفس) [Fık.] İnsanın nefsine taallûk eden cinayet hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ölüm hâdisesinde kaatil öldürülür, verese isterse diyete hükmlenir.

CİNAYET-İ MADUNUN-NEFS (جنایت مادن النفس) [Fık.] İnsanın nefsine taallûk etmeyip âzasına taallûk eden cinayet hakkında kullanılır bir tâbirdir. Diş kıranın diş kırılır, göz çıkarmanın gözü çıkarılırdı.

CİNCİ (جني) [Hal.] Gözle görünmeyip cin ve peri adı verilen mahlûklarla uğraşmayı meslek ittibaz eden, büyü yapan, güzellik, şirinalik, muhabbet muskaları yazarlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar, üfürükçülük de yaptıkları için «üfürükçü» de denirdi. Halkın saâfiyetinden istifade eden bu gibi adamların en meşhuru, mühim hâdiselere sebeb olmuş ve idam edilmiş olan Cinci Hoca'dır.

CİN ÇARPMAK (جن چارمق) [Tib.] Gözle görünmeyip cin adı verilen mahlûkların şerrine uğrıyarak çarpılmış, felce uğramış olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «cin tutmak» da denilirdi.

*Bir peri paykerin aşkı ile çarpıldı topal
Beni cin tatta deyu aldatıyor insanı
Türlü geştanlık ile âlemi eyler iğva
Cin mi çarpar hiç o oğlan delisi geştanı?
Manastırlı Nuill*

CİN EVİ (جن اوى) [Sof.] Bektaşî ve Mevlevîlerde müsterek bir tâbirdir. Bektaşîlerde olduğu gibi Mevlevîlerde de hamama verilen addır.

CİRCİR (جرجر) [Mim.] Binanın yalnız üst katını tamir için zeminden yükselen iskelenin adıdır.

CİRDAVAL (جرداوال) [Ask.] Eskiden cirit oyunlarında ve muharebelerde kullanılan ucu demirli uzun mızrağın adıdır. Mızrak da denilir. Muharebelerde mızraklı olan süvarilere cirdavallı denirdi.

CİRİB (جريب) [Öl.] Tülen ve arzen altmışar zirâ, yani terbiî hesaplâ üç bin altı yüz zirâ miktarı araziye, mikyas makamında olarak, verilen isimdir. Beher zirâ yedi kabza ve her kabza dört parmak itibar olunurdu.

CİRİK (جريك) [Mes.] XV. inci ve XVI. ncı asırlarda Osmanlılar idaresindeki yerlerde de tedavül eylemiş olan Avusturyalıların ufak bakır parasının adı idi. Kıymetsizliğinden kinaye olarak halk arasında mecazen musallat, geveze

demek olan cirik bozduramaz ve madrabaz cam-baz yerinde kullanılan «cirik çıkarmaz» gibi tâbirler meydana gelmiştir.

CİRİT (جريد) [Ask.] Silâhın icadından evvel süvari askerinin kullandığı harb aletlerinden birinin adıydı. Türklerde cirit oynamak, zamanımıza kadar intikal etmiş bir ananedir. Cirit, elle atılır bir nevi mızraktır. Mızraktan farkı bunun tûlû daha kısa olmasından ibarettir. Cirit oyunu evvelden pek muteberdi. Pa-dışahlar, vezirler, halkı buna teşvik ederler, muvaffak olanlara atıyyeler verirlerdi. Cirit, sarayda enderun ağalarına suret-i mahsusada öğretilir ve padişahların huzuriyle oyunlar tertibedilirdi.

Padişahların vezirler ve cündilerle oyun oynadıkları bile vâkı olurdu. Hattâ, Naima'nın beyanına göre (Naima c. 2, s. 96) «Sultan Ahmet Han-ı Evvel, Edirne'ye şikâra giderken yolda Birgos civarında Horosiler cirit oynıyarak vüzera ve ağayana dahi sirayet etti. Sonra sadrazam Nasuh Paşa ciride çıkmakla padişah gevka gelip zir-i ran-ı şevket-unvanlarında olan rah-ı sebük-cevlânı zahm-i mahmuzla perran ve sadrazam canibine doğru irhay-ı inan eyle-diler. Paşa semt-giriz ve talab-i muhlis suretini gösterip padişah kafasından erişip elindeki ciridi ketf-i vezire rast eyledi. Atsa isabet mukarrer iken caba kaidesince taktipten igras etti.»

Cirit, süvariye mahsus bir silâhtı. Bunu piyade kullanmazdı. Çünkü giddet ve darbe ile atılması için dörtnal veya hücum yürüyüşleriyle giden bir hayvanın süvariye verdiği kuvve-i muharrike piyadede olamayacağından bu silâh piyade eliinde tesirsiz âdetâ yapılamıyacak bir hale gelir.

Cirit nev'inden bir de «kalemlî» vardı. Bunun hedefe isabet edecek tarafı altı kögeli ve sülüsünden aşağısı aynıyle yazı kalemi gibi tastih edilmişti. Böyle açılması ok yeleşi gibi değneğin menzile vusulünü teshil etmek içindi. Amut tarafının altı kögeli olmasıyla hedefe isabetinde saplanması mümkün olamaz gibi zannolunursa da meleke ve mahareti olanların giddet-i remiy sayesinde yaş servi ağacına kakılı kalacak surette yapıştırdıkları tarihlere kadar geçen malûmatla sabit olmaktadır.

Ciridin pek uzak yerlere kadar gidebileceği ve tesiri de mühim olduğu aşağıdaki tarihî fıkradan (Naima c. 2, s. 430) anlaşılmaktadır:

«Sultan Murad-ı Râbiin ok ve harbe ve cirit ile birkaç kalkanı delmek ve bir darbeye merkebi ikiye bölmek ve iki yüz kıyye gelir gürz-ü girani sallamak gibi zor-âver hünerleri

makdur-i beşer olmaktan ziyedeydi. Hattâ Eski Saraydan atıkları cirit Sultan Bayezid-i Veli Camii minaresi dibine düşüp Halep kalesinden atıkları dahi hendegi geçip Saraçhane üzerine düştü. İkisine de nişan dikilip tarih yazdılar. Musul'da Hint elçisi fil kulağından gergedan postu kaplanmış bir siper getirip ok ve tüfek fındığı kâr etmez itikadiyle lâf urmuştu. Kar-gılarına getirip evvelâ bir haş zerk edip taraf-ı âhara gûzar eyledi. Saniyen zehkemandan bir hadenk-i mücellâ peykâna küşat verdiler. Ol dahi bitereddüt geçti. Badehu siper-i mezburu filo-riyle doldurup elçiye gönderdiler. Ol siper hâlâ Hint padişahı kapısında asılmış durur, derler.»

Osmanlı ordusunda cündi namiyle, hayvana binmeyi ve üstünde cirit oynamayı maharetle icra eder bir sınıf-ı mahsus vardı ve bunlar sü-vari sınıfı meyânındaydı.

*Attığın tir ü ciridin ser-i meydanından
İremiz menziline pây-ı ukul-i evham
Cevri*

CİRİT OYUNU (جريد اوى) [Hal.] Türklerin en eski oyunlarından birine verilen addır. At besliyen ve binici olan Türkler, at oyunlarına ehemmiyet vermişler, tarihi vesikalara göre eski zamandan beri cirit oyunu oynamışlardır. Cirit, yalnız erkeklerle mahsus atlı bir oyundur. Kadınlar cirit oynamazlar. Cirit oyunu, eski ehemmiyetini kaybetmiş olmakla beraber, Anadolu-nun orta kısımlarında hâlâ yaşıyor. Sahil halkı arasında bu oyuna pek az tesadûf edilmektedir.

Sayın Behnen Şapolyo, neşrettiği bir tetkik yazısında (Ülkü, sayı 68) Anadolu'da oynanan bu oyun hakkında şu tafsilâtı veriyor: «Cir-it oyunu Ankara'da en ziyade nisan ve mayıs aylarında oynanmaktadır. Orta Anadolu'nun kü-çük, fakat çok mukavemetli, çevik cirit hayvan-larıyla oynarlar. Arap atı besliyenler azdır. Ankara'da cirit oyunu üç kısımdır:

- A — Dügün ciridi,
- B — Deri ciridi,
- C — İlkbahar ciridi.

A — Dügün ciridi: Ankara'da, düğünler dört gün sürmektedir. Üçüncü gün perşembe, gelin alma günüdür. Bu gün bütün delikanlılar «seymen» olurlar.

«Seymen olmak, millî elbise giymek demektir. Millî elbiseleri sırmalı veya kaftanlı cama-dan, yani kollar arkadan sarkan bir nevi caket-tir. Bellerine kuşak olarak şal, bağlarına poğu sararlar. Giydikleri şalvar, çok kere beyazdır. Hepsî athıdır. Ellerinde cirit sopaları bulunur. Bunların bazı köylerde bir de vigne çürüğü ren-ginde ve ortasında sarı bir ay bulunan bayrak-

ları vardır. Ayın ortasında yıldız yoktur. Bu bayraklı gençler önde giderler. Bellerinde teke palalar sokuludur. Delikanlılar, gelin evi önünde silâh atarlar. Gelin, baba ocağından alındıktan sonra, köy meydanında oynamaya başlarlar. Buna «dügün ciridi» derler.

B — Deri ciridi: Deri ciridi, pazar yerinde ve panayırda oynanır. Köylüler pazara mallarını getirirler. Bu mallarını sattıktan sonra pazar yerinin meydanında delikanlılar ata binecek, meydana çıkarlar. O köyün delikanlıları ile cirit oynarlar. Galip gelmek, diğer köyün üstünlüğünü temin eder. Cirit ile beraber, pehlivan güreştirmek de âdettir. Buna da deri ciridi derler.

C — İlkbahar ciridi: Nisan ve mayıs aylarında hemen her köy delikanlısı cirit meydanına çıkar, cirit oynar. Cirit, bir bahar oyunudur. Orta Anadolu'nun ilkbaharında hemen her köyde cirit oyunlarına tesadüf edilebilir.

«Cirir oyunu nasıl başlar:

«Cirir oynayacak atlı delikanlılar, köyün veya şehrin bir meydanına gelirler. Bu meydana halk da toplanır. Meydanda geniş bir halka teşkil ederler. Sağa sola meydanı açmak için iki «değnekçi» ayrılır. Çavuş bağırır:

— Osmanlılar alana!..

«Osmanlı, binici demektir. Atlılar meydana görününce, davul ve zurna çalar. Davul ve zurnacılar, Orta Anadolu'da muhakkak abdal'dır, yani kızılbaştır. Aakara davuleu abdal'ları Ebla köyünden gelir. Bunların kendilerine mahsus birer kıyafetleri vardır. Bu esnada atlılar yüz metre aralıkla ikiye ayrılırlar. İki dizi teşkil ederler. Atlılar bir sırada beklerler. Bu sırada bir tarafın dizisinden bir atlı çıkar, çıkışı ağır dizili olur ve atını oynatarak otuz metre kadar bir mesafe ileri gider. Gözüne kestirdiği diğer bir atlıya elindeki cirit değneğini atar ve süratle geri dönmesi bir olur. Atını mahmuzlar ve doludizgin geri kaçar ve kaçarken de arkaya bakarak kaçar. Değnek atılan, kaçanı, doludizgin kovalar. Elindeki değneği kaçana atar. Bu cirit değneğini öyle süratle atanlar vardır ki, değdiği adam ya bayılır veya ölür. Ata değnek vurmak ayıptır ve acemiliktir, derhal oyundan çıkarılırlar. Kaçan atlılar pek çeviktir, değnek gelirken birdenbire ya atın üstüne düşer veya atın sağ ve sol tarafına eğilir. Eğer oyuncu pek usta ise «kavak vurma» yapar. Yani kolları üzerinde havaya kalkarak ayakları yukarıda böyle kaçar. Bazıları da kovalarken, elindeki yere vurur, cirit yaylanıp fırlar ve derhal kapar ve ciridi hasmına atar.

«Kovaliyana, ilk cirit atan sıradan birisi daha süratle çıkar, hücum edene cirit atar. Bunun için cirit atan, hem de kendini müdafaa etmek mecburiyetindedir: Derhal geriye döner, dizisine doğru kaçar. Bu kovaliyana da karşıdan diğer bir atlı ciridi ile karşılamaktadır.

«Cirir değnekleri kurumuş meşe dalından yapılır. Sert ve ağır bir değnektir. Süratle gelen cirit bazan hasmını öldürebilir. Ölenin ailesi öldüren den davacı olmaz. Bu ölüm er meydanında olduğu için şeref sayılır. Ekseri babalar, ciritten ölen çocuklarıyla öğrenirler.

«Cirirte bir atlıya karşı bir atlı çıkar, sıra ile duranlara «menzil» adı verilmektedir. Cirir değneği ile gelen değneği çelenler de vardır. Aynı zamanda cirir değneği müdafaa için de kullanılır. Atlıların bulundukları yere «alan» adı verilmektedir. Cirir atlarının kuyrukları topuz yapılır. Ciridi düşen bir atlı değneği birden kapar; hayvanın eyerleri Osmanlı veya Çerkez kıltağıdır. Eyerden ucu püsküllü ve renkli örgüler sarkar, bunlar süs olarak kullanılmaktadır.

«Cirir oyunları Türk delikanlılarının atlı bir sporudur. Bu çetin ve cesurane oyun, delikanlıları kahramanlığa, yiğitliğe alıştırmaktadır. Seyirciler üzerinde büyük bir heyecan uyandırır. At üzerinde uçan bu delikanlılar cesur ve çeviktirler. Cirir oyununda çok iyi binici ve koşucu olmak lâzımdır. Cirir oyununun pehlivanlıkta olduğu gibi bir duası yoktur. Cirir oyununun esasları ve âdetleri hemen Anadolu'nun her tarafında bir şekildedir. Her köyde adı geçen meşhur ciritçiler vardır. Bunlar meydana görüldüğü zaman, seyircilerde bir heyecan başgösterir. Attıkları değnek boşa düşmez. Cirir oyuncularını oyun esnasında bağırmaazlar. Ancak atını koştururken karşıdaki hasmının adını bağırır, ona hazır olmasını söyler ve ciridi ona doğru süratle atar. Cirir değneği yaya çıkan bir ok gibi havada uçar, bu suretle gelen değnek vücuda değerse bayıltır, bazan hasmının ölümüne sebebiyet verir, onun için bu değnekten sakınmak ve çevik olmak lâzımdır. Cirirte galip gelmek cirir değneğini hasmına değdirerek sayı kazanmaktadır. Anadolu'da cirir oyunu ile beraber, at yarışlarına da çok ehemmiyet verirler. Bayramlarda ve düğünlerde at yarışları da yapılır. Bununla beraber, bir de «çevgân» oyunu vardır. Oyun karşılıklı iki dizi atının ellerindeki uzun saplı çekiç şeklindeki tokmaklarla şimşirden yapılmış bir yuvarlak mileyi mütakabil bir kaleye sokmaktır. Bu tokmaklarla mileyi, dört nala süratle giderken vururlar, bu da bir nevi atlı spordur. İngilizler

buna «polo» oyunu derler. Cirir olsun polo olsun pek eski bir Türk oyunudur. Bizde iyi «sipahi»lerin yetişmesinin sebebini, biraz bu atlı sporlarda aramalıdır.»

CİSR (جسر) [Mi.] Köprü demektir. Vakfiyelerde geçen ve Arapça olan bu tâbir için «Kamus» mütercimi diyor ki: «Gerçi müellif kantara'yı dahi cisir ile tarif eylemiştir. Lâkin cisir istimalde mutlak, gerek taştan ve tahadan, gerek düz ve gerek yüksek olsun. Kantara'nın mefhumunda ihkâm ve irtifa muteber olmakla taştan kemerli ve yüksek olanına mahsustur.»

Değerli âlim Ali Himmet Berki: «Vakfiyelerde geçen tâbirler» arasında bu tâbiri izah ederken şunları ilâve ediyor: «Zemahşeri kantara'yı büyük köprü ile tefsir etmiştir. Fukaha örfünde ağaçtan yapılan cisir, taş ve tuğladan yapılan kantara denir. Nitekim Hidaye'de böyle izah olunmuştur. Cem'i cesur ve cusurdur. Cisir-i muallâk, asma köprü demektir.»

CİSR-İ ATİK (جسر عتيق) [Mim.] Şimdiki Gazi köprüsü'nün yerindeki eski köprü hakkında kullanılır bir tâbirdir. Cisir; köprü, cisir-i atik; eski köprü demektir. Şimdiki Galata köprüsü'nün yerinde bulunan eski köprüye de ondan sonra yapıldığı için, yeni köprü mânasına gelen «cisir-i cedid» de denilirdi. 1908 Temmuz İnkılabından sonra yeniden yaptırılan köprünün ankazı eski köprünün yerine nakledilmiş ise de işe yaramadığı anlaşılarak bir müddet sonra yerine şimdiki Gazi köprüsü yapılmıştır.

CİSR-İ CEDİT (جسر جديد) [Mim.] Eminönü ile Galata'yı birbirine bağlayan şimdiki köprünün yerindeki köprü hakkında kullanılır bir tâbirdir. Cisir, köprü, cisir-i cedid yeni köprü demektir. Ondan eski olan ötekine eski köprü demek olan cisir-i atik denilirdi. Şimdiki Galata köprüsü 1908 Temmuz İnkılabından sonra yeniden yaptırılmış ve eski köprünün ankazı şimdiki Gazi köprüsünün yerine nakledilmişti. Fakat işe yaramadığı için onun yerine sonradan Gazi köprüsü yaptırılmıştır.

CİVADIRA (جوادير) [Bah.] Geminin baş tarafından dışarıya doğru çıkarılan büyük bastonun adıdır. «Flok» lar bunun üzerine açılır.

CİVAN KAŞI (جوان كاشي) [San.] Bez işlemelerdeki süs nevelerinden biri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Biri yukarıya, diğeri aşağıya doğru olmak üzere kaşa benzeyen çizgilerden meydana geldiği için bu adı almıştır.

CİVAN PERÇEMİ (جوان پرچمي) [San.]

Bez işlemelerdeki süs nevelerinden biri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Perçeme benzediği için bu adı almıştır.

CİVELEK (جويلك) [Ask.] Yeniçeri efradı arasında delikanlı olanlara «civelek» denirdi. Civelek yâver demektir. Civelekler matbahta aşçıbaşı maiyetinde istihdam olunurlar, nadiren sokağa çıkarlardı. Genç ve güzel oldukları için münasebetsiz bazı adamların tecavüzüne uğramamaları maksadıyla yüzlerini bir saçak peçeyle örterler idiyse de gözleri peçenin arasından pırıl pırıl parladığından bu da enzar-ı dikkati celbe kifayet eder ve belki de bu hal daha ziyade nazar-ı dikkati davet eylerdi.

Bunlar başlarına üstüne çaprazvari bir sarık sarılı külâh takarlar, arkalarına kırmızı salta, bacaklarına mavi şalvar, ayaklarına da kırmızı yemeni giyerlerdi. Bellerine madeni bir kemer bağlarlardı.

§ [Hal.] Canlı, dinç, oynak, çekici yerinde kullanılır bir tâbirdir.

CİZYE (جزية) [Ida.] İslâm devletlerince Hristiyan tebaadan alınan vergilerden birinin adıydı. Cizyenin matrahı gayr-i müslim tebaanın erkekleri olduğundan bu vergi şahsi vergi mahiyetindeydi.

Elmalı Hamdi Yazır (حقى يعلوا الجزية) aye-tinin tefsirinde (cilt 3, sahife 2507) şöyle izah ediyor: «Cizye, borcunu ödedi demek olan «ceza deynühu fiilinden bir nevi borç ödeyişin mefhumunu ifade eder bir isim olup müahidin ahdi üzerine vereceği vergiye itlak olunur ki hayat ve hürriyetlerinin himayesi mukabilinde zimmetlerine terettüb eder. Bunun Farsî «gezit» kelimesinin muarrebî olduğu da söylenmiş ise de bunda şer'i ve hukuki bir nokta-i nazar yoktur.»

Tanınmış âlim cizye ile mükellefiyet için de (cilt 3, sahife 2509) şunları söylüyor: «Diğer müşriklere gelince: balâdaki ayetlerde onlar için yalnız İslâm zikredilmiş, cizye ile müsaade gösterilmemiştir. Burada da cizyenin ehl-i kitaba kasrını ifade eder bir kayıt yoktur. Bunun için mesele cây i içtihat olmuştur. İmamîâzam Ebu Hanife indinde mutlak ehl-i kitaptan ve Arap olmıyan müşriklerden alınır, fakat Arap müşriklerden alınmaz. Onlara ancak İslâm teklif edilir. Ebu Yusuf indinde kitabî olsun müşrik olsun Arabîden alınmaz, lâkin Acemînin kitabîsinden de müşrikinden de alınır. Şâfiî indinde Arabî olsun, Acemî olsun ehl-i kitaptan alınır. Gerek Arabî, gerek Acemî ehl-i evsandan alınmaz, Mâlik ve Evzalı ise küffarın hepsinden alınır demişlerdir.»

C. H. Becker, cizyenin tarihi için (İslâm Ansiklopedisi, cizye maddesi) şu tafsillatı veriyor: «Cizye aslında fethedilen arazi üzerine tarh edilen kolektif vergi mânasına gelir. Girdikleri yerlerde idare sistemini değiştirmiyerek, buldukları şekilde bırakan Araplar vilâyetlerin vergi hâsılatını onların cizyeleri addederlerdi. Fert başına kafa vergisi olan cizye ilk mülk vergisi olan haraç arasında sonraları teessüs eden ayrılık iptida mevcut değildi; nitekim kaynaklarda fert başına vergiden haraç ve emlak vergisinden cizye diye bahsedildiği çok defa görülmektedir. Hattâ fey varidatına bile umumiyetle cizye adı verilir. Meselâ (VII.) I. asra ait Mısır papirüslerinde altın ile ödenen asıl vergi için, cizyeden (Yun. σὺνόςια) başka olarak, munhasıran ayniyat ile ödenen bir vergi de görülmektedir. Arapların telâkkisine göre, bu cizye şahsî bir vergi idi; çünkü fethi tahkim için muahede akdedilirken, alınacak vergi miktarını tâyin için ekilir toprakların satış ölçüleri değil farazi olarak kabul edilen nüfus miktarı esas tutulurdu. Diğer cihetten, gerek Sâsânî ve gerek Bizans ülkesinden zaptedilen memleketlerde, fetihden evvel de fert başına kafa vergisi mevcut idi; Fakat varidatın ve binnetice verginin en mühim kısmını 'Aramî dilinde haraga adı ile tesmiye edilen emlak vergisi teşkil ederdi. Bu kelime harç yahut haraç şeklinde Araplaştı. (Kuran, XVIII. 93; XXIII, 74) ve bilhassa Abbasîlerin devrinden beri Aramî olmayan vilâyetlerde de umumiyetle kullanılır oldu. Mevcut en eski tarihî vesikalarda haraç ve cizye kelimeleri bazan «varidat», bazan da «emlak vergisi varidatı» mânasında olarak, farksız kullanılmıştır. «Vergi hâsılatı» mânası kastedilince, haraç, İslâma inkıyat etmiş olan nüfusun vergisinden bahsedilince, Kuranda geçen cizye tâbiri kullanılırdı. Daha sonra Arap nüfus ve hâkimiyeti kuvvetlendikçe haraç kelimesi yavaş yavaş sadece «emlak vergisi» mânasında kullanıldı; mağlûpların tedricen İslâm olmaları ve Arap unsurunun genişleyip yayılması üzerine, bu vergi Müslümanlardan dahi cibayet edilir oldu ve bu suretle vergi, hususi mânası ile, cizye olmaktan çıktı. Kuranda geçen cizyenin yerine İslâmın, fethedilen memlekette esasen mevcut olan ve bittabi yalnız gayr-i müslimlerden alınan fert başına kafa vergisi kaim oldu. Bu şahsî vergi hakkında eski kitaplarda ve Mısır'da aynı vergi mukabilinde verilmiş olan makbuz varakalarında câliya (cem'i; cevâli) tâbiri kullanılırdı. Bilâhara bu kelime cizyenin müradifi oldu. Bu câliya veya cizya'lar, falan veya filân yâhu haracı olarak li-harâç kaydedilirdi. Çünkü

fey hâsılatı yekûnuna haraç adı verilir. Fıkhta iptidadan beri mevcut gibi telâkki edilen cizye ve haraç istilâhları işte bu suretle bir buçuk asırlık bir zaman içinde yerleşebildi.

İlk zamanlarda cizyenin nasıl tatbik edildiğine dair elimizde, ihticaca salih olarak, yalnız Mısır'da cari olan muamele hakkında malûmat vardır, orada vergiyi ödiyenlere bir kurşun mühür verilir. ve mükellef bunu boynuna takardı; fakat sonraları Halife Hişam, Bara'a namıyla muntazam makbuz vermek usulünü tesis etti. Bu makbuzlardan birçoğu mahfuz kalmış ise de henüz üzerlerinde lâyikeyle tetkikat yapılmamıştır. Mısır'ın fethinde adam başına 2 dinar raddesinde bir veği tarh edildiği rivayet edilir. Filhakika (VII.) I. asrın sonuna ait Bizans vergi tarh cetvellerinde vasati vergi miktarının bu rakama tekabül ettiği görülmektedir. Fakat bundan daha aşağı rakamlar da bulunmuştur. Fıkîh ahkâmınca, hadd-i asgari olarak, tâyin edilmiş olan 1 dinar yerine, sonraki asırlarda bile ekseriya daha aşağı nispette cizye alınmış olduğuna delâlet eden makbuzlar vardır. Bundan başka (VII.) I. asırda pek çok kimseler vergiden muaf tutulmuştur. Fakat bu muamelenin sebebi bizce meçhuldür. Bundan maada henüz izah edilmemiş cihetler de vardır. Her ne kadar bidayette rahipler sarahaten vergiden muaf tutulmuşsa da, Mısır'da, Abdülmelik'in kardeşi Abdülâziz devrinden itibaren, gittikçe artan sert tedbirler ile onlar da vergi vermeğe mecbur edilmişlerdir.

«İslâmî kabul edenlerin çoğalmasi ile mütenasip olarak, cizye dahi fert başına kafa vergisi mahiyetini kaybetti ve Mısır'da, Salâhattin'in devrinden itibaren, bu verginin senelik hâsılatı ancak 130,000 dinardan ibaret kaldı: (Makrizî, Hitat, 1. 107, 23; 108, 27). Mamafih bu tâbiyet vergisi ikinci sınıf gayr-i müslim tebaa için daimî olarak, meriyette kaldı. Bu hususta elimizde en doğru ve tam olarak mevcut malûmat Heid born'un «Les Finances ottomanes» (Viyanâ ve Leipzig, 1912 s. 23, v. d.) adlı eserinde v. Hammer'den ve başka kaynaklardan istifade edilerek, Türkiye hakkında verilmiş olan tafsillattır. (Türk cizye makbuzunun resmi için bak. Karabacak, Führer, durch die Ausstellung der papyrus Erzherzog Rainer, s. 176). Türkiyede cizye Kırım muharebesi devrine kadar mer'i kaldı. 10/ mayıs / 1855 tarihli kanun ile, dinî vergi olan cizye yerine, askerlik hizmetinden muafiyet vergisi ikame edildi. Fakat bu vergi ancak Hristiyanların da bilfiil askerlik hizmetine tâbi tutuldukları tarihten (Meşrutiyet inkılâbından) itibaren, tamamen lâğvedildi.»

Cizye yalnız Osmanlılarda tatbik edilmiş bir vergi değildir. Hattâ İslâmiyyetle de hâdis olmamıştır. Medeniyet-i kadîmenin ilk devirlerinden itibaren cizye mevcuttu. Yunanlılar, Milâd-ı İsa'dan evvel beşinci yüzyıl sıralarında Fenikelilerin muhacematından sıyanet etmeye mukabil Küçük Asya sevahili ahalisi üzerine cizye vaz'etmişlerdi. O sırada Fenikeliler İranlıların himayesi altında bulunuyorlardı. Şu halde o sevahil halkı canlarının sıyaneti uğrunda bir kısım mallarını feda etmekte beis görmemişlerdi. Romalılar da hâkimiyetleri altına aldıkları kavimler üzerine cizye tarh etmişlerdir. Fakat Romalılar tarafından tarh edilen cizye miktarı daha sonra İslâmlar tarafından konulan cizyeden çok ziyadeydi. Romalılar zann-ı ağılebe nazaran «Fransa» kıtasını fethettikleri zaman senede her adam başına 9—15 lira raddesinde bir şahsî vergi (cizye) komuşlardı. Bu miktar İslâmlar tarafından konulan cizyenin yedi misliydi. Mamafih Romalılar fethettikleri yerlerin cümlesinde bu nispette ağır cizye tarh etmezlerdi. Rivayete göre diğer birtakım yerlerde öyle ağır bir miktarın tarh olunması, bu verginin köle ve uçaklara da teşmilinden ileri geliyordu. Çünkü hiçbir şeyleri olmayan köle ve uçakların vergilerini de efendileri verme mecburiyetinde kalıyordu.

İraniler dahi hâkimiyetleri altında bulunan reayadan cizye alırlardı.

«Medeniyet-i İslâmiye Tarihi» müellifi (c. 1, s. 199) Hindistan ulemasından (Şibli Numani) ye atfen cizye kelimesinin aslının «gezit» kelime-i Farisiyesi olduğunu kaydetmiş ve İbn-i-esîr'in Nûşirevan'ın haraç ve askerlikte vukubulan ieraatı hakkında serdettiği mütalâayı naklettikten sonra kendi mülâhazasını da ilâve etmiştir:

«İranda eazım-ı rical-i devlet ve erbab-ı asalet ve asker ve merzibanlar ve ketebe ve hükümdarın hizmetinde bulunan kimselerden maada ahali üzerine herkesin mevki ve istitaatine göre on iki, sekiz, altı dört dirhem cizye vaz'eyledi.»

Bundan anlaşılıyor ki Araplar «gezit» i lâfzan ve mânen olarak «cizye» şeklinde Araplaştırdıkları gibi keyfiyet-i tarh ve cibayetinde de tadilat icra etmişler. İslâmlar da eazım-ı rical-i devlet ve erbab-ı asalet ve asker-i İslâmlardan ibaret oldukları cihetle «Kisra» tarafından o gibi zevat cizyeden nasıl istisna edilmişse Araplar tarafından dahi İslâmlar cizyeden istisna edildi.»

«Defter-i Muktesit» müellifi Süleyman Sûdî Efendi (c. 1, s. 55) cizyenin lûgat mânası için diyor ki:

«Cizye taife mânasına olan cüzü yahut kaza ve kifayet mânalarına olan ceza maddesinden mehuzdur. Lûgat mânasınca cizye haraçta dâhil olup haraç cizyede dâhil değildir. Yani haraç, gerek arz ve gerek ehl-i zimmet rûsuna darbolunan nesneye itlak olunmuş ise de, haraç cizye-i arzda, cizye darbe-i rûsta, mütearif olmuştur.»

«Leone Kaetano» nun Hüseyin Cahit Yalçın tarafından tercüme olunan «İslâm Tarihi» nde (c. 10, s. 324, not: 6) cizye kelimesi için şu izahatı yazıyor:

«Cizye kelimesi aramiy-ül-asıldır (cezit). Fakat İranlılar tarafından kabul olunmuştur. İranlılar buna kendi lisanlarında gezit şeklini verdiler. Araplar bu kelimeyi, İranlılardan aldılar, cizyeye tabvil ettiler (Nöldeke Persen; 241 not: 1) (Mefâtih s. 59, satır 7). Üçüncü asr-ı hicriden sonra Müslüman istilâhat-ı kanuniyesinde cizye daima gayr-i müslimlere vaz'edilen vergi-i şahsî mânasını ifade eder. Bunun şarih kavaidi vardır. Arazi vergisi olan haraç, Müslüman istilâhat-ı hukukiyesinde cizyeden pek farklıdır. Fakat eskiden böyle bir fark malûm değildi. Cizye ve haraç tâbirleri âdeta mütetradif olarak kullanılmış ve vergi mânasını ifade etmiştir. Bunun tarzı ve matrahı ayrılmıştır. Filhakika Talmut'ta (1. ödeke 241, not 1) haraç kelimesine tesadüf eder ki «vergi-i şahsî» mânasını ifade eder. Arazi vergisine ise taski (Arapçada task yahut tisk) denir. İlk halifeler zamanında iki nevi vergi arasında hiçbir fark yoktu. Tebaanın efendilerine tediye ettikleri sadece vergi makamında tahsil olunurlardı.»

«Osmanlılar haraç yerine de «cizye» tâbirini kullanmışlardır.»

İslâmlar tarafından cizye ilkevvil Hazret-i Peygamber tarafından tarh olunmuştur. Cenab-ı Muhammet hal ve mevki icabatına ve cizyeyi verecek olanlarla yaptığı muahede mündericâtına göre tak ir ve tâyin eylerdi. Hazret-i Peygamber Gubran ahalisiyle ahd-i müsâlâha ettiği ahaliye her sene safer ayında iki bin ve recepte bin takım elbise cizye vaz'etmişti. Her takım elbisenin kıymeti bir (ukiye) olmak üzere tâyin olunmuştu. Bir (ukiye) kırk dirhemdi.

Yine Hazret-i Muhammet «Ezreh» ahaliyle her sene recep ayında tediye edilmek üzere yüz dinar cizye ile akd-i sulh etmişler.

Cizye böylece bir şekil ve muayyen bir miktarda olmaksızın Hazret-i Ebu Bekr-i-Siddik'in hilâfetinin sonuna kadar devam etti. Hazret-i Ömer hilâfet makamına geçip de fütuhât-ı İslâmiye çoğalınca cizyenin miktarı tâyin ve tesbit olundu. Halife etrafta bulunan kumandanlara sakalî, bıyığı gelmiş olanlara cizye

tarh edilmesine ve her adam başına dört altın veya kırk dirhem gümüş olarak tâyin olunmasına dair emirler gönderdi.

Cizye-güzarlar Şam'da ve Elcezire'de bulunan halkı Müsliminden her birine erzak olarak ayda verilmek üzere iki med buğday ve muayyen bir miktar zeytinyağı itasına da mecbur tutmuşlardı. Daha sonra cizyenin miktarı mükelleflerin mevki ve iktidarı itibariyle tadil ve tâyin edildi. Zenginlikleri meşhûr olanlara her ay dört dirhem verilmek üzere senevi kırk sekiz dirhem ve orta halli olanlara her ay iki dirhem ita edilmek üzere yirmi dört ve fakir-ül-bal bulunanlara ayda bir dirhem verilmek şartıyla senevi on iki dirhem cizye tarh olundu.

Kadınlardan, çocuklardan, sakat ve âciz olanlardan ve halk ile ihtilâta bulunmayan papazlardan cizye alınmazdı. Cizyenin bu miktarı suret-i hususiyede cizye şartları tâyin olunmuş memalikten başka her yerde cari idi. Nitekim Amr-ibn-il-As tarafından Mısırlılarla akdolan hususi cizye muahedesinde ihtiyarlar ile kadınlar ve çocuklar müstesna olarak sinn-i rüşde bâliğ olmuş zengin, fakir her şahsın senede iki dinar vermesi cümle-i şeraitlendi. O şart mucibince cizye alınır.

Irak'ta Elcezirelilerle yapıldığı gibi, bazan cizye halkın kendi nafakalarından sonra ellerinde kalan miktarlara göre de tâyin olunmuştur.

Hilâfet, Emevilerden Abdülmelik'e intikal edince Irak'ta nüfus başına bir dinar olan cizyeyi az görmüş, tahrir-i nüfus yapılmasını emretmişti. Bunun üzerine nüfus yazıldı. Hep içi addolunan halkın bir senelik kazancından mekûlat, meşrubat ve melbusat gibi havayic-i zaruriye için ihtiyar olunacak masraflar bilhisap tâyin olup neticede dört dinar arttığı tahakkuk ettiğinden bu miktar kendilerine cizye olarak tarh olundu.

Cizye, gayrimüslimlerden alınır bir vergi olmak itibariyle İslâmiyeti kabul edenler vergiden muaf tutulurdu. Bir aralık bunların namalarına matruh vergilerin affedilmesi mevzuubahs oldu. Emevilerden Abdülmelik ibn-i Mervan'ın Irak valisi meşhûr Haccac ibn-i Yusuf gayrimüslimlerden İslâm olanlara da cizye koydu. Abdülmelik bu kaidenin Mısır'da da tatbiki için vali olan biraderi Abdülâziz'e yazdı. Valinin istişare ettiği Abdülâziz bin Haccac «Mısır'da öyle bir şeyi ilk yapan kimse siz olmayınız. Buradaki gayrimüslimler kendilerinden papaz olanların cizyesini vermek bile istiyorlar. Kendilerinden İslâm olanlar üzerine cizye nasıl

tarh olunur? Artık kimse İslâm olur mu?» demek suretiyle Abdülmelik tarafından gelen emri tenfize meydan bırakmadı. Daha sonra zühd ü takvaca meşhûr olan Ömer ibn-i Abdülâziz makam-ı hilâfete geçince Irak'ta gayrimüslimlerden İslâm olanlara tarh edilmiş olan cizyeyi iptal ettirdi. Bu tarihten sonra hiçbir Müslimden cizye alınmamıştır.

Bir noktanın daha ilâvesi lâzım gelir ki o da cizyenin ehl-i kitaptan olanlardan alındığıdır. Putperestlerle Mecusilerden İslâmiyeti kabul ettikten sonra irtidadeyliyenlerden cizye alınması caiz değildir. Çünkü abede-i evsan ile Mecusi ve mürtedler için ya İslâmiyet veya harbdan başka bir şey kabul olunmazdı.

Cizye, Emevileri istihlâf eden Abbasilerde ve ondan sonra teşekkül eden İslâm devletlerinde de aşağı yukarı aynı şekilde devam etmiştir.

Osmanlılar devletlerini kurdukları andan itibaren zaptettikleri yerlerdeki ahalden İslâm olmıyanlardan cizye alıyor ve bu vergiyi veren ve reyalık sıfatını kabul eyliyenlerin mal, ırz ve canlarını taht-ı tekeffülde bulunduruyorlardı.

Osmanlı devletinin ilk zamanlarında varidatı işbu cizye ile, Venedik, Sırp, Ragosa gibi Hristiyan hükümetlerinin verdikleri maktu vergilerden ve padişah hasılatının âşariyle güm-rükler, memleha hasılatından ve bir de ganaimin beşte birinden ibaretti. Reayanın verdiği öşür ve diğer tekâlif timar, zeamet ve has suretiyle vüzera, beylerbeyiler, sancak beyleri ve asker sınıfını teşkil eyliyen sipahilerle emsaline ait olduğundan bunlar devletin kasasına girmiyor, ve fakat buna mukabil de o gibilere devletçe maaş ve tahsisat namıyla bir şey verilmiyordu.

Evvelce edna, evsat, âlâ itibariyle ahali-i Hristiyanıyenin herbirinden on, yirmi, otuz akça alınır. Edna, evsat, âlâ tâbirleri de fakir, ortahalli ve zengin mânalarına gelirdi.

«Defter-i Muktesit» müellifi (c. 1. s. 59) cizyenin bu suretle üç kısma tefrik olunmasının hikmetini şu suretle kaydediyor:

«Cizyenin esas vaz'ı guzzata nusret içindir. Nusret mütefavittir. Cizye-güzar olanlar, fakir olurlar ise yayan, mutavassut halli olurlarsa süvari olarak, gani olurlarsa nefsiyle beraber âharını dahi atlandırarak nusret edecekleri farz ve takdîr olup cizye-i şer'îye âlâ, evsat, edna itibariyle üç kısma taksim olunmuş ve lâgıvı zamanına kadar bu esaslara riayeten ahz ü tahsil edilmiştir.»

Üçüncü Murat zamanında devletin vari-

datı artırıldığı sıralarda müşkirata da resim vaz'edildi. Bunun üzerine reaya şikâyet ederek bu resmin cizyeye bir miktar zammedilmek suretiyle kaldırılmasını istida ettiler. Bu talepleri kabul olunarak fukaradan on beş, ortahalliden otuz, zenginden de kırk beş akça alınmaya başlandı.

«Netayic-ül Vukuat» müellifinin beyanına göre (c. 3. s. 100) cizyeye yapılan zam her yerde müsavi surette vâkı olmamıştı. Meskûkât fiati daima tenezzül ederek umur-i maliye karıştığı cihetle tarhiyat her yerde verilen fetvalar mucibince vâkı olurdu.

Köprülü Mustafa Paşa sadaretinde yine âlâ, evsat, edna itibariyle üç derece tertibolunarak âlâsından kırk sekiz, evsatından yirmi dört ve ednasından on iki dirhem gümüş alınması usulü vaz'ı ve tekrar olundu. Bu cihetle Osmanlı memleketinin her tarafında âlâdan dört, evsatın iki, ednadın da bir altın alınmak kanuna râptedildi. Yine o kanunla cizye mükelleflerinin yedine verilmek ve her sene değiştirilmek üzere âlâ, evsat ve edna namıyla mühürler kazdırıldığı gibi, renkli tevzi varakaları da tanzim olundu. Tevzi varakaları bu mühürlerle mühürlenir, mükelleflere verilir. Aynı kanunla cizyenin mirî tarafından tâyin olunacak «cizyedar» lar marifetiyle tahsil olunması usulü konulmuş ve bunlara geçim olmak üzere âlâ için onar, evsat için sekizer, edna için dörder para aidat tahsis olunmuştur.

Her kazanın cizye evrakı Hazine-i Maliyede tanzim ve bohçalara vaz'edilerek mühürlendikten sonra cizyedar denilen memurlara teslimen mahallerine yollanır, muharrem ayı gelince, mahkemede bohçanın mührü açılarak cizye tevzi edilirdi. Netayic-ül-Vukuat müellifi Mustafa Paşa cizyenin son zamanlarda, İkinci Mahmud'un evahiri ve Abdülmecid'in evailinde, bir milyon iki yüz bin lira kadar tuttuğunu kaydetmektedir.

Cizye eskiden sene başı olan muharrem ayının başında tahsil olunurdu. Lâkin sonraları görülen para darlıkları yüzünden vakit gelmeden de tahsil olunmuştur. Nitekim 1107 (1695) cizyesi 1106 senesi şavvali guresinde, 1108 senesi cizyesi ramazan guresinde cibayet olunmuş ve yine hâsıl olan ihtiyaç sebebiyle 1116 (1704) cizyesinin tahsiline şaban guresinde ve 1130 senesi cizyesinin cibayetine de recep guresinde beşlanarak 1147 (1734) senesine kadar bu suretle cibayet ve tahsil olunmuştur. Mevcut bir vesikaya göre (Başbakanlık Arşivi, Maliye 1815) «Şark seferleri takribî ile hazine-i âmi-

renin masarif-i kesiresi olmakla senevi ihraç olunan 4 kıst kapı kulu mevacibinin mevarid-i saireden cem ve tekmlinde imkân olmayıp beher hal mal-i cizyeden tahsil ve tekmline mevkuf olduğundan gayri evahir-i şabanda ihraç olunagelen kısteyn mevacibine tahsis kılınan cizye taksit-i evveli akçası evail-i şabanda dâhil-i hazine olmağa muhtaç olmakla cizyedarlar henüz cizye evrakların gereği gibi tevzi etmeden kendilerinden taksit-i evvel akçası mutalebe olup anlar dahi bizzarure reayayı tazyik ile cem ve tahsile mübaderet eylediklerinden fukaray-i raiyyet giriftar-ı mihen ve ducret olup» 1148 senesi cizyesinin cumadelâhire guresinde mübageret olunduğu yazılıdır.

Bir vesikaya göre o tarihte cizye bedeli olarak dörder, ortahallilerden ikişer, fakirlerden de birer altın alınır. Geçimleri için cizyedarlar buna ilâveten zenginlerden on ikişer, ortahallilerden dokuzar, fakirlerden de altışar para maişet ve alesseviye birer para kitabet ücreti alırlardı.

Bir vesikada (Başbakanlık Arşivi, Maliye 12 Za. 1184, sıra 311) «kasabat ve kurada mütemekkin olan ehl-i zimmet reayanın beher sene cizye-i şer'iyyeleri cibayeti için verilen berevat-ı âliyyede âlâdan dört zer-i mahbup ve evsatın iki zer-i mahbup ve ednadın bir zer-i mahbup ahz olunmak ve zer-i mahbup tedarikinde âciz olanlardan aynı zer-i mahbup talep olunmayıp âlâdan on bir kuruş ve evsatın beş buçuk kuruş ve ednadın iki buçuk kuruş bir rubu alınması derç ve tastir olunagelip ancak bu esnada zer-i mahbup İstanbul'unun beher ade-di üçer kuruşa rayic olmak üzere müceddeden nizam verildiğine binaen zer-i mahbup lâfzında her ne kadar tafsîl ve tahrir olunsada dahi cizyedarlar zermahbubu İstanbulu talebiyle fukaray-i raiyyete bâis-i ıstırap olur harekâta mübaderet olunacağı anlaşıldığından bundan böyle ıstar olunacak berevat-ı şerifede zer-i mahbup lâfzı tahrir ve tastir olunmayıp elyevm tahsil olunageldiği veçh üzere âlâdan on bir kuruş ve evsatın beş buçuk kuruş ve ednadın iki buçuk kuruş bir rubu alınması bâdezin verilecek berevat-ı âliyyede tasrih ve beyan olunmak babında mübarek hatt-ı hümayun-u keramet makrun şeref yâfte-i sudûr olmakla bâdezin ıstar olunacak hazine beratlarından zer-i mahbup lâfzı tahrir ve tastir olunmayıp âlâdan on bir esedi kuruş ve evsatın beş buçuk esedi kuruş ve ednadın iki buçuk esedi kuruş, rubu tahsili verilecek cizye beratlarında tasrih ve beyan olunması» yazılıdır.

Şeriat lisanında cizye iki kısımdır: maktu

cizye, alerrüüs cizye. Maktu cizye, fetih sırasında sulhen tâyin edilen maktu bedeldir. Aler-rüüs cizye, herkesin mali istitaatı gözetilmek üzere şahsı üzerine ve adam başına tarh olunan cizyedir.

Cizyenin tevzi ve tahsilindeki mühim ıslahattan biri de ikinci Sultan Mahmut zamanında yapılmıştır. Abdürrahman Vefik Bey tarafından Tekâlif Kavaidi» unvanlı eserde (c. 1, s. 45) buna dair şu izahat mevcuttur:

«Gayrimüslim nüfustan cizye ile beraber mübaşiriye ve tahsildariye ve kefilleme ve kolcu hakkı gibi türlü namlar altında birtakım paralar tahsil edilmekte olduğu anlaşıldığından evvelâ bu fenalıklara bir netice verilmek için 1246 senesinde bir kararname neşredilerek simaba'd ahaliden gerek cizyedar ve tahsildarlar tarafından, gerek hükkâm caniplerinden bu namlarla ve küşadiye ve ikramiye namlarıyla ve bahane-i saireyle başkaca bir habbe alınmaması, ve fakat âlâ evraka iki buçuk ve evsata bir buçuk ve ednaya bir kuruş zammedilerek âlâda ikisinin, evsatta birinin, ednada yarısının maaş olarak cizyedarlara terkiyle kusur kalacak yarımşar kuruştan dörder parasının harc-ı aklâm olmak üzere mahallerine ve yedişer parasının kefilleme akçasına ve dokuz parasının da ceride odasının maaş ve masarifine mukabil Hazineye gönderilmesi ve cizyedarlar tarafından gönderilecek memurlara kaza, nahiye ve köylerde ikametlerinde zaruri masrafları için reaya tarafından beher neferine yüz dirhem nân-i aziz ve binek hayvanlarına birer kutu arpa ve dörder kıyye saman verilip fazla bir şey verilmemesi nizam altına alındı.»

Fakat bu suretle asıl cizyeye zamimeten alınacak miktar ile memurların kendilerine ve bineklerine verilecek mekûlât meselesi yine medar-ı taaddi oldu. Şikâyet tevliedetti. Onun üzerine 1249 senesinde ikinci bir kararname daha neşredilerek bundan sonra tahsildariye, kefilleme, kolcu hakkı, yem, yiyecek namıyla kimseden bir şey istenilmeyip yalnız asıl cizye miktarının alınması ve bazı müstesnalardan istenilmekte olan cizyenin badema katiyen taleb olunmaması şediden emir ve tebliğ olundu.

Bu emirler verildiği zamanda cizyenin nispeti bir dirhem gümüşe mukabil bir kuruş hesabıyla cizyenin âlâsı için kırk sekiz, evsata için yirmi dört, ednası için de on iki kuruş alınırdı. 1250 senesinde sikke üzerine yapılan bir hesap neticesinde âlâsı altmışar, evsata otuzar, ednası on beşer kuruşa iblâğ edildi.

Cizye hiçbir vakit timar ve zeamet sahip-

lerine bırakılmamış, daima cizyedarlar, tahsildarlar ve sair memurlar vasıtasıyla Hazine namına cibayet olunmuştur.

Cizye, Avrupalıların en ziyade gözlerine batan bir vergi olduğu için kendilerini memnun etmek fikriyle, Tanzimatın ilânında ilk iş olarak «alerrüüs» cizye cibayeti usulü ilga ve bu verginin patrikhaneler marifetiyle «an cemaatin» tahsiline karar verildi. Lâkin Tanzimatın ikinci senesinde Reşit Paşa düşüp de İzzet Paşa sadarete ve Musa Saffeti Paşa da Maliyeye geçerek Tanzimatın bazı kısımlarının tadili mevzuubahs olunca cizyenin yine evvelki gibi alerrüüs cibayeti usulü iade olundu. Bu iade keyfiyetinde patrikhanelerin dahi tesiri olmuştu. Çünkü onlar da an cemaatin istifası hususunda aciz göstermişlerdi. Birkaç sene sonra Reşit Paşa tekrar sadarete gelince yine an cemaatin tahsil usulüne ricat edilmiştir.

Nihayet 1272 senesinde cizye ilga edildi. Mamafih cizyenin ilgasiyle bu vergi tamamen kaldırılmış olmayıp, Hristiyanların askere gitmedikleri ileri sürülerek iş «bedel-i askerî» namına tebdil olunmaktan ibaret kaldı. Bedel-i askerî cizye gibi üç sınıfa ayrılarak zenginden altmış, ortahalliden otuz ve fakirden on beş kuruş alınması takarrür etti. Bedel-i askerî de yalnız erkeklerden alınırdı. Papazlarla kadınlardan, çocuklardan alınmamakta olduğu gibi, devlet hizmetinde bulunmuş mâruf aileler, ihtiyarlar, malûller, berat ve ümera ve vüzera emirleriyle affedilmiş kimseler kezalik müstesna tutulmuştu.

Meşrutiyetin ilânını mütaakip Hristiyanların da askere alınması takarrür ettiğinden 1325 ten itibaren bedel-i askerî de ilga edildi.

CİZYE BAŞBAKİ KULU (جزیه بائباقی کولی) [Mal.] Cizye muamelelerinin yoklamasına, teftişine memur olanların reisine verilen addır. Asıl başbakı kuluunun maiyetinde bulunurdu. 1249 (1833/1834) senesinde ikisi birleştirilerek bir mansıp ittihaz edildi. Gerek cizye başbakı kulluğu, gerek asıl başbakı kulluğu memuriyetlerinde bulunanlar askere ulûfe tevziinde divan-ı hümayunda bulunur ve tevziden sonra kendilerine defterdar ve ruznamçecilerle beraber hil'at giydirilirdi.

CİZYE BOHÇASI (جزیه بوجھاسی) [Mal.] Gayrimüslimlerden askerlik hizmeti mukabili olarak alınan cizye payitahtta cizye muhassillığı unvanı altında mevcut teşkilât tarafından senet tanzim ve bu senetler bohçalarla eyalâta sevk olunurdu. Senetlere zarf hizmeti gören bu bohçalara maliye ıstılahında «cizye bohçası» denilirdi.

Cizye evvelce mahallerince tahakkuk ettirilirken birçok haksızlıklar yapıldığı nazar-ı dikkate alınarak Köprülü Mustafa Fâzıl Paşa zamanında cizye varidatı merkezlerde müfredat üzerine kaydedilmek ve her kazanın cizye bohçaları sene başından evvel mahallerine vâsıl olmak şartıyla, hazineden göndermek ve her mükellefin elinde sınıfını gösterir cizye senedi bulunmak usulü tesis edilmişti.

CİZYEDAR (جزیه دار) [Mal.] Hristiyan tebaadan alınan cizyenin tahsiliyle mükellef olan memurun unvanıydı. Cizye mahallerince tahsil edilerek hazineye gönderiliyordu. Ancak verginin gerek tahakkukunda ve gerek tahsilinde birçok yolsuzluklar ve şikâyetler vuku bulması üzerine Köprülü Mustafa Paşa sadaretinde cizyenin miktarında tadilât yapılırken tahsilâtının da daha salim bir surete bağlanması düşünüldü ve bu maksatla bu verginin tahsiliyle mükellef olmak üzere «cizyedar» lık vazifesi ihdas olundu.

Cizyedarlara geçim olarak da âlâ için onar, evsat için sekizer, edna için dörder para aida tahsis olundu. Cizyedarlarla onlar tarafından tâyin olunan tahsildarlar ve mahallerindeki hâkimler halktan cizye ile beraber mübaşiriye, tahsildariye, kefilleme ve kolcu hakkı, küşadiye ve ikramiye gibi türlü namlar altında birtakım paralar da alıyorlardı. Nihayet yapılan şikâyetler üzerine 1246 senesinde neşrolunan bir kararnameyle bundan böyle ahaliden gerek cizyedar ve tahsildarlar tarafından ve gerek hükkâm canibinden bu namlarla ve sair bahanelerle başkaca bir habbe alınmaması ve buna mukabil âlâya iki buçuk, evsata bir buçuk ve ednaya bir kuruş zammedilerek âlâda ikisinin, evsatta birinin, ednada yarısının maaş olarak cizyedarlara terkiyle kusur kalacak yarımşar kuruşun da bir kısmının mahallerine, diğer kısmının da hazineye gönderilmesi kararlaştırıldı. Yine o karar cümlesinden olarak cizyedarlar tarafından gönderilecek memurlara, kaza, nahiye ve köylerde ikametlerinde zaruri masrafları için reaya tarafından her birine yüzer dirhem ekmek, binek hayvanlarına da birer kutu arpa ile dörder okka saman verilmesi nizam altına alındı.

Cizyeye zammolunan kısımla yiyecek meselesi şikâyeti mucib oldu. Bunun üzerine 1249 senesinde diğer bir kararname ile bundan sonra tahsildariye, mübaşiriye, kefilleme, kolcu hakkı, yem ve yiyecek gibi bir şey istenilmeyip, yalnız cizyenin alınmasıyla iktifa olunması emrolundu.

Cizyenin ilgasına kadar böyle devam ederek cizye ile beraber cizyedarlık da lâğvedildi.

CİZYE-İ GEBRAN (جزیه گبران) [Mal.] Hristiyanlardan alınan cizye hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yahudilerden alınana «cizye-i Yehudân» denilirdi. Farisî bir kelime olan gebr'in lûgat mânası Mecusi, ateşperesttir. Bu tâbir evvelâ İran ateşperestlerinden alınan cizye hakkında kullanılmıştır. Sonra Selçuklulara, Selçuklulardan da Osmanlılara geçti. Anadolu'da Mecusi olmadığı halde bu tâbir resmî kayıtlarda Hristiyanlardan alınan cizye hakkında kullanılmıştır.

CİZYE İSTİRDADI (جزیه استردادى) [Mal.] Cizye adıyla toplanmış paralardan vakıflar hesabına ayrılan hisse hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu tefrik keyfiyeti vakıf olan yerlerden tahsil edilmiş olan cizyeler hakkında cereyan eder, vakıf olmıyan yerlerden bir şey ayrılmazdı.

Müslümanların gayrisından alınan cizyenin bir kısmı padişahlarla vezirlerin evkafına karşılık bağlanmıştı. Köprülü oğullarından Fâzıl Mustafa Paşa cizyelerin vakıf sayılanlarını dahi bir elden toplamak üzere hepsinin evvelâ cizye kalemine getirilmesini ve vakıflara bağlı cizyelerin o kaleminden istenmesini daha doğru bularak o suretle emir çıkarttı. İşte bu emir çıktıktan sonra vakfedilen cizye varidatı da hükümetçe cibayet edilmeye bağlandığından cizyeye giren paralardan vakıf karşılığı olarak ayrılıyor, mütevellilere verilen bu paralar onlar tarafından vakıf işlerine sarf olunuyordu.

CÖNK (جوناك = جوناك) [Ed.] Halk şairlerinin müstatil şeklinde uzunlamasına ciltlenmiş olan şiir mecmualarına verilen addır. Hierî 10 uncu (Milâdî 16 ncı) asrın tanınmış simalarından Bursa'yı ikinci vatan ittihaz eden ve yazılarını böyle defterlere yazan (Dede Efendi) bunu mahlâs olarak kullanırdı. Bundan dolayı da kendisine (Dede Cöngi) denilirdi.

CUB (جب) [Ida.] Eskiden zindan olarak kullanılan susuz, derin kuyulara verilen addır. İçine atılan adam ölünceye kadar oradan çıkamazdı. Buna «Zindan Kuyusu» da denilirdi. Vaktiyle Cub-ı Ali adlı böyle bir kuyu bulunduğu için Haliçteki yere sonradan Cibali adı verilmiştir. Arapça bir kelime olan cub kuyu demektir.

CUHUT KAPISI (جھوٹ کاپی) [Coğ.] Yenicamiin önünde eskiden mevcut olup sonradan yıkılan kapının adı idi. Arapça ziyade çalışkan mânasına gelen cehut (جھوٹ) aynı zamanda Yahudiler hakkında da kullanıldığı gibi yine Arap-

ça bir kelime olup bilerek inkâr eden demek olan cehut ve cuhut suretlerinde de istimal olunan cuhut (جھوت) da Yahudiler hakkında kullanılırdı. Yenicami yapılmadan evvel o civarda Yahudiler oturduğu için bu kelime halk dilinde çifit şekline sokulmuş, kapiya «Çifit Kapısı» denilmiştir.

CUMA EZANI (جمعة اذان) [Fık.] Cuma günleri namazdan evvel okunan ezan hakkında kullanılır bir tâbirdir. Cenab-ı Peygamber zamanında cuma günleri namazdan evvel cami dışında ezan okunmak âdet değildi. Ebubekir ve Ömer zamanında da okunmazdı. Cuma ezanı hatip minbere çıktığı vakitte, cami içinde, okunurdu ki şimdi «ci ezanı» dedigimizdir. Cami dışında da ayrıca cuma ezanının okunması Hazret-i Osman zamanında ihdas edilmiştir. Medinede halk çoğaldığı için üçüncü halife ikinci bir müezzin ilâve ederek birinci ezanın zevra denilen evi üzerinde okunmasını emretti. Bu suretle cuma için iki ezan bir kamet üzerine icma' vâkı oldu.

CUMA SALÂSİ (جمعة صلاحي) [Fık.] Eskiden cuma günü öyle ezanından evvel tanınmış Arap şairleri tarafından Hazret-i Peygamber için yazılan merasiye ve kasidelerin minarelerde okunması hakkında kullanılır bir tâbirdir. Cuma namazı öteki namazlar gibi yalnız başına değil camide cemaatle kılındığından halkın vaktin yanagıtığını hatırlıyarak hazırlanması ve ezanla beraber camiye gelmesi için okunurdu. Cuma salâsı ilk evvel Hicri VII. asır başlarında (M. 13 üncü asır) Mısır hükümdarı olan melik En-nasr Seyfüddin Kalavun'un emriyle verilmeye başlanmış, az zamanda bütün İslâm memleketlerine yayılmıştır.

CUMA SELÂMLIĞI (جمعة سلامتي) [Sar.] Cuma namazı münasebetiyle padişahlar için yapılan merasime verilen addır. Buna «Cuma alayı», «selâmlık resm-i âlisi» de denilirdi.

Kıymetli ilim adamı Osman Ergin selâmlık resm-i âlisi hakkındaki gördüklerini, bildiklerini, öğrendiklerini kaydederken (Türkiye Maarif Tarihi c. 3, s. 860 başıyes) şunları söylüyor: «Osmanlı padişahları aynı zamanda İslâm halifesi de oldukları için İslâm dininin içtimai umdelerinden birisi olan cuma toplanışını ve o gün hutbe adı altında verilen haftalık konferansı dinlemek onların pek ziyade ehemmiyet verdikleri dinî ve içtimai vazifelerinden birisi idi.

«İslâm dininin koymuş olduğu esaslara göre cuma toplanışının yapıldığı ve hutbe de-

nilen konferansın dinlendiği yerin kapısı herke-se açık bulunmak, yani halk oraya serbestçe girebilmek şarttır. Bundan dolayıdır ki padişahlar veya halifeler meselâ Abdülhamit II. du-varlarla çevrilmiş sarayının içinde tiyatro bile yaptırmış olduğu halde orada bir de cami yaptırmamış ve bu dinî ve siyasi vazifeyi mutlaka sarayında çıkıp halkın da içine serbestçe girebileceği camilerden birisinde yapmağa mecbur olmuştur. Buradaki gaye de hükümdarın halkla temasa mecburiyeti, halkın da hükümdara derdini ve dileğini arz edebilmesidir.

«Padişahlar, Abdülhamit II. devrine kadar camilere ata binerek selâmlığa giderlerdi. Avrupa-lıların pek eski zamanlara ait olarak tablolarla tesbit etmiş oldukları bu merasimin hep at üzerinde yapıldığı görülür.

«Saraydan camiye gidişin attan arabaya çevrilmesi Abdülhamit II. zamanında olmuştur. Bu padişahın ilk mabeyin feriki Eğinli Sait Paşa hâtıratında bu hâdiseyi şu suretle kaydeder:

«23 zilkade 1293 ve 3 kânunuevvel 1292 (1876) bugün selâmlık resm-i âlisi berren araba ile Ayasofya cami-i şerifinde icra olundu. Zat-ı Şahane Efendimiz dış ağrısı münasebetiyle yüzü biraz şiş olduğundan rüzgârdan muhafaza etmek ümidiyle araba içinde oldukları halde selâmlık etmeğe ferman buyurdular ve :

— Ne zararı var? padişah hasta olmaz mı? O da insan değil mi? buyurunca ben de:

— Evet efendim, padişahların selâmlık resmini mutlaka hayvan üzerinde giderek icra buyurmaları nass-ı katî ile sabit değil ya.. dedim. Ömera ve zâbitan ve asakir-i mülûkâne Ayasofya'da tertibolunup şevketmaap efendimiz beni de arabalarına alarak cami-i şerifi tegrif buyurdular. İşte bu veçhile araba ile resm-i selâmlık etmek bugün birinci defa olarak efendimiz tarafından icra buyurulmuştur. Bu usulün diğeri üzerine ne kadar müreccah olduğu selâmlığa gidenler tasdik ederler.» (Türklük Mecmuası sayı 10, s. 206).

«Yine Eğinli Sait Paşanın hâtıratından öğreniyoruz ki Abdülhamit II. her cuma başka bir camiye selâmlık yapıyor ve namazdan sonra ya karada veya denizde kısa veya uzun bir gezintiye çıkıyor. Abdülhamit'in selâmlık yapmak için en uzak gittiği cami Eyüp Sultan'dır. Bayram selâmlıkları da hemen hemen cuma selâmlıklarının aynı ise de kılıç alayı selâmlığı bunlardan daha üstün, daha muhteşem, daha umumdur. Bu son selâmlık resmi; garp hükümdarlarının taç giyme merasimine benzer. Yalnız cuma selâmlığında dört, bu son ikisinde altı atlı saltanat arabası kulanılırdı.

«Bu merasimde askerî, mülkî ve ilmiyyeden birçok kimseler bulunur, her sınıf askerden bir kaç alay, tabur iştirâk eder ve namazdan sonra camiin önünde ve padişahın huzurunda bir geçit resmi yapılırdı. Bu askerî hareket bir hafta uyusuk duran şehirde o gün bir canlılık uyandırır ve askerîin geçtiği sokaklar halkla dolar, boğanırdı.

«Selâmlıklarda büütün şehzadeler, bir kısım yaverler, tüfekçiler ve hünkâr çavuşları bulunurlardı. Selâmlığın hangi camide yapılacağı önceden bilinmediği için bu merasimde bulunacaklar Yıldız'da Çit kasrında toplanırlar, nereye gidileceğine dair iradeyi orada beklerler ve irade çıkınca padişahla birlikte hareket ederlerdi.

«Bazan bu irade gecikir, bekleyenler sabırsızlanırlar ve bu sırada «Ebülhüda» daha eşref saat gelmedi, diye söylenirdi. Rivayete göre, padişahın hangi bir saatte çıkmasını remil ve cifirle tâyin vazifesi Ebülhüda'ya aittir.

«İradenin çıktığı ve merasimin başladığı ilkönce saray kapısından gidiş müdürünün tek başına çıkışından anlaşıldı. Onun çıkmasını mütaakip saltanat arabası da görünürdü. İşte tam bu sırada alkışçıların âvazesi, muzikanın çaldığı Hamidiye marşı işitilmeğe ve minarelerden de ezan okunmağa başlardı.

«Alkış on kadar hademe-i şahane en tiz perdeden söylemeye başlardı ve padişah hangi camiye giderse orada arabadan inerken de yine bunlar aynı suretle tekrar ederlerdi,

«Alkış şudur: Uğurun hayır ola yaşın uzun ola, yolun açık ola, saltanatına mağrur olma, padişahım senden büyük Allah var.

«Abdülhamit II. devrinde alkışın son cümlesi yerine «padişahım şevketinle, devletinle bin yaşa» denilirmiş. Fakat sonra Sultan Reşat'ın devrinde eski şekil tekrar söylenmeğe başlamıştır.

«Padişah camie girerken ve çıkarken bu merasim tekrar edilmek ve bu sesler işitilmekle beraber orada biriken halk da «padişahım çok yaşa» diye bağırırlar, hâsılı bir kızılca kıyamet kopardı. Şimdiki mukabili el çırpma tarzında alkış o zamanlarda bilinir ve yapılır şeylerden değildi.

«Abdülhamit II. saraydan çıkarken dört atlı bir saltanat arabasına biner, fakat namazdan sonra saraya iki atlı bir araba ile dönerdi. Saltanat arabasında karşısına ilk zamanlarda Eğinli Sait Paşayı, daha sonra Namık Paşayı, daha sonra Gazi Osman Paşayı ve en sonra da Serasker Rıza Paşayı alırdı. Saltanat arabasını çeken atlar doru ve öteki arabalardaki atlar düz

beyazdı. Bu arabayı kendisi kullanırdı. Yanında ve karşısında kimse bulunmadığı gibi arabacı da yoktu.

«Selâmlık resmi günden güne ehemmiyetli bir şekil alınca ve bu resim dolayısıyla birçok merasim ve geçit resimleri de yapılmaya başlanınca bunların her cuma başka bir semtte yapılması, fakat her cami binasının bütün bu merasimi yapmağa uygun gelmemesi ve bir de Abdülhamit'in süikastten korkarak sarayından uzaklara gitmek istememesi gibi sebeplerle saray yakınında bütün bu merasimi kolayca yapmağa yarıyacak yeni bir camiin yapılması lâzım gelmiş ve 1308 hicri (1891) yılında Hamidiye Camii bu maksatla yapılmıştır.»

Sayın Osman Ergin, Hamidiye Camii hakkında izahat verdikten sonra on sekiz sene Abdülhamit'in yaverliğinde bulunmuş olan Ziya Emiroğlu İstanbul Âbideleri adlı eserinin muharriri İbrahim Hakkı Konyalı ve camiin yapılışı zamanından beri camiin kayyumluğunu yapan Şakir ile birlikte yaptıkları ziyareti anlatıyor ve cami ile beraber merasime ve cuma namazına ait faydalı malûmat veriyor:

«Ziya Emiroğlu, camiin avluzuna saat kulesi yanından girerken (avlunun şark tarafını göstererek) burada saraylı kadınlar arabalarıyla dururlar ve selâmlığı seyr ederlerdi ve (garp tarafını işaretle de) burada selâmlıkta vazifeten bulunacak erkân ve ümeray-i askeriyye bulunurdu, dedikten sonra cepheye döndüğü zaman (sol taraftaki merdiveni ve kapıyı göstererek) orasının Hünkâra ve sağ taraftakinin şehzadelere ve vukelâya mahsus olduğunu söylediler ve bu sırada içeri girmiş bulunduk. Şakir'in rehberliğiyle camiin her iki tarafındaki mahfillerle ortadaki müezzin mahfilini gezdik. İki mahfil arasındaki dar yolları da gördük. Ziya Emiroğlu burada izahatına devamla dediler ki :

— Sol taraftaki mahfilde Hünkâr ile maiyyetinde bulunan sayısı mahdud kimseler namaz kıları. Bu mahfilde üç sıra cemaat alacak yer bulunduğu halde Hünkâr hemen en geri safta ve duvar dibindeki köşede namaz kıları. Kafesle örtülü olan ve camideki cemaati görmeğe müsait bulunan cumbada namazdan önce arasına biraz oturur, camie gelenleri seyr ederdi. Fakat orada yalnızca namaz kılmazdı.

«Burada Hünkârla birlikte şehzadelerden Bürhanettin, Şevket, Abdurrahim ve Süleyman Efendiler, saray erkânından ikinci kâtip İzzet, mabeyinci Nuri Paşalarla mabeyinci Emin Bey, evleriyle, tekkeleriyle sarayı dört bir taraftan kuşatmış olan şeyh Zafir, Ebülhüda, feraset-i şerife vekili Esat ve Süleymaniye şeyhi:

Sait Efendiler ve iki yaver ki birisi kendileri ve öteki de Ahmet Eyüp Paşanın oğlu Fuat Beydir.» namaz kıları. Bunlardan başka şehzadelerle vükelâ ve sair büyük rütbeli askerler ve memurlar namazlarını müezzin mahfilinde kılarlardı. Bu mahfilin sağındaki bölme şehzade Selim Efendi ile Sadrazam, Şeyhülislâm, Evkaf Nazırı ile sair vükelâyâ ve sivil ricale, solundaki bölme ise mabeyin mügiri Gazi Osman Paşa, Hassa mügiri Rauf Paşa, Boğazlar muhafızı Asaf Paşa ve Haydar Paşa gibi askerî ümera ve ricale tahsis olunmuştu. İkinci, üçüncü derecedeki memurlar ise müezzin mahfilinde ve müezzinlerin arkasında paravanla ayrılmış olan yerde namaz kılarlardı. Abdülhamit namaz kılip kılmamak hususunda kimseye karşı taassup ve şiddet göstermezdi. Fakat şehzadelerin kılmasına itina ve dikkat gösterirdi. Hattâ bunlardan Abdülkadir Efendinin bir gün namaz kılmadığını görünce:

— Ben böyle şey istemem, namaz kılın, kılmazsa derişiriz; diye kendisine haber göndermişti.

«Yine böyle bir namaz meselesinde Hünkâr-ı ikinci kâtip İzzet Paşa arasında şöyle bir hâdise olmuştu :

«Münferiden kılınan sünnet namazlarına başlamak hususunda mahfildeki cemaat teeddüb-ben Hünkârâ uyumakta idi. O, namaza başlamadan kimse kılmazdı. Fakat namazı bitirmek hususunda Hünkârdan erken davrananlar olduğu gibi geç kalanlar da bulunurdu. Bir gün Hünkâr namazı erken bitirmiş ve birdenbire ayağa kalkmıştı. Fakat cemaat arasında İzzet Paşa henüz bitirmemişti. Hünkârın kalktığını görünce o da hemen namazı bozmuş, ayağa kalkmıştı. İşte o zaman Hünkâr İzzet Paşaya hitaben:

— Namaz hiç kimse için bozulmaz. Bu yaptığın günahı ve ayıptır; demişti.

«Namazdan sonra Hünkâr yine bu mahfilde sobanın yanına ve pencere önüne konulmuş olan koltuğa otururdu. O sırada gidiş müdürü huzura girip selâmlık resmi dolayısıyla namaz için camie ve seyir için tahsis olunan yerlere gelmiş olanlardan kalbur üstüne gelenlerin adlarını arzederdi. O gün merasime gelmiş olan saray mensubu kadınlarla İslâm âleminin dört bucağından hac ve sair sebep dolayısıyla İstanbul'a gelmiş olan İslâm muteberanının ve sefirlerin kimler olduğu hakkında bu suretle malûmat edinen Hünkâr onlardan arzu ettiği Müslümanları bu mahfilde şöylece ayak üstü kabul ve taltif ederdi.

«Hünkârın namazdan sonra en çok görüş-tüğü ve her zaman iltifat ettiği zat: Şeyhül-

islâm Cemalettin Efendi idi. Hattâ bomba hâdisesi günü de bu görüşmenin mütaddan birkaç dakika fazla sürmüş olması kendisinin kazadan masun kalmasını mucip olmuştu.

«Hünkâr, namaz kılmak hususunda taassup ve şiddet göstermediği için selâmlığa gelenler arasında bir hayli binamazlar da bulunurdu ve bunlar namaz bitinciye kadar mahfilin koridorunda ve alt kattaki odalarda otururlardı. Cami avlusunda bekliyen ümera ve zâbitan ise tabiatıyla namaz kılmazlardı. Hünkâr namazda bulunduğu müddetçe tüfekçilerden Küçük Tahir Paşa ile Halil Bey bizzat mahfilin kapısında nöbetçilik ederlerdi. Abdülhamit'in bunlara herkesten ziyade emniyet ve itimadı vardı.

«Selâmlık resminde evkaf nazırı, zaptiye nazırı, hassa mügiri, Beşiktaş muhafızı ve kaymakama kadar yüksek rütbeli zâbitler nöbetle behemehal bulundukları gibi vükelâdan Serasker'le bahriye nazırı'nın ve bütün yaver-i ekremlerin bulunmaları şarttı. Sadrazam'la diğer nazırların bulunmaları için bir mecburiyet yoktu. Yalnız şeyhülislâm her zaman bulunurdu.

«Harbiye ve bahriye nazırlarının bulunuruluşu; ordu ve donanmanın bunların elinde olmasından ve kendisi selâmlıkta meşgul iken birisini tahta çıkarırlar diye korkmasından ve şeyhülislâmı bulunduruşu da hal' fetvasını verir diye vehminden ileri gelirdi.

«Selâmlık günü Yıldız'a üç türlü akın olurdu: Birisi askerler, üniformalı zâbitler ve memurlar. Ötekisi ibadet için camie gelen halk, üçüncüsü seyir için gelen yerli ve yabancılar.

«Cuma namazını kılmak için halkın camie girmesine bir şey denilmezse de Beşiktaş'tan Yıldız'a kadar gelebilmek için epey bir zahmete ve birçok sorgu ve işkenceye katlanmağa mütevakkıftı. Padişaha süikast yapılacak diye sivil ve üniformalı yüzlerce zabıta memuru halk arasında fıldır fıldır dolaşır, onların ahvalini tecessüs ve tarassudederlerdi. Bunların elinden kurtulup cami kapısına kadar gelenler de kapıdan girerlerken baştan aşağıya kadar muayene edilirler, üzerlerinde silâh vesaire bulunmamasına son derece dikkat edilmekle beraber bilhassa padişaha verilmek üzere yazılmış arzıhal görülürse o da silâh ve bomba kadar tehlikeli sayılırdı.

«Bu türlü araştırmalara rağmen cemaat arasında birkaç kişi arzıhalini saklayabilir, ve padişah camie gelir gelmez avaz avaz bağırarak derdini, dileğini söyleyebilir ve falan makamdan veya zattan şikâyeti olduğunu söyleyerek

çıkartıp arzıhalini gösterirdi. O zaman saflar arasında dolaşan memurlar bu arzıhalleri alıp saraya götürürlerdi.

«Selâmlık resmini seyir için gelen halk uzaklarda dururdu. Dürbün vesaire kullanmak imkânı da olmadığı için padişahı görmek bunlara nasibolmazdı. Hele hac münasebetiyle Rusya'dan vesaireden gelenler buna muvaffak olmayı çok arzu ederler ise de görmeden giderlerdi. Bu türlü seyirciler civardaki ağaçlara tırmanırılar, fakat polis buna da mâni olurdu.

«Ecnebilere gelince: Bunlardan sefirler için mabeyin dairesinin önünde ve set üzerinde kapalı bir yer tahsis olunmuştu. Sefirlere burada izzet ve ikram edilir, sigara, kahve vesaire verilir.

«Abdülhamit bilhassa sefirlerle iltifatını esirgemezdi. Hattâ bunlardan arzu ettiklerini saraya dönüştü firenklarin (audiance privée) dedikleri şekilde hususi surette huzuruna kabul ederek görüşür ve onlara iltifat ederdi.

«Sefarethanelerin tavsiyeleriyle gelenler için saat kulesinin karşısında yine üstü kapalı anfiteatr şeklinde genişçe bir yer tahsis olunmuştu. Bunların önünden geçerken Abdülhamit selâm ve iltifat eder, ayrıca misafirin-i ecnebiye tegrifatçısı Şeker Ahmet Paşayı da göndererek selâm ve mahzuzat-ı şahaneyi tebliğ ettirirdi.

«Meşhur Fransız artisti Sara Bernar, İstanbul'da bulunduğu sırada bu tribünlerden padişahın geçişini seyir ederken yanındakine :

— Abdülhamit vurulmaz diyordun, halbuki şuradan pekâlâ tabanca ile vurulabilir.

demiş. Bu söz ne şekilde ve ne suretle ise Abdülhamit'in kulağına giderek memurların seyircileri daha iyi tarassüdedebilmeleri için kapalı tribünleri açtırmış ve bir müddet de açık tribünlerde bu merasimi seyir etmişlerdir.

«Ecnebi seyirciler de sefaretlerin tavsiyelerini hâmil olmakla beraber sıkı bir kontrola, bir hayli sual ve cevaba mâruz bulunurlardı, ve yanlarında fotoğraf makinesi, el çantası, baston ve şemsiye gibi şeylerin bulunmasına asla müsaade edilmezdi.

«Abdülhamit gerek saraydan saltanat arabasıyla camie giderken, gerek namazdan sonra kendi kullandığı araba ile saraya dönerken atları son derece süratle koştururdu. Binaenaleyh bu suretle seyircilerin iyice görmelerine, tanımalarına ve binnetice süikast yapmalarına imkân ve ihtimal bırakılmazdı.

«Fakat bu kadar korkuya ve bu derece takayyüdata rağmen 1322 (1906) da Ermenilerin bu dar sahaya ve saat kulesinin karşısında-

ki köşeye arabalarıyla sokularak yapmış oldukları süikastten Abdülhamit hayatını güç kurtarmış, fakat bu yüzden seksen kişi hayata veda etmişti.

«Bu vakadan sonra selâmlık resmine gelenlere karşı yapılan takayyüdat bir kat daha artırılmış ve ecnebilere tahsis olunan yerler tamamiyle yıkılmış ve o tarihten sonra ecnebi seyirci de kabul edilmemiştir.

«Abdülhamit II. Bu kazadan kurtulmasına şükran olmak üzere zâbitlerin erzak tayınlarını bir misli arttırmış ve bu suretle kendisini korumaları hususunda ordudan imdat istemişti.

«Abdülhamit 32 sene süren saltanatında senede 54 ten cem'an 1728 defa tekrarlanan bu merasim cumartesi günü çıkan gazetelerin baş sütununa şatafatlı bir lisanla yazılırdı. Bunun da bir örneğini aşağıya koyuyorum:

«Afitab-ı cihantab-ı burc-ı hilâfet ve şems-i tâbân-ı evc-i saltanat mefhar-i selâtin-i islâmiyye el müstenid-i tevfiyat-ı Rebbaniye veliyy-i nimetimiz padişahımız efendimiz hazretleri dünkü yevm-i mesadet tev'emde salât-ı cumayı edâ etmek niyyet-i hüdapesendanesiyle bir gerdüne-i şevket-âvere şeref-efzay-i izz ü iclâl oldukları halde cümle-i meberrat-ı ihsan-gayat ve tesissat-ı diyanet-ayât-ı hazret-i hilâfet-penah-i âzamilerinden olan Hamidiye Cami-i nur lâmine azimetle salât-ı cumayı edâ ve iktisab-ı fuyuzat-ı cenab-ı Hüda eyledikten sonra yine gerdüne-süvar-ı şevket ve nebâhet olarak saray-ı sa'd ihtivay-ı cenâb-ı mülûkânelerine muavedet-i pür meymenet-i seniyyeleri şeref vuku bulmuştur.

«Zill-ı zalil-i Yezdan ve bâis-i yegâne-i selâmet-i Osmaniyan olan zât-ı farûk-ı sıfat-ı hazret-i padişahının azimet ve avdet-i ulûvv-i menkıbet-i hümayunlarında istade-i mevaki-i ta'zim ve tebeil buyurulan asakir-i feyz measir-i hazret-i şahinşahi ve zir-i destan-ı ubdiyyet-iktiran-ı tacdarileri kulları tarafından padişahım çok yaşa dîrud-ı ihlâs-nümudu isal-i kabulgâh-ı Perverdigâr kılınmak suretiyle ifay-ı vecibe-i sadakat ve memlûkiyyet olunmuştur.»

Osmanlı saltanatının son zamanlarını teşkil eden Sultan Reşat devrindeki cuma selâmlıkları için de sarayın başkâtib Halit Ziya Uşaklıgil hatıralarında (Saray ve Ötesi, c. II, s. 107-108) şu tafsîlatı veriyor: «En can sıkacak merasimden biri her hafta muttariden ve hep aynı tarzda tekerrür eden cuma selâmlıkları idi. Hünkâr bunların hiç birini kaçırmak istemezdi. Yalnız bir kere kızamık hastalığı esnasında, galiba iki cuma, selâmlığa çıkamadı. Bizden sonra da mesanesinde yapılan ameliyat-

tan sonra çıkamadı. Selâmlık bitince herkes, kendisi başta olarak, resmî elbiselerini değiştirtince araba ara binilip ve hafif bir alay halinde seyrana çıkılırdı. Hünkâr, selâmlık için İstanbul'un bu işe müsait olan bütün camilerini dolaşırdı. Ya gençliğinde kalan hâtıraları tazelenmek, ya selâmlık alayı temâşasından şehrin muhtelif semtleri ahalisini müstefidetmek emeli sâik olarak meselâ Sultan Selim, Fatih, Sultan Ahmet, Beyazıt, beri tarafta Ortaköy'de Mecidiye camilerinde, Beylerbeyi camiine kadar gidilirdi. Fakat ekseriyet üzere kısa mesafelerde bulunan camilerde bu iş çabukça görüldü. Selâmlığı mütaakıp yapılan seyrânlar Balmumcu çiftliğine, bazan İhlamur ve Zincirlikuyu köşklere, arasına saltanat kayığıyla Beylerbeyi sarayına yapılırdı. Bir kere de gençliğinin birçok hâtıralarına zemin olan Ayazağa ve Kâğıthane köşklere kadar gidilmisti.

CUMA TATİLİ (جمعة تعطيل) [İda] Pazar'ın hükümetçe resmen tatil günü olarak kabulünden evvel cuma, resmî tatil günü olduğundan bu münasebetle kullanılır bir tâbirdir.

Müslümanlarca bayramdan sayılan cuma hakkında yüksek âlim Elmalılı Hamdi Yazır Kuran Tefsirinde (c. 6, s. 4971—4972) şu tafsilatı veriyor: «Cuma — esasî cemiyet ve cemaat gibi toplanma ve dernek mânâsıyla alâkadar olan cuma, bizim de bu nam ile bildiğimiz malûm günün ismidir ki Müslümanların hafta bayramıdır. Tefsir-i Keşşaf'ta Peygamber aleyhis-selâm'dan şöyle mervidir: «Bana Cibril geldi, avucunda beyaz bir ayna vardı; dedi ki, bu cuma'dır. Rabbin bunu sana arz ediyor ki senin için ve senden sonra ümmetin için bir İyd olsun. O bizim indimizde «yani melâike indinde» seyyid ül-eyyamdır. Biz ona âhirete kadar yevm-ül-mezîd deriz. Yine Peygamber sallâllahü aleyhi vesellemden: «Allahü taâlâ her cuma günü altı yüz bin kişiyi ateşten âzat eder.» Hazret-i Kâab'dan Allahü taâlâ beldelerden Mekke'yi, aylardan Ramazan'ı, günlerden cuma'yı tafdil eylemiştir, ve aleyhissalâtü vesselâm buyurmuştur ki: cuma günü vefat eden kimseye Allahü taâlâ gâhit ecri yazır ve onu kabir fitnesinden vikaye eder.» İmam Ahmet ve İbn-i Mâce ve daha birçoklarının Ebülübâde ibn-i Abdümünzir'den merfuan rivayet ettikleri bir hadîste: Cuma günü seyyid-ül-eyyamdır ve Allahü taâlâ indinde yevm-i fîr'dan ve yevm-i adha'dan daha büyüktür. İbn-i Habban'ın rivayet ettiği bir hadîs-i sahihte لا تطلع الشمس ولا تقرب على يوم افضل من يوم الجمعة cuma gününden efdal bir gün üzerine güneş ne doğar ve ne de batır diye vârid olmuştur

«Cuma gecesinin fezaili hakkında bazı ha-

dîslerden ve haberlerden de anlaşıldığına göre hafta günleri âlemin ilk hilkat devirlerinin bir misali gibi mülâhaza olunmuştur.»

Cuma, haftanın öteki günlerinden faziletli olmakla beraber Müslümanlar için, çalışma itibariyle, diğer günlerden ufak bir farkı vardır: Yalnız cuma namazının kılındığı zamanda çalışılmaz, ancak namaz münasebetiyle çalışmayan bir zamanda kaybedilen menfaatin namazdan sonraki mesai ile telâfi edileceğine dair Kuran'da sarahat vardır.

Osmanlı hükümeti zamanında cuma tatili tanzimattan sonra başlamıştır. Ondan evvel resmî daireler cuma yerine çarşamba günleri tatil ediliyordu. Hattâ memurların cemaatle kılınan ve mazeretsiz terki caiz olmayan cuma namazından mahrum kalmamaları için dairelerde cami ittihaz olunan yerlere hatibin hutbe okuması için minber bile konulmıyordu. Nitekim Tanzimattan sonra ilk defa Maliye Nazırı unvanını alan Nafiz Paşa şıkk-ı evvel defterdarı iken hicrî 1253 (1837/1838) senesinde Bâb-ı defterideki camiye minber koydurduğu gibi hatibin maaşına karşılık olmak üzere hazineye iki yüz elli bin kuruş da teberru eylediğinden hatibin maaşı bu paranın faizinden ödeniyordu. Bu münasebetle mansure mektupçusu bir tarih inşad etmiş, güzel bir tâlik yazı ile yazılan bu yazı bir lâvha halinde cami ittihaz olunan üst kattaki büyük odanın duvarına asılmıştı. Tarih beyti şöyle idi:

*Yazup mektubi-i Mansure Atıf cevherin tarih
Şeref buldu bu mâbed vaz'ı minberle mübarek bâd
1253*

Ayasofya'da yanan Adliye binasında da cami ittihaz olunan odada minber vardı. Cuma tatili kabul olununcuya kadar memurlar cuma namazlarını oralarda, cami olmayan yerlerdeki memurlar da en yakın camilerde kılarlardı.

Balıkhané Nazırı Ali Rıza Bey «On üçüncü asr-ı hicrîde İstanbul hayatı» başlıklı makalelerinde (Peyam-Sabah, 20 Mayıs 1337) «hafta tatilleri» için şunları yazmıştır:

«İptidaları hükümet-i seniyye ve ahali-i İslâmiyyece haftanın muayyen bir günü yevm-i tatil, yevm-i mahsus ittihaz edilmemişti. Fakat gayrimüslimlerin haftanın bir gününü ibadate ve terk-i işğalâta tahsis edegeldiklerini gören Müslümanlar ve bittahsis müstahdemîn-i resmîyemiz erbâb-ı işğalâta haftada bir gün olsun feragat ve istirahat muhtaç olduklarına izhar-ı kanaatle haftanın yalnız perşembe gününü resmen tatile tahsis etmişler ve bunun icrası pek de mazbut değil ise de herhalde 1241

inkılâbına kadar bu perşembe tatili devam etti. İnkılâptan sonra eskiden kalma bu âdetin dahi ilga ve tagyiri düşünüldü. Nihayet cuma gününün Müslümanlar ve resmî dairelerce tatil günü ittihaz olunmasına karar verildi.

«Camilerle medreselerde derslerin eski zamanlardan beri haftada iki gün yani cuma ve salı günleri tatili hususunun hangi tarihte kimler tarafından ne gibi mütalâalar üzerine tesis olduğuna dair vâzih ve katî malûmata destres olunamamış ise de bu madde dahi resmî tatilin cumaya hasrı meselesiyle alâkadar olduğu zannolunur.

«1241 tarihinden sonra katiyet kesbeden cuma tatillerinde İstanbul halkı meşreplere tevafuk eden eğlencelere, ziyaretlere, içtimalara râğbet eder oldular.»

Sayın Osman Ergin (Türkiye Maarif Tarihi, c. 1, s. 182-183 haşiyesi) hafta tatili münasebetiyle şu tarihî malûmatı veriyor: «Dinin koyduğu mecburiyet yalnız namaz vaktinde bir, bir buçuk saat işi, gücü tatil etmekten ibaret olduğu için namazdan sonra esnaflar yine işleriyle, güçleriyle meşgul olurlardı. Eski zamanlarda şimdiki gibi ve şimdiki kadar resmî hükümet daireleri ve yüz binlerce memur mevcut olmadığından hükümet dairelerinin ilk zamanlarda bu cuma tatilinden başka tatil ve istirahat günleri de yoktu. Tanzimata doğru ve Tanzimattan sonra resmî daireler çoğalıncaya perşembe günü öğleden sonra tatil usulü ortaya çıkarıldı ve bu usul resmî tatil günü pazara çevrilinceye kadar bütün Türk mekteplerinde tatbik edilmekte idi. Eski devrin asıl mektebi demek olan medreselerde ise salı günü tatil yapılırdı ve o gün esas dersler okutulmazdı. Yalnız arzu edenlere program haricinde «koltuk» denilen bazı yardımcı dersler gösterilirdi. Salı günü tatil yapmaktaki gaye talebenin o gün kütüphanelere gidip hafta içinde okuyacağı dersleri kitaplardan istinsah etmesi, hususi işlerini görmesi ve meselâ çamaşırlarını yıkaması için kendilerine bir vakit bırakmaktır. Fakat salı günü medreselerin tatili halk arasında yanlış ve fena bir akidenin husulüne sebeb oldu. «Salı» sallanır denilerek o gün bir işe başlanmaz ve sefere çıkılmazdı, yani salı uğursuz sayılırdı. Bu fikir Türklere Rumlardan geçmiştir. Çünkü Rumlar salı günü matem tutarlardı, bir işe ellerini sürmezlerdi. Sebebi de İstanbul'un bir salı günü Türklere tarafından fetholunmuşdur. Türklere de bilmiyerek o gün Rumların matemine iştirak ederlerdi. Böyle aslını faslına bilmiyerek köhne Bizans'ın birçok kötü âdetle-

ri mânasız inanışlarını almışlardır. Türbelere mum adama ve koralarda mum yakmak bu türlü kötü Bizans âdetlerindendir. Tanzimattan sonra hükümet daireleri ve mektepleri cuma günleri tatil yapmakla beraber Türkten başka unsurlarla sanat ve ticaretle uğraşan ve her sınıf halk o gün dükkânlarını açarak yine işleriyle sanat ve ticaretleriyle uğraşırlardı ve azlıkların mektepleri de o gün tedrisata devam ederlerdi. Tatil ihtiyacını Hristiyanlar dinleri icabı olarak pazar günleri yapar, Museviler ise cumartesi günü tatbik ve telâfi ederlerdi. Şu halde Cumhuriyet devrinden evvel Türkiye'de haftada üç tatil günü vardı. Demek oluyor ki bir memlekette haftanın üç gününü boşa geçirmek gibi bilhassa ticaret âlemi için pek aşikâr olan bir mahzuru kaldırmak ve din farkı gözetilmiyerek umumi bir tatil günü yapmak üzere 1924 te çıkarılan hafta tatili kanunu cumayı İslâm olan olmayan yerli ve yabancı bütün halk için pek az istisnalarla umumi tatil günü olarak kabul etti. Bununla beraber bir mahzur daha kalmıştı. Garp memleketlerinin tatil günü ile Türkiye'ninki arasında yine aykırılık vardı. Bunun zararları en çok ticaret âleminde banka muamelelerinde ve gümrük işlerinde göze çarpıyordu. Bunu da kaldırmak için 1935 te çıkarılan tatil ve bayram günleri kanunu ile Türkiye'de hafta tatili günü cumadan pazara çevrildi ve cumartesi günü saat 13 ten başlamak ve 36 saat sürmek üzere bir buçuk güne çıkarıldı.

«Daha sonra bu da kâfi görülmedi. Alelade günlerde de bir kısım esnaflar ve tacirlerle oyun ve eğlence yerleri için hattâ işçilerin yaşına ve işine ve cinsine göre kadın erkek çalışma ve dinlenme saatleri tâyinine mecburiyet hâsıl oldu. Görülüyor ki dinlerin koymuş oldukları mecburi tatilleri lâayık hükümetler ret değil bilâkis tezyit ve teşmil ediyorlar ve bir buçuk saati bir buçuk güne kadar çıkarıyorlar. Bu son tatil şeklini garpta ilkönce İngilizler tatbik etmişlerdir. Cumhuriyet hükümeti tatil gününü cumadan pazara çevirmekle bunun yeni bir mecburiyetten ve bir ibadetten ziyade bedenî ve ruhi bir ihtiyaç olduğunu göstermiş, hattâ o gün halkın gezmesi, tozması, eğlenmesi, yemesi, içmesi için lâzım gelen tedbirlerin alınmasını belediyelere teklif ve tahmil etmiştir.

«Bir de dinler tatil yapmayanları günahla, mânevi cezalarla tehdit ederken hükümetler daha ilerigiderik dünyaya ait olan bu işte maddi cezalar tatbik etmişlerdir. Meselâ, tatil günü dükkân açanlardan 5 liradan 100 liraya kadar ceza alınmasını ve cezanın Belediyenin öteki varidatına karıştırılmıyarak munhasıran

tatil günü halkın istifade edeceği bir işe, bir yere sarf edilmesini de şart koşmuşlardır.»

Büyük Millet Meclisince 1935 senesi mayıs'ında kabul olunan kanunla 1 haziran 1935 ten itibaren pazar günlerinin tatil olması kararlaştırıldığından cuma tatili ta ihe karıştı.

CUMA VAİZİ (جمعة واعظ) [Fık.] Cuma günleri cuma namazından sonra ulemadan biri tarafından hazır bulunan cemaate yapılan vaiz ve nasihat hakkında kullanılır bir tâbirdir. Büyük camilerde her gün için vaiz bulunurdu. Bu vaizler dinî olmakla beraber hususi mahiyette idi. Cuma günleri ise bilhassa büyük ve salâtin camilerde daha fazla cemaat bulunacağı için onlara vaiz ve nasihat etmek üzere hükümet tarafından tâyin olunan vaizler vardı. İşte bunlara «cuma vaizi» denilirdi. Cuma vazîliği bir silsile teşkil edirdi. «Katar şeyhleri» denilen cuma vaizlerinin terakkilerinin müntehası «Ayasofya kürsü şeyhliği» idi. Bunlara «kürsü şeyhi» denilmesinin sebebi de kendilerinin birer tekke şeyhi olmalarından ilerigeliyordu.

Cuma vaizlerinin mevzuları hatibin iradettiği hutbenin izahından ibaretti. Eski zamanlarda hatipler hutbede yalnız Arapça hutbe okudukları, hutbeye Türkçe söz karıştırmadıkları için buna ihtiyaç vardı. Çünkü cemaatin büyük bir çoğunluğu hutbenin mânasını anlamazdı.

CUMHUR İLÂHİSİ (جمهور الهیوس) [Sof.] Mevlevihanelerden gayri tekkelerde zikir arasında bütün dervişler tarafından terennüm edilen ilâhiler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Asıl ilâhi ile bunun farkı ilâhilerin yalnız zakirler, cumhur ilâhisinin ise bütün sema'hanedekiler tarafından okunmasıdır. Cumhur ilâhisi olarak daha başkaları ile beraber en çok okunan ilâhi gerek güftesi, gerek bestesi itibarıyla yüksek ve tasavvufî bir eser olan «Gönül mir'at-ı rahmandır» mısraı tekerrür eden ilâhi idi. Cumhur ilâhisinin okunması yalnız tekkelere mahsus değildi. Diğer dinî merasim vesilesiyle camilerde de okunurdu. Netekim Hekimbaşı Abdülhak Molla hâtrâtında (Yeni Sabah 19 şubat 1941 tefrika No: 6) bir regaip gecesi Regaib-i Nebvî okunduğundan bahsederken «Lâleli şeyhi kürsüde va'zetti, sonra cumhur ilâhisi okundu, bir güzel cemiyet oldu, dualar edildi» demektedir.

CUNA YAŞMAK (جونا یا شق) [Giy.] Eskiden cuna adı verilen tülbent nev'inden bir nevi ince bezden yapılan yaşmak hakkında kullanılır bik tâbirdir. İnce yaşmak mânasına gelirdi.

CUNBA (جوب) [Mim.] Binanın kat divarı sathından dışarıya doğru çıkan çıkmalara kü-

çüğü hakkında kullanılır bir tâbirdir. Büyüğüne şahnişin, etrafı açık olanlarına da balkon denilir. Böyle olan oda ve sofalara cumbalı oda, cumbalı sofa adı verilir. Dışarıya doğru çıkan ve içinde oturlan üstü ve etrafı örtülü balkonlarla eski evlerde pencerenin üstünden karınlı olarak sokağa çıkan ve içine sarkılarak sokağa bakılan kafeslere de bu ad verilirdi.

CUNDA (جوند) [Bah.] Bir serenin iki nihayetinde armanın kapele olunduğu yerin adıdır.

CUNDA YELKENLERİ (جوند یلکَنلری) [Bah.] Geminin sancak ve iskelesinde serenlerin dış tarafında meyameleri kendi serenlerine ve altabaşoları bastonlara merbut olarak açılan yelkenlerin adıdır. Küpeşte ile ana seren arasındaki cunda yelkenine «iskopomar», ana serenle gabıya sereni arasındaki cunda yelkenine «kordelsa» yine ana serenle babafingo sereni arasındaki cunda yelkenine de «kordeliğin» adı verilir.

CURA (جورا) [Mus.] Bağlamanın en küçüğünün adıdır. Saz nev'inin oynacağı gibi bir şeydir. Daha büyüğüne saz denilir. Bunun küçük olmasının sebebi çalgıya hevesli gençlerin babalarından, hocalarından kolaylıkla saklıyabilmeleri içindi. Medreselerde çömezlerin razı da buydu. Ders bitip de hoca gitti mi perdeler indirilir, çalınmaya başlanırdı.

*İstanbul'a cura yazdım saz geldi
Bir top incl ak gerdana az geldi
(Şarkı)*

CURDE ASKERİ (جرد عسکری) [Ask.] Huccac (hacılar) kafilesinin muhafazası için terfîk olunan asker hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tarihsiz bir telhistede (Başbakanlık Arşivi, maliye, 1906) şöyle deniliyor: «Huccac-i müsliminin temin-i selâmeti için Mısır'dan tertip ve ihraç olunan 245 Mısri kese akçanın irsaliye hazinesinden mahsubedilmesi.»

CURDE BAŞBUĞU (جرد باشبوغی) [Ask.] Huccac (hacılar) kafilesine refakat eden yerli süvari askerinin âmiri ve başı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan curde süvari askeri demektir.

Arşivdeki (gurre M. 1187) tarihli bir takrirdede (Başbakanlık Arşivi, maliye 1242) şu izahat vardır: «Öteden beri curde başbuğluğu ile Trab-lusşam eyaleti vezirlere tevcih olundukta leventat ve toplar mesarifi için her sene cânib-i miriden tâyin olunan otuz üç bin kuruşun bu sene dahi eyalet-i mezkûre Beylerbeyisi curde başbuğu Abdürrahman Paşaya münasip emvalden

havalesi ile tertip defteri baş muhasebeye kayıt ve tezkiresi ile icabına göre emir tahriri hakkında.»

CURDECİ (جردی) [Ask.] Çöl askeri, hacılar kafilesinin muhafızı demektir. «Lehçe-i Osmani» de bu tâbir için «çöl askeri, huccac kafilesinin Araptan cebelüsü ekseri cirdülu kabail süvarisi idi.» izahatı verilmiştir

CURDE-İ SENİYYE (جرد سنیه) [Ask.] Huccac (hacılar) kafilesine refakat eden ve Mısır'dan tertip olunan süvari askeri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan curde süvari askeri demektir.

CURNAL KÂTİBİ (ژورنال کاتبی) [Mal.] Vergilerin âdilâne olup olmadığının, daha doğrusu tevziyatın yolunda yapılmış bulunup bulunmadığının yerinde tetkik vazifesiyle mükellef memurun unvanıydı. Bu memuriyetin unvanı eskiden «yoklama kâtibi» idi. İkinci Mahmut zamanında diğer unvan ve isimler gibi «yoklama kâtibi» ne alafranga tâbirle curnal, jurnal kâtibi denilmiştir. Fermanla tâyin olunurlar ve tetkiklerinin neticesini raporla bildirirlerdi. Günlük resmî işleri kayıt ve tesbit edenler hakkında da bu tâbir kullanılırdı.

CUUL (جول) [Mal.] Tekâlif-i örfiyyenin ayrıldığı iki kısımdan birincisini teşkil eden tekâlif-i âdiyenin şer' lisanında mukabili olarak kullanılan bir tâbirdir. Cuul meşru olmadığı halde cihad için zaruri olarak muvakkaten tarh olduğundan meşru addedilmiştir. Osmanlılar iç ve dış gailelerden kurtulamadıklarından cuul mukabili olarak tarh olunan ve ilk evvel avarız ve sonraları taşa'up ederek imdadiyye-i seferiyye ve hazariyye ve saire namlarını alan tekâlif muvakkat tarzda kalmayıp daimî şeklini almıştı. Bu tâbir Kanunî Kanunnamesinde (s. 20) bedel mukabilinde geçer.

CÜ VE TERK-İŞ-ŞEHVE (الجوع وترك الشهوة) [Sof.] Arapça bir kelime olup açlık demek olan cü' sofiyeye mücahede rükünlerinden biri idi. Şehveti terk etmek de yine o rükünlerdendi. Birincisi tabiatıyla ikincisini husule getirirdi. İmam-ı Kuşeyrî Risalesinde (Müntehabat-ı Nafia-i Risale-i Kuşeyriyye, sahife 115) «cü' sıfat-ı mergube-i kavimden olarak ehad-i erkân-ı mücahededir. Şöyle ki eshab-ı seyr ve sülûk itiyad-ı cü' ile ekinden imsağe tederrüc ederek yenabi-hikmeti açlıkta bulmuşlardı» diyor.

CUZEHİR (جوزهر) [Nu.] Aslı Farisî «gü-zehir» dir ki, zehirli yer demektir. Şark müneccimleri bu kelimeyle kamerin iki ukdesini (yani medar-ı kamerin daire-i küsuf ile tekatu

noktalarını) kastederlerdi. İki ukdenin biri «re's», diğeri «zeneb» tir.

Müneccimlerin itikadınca re's, Müşteri gibi sa'd, zeneb de Zuhal gibi nahstır.

CÜBBE (جبة) [Giy.] Eski ilmiye ricalinin biniş altına giydikleri darca elbisenin adı idi. Entariden kısa, kolları da uzun olanına abdestlik denilirdi. Sonradan sarıklı hocalarla papazların giydikleri geniş kollu uzun ve geniş bedenli yakasız üst elbisesine de bu ad verilmiştir.

Mintan yakası gibi iki santim kadar yumuk yakası vardı. Dizden aşağı gelecek dercede uzun ve düzdü, kolları sade idi. Her türlü ve her renk kumaştan yapılabilirdi. Kıyıklar alelekser kazmirden, yazlıklar sof yahut şaliden yapılırdı. Düz olmak şartıyla ipekli kumaştan da yaptırılan vardı.

Medresenişin olanlarla imam ve hatipler cüppe ile gezebildikleri halde ilmiye ricali cüppe ile dışarıda gezemezler, bunun yerine «lâta» giyerlerdi.

Yeniçeri solaklarının üste giydikleri elbiseye de bu ad verilirdi. Şam kumaşından veya beyaz ipekten yapılan bu cüppelerin arka etekleri dizden biraz aşağıda, önleri de daha kısa idi. Yan taraftan iki uçları beldeki geniş kuşağa takılırdı. Bunun altına dizlere kadar kullanılan beyaz gömlek giyilirdi.

*Câhili riş, cübbe vü destâr
Âlem içinde sikke suret eder.
Açmayup perdeyi sükût etsin
Yoksa kendüye çok mazarret eder.*

La

CÜCELER (جوجل) [Sar.] Osmanlı saraylarında dilsizler gibi cüceler de istihdam olunurdu. Seferli odasına mensup olan cücelerin vazifeleri dilsizlerinkine müşabihti. Ancak cüceler, rikâba dâhil değillerdi. Okur yazarlardı, enderunda hafızlıkütüp, dirayetlileri de enderun memuriyetlerinden «pars kethüdalığı» na tâyin olunurlardı. Bu kethüdalık devlet namına mevcut umumi hastanelerin irat ve masrafına bakmak memuriyeti demektir. İçlerinden musahip olanlar da vardı. Son zamanlara kadar Topkapı Sarayı'nda birkaç cüce vardı.

Cüceler başlarına, koğuş ağaları gibi, kalıp işi kavuk, arkalarına kıvrık yenli kaftan giyerlerdi. Enderun tarihinde (Atâ Tarihi c. 1, s. 283) cücelerin kıyafetleri hakkında şu malûmat mevcuttur:

«Cücelerin sırma takkeleri kad ve kametlerine misal olarak Kaadiri tacı gibi kısaca olarak zülûf sarkıtıp melbusat-ı saire ve ama-

meleri koğuş ağalarının aynı olmakla bunlardan başcuce olup da tuhaf ve hoşsohbet olanları musahiplikle cırağ olduklarında eyyam-ı resmiyede veya irade buyrulduğu vakitlerde huzur-u hümayuna ruhsade olduklarında arkalarına sair musahipler gibi kontoş kürk ve başlarına paşalı kavuğu giyerlerdi.»

CÜHEMİYYE (جهمية) [Kel.] Müslümanlar arasında çıkan mezheplerden birinin adı idi. Hicretin ikinci (Milâdi 8 inci) yüzyılında Emevi hükümdarlarından İkinci Mervan'ın üstadı (Cad ibn-i Derhem) tarafından kurulan bu mezhebi cühem (Hicri 128) yaymaya başladığı için bu adı almıştır. İtikadın esası zatın tatiline müncer olmak itibarıyla en şenî bid'atlardan sayılan «sıfatın inkârı»dır. Bunun neticesi olarak «Rüyet-i Rabbi inkâr, ulüvvü inkâr, halk-i Kuran» bid'atları çıkmıştır.

Bu mezhepte sıfatın tatilinden başka iki bid'at daha vardır: Cebr, irca', Cühem Allah'tan cismaniyeti selbetmekle fiil ve sıfatları «ağraz ve havadis addediyor, ağraz ve havadis ancak isimlerle kaim olur» demekle de sıfatların tatilini esas olarak kabul etmiş oluyordu. Kelâm ağraz ve havadis olmakla Allah ile kaim olamıyor idi. Bu itibarla «halk-i Kuran» a kail oldu. Kezalik görülen şey cisim olmadıkça bir cihet de bulunamadı, bulunmayınca da görülemezdi. Bundan dolayı «Rüyet-i Rabbi» inkâr etti. Arş bir mekândır, mekânda ancak cisim veya cisimle kaim olan bir şey bulunurdu. Bu sebeple de ulüvvü, «istiva alel'arş»ı da inkâr eyledi.

Bu dört asli bid'atın birtakım teferruatı da vardı: «takarrüb il-Allah, Mirac-ı Nebi» ref-i eyadi, inzâr minessema ilâh, hususât da bütün inkâr olunuyor. Bu bid'atların icabıyla merviyatı tevile mecbur olunuyordu.

Cühemiyye başlıca iki dereceye ayrılır: cühemiyye-i galiye, mu'tezile-i cühemiyye.

Galiye kısmı sıfat ile beraber esmayı da inkâr ederler. Meselâ «Allah'ın ilmi vardır» demedikleri gibi «Allah âlimdir» de demezler. Mu'tezile kısmı esmayı ikrar, sıfatı inkâr ederler. «Allah'ın ilmi vardır» demezlerse de «Allah âlimdir» derler.

CÜLÜS BAHŞIŞI (جلوس بخشيش) [Sar.] Padişahın ölümü veya hal'i üzerine seçilen yeni hükümdar tarafından askerlerle memurlara verilen atıyyenin adı idi. Buna «cülüs in'amı» da denilirdi. Cülüs bahşişi verme usulü Osmanlılardan evvelki İslâm Devletlerinde de vardı. Osmanlılardaki cülüs bahşişleri iki türlü idi. Birisi malûm ve mukannen ve bir defaya mah-

sus olarak verilir, öteki ise askerlerin ulûfelerine zam suretinde icra edilirdi. Tahta çıkan her padişahın «kullarımın bahşiş ve terakkileri makbulümdür verilsin» suretinde lisanen tasdik etmesi ve bu tasdiki askerinin iştiraki kaide-i den idi.

Asker sınıflarının her birisinin bahşiş ve terakkisi müsavi değildi. Yeniçerilerin beher neferine üçer bin, sipahilere biner, acemi oğlanlarına ikiye, cebelilerle topçulara biner akça verilmesi kanun iktizasındandı.

Bu bahşişten yalnız askerler değil büyük ve küçük bütün memurlar istifade ederdi. Ez-cümle sadrazama otuz bin, şeyhülislâma otuz bin, vezirlerle kazaskerlerin her birine yirmi-ger, mazûl mevalinin beherine on beşer, kibar-ı müderrisine üçer, meşayihin bazısına biner, defterdara yirmi, nişancıya otuz, çavuşbaşı ile kapıkethüdasına on beşer, rikâb-ı hümayun ağaları'nın her birine onar, müteferrikalara ikiye, reis-ül-küttaba yedi, defter eminine beş, evkaf muhasebecisi, mukataacı, tegrifatçı, Anadolu ve haraç muhasebecilerinin her birine üçer bin akça verilmekte, sair memurlara da muayyen ve mahdud birer miktar ita edilmekte idi. Bazılarına bundan başka esvaplık verilmesi de usuldendi.

Cülüs bahşişin'in bazı tarihlerde ez-cümle (Tarih-i Sâf) da (cüz 1, sahife 30) Yıldırım Beyazıt zamanında ihdas olunduğu yazılı ise de kanun haline koyan Fâtih'tir.

Maliye Nazırı Abdürrahman Bey bu keyfiyeti eserine (Tarih-i Mali s. 82) geçirirken diyor ki:

«Yeniçeriler seferlerde ganaimden istifade etmeye alışmışlardı. Fâtih ise her tarafı sulh akdettiği gibi, üzerine sefer açılan Karaman oğlunun da dehaletini kabul ve affetmişti. Menafi-i maddiyye fikri, ahlâk-ı askeriyelerini ihlâl etmek derecelerine varan yeniçeriler «dernek» ettiler. Menfaatlerini «bahşiş» şeklinde istifaya karar verdiler. Karaman'dan Bursa'ya avdetinde «padişahımızın birinci seferidir Şükran-e-i zafer olmak üzere umur-u şahanede çalışanlara ihsan gerektir» diye sulh oldukları halde padişahın yolunu kestiler. Rikâb-ı şahanede bulunan ümera «Devletli padişah: kulların bahşiş isterler» diye şu zorbalığı terviç şeklinde göründüler. Azimkâr padişah maksad-ı asliyi bozmamak için hiddetini teskin etti. Hiçbirinin sözüne kulak vermedi. Bilâtereddüt derneğin ortasına atını sürdü, geçti. Otağa indikten sonra yeniçeri ağası «kazancı Doğan»ı celp ile dövdürdü ve azil ve tebidetti. Öneyak olanlara kanun-u askerî mucibince şiddetli mücazat icra

etti. Mamafih İstanbul muhasarasına götürüceği askerin para için kalbini kırmış olmamak üzere on kese akça verdi. İşte tarihte «cülüs bahşişi» namını alarak her padişah değiştiğinde hazineler boğaltmaya sebebiyet veren, askeri siyaset ve idareye karıştıran, hazinede kudret olmadığı zamanlar vakay-i fecia zuhuruna sebaholan yeniçerilere «asker» sıfat-ı celilesini zayı ettirip «zorba» sıfat-ı zemimesini verdiren ve nihayet yeniçerileri imha ve ilgaya Sultan Mahmut'u mecbur eden şey bu «cülüs bahşişi» unvanlı para meselesidir ki Fâtih'in verdiği şu on kese akça ile başlar.»

İkinci cülüs bahşişi Beyazıt-ı Sani'nin cülüsünde verilmiştir. Fâtih'in irtihaliinde veli-aht olan şehzade Beyazıt Amasya'da vali bulunuyordu. Vüzeranın ve bahusus sadrazam Mehmet Paşa'nın yanlış idareleri, muzır tedbirleri askerin isyanına sebebiyet vermiş, bu arada sadrazam katledildiği gibi zengin Yahudi sarrafların evleri de yağma edilmiştir. Yeni padişah payitahta girerken daha yolda askerin metalibiyle karşılaştı. Yanında gelen Hamza Bey zade Mustafa Paşa için «istememezük, İstanbul'a gelmesün» dediler. Beyazıt âsilerin ilk teklifini reddedemedi. Mustafa Paşa'yı kayıkla Üsküdar'a çevirdi. Saray kapısı önünde âsiler ikinci teklifi serdettiler: Sadrazamın katli, payitahtın yağması gibi kabahatlerinin affını, ilâveten de vazifelerinin tezyidini, cülüs bahşişi ita ve tevziini istediler. Sultan Beyazıt bu talepleri de kabul etti. Caniler affedildi. Ulûfelerine zam iera ve cülüs bahşişi tevzi ve ita kılındı. Zam ve tevzi olunan miktarlar tarihlerde mazbut değildir. Ancak pek çok sitneye bais olmuş olan bu cülüs bahşişi âdeti Fâtih'in verdiği bahşişten sonra ikinci defa olarak bu suretle kabul ve tesis edilmiş oldu.

İlk zamanlarda padişahların bir âtîfeti şeklinde olan cülüs bahşişi sonraları zorbalar zorla ve tâbir-i âharla bâgiler o atıyye-i mahsusayı kılıcı kuvvetleriyle aldıkları itikadına sapsmış olduklarından cülüs bahşişi padişahların bir lûtf ve in'am-ı mahsus heyetinden çıkmış ve bu bahşiş uğrunda bir baylı ihtilâller olmuştur.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın (Osmanlı Devleti Teşkilâtında Kapıkulu Ocakları) adlı kıymetli eserinde (c. 1, s. 337-343) bunun için şu tafsilât vardır: «İslâm Devletlerindeki cülüs bahşişi usulü Osmanlılarda da vardı; Saltanata geçen bir hükümdar kendisinin muhafızı olan kapıkullarına terakki (zam) ve bahşiş verirdi.

«Osmanlı tarihlerine göre H. 791 (1389)da Kesova sahrasında hükümdar ilân edilen Yıl-

dırım Beyazıt ilk defa kapıkulu askerine cülüs bahşişi vermiş ve bu arada ulemayı da taltif etmişti. Bundan sonra İkinci Beyazıt zamanına kadar hükümdarların cülüslerinde askere cülüs bahşişi verdiklerine dair bir kayda tesadüf edilmeyorsa da bu, bahşişin verilmemesinden değil, bunu yazmayı icabettirecek bir vak'a hâdis olmamasından dolayıdır. Biraz aşağıda göreceğimiz gibi, Osmanlılarda bir cülüs bahşişi kanunu mevcuttu.

«Padişahın kapıkulu askerine cülüs bahşişi verirken bunu bizzat kendisinin «kullarımın bahşişi ve terakkileri makbulümdür verilsin» demesi ve bu sözün asker tarafından işidilmesi âdetti; padişahın sözündeki terakki tâbiri bahşişten başka yeniçerilerin yevmiyelerine yapılacak zam demekti.

«Cülüs bahşişi hakkında Fâtih Sultan Mehmet zamanında tertibedilmiş bir kanunname olduğuru on altıncı asrın son yarısında vukua gelen bir vak'a dolayısıyla anladığımız gibi, müverrih Âli de böyle bir kanundan bahsetmektedir. H. 982 (M. 1574) senesinde Üçüncü Murat'ın cülüsünü mütaakıp 28 ramazanda bir divan günü kapıkulu süvarisi divana gelip:

«Ağalarımız bize ulûfelerimizi ve terakkilerimizi eksik verdiler» diye şikâyetle bulunmuşlardı. Veziriâzam Sokullu Mehmet Paşa divandan dışarı çıkıp ne istediklerini sordu; aşağı bölük halkı «niçin biz bahşişi beraber alıp terakkiyi noksan alıyoruz» diye sordular; bunun üzerine Veziriâzam:

«Yoldaşlar kanun-u kadim iki baş bölük (yani sipah ve silâhtar) beşer akça alır, iki bölük (sağ ve sol ulûfeciler) dörder akça alır ve iki bölük dahi (sağ ve sol garipeler) üçer akça alır; Sultan Mehmet Han Gazinin defterlerin getirip görün.»

diye cevap vererek meseleyi halletmişti.

«Tarihler, 1451 şubatında hükümdar olan Fâtih Sultan Mehmet'in Karaman seferinden avdetinde kapıkulu askerinin iki sıra olup padişah aralarına geldiği zaman «ilk seferdir, kullara ihsan gerek» diye bahşiş istediklerini ve bu hale canı sıkılan Hükümdara Hadım Şahabettin Paşa ile Turhan Beyin vaziyeti ihsan etmeleri üzerine on kese akça verip yeniçeri ağasını azil ve yayabasilara dayak attırdığını yazıyorlarsa da bu, cülüs bahşişi olmayıp sefer bahşişi olduğundan, bazı tarihler sefer ve cülüs bahşişlerini birbirine karıştırmışlardır.

«Fâtih'in vefatıyla Beyazıt'ın cülüsünde babasının verdiği cülüs bahşişi defterleri mucibince kapıkulu efradına cülüs bahşişi verdiği gibi Devlet ricaline de atıyyeler vermek sure-

tiyle bahşisi onlara da teşmil eylemişti. Bir me'-hazimize göre, Yavuz devrine kadar cülûs bahşisi miktarı yeniçeriler için muayyen değildi. Yavuz kendi zamanındaki rayic üzere bir Osmanlı altınının altmış akça olması üzerinden her bir yeniçeriye üçer bin akçaya mukabil elliger altın vermiş ve bundan sonra bu üç bin akça bahşis usulü kanun olarak devam etmiş. Her yeniçeriye üç bin akça cülûs bahşisinden başka iki akça da terakki verilir, yani yevmiyelerine zam yapılırdı. Cebeci ile topçu biner ve acemi oğlanları ikişer bin akça cülûs bahşisi alırlardı.

«Üçüncü Murat'ın cülûsunda enderun hazinesinden her kesede on bin altın olmak üzere yetmiş beş kese altın çıkmış ve bunun yetmiş kesesi yeniçerilere verilmişti.

«İkinci Selim'in cülûsunda cülûs bahşisi ve terakki meselesinde kanuna riayet edilmediğinden dolayı meydana çıkan hâdise padişah ve hükümetin otoritesini kırmıştı. İkinci Selim şehzade iken maiyetinde bulunan hocası Atâullah Efendi, Lâla Hüseyin Paşa, ve müşahibi Celâl Bey gibi hükümet işlerindeki inceliklere ve kanun ve usullere vâkıf olmıyan tecrübesiz adamların telkinatıyla hareket ederek, Belgrat'ta babasının cenaze namazını kılıp otağına döndüğü vakit, kapıkullarının cülûs bahşisi ve terakkilerinin verilmesi hakkında bir şey söylememişti; halbuki kanun üzere kapıkulu halkının, bahşisin verilmesini bizzat padişahın lisanından duymaları icabediyordu. Bunun üzerine asker müteessir olarak, kanun-u kadime riayet edilmedi diye söylenmeğe başladılar; halbuki padişah Belgrat'a gelip Sigetvar önünden kalkıp gelmekte olan orduya intizar ettiği sırada Vezirîâzam Sokullu Mehmet Paşa yeni padişaha bir arıza takdim ederek onda :

«Kul taifesi cedad-ı izaminizin kanun üzere bahşis ve terakkilerini bizzat lisanınızdan işitmek âdetleridir. Yani cümlesi verilsin makbul-i hümayundur denilmesini isterler ve sonra kadimî kanunları üzere çavuşları el kaldırıp oaktan geçen yoldaşlarına ve âl-i Osman padişahlarına dua edip cümlesi âmin demek kaide-i kadimleridir ve hayır ve bereket dahi bundadır.» demiş ise de dinletememişti. Bunun üzerine asker söylenmeğe ve bu suretle padişaha târiza bağlamışlardı. Vaziyetin ciddiyetini gören İkinci Selim, askere bir miktar bahşis yani bölük halkına biner ve yeniçerilere ikişer biner akça verdi ise de yeniçeriler :

«Kanunumuz üçer bindir, bin akça da sefer in'amı verilmesi kanundur.» diye ayak dirediler; elde mevcut para olmadığından hepsine verilemedi, ve mütebakisinin İstanbul'da verilmesi

takarrür etti. Ordu İstanbul'a gelince yeniçeriler padişahı saraya sokmadılar; büyük ihtilâl çıkmak üzere idi. Nihayet Sokullu'nun ısrar ve ıstırhamı üzerine padişah lisanen bahşis ve terakkilerinin verilmesini söylediğinden hâdise basıldı ve bahşis yine kanun üzere üçer bin akça üzerinden verildi.

«Padişahların cülûslarında, yeniçeriler hükümdarın ağzından bahşis ve terakkilerinin verilmesini işidince derhal halka olarak ocak başçavuşu, yeniçeri ocağından ölenlerin, geçmiş Osmanlı Padişahlarının ruhlarına ve yeni padişahın selâmetine dua eder ve yeniçeriler âmin diyerek Fatıha okunduktan sonra merasim hitam bulurdu.

«İkinci Selim'in cülûsunda vezir ve devlet ricaline ilâveten yeni bir kanun olarak ulemaya da cülûs bahşisi verildi ve bu bahşis, sahn-i seman'ın hariç müderrislerine kadar teşmil edildi; bundan başka yine ulemaya softan birer cübbe ihsan olunmuştu ve bu tarz kanun olarak sonraları da devam etti.

«Cülûs bahşisi verilmesi hazinenin dar zamanlarında epey zordu ve hattâ bazan askerın ayaklanmasını mucip oluyordu. Birinci Sultan Ahmet'in ölümünden sonra evvelâ Birinci Mustafa'nın ve birkaç ay fasıla ile İkinci Osman'ın cülûsunda her bir hükümdar için üç bin yük akça yani üç yüz milyon akça cülûs bahşisi verilmişti. Sultan Osman'ın hal'inden sonra Mustafa'nın ikinci defa cülûs ve deliligine mebnî hal'edilip Dördüncü Murat'ın hünkâr olması ve yine iki defa cülûs bahşisi verilmesi İran harbi sebebiyle boğalmakta olan hazineyi tam-takir etmişti. Hattâ yeniçeriler parasızlık dolayısıyla Dördüncü Murat'ın cülûsunda bahşis alımıyacaklarına dair söz verdikleri halde biraz sonra zâbitlerinin teşvikiyle ayaklandıklarından, saraydaki altın evaniden sikke kestirilip iptida yeniçerilere ve sonra da diğerlerine bahşis verilmişti.

«H. 1058, M. 1648 senesinde Dördüncü Mehmet'in cülûsunda yeniçeri ocağına ve zâbitlerine verilen cülûs bahşisi akça hesabıyla şöyle idi : Yeniçeri ağasına 100.000, yeniçeri kâtibine 9.000, sekbanbaşığı 30.000, yeniçeri kethüdasına 7.000, yayabaşıkların beherine 3.000 ve yine bu yayabaşıkların her birine hil'at baha ismiyle dörder yüz akça ve her yeniçeriye 3.000 akça verilmiştir. Süvari sekbanlara elbise bedeli 140, zağarcılara 160 akça verildi. Bu cülûs münasebetiyle yeniçerilere ve sairlerine verilen cülûs bahşisi miktarı 660.000 akçayı bulmuştu.

«H. 1099, M. 1687 senesinde İkinci Süleyman'ın cülûsunda bütün kapıkulu halkının cülûs

bahşisinin yekûnu 4557 kese tutmuş ve muharebe sebebiyle bu para defaten verilemediğinden 1256 kesesi iç hazineden ve 3301 kesesi Mısır irsaliyesiyle Basra, Bağdat, Erzurum valiliklerinin tuğ caizelerinden tedarik edilmişti.

«İkinci Ahmet'in cülûsunda da muharebe sebebiyle cephedeki on yedi bin yeniçeri ulûfesine ikişer akça terakki ve üçer bin akça bahşisleri yerine altışar kuruş verilmiş ise de kabul etmediklerinden bakiyesinin seferden sonra verilmesi vadolunmuştu.

«Birinci Mahmut'un cülûsunda maktul Nevşehirli Damat İbrahim Paşa ile damat ve oğlunun musadere edilen parasıyla saireden cem'an 29530 kese akça cülûs bahşisiyle terakki ve maaş verilmişti.

«Üçüncü Osman yeniçeri çıkıncilerine yirmi beş kuruş ve müteakillerine on iki buçuk kuruş cülûs bahşisi ve eskinci esamesine de birer akça cülûs terakkisi vermişti. Vâsıf Tarihi o tarihe kadar müteakitt yeniçerilere cülûs bahşisi verilmezken Üçüncü Osman'ın bunu onlara da teşmil eylediğini yazmaktadır. Fakat Ragıp Tarihinin bir kaydından müteakillere İkinci Süleyman'ın cülûsunda bahşis verildiğini anladığımızdan Vâsıf bu hususta yanılmıştır. Üçüncü Mustafa ise bahşis vermiş, fakat terakki vermemişti. Birinci Abdülhamit ile Üçüncü Selim'in cülûsaları muharebe zamanına ve ordunun cepheye bulunduğu vakte tesadüf eylediğinden cülûs bahşisi verilmemişti. Dördüncü Mustafa, amcazadesinin hal'ile hükümdar olduğu vakit muharebe sebebiyle yeniçeriler Tuna boyunda bulunduklarından İstanbul'da cülûs bahşisi vermek istemiyerek babasıyla amcazadesi Üçüncü Selim'i misal göstermişti. Fakat Kabakçı Mustafa ve yeniçerilerin İstanbul'da bulunan kabadayıları : «Anlar vefat etti, sarahaten cülûs vardır» diye ısrar eylediklerinden yeni padişah İstanbul boğazı kale neferlerine (Yani kendi cülûsuna sebep olanlara) iki yüz kese ve diğer odalardan herbirine bin kuruş, sekiz yüz kuruş ve daha az olmak üzere bir miktar cülûs bahşisi vermeğe mecbur olmuştu. Tabii orduya da bahşis göndermişti.»

Cülûs bahşislerinin neye mal olduğunu anlamak için, Üçüncü Mehmet'in cülûsunda erkân-ı devlete verilen bahşisin «Aynî Ali Efendi risalesi»nden naklolan aşağıdaki müfredata bir göz gezdirmek kâfidir :

«Sadrazama 30.000, beher vezire 20.000, kazaskerlerin her birine (maa sof) 20.090, şeyhülislâma (soflla beraber) 30.000, kibar-ı müderrisinden beherine 5000, mazul mollalara 15.000, sigar-ı müderrisinden beherine 3000,

defterdarlara 20.000, nişancıya 20.000, çavuşbaşıya (hil'at ile) 15.000, kapıcılar kethüdasına (maa hil'at) 15.000, rikâb ağalarının her birine (hil'at ile) 10.000, her bir müteferrikaya 2000, sipahilerin her birine 1000, cebecilerin beherine 1000, topçuların herbirine 1000, saracın-ı hassanın beherine 1000, şakirdan-ı saracın beherine 500, hazinedarlardan beherine 1000, muhasebeci-i evvele (câme ile) 5000, Anadolu ve haraç muhasebecilerine (maa câme) 3000, kıla' tezkirecisine (câme ile) 2000, beher nefer-i varidatiyana 2000, beher nefer-i teslimatiyana 2000, kâtiban-ı ahkâma 3000, beher nefer erbab-ı hirefe 500, ruznamçe-i evvel ve saniye (mirahur câmesiyle beraber) 4000, cvkaf muhasebecisine (câme ile) 1000, mukataacılara (câme ile) 3000, mevkufatçıya (câme ile) 2000, beher nefer-i mevcudatiyana 2000, sadrazam ruznamçesine 3000, kâtiban-ı maliyeye 1000, şakirdan-ı ahkâm-ı divana 1000, şakirdan-ı hazineye (ulûfeli) 1000, defter-i hakani eminine 5000, yeniçeri ağasına 20.000, Gelibolu ağasına 6000, Rumeli ağasına 5000, Edirne bostancıbaşıya 5000, yeniçeri kâtiplerine 9000, Edirne bostancılar kethüdasına 1500, acemi oğlanlarına 2000, şakirdan-ı ahkâm-ı maliyeye 1000, şakirdan-ı hazineye (ulûfesiz) 500, reisülküttaba 7000, İstanbul ağasına (acemiyan) 6000, Anadolu ağasına 5000, bostancıbaşıya 6000, sekbanbaşığı 3000, bostancılar kethüdasına 2000, yeniçeri kethüdasına 2000, beher nefer yeniçeriyana (adetleri 26600) 3000, sekban ve süvariye yüz kırk akça verilmek kanundandır. Yeniçeri ve acemi yayabaşıkları üç binden gayri dörder yüz akça dahi hil'at bahşisi aldılar. Zağarcılara yüz akça verildi.»

CÜLÜS BAHŞİSİ DİVANI (جلس بخشیش دیوانی) [Sar.] Cülûs bahşisi verilmek üzere toplanan divan hakkında kullanılır bir tâbirdir. Cülûs bahşisi ulûfe tertibi üzere verilir. Bu divanda ulûfe divanı gibi arza girilmezdi. Yalnız cülûs bahşisinin tevzi edilmesine müsaade edilmesi için yazılan telhis kapıcılar kethüdası ve Babüssaade ağası vasıtasıyla padişaha gönderilip yazılı müsaade alınır ve telhisin cevabı gelince keselerle hazırlanmış olan bahşis hemen dağıtılırdı. Fakat bazan cülûs bahşisi verilirken sefir kabulü icabediyorsa alelâde divan fevkalâde divan şekline girer ve tabii arza girilir, fakat defterdar kabul edilmezdi.

CÜLÜS ÇIKMASI (جلوس چیکما) [Ask, Sar.] Padişahların cülûsaları münasebetiyle yapılan «çıkma»lar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «büyük çıkma», «umum çıkması» da deni-

lirdi. Çıkma; acemilerin yeniçeri ocağına kayıt ve kabulleri, saray hizmetlerinde bulunanların taşra hizmetlerine veya saraydaki odalardan birinden diğerine memur edilmeleri demektir.

CÜLÜS İN'AMI (جلوس النامي) [Sar.] Yeni padişahın cülûsu münasebetiyle yeniçerilerle devlet adamlarına verdiği atıyye ve terakki demektir. Buna «cülûs bahşışı» de denilirdi. Arapça bir kelime olan in'am nimet vermek, ikram etmek demektir. İn'amın ve terakkinin kimlere ve ne miktarda verildiği «cülûs bahşışı» nde izah edilmiştir.

İn'am-ı şehân değil mecazi

İnean-ı mülûk olur mu bâzi

Nâbi

CÜLÜSİYYE (جلوسية) [Ede.] Padişahların saltanat tahtına çıkmaları münasebetiyle söylenmiş manzume veyahut yazılmış makaleler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan cülûs, oturmak demektir.

Sultan Osman için yazılan cülûsiyyeden birkaç beyit:

*Ne sûret bağladı seyreyle hüsn-i sun'ı Yazdanz
Ki mânasını fikrettikçe alır akl-ı insani
Cihan bir taze revnak buldu bir ruh-i musavverle
Acep mi tazelense dasitan-ı mah-ı Ken'anı
Cihan oldu müsellemler bir cihan âra şehinşaha
Püretti nûh revakı gûl-gûl-i kûs-i cihan bani
Uyandı gerçik bahtı rûzgârın hâb-ı gafletten
Velt ârayış-i dînyanın oldu denk ü hayranı
Kaza bu şevkle hizmette damen-i dermiyan oldu
Mühyya eyledi fevri ana esbab-ı sultani
Felek firâzeden bir taht-ı âli kurdu şahane
Ana bir ak diyba perde çekti suph-i nurani
Çıkardı maveray-ı perdeden ta'zim ile devranı
Tutup el üze bir tac-ı zerendûd ü dirahşani
Tenezzül eylemez amma o tâc ü tahta ikbali
Buna kayıl değil zira ulûv-ı şevket ü şani
Nice mirasa girmiştir o tâc ü tahtı neyler ol
Anıncün taht ü tâc etmiş mühyya lûtf-i yezdani
Ana taht asmân-ı adl ve mihr-i devlettir
Bu tâc ü tahtile dînyaya hükmeylese erzani
Taallâllah zehi sultan-ı âlişan-ı mülk âra
Ki derban eylemez bâb-ı hûmayununda keyvani
Cihanbân-ı muallâ pâye kim gerdun-i gerdenkeş
Zemin bus-ı cenabından olur fersûde pişani
Cihan-ı şevket ü şânın serir âra şehinşahi
Serir-i adl ü dâdın dâver-i cem câh-ı devrani
Hudavend-i muazzam padişah-ı maşruk u mağrip
Yegâne vâris-i mülk-i cihan İskender-i sâni
Şerefbâh-ı serir i saltanat sermaye-i devlet
Mühimsâz-ı adalet revnak efzây-ı müselmani
Şehinşah-ı adalet-pîşe Osman Han-ı sâni kim
Vücudıyla hayat-ı tâze buldu mülk-i Osmani
Nef'i*

CÜLÜS SENESİ (جلوس سنه) [Tak.] Padişahın tahta çıkış tarihine tesadüf eden vak'aların belirtilmesi münasebetiyle kullanılır bir tâbirdir.

CÜLÜS TERAKKİLERİ (جلوس ترقيلىرى) [Ask.] Yeni padişah tarafından cülûs münasebetiyle yeniçerilerin ulûfelerine yapılan zam hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tahta çıkan her padişahın «kullarının bahşış ve terakkileri makbulümdür» demesi ve bu münasebetle cülûs bahşışı ile beraber askere terakki verilmesi kaideden idi. Padişahın sözündeki terakki tâbiri yeniçerilerin yevmiyelerine yapılacak zam demektir. Bu zammın üç akça olan yevmiyelerin beşe, beşlilerin sekize, sekizlilerin de dokuza çıkarılması suretiyle yapıldığı «Selânikî» de (sahife 68) gösterildiği halde «Kavanin-i yeniçeriyân» da üçlü yeniçeri yevmiyelerinin yedili olduğu yazılıdır.

CÜMAD-EL-ÜLÂ — CÜMAD-EL-ÂHİRE (جمادى الأولى — جمادى الآخرة) [Tak.] Arabî aylarından beşinci ve altıncı ayların adıdır. Eskiden kadınlar tarafından «Büyük tövbe», «Küçük tövbe» adı verilen bu aylar halk arasında yanlış olarak cemaziyelevvel, cemaziyeleâhir suretinde kullanılır. «Lûgat-ı Naci» de «Maruf iki ay cemaziyelevvel, cemaziyeleâhir suretinde istimalleri galattır. Bunlara cumada itlakına sebep; hengâm-ı tesmiyede Arabistan'da incimat vukuu yani yağmursuzluktan kaynakların kurumasıdır.» izahatı vardır.

Ahteri «Elcemad: bilfeth cansız ve kurumuş olmak ve yağmur yetişmedik yer ve sol yıl ki anda yağmur kalmaya. Sene-i cemad derler ve minhü cemad-el-ülâ ve cemad-el-âhire bilfeth-id-dal fihima» diyerek iptidâsı manzum bulunan cumada kelimesini cemad lâfzından getirip cimin üstün olduğunu söylüyorsa da yanılıyor. Çünkü ana lûgat kitapları bunların cimin zammıyla başladığını bildiriyor. Meselâ Vankulu: «Cimin zammı ve dalın fethi ve elif-i meksûre ile fualı vezninde maruf ayların ismidir. Cumadden mehzurdur.» malûmatını, Kamus Tercemesi ise dubarâ vezninde Arap ayları isimlerindenidir. İki aydır. Biri cumad-el-ülâ diğeri cumad-el-âhiredir. Ve bu ma'rife ve müenestir ki gayr-ı munsariftir. Cem'i cumadiyat gelir. İslâmdan evvel cumad-el-ülâya (cumadi hamse) ve cumadel-âhireye (cumadi sitte) derlerdi. Muharremden beşinci ve altıncı ay olmak hesabıyla, Vakt-i İslâm'da (ülâ) ve (âhire) ye tebdil olundu» tafsîlâtını veriyor.

Yine Kamus Tercemesi (cumada) aylarının tesmiyesi sebebini «selefte şuhur-i isna

aşerin birer isimleri vardı. Nitekim cumad-el-ülâ (hanin) ve âhire (rebi) ile müsemma idi. Def'a-i saniyede esamî-i şuhur vaz'ını murat eylemeleriyle ol hengâm'da imsak-i sema sebebiyle incimad-ı uyûn vukûmına olmakla şeh-reyn-i mezkûreyne cumada itlak eylediler.»

Ahmet Vefik Paşa da (Lehce-i Osmani)de «cemaziyelevvel es. ca. n. avam zebanzedi zem sırasında evvel, evail-i ahval mânasına kinaye. Ben onun cemaziyelevvelini bilirim: aslını, evailini» diyor. Paşanın (ca. n.) şifresi, lehcenin (ca) kelimesine nazar oluna demektir. O kelimeye baktığımızda şu satırları görürüz: «ca: cumad-el-ülâya işaret. Zebanzedi cemaziyelevvel. Onun cemaziyelevvelini bilirim: Birinin aslının fûrumaye olduğuna ima.»

(Ca) muharrerat ve tezakirde tarih vaz'ında ihtisara riayeten cumad-el-ülâya işaret olmak üzere kullanılırdı. Nitekim (c) cumad-el-âhireye delâlet ederdi.

Ahmet Vefik Paşanın bahsettiği «cemaziyelevvelini bilirim» kinayesine gelince üstat Tahir Olgun bunun menşei hakkında (Mahfil, adet 7, sahife 121) de şöyle bir fıkra naklediyor: «Dosya usulünün tatbikına kadar aklâm-ı devlette her aya mahsus evrakı bir torbaya doldurmak suretiyle hıfzeder, torbanın üstüne de celi kalemle ait olduğu ayın ismini yazarlardı. Vaktiyle bu torbalardan cumad-el-ülâ ayına mahsus olan bir tanesini henüz mülâzım bulunan fakir, lâkin zeki bir genç nasılsa ele geçirmiş ve gömlek yaptırıp giymiş. Torbanın üstündeki halis bezir isi mürekkep; bir, iki yıkamakla çıkar şey olmadığından cemaziyelevvel yazısı, biçarenin yeninden, yakasından sırttır durur. Ve şu hal, kalem arkadaşları arasında tebessüme bâis olurmuş.»

«Az müddet içinde o fakir genç, yüksek rütbeli ihraz ederek serasere kaplı samur kürkleri içinde görünmeğe ve eski arkadaşlarınınca gıpta ile görölmeğe başlamış. Çekememezlik sevgiyle içlerinden biri:

— Şimdiki haline bakmayın. Biz, onun cemaziyelevvelini yani cemaziyelevvel torbasından gömlek giydiği zamanı biliriz.

Diyerek eski fakirliğine ima etmek istemiş. Ondan sonra bu tâbirin de — Paşanın dediği gibi — zem makamında istimali göyü bulmuş.»

CÜMLE KAPISI (جمله قاپسى) [Mi.] Saray, kışla, cami, kilise gibi binalarda umumun girmesine mahsus büyük kapıya varilen addır. Buna «başkapı» da denilirdi.

CÜNDİ (جندى) [Ask.] Binicilikte mahareti olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça

bir kelime olan ve asker mânasına gelen cünd-den meydana gelmiştir. Sonundaki ya nispet edatı olduğu için cündi askere mensup demektir. Cindi suretinde de kullananlar olmuş ise de doğrusu cündidir.

Türklerin cündiliğine dair (Uzun Firdevsî) nin «Silâhşorname» sinde ve meşhur (Nasuh) un «Tuhfet-ül-guzat» ında tafsîlât vardır.

Uğradı kazaya tab'ı tündi

Olsaydı gerinde başka cündi

Hayri

CÜNDİ BAŞI (جندى باشى) [Ask.] Süvarilik, binicilik işlerinin en yüksek âmiri, yerine göre bütün süvari kıtaları kumandanı demektir.

CÜNDİLİK (جندىلىك) [Ask.] Ata binmek, kılıç ve mızrak kullanmak demek olan cündilik, Türklerin en eski ve en esassî marifetlerinden, hünelerinden biridir.

Başî sert, huyaux bir ata binmek, onunla saatlerce didişmek, Türk'ün en zevkli eğlencelerinden birini teşkil ederdi. Bunun için idmanlar yaparlardı, bu sayede büyük bir maharet kesbeylerlerdi.

Çelebi Sultan Mehmet cündiliği bir kat daha tamim için biri «Merzifon», diğeri «Amasya» olmak üzere iki cündi bölüğü teşkil etmişti. Merzifon'un lâhanası, Amasyanın da bamyası meşhur olduğu için Merzifon bölüğüne «lâhanacı», Amasya'nınkine «bamyacı» namlarını vererek bu süvarileri iki gehir arasındaki «Sulu ova» da karşılıklı talim ettirdi.

Bilâhara cündilik dersleri saray içinde verilir oldu. Topkapı Sarayı dâhilinde Bağdat Köşkü ile «Sofa ocağı» na gidecek «Üçüncü yeri» denilen mahallin aşağısındaki «Beşinci yeri» mevkiinin ortasında merkûz «Kıztaşı» etrafında, Gülhane'de, Besiktas Sarayının çinili meydanında «binicilik, cirit, kılıç kullanma, ok ve tüfek atma» öğretilirdi. Bu fenlerde ikmal-i mümarese ve malûmat edenler umum cündi ağaların tasdikiyle acemilikten çıkar, üstat cündilerin unvanı olan «Keskinler» sınıfına dâhil olurlardı.

Bu malûmatı veren Atâ Bey (Tarih-i Atâ c. 1, s. 178) keskin cündiliği tarif ettiği sırada «beş, on, otuz kata kadar timur tel üzerine sarılmış, ısılatılmış kar keçesini, atı yavaş yavaş hızlatacak tam hizasına gelince dörtünale sürmek suretiyle bir kılıç darbesinde iki parçaya ayırmak, at son süratle giderken birdenbire durdurmak, bir anda bir nokta üzerinde hayvanı döndürmek, harman tâbir olunur devre sokmak, çabukluk ile hasma galebe etmeyi öğrenmek fenniydi» diyor.

Cündilik sanatını taallüm ve keskinler zümresine iltihak eden hüner erbabı saltanat binişlerinde ve bazı kere de padişahların huzurıyla saray meydanlarında hüner gösterirler, ve maharetleriyle herkesi mebhut eylerlerdi. Yüksek muvaffakiyet gösterenler takdir ve hattâ muhtelif mükâfatlarla taltif olunurlardı. Nitekim bir defa da mirimiranlıkla Harput mutasarrıfı iken vefat eden Selim Giray'ın damadı İsmail Paşa, gayet yüksek gerilmiş bir ipten lobudunu aşırması ve bu yüzden mükâfata nail olmuştur.

Cündiler ciritten başka bir de «tomak» denilen oyunu oynarlardı. Bu oyun bir nevi «tura» oyunuydu. Uzunca ve meşinden dikili, içi kar keçesiyle tokça ve katıca dolmuş, dolu cihetinin ucu yassı, el ile tutulacak ciheti kamçı gibi meşinden ince ince kesilip saç gibi örülmüş bir vurma aletidir. Bundaki maharet tomakçı sırtına vurdurmamak ve çeviklik göstermektir. Bu oyun da padişahlar huzurunda iera edilirdi.

Yeniçerilerin idman oyunları arasında «ağır yük kaldırmak, kuvvet taşı atmak, güreşmek» de vardı. Esasen daha ziyade sarayda ve saray adamları arasında yapılan bu oyunlarda, pek büyük maharet sahibi olanlar vardı. İlyas Efendi bir saray tarihi olan «Enderun Tarihi»'nde bu oyunlarda şöhrat kazananların uzun uzadıya isimlerini yazar. Bunların içinde Birinci Mahmut devri cündilerinden Nakkaş Mustafa Ağa'nın, Üçüncü Selim zamanı binicilerinden Behram, Feyzullah, Lezki Mehmet ağa'larla diğer birçok adamların isimleri yazılıdır ve bunlar hakkında «çapüksüvaran ebriz-i fûrusiyet olan erbab-ı cesaret hayret dihi ukul-ü erbab-ı cürettir» diyor.

Eser telif edenler arasında cündilikten bahsedilenler olduğu gibi, cündiliğe dair başlıbaşına kitap vücuda getirenler de vardır. Necip Asım Beyin «Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası»'nda (c. 2, s. 542) mündericatından uzun uzadıya bahsettiği «Fevaid-i Gazâ» unvanlı eser, cündiliğe dair başlıbaşına yazılmış bir kitaptır. Bu eserde cündiliğe mütâallik bütün oyunlar tafsil edilmekte ve meşhur cündiler hakkında malûmat verilmektedir.

Cüdi ağaların bayramların ikinci günlerinde sadrazamlardan aidatları vardı. Eyyam-ı sairede de biniş irade buyrulup da cirit oynandıkça atıyye verilirdi.

CÜNEYDİ SARIK (جندی ساریک) [Sof.] Sarıklardan birinin adıdır. Sarıklar, ya katları gelişigüzel, yahut aşağı indirip yukarı çıkarmak suretiyle sarılırdı. Bu çıkış ve inişin üstüste gelmesinden bir nevi kafes husule gelirdi. Mevlevilerce «kafesi destar» denilen bu tarz sarığa sair tarikatlarda «cüneydi sarık» ismi verilirdi.

Katları gelişigüzel sarılan sarıklara da «dolma» denilirdi.

CÜRÜM VE CİNAYET RESMİ (جرم و جنایت) [Mal.] Timar usulü cari olduğu zamanlarda timar dâhilindeki topraklarda yaşayanların işledikleri kabahat ve cinayet üzerine timar sahiplerinin ceza makamında aldıkları para hakkında kullanılır bir tâbirdir. Timar usulünce timar sahipleri timarları dâhilinde vergi ve resim gibi o nam altında bu türlü cezalar da alırlardı.

CÜZ (جوز) [San.] Bir iki formadan ibaret küçük kitap hakkında kullanılır bir tâbirdir. Küllün mukabili olan bu Arapça kelime parça, kısım demektir. Cem'i eza'dır. Kuranın ayrılmış olduğu 30 kısmın her birine cüz ismi verilir. 20 sahife bir cüz sayılır.

§ [Ed.] Aruz ilminde bir beytin tef'ilesine cüz denilir.

§ [Sof.] Mertebe-i sâniye, mertebai esma ve sıfat demektir.

CÜZ GÜLÜ (جوز گلی) [Tez.] Yazma mus-hafaların cüz başlarına konulan işaretin adıydı. Darpların başlarına konulanlara da «darp gülü» denilirdi.

CÜZHAN (جوزخوان) [Vak.] Namazlardan evvel Kurandan birer cüz okumak vazifesiyle mükellef olan cami hademleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Han Farsça okumak, çağır-mak mânasına gelen handen masdarından ismi-fail'dir. Fars kaidesiyle vasf-i terkibi olan bu istilâhın mânası cüz okuyan demektir.

CÜZHAN KÜRSÜSÜ (جوزخوان کرسی) [San.] Cüzhanların cüz okudukları kürsülere verilen addır. Salâtin camilerde bulunan ve vazî kürsülerinden küçük olan bu kürsüler ötekiler gibi camiin göz alacak yerlerine değil duvarlarından ikisinin arasına konulurdu.

CÜZHANLIK CİHETİ (جوزخوانلق جہتی) [Vak.] Camilerle tekkelerde cüz okumak vazifesiyle tanzif olunanlara bu vazifeleri karşılığı olarak bağlanan maaş hakkında kullanılır bir tâbirdir. Cüzhanlık aylığı demektir.

CÜZ KESESİ (جوز کیسه) [San.] Eskiden mektep çocuklarının Kuran ve kitaplarını koydukları mahfazanın adı idi. Şimdiki çantaların hizmetini görürdü. Boyna asılan ve deri ve kumaştan yapılan bu keseler zerdüz denilen sırma işlemelerle süslenirdi. Bunların bir sanat eseri sayılabilecek kadar güzelleri vardı.

CÜZLÜK (جوزک) [San.] Cüz teşkil edecek büyüklükteki kâğıt hakkında kullanılır bir tâ-

birdir. Buna «cüzlukk âğıt» da denilirdi. Şimdiki mukabili forma olan cüz eskiden yirmi sayfa idi.

CÜZLÜK KÂĞIT (جوزک کاغذ) [San.] Cüz teşkil edecek büyüklükteki kâğıt hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yalnız olarak «cüzlukk» de denilirdi. Şimdiki mukabili forma olan cüz eskiden yirmi sayfa idi.

CÜZ MAHAFAZASI (جوز محفظه) [San.] Cami ve türbelerde okunmak üzere vekfedilmiş olan otuz cüzden ibaret Kuran'ın vazî ve hıfzına mahsus çekmeceye verilen addır. Bu cüzler hazır bulunanlara tevzi edilmek suretiyle aynı zamanda ve müddette hatim indirilir. Kuran'a olan hürmet ve tâzim sebebiyle tezyinat ve işlemelerle dikkati câlip bir surette yapılanları vardı. Bu mahfazalar tâzimen cami ve türbelerin yüksek bir yerinde saklanırdı. Ayaklı, kapağı kubbeli olanlar olduğu gibi müseddes çeklinde kapağı kubbesiz olanlar, dört ayaklı bir iskemle üzerine konulanlar da vardı. Camilerde şimdi bile bu kabîl mahfazalar mevcut olduğu gibi, Türk ve İslâm müzesinde abanoz üzerine fildişiyle mozaik işlenmiş kıymetlileri vardır.

CÜZULİYYE (جوزلیه) [Sof.] Şazeliyye tarikatının on iki şubesinden birinin adıdır.

Kurucusu Berberiyî kabîlelerinden. (Sus-ı Akse) da sakin Cüzule kabîlesi halkından şeyh Ebu Abdullah Muhammet bin Süleyman-ül-Cuzulidir. Ebu Abdullah «Fas» gehrinde tahsil ettikten sonra (Ayn-ül-kutur) köyündeki Nebat zaviyesinde rasladığı şeyh Abdullah Muhammet bin Abdullah'a intisabetti. On dört sene ihtiyar ettiği halvette ibadetle meşgul oldu. Sonra (Esfa) ya giderek orada tarikâtı neşretti. Daha sonra (Ufigal) e gidip orada da irşat ile meşgul oldu. Halk, müridi olmak için birbirleriyle âdeta müsabaka ediyordu. 16 rebiülevvel 870 (1465) sabah namazını kılarken ölmüş, orada yaptırdığı meşedin ortasına gömülmüştür. Ölümünden 77 sene sonra cesedi (Merakeş) e nakil ve Riyaz-ül-Aruz denilen yere defnedildi. Mezardan çıkarıldığı zaman na'şı çürümemişti. Tasavvufa, akaide dair eserleri vardır. En meşhuru Muhammet Fas tarafından «Delâil-ül-hayrat ve Şevarik-ül-envar fis salât alen-nebiyy-ül-muhtar» adı ile şerh olunan «Delâil-ül-hayrat fis-salât-i alâ eşref-il-mahlûkat» isimli eseridir.

Şazeliyye tarikatının öteki şubeleri şunlardır:

Düssukiyye, Ahmediyye, Vefaiyye, Zerrukiyye, Hanefiyye, Gaziyye, İseviyye, Nasiriyye, İlmiyye, Mistariyye, Arifiyye.

Ç

ÇAÇ (چاچ) [Öl.] Küme ve yığın halinde zahire demektir. Eski kanunnamelerde bu suretle geçen bu tâbir, Anadolu'da el'an «çaç» suretinde kullanılır «Lehçe-i Osmani» de (1306 tab'ı) çaç «hububat yığını, küme, demet yığını olursa tokurcun» suretinde izah olunmuştur.

ÇAÇAK (چاچاق) [Coğ.] Sırbistan'da Çana- çefe kazasının merkezi olan kasabanın adı idi.

ÇADIR (چادر) [Bah.] Yelkenli harb gemilerinin kıç tentenesine verilen addır. Kadırgaların çadırı yetmiş arşın beylik çuhadan yapılır ve her iki senede bir değiştirilirdi. Paşa baştardasının çadırı önceleri seraserdendi. Sonraları bir yeşil ve bir kırmızı kadifeden yapılmıştı, en sonra kırmızı kadifeden yapıldı. Döğemesiyle beraber yüz bin kuruş masrafla vücuda gelir ve her sene yenilenirdi.

Bir acep deryadır ordu-yu hümayunun senin Kim habab-ı berkarar olmuş ana her çaderi Nef'i

ÇADIRCI (چادری) [Ask.] Yeniçeri ocağının ehl-i hiref imalâthaneleri adı verilen iş yerlerinde çadır yapanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ehl-i hiref imalâthanelerinin bir kısmı Ağakapısında, diğer kısmı da hariçte olmak üzere iki yerde idi. Çadırcılar Ağakapısı'nda bulunan birinci kısımda çalışırlardı. İmalâthanelere acemi ocağından acemi efrat verilirdi. Bunların kalfaları ve ustaları vardı. Ustalar «çadırca başı» adını alırlardı. Ustalar terfi ederlerse bölük başı olurlardı. İmalâthanelerde çalışanların terfi, terakki ve teczivelere bunlara nezaret eden kethüda yeri marifetiyle olurdu.

ÇADIRI (چادری) [San.] Yeşil, cengâri renk hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ÇADIR MEHTER BAŞISI (چادر مهتر باشی) [Sar.] Padişahın çadırlarını kurup kaldıran ve muhafaza eden çadır mehterlerinin âmirine verilen addır. Resmî kayıtlarda «hayme mehter başısı» suretinde de geçerdi.

ÇADIR MEHTERLERİ (چادر مهترلری) [Sar.] Padişahın çadırlarını kurup kaldıran ve muhafaza edenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Resmî kayıtlarda hassa çadırı mehterleri mânasına gelen mehteran-i hayme-i hassa suretinde de geçer. Sefer ve göçlerde çadır hizmeti gören oda dahi denilen dört bölüğe taksim edilmiş bulunan çadır mehterleri Sultanahmet'te İbrahim Paşa Sarayı başında mehterhane-i hümayun adı verilen yerde otururlardı. Oda-i evvel denilen birinci oda ağa odası, ikinci oda kethüda odası olup bunlardan başka bölükbaşı denilen üç zâbit vardı. Üçüncü oda baş bölükbaşı odası idi.

Çadır mehterlerinin arasında bir sınıf da cellât vazifesini görürdü. Bunlardan dört veya beşi her gün sarayda orta kapıda kapıcılar da-iresinin yakınında oturarak padişahın veya sadrazamın emirlerini yerine getirmek için nöbet beklerlerdi.

Sefer zamanında çadır mehterleri ikiye ayrılarak bir kısmı asıl karargâhtan bir gün ileri gidip kurulacak menzile otak-ı hümayun ile çadırları kurup hazırlarlardı.

Çadır mehterlerinin âmiri resmî kayıtlarda hayme mehter başısı suretinde de geçen çadır mehter başısı idi. Ondaki son kethüda, daha sonra baş bölükbaşı ve diğer bölükbaşılar gelirlerdi. Münhal vukuunda bölükbaşılığa kudemli mehter geçerdi.

Sayın profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın «Osmanlı Devrinde Saray Taşkilâtı» adlı kıymetli eserine göre (sahife 454) 15 inci asrın son yarısında mehterbaşı, kethüda, iki haymeduz da dâhil olmak üzere şagirtleriyle beraber 38 kişi idiler. Çadır mehterleri 17 nci asrın başlarında 835 kişi ve aynı asrın ortalarında 2000, 1171 (1757) de dört odada 875, ve 1190 (1776) da yine dört odada 861 kişi idi.

1241 (1826) senesinde yeniçeri ocağının ilgası üzerine çadır mehterleri ismi kaldırılarak dairesine Hıyamiyye Nezareti denilmiştir.

ÇADIR MEHTERHANELERİ KASRI (چادر مهترخانه لری قسری) [Sar.] Eskiden Atmeydanı adı ile anılan Sultanahmet meydanının karşısında ve şimdiki Tapu Dairesi yakınında yapılmış olan kasrın adı idi. Kıymetli müdekkik İbrahim Hakkı Konyalı (İstanbul Sarayları, birinci cilt, İstanbul Bühranettin Matbaası 1943, sahife 259) 1815 senesinde ikmal edilmiş bulunan bu kasrın şimdiki durumu hakkında şu izahatı veriyor: «Atmeydanı tarafının alt kısmı âdi ve gayr-i muntazam taşla yapılmıştır. Bazı yerlerine intizamsız bir surette tuğla karıştırıldığı da görülmektedir. Taş silmeden yukarıya muntazam bir halde üç sıra tuğla ve bir sıra kesme taşla yapılmıştır. Kasrın eni 23,80; derinliği 53,30 metredir. Kasrı; meydan tarafında üç, terzihane sokağında ve garb-i şimali tarafında iki kat halindedir. Kasırdan meydan tarafına taş silmeden sonra birinci kattan bir sıra halinde yuvarlak üç ve ikinci kattan iki sıra halinde dörderden sekiz pencere açılmaktadır. Birinci sıradan soldaki birinci pencereden evvel - tuğla kemerli - bir şehniğin vardı. İnşasından on sene sonra kasrın ahşap kısımlarıyla beraber bu şehniğin de yandığı için yeri örülmüş ve bir pencere haline konulmuştur. Şehniğinin saçak izleri hâlâ duvarda görülmektedir. Kasrın terzihane sokağında üç sıra halinde 30 penceresi vardır. Kasrın meydan cephesindeki muntazam silme; bu yüzünde orta sıradan ancak üçüncü pencereye kadar uzanır, bundan hem silme hem de inşa malzemesinin cinsi intizamını kaybeder: Üç sıra tuğla, bir sıra taş yerine gelişigüzel taş ve tuğla kullanıldığı görülür. Burada - yangından sonra duvarların mukavemetini artırmak için - bazı pencereleri sonradan örülerek kapatıldığı ve bazı pencerelerin alt kısımlarının genişletildiği göze çarpar. Meselâ birinci sıradan 6 ncı ve 8 inci pencerelerin altları genişletildiği gibi ikinci sıradan 3, 4, 5 ve 6 ncı pencereler de sonradan kapatılmıştır. Duvarda bazı çatlaklar da görülmektedir. Bunlar kasrın yangından çok müteessir olduğunu gösteren açık delillerdir.

«Kasrın meydan tarafında - sonradan açılan kapıya kadar alt kısmında - dokuz kapılı bir zemin katı vardır. Bu kapılardan ikisi kasrın, diğerleri de avlunun altına raslar. Bu kısım uzunlamasına 10 tonoz gözden müteşekkildir. Sonradan açılan kapının yerinde de - şimdiki askerlik şubesi kapısı - bir göz bulunuyordu.

«Her gözden meydan tarafına - üstlerinde - birer pencere açılırdı. Şu halde kasrın cephesinde on bir göz tonoz bulunuyordu. Kasrın

tam altında ve sol tarafındaki iki gözün kapıları yoktu. En son göze sonradan bir kapı açılmıştır. Bu kısımlar tamamen tuğla ile yapılmış beşik örtüsü tonozlardır. Her gözden yanlarındakilere ikişer kemerle geçilir. Gözlerin derinlikleri dokuzar, enleri üçer buçuk, kemerlerin açıklığı dörder, kalınlıkları ikişer, irtifaları ve kapıların araları üçer, beşik örtüsü tonozların yerden yükseklikleri de beşer metredir.

«Bu gözler, Sedat Çetintaş'ın dediği gibi, daha derin ve sonradan örülmek suretiyle kısaltılmış degillerdir. Esasen bu derinlikte yapılmışlardır. Yerinde fen adamlarına yaptırdığım yoklama da benim bu iddiamı teyid etmiştir.

«Kasrın uzunluğu; Dügümlübaba tekkesine kadar 44, yeni açılan kapıya kadar 60 metredir.

«Rölöve plân mütehassısı yüksek mimar Sedat Çetintaş bu cephede - altısı hariçte ve üçü Dügümlübaba tekkesi içinde - dokuz kapı varken «Saray ve Kervansaraylarımız arasında İbrahimpaşa Sarayı» adlı broşürünün 26 ncı sahifesindeki resim burada sekiz kapı göstermek zühulünde bulunmuştur.

«Kasrın tonoz kemerli zemin katından yedisini bugün Ahmet Tezel'in marangoz fabrikası işgal etmektedir. Tekke tarafındaki çift kemer örtülmek suretiyle kapatılmıştır. Tonoz gözlerden üçü de Dügümlübaba tekkesinin türbe, sema'hane ve kütüphanesi idi. Bu üç tonozun önüne ilâve edilen tekke binasında bugün tekkenin son şeyhi Şahap Ererem oturmaktadır.»

ÇAĞA (چنه) [Coğ.] Gerede'ye bağlı bir kaza'nın adı idi.

ÇAĞLAYAN (چاغلایان) [San.] Suni setlerden dökülen ve onlara çarparak köpürüp kaynayan yapma şelâlelere verilen addır. Akan su ses çıkardığı için bu ad verilmiştir. Eski saray ve konakların bahçelerinde yapıldı. Kâğıthane'de Üçüncü Ahmet zamanında yapılmış olan köşkteki çağlayan münasebetiyle köşke de o isim verilmişti.

Uğraş bakalım, yoksak işin, haygidi şaşkın Kurşun gibi süratli, denizler gibi taşkın Bir çağlayanın menba-ı dehşetine doğru Tırmanmaya benzer güzerek başka değil bu Mehmet Aktif

ÇAĞLAYIK (چاغلایق) [Coğ.] Rumeli'de eskiden Yenice'ye bağlı kaza'lardan birinin merkezi olan yerin adı idi.

ÇAKALÖZ (چاکالوز) [Top.] Ufak toplardan birinin adiydi. «Çakanor» da denilirdi. Bu toplarla çakıl atıldığı için bu ismi almıştı. «Lehçe-i Osmani» de (1306 tab'ı) «çakanor, çakaloz çakıl atan ufak top» izahatı vardır.

ÇAKIL DİKMEK (چاقیل دیکمک) [Ok.] Okta rekor kırdığı halde nişan dikme ziyafeti vermeye kudreti olmayan pehlivanlar namına dikilen ufak taşlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu gibilerin ziyafeti diğer kemankeşler tarafından tertip ve masarifi müştereken tesviye olunurdu. Taş dikmenin özürsüz mühleti altı aydı.

ÇAKIRCI (چاقیرچی) [Ask.] Yeniçeri ocağı teşkilâtından bir sınıfın adı idi. Çakır, doğan nev'inden bir kuştur. Çakırcı da avda doğanı elinde götürülenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Osmanlı padişahları çok eski devirlerden beri Türklerin harb taklidi meşguliyetlerinden biri olan avla uğraşmışlardır. Birinci Murat'la oğlu Yıldırım Beyazıt'ın mükemmel av teşkilâtı vardı. Hattâ yeniçeri ocağı ağalarının memuriyet ve unvanları zağarcıbaşı, seksoncubaşı, turnacıbaşı diye konulmuştu. Yine bu ocakta sekban avcılarıyla şikârî denilen avcılar vardı. Üçüncü ve dördüncü Osmanlı padişahlarının beş altı bin kişilik av maiyeti bulunuyordu. Çakırcılar işte bunlardandı. 17. asır başlarında 271 çakırcı mevcuttu.

Çakırcıların diğer avcı teşekkülleri gibi, taşrada hizmet eden timarı, zeametli, vergi ve tekâliften muaf olanları da vardı.

ÇAKIRCIBAŞI (چاقیرچی باشی) [Sar.] Padişahların maiyetlerinde şikâr ağaları dahi denilen rikâp ağalarının başında gelenin unvanı idi. Bunlar derece sırasıyla yukardan aşağıya doğru çakırcıbaşı, şahinci başı ve atmacacıbaşı idiler. Bu üç ağa, sarayın erkân-ı birün denilen dış hizmetinde bulunan avcıbaşılarıydı. Bunlardan başka bir de enderun erkânından ve erkân-ı havass-ı cuvaniden olan doğancıbaşı ile maiyeti olan doğancılar vardı.

Çakırcıbaşılığın ihdası tarihine dair bir kayıt ve malûmata tesadüf olunamamakta ise de Birinci Murat'la oğlu Yıldırım Beyazıt zamanında avcı teşkilâtının ehemmiyeti nazar-ı dikkate alınırsa çok eski olduğundan şüphe kalmaz. Fatih Kanunnamesinde mevcudiyeti de bunun delilidir.

Fâtih Kanunnamesine nazaran (s. 11) çakırcıbaşı'nın teşrifattaki mevkii mirahurdan sonra geliyordu: «Ağalardan, yeniçeri ağası, sair ağaların büyüğüdür. Başyeniçeri ağası, anın altına mîr-i alem, anın altına kapıcıbaşı, anın altına mirahur, hâlâ mirahur devlet-i padişahide iki olmuştur, mirahur altına çakırcıbaşı, anın altına çavşırbaşı, anın altına sair bölük ağaları, anların altına çavuşbaşı, anın altına kapıcılar kethüdâsı, anın altına cebecibaşı, anın altına topçubaşı oturur.»

Çakırcıbaşı'nın ulûfesi yüz altmış akçaydı. Çakırcılar badehu çakırcıyan-ı hassa, şahinciyan, atmacacıyan namıyla üçe taksim olunmuştur. Son ikisine «doğancıbaşı» ve «atmacacıbaşı» namlarıyla zâbitler de tâyin olunmuştur. Bununla beraber hayli vakit çakırcıbaşı çakırcıyan-ı hassanın zâbiti ve diğerlerinin de âmiri vaziyetini muhafaza etmiştir.

Çakırcıbaşı, padişahın atının yanında yürümek imtiyazına malik olan ve «özengi ağaları» da denilen «rikâp ağaları» ndan idi.

ÇAKIR GÖTÜRÜCÜLÜĞÜ TİMARİ (چاقیر گوتورجی) [Sar.] Padişahların avlanmaları için saraya çakır getirenlere bu hizmetlerinden dolayı verilen timarlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Karası (Balıkesir) sancığının Çakır köyünde üç bin akça hâsılatlı böyle bir timar olduğu gibi başka yerlerde de bu kabil timarlar mevcuttu.

ÇAKIRSALAN (چاقیر سالان) [Sar.] Av yerinde doğan kuşunu salıvermek ve avlanacak avı tutturmakla uğraşanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çakır, pençesi iri ve pek keskin bir nevi doğan'ın adıdır.

Bunlar saray müstahdeminindendiler. Hassa askerinin avcılar kısmına ait efrada çakırcı denilirdi. Çakırsalanlar silâhtar ve başçuhadarın maiyetinde alelekser yedişer olarak bulunurlardı. Bunların başlarına «baş çakırsalan» yahut «çakırcıbaşı» itlak olunurdu. Baş çakırsalanlar hane-i hassaya zilyed sayılır, yani hakk-ı terfi ashabından tanılırdı.

ÇAKMAK (چاقاق) [San.] Kibritin icadından evvel ateş için kıvılcım çıkaran taş çarpmakta kullanılan alete verilen addır. Şimdi tıraş aleti olarak kullanılan jilet biçiminde, ondan az büyükleri olduğu gibi icadında bir ipe geçirilebilmek için üst kısmında büyücek bir delik bırakılanları dahi vardı. Çakmağın çakılmasından meydana gelen kıvılcımların tutuşturması için «kav» kullanılırdı. Kav, ağaçların gövdelerinde hâsıl olan, kolaylıkla yanmağa müsait bir maddedir. Kav, taşın üstüne konulur, sol elin baş ve şahadet parmakları arasına sıkıştırılıp sağ elde tutulan çakmak, taş çarpmak suretiyle çıkan kıvılcımla yanardı. Bunların üçü; çakmak, taş ve kav deriden yapılmış ağzı büzmelî yuvarlak bir mahfazada ve hep bir arada saklanırdı. Hâlâ şehirlerden uzak bir takım yerlerde kullananlar vardır.

Eskiden kullanılan çakmaklı tüfeklerde taş çarpıp kıvılcım çıkarmak ve bu suretle barutu patlatmakta kullanılan alete de bu ad verilirdi.

ÇAKMAKLI (چاقاق) [Ask.] İlk defa icadolan silâhlardan birinin adıdır. Ağızdan doldurulur, çakmağın taş çarpmasından hâsıl olan kıvılcımla ictial ederdi. Bu silâha «çakmaklı» denilmesi, çakmağın bulunmasından dolayıydı. Bu silâhın çakmak ve taşına mukabil, horoz ve kapsül ile kullanılan aynı cinsten tüfeklere de «kapsüllü» veya «fitilli» denilirdi.

ÇAKMAKLI HAVAN (چاقاقی هوان) [Top.] Havan toplarının küçük cinsten birinin adı idi. Tüfek kundağı gibi uzun bir kundak üzerine yerleştirilen topun kundağının içinde bir tel, telin bir ucunda horoz, diğer ucunda da tetik vardı.

Havan doldurulduktan sonra tetik çekilmek ve horoz eczalı kapsül üzerine düşmek suretiyle ateş alırdı. Daha sonra tâdil edilerek horoz kaldırıldı. Âdetâ tüfek namlusu gibi yan tarafından falye deliği açılmış, oraya demirden bir barut tavaşı ilâve olunmuştu. Barut o tavanın içine konulur, fitil ağacı vasıtasıyla ateş verilirdi. Bu havan ekseriya metriste kullanılırdı.

ÇAKMAK MÜHRE (چاقاق مهر) [San.] Her iki tarafından tutulup kullanılan merdane tarzındaki mühreye verilen addır. Süleymaniye taşından, zebrecet dahi denilen yeşimden, akikten yapılırdı.

Ş Her iki tarafından elle tutulması için bir kısım bırakılmış olan bir ağaçtan ibaretti. Ellerin arasına tesadüf eden kısım oyulmuş ve içinde boyu 10-12, eni 4-5 santim büyüklüğünde ve 1-1,5 santim kalınlığında sert bir taş yerleştirilmişti.

ÇAKMAK PABUÇ (چاقاق پابوچ) [Giy.] Eski çakmak aletleri gibi mukavves şekildeki pabuçlara verilen addır.

ÇAKŞIR (چاقشیر) [Giy.] Don gibi belden aşağı kısma giyilen paçaları mestli ve dar bir nevi şalvar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çuhadan yapılırdı. Kadınlara mahsus olanların ağızlık ve uçurlukları sırma kaytanlarla süslenirdi. Lûgat-i Ebüzziya'da bunun için «ince kumaş, meste merbut dar şalvar» izahatı vardır.

ÇALAKALEM (چالاکلم) [Hal.] Durmadan, düşünmeden, dinlenmeden süratle yazı yazan yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ÇALIK (چالق) [Ask.] Yeniçeri ocağından tardedilen, kayıtları silinenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hüseyin Kâzım Bey «Türk Lûgati» nde, çalınmak kelimesinin «tardolunmak, koğulmak, işten çıkarılmak» mânasına geldiğini de yazar. Sonraları bunun yerine «kaydı terkin olunmuş» denilirdi.

ÇALIK TASHİHİ (چالق تصحیحی) [Bah.] Yeniçeri ocağından alâkaları kesilerek kayıtları silinenlerden tekrar alınanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çalık; tardolunmak, işten çıkarılmak demek olduğu için çalık tashihi, silinen adın tekrar deftere yazılması ve bu suretle yeniden vazifeye alınması demek olur. Çalık ve çalık tashihi münasebetiyle Osmanlı saltanatının inhitat devrinde ocak ilerigelenleri tarafından pek çok suiistimaller yapılmıştır.

ÇALIM (چالم) [Bah.] Flok ve gabye gradinlerinde olduğu gibi, herhangi bir yelkenin mailen kesilmiş yapıklarına verilen addır. Buna «peş» de denilir.

Ş Geminin kıç tarafının sudan aşağı olan darlığının adıdır. Bu darlığa «kruz» da denilir.

ÇALKATURA (چالق تورا) [Mal.] Memurları tarafından sayılmış ve defterlere geçirilmiş olan koyun, keçi ve canavarların doğru yazılmış olup olmadığının kontrolü için sayım bittikten sonra ikinci defa yapılan yoklama hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu yoklamayı yapan memurlara «çalkatura memuru» denilirdi. Bunlar tarafından kayıt haricinde bulunan hayvanlardan dört kat vergi alınırdı.

ÇALKATURA MEMURU (چالق تورا ماموری) [Mal.] Koyun, keçi ve canavarların sayımı bittikten sonra ikinci defa yoklama yapan memurlara «tağnam tâdat memuru» yahut sadece tâdat memuru adı verilirdi.

ÇALMA (چالمه) [Kiy.] Sarık nevilерinden birine verilen addır. Buna «çalma destar» da denilirdi. Bu türlü sarıklar beyaz olduğu için yalnız ilmiye sınıfı sarardı. Çalma; sıvama olmıyan kaba şey demektir.

Bügük çalma sarar zigade sefih
İder başına karlı dağı şebih

La

Ş. Kavuklardan da birinin ismiydi. Üçüncü Murat, babası İkinci Selim'in cenaze merasiminde giymişti.

ÇALMA DESTAR (چالمه دستار) [Kiy.] Sarık nevilерinden birine verilen addır. Buna sadece «çalma» da denilirdi. Bu türlü sarıklar beyaz olduğu için yalnız ilmiye sınıfı sarardı. Çalma; sıvama olmıyan kaba şey demektir.

ÇALPARA (چالپار) [San.] Dört veya iki parça ağaçtan kaşık hokkası gibi yapılan müzik aletine verilen addır. İki tarafa geçirilen kayışla parmaklara çift olarak takılırdı. Köçekler çalınan çalgının ahengine uydurmak suretiyle, çallarlardı. Bunun yarım-kaşık da kullanırlar. Ma-

deni olanlarına zil denilir. Çalparasız oynamak mecazen ziyade sevinmek demektir.

CAM (چام) [Bah.] Nehirlerde işliyen küçük gemi nevilerinden birinin adı idi.

CAMARİVA (چاماریوا) [Bah.] Gemi tayfasına armaya çıkmak için verilen emir, armaya çıkma emri yerinde kullanılır bir tâbirdir.

CAMAŞIRCI USTA (چاشیرچی اوسته) [Sar.] Sarayın harem dairesinde hizmet eden kalfalardan birine verilen addır. Kalfalar iki kısımdı. Bir kısmı umumi, diğer kısmı de hususi hizmetlerde kullanılırlardı. Umumi hizmette kullanılan yedi ustanın biri de bu çamaşırcı usta idi. Ötekiler şunlardı: Hazinedar usta, ibrikdar usta, kilerci usta, kahveci usta, çeşniyar usta, kutucu usta. Bu yedi ustanın yedişer yamağı ve bir o kadar da acemileri vardı. Bu ustalıklar saray tegrifatınca bagta hazinedar usta olmak üzere birbirine tekaddüm eden müteber mansıplardandı. Her birinin mütevfâ maaşları, kendilerine tahsis olunmuş odaları vardı. Her sene ilkbaharda devletliler gibi nevruzîyeleri, kurban bayramlarında da ayrıca kurbanları gelirdi.

Çamaşırcı usta, çamaşır işlerine bakardı.

CAMÇAK (چامچاق) [San.] Kulpaş ve kapaksız, dibi yuvarlak tas gibi yayvan şekildeki su kabına verilen addır. Köylüler tarafından çam ağacından yapıldığı için bu adı almıştır. Şehirlerde tenekeden, bakırdan olduğu gibi gümüşten, billürden, kıymetli taştan, zergerdandan da yapılırdı. Daha ziyade ev dışında kullanıldığı için kıymetlilerinin kendilerine mahsus meşinden mahfazaları olurdu.

*Kaynayıp çifte kazan, aksa da çamçak çamçak
Bunu bilmem ki garın hangi imam paklıyacak
Mehmet Akif*

CAMLICA (چاملیجه) [Bah.] Eski Türk gemilerinden bir nev'inin adı idi.

CAN (چان) [Cog.] Biga'ya bağlı bir kazanın adı idi.

CANAK (چاناق) [Mus.] Sazın baş tarafına verilen addır. Sapına «deste» denilir.

CANAK AÇMAK (چاناق آچن) [Hal.] Sebebolmak, meydan vermek, vesile hazırlamak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Şimdi de kullananlar vardır.

CANAKLIK (چاناقلیق) [Bah.] Gabye kaplamasından gelen armanın yayılması ve armada bulunan neferlerin rahatla işlemeleri için, ana göçete ile magonelerin üzerine konulan döşe-

CANAKLIK FENERİ (چاناقلیق فناری) [Bah.] Eskiden kumandan gemilerinde kumandan forsu makamında geceleyin çanaklık arkalarına kaldırılan ve yakılan fenere verilen addır. Bu fener şimdi grandı direği şaykasında yakılmakta ve kumandan feneri denilmektedir. Tek direkli gemilerde pruva direğine kaldırılır.

CANAK MEHTABI (چاناق مهتابی) [Bah.] Eski gemilerin küpeştelere şenliklerde dizilip yapılan ve çanaklar içine konmuş bulunan «el-ab-ı nariye = ateş eğlenceleri» ye denilirdi.

CANAK ÜZENĞİ (چاناق اوزنکی) [San.] Eskiden kullanılan, ayak basacak yeri çanak şeklindeki üzenğilere verilen addır. Buna «kazam üzenği» de denilirdi.

CANAK YALAMAK (چاناق یالامق) [Hal.] Ötekinin berikinin artığı ile geçinmek, peşinde dolasmak, tebasbus, dalkavukluk yerinde kullanılır bir tâbirdir. Şimdi de kullananlar görülür.

CANİCE DARPHANESİ (چانیجه درخانیه) [Mal.] Osmanlılar devrinde para basılmış olan darphanelerden birinin adı idi. Bosna'da olan bu darphane orada çıkan bir maden münasebetiyle yapılmıştı. Osmanlılar, yalnız merkezde değil memleketin muhtelif yerlerinde de para bastırmışlardır.

CANİCE MUKATAASI (چانیجه مقاطعه) [Mal.] Gümüşhane, Keban ve Ergani madenleri mukataaları için kullanılır bir tâbirdir.

CANTACI (چانطاجی) [San.] Padışahın saray dışında bulunduğu sırada altınla dolu çantasını taşıyan memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu vazife enderun hazinesi memurları tarafından görülürdü.

CANTAL (چانتال) [Gty.] Eskiden kadınların giydikleri entarilerden birinin adı idi. Üç peşli olduğu için bu entarilere «üç peşli entari» de denilirdi.

CAP (چاپ) [Ask.] Namlunun iç kutruna verilen addır. Silâh yivi ise sedden sedde ölçülür.

CAPAVOL (چاپاول) [Ask.] Akıncı, ılgarcı mânasına gelir bir tâbirdir.

CAPÇAK (چپچق) [Mus.] Eski çalgılardan birinin adı idi. «Musikar-ı hatayı» da denilirdi. Birkaç neyin birbirine ve hepsinin bir boruya bağlanmasıyla meydana gelen bu çalgı, boru üflenerek çalınırdı. Çalınırken hangi delik veya delikler açılırsa karşı gelen ney veya neylerden ses çıkar, ötekiler kapalı olduğu için bunlar ses vermezdi.

ÇAPKUN (چاپگون) [Hal.] Çapan, yelüp, koşucu, açık eşkin giden at hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mecazen sürtük, derbeder, külhanbeyi, hovarda, zendost demektir.

ÇAPRAK (چاپراق) [San.] Eyerin üstüne konulan örtüye verilen addır. Arapçası gaşiye, Türkçesi haşa olan bu örtüye «çaprak» da denir.

ÇAPRAZ (چاپراز) [Hal.] Eskiden kuşak üzerine takılan halkalı silâhlık, yahut cebe maden kuşak hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kavuşturma şeyler mânasına gelen çep ü rast'tan bozmadır. Çep, Farsça sol demektir.

ÇAPULA (چاپولا) [Giy.] Yazın giyilen gayet hafif bir nevi ayakkabıya verilen addır. Lazlara mahsus olan çapula yerine Anadolu'da yemeni tâbiri kullanılır. «Eski Eserler Ansiklopedisi» nde «çabuk ola» dan muhaffef olsa gerektir deniliyor. Halep'te kırmızı renkte yapılır ve Anadolu'da yazın giyilirdi.

ÇAR (چار) [Ida.] Rus hükümdarları hakkında kullanılan unvandır. Almanya imparatoru unvanını haiz olan Nemse hükümdarları hakkında kullanılan «çasar» gibi bu da Kayser mânasına gelen çesar'dan bozmadır. Müennesi olan «çarıça», imparatoriçe yerinde kullanılır.

ÇARÇÜPE (چارچوپه) [Mim.] Eski vesikalarda çerçeve yerinde kullanılır bir tâbirdir. Doğrusu çarçübe'dir. Farsça çar dört, çüb da ağaç demektir. Pencerenin camlarını, kapının kanadlarını tutan dört ağaç olduğu için bu tâbir meydana gelmiştir.

ÇARDAK (چارداق) [Ida.] Esnafa ve bunların merclii olan muhtesiplerle naiplere mahsus dairesinin adıydı.

«Çartak» tan muharrestir. «Çartak» ın lûgat mânası, dört kemördir. Osmanlılarda evvelce gümrük mânasına kullanılmıştır. Hâlâ Yemiş'te, Unkapanı'nda Çardak İskeleyi nemiyle birer mahal mevcuttur.

«Başbakanlık Arşivi» nde mevcut bir vesikaya göre: (Dahiliye, sıra 45) Çardak İskeleyi'nde iki tane ateş kayığı vardı. 1234 tarihli olan bu vesikaya göre bu iki ateş kayığının sekiz tane kayıkçası vardı. Kayıkçıların her birine ayda kırkarakça veriliyordu. Bu paranın hazineden verilmekte olması, ateş kayıklarının hükümete aid olduğunu gösterir.

Fâtihten Sultan Mehmet, Unkapanı'nda «Ehl-i hîref divanhanesi» nemiyle esnafa merkez ve melce olmak üzere bir bina inşa ettirdiği gibi, Yemiş İskeleyi'nde de Çardak nemiyle yine esnafa ve bunların merclii ve âmirleri olan muhtesiplerle naiplere mahsus olmak üzere bir daire yaptırmıştı. Sonra diğer yerlerde de çardaklar, yani cesim gümrük binaları vücuda getirilmiştir.

Kapan da bu mânada kullanılmıştır. Evliya Çelebi çardak naiplerinin seksene balığ ve bunların vazifelerinin çarğı gammazlığı olduğunu zikrediyor. Şu ifadeye göre çardak naipleri şimdiki kantar memurları veyahut daha geniş mânasıyla belediye çavuşu addedilebilir.

Çardaklarda birer emin, naip ve kâtip bulunurdu, Vaktiyle yağ, bal, un, erzak, kahve, tütün, enfiye, pamuk ve mensucat için çardaklardan başka kapan ve mizan mahalleri de vardı. Buralara gelen mallardan ihtisap resmi, bac resmi, kantar ücreti, âmediye, reftiye, mizan resmi, imaliye, ruhsatiye, resm-i munzam gibi namlarla hazine hesabına resim tahsil olunurdu.

ÇARDAK EMİNİ (چارداق امینی) [Ida.] Gümrük mahalli mânasına gelen çardakın âmiriydi. Çardaklarda eminden başka naip ve kâtip de istihdam olunurdu. Vaktiyle yağ, bal, un, erzak, hububat, kahve, tütün, enfiye, pamuk ve mensucat için «çardak», «kapan», «mizan» ve «menge» namlarıyla dâhilde ve sahilde mahsusan büyük büyük yerler yaptırılmış ve bunların her birerlerine birer emin, naip ve kâtip tâyin edilmiştir.

Buralara gelen mallardan «ihtisap resmi», «bac resmi», «kantar ücreti», «âmediye», «reftiye», «mizan resmi», «imaliye», «ruhsatiye», «resm-i munzam» gibi namlarla hazine hesabına resim tahsil olunurdu. Bilâhara bu varidat kısmen rûsumat emanetine ve kısmen şehremanetine intikal etmiştir.

ÇARDARP (چار درپ) [Sof.] Melâmî tâbirlerindendir. En ziyade Kalenderîler kullanırlardı. Saç, sakal, bıyık ve kaş tıraş etmek demektir. Kalenderîlere göre, sâlik zikrullah ile meşgul olduğu sırada, kendisinde bir hal zuhûr eder, ve o zaman kalbi «dört darp ile» zikreyledi. Bu halde olan müritlerin bazılarında nege zâhir olur ve o zaman sakal, bıyık, saç ve kaşını tıraş ederdi.

«Nur-ül-Hüda limen-ihteda» adlı eserde (s. 17), «abdallar çardarp olmalarının sebebini şu suretle izah ediyorlar: «Men teğebbhe kavmen fehüve minhüm» fehvasınca amel edip ru-yümüz gurab-ı hattın sade ve harmen-i lihyemiz ve çaribimiz bâde verip mir'at-ı ruhsarımızı mücellâ ve gurab-ı lihyeden iba kıldık. Zira ruy-i beğer mânada mihr-i âlemtâbdan enver iken ol mihr-i münnevverî şehab-ı hat ile tîre ve târik ve zulmete gerik etmek tarz-ı nadane ve üslûb-ı bigâne değil midir?» deniliyor.

Mevlevilerde Sultan Divani, cârdarp yapmış ve melâmete sülûk etmişti. Çünkü İkinci Beyazıt zamanında Anadolu'da yer yer çıkan ihtilâllere Karahisar ilerigelenleri de iştirak ve Sultan Divani'yi bu harekete teşvik etmek istemişlerdi. Sultan Divani bu harekete karışmak için cârdarp yapmış, başına bir karpuz kabuğu geçirmiş, kendisini meczup göstermek suretiyle kurtulmuştu.

ÇARDEH MÂSUM-U PÂK (چارده مصوم پاک) [Sof.] On dört pâk mâsum demektir. «İsna aşeriyeye» olanlarla tarikat erbabına göre on iki imam ile Hazret-i Peygamber ve Fatime'dir. Bektaşilere nazaran on iki imamdan başka ayrıca on dört mâsum-u pâk de vardır. Onlar da şunlardır:

1. — Muhammed-el-Ebubekr ibn-i Aliy-el-Murtaza
2. — Abdullah ibn-i Hasan ibn-i Aliy-el-Murtaza
3. — Abdullah ibn-i Hüseyin ibn-i Aliy-el-Murtaza (Ali Asgar)
4. — Kasım ibn-i Hüseyin ibn-i Aliy-el-Murtaza
5. — Hüseyin ibn-i Ali Zeynülâbidin ibn-i Hüseyin
6. — Kasım İbn-i Ali Zeynülâbidin
7. — Aliy-el-Ahtaş ibn-i Muhammed-el-Bâkır
8. — Abdullah ibn-i Cafer-üs-Sadık
9. — Yahya-el-Hâdi ibn-i Cafer-üs-Sadık
10. — Salih ibn-i Mus-el-Kâzım
11. — Tayyib ibn-i Mus-el-Kâzım
12. — Cafer ibn-i Muhammed-el-Taki
13. — Cafer ibn-i Hasen-el-Askerî
14. — Hasen ibn-i Hüseyin-el-Askerî

ÇAR E RU (چار ارو) [Kıy.] Yeni çıkmış başlanmış, terlemiş bıyık hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça mürekkep sıfat olan bu tâbirin mânası dört kağıt demektir. Diğer bıyık tâbirleri şunlardır: Burma, ter, nevhad, gaytan, kırpık, pis, pırasa, yastıklı.

*O golak kaşlar olanca pür mû
Yakışır mı ki dene çâr ebrû
Sümbülzade Vehbi*

ÇAR ERKÂN-I CUVANİ (چار ارکان جوانی) [Sar.] Eskiden padişahın hususi hizmetinde bulunan ve enderunun büyüklerinden olan dört zat hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar has odabaşı, silâhdar, çuhadar ve rikâbdardı. Padişaha mâruzatta bulunmak salâhiyetini haiz oldukları için bu dört ağaya «arz ağaları» da denilirdi.

ÇARH (چرخ) [Sof.] Mevlevi tâbirlerinden. Sema' edilirken direk denilen sol ayağın

üzerinde durulması ve sağ ayağın devrettirilmesi dolayısıyla sağ ayağa verilen isimdir. Sema' esnasında, tam bir çarh atılır, yani sağ ayak, kaldırıldığı noktadan dönülerek yine oraya konursa, bu harekete «tam çarh atmak» tam daire çevrilmezse «yarım çarh atmak» denilirdi.

ÇARHACI (چرخچی) [Ask.] Yürüyüş halindeki ordunun pişdarlığı (öncü) vazifesini görenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar ordunun en seçkin efradını teşkil ederlerdi. Süvari olan çarhacıların sayısı dört beş bindi. Bunların âmiri «çarhacıbaşı» idi.

Kırım Tatarları yardımcı askerleri orduya iltihak etmiş ise bunlar pişdar olarak sevk edilirdi.

ÇARHACIBAŞI (چرخچی باشی) [Ask.] Yürüyüş halindeki ordunun pişdarlığı (öncü) vazifesini gören süvari askerinin başına verilen addır. Maiyetindeki kuvvetle ordunun 7-8 fersah önünde ilerleyen çarhacıbaşının memuriyeti seferin imtidadınca devam ederdi.

ÇARH-I FELEK (چرخ فلک) [Ask.] Eskiden kale muhasaralarında kullanılır bir nevi siper verilen addır. Çam ağacından yapılan bu siperlere o zamanın topları tesir edemezdi. Kaleyi muhasara edenler bu siperler sayesinde kaleden atılan toplardan kendilerini korudukları gibi ellerindeki vasıtaları da oradan kaleye havale ederlerdi. Bu siperlere çarh-ı felek isminin verilmesi kat kat daire şeklinde, yanarken çark gibi dönerek ateş püsküren bir nevi fişeğe benzemelerinden ötürü idi.

§ [Ast.] Batlamyos mezhebine göre âlemin merkezi olan yerin etrafında seyyarelerin ve yedi kat göklerin devretmesi ve bunların heyet-i umumiyesi hakkında kullanılır bir tâbirdir.

*Ol mah-i mübarek ki füyuz-ü berekâtı
Eyler bu dokuz dâire-i çarhı idare
Manastırlı Nailî*

§ [San.] Dönerken etrafa ateş ve kıvılcıklar saçan tekerlek şenlik fişegine verilen addır. Buna benzer surette etrafa sular saçarak dönen fıskiye fırıldaklarına da bu ad verilir.

ÇARIÇA (چارچہ) [İda.] Rus imparatoriçeleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. İmparatorlar hakkında istimal olunan «çar» in müen nesidir.

*Heybet-i İslâmdan kaçtı adem vâdisine
Der kıraliçe kıyamette dahi eyn-el-mefer
Sâl-i milâd-i Mesîhâ'dan dedim tarihini
Kıldı nâr-i dazaha çariçe-i Moskof sefer
Sürari*

ÇARK (چرخ) [Sof.] Mevlevilerce sağ ayak hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sema' sırasında «direk» adı verilen sol ayağa dayanılarak sağ ayak döndürüldüğü için bu ad verilmiştir.

ÇARK ATMA (چرخ آتہ) [Sof.] Sema' sırasında «direk» adı verilen sol ayağa dayanılarak «çark» denilen sağ ayakla dönme hakkında, Mevlevilerce kullanılır bir tâbirdir. Çark atmak; sağ ayağı bulunduğu yerden alarak - sağdan sola dönmek suretiyle - yerden kaldırmaksızın soldan sağa doğru eski vaziyeti almakla hâsıl olurdu.

ÇAR KÜŞE (چار کوشه) [San.] Harabolmuş kitap kaplarının dört köşesine geçirilen meşin ekler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kalın ve ağır kitap ve defterlerin köşelerine eskiden olduğu gibi şimdi de meşin, hattâ demir konulur.

ÇARMIK (چارمیک) [San.] Haç şeklinde yapılan darağacı'na verilen addır. Farsça çarmıh'tan bozmadır.

§ [Bah.] Ana direkleri ve gabya çubuklarını yandan tutan kalın halatlara da bu ad verilir. Ana direklerininki kapanesinden palasertelere gabya çubuklarınınkiler kapalesinden çanaklığın her iki tarafına alınıp birbirinden ana çarmık, gabya çarmığı diye ayırdedilir.

§ [Mim.] Boyundurukların altına ve üstüne salıp şeklinde olarak birbirine çapraz vaz'olunarak mıhlanan küçük çelik payandalara verilen addır. Bugün buna «kuşaklama» denilmektedir.

ÇARMIKLAR (چارمیکلار) [Bah.] Herhangi bir direği yanlarından tutmak üzere o direğin kaidesinden alt başı hizalarına kadar gelen halatlara verilen addır.

ÇARPARA (چارپاره) [Mus.] Oyun sırasında parmaklara takılan raks (oyun) aletine verilen addır. Dört parçadan yapıldığı için bu adı almıştır. Halk dilinde «çalpara» denir.

*Ede çarparesi eyler çık çık
Der imiş cân-i raktbe gel çık
Enderani Fâzıl*

*İstemezdim çıkayım üstüne çengi güzeline;
Destindeki çarparesi çık çık diye ibrametti.
Lâ*

ÇARPMA (چارپه) [San.] Vurarak takma gibi yapılmış kabartmalı gümüş eşya hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ÇARŞAF (چارشاف = چارشف) [Kıy.] Müslüman kadınların eskiden tesettür (erkeklerden

saklanma) maksadıyla giydikleri üstlüğün adı idi. Buna «car» da denilirdi. Eskiden Müslüman kadınları ferace giyerlerken Arabistan'a giden ailelerin Arap kadınlarının giydikleri «torba», «dolma» diye adlandırılan çarşafı Tanzimat sıralarında İstanbul'a getirmeleri bu örtünün İstanbul'da ve taşralarda da taammümüne sebeb olmuştur. Suriye'nin Hristiyan ve Yahudi ve Rumeli'nin bazı yerlerinde Hristiyan kadınları da sokağa çıkarırken giyerlerdi.

Çarşaf, Farsça çarşeb'den bozmadır. Çarşeb'in aslı da gece örtüsü mânasına gelen çarşeb'dir. Yatak ve yorganda hâlâ kullanılan bez örtünün adı da bundan gelir.

Çarşaf ilk zamanlarda şimdiki yatak çarşafı gibi tek bir parçadan ibaretti. Önden kavuşturulup ayaklardan bele kadar yerinden bükülerek sağdan sola, soldan sağa beldeki kemerin arasına sokulur, arkadan ortanın üst kenarı ile peçenin üstüne gelmek üzere baş örtülür, şakaklardan ignelenir, aynı kenarın baştan aşağı sarkan iki ucu üstüste kapanıp içinden tutulurdu. İstanbul'lular ilk zamanlarda siyah kıl peçe yerine yüzlerine dallı yemeni örterlerdi.

Çarşafın sonraları incelmış, vücudun hatlarını gösterecek hale gelmişti. Çarşaf ipekli, yünü kumaşlardan yapıldığı gibi muhtelif renkleri de olurdu. Fakat en ziyade kullanılan renk siyahtı. Çarşaf bazı yerlerde hâlâ kullanılır.

Değerli muharrir Mehmet İzzet Bey, çarşaf için (Rehber-i Umur-u Beytiyye, cilt 3, sahife 110-111) şu tafsilatı veriyor: «Türkçede alel-tlak örtüye tâbir olunur. Başlıca iki nev'i mâruf olup biri nisvan-ı İslâmın beray-i tesettür sokakta vücutlarını setr ve ihata eyledikleri puşide-i malûmedir ki sia-i hal ve kudrete göre tafta, saten dö Lyon, saten düşes, lâhuraki, vigoni, şayak, alpak misillü ipekli, yünü ve pamuk kumaşlardan ölçü üzerine biçilerek arzuya ve mevsiminde cari modaya tevfikân eşkâl-i mütenevvia ve tarz-ı mütenevvide yapılır.

«Çarşafın ekseriyet üzere şimdiki halde kloş, fişekli, harmanlı, volanlı, bastalı, arnuvo biçimlerinde ve boya ve biçim ve resmine göre 12, 13, 1/3, 14, 1/4, 18 arşından imal olunmaktadır.

«Mamafih, Bağdat ve Suriye cihetlerinde suret-i mahsusada tezgâhta dokunmuş hazır cinsleri de vardır. Yeldirme ve maşlah denilen puşideler dahi yaz mevsimlerinde çarşaf makamında kullanılmakta ise de şekil ve kıtaca farkları vardır.

«Giyime, kumaşa hevesli olmıyan babayani halliler çarşaflarını, Şam'da, Hama'da, Bağdat'.

ta, el tezgâhlarından çıkma kumaşlardan yaparlar veya biçilmiş olarak hazır gelenlerini alırlar; kimi de şimdilerde «millî» dediğimiz Trabzon kâriyerini, yani üstü altı bol, belden büzme, torba şeklindekileri örtünürlerdi.

«Tazelerin ağırbaşlıları, yine siyah, lâci-vert, mor, güvez, neftî; Avrupa mamulâtı saten dö Lyon, saten düşes, saten lüks, tafta, krep dö şin gibi ipekliere ragbet ederlerdi. Fazla alâfıye düşkün, hoppa, fırıldak tazelerde de göze çarpıcı renkler: Saksonya mavisi, türkuvaz, tirşe, yeşim, camgöbeği, erguvanî, yavruağzı, leyîkî, bej...

«Peçeler kahınlı inceli. Gîtide vualleri, ajurluları, nakışlıları çıktı. 1900 den önce «guguruk» tâbir edilen tepe topuzu, o tavsayınca arka topuzu moda oldu. Topuzun üstünden pelerinin yukarısı iki yana dikili çifte kordelâ ile bağa bağlanır, altına peçe sokularak şakaklardan enseden ignelenirdi. Saçlar gür değilse sırasına bir eski çorap tıklılır, alın bombesinin içine ipincecik telden örülmüş, sosise benzeyen yumak konurdu.

«Meçrutiyetten sonra sık hanımlar üstüste birkaç peçe bulundurmaya başladılar. İster hepsini indirir, isterse ötekileri kaldırıp yalnız birini bırakırdı. Pelerine «belerin» derlerdi. İlk zamanlar belden aşağıya kadar inerdi. 1905, 1906 dan sonra kısaltıkça kısaltı; ellere, kol bileklerine, dirseklere kadar vardı.

«Çarşafın etekleri harmanlı (harmaniye gibi geniş), fişekli (çubuklu çubuklu) klog, yarım klog, volanlı, bastalı, arnuvo, kokiyajlı olurdu. Şimdiki rop etekleri gibi dizden biraz aşağıya, hattâ yukarıya kalkıklarına benzer, yerlere kadar uzanır, iskarpinin burnu ancak görünür, neden sonra ayakların açık kemiğine kadar kısaltırdı. Fazlasına «mahalle karılarıvarı» denirdi.

«Bir aralık etekleri, bugünkü ekstra forlar makamında, fırça şeritle çevrelemek müted-edilmiş. Sokak dönüşlerinde mikrop yuvası olup çıkıyor diye halayıklara, ahretliklere, tağ-lıklarda, sofalarda süpürtülmüştü.

«Bir çarşafa vücuda göre, 12, 13,5, 14,5 endaze kumaş gitmede; volanlı, bastalı, kokiyajlılarına 18 endazeden azı yetmez.

«Düz ve sade tarzını eli dikişe yatkın hanımlar kendileri dikip başarır, beceremiyenler modistralara diktirir. Pek kibarlar ise karşının yüksek terzilerine, Galatasaray karşısındaki Madam Efijeni'ye, Galatasaray spartmanının zemin katındaki Spigel'e vesaireye ısmarlarlar.

«Çarşaflık ipeklinin her türlüşü Beyoğlu, Bahçekapısı, Sultanhamamı mağazalarında satılırdı. Au Lion, Dron, Kalivrosi, İpekçi Kâni'

nin Hüsn-ü İntihap ticarethanesi, Emin Yahya biraderler, Orozdibak müsterilerden taşar, fakat çok kimse de en âlâsı, dayanıklısı Ermeni Nişan bilmem ne yanda' Şimdiki Birinci Vakıf Hanının karşı köşesine raslıyan dükkânına seğırtene seğırtene.

«Meçrutiyetin ilk yılında Tring ve İştayn hazır esvapçı mağazalarına mukavva kutular içinde Viyana metai, cicili bicili motiflerle bezenmiş, hazır çarşaf lar geldi ydi. Bedene göre boy boyu, çeşit çeşidi vardı. Hiç unutmam fiyatları da üç, üç buçuk, beş sarı lira.

«Şatafatlarına diyecek yok. Gelgelelim kumaşı, harçları horoz işi. Tanıdıklardan bazıları görür görmez, mal bulmuş mağribi'ye dönerek hemen almış, hafta geçmeden her tarafları akarak ıvır zıvırları da alaz tarazlaşmış, aldıklarına bin peşiman olup parçalarından se tir yastıkları çamaşır şaseleri, lâmba abajurları yapmışlardı.

«Birinci Dünya Savaşı sıralarında, yazın sarma çarşaf lar moda oldu. Bunlara «altı arşınlık» adı da verilirdi. Biçmek, dikmek, modistra filân lâzım değildi. Beğendiğin toptan altı arşın kestir, baştan aşağı sarılıp toplu ignelerle ignele, tamam.

«Kışın da pelerinin altında dra tayyör, boyunda bua, ellerde kürk manşon, ayaklarda 18 düğmeli botlar alıp yürüdü.»

Çarşafın İstanbul'da büsbütün âdet oluğunun 1305 (1889) senesine rasladığını söyleyen eski âdetlerimizin bilginlerinden Sermed Muhtar Alus (Aylık Ansiklopedi, sayı 36) sebep olarak şu tafsilatı veriyor: «İncecik papazı yaşmakların altından saçların, gerdanın, göğsün; aralığından kâhküllerin, zülüflerin, kaşlarla gözlerin, tabak gibi görünmesi, renk renk canfös feracelerin caddelerde, mesirelerde erkeklerin taşkınlıklarına vesile olması yüzünden bu kıyafet bir müddettir mimlenmişken, dediğim yıl sunturlu bir vaka patlak veriyor: aylardan ramazan, mevsim bahar, Şehzade Camisi mukabele, varız dinlemeye ügüşen hanımlarla dopdolu. Akşama doğru kafele kafele dağılırlarken, billûr yaşmaklı, filizî feraceli, gelinlik bir civan, annesi ve teyzesiyle beraber avlunun kapısından çıkmış; Süleymaniye'ye sapan Taşteknelerdeki evlerine gidecekler. Oldukça da muteber kişiler. O iki hatun, dördüncü ordu tahkim-i hudut ve Anadolu istihkâmat ve inşaatı komisyonu reisi Mirliya M. Paşanın baldızı, taze de büyüğünün kızı.

«Üç dört külhanbeyi kızcağıza musallat oluyor, peşine takılıp söz atış möz atış, soku-lup şimdik mimdik derken, kadınlar çıkışmaya

başlayınca uçarlar işi azıtıyorlar. Billûr yaşmağı, filizî feraceyi paramparça ediyorlar. Feryat ve figanı duyan polisler yetişiyor, yakalanan herifler haydi karakola. Etraf mahşer, civan korkudan baygın.

«Hafiyenin biri derhal Yıldız'a jurnal dayamış. Hâdiseyi duyan Sultan Hamit derhal iradeyi basıp yaşmak feraceyi yasak etmiş.

«Bu yasak umuma mahsustur. Saray takımı, sultanlar, kadın efendiler, hazinedarlar, saraylılar; kalburun üstüne gelen rical harem-leri, faraza sultan kaynanaları, görümceleri bayram, Hırkaşerif alaylarında; Kâğıthane gezintilerinde yine o kılığa girerek lândonlara, kupalara kurulup, piyasalara katılırlardı.

«Kadıneler, hanım nineler, çarşaf la peçeyi «bid'at» saydıklarından pek yadırgamışlar, bunları örtünmemek için haftalarca, aylarca kapı dışarı çıkmamış, yavaş yavaş ısınıp almışlardır.»

Yine sayın bilgin çarşaf ların neveleriyle bunların giyiliş tarzları hakkında aşağıdaki kıymetli malûmatı vermektedir:

«Yaşlı harcı çarşaf lâhur şalını andırırlı lâhurakiden: Peru dağ keçisinin tüyünden dokunma vigony'den şayak, alpaka gibi yünü kumaşlardan yapılırdı. Siyah, fare tüyü, barudî, limon küfü, nohudî renktekilerden şaşılmazdı. Peçeleri siyah, hasır örgüsü gibi tokça dokunmuştu. İhtiyarlar yüz kapamaya, peçe indirmeye lüzum görmez, yahut da Amerikan bezine yakın kalın patiskayı başörtüsü gibi aşağı sar-kıtlırlardı.

«Yeni yeni türedigi zamanlar, bir vakitki malakof fistanlar, feraceler misilli, arka kümbetli dursun diye çarşaf eteğinin altına «turnür» denilen ufak yastıklar takılır, iki ucundan kaytanlarla bağlanırmış. Hafif yapıllara, hele değnek gibi upuzunlara biçilmiş kaftan. Bu usul sonra barit olmuş.

«Etsiz butsuzlar bellerine kat kat yün-lüler sarar, göğüslerine dolap beygirinin göz-lüğünü andıran pamuktan göğüslükler dolar, ya da iç yeleklerine bezler tikiştirirlerdi.

«Sıcak havalarda tiril tiril elbiseleri, mü-lâyimlerinde mevsimlik tayyörleri, kar yağarken bile mantoları, kürkleri kimsede arama. Sırt-larında bir gardropluk eşya.

«Kıssa yarım kollu, önü sağlı sollu kabâ-rık, yün fanilâ; mermerşahiden yakası pamukaki ile sarma işlemeli, dekolte gömlek; göğsü gelecek, sık düğmeli yelek; sıra sıra balenah, kazık gibi korsa, blüz; kadife, karakül, yahut astragandan kısacık bolero, kalın yünüden, ekseriya evde örülmüşünden iç etekliği.

«Yazsa fildikos, kolsuz kaşkorse; gene gömlek, yelek, korse, blüz; keten etekliik; mi-safirliğe gidilecek de çarşaf çıkarılacaksa blüzun yerine rop.

«Erbain, berdelâcuz, mart dokuzü ayazları hüküm sürse de manto, kürk katiyen giyilmez, pelerinin altına da alınmaz, denemeye kalkışanlar tefe konur, âdab-ı İslâmiyyeye de mugayir görüldü. Soguktan tir tir titreme-mek için hırkalar üstüste sırta geçirilir, o yükü kıpırdanamaz hale gelinirdi.

«Zamanla üstbaş hafifledi. Vücuttaki eş-yaların birçoğu atıldı. Birmandan kombinezonlar revaç buldu, çarşaf lar daraltıldı. Artık yağlı kadınlarda tazelere ne atıp tutma: «Çıldır-dınız mı ayol deli Zilba'lar... bu ne seraserpelik, handiyse tiyatoracı Peruz, küçük Eleni gibi göğüs bağır fora, caddeye fırlıyacaksınız. Edep, hayâ cihetini de bırakalım, hava bu, bir karar-da durur mu? Kaşla göz arasında poyraz sert-leşiverir, ciğerinize işledi mi zatürrie hazırdır. Son peşimanlık fayda etmez» ardından şu yolda söylenirler: «Gençsiniz, kanınız kaynıyor. Beyoğ-lu'nun madamalarından, kokanalarından örnek almağa kalkışıyorsanız ama onların naturesı başka, tağ gibi sağlam karılar; küçükten beri öyle almışlar. Karda kıyamette bile gece ya-rılarına kadar sokaklarda fış atıyorlar.

«Doğrusu lâzımsa, çarşaf hanımlara pek yaraşırdı. Hele sonrakiler ne zarifti, ömürdü. Sahibine bambaşka bir güzellik, cazibe, halfâvet verirdi. O vual peçe, yüzü birkaç misli güzel-leştirir; kalıncası karayağızları, çillileri, hattâ çiçekbozuklarını bir içim su edip çıkarır, er-kekler, ağız açık, iç çeke çeke bakarlardı.»

ÇARŞAFA BÜRÜNMEK (چارشافه برونمك) [Kıy.] Çarşaf giymek yerinde kullanılır bir tâbirdir. İlk zamanlardaki çarşaf lar şimdiki ya-tak çarşaf ları gibi tek parçadan ibaret olduğu, giyilmeyip bürünüldüğü için bu tâbir kullanılı-mıştır.

ÇARŞAFA GİRMEK (چارشافه گيرمك) [Kıy.] Genç kızların çarşaf adı verilen örtü ile örtün-meğe başladıklarını belirten bir tâbirdir. Filânın kızı çarşafa girdi denilir, bununla çarşaf giymeğe başladığı anlaşıldı.

Kızlar, 12-13 yaşından itibaren çarşaf giymeğe başlarlardı.

ÇARŞAMBA DAİRESİ (چارشامبه دائرهسى) [Mim.] Ağakapısı'ndaki dairelerden birinin adı idi. Yazlık ve kışlık olmak üzere iki kısımdı. Kışlık dairede ocaklı odalar; camakân dairesi, hazine odası, kahve odası, hademe odaları ve geniş bir sofa ile yanında bir de hamam vardı.

ÇARŞAMBA KARISI (چارشنبه قاریسی) [Hal.] Sağı başı dağınık, pejmürde kıyafetli kadın hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mecaz yoluyla cadı, sihirbaz mânasına da gelirdi.

ÇARŞI (چارشوی) [Hal.] Üstü kapalı pazarlara verilen isimdir. Farsça dört taraf demek olan çarsu'dan bozmadır. Çarsu; «Bürhan-ı Kaatı» da «dört köşeli nesneye denen ve dört pazarda münşaa olan mevzia dahi denir. Haliya çarşu tâbiri çarsu musahhafi (yanlışlıkla değiştirilmiş) dir, terakkub ve intizardan kinaye olur. Dört tarafa müterabbıs ve nigeran olmak itibariyle» suretinde izah olunmuştur. Osman Ergin (İslâm Ansiklopedisi, Çarşı Maddesi) şu izahatı veriyor: «Fars dilinde üstü kapalı alım-satım yerlerine bazar denildiği ve bu tâbir garp dillerine de geçmiş bulunduğu halde bu kelime sonraları bırakılarak, yerine çarşı tâbiri kaim olmuştur. Bu cins çarşıların güzel bir örneği olan İstanbul'daki büyük çarşının iptida da bez satılmak için yapılmış olan bedestan binasının bir çarşı manzumesinin ortasında oluğu, bunun dört tarafa açılıp kapılarının bulunuşu ve dört kapının açıldığı taraflarda bez ve her türlü giyim eşyası ile birçok dükkânların sıralanması, «bedestanın dört tarafındaki dükkânlar» mânasına olarak, çarşu tâbirinin ortaya çıkmasına sebebolsa gerektir. Fatih'in Arapça Vakfiyesinde çarşı tâbiri yerine el-cevanib-ül-erbaa, ve diğer bir vakfiyesinde de havalay tâbirleri kullanılır ki, her ikisi de çarşının tam karşılığında başka bir şey değildir. Şarkta çarşılar ile bedestanların bu biçimde yapılması, bütün giyim ve süs eşyasının bir yerde bulunup satılması içindir. İstanbul'un Bizanslılardan kalma eski bedestan binasının (bezciler çarşısı) dört tarafına bezciler, serpuşçular, terziler ve saire dükkânlarının böylece sıralanmış ve yerleşmiş olmaları, bu kanaati kuvvetlendiren delillerdir.»

Anadolu ve Rûmeli'nin bilhassa yolları ve transit merkezleri üzerinde bulunan belli başlı büyük şehirlerinde de bedestanlar ve kapalı çarşılar vardı.

ÇARŞI AĞASI (چارشوی آغاسی) [Ida.] Çarşı muhafızı yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ÇARŞI TUĞLASI (چارشوی طوغله‌سی) [Mim.] Dışları altı parmak olan geniş tuğlaya verilen addır.

ÇARTA (چارطا) [Mus.] Telli sazlardan birinin adiydi. Buna «çartar» da denilirdi. Çarta, esasen çartar'ın muhaffesidir. Dört telli, perdeli bir sazdı.

«Bürhan-ı Kaatı» da «çarta, dört telli tanbur ve kemançedir» denilirdi.

Bu çalgıyı çalanlara «çartayan» ismi verilir. Evliya Çelebi (c. 1, s. 637) «diyar-ı Acem'de, Kemal Haydar Şeyh Safi'nin tali miyle icadedilmiştir» diyor.

ÇÂR TEKBİR (چار تکبیر) [Sof.] Dört tekbir demek olan bu tâbir, cenaze namazına işaret. Tasavvufta her şeyden tecerrüt mânasını ifade ederdi. Hafız «Ben aşk çeşmesinden abdest alınca bütün mevcudatın cenaze namazını kıldım» mânasını ifade eden:

*Men heman-dem ki vuzu' sahtem ez çeşme-i aşk
Çâr tekbir zedem ber heme her çiz ki hest*
beytinde bunu kullanmıştır.

ÇARUBİ (چاروبی) [Vak.] Hayır müesseselerindeki süpürgeçiler, hizmetkârlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çarup; Farsça süpürge demektir.

ÇARUPKEŞ (چاروبکش) [Sof.] Tekke şeyhleri hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ÇASAR (چاسار) [Ida.] Almanya İmparatoru unvanını haiz olan Nemse hükümdarları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Rus imparatorlarının unvanı olan «Çar» gibi bu da Kayser mânasına gelen çezardan bozmadır.

ÇAŞNİGİR (چاشنگیر) [Sar., Ask.] Sofra hizmetlerini görenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bir kısmı padişahın şahsına mahsus pişecek yemeklerin levazımını hazırlarlar, bir kısmı da saray mutfağında pişen yemeklerin tevziinde hizmet ederlerdi. Bunlara «zevvakîni-hassa» da denilirdi. Başları «çaşnigir başı», «ser zevvakîni-hassa» unvanlarını taşırlardı. Divan-ı hümayunun toplantı günlerinde çaşnigir başı, çaşnigirlerin önlerine düşüp yemeklerin tevziine bakardı. Has odaya verilecek yemekte de çaşnigir başı önde bulunduğu halde çaşnigirler yemek sahanlarını getirirlerdi. Sadrazamla vezirlerin sofrasını çaşnigirler kurar, hizmetini mehterlerle birlikte görürlerdi. Bunun için divan günleri başlarına mücevveze ve çatma üst elbisesi giyerek matbah-ı âmire tarafında oturup vakti gelince vezirlere yemek verirlerdi. Yalnız bayramlarda arkalarındaki çatmaları çıkarıp orta kuşağıyla hizmet ederlerdi. Sebebi de yemek veren çaşnigirlere bayram günlerinde yemekten sonra birer kaftan giydirilmesinin âdet olması idi.

Çaşnigirliğe, has oda ile hazine ve kiler odalarında hizmet eden iç oğlanlarından çıkarılırdı. Sayıları zamanla değişmiştir. Bir zaman kırk iken sonraları 117 ye kadar yükselmışti.

18 inci asrın son yarısında 50 kadar ihtiyar çaşnigirlere bölük ağalığı verilir. di.

Çaşnigirlerin derecelerine göre yevmiyeleri vardı. 17 nci asır ortalarında yevmiyeleri kırk akça idi. Yevmiyelerini küçük ruznamçe'den alırlardı. İki senede bir lâciverdi kuşak ve pamuklu kaftan bedeli verilir. Miri salhanelerde kesilen hayvanların döşünün bir aylığı matbah-ı âmire ustalarına, bir aylığı matbah-ı âmire şakirtlerine, bir aylığı da çaşnigirlere verilir, onlar tarafından satılarak paraları aralarında taksim olunurdu.

Çaşnigirler bazan büyük işlere taallük etmeyen hükümdar emirlerini valilere götürürlerdi.

Cülûs ve bayram günlerinde çaşnigirlerin el öpmeleri kanundu. Teşrifatta ulûfeli müteferrikalardan sonra timar müteferrikalarından evvel gelirlerdi.

ÇAŞNİGİRBAŞI (چاشنگیر باشی) [Sar.] Sofra hizmetlerini gören çaşnigirlerin başına verilen addır. «Serzevvakîni-hassa» da denilirdi. Sofracıbaşı demektir. Eski Türk hükümdarlarında bu vazifeyi görenlere (emîr-i çaşnigir) unvanı verilir. Hükümdar yemek yemeden evvel yiyeceği yemekten tatmak çaşnigirbaşının vazifesi idi. Bu da yemeğin lezzetine bakmaktan ziyade zehir katılıp katılmadığını anlamak ve hükümdarın zehirlenmemesini temin etmek için yapıldı. Bunun için çaşnigirbaşı sarayın emniyetli adamlarından birisi idi. Padişahlar sefere çıktıklarında diğer saray müstahdemleri gibi bu da maiyyette bulunur ve harbe iştirak ederdi.

Çaşnigirbaşlığın ve alelûmum çaşnigirliğin ihdası tarihine dair Osmanlı tarihlerinde bir malûmat yoktur. Bununla beraber Fâtih Kanunnamesinde yazılı olduğuna bakılır ve Osmanlılarda ilk saray Yıldırım zamanında tesis olduğu nazar-ı itibara alınarsa, diğer birçok teşkilât gibi bunun da Yıldırım Beyazıt zamanında ihdas edildiğine hükümlenabilir.

Fâtih Kanunnamesi (s. 11) çaşnigirbaşının teşrifatça olan mevkiiini şöyle tâyin etmektedir:

«Ağalardan yeniçeri ağası sair ağaların büyüğüdür. Baş yeniçeri ağası, anın altına mîr-i âlem, anın altına kapıcıbaşı, anın altına mirahur, mirahur altına çakırcıbaşı, anın altına çaşnigirbaşı oturur.»

Divan-ı hümayunun toplantı gününde çaşnigirbaşı çaşnigirlerin önüne düşüp yemek tevziine bakardı. Has odaya verilen yemekte de çaşnigirbaşı önde bulunduğu halde çaşnigirler yemek sahanlarını getirirlerdi. Alay günle-

rinde padişah ata binerken çaşnigirbaşı koltuğuna girip ata bindirirdi.

ÇAŞNİGİR USTA (چاشنگیر اوسته) [Sar.] Oamanlı sarayında çaşnigirlik vazifesine memur olan kadın hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ÇAŞNİ TUTMAK (چاشنی طوتن) [Ida.] Vaktiyle belediye tarafından ekmeğin cinsinin tesbiti için yapılan deneme hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça bir kelime olan çaşni lezzet, tad demektir. Çaşni dilimizde çeşni suretinde kullanılmaktadır.

*Aşka düştün bana derken gam u mihnet ne imi;
Sen de gör çaşni-i câm-ı muhabbet ne imiş?*

Nâbi

ÇAŞUT (چاشوت) [Hal.] Halk tarafından casus yerine kullanılır bir tâbirdir. Çaşutlamak; tecessüs etmek, ihbar etmek demektir.

ÇATAL (چتال) [Bah.] Yarım serenleri veya bombayı iğneye birleştirip sabit kılmak için seren veya bombanın prova tarafına gelen nihayetinde iki koç boynuzundan hâsıl olan yarım daire şeklindeki çatalın adıdır.

§ [Ask.] Silâhın icadından evvel Osmanlı ordusunda kullanılan harb aletlerinden biridir. Birbirine muvazi ve gayetle sivri iki demir uçdan mürekkebolup bu demirin harice gelen yüzlerinde ve ikiye mahallerinde biri büyük ve diğeri küçük hilâl biçiminde yırtmaya mahsus ilâveleri vardı.

ÇATAL ARZ (چتال عرض) [Ida.] Bir makamdan vukubulan birbirini tutmaz arzlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Halk dilinde, mecaz yolu ile, müsevveş ve karışık işe (çatal iş) denir.

ÇATAL BAYRAK (چتال باراق) [Ask.] Yeniçeri ocağı bölük ve ortalarının bayraklarından birinin adı idi. Yarısı kırmızı, yarısı sarı olan bu bayrak şekline dolaylı bu ismi almıştı.

CATALCA (چتالجه) [Coğ.] Tesalya'da Tırhala'ya bağlı Catalca maa Dömeke kazasının merkezi olan kasabanın adı idi. Eskiden Fersala ismiyle meşhurdu.

CATAL İLÂM (چتال اعلام) [Huk.] Bir Mahkemenin sâdir olan ve birbirini nakzeden ilâm-lar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

CATAL KALAFAT (چتال قلافت) [Kıy.] Yeniçeri ağası ile topçu ve asesbaşların giydikleri başlığın adı idi. Biçimi kalafatın aynı olup yalnız üzerine sarılan tülbinden öne gelen tarafı

çatal şeklinde idi. Bu adın verilmesi de ondan dolayı idi. Yeniçeri ağasının giydiği çatal kalafatin rengi kırmızı, topçubaşı ile asesbağının giydiği çatal kalafatin rengi ise yeşildi.

ÇATAL SAKAL (چاتال سكال) [Kıy.] Yüzün iki tarafındaki kıllar bırakılmak ve çenedekiler kesilmek suretiyle salıverilen sakal hakkında kullanılır bir tâbirdir. İki taraftan uzamış kıllar çatala benzediği için bu ismi almıştır. Bu türlü sakal cennobilere mahsustu. Sakalın kesiliş tarzına göre şu isimler verilirdi: Çember, müzellef, top, tahta, kaba, didon, sivri, ördek.

ÇATAL TIRNAK (چاتال تيرناك) [Mal.] Resim itasıyla mükellef tutulan ehlî hayvanların ayrıldığı iki kısımdan biridir. Diğer kısmına «bütün tırnak» denilirdi. Çatal tırnak denilen hayvanlar etinden, yün, kıl, süt ve derilerinden intifa olunan her cins koyun, keçi, öküz, inek, manda ve bunların yavrularıydı. Canavar da bu zümrede dâhildir.

ÇATKI (چاتكي) [Kıy.] Kadınların başlarına örttükleri yemeniye verilen addır. Buna «çatma» da denirdi.

ÇATMA (چاتما) [Kum.] Vaktiyle yapılan bir novi Türk kumaşının adıydı. Sade, kılpadanlı ve başka türlü nevileri vardı. Elbiseler, örtüler, yastık yüzleri yapılırdı.

Üsküdar, Bilecik ve Bursa'da pek güzel-leri yapılırdı. Üsküdar'da yüzlerce tezgâh çatma dokur, bu yüzden birçok insanlar geçinirdi. Avrupa egyptası girmeye başladıktan sonra bu sanat ölmüştür, Avrupalılar ötede beride kalan parçalarını satın almışlar, memleketlerindeki müzelerine koymuşlardır.

Topkapı Sarayı Müzesinde nefis Türk çatmalarından birçok elbiseler vardır. Çatma yapanlara «çatmacı» denilirdi.

Argivdeki bir vesikada Bursa çatmalarının 14 endaze uzunluğunda, 1¼ endaze genişliğinde, yastıklıkların da 2 endaze uzunluğunda ve 1¼ endaze eninde olduğu yazılıdır.

«Sanat Ansiklopedisi» nde (sahife 380) bunun için şu izahat vardır: (Dok.) Üsküdar-da, Bilecik'te ve Bursada ipekle dokunan kabartma çiçekli kadife kumaş ki çoğu lüle üslubundadır. Bunların Üçüncü Ahmet ve damat İbrahim Paşa zamanında dokunanlarına Ahmed-iyye denir. Dokundukları yere göre Üsküdar çatması, Bilecik çatması veya Bursa çatması, Aydos çatması isimleri verilir. Umumiyetle çatma kumaşların boyları 14 zira ve enleri 1¼ endaze olarak dokunur. Yastıklık çatmaları

uzunluğu 2 ve enleri 1¼ dür. Türk dokumacılık eserlerinin pek mühim bir kısmını teşkil eden bu kumaşlar artık müzelik olmuştur.

«Türk-İslâm Müzesi» nde 540 No. da kayıtlı bir çatma için şu izahat vardır: «(Kadife kumaş çatma) «İşkodra» giranbeha ve kıymet-dardır. Minder yabut şilte yüzüdür. Zeminî krem, nakışlar büyük armalı, kırmızı renklidir.»

Yine Müze nia 460 No. sındaki çatma için «yelpazeli» tâbiri kullanılmıştır.

Topkapı Sarayı Müzesi Müdürü değerli müdekkik Tahsin Öz kıymetli eserinde (Türk Kumaş ve Kadifeleri, Fasikül: 1, İstanbul, 1946, Milli Eğitim Basımevi) çatma'nın şu nevileri yazılıdır: Çatma-i Bursa, çatma-i Bursa-i müzehhep, çatma-i İstanbul, çatma-i kadife-i pelengi, çatma-i müzehhep.

ÇAVAR (چاوار) [Ok.] Okun düz gitmeyip sağa ve sola kaçması ve sapması haline denilirdi. Çavmak mastarından meydana gelmiştir.

ÇAVUŞ (چاوش) [Ida.] Muhtelif işlerde kullanılmış olan memurlardan birinin adıydı. Bunlara «çavuşan-ı erkân-ı âlî» de denilirdi.

Çavuşluk, Osmanlı Devletinde çok eski bir vazifedir. Çavuşluk, Bizanslılar ve Selçuklularda da vardı. Osmanlıların evailinde elçilik, siyasi muhaberele bunlar vasıtasıyla icra kılındığı gibi, idare ve tefahhus ve memleket ahvalının tetkikine dahi bunlar memur edilirdi. Muahharen bu hizmetlerin bazıı kapıcıbaşılara intikal etmiş ve sefaret gibi hususat dahi diğer memurlara tevdi olunmaya başlamıştır. Çavuşların son zamanlarda vazifeleri Divan-ı Hümayunda hizmet etmek, padişahlar şehri dolaşmaya çıktıkları zaman topuzlarını omuzlarına koyup alay önüne yürümek ve sefer-i padişahi vukuunda başlarına teller takıp otağ-ı hümayun önünde nöbet çalınırken el kavuşturup durmak gibi hususattan ibaret kalmıştı.

Atâ (c. 1, s. 169) Orhan Gazi zamanında «muhaberat ve müraselât ve sefaret ve idare-i memleket ve tahkikat ve tecessüsat ve tefehhusat-ı ahval-i memalik ve büldan için bazı mahallere gönderilmek üzere» ihdas edildiğini kaydettikten sonra bilâhara bu vazifelerin tekessür ve ehemmiyet peyda etmesine binaen icab-ı hal ve maslahata göre diğer unvanlarla memuriyet teşkil edildiğinden çavuşların vazifeleri sarayda «müezzinlik ve musikihanlık ve mehterlik ve mevaki-i resmîyede alkış hizmetleri ve saltanat mahallerinde emir buyrulan meşahihi rüyat etmek» gibi tâlî derecede işlere inhisar ettiğini beyan eylemektedir.

«Kuruluşundan on beşinci asrın yarısına kadar Osmanlı imparatorluğu teşkilâtı» nı tetkik etmiş olan İsmail Hakkı Uzunçarşılı (Türk Tarihinin Ana Hatları) eserinin müsveddeleri (seri 11. No. 22) çavuşluğu Yıldırım Beyazıt'a kadar çıkarıyor:

«Osmanlı'larda çavuş teşkilâtının ne zaman başladığı kestirilemezse de on dördüncü asrın sonlarında muasır hükümetlerde bu teşkilâtın bulunması ve İkinci Murat namına yazılan Âlî'nin Selçuknamesinde çavuştan bahsedilmiş olması, çavuş teşkilâtının belki de saltanat ve teşrifat hususlarında eslâfından ileri giden Yıldırım Beyazıt devrinde ihdas edilmiş olduğunu hatırlatır.»

Fâtih Kanunnamesinde (s. 19) teşrifatça mevkileri timar müteferrikalarından sonra geliyordu:

«Ulûfeli müteferrika çavuşgirlerden mukaddemdir. Çavuşgirlerden sonra timar müteferrikasıdır. Anlardan aşağı çavuşlardır.»

Yine aynı Kanunnameye nazaran (s. 19) çavuşlarla kâtipler mertebeye müsavıydılar. Takaddüm için kідeme bakılırdı.

«Çavuşlarla kâtipler hangisi eski ise ona itibar olunur.»

Yine Fatih Kanunnamesine nazaran (s. 19) çavuşların timarları serbes timardı: «Çavuş ve kâtip timarı serbestir.»

Aynı Kanunname (s. 21) çavuşların oğullarına da timar hakkını bahsediyor: «Çavuş oğullarına on bin akça timar vereler.»

Çavuşluk, defterdarların arzıyla icra olunurdu. Fatih Kanunnamesinde (s. 22) buna dair şu sarahat mevcuttur:

«Defterdarların hizmet eden kimesnelere yollarına göre çavuşluk ve sipahlık ve kâtiplik herkesin istihkakına göre arz etmeye memur olsun.»

Muayelerde çavuşlar, padişahların ellerini öpmek şerefine mazhardılar. Fâtih Kanunnamesinde (s. 25) bunun için şöyle deniliyor:

«Çavuşlar el öpmek kanunumdur.»

Yine aynı Kanunname (s. 29) çavuşlara verilecek ulûfeyi tâyin etmişti: «Çavuş başına günde altmış akça ulûfe verilsin.»

Fatih Kanunnamesinde (s. 31) çavuşlara yazılacak elkap bile gösterilmiştir: «Kudvet-ül-emasil vel-akran yazıla.»

«Risale-i vazitehâran ve meratib-i bende-gân-ı âl-i Osman» da Birinci Sultan Ahmet zamanında dergâh-ı âl çavuşları üç yüz yirmi dört neferdi. Yevmiyeleri 8802 akça hesabıyla senelik 3168720 akçaydı.

Son zamanlarda sarayın bostancı ve sair ocaklarından alınırlardı. Eski ehemmiyetlerini kaybettikleri için alel'itlak altmışar akça olan ulûfeleri de sonraları altmış, kırk ve otuz akça olmak üzere üç dereceye ayrılmıştı.

Çavuşların en büyüklerinin unvanı «çavuşbaşı» idi. «Başçavuş» da denilirdi. Çavuşbaşılık sonraları ikinci çukadarlık mertebesinde bir memuriyet addedilmışti.

Çavuşbaşılarda çavuşların giydikleri elbiseler Atâ Tarihinde (c. 1, s. 170) şu suretle tarif olunmaktadır:

«Başçavuşlar başlarına paşalı tâbir olunur kâtibî kavuk ve arkalarına bol yenli ağır es-teka kaftan giyer ve bellerine sim ve yaldızlı kebirce paftalı kuşak kuşanır, üzerine altın köstekli elmaslı bıçak takarlar ve başçavuştan maada çavuşlar ellerinde gümüş kozaklı ve baş tarafı iki canibe mukavve çevkân tâbir olunur birer değnek ve başçavuş başparesi topuz resminde gümüşten mamûl değnek taşırlar.»

Çavuşlar alelekser ahlâkî mazbut ve ilmen de emsaline nispeten yüksek olanlardan intihabedildikleri için, içlerinden çoğu hane-i hassaya alınırdı. Hane-i hassaya girenlerden hanende olanlar müezzinbaşılığa, oradan imamlığa, imamlıktan da tarik-ı ilmiyyeye dâhil olarak bittüfeyyüz kazaskerliğe kadar çıkanlar olduğu gibi, hane-i hassaya geçmeye kadar beklemeyi arzu etmeyen başçavuşlar has odalılara mahsus fazlaca nâpârelerle bekâm ve musahiplik ilâvesiyle nail-i meram olurlardı.

Değerli profesör Fuat Köprülü (İslâm Ansiklopedisi, Çavuş Maddesi) çavuş tâbirini filoloji bakımından tetkik ederken şu kıymetli tafsilatı veriyor: «F. W. K. Müller, eski Uygur metinlerinde çavış şeklinde tesadüf edilen (Ein Doppelb' aus einem manichaischen Hymnenbuch, mahnemag, Berlin 1913, s. 11) kelimenin, Osmanlı devrindeki çavuş kelimesinin eski şekli olması ihtimalini ileri sürerken (aynı eser; s. 32), bize göre hiç aldanmamıştı. Aynı ihtimali kabul eden P. Pelliot (Neuf notes sur des Questions d'Asie centrale, T'oung Pao, 1929, XXVI, 237) da Çin kaynaklarında 735 ve 737 yıllarında Çin sarayına, Tu-kiü'ler tarafından, sefir sıfatıyla gönderilen bir adamın taşıdığı çö-pi-ge unvanının da bundan başka bir şey olmadığını söylerken bu kelimenin eksikliğini teyid etmiş oluyordu. Bu kelimenin Kök Türkler ve Uygur'lardan Osmanlı'lara kadar geçen uzun asırlar arasındaki tarihi hakkında hiçbir bilgileri olmadığı halde her iki âlimin de verdikleri bu netice, şimdi vereceğimiz izahat ile artık tamamıyla katî bir mahiyet alacaktır.

XI. asırda Mahmut Kâşgari'nin çavuş şeklinde yazdığı bu kelime çabış, çavuş'tan başka bir şey değildir; Uygurca çabış kelimesi ile bunun aynı olduğunu katıyetle söyleyebiliriz. J. Németh (Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós, Bibl. Orient Hungarica, 1932; 11; 56 V. D.) in birçok misaller ile ispat etmiş olduğu gibi Peçenek-Kuman lehçelerinde çauş şeklini alan bu kelime; Macarcaya girerken, bu dilin umumi kaidelerine göre çöş şeklini almıştır. Yer ismi olarak ilk defa 1093 te ve has isim olarak da 1193 te bu kelimeye tesadüf olunmaktadır (bk. Istvan knyevfa Magyar Nyelv, XXX, 1934, s. 104-106). Mahmut Kâşgari (1, 107, II) de, orduda saflar tertip ve tanzim eden ve askerî zulümden men'e memur olan adam, yani bir nevi askerî âmir mânasında izah edilen bu kelime; Kök-Türkler, Uygurlar ve Peçenekler arasında da her halde askerî bir rütbe ve unvan olarak kullanılmış olsa gerektir. Kök-Türk sefirinin çavuş unvanını taşıması bu sınıf memurların sefirlik vazifesinde de kullanıldıklarını anlatıyor ki, buna asırlarca sonra Osmanlılarda tesadüf edilmektedir. Aşağıda tarihî istilâh olarak kelimenin geçirdiği safhaları anlatırken, bu semantik tekâmül de etrafı ile izaha çalışacağız.

«Kök-Türk'lerde, Uygur'larda, Peçenek'lerde ve Kuman'larda yine bir unvan olarak çavuşyar şeklinde Hazarlarda mevcudiyetini bildiğimiz bu kelimenin daha Gazneli'ler ve Karahanlı'lar devrinde Farsçaya girdiğini ve yalnız vekayinamelerde, yabancı bir tâbir olarak değil, Farsça bir kelime gibi, edebî eserlerde, şiirlerde, kaside ve mesnevilerde de kullanıldığını ve Selçuklar devrinde ise büsbütün çoğaldığını görüyoruz. Meselâ Gazneli Mahmud'a Harizm fethi münasebetiyle, Şair Unsuri tarafından takdim edilen meşhur Raiye kasideinde, Enverî (Divan, Tahran, taş basım. s. 25, 190) de Hakim Senai (Suban ve Subanveran, 1, 289) de Kemal İsfahani (Divan, Tahran, taş basım. s. 19) de Nizami (Şerefname, tab. Tahran s. 130) de ve Husrev Dehlevî (Tuğlukname, tab. Hint. beyit 1764 ve 2610) da çavuş çavışı (çavuşluk) kelimelerine tesadüf ediyoruz ki, bu misalleri daha çoğaltmak ve sonraki asırlara doğru uzatmak kabildir. Burhan-ı Kaatî, Ferheng-i Raşidî ve Bahar-ı acam gibi, Farsça lûgat kitaplarında da işaret edildiği üzere, bu kelime, Acemce serheng ve durbaş kelimelerinin müradifi olarak izah edilmektedir ki, tamamiyle doğrudur.

«İrak, Suriye, Mısır, Şimalî Afrika ve Yemen gibi muhtelif zamanlarda muhtelif Türk sülâlelerinin hâkimiyeti altında bulunmuş olan

Arap memleketlerinde bu kelimenin çavuş veya çavış-çavuş şekillerinde kullanıldığını biliyoruz (Dozy, Suppl. aux Dictionnaires Arabes, 1, 167 717, 718) Muhammed ben cheneb, Mota, turces et persans conservés dans le parler algérien, Paris 1922, s. 51). Tıpkı bunun gibi asırlarca Osmanlı hâkimiyeti altında kalmış ve onlar ile medeni münasebetlerde bulunmuş olan muhtelif Balkan ve cenub-i şarki Avrupa milletlerinde; yani Rumen, Bulgar, Sırp, Leh ve Ukranya dillerinde, bu kelimeye Osmanlıcadaki muhtelif mânalar ile, tesadüf edilmektedir (bk. Karl Lokotsch Etymologisches Wörterbuch, Heidelberg 1927 s. 33).

«Bu kelimenin daha Osmanlı'lardan çok evvel Türkler ile asırlarca siyasi ve medeni münasebetlerde bulunmuş olan Bizans Sarayına da geçtiğini görmekteyiz. İptida Lebeau (Historie du Bas-Empire, XIII 339), daha IX. asırda Bizans Sarayında, Türk saraylarında olduğu gibi çavuşlar, hattâ bir büyük çavuş bulunduğunu ileri sürmüştü de bunun ne filolojik ve ne de tarihî bakımdan doğru olmadığı ve Bizans'da bu çavuş kelimesine daha sonra tesadüf edildiği tesbit olunarak bu iddia reddedilmiştir Byzantion, VIII, 483, not 3). Hammer (Histoire de l'Empire Ottoman t. Hellert, 1, 98, 380) ise, çavuş teşkilâtının daha Anadolu Selçuk'larında mevcut olduğunu ve Konya Sultanının İmparator Aleksia'e bir çavuş gönderdiğini söyleyerek Bizans Sarayındaki çavuş teşkilâtının Anadolu Selçuk'larından alındığını ileri sürmüştür. Sonradan A. Rambeaud ve Scala gibi bazı tarihçiler Codinus'a dayanarak Bizans Sarayında çavuşlar ve hattâ bir de büyük çavuş bulunduğunu ve bu müessesenin sonra Osmanlı'lar tarafından da taklid edildiğini ileri sürerek Lebeau ve Hammer'in nazariyelerine taban tabana zıt bir iddiada bulunmuşlardır ki bu çürük iddianın yanlışlığı 1925 te Ernst Stein tarafından katî olarak ispat edilmiştir. Orta Bizans devrine ait mandator'ların halefi olan bu çavuş teşkilâtının ve bu kelimenin Türklerden alınmış olduğunu ve bunlara ilkönce Manuel Comnenus zamanında tesadüf edildiğini katî surette gösteren E. Stein (Untersuchungen zur spatbyzantinischen Verfassung und Wirtschaftsgeschichte, Mog. 1925. 11, 45) in bu mütalâası bizce de tamamiyle doğrudur. Bu ismin ve teşkilâtın daha XI. asırda Büyük Selçuk'larda mevcudiyeti hakkında biraz aşağıda verilen izahat bu mütalâayı büsbütün kuvvetlendirmekte ve bunun Bizans'a Selçuk'lardan geçtiğini katıyetle meydana koymaktadır. Eğer bu kelime Bizanslı'lara Selçuklardan evvel, yani IX. asırda geçmiş ol-

saydı bile Hazar Hakanlarının Saraylarıyla Bizans Sarayları arasındaki çok sıkı siyasi ve medeni münasebetler ve bu unvanın Hazarlarda mevcudiyeti göz önüne alınınca bunun onlardan alındığına hükmedilebilir. Kelimenin etimolojisine gelince: bunun eski ve yeni birçok Türk lehçelerinde mevcudiyeti bilinen çav kökünden geldiği hakkında daha çok evvel Vambéry (Čagataische Sprachstudien, s. 276; etymologisches Wörterbuch s. 130) tarafından ileri sürülen mütalâaya iştirak etmemek imkânsızdır. «Bağırma, çağırma, ses, şan ve şöret gibi birtakım mânalar ifade eden bu çok eski ve umumi Türk kelimesinden gelen çavuş tâbirinin bu etimolojisi bunların vazifeleri hakkında aşağıda verilen izahat ile de büsbütün kuvvetlenmektedir. Türk filolojisi hakkındaki bilgilerin bugüne nispetle çok geri bulunduğunu bir devirde Vambéry'nin böyle isabetli bir mütalâada bulunması, kuvvetli bir sezgi kabiliyetine malik olduğunu gösteriyor. Buna mukabil bundan hiç haberi olmayan E. Blochet (patrologia orientalis, Paris 1920 XIV, Fas. 3, s. 664 v. d.) nin bu eski Türkçe kelimeyi Moğolca Tchuguteshi'den istikak ettirmek istemesi tamamiyle hayalî ve mânasızdır. Yine aynı müellif diğer bir eserinin başışesinde de (Relation du voyage en Orient de Carlier de Pinon, Revue de L'Orient Latin, Paris 1920 XII-XIII, s. 96), bunun Moğolca traghadsa kelimesinden gelmesi ihtimalini de ileri sürmüştür ki bunun da hiçbir kıymeti olmadığı meydandadır.»

Çavuş'un Selçukiler'le diğer devletlerdeki kullanış tarzlarını esaslı bir surette inceliyen profesör Fuat Köprülü sözü Osmanlı'lara intikal ettirerek şu tefsilatı vermektedir: «Çavuş kelimesi ve müessesesi, işte bu suretle, Osmanlı imparatorluğunun daha ilk kuruluşundan beri, bir Selçuklu mirası olarak mevcut olmuştur. Gerek Hammer ve gerek Tarih-i Enderun müellifi Tayyazade Atâ Bey bunun Selçuklardan kaldığını iddia ederlerken asla aldanmamışlardır. Osman Gazi'nin silâh arkadaşlarından Samsa veya Samsama Çavuş'un bu unvanı daha evvelki davirlere ait olmakla beraber, Orhan ve Murat I. devirlerinde saray ve ordu teşkilâtı vücuda getirilirken bütün Anadolu beyliklerinde mevcut olan çavuşluk müessesesi de alınıp muayyen usule bağlanmış olmalıdır. İlk defa XIV. asırdan kalma bazı hükümleri de ihtiva ettiği muhakkak olan Fâtih Kanunnamesi'nde bunlara ait sarîh kayıtlara tesadüf ediliyor. Buna göre çavuşların âmiri olan çavuşbaşı, divanda oturmaz; vezirler, kazasker ve defterdar divana geldikleri zaman kapıcılar kethüdâsı

ile beraber onları karşılar; günde 60 akça tahsisatı vardır. Çavuşlara gelince, bunların derecesi timar müteferrikalarından aşağı olup, kâtipleri ile müsavidir. Çavuş oğullarına 10.000 akça timar verilir. Çavuşlar, bayramlarda padişahın elini öpebilirler. Bunların tâyini defterdara aittir. Vezirlerin ve defterdarların maiyetine ayrıca selâm çavuşu tâyin olunur (Kanunname-i âl-i Osman Toem s. 15, v. d. 19, 21 v; dd., 25, 29, 31), Beyazıt II. devrinde 100 çavuş bulunduğunu, bunların orduda nizam ve intizam muhafaza ettiklerini, ellerindeki demir (madenî) asâlar ile kabahatlıları dövdüklerini biliyoruz (Th. Spandouyn cantacasin, Petit Traicte de l'origine des Trucqs, ngr. Ch. Schefer, Paris 1896, s.).

«XVI. asra ait garp seyahatnamelerinden bu teşkilâtın sonradan daha büyüdüğü ve saray ihtişamının arttığı anlaşıyor; ellerinde altın ve gümüş yaldızlı asâlar bulunan 300 divan çavuşu vardı (Jean Chesneau, Le voyage du Monsieur d'Aramon, ngr. Schefer, Paris 1887 s; 41 v. d.). Sefirleri karşılama merasiminde süslü elbiseler ile mükellef atlara binmiş çavuşlar bulunduğu gibi divana girip çıkan vezirlerin önünde de çavuş bulunması âdet idi. Padişahın resmî çıkışlarında, atlı çavuşlardan başka Padişahın atı önünde yayan giden elleri asâlı çavuşlar yol açarlardı. Hükümdarın huzuruna çıkarken, sefiri karşılamak çavuşbaşının vazifesi idi. Bu gibi teşrifat işlerinden başka Padişah veya vezirler tarafından verilen her hangi bir sebeple ikametgâhlarından çıkmaları menedilen sefiirlere nezaret gibi işler de çavuşlara aitti (Philippe du Frasné-Canaye Le voyage du Levant ngr. H. Hauser Paris 1897 s. 5 E, 58, 60, 66, 68, 77, 122, 145). Bunlar elçi sıfatıyla yabancı hükümetler yanına gönderildikleri gibi içeride de meselâ bazı madenlerin işletilmesi gibi işlere memur ediliyorlardı (İsmail H. Uzunçarşılı, Kapu-kulu ocakları, 11, 80, 81). Bunların zeamet ve arpalıklarına ve aldıkları bazı harçlara ait o devir kanunnamelerinde bazı hükümler mevcuttur (M T M. 11, 323, v. d.). Bu divan çavuşlarından başka başta yeniçeri ocağı olmak üzere muhtelif kapıkulu ocaklarında da başçavuşlar (bunların kendilerine mahsus bayrakları da vardı), küçük çavuşlar, ortaçavuşları (çavuş-i miyane) ve çavuş vekil ve namzetleri de bulunuyordu (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, ayn. eser., 1 bk. fihrist).

(XVII-XVIII. asırlara ait yerli ve yabancı kaynaklarda da çavuşlar hakkında birçok malûmat ve tefsilatı raslanır. Divan çavuşlarının sayısı bu asırlarda mütemadiyen artarak, 630 a

kadar çıkmıştı. Bunların âmiri olan çavuşbaşı, eskisi gibi, sadrazam divanının reis muavini hükmünde olup, divandan çıkan hükümlerin ıcrası ve sefirlerin kabul merasiminde onlara refakat gibi işler ona ait idi. Yani adli icra ve teşrifat işlerinin en büyük âmiri sıfatını haiz bulunuyordu. Bundan başka merkezin emirlerini vilâyet ve sancaklara tebliğ için, maiyetinde 200 gedikli zaim bulunduğu gibi, malikânelerin teftişi de ona ait idi. Yeniçeri ocağında 330 eski ve tecrübeli yeniçeriden mürekkep, bir çavuşlar zümresi vardı ki bunlar bir başçavuşun emri altında olup, sulh zamanında habercilik ve harpte de yaverlik vazifesi görmekte idiler. Yeniçeri zâbitlerine verilmiş cezaların ıcrası da bunlara aitti (tafsilât için bk. D'Othson Bibliyografya).

«Doğrudan doğruya saray (enderun) hizmetinde bulunan çavuşlar veya çavuş ağalara gelince, bunlar ile âmirleri ölen başçavuşların vazifeleri, resmî kıyafetleri, tâbi oldukları terakki ve tekaüt usulleri hakkında, Atâ Beyin Enderun Tarihi'nde etraflı malûmat vardır. Çavuşlar başlarına, yelken külâh denen bir nevi serpuş (başlık) giyip, ellerinde iki ucu kıvrık gümüş asâlar (çevgân) taşırlardı. Başçavuş ise, koton kürk ve paçalı kavuğu giyip beline elmas hançer takardı. Çavuşlar arasında istidadı olanlar, enderun seferli koğu su civarındaki meşhhanede musiki tahsil ederek müezzin, hanende ve sazende sınıflarına ayrıldıkları (ayn. esr., 1, 140), bunların bayram, sürre ve ulûfe ihracı alaylarındaki rolleri hakkında orada uzun izahat vardır (ayn. esr. s. 229, 234, 241, 243, v. d., 269 v. d.). Bunlardan imamlığa geçenler ve ilmiye yoluna girerek kazaskerliğe kadar yükselenler olduğu gibi, musahiplik vazifesine ayrılanlar da bulunurdu (Hafız İlyas, Letâif-i Enderun, 264: Çavuş Abdi Bey ve Çavuş Aziz Bey gibi). Mahmut II. devrinde yapılan askerî teşkilât sırasında süvari hasse askerlerinin küçük zâbitlerine çavuş vekili ve çavuş unvanı verildiği gibi tersanede kalyoncu zâbitlerine de çavuş deniliyordu ki (Tarih-i Enderun 1, 15 v. d.), bu sonuncular 1243 te ilga edilmişlerdir (Lütfi, Tarih, 1, 156, 250) 1241 den sonraki yeni askerî teşkilâtta küçük zâbitlere verilen çavuş unvanı ordumuzda bugüne kadar devam etmektedir.»

Üstat Fuat Köprülü çavuş kelimesini içtimai tarih bakımından tetkik ederken şunları yazıyor: «Bazı dinî zümrelerde, meselâ Yezidîlerin, dinî teşkilât silsilesinde çavuş unvanının muayyen bir derece adı olarak kullanıldığını gördüğümüz gibi, bazı tarikatların,

meselâ Rûfailerin iç teşkilâtında da çavuşlara tesadüf ediyoruz ki, tamamiyle nakip ıstılahının müradifidir. Fütüvvet esasına yani tasavvufî ah-lâki prensiplere dayanan Türk esnaf teşkilâtında da çavuşlar mevcuttur. Evliya Çelebi bu esnaf çavuşlarını yukarda bahsettiğimiz diğer çavuşlardan ayırarak, bunların 415 kiş olduğunu ve pirlerinin Selman-ı Farisi tarafından kendisine şed kusatılan Ömer B. Haddam olup, kabrinin Yemen de bulunduğunu söyler. Bu esnaf çavuşlarının Lonca tarafından verilen kararların ıcrası vazifesiyle mükellef oldukları tahmin olunabilir.»

Yabancı Devlet elçilerinden biri çavuş için şu izahatı veriyor: «Budaya (Budapeşte) yaklaştığım zaman Türklerin çavuş adını verdikleri kimselerden birkaçı beni karşıladılar. Bunlar maiyyet ve hizmetkâr vazifesini görürler. Sultanın ve paşaların hemen bütün emirlerini bunlar tebliğ ederler. Meslekleri vatandaşları arasında gayet makbul telâkki olunur.»

Çavuşların adedi bir zaman azken bilâhare çoğalmıştır. Hammer (c. 8, s. 263) Birinci Mustafa zamanındaki vaziyeti tetkik ederken, o zamanlarda fil'asıl kırk üçten ibaret olan çavuşların elliye kadar çıktığını söylüyor.

«Mufasssal» da çavuş hakkında şu malûmat yazılıdır:

«Hem Rum-i Şarki ve hem de Konya Devlet-i Selçukiyesinde bir büyük mansıp unvanıdır. Rum-i Şarki Devletinde (Mugal tsavis) suretinde olarak bir zata unvanmış. Bu mansıbın mukabiline Devlet-i Selçukiyede «çavuşbaşı» deniliyormuş ki çavuşlar reisi demek olacak. Çavuşlara gelince, bunlar bir nevi silâhşor imişler ki silâhları bir ok ile yay ve pala denilen enli kılıç ve bir de debus (topuz)-tan ibaret olup vakt-i hazarda erbab-ı mesalihi hâkimlerin huzuruna çıkarmaya memur imişler.»

Çavuş kelimesi Farsçada da kullanılmıştır:

چو کردی گوش آن حیران و مهجور
ز چاوشان صدای دور شو دور!
ملا جایی

ÇAVUŞBAŞI (چاوش باشی) [da.] Çavuşan-ı dergâh-ı âli'nin zâbitine verilen addır. Çavuşbaşı, Osmanlı'larda eski vazifelerden biridir. İmraburluk Yıldırım Beyazıt'a şehzadeliği zamanında tevizcolunan Germiyan beyinin kızıyla gelerek Osmanlı hizmetinde kalan «Paşacık ana» sülâlesine nasıl intikal eylemişse, çavuşbaşı da öylece «çavuş» un veresesine intikal eylemiştir.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı Osmanlı teşkilâtını tetkik ederken (kuruluşundan on beşinci asrın ilk yarısına kadar Osmanlı İmparatorluğu teşkilâtı); («Türk Tarihinin Ana hatları» eserinin müsveddeleri seri 11 No. 22) çavuşbaşılığın ihdasını Yıldırım Beyazıt'a kadar çıkarmaktadır.

Çavuşbaşının ağalar beynindeki mevkii Fâtih Kanunnamesinde (s. 11) şu suretle tâyin olunmuştur:

«Ağalardan yeniçeri ağası sair ağaların büyüğüdür. Başyeniçeri ağası, anın altına mir-i alem, anın altına kapıcıbaşı, anın altına mirahur, mirahur altına çakırcıbaşı, anın altına çaşnigirbaşı, anın altına sair bölük ağaları, anların altına çavuşbaşı, anın altına cebecibaşı, anın altına topçubaşı oturur.»

Çavuşbaşılığı Kanunname (s. 15) hizmetkâr addediyor ve bir iş için divana dâhil olsalar oturmaları caiz olmadığını tasrih ediyor:

«Çavuşbaşı ve reisülküttab ve kapıcılar kethüdası hizmetkârdır, divanda oturmazlar.»

Çavuşbaşı, divanda halkın mâruzatını bildirmeye veya istidalarını takdime delâlet eder ve dâva için girip çıkanlara mübaşirlik eyledi. Bundan başka divanın intizamını muhafaza ile de mükellef bulunurdu. «Risale-i Vazifehâran ve Meratib-i Bendegân-ı Âl-i Osman» a nazaran (s. 96) çavuşbaşının Birinci Sultan Ahmet zamanında yevmiye 70 akça hesabıyla, senelik 25200 akça ulûfesi vardı.

Hammer (c. 3, s. 223) Fâtih zamanındaki devlet teşkilâtını tetkik ederken çavuşbaşının mabeyin müşiri demek olduğunu söylüyor ve aynı cildin 230 uncu sahifesinde de «Avrupanın saray müşirlerine muadil» bulunduğunu beyan ediyor.

Tevkii Abdurrahman Paşa tarafından 1087 senesinde cem'edilmiş olan kanunnamede (Milli Tettebular Mecmuası c. 1, sayı 3, s. 508) sadrazamın divanı teşrifini mütaakıp diğer bir kısım memurlar meyânında çavuşbaşının da divanda ahz-i mevki ettiği muharrerdir:

«Ol hinde çavuşbaşı ile kapıcılar kethüdası ve tezkireciler ve selâm çavuşu ve sair çavuşlar erbab-ı mesalihin önüne düşüp doğru veziriâzam hazretlerinin önüne gelip iki keçeliden dizilirler.»

Çavuşbaşı divanda elinde gümüş değnek olduğu halde durur, vuku bulan dâvalarda icra memurluğunu ifa eylerdi

Çavuş teşkilâtı olan İslâm hükümetlerinde bunların murassa değnekleri vardı.

Divana mütaallik işler bitince çavuşbaşının verdiği işaret üzerine çavuşlarla hizmete memur

olan diğer eşhas çıkardı. Kanunnamede (s. 509) buna dair şu tafsilât münderiştir:

«Maslahat tamam olduktan sonra çavuşbaşı değneği yere kakıp ol işaretle çavuşlar ve sair huddam cümle divanhaneden tagra çıkarlar.»

Evliya Çelebi'nin haber verdiğine göre (c. 1, s. 202) divanın hitamında çavuşbaşı sadrazamdan mühür-ü hümayunu alır, hazineyle defterhaneleri mühürledikten sonra yine sadrazama teslim ederdi.

Yine Tevkii Kanunnamesindeki sarahate göre (s. 509) vazifesinin hitamı üzerine dışarı çıkmış olan çavuşbaşı sadrazamın yemesi için Matbah-ı Âmireden yemek gelince tekrar sadrazam nezdine dâhil olur ve sofrâ ihzar olununcuya kadar kalırdı:

«Çavuşbaşıyla kapıcılar kethüdası taamin önünce içeri girerler ve Matbah-ı Âmire huddamiyle maan selâmlayıp siniler kurulunciyadek durur, badehu yerlerinde taam yemeye giderlerdi.»

Vezirlerle divana dâhil olan kazaskerler, defterdarlar ve nişancılar divan günlerinde saraydan it'am edilirlerdi. Fâtih Kanunnamesinde (s. 15) ne suretle yemek yeneceği tâyin ve izah olunurken artıkları kimlere yedirileceği de zikrolunmuştur. Bu sarahate göre çavuşbaşılar veziriâzam ile başdefterdarın yedikleri sofradan artan yemeklerle karınlarını doyuruyorlardı: «Veziriâzam önünden kalkan taam çavuşbaşı yoldaşlarıyla yesün.»

Çavuşbaşı merasimde seraser denilen kumaştan üst, başına da selimî giyerdi. Çavuşbaşının maiyetinde kendisinden sonra büyük âmir olarak çavuşlar kâtibiyle çavuşlar emini vardı. Çavuşbaşı kisedarı, çavuşbaşı dairesinin evrak ve sicil müdürü idi. Divanda çavuşbaşıya ait ve onun vasıtasıyla tesviye olunacak evrak kendisine verilir, o da kisedarına teslim ederdi; kisedar bu evrakı çavuşlardan tâyin ettiği mübaşirler vasıtasıyla takibettir ve evrak, dâvaya ait ise dâvacı ile dâva olunanı dinler, ilâmı yapar ve sonra çavuşbaşıya teslim ederdi. Çavuşbaşılık deavi nezaretine tahvil edilince bu memura da «deavi kisedarı» denilmiştir.

Eflak ve Buğdan voyvodaları İstanbul'a gelince istikbal için çavuşbaşı gitmeyip çavuşlar emini ile çavuşlar kâtibi birkaç çavuşla gidip divan-ı hümayuna getirirlerdi. Eflak ve Buğdan voyvodalarının tâyini ile çavuşbaşıya bin akça verilir. Keza Erdel kıralıyla voyvodalardan haraç geldiği zaman çavuşbaşıya bin akça ile iki at verilmesi kanun icabı idi.

İlk defa patrikliğe tâyin olunan Rum patrikleri divan-ı hümayuna gelerek arza girip çıktiktan sonra çavuşbaşıya çuha kumaş ile bir miktar para verirlerdi. Ermeni patriği de çuha ve kumaş hediye ederdi.

Çavuşbaşının yevmiyelerinden maada aralık olarak dirlikleri vardı.

Çavuşbaşı, yabancı elçilerin Paşakapısı'na ve saraya gelişlerinde protokol şefi vazifesini görürdü.

Elçilerin, divan çavuşlarından memur edilenlerle beraber maiyetinde çavuşlar kâtibi, çavuşlar emini ve saire olduğu halde çavuşbaşı tarafından Sirkeci'deki Vezir İskeleyi'nde karşılanır ve elçi buradan alayla ya Paşakapısı'na veya saraya götürülürdü. İran elçileri çavuşbaşı tarafından Üsküdar'da karşılanırdı. Sefirlerin büyük elçi, orta elçi oluşlarına göre çavuşların sayısı çok veya az olurdu. Gelen elçi büyük elçi ise çavuşbaşı onun yanında ve solunda, orta elçi ise önünde giderdi. Elçilerin istikbali ve tegyii münasebetiyle çavuşbaşıya hediye verilmek kanundu.

Şeyh-ül-islâm'ların azilleri çavuşbaşılar vasıtasıyla tebliğ edilirdi. Bundan dolayı çavuşbaşılar herhangi bir hizmet sebebiyle Şeyh-ül-islâm'a gönderilmezler, icabederse yalnız çavuşlar yollanırdı. Şayet çavuşbaşı'nın gitmesi zaruri ise gündüz önderinde fener çektirerek giderler ve bu suretle Şeyh-ül-islâm'ı telâşa düşürmezlerdi. Şeyh-ül-islâm'ı tâyin olunanı da alayla evinden alarak saraya götürmek çavuşbaşı'ya aitti. Vezirlik verilenlerin önderine düşüp konaklarına götürmek dahi çavuşbaşının vazifeleri cümlesindendi.

Çavuşbaşılar hariçten İstanbul'a gelenlerin hüviyetlerini tahkik ile bunları yine geldikleri vilâyet veya kazalara iade ederler ve bu sebeple İstanbul'un kalabalık olmamasına dikkat eylerlerdi.

Çavuşbaşı'ların vazifelerinden biri de malikâneler üzerindeki teftiş hakkı idi. Herhangi bir çiftlik sahibi mülkünü başkasına ferâğ edeceği zaman mal sahibinin beratına bakarak sadrazama arzıhal takdim ederdi. İstanbul bedestenindeki gedikli tellâlların tâyin ve azilleri çavuşbaşı'nın arzıyle yapıldı.

Kethüday-i sadr-ı âli memuriyetinin ihdasından evvel çavuşbaşılar onun bazı mesalihini dahi icra eylerlerdi. Bu makam ekser ırcal-i devletin mafevkı olup büyük ve küçük tezkireciler dahi muavin-i evvel ve sanisi makamında idiler.

İkinci Sultan Mahmut zamanında ve 1244 senesinde neşrolunan «Elbise Nizamnamesi» nde

çavuşbaşı'nın resmi günlerde âdi fes, mertebani çuhadan hırvani giyeceği ve vüzeraya mahsus lehkâri gâsiye ve rahtlı ata bineceği muharrerdir. Bu kayıt da gösteriyor ki çavuşbaşılar son zamanlarda bile ırcalden sayılırlardı. Nitekim hicrî 1252 senesinde çavuşbaşılık «Divan Nezareti» unvanını almıştır.

Demek oluyor ki ilk zamanlarda divanın iera memurluğu gibi bir vazife olan çavuşbaşılık soraları ehemmiyet peyda etmiştir.

«Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı» nda (s. 417-418) verilen malûmata göre 18inci asırdan itibaren çavuşbaşının ehemmiyeti artmış ve kendileri sayılı devlet ırcalinden olmuşlardır. Hattâ tezkire-i evvel ve tezkire-i sani denilen iki tezkireci bu son asırlarda çavuşbaşı'nın muavini olarak sadrazama verilen lâyiha, istida ve arzıhalleri alırlar, lâzım gelen muameleyi yaparlardı. Fakat bunlar çavuşbaşı'nın maiyeti olmayıp işlerin süratle görülmesinin temini için verilmişlerdi. Çavuşbaşı'ların doğrudan doğruya sadaret kaymakamı hattâ sadrazam olanları vardır.

Çavuşbaşı tâbiri hicrî 1252 (milâdî 1836) tarihinde kaldırılarak bunun yerine «Divan-ı Deavi Nezareti» denilmiştir.

ÇAVUŞBAŞI KİSEDARI (چاوش باشی کیسه داری) [Ida.] Çavuşbaşı'nın evrak müdürü idi. Divan çavuşlarıyla üzerine mütalâa yazılmış olan arzıhallerin tetkikatını yapardı. Bundan başka çavuşbaşı namına alınan rüsumu toplamak da bunun vazifesi idi. Mahkeme resmini kazanan taraf verirdi. Tahsil edilen rüsum çavuşbaşı ile kararın icrası için istihdam edilen ve mübaşir denilen çavuşlar arasında taksim olunurdu. Bu rüsumun %10 u kisedara aitti.

ÇAVUŞ GEDİKLİSİ (چاوش گدیکلوی) [Sar.] Enderun-u hümayun ve rikâb-ı âli çavuşlarının mümtaz ve muvazzaf olanları kakkında kullanılır bir tâbirdir.

ÇAVUŞ-I BÜZÜRK (چاوش بزرگ) [Ask.] Yeniçeri ocağı zâbitlerinden birinin adı ve ağa bölüklerinden beşinci bölüğün kumandanı idi. B'ürük çavuş demektir. Buna Türkçe karşılığı olan «başçavuş» denildiği gibi yine o mânaya gelen «serçavuş» da denilirdi. Kendisinden başka biri orta, öteki küçük olmak üzere mevcut diğer iki çavuştan tefrik için bu ad verilmiştir.

ÇAVUŞ-I KÜÇÜK (چاوش کوچک) [Ask.] Yeniçeri ocağı zâbitlerinden birinin adı idi. Fars kaidesiyle bir terkip olan bu tâbirin mânası küçük çavuş'tur. Ocakta biri büyük, öteki orta olmak üzere daha iki çavuş bulunduğundan onlardan tefrik için bu ad verilmiştir.

ÇAVUŞ-I MİYANE (چاوش میانہ) [Ask.] Yeniçeri ocağı zâbitlerinden birinin adı idi. Buna «orta çavuş» da denilirdi. Farsça bir kelime olan miyan orta demek olduğu için yine Fars kaidesiyle bir terkip olan bu tâbirin mânası orta çavuştur. Ocakta üç çavuş vardı: Başçavuş, orta çavuş, küçük çavuş. Çavuş-ı miyane işte bu orta çavuştu.

ÇAVUŞLAR BÖLÜKBAŞILARI (چاوشلر) [Ask.] Çavuşların taksim edildikleri bölüklerin başındaki zâbitlere verilen unvandı. Her bölükte çavuş olarak 15 kişi vardı ve bu bölüklerden ikisi her gün Babıâli'de ve sarayda nöbet beklerler ve biri de padişaha refakat etmek üzere sarayda ve diğeri verilecek emirleri yerine getirmek için Paşakapısı'nda bulunurlardı.

ÇAVUŞLAR EMİNİ (چاوشلر امینی) [Ida.] Divan-ı Hümayun çavuşlarının âmirlerinden idi. Kanun hükümlerine göre verilen cezaların infazıyla meşgul olurdu. Çavuşlar kâtibi ile bilhassa ulema sınıfının itibarlı şahsiyetlerini müderris, kadî, naip ve emsalini tevkif salâhiyetini haizdi.

ÇAVUŞLAR KÂTİBİ (چاوشلر کاتبی) [Ida.] Divan çavuşlarının âmiri idi. Kanun hükümlerine göre verilen nakdî ve bedenî cezaların infazına nezaret ederdi.

ÇAVUŞ OKU (چاوش اوقی) [Ok.] Ok nevirlerinden birinin adı idi. Yarışlarda ilk evvel bu ok atıldığı için buna «kılavuz» da denilirdi. Rüzgârın tesiriyle giderken ses çıkarmak suretiyle habercilik vazifesini yapması kılavuz adının verilmesine sebeb olmuştu. Haylice muteber tutulurdu.

ÇAVUŞ SEBKÜLAHİ (چاوش شب کلاهی) [Kıy.] Eskiden çavuşların başlarına giydikleri külâhlardan birine verilen addır. Çavuşlar bu külâhı gece giydikleri için o ismi almıştır. Eskiden giyilen külâhlar şunlardı: Çingiraklı külâh, helvacı külâhı, zülüflü külâhı, aşçı külâhı, hırsız gece külâhı, rençper külâhı, has ahır külâhı, softa külâhı, levant külâhı.

ÇAYIR VOYNUKLARI (چایر وینکلاری) [Sar.] Voynuklardan İstabl-ı Âmir'e hizmetine geçenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çoğu Bulgarlardan olan voynukların iki türlü hizmetleri vardı. Bunların her sene bir kısmı İstabl-ı Âmir'e hizmetine gelip çayır biçerler, birtakımı da seferde seyislik yaparlardı. Birincilerine çayır voynukları, ikincisine de sefer voynukları adı verilirdi.

ÇAYKA (چایک) [Bah.] Kazaklar tarafından kullanılan altı düz, geniş geminin adı idi. «Şayka» da denilirdi. İçinde elli muhariple küçük bir top bulunurdu.

ÇAYLAK (چایلاق) [Ida.] Eskiden Devletçe verilen rütbe ve nişanların sahiplerine gidip kendisine rütbe veya nişan verildiğini haber verenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar Babıâli'de odacıların yanında bulunurlar, birisinin rütbe ve nişan aldığını duyar duymaz çaylak gibi uçarak evlerine gidip müjdelilerdi. Bu hizmetlerinin karşılığı olarak bahşış almadıkça kapıdan ayrılmazlardı. Uzun ve çatal kuyruklu bir nevi yabani kuşa bu ad verildiği gibi mecaz yoluyla açgözlü, haris demektir.

ÇAYNIÇE (چاینیچه) [Coğ.] Bosna'da kaza merkezi bir kasabanın adı idi.

ÇEDİK (چدیک) [Kıy.] Eskiden kadın ve erkeklerin giydikleri daha ziyade sarı sahtiyan dan yapılmış kısa ve bol konçlu ayakkabıya verilen addır. Aptes alındığı vakit üzerine mesh edildiği için yanlış olarak «mest» tâbir edilen ayakkabı şeklinde altı da yumuşakça olurdu. Üstüne aynı renkte pabuç giyilir, ikisine birden «çedik pabuç» denilirdi. Rengi umumiyetle sarı olduğu için «sarı çedik pabuç» da itlak olunurdu. Sefere gidilirken çedigin üzerine «edik» yahut «çekme» adı verilen çizme giyilirdi. Çediklerin konçlarından çakşırın paçalarına dikilenleri de vardı. Böyleleri çakşırda beraber giyilir ve çıkarılırdı.

Çedik «iç edik» in hafifletilmiş şeklidir. «Kamus» ta «huf» kelimesi için, «insanın ayağına giydiği çizmeye ve mest ve edik ve çedik ve tomak makulesi ayakkabına denir ki üzerine mesh mümkün ola» izahatı verildiği gibi «curmuk» kelimesi için de şu tafsilat mevcuttur: «Usfur vezninde huf üzere giyilen çizmeye denir. Malûm ola ki ehl-i lûgat'in beyanlarına göre huf: Topuğa kadar olup ayağın arkasını setreden ayakkabına denir ki halen giydiğimiz mest olacaktır. Selef'te Araplar mest tarzında koncu kısa bir gûna ayakkabı giyerlerdi: Fari-side ona muze ve Arabide huf ve tarib ile muk derler ve Türkide sokman ve edik ve tumak derler ve curmuk sermuze muarrebidir ki Fari-side ona çibdas dahi derler. Türkide çizme ve nisvan çedik tâbir ederler ve Anadolu'nun Sivas'tan öte yerlerinde terakime ve rustayı taifelerine mahsus postal tâbir olunur bir gûna ayakkabı dahi vardır ve ol çizme aksamından maduttur. Velhâsıl bir kat ayağa giyilene huf denir, hiffetinden naşi. Halen giydiğimiz mest gibi, muk dahi budur. Anın üzerine yine her

ne güne ayakkabı giyilebilirse çurruk denir; bizim çizme gibi, ve çizme sermuze muharrefi olmak melhuzdur. Gerçi huf maddesinde çizme, huf aksamından tahrir olundu; lâkin çıplak giyildiği itibarına mebnidir. Yoksa mest üzerine giyilirse huf itlak olunmaz; çurruk denir. Pes biribiri üzerine iki mest giyilirse içindeki huf ve muk, üstündeki çurruk olur. Sıhah'ın ve müellifin muk ile çurruk'u şey-i vâhit olmak üzere tefsirleri mülâyim değildir. Zira muk muze, çurruk sermuze muarrebidir. Sermuze Fariside üst, ön demektir. Dürr-i Muhtar ve sair bazı kütüb-ü fıkhiyede bu madde tahlit olunmuştur. Meğer ki istimal-i vefiresiyle muk üste giyilen ve çurruk anın üstüne giyilene tahsis ve itlak eyleyeller ve Mavera-ün-nehir'de harçin derler ki bizim kalçın dedigimiz andan mehuz ve muharrefittir.»

Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey «On üçüncü Asr-ı Hieride İstanbul Hayatı» başlıklı makaleler serisinde (Peyam-Sabah, 20 / Mayıs / 1337) kadınların giydikleri çedik pabucu şöyle tarif etmiştir: «Bu çedikler ökçesiz, altı düz ve koncu ön tarafı daha uzunca bir nevi mest olup pabuçlar da mercan terliklerine müşabih idi.»

*Yarım pabuçla giyüp a postal çediklerin
Olma sokak süpürgesi kadın kadıncık ol
Vasıf*

ÇEGANE (چغانه) [Mus] Büyük çalpara demektir. «Lehçe-i Osmani» de «tahsis ile çengi defçegizi bir nevi çalpara» suretinde izah olunmuştur. Ekseriya çeng ile birlikte kullanılırdı.

*Verir başka halet dil-i aşıkane;
Bu dilkeş havada bu çeng ü çegane
Muallim Naci*

*Alup yine eline nutriba çeganelerin
Yürekte oynasa heyheylelerin teranelerin
Lâ*

ÇEGA TUTKALI (چغانا طوقالی) [San.] Tutkal nevelerinden birinin adı idi. Gelibolu civarında Çega köyünde yapıldığı için bu adı almıştır. Gelibolu civarı hayvanlarının sinirleri tutkala en iyi gelir diye mâruftu. Bu sebeple okçu esnafı yay imalinde tercihan bu tutkalı kullanırlardı.

Tutkal yapmak için sinir parçaları sıcak su ile yıkanır, icabederse biraz da kaynatılır. Kirli, yağlı su dökülür, kabın içine yağmur suyu doldurulur, dumandan siyah olmaması için kömür ateşine konulur, su azaldıkça başka kabda ısıtılmış su ilâve edilir. Böylece birkaç gün

inde sinirler erir, suluca salep gibi olunce sıkça bezden süzülür, süzülen yine kaba konur. Palûze gibi oluncuya kadar karıştırılır, kararını bulunca kadayıf tepsisi gibi kenarlı seylere dökülür, rutubeti gidince parça parça kesilir, kınaplara dizilir, gölgeye asılır, icabında kullanılmak üzere kuruyuncuya kadar bırakılır.

Ok yaylarında en ziyade bu çega tutkalı, biraz da balık tutkalı kullanılırdı.

ÇEHAR KÜŞE KAB (چهار گوشه قاب) [San.] Köşeleri birer santim kadar eninde deri ile çevrilmiş, ortası ebrulu kitap kablari hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça dört demek olan çeharın çihar suretinde telâffuzu galattır.

ÇEKÇEK ARABASI (چکچک عرباسی) [San.] Eskiden bayram yerlerinde çocukların bindikleri arabalardan birinin adı idi. Üstü püsküllü, tenteli, süslü olan bu arabalara 4-5 çocuk biner, araba sahibi tarafından çekilirdi.

ÇEKİ (چکی) [San.] Eskiden odun, taş ve saire tartmak için kullanılan ağırlık ölçülerinden birine verilen addır. Çeki, üç ayaklı bir sehpaye ortasından asılmış bir sırtla bunun bir ucunda tartılacak şeyi koymaya mahsus kafes gibi ıskara şeklinde bir tabla ve öbür ucunda da çekitaşı denilen dört kantar (195 okka, 250 kilo) sıkletinde bulunan bir taş asılı teraziden ibarettir.

ÇEKİTAŞI (چکی طاشی) [San.] Odun, taş ve saire tartmak için kullanılan çekin bir tarafında asılı duran ve dört kantar (195 okka, 250 kilo) sıkletinde bulunan ölçü taşının adıdır. Taştan olduğu gibi demirden de olur. Son zamanlarda üstüvane şeklinde yapılan demir bu işi görmektedir. Çekiler vaktiyle taştan oldukları için bu adı almışlardır.

*Varsa tartılma Odun İskeleyinde birimiz
Çekitaşı çekmez hayli girancan zıdırız.
Süruri*

ÇEKİRDEKTEN YETİŞME (چکر دکن نشمه) [Hal.] Meslekten, küçükten yetişme, iyi hazırlanma yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ÇEKME (چکمه) [San.] Eskiden gece so-kağa çıkıldığı vakit içinde mum yakılan ve gidenlerin yollarını göstermek ve aydınlatmak için önlerinde biri tarafından çekilen fener hakkında kullanılır bir tâbirdir.

§ [Kıy.] Sefere gidilirken çedigin üzerine giyilen çizmenin adı idi. Buna «cedik» de denilirdi.

ÇEKMECE (چکمه) [San.] Çekilir gözleri olan ufak sandıklara verilen addır. Cevizden,

diğer ağaçlardan yapıldığı gibi boyalıları, tezhiplileri, fildişi işlemelileri de olurdu. Ağaç üzerine kadife kaplanarak üstleri gümüş işlenmişleri dahi vardı.

*Değil çekmece bir bedesten imiş
Meğer kim ol bir cevhere kân imiş.
İzzet Molla*

§ [Bah.] Eskiden çekdirilerin çekildiği yere de bu ad verilirdi. Büyük çekmece, Küçük çekmece adları bundan kalmıştır.

ÇEKMEK (چکمه) [San.] Aharlanacak kâğıdın, şaplı suyun içine batırıp çıkarma ameliyesine denilirdi. «Kâğıtları şap suyuna çekip gölgede kurutulur» misalinde görüldüğü veçhile, mastarın, yerine göre, muhtelif sıygaları kullanılırdı.

ÇEKTİR (چکدر) [Bah.] Eekiden kürek ve yelkenle yürütülen harb ve ticaret işlerinde kullanılan, şekil ve cesametlerine göre sınıflara ayrılarak muhtelif isimler alan gemilere verilen addır.

ÇEKTİRİ (چکدری) [Bah.] Kürekle giden ve yelkeni yardımcı bir vasıta gibi kullanan harb gemilerine verilen isimdir. Bu tâbir garp dillerinde kullanılan «gali» tâbirinin karşılığıdır. Çektiri «Kamus-u Bahri» de şu suretle tarif olunmaktadır:

«Tamamiyle tırhandile müşabih olup fakat bir direkli ve açavele serenli, gargaril biranda yelkeniyle bir gabyayı ve cıvadırasında flokları havidir. İcabında kürekle dahi tahrik olunur, bunun için «çekdirme» denmiştir.»

Çektiriler harbdaki vazifelerine göre sınıflara ayrılmışlardır. Bu sınıflar teknenin büyüklüğüne müstenitti.

Türk resmî tersanesinde çektiri sınıflarının mümeyyiz vasıfları şöyle tesbit edilmiştir:

Kadırga: 25 çift kürekli, ensiz ve uzun bir çektiridir. Boyu 56 zirâ, baş yüksekliği 11, kıç yüksekliği 18 karıştı. Küreklerin her biri dört kişi ile çekilirdi. Baş taraflarında on iki okkalık gülle atan bir ve bunun yanlarında biraz daha küçük kolonborna denilen iki top bulunurdu. Küreklerin arasına üçer muharip otururdu. Mürettebatı 35 i gemici, 100 ü muharip ve 196 sı kürekçi olmak üzere 331 kişiydi. Bir kadırganın iki sabit ve kısa direği vardı. Bunlara gayet uzun bir seren takılırdı. Havasına göre 800-1400 zirâ genişliğinde üç köşeli bir yelken açılırdı. Ön direkte «trinket» denilen dört köşeli bir yelken daha bulunurdu. Her kadırganın yedi ilâ on kantar ağırlığında altı lengeri olurdu. Bu lengerler umumiyetle demirden yapılıp ve zencir yerine halat kullanılırdı.

Bir kadırganın direkleri ve kürekleri dâhil olmak üzere ahşap kısmının masrafı - Girit harbi esnasındaki rayice göre - 56.000, seksen ilâ yüz kantar çivi bedeli de 49.280 akçaydı.

Muharebe gemisi kadırga olmakla beraber mahdut miktarda daha büyük gemiler yapılırdı. Bunların 26 çift kürekli olanlarına «mavna» ve 26-36 çift kürekli olanlarına da «baştarda» denilirdi.

Mavnanın boyu 65 zirâ, baş yüksekliği 12,5, kıç yüksekliği 20 karış olurdu. Küreklerinin her biri yedi kişiyle çekilirdi. Bir mavna da yirm dört top bulunur, bunların sekizi başa, dördü kıça ateş ederdi. Orta hattının sağ ve sol tarafında bulunan on ikişer topun hepsi bordaya çevrilmez, yalnız mangalara konulan altışar adet saçma topu ile baş ve kıç tarafında bulunan iki üç top bordaya ateş edebilirdi. Top cihetiyle bir harb filosofunun en kudretli gemisi olan mavnada kürekçilerin bulunduğu mevki bir güverte ile muhafaza edildiği gibi toplar da küpeştelerle mahfuz bulunur ve namlular lombarlardan çıkarılırdı. Bir mavnanın mürettebatı 45 i gemici, 30 u topçu, 150 si muharip ve 372 si, kürekçi olmak üzere 597 kişiydi. Direk ve yelkenleri kadırga gibiydi.

Her mavnanın ikisi iki ve dördü dört çengelli olmak üzere kadırgalarınkinden daha ağır altı lengeri olurdu. Kerestesinin masrafı kadırganın iki misli, yani 112.000, çivi masrafı da 241.472 akçaya varırdı.

Baştardanın boyu 56-72 zirâ idi, diğer eb'adı ona göre yapılırdı. Küreklerini mavnada olduğu gibi yedişer kişi çekerdi. Bu sınıfın en büyük tipi olan 36 çift kürekliisine, kaptan paşaya mahsus olduğu için, «paşa baştardası» denilirdi. Topları ve yelken donanımı, mavnaya benzerdi. Mürettebatı 84 ü gemici ve topçu, 216 sı muharip, 500 ü kürekçi olmak üzere 800 kişiydi. Ahşap kısmının masrafı kadırganın üç misli, yani 168.000, çivi masrafı 308.000 akça tutardı.

Bu üç sınıf gemide yalnız birer filika bulunurdu. Kaptan paşaya mahsus Paşa baştardası gibi aynı ihtimamla yapılmış diğer bir baştarda daha kullanılırdı. Buna da «hünkâr gemisi» denilirdi. Bu gemi serdar sıfatıyla donanmaya refakat eden vezire tahsis edilirdi.

Hünkâr gemisinin teknesi, filikası ve kürekleri yeşile boyanırdı. Diğer muharebe gemileri aşı boyasıyla boyandığı için kırmızıydı.

Muharebe hattında yer almayıp istikşaf ve tarassut gibi ikinci derece vazifelerde kullanılmak üzere yapılan kadırgadan daha ufak

harb gemilerine kalite (kalyot) denilir. Kalite-ler 19-24 çift kürekle sevk olunurdu.

18 ve 19 çift kürek taşıyan harb gemile-rine perkende (brigantin), 10-17 oturaklı olan-lara firkate (frigata) denilirdi. Bunlar bir harb donanmasında tarassut, muhabere, sığ sularda hareket, muattal gemileri cer ve icabında ateş kayığına tahvil gibi hizmetlerde kullanılırdı.

Kalyonlar icad olununca çektiri ve kalyon mücadelesi meydana geldi. Nihayet birçok ci-hetlerden rüçhanıyetine binaen kalyon tercih edildi.

*Yürüyen dağ gibi yüz kırk iki çektirmeyle
Dönüyor kafil... derya geliyor sanki dile
Dündar Akünal*

ÇEKTİRME (چکترمه) [Bah.] Tek direkli acevele serenli gargarılı biranda yelkeni ile bir gabya ve floku bulunan tekneler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Şeklen trandile benzerler ve icabında kürekle de yürütülebilirlerdi.

ÇELEBİ (چلی) [Sof., İda.] Muhtelif sanat ve meslek sahiplerine alem olmuş bir tâbirdir.

«Lehçe-i Osmani» de (1306 tab'ı) çelebi kelimesi hakkında şu malûmat mevcuttur:

«Çelebi; okuma bilen, okumuş, sonradan bu mânaya efendi tâbiri vaz'olundu. Çelebi adam, müeddep, mükerrerem, nazik. Çelebi Sul-tan Mehmet.»

Hüseyin Kâzım Bey de lûgatinde (c. 2, s. 391-392) bunun için şu izahatı vermiştir:

«Fransızca gentilhomme mukabili: asil, necip, nazik, zarif, müeddep, terbiyeli; koca, zevç, eskiden şehzadelere verilen unvan; daha sonra Celâleddin-i Rumi'nin evlât ve ahfadına da bu unvan verilmiştir.

«Çelebi efendi — Eskiden Konyada Mev-lâna Dergâhında postnişin olan zatın unvanı.

«Bu unvanın Frenklere verilmesi kabil-i izah değildir.

«Çelebiyan — Çelebi cem'i olarak kulla-nılır.

«Çelebilik — İsim - mecazen - nezaket, zarafet, edep, terbiye.»

Fâtih devrine kadar Osmanlı padişahları-nın erkek çocuklarının unvanı olarak kullanı-lmıştır. Bilhassa Yıldırım Beyazıt'ın oğulları bu namla Osmanlı tarihine geçmişlerdir. Daha ev-vel hanedanın erkek çocukları babaları gibi «bey» tesmiye olunurlardı: Orhan Bey, Yakup Bey tarihe geçen adlardır. Bu arada «paşa» unvanının kullanıldığı da vâkidir. Orhan'ın bü-yük oğlu Süleyman'a paşa denmesi gibi. Bir müd-det sonra çelebi unvanı terkedilmiş, sultan tâ-birinin istimaline bağlanılmıştır. Ancak «sultan»

unvanı padişahların isimlerinden evvel gelirken, saltanat hanedanına mensup kimselerde isimden sonra geliyordu: Sultan Süleyman, Süleyman Sultan gibi. Evvelce bey, sonra çelebi unvanı munhasıran erkek çocuklar hakkında istimal olunduğu halde «sultan» tâbiri erkek ve kızlar hakkında müstereken kullanılmıştır: Mustafa Sultan, Fatma Sultan o cümledendir. Daha son-raları erkekler hakkında sultan tâbirinin de is-timali terk olunmuş «şehzade» unvanı o makama kaim olmuştur. En muahhar devirlerde haneda-nın erkek çocuklarına «efendi» tâbiri kullanı-lırdı. İstanbul'daki erkeklere «efendi» denilmeyip alelittak «bey» denilmesi de iltibasa mahal kalmamak içindi.

Padişahlarla saltanat mensubu erkeklerin kızları saltanatın ilgasına kadar «sultan» unva-nını muhafaza etmişlerdi. Tâzım için «efendi» lâfzının da ilâvesiyle «sultan efendi» denilirdi.

Tanınmış Kitabiyat mütehassısı Ali Emirî Efendi «Hadim ve Hafız-ı Emanat-ı Mübareke, Hulefay-i Celile-i Osmaniye'nin Şeref-i Silsile-i Siyadetleri ve İlmi Celil-i Ensabın Fevaidi» başlıklı bir tetkik yazısında (Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası, adet 19, s. 430 haşiyesi) Osmanlı şehzadelerinin çelebi unvanıyla anıl-maları hakkında şu tafsilatı veriyor: «Hane-dan-ı Osmani şehzadelerinin «çelebi» unvan-ı muhteremiyle yâd olunmasını iptida Süleyman Şah-i Germiyanî'ye damat olmak için peder-leri Hüdavendigâr tarafından Yıldırım Beyazıt Hân'ın nişanı'nın irsaliyle yazılan name-i hüma-yuna gelen cevabnameye gördüm. Feridun Bey münşeatinde mevcut olan o Farsî cevabın «çelebi» unvanına ait ibaresi şudur:

«خدمت الملك الامراء والاعاظم متجمع جميع
المجد والمعالى والمكارم طرفدار زمان افتخار جهان
«چلی» کورکان زیدت دولته باظهار اتحاد عمدة
الخواص جمال الدين اسحق قدير فرستاده شد.»

Mektupta tarih olmadığı gibi düğünün zaman-ı icrası ve Çelebi Sultan Mehmet'in tarih-i tevellüdü hakkında tarihlerde bazı ihtilâf vardır. Lâkin Solakzade tarihinde Sur-i azîm tedarikine 778 senesinde başlanıldığı muharrer olduğundan bu tarihin sarahatı, ihtimali defet-miş olur. Bu tarihten sonra yalnız Yıldırım Beya-zıt'ın küçük biraderi Yakup Bey hakkında ba-zan «çelebi» denilmiş ise de Yıldırım Beyazıt'ın hemen umum mahdumlarına çelebi itlak olun-duğu gibi daha bir müddet devam eden «çelebi» lâkabı sonraları şehzadeler hakkında «sultan» unvanına tahavvül etmiş, bir hayli müddet de böyle devam ettikten sonra Sultan Abdülmecit

Hân zaman-ı evailinden beri şehzadeler «efendi» unvanıyla telkip olunmakta bulunmuştur.»

Çelebi Sultan Mehmet'in ana baba bir kardeşleri İsa ve Musa Çelebilere çelebi denil-mesi Mevlâna'nın torunu olduklarından dolayı olduğu «Sefine-i Mevleviyye» de (Mısır'da Mat-baa-i Vehbiyye tab'ı, 1283) yazılıdır. İbare ay-nen şöyledir:

«Ahar-ı ümera-i Germiyanîye olan Çelebi Yakup Hân'ın katli akabinde kerime-i muhtere-meleri mahrem-i haremsaray-i Osmaniyan olup hibale-i mutahharelerinden Musa ve İsa Çele-biler serzede-i tare-i şuhut ve erikearây-i sal-tanat-ı vücut ve beyn-es-selâtin çelebi şöhre-tiyle mahut olmuşlardır ki ind-el-avam «çelebi» unvanı zadedân-ı hüdavendigârde örf olmuştur.»

Çelebi, Türkçede kibar, centilmen mânası-nı ifade ediyordu: Çelebi adam bu makamda kullanılmıştır.

Tatar kadınları kocalarının erkek kardeş-lerine ve hattâ kardeşlerinin erkek çocuklarına çelebi derlerdi. Zamanımızda bile bu kabîlenin yaşlıları, hürmet ve tâzım makamında bu keli-meyi kullanırlar.

Çelebi tâbiri birçok zamanlar asil ailelere mensup zevata ve hassaten bunların okumuş, yazmış olanlarına unvan makamında izafe olu-nuyordu: İskender Çelebi, Ali Çelebi gibi.

Son zamanlarda zadedân ile asiller ve okuyup yazma bilenler hakkında çelebi unvanı-nın istimali terk edilerek onun yerine «efendi» tâbiri kaim olmuş, «çelebi» tâbiri reayadan içtimai mevkileri yüksek olanlara verilmiştir. Fakat bunlarda çelebi tâbiri ötekilerdeki gibi isimleriyle birlikte kullanılmaz, yalnız hitap mevkisinde istimal olunurdu.

Hristiyanların okumuşlarına «efendi» de-nilmesi Tanzimat'tan sonradır.

Değerli müdekkik Osman Ergin «Türki-yede Maarif Tarihi» adlı kıymetli eserinde (c. 2, s. 471 haşiyesi) bu tâbiri inceliyor ve şunları söylüyor:

«Nitekim Türkiyede bu devirlerde (hicrî 13, milâdi 19 uncu asır) şapka giyen tacirlere salibi'den bozma çelebi denilmekte idi.

«Dilimizde Müslümanlar arasında mahlâs olarak kullanılan bir çelebi tâbiri daha vardır: Çelebi Sultan Mehmet, Evliya Çelebi, Kâtip Çelebi gibi.

«Türk sofisi Mevlâna Celâlettin ile Hacı Bektaş-ı Veli'nin sülâlesine de çelebi deniliyor ve Farsî gramerine göre çelebiyan diye de cemilendiriliyor.

«Bu çelebi tâbiriyle yabancı Hristiyan «acirlere söylenilen çelebi bir midir, ayrı mıdır?

Burası incelenmeye değer bir noktadır. Acaba bu kelime bir kısım Türkler arasında Hristi-yanlık girdikten sonra o dinin sembolü olan salip'ten yapılan, salibi'den geçmiştir de sonra İslâm olan Türkler bunun böyle olduğunu bilmi-yerek mi kullanmışlardır?

«Yine dilimizde çelipa kelimesine ras-larız. Çalap ise Allah mânasında kullanılır, Hattâ Cevdet Paşa «Belâgat-i Osmaniye» adındaki kitabında «لا اله الا الله» in harfiyyen tercümesi olarak, yoktur tapacak: Çalap'tır ancak vecizesini gösterir. Çalap kelimesi çeli-pa'dan, o da salip'ten geliyorsa o zaman bu veci-zeden: Benden başka tapacak yoktur, ancak ona tapılır mânası çıkar ki İslâm dini bakımından doğru sayılmaz.

«Yine acaba Çalap esasen Türkçe Allah mâ-nasına gelir bir kelimedir de ondan Arap veya Farsî gramerlerine göre birer nispet «ya» sı ilâve olunarak İlâhî yani Allah'a mensup demek olan Çalabî ve bundan tahfif ile çelebi kelime-leri mi meydana çıkmıştır?

«Hâsılı; bu kelimenin aslını ve menşei-ni bulup ilim âlemine bildirmek dilecilerimize düşen bir vazife.»

Dilci olmamakla beraber kanaatimce Hi-ristiyan tacirler hakkında kullanılmış çelebi tâbiri salibi'den bozma, Müslümanların kulla-nıkları çelebi ise Çalap'tan meydana gelmek-tedir.

Değerli müsteşrik W. Barthold (İslâm An-siklopedisi, çelebi maddesi) bu tâbir için «men-şei ve ilk mânası henüz katiyetle tesbit edil-memiş olan bir kelimedir» dedikten sonra şu kıymetli izahatı veriyor: «Çelebi, ihtimal ki, Çalap (Allah) kelimesinden gelmedir. Bu kelime bugün Anadolu'da Çalap şeklinde telâffuz edi-lir ve K. Foy (Mos. As. II, 124) un bir kaydı-na nazaran, Anadolu yürükleri nezdinde Allah'ın adıdır. Yazı dilinde çalap, ilk defa olarak, VIII. (XIV.) asırda Anadolu'nun Türk şairlerinde gö-rülüyor, bu kelimenin Çağataycaya da yabancı olmadığı hakkında ortaya atılmış olan iddiayı (krş. K. Foy. Göst. Yer.) şimdye kadar hiçbir misal teyidetmemiştir. Melioranski (Zapiski Vost. Otd. Arh. obşç. XV. 042) çelebinin di-yar-ı Rum'da (ba. Rumî) Allah'ın bir ismi oldu-ğunu Hulâsa-i Abbasi (bu lûgat, Melioranski, Arap Filolog, s. LIX da ispat ettiği veçhile, Mirza Mehdi Hân'ın Sanglâh'ından Muhammed Hoyi tarafından yapılmış bir hulâsasidir) den naklediyor.

«Çelebi kelimesi Osmanlı yazı lisanında, XI. (XVII.) asra kadar, hanedan mensuplarının, yüksek dinî erkânın (bilhassa tarikatların ba-şında bulunanların) meşhur müelliflerin v. b.

unvanı veya lâkabı olarak kullanılmıştır. Bu lâkabı ilk defa olarak almış olan mâruf şahsiyet, muhakkak ki, Mevlevî tarikatının pîri Mevlâna Celâleddin-i Rumi'yi istihlâf eden Çelebi Hüsameddin'dir (ölm. 683=1284, Grundr. der Iran. Philologie, II, 288). Azerbaycan'lı Şair Kasım-i Envar (ölm. 835 = 1431/1432) ın şiirlerinde, çelebi tasavvufî mânada sevgili yani Allah demektir (C. Salemann'ın notu, Zapiski; XVII. S. XXXIV), VIII. (XIV.) ve IX. (XV.) asırda Anadolu'da birçok şairler ile şehzadeler ve bu meydana Beyazıt I. (ölm. 805=1402) in bütün oğulları «çelebi» tesmiye edilmişlerdir. İbn-i Batuta (nşr. Defrémery ve Sanguinetti, II. 270) çelebi'nin diyar-ı Rum'da, efendi (ar. seyyidi veya halk dilinde sidi) mânasına geldiğini söyler. Bizanslılar çelebi'nin Türkçe bir kelime olduğunu kaydederler. Phrantzes'in bir şerhine göre çelebi Türklerin lisanında «beyzade» demektir. Hulâsa-i Abbasi (Melioranskiy, Zapiski. XV, 042) çelebi kelimesine müellif, şair, okuyan, âlim ve keskin bir zekâ sahibi mânalarını veriyor. Bu kelime Ahmet Vefik Paşa'nın Lehçe-i Osmani (I, 482) sinde buna yakın bir şekilde izah edilmiştir. Bundan istidlâl olunduğuna göre «okuma bilen» mânasına gelen çelebi kelimesi bilâhara Rumcadan alınma efendi kelimesine yerini vermiştir. XVI. asrın Avrupalı müellifleri tarafından verilip V. Smirnov tarafından toplanan (Zapiski, XVIII, 13 v. d.) malûmat, çelebi kelimesinin o devirde İspanyolca «don», Fransızca «monsieur» yani şimdiki bey mânasına kullanıldığını göstermektedir. Şair ve âlimlerin lâkabı olarak, çelebi kelimesinin yerine, XVII. asrın sonuna ve XVIII. asrın başına doğru efendi kelimesi kaim olmuşa benzer. Osmanlı cemaati lisanında çelebi kelimesi yerine efendi kelimesinin bu tarihte mi, yoksa bundan daha önce mi geçmiş olduğu (Avrupa Seyahatnameleri ve başka membalardan) alâkaya değer.

«Yakın zamanlara kadar muhafaza etmiş olduğu dinî mânası (Mevlevilikte en yüksek dereceyi ifade ederdi. Tarikatın başında bulunana çelebi efendi denirdi.) istisna edilecek olursa, çelebi, Fars lisanında hem şehzadeleri, hem de umumiyetle asil ve malûmatlı kimseleri gösteren gerek tanınmış âlimlere ve gerek alelâde kâtip sınıfına has olan mirza (emir-zade) kelimesi ile hemen hemen aynı mânayı haiz olsa gerektir. Yakın zamanlara kadar, efendinin mukabili olarak çelebi kelimesi gayr-i müslimleri (bilhassa Avrupalıları) göstermeğe yarardı. Hristiyan ve Yahudi kadınları da kocalarına çelebi derlerdi. Yeni Ermeni lehçelerinden birinde, nişanlı kız

nişanlısının erkek kardeşine çelebi der, çelebi kelimesi «kibar adam ve centilmen» mânasına gelen eski mefhumu ile yalnız bazı atalar sözünde kullanılmakla kalmıştır: Sen çelebi, ben çelebi, atı kim koşar. Son zamanlara kadar, halk tarafından zengin veya kibar yerli ve ecnebi Hristiyanlara da bu unvan verilirdi. (Arapçadaki kullanılışı için bk. Kremer, Mittelsyrien und Damaseus. Viyana 1853, s. 95.)

«Baron Rosen (Zapiski. v. 305 v. d. XI, 310 v. d.) çeleb ve çelebi kelimelerinin Süryani rahiplerinin hristiyanlaştırma faaliyetlerinin bakıyesi olarak telâkki edilmesi lâzım geleceğini düşünür, bununla beraber bu faaliyetin XIII. asırdan çok daha eski bir devre bağlanması lâzım gelir. Her iki kelime de Orta Asya'dan Selçuklu'lar ile garba gelmiş olmalıdır. Ne Orta Asya Türklerinde ve ne de İran Selçuklu'larında bu iki kelimenin mevcudiyetinin henüz ispat edilmemiş olması katî bir mâna ifade etmez. Çünkü bu saha iyice tetkik edilmiştir.

«Buna mukabil, 1898 tarihinde Baron Tiesenhausen (Zapiski. XI, 307 v. d.) tarafından başka bir menşei ileri sürülmüştür. Buna göre çelebi Arapça getirmek, idhal etmek mânasına gelen celb mastarından gelmedir. (Bu mastardan, calab, emtia ithal eden calib «köle» gemiştir.) Çelebi «kâtip» olarak, Kutb-ud-din tarafından zikredilmiş (bk. Die Chroniken der Stadt Mekka, nşr. Wüstenfeld, III, 188 v. d., 242) celeb (cem'i culban) ile bir sıraya konmak icabeder. Bunlar, Mısır'da Memlûk'ler devrinde okumada, yazmada ve bütün sanatlarda vukuf sahibi olan hususi bir sınıf teşkil edip, sonraları en yüksek mertebelere erişmişlerdir. Bu etimoloji ilmi muhitlerde hiçbir akis bırakmadı. Baron Rose'nin işaret ettiği gibi, böyle bir izah teşebbüsünün hak kazanması için ilkönce çelebi ile çalap (Allah) arasında hiçbir münasebet bulunmadığını ispat etmek lâzım gelir.

«P. Melioranski tarafından birkaç sene sonra yazılmış olan makalede (bk. Zapiski. XV, 036/037) bu münasebet katî surette tesbit edilmiş bulunuyor, fakat müellif iki kelimenin nihai şekillerini aldıktan sonra Türklere geçmiş olduğuna işaret ediyor. Zira böyle bir kelime yapısı (nispet i si ile) Türkçeye yabancıdır. Ahmet Vefik Paşa ve Rosen'in ileri sürdükleri ve bu iki kelimenin Hristiyan menşeiinden olduğunu gösteren faraziye, sadece muhtemel olmakla kalır. Buna mukabil Baron Rosen'in aksine olarak, bu kelimenin merkezi Asya'da ve Nasturi rahiplerinin tesiri altında değil, sadece Anadolu Türklerinde ve belki de Hristiyan kom-

şularının tesiri altında vücut bulmuş oldukları katıyetle iddia edilebilir. Bunun aksine olarak V. Simirnov (Zapiski. XVIII, 1 v. d.) çelebinin çalap ile hiçbir alâkası olmadığını, Rumca nutuk söyliyken, şarkı okuyan ve çok iyi yazan mânasına gelen καλλιγραφία kelimesinin mukabili olduğunu ispata çalışır, bu iptidai mâna, sonraları Bizanslı'lar nezdinde malûmatlı, muktedir adam şeklinde inkişaf etmiş olup, Türkler de kelimeyi bu mânası ile benimsemişlerdir.

«Çalap ve çelebi kelimelerinin menşei, son defa olarak, N. Marr (Zapiski. XX, 99 v. d.) tarafından tetkik edilmiştir. Bu zat, çelebi kelimesinin Baron Rosen'in Anadolu dervişleri nezdinde kaydettiği kullanış şeklini ve bu kelimelerin ancak Türk olmanın bir kavimde vücut bulabileceği hakkında Melioranskiy tarafından serdedilen lisanî delilleri tetkiklerine başlangıç noktası olarak almıştır. N. Marr'a göre bu iki kelimenin menşeiini, deleb, Allah ve delebi, asilzade ve seyyar şarkıcı kelimelerinin bugün dahi tesadüf edildiği Kürtçede aramak lâzımdır. Delep kelimesi İranî olmamakla beraber, Kürtlerin İrancadan evvelki dilinin bakıyesi telâkki edilmek icabeder. Bu dil, muharririn «yafesli» tâbir ettiği ve «Samî» gruna yakın bulunan bir kola merbuttur. Kürtçe deleb «cenubi-japhetique» bir kelimeden gelme imiş. Kerb ve kereb Samî lisanında aram, tzelem'in ve Arapça sanam'ın mukabilidir. Anadolu Türklerinin VIII. (XIV.) asırda çelebi kelimesine verdikleri tek mil mâna Kürtlerce önceden malûmdur. Bunun iptidai mânası «Allah» yoluna sülûk eden «deleb» olmuşa benzer. Çelebi aynı zamanda, bugün Yezidî namı ile anılan (Farsça ized Allah) mezhebinin eski ismi imiş. Kürt putperestliği Müslümanların dinî hayatı ve bilhassa Anadolu dervişleri üzerinde mutlak bir tesir icra etmiştir. Ehl-i hak veyahut Âl-i ilâhî namı altında İranda bir Kürt tarikatının çok yayılmış bulunması da bunu teyidedebilir. Ehemmiyetli başka bir nokta da yalnız Anadolu'da Sivas civarında değil, Azerbaycan (Gence vilâyetinde) da da çelebiler namında bir köyün bulunmasıdır.

Mesele başka bir noktadan da tetkik edilecek olursa, mutasavvıf şair Kasım-i Envar'da çelebi'nin «Allah yoluna sülûk edenleri» değil de, tasavvufî mânası ile «sevgili» olan Allahın kendisini ifade etmesini de nazar-ı itibara almak lâzımdır.»

Çelebi tâbiri Mevlâna ahfadına da alem olmuştur.

Eflak-Buğdan eyaletlerine tâyin olunan ve «prens» unvanını alan fener beylerinin erkek

torunlarına da «çelebi» denilirdi. Prenslarin karılarına «donna», erkek çocuklarına «beyzade», kızlarına «domniça», beyzadelerle domniçaların erkek çocuklarına «çelebi», kız çocuklarına da «kokonaça» namı verilirdi.

ÇELEBİ EFENDİ (چلی افندی) [Sof.] Konya Mevlevihanesi post-nişini'ne verilen addır. Tarikat erbabı arasındaki unvanı aynı zamanda «aziz efendimiz» idi. Çelebi efendi, Hazret-i Mevlâna'nın mutlak vekili ve bütün Mevlevî şeyhlerinin mercii idi. Çelebi efendinin vekili sayılan Mevlevî şeyhlerinin nasp ve azli ona aitti. Bütün dergâhlardaki şeyh postlarının sahibi o idi. Hangi dergâhı ziyarete giderse şeyh postu kendisine sunulurdu.

Asırlarca Çelebi efendi'lik makamını, da-ima Mevlâna'nın erkek evlâdından gelenlerin en ehliyetlileri işgal etmişlerdi. Yalnız bir defa «Çelebi Ebubekir Efendi» isminde bir zat -hakikatte, lâzım olan bütün evsafı malik olmakla beraber, herhalde bazı menfi cereyanların tesiriyle, makamından uzaklaştırılmış, kız evlâttan gelen «Karahisarlı Arif Çelebi Efendi» getirilmiştir.

Mevlevilikte «Çelebi» lik makamını işgal edebilmek için veraset usulü kabul edilmemişti. Bu bapta teamüle nazaran «post-nişin olan» bir çelebi efendi öldüğü zaman, Mevlâna ailesine mensup olanlarla dergâhın ilerigelenleri ve kıdemli dervişler, ölen zatın evlâtları ve amcazadeleri arasından ehliyetli olanı seçerlerdi. Çelebi efendilerden sağlıklarında, kendi evlâtları dururken, amcazadelerinden bazı ehliyet ve liyakat sahiplerini kendilerinden sonra seçilmelerini tavsiye edenler de olmuştur.

Çelebi efendi'lere vaktiyle hükümet tarafından da çok ehemmiyet verilirdi. Uzun zamanlar yeni padişahlara kılıç kuşatmak hakkı hemen Çelebi efendilere inhisar etmişti. Bu sebeple post-nişinlik makamında tebeddül vuku buldukça seçilen yeni çelebi ve post-nişinlere padişahlar tarafından ferman verilmek suretiyle yapılar intihap teyit ve tasdik olunurdu.

ÇELEBİ SULTAN (چلی سلطان) [Sar.] Osmanlı şehzadelerinden sancak ve vilâyetlerde valilik edenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Şehzade sancaklarının ekserisi Anadolu beylerinden zaptedilen sancaklardı. Şehzadeler bu beyliklerin başşehirlerini kendilerine merkez yapmışlardı. Bu şehirler Manisa, Isparta, Antalya, Sivas, Amasya, Konya, Kütahya ve Trabzon'du. Birinci Mehmet padişah olduktan sonra bunu muhafaza etmiş, tarihe Çelebi Sultan Mehmet adıyla geçmiştir.

ÇELENK (چلنك) [Ask.] Nişanın ihdasından evvel muharebelerde büyüklerden muvaffakiyet gösterenlere taltif makamında verilen hâtıranın adı idi. Ahmet Vefik Paşa «Lehçe-i Osmani» de (1306 tab'ı) «çelenk; maden ve cevahirden çalma resimli sorguç» izahatını vermektedir. Sorguç için de «sorguç, serguç, sergüç envai çoktur. Tuğ, ciga, çelenk, gelin sorgucu, balıkçın, baş aşağı takılan» malûmatını vermektedir.

«Kamus-u Türki» deki (s. 515) tarifi de şöyledir: «Cevahirle donatılmış serguç: başa çelenk takmak.»

Çelenkler gümüşten yapıldığı gibi, altından da yapılırdı. Murassa ve çok kıymetli olanları dahi vardı. Hükümet merkezinde itina ile yaptırılan çelenkler kıymetli şeyler olduğu için hazineye maledilir, hususi memurlarla ordugâha gönderildikleri zaman resmî evrak mukabilinde çıkarılırdı. Başmuhasebeye bunlar için kayıt tutuluyordu. Gönderilen çelenklerden tevzi olunmayanlar iade edilir, devlete ait diğer kıymetli eşya meyanında bunlar da saklanırdı.

«B. B. Arşivi» nde mevcut 1183 (1769) tarihli bir vesika (askeri fiş No: 2529) nasıl gönderildiğini gösteriyor:

Sultanım

Deletlü inayetlü hazretleri sağ olsun.

Asitane-i Devlet-aşıyaneden bu defa orduy-i şevket-makruna gidecek çelenklerin tesyirine bu kulları memur olup maiyyet kullarına dahi iki nefer tatar-ı veliyy ün-niamî ve bir nefer çukadar tâyin buyurulmaktan naşi merahim-i aliyyelerinden mercudur ki harcırah olmak için yüz kuruş bu bendelerine ve yirmi beşer kuruştan zikrolunan tatarân ve çukadara ita ve ihsan buyurulmak babında emr ü ferman devletlü, inayetlü sultanım hazretlerindir.

Mehmet Emin-i Nahifî

Halife-i Mektubi-i Sadr-ı Âlî

İzzetlü defterdar Efendiye keyfiyeti ilâm eyliyesin. 6 m 183

Arz-ı bendeleridir ki

Dersaadet'ten bu defa orduy-i hümayun-u şevket-makruna gidecek çelenklerin isaline memur mektubi-i hazret-i sadaret-penahî hulefasından sahib-i arzihal Nahifî Mehmet Emin Efendi kulları harcırah olmak üzere kenduye yüz kuruş ve maiyyetinde olan iki nefer tatar-ı hazret-i veliyy-ün-niamî ve bir nefer çukadarın dahi yirmi beşer kuruştan iktiza eden harcırahları ita olunmasını istida eder. Malûm-u devletleri buyruldukta mucibince mumaileyhe

yüz kuruş ve memur u maiyyeti olan üç nefer tatarân ve çukadarın her birine yirmi beşer kuruştan mecmuunun harcırahları için yüz yetmiş beş kuruş verilmek üzere başmuhasebeye kayıt ve tezkiresi itası ferman-ı âlîleri buyrulur ise emr ü ferman devletlü, inayetlü sultanım hazretlerindir.

Tezkiresi verile

7 m 183

Vakanüvis Lûtfi Efendi hierî 1288 (1871) senesi vakayii arasında Rusya Devleti tarafından Sultan Aziz'e verilen nişandan bahsederken (Lûtfi Tarihi, hususi kütüphanemde müellifin el yazması nüsha c. 13, s. 7) «İlâve» başlığı altında şu malûmatı vermiştir:

«Vaka-i Hayriyye tarihi olan bin iki yüz kırk bir (1825) senesine gelinceye kadar Devlet-i Aliyye'de teşrifatça suret-i mürettebe ve muntazamada nişan itasına dair malûmat ve kuyudat-ı mevsuka ve resmiyyeye muttali olamadım. Eskiden paşa unvanıyla muaven olan vüzeraya kılıç kaftan ile üç, beylerbeyiler ile mîr-i mîrana, mîr-ül-ümera paşalara iki ve bir tuğ verildiği misillü sancaklar ve ordularda fevkalâde yararlıkları görülen şücean-ı asakirin başlarına takılmak için rütbe-i mütenevviadan nişan makamında çelenkler verilirdi. Fevkalâde olarak bazı havass-ı vüzeraya dokuz tuğ verildiği de mesbuktur.»

Lûtfi Efendi, çelenklerin, mütenevvi dediği rütbelerin kaç olduğunu yazmadığı gibi, başka bir yerde de buna dair malûmata tesadüf olunmamıştır. Bununla beraber vakanüvisin izahatından çelengin yalnız askerlere verilmekte ve başa takılmakta olduğu anlaşılmaktadır.

Tanzimat'tan sonra harblerde ve devlet işlerinde hizmeti görülenlere nişan verilmeye başlanmış, çelenk istimalden sakıt olmuştur.

Ben ol paşay-i gazi-i cununum aklı öldürdüm; Çelenk-i iftiharım mâkiyanın rişesindendir.

Nihad

ÇELEP (چلب) [Sar.] Edirne, Galata ve İbrahim Paşa Saraylarında hizmet eden iç oğlanı ve acemiler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Muayyen olan hizmet müddetlerini bitirenler veyahut büyük çıkma üzerine çıkanlar saray hizmetlerine alınırlardı.

ÇELİK (چلیك) [Sof.] Mevlevî tâbirlerindendir. Değnek mânasına bir kelimedir. «Burhan-ı Kaatı» da «çelük. zamm-ı lâm ile, çelik çomak oyunlarının maddesi olan değneklere denir, Türkide büyüğüne çomak, küçüğüne çelik denilir» denilmektedir.

Bir argın uzunluğunda olup meydan-ı şerifte kazancı postunun üstünde asılı durur, küstahlık edenler, yani kabahat işliyenler bununla tedibolunurdu. Çelikle dövülmeye «çeliklenmek» tâbir edilirdi.

Kabahatli olan can erândan ise şeyh yahut aşçı dede tarafından, çilede bulunanlardan ise kazancı tarafından çeliklenirdi. Gerek dede, gerek can, diz çökmüş olan şeyh, aşçı dede, yahut kazancı dedenin dizi üstüne başını kor, o da çeliği eli omuzunu tecavüz etmiyecek dercede kaldırmak suretiyle birkaç çelik vurur, sonunda bir de gülbank okuyup kabahatlinin kabahatinin affı niyazında bulunurdu.

Send e nedir bu resimlik

Satma bana gel dedelik

Sırtına bin elli çelik

Urmalı mutlak dediler

Türabi

ÇELİKLEMEK (چلیكlemek) [Sof.] Mevlevî tâbirlerindendir. Küstahlık edenlerin yani kabahat işliyenlerin çelik adı verilen bir argın uzunluğundaki değnekle dövülmelerine verilen addır. Kabahatli olan can dedegândan ise şeyh, yahut aşçı dede tarafından, çilede bulunanlardan ise kazancı tarafından çeliklenirdi.

ÇELİYYE (چلیی) [Bah.] İrmaklarda işliyen bir nevi kayık hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ÇEMBER (چمبر) [Mus.] Türk musikisi usullerinden birinin adıdır. «Usulat-ı Mehterhane-i Âlem» başlıklı bir yazıda (Üniversite Kütüphanesi, 1184 numaralı Mecmua) mehterlerin usul ve makamları şöyle gösterilmektedir: Ahlâtî, halilevî, kalenderî, peşrev, türkû, sakil, çember, küçük hafif, büyük hafif, nakış, saf, revani, def usulü, yarım ahlâtî, perigan, değişme, kısım-ı sakil, zamm-ı devir, murabba, devr-i hindî, karabatak, ezgi, sofıyan, semai, çengi-harbi.

ÇEMBER TABAN (چمبر طابان) [Mim.] Taban üstündeki kirişlerin üstüne geçirilen ikinci tabana verilen addır.

ÇEMBERLİ (چمبرلی) [San.] Eskiden kullanılan koşu arabalarının bir nev'ine verilen addır. Arkası kalkıktı.

ÇEMBER SAKAL (چمبر صقال) [Kıy.] Yuvarlak değirmi, yüzü çepçevre çevreliyen sakal hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çember, yuvarlak, tekerlek şey demektir. Sakal o şekilde kesilmiş olduğu için bu adı almıştır. Sakalın kesiliş tarzına göre şu isimler verilirdi: Müzellef, top, tahta, kaba, didon, çatal, sivri, ördek.

ÇENE (چنه) [Bah.] Üst başı talımının alt kısmı ile ve alt başı dahi omurga ile paraleli olduğu halde baş bodoslamasının alt kısmından ileriye doğru enlice çıkıntının adıdır.

ÇENESİ DÜŞÜK (چنه می درشوک) [Hal.] Geveze, lâkırdı ebesi insanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Şimdi de kullananlar bulunuyor.

ÇENG (چنگ) [Mus.] Eskiden dikine tutulan ve parmakla çalınan telli çalgılardan birinin adıydı. Kanuna benzerdi. «Lehçe-i Osmani» de (1306 tab'ı), Türkçede bu çalgıya ıklık denildiği yazılıdır. «Çeng, Türkide ıklık dedikleri saz.»

Hierî dokuzuncu asır availinde yaşayıp eski Türk sazları hakkında kıymetli bir eser yazmış olan Ahmet oğlu Şükrullah, kitabında (Millî Tettebbular Mecmuası c. 2, sayı 5) çeng için aynen şu tafsilatı vermektedir:

«Bu fasıl, çengi bildürür ve çeng nice ağaçtan düzmek gerektir ve nice düzmek gerektir anı bildürür. İmdi malûm olsun ki çenk tamam sazlara nispet eksiktir ve bu çengin çanağı bir torba gibi gerektir ve boynu uzun ve eğri gerektir, at boynu gibi. Ve iyüsi oldur ki çanağı bir pareden ola ve zerdalû ağacından ola. Ve anın uzun boynu ile dört karış gerektir ve eni bir karış gerektir. Amma vara vara eksilür. Şol vakit ki eni bir karış olsa derinliği dört açık parmak gerektir. Ve destesi dahi zerdalû ağacından gerektir ve destesinin dahi uzunluğ üç karış gerektir. Ve çengin çanağının için dövülmüş sırça ile tutkal ile sıvamak gerektir ve çanağın yüzünü rak ile yaku yakalar. Ve anın perdesi dahi zerdalû ağacından gerektir. Ve eğer koz ağacından dahi olsa revadır. Ve perdenin dahi uzunluğunu iki karış ve üç açık parmak gerektir. Ve dahi şöyle gerektir ki çeng ile perdenin arası üç açık parmak kadarı açık ola. Ve sol yanından çengin herekinin perdelerini yirmi dört bahş yahut yirmi beş edeler. Ve çengin yüzünde bir ağaç vardır ki ana «nize» deyu ad komuşlardır. Anı dahi yirmi dört bahş edeler veya yirmi beş bahş edeler. Meselâ, herek nice bahş olursa nize dahi ol kadar bahş ola ve bu nizeyi dört yerden çengin yüzünde muhkem bağliyalır. Ve on iki burulmuş ipler ki atın kuyruğu kılından ola ki ol kıllar ne kadar uzun olursa ol kadar yeğdir ve ol iplerin her birini üçer kere herekin her bir deliginden geçireler ve muhkem berkideler. Ve bu çengin kirişleri üç türlü gerektir: «Had» dır ve «zir» dır ve «müselles» tir. Şöyle ki, sekiz kirişi «had» dır ve sekiz kirisi «zir» dır ve sekiz ki-

rişi «müselle» tir. Bu şol vakittir ki kiriş yirmi dört ola ve eğer yirmi beş olursa o bir artukun dahi «bem» üzerine koyalar, öyle olsa «bem» kirişi dokuz olur. Ve çengi sol koltuğa alalar ve kollarını sol eliyle düzeler ve perdelerinin iplerini sağ eliyle düzeler ve sol eliyle te'lifleri ve buutları birbirine münasip edeler ve ol çengin kirişini düzmeye başlayacak «had» tarafından on beşinci kıldan başlaya ta «had» tarafından tarafı tamam doğru olunca, ve andan sonra anın yanındaki kirişleri düzete ve «had» tuttuğu beraberinde olan «bem» kirişini düzete ve şöyle düzete ki «zir» nağmesiyle «bem» nağmesinin ortasında düşen nispetler «badezzi bil-kül» nispeti gibi ola. Ve çün bu dediklerimiz gibi ola «zir» leri sol parmak ile çalalar ve sol elin şahadet parmağı ki ana «sebabe» derler. Bu sebabe parmağı sağ elin başparmağı dokunduğu kirişin altındaki dördüncü kirişe dokuna ve sekizinci kirişe sağ elin sebasesi dokuna ve on birinci kirişe sağ elin başparmağı dokuna.»

Üstat Hüseyin Sadettin Arel, Meragalı Abdülkadir'in «Cami-ül-elhan» ı ile oğlunun «Nekavet-ül-edvar ında ve Francis Golpin'in Sümer musikisine dair olan eserinde gördüğünü beyanla bu saz için şu malûmatı vermek lûtfunda bulunmuştur: «Sümer Türklerinin zagsal dedikleri bir büyük harp vardır ki 21 teli muhtevi idi. Bu teller yedişer yedişer üç takım olarak düzenlenirdi. Sümerceede zagsal hamd ve sena mânasına gelir. Hamd ü senaya dair olan dualara bu sazla refakat edildiğinden saza aynı isim verilmişti. En kaba sesi çıkaran telin uzunluğu üç ayak yani takriben bir metre idi. Zagsal kelimesi Asurcaya zakkal ve çakkal şekillerinde geçmiştir. Geldaniler ç harfini burundan telâffuz ettikleri için Babil'de zaggal olunan bu kelime Geldanicede çangal kılığına girmiştir. Halen pushto denilen Efgan dilinde bu saza cangal adı verilmektedir. Farsçaya geçerken çangal sözü çeng şeklini almıştır. Çeng vaktiyle Türk musikisinde çok kullanılırdı. Hattâ Çengi Cafer, Çengi Yusuf dede ve Çengi Sait gibi bazı bestekârlar kendi sazlarına isimlerini bile ilâve etmişlerdir.

Üzerine deri geçirilmiştir, 24 tellidir, telleri kılara bağlanmıştır. Bu kılar gerilirse ses tizleşir, gevşetilirse ses pestleşir. Mutlakattandır, yani parmakla basılmağa hacet kalmadan açık telle çalınır. Bazan 35 tel bağlanır ve bakıyye aralığıyla düzenlenir. Bu sazı çalanlara «çengi» denilirdi.

Evliya Çelebi (c. 1, s. 636) «müskül bir saz olduğundan ehli azdır» diyor.

Hafız-ı Şirazi bir gazelinde, aynı zamanda çengiyi de tarif eden:

می ده که سر بگوش من آورد چنگ و گفت
خوش بگذران و بشنو ازین پیر منحنی
beytini yazmıştır.

Bidaa-i ser-ü sâman-ı çaldırırın ha
Havay-i nağme-i çeng ü rubaba düşme sakın!
Sabit

Çaldım taşa ben şişe-i namus ile nengi
Matrip kerem et sen dahi çal berbat u çengi
Sami

ÇENGÂR BATTAL (چنگار پاتال) [San.] Büyük boy renkli kâğıtlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ÇENGEL BEYGİRİ (چنگل بارگیری) [Top.] koşulmuş bir sahra topunda başta olan çift beygirler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ÇENGEL ÇİÇEĞİ (چنگل چيجی) [Hal.] İy-kenceyle öldürölmek için çengele atılan adamın kanlı ve sarkık cesedinden kinaye bir tâbirdir. Eskiden beddua makamında söylenir, iy-kenceyle öldürmek için çengele atınlr da bir tarafından saplanıp çiçek gibi sarksın, demek istenilirdi. Bu tâbir edebiyata da girmişti. Zatî:

Göreyim dâr-ı fenada ola çengel çiçeği
Kim ki sümbül der ise zülf-i perişanın için

beytinde bu tâbiri kullandığı gibi, Sinoplu Şükrü de (Lâtifi Tezkeresi s. 203) bir kıtasında sevgilisini ayartmış olan rakîbi hakkında aynı tâbiri kullanmıştır:

Yüzünü gören istemez asmağa güvahu
Ursun kazığa kimse demez neydi günahu
Bağ içre tutup ol gölü kazıkladı derler
Görem anı çengel çiçeği olsun ilâhi

ÇENGEL GELMEK (چنگل گاه) [Hal.] Mecaz yolu ile asılmak mânasına gelir bir tâbirdir.

ÇENGEL SAKIZI (چنگل ساقی) [San.] Kengerin usaresinden meydana gelip. ağızda sakız gibi çignenen maddeye verilen addır. Buna «kenger sakızı» da denilir. Yabani bir ot olan kengerden çıkan sarımtırak koyu madde hava ile temas neticesinde tasallübettüğinden ağızda bir müddet tutulmak ve ifrazatı tükürükle çıkarılmak suretiyle sakız haline getirildikten sonra çignenirdi. Vaktiyle çingene kadınları dağlarda topladıkları kengeri kuruyup katılaşmamak için sulu kablar içinde muhafaza etmek suretiyle satarlardı. Kurumuş olan kengerin kaynatılmak suretiyle usaresi çıkarılır, sonra tazesı gibi ağızda sakız haline getirilirdi.

ÇENGİ (چنگی) [Hal.] Kadın oyuncular hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çengiler gibi oynayan erkek oyunculara «köçek» denilirdi. Çengilerin köçekler gibi teşkilâtı vardı. Kadınlardan mürekkep çengi kumpanyasına da «kol» tâbir edilirdi. Bir çengi kolu kolbaşından, muavininden ve on iki oyuncudan terekübederdi. Bunların dışında bir de «sıracı» adı verilen dört kişilik bir saz heyeti bulunurdu. Bunlardan biri keman, biri çiftenara, ikisi daire çalardı.

Kolbaşı bu heyetin ustası, patronu, her şeyi idi. Kolbaşının evi meşkhane addolunur, çengi olmak isteyenlerle meslekteki bilgilerini artırmak isteyen çengiler burada musiki ve rakıs taallüm ederlerdi. Kolbaşların evleri başlıbaşına bir âlemdi. Açıkmeşrep genç ve güzel kızlarla dolu olan bu evlerde dışına uygun bir yosma bulup felekten şöylece bir gün kapmak isteyen delikanlılar ve cebi dolgun yaşlılar uzaktan yakından bu evlerin etrafını dolanırlar ve zaman zaman maksatlarına da muvaffak olurlardı.

Hususi eğlenceler, düğünler tertibeden kimseler kadın meclislerinde çengiler blundurmak istedikleri zaman bu kolbaşlardan birinin evine gidip kadınlara pazarlığa girerlerdi. Anlaşma üzerine kolbaşı heyetini alır, düğün yahut eğlence evine giderdi. Kolbaşı ile muavini başlarına yaşmak geçirip ayaklarına sarı çizme giyerler, ellerinde birer yelpaze bulundurulardı. Çengiler ince yaşmaklar tutunurlar, alı morlu, sarılı rengârenk feraceler giyerlerdi.

Bir çengi kolunun sokaktan geçişi hayli eğlenceli bir manzara teşkil ederdi. Önde kolbaşı ile muavini, bunların arkalarından da devirlerinin zarif ve gözçekici tuvaletleri addolunan kıyafetleriyle çengiler yürürler, bunları sıracı'lar, onları da yardakçı'lar, hademeler ve en nihayet kolbaşının hususi hizmetçisi küçük bir Çerkes kızı gelirdi.

Sokaklarda iki boylu erkekler durup bunları tebessüm ve iştihâ ile seyrederek, çengi kadınlar serbest tavırlarla etraflarına bakınıp tebessümler, kaş göz işaretleri ve hattâ harfendazlıklar yaparak, mukabele görerek geçip giderlerdi.

Çengilerin davet edildikleri evde kendilerine bir oda tahsis olunur, bunlar gelirgelmez buraya girerlerdi. Hamam ustaları ve «soyuncu» denilen kadınlar da bunlarla beraber içeri girerler, kolbaşının, muavininin ve çengilerin elbiselerini çıkarırlar, tuvaletlerine yardım ederler, hizmetlerinde bulunurlardı. Bu odaya girmek çengi kolu efradiyle bu soygunculardan maada kadınlar için memnu idi. Fakat çengile-

rin içeride cilvelerle, gülüşmelerle, birbirlerine naz ve edalar yaparak, sevişerek, birbirleri tarafından okşanarak soyunup giyinmeleri birçok genç kadınların tecessüslerini celbeder, vesileler çıkarıp odanın civarından geçerler, fakat içeriye giremezlerdi.

Çengiler, hususi odalarında soyunup dö-kündükten sonra oyun kıyafetiyle umumi odaya geçerlerdi. Oyun kıyafeti de hayli göz alıcı idi. Genç ve güzel çengiler parıl parıl uzun saçlarını arkalarına salıverirler, beyaz göğüslerini yarıyariya açarlar, üstlerine tül gömlek, pullu kadifeden camadanlı yelek, tennüre biçimi sırma saçaklı canfes eteklik, ayaklarına yumuşak oyun terliği giyerlerdi. Tül gömlek beyaz tenlerini geffat bir örtü arkasından cazibedar gösterir, camadanlı yelek mevzun vücutların bütün çizgilerini ve hatlarını teressüm ettirir, göğüslerini meydana çıkarırdı. İnce ve mevzun bellerini sırma kemer takmak suretiyle süslerlerdi. Tennüre biçimli beli dar, etekleri namütenahi geniş eteklik, çengi kadınlar salınıp döndükçe dönüp açılır, narin ve mevzun ayaklarını meydana çıkarırdı. Bunlar yetmiyormuş gibi ikide birde eteklerini kaldırırılar, nazan ve hircan reftar ederlerdi.

Değerli muharrir Refik Ahmet Sevengil'in verdiği malûmata nazaran (İstanbul Nasıl Eğleniyordu? sahife 95) çengilerin oyun tarzı müte-nevvi idi. Bu, muhtelif kollara göre değişirdi. Bununla beraber az çok müşterek olan esas şöyle idi: Sıracı'lar kemani, daireyi, çiftenarayı çalmağa başlarlar, ağır ezgi makamında tennümler arasında önde kolbaşı, arkasında muavini, arkada 12 çengi olduğu halde meydana dört defa devrederlerdi. Bu ilk fasılda rakıs yoktu.

Mütaakip fasıllara kolbaşı ile muavini iştirak etmezler, meclisin mutena bir mevkiinde azametli bir tavır ile oturup uzaktan nezaret ederlerdi. İkinci fasılda çengiler parmaklarında zil olduğu halde çıkarlar, sıracı'ların tennümlerine hareketlerini uydurarak raksederlerdi. Rakı, göbek atmalar, topuk çarpmalar, omuz titretmeler, kendini geri geri atmalar, hopliyerek vücudunun etlerini, göğüslerini sallamalarla dolu idi.

Fasılların arasında çengiler istirahat eder, müstesna kıyafetli, tuvaletli hanımefendiler bunları tatyip ve takdir eyliyerek alımlarına altın yapıstırırlar, bahşişler verirlerdi.

Üçüncü fasılda meselâ tavşan raksına erkek biçiminde elbiselerle çıkarlardı. Bu elbiseler tamamen köçeklerin ve bilhassa tavşan oğlanlarının elbiselerine benzerdi.

Dördüncü ve sonuncu fasılda da rakıs yoktu. Sıracılar sazlarını çalarken çengiler hanendelik ederler, türlü türlü şarkılar, gazeller okurlar, güzel ve gür sesleriyle dinliyenlerin kalblerini yakarlar, ezerler, büklerler, ağlatırlar, güldürürler, ruhani bir safa verdirirlerdi. Yine bu fasılda kolbaşıyla muavininin reisliklerinde çengiler türlü türlü oyunlar oynarlardı,

Köçeklerde olduğu gibi çengilerde de eski zihniyetin mübalâtsizliği eseri olarak aşk ve alâka cari idi.

Tıbbın «müteşabih-ül-cins aşklar = hem-cinslerin aşkı» diye isim verip teşhis ettiği bu ruhi malûliyet eski kadınlar arasında da hükümünü icra ederdi. Nice zengin hanımefendiler vardı ki «harem» lerde birbirleriyle muşaka ederler, heveslerinin tatmini için genç kızlar, kadınlar bulundururlar, hususi ve mahrem hizmetlerini onlara gördürürlerdi. Çengiler umumiyet itibarıyla bu kabîl hayata ve hizmete alışmış kadınlardı. Çengilikten kocayıp yetişmiş olan kolbaşı ve muavini de bittabi aynı suretle hevespervere bir tarzda yaşırlardı. Bu kabîl kadınlardan bir kısmı kendilerini saklamaya hiç lüzum görmezler, doğrudan doğruya faaliyetinde bulunurlardı. Bunların alâmet-i farikaları boyunlarına taktıkları boyunbağı idi. Bunlar beyaz tülbentlendi. Kenarları ciğerdeldi, köşeleri «ah, ah» işlemeli idi. Kolbaşı da böyle bir boyunbağı takardı.

Köçeklerin erkekler arasında nasıl tutkunları varsa çengilerin de öyle âşıkları vardı ve bunların ekserisi zengin hanımefendilerdi. Bunlar mahbubelerini zaman zaman taltif ve takdirle evlerine davet ederlerdi.

Çengilik, 1274 (1857) tarihli köçekliğin ilgası hakkındaki kanun hükümleri dâhiline alınmamış, resmen lâğvedilmemiş ise de rağbet-sizlikten kendi kendine sönmüştür.

§ [San.] Çenk çalıp oynayan oyuncu hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Kamus-u Osmani»-de «Çenk» kelimesi izah edilirken şu tafsilât verilmiştir; «Çengi = o novi saz çalan rakkase, oyuncu demektir. Lisanımızda tahsisle nisvandan olan oyunculara itlak olunur: Bir kol çengi.

«Etrab-ül-âsar» da «çengi Halil» den bahsolunurken (Mektep Mecmuası, üçüncü sene, 24 şubat 309, No. 5, s. 333 haşiyesi) bunun için şu izahat vardır: «Çenk, mâruf bir sazın ismi olup «çengi» bu saz ile ağaz eden kimsedir. Mutlaka mutrib, hanende, çalgıcı makamında da kullanılır. «Çingâne» dahi bu meali müfittir. Çünkü âhırındaki «âne» ya gibi nispet edatıdır. Kiptilere bu nam verilmesi tabiatlarında

musikiye fevkalâde kabiliyet olup minelkadim ekserisi hanende ve dekayık-ı nağamatı danende olduklarındandır.»

Çengiler gibi oynayan erkek oyunculara «köçek» denilirdi.

*Her biri bir kola olmuş çengi
Der ki dünyada bulunmaz dengi
Fâzıl*

*Zenneye çıksa oyunda çengi
Yüreği oynar uçardı rengi
Sümbülzade Vehbi*

ÇENGİ HARBİ (چنگی حربی) [Mus.] Türk musikisi usullerinden birinin adıdır. «Usulât-ı Mehterhane-i Âlem» başlıklı bir yazıda (Üniversite Kütüphanesi 1184 numaralı Mecmua) mehterlerin usul ve makamları şöyle gösterilmektedir: Ahlati, halilevi, kalenderî, peşrev, türkû, sakil, çember, küçük hafif, büyük hafif, nakş, saf, revani, def usulü, yarım ahlati, perişan, değişme kısm-ı sakil, zamm-ı devir, murabba, devr-i hindi, karabatak, ezgi, sofiyan, semai, çengiharbi.

ÇENGİNAME (چنگی نامه) [Ede.] Köçekler için yazılan şiirler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Erkekler için «Hübanname», kadınlar için «Zenname» yazmış olan Enderunlu Fâzıl köçekler için de «Çenginame» adlı bir risale yazmıştır.

Şair; zamanının tanınmış köçeklerini ve oyunlarındaki hünerlerini şöyle anlatıyor:

*Büyük âfet, o güzel Yorgaki
Sime benzer o vücud-u paki
O eda, o revîş, çalâki.
Sanma dünyada anın benzeri var.
Olmasa ona o endaze burun
Aşkın burnuna girse yeri var.*

Bir hırvat delikanlısı olan büyük Âfet'in asıl adı Yorgaki idi. Küçük Âfet'in aslı Ermeni idi. Beyaz ten üzerine kara kaşlı, kara gözlü bir dilberdi. Adı Kaspar olan bu köçeğin tutkunlarından biri de Çenginamenin rindmeşrep şairi idi.

*Küçük Âfet, belî; bir âfet-i can
Nice Âfet bu ki, dilsûz-i cihan
İsmine cismi mutabık canân
Çengiler içre hemen ol peri var.*

*Bir zaman işte bu canânım idi
Mesned-i işvede sultanım idi.
Malik-i taht-ı dil ü canım idi
Nice bir bencileğin leşkeri var.*

*Nedir ol çeşm-i siyah, kaşı siyah?
Nedir ol barika-i çehre-i mah?*

*Ermâni olmasa, eyvah, eyvah.
Hucceti işte bu kim Kasparı var.*

Pandeli bir Rum, aslı Sakız adalı bir rakas civanı idi ki, ömrü meyhanelerde geçtiği halde ağzına bir katra içki koymaz, bu yüzden de, üftadelerinin kendisinden «Sofu meşrepli» diye şikâyetine yol açardı.

*Pandeli aşkı ile ben de deli,
Kit'ada, cezbede yoktur bedeli;
Var imiş çengilerin bir güzeli,
Mülk-i hüsnün meğer İskenderi var.*

*Neyleyim ol dahi bir sofi eda,
Katra-i bâdeyi içmez hattâ
Aşık-ı zâre söylemez asla
Mutaassıp revş-i betteri var.*

Enderunlu Fâzıl, devrinin namı köçeklerinden genç ihtiyar kırk beşe yakın isim veya lâkap zikrediyor:

*Gerçi Andon dahi nâzikter idi.
Eli ağzına uyar dilber idi.
Taht-ı naz üzre bir İskender idi.
İki bin âşık ile kaşmeri var.*

*Yüzüne şimdi sinekler üşmüş,
La'l-i şirine karınca düşmüş.
O güzellik dediğin bir kuş imiş,
Meğer anın dahi bâl ü peri var.*

*Yasemen şimdi dikenlenmiştir.
Nergis-i çeşmi kefenlenmiştir.*

*Beni yağmaladı kâfir Panayot,
Komadı hane-i dilde bana yurt;*

*Çengiler şahı Mısırlı güzeli,
O tenasüp, o kad-i bibedeli,
Raksa girdikçe ider halkı deli,
Kati çok âşık-ı hasretgeri var.*

*Pek letâfetli değil hüsn-i lâtif,
O Yahudiye ne hacet tarîf,
Ne cemal ü ne ref'atı sarîf,
Belî avaz-ı cünunaveri var.*

*Sözümüz yok o civanın sesine.
Başı keldir el uzatma fesine,
Aşk ile itme hilâlkaş'a nigâh,
Bir tutulmuş ay'a benzer ol mah
Saçı sümbül, dahi nergis nigeği
Kokladım perçemini, amberi var.*

*Bir kamer çehre değildir mehtab,
Çehresi hâle gibi hane harab.*

Yukardaki satırlar, Çenginame'nin üslup ve edası hakkında bir fikir edinmek için kâfidir. Bu namı köçekler hakkında, devrinin

diğer şairleri tarafından da birçok şarkılar yazılmış ve en oynak makamlardan bestelenerek dillere destan olmuştur.

ÇERAĞ (چراغ) [Sof.] Topraktan veya maddenden, içine yağ konulup yan tarafındaki deliğe bir fitil takılarak yakmaya mahsus eski yağ kandillerine verilen addır. «Burhan-ı kaatı»-da ferâğ vezninde olmak üzere gösterilen bu kelime «fitilledikleri yağla alûde edip yakarlar» diye tarif edilmiştir. Bu tarife göre çerağ, esâsen kandilin fitili demek oluyor. Sonra zarfiyet ve mazrufiyet alâkasıyla kandil mânasında da kullanılmıştır. Burhan'da bir de «çerapa ve çerapaye» kelimeleri vardır ki mütercim Asım Efendi, onları «üzerine çerağ vaz'olunacak nesnedir ki «çırakma» derler» diye anlatıyor. Vefik Paşa ise «Lehçe-i Osmani» de bu kelimeyi çırağ olarak zaptediyor. «Şenlendirilmiş, uyandırılmış ışık» diye asıl mânasını verdikten sonra «ev, bark edilmiş, maişet verilmiş, nanopare ile ayrılmış müstağrak-ı in'am edilmiş» gibi mecazi mefhumlarını da söylüyor. «Çırak» ve «çırakma» kelimelerini kaf ile yazıp birincisini «dükkân şakirdi», ikincisini «kandil ve mum koydukları timur paye» diye izah ediyor. Asım Efendi ile Vefik Paşa'nın tariflerinden «çerağ» ın Farsça, «çırağ» ın Türkçe olduğu yahut iki dilde üstün ve esre farkı ile müşterek bulunduğu anlaşılıyor. Belki de hâlis Türkçe olan «çırağ» lâfzından alınmıştır. Çünkü Paşa onu da «çam ağacının sakızlı, yağlı yeri ki çırağ ittihaz olunur» diye tarif ediyor.

Gerek hakikat, gerek mecaz mânalarında çerağ kelimesinin ilk harfi Türkçede esre okunur ve son harfi (k) telâffuz olunur. Selâhi Beyin «Kamus-u Osmani» sinde Farsça çerağ'ın çırağ yazılması ve Türkçe çırak'ın dükkân uşağı diye tarif edilmesi bu itibarla doğru değildir.

Bektaşî'lerde «meydan» da makamlardan bir makamıdır. Burada da, diğer makamlarda olduğu gibi, niyaz olunurdu. Nasibalan yeni talip, rehberinin delâletiyle buraya geldiği zaman, rehber kendisine şöyle derdi: «Buna çırağ derler. Bu çırağ nur-i Muhammed Alidir, cümle canlar bunun nuriyle münevverlenip onların eemaliyle müşerref olup her hakka erişilen makamıdır.»

Tekkelerde çırağın yakılması veya söndürülmesi icabettiği zaman «çırağı yak», «çırağı söndür» denilmez, «çırağı uyandır», «çırağı dinlendir» denilirdi.

Çırağ; nefesle söndürülmez, elin hareketiyle dinlendirilirdi.

§ Çerağ; Bektaşî meydanlarındaki mum-

lara verilen isimdir. Hassaten mutfakta yakılan mum ve lâmbaları uyandırmak için kullanılan kandile denilirdi. Lâmba çıkmadan evvel çırağ yakıldığı için onun hâtırası olarak muhafaza edilmisti. Kandil, kudreti temsil ettiği kanaati de vardı. Diğer tarikatlarda da kandile çırağ denilirdi. Mevleviler çırağı uyandırırken şu gülbangi okurlardı:

«Akşam-ı şerif hayr ola, hayırlar feth ola,
şerler def ola, چراغ-ı ruşan, fahr-i dervişan,
ziyay-i iman, kanun-i merdan, dem-i Hazret-i
Mevlâna hu diyelim hû.

Şem-i ikbalini târ eylesin derse felek
Kişi yaktığı چراغ üstüne pervane gerek
Lâ

Ey hence artık ölmüş olan yâd-ı aşkının
Hâlâ başında merkad-i ziitbarı var
Ah-i derun o türbe-i yâdın چراغıdır.
Ruhum gibi mücavir olan türbedarı var
Tahir-ül-Mevlevi

ÇERAĞCI (چراغچی) [Sof.] Tekkelerde mumları uyandıran canın unvanı idi. Büyük, şerefli hizmetlerden sayılırdı.

Çerağı yahut çırakçı Mevlevi meydanlarında gurub zamanı bir mum yakılır, ona چراغ tâbir olunurdu. Akşam ezanı okununca meydana-daki چراغdan tutuşturulan bir mumla mescidin şamdanları ve kandilleri bir de sımathane, yani yemek yenilen yerde ve sofraların üstündeki mumlar uyandırılırdı. Sımathaneye girilince şeyh, yahut en eski dede «çerağ» gülbangi denilen: «çerağ-ı ruşan, ziyay-i iman, kanun-i merdan, dem-i hazret-i Mevlâna hu diyelim hû» duasını okur, hep birden «hû» denildikten sonra sofraya oturulurdu. Bu gülbank mumlar yandığı ve Allahın verdiği nimet hazır bulunduğu için şükranı olmak üzere edilen bir dua idi. İşte çerağı yahut çırakçı, meydandaki mum tepsisini hazırlayıp mumunu yakan ve mescidin mumlarıyla kandillerini uyandıran çilekeş dervişin unvanı idi. Ayrıca bir de kandilecilik vardı ki bu da tekkenin mescit haricindeki kandillerini hazırlayıp gurub vakti yakan çilekeşin hizmeti idi.

ÇERAĞCIYAN-I HASSA CEMAATI (چراغچیان خاصه جماعی) [Sar.] Saraydaki dairelerin mumlarıyla kandillerini hazırlayıp yakmak vazifesiyle mükellef olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlara aynı mânaya gelen «şem'aci cemaati» de denilirdi.

ÇERAĞ DEFTERİ (چراغ دفتری) [Ask.] Yeniçeri ocağına alınanların kaydına mahsus defterin adı idi. Yeniçeri ağalarının her birinin

zamanında bir defter tutulur ve bu deftere ocakta bir hizmetle kayırlıların isimleri ve hizmetleri yazılırdı. Eskiden ocağa devşirme suretiyle alınan acemi oğlanlarından müddetlerini bitirenler چراغ edilirken sonraları buna riayet edilmemiş, yeniçeri ağaları tarafından hatırla yahut rüşvetle önüne gelenler ağa چراغı namıyla alınarak defter onlarla doldurulmuştur.

ÇERAĞ DELİĞİ (چراغ دلیگی) [Mim.] Eski evlerde içlerine kandil ve چراغ koymak için duvarların içine yapılan hücrelere verilen addır. Bunlara «çerağ gözü» de denilirdi. Bu hücrelerin üst tarafından dama çıkacak bir ocak deliği bulunur ve bu vasıta ile yanan چراغın duman ve isı oda içinde kalmıyarak dışarı çıkardı. Bu deliğe duman yutan demek olan «çerağhare» de denilir. Eski Türk evlerinin hepsinde birer چراغ deliği vardı.

ÇERAĞ GÜLBANGİ (چراغ گلبانگی) [Sof.] Mevlevi tâbirlerindendi. Çerağın yakılması sırasında okunan gülbankti. Bu gülbank şöyleydi: «Çerağ-ı ruşan, fahr-i dervişan, ziyay-i iman, kanun-i merdan, dem-i Hazret-i Mevlâna hu diyelim hû.

ÇERAĞHARE (چراغ خواره) [Mim.] Eski evlerde içlerine kandil ve چراغ koymak için duvarların içine yapılan hücrelerin üst tarafından duman ve ısı oda içinde kalmayıp dışarı çıkmasını temin için açılan deliğin adı idi. Duman yutan mânasına gelen bu tâbir yerine «duman deliği» tâbiri de kullanılırdı.

ÇERAĞ-I HAS (چراغ خاص) [Sar.] Büyük adamlar tarafından devlet işinde kayırlılar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eski zamanlarda adamlarından veyahut tanıdıklarından kabiliyeti olanları hizmete kayırırlar ve bu gibiler kendilerini kayıran adamın چراغ-ı hassı sayarlardı.

ÇERAĞ OLMAK (چراغ اولىق) [Hal., Sar.] Ev bark verilip ve evlendirilip çıkarılan cariyele hakkında kullanılır bir tâbirdir. Resmî dairelerde maâşa geçmeğe, tekaüt edilmeğe de چراغ olmak denilirdi.

Çerağ ettin beni daim senin de ey Kerim-üş-şan
Çerağın ruşen etsün dide-i mühr-i mücellâyı
Nedim

ÇERÇİ (چرچی) [San.] Her nevi ufak tefek eşya satan ve ekseriya para ile satmayıp başka mallarla değiştiren gezginci esnaf hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu türlü eşyayı yere yararak satanlara çerçici denildiği gibi yaymacı da denilirdi.

ÇERGE (چرگه) [San.] Hafif çadır mânasına gelen Farsça bir tâbirdir. «Lehçe-i Osmani» de «hafif oba, iki direkli şemsiye» suretinde izah olunmuştur.

§ [Sar.] Yalnız padişahlara mahsus alaylarda istimal olunan bir nevi çadır ismidir. Bunların kapalı iki kapısı vardı. Ordu karargâhlarında otağ-ı hümayuna giden iki yolun vasatına kurulur ve padişah otağa giderken bu çergenin içinden geçerdi.

ÇERGEÇİ (چرگهچی) [Ask.] Yeniçeri ocağını teşkil eden 196 ortadan on yedinci cemaatin unvanıydı. Çerge, eyyam-ı âdiyeye mahsus olmayıp alaylara mahsus bir nevi çadırdı. İşbu çadırın kubbeli iki methali vardı. Karargâhta otağ-ı hümayuna giden iki yolun ortasına konulur ve hünkâr otağa giderken bu çadırın içinden geçerdi. Bu çergelere çergecilerden birer nöbetçi ikame olunurdu. Bu nöbetçiler padişahı ellerini kavuşturarak selâmlarlardı.

ÇERGE-İ SEKBAN (چرگه سکان) [Ask.] Yeniçeri teşkilâtındaki sekbanların kuliandıkları bir nevi hafif çadırın adı idi.

ÇERGE-İ SEYİS (چرگه ساییس) [Ask.] Eski den seyislerin kullandıkları çadır hakkında kullanılır bir tâbirdir. Seyis, atlara bakanlara verilen addır.

ÇERGENİŞİN (چرگه نشین) [da.] Köy ve kasabada yerleşmiş olmayıp göçebe halinde yaşayanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hafif çadır demek olan çerge ile Farsça oturmak mânasına gelen aışesten mastarından nişin kelimelerinden meydana gelmiş bulunan bu murekkep sıfatın mânası çadırdaki oturan, çadırdaki yaşayan demektir. Çergenışinan suretinde cemilendirildiği de olurdu.

ÇERİ (چری) [Ask.] Asker, bir sürü halk, takım mânalarına gelen bir tâbirdir.

Kan revan oldu tutuştu kirpiğimin safları
Gam çerisi heybet aldı bu savaşımın benim
Kemalpaşazade

Mansur olur senin akabinden giden çeri
Olsun zamime lütfumuza, al şu hançeri
Abdülhak Hâmit

ÇERİBAŞI (چری باشی) [Ask.] Sipahi, müsellim, voynuk, evlâd-ı fâtihan ve emsali askerî teşekküllerin zâbitlerinden birinin adıdır. «Lehçe-i Osmani» de (1306 tab'i) çeribaşı için «salâr, serçeşme, başbuğ, çingeneler sergerdesi» izahatı verilmiştir.

Çeribaşının yerine göre zeamet ve timarları olduğu gibi, mıntakaları dâhilindeki arazi sahiplerinden resim de alırlardı.

Sipahilerin çeribaşları mutasarrıf oldukları zeamet bulundığı yerlerde otururlardı. Çeribaşı, mıntakası dâhilindeki müsellimlerin koyun resmiyle badihavasından hisse alırdı. Kanuni Kanunnamesinde (s. 44): «Müsellimlerin koyun âdeti ile badihavalarının nisfı ve tamam çiftlükten altışar ve nim çiftlükten üçer akça, bazı yerde alaybeyi ve bazı yerde subaşlar ve bazı yerde çeribaşlar alup koyun âdetinin ve badihavanın nisfı müsellim eşküncileründür» denildiği gibi, s. 45 te de «müsellimin ve yamakların gerdek değeri ve kanlığı sancak beyine kaydolunmuştur. Nisfı çeribaşlarının ve nisfı sancak beylerinin» denilmiştir.

Evlâd-ı fâtihan çeribaşlığı kendi zâbitlerinin arzıyla müstahakkına tevcih olunurdu. Evlâd-ı fâtihan Rumelinin muhtelif yerlerinde oturuyorlardı. Birkaç kazanın kaza müdürü vaziyetinde bir çeribaşısı vardı. Meselâ: Manastır, Pirlepe, Vodina ve Florina kazalarındaki evlâd-ı fâtihan çeribaşısı birdi.

Çeribaşının vazifesi, memur olduğu yerlerin asayişini temin etmek, sefer vukuunda ve muhafazalarda icabeden eşkiner neferleri çıkarmak, muharebe bertaraf olduğu senelerde iktiza eden muafiyetleri tahsil eylemekti. Kendi çeribaşları mevcutken vilâyet âyanının müdahalesiyle sekban namında birinin çeribaşılık işlerine müdahale eylediğine dair evlâd-ı fâtihan tarafından gönderilen arzuhal üzerine Florina, Vodina, Manastır ve Pirlepe kadrlarıyla evlâd-ı fâtihan zâbitine yazılan hükümde (Başbakanlık Arşivi, askerî fiş No: 307, tarihi 25, s. 1134):

«Hazine-i Âmiremde mahfuz haslar mukataası defterlerine nazar olundukta vilâyet-i Rumelinde vâkı Florina, Vodina ve Pirlepe ve Manastır kazalarında sakin olan evlâd-ı fâtihan taifesinin çeribaşlığı Topçuoğlu Mehmet'in üzerinde olup ve taife-i mezburenin üzerlerine müstakillen nasp ve tâyin olunan çeribaşları fevt veyahut azil icabeder halleri olur ise yine içlerinde ve kendi cinslerinden zâbitleri arz ile müstahakkına tevcih ve çeribaşı olanlar taife-i mezbura zapt u rabt ve vâkı olan sefer-i hümayun ve muhafazalarda icrası ferman olunan eşkiner neferlerin ihracında ve seferler bertaraf olduğu senelerde iktiza eden muafiyetleri tahsilinde kemal-i sıdk u istikamet üzere mücid ü sâi olup ve çeribaşlık umuruna hilâf-ı şer-i şerif taraf-ı âhardan bir fert dâhl ü taarruz eylememek üzere mukaddem ve muahhar verilen nizamları şurutunda mukayyet olduğu derkenar

olunmağla imdi derkenar mucibince amel olunmak babında ferman-ı âlişan ısdar kılınmıştır.

Yine «Başbakanlık Arşivi» nde mevcut diğer bir vesikaya nazaran (askeri fiş No: 115, tarihi 18, b. 1243) evlâd-ı fâtihanın bütün çeribaşlarının senelik maaş ve avaitlerinin yekânı otuz yedi bin dört yüz kırk yedi kuruşt. Bu para, kazaları piyadegânına tevzi olunmak suretiyle istihsal olunurdu.

Çeribaşı son zamanlarda çingenelerin muhtarlarına verilen addı.

ÇERİ SÜRÜCÜLERİ (چری سوریچری) [Ask.] Sipahilerin küçük zabıtlarından birinin adı idi. Bunların da timarları vardı ve bütün timar mutasarrıfları gibi bunların da timarlarının bulundukları yerlerde oturmaları kanun icabındandı. Çeri sürücüleri terakki edince «çeribaşı» olurlardı.

ÇERKEŞİYYE (چركشي) [Sof.] Halvetiyye tarikatının ayrıca tâli şubeleri de meydana gelmiş olan Nasuhiyye şubesinin ikinci derecedekilerden birinin adı idi. Kurucusu Şeyh Hacı Mustafa Efendi'dir. Mustafa Efendi Çerkeş'li olduğu için kurduğu tarikat şubesi o adı almıştır. Zorahı Şeyh Hacı Mehmet Efendiden inabe alarak Çerkeş'te irşat ile meşgul oldu. 13 halife yetiştiren Hacı Mustafa Efendi 1229 (1813) da ölmüştür. Bir ulema ve urefa silsilesi teşkil eden «Çerkeşizade'ler» bu zatın neslindendir.

Çerkeşkiye şubesinin Haliliyye, İbrahimiyye adlarıyla tâli iki şubesi vardı.

ÇERVİŞ YAĞI (چرویش یاغی) [San.] Eritilmiş et yağına verilen addır. Yalnız «çerviş» de denilirdi.

ÇEŞDE (چشده) [Mus.] Eski çalgılardan birinin adıdır. Çökür gibi beş kırıklı bir sazdı. Yalnız bunun karnı küçük ve müdevver, kolu kısa, perdeleri çok sıkı. Evliya Çelebi (c. 1, s. 639) Selânikli Benekli Şah'ın icadettiğini, ekseriya Balat çingenelerinin kayış ile boğazlarına asıp Eyüp'te, Kâğıthane'de ve sair seyir yerlerinde çaldıklarını söylüyor.

Bu çalgıyı çalanlara «çeşdecî» denilirdi.

ÇEŞDECİ (چشده) [Mus.] Çeşde adlı çalgıyı çalanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Evliya Çelebi'nin haber verdiğine göre çökür gibi beş kırıklı olan bu saz çingeneler seyir yerlerinde çalarlardı.

ÇEŞM (چشم) [Bah.] Eskiden yelkenli gemilerin kızaklar üzerinde durduğu büyük sundurmalarla gemi yapmakta kullanılan ve sürme

denilen kerestelerin konulduğu üstü örtülü yer hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kayıkhanelerle kereste konulan yerler göz göz olduğu için eski zamanın modası icabı olarak göz yerine Farsça karşılığı olan çeşm kullanılmıştır. «Gözden sürmeyi çeker» sözü de bu ikinci yerden kalmıştır.

ÇEŞM-İ BÜLBÜL (چشم بلبول) [San.] Çizgili ve hâreli olarak yapılmış olan cam mamulâtı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Düz yaldızlı olanlara «Beykoz» denilirdi. Bardak, fincan, kâse, testi, vazo yapıldı. Fincanların hem çizgilisi hem de altınlısı olduğu gibi kapakları yakut, zümrüt ve lâ'l rengine mücessem çiçeklerle süslenmiş bardaklar da imal olunurdu. Sütmaavi renkli ince bardaklar pek kıymetli idi.

Çeşm-i bülbül Beykoz tezgâhlarında Mehmet Dede tarafından açılan cam fabrikasında ve Sultan Mecit'in emriyle Paşabahçe'de kurulan tezgâhta yapıldı.

İtalya'da bu türlü şeyler yapılmakta ise de zarafet noktasından İstanbul'da yapılanlarla kıyas olunamaz.

Eski eserler mütehasısı Nurettin Büngül «çeşm-i bülbül» başlıklı bir yazıda (Tanin, 5 aralık 1946) şu tafsilatı veriyor:

«Birkaç asırlık antikalarımızdan olduğu halde bu âsar-ı nefise hakkında olanca malûmatımız Birinci Mecit tarafından Paşabahçe'de açılan cam fabrikasında yapılmış olduğudur. Bu seksen, doksan senelik bir malûmat-ı tarihiyedir ve çeşm-i bülbül denilmesi de Paşabahçe'de çeşm-i bülbül namında bir çeşmenin mevcut olmasıdır. Halbuki mesele hiç de böyle değildir. Bu çeşm-i bülbül iki buçuk üç asırdan beri İtalya'dan Venedik'ten gelmekte olan cam mamulâtın en nefislerindendir. Üçüncü Selim devrinde Mehmet Dede isminde bir Mevlevî İtalya'ya kadar giderek bu sanatı öğrenip gelmiş, Beykoz'da bir tezgâh kurarak bu çeşm-i bülbülü ileri götürmüş, renkler vermiş, çizgileri ıslah etmiş ve dantelâ tarzında hâreler yapmış, Kuran-ı Kerim tezhibini andırır bir şekilde altınlısını da yaparak sanatı tekâmül ettirmiş ve ibda' ettiği altın kadehi Selim-i Salis'e takdim etmiş, bu sırada ismini çeşm-i bülbül koymuştur. Çeşm-i bülbülün vasf-ı mümeyyizi gözünüze yaklaştırıp havaya bakarsanız çeşm-i bülbül içinde bülbül gözü gibi hâreler, mencevişler görünür. İşte çeşm-i bülbül namı bundan dolayı verilmiştir. Bu çeşm-i bülbülden büyük küçük, kulplu kulpsuz testiler, büyük tepsiler, kâseler, bardaklar ve hattâ avizeler yapılmıştır. Çeşme-i bülbül cümlesinin sıklığı ve telâffuz tarzındaki çirkinlik böyle zarif eşyaya ad ve-

rilemezdi. Türklerin lisanı da çeşm-i bülbül kadar zariftir. Kendini bilen hiçbir şair bu çeşm-i bülbül cümlesini begenip kullanmamıştır. Ben, hükümdara takdim edilen altın kadehle, Enver Paşaya sattığım on iki kollu avize kadar zarifini görmedim. Kadehin Avrupaya gittiğini bilirim. Fakat avizenin ne olduğundan malûmatım yoktur. Bu eserler insan eli değmemiş denecek kadar güzeldi. Fevkalâde ibda' edilmiş birer şaheserdi. Bunun vesikaları merhum Samih Rifat Beyin terekisi arasında zuhûr etmek imkânı vardır ve billûrdan öyle kâseler, bardaklar, rengârenk şişeler ibda' edilmiştir ki, İstanbul ekâbiri bu şehri-i şehrin lâtif manzarasına göre âsar-ı nefiseyi âdeta oya gibi uydurmuşlar, dantelâ gibi işlemişler, rengine göre renk, dengine göre denk vermişler, öyle bardaklar kadehler yaptırmışlar ki, rakı kadehine kar yağdırmışlar, şarap kâsesine gül kondurmuşlar, sebulara gurub, kadehlere şafak rengi verdirmişler, ayran çamçağına süt rengi vermekte kusur etmemişler, öyle tepsileri lâtif meyva resimleriyle de süslemişler, velhasıl bu ustalara tabiattan zevk almak, renk almak hasletini vermişlerdir.

Şive-i refartı hemşiren mi öğretti sana

diyen Nedim ile bu erbab-ı zevk de bir şeyler söylemiştir elbette. İstanbul'un bedîi zevklerinden örnek alan bu zenginler, bu Türk billûr ve çeşm-i bülbül tezgâhları sahipleri üzerinde de müessir olmuşlardır. Bu çeşm-i bülbülden maada Beykoz namı verilen kesif lâlâlikler, çiçeklikler, tabaklar, kâseler vardır ki üzerlerindeki goncalar, karanfiller canlara can katar, yaldızlı gülyâğı şişelerinden maada, leğen, ibrikler, testiler, küçük büyük vazolar, kâseler, çamçaklar, tabaklar, macun hokkalarının en dilnişinleri de İstanbul'da ve bu sanatkârlar tarafından yapılmıştır.

«Gerek çeşm-i bülbülün ve gerek yaldızlı ve çiçekli Beykoz'ların Avrupada yapılanları varsa da bunları tefrik etmek ve anlamak her ustanın kârı değildir. Esasen bütün Avrupa malları, hattâ bu meydana Saksonya metalarında İstanbul için, daha doğrusu Türkler için yapılan mamulât ayrıdır. Bir kere Türklerin zevkini okşıyacak çiçekler, meyvalar, hattâ kargacık burgacık «maşallah» yazılı fincanlar hep hususi yapılır, gönderilirdi. Yani bu işaretler Türk malı olduğuna delâlet etmez, yalnız çini fabrikasından evvel «eser-i İstanbul» denilen kesif mallarda kâsenin, tabağın alt tarafında bazısı gömme, bazısı düz yazılı bir mühür bulunur, bu mühürde «eser-i İstanbul» yazılıdır. Ben Fransa'da yapılmış billûr bir bardağa

«Pertev Efendi hazretleri» diye yazılmış ve Pertev Paşaya hediye edilmiş bir bardak da gördüm. Fakat bu da Fransız malıdır. Padışahlara ait daha birçok yazılı Avrupa malı vardır.

*Şişe göğsün geçirir leblerin öptükçe kadeh
Dili varmaz ki derunum dolu kandır demeye*

«Kailini bilmediğim bu müfrede baylırım. Kadeh olmasa o güzel dudakları öpmek bana nasip olacaktı diye gizli gizli ah ü vah ediyor, göğüs geçiriyor, eksiliyor, yahut ey saki benim göğüs geçirdiğime bakma, içim dolu kandır, mahbubuma ver onu doyur ve kandır, diyor. Şişenin içinde kan rengine şarap olduğu anlaşıyor. Kadehe boşaltılırken şişe göğüs geçiriyor, eksiliyor, inliyor, her ne ise: habli-tevcihi uzat, istediğin mertebe çek.

«Dediği gibi, işte böyle güzel kadehlerle şişelerin, kâselerin, sebuların yapılışı şairlerimizin istediklerine uygun olması, İstanbul erbab-ı zevkinin kudret, zarafetlerine delâlet eder. Bilhassa ayş ü nûş âlemlerinde yetişen padışahlara temellük kasti de bunda rol oynamıştır. Bu:

«Kâselerle, çeşm-i bülbül kadehlerle çağlıyanlarda zevk ederken halk içinde bir rind-i lâübalî de:

*Getir ey saki-i dilkeş bana bir câm-ı adem
Olayım âleme hüznümle biraz kahkahasen*

diye kırık sebularla ölüm, adem içmek isteyen yârin hakkı da vardır.»

*Kâseler çini, tabaklar mertebanidir bütün
Çeşm-i bülbüller birer şehkâr-ı Mantdır bütün
Fazıl Ahmet Aykaç*

ÇEŞNİ (چشنى) [San.] Lezzet, tad demek olan ve Farsça çaşni kelimesinden bozma bulunan bu tâbir muhtelif işler münasebetiyle kullanılırdı:

1 — Ekmeğin cins ve nev'inin tâyini için yapılan tecrübelerle çeşni tutmak denilir ki bu tecrübe ile undan elde edilen ekmeğin kalitesi ve kaldırdığı suya göre bir çuvaldan kaç ekmek çıktığı tesbit ve ona göre narh tâyin olunur.

2 — Maden halitalarının nispetinin tâyin ve kontroluna çeşni denir ve Darphanede bu işle meşgul olana çeşneci adı verilir.

3 — İstanbul Belediyesinin Karaağaç Mezbahasını kurmasından önce Anadolu yakası için «Uzun Çayır» da, Rumeli yakası için «Okmeydanı» nda Sinan Paşa'da «kotra» namı verilen birçok ağıllar vardı. Her celebin malı ötekilerine karışmamak için ayrı ayrı kotralarda muhafaza edilirdi.

Satış yapılacağı vakit kasaplar kotraya giderler, hayvanların cinsine, besisine göre pa-

zarlığı keserlerdi. Bu pazarlık sâfi etin okkası üzerinden yapıldı.

Pazarlık bittikten sonra kotraya girilir, çobanlar tarafından sürü ürkütülerek hayvanlar birbirlerine karıştırılırdı. Bu kargaşalık hengâmında lâaletâyin beş koyun yakalanıp kotradan çıkarılırdı. Çıkarılan hayvanlar kesilir, yüzülür, sakatı aykırılır ve beşi birden tartılarak vezn-i mecmuunun beşte biri hayvanların vasatı sıklığı addolunurdu. İşte bu ameliyenin ismine «çeşni» derlerdi. Bu et satılmaz, orada hizmet eden esnafa dağıtılırdı.

ÇEŞNİCİ (چشنیچی) [Mal.] Darphanede basılan gümüş ve altın paraların ayarına bakan memura verilen unvandı. Bunların başlarına «çeşnicibaşı» denilirdi.

ÇEŞNİCİBAŞI (چشنیچی باشی) [Sar.] Tablalaradaki yemeklerin nev'ini, sayısını ve miktarını tâyin etmek ve bunları güzelce ve mahfuz bir halde yerlerine göndermekle vazifedar olan memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çeşni-gir'in hafifletilmiş şeklidir.

§ [Mal.] Darphanede paraların ayarlarına bakan ve çeşneci adı verilen memurların başına da bu ad verilirdi.

ÇEŞNİYAR USTA (چشنیار اوست) [Sar.] Sarayın harem dairesinde hizmet eden kalfalardan birine verilen addır. Kalfalar biri umumi, diğeri hususi olmak üzere iki kısımdı. Çeşniyar usta umumi hizmete memurdu. Yedi tane olan bu kalfaların ötekileri şunlardı: Hazinesdar usta, ibrikdar usta, kilerci usta, çamaşırcı usta, kahveci usta, kutucu usta. Bu yedi ustanın yedişer yamağı ve bir o kadar da acemileri vardı. Bu ustalıklar saray teğrifatınca başta hazinedar usta olmak üzere birbirine takaddüm eden mansıplardandı. Her birinin müstevfa maaşları, kendilerine tahsis olunmuş odaları vardı. Her sene ilkbaharda devletliler gibi nevrüziyeleri, kurban bayramlarında da ayrıca kurbanları gelirdi.

Çeşniyar usta, kilerci usta ile birlikte yemek hizmetlerine bakardı. Sofrayı kilerciler hazırlarlar, salata ve meyva gibi şeyleri çeşniyar ustalar yerli yerlerine koyarlardı. Yemeğin başından sonuna kadar çeşniyar ustalar divan dururlardı.

CETE (چت) [Ask.] Akıncı kumandanının iştirak etmediği ufak kuvvetler tarafından yabancı devlet ülkelerine yapılan akınlara verilen addır. Lehçe-i Osmani'de: «Arnavutçadan çapul etmiş, birtakım çapulcu, mutlaka takım - müfreze, bir çete rençper, bir çete keklik» suretinde izah olunmuştur.

Kamus-u Türki'nin tarifi de şöyledir: «(Arnavutçadan) 1. Bölük, guruh, takım, bir reisin idaresi tahtında bulunan beyet: Haydut çetesi. 2. Asker bölüğü, müfreze. 3. Çapulcu ve akıncı takım: Birtakım çeteler hududu tecavüz etti.»

Kegif, yağma veya tahrip maksadiyle yapılan çete akınları yüzden eksik kuvvetler tarafından icra olunurdu. Yüzden fazla akıncının iştirakiyle yapılan akınlara «haramilik» ismi verilirdi. Büyük akınlarla haramilik suretiyle yapılan akınlarda alınan esirlerden «pencik» denilen beşte bir resim alındığı halde çeteden bu resim alınmazdı.

*Yardım uman umsun çetelerden, efelerden
Ben anlıyamam gerde gezen felsefelerden
Abdülhak Hâmit*

CETELE (چتله) [Hal.] Sayının tesbiti için kullanılan ağaç parçasına verilen addır. İhtiyaca göre küçük, orta veya büyük olarak kesilen ağaç parçası, el tutacak bir kısım olduğu gibi kalmak üzere, iki parçaya ayrılırdı. Parçaların birer tanesi hesaplaştıracak olanlarda dururdu. El tutacak kısmı havi ve öteki parçadan büyük olan kısım alacaklıda durmak kaidedendi. Bunun bir tarafı bir parça yontulur, müşterinin ismi yazılırdı. Teslimat yapıldıkça parçalar yan yana getirilerek teslimat nispetinde çentik yapılırdı. Çentik, işin icabına göre bir, beş, on adedi gösterir, yarımlarda çentik yarım olarak kesilirdi.

Çetele, okuma bilmiyenlerin defteri mesabesindeydi.

Çetele ile çok iş yapanlar çetelenin el tutacak kısmının sonuna bir delik delerler, çeteleri bir ipe geçirerek öylece muhafaza ederlerdi. Yazma bilmiyenler nişan koyarlardı.

«Kamus-u Türki» de bu kelime için şu izahat verilmiştir:

«Çetele; («çatal» dan veya «çentmek» den) yazı bilmiyen ekmekçi ve sair esnafın tuttukları hesap aletidir ki halen ikiye ayrılmış bir çubuktan ibaret olup, ikisi birleştirilerek üzerine bıçakla eski Lâtin harflerine müşabih rakamlar veya sadece kertikler çentilir ve biri kendisinde, diğeri de alışveriş eden adamda kalır. Çetele tutmak.»

*Çolpalarbaşı gedik berber kim
Müşterisi idi üç beş amele
Viresi bulduğunu ettikçe tıraş
Serin eylerdi fakirin çetele
[Hezliyat] Süruri*

*Çeteleyle geçinir şimdiki erbab-ı bülâğ
Nice hammame gider vakt-i şafak paresi yok
Manastırlı Naili*

CETEYE GİTMEK (چتہ گیتنه) [Ask.]

Kesif, yağma veya tahrip maksadiyle akıncılar tarafından yabancı memleket topraklarına yapılan harekete iştirak makamında kullanılır bir tâbirdir. Milâdî XVII. asır başlarına kadar Osmanlı ülkesinin komşu hiçbir hükümetle hududu lâyrkiyle tâyin ve tahdidedilmemiş olduğundan serhadlerde bulunan eyalet askeri serhad kolu denilen süvari akıncılar sulh zamanında fırsat buldukça civar memleketler arazisine tecavüz ile rasgeldikleri köyleri, kasabaları yağma ederler, gençleri esir diye alırlardı.

Çete; akıncı kumandanının iştirak etmediği yüzden eksik kuvvet tarafından yapılırdı. Yüzden fazla akıncının iştirakiyle yapılan akınlara «Haramilik», akıncı kumandanının kumandasıyla yapılanlara da «akın» denilirdi.

CETR (چتر) [San.] Eskiden padişahların başları üzerinde tutulan zinetli gölgelik hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ahmet Vefik Paşa «Lehçe-i Osmani» de çadır, şemsiye, Şemsaddin Sami Bey «Kamus-u Türki» de çadırdan alınmış olsa gerek: Çadır, hayme, Ebuzziya Tevfik Bey «Lûgat-i Ebuzziya» da çetr Farsçada, Türkçe çadırdan bozmadır. Hüseyin Kâzım Bey «Türk Lûgati» nde Farişi isim, gölgelik, sayeban, çardak, eskiden padişahların başları üzerinde tutulan müzeyyen gölgelik, çadır, Şeyh Süleyman Efendi «Çağatay Lûgati» nde çadır suretinde izah eylemiştir.

Farsça lûgatlerden «Burhan-ı Kaatı» da afitaptan muhafaza için baş üzere tutulan gölgelik ve şemsiye (müzehnek) sayeban, padişahların başlarına tutulan gölgelik yüksek tepeli çadır, kadınların başlarına büründükleri çar mânalarına geldiği Arapça bir eser olan «Kıtab al-fağat al-farisiyye al-mahriyye» de de bu kelimenin çadır ve şemsiye mânasına gelen Farsça çetr'den Arapçalandırılarak çetr yapıldığı yazılıdır.

Muhtelif Türk uruklarında ve lehçelerinde, çağrağa, güceek, güneşlik, günlük, şoğur, çoğur, kelimelerinin de aynı mânayı ifade ettiğini söyleyen değerli müdekkik İbrahim Hakkı Konyalı «İstanbul Sarayları» adlı eserinde (İstanbul, Burhanettin Matbaası 1943, sahife 67) şu tafsilatı da veriyor: «Dilimizde bu kelimenin çetir ve çetr şekillerinde kullanıldığını görüyoruz.» Araplar buna «mizalle, mezalle, zulle» derler. Türk lûgatçileri «çadır» gibi «çetir» i de Türkçe sayıyorlar. Bununla beraber Türk şairler «çetr» i Farsça bir kelime gibi çok kere izafi ve tav-

sifi terkip halinde kullanırlar. Çadır, çetir, direklerin ve tellerin çatılması suretiyle meydana geldikleri için bu kelimelerin «çatmak» kökünden doğduğunda ısrar ederler.

«Orta Asyadan kopan Türk cereyanlar İran topraklarından geçerlerken veyahut buralarda müstakil devletler kurarlarken «çadır», «çetir» kelimelerini İran diline bırakmışlardır.

«Çetir, bir kargının başına şemsiye gibi yapılırdı. Suph-ül-âga bunun yapılgı şeklini çok güzel canlandırmıştır. Diyor ki: «Bu, çadır şeklindedir. Bunu alaylarda halifenin başı üstünde en büyük emir taşır. 3,5 arşın uzunluğunda bir kargı üzerine oturtulmuştur. Çetir'in on iki dilimi vardır. Dilimlerin arası birer karıştır. Bu dilimler yukarda fülkenin altındaki altın bir halkaya geçirilmiştir. «İbn-i Tavir» in anlattığına göre çetir'in rengi daima halifenin giydiği elbiseye uyardı.

«Kalkağendi, Fatımi hükümdarlarının büyük âyinlerde egemenlik şiarı gibi kullandıkları eşyayı şöyle sıralar:

1. Üstünde yetime isminde yedi dirhem ağırlığında bir taş bulunan taç. 2. Bir buçuk karış uzunluğunda ve üstünde inci ve cevahir bulunan ve öd ağacından yapılmış altınla murassa' kadib, baston. 3. Yıldırımından yapıldığı söylenen cevahirle murassa' altın kılıflı kılıç. 4. Mercanla müzeyyen altın divit. 5. İnci ve altınla murassa' kargı. 6. Altınla murassa' hazret-i Hamza'nın kalkanı. 7. Üzerinde 11 miskal ağırlığında eşsiz bir zümrüt bulunan hilâl şeklindeki hafir. 8. Çetir. 9. İki sancak. 10. İki mizebbe - sineklik. 11. Murassa' silâh. 12. Nakkareler. 13. Çadırlar. Çadırlarının en büyüğü 70 arşın uzunluğunda katul ismini alanıdır ki ferraş mehteri üstünden düşerek öldüğü için böyle adlandırılmıştı. İki fidanlık yer kaplardı. Denebilir ki Türkler mukaddes çadırı seyyar bir hale getirerek çetir şeklinde hükümdarlarının, hakanlarının başları üstünde taşımışlardır. Bilhassa ilk devirlerde çetir, hükümdarlığın ve istiklâlin bir şartı ve şiarı gibi kabul edilirdi. Daha sonraları yalnız alaylarda, binışlerde kullanılmaya başlanmıştır. Türkler çetir'i Asya ve Afrika milletlerinin birçoklarına vermişlerdir. Sudanda, Habeşistanda, Hintte Hatayda çetirler kullanılırdı. Hâlâ da kullanılıyor. Yemen imamlarının hâlâ çetir kullandıkları malumdur. Sonraları çetirin iki tarafına çok kere tavus tüylerinden yapılmış mizebbe - sineklikler ilâve edilmiştir. Bunlar piyadeler tarafından hükümdarın atının başının üstünde götürülür ve beygirin sinekleri kovulurdu.

«Cürcei Zeydan «Medeniyet-i İslâmiye Ta-

rihi'nde Aganî ve Tertib-ü-Düvel'e dayanarak Mısır'da Fatımilerin alaylarda hükümdarların başları üstünde tavus tüyünden veya sade veya altın ve kıymetli taşlarla süslü çetirler taşıdıklarını ve Selçuklu sultanların çetirlerinin de atlaslı veya altın sırmalı kadifeden yapıldığını söylerken bunların mağripte gelmiş olduğunu da kaydederken büyük bir hata işliyor: 1. Çetir, mağripte değil Türklerle doğudan gelmiş ve dünyaya yayılmıştır.

«Çetirlerin renkleri muhtelif milletlerde değişmiştir. Hükümdarın elbisesinin, sancının rengine uydurulduğu görülmektedir. Selçukilerin ekseriya çetri siyahtı. 2. Çetir, Avrupaya geldikten sonra şemsiye halinde çoğaltılmış ve temin edilmiştir. Şemsiye, Türklerin çetirinden bozulmuş ve düzümüştür bir şey olmasına rağmen Osmanlı Türkleri şemsiye kullanıyorlardı.

«Şemsiye, Arapça olmasına rağmen Arap lûgatinde yeri olmıyan ve Birinci Sultan Abdülhamit'ten sonra uydurulan bir kelimedir. Türkler tarafından uydurulan tenkid kelimesi gibi, Lehçe-i Osmani sahibi şemsiyeyi izah ederken «ufak çadır, sayeban, el-çadırı» diyor. Şemsiye, güneşlik anlamındadır. Yağmur için kullanılanına hiç olmazsa matariyye denilmesi lâzım gelirken güneşten veya yağmurdan korunulan kubbeciklere bu müsterek ad verilmiştir. Muhtelif Türk lehçelerinde şemsiye karşılığı olarak şu kelimeler kullanılmıştır: Şögür, güneşlik, günlük, çağırğa, gumeek.

«Şemsiye, Türklerin seyyar bir hale getirilen mukaddes çadırlarının yavrusu, Vefik Paşanın dediği gibi bir el çadırı olduğu ve millî bir rengi ve mahiyeti olması lâzım geldiği halde Osmanlı Türklerinde tamamen unutulmuş gibidir. Birinci Abdülhamit zamanında kibar kadınlar tarafından gizlice kullanılmaya başlanılan şemsiyenin «lâyık-ı diyanet» olmadığı için şiddetle men'i tarafına bile gidilmiştir. Türkiye'de 1774 - 1789 seneleri arasında kullanılmaya başlanmıştır. Birinci Abdülhamit'in Topkapı Sarayında bulduğumuz, sadrazamına eliyle yazdığı bir formanda şemsiyenin menedildiğini görüyoruz. Bu ferman aynen şudur:

«Benim vezirim,

Dün muhtasarca Küçüksuya gittim. Bazan kibar haremleri kefare-i Efrenc avretleri gibi kayıklarında şemsiye tutuyorlar. Doğru gereği diyanet değildir. Mukaddema ve geçen sene dahi sadarete geldiğinizde size söyledim menolundu. Ulema efendilerin ise anların dahi şanları değildir. Men'i hususu münasip ise siz bilirsiniz, değil ise dahi lââyık-ı diyanet olmaması gerektir.»

«Osmanlılarda çetr'in kullanıldığı hakkında şimdilik kuvvetli mehazlardan mahrumuz. Topkapı Sarayı Müzesinde muhafaza edilen bir «otağ-ı hümayun» un içindeki yazıda buna «çetr» denildiğini görüyoruz.

«Tarihin muhtelif çağlarında doğup sönen muhtelif Türk devletlerinde çetr kullanılmıştır: 1) Büyük Selçukiler, 2) Anadolu Selçukileri, 3) İlhanlılar, 4) Karakoyunlular ve Mısır Türk kölemenleri çetr kullanmışlardır. Eyyubiler'in de çetr kullandıklarında tarihi mehazlar ittifak ediyorlar. Çadır ve çetr'in hükümrânlık ve istiklâl şiarları arasında bulunduğunu (Kalkaşendi (سبح الاعشى) c. 4, s. 9) tasrih etmektedir. Çadırlar hakkında aynen şunları söyler:

«ومنها الحيام والنساطيط في الاسفار ولهذا السلطان من ذلك المدد الكبير يتخذ له الحيام العظيمة الشأن المختلفة المقادير والصفة من القطن الشامي الملون بالابيض والاحمر والارزق وغيرها وكذلك من الجوخ المختلفة الالوان مما يدهش بحسنه العقول لينوب مناب قصورهم في الالامة»

Tarihçinin tasrih ettiğine göre hükümdarlık ve istiklâlin şiarlarından olan bu çadırlar sefer zamanında kullanılırdı. Bu gök, kırmızı ve beyaz renklerle boyanmış. Şam pamuklularından, renkli çuhalardan yapıldı. Çetr kelimesi tarih kitaplarında ekseriya izafi ve tavsifi terkipler halinde ve şu şekilde geçer:

های چتر، چتر منصور، چتر هایون، چتر شهنشاه، چتر جهانگیر سلطنت، عقاب چتر، چتر شه، چتر ظل الله، چتر فلک فرسا، چتر سلطنت.

Çetr'in Türk şiirinde geniş bir yeri vardır. Yazarı Zade Ali, İkinci Sultan Murat adına hazırladığı Selçukname'sinde, Anadolu Selçuk hükümdarlarından Birinci Gıyaseddin Keyhüsrev'in Konyaya giderek saltanat tahtına oturduğunu tasvir ederken şu mısraları yazar:

سحرگاه خسرو بچوردی چو خواب
یر اوبدی اوکنده آفتاب
شهرک همان قبوسنده بلوردی خروش
صنیدوک که افلاک یرتردی کوش
صدای فتوحه غریش کوس
ظفرله اتدر شاه اشیکنی بوس
بتأیید خورشید چتر سیاه
که دهره آنک ساییدی پناه

Emir Hüsamettin'i de Kıpçak ülkesine giderken şöyle tasvir eder:

همان قونیدن چتر ظل الله
خرامان اولوب مثل رحشده ماه

«Birinci Keyhüsrev'in Antalya fethinden Konyaya dönüşü tasvir edilirken de şöyle deniyor:

روان اولدی تخت وسمادله شاه
فروزاندی چتر شه مثل ماه

Muhtelif devletlerde çetr tutan memurlara çetirci, çetirci, söğürü gibi vasıflar verilir.»

Çetr-i ikbalin ola kevn ü mekâne sayeban
Sayesinde kâinat asûde ta rûz-i hisap
Nef'i

ÇEVGÂN (چوگان) [Ask.] Eğri başlı bir nevi cirit'e verilen addır. Farsça olan bu tâbir «Burhan-ı Kaatî» da «cevlân vezninde mâruftur ki başı eğri bir cirit'tir. Meydanda onunla top oynarlar ve at üzere değnek oynayanlar dahi kullanırlar. Arabide savlıcan denir ve umumen ucu eğri değneğe ve hususa tabl ve nakkare çalacak turreye denir ve kevkebe mânasındadır ki selâtin-i İran önünde çekerler çetr gibi levazım-ı mevkibe-i şahanedir» suretinde izah olunmuştur.

Eskiden saray iç oğlanlarıyla çavuşların ellerinde tuttıkları değneğe bu ad verilirdi. Çavuşların çevgânları gümüş kozaklı ve baş tarafı iki taraf mukavvesti.

Çevgân eskiden beri Türkler tarafından kullanılmıştır. Memlûkler devrinde çevgân kullananlara «çevgânder» denilirdi. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın «Osmanlı Devleti Teşkilâtına Methal» adlı kıymetli eserinin 369 uncu sayfasındaki notta şu izahat vardır: «Bu lûgat, cükünder, çokendar, çevkânder şekillerinde yazılmaktadır. Çevgân ve çökân (Dozy) Sülûk tercümesi (Memlûkler Tarihi c. 1 de not olarak top ve çevgân hakkında mufassal malûmat vardır). Halk «çevkân» ve «çökender» derler. Subh-ul-Âşâ c. 5, s. 458. Vanbergen m. c. a. İkinci Kısım Kudüs Şehri (Beyt-ül-harem 195, kitabe 63, şekil 30). Çevkânderlerin sembolü olarak çevkân resmini kitabelerine hakkettirdikleri görülmüyor.»

Kıymetli müdekkik Muharrem Eroğlu (İslâm Ansiklopedisi çevgân maddesi) bu tâbir için aşağıdaki tafsilatı veriyor:

«Cüy-i çevgân veya çavgân-güy, Ortazamanlarda, bilhassa Yakın ve Uzak Şark saraylarında, çok yayılmış bir atlı top oyununun Osmanlı

Türkçesindeki şeklidir (Türkçedeki eski şekli olan çögen için bk. Mahmut Kâggari, Divan-ü Lûgat-it-Türk, 1. 163, 198, 205, 337).

«Şarkta ve garpta bu oyun için kullanılan tâbirler umumiyetle çavgân kelimesinden gelmiş gibi görünüyor. Çavgân, Orta Hindçe çavgâna «dörtlü, dört yüzlü»; Lokoteh Etm. Wört. s. 35) ve Orta İrancada (pehlevi) çobegân (çwpyg'n; bk. Nyberg, Hilfsbuch d. pehlevi, Uppsala 1931, 11, 45) olup, yeni Farsçada çügân şeklini almıştır. Hübschmann (Persische Studien, Strassburg, 1895, s. 53) a göre, kelimenin aslı çup «çomak, değnek» veya çavl (iğri) den gelmektedir. Böylece çevgân kelimesinin bir taraftan oyunun oynandığı sahanın ve diğer taraftan oyunun başlıca vasıtalarından biri olan değneğin iğri şeklinden geldiği fikirleri meydana çıkmaktadır. Kelimenin çavl'dan gelmiş olması daha doğru görünüyor. Bahar-i Asem'de çugan kelimesinin aslından çavlagan olduğu ve normal bir ses değişmesi ile, Arapçaya şavlıcan şeklinde geçtiği tasrih edilmektedir. Görünüşe nazaran, Yunanlılar bu oyunu İran ile olan temasları neticesinde öğrenmişler, Tçvzaviov yapmışlardır. Bizanslı tarihçi Cinnamus, (Historica, VI, 154) prenslerin ve asil delikanlıların bu oyunu oynadıklarından bahseder. Arapçada bu oyun için, şavlıcan (cem, şavlica) kelimesinden başka, güy karşılığı kurra (top) ile ayrıca lâ'b-ül-kura terkihi de kullanılmıştır. Ordu dilinde çevgânın bir nev'i için rol ve asıl çevgân oyunu için de, balah kelimeleri kullanılmıştır.

«Fransa'da eskiden beri bilinen ve köylere kadar yayılmış olan bu oyun için chicane ve chicaner tâbirleri kullanılmaktadır (Quatremere, Histoire des Sultans Mamlouks de L'Egypte, Paris, 1842, 1, 123 v. d.). Bu tâbirlerin Fransızcaya Yunancadan geçmiş olduğu düşünülürse de, Haçlı seferleri vasıtası ile doğrudan doğruya Fransızcaya geçmiş olacağı da hatıra gelebilir. Lâtincede bu mânada chuqua ve chuca, İspanyolcada cho-ca ve chagua ve Almancada schagun kelimeleri vardır. Bugün hemen bütün dünyaya yayılmış olan polo oyununun ismi, çevgân oyununun Tibetçedeki karşılığı olan pulu kelimesinden gelmiştir (krş. Barthold Laufer, The Early History of Polo, New-York, 1932, nr. 5)

«Karşılıklı iki takım ile oynanan çevgân oyununda gaye, oyuncuların at sırtında oldukları halde ellerindeki değnekler ile sürdükleri topu takımlarının hedeflerine ulaştırmalarıdır. Galebe, muayyen zamanda kazanılan isabet sayısı veya muayyen sayıyı daha evvel tamamlamak yolu ile, elde edilir. Bu oyunun başlıca iki nev'i vardır. Asya atlı sporlarını tetkik eden

Carl Diem (Asiatische Reiterspiele, Berlin, 1941, s. 238. v. d.), çevgânı polonun menşei olarak kabul etmektedir. Müellif, oyun aletlerini göz önünde tutarak, çevgânın bir nev'inden, kepece polosu ve diğer bir nev'inden de, çekiç polosu tâbirleriyle bahs ve kepece polosu nev'inden bilhassa Japonya'da oynanmış olduğunu işaret etmiştir. Bununla beraber Annam ve Çin asıllı, iki tablo ile Ebulfazl A'lemi (trc. H. Blochmann The A'in-i Ekberî, Kalküta 1873, s. 297 v. d.) nin, Hindistanda oynanan çevgân oyununun bir nev'inden bahsederken bu tarzı da tarif etmesi bu nev'in Japonya'ya munhasır kalmadığını göstermektedir (krş. C. Diem, ayn. esr. s. 163, 165). Çevgân oyununun bu çeşidinde gaye, atlı oyuncunun, hususi bir alet ile, topu yerden kaldırıp bir delikten geçirmesidir. Bu iş için ucu bir kavis veya zaviye ile nihayetlenen 1,20-1,50 m. uzunluğunda hafif ve mukavemetli değnekler kullanılır. Değneğin ucundaki zaviye veya kavisin içi, topun kaldırılıp nakledilmesini temin maksadıyla, bir ağ ile kapatılmıştır. Toplar 10-15 cm. kutrunda, söğüt veya akçağaç budağından yapılmış veya küçük bir çakıl taşı etrafına pirinç samanı sarılmak ve üstünü bir deri ile kaplamak suretiyle hazırlanmış yuvarlaklardır. Çevgânın bu şekli mustatil bir saha üzerinde oynanır. İki muhasım takım için bir tek hedef vardır. Galebe umumiyetle kabul edildiği gibi yedi topu hedef deliğinden geçirmek ile elde edilir. Oyunun bu şekli bütün teferruatı ile tesbit edilmiştir.

«Bu oyunun daha çok yayılmış olan çekiç polosu çeşidi hakkında teknik teferruatı tesbit eden malûmat yoktur. Bu husustaki bütün bilgilerimiz seyyahların müşahedeleri ve vakânuvislerin notları ile giir ve plâstik sanat eserlerindeki akislerden ibarettir. Çevgân oyununun bu şekli aş. yk. 240 × 160 m. ebadında büyük bir meydana oynanır. Takımlar umumiyetle 4 er kişiden ibaret olup, bu sayı 3 ile 10 arasında değişmektedir. Yalnız Orta Asya ve Tibet mıntakalarında, sahanın büyüklüğüne göre, takımların elliler oyuncuya kadar çıktığı görülmüş (bk. Fr. Drew, The Jummao and Kashmir Territories, London, 1875, s. 380 v. d.). Oyuncular at üzerinden çevgânları ile çeldikleri topu, birbirinden, 5-6 m. kader açık 2 taş sütunun işaret ettiği hedeflere sürmeğe çalışırlar. Oyun, her biri yarım saatlik, 2 veya 3 devre içinde en çok sayı elde etmek esası üzerine oynanır. Evliya Çelebi (Seyahatname, İstanbul 1314, IV, 122 v. d.) galebenin muayyen bir sayı üzerinden temin edildiğini işaret etmektedir. Çevgân oyunu hakkında en eski bilgiler İran'dan gelmek-

tedir (Firdevsi, Şehname, nşr. J. A. Vullers, Leyden, 1878, II, s. 599). Şehname'de Keyaniyan sülâlesinden Siyavuş (700 m. ö.) un Turan Hükümdarı Afrasiyab'ın yanına gidip çevgân oynadığı hikâye edilmektedir. Bununla beraber Şehname ve onun membalarından Hava-dayname'de, Sâsâniler zamanında oynandığı bildirildiğinden, bu oyunun daha eski tarihlere götürülmesi, de mümkündür. İlk sarîh kayıt, Hüsrev Nûgirevan zamanında telif edilen Karnamek-i Ardaşir-i Papakan'dadır. Sâsânî sülâlesinin müessisi olan Ardaşir'in Part hükümdarı Arduvan'ın sarayında çevgân oynadığı bu eserden anlaşılmaktadır. Birçok kayıtlardan bu oyunun Sâsâniler zamanında çok rağbet gördüğü anlaşıyor. Ardaşir, hiç görmediği yetişkin oğlu Şapur'u bir çevgân oyununda oturduğu tahtın altına kaçan ve kimsenin almağa cesaret edemediği topu cüretle çelmesi üzerine tanır (Taberî, Tarih-al-rusul vel-mülûk, nşr. de Goeje, Lugd. Bat. 1838-1835, ser. I, C. II, 825. v. d.). Taberî (ayn. esr. III, s. 316) ve Firdevsi, Behram Gür V, un bu oyunu oynadığından bahsederler. Bizans İmparatoru Theodosius II, (401-450) sarayının önünde bir polo meydanı inşa ettirmiştir (C. Diem, ayn. esr. s. 121). Buraya sonradan, Michael III. (842-867) tarafından, büyük kubbeli ve mermerler ile süslenmiş ahırlar ilâve edilmiştir. Halefi Basilus I. (867-886) bu meydana bir kilise inşa ettirmiş ve bu sebepten oyun meydanı Marmara'ya doğru uzanmıştır (bk. The Ophanes Continuatis, nşr. Becker, Bonn, 1838, III, 144). Bu oyun, muhtelif tarih ve seyahatnamelere göre, Bizans son devirlerine kadar takibedilebiliyor.

«Arap dünyasında çevgân oyunundan Lahmiler Devleti zamanında (268-634) bahsedilir. Nu'man b. el-Munzir'in sarayına mensup şair ve tarihçiler, Sâsânilerden Behram Gür V. un gençliğinde Hira'ya gönderildiğini ve buradaki terbiyesi esnasında çevgân oynadığını nakletmektedir (Quatremere ayn. esr. s. 123). Emeviler devrinde saray hayatı Yezit I. (680-683) zamanında saray eğlenceleri arasında çevgân oyunu da yer almıştır (Kremer, Alfred, Kulturgeschichte des Orients unter den Chalifen, Wien, 1875, II, 53). Abbasilerden Harun-ur-Reşit (766-809) in bizzat çevgân oynadığını biliyoruz (Mesudi, Muruc-el-zehap, Paris, 1871, VI, 287). Mısır Memlûkleri (I. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal, İstanbul 1941 s. 369) ile Selçuklularda (Halim Baki Kunter, Eski Türk sporları üzerinde araştırmalar, İstanbul 1938, 528) bu oyunun oynandığı tesbit edilebilmektedir. Osmanlılarda çevgân oyununun

oynanıp oynanmadığı hakkında malûmatımız yoktur. Yalnız Evliya Çelebi (Seyahatname, İstanbul, 1314, IV, 123 v. d.) Bitlis'te bu oyunun oynandığını hikâye eder.

«Bilinen kaynakların, menşeiini İrana götürdüğü çevgân oyunu, Orta zamanlarda, bilhassa Yakın ve Uzak Şarkta çok rağbet gören bir spor ve eğlence olmuştur. Bazı saraylarda hükümdarın çevgânını taşıyan ve oyunda hizmet eden çevgâncılar resmî memurlar arasında yer almıştır (I. H. Uzunçarşılı, ayn. esr. s. 369). İbn-i Sina'nın El-Kanun'unda çevgân, sağlık veren beden hareketleri bahsinde ağır mümareseler arasında sayılır (bk. İbn. Sina, Kanun, Mısır, 1294, I, 258-261).»

Çevgânı, İran'da ve Hindistan'da at üzerinden yerdeki bir top vurarak oynanan oyunu İngilizler Hindistandan almışlar ve buna golf ismini vermişlerdir. Bu oyun Türklerde de vardır. Evliya Çelebi, Seyahatnamesi'nde (cilt 4) bu oyunun Türklerde nasıl oynandığını izah etmektedir. Bu izahata göre çevgân oyunu için bir meydanın iki tarafına kale makamında mermiden iki sütun dikilir ve oynayanlar iki kısma ayrılarak at üstünde her kısım bir taraftaki sütun arkasında toplanırlar ve yer alırlar. Meydanın ortasına ağaçtan adam başı büyüklüğünde bir top konur. Oyun esnasında Mehterhane takımı davullarıyla çalmağa başlar. Bunu mütaakıp her taraftan birer süvari ortaya çıkıp topa saldırır ve onu çevgânı ile sürükliyerek kendi kalesine doğru sürer, bu esnada her taraftan diğer süvariler de karşılıklı olarak ikiye ikiye kendi arkadaşlarının yardımına koşarlar ve topu kendi taraflarına çevirmeğe çalışırlar. Hangi taraf topu daha çok defa kendi kalesine sokarsa o taraf kazanır. Bunun için terbiye edilmiş hayvanlarla oynanan bu oyun oldukça tehlikelidir. Ekseriya atlar ve süvarilerin bir tarafına çarpan top büyük kazalara sebeb olur, kol ve ayakların kırıldığı vâkidir.

*Fark-ı husamâ gâh ser-i rumh-i kazada
Geh gûy-i kafahor ham-ı çevgân-ı kaderde
Nazim*

*Benim ol gûyruha kim ser-i meydanında
Ser-i Urfi vü Naziri ham-ı çevgâne gelür
Nedim*

§ [Mus.] Yeniçeri Mehterhane takımlarında kullanılan çatal başlığı, etrafı zincir ve çingiraklarla donatılmış olan saplı aletlere de bu ad verilirdi. Bunlar fasıl sırasında usule göre sağa sola ve aşağıya yukarıya sallanarak çingirak sesleri çıkarırlardı

ÇEVRE (چوره) [San.] Kenarları kıvrılmış ve oya veya işleme nakışlarla süslenmiş mөhdilin adıdır. Yazma ve sırmalı olmak üzere iki türlü vardır. Bunlara yazma çevre, sırmalı çevre denilir. Sırmalı mendillere «yağlık» adı da verilir Yağlık ile çevrenin farkı, evvelkisinin sırmalı, ikincisinin sırmalı olması, yağlığın alekser renkli olmasına mukabil çevrenin beyaz bulunmasıdır. Şimdi bile mendile çevre diyen yerler vardır.

Etrafı çevrilmiş, kıvrılmış olması tesmiye-ye sebeptir.

ÇEVRE KESMEK (چوره كسك) [San.] İnce, düz bir levhanın üstüne çizilen çizgilerden yürüyerek kesme suretiyle şekilli parçalar meydana getirmek işine verilen addır. İnce kâğıtları muhtelif şekillerde kesip oyarak husule gelen şekilleri diğer bir kâğıt veya mukavva üzerine yapıştırmak suretiyle gayet sanatkârane tezyinî levhalar yapılır ve yazılar vücuda getirilirdi. Buna evvelleri «kat», sonraları «oyma» adı verilirdi.

ÇEVİRİLMEK (چورلك) [Sar.] Saray kapılarının seddi bahis mevzuu olduğu zaman kapandı denilmez, «çevrildi» denilirdi. Bu makamda kapandı, örtüldü demek, edebe muhalifti. § [Sof.] Tekkelerde de kapıyı kapa, kapı kapandı denilmez, kapıyı çevir, kapı çevrildi denilirdi.

ÇEYİZ (چهار) [Hal.] Gelinlerin getirdiği elbise ve her türlü eşya hakkında kullanılan bir tâbirdir. Farsça bir kelime olan cehaz için «Kamus-u Osmani» de şu tafsîlât verilmiştir: «Lisanımızda yalnız gelin için lâzım gelen eşya ve tetümmat-ı saire mânasında kullanılır. Diğer bir lügatte gösterildiği veçhile meyyit ve misafirin muhtaç oldukları eşya mânasında kullanılmaz. Maani-i asliyyesi öyle olsa bile lisanımızda suret-i istimali öyle değildir. «Çehiz» tarzında telâffuzu meşhurdur ki üslûb-ü Fârisi üzeredir. Kesr-i cim ile aynı mânaya lügattir: (Cihaz cemiyeti).»

ÇEYREKÇİ (چهاركچي) [San.] Eskiden pazarlarda et satan ayak kasapları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça dörtte bir mânasına gelen çeyrek'ten bozmadır. Bunların sattığı etler ekseriya koyunun dörtte biri oluşu tesmiye-ye sebeb olmuştur.

ÇİFİT KAPISI (چيفت قوسى) [Coğ.] Yenicami önünde eskiden mevcut olup sonradan yıkılan kapının adı idi. Buna «cuhud kapısı» da denilirdi. Cami yapılmadan evvel burada Yahudiler oturduğu için onlar hakkında kulla-

nilan ve çalışkan, bilerek inkâr eden mânalarına gelen Arapça cehud, cuhud (جهود جهود) kelimeleri halk dilinde çift şekline girmiştir.

ÇIKMA (چکمه) [Ask. - Sar.] Devşirmelerden acemi ocağı ile ocak dışındaki hizmetlerde bulunanların yeniçeri ocağına kayıt ve kabulleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Aynı tâbir saray hizmetlerinde bulunanlardan taşra hizmetlerine memur edilenler hakkında da istimal olunurdu. Çıkma; saray mensuplarının bir odadan diğer odaya nakletmeleri, bir daireden diğer daireye geçmeleri suretiyle de olurdu. Yine bu makamda «ocağa çıkma», «kapıya çıkma» tâbirleri de kullanılırdı.

Yeniçeri ocağına çıkacakların hizmet müddetleri yedi sene olarak muayyen idiye de her vakit buna riayet edilmezdi. Ocaklardaki münhallere ve ihtiyaca tâbi idi. Bu sebeple daha geç olduğu gibi, harb sebebiyle boşlukları doldurmak için, müddetin bitmesinden evvel de vâkı olurdu.

Yeniçeri ocağının asker ihtiyacını yeniçeri ağası bir takirle Divan'a arz eder, bunun üzerine kanunen nereden acemi alınması icabediyorsa ona dair bir hükümle keyfiyet yeniçeri ağasına bildirilirdi. Ağanın arzı olmadan bostancı ocağından ve acemi ocağı haricindeki cemaatlerden veya kuloğullarından kanun üzere çıkacak efradın miktarı müstakil bir hükümle ağaya bildirildiği de olurdu. Bazan İstanbul'da vukua gelen yangınlarda hizmetleri görülen acemilerin eskilerinin kapıya çıkmaları da kanundu.

Çıkma; biri büyük, diğeri küçük olmak üzere iki türlü idi. Büyük çıkma saltanat tebeddülünde, küçük çıkma ise diğer zamanlarda vâkı olurdu. Büyük çıkmaya «cülûs çıkması», «umum çıkması» da denilirdi. Bundan başka sünnet veya nikâh gibi bazı zamanlarda da çıkma olurdu. Bunlar da küçük çıkmadan sayılırdı.

Devşirme usulü terk ve acemi oğlanları kanunu ile ocak dışındaki cemaatlerin vaziyetlerinde tebeddül vuku bulduktan sonra bu tâbir yalnız saraydan memuriyetle çıkanlar hakkında kullanılırdı.

ÇIKMA BAŞI (چشمه باشی) [Sar.] Saray mensuplarından büyük çıkmalarda en yüksek rütbe ve memuriyetle çıkanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Her büyük çıkmada yalnız bir çıkma başı olurdu.

ÇIKMA KULE (چشمه کوله) [Mim.] Kale bedenleri üzerine bindirme ve dışarıya doğru taşkın olarak inşa edilen küçük kulelere verilen

addır. «Gözcü kule», «yavru kule» adı da verilen bu kuleler bekleme ve etrafı tarassut için yapıldı. Umumiyetle Ortaçağ ve Rönesans şatolarında çok tesadüf edilen bu çıkma kulelerin merdivenleri döner olarak inşa olunurdu.

CIMA DİKİŞİ (چیمه دیکشی) [Bah.] Ana arma, makara sapanları ve buna benzer makara ve bastikadan donatılmıyan halatların çimalarını birbirine raptetmek için kullanılan dikişin adıdır.

ÇIPLAK (چپلاق) [Ask.] Yeniçerilerde hizmete girmek üzere nöbetle soyunan neferler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ağa çıplığı, kaptan paşa çıplığı gibi sınıflara da ayrılırlardı.

§ [Bah.] Tersane mensubından bir kısım esrada verilen unvandır. Bunlar «Küçük Hüseyin Paşa çıplakları» namıyla teşkil olunan müfrezenin efradını teşkil ederlerdi. Çıplak müfrezesi Küçük Hüseyin Paşa'nın kaptan paşalığı zamanında teşkil edildiği için onun namına nispetle yâd olunurlardı. Bunlar bu namı kıyafetlerinden dolayı almışlardı. Çıplaklar, daima kaptan paşanın refakatinde bulunurlardı. Bunlar başlarına mavi püsküllü fes, arkalarına kenarları sırma ile süslü kolsuz kısa salta, bacaklarına kısa ve paçaları kırmızı harçlı şalvar giyer, bellerine kırmızı kuşak sararlardı. Kuşaklarında bir çift tabanca ile uzun bir bıçak taşırlandı. Baldırları ve omuzlarına kadar kolları daima çıplaktı. Çıplak namını işte bundan almışlardı.

ÇIPLAK ÇAVUŞU (چپلاق چاوشی) [Ask.] Yeniçerilerden hizmete girmek üzere nöbetle soyunan ve çıplak adı verilen neferlerin zâbiti hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ÇİRCİL (چیرچیل) [Bah.] Bir fıçıyı ufki kaldırmak için iki başlarına takılır iki tane onli kancalı zincirin adıdır.

ÇIRNIK (چیرنیک) [Bah.] Tek ve yekpare direkli, avara serenli bir yelkenle bir gabya ve üç floku bulunan çekdirmen büyük yelken kayığının adıdır. 200 tonlâtoya kadar büyüklükte yapılanları vardı. «Lehçe-i Osmanî» de yanlışlıkla çernik suretinde harekeliyen Ahmet Vefik Paşa bunun için şu izahatı veriyor: «Bulgarcadan. İki başı çalık Talyan kayığı, o biçimde küçük zahire kayığı, çernikin pek küçüğü petalye.»

ÇIRPICI (چیرپچی) [San.] Boyanmış yazmaları, çuha ve emsali dokumaları yıkayan sanat sahipleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çarpmak'ın muhaffefi o'an ve yavaşça vurmak, bezi suya vurup yıkamak, boyalı ip ile tahtaya

uzunluğuna nişan vurmak, aşırarak mânalarına gelen çırpamak mastarından meydana gelmiştir. Boyalı şeyler yıkanırken suya çırpılıp vurulduğu için bu ismi almıştı.

İstanbul'un vaktiyle mesirelerinden biri olan ve şimdi at yarışları yapılan yerin bitişiğinde bulunan Çırpıcı çayırı bu ismi orasının eski zamanlarda o gibi sanat sahipleri tarafından kullanılmasından dolayı almıştı.

ÇIRT (چیرت) [San.] Hayvanla su çıkarılan dolap nevirlerinden birine verilen addır. «Lehçe-i Osmanî» de «sath-ı münhani üzere hayvana çektilen bir nevi su tulumu dolabı» suretinde izah olunmuştur.

CITARI (چیتاری) [San.] Bir teli ipek, iki teli pamuk nakış dokumalı, eski zamanlarda elbise yapılan, bir nevi kumaşın adıdır. Buna Farsça bir kelime olup ipekli kumaş mânasına gelen «diba» da denilirdi.

ÇİÇEK MUHASEBESİ (چیتکه محاسبی) [İkt.] Basit ve muzaaf usullerden hiçbirisiyle münasebeti olmıyan iptidai bir muhasebe şekline verilen addır. Bu muhasebenin esası şudur:

Tüccar hesabının neticesine bakarken :

Pasif

- 1 — Koyduğu sermaye
- 2 — Tüccarın başkalarına olan borcu
- Yekûn

Aktif

- 1 — Kasa mevcudu
- 2 — Mevcut emtia ve sabit kıymetleri
- 3 — Başkalarından alacakları
- Yekûn

Bunlar arasındaki fark lehte ise kâr, aleyhte ise zarar olarak kısaca hesabedilir. Bunun çiçek olan yeri şurasıdır: Tüccar müşterilere veresiye satış yaptığı zaman defterinde bir yere borç miktarını yazar. Mahsuben müşteriden tahsilâtı bundan tenzil eder. Borç bitince hesabın etrafını bir daire ile kapatır. Bilâncoda mevcudatını hesabederken etrafı daire ile çevrilmiş olan hesaplar alınmaz. Yalnız alacak bakıyeleri toplanır. Tüccarın harice olan borçları da bu şekilde hesaplanır ve bilânço bu esasa göre tanzim edilir. İşte bu borç ve alacakların etrafını daire ile çevirme ameliyesine çiçekleme ve hesabın sistemine de çiçek muhasebesi denilmesi bundan dolayıdır.

ÇİFT DİKİŞ (چیت دیکش) [San.] Çift dikişle dikilen mücellet kitaplara verilen isimdir.

ÇİFTE AHARLI EBRU (چیته آهارلی ابرو) [San.] Üzerine evvelâ nişasta ve sonra yumurta

akiyle ahar sürülmüş ebrulu kâğıtlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ebrulu kâğıt; üzerine boya ile somakiye benzer damarlar yapılmış kâğıtlara denir.

ÇİFTE AHARLI KÂĞIT (چیته آهارلی کاغذ) [San.] İki yüzüne ahar sürülmüş kâğıtlara verilen isimdir. Yalnız bir yüzüne ahar sürülen kâğıtlara «aharlı kâğıt» denilirdi. Ahar sürülmüş olan kâğıtlardan mürekkep kolaylıkla silinir, leke bırakmadığı için hattatlar tarafından bu kâğıtlar kullanılırdı.

ÇİFTE ALİ (چیته علی) [San.] Ali Kurna kâğıdının kısaltılmış olanları hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ÇİFTE DOLAP (چیته طواب) [Ask.] Yeniçeri ağalarına mahsus harem dairesi kapıcısının yerine verilen addır.

§ [Mim.] Tek dolaptan kalın lâtanın adıdır.

ÇİFTE ETİBBA (چیته طب) [Ask.] Askere çağırılan yeni efradın muayenesini yapan sıhiye heyeti hakkında kullanılır bir tâbirdir. Askerliğin ilk muayenesi iki doktor tarafından yapıldığı için bu heyete o ad verilmiştir. Bunların raporlarına «çifte etibba raporu» denilirdi.

ÇİFTE ETİBBA RAPORU (چیته طبه راپور) [Ask.] Askere çağırılan yeni efradın muayenesi sonunda verilen raporlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Askere alınmış olanlardan malûliyet iddiasında bulunanlar da çifte etibbanın muayenesine tâbi tutulur, verilen rapor da o adı alırdı.

ÇİFTE EZAN (چیته اذان) [Hal.] Namaz vakitlerini bildirmek maksadiyle minarelerde okunan ezanın çift olarak okunması hakkında kullanılır bir tâbirdir. İyî sesli iki kişi tarafından okunan bu ezan birbirini takiben iki defa değil, birincinin dört defa الله اکبر dedikten sonra ikincinin de dört defa الله اکبر demesi ve öteki lâfızların da bu suretle birbirini mütâakıp ikişer defa tekrarlanması suretiyle okunurdu.

ÇİFTE HAMAM (چیته حمام) [Mim.] Bir tarafı kadınlara, öbür tarafı erkeklere mahsus olmak üzere iki kısımdan ibaret olan hamamlara verilen addır. Bu hamamlar ekseriya aynı taksimatı haiz olmak üzere yapılırdı.

ÇİFTE KARDEŞ (چیته فردش) [Tul.] İki dost sandığın biri önde, diğeri arkada dostça, kardeşçe güle oynaya yangınlara gidip gelmeleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Birbirine rakip olan sandıkların karşılaşmaları ise iki taraf için çok tehlikeli bir manzara teşkil ederdi.

ÇİFTE KUŞ (چفت کوش) [San.] Kuş şeklinde filigranlı bir nevi kâğıdın adı idi. Venedik mamulâtı olan bu kâğıtlara «çifte kuşlu Venedik kâğıdı» da denilirdi.

ÇİTTE NÂRA (چفت نمره) [San.] Orta kâse büyüklüğünde yanyana konulmuş ve üzerlerine deri geçirilmiş iki yuvarlaklıktan ibaret çalgının adıdır. İki küçük değnekle çalınan bu çalgıya tekkelerde kudum denilirdi. Rufai tekkelerinde tek, Mevlevi tekkelerinde çiftti.

ÇİFTE SALÂ (چفت صلا) [Hal.] Namaz vakitlerinin veyahut ölüm haberlerinin verilmesi için minarelerde iki veya daha ziyade kişi tarafından okunan salâlar hakkında kullanılan bir tâbirdir. Cuma için okunana «cuma salâsı», ölüm münasebetiyle okunana da «cenaze salâsı» denilirdi.

ÇİFTE SANDIKLI (چفت صندقلی) [Mim.] Tahtaperde ve bağdadi imalinde kullanılan bir nevi ince çam tahtasının adıdır.

ÇİFTE TAFTA (چفت تافته) [Gig.] İpeklî kumaşlardan birinin adıdır. Hierî 908 (1502) tarihli «Kanunname-i İhtisab-i Bursa» da (Tahsin Öz, Türk kumaş ve kadifeleri, fasikül: I, İstanbul 1946, Milli Eğitim Basımevi, sahife 41) mevcut malûmata göre «mesdudi (seddolunmuş, bağlanmış)bin sekiz yüz çift tel olup eni beş rubu kirahda olurdu ve el ayası ile taftanın yüzüne zamlı sürülürdü, pürüzü yatsun deyu». Sonradan tellerin eksiltildiği ve bu yüzden hâsıl olan seyrekliği giderebilmesi için zamlı suyuna tuz katılmağa başlanmış olduğu, kanunnamede bunun men'i ve eski halde yapılmasına dikkat olunması yazılı bulunmasından anlaşılmaktadır.

ÇİFTE TAKRİRLİK (چفت تکریرک) [San.] Takrirlik kâğıtların çift sahifelileri hakkında kullanılan bir tâbirdir. Takrirlik kâğıtlar daha ziyade tek sahife idi.

ÇİFTE VAV (چفت واور) [San.] Eski yazıdaki «و» harfinin çift olarak yazılması suretiyle meydana gelen şekil hakkında kullanılan bir tâbirdir. Bu türlü yazılara hatt-ı musanna' (sanatlı yazı) denilirdi. Vavlar yani «v» ler sağlı sollu yazılırdı. Mısırçargısı'nın iç kapısının üstünde bu türlü yazılmış çifte vav vardı.

ÇİFT KUZU (چفت کوزو) [Tev.] Mushaflarla yazmalarda yazı ile kenarı birbirinden ayırdetmek için yeşil altınla sarı altından bir arada çekilmek ve araları mürekkeple ve ince cetvelle fasledilmek suretiyle yapılan ve «kuzu» adı verilen cetvelden dış ve içe çekilmiş olanlara verilen isimdir. Cetvel yalnız dışa çekilirse «tek kuzu» denilir.

ÇİFTLİK (چفتلیک) [Mal., Hal.] Tarlaları, damları ve demirbaş eşyayı havi mülk ve malikâne demek olan çiftlik «Kamus-u Türki» de (cilt 1, sahife 511) şöyle tarif olunmuştur: «Çift sürüp mahsulât yetiştirmeye mahsus mahal, bir sahibin tasarrufu altında bulunan mütaaddit tarlalarla bağ, orman, mer'a vesaire mecmuu ki amele ile veyahut ortaklaşa işliyen ve çiftliğin mahsus hane veya kulübelerinde ikamet eden çiftçiler marifetiyle işlenir.» Değerli Profesör Ö. Lütî Barkan, İslâm Ansiklopedisi, c. 3, cüz 25, s. 392-397, çiftlik maddesinde şu malûmatı vermektedir:

«1— Reaya çiftliği. Osmanlı imparatorluğunda mirî topraklar rejiminin icaplarına uygun olarak memleket arazisinin büyük bir kısmı müstakil bir köylü işletmesine yetecek büyüklükte olmak üzere, her yerin hususiyetine göre ayrıca hesabedilerek reaya çiftlikleri (Balkan memleketlerindeki İslâvlar arasında baştineler) halinde, birtakım parçalara bölünür ve bu çiftlikler onları işleyebilecek durumda olan çiftçilere tapu bedeli denilen bir peşin kira alınıp daimî ve irsî bir nevi kiracılık mukavelesi ile bütün olarak terk edilirdi.

«Bu suretle devlet topraklarından ayrılan çiftliklerden biri (veya yarısı) kendisine verilmiş olan ve bu durumu, nüfus ve arazi tahrirleri neticesinde defterlere geçirilmiş bulunan köylü bu toprakları işlemekle mükellef tutulurdu. Uhdesinde kayıtlı bulunan çiftliği işlemeyen köylünün elinden bu çiftlik geri alınarak başka birisine verilebildiği gibi, bu gibi çiftçiler, çift bozan resmi veya leventlik akçası adı ile, bu toprakların boş bırakılmasından doğan zararları ödeme mahiyetinde bir tazminat vermeğe de mecbur tutulurlardı.

«Bu suretle teşkil ve muhafaza edilen reaya çiftliklerinin mesahalarını tâyinde muhtelif usuller bulunduğu anlaşılmaktadır. Bazı yerlerde nadas ve ekim işleri bir çift öküz ile yapılabilecek büyüklükte olan zirai işletme bütününe çiftlik ve yarısına da öküzlük denilir. Aynı suretle reaya çiftliğinin muayyen miktarda tahıl (buğday) ekimine müsait olan bir toprak sahası olarak tarif edildiği de vâkidir. Bununla beraber kanunnamelerde çiftliğin tarifi yapılırken halk arasında yayılmış olan bu kabil anlayışlar kabul edilmeyerek resmî tarifi icapları üzerinde ısrarla durulmaktadır. Resmî tarife göre ise bir çiftlik arazi mahalline ve toprağın yetiştirme kabil yetine göre değişmek üzere âlâ yerden 60-80, ortahallî yerden 80-100, edna yahut kıraç yerden 100-150 dönüm (eni ve boyu 40 ar adım olan bir yüz ölçüsü) olarak, sarîh

bir şekilde hudutlandırılmaktadır. Bu ölçüleri göz önünde bulundurmayarak yapılacak bütün diğer tariflerin yanlış tefsirlere yol açtıkları görülmektedir bazı kanunnamelerde ayrıca tafsilât verilme suretiyle bu tarifi hakiki mânasının ne olması lâzım geleceği tasrih edilmektedir. Meselâ mesahası bu suretle tesbit edilmiş bulunan çiftliklerden (yahut çift) senede bir defa mart ayında alınması âdet olan çift akçasının nasıl toplanacağı bahis mevzuu olduğu zaman: «çift resmi, arza bağlanmıştır. Öküzle değil» denilmekte ve üzerlerine tamam çift yazılan kimselerden sipahilerinin «sen iki veya üç çiftle ziraat edersin» diye tekrar çift resmi istemeyecekleri belirtilmektedir. Bununla beraber bahis mevzuu çiftliklerin defterlerde reaya üzerine çiftlik yerine çift veya nim çift işareti ile kaydedilmekte olması ve reayanın tamam bir çiftliğe tasarruf edenlerden alınmakta olan resme çiftlik resmi yerine çift resmi veya akçası denilmesi de kayda değer. Böylece birçok yerlerde halkın anlayış ve tarifine uygun olarak dönümler ile ölçülen hakiki bir reaya çiftliği ile, bir çift öküzle işlenebilen büyüklükteki yer arasındaki münasebet meydana konulmaktadır. Fakat yakından tetkik edildiği takdirde, böyle bir çift resmi sadece bir çift öküzle yer işleyenlerden alınan bir resim olmadığı gibi, devlet topraklarında kanunnamenin tarif ettiği şekilde bir çiftlik arazi tasarruf edenlerin vereceği bir çeşit toprak kirası da addedilemez. Bilâkis onu çeşitli mükellefiyetlerin bir mecmuu gibi anlamak lâzım geldiği görülür.

«Gerçekten Müslüman köylülerin elinde bulunan her tamam çiftlik miktarı toprak, muhtelif mahal ve zamanlara göre, 22 ile 60 akça arasında değişen ve çift resmi veya akçası tâbir edilen bir verginin mevzuudur. Aynı suretle yarım çiftlik (nim çift) yer tutanlardan da bu çift akçasının yarısı alınmaktadır. Elindeki toprağı yarım çiftlikten de az olan reayadan ise, arazinin verim kıymetine ve zamanına göre, her 3,5 veya 10 dönümden bir akça olmak üzere dönüm resmi alınmaktadır. Buraya kadar bahis mevzuu olan şekilleri ile çift resminin eldeki arazinin büyüklüğüne göre verilen bir arazi vergisi (veya kirası) olduğu aşîkârdır. Bununla beraber, toprağı yarım çiftlikten az olan veya hiç olmayan fakat evli bulunan her Müslüman reayadan elinde bir çift öküzü olsun veya olmasın, alınmakta olan 12 akçalık bir bennâk resmi ile, hiç çifti ve çubuğu olmayan ve henüz evlenmemiş olanlardan alınan 6 akçalık bir mücerret resmi vardır ki bu resimlerde çift akçası ile aynı gruptan oldukları halde bunlar

sahip oldukları arazi miktarı herhangi bir şekilde göz önünde tutularak hesabedilmez. Çift akçası verenlerden bir de ayrıca bennâk veya huş mücerret resminin alınmaması da çift akçası yekûnu içinde bu nevi baş vergilerinin veya kullukların da dâhil bulunması lâzım geldiğini göstermektedir. Aynı surette, bazı bölgelerde tesadüf edilen ve defterlerde üzerlerine bir çiftlik yer yazılmadığı halde tedarik ettikleri bir çift öküzle ve sipahinin izni ile timar dâhilinde ziraat yapmak imkânlarını bulan yagcı, yürük ve yamak gibi hususi teşkilât ve vazifelere bağlı kimselerden alınan paraya boyunduruk resmi denilmesi ve çift resminin 33 akça olarak alındığı bir memlekette bu resmin sadece 12 akçadan ibaret bulunması da kayda şayandır. Sipahi timarında bir çift öküzle çalışmakta olanların vermesi gereken 33 akçalık bir çift resmi üzerinden sırf kostukları bir çift öküzle (boyunduruğa) izafe edilen bir vergi almakla iktifa edilmesinin sebebini kanunname şu şekilde izah etmektedir: «Bu gibilerden yer kulluğu adı ile sipahinin toprağında ikamet resmi olarak esasen daha evvel 12 akça alınmış bulunuyor. Bu sebeple tekrar çift akçasının tam olarak alınması bunları mağdur edecektir (krş. Ömer Lütî Barkan, Kanunlar s. 24, 235). Bu suretle de meydana çıkmaktadır ki çift akçasının içinde yalnız bir çift öküzlük iş hacmi esasına göre boyunduruk resmi olarak alınan bir nevi zirai kazanç veya toprak kirası ile birlikte topraksız köylülerin bile bennâk veya mücerret resmi ve yer kulluğu gibi türlü adlar ile verdikleri diğer vergiler de vardır.

«Çift resminin bu karışık ve katışık mahiyeti Müslüman olmayan reayadan alınan ispenç resmi veya ispence ile karşılaştırıldığı zaman daha iyi meydana çıkmaktadır. Topraklı, topraksız evli veya bekâr olduğuna bakılmaksızın haraç verme çağına gelmiş olan her gayrimüslim erkek nüfustan alınan ve umumiyetle mahiyet itibarıyla olduğu kadar miktar itibarıyla da çift akçasına muadil bir vergi olan bu ispenç resmini veren Musevi ve Hristiyanlardan, ayrıca bir de çift akçası veya bu resmin bennâk, mücerret ve boyunduruk şekilleri ile yer kulluğu gibi yukarıda isimleri geçen türlü teferruatı alınmamaktadır. Bu vaziyete göre ispenç resminin çift resminden ayrı bir vergi olmayıp elindeki toprak veya çift hayvanı miktarı hesaba katılmadan vergi mükellefiyeti çağına gelmiş olan her gayrimüslim reayadan müsavi surette alınmakta olan çift resmi veya teferruatının diğer bir ismi olduğunu söyleyebiliriz. Çift resmi ve benzeri vergilerinin reaya çiftliklerinin

bütün olarak muhafazası hususunda alâkadarların dikkat ve ihtimamlarını celbedecek mahiyette olduğunu da kaydetmek lâzımdır. Bu suretle müstakil küçük çiftçi işletmelerinin dağılıp parçalanması ve netice itibarıyla bir kısım köylünün topraksız kalmasına mukabil diğer bir kısım toprakların zenginlerin elinde toplanması gibi, köylülerden birçoğunun vergi verme kabiliyetini azaltacak olan uygunsuzluklar devlete ait topraklar üzerinde bir kiracı vaziyetinde yerleştirilmiş olduğu farz ve kabul edilen çiftçilerin tarlalarını istedikleri gibi tasarruf edemeyeceklerine ait, bir hukuki prensibin ve maliye sisteminin icaplarına uygun olarak caiz görülüyordu. Kendi vasıtaları ile kendi tarlası üzerinde çalışan müstakil köylü işletmeleri imparatorluk için çok verimli bir vergi mevzuu teşkil ettiği kadar siyasi ve içtimai bir gaye olduğu için bu işletmelere ait olan çift resminin serbest satış veya hudutsuz bir verasetle intikalde toprağın parçalanması neticesi olarak, kaybolması tehlikesinin parça halinde toprak alım ve satımının menedilmesi için en büyük bir sebep olduğunu kanunnameler zikretmektedir (krş. Ömer Lütfi Barkan, Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat, XVII). Aynı suretle ödeme mecburiyetinde oldukları ispenç resmi veya çift akçası bedellerini tedarik için de, köylülerin devlet topraklarından hiç olmazsa, bir çiftliği bütün olarak ellerinde tutup, işletmeye çalışmaları sıkışık vaziyetlerde satma veya borçlanma suretiyle çiftliğin bütünlüğünü bozacak şekilde bazı tarlalarını ellerinden çıkarmamalarını intacettmektedir. Bulunduğu yeri gelişi güzel terk etmek ve çiftliğini bozararak, başka işle meşgul olmak hürriyetinin birtakım kayıtlara tâbi tutularak âdeta menedilmiş olması ve mirî arazi zer'inin parça halinde tarla satışını ve İslâm miras hukukunun parçalayıcı tesirlerini bertaraf eden asli bazı kaideleri, reaya çiftliklerini hep bu gibi parçalanma tehlikelerine karşı müdafaa edecek bir görüş ve anlayışla vaz'edilmiş bulunmaktadır.

«2 — Hassa çiftlik. Osmanlı imparatorluğunda bilhassa ilk devirlerin sipahi timarlarında, doğrudan doğruya sipahiler tarafından işletilen ve «kılıç yeri» tâbiri ile de anılan hassa çiftlikler ve çayır da vardır. Hattâ bazı yerlerde hassa bağ, bahçe ve değirmen kayıtlarına da tesadüf edilmektedir. Doğrudan doğruya sipahiler tarafından işletilen ve o zaman kullanılan bir tâbir ile sipahinin çifti yürüyen bu çiftlikler kendisi ve ailesi efradı toprak işleri ile meşgul olmak istemedikleri takdirde sipahi tarafından mirî topraklardan ayrılıp tesis edilen reaya çift-

liklerinden tamamen farklı olarak şekil ve şartları devlet kanunları ile tâyin edilmiş bulunan umumi ve tek bir tip kira mukavelesi ile değil, tamamen şahsi ve serbest bir anlaşma usulü ile arzu edilen bir şekilde kiraya verilebilmekte idi. Hassa çiftlikler üzerinde bu suretle meydana gelen kiracılık münasebetleri ise ekseriya mahallî örf ve âdetlere göre ayarlanan bir ortakçılık şeklini almakta idi, Bazı yerlerde tohum ve çift hayvanları sipahi tarafından temin edildiği takdirde mahsul yarıyariya paylaşılmakta olduğu gibi bazan da bu gibi hassa çiftliklerden sipahi ancak $\frac{1}{4}$ almakta idi. Hassa bağlar ile bahçe ve bostanlarda da sipahinin hissesi $\frac{1}{3}$ veya $\frac{1}{4}$ dir. Bununla beraber bu nevi tarla, çayır, bağ ve değirmenleri sipahinin mutlak mülkü addetmek de imkânsızdır. Çünkü sipahi bunları kimseye satmaz. Satsa bile bu satış ancak kendi zamanı için muteber tutulmakta ve kendisinden sonra gelen sipahi tarafından bu gibi satış muameleleri feshedilebilmektedir. Bu suretle bu nevi hassa çiftlikler ile bağ, bahçe ve çayır, bazı timarların tetimminatından olarak ve kılıç yerine bağlı demirbaşlar veya makam maaşları şeklinde hususi vaziyetlerini muhafaza etmekte idiler.

«Osmanlı imparatorluğunun üzerinde kurulduğu memleketlerdeki eski malikâne sisteminin bir zirai işletme bütünü olarak, haiz olduğu hususi bünye ve teşkilâtın izlerini muhafaza eden bu nevi timara mülhak çiftlik, çayır, bağ, bahçe ve değirmen gibi tesisler, Osmanlı devrinde timarlar dâhilindeki diğer reaya çiftlikleri arasında esasen ehemmiyetsiz bir mevcudiyet ifade ettikleri gibi, XVI. asırdan itibaren de hakiki ehemmiyet ve mahiyetlerini tamamen kaybederek, ancak eski devirlere ait toprak münasebetlerini hatırlatan birer bakiye şeklinde mevcudiyetlerini muhafaza edebilmişlerdir. Osmanlı devrinin ekseri sipahi timarlarında hassa çiftlikler ortadan kalkmış ve timarlı sipahi bu nevi büyük hususi çiftliklerini doğrudan doğruya veya yarıcılıkla işletmekle meşgul toprak zengileri olmaktan ziyade kendisine mümkün mertebe fazla çift akçası ile diğer vergileri para halinde vermeğe muktedir müstakil çiftçi işletmelerinin çoğalmasi ile alâkalı gelir toplayıcı birer asker ve devlet memuru haline girmişlerdir.

«Sipahi timarında bir çift öküzle işletilebilecek büyüklükte olan bu hassa çiftliklerin bazı padişah hasları ile büyük vakıflarda ehemmiyetli nispetler kazanarak ortakçı veya ellici toprağı adı ile geniş sahaları ve bilhassa münbit ovaları işgal ettikleri görülmektedir. Bu

nevi haslar ve vakıflar arazisine de tıpkı sipahi timarındaki hassa çiftlikler gibi üzerinde çalışacak olan çiftçilerin hukuki statüleri ne olursa olsun tapu ile alınan ve öşrüne işlenen reaya çiftlikleri şeklinde tesadüf edilmekte ve ancak ortakçılık ile işletilmektedir (krş. Osmanlı İmparatorluğunda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri, İktisat Fakültesi mec. 1, sayı 2). Mirî arazi hükümlerinden ayrı, hususi bir hukuki rejime tâbi bulunan bu gibi topraklar da diğer hassa çiftlikleri gibi ve belki de daha büyük bir kolaylıkla imparatorluğun topraklar rejimi içinde kaybolarak veyahut hususi mülkler şeklinde şahıslara mal edilerek, son devrin büyük çiftliklerinden bazılarının teşekkülüne yaramışlardır.

«3 — Askerî vazifelere bağlı çiftlikler. Osmanlı imparatorluğunda timarlı sipahiler yanında birtakım askerî vazifeler ile alâkalı çiftçi askerler de vardı ki, bunlar işledikleri çiftliklerin her türlü vergilerinden muafiyet mukabili, kendi aralarında, nöbetle sefer veya hizmetlere iştirak ederler ve bu bakımdan teşkilâtlandırılmış bulunurlardı. Yaya müselleme ve yürüklerin elinde bulunan çiftlikler ile voyruk baştinelelerini bunlar arasında zikredebiliriz. Bu gibi askerî vazifelere bağlı topraklar, tabiatıyla diğer reaya çiftlikleri ile sipahi timarlarındaki hassa çiftliklerden bütünü ayrı usul ve kaidelere göre tasarruf edilmekte idi.

«4 — Büyük zirai mülk ve işletme çiftlikleri. Reaya çiftliklerinin müstakil çiftçiler elinde, bütün olarak muhafazası için sarf edilen gayretler ne kadar büyük olursa olsun, arırlar boyunca çok değişmiş olan tarihî ve iktisadi şartlar içinde bu gibi hukuki ve idari mevzuatın kendilerine mahsus bir nizamı muhafaza edebilmelerine imkân bulunmamıştı. Bu sebeple bilhassa son zamanlarda merkezî devlet otoritesinin gevşemesi ve imparatorluğun kendisine has teşkilât ve müesseselerinin bozulması ile mütenasip olarak memleketin her tarafında içtimai ve zirai bir bünye tagayyürü ve çiftlik sahipleri denilen, toprak zengini ağa ve beylerden mürekkep, zirai bir derebeyi sınıfı ile topraksız ve varlıksız köylüler arasında bir toprak meselesi meydana çıkmıştı. Tarihî inkışafın bu safhasında Osmanlı memleketlerinin büyük bir kısmı ve bunlar arasında bilhassa Bosna-Hersek, Vidin, Tesalya ve Makedonya gibi, bazı Rumeli memleketleri, büyük bir kısım toprakları çiftlik haline sokulmuş olan birer büyük çiftlikler memleketi manzarasını almıştı. 1840 tarihlerine doğru, bütün Orta ve Doğu Avrupa'yı istila eden hürriyet için mücadele hareketleri ve köylü isyan-

ları, Osmanlı memleketlerine de sirayet ederek, topraksız köylüleri kendi ıstıraplarının hakiki sebepleri üzerinde düşünmeğe sevk etti. Bu suretle Sırp veya Bulgar istiklâl dâvaları, köylü kütlelerinin toprak edinme ihtirası karşısında, sosyal bir mesele olarak anlaşıldığı ve bu sosyal mesele, din ve milliyet farkları ile, ayrıca güçleştiği için, hususi bir şiddetle kendini gösterdi. Her mıntakadaki hususiyetleri ile henüz kâfi derecede aydınlatılmamış olan bu meselelerin tetkiki için, her şeyden evvel, şu cihetin de hatırdan çıkarılmaması lâzım gelir: Osmanlı imparatorluğunda, sipahi timarından farklı olarak, ayrıca sahiplerinin mülkü olan timarlar, veya askerî vazife ve mükellefiyeti olan mülk topraklar vardı. Nitekim şark vilâyetlerinin birçoğunda, malikâne-divanî sistemi şeklinde, birçok köylerin topraklarına tasarruf eden mülk yahut vakıf sahipleri de mevcuttur (krş. Ömer Lütfi Barkan, Malikâne-divanî sistemi, THİT mecm., 1939, II, 119).

«Sipahi timarlarında da birtakım hassa, çiftlikler, mirî arazi üzerinde tesis edilmiş ortakçı yerleri ve hususi çiftlikler de vardı. Esasen mirî arazi rejimi de hiçbir zaman bütün memlekete tamim ve teşmil edilmemişti. Suriye, Mısır, Irak ve Girit gibi memleketlerde mirî arazi rejiminin esaslarına uymıyan hususi toprak rejimleri baki kalmıştı. Nitekim Bosna'daki çiftlikler rejimi de buradaki beylerin lâmlığı kabulünden evvelki devirlere ait eski toprak münasebetleri nizamının bir devamından başka bir şey değildi. Aynı suretle eski arazi ahkâmı ile ona uyarak, 1274 tarihli Arazi Kanunnamesinin 130. maddesi, ahaliye mevcut olan bir kariyenin çiftlik ittihazı ile topraklarının müstakillen bir şahsın uhdesine verilemeyeceğini emretmekte ise de, bu gibi memnuiyetleri hükümsüz bırakan çareler her zaman bulunabilmiştir.

«Teşekkül tarzına hâkim olan umumi şartlara gelince, son zamanlarda eski timar sistemi bozularak, muayyen bir mıntakanın gelirini toplamak sanat ve salâhiyetlerinin, mirî mukataat şeklinde, bazı nüfuzlu kimselere, mültezimlere verilmesi için veya 10 senelik geliri peşin (muaccele) alınmak suretiyle, malikâne olarak, satılması ile mirî arazinin tasarruf hükümlerinin gitgide mülk topraklar üzerindeki tasarruf hükümlerine yaklaştırlarak, satın almalarla toprak biriktirmek ve biriktirilen toprakları mülk gibi tasarruf etmek imkânlarının meydana çıkması gibi, hukuki ve malî esasları ön plânda hatırlamak mümkündür. Fakat bunların arkasında, bu mıntakalarda harb ve karışıklık halinin da-

imî bir tehlike teşkil etmesinden doğan ekonomik ve demografik vaziyetlerin, zirai hayatın büyük senyör malikâneleri etrafında teşkilatlanmasını zaruri kılmaları gibi, imkânları da unutmamak lâzım gelir. Gerçekten malikâne sistemi ile ortakçılık rejimlerinin içtimai ve iktisadi bakımlardan; en tehlikeli tiplerinin, iktisadi bir kapanma ve boğulma devrinin, siyasi karışıklıklar, kıtlıklar ve sâri hastalıkların küçük zirai işletmelerin iktisadi varlığını za'fa düşürüp, köylüyü ilk buhranda, kayıtsız ve şartsız olarak, sığınacak kuvvetli bir adam aramağa mecbur ettiği zamanların mahsulü olduğu unutulmamalıdır. Bu gibi devirlerde para azlığı ve mütemadiyen sermayesini kaybetme tehlikesi, köylüyü zengin komşusuna sığınmak ve onunla el ve iş birliği yapmak mecburiyetinde bırakmakta ve sıkışık vaziyette olanların çalışabilmesi için, lüzumlu vasıtaları temin edebilecek mevkiye olanlar ise, derebeyi şekline girmektedirler. İşte Osmanlı imparatorluğunun gerileme devrinde meydana çıkan iktisadi sarsıntılar ile mali müşküller, bu neviden bir vaziyet yaratmış ve her mıntakanın kendi içine kapanıp boğulmasını ve toprak işçiliğinin nüfuzlu ve varlıklı birtakım çiftlik sahiplerinin elinde ve onların tabii olarak teşkilatlanmasını icabettirmiştir. Bu beyler içinde, halkın şaşkınlığından istifade ederek; ucuz fiatlarla arazi satın almış vurguncular ile memur veya asker sıfatı ile, haiz oldukları devlet otoritesini fena istimal ederek, servet kazanmış mütegalibe de vardı. Bu sahadaki tereddi ne kadar ileri bir dereceye varmış olursa olsun, kendilerine mahsus hukuki statü ve imtiyazları ve silsile-i meratibi ile, hakiki bir sınıf teşkil edecek şekilde tam bir toprak aristokrasisinin, teşekkül etmek için, zaman bulamadığını da müşahade etmemek imkânsızdır. Balkan yarımadasında Türkiye imparatorluğundan ayrılarak teşekkül eden devletlerin topraklarında toprak reformuna uygun devirlerde dahi Türk bey ve ağalarının ellerinde bulunan toprakların vasatı sahası Avusturya-Macaristan ve Rusya memleketlerindeki arazi asılzadelerinin sahip olduğu topraklar ile kıyas kabul etmeyecek kadar küçük olduğu da anlaşılmaktadır.

«Rumelideki çiftlik rejiminin bazı hususiyetlerine gelince öteden beri çiftlik halinde işletilen veya yeni şartlar altında son zamanlarda çiftlik haline sokulmuş olan bu topraklar umumiyetle üzerlerinde aileleriyle birlikte yerleşmiş olan köylüler tarafından ve ortakçılık ile işletilmekte idi. Bu vaziyette zirai işletmenin merkezini teşkil eden büyük çiftlik binaları ve

bunlar arasında çiftlik sahibinin konağı, ahırlar, hangar ve samanlıklar gibi tesisler yanında çiftçilerin aileleri ile birlikte ikametlerine mahsus olan sıra sıra sefil kulübeler, bize çiftlikler rejiminin dayandığı iktisadi ve içtimai tâbiyetler nizamının maddi ve haricî manzarasını vermekte idi (krş. J. Ancel. Macédoine, Paris 1930 s. 31, 57, 118). Böyle bir esas üzerine teşkilatlanmış olan bir zirai işletmenin (çiftliğin) sahibi ortakçılara (çiftçilerine) toprakla birlikte her türlü tesisatı, kulübe, çift hayvanı ve aletler ile birlikte tohumu da temin eder ve bu sebeple mahsulü onlarla paylaşırdı. Bu paylaşma toprağın gelir imkânlarını, çiftlik sahibinin temin ettiği işletme sermayesinin nispeten ziraat nevelerine ve ortakçıların temin etmekle mükellef tutulabilecekleri hizmet ve angaryelerin miktarına göre yarıcılık, üçleme, dörtleme veya beşleme tarzında cereyan ederdi. Çiftçiler ile çiftlik sahipleri arasındaki münasebetler zâhiren serbest bir mukavele ile teşekkül edebilir görünürse de zamanla kuvvetle teessüs etmiş bulunan ve teferruatı herkesçe malûm mahallî örf ve âdetler haline girmiş ve çiftlik toprakları üzerinde yerleşen çiftçiler bu toprakların daimî ve irsî kiracıları olmuşlardır. Bu hususta mevcut örf ve âdetler hakkında bir fikir edinmiş olmak için «Bosna vilâyeti ile Hersek sancığı çiftliklerindeki müzarea muamelâtında cari olan tadiâtı mutazammın nizamnameyi» gözden geçirmek kâfidir (Düstur, 14 safer 1276, birinci tertip, s. 765).

«Aynı şekilde bu mıntakalarda çiftlik sahipleri (eshab-ı alâka) ile çiftçiler arasındaki ihtilâfların tetkiki, halli ve bir nizamnameye raptı işlerinde, gerek İstanbul'daki müzakerelede ve gerek müfettiş olarak Bosna'da büyük hizmetleri geçmiş bulunan Cevdet Paşa da, maruzat (T. T. E. M., nr. 43, 79) ında bu havalideki toprak münasebetlerinin hususiyeti ve onlar yüzünden çıkan meselelerin mahiyet ve sebepleri hakkında kıymetli malûmat vermektedir.

«Bosna'da umumî kanunlar haricinde mahallî örf ve âdet kaideleri ile idaresine cevaz verilen bu çiftlikler rejiminin çiftçilerine devlet toprakları üzerinde çalışan köylüden farklı ağır şartlar tahmil ettiğini ve sonra da mahsulün yarı yarıya ikili-birli veya birli-üçlü paylaşılması mecburiyeti yanında, ayrıca çiftlik sahibi beyin şahsına çeşitli angarya ve hizmetler ile hediye takdim etmek külfetine de tâbi tutuldukları anlaşılmaktadır. Aynı tâbiyetleri diğer memleketlerdeki çiftlikler üzerinde mevcut farz etmek mümkündür. Bu çiftlikler rejiminin bahis

mevzuu memleketlerdeki vüsati göz önünde bulundurulursa, bu memleketlerde toprak meselesinin ehemmiyeti meydana çıkar. Bununla beraber bu memleketlerden her biri çiftlikler rejiminin uygunsuzluklarına, aynı şekilde, mâruz degillerdir. Bulgaristan'da Türk beylerine ait çiftlikler umumiyetle 200-250 hektarı geçmiş topraklardan ibarettir. Asıl büyük çiftlikler rejiminin hâkim olduğu yer Tesalya ve Makedonya idi. Gerçekten bazı tahminlere göre, Yunanistan'a ilhakında Tesalya'da mevcut 658 köyden 460 ı çiftlik arazisi üzerinde ve çiftlik-köy halinde bulunmakta idi ve yalnız 198 köy toprak sahibi müstakil çiftçilerden müteşekkildi. Bahis mevzuu çiftlikler bu vaziyette işlenen toprakların % 75 ini ve oradaki toprakların ise, hemen hemen hepsini kaplamakta idi. Buralarda toprak sahipleri ekseriya tohumluk, ev ve arazi verir, mahsulü yarı yarıya paylaşırdı. Yalnız toprak verdiği yerlerde ise, mahsulün 1/3 ünü alırdı. Bu topraklardan büyük bir kısmı Hristiyan zenginlerinin elinde idi. Aynı şekilde, Umumi Harbden sonra, Yunan Makedonya'sında yapılan bir anketin neticelerine göre de, bu mıntakada mevcut 1.335 köyden 609 unun çiftlik arazisi olduğu ve yalnız 727 sinin toprağına sahip müstakil çiftliklerden müteşekkil olduğu anlaşılmıştır.

«Çiftlik toprakları üzerinde, ortakçılıkla yerleşen köylülerin toprak sahibi bey ve ağalar ile olan münasebetleri bakımından, zamanına ve memlekete göre, çeşitli tiplerin mevcut bulunduğu da göze çarpmaktadır. Siyasi, içtimai ve iktisadi bakımlardan, birbirlerinden çok farklı olan bu dikkate şayan tiplerden çok tammüm etmiş bazı nümunelerin yayıldıkları sahaları sarahatle tâyin edememekle beraber, mahiyetleri üzerinde biraz durmak mümkün görülmektedir. Siyasi ve idari emniyetsizliklerin umumi bir şekil aldığı devirlerde merkezden uzak ve dağlık memleketlerdeki yerli beyler, çiftlikleri dâhilinde, müstahkem kuleler inşa ettirmişler, başlarına silâhlı adamlar toplamışlar ve âdeta istiklâl ilan ederek, hükümet memurları ile eşkıyanın zulmüne karşı, halkı müdafaa edici bir rol takınımışlardır. Buna mukabil halktan daha büyük bir tâbiyet ve hizmet istemek hakkını kendilerinde bulacakları tabii idi. Bu hal onların diğer serbest köylüler üzerindeki tahakkümünü arttırmalarına ve dolayısıyla çiftliklerini genişletebilmelerine sebebiyet vermiştir.

«Birçok yerlerde çiftlik sahipleri beylerin, topraklarının başında bizzat çiftliğin

idaresine iştirak etmek suretiyle, çiftçilerle temas halinde yaşamayıp şehirlerle çekildikleri ve oralarındaki konaklarında gelirleri ile geçinen bir sınıf halinde yerleşerek, mıntakanın idaresinde ve devlete karşı, temsiline büyük bir rol oynamaya namzet bir zümre teşkil ettikleri görülmektedir. Bu hal onları, siyasi bakımdan, merkezlerden uzak ve dağlık mıntakalarda hükümlan olan vahşi tabiatlı, âsi derebeyleri, milliyet hareketlerini teşkilâtlandıran öncüler ve istinatgâhlar rolünden çıkarıp, şehirlerle yerleşerek devletten unvanlar ve rütbeler koparmakla meşgul beyler haline koymuş ve bu suretle mukadderatlarını devletin mukadderatı ile birleştirmişti. Bununla beraber bu durum iktisadi ve içtimai bakımdan çok fena neticeler vermiştir. Bu kasabalılaşma cereyanının tesiri altında, bizzat kendilerinin işliyebileceği bir büyüklükteki tarlalarını da yarıcı ve ortakçılara terk ederek şehre inen ve orada ehemmiyetsiz bir toprak gelirine devletten koparacağı vazife ve hizmetleri ilâveye çalışan işsiz güçsüz, içtimai nüfuz ve kudreti ehemmiyetsiz ve köylülüğün bozma bir ağalar sınıfı meydana gelmiştir.

«Hakiki bir toprak beyinin buhranlara ve emniyetsizliğe karşı köylüyü himaye etmek nev'inden vazifelerini terk eden beyler veya onların dahi insafsız ve alâkasız kâhya veya mütezimler tarafından çok fena bir şekilde istismar edilen ve bu vaziyette kendilerine ait olmayan bir toprak üzerinde çalışmak mecburiyetinde olan köylüler kendi çalışmaları ile artık tufeyli bir gelirci rolüne düşerek her türlü nüfuz ve itibarını kaybeden mülk sahiplerini faydalandırmamak için ortakçılık rejiminin psikolojisine uygun bir şekilde toprağı sathi ve tahripkâr bir tarzda işlemişlerdir. Bu yüzden fakirlik ve hastalıklar arttıkça çiftlikler üzerinde yaşayanların vaziyeti daha fazla bozulduğu gibi beylerin de geliri daraldıkça daralmıştır. Bu haller yüzünden uzaktan idare edilen çiftliklerin bulunduğu bölgelerde bir harabiyet ve bozkırlaşma meydana gelmiştir. Osmanlı imparatorluğunun bugünkü Türkiye'nin hudutları dahilinde kalan kısımlarında da, Balkan memleketlerindeki çiftlikler meselesi kadar hak ve siyasi bir mahiyet arz etmemek ve aynı nispetleri muhafaza etmekle beraber büyük çiftlikler halinde işletilen topraklar ve bu çiftliklerin ortakçı ve ırgatları hâlâ mevcuttur. Bu gibi büyük zirai mülkler ve işletmeler üzerindeki içtimai ve hukuki münasebetlerin tanzimi işi, içtimai bir mesele olarak ele alınmıştır.»

ÇİFT PERVAZ (چفت پرواز) [Tez.] Yazı levhalarının kenarlarına yapıştırılmış olan renkli kâğıdın yanına ince hat şeklinde başka renkte bir ikinci kâğıt da yapıştırılmış olanlara verilen addır. Yalnız bir renkte kâğıt yapıştırılmış ise buna da «tek pervaz» denilir.

ÇİFTE TULUMBA (چفته طولومب) [Tal.] Eskiden mevcut yangın tulumbalarından bir nev'inin adıdır. Diğer nev'ine de «Yekta» denilirdi. Buna çifte adının verilmesi iki kişi tarafından kullanılmasından dolayı idi. Tek adam tarafından kullanıldığı için diğer nev'ine de o mânaya gelen yekta adı verilmişti. Her ikisinde suyu uzağa nakleden hortum başka biri tarafından idare olunurdu.

Başbakanlık arşivinde mevcut 12 L 1206 tarihli bir vesikada sarayda on tane çifte ve altı tane yekta yangın tulumbasının bulunduğu yazılıdır.

ÇİL (چیل) [Mes.] Eskiden kırk paralık gümüş sikke hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Çil kuruş» da denilirdi. Çil; Farsça kırk demektir.

*Girmiş kimisi vahdete almış ele tesbih
Her birisinin vird-i zabani çil ü pençah
Rahi*

ÇİL AKÇA (چیل آقا) [Mal.] Yeni para hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çil, parlak beyaz, boz ve kır renk demektir. Yüzdeki ben ve lekeler de çil denir. Çil para, çil kuruş, çil altın da denilirdi.

Farsça çil, kırk demek olan «çehil» in muhafesidir.

*Çil akçeyi harc etse nola su gibi dildâr
Darphanesi işler gerisinden geliri var
La*

ÇİL ALTIN (چیل آلتون) [Mal.] Eskiden parlak ve yeni altınlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çil para, çil akça, çil kuruş da denilirdi.

ÇİLE (چله) [Sof.] Tarikat müntesiplerinin ister zelle mukabili olsun ister zelle mukabili olmasın ahlâkın tezkiyesi ve vicdanın tasfiyesi için tekkelerde vaz'edilen bir nevi usulün adı idi. Farsça kırk demek olan ve çehil kelimesinin muhaffeti bulunan çil'e ha eklemesiyle meydana gelen muhtelif mânalarından biri de riyazattır. İcabına göre üç, kırk, bin bir gün imtidadedirdi. Dervişlerden ömürlerinin uzun bir kısmını çilehanede geçirenler vardı. «Çile» Farsça çihil kelimesinin hafifletilmiş şeklidir. Kırk gün ve kırk gece temiz ve kimsenin gelip insanı rahatsız etmeyeceği bir yere çekilip iba-

det etmek mânasına gelir. Arapçada yine kırk kelimesini ifade eden erbain kelimesi, çile kelimesinin tam karşılığıdır» şeklinde tarif eden değerli müdekkik Abdülkâfi Gölpınarlı (İslâm Ansiklopedisi, çile maddesi) şu kıymetli izahatı veriyor:

«Çile bütün dinlerde bulunan orucun aşırı bir şeklinden başka bir şey değildir. Esmayı yani Tanrı adlarını zikrederek sülûk etmeği hakikate ve Tanrıya ulaşmağa esas tutan tarikatlarda ve bilhassa halktan çekilip bir yerde ibadet etmeği Tanrıya ulaşmak için bir vesile sayan Halvetilerde bu inziva erbain diye anılır. Kuran'da Tanrının Musa Peygambere kırk gece ibadetten sonra, kitap vereceğini vadettiği bildirildiği gibi (II, 51) İsrail oğullarının, savaştan çekindikleri için, ceza olarak kırk yıl çölde kaldıkları (v. 26) Musa'ya Tanrının 30 gece vâde verdiği ve bu vâdenin 10 gece ile tamamlanıp, 40 olduğu, bu müddet içinde İsrail oğulları arasında Harun'un Musa'ya vekâlet ettiği bildirilmektedir. (VII, 141 ve 142). Tevrat'a göre de Musa, Tur dağında 40 gün 40 gece kalmıştır. Kitab-ı Mukaddes tercümesi, İstanbul 1908, XXIV, 18, Hristiyanlarda da paskalyadan 6 hafta önce 40 gün süren ir perhiz vardır. Bu 40 sayısı ile 6 ve 3 gibi bazı sayıların mukaddes sayılmasının fisa-goreular vasıtası ile Mısır'dan ve belki de Hint'ten geldiği ve bu inanışın pek eski olduğu muhakkaktır. Tarikatlardaki çile (erbain) diğer dinlerdeki oruç ve perhizler ile Müslümanlıktaki itikâfın aşırı bir şeklidir (Bk. itikâf). İbn el-Cavzi (598 - 1201/1202), Nakd-el-ilm vel-ulema ve telbis iblis (Şam, 1340, S. 220 - 232) adlı kitabında, sofilerden az yiyenler, ömründe et yemiyenler, kötü ve bayağı şeyleri yiyenler bulunduğunu bildirdiği gibi bilhassa «erbainiye» denen bir sofi taifesinin de bulunduğunu kaydetmektedir (Ayn. esr. s. 224). Velâyetname adı ile tanınan Hacı Bektaş menakibinde de Hacı Bektaş'ın Necef'te Medine'de, Kudüs'te Şam ve Cami Umeyye'de, Elbistan'da eshab-ı kehf mağarası etrafındaki makamlarda ve Anadolu'ya geldiği zaman Suluca Kara Öyük'ün mescidinde erbainler çıkardığı hikâye edilmektedir. Bütün rivayet ve menkıbeler bize halvet ve erbainin hemen bütün tarikatlarda bulunduğunu ve menşeinin eskiliğini gösterir. Halvet ekseriyetle tekkelerdeki odalardan birinde olur. Şeyh, halvete sokacağı derviş bu odaya götürür ve dua edip odadan çıkar, dervişin yemeği ve suyu her gün ayağına götürülür. Bu yemek, dervişin meşrep ve tahammülüne göre azaltılır. Bu müddet

içinde derviş, zaruret olmadıkça dışarı çıkmaz ve kimse ile konuşmaz. Gece gündüz ibadet, zikir ü fikr ile meşgul olur İçlerinde, geceleri uyanıp yatmayanları, uykusu gelince bir kayış dizlerinin altından ve boynundan geçirip dizleri dikik bir halde oturarak, uyuklayanları, yahut müttekâ (dayanacak şey) denen ucu sivri baş tarafı alın konacak tarzda yassı bir demiri yere saplayıp alnını, üstündeki yassı yere dayayarak uyuyanları vardır. Kırkinci gün şeyh, dervişin bulunduğu odaya gider ve dervişin bu müddet içinde gördüğü bîrsâm ve rüyaları dinler. O gün bir kurban kesilir. Derviş, erbainden çıkarılır. Yıkanır ve çamaşır değiştirir. Baş suyu ile pişmiş bir çorba içer, ertesi günü yahut o günün akşamı kurban etinden yer ve dinî ziyafette bulunur. Şeyh lüzum görürse bir erbainden sonra derviş bir erbaine daha sokar. Birbiri ardınca 3 erbain çıkaranlar bile vardır.

«Mevlevilerin çilesi hizmet iledir ve rıza kelimesinin ebed hesabında tutarı olan 1001 gün sürer. Mevlevilikte, mubip, derviş ve şeyh dereceleri vardır. Muhip, bir şeyhe intisabetmek isteyen kişiye denir. Muhipler, sema'ı (Mevlevi usulünce dönmeyi) meşk ederler, isterlerse, ney üflemeyi ve âyinleri (Mevlevi mukabelesinde okunan ilâhileri) de öğrenirler. Muayyen günlerde mukabelede (Mevlevi âyinde) bulunurlar ve bir dedenin hizmetinde, tarikat terbiyesi görüp yetişirler. Derviş, muhiplikten geçerek çile çıkarıp tekkede bir höcreye sahip olan ve muhipleri terbiye eden dededir. Dederler aynı zamanda şeyh namzedi tanılır ve bir yerde şeyhlik açılırsa içlerinden ehil olan biri oraya şeyh tâyin edilir. Çile çıkarmağı ve derviş olmağı kabul edene âşık ve nevnîyaz derler. Çileye ikrar veren nevnîyaz, tekkenin matbah kapısından girilince sol tarafında bulunan saka postunda iki dizi üstünde murakabe vaziyetinde 3 gün oturur, düşünür ve üç gün sonra ikrarında sebat ederse kendisine bir tennure (yakasız, kolsuz ve etekleri gayet geniş ve ağır bir fistan) giydirilir. Beline eliflâmet (alf-i namad) denen ve elif harfi gibi ince uzun bir kuşak kuşanır, sırtına kollu ve kısa bir hırka giyer ki buna da deste gül denilir. Başında da sikke vardır. Bu kisveye bürünmeye soyunmak denir. Soyunduktan sonra çileye girmiş sayılır ve pazarcılık hizmetine başlar. Mevlevi tekkelerinde meydancılık, çamaşırcılık, şerbetçilik, bulaçıkçılık, sumatçılık (sofra hizmeti), içeri meydancılığı (kahvecilik), tahmişçilik, kandilecilik, türbedarlık ve yataklık gibi hizmetler görülür. Bu hizmetlerin görülmesine nezaret eden dedeler vardır. Bu hizmetlerin sayısı 18 olup bu adet mevlevilerce mu-

kaddes sayılır. Fakat derviş ve matbah canı denen çilekeş az olursa, bir adam birkaç hizmeti yapabilir. Matbah canı, zaman geçtikçe ve başka nevnîyazlar geldikçe bu hizmetlere bakar. Nihayet 1001 gün tamamlanınca, meydancı dede, matbah canına çilesinin bittğini haber verir, can, hamama gider, yıkanır, tekrar gelip tennureyi çıkarır ve derviş elbisesini giyinir ve saka postuna oturur. Akşam, meydan hazırlanır, huzur denen Mevlânâ tekkesinde dervişlerin başı olup ser-tarik yahut tarikatçı denen zat, diğer tekkelerde bu makama sahibolan aşçı dede ve diğer dedeler gelirler. Yemek yenir, yalnız can yemek yemez. Fakat yemekten sonra aşçı dededen itibaren, bütün dedeler ile görüşür, yani sağ eli ile sağ ellerini tutar ağzına götürür, karşısındaki de eğilir. Aynı zamanda ikisi de birbirlerinin ellerini operler, bundan sonra niyaza durur. Tarikatçı yahut aşçı dede «vakt-i şerif hayr ola, hayırlar feth ola, şerler def ola, derviş kardeşimizin niyazı kabul ola, asitane-i Mevleviyede rahatı müz-dad ola, demler safalar ziyade ola, dem-i Hazret-i Mevlânâ hû diyelim» diye bir gülbank çeker, hep birden baş kesip (başlarını öne eğip) belden itibaren vücutlarını da biraz eğerek «hû» derler. Can, bu törenden sonra, matbaha yalnız olarak yemeğini yer. Meydancı dede mumu alır, o önde ve can arkada, höcreye giderler, meydancı höcre kapısında da aynı tarzda bir gülbank çeker ve derviş odaya sokar, odanın penceresindeki perdeyi örtüp gider, derviş, odasında üç gün kalır. Meydancı, yemek vakitleri yemeğini odaya getirir, üç gün sonra gelip perdeleri açar ve canı, tarikatçıya (aşçı dedeye) götürür, can, diz çöker, aşçı dede tekbir alıp hırkasını giydirir. Bundan sonra da 18 gün süren höcre çilesi başlar, bu müddet zarfında yeni derviş, höcresinden ancak icabettikçe çıkar. 18 gün sonra evradını, zikrini alır ve höcre sahibi bir dede olur. Dilerse o tekkede kalır, dilerse başka bir tekkeye gider. Kendisine verilen hizmete bakar, nevnîyazlar ile muhipleri yetiştirir. Farsça biliyorsa onlara mesnevi okutur, musikiye aşına ise ney üfletir, âyin meşk eder, yahut iyi bir sema'zen ise sema' talim eder (bk. Hâmit Zübeyr, Mevlevilikte matbah terbiyesi, Türk Yurdu, V, 280-286). Çileyi bitirmeyip, bu işten vazgeçmeğe çile kırmak denir. Çilesini kıran tekrar çileye girmek isterse, bitirdiği günden değil, yenibastan başlamak mecburiyetindedir. Çileyi tamamlamağa da çile çıkarmak derler. Şayh Galip (Divan, Bulak s. 27) in matbah-ı molla redifli 18 beyitlik bir

methiyesi vardır ki, Mevlevilerin mabtah telâkkilerini göstermek bakımından, değerlidir.

Eskiler, yılı yaz ve kış diye ikiye ayırmışlardır, kış günlerine kasım demişlerdir. Kasım günleri 180 gündür, İl. teğrinin haftasında girer. Kasımın 45 inci gününden itibaren 40 güne erbain derler Bu günler, pek soğuk günlerdir Eskiler, erbaine önceden hazırlanırlar, hattâ mühim işleri olmadıkça sokağa çıkmazlardı. Azeriler, erbaine Farsça çile derler. Çile kelimesi, az çok uzun süren her türlü sıkıntıya delâlet etmek üzere kullanılır. İmam Hüseyin'in şehadet günü olan ve hicret yılının ilk ayı bulunan muharrem'in aşura denen 10 uncu gününden itibaren 40 güne de şia-i imamiye, Cafferîye mezhebinde bulunanlar erbain-i seyyid-el-güheda yahut kısaca erbain derler.

Erbain, safer ayının 20 nci gününe raslar. Halk bu güne imam kırkı da der.»

Pek kıymetli bir zat olan Mevlevî şeyhi rahmetli Remzi dede efendi «Tâbirat-ı Mevleviyye» adlı basılmamış eserinde çile için şu izahatı veriyor :

«Çile; tarikatın usul ve âdabına göre mürşit tarafından tâyin olunurdu. Mevlevî tarikatında çile mutfakta geçirilirdi Müddeti 1001 gündü. Diğer tarikatlarda sâlikin istidadına göre isim telkin edildiği gibi, Mevlevilikte canın tahammülüne göre hizmet verilir, onun hizmeti kendisinin virdi sayılırdı. Çünkü çileden mak-sat, ancak rıza tahsiliydi.

«Mevlevî tarikatına intisabedecek, yani Mevlevilik tâbirince, soyunacak âşık, kazancı yahut açığı dedeye müracaat eder, soyunacağını söylerdi. Kazancı dede; dervişlik zordur, çile kırmak iyi değildir. Dervişlik, ateşten gömlek, demirden leblebidir. Aç kalmak, dövülmek, haksız yere söz işitmek vardır. Dervişlik, ölmezden evvel ölmek demektir. Bunlara tahammül edersen gir, derdi. Âşık, kabul ettiğini söylerse şeyhin muvafakati istihâl edildikten sonra «can» ın ikrarını alırdı.

«İkrarı yeni alınan can; saka postunda üç gün oturur, kalıp kalmıyacağını düşünür, yapabilirse ondan sonra kalkıp hizmete soyunurdu Can, saka postunda iki diz üzerine murakabe vaziyetinde oturur, diğer canların hizmetini seyredirdi Mechuriyet olmadıkça konuşmazdı. Bir şey de okumazdı. Hizmetten sonra «ayakçı» olurdu. Ortahığı süpürür, odun getirirdi. Üzerine başka bir can gelinceye kadar bu hizmete devam ederdi Aynı zamanda sema' talimine başlardı. Sema'a başlamayınca sikke givemezdi.

«Bin bir gülük çile müddetinin ekmi ol-duğunu kazancı dede sertarik dedeye haber

verirdi. Can, hamama gider, guslederdi. Tekrar saka postuna oturur, tennureyi çıkarıp derviş elbisesini giyerdi. Akşam, meydan hazırlanır, matbahta hususi lokma basılırdı. Sertarik de gelirdi. Diğer tekkelerde postnişin dede efendi (yani tekke şeyhi) gelirdi. Can, meydana girer, fakat yemeğe iştirak etmezdi. Can, evvelâ sertarikle, sağdaki dedelerle, sonra soldaki dedelerle görüşürdü. Bilâhara matbahtaki canlarla, meydancılarla görüşür ve niyaza dururdu.

«Sertarik dede aşağıdaki gülbankı okurdu:

«Vakt-i şerif hayr ola, hayırlar feth ola, şerler def' ola, derviş kardeşimizin niyazı kabul ola, asitane-i Mevleviyede rahatı müzded ola, demler safalar ziyade ola, dem-i Hazret-i Mevlânâ hû diyelim hû!»

«Bütün dedeler hû şerler. Niyazda can, şeyhe teveccüh eder. Şeyh, sevdiği dervişin sikkesini öper. Can, meydanda bulunmayan türbedarı arar, onunla da görüşür. Başta sertarik dede, kıdem sırasıyla, diğer dervişler meydana çıkarlar. Herkes hücresine avdet eder. Can, matbahta lokmasını eder. Lokmadan sonra meydancı, eline çırağı alır, can arkasında hücresine gider. Orada meydancı gülbank okur:

«Vakt-i şerif hayr ola, hayırlar feth ola, şerler def' ola, derviş kardeşimizin rahatı müzded ola, dem-i Hazret-i Mevlânâ hû diyelim hû!

«Can, hücresinde üç gün «sır» olur, namazdan başka bir yere çıkmaz, perdeler ve kapılar kapalıdır. Yalnız meydancı gelip yemeğini getirir. Üç gün sonra, meydancı hücreye varır. Höcre küşad olacak der ve perdeleri açar. Sonra canı alıp tarikatçı yanına getirir. Tarikatçı ile görüşür. Tarikatçı huzurunda derviş iki diz üzerine oturur. Deste gülden maada bedeni geniş «resim hırkası» giyer. Tarikatçı, çileyi bitirdin, asıl şimdi höcre çilesine gireceksin, der. Sonra «on sekiz gün» can, dışarı çıkmaz. Yalnız tekke içinde dolaşabilir. Açığı dede ve mesnevihan ile görüşüp nasihatlerini alır. On sekiz gün mahpus kalması taşraya muhabbeti olmadığını izhar içindir. On sekiz gün sonra «Hazret-i Şems» e ziyarete gider. Avdetinde sertarikten yahut çelebî efendiden evrad, ezkâr dersi alır. İsterse çile çıkardığı yerde oturur, istemezse hariçteki tekkelerden birine gider. Orada hizmetini ifa eder.

«Bu merasım Konya'da dergâh-ı Mevlânâ'da yapılan merasimdir. Diğer tekkelerde «sertarik» yerine tekkenin postnişini gelirdi. Diğer merasım aşağı yukarı aynı şekilde cereyan eylerdi.»

Çile, nazımda teştit ile çille suretinde kullanılır:

Çileye vesvesesiz girdi kapandı zâhit
Habsolur ta ramazan ahır olunca şeytan
Sabit

§ [Ok.] Yayı kurmak için, ipekten yapılan aletin ismidir. İki başına tonç denilirdi. İpeklerin tonca bağlandığı kısma «tonç döküm», üzerine ortasına bir karış kadar sarılan kendirin gayrı renk:eki yere «meydan», gez yeri tâyin edilerek üzerine ikinci bir defa sarılan ham ipeğe «dügül», meydanın iki tarafına bir, bir buçuk santim uzunluğunda sarılan beş parça ipeğe «gül», çilenin katlarının düzlüğünü gösteren başka renkteki ipeğe «kılavuz» denilirdi. Çilenin telleri ipeğin kalınlığına göre yirmi, otuzdan kırka kadar tehalüf ederdi. Çilenin uzunluğu yayız boyuna göre değişirdi.

Çille-i sahtın çeker her dem keman ebrârların
Aferin erbab-ı aşkın kuvvet-i bazasına
Fitnat

ÇİLE ÇEKMEK (چله چكك) [Hal.] Mihnet ve meşakkate uğramak demektir. Tarikat mensuplarının çilehaneye girmeleri külfetli bir iş olduğu için o makamda kullanılmıştır. Nazımda teşdit ile istimal olunurdu.

Ne çille çektiğimi buriyag-ı gamda fakir
Görünce nakşını göstermede imkân hasır
Sabit

ÇİLE ÇIKARMAK (چله چيقارمق) [Sof.] Tarikat müntesiplerinin, kalbin tasfiyesi ve nefis-i emmarenin kırılması için bir höcreye kapanıp halvet ve taat ile igtigal etmelerine itlak olunur. Çile, bazan zelleyle mukabil ceza makamında da tatbik olunurdu. Çile en ziyade Mevlevilerle Bektaşilerde vardı. İşin icabına göre üç, kırk, bin bir gün imtidadedirdi. Dervişlerden ömürlerinin uzun bir kısmını çilehanede çileyle geçirenler vardır.

Çile; tekkenin açığı yamaklığı gibi müşkül işlerini yapmak, yahut çilehaneye kapanarak bir yere çıkmamak suretiyle çıkarılırdı. Mevlevî dervişleri çileyi matbahta geçirirlerdi. Ancak, bu matbah, yemek pişirilen matbah değildi. Yalnız lokma pişen bu matbahlar, Mevlevîler için ilk terbiye yeri idi.

Seyahat suretiyle çilelerini dolduran dervişler de vardı. Çilenin şeklini «mürşit» tâyin eder, «mürîr» ona itaat eylerdi.

Çile; erbain kelimesinin mukabilidir. Tenhaca bir köşeye çekilip kırk gün halvette bulunmak mânasına kullanılırdı. Sonraları sâlik'in istidadına göre müddeti tezyit veya tenkis edilirdi.

ÇİLE DESTGAHI (چله دستگاهي) [Ok.] Üç parmak kalınlığında, gergef kolu gibi mütaaddit

ve şaşırtma suretiyle delinmiş deliklerden mürrekkep tahtanın ismidir. Üzerine, istenilen uzunlukta değnekler sokularak ipekler sarılır ve tonçlar geçirilerek düğümlendiği gibi meydana ve güller bağlanırdı. Çile, bu aletle yapıldığı için o ismi almıştır.

ÇİLEHANE (چله خانه) [Sof.] Tarikat müntesiplerinin çilelerini doldurdıkları höcrelere verilen addır. Çilehaneler bazan tekkelerin karanlık ve rutubetli odaları olduğu gibi, bazan da dağ başlarında veya تنها bir yerdeki mağaralar olurdu. Sâdir olan zelleyle göre mürşit tarafından tâyin olunan müddeti dolduruncaya kadar derviş orada oturur, ancak tabii ihtiyaçlarının def'i için dışarı çıkardı. Ömrünün mühim bir kısmını veyahut tamamını böyle çilehanelerde geçirmiş olan tarikat müntesipleri vardır.

ÇİLE-İ MERDAN (چله مردان) [Sof.] Mevlevî tâbirlerindendir. En yorucu hizmetlere verilen isimdir. Sâliki, kemaliyle itaate alıştırmak için konulan bir usuldür. Mevlevîlerin «bin bir gün» ü bu kabildendir.

ÇİLEKEŞ (چله كش) [Sof.] Tarikat müntesiplerinden çile dolduranlara verilen isimdir. Çile riyazet demektir. Sâdir olan zelleyle göre mürşit tarafından tâyin olunurdu.

ÇİLE KIRGINI (چله كيرغيني) [Sof.] Mevlevî tâbirlerindendir. Çileye girip de mütadolan bin bir gün hizmeti bitirmeden çıkanlar hakkında kullanılırdı. Bu makamda «çileşiken» de denilirdi. Çile kırğını olanlar hizmetlerinin bitmesine ve lev ki bir gün kalmış olsun, yeniden hizmete başlayıp bitirmeye mecburdu.

ÇİLE KIRMAK (چله كيرمق) [Sof.] Tarikatın icabından olan çileye başlayan dervişin müddetin hitamından evvel terk etmesi mukabilinde istimal olunan bir tâbirdir. Sofiyece, çilenin kırılması çok fena bir şeydi.

Çileye girmiş olan dervişin geceyi hariçte geçirmesi memnu idi. Gündüz birkaç saat için izin alıp çıkmış olan bir can, geceyi dışarda geçirdiği surette bir günü kalsa dahi çilesi kırılır, çile kıran tekrar girmek isterse, bıraktığı gönden değil, yeni baştan başlamak mecburiyetinde idi.

Üstüvar et verdiğim ikrarın üstünde beni
Olmayın meydan-ı ehl-allahta peşmanşiken
Tahir-ül-Mevlevî

ÇİLEŞİKEN (چله شكن) [Sof.] Mevlevî tâbirlerindendir. Çileye girip de mütadolan bin bir gün hizmeti bitirmeden çıkan demektir. Bu

harekete «çile kırmak; kırana «çile kırgını» denilirdi. Çile kırgını olanlar, hizmetinin bitmesine velev ki bir gün kalmış olsun, yeniden hizmete başlayıp bitirmeye mecburdu.

ÇİLE TAHRİR (چله تحریر) [San.] Hattatlar arasında kordele makamında kullanılan bir tâbirdir. Tahrir; sahifenin yazı kenarlarını çevirmek üzere dört tarafına çekilen çizgiye verilen addır. Çizgi, altınla çekilmişse «altın tahrirli» denilirdi.

ÇİL KURUŞ (چیل خروش) [Mes.] Eskiden parlak, yeni kuruşlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çil para, çil akça, çil altın da denilirdi.

ÇİL PARA (چیل پارہ) [Mes.] Eskiden parlak yeni para hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çil akça, çil kuruş, çil altın da denilirdi.

ÇİMDİK HOTOZ (چیمدیک خٹوز) [Kıy.] Eskiden kadınların başlarına taktıkları hotoz nevilerinden birinin adı idi. Çimdiklenmiş benzediği için bu adı almıştı. Hotozların diğer nevilerinin adları da şunlardı: Saraylı hotozu, felek tabancası hotoz, kürdü hotoz, Zeyrek yokuşu hotoz, dudu burnu hotoz, gelin sorguçlu hotoz. Hotozları en ziyade İstanbul hanımları kullanırdı.

ÇİNGENE BEYİ (چنگنه بے) [Ida.] Kıpti dahi denilen çingenelerin cizye ve ispence resimlerinin tahsili ve hükümetle olan sair işleri ile alakalı memurun unvanı idi. Vesikalarda daha ziyade «mir-i Kıptiyan» suretinde geçer. Çingene beyi ekseriya sipahi ve silâhtarlardan intihap olunurdu. Görülebilen vesikalarda «Mir-i Kıptiyan-ı Vilâyet-i Rumeli ve tevabii» kaydının bulunması bu vazife sahibinin yalnız Rumeli'deki Kıptilerle alakalı bulunduğunu anlatmaktadır.

Başbakanlık Arşivindeki vesikalardan birinde şöyle bir mühre raslanmıştır: Vucudizade bendehu İbrahim Şah Ali Mir-i Kıptiyan-ı Rumeli 1042.

ÇİNGENE BORCU (چنگنه بوری) [Hal.] Ufak tefek, dağınık, ödenmesi güç borç yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ÇİNHANE (چینخانه) [Sar.] Saraylarda ufaklık para koymağa mahsus mahfazaya verilen addır. Gümüşten yapılan bu mahfazalar yuvarlak olurdu.

ÇİNİ (چینی) [San.] Eski sanat eserlerinden birinin adıdır. Sırlı tuğlalar, tabaklar, kâseler, kavanozlar vesaire antika mahsuller arasındadır. Temeli pek eski zamanlara kadar çıkan

bu nefis sanatta Çinliler, Orta Asya Türkleri, İranlılar, Asuriler ileri gitmişlerdir. Çini denmesi de Çinde ustalığın kemalinden ötürüdür. Çinliler, Türklerle birlikte yaşadıklarından Çin sanatlarında daima Türklerin hisseleri vardır. «Aurelstein» ile «Von le coq» un «Kâşgar, Tufan, Koça şehirleri civarındaki harabelerde buldukları nefis resimler ve bazı çiniler, eski Türklerin medeniyetini tanıtmaya çok yardım etmiştir. İslâmîyetten sonra da İran'da Kâşan ve Tebriz çini ocakları şöret bulmuştur. Osmanlılar İzmîr, Kütahya ve İstanbul'da çini imalâthaneleri kurmuşlardır. Topkapı Müzesi Müdürü kıymetli mütehasıs Tahsin Uz, İngiliz «Çini Sanatı Cemiyeti» nin dergisinde neşrettiği mühim makalede Türk çinilerinin kıymetlerini belirtmiştir. Çini hakkında «Eski Eserler Ansiklopedisi» nde (sahife 66-72), «Sanat Ansiklopedisi» nde (sahife 410-412), «İslâm Ansiklopedisi» nde (sahife 426-435) uzun ve kıymetli tafsilât bulunduğu gibi çini mamulâtının envaına ait resimler de vardır.

ÇİNİDEN AŞAĞI YATANLAR (چینیدن آشاغی یاتانلار) [Sar.] Zülüflü baltacılar arasında biri yeni, diğeri eski olmak üzere mevcut iki sınıftan yeniler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yerleri, odada ayırma alâmeti olan çiniden aşağı olduğu için bu adı almışlardı. Bunlar on sekizle silâhtar bölüğüne kaydedilirlerdi.

ÇİNİDEN YUKARI YATANLAR (چینیدن یوقاری یاتانلار) [Sar.] Zülüflü baltacılar arasında biri yeni, diğeri eski olmak üzere mevcut iki sınıftan eskiler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yerleri, odada ayırma alâmeti olan çiniden yukarı olduğu için bu adı almışlardı. Bunlar on dokuzla silâhtar bölüğüne kaydedilirlerdi.

ÇİNİLİ KÖŞK (چینیلی کوشک) [Mim.] Topkapı Sarayının avlusunda ve büyük müzenin önündeki köşkün adıdır. Fâtih tarafından hierf 877 (1472-1473) senesinde yapıldığı, kitabesinden anlaşılmaktadır.

ÇİNKÂRİ (چینکاری) [San.] Arış telleri muhtelif renklerde Çin tarzında dokunmuş kumaş ve bezlere verilen addır. Farsça bir kelime olan kâr; iş, güc, sanat demek olduğu için çinkârî, Çin işi demektir.

ÇİN TAMANI (چین طمانی) [San.] Tezyinat-ta kullanılan motif nevilerinden birine verilen addır. Taman, Çinli'lerle Japon'larda Buda'nın timsali sayılan bir remizdir. İkisi altta, biri üstte olmak üzere üç inci tanesi ile şimşegi tasvir eden gerare geklinde ivicaçlı iki ufki şekilden ibaret bir semboldür. Üç inci, Buda'nın

nın üç ruhani vasfını gösterir. Tezyinatta bu inciler bazan yalnız olarak da bulunur. İncilerin tepesindeki boğumlu kısım birbirinden küçük iki daire ile gösterilirdi ve bunlar büyük daireye bir hilâl şekli verir, bazılarında da tepesinden alev çıkar gibi tasvir olunur. Topkapı Müzesinde, Dördüncü Murat'a ait bir tüfekli kaftanın üzerinde bu motifler vardır.

ÇİNTİYAN (چینتیان) [Kıy.] Kadınların, bel-den aşağı giydikleri, don nev'inden, paçası büzgüllu geniş şalvarın adıdır. Çiftiyan'dan bozmadır. «Lehçe-i Osmani» de «erkek libasına gebih zenne şalvarı ki köylükte giyerler» suretinde izah olunmuştur.

Görüp o şühta ol sıkma çintigan bendi
Seyr ile tevhemizin gevedet miyan bendi
Sabit

ÇIPLAK SATIH (چیللاق سطح) [San.] Tezyinatta, üzerinde tezyinat bulunmayan satırlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ÇİPO (چپو) [Bah.] Demirin bedeninin üst nihayetinde ve anelenin bir parça altında bulunmak üzere kolların cihetine amuden raptolunan demir veya ağaçtan yapılma kolun adıdır. Çipo demir, denizin dibine inince geminin cer kuvveti demire biner binmez, çiponun tulü kolların tulünden uzun olarak yapıldığından, derhal demiri çevirmesiyle toprağa gömülmesini temin eder.

ÇİRAĞAN (چراغان) [Hal.] Çırağ ve kandillerle yapılan donanma hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eskiden padişahlarla vezirlerin lâle bahçelerinde ve çiçekler arasında mumlar yakılarak geceleri yapılan tenvirat hakkında da bu tâbir kullanılırdı. Üçüncü Ahmet devrindeki çırağanlar meşhurdu. Kaplumbağaların üzerine mumlar dikilerek bahçeye salıverilir, Beşiktaş'ta bugün bile adı anılan meşhur sarayın bahçesinde bu türlü çırağanlar yapılırken midye kabuklarının içine zeytinyağı ve fitil konulmak suretiyle yakılır, üst kısmından denize bırakılan bu kabukların akıntı ile sarayın önünden inşileri pek lâtif bir manzara teşkil ederdi Bu manzara İzzet Ali Paşa'nın tâbiri veçhile zeminin sathı «riste-i mehtaptan dokunmuş diba» halini alırdı. Nedim'in

Mey u santur u rubab u def ü tanbur ile çenk
Nağme-i bülbül ü kumruya olup hemahenk
Pür eder âlem-i şevk u tarab-ı rengârenk

nazmını andırır surette gece yarılarında kadar ahenk icra eden sazende ve hanendelerin ve uzak yakın koruluklardaki bülbüllerin ses-

leri arasında (cariyeler perişan saçlarını dökerek billûri ten ve câzip kâhkahalarla) lâleler ve ziyalar içinde koşur, türlü türlü renklerde konulmuş olan şekerleri kapışmak için birbirleriyle müsabakaya girişirlerdi. İzzet Ali Paşa, bu şehriyâinler vasfında şöyle söylüyor:

Nigâh endaz olanlar bağda seyr-i çırağana
Zemini benzetirler âsman-ı encüm eştana
Şebistan-ı felek kim encümengâh-ı kevakiptir
Temaşaya bu bezm-i hası bin can ile taliptir
Bu mevstmlerde zira lâlezar eflâke galiptir
Zeminin asmane şimdilik tercihi vaciptir
Temaşa eyle İzzet lem'a-i sem'i şebtabı
Akıtmış lâle lâle bağa gûya câ-yı mehtabı.

Çırağan safaları ramazana tesadüf ettiği zaman minareler de mahyalarla donatılır ve bütün İstanbul baştan başa bir nur deryası manzarası kesbederdi.

Farsça bir kelime olan çırağ; mum, kandil demektir.

ÇİRAĞAN SARAYI (چراغان سرايی) [Sar.] Yalnız güzel İstanbul'un değil birçok Avrupa şehirlerindeki emsalinin bile bir incisi sayılan «Dolmabahçe Sarayı» ile omuz öpüyecek bir mükemmeliyette iken dikkatsizliğin kurbanı olarak çıkan bir ateşle birkaç saat içinde yok oluveren saraylardan birinin adıdır.

Sultan Aziz'in Osmanlı tahtına oturduğuna takibeden senelerde yapılmaya başlanan bu sarayın meydana gelmesi için epeyce bir zaman ile beraber birkaç milyon altın harcanmıştır. Ondan evvel yapılmış olan Dolmabahçe Sarayı ile birlikte Boğaziçi'nin bu güzel parçasını süslüyordu. Çırağan Sarayı yapılmadan evvel oradaki küçük fakat şirin bir sahilisarayda doğan Birinci Ahmet Boğaziçi'nin yüksek bir tepesinde şimdiki Abbasağa'da yaptırdığı köşkle Beşiktaş'ın mamuriyetine sebebolmuştu. Dördüncü Mehmet de 1678 de Kara İbrahim Paşa'yı bina emini tayin ve 625000 akça sarf ederek arkasındaki yoldan ve saraya mühlak bostandan bir miktar yer almak suretiyle, «bir saray-ı dülküşa ve has oda önünde dahi leb-i deryada mücevvef ve sengin kemerler üzerinde fevkani bir kasr-ı ziba» bina ettirdi. Devrinde Boğaziçi'nin en şâaallı bir safhasını açan, hasbahçeleri ve kasr-ı hümayunları büyük bir gayret ve zevkle imar ve tezyin ettiren Birinci Mahmut da 1747 de burada sütunlu bir «kasr-ı dilâra» yaptırdı. Sanat zevkünü musikideki eşsiz besteleriyle belirten Üçüncü Selim, yaz mevsimlerini kendisinin de birçok tesisler ve ilâvelerle yaptırdığı bu sahilisarayın doyum olmaz güzellikleri arasında geçirirdi. İkinci Mahmut devrinde, bazı

tadiller gördükten ve yeni binalar da ilâve edildikten sonra, Dolmabahçe Sarayının inşası ile Beşiktaş bahçesi ve sarayı tarihe karıştı.

Osmanlı rönesansı mimari tarzının lâtif bir enmuzeci olan Çırağan Sarayı evvelce Kazancı bahçesi iken, sonra hasbahçeler arasına girmiş ve Dördüncü Murat tarafından hemşiresi ve Melek Ahmet Paşa zevce'si Kaya Sultana hediye edilen yerde yapılmıştı. Ancak burada ondan sonra ve Üçüncü Ahmed'in sadrazamı Nevşehirli İbrahim Paşa'nın kethüdası ve damadı Kethüda Mehmet paşa'nın eline geçerek yaptırılmış, içinde çırağan gençlikleri yapıldığından Çırağan Yalısı adı verilmiş bir yalı vardı.

Çırağ; şem'a kandil ve mum gibi aydınlık vasıtası demektir. Bir taraftan soğanı beş yüz kuruştan ziyadeye satılmamasına bir ilâm bile sâdır olan mahbup lâleleri dikilen ve daha başka nadide çiçeklerle de göz kamaştıran bahçe kandillerle donatıldığı gibi sırtlarına bu şem'alardan bal mumlarından dikilip yakılan kaplumbağaların şimşirlikler arasındaki seyirlerinden, diğer taraftan Ortaköy cihetinden zeytinyağı doldurulup birer fitil yakılmış midye kabuklarının hafif akıntı ile yavaş yavaş geçmelerinden karada ve denizde husule gelen görülmeye değer manzara buraya o adın verilmesine sebebiyet vermişti. Sadrazam İbrahim Paşa'dan başka Üçüncü Ahmet de haftalarda burada kalır ve bu vesile ile meğhur Lâle devri sefahetinin çırağan eğlenceleri birbirini takibederdi. Ölüncüye kadar burada kalmış olan Fatma sultanın hayatı müddetince sönük geçtikten sonra, Üçüncü Selim burayı 1213 (1798) de yeniden yaptırmış ve yeniçerilerin ilgasından sonra da İkinci Mahmut, ön kısmını kırk kadar mermer sütunla süslü bir koridor bulunan klâsik bir cephe ile ve çok zarif şekilde, ahşap olmak üzere, yenileterek hayli zaman burada oturmuştur.

Fakat sonraları saraylardan çıkarılmak ve çırağ edilmek lâzımgelen cariyele burada iskân edildiği için çırağ kelimesinin cem'i olan çırağan kelimesi de evvelki ismi gibi müsemmasına uygun düşmüştür.

Abdülmeccit, saltanatının sonlarında, Dolmabahçe Sarayı yetmiyormuş gibi burada da yeni bir saray yaptırmak maksadiyle 1276 (1859-1860) ta mevcut binayı yıktırmış ve muzika Feriki Necip Paşa'nın nezareti altında yeniden bir saraya bağlatmış ise de efkâr-i umumiyyede hissolunan galeyan üzerine inşasından vaz geçmeğe mecbur oldu.

Sultan Aziz tahta geçince, misafirhane ile muzika kırlasını birleştirmek suretiyle bir saray inşasına bağlatmış ve bitmesine yakın

beğenmiyerek yıktırıp mevlevihane ile Ortaköy'e doğru mevcut bir kaç sahilhaneyi de istimlak ettirmek suretiyle uzunluğu 750 metreyi bulan saha üzerinde Avrupadan istikraz edilen milyonlardan bir kısmı sarfedilerek içinin ziynet ve ihtişamı itibarıyla Dolmabahçe sarayını fersah fersah geride bırakan sarayı yaptırdı.

Bânisi Beşiktaş da Yahya Efendi dergâhında medfun Ohrili Hasan Paşa olan «Beşiktaş mevlevihanesi» ilkin Maçka ya ve orada da Maçka silahhane'sinin yapılması kararlaştırıldığından bir müddet sonra Haliç'te Bahariyye'ye nakledildi. Dergâhda medfun şeyhlerin bir kısmının kabirleri sarayın içinde bırakılarak yalnız tekkenin tanınmış ve bir müddet evvel ölmüş olan şeyhi Yenişehirli Nazif Efendinin nâşi buradan Maçkaya ve oradan da, ikinci def'a, Bahriyye'ye getirildi. Mevlevihane yakınında eskiden mevcut ayazma halen mevkiini muhafaza etmektedir.

Sarayın mimarı, ehliyeti Avrupalılarca da tasdik edilmiş bulunan Karabet kalfanın oğlu Serkis Bey'dir. İçindeki paha biçilemeyecek mükemmeliyette olan nukuş ve tesavir de tamamen kendisinin eseri idi. O zaman rütbesi Liva olan Müşir Mahmut Mes'ut Paşa da inşaatı nezaret etmiştir.

Sarayın yapılmasına Hicri 1280 (1863)de başlanmış, inşaat dört sene sürerek Hicri 1284 (1867) de bitmiştir. Sarayın kapıları bile kıymetli ağaçlardan mozaik tarzında yapılmıştı. Ahşap kısım Beşiktaş'ta köyünde (Vodertik Bey Fabrikası) nda yapılmıştır. Hünkâr dairesi odalarının duvarları somaki ve bir kısmı çini idi. Direkler kâmilan mermerdi. Sarf olunan paranın mikdarı hakkında elimizde kat'i bir vesika yoktur. Ağzından ağıza yayılmış ve gazetelere geçmiş olan dört milyon liraya mukabil doğruluğu tevsika muhtaç göyle bir rivayet de vardır: «Sultan Murad'a mezar-ı dünyevi olan yalnız çırağan sarayı için-Tophane ve Tersane sarfiyat-ı miriyesi müstesna olduğu halde- bir buçuk milyon Osmanlı lirası sarfolunmuştur.» (Tevfik Nurettin, Sultan Azizin hal'i ve intiharı, 1324, sahife: 7).

Çırağan sarayı, mimari noktai nazarından Osmanlı sanatının rönesansını gösteren bir eser olarak kabul edilebilir. Cephesi sanatın icabetirdiği bir tenasüple inşa edilmemiş olduğu gibi üzerini dolduran bir çok ziynetler de Osmanlı sanatının eski hususiyetini kaybettirmişti. Dahili tezyinat nokta-i nazarından daha sanat-kârane idi. Leylâ hanım-Harem ve saray adâb-ı kadimesi - bağlıklı yazılarının ilkinde sarayın taksimatını göyl anlatır:

«Çırağan sarayının taksimatı: şimal cihetinden itibaren merasim ve mabeyn-i hümayun dairelerinden sonra zat-ı şahanenin hususi daireleridir. Harem-i hümayuna muttasıl olan dairenin sofası eyyam-ı resmiye ve saz gecelerine, ortadaki ikamet-i padişahiye mahsus idi.

«Harem sofası, iki ucundaki merdivenlere tahsis edilmiş girintilerden başka, hatırımda kaldığına nazaran, tahminen elli arşın tul ve yirmi beş arşın arzda (Belki ziyade) büyük bir sofa idi. Deniz ve bahçe cihetindeki odaların hepsinin kapısı mezkûr sofaya açılır. Valide dairesi hünkâr dairesi cihetinde ikisi denize ikisi bahçeye nazır dört oda ile bir hamamdan ibaret idi. Kadın efendilerle İkballerin biri deniz diğeri bahçe cihetinde ikişer odaları vardı. Sofanın deniz ve bahçe cihetinde ortaya gelen direkli, sedli sofaları gerilerinden kapalı İkballere alt üst odalar yapılmış; eyyam-ı resmiyede kalabalığa görünmek istemiyen âzay-ı hanedan o odaların sahibelerine haber vererek gider direklerin üzerine konmuş koridorun kafesli pencerelerinden sofaya bakarlarmış.

«Balâda arzettiğim vâsi sofaya, tavanından daha küçük kıt'ada ve daha yüksek ikinci tavanın cihet-i erbaasındaki müteaddit pencerelerden ziya verilmiş, pek aydınlıktı.

«Sofanın iki ucundan orta kata inilen tarafeyni direkli merdivenler orta kata, orta kattan da tarafeyni dört direkli gayet geniş mermer merdivenlerle zemindeki mermerliğe inilir. Orta katta sofa yoktur. Deniz ve avlu kapısı yerleri açık bırakılarak merdivenlerin iki tarafından direkler ve parmaklıkla açık bırakılmış yollara dönülerek odalara girilir. O odalar büyük ve ikinci kalfaların odalarıdır. Efendilerini odalarının altındaki mezkûr odaların tavanları ile üst katın döşemesinin arasına orta kalfalara ve kızlara mahsus alçak tavanlı odalar yapılmış, yükden yahut odalardan tefrik olunmuş yerlerden üst kata küçük merdivenler vardı. Bu odaların sonra ilâve edilmiş oldukları yeknazarda görülüyordu. Odaların pencerelerinde sakı veya sandık ile daima mevsim çiçekleri bulunurdu. Karanfil ve lâtin çiçeklerini severlerdi. Mermerlikte daima açık duran büyük kapıdan avluya çıkılır. Mevki meyilli olduğundan üzerine tarh olunmuş harem-i hümayun bahçesinin merdivenleri mezkûr kapının karşısındadır. Bahçenin eski çınarlarla sayedar sun'î adalı büyük havuzunun etrafı meyve ve çiçeklerle müzeyyendir. Havuzun çimenli müteharrik dört köprüsü yana döndürülüp havuzda sandalla gezilirdi. Ağaçlara tırmanan küçüklerin şerhlerinden muhafaza için bahçe kilitli

bulunur, haftada iki kere açılır, kalfaların tahtı nezaretinde gezilir. Avlu güzergâhı sayebanlı kumluktu. Mermerliğin deniz kapısı kayık gezmesi için lâzım oldukça açılırdı.»

Sultan Aziz Avrupa seyahatinden döndüğü zaman inşaatı bitmiş, yalnız camlarının takılması kalmış olan saraya nakletmiş ise de loşluğu hoşuna gitmedi. Dolmabahçe Sarayına naklettiği için bir müddet boş kaldı. Hattâ mevlevihane'nin yıkılıp arsasının saraya kalbi yüzünden teşeüm edilmiş, burada hastalanması da ona atfolunmuştu. Rivayete göre Hünkâr, Âli Paşa'yı bir defa burada yatağında kabul etmiştir.

Abdülâziz; hal'inden sonra burada oturtuldu. Beşiktaş'a en yakın kısmın birinci katında denize nazır olan ve üç penceresi görünen odada damarlarını kesmek suretiyle intihar etti. Beşinci Murat da hal'inden sonra ölüncüye kadar burada mahpus kalmıştı. Ali Suavi vakıası dahi bu sarayda cereyan etmiştir.

1908 Temmuz İnkılâbı üzerine toplanan Mebusan Meclisi, İstanbul'da Sulanahmet'teki yanan Adliye Binasını dar bularak, Çırağan Sarayına naklini Hükümetten istedi. Şeyhülislâm Sahip Molla'nın nakle şiddetle mümanaat ve Mebusan Meclisi reisi Ahmet Rıza Bey'e epeyce söz söylemiş olmasına rağmen mükellef, muhteşem binalarda oturmak gurur ve hevesi muhik mütâlaaları tesirsiz bıraktı. Ortaköy tarafındaki daire Mebusana, Beşiktaş cihetindeki daire Âyana, orta taraf da kalemlere tahsis olundu. Az sonra 20 kânunusani 1910 da çıkan yangınla iki saat içinde mahvolup gitti. Gazetelerde yangının kalorifer dairesinden çıktığı yazılmış ise de hükümetin resmi gazetesi olan «Takvim-i Vakayi» in çıkardığı ilâvede Mebusan içtima salonunun bitişiğindeki muhasebe dairesinin yanından çıktığı ve kaza eseri olduğu yazılıdır.

Binanın kendisi gibi mefruşatı da çok kıymetli idi. Meclise tahsis olunması üzerine Yıldız Sarayı'ndan da birçok eşya nakledilmişti. Kıymetli tablolar arasında (Ayvazofski) nin tabloları ve eşya arasında da Yusuf Kâmil Paşa tarafından hediye edilen gayet kıymetli bir saat vardı.

Yine Leylâ Hanım sarayın mefruşatı için şunları söylüyor:

«Umuma ait büyük sofada oturulmadığından üç büyük avize ile mükellef kapı perdelerinden başka mefruşata mütâallik hiçbir şey yoktu. Bir de ince Mısır hamısı serili idi.

«Odalarda yollu ve çiçekli kürt halıları serili, kanepeler ve perdeler, yerli ipekli kumaşlardan idi. Her odada yataklık kadar büyük kerevetli minder bulunurdu. Bu minderler

bir veya iki başlarında yastık hizasında yarım arşın ende üstü düz dolap vardı. Minderlerdeki yumuşak canfes şiltenin üzerine ince bir şilte ilâve edilerek geceleri yatak yapıldı. Nadir olarak kullanılan yataklıklar maun, abanoz, ceviz ağacından idi. Yorganlar âbani ve yumuşak ipekli kumaşlara düz renk veya elvan ipekle ince kasnak işlenmiş ve yemeni yüzüldür. Kaplamadan şal yorgan da kullanılır.

«Kalınca tülben üstüne dört tarafı yorganın aynı işlenmiş üç ince yastık bir de beyaz yemeni yastık konup yastık örtüsü serilir. Yastıkların başları dikili kapalıdır. Yatak ve yorgan çarşafı ince pamuk ve ipekle dokunmuş yerli bezleri, yatak başları da şatrançlı yerli canfesleridir. Bu canfesler düzgün ipekle pürüssüz ve parlak renklerden dokunmuş gayet dayanıklıdır. Bu yatak başları Trablusgarp, Harput, Bursa dokumalarıdır. Kışın yorganların üstüne şal örtülür, kürk yorgan da kullanılır, yataklığa da konur. Yatak odası, odanın köşesine beyaz yaygı serilip üstüne konan camlı büyük gümüş fenerin içinde kısa gece mumu yakılarak fenerin dışına sarılmış ipekli futadan intişar eden hafif ziya ile tenvir edilirdi,

«Odalarda bulunan şeyler: Kadife ve ipekli kumaştan müdevver ve değirmi bir kişilik yer şilteleri, masa üzerinde çekmehaneli direkli küçük ayna, direkli müteharrik büyük ayna, aruselik dolap, oyulmuş ağaca tel ve sedef kakmalı dolap, piyano, eski iş gayet güzel kavukluk üstünde Mushaf-ı Şerif, kerevet dolabının üstünde yazıtakımı, konsol üstünde oturma saat, billûr sutakımı, küçük masa üstünde altı yedi mumlu gümüş şamdan yanında küçük tepsinin üstünde mum makası, minder üstünde müdevver gümüş çilhane (para mahfazası), bir kenarda varil şeklinde kadife kaplı gümüş kakmalı küçük sandık (bu sandıkta her gün kullanılan küçük hulliyat ve para saklanır), içinde tespihi ve başörtüsü ile ince küçük şilteli namazlık (seccade), kışın ortaya ya sarı büyük mangal (o zaman soba bilinmiyordu), duvara da zar gerilirdi. Zar, odanın iki arşın kadar içerisinden pencerelere kadar duvarları örten büyük perdedir. Ekseriya çuhadan ve alt ve üst kenarları renkli çuha parçalarıyla münakkaş tavanın kenarına asılmış kapı yerine ve pencereler cihetine açılmak için birer yırtmaç bırakılmıştır. Ahşap Çırağanın büyük odaları çift camlı olduğu halde ısınmadığından mı yoksa eski âdete devam edildiğinden mi her ne sebeptense astarlı zarlar kullanılıyordu Dolmabahçe Sarayında kullanılmaz oldu. Büyük kalfaların

yer (yukarda tarif ettiğim, gece üstünde yatılan kerevetli minderlere yer derlerdi) altı dolaplı konsol üstünde aynahane, sutakımı, şamdan, saat, rafta Mushaf-ı Şerif, mişder üstünde seccade, ortada tablalı sarı mangal, birkaç küçük yer şiltesi bulunur. İpekli perdeler ve halı yerli malıdır. Orta kalfaların ikisi üçü bir odadadırlar. Anların da yerleri ve diğer levazımı büyük kalfalarınkiler gibidir. Kalfaların odalarında güzide acemilerden bir iki kişi yatar. Diğerleri umumi odalarda yatarlar. Herkesin yeri muayyendir. Sabahleyin döşek şiltelerini bir kenara üstüste serip bağlı yorgan takımlarını üzerine koyup büyük bir örtü örterler. Yer şiltelerinde otururlar. Esvapları bohçalarla dolaplarda durur.»

O zamanki gazetelerde çıkan yazılara göre bina ve eşyanın yanmasından mütevellit zarar sekiz milyon altındır. Bugünkü farkla ölçülünce bu zarar yüz doksan milyon Türk lirası demektir.

İstanbul Belediyesi kalan duvarlarından istifade ederek burada seyyahlar için bir otel yaptırmayı düşünmektedir.

ÇİRAK ÇIKMAK (چراق چىقماق) [Hal.] Öğrendiği sanatı yalnız başına yapanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ÇİRMEN (چيرمن) [Coğ.] Edirne'ye bağlı kazalardan birinin adı idi. «Çirmen maa Cez Mustafa Paşa» suretinde de kullanılırdı.

ÇİROZ (چيروز) [Tal.] Zayıf, nahif, çelimsiz tulumbacılar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar ekseriya takımın en ileri giden, en çok koşan, en nam alanları idiler. Çiroz Ali, Kulaksızlı Çiroz Ömer son zamanlardaki bu tip tulumbacıların meşhur simalarını teşkil etmişlerdi. Bunların çoğu çabuk verem olup genç ölürlerdi.

ÇİŞTİYYE (چيشتيه) [Sof.] Tarikatlardan birinin adı idi. Hindistan'da taammüm etmiş olan bu tarikatın müessisi, bazılarına göre, Hazret-i Ali'nin «dokuz batın» ahfadından olup Anadolu'dan hicret ederek, Horasan köylerinden Çişt'te, bir membaa göre de, Suriye'de yerleşmiş olan Akkâ'da metfun bulunan Ebu-İshak, diğer bazı membalara göre, Kalbarga'da metfun Bendenüvaz ve bazılarına göre ise Çişt'li Hoca Ahmet Abdal (ölümü 355 = 965, 966) tarafından tesis edilmiştir. Hindistan'da Sicz'li olup Mün-üd-din bin Sam (589=1193) devrinde hicret eden ve Acmer'de yerleşen (Mün-üd-din-i Çiştî) tarafından getirilmiştir. Bu tarikata mensup olanların zikirleri «illâllah hû» dur. Zikir sırasında ilâhiler okurlardı. Toprak boyası veya akasya kabuğu ile boyanmış renkli elbise gi-

yerlerdi. Mürit olmak isteyenler iki rekât namaz kıldıktan sonra Şeyhten el alırlardı. Bir höcreye kapanıp 40 gün oruç tutmaları tarikatın ilk esaslarındandı. Mürit, diğer tarikatlarda olduğu gibi şeyhin Allahın isimlerinden intihap ettiğine devam ederdi. Her türlü içkiler, esrar, hattâ tütün bu tarikat mensupları için memnuattandı.

Çiştî tarikatının zikir mertebesi dörttü: Allah ve Allah, Allah Allah, Allah, Lâilâhe illâllah.

Bu tarikatın nizamiyye, sâbiriyye adlı iki şubesi vardır.

ÇİT (چيت) [San.] Üzeri çiçekli ve şekilli pamuk bez, basma hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çit yorgan, çit döşek, çit perde, çit şalvar denilirdi. Sonraları çit yerine basma tâbiri taammüm etmiştir. «Lehçe-i Osmanî» de bu tâbir için «çatmış, sıkışmış örgülü maruf bez» izahatı vardır.

§ [Ida.] Çit tâbiri serhad, hudut, sınır hakkında kullanıldığı gibi halk arasında ağaç dallarından örülen mânia ve hail hakkında da istimal olunmaktadır.

ÇİTAK (چيتاق) [Hal.] Rumeli Türkleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Lehce-i Osmanî» de «lisanı çetrefil olan Rumeli Türkü», «Kamus-u Türkî» de de «lisanı çetrefillece olan Rumeli Türklerine verilen isimdir» suretinde izah olunmuştur. Şemsettin Sami Bey, çetrefil kelimesini de şöyle izah ediyor: «Rumeli halkının ve Çerkezlerin söylemeleri gibi Türkçeyi yanlış ve bozuk bir şive ile söyleme.»

ÇİTARI (چيتاري) [San.] Üçü pamuk ipliğinden, biri ipekten olmak üzere dokunan kumaş nevelerinden birinin adı idi. Aslı Farsça üç demek olan seh ile iplik mânasına gelen tar'dan mürekkep «sehtar»dır. «Lehçe-i Osmanî» de hafif kumaş olduğunu söyleyen Ahmet Vefik Paşa «sirahgir» bunun gayrıdır diyor

ÇİT KIRILDIM (چيت كيرلدم) [Hal.] Çabuk müteessir olan, titiz, alıngan insanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hâlen de bazıları tarafından kullanıldığı görülüyor.

ÇİTİLGİ (چيتليگي) [San.] Eskiden örme suretiyle yapılan işlemlere verilen ad idi. Örmek demek olan çitmek mastarından meydana gelmiş bir tâbirdir.

ÇİT PARASI (چيت پارسي) [Mal.] Koyun ve keçiden alınan resimlerden birinin adıydı. Buna «ağıl resmi» de denilirdi. 1040 senesinde ihdas olunan bu resim Tanzimat'tan sonra kaldırılmıştır. Bu resim; yaylak ve kırsaklarda otlatılan hayvanların barınması için yapılan

ağallar münasebetiyle alınırdı Sahipli yerlerdeki ağılardan bir şey alınmazdı.

ÇİVİ (چوي) [Sof.] Mevlevî tâbirlerindendir. Meydan-ı şerifin döşemesi üzerinde pirinçten yapılmış ayrıca bir fındık büyüklüğündeki çivilere verilen isimdir. Sema' etmeye alıştırılacak olan canlar, sol ayağının üzerinde ve olduğu yerde durabilip başkalarını rahatsız etmemek için bunlarla dönmeye idman ettirilirdi. Çivi, sol ayağın baş ve ikinci parmağı arasına alınır, etrafında dönülürdü. Meleke hâsıl olduktan sonra çivi bırakılır ve döşeme üzerinde sema' meşkine devam edilirdi.

Höcrelerde yahut evlerde sema' meşk edilmesi için hususi yapılmış sema' tahtaları vardı. Bunlar bir arşın murabbaında ve orta yeri tarif edilen şekilde çivili seyyar birer tahtaydı.

ÇİVİDEN İNMEK (چويدين اىنمك) [Sof.] Mevlevî tâbirlerindendir. Meydan-ı şerifin döşemesi üzerinde yapılmış olan çiviyle sema' melekesi hâsıl olduktan sonra çiviye bırakıp çivisiz sema' etmeye «çividen inmek» denilirdi.

ÇİZMECİBAŞI (چيزمچى باشى) [Ask.] Yeniçeri ocağının ehl-i hiref, erbab-ı hiref ve resmî lisanda «orducu» denilen sanatkarlardan çizme ve ayakkabı yapanların ustalarına verilen addır. Diğer ustalar gibi çizmecibaşılar da terfi ederlerse bölük başı olurlardı.

ÇİZME PARASI (چيزمه پارسي) [Ask.] Yeniçeri ocağı mensuplarına ayakkabı bedeli olarak verilen para hakkında kullanılır bir tâbirdir. O gibiler çizme giydikleri için bu tâbir kullanılırdı. Bunlara çizme parasından başka elbise ve kaftan bedeli olarak da para verilirdi.

ÇOBAN ADASI (چوبان اداىسى) [Coğ.] Rados sancığına bağlı bir kaymakamlık halinde idare olunan Kaşut maa Kerpe'nin diğer adı idi.

ÇOKMAN (چولمان) [Ask.] Eskiden harb aleti olarak kullanılan iri toparlak başlı kalın çomaga verilen addır. Buna «çokmar» da denilirdi.

ÇOKMAR (چولماق) [Ask.] Eskiden harb aleti olarak kullanılan iri toparlak başlı kalın çomaga verilen addır. Buna «çokmar» da denilirdi.

ÇOLPA (چولپا) [Hal.] İğri ayaklı, çolak, sol ayağını atan insanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça bir kelime olan bu tabir mecaz yoluyla bol paça, sümsük, sünepe, eli bir şeye yakışmaz, ayağı dolaşır, beceriksiz makamında da kullanılırdı.

Yıkmak insanlara yapmak gibi kıymetmi verir? Ona en çolpa herifler de, emin olbecerir.

Mehmet Aktif

COMAK (چومان) [San] Ağacın budaklı kısmından yapılan iri ve yuvarlak bağlı değneğe verilen addır. «Lehçe-i Osmani» de aslının çokmaktan, «Eski Eserler Ansiklopedisi» nde çomaktan geldiği yazılıdır. Çomak Azeri lehçesinde kalın değnek demektir. Boyanmış ve roganlanışları silâh taşımağa tenezzül etmeyen eski kabadayılar tarafından gece baston makamında kullanılırdı.

Çelik-çomak oyununda baş parmak kalınlığında ve bir karış uzunluğunda üç tarafı kalem ucu gibi yontulmuş olan çeliğe vurup çelmek için kullanılan 70-80 santim uzunluğunda çelikten bir parça, kalınca değneğe de bu ad verilirdi.

COMAR (چومار) [Hal.] İhtiyar meyhaneci, pinpon yerinde kullanılır bir tâbirdir. İri köpeklerle köylülerle çobanlar tarafından bu ad verilir.

ÇOP (چوپ) Uzun kalın ve bazen demirli sopa şeklinde kısa bir nevi' bastonun adı idi. Farsça çup'tan bozmadır. Çup; ağaç, değnek, odun, sopa demektir. Medrese talebesi cübbelerinin altında saklar, kavga ve döğüşte kullanılırdı.

ÇORBACI (چورباچی) [Ask.] Kapıkulu ocaklarına mahreç olan 31 bölüklü acemi ocağı ile Osmanlı ordusunun piyade (yaya) askerini teşkil eden bölük zabıtlarının unvanı idi. Cemaat denilen yeniçeri ortası çorbacılarına «Yayabaşı» veya «serpiyadegan» denildiği gibi bölük denilen ağa bölükleri çorbacılarına «bölükbaşı» ismi de verilirdi. Çorbacılar bazen «subaşı» unvanını da alırlardı. Çorbacıların kıdemlisine cemaatlarda «yayabaşı», bölüklerde de «başbölükbaşı» denilirdi. Çorbacıların atları vardı. Kırmızı çuhadan kollu cübbe, ince mintan, kırmızı şalvar, ayaklarına da sarı mest papuç giyerler, başlarına «çorbacı keçesi» denilen ve üzerine tüy sorguç takılan kenarı sırmalı börk takarlardı. Yayabaşların sorguçları daha makbul olan turna tüyünden ve sonradan ihdas olunan bölüklülerin sorguçları ise balıkçı tüyündendi. Çorbacılar bölüklerin bütün işlerinden mes'ul idiler. Marsigli'ye göre çorbacı maiyetlerindeki askerleri tedibe salâhiyetli idi Ceraim-i azîme (Büyük suçlar) hakkında kendisi ceza tertibetmez, yeniçeri ağasının münasip gördüğü ceza tatbik ve icra olunurdu.

Çorbacı bazı yabancı müelliflerin zannı gibi, çorba pişiren demek olmadığını Mahmut

Şevket Paşa (Osmanlı teşkilât ve kıyafet i askeriyesi, C.I S.54) söylüyor ve şöyle izah ediyor:

«Bâzı tevarih-i ecebîyede mumaileyhin isminden istidlâl tarikiyle çorba pişirmeye memur olduğu beyan edilmekte isede yeniçeriler şark âdatına uygun olarak heyet-i umumiyelerine «cacak» veyahüt «cocağ-ı âmire» ve zâbitlerine «çorbacı», ve «aşçı usta», tarzında isimler tahsis etmiş ve matbah ve kazanlarına «kazan-ı şerif» namını verip ana sancak mertebesinde ve hattâ andan ziyade bir derecede hürmet etmeyi mütadedinmiş olduklarından çorbacının isminden çorba pişirmeye memur olduğunu hükme mahal olmadığı bedihî bulunmuştur.»

Marsigli'ye göre çorbacı, maiyetindeki askerleri tedibe salâhiyettardı. Yalnız ceraim-i azîme hakkında kendisi emir vermeyip ceza ağasının emriyle tatbik ve icra olunurdu.

Eski isimlerin ve âdetlerin ortadan kaldırılmasına ve mümkün olan yeniliklerin yapılmasına teşebbüs olduğu İkinci Mahmut devrinde ve yeniçeri ocağının ilgası arifesinde (Hicri 1241=1825) çorbacı unvanı «orta ağası» na tahvil olunmuştur.

Yeniçerilik vilâyet ve kazalardaki eşraf ve zenginler arasında yayılıp ta bunlar şeref olsun diye veya bazı menfaatlar temin etmek üzere, ocağa kayıt edildikten sonra bu kabil eşhasa da bir aralık çorbacı denilmiştir.

§ [Hal.] çorbacı tâbiri pek yakın zamanlara kadar zengin, tüccar hristiyanlar hakkında da kullanılırdı.

§ [Bah.] Eskiden ticaret gemileri tayfaları tarafından gemi sahipleri hakkında da kullanılır bir tâbirdir.

ÇORBACI KEÇESİ (چورباچی کچسی) [Ask.] Yeniçeri ocağı zâbitlerinden olan çorbacıların başlarına giydikleri serpuşlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Börk de denilen bu serpuş etrafı sırmalı ve ipekle işlenmiş yüksek bir külahtı.

Kapıkulu ocaklarına mahreç olan acemi ocağı ile Osmanlı ordusunun piyade askerini teşkil eden yeniçeri ocağının bölük zâbitlerinden çorbacıların giydikleri başlığa da bu ad verilirdi. Sırmalı idi, Üzerine sorguç takılırdı.

ÇORBACI ÜSKÜFÜ (چورباچی اوسكوفو) [Ask.] Yeniçeri ocağı zâbitlerinden olan çorbacıların başlarına giydikleri serpuşlardan biri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «yayabaşı keçesi» de denilirdi. Bunu yeniçeri zâbitlerinden bazıları da giyerlerdi.

ÇORBACI YAMAĞI (چورباچی يماغي) [Ask.] Yeniçeri ocağının küçük zâbitlerinden birinin

adıdır. Başına bilek kalınlığında bükülmüş bir astara çaprazvari dolamak suretiyle külâh şeklini alan bir serpuş geçirir, kırmızı apteslik, yemeni, şalvar ve mintan giyerdi.

ÇÖĞÜR (چوگور) [Mus.] Eski sazlardan birinin adıydı. Beş telli, tahta göğüslü, yirmi altı perdeli büyük bir sazdır. «Lehçe-i Osmani» de büyük keman, Hüseyin Kâzım Beyin «Büyük Türk Lûgati» nde «sazın bir nev'i» suretinde izah olunmuştur. Evliya Çelebi (c. 1, s. 638) bu çalgıyı Germiyan padişahlarından Yakub-i Germiyanî'nin icadettğini «askeri ocağına mahsus» olduğunu söylüyor.

Çökür çalanlara «çökcür» denilirdi.

ÇÖGÜRCÜ (چوگورچو) [Ask.] Yeniçeriler arasında ki saz şairleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çögür «Lehçe-i Osmani» de büyük keman, Hüseyin Kâzım Beyin «Büyük Türk Lûgati» nda «sazın bir nev'i» olarak gösterilmiştir. Çögürçüler alaylarda askerin önünde bulunarak sazlarını çalarlar, türkülerini söylerlerdi, «Tarih-i Askeri-i Osmani» de (şahife 207) (Naima) dan naklen «önlerinde 8 nefer yeniçeri şairleri başlarında keçe ve arkalarında birer kaplan postları, sinelerinde tablâ vâri çögürlerin çalarak kadd ü kamet sahibi devdand herifler sadaları birer saatlik yerden işitilir âvaz-ı bülend ile türkülerin çağırarak ve her biri növbete riayet ederek türküsünü haykırarak saray'ı hümayuna vâsil olunca böylece gittiler» diye yazılıdır.

*Kara Osmanların pîri Hacı Ömer
Çögür şairi zan edermiş meğer
İzzet Molla*

ÇÖĞÜR ŞAİRİ (چوگور شاعری) [Mas.] Çögür çalan âşıklara verilen addır. Çögür esasen telli çalgılardan olduğu için diğer sazlar gibi saz şairleri bunu da çalarlardı.

Çögür kelimesi için «Lehçe-i Osmani» de (1306 tab'ı) şu izahat vardır:

«Gayet iri keman. Çögürçü, tanbura şairi âşık.»

Keçecizade İzzet Molla «Mihnetkeşan»ında bu tâbiri kullanmıştır:

*Kara Osmanların pîri Hacı Ömer
Çögür şairi zannedermiş meğer*

ÇOLABAD (چول آباد) [Çağ.] Eskiden Kara hisar-i sahip de Sandıklı'ya bağlı bir kazanın adı idi.

ÇÖMEZ (چومز) Müderrislerle henüz icazet almamış olmakla beraber, dersi yükselmiş ve oda sahibi olmuş olanların yetiştirmek üzere yanlarında bulundurdıkları talebelere verilen

isimdir. Çömezler içinde vakt ü hali yerinde olanlar bulunurdu, Ancak çoğunu, fakirler teşkil ederdi. Bunlar imaretten yerler, intisabetikleri hocanın yardımıyla geçinirlerdi. Buna mukabil onlar da müderrisin ve oda sahibinin hizmetlerini görürlerdi. Hocanın evine bakar, çocuklarını taşır, bağ ve bahçesi varsa oraya gider, çalışırdı. Medresede yatıp kalktıkları odayı bunlar temizler, suyu bunlar getirir, oda hizmetini bunlar görürdü. Çömezler içinde ilim ve irfanla temayüz eyliyenler olurdu. «Filânın çömezi olamaz» darbımeseli çömezler içinde yüksek seviyeli talebenin bulunduğunu gösterir.

ÇÖP ÇIKARAN (چوب چكاران) [Hal.] Eskiden evlerle dükkânlarda biriken çöpleri toplayanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Çöplerin «Tanzifat resmî» altında alınacak bir vergi mukabilinde belediyelere tahmil olunduğu 1285 tarihinden evvel, halk evleriyle dükkânlarının önünü temizlemeye ve biriken çöpleri kaldırıp atmaya veya attırmaya mecburdu. Ev ve dükkân sahiplerinin birçoğu kaldırıp atmaya mecbur oldukları çöpleri kendileri veya adamları marifetiyle yaptıramadıkları için ücret mukabilinde görececek birtakım adamlar peyda olmuştur. Arkalarında birer küfe sokak sokak dolaşan ve hemen hepsi kürt olan bu adamlar birikmiş çöpleri küfelerine doldurarak denize döken bu çöp toplayıcılar, sokaklardan geçerken «çöp çıkarın, çöp çıkarın» diye bağırırlardı. Onların bu türlü bağırımları bu tâbirin kendi haklarında kullanılmasını mucibolmuştur.

Beyazıt, Sultanahmet meydanı gibi büyük meydanlar senede bir iki defa angarya suretiyle ve hükümet marifetiyle islâm olmyanlara temizletilir, meydana gelen çöpler de yine onlar tarafından denize dökülürdü.

«Evliya Çelebi»; «Çöplük Subaşı» veyahüt «Tahir Subaşı» dan bahsederken (c. 1, s. 513) sokakların acemi oğlanlarına temizlettirildiği, bin kadar olan bu çöppülerin acayip kıyafetleri, matruş olup keçe külâh giydikleri yazılıdır.

Çöp işi belediyelerin vazifesi cümlesine ithal olununca kendilerine iş kalmıyan çöp çıkarıcılar tabiatıyla tarihe karışmıştır.

Vak'anüvis Lütfi efendi hicri 1285/1868) senesi vakalarını yazarken (Lütfi tarihi, hususî kütüphanemde müellifin el yazması nüsha, cild 12, sahife 2) «Nezafet» başlığı altında «Dersadet ile bilâd-i selâse esvak ve pâzârın ve saire mahallerin süpürüntü ve muzirri-i sıhhat olan şeylerin aleddevam tathir ve tanzifine ihtimam olunması umum ahali ve sekeneye şediden ve ekiden tenbihat-i icabiye icra ve bu usul-i tan-

zifiye mütemadiyen dikkat ve nezaret için taraf taraf müfettişler tayini irade buyrulmuştur. Bu tenbih ile devam-ı icrasına ikdam olunmuş olsa idi muahharen devair-i belediyenin tanziminde tanzifat namıyla birçok masarifata yol açan tekellüfata hacet kalmazdı., dedikten sonra şu tafsilâtı veriyor: «Bu tanzifat usulünün icrasından evvel Dersaadet ile bilâd-i selâsenin kâffe-i esvak ve mahallat aralariyle çarşı, pazar yerlerinin temiz tutulması umumen ahali-i bilâdın vazife-i mu'tadeleri idi. Hane, dükkân ve mağazaların önleri daima süpürülür biriken süprüntüler arkalarında küfeleriyle sokak sokak geçen süprüntücülerle kaldırılarak kimin ki hane ve dükkânı hizasında mani-i nezafet bir şey görülmüş ise komşuları dâvacı olup derun-i memleketin umur-i tanzifiyesi taksim-i amâl kaidesi üzere icra olunur ve haneler derunundaki süprüntüler dahi mezkûr küfelerle izale olunurdu. Bu umuma ait olan vazifeyi devair-i belediye deruhte edelidenberi ahali bunun için bir nev'i vergiye rapt olunarak memalik-i mütemeddine ahalişi gibi tanzifat kaydından vareste olmuşlarsa da devair-i belediye elhaletü hazihi bu işin tamamıyla icrasına muktedir olmadığı yalnız büyük caddelerle bazı göz ününe tesadüf eden mahalleri tathir edebilip mahallat araları ve Topkapı ve Edirne ve Silivri kapılar civarlarında tanzifat arabaları görülmeyişinden bellidir. Çünkü İstanbul'un vus'at ve teaddüd-ü mahallatına göre tamamıyla tanzifat icrası pek çok mesarife muhtaçtır. Bu mesarifata karşı varidat istihsaline ise ahval-i ahali mütehammil olmadığından ve mütehammil olanların dahi çoğu bu vergiyi ifa etmediklerinden memleketin tamamıyla tathirâtı müteazzir menzilesinde kalıp gitmektedir.»

Yine Lütü efendi Galata'da Bayazıt mahallesi civarında surdan bir kale kapısı açılmasına karar verildiğinden bahsederken (Lütü tarihi, hususi kütüphanemde müellifin el yazması nüsha, c. 9, s. 131) «Müteriza» başlığı altında şunları yazıyor. «Aceba bunun mik-ü bedi düşünülür mü, o vakta kadar orası öyle kullanılıp da muahharen oradan bir rahne açılması ilerisine fütce bulmak garabeti olsa gerektir. İptida bu kapıdan girilip sonraları az bir zamanda Galata ve Beyoğlu taraflarında kale ve sur duvarlarıyla mekabir-i islâmiyenin ne hallere tehavvül etmiş olduğu dağzen-i ef'ide-i ashop-i hamiyet ve diyanettir. Mezkûr dairenin hin-i teşkilinde tecemmü' eden memur ve azaları miyanında ahali-i müslimeden kimse yok gibi idi. Şimdilere kadar hisap ve kitabı sürünmekte olan kule-i zemin mes'elesi dahi açılan kapıdan zuhur et-

miştir. Devair-i Belediyeden ahaliye olunan istifade mahduttur. Kaldırımların tanzimi gibi şeyler ise devairin teşkilinden evvel yapılan yerlerin tâmir ve tevsiî demektir. Tanzifat ise o da halkın parasıyla göz önünde olan sokakların tathirinden ibarettir. Tanzifat kaidesi icra olunalıdanberi kenar yerler pislikten hali değildir. Mukaddema sokağa süprüntü dökmek adeti yok idi. Şimdi her hane süprüntüsünü sokağa atıyor. Hele yaz günleri taaffünden geçilmiyor. Süprüntü arabası hiç geçmiyen yerlerden de para alınıyor. Elhasıl devair-i belediye birçok hademe, memurların geçiamesi için yapılmış ve hazinenin hakikaten varidatını alıp hükümet, hükümet içinde bulunmuş gibidir.»

Belediye işleri hakkında kıymetli tetkikler yapan Osman Ergin Meşhur İhtisap Ağası Hüseyin Beyin tercüme-i halinde «İstanbul-Şehreminleri, sahife 72 haşiyesi» İstanbul tanzifat işi hakkında şu malûmatı veriyor: «İstanbul'un fetihinden 1285 tarihine kadar tanzifat işleri muhtelif safhalar geçirmiştir. Şehrin tanzifatıyla birinci derece de Subaşı meşgul idi. Subaşılar İstanbul süprüntülerini senevi bir meblağ mukabilinde «arayıcı» denilen esnafa verirlerdi. Arayıcılar son zamanlara kadar sokak sokak dolaşıp evlerden çöp aldıklarını yaşlı kimseler hâlâ tahattür etmektedirler.

«O zamanları idrak etmiş olanların ifadesine göre arayıcılar «Çöp çıkaran», avazesi ile sokaklarda dolaşır, evlerin kapısını çalıp çöpleri arkalarındaki küfelerle yükliyerek iskelelere ve sair muayyen yerlere götürüp oralarda ayıklarlar, içindeki paçavra, kemik gibi şeyleri aldıktan sonra kalanları denize dökerlermiş.

«Evailde çöpcülük ve lâğimeçlik gibi basit hizmetlerin ekseriyetle Ermenilere görüldüğü Evliya Çelebi'nin ifadesinden anlaşılmaktadır.

«Mecelle-i Umur-i Belediye'nin birinci cildinde suretleri münderic bazı vesikalara nazaran umumî meydanlarla caddelerin yeniçeri-ağası marifetiyle muayyen zamanlarda gayrimüslimlere temizlettirilmekte ve mahalle aralarında sokakların da ahali-i mahalliyeye süprüntürülmekte olduğu anlaşılmaktadır.

«Tanzifat işinde şehremanetinin doğrudan doğruya iştiraki 1285 Belediye nizamnamesinin tatbik mevkiine vaz'ı ile başlar.»

Çöp işi belediyelerin vazifesi cümlesine ithal olununca kendilerine iş kalmıyan çöp çıkaranlar tabiatıyla tarihe karışmışlardır.

Ağır olursa eğer süprüntücünün küfesi
Yarısın تنها sokaklarda döküp hiffet bulur.
Çalkayı süprüntüyü derya kenarında herif
Arasında gâh olur eşyay-i zikıymet bulur.
Lâ

ÇÖRÇÖP SUBAŞISI (چورچوپ صوباشی) [Ida.] Eskiden tanzifat memuru (çöpcü) hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ÇÖRDEK (چوردك) [Bah.] Gabya maniteleri üzerine bağlanıp ilâve olunan palangalara, flogların ve umumiyetle yan yeleklerinin kandilasalarına verilen addır. Kandilasaların üzerlerine vurulan palangaya da «çördek» adı verilir.

ÇÖRDEK TORNOSU (چوردك تورنوسى) [Bah.] Pruva grandı ve gabya kolumbilerinde yastıkların üzerinde bulunan demir veya zincir tringaya anele ile raptedilmiş demir sapanlı tornolara verilen addır. Bunlardan gabya serinin maniteleri, flog ve velenâ yelkenlerinin çördekleri donatılır, bunlara «kapeledora» da denir.

ÇÖRDEK YAKASI (چوردك ياقسى) [Bah.] Randa, veleistiralya ve pokruva yelkenlerinin seren yakalarının kıça kalan köşelerine flog ve velenâ gibi istiralya yelkenlerinin yukarı köşelerine verilen addır.

ÇÖZME (چوزمه) [San.] Eski ipekli kumaşlardan birinin adı idi. Muhtelif renkleri olan bu kumaştan kadınların giydikleri çıntıyan ile elbise yapılırdı.

Çıntıyan harcı içinden çıkmağa canânıye
Çözme derler bir kumaş ister gül-i ahmer gibi
Sabit

ÇUBUK (چوبوك) [San.] Tütün içmeğe mahsus bir ucunda tütün veya sigara koymağa mahsus lüle, öteki ucunda ağıza alınan ve imame denilen ağızlık bulunan içi delik, üstüvani şekilde uzunca alete verilen addır. En ziyade kiraz ve yaseminden yapılırdı. Gül ve güzel kokulu diğer ağaçlardan, fildişinden, pelesenkten yapılanları da vardı. Yekpare olanları olduğu gibi birkaç parçadan meydana gelenleri de olurdu. Uzunlukları 30-40 santimden başlamak üzere iki, iki buçuk metre kadar olanları vardı. Bir metreden ziyade olanlar saraylarda, konaklarda bulunurdu. Bunların ağızlıkları hemen hemen çocuk yumruğun büyüklüğünde idi. Ağızlıklar kemikten veya kehlîbardan yapılırdı. Sahibinin servetine göre üstleri gümüş ve altınla bezenen ve savatla süslenenleri, kıymetli taşlarla murassa olanları vardı. Saraya mahsus olanlar elmaslı, pırlantalı idi. Eski zamanlarda çubuklar merasimle verilirdi. Saraylarda ve büyük konaklarda çubukçu başılar, çubukçu ağaları vardı. Bir de ateşçi bulunurdu. Çubuk içileceği zaman evvelâ ortaya, şimdiki sigara tablalarının

gördüğü işe yarıyan ve gümüş veya pirinçten mustatil şekilde büyük «takatuka» adı verilen tabla konur, sonra lüleleri tütün doldurulmuş çubuklar, çubukçu tarafından lüleleri takatukaya, ağızlıkları ağız hizasına gelmek üzere misafire verilirdi. Misafir çubuğu sol el ile tutardı. Sonra elinde «sitil» denilen ve içinde «fındık ateşi» adı verilen yuvarlak küçük kömürlerden yakılmış ateşler bulunan zincirli bir mangalla ateşçi gelir, çubukçubaşı her lüleye ateşleri maşa ile koyardı. Çubukçubaşı olmyan ve ateşçisi bulunmyanların çubuk verme işini çubukçu görürdü.

Çubuk yapan esnaf olduğu gibi lüle yapan esnaf da vardı. Çubuk yapanlara «çubukçu», lüle yapanlara da «lüleci» esnafı denilirdi.

Tutuşdurup bütün akvamı karşıdan bakıyor.
Çelikle taş varuşurken herif çubuk yakıyor!
Mehmet Akif

§ [Öl.] Dönümün aksamından üç buçuk zira' itibar olunan ölçünün adı idi. Bir dönüm 100 çubuk şatrancı ve her çubuk 12,5 arşın şatrancı idi. 10 çubuğa bir nişan denilirdi.

§ [Bah.] Ana direkler üzerine sürülen ikinci ve üçüncü parça direklerle verilen addır. Ana direkler üzerindeki «gabya çubuğu», gabyanın üzerindeki «baba fingo çubuğu» denilir. Bunlar üzerine sürülenlere «kontra baba fingo çubuğu» adı verilir.

ÇUBUKÇU (چوبوكچى) [San.] Çubuk yapan hakkında kullanılan bir tâbirdir. Tütün işine mahsus olan çubuklar en ziyade kiraz ve yaseminden yapılırdı. Gül ve güzel kokulu diğer ağaçlardan, fildişinden, pelesenkten yapılanları da vardı. Yekpare olanları olduğu gibi birkaç parçadan meydana gelenleri de olurdu.

§ [Sar., Hal.] Eskiden saraylarla konaklarda tütün içmeğe mahsus çubukları hazırlama işini görenlere verilen addır. Saraylarda, dairesi halkı geniş olan vezir dairelerinde ve konaklarda birkaç tane çubukçu, bir de çubukçubaşı bulunurdu. Çubukçular alekser tütüncübaşının yamağı sayılırlardı.

CUBUKÇU TELLENDİRMEK (چوبوكچى تللىندىرملەك) [Hal.] Keyif çatmak, zevk almak, sevinç ve genişlik duymak yerinde kullanılan bir tâbirdir.

ÇUBUKLUK (چوبوكلۇق) [San.] Tütün içmek için kullanılan çubukları koymaya mahsus dolap veya ayna gibi duvarda yapılan yuvalı ve rafli yere verilen addır. Mimaride mühim bir mevki tutan çubuklukların oyma ve nakışlarla tezyin olunmuş muhtelif şekilleri vardır.

ÇUBUK SÜRME (چوبق سورمه) [Hal.] Çubuk kullanıldığı zamanlarda infiale delâlet eden bir tâbirdir. Tanzimat'tan bir zaman sonraya kadar devlet ricali bir iş müzakeresi için toplanırlar vakit, at nali, yahut mustatil şekillerde masalar etrafında oturmayıp, odanın iki tarafındaki minderlerden birinin başında sadrazam, karşısında şeyhülislâm olmak üzere, diğer vükelâ sırasıyla onları takiben otururlardı. Şimdiki sığara yerine de murassa' kehlîbar imameli yasemin veya kiraz çubukları içilirdi. Vükelâdan biri medise dâhil olunca çubuklar, ağalar tarafından kaldırılır, yenileri getirilirdi.

İşte böyle meclislerde iş müzakere edilirken can sıkılıp çubuğunu sürerek meclisi bırakıp çıkan olursa, bu hareket infiale delâlet eder ve buna «çubuk sürme» denilirdi.

ÇUBUK TAKIMI (چوبق تالمی) [San.] Tütün çubuklarının üst ucuna takılan kemikten, gümtün, yahut kehlîbardan mamul ağızlığın adı idi. Buna «imame» de denilirdi.

ÇUBUK VE KEŞLİ KAVUK (چوبق و کشلی قاقوق) [Giy.] Tanzimat'tan evvel esnaf makulesine mahsus bağlıklardan biri hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ÇUHA (چوڭه) [San.] Yazı yazılırken aharlı kâğıdın üzerine gezdirilen, tebeşir sürülen çuha parçasına verilen isimdir. Bu tebeşirli çuhanın gezdirilmesi kâğıtta ahardan muhassal yağları izale etmek ve kâğıdın mürekkebi hakkıyla kabul etmesini temin içindi.

ÇUHA ÇAVUŞU (چوڭه چاوشی) [Ask.] Yeniçeri ocağı için yaptırılan çuhanın imaline nezaret etmek üzere tâyin olunan memur hakkında kullanılan bir tâbirdir. Buna «Çuha Emîni» de denilirdi. Maiyetinde bir de kâtip bulunurdu.

ÇUHADAR (چوڭه دار) [Sar.] Eskiden sarayın büyük memurlarından ve padişahların hizmetlerinde bulunanlardan birine verilen addır. Sonraları resmî dairelerin ayak hizmetlerini yapanlara da bu ad verilmiştir. Çuha eski yazıda çuka suretinde yazıldığı için kanunnamelerle vesikalarda çukadar suretinde geçer. «Lehçe-i Osmani» de (1306) tab'ı: «Ayak hizmetinde çuha mülebbes hizmetkâr, içağası», «Kamus-i Türkî» de «Ayak hizmetinde bulunan çuha elbiseli yahut çuhadan perdenin haricinde emre muntazır hademe» suretinde izah edilmiştir.

§ [da.] Eskiden vüzerâ ve ümera dairelerinde kapıların perdelerini açıp kapıyan hademe hakkında kullanılan bir tâbirdir. Bunlar çuha elbise giydikleri için bu adı almışlardı.

Askerî ümeranın bu hizmetlerini görenlere «Perde çavuşu» denilirdi. Resmî dairelerin harice müteallik işlerinin tesviyesine memur, öteberiye dolayış ayak hizmeti görenlere de «Kapi çuhadarı» adı verilirdi.

ÇUHADAR-I BÂB-I OCAK (چوڭه دار باب اوچاق) [Ask.] Yeniçeri ocağının resmî dairelerdeki işlerini takibeden memuru hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ocağın kaldırılması üzerine bu tabir de tarihe karışmıştır.

ÇUHADAR ZERDESİ (چوڭه دار زردسى) [Hal.] Şekerle pişirilmiş balkabağı hakkında kullanılan bir tâbirdir.

ÇUHA EMİNİ (چوڭه امینی) [Ask.] Yeniçeri ocağı için yaptırılan çuhanın imaline nezaret etmek üzere tâyin olunan memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «Çuha çavuşu» da denilirdi. Maiyetinde bir de kâtip bulunurdu.

ÇUHA FERACE (چوڭه فراجه) [Kiy.] Eski den divan-ı hümayun çavuşlarının giydikleri üst elbise hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çavuşlar bunu divan günleri giyerlerdi. Yine eski zamanlarda ilmiye erkânı ile kadınların tesettür için giydikleri feracelerin çuhadan yapılmış olanlarına da bu ad verilirdi.

ÇUHA-İ FİLORDİN (چوڭه فلوردين) [Giy.] Eski zamanlarda çuhaların bir nev'i hakkında kullanılır bir tâbirdir. Filordin çuhası demektir. 16 ıncı asrın ortalarına ait vesikalarda aynı zamanda Selânik çuhası demek olan çuha-i Selânik tâbiri de geçer. Bir zamanlar Selânikte Yahudi san'atkârlar tarafından çuha imal edilir ve bu çuhalarından yeniçeri ocağı erkân ve efradına elbise yapılırdı.

ÇUHA-İ İSKARLAD (چوڭه اسكارلا) [Giy.] Eski zamanlarda çuhaların bir nevi hakkında kullanılır bir tâbirdir. İskarlad çuhası demektir. Kapıkulu ocaklıları elbise yaparlardı.

ÇUHA - İ SELÂNİK (چوڭه سلانیک) [Giy.] Eski zamanlarda çuhaların bir nevi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Selânik çuhası demektir. 16 ıncı asrın ortalarına ait vesikalarda aynı zamanda filordin çuhası demek olan çuha-i filordin tâbiri de geçer. Uzun zamanlar Selânik'te yahudi san'atkârları tarafından çuha imal edilir ve bu çuharlardan yeniçeri erkân ve efradına elbise yapılırdı.

ÇUKA (چوڭه) [Giy.] Yünden yapılan kuşak nevelerinden biri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çuka yazılır, çuha okunurdu. Farsça olan bu kelime «Burhan-ı Kaatı» da «yünden ederler. maruf libastır ki Türkide çuha derler» suretinde izah edilmiştir.

ÇUKADAR (چوڭه دار) [Sar.] Çuhadar; sarayın büyük memurlarından ve padişahın hizmetlerinde bulunanlardan birinin unvanıdır. Çuhadardan bozmadır. Bu tâbir «Lehçe-i Osmani» de (1306 tab'ı): «Ayak hizmetinde çuka mülebbes hizmetkâr, iç ağası», «Kamus-u Türkî» de de «ayak hizmetinde bulunan çuha elbiseli yahut çuhadan olan perdenin haricinde emre muntazır hademe» suretinde kayıt ve izah edilmiştir.

Fâtih Kanunnamesinde (s. 23): «Umur-u saltanata müteallik tertib-i âyin beyanındadır» serlevhalı fasılda çukadardan bahs olunmaktadır:

«Bir has oda dahi yapılmıştır. Otuz iki adet has oda oğlanı ile içinde biri silâhtar ve biri rikâbdar ve biri çuhadar ve biri tül bent oğlanı ola.»

Atâ Tarihinde münderiç malûmata göre (c. 1, s. 30) çuhadarlık ilk defa Çelebi Sultan Mehmet tarafından ihdas olunmuştur. «Hade-me-i hümayunlarının güzide ve tüvanalarından kırk nefer mücahidinin daima hemrikâb-ı hümayunları olması usulünü ihdas etmiş ve bu kırk nefere muahharen gedikli itibariyle yirmi nefer mülâzım ilâve» kılınmıştır. Bunlar Yavuz'un Mısır'dan getirdiği emanat-ı şerifenin konulması için inşa ettirdikleri «Hırka-i Saadet dairesinin altında yaptırılan «Hane-i Hassa» ya nakledilmişler ve koğuş ağalarının kaviyy-ül-bünye ve rûkûb ve nüzule muktedir ve liyakatli emektarlarından bir o kadar daha çukadar tâyin eylemişlerdir.

Çorlulu Ali Paşanın silâhtarlığa tâyini üzerine silâhtarlığın aldığı başmabeyincilik vaziyeti o vakta kadar başçukadarlardaydı, Hattâ salâhiyeti bundanda ibaret değildi. Hane-i Hassa ağalarının müstaitlerinden ve aynı zamanda uzun boylu ve matbu-ül-endam olanlarından intihap olunan başçukadar daire-i hümayunun ekser hususâtına da merci idi.

Ali Paşanın silâhtarlığından sonra, çukadarlık silâhtarlığın madununda, yalnız merasime iştirakten ibaret âdeta vazifesiz bir halde kaldı. Ancak bunlarda kurenalık sıfatı bulunmakle beraber, alelekser müsin ve kâr azmude ashab-ı haysiyetten, mücerrep ve müstakim zevat tâyin olunageldiğinden çoğu silâhtarlığa yakın bir nüfuzu haizdiler. Hattâ başçukadar ağa mabeyn-i hümayuna müteallik hususatta silâhtar ağanın vekil-i mânevîsi gibi olduğundan ikinci derecedeki işleri rc'sen yapar, ancak mühim olan işler için silâhtara danışırdı.

Atâ'da (c. 1, s. 202) başçukadarlık için arınan evsaf hakkında şu malûmat mevcuttur:

«Başçukadar ağaların tebeddülleri vukuunda çukadamlar efradından yoliyle veyahut

kestirmeden her ne ise hane-i Hassaya alınmış olanların kad ve kameti uzun, endamı mevzun, sözü düzgün, okuyup yazmak gibi hünelerinde liyakati efzun, derece-i sinni erbaine münthehi zevattan intihab olunur.»

Başçuhadarlığın vazifesi, yine aynı eserde (c. 1, s. 202) şöyle tarif olunmaktadır:

«Bu memuriyetin hizmeti lââyud olup ez-cümle cuma günleri teğrif buyurulacak cami-i şerif ile saltanat binîşlerinde rağbet buyurulacak mahalleri silâhtar ağadan istihbar ve hane-i Hassa agavatının münavebe memuriyetlerinden avadanc ve gıltecî tâbir olunur memurlar vasıtasıyla iktiza edenlere ilân eder. Refakatinde bulunan çukadar ağalarıyla bostancıbaşı, büyük ve küçük mirahur ağaların ve kapıcılar kethudasiyle peyk ve solak takımının ve zevrak-ı hümayun hademesi olup sandalcı tâbir olunanların âmir ve has ahır hazine-i celilesinin nazırıdır. Bunlara müteallik kâffe-i memurin ve gedik ashabının ve bilcümle haseki ve kozbekçi ve bostancı ve sandalcı ve yedekçi ocaklarının âmiridir.

«Başçuhadar ağanın taht-ı nezaretinde bulunanların nizam ve kanunları dairesinde hareket etmelerine dikkat ve nezaret kenduye akdem-i memuriyet olduğundan nezaret-i mezkûrenin muhafaza-i şerefi zımında refakat ve maiyeti haklarındaki şükür ve şikâyeti nezd-i silâhtaride müsmir ve müessir olup, hattâ bunlardan sinnen ve vücuden ve hizmeten inayet-i seniyyeye müstahak olanlar nizamden nail olacakları cıracıklık ve sair dirliklere bunun ifadesi ve silâhtar ağanın reyile mazhar olurlar.»

Başçuhadar ağalığın cümle-i vezâifinden olarak yine Atâ'da (c. 1, s. 203) şu malûmat vardır:

«Sadaret-i uzma ve meşihat-i ulya ve Kırım hanlığı ve Rikâb-ı Hümayun kaymakamlığı tebeddülünde mansıp alan zatı başçuhadar ağa refakatiyle beraber alay elbiselerini iktisa ile yeni saray-ı hümayunun Soğukçeşme kapısının iç tarafından istikbal ederek peyk ve solaklar dahi mevcut olduğu halde alay ile orta kapıya ve mevkib-i hümayun Beğiktaş sarayında ise Çinili meydanı tâbir olunan fezadan bilistikbal rikâbında puyan olarak mabeyn-i hümayuna isal ve badeliere aldıkları yere kadar iade ve isbal etmek cümle-i vazifelerindendir. Bu hizmet mukabilindeki aidat-ı mukannene-i resmîyeleri ber-mucib-i defter-i teğrifat mansıp alan zat tarafından irsal olunur.»

Başçuhadar ağanın maiyetinde çuhadar ağalardan, yaver gibi, bir de çakırsalânı vardı,

Başçuhadar ağa giydiği kalıp işi kavuğa bayramlarla mevlût alaylarında mücevherli ağır sorguç takardı.

Bir tarafı teşrif-i hümayun vukuunda baş-çuhadar ağa rikâb-ı hümayunun sağ canibinde maşiyen gider, ikinci çuhadar kırmızı atlas kese içindeki papuş-i hümayunu belindeki gümüş paftalı kuşağın yan tarafına talik ederek sol tarafında giderdi. Çizmecî tâbir olunan üçüncü çuhadar padişahın yedek çizmesini, kezalik kese içinde belindeki kuşağa raptederek baş-çuhadarın arkasında, dördüncü çuhadar da bunun ardında gider, öteki çukadarlar dahi rikâb-ı hümayuna muttasıl peyk ve solakların iç taraflarında ahz-ı mevki eylerlerdi.

Kırk nefer çuhadarın ilk yirmisinin hazine-i hümayundan demirbaş olarak kendilerine verilmiş olan som gümüşten birbirine merbut geçme ve tokalı altın yaldızlı kuşakları vardı. Bu kuşağa yaldızlı gümüş kapçıkları talik ederler ve miyanelerine yaldızlı tokalı gümüşten mamul gaddare sarkıtırlardı. Bellerine de kendi malları olan mücevherli bıçak takarlardı. İkinci yirmi nefer ile mülâzimler bellerine çarşaf kuşanır ve hançer takarlardı. Bunlar demirbaş olmadığı için kendileri mübayaa eylerlerdi.

Çuhadarların hepsine senede bir defa mevsime muvafık üçer çuha dolama ve birer çuha ve birer şali çakşır, kavuk, sarık, atlas, hâre ve sade üçer kaftan, üçer entari, üç ayda birer çizme pahası verilirdi, mükemmel taamları da vardı.

Saltanat binışlerinde verilen arzuhalleri çuhadar ağalar alıp sırkâtibi silâhtar ağaya, o da padişaha takdim eylerdi.

Yine Atâ'da (c. 1, s. 208) çuhadarlığa dair şu malûmat vardır :

«Silâhtar ve çukadar ve rikâbdar ağalık memuriyetleri Sultan Mustafa Han-ı Sani silâhtarı ve Sultan Ahmet Han-ı Salis sadrazamı Çorlulu Şehit Ali Paşanın silâhtarlığına gelinceye kadar mabeyincilik demek olarak küll-i yevmin hizmet-i hümayunda bulunurlar iken çünkü çukadar ve rikâbdar ağaların naspları kırk senede ocak yolunu ancak katedebilerek altmış yaşını geçmiş ve vücutlarına bittabi zaaf ve humma ârız olan bir sinn ü sâle vüsullelerine müsadif olacağı cihetle öyle ayak üzerinde gezinmeğe mütevakkıf olan hizmetleri lâyikeyle ifada zahmet çekmekte oldukları mücerrep olduğundan bunların eyyam-ı resmiedeki hizmetleriyle iktifa buyrulup silâhtarlığın zilyedi olarak daire-i mahsusalarında âram ve mürefehen imrar-ı evkat ve eyyam eylemeleri usul ittihaz edilmiştir.

«Bunlardan hasbelkader silâhtar olanlar tabiatıyla vareste-i ihtiyaç olacakları gibi, bu mesned-i celili ihraza kaderleri tevafuk edemi-

yenler ol vakitlerde senevi altmış yetmiş binden yüz bin kuruşa kadar mükemmel nanoparelerle çırağ olarak taayyün ve tereffüh ederler.

«Bunların hizmetleri mevlût ve ideyn ile cuma selâmlıklarında ve saltanat binışlerinde maiyet-i hümayunda bulunmaktır. Has odabaşı ve rikâbdar ve çukadar ağalar saltanat-ı zevrak ve fülke-i hümayunda silâhtar ağa ile beraber gebeke-i fülke-i şahanede muvacehe-i hümayunda dest bezanu-yi edeb kaiden âram etmektedir. İşbu fülkenin ortasındaki kürek arasında sağ tarafında başçukadar ağa ve sol canibinde ikinci çukadar ve başta hasaki ağa kaid olurlar. Silâhtar ağaların huzur-u hümayunda bulunmadıkları eyyam-ı rüsum-u saltanatta çukadar ağalar vekâlet ederler. Bilfarz bunlar da bulunamazlar ise vekâlet-i silâhtar-ı rikâbdar ağalar ifa eylerler. Çukadar ve rikâbdar ağaların hane-i hassadan ikişer lâlâsı ve aşağı koğuşlardan birer kullukçusu ve birer zülüflü baltacısiyle ikişer sofalı ve birer heybeci ve ikişer yedekçileri bulunur.

«Başçukadarlık tebeddülü nizamı» serlevhası altında başçukadarlığa ait yine Atâ tarihinde (c. 1, s. 253) şu malûmat mevcuttur :

«Şehingah-i âl-i Osman hazretlerinin gazavat-ı müteaddidede ve has ahır hazine-i hümayunu mücevherat-ı mütenevvia ve zer ü simi süruciye ile imlâ buyurulmuş olmanın bunların birinci nazırı silâhtar ağa ve ikincisi hazine kethudaları ise de mirahur ağa ile has ahır kâtibi ve has ahırların mücerrep ve mü'temen eski ve haysiyetlilerinden hazinedar tâbiriyle bir mutemet has ahırlı ile mevcudolan eşyanın mukayyit ve kâtibi olmak üzere başmuhasabe kalemi mütehayyizanından raht kâtibi namıyla bir efendi memur olduğundan bu memurların ve bunların cümlesi nizamın başçukadar ağasının maiyet ve taht-ı nezaretinde bulunmasıyla başçukadar ağa çırağ buyrulur veyahut vefat ederse iç hazine-i hümayun derununda bulunan zevatın kâffesiyle büyük ve küçük mirahur ağalar ve daima has ahırda bulunan has ahır kâtibi ve has ahır eskisi ve raht kâtibi behemhal hazır bulunarak devir usulü icra ve usulen hazine devri muamelâtına tevfikân itinası hitamında cümlelerin mühürleriyle musaddak tanzim olunan defter silâhtar ağa vasıtasıyla hâkipay-i şahaneye arz olundukta «manzur-u hümayunum olmuştur» kelimat-ı tasdikiesiyle bittevşih hazine kethudasına ita buyrularak hıfzolunur ve bu defterin nüsha-i saniyesi memhuren halef olan başçukadar ağaya verilir.»

ÇUKA-İ EN (چوكة ان) [Gty.] Eski zamanlarda çuhaların bir nev'ine verilen addır. Yeni-

çeri kâtibi ile Anadolu ve Rumeli ağalarına, yayabaşlarıyla bunların kethüdalarına, çavuş, muallim, muhızır, süvari zağarcılara, süvari sekbanlar, acemi oğlanlar yayabaşları, Gelibolu acemileri yayabaşlarına bundan verilirdi.

ÇULTAR (چولتار) [San.] Palan örtüsü demektir. Merasim esnasında deveçilerden yayabaşılara kadar olan cemaat zâbitlerinin önlerinde götürülürdü. Farsça bir kelime olan palan binék hayvanı semeri demek olduğu gibi çul da at örtüsü demektir. «Lehçe-i Osmani» de çultarı şeklinde yazılıdır.

ÇURÇAL (چورچال) [Top.] Çakmaklı topun, muharrik kuvvet olarak kullanılan ve halk arasında zemberek suretinde telâffuz olunan, zemburekin ipine verilen addır.

ÇUVALA GİRMEK (چواله كيرمك) [Hal.] Alışıklık, ünsiyet yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ÇUVALDIZ (چوالدين) [Öl.] Su ölçülerinden birinin adıydı. Yuvarlak şemsiye telinin kalınlığında, bir ucu sivri, diğer ucu kürek şeklin-

de diğ ve kulak karıştırmaya mahsus olup, evvelce herkesin kullandığı hilâl kalınlığında akan su, ölçü itibar edilmisti. İki hilâl birleşince çuval, tente, ve yelken bezi dikmeye mahsus çuvaldız kalınlığı meydana geleceği farz edilerek bu da ölçülerden biri olmak üzere kabul olunmuştu. Tasarruf kayıtlarında nadiren «hilâl» hemen daima «masura» tâbiri kullanılırdı. Dört çuvaldız bir «masura» itibar edilmisti.

ÇÜRÜK AKÇE (چوروك آچه) [Mes.] Yarı bozuk ve bu sebeple kıymeti düşük para hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mukabili «sağ akça» veya «sağlam para» dır.

ÇÜRÜKLÜK (چوروكلك) [Hal.] Mezarlık yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Lehçe-i Osmani» de leğ attıkları bir fıkara mezaristanı, birbiri üstüne gömülür makbere» suretinde izah olunan bu tâbir için «Kamus-ı Türki» de daha başka mânaları arasında «süprüntü ve laşe gibi şeylerin çürümek üzere atıldıkları çukur, mezbele; çürüklüğe atmak, cenazelerin birbiri üstüne atıldıkları fıkara makberesi, umumi ve müsterek kabir» tafsîlatı da vardır.

D

DADI (دادی) [Hal.] Çocuğa bakan cariyeye ve kadın hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Burhan-ı Kaatı» da Farsça bir kelime olan dada için «baba vezninde umumen cariyeye ve hususan bir şahsın tıflıyetinden beru hizmetinde bulunan salhorde cariyeye denir; ıstılahımızda dadı tâbiri bundan mehzudur» izahatı vardır.

Ana hür u melek dadı vü lâla olmağa hazır
Ne dem muhtaç olursa hizmet-i dadı vü lâlaya Nef'i

DAĞLAK DEMİRİ (داغلاک دیمیری) [Ok.] Ok konulan yeleşin ütülenmesi için kullanılan aletin adı idi. Bu aletin ucu maşa gibi yassı ve cilâlı idi. Ateşte ısıtılır, yeleşin iki tarafı ile üstü ütülenirdi. Dağlak demiri bulunmadığı takdirde bu iş «miyane tığı» ile yapılırdı.

DAHDAHA BİNMEK (داهداها بینمک) [Hal.] Çocuğun ata binmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir: Küçük çocuklar ata, yürüyüşünden kinaye olarak, ekseriya dahdah dedikleri için bu tâbir meydana gelmiştir.

DÂHİL MEDRESESİ (داخل مدرسه‌سی) [İlm.] Orta tahsili veren medreselerin unvanı idi. İlk tahsili «İptida-i Hariç» dahi denilen «Hariç Medresesi»nde gören talebe buraya gelir, bunu da bitirdikten sonra âli kısmını ihtiva eden «Sahin Medresesi»ne girerdi. Bu medreselere «İptida-i Dâhil» de denilirdi.

DÂİ (دای) [Kelâm.] Mezahib-i dâlle (Hak yolunu sapıtan) mezheplerin negriyle meşgul olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Cem'i duat'tır. Arapça dâi; davet edici, eden mânasına gelir.

DÂİLERİ (داعی‌لری) [İlm.] İlmiyye mensupları tarafından kullanılan bir tâbirdir. Tezkire ve muharreratta imzanın üstüne konulur, konuşmada bendeniz, bendeleri yerinde kullanılırdı. Bunun yerine «dâiniz», «eddâi» de denilirdi. Kendini muhatabına karşı bir kat daha küçültmek isteyenler de «dâi-i dirine», «dâi-i kemterin», «dâi-i kadim» de derlerdi. Duacinız demektir.

Mülkiye mensupları bu makamda «bende», «bendeleri», «bende-i dirineleri» kullanırlardı.

DAİRE (دائرة) [Ida., Mit.] Büyük bir bina içinde birkaç odadan ibaret olup bir, şahsın, bir aile veya bir heyetin oturmasına mahsus bir ev gibi bütün müstemilâtı haiz, ayrılmış kısım hakkında kullanılır bir tâbirdir. Harem dairesi, selâmlık dairesi, misafir dairesi. Devlet memurlarının oturdukları yerlere bu ad verilir.

Daireler daire-i irtikâb
Boğdu bizi tavsiye-i intisab
Kemal Paşa Zade Sait

Cem'i devairdir.

Bilinmez kim bu da matlub-ı âli olduğundan mı?
Devair de bozuk her heyetin âdab u erkânı Eşref

§ Hendese ıstılahı olarak her noktası tam ortada merkez denilen bir noktadan aynı mesafede olan ve daire muhiti tâbir olunan bir münhani hat ile çevrilmiş müstevi bir sathı da bu ad verilir.

§ [Mus.] Yuvarlak bir kasnağa geçirilmiş demirden ibaret ve el ile çalınır musiki aletine de daire denir. Def de o mânayadır.

DAİRE-İ AZİME (دائرة عظیمه) [Koz.] Müstedir sathı arzın merkezinden geçen daireler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

DAİRE-İ BAHİRİYE (دائرة بحریه) [Bah.] Bahriye nezaretinin nazırlık ve nezaret teşkilâtına dâhil teşekküllerin icabından olan vazifelerini görmek ve denizcilğe mütaallik işleri tedvir eylemek üzere toplandıkları resmî binaya verilen addır. Zaman zaman «Divanhane», «Bahriye Nezareti» unvanları da kullanılmıştır.

DAİRE-İ İRTİFA (دائرة ارتفاع) [Koz.] Ecrandan birinin müruriyle râsıdın semt-i reis noktasından semada farz edilen daire yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DAİRE-İ MEVHUME (دائرة موهومه) [Ast.] Küre-i semada (gök küresi) bir yıldızın veya

küre-i arzda (arz küresi) herhangi bir mevkiin yerini tâyin için resmî tasavvur olunan büyük veya küçük daireler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

DAİRE-İ SAA (دائرة ساعه) [Koz.] Küre-i musannaalar üzerinde herhangi bir mevkiin arzani bu'dunu bulmak için kullanılan derecelere munkasem daire-i sagire yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DAİRE-İ SAGİRE (دائرة صغیره) [Koz.] Müstedir sathı arzın merkezinden geçmeyen daireler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

DAİRE-İ SEMT (دائرة سمت) [Koz.] Seva-bitin meyillerini ve arzlarını bildiren ve daire-i büruc ile tekâtü' eden mefruz daire yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DAİRE MASRAFI (دائرة مصرف) [Mal.] Büyük memurların vardıkları, geçtikleri ve konakladıkları yerlerdeki masraflarına karşılık olmak üzere halktan alınan paralar hakkında kullanılan bir tâbirdir. Bir kısmı vukuu üzerine tevzi defterlerine geçirildiği gibi birtakımı da sarftan evvel tahmini olarak defterlere konulur, halk'a dağıtılarak tahsil olunurdu. Tanzimat'tan sonra kaldırılmıştır.

DAİRE-TÜL-BÜRUC (دائرة البروج) [Ast.] Muaddil-ün-neharı 23 derece sekiz dakikalık meyille kat'ettiği tasavvur edilen daire-i azime (büyük daire) hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «daire-tüs-gems» de denilirdi.

DAİREVİ (دائری) [Jeo.] Daire şeklinde olan yuvarlak şeyler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Dairevi meydan gibi.

DAİREZEN (دائریزن) [Mus.] Def çalanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Daire, def; zen, vurmak mânasına gelen Farsça zeden mastarından vurucu, vuran demektir. Şu halde dairezen «def çalan» demek olur. Yazılarına hayal de karıştıran Evliya Çelebi, Seyahatnamesinde (c. 1, s. 635) pirleri Fatime-tüz Zehra'nın düğününde def çalan «Amr ibn-i Ümeyye» olduğunu yazdıktan sonra diyor ki: «Sazendelerin bu dairezenleri olmasa rakkası bozulmuş saat gibi fasılları here ü mere olur. Fasıllarına nizam ve intizamı veren usulbend dairezenlerdir.» Alaturka musikide def'in mevkiî hakikaten mühimdir.

DA-İ UDAL (دای عیال) [Tip.] Müxmîn haline geçen ve tedavisi kabil olmıyan hastalık yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Öyle bir da-i udal oldu perişani-i hal
Kaldı tedbirde âciz hükema-yı iflâs
Leskofçalı Galip

DAL (دال) [San.] Tezhip ıstılahlarından. Levhaların köşelerine yapılan çiçek demetine verilen addır.

DAL ARAKIYE (دال عریقه) [Kıy.] Sarıksız arakiye yerinde kullanılır bir tâbirdir. Dövme keçeden yapılan arakiye terden kirlenmemesi için serpuşun (baş kisvesi) altına giyilirdi. Bezden yapılmış olanları da vardı ki onlara «takke» ve «arakçin» denilirdi. Arakiyeyi en ziyade dervişler kullanırlardı. Üstüne de tarikata mahsus renkte sarık sararlardı. Rufailerin sarığı siyah, Kadirilerin yeşil, Bedevilerin kırmızı, Sadî'lerinki beyazdı. Zikir, kıyam ve devran esnasında şeyh, tacını çıkarınca dervişlerin arakiyelerini çıkarıp takke, takkeleri olmıyanların sarıklarını çıkarıp dal arakiye ile kalmaları usuldendi.

DAL BOY (دال بوی) [Hal.] İnce, zarif, narin yapılı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Medih yerinde ve dal boyu suretinde kullanılırdı.

DAL FES (دال فس) [Hal.] Sarıksız fes hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sarıklı fese de «kavuk» denilirdi. Dal, «Lehçe-i Osmani»de «düz, sade, çıplak mânasına tal» suretinde izah olunmuştur.

Söz yok o nahl-i nevresse
Etmez temayül her kесе
Vâsif o şüh-i dal fese
Birinci ettim intisab

Enderani Vâsif

DALGA (دالغه) [San.] Muhaddep ve muakar hatlardan ibaret ve tezyin motifine verilen addır. Hareli denilen kumaş vesaire üzerindeki dalga gibi münhani çizgiler de bu adı taşır.

DALGACI MAHMUT (دالغی محمود) [Hal.] Dalgın, alık, meczup, esrarkeş yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DALGALANMA (دالغانه) [San.] Tezhipte ve resimde dalga gibi münhani çizgiler hâsıl olma keyfiyeti hakkında kullanılır bir tâbirdir.

DALGALI (دالغالی) [San.] Dalga gibi münhanileri olan şekiller hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «mevceli» de denilirdi.

DALKILIÇ (دال کلیلچ) [Ask.] Düşman ordusu içine dalmak veya muhasara edilen kaleye girmek için fedai yazılan efrada verilen addır. Bunlara «serdengeçti» de denilirdi. Düşman ordusuna dalecek olanlar sağ, sol veya arka tarafından ve hep birden hücum ederlerdi. Bunların hücumları pek dehşetli olur ve ekseriya daldıkları orduya bayagı perişanlık gelirdi.

Napolyon'un «Osmanlı askerini dalkılıç olmağa mecbur edecek kadar sıkıştırmak elvermez, bir kere dalkılıç olmağı göze aldırılmış birkaç yüz adam meydana çıkarsa önlerinde mağlûp olmamak mümkün değildir.» demiş olması ehemmiyetini ispat eder. Fethi uzıyan kalelere serdengeçtiler geceleyin bağteten merdiven kurmak ve içeri girer girmez sıra kılıç her tarafa kılıç atmak için yazılırlardı. Bundaki tehlike pek zâhirdir. Çünkü muvaffakiyetten ve kurtulmaktan ziyade ölüm muhakkaktır. Bir avuç insanın bir cihan-ı muharibe karşı atılmasının bittabi bağka mânası olamaz. Serdengeçtilerden girdikleri tehlikeli işten sağ kalanlara üçer beşer terakki akçesi verildiği gibi hususi imtiyaz olmak üzere «Serdengeçti kavuğu» namı ile yeniçerilerden farklı bir serpuş giymek. salâhiyetini iktisab ederler ve «Serdengeçti ağası» diye hürmet ve tekrime mazhar olurlardı. İlk zamanlarda büyük muvaffakiyet gösteren bu fedailer sonraları bozulmuştu. Nitekim Kaynarca muahedelerini intaç eden muharebede on beşer akça ulûfe ile üçer beşer bin dalkılıç yazılıp gönderilmiş ve beş on gün sonra bozulup gelenler tekrar diğer bir yere yine dalkılıç yazıldıkları görülmüştür. Tarihlerin haber verdiğine göre (Netaiye-ül Vukuat cilt 3, sahife 96) «Bir senede iki üç kere dalkılıç yazılıp ulûfe-i yevmiyeye nail olduğu vâkı» olmuştur.

Dalkılıç yazılan veyahut bir kale muhafazasına memur olarak günlük ulûfe tahsis olunan neferlere ulûfe senedi makamında olmak üzere «memhur» tâbir olunan bir kâğıt verilir. Bu kâğıtta sonraları orduda mevcut birtakım mutavassıtlar da bu işlerden istifade eylerdi. Yeniçeri ocağı eski intizamını kaybettikten sonra muvaffakiyeti de ümit olunan tesiri gösterememiştir. Dalkılıç tâbiri yeniçeri ocağının ilgası ile beraber ortadan kalkmıştır.

*Özlüyorum Malazgird'i, Niğbolu'gu, Kosva'ğı
Şimşek nallı rüzgâr atlar üstünde,
Dalkılıçlar biçerken ovağı. . .
Yaşasaydım aaah öyle bir günde!*

Yusuf Ziya Ortaç

DALKAVUKNAME (دالکاوکنامه) [Ed.] Dalkavukluk maksadiyle yazılmış olan yazılar, eserler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

DALLI ARAKIYE (دالی اراکیه) [Kıy.] Sümbüli tarikatı mensuplarının başlarına giydikleri bir nevi, serpuşun adı idi. Beyaz patiskadan tepesi sivrice, içi pamuklu, her tarafı dikikli idi. Sümbüli şeyhleri devranın ikinci faslında tacını çıkarınca dallı arakiye giyerlerdi.

DAL SIKKE (دال سکه) [Sof.] Mevlevilerin serpuş makamında başlarına giydikleri sikkenin sarıksız olanlarına verilen addır. Destar sarılmış olan sikkelere «destarlı sikke» denilirdi.

DAL TABAN (دال تابان) [Hal.] Kopuk, züğürt, fakir yerinde kullanılan bir tâbirdir. Dal, çıplak; taban da ayağın alt kısmı demek olduğu için daltaban çıplak ayaklı, ayakkapsız demektir. Sadrazam Mustafa Paşa daltaban lâkabı ile şöhrat bulmuştur.

DAL TAÇ (دال تاج) [Kıy.] Yeniçerilerin başlarına giydikleri börk'ün başa giyilecek kısmına çepçevre geçirilen kâğıttaki nakşın adı idi. Bunun üzerindeki nakış üsküfün aynı ise de onun gibi sıрма işlemeli değildi. Kâğıda nakş olunmuştu. Ocak ananesine göre bu dal taç resmini Akşemseddin'in halifelerinden biri göstermiştir.

DALVAR (دال وار) [Mim.] Eskiden çardak şeklinde üstü örtülü, etrafı açık, oturulacak yer hakkında kullanılır bir tâbirdir. Anadolu'da ev önünde yapılan çardaklara «dalvar» denilmektedir.

DALYAN GİBİ (دالیان گبی) [Hal.] İriyara mânasına gelir bir tâbirdir. Ekseriya kadın hakkında kullanılır. Dalyan gibi karı denilir.

DALYARAK (دالیاراق) [Hal.] Kaba saba, hoyrat yerinde kullanılır bir tâbirdir. Dal, çıplak; yarak da erkeklik âlâmeti olmak itibarıyla dalyarak yırtık don ve pantolonlu, aletleri görünür demektir.

DAMASKO (داماسقو) [Giy.] İpekle ketenden yapılan kumaş nevilerinden birinin adıdır. «Lehçe-i Osmani» de «Dımışk malına taklit mevclü dibac, ipek ve keten karışık kumaş; bazan Dımışk'ın hareli ve kakmalı tabanına takliden yapılan eşyaya denir» suretinde izahat vardır. Şam'da dokunan ipekli kumaşları taklit suretiyle yapıldığı için bu ad verilmiştir. İtalyancadan alınmadır.

DÂME İCLÂLÜHU (دام اجلاله) [Dua.] Eskiden paşalara yazılan resmî kâğıtlarda adlarına şeref pâyesi yerinde ilâve edilen bir tâbirdir. «Edam-Allah-u İclâlûhu» diyerek yazılırdı. «Şerefi devam etsin, yaşasın» demektir.

DAMGA (دامغا) [San.] Bir şeyin üzerine nişan ve âlâmet olmak üzere kuru veyahut boya ile vurulan mühür ve işaret hakkındaki kullanılır bir tâbirdir. Gümüş ve altın malûlât üzerine bunların einsini göstermek ve

hüvelî olmadıklarını temin etmek için hükümet tarafından basılan işaretlere de bu ad verilir.

*Akçe etmez kumaşı damgasız
Ne Hatayt var anda ne hare
Nedim*

DÂMGÂH (دامگاه) [Hal.] Mecaz yoluyla dünya, âlem yerinde kullanılır bir tâbirdir. Dâmgah suretinde de kullanılır. Dâm; Farsça tuzak demektir.

*Gördün mü bu dâmgethe âzad
Bir dâmin esiri sayd ü sayyad*

Muallim Naci

DAMGALI KÂĞIT (داملی کاغذ) [Mal.] Tanzimat'tan sonra devlete varidat temini için çıkarılan kıymetli evraka verilen addır. Maliye istilabında «varaka-i sahiha» denilirdi. İlk defa 1261 senesi eylülünde (1845) çıkarılmış olan bu damgalı kâğıtlar Osmanlı'larda aynı zamanda «damga resmi» nin esasını teşkil eder. Halk arasında teati edilen senetler ne türlü kâğıt üzerine yazılırsa yazılsın gerek esnaf loncalarınca gerek resmî dairelerle mahkemelerce muteber sayılır ve icabeden kanuni muamele yapılırdı.

Kibarlara Fransızca ve sefaret memurlarına Türkçe dersi vermekte olan İspanya baştercumanının oğlu Telmas tarafından verilen lâyiha üzerine devlete gelir temin edeceği anlaşılması dolayısıyla «Meclis-i Ziraat» in tasvibi ve «Meclis-i Vâlâ» nın tensibi ile «damgalı kâğıt» ihdas olunmuştur. 1261 senesi cumadulâsının 15 i tarihi ile Maliye Nezareti şubelerinden «ceride muhasebesi» nden verilen ilmühaber bunun esbab-ı mucibesi mahiyetindedir. İlmühaberde (Defter-i Muktesit c. 3, s. 161) deniyor ki: «Kâffe-i ahz ü ita ve muamele-i bey ü şiranın her bir gûna fesattan kurtulması zımında beyennas istimal olunmakta olan senedat-ı mütenevvianın bir hüsn-ü surete rabt ve ithaline lüzum görülmekten naşi bâdezin ilâm ve huccet misillü senedat-ı şer'iyeden maada ahz ü itaya dair kâffe-i senedat-ı mütenevvia ve evrak-ı mütedavile için her kâğıdın ne makule şey tahririne mahsus idüğünü mutazammın damgalar tertibiyle takım takım tab' ve temsil olunarak Dersaadet'te «İhtisap Nezareti» ve taşralarda defterdarlarla malmüdürleri ve müstasna mahallerde dahi valiler tarafından tâyin olunacak memurlar marifetiyle bedeli alınarak münasip dükkânlarda sattırılması ve her mahalle evvel beevvel her cinsten miktar-ı kâfi damgalı kâğıtlar israsiyle anlara yazılması ve tarih-i mezkûrden mukaddem tanzim olunmuş bulunan senedat hakkında bir diyecek olmayacağına mebni

gerek bunların ve gerek müstasna olan senedat-ı şer'iyenin hükmü kemakân baki ve mer'i olarak havi olduğu mevaddın usulü veçhile bilcümle mahakimde rüyet ve istima kılınması ve berminval-i muharrer tâyin olunan günden sonra her bir mahakim ve mecliste ve esnaf lonca ve odalarında vukubulan deavinin hüsn-ü rüyet ve istimaında derpiş olunan hususi senede merbut madde olduğu halde evvelâ ibraz olunan senede nazar kılınıp eğer ol sened senedat-ı şer'iyeye veyahut kablettarih olan senedat-ı atikadan ve bunlardan olmayıp mezkûr damgalı kâğıda yazılan senedattan ise bilittibar o makule senedatta münderiç bulunan deavinin rüyet ve istima olunması ve damgasız kâğıda yazılmış senedat-ı deavinin istimaı emr-i ülûlemler mehut olan deavi-i memnuaya kıyasen emr-i âli şeref sudur etmedikçe rüyet ve istima olunmaması ve taahhüdât ve mukavelâtı şâmil ve makbuzatı müstemil hazineci şahaneye takdim kılınacak bilcümle senedat dahi yevm-i mezkûrden sonra damgalı kâğıda yazılmadığı surette aklâmdan ve diyar-ı ecnebiyeden tevarüd eden senedatın sülûsü miktarınca eshabı tarafından maruzuzzikir damgalı kâğıda rabt ile ol senedin sureti keşide olunmadıkça irae olunacak mahallerden kabul olunmaması velhâsıl memalik-i mahrusa-i şahanede tedavülü ve sunuf-i tebaa-i saltanat-ı seniyye miyanelerinde teatisi icabeden evrak zikrolunan kâğıtlara yazılmadıkça muteber tutulmaması ve senedat-ı mezkûreye mecalis ve mahakimde dikkat olunacağı cihetle tezirat ve ifsadatın önü kestirilmek üzere herkes iptida-i emirde işi sağlama tutup usul-ü şer'iyeye ve kanuniyeye tevfiik eylemesi hususları müteferriatı ile karargir olarak ve keyfiyet baevamir-i aliyye her tarafa ve bamüzakerat-ı resmiiyye süferaya bildirildiği gibi nevi ve einsini mübeyyin tanzim olunan tarife ve lâyihanın tab'ı ve evrak-ı lâzimenin imali zımında Takvimhane-i Âmire ve darb-ı damga olunması için de Darphane-i Âmire taraflarına ve sair lâzım olan mahallere ilmühaber verildiği beyan olunmuştur.

Damgalı kâğıtlar için ayrıca bir nizam yapılmamış, yalnız bu ilmühaberden çıkarılan hükümler dört bende ayrılarak ol bapta tanzim olunan evrak-ı sahiha tarifesine zeyl ile birlikte devletin resmî ceridesi olan «Takvim-i Vekayi» ile neşredilmiştir.

İşbu tarife ile damgalı kâğıtlar ikiye ayrılmıştır. Birinci kısmı nispi, ikinci kısmı maktu idi. Tarifede nispiye tâbi tutulan evrakın miktarı 62 tane idi. Her birerlerinin esmanı da 20 para ile 150 kuruş arasında değişiyordu. İkrâz

ve istikraz edilecek mekadirin en aşağı haddi 100 kuruş, en yukarısı da yüz bin kuruştur. Yüz kuruştan aşağı senetler için kâğıt yapılmamıştı. Borç senedi yüz bin kuruştan ne kadar yukarı olursa olsun yüz elli kuruşluk damgalı kâğıda yazılırdı. Kıymetli kâğıtlarla Devlete varidat temin olunmak itibarıyla buna mütaallik muamele Maliye Nezaretinde cereyan ederdi. «Ceride Muhasebesi» de bu işle tavzif kılınılmıştı. Her sene tahmin olunan damgalı kâğıtların miktarını ceride muhasebecisi bir takrirle Nezarete bildirir, Nazırın tasvibi üzerine kâğıtlar evvelâ Takvimhanede basıldıktan sonra müfredat pusulası ile beraber Darphane-i Âmiriye gönderilirdi. Orada sayılarak damga memurlarına teslim edilirdi. Bunlar «veznedar bağı» ya zimmet kaydedilirdi. Her sene eylülünden evvel damgalı kâğıtlar çıkartılır, ceride muhasebecisi ile mümeyyiz ve kâtiplerinin huzurlarında sayıldıktan sonra denk denk bağlanarak üzerleri mühürlenirdi. Bu suretle hazırlanmış olan denklemler İhtisap Nezaretine verilecekler Nezaretin tezkiresi ile kapı çuhadarlarına, tagralara gidecek olanlar da Nezaret kapı kethüdalarına teslim edilirdi Mahallerinden gelen makbûzlar defterlerine işaret olunurdu.

Kıymetli evrakın satışlarında bazı mertebe müşkilât başgöstermesi hasebiyle 1269 senesi şabanında (1853) ikinci bir kararname ile bunların ondalık verilmek suretiyle sattırılması takarrür etmiştir. Bu kararname ile aynı zamanda damgalı kâğıtlarının iyiliği ve damgalarının mazbutiyeti de temin olunmuştur. İşbu ikinci kararname ile «yüz bin kuruştan yukarı veya yakın» ibaresi ile yüz elli kuruş kıymetindeki damgalı kâğıtlar kaldırılmış, elli bin kuruştan elli kuruş artmak üzere yüz bin kuruştan beş yüz bin kuruşa ve daha yukarı mebalige mahsus olmak üzere yeniden sekiz nevi evrak daha basılmıştır. 62 neviden ibaret olan nispi damgalı kâğıtlar bu suretle 69 a çıkarılmıştır. Daha sonra hâsıl olan tecrübe üzerine «Evrak-ı Sahiha Nizamnamesi» namı ile 25 maddelik bir nizamname ile damgalı kâğıtlar işi daha mazbut ve muntazam bir hale konuldu.

1290 senesi şevvalinin 11 inde (1873) tatbik mevkiine konulan «damga nizamnamesi» ile damgalı kâğıtlar kaldırılmış ve onun yerine pullar kaim olmuştur.

DAMİA (دامية) [Fık.] İnsanın baş ve yüzünde çıkan gözdeki yaş gibi cerahat yerinde birikip akması surette yara açılması hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kan akan yaraya da «damiye» denilir. Buna sebeb olan cariha şer'an «hükümet-i adil» lâzım gelirdi.

DAMIYE (دامية) [Fık.] İnsanın yüzünde kan akması mucip olacak surette yara açma hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kanın cerahat yerinde birikip akması halinde «damia» adı verilirdi. Buna sebeb olan cariha şer'an «hükümet-i adil» lâzım gelirdi.

DANDİNİ (داندینی) [Hal.] Maskara yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Lehçe-i Osmanî» de «çocukları sıçratıp güldürmeğe derler, dandini bebek, sakallı bebelere, süfehaya maskara için derler. Sair gûna maskara» suretinde izah olunmuştur.

DANDİNİ BEBEK (داندینی بیه) [Hal.] Çocukluk yapan adamdan kinaye olarak kullanılır bir tâbirdir. Hafif mizaçlı, hoppa demektir.

DANE (دانه) [Top.] Eskiden gülle yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Mermi» tâbiri de istimal olunurdu. İçinde «misket» bulunanlara «şarapnel» denilir. Sahrada birkaç yüz metre mesafelerde kullanılmak üzere «pegrev» adlısı da vardır. Dane, karınca, arpa, buğday gibi hububatın her nev'ine, mecaz yoluyla de her türlü ufak yuvarlağa, çekirdeğe denilir. Sayı makamında da kullanılır.

*Dane-i darb-ı tûfengi yer ıder nokta gibi
Kulle-i Kaf'a nişan kónsa eğer halka-i Cem
Sümbülzade Vehbi*

*Dane çin olmak idi maksadımız gurbetten
Dane-i hâlini gördükte tutulduk kaldık
Kâni*

DANEK (دانق) [Bah.] Meşcufe denilen kayıkların büyüklerine verilen addır. Dörtköge bir Lâtin yelkeni açarlardı.

DANE USULÜ (دانه اصولی) [Mal.] Hububatın öğür alma nevelerinden biri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sonraları sekizde bir alındığı halde kaldırılınca kadar muhafaza edilmiş olan ve onda birini almak mânasına gelen ta'şir için her mahsulün idrak zamanı göz önüne alınmış, bir hasat mevsimi bir de ta'şir usulü tâyin edilmiştir.

Öğür alınan maddelerin en mühimmi olan hububat aşarı için alma zamanı harman vakti idi. Hububat öğürü biri demet, diğeri de dane (tane) olmak üzere iki şekilde alınırdı. Harmanda tane hâsıl olduktan sonra ölçülerek veya tartılarak muayyen olan öğürün alınmasına «dane usulü» denilirdi. En ziyade tatbik olunan usul bu usuldü. Demet usulü de harman yapılmadan, demet olarak almaktı.

DANIK (دانق) [Öl.] Bir dirhem in altında biri mânasına gelir bir tâbirdir. Farsça denk de

aynı miktarı gösterirdi. Arapça olan bu kelimenin cem'i devanik'dir.

DANGİYA (دانگیا) [Bah.] Altları düz olarak gayet metin yapılmış bir sınıf ticaret gemilerinin adıdır. Karınları geniş, kıç tarafları dar ve keskindi. Bir veya iki direkli ve bir nevi Lâtin yelkeniyle mücehhez olan bu tekneler ekseriya Basra körfezi ile Malabar sahilleri arasında çalışırlardı.

DANIŞMENT (دانشمنت) [İlm.] Medrese tahsili görmüş olanlar hakkında kullanılan tâbirlere biri idi. Bunlardan imtihan verip muvaffak olanlar «mülâzim» namını alıyor ve isimleri «Ruzname-i Divan-ı Hümayun» a geçiriliyordu. Mülâzim olmıyanlar tedris yoluna sülûk edemeyeceklerinden böyleleri tarik-i kazaya intisabederler, veyahut ilmiye mesleğine geçerek liyakatleri nispetinde terakki eylemlerdi. Farsça bir terkip olan dânişmend'in mânası ilim sahibi sayılan adam demektir. Dersten mezun olsun olmasın ulema kıyafetinde olan adamlara da dânişment denirdi.

§ [Ask.] Yeniçeri kıyafetindeki ortacami müderrislerinden okuyan, veyahut hâricte bir medreseye devam ederek icazet alanlardan da bu namla tanınanlar vardı. Bu sınıf yeniçeriler sefere gitmiyerek ulûfeleri ile derse devam ederlerdi. İçlerinden müderris ve kadı olanlar da vardı.

*Olsa allâme-i Razi dahi dânişmend'i
Fahr olur zatına bu izz-u şeref âr olmaz
Sabit*

DÂR (دار) [Sof.] Bektaşî istilâhlarından. Muhibbin can feda etmek için meydana ikrar verdiği yerin adı idi. Dâr, meydanın tam ortasına denilirdi. Biat ve tarikat telkini merasiminin çoğu bu dâr'da yapılırdı. Tasavvuf edebiyatında ekseriya «Hâllac-ı Mansur» un felseketini terennüm eden şiirlerde lûgat mânası ile kullanılırdı.

Dâr, Arapça ev demektir.

DARAĞACI (دارآغاجی) [Hal.] Mücrimlerin kanun hükümlerine dayanılarak asıldıkları idam sehpa hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça bir kelime olan dâr'ın mânalarından birinin de ağaç olmasından dolayı ağaç ağacı demek olduğu için fahiş bir galat teşkil eder.

§ [Mim.] Kazıkları çakmak için kullanılan şahmerdanı kaldırmak için üzerinde makara bulunan yüksek iskeleye de bu ad verilir.

DÂRÂYİ (دارای) [Giy.] Eski kumaşlardan birinin adı idi. İran'da yapıldığı için «dârâ» ya

nispet edilmişti. Sarı, kırmızı, elvan renkli idi. Bundan bayrak da yapılırdı. Mevcut bir vesikaya göre (Başbakanlık Arşivi, Askerî, 2450, 18 S. 1183) Halep'te arşınının 70 para olduğu yazılıdır. Yine o vesikadan anlaşıldığına göre sipahilerden binbaşı nasbolunan ağalarla yüzbaşların bayraklarının kırmızı dârâyî'den yapıldığı ve ağa bayrağının 25 zirâ ve yüzbaşların bayraklarının da 15 er zirâ olduğu anlaşılmaktadır.

DARBİMESEL (درب مثل) [Ede.] Eskiden söylenen ve bir hikmeti muhtevi bulunan söz mânasına bir tâbirdir. Şimdiki deyimle «atalar sözü» demektir. Daha eski Türkçesi «sav» dır.

Arapça, «mesel», atalar sözü; «darb-ül-mesel» öyle bir söz söylemek demektir. Ancak bu tâbir vaktiyle dilimize doğrudan doğruya «mesel» mânasına alınmış, herkeşçe o mânada söylenip anlaşılmıştır. Bu tâbirin Arapça cem'i olan «durub-ı emsal» de kullanılmış, hattâ Şinasi tarafından bu adla bir de kitap yazılıp basılmıştır.

*Darb-ül-mesel tradına bu asırda Nabî
Kimse olamaz Sabit efendiye reside.*

Nabî

DARDAGAN (دارداغان) [Kıy.] Bir kısım yeniçeri mensuplarının giydikleri başlıklardan birinin adı idi.

DARE ÇEKMEK (داره چکمه) [Hal.] Asmak mânasına gelir bir tâbirdir. Bunun yerine «berdar etmek» de kullanılırdı.

DAREYN (دارین) [Hal.] Mecaz yolu ile dünya ve ahiret yerinde kullanılır bir tâbirdir. Dâr; Arapça ev, yer, mevki demektir. Dâreyn; darın tesniyesi olup iki mevki demek olur.

*Her kim ki o şer'a hizmet eyler
Dâreynde kesb-i hürmet eyler*

Ziya Paşa

DARISI BAŞINA (داريسی باشنه) [Hal.] Sana da nasip olsun yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «darısı başınıza»; «darısı dostlar başına» suretinde de kullanılır.

*Olda gelin bak Atk'e darısı başına
Ta Kıztaşında girdi birinin fıraşına
Düşme pek öyle çeng ü çegâne telâşına
Girdin a dilbaz artık on üçüncü yaşına
Olma sokak süpürgesi kadın kadıncık ol
Vâsif*

DÂR-I SİYASET (دار سیاست) [İda.] Mücrimlerin kanun hükümlerine dayanılarak asılmak suretiyle idam edildikleri ağaç mânasına gelir bir tâbirdir. Bundan dolayı halk arasında

bu ağaca galat olarak «darağacı» denilir. Galat oluğu Farsça bir kelime olan dâr'ın mânâlarından birinin de ağaç olmasındandır.

Verüp tezelsül-i Mansurî sâk-ı arşâ temâm Huda Huda digerek pâ-yı dâre dek gideriz Nailî

DÂRİYYE (داریه) [Eds.] Eve dair yazılan manzumelere verilen addır. Farsça bir kelime olan dâr, ev demektir. Divan şairleri muhtelif vesileler için olduğu gibi büyüklerin yaptıkları evler için de manzumeler yazarlar, takdim ederlerdi. Bu manzumelerde bina uzun uzadıya tarif edilir, o münasebetle de sahibi meth ü sena olunurdu. Uzun olanları, hattâ kaside gibi arada gazellileri vardır. «Nef'i» nin, zamanın şeyhülislâmının konağı için yazdığı dâriyye'den birkaç beyit:

*Bârek Allah ey behîşt âbâd vey reşk-i cinan
Sânek Allah ey seray-ı dîlkûşa vü dilsitan
Sûdde-i babilyle payende esas-ı kâinat
Tarh-ı matbuîyle nazende zemin ü asûman
Görmemiştir çarh-ı çarûmle behîştî seyreden
Böyle bir ruşen makam ü böyle bir hürrem mekân*

*İrfân almağa olmuş mühendis çarh ana
Mihri üstürlab edip kılmiş şuaın risûman*

*Katre abî havz-ı şer-i cüyûbar-ı selebil
Mâst-i hâk-i rehğûsar-ı sürme-i hur-i cinan
Melevîdîr san o şaduvan-ı sergerdanı kim
Hem döner hem eşkini eyler safasından revan
Zer külahıyla gahut bir dilber-i rakkastır
Bir ayak üze sema' etmekte damen dermiyan*

*Berk urar sezenlerinden âbîkine camiar
Gösterir dünyada cennet olduğun günden iyan*

DARPHANE (درخانه) [Mal.] Para basılan yer hakkında kullanılır bir tâbirdir. İşin başında bulunanlara da «darphane emini» unvanı verilirdi. Sonraları darphane-i âmire ismi baki kalarak müdürlerine «meskûkât-ı şahane müdürü» namı verilmiş ve millî hâkimiyetin 1922 senesi kasım ayında İstanbul'da teessüsü üzerine darphane-i âmire unvanı «Darphane-i Millî» ye tahvil olunduğu gibi müdürlerine de «Darphane-i Millî Müdürü» unvanı ita olunmuştur.

Evliya Çelebi'nin verdiği malûmata göre (Evliya Çelebi Seyahatnamesi c. 1, s. 565) İstanbul'da ilk darphane Beyazıt'ta Bizanslılar zamanında «kimya» sahibi bir papazın dârülbevar ittihaz ettiği ve bilhassa kimya ile onu bir deyr-i azîm haline koyduğu yerdedir. «Manas-

tır» ın ve evin yıkılıp yerinde yapıldığını söylüyor,

Fâtih zamanında, para basılan yerle pul hazırlanan yer ayrı ayrı idi. Birisine «Darphane», ötekisine «Pul Darphanesi» denilirdi. Darphane, Eskişaray civarında Sekbanbaşı Yakup Bey Mescidi yanında ve Mercan Ağa ile Yakup Beyin evlerinin bitişiğinde, pul darphanesi de yine orada idi ve bitişiğinde bozahane vardı. Darphane olarak bilinen yer bilâhara Birinci Sultan Ahmet tarafından bina olunan cami-i şerif evkafına tashih edilmiş olan simkeşhane mukataasının sanatkârlarına mesken ittihaz olunan Beyazıt civarında «Simkeşhane» namı ile mâruf olan büyük handır. Muallim M. Cevdet Bey tarafından küçük bir kısmı yazılıp negrolunan «Sözlük» ün darphane maddesinde «İlk İstanbul darphanesi Beyazıt'ta Simkeşhane'nin içinde idi. Çorlu'lu Ali Paşa Medresesinin yerinde bir darphane olduğu da eski kayıtlarda geçiyor. Topkapı Sarayı içindeki Darphaneyi ise Sultan Mahmut ve Sultan Mecit ıslah etmişlerdir» diyor. Darphane olarak gösterilen yerlerin hepsi bir yerdir. İsimler zaman ile değişmiştir.

Evliya Çelebi, Darphaneyi şöyle tarif ediyor: «Darphane emini bazı zaman kubbenişin defterdar olur. Bazı vakit küçük defterdar olur. Bu kârhanede kethûda ve simsar ve kâtipler ve sikkezenbaşılar cümle ruus beratı ile hüddamlarıdır. Bu kârhane içre cümle bin âdemdir. Serçeşme nâzırdır. Bir nefer âdemdir ve serçeşme sahib-i ayardır. Bir nefer âdemdir. Neferat-ı sikkeciyan Hristiyan olup gayet müstakimlerdir. Esnaf-ı kalcıyan yüz nefer olup bunlar Yahudilerdir. Esnaf-ı kehlecıyan yüz olup bu çekilmiş teli hurda hurda kestikleri için kehlecı derler. Bu esnafın kimi dolapçı, kimi telci ve kimi haddecı, kimi cilâcı ve kimi sayıcı ve kimi sikkeci, kimi sebikeci, kimi vezneci, kimi arayıcı, kimi yassılayıcı, kimi sarraf, kimi dideban ve kimi perdahçı velhâsıl imam ve müezzinlerine varınca bevvaplariyle beraber yetmiş esnaftır. Amma bundan zelle sâdır olup bir kalp şey etsen Emin elinde mutlak hatt-ı şerif vardır, evvel Allah aman vermeyip ellerinden kesip darphane kapısı önüne bırakırlar. Ve sikke urucuları gelişte gidışte uryan olup ararlar. Vezzanlar terazi ile tartup verir ve tartup sayup hesabı ile alır. Acip mazhut kârhaneye-i azîmdir. Bunu görmeyen bir şey görmemiştir.»

Evliya Çelebi, vakaa her şeyi mühalâğalı surette hikâye eylediğinden buradaki âdetlerde de mübalâğa etmiş olması hatıra gelmekle be-

raber o vakitlerde altın, gümüş ve bakırdan mamul sikkelerin kâffesi çekiş usulü ile basıldığına ve simkeş esnafı dahi Darphane derununda icra-yı sanat eylediğine bakılırsa bu rivayetine doğru nazariyle bakmak yanlış olmaz.

Rağit Tarihi'nde: «İstanbul'da Tavşantaşı nam mahalde bir darphane bina edilmiş olduğu mer vi ise de bu darphane altın ve gümüş kat' ve darbına mahsus darphane olmayıp ol vakitler runûma olan muzayika-i hazineye medar olmak zu'miyle tedavüle çıkarılan mangır sikkelerin kat'ında âsanlık olmak için bazı üstadların icad eyledikleri çarhların vaz'ına mahsus bir daire olduğu ve buna asıl darphane nazarı ile bakılamıyacağı derkârdır» deniliyor.

Şimdiki darphanenin darphane ittihazı hakkındaki tarihi malûmat aynen şöyledir:

«Dâr-üs-saltanat-ül-âliyenin mâmur ve âbadanlığına sarf-ı nakdine-i himmet olunduğu sırada sefiran-ı mülûk-i zamanın bab-ı hümayundan duhul ettikleri gibi nazargâhları olan mahallin ziynet ve metanetten hâli olması mugayir-i kanun-i hikmet bir emri-i namergüp olmağın esası metin ve kıbab-ı felek nûması matbu ve dilnigün kârgir bina olunmasını padişah-ı zaman Sultan Ahmet Hân-ı Salis hazretleri emri ü فرمان buyurmaları üzerine 1139 senesi cumadel-ülâsının on üçüncü salı günü hakan-ı müşarûn-ileyhin daire-i mezhureyi teşrif ile resm-i küşadını icra ve darphane nazırı Ahmet Ağa ve mimar ağa ve sahib-i ayyare ilbas-ı hil'at ile ihya buyurmuş olduğundan darphane dairesinin saray-ı hümayun dairesine nakli bu zamanda vâkı olduğu ve darphanenin heyet-i hazırasına gelince hazine-i hassa dairesiyle beraber iki şubeye ayrılmış olan binaların kapıları üzerinde vâkı olan şu beyitlerle:

Beyit

*Yazdı Pertev bendesi tarihini tam ül-ayar
Kıldı zığb âbâd Mahmut Han bu dâr-ı sikkayı
1248*

Diğ. r beyit

*Pertev seza tarihini yazsa zerender zer kalem
Yaptırdı dâr-üs-sikkeye nevdaire şah-ı zaman
1248*

Sultan Mahmut Hân-ı Sani zamanı saltanatlarında inşa olunduğu zâhir olur.»

Osmanlı meskûkâtı, kabul olunan merkezîyet usulünün neticesi olarak 1259 senesinden itibaren meskûkâtın darp ve imali yalnız İstanbul darphanesine tahsis olunmuştur. Ondan

evvel Selçukilerde olduğu gibi Osmanlı Türkleri'nin de birçok yerlerde darphaneleri vardı. Merkezden başka darphaneler çok kere altın, gümüş ve bakır madenleri bulunan yerlerde veya onların yakınlarında idi.

Osmanlılar zamanında birçok yerlerde para basılmıştır. Mühimleri şunlardır: Edirne, Bursa, Serez, Engürü (Ankara), Amasya, Bolu, Karahisar, Aydın, Kostantiniyye (İstanbul), Üsküp, Trabzon, Kastamonu, Konya, Gelibolu, Âmit (Diyarbakır), Halep, Dimiş (Şam), Mardin, Bağdat, Belgrat, Cezayir, Hısnıkeyf, Marsa, Mısır, Musul, Telemesân, Sakız, Trablus, Erzurum, İnegöl, Tebriz, Tunus, Van, Ohri, Yenişehir, Reha (Urfa), Larend, Tokat, Saray (Bosna), Tiflis, Revan, Fizan, Gümüşhane, Gence, Kars. Bu şehirlerde ve bazı yerlerde para basılmış olmakla beraber bunların hepsinde darphane yoktu. Harb gibi zaruri sebepler dolayısıyla seyyar olarak bulundurulmuş adamlar marifetiyle para basılmıştır. Darphanesi bulunup da muhtelif padişahlar zamanında birçok defalar, para basılmış olan yerler de şunlardır: İstanbul, Edirne, Bursa, Serez, Üsküp, Bağdat, Halep, Âmit (Diyarbakır), Trablus, Tunus, Cezayir, Mısır, Amasya, Ayasluğ, Belgrat, Tiflis, Saray. Üçüncü Osman devrinde taşralarda bulunan darphaneler tatil edilmiş, Üçüncü Mustafa devrinden itibaren de para basılması yalnız İstanbul darphanesine hasredilmişti; yalnız Mısır, Trablusgarp, Tunus ve Cezayirde eskisi gibi para darbına devam edildiği gibi taşrada iki üç yerde de altın, gümüş ve bakır sikke kestirilmişti. Eski kayıtlarla Birinci Sultan Ahmet devrinde defter emini olan Aynî Ali Efendi'nin tanzim ve vaktin sadrazamı Kuyucu Murat Paşa'ya ita eylediği «hulâsa-i mezamin i defter-i divan» ve «risale-i vazife hârân ve mertebe-i bendegân-ı Âl-i Osman» unvanlı eserlerinde ve Koçi Bey'in Dördüncü Murat'a takdim eylediği meşhur lâyhada darphane memurlarının vezaif ve ulûfelerine dair sarahat olmadığı gibi 1100 tarihinde tanzim olunan muvazene-i umumiyyede (bütçe) senevi 28320 akça mevaciplu iki nefer sikkezen muhassasatından maada umumi darphane tahsisatının kemmiyet ve keyfiyetine mütedair de işaret olmadığından eski devirlerde büyük ve küçük darphanelerin varidat-ı muhassasaları ile idare oldukları anlaşıyor.

Darphanenin sermaye akçası (mütedavil sermaye) vardı. Mali muzayaka dolayısıyla Kaymakam Paşaya hitaben ısdar ettiği bir hatt-ı hümayuna nazaran Üçüncü Selim'in cülûsunda bu sermaye 2000 kese kadardı.

Darphane bir zamanlar iltizam suretiyle de işlettilirdi. Eski kayıtlarda darphane namına masraf görülmemesi işte bu sebeplerden ileri gelmektedir.

Vaktiyle Darphane Müdürlüğünde bulunmuş olan «Defter-i muktesit» müellifi Süleyman Sudi Efendi'nin verdiği malûmata göre (Usul ü Meskûkât-ı Osmaniye ve Enebiye, sahife 193) darphanenin hakiki müessisi addolunan Düzoğlu Agop Çelebi ile ona halef olan Mihran Bey'in zaman-ı idarelerinde darphanenin muhasebe, muhabere, sikkeken, damga, çaşni, mubayaa-i meskûk ve gayrimeskûk, hazine, dökümhane, çark fabrikası, dmirhane ve sikke fabrikası, kalhane, ayyar-ı evzan, ambar, odacı ve hâmmel misillü on dört daire ve idareden mürekkep olduğu ve bir nazırın taht-ı nezaretinde olarak bir müdür, bir muhasebeci ve bir de sandıkkâr gibi üç büyük memur vasıtasıyla idare edilmekte olduğu anlaşılmıştır. Süleyman Sudi Efendi'nin beyanına nazaran her dairenin kendine mahsus birer başmemurn vardı. Şubeler, isimlerinin delâlet ettiği işi görürlerdi. Bu şubelerin her birerlerinin gördükleri vazifeler hakkında müellif izahat vermektedir.

Darphanenin 10 Temmuz inkılabını takibeden megrutiyyet devrindeki vaziyeti de Musa Kâzım Bey tarafından «Darphanenin Usul-i dahiliyesi» başlığı altında «Tarih-i Osman-i Encümeni Mecmuası» nda yazılan makalede (cilt 2 sahife 551) tefsil olunmuştur. O makaleye nazaran darphane, müdüriyet, muhasebe, kitabet, encümen, çaşni, çarkhane, sikkehane, ağırtma, sikkeken, teksirhane, müze, kazan, tamirhane, keşçe ve dökümhaneden tereküb etmekte idi. Makale muharriri bu dairelerin her biri hakkında muhtasar ve fakat müfit malûmat vermektedir. Darphanenin son vaziyeti de bilâhara mebusluğa intihap olunan Niyazi Âsım Bey tarafından darphane müdüriyeti hengâmında Maliye Vekâletine takdim ettiği 5 teğrinievvel 1925 tarihli üçüncü raporda «trafiyle izah olunmuştur. İki evvelkisi ile beraber hassaten ikinci ve üçüncü raporlarda bu idareye ve alelûmum meskûkâta mütâallik kıymetli tafsilât mevcuttur.

*Çil akçayı harçetsa nola su gibi dildar
Darphanesi işler gertsinden geliri var
Lâ*

DARPHANE EMİNİ (خزانه امین) [Mal.] Osmanlılar zamanında para basılan ve «Darp-hane» adını taşıyan yerin başındaki memurun unvanı idi. Darphaneye «Darphane-i Âmire» denildiği gibi darphane emini'ne de «Darphane-i Âmire Emini» denilirdi.

Meskûkât darbı yani para basılması darp-hane emini'nin idaresinde bulunan İstanbul Darphanesinde yapılır ve buraya hâcegân-ı divan-ı hümayundan darphane emini bakardı. Darphane eminliği senelik memuriyetlerden olup buradaki emine her sene yapılan şevval tevcihatında ya yine vazifesinde bırakılır veya değiştirilerek yerine başkası getirilirdi.

Darphane emini'nin maiyetinde kethüda, sikkezenbaşı, kâtip, simsar, serçeşme adlı memurlar vardı. Sahib-i ayyar olan serçeşmelik mühim vazifelerdendi. Kesilen muhtelif cins paraların vezin ve ayarlarını tesbit ederdi. Darphane emini'nin muamelâtı, Maliyenin ikinci kalem olan başmuhasebenin kontrolü altında idi. Darphanede kesilen paralar hakkında yevmiye defteri tutulurdu. 18 inci asrın son yıllarından sonra darphane eminleri birinci sınıf hâcegândan olmuş ve tâyinleri defterdarlardan alınmıştır. Miri hazinenin (Maliye hazinesi) lâyikeyle idaresine bakılmıyarak ekseri masarifi darphaneye verildiğinden dolayı defterdarlık ile darphane eminliği birleştirilerek 1835 (1251 H.) senesinden itibaren Darphane-i Âmire defterdarlığı teşkil edilmisti. Fakat bu şekil de matlup faideyi temin etmediğinden dolayı zilhicce 1253 (1838) mansure ve hazine defterdarlığı birleştirilip Umur-u Maliye Nezareti tesis ve nazırlığına Nafiz Paşa ve yine başlıbaşına idaresi takarrür eden darphane nazırlığına da müşirlik rütbesiyle Hasip Efendi getirilmişlerdir.

DARPHANE-İ ÂMİRE (خزانه عامره) [Mal.] Şimdi olduğu gibi eskiden de para basılan yerin adı idi. Sadece «darphane» de denilir, işin başında bulunanlara da darphane emini unvanı verilir. Sonraları Darphane-i Âmire ismi baki kalarak müdürlerine «meskûkât müdürü» namı verilmiş ve millî hâkimiyetin teessüsünden sonra, 1925 senesi kasım ayında İstanbul'da tesisi üzerine, Darphane-i Âmire unvanı «Darp-hane-i Millî» ye tahvil olunduğu gibi müdürlerine de «darphane müdürü» adı verilmiştir.

Evliya Çelebi'nin verdiği malûmata göre (Evliya Çelebi Seyahatnamesi c. 1, s. 565) İstanbul Darphanesi «Beyazıt kurbünde kefero sarısında kimya sahibi bir papazın darülbevarı idi. Badehu kimya ile orasını bir deyr-i azım haline koymuş. Sultan Mehmet Han deyri ve haneyi yıktırıp yerinde darphane inşa etti.»

Darphanenin ihtiyacı olan altın, gümüş ve bakır bir zamanlar emanet, sonraları iltizam olarak memur ve mültezimlere verilme suretiyle temin edilirdi. İstanbul Darphanesinin Ergani, Keban, Gümüşgane ve Kastamonu'nun Küre madenlerinden gelirdi.

*Bu matlain hikâyet eder hasbihalini
Ol darphane-i keremin sikke gencine
Sabit*

DARPHANE-İ ÂMİRE ZİMMET HALİ-FESİ (خزانه عامره ذمت خليفه مى) [Mal.] Darphane mukataalarının kayıt ve hesaplarını tutan, mahsup muamelelerini yapan memurlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunların unvanı sonra serhalifelîge, 1253 (1836-1837) tarihinde de mümeyyizliğe tahvil olunmuştur.

DARP LÜLESİ (خرب لوله مى) [Mim.] İki başlı boruya raptolunan ve suyu kesip salıvermeğe mahsus olan büyük musluğa verilen addır.

DÂR-ÜL ÂFİYE (دارالافيه) [Tip.] Eskiden hastane yerinde kullanılır bir tâbirdir. Çankırı'da 633 (1235) senesinde kurulan hastaneye bu ad verilmiştir. Hastane yerinde bundan başka bimarhane, dâr-üs-sihha, dâr-üş-şifa, dâr-üt-tıp, bimaristan tâbirleri de kullanılırdı.

DÂR-ÜL-AKAKIR (دارالاکاکير) [Tip., Vak.] Ecza muhafaza edilen yerler hakkında kullanılan bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan Akakır «Kamus-u Osmani» de «Edviyeye karıştırılan nebat kökü demek olan (akkar) ın cem'i. Müfredi kullanılmaz.» suretinde izah olunmuştur.

DÂR-ÜL-AZAP (دارالاذاب) [Fık.] Cehen-nem yerinde kullanılır bir tâbirdir. Dâr-ı azap suretinde de kullanılmıştır.

*Ger vezan olsa nesim-i nevbahar-ı refetin
Reşk-i bağ-ı huld olur şivengeh-i dâr-ül-azap
Üsküdarlı Hakkı Bey*

DÂR-ÜL-BEKA (دارالبقا) [Hal.] Meczaz yoluyla ahiret yerinde kullanılır bir tâbirdir. Dâr-i beka şeklinde de kullanılırdı.

*Oldansa hadim-i vatan az çok, sevin, dövn.
Bir hayrın olmadıysa fakat mülk-ü millete,
Mahkûm olur hayat ve mematın mezellele
Dâr-ül-beka o gün sana dâr-ül-fena olur*

Abdülhak Hâmit

DÂR-ÜL-BEDAYİ (دارالبدایه) [San.] Bedîi temaşa yeri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Şimdiki şehir tiyatrosunun kuruluşunda bu ad verilmişti.

*Dâr-üs-sande mall imiş pek sanayie;
Evvelce dâhil olmalı Dar-ül-bedayia.*

Addülhak Hâmit

DÂR-ÜL-EMAN (دارالامان) [Hal.] Tearruzdan, tecavüzden masun olan yer, sığınacak mahal mânâsına kullanılır bir tâbirdir. Dâr-ı eman suretinde de kullanılmıştır. Canilerle borçlular vaktiyle müstahak oldukları cezadan kurtulmak

için mâbetlere, ilâhların heykellerine, mezarlara, mihraplara sığınarlardı. Monteskiyö «Ulûhiyyet bedbahtların sığınadır ve cinayet erbabı kadar bedbaht kimse yoktur» demek suretiyle bu âdeti tevil etmişti. Papazlar bundan istifade eylemişlerdi. Bir düşmanın intikamından kurtulmak isteyenler ya kiliselerden birisine, yahut bir piskoposun evine sığınarlardı. Buralara sığınanları kimse alamazdı. Çünkü aforoz cezasına uğrardı. Müttehimler de bir kimseyi idam veya âzasından birini iptal ve işkence etmek üzere İncil'e yemin etmeden salıvermezdi. İslâmiyette de «ومن دخله كان آمناً» ayeti hükmünce Kâhenin harimine dâhil olanlar orada idam ve muahaze edilmiyerek kendi haline bırakılırdı. Türkler de bir kimse diğerinin amanına düşerse hasmının ezasından emin olurdu.

Zamanında büyük bir şöret kazanan Hü-dai Efendinin Üsküdar'daki tekkesine sığınanları da hükümet memurları oradan alamazlardı. Osmanlılar zamanında dâr-ül-eman hizmeti gören daha başka yerler de vardı.

*Eyyam-ı Cem'de meykede dâr-ül-eman imiş
Şimdi değil efendi o da bir zaman imiş
Haltm Giray*

§ [Sof.] Bektaşî tâbirlerindendi. Meydan kapısının diğer adiydi. Baba da dâhil olmak üzere bütün can'lar eşiginde niyaz ederlerdi. İkrar veren tâlip de ikrarını verdikten sonra rehberin delâleti ile oraya gelir, niyaz ederdi. O sırada rehber kendisine «buna kapı derler ve bu makama dâr-ül-eman derler, bu, erenler kapısıdır. Bu kapıya gelen geri dönmeyip me-ram ve maksada erişilen mahaldir» derdi.

DÂR-ÜL-ESLİHA (دارالاسلحه) [Ask.] Şimdiki Askerî Müze'ye bir aralık verilmiş olan addır. Silâhane demektir. Ondandır evvel «İç ce-behane» ve daha sonra «hazine-i esliha» denilirdi. Dâr-ül-esliha tâbiri bilâhara «harbiye ambarı» şekline girmiştir.

DÂR-ÜL-FENA (دارالفنا) [Hal.] Dünya, cihan, âlem yerinde kullanılır bir tâbirdir. Dâr-i fena şeklinde de kullanılırdı.

*Âlem denilen dâr-ı fena-yı ebedide
Her cilvege olmak gerek esbab-ı adide
Abdülhak Hâmit*

DÂR-ÜL-FÜNUN (دارالفنون) [Mek.] Yüksek ilimlerin öğretildiği yer hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bugünkü üniversite mukabilidir. Osmanlı İmparatorluğunda 22 recep 1262 (1846) da rûğtiye üstünde «kâffe-i ulûm ve fû-nunu iktisap için leyli ve nehari» olmak üzere bir dâr-ül-fünun inşası kararlaştırılmış ve Di-

vanyolunda türbenin karşısında şimdiki bir kısım Belediye dairelerinin bulunduğu o bina yapılmıya kadar tedrisata başka yerlerde devam edilmiştir. 16 zilkade 1282 (1865) de inşası tamamlanan dâr-ül-fünuna sırasıyla ilk okulu, rüştiyeyi ve mülki idadisi ile sultanı bitirenler alınmıya başlanmıştır. O tarihlerde birer müstakil mektep halinde açılmış olan «mekteb-i hukuk» ile «mekteb-i tıbbiyye-i mülkiyye» de dâhil olmak üzere 1 ağustos 1316 (1898) da «ulûm-ı âliye-i diniyye», «ulûm-ı riyaziyye ve tabiyye», edebiyat şubelerinden mürekkep bir «dâr-ül-fünun-ı şahane» açılmıştır.

11 teşrinievvel 1330 (1914) tarihli nizamname ile yapılan tâdilât neticesinde dâr-ül-fünun hukuk, tıp, edebiyat ve fûnun medreselerinden müteşekkil bir medrese-i âliye haline koymuş ve ilmi muhtariyeti haiz olduğu bu nizamname gösterilmiştir. 21 nisan 1340 (1924) tarihli kanunla dâr-ül-fünuna şahsiyet-i hükmiyye verilmiş ve nihayet İstanbul Dâr-ül-fünunu'nun ilgasına ve Maarif Vekâletince yeni bir üniversite kurulmasına dair bir kanunla bu müessesce kaldırılmıştır.

DÂR-ÜL-FÜNUN KAİDESİ (دارالفنون قاعدہ) [Mal.] Sultan Aziz devrinde ve 1 temmuz 1278 (1861) tarihinde ortadan kaldırılan evrak-ı nakdiye münasebetiyle meydana gelen bir tâbirdir. Maliye Nazırı Meclî Efendi zamanında yapılmış bulunan bu muamele Ayasofya Camiinin karşısındaki Dâr-ül-fünun binasında (yanan Adliye binası) cereyan ettiği için bu adı almıştı. 100 kurusluk kaime, kırk kurusluk nakit, 60 kurusu da konsolit mukabilinde toplanmıştı.

DÂR-ÜL-GURUR (دارالغورور) [Sof.] Âlem, dünya yerinde kullanılır bir tâbirdir. Dâr-ı gurur, dâr-ı cihan suretinde de kullanılmıştır.

*Çün cümle kul ü kal imiş dâr-ül-gururun hâsılı
Şol bisebate düşmeniz beyhûde kul ü kaline
Nestmi*

DÂR-ÜL-HADİS (دارالحديث) [Vak.] Hadis okutulan medreselere verilen addır. Hazret-i Peygambere nispet olunan kavi, fiil ve takrire hadis denilir. Hadisin lûgat mânası haber, söz, yeni, tazedir. Hadis lâfzının cem'i şaz olarak «hadis» gelir.

Bağlı başına bir ilim olan hadis ilmi Resulullahın ekval ve ef'alini bildiren ilimdir. Ekvelden murad Hazret-i Peygamberin söylediği şeylerdir. Ef'al'den maksat da yüksek şahıslarından sâdir olan işlerdir. Bu ilmin mevzuu Resulullahın sözleri, hareketleri, halleridir. Gayesi ise dünya ve ahirette saadete nail olmaktır.

Hadis ilmi «ilm-i rivayet-ül-hadis» ve «ilm-i dirayet-ül-hadis» namı ile iki kısma ayrılmaktadır. İlm-i rivayet-ül-hadis; hadis rivayet edenlerin halleri, hadislerin ittisal ve inkıta keyfiyeti ile Cenab-ı Peygambere ittisali keyfiyetinden bahseder. Bu kısım «ilm-i usul-i hadis» = Hadis usulü ilmi ile şöhret bulmuştur.

İlm-i dirayet-i hadis; kavaid-i Arabiyye zavabit-i şer'iyyeye mübteni ve Resul-u Ekrem'in ahvaline mutabık olduğu halde hadisin lâfzından mefhum ve murad olan mânadan bahseder. Sahabe ve tâbiinin âsarına yani kavi ve fiil takrirlerine mütâallik merviyatta hadis denilip denilmiyeceğinde ihtilâf olunmuştur. Ulemanın bir kısmı hadis mutlaka Resulullah'a isnat olunan şeylerdir demişler, sahabe ve tâbiine ait olanlara haber adını vermişlerdir.

Hadisler için usul, ahkâm, kavait ve istilahat mevcut olduğundan hadis ilmini öğrenmek isteyenlerin sarf ve nahiv gibi lisan kaide-lerini öğrendikten ve lûgat ilminde de behre sahibi olduktan sonra bunları da bellemek mecburiyeti vardır.

Hadisler Kuran gibi ilk zamanlarda yazılıp zaptedilmemiş, hâfızalara alınmakla iktifa edilmiştir. Sonraları hâsıl olan zaruret üzerine hadisler büyük bir dikkat ve itina ile toplanarak kitap haline getirilmiştir. İlk hadis kitabını vücuda getiren zat hakkında ihtilâf vardır. Abdülmelik bin Cüreye, birtakımları Malik ibn-i Enes, bazıları da Rebi olduğunu söylemişlerdir. Hadise dair yazılan kitaplar pek çoktur. Bunların en meşhur ve makbul olanları kütüb-i sitte ve sıhab-ı sitte denilen Buhari, Müslim, Sünen-i ebi Davud, Sünen-i Tirmizî, Neşef, Sünen-i ibn-i Mace'dir. Bunların ilk ikisine «sa-hiheyne» de denilir. Buhari ile Müslim hadis kitaplarının en doğrusu oldukları için bu ismi almışlardır. Hadis ilminde behre sahibi olanlara «muhaddis» denilir. Kanuni Sultan Süleyman zamanında Darülhadis namı ile bir medrese tesis olunmuştur. Bu medrese Süleymaniye Camiinin tam karşısında idi. Darülhadis müderrisi ilmen, kâdimen mevcut müderrislerin akdemi addolunurdu. İlhani devrinin başvezirlerinden Şemseddin Cüveynî tarafından Sivas'ta yaptırılıp şimdi harabesi mevcut olan «Dar-ül-hadis» yahut «Çifte minare» bir sanat harikasıdır.

DÂR-ÜL-HARB (دارالحرب) [Fık.] Küffar reislerinden birinin hükümünün cari olduğu yerler, Müslümanlarla Hristiyanlar arasında henüz sulh akdedilmiş olan memleket hakkında kullanılır bir tâbirdir. İslâm telâkkisine göre dünya «Dâr-ül-harb» ve Dâr-ül-İslâm olmak üzere ikiye

ayrılır. Dâr-ül-harbi Dâr-ül-İslâm haline getirmek cihadın vazifesidir. «İslâm Ansiklopedisi»nde mevcut izahata göre (cilt 3, sahife 492) Dâr-ül-İslâm aşağıdaki hallerde Dâr-ül-harb olur: 1 — Kâfirlerin kanuni hükümleri muteber olur, fakat İslâmlarınki ise muteber olmaz. 2 — Memleket Dâr-ül-harbin pek yakınında bulunur. 3 — İslâmlar ile onların zimmileri artık hiç himaye görmez olur. Bu şartların en mühimmi birincisidir. Bir İslâm ülkesinin Dâr-ül-harb olması halinde bütün İslâmların vazifesi oradan çıkıp gitmektir. Böyle bir vaziyette kocasını takibetmekten imtina eden bir kadın bu hareketinden dolayı kendiliğinden boğanmış addedilir.

§ [Ask.] Kavga meydanına, cenk yerine de Dâr-ül-harb denilirdi.

DÂR-ÜL-HİLÂFE (دارالخلافة) [Ida.] İstanbul hakkında kullanılan tâbirlerden birinin adı idi. Hassaten Müslümanlar arasında İslâmbol, Dersaadet, Deraliye tâbirleri kullanıldığı gibi Dâr-ül-hilâfe de istimal olunurdu. Hilâfet merkezi mânasını ifade eden bu tâbir «Kostantiniyye» gibi paralarda da kullanılmıştır. Bu adı taşıyan bilhassa iki sikke vardır ve ikisi de İkinci Sultan Mahmut'un saltanatı zamanında kesilmiştir. Her ikisi altın olan bu sikkelerin birincisi 15 inci, ikincisi de 16 nci cülûs senelerinde basılmıştır. Birinde dâr-ül-hilâfet-ül-aliyye, diğerinde de dâr-ül-hilâfet-üs-seniyye yazılı idi. Ahali bunlara «surre altını» derdi. Osmanlı payitahtının İstanbul'dan maada isimleri 10 temmuz İnkılâbından sonra terk edildiği halde dâr-ül-hilâfe tâbiri imparatorluğun ilgasına kadar kullanılmıştır. Meşrutiyet devrinde İstanbul medreselerine dâr-ül-hilâfe medreseleri denildiği gibi bir kısım matbaalar tarafından basılan kitaplar üzerine İstanbul yerine dâr-ül-hilâfe kelimesi yazılmıştır.

İstanbul hakkında yukarıda işaret olunanlardan başka günler da istimal olunurdu: Âsitanetane, Beldet-üt-tayyibe, Payitaht-ı saltanat, Südde-i saltanat, Dergâh-ı selâtin, Dâr-ül-mülk, Kostantiniyye, İslâvlarea Çarigrad.

DÂR-ÜL-HİLÂFE ALTINI (دارالخلافة آلتینی) [Mes.] İkinci Sultan Mahmut'un 15 inci ve 16 ncı cülûs senelerinde (1822-1823) olmak üzere iki defa basılan bir altın sikkeye verilen addır. Birinde dâr-ül-hilâfet-ül-aliyye, ötekinde dâr-ül-hilâfet-üs-seniyye yazılı olması bu namlarla tesmiye edilmesini mucip olmuştur. Bunlara halk arasında «surre altını» denilirdi.

DÂR-ÜL-HİLÂFE MEDRESELERİ (دارالخلافة مدرسه‌لری) [Mek.] İstanbul'daki medre-

seler hakkında kullanılır bir tâbirdir. İstanbul hilâfet merkezi olduğu için buradaki medreselerin tağradakilerden ayırd edilmesi maksadiyle bu tâbir kullanılırdı.

DÂR-ÜL-HUFFAZ (دارالحفاظ) [Vak.] Hafız yetiştiren yerlere verilen addır. Bunların yüksek kısımlarına «dâr-ül-kurra» denilirdi. Kuranı ezberliyenlere «hafız», kıraat ilmini tamamlayanlara «kurrâ» adı verilir.

DÂR-ÜL-KURRÂ (دارالقرآن) [Vak.] Hafızların kıraat ilmini okudukları dershanelere verilen addır. Bunı bitirenlere «kurrâ» denilirdi. Hafız yetiştiren «dâr-ül-huffaz» dan yüksekti.

DÂR-ÜL-KÜTÜP (دارالكتب) [Vak.] Kütüphane yerinde kullanılan bir tâbirdir. Arapça bir terkip olan bu tâbirin mânası kitap evidir.

DÂR-ÜL-İMKÂN (دارالامكان) [Hal.] Dünya, cihan yerinde kullanılan bir tâbirdir. Dâr-ı imkân suretinde de kullanılmıştır.

*Sen ol düstur-i ruşen tab u sahib mekrûmet-
sin kim
Adilin gelmedi asla kasem bu dâr-ı imkâna
Üsküdarlı Hakkı Bey*

DÂR-ÜL-İMTİHAN (دارالامتحان) [Hal.] Mecaz yolu ile dünya hakkında kullanılır bir tâbirdir. Dâr-ı imtihan suretinde de kullanılmıştır.

*Ya Rab bu ne dehr-i biemandır
Ya Rab bu ne dâr-ı imtihandır
Ziya Paşa*

DÂR-ÜL-İSLÂM (دارالاسلام) [Hal.] İslâmın dinî hükümlerinin mer'i olduğu memleketler hakkında kullanılır bir tâbirdir. İslâm ülkesi demektir. Bunun yerine yine o mânaya gelen dâr-ı İslâm da kullanılırdı. İslâm ülkesinde gayr-i müslimler de Müslüman hâkimiyetine tâbi olmak şartıyla bulunabilirler. Can ve malları İslâm devletince emniyet altına almır. Dâr-ül-harb'de bulunan Müslümanların vazifesi oradan çıkıp gitmek, dâr-ül-İslâm'a sığınmaktır.

DÂR-ÜL-İT'AM (دارالاطعام) [Vak.] İmaret yerinde kullanılan bir tâbirdir. Arapça bir terkip olan bu tâbirin mânası yemekhane, yemek yenilen yer demektir. Fakir fukara burada karınını doyururdu.

Evliya Çelebi, Edirne'de Sultan Beyazıt imaretinden bahsederken (c. 3, s. 467) «dâr-ül-it'am-ı Sultan Beyazıt-ı Veli imareti olup bay ü gedaya nimeti mebzuldür» diyor.

DÂR-ÜL-MAARİF (دارالمعارف) [Mek.] Sultan Mecit zamanında Valide Sultan'ın Sultan Mahmut Türbesi civarında yaptırdığı mektebe

verilen addır. Sonradan Maarif Nazırı olan Mec-lis-i Maarif-i Umumiye' âzasından Mekâtib-i Umumiye Nazırı Kemal Efendi (Paşa) Dâr-ül-fünun'a mukaddime olmak üzere rüştiye'den üstün olarak tedrisata başlattığı halde talebenin azlığı vesile edilerek Valide Sultan'ın arzusu ile az zaman sonra sıbyan mektebi haline getirilmiştir. Encümen-i Dâniş 19 ramazan 1267 (1851) de Padışah huzuru ile burada açılmıştır.

DÂR-ÜL-MESNEVİ (دارالمنشي) [Sof.] Mes-nevi okutmak için açılan dershanelerin adı idi. Mesnevi, Mevlevi tarikatının müessisi Celâleddin-i Rumi tarafından Fars diliyle manzum olarak yazılan eserin adıdır. 6 cilttir. 7 ncı cilt de or-taya atılmış ise de yazı tarzının ötekilere ben-zememesi ve büyük mutasavvıfa yakışmıyacak birtakım fikirlerin bulunması itibarıyla bunun sonradan kendisini küçültmek için başka birisi tarafından yazıldığı anlaşılmıştır.

Celâleddin-i Rumi 604 (1207-1208) de doğ-muş, 672 (1273-1274) de ölmüştür. Konya'da şimdi müze olan türbesinde gömülmüştür. İstan-bul'da ilk defa olarak 9 muharrem 1260 (1844) ta Murat Molla dergâhında Dâr-ül-Mesnevi adı ile mesnevi okutma yeri açılmıştır. İlk icazet me-rasiminin yapıldığı gün Sultan Mecit de deb-debeli bir alayla Dar-ül-mesnevi'ye gelmiş, icazet alanlara kıymetli hediyeler vermiştir.

Mesnevi okutanlara «mesnevihan» denilirdi.

DÂR-ÜL-MUALLİMAT (دارالملمات) [Mek.] Kız mekteplerine hoca yetiştirmek üzere kuru-lan mekteplerin adı idi. Lûgat mânası muallim-ler evi demektir. İstanbul'da ilk kız muallim mektebi hieri 1286 (1869) senesinde tesis olun-muştur. Sonraları tagralarda da bu adla ve aynı maksatla mektepler açıldığı gibi İstanbul'daki İstanbul dâr-ül-muallimatı rüştiye ve âliye olmak üzere iki dereceye çıkarılmıştır.

DÂR-ÜL-MUALLİMİN (دارالمعلمين) [Mek.] Rüştiye mekteplerine muallim yetiştirmek üzere Sultan Mecit devrinde Fatih civarında açılan mektebe verilen addır. Erkek muallim mektebi demektir. Kuruluşu sırasında medrese talebesi alınmış ve kendilerine 30 kuruş maaş bağlan-mıştır. Mektebin nizamnamesini Cevdet Efendi (Paşa) yaptırdığı gibi bir müddet de müdürlüğünde bulunmuştur.

Şuhur-i selâse denilen recep, şaban ve ramazan aylarında cer maksadiyle tagraya git-tiklerinden buraya alınanların gitmemeleri ve derslerine devam etmeleri için çok geçmeden aylıkları yükseltildi. Sonraları programları ıslah ve iptidaiye ve âliye olmak üzere iki kısma tefrik edildiği gibi vilâyet merkezlerinde de dâr-ül-muallimler açılmıştır.

DÂR-ÜL-MÜLK (دارالملك) [Ida.] İstanbul yerine kullanılan tâbirlerdendir. Dâr-ül-mülk-i Osmani suretinde de kullanılırdı. İstanbul hak-kında bundan başka şunlar da istimal olunurdu: İslâmbol, Âsitane, Dâr-ül-hilâfe, Dersaadet, Der-âliye, Beldet-üt-tayyibe, Pây-i taht-ı saltanat, Südde-i saadet, Dergâh-ı selâtin, Kostantiniyye, İslâvlarca Çarigrad.

DÂR-ÜN-NEDVE (دارالنود) [Hal.] Toplantı yeri mânasına gelen bu tâbir cahiliyet zama-nında Kusey ibn-i Kilab'ın Mekke'de tesisettiği yere verilen addır. Kureys orada toplanır, edebî ve siyasi mübahaselerde bulunurlardı. Cemaate ait işlerin görüşüldüğü bir nevi şehir meclisi binası mânasını da taşır. Kâbenin cenub-i garbî tarafında yükselen ve tavaf yerine bakan bu bina ikametgâh olmak üzere 440 ta Kusey ta-rafından yaptırılmıştı. Bazılarının rivayetine göre bu bina hakikatte Kusey ailesine adını vermiş olan kahramanın mâbedi idi. Binaya vaktiyle Dâr-ün-nedve denilmesinin sebebi Ku-reysîlerin burada toplanıp umumi işleri görüş-mesi idi. Bu içtimaa iştirak hakkını haiz olmak için 40 yaşından aşağı olmamak lâzımdı. Bülûğa eren kızlar ilk defa olarak dir, (bir nevi gömlek) lerini burada giyerlerdi. İzdıvaçlar burada ka-rarlaştırılırdı. Seferlerde askerin başına geçen-ler de bayrağı (liva) Kusey'in elinden burada alırlardı. Bina bilâhara Abdüddar oğullarından İkrime tarafından Muaviye'ye satılmış, o da burasını dâr-ül-imare ittihaç eylemiştir. Bina Hazret-i Peygamberin aleyhinde bulunanların toplantı yeri olmak dolayısıyla nifak ve tezvîr erbabının meclisi mânasına kullanılmıştır.

DÂR-ÜS-SAADE (دارالسعادة) [Sar.] Os-manlı sarayı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sa-rayın kapısına da Bab-üs-saade denilirdi. Ves-i-kalarda Dâr-üs-saade ağalığı vesilesiyle geçer. Saray-ı hümayun tâbirine daha ziyade raslanır.

*İdüp dâr-üs-saade mansıb-ı âlisini ihsan
Nice demdir eder zatıyle fahr ol mesned-i vâla
Nedim*

DÂR-ÜS-SAADE AĞASI (دارالسعادة آغاسی) [Sar.] Saray memurlarının büyüklerinden biri olan kızlar ağasının unvanı idi. Dâr-üs-saade, padişahın evi demek olup tâzimen bu unvan ile anılırdı. Tarih-i kadimde şarkta ve Roma'da ve orta çağlarda Abbasi'lerde, Memlûk saray-larındaki siyah hadım ağaları Osmanlı sarayın-da da vardı. Dâr-üs-saade ağası işte bunların ve sarayın enderun kısmının en büyüğü idi. Mevkii kapı ağası ve daha sonraları mevkileri yükselen silâhtar ağadan yüksek olup derecesi sadrazam ve şeyh-ül-islâmdan sonra gelirdi.

Asıl vazifesi sarayın kadınlara ait olan harem-i hümayun kısmına nezaretti. Kendisi siyah hadım ağalarından olduğu gibi emri altında harem-i hümayun hizmetinde kullanılan diğer siyah ha-dım ağaları da vardı. Bu siyah hadım ağalarına harem-i hümayunda vazifeleri olması dolayısıyla harem ağaları da denilirdi.

16 ncı asrın sonlarına kadar kızlar ağalığı, hadım ak ağaların büyük âmiri olan kapı ağa-sına verilmiş ise de hieri 900 (1082) senesinde Habeşî Mehmet Ağa Dâr-üs-saade ağalığını ak ağalardan ayırmağa muvaffak oldu. Dokuz sene işi güzel idare etti. Ölümü üzerine yerine tâyin olunan Habeşî ağalardan eski saray ağası Ser-ver Ağa saray takımı ile taşra halkının ülfet ve ihtilâtını ihlâl eylediğinden azledildi. Dâr-üs-saade ağalığı kapı ağası Bosnalı Mehmet Ağaya ilâve-i memuriyet olarak verilmek suretiyle yeniden ak ağalara geçti. Bundan sonra hieri 1003 (1594) de Dâr-üs-saade ağalığı ak ağalar-dan alınarak tekrar müstakil olmuş ve bu istik-lâlini daimi surette, nüfuzunu da artırmak su-retiyle, sonuna kadar devam ettirmiştir.

Saraya ilk giren zenci ağaları «en aşağı» unvanla hizmete alınıp, sonra acemi ağalığına geçerler ve daha sonra nöbet kalfası, ortanca hasıllı, hasıllıların en eskisi terfi edince yayla-başı gulamı, sonra Yeni Saray başkapı gulamı olurdu. Daha başka derecelerden sonra talihi yaver olanlar kızlar ağalığına kadar çıkarlardı. Bu şekil kanuni olan yoldu. Bazen iltifat neti-cesi olarak eski saray ağalığına geçmeden kız-lar ağası olanlar dahi vardı. 18 inci asırda hazine kâhyası veya Eski Saray ağasının yanı ikisinden birinin Dâr-üs-saade ağası olması kanun oldu. «Atâ Tarihi» nde (cilt 1, sahife 265) deniliyor ki: «Dâr-üs-saade ağası nasbı kat'ı tarika muhtaç olmayıp mücerret irade-i hüma-yun mütâallik buyrulan zata tevehh edilirdi. Bu hizmet dilhab-ı padişahî ile mukayyettir. Man-sıp ve emsali müsaadesiyle hazine vekillğine dahi mabeyincilik makamında müstahdem olan erbab-ı istidattan dört nefer musahip harem ağalarından nasbı sebkât ettiğinden işbu iki mansıp ocak yoluyla istihsal olunur memuriyet hükmü verilemediğinden bunların mansıp itlakı hakk-ı tarifleri olmakla bu halde Dâr-üs-saade ağalarının sağlamca ocak yolu başkapı gulamlı-ğına kadar itibar olunmak iktiza eder.» Kızlar ağalığına tâyin olunan hadım ağasına padişah huzurunda samur kürk giydirilir ve ağalığını ilân için kendisine resmen hat-ı hümayun gönderi-lirdi. Azilleri de usul ve nizama bağlı idi. Enderun tarihi olan Atâ'da (cilt 1, sahife 266) Dâr-üs-saade ağalarının tebeddülleri nizamı

başlığı altında şu tafsîlât mevcuttur: «Saray-ı hümayunda Dâr-üs-saade ağasından büyük kimese olmadığından Dâr-üs-saade ağalarına «Büyük ağa» tâbir olunur. Büyük ağaların ekseri infi-salleri cuma günleri teğrif-i şahane buyurulan cami-i şerifte yahut saltanat mahallerinde bağ-teten vuku bulur. Mağduben infisal ettirilen ağalar sadrazamların azli günü çent saat cay-ı ârami veyahut külliye mahal-li terk-i celâlet ve endamı olmakla şöhetgir olan balıkha-ne kasr-ı hümayunu dairesinden madud olan muhtasarca bir odaya indirilir ve orada ik-tizay-ı sernüvişt ve mukadderatın zuhuruna te-rakkuben tevakkuf ederek afv-i âliye mukarin olduğu halde canib-i Kahire'ye izam olunur. Eğer azli icab-ı kader veyahut imtidad-ı me-muriyetle taallük-u geç-nazar ve siayet-i bed-siyerden neçet etmiş ise doğruca Hicaza gön-derilir ve gidinciye değin tedarik-i levazım-ı rahiye için saray-ı hümayunda veyahut merbu-tatı olan kasr-ı hümayunların birisinden muaz-zezen bir iki gün misafiretine müsaade-i hüma-mun erzani buyrulur. Büyük ağaların suret-i azil ve infisallerinden biri de sürre-i hümayun ihracının vevm-i resmîsinde sürre devesinin inan-ı simini büyük imrahor dâr-üs-saade ağa-sının yedine verdikte huzur-ı hümayunda üç kerre deveyi dolatırdıktan sonra imrahor ağa-nın inan-ı iade talebinde olmaması dâr-üs-saa-de ağalığının tebeddül alâmeti olduğunu has-belusul ağay-ı mazul idrak ederek derhal deve ile beraber orta kapıdan dışarı çıkar gider ve bu tarz ile mazul olan ağa sürre-i hümayun eminine teslimen berren canib-i Hicaz-ı mağfi-ret tıraza gönderildiğinin kadimen mesbuk olduğu saray-ı hümayunda iken dâr-üs-saade ağa-larından İlyas Ağa ve Davud Ağa ve hazinedarlı Mahmut Ağadan işitilmiştir. Sürre günü azil olunmıyacak olan büyük ağaların yedindeki inan-ı simi mirahur ağalar ellerinden aldıkları gibi ağa hazretleri kemal-i sürur ve inbisat ile yer öpmek teşekküründen sonra bu usul-ı mes-buk üzere ol gün yeniden nasp olunmuş hük-münde bulunduğu huzur-u hümayuna rumal ile serasere duhte dört yenli sırt samur kürk hil'at iksası ile ipkası ilân buyrulur. Ve Mısır ve Haremeyn'e isal olunanlar Mısır hazine-i hümayunundan maaş-ı müstevfa tahsis ve ihsa-nı ile iase kılınır. Ve mahlûl vukuunda şeyhül harem-i Nebevi ve naib-ül-harem-i Hazret-i Pey-gamberî mansıb-ı Celil-i ba saadetine nail ol-mak şeref-i dü cihanisini ihraz ile galle-i haile-i âlemden azade-i hiras ü telâş olurlar.»

Siyah hadım ağalarının harem-i hüma-yunun masarifine bakan hazinedar ağa nö-

betle padişahın yanında bulunan 7-8 kadar musahip ağa, oda lâlâsı, hazine vekili, baş kapı oğlanı hadım ağalarının yüksek rütbelilerinden idiler. Bundan başka Dâr-üs-saade ağalarının emirleri altında Valide Sultan başağalığı, şehzade lâlâları ve sair hadım ağaları da vardı. Dâr-üs-saade ağaları aynı zamanda harem-i hümayun hizmetlerinde memur «teberdaran-ı saray-ı atik» tâbir olunan baltacıların âmiri olan «Baltacılar kethudası»nın ve harem-i hümayun hatab keşlik nöbetinde bulunan «Zülüflü baltacılar»ın da nazır ve âmiri idiler; Dâr-üs-saade ağalarının üzerlerinde haremeyn-i şerifeyn denilen Mekke-i Mükerrreme ile Medine-i Münevvere'ye ait evkaf nezareti hakkı vardı. Haremeyn evkafı ondan evvel «kapı ağası» tarafından idare olunuyor, «kapı ağası nezareti» unvanını taşıyordu. Bab-üs-saade ağaları'nın fevkinde bir nüfuz ve iktidara malik olup iki defa Dâr-üs-saade ağası olan Habeşi Mehmet Ağa istihsal eylediği irade üzerine 995 tarihinden itibaren aynı zamanda haremeyn evkafı nazırı olmuştur. Haremeyn evkafı nezaretinin teşekkülünden sonra padişahlarla havatin ve selâtin evkafılarıyla Dâr-üs-saade ağaları ve müntesipleri evkafının nezaretleri inzıman ederek fevkalâde ehemmiyet kazanmıştır.

Dâr-üs-saade ağalarının «Avaid-i melhuza» denilen padişah atiyeleriyle nazır hediyelerinden başka haremeyn hazinesiyle mukataatından 183300 kuruş, sair evkaftan da 319000 kuruş tahsisatı vardı. Böyle olduğu halde ağalardan bazılarının hırs ve teseyyübü ve yazıcılarının tamamı vakıf kayıtları ile muamelâtının karışıklığını mucip olmuş ve içlerinden bir kısmı bu yüzden cezaya uğramışlardır. Birinci Abdülhamit Hamidiye namı ile meşhur olan evkafının nezaretini Dâr-üs-saade ağalarına ve müteveli kaymakamlığını yazıcılarına şart ettiği halde idarede intizamı temin maksadiyle müteveli kaymakamlığı Mirahur Mustafa Ağaya tevcih etmek suretiyle bu şartı fiilen tadil eyledi.

Evkaf nezaretinin teşkilinde haremeyn evkafının nezarete bağlanmıyarak eskisi gibi ve fakat ıslahat yapılmak suretiyle ayrıca idaresine karar verilmiş, haremeyn evkafı nazırı olan Dâr-üs-saade ağası Uzun Abdullah Ağaya niyabeten nezaret umurunu ifa etmek üzere 1 Muharrem 1249 da Hasekibâşı Esseyid Mehmed Emin Ağa muavin ve nezaret müteveli kaymakamı tayin edildi.

Haremeyn evkafı nezaretine Dâr-üs-saade ağaları memur oldukları halde kendi işleri nezaret umurunu tesviyeye mâni olduğundan yalnız nezaret unvanı Dâr-üs-saade ağasının uhde-

sinde bırakılarak 1250 muharreminden itibaren haremeyn hazinesi mesalibi tefrik ve başkaca müdiriyet tesis edildi. Nezaret ve müdiriyetin başka başka adamlarda bulunması işleri karıştırdığından Dâr-üs-saade ağası nezaretten af ve müdür-lük terk ile nezaret ve müdiriyet tevhid edilerek «haremeyn-i şerifeyn evkafı nezareti» teşkil edilmiş, hicrî 1254 senesinde bu nezaret de lâğvolunarak haremeyn evkafının nezareti dahi evkaf nezaretine verilmiştir.

«Osmanlı devrinde saray teşkilâtı» adlı kıymetli eserde (sahife 179) yazıldığına göre Dâr-üs-saade ağalarının nezaret ettikleri bu haremeyn ve selâtin vakıflarından maada nezaret ve muhasebeleri padişah namına vekâleten kendilerine bırakılmış bir nevi vakıf daha vardı. Bu nevi vakfın mütevellisi bizzat padişahlardı. Bunlar da Bursa'da Yıldırım Beyazıt camii, Yeşil Cami, imaret ve Birinci Murat Bey ve İkinci Murat Bey camii ve imaretleri ile Edirne ve Merzifon'daki cami-i kebirler ve bir de İsakçı (Romanyada) mevkiinde İkinci Osman vakıflarıydı.

Bu yedi vakfın sene başında ve tevcihi sırasında defteri tertip olunup padişaha takdim olunur, padişah tarafından «mucibince tevcih oluna» diye hatt-ı hümayun yazılıp iade edilirdi. Bu yedi vakıftan müteveli olan padişah ceb-i hümayun akçası olarak bir tevliyet hakkı bırakıldığından bunlar tahsil olunduktan sonra hazine kethudasına teslim olunurdu.

Dâr-üs-saade ağaları her çarşamba günü nezaretleri altındaki vakıfların umurunu tetkik etmek üzere divan akdederlerdi. Bu divanda evkaf müfettişi, haremeyn evkafı muhasebecisi, evkaf-ı haremeyn mukataacısı, ruznameci, başhalife, dâr-üs-saade yazıcısı ve sair vazife sahipleri bulunurlardı. Dâr-üs-saade ağalarının çarşamba divanı sarayda orta kapının dışında haslar kapısı tarafındaki dâr-üs-saade yazıcısının dairesi tarafındaki köşkte akdolunurdu.

Haremeyn-i şerifeyn evkafına nezaretleri dolayısıyla her sene haremeyn'e sürre gönderilirken yapılan merasim dâr-üs-saade ağasının nezareti ile olurdu.

Dâr-üs-saade ağalarının ekserisi at beslerler ve ata binerlerdi. Ahırkapı'da bunlar için yaptırılmış ahırlar vardı. Dâr-üs-saade ağalarının atları bu ahırlarda muhafaza olunur ve binmek istedikleri zaman oradan at getirterek binerlerdi. Ağalar, atlarını görmek üzere oraya gittiklerinden kendilerinin ikametleri için cesim bir daire de yaptırılmıştı. Bazı hasıllı ve ortancalarla gediklilerin hizmet nöbetleri olmadığı zamanlarda ahırlar tarafına gitmeleri birtakım

münazaalara meydan açtığından bunları bertaraf etmek ve icabeden hususatı rüyet etmek maksadiyle de ağalar bu daireye gelirlerdi. Dâr-üs-saade ağalarının ikametine mahsus olan bu daire 1244 senesinde yanmıştır. Ahırların bir kısmı hâlâ mevcuttur, ve o namla anılmaktadır.

Dâr-üs-saade ağalarının mutfakları için günde 12 çeki odun, kahve ocağı için de 15 okka kömür verilirdi. «Başbakanlık Arşivi»nde mevcut bir vesikaya nazaran (fiş numarası 99, tarihi 1228) bundan başka ambar-ı âmireden 190 çeki odun ile 2700 okka kömür de verilirdi.

Dâr-üs-saade ağaları başlarına selimî, alaylarda arkalarına dört yenli serasere duhte ağır sırt samur, yazda bu biçimden takım ve mevsime göre varsak, sincap kürk giyerler, belle-rine som mücevherli akva adı verilen kıymetli köstekli bir bıçak takarlardı.

Mabeyin başkâtibi Tahsin Paşa'nın hatıratından (sahife 101) naklolunan şu satırlar, dâr-üs-saade ağasının bilhassa son zamanlardaki vaziyetini gösteriyor: «Yıldız sarayında elkab-ı resmîsi «dâr-üs-saade ağası» olan bir kızlar ağası vardı. Bütün Araplar bunun maiyetinde ve buna merbuttu. Dâr-üs-saade ağalığı Kanuni Sultan Süleyman zamanında ihdas edilmiş eski saray usulünde en mühim makamların birisi idi. Osmanlı imparatorlarının sarayında silâhtar ağalığı ile dâr-üs-saade ağalığı sarayın bütün erkân ve müstahdeminin fevkinde olduğu gibi devlet teşrifatında da sadrazam ve şeyhülislâm'dan sonra gelen bir memuriyet idi. Kızlar ağası harem-i hümayuna ait hususatin kâffesine nezaret ederdi. Gerek sultalar daireslerinin, gerek baltacı ve teberdarların âmiri kızlar ağası idi.

«Sürre hazırlanıp hareket edeceği gün kızlar ağası üniformasını giyer, eline dâr-üs-saade ağalığına mahsus uzun asâyı alır ve sürenin önünde gider. Bu asâ harem ağalarının terbiyesine memuriyetlerinin alâmeti olmak üzere ihdas olunmuştur. Kızlar ağası bu asâyı yalnız sürenin hareketi günü taşıyabilirdi.

«Sultan Mahmut'tan sonra kızlar ağasının kıyafeti değişmiş ve vazifeleri gitgide azaltılarak nihayet alâde bir süs haline getirilmişti. Sultan Hamit cülüsünde hemşiresi Cemile Sultan'ın başağası Behram Ağayı dâr-üs-saade ağalığına tayin etmişti. Sultan Hamit şehzadeligi zamanında hemşiresi Cemile Sultan'ın dairesine pek çok gittiği ve bu hemşiresini pek sevdiği için tahta cülüsünde bu daire müstahdeminden bir haylisini saltanat hizmetine almış ve kendilerine madam-el-hayat büyük mevki ve nimetler vermişti. Cemile Sultan'ın sara-

yından kızlar ağası olarak Sultan Hamit'in sarayına gelen Behram Ağa emsaline nadir tesadüf olunur bir nüfuz ve şöhrat sahibi olmuştur. Behram Ağanın dairesi bir aralık vüzera, ekâbir ve ricalin ziyaretgâhı olmuştur. Derviş Paşa, Rasim Paşa, Mazhar Paşa gibi tanınmış devlet adamları bu dairenin müdavimlerindendi. Behram Ağanın devlet işlerine de müdahale ettiği ve ehemmiyetli azil ve nasıplara parmağını soktuğu iştiriliyordu. Herhalde bir aralık Sultan Hamit sarayının en nüfuzlu adamı bu Behram Ağa idi.

«Bu tarihten sonra-Sultan Hamit, kızlar ağası'nın nüfuzunu o derece kırmıştı ki harem ağalarına merci olmaktan başka bir vazifeleri ve ehemmiyetleri kalmamıştı. Yalnız en son kızlar ağası olan Abdülgani Ağa jurnalcılıkta temin-i mevki ve nüfuza çalışanlardan bir faaliyet-i mahsusa ibraz eder olmuştur. Birçok jurnalcılar kâğıtları Abdülgani Ağaya getirirler, onun vasıtasıyla takdime muvaffak olurlardı. Sultan Hamit'in jurnalcılığa verdiği itibar ve şebeko-i istihbaratın tekemmülünde gösterdiği itina dolayısıyla Abdülgani Ağa bir aralık hayli mergup olmuştur.»

Sultan Reşat zamanında Dâr-üs-saade ağasının vaziyetinde daha esaslı tebeddül vâkı olduğunu da Lûtfi Simavi Bey'in verdiği malûmattan öğreniyoruz. Başmabeyinci, hatıratında (Sultan Mehmet Reşat Hân'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim, sahife 26) diyor ki: «Sırası gelmişken harem ağalarının başı olan dâr-üs-saade ağası hakkında Şevketmeabın istihsal ettiğimiz mühim bir iradesinden bahsedeyim. Malûm olduğu üzere kızlar ağası saraylarımızda öteden beri mühim roller oynamışlardır. Abdülhamid-i Sani zamanında o mevkide bulunan Behram Ağa'nın ne kadar nüfuz sahibi olduğunu muasırları bilirler. Saraylarda el'an harem ağalarının mevcudiyetinin bu asr-ı medeniyetle kabil-i telif olmadığını teslim etmeyecek bir şahıs tasavvur etmiyorum. Bedbaht zencilerin barbarca bir amelîyeye mârûz bırakılmaları meselesi ise insaniyete bir darbedir. Cülûs-u hümayunu mütaakip dâr-üs-saade ağalığı mevkîinin suret-i kat'iyede tâyini lâzımdı. Bu bapta sâdir olan irade-i seniyye ferman şeklinde olarak harem ağaları dairesindeki camiden Başkâtib Halit Ziya Bey tarafından suret-i mutan-tanada kıraat edildi. Bazı arkadaşlar ve âciz hazır idik. Cami ocak ağaları ile doldu. Fer-manda badema dâr-üs-saade ağası'nın «devletlû» su kaldırılarak yalnız «inayetlû» lâkabını taşıyacağını ve kendisinin resmî merasime iştirak etmeyeceği emrediliyordu. İğin künhüne

vâkıf olmaları ağalar âmirlerine yeni bir imtiyaz ihdas buyrulduğu zannıyla can-ı yürekten du-a-yı padişahiyi tekrar ettiler. Bayram muayede-i resmîyesinde üniformasıyla ispat-ı vücut eden kızlar ağasına orada mevkii olmadığını ve salondan çıkmasını teşrifatçılar vasıtasıyla söyledimse de ısga etmedikinden bizzat ihtara mecbur oldum. Mumailayh ikinci bayramda da tecrübe etti. Tabii söktüremedikinden artık mutavaata mecbur oldu.»

Osmanlı saltanatının tarihe karışmasıyla bu vazife de sona erdi.

DÂR-ÜS-SAADE YAZICISI (دارالسادہ یازجیسی) [Sar.] Dâr-üs-saade ağaları'nın yazı işlerini gören memurun unvanı idi. Başlıca vazifesi harameyn vakıflarına ait işleri görmektir. Maiyetinde daha başka kâtipler de vardı. Dairesi Topkapı Sarayında orta kapının dışında haslar kapısı tarafında idi. Vakıflar umurunu tetkik etmek üzere dâr-üs-saade ağalarının reisliği altında toplanan divan burada içtima ederdi. Dâr-üs-saade ağası yazıcısı divanın da âzası idi.

DÂR-ÜS-SÂİR (دارالسمیر) [Fık.] Cehennem yerinde kullanılır bir tâbirdir. Dâr-ı sair suretinde kullanılmıştır.

*Düşse kemter şerer-i şule-i berk-i gadabı
Bağ-ı firdevs olur ateşgâde-i dâr-ı sair*
Üsküdarlı Hakkı Bey

DÂR-ÜS-SALTANA (دارالسلطنة) [Ida.] İstanbul yerine kullanılan tâbirlerdendir. Dâr-üs-saltanat-üs-seniyye, Dâr-üs-saltanat-ı Kostantiniyye suretinde de kullanılırdı.

DÂR-ÜS-SELÂM (دارالسلام) [Coğ.] Bağdat şehri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Dâr-üs-selâm'ın Kuran'a göre mânası cennet'tir. Şehre bu unvan Abbasi halifelerinden Mansur tarafından verilmiştir.

*Deolet ü ikbal ile Dâr-üs-selâm olsun sana
Gerçi olmuş bir zaman ecdadına dâr-ül-cihad*
Nef'i

Elmalı'lı Hamdi Efendi Kuran tefsirinde (cilt 3, sahife 2051) «لهم دار السلام عند ربه الخ» ayetini tefsir ederken şunları yazmıştır: «Es-selâm, Allah'ın esma-i hüsnasından bir isim veya selâmet mânasına mastar veya «selâmün aleyküm, aleyküm selâm» diye selâm verip almanın ismidir ki «dâr-üs-selâm» bu üç mânadan her biri ile her korkudan salim «selâmet evi, selâmet vatanı» demek olur.

DÂR-ÜS-SIHHA (دارالصحة) [Tip.] Eskiden hastane yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sivas'ta 614 (1217) senesinde kurulan hastaneye

bu ad verilmiştir. Hastane yerinde bundan başka bimarhane, dâr-üş-şifa, dâr-ül-âfiye, dâr-üt-tıp, bimaristan tâbirleri de kullanılmıştır.

DÂR-ÜS-SÜRUR (دارالسورور) [Hal.] Mecaz yolu ile cennet yerinde kullanılır bir tâbirdir. Dâr-i surur şeklinde de kullanılırdı. Bu makamda dâr-ün-naim, dâr-ül-huld da istimal olunmuştur.

*Meşşata-i bahar edüp feyz-i hürremi
Dâr-üs-sürur eyledi gülzar-i âlemi*
Seyyit Vehbi

DÂR-ÜS-ŞİFA (دارالشفاء) [Tip.] Hastane, tımarhane mukabili kullanılır bir ıstılahatır. Dâr-ı şifa suretinde de kullanılırdı. Dâr-üş-şifalar eskiden hastane olmakla beraber aynı zamanda bir tıp dershanesi hükmünde idiler. Tıp tahsil etmek isteyenler orada hem nazari, hem ameli ders görürlerdi. Dâr-üş-şifalara «mâristan» «bimâristan» da denilmiştir. Dâr-üş-şifa Arapça, mâristan, bimâristan ise Acemce aynı mânaya delâlet eden tâbirler ve ıstılahlardır. Muallim M. Cevdet bir kısmını bastırarak «Sözlük» de (sahife 42-43) dâr-üş-şifalar hakkında aşağıdaki malûmatı veriyor.

«En eski Türk dâr-üş-şifası Mısır valisi Tulon oğlu (İbn-i Tulon) tarafından 261 de yaptırılmıştır. Divan vesikalarında şimdiye kadar görünebilenlerine bakılırsa Mardin mâristanı 516 da yapılmıştır. Türk hükümdarı Emir Artuk'un oğlu olan Melik Necmettin Gazi'nin yaptırdığı bu sıhhi yurt onun vefatı ile kardeşi Eminüddin tarafından ikmal edilmiştir. Nuredin'in Şam mâristanı 459 da açılmıştır.

«Selçuk hükümdarlarından Kılıç Aslan'ın kızı (Cevher Nesibe) adına kardeşi Gıyasüddin Keyhüsrev tarafından yaptırılan Kayseriye mâristanının inşa tarihi 602 dir.

«Yine Selçuk hükümdarlarından İzzeddin Keykâvus bin Keyhüsrev Sivas'ta Şifaiye adlı dâr-üş-şifa'yı 614 te yaptırmıştır.

«Turan Melik Han'ın Divrik'te yaptırdığı dâr-üş-şifa 626 tarihlidir.

«Muzafferüddin Gökborü'nün Musul bimâristanı 622 den önce açılmıştır.

«İzzeddin Keyhüsrev'in Sivas dâr-üş-şifası nazırı Cemaleddin Ferah Lâî'nin Çankırı'da yaptırdığı dâr-üş-şifa 633 tarihlidir.

«Kastamonu'da Atabey mâristanı 672 tarihlidir.

«Mısır Türk hükümdarlarından Seyfeddin Kalavun'un Mısır'ı diriltten pek büyük ve pek meşhur mâristanı 683 te kurulmuştur. Mısır müverrihi (Makrizi) bu mükemmel tıbbiyenin

teşkilâtını meth ede ede bitiremiyor. 4 nevi büyük hastalık için ayrı ayrı teşkilâtı mevcut olduğu gibi kadınlar için de ayrı yer vardı. Bu binaya (Mâristan'ı Mansuri) dahi derler.

«İran'da Karahıtay hükümdarlarından Kutluk Türkân Hatun'un İsfahan civarında açtırdığı dâr-üş-şifa 670 tarihleri etrafında kurulmuş olmalıdır.

«Moğol hükümdarlarından Olcayto'nun karısı İlermiş hatun'un Amasya'da yaptırdığı dâr-üş-şifa 708 tarihlidir.

«Moğol vezirlerinden meşhur tarihçi vezir Reşidüddin'in Tebriz'de yaptırdığı dâr-üş-şifa vefatı tarihi olan 717 den biraz önce açılmıştır.

«Argun Kâmil'in Halep bimâristanı 753-755 arasında kurulmuştur.

Osmanlı hükümdarlarından Yıldırım Beyazıt'ın Bursa dâr-üş-şifası 802 tarihlidir.

«İstanbul'da ilk Türk tıbbiyesi olan Fatih dâr-üş-şifası 875 te cami ile beraber yapılmıştır. «İkinci Beyazıt'ın Edirne bimâristanı' 893 tarihlidir.

«Kanuni Süleyman dâr-üş-şifası 964 tarihlidir.

«Haseki Sultan'ın dâr-üş-şifası 957 tarihlidir.

«Üsküdar'da Nuribanu Valide Sultan dâr-üş-şifası 991 tarihlidir.

«3 üncü Sultan Murad'ın zamanında Manisa'da açılan dâr-üş-şifa 1000 tarihinden biraz önce açılmıştır.

«Birinci Sultan Ahmet'in dâr-üş-şifası 1026 da yapılmıştır.»

*İktıyaz-i hikmet üzere selb-i akl eyler kaza
Yoksa kim pabeste-i dâr-üş-şifa olmak diler*
Şeyhülislâm Ârif Hikmet Bey

*Etmiş sana dil hastelerin halet-i tesir
Ey çeşm-i siyeh dâr-üş-şifa'dan mı gelirsin*
Nâbi

DÂR-ÜT-TALİM (دارالتعلم) [Mek.] Arapçadaki bilgisiyle tanınmış olan Hacı İbrahim Efendi tarafından açılan hususi mektebin adı idi. 1298 (1882) senesi ortalarında açılıp epeyce devam etmiş ve Arapçayı esaslı bir surette öğretmek maksadını gütmüş olan bu mektep için Osman Ergin (Türkiyede Maarif Tarihi, c. 3, s. 777): «Bu müessesce hususi bir mektep olmaktan ziyade halli hükümete ait olan büyük ve millî bir dâvanın ispatını üzerine almış, Osmanlı dilinin Türkçeleştirilmesini münakaşaya sebebiyet vermiş, bu sayede halkı okumaya teşvik etmiş ve bu yüzden birçok hususi mekteplerin

açılmasına yol açmış bir devri temsil ettiği»ni yazdıktan sonra «ileride Türkçe'nin tekâmülü tarihini yazacak olanların bu mevzu üzerinde ehemmiyetle duracakları ve bu mektep müessesinin açmış olduğu münakaşa safhalarını dikkatle takip edecekleri şüphesiz olduğu»nu kaydettikten sonra açılış sebebini şöyle izah ediyor: «Dâr-üt-talim'in açılışının sebebi bilhassa Arapçayı Türklere öğretmek o sayede Osmanlıcayı ilerletmek gayesine matuf idi.»

Sayın Osman Ergin'in doğurduğu münakaşalarla faide ve zararlarını uzun uzadıya yazdığı bu mektep kurucusunun ölümünden sonra da bir hayli zaman daha devam etmiştir.

DÂR-ÜT-TİBAAT-ÜL-ÂMİRE (دارالطباعة الأميرة) [Ida.] Üçüncü Selim zamanında Üsküdar'da Selimiye'de kurulan Devlet matbaası'nın adı idi. Ondan evvel ilk matbaa Üçüncü Ahmet zamanında İbrahim Müteferrika ile Said Efendi tarafından tesis olunmuş ise de çok devam edememiştir. Vâsif ve Raşit efendilerin müşterek himmetleriyle yeniden kurulan matbaa da muvaffakiyet gösterememiş, nihayet Selimiye'de tesis olunan matbaa devam edip gitmiştir. Hattat Hafız Osman Resmî efendinin yazdığı harfler Araboğlu namındaki sanatkâr bir Ermeni tarafından bakır olarak döküldü. Bu harflerle Üsküdar'da birçok kitaplar basıldı. İkinci Sultan Mahmut zamanında yeniçeri ocağının kaldırılmasından evvel eski Harbiye nezareti ve şimdiki Üniversitenin arka tarafında bulunan Kaptan İbrahim Paşa Camii'nin yanındaki Kaptan Paşa Hamamı matbaa haline konularak Üsküdar'daki alât ve edevat oraya nakledildi. Daha sonra Hierî 1247 senesinde neğri tekarrür eden resmî Takvim-i Vekayi gazetesi için yine orada ve cami'nin yanındaki köşe başında kapıcıbaşılardan Musa ağadan 500 keseye satın alınan konakta Takvimhane tesis edildi. Nihayet 1280 senesinde her iki matbaa bir müddet evvel Kavayim-i Vekayi basılmak üzere hazırlanmış ve sonra muattal bırakılmış olan şimdiki Millî Eğitim Matbaası binasında yerleştirilmiştir. Dâr-üt-tıbaat-ül-Âmire ismi bilâhare Matbaa-i Âmire olmuştur.

DAR-ÜT-TIRAZ (دارالطراز) [San.] Resmî elbise ve kumaş dokunan ve biçilip dikilen yer hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça bir kelime olan tıraz esvabın yakalarına, yen ağızlarına, önlere sırma ve saire ile işlenen âlâmet ve ziynet demektir. Dâr-üt-tıraz resmî bir âlâmeti taşıyan elbise imalâthaneleri demek olduğu halde tıraz elbise mânasına değil damga, âlâmet, nakış, iz ve tıraz gibi mânalara delâlet

eder. Tirazlar, yani âlâmetler «binalar, eşyalar ve evrak» üzerine konur. Bu mânada Fransızca karşılığı 'Marque' dır.

Türk, Arap, Fars göçebeleri bile tiraz, nişan kullanır, fakat adına damga derler.

Tirazlara eski Türkler Öztürkçe olarak damga, ongun, başlık, örgülü at demişlerdir. Osmanlılarda ongun kelimesi yaşamamıştır. Fakat damga ile damgalı kâğıt pul kullanılmıştır. Keza Arapça ve Farsçadan aldıkları nişan, âlâmet, tiraz tâbirlerini damga ve iz mânasında kullanmışlardır. Hattâ âmire kelimesi de bir tiraz diye kabul edilmiştir.

Fransızcadan da marka, firma, arma, apolet kelimelerini resmî ve sınıai tarzları gösteren âlâmetler diye almışlardır.

DASİTAN (داستان) [Ed.] Şiir nevilerinden birinin adıdır. Kıssa, hikâye, masal demek olup bilhassa bunların manzum olanları hakkında kullanılmıştır. Halk arasında destan suretinde telâffuz olunur. Halk şairleri destanları koşma tarzında 11 heceli olarak yazdıkları halde divan şairleri destanlarını aruz vezniyle mesnevi şeklinde yazarlardı.

Şeyh Galip (Hüsn-ü aşk) ında tasvir ettiği benî Muhabbet adlı bir Arap kabilesinin ahvalini «Agaz-ı Dasitan-ı benî Muhabbet» başlığı altında yazmıştır. Fuzuli de Leylâ ve Mecnun hikâyesini yazmasını kendisine teklif edenlerin sözlerini şöyle nakleder ve o hikâye için destan tâbirini kullanır:

*Lâfset dediler ey Suhan sen
Fapeyle cihana bir nihanı genç.
Legit Mecnun Acedme çoktur
Etrakte ol fesane yoktur
Takrire getir bu destanı
Kıl taze bu eski bostanı*

Halk şairleri muhtelif mevzular hakkında destanlar yazmışlardır.

DA-ÜL-EFRENC (دالافرنج) [Tıp.] Frengi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hastalık Avrupadan geldiği için bu ad verilmiştir.

DA-ÜL-KELP (دالالكب) [Tıp.] Kuduz hastalığı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu hastalık kuduz köpek tarafından ısırılmak suretiyle geçtiği için bu ad verilmiştir.

DA-ÜL-MERAK (دالامراق) [Tıp.] Kara sevdâ, malihûlya denilen hastalık hakkında kullanılır bir tâbirdir.

DA-ÜS-SILA (دالالسه) [Hal.] Vatanını tekrar görmek için şiddetli istek, vatan sevdası yerinde kullanılır bir tâbirdir. Da' Arapça has-

talık mânasına geldiği gibi sıla da yine Arapça memleketine gitme, ana baba ile akrabaya ulaşma demektir.

*Bu şeb de cüş-i yadınla ağıladım durdum,
Gel ey kerime-i tarih olan güzel yurdum.
Ufukların nazarından nihan olup gideli,
Bu hakidan-ı fenanın kararı her şekli,
Gözümde kalmadı yer, gök, batar, çıkar giderim.
Zemine münkesirim, asmana mağberim.
Gelir bu cevâ-i kebudan seratinde güler,
Çocukluğumdaki rüyaya benzeyen gözler.
Tabiatın beni tâzib eden güzelliğine,
Taaccüp etme, melâlim durursa bigâne,
Dumanlı dağların, ağılar gözümde tütükçe,
Olur mehasin-i gurbetde başka işkence,
Bizim diyar-ı tahassürden etmemiş mi güzer,
Acep neden yine lûkayt eser nesim-i seher?
Verirdi belki teselli bu ömr-i me'vusa,
Çiçeklerinden uçan ıtra âşina olsa. . .
Demek bu mahbes-i âmâl içinde ben ebedî
Yabancıyım, bana her şey yabancıdır şimdi;
Ne ruzğarında şemim-i cibelimizdir esen,
Ne dalgalarda haber var bizim sevhâlden.
Garibiyim bu yerin zevki yok... harareti yok...
Doğan, batan güneşin günlerimle nisheti yok.
Olanca yadıma hasret fiken fesay-ı vatan,
Semay-ı şarki sual eylerim bulutlardan.*

Süleyman Nazif

DÂVA (دعوى) [Fık.] Bir kimsenin diğer kimseden hâkim huzurunda hakkını istemesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça olan bu kelime ayak direme, iddia, ısrar, inat mânalarına gelir.

Nazımda ekseriya Fars üslûbu üzere dâavi suretinde kullanılır. Müfredi de ekseriya müennes itibar edilirdi.

*Kadı ola davacı ve mahsûr dahi şahit
Ol mahkemenin hâkmüne derler mi adalet
Ziya Paşa*

*Yatmesmi bu devlet ki bana reşk ede daim
Bir taife kim davi-i fazl-â hâner eyler
Nef'i*

DÂVAVEKİLİ (دعوى وكيل) [Hak.] Mahkemelerde hak sahiplerine vekâleten mürafaa ve müdafaada bulunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Dâva vekilleri suretinde cemilendirildiği gibi Farsça kaidesiyle vükelây-i deavi suretinde de cemilendirilirdi. Aynı maksatla mehami tâbirinin de kullanıldığı dâvavekilinin bugünkü karşılığı Avukatıdır. Son kanuni hükümlere göre Avukatlık sıfatını haiz olma ve fakat kanun dairesinde elde edilmiş bir ehliyet-namoye dayanılarak beş avukat bulunmayan

yerde Avukatlık haklarına sahip olan ve Barolara kayıt edilmemiş olmakla beraber mesleki fiiliden dolayı, mahallinin en yüksek dereceli hâkiminin nezareti ve mürakabesi altında bulunan kimseler hakkında bu tâbir kullanılmaktadır. Avukatlık kanunu dâvavekili ruhsatnamesi verilmesini men etmiştir.

DAVETİYE VARAKASI (دعوتيه وراقه) [Huk.] Hukuk dâvalarında muayyen günde tarafların mahkemeye celp ve ihzarı için kendilerine gönderilen ve tebliğ olunan kâğıdın adı idi. İki nüsha olarak yazılır ve mahkemenin mührü ile mühürlenirdi. Bunlarda gün, ay ve sene tarihleri, tarafların isim, şöhet ve oturma yerleri, yabancı olanların tâbiyetleri, mübaşirin ismi ve tarafların mahkemede hazır bulunma günleri yazılırdı. Bu varakalar mübaşirce mahkemeye celp olunacak kimselerin kendilerine, yahut ikametgâhlarında sakin bulunan akrabaya veya hizmetkârlarından birine teslim olunurdu.

DAVID (داوید) [Mim.] Yanyana yapıştırılan tahtaları sıkıştırmak için kullanılan bir nevi kışkacın adıdır.

DAVUL ÇALMAK (طاول چالاق) [Hal.] İlân etmek, haber vermek, duyurmak, izah etmek yerlerinde kullanılır bir tâbirdir.

DAVUDİ (داودي) [San.] Dik olmağa orta ve kalın ses hakkında kullanılır bir tâbirdir. Peygamber Davudun sesine nispet edilmiştir. Frenkçe karşılığı Kontraltodur.

DAYE (دایه) [Hal.] Çocuğa süt emzirmek için alınan cariye, yahut tutulan sütünne hakkında kullanılır bir tâbirdir. Halk dilinde taya suretinde kullanılır. Daye; çocuğa bakan, hizmetkâr cariye mânasına da gelir. Dayelik yerine «Dayeği» suretinde de kullanılırdı.

*Bir gün anı geçdirdi daye
Derdini yetürmeğe devaye
Fazlî*

DAYE (دایه) [Hal.] Çocuğa bakan câriye ve kadın mânalarına gelir bir tâbirdir. Farsça olan bu kelime için «Kamus-ı Osmani» de «Çocuğa bakan hizmetkâr; cariye, istilahımızda çocuğa süt emzirmek için alınan yahut tutulan cariye, kadın ki tebdil-i harf ile taye denilir» izahatı vardır.

*Şehnişnler zignetti ağuşlar pıragesi
Dahi bir gıldır yanından ağırlalı dayesi
Nedim*

*Gâh-u derya iki canipten derağuş eylemiş
Sanki derya dayesi gühsar tes lalasıdır.
Nedim*

DAYI (دای) [Ida] Tunus'un Osmanlılar idaresinde bulunduğu zamanlarda memleketin başındaki zata verilen unvandır. Tunus'ta Barbaros Hayrettin Paşa Türk idaresini tesis etmiş, Yemen fatihi namı ile şöhet bulan Sinan Paşa tamamlamıştır. Ülkenin Türklüğe bağlılığı temin edildikten sonra idare işleri divan adı ile teşkil edilen idareye bırakılmıştır. Bu meclis kendi âzası arasından birini Dayı adı ile reis seçer ve memleketi o idare ederdi. İstanbul'dan gönderilen valilerin hiçbir kıymeti yoktu. Bunlar sadece padişahın mümessili sıfatıyla konaklarında otururlardı.

Dayılık eski Türklerdeki «Alp» lık gibi çok güç elde edilir bir sıfat ve bir şerefti. Alpler okla gökten kartal düşürüp tüylerini borklefine takmak, kılıçla pars tepelleyip kuyrugunu bileğine dolamak gibi işler başardıktan sonra o sıfatı alabildikleri gibi dayılar da Akdeniz'in boralarını, fırtınalarını, ıyıksız gecelerini kendi iradelerine ram ettikten ve isimlerini o denizin dalgaları üzerinde yürüte yürüte İspanyollara, Venediklilere, Cenevizlilere, Malta lılara, Fransızlara, İngilizlere ve Felemenklilere tanıttıktan sonra bu lâkabı alırlardı.

Yine onlar döğücek düşman bulamayınca kendi aralarında boğuşmayı severlerdi. Bundan dolayı hassaten son zamanlarında daimi bir anarşi içinde yaşarlardı. Bununla beraber 1570 yılından 1720 yılına kadar Tunus Dayılar diyarı olarak Akdeniz siyaseti ve ticareti üzerinde müessir olmuştur. Dayılardan İbrahim, Musa, Osman, Yusuf, Murat, Ahmet Hoca, Lâz Mehmet, Lâz Mustafa, Karagöz, Hacıoğlu, Şaban, Mentegeli Mehmet, Lâz Ali, Uzun Ahmet, Debbâğ Mehmet Tunus'un halk dilinde yaşayan tarihinde fazla şöhet almışlardır.

Sonraları valiler dayılara hâkim olmak fırsatını buldular ve dayılığı ortadan kaldırdılar. Dayılarla mücadele yolunu açan vali Cezayirli Ramazan Beydir. Dayılık tarihini kapıyan da Ali Beyzade Hüseyin Paşa'dır. Hüseyin Paşa valiliğin babadan oğula geçmesi, usulünü dahi Tunus'da tesis etmiştir. Dayılık Tunus'da olduğu gibi Cezayir'de de bir ihtilâl neticesinde meydana çıkmıştır. 1671 senesinde ağaların keyfi idarelerinden usanan reislerden birini Dayı adı ve kayd-ı hayat şartıyla ağaların yerine geçirdiler. Başlangıçta reisler tarafından intihabedilen dayıları 1689 senesinden itibaren yeniçeri zâbitleri seçmeye başladılar. 1671 den 1880 e kadar 30 dayı birbirini takibetmiştir. Bunlardan 14 ü seleflerinin öldürülmesi üzerine iktidar mevkine geçmişlerdir. Dayılık için hiçbir ehliyet ve menşâ şartı aranmazdı. En âciz ve cahil

yenicheriler bu makama göz dikebilirdi. Fakat fiiliyatta ekser dayılar intihaplarından evvel hazineci ağa, veya huccet-ül-hayl vazifelerinde bulunurlardı. Dayıların nazariyatta divanın kontrolü ile tahdit edilen iktidarları hakikatte mutlakı. Dayı nazırlarını kendi seçer, eyalet beylerini tayin eder, adaleti yerine getirir ve ecnebi devletlerle müzakerelere girişirdi. Dayılar aylıklarından başka beylerden ve memurlardan teveih hakkı ile korsanların aldıkları ganimetlerden hisse alırlar, vazifeye başlıyan konsoloslardan ve sulh muahedelerinin imzası veya yenilenmesi halinde ecnebi devlet reislerinden hediyeler kabul ederlerdi. Müslüman ve Yahudi tüccar ile ortak olarak para da kazanırlardı. Dayıların devlet hazinesinden ayrı hususi hazineleri vardı. Hususi hayatları gayet sıkı idi.

DAYISI DÜMENDE (دایسی دومنده) [Hal.] Tarafı, arkalı, mesnetli, kavi yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DEAVİ ÇAVUŞU (دعای چاوشی) [Ida.] Divan çavuşlarına sonradan verilen addır. Divanda dâvalara da bakıldığı için bu ad verilmiştir.

DEAVİ NAZIRI (دعای ناظری) [Ida.] Deavi nezaretinin başında bulunan memurun unvanı idi. Deavi nezareti hicri 1252 (1836) da çavuş başlığın yerine teşkil olunmuş, 1287 (1870) de Adliye Nezaretine tahvil olundugundan nazırın unvanı da «adliye nazırı» olmuştur. Deavi nazırı Ametçi ve Beylikçi gibi Babîâli ricalinden idi. Ulâ evveli rütbesini haizdi. Nazırlar 12 bin kuruştan 20 bin kuruşa kadar aylık aldıkları gibi harçlardan da hisseleri vardı.

DEAVİ NEZARETİ (دعای نظارتی) [Ida.] Çavuşbaşlığın kaldırıldığı hicri 1252 (1836) senesinde bunun yerine ihdas olunan daireye verilen addır.

Divan-ı deavi nezareti de denilen bu nezaretin başında bulunana Deavi Nazırı ismi verilirdi. Vaka nüvis Lutfi Efendi Meclis-i Valâ âzasından Tefvik Beyin deavi nazırlığına tayinini yazarken (hususî kütüphanemde müellifin elyazması nüsha, cilt 10, sahife 34) şu tafsilatı vermiştir: «Bu deavi nezareti eskiden beri Devlet-i âliyye adliye nezareti makamında gayet mühim bir memuriyet idi. En başlıca işi icra memuriyeti idi. Babîâlide bir büyük dairesi ve maiyetinde ricalden büyük ve küçük tezkireci namlarıyla iki zat bulunup verilen arzuhalleri havale ederler. Babîâli civarında Tomruk dairesi namı ile mâruf olan hapisane dahi nezaret-i müşarünileyhanın taht-ı hükmünde ve tertib olunan alaylarda ve nefye giden kesa- nın

menfalarına isal hizmetlerinde müstahdem divan çavuşları ki şimdiki Adliye Nezareti dairesinde hademe makamında idiler. Çavuşlar emini, çavuşlar kâtibi, duacı efendi namlarıyla hademe-i devletten zâbitleri ve maiyetinde müteaddit ketebe ile hacegândan deavi kesedarı ve bunun dahi ayrıca odası ve kalemi vardı. Huzur murafalarında deavi nazırları bulunmak âdet idi. Adliye nezaretinin teşkilinde bu vezaif nezaret-i müşarünileyhaya kalbolundu. 1287 (1870) de lâğvolunmuştur.»

DEBBABE (دبابه) [Ask.] Kale duvarlarına yaklaşıp delmek veyahut bir suretle tahribat yapmak için kullanılan harb aletlerinden birine verilen addır. Bu alet fıçı şeklinde yapılır, üzerine sığır yahut deve gönü kaplanırdı. Yuvarlanarak hareket eden bu aletin içine girenler düşman tarafından atılan ok, taş ve saireden mahfuz kalırlardı. Bu itibarla seyyar bir siper vazifesini görürdü. Tankın iptidai bir şekli sayılabilir.

DEBBAĞ (دباغ) [San.] Meşin, kösele yapmak için hayvan derilerini sipiliyen sanat sahipleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Halk dilinde tabak suretinde kullanılır. Debbagan suretinde cemilendirilen bu kelime vesikalarda gerek müfret, gerek cemi suretinde geçer.

*Keşgerlik bana bûhtandır demişsin Ayniya
Bir ağız haffafı mazmunum sana iblâğ edüp
İftira olsaydı maksudum demezdim keşger
İt bokuna daldırırdım ben seni debbağ edüp!*
Süruri

DEBBAĞLAR AHİBABALIĞI (دباغ آخی بابالغی) [San.] Debbag esnafının seçtiği ve cemiyetlerinin başına geçirdiği adama verilen addır. Seçilen adamın esnaftan olması şart değildi. Hükümet tarafından berat verilirdi. Bundan başka Kırşehir'de yatan Ahi Evren asitanesi şeyhi tarafından da mânevi nüfuzu için bir icazetname verilmek lâzımdı. Ahibaba meslek işiyle uğraşmaz, fesat yaparsa esnaf onu düşürür, yerine başkasını seçerdi.

Muallim M. Cevdet (Sözlük, sahife 35) İstanbul Kadılığı sicillerinin 34 üncü cildinin 61 inci sahifesinde yazılı olduğunu kaydetmek suretiyle buna dair şu izahatı veriyor:

«Yedikule debbaglarının ahibabaları olan İmam Musa'nın kendi halinde olmayıp konmuş olan narhı bozduğunu ve fesat yaptığını bütün ustalar şikâyetle söylemişler ve seçtikleri Hacı Abtullah'ın ahibabalığa tayinini rica etmişler. İstanbul Kadısı kefiyeti sadarete bildirmiş ve oradan da divan kalemine emir yazılarak ahibabalık beratı verilmiştir.»

Taşralardaki debbagların ahibabalığı da mahallî kadılarınca İstanbul'a arz edilir, beratı çıkarılırdı.

DEBBAY (دوبی) [Ask.] Silâh ve elbise ambarı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Ambar manasına gelen Fransızca dépôt'dan bozmadır. Debbaya girip çıkan eşya ve mevat ile meşgul ve mes'ul olana «debbay memuru» adı verilirdi.

DEBBAY MEMURU (دوبی مامور) [Ask.] Silâh ve elbise ambarı demek olan debbay işlerine bakan memurun ünvanı idi. Tabur ve Alay Merkezlerinde bulunan bu vazife için ayrıca maaşlı memur bulundurulmaz, Tabur ve Alayın Mülâzım, Tapur kâtibi ve yüzbaşı gibi zabitlerinden birine gördürülürdü.

DEBE (دبه) [San.] Yağ ve bal gibi sulu şeylerin naklinde kullanılır bir nevi kabin adıdır. «Lehçe-i Osmani» de (1306 tab'i) «dibi yuvarlak, devrilmez kab, bir nevi bakraç, yağ bal çömleği, cıva bardağı», «Lûgat-i Cudi» de de (muharriri Trabzon Sultanisi Arabi muallimi İbrahim Cudi, naşiri Trabzon'da kitapçı Hamdi, 1332) «debbe; karınlı, ağız darca bir nevi bakır testi, lisanımızda da debe dediğimizdir» izahatı mevcuttur. Bakırdan yapıldı.

«Başbakanlık Arşivi'ndeki bir vesikada (Saray, Fiş numarası 1631, tarihi 11 ş. 1225) «Mevkib-i Hümayun lâzimesi için on çift deve ve on çift katır debesi yaptırılması» denildiğine bakılırsa bu kablarn taşınacak hayvana göre değiştiği anlaşıyor.

DEBİRİSTAN (دبرستان) [Ida.] Eskiden kalem odası yerinde kullanılır bir istilahtır. Debir; Farsça yazıcı, kâtip, münşi, müsteşar, müdür mânalarına gelir.

Debirstane almak istiyor ol tıflı ruz a şep Sabit

DECCAL (دجال) [Mi.] Kıyamet alâmeti olarak âhir zamanda çıkacağı haber verilen yalancı, adidir. Eşrat-ı saatten yani kıyamet alâmetlerinden sayılır. Arapça olan bu tâbirin mânası kezzap, çok yalan söyleyen demektir. «Lûgat-i Cudi» de bunun için «âhir zamanda zühûr edecek olan kezzab-ı şehîr. Mekkar, ayyar, bilhassa bâtil hak yıldızlarıyla süsleyip halka yutturan her hilekâra da deccal denir. Bu halde cem'i «deccalun, deccalın» olur. «بكون في آخر الزمان دجالون» İbn-i Esir «yalancılar, yıldızcılar» ile tefsir etmiştir» izahatı vardır.

Kuranda bulunmayan bu kelimenin Arapçaya İbrani dilinden geçmiş olmasına ihtimal verenler vardır. Süryani dilinde «yalancı Mesih»

için sıfat olarak kullanılır. Meta İncili'nde geçer. Deccala şeytan diyenler de olmuştur. Onu şöyle tavsif ediyorlar: Kırmızı renkli, kıvrık saçlı, iri cüsseli, kalın boyunlu, tek gözlü. Gözü alının ortasında olup sallanan bir üzüm tanesine benzediği gibi yine alında kâfir yazılıdır. İki gözlü diyenler de vardır. Bunlara göre gözünün biri yeşil renkli cama benzer, öteki gözünün yerinde de yırtıcı kuşların tırnağı gibi sert bir tırnak bulunur. Deccalın yaşadığına kani olanlar ve yer gösterenler mevcuttur. Onlara göre Maharaç ülkesi adalarından birinde veya Cava'dadır. Bu adanın yanından geçilirken ud, zurna, tef ve diğer aletlerden gelen lâtif bir musiki ile raks ve el çırpma sesleri işitilir. Rivayete göre Deccal kıyamet gününde incek, dünyayı fethederek kırk gün veya kırk sene saltanat sürdükten sonra Mehdi tarafından öldürülecektir.

Elmalılı Hamdi Efendi «ان الذين يجادلون في آيات الله الخ» âyetinin tefsirinde (Kuran Tefsiri, cilt 5, sahife 4170-4172) şu tafsilatı veriyor: Ebussuud bunu şöyle nakleder: Bir de denildi ki mücadele edenler Yahudilerdir. Diyorlardı ki bizim Tevrat'ta mezkûr olan sahibimiz sen değilsin, o Mesih İbn-i Davut, yani deccal âhir zamanda çıkacak, saltanatı herr ü bahre irecek, ırmaklar beraberinde gidecek. Allahın âyetlerinden bir âyet olacak, o vakit mülk bize rücu edecek. İşte Allah-ü Taalâ onların bu temennilerine (ideallerine) kibir tesmiye etti ve kuruntularına ırmelerini nefiy buyurdu. Yani Yahudiler, Beni İsrailden başkasında nübüvvet görmek istemedikleri için gerek Kur'anda ve gerek sair kitaplarda nübüvvet-i Muhammediyyeye delâlet eden âyetlere sırf kibir ve haset yüzünden mücadele ederek Hâtem-ül-Enbiya'yı bırakıp Deccalı iltizam etmişler ve onun zamanında saltanatın kendilerine geçeceğini bir temenni halinde ileri sürmüşler ise de Deccal çıktığı zaman dahi mülk-ü saltanat kendilerine rücu etmeyecektir. Alûsî der ki: Bu mücadelede Yehud iki vecihle yalan söylediler, evvelâ, Resulullah'a «sen bizim muteber olan sahibimiz değilsin» demelerinde yalan söylediler. Sanıyen Deccalı kast ederek o Mesih İbn-i Davut'tur demelerinde yalan söylediler. Çünkü hangi Peygamber baas olunduyse ümmetini behemihal Deccal'dan tahzir buyurmuş, sakındırmıştır. O bir bişaret değil, fitne ve beliyyedir. Onlar ise onu Peygamber yerine tutarak sahibimiz demislerdir ki bunun âyatullahı bigayr-i sultanın mücadele olduğunda şüphe yoktur.»

«Hâdiselerde eşrat-ı saatten olmak üzere iki Mesih zikrolunur. Birisi: Mesih İsa'nın nübüvveti için gönderilen ve kıyamet zamanında tekrar gelecek olan Mesih'tir. İkinci: Mesih-i Kâfir'dir. Bu Mesih-i Kâfir, kıyamet zamanında çıkacak, saltanatı herr ü bahre irecek, ırmaklar beraberinde gidecek. Allahın âyetlerinden bir âyet olacak, o vakit mülk bize rücu edecek. İşte Allah-ü Taalâ onların bu temennilerine (ideallerine) kibir tesmiye etti ve kuruntularına ırmelerini nefiy buyurdu. Yani Yahudiler, Beni İsrailden başkasında nübüvvet görmek istemedikleri için gerek Kur'anda ve gerek sair kitaplarda nübüvvet-i Muhammediyyeye delâlet eden âyetlere sırf kibir ve haset yüzünden mücadele ederek Hâtem-ül-Enbiya'yı bırakıp Deccalı iltizam etmişler ve onun zamanında saltanatın kendilerine geçeceğini bir temenni halinde ileri sürmüşler ise de Deccal çıktığı zaman dahi mülk-ü saltanat kendilerine rücu etmeyecektir. Alûsî der ki: Bu mücadelede Yehud iki vecihle yalan söylediler, evvelâ, Resulullah'a «sen bizim muteber olan sahibimiz değilsin» demelerinde yalan söylediler. Sanıyen Deccalı kast ederek o Mesih İbn-i Davut'tur demelerinde yalan söylediler. Çünkü hangi Peygamber baas olunduyse ümmetini behemihal Deccal'dan tahzir buyurmuş, sakındırmıştır. O bir bişaret değil, fitne ve beliyyedir. Onlar ise onu Peygamber yerine tutarak sahibimiz demislerdir ki bunun âyatullahı bigayr-i sultanın mücadele olduğunda şüphe yoktur.»

«Hâdiselerde eşrat-ı saatten olmak üzere iki Mesih zikrolunur. Birisi: Mesih İsa'nın nübüvveti için gönderilen ve kıyamet zamanında tekrar gelecek olan Mesih'tir. İkinci: Mesih-i Kâfir'dir. Bu Mesih-i Kâfir, kıyamet zamanında çıkacak, saltanatı herr ü bahre irecek, ırmaklar beraberinde gidecek. Allahın âyetlerinden bir âyet olacak, o vakit mülk bize rücu edecek. İşte Allah-ü Taalâ onların bu temennilerine (ideallerine) kibir tesmiye etti ve kuruntularına ırmelerini nefiy buyurdu. Yani Yahudiler, Beni İsrailden başkasında nübüvvet görmek istemedikleri için gerek Kur'anda ve gerek sair kitaplarda nübüvvet-i Muhammediyyeye delâlet eden âyetlere sırf kibir ve haset yüzünden mücadele ederek Hâtem-ül-Enbiya'yı bırakıp Deccalı iltizam etmişler ve onun zamanında saltanatın kendilerine geçeceğini bir temenni halinde ileri sürmüşler ise de Deccal çıktığı zaman dahi mülk-ü saltanat kendilerine rücu etmeyecektir. Alûsî der ki: Bu mücadelede Yehud iki vecihle yalan söylediler, evvelâ, Resulullah'a «sen bizim muteber olan sahibimiz değilsin» demelerinde yalan söylediler. Sanıyen Deccalı kast ederek o Mesih İbn-i Davut'tur demelerinde yalan söylediler. Çünkü hangi Peygamber baas olunduyse ümmetini behemihal Deccal'dan tahzir buyurmuş, sakındırmıştır. O bir bişaret değil, fitne ve beliyyedir. Onlar ise onu Peygamber yerine tutarak sahibimiz demislerdir ki bunun âyatullahı bigayr-i sultanın mücadele olduğunda şüphe yoktur.»

zulü, birisi de Mesih Deccal'ın zühürüdür. Müseyime gibi yalan yere peygamberlik iddiasıyla çıkacak otuz kadar Deccal zikredilmiş, en büyük fitne olan Mesih Deccal'ın ise ülühiyyet iddiasıyla huruc edeceği haber verilmiştir. Ancak Mesih Deccal'a, Mesih İbn-i Davut denilmiş olduğunu da bu ayetin tefsirinde işitmiş oluyoruz. Halbuki Meta İncil'in başında görüldüğüne göre Hristiyanlar bu ismi «İselmesih İbn-i Davut» diye Hazret-i İsa'ya vermekte-diler.

«Buna sebep olarak da Meryem'in nişan-lısı dedikleri Yusuf'un Hazret-i Davut neslinden olduğunu söylemektedirler. İsa'nın tevellüdü Meryem'le Yusuf'un içtimalarından evvel Rubül-kudüs'ten oldu diye tasrih edilmiş iken Yu-suf babası imiş gibi onun vasıtasıyla Hazret-i Davut'a nispet edilmesi bir tenakuz teşkil eder. Lâkin Meta İncil'i her nedense bu tenakuzla beraber Hazret-i İsa'ya Mesih İbn-i Davut de-mekte ısrar etmiştir. Aynı zamanda Hazret-i İsa'yı tanımadıkları malûm olan Yehudiler de âhir zamanda çıkacak Deccala bu ismi vermiş-ler, bu cihetle aralarında bir menşeden çık-mış olması melhuz bulunan garip bir nokta-i nazar teşabühü hâsıl olmuştur. Biz bundan şü-nu anlamış oluyoruz ki: Mesih-i Deccal, yalancı Mesih demektir. Varit olan haberlere göre Deccal, bir yalancı, nası aldatmakta mahir bir sahtekârdır ki kâfirliği, sahtekârlığı yüzünden belli olduğu halde birtakım harikalar göstererek ülühiyyet dâva edecek ve en büyük fitne olması da bundan olacaktır. Ulema demisler-dir ki: Allah-ü Taalâ peygamberlik iddia eden bir yalancıya tasdik ihtimali bulunan bir mu-eize vermez, çünkü teşvik olur, ayâtullah ile mücadeleyle sultan verilmiş olur. Fakat ülühiy-yet iddia eden bir yalancıya ibtilâ için her tür-lü harikayı verebilir. Zira kendisi hâdis olan mahlûkun Allah olmadığının akli bürhan daima kaim bulunduğu için onun yalancılığı haddi zatında zâhirdir, ondan dolayı âyâtullah ile mücadeleye bir sultan verilmiş olmaz. Decca-lın bu suretle bir yalancı mesih olması, onun Hristiyanlık taklidi altında zühür edeceğini an-latır. Mesih-i sadık olan İsa'nın nüzuliyile onu katledeceğine dair olan eserlerde de bunu teyit eyler. Yahudilerin mesih-i sadık olan İsa'ya ve Hatemül'nenbiyaya kibr-ü hasetle küfr ederek bütün ümitlerini mesih-i kâzip olan Deccala bağ-lamaları ne acip bir betbahthık, ne elim bir mahrumiyettir.»

*Dehri tahrir eyledi yecâc u macâ-i saman
Halkın ümmidi yine mehdî ile Deccalde
Memduh Paşa*

DEDE (دَدِه) [Sof.] Ananın, babanın baba-sı, büyükbaba, ced yerinde kullanılır bir tâbir-dir. Hâlâ da o makamda istimal edenler var-dır. Dede Türklerde eskiden beri kullanıldı-ğı gibi bilhassa Anadolu sahasında daha ilk zamanlarda millî efsane kahramanlarına ve din ulularına lâkap olarak verilmiştir. Dede tâ-biri isimden evvel de sonra da kullanılmıştır. Dede kelimesi Arapça ve Farsçaya da geçmiştir. Farsça kaide ile dedegân suretinde cem-lendirilir. Tarikatlarda hem müfredi hem de cem'i kullanılmıştır. Bektaşilerde eskiden baba yerine istimal olunmuştur. Mevlevilerde dede tâbiri şayidir. Diğer tarikatlerde ikrar alan derviş mânasına müstamel idi. Mevlevilikte muhip, derviş ve şeyh dereceleri vardı. Dede-ler aynı zamanda şeyh namzedi tanılırdı. Bir yerde şeyhlik açılınca içlerinden ehil olan ora-ya şeyh tâyin olunurdu. Mevleviler şeyhlerine dede derlerdi.

*Mürşide var, mürşide var, mürşide
Anda olur derde derman ey dede
Lâ.*

DEDE BABA (دَدِه بَابَا) [Sof.] Bektaşî tâbir-lerinden olup Kırşehir'deki pir makamı postni-ginine verilen unvandı. Diğer tekkelerin şeyh-lerine baba denilirdi. Dervişler hitabettikleri zaman tâzim makamında baba erenler derlerdi. Bektaşî tarikatının mertebeleri sırasıyla şöyle idi. Âşık, talip, muhip, derviş, baba, halife, dedebaba. Bunların ilk dördü mürit, beşinci ve altıncısı baba ile halife mürşit, dedebaba pir vekili olmak itibarıyla pir payesinde idi. Halife: dedebabanın reisliği altında toplanan babalar meclisince seçilirdi. Bektaşîlerin 7 hali-fesi vardı: Mısırdaki Seyyit Ali Sultan'da, Abtal Musa'da, Dürbalı Sultan'da, Kerbelâda, Rumeli-hisar'ında, Merdiven köyünde.

DEDEBAĞI (دَدِه بَاغِي) [Sof.] Bektaşî tâbir-lerinden olup Kırşehir'deki Hacı Bektaş tekke-sine mülhak bağın adı idi. Eyvallah kapısına hizmet eden derviş evvelâ dedebağında iki üç sene çalışmak mecburiyetinde idi. Burası da bir dergâhtı. Babası ve dervişleri vardı.

DEFFETEYN (دَفَفَتَيْن) [San.] Bir kitap kabı gibi ortasından menteşeli ve açılıp kapanır iki kanad şeklinde çift safihalara verilen addır. Bu-na «Levhateyn» de denilirdi. Bunların üzerine dini ve timsali resimler yapılırdı. Fil dışından olanları da vardı. Bazıları büyük kitaplara kab-lık hizmetini görürdü. Sanatkârlar arasında deffeteyn doğrudan doğruya kitap cildine de-nilirdi.

DEFİ (دَفِي) [Hak.] Dâvacı ile dâva olu-nanlardan biri, hususiyle müddeialehy tarafın-dan kendisine karşı açılan dâvada edadan kur-tulmak için baş vurduğu her türlü vesita hak-kında kullanılır bir tâbirdir. Başka bir tarifile hasım tarafın iddiasına yeni ve maddi veya hukuki sebepleri ileri sürerek yapılan itiraz demektir.

Müruru zaman, tediye, butlan, kumar de-fileri gibi. Müddeialehy tarafından dâvacının dâvasını def' edecek bir iddia ileri sürmesine «def'i dâva», dâva olunan tarafından dâvacının hukukunu kendisinden def' edecek bir söz ileri sürmesine de «def'i husumet», müddeialehyin def'ine karşı müddeinin ileri sürdüğü def'ede «defüt-defi» denilir.

DEF-İ DÂVA (دَفِی دَاوَا) [Hak.] Dâva olu-nan tarafından dâvacının dâvasını def' edecek bir iddia ileri sürmesi hakkında kullanılır bir tâbirdir.

DEFİ HUSUMET (دَفِی حُصُومَت) [Hak.] Dâ-va olunan tarafından dâvacının husumetini ken-disinden def' edecek bir söz ileri sürmesi hak-kında kullanılır bir tâbirdir.

DEFNEDALI (دَفْنَدَالِي) [San.] Taflan cin-sinden yaprakları güzel kokan ve defne deni-len ağacın yaprakları örnek olarak yapılan ter-yini motiflere denilir. Yunanlılarda Apollon ilahının alâmeti idi. Şiirde, sanatta ve askeri zaferlerde muvaffak olanlara bir şeref sem-i olarak verilirdi.

DEFTER (دَفْتَر) [San.] Eskiden cilt yerin-de kullanılır bir tâbirdir. Defter; birçok kâğıt-ların birbirine bağlanmış şekilde bulunan mec-mua demektir. Cem'i; defatir gelir. Defter ke-limesi hâlâ kullanılır.

DEFTERDAR (دَفْتَرْدَار) [Mal.] Osmanlı devleti malî işlerinin başındaki memura verilen addır. Defter ile dar kelimelerinden teşekkül etmiş olan bu tâbir defter tutan demektir. Şark İslâm devletlerinde bu makam sahibine müstevfi denilirdi.

Hamer (cilt 3 sahife 225) defterdarlarla defterler ve onların yazıları hakkında şu ma-lûmatı veriyor: «Türkler umuru idare-i hükü-mette istimal eyledikleri istiareyi takibederek Maliye Nezaretinde defter tutucu demek olan defterdarları devletin erkân-ı selâsesi addet-mişlerdir. Vergi kaydına mahsus olan defter kelimesi Rumlardan Acemlere mi yoksa Acemlerden Rumlara mı geçmiştir bunun tâyini müş-kildir. Zira şark müverrihlerine göre - hazine gibi - defter dahi Acemlerin tesisatından idi.

Ancak Husrevlerin sukutundan sonra hülefanın zaman-ı hükümetlerinde vergi kaydı için İran'da lisan-ı Farsî, Suriye ve Mısır'da lisan-ı Yunani istimalinde devam olundu. Tâ o vakte kadar ki halife Abdülmelik Farsî ve Yunanî yerine li-san-ı Arabîyi ikame eyledi. Selçukiler zama-nındadır ki defternüvislerin ekseri Acem idi. Farsî lisanı kabul olundu. Nasıl ki Cengiz Ha-nın halefleri zamanında Türkler tarafından Uy-gur lisanı ve Mısır'da kiptiler tarafından kipti lisanı istimal olunmuştur. İkinci Keyhüsrev ve Gıyasettin zamanında kendi ismine mensup ailenin müessisi olan Karaman en iyi Acem defternüvislerini idam ettiği vakit defterleri kısmen Farsî, kısmen Arabî yazdırmak yolunda bir tebeddül ihdas eyledi. Hâlâ Türklerde bu usul takibolunur.»

İbn-i Haldun (mukaddeme-i İbn-i Haldun Tercümesi cilt 2 sahife 84) devletlerin iyice teşekkül ve tesisinden sonra: «Dâhil-i havza-i tasarrufa olan memaliki tahrir ve dahl ü harecı takdir edip hazineye ait olan emval ve rüsumu tahsil için nazır-ı beytülmal ve vekil-i emval olmak üzere bir defterdar nasbeder.» (Not: İbn-i Haldun metninde defterdar tâbiri bulun-madığına göre bunu unvan addetmek doğru olamaz) dedikten sonra Devlet-i İslâmiyede iptida defter ve divan vaz'ı Hazret-i Ömer zamanında ve hicretin 20 nei senesinde vâki olduğunu söylüyor. Abdülmelik'in kuyudu Rum-cadan Arapçaya naklettirmesi hakkında da şu izahatı veriyor:

«Abdülmelik Ürdün valisi Süleyman Bin Saad'da defter-i Şamı Rumdan zeban-ı taziye nakil ve tercüme etmek üzere emredip ol dahi üslûb-u Arabî üzere Divan-ı Şam-ı tahrir ve imlâ eyledi. Bu kazıyyeye Abdülmelik'in kâ-tibi «Serhun» nam edib-i zufunun vâkıf olduktâ küttab-ı Ruma hitabedip şimdiden sonra Dev-let-i İslâm sizden müstâgni olmakla kesb-i maâş ve tahsil-i kefafta sanat-ı küttaptan gayri ta-rık-ı ahare sülûk edin deyu Rum kâtiplerinin minkar-ı kebir ve nahvetlerini kesr eyledi.»

Irak'ta Fûrs lisanıyla tutulan defterlerin Arabiye tahvili keyfiyetini de şöyle hikâye eyliyor:

«Memaliki Irak'ta Defter-i haraç dahi li-san-ı Fûrs ile tesbit ve tahrir olunurken ceba-hire-i ümeradan Haccac İbn-i Yusuf-i Sekafî'nin kâtibi Salih Bin Abdurrahman küttab-ı Fûrse rağmen defter-i haracı lisan-ı Arabiye nakil ve tercüme ihtimam edip ehl-i İslâmı küttab-ı Fûrsün bâr-ı minnetinden tahlis eyledi.»

Yine İbn-i Haldun eserinin diğer bir ye-rinde de (cilt 2 sahife 86) erbab-ı sayf ve ka-

lemin tefrik-ı vezaif-i keyfiyetini Endülüs Devlet-i Emeviyesine atfediyor: «Bilâd-ı Endülüs'te iptida Devlet-i Beni Ümeyyede, badehu mülûk-i tevaif vaktinde menasib-ı seyf ve kalem ber-veçhi istiklâl ricaline tefviz olunup umur-u harb ve cihat ümeraya ve menasib-ı riyaset mevki-i divana ve cibayet-i emval defterdarlara tahsis olundu.»

Medeniyet-i İslâmiye Tarihi müellifi de (cilt 1, sahife 99) bu bapdaki rivayetleri teyit ediyor, ve aşağıya naklolunan satırları yazıyor:

«Hazret-i Ömer İbn-ül-Hattap'ın zaman-ı hilâfetinde Memalik fethedilerek Araplar, Rum ve İraniler ile ihtilât ve hâkimiyet-i İslâmiye tevessü edince menabi-i servet çoğaldı. Binaenaleyh bu varidatı bir kayıt ve zabt altına almayı ve varidat ve mesarifatin anlaşılmasına lüzum görüldü. Hazret-i Ömer varidatın bir deftere kayıt ve zabtını ve bu varidattan rical-i hükümete herkesin istihkak ve liyakatı derecesinde senevi muayyen maaşlar verildikten sonra fazla-i varidatın lüzumunda andan istifade edilmek üzere hıfz ve ipkasını münasip gördü. Müşarünileyhın bu teşebbüsü hicretin yirminci diğer bir rivayete göre on beşinci senesinde vuku buldu. Teşkil o'unan bu daire İranilerde ve Rumlarda o vakit mevcut olan devair kabîlinden olarak «divan» namı ile mâruf idi.»

Hülefâ-yı Rasîdin'den sonra teşekkül eden devletlerde bu vezaif ihtiyâc nispetinde tebedüle uğradı. Ancak malî işlerin başında defterdar rütbe veya payesinde bir memur daima bulundurulmuştur. İsmi değişen bu memurun Selçukilerdeki unvanı «müstevfi» idi Maliye işlerinin görüldüğü yerin adı da «Divan-ı Müstevfi» idi.

İlhanilerde bu iş sahibinin adı «Müstevfi-i Memalik» ve müstevfinin maiyetinde olarak eyalet maliye işlerine bakana da «Defterdar-i Memalik» idi.

«Düstur-ül-kâtip fi tâyin-il-meratip» den anlaşıldığına göre Müslüman memleketlerde kullanılan «defter» tâbiri sonraları İlhanilerde sarîh mânasını almıştır. İşte Osmanlılar bazı Anadolu beylikleri gibi İlhanilerin eyaletlere bakan maliye memuru için kullandıkları defterdar tâbirini kendilerine mal etmişler ve malî işlerin muhtelif kısımlarıyla meşgul olan zevata defterdar, baş defterdar, Anadolu defterdarı, Rumeli defterdarı, kenar defterdarı, timar defterdarı gibi isimler vermişlerdir.

Fâtih Sultan Mehmet tarafından tedvin ettirilmiş olan «Kanunname-i Âl-i Osman» da (sahife 10) defterdarın mevkii ve vazifesi şu suretle kayıt ve tesbit olunmuştur.

«Bilgil ki evvelâ vüzerâ ve ümeranın veziriâzam başıdır. Cümlelerin ulusudur cümle umurun vekil-i mutlakıdır ve malımın vekili defterdarımdır ve ol nazırdır ve oturumda ve durumda ve mertebede veziriâzam cümleden mukaddemdir.»

İşte bu kanunname ilk defa olarak defterdarın vazife ve salâhiyetini tâyin ve tasrih eylediği gibi encümen namına kanunnamenin neşrine vesat ve kıymetli haşiyelerle tezyin eden Mehmet Ârif Bey merhum 17 nci sahifedeki haşiyede «teessüs-ü Devletten pek az sonra umur-ı maliye defterdar namında bir memura tevdi ve Mehmed-i Sani zamanında bu memuriyet Rumeli ve Anadolu namlarıyla ikiye taksim olundu» diyerek defterdarlığa fazla bir kıdem verirse de defterdarlığın padişahlardan hangisinin zamanında ve hangi senede ihdas edildiğini sarahaten göstermemektedir.

Eseri; ilk maliye tarihi sayılabilen «Defter-i Muktesit» gibi noksan kalan esbak Maliye Nazırı Abdurrahman Bey de (Tarih-i Malî, s. 112) «Umur-ı Maliye-i Devlet devri Fâtih'e gelinceye kadar hazine kethüdaları, heytûmal emînleri, sadrazamlar tarafından rüyet edilegeliyordu. Fâtih, tertib-i menasip için vaz'ettiği kanunun da devletin umur-ı maliyesini bilhassa nazar-ı itibara alarak mükemmel bir teşkilât vücûda getirdi ve umur-ı maliye ve hisabiyeye merci olmak ve Maliye Nazırı vazifesini görmek ve divan-ı hümayunda bulunmak suretiyle defterdar namı ile bir memuriyet-i müstakille ihdas eyledi. Ve malımın vekili defterdarımdır. Veziriâzam nazırımdır, dedi» diyor.

Aynı zat diğer bir eserinde (Tekâlif Kavaidi, c. 1, s. 157) «Fâtih Sultan Mehmet zamanında heyet-i devlet birincisi vezirler, ikincisi kazaaskerler, üçüncüsü defterdarlar, dördüncüsü nişancılar ibaret olmak üzere 4 kişiden müteşekkîl idi. Fütuhât tevali ve memalik tevessü ettikçe defterdarlık vezaifi ve «Defterdar Kapısı» ki Maliye Nezareti dairesi demektir. Meşgûlî gittikçe tekessür ettiklerinden daha Fâtih zamanında Rumeli için ayrıca bir defterdar ve Anadolu için bir muavin tâyin olunmuştu. Bunlar yarısı Fârisî ve yarısı Türkçe olarak siyâkat yazısı ile defter tutarlardı» yolundaki ifade ile evvelki fikri cüz'î farkla teyid eylediği halde aynı eserin iki üç sahife aşağısında şu malûmat münderiçtir: «Zaman-ı Orhan Gazide bu vezaif defterdarlara tevdi edilmiştir. Defterdarların gittikçe rical-i devlet meyânında mevkileri kesb-i ehemmiyet etmiş ve 1000 tarihinden sonra defterdarlara vezaret rütbesi tevehh olunmaya başlamıştır. Defter-

darların has taksimatında üç yüz binden dört yüz bin akçaya kadar hisse-i yazusu ve birçok avaidi var idi» diyor. Fakat defterdarlık makamını ilk işgal eden zatın ismini söylemiyor.

Darülfünun müderrislerinden Mustafa Zühtü Bey de (Bütçe, cilt 2, sahife 36) Abdurrahman Beyin ikinci ifadesine iştirak ediyor ve mehz göstermeksiniz defterdarlığın ihdasını Orhan Gazi'ye kadar çıkarıyor.

Gerçi devlet teşkilâtının mebdai Orhan Gazi ahbine müsadif olmak hasebiyle teşkilât-ı saire meyânında Maliye esaslarının o zamanda kurulmuş ve defterdar namı ile bir memurun tâyin kılınmış olması varit gibi görülmekte ise de mevcut deliller bu hükmü vermek için kâfi değildir. Fikrimce meselenin iyiden iyiye tavazuzu için maliye tarihine ric'i bir nazar atfetmek ve rûsum ve tekâlifin ihdası keyfiyetini mütalâa eylemek icabeder.

Osmanlı tarihleri ilk teklif olmak üzere Osman Cazi zamanında «baç-pazar resmi» olduğunu kaydetmekte müteffik bulunuyorlar. Tarihî eserlerin en eskilerinden biri (Âşık Paşa Zade Tarihi, sahife 19) bu keyfiyeti şu suretle kaydediyor:

«Germeyandan bir kişi geldi, bu pazarın bacını (vergi, resim, kara gümrüğü) bana satın der. Bu kavim ittiler hana varalım dediler. Ol kişi hana vardı söyledi. Osman Gazi eder bağ nedir. Ol kişi eder pazara her kişi kim gelse ben andan akçe alıram dedi. Osman Gazi eder senin bu pazar ehlinde alımın mı var ki akçe alırsın. Ol kişi eder hanım bu tür'dür. Cemi vilâyetlerde vardır kim padişah olanlar alır. Osman Gazi eder Tanrı mı buyurdu, yoksa beyler kendüleri mi ittiler der. Bu kişi eder türüdür hanım ezelden kalmıştır der. Osman Gazi bigayet kakıdı. Bir kişi kim kazana gayrinin mi olur, onun mülkünde benim ne dahlım vardır kim andan akçe alam. Bire kişi var git artık bu sözü söyleme, sana ziyanım değer dedi ve bu kavim ettiler kim hanım bu pazar beylere âdetdir kim bir nesnecik vereler dediler. Osman Gazi eder imdi çünkü siz öyle dersüz her kişi kim pazara bir yük getüre sata iki akça versün ve satmasa hiçbir nesne vermesün ve her kim bu kanunu boza Allah ü Taalâ anın din ve dünyasını bozsun dedi.»

Orhan ve Murad Gaziler zamanında İera kılınan teşkilât cümlesinden biri de idari teşkilât ve arazi taksimatı idi. Sancaklara birer bey ve kazalara birer kadı tâyin olunurken arazi en ziyade hizmeti geçenlere ve vatani silâhla müdafaa ve tevsi eylemeği deruhde ey-

liyenlere timar, zeamet ve has namı ile tefrik ve ita olunurdu.

Yine tarihî eserlerin Birinci Murat zamanına ait olmak üzere haber verdikleri diğer bir malî hâdise bunu teyideden ahvâldendir. Âşık Paşa Zadenin beyanına göre (sahife 45) «Bir gün Kara Rüstem derlerdi. Bir Danişment vardı. Karaman vilâyetinden geldi. Çandarlı Halil kim kazaskerdi ana geldi. Eder Efendi bunca malı zayi edersiz deyu işbu esirler kim gaziler alırlar. Tanrı buyrugunda bunların beşte biri Hanındır. Ya üçin almazsınız der. Kazasker Hana arzeyledi. Han eder Tanrı buyruğu edin der. Kara Rüstemi okudular ettiler. Mevlana Tanrı buyruğu ne ise et dediler ve kendi Gelibolu'da oturdu. Her esirden 25 şer akçe aldılar. Ve bu ihdas iki Danişmendin tedbiridir, Biri Çandarlı Halil ve biri Karamanlı Rüstem dir. Ve hem Gazi Evrenos'a dahi ısmarladılar. Akından çıkan esirin beşte birini al dediler. Anın kim esiri beş olımsa her esirden yirmi beş akçe al dediler. Bu tertip üzerine Evrenos dahi bir kadı tâyin eyledi. Ve hayli oğlanlar cem etti. Hana getirdiler »

İşte şu malûmat gösteriyor ki o zaman devlet teşkilâtında henüz bir defterdar mevcut değildi. Çünkü öyle bir memur olsa idi hasılâtın cibayeti bunu teklif eden Kara Rüstem'e havale edilmez, alâkadar olan defterdara, diğer varidat meyânında bunun da ahz u kabzı, emrolunurdu. Binaenaleyh bu nokat-ı nazardan defterdarlık her halde bu tarihten sonra ihdas edilmiş olmak icabeder. Zaten Osmanlı memleketi Birinci Murat zamanında iyiden iyiye büyümiş, akdolunan ilk muahede ile Raguza Cumhuriyetinden ilk vergi bile bu padişah zamanında alınmıştır. «Tarih-i Malî» nin (Müellifi Abdurrahman Vefik, Sahife 40) Sultan Murat'ın Bursa'ya avdet etmeyüp Edirne'de kışladığı sene Rumeli Beylerbeyi rutbesini ihraz eden Timurtaş Paşanın bazı tedbir-i müstahsene-i maliye icra ettiğini kaydetmesi de henüz defterdar namı ile bir memurun istihdam edilmediğine delâlet eder bir keyfiyettir.

İlk defterdar Birinci Murad'ın son senelerine doğru veya halefi Birinci Beyazıt zamanında tâyin edilmiş olması pek muhtemeldir. Bu fikre Amasya Tarihi müellifi Hüseyin Hüsamettin Efendi iştirak etmiş ve ilk defterdar olmak üzere Birinci Murat zamanında Mihaliç Kadısı Hasan Çelebi bin Mehmet'in 774 - 775 senelerinde tâyin edilmiş olması muhtemel olduğunu söylemiştir. Maamafih bu ifadenin tevsiki kabil olamamıştır. Yıldırım Beyazıt zamanında defterdarlarını mevcudiyeti oğlu Çelebi

Sultan Mehmed'in şehzadeliğinde Amasya Valisi bulunduğu sırada şair Zehiri'nin defterdarı olduğu tarihen malûm olmasıyla sabittir.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı «Kuruluşundan onbeşinci asrın ilkyarısına kadar Osmanlı İmparatorluğu teşkilâtı» nı tetkik ederken «Türk Tarihinin Anahtarı» eserinin müsveddeleri (seri 2 No. 22 Sahife 12) diyor ki:

«Defterdar unvanının hangi tarihte kabul edildiğine dair Osmanlı tarihlerinin hiç birinde malûmat yoktur. Bu tâbiri Birinci Murad'ın muasırı olan Germiyan hükümdarı Süleyman Bey zamanında görüyoruz. Birinci Murat zamanında esirlerin beşte birinin veya bedelinin hükümet hesabına alınması tekrâr etmiş ve bu resmin tahsiline ulemadan Karamanlı Rüstem memur edilmmiştir. Bu kayıttan henüz Murat zamanında defterdar ismiyle bir vazife sahibinin bulunmadığını istidlâl etmek mümkün oluyor. Osmanlıların bu tâbiri hembudut olmak dolayısıyla Germiyan hükümdarından almaları da muhtemeldir. Fâtih'in kanunnamesinde yazılı olan defterdar tâbirini onbeşinci asrın ilk yarısında yazılmış olan Yazıcıoğlu Ali'nin Selçukname'sinde görmekteyiz. Şu halde bu tâbirin Birinci Murad'ın orta veya son zamanlarıyla Çelebi Mehmet zamanı arasında kabul edildiğine şüphe yoktur. Biz, Tevârih-i Âli Osman nüshalarından birinde bulduğumuz bir kayıt ile bu tâbirin Birinci Murat zamanında istimalinin muhtemel olduğunu ileri süreceğiz. Mehazımızın mütalâasına göre devlet hazinesi teşkilâtı ile defter tutmak usulü de diğer tavsiyeleri gibi Çandarlı Kara Halil teklif etmiştir. Yine tarihin mütalâasına nazaran Osmanlı devletinde ilk malî teşkilâta Kara Rüstem memur edilmiştir. Zaten Kara Rüstem'in Humsu Şer'i tavsiye edip bunu tahsil için kendisinin Gelibolu'ya oturtulduğu malûm olduğundan biz bu mütalâalara istinaden defterdar tâbirinin Murad'ın son zamanlarına doğru istimal edilmiş olduğuna ihtimal vermekteyiz.»

Sayın profesörün bu mütalâaları yukarıya kaydettiğimiz mütalâalarımıza tevafuk etmektedir.

XV inci asrın son yarısına kadar bir baş defterdar ile onun maiyeti olarak hazine ve mal defterdarları vardı. Bütün malî işlerden baş defterdar mes'ul idi. Daha sonraları memleketin genişlemesi üzerine iki defterdar tâyin edildi. Bunlardan Rumeli'deki haslar ile mukataalara bakana baş defterdar veya Rumeli defterdarı, Anadolu'daki haslarla mukataalara bakana Anadolu defterdarı denildi. Defterdarlığın böyle ikiye ayrılması İkinci Beyazıt zamanın-

dadır. Yavuz Sultan Selim'in Doğu Anadolu ile Suriye'yi istilâ etmesini mütaakıp oraların devlet merkezine uzaklığı dolayısıyla malî işlere bakmak üzere Arap ve Acem defterdarlığı ismiyle merkezi Halep'te olan bir defterdarlık daha teşkil edildi.

XVI ncı asrın ortalarında Rumeli ve Anadolu defterdarlıklarına bağlı olan yalılar ile İstanbul mukataaları ayrılmak suretiyle devlet merkezinde şikkisani unvanıyla bir defterdarlık daha ihdas olundu, ve böylece derece sırasıyla İstanbul'da baş defterdarlık, (Rumeli defterdarlığı veya şikkievvel defterdarlığı), (Anadolu defterdarlığı veya şikkisani defterdarlığı) ismi ile üç defterdarlık vücuda geldi. Bu üç defterdara maaş olarak hazineden, sırasıyla, 160 bin, 140 bin, 130 bin akçe verilirdi. Eyaletlerdeki kenar defterdarlarından gelen ve sorulan işler hakkında padişaha maruzatta bulunmak baş defterdara aitti. Baş defterdar malî muamelâtta mustakil olan defterdarların bu cihetten âmiri gibi idi.

XVI ncı asrın sonlarında ve Üçüncü Mehmet zamanında, Tuna nehri havzasındaki haslara bakmak üzere senevi 120 bin akçe maaşlı şikkisalis unvanı ile bir defterdarlık daha meydana getirildi ise de çabuk kaldırıldı. Bunun bir adı da Macaristan defterdarlığı idi. Yine XVI ncı asrın son yarısı içinde, malî zaruretler yüzünden, Arap ve Acem defterdarlığı dağıtılarak Diyarbekir, Şam, Erzurum, Trablus ve Halep eyaletleri için beş kenar defterdarlığı ihdas edildi. Bundan başka 1584 te Anadolu defterdarlığı kalemindeki malî işler de Anadolu, Karaman ve Sivas olarak üç kenar defterdarlığa ayrıldı.

XVII ncı asır ortalarından itibaren defterdarlar şikkievvel, şikkisani, ve şikkisalis isimleriyle anılmışlardır. XVIII inci asrın sonlarında ve Üçüncü Selim zamanında Nizam-ı Cedit'in ihdasını mütaakıp Şikkisani defterdarı, yeni ihdas edilen Nizam-ı Cedit hazinesine memur oldu ise de, Nizam-ı Cedit'in kaldırılmasıyla beraber bu makam da lâğvedilmiştir. Bu defterdarın idare ettiği hazineye İrad-ı Cedit hazinesi denildiğinden kendisine de irad-ı Cedit defterdarı denilmiştir. Şikkisalis defterdarı da 1219 da Tersane hazinesine bakıyordu. 1249 da icra kılınan tensikat sırasında şikkisani defterdarlığı harameyn muhasebeciliğine, şikkisalis defterdarlığı da Anadolu muhasebeciliğine ilhak olunarak maliye işlerinin idaresi münhasıran şikkievvel defterdarının uhdesinde ipka edildi. Bu tensikatta rütbelere ulâ, saniye, sâlise ve rabia unvanıyla dört sınıfa taksim olunduğu sırada defterdarlık ulâ menasibından addedildi.

İkinci Mahmut yenîçerileri ortadan kaldırdıktan ve timar usulünü lâğvettikten sonra biri askerî hesaplara bakmak üzere masarifet nezareti, diğeri de iltizama verilmesi usulü kaldırılmış olan mukataaların idaresi için mukataat nezareti olmak üzere iki yeni teşekkül kuruldu. 1250 (1834) tarihinde masarifet nezareti de kaldırılarak şikkievvel defterdarlığı Hazine-i Âmiye ve Mansure defterdarlığı adlarıyla iki kısma ayrıldı. Nihayet Gülhane Hatt-ı Hümayunundan biraz evvel yazılan 3 zilhicce 1253 (1838) tarihli ferman ile muhtelif devair birleştirilerek ve defterdarlık tâbiri kaldırılarak Maliye Nezareti ihdas edildi. Bu suretle teşkil olunan Maliye Nezareti 1255 (1839) cumadulâsında Hazine-i Mukataat ve Hazine-i Âmiye unvanıyla ikiye ayrılarak defterdarlık unvanı ikinci defa ihdas edilmiş olduğu gibi 1255 reebinde (haziran 1839) Hazine-i Mukataat defterdarlığına yine Maliye Nazırı unvanı verilmiş ve diğeri Hazine-i Âmiye defterdarı olarak bırakılmıştır. Fakat 1257 (1841) yılında bu iki hazine Umur-ı Maliye Nezareti yeniden birleştirildi.

Başdefterdar ile Anadolu ve şikkisani defterdarları, XVII. asır ortalarına kadar, kendi dairelerine ait işlerde müstakil idiler. Malî muameleler ve şikâyetler ile Defterdar Kapısı denilen dairede akdettikleri divanda meşgul olurlardı. Bütün malî hükümler (berat, ferman) Defterdar Kapısında yazılırdı ve her defterdar kendi dairesinden çıkan evrakın arkasına imzasını kordu. Fakat bu asır ortalarından itibaren maliyeden yazılan bütün hükümlerin arkasına yalnız başdefterdarın kuyruklu imzasını atması ve Defterdar Kapısında yalnız onun divan kurması ve mukataatı tevcih ile hüküm vermesi kanun idi. Bundan başka maliye hizmetine alınacak olanlar da yine bu şikkievvel defterdarının arzıyla tâyin olunurdu. Bundan dolayı diğeri iki defterdarın vazifesi şekilden ibaret kalmış ve bu işsiz defterdarlıklara devlet ricalinden ileri gelenlerin ayrılması âdet olmuştu. Şikkievvel defterdarı, sadrazama re'sen yazdığı tezkire veya telhise veya hut sadrazam tarafından kendisine havale edilmiş olan muameleli evrakın altına kuyruklu imzasını atardı. Kuyruklu imzası hazineye ait işlerde kullanılırdı.

Devlet meratibi vaktiyle 4 derece üzerine mürettepti: 1 mülkiye, 2 ilmiye, 3 kalemiye, 4 seyyiye. Defterdarlar üçüncü kısımda kalemiye ricaline dâhildi. Nailî Abdullah Paşa «Kavanin-i Teşrifat» unvanlı eserinde (Hususi Kütüphanemde Yazma nüsha, sahife 12) bu kısım için şu izahatı veriyor:

«Kısm-ı salis, mahsulât-ı mülk ve varidat-ı devleti ahz ve tahsil ve kanun-ı mütearef üzere müstahakına tevzi ve fazlasını cem ve iddihar ile hazine-i devleti tamir eylemektir. Bu fünün-ı tedbirat ve vekayi-i muamelât ile netayic-i kitabet ve muhasebattan mütevellit bir hizmettir ki seyf ve kalem beyninde müşterek olmuştur. Düvel-i şarkiyede mutemed-üd-devle derler ki hâlâ Devlet-i Aliye-i Osmaniyede vekil-i malî olan defterdar-ı Celil-ül-miktârın makamıdır. Bu rütbe tahtında cümleden ziyade meratip ve menasip ve zevabit ve ummal ve muhasip olmak zaruriyattandır.»

O kısım yalnız defterdarlardan ve maiyyetini teşkil eyliyenlerden ibaret değildi. «Menasib-ı Sitte» unvanını alan bu kısımda nişancılık, defterdarlık, reis-ül-küttaplık, defteremini, şikkisani ve salis defterdarlıkları da dâhildi.

Vüzera ve kazaskerlerden sonra gelen ve dâhil-i divan olan defterdarlığa üç suretle irtika edilebilirdi: 1 — Defter ve şehremiñleri, 2 — 300 akça vazifeli kadılar, 3 — reis-ül-küttaplar.

«Kanunname-i Âl-i Osman» da (Fâtih Kanunnamesi sahife 17) bunun için şu ahkâm münderiçtir:

«Defterdarlığa üç payeden çıkarlar. Evvelâ defteremini ve şehremiñi defterdar olmak kanunumdur. 300 akça kadı defterdar olmak kanunumdur. Reis-ül-küttap riayet olunursa defterdar olmak kanunumdur.»

Bu hakkın daha bazılarında da verilmiş olduğunu yine kanunnameden (sahife 19) öğreniyoruz:

«Rumeli'nin defter kethüdası mal defterdarı olmak caizdir.»

Ancak bilâhare her şey gibi bu usul de bozulmuş, yeniçeri ağalığından defterdar yapılmak veya diğeri menasip ehlinden defterdar nasbedilmek gibi garibeler görülmüştür. Hattâ vaktiyle defterdarlar terakki ile vezir olurlarken sonraları onlara da vezaret tevcih edilmeye başlamış ve bu suretle seyf ve kalem erbabının yekdiğeri menasibına irtika edebilmeleri kapısı açılmıştır. İşte bunun içindir ki Nailî Abdullah Paşa bu vazifeler «seyf ve kalem erbabı beyninde müşterektir» diyor. Halbuki bidayette payeleri Rumeli beylerbeyliği payesi ile müsavi idi. Kanunname-i Âl-i Osman'da (sahife 16) gerek vezaifi ve gerek meratibi için şu ahkâm münderiçtir:

«Başdefterdar cümle malımın nazırı olup umur-ı âlem ana müfeyvazdır. Anın emrinsiz olmaz ne bir akça dâhil ve ne hariç olur ve anın kadri Rumeli beylerbeyliği ile beraberdir.

Ve cümle mal defterdarların malının vekilleridir. Kabz u bastı anlara müfvevzdir ve cümle küttabın azl ü nasbı anlara müfvevzdir.»

Defterdarlar «Kanunname sahife 14» Beylerbeyliğe terfi hakkını da haizdiler: «Beylerbeylik dört kimesnenin yoludur. Mal defterdarlarının ve beylik ile nişancı olanın ve 500 akçe kadıların ve 400 akçeye varmış sancak beylerinin yoludur.»

Defterdarlar bazan sancak da kabul ederlerdi. Yahut sancakla taşraya memur edilirdi. Bu takdirde bunlara verilecek avat kanunname-i Âl-i Osman'da (sahife 15) musarrah idi: «Mal defterdarları sancak kabul etse dört yüz ilâ bin ile verülür.»

Defterdarlara defaten vezaret vermek hakkını da kanunname (sahife 15) bahş etmektedir. «Mal defterdarlarının ve beylik ile nişancıdan Vezir dahi defaten olmak yoldur ve kanundur.»

Kanuni Sultan Süleyman zamanında sadaret makamını işgal eden değerli sadrazamlardan Lütfi Paşa «Asafname» unvanlı eserinde (Sahife 32) «Tedbir-i hazine» serlevhası altında «Evvelâ tedbir-i hazine umur-u maliyedendir. Saltanat hazine ile olur. Ve cem'i hazine ile olur. Zulüm ve sitem ile olmaz.» mütalâatı mühimmesini dermiyan ettikten «ve hazinenin müşevveş ve noksan üzere olması sebeb-i ihtilâl» olduğunu ve «elbette irat masrafı galip gerektir» vecizesini derç eyledikten sonra vekil-i devlet olan sadrazamın defterdarları nasıl intihabetmesi lâzım geleceğini, onların da deruhde ettikleri bu vazifeyi ne suretle ifa eylemeleri icab edeceğini boyan ediyor: «Veziriâzam olan Divan-ı hümayunda müdebbir ve âkil ehl-i kaleminden haberdar ehl-i vekar defterdarları bulup istihdam etmek gerek ve anlara istiklâl verüp umuru tefviz etmek gerektir. Ama anlar dahi kendü sevdasında ve başı havada olmayup hal-i padişahi ile tekayyüd etmek gerektir. Böyle olmaları müsaade olunmaya böyle ider ise istiklaline müsaade gerektir.»

Tevkiî Abdurrahman Paşa tarafından 1087 tarihinde tedvin olunan kanunnamede «Millî Tetebbular Mecmuası, sayı 3» (Defterdaran) hakkında şu ahkâm mevcuttur: «Başdefterdar paye ve itibarda hemen nişancı gibidir. Eğer ikisi dahi payede beraber ise yahut ikisinin dahi payeleri yok ise kıdem nasıplarına itibar olunur. Başdefterdar olan mal vekilidir. Ve kendi evinde divan eder. Ve maliyeye müteallik dâvaları dinler ve maliye tarafından ahkâm verir ve ahkâmın zahrına kuyruklu imza çeker. Ve tahsil-i miri için mütezimleri

hapseder. Ve mahallinde mukataatı tevcihedip buyurur ama pençe çekmez. Ve bilcümle mal-i beytümali tahsil ve hazineyi tekml ile memur olup beytümale müteallik olan umur-i cumhuri anlar görür ve mütezimleri ketm ve teaddiden tahzir ve reaya fukarasını himaye babında sa'yi kesir etmek ve tutmayıp fukaraya zulmeden mütezimleri vekili devlete arz ve tazir ettirmek defterdarların lâzime-i zimmetleri ve zuhar-ı ahretleridir. Hususa emval-i eytamdan hazine-i âmireyi siyanet ve beytümali-i müslimini mal-i haramdan himaye etmek hem en ırz-ı din ve devlete riayet etmektir. Ulûfe günlerinde vüzeray-ı izam arza girdiklerinde defterdar mevâcip telhisini huzuru hümayunda okur. Bادهu yer öpüp taşra gider. Lâkin eğer vezareti varsa silki vüzerada durur.

«Başdefterdardan gayri iki defterdar dahi vardır. Birine (Anadolu defterdarı) ve diğetine (şikkısanı) tâbir ederler. Bunlar dahi başdefterdarlar ile divan-ı hümayuna müdâvemet ederler. Lâkin çok zamandır ki bunlar bir işe karışmazlar. Ancak sefer vaki olup başdefterdar orduy-i hümayunla gitmek lâzımgeldikte onların yerine Anadolu defterdarı Asitane'de vekâlet eder. Ve şikkısanı dahi divana anınla gelip gider. Ve bu iki defterdarın payeleri başdefterdardan aşağıdır. Meselâ başdefterdar payesi olduğu halde kanun-ı kadim üzere iki şâtır, bir matracı ve bir tüfekçi istihdam etse bunlar ancak birer şâtır istihdam eder. Amma elbise-i divaniyede başdefterdardan farkları yoktur. Defterdarlar veziriâzam hazretlerine varmaya bir vakt-ı muayyen yoktur. Ancak istizan âdettir.»

«Kanunname-i Âl-i Osman» da (Fâtih kanunnamesi, sahife 10) defterdarların divan-ı hümayunda teşrifattaki mevkii de tasrih edilmiştir: «Bir cemiyet-i âli ve bir mecmâ-ı ahali olsa ehl-i divana ahardan adam karışmasun. Evvelâ vüzerâ anlardan sonra kazaskerler andan sonra defterdarlar andan sonra yeniçeri ağası ve sair özeni ağaları, mir-i alem ve kapıcı başı, mirahur oturur. Mal defterdarların cümle Asitane-i saadetimde olan ağalarından yukarı otururlar. Ve cümle sancak beylerinden yukarıdır. Ve yukarı otururlar. Altı kere yüz bin akça belki dahi olursa anlardan yukarı otururlar.»

Yine aynı kanunnameye nazaran (sahife 13) divan-ı hümayunda defterdarlar da vezirler, kazaskerler ve nişancılar gibi sadra oturmak hakkını haiz idiler.

«Divan-ı hümayunda sadırda oturmak vüzeranın ve kazaskerlerin ve defterdarların ve

nişancıların yoludur. Evvelâ vüzerâ oturup bir canibe kazaskerler, onların altına defterdarlar otururlar ve ol bir canibe nişancı oturur. Ve mal defterdarların şehzade lalalarının üstüne otururlar.»

Kezalik kanunnameye nazaran (sahife 15) bir maslahat sevkiyle dahil-i divan olan mazul beylerbeyiler defterdarlara takaddüm etmek hakkını haiz idiler. Beylerin ise bu hakkı yoktu. Onlar daima defterdarların altında ahz-ı mevki ederlerdi. «Bir maslahat için mazul beylerbeyiler girse veyahut mazul bey girse mazul beylerbeyiler vüzerâ altına ve mazul beyler defterdar altına otururlar.»

Kanunname (sahife 15) defterdarlara erkân-ı saireden fazla imtiyaz bahşediyordu. Hizmetkârlarına mücevveze giydirmek vüzeranın ve kazaskerlerin ve defterdarların yoludur. Ve beylerbeyiler ve sancak beyiler üsküfleri yürütmek gerektir.»

Daha bazı imtiyazatın mevcudiyetini de yine kanunnameden (sahife 16) öğreniyoruz: «Selâm çavuşu vüzeraya ve defterdarlara tâyin olunmak gerektir.» Kanunnameye nazaran (sahife 15) defterdarların imtiyazı bu kadarla kalmıyordu: «Divan-ı hümayununda taamda vezir-i âzam ile başdefterdar vesair vüzerâ ile ikinci defterdar ve nişancı yiyeler. Ve kazaskerler başka yerler.» Bu da (sahife 16) o cümledendir: «Evladından vefat edenlerin meyyitine vüzeram ve kazaskerlerim ve defterdarların hazır olalar.»

İcraatta hür ve müstakil olan vekil-i devletin defterdarlarla müşavere etmesi lüzumunu da kanunname (sahife 16) tasrih ediyor: «Müşavere umur-ı saltanatı vezir-i âzam ve sair vüzerâ ile ve defterdarlar ile müşaveret ideler. Anlardan gayri kimesne vâkıf olmaıya.»

Defterdarlar için de bittabi bu mecburiyet vardı: «Başdefterdarların dahi vezir-i âzam ile müşavere ideler.»

Bayram günlerinde defterdarlar da şeref mesule nail olurlardı. Hattâ kanunnameye nazaran (sahife 25) padişahlar vezirlerinki gibi bunların da tebrikâtını kaimen kabul ederlerdi: «Vüzerama ve kazaskerlerime ve başdefterdarıma ve nişancıya kendim kalkmak kanunumdur.»

Defterdarların merasimdeki mevkii de kanunnamede (sahife 25) tasrih olunmuştur: «El öpüldükte vüzeram ve kazaskerlerim ve defterdarların kafadarlarını olup duralar.»

Defterdarlara sair vezirler gibi has da verilirdi. Kanunnamede (sahife 28) bu miktar «altı kere yüz bin akça» olacağı musarrahtır. Yine aynı kanunnamede «eğer bir hazine

salıyane verilirse salıyane âlidir. Yüzelli binden iki yüz kırk bine dek verilsün» denilmektedir.

Defterdarların bazı avaidi de vardı. Bu aidat kanunnamede (sahife 29) şöyle tarif ve tâyin olunuyordu: «Defterdarların aidesi havass-ı hümayunundan gerek iltizam ve gerek emanet ile ümenaya verilen haslar kaç yük ise yük başına bin akça hakk-ı imza alalar ve mutlaka hazine-i âmireme akçe teslim olundukta bin akçeden yirmi iki akça kesir-i mizan alalar ve defterdara hizmet eden küttap dahi hakk-ı kitabet alalar.»

Havas-ı hümayun aşarından defterdarların mekûlâtına yardım olunacağını da kanunname tasrih eyliyor: «Havas-ı hümayun aşarından defterdarların mekûlâtına muavenet edeler.»

Defterdarlar (kanunname sahife 29) vüzeray-ı saire misillü tekaüdiye mazhar edilirlerdi: «Sair mal defterdarları seksen bin akça ile mütekait olalar.»

Kanuni zamanında erkân-ı devletin iki suretle tekaüt edilmekte olduğu Lütfi Paşa'nın (Asafname, sahife 23) verdiği şu izahattan anlaşılır: «Tedbir-i hazineme say budur ki çokluk mevâcip izdiyadına say etmiyeler. Hususa ki tekaüt vermede ihtimam edip vermiye tekaüt lâzım gelse beylerbeyilere yüz altmış akça ve defterdara seksen akça ve taht kadılarına seksen akça ve kazaskerlere yüz elli akça, vüzeraya iki yüz akça ve sancak beylerine yetmiş akça ve zeamet ile tekaüt ederler ise vüzeraya yüz yirmi bin akça, defterdarlara altmış bin akça, sancak beylerine elli bin akça verilir. Bunlardan dahi emektar olup pîr ve amel-i mande olan müstahakları olur.»

Defterdarlar (Asafname, sahife 18) bizzat harbe iştirak ederlerdi: «Eğer padişah hazretleri bizzat hareket-i hümayun vâki olursa sadrazam olan defterdar olanı vesair erkân-ı divan cem'edip ne miktar hazine gerek ve ne miktar asker gerek ve hangi mevkide zahire tedariki lâzım ve padişaha lâzım olan esb iştirak mühimmatın mirahur ile görüp padişah için yolda bir araba bile götürmek gerek evvelâ sadrazam olan menazillerde padişahlardan bir miktar baidçe konmak gerek ve padişah ortalıkta konmak gerek. Etrafın asker ihata ede ve padişah haymesinden halk bir mil miktarı baid gerek. Ve padişah otağı önünde hazine-i hümayun çadırı kurulup mal defterdarı olan anda divan etmek gerek.»

Sefer zamanlarında defterdarların ağırlıklarını nakil için verilecek hayvanların miktarını da kanunname (sahife 27) tâyin etmişti: «Kendi deve ve katırımdan ellişer katar katır vüzerama

ve beşer katar katır defterdarlarına verilsün. Hazinelelerin götürmek için». Defterdarlara diğer erkân gibi harb zamanlarında tayinat da verildi. Kanunnamede buna dair şu izahat vardır. «Padışah tarafından vüzeraya ve kazaskere ve nişancıya ve defterdara ve defter eminine dek tayinat vermek kanundur. «Muzafferiyet tahakkuk edince merasim-i tebrikiye ifa olunurken defterdarlar hazır bulunurlardı. «Fetih ve nusrat vâki oldukta mübarek bayram gibi el öpülür ve vüzeraya seraser samur kürk giyerler. Ve kazaskerler ve defterdarlar yalnız kaftan giyerler. Beylerbeyiler ve sancak beyleri ve taşra menasıp sahibi olanlar dahi kaftan giyerler.»

Defterdarların diğer bir imtiyazı da sefer-i hümayun için icra edilen alaylarda sâdat, ulema ve meşayih teşyi ve istikbali sırasında yalnız Nakib-ül-şraf Efendi Sancag-ı Şerifin kurbünde eştirip madası tuğ-i humayunların haricinde şaytacılardan önlerince eştirilegeldikleri halde defterdarlar tuğ-i hümayun dâhilinde bulunurlardı. Kanunnamede (Tevkii Kanunnamesi, Milli Tettebbular Mecmuası, sayı 3, sahife 530) buna dair şu izahat mevcuttur:

«Tuğ-i hümayunların dâhilinde eştirmeye mahsus olanlar ancak vüzeray-ı izam ve şeyh-ül-islamların ve Nişancı Paşa ve bilfiil kazasker efendiler ve defterdar efendi ve çavuşbaşı ve reis-ül-küttab dahi dâhildir.»

Fâtih Kanunnamesinde (sahife 29) defterdarlara yazılacak elkap bile tasrih edilmiştir: Canib-i divandan şöyle yazılırdı: «İftihar-ül-ümera vel ekâbir muhtar-ül-kübera vel efahir müstecmiül meali vel mefahir zülkadr-ül-etem ve sadr-ül-ekrem el muhtas bimezid-i inayet-ül-melik-ül-Bari hazine-i âmiremin defterdarı damet mealihî». Hazine tarafından da böyle yazılırdı: «Kıdvetü erbab-ül-izzü vel ikbal umdet-u eshab-ül-kadr vel iclâl cami-i vücub-ül-emval âmir-ül-hazain bilâhsen-il-âmal elmuhtas bimezid-i inayet-ül-melik-ül-âlâ hızaneyi âmirem defterdarı dâmet mealihî.»

Defterdar unvanı 1253 senesinden itibaren kaldırılmış, onun yerine Maliye Nazırı tâbiri ikame olunmuştur.

*Beş çıkup yeumiyeye kayd eyledim tarihimi
Aldı defterdar efendi bir mecidiye daha
Lâ*

DEFTERDAR HASSI (دفتر دار خاص) [Mal.] Defterdarlara verilen haslar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Memuriyetle kaimdi. Hasların muhtelif kısımları vardı. Hasların bir kısmı mirî tarafından idare olunurdu. Bunlara havass-ı hümayun denilirdi. Birtakımı vezirlere, ümeraya

verilen haslardı. Defterdar hasları bu meyanda idi. Üçüncüsü de ihtiyaçlarına sarf edilmek üzere bazı sultanlara verilen haslardı. Bunlara da başmaklık denilirdi. Başmaklık hasları bayat kaydı şartıyla verildikleri halde ötekiler memuriyetle kaimdi.

DEFTER EMİNİ (دفتر امینی) [Mal.] Önce-leri Defter-i hakani nazırı, defter-i hakani emini, son zamanlarda da Tapu umum müdürü adını taşıyan vazife sahibinin ilk ismi idi. Defter emininin hangi tarihte ihdas olduğuna dair bir kayıt ve malûmata tesadüf olunmuyorsa da Fâtih kanunnamesinde bu memuriyetten bahsedilmiş olması eskiliğini ispat eder. Eski Maliye Nazırı Abdürrahman Vefik Bey (Tekâlif kavaidi, c. 1, s. 177) mehz göstermeksizin Osmanlılar zamanında ilk ihdas olunan memuriyetlerden olduğunu ve Orhan Gazi zamanında ihdas olduğunu söyler. «Osmanlı Tarih Encümeni» nin neşrettiği «Fâtih Kanunnamesi» nde (sahife 18) defter eminlerinin teşrifattaki mevkileri «meratıpte defter emini, anun altına şehremini anın altına reis-ül-küttap otururlar» suretinde yazılıdır. Bu cihet yine o kanunnamenin başka bir yerinde de (sahife 22) zikredilmiş ve defter emininin bölük ağalarına tasaddur hakkını haiz oldukları tasrih olunmuştur: «Defter emini, şehremini, bölük ağalarına tasaddur ede amma defter emini payede defterdara kariptir. Şehreminine ve reis-ül-küttaba tasaddur ede.» Kanunnamedeki «defterdara kariptir» ibaresinden defter emanetinin yüksek memuriyetlerden olduğuna şüphe bırakmaz. Filhakika hefter emini, divan heyeti dışındaki vazife sahiplerinin en mühimlerinden idi. İlk devirlerde nişancının emri altında olan defter emininin vazife ve selâhiyetleri hakkında Mehmet Ârif Bey Fâtih Kanunnamesine şu haşiyeyi yazmıştır: «Defter emini şimdiki Defter-i hakani nazırıdır. Memalik-i Osmaniye de bulunan timarlar ve zeametler ve haslar ve araziye mütaallik bilcümle muamelât kadîmen Defter-i hakani idaresine ait olduğu cihetle timar ve zeamet tevcihatı bu bapta vuku bulan münazaaların hall ü faslı bu daire idi. Tahrir zamanında has ve timar ve zeamet kaydolanun kariyerler icmalı, her kariyenin ahali miktarı âşar ve saire gibi rüsumatı ve vuku bulan tevcihat beratları ruznamçe olan defterlere kaydolunurdu. Defter emini evvelce nişancılığın maiyyetinde iken sonra ana tekaddüm etmiştir. Münavebe menasibından idi.»

Defter eminlerinin harçlardan hisseleri vardı. «Netayic-ül-vukuat» müellifinin beyanına göre (cilt 3, sahife 78) «timar ve zeamet tev-

cihatı ilga olununcaya kadar Defterhanenin tevcihat-ı merkume ve murafaat ve muhakemat zımında ihraç ettirilen kuyudat harcında şehriye iki yüz keseye karip hâsılatı olup defter emini ve kesedarının ve sair zâbitan ve ketebesinin bundan hises-i muayeneleri var idi ve ketebeğe mahsus zeametler münhal ve ahara tevcih olundukta ilk seneliği defter emininine ait idi.»

Defter emaneti münavebe mansıplarındandı. Bu sebeple defterdarla nişancı ve reis-ül-küttaplardan mazul kalanlar buraya geçirilir ve bilâhâre tekrar riyaset veya defterdarlığa nakil edilirdi. Bu münasebetle bu makam birçok değerli zevat tarafından işgal olunmuştur.

DEFTERHANE (دفتر خانه) [Ida.] Malların tasarruf muamelelerinin yapıldığı ve kayıtlarının muhafaza edildiği yer hakkında kullanılır bir tâbirdir. Araziye müteallik muameleler burada yapılır, timar zeamet ve haslara müteallik kayıtlar da burada tutulurdu. Araziye teallük eden ihtilâfların fasıl yeri de burası idi. Tahsis sırasında timar zeamet ve has kaydolanun köyler tescil edildiği gibi her köyün ahalsinin miktarı ve âşar ve saire gibi rüsumatı mufasssal surette burada tutulur, vuku bulan tevcihat beratları ruznamçe namını alan defterlere gene burada kaydolunurdu. Defterhane kayıtları pek ziyade dikkat ve itina ile tutulduğu gibi tashihlerle ilâveler ancak kanunen selâhiyeti olanlar tarafından icra olunurdu. İşte bu sebeptir ki arazi kanununa «kuyud-ı hakaninin teviz şaibesinden azade olduğu» geçirilmiş idi.

Devlet hazinesine ve eski tâbirle «Beytülmal» e ait defter ve kayıtlara da «Maliye Defterhanesi» adı verildi. Hükümet merkezi İstanbul'a nakledildikten ve Topkapı sarayı yapıldıktan sonra bu defter ve kayıtlar orada tesis olunan Defterdarlık dairesinde muhafaza edilmiş ve Defterdarlığın oradan nakli sırasında bunlar da yeni daireye taşınmıştır. Tasarruf muamelelerini ihtiva eden Defterhane gibi Sadrazamda duran mühr-i hümayun ile mühürlenirdi.

İstanbul'un Hükümet merkezi ittihazı üzerine Topkapı sarayında ve şimdiki Tapu idaresinin arkasında bulunan binaya şimdiki tapu yapılmış da oraya nakil olunmuştur. Bizanslılar zamanında qestaron adı verilen ve şimdiki tapu idaresinin arkasında bulunan binaya, şimdiki tapu binası yapılmış da oraya naklolunmuştur. Osmanlı Devletinin sonuna kadar burada kalmıştır. Defterhanenin başında Defteremini adı verilen bir memur bulunuyor ve tasarruf muameleleri onun idaresi altında kurulmuş olan bir teşkilât marifetiyle idare olunuyordu. Tanzi-

mattan sonra Defteremini unvanı Defter-i hakani nazırlığına, daha sonra Defterihakani emininine ve en nihayet Tapu umum Müdürlüğüne tahvil olunmuştur.

DEFTER-İ HAKANİ (دفتر خاقانی) [Ida.] Şahsî tasarrufların, timar, zeamet ve hasların, mülk ve vakıfların ve bunlarda vukubulan tahavvül ve tebeddüllerin kaydıyla mükellef olan ve senetlerini veren dairenin adı idi. Halk tarafından «Deferhane» denilirdi. Bu dairenin âmirine «Defter emini», sonraları, «Defter-i hakani nazırı», «Defter-i hakani emini» denilirdi.

DEFTER-İ HAKANİ EMİNİ (دفتر خاقانی امینی) [Ida.] Şimdiki Tapu Umum müdürünün eski unvanı idi. Halk tarafından Defterhane Emini suretinde kullanılırdı. Osmanlı Saltanatının ilk zamanlarında bu vazife sahibinin unvanı Defter emini idi, sonra Defter hakani nazırı, son zamanlarda ise Defteri Hakani emini olmuştur.

DEFTER-İ HAKANİ NAZIRI (دفتر خاقانی) [Ida.] Şimdiki Tapu Umum Müdürünün eski unvanı idi. Halk tarafından Defterhane nazırı suretinde kullanılırdı. Daha evvelki adı Defteremini idi. Osmanlı saltanatının sonlarında Defter-i Hakani Emini şeklini almıştır.

DEFTER - İ HAKANİ NEZARETİ (دفتر خاقانی نظارتی) [Ida.] Tasarruf kayıt ve muameleleriyle meşgul olan dairenin adı idi. Bugünkü Tapu Umum Müdürlüğü demektir. Halk dilinde Defterhane nezareti suretinde kullanılırdı. Osmanlılarda fethedilen memleketler fethi müteakip arazinin Timar, zeamet, havass-ı hümayun ve havass-ı vüzeraya usulü üzre tahrir ve taksimi yapılır, ve tasarruf haklarını temin için verilen berat ve senelerle ferâğ ve intikal muamelelerini kayıt ve zapt etmek suretiyle vücuda getirilen kayıtlar ve onlara müteallik muameleler iptida Deftereminleri sonra Defter-i hakani nazırları bakımışlardır. O zamanın askerî tevcihatı demek olan arazi tevcihatını kanun ve nizamları dairesinde cereyan ettirmek ve feth edilen yerlerin tahririne itina eylemek vazifeleri bunlara aitti. Kuyud-i hakani muameleleri mute-na bir surette yürütülürdü. Hattâ bir arzın vakfa veya bir hasın zeamete yahut bir zeametın timara tahvili elhasıl kuyud-i hakanide yazılı olan cihetin tebdili lâzım gelirse evvelâ Padışahın iradesi üzerine nişancıya bildirilir ve kayıtları nişancı kendi kalemi ile düzelterek imzasını da koyardı. Düzeltme fermanlarının tuğraları sadrazamlar tarafından çekilirdi. Kuyud-ı hakani tevizden salim olmakla mâmul-ün-bihtir diye hükmlenurdu.

DEFTER-İ NANHÖR (دفتر نانخور) [Ask.] Yeniçeri yetimlerine verilen zahire veya bedeli ile ocaktan aldıkları para için ocakta tutulan defter hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça bir terkip olan bu tâbirin mânası ekmek defteri demektir.

DEFTER-İ TEVZİAT NAZİRİ (دفتر توزیعات نازری) [Mal.] Tevzi defterlerinin merkezde tetkiki için teşkil olunan dairenin âmirine verilen unvandır. Devlet hesabına alınan vergiler ve resimler, valilerle kadılar namına istifa olunan ianeler mahallerinde tevzi defteri denilen defterlerle halka tevzi ve tahsil olunurdu. Sonraları bunların tevziinde pek çok haksızlıklar yapılmış ve bu hal pek ziyade şikâyet sebebolmuştur. Bunun men'i için bir aralık tevzi defterlerinin merkeze celbi ile tetkik ve tasdik edildikten sonra mahallerine gönderilmesi tekarür etti. Bu kararın icrası için bir nezaret tesis edildi. İşte bu nezaretin başında bulunan memura Defter-i Tevziat Nazırı unvanı verildi. Fakat bununla da maksat temin edilemedi. Tanzimat'ın ilâniyle beraber bu usul terk edildiği cihetle bu vazife de lâğvoldu.

DEFTER KETHÜDASI (دفتر کتخداسی) [Mal.] Arazisi timar, zeamet ve has olmak üzere tefrik olunan eyaletlerde zeamet işlerine r emur bulunanlara verilen unvandır. Defter kethüdası timar işlerine bakan ve timar defterdarı namını alan memurun âmiri sayılırdı. Defter kethüdâlığının ihdas tarihini kaydetmiyor. Yalnız «Fatih kanunname»sinde geçtiğine göre eskiliği hakkında bir fikir hâsıl olabiliyor. Kanunnamede (Sahife 19) Defter kethüdâlığının menşei ve nâhreci için deniliyor ki:

«Ulûfe müteferrikalarına» yolu timar Defterdarlığıdır. Timar Defterdarlarının yolu Defter kethüdâlığıdır. Ve Rumelinin Defter kethüdâsı riayet olundukta mal Defterdarları olmak caizdir.» Kanunnamedeki bu kayıt delâleti ile Defter kethüdâlığının derece derece olduğunu ve en yüksek mertebesinin Rumeli Defter kethüdâlığı bulunduğunu anlaşılmaktadır. Defter kethüdâları gördükleri vazife itibarıyla Defter emanetine merbut idiler. Defter kethüdâlarına has suretiyle aidat tahsis edilmez, kendilerine zeamet teveih olunurdu.

DEFTERLÜ (دفترلی) [Ask.] Ocağın defterinde yazılı bulunan yeniçeri efradı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Vezirler, sancak ve alay beyleri mensuplarını defterlerine geçirdikleri için bunlara da defterlü denilirdi.

DEF-ÜD-DEF (دفع الدف) [Hak.] Dâva olunanın def'ine karşı dâvacının ileri sürdüğü def hakkında kullanılır bir tâbirdir.

DEĞİRMEN OCAĞI (دگرمن اوچاغی) [San.] Eskiden Beykoz'da Hünkâr iskelesi'ndeki su değirmenleri içinde kullanılanlara ait kuruma verilen addır. Ustasına uncubaşı denilirdi. Üçüncü Selim devrinde burada bir kâğıthane ihdas edilmiş ve birine ilzam edilerek kâğıt yapılmıştır.

DEĞİŞME (دکشمه) [San.] Mehterhanelerin makamlarından birinin adı idi.

DEĞNEK (دکنک) [Ask.] Tağradaki kullukların muhafızları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine yasakçı da denilirdi. Yasakçı tâbiri bâzan İstanbul kullukları hakkında da kullanılırdı. Her kaza ve şehirde yasakçı yoktu. Hangi kaza halkı kendilerini muhafaza için yasakçı isterlerse kethudanın mektubu ile oraya yasakçı tâyin edilir ve yine onun mektubu ile kaldırılırdı.

DEHAKİN (دهاقین) [Hal.] Eskiden köy muhtarları ve Irak kıtasında köy sahibi olan kimseler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça köylü demek olan dihkân'ın cem'idir. Bunlar bir aralık Devlet gelirinin tahsili demek olan cibayet-i emval ile muvazzaf tutulmuşlardı.

DELAİL (دلایل) [Sof.] Çeşitli salavatı şerifeyi ihtiva eden eserin adıdır. «Delâil-i şerif» dendiği gibi «delâil-ül-hayrat» da denilir. Eserin câmi ve mürettibi (Şeyh Süleyman-ül-cezuli) dir.

DELDEK (دلدق) [Kuy.] Üste giyilen bir nevi eski biçim cakete verilen addır.

DELİ (دلی) [Ask.] Rumeli'de ilk olarak teşkil edilen bir sınıf suvari askerine halk tarafından yanlış olarak verilmiş olan addır. Asıl isimleri kılavuz, yol gösterici demek olan delil olduğu halde deli ismini almaları hiçbir muhataradan ürkmeyip her tehlikeye tereddütsüz kendilerini atmak derecesinde deliliği andıran bir cesarete malik olmalarından ileri gelmiştir. Delil gibi deli tâbiri de kitaplara geçmiştir. Başlarına üst tarafı siyah çuhadan, aşağısı kuzu derisinden uzun, mevlevi sikkesi tarzında serpuş giyerlerdi.

DELİ FİŞEK (دلی فشک) [Hal.] Savruk, farfara, düşünmeden hareket eden yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DELİL (دلیل) [Ask.] Rumeli'de ilk olarak teşkil olunan bir sınıf hafif suvari askerine

verilen addır. İşleri, Arapça bir kelime olan delilin lûgat mânasına uygun olarak, kılavuzluk, yol göstericilik olduğu halde hiçbir muhataradan ürkmeyip her tehlikeye tereddütsüz kendilerini atmak derecesinde deliliği andıran bir cesaret gösterdikleri için halk arasında, kitaplara kadar geçen, deli adını almışlardı.

Delil teşkilâtı on beşinci asır sonları ve on altıncı asır başlarında ilk defa Rumeli'de yapılmıştır. Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın bir kaydına göre (İslâm Ansiklopedisi deli maddesi) bunların bir kısmı Türk, bir kısmı da Boşnak, Hırvat ve Sırp gibi İslâm ve Rumeli halkındandı. İlk teşekküllerinde yalnız Rumeli beylerbeyi ile hudut beylerinin maiyet askerlerinden idiler. Teşkilleri sırasında pek çok istifade olunarak kendilerinden hayli yararlıklar sâdır olmuştur. Menşe ve asıllarını kendileri de bilmedikleri halde ikinci halife nispetle bizim ocağımız Hazret-i Ömer ocağıdır derlerdi. Muharebede korkunç kıyafetleri ve gözlerini budaktan sakınmıyarak düşman üzerine atılacakları ile hasımlarını şaşırtırlar ve galebe çalarlardı. Şiarları yazılan gelir başa idi.

Delil suvarilerinin ellerinde silâh olarak eğri palalarıyla kalkanları, mızrakları ve atlarının eyerine takılmış bozdoğanları vardı. Başlarında benekli sırtlan veya pars gibi vahşi hayvan derisinden yapılmış ve üzerine kartal tüyü takılmış külah taşarlardı. Kalkanlarını da böyle kuş tüyleriyle süslerlerdi. Üzerlerine giydikleri elbiseler ile atlarının çulları aslan, kaplan ve tilki postundan yapılmış olup tüylü kısmı dışarıda olan şalvarları da kurt veya ayı derisinden idi. Ayaklarında bacaklarının yarısına kadar uzanan, burunları sivri, arkaları yüksek «serhatlik» denilen mahmuzlu çizmeleri vardı. Bindikleri atlar çok kuvvetli ve mütehammil idi. Hizmet ettikleri hudut beyi veya beylerbeyinden maaşları vardı.

Bu teşkilât daha sonraları yalnız Rumeli'ye inhisar etmiyerek genişlemiş, Anadolu'daki vezir ve beylerbeyilerin maiyetlerinde de vücuda getirilmiştir. XVIII inci asırdan itibaren kıyafetlerinde değişiklik yapılarak başlarına siyah kuzu derisinden bir endaze uzunluğunda boru gibi, üzeri sarıklı kalpak giymeğe başlamışlardı. Elli altmış kişi bir bayrak sayılarak bir kaç bayrak bir delilbaşının emrine verilmişti. Eskiden Osmanlı namı ile hizmetkârlıkta bulunan ağaların acemilerine (Zobu) denildiği gibi bu ocağa giren gençler ağalardan birinin maiyetine çırağ olup ocağın usulünü ve ağasının rızasını tahsil ile liyakatı tasdik olunduktan sonra din ve devlete sadakat ve hiçbir kavgaya

dan geri dönmeye gayret edeceğine dair söz almaktan ve merasım ile duadan sonra kalpak giydirilerek «Ağa çırağı» adı ile kaydı icra edilirdi. Verdiği sözü tutmayan, ocak kanun ve nizamına riayet etmiyenin, muharebeden kaçanın başından külahı alınıp keçe külah edilerek ocaktan kovulurdu.

Delillerin bilhassa XVI ncı ve XVII inci asırda mühim hizmetleri görülmüş ise de sonradan diğer askeri teşkilât gibi bunların da nizamları bozulmuştu. Maiyetinde bulundukları vezirin azlinda veyahut «yemleri kesilmek» suretiyle ruhsat verildiğinde kapısız kalarak diğer vezire intisap edinceye kadar eyalet dahilinde dolaşarak kendileriyle hayvanlarını bedavaya besletirler, akşamdan yiyemedikleri fazla yemekleri kalpakları içine koyup götürmekle kanaat etmedikten başka dış kirası namı ile ev sahibini soyup soğana çevirirlerdi. XVIII inci asrın son yarısında bunların gekavet mıntakaları Kütahya ile Konya havalisi idi.

Delillerin bilhassa Milâdi XVIII inci asrın yarısından sonra fazla yorgunluk eseri gösterdiklerine Üçüncü Selim'e verilen lâyihalarda bunların «fukaraya mezalimden gayri bir işe yaramadıkları» beyan edilmesiyle anlaşılmaktadır. Zaten vezirlerin ve beylerin eski mali kudretlerini kaybetmiş oldukları devir de o devirdi. Lâyihaaların tenkidine ayırdığı şahifelerde bunu da tedkik etmiş olan Cevdet Paşa (Cevdet Tarihi, c. 6, s. 11) bu münasebetle diyor ki: «Delil taifesi başlarına uzun kalpaklar giyip vüza dairelerinde istihdam olunur bir cins süvari olup 243 seferine kadar baki idiler. Bunlar gerçi Avrupa usulü üzere muallim değildiler. Ancak mürur-i zamanla bir ocak şekline girerek tecrübe ve idman ile konup göçmede ve harekât-ı harbiyede beyinlerinde bir nevi meşk ve meleke ve işlerinde kendilerine mahsus bir usul-i zabıta peyda olmuş idüğünden ocak gayretinde sergerdelerine itaat sadedinde olup bütün bütün başıbozuk asker dahi değillerdi. Fakat ol vakitler bizim sersarlarımız süvari kullanılacak mevkiileri lâyikeyle bilmediklerinden düşmanın top ve tüfekte mücehhez taburları üzerine bu makule süvariye sevk ederler ve anlar dahi giderlerdi. Halbuki böyle ateşfezan taburlar üzerine zayıf süvari sevk etmek baht işi bir hareket olup şaz ve nadir olarak muzaffer olduğu var ise de ekseriya top ve tüfek ateşine dayanamayıp avdete mecbur olmak tabiidir. İşte delil taifesinin cenkte yaramıyor dedikleri budur. Yoksa bunlar süvari askerinin kullanılacağı mevakiye vazifelerini pek güzel ifa eder, gayet kullanışlı bir

taife oldukları esfar-ı ahirede onların muhaberatını müşahade edip harb fenninin de kayikine vukufu olan yüksek adamlardan mesmum olmuştur. Fakat bu taifenin ulûfeleri ve timar misillü bir gûna dirlikleri ve vüzera dairelerinde bir lokma ekmek bularak geçinmekten gayrı medar-ı taayyüşleri olmadığından filvaki fukaraya zulüm ve tahakkümleri pek ziyade idi.»

Vakanüvis Lûtli Efendi de (Lûtî Tarihi, c. 2, s. 191) bunlar hakkında şu izahatı veriyor: «Hayta başı iki binden mütecaviz süvari ve piyadelerle bittecemmu buyrultu târzında kazalara gönderildikleri varakalarla at, şal, akça gibi şeyler talep etmeleri üzerine, üzerlerine asker gönderildi, cemiyetleri perişan, ocakları ilga edildi.»

Bu hâdise hicri 1245 (1829) senesinde cereyan etmiştir. Zaten ondan sonra merkezîyet usulünün temini eihetine gidilmiş ve memleket bu sayede büyük bir felâketten kurtarılmıştır.

§ [Sof.] Bektaşî tâbirlerinden olup rehber, yol gösterici mânalarına kullanılırdı. Meydandaki kandilleri, mumları yakmakta kullanılan şemaya da bu ad verilirdi.

§ [Hal.] Mekke'de hac sırasında hacılara ziyaret yerlerini ve usullerini gösterenler hakkında da bu tâbir kullanılırdı.

DELİL BAŞI (دلایل باشی) [Hal.] Tanzimat'tan evvel vezir dairelerinin muhafız ve muharip olarak kullanılan iki kısımdan bir kısmını teşkil eden süvari efradın başlarına verilen addır. Halk dilinde delil namını taşıyan efrada deli, başlarına da delibaşı denilirdi. Vezir dairelerinde ikinci kısmı teşkil eden piyadelerin başı da «Tüfekçibaşı» adını taşırdı. Bunların refakatinde yüzer, yüz elliler hattâ daha fazla nefer bulunurdu. Her vezir dairesinde bunlar vardı. Erzurum, Diyarbekir, Musul, Bağdat, Şam. Halep gibi mühim eyaletler valilerinin ise üçer, beşer tüfekçi ve bir o kadar delilbaşısı bulunur ve bunlardan biri de «Serçeşme» unvanını alırdı. Şu halde «Serçeşme» binbaşı ve tüfekçi başlarıyla delilbaşılar yüzbaşı hükmünde demektir. Tüfekçibaşılarla Delilbaşılar maiyetinde daha küçük rütbeli adamlar vardı. Bunların unvanı da gönüllü ağası, bölük ağası idi. Efradın ace-milerine de Zobu itlâk olunurdu. Vezir dairelerinde bu namlarla yapılan teşkilât 1100 tarihinden sonradır. Ondan evvel vezirlerle mir-miran dairelerinin elliler, altmışar kişiden ibaret olarak onar, yirmişer Bayrak «Levent» ve «Sarisekban» namı ile birtakım adamlar istihdam olunurdu. Celâliilerin ekserisini bunlar teşkil ettiğinden Kuyucu Murad Paşa Celâliilerin kökünü kazıdığı sırada bu namla adam is-

tihdam olunmaması eyalet valilerine emrolunmuş, bunun üzerine Tüfekçibaşı ve Delibaşı unvanı ile adamlar istihdamına başlanmıştır. Başbakanlık arşivinde mevcut olup aynen aşağıya derc olunan vesika (askeri, Numara 5740-217) Delibaşılık hakkında mühim malûmatı ihtiva etmektedir: Rumeli Beylerbeyi payesi olup Ala-iyye sancağı mutasarrıfı ve Bozkır maden Emiri olan Abdurrahman Paşa Damet mealihî'ye.

«Fimabaat Vüzera ve mirmiran dairelerinde kadîmî üzere birer Delibaşı ve birer gönüllü ağası ve baş beşlu olmak ve her bir Bayrakta tam-ül-esliha on nefer taşınması kaide-i mer'iyeden ise dahi vakt ve hale göre bölükbaşılar ol miktar neferatı idare edemeyecekleri malûm olduğundan maa zabitan onikişer nefer taşımak ve her bayrağın iktiza eden 24 harcın ve lâzımgelen lâhim ve rogan ve nan-ı aziz ve bulgur bulunduğu mahallerde bazen pirinç ve beher yövm verilmek ve beher bayrak başına mahiye altmışar kuruş ulûfeleri tamamen ita olunmak ve vüzera ve mirmiran ve voyvoda ve mütesellimler taşıyacakları Delibaşılardan bir akçe ve bir habbe rüşvet almamak ve bi vecih devir namı ile taşraya Delibaşı ve tüfekçibaşı çıkarılmamak ve iktiza eyledikte seni devre çıkaracağım deyu delibaşı ve tüfekçibaşılardan bir akçe ve bir habbe talep olunmamak ve delibaşılar dahi hasbel-iktiza memuriyetlerinden evkat-ı saire misillü uğradıkları kaza ve kura ahâliilerinden bir nesne mutalebe olunmayıp bermutat veregeldikleri birer esp ve estere kanaat etmek ve beher eyalet ve elviyeye tahsis olunan Delil bayrağından ziyade bayrak küşat etmemek ve taraf-ı saltanat-ı seniyyemden her hangisine bir memuriyet zuhur eyledikte ol memuriyeti civarında olan Vüzera ve Mirmiran birbirlerine iktizası veçh üzere imdad ve ianet eyleyip benim memuriyetim zuhur etti deyu teksir-i daire daiyesine düşmek ve ziyade bayrak küşat olunmamak ve faraza Kütahya Valisi azl olunup Sivas ve Karaman ve bunlara mümasil bir eyalet veyahut elviye teveh olundukta ol eyalet ve elviyenin ter-tip olunan Delil bayrağı kaç bayrak ise ol mik-darını kendi delil başısı ile istihap eyleyüp ziyadesini yerine Vali nasp olunan Vezire terk etmek ve işbu nizamât biibaretiha divan-ı hümayunum kalemine kaydettirilmiş olmağla düstur-ül-amal tutulmak için bu hususa daima ve müstemirren ikdam ve dikkat olunmak için tekid-i nizamı havi eyalât ve elviye mutasarrıflarına hitaben mufassal evamir-i şerifem sâdır olmuş idi. Elhalet-i hazihi Delilbaşılardan Zobu Mehmet zide kadruhunun onbeş bayrak delil ile

sen ki paşay-ı mumaleyyahsin maiyetine tâyin kılınması hususuna irade i aliyem taallük etmekle Delilbaşı merkumu on beş bayrak delil neferatı ile maiyetinde istihdama mübaderet eylemek fermanım olmağın mahsusa işbu emri şerifim ısdar ve ile irsal olunmuştur. İmdi Delilbaşı merkum mezkur-ül-mikdar bayrak Delil ile maiyetine tâyin ve tesyir kılındığı malûmun oldukta berveçhi meş-ruh Delilbaşı merkumu bermucib-i nizam onbeş bayrak Delil neferatıyla maiyetinde istihdama müsaraa ve hilaf-ı ferman ve münafi-i nizam ve vaz'ı teevizden mübaadet eylemen, babında. Ca 217»

DELİLER AĞASI (دلایل آغاسی) [oda] Tanzimattan evvel Babîâlî'de bulunan teğekküllerden birinin başına verilen addır. Otuz kişiden mürekkepti. Alaylarda Sadrazamın maiyet efradını artıran bu teğekkül Beylerbeyilerle Sancak beylerinin o addaki maiyeti efradı mesabesinde idi.

DELK (دلک) [Kuy.] Dervişlerin fakirleriyle melâmete sülûk eylemiş bulunanları tarafından giyilen yünden âdi elbisenin adı idi. Delk Farsça eski elbise, yamalı dilenci hırkası demektir.

DELV (دل) [Ast.] On iki burçtan birinin adıdır. Delv arapça Kova demektir. Bu burç kümesi kovaya benzediği için o ismi almıştır. Güneşin 8/22 kânûnsani (Ocak) da bu burca girdiği kabul olunmaktadır. Takvimlerde (Tahvil-i şems be delv) diye gösterilir. Delve suretinde de kullanırdı.

*Çahının bir delve-i naçizi olmaz afitâb
Boynuna Târ-ı suân kılta bend-i risman
Kâzım Paşa*

DEM (دم) [Sof.] Bektaşî tâbirlerindendir. Şarap, rakı gibi müskir şeyler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Daha ziyade rakıya denirdi. İçki mânasına da gelen bu tâbir divan edebiyatında, hususiyle dem çekmek ve demlenmek, suretinde çok geçer.

*Dem-ü bint ül-ineb uht-ül-meserret
Ayni*

DEMET USULÜ (دمت اصول) [Mal.] Hububatın öşür alma nevelerinden biri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sonraları sekizde bir alındığı halde kaldırılınca kadar muhafaza edilmiş olan ve onda birini almak mânasına gelen taşır için her mahsulün idrak zamanı göz önüne alınmış, bir hasad mevsimi bir de taşır usulü tayin edilmişti. Öşür alınan maddelerin en mühimmi olan hububat aşarı için alma za-

manı harman vakti idi. Hububat ögrü biri demet, diğeri dane olmak üzere iki şekilde alınırdı. Demet usulü harman yapılmadan, dane hasıl olmadan demet hesabı ile almaktı. Tarlalarda demetler sayılıp aynen alınan demetler imece usulüyle köylüye harman ettirilirdi. Demetin bir de nümune usulü vardı. Demetler sayıldıktan sonra alâ, evsat, edna itibarıyla üç nevi mahsulden harmanda üçer dokurcun alınarak harman edilir, elde edilen mahsul ölçülerek beher demete vasatı ne düşerse herkesten o hesaplâ öşür alınırdı, Harmanda dane hasıl olduktan sonra ölçülerek veya tartılarak muayyen olan öşr alınmasına «dane usulü» denilirdi. En çok tatbik olunan usul de dane usulü idi.

DEMİR BIRAKMAK (دیمیر برانق) [Bah.] Bir geminin demirini denizde bir leçe taktırıp kaldırmadığı veya bulunduğu herhangi bir yerde âni bir fırtına çıkması ve olduğu yerden derhal kalkması mecburiyetinde kalıpta icabeden zaman zarfında demiri alamadığı ve fazla oyalanmasını muhatarah gördüğü vakitte zincirin göğerden içeri kalan kilitlerinden birini fora ederek veya zincirini münasip gördüğü noktasından keserek demirini denize bırakma hakkında kullanılır bir tâbirdir. Demiri kurtarmak ümidi olan hallerde zincirin kesilip denize akacak çimasına yakın yerden, zincir üzerine demirin bırakıldığı derinliğe göre bir tel halat bağlanır ve bunun diğer çimasına da bir şamandıra raptolunur.

DEMİRHANE (دیمیرخانه) [San.] Demir işleri yapılan imalâthane hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu tâbir daha ziyade büyük demir fabrikaları ve fabrikaların demir işleri yapılan kısmı hakkında kullanılır.

DEMİR KESTİRMEK (دیمیر کسیدن) [Bah.] Kaldırılmakta olan demiri bir yere tektırıp kurtarmak için fazla zorlamadan, bir demir atıldığı zaman da geminin üzerindeki süratle ilerlediği veya kuvvetli olarak geri sarıldığı zamanlarda zincirin serbestçe akıtılmamasından, az kolama ile demirlenmiş gemilerin sert denizler tesiriyle zincirinin birdenbire deste etmesinden dolayı demir zincirinin çok zor gördüğü ve zayıf bulunduğu yerinden kesilmesi hakkında kullanılır bir tâbirdir.

DEMİR RESMİ (دیمیر رسمی) [Bah.] Limanda demir üzerinde yatan gemilerden tonilolarına göre liman idareleri tarafından alınan vergi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu nam altında alınan vergi her limanda bir değildi.

DEMİR TARAMAK (تور طارماق) [Bah.] Sert rüzgârlarda ve şiddetli denizlerde zincir fazla destek ederek geminin olanca sıkletinin demir üzerine binmesi ve dolayısıyla demirin zor görerek yatağından çıkıp kârda (denizin dibi) sürünmesi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu hal kaloma mikdarına, ka'ın ahvaline ve demirin gemi tonilatosu ile mütensip olmasına tâbidir. Kumlu ve yumuşak çamurlu ve çakıllı, kayalık deniz diplerinde ekseriyetle vukua gelir.

DEMİR TAŞ (تور طاش) [ask.] Demirgülle yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Osmanlılar zamanında eskiden demirden başka taştan da gülle yapılır, birbirinden ayırmak için demirden olana demir gülle, taştan olana da taş gülle denilirdi. Bununla beraber bazan vesikalarda demir gülle yerine demir taş da kullanılırdı.

DEMİR ÜZERİNDE (تور اوزونده) [Bah.] Demirleyip bir yerde yatmakta olan gemilerin duruş ve yatışlarına verilen addır. Bu vaziyette bulunan harb gemileri gündüzleri civarda sancığı ve ticaret gemileri, son liman kaidelerine göre, limanlarda purva istiralyalarına veya baş taraflarında münasip gördükleri mevkilere siyah bir küre çekerler, geceleri ise umumiyetle ufkun her tarafından görülebilecek evsafa berak beyaz bir fener yakarlar.

DEMLENMEK (دملنه) [Sof] Bektaşilerce içki içmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Halk arasında da aynı mânaya gelirdi.

DEM RESMÎ (دم رسمی) [Mal.] Şehir ve kasabalarda kesilen hayvanlardan alınan resimlerden birinin adı idi. Kasap dükkânlarıyla salhanelerde kesilen ve etleri yenilen hayvanlardan zephiye resmi, balta resmi, serçin, derçin resmi, mürdebacı namları altında resimler alınırdı. Bütün bu resimler hayvan başına alınır idise de mikdarları farklı idi. Bunlar da diğer resimler gibi mültezimlere ihale edilirdi. Tanzimattan sonra zephiye resmi namı altında birleştirilmişlerdi. Dem arapça kan demektir.

DENDAN (دندان) [San.] Hat ıstılahlarındandır. (س = sin) harfinin dişlerine ve yazıda buna benzer bir, iki ve üç harfin bir yere gelmesinden hasıl olan dişlere verilen isimdi. Dendan Farsçada diş demektir. Sin (س) harfinin şekli ağızdaki dişlerin vaziyetine benzediği için bu ad verilmişti.

Leblerin mecruh olur dendan-ı sin-i baseden
Lâlin emdirmek bu haletle muhal olmuş sana
Nedim

Ş Tezhip ıstılahı olarak dendan «serlevha» larda giriş çıkış ve dönüş yerlerinde kendine mahsus yapılan ve dişe benziyen bir takım şekillere verilen addır.

DENİZE ÇIKMAK (دکزه چيماق) [Bah.] Bir geminin bulunduğu limandan kalkıp her hangi bir yere sefer yapmak, yahut her hangi bir maksatla dolaşmak üzere yola düzölmek manasına gelir bir tâbirdir.

DENİZ KURDU (دکزه قوردي) [Bah.] Denizlerde uzun müddet gezmış, dolaşmış, suyun ve havanın her türlü huşunet ve çılgınlığını görmüş, geçirmiş ve bu yolda saç ağartmış ve yaşlanmış, muktedir, tecrübeli gemiciler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

DENK (دنك) [öl.] Eskiden ağırlık ölçüsü olarak kullanılan miskalin dörtte birine veya altı çekirdeğe muadil bir nevi sıklet ölçüsüne verilen addır. Tekrar dörde ayrılan dengin her bir kısmına «kırata», dörde taksim edilen kıratın beher kısmına «buğday», buğday da dörde ayrılarak her bir kısmına «fitil», ikiye ayrılan fitilin her birine «nekir» her nekirin ikiye tefrik edilen her bir kısmına «kıtmir», ikiye ayrılan kıtmirin beher kısmına «zerre» denilirdi. Bir buçuk dirheme «miskal», kırk dört okkaya «kantara», dört kantara «çeki» adı verilirdi.

DERALİYE (درعليه) [Ida.] İstanbul yerine kullanılan tâbirlerdendi. Bundan başka şunlar da istimal olunurdu: İslâmbol, Dersaadet, Âsitane, Darülhilâfe, Darülmülk, Beldetüttayyibe, Pay-i taht-ı saltanat, Südde-i saltanat, Dergâhı selâtin, Kostantiniye, İslâvlarca Çarigrad.

DERAMED (درآمد) [Mal.] Gelir manasına kullanılır bir tâbirdir. Farsça olan bu tâbirin lûgat manası kapı geliridir. Buitibarla Derâmed Devlet geliri demek olur.

DERANBAR (درآبار) [Mal.] Anbarda manasına gelir bir tâbirdir. Der farsça zarfiyet edatı olan enderin muhaffefidir. Türkçede karşılığı (De) dir. Deranbar edilmiş suretinde de kullanılırdı ki anbara doldurulmuş demektir.

DERBAN (دربان) [Ida.] Kapıcı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Der Farsça kapı demektir.

Matbahlarına aç varan âdem değenek yer
Derbanları var göz kapıda el değenekte
Ruhi

DERBAR (دربار) [Mim.] Kale ve saray kapılarının iç kısmı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça olup karşılığı ev kapısı demektir.

DERBEDER (دربدر) [Hal.] Kapıdan kapıya dolaşıp gezen, serseri, âvare, aylak, mecazen; sefil, perişan mânalarına gelir bir tâbirdir.

Geh dergehine geh der-i hierane düşürdün;
Derdinle beni padişehim derbeder ettin.
Hayati

DERBENT (دربند) [Ida.] Serhat üzerinde bulunan küçük kale; dağ üzerindeki geçitlerde ve boğazlarda bulunan karakolhane; iki dağ arasındaki geçit ve boğaz yerlerinde kullanılır bir tâbirdir. Halk dilinde «dervent» veya «devrent» suretinde telâffuz olunur. Derbent; bend edilmiş, bağlanmış manasına gelir. Derbendat suretinde cemilendirilirdi.

DERBENT AĞASI (دربند آغاسی) [Ida.] Derbent muhafızı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Derbent Farsça dağ geçidi, boğaz demektir. Tehlikeli olan böyle yerlerde yolcuları korumak için yapılan karakollardaki kuvvetlerin başına bu ad verilirdi. Tanzimattan sonra karakol kumandanı adını almıştır. Derbende halk dilinde dervent, devrent, ağasına da dervent ağası denilirdi.

DERBENTÇİ (دربندچی) [Ida.] Tanzimattan evvel geçit yerlerini muhafaza edenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Askerlik yollarının muhafazası, ticaret yollarının selâmetinin temin edilmesi için köprücüler, su yolcular gibi derbentçiler de kullanılırdı. Bu hizmetlerle mükellef tutulanlar örti tekâliften istisna edilirdi. Derbentçiler için «Tekâlif kavaidi» nde (sahife 115) şunlar yazılıdır: «Derbentçi ve oğulları başka yere gitse ve orada âvarız hanesine kayıt olup rûsum-u raiyetin eda eder ise iltisâm olmaz. Yoksa kendi köyüne iade edilip derbentçi vazifesi ifa ettirilirdi.» Tanzimatın ilâniyle beraber bu vazife de hükümet hizmetleri arasına alınarak kaza ve köy ahalisi de sair yerler halkı gibi tekâlif-i emiriyeyi vermekle mükellef kılınmıştır.

DERBENT RESMÎ (دربند رسمی) [Mal.] Geçit yerlerinde alınan resim hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça bir kelime olan derbent dağ geçidi, boğaz, böyle bir yerde bulunan karakol demektir. Halk dilinde «dervend» denilir. Derbendat suretinde cemilendirilirdi. Tüccarın geçtiği derbentlerde, kapılarda, geçitlerde ve ekserisi Rumeli kıtasında olmak üzere geçilmesi güç mahallerde konulan bekçilerin ve yapılan han ve köprülerin inşâ, tamir ve muhafaza masarifi mukabili olarak konulmuş resimdir. Bu resimlerin miktarı şöyle idi: 20 akça binek hayvanlarıyla yüksüz hayvanların behe-

rinden; 40 akça yüklü hayvanlardan; 80 akça arabadan Bu resimler mültezimlere ihale olunurdu. Sonraları mültezimler tarifeyi bozmuşlar, bunu iki üç misline çıkarmışlardır. Hattâ ilk tesadüf ettiği derbende bacını veren bir tüccar veya bir yolcu onu takibeden ikinci derbent'e tekrar bac vermiye mecbur tutulur ve bu suretle bir günde bazı kere bir yüklü hayvan beş altı kere resim vermiye icbar edilirdi. Bu hal tüccar ile mekkâreciler ve memurlar arasında pek çok ihtilâfları mucib olmuş ve ecnebi tüccarların mensup oldukları konsoloslarca şikâyetleri intaş ettiginden kapitülâsyonların temeli atılırken bu gibi bac ve resimlerin alınmaması ve gümrük resminden başka bir şey talep olunmaması mükerreren muahedelere geçirilmiştir. Tanzimattan sonra kaldırılmıştır.

DEREBEYİ (دربئی) [Hal.] XVIII inci asır başlangıcından itibaren Anadolu'da kendi bağlarına buyruk kesilen ve hükümetin memuru iken tedricen vassalı haline gelen nüfuz ve kudret sahipleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hükümetçe müsamaha edilen ve tanınan fakat memleketin asayişini bozdukları zaman üzerlerine asker gönderilen derebeyler tam mânâsıyla birer hanedan kurmuşlar ve hüküm sürmüşlerdir. Hattâ XIX uncu asrın başlangıcında hemen bütün memleket derebeylerinin eline geçmiş, hükümet nüfuzu sıfıra düşmüştü. Babı-âli bunları muhasıl veya mütesellim namı ile asıl valilerin yerine birer şahsiyet sayıyordu. İkinci Mahmud'un çok ciddi uğraşması sayesinde memleket derebeylerinden kurtarılmış, merkeziyet usulü tesis olunmuştur.

DEREBEYİ KESİLMEK (دربئی کسیده) [Hal.] Zulmetmek, cesur, münferit görünmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DERGÂH (درگاه) [San.-Sof] Farsça kapı demek olan bu kelime mecaz yohyle ıstılah olarak muhtelif şekilde kullanılmıştır:

1 — Cenab-ı Hakka nispet olunur. Yalnız olarak kullanıldığı gibi «ilâhî» eklenerek de istimal olunur. Dergâh-ı ilâhî gibi.

2 — Hükümdarlarla câzımın asitaneleri hakkında da kullanılırdı. Bunlarda da yalnız olarak kullanıldığı gibi «Âli, Muallâ, Şerif» gibi sıfatların eklenmesiyle de istimal olunmuştur. Bilhassa hükümdarların yerlerine bu sıfatlar eklenir. Dergâh-ı Âli, Dergâh-ı Muallâ, Dergâh-ı Şerif denilirdi.

3 — Tarikat mensubu şeyhlerle dervişlerin ikmetgâhı olan tekkelere ıtlak olunurdu. Dergâh-ı Mevlâna gibi. Hürmeti arttırmak için

Şerif sıfatı eklenerek Dergâh-ı Şerif de denilirdi. Dergâhın muhaffefi olan «Dergeh» de kullanılırdı.

*Bab-i Hak açıktır merd-i agâha
Candan geçenlerdir eren Allaha
Hakikat yolundan ben bu dergâha
İsteğiyle gelmiş kurbanlar gördüm
Tokadi Zade Şekip*

*Tarid-i dergehin etme bu abd-i rusiyehi;
Eder mi Aks-i ruh-i zîstî ayine merdud,
Sami*

*Şâh-ı evrenk-i velâyet ki sezadır dense
Sek-i dergâh-ı siphrin esadinden efdal
La*

DERGÂH-I ÂLÎ (درگاه عالی) [Saf-Sof.] Mecaz yoluyla saray yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine Dergâh-ı Muallâ da istimal olunurdu. Farsça bir kelime olan dergâh kapı demek olduğu için Dergâh-ı Âli büyük kapı mânasına gelir. Hükümdar saraylarıyla âsitane olan tekkelerin kapıları büyük olduğu için bu tâbir hem hakiki hem de mecazi mânaya uygundur. Vaktiyle memleket padişahın malikânesi, halk da bendesi sayıldığı için her şey ona nispet edilirdi. Dergâh-ı Âli cebecileri, Dergâh-ı Âli müteferrikaları, Dergâh-ı Âli solakları, Dergâh-ı Âli topçuları denilmesi bunu gösterir.

DERGÂH-I ÂLÎ ÇAVUŞLARI (درگاه عالی چاوشلری) [Sar.] Divan-ı hümayun çavuşları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Dergâh-ı hümayun çavuşu demek Divan-ı hümayun çavuşu demektir.

DERGÂH-I ÂLÎ KAPICILARI (درگاه عالی کاپیچیلری) [Sar.] Padişah sarayı kapıcıları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kapıcılar kethüdasının emri altında idiler. Bunlara yine o mânaya gelen «Bevvaban-ı Dergâ-i Âli» de denilirdi. Eski vesikalarda daha ziyade bu ikinci ad geçer. Vazifeleri isimlerinden de anlaşıldığı üzere sarayın Bab-ı hümayunla orta kapısını beklemekte. «Osmanlı devrinde saray teşkilâtı»nda gösterildiğine göre (sahife 39) Birinci sınıf olan orta kapı kapıcılarının sayısı XVI'nci asır sonlarında 1925, beş bölüğe ayrılmış olan Bab-ı hümayun kapıcılarının adedi ise 417 idi. Dergâh-ı Âli kapıcıları XVII'inci asır sonlarında kırk beş bölüktü. XVIII'inci asrın ilk yarısında ise bölükler onbeşe inmişti. Her bölüğün birer bölükbaşı ile kethüda ve kâtibi vardı. Dergâh-ı Âli veyahut orta kapı kapıcıları içinde «Peşkeşçi» adı verilen kapıcı diğerlerinin âmiri olup Peşkeşçi-i Şehriyari ismiyle Bölükbaşı idi. Elçilerin getirdiklerini

Pişkeşin divanda vezirlerin önüne götürüp teşhir ederdi. Bundan başka bir memuriyete tâyin edilenler teşekkür için padişahın eteğini öpmiye geldikleri zaman Peşkeşçi bunların önlerine düşüp merasim ve teşrifata ait usulleri gösterir ve bu hizmeti karşılığı olarak kendisine hediye ve para verilirdi. Bundan sonra padişahın kırmızı kadifeli altın matarasını taşıyan mataracı gelirdi. Daha sonra on ikinci bölüğün bölükbaşı olup hünkârın kırmızı çuha kaplı gümüş iskemlesini götüren iskemle ağası, bundan sonra Serotağ-ı Şehriyari, nihayet meşaleciler gelirdi. Kapıcılar divan günleri iş takibedecek olanların divan-ı hümayuna gitmelerine rehberlik ederler ve hiçbir kimsenin silâhla içeriye girmesine müsaade etmezlerdi. Padişahlar sefere gittikleri zaman kapıcılar otağ-ı hümayunun methalinde bulunur, kapıcılık ederlerdi. Başlarında zer külâh yahut zerrin külâh vardı. Fakat bu üsküfün ucu yatırılmalı yani arkaya sarkık değildi. Divan-ı hümayunda vekil-i devlet denilen Sadrazamın emriyle birisinin dövülmesi lâzımgelse bu işi Dergâh-ı Âli kapıcıları yaparlardı.

Kapıcı bölüklerine saraydaki aşçı, helvacı, ekmekçi cemaatleriyle bostancı ocağından terfi etmek suretiyle sıfat verilir. Bab-ı Hümayun ve eski saray kapıcılarından terfi ettirilenlerden bazıları da buraya alınırlardı. XVI'nci asırdan sonra kapıcılar kanun üzere timara çıkmak lâzımgelse senevi on beş bin akçe dirlik verilmek suretiyle timarlı sipahi olurlardı.

Kapıcıların derece ve kıdemlerine göre yevmiyeleri ve her sene muayyen elbise ve aidatları vardı. Taşra, kasabalarda ihtisap hizmetleri evvelâ bunlara verilirdi. Bundan başka mevleviyet olan mahallerdeki ihzariye hizmeti münhasıran bunlarındı. Bu hizmet ve aidat için beş kapıcı başının arziyle kendilerine berat verilirdi.

Kapıcıların bazı tevcihat ve tayinlerde aidatları vardı. Bunların bir kısmı nöbette bulunurken aidat alırlar, bazıları da hizmetleri sebebiyle buna nail olurlardı. Ramazan ve Kurban bayramlarında vezirler, defterdarlar, kazaskerler tarafından divan hademelerine verilen ve iydiye denilen bahşişlerden bunlar da mütena'im olurlardı. Vezirlik, Beylerbeyilik alanlarla defterdarlar ve 500 akçe yevmiyeli eyalet kadıları padişaha teşekküre geldikleri zaman nöbetçi kapıcılarla peşkeşçi, meşaleci, mataracı ve iskemleciye kanunen muayyen olan aidatı verirlerdi. Erdel Elçisi de vergisini getirdiği zaman kapıcıbaşılardan nöbetçi çavuşları, peşkeşçi, meşaleci, mataracı, iskemleciye

ve Bâb-ı hümayun bölüklerine yine kanun ile tayin edilmiş bulunan bahşişleri tesviye ederlerdi.

Kapıcıların baş bölükbaşları başlarına perişani denilen serpuş giyip divan günlerinde kapı arasında beklerlerdi. Diğer kapıcılar üsküf giyerlerdi.

Kapıcıların âmiri ve büyük zabiti olan kapıcıbaşılardan biri kapı yanında yatardı.

DERGÂH-I MUALLÂ (درگاه معلی) [Yan.-Yof.] Mecaz yoluyla Saray yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine Dergâh-ı Âli de istimal olunurdu. Farsça bir kelime olan dergâh kapı demek olduğu için Dergâh-ı Muallâ büyük kapı mânasına gelir. Hükümdar saraylarıyla âsitane olan tekkelerin kapıları büyük olduğu için bu tâbir hem hakiki hem de mecazi mânaya uygun sayılır.

DERGÂH-I ŞERİF (درگاه شریف) [Sof.] Mecaz yoluyla âsitaneler yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine dergâh-ı âli de istimal olunurdu. Farsça bir kelime olan dergâh, kapı demek olduğu için bu tâbirin mânası şerefli kapı mânasına gelir.

DERİN Hİ DEF (درین هدف) [Ask.] Derinliği genişliğine nispeten ziyade olan nişangâh yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan hedef, ok veya kurşun atılınca vurmak için dikilen nişan demektir.

DERİSİNİ YÜZMEK (دری سنی یوزمک) [Hal.] Tekmil parasını almak, parasız bırakmak, eza ve cefa etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden kabahatlılar derileri yüzülmek suretiyle öldürülürlerdi.

DERİ TIRAŞLAMAK (دری تراشلاق) [San.] Mücellit istilahlıdır. Derinin traş bıçağı ile istenildiği kadar inceltilmesi hakkında kullanılır bir tâbirdir.

DERKENAR (درکنار) [Ida.] Resmî dairelerce kâğıtların, arzihallerin alt taraflarına o işe mütaallik olarak yazılan yazılar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Derkenarlar alelekser sorulan sual hakkında mülâhazayı ihtiva ediyordu. Bu gibi yazılar kâğıdın kenarına yazıldığı için bu adı almıştır.

*Sana recay-ı deragûşa arzıthal ettik;
Mahall-i merhametiz gel şu derkenara bayur
Sâbit*

§ [Ed.] Divan edebiyatında sevgilileri ile başbaşa kalıp can sohbeti yapmak mânasına gelirdi. Kenar, kucak, ağıuş demektir.

*Buseden sonra kenar ister, visal ister gönül;
Sevdiğim mazar tut, dünya tama' dünyasıdır.
La*

DERNEK (درنک) [Hal.] Eğlence için yapılan toplanma, cemiyet mânasına gelir bir tâbirdir. Daha başka mânaları da olan bu kelime «Kamus-i Türkî» de şöyle izah edilmiştir: «1 — Eğlence için vâkı olan toplanma, cemiyet, cümbüş encümeni. 2 — Dügün, velime cemiyeti. 3 — Davul ve zurna ile oynanan âdi raks ve balo: Birtakım gemiciler ve kömüreüler gece yarısına kadar dernekte oynamışlar. 11 karga derneği = mecma-i esafil.»

§ Rumeli'nin bazı yerlerinde cumartesi gününe dernek denilirdi.

*Bağda dernek edüp leşker-i ezhar oldu
Gül siper, lâle alem, serv-i sehi sancaktar.
Mesihî*

DERSAADET (درسعادت) [Ida.] İstanbul yerine kullanılan tâbirlerdendir. Bundan başka şunlar da istimal olunurdu: İslâmbol, âsitane, dâr-ül-hilâfe, dâr-ül-mülk, Beldet-üt-tayyibe, pay-i taht-ı saltanat, südde-i saltanat, dergâh-ı selâtain, İslâvlarca çarigrat.

DERSAADET MUKATAAT KALEMİ (درسعادت مقاطعات قلمی) [Mal.] Dersaadet mukataacısına ait muamele, muhabere ve muhasebe işlerini gören kalemin adı idi. 1249 (1832) da «aklâm-ı arbaa» namı ile birleştirilmiştir.

DERİÂM (درسام) [Ilm.] Medreselerde talebeye ders veren müderrislerin unvanı idi. Dersîâm olmak için okuması meşrut ilimleri okuyup medrese istilâhınca mücaz olmak ve ondan sonra da bilimtihan ehliyetini ispat eylemek lâzımdı. İmtihan heyeti ders vekilinin reisliği altında tanınmış ulemadan teşekkül ederdi. İkinci Abdülhamid'in saltanatının ortalarına kadar dersîâm olmak isteyen mezun hocalar senede bir defa teşekkül eden heyete müracaat eder, imtihan olurlardı. Sonraları birçok hocanın toplanıp imtihan gün ve saatini beklemeleri nazar-ı dikkati celbederek imtihan heyetinin medreselere gidip istiyenleri orada imtihan etmeleri usulü ikame olundu. Dersîâmlığa her sene on beş kişi ayrılırdı. Dersîâmlik için ehliyet gösteren bu on beş kişiye dört sene sonra ruusla beraber iki yüz kuruş maaş bağlanır ve ondan sonra sıraları geldikçe maaşları arttırılırdı. İkinci Abdülhamit maaşsız ders okuttukları dört sene zarfında dersîâmlara Hazine-i Hassadan dörder lira maaş tahsisini usul ittihaz etmişti. Ruus ita ve maaş tahsisi üzerine Hazine-i Hassadan bağlanan maaşlar

kesilirdi. Okuttuğu talebeye icazet veren Ders-iâm hakkında müciz ders-iâm tâbiri kullanılırdı.

DERS NAZIRI (درس ناظری) [Mek.] Derslerin vakt ü zamanıyla ve muallimleri tarafından yoluyla okutulup okutulmadığına bakmakla mükellef memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yalnız bir mektebin bu işle meşgul müstakil memuru olduğu gibi birkaç mektebe birden bakan ders nazırları da vardı.

DERS VEKİLİ (درس وكيل) [Ilm.] Ders okutması şeyhülislâmlara meşrut olan Beyazıt medresesinde bu vazifeyi vekâleten ifa etmek üzere kibar-ı müderrisân arasından tâyin edilen zatın unvanı idi. Sonraları medreselerde tedrisatla ve talebeye nezaretle mükellef resmî bir memur mevkiinde kaldı. Bu vazife Osmanlıların son günlerine kadar devam etmiştir.

DERUHDE (در عهد) [Ida.] Uhdesinde, üzerinde mânasına gelir bir tâbirdir. Deruhte etmek de kullanılırdı ki üzerine almak demektir.

DERVAZE (دروازه) [Mim.] Büyük kal'a ve şehir kapılarına eskiden verilen addır. Farsça der kapı, vaz açık mânasına geldiğinden dervaze açık duran, ihtiyaç görülmedikçe kapanmayan büyük kapı demektir.

*Nitekim ola' sâlim bu hisar şîşe divarın
Gzend-i mancınık-ı fitneden dervaze vü suri
Ne'î*

DERVİŞ (درویش) [Sof.] Tarikat mensupları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça olan derviş; fakir, yoksul, hattâ dilenci mânalarıdır. Bu son mâna «derviz» ve «dervij» kelimelerindendir ki ikisi de «teseül» demektir. Sonra bu lâfız tarikatlerden birisine mensup olan mânasında kullanılmıştır. Çünkü tarikat mensuplarının çoğu fakir bulunuyordu. İçlerinde nefsinin gururunu kırmak için teseül edenler de vardı. Hele derviş mukallidlerinin çoğunu dilenciler teşkil ediyordu. Bunlar tarikat kisvesini halkı avlamak için giymiş birtakım kalleşler idi. Hakiki derviş, kanaatin son derecesini ihtiyar ederek aç kaldığı halde halktan bir şey istemeğe tenezzül göstermezdi. Bir Mevlevî dervişinin üç gün aç kalmayınca bir lokma ekmek talebinde bulunmaması; tarikatı icabı idi.

Derviş kelimesinin sofiyeye bir mânası daha vardı ki «kapı eşiği» demektir. Yani derviş olanın kapı eşiği gibi ayaklar altında çığnense bile tahammül etmesi lâzım geliyordu. Bu münasebetle derviş olanlar kapılardan girip çıkarken eşiğe basmazlardı.

Derviş lâfzının lûgavi mânası Farsça olduğu gibi ıstılahi mefhumu da Acemistan'da zühûr etmiş ve oradan etrafa yayılmıştır. Araplar bile o mefhumu ifade eden Farsça lâfzı aynen almışlar ve «deraviş» diye lisanlarında cemilendirmişlerdi ki hâlâ da Arap memleketlerinde kullanılmaktadır.

Derviş kelimesi; bir şeyhin biati ve terbiyesi altında bulunan demek olduğu halde sonraları mânası şeyhe de, dervişe de tâmin edilmiş, «filân, falan şeyhin dervişidir» denildiği gibi «şeyh filân efendi hakikaten derviş bir adamdır» denilmeye de başlanmış ve buradaki derviş ile «tarikat mensubu» mânası kasdedilerek «şeyh filân efendi, tam tarikat ehli bir kimsedir» mefhumu anlatılmak istenmiştir.

Mütevazı, ârif, kanaatkâr ve lâübalı kimselere de «derviş meşrep» denilir. Hülâsası derviş kelimesi «dervişlik» mânasında da kullanılırdı.

Fariside bir «derviş-i sultan dil» terkibi vardır ki Hazret-i Peygambere işaret ettir ve «padişah gönüllü fakir» demektir. Bununla Zat-i Risalet'in serveti olmadığı halde fevkalâde bir kalb zenginliği bulunduğu anlatılmaktadır.

Derviş tâbirine ait birkaç atasözü:

Derviş olan dilriş olur.

Eğer gani eğer derviş, para ile biter her iş, parası olmayan derviş, gezer divane divane.

Derviş şeyhine baba himmet demiş, şeyhi de oğul hizmet demiş.

Dervişin fikri ne ise zikri de odur.

Sâdi derviş gibi dondu kaldı.

Gâvurun tembeli keşiş, Müslümanın tembeli derviş.

Derviş tekkede, hacı Mekkede.

*Sagesin derviş-i bi berk ü nevadan dâr eden
Saklasın arayış-i tâbûte nahl-i kametin
Mantiki*

DERVİŞ HIRKASI (درویش خرقه) [Sof.] Mevlevîlerin giydikleri üstlük hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mevlana'nın giydiği çok uzun kollu geniş hırkanın aynı idi. Semahaneye de bununla girilirdi. Rengi siyah yahut koyu lâcivertti. Uzun ve hafifçe sağ tarafa eğilmiş olan sikke altında bu bol ve geniş hırka mevlevîlere tevhit içinde göze çok hoş görülen bir azamet verirdi. Bununla beraber adına bakıp da bunu alelade dikişli hırkalar gibi içi pamuklu zannetmemelidir. Hırka bütün tarikatlar arasında üst libasına verilen bir simdir. Bektaşilerde üste giyilen abalara hırka denildiği gibi yalnız

kat kumaştan yapılan mevlevîlerin derviş hırkalarına da aynı tâbir kabul edilmiştir.

DERVİŞLİK (درویشک) [Sof.] Tarikat ve tarikate mensubiyet mânasını ifade eder bir tâbirdir. Yunus Emre'nin:

*Dervişlik baştadır tahta değildir
Kızdırmak oddadır sacda değildir*

beyitinde olduğu gibi.

Dervişlik, yani tarikat; şeriat hükümlerinin maksadı ve mânası anlaşarak kemal-i ihlâs ile tatbik edilmesidir. Binaenaleyh şeriatı, yahut şeriate muhalif dervişlik olmaz.

Hazreti Mevlana mesnevinin beşinci cildi mukaddemesinde derki: «Şeriat, tıp ilmini öğrenmek, tarikat tıbbın tavsiyesine göre perhiz etmek ve ilâç yemek, hakikat ise bunları yaptıktan sonra ebedî bir sıhhatte ermek demektir.» Üstat Tahir Olgun'un vermek lutfunda bulundukları malûmata göre cismanî marazlar nasıl tıp vasıtasıyla tedavi ediliyorsa ruhanî garazlar da - manevî tıp demek olan - dervişlik vasıtasıyla ve bir şeyhin tavsiyesiyle ıslah olunur. Bir hastanın müdavi bir tabibe ihtiyacı olduğu gibi bir dervişin de bir şeyhe ihtiyacı vardır. Kitaplar vasıtasıyla seyr ve sülûke çalışmak, Tıp kitapları okuyup kendini tedavi etmeye kalkışmak gibi olur.

Hastalıklar muhtelif, teşhis ve tedaviler farklı olduğundan her hekimin tedavisi ayrıdır. Bunun gibi emraz-ı ahlâkiyye mütehasası bulunan büyük şeyhler de kendi teşhislerine göre birer tedavi usulü vaz etmişlerdir ki fûruatta farklı görülen o usullere Dervişlik ve tarikat denilmiştir. Meselâ bazı tarikatlarda zühât ve kanaate ehemmiyet verilmiş ve sâlikleri terk ve tecerrüde teşvik olunmuştur. Bazılarında ise zühât'ten maksat malsızlık değil alâkasızlıktır. Sâlik için gönül bağı olmayan mal ve menalin seyr ve sülûke zararı değil faydası dokunur denilerek servet sahibi olmak caiz görülmüştür.

Sofîye kavline ilk derviş cemaati olan eshab-ı kiramın zenginleri bulunduğu gibi Abdülkadir-i Geylani, Şeyh Sadrettin-i Konevi, Şeyh Ubeydullah-ı İhrar misillü büyük şeyhlerin de zengin olanları vardı. Hazret-i Mevlana da bu ciheti caiz görmüş ve «dünya, Allâhtan gafil olmaştır. Yoksa, kumaş, gümüş, oğul, ve zevce sahibi olmak değildir. Din yolunda sarfetmek üzere malın bulunursa öyle bir mal için Hazret-i Peygamber (Helâl mal, sâlih bir kimse için ne kadar iyidir.) buyurmuştur. Su, geminin içine girerse onu batırır, altında bulunursa selâmetle yürütür. Sen de mal muhabbetini ayakların altına alabilirsen seyr ve sülûk denizinde selâ-

metle yüzersin.) buyurmuş, lâkin kendisi zühât ve kanaati iltizam ederek fakirâne bir hayat geçirmiştir. Tarikatlar arasındaki bu gibi sâiri farkları görebilmek için sofiye kitaplarına ve tarikatnamelere bakmalıdır.

Yahudilikte âbitlik, nasraniyette târik-i dünyalık olduğu gibi Müslümanlıkta da Dervişlik vardır. Bu münasebetle hristiyan manastırları ile müsliman zaviyeleri arasında her cihetten değil bir cihetten benzerlik bulunur.

Hazret-i Peygamberin hayatında «Ashab-ı Suffe» denilen bir cemaat vardı. Bunların Medine'de yeri, yurdu, işi ve gücü olmadığından Mescid-i Nebevî'nin yanbağındaki bir sundurma altında barınırlardı. Bir kısmı bizzat Resulullah Hazretleri, diğerlerini sair sahabe doyururdu. Sofiyece bunların suffesi yani altında barındıkları sundurma, ilk zaviye ve kendileri ilk zaviyenin dervişler sayılır. Ashab-ı suffe arasına sonradan bir takım tenbel, riyakâr he-rifler de karıştığından sayıları 400 ü bulmuş ve Hazret-i Ömer'in hilâfetinde dernekleri dağıtılmıştır. Sonra hicretin XV inci yılında vefat etmiş olan Kûfeli Ebu Haşim tarafından Remle'de ilk tekke açıldı. Bu Ebu Haşim birinci olarak Sofi unvanını alan zattır. Evvelce tarikat mensuplarına «Zâhit» denilirken bir takım mukallitlerin de o unvanı takınmalarına binaen hakiki dervişler «Sofiyye» unvan-ı umumisiyle onlardan ayrıldılar. Muahharen müslüman memleketlerinin her birinde tekkeler, zaviyeler ve cesim âsitaneler yapıldı. Müslüman hükümdarlar bu hususa ehemmiyet verdiler. Timur gibi cihanlar yıkan ve hanümanlar yakan bir müstevli bile «Ahmet Yesevi» nin «Yesi» deki türbe ve tekkesini tamir ve tevsi ettirmişti.

Mısırdaki kölemenler devrinde bütün Mısır dervişlerinin resmi reisi olmak üzere bir «Şeyh-ül-Meşayih» lik ihdas olundu.

Selçukîler ve Osmanlılar da birçok tekâyâ ve zevaya yaptırmışlardı. Bursa'nın fethini mütaakip Uludağ etekleri zaviyeler ve türbelerle doldu. Hattâ Osmanlılığın teessüsünden evvel Eskişehir'de «Şeyh Edebalı» nın tekkesi mevcuttu. İstanbul'un fethinden sonra oranın bazı kiliseleri cami yapıldığı gibi bazıları da tekke haline konuldu ki Yedikule civarındaki İmrahor Tekkesi bunlardan biridir. Dördüncü Mehmet devrinde ve «yesag-ı bed» terkinin gösterdiği hierî 1077 senesinde Mevlevî âyîninin icrası — Kadızadenin müzevirliği ile — menedilmiş, on sekiz sene sonra yani (nağme) kelimesinin bildirdiği 1095 tarihinde yeniden icrasına müsaade olunmuştur. Şark vilâyetle-

rinde Şeyh Sait isyanının zuhuru dolayısıyla de Cumhuriyet Hükümeti tarafından 1925 tarihinde tekkeler kapatılmış, tarikatler ilga edilmiş ve âyinlerinin icrası kanun-i mahsus ile menolunmuştur.

Nefes:

Dinle imanım

*Dervişlik ösüne hâkim olmaktır
Esir-i nefis olan derviş değildir
Aşk rehber edip Hakkı bulmaktır
Keşkül, teber, asâ, tiğ, şiş değildir.*

*İbadet namına dalgın oturma
Bağırma, teptirme, göğsüne varma
Ya hâ, ya Hak diye köpürüp durma
Zikir-i Hak hasm için geniş değildir.*

*Sırr-ı hakikati gönülden öğren
Gönüldür aşk ile didarı gören
Ârif-i ağâha o zevki veren
Benk ü bâde, afyon, haşhaş değildir.*

*Dünyada cennete girenler varsa
Veçh-i Hakkı ayan görenler varsa
En-el-Hak sırrına erenler varsa
Sarhoşluk yüzünden ermiş değildir.*

*Boz yulanı tuttu, çivi guttu erler
Pirimiz diwarı yûrüttü derler
Keramet olsa da böyle hünerler
İnsanlığa yarar bir iş değildir.*

*Filâna ta'n edip falanı dövmeye
Göçüp gidenlerin keyfine değme
Bugünkü yezide sen boyun eğme
Derviş hürdür, nefer memiş değildir.*

*Keramet umma hiç necef taşından
Ayrılma insandan öz kardeşinden
Hakkı göremezsin bağlar başından
Gerçek er sultandır keşiş değildir.*

*Mamurede doğar manevi insan
Terbiyeyle büyür kudret-i iman
Senin aradığın nimet-i irfan
Yaban yerde bitter yemiş değildir.*

*Ham ervah her yerde var yığın yığın
Nedir onlarla verip aldığın
Uslete mail olan gönüne sığın
Cihan gönül kadar geniş değildir.*

*Rıza'dan himmet al berzahta kalma
Serden geçmedinse ummana dalma
Dervişlik sözün ağzına alma
Demir leblebidir, kişniş değildir.*

Rıza Tevfik

DERYA BEYİ (دریا بی) [Bah.] Osmanlıların ilk zamanlarında teşkil ettikleri donanmanın Başbuğuna verilen unvandır. Gemilerin her

biri de Reis namını alan birinin idaresi altında bulunurdu. Deryabeyi Mirliva payesinde idi, ve Gelibolu sancağının mutasarrıfı bulunurdu. Memleket büyüyünce, bahusus sahiller çoğalarak donanmanın da arttırılmasına lüzum görülünce Reislere İtalyancadan alınan «kapudan» «Kaptan», Deryabeyine de «Kaptan-ı Derya» denilmeye başlandı,

DERYA BEYLERİ (دریا بکری) [Bah.] Kaptanpaşa eyaletini teşkil eden sancak beylerine verilen unvandır. Bunlar hazırladıkları gemilerle sefere iştirak ederler ve bahriye işlerinde kullanılırlardı. Devletin asıl donanmasından başka olan bu gemiler donanmanın ikinci ve ihtiyat kısmını teşkil ederdi. Bunlara «bey gemileri» denilirdi. Bunun esası Yavuz Sultan Selim zamanında kurulmuş idi. Bilâhara Kanuni Sultan Süleyman zamanında Kaptan paşa eyaleti teşkil ve bunlar da o sancağa rabtedildi. Kaptan paşa eyaletinin merkezi Gelibolu idi. Eyalete bağlı olan sancaklar da şunlardı: Ağrıboz İnebahtı, Midilli, Sığacık, Kocaali, Karlıeli, Rodos, Sakız, Nakçe, Mehdiye.

DERYADİL (دریا دل) [Hal] Mecaz yoluyla havsalası geniş, kayıtsız yerinde kullanılır bir tâbirdir.

*Yürü Deryâdil olup eyle tehammül yoksa
Rüzgârın önüne düşmiyen âdem yorulur
Lâ*

DERYA KALEMİ (دریا قلمی) [Mal.] Maliye nezareti ile ondan evvelki defterdarlık zamanında denizle alakalı işlere ait muamelelerin görüldüğü kalemin adı idi. Tecrübeye ehemmiyet verilmeğe başlandıktan sonra mensucat ticareti muameleleri de bu kalemede görüldü. Bahriye nezaretinin teşkilinden sonra deniz işlerinin idarî kısımları Bahriye nezaretince, paraya taalluk eden muameleleri de Maliye Nezaretindeki Muhasebece görülmeye başlamıştır.

DERYAKES (دریا کاش) [Hal.] Mecaz yoluyla daimî sarhoş, sarhoşluğu kötü yerinde kullanılır bir tâbirdir.

*Bir zaman Rum'da Deryakes idik ey saki
Şimdi İran'da kanaat ederiz Çay ile Biz
Raşit*

DERYA MİSAL (دریا مثال) [Hal.] Mecaz yoluyla pek çok yerinde kullanılır bir tâbirdir.

*Derya misal Askerin içre alemlerin
Feth ü zafer sefinesine açdı Bâdban
Baki*

DESPOT (دسپوت) [Ida] Rumların ruhani reislerine verilen unvandır. Rumca Despotis

kelimesinden meydana gelmiştir. (Lehçe-i Osmanî) de «Yunaniden ağa manasına. hâlâ metropolitlere denir.» izahatı vardır. Fransızca müstebît demektir.

DESTAN (دستان) [Ed] Bir vak'a veya muayyen bir keyfiyet hakkında söylenen manzum sözlerle verilen addır. «Bürhan-ı katı» da «destan mekir ve hile ve tezvîr ve lâf ve herze mânasına gelir. Rüstem'in pederi dünyaya geldiği zaman kaşı ve kirpiği ve saç beyaz olmakla pederi Sam bu benim oğlum değildir deyu mekir ve hile edip Guh-ul-Burzde bıraktı. Bu sebeple destan itlâk eylediler ve sürud ve teganni mânasına gelir ve andelibe hezar destan dedikleri bundan mehzurdur» suretinde izah olunmuştur. Divan şairleri Destan adını verdikleri bu türlü şiirleri aruz vezniyle mesnevi şeklinde yazarlardı. Halk şairleri ise destanlarını koşma tarzında onbir heceli olarak vücutte getirirler. Bendlerinin sayısını muayyen değildir. Bir vakayı bir hâdiseyi, kâinatın yaradılışı ve saireyi hikâyeye eder. İfade ettiği mevzuâ göre isim alır: Harbten, musibetten bâhis ise «destan»; hilkata yani mebd ve maada dair Bektaşî şiirleri ise «devriye»; Kerbelâ hâdisesini tasvir ediyorsa «mersiye»; rindane ve kalenderane ise «nefes» denilir. bir vakayı hikâyeye eden destanların tarihini karanlık noktalarını aydınlatmak hususunda hizmeti büyüktür. Hicri 1200 senesi başlarında vuku bulan Mudurnu yangını hakkında söylenmiş olan aşağıda vazılı kaili meçhul destan ateşin saldırısını ve o memleket tarihini, o zamanki itikadın unutulmuş bir safhasını anlatır:

*Yatsı vakti geldi bir kaza
Kapladi cihanı ün ile seda
Müstehak olmasa yakmazdı Hüda
Yandı viran oldu Güzel Mudurnu*

*Kol kol dört yanımız ateş bağladı
Ehl-i islâm onu görüp ağladı
İki saat içre yandı, sağladı;
Yandı, viran oldu Güzel Mudurnu*

*(Cihangir) den (Gaygana) ya dayandı,
Ehl-i İslâm buna nice dayandı?
(Haseki ağa) da odlara yandı,
Yandı, viran oldu güzel Mudurnu.*

*(Büyük Cami) ateş aldı, inledi,
Yanında (Fahreddin) anı dinledi;
Emr-i Hak olduğun cümle anladı,
Yandı, viran oldu güzel Mudurnu.*

*Ateş aldı, cihan doldu felekler,
Hazır oldu bölük bölük melekler,*

*Taksirat bizdedir geçmez dilekler,
Yandı, viran oldu güzel Mudurnu.*

*Cihanda olmamış buna nazire,
Yandı gitti bunca zad ü zahire,
Cümle ağınyası döndü fakire,
Yandı, viran oldu güzel Mudurnu.*

*Dağ başının bakmaz mısın göçüne?
Meyvaların, hayvanların suçu ne?
Cümle bizim isyanların ucuaa,
Yandı, viran oldu güzel Mudurnu.*

*Bir kazadır geldi, çaresi şükür!
Onu kıldan bilmek demişler: «küfür!»
Def'i mümkün değil, takdir de budur
Mamur iken viran oldu Mudurnu.*

Destanların diğer bir şekli daha vardır ki, bu destanda olduğu gibi, bir mısra her bendin sonunda (nakarat) gibi bulundurulmaz. Tıpkı koşmalarda olduğu gibi her bendin son mısrası birinci bendin birinci ve dördüncü mısralarıyla aynı kafiye ve mevzuâ bir şeyler ilâve ve mânayı ikmal eden mısralar olur ki asıl destanın şekli budur.

Halk şairleri muharebelere, meşhur adamlara, hususi ve gülünç vakalara. hattâ kedi ile sıçan arasındaki maceralara dair destanlar tanzim etmişlerdir. Nitekim yaz ile kışın muhaveresine dair pek eski bir Türk Ozanı tarafından tertip edilmiş bir destanın bazı parçaları Divan-ı Lûgat-üt-Türk'de münderiçtir.

Bir de «Millî destan» vardır ki her kavmin efsanevi tarihinden, mabutlarından, kahramanlarından, muharebe ve zaferlerinden, hulâsa eski mefahirinden bahseder. Bu menkıbevi vakalar ayrı ayrı olarak halk tarafından nakl edilegelir. Sonra Millî bir şair bu parça parça nakliyatı bir araya toplar, Millî bir destan meydana getirir.

Yunanlıların (İlyad) ı ve (Odise) si, İran'ın (Şehname) si, Hintli'lerin (Romayana)sı, Finlerin (Kalavala) sı gibi ki Omiros, Firdevsi, Valmiki, Lozo'nun kalemleriyle zaptedilmişlerdir. Türklerin de mütaaddit ve mütenevvi destan parçaları vardır. Fakat bunlar henüz toplanmamış ve bir araya getirilmemiştir.

Destanları saz şairleri hususi bir makamla semai kahvelerinde başka bir ahenkle okurlardı,

DESTAR (دستار) [İlm.] Başa giyilen takke, fes ve emsali şeyler üzerine sarılan sarık mânasına gelen bir tâbirdir. Eskiden başta ulema olmak üzere hemen her meslek erbabı başına sarık sarardı. Destar evvelleri geligigüzle sarıldığı halde Birinci Sultan Ahmet devrinde bir-

takım usule tâbi tutulmuş ve o münasebetle de muhtelif isimler almıştır. Kafesi destar, örfi destar bu kabîl tâbirlerdendir. Kafesi destar; haccân kavuklarının üzerinde görüldüğü gibi katmerleri kafesi teşkil eden kordelerle inceliginde bir sarıktı. Örfi destar ise vaktiyle ulemanın sardığı pamuklu sarıktı. Mevleviler diğer Mevlevî tâbirleri gibi buna da şerif ilâve ederler, «destar-ı şerif» derlerdi. Padişahların sarıklalarına da «destar-ı hümayun» denirdi. İsm-i tas-giri olan «destarçe» mendil demektir.

*Bir lâub ile sarılmışa benzer ki o raksa
Tâkat götüren şeyhte destar bozulmaz
Sâbit*

*Gahili riş, cûbbe vü destar,
Âlem içinde sikkâ suret eder.
Açmayıp perdeyi sükût etsin,
Yoksa kendaya çok mezarrat eder.
Lâ*

DESTAR BEHA (دستار بها) [Mal.] Sarık parası mânasına gelen bir tâbirdir. Tanzi-mattan evvel asker ve sivil memurlara bu namla para veriliirdi.

Ş Mevlevî tâbirlerindendir Mevlânânın evlâtlarına sarık parası olmak üzere birtakım köyler vakfedilmişti. Bu köyler «Evkaf-ı Celâliye» de dâhildi.

DESTARBENT (دستار بند) [İlm.] Sarık saran, sarıklı yerinde kullanılan bir tâbirdir. Destar, Farsça sarık demektir.

DESTAR-I HÜMAYUN (دستار هومون) [Sof.] Padişahların başlarına sardıkları sarık hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça bir terkip olan bu tâbirin mânası padişah sarığı demektir.

DESTAR-I ŞERİF (دستار شریف) [Sar.] Mevlevilerin başlarına giydikleri sikkâ adı verilen başlığın üzerine sarılan sarık hakkında kullanılır bir tâbirdir. Destar, Farsça sarık demektir. Sikkopuş olanların uresasına bir imtiyaz alâmeti olarak verilirdi. Şeyhlerin, tarikatçıların, neyzen ve kudümzenlerin, hattâ kazancı'nın destarı vardı. Destar, Çelebi efendinin icazetnamesi ile sarılabilir. Mesnevihanlara mahsus ayrıca destar da vardı. Halim Çelebi tarafından verilen bir destar icazetnamesi: «Dâhil-i tarik-üz-zevk vel viedan, sâlik-i meslek-üg-şevk vel irfan ruh-u pürfütuhum arafetlî Mehmet Tahir-ül-Mevlevî Dede efendi dame feyzuhu tabiyyat-ı vâfiye ve teslimat-ı sâfiye iblâğıyle inha olunur ki fitrat-ı zatîyenize mevhibe-i rabbani ve tev-fikat-ı samedani olan fadil ve fazl-ı hakikiniz

icabınca cedd-i emcedim kutb-ül-arş-ül-hilâfe ve şema-i sema-ür-re'fe kible-ül-ârifin ve kıdvet-üt-taifin sultan-ül-kâmilin vâris-i ekmel-ül-mürsilin cenab-ı Mevlânâ Celâleddin azzem-Allahü zikrühü ve radiyallahü anhü efendimiz hazretlerine ezeli ve ebedî intisap ile tarikat-ı âliyemizde derkâr olan rabîta ve teslimiyet ve kıdeminize binaen neseben ve tarikaten dai-i fakire mevrus ve mevhup icaze üzerine mesne-vihanlara mahsus olan destar-ı şerif misillü kenarı açık destar-ı şerif sarınmak bu kere tarafımızdan destur ve icazet verilmiş olmakla eyyam ve leyal-i mübareke ve resmîyede ha-me-i fezail allâmenizi tac-ı imamedar-ı Evli-yaullah ile tezyin ve tenvir eyliyesiz. Baki vefkakinallah ve iyyaküm velhamdü lillâh ve selâmün alâ ibadihillezine istafa fi cümadelülâ sene ihda ve erbain ve selâse mie ve elf.

Cânîşin-i hazret-i Mevlânâ
Mesnevihan eş-şeyh-ül-fakir
Abdülhalim bin Hazret-i
Mevlânâ

Destarlar evvelce dolama olarak sarılırdı. Birinci Sultan Ahmet devrinde kafesli destarlar sarılmak taammüm ettiği sırada Mevleviler de bu yolda sarmağa başlamışlardır.

Mevlânânın menakibinde Sultan Veled'in ayna karşısında sarık sardığını gören babasının menettiği ve dolama sarılmasının tavsiye edildiği yazılıdır.

DESTARİ (دستاری) [Sar.] Sarıkçı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Destar, sarık demektir.

DESTARPUŞ (دستار پوش) [Sof.] Mevlevî tâbirlerindendir. Sikkesine destar sarabilmek imtiyazını haiz demektir. Destar, Farsça sarık demektir.

DESTAR SUYU (دستار صودی) [Sof.] Mevlevî tâbirlerindendir. Mevlânânın sandukası üstün-deki destarın ucunun batırıldığı su hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu su bazı kimselerce şifa niyetiyle içilirdi. Mevlânâ türbesine girilince sol tarafta sed üzerinde gayet müsenna' bir kazan vardır. Bu kazanın ismi mevleviler bey-ninde (Nisan tası) idi. Kubbe-i hadrânın üstüne yağın nisan rahmetinden biriken su ile doldu-rulan bu kazana Destar-ı şeriflerin uçları batırı-lırdı. Bu suya da Destar suyu denilirdi.

DESTE (دسته) [San.] Tezhip istilâhı ola-rak Deste on yaprak altın varaktan ibaret pa-ket hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Ş [Mus.] Sazın sap denilen kısmına eskiden verilen addır. Sazın baş tarafına «çanak» denilir di. Farsça bir kelime olan Deste bunlardan başka demet, takım takım bağlanmış her türlü şey mânalarına geldiği gibi havan eli mânasına da gelir.

*Cümle avihtedir mi-h-ı süveydasında
Deste ber deste mekalid-i umur-ı âlem.
Nabi*

DETEGÜL (دسته گل) [Sof.] Kollu salta ile uzun cûbbeye verilen addır. Mevlevî dervişleri bunu hücrede bulundukları sırada giyerlerdi. Ayin esnasında tennure iktisa ederler, bellerine de elifi nemet ismi verilen kemeri sararlardı. Bektaşilerin destegül adını verdikleri üstlük hay-deriden uzun, cûbbeden kısa ve kolsuzdu.

Mevlevilerinki ise uzun kollu, bel hizasın-da nihayetlenen bir nevi hayderiye idi. Tennure üstüne de giyilirdi.

DESTEMORA (دسته مورا) [Bah.] Bir dire-gin üzerine cıvıdıra ilerisine sürülen çubuk ve-yahut bastonu yerinde tutmak için direk veya cıvıdıra zıvanasına geçirilen iki delikli bir kütük veya demirden yapılmış çemberin adıdır. Delik-lerden biri yuvarlak, öteki dört köşedir.

DESTESENK (دسته سنگ) [San.] Ezme için-de kullanılan billür veya mermerden yapılmış alele verilen addır. Muhtelif şekilde yapılan bu alele halk arasında (Havan eli) denilir: Bu-nunla eski reasamlar ve mücellitler lüzumlu şey-leri mermer ve billür levhalar üzerinde ezer-lerdi. Bunu eskiden sıvacı ve nakkaş esnafı da kireç ezmek için kullanırlardı. Üstüvani şekilde olanlarına ve ufki olarak iki taraftan tutulan-lara merdane denir. Bunlar matbaalarda mürek-kep ezmek, veya taşa mürekkep sürmek için kullanılırdı.

DESTE SÜTUN (دسته ستون) [Mim.] Birbi-rine yapışık bir çok sütunlardan vücuda gelen ayağın adı idi. Bu şekil ayaklara gotik mimar-isinde çok tesadüf edilir.

DESTE TAHTASI (دسته تخته می) [Mim.] Es-kiden kullanılan tahta nevilerinden birine veri-len addır. Bu tahtaların eb'adı 5 veya 1, 5 arşındı.

DESTİBAZ (دسته باز) [San.] Eskiden şube-debaz adı verilen hokkabazların testi ile gös-terdikleri hüner oyunu hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bir testi üzerine dört kollu bir ağaç konur, biribiri üzerine içleri su dolu çiçek koymaya mahsus vazo şeklinde yirmi şişe sıra-lanarak üstüne bir tabia, tabianın üstüne de üç

büyük şişe konulurdu. Oyuncu bunları heyetiyle alıp başının üzerine koyar ve hiç bir kazaya meydan vermede raksederdi. Zâhiren basit görünen, fakat hakikatte büyük bir meleke ve mûmareseye ihtiyaç gösteren bu hüner oyunun-da şişeler de bulunduğu için buna «şişebaz» da denilirdi.

DESTİMAL (دستمال) [San.] Farsça el sile-cek bez, elbezi, yağlık, mendil demek olan bu kelime istilâh olarak ramazanın onbeşinde ya-pılan hırka-i saadet ziyareti münasebetiyle zi-yaretçilere hırka-i şerif ziyaretini mûtaakip bizzat padişahlar tarafından verilen mendil bü-yüklüğündeki tülbinden adı idi. Destimalın or-tasına baskı ile ve talik yazı ile

نور الهدی
قلنا به تکریم
صلوا علیه وسلموا
تسلیم

dört köşeye de:

*Hırka-i Hazret-i Fahr-i Rüşûle
Atlas-i çarh olamaz payendaz
Yüz sürüp zegline takbil ederek
Kul şefi-i ümeme arz-ı niyaz*

yazılı idi (Başbakanlık arşivi) nde mevcut bir vesikaya göre (25 No. 1183, sıra 203) bunun daha başka yerlerde de kullanıldığı anlaşıyor. Vesika aynen şöyledir:

«Hazine-i başı ağa Sancağ-ı Şerif için yirmi deste şerbeti alâ destimal veresiz.»

*Matem-i firkatla her dem çağlayan gözyaşı
Destimal-ı tesliyetle saklayıp silmekte güç.*

Mahmut Celâleddin Paşa

DESTUR (دستور) [Sof.] Bir yere girilirken izin isteği yerinde kullanılır bir tâbirdir. Halk arasında müsaade, izin yerinde kullanıldığı gibi savulunuz, yol veriniz, kimse olmasın ma-kamında da kullanılır.

*Vermişti mizac-ı hünerle destur
Terk-i edep etselerde mâzur*

Nabi

*Dilinde besmele olsun; elinde sure-i nur
Kesende sade möhr.. kimse çarpanmaz.. Destur!
Mehmet Akif*

Bektaşilerde nefes okuyacak can evvelâ destur der, babanın eyvallah demesini beklerdi. Baba eyvallah demedikçe okuyamazdı.

[Sar.] Kalfaların saraylıların bulunduğu odalardan birine girdikleri sırada selâm maka-

mında kullandıkları bir tâbirdir. Söze bağliya-
cıkları sırada ruhsat talebi makamında «des-
turun» derlerdi.

DESTUR İSTEMEK (دستور استمداد) [Sof.-
Sar.] Girmek için müsaade talebi yerinde ku-
lanılır bir tâbirdir. Farsça bir kelime olan
destur izin, ruhsat demektir.

DESTURLU (دستورلی) [Ask - Sar - Sof.]
Mezun, iznli yerinde kullanılır bir tâbirdir.
Destur Farsça izin, ruhsat demektir.

DESTURUN (دستورن) [Sar.] Kalfalardan
birinin saraylıların bulundukları odada söze bağ-
liyacıkları sırada ruhsat makamında kullan-
dıkları bir tâbirdir. Kalfalar saraylıların bulun-
duğu odaya girdikleri zaman selâm makamında
«desturun» derlerdi.

DEŞNE (دشنه) [Ede.] Farsça hançer mâ-
nasına gelir bir tâbirdir.

*Bir tâb virdi kaşlarına seng-i vesme kim
Ancak o tâbi deşneye seng-i fesan verir.
Nedim*

DEV (دو) [Met.] Esatirî mahlûkat hak-
kında kullanılır bi tâbirdir. Günahların müşah-
has şekli olan habis ruhlar, zulmet hâkimleri
diye de tevehhüm edilmiştir. Halk arasında
Dev diye telâffuz olunan bu iâbirin Arapçası
şeytan demek olan Div'dir. Ahriman'ın mah-
lûkları telâkki edilen devlerin sayısı pek çok
olduğu gibi bunlarla yapılmış mücadeleler de ki-
taplara kadar geçmiştir. İran mitolojisine göre
siyah ve beyaz olmak üzere iki nevi vardır.

*Ol Süleyman'ın şükûhu dîve salmış restehiz
Bu Süleyman sa'ileti küffarı etmiş tarımar
Fuzuli*

DEVALİB RESMİ (دوالیب رسمی) [Mal.]
Musul ve havalisindeki bostanlarda mevcut
olan dolaplardan ögre mukabil kovaların ade-
dine göre alınan resimdir. Devalib; dolabın
cem'idir.

DEVAİR-İ MÜTEVAZİYE (دوائر متوازیه) [Ast.]
Üstüva hattına muvazî olarak geçen
küçük dairelere verilen addır. Bunlara «devair-i
uruz» da denilirdi.

DEVAİRİ URUZ (دوائر عروض) [Ast.]
Üstüva hattına muvazî olarak geçen küçük
dairelere verilen addır. Bunlara «devair-i mü-
tevaзіye» de denilirdi.

DEVAT (دوات) [San.] Hokka ve kalem
muhafazası vazifelerini aynı zamanda gören
divid'in Arapça ismidir. Halk lisanında divit

suretinde kullanılan bu alet eski zamanlarda
yazıda Arapçası olan Devat istimal olunurdu.
(Kamus-u Osmani) de «yazı takımı, hokkalı
kaleminden ki Türkçede tahrif olunarak divit
denilir» suretinde izah olunmuştur.

*Gân denir cevher-i tahririne ol nihrinin
Bu kadar sarfedemez olsa devatı mahzen
İzzet Molla*

DEVATDAR (دواتدار) [Ida.] Farsça Devat
tutan, divitçi demek olan bu tâbir vezir daire-
lerine mensup ağalardan birine verilen unvandı.
Yazıcı mânasına da gelirdi. Halk arasında divit
şeklinde kullanılan devat şimdiki dolma kalemin
yerini tutan bir yazı aleti idi.

Devatdar Memlûk imparatorluğunda bir
mansıp unvanı idi. Devatdar candar ve sırka-
tibî ile birlikte sultana gelen mektup ve evrakı
alır ve gönderilecek bütün kâğıtları sultana
imza ettirirdi. Memlûkların aylık timar işle-
rine de bakarlardı. Bu unvan Fatimiler devrin-
de de mevcuttu. Onlar da ve sonra Osmanlı
vezir dairelerinde kâtip yerinde kullanılmıştır.

DEV AYNASINA BAKMAK (دور آینه سنا بائق) [Hal.]
Kendini beğenmek, kendini büyük gör-
mek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DEVECİ (دوچی) [Ask.] Yeniçeri ocağını
teşkil eden 196 ortadan 29 uncu ortaya verilen
addır. Bu ortaya «Atik Şütürban ağa» dahi
denilirdi. Şütür; Farsça deve demektir.

DEVE RESMİ (دو رسمی) [Mal.] Deve-
lerden alınan resim hakkında kullanılır bir
tâbirdir. At, katır, öküz, manda gibi ehli hay-
vanlar tâbiri altında birleştirilmesi kabil olan
bu resmin öteki hayvanlardan olduğu gibi de-
velerden de, baş üzerinden alınması ihtisap
resmi ve hayvanat-ı ehliye resmi konulduğu
zaman başlamıştır.

DEVESİ HACI (دو رسمی حاجی) [Hal.] Hacı
olup ta hal ve şanına yakışmıyacak hareketlerde
bulunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

DEVE TABANI (دو طبانی) [San.] Eski-
den kullanılan işret kadehlerinden birinin adı
idi. Bundan başka at kulağı, sığır topuğu adı
verilen kadehler de vardı. Muhtelif büyüklükte
olan bu kadehler şekillerinden dolayı bu isim-
leri almışlardı.

*İster gussayı kaldırmagıçün hâtırdan
Çekelim at kulağı mı deve tabanı mı var
Sabit*

§ [Giy.] Bursada dokunan bir nevi ku-
maşa da bu ad verilirdi.

DEVHAT-ÜZ-ZEHEB (دوحة الذهب) [Saf.]
İmam Ali'yi takdis etme manasına gelir bir
tâbirdir. Devha arapça büyük, ulu ağaç, demek-
tir. Tarikatların çoğunun kökü Ali'ye dayan-
dığı için büyük altın ağaç demek olan bu tâbir
Sofiyecce kullanılmıştır.

DEVİR (دور) [Ast.-Ed.] Arapça bir kelime
olup dairevi bir hareketle dönmek, dolaunmak mâ-
nasına gelen bu tâbir, hakiki ve mecazi manada
bir şeyin kısa veya uzun bir hareketten sonra
ilk vaziyete dönerek tekrar aynı harekete geç-
mesidir. Muhtelif ilimlerde bu aslı mânadan
muhtelif istilâhlar meydana gelmiştir:

1 — Astronimide sabite ve seyyarelerin
bir dolanım müddetidir. Meselâ felek-i sevâ-
bitin her noktası 24 saat sonra, tekrar o müd-
detten evvel bulunduğu yerde bulunur. Sonra-
ları dairevi hareket kaydına ehemmiyet veril-
miyerek sırf muttariden vaki olan astronomik
hâdiselerin, başlamalarıyla sona ermeleri ara-
sındaki müddete, meselâ iki yıldızın kıranın
üst üste iki defa vukuu arasında geçen müddete
de devir denilmiştir. Devir hesapları feleğin
dönüşüne bağlı olduğundan, takvimde muttaride-
den tekerrür eden hâdiseler arasındaki müddete,
gerek dinî mülâhazalarla ve gerek itibarî olarak
tahdit edilen adedi muayyen zaman birliklerin-
den mürekkep daha imtidatlı bir zaman birliğine
de devir denilir.

(H. Ritter) in verdiği izahata göre: (İslâm
Ansiklopedisi devir maddesi) Astrolojide yıldız-
ların hareketleri yer yüzündeki hâdiselerin yalnız
zamanı ile değil, belki onların mahal, vuku',
nevi ve keyfiyetleri ile alakalıdır. Menzei Babil
Astrolojisi olup, İslâm âlemine Hindistan'dan
gelen bir nazariyeye göre, âlemin mebdinde bü-
tün seyyareler Hamel burcunda toplanmış bulu-
nuyordu. Bir kaç milyon sene sonra yine orada
toplanacağı zaman bu âlem eski haline dönecek,
mahvolacak ve sonra yeniden başlayacaktır. Ba-
zı Astroloji kitaplarında bu âlemin sıra ile yedi
seyyare tarafından idare edildiği anlatılmakta-
dır. Her seyyarenin «hükümrânlığı» bin veya
yedi bin sene sayılır, hattâ her seyyare «devrine»
ait bir hâkim (Peygamber) gösterir. Her devrin
mensup olduğu yıldızın tabiatına göre, ayrı hu-
susiyeti vardır. Tarih ilminde zaman ölçmek
için kullanılan takvim sistemleri semavî ec-
ramın hareketlerine göre hesap edilir. Bu sis-
temlere bazen tarih veya takvim, bazen de devir
denilir. Bundan farklı olarak tarihçiler ve mu-
harrirler devir tâbirini daha serbest mânâ ile
kullanarak tarihi itibarî surette muhtelif devir-
lere ayırıyorlar, Ve bu devirlerin tahdit ve tesmi-
yesinde her birinde göze çarpan kültür hususi-

yetlerine, büyük şahıslara ve mühim hâdiselere
itibar ediyorlar. Demir devri, Büyük İskender
devri, Napolyon devri, Lâle devri gibi.

«İslâm fırkalarından bilhassa İsmâîlîler âle-
min dini tarihini birer aded sistemiyle devirlere
ayırışlardır. Âlemin tarihi Adem'den kıya-
mete kadar yedi devre ayrılır ve bunlardan
her biri de yine yedi devre bölünür. Gerek bü-
yük, gerek küçük devirlerin başında birer nâ-
tık bulunur. Peygamberlerin devri altıncı büyük
devirdir. İsmail bin Cafer'in veya onun oğlu Mu-
hammed, yedinci ve sonuncu devrin başında
bulunur.»

II — Mantıkta devir Orbis, Circulus vi-
tiosus, petitio pirincipi denilen ve Ariosto'nun
bahsettiği tarif veya kıyas hatasına verilen
isimdir. Tarif veya ispat edilecek şeyin tarif
veya ispat için getirilen mukaddemelerde zaten
mevcut olmasından ibarettir. Hem tasavvuratta,
hem tasdikatta olur. Tasavvurat için misal:
Güneş, gündüz yıldızdır ve gündüz ise güne-
şin doğmuş bulunmasıdır. Bu misaldeki devre
«devr-i sarîh» denilir Eğer devir ikincide de-
ğil, üçüncü veya daha sonraki bir cümlede
meydana çıkarsa, ona «devr-i muzmer» itlak
olunur.

III — Tıbda bir humma nöbetine devir
denilir.

IV — Aruzda muvâşşah ve zecil de guşn
ve kull'den gayri olan ve manzumenin en büyük
kısımını teşkil eden beyitlere devir adı verilir.

*Sanman ki felek devr ile şâmı seher eyler
Her vâkıanın âkıbetinden haber eyler
Nef'i*

*Hayli zaman âlemi devr eyledim
Halka değil kendime cevur eyledim
Muallim Naci*

*Gül devri ays eyyamıdır zeok u sefa hengâmıdır
Aşıkların bayramıdır bu mevsim-i ferhûnde dem
Nef'i*

§ [Sof.] Hilicate yani mebd ve meade
dayanan meslek hakkında kullanılır bir tâbirdir.
Sudur ve tecelli nazariyesi mucibince maddi
âlem olan şu dünyaya düşen bir mevcut; iptida
cemad, sonra nebat, sonra hayvan, sonra insan
şekillerinde tecelli ve nihayet «İnsan-ı kâmil»
şekline inkılâp eder, Hakka vâsıl olur. Yani
«kavs-i uruc» nazariyesine göre yine aslına,
«vücud-u mutlak» a rücu eder. Yahut vücud-u
mutlaktan anasır âlemine iner ki «kavs-i nüzul»
denir. İşte «mebd ve mead» dan bâhis olan
bu harekete «devir» adı verilir.

Sayın Abdülbaki Gölpınarlı «Kaygusuz Divanı» nda (sahife 128) bunun için şu tafsilatı veriyor:

«Sofîye telâkkisine göre Allah «hüviyet-i mutlakâ, التلک، tîlak-ı lâhut» gibi isimlerle anılan Zât-ı baht âleminde iken bütün «esma ve sıfat zatında müstehlik» idi. Hakkın bu âlemden ilk «tenezzül» ü zatına «muzaf ve lâhik» olan «meyil ve muhabbet» i dir ki buna «aşk» da denir. İşte bu ilk tenezzülde «bütün esma ve sıfat mücmelen mevcut» tur. Bu âleme «ceberut âlemi» ve «hakikat-i Muhammediyye» ler. Bütün esma ve sıfat, muhtelif isimleri olan bu âlemden zuhûr etmiştir. Bu üçüncü âleme de «sıfat ve melekût âlemi, âlem-i emir ve gayp» denir ki kuva âleminde ibarettir. Bu âlemin mezahiri ise dördüncü âlem olan gör-düğümüz «şahadet ve nâsut», yani madde âlemini meydana getirmiştir. Beşinci âlem olan «kevn-i cami-i insani» bu dört âlemi muhittir ve «zuhûrun kemali insanda» dır. Bu beş âleme «haderat-ı hams» derler. Şu halde insan, bu âleme gelinceye kadar şu âlemleri seyr ve devr etmiştir. التلک، (zat, lâhut; hakikat-i Muhammediyye, ilm, ceberût); ukul (sıfat ve mücerredat, melekût); eflâk, anasır-ı erbaa, mevalid-i selâse (madde, nâsut), insan (kevn-i cami), sofiyeden bazıları bu «devr» e bir âyete isnaden 50 bin yıl gibi bir müddet bile tâyin etmişlerdir.

*Elli bin yıl denilir ba's ile neş'in berzahi
Kuvvet-i âlem zahûr-ı âdeme vere cilâ
Gaybî*

«İnsan, bu neş'e-i insaniye» de sülûkünü tamamlarsa ölünce «hak ile hak» olur. Tamamlıyamadığı takdirde hangi âlemde kaldıysa o âlemin mâneviyetine rücu eder. Fakat tekrar «madde» ye rücu olmadığından bu «Tenasuh» değildir.

«Şurasını da kaydedelim ki bu izahat «Allah, evvelâ zat âleminde bütün sıfatından münezzehti. Sonra kendini bildi, bir müddet sonra melekût, daha sonra nâsut âlemini izhar eyledi, nihayet insan'da bütün esma ve sıfatını cami olarak zâhir oldu» mânasını ifade etmez. Bu âlemlerin, birbirine «zaman-ı tekaddümleri» yoktur. Hak, el'an itlâk âleminde mutlak ve bütün esma ve sıfatından münezzehtir, ceberut âleminde ilmiyle, melekût âleminde sıfatıyla zâhirdir. Zuhurunun şiddeti nâsut âleminde olup bu «şiddet-i zuhur» bütününü tevhit etmiştir. Nâsut âlemi, melekût âleminin; melekût âlemi, hakikat-i Muhammediyyenin zuhurundan ibaret olup zatı; bütün bu «cavalimi muhit ve müs-tagraktır.»

Esasen zaman yoktur ki «zaman-ı tekaddüm» düşünülebilir. Bunun içindir ki sofiyenin birçoğu «âlem'in kıdem ve bakası» nı kabul etmişler, bu hususta tereddüt edenler bile «Kudûs ve fena» yı kabul ettikleri takdirde «sıfatın tatilini» kail olacakları cihetle «zuhûr daimidir. Fakat âlem, bu heyetiyle hâdis ve fanidir. Kıyametten sonra Hakkın saltanatı sıfat âleminde zâhir olacaktır. Kemal de budur» diye «tevhin» yoluna sapmışlardır (Fütuhât-ı Mekkiyye, elbab-ür-rabi ves-sütun, fi marifet-il-kıyame ve menazileha ve keyfiyet-ül-ba's, cilt 1, sahife 307-317).

Bektaşilerin devri ile mutasavvıfların misali ve mânevi olan devri arasında fark vardır. Onların devrinde maddi bir tenasuh mevcuttur. Bu kanaate göre, hayatında hayvani bir sıfatla muttasıf olan bir insan, vefatından sonra aynı hayvan suretine bürünerek tekrar bu âleme gelecektir.

§ [Mus.] Usul mânasına gelir bir tâbirdir. Musikinin usullerinden bahseden ilme «ilm-i edvar» denir.

*Bu çarh-ı çemberi de tutup devir usulünü
Deffaf mühr kılmış idi çehresin nihan
Baki*

DEVİR ATI (دور آتی) [Ask.] Yeniçeri Ocagının zabıtlarından olup devşirme toplamakla da mükellef bulunan İstanbul ağasına üç senede bir Padişah ahırından verilen at hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ağa bu atı devşirme münasebetiyle Taşradaki hizmetlerinde kullandığı için bu ad verilmişti. Sekban başı ile ocak kethüdasına da üç senede bir İstabl-ı Âmireden at verilir, buna da devir atı denilirdi.

DEVİRHAN (دورخوان) [Vak.] Camilerde namaz vakitlerinden önce kur'an okumak vazifesiyle mükellef olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan devir dönme, birinin uhdesinden çıkarup diğerinin üzerine geçirmek mânaları gibi yukardan aşağıya okumak, müteselsilen hatmetmek mânasına da gelir. Farsça olan han da okumak demektir. Camilerde bu suretle kur'an okumak için vazifeler vardır.

DEVİR HATMİ (دور ختمی) [Hal.] Ölünün ruhunu taziz ile beraber Allahın rahmetine mazhariyeti için dua vesilesiyle okunan hatim ve bu münasebetle yapılan dinî merasim hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ölümü takip eden günlerde yapılan bu merasimde hatim indirildiği gibi ölünün sağlığında kılamadığı namazlar,

tutamadığı oruçlar, kesemediği kurbanlar, veremediği zekâtlar gibi ifa edemediği feraiz ve vacibatin ıskatı için sağlığında sülûs-ü malinden (malının üçte biri) vasiyet ettiği veyahut veresininin bu maksatla fıkara vermesini istediği para da dağıtıldı. Kur'an baştan sonuna kadar okunmak suretiyle devredildiği, paralar da hazır bulunanlar arasında alınıp verilmek suretiyle elden ele geçtiği için merasime bu ad verilmiştir. Paranın dağıtımı göyle yapılırdı: Ölünün yaşına göre kılamamış olduğu namazların, tutamamış bulunduğu oruçların, kesememiş olduğu kurbanların, vermemiş bulunduğu zekâtların ortalama olarak yapılan hesabı neticesinde fıkara verilmesi lâzımgelen sadakaya karşılık olmak üzere eldeki para hazır bulunanlar arasında devir yapılır ve sonunda oradakilere dağıtıldı. Eda olunamayan farzlarla vacipler için fıkara verilmesi lâzımgelen sadaka şer'an muayyen olduğundan hesap ona göre yürütülürdü. Eldeki para bu yekûnun tamamına kâfi gelececeği için para ölünün borçlu kaldığı kazaya karşılık olarak hazır bulunanlara ne için verildiği söylenmek suretiyle verilirken alan kabul ettim demek olan «kabiltü» dedikten sonra verene, hibe ettim mânasına gelen «veheptüke» diyerek geri verir, bu suretle aynı para yapılan hesaba karşılık teşkil edinceye kadar birçok defalar elden ele geçirilir, sonunda da para hazır bulunanlara dağıtıldı.

DEVİR KÜRKÜ (دور کورکی) [Sar.] Mevacip yani ulûfe verilmesi ve muhasebe devri dolayısıyla Padişah tarafından Sadrazam'a verilen samur kürk hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu kürk ile bir de mücevherli hançer verilir ve bunlarla beraber yine padişah tarafından teşekkürü mutazammın Sadrazama bir hatt-ı Hümayun gönderilirdi. Bunların gönderilmesi kanun icabındandı. Çuhadar Ağa yahut hünkârın yakınlarından biri merasimle getirir, getirin Sadrazam tarafından karşılanırdı. Bundan sonra Sadrazam arza giderdi.

DEVİR MASRAFI (دور مصرفی) [Mal.] Büyük memurların vardıkları, geçtikleri ve konakladıkları yerlerdeki masraflarına karşılık olmak üzere halktan alınan paralar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bir kısmı vukuu üzerine tevzi defterlerine geçirildiği gibi bir takımı da sarftan evvel tahmini olarak defterlere konulur, halka dağıtılarak tahsil olunurdu. Tanzimattan sonra kaldırılmıştır.

DEVİR SÜRMEK (دور سورمک) [Hal.] Mecaz yolu ile huzur ve sükûn içinde yaşamak, keyf sürmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DEVLET ÂBADI (دولت آبادی) [San.] İpekten yapılan kâğıtların bir nev'i hakkında kullanılan bir tâbirdir. Buna «Abadi» de denilirdi. Devlet Âbad Şehrinde yapıldığı içia bu ad verilmişti.

DEVLET DÜŞKÜNÜ (دولت دوشکونی) [Hal.] Görmüş geçirmiş, zengin iken fakir düşmüş, gözü tok yerine kullanılır bir tâbirdir.

DEVLETHANE (دولتخانه) [Hal.] Hürmet kasdile ev yerinde kullanılan bir tâbirdir. Zıddı fakirhane, bendehanedir.

*Hüda Divar-i Devlethane-i erbab-ı ikbali
Gehi bir lâne-i günciş-k-i bi aram için saklar
Razi*

DEVLET KETHÜDASI EFENDİ (دولت کتخداسی افندی) [Ida.] Osmanlıların ilk zamanlarında «Vezir Kethüdası Ağa» unvanını taşıyan memurun sonraları aldığı addır. Vezir kethüdalığı sonraları kethüda bey, daha sonra Devlet Kethüdası Efendi olmuştur. 1251 (1835) de umur-u mülkiye, 1253 (1837) de Dahiliye Nazırlığına tahvil olunmuştur. Sadaret müsteşarı demek olan kethüda ilk zamanlarda Sadrazamların hususi adamları veziyetinde idi. Bunlar menasib-ı sitte'ye resmen dâhil olmadıkları halde onlardan sonra gelen mansıpların fevkinde idiler.

DEVLETLİLER (دولتلیار) [Sar.] Saray mensupları tarafından şehzadelerle sultanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Padişaha mensup mânasına gelir. Devletlilerin ayrı ayrı kalfaları ve hizmet edenleri olmakla beraber yemeğe mütaallik hizmetlerine bakmak çeşniyar ve kilerci kalfaların vazifesi idi. Devletlilere mahsus nan'i azizin (ekmek) üzerinde kıl ve toz bulunur ise bunu izale etmek ve sofrayı tanzim ve kilerci kalfalar tarafından hazırlanan salata ve meyva gibi şeyleri yerli yerine koymak çeşniyar kalfalara aitti. Yemegin başından sonuna kadar çeşniyar kalfalar divan durmak suretiyle Devletlilere yemek yedirirlerdi. Sarayın kuşluk yemeği sabahleyin erkenden, akşam yemeği ise ikinci namazını mütaakip çıkardı; Bu âdet Osman Gazi zamanından kalma idi. İlk Osmanlı Padişahı İkinci namazından sonra ne kadar adam varsa hepsini birlikte alarak yemek yediğinden bu âdet Osmanlı sarayında sonuna kadar devam etmiştir.

Devletlilere mahsus tablalar siyah çuhadan, kalfalara mahsus olanlar ise siyah astardan idi. Yalnız padişahın tablaları al çuhadan, büzme denilen kılıfa sarılı olarak gelirdi. Tablalar harem ağaları delâletiyle ağ kapısından

tablakların başında olarak içeriye getirilip muayyen yerlere konulur, sonra aş nöbetçisi olan kalfalar ikişer ikişer tutup yemek odalarına getirirdi.

Her Devletlinin yemeği, biri perhiz yemeği olmak üzere ikişer tabla idi. Kalfaların tablalarına beylik yemek tâbir olunurdu.

Sarayda bir zamanlar ekmek yerine fodla yenilirdi. Devletliler için saray francalası, susamsız simit tâbir ettikleri has çörek konulurdu.

DEVLETLÜ (دولتو) [Ida.] Vezirlere, müşirler, şeyhülislâmlara, Mekke emirlerine, Darüssaade ağalarına, saltanat hanedanına sıhriyeti bulunanlara yazılan resmî elkapı, Gani, iktidar, saadet sahibi demektir. Bunların bir kısmının başına veya sonuna başka tâbirler de ilâve olunurdu. Sadrazamlarla hidivlere; Fahametlû, Devletlû, mazullerine; Übbehtlû Devletlû, şeyhülislâmlara; Devletlû semahatlû, Mekke emirlerine; Devletlû siyadetlû, Darüssaade ağalarına; Devletlû İnayetlû, sıhriyete mazhar olanlarla ser askerlere; Devletlû Atufetlû denilirdi. Devletlû'den ve diğer tâbirlerden sonra efendim hazretleri de ilâve edilirdi. Bu gibilere yazılan zarfların üzerlerine Devletlû... Paşa hazretlerine, Devletlû semahatlû... efendi hazretlerine yazıldığı gibi muharreratta isimleri geçtikçe yahut kitaplara yazılmak icabettikçe yine aynı tâbirler istimal edilirdi.

Devletlülere bizleri tahkir düşer mi?

Biz âciz isek te yine mahlûk-i Hudayız Ziya Paşa

DEVLETLÜ ATUFETLÜ (دولتو عطفو) [Ida.] Saltanat hanedanına sıhriyeti olanlarla seraskerler hakkında kullanılan bir elkapı. İsimlerinden sonra da paşa hazretleri ilâve edilirdi. Muharreratta da Devletlû Atufetlû efendim hazretleri suretinde kullanılırdı.

DEVLETLÜ İNAYETLÜ (دولتو عنايتو) [Ida.] Darüssaade ağaları hakkında kullanılan elkapı. İsimlerinden sonra da ağa hazretleri ilâve edilirdi. Muharreratta Devletlû İnayetlû efendim hazretleri suretinde kullanılırdı. 1908 inkilâbından sonra devletlû kaldırılarak yalnız inayetlû kalmıştır. İnayet yardım ve iyilik etmiye ihtimam ile çalışmak demektir.

DEVLETLÜ NECABETLÜ (دولتو نجابتو) [Sar.] Saltanat Hanedanı mensubu olan Şehzadeler hakkında kullanılan elkapı. İsimlerinden sonra da «Efendi hazretleri» ilâve edilirdi. Muharreratta da «Devletlû Necabetlû Efendim hazretleri» suretinde kullanılırdı. Arapça bir

kelime olan Necabet; soy pâklığı, ırk temizliği, aslı ve nesli temiz olma demektir.

DEVLETLÜ SEMAHATLÜ (دولتو سماحتو) [Ida.] Şeyhülislâmlar hakkında kullanılan elkapı. İsimlerinden sonra da efendi hazretleri ilâve edilirdi. Muharreratta Devletlû semahatlû efendim hazretleri suretinde de kullanılırdı. Arapça bir kelime olan Semahat cömertlik demektir.

DEVLETLÜ SİYADETLÜ (دولتو سيادتو) [Ida.] Mekke emirleri hakkında kullanılan elkapı. İsimlerinden sonra da paşa hazretleri ilâve edilirdi. Muharreratta da Devletlû Siyadetlû efendim hazretleri suretinde kullanılırdı. Arapça bir kelime olan siyadet seyyidlik, ululuk demektir.

DEVİRAN (دوران) [Sof.] Bazı tarikatlarda dervişlerin bir halka teşkil ederek dönmek suretiyle yaptıkları âyin yerinde kullanılır bir tâbirdir. Zikir el ile tutunarak veyahut kollar yekdiğerinin omuz ve bellerine geçirilerek hareket suretiyle icra edildiği için bu ismi almıştı. Devranda şeyh halkının ortasında zikri idare eeer, zâkirler bazen toplu olarak bir arada, bazı kerre tek tek ilâhi veya durak okurlardı.

Devran şiddetli münakaşayı mucip olmuş meselelerdendir. Allâme Zemahşeri «Keşşaf» ında, İbni Bezzaz namıyla maruf Hafıziddin Muhammed bin Muhammed İbn-i Şihap (Bez-zaziye) namıyla meşhur olan (Elcami-ül veciz) inde, ismi Ali, şöhreti Fahrül-islâm olan (Pez-devî) o namdaki eserinde devranın şiddetle aleyhinde bulunmuşlar, yapanları tekkire kadar varmışlardır. Bununla beraber bazı muhakkiklerin tahkikine göre hicri sekizinci asra kadar devran için kimse birşey dememiştir.

Hicri 86 senesinde, Tâbiin zamanında ihdas olunmuş olan devran hakkında mezhep reisleri birşey söylememişlerdir. İşi uzatan ve büyüten sonradan çıkan bir takım mutaassıplardır. Hattâ bilhassa İstanbul'da bir zamanlar bu iş o kadar büyümüş idiki mutaassıplar mütaaddit defalar tekkeleri yıkmaya karar vermişler, tekke şeyhleri de şeyhülislâmlara müracaatla biddefeat fetvalar almışlardır. Meşhur âlim (Ebussuud Efendi) de lehte fetva verendendir. Ebussuud'un bu husustaki fetvası şudur: «Bu mesele beyanında eimme-i hanefiyeden cevap ne veçhiledir. Bir alay fukara-yı muvabbidin Zikrullah ederek ayak üzere kalkıp Allah-u Taalâyı zikredip gahi nasibâtı mutazammın ciğersüz ilâhi sözler okuyup, gâhi ağlayıp, gâhi inleyip, (نا: كروا لله قياماً وقعوداً وعلى جنوبهم) (Na: Kuro Allah kıyama ve qeuda ve alay jübubihim)

muktezasinca döne döne tevhid etseler anlara şer'an ne lâzım gelür. Beyan buyrulup müsab ve mecur olalar. — Elcevap: Allahü a'lem bissevap, âmiline sevab-ı cezil lâzımgelir. Ketebehu Ebussuud.»

Ebussuud Efendi'nin başka bir fetvası: «Allahu Taalânın ilmi bir derya-yı bipâyan mesabesindedir. Meşayih-i izam ol deryanın gavvaslarıdır. Biz ehl-i sahiliz. Bu hususta bizim anlar ile bahsımız yoktur. Fetvasını yine anlar verirler.»

Ebussuud Efendi'nin ve diğerlerinin bu fetvalarına rağmen mesele kapanmamış, hocalarla şeyhler arasında münakaşası uzayıp gitmiştir.

İstanbul'da açılan bir müessesede Rusya'lı G. İ. Gurdjieff talim ve tedvinine başladığı bazı hareketleri gören Yakup Kadri Beyin yazdığı makale ile İkdâm gazetesi sahibi Ahmet Cevdet Beyin «Saint François 3 üncü tarikatı» hakkında Cenevre'den gazetesine gönderdiği mektup üzerine değerli üstat rahmetli Mehmet Ali Ayni Bey tarafından «Sema ve Devran» başlığıyla yazılan yazı kıymetli tafsilatı ihtiva etmektedir. İkdâm gazetesinin 16/Nisan/1337 - 1921 tarihli nüshasında çıkan bu yazı aynı göyledir:

«Sema ve Devran meselesi ehl-i islâmın tarih-i maarifinde evvel ve âhir birçok mütefekkirlerin zihinlerini işgal etmiştir. Mütakaddiminden Eb-üt-Tayyıp'ın, allâme Ebu Muhammed Bin Kuteybe'nin, üstat Ebu Mansur-i Bağdadî'nin, Abdülmelik Bin Habib-ül Mâlikî'nin, Ebu Muhammed Bin Huzzem'in, Hafız Ebu Abdullâh Bin Tahir'in ve müteahhirinden Kemallettin Cafer-ül Defvî'nin, İbni Kayyum-ül Cevzî'nin, Hafız İmadettin Bin Kesir'in, Tarsusî'nin, Taceddin Abdurrahman'ın, İmadeddin Ahmet Bin İbrahim-ül Vasitî'nin, nihayet Şam Müftüsü Kudbüddin Ebulhayır Muhammed-ül-Haygarî'nin (vefatı 894) bu meseleyi tetkik için risaleler yazdıklarını Kâtip Çelebi'nin Keşf-uz-zunun'undan öğreniyoruz. Mesnevi-i şerif şarihlerinden Ankaralı İsmail Dede'nin «Hüccetüs sema» da elimizde. Devran hakkında da hayli kitaplar yazılmış ve birbirine mugavir fetvalar alınıp verilmiş.

«Vâkıa niçin bazı kimseler bazen bir araya toplanıp hayı huy diyerek bağrışıyorlar, ayakta halka olup dönüyorlar, ileri geri, sağa ve sola doğru sallanıyorlar, ellerini çırpıyorlar; def ve başka sazlar çalıyorlar, ney üflüyorlar. Bunlar lehiv ve luupudr. Bunları yapanlar ve dinliyenler tekkire lâyıktır. Bu meseleyi böyle düşünen bazı eshab-ı taassup bir aralık içi azıtır İstan-

bul'da tekkeleri yıkmaya bile teşebbüs etmişler. Bereket versin Köprülü Mehmet Paşa fesadı haber alıp derhal önyak olanları öteye beriye nefyettirmekle münaza ve münakaşayı muvakkaten durdurmuş (Naima Tarihinden: Meger meşveretleri bu imiş ki İstanbul'da ne kadar tekke varsa hedmettikten sonra rasgeldikleri saçlı ve taçlı dervişan fukarasına teccid-i imyan ettireler, ve kabul etmeyenleri katledeler.....) Ancak Köprülü'nün gösterdiği o celâdet (sene 1067) efkârı teskin etmiş olmayacak ki ondan 60-70 sene sonra Bursa'lı Şeyh İsmail Hakkı merhum bakınız nasıl ateş püskürüyor. (Ne acep kendini ehl-i sünnet ekâbirinden sayarsın ve böyle makamatta haktan bâtila kayarsın, ne acep bi meşrepsin ki hayvandan betersin, ve ne garip fersudedilsinki hardan eptersin, güşuna ırışmedi mi: «Erhani ya Bilâl» ve işitmedin mi: «Kellimini ya Hümeiren» nutk u şerif-i nebevilerini «ah kim vesait içindesin, yine vesaiti bilmezsin, ve huzur-u hakka varıp gelmenin şerefi nedir anlamazsın, yürü bu bağ-ı fenada bülbül gibi inle veyahut bülbül-ü hoş nevayı dinle, tâ ki bir gül-ü bi hâre eresin, Ve bir gül yüzünün yüzünü göresin) — İstirdat: Resulullah Efendimiz bir şeyden sıkıldıkları ve bu sebeple sefa-yı ruhanî kesbetmek istedikleri ve ruhan âlem-i lâhuta çıkmak arzu buyurdıkları vakit köleleri güzel sesiyle meşhur Bilâl'e Kur'an okuttururlardı. Ve âlem-i lâhuttan yine beşeriyet içine dönmek istedikleri vakit, sevgili zevceleri Ayşe'ye hitaben: Ey Hümeyra yani gül gibi pembe yüzlü bana lâkırdı söyle derlerdi. Seyyid-ül Mürselin Efendimizin zevcelerine nasıl müşfik ve nazik bir eda ile hitabettiklerinden ibret almalı.»)

«Ruhun o derece bâriz ve mübrem bir ihtiyacını tatmin edecek olan lâhutî bir vasıtayı inkâr hususunda züht ve taassup erbabının o kadar şiddet iltizam etmeleri ne kadar garip idi. Kâtip Çelebi de (Mizan-ül-Hak) ında (taganni, raka ve devir) meselelerini pek bi- tarafane münakaşa ettikten sonra bunlara dahl ve taarruz olunmasını pek nabeca addediyor. Vâkıa böyle bir müdahale ve taarruz abes idi. Zira herkes görüyor ve biliyor ki böcekler ve kuşlar ötüyor, hayvanların herbiri kendi dillerince terennüm ediyor; insanlar güzel sesler ve makamlarla ne yapıyorlar. Çoban su kenarına iletmiş sürüsünü dinletinceye kadar suya saldırmaktan kavalını çalarak menediyor; çölde arap o bitmez tükenmez kum deryalarında devesini maval okuyarak yürütebiliyor, o koca hayvan bu nağmeleri duydukça hem hızını artırıyor, hem sefasından sağına soluna dönüp ba-

kıyor. Bütün yol ve yük hayvanlarının boyunlarındaki çanlar ve çingiraklar ne? Hiçdistanda filleri çalgılarla aldatıp avlıyorlar; Velhasıl musiki durgun ve yorgun zihinlere açıklık, kasavetli kalplere ferahlık, hasislere cömertlik, korkaklara cesaret, sert adamlara yumuşaklık veriyor. Ma'sum yavrular için sıcak sinelerine başlarını dayadıkları annelerinin makamla söyledikleri ninnilerden daha tatlı hangi musiki olabilir?

«Zamanın sademat-ı günâgünü nice yüksek ve Şeddadi binaları hâk ile yeksan ettiği halde Mısır ehramları kadar eski bazı sözler ancak kisve-i nazma bürünmek yani kafiye ve ahengin himayesine sığınmak sayesinde bugüne kadar idame-i mevcudiyet etmemişlermi? Öyle olmasa, çölde kâğıttan kalemden mahrum araplar 1500 senelik Mühelhel'in, Lebid'in, Nabiga'nın, Antere'nin şiirlerini nasıl hifzedebilirlerdi? Velhasıl en iptidai insanların bile kaba saba da olsa şarkıları ve sazları var. Hakikat böyle olunca onlara çağırmanın, ırlamayan diye tenbihten ne fayda hasil olur? Çünkü o avazlar onların ruhlarından kopup geliyor. Hem içimizden öyle coşkunlar çıkmış ki Cemşid'in badeyi imalinden değil daha asma kütüğü yaradılmazdan evvel sahbay-ı aşkla mest olup terennüm etmişler. Bazıları da tas tas şarab-ı muhabbet içtikleri halde kanmamışlardır. Çünkü bu Cemal-i ilâhi ve Veçh-i namütenahi âşık ve müşakkarlarına bilâhare firdevs-i berinde içecekleri şiselerinin ağızları miskle mühürlenmiş, «Rahik'i mahdum» denilen şaraptan kendileri daha bu dünyada iken tecelliyat-ı ilâhiye kadehleriyle sunulmuş! Gavs-ı Âzam Geylânî efendimizin mensupları tarafından dua gibi okunan farişi bir gazelleri var. Bu gazelin bir beytinde müşarünileyh «Nare-i mestane» lerinden bahsediyorlar. Tanini halâ afakî inletemen bu nara aceba o rahik'i canfezadan kana kana içilmesine atılabilir mi idi?

«Fakat acaba bu ahlâk ve naraların, yanıp kavrulmaların sebebi nedir? Ve tatlı seslerle ahenkdar nağmelerin ruh üzerine tesirâtı niye mebnidir? Urefa-yi sofiye bu ahlâkı, efgan ve haninleri bittabî kendi meşrep ve mezheplerine göre izah ederler. Onların başlıca akidesi Vahdet-i Vücut olduğundan her mes'ele o noktaya nazardan muhakeme ve tetkik olunur: Onların zehabınca, masivadan hiçbir şeyin hakiki bir vücudu yoktur. Eyyadaki varlık rûzgârın esmesiyle deniz üzerinde hasil olan dalgaların varlığı gibi muvakkat bir zaman içindir. O rûzgâr esmediği vakit dalgadan da eser kalmaz. Yahut hararet-i gema'le denizden uçan

buharlar havada bulut olur. Sonra dağlara ve ovalara yağmur halinde düşer. Bundan büyük küçük dereler çaylar ve nehirler peyda olur, fakat hepsi oradan buradan uzaktan, yakından toplanıp mastarları olan denize kavuşurlar. O dalgalar rûzgâr geçinceye ve hal-i sükûnete avdet edinceye kadar nasıl iniliyorlar. O dereler ve nehirler taşarak ve coşarak denize kavuşuncaya kadar gürültü ile nasıl çağlayıp akıyorlarsa hayvanların ve insanların cümlesi aslına kavuşuncaya kadar derd-i hicranla böyle feryat edip dururlar. Yalnız onlar değil zahiren bizim cansız gördüğümüz şeylerin bile birer teşbihi var. Keşfiyat-ı ahire-i ilmiye ile de müeyyed ne derin, bir keşf ve irfan: sofiye-i kiram nazarında mevcudattan her bir şey «hay» ismine mazhar olduğu için zahiren camit olan şeylerde bile sır-ı hayat caridir. Ancak onların meknun olan hayatlarını yalnız ehl-i keşf ve tahkik görebilir. Binaenaleyh urefay-ı islâmiye yalnız denizlerin birbiri ardınca gelip giden dalgalarının velvelesini veya bâd-ı sâbâ ile hafif hafif sallanan yaprakların hışırtısını gibi şairleri mütahassıs eden sesleri değil sıvrısineğin vızıltısı ve kapı gıcırtısı gibi mânâsız sesleri bile başka bir kulakla dinlerler. Bize hiçbir mânâ ifade etmeyen o sesler onlar için büsbütün başka hakikatler ifade eder. İşte kalb ve vicdanını bu kadar hassas bir derecede terbiye etmiş ve basar-ı basîretini tabiatın en gizli noktalarına infaz edecek kadar tenvir etmiş onlara hâyır coşma, taşma, sallanma, dönme demek nasıl mümkün olur? Çünkü hareket de aynı ihtiyaç-ı ruhînin, aşk ve şevkin semeresi değildir? Mahbub-ül-âşkın efendimiz Mirac-ı saadetlerinin son menziliinde nur-ı mutlak içine lütf-ü mülâyimetle gömüldükleri vakit, safalarından sağa sola meyil etmediler mi idi? Gökteki yıldızlar, yerdeki cisimleri terkip eden bütün zerrelere daimî bir hareketle değilmi? Kanun-ı külli-i tabiat olan bu hareket niçin? Bunun sırrı nedir? Urefa-yi sofiye bu sualın cevabını da göyle vermişler: Yukarıda söylediğim gibi bu âlemde Haktan başka mevcud-ı hakiki yoktur, Bilecümle eşya o vücud-ı vâhid-i hakikin suver-i günâgünde tecelli ve zuhurundan ibarettir. Bu zuhura sebep, gerekşarkta ve gerek garpta yetişen bilecümle âriflerin bil'ittifak beyanına göre aşkıdır. Sanki zat-ı baht-ı ilâhi kendi büsn-ü müstesna-yı lâhûtisini bir aynaya bakar gibi bakarak temaşa için mezahir-i eşyayı icad etmiştir. İşte bu icat ile sureten tahakkuk ve taayyün eden ikilik o ahlâkın, feryatlarına nasıl sebebi olmuşsa hareket-i umumiyenin de mastarı olmuştur. Urefa bu hareketin istikameti devrî olduğunu söylü-

yorlar. Yani yıldızlar hareketlerinde nasıl bir hatt-ı müstedir takib ediyorlarsa eşya da böyle bir daire resmederler. Binaenaleyh bu devrin müntehası mebbeine vâsıl olur. Dervişliğin en büyük sırrı bu noktadır. Ancak bu sırada garip bir nazariye de serdedilmiştir ki yazmadan geçmiyeceğim. Malûmdur ki kitab-ı münzel-i ilâhînin haber verdiği veçhile kudema indinde yedi kat gök vardır. Heyet-i kadimeye göre her bir gök cismaniyeti pek hafif ve şeffaf billûri bir kubbeden ibarettir. Bu kubbelerin hepsi dönüyor. Bostan dolapları döndükleri vakit nasıl bir ses çıkarıyorsa, o kubbelerin dönmelerinden de gayet lâtif ve ruhnvaz nağmeler hâsıl olur. Ancak göklerin bu lâhuti musikisini herkes işitemez. Bunları uzun bir mücadeleden sonra hakim Fisegorius işitmiş ve o sayede kavaid-i musikiyeyi vaz' ve tedvin etmiş! Kudemanın bu hikâyesi musikinin aşikâr olan tesirât-ı ruhaniyesini lâhuti bir menş'e' isnad etmek istemelerinden mütevellit olsa gerektir. Ruhlar da semavi değil mi? Yani güzel sesler ruhlarla vatan semalarını hatırlattıkları için ferah ve inbisata sebep oluyorlar. Bununla beraber semavatın bu ahengine itikat edenler bugün de mevcuttur. «Leon Deni» nin «Ölümünden Sonra» unvanlı kitabından nakledeceğim şu satırları beraber okuyalım: «Alâik-i maddiyeden halâs olan ruh, esirin ihtizazat-ı mevzunesini, aktar-ı semavattan nazil olan ince nağamatı yavaş yavaş idrak eder; kürevat-ı semaviyenin muazzam ahengini igitir. Avalimin sükût içinde taninendaz olan bu terennümünden, namütenahinin bu esvatından sermest oluncuya kadar neşveyap olur.»

«Esvatın tâbi olduğu kavanin-i fizikiye ile bunların tesirâtına mütâallik tetkikat-ı ahire-i psikolojikiye sadetten hariç olduğu için bittabi onlardan keff-i lisan ediyorum.

«Sema' ve devranın buraya kadar yazdığım esrarına ilâveten tekmil-i bahs için sofiye hazeratının lehv ve lûuba mülhak olan ve münhasıran iltizaz-ı nefis için terkip olunan şehvani nağmata da itibar etmediklerini ve edemiyeceklerini beyana bilmem lüzum var mıdır?

«Ancak burada mühim bir mülâhaza varid-i hâtır oluyor. Madem ki mevzu ve lâtif sesler hep aynı şeylerdir, nasıl oluyor da bazan makbul ve bazan mezmum oluyor? Müdekkikin-i urefa bu meseleyi şu surette hal ve teğrih ediyorlar: Malûmdur ki yerde sürünen sagir bir böcek ile mevcudatın en mükemmeli olan insanı tahrik ve ihya eden kuvve-i hayatiye de şey-i vâhittir. Fakat aslen hakikat-i vâhide olan bu kuvvetin ihtiva ettiği füyuz ve kabiliyatı irae

ve izhar etmesi mazharı olduğu cismin alât ve âzasına göre olabilir. Binaenaleyh o hakir böceği ancak tahrik eden kuvvet, insandaki göz, kulak ve dimağ gibi aletler sayesinde hem görmek ve işitmek ve hem külliyyatı ve esbab-ı hâdisatı taakkul ve tefekkür etmeye muvaffak olur. Şey-i vâhit olan nefes «fanın ve sinin fethiyle» âdi bir düdük ile neyden bir mi çıkar? Sonra o neyi üfleyen zatın mahareti sayesinde hep aynı şey olan o nefesin nasıl canfeza nağmelere münkalip olduğunu düşününüz. İşte bu istidlâlât ile sabit olur ki bütün insanlarda şey-i vâhit olan ruhun da muhtelif mertebe ve makamları vardır:

1 — Tabiat. 2 — Nefs. 3 — Kalb. 4 — Ruh. 5 — Sır.

«Bunlardan tabiatattan mütevellit meyle «şehvet», nefsten mütevellit olana «heva», kalbin meylince «aşk» ve ruhun sema' esnasında hâsıl ettiği meyl-i ruhaniye «muhabbet ve sükûn ve sır-ınkine «üns»-diyorlar. Valhasıl bu lâtif nağmeler insanın yalnız hiss-i şehvanisini tahrik ederse makbul değildir. Zaten bu şehvet hem fani ve muvakkattir, hem yaş ilerleyip kuvve-i bedeniyeye eksildikçe zaafa duçar olur.

«Binaenaleyh hevaperest olan kimselerin eğlenceleri süresiz olur ve bundan çabuk bıkılır. İhtiyarlık zamanında ise o lezzet de kalmaz. Ancak ruha taalluk eden sefalardan hadd ü payanı yoktur, bu feza-yi namütenahi kadar geniştir. Yaş ilerledikçe ve kemal arttıkça insan ondan daha ziyade sefayap olur. Böyle insanı Hakka yaklaştıran ruhani ve lâhuti sema' ve devran nasıl mezmum olabilir?»

DEVİRAN SÜRMEK (دوران سورمك) [Hal.] Mecaz yoluyla refah ve ikbal ve huzur içinde yaşamak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DEVRE-İ ARŞİYYE (دوره ارشیی) [Sof.] Bektaşî tâbirlerindendir. Kavs-ı uruç'a derlerdi. Niyazi-i Mısri'nin devre-i arşiye'si meşhurdur.

Mesleğinde devre-i arşigesin takmil eden
Maye-i terkipten rengi heylûdan geçer.
Eşref Paşa

DEVRE-İ FERŞİYYE (دوره فرشیی) [Sof.] Bektaşî tâbirlerindendir. Devriyelerin kavs-ı nüzule ait olanlarına denilirdi, Üsküdarlı Haşim babanın devre-i Ferşîyye-si meşhurdur.

DEVREKÂNİ KAZASI (دورکائی قضای) [Coğ.] Kastamonu vilâyeti dahilindeki kazalardan birinin adı idi.

DEVİR-İ HİNDİ (دورهندی) [Mus.] Usul ve makamlardan birinin adı idi. Evliya Çelebi Seyahatnamesinde mehterhanelerde çalındığını söyler.

DEVİR-İ İÇTİMÂİ (دور اجتماعی) [Ast.] Güneşin bulunduğu nısfınechare iki defa gelişi arasında geçen müddet hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu müddet bir kameri aydan ibaretti.

DEVİR-İ KAMERİ (دور قمری) [Ast.] 19 seneden ibaret müddet hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunu takiben gelen devre de ay arza ve güneşe nazaran aynı vaziyetlerde bulunur.

DEVİR-İ KEBİR (دور کبیر) [Sof.] Mevlevi tâbirlerindendir. Bayram günleri, bayram namazını mütâakip dedegân, devrişan ve muhibbanın içtimâ ile büyük bir halka teşkil edilmek suretiyle yapılan bayramlaşma merasimine verilen addır. Devr-i kebir aynı zamanda musikide bir usuldür.

DEVİR-İ NUCUMİ (دور نجومی) [Ast.] Sevabitten birinin nısfınechardan iki defa geçmesi beyinde mürur eden zaman hakkında kullanılır bir tâbirdir.

DEVİR-İ SEMSİ (دور شمسی) [Ast.] 28 seneden ibaret müddet hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu müddet bittikten sonra gelen seneler bundan evvelki devrenin aynı günlerinden başlar.

DEVİR-İ VELEDİ (دور ولدی) [Sof.] Mevlevi tâbirlerindendir. Mukabele günü sema' bağlamadan evvel şeyh önde, dedegân kıdem sırasıyla arkada olduğu halde semahanenin dairesi dahilinde ve halka şeklinde görünmek suretiyle üç defa yapılan doluşmanın adı idi. Buna «Sultan Veled devri» de denilir. Bu suretle tesmiyesine sebep bu devrin (Sultan Veled) tarafından tertip edilmiş olmasıdır.

Devr-i Veleddin'in mevlânının babası (Mehmed Bahaeddin Veled) in hac esnasında ifa ettiği tavaftan muktebes olduğunı söyleyenler vardır.

*Misal-i nefh-ı sâru haşr-ı cismanidir anlarsan
Sada-yı ney ile kaim olan refar-ı Mevlâna
Zuhur ile butan'un suretidir halka-i aşşak
Meada mebdetle temsilidir edvar-ı Mevlâna*
beytlerinden de anlaşılacağı üzere devr-i Veleddin birtakım nüktelere işaret idi. Evvelâ sâr-ı İsrâfil ile mezarlarından kalkıp mahşere giden halkın gidişini tasvir etmekte. Saniyen mevcudatın butundan zuhura gelişini seyr-i anillâh, seyr-i ilâllâh, seyrullah derecelerini temsil etmektedir.

DEVİRİYE (دوریه) [Ede.] Hikmete yani mebde ve meada dair olan şiirler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Devir telâkkisini ihtiva eden bu şiirlere daha ziyade Bektaşî şâirlerinin eserleri arasında tesadüf olunur, Diğer şâirler rücu' ve

nuzulden sathî olarak bahsederler. Devriyeler gerek şekil ve gerek tavır ve eda itibarıyla «Destan» lar nev'ine ithal olunabilir. Fakat Rıza Tevfik Beyin dediği gibi hikemî destanlar (Peyam ilâvesi, adet 30, sahife 2) «öyle bir destandır ki bunda kudret-i fıfriye kendi ciltlerini ve feza âleminde geçirdiği tebeddül safhaları ve tekâmül mertebelerini - kendi sergüzeşti olmak üzere - nakil ve hikâye ediyor. «Ben bir gizli sır idim, meydana geldim, şu tarzda göründüm, bu tarza girdim, ilâ...» diyor. Hadd-ı zatında devriyelerin haysiyeti böyle olmakla beraber, fevkalâde bir felsefî mahiyetleri oluğu için o gibi (panteist - vahdet-i vücuda mütâallik) manzumeler büsbütün ayrı ve âli bir sınıf teşkil eder. Mamafih tamamen destan olmakla beraber hikemî sıfatına şayeste olanları da vardır ki onlar da aşık, hikmet-i balığa ve kudret-i hâlikayı mukaddeme-i kelâm ittihaz ederek bazı vukuat ve havadisten bahseder.»

«Kavs-i urucu tasvir eden şu devriye 19 beytin hâfz edilmiş bulunduğu «Halk şiirlerinin şekil ve nev'i, Çankırılı Talât, İstanbul Devlet Matbaası, 1928, sahife 100 den nakledilmiştir.

*Aksüt iken kızıl kana karışıp
Emr-i hakla coşup cevvelâna geldim.
Mâ-i câri gibi akup, yaruşup
Katra-i nâcizden ummaana geldim.*

*Dokuz ay, on gün batn-ı maderde
Kudretten gözümce çekildi perde
Vaktim tamam olup ahari yerde
Çıkıp ten donundan cihana geldim.*

*Hakikat «mey» inden naş edip kanıp
Can gözlerim o gafletten uyanıp
Kudretten her türlü renge boyanıp
Bu âlem-i nakş-ü eloana geldim.*

*Bir zerreyim âfitabımdan dârum
Aşkla mesrurum, kalbi pürnârum.
Tâ ezelden zevk-ı «seyr» e mecburum
Seyr-ü sülûk edip seyrana geldim.*

*El tutup tarikat rahına girdim.
Çok evlîgalara hizmetler verdim;
Sıtk-u hülûs ile ben hakka erdim
Bu cihana keşf-i burhana geldim.*

*Erden el almışım ben de bir erim!
Rah-ı hakikatte ehl-i hünerim;
Haktan geldim, yine hakka giderim,
Hemen bu mekâna mihmana geldim.*

*Tıfl-ı ebcethanım raz-ı «elest» den
Hidayet erişip feyz-i kudretten
Hikmetler okuyup ilm-i hikmetten
Ol mekteb-i sırr-ı irfana geldim.*

*Aşkla kendime biçtim hefenim
Dolayıp boynuma taktım resenim
Vardır aslıyetim (mansur) dan benim
Aşlmaya dâr-ı divana geldim.*

*Anladım aslımı, bildim kendimi
Erenlerden aldım nush-u pendimi;
Pîrlerden kaşandım kemer bendimi
Merd-i şehbaz olup meydana geldim.*

*Din-i Muhammedî icra kılmaya
İmam Hüseyin intikamın almaya
Ol Yezid kavmine kılıç çalmaya
Bir olup (Mehdî) le bir yana geldim.*

*Münkirlerle cenk eyledim bunca dem
Çektim ellerinde çok renç-ü elem
Öldürürse beni münkirler ne gam!
Ben (Hüseyin) aşkına kurbana geldim.*

*Nice kahramanlık edip meydanda
Koymayıp intikam aldım düşmanda
Söylenip şöhetim, şanımlı cihanda
Sürüp çok demler bu devrana geldim.*

*Gelip ihtiyarlık düştü serime
Otarup kalkamaz oldum yerime
Lerze inip bütün her yerlerime
Bir muhalif vakt-ü zamana geldim.*

*Gelip ol Azrail aldı canımı
Bir pençede döktü yüz bin kanımı
Kesti nefesimi, hep dermanımı
Eyvah, ben ol mevt-i hazana geldim.*

*Üryan, püryan edip beni soydular
Nazik tenim tenesirde yudular.
Alıp gidip kabristana koydular
Hayf, ben o sessiz virane geldim.*

*Kuşuma bir seda geldi akabi
Gördüm ki bir melek, söyler arabi
Titretir yer'leri hışm-ü gazabi
Havfla gafletten uyana geldim.*

*Geldi bir hışm-la ol arap melek
Dedi bana ol dem (dine rabbek?)
(Aman, ya Muhammed, Nebi!) diyerek
Geçtim o suali, âsane geldim.*

*Nice bin yıl yattım turab içre, bil
Böyle emreylemiş o Rab-ı Celil
Çalınıp bir nice sâr-ı İsrâfil
Uyanıp kabrimde ben cana geldim.*

*Gördüm ol dem mürdeler hep dirilmiş
Cümle âlem arasata derilmiş
Baktım ki terazi, mizan kurulmuş
Baş açık yarışıp mizana geldim.*

*İki melek yakama el saldılar
Çekip beni mizan üzre aldılar*

*Bu kul (mağfur) diyip nida kıldılar
Şükredüp ben şad-ü handane geldim.*

*Dediler ol vakit bana «Kum, Teall!»
Gösterdiler bir hoş mekân ve mahal
Nakş-ı güzel, yakut, lâl, yeşil, al
Şükür ben cennet-i Rıdvane geldim.*

*Seyrettim o güzel güzârı bir an
Dediler yetişir bu kadar seyrani!
Getirdiler beni ol dem oradan
Yine bir acayip mekâne geldim.*

*O mekândan biraz geldim beriye
Rast geldim anda ulu çeriye
Dediler; bana gel gırl çeriye
Akıllar mat eden derbana geldim.*

*Akl-ü fikr-ü nefis girdim içeri:
Gördüm anda vardır dev ve peri
Korkup aklım aldı, oldum serseri
Hayf bir belâlı zindana geldim.*

*Âdem yoktur kimden alam haberi
Anda varan çıkmas derler ekseri
Usul döndüm ol mahalden ben geri
Çıkıp ol eflâk-i devrana geldim.*

*Eflâkte nücuma varıp karıştım
Nücumdan anasır bahrine düştüm
Hemen ol dem cemadata ulaştım
Ol hikmet sırrını seyrana geldim.*

*Görün beni nerden gelip gitmişim
Cemadattan nebatata yetmişim
Yer yüzünde yeşil yeşil bitmişim
Sefil düşüp batn-ı hayvana geldim.*

*Sıfatı hayvana düştü menzirim
Ağzım mühürlendi söylemez dilim
Dedim: Yarab! Benim nice olur halim?
Zar-ü figan edip efgana geldim.*

*Sıfat-ı hayvanda gezdim bir eyyam
Geçip menzillerim olunca tamam
Bildim aslım (Âdem) Aleyhisselâm
Ahsen surette cihana geldim.*

*Çok seyr-ü devredüp geldim ben ey can
Bildim cihan yine evvelki cihan
Bandan ötesini etmezem beyan
Bu sırrı saklayıp pinhana geldim.*

*Dört kitapta yoktur bu ilim, inan
(İlm-i devriye) dir bu bir sırr-ı kân
Bulup bir mürşid-i kâmil ü irfan
Okuyup bu dersi âyana geldim.*

*Af eyle günahım Gaffar-üz-zünub
Setreyle uyubum settar-ül-uyup
Bu (hüsnü) cürmünü bilip utansın
Yarabbi rahmet-ü gufrana geldim.*

Bektaşilerce pek meşhur olan şu devriye de «Kav-i nüzul» ı tasvir etmektedir:

«Kaf-ü nun» hitabı izhar olmadan
Biz ol kâinatın iptidasıyız.
Kimseler vâsıl-ı didar olmadan
Ol «kabe kavseyn» nin en ednasıyız.

Yok iken Âdem ile Havva âlemde
Hak ile hak idik sır-ı müphemde;
Bir gececik mihman kaldık Meryem'de
Hazret-i İsa'nın öz babasıyız.

Bize peder dedi tıfl-ı Mesiha
«Rabbî erni» diye çağırdı Musa
«Len tarani» diyen biz idik ana
Biz Târ-ı Sina'nın tecellâsıyız.

«Künt-ü kenz» sırrının olduk ağâhı
Ayn-el-yakin gördük Cemallâllahı
Ey hoca bizdedir s rrı ilâhi
Biz Hacı Hünkâr'ın fıkârasıyız.

Zahida şanımsız «inna fetahna»
(Harabî) kemteri serseri sanma
Biz kılı kırk yaran ârifiz amma
(Pîr Balım Sultan) ın budasıyız.

Devriyeler her vakit böyle destan şeklinde uzun olmaz. (Nuri) nin şu manzumesinde olduğu gibi koşma şeklinde de olur:

Zuhura gelmeden vücud-i âdem
Hak bana bu aşkı kıldı tecellâ;
Merkez-i esmada Hallâk-ı âlem
Etti vücudumu mastar-ı eşya.

Var olmazdan evvel bu kevn ü mekân
«Kün» emrin buyurdu Hazret-i Mennan
Budur «Kâf-u nun» un aslına burhan
«Küllü men aleyha fan ve yebka»

(Nuri) sır-ı hakka erişmez gafil,
Ger âkil isen bu esrarı bil!
Olunca murad Hazret-i Celil
Eder bir anda bin mehlaka peyda!

Devriyelerin diğer bir nev'i de tarikate girişi «teslim ve ikrarı» gösterir. Bu da bir şevi «nüzul ve suud» mahiyetindedir. «Şahi» nin şu devriyesi bu nev'in güzellerindendir:

Kurbanlar tığlayıp gülbank çekildi
Gaflet uykusundan uyana geldim.
Dört kapı sancağı anda dikildi
Can, baş feda edip kurbana geldim.

Evvel eşikte koydam başımı
Aldılar içeri, döktüm yaşımı;
Erenler yolunda gör savaşımı
Urgan, püryan olup meydana geldim.

Ol demde uyandı bâtin çeroğı,
Rehberim boynuma bendetti bağı,
Üçer adım ile attım ayağı
(Koç kurban) dediler inana geldim!

Dört kapıya selâm verip aldılar,
Pirim hazuruna yedip geldiler;
(El ele, el hakka olsun!) dediler
Henüz masum olup cihana geldim.

Pirim kulağıma eyledi telkin
Şah-ı vilâyet olmuştum karin
Mezhebim Cafer-i sadık el metin
(Hu! Eyvallah!) deyip pirana geldim.

Yüzüm yere, özüm dâra tutmuşum;
(Mehmet Ali) ye ikrar vermişim;
(Sakahüm) şerbetin anda görmüşüm;
İçip kana kana mestana geldim.

Yolumuz on iki imama çıkar
Rehberim (Muhammed), Ahmed-i Muhtar;
Müşidim (Ali) dir, sahib-i Zülfikar
Kulundur (Şahiya) divana geldim.

Türklerden pek çok devriye yazarlar olduğu gibi İran şairleri de bu türlü manzumeler vücuda getirmişlerdir.

§ [Ida.] Şehir ve kasabaların asayişini muhafaza için gezdirilen zabıta memurlarının dolaşmalarına da devriye denilir. Tanzimattan evvel bu makamda (kol gezmek) tâbiri kullanılırdı. Halin icabına göre yeniçeriler, sonra zaptiyeler, daha sonra da polis ve jandarmalar devriye gezdiği gibi askerler de bu maksatla dolaştırılırdı. Devriye tâbiri hâlâ kullanılır.

§ [Sar.] Matbah-ı Âmire ambarının her sene yapılan muhasebesi ve erzak ve sairinin sayılması münasebetiyle ambar ve matbah memurlarına verilen ikramiye de bu ad verilir.

DEVRIYE MEVLEVİYYETİ (دوريه مولوي) [İlm.] İlimiye mensuplarının rütbeleri icabınca tevcih olunan vazifelerden birinin adıdır. Devriye mevleviyyeti müderrislik mesleğini muhafaza edenlerden hareket-i hariç payesini ihraz edenlere tevcih olunurdu. Devriye mevleviyyeti şunlardır: Bağdat, Ayıntap, Bosna, Erzurum, Maraş, Trablusgarp, Beyrut, Kürdistan, Ruscuk, Sivas, Adana, Çankırı.

DEVŞİRME (دوشيرمه) [Ask., Sar.] Saray hizmetleriyle bostancılıkta ve yeniçeri ocağında istihdam olunmak üzere toplanan Hristiyan çocukları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu hizmetler daha evvel esirlere göndürülürdü. Esirler Birinci Murat zamanında kurulan ve «acemi ocağı» namı verilen ocakta yetiştirildik-

leri gibi miktarları yeniçeri ve acemi ocakları kadrosundan fazla oldukları zamanlarda Türkçeyi ve Türk ve islâm âdetlerini öğrenmek üzere ikişer filori'ye Anadolü'daki Türklerin hizmetlerine verilir, sonra alınarak muhtelif hizmetlerde kullanılırlardı. Devşirme suretiyle Hristiyan çocuklarının alınması ve bunlardan muhtelif hizmetlerle askerlik işlerinde istifade olunması esirlerin azaldığı zamanlarda duyulan zaruret sevkıyla başlanılmış idi.

Yıldırım ile Timur arasındaki Ankara Muharebesinden sonra istilâ devri muvakkaten durmuş, hattâ bazı yerler Bizans İmparatorluğu ile Bulgar kralının eline geçmişti. Çelebi Sultan Mehmet ve oğlu İkinci Murat zamanlarında esirlerden istifade edilemediği vakitlerde üç beş senede ve bazan daha uzun bir müddette Rumeli'deki bir kısım Hristiyan tebeddan yedi sekiz yaşına kadar çocukların devşirilmesi kanun oldu. İşte bu suretle bir kısım tebeddan çocuk toplamaya mahsus olan «Devşirme Kanunu» meydana çıktı.

Esirlere «acemi oğlanı» denildiği gibi devşirme usulüyle toplanan Hristiyan çocuklarına da «acemi oğlanı» ismi veriliirdi. Bu itibarla dipleri müsterek olmakla beraber toplanma tarzı ve menşei itibariyle beyinlerinde fark bulunan bu iki kısım bilâhare bir nam altında birleşmiş ve birleştikten sonra istihdam sureti itibariyle beyinlerinde artık ayrılık gayrılık kalmamıştır.

Devşirmelik Arnavut, Bulgar, Ermeni ve Bosnalılara munhasırdı. Fakat bu meyanda Boşnaklar Müslüman oldukları halde onlardan da devşirme usulüyle acemi oğlanı alınırdı. Bunu da arzu eden kendileriydi. Şamdanî zade «Müriy-üt-tevarih» de bunu yazarken Hristiyanlardan alınması sebebini de izah ediyor:

«Bosna feth olundukta cümlesi birden Müslüman olup padişaha rica ettiler ki evlâdımız devşirme tarikiyle ahz olunduğu reaya zimmileri evlâdından beher sene biner nefer devşirilip sınıf olunup acemi oğlan meyanında terbiye badehu hüsn-ül-vecih olanları Eederun-ı hümayun ve kuvvetlileri bahçelere bostancı, bakisi ortalara yazılır idi ve yeniçeriler kışlarında sakın olurlardı. Müslüman evlâdından alınamaz idi. Hattâ sünnetli tevellüt eden zimmi evlâdı dahi şüpheli deyu alınmaz idi. Zira Müslüman evlâdı kâr u kisp bilür, his-i muza-yakada babası anası yanına kaçar, zahmete tahammül etmez deyu kabul olunmazdı. Amma reaya evlâdı cenkten dönemez, dönse hakkından gelinür, kaçamaz deyu böyle kanun kılınılmıştı. Çünkü Bosnalı Müslüman oldu. Evlâdı

alınmaz anın için evlâtlarının devşirilmesini rica ettiler. Padişah dahi Müslüman Bosnalı devşirme olunsun deyu icazet verdi.»

Bu meseleye dair Kanuni zamannında Bosna ve Hersek kadılarına hüküm dahi verilmişti. «Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecnuası» nda (cilt 5, sayı 1-2) münderic olan bu hükümde deniliyor ki: «Bosna ve Hersek ve Kilis sancakları kadılarına hüküm ki taht-ı kazanzadan şimiye değin acemi oğlanı için alınagelen oğlanların ekseri sünnetlî olmağla sünnetlî olanları dahi alınagelmış iken haliya acemi oğlanın cem'ine varan yaybaşına sünnetlî oğlan almağa mâni olduğunuz ilâm olunmagın buyurdum. Varıcak şöyle ki sünnetlî oğlanlar kadîmden evvel yerlû olup mücerret acemi oğlan olmak için sonradan varmış mıdır, veyahut acemi oğlanı alınmamak için sünnet olunmuş olmağa onun gibi sünnetlî olanları almak murad edindikte mâni olmayup aldırassın. Amma bu bahane ile teviz ve telbis ile hariçten varan sünnetlî oğlan yazılmaktan hazer olunup şimdiye değin alınageldüğü üzere kadîmî yerlû olan sünnetlî oğlanlardan yararların cem ettiresin. (Muhzire verildi divanda fi 13 safer 972).

Bunlardan başka bir de mütekait yeniçerilerin oğulları doğrudan doğruya acemi oğlan yazılırdı.

Devşirme usulüyle Hristiyan çocuklarının alındığı yerler muayyendi. En ziyade Üsküp, İştîp, Köstendil, Pirzren, Görice, Samakov, Prebol, Taşlıca, Ereğli Kasrı, Yanya, Pirlepe, İskenderiye (İşkodra), Ohri, İpek, Dukakin, Kırçova, Foça, Novesin, Nüveprespe, Manastır, Mostar, Imočka, İzvornik, Bögürtlen, Gölikesriye, Hurpišta, Biblište, Akçakale idi.

Bununla beraber icabında bazı yerler muvakkaten oğlan vermekten af olunduğu vâki idi. 981 de Mora sancagındaki raaya (Navarin) kalasının binası ile meşgul oldukları için kendilerinden o sene oğlan alınmamıştı. Bundan başka İstanbul civarındaki köylerden oğlan alınmayan yerler vardı. Kartal ile Kadıköy'de oğlan alınamazdı. Kartal halkı istablı âmireye ait Üsküdar çayırlarını biçerler, çayırılara bakarlar, at yederler, Bursa'dan vesair yerlerde gelen şeyleri muhafaza ederler, icabettikçe kılavuz vazifesini de görürlerdi. Hazineyi muhafaza ve yerleri yol üzeri olmak hasebiyle kılavuzluk ettikleri ve her sene gemiler için kürek verdikleri cihetle Biga Hristiyanları da devşirme oğlan vermezlerdi.

Devşirmeler ocak tarafından tâyin olunan memur marifetiyle toplanırdı. 16 ncı asrın ilk

yarısına kadar hristiyan çocukları beylerbeyi, sancak beyi ve kadılar tarafından toplanırken bunların iltimas ve rüşvet almak suretiyle yol-suz hareketlerine mebnî ondan sonra Yeniçeri ocağına bırakılmıştı. Bu hizmete ocaktan Sekbanbaşı, Solakbaşı, Zağarcıbaşı, Turnacıbaşı, Zemberekbaşı, Devciler ve Yayabaşılardan biri bir takım maiyetiyle memur edilirdi. Bu memura fermanın başka Yeniçeri ağası tarafından da mühürlü ve ferman mealinde bir mektup verilerek de usulendi. Müverrih Ahmet Refik Bey bu fermanın bir örneğini neşretmiştir. «Edebiyat Fakültesi Mecmuası»'nda (cilt 5 sayı 1-2) de çıkan bu ferman aynen şöyledir:

«Kadim-ül eyyamdan Memalik-i mahrusa-i padişahide vâki olan raayadan yeniçerilik için oğlan almak kanun-u kadim olup giru kadimden oligeldüğü üzere yeniçeri olmak için oğlan cem olunmak ferman olunmanın taht-ı hükümetinde vâki raayanın yeniçeriliğe lâyık yarar oğlanlarından intihap edüp ve cem eyleyüp âsitane-i saadet âsiyana irsal ve isal eylemek için ocağın emektar ve ihtiyar ağalarından olup Turnacıbaşı olan Fahr-ül emasil vel âyan... ziyde mecedhu nasp ve tâyin olunup işbu varaka-i meveddet birle iz ve huzurları savbına irsal olundu. Led-el-vusul her kadılıkta vâki olan il ve köy ve kasabat ve kur'ada ve bilâttâ ve hasarlarda ve evkaf ve zaamette ve timarlarda ve çiftliklerde vâki olan raayanın cümlesine muhkem tenbih ve tekid edesiz ki her ne kadar oğulları var ise hiçbir fert kalmayup babaları ile cem'edüp âgay-ı mumailiye yanına götürüp ve âgay-ı müşarunileyh dahi bizzat nazar edip mütâaddit oğulları olanları içinden sinde onbeş yaşında ve yirmi yaşına varınca bir yararın ve gayetle eyûsun intihap edip yeniçerilik için alup defterine yazup dahi hıfz-eyleye ve raayanın mütâaddit oğlu olanlarından bir gayetle yararın ve eyûsun alıp baiksın babasına vere ve yarar oğlanın deftere kaydettikten sonra tebdil eylemeye ve her oğlan ki alınıp kendi evin ve babası ve anası ve köy sipahisi adların ve oğlanın hilye ve evsaf ve alâimin aynı ile yazup defter eyleyüp ve bu veçhile deftere kaydettikten sonra gaybet edecek olursa kim idüğü ve kanda idüğü deftere müracaat olunup malûm olunduktan sonra geru ele getirüle ve anın gibi oğlan cem' olunduğu esnada hariçten oğlan katulmayup yerlu raiyet oğullarından cem' edip hile ve telbisten ihtiyat eyliyeler ve Yeniçeri oğlanı yüz ve yüz elli nefer miktarı cem' olunduğu gibi mutemedün aleyh âdem koşup âsitane-i saadete ve doğru yeniçeri ocağına gönderilip

yolda ve menzillerde muhkem hıfz oluna ki birisi gaybet etmesi ihtimali olma ve her sürüye iki defter yazup birin kendu hıfzedüp ve birin sürü ile gönderdüğü ademe verüp kapuda suret defter ile getirüp teslim eyleyüp ve badehu iki defter birbiriyle mukabele olunup cem olunun oğlanın birisi tebdil ve tağyir olunmak muhal oluna ve oğlan koşup gönderdüğü ademe muhkem tenbih ve tekit eyleye ki oğlanları doğru yoldan getirüp ve gezdirmeyüp ve kim seden bir akça ve bir habbe almayup ve konakları şaşırdup bir köye konmuşlar iken tekrar konmayalar ki köy halkı yeniçeri oğlanına ekmek vermekten ve evlerine alup hıfzetmekten muzayaka-i külliye ve ol vilâyetin kadıları ve subaşıları ve Voyvoda ve evkaf mütevellileri timarları ve zuama ve ummal ve yeniçeri oğlanı cem' hususu için bir veçhile karışmayup ve kat'a muaraza ve müdahale eylemeyüp âgay-ı mumailiye talebi ile mahal ve münasip gördüğü üzere amel edeler Gayri hususa dahl eylemeyerler Zira bu bapta vâki olan umur bu ki müfeyvazdır muhkem mukayyet olup birisi dahl eylemeyüp hiç bir ferdin oğullarını evinde alakoymayup ve gizletmeyüp ve kaçirtmayup bir veçhile telbisten ihtiraz edeler ve her kimin timar ve zaametinde veyahut evinde ve köyünde ve çiftliğinde bir oğlan gizleyüp mumailiye göstermemiş ve kaçırılmış veyahut hile edip hariçten oğlan katmış veya ihmal ve müsahele eylemiş ola her kim ise kat'a mecal verilmeyüp siyaset-i padişahi ile haklarından gelinüb bilmiş olalar Bu bapta mumailiye şükri şikâyeti mesmu ve müessirdir ana göre tekayyüt edüp ihtiraz üzere olalar Ve yeniçeri oğlanı alındıktan vilâyet kadısı ve Voyvodaları subaşıları ve iş erleri ve bazı kimesneler birer ve ikişer köy himayet edüp ve oğlan aldirmayıp ve dilek edüp alunurlarmış ol makuleye rizay-ı hümayun-ı padişahi yoktur, Köylerden kimesnenin rica ve iltimasıyla oğlan alıkoymayup cem' ve irsal ideler. Badehu tecessüs ve tefahhus olunduktan oğlan alınmadığı bilünür ise özlünüz makbul olmayup ikab-ı padişahi ile muakap olmanız mukarrerdir ve bazı köyler madenci ve evkâf raayasıyüz avarız-ı divaniye ve tekalif-i örfiye ve oğlan alınmamak için elimizde muafnamelelerimiz vardır deyu emir ibraz edeler ise ol makule emirlerin ellerinden alup keseleyüp âsitane-i saadete gönderip birine himayet olunmayup yeniçeri oğlanın ferman olunduğu üzere cem' edip birine muhalefet ettirmeyesin ve senki âgay-ı müşarunileyhsin bu bapta takayyüd ve ihtimam üzere olup cadde-i haktan udul eyleyüp kimesneden bir habbe almayup kemal-i

istikamet üzere olup itmam-ı hizmet-i Padişahide mecd-u sâi olasız. Baki hemişe ilm-ü fazilet ve seccade-i şeriat daim bad tahriren Fi evahir-i gehr-i muharrem-ül-haram. Sene 1031)

Değerli profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın (Osmanlı devleti teşkilâtından kapu kulu ocakları) adlı eserinde «Cilt 1, sahife 16 ve mütâakip» şu tafsîlât mevcuttur:

«Devşirme memuru tayin olunduğu mın-takada her bir kadılığı yani kazaları bizzat gezüp görerek kanuni vasıfları haiz olmak şartıyla sekiz, on, ve nihayet yirmi yaş arasında kırk hanede bir oğlan hesabı üzere çocuk devşirilirdi. Her kazada dellâllar vasıtasıyla köylere kadar yapılan ilânlar mucibince hristiyan çocukları başta papazları olarak babaları ve vaftiz defterleriyle toplanma yerine gelirlerdi. Devşirme memuru bu oğlanları alırken kadılar, sipahiler veya vekilleri köy kethüdaları da hazır bulunurlar, suiistimal olmamasına dikkat ederlerdi. Devşirme memuru vaftiz kâğıtlarını tetkik ederek yaşları müsait olanları ayırırdı. Çocuklar içinde evli olanları varsa onlara ilâzı olmazdı. Bunların içinden on dört ile on sekiz yaş arasındakiler tercihen alınırlardı. Mamafih bu kırk evde bir oğlan devşirilmesi her zaman aynı şekilde olmayup ihtiyaca göre değişebilirdi.

«Devşirme olarak alınan çocuğun köyü, kazası, sancığı, baba ve anasının ve sipahisinin isimleri, doğum tarihi ve yüz eşkâli, ve sevkleri esnasında sürücü denilen sevk memurunun adı bir deftere yazılır ve bu defter iki nüsha olarak yapılır. Bunun biri devşirme memurunda durur, diğeri çocukları sevk eden sürücüye verilir. Oğlan devşirmek üzere memur edilen kâtip, kethüda ve sürücüler her köyün derecesine göre muayyen bir para alırlardı. Kanun mucibince Hristiyan çocuklarının en asilleri intihap olunurdu. Papaz oğulları da alınırdı. İki çocuğu olan biri ve bir kaç çocuğu olanın müsait olan en sıhhatlısı ve güzeli seçilirdi. Bir oğlu olanın çocuğu alınmayarak babasının hizmetine bırakılırdı. Alınacak çocukların orta boylu olmasına dikkat edilirdi. Uzun boylu ve endamı müte-nasip olanlar saray için seçilirlerdi. Yahudiler ticaretle meşgul olduklarından onlardan devşirme alınmazdı. Anası ve babası ölmüş olan çocuğun terbiyesi noksan veya açgözlü olacağından dolayı alınmadığı gibi köy kethüdasının oğlu da köy halkının rezillerinden diye alınmazdı. Çoban oğullarıyla genç çoban ve sığırtmaçlar kel, fodul, köse, ve doğuşundan sünnetli olanlar da alınmazdı. Bunlardan başka türkçe bilen İstanbul'a gitmiş bulunan, sanat sahibi olan, oğlanlar da alınmazdı.

Devşirilen çocuklar sürü denilen yüz, yüz ellişer, ikiyüz ve daha ziyade kişilik kafileler halinde ve sürücülerle muhafızların nezaretleri altında hükümet merkezine sevk edilirdi. Bunların kaçmamaları ve değiştirilmemeleri için sıkı tedbir alınırdı. İlk devirlerde devşirmelerin merkeze kadar sevkleri mesarifi kızıl aba ve sivri külahtan ibaret elbise paraları çocuğun devşirildiği yerden hil'at baha yani kaput bedeli veya kul akçası isimleriyle her çocuk başına doksanan, yüzler akça toplanmak suretiyle temin olunurdu. Bu para miktarı sonraları iki yüz, üç yüz akça olarak para rayici nisbetinde artırılmış ve hattâ on yedinci asrın başlarında 600 akçaya kadar çıkmıştı. Devşirme için alınan bu para ile her bir nefere kızıl aba denilen lokma dikişli kırmızı üst dolması ve onun altına sarı renkte iç dolması yaptırılıp giydirilirdi.

Acemi oğlanları Rumeli ve Anadolu'daki çiftliklere dağıtılırdı. Çiftçilere dağıtılanlara «Türk üzerinde olan acemi oğlanlar» denilirdi.

Saraylara gönderilen acemi oğlanlar saray bahçelerinde bostancılık, matbah-ı âmire koyunlarına çobanlık, kasap yamaklığı, su yollarında işçilik hamallık, cami inşaatında amelelik, demircilik, saraçlık, fırıncılık, mandıracılık, gemicilik ve mümasili işlerde kullanılırlardı. Bu vazifeleri görmek için elde mevcut acemi oğlanlar yetişmezse Türk üzerinde olan acemi oğlanlarından lüzumu kadarı bir akçe ulufeye yazılarak Yeniçeri ağasının emriyle getirilirdi.

Acemi oğlanlar ihtiyaca göre devşirilirdi. Bazen ölenler, kaçanlar ve kapiya çıkarılanlar pek fazla olduğu zaman noksanı kapatmak için de oğlan devşirilirdi. Acemi oğlanları yedi senede bir kapiya çıkarılırlardı. Mamafih buna riayet edilmediği zamanlar da olurdu.

Acemi oğlanların inzibatı ve idaresi Yeniçeri ağası tarafından temin olunurdu. Bostanlarda çalışan acemi oğlanların âmiri bostancı başı idi.

İstanbul acemi oğlanları otuz bölük, yirmi dokuz cemaat olmak üzere 59 orta idi. Ortaların âmirleri çorbacı, meydan kethüdası ve kapucu idi. Çorbacı ortanın âmiri, meydan kethüdası çorbacının vekili, kapucu da kapu çuhadarı vazifesini görürdü. Acemi oğlanların defterini acemi oğlanları Kâtibi tutardı.

Acemi oğlanların kapiya çıkmamak yüzünden isyan ettikleri de olurdu. Nitekim 4 üncü Mehmet'in cülusunu mütâakip yeni saray, Galatasaray, İbrahim Paşa sarayındaki acemi oğlanları isyan etmişlerdi.

Devşirme usulünün hangi tarihe kadar devam ettiğine dair bir vesika zuhur etmemiştir. Yalnız Lehistan'la yapılan Buceaş hedesinin (1672) üçüncü maddesinde Podolya'dan bahsedilirken «devşirme ferman olunursa bunlardan ve raayadan devşirme alınmaya» diye mezkûrdur. 1724 de devşirme usulü cari idi. O sene İstanbul'da ilk etfaiye tesis olunduğu zaman yeniçeri ocağından gılman-ı acemiye yamak olmak üzere tulumbacı ocağı vaz olunmak için rikâb-ı sultaniye Sadrazam İbrahim Paşa tarafından telhis yazılmış, ocağın nizamı o suretle kabul edilmişti.

En kat'i vesikayı Cevdet Paşa'nın hazine-i evrakından çıkarttığı anlaşılmaktadır. «En son olan defter 1160 (1747) senesine tesadüf eylediğine mebnî hristiyanlardan bu tarihe kadar asker alındığı müsteban olur.

Devşirmeler hieri 12 inci asrın ortalarına kadar Osmanlı İmparatorluğu tarihinde mühim rol oynamışlardır. Hattâ denilebilir ki devletin en büyük mevkileri devşirmeler elinde idi. Anadolu ve bilâhare Rumeli'de ekseriyet teşkil eden Türkler Topraklarına merbut ve binaenaleyh sipahilikle mümtaz oldukları için hükümet ve hassaten saray hizmetlerinde kullanılmazlardı. Bu sebeple Osmanlı ricalinin çoğu devşirme usulüyle alınan, islâm ve osmanlı terbiyesi gören hristiyan çocuklarından yetişme idi.

DEVŞİRME AĞASI (دوشيرمه آغاسى) [Ask.] Yeniçeri ocağı ile saray hizmetlerinde kullanılmak üzere devşirme adı verilen Hristiyan çocuklarını toplamak vazifesiyle gönderilen memura verilen addır. Yeniçeri zâbitlerinden olan bu memurlara gittikleri yerlerin alâkalı memurlarına gösterilmek üzere hüküm verilir.

DEVŞİRME FERMANI (دوشيرمه فرمانى) [Ask.] Devşirme toplamak için padişah tarafından verilen ferman hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ferman ocak tarafından ağalar arasından intihap olunan memura verilir. «Devşirme» tâbirinde bir örneği konulmuş bulunan fermanın başka yeniçeri ağası tarafından mühürlü ve tamamen ferman mealinde bir mektup verilmek de usuldenbi.

DEVŞİRME MEMURU (دوشيرمه مامورى) [Ask.] Devşirme toplamak için tâyin olunan memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu iş XVI'ncı asrın ilk yarısına kadar beylerbeyi, sancak beyi ve kadılar tarafından yapılırken bunların iltimas ve rüşvet almak suretiyle yol-suz hareketlerine mebnî devşirme işi yeniçeri ocağına bırakılmıştı. Bu hizmete ocaktan sek-

banbaşı, solakbaşı, zağarcıbaşı, turnacıbaşı, hasekiler, zemberekçi, deveçiler, veya yaya-başılardan biri birtakım maiyeti ile memur edilirdi. Devşirme memurunun eline fermanın başka yeniçeri ağası tarafından mühürlü ve tamamen ferman mealinde bir mektup verilmek de usuldenbi.

DEVŞİRME SÜRÜSÜ (دوشيرمه سوروسى) [Ask.] Devşirme usulüyle toplanan Hristiyan çocukların yüz, yüz elli, iki yüz ve daha ziyade olmak üzere hükümet merkezine gönderilmeleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buradaki sürü kâfile demektir. Devşirmeler sevk memuru demek olan sürücü adı verilen memurlarla muhafızların nezaretleri altında sevk olunurlardı.

DEYR-İ MİHNET (دیر محنت) [Hal.] Meeaz yoluyla dünya yerinde kullanılır bir tâbirdir.

*Cay edinsem etmen istib'ad deyr-i mihneti
Aşıkım bir kâfir-i hüsnâ Muhammet ümmetti
Fasîh Dede*

DIR (دیر) [Ask.] İnce zincirden yapılmış harb gömleğinin adı idi. Hüseyin Kâzım Beyin «Türk Lûgati» nde zırh, cebe mânası verilen bu Arapça kelimenin cem'i durur.

*Ekseri vakti geçerdi medyun
Fevtinde bulundu dır'ı merhun
Ziya Paşa*

DIR'I POSTİYİN (دیر پوستین) [Ask.] Zırh kaplı kürkler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Padişahlarınkiler fazla olarak murassa zırhlı ve cevahir çaprazlı idi.

DIŞ AĞALARI (طیش آغارى) [Ida.] Devlet memurlarının ileri gelenlerinden bir kısmına verilen unvandır. Bunlar hakkında birün ağalar unvanı da kullanılmakta idi. Bu tâbir saraydaki Enderun ağaları unvanının mukabili sayılırdı. Dış ağaları başta yeniçeri ağası olmak üzere azeb, sipahi, silâhtar, ulûfeci, gureba ve akıncı denilen askerlerin ağaları idi. Bu ağaların en ehemmiyetlisi yeniçeri ağası idi. Yeniçeri ağası yeniçeri ocağının başı idi. Rütbesi yüksekti. İçlerinden sonraları vezir olanlar da olmuştur. Askerin başı olduğu için ehemmiyet-i mahsusaları vardı. Günde 500 akçe aldıktan başka yüzlerce at besliyecek arpalık denilen tahsisatı da mevcuttu. Azeb ağası ikinci derecede gelirdi. Fâtih zamanında azeb askeri otuz bin miktarında idi. Sipahi, silâhtar, ve ulûfecilerle gureba suvari sınıfı olup ulûfeciler ve gureba yemin ve yasar itibarıyla dört ve diğerleri iki alay teşkil ederlerdi. Bu sınıfların ağalarına yevmi yüz akçe, fazla olarak ta se-

nevi on altı ilâ on yedi bin akçelik arpalık verilirdi.

Dış ağalarının ikinci sınıfını topçubaşı, cebecibaşı, arabacıbaşı, mehterbaşı namlarının dört ağa teşkil ederdi ki ötekilerle birleşince yekûnu on ikiye baliğ olurdu. Mir-i âlem, mirahur, çaşnigir, doğancı, şah'neçibâşılar da dış ağalarından madutturlar. Yeniçerilerin zâbitleri olan sekbanbaşı, kul kethüdası, samsuncubaşı, zağarcıbaşı, turnacıbaşı, muhbir ağa, haseki ağa, başçavuş, kethüda da dış ağalarından oldukları gibi ocağın ikinci derece zâbitleri sayılan çorbacı, odabaşı, vekilharç, bayraktar, başeski, aşçı ustası, sakabaşı da dış ağaların dan sayılırdı. Umumi bir tâbirle saray teşkilâtı haricinde kalan ve devlet hizmetinde bulunan ağalar dış ağaları tâbiri meyanında sayılırdı.

DIŞARI RÜZGÂR (طیشارى روزگار) [Bah.] Sahilden denize doğru esen ve imbat denilen mevsim rüzgârlarına verilen addır.

DIŞ HAZİNE (طیش خزينة) [Mal.] Devlet hazinesi mânasına gelen bir tâbirdir. Saraydaki de iç hazine adını alırdı Fâtih, divan usulünü değiştirdiği, adı ile anılan kanunnamede görülen hükümlerle daha bazı tebeddüller yaptığı gibi devlet hazinesi de biri dış, öteki iç olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Bu tâbir Tanzimata kadar devam etmiştir.

DIŞ MEYDANCI (طیش ميدانچى) [Sof.] Şeyhin emirlerini dedegâne tebliğ eden, yeni dervişi şeyhin huzuruna götürülen mevlevî dervişi verilen unvandır. Âsitaneler yani büyük tekkelerde iki meydancı bulunurdu. Mutfak hizmetlerini görene iç meydancı yahut içeri meydana bir meydancı bulunur, dergâhın bütün işlerine o bakardı. Şeyh bir yere gittiği zaman maiyetinde bulunur, hırkasını taşırdı. Şeyh murakabe için matbahtaki meydana gelince iç meydancısının vereceği kahveyi şeyhe ve ihvana o tevzi ederdi.

DIŞ PERVAZ (طیش پرواز) [San.] Tezhip ıstılahlarındandır. Levhaların dış kısmına yapılan pervaza verilen addır. Levhaların içindeki yazıların ayrılması için yapılan pervazlara «iç pervaz» denilir. İç pervaz gibi dış pervaz da muhtelif renk boya ile yahut altınla yapılır.

DİBA (ديبا) [Giy.] İpekli ve renkli kumaş, bir nevi kalın canfese verilen addır. Altın veya gümüş karışık dokunmuş çiçekli ipekli kumaşlara da diba-yı munakkaş denilirdi. (Başbakanlık arşivi) nde mevcut bir vesikada (askerî 3906, tarihi 211) şu nevilere yazılıdır. Heft renk, Acem dibası «âlâsı, ednası», frengi ağır telli

ve nakışlı mor diba, Venedik heft renk turfan-da nakışlı dibası; Venedik'in sair heft renk sade telli dibası, frengi nakışlı telli diba, İslâmbol'un telli al dibası.

*Gün başına bir hil'at-ı diba verir amma
Damanını âlûde-i hun-ı ciğer eyler
Nef'i*

*Güllü diba giydin amma korkarım âzâr eder
Nazeninim saye-i hâr-i gül-i diba sent
Nedim*

DİBA BAFAN (ديبا بافان) [San.] İpekli kumaş dokuyanlara verilen addır. Diba Farsça ipekli kumaş demek olduğu gibi, bafan dokuma örnek mânasına gelen yine aynı dildeki baften mastarından gelir ki ipekli kumaş dokuyanlar demek olur. Yine kumaş yapıcılarında olan bir kısmına da kemhabafan, atlasbafan denirdi. Bu kumaşları dikenlere, onların terzilerine de yine Farsça da dikmek mânasına gelen duhten mastarından düz ve onun cemiyle düzan ilâve edilmek suretiyle zerdûzan, seraserdûzan itlak olunurdu.

DİBACE (ديباچه) [Ede.] Kitabın başına yazılan önsöz yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine mukaddime de istimal olunurdu. Başlangıç diyenler de olmuştur.

*Nakşetti bir tehekküm için baht-ı bîşuâr
Tarih-i zulme bir yeni dibâce-i gurur
Tevfik Fikret*

DİBAY-I FRENGİ (ديباى فرنگى) [San.] Bir nevi kalın ipekli kumaşın adıdır. Avrupadan geldiği için bu adı almıştır. Hindistan'dan gelen bu türlü kumaşlara «dibay-ı Hindî» denilirdi.

DİBAY-I HİNDİ (ديباى هندى) [San.] Bir nevi kalın ipekli kumaşın adıdır. Hindistan'dan geldiği için bu adı almıştır. Avrupadan gelen bu türlü kumaşlara «dibay-ı Frengi» denilirdi.

DİBAY-I MÜNAKKAŞ (ديباى منقش) [San.] Altın veya gümüş karışık olarak dokunmuş çiçekli veya tezyini şekilli ipek kumaşlara verilen addır. Bu makamda «sündüs» tâbiri de kullanılırdı. Fransızca mukabili Brokart'tır. Dibay-ı münakkaş yerine kumaşın imal olunduğu yere nispetle, «dibay-ı Frengi», «dibay-ı Hindî» de denilirdi. Bunlara istofa da tesmiye olunurdu.

*Her târ-ı nesicinde reh-i fitne nûmayan
Kâfirde frengi dimi diba ne belâdır
Sabit*

DİBET (ديبت) [San.] Yünlü kumaşlardan birinin adı idi. Dayanıklı bir kumaştı.

Erkekler kürk, kadınlar ferace yaparlardı. Bütün dibet ve yarım dibet namı ile iki nev'i vardı. Örülg farkına göre bu isimleri alırlardı.

DİDEBAN (دیده بان) [Mal.] Eskiden Gümrük muhafaza memurları hakkında unvan olarak kullanılır bir tâbirdir. Tanzimat'tan sonra bunun yerine «kolcu», «mubassır» denilmiştir. Farsça bir kelime olan dideban «Kamus-ı Osmanî» de «gözcü, gözleyici, gözetici. Evailde Gümrük kolcularına alem-i mahsus idi ki elyevm onlara mubassır denilir. İkincisi daha maruf ve sahihtir» suretinde izah olunmuştur.

*Süradıkında melek didebanlığa mezun
Hazinesinde felek pasbanlığa memur
Nabi*

§ [Ask.] İstanbul'da çıkan yangınları görmek ve haber vermek üzere yangın köşkünde nöbet bekliyen yeniçeri efradı hakkında da bu tâbir kullanılırdı. Ocağın lâğvından evvel yangın davul çalmak suretiyle ilân olunurdu. Harik köşkü denilen kulede oturarak yangını haber veren gözcülere, halk «köşklü» derlerdi. Bu tâbir ocağın ilgasından sonra da Osmanlı Devletinin son zamanına kadar devam etmiştir.

DİDEBAN BAŞI (دیده بان باشی) [Mal.] Eskiden Gümrük muhafaza memurlarının başının unvanı idi. Tanzimat'tan sonra kolcubaşı denilmiştir. Dideban Farsça gözcü, gözleyici, gözetici mânalarına gelir.

DİDON (دیدون) [Hal.] Kırım Muharebesinde İstanbul'a gelen Fransız askerinin birbirlerine bu tarzda hitap ettiklerini işiten İstanbul halkının Frenkler hakkında kullandıkları bir tâbirdir. Fransızca dis done'dan bozmadır.

DİDON SAKALI (دیدون صقال) [Kıy.] Eskiden Frenkleri taklidetmek suretiyle bırakılan sakal hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çeneye gelen kısmı uzunca bırakılıp yukarı tarafları kısaca kesilen bu türlü sakala aynı zamanda «Frenk sakalı» da denilirdi.

Osman Ergin Endülüş Araplarından İspanyollara ve dolayısıyla Avrupalılara geçen bazı tâbirlerle kıyafetlerden bahsederken «Türkiye'de Maarif Tarihi, c. 5, s. 1549 haşiyesi» bunun için şunları söylüyor;

«İspanyollar, Araplar ve İslâmlar arasında rahatsız olmaksızın yaşayabilmek için kıyafetlerini de onlarınkine benzetmeye mecbur olmuşlar, hattâ saçlarını, sakallarını, bilhassa sakalın çeneye gelen yerlerden yukarı taraflarını kısaca kestirip Araplar gibi sevrek veya köse sakallı olmak istemişlerdir.

«İşte memleketimizde yanlış ve haksız olarak frenk sakalı ve frenk gömleği gibi tâbirlerin aslı ve esası buralardan gelir. Halk dilinde aynı zamanda Frenklere didon denildiğine göre bu sakalı taşıyanlara halk arasında didon sakallı denilirdi. Görülüyor ki gerek gömleğin, gerek sakalın Frenklikle değil Araplıkla ve Müslümanlıkla münasebetleri vardır.»

DİK ATEŞLİ TOP (دیک آتشی طوب) [Top.] İlk sürati nispeten az, namlısı kısa veya orta, birkaç mermi yollu ve birkaç barut haklı topa verilen addır. Dik ateşli oldukları için bu ad verilmiştir.

DİKİMHANE (دیکمخانه) [San.] Beylik ve askere mahsus elbiselerin dikildiği yere verilen addır. Şimdiki tâbirle dikiş atölyesi demektir.

DİKİNE TRAŞ (دیکینه تراش) [Hal.] Mecaz yoluyla abes ve faidesiz yere ikrah ve zorlama yerinde kullanılır bir tâbirdir.

*Hep nafile tadandır işi dikine traş
Dükkanı yok ayakta gezer berber oldu dil.
Süruri*

DİKİŞ TUTTURMAK (دیکیش طوطی برنق) [Hal.] Mecaz yoluyla olduğu yerde kalmak, sebat ve metanet göstermek, dayanmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

*Perend-i nâzûk-i zertarı baltayla koser ekser
Dikîş tutturmadı bir kâre bu evza-i bicaden.
Yenişehirli Avni*

DİKME FENER (دیکمه فانر) [San.] Yere dikilmiş bir sırtık üzerine takılan fener hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sokaklara dikilen ve içlerinde petrol lâmbası yakılan fenerlere de bu ad verilir. Bunların duvar veya binaya bir kolla asılmış olanlarına «kollu fener» ve yukarıdan asılmış olanlarına da «asma fener» denilir.

DİK RÜZGÂR (دیک روزگار) [Bah.] Bir geminin takibettiği rotanın aksine doğru, pruvasından gelen rüzgâra verilen addır. Yelkenciler bu gibi ahvalde istedikleri yere varabilmek için volta seyri yaparlar.

DİK TABAN (دیک طابان) [San.] Bir nevi ayakkabına verilen addır. Mecaz yoluyla çok gezip dolaşan yerinde de kullanılırdı.

*Dik taban, kırmızı zarif çekme
Koncu kundağı cümlesi dikme
Lâ*

DİL (دیل) [Ask.] Düşmanın ahvalinden malûmat almak üzere tutulan esirler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

§ [Bah.] Tunç, demir veya pelesenk ağacından yapıp makaranın iki tablasının arasında dönen muhiti oluklu tekerleğin adıdır.

§ [San.] Okunulan kitapta tesadüf edilen bir bahis veya kelime hakkında ilâve olunan notu muhtevi kitabın o kısmına konulan kâğıda verilen addır. Dip tarafının ortası fazlaca bırakılır ve bu kısım kitabın dikiş ipliğine geçirilmek suretiyle düşmemesi temin olunurdu. İpliğe geçirilen parça dile benzediği için bu isim verilmişti.

DİL BELÂSİ (دیل بلاسی) [Hal.] Dilini tutmamak yüzünden insanın uğradığı musibet ve felâket yerinde kullanılır bir tâbirdir.

*Neures beni düşürdü dile arzuy-i dil
Hep çektiğim cihanda benim dil belâsıdır
Neures*

DİL DÖKMEK (دیل دؤک) [Hal.] Mecaz yoluyla kandıracak ve inandıracak sözler söylemek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

*Oturup dil dökcek yerde, gidip dökmele ter;
Bin çalış gayen için, bir kazan ömründe yeter.
Mehmet Akif*

DİLE GETİRMEK (دیله گتیرمک) [Hal.] Söyletmek, mecaz yoluyla hatırlamak, anmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

*Sâki getür getür yine dünk ü şerabımı
Söyle dile getür yine çenk ü rebabımı
Ben var iken gerek bana bu zevk u bu sefa
Bir gün gele ki görmeye kimse türabımı
Üçüncü Sultan Marat*

DİLKÜŞAD KÖŞKÜ (دیلکشاد کوشی) [Sar.] Üsküdar'da Ağakapısı'ndaki köşkün adı idi. «Tekkeli köşkü» de denilirdi. (1050) 1640 da yapılmıştı.

DİLLİ DÜDÜK (دیلی دودوک) [Hal.] Mecaz yoluyla carcar, çan çan, geveze yerinde kullanılır bir tâbirdir.

*Boşanıp dilli düdük gibi heman
Halimi eyledim ol kavma beyan
Yenişehirli Avni*

DİLOĞLANI (دیل اوغلانی) [Ida.] Tanzimat'tan evvel elçilerin devlet erkânı ile görüşmelerinde tercümanlık etmek üzere yabancı devletler tarafından lisan öğretilen gençler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Fransızlar bunu Fransızca'da bir mana ifade etmediğine bakmaksızın, «Jeunes de langue» suretinde kullanırlardı. Lisan öğrenecek bu gençleri Elçiler Sefarethane binasında oturarak yedirip içirir-

ler ve hususi hocalardan ders aldırırlardı. Bunlar Türkçe, Arapça ve Farsça öğrenirlerdi.

DİL TAŞI (دیل طاشی) [Ok.] İstanbul'da Okmeydanında 1177 (1763/1764) senesinde dikilen bir menzil taşının adıdır. Yekpare mermerden beş sütun yanyana oyulmak suretiyle vücuda getirilmiş olan taş bu adın verilmesi her kim başını iki sütun arasına sokarak dilini uzatıp orta sütunu yalayabilirse muradına nail olacağı hakkındaki zihapdan ileri gelmiştir.

DİMİŞKİ (دمشقی) [San.] Eskiden kullanılan kâğıtlardan birinin adı idi. Bu kâğıt Şam'da yapıldığı için o ismi almıştı. Âli'nin beyanına göre «Menakıb-ı Hünerveran, sahife 11» zamanında kullanılan kâğıtların en aşağısı dimişki idi.

DİMİŞKİ HANÇER (دمشقی خنجر) [San.] Şam'da yapılan bir nevi hançer hakkında kullanılır bir tâbirdir.

DİMOS (دیومس) [Mal.] Öşür karşılığı olarak kullanılır bir tâbirdir. Fransızca'sı «dime» dir. Mahsulün onda biri demektir. Dimos tâbirine ekseriyetle Suriye kıtasına mahsus defterlerde tesadüf olunur.

DİNAR (دينار) [Mes.] Altın paralara Araplar tarafından verilen addır. Fıkıh istilâhı olarak on dirhem-i şer'i hâlis gümüş kıymetindeki altını ifade eder. Bir miskal ağırlığında altın sikkeye de itlak olunur. İslâmlarda ilk altın sikke Emevilerden Abdülmelik zamanında basılmıştır. Bu sikke yedi miskal ağırlığında idi. Ondan sonra altın paralar darbına devam edilmiş ve cümlesine alehtlak dinar unvanı verilmiştir. Arapların yalnız kendi paralarına değil zamanlarındaki diğer devlet ve milletlerin altın sikkelere de dinar itlak ettiklerini İslâm kumandanlarından Halit Bin Velid'in hicretin XV inci yılında Tabariye de bastırıldığı sikkenin tarifi sırasında «bu sikke salibi, tâci, âsay-ı saltanatı vesaireyi havi olarak tıpkı Rum dinar'ı şeklinde» olduğunun zikredilmesinden anlaşılmaktadır.

Dinar kelimesi lâtince'den Arapçaya geçmiştir. Araplar bunu «denanir» suretinde cemilendirirler. Araplar İslâmdan evvel bu Roma altın sikkesini tanımış ve kullanmışlardır. «Kur'an 75-111». Dinar Lâtince'de «denarius» kelimesinden, o da öşür mânasına olan decem istilâhından müştaktır.

Roma imparatoru Neron zamanında Dinarni-yüs ismi ile biri bakır, diğeri gümüş olmak üzere iki sikke darbolunmuş, bakırın kıymeti on man-gır, gümüşün kıymeti bir buçuk drahmi itibar edilmiştir. Aslen bir buçuk drahmi kıymetinde olan dinar'ın sikleti bir buçuk dirhem idi.

Dirhem gibi dinar da mübadele vasıtası olan meskûkâta alem olduğu halde Arapçaya intikalinden sonra evzan-ı sagire (küçük ölçüler) hükmünü almış, bu itibarla mevkiini değiştirmiştir.

Osmanlılar zamanında bastırılan altın sikkelere dinar denilmemiş, altın kelimesi bu makama kaim olmuştur. Araplar ve onlardan intikalen diğer İslâm memleketleri gümüş sikkeye dirhem unvanını verdikleri halde Osmanlılar bunu da terketmişler, bu makamda akçe ve gümüş para tâbirlerini kullanmışlardır.

Altın kelimesi Moğolcadan alınmıştır. Moğolcada «altıyan» lâfzı filâsıl külçe halinde olan zehap mânasını ifade eylediği halde bilâhare hassaten Acemistan Moğolları nezdinde zer-i meskûk mânasında kullanılmış ve Osmanlılara intikalinde de aynı mânada istimal olunmuştur.

Osmanlılarda ilk altın para Fâtih zamanında basılmıştır. Mamafih Fâtih'in altın sikkelerine bu isim verildiğine dair Osmanlı tarihlerinde hiçbir kayıt ve malûmat yoktur.

*Yokladım nabzını yârin maraz-ı hicrana
Zer verüp şerbet-i dinar ile tedbir edelim*
Sabit

*Sofî ki safade geçinir mâlik-i dinar
Bir dirhemini alsan olur hatırı derhem*
Ruht

*Ne kanune ne cebr u zore ne hünkâre tâbidir
Bu bendergehe her kes dirhem ü dinare tâbidir*
Ziya Paşa

DİNAR-I CEDİT (دينار جديد) [Mes.] İkinci Sultan Mustafa zamanında 1108 (1696) da bastırılan altın paralara verilen addır. Bunlara cedit altın da denilirdi. 300 akçe üzerinden tedavüle çıkarılmış olan aynı vezin ve ayarda olmakla beraber ötekilerden farkı tuğralı olmaları idi. O vakte kadar yalnız gümüş sikkelere konulan tuğranın altınlara da konması yeni bir usul teşkil etmişti.

DİNİ BÜTÜN (دینی بۆتون) [Hal.] Dürüst, âbit, şefik yerinde kullanır bir tâbirdir.

DINKHANE (دینخانه) [San.] Yeniçeri ocağının ortadan kaldırılmasından sonra serpuş (başlık) ittihaz olunan fesin yapılması için 1833 senesinde İzmit'de kurulan imalâthaneye verilen addır. Dink; el ile veya su kuvvetiyle işliyen dövme aleti demektir. Fes dövme suretiyle meydana gelen keçe nevindeki kumaştan yapıldığı için yapım yerine bu ad verilmiştir.

Fes ilk zamanlarda Tunus'a Fransa'dan gelirdi. Sonradan ithalâtın en büyük kısmı

Avusturya'dan yapılır oldu. Memlekettten büyük bir paranın çıkmasına sebeb olan bu yabancı sanat ile rekabet için ilkin İzmit'de dinkhane kurulmuş, sonra da İstanbul'da Haliçte Defterdar'da feshane adı verilen fabrika meydana getirilmiştir.

Dinkhanenin kitabesi:

*Yaptırdı dinkhane giydirdi fes cihane
Bildirdi ins ü cane tedbir-i feyz cugun
Tarihe Aynıya fes koysun baş üzre herkes
Bak dinkhane-i fes yapıldı buldu sagun*
1249

DİNLENDİRMEK (دینلندیرمک) [Sar.-Sof.] İşin söndürülmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mumun söndürülmesi mevzu-u bahis olduğu zaman mumu söndür denilmez, mumu dindir denilirdi. Bu tâbir aynı mânada olarak tekâya ve zevaya da olduğu gibi sarayda da kullanılırdı. Yine tekkelerle saraylarda mumu yak yerine mumu uyandır denilirdi.

DİP (دپ) [Gig.] Sırmaz olarak dokunup sonradan altın ve gümüş işlenen bir nevi kumaş hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «sade arşın» da denilirdi. Arşın adı verilen kumaş ibrişimle dokunduğu halde dip gönül ve pembe ile dokunurdu. Hükümet bazen altın ve gümüşün tasarrufu maksadiyle bu türlü kumaşın yapılmasını menederdi.

DİPÇİK (دپچیک) [Ask.] Eski ağızdan dolma tüfekleri doldurup boşaltmak için yapıp tüfeğin namlusuna sokulan ucu vidalı ve çengelli deynege verilen addır. Tüfek, barut, saçma ve bez parçalarıyla doldurulup saklanır, icabederse yine bu dipçiğin ucundaki vidayı tersine çevirip oradaki çengelle sökülürdü. Dipçiklerin işlenmişleri ve daha marifetlileri vardır. İçinde nargile maşası da bulunurdu. Sonradan icat olunan tüfeklerde tüfeği temizleme işini gören ve demirden yapılmış bulunan buna benzer âlete harbi denilmiştir. Tüfeğin dibine, kundağın alt tarafına şimdi de dipçik denilir.

*Bir de baktım canavarlar pusulardan çıkarak
Geldiler, tekmeye kuvvet kimi, dipçikle kimi
serdiler her tarafından delinen pöstekimi*

— Sonra?

— Ben kendimi kaybetmişim artık

— Vah vah!

Mehmet Akif

DİRAVECE BEZİ (دیراوچه بی) [Sah.] Yelken ve tentelerin kenarlarına, takviye için dikilen ensiz bezlerin adıdır.

DİREK (دیرک) [Sof.] Mevlevilerce sol ayak hakkında kullanılan bir tâbirdir. Sema, sırasında sol ayağa dayanılarak çark adı verilen sağ ayak döndürüldüğü için bu ad verilmiştir.

DİREK ASTARI (دیرک آستاری) [Bah.] Gab-ya yelkenlerinin destemora ve Gabya çubuğuna deyerek zedelenmemesi için kuşaktan üçüncü kat camadana kadar iki parça hamaylı yapraklarına vurulan astara verilen addır. Ana direklerin üzerine konan ve çenberlerle sarılarak direği kuvvetlendirilen parça ağaçlara da «direk astarı» denir.

DİREKTE DURMAK (دیرکده طومق) [Sof.] Mevlevi tâbirlerindendir. Mukabele esnasında bir özür dolayısıyla semaa girmeyip direğe dayanarak ayakta durmağa denilirdi. Mutlaka direğe dayanmak şart değildi. Direkte duran yani semaa girmemiş olan hırkasıyla dururdu. Bazen mukabelelerin yarısında yorulup çekilenler olurdu. Bunlar da hırkalarını giyer, direkte dururlardı. Bazen direkte duranlar dördüncü selâmdan sonra neşelenerek ve şeyh postunun önünden geçerek hırka ile sema ettikleri olurdu.

DİREK TUTMAK (دیرک توتاق) [Sof.] Mevlevilerce sema sırasında olduğu yerde dönülmeye kullanılır bir tâbirdir. Mevleviler direk adını verdikleri sol ayak üzerinde durmak ve çarh dedikleri sağ ayak döndürülmek suretiyle sema ederlerdi.

DİREVEÇE (دیروچه) [Bah.] Armadolarla Seliveçe başkalarıyla tertip olunmadıkları surette Seliveçelerin çarmlılarına yakın bulunarak neta olmamaları için ana çarmlılarına bağlanan ağaçtan yapılmış Rabanzaların adıdır.

DİRHEM (دیرهم) [Mes.] Arap para sisteminde gümüş sikke yerinde kullanılmış sonra da Osmanlılara geçmiş bir tâbirdir. Bu isim eski çağlarda da kullanılmıştır. Farsça dîrem'den alınmadır. Araplar bu kelimeyi derahim suretinde cemilendirirler. Gene Araplar bu makamda dirhem gibi dirham lâfzını da kullanırlar. Yahut bu kelimeyi aynı zamanda dirham suretinde ee telâffuz ederler.

Dirhem Araplar tarafından bilinen para şeklinde 2,97 gramlık sikkenin ilk evvel Hazret-i Ömer zamanında darbedildiği kuvvetli olarak rivayet olunur. İslâmiyete ait en eski dirhemler - bazı şüpheli sikkeler müstesna - 75 (694) yılından kalmadır.

Dirhemler ilkevvil hurma çekirdeği şeklinde idi. Gerek hurma çekirdeği şeklindekiler ve gerek müdevver olanlar iptidaları nakışsızdı.

Sonra «Abdullah İbn-i Zübeyr» zamanında bir tarafına «minallah», diğer tarafına «bilbereke» nakşedildi. Haccac bu nakşı «Sure-i İhlâs» a yahut «bismihi» tâbirine tahvil etmiştir.

Dirhem'in vezin ve miktarında ihtilâf vardır. En doğru rivayet her on dirhem beş miskal olduğudur. Ömer zamanında seb'a veznine intikal etti. Yani her on dirhem yedi miskaldı. Buna nazaran yedi miskal on dört kırât, ve her kırât da yetmiş arpadır. Binaenaleyh bir miskal yüz kırk arpa demektir. İşte zekâtta muteber olan vezin de budur. Nitekim «Camiur-Rumuz» un «Kitab-üz-zekât» ında da bu suretle yazılıdır. Aynı müellif «Kitab-üt-tahare» nin «Tathir-ül-encas» faslında der ki dirhem burada zekâtta dirhem gayridir. Zira burada dirhemden murad necaset-i kesife yani cirmi bulunan necislerde bir miskaldır. Bu da avucur içi kadardır. İmam-ı Muhammet «En-nevadir» adlı eserinde dirhem, el ayası kadar olandır demiştir. «Kitab-üs-selât» ında ise miskal vezninde olandır diyor. Fakih «Ebu Cafer» bu iki kavil arasını tevfiğ ederek arz-ı kef ile takdirden murad cirmi olmalarıdır. Miskal ile takdirden murad da cirmi bulunanlardır. Âme-i meşayih bunu ihtiyar ettiler ve sahih olan da budur dediler. Lâkin «Nihaye» nin «Bey-i fâsit» babında deniliyor ki: Bir âdem üzerinde bazıları indinde veznen diğerlerine göre bastan dirhem miktarından fazla hınzır tüyü bulunduğu halde namaz kılsa caiz olmaz. Ebu Yusuf ile İmam-ı Muhammed'e göre ise caiz olur. «Fetavay-i Dindariye» müellifine göre hamr sair necasata muhalif olarak ne kadar az olsa mâni-i salâttır. «Kirmani» der ki mukadderün bih ve mikyas olan dirhem her zaman da eydi-i nasta mevcut olan nakitten büyüktür. Zira bu evsa' ve eyse'dir. Bu suretle necasetteki dirhem her zamanın ehlinin itibarına göre tehâlûf eder. «Kegşaf-ül-istilahat» da bunlar kaydedildikten sonra deniliyor ki: Hülâsa nakitte dirhem gümüşten müdevver olarak madrup olan şeyin ismidir. Şer'an zekât babında üzerinde madrup olana derler. Necaset babında da vezninde veyahut genişliğinde olana denilir. Bu itlak dinara kıyasandır. Zira dinar lûğaten madruba derler. Şer'an de o madrup vezninde olana derler. Etibba yine vezne itlak ederler. Şöyle ki dirhem yarım miskal ve humûs miskaldır. Altı denk de denilmiştir. İran'da «dank» derler. Bu sonuncu tavsif muhasiplerin de istilâhıdır. «Müntehap» kitabında deniliyor ki dirhem-i şer'îye dirhem-i degali dahi derler. Çünkü o sikkayı darp eden «Resûl Begal» namında bir adamdı. O dirhem miktarı el ayası kadardı.

Osmanlılar evailde gümüş meskûkât için bu tâbiri kullanmışlar, bilâhare terketmişlerdir.

E. V: Zambaur (İslâm Ansiklopedisi Dirhem maddesi) diyor ki: «Dirhem resmî ağırlığını tesbit etmek dinar'ın ağırlığını tâyin etmekten daha güçtür. Çünkü dirhemler hiçbir zaman büyük bir sıhhat ve ihtimamla basılmamıştır. Dirhem resmî raicinin tesbiti hususunda müverrihlerde gördüğümüz kayıtlar birbirini tutmaz, yalnız hepsinin birleştiği nokta şudur: Dirhem'in ağırlığı ile miskal'ın birbirine nispeti $\frac{7}{10}$ dir. Fakat miskal kelimesi muhtelif mânalara geldiği için ancak miskal hakiki dinar (Mekke miskali 4,25 gram) a nispet edildiği zaman, bir mâna ifade eder. Dirhem en muhtemel ağırlığı 2,97 gramdır. Bu sikke gerek mevcut sikkelere ve camdan yapılmış vezin ölçülerine, gerek E. T. Rogers tarafından Fayyum'da bulunan Elmuhtedir devrine «295-320=908-932» ait sikke vezinlerine uymaktadır.

«Dirhem'in ez'afına ve eczasına ilk hicri asırlarda pek rastgelinmez. Eczasından en ziyade kullandığı $\frac{1}{6}$, en çok taamüm etmiş olanı da $\frac{1}{2}$ dirhemdi.

«Osmanlılar, ilk zamanlarında gümüş meskûkât için dirhem tâbirini kullanmışlar, sonra terketmişlerdir.»

Ne kanuna ne cebr u zora ne hünkâra tâbidir. Bu bendergâhte herkes dirhem ü dinara tâbidir. Ziya Paşa

§ [Öl.] Dirhem, bir «okka = kıyye» dört yüzde biri, 3,148 gramlık veznin adı idi. Şer'an yetmiş tane orta boy arpanın ağırlığından ibaretti. Dirhem, Sultan Orhan zamanında verilen bir karar mucibince şer'i dirhem dörtte biri olmuştur. Dört kısma taksim ederek ve her kısmına «denk», her dengi dörde ayırarak her bir kısmına «kırat», her bir kıratı dörde taksim edip beher kısmına «buğday», her buğdayı dört kısma ayırarak her bir kısmına «fitil», her bir fitili ikiye bölerek her birine «nakir», her nakiri ikiye taksim ile her bir kısmına «kıtmir», her bir kıtmiri ikiye ayırarak beher kısmına «zerre» denilmiştir. Bir buçuk dirheme «miskal», 400 dirheme «okka», 44 okkaya «kantara», dört kantara «çeki» adı verilmiştir.

Dirhem, yer yer bazı değişiklikler ile ecza ve kıymetli maden ölçmeye yarayan bir vezin olarak son zamanlara kadar devam etmiştir. 1799 da Kahire'de Fransız işgali zamanında dirhem'in vezni 3,0884 gram olarak tesbit edilmiş iken, 1845 de teşekkül eden tahkikat komisyonu bu veznin 3,0898 gram olduğunu görmüştür. Ağırlık vahidi olarak gram

kabul edilmeden önce İstanbul'da bir dirhem 3,207 gram idi.

DİRHEM-İ CEYYİT (درهم جید) [Mes.] Mağuş, karışık, bozuk olmayan gümüş para mânasına kullanılır bir tâbirdir. Nisabı sirkatte muteber olan bu idi. Mağuş olan on dirhem gümüş sirkatte (hırsızlık) «nisab» sayılmazdı.

DİRHEM-İ HALİS (درهم خالص) [Mus.] Saf gümüşten basılan para hakkında kullanılır bir tâbirdir. Saf olmayıp karışık olan gümüş paralara «dirhem-i mağuş» denilirdi.

DİRHEM-İ MAĞŞUŞ (درهم مغشوش) [Mes.] Başka bir madenle karışık gümüş sikke hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sâf gümüşten yapılan paralara da «dirhem-i hâlis» denilirdi.

DİRHEM-İ ÖRFİ (درهم عرفی) [Öl.] 16 kıratın ibaret gümüş hakkında kullanılır bir tâbirdir. Din âlimlerinin bazılarına göre zekâtta, diyette ve sair hususlarda her yerin örfi dirhemi muteberdi. Şukadar ki bu dirhem «dirhem-i şer'i» den noksan olmaması lâzımdı. Noksan olursa şer'i dirhem muteberdi.

DİRHEM-İ RAYİÇ (درهم رایج) [Mes.] Halk arasında alınıp verilen gümüş para hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunda ceyid ve züyuf aranmazdı.

DİRHEM-İ ŞER'İ (درهم شرعی) [Mes.] 14 kırat gümüş hakkında kullanılır bir tâbirdir. Orta büyüklükte yetmiş arpa tanesinin ağırlığı demektir. Zekâtta, mehirde, diyette, nisabı sirkatte muteber olan bu dirhemdi. Hazret-i Peygamber zamanında 20, 12, 10 kırat sikkelerinde üç türlü dirhem vardı. Halife Ömer zamanında bunlar birleştirilerek vasatısı olan 14 kırat bir dirhem kabul olunmuştur. Başka bir rivayete göre asr-ı saadette şu dört-nevi dirhem mevcuttu.

- 1 — Dirhem-i bagalî 8 danık
- 2 — Dirhem-i tabarî 4 danık
- 3 — Dirhem-i mağribî 3 danık
- 4 — Dirhem-i yemenî 1 danık

Hazret-i Ömer en rayiç olan bagalî dirhemi ile tabarî dirhemini cemettirerek vasatısı olan 6 danığı bir dirhem olarak kabul eylemiştir.

DİRHEM-İ ZÜYÜF (درهم زیوف) [Mes.] Bakır veya başka bir madenle karıştırılmış gümüş sikkeler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Fars'ca kaidesiyle yapılmış olan bu terkinin mânası kalp para, karışık para demektir.

DİRHEMLİK (درهمک) [San.] Eski Şişhane ve tüfeklere barut koymaya mahsus aletin adı

idi. Ağzı oluklu ve arkasından içerisine girip çıkan dirhem teşkilâtı bir şeydi. Onbeş santim kadar uzunlu. Demirden yapılırdı. İşlemeli olanları da vardı.

DİRİNİYYE (درینیه) [Sof.] Rufai tarikatı kollarından birinin adıdır. 694 (1294-1295) de ölen kurucusu Şeyh İzzettin Ahmet-üt-Dirini'ye nispetle bu adı almıştır.

DİRLİK (دیرلک) [Mal.] Geçim vasıtası olmak üzere devlet tarafından verilen maaş ve buna yarayan timar, ulûfe ve mevâcip mânasına kullanılır bir tâbirdir. Dirliğin lûgat mânâsı hayat, yaşayış, ömür, yaşamak için lâzım olan şey, nafaka demektir. Padişah dirliği namı ile zebanzeddi. Binaenaleyh bu itibarla sipahilerle zaimlerin ve has sahipleriyle yurdruk ve ocaklık eshabının timar, zeamet ve baslariyle devlet memurlarının ve askerlerin maaş ve ulûfeleri dirlik sayılırdı.

Dirlik demek çiftlik demek değildi. Timar dahilindeki her fert araziye mutasarrıftı. Tarlasını, bağını ve bahçesini ekip biçerdi. Dirlik sahipleri bu arazinin ösrünü ve ferağ ve intikallerinde muayyen olan harcını alırdı. Bu itibarla dirlik arazi ösrünün ve intikal vukuunda alınması lâzım gelen harcın birine tahsisi demektir. Bu kabil dirliklerin bir senelik geliri 3000 akçeden az olamazdı. Senelik varidatı 3000 akçeden 20000 akçeye kadar olan dirliğe timar, yirmibin akçeden yüzbin akçeye kadar olanına zeamet, yüzbin akçeden fazla bulunana da has denilirdi. Maliye istilâhında bunlara sahib-i arz itlak olunmakta idi. Malsahiplerinden biri tarlasını satacak olsa bunların huzurunda takrir vermek ve sahib-i arzın izni lâhik olmak lâzımdı.

Sahib-i arz, dirliği dahilinde mahlûl olan araziye ve ziraatten hali bulunan yerleri bedeli manasına gelen «tapu-yu misli» ile taliplerine ihale ve tefviz eylerdi. Bununla beraber bunlar hiçbir vakit araziye kendi uhdelinde alıkoyamazlardı.

Dirlik eski tarihi eserlerdeki «Zindegânî» yani maaş'ın tam mukabili olarak kullanılmıştır.

DİRLİĞİ ÇALINMAK (دیرلگی چالینماق) [Ask.] Yeniçeri ocağı mensuplarının cezaen ulûfelerinin kesilmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DİRLİĞİNİ KESMEK (دیرلگی کسمک) [Ask.-İda] Maaşını kesmek; Hayat ve maişetine mâni olmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DİŞ BİLEMEK (دیش بیلماق) [Hal.] Mecaz yoluyla öç ve intikam almak hevesinde olmak, gayz ve adavet etmek, hırslanmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

*Gördükce hilâl-i feleği kürsine çeşman
Ser sofra-i çarh üzere sanır parei nandır
Kurs-i mehe bu diş bileyiş var iken ande
Mehdîr o, değil nan deyu gel ersen inandır!*
Vasîf

«Medeniyet!» Size çoktan beridir diş biliyor
Evvelâ parçalamak, sonra da yutmak diliyor
Mehmet Akif

DİŞ GEÇİRMEK (دیش گچیرماق) [Hal.] Mecaz yoluyla galebe etmek, yenmek hakkından gelmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DİŞ KİRASI (دیش کیراسی) [Hal.] Eski zaman ramazanlarında iftara gidilen yerlerde misafirlere hediye makamında verilen para hakkında kullanılır bir tâbirdir. 1324 (1908) temmuz inkilâbına kadar vukelâ ve ricalin konaklarında iftar yapılması, her akşam gelecek misafirler it'am ve ikram olunmakla beraber fukara takımına diş kirası namıyla para verilmesi mutad ve bütün memurların aledderecat âmirlerinin iftarına gitmesi zarurî idi. Adeta yarı resmî bir mahiyet almış olan bu ziyaretlerin yapılmaması adem-i tenezzül sayılır, teveccühten sukutu istilzam ederdi. Oburların çoğu da bundan bilistifade sahibini tanıdığı veya tanımadığı konağın kapısını çalıp selemetüselâm sofrasına çökerdi. Meşrutiyetten sonra saray eski vaziyetten çıktığı gibi konak sahipleri de kalmamış olduğundan davetsiz iftarlara gitmek, gidilen yerlerde de diş kirası almak usulü kendiliğinden kalktı.

§ [İda.] Maiyetinde bulundukları vezirin azli vesilesiyle veyahut yemleri kesilmek suretiyle açıkta kalıp öteye beriye dağılan delillerin haktan aldıkları paraya da diş kirası denilirdi, Vak'anüvis Lütfi Efendi (Lütfi tarihi cilt 1, sahife 191) hicri 1245 senesi vekayi-i sırasında delil taifesinin lâğvından bahsederken diyorki «Yeniçeriler gibi bunların eski hamiyet ve salâbetleri duçar-ı kesel ve şiraze-i nizam ve itaatları küsistetâr-ı vehn-ü halel olarak sonraları devletin başına bir belâ olmuşlar idi ki maiyetinde bulundukları vezirin azlinde yahut yemleri kesilmek namıyla ruhsat verildiğinde kapısız kalarak diğer vezire intisap edinceye kadar derun-u eyalette hali-ül-izar keşt-ü güzâr ederek ahaliye bedava hayvanlariyle kendilerini besletirler. Akşamdan yiyemedikleri fazla yemekleri kalpaklarının içine koyup götürmeye kanaat etmedikten sonra diş kirası namıyla hane sahibini soyup soğana döndürürlerdi.»

DİVAL İŞİ (دیوال ایشی) [San.] Sırma veya kıllaptania kabartma olarak yapılan işlere verilen

addır. Mukavva veya meşinden kesilerek meydana getirilmiş olan çiçekler ve şekiller gergef üzerinde kumaşla teyellenir, sonra bunların üzerine fitne denilen bir aletle sırma veya klaptanla sarılırdı. Gelin esvapları, Kâbe örtüleri, minder örtüleri yapılır. Bindallı denilen esvaplar da bu suretle işlenirdi.

DİVAN (دیوان) [Muh.] Aslen Farsça bir kelime olup İslâm fütühatının ilk yıllarında Arapça'ya geçen bu tâbir muhtelif mânalarda kullanılmıştır. «Kamus» ta «Eddivan» maddesinde şu izahat vardır: «Dal'ın kesriyle ve fetihle ehl-i ceyş ve ehl-i atıyyenin isim ve resim ve ulûfe vezayiflerine müteallik defatir ve sahayifin müctemiine itlak olunur. Şârih der ki: müellif «müctemi-üs-suhuf vel kitab yektübü fihi ehl-il-ceyş ve ehl-il-atıyye» ibaresiyle tefsir eylemekle murad askerin ve ulûfeharlerin esâmleri tahrir olunan evrak ve defatirin ve tahrir eden kâtiplerin cemiyetgâhı olan mekân olur. Hâlâ defterhane tâbir olunur ve tevsiiyle deavi dinlenip ahkâm icra olunan mahzar-ı padişahan ve ümeraya da itlak olundu. Zannedirim ki işbu «divan» lâfzı elfaz-ı mütevaride-dendir. Yani hem Farisî, hem Arabidir.»

1 — [Mal.] Kuyudat defteri. Eski Suriye ve Mısır'da hesap defterleri Yunan dilinde tutulurdu. Bu usul buradan İran'a intikal etmiş ve bunlara Pehlevi dilinde Devan adı verilmiştir. Araplar da İran'dan bu şekilde defter tutma usulünü ve bununla birlikte tâbirini almışlardır.

2 — [Ida.] Devlet işlerinin idaresiyle alâkalı encümene bu ad verilmiştir. Abbasiler zamanında malî işlerle meşgul daireye divan-üz-zimam alem olmuş, bilâhare mânası genişliyerek bununla en yüksek idare makamı «Divan-üt-tevki» kastedilmiştir. Bundan sonra da muhtelif devlet encümenleri bu adı almışlardır. Müslüman Türk devletleri arasında divan teşkilâtının Selçukiler'de Anadolu beyliklerinde, İlhaniler'de, Akkoyunlular'da, Memlûklerde bu teşkilât mevcuttu.

3 — [Ede.] Herhangi bir mevzu üzerinde tedvin edilen eser mânasına olarak divan tabiri kullanılmıştır. Divan-ül-Lügât-üt-Türk gibi. Sonraları bu mâna daraltılarak manzum sözlerin topluca yazıldığı kitaba divan ismi verildi. Divan-ül-hamase gibi ki Ebu Temam'ın cem ve tertip ettiği seçme şiirleri havi bir kitaptır. Bu tâbir böylece şairlerin müntahap şiirlerini ihtiva eden mecmua mânasında kullanıldığı halde daha sonra yalnız bir şairin defteri yerinde istimal edilmeye başlandı. Fuzuli

divanı, Nef'i divanı gibi ki Fuzuli'nin ve Nef'inin yazmış oldukları manzumeleri cami' kitap demektir. Devavin cem'i, divançe musaggarıdır.

Divan tertibi manzumelerin şairler arasında muayyen bir usulle yazılmasıdır. O yolda yazılmış şiir mecmualarına mürettep divan yahut mürettep divançe denilir. Divanda riayet olunan usul: Tevhit, münacat, naat, gibi şeylerin baş tarafa yazılması, onlardan sonra padişahların ve Devlet erkânının sitayişine dair kasidelerin tahrir olunması, doğum, ölüm ve saire gibi şeylerin tarihine dair kasidelerin yazılması, daha sonra gazellerin kafiyele itibariyle huruf-u heca sırasına göre dere olunması ve en nihayet rubai, kıt'a, murabba, müseddes, muamma, şarki, müfredat tarzındaki yazıların derciyle divanın tamamlanmasıdır.

Şairlerin bazılarının divanı hayatlarında ve kendileri tarafından tertibolunmuş, bazılarının da öldükten sonra başkaları tarafından tedvin edilmiştir. Meselâ Fuzuli Türkçe divanına yazdığı mukaddimede «zaman-ı tıfliyetinde sadır olup müteferrik olan gazellerden bir muhtesar divan cemetmek selâhin gördüm ve ol vakitte benden iltimas edenlerden iltimas ile aldım. Ve suret-i cem'in ihtisar üzere bitirdim.» diyerek divanını kendinin tertibetmiş olduğunu söyler.

Sümbülzade Vehbi de divanının baş tarafına geçirdiği uzun bir manzumede Üçüncü Selim'e takdim etmek üzere divanını tertibetmiş olduğunu:

*Kemal-i şevkile kıldı tabiat
Hemen tertib-i divane azimet
Ne inşat eyledimse üç lisanda
Bulup mevcudun evrak-ı zamanda
Cedid-ü köhne asar-ı perişan
Bulundu her ne ise hasb-el imkân
Rasum-ı mahv-ü ispat üzre yekser
Edip geh tarh ü gâh-ı nakl-ı mistar
O güne müntahap vafirce eş'ar
Müfid-ü muhtasar divanı asar
Kılıp her nev'ini başka mühezzep
Olundu üç lisan üzre mürettep
Eğer yazmış ise Sadi Gülistan
Bu asara desinler Sümbülistan
Bu resme buldu cünkim hüsn-ü tertip
Olup revnaknûma-yı ziver-ü zip
Dedim tarihini cevher gibi hûp
Maarif gencidir divan-ı mergup*

beyitleriyle anlatır. ve hicri 1205 senesinde divanının tertip edilmiş olduğunu son mısraıyla haber verir.

*Ey Ziya elbette kurtulmaz zebanından felek
Ben gidersem meclis-i devrana divanım gelir.
Ziya Paşa*

*Ne hacet ey Nahifi külfet-i tertib-i divana
Benim erbab-ı aşka her sözüm bir taze divandır.
Nahifi*

Divan «Failâtün, failâtün, failâtün failün» vezni ile yazılan ve kendine mahsus ezgisi olan halk edebiyatı örneklerinden birinin de adıdır. Hece vezni ile yazılan divan yoktur. Esasen bestesi failâtün veznine göre tertip edilmiştir. Safdi, Orta, Konya, Yenikapı gibi muhtelif kısımları vardır. Aralarındaki fark yazılıştta değil rast, uğsak, karcığar gibi makamlarla bestelenmiş olmalarındadır.

Üstat Tahir Olgun «Edebiyat lûgatı»nda (Sahife 23) «11-17 inci asırlarda halk şairleri, divan şairlerinin tesiri altına girmiş, saz şairlerinden okuyup yazanlar, aruz vezni ile bazı manzumeler tertibine başlamıştır. Bu manzumelerden «failâtün, failâtün, failâtün, failün» vezninde tertibedilmiş olanlara «Divan» denilir ve saz çalarken hususî bir beste ile okunurdu.» izahatını vermiştir.

4 — Mecdud Mansur oğlu (İslâm Ansiklopedisi Divan maddesi) divan tabirinin yukarıda sayılan mânalarından çıkmak suretiyle İslâm diline geçmiş diğer tabirlerin mevcudiyetinden bahsediyor ve onları şöyle sıralıyor:

A — Arşiv

B — Hükümdarın oturduğu sedir ve bundan Avrupa dillerine geçmiş manasıyla şark-kâri kanape.

C — Osmanlı Devletinde bir kaç köyden müteşekkil küçük bir idari birlik.

D — Mahkeme, divan-ı harb, divan-ı âli gibi.

E — Bir âmir huzurunda eller önde kavuşmuş olarak ihtiram vaziyetinde durmak.

F — Eskidan yabancı tacirlerin barındığı kervansaray ve bir nevi gümrük dairesi olan büyük bir han mânasında bilhassa mağrip Arapçasında müstameldi.

DİVAN BEYİ (دیوان بے) [Ida.] Eskiden gördüğü vazifeden dolayı çavuşbaşıya, aynı zamanda verilen unvanı. Çavuşbaşı halkın istida ve arzıhallerini divana takdime delâlet eder, dâva için divana girip çıkanlara maiyet çavuşları vasıtasıyla mübaşirlik yapar. divanın tertip ve intizamını muhafazaya dikkat ederdi. Bundan dolayı bir zamanlar kendisine bu unvan verilmişti.

DİVAN ÇAVUŞU (دیوان چاوش) [Ida., Sar.]

Divan-ı hümayuna çağırılmaları lâzım gelenleri getirmek ve icra kuvvetine hizmet etmekle mükellef atlı bir sınıfın adı idi. Bunlara «serhengân-ı divan-ı hümayun» denildiği gibi «divan-ı hümayun çavuşu» da denilirdi. Divan çavuşları yevmiyeli ve timar ve zeametli olmak üzere iki kısım idiler. Osmanlıların ilk devirlerinden itibaren mevcudiyetleri Fâtih'in tedvin ettirdiği kanunnamede bahsedilmesiyle anlaşıyor. İkinci Sultan Mehmet devrinde bir çavuş başı ile maiyetinde çavuşlar vardı.

Nöbetçi olanlar divan günleri arkalarında çuha feraceleri ile divanhanenin yanındaki kendilerine mahsus yerde oturup emre intizar ederler ve divan günleri dâvacıları çağırarak divana getirirlerdi. Mübaşirlik etmek, ihzar işleriyle meşgul olmak bunlara aitti. Bundan başka tahsilât ve saire gibi işler için eyaletlere de gönderilirlerdi. Bunlar gedikli zeamet sahibi çavuşlardan olurdu. Gedikli çavuşlar bazan bir fermanı valiyi ve sair alâkadarlara vermek üzere gönderilirler, vücutlarının kaldırılması lâzım gelenlerin işlerini bitirmek için de yollanırlardı. Kendileri için tehlikeli olan bu işleri becermek üzere bazı kere kıyafet değiştirerek tüccar ve esnaf suretinde gittikleri olurdu. Ellerinde yapacakları işi tasrih eden ferman ile sadrazamın buyruktusu vardı. Öldürcekleri adam mühim ve katli müşkül ise vaziyetten oradaki yeniyeri serdarını ve saireyi haberdar ederek tertibat alınmak suretiyle emri yerine getirir ve kesilen başı İstanbul'a götürürdü. Gedikli divan çavuşları ecnebi memleketlere memuriyetle de gönderilirlerdi. Bilhassa XVI ncı asırla XVII nci asırda bunların memuriyetlerine sık sık raslanmaktadır.

Divan-ı hümayun içtimaları üç ayda bir kapıkulu ocaklarına maaş vermiye inhisar edince divan-ı hümayun çavuşlarından gedikli olanlar saray ve yevmiyeliler de Paşakapısı yani Babîâli hizmetinde istihdam edilmişlerdir. Bunlardan saray hizmetindekiler gedikli çavuşu, Babîâli hizmetindekiler de divan çavuşu adını almışlardır. Her iki sınıf çavuşbaşının emri altında idiler. Divan çavuşları devlet ricalinden birini sürgüne götürmeye memur edilince onun fermanını alarak başındaki sorgucu kavunun sağ tarafına takıp konağına gider, sürgün edilecek zat onun sorgucunu yanında görünce işi anlar ve harem dairesine girmesine bile müsaade etmiyerek alıp menfasına götürür, orada menfinin sürgün fermanını okutarak avdet ederdi.

Padişah şehirde alay yaparken ve camiye

giderken çavuşlar başlarında mücevveze denilen serpuşları ve tüyden sorguçları ile ellerindeki topuzları omuzlarına koyup alayın önünde yürürler ve savulun diye mevkibe yol açarlardı. Padişahlarla beraber sefere giden çavuşlar ikinci vakti Otağ-ı hümayun önünde nevbet çalındığı vakit ellerini kavuşturup dururlardı. Arife günlerinde öğle namazından sonra sarayda divanhane önünde yapılan arife merasiminde gedikli çavuşlar merasime iştirak ederlerdi.

Divan-ı hümayun çavuşlarının dirlikleriyle maaş veya ulûfeleri derece ve kıdemlerine göre idi. XVII nci asır ortalarında yevmiyeleri otuz ile altmış akçe arasında idi. Maaşlarını, âmirleri olan çavuşbaşı tevzi ederdi. Timar veya zeametli olan gedikli çavuşların dirlikleri serbest dirliklerden olup buralardaki bütün rüsum ve hâsılat tamamen kendilerine aitti.

Çavuşlar XVI nci asırla XVII nci asrın ilk yarısında en itibarlı derecede idiler. Padişah ile divandan başka hiçbir kimseye karşı mesuliyetleri yoktu. «Osmanlı Devletinde Saray Teşkilâtı» nda (sahife 411) mevcut malûmata göre divan çavuşları on beş bölüğe ayrılmışlardı. Tekmil mevcutları zaman zaman değişmiş ve artmıştı. Fâtih İstanbul'u aldığı zaman divan çavuşlarının sayısı iki yüzdü. XVI nci asır ortalarında üçyüz, aynı asır sonlarında üçyüz yirmi dört iken XVII nci asır başlarında üçyüz üç ve yine o asır ortalarında artarak beş altı yüzü bulmuştu. 1660 da çavuşların mevcudu 692 idi. XVIII asrın ilk yarısında çavuşların iki yüzünün han defterlisi yani Kırım hanının maiyetindekilerle beraber bindi. Bab-ı Âlîdeki divan çavuşlarının XVIII inci asrın son yarısında mevcutları otuzu mülâzim olmak üzere 630 kadardı.

Divan çavuşlarından ölenlerin gedikleri oğullarına verildi. Bundan başka kanun ve ruznamçe kaydı üzere her sene ramazan bayramında çavuş başının inhası üzerine dergâh-ı âli çavuşlarının oğullarından ikisine sekiz akçe ile çavuşluk verildi.

Çavuşlar vezir, Beylerbeyi, Sancakbeyi, Eflâk, Buğdan, voyvodaları ile Erdel kralının tayinlerinde ve bu sonrakilerin İstanbul'a vergilerini getiriş veya gönderişlerinde ve devlet ricalinden bayramlarda bahşiş alırlardı.

Divan-ı hümayun çavuşları padişahların cülûslarında, bayramlarda padişahı tebrike gelenlerin oturup kalkışlarında padişah hocasıyla, vezir-i âzam, şeyh-ül-islâm, nakib-ül-eşraf ve kazaskerlerle sadaret kaymakamı, kaptan paşa ve vezirlerin hükümdarı tebriklerinde, padişah bir yere giderken atına binip inişinde ve buna

benzer şeylerde yüksek sesle alkış denilen duayı yaparlardı.

Ramazan ve kurban bayramı arifelerinde âdet olduğu veçhile divan-ı hümayun çavuşlarından duacı çavuş sarayda yapılan arife merasiminde dua eder ve buna mukabil ihsan-ı padişahi alırdı. Divan çavuşlarına sonradan duacı çavuşları denilmiştir.

Divan-ı hümayun çavuşları 1252 senesi Cümadelâhiresinin 24 üncü «1836» zâbitleriyle beraber 170 e indirilerek bu suretle divan çavuşlarıyla çavuşbaşı teşkilâtı yeni bir şekil almıştır.

DİVANÇE (ديوانچه) [Ede.] Eskiden manzum sözlerin yazıldığı kitabın küçüğü hakkında kullanılır bir tâbirdir. Büyüğüne divan denilirdi.

*Mehveşim divançe-i hüsnünde matla gösterir
Ebrüvanın sakk-ı mah âra dü mısra gösterir
Vechi vardır küt'a-ı Mir olsa ya hatt-ı İmad
Hüsn-i hattıyla o çar ebru murakka gösterir
Şehdi*

DİVAN DURMAK (ديوان درمك) [Hal.] Eskiden çavuşların divan-ı âlide el el üstüne koyup emir beklemelerinden genişletilmek suretiyle tazim makamında kullanılır bir tâbirdir. Büyüklerden birinin selâmına intizar vaziyeti hakkında da bu tâbir kullanılırdı.

DİVAN EDEBİYATI (ديوان ادبياتي) [Ede.] Münevver zümrenin aruz vezniyle yazdıkları manzume kümesine tanzimattan sonra verilen addır. Eskiden Türk edebiyatı avam ve havas'a mahsus olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Aruz vezniyle yazılıp havas'a hitap eden manzumelere Divan edebiyatı, hece vezniyle söylenmiş olanlara da Halk edebiyatı denilirdi. Bunların ortasında üçüncü bir zümre sofîyeye mensup manzumeler de vardı. Bunlara da Tekke edebiyatı adı verildi.

Divan edebiyatının nazım şekilleri değişmez bir surette kararlaşıp olduğu gibi edebî mevzuları teşbih ve istiare olacak şeyleri de tâyin edilmmişti. Eski şairler fikirlerini, hislerini, hayallerini yazabilmek için bu esaslara uymaya mecbur idiler. Furuatta yenilik gösterebilirler kararlaşıp esasların dışına çıkamazlardı. Bundan dolayı divan edebiyatının Arap ve Acem kaidelerine bağlı iki edebiyatı mukallidi olduğu için «klâsik edebiyat» sayılır. Padişahlarla devlet adamlarının methedilmesi bir kısmının Enderunda yetişmiş bulunması dolayısıyla de «Saray edebiyatı» ve «Enderun edebiyatı» adını verenler de olmuştur. Sarayla alakalı bulundukları ve şiirlerini «Divan» adı

verilen bir eser halinde toplanmaları için de bu ad kullanılmıştır.

Edebiyat tarihine dair yazılanlardan başka radyodaki konferanslarıyla de tanınmış olan Rüşti Şardağ «Divan edebiyatı» hakkında yaptığı bir konuşmada «Radyo, sayı 37» «Divan edebiyatı nedir? «sualine şu cevabı vermiştir:

«Tâ 600 yıl önce küçük bir 'mısra' içinde dokunan bir teselli şiiri mi, bir hikmet sedası mı, bir mahrumiyet bestesi nağmesi mi? Koyunda ruh kıvrımlarını, gönül haberlerini, sabır ve vefa şaheserlerini yaşatan tipler mi? Divan Edebiyatı hep ağlayış olduğuna göre insan oğlunun değişmez hassaslık noktalarını yakalamasını bilmiş bir sır mı? Yani insana seslenen bir edebiyat mı? Yoksa kelime oyunları, dar kalıplar, klişeler içinde hapsolmuş, tatsız, hayattan uzak mânasız söz kalabalıkları mı? Hiç şüphe yok ki her iki görüşte de hakikatin hissesi vardır. Bir defa bu edebiyat gerçekten klişeci ve kalıpcıdır. Çünkü ilk büyük üstatlardan alınan belli başlı derslere uyulmuş, ilk zevk ölçüleri devam ettirilmiş, aynı konular ve aynı meseleler üzerinde dönüp durulmuştur. Meselâ sevgilinin boyu ilk üstatlardan beri hep selvi şeklinde düşünülmüş, saçlar perişan olarak tasarlanmış, kaşlar da hilâl ve kirpikler birer ok benzeyişi ileri sürülmüştür. Bu arada mevzular da bir iştirak vardır. Bütün divan şairleri vuslat yani kavuşmak arzusundadırlar. Hemen hepsi vefalıdır. Hepsi birer kahre karşı dayanıklı ve sabırlı, hepsi kalender, hepsi âşık hepsi ruh zengini ve hepsi müptelâdır. Divan şairlerinin hepsinin birer düşmanları, birer rakibi bulunur. Yârdan başka dünyanın hiçbir lezzetine hiçbirini aldırılmaz. Kısaca bütün divan şairleri birbirlerine eş dertlerle dolu bulunurlar. Diğer taraftan bu edebiyatın hüner ve oyun tarafları vardır. Hepsi sık sık tarih düğürürler, yani yazdıkları mânidar mısralardan birer belirli tarih rakamı çıkarırlar. Kimisi noktasız şiir yazar, kimisi vavsız, bunlar büyük bir hüner sayılır. Hattâ bazan bu edebiyatta «bahr-ı fıtratta nice fırtınalar çektim ben» mısraını andırır şiirlere, denizcilik terimleriyle karıştırılmış nazım örneklerine bile raslanır. Şüphe yok ki bu klâsik konuların tekrarı büyük yaratmalara imkân vermemiştir. Zaten bir dil anarşisi devrinde gelmiş olmak divan şairinin bugün pek çok şiirlerini okunmaz, lûgat yardımı ile anlaşılır bir hale getirmiş olduğu için bize bu dar kalıp ve anlayış içinde şiir söylemek arzusu bu edebiyat için gerçekten hüznü verici bir hal olmuştur. Bu sebeple şairlerin çoğu için ve bu devir şiirlerinin büyük bir kısmı

için unutulmak mukadderdir. Fakat dikkatten kaçırmamak lâzımgelir ki ediplerimizin yazıları arasında, konuşmaları zevk verici olan dostlarımızın dillerinde sık sık bazı mısra ve beyitler dolmaktadır. Meselâ bir iyi dostunuz tarafından kırılmış mı bulunuyorsunuz? veya konuşmamızın konusu bu dost abbap elinden yaranma üzerinde mi duruyor? hemen bir eski divan şairi imdadımıza yetişir.

*Dünyada nasibin sitem-ü cevri ise ey dil
Ahhabin eder anı da, âdâya ne hacet*

veya pek çok insanların birbirine benzediği şu dünya içinde hâlis ve özlü insanın kolay kolay bulunamayacağı üzerinde mi durulmuştur. Hemen aklımıza bir beyit gelir:

*Eglesen tutiye talim-i eda-yı kelimat
Sözü insan olar amma özü insan olmaz.*

İnsanların birbirlerine olan ilgisizlikleri ve kardeşliklerinden şüphe ettiğimiz bir anda mıyız? Yine «eski» adını verdiğimiz, gerçekte her dem yeni şaire başvuruabiliriz:

*Cecht eyle hemen gayr eline bakmaya gör;
Senden ne bana faide, benden ne sana var.*

bazan da karamsar bir mizah nişterini insan karakterine vurmağa çalışan şairle beraber oluruz.

*Rûsûm-u kân-ı kerem halk içinde mensidir
Hemen alıp verilir bir selâm kalmıştır.*

görüyoruz ki ortada devrini tamamlamış, zaafı bulunan bir edebiyat olmakla beraber yine bu edebiyattan kalma asırların tahribinden kurtularak ve bugüne kadar değerini koruyarak gelmiş mısra ve beyitler hatırlıyoruz. Şu halde birinci hakikatı görebiliriz. Divan edebiyatı bir beyit ve mısra edebiyatıdır. Yukarıki beyitlerinde bir hususilik bulamadığımız hattâ bazan kötü bir taklit ve yabancılık sezdiğimiz bir gazelin başka bir beyitinde ölümsüzlük ve büyük sanatla karşılaşmamız mümkündür. Altı asırdan kalan şey sadece bu hikmetli mısra ve beyitler olmasa gerek, bu edebiyatta klâsik bir kurala uyularak tekrar edilen vefa, sabır, naz-ü eda, hasret, vuslat, maddî ve dar şeylerden nefret gibi, şikâyet gibi birçok vasıflarla da buluşuyoruz. Bu vasıflar insanlığın birer özel duygusu ve benzetiş değiller midir?

Gerçi şair:

Rakip halime niçin terahhum eylemeye

derken kıskandığı kimse için rakibinden dilediği merhametle kendisini ve sanatını da düşürmektedir. Fakat başka bir şair:

*Günc-i mihnette rakibâ beni تنها sanma
Yâr eğer sende yatarsa elemi bende yatur*

derken büyük ıstırabını anlatan sanatıyla birdenbire içimizi doldurur. Yine bir başka divan şairi; ıstırabının bülbülün feryat etmesine sebeb olan dertten pek üstün olduğunu anlatmak ister. Fakat onun bize neler çektiğini söyleyen mısraı ne yazık ki şairin gerçekte hiçbir şey çekmemiş olduğunu anlatacak kadar soğuk ve yalancıdır.

Benimdir nevbet-i feryat bülbüller hamuş olsun
Fakat başka bir şair de aynı edebiyat içinde aynı dertle muztarıptır. O da bülbüle seslenerek «hiç olmazsa» der, «sen gülün renkli yüzünü görüp sabr etmek kararını verebildin. Hem yaran taze olsa bile, derdin yüreğinde pek eskiden beri gelmededir. Bu sebeple belki biraz alışmışındır. Üstelik yanında nazlı bir gonca da var. Böyle iken ey bülbül yine ün veren sensin! Sevdiğimin acıları yüzünden ben sende kaç bin defa yaralıyım» ve şiiri okuyunca anlarız ki şair sevgiden yara almış olan bütün benzerlerinin derdini eşmededir.

Görüp Rengin yüzün verd'in karar-u sabrını verdin
Ciğerde tazedir zahmın gönülde eskidir derdin
Hele yanında var bir gönce adlı naz perverdin
Gülün derdinden ey bülbül ne çektin gerçi ün verdin
Gamından dilberin senden hezaran dertnâkim ben

Divan şairi bir aşk uğruna her şeyi bırakmak, varını yoğunu terk ederek sevilenin uğrunda ölmek ister. İşte bir şair de bundan bahsetmektedir. Fakat sözlerinin öz şairinden uzak kelime hünerliliği ve yapma bir inşa olduğunu apaçık görürüz:

Yâr için nar-ı gama yanmaya minnet idelim
Yârsız gir deseler cennete nefret idelim

İşte başka bir örnek derhal bizi büyük sanatla başbaşa bırakıyor. Çünkü şair anlatır: «Gözlerin beni kahretmek üzere bakacakmış. Kâşki ne zaman ah o ne zaman bakacak ki o güne kadar bu zavallı harap vücut çoktan mezara doğru kaçıp gitmiş olacak»

Gözün demiş ki hümanıyı öldüren bir gün
Bu arzuya ol erinceye ben mezar olarım

Sevilen kimse yanlarında olmadıkları zaman divan edebiyatında şairler duydukları acıları sık sık tekrarlamışlardır. İşte bir şair sevgilisinden uzak kaldığı zamanki halini anlatır:

İçilse bade lebinsiz harareti yoktur
Şeker yenilse sözsüz halâveti yoktur
Eğer ki ar'ar-ı bağın bülent kameti var
Nihal-i kadidine nisbet letafeti yoktur.

Fakat bir başka örnekle derhal iş değişiyor, tekrar büyük sanatla yüz yüze geliyoruz. Çünkü şair bakın nasıl içli, candan ve hicranlıdır: «Eğer vücutsuz bir can görmek istersen sevgili ardından akan, sürünüp giden, bütün yalanlardan soyulmuş çıtırçıtlak ruhumu gör ve eğer yeşil çimenler arasında bensiz ve lâyık olmıyanlarla salınıp gidersen sana bu zevk haram olsun, çünkü ey gözümün nuru sen de bilirsin ki dünyanın her zerresi bir güneş olsa sensiz bana yine görünmez:

Eğer can görmek istersen bedensiz
Gör ol ruh-i revanı pirehensiz
Çemende na sezalarla o şuhun
Haram olsun hıram-ı nazı bensiz
Eğer her zerre bir mihr olsa dünya
Gözüm nuru görünmez bana sensiz

Görülüyor ki divan edebiyatı sade birer beyitlik hikmet edebiyatı değildir. Onda insan hislerinin en çok içe doğru dönük taraflarını dile getirmek isteyen güzel parçalar vardır ve onda hayal, vefa, ayrılık, vuslat, kalenderlik, tevazu gibi birçok insani hususilikler yaşamaktadır. Gerçi altı asrın edebiyatı elendiği zaman elbette kalburun altında pek çok sanat dışı eserler ve şiirler kalacaktır»

İçlerinde Fuzuli, Baki, Şeyh Galip, Nedim gibi cihanşümül simalar yetişen ve sayıları binleri bulan divan edebiyatı şairlerinin fikir mahsullerini Türkün malının dışına atmak isteyenler de çıkmıştır. Divan edebiyatı «Münevver zümrenin zevkına hitabeden ve münevver zümre tarafından vücuda getirilmiş olan bir müessesedir ki teknik itibarıyla, beynelmilel telâkki itibarıyla yine beynelmilel ve islâmidir.» suretinde izah eden değerli profesör Ali Canib'in (hayat, numara 124) aşağıya aldığımız satırları bütün bir edebî maziye inkâra yeltenenlere karşı cidden susturucu bir cevap teşkil eder:

«Divan edebiyatının beynelmilel unsurlarına bakanlardan bir kısmı onu Türk ruhuna her noktadan yabancı saymışlardır. Bu telâkki kanaatimizce yanlıştır. Divan edebiyatını bu milletin münevver zümresi ortaya koymuştur. Bir milletin mümessillik hakkı dâhilerde olduğuna göre Fuzuli'nin, Nedim'in ve daha böyle nice nice yüksek Türk zekâlarının içinde çalış-

tıkları müessese elbette Türkün malıdır. Ve devam ettiği asırlar zarfında kendi janrındaki edebiyatlar hassaten kendine model yaptığı Acem edebiyatı üstatları ayarında üstatlar yetiştirmiş olmak haysiyetiyle divan edebiyatı Türk milletinin red değil iftihar edeceği öz malıdır. Onu gayr-i millî saymak kanaatimizce Türk milletini mefahirinden birinden mahrum etmeye çalışmaktır. Hülâsa divan edebiyatı Türk malıdır ve onu red ve inkâr edemeyiz, etmemeliyiz.»

Yine Ali Canib'in diğer bir yazısında da (Hayat, sayı 125) divan edebiyatının mahallî ve millî cephesi için dikkate değer şu mülâhazalar vardır: «Divan edebiyatı içinde Fuzulî gibi, Nedim gibi yüksek zekâlar yetişmiş olmak haysiyetiyle divan edebiyatı elbette bir Türk edebiyatıdır. Filhakika Türk ruhunun yeis ve hicran duygularını harikulâde bir hassasiyet adesesini sanat âleminde aksettiren Fuzulî'nin eserleri ne kadar Türkse, Türk milletinin şetafet ve neşe kabiliyetini o derece bir zekâ ile gösteren Nedim'in eserleri de o kudrette Türktür.

«Büyük bir ressamın en romantik bir mevzu ilham edebilecek olan Fuzulî'nin şu beyti ne canlı bir tablodur.

Çekme damen naz edip üstadelerden kıl hazer;
Göklere açılmasın eller ki damanındadır.

Nitekim:

Ayağın sakınarak basma sakın cananım,
Dökülen mey, kırılan şişe-i rindan olsun.

beyti de yine böyle canlı bir tablodur.

«Onuncu asırdaki Türk cihanşümlüğünü hangi tarih kitabı Baki Divanı kudretinde belâgatle ifade etmiştir? Bu müddeayı yalnız şu parça bile ispata kaadirdir:

Tığın içirdi düşmana zahm-ı zebanları.
Bahsetmez oldu kimse kesildi lisanları
Gördü nihal-i servî serefraz-ı nizeni
Serkeşlik adın anmadı bir dahi banları
Her kanda bassa pay-i semendin, nisar için
Hanlar yolunda cümle revan etti canları
Şemşir gibi ruş-i zemine taraf taraf
Saldın demir kuşaklı cihan pehlivanları.
Aldın hezar bütgedeyi mescit eyledin,
Nakus yerlerinde okuttun ezanları.

Burada «karilerime hatırlatmak istiyorum ki hayatla alakasının çok kıt olduğuna benim de kani olduğum divan edebiyatı kendi asırlarına ait millî mefahiri böyle sayfelerine aksettirdiği halde çok hayati olması icabeder. Yeni edebiyat maalesef bu asra ait mefahirden hiçbirini tesbit etmemiştir.

«Aynı zamanda öyle divan şairleri de vardır ki divanları, asırlarının ahlâkiyatını sert ve serbest hatlarla teşrih etmiştir. Meselâ Ruhi-i Bağdadi'nin bazı manzumeleri, ezcümle:

Devreden peymane-i mihr ü vefa eksilmede
Kalb-i ehl-i halden zevk u safa eksilmede

matla'lı kasidesi, bu tarzdaki eserlerin en evvel hatıra gelenlerindendir:

Cahilin kadri terakkide temaşa bundadır.
Kâmilin asayışı subh u mesa eksilmede
Bir acep âlemdegiz ri'atte hep ehl-i hilâf
Kavline fi'li muvafık esdika eksilmede
Kani olmazlar cihanda olsalar Karan-i vakt
Ağniyanın itre kalbinden gına eksilmede.

Ruhi'nin sofiyane bir eda ile devam eden meşhur terci-i bendinde ise yer yer tipik ahlâk tasvirleri vardır. Hayat'ın geçen seneki sayılarından birinde ve daha tafsilen Türkiye Mecmuasının ikinci cildinde kendisinden ve eserlerinden bahsettiğim Osmanzade Taip de asrının renk ve hususiyetini tasvir eden manzumeler yazmıştır.

«Yine XII nci asır şairlerinden meşhur Sabit'in divanı ise - sanat itibarıyla kıymetinden başka - bilhassa Türk lisanıyatı noktasından baştan başa tettebbua şayan bir memba hükmündedir. Fransızların «Gallicisme» dedikleri dil hususiliği ki biz bilmem bu tâbire karşı Ömer seyyettin'in kullandığı «Türkiyat» kelimesini vazedebilir miyiz? Sabit divanında pek güzel tesbit etmiştir. Türk lisanına dair tettebbular yapılırken birçok müteferrik membar arasında Sabit Divanı'nın hususi mevkii vardır.

«Divan edebiyatına şöyle kuş bakışıyla bakmak bile onun millî ve mahallî cephelerini vazihan gösterir kanaatindeyim.

«İstitraden kaydedeyim ki divan edebiyatı bilhassa teknik ve dünyaya bakış itibarıyla taklidi bir edebiyattır; ve sonra çok zümrevidir. Zihnî unsurlarla, muayyen hünerlere istinat etmesi itibarıyla de ilham noktasından velût değildir. Bunları makalelerimde, kitaplarımda münasebet düştükçe yazmışımdır. Ancak bu taklit, bu zümrevilik onun millî ve mahallî kıymetlerini büsbütün izale edemez; çünkü evvelâ «divan edebiyatı içinde neler bizim değildir?» der ve yabancılıkları tenzil edersek, yukarıda hülâsaten gösterdiğimiz unsurlar mahiyetinde tamamen mahallî ve millî birçok kıymetler bulacağımıza kaniim. Saniyen onu tesis eden zümre, Türk cemiyeti haricinde bir zümre değildir. Milletimiz şark medeniyeti içinde yaşarken yetişen münevverlerden ibarettir. Bu

zümrenin hususi zevkı, bütün milletin zevkı olamazsa da, milletimize mensup münevver kütlenin has zevkidir ve o münevver zümre bugün bile iftihar edeceğimiz kıymetler yaratmıştır.

«Her ne sebebe mebnî ise tahrir âlemi-mizde bazan bir nokta-i nazar o kadar dogmatik bir hüküm halini alıyor ki, o nokta-i nazarı ilk defa ortaya atanlar, veya o nokta-i nazarı en esaslı tettebbua çalışanlar bile hayrette kalıyorlar. İşte divan edebiyatının mahallî ve millî cephelerine dair olan şu satırları bu sebeple yazdım ve demek istedim ki bu zekâ müessesesi hakkında uluorta bir hüküm vermemeli, üzerinde çok tettebbular yapmalıyız; çünkü divan edebiyatı gene bu milletin malıdır.»

DİVAN EFENDİSİ (ديوان افنديسى) [Ida.] Vezirlerle Beylerbeyilerin yazı işlerinde istihdam ettikleri adamlarına, son ıstılaha göre mektupçularına verilen unvandır. Divan efendileri diğer kapı halkı gibi vezirin veya beylerbeyi ve beyin hususi adamları idiler. Bunların maaşlarını efendileri verirlerdi. Devletin resmî memuru sayılmazlardı. Ancak efendilerinden yüksek makamları işgal edenler bunları da devlet hizmetine geçirir o sayede terakkiyle vezarete ve mühim hizmetlere irtika ederlerdi.

DİVAN GÜNÜ (ديوان گونی) [Ida.] Divan ve meclisin toplandığı gün hakkında kullanılır bir tâbirdir.

DİVANHANE (ديوانخانه) [Mim] Eskiden divan kurulan dairelere verilen addır. Odalar arasındaki geniş ve büyük sofalara da divanhane denilirdi. Eski Türk evlerinde yazın oturmak ve yatmak için bir tarafı açık olarak yapılan ve sergâh dahi denilen bir tarafı açık ve bahçeye bakan sofalara da bu ad verilirdi.

§ [Bah.] Eskiden bahriye nezareti daire-sine de divanhane denilirdi.

DİVANHANECİ (ديوانخانه‌چی) [Sar.] Divanhane adı verilen toplantı yerinin hizmetine bakanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Saray adamlarından olan zülüflü baltacılar ocağının üçüncü zâbiti bu adı taşıyordu.

DİVANHANE-İ HÜMAYUN (ديوانخانه‌ی همایون) [Sar.] Sarayda padişahların huzuriyle divan kurulan büyük sofa hakkında kullanılır bir tâbirdir. Taht burada bulunur, merasim burada yapıldı.

DİVAN-İ ÂLİ (ديوان عالی) [Ida.] Nazırlarla temyiz reisi ve âzalarının muhakemesi için teşkil olunan mahkemeye verilen addır. Lüzum görüldükçe padişahın iradesiyle kurulurdu. Divan-ı Âli, onu âyandan, onu şûray-ı devletten,

onu da temyiz ve istinaf mahkemeleri reis ve âzalarından kur'a ile seçilen 32 âzadan terek-küp ederdi. Bu heyetin dokuzu daire-i ittiha-miyeyi, yirmi biri de mahkemeyi teşkil ederdi.

DİVAN-İ DEAVİ NEZARETİ (ديوان دعاوی) [Ida.] Çavuş başlığın kaldırıldığı hicri 1252 (1836) senesinde bunun yerine ihdas olunan daireye verilen addır. Buna Deavi Neza-reti de denilir, başında bulunana Deavi Nazırı unvanı verilirdi. 1287 (1870) de Adliye neza-retinin teşekkülü üzerine lâğvolunmuştur.

DİVAN-İ HARP (ديوان حرب) [Ask.] Askerler tarafından yapılan cürümlerin muhakemesine bakan askerî muhakemeye verilen addır.

DİVAN-İ HARB-İ ÖRFİ (ديوان حرب عرفی) [Ask.] Örfî idare zamanında teşkil edilen askerlerden mürekkep mahkemeye verilen addır. Bu mahkemelerde siviller de muhakeme edilirdi.

DİVAN-İ HAS (ديوان خاص) [Ida.] Padişahın riyaset ettiği meclis yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DİVAN-İ HÜMAYUN (ديوان همایون) [Ida.] Hemen bütün islâm devletlerinde olduğu gibi Osmanlı Türkleri devletinde de iptida hükümdarın sonraları Vezir-i azamın reisiği altında toplanarak devlet işlerine bakan meclisin adı idi. Buna sadece divan da denilirdi. Divan tâbiri Osmanlılarda tahdit edildiği halde Selçukilerle İlhanilerde ve Mısır ve Irak hükümetlerinde daha geniş kullanılmış, devletin muhtelif şubelerine ait işlere bakan dairelere de bu isim verilmişti: Divan-ül Adil, Divan-ı istifa, Divan-ı mezalim gibi.

Kıymetli ilim adamı Tahir Olgun henüz basılmamış olan «Edebiyat Kamusu»nda divan tâbiri için şu izahatı veriyor. «Divan; filasıl askeri tairesinin ve ulûfekarların isim, resim ve vaziflerine müteallik defatir-i mahsusaya itlak olunmuş ve bunu İslâm'da; Beyt-ül-mal-i müslimini siyaneten Hazret-i Ömer vaz eylemiştir. Sonra tevsian bu defatirin bulunduğu mahalle, alehusus deavi dinlemek ve tedvir-i umur-ı hükümet etmek üzere vüzera ve ayanın huzur-ı padişahide toplandıkları mahal-i mahsusa itla olunmuştur. (Divan-ı Eş'ar) da içtima mülâbesesine mebnidir.

Hammer (Cilt 3, sahife 221) Fâtih kanun-namesi münasebetiyle devlet müesseselerini tetkik ederken şûray-ı devlet addettiği bu meclisin dört mühim rüknü olan vezirler, Kazas-kerler, Defterdarlar ve Nişancıların «divlerin faaliyet ve basiretini haiz olmaları lâzım gelecekleri cihetle «Div = Dev» tesmiye olunduklarını»

söylüyor. Yine Hammer buna dair tezyilâtında (Cilt 3 sahife 306) şunları yazmaktadır: «Dev müfret, divan lâfzı bundan gelirken devin cemidir. Ferheng-i Şuuri'nin bu kelimenin aslı hakkında verdiği malûmata göre bir Acem Hükümdarı hal-i içtimada bulunan meclis önünden geçerken yanındakilerden birine «İuan di-vanend» demiş, ve o günden itibaren divan meclis-i vükelâya alem olmuştur. «Hammer mütercimi Ata bey de kendi tezyilâtında (Cilt 3 sahife 358) «div kelimesi lisan-ı Osmanide şeytana ve masallardaki korkunç hayalî vücutlara itlâk olunursa da Farisi de şeci ve bahadır manasına geleceği Burhan-ı Katı dan da anlaşılıyor» diyor.

Divan; Farsçadan Arapçaya alınan kelimelerdendir. Bununla beraber Arapça olduğuna kail olanlar da vardır. Kamus mütercimi Asım diyor ki: (Okyanus cilt 3 sahife 631) «zan-derim ki işbu divan lâfzı elfaz-ı mütevaride-dendir. Yani hem Farisi hem Arabidir. Zira Nuşirevan zamanından akdem şûara-yı cahiliye-nin ve sairenin kelâmında vaki olduğu görülmüştür.»

İbni Haldun (mukaddime-i İbni Haldun, Cilt 2 sahife 83) Divanı şöyle tarif ediyor: «Lâfz-ı divan defter-i hesap ve sair mecmua-i eş'ar makulesi kitaba itlak olunduğu gibi müstevfiyan-ı emval ve Muhasiban ve ummale mahsus olan meclis ve mekâne dahi itlak olunup lâfz-ı divan bu iki mâna beyninde alâvechil işti-rak müstamel, yahut mâna-yı evvelde hakikat, sanide zikr-i hal irade-i mahal tarikiyle mecaz-ı mürsel olur.»

Sadrâzamlik gibi devletin en yüksek bir makamını işgal etmiş olan Naili Abdullah Paşa (Kavanin-i teşrifat) unvanlı eserinde (hususî kütüphanemde yazma nüsha, sahife 18) divana dair «fasl-ı fi divan-ül-ahkâm ve dar-ül-adil mâ-naları beyanındadır» başlığı altında şu izahatı vermektedir: «Malûm ola ki ahd-ı sabıkta nü-büvvet ve saltanat beynini cemenen enbiya-i mülûk-i maziye ve uzamay-ı selâtin-i sâlife istima-ı deavi ve icra-i ahkâm ve hall-i akt-i umur ve fasl münazaat-ı cumhur için bir mahsus mekân itti haz edip ol umura bizzat kenduler takayyüd ederlerdi. Hazret-i Yusuf Aleyhisselâm Mısır'da saray-ı mahsusta taht üzere kuudedip icray-ı ahkâm iderdi. Hazret-i Davut Aleyhisselâm Kudus-i şerif'te Kubbe-i mahude altında oturup umur-ı ibadulabı görürler idi. Hazret-i Süleyman Aleyhisselâm yine ol kubbe altında mürtefi taht üzere kuudedip görüldüler. Beyt-ün-nübüvve nam iki kat bir vesî' otağ diktirdi. Hariciye ve

dahiliye misillü iki tabaka yaptırdı. Dahiliyyesi müzeyyen idi. Anda Hazret-i Musa kardeşi Harun ile ve evlâd-ı Harun'dan olan kibar-ı Kavim ile oturlardı. İcray-ı ahkâm ederlerdi. Hariç tabakada sair kibar-ı Beni İsrail otururdu. Ol hayme divanhane makamında olup cümle umur anda görölür idi. Ta ki vâd-i ilâhi üzere kudus-i şerif'e melik oluncıya dek beyinlerinde hal bu minval üzere idi. Müverrihin ve erbab-ı kısas tahriri üzere iptida mesnet nişin-i saltanat olan Kivmers hariç-i beldede bir feza-da vaki müdevver-üş şekil ve mürtefi' bir sofa şeklinde bir sahre üzerine günde bir kere çıkıp tulû-ı şems vaktinde oturur idi, ve halkın dâvaların anda istima edip suhuf-ı Ebülbeğerde mastur olan ahkâm-ı ilâhiye mucibi üzere icray-ı hükümet ederdi. Ve ol vakitte aslan postundan mamul mahsus kaba ve taç şeklinde serpuş kalpak giyip atına dahi kaplan derisinden seccade döşerdi. Ve elinde amut vardı. Deste çûpün tutup öylece mesned nişin-i hükümet olurmuş ve ihvan ve huddamdan olan a'van ve ensarı kezaik kaplan postlar giyip ellerinde deste çöp icray-ı siyaset ve tenfiz-i ahkâma ianet için dairen madar etrafa el bağlayıp makam-ı hizmette dururlarmış. Bihzat tasviri ve meşahir-i nakkaşan kalemiyle olan şehnamelerde ve siyer ve tevarihde dahi divan-ı Kivmers'i aynıyle böyle tasvir etmişlerdir. Sonra Hüsenk şah ol kaya yerine taht itti haz edip balâsına sayeban misillü çetr ihdas eyledi Giderek günagün ziynetler ihdas olundu. Hususa mülûk-ı ekâsire vaktinde mekân-ı sultan olan câygâh ve mahall-i hükümet itti haz ettikleri tahtgâhın enva-i tuhaf ve nevadiri cevahir ile zib ve ziynetli tevarih-i mufassalada mezkûrdur. Tâ ki Seyyid-ül-Mürselin ve Hatem-ün Nebiyyin Aleyhi efdal-üs-salâvat min Rabb-ül âlemin Hazretleri baas olundu. Anlar cümle eshab-ı kiram ile mescid-i şeriflerinde oturup umur-ı ümmeti görürler idi. Çariyar-ı güzîn Rıdvanullah-u aleyhim ecmain hazaratı dahi sünnet-i seniyyeleri üzere mescid-i nebevide meggul-ı ahkâm-ı ibad olurlar idi. Hazret-i Ömer ve Hazret-i Osman Radiyallah-u Anhüma bane-i mahsusada tertib-i divan misillü meclis akdetmişlerdir. Muaviye mahsus divanhane ve taht şeklinde kürsü itti haz eyledi. Kendisi kuud edüp icray-ı ahkâm ederdi. Devlet-i Emeviye hitamina dek hal böyle idi. Devlet-i Abhâsiye de ol kanun maa ziyadetin riayet olunup evasıt-ı devletlerinde ihtisam ve ihticap efzun olup divanhaneleri fereş-i mülûkiye ile döşenip vüzers ve kazi-ül-kudat ve sair eshab-ı meratip için mahsus kürsüler ve sandalyeler vaz olunup

mekân-ı halife hâli kalurdu. Umur-ı divaniyeyi vezir görürdü ve halife bir menzare-i âliden divana nazır olup vücudu görünmezdi. Lâkin idlerde aşikâre oturup âyan ve erkân varup kimi musafaha ve kimi dest bus ederdi. Mutasım halife ki dârat ve haşmette cümle hulefaya galip idi. İhtişam ve tekellüfatı arturup divan olacak yere «Dâr-ül-adil» tesmiye ettiler ve seferlerde otağı önüne merdiven ile çıkılır nakli kabil bir köşk yaptırıp ismine «Kasr-ı adil» dediler. Ve divanhanede kendü nazır olacak manzireye Kâbe-i Mukerreme kisvesinden masnu siyah ve zerdüz kumaştan perde asup etrafına pervane mihanmış idi. Hin-i divanda müekkiller perdeyi kaldırırlardı. Amma pence-
renin rezin parmaklarından halifenin vücudu taşradan görünmezdi ve idlerde ve sair mülakat vaktinde gözler kamaşır ziyet ile müzeyyen taht üzerine kuudedüp yanında nisfına dek niyaminde çıkmış seyf ve bir tarafında kemana geçmiş tir-i âhenpeykâr dururdu. Ve arkasında olan hil'at siyah zerdüzün asitinine mülâsık yedi zira' kadar bir tavil asetin zemine doğru döşenüp mülâkata gelen o asitiu-i mefruşun ucunu bus ederlerdi. Servet-i kisreviyede Mutasım kadar ifrad etmiş yoktur. Ve malûm ola ki bu divan pedişah-ı vakte mahsus olan saray-ı âlide olmak kaide-i kadimedendir. Eğer çi vüzera ve vükelâ kendülere müfevvez olan umuru gürüp cenab-ı saltanattan def-i eskal ve tahfif-i eşgal için saraylarında divanlar ederler. Lâkin bu divanlardan maada evkat-ı mahsusada saray-ı padişahiye vüzeray-ı devlet ve vükelây-ı saltanat huzurunda divan-ı mahsus olmakta esrar-ı lâyuhsa vardır. Sair divanlar fûrû' hükmünde ve bu divan asıl halinde olmuş olur. Ve vüzera ve vükelâ ve âyan ve hüddam ve zâbitan ve esnaf-ı asker herkes kendüye mahsus kisvet ve kıyafet ile hazır olup kanun-ı mütearef-i devlet üze müteayyen olan rütbe ve makamlarında kaim olup ve arz ve ilâm olunan umur-ı ibadullah cümlelerin muvacehesinde görölüp ihkak-ı hak ve izhak-ı batıl kılınmaya gûya ol gün yevm-i mes'ut gibi müteayyen ve meşhut olup zaten ve zamanen istihkakla herkes makam-ı malûmunda kaim ve cenab-ı saltanata hizmet ve lüzumuna göre kurp ve buut cihetiyle kendü hayrında sabit ve şugulüne müdâvim olmak üzere tertib olduğunda nice hikem-i hafiye ve esrar-ı celile murat olunmuştur. Bu rûsum ve kavaninin kimisi aslî ve tabiî olmakla kadimdir. Kimisi ukalây-ı ulema ve füzelay-ı hükema reyiyile bihasb-ül-iktiza' vaz'olunmuştur ki tafsîlâtı ve cerar-ı tertip divana müteallik menakip ve hi-

kâyatı beyan için hâtıme başka bir fasıl tabir olunmuştur.»

Eski Osmanlı tarihlerinde Osmanlı hükümetinin ilk zamanlarında divan teşkilâtının mevcut olduğuna dair kayıtlar vardır, bu eserler «Aşıkpaşa zade, sahife 40, Rüstem Paşa Tarihi, Üniversite Kütüphanesi Rıza Paşa kitapları arasında, numara 2438» Orhan Bey'in zamanında divana gelen beylerin burma tülhend sardıklarını yazarlar. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın da dediği gibi «Türk Tarihinin Ana Hatları» adlı eserinin müsveddeleri, (seri 2, numara 22, sahife 8) zaten o devirlerde Anadolu beylerinde de Selçukilerle İlhanileri takliden divan teşkilâtı olduğuna şüphe yoktur.

Osmanlı hükümdarlarının divan kurup bizzat işlere baktıklarına dair eldeki en eski vesika Yıldırım Beyazıt zamanına aittir: Yıldırım Beyazıt hem kendisini tedavi etmek, hem de Bursa'da yaptırdığı hastahane de çalışmak üzere Mısır hükümdarı «Melik Zahir Berkuk»dan hâzık bir tabip istemiş, o da «Şemsettin İbâ-i Sagir»i göndermiştir. Bu tabibin müverrih ve âlim İbn-i Hacer'e verdiği malûmata göre «Enbiya-ül-gumûr 805 senesi vekayii» Osman oğlu sabahları erken bir meydanda ve halktan uzakça ve yüksek bir mevkide oturarak ahalinin şikayet ve dâvalarını dinler ve haksızlıkları gidermeye çalışırdı. Şemsettin İbn-i Sagir'in bu ifadesi Osmanlı devletinin ilk zamanlarında divanın mevcudiyeti hakkında bir fikir verdiği gibi divanın her gün sabahları toplandığını da gösterir.

Yine Osmanlı tarihlerinden «Neşri ve Rüstem Paşa Tarihleri» Çelebi Sultan Mehmet'in ölümü sıralarında da padişahların bizzat her gün divan yaptıklarını öğrendiğimiz gibi Fâtih Kanunnamesindeki «bu kanunname atam ve dedem kanunudur ve benim de kanunumdur» ibaresiyle de bu malûmatımızı sağlamlaştırmıyoruz.

İstanbul'un fethinden sonra Divan-ı hümayun Topkapı sarayında ve «Kubbe altı» denilen mahalde toplanıyordu. Divan-ı hümayuna kubbe altı denilmesi devlet erkânı için Topkapı sarayında hâlâ mevcut ve birkaç sene evvel tamir olunan ve yekdiğerine kapısı olan «Kubbe altı»nın içtima yeri olarak intihap ve ittihazından dolayıdır. Buraya «divanhane» de denilirdi.

Divan-ı hümayun pek az farkla «Meclis-i Vükelâ» demektir. Farkları şunlardır: Evvelâ divan-ı hümayun sarayda, Meclis-i Vükelâ ise «Bab-ı âli» de toplanırdı. Saniyen divan-ı hümayunun tatil günlerinden maada

her gün sabahtan öğleye kadar içtima etmesine mukabil Meclis-i vükelâ haftada iki gün içtima ederdi. Sonraları divan da haftada iki defa içtima başlamıştı. Salisen divan-ı hümayunda meham-ı umur-ı devletin müzakeresiyle beraber tevcihat yapılır, muhakeme de icra edilirdi. Meclis-i Vükelâda ise yalnız mesalihin müzakeresiyle iştigal olunurdu.

Fâtih'e gelinceye kadar padişahlar divana riyaset etmek suretiyle devlet işleriyle bizzat meşgul olurlarken Fâtih'in iş sahiplerinden biri tarafından teşhis olunamaması yüzünden «Gedik Ahmet Paşa»nın teklifi üzerine padişahlar için içtima mahallinin arkasında, Naili Abdullah Paşa'nın tarif ettiği gibi biraz yüksekçe, önü kafesli bir yer yapılmış ve padişahlar meclisin müzakeresini oradan istima başlamıştır. Giderrek ahyanen müzakeratı istima eder oldular.

Divana sadrazam riyaset eder, divandaki bütün işlerden o mes'ul olurdu. Vezirler, Rumeli ve Anadolu kazaskerleri, İstanbul kadısı, defterdar, nişancı, yeniçeri ağası, Kaptan paşa, reisülküttap divanın tabii âzasından idiler. İlk zamanlarda yalnız vezirler, defterdarlar, kazaskerler, nişancılar bulunur, ötekiler iştirak etmezlerdi. Fâtih zamanında divanda vezirlerden başka iki kazasker ve iki defterdar bulunurdu. Kazaskerlerle defterdarların birer tanesi sonradan Fâtih zamanında ilâve edilmiştir. Bunlardan birer tanesi çıkarılmak suretiyle Fâtih'ten evvelki divan heyetinin aşağıdakilerden terekkep ettiğine hükmedilebilir: Vezir-i âzam, vezirler, kazasker, nişancı.

Âzanın divandaki yerleri teşrifata tâbi, ve herkesin yeri muayyendi. Haccagân-ı divan-ı hümayun zabıt kâtipleri ve reisülküttap baş kâtibi idi. Dergâh-ı âli çavuşları ve müteferrikalar da hademesi makamında idiler.

Divana havale olunan dâvalar efrada müteallik oldukları takdirde kazaskerler veya İstanbul kadısından hangisinin daire-i kazasına aitse hükm-ü şer'isini o verirdi. Malî işler hakkında defterdarın mütalâası alınır, arazi beratları, hükümdarlara yazılan name-i hümayunlar nişancı tarafından yazılırdı. Devlet memurları da divanda muhakeme edilirdiler.

Divan-ı hümayun hierfî 11 inci asır ortalarına kadar bu suretle devam etmiştir. Köprülü Mehmet Paşa sadaretinde iş tavsiyarak bilâhare de metruk kalmış, içtimalar ulûfe tevzii ve süfera kabulü gibi merasime inhisar etmiştir. Bundan sonra devlet mesalihi sadrazamların konaklarında görölmeğe başlanmış ve giderek kubbe vezirlerinin de istihdamından sarfınazarla vezaret defterdar, nişancı, yeniçeri

ağası ve kaptan-ı derya gibi memurlara münhasır kalınca meclis sadreyn ile kaptan paşadan ve menasib-ı sitte ricalinden ve bir de yeniçeri ağasından terekkep eder olmuştur.

Yeniçeri ağalarının «Ağakapısı» denilen daireleriyle şeyhülislamların konaklarında devlet mesalihi için toplanılır, icabeden kararlar verilir.

Bab-ı Âli denilen yer bir zamanlar sadrazamların aileleriyle oturdukları mahal olmak itibariyle meclis orada inikat etmeye başlamış ve harb veya sulh ilânı gibi mühim işler de bütün devlet ricalinin ve meşhur ulemanın içtimaiye umumi meclisler de akdedilmiştir.

Divan-ı hümayundan sadır olan kararlara «hüküm» tesmiye olunur, ahkâm defterine sırasıyla yazılırlardı. Sonraları hüküm tâbiri Bab-ı Âliden yazılan evamire dahi teşmil kılınmıştır. Divan-ı hümayundan ve sonraları Meclis-i vükelâdan çıkan ve padişahın tasdik etmesi lâzım gelen kararlar hükümdara arz olunur, o ne derse o suretle yapılırdı.

Yeniçeri ocağının ilgası üzerine 1241 tarihinden itibaren «divan-ı hümayun» tâbiri de kaldırılarak «Meclis-i Vükelâ», «Meclis-i Hâs» tâbirleri istimal olunmağa ve âzasına da «vükelâ» denilmeğe başlanmıştır. Enebi lisanlarında divan-ı hümayun «divan-ı imperiyal» ve Bab-ı Âli «Sublime porte» tâbirleri Osmanlı hükümeti makamında istimal olunmuştur.

*Sürur-ı şevkle doldu cihanın halkı şad oldu
Birbirine girdi tehniyetle halkı divanın*

Şeyhülislâm Yahya

DİVAN-İ HÜMAYUN OCAĞI دیوان (و جانی) [Sar.] Divan-ı hümayun toplantılarında hizmet görenlerin bağlı oldukları teşekkülün adı idi Bunların ilkin 12 den ibaret olan sayıları sonraları 35 e çıkmıştır. Bunlar aynı zamanda su taşıdıkları için divan-ı hümayun sakaları dendiği gibi suyu gümüş kaplarla taşıdıklarından sim sakaları ocağı adını da almışlardır. Ocak Babüssaade ağası denilen kapı ağasının nezareti altında idi.

DİVAN-İ HÜMAYUN SAKALARI دیوان (و جانی) [Sar.] Divan hizmetlerinde kullanılan bir sınıfın adı idi. O zamanın ıstılahıyla teşekküle ocak adı verildiği için Divan-ı Hümayun Ocağı adını da taşırdı. Suyu gümüş kaplar içinde taşıdıklarından hassa gümüş sakaları demek olan «Sakayan-ı Sim-i hassa» adı da kullanılırdı. İlkın sayıları 12 iken XVI inci asır sonlarıyla XVII inci asır başlarında 36, XVII inci asrın son yarısında ise 35 di. Teşkilâtı bölük itibar edildiğinden başlarına Bö-

lûkbaşı adı verilirdi. Muayyen yevmiyeleri, her sene erbainden erbaine verilen elbise bedelleri vardı. Ocak Babüssaade ağası denilen kapu ağasının nezareti altında idi. Divanın toplantı günlerinde vezirlerle erkân yerli yerinde oturup sadrazamın gelmesini beklerlerken mevsim yaz ise saka başı helvahaneden buzlu ve mümessek şerbetler, kış ise macunlar getirip iptida vezirlere, sonra diğer divan erkânına sunardı. Sadrazam gelince ona da ikram edilirdi. Divan-ı hümayunda yemek yenilirken saka başı Sadrazamla vezirlere, sakalar da erkâna hizmet ederdi. Divanın yaz toplantılarında sakalar yelpaze ve sineklik de kullanırlardı. Padişah sayfiyeye göç ettiği zaman sakaların bir kısmı da giderler, Hünkârın hizmetini görürlerdi.

Sakabaşılar aslen baltacılar arasından seçilirken birinci Mahmut zamanında usule muhalif hareketleri görüldüğü için mutemet hasekilere verilmeğe başlanmıştı.

DİVANİ HÜMAYUN TERCÜMANI (ديوان ترجمان) [Ida.] Bab-ı Âli'nin yüksek memuriyetlerinden birinin adı idi. Tanzimattan evvel Reis-ül-küttaptan sonra gelen en mühim mevkii işgal ederdi. Vazifesi Sadrazamla hariciye nazırı demek olan Reis-ül-küttabın yabancı devletler elçileriyle görüşmesi sırasında tercümanlıktı. Notaları da tercüme ederdi. İstanbul'un fethinden sonra Osmanlı hükümetinin Avrupa ile münasebeti artmış, yabancı devletlerle temas ve muhabere çoğalmıştı. İstanbul'a gelen elçiler ilk önce tercümanlarını birlikte getirirler, Devlet adamlarıyla görüşmeyi bunlar vasıtasıyla temin ederlerdi. Bunun mahzurunu gören Bab-ı Âli ayrıca tercüman kullanmak lüzumunu hissetmiş, eldeki vesikalara göre bu vazifeye Gashari adında bir mühtedi, onun Eflâk beyliğine tayini üzerine de Rum münevverleri arasında ahlâk ve seciyeleri düzgün olanlardan tayini muvafık görülerek Panayot Nikosi tercüman tayin olunmuştur.

Sayın Osman Ergin'in verdiği malûmata göre (Türkiye Maarif tarihi, cilt 2 sahife 15 haşiyesi) Nikosi tercümanlığa tayin olunduktan sonra Bab-ı Âli'de başlı başına bir kalem kurulmuş ve bu kalemin başına geçirilmiştir.

Dört asır kadar hükümet işlerine karışan, devletin siyasetini idare etmiş olan Fener beyleri bu sayede kendi cemaatlerine de rehberlik etmişler, onların hükümet nezdindeki işlerini kolaylaştırmışlar, Kiliselerini ve mekteplerini kurmuşlar, hattâ bizzat idare etmişlerdir.

Eflâk ve Buğdan prensliklerine de bu tercümanlar tayin olunurlardı. Sonraları bu vazife müslimanlar tarafından görülmeye başlanmıştır.

Divân-ı hümayun tercümanlığı Osmanlılığın sonuna kadar devam etmiş, içlerinden vezaret rütbesini ihraz edenler de olmuştur.

DİVANİ (ديوانى) [San.] İslâmî yazılardan birinin adıdır. İslâm yazılarının zuhuru ve tenevvüü birtakım ihtiyaçların, zevklerin, tabiatların tesiriyle olmuştur. Kolaylık ihtiyacı Nesih yazısını meydana getirdiği gibi Acem zevk-i millisi de talik gibi bir nev'in zuhuruna sebeb olmuştur. Divani yazısı da aynı suretle zuhur etmiştir. Padişah iradelerinin haiz olduğu ehemmiyet, kâtipleri fermanlara, menşurlara azamet ve kuvvete delâlet eder hususi bir şekil vermeye sevk eyliyordu. Kitalarının büyüklüğü, yazılarda kullanılan yaldız, sürh, tuğra hep büyüklük, kuvvet fikirlerinin ifadesine hizmet eyliyordu. Yazı da aynı tesirlere uğradı. Aynı hisleri ifade eder surette istihaleye başladı. Çizgiler muavveç bir hale geldi. Şekiller büzülererek kendi üzerlerine kıvrıldı, birbirine ulaştı, şakuli kısımlar sola doğru meylettı. «ب = B, پ = P, ت = T, ق = K, س = S, ج = L» harflerinin bir âmiriyet tavrıyla uzayıp giden keşideler, mücerret mimlerin sipsivri, tığ gibi, göze batan keskin uçları hep kuvvetin, şiddetin, çizgi lisaniyle ifadesinden başka bir şey değildir. Fermanların gittikçe artan bir meyille yükselerek sivri bir ucla nihayetlenen satırları, i'tilâ fikrini iyiden iyiye tasvir etmektedir. Başta yazılan ayınlarla «د = D, ا = A, ی = Y, ن = F» şekilleri gurur-u hüsnün timsali gibidir. Daima sol tarafa doğru sarkan zülfeler de aynı şeye delâlet eder.

Divani yazısında ahenk birtakım cereyanlara tâbi bulunmaktadır. Bu cereyanlar sağdan sola doğru takriben veter-i kaime istikametine tevafuk etmektedir. Sülüs ve nesihte ufki olan kısımlar divanide hep bu istikamet üzerinde dizilirler. Bilâkis elifler, lâmlar, kâf kolları, ayın ve mim kuyrukları bu istikamete amut bir vaziyette bulunmaktadır. Bu yazı tabiatını, nev'iyetini hep bu meyillere borçludur. Cereyanların bu münasebeti nazar-ı itibara alınınca divaniyi vücuda getiren istihalenin ne suretle vukua geldiği anlaşılmakta güçlük çekilmez.

Divani yalnız bir istihale devri göstermiştir. Buna «divani celisi» derler. Bu istihalede her ne kadar şekiller esaslıca değişmemiş ise de bünyenin müşkilâtı itibariyle yine tekâmül sayılır. Divani celisinde düz çizgiler galiptir. Kırıklıkları, sivrilikleri göze çarpar derecedir. Divani celisi için söylenecek söz, yahut yapılacak tarif şu olabilir: Kuvvet, âmiriyet, hüküm ve irade, vekar ve azamet, ihtisam,

debdebe, servet, asalet, ulviyet, seha, büyüklük, daima büyüklük ve yükseklik fikirlerinin vuzuh ve şiddetle ifadesi için şekil hassaları mübalâğa edilmiş divani yazısıdır. Divani celisinde şekiller arasında kalan boşluklar birtakım ufak noktalar, küçük harfler, harekeler, tırtıllarla doldurulmuştur. Bu zait kısımlar, yazının heyet-i umumiyesini daha müttekâsif, daha mütecanis bir hale getirir. Manzarasındaki ihtisamı arttırır.

Hülâsa gerek divani gerek celisi kırık ve yılan kavi çizgilerin ruhi hassalarını tetkik için en geniş sahadır.

Divaninin neshi yoktur. Yalnız buna mukabil divan-ı hümayun kaleminde ferman ve menşur suretlerini kayıt için kullanılan bir nevi yazı gösterilebilir. Buna «Divanî kırması» derler. Divani kırması rik'a ile divaninin birleşmesinden hâsıl olmuş bir melezdir.

Divani yazısı son tekemmül derecesini bulmak için birçok devirler geçirmiştir. Son zamanlarda divani yazısının ıslahına hizmet eden Divan-ı hümayun hülefasından 1303 (1885-1886) senesinde vefat eyliyen Nasih efendidir.

Vaktiyle divani celisi de pek dağınık, pek imtizaçsız bir şekilde idi. Yine divan-ı hümayun hülefasından Refia efendi bu yazının ıslahına çek himmet etmiştir. Ethem Efendi, Vahdeti Efendi, İzzet Efendi, Sami Efendi, Nazif Bey, Süreyya Bey güzel divani yazısını yazmakla tanınmışlardır.

DİVANİ CELİSİ (ديوانى جليسى) [San.] Divani yazı nevilerinden birine verilen addır. Sülüs kendi celilesinden ayrılmazsa da divani kendi celilesinden ayrılır. Divani celisi asıl divaniye nazaran mufassal ve daha müttekâmidir. Divanide olan büzüme ve uzanma istidadı, celisinde daha bâriz bir derecededir. Divanideki münhani istidadı, celisinde son dereceyi bulmuştur. Divani celisi menşurlar ve fermanlarda tuğradan sonra gelen nişan satırını yazmak için kullanılırdı.

Divan-ı Hümayun hülefasından Refia efendi bu yazının ıslahına pek çok himmet etmiştir.

DİVANİ KIRMASI (ديوانى قيرماسى) [San.] Divani yazı nevilerinden birine verilen addır. Divani kırması divani ile rik'anın birleşmesinden meydana gelmiş bir yazı idi. Çabukluk ve kolaylık gibi ihtiyaçların ve ameli endişelerin tesiriyle divaninin basitleşmiş bir nev'i demek mümkündür. Bu yazı divan kaleminde ferman ve berat müsveddelerini kayıt defterlerine geçirmek için kullanılırdı.

DİVAN KALEMİ (ديوان قلمى) [Ida.] Sadaretin emirlerini yazan kaleme verilen addır. Fermanlar da burada yazılırdı.

DİVAN KURULMAK (ديوان قورولماق) [Ida.] Divan, Divan-ı Hümayun denilen meclisin toplanıp devlet işlerinin görülmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DİVAN MÜBAŞİRİ (ديوان مباشرى) [Sar.] Divan-ı Hümayun çavuşlarından divan günlerinde davacıları çağırarak divana getirenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Taşradan merkeze çağırılanların çağırma vazifesini de bunlar görürlerdi.

DİVAN ODASI (ديوان اودىسى) [Ida.=Hal.] Divanın kurulduğu büyük oda, büyük ve geniş oda yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DİVAN OLMAK (ديوان اولماق) [Ida.] Divan, Divan-ı Hümayun denilen meclisin toplanıp heyet halinde Devlet işlerini görmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DİVAN RAHTI (ديوان رختى) [Sar.] Eskiden erkân tarafından divana giderken ve merasim esnasında kullanılan gümüşlü eğer takımına verilen addır. Farsça bir kelime olan raht at takımı gibi her türlü esvap ve tecemmülât, ev eşyası mânasına da gelir.

DİVAN SOLAKLARI (ديوان سولاقلارى) [Ida.] Divan'ın muhafaza ve debdebesini arttırmak için kullanılan bir sınıf müstahdemine verilen unvandır. Yeniçeri ocağına merbut solak ortaları olduğu gibi cuma selâmlıklarında ve sefere giden orduyu Davutpaşa'ya kadar teşyi ve istikbalde, bayram alaylarındaki merasimde padişahların önünde süslü kıyafetleriyle giden rikâp solakları da vardı.

DİVAN SÜRMEK (ديوان سورمك) [Sar.] Divan yapmak mânasında müstamel bir tâbirdir. Sarayda divan yapmak, divan kurmak denilmez «divan sürmek» denilirdi.

DİVAN ŞAIRİ (ديوان شاعرى) [Ede.] Münevver zümreye mensup şairler hakkında Tanzimattan sonra kullanılmaya başlanan bir tâbirdir. Aruz vezniyle yazdıkları şiirlerini «Divan» adını verdikleri bir ciltte topladıkları için bu isim verilmiştir. Saraya mensubiyetlerinden dolayı bu adın verildiğini söyleyenler de olmuştur. Divan şairleri içinde Fuzulî gibi, Baki gibi, Şeyh Galip gibi, Nedim gibi birçok büyük şairler yetişmiştir.

DİVAN TEZKERESİ (ديوان تذكرهسى) [Ida.] Bir kaleme bilinmesi lâzımgelen bazı kayıtlarla besapların çıkarılması için o kaleme divani

hat ile beyaz üzerine yazılıp babuyruldu-i nezaret aklâm-ı saireye dolaştırılan varakaya verilen addır.

(Başbakanlık Arşiv) inde mevcut divan tezkerelerinden bir örnek:

«Hazinedar başı ağa devletlû inayetlû veliyyünnam sadrazam efendimiz için olmak üzere bir adet sırmalı futa ve bir adet dibâ devat şiltesi ve sekiz zira bohçalık sandal ve bir adet dibâ koyun kesesi ve bir deste destimal vere-siz.» 27. H. 209.

DİVAN VERMEK (ديوان ورمك) [*Ida.*] Emir vermek, tenbihat icra etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DİVAN YERİ (ديوان يري) [*Bah.*] Eski kâdîgaların kış tarafına verilen addır. Geminin erkânı burada divan kurdukları için bu ad verilmiştir.

DİVCÂME (ديوجامه) [*Kıy.*] Eskiden cenklerde giyilen aslan ve kaplan postekilerine verilen addır. Bunu giyenler heybet kesbettikleri için bu ad verilmiştir.

DİVİT (ديويت) [*San.*] Hokka ve kalem mahfazası vazifelerini aynı zamanda görmek üzere kullanılan aletin adıdır. Yazıda Arapçası olan devat kullanılırdı. Divit sahibinin servetinin derecesine göre tenekeden, tunçtan, gümüşten ve hattâ altından yapıldı. Mürekkep konulan hokka, kalem koymaya mahsus kısmın baş tarafının yanına yapıştırılır, büyüklüğü sapın kalınlığının iki misli kadar olurdu. Hokkaların biri mürekkep diğeri lâl denilen kırmızı boya koymaya mahsus olmak üzere ikiye bölünmüş olanları olduğu gibi hokkadan ayrı olarak lâl koymaya mahsus ikinci bir hokka bulunur, hattâ üç hokkalı olanı da vardı. Kazasker Salim Efendi Hüseyin Can'ın tercümesi halinde (Tezkere-i Salim, Dersaadet, İkdâm Matbaası, 1315, sahife 224 - 225) üç hokkalı diviti olduğunu söylüyor, ve buna dair şu tafsilatı veriyor:

«Üç hokkalı bir devat her hokkasında bir türlü mürekkep olmak mültEZemi olup kendi de bile istishap ve sual eyleyen ahab-ı zi nisaba gâh:

(Beyt)

Üç hokka devatında ne var derse o şahın
Hun-i ciğerim laht-i dilim dud-i siyahım
beyt-i müstetabiyle hitap ve gâh olurdu kim:

(Kıt'a)

Üç hokka devatında didi yâr ne vardır
Dedim ana ey hüsrev-i şirin ü şeker lep
Zülf-i siyahın, lâl-i lebin, çeşm-i kebudun
Evsafını tahrir için üç türlü mürekkep

kıt'asıyla redd-i cevap ederdi.»

Divitin kalem koymaya mahsus sapın uzunluğu 25 santim kadardı. Muhtelif büyüklükte olanları da vardı. Eski adamlar büyük kuşak kullandıklarından diviti kuşaklarının arasına yerleştirirlerdi. Esasen divit şimdiki mürekkepli kalemler gibi yanında taşınmak ve istenildiği yerde yazı yazılması-ımkânını temin etmek için icad olunmuş bir aletti. Oturdıkları yerlerde yazı yazmak için hokka kullanılırdı. Bununla beraber evlerinde de divit kullananlar vardı. Hattatların ayrıca kalem koymaya mahsus maddeden yahut ağaç ve mukavvadan mamûl «kalem» adı verilen daha başka aletleri de olurdu. Buna «kubur» da denilirdi. Eskiden yapılan divitlerin hokkalarının alt tarafına kalemin ucunu kesmekte kullanılan maktân bir zencirle bağlanması için küçük bir de halka yapıldı. Divitlere zincirle bağlanan maktâlar limon yaprağı büyüklüğünde ve yaprak şeklinde idi. Eskiden divit yapan esnaf vardı. Üsküdar'da şimdi kazazker Ahmet Efendi mahallesi adını taşıyan mahalle vaktiyle Divitçiler ismiyle anılırdı. Orası divitçiler çarşısı olduğu için bu ismi almıştı. Meşhur divitçiler yaptıkları divitlere isimlerini kazmak suretiyle yazarlardı. Kambur Ahmet ismindeki divitçinin yaptığı divitler zamanının ricali tarafından yümünlû sayılır, yüksek kıymetle alınırdı. Bunun yaptığı divit yalnız yümünlû değil aynı zamanda çok sanatkârane idi. Sanatkâr hokkaların altına ve kalemdanının gövdesine Seyid Ahmet damgasını vururdu. Divitlerin meşhur olanlarından bir tanesi «Mehmet işi» denilen dividdi. Bu sanatkârın yaptığı divitlerin hokkalarının arkasında çifte Mehmet damgası vardı.

Evliya Çelebi; Türk divitleri pîrinin (Cümleye kul oğlu Mustafa Çelebi) olduğunu yazar.

Tanzimattan sonra kıyafetin değişmesi yüzünden divit istimali hayli azalmış, dolma kaleminin taammümü üzerine bütün bütün ortadan kalkmıştır.

DİYET (ديت) [*Fik.*] Ölüm hadiselerinde ölünün nefesine, ölümü mucip olmıyan hadiselerde de yaralanan uzvuna bedel fâil üzerine şer' an lâzım gelen mal demektir. Başka bir ifade ile bir insanı öldüren veya yaralayan kimsenin verdiği kan bedeli veya tazminatıdır. Cahiliye devrinde insan öldürenler ölenin kan bedeli olarak on dişi deve verirlerdi. Abdülmuttalip bir adak yüzünden Kâbe önünde kurban etmek mecburiyeti ile karşılaştığı oğlu Abdullah'ı on dişi deve keserek kurtarmıştı. Fakat on defa bu miktar kurban kesmeye mecbur olduğu için o zamandan itibaren bir insanın hayat bedeli 100 deve itibar edildi. Hazret-i Peygamberin

Âmr Bin Hazm'a gönderdiği bir mektubunda tâyin edilen bedel de budur. Aynı mektupta beyne kadar varan yahut karnı deşen yaralar için, yukardaki miktarın 33, bir göz, bir el veya bir ayak ziyânı için 50, kırılan bir diş veya kemik meydana çıkacak derecede olan yara için de 5 deve tazminat tesbit edilmiştir. Halife Ömer yüz devenin nakden mukabilini bin dinar veya on bin şer'i dirhem olarak tâyin etmiştir. Diyetler üç dört senelik bir müddet zarfında taksitle verilebilirdi.

Diyet hususunda erkek ile kadın birbirinden farklı idi. Kadın erkek diyetinin yarısını verirdi. Diyet amden (bile bile ve hazırlanarak) işlenen katilden maada olan katillerde lâzımdı. Çünkü amden katlin mucibi (كاتب عليكم) bile ve hazırlanarak işlenen katil fili tam ve kâmil bir cinayet olduğundan ona terettüp eden ukubetin de eksiksiz tam ukubet olması lâzımgelir. Ancak maktulün veresi isterse kaatil idam edilmez, diyet verirdi. Cinayet-i finnefs, insanın nefesine taallük eden cinayette hüküm böyle olduğu gibi cinayet-i madun-un nefes, insanın azasına taallük eden hallerde de böyle idi. Göz çıkarmanın gözü çıkarılır, diş kırmanın dişi kırılırdı. Ancak gözü çıkarılan, yahut dişi kırılan isterse diyet alırdı. Teseyyüben katilde diyetin lüzumu mütesebbibin katle sebebiyyet verdiği fiili haksız olarak işleme-siyle meşrut idi. Mütesebbip haklı olursa ona diyet lâzım gelmezdi. Amden katilde şüphe bulunursa kaatilden kısas sakit olmakla beraber katil gibi büyük bir musibeti irtikâp eylediğinden kaatil ta'zire müstahak olduğu gibi şibih amîd da dahi diyetin lüzumu ile beraber kaatile ta'zir lâzım gelirdi. Şibih amîd; birini cerh âletinden başka sopa ve taş gibi bir şeyle öldürmektir. Bununla beraber İmam Muhammed'le İmam Yusuf amden katli bir adamı insan vücudunun tahammül edemeyeceği bir şey ile kaston vurup öldürmektir diye tarif ettiklerinden onlara göre şibih amîd kat-i amîddan farklı değildir. Öyle olunca da öyle bir fiilin fâili hakkında da kısas lâzımgelir, kısas olunca artık diyet mevzu bahis olmaz.

Umumiyyetle sağır ve mecnunlar da şahsen diyet vermekle mükellef tutulmazlardı. Deliler den alınacak diyet, devlet tarafından verilirdi. Bir sağır ile bir reşit birlikte bir müşümanı amden öldürürlerse reşit idam olunur, sağır-dan da diyetin yarısı alınır. Keza bir köle ile bir hür birlikte amden bir köleyi öldürürlerse köle idam olunur, hür de öldürülen kölenin bedelinin yarısını öderdi. Bir köleyi yaralayan

kimse eğer yara kemik görünecek derecede ise kölenin bedelinin yarısını diyet olarak verirdi. Beyne dayanan veya karnı deşen yaralar için kölenin bedelinin 1/3 ü ödenirdi. Diğer hallerde de kölenin bedelinin tenezzülü nisbetinde tazminat ödenirdi. Bir müslüman köle bir yahudi veya hristiyanı yaralar ise kölenin efendisi icabında köleyi satarak tazminat vermek mecburiyetinde idi. Fakat Müslüman kölesini onlara teslim edemezdi. Bir Müslüman bir gayr-i müslim için idam olunmaz, diyet olarak da Müslüman için verilen diyetin yarısını öderdi. Bir Mecusinin diyeti sekiz yüz dirhemdi. Hristiyan, Yahudi ve Mecusilere yaralar için verilecek tazminat dahi bu nispet üzerinden hesaplanırdı.

Bir gözün kör olmasına sebep olan kimse 100 dinar diyet verirdi. Yüzde derin bir yaranın diyeti başın başka taraflarında vukua getirilen yaranın diyetinden fazla idi. İşlerinde sagirleri istihdam eden kimseler bunlar tarafından vukua getirilen suçlardan dolayı mesul tutulurlardı. İki taraf arasında vukua gelen dövüğe bir tarafın ölen veya yaralananları için diğer taraf diyet verirdi. Hayvanların yaptıkları zararlardan sahipleri, kazalardan da kazaya sebep olanlar mesuldü.

Altın ve gümüş paranın tedavül ettiği son zamanlarda erkeğin diyeti 26660 kuruş 20 para, kadının diyeti de 13330 kuruş 10 para idi.

DİZÇEK (ديزچك) [*Kıy.*] Eskiden muharebelerde dizleri muhafaza etmek için bacaklarını yukarı kısmına takılan zırha verilen addır.

DİZDAR (دزدار) [*Ask.*] Kale muhafızları hakkında kullanılır bir tâbirdir. (Burhan-ı Katı) da «Fariside düz veya diz, kale ve hisar mânâsındır» denildiği gibi dizdar «bisyar vezninde, kale zâbitine ve kale muhafızına denir» suretinde izah olunmuştur. Hafid Efendi Galetat'ında (sahife 169) «dizdar, kale muhafızı mânâsına kesr-i dal ile istimali şayidir. Fariside kelimete-yden mürekkep, zamm-ı dal ve sükun-ı za ile «duzdar» dan galat olup Arabide «hafiz-ül-kal'a» derler» diyor. «Ferheng-i Encümen Aray-ı Nasırı» de ise «diz, be kesr-i dal» deniliyor. «Lehçe-i Osmani» de (1306 tab'i) «dizdar, diz muhafızı, kale ağası, «Kamus-ı Osmani» de de «kale muhafızı, diz = kale, hisar ve dez = açık köşk, çardak demektir» izahatı vardır. Osmanlı tarihlerinde çok geçen bu kelime daha ziyade kale ağası makamında müstemeldir. Dizdar ehemmiyetli memuriyetlerdendi. Kalenin bütün ahvali kendisinden mesuldü. Dizdara hüküm gönderilir, doğrudan doğruya emir tebliğ olunurdu.

DİZİNİ DÖÇMEK (دیزینی دوچمک) [Hal.] Mecaz yoluyla nadim ve peşiman olmak mânâsına gelir bir tâbirdir.

DİZİNİN BAĞI ÇÖZÜLMEK (دیزینیک باغی) [Hal.] Mecaz yoluyla korkusundan olduğu yerden kıymıdıyamamak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DİZLİK (دیزلیک) [Kıy.] Eskiden giyilen kısa don hakkında kullanılır bir tâbirdir. Dize kadar olduğu için bu ad verilmiştir.

§ [Tal.] Yangınlara gidilirken giyilen kısa ve dar bacaklı don (pantolon) hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar rengârenkti. Bazan fanilalar ile birlikte her semtin, her mahallenin tulumbasına göre değişir, bugünkü spor kulüplerinin formaları şeklini alırdı. Galatasaraylılar, Altıncı daireliler daima en şık formalarla koşarlardı. Değişmiyen forma Fener Patrikhanelilerinin idi. Efradının onda dokuzu Rum olan Patrikhaneliler daima kıpkırmızı, ateş renkli fanilalar giyerlerdi.

DOBLİN (دوبلین) [Bah.] Yelkenin boş olup aşağı sarkan kısmın adıdır.

DOĞANCI (دوغانچی) [Sar.] Padişahların şikâr halkı denilen avcılardan bir sınıfın adıdır. «Hene-i bazyan» da denilen Doğancı koğuşu kırk kişilik bir cemaat olup bunlar da kaftanlı denilen Enderunluların beşinci kısmı itibar edilmişlerdi. Başları doğancıbaşı adını taşıyordu. Osmanlı padişahları Dördüncü Mehmet'ten sonra avla meşgul olmamışlar ve fakat teşkilâtı bir dereceye kadar muhafaza eylemişlerdir. XVII nci asır başlarında şikâr halkı denilen avcılardan üçü doğancı, 271 i çakırcı, 276 sı şahinci ve 45 i atmacacı olmak üzere mevcutları 592 idi. Doğancılar meydanı, av kuşlarını besleyen zümrenin meydanı olup Üsküdar'da hâlâ bu ismi muhafaza etmektedir. Yine Üsküdar'da padişahın yapacağı av için beslenen tazılara mahsus ve bostancı ocağına bağlı bir ocak vardı. Enderun doğancı teşkilâtı XVII nci asırda kaldırılmıştır.

DOĞANCI BAŞI (دوغانچی باشی) [Sar.] Padişahların şikâr halkı denilen avcılardan bir sınıfın başına verilen addır. «Hane-i bazyan» denilen doğancı koğuşu kırk kişilik bir cemaattı, ve kaftanlı denilen Enderunluların beşinci kısmı itibar edilmişlerdi. Doğancıbaşı erkân-ı birün denilen Enderunluların hizmetlerinde bulunan avcıbaşılardan hariç olarak Enderun erkânından ve erkân-ı havas-ı civanidendi ve av esnasında padişaha en yakın olanı idi. Av getirdikçe bahşiş alır, Enderundan çıktığı zaman çok defa

çakırcıbaşı veya şahinci başılık ile çıkarılırdı. Bazan da kendilerine mirahurluk, sancak beyliği veya daha yüksek vazifeler de veriliirdi.

Doğancıbaşının yevmiyesi XVI nci asır sonlarında 20 akça, yıllık aidatı da Rikapdar Aga'nın yillığı kadardı. Doğancıbaşılar XVI nci asrın yarısında kanun üzere 300 bin akçe ile sancak beyliğine tâyin edilirken sonraki zamanlarda beylerbeyi ve vezir olarak ta çıkarılmışlardır. XVII inci asrın başında, ortasında ve son yarısında Enderun doğancıları 30, 40 kişi olup bunların üçü hâs odada 7 si hazine odasında 20 si de seferli koğuşunda bulunuyordu. Doğancı teşkilâtıyla beraber doğancı başılık da XVII inci asırda kaldırılmıştır.

DOĞANCI ŞAKİRTLERİ (دوغانچی شاکرتلری) [Sar.] Padişahların şikâr halkını teşkil eden avcılardan doğancılar adını taşıyan zümrenin stajiyerleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Çıkmalarda doğancı olurlar, veyahut tımarlıya çıkarılırlardı.

DOKUNAKLI RÜZGÂR (دوقوناکلی روزگار) [Bah.] Babafingolar üzerinde seyre elverişli, fırtına rüzgârlardan kuvvetli rüzgâra verilen addır.

DOKURCİN (دوقورج) [Mal.] Buğday demetleri yığını hakkında kullanılır bir tâbirdir. Dokurcinler dokuz rakkamının madrupları olmak üzere on sekiz, yirmi yedi, otuz altı ve kırk beş demetten teşkil edilir.

Hububattan öşür alma nevilerinden olan demet usulünün bir nev'i de nümune usulü idi. Bunda demetler sayıldıktan sonra âlâ, evsat, edna itibarıyla üç nevi mahsulden üçer dokurcin harman edilir, elde edilen mahsul ölçülerek beher demete vasatı ne düşerse herkesten o hesaplâ öşür alınırdı.

DOKUZ OTURAK OTURMAK (دوقوز اوتوراک اوتورماق) [Bah.] Bir geminin sığığa veya kayalığa kızaklanmışçasına boylu boyuna oturmasına denilir.

DOLABİ (دولابی) [Giy.] Eskiden kullanılan kumaşlardan birinin adı idi. Bursa'da dokunurdu.

§ [Sar.] Sarayın bahçe işlerinde çalışan, ve bostancı ocağına bağlı, «cemaat-ı bahçe-i hassa» ya dâhil bulunan bahçıvanlardan bir kısmının adı idi. Hayvanla su çıkarılan dolapla meşgul oldukları için bu ismi almışlardı.

§ [Sof.] Mâlevî tâbirlerindendir. Mutbak eşyasının mahfuz bulunduğu dolaba bakan cana dolabî denilirdi.

DOLAMA (دولامه) [Kıy.] Üste giyilen cübbemsi bir nevi elbisenin adıdır. Müslüman ka-

dın ve erkeklerinin giydikleri dolama çuhadan yapılırdı. Önü açıktı. Belden bir kuşakla bağlanırdı. Bunların kürklüsü ve çatma kemhaden yapılmış olanları da vardı. Yeniçeriler de giyerlerdi. Yalnız kadınların giydikleri dolamalar diz kapaklarından az aşağıya kadar nispeten kısa olduğu halde yeniçerilerin giydikleri dolamalar daha uzundu. Yeniçeri dolamalarının ön tarafları yürümeğe mâni olmamak için de bele sokulurdu. Üst kısmı bele kadar dügmeli idi. Alt kısmı geniştir. Kollar kıvrımlı ve geniş, bilek yerinde ise mintan gibi dardı. Bellerine çizgili kumaştan kuşak bağlarlardı. Üstlerine kaput yahut yağmurluk giyerlerdi. Acemilerin kaputu altında mavi renkte dolamaları olurdu.

Murabba dolama denilen bir nevi de vardı. Posta tatarlarının giydikleri bu elbiseye «tatar dolaması» denilirdi.

§ [Ilm.] Gelişi güzel sarılan sarığa da bu ad verilirdi.

DOLAMA DAL (دولامه دال) [Sar.] Tezhip istilâhlarından. Helezon şeklinde kıvrılmış dal ve yapraklardan husule gelen tezyinatın birbiri içine düşen yuvarlak kısımlarına verilen addır.

DOLAMALI (دولامالی) [Sar.] «Gilmanan-ı enderun» denilen yeni saray iç oğlanlarından büyük ve küçük odalılar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar dolama giydikleri için bu adı almışlardır. Öteki odaları teşkil eden seferli, kiler, hazine ve hâs oda gilmanları kaftan giydikleri için onlara da «kaftanlı» ismi verilmiştir. Bu altı odadaki iç oğlanlarının derece ve mevkileri birbirinden farklı olduğu gibi hizmetleri ve maaşlarının miktarı da muhtelifti. Hepsi Enderun-ı hümayun denilen ve sarayın bab-üs-saade'den içeride bulunan kısmında hizmet ederlerdi. Bunların maaşlarından başka bütün yiyecek ve giyecekleri ve bilûmum ihtiyaçları saray tarafından temin edilir ve sarayın Enderun kısmına ait iç ve dış tâyinleri padişah tarafından yapılırdı.

DOLAP (دولاب) [Sar.] Evkaf Nezaretinin teşkilinden evvel sarayda ve dâr-üs-saade ağalarının nezareti altında bulunan haremeyn evkafına ait paraların konulduğu yere verilen addır. Haremeyn evkafı işlerine bakanların maaşlarıyla masrafları buradan ödendiği gibi dış hazinenin dar zamanında iç hazinede para bulunmazsa buradaki paradan Maliye Hazinesine borç olarak para verilirdi. Verilen para tahsil olununca yerine konulurdu.

Bestedir birbirine çember-i dolab-ı vücud
Mürtebit birbirine âb ile hâk, ateş ü bâd.
Nabi

§ [Mim.] Bedestendeki dükkân yerine kullanılır bir tâbirdir. Bu dükkânlar etrafı ve üstü açık bir peyke veya sekiden ibaret olup arka taraflarında eşya koymaya mahsus dolaplar bulunduğu bunlara dükkân yerine dolap denilmiştir.

§ [San.] Kütüphane yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden cami ve medreselerdeki kitaplar alekser duvarların içine gömülü dolaplarda muhafaza edildiği için bu ad verilmiştir.

DOLMABAHÇE SARAYI (طوله باغچه سراي) [Sar.] Beşiktaş'ta bugün dahi o isimle anılan sarayın adıdır. Sarayın bulunduğu saha eskiden denizdi. Bir tarafında saray bahçelerinden olan Beşiktaş bahçesi, öbür tarafında da Karayalı bahçeleri vardı. Deniz 1614 de Birinci Ahmet'in emriyle doldurulmaya başlanmış, İkinci Osman zamanında da devam edilerek geniş bir meydan vücuda getirilmiştir. Bu sahanın gerisinde İkinci Selim devrinden kalma bir kasırla bir havuz bulunuyordu. Birinci Ahmet Beşiktaş bahçesinin üst kısmına kendi adı ile anılan bir köşk yaptırmıştı. Dördüncü Mehmet 1090 rebiülevvelinde (1679) da Cağaloğlu yalıı adı ile meşhur olup eskiden miriye geçmiş olan sarayın denize nazır kârgir harem duvarı ve üzerinde olan kurşun örtülü köşkten maada bütün harem kısmını temelinden yıktırıp arkasındaki yoldan ve saray bostanından da yerler ilâvesiyle meydana gelen sahaya bir «Saray-ı Dilküşa» ve has oda önünde deniz kenarına da fevkani bir «Kasr-ı Ziba» binasına başlattı. Bina eminliğini Kara İbrahim Paşa'nın yaptığı bu saray on altı ayda tamamlandı.

Dahilî ve haricî gaileler yüzünden uzun zaman bakılamıyan saraylar arasında Dolmabahçe sarayları da harabeye dönmüşlerdi. Üçüncü Ahmet devrinde ve Nevşehirli İbrahim Paşa'nın sadrazamlığı zamanında «berren ve bahren Âsitane-i saadete tevarüd eden dost ve düşmanın evvelâ göreceği bir mahal olan Dolmabahçe kasırlarını tamir» ettirip «civarında bulunan Beşiktaş Sarayına ilhak» eyledi. Arada bulunan Arap iskelesi de kaldırılarak buradan gidip gelen Fındıklı ahalisine Dolmabahçe'den geçme müsaadesi verildi.

Birinci Mahmut 1741 de Dolmabahçe'de sayeban mahalli olan ve eski kasırların bulunduğu yer üzerinde ve aşağı selviler arasında iki kasır yaptırdı. Bu kasırlar arasına silâhtar ağaya mahsus köşkle diğer binaları da ilâve ettirdi. 22 sütünlü olan büyük kasır sayeban mahallinde, küçük köşk de selviler arasında idi. Büyük kasır iki katlı idi. Alt ve üst katlarda olmak üzere iki büyük divanhane vardı. Alt

kattaki odalarda gömme çifte dolaplar bulunuyordu. Pencereleeri, kapıları sanatkârane olduğu gibi duvarları altın ve elvan boyalarla nakışlar işlenmişti. Birinci Mahmut yaz günleri Dolmabahçe üstündeki bu kasra gelip istirahat eyler, ramazanlarda da buralarda iftar ederdi, Bundan dolayı bu köşke «İftar Köşkü» de denilirdi.

Üçüncü Osman tahta çıktıktan sonra Birinci Mahmut yapılarının üst kısmında bir höcre ve bir sofe-i müselle ihdas eylemişse de az zaman içinde bu yapılar yandı (1755).

Beşiktaş Sarayı Üçüncü Mustafa devrinde de esaslı tamirler gördü. 1781 de Birinci Abdülhamit Beşiktaş sahil sarayı civarındaki has bahçeden bir kısım araziye arsaya ilhak etmek suretiyle hâsıl olan saha üzerine mütaaddit kasırlarla bir âlâ havuz yaptırttı, sarayı da tamir ettirtti. Üçüncü Selim de bazı bahar mevsimlerinde «temaşa-yı gül ve istima-ı savt-ı bülbül safası için» Beşiktaş Sarayına geçirdi. 1795 senesinde Mimar Mölling'e bir kasır da bina ettirdi. Bu tarihte padişaha mahsus olmak üzere bugünkü Dolmabahçe sarayı yerinde kazıklar üzerine kurulmuş üstleri kurşun örtülü üç ahşap köşk bulunuyordu. Bu köşkerin pencere kanatlarından biri kaldırılınca Üçüncü Selim oturduğu yerden olta ile balık tutardı.

Dolmabahçe Sarayı İkinci Mahmut'un tahta çıkmasından sonra padişahın daimi ikametgâhlarından biri haline girdi. İnkılâpçı hükümdar Topkapı Sarayında oturmayı sevmiyor, zamanının çoğunu Dolmabahçe, Çırağan ve emsali saraylarda geçiriyordu. Sarayı esaslı surette tamir ettirdiği gibi ilâveler de yaptırttı. İkinci Mahmut esaslı tamirlerden sonra 1815 de Beşiktaş sarayına göç etmişti. O yıl sarayın Haseki Sultan dairesinde bir yangın çıktı. Ateş çabuk önlendi ise de küçük Emine Sultan'la bir cariye'nin kurtarılamaması büyük hüznü mucip oldu.

1825 de yeniçerilerin ayaklanmasında Beşiktaş Sarayında bulunan Sultan Mahmut buradan sır kâtibi Mustafa Efendi ile bir tebdil kayığına binip Topkapı Sarayına geçmişti.

1831 de İkinci Mahmut Dolmabahçe'ye bir tamir koydurdu. Yeniden bazı binalar yaptırttı. Bu arada civardaki birkaç bahçe de sahiplerinden satın alınarak saraya ilhak olundu. Sultan Mahmut devrinde Dolmabahçe Sarayı haremiyle ve bütün teşkilâtını alan daireleriyle büyük bir sahayı işgal ediyordu. Sarayın içinde ayrıca Hırka-i şerif odası dahi bulunuyordu. Müstemilâtından olarak Üçüncü Selim zamanında yapılan tüfekhane İkinci Mahmut tarafından Girif ve Walter adlı iki İngiliz

mühendisi marifetiyle genişlettilmişti. Bilâhare İstabl-ı Âmire ittihaz olunan tüfekhane de bugünlerde ziyafetler tertibine müsait büyük bir divanhane ile salonlar da vardı.

Gene bu civarda Abdülmecit'in meşhur tiyatrosu kurulmuştu. Buraya bazı yabancı opera heyetleri gelir, hünkâr bunları locasından büyük bir hazla seyrederdi. Sonradan bu tiyatro yıktırılmıştır.

İkinci Sultan Mahmut devrindeki Dolmabahçe sarayını yıkılmadan görmüş olan Esseyid Elhac Ebubekir Feyzi Efendi şöyle anlatır: «Saray-ı merkum leb-i deryada ve etrafı sur misillu cesim cidar ile mestur olmakla dahiliye ve hariciye kârgir ve ahşap kasırlar ve büyük havuz ve selsebil ve hamam ve hadikalar ile müzeyyen ve kurşun puşideli ve fevkani ve tulâni ve bilumum müzehhep ve münakkaş daire-i hümayunlar ve hariciyesinde daire-i ricali enderun-ı hümayun ve cami ve hamamlar ve İstapl-ı âmire ve kiler ve mutbah ve meydanlar ve hadaik ve saire ebniye-i lâzimesi mükemmel ve âb ü havası hoş ve nezaret ve letayifi cami saraylardan memduh ve mergup bir saray-ı âlidir.»

Abdülmecit bu sarayı yıktırıp yerine 1853 te Balyan kalfaya Ampir uslûbunda bugünkü sarayı yaptırdı. Saray orta yerinde yüksek bir kısım ile buna biri sağdan diğeri soldan iki üstü kapalı dehliz ile bağlı diğeri iki kısımdan müteşekkildir. Asıl Saray mabeyn, hünkâr dairelerinden sonra büyük muayede salonu ve Valide Sultan'la bir çıkıntı halindeki kadın efendiler kısmı ve şehzadelerle veliaht dairelerini ihtiva eder. Muayede salonunun arkasına düşen ve cadde üstünde bulunan camlı köşkle mabeyn dairesine, girilirken saat kulesi yanındaki paşalar dairesi, veliaht dairesi bahçesindeki yaverler, ağalar daireleri ve sair muhtelif kısımlarıyla saray çok geniş bir sahayı kaplamaktadır. Sarayda mütaaddit hamamlar da vardır. Sarayın önünde 600 metre boyunda geniş bir rıhtım mevcuttur. Binanın iç tezyinatında billûr, su mermeri, somaki ve kakma taşlar kullanılmıştır. Tavanlar Fransız sanatkârları tarafından yapılmıştır. Saray yapıldıktan sonra büyük bir kısmı Sechan tarafından dekore edilmiştir. Saraya XVII inci ve XVIII inci asır Fransız ustaları elinden çıkmış mobilyeleri ya kendileri veya sadakat ve zevkle kopye edilmiş örnekleri konulmuştur. Sarayın çok zengin mobilyeleri arasında kıymetli saatler, şamdanlar ve bu gibi küçük eşya çok büyük bir değerdedir.

Abdülmecit sarayın inşasından altı sene sonra burada ölmüştür. Halefi Abdülaziz Çıra-

gan ve Beylerbeyi saraylarını yeniden yaptırmış olmakla beraber daimi ikametgâh olarak Dolmabahçe'yi seçmişti. Hastalığı münasebetiyle hükümdarlıkta ancak üç ay kalabilmiş olan Sultan Murat ömrünün bakiyesini bir mahpus hayatı olarak burada geçirmiştir. İkinci Abdülhamit bir müddet Dolmabahçe sarayında oturduktan sonra Yıldız sarayına çekilerek hal'ine kadar memleketi oradan idare etti. Sarayın muayede salonunda tarihin mühim bir hadisesi olan ilk meclisi mebusan açılmıştır.

1293 (1876) harbinden sonra ve Ayastafanos muahedesini takiben İstanbul'a gelen, Grandük Nikola ikinci Abdülhamit tarafından Dolmabahçe sarayında kabul edilmiştir. 1887 de İstanbul'a gelen Alman İmparatoru ile İmparatoriçesi Dolmabahçe rıhtımına çıkmışlar ve Abdülhamit tarafından karşılanmışlardır. Abdülhamid'in hal'inden sonra tahta çıkan Beşinci Mehmet «Sultan Reşat» Dolmabahçe sarayında oturmuş ve bu münasebetle yıllardanberi bakımsız bulunan bina yeniden tamir görmüştür.

Milli mücadeleden sonra bir cuma sabahı Yıldız sarayından çıkan Altıncı Mehmet (Vahdettin) Dolmabahçe rıhtımından bir motorla İngiliz gemisine geçmek suretiyle vatan topraklarından ayrıldığı gibi İstanbul İşgal kuvvetleri kumandanı da oradan çekilip gitmiştir. Büyük Millet Meclisinin halife intihap ettiği Abdülmecid Efendi de halifeligi esnasında Dolmabahçe sarayında oturmuş ve hilâfetin ilgasıyla hanedan azasının memleket hudutları dışına çıkarılması hakkındaki kanun kendisine bu sarayda tebliğ edilerek 3/Mart/1924 sabahı Dolmabahçe sarayı son Osmanlı Hanedan âzası tarafından terk edilmiştir.

Cumhuriyet devrinde saray Cumhurreislerinin ikametine tahsis edilmiş ve 1 temmuz 1926 da coşkun tezahürlerle İstanbul'a gelen Atatürk İstanbul şehri mümessillerine muayede salonundaki hitabesinde Dolmabahçe sarayından: «Artık bu saray Zilluhlahların değil, zıl olmiyan fakat hakikat olan milletin sarayıdır.» demiştir.

Muayede salonunda tarih ve dil kongreleri toplanmış ve 1937 de tarih kurumunun hazırladığı sergi açılmıştır. Atatürk burada bazı hükümdarları ezcümle İngiliz Kralı VIII inci Edvard ile Yugoslav kralı Alexandr'ı kabul etmiştir.

Hastalığı esnasında Dolmabahçe sarayında ikâmet eden Atatürk 10/Kasım/1938 perşembe günü saat 9 u beş geç fânî hayattan bu sarayda ayrılmış ve muayede salonunda kurulan katafalkı önünden İstanbul halkı günlerce ihtiram geçidi yapmıştır.

Türkiyenin ikinci Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün başkan seçildikten sonra ilk defa İstanbul'a gelişinde muayede salonunda bir resmî kabul tertibedilmiştir.

DOLU DİZGİN (دول دريڭين) [Hal.] Koşarak, acele ederek, heyecanlanarak yerinde kulanılır bir tâbirdir.

Şehsüvarım kılıç koymamak azmiyle kına Doludizgin koşuyorlardı akından akına
Yahya Kemal Bayatlı

DOLU SAVAĞI (دول سواڭي) [Mim.] Havuz, sarnıç ve su hazinelerinin dolduktan sonra suyunu akıtmaya mahsus yukarı kısımlarında bırakılan deliğe verilen addır.

DOMNA (دومنا) [Ida.] Eflâk, Buğdan eyaletlerine tâyin olunan fener beylerinin karıları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Prens unvanını alan beylerin, erkek çocuklarına «Beyzade», kızlarına «Domniça», beyzadelerle Domniçaların erkek çocuklarına «Çelebi», kızlarına da «Kokonoça» denilirdi.

DOMNIÇA (دومنيچا) [Ida.] Eflâk, Buğdan eyaletlerine tâyin olup Prens unvanını alan fener beylerinin kızları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Prenslarin karılarına «Domna», erkek çocuklarına «Beyzada», Beyzadelerle Domniçaların erkek çocuklarına «çelebi», kızlarına da «Kokonoça» denilirdi.

DOMUZ AYAĞI (دوموز آياڭي) [Top.] Topların haznelerinden mermiyi çıkarmak için kullanılan uskurlu mengelerin adıdır. Bunlara maşa da denir.

DOMUZ DAMI (دوموز دامي) [Bah.] İskarcası çürüyen bir direği takviye etmek üzere etrafına yapılan muvakkat çatı çerçiveleri hakkında kullanılır bir tâbirdir.

§ [Top.] Ağır toparların bir yere oturdıkları vakitlerde altlarına yapılan rıhtım ve dolmalara verilen addır.

DOMUZ TIRNAĞI (دوموز تيرناڭي) [Bah.] Bir tarafı zincirin baklası üzerine geçecek veçhile çatal olarak iki tırnaklı, diğeri tarafı üzerine vurulacak palanganın takılabilmesi için halkalı olarak yapılan demir kancanın adıdır.

DON AĞACI (دون آڭاڭي) [Bah.] Kendisine prapet kaplamaları çivilenmek üzere küpeştenin iç ve dış kenarından kaldırılan metris pontenlerinin başlarındaki çataldan geçerek birbirine muvazi olmak üzere geminin her tarafını kaplayan teriz biçimindeki iki tane ağacın adıdır. Köprü, iskele ve çanaklıktaki korkuluk pontel-

lerinin, velhasıl geminin içinde pontel veya buna benzer ağaçların başından geçen veya kendisinden zıvana açılarak bindirme olan bütün terizlere de Don ağacı denilir.

DONANMA (دونا) [Hal.] Muhtelif şenlik vesileleriyle resmi binaların, evlerin, dükkânların ve meydanların donatılması münasebetiyle kullanılan bir tâbirdir. Binalar bayraklarla donatıldığı gibi geceleri kandiller de yakılırdı. Eskiden donanma harpteki bir muvafakiyet üzerine yapıldığı gibi padişahların doğum, tahta çıkış günleri için de yapılırdı. Padişahların çocuklarının doğumları üzerine dahi şenlikler tertibedilirdi. Donanmalarda yalnız binaların süslenmesi ve kandiller yakılması ile iktifa edilmez, şehirlerin meydanlarında «el-ab-ı nariye» adı verilen figekler ve diğer eğlenceli vasıtalar da patlatılırdı. Hattâ donanmalardan birinde İstanbul kadısı kıyafetinde birisinin merkebe bindirilip ve eşeğin kuyruğu eline verilip şehirde dolaştırılarak esnafı teftiş ettirilme gösterisi yapılması ulemanın gücüne gittiğinden padişaha şikâyet bile edilmişti.

DONLUK (طونلق) [Giy.] Altı endaze çuhayı ifade eder bir tâbirdir. Yine o makamda «mirahuri» de denilirdi. Çuha yedi arşın olursa ona da «yağmurluk» adı verilirdi. Altı endaze çuhanın donluk, yedi endaze çuhanın da yağmurluk ismi alması birincisinden caksır, ikincisinden yağmurluk yapılmasından ileri geliyordu.

DÖĞEN (دوگن) [Ask.] Silâhın icadından evvel kullanılan harp aletlerinden birinin adıdır. Harman aletlerinden olan dögene benzediği için bu isin verilmişti. Demir bir sap ile ucuna merbut uzunca bir zincire bitleştirilmiş çivili bir toparlaktan ibaretti.

DÖN BABA (دون بابا) [San.] Tezyinatla kullanılan bir nevi çiçeğin adıdır. Biçimi itibariyle «turna gagası» da denilir.

DÖNME (دونه) [Hal.] Osmanlı idaresindeki muhtelif şehirlerde ve hassaten Selânik'te Müslüman adı ve kıyafeti altında yaşayan bir cemaat tabakası hakkında kullanılan bir tâbirdir. Muhtelif din sahiplerinden Müslüman olanlara mühtedi denildiği, dönme tâbiri yalnız halk tarafından kullanıldığı halde bunlar hakkında mühtedi tâbirinin hiçbir yerde ve hiçbir zamanda istimal olunmaması ve yüksek tahaka tarafından bir dereceye kadar nezaket maksadıyla «avdeti» denilmesi Musevilikten İslâma döndüklerini belirtmek maksadından ileri gelmiştir. Dönmeler kendilerine maaminim (mümin-

ler) ve haberim (ortaklar) veyahut ba'ale milhamah (mücahitler) isimlerini vermişlerdir. Bu cemaat mensuplarına yalnız Edirne'de sazanikos (küçük sazan balıkları) lâkabı verilmiştir.

Gizli mezhep sayılmış olan dönemelik XVII nci asırda hapis ve nefis cezalarına çarptırıldıktan sonra Müslüman olmak suretiyle hükümetin takibinden kendini kurtaran İzmir'li baham Sabbetay Levi (1632-1675) ile başlamıştır. Mehmet Efendi Edirne sarayında yaşarken eski kanaatlerinden vazgeçmiş değildi. El altından yine faaliyetine devam ediyor, Museviler ile olan temasını, onları hidayete erdirmek için yaptığını söylüyordu. Filvaki ülkenin Kudüs gibi, Bağdat gibi uzak yerlerinden gelip ihtida etmek suretiyle açtığı bayrağın altına sığınan Museviler vardı. Fakat ona inananlar kendisine alenen Mesih gibi tapmak cesaretini göstermekle beraber Müslüman kisvesine büründüklerinden ve kendisinin 18 emrinden 16 sında halkın gözünü boyamak için Müslüman gibi görünmek lüzumunu tavsiye ettiğinden olacak ki hükümet faaliyetine mâni olmuyordu.

Bu gizli mezhebin ilk büyükleri saray hekimlerinden Guidon Daniyel İsrail ve Bonafouse ile Yakop'un oğlu Berakyah'tı. Musevi müelliflerince onun bu hareketi dinî olmaktan ziyade padişahın otoritesine karşı siyasi bir hareket gibi telâkki olunmakla Musevilere karşı emniyetsizliğin başlangıcı olmuş ve bunun neticesi olarak Rumlarla Ermenilerin yerlerini almalarına sebeb olmuştur.

Mehmet Efendinin ölümünden sonra üçe ayrılmışlar, XIX uncu asrın sonuna kadar iki asır süren uzun bir müddette yekdiğerleriyle olan dostane münasebetleri kestikten başka birbirlerini tahkir ve tezyiften bile geri durmamışlardır. Bu ayrı ve gayrılık kendi zümrelerinden olmıyan bir açığı veya bakkaldan yiyecek alıp yemek haram sayılacak kadar ileri gitmişlerdi.

Dönmelerin kendilerine mahsus ve Müslümanlıkla münasebeti olmıyan itikat ve ibadetleri hakkındaki malûmat hemen hemen Sabbetay Levi'nin 18 emrine münhasır kalmaktadır. Bu emirlerin hülasası Allahın birliğine ve Sabbetay Levi'nin Mesih'liğine imandan, katilden, yalancı şahitlikten, ihtidaya cebirden, zinadan ve Müslümanlarla izdivaçtan çekinmekten, hayır ve şefkat işlerine ehemmiyet vermekten, Müslüman âdetlerine ve dinî merasime zâhirî riayetten, kamerî ayların ilk günlerine dikkat ve hürmetten, her gün gizlice Mezamir okumıya devamdan ibaret idi. Dönmelerin Müslümanlarla beraber bayram ettikleri günlerden başka on iki kadar bayramları vardı. Bunların mühimle-

rinden biri kislev, (ikinci teşrin - kasım) ayının 16 ncı günü içtima halinde tes'it edilen bayram ile ab (ağustos) ayının dokuzunda Sabbetay Levi'nin mevlût bayramıdır. Kislev bayramının arifesinde oruç tutmak da farzdır. Bu hususi bayram günlerinde gündüzleri hiçbir şey yapılmayıp yalnız geceleri evlerde toplanarak bayram edilir. Bundan başka kendi Mesih'lerinin öldüğüne inanmadıkları için bilhassa Yakubi'ler her cumartesi bir kadını çocuklarıyla beraber deniz kenarına gönderip Mesih'i getirecek geminin gözükp gözükmeyeceğini baktırdıkları gibi, ihtiyaçlar da her sabah ufuklarda böyle bir gemi ararlar. Diğer taraftan da cemaat fertleri umumî hayattâ Müslümanlar arasına karışıp camilere namaza giderler ve ramazan urucunu tutar görünürlerdi. Hattâ arada sırada hacca gönderilenler bile olurdu.

Bundan başka birtakım eski kavimlerde emsaline raslanan şeyler nev'inden olarak zümrelerin her biri kendini hilkatın (Beria) sebep ve hikmeti, dünyayı dolduran diğer insanları ise, ancak hilkatının neticesi sayarlardı. Cennetin has bahçesine girmek inhisarı kendilerine ait olup, diğer iyi insanlar ancak cennetin parmaklıkları olabiliyorlardı. Eger iyi bir müslüman tenasüh yoluyla dünyaya kırk defa gelip her gelişinde yalnız hayır işlemiş, şerden kaçınabilmiş ise, has bahçeye girmek imtiyazını kazanabileceğine inanıyorlardı.

Zümrelerin «nesl-i şerif» denilen en yüksek asil ailelere mensup birer de reisi vardı. Bunlar cemaat ihtiyarlarının reyleriyle seçilir ve ölüncüye kadar o mevkide kalırlardı. Abbedin denilen reisler tarafından tâyin olunan ruhani reisler marifetiyle nikâh, talâk ve pek küçük yaşta - bazan doğumunun sekizinci günü - sünnet merasimi, ölülerin techiz ve tekfini Selânik ve İstanbul'daki hususi mezarlıklarında definleri gibi, cemaatin iç işleri ifa ve bilhassa muhtaçlara bakılmak için yapılan vakıflar ve toplanan ianeler idare olunurdu. Bu ruhani reisler Tevrat okudıkları gibi Zohar denilen kitabı da hemen hemen ezber bilirlerdi. Vaktiyle birçoğu İbranice ve Yahudi İspanyolcasını mukaddes bir dil gibi öğrenirlerdi.

Dönmelerin bu üç zümresi hariçten veya birbirlerinden kız alıp vermedikleri gibi zümrelerin içinde ayrıca tahditler de vardı. Bir defa Aristokrat ve avam diye, içtimai mevki ve meslek bakımından, vaktiyle ayrılıklar yapılmıştı. Evlenmek hususunda bu ayrılıklar gûya küfûv aramak suretinde tecelli ediyordu. Bu suretle Müslümanlardan veya başka bir zümreden kız alanlar veya yabancı erkeklerle varanlar «cemaat dışı» sayılarak «kararmış» diye anılıyorlardı.

Bunlardan birinci zümre XIX uncu asır içinde Selânik belediye reisliğinde bulunan Hamdi Beyin ismine, ikinci zümre yine orada zengin ailelerden biri olan Karakaşlar'a, üçüncü zümre de yine zengin bir aile olan Kapancılar'a izafetle anılagelmışlerdir. Bu zümrelere daha başkaları da ilâve edilmiş ise de zikre değmez. Bu üç zümrenin ilkinin teşkil eden Hamdi Bey takımı şiddetle tesettür taraftarı ve teceddüt aleyhtarı olduğu gibi Müslümanlarla sıkı münasebata girişmiş ve devlet memuriyetini ticarete tercih eylemiş idi. Öteki iki zümre ise ticaret ve sanayi işlerine atılmışlar ve mühim ticarî ve sınai mevkiler elde etmişlerdi. Bununla beraber bunların arasında kendini tıp ve hukuk gibi ilimler tahsiline verenler ve Mekteb-i Mülkiyeye girerek, idare memurluklarında valilik ve müsteşarlığa ve siyasi surette mebusluk ve nazırlığa kadar yükselenler, hocalık mesleğiyle gazetecilikte muvaffak olanları da olmuştur.

Balkan Harbi ve muhaceret cemaatleri filen dağıtarak, XVIII inci asırdanberi devam eden gizli hayata bir dereceye kadar nihayet verilmiştir. Muhaceretten sonra Selânik haricinde yapılan teşkilât teşebbüsleri mahdud ve ömürsüz olmuştur. Teşkilâtta zaaf Birinci Dünya Harbinden sonra ve bilhassa mütareke esnasında daha ziyadeleşerek, nihayet 1924 senesi başında ikinci zümreye mensup olan Rüştü Karakaş, Büyük Millet Meclisine bir istida ile müracaat ederek, bir kanun ile bu gizli cemaat ve mezhebin feshi, Türk ve Müslüman vatan-daşlar ile «ittihât ve tesanüd» ün teminini talep etmiş ise de, bu husus bir karara iktiran etmemiştir. Bununla beraber «İslâm Ansiklopedisi, Dönme maddesi» nde denildiği gibi yeni nesil, kendi günah ve kusuru olmadan, mazinin üzerine bastığı bu ayrılık damgasından ve işitmeyi hiç sevmedikleri dönme unvanından bir an evvel kurtulmak gayretiyle, eski zümreler mensuplarından kız alıp vermemeyi bir taassup derecesine çıkarmışlardır. Bir taraftan bu sebeple, diğer taraftan içtimai inkılâplar dolayısıyla, artık büyük şehirlerde böyle kapalı cemaatler yaşatmak hayli güçleşmiş olduğundan, dönme cemaatleri ana dilleri ve vatan birliği ile bağlı oldukları büyük Türk cemaati içinde erimek üzere dir.

DÖNME DOLAP (دونه دولاب) [Mim.] Eski Türk evlerinde erkeklerle kadınların birbirini görmeksizin eşya verip alması için haremle selâmlık arasında yapılan dolabın adı idi. Uzunca, üstüvani ve bir mihver etrafında dönen bu dolabın bir tarafı açık, diğer tarafı

kapalı idi. İçinde rafları bulunur ve bir taraftan verilen şeyleri öbür taraftan almak için kullanılırdı. Dolabın yapılışı itibarıyla eşyayı veren ile alan birbirini göremezdi. Dolap evin şekline göre bahçede harem ile selâmlığı ayıran divarda yapıldığı gibi haremle selâmlık aynı örtü altında olan yerlerde de müşterek duvara yerleştirilirdi. Bu dolap kadınlarla erkeklerin birbirini görmemelerine, yalnız seslerini içitmelerine rağmen bazen anlaşmalara da vasıta olabildiği için mutaassıp ev sahipleri haremelerini ve genç cariyelerini dolap vasıtasıyla selâmlıktaki uşaklarla temastan bile men ederlerdi.

1908 inkilâbından sonra bu dolaplar ortadan kalkmıştır.

DÖNÜM (دوم) [Öl.] Her dil'i kırk arşın olmak üzere saati 1600 mimar arşını olan yere verilen addır. Eskiden İstanbul ve civarında kullanılan dönüm ölçüsü her dil'i 35zıra-ı mîmari olan bir murabba'dı. Bu murabbain her dil'i 10 «çubuk» ve her çubuk üç buçuk zira addolunurdu. On çubuğa bir «nişan» denilirdi. Buna göre bir dönüm yüz çubuk şatranç ve her çubuk 12,25 arşın şatranç idi. İstanbul'dan uzak yerlerde bir dönüm 45 zıra dılı'lı bir şatranç, Semerkand, Buhara, Mısır, Bağdat ve Basra'da 60 zıra sayılırdı. Son zamanlarda dönüm 40 adım olan murabba saha idi. Dönüm dört parçaya ayrılır ve bunların her birine «evlek» denilir. Son toprak kanununa göre bir dönüm bin metre kare olarak kabul edilmiştir.

DÖRT DİVAN (دورت دیوان) [Cöğ.] Eskiden Bolu Vilâyetinin bir kazasının adı idi.

DÖRT KAPI SELÂMI (دورت کپو سلامی) [Sof.] Bektaşî tâbirlerindendir. Bu selâm şöyle idi:

*Esselâm Ey nur-u şeriat erenleri
Esselâm ey pir-i tarikat erenleri
Esselâm ey nur-u marifet erenleri
Esselâm ey nur-u hakikat erenleri*

DÖRT KAŞLI (دورت کاشلی) [Hal.] Bıyıkları henüz terliyen genç hakkında kullanılır tâbirdir. Bunun yerine Farsçası olan Çar ebru da kullanılırdı.

*Efendi sen tabiat sahibi ademsin etbai
Dahi dört kaşlı istersin kırantayı beğenmezsin*
Sururi

DÖRT KİTAP HAKKI İÇÜN (دورت کتاب) [Hal.] Yemin yerinde kullanılır bir tâbirdir. Dört kitap; Zebur, Teyrat, İncil ve kur'andır.

DÖRTLÜK (دورلک) [Mim.] Eskiden dört arşın boyundaki direkler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

DÖRT ÜSTÜNE (دورت اوستنه) [Hal.] Her cihetle mükemmel, noksansız yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Dört üstü dört» suretinde de kullanılır.

*Keyfim olsun dersen âlemde eğer dört üstüne
Badenaş ol, taze sev, nargile iç, enfiye çek*
Vâsif

*Uçar Ebruyu almış mâlik olmuş rabu meskune
Rakip kâfiri gördün mü: dört üstü, murad üstü*
Üsküdarlı Talât

DÖRT YANI DENİZ KESİLMEK (دورت یانی دیناز کسولمک) [Hal.] Müşkülata uğramak, ümitsizliğe düşmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DÖŞEK (دوشک) [Bah.] Eski ahşap harp gemilerinin sekiz parçadan ibaret olan igrilerinin (iskarmoz) omurga üzerine gelen ilk parçalarına verilen addır.

DÖŞEK KAPAĞI (دوشک کپاگی) [Bah.] Eski ahşap harp gemilerinin sekiz parçadan ibaret olan igrilerinin (iskarmoz) omurgadan itibaren dördüncü parçalarına verilen addır.

DÖVME (دوکه = دوومه) [Hal.] İnsan vücudunun muhtelif yerlerine yüze, kola, ele, vücuda yapılan nişan ve suret hakkında kullanılır bir tâbirdir. Dövme süs olarak yapıldı. Bunu kadınlar gibi erkekler de yaparlardı. Dövme eski Trakyalılarda asalet nişanesi, eski Yunanlılarda da ahlâksızlık damgası idi.

Dövme hayvanlara da yapılmıştır. Bu nişan tesahüp maksadiyle vurulurdu. İnsanlarınkı ile hayvanlarınkı arasındaki fark birincilerin bunu iğne ile vücutlarına yaptırmaları, ikincilerin ise kızgın bir aletin tatbiki suretiyle meydana getirmeleri idi. Nâdir olmakla beraber yarı vahşi muhitlerde hâlâ yapanlar bulunuyor.

Garip şeyler hakkındaki yazıları ile tanınmış olan H. Bilgiç neşrettiği bir tetkik yazısında (Cumhuriyet, 26/İkinci-teşrin/1938) bunun için aşağıdaki tafsilatı veriyor:

«Dövmenin en güzel tarifini yapan Fransız şairi Theophile Gautier olmuştur. «En yabani insan bile süsün kendisini hayvandan ayırt eden bir hatt-ı fâsıl teşkil ettikini gayr-i şuuri bir tarzda anlar ve esvaplarına işleyemediği nakış kendi derisine işler» der. Dövmeyi mutlak surette süs diye kabul etmek gerçi biraz dar bir görüş olur. Ancak bunun ayrılmaz bir eüz'ü olan can acısına ilk katlanan mahlûk hiç

şüphesiz bir süs budalası imiş. Tarihin bu sahifesini açarsak işte şunları göreceğiz.

«Dövme en eski devirlerdenberi her asırda kutuplardan hattı üstüvaya kadar her diyarda en medeniden en düşük seviyeli insana varıncaya kadar ferdin her türlüşünde görülmüştür. Dövme kâh dinî bir vecibeye kâh muayyen bir zümreye intisaba, kâh tesahüp edilmiş bir mala işaret olarak kullanılmıştır. Meselâ eski devirlerde kadınların vücuduna damga vurmak âdeti vardı. Bu usul damgalanan kadının damgalıyan erkeğe aidiyetini gösteren bir vesika idi. Sonraları bu usul esirlere, daha sonra mahpuslara tatbik edilmeğe başlamış, pihayet yavaş yavaş terk edilerek zamanımızda yalnız hayvanlara münhasır kalmıştır. Dövmenin hastalıklara karşı tılsım, saadet muskası, iffetsizlik damgası olarak kullanıldığı devirler de vardır. Onbirinci asırda Avrupalılar zina yapan kadının vücudunu dövme ile işaretlendirirlerdi. Fransız ceza kanununun damga faslı lâğvedileli az bir zaman olmuştur.

«Eski Trakyalılarda dövme asalet nişanesi idi. Büyük âsil ailelere mensup kadınların vücutları dövmeli olur, bundan yalnız erkekler müstesna tutulurdu. Dövmeyi eski Yunan tarihinde esirlere, hem de cezaya müstahak görülen esirlere inhisar etmiş bir usul olarak buluruz. Eski Yunanlılar namussuzluk, ahlâksızlık damgası diye kullandıkları dövmeyi içtimai sınıfların hiçbir ferdine yakıştıramazlardı. Esirlere mahsus olan bu işaret bileğe veya alına vurulduğu için damgalılar kollarına bez sarmak saçlarını alınlarına dökmek suretiyle bu çirkin lekeyi gizlemeye çalışırlardı. Bunların içinde dövme silen hekimlere başvurular da olurdu. O devrin bu işde mütehasısı olan hekimleri dövmeyi bir nevi lâpa tatbik ederek ciltten çıkarırlardı. Bir de muayyen meslek sahiplerinin ciltlerine bir nizam icabı veya bir an'ane, bir görenek neticesi olarak yapılan dövmeler vardı ki eski Romalılarda yalnız hükümet hesabına çalışan silâh ustalarının, bizde de yeniçerilerin dövmeleri buna misal gösterilebilir.

«Sultan Mahmut'un sillesi ile devrilen yeniçeri ocağına mensup zorbalardan Gırcık Ali isminde birinin ölümden kurtulmasını, kolundaki dövmeyi silmesine medyun olduğunu anlatırlar. Gırcık Ali kolundaki bu tehlikeli izi palası ile bir vurnışta kesip atmış ve bileğinde kemigine kadar açılan derin yaranın kapanması için aylarca tavan arasında gizlenmiş, neden sonra ortada görünmeye cesaret etmiştir. Dövmenin sembol olarak ifade ettiği mânânın ehemmiyetini bu vak'a çok güzel gösterir.

«Eski zamanlardanberi türlü türlü şekillere bürünerek zamanımıza kadar gelen dövme âdeti bugün bile garip mahiyetler taşır. Cehalet devirlerine mahsus iptidai bir usul veya bir süs halinde kalması yirminci asır mantığına daha ziyade yakışacak olan dövme Mısır'lıların mumyası, Asuriler'in örgü sakalı gibi tarih yapıtlarında birer hâtıra gibi kalmamış, garip bir mazhariyetle ebedileşmiş, hattâ Garbin yüksek cemiyet hayatına bile sokulmuştur.

«Londra'lı Shepherd isminde bir İngilizin uzun zaman dövmeci artisti olarak çalıştığı meşhurdur. Bir zamanlar en âsil ailelere mensup İngilizler birbiriyle yarış edercesine dövme merakına düşmüşler, dövmeyi en kibar ve en zarif süs mertebesine yükseltmişlerdi.

«Dövme modasını İngiltere'ye getirenin bilâhare VII inci Edvard olarak tahta çıkan Dük D'York olduğu rivayet edilir. Dük Japonya'ya yaptığı bir seyahatten avdet ederken vücudunda Çin mürekkebi ile işlenmiş bir ejder resmini de beraber getirmişti. Bunu gören maiyet zâbitleri derhal Dük'ü taklit eitle ve dövme modası bu suretle önce saraya oradan da yüksek sosyete ve halk tabakalarına sırayet etti. VII nci Edvard'ın bu ejderi bilhassa kadınlar arasında bir dövme salgını çıkarmıştı. Meşhur artistler, yüksek sosyete kadınları İngiltere'de dövmeciliği sanat ittihaz edecek kimseler türemesine sebep oldular. Serbest izdivaç aleyhtarı olan bazı kadınlar nişan halkalarının yerine dövmeden birer halka yaptırdılar ve evlenme tarihlerini bir daha silinmemek üzere oraya yazdırdılar. Hattâ sevgili köpeklerinin resmini vücutlarına dövdüren, gözlerinin etrafını sürme hissi veren bir karaltı ile gölgelendirerek ebedi sürmeli gözlerle sahip olan kadınlar bile görüldü. Dövmeci artistlerin içinde yüzü çillenmiye başıyan kadınların bu çirkinliğini izale ederek onları güzelleştiren, cilt altına pembe beyaz renkler zerkeçen çehreye ebedi bir taravet veren hakikaten sanatkar kimseler bile yetişti.

«Dövmecilikte en ileri giden artistler Japonya'da yetişmiştir. Oyuncaklı işlerde cidden üstad olan Japonlar dövme işini de sanayi-i nefise meyanına ithal etmişlerdir. Bunlar vücudun muhtelif yerlerine en fazla yakışacak resimleri ve şekilleri kalıp halinde hazır bulundururlar. Müşteri bu kalıplardan birini beğenir, Japon dövmecinin maharetli eline teslim ettiği vücuduna bu şekli işletir.

«Piyer Loti Japonya'da bulunduğu zaman vücudunu bu garip sanat erbabının eline teslim etmek merakını yenememiş, birçok meşhur kim-

seler gibi o da dövme yaptırmıştır. Vücuduna batırılan iğnelerin acısına tam bir buçuk saat tahammül ettiğini anlatan Piyer Loti iğnenin deldiği yerlerden kan fışkırdıkça dövmececinin bu kanı emerek sildiğini söyler.

«Dövmenin en çok revaç bulduğu memleketler Kamboç, Birmanya ve Laos'dur. Hele Laos'da dövme, halkı ikiye ayıracak kadar sembolik bir mâna almıştır. Memleketin şimal kısmında oturanlara «siyah karınlı», cenupta oturanlara «beyaz karınlı» derler. Bu havali yerlileri vücutlarına on iki ile on sekiz yaş arasında dövme yaptırırlar, bellerinden itibaren dizkapaklarına kadar koyu mor renkte boya ile hayvan ve çiçek resimleri hâkettirerek süslenirler.

«Dövme domuz yahut balık ödü, iskarası susam yağı gibi ilaçlarla yapılır. İztırabı her babayığitin dayanamıyacağı kadar fazladır. Büyük boyda dikiş iğneleri yanyana dizdirilerek bir deste halinde bağlanır. Vücuda intihab edilen şekil önceden çizilir, sonra bu iğne destesi o şekil üzerine batırılarak zımbalanır. Bu cılk yaranın üstüne renk verici madde sürülüp bezle sarılır. Renk maddesi yukarıda saydığımız uzvi terkiplerden başka alelade boya veya kara barut da olabilir. Bizde ve daha bazı yerlerde ekseriya barut ve çin mürekkebi kullanılır. Dövme iğnelerinin acısı bittikten sonra yaranın acısı başlar. İğnelenen yer şişer, iltihap, hattâ nöbet yapar ve tıpkı normal bir yara gibi işler ve kabuklanır. Bir de cilt altına yabancı bir cisim gömerek yapılan dövme vardır ki buna en fazla Eskimolarda, Çukçilerde, Gurdenlandlılarda ve İtalyanın bazı kısımlarında tesadüf edilir. Bunlar derinin üst tabakaları arasına bir iplik geçirirler ve bu ipliğe türlü türlü şekiller vererek dövme yaparlar.

«1891 senesinde Mısır'da yapılan hafriyat esnasında bundan beş bin yıl önce onuncu Fir'avun sülâlesi devrinde Tep şehrinde yaşamış olan bir kadın mummyası bulunmuştur. Mummyanın karnında mavi lekeler ve beyaz yara izleri vardı. Mavi lekeler dövme izleri, beyaz izler de hacamat yerleri idi. Her iki lekenin de bir karın hastalığını tedavi için almış tıbbi tedbirler olduğu anlaşılmıştır.

«Mamafih bütün dünyada bir zamanlar salgın hale gelen bu merak ta yavaş yavaş azalıyor. Bugün muayyen bazı sınıf insanlar müstesna dövmeyle iltifat edenler pek azalmıştır. Son istatistikler vücudu dövmeli insanlara yaşlılar arasında % 80, gençler arasında % 40 nisbetinde tesadüf edildiğini gösteriyor.»

DRAGOMAN (دراغمان = درآمان) [Ida.] Tercüman yerinde kullanılır bir tâbirdir. Fransızca tercüman demek olan drogman'dan bozmadır. «Lehçe-i Osmanî» de «tercüman, avam zebanzedi dramın, Draman mahallesi, Dragoman boğazı Sofya kazasında Balkan geçidi» suretinde izah olunmuştur. Eski vesikalarda çok geçer. Tanzimat'tan sonra tercüman kelimesi onun yeyine kaim olmuştur.

DRAL DEDENİN DÜDÜĞÜ GİBİ (دروال ددەدەك دودوگى گىبى) [Hal.] Çırlıçiplak mâna-sına gelir bir tâbirdir.

DREŞ-İ GÂVEYANİ (درفش گاوینى) [San.] Gâve'nin, Dahhâk aleyhine açtığı isyan bayrağı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Demirci olan Gâve'nin bayrak olarak kullandığı meşin önlük Kadisiye muharebesinde İslamların eline geçmişti.

Kametin hamkeste kilmakta drefş-i Gâveyan Rayet-i mansurunun pişinde dâim ra gibi Nedim

DUACI (دعاجى) [San.] Eskiden esnaf teşkilâtındaki reislerden birinin unvanı idi. Tâbir unvan sahibinin vazifesinin nev'ini de göstermektedir. Yine esnafın reislerinden olan «nakip» gibi duacı da esnafın ulemasından olur ve kendileri tarafından intihap edilirdi. Duacının yakın vakitlere kadar berber esnafı teşkilâtında mevcut olduğunu biraz yaşlı olanlar rivayet ederler. Berber çırağı, kalfa veya usta olabilir için yapılan merasimde iptida duacıyı tıraş eder, tıraş bittikten sonra duacı çırağa ahlâk ve sanata mûtaallik bazı nasihatler verirdi.

Fütüvvet tarikatı teşkilâtı yürülükte bulunduğunda duacının vazifesi daha mühimdi. Çünkü o zaman şeyhin huzurunda yapılan merasimde duacı uzun bir duada bulunur ve esnaf-tan büyük bir hürmet görürdü.

Esnafın şeyh, nakip ve duacı gibilerin yine esnaf meydanından müntahap ve sanat ehli olması meşrut olmakla beraber bilâhare fütüvvet tarikatı teşkilâtı terkedildiği zaman şeyh, nakip ve duacılara lüzum kalmıyarak bunlar artık intihap edilmemeye başlanmış ve esnaf işleri büsbütün maddileşerek bunların yerlerini kethüdalarla yiğitbaşlar işgal edip esnafla hükümet arasında vasıta vazifesini de bu sonrakiler görmeye başlamıştır.

DUACI ÇAVUŞU (دعاجى چاوشى) [Sar.] Divan çavuşlarından selâm vazifesini gören hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «selâm çavuşu» adı da verilirdi. Vazifesi alaylarda padişah ve sadrazam ata binerken ve inerken

alkışlamaktı. Bu alkışa bütün çavuşlar hep bir ağızdan hû diye mukabele ederlerdi. Duacı çavuşu yeniçerilere ulûfe verildiği zaman teşrifat işlerine bakar, selâm taşı yanında durarak sadrazamla yeniçeri ağasının ve diğer divan erbabının selâmını alırdı. Bayram münasebetiyle arife gününde ikinci ezanından sonra başlayan merasimin sonunda duacı çavuş nazım ve nesri havi bir dua eder, çavuşlar âmin derlerdi. yaptığı dua münasebetiyle duacı çavuşa âtiye verilirdi.

DUAGÜ (دعاگو) [Ida. - Bak.] Âyinleri mûtaakip ve bazı içtimalarda dua okuyan, hiçbir vazife ile mükellef olmadığı halde, edeceği dualar mukabilinde, maaş alan kimseler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Dügün gibi hususi ve hatim, mevlût gibi dinî toplantılarda dua edenler hakkında da bu tâbir kullanılırdı. Duacı demektir. Hiçbir vazife ile mükellef olmadıkları halde edecekleri dua mukabilinde bu unvanla hükümetin resmi bütçesinden maaş alanlar, evkaftan vazife sahibi bulunarlardı da vardı. Bu makamda «duahan» tâbiri de kullanılırdı. Ancak duahan tâbiri daha ziyade dinî merasim münasebetiyle dua edenler hakkında kullanılır, resmî işlere ait toplantılarda dua edenler hakkında duagü tâbiri daha ziyade istimal olunurdu. Resmî kayıtlarda bu tâbir geçer. Duagülük maaşı şahsa göre değişirdi. Beş ile 25 lira arasında tebeddül ediyordu. Duagular arasında değerli, ne okuduğunu bilir zevat bulunduğu gibi papagan gibi bellediği şeyleri tekrar eden, hattâ çok defalar mevki ile münasebeti olmayan şeyleri sellemehüselâm savuran cahiller de vardı.

DUAGÜLÜK VAZİFESİ (دعاگولوق وظيفهسى) [Vak.] Duaguların maaş ve ücretlerine karşılık olarak kullanılır bir tâbirdir. Vakıf işlerinde çalışanların aldıkları maaş ve ücretlere umumiyetle vazife denilirdi.

DUAHAN (دعاخوان) [Sof.] Tekkelerde zikrin sonunda dua edenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Duacı demektir. Bu makamda duagü tâbiri de kullanılırdı. Ancak daugü daha ziyade tekkeler haricinde yapılan resmî ve hususi toplantılarda dua edenler hakkında kullanılırdı.

DUDE (دوده) [San.] Mürekkep yapılan ise verilen addır. Dûd Farsça duman demektir. Neferzade (Gülzar-ı Savap) adlı eserinde (Güzel Sanatlar Akademisi neşriyatından, İstanbul 1939, sahife 93) is yapma usulü şöyle tarif edilmiştir. Bezir yağı toprak çanağa konulur. Çanak rüzgâr almayan bir yere gömülür.

Serçe parmağı büyüklüğündeki fitil kabın içine konularak yakılır. Çanağın üzerine başka bir çanak konulur. Fitilin yanmasından üst çanakta hâsıl olan is kuş, yahut tavuk kanadı ile alınarak bir kâğıda nakledilir. Çanak tekrar kapatılır. Sonra yine açılarak biriken is alınır. Bu suretle elde edilen is sünger kâğıdı gibi mesameti çok bir kâğıda alınarak iki üç kerre sarıldıktan sonra kâğıt ekmek hamurunun içine konulur. Hamur fırında pişirilir bu suretle elde edilen pişmiş is zamk-ı arabi ile havanda dövülür. Diğer taraftan hazırlanan mazı suyu, nar kabuğu suyu, zaç-ı kibris, demir parçaları bir arada kaynatılır. Zamk-ı Arabi ile hazırlanan is bu suya konularak uzunca müddet dinlendirildikten sonra kullanılır. Bezirden yapılmış olan bu mürekkebe «Bezir isi mürekkep» denilirdi. Ve mürekkebin en iyisi idi.

DUDU BURNÜ HOTOZ (دودی بوری حوطون) [Kıy.] Eskiden kadınların başlarına taktıkları hotoz nevilerinden birinin adı idi. Hatırı sayılır derecede büyük olan ermeni dudularının burunlarına benzediği için bu ad verilmiştir. Hotozların diğer nevilerinin adları da şunlardı: Saraylı hotozu, Çimdik hotoz, kürdi hotoz, felek tabancası hotoz, zeyrek yokuşu hotoz, gelin sorguçlu hotozu. Hotoz en ziyade İstanbul hanımları kullanırlardı.

DUKA (دوكة) [Mes.] Eskiden Venedikte basılan altın paranın adı idi. İtalyanca Ducato, dan bozmadır. Kıymeti on ile on iki frank arasında idi. Duka serdar manasına asalet ifade eder. Kayıtlarda yalnız olarak geçtiği gibi Duka altunu suretinde de geçer.

DUHAN (دخان) [Mal.] Yaprakları kıyılıp içilen ot, tütün demektir. Eskiden tütünden alınan vergiye resm-i duhan, tütün inhisarına da inhisar-ı duhan denilirdi. Arapça bir kelime olan duhan tütün, duman demektir.

Vakt-i imsakte ki micmere-i amberden Hoştur alüfteye iftarda bir lüle duhan Sabit

DUHANCİ BAŞI (دخانچى باشى) [Ask.] Yeniçeri ağasının tütüncü başısının adı idi. Arapça bir kelime olan duhan duman, tütün demektir. Duhancı başının ağakapusunda hususi odası vardır. Padişahlarla vezirlerin tütün işlerine bakanlara «tütüncü başı» denilirdi.

Şulesi gül dududur güya duhan lâlesi Eyledi bezm-i safa efzayi bir gülzar şem Rıza

DUHAN GÜMRÜĞÜ EMİNİ (دخان گمروقی) [Mal.] Tütünden gümrük resmi almakla mükellef olan idarenin başında bulunan memurun unvanı idi. İthalâtın ve gümrüğe ait muamelelerin çoğalmasi üzerine İstanbul emtia gümrüğü emini, Galata emtia gümrüğü emini gibi ayrı emanetler teşkili sırasında Duhan emini de kurulmuştu. Tütünden alınan resme ehemmiyet verildiğini gösterir. Memlekette hâsıl olan tütünlerin okkasından vaktiyle onar ve sonra beşer ve en nihayet üçer kuruş müruriye resmi alınır.

DUHTENDER (دختندر) [Mal.] Kadın esirlerin bir nevi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça üvey kız demektir. Diğer kadın esirler gibi bunlardan da pencik kanununa göre resim alınır.

DUHULİYE RESMİ (دخولیہ رسمی) [Mal.] Şehir ve kasabalara ticaret kastıyla getirilen eşyadan alınan vergi manasına gelir bir tâbirdir. Resmi vesikalarda (Resm-i duhuliyeye) şeklinde geçtiği gibi yalnızca duhuliyeye tarzında da geçer.

Duhul; arabca giriş demek olduğu için duhuliyeye giriş resmi, giriş vergisi demek olur. Fransızca Oktruvadır. Belediye işleri hakkında tetkiklerde bulunmuş ve kıymetli eserler yazmış olan Osman Ergin, Cemil Paşanın terceme-i halinde (İstanbul şehreminleri, İstanbul Şehremaneti matbaası, 1927, sahife 407-413 haşiyesi) tarihi safhalarıyla hasseten İstanbul belediyesine temin ettiği varidat hakkında şu mühim tafsilatı veriyor:

«Belediyelerin mahalli istihlâke mahsus mevad üzerinden aldıkları resme Garp memleketlerinde «Oktruva» ve Şarkda Kadimen (bağ) denildiği malumdur. Avrupada Oktruva resmi (Komüne) lerin teşekkülü ile başlar. Varidatı masrafına tekabül etmeyen (komüne) ler kendilerine vergi tarhına müsaade etmesi için kırıllara müracaat ederler, bunlar da alınacak resim ekseriyetle nısıf kendilerine ait olmak üzere tarh ve cibayetine müsaade ederlerdi ki bu müsaade ve ihsan divan-i Devletçe tasdik ve tescil edilen beratlarla (Octroye) edildiği için bu resme garp memleketlerinde «oktruva» namı verilmiştir.

«Avrupada kurun-u vusta ve uhrada olduğu gibi hal-i hazırda da Oktruva resmi tahsil etmeyen belde hemen yok gibidir. Her devletin teşkilâtına göre suret-i tarh ve cibayeti ve envai az çok değişik ise de hepsinin esası heman heman birdir. Binaenaleyh dünyanın her yerinde şehre muayyen hudutlardan giren

muhtelif mevaddan resim alınır ve ihtiyacatı beldeye sarf edilir.

«Oktruva resminin bir kısmı kıralların hazinesine girdiği için bu resim halk arasında müstebit hükümdarların satvet ve zulümlerinin idamesine hâdim bir alet telâkki edilerek Fransa inkilâb-ı kebirinden sonra bazı milletler az çok siyasî ve iktisadî hürriyetlerine tesahüp ettikleri zaman sevk-i galeyarla bu resmin de bir aralık ilgası cihetine gitmişler ise de bilahare belediyelerin âcil ihtiyaçlarına karşılık olarak iadeten tesisine kendilerini mecbur etmişlerdir.

«Binaenaleyh «Avrupa beldeleri bu günkü umran ve measır-i medeniyetlerini Oktruva veya medyundur» dense mübalağa edilmiş olmaz.

«Elyevm Oktruva resmi almayan garp belediyeleri; bu resimden ancak şehirlerini imar ve tezyin ettikten ve oktruvanın yerine diğer bir resim ikame eyledikten sonra vazgeçmişlerdir. İstanbul ve diğer Türkiye beldeleri de her hangi bir Avrupa veya Amerika şehri değil hatta komşumuz Bulgaristan köyleri de recesinde mamur olduktan sonra halka ağır geldiğinden bahsolunan bu resmin artık cibayet hikmeti kalmıyacağı şüphesizdir.

«Türkiyede Oktruva resminin mebd-i Osmanlı İmparatorluğunun teşekkülü ile başlar. Osman Gazinin ilk tarh ettiği verginin (bağ-pazar) yani Oktruva olduğu o devirde yazılmış tarihlerden anlaşılmakta ve Aşık paşa zade ile Neşri gibi müverrihler bu resmi tarha sâik olan ahvali Kemal-i safiyetle hikâye etmektedirler. Onuncu Osmanlı Padişahı Sultan Süleyman'a (Kanunî) sıfatını verdiren meşhur (kanunname-i Âl-i Osman) nın birisi (taşradan gelen meta'nın resmin beyan eyler.) diğeri (matlab-ı mekûlat ve gayrihi) sernameleri altındaki iki fasıl oktruvaya tabi mevaddı birer birer tatad etmekte ve bunlardan alınacak resmin mikdarını göstermektedir. Tarihi anlaşılmayan fakat daha muahhar bir zamana tesadüf eden diğer bir (kanunname-i Âl-i Osman) nın (fasl-üs-salis ü âşir fi beyan-ı resm-i kapan ve kapan ve bağ pazar) namındaki faslında yine oktruva alınacak mevad zıkr-ü tatad edilmekte ve alınacak resim beyan olunmaktadır. Adetleri 14 e balığ olan diğer kanunnamelerde de oktruva resmine mütâallık pek çok izahate tesadüf edilmekte ise de bunların hepsinden bahs bisûd ve lüzum olup şu kadar denilebilir ki Osman Gazi'den Sultan Mahmud devrine ve Yeniçeriliğin lağvına gelinceye kadar muhtelif safahattan geçerek kâh tezyid, kâh tenkis edilen bu resim ni-

hayet 1242 tarihindenberi büsbütün yeni bir esas dairesinde ıslah ve tensik edilerek İmparatorluğun en mühim varidatı sırasına geçmiştir. Şöyleki yeniçeriliğin lağvı ile yeniden teşkil olunan «Asakir-i Mansure-i Muhammediyye» masarifine karşılık olmak üzere 1242 tarihinde «ihtisap rûsumu» namı altında bazı varidat ihdas ve bunları cibayet için de İstanbul'da «ihtisap nezareti» ve sair şehirlerde «ihtisap müdüriyeti» tesis olunmuştur.

«Bu tarihten sonra İstanbul'a berren ve bahren gelen ve İstanbul'dan taşraya giden bilûmum mekûlat, meşrubat, mahrukat, melbusat, mensucat, hayvanat ve levazım-ı inşaiyeden tâbir-i aharla havayic-i zaruriyye ve gayr-i zaruriyyenin hemen kâffesinden muhtelif nispet ve miktarlarda ihtisap namıyla resim alınmağa başlandığı gibi 1245 de bilhassa İstanbul'a civar köylerden Marmara havzasından gelen meyva, sebze, hattâ çiçeklerden, ihtisaptan başka «bayiyye» ve «Gümrük» namlarıyla iki nevi resim alınagelmıştır.

«Tanzimat-ı Hayriyye'den sonra Maliye Nezareti teşekkül ederek devlete diğer menabi-i varidat bulundukça bu üç nevi resimden iptida 1254 de «bayiyye» affedilmiş ise de gümrük resmi şekilden şekle istihale ve gittikçe tezayüt ederek dahili Gümrük resminin lağvına kadar devam etmiş, «ihtisap resmi» ise az çok tehaffüf ile 1271 senesine kadar ifay-i vazife eden İhtisap Nearetinin yegâne varidatını teşkil eylemiştir.

«1271 de «İhtisap Nezareti» namı «Şehremaneti» ne tahvil olunduğu sırada ihtisap resmi de aynen Emanete intikal etmiştir ki Emanetçe el'an bu nam tahtında cibayet edilmekte olan bilhassa hayvanat rûsumu ile 26 şubat 1340 kanununun nehrine kadar medahilde ve iskelelerde alınmakta bulunan duhuliyeye, pazar, hattâ kantar ve palamar resimleri bunların bakayasından idi.

«1274 de ilk defa olarak Beyoğlunda bir nümune dairesi küşat edilip memalik-i garbiyedeki belediye usul-i idaresi bu dairede 10 sene tecrübe ve tatbik olunduktan sonra 1285 de bu teşkilât Dersaadet ve bilâd-ı selâseye teşmil ve bu maksatla İstanbul'un 14 daire-i belediyeye taksimi karargir olmuş idi.

«O sırada bu dairelere varidat bulmak hususu ehemmiyetle nazar-ı dikkate alınıp teşkilât için mehzar ve rehber ittihaz olunan memalik-i garbiye belediye kanunlarından mülbhem olmak üzere İstanbul Belediyesine de şehirdeki emlaktan alınacak verginin ve şehirde icray-i ticaret ve sanat edecek esnaf ve tüccarın vere-

ceği vergilerin «patent» ve şehir ahalisinin hariçten celp ile sarf ve istihlâk edeceği her nevi havayic-i zaruriyye ve gayr-i zaruriyyeden alınacak resmin «oktruva» Belediye aidiyeti kabul edilmiştir. Şu kadar ki o tarihlerde kapitülasyonların mevcudiyeti hükûmeti evvelemirde bu resimlerin tarhi hususunda ecnebi devletlerin muvafakatını istihsale mecbur kıldığından düvel-i ecnebiye süferasının mütalâası istifsar olunmuştur.

«O zamana kadar emlakten vergi alınmaz iken bu bapta bir kanun ahitnemenin mevcudiyeti dolayısıyla ecnebiiler yeniden ihdas olunacak emlak vergisine karşı bir gûna müddeiyat serdetmemişler, ancak patent ve oktruva resimlerinin tezyinat-ı belediyeye sarf olunmak şartıyla tebaalarından istifasını ve bunun için ayrıca bütçe tanzimini esas-ı müzakere olarak ileri sürdüklerinden hükûmetçe buna riza gösterilmemiş, mahaza cümadelûlâ 1286 tarihinde ve Âli Paşa'nın zaman-ı sadaretinde tanzim edilmiş oktruva tarifesinin de mevki-i tatbika vaz'ına imkân bulunamamıştır.

«Bu suretle beyan-ı mütalâa için ecnebiilere cesaret veren keyfiyet kapitülasyon'lara istinaden müşkilât çıkarmak fikri olmakla beraber o tarihlerde Türkiye'de hükûmet ve belediye teşkilâtının kendi memleketleri tarzında yekdiğerinden ayrılmamış olmasından ileri geldiği de şüphesizdir.

«Fihakika 1293 Belediye kanununun tanzimine kadar Türkiyede Belediyeler, asırlardan beri devam eden İhtisap Nezaretinin ismi değişmiş şekilden başka bir şey değildir ve yegâne vazifesi de esnaf ve es'ar narkına bakmaktan ibaretti. Mütameddin ve müterakki memleketlerdeki belediyelerin saha-i mesaisine dâhil ve onların vezaifi cümlesinden madut olan yol ve kaldırım inşaatı, ebniye inşaatına ruhsat itası ve bunlardan resim ahzı, harik mahallerinin haritasının tanzimi ve imarı velhâsıl bugünkü Emanet heyet-i fenniyesinin ruyet ve ifa etmekte olduğu vezaif hükûmet devairinden Nafia Nezaretine merbut ebniye idaresi tarafından ifa olunur idi.

«Yine bu tarihlerde emanet veznesi Maliye Nezaretinin taht-ı teftiş ve mürakabesinde bulunur, bütçesi Maliye nezaretince tasdik edilir ve bütçe açığı da hükûmetçe kapatılırdı. Binaenaleyh o tarihlerde hükûmet emanete ait varidata keyfe mayeşa tasarruf ederdi. İşte bu nokta-i nazardandir ki ilk defa belediye teşkilâtı dolayısıyla ihdas olunan ve müterakki memleketler gibi belediyeye terk edilmiş olan emlak vergisinin çok geçmeden evvelâ nısıfı, sonra

tamamı doğrudan doğruya hazine-i maliyeye alınmağa başlanmış, esnaftan alınacak patent resminin belediyeye terkine muvafakat gösterilmemiş ve oktruva tarhi hususunda da belediye teshilatı ibraz olunmamıştır.

«1283 Belediye kanunu tanzim ve meclis-i mebusanda müzakere edildiği sırada bu üç resmin belediyeye terkine bahis mevzuu olmuş isede sefaretlerce patent ve oktruva resimlerinin ihdasına devair-i belediyeye terk ve tahsis şartıyla muvafakat olunduğu cihetle hazineye verilmesi bu gibi resimlerden ecanibi istisna eylemek olacağından ve rusum-i mezkûre efrad-ı Osmaniyeden alınıp da ecanipten istifa olunmadığı takdirde matlup derecede istifade olunamamak tabii oluktan maada hikmet-i hükûmete ve kaide-i adaletle de muvafık olacağından bahsle ve mahza hazine-i maliyenin varidat kaybetmemesi gibi bir düşünce ile belediyeler bu resimlerden ve ez cümle burada mevzu-u bahs olan oktruvadan yarım asır mahrum edilmişlerdir.

«Fihhakika bu kararın en büyük zararı oktruvada görülmüştür. Çünkü emlak vergisinin tamamı değilse de bir mikdarı vakit vakit değişmek şartıyla - 1324 inkılâbına kadar bakayanın nısıf ve haliyenin yüzde 15 - 20'si emanete verile gelmiş ve patent yerine de emanetce esnaftan tezkere resmi alınmağa devam olunmuştur.

«1293 den 1324 inkılâbına kadar oktruvanın tekrar bahis mevzuu olduğuna dair kayıt ve malûmata desteres olunamamıştır. Ancak meşrutiyetten sonra yine İstanbul'da 20 daire-i balediyye tesis ve kûşat olunduğu zaman ilk düğünülen şey oktruva tarhi olmuş ise de buna 1329 senesine kadar muvaffakiyet husule gelmemiştir. Ezcümle meşrutiyetin ilânı akabinde emanette tanzim-i rusum ve temin-i varidat-ı belediye namı altında erbab-ı vukuf ve ihtisardan mürekkep olarak teşkil olunan komisyonun bu hususta tanzim ve tevdi ettikleri raporun 7 numaralı fıkrasında oktruva hakkında denilior ki;

«Bir nisbet-i hakikiyede oktruva resminin tarhi müstet'iyatına müsaraat olunmalıdır. Oktruvanın şehre ithal olunacak kaffe-i eşya üzerinden ahzında hükûmetçe bir mahzur veya bir mani tasavvur edildiği surette yalnız bazı muayyen eşya hakkında bir suret-i mahduded vaz'ını kabul dahi zaruridir. Oktruva devair-i belediyenin yüzünü güldürecek menabi-i varidatın en mühimmi olduğundan bu baptaki müstet'iyata cemiyet-i belediyede teşrik olunarak el birliğiyle çalışmak lâzime-i hamiyettir.»

«17 Kânunuevvel 1328 tarihli teşkilât kanunu ile devair-i belediye adedi dokuza tenzil edildiği sırada da İstanbul'da bazı imarat ve tezyinata başlanmış, parklar tarh edilmiş, yollar tevsi olunmuştu. Elde bulunan istikraz paraları ile yapılan bu umran işlerini daha ziyade ilerletmek için külli miktarda paraya lüzum görülmüş ve bu münasebetle oktruva resmi tekrar mevzuubahs olmuştu. Emanetce hükûmete esaslı bir kanun lâyihası teklif olunabilmek için sefaretler vasıtasıyla Avrupanın en mühim şehirlerinin oktruva kanunlarıyla tarifeleri celbedilerek ve bu meyanda sahilde bulunması itibariyle Marsilya şehrinin oktruva kanunu en münasip görülerek tercüme ve tadil edilip 19/ Kânunuevvel /1329 tarihinde Bab-âliye takdim olunmuş ise de oktruva kanununun yalnız İstanbul için tanzim ve tatbiki muvafık görülmüyerek emanete iade edilmesi üzerine emanetce umum Türkiye belediyeleri için bir diğeri tertip edilerek tekrar taktim olunmuştu. Nihayet bu kanun lâyihası 8/ Teşrinisani /1330 tarihinde hükûmetçe kanun-u muvakkat halinde neşredildi

«1285'deki ilk teşebbüs esnasında olduğu gibi bu sefer de kanunun tanzim ve teklifinden evvel emanetce gayr-i resmi surette sefaretlerin muvafakati istihsal olunmuş iken kanunun neşrinden sonra sefaretler bermutad itirazdan geri durmadılar. Bu sefer de Belediye varidatı ecnebilerin de istifade edebileceği tanzifat ve imarata sarf edilmeyerek ancak memurlara maas verildiğinden bahisle Oktruvadan alınacak resmin münhasıran şehrin imar ve tezyinine, tathir ve tanzifine sarf edilmek şartları ileri sürüldü. Nihayet harb'i umumiye İmparatorluğun da iştiraki üzerine kapitülasyonlar lağv edilmekle bu mani de ortadan kalktı. ve Oktruva kanunu muvakkatı Dahiliye nezaretinin atide muharrer 24 Teşrinisani 1330 tarihli tezkeresiyle mevki'i meriyete vaz olundu:

«Uhud-i atika ilga ile her türlü rusum-ü belediyenin ecanipden de istifasına bir mani kalmamıştır. Ve şehir ve kasabaların peyder pey tanzim ve imarı ve Belediyelere müterettep tedabiri-i lâzime-i sihiyenin ittihazı varidat-ı Belediyenin tezyidine mütavakkıf bulunmuş olduğu cihetle şimdiye kadar her izhar olunan arzuya rağmen mevki-i tatbik ve icraya vaz'ına imkân bulunmayan ve Belediyelere ayrı varidat temin edeceği derkâr olan Oktruva resminin icap eden mahallerde tarh ve istifasına irade-i seniyye sadır olduğu:»

«Dahiliye nezaretinin pek sarıh olan şu tebligat-ı umumiyesine bakılırsa, kapitülasyon-

lar lağvedilmiş, Devlet istiklâl-i siyasi ve iktisadisine sahip olmuş, binaenaleyh Oktruvanın vazını tehir eden haller de ortadan kalkmıştır. Halbuki hiç de böyle olmadı. Umumi harbin zuhuru üzerine kapitülasyonların yerine galâ ve ihtikâr kaim olarak meselâ okkası 60 paraya alınabilen şeker birden bire 3 kuruşa çıkmış ve bu tereffu-i fiyat tedricen terakki ederek 100 misline yani 300 kuruşa çıkmış ve diğer erzak fiyatları da bu nisbette tereffu ve tezayüt etmiş olduğundan Hükûmetçe bu gibi haller nazâr-ı dikkate alınarak bir seneye kadar harbin hitam bulacağı ve hal-i tabiinin avdet edeceği mütalaasıyla 9 Nisan 1331 tarihinde neşrolunan bir kanun-u muvakkatle oktruva kanun-u muvakkatinin mer'iyeti evvelâ bir sene ve 10 Mart 1332 tarihli kanunla tekrar bir sene daha temdit edilmiş ise de tahmin olunan bu müddetler zarfında da harbin hitam bulunması ve galâ ve ihtikârın devam etmesi hasebiyle bu kanun-u muvakkat Meclis-i Meb'usan kavanin-i maliye ve muvazone encümenlerinde tetkik olunduğu sırada «mezkûr kararnamenin ahval-i hazırâ münasebetiyle şimdiye kadar tatbiki hakkında def'atle kanun tanzimine lüzum hasil olduğu hükûmetin esbab-ı mucibe mazbataları münderecatından anlaşılmağa tatbiki kabil olmıyan igbu kararnamenin tehir-i tatbiki için mütemadiyen kanun tanziminden ise ileride kanun-u mezkûrun tatbik olunacağı mütalaa kılındığından mezkûr üç kit'a kanun-u muvakkatın reddi» teklif olunmuş ve meclis-i meb'usanın 1 Şubat 1332 tarihli içtimasında teklif bilâ münakağa kabul edilmiştir.

«8 Teşrinisani 1330 tarihli kanun-u muvakkatin «ileride kabil-i tatbik olacak şekilde tanzimi» kaydiyle red edilmiş olmasına ve hal-i harp temadi ederek galâ berdevam olmasına rağmen emanet bu bapda ki talebinden asla farig olmamış ve en son olarak 1334 senesinde bir muaddel Oktruva kanunu tanzim ederek berayi tasdik Bab-âliye takdim etmişti. Bu kanun lâyihası Dahiliye nezaretince bilâ tadilat kabul edilerek sadaretin 17 Kânunsani 1334 tezkeresiyle Meclisi meb'usan riyasetine takdim edilip Meclisin 4962 numarasına kayıt olunmuş ise de bu sene zarfında mütarekenin ilânı ve teklif eden kabinenin sukutu hasebiyle müzakeresi takip ve intaç edilmeyerek kalmış ve Beledelerin imarında bir âmil olan bu faideii kanunun kat'i olarak neğri ancak 1340 senesinde Büyük Millet Meclisine kısmet olmuştur.»

Gümrük tarife kanununu muaddil 31 Mayıs 1933 tarihli ve 2256 sayılı 6 maddelik kanunla Belediyeler hissesi karşılığı olarak güm-

rük resimlerine yüzde 10 zam edilmek suretiyle duhuliye resmi kaldırılmıştır. Kanunun birinci maddesi aynen şöyledir: «Gümrük tarife kanunu ve hususi kanunlarla gümrük resminden muaf tutulan maddelerden bu zam da alınmaz.»

Kanunun ikinci maddesinde bu zamların ertesi ayın onbeşinci günü akşamına kadar alâkadar gümrük idareleri tarafından Dahiliye Vekâletince tayin edilecek bir millî bankaya veya Dahiliye Vekâleti emrine yatırılacağı, üçüncü maddesinde yüzde on zamlardan toplanıp bankaya yatırılacak olan paralar Dahiliye Vekâletince nüfusları nisbetinde Belediyelere taksim ve tevzi olunacağı, dördüncü maddesinde Belediye vergi ve resimleri kanunundaki duhuliye resmine mütâallik hükümlerin kaldırıldığı, beşinci maddesinde bu kanun hükümlerinin 31 Mayıs 1933 tarihinden muteber olduğu, altıncı maddesinde de kanun hükümlerini icraya Dahiliye, Maliye, Gümrük, ve İhbarlar vekillerinin memur bulunduğu yazılıdır.

DURAK (دوراک) [Sof.] Zikir esnasında ve birinci fasıldan sonra tek, yahut çift zâkir'in terennüm ettiği taksime yakın ağır bir bestenin adıdır. Durak denilmesinin sebebi de zikre fasıla verildiği sırada okunmasından dolayı idi. Duraklar mutasavvıfane güftelerden intihap edilir ve her makamdan bestelenirdi. İçlerinde musiki nokta-i nazardan pek sanatkârane olanlar vardır.

§ [Sun.] Tezhip ıstılahlarındandır. Pek ufak meneviş tarzında müzehhep şekillere verilen addır. Bunlar en ziyade ayetlerin sonlarına konduğu için bu ismi almıştır.

DURBAŞ (دورباش) [Ida.] Büyüklerin önünde giden çavuşların ellerinde tuttıkları ucu eğri değneğin adıdır. Farsça açıl, uzak ol demektir.

(Kamus-ı Osmani) ile «Divan edebiyatı» n da (Agâh Sırrı Levend, Burhaneddin Matbaası, 1943, sahifa 356) da verilen izahata göre çavuşlar hem bu sözü tekrar ederler hem de halkı dağıtıp yol açmak için ellerindeki değneği sallarlardı. Bu tâbir sonradan bu değneğe isim olarak kullanılmıştır.

*Meh Kahrâman-ı çarhın elinde ne hoş döner
Geh sârım-ı sefidine geh dârbâsına
Nef'i*

DURUB-I EMSAL (دروب امثال) [Ede.] Eskiden söylenen ve bir hikmeti muhtevi söz demek olan darb-ı meselin Arapçası «darb-ül-mesel» in cem'idir. Eskiden darb-ı mesel gibi bu da kullanılmış, hattâ Şinasi tarafından o adla bir kitap yazılmıştır.

DUSSÜKİYYE (دسوقي) [Sof.] İbrahim Dussukî tarafından tesis olunan tarikata verilen addır. Dussukî 636(1238) da doğmuş, 676 (1277), diğer bir rivayete göre 693 (1294) da ölmüştür. Mısır'ın Dussukî kasabasında doğduğu ve orada öldüğü için bu lâkabı almıştır. İbrahim Dussukî sofiyece dört kutuptan biridir. Babası Ebül-Feth bin Ebül-Gani-ül-Vasıtî'nin damadı ve halifesi Ebül-Meet'tir. Nesebi İmam Ali'ye mün-tehi olur. Elvası Rufaiye tarikatına sâlik ol-duğu için babasından Rufaiye hırkasını giyen Dussukî bilâhara hem Rufai, hem de Sühreverdi olan şeyh Necmeddin-i İsfahani'ye intisap etmek suretiyle her iki tarikattan da hırka giymiştir. Şazeli tarikatına intisap ettiği de rivayet olu-nur. Ömrünün yirmi senesini Dussukî'teki hal-vehanesinde pser yazmakla geçiren Dussukî'nin keramet ve harikulâde hal sahibi velilerin önde gelenlerinden. Cömertliği ile de temayüz et-miştir. Şeriate son derece kuvvetle yapışmış bir zat olduğu için tarikatında şeriaten ayrılmamağı esas ittihaz etmiştir. Müridlerine şeriate âzami derecede ittibat tavsiye ettiği gibi şeyh-leri de bizzat nefislerinde tatbik etmek suretiyle hakikat ile şeriatî mezeetmeleri üzerinde ısrarla durmuştur. Şeriaten inhiraf eden kimse, evlâdı dahi olsa, onun pazarında makbul değildi. Bu-nunla beraber şeriate mütemessik kimseyi, dün-yanın neresinde bulunursa ve her kim olursa olsun, evlâdı telâkki ederdi. İtikadınca, şeriat asıl, tarikat ferî'dir. İbadet ve zühde fazla ehemmi-yet vermekle beraber, ilimlerin farz ve nafîle ibadetleri tâlim eden kısımları elde ederek, belâgat ve fesahat gibi, nefis isteklerini ifade ve temine yarayan fenler ile uğraşmamağı tav-siye etmektedir. Ebu Medyen - ül - Magribi'ye bağlı şeyhlerde görülen vücudiye akidelerine Dussukî'de de raslanmakta ise de, o daha ziyade sofiye meşrebine mütemayildir. Tarikati bünyevi menfaatlere alet edenlere şiddetli hücum ederek, eserlerini sade bazı meseleleri izah maksadiyle yazdığını söylüyor. Eserlerinden «Elhakayik-ül-cevahir ve Elcevhere» da hayatına dair malûmat vardır.

Şeyh Zeynüddin-ül-Haravi Dussukî için şunları söylemiştir: «İbrahim-üd-Dussukî meşayih-i Mısır'ın ecillesinden ve sâdat-ı ârifinden olup keramat-ı zâhire ve ef'al-i fâhire ve ah-val-i hârika ve makamat-ı seniyye ve himem-i fahimiye sahibidir. Mevatn-ı kudsiyyette mü-teasaddır ve mearic-i maarif-i ilâhiyyede mü-tearakki ve mirkat-ı hakayikte mütealidir. Ahkâm-ı velâyette yed-i beyzası ve sebat ve temkince kudem-i rasihî vardır. Kendi esrarına malik ve ahvale kahir ve galip olanlardandır. Erkân-ı tarikin biridir.»

Dussukî Bedeviyye, şazeliyye ve Rufaiyye tarikatlarının âdap ve erkânını mezcetmiştir.

Dussukî'nin oğlu olmadığı için tarikatını kendisinden sonra kardeşi Esseyyid Ebû Um-ran Şerefüddin Musa yapmıştır. Bunun için Dussukîyye silsilenameleri, bu zat yoluyla, Dus-sukî'ye ulaşır. Arap Memleketlerinde bilhassa Mısır'da yayılan şu kollara ayrılır: Suyutiyye, Şarnubiyye, Taziyye, Aşuriyye.

Kendisinden tâc ve hırka istiyen birine şu cevabı vermişti: «Oğlum işlerde telbis (sahtelik) iyi bir şey değildir. Mücadele ile varlığını öl-dürme muamelesinde ihlâsı bulunmayan, tari-katın derin mânalarını kavramıyan, tarikat eh-linin sülûk ve ahvalini tanımamış olan hırka giymekle sâlih olamaz. Eğer derviş olmak di-lersen mahak ve bikayt, lûubgâr, çocuk akıllı olma. İq Abdin lâfzen (ثبت الی الله) demesinde ve-yahut onu kâğıda yazmasında ve icazet alma-sında değildir. Ancak tövbe ve inabe ve evkana kalp gözüyle bakmaktan ve Haktan gayriyi gö-zetmekten abdin rücu' eylemesidir. Dervişte bu hal hâsıl olursa tövbesinin sıhhatı o vakit memul olur.» Bu da onun sözlerindendi: «Müb-tedinin azığı aşıktır. Yağmur gözü yaşlarıdır. Her katre yaş tövbe ve rücuunun en bâhir alâmetidir. Kalbinde rikkat hâsıl olmak için oruç tutar. Yiyip içen, uyuyan, boş lâf eden, mes'uliyeti mucip olacak sözden çekinmiyen kimseden bir şey hâsıl olmaz.» Başka bir sözü daha: «Şeyhlik iddia edip te Rabbine âsi ol-maktan sakın. Çünkü Hak celle ve âlâ sana derki: Of; sen ne hayasız adamsın ki bir yan-dan bana yakınlık iddia eder, bir yandan da onun tamamen zıddı olan fiiller irtikâp eylesin. Bana karîp olmak için o kirli libasını yıka-mak nerede? ne kadara kadar karnını haramla dolduracaksın? Adımlarını daha ne zamana kadar günahlara atacaksın? Benim sevgililerim ayakta saf bağlamışlarken sen hâlâ uykudasın. Daha ne kadar uyuyacaksın. Haydi yalancı.»

DUSTURİ (دستوری) [Giy.] Eskiden kulla-nılan kumaşlardan birinin adıdır. Bursa'da do-kunurdu.

DUSTUR-ÜL AMEL (دستور العمل) [Ida.] Ahkâmîyle amel olunmak lâzımgelen kanun ve kaide yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Ehl-i hükme tâ ebed ef'ali dustur-ül amel
Nazm-ı mülke vaz-ı kanunî esas ü payidar
Fazult

DUVAR ŞAMDANI (دیوار شمعدانی) [San.] Duvara takılan ve kaplama kitabelikleri veya bir gömme veyahut iki pencere arasındaki du-

var kısımlarına tesbit olunan kollu ve süslü şamdanlara verilen addır.

DÜBB-İ ASGAR (دب اصغر) [Ast.] Burç su-retlerinden birinin adıdır. Düb; Arapça ayı demektir. Terekkep ettiği yedi yıldız kümesi-nin ayıya benzemesi bu adın verilmesine sebep olmuştur. Şimal kutbu cihetine düşen ve öteki gibi yedi yıldızdan terekkep edip yine ayıya benzeyen diğer kümeye de Dübb-i ekber denilir. İkisi de ayıya benzeyen bu iki kümeden birine Asgar ötekine Ekber adının verilmesi birinin küçük ötekine de büyük ayıya benzemesinden ileri gelmiştir. Bu iki kümeye birden Benât-ı na's denildiği gibi birbirinden ayırdedilmek için dübb-i ekbere benât-ı na's kübra, dübb-i as-gara da benât-ı na's-ı suğra itlâk olunurdu

DÜBB-İ EKBER (دب اکبر) [Ast.] Burç su-retlerinden birinin adıdır. Arapça bir kelime olan düb ayı demektir. Terekkep ettiği yedi yıldız kümesinin ayıya benzemesi bu adın ve-rilmesine sebep olmuştur. Şimal kutbu cihetine düşen bu kümeye Türkçede «yedi yarılar» de-nilir. Bu yedi yıldızın dördüne (na's = sedye), üçüne (benât = kızlar) adı verilmekte idi. Yine o cihete muvazi olan ve diğerinden şekil itiba-riyle küçük bulunan başka bir küme yıldız da «dübb-i asgar» denilir. İkisi de ayıya benzeyen bu iki kümeye birden benât-ı na's denildiği gibi birbirinden tefrik için dübb-i ekbere «be-nât-ı na's-ı kübra», dübb-i asgara da «benât-ı na's-ı suğra» itlâk olunurdu.

DÜBEYT (دوبت) [Eds.] Bir mısraın her parçası müstefilâtün cüzüne uyan, her mısraı dört parçadan mürekkep ve bir bendten mü-seenna' dört bent vücuda gelen müsemmat şiir-ler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mânası iki beyit demektir. Bunun yerine rubai, terane de denilir. Halk şairleri cönklerinde «vezni ahar» adı ile geçer. Farsça olan bu tâbir Arap-lar tarafından istimal olunmuş, rubai ise Arapça olduğu halde İranilerle Türkler tarafından kul-lanılmıştır.

Ebrulerinle hatt-ı lebin bir dübeyt-i hüsn
Divan-ı hüsn-ı pâkına piraye efkenin
La

DÜCECE (دجاجة) [Ast.] Şimal burcu yıldız kümelerinden birine verilen addır. Arapça ta-vuk demek olan bu kelime decace, dicace su-retinde de telâffuz olunur. Bu güme tavuğa benzediği için bu ad verilmiştir.

DÜDÜĞÜ ÇALMAK (دودوگی چالاک) [Hal.] Galebe, zafer, muvaffakiyet, kazanç yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DÜĞME AKÇESİ (دوکه آچسی) [Sar.] Sa-ray mensuplarına esvaplık bedeli arasında veri-len paralardan bir kısmını belirtir bir tâbirdir. Bu para esvaba dikilecek düğmelerin bedeli olarak verildiği için bu adı almıştır.

DÜĞÜL (دوگول) [Ok.] Çilenin gezyeri tâyin edilerek üzerine ikinci bir defa sarılan ham ipliğe verilen addır.

DÜLDÜL (دلدل) [Hal.] Cenab ı Peygam-berin beyaz dişi katırının adı idi. Gazvelerinde bindiği bu hayvanı sonra damadı Ali'ye hediye etmiştir. Bu katır Peygambere Afyar adındaki eşekle birlikte Mukavkiş tarafından hediye edilmişti. Hediye edenin Ferva bin Amr-ül-Guzami olduğunu da söyleyenler vardır. Ali, Haricilerle yaptığı muharebede buna binmişti. Döldül, Muaviye zamanına kadar yaşamış, Yan-bu'da ölmüştür.

Döldül, kirpi demektir. Katıra bu adın verilmesi hızlı yürüyüşünden dolayı idi. Bu tâbir atla katır hakkında vasıf olarak kulla-nılırdı.

Haydar-i Kerrar meydan-ı nenay-ı zâtının
Esb-i tab'in Döldül-ü çalâk hemen Zâlfikar
Nazim

DÜLE (دوله) [Mus.] Söz eserleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hatay Türkleri bunun yerine «ır» da kullanırlar. Saz eserlerine «kök» derler. Bunlar en ziyade uşşak, neva, puseler makamları kullanırlardı. Merağalı Adbülkadir'in verdiği malûmata göre bu makamlar şecaati artırıcı tesir yaptığı için Türklerin karakterine uygun geliyordu.

DÜLGER (دولگر) [San.] Binaların kapı ve pencere gibi doğrama kısımlarının gayri olan kuşaklama, çatı, döşeme, tavan, merdiven ve sair kaba ahşap kısımlarını yapan sanatkârlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça dürger-den bozmadır. Arapçası olan necoar da kulla-nılırdı.

DÜLGER BAĞI (دولگر باغی) [Bah.] Bir halatın çımasını kolona ve seren ve emsaî şey-lere bağlamak için yapılan bağın adıdır. Daha kuvvetli olmak için bir volta ziyade tutulduğu takdirde «vortalı dülger bağı» adını alır. Bir sere-ni çekmek ve sürmek için o serenin üzerine vurulan bağa da «Meze vortalı Dülger bağı» denilir.

DÜMDAR (دمدار) [Ask.] En arkada bulu-nan asker müfrezesi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça Düm knyruk demektir. Düm-dar olarak bırakılan müfreme arkadan orduyu

vurmak isteyenlere karşı koyardı. Bunun karşılığı «piştar» dır. Öncü demek olan piştar müfrezesi de ilerde tehlikenin bulunup bulunmadığını yoklar ve bu suretle orduyu âni bir tehlike ile karşılaşmaktan muhafaza eder.

§ [Bah.] Bir donanmanın en gerisinde bulunan filosuna veya bir filonun en geride bulunan fırkasına, yahut bir fırkanın en geride bulunan takımına veya bir takımın en geride bulunan gemisine verilen addır. Düm, Farsça kuyruk, dar da tutucu demektir. Bu sebeple Düm-dar'ın lûgat manası kuyruk tutucu, kuyruktan gelendir. En arkada bulunan asker müfrezesine de Düm-dar denilirdi.

DÜMEN (دومن) [Bah.] Gemiye istenilen istikamete yürütmek için erkek ve dişi igecikleri vasıtasıyla dümen bodoslamasına takılan ağacın adıdır. Dümenin yekeye merbut olan kısmın üst yuvarlağına «Tas», enli tarafı olup su içinde bulunan tahtani kısma «Yelpaze», Tas ile Yelpaze arasında olan kısma da «Boğaz» denilir.

DÜMEN DOLABI (دومن دولابى) [Bah.] Dingiline dümen halatı sarılarak dümeni çeviren çarkın adıdır.

DÜMEN KULLANMAK (دومن قولانق) [Hal.] İdare etmek, işi muvaffakiyetle yürütmek, imtizaç yerinde kullanılır bir tâbirdir.

DÜMEN SUYU (دومن سويى) [Bah.] Gemi seyrederken geri tarafından deniz üstünde bıraktığı iz hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu iz dümenin hareketinden meydana geldiği için o ad verilmiştir.

DÜMEN TAKIMI (دومن طاقى) [Bah.] Dümen, Yeke ve dümen dolabı yani bir gemiyi sancak veya iskeleye çevirmeğe mahsus olan aletlerin heyeti mecmuasına yerilen addır.

DÜRDÜRİYYE-İ HALVETİYYE (دوردریة خلوتیة) [Sof.] Hafeniyye-i Halvetiye şubelerinden birinin adı idi. Kurucusu Şeyh Şehabettin Ahmet-üd Dürdüridir, Şeyh Şehabettin 1127 (1715) de Mısır'da doğmuş Hafeniyye-i Halvetiyye müessisi olan Şeyh Muhammed bin Salim-ül Hâfi'den feyz almıştır. Yayılan ilmi kemalâtı cihetiyle padişah tarafından Mısır'a memur gönderilmek suretiyle hakkında hürmet gösterilmişti. 1201 (1786/1787) de Kahirede ölmüştür. Mısır'da gömülüdür. 14 parça eseri vardır. Saviyye i Halvetiyye bundan teşa'up etmiştir.

DÜRR-İ YETİM (دورریة) [Sof.] Tasavvufta insan-ı kâmil yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Hazret-i Peygambere de Dürri Yetim denilir. Dürri Yetimin manası eşi bulunmayan iri dâneli inci demektir.

Çün ol Dürri Yetimdir bi behâne
Hakkın fazlı erip geldi iyâne
Kaygusuz

DÜRZİ (دورزى) [Kelâm.] Mısır'da hükümet süren Fatimiye'den Hâkim bi Emrillah'ın ulûhiyyetine kail olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Aslen İmamiyye'den olan Hâkim bi Emrillah sonradan Allahlık dâvasına kalkışmış ve bu münasebetle kendisini (Hâkim bi emr) diye telkip eylemişti. Hâkimin en evvel dâvasını tasdik eden Muhammed Dürzi olduğu için «dürzi» adı buradan kalmıştır. Sonra Hamza Bin Ali zuhur ederek, halkı Hâkim'e ibadete davet eylemiş idi. Dürziler, davete icabet edenler ile birlikte Mısır'da mâbetler kurmuşlardı. Dürziler Hâkim'i ilâh, Hamza'yı onun nebisi mesabesinde tutarlar. Hamza'ya «hüccet-ül kaim» derler. Bunlarca saadet asrının Hamza'sı (Selman-ı Farisi) dir. Dürziler Müslümanların galebesiyle Mısır'dan Şama kaçarak, orada gittikçe çoğalmışlar, Dürzi denilen taifenin meydana gelmesine vasıta olmuşlardır.

Dürziler kendilerini Arap ırkından saydıkları gibi, Avrupa müelliflerinden bazıları da onları Arap aslından gösterirler. Bazıları ise Dürzi mezhebinin Mazdekiye benzemesine bakarak, onların eski İran kavimlerine mensup bulunduklarını ileri sürerler. Dürzilerin Hititler ile hattâ Galatlar'la aynı menşeden geldiklerini iddia edenler de vardır. Dürzileri Franklara bağlayan eski bir rivayete göre — XII nci asırda Suriye'de kalıp, memleketlerine dönmeyen bir kısım Haçlılar — Müslümanların tazyiki karşısında, Comte de Dreux'nün kumandası altında dağlara çekilmişler ve yerliler ile evlenerek, İslâm ülkesinde bir hristiyan cemaati teşkiline muvaffak olup Dreux isminin muharref şekli olan «dürzi» adını almışlardır. Yine Avrupalı müelliflere göre her iki cemaat Müslümanlara karşı müstereken hareket ettikleri gibi Haçlılar sayesinde Dürzilerin Monarşi idaresine almışlardır. Hükümdarlığın Godefroy de Bouillon sülâlesinden birine, irsi olarak, geçtiğini de ileri sürerler.

Dürziliğin biri Mısır'dan kaçan Araplar-dan, diğeri Suriye'deki Araplarla orada kalan Haçlılardan meydana gelmiş olduğunu kabul etmek suretiyle yukardaki iki rivayeti birleştirmek yanlış bir şey olmasa gerektir.

Dürziler indinde hak dini «tevhit-i Hâkim» den ibarettir. Öteki dinler mensuhtur. İbadete bedel «doğru sözlülük, dindarları ko-

ruma, bühtandan sakınma, Hâkim'in fiiline alel-ittlak rıza, iblisler ve tağutlardan beraat» gibi hasaile itikat farzdır. Zâhiren Müslüman oldukları için Kur'an okurlar. Fakat batını tevillerde bulunurlar. Şer'i tekliflerin hepsini iskat ederler. Tenasüh ve hulûle kail olurlar. Sünnilere zâhir, Şiilere batın ehli deyüp zâhir ehlini münkir ve kâfir, batın ehlini müşrik addederler. «Hâkim her ikisinin geriatını feshetmiştir» derler.

Dürziler birçok cihetten Nusayrilere benzerler. Şukadar ki Nusayriler zinayı muhah gördükleri halde Dürziler iffetlerini muhafaza ile ondan çekinirler. Dürziler insan ruhlarının yalnız insanlara, hattâ hangi milletten ise yine o milletten olan bir kalıba geçeceğine inanırlar. Nusayriler ise insan ruhunu hayvanlarla haşerelere, hattâ madenlere hulûl edeceğine kanidirler.

DÜSTUR (دستور) [Huk] Kanunlarla nizamnameleri ihtiva eden kitap ve mecmualara verilen addır. İlk kanun mecmuası Cevdet Paşa tarafından Düstur adıyla vücade getirilmiş, Hicri 1280 (1863) senesinde o zamanın devlet matbaası olan Matbaa-i Âmirede bastırılarak resmî dairelere dağıtıldığı gibi satışa da çıkarılmıştır. Paşa bunu İstanbul belediyesince kurulan Beyazıt'te İnkılâp kütüphanesindeki yazma Tezakir-i Cevdet'te şöyle anlatır: «Meclis-i Âli-i tanzimatın mahsulü olan kavanin ve nizamât ve evrak'ı saire hep eser'i fakirdir. Nihayet kavanin ve nizamâtı cem' ile bir cilt olarak bir mecmua yapıp düstur deyu tesmiye eyledim. İşte iptida düstur namı ile çıkan mecmua budur»

Bir kaideyi kısaca bildiren harflerin ve işaretlerin hey'eti mecmuasına da düstur denilir. Riyaziyyede tatbik kabiliyeti olan formüle dahi bu ad verilir.

DÜSTUR-I MÜKERREM (دستور مكرم) [Ida.] Sadrazamlarla vezirlere tazim makamında verilen unvandır. Düstur; fariside el ve kudret sahibi, divan sahibi, vezir mânasına gelmektedir. Vezirlerle ümeraya düstur unvanının verilmesi bunların kanun, usul ve kaide ile hareket etmekle mükellef olmalarından ileri gelmişti. Bu makamda «sahib-i Düstur» da kullanılırdı.

Kibre ne sebep yoksa vezirim deyu gerçek
Sen kendini Düstur-u mükerrerem mi sanırsın
Ziya Paşa

DÜŞEN (دوشن) [Ask.] Mahlûl yerinde kullanılır bir tâbirdir. Düşmekten gelir.

DÜŞKÜN (دوشگون) [Sof.] Erkân ve adaba uymıyan muamelelerinden dolayı tarikat men-

supları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Düşkünü denilen bu aforoz bilhassa Bektaşilerde cari idi. Düşkünülik cezası bizzat baba veya vekili tarafından verildi. Suç ne ise babaya söylenir. Baba dinledikten sonra müttehime sorar, cezayı ona göre tertip ederdi. Sorulmadığı da olurdu. Cezaya itaat mecbûri idi. Düşkünülik cezası verdiren şeyler tarikat adabına uymayan herhangi bir hareket, esrarı faş etmek, babaların hakkını vermemek, köyde ve obada çimsizlik etmek gibi şeylerdi. Bu yolsuzluların bazıları da ölümle cezalandırılırdı. Düşkünün sığırı ve davarı köyün sürüsüne alınmaz, köyde kimse onunla görüşmezdi. Düşkün kendisine dokunulması yasak bir mahlûk vaziyetini alırdı. Ceza müddeti bitesiyeye kadar bu hal devam ederdi. Affa uğradığı zamanlar da olurdu. Cezanın suçun nevine göre değişirdi. Bazen öyle cezalarda olur ki düşkün herkes için tahammülü güç olurdu. Evinden ve köyünden çıkarılmak dağda bir yerde bir müddet oturmaya mahkûm edilmek gibi. Bu cezaya çarpılan orada yapyalnız kalır, yanına kimse varamazdı. Giderken ne götürebilirse onunla geçinmeye mecburdu.

DÜVAZDEH İMAM (دوازده امام) [Sof.] Bektaşî tâbirlerindendir. On iki imam demektir. Onlar da şunlardır: İmam-ı Ali, İmam-ı Hasan, İmam-ı Hüseyin, İmam-ı Zeyn-el-Abidin, İmam-ı Muhammed Bakır, İmam-ı Cafer-i Sadık, İmam-ı Musa Kâzım, İmam-ı Ali Rıza, İmam-ı Muhammed Taki, İmam-ı Ali Naki, İmam-ı Hasan-ı Askeri, İmam-ı Mehdi.

DÜYME (دويمه) [Top.] Eski toplarda topu tutmak için baş tarafına yapılan kabza biçimindeki parçanın adıdır.

DÜYUN-I UMUMİYE (دويون عمومىة) [Mal.] Fransızca Dette Publique mukabili kabul olunmuş bir ıstılahtır. Fransızca Dette publique gibi Düyun-u umumiye de memleket borusu manasını ifade eder.

Ferdler gibi cemiyetler de zaman zaman bazı ihtiyaçları karşılamak için başkalarından borç para almak mecburiyetinde kalırlar. Bu para bazen memleket dahilinden, bezen de haricîten tedarik edilir. Para ihtiyacı ekseriyetle harplerin ve devlet israflarının doğurduğu bir neticedir.

Muhtelif zaman ve şekillerde akdedilerek vaktinde ödenmiyen ve intizamını kayp eylemiş olan borçlarla müteahhitleri olan borçların ve uzun vade ile aktedilen muntazam borçların mecmuuna delâlet eden Düyun-u Umumiye tâbirinin Osmanlı idaresi için hususi bir mânası vardır. Düyun-u Umumiye memleketin

Avrupa emperyalistleri tarafından tedricen istilâ edilerek yarım müstemleke haline getirilişinin bir ifadesidir. Bu sepele Düyun-ı Umumiye tarihi, Osmanlı ülkesinin yarım müstemleke oluş ve malî istiklâlini kaybediş tarihidir.

Osmanlı tarihinde Düyun-ı Umumiyenin ne olduğunu anlamak için münkariz İmparatorluğun malî sergüzeştine kısa bir nazar atfetmek lâzımdır. Bu devlet istilâ ve itilâ devrini bitirip inhitat ve tedenni merhalesine geçer geçmez para sıkıntısı ile karşılaşmıştır. Daha 1591 tarihinde askere aylık vermek için tüccardan ödünç para almak ihtiyacı duyulmuştu. Bu ihtiyaç İmparatorluk inkıraz buluncıya kadar giderilemedi, devlet hazinesine genişlik gelemedi. Şu kadar ki XIX uncu asrın ortasına kadar hariçten para almak yoluna da gidilmedi. Bu; millî haysiyeti korumak endişesinden doğma bir çekingenlik değildi. İmparatorluk Avrupa devletler ailesi dışında yaşıyor gibi idi. Harbden ve zaruri olan ticari temaslardan başka suretle Avrupa ile fikrî, harsî ve malî münasebetlere girişilmiyordu. Halbuki para ihtiyacı zaman geçtikçe çoğalıyordu. Muharebe zamanlarında ise ağır bir dert oluyordu. O zamanlar bulunabilen çareler, imdadiye namı ile yeni vergiler komaktan ve meskûkâtı taşış eylemekten ibaretti. Yalnız birinci Abdülhamit devrinde Fas Sultanından ödünç para alınmak istenildi. Bir aralık ta Felemenk piyasalarına müracaat olundu. Lâkin her iki teşebbüs müsbet bir netice vermedi.

Avrupadan para almağı ilk düşünen ve düşüncesini de yerine getiren Mustafa Reşit Paşa'dır. Bu zat «İstanbul Bankası» denilen bir müesseseden birçok avanslar almıştı. Bunları ödemek için 1850 de malî bir muameleye girişti, Elli beş milyon franklık bir istikraz akdi zamanında iki Fransız ve bir İngiliz bankasından mürekkep bir heyetle müzakerede bulundu, bir de mukavele imzaladı. Bu mukavenenin padişah tarafından da imzalanması lâzımdı. Fakat o imza alınmadan Paris borsasında tahviller satışa çıkarıldı. İstanbul Bankası namına yirmi milyon franklık bir tediye bile yapıldı. Padişah imzasına kıymet verilmediğinden hiddetlenmiş olacak ki mukaveleyi imzalamadı. Bu suretle Osmanlı İmparatorluğunun ilk istikraz muamelesi iskandalla neticelendi. Paris'te ve Londra'da sürekli bir gürültü koptu ve İstanbul hükümeti alınan paradan başka iki milyon iki yüz bin frank da tazminat vererek mukaveleyi feshetmek mecburiyetinde kaldı.

Fakat malî ihtiyaç, önüne durulmaz bir sel gibi dalgalanıp büyüyordu. Kırım Muhare-

besinin başlaması o seli bûsbütün genişletti. İster istemez bir set yapmak teşebbüsüne girişildi ve Avrupaya el açıldı. Fransızlarla İngilizler o sırada Osmalı İmparatorluğu ile müttefik bulunduklarından bu teşebbüsü kolaylaştırdılar. 1854 istikrazı denilen ve hakikatte imparatorluğun ilk istikrazını teşkil eden malî muameleyi neticelendirdiler. Alınacak para beş milyon lira olarak tesbit edildi. İhraç fiatı % 80, imha fiatı % 1, faiz % 6 idi. O sırada senevi yedi milyon frank tutarında olan Mısır vergisi boreca karşılık gösterilmişti. Bu istikrazın dikate değer bir şartı vardı. Hükümet beş milyon liranın üç milyonunu alacak, üst tarafını alıp almamakta muhayyer bulunacaktı. Bu şarta nazaran o vakitki devlet ricalinin Avrupaya karşı borçlanmaktan çekindikleri ve bu vaziyeti mümkün olduğu kadar hafif bulundurmak istedikleri anlaşılır.

Fakat ihtiyaç her türlü mülâhazalara tahakküm ettiğinden bir sene sonra yeni bir istikraz mukavelesi daha imzalandı. Bu Osmanlı maliye tarihinde en yüksek ihraç fiatı ile yapılan yegâne istikrazdır. Alınacak para yine beş milyon İngiliz lirası idi. Tahviller 102 5/8 fiatla piyasaya çıkarılıyordu. Yani bedelleri hükümete başabaş ödenerek piyasaya 2 5/8 bir zamla atılıyordu. İmha fiatı % 1, faiz % 4 idi. Hükümet birinci istikrazdan geri kalan parayı almaktan feragatini ilân ve bu yeni mukaveleyi imza etmişti.

Malî bir muvaffakiyet gibi görünen bu için çirkin cibeti vardı. Londra ve Paris kabineleri alınan paranın münhasıran harb masraflarına tahsisini kontrol için İstanbul'a bir komisyon göndermişlerdi. Bu suretle Osmanlı İmparatorluğu ödünç aldığı parayı dilediği gibi sarfetmek hakkından mahrum ediliyordu. Yirmi senede itfa veya tahvil edilmesi meşrut olan bu istikraza karşılık olarak yine Mısır vergisinden bir milyon sekiz yüz bin, İzmir gümrük varidatından iki milyon beşyüz bin, Suriye gümrüğünden iki milyon ki cem'an altı milyon üçyüz bin frank tahsis edilmişti.

Artık İmparatorluk bütçe açığını kapamak ve herhangi bir teşebbüse girişebilmek için istikraza müracaat ediyordu. Para bulmak için de ağır şartları kabul etmekten çekinmiyordu. Nitekim 1858 de üç milyon mutlak alınamak ve iki milyonunun alınması ihtiyara muallak bulunmak üzere % 85 ve % 92 1/2 ihraç fiatı ile ve % 6 faizle beş milyon liralık bir istikraz daha yapıldı. Faizle Re'sülmalin ödenmesi için karşılık gösterilen senevi üç yüz elli bin sterlinin İstanbul Gümrükleri varidatından tah-

siline tahviller hamilleri tarafından muntahap delegelerin nezaret etmesi de kabul olundu.

Osmanlı devleti Avrupadan para almak yolunu tutmakla beraber kaime çıkarmak, hazine tahvilleri neşretmek, İstanbul bankerlerinden de geliş güzel istikrazlarda bulunmak suretiyle hazinesini ağır taahhütler altına sokmuştu. 1860 da İmparatorluğun dahilî ve haricî, muntazam ve gayr-i muntazam borçlarının yekunu 774 000 000 franga balig oluyordu. 237 milyonluk tediyesi vacip bir borç devleti kıvrandırdı. Bu sebeple tekrar İngiliz sermayedarlarına el uzatıldı. İki üç yüz milyonluk bir istikraz yapılmak istenildi. İngiltere bu fırsatı kaçırmadı. Osmanlı devletini malî vesayet altına almak teşebbüsüne girişti. Bir çok şartlarla beraber «Osmanlı Maliyesinin Beynelmilel kontrol altında bulundurulmasını» teklif etti.

Düyun-ı Umumiye idaresi denilen ve bilâhare imparatorluğun başına belâ kesilen müessesenin doğumunu haber veren ilk işaret, İstanbul'daki İngiliz sefiri Henri Bulvenk'in ağzından çıkan bu yaman tekliftir.

Burada mühim bir noktayı tesbit etmek lâzımdır. Osmanlı hükümeti malî istiklâlini tehdit eden bir vaziyet içinde bulunurken acaba iktisadi bir uyanıklık taşıyormu idi? Hayır o hükümet içli dışlı para ihtiyacıyla kavrulmasına rağmen har vurup harman savuruyordu. 1857 de yapılan Sultan düğünleri haftalarca sürmüş ve yüz binlerce liraya mal olmuştu. Devlet hazinesi her sultan için yetmiş milyon kuruş veriyordu. Sarayları yapılmak, elmasları alınmak, köşkler kurulmak için de sayısız altınlar sarfolunuyordu. Halk, bir taraftan borçlanıp israf yapılmasına karşı dedikodu yapmağa başlayınca da «yükelâ konaklarında mücevher takımlı çubuk kullanılmaması, resmî dairelerde ziyaretçilere çubuk, kahve getirilmemesi, birinci sınıf ricalden başkalarının iki atlı arabaya binmemeleri, yanlarında kalabalık uşak taşımalarını yine sayılı memurlardan başkasının üç çifte değil iki çifte kayıkla gidip gelmeleri, büyük memur haremelerinin de tek atlı arabe ile gezmeleri, yemekten tasarruf edilmesi» emr olunarak halkın gözü boyanmak isteniliyordu.

1860 senesindeki malî buhran bir türlü giderilemediğinden ve İngilizlerin şartları da kabul edilemediğinden Paris'e müracaat olundu. Orası da Londra gibi davranmak istiyordu. Fakat Mirès isimli bir banker Osmanlı memurlarına yanagıtı ve dört yüz milyon Franklık bir istikraz teklifinde bulundu. Onun verdiği projeye göre faiz % 6 ve imha fiatı % 84 olacak ve her biri beş yüz franklık itibari kıymette

çıkartılacak sekiz yüz bin tahvilin yüzü 53 2/3 Mirès tarafından satın alınacaktı. Mirès bu hizmeti mukabilinde altı milyon frank komisyon istiyordu. Osmanlı devleti Mirès'le bu esas dâhilinde uyuştu. Karşılık olarak da birçok yerlerin gümrük varidatını, tuzlu balık resmini, Filibe gülyağı gelirini, Bursa'nın ipek ögrünü ve sairiyi gösterdi. Mukaveleyi imzaladı. Fakat netice karışık çıktı. Londra ve Amsterdam borsaları bu istikraza kapalı kaldı. Paris'te de çok müşteri bulunamadı. Sekiz yüz bin obligasyondan ancak yüz iki bini sürülebildi. Dedikodu çoğaldı. Mirès Fransa hükümeti tarafından tevkif olundu. Bilâhare Fransanın iskandallı kapamak istemesi yüzünden vaziyet mümkün merteye ıslah edildi. Plâse edilen obligasyonların bedeli Türkiye'ye verildi ve bu sırada Osmanlı İmparatorluğunda haricî borçlar safhasını zamanında açtırmış olan Abdülmecit de ölerək yerini Abdülâziz'e bıraktı.

Sultan Aziz devrinde sırasıyla 1862, 1863, 1865, 1869 ve 1870 tarihlerinde beş istikraz yapıldı. Devletin irat getiren menbalarının çoğu bu istikrazlara karşılık gösterildi. Alınan paralarla bir harb filosu vücuda getirildi. Bir miktar aılâh alındı. Mühimce bir kısmı da bermutad saraylara garfolundu. Abdülâziz'in son günlerinde imparatorluğun borcu 5.297.676.500 frankı bulmuştu. Ayrıca 400.000.000 frank da gayr-i muntazam borç vardı. Bu borçların faizleriyle re'sülmâlleri için senede üç yüz milyon frank ödemek lâzım geliyordu. Devletin bütün varidatı ise üç yüz seksen milyondan ibaretti. Bu paranın üç yüz milyon borçlara verildiği takdirde seksen milyonla imparatorluğun idaresini temin etmek icabediyordu. Bu, tabiatıyla gayr-i mümkündü. Binaenaleyh zaruri olan netice kendini gösterdi. Sadrazam Mahmut Nedim Paşa zamanında ve 1875 senesinde Osmanlı hazinesi iflâs etti.

Avrupa alacasının tehlikeye düşmesinden dolayı telâş içinde iken Bosna-Hersek ihtilâliyle Osmanlı - Rus Harbi gibi hep paraya ihtiyaç gösteren hâdiseler yüz gösterdi. Devlet büyük sıkıntılara uğradı. Kendi yağıyla kavrulmaya imkân olmadığı için 1877 de % 5 faizle beş milyonluk bir istikraz daha yaptı. Aynı zamanda İstannul bankerlerine 8.725.000 lira borçlu olduğunu kabul etti. Borçların faiz ve itfa akçası karşılığı olarak damga, mûskirat, balık avı, tuz ve tütün resmi, birkaç yerin ipek ögrü on sene müddetle terk olunmuştu. Bu karşılık hususi bir idare tarafından eibayet olunuyordu. İşte Düyun-ı Umumiyenin ilk tevsiini Rûsum-ı Sitte idaresi denilen bu müessesedir.

Osmanlı devletinin iktisat işlerini iyi idare edememesi, daha doğrusu bu işleri bilenlerin bulunmaması, israfların önüne geçilememesi, isyanların ve harbların birbirini takibetmesi, en nihayet eenebi vesayetini dâvet etmek zaruretini doğurdu. Zaten emperyalist Avrupa devletleri de bu hedefe ulaşmak istiyorlar, kapitülasyon çemberi içinde zaten iradesine malik olmıyan imparatorluğu bir de malî zencir içine koymağı tasarlıyorlardı. Mahmut Nedim Paşa'nın ilân ettiği iflâs ile Rus Muharebesindeki bozgunluk o emellerin tahakkuku için umulmaz bir vesile oldu. Berlin kongresinde İtalya birinci murahhası Kont Krovetti muahedeye bir madde koydurttu. Osmanlı eshamı hamillerinin dilediklerini tetkik etmek ve dayinleri hoşnut eylemek için İstanbul'da bir maliye komisyonu teşkil edilmesini kabul ettirdi.

İşte «Rüsum-ı Sitte idaresi» teessüs ettiği vakit Osmanlı İmparatorluğu böyle bir taahhüt altında da bulunuyordu. 22 teğrinisan 1879 da vücut bulan o idare Avrupalı alacaklıları pek memnun etmiş değildi, şikâyetler devam ediyordu. Hükümet bu hoşnutsuzluğun Avrupa devletlerini harekete geçireceğini düşündü. Berlin Muahdesinin kendisine tahmil ettiği vazifeyi tazyik görmeden ifa etmeyi muvafık gördü. Harici Düyun-u Umumiye tanzim için tahvilât hamilleri vekillerinin İstanbul'a gelmeleri lüzumunu ilân etti (1880). İstanbul'daki elçilerin büyük bir alâka gösterdikleri bu dâvet birçok siyasi müzakereler doğurdu. Nihayet dayinler vekilleri 1 eylül 1881 de İstanbul'da toplandı. Sadrazam Sait Paşa idi. Dayinlerle müzakereye dâvet edilen Osmanlı memurları ise Server Paşa, Münür Bey, Ohannes Çamiş Efendi, Vetendorf Bey Kiser Efendi, Bertram Bey olmak üzere altı murahhasan ibaretti. O sırada Osmanlı harici borçlarının yekûnu yüz doksan bir milyon lira derecesinde bulunuyordu ve yüz kurşluk bir tahvil borsalarında otuz kurşu alınıp satılıyordu. Cereyan eden müzakereler neticesinde Rüsum-ı Sitte idaresinin lâgı ile tamamen müstakil ve varidatını bizzat cibayete mezun devlet kontrolünden mücerret bir düyun-u umumiye idaresi teşkil edilmesi kararlaştı. Frank olarak 5.442.491.451 rakamı ile gösterilen Düyun-u Umumiye, borsadaki itibar nazar-ı dikkate alınarak 2.846.612.688 franga indirilmiş ve gayri muntazam borçlar da bir buçuk milyar kadar tahmin olunup Düyun-u Umumiye idaresi çerçevesi haricinde bırakılmıştı.

Harici borçların ödenmesine, rüsum-ı sitte idaresi örnek tutulup, muayyen varidat gösterilmisti. Bunlar: tuz inhisarı varidatı, tütün inhi-

sarı varidatı, damga resmi, müskirat resmi, balık avcılığı resmi, ipek öşrü olup ticaret muahedelerinin değiştirilmeleri halinde hasıl olacak fazla gümrük varidatı Patente kanununun tatbiki takdirinde damga vergisine nisbetle elde edilecek fazla para, Bulgaristan beyliği vergisi, Kıbrıs vergisi, Rumeli-i Şarki vergisi, Tömbeki resminden senevi elli bin lira, Sırbistan, Karadağ ve Yunanistana yükletilen borç hisselerinden yapılacak tahsilat ta Düyun-u Umumiye idaresine verilecekti. Fakat imparatorluk yıkılıncaya kadar böyle bir tahsilât yapılamadı. O zaman İngiltere'nin neşretmiş olduğu bir notaya göre Balkan devletleri Türkiyenin borçlarına iştirak edecekleri mikdarlar berveçbi atidir:

Bulgaristan 9.898.662, Sırbistan 2.107.457, Yunanistan 2.130.870, Karadağ 98.986.

Hükümet içinde bir nevi hükümet teşkilî demek olan Düyun-u umumiyenin tesisini kabul edip temelini kuran, evsafını ve imtiyazlarını sıra sıra sayan vesikaya «Muharrem kararnamesi» denilir. Bu ad o vesikanın 1299 hicri senesi muharreminde «20 Kânunvevvel 1881» neşredilmesinden dolayıdır.

Düyun-u Umumiye idaresi, bir devletin en tabii haklarından biri olan vergi almak, irad toplamak selâhiyetini taşıyordu. Bu, imparatorluğun mali istiklâlini baltalıyan bir şeydi. Aynı zamanda bu idareye «Dayinler vekili» namıyla memur olan Avrupalı maliyeciler, İmparatorluğun mali ve iktisadi her teşebbüsüne burun sokuyorlar, mütehakkim bir vasi gibi davranıyorlardı. Yalnız bununla da kalmıyorlar, siyasi entrikalara da karışıyorlardı. Halbuki «Düyun-u Umumiye İdaresi» siyasi bir müessese değildi. Hususi bir şirketti. Fakat hakikatta Avrupa diplomasisi güya «Düyun-u Umumiye İdaresi» resmi Avrupanın vekili imiş gibi hareket eylemiştir. Bu suretle memlekette iki maliye idaresi husule geldi. Biri Avrupa tarafından açığa çığa himaye edilen «Düyun-u Umumiye idaresi» diğeri Avrupanın daimi tazyikî altında bulundurduğu maliye nezareti idi.

Memleketin her tarafında şubeler açarak bialerce memuru havi teşkilât vücuda getiren Düyun-u Umumiye İdaresinin bu teşkilâta istinaden devlet varidatının büyük bir kısmını tedricen kendi idaresi altına almak emeline düşmemesi kabil olamazdı. Avrupa Diplomatlarının siyaseti de bu maksadı takip ediyordu. Bu yolda bir hareketin ne neticeler verdiğini gözlemler anlamak için aşağıda gösterilen iki rakamı tetkik etmek kâfidir.

1882-1883 senesinde yani devlet varida-

tının Düyun-u Umumiye İdaresine girdiği devrenin ilk senesinde Düyun-u Umumiye varidatı 2522498 lira idi. Halbuki 1911-1912 senesinde bu meblağ 8.258.292 liraya balığ olmuştur. Demek bu müddet zarfında Düyun-u Umumiye müessesesi kendi idaresine ilk seneden 5.755.794 lira yani % 288 nisbetinde devlet varidatı almıştır.

Osmanlı İmparatorluğu inkıza mahkûmdu. Her cephede olduğu gibi mali cephede de mutlak bir acız gösteriyordu. Bu aczin pek tabii bir neticesi olarak da yine istikraz ardında dolayıyordu. Bu sebeple Muharrem kararnamesinden sonra 1886, 1890, 1893, 1894, 1896, 1903, 1904, 1905 ve 1908 senelerinde muhtelif nam ve vesilelerle Düyun-u Umumiyenin kefaleti tahtında istikrazlar yapıldı. Bu meyanda mühim bir mali ameliye de ceryan etti. Bu, «tevhid-i düyun», borçların birleştirilmesi ameliyesidir. Sadrazam Halil Rifat Paşa zamanında (1901) bu niyetle bir teşebbüse girildi. Sait Paşa'nın o mevkie tekrar geçmesiyle iş ciddileşti. Uzun müzakereler ve muhaberele yapıldı. Nihayet Ferid Paşa'nın sadareti yıllarında Muharrem kararnamesine merbut bir kararname ile «Eylül 1903»de bu iş bitirildi. Bu müzakerelere başlandığı sırada Osmanlı harici borçlarının itibari mikdarı 79.000.000 milyon lira olarak gösteriliyordu. Bu borçlar ekseriyet itibariyle B,C,D,tertipleri namı altında toplanıyordu. Fakat B tertibi tahvillerinin yüz kurşluk borsada 51, C tertibinin 30, D tertibinin 25 kurşu satılıyor. Yani Osmanlı devletinin mali itibarı borsalarda % 60 nisbetinde aşağılaşıyordu. Fransız maliye nazırlarından Mösyö Röviyer'in mühim bir komisyon mukabilinde idare ettiği müzakerat neticesinde yetmiş dokuz milyonluk tahvil piyasadan kaldırıldı. Yerine 32.733.772 liralık yeni tahviller çıkarıldı, ve üç tertip bir tertip altında birleştirildi. Faiz % 4 ve imha akçası % 45 santimdi. Bu muameleler cereyan ederken de bir çok dalavereler çevrilmiş ve Osmanlı hazinesine hayli zararlar verilmiştir.

1908 de ilân olunan megrutiye, devletin mali vaziyetini çıkmaz içinde buldu. Düyun-u Umumiye idaresi de payitahtın ortasında kurulu bir eenebi kalesi gibi para işlerinde hakim idi. Yeni idare, o müessesinin istiklâl ile telif olunamayacağını bilmekle beraber taarruzi harekete geçemedi. Yalnız yeni istikrazlarda onun kefaletinden müstagni kalmaya savaştı.

Düyun-u Umumiye İdaresine hükümetin muhabbetsizliğini, emniyetsizliğini gösteren bu vaziyet bazen müspet, bazen menfi neticeler verdi

ve bu muhasamalar içinde avrupadan 1908, 1909, 1910, 1911, 1912 tarihlerinde yedi istikraz yapıldı. Bunların üçü 1911 de ve bir yıl içinde dir. Hepsinin yekûnu 26.242.798 liraya balığ olmuştur. Alınan paraların bir kısmı Hudeyde-San'a şimendiferini yapmak, Konya ovasını sulamak gibi müsmir işlere karşılık tutulmuş ise de en mühim kısmı bütçelerin açığını kapamaya tahsis olunmuştur.

Millî mücadele şerefli bir zaferle bitip de münkariz imparatorluğun miraslarının tasfiyesine başlanıldığı Lozan'da Avrupa devletleriyle çetin bir siyasi savaşa girildiği vakit yeni Türkiye mümessillerinin önüne 129.384.910 altın liralık bir alacak cetveli kondu. Bunun üçte biri imparatorluğun topraklarından miras alan hükûmetlere ayrılıyordu. Üst tarafı Türkiyeden isteniliyordu. Türk mümessilleri bu ağır yükü kabul etmekten istinkâf ettiler. Borç meselesinin ileride müzakere edilmesini istediler. Avrupa Türkiye ile sulh emelinde idi. Bu teklifi kabul etti, aynı zamanda Düyun-u Umumiye İdaresinin lâgı Türkiyenin mali kontrolden tamamen ve bilâ kayd ü şart kurtarılması da kararlaştı. Bilâhare Paris'te alacaklılarla müzakereler yapıldı. Yeni Türkiyenin imparatorluk borçlarından 87.316.000 lirayı kabul etmesi neticesine varıldı. Bir de itilâfname imzalandı (1928). Fakat o tarihten sonra bütün dünyayı kaplıyan iktisadi buhran Türk hükûmetini de istisnai tedbirler almaya zorladı. Parasını ve millî iktisadiyatını muhafaza için her tedbire tevessül eden Cumhuriye idaresi bu meyanda borçların tediyelerini de tehir etti.

Nihayet yeni müzakereler neticesinde Avrupalı alacaklılar Türkiyenin ancak 8.000.000 altın lira borçlanmasını kabul ettiler. Bu para senevi 700.000 liralık taksitlerle 50 senede ödenecektir.

Yeni itilâf evvelce siyasi cepheden tarihe karışmış olan Düyun-u Umumiye faciasını mali cepheden de kapayan bir hadisedir. Bu suretle üç çeyrek asırdanberi tedrici bir surette Türkiyeyi esaret çemberi içine sokan Düyun-u Umumiye meselesi Lozan'dan başlayarak tasfiye edildi, Ve son Paris itilâfnamesi ile bu mesele alelade bir borç haline girdi.

Sonradan bu borç da ödenmek suretiyle bu tâbir tarihe karışmış oldu.

DÜZEN AKÇASI (دورن آچاسي) [Ask.] Acemi oğlanlarından kapiya yeni çıkmış olanlara, yani yeniçeri ocağına kayıt edilenlere verilen para hakkında kullanılır bir tâbirdir. Adından da anlaşıldığı veçhile muhtaç olduğu şeyleri almak üzere verilen bu paranın mikdarı

iki altındı. Yeniçeri ocağı orta sandığındaki paraya da bu ad verilirdi.

DÜZGÜN (دوزگون) [San.] Kadınların yüzlerine sürdükleri ak veya kızıl boya hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ak olanına «aklık» da denilirdi.

*Çoktur ögle bıyığın goldurmuş
Çehresin düzgün ile soldurmuş
Sümbülzade Vehbi*

*Hem renk-i hicab olmada veçhindeki düzgün
Mekşaf olur elbette bu hikmet de öbür gün
Abdülhak Hâmit*

*Yüzü düzgünlü, özleri düzme
İşi can yakma ya gönül üzme
Abdülhak Hâmit*

DÜZ GÜVERTE (دوز کوکرتلی) [Bah.] Baştan kıça kadar üzerinde kamara, Kaporta

ve bunlar gibi hailler bulunmayan güverteli gemilere verilen addır.

DÜZ KIÇLI (دوز قیچلی) [Bah.] Kış tarafları düz yani aynalı olan gemilere verilen addır.

DÜZ LEVHA (دوز لوحه) [San.] Tezhip ıstılahlarındandır. Kitap başlıklarının sade yapılmışlarına verilmiş isimdir. Kubbe şeklinde yapılan serlevhalara «kubbe levha» denilirdi.

DÜZME SOLAK (دوزمه صولاق) [Ask.] Solak eksiklerini kapatmak üzere hariçten tedarik edilip «kıyafete sokulanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yeniçeri ocağı iyice bozulup kıçlalarda efrat bulunmadığı zaman resmî günlerde resmen mevcut sekiz rikâp solagından başka alaylarda bulunması icabeden solaklar da bulunmadığından her hafta şuradan buradan bir takım Yeniçeri taslakları tedarik olunur ve bunlara solak elbisesi giydirilerek cuma selâm-lığına iştirak ettirilirdi.

E

EBBEDALLAHÜ MECDÜHU (ابدالله مجد) [Dua.] Allah onun mecd ve şerefini daimî kılsın mânasına gelen ve dua yerine kullanılan bir tâbirdir. Ebbed; Allah ebedî daimi kılsın mânasına gelir Arapça bir kelimedir.

EBCED HESABI (ایمجد حسابی) [Ed.] Hâdiselerin vukuu zamanının tespiti için harflere izafe olunan kemmiyete denilir. Yahut diğer bir tarif ile, bir hâdiseyi tevrih için kullanılan ve rakamları harften ibaret olan bir hesaptır. Buna «hesab-ı cümel» de denilir.

Ebced hesabı hakkında garip rivayetler vardır.

«Kamus» da deniliyor ki: «Hemzenin fet-hile ki huruf-u hecayı camî kelimatin evvelidir. Fil-asıl ebced ve hevvez ve hutti ve kelemen ve sa'fes ve kareşet ki altı neferdir. Medyen ülkesinde şahlar idi. Kelemen cümlesinin reisi yani şehinşahi idi. Bunlar Şuayb Aleyhisselâm kavminden idiler. Yevm-i zillede (Medyen ve Eyke halkının helâki günü) cümlesi helâk oldular. Es-lâf-ı iptida kitabet-i Arabiye hurufunu bunların isimlerinin hurufu adedince vaz'edüp bu zaman sehaz ve dazigilen harflerine de zaferi yap olmalarile anlara redif eylemekle bu altı hurufa «revadif» itlâk eylediler. Şârih der ki: Asıl ebcedin ismi (Ebuca) idi. Tekerrür-ü huruf sebebiyle kasreylediler. Hattâ «huruf-u ebicad» tâbiri bundandır».

Müsteşrikler tarafından «İslâm Ansiklopedisi» adıyla tertip ve Mısır'da Arapçaya çevrilip neşredilmeğe başlanan «Dairat-ül-maarif-il-İslâmiye» de bu kelimeye dair epeyce malûmat veriliyor, hulâsası şundan ibarettir.

«Ebced: Arapların kendi hece harflerini bellemeleri için delil ittihaz ettikleri sekiz kelimelerin birincisidir.

Bu sekiz kelime sırasıyla şunlardır: Ebced, hevvez, hutti, kelemen, sa'fes, kareşet, sehaz, dazigilen.

Garp Müslümanları sonraki dört kelimeyi sa'fes, kareşet, şehaz, tagaş suretinde tertip etmişlerdir.

Arap elifbasının tertib-i hurufu (arabî) ve (âramî) alfabelerine mutabıktır. Bu mutabakatla beraber keşfedilen eski yazılardan anlaşılıyor ki Araplar, hece harflerini (Batınî) lerdan almışlardır.

Arap harflerinin rakamlara delâlet etmek üzere istimali Arabî ve Aramilerde de cari idi ki hemzeden kafa kadar olan harfler birden yüze, son dokuz harf de iki yüzden bine kadar erkama delâlet ediyordu.

Arap ebcedinin İberi ve Arami elifbasından alındığına şüphe yoktur. Fakat Araplar, diğer Sami lisanları bilmedikleri ve arablıklarıyla iftihar ettikleri cihetle bu sekiz kelimelerin menşei hakkında hurafi birtakım teville girişirler. Meselâ bu kelimeden altısının (Medyen) hükümdarlarından altı kişinin adı, yahut altı şeytanın veyahut hafta günlerinin ismi olduğunu söylerler.

Bizzat Arap nahivcilerinden «Mübrred» ve «Seyrafi» gibi anlayışlı âlimler, bu tefsir ve tevillerin hurafi olduğunu, ebcedi teşkil eyliyen kelimelerin fil-asıl eenebi bulunduğunu söylemişlerdir. Sonraları bu kelimeler muska, vefk gibi şeylerde kullanılmış ve her birine adedi bir kıymet verilmiştir. Nitekim ortazamanlarda bazı mutasavvıf Yahudilerin «Uhud-ı Kadîm» Tefsirinde bu harfleri bu suretle kullandıkları görülüyor.»

Ebced'in riyazi kemmiyeti: 1-1, 2-2, 3-3, 4-4, 5-5, 6-6, 7-7, 8-8, 9-9, 10-10, 20-20, 30-30, 40-40, 50-50, 60-60, 70-70, 80-80, 90-90, 100-100, 200-200, 300-300, 400-400, 500-500, 600-600, 700-700, 800-800, 900-900, 1000-1000.

(= hemze) ile (ā = a) da bir sayılır. (ç = teh), (z = j), (ç = c), (z = z) ve Farisi kefle sağır kefi te Arabî gibi hesap edilir.

Bir iki misal:

Osmanlılar tarafından İstanbul'un fethine tarih olarak söylenilen «beldet-ün-tayyibe» nin hesabı şöyle çıkar:

$$2+30+4+400+9+10+2+400=857$$

Kezalik Timurlenk'in «Şam» ı yıktığının tarihi olan «harap» kelimesi de aynı hesapla:

$$600+200+1+2=803 \text{ olur.}$$

«Tuhfe» Şerhi «Hayat» de شرح تحفة المنظومة الدرية في لغة الفارسية والدرية (İstanbul, Dar-üt-tibaat-üs-Sultaniye, 15 cumadülâ 1237, sahife 85): «Okur ebced gibi her tıfl-ı edib» i izah ederken ebced hakkında «Ebced, hevvez ilâh. bunların mâmalârında nice nice kelimat ve elfaz yazdılar. Lâkin biri mevsukun bih kelâm değildir ve bir kaide-i lisaniyeye rabt dahi olmaz. Amma ki fakir şöyle zannederim ki zatında hesap için mevzu olmuş ola; maanisi dahi olsa caizdir. Hele havassı ve menafii inkâr olunmaz» dedikten sonra uzun tafsilât veriyor. Evvelâ iki fasla ayırıyor. Birinci fasla «hesab-ı cümel» i gösteriyor. Bunu da üçe ayırıyor: Cümel-i kebir, cümel-i sagir, cümel-i ekber. Bunlar hakkında da tafsilât veriyor. İkinci fasla «aksam-ı huruf» u beyan etmektedir. Harfleri iki'ye ayırıyor: huruf-ı müfredde, huruf-ı müzdevice. Huruf-ı müfreddeye huruf-ı cümel, huruf-ı müzdeviceye de «mekteplerde etfal ve sıbyanın okudukları tertiptir» diyor. Yine müellif bu iki kısmı şarkıye ve garbiye olmak üzere ikiye ayırmakta ve ona göre izah etmektedir.

Ana malûm idi esrar-ı kitab-ı melekût
Gelmeden levh-i hecaye kelimat-ı eb ü ced
Nabi

Okur ebced gibi her tıfl-ı edib
Vehbi

EBCEDHAN (عبدخان) [Mek.] «Ebced» den başka bir şey okumaya muktedir olamayanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Lûgat-i Naci» de «ebced okuyucu, okuyan, okumıya yeni başlayan: tıfl-ı ebcedhan, şakirt, müptedi, acemi: Ebcedhan-ı mekteb-i hikmet» suretinde izah olunmuştur.

Eb ü ceddile tefahur eden ebcedhanın
Ehl olan redd ü kabulüne verir mi ahkâm
Nef't

ERDAL (اردال) [Sof.] Velâyet makamını ihraz edip halk tarafından bilinmiyen, evliyanın sofuluk meratip silsilesinde derecelerinden biri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan ebdal «bedel», yahut «bedil» in cem'idir. Alık, meczup, safdil, dünya ile alâkası olmayan adam mâmalârına gelir. Sivâ alâkasından mücerret ve Allah'ın muhabbetinde fani ve müstârak olan bu büyük zatlar in ü ân kaydına ve bekasız olan dünya şaibesine iltifat etmemeleri zâhir hallerini hakikatbîn olmıyan-

lara hamakat ve belâhet gibi göstermiş olmasına binaen akıl ve ferasetten nasibi olmıyanlara tahrifle «abdâl» demek sayı olmuştur. «Lehçe-i Osmani» de şu izahat vardır: «Bediller târik-i dünya derviş, abdalân-ı mutasavvife. Türki'de budala» suretinde izah olunmuştur.

«Meczip» kelimesi de bu değişikliğe uğramış ve bu kelime de gitgide «mecnun» mânasını almağa başlamıştır. «Bedel» in diğer cem'i olan «büdelâ» kelimesi de «budala» şekline sokularak «abdâl» yerine kullanılmaktadır. Her ikisi de cem' sigası üzere mevzu iken «evlâd», «âza» gibi müfret makamında istimal olunmuşlardır.

Sofîye ıstılahında «ebdal» lâfzı iki mânaya gelen müsterek bir lâfızdır. Birinci mânaya göre fena huylarını, iyi huylara tebdil etmiş «Süada» ya itlak olunur. Bu itlaka göre bu gibilerin âdetleri mahsur değildir. Kabihadan olan sıfatları hamfeden olan sıfatlara tebdil eden süadadan sayılır. İkinci mânaya göre olsa «ricâlullah» tan muayyen bir adede itlak olunur. Ebdal bazılarınca beyinlerinde mahsus bir vasıf itibariyle iştirâk bulunan «kırk», birtakımlarınca da «yedi» kimsedir. Halk lisanında «kırklar», «yediler» diye anılanlar bunlardır.

«Rical-ül-gayp» ismini alan bu sınıf «ehlullah» zümresinden olmak üzere bir de «Evtad» denilen dört kimse vardır. Bunların yedilerde dâhil olup olmadıklarında ihtilâf edilmiştir. Dâhildir diyenlere göre yedilerin dördü «evtad» ikisi «imâman» biri de «Kutup» tur.

Yedilere «ebdal» denilmesinin veçhinde de ihtilâf edilmiştir. Bir kavle göre tesmiyenin veçhi bunlardan birinin vefatıyla mertebeye dununda bulunan bir diğerinin onun makamına kaim olmasındandır. Diğer kavle göre ise tesmiyesi şudur: Allah bunlara öyle bir kuvvet vermiştir ki bir yere gitmek isteyip te ayrıldıkları mahalde her ne sebepten dolayı ise kendi suretlerinin pâyidar olmasını arzu ederlerse o mahalde kendilerine bedel bir şahs-ı misali ikamesine kaadir olurlar. Bu bedeli ikame etmeleri kendileri iradelerine tâbidir. Kendilerine bedel olmak üzere mümessilleri peyda olan diğer birçok (evliya-ullah) varsa da bu gibi kendi irade ve ihtiyarlarına tâbi olmadığı için onlara ebdal denilmez.

Ebdal ile evtadı ayrı ayrı iki takım sayanlar da hangilerinin efdal olduğunu mevzu-bahs etmişlerdir. (Ebu Said) sorulan bir suale cevaben demiş ki: «Evtad efdaldır. Zira ebdal bir halden diğer hale, bir makamdaki diğer makama intikal ederler. Evtad ise ahval ve makamın münthesasına yükselmiş olduklarından

sabit-ül-erkândırlar. Kıvam-ı âlem onlarıdır. Bu âli zevat temkin makamındadırlar.»

(Keşşaf-ül-ıstılahat-ül-fünun) da «Mir'at-ül-esrar» dan naklen deniliyor ki:

«(Büdelâ-i ümmet-i seb'a) hâdisine binaen ebdal yedidir, ve bunların herbiri bir iklimde mukimdir. Birinci iklimde olan bedel kalb-i İbrahim aleyhisselâm üzere olup ismi «Abdülhay» dir. İkinci iklimdeki kalb-i Musa aleyhisselâm üzere olup ismi «Abdülalim» dir. Üçüncü iklimdeki kalb-i Harun aleyhisselâm üzere olup ismi «Abdülmürîd» dir. Dördüncü iklimdeki kalb-i İdris aleyhisselâm üzere olup ismi «Abdülkadir» dir. Beşinci iklimdeki kalb-i Yusuf aleyhisselâm üzere olup ismi «Abdülkahir» dir. Altıncı kalb-i İsâ aleyhisselâm üzere olup ismi «Abdüssemi» dir. Yedinci iklimdeki de kalb-i Âdem aleyhisselâm üzere olup ismi «Abdülbasir» dir. Ebdalın yedincisi olan Abdülbasir, (Hızır aleyhisselâm) dir. Bunların vazifesi halâyika imdattır. Hepsî de ilâhî maarifle ârif ve kevâkibde meknuz olan ilâhî sırlar nüfus-u zekiyelerine Hak tarafından tamamen tevdi edilmiştir. Herhangi memleket veya kavme Allahın kahri nâzil olsa bunlardan (Abdülkahir) ve (Abdülkadir) namındakiler oraya gitmeğe memur, ve onların huzuru o memleket veya kavmin makhuriyetine bâis olur. İçlerinden biri ölürse nasut âlemindeki sofilerden biri onun makamına nasp ve onun ismiyle yâdolunur.»

Yine bu kitapta deniliyor ki: «Bunlardan başka üç yüz elli yedi bedel daha vardır ki cümlesi mamureler haricinde mukim ve yabânî gıdalarla müteğaddi olurlar. Bunlar kemal-i marifetle mukayyet olup seyr-ü tayırdan nasip-leri yoktur. Yani kendilerinden tayy-i mekân vesaire gibi harikalar sudur etmez. Hâdisin delâleti üzere bunların üç yüzü kalb-i Âdem, kırkı kalb-i Musa, yedisi kalb-i İbrahim, beşi kalb-i Cibril, üçü kalb-i Mikâil, biri de kalb-i Muhammed aleyhisselâtu vesselâm üzeredirler. Bu sonuncusu vefat edince yerine üçlerden, üçlerden biri ölünce beşlerden, beşlerden biri vefat edince yedilerden, yedilerden biri ölünce kırklardan, kırklardan biri vefat edince üçyüzlerden, üçyüzlerden biri ölünce de sofî sîret olan zahitlerden biri ikame olunur. Sayılan büdelânın hepsi de bu tertip üzere (Kutb-u ebdal) dan feyz alırlar. Kutb-u ebdal kalb-i İsrâfil üzeredir.»

Aynı eserdeki beyana göre büdelânın adedi bununla da bitmez. Yukardaki sayıya kırk daha zammıyla bu miktar dört yüz dörde iblâğ ediliyor. Yine bir hâdisin müfâdına istinaden bu son kırkların on ikisi Şam'da, yirmi

sekizi Irak'tadır. İmam-ı Ali'nin rivayetine göre Şam'dakilerin ikisi Bizans'tadır. Irak'takiler arzın şarkına, Şam'dakiler garbına Allahın feyzini dağıtırlar. Bunlara (Çehl-i Ebrar) namı verilmiştir.

«Musavver Dairat-ül-Maarif» de buna zammimeten şu malûmat vardır: «Kütüb-ü hâdisde ettiğimiz tettebbu neticesinde ebdal hakkında yirmi kadar hâdis-i şerifin rivayet edilmekte olduğu görülmüştür. Bu meyanda ebdalın adedi yedi olduğuna dair hiçbir esere tesadüf edilemediyse de kırklara ve üçyüzlerden münthep yedilere ve bahusus Şam ile Irak'taki kırklara dair rivayat vardır. Bunlardan maada bir kaç hadis-i şerifde kalb-i İbrahim Halil-ül-Rahman (Aleyhisselâm) üzere olan otuzlardan, birinde de altmışlardan bahsolunduğu gibi ebdal zümresinden olmak üzere kırk hatundan ve kırklara karışmak namzetliğine sâlih olan beşyüzlerden de bahis vardır ki bu beşyüze «Ah-yar-ı Ümmet» tâbir olunmuştur.

«Kezalik (Mir'at-ül-esrar) ın saydığı üçyüz elli yedi bedel ona müteallik olan eserde üçyüz elli altı varit olmuş ve kalb-i Muhammed aleyhissalât-ü vesselâm üzere olan bedelden bahsolunmamıştır.

«Şam ile Irak'taki ebdalın adedinde de tehalûf olduğu anlaşılmıştır. Bir hadiste Şam'dakilerin yirmi iki, Irak'takilerin on sekiz olduğu beyan olunur. Bir kaç hadiste ise Şam ebdalı kırk olarak gösteriliyor.

«Ebdal» a ait mervi hadislerde şu görülyor:

«Anlarla size yağmur yağdırılır. Anlarla size düşmanlarınız üzerine nusret edilir, ve ehl-i zeminden belâ ve gark (tuğyan, yerde de azap) ref'edilir.

«Arz onlarla durur.

«Onların sayesinde merzuk olursunuz.

«Allahü Taalâ onlarla halkı diriltir ve öldürür. Yağmur yağdırır. Ot bitirir, belâyı def'eder.

«Emr-i ilâhinin vakit ve saati gelince bunların (Ebdal-ı Şam ve Irak'ın) ruhu birden kabzolunur. Ondan sonra da kıyamet olur.

«Ahlâkları hakkında varit olan hadislere nazaran bunlar:

«Kendilerine zulmeden affederler. Kötülük edene iyilik ederler. Cenab-ı hak tarafından kendilerine ihsan olunan hayratta muvasat ederler.

«Cennete a'mal ile, çok namaz ve oruç ile girmezler; Allah'ın rahmeti ile, nefis sahaveti ile, gönül selâmetiyle, bütün müslümanlara rahmet ve hayırhahlık ile girerler.

«Kendilerini ibadetin çokluğundan takat-tan düşmüş göstermezler. Dünya işlerine haris olmazlar. Niza' ve cidal etmezler.

«Söz söylerken mübalâğa etmezler. Bid'at çıkarmazlar. İbadetlerinde ifrat etmezler. Kendilerini de beğenmezler. Bunlar kibrit-i ahmerden daha nadirdir.»

«Ebdalın alâmetleri şöyle beyan olunmuştur:

«Her kimde bu üç haslet varsa ebdaldendir: kazaya rıza, Allah'ın maharimine karşı sabır, zatullah için gazap.

«Ebdal-i ümmetimin alâmeti şudur ki onlar hiç bir şeye lânet etmezler.»

«Bu hadislerin kuvveti hakkında hadis âlimleri ihtilâf etmişlerdir. (İbn-i Cevzî) ile (İbn-i Teymiye) kâffesinin mevzu olduğuna kail oluyorlar. (Süyutî) ise bu haberlerin hem sahte, hem de Ebdalın vücudu sahih olduğuna hükmettirmek manevi bir tevatür derecesinde olduğuna kaildir. (Sehavi) bu haberlerin hiç birisine mevzu diyemiyorsa da cümlesinin zayıf olduğuna hükmediyor. Onun şeyhi (İbn-i Hacer) de fetvasında «bunların kimi sahihdir, kimi değildir. «Kutub» dan da bazı asarda bahs olunmuştur. Sofiye beyninde müstehir vasıf ve mâna ile (Gavs) e gelince o sabit değildir» diyor.

*Her taraftan çekmişim sinemde şekli-zülfikar
Baş açık ebdalinem gitmez dilimden ya Ali
Lâ*

EBED (عبد) [Sof.] Arapça bir kelime olup uzun zaman, dâim mânalarına gelen «ebed için sofiye ıstılahı olmak itibarıyla «İnsan-i Kâmil» adlı eserde deniliyor ki: «Allah-u Taalâ'nın ebediyyeti ezeliyyetinin, ezeliyyeti de ebediyyetinin aynıdır. Zira mazi ile müstakbel denilen iki taraf-ı izafi zat-ı akdes-i ilâhisinden münkati ve kendisi lizatili bekada münferittir. Evveliyet denilen izafetin zat-ı subhanisinden inkita ile tahakkuk-i evveliyetten evvel mevcut olmasına (ezel), âhiriyyet denilen izafetin inkitaiyle âhiriyyetten sonra gelen ebeden mevcut olmasına (ebed) denildi. Ezel ile ebed zat-ı bâriye has iki sıfattır ki anları izafet-i zamaniyye izhar etmiştir. Vacib-ül vücut olduğuna teakkul da ancak bununla mümkün olabilmıştır. Yoksa hakikatte ne ezel, ne de ebed vardır. كان الله ولم يكن معه شيء yani Allah mevcuttur, onunla birlikte hiçbir mevcut yoktur.

Molla Camî'de «Fusus» şerhinde şöyle diyor: «Ayan-ı sabite ile bazı mücerret ruhlar ezeldir, bunların ezeliyyeti ile mübdinin ezeliyyeti beynindeki farka gelince mübdi' Taalâ ve tekaddes hazretlerinin ezeliyyeti evveliyetin nefyi

yani vücudun ademden ilk zuhurunu nef'i mânasına bir na't-ı selbidir. Zira zat-ı bâri taalâ ayn-ı vücuttur. Âyan-ı sabite ile ervahın ezeliyyeti ise vücutlarının başlangıcı ademden zuhur etmekle beraber devamı mübdilerinin devamına makrun olmak mânasınadır. Zira bunların vücudu gayrdandır.»

§ [Kelâm.] Mütakellimine göre «ebed» kelimesi sonu olmayan zaman mânasına gelir. (Seyyid Şerif) in tarifine nazaran bir müddettir ki fikir ve teemmül ile intihası hiçbir veçh ve suretle tevehhüm olunamaz. Başka bir tarife göre de ebed vücudun müstakbelde mukadder bulunan sonsuz zaman içinde müstemir olmasıdır ki her iki tarife göre de mâna bir olmuş olur. Bu ıstılahı göre ebed ezelin mukabilidir. Bunların her ikisi de vücudun devamını intihanın ademini ifade eder. Ancak «Ebilbeka» ya göre ezel - kidem gibi - evvelinin, ebed - baka gibi - âhırının nihayeti olmıyan şeydir. «Müsavver Dairat-ül-Maarif» de ebed kelimesi izah olunurken deniliyor ki: «İskolâstik ilâhiyatında da devam-ı vücudu müfit bir lâfz-ı âm olmak üzere Eternité kelimesi kullanılmışsa da zaman-ı hali mebd-i tefrik ve temyiz itibar ederek maziye doğru imtidat eden gayr-i mütenahi zamana da Eternité à port ante ve müstakbele doğru imtidat eden gayr-ı mütenahi zamana da Eternité à porte pest derlerdi.»

Mütakellimin uleması mevcudu ezeliyyet ve ebediyyet itibarıyla üçe ayırmışlardır:

1 — Hem ezeli, hem ebedî: Zat-ı bâri gibi. 2 — Ne ezeli, ne ebedî: Dünya âlemi ve mafiha gibi. 3 — Ebedî-i gayr-ı ezeli: Ahret âlemi gibi. Ezeli-i gayr-ı ebedî gibi dördüncü bir kısım ispatı muhaldir. Çünkü kîdemi sabit olanın âdemi mümtendir.

Zat-ı bâri hem ezeli ve hem ebedî olmakla beraber onun hakkında «ezelde mevcut idi» demek caiz değildir. Zira bu söz zat-ı hakkın zamanı olduğunu iyham eder ki muhaldir, ve ezeliyyet-i bâriye kail olmak zamanın ezeliyyetini itiraf etmeği icap ettirmez.

Zat-ı bâri taalâya ezeliyyet kîdemi isnat yani vücudu evvelsiz olmak mânasına sahihtir. Yoksa zamanın tetavülü ile yani eşiklik, üzerinden zaman geçmiş olmak mânasına değildir. Zira ezmanın tetavülü hâdisin vasf ve şanıdır.

Kezalik «ezeli» lâfzının nispet ifade ettiğine bakıp da zat-ül-allahın «ezel» denilen bir şeyde hâsıl olduğunu tevehhüm etmeğe de gelmez. Zira bu takdirce zat-ul-allah bir şeye muhtaç ve müftekar farzedilmiş olur ki bâtıldır. Ezeli hiç evveli olmıyan vücut demektir, ve zat-ul-allahın (lemyezel) olması mazide vücud-

akdesi mukarin olmadık hiçbir zaman muhakkak veya mukadder geçmemiş olmasıdır ki (ezeliyyet) ile (kîdem) maksut olan budur. Nitekim (Layezal) olması da müstakbelde vücud-u akdesi mukarin olmadan hiçbir zaman geçemiyecek mânasınadır ki (ebediyyet) ve (devam) dan kasdolan da budur.

Bir vücudun yalnız evkat içinde müstemir olabileceğine hükmedip te evveli olmıyan bir mevcudu ispat nihayetsiz müteakip evkatı ve bu da evveli olmıyan havadisi - ispata müeddi olur kıyasında bulunmak da doğru değildir. Zira (evkat) dediğimiz şeyler bir mevcuda mukarin olan diğer mevcudattan başka bir şey değildir. Herhangi mevcut izafet tarikiyle diğer mevcude mukarin addolunursa o diğer mevcudun vakti o olmuş olur. Nitekim eflakin hareketine, gece ile gündüzün taakubuna (evkat) demegi âdet edinmişizdir. Böyle olunca akli bir kaziyyede ahadihuma âhara taallük etmedikçe — diğer tâbirle beyinlerinde mantıkî telâzüm olmadıkça — bir şeyin vücudu diğer şeyin ona mukarin olmasına vabeste değildir. İkincinin mukareneti birincinin şart-ı vücudu değildir. Zaten her mevcudu vakte müftekir farz etmek başka cihetten de muhali müstelzimdir. Zira vakit de bir mevcuttur. Bu farzı kabul ettiğimiz takdirde evkatı da evkata müftekir addetmek lâzımgelir ki işin nerelere varacağı az bir düşünce ile anlaşılır. Binaenaleyh zat-ı bâri kendisine hiçbir hâdis mukarin olmaksızın havadisin hudusundan evvel kendi vücudiyle, kendi sıfatıyla münferit evvelsiz, âharsız vacib-ül-vücuttur.

EBE İSKEMLEŞİ (ابه اسكلمه) [Tip.] Eskiden ebelerin doğuracak kadınları oturttukları iskemlenin adı idi. Başlıklı ve altı delik olup fennen istimali caiz görülmediği için mektepli ebelerin çoğalması üzerine kullanılmasından yaz geçilmiştir. Buna «ebe örekesi» de denilirdi.

EBEN AN CET (ابا عن جد) [Vak.] Babadan, büyük babadan, dededen mânasına gelen bir tâbirdir. Ebean ceddin suretinde de kullanılırdı. Arapça eb, baba, ced de büyük baba demektir.

EBE ÖREKESİ (ابه اوركه) [Tip.] Eskiden ebelerin çocuk doğurtma sırasında kullandıkları bir nevi iskemlenin adıdır. Buna «ebe iskemlesi» de denilirdi. Başlıklı ve altı delikti.

EBEVEYN (ابوین) [Vak.] Ana, baba mânasına gelir bir tâbirdir. Baba demek olan ebin tesniyesidir. Ana ve babanın ikisine birden mânasına gelmesi taglip suretiledir. Taglip; bir münasebetten dolayı bir lâfzı diğer mânaya şa-

mil surette kullanmaktır. Burada evvelen eb asl olmak münasebetiyle mecazen anaya da teşmil olunarak tesniye sıgasiyle ana ve baba ifade olunmuştur. Li ebeveyn kardeş denir ki ana ve babaları bir kardeş demektir. Vakfiyelerde çok geçer.

EBHERİYYE (اچريه) [Sof.] Ebu Reşit Kutb-üd-din Ebu Bekir Bin Ahmet Bin Muhammed-ül-Ebheri tarafından tesis olunan tarikatın adı idi. Bu tarikatın müessisi olan Ebu Reşit Kutb-üd-din Ebher'de doğdu. Meraga'dan neş'et etti. İlk zamanlarda Azerbaycan'a, Semerkand'a seyahat eyledi. Oralardaki ulemadan okudu. Tarikatı Bağdat'da Seydi Eb-ün-Necib Eş-şeyh Ziyaüddin Abdülkadir'den aldı. Şam'a giderek tarikatını orada neşreyledi. Vefatı 573 (1177)dir. Erdebiliye şubelerinden biri idi.

EBLAK SUVAR (ابلق سوار) [Ede.] Cenkeçi, kahraman yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mânası eblağ'a binen demektir. Eblâk gösterişli, alaca bacaklı, sekileri oyuklarına kadar ak olan at demektir.

*Eblak suvar-ı rüzgâr
Asup-ı Ram-u zengibar
Leşker şikâr-ı kâmkâr
Behram-ı Efriduu alem*

Nef'i

EBNA-Yİ SİPAHİYAN (ابنای سپاهیان) [Ask.] Kapı kulu taifesinin suvari takımına verilen addır. Sipah, silâhtar, ulûfeciyan-ı yemin, ulûfeciyan-ı yesar, Gureba-yi yemin ve Gurabay-i yesar olmak üzere altı bölüğe ayrılırlardı. Sonradan bunun yerine «altı bölük neferatı» tâbiri kullanılmaya başlanmıştır. Bölüklerin ikisine baş, ikisine orta, diğer ikisine de aşağı bölükler denildiği gibi silâhtar bölüğüne «sarı bayrak», orta ve aşağı bölüklere de «alaca bayrak» tâbiri de kullanılırdı.

EBNİYE-İ HASA MÜDÜRLÜĞÜ (ابنية) [Sar.] Saray ve devlet binaları inşaat ve tamir işleriyle meşgul memurun unvanı idi. Evveleri resmî binaların inşa ve tamirlerine şehremini ile mimarbaşılar memurdu. Şehreminleri malzeme tedarik ve masarîf ile yevmiyelerin verilmesini temin ve yalnız bu hususlara dair hesap defterleri tutmakla mekellef oldukları halde bunların haricinde kalan ve mimarbaşılarının vazifeleri cümlesinden olan işlere de müdahale ettikleri için aralarında çıkan anlaşmazlıklar yüzünden 28 cumadulâ 1247 (M. 1831) de her iki vazife birleştirilmek suretiyle ebnîye-i hasa müdürlüğü teşkil olunmuştu.

EBNİYE-İ SULTANİYE EMİNİ (ابنية) [Sar.] Padişahın şahsına ait bina

işleriyle meşgul olan memura verilen unvandır. Bu unvan Katunî tarafından Mimar Sinan'a verilmişti. Daha sonraki vesikalarda Mimar Sinan'ın unvanı ser mimaran-ı hassa suretinde geçer.

EBRAR (عبرار) [Sof.] Allahın makbul kulları mânasına gelir bir tâbirdir. Arapça berr'in cem'i olan ebrar «Kamus-u Osmânî» de «doğru sözlü, hayırhah, hamiyet ve fazilet sahibi olan insanlar» suretinde izah olunmuştur. Bunun üst mertebesi «mukarribin» dir ki evliyaullah mertebesidir. Ebrar iki kısımdır. Bir kısmını Allah kullarına iade etmiş, bir kısmını da yalnız kendi ile meşgul kılmıştır. Bunlar da iki kısımdır ki bazılarının batınları ülfet şarabı kadehleriyle doldurulup akıl gözleri, yani basar-i basiretleri ahbar-ı melekût esrarı mütaleasıyla meşgul edilmiş, fehimleri sefinesi Vahdet denizinde varidat-ı gaybiye dalgalarıyla gark olmuştur. Bunların âza ve cevahihi, zâhiri ibadet haklarını ifadan mazuldur. Bunlar tarikat mütehayyilleridir. (لا يقدرى هم ولا ينكر عليهم) yani «onlara iktida olunmaz, halleri inkâr da edilmez.»

«İkinci kısım; öyle kimselerdir ki akıllarındaki saffet dolayısıyla dünyanın hisset ve hakaretini anlamışlar, onun türlü mekrini ve olanca galesini çekmişler ve dünya nimetlerinden her birerlerinin binlerce mihnet ile karışık olup her devletin başına binlerce hayret ve hasret yağmurunun yağdığını, her meserrete yüzlerce felâketin asıldığını, her üns ve ülfete kalburlarla firkat ve vahşet elendiğini gördüklerinden dünya metalarından yüz çevirmişler, kısa ömür zarfında ebedî nimet ve sermedi sadet esbabının husulünü ganimet saymışlar, hayat saatlerinden her birini tâat nevillerinden birine sarfeylemişlerdir. Halk ile meşgul edilen ikinci kısmın ise vücutlarını sair halkın istihafatına sebep kılmışlardır.»

Fırak-ı hüsnüne takat getirmeyüp Yahya Yolunda baş verüp oldu güzide-i ebrar Şeyhülislâm Yahya

EBRU (عبر) [San.] Kendine mahsus levazımıyla boyanmış olan bir nevi kâğıtlara verilen addır. Ebru, su sathında yüzer vaziyette bulunan toz boyalara kâğıt tatbik olunmak suretiyle yapılır. «Ebr» in lûgat mânası «bulut» olduğu, ebrulu kâğıtların da bulutu andırmakta bulunduğu nazar-ı dikkate alınır. Türkçe mukabilinin «bulutlu kâğıt» demek olduğu anlaşılar. Ebrulu kâğıt imalinde kullanılan renkler mütenevvidir. Bu kâğıtlar levhalarda süs yerine kullanıldığı gibi kitap ciltlerinde de istimal olunur.

Ebrulu kâğıtlar üzerlerindeki şekillerin bozulmaması ve parlak görünmesi için nişasta matbuhu ile aharlanır.

Ebruculuk Türklerde fevkalâde inkişaf etmiş sanatlardan biridir. Bugün bile sayın Necmettin gibi bu nazik ve nadir işlerle uğraşan sanatkarlar vardır.

«Boya, Mürekkep, Ahar, Ebru Mecmuası» nda (Millet Kütüphanesi el yazıları No. 109) «Ebru yapmak usulü» başlığı altında şu tafsilat mevcuttur: «Bir teneke içine kitreyi ıslatıp badehu boyaları muhkem sahkedüp yani döğüp öd ile ezip tenekenin içine döküp limon ile kestiresin. Acaip olur.»

Yine aynı eserde «doğrudan doğruya ebru yapmak usulü» başlığı altında da şu izahat verilmiştir: «İki adet sığır ödünü alıp birer şişeye koyup ağzını güzelce kapatıp gübre içine gömülecektir, iki gün iki gece birisi ve üç gün üç gece diğeri birisi kalacak ve sonra ezilmiş çivit ve lük boyaları kapaklı bir kâsede yoğurt gibi doluca duracak ve yüz dirhem ıslanmış kitreyi süzüp bir büyük sandık gibi güzelce bir kap içine konulacak ve gayet mutedil ve hattâ tasallüp kıvamında olacaktır. Badehu boyalardan bir kahve filecanına konulup öd dahi bu boyanın içine konularak tecrübe edilecek ki zira gayet yayılırsa boya, az yayılırsa öd konularak bu suretle döğüp iktiza ederse etrafından ince kâğıllar ile alınacak, eğer derununa çiçek konmak istenirse elvan boyayı süpürge çöpü ile, yahut ona benzer bir şey ile konulup sonra iğne ile resim yapılacaktır. Çiçekli olursa kitresi koyuca olması lâzımdır. Yok eğer düz çiçeksiz olursa tasallüp kıvamında olmasına dikkat edilmelidir. Badehu ebru yapılacak kâğıtları üzerine basıp hava kalırsa bir keskin iğne ile delinip havayı defetmelidir. Matlup olan ebru yapılmış olur.»

«Sanat Ansiklopedisi» ndeki tarif şöyledir: Evvelâ ebrulanacak kâğıt büyüklüğünde ağzı geniş bir leğen hazırlanır, kitre denilen ve çalidan çıkan bir nevi zamktan lâzım geldiği kadar alınarak su ile boza kıvamına gelinceye kadar karıştırılıp eritilir. Diğer taraftan da istenen renkte madenî veya kimyevî toz boyalardan alınıp ayrı ayrı bir cam levha üzerinde bir şişenin yuvarlak kısmını çevirerek ezmek suretiyle gayet ince bir toz haline getirilir. Bu tozlara bal kıvamında zamlı su ilâve edilerek eski Türk mürekkebi koyuluğunda bir boya elde edilinceye kadar ezmekte devam olunur ve iyice karıştırılır. Bu boyalar ayrı ayrı tabakalara konup hazırlandıktan sonra bir de taze sığır ödü alınıp bir kâse içine konarak boya-

nın miktarına göre bu ödden bir veya iki kahve kaşığı kadar alınarak boyalara ilâve olunur ve iyice karıştırılır. Bundan sonra leğene kitreli sudan bir karış kadar derinlikte konup hazırlanmış olan boyalardan, ilkönce koyu renkler ve sonra derece derece açıklar alınmak üzere, bir suluboya fırçasıyla lüzumu kadar alınarak kitreli suyun sathına serpilir. Bu hususta en çok kullanılan boyalar lâhor, bedahşi, bengal, çivit ve sairedir. Kitreli su lüzucetli ve kalınca olduğu için boyalar bu suyun sathında kalır. Boyalara ilâve olunan öd bunların dibe çökmemesini temin eder, istenen boyalar suyun yüzüne konduktan sonra bir süpürge çöpü veya bir iğne ucu ile bu boyalara dokunularak tahrik edilmek suretiyle bunlara istenilen damarlı şekiller verilir.

Bundan sonra ebrulanacak kâğıt usuletle ve yavaşça bu suyun sathına tatbik olunup beş on saniye bırakıldıktan sonra yine yavaşça ve ihtimamla kaldırılır. Kâğıdın tekmi boyayı çekmemesi için suyun sathında çok durmaması lâzımdır. Bu suretle boyanın kâğıt, uçlarından bir ipe serilerek suyu ve kitresi tamamen aktıktan sonra düz bir satih üstüne serilip kurutulur. Kitreli su üstüne konulmuş olan boyalar eğer bozulmamış ve şekillerini kaybetmemişlerse bunlarla ikinci bir kâğıt da ebrulanabilir. Kurutulan kâğıtların sıcağa ve güneşe maruz olmamaları lâzımdır.

Ebrulanacak kâğıtların biraz kabaca ve boyayı emen cinsten olmasına dikkat edilmelidir. Evvelce tutkallanmış kâğıtlar bu işe yaramaz. Çünkü boyayı çekmezler.

Ebru ile yalnız dalgali hareler değil bazı tezyinî şekiller ve çiçekler de yapmak mümkündür. Bununla karanfil ve lâle şekilleri yapan ustalar olmuştur. Her ebru ustasının kendine mahsus şekilleri de vardır ki bunlardan o işi hangi ebrucunun yapmış olduğunu anlamak da mümkün olur.

Ebru nevilerine ve bunları yapanlara göre isim almıştır. Onlar aşağıda ayrı ayrı gösterilmiştir:

Akkâse ebru — Üzerine yazı yazılacak kâğıtların kenarları başka ve yazı yazılacak orta kısmı başka renkte yapılan ebru,

Battal ebru — Eski tarz ve usulde yapılan ebru,

Çifte aharlı ebru — Üzerine evvelâ nişasta sonra yumurta akıyla ahar sürülmüş ebru,

Hatip ebrusu — XII nci asırda Ayasofya hatibi bulunan bir zatın yaptığı ebrulara verilen isimdir,

Necmettin ebrusu — Zamanımızın meşhur

müzehhip, mücellit ve ebrucularından olan Necmettin'in icadı olan çiçek şekilli ebru,

Somaki ebrusu — Somaki damarları gibi olan ebru.

Kumlu ebru — Teşekkülü bir olmakla beraber tesadüfe tâbi ebrulara verilen addır. Bu gibi ebrular serpilmiş kum tanelerini andırdıkları için bu ismi almıştır.

Taklit olarak yapılmış olan ebrulara da «Yahudi ebrusu» ismi verilir.

EBRULU KÂĞIT (ابرولو کاغذ) [San.] Üzerine boya ile somakiye benzer damarlar yapılmış kâğıda verilen addır. Eskiden bu kâğıtlar kitap ve defterlere kab olarak geçirilirdi.

EBU (ابو) [Hal.] Baba kelimesinin genetik halinde bir isim önünde aldığı şekildir. Bir insan, bir hayvan veya bir nesnenin bir şeye, duruma veya vasa sahip oluşunu gösterir. Bu tertip en tabii olarak, bir kimse oğlunun (daha nadir olarak kızının) adı ile anıldığı zaman kullanılır. Bundan dolayıdır ki birçok Arap erkek isimleri ebu ile teşkil olunurlar. Bu şekildeki kelimeler hakiki isim değil, künyedir. Bununla beraber eserlerde veya daha umumi olarak, günlük hayatta çok kullanılmasına sebeb olur.

Mir Eb-ül-fetih k şah Ekber'e olmuştur vezir Var gine sana seoih olacağında şüphem Nabi

EBU DEGAL (ابو دغال) [Bah.] Arap gemicileri tarafından direği tekne cesametine nazaran çok uzun olan gemilere verilen addır.

EBUSSUUD EFENDİNİN TORUNU (ابوالسعود افنديك طورونی) [Hal.] Sofu, âbit, sâlih yerinde kullanılır bir tâbirdir. Osmanlılar devrinde Şeyhislâm olan Ebussuud Efendi bu evsafı temayüz ettiği için sofulukta ileri gidenler hakkında kullanılır olmuştur.

EB-ÜL-HAYR (ابوالخير) [Coğ.] Ordu'ya bağlı nahiye merkezi olan yerin adıdır,

EB-ÜL-VAKT (ابوالوقت) [Sof.] Vakit ve halin tesiri altında kalmayanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu gibi insanlar mütelevvin (renkten renge giren) olmazlar; renkten renge girenlere «ibn-il-vakit» denilir.

ECE (اجه) [Hal.] Koca, ihtiyar yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hacı muhaffesidir,

ECEL BEŞİĞİ (اجل بشیگی) [Mim.] Minerelerle binaların dış duvarlarının tamiri için yukarı taraftan asma salınacak gibi iplerle asılan ve istenilen yüksekliğe çıkarılıp indirilen

asma iskelenin adıdır. Mecaz yoluyla yüksek salınacak demektir.

ECİR (اجر) [Huk.] Kendisini kiraya veren kimse mânasına gelir bir tâbirdir. Arapça olan bu kelime «Kamus-ı Osmanî» de: «Nefsini kiralyan, ücretle çalışan, tutulan ırgat, esir ile ecir'in farkı vardır» suretinde izah olunmuştur.

Ecir; hukuk cihetinden biri ecir-i has, diğeri ecir-i müsterek olmak üzere ikiye ayrılır.

1 — Ecir-i has: yalnız kiralyana çalışmak üzere tutulan ecir, aylıklı, hizmetçi gibi.

2 — Ecir-i müsterek: kiralyandan başkası için dahi çalışabilen ecir. Hammal, tellal, terzi gibi.

ECİR-İ HAS (اجر خاص) [Huk.] Yalnız kiralyana çalışmak üzere muayyen bir müddet için tutulan ücretli mânasına gelir bir tâbirdir, hizmetçi gibi.

Ecir-i hassı kiralyan bir tek kişi olduğu gibi o hükümde olan mütaaddit şahıslar dahi olabilir. Bir köy halkının tuttıkları çoban ecir-i has olur. Fakat kendilerinden başkasının hayvanını da otlatmasını teviz ettikleri surette o çoban ecir-i haslıktan çıkar, ecir-i müsterek olur.

Mecelle hükmüne göre (madde 423) ecir-i hassın ücrete istihkakı icare müddetinde amel için hazır bulunmasıyledir; yoksa bilfiil işlemesi şart değildir. Fakat amelden imtina edemez. Ederse ücrete müstahak olmaz.

Yine Mecelle hükmüne göre (madde 610) ecir-i has emindir. Kendisinin sun'u olmaksızın yahut kendi ameli ile kasıtsız telef olan malı zâmin olmaz.

ECİR-İ MÜSTEREK (اجر مشترك) [Huk.] Kiralyandan başkası için dahi çalışabilen ücretli mânasına gelir bir tâbirdir. Hamal, terzi gibi.

Mecelle hükmüne göre (madde 424) ecir-i müsterekin ücrete istihkakı amel ileldir. Yine Mecelle hükmüne nazaran (madde 611) ecir-i müsterekin kendi taaddisi, ya taksiri olsun ve gerek olmasın kendisinin fiil ve sun'undan doğan zarar ve hasarı zâmin olur.

ECNEBİ KURUŞU (اجنبی غروشی) [Mes.] Riyal yerine kullanılır bir tâbirdir. 1650-1656 senelerinde iki ecnebi kuruşu yani riyal bir altına tedavül ediyordu.

ECNEBİ YALDIZ ALTINI (اجنبی یالدر آلتونی) [Mes.] Eskiden tedavül eden yabancı altın paralarından birinin adı idi. 1138 senesi rebülevvelinde (M. 1725) ki tedavül tarifesine göre 375 akçaya geçerdi.

ECRAM (اجرام) [Ast.] Ruhsuz olan cisimler mânasına gelir bir tâbirdir. İstilah olarak «ecram-ı semaviyye», «ecram-ı felekiyye» suretlerinde kullanılırdı. Nitekim, «ecramın hareketleri» denilirdi ki bundan yıldızlar gibi ecram-ı semaviyyenin hareketleri kastolunurdu.

*Ecram-ı binihaye ile pürdür âsüman
Lâ*

ECRAM-İ FELEKİYYE (اجرام فلکیه) [Ast.] «Ecram-ı semaviyye» yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eski heyette sema eflâke ayrıldığından bazı defa ecram-ı semaviyyeye de bu nam veriliirdi.

ECRAM-İ SEMAVİYYE (اجرام سماویه) [Ast.] Gökte, daha doğrusu fezada, sabit veya seyyar olan yıldızlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu mânada yalnızca «ecram» da kullanılırdı. Bununla beraber «ecram-ı semaviyye» tâbiri «ecsam-ı arzıyye» tâbirine mukabil konulmuş idi.

ECR-İ MISİL (اجر مثل) [Huk.] Bir malın kullanılmasıdan doğan menfaatin para ölçüleriyle takdiri mânasına gelir bir tâbirdir. Kira bedeli tâyin edilmeden bir yerin işgali halinde vasıf, mevki ve kullanma tarzı bakımından o yerin benzerinin kirası ve binaenaleyh ecr-i misli olur. Bigaraz «ehl-i vukuf» un takdir ettikleri ücret de ecr-i misildir.

ECR-İ MÜSEMMA (اجر ممسی) [Huk.] Taraflar arasında tâyin olunan ücret mânasına gelir bir tâbirdir. Hizmetçinin iki taraf arasında kararlaştıran ücreti; ev, dükkân ve emsalinin mal sahibi ile kiracı arasında kararlaştıran kira bedeli bu kabildendir.

ECVEF (اجوف) [Hal.] Mecaz yolu ile boş kafalı, beyinsiz, cahil yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça; içi boş, koğuk, kof mânalarına gelir.

*Görülür ecvef olanlarda gurur u âzamet
Marifetperver olan kimsede nahvet mi olur?
Raşit*

*Kimisi pote-i hâl içre dilin kaletmiş
Kimi ecvef gibi illetzede-i herze derun
Münif*

§ [Sarf.] Ayn-el-filinde huruf-ı illetten biri olan kelime yerinde kullanılır bir istilah olup vavî ve yâ olmak üzere iki türlüdür.

*Sâlim eyle kalbini renc-i hasedden Sâbita
Ol sahiha harf-i illet girmesin ecvef gibi
Sâbit*

ECZA (جزا) [San.] Kitap parçası, ciltlenmemiş kitap yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Arapça parça, kısım mânasına gelen cüz'ün cem'idir. Muallim Naci (Kamus-ı Osmanî) sinde (İstanbul, Mürüvvet Matbaası, 1308) «usul, âza, evlât, havadis, vukuat gibi müfret makamında kullanılan cemilerdendir» diyor.

*Bül'acep mecmua-i kesret nûmadır kâinat
Cümlelerin şiraze-i cem'iyet-i eczası bir.
Ârif Hikmet Bey*

ECZA ESTİMATÖRÜ (اجزا استیماتورى) [Mal.] Hariçten gelen ecza ve ilâçların gümrük idarelerinde tahmin muamelelerini yapan memurlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eskiden gelen eşyanın cins ve nev'ine göre estimatörler vardı. Yünü, ipekli ve pamuklu kumaşlarla bunların mahlûtlarından imal edilen her nevi eşyanın fiyatlarını tahmine memur olanlara «manifatura estimatörü», demir, teneke, kalay, tutya, alpaga ve diğer madenî eşyanın fiyatlarını tahmin edenlere «hırdavat estimatörü» kahve, şeker, pirinç gibi şeylere bakanlara «kantariye estimatörü», halı ve seccadelerin fiyatlarını tahmine memur olanlara da «halı estimatörü» adı verilirdi.

ECZA-İ ŞERİFE (اجزای شریفه) [San.] Tec-lit ve tezhip Kur'an, sureler, en'amlar, evrat gibi varal halindeki yazma cüz'lere verilen isimdir. Amme, Tebareke, Kadseme, Vezzariyat surelerine de «Ecza-i şerife» denilir.

EDA (ادا) [Fık. - Huk.] Ödemek mânasına gelen bu Arapça kelime fıkıh ıstılâhı olarak ayn-ı vacibi vaktinde ödemektir. Eda üçtür: Kâmil eda, nâfiz eda, kazaya şebih eda.

Kâmil eda — Memurun bihi her türlü meşru evsafı ile beraber ödemektir. Cemaatla namaz kılmak, mağsub malı aynen geri vermek gibi.

Nâfiz eda — Memurun bihi meşru evsafının bazısı ile teslim etmektir. Yalnız olarak namaz kılmak, mutlak bey'ile satılan bir malı ayıplı iken müşteriye teslim etmek gibi.

Kazaya şebih eda — Nevima kazaya benziyen edadır. Namazın evvelinde imama yetişmiş iken hades sadır olarak imamın ferağından sonra namazını bitiren kimsenin fiili gibi. Başkasına ait bir malı satıp sonra o malı sahibinden alarak müşteriye teslim etmek de kazaya şebih bir edadır.

Eda ile kaza, icra, ifa, infaz, tediye, tesviye arasında fark vardır. Eda; aynı vacibi vaktinde ödemek olduğu halde kaza; vacibi vaktinin gayride eda eylemek, icra; mukarrer bir şeyi fiil ve tatbik mevkiine koymak, ifa; vazifeden sayılan bir şeyi yapmak, infaz; bir

hüküm icra etmek, tediye; nakten vermek, tesviye; düzeltmek, gidermektir.

*Edaye çare mi var şükürünü o ihsanın
Olursa tab'in eğer bin kasideye medgun
Nef'i*

EDAM-ALLAH (ادام الله) [Hal.] Allah dâim etsin mânasında kullanılan dua cümlelerinden biridir.

EDA TEZKİRESİ (ادا تذکره) [Sar.] Miri avcılarının avladıkları postlu hayvanların postlarını ağalarına teslimleri mukabilinde aldıkları makbuzlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu tâbir kanunen yapılması lâzımgelen bir vazifenin görüldüğüne dair verilen kâğıtlar hakkında da kullanılırdı.

EDAY-İ HİZMET TEZKİRESİ (ادای خدمت تذکره) [Mal.] Kanunen yapılması lâzım gelen bir vazifenin görüldüğüne dair verilen kâğıt hakkında kullanılır bir tâbir idi. Yol yapmak suretiyle mükellefiyetini eda edenlerin (yerine getirenlerin) verilen hizmet kâğıdına bu ad verildiği gibi bu kabilden olan hizmetleri görenlere mükellefiyetlerini ifa ettiklerine dair verilen kâğıtlar hakkında da bu tâbir kullanılırdı.

§ [Sar.] İltizama dahil bulunmayan dağlarda avlanan vilâyetlerdeki hassa doğancı, şahinci ve atmacıların vurdukları avların postlarını, her altı ayda bir, teslim ettiklerine dair verilen mühürlü temessüklere de bu ad verilirdi. Buna sadece «eda tezkiresi» de denilirdi.

EDEB (ادب) [Sof.] Akıllılık, usululuk, hal ve tavrın, nefsin iyiliği mânalarına gelen bu kelime sofiye ıstılâhı olarak şöyle izah edilmektedir: Hatanın envaından korunmaya sebep olan şeyi bilmektir. Meşayih lisanında edebten murat kâh edeb-i şeriat, kâh edeb-i hizmet ve kâh edeb-i hakıtır. Edeb-i şeriat; şeriatın usulünü bilmektir. Edeb-i hizmet; hizmette mubalağa ile beraber görmekte fâni olmaktır. Edeb-i hak; abd için lâzım olanla hak için lâzım olanı bilmektir.

EDDAİ (الداغی) [Ilm.] İlmiye mensupları ile şeyhlerin imzalarının üstüne koydukları bir tâbirdir. Yine bunlar tarafından muhaveratta «dâinîz», «dâîleri» gibi tâbirler kullanılırdı. Duacınız demektir. Mülkiyye ve askeriyye mensupları bu makamda «bende», «bende-i dirine», «kulları», «abd-i memlûkleri» gibi tâbirler istimal eylerlerdi. Köleniz mânasını ifade eder. Daha ifrata varılarak «azat kabul etmez köleniz», «bende-i câker-i kemine» denildiği de vâkidi.

Osmanlıların kuvvetli bulundukları zamanlarda yabancı devletler elçileri tarafından yazılan notalarla muharreratta imza üstüne «ceddai» tâbirini kullanırlardı. «Başbakanlık arşivi» nde mevcut vesikalarda buna tesadüf olunmaktadır.

EDEB ERENLERE (ادب ارنلره) [Sof.] Umumî tâbirlerden idi. «Haşa huzurdan» makamında kullanılırdı.

EDEBHANE (ادب خانه) [Hal.] Ayakyolu, hela yerinde kullanılır bir tâbirdir. Caddelerde, sokaklarda belediyelerce yaptırılan küçük abdest bozmağa mahsus yerlere «bevilhane» denir.

EDEBİYAT-I CEDİDE (ادبیات جدیده) [Ed.] 1311 (1895) yılından 1317 (1901) yılına kadar «Servet-i fûnun» mecmuası etrafında toplanan neslin meydana getirdiği edebiyat hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «Servet-i Fûnun edebiyatı» da denilirdi. Tanzimatla başlayan yenilik hareketini daha büyük bir hızla ileri götüren bu edebiyat Meşrutiyet inkılabına kadar sürdü ve meşrutiyetten sonra «Fez-i Âti edebiyatı» adı altında bir değişiklik geçirerek milliyet cereyanlarının ortaya çıkmasıyla işini tamamlamış ve edebiyat tarihi içindeki rolünü yapmış oldu.

Üstat Tahir Olgun edebiyat derslerinde Servet-i fûnun edebiyatının doğuşuna ait umumî vaziyeti şöyle izah ediyor: «Teceddüt edebiyatının en feyyaz bir kalem sahibi olan Namık Kemal Bey vefat etmişti. Hâmit Bey Avrupa'da bulunuyordu. Ekrem Bey edebiyat muallimliğinden azledilmiş, Muallim Naci Efendi taltif olunmak suretiyle susturulmuştu. «Malûmat, Mirsat, Hazine-i fûnun, Mektep, Servet-i fûnun gibi haftalık bir kaç mecmua çıkıyorsa da hepsinin mündericâtı sudan ibaretti. Selânik ve İzmir'de de bir iki mecmua neşrediliyor, onların sahifelerinde Cenab Şahabettin ve Halit Ziya imzalı kıymetli yazılar görülmüyordu. Recai Zade Ekrem Bey matbuat âlemindeki cereyanları dikkatle takip eder, mecmualarda, yahut kitap şeklinde çıkan edebî yazıları gözden geçirirdi. Binaenaleyh Cenap ve Halit Ziya imzalarıyla, Malûmat ve Mirsat mecmualarındaki Mehmet Tevfik ismi nazar-ı dikkatini celbetmişti. Hususiyile Mehmet Tevfik Bey mekteb-i sultanideki talebesinden olduğu için onu pek iyi tanıyordu.

«O sıralarda bir gün muktebes ve abes kelimelerinden kafiye yapılmasına taraftar olmaması dolayısıyla Ekrem Bey'e hücum edilmiş, o da Servet-i fûnun mecmuasıyla bu hücumu mukabelede bulunmuştu.

«Servet-i fûnun; Ahmet İhsan Beyin idaresinde çıkan haftalık ve resimli bir mecmua

idi. 27 mart 1309 (1893) denberi neşrolunuyordu ki inkılâptan sonra bir aralık (Uyanış) namını aldı. Ekrem Bey 1313 (1895) senesi sonlarında Mehmet Tevfik Beyi o mecmuanın ser muharrirliğine tâyin ettirdi. 1314 (1896) da ise Cenap Şahabettin, Halit Ziya Beyler de Servet-i fûnuna muharrir oldular. Daha sonra Süleyman Nesip, Hüseyin Siret, Hüseyin Suat, Hüseyin Cahit, Süleyman Nazif, Faik Âli, Ahmet Hikmet, Mehmet Rauf, A. Nadir (Ali Ekrem) H. Nazım (Reşit) ve Celâl Sahir Beyler gibi şair ve nâsirler de toplandılar. (Servet-i fûnun aile-i edebiyesi) ni teşkil ettiler. 1317 (1901) tarihine kadar süren neşriyat ile nazımda, nesirde ve hikâyede yeni bir çıkış açtılar. Edebiyat tarihinde bu devre (Servet-i fûnun edebiyatı) yahut (Edebiyat-ı Cedide) denilir.

«Servet-i fûnun tegrinievvel 1317 (1899) tarihinde hükümetçe tatil edildi. Sonra neşrine müsaade olunduysa da edebiyattan bahsedilmemek şartıyla izin verildi. Tatilin sebebi ise Hüseyin Cahit Bey (Edebiyat ve Hukuk) serlevhalı bir makale yazmış, o makalede «fakat bir gün geldi ki 1789 idaresiyle Fransa'da talak teessüs etti» ibaresini yazmak gâfletinde bulunmuştu. İşte edebiyat-ı cedide müntesiplerinin susturulması bundandı. 1789 tarihinden yani Fransa büyük ihtilâlinin ima olunmasından hükümet kuşkulanmıştı.

«Servet-i fûnun edebiyatı, (Parnasiyen) lerin lisanımızda taklidi demektir. Teceddüt yahut Tanzimat edebiyatçıları yani Şinasi ve muakkipleri Fransızların klâsik ve romantik yazılarını okumuşlar, lisanımızda onların benzerlerini vücuda getirmeye çalışmışlardı. Servet-i fûnun şair ve muharrirleri ise Garbin daha sonraki eserlerini, hususiyile Parnasiyenlerin kitesplarını mütalâa ettiler ve onlar gibi üslûbun parlak olmasına ehemmiyet verdiler. Ahengin temini ve yeni yeni fikirlerin ifadesi için garip kelimeler, işitilmemiş tâbirler kullandılar. Bundan dolayı da bazılarının târizlerine uğradılar. Kendilerine «dekadan» diyenler oldu. Filvâki Divan ve Tanzimat edebiyatlarına almış olanların nazarında bunların yazıları:

Ne tarik-i revîş-i taze, ne vadi-i kadîm
tarzında görülmüyor, bazıları anlaşılma bir halde olduğu için onlara dekadan damgası vuruluyordu.

«Servet-i Fûnun edebiyatına muarız olanların başında Ahmet Mithat Efendi bulunuyor, sadelik taraftarı ve avami bir muharrir olan bu zat, horoz sesi işitmedik kelimeler ve terkipler kullanan Servet-i Fûnunculara esip savuruyordu. Fikret'in «Heykel-i Cehalet» unvanıyla yazdığı bir manzume Mithat Efendi'nin

itirazlarına cevaptı. Cenap Şahabettin Bey de Servet-i Fûnun 1314 (1896) de neşredilen Salnamesinde bu bahse dair bir makale yazmış, dekadan kelimesinin Volter'den sonra Fransızcaya giren kelimeler demek olduğunu söyledikten sonra kendilerine iki sene evvel verilen (sembolist) sıfatı gibi geçen sene verilen (dekadan) unvanının da münasebet almayacağını beyanla «eğer bazılarımızın yazdıkları filânın âsarını, bazılarımızın falanın yazılarını andırıyorsa bu da yeni, şahsi ve hususi olan bir terbiye-i fikriyemizden münbaistir» demiştir.

«Hüseyin Cahit Bey «Kavgalarım» isimli kitabında ve «dekadanlık gürültüsü» başlıklı bahiste der ki: «Mektep Risalesinin bidayet-i intişarı zamanlarında Cenap Şahabettin'in şiirleri türlü tezyifat ve şütumu davet ettiği sırada «Hazine-i Fûnun» muharrirleri ortaya bir «sembolizm» lakırdısı çıkarmışlardı. Fakat bu kelime, temin-i istihar edememiş, biraz sonra unutulup gitmişti. Nihayet Sabah Gazetesinin Girit muhtacine bir muavenet maksadiyle neşrettiği bir nüsha-i mahsusada Ahmet Mithat imzasıyla «dekadanlar» serlevhalı bir makale görüldü. Dekadanlık gürültüsü de böyle başladı. Gazetenin bir emr-i hayır için neşredilmiş nüsha-i mahsusa olmak itibarıyla her elde gezmesi Ahmet Mithat imzasının ma'rifetiyle «dekadanlık» kelimesinin paydar olmasına sebebiyet verdi. Bhusus Servet-i Fûnundaki müceddî'nin edebe karşı taarruzattan geri kalmayanlar için bu kelime-i müzeyyifane pek münasibi idi. Memleketimizde ciddî, sahih ve salim bir edebiyatın mukaddimesini teşkil eden hareket-i edebiyeye-i ahireyi «dekadanlık» ve erbabını «dekadan» nam-ı umumi altında topluyorlar, bir kelime ile hepsine birden tecavüz etmiş oluyorlardı.

«Yine Cahit Bey o kitabının başka bir sahifesi de diyor ki: «Bu dekadan kelimesi, büyük biraderi senbolistten ziyade bir hayata malik oldu. Bilen ve bilmiyene ve bilhassa bilmiyenlere yayıldı. O derecede ki lisanımıza yerleşti; dekadanlık ediyorsun! gibi hitaplar bazı âdi muhavereelerde işitilmiye başladı. Bu hal, Fransada «Parnasiyen» namını alan şuaranın hedef oldukları itirazat ve tahkikatı aklımıza getiriyor. Parnas meslek-i edebiyesi yeni zuhûra başladığı zaman bu meslek mensubüne verilen «parnasiyen» unvanı, adeta bir hitab-ı tahkir olmuştu. Birisiyle kavgaya eden bir arabacının karşısındakine: «Hadi oradan, parnasiyen» dediği işitilmiştir. Bizde iş o mertebeye gemedi ise de cühelâ nezdinde gelmesine de çok kalması.»

«Evet o sıralarda dekadanlık aleyhine nazmen ve nesren atılıp tutuluyordu. Meselâ Hazine-i Fûnun Mecmuasında muharrir olan Mehmet Celâl Bey:

*Siz gittiniz ey şanlı hünerverleri dehrin
Bizler hezeyanlar, dekadanlardan usandık,
Göçtü edebiyat-ı zekâ perveri dehrin
«Zira ki ziyan ortada bilmem ne kazandık?»
Başlar edebiyat-ı cedide... mütehayyir
Hattâ gözü baygın ve yüzü hayli müşemmes
Bir hasta kızın vechine benzer... müteessir
Mor nemeli, al cilveli, hem tirşeli bir ses?
Kumral başının üstüne çıkmış ve kalaklar
Mai saçının lerzişine müncezip olmuş
Al buseyi görmüş ne tuhaf tirşe dudaklar
Bak fındığı kirpikleri görmüş de tutulmuş?
Saat-i semenfâmı çalar havf-i siyahın
Bir lerze-i ebgazla olar ruha mukarin
Bir kakkahanın, gamgamanın lerzişi âhın
Var mı burada faidesi? ah ne mümkün?
Başlar edebiyat-ı cedide... müteverrim
Elbet ona bir çare bulurlar dekadanlar
En sonra görürler de acırlar: mütebessim
Bir hiss-i samimi ile derler top atanlar..
Mai emelin mor sesi gelsin mi vücuda?
«Divanece sözler mi demektir edebiyat»
Fikr-i hezeyan müncezip oldukça suuda
«âsar-ı tarakki diyoruz biz buna, heyhat»*

manzumesiyle gûya edebiyat-ı cedidenin üslûbunu taklit ile o üslûbun sahiplerini tezyif etmek istemişti. Hattâ «dekadan» kelimesinin «tek atan» yahut «dek atan» kelimelerinden bozma olduğunu yazarlar zühûr eylemişti. Nihayet bu muhacemelerin şiddeti azaldı ve zafer meydanı Servet-i Fûnun edebiyatçılarına kaldı.

«Edebiyat-ı cedide erbabının üslûba ehemmiyet verdiklerini ve bazı garip kelime ve tâbir kullandıklarını biraz evvel söylemiştim. Bunlar, kafiye zencirini gevşettiler. Kelimelerin yazılışını değil, söylenişini nazar-ı dikkate aldılar. Meselâ «sen» ile «bilsen» i «ben» ile «kalben» kelimelerinden kafiye yaptılar. Halbuki eskilerce bu yolda takfiye kusurlu idi. Onlar söylenişten ziyade yazılışa ehemmiyet verirlerdi. Meselâ Namık Kemal'in:

*Gül değil, arkasında kanlı kefen
Sen misin sen misin garip vatan*

beytinde olduğu gibi «kefen» ile «vatan» ı takfiye ederlerdi.

«Edebiyat-ı cedideciler, müstazat manzumeler de yazarlar. Vâkıa divan edebiyatında da müstezat vardı. Fakat ziyadeleri muayyen bir şekilde kullanılırdı. Yeni şairler, ziyadelerin

ilâvesinde o muayyen şekle uymadılar. Her mısraın değil, sözün icap ettiği mısraın sonuna ziyadeyi yapıştırdılar.

«Keza muhtelif vezinli mûtaaddit parçaların müteşekkıl manzumeler yazdılar. Divan şairleri de bunu yaptılar. Amma Mesnevi şeklinde yazılmış manzumelerde gazeller ilâve etmek suretiyle icra ederlerdi. Abdülhak Hâmit Bey ise manzum bir piyesindeki şahısların her birine ayrı bir vezinden söz söyletmişti.

«Keza divan edebiyatında bir fikir, bir beyitte, pek pek bir kıt'ada ifade edilirdi. Servet-i Fünun edebiyatında ise buna da ehemmiyet verilmedi. Muhavverinin nazma tatbiki diye ulama yazılar yazıldı. Hattâ Tefvîk Fikret Beyin yazılarında olduğu gibi sekiz, on mısralık cümleler yaptılar. sözü mısraın sonunda değil, ortasında bitirdiler. Bazı mısralara da atıf vaviyle başladılar.

«Hülâsa edelim: Kafiye müsamahakârlık, müstezatlara rasgele kullanma, muhtelif vezinli parçalardan manzume yazılması, bir fikrin sekiz on mısrala ifade olunması bazı mısralara atıf vaviyle bağlanması Servet-i Fünuncuların yaptıklarındandır.»

Hayatı ve tabiatı birtakım dar çerçevelere sığdırmak isteyen şarkçı ve şekilci bir edebiyat olan divan edebiyatı arzusun sürükleyici akışı içinde bağdaşarak güzelliği, birbirine çarpan hecelerin ahenginde arıyor, muvaffakiyet sırrını da ilham kaynağının, teşbih ve istiarelerin gücünde telâkki ediyordu. Binleri aşan divanları dolduran şiir örneklerinin yeknesaklığı ile beraber içlerinde çok parlakları da bulunan bu edebiyatın güçlüğüne gören ve garp lisanı öğrenen birtakım gençler yüzlerini şarktan garba çevirerek tahassüs tarzlarını oradan almayı gaye bildiler. Ancak bunlar yeniliği yalnız fikirde görüyor, lisanda ise iğreti kıyafetleri ve ağdalı üslûplarıyla halkın duygu ve düşüncesine yabancı kalyorlardı. 1908 temmuz inkılâbını takip eden günlerde meydana çıkan «Fecr-i Âti» edebiyatı da bunun sönük bir devamından başka bir şey olamaz.

Edebiyat-ı cedideciler için bunun bir zaruret olduğunu ileri süren kıymetli Edebiyat Tarihi profesörü Ali Canip (Hayat, s. 128) şu mutalâayı dermiyan eýliyor: «Servet-i Fünun» edebiyatı böyle bir zamanda meydana çıkmıştı ki siyasi hayatımız da asrileşmenin ilk şuurlu adımı olan tanzimat hareketine bağlanalı 60 sene olmuş, Türkler bağlarından kavukları, sırtlarından kürkleri çıkarmışlar, yeni mektepler açmışlar, nizamî mahkemeler kurmuşlar, hülâsa içtimaiî yaşayış itibarıyla dedelerinden hayli ayrılmışlardı. Fakat

dikkat edince görülüyordu ki o devir esnasında maziye ait müesseselerde yok olmuş değildi. Yeni mektebin yanında eski medrese, nizamî mahkemenin yanında şer'î mahkeme duruyordu: nitekim edebiyat-ı cedidenin iktibas ettiği garp tekniği yanında şark edebiyatının malı olan terkipli lisan duruyordu ve Servet-i Fünuncular bu şark zevkının en kuvvetli unsurlarından halâs olmadılar, onunla muvaffakiyetlerini tarsine çalıştılar ki bu temayülün en bariz mahzurlarını Halit zıya beyin eserlerinde buluruz.

«Muhakkak olan bir şey varsa tabiat atlamıyor, ilerliyor: Edebiyat-ı cedidecileri muahaze edemeyiz, Şinasi ile başlayan asrileşmek temayülünde onlar da mühim bir merhale-dirler.»

EDES (أدس) [Çoğ.] Urfa'nın Müslümanlar tarafından zaptından evvelki ismi idi. Makedonyalılar Büyük İskender'in kumandası ile Asya'yı fethettikleri zaman idare merkezlerine benzettiklerinden bu adı vermişlerdi. Rum'elinde Selânik vilâyeti mülhakatından olan Vodina'nın eski adı da Edes'di. Buna Edesa da denilirdi.

EDHEM (أدم) [Hal.] Arapça karadonlu ve yağız at mânasına gelir bir kelimedir. Beyaz ve kırdonlu ata da «eşheb» denir.

*Edhem-i iclâline bir raht-i simin kehkeşan
Eşheb-i ikbaline bir lâl'i zerrin âfitab
Nef'i*

EDHEM-İ TAÇ (أدمى تاج) [Sof.] Dört terkli bir nevi tac adıdır. Eski edebiyatta «tac-ı Ethem» tâbirine tesadüf edilir ki istig-nanın timsalidir. (İbrahim Ethem) in tâc ve tahtı terketmesinden kinayedir.

*Şah-ı aşkım âlem-i mâna müsellemdir bana
Sernigün peymane-i cem tac-i Ethem'dir bana
Nef'i*

EDHEMİYYE (أدمية) [Sof.] Şeyh Ebi İshak İbrahim Bin Edhem Bin Süleyman Bin Mansur-ül-Belhi tarafından tesis olunan tarikatın adı idi. Tarikat, «efkârın def'i, masıva-ullahın terki, ayyar muhabbetinin ref'i» esasına müstenitti. Bu esaslar aşağıdaki manzumede beyan olunmaktadır:

*Edhemiler gör ki bir hoş firkadır
Kasdları her demde mahv-u garkadır
Bunlara üç nesnedir asl-ı usul
Bu üçile buldular bil hakka yol
Def-i efkâr ile selb-i mâsivâ
Haktan artık kalmıya dilde hevâ
Ba dūrūr bunlarda âyin u usul
Edhemîlerde budur Hakka vusul*

EDİK (اديك) [Kıy.] Sefere gidilirken «çedik» üzerine giyilen «çizme» nin öteki ismi idi. «çekme» de denilirdi.

EDİLLE-İ ASLİYE (ادلة أصلية) [Fık.] Fıkıh ilminin dayandığı delilleri teşkil eden kitap, sünnet, icma-i ümmet ve kıyas-ı fukaha hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «edille-i şer'îye», «edille-i erbaa» tâbirleri de istimal olunur. Kitaba ve sünnet ile icmaa «usul-u mutlak» denir. Kıyas; bir cihetten asıl olup evvelki üç delile nazaran fer'idir, ve bunlardan çıkarılan illete dayanır.

Örf, âdet, teamül, istishâb, istılah ve diğer tâbirle maslahat-ı mürsele ve kavaid-i külliye gibi deliller kitap, sünnet, icma ve kıyasdan birine râcidir.

EDİLLE-İ ERBAA (ادلة اربعة) [Fık.] Fıkıh ilminin dayandığı dört delil hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Edille-i asliye», «edille-i şer'îye» de denilen bu dört delil şunlardır: Kitap, sünnet, icma-i ümmet, kıyas-ı fukaha. Bu dört delilden kitap ile sünnete asliye, kitap, sünnet ve icmaa da «usul-u mutlak» denir. Kıyas bir cihetten asıl olup evvelki üç delile nazaran fer'idir, ve bunlardan çıkarılan illete dayanır.

EDİLLE-İ ŞER'İYE (ادلة شرعية) [Fık.] Şer'î hükümleri çıkarmaya yarayan yollar mânasına gelen bir tâbirdir. «Delil» in cem'i olan edille «Kamus-u Osmanî» de kılavuz mânasına olan ve onunla diğer şeyin vücuduna, vukuuna istidlâl olunan «suretinde izah edilmiştir. Şer'î hükümlere müsil olan asıl edille 4 dür: Kitap, sünnet, icma, kıyas. Kitap; Kur'an demek olup bütün şer'î delillerin müstenididir. Sünnet «Peygamberin siretleri ve fiilleridir. İcma' fakihlerin dinî emirde ittifak etmeleri demektir. Kıyas; bir şeyi diğer şeyle takdir eylemek demektir.

EDİLLE-İ TÂLİYE (ادلة تالية) [Fık.] Fıkıh ilminin dayandığı ikinci derecedeki deliller hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar da örf, âdet, teamül, istishâb, asl ve amel, maslahat-ı mürsile, kaide-i külliye, âsar-ı sahabe gibi delillerdir. Tâli denmesi müstakil olmayıp edille-i asliyeyi teşkil eden kitap, sünnet, icma-i ümmet ve kıyas-ı fukahaya râci olmak itibaridir.

EDİRNEKÂRİ (ادرنه كاري) [San.] Edirne'de tahta üzerine boya ile yapılan tezyinî sanatlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Edirne işi» de denilen bu şeyler saatler, çekmeceler, sandıklar, dolap kapılarında başka kapılar, tavanlar ve daha başka şeylerdi. Hierî sekizinci

(milâdi on dördüncü asırdan başlayarak devam edegelen bu güzel şeylerin boyaları çok sağlam ve işleme tarzları çok ustalıklı idi.

Edirne'de yapılan ciltlere de bu ad verilirdi. Bu ciltlerin üzerinde renkli nakış ve tasvirler vardır. Bunlara «lake» ve «rugaî» de denilirdi. Altın ve boya ile yapılan nakış ve tasvirlerin üzerine rugan dahi denilen vernik çekilirdi.

EDİRNE KIRMIZISI (ادرنه قرمزى) [San.] Al renk yerinde kullanılır bir tâbirdir. Buna «Türk kırmızısı» da denir.

EDİRNE OCAĞI (ادرنه اوچاغي) [Ask.] Edirne'deki yeniçeri teşkilâtı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Edirne'de muntazam yeniçeri odaları ve kalesinde ağakapısı vardı. Başka yerlerde de ocak mevcuttu. Fakat İstanbul'dan sonra en kuvvetli ocak Edirne ocağı idi.

ED'İYE-İ HAYRİYE (ادعية خيريه) [Hal.] Hayırlı dua mânasına gelir bir tâbirbir. Arapça bir kelime olan ed'îye; duanın cem'idir.

ED'İYE-İ ME'SÜRE (ادعية مأثوره) [Sof.] Eserde yani hadiste geçen dualar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hadis kitaplarından sahih rivayetlerle tahrir edilmiş ve ananelerle zât-ı Risaletle müntehi olup eshabla dindarlar tarafından müdavemet olunmuş olan ed'iyeden «Yarabbi faide vermeyen ilimden, Allah korkusu ile muhat bulunmayan kalpten, kanaatten beri olan nefisten, kabule şayan olmıyan duadan ve bu dört şeyden sana istiaze ve iltica ederim» mânasın gelen bir örnek:

«اللهم انى اعوذ بك من علم لا ينفع ومن قلب لا يخشع ومن نفس لا تشبع ومن دعاء لا يسمع، اللهم انى اعوذ بك من هؤلاء الاربعة»

Bunlara «evrad» da denilirdi.

EFENDİ (افندى) [Ida., Hal.] Okuyup yazması olanlara unvan olarak verilen bir tâbirdir. Sahip, seyyit, çelebi, hoca, molla, okumuş mânalarında kullanılırdı. Bu tâbir için Orhan F. Köprülü (İslâm Ansiklopedisi Efendi maddesi) şu tafsilatı vermiştir: «Rum aqevtns, eski Yunan avnévtns», Bizans Rumcasından Türkçeye geçmiş olan bu kelime XIII. - XV. asırda Anadolu'dan bahseden, İbn-i Batuta Seyhatname'si ve Eflâkî Menakıbi gibi, eserlerde Rumca aslına tamamiyle uygun bir şekilde kullanılmıştır. Meselâ Kastamoni emîrinin kardeşine efendi unvanı verildiği gibi (İbn-i Batuta, Tre. Şerif-

paşa, I, 353), Mevlâna'nın kızı Melike hatuna da daha ziyade «Efendimizin kızı» mânasında olmak üzere, efendi - poulo deniliyordu (bk. Cl. Huart, Les Saints des derviches tourneurs, Paris, 1922, II, 429). Mehmet II., Galata ahali-sine verdiği meşhur Rumca fermanı; kendisi için efendi unvanını kullanmıştır (J. v. Hammer, Historia, II, 523; N. Iorga, Bşar, II, Nr. 12-13).

«Efendi tâbiri daha Selçuklular zamanında kullanılmıya bağlanmış olmakla beraber, en ziyade Osmanlılar arasında ve XV. asrın yarısından sonra tahsil ve terbiye görmüş kimselere mahsus bir lâkap olarak kullanılmıştır ve yavaş yavaş çelebi (b. bk.) kelimesinin yerini almıştır. Devletin yüksek memurlarından bazılarında efendi unvanı verilmesi âdeti. (Msl. İstanbul Kadısına; İstanbul Efendisi, ve Reis-ül-küttaba; Reis Efendi) denilirdi. XIX. asrın yarısından sonra bu unvan daha geniş bir surette istimal edilir olmuştur. Şehzadelere resmen efendi denilmesi bu devirde başlar, Padişahlar hakkında efendimiz şekli kullanılırdı. Bu şeklin halk arasında ekseriya Peygamber için de kullanıldığı görülür (Peygamber efendimiz). Padişah zevce-leri hakkında «kadın efendi» unvanının kullanılması ve hanım (b. bk.) unvanı ile birlikte, bey efendi ve hanım efendi şekilleri de daha ziyade bu devirde görülür. Şeyhülislâmlara efendi unvanı verildiği gibi, Hristiyan din büyüklerine de efendi denilmiştir. Balâya kadar rütbe sahibi olanlara efendi unvanı verildiği (fakat sonraları teamül suretiyle daha ziyade bey unvanı kullanılmıştır). Orduda binbaşıya kadar olan rütbe sahiplerine resmen efendi unvanı verilirdi. Tanzimat'tan sonra efendi unvanı, resmî muamelâtta yalnız okur yazarlara ve mektep talebelerine tahsis edildiği için, alaylı zabıtlardan okuma yazma bilmiyen mülâzim ve yüzbaşılara ağa denilirdi. Bugün de halk arasında umumiyetle tahsil ve terbiye görmüş olanlara efendi denilmesi âdet olduğu gibi, mevki ve rütbesi ne olursa olsun, terbiyeli ve çelebi adam mânasında olmak üzere, medih maksadında efendiden adam tâbiri de kullanılmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu hudutları içinde yayılmış olan efendi tâbiri Mısır'da, halk arasında, has-saten Hidivden bahsedilirken, efendinâ (efendimiz) şeklinde kullanılırdı.

«Efendi tâbiri, cenup Türklerinden şimal Türklerine de geçmiş olup, isimlerin sonunda, umumiyetle hürmet tâbiri olmak üzere bey yeri-ne kullanılmaktadır.

«Efendi tâbirinin, ağa, bey ve paşa tâbir-leri ile birlikte, resmî unvan olarak, devlet ile ferdlerin münasebetine ait işlerde kullanılması

26 teşrin II, 1934 tarihli ve 5290 numaralı ka-nun ile ilga edilmiştir.»

Şehzadelere «bey», yahut «paşa» denilmez, «efendi» denilirdi. Resmî elkapta da «devletlû beyim hazretleri» değil, «devletlû efendim haz-retleri» yazılırdı. Mânen, yahut maddeten yük-sek mertebede bulunanlara vicahen ve gıyaben «efendimiz» denilirdi. Himmetli, mürüvvetli, keremli, hayırhah, âlicenap insanlar «efendi adamdır» diye tavsif ve takdir olunurdu. Bun-dan başka okuyup yazması olmiyan biri okuma yazma öğrendikten sonra «efendi» unvanını alırdı.

Efendi tâbirinin kullanılma tarzının bir aralık münakaşayı mucip olduğu meşhur Şey-hülislâm Ebussuut Efendinin şu fetvasından anlaşılıyor:

«Efendi tâbiri Türkî söz müdür ve mânası ne demektir? Zeyd efendi demek kâfirane bir sözdür. Vakit olur ki efendi Allah'a da derler, böyle diyen kâfir olur dese Zeyd'e ne lâzım olur? beyan buyurup mesap oluna.

«Elcevap, Allahü a'lem. Efendi lâfzı Türkî lûgat ile kefare lûgati müsterekktir. Sabun gibi. Mânası kulun ve cariyenin mâlikî demektir. Gayri nesnenin mâlikine efendi denmez. Hak-taalâ hazretine efendi demek hatadır. Esmâ-ullah-ı tevkifiyedir. İzin-i şer'î olmiyacak itlak olunmaz.

Ketebuhu Ebussuud-ül-hakir
afa anhu

Gönül yıkmak harap etmekle birdir beyt-i
mamuru

Veli yapmak hezaran Kâbe bünyad etmeden
veydir

Kul etmek lûtf ü ihsan ile dünyada bir âzârı
Efendil nice yüz bin abd âzad etmeden yeydir
İbn-i Kemal

Şu beygir seni zegn-i cahtan düşürür
Efendi sonra mecaliste söylenir semerin
Sâbit

Efendi ne isterse etmek gerek
Kuluz biz düşer mi sual eylemek
İzzet Molla

EFENDİ BİÇİMİ (افندی بیچی) [Kiy.] Fes Kalıplarından birinin adıdır. Kalıplar sıfır de-nilen bir numaradan 16 numaraya kadar yapıl-makta idi. Sonraları kullanılmıyan «dar beyoğlu» iki numaralı olup neveleri arasında «Hamidiye», «büyük hamidiye», «Aziziye», «tam zuhaf», «efendi biçimi», «İzmir biçimi» namlarında şekilleri vardı. Bu kalıba çekilmiş olan fese «efendivari» denilirdi.

EFENDİ DÂİMİZ (افندی داعیمز) [Ilm.] Pa-dişahlar tarafından şeyhülislâmlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hatt-ı hümayunlarda gö-rülen «efendi dâimimizle bilmüşavere tanzim ve icrasına mübaderet edesin» ibaresindeki «efendi dâimiz» şeyhülislâm demektir.

EFENDİ DAİRESİ (افندی دائره سی) [Ask.] Yeniçeri kâtibinin dairesi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «efendi kapısı» dahi denilirdi. Yazı işlerini görenlere de «efendi dairesi kâtipleri» adı verilirdi.

EFENDİ DAİRESİ KÂTİPLERİ (افندی دائره سی کاتبی) [Ask.] Yeniçeri kâtibinin daire-sinde yazı işleriyle meşgul olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Evvelce onbeş iken sonraları kırka ve 17 nci asır başlarında yetmiş ve hattâ seksene kadar çıkarılmıştır.

EFENDİ KAPISI (افندی کپوسی) [Ask.] Ye-niçeri kâtibinin dairesine verilen unvandır. Yeniçeri kâtibine «yeniçeri efendisi» de denil-diği için dairesine efendi kapısı ismi verilmişti. Yeniçeri kâtibi «kütük» ve «esame» denilen ana defterini bizzat tutmakla mükellefti. Buna kimse kalem karıştıramazdı. Kalem heyeti an-cak maas defterlerinin tanziminde ve yazıya müteallik işlerde kendisine yardım ederlerdi. Ulûfe defterleri üç ayda bir hazırlanırdı. Geçen üç aya ait olanları orada saklanır, daha eski olanlar ise dış hazinede muhafaza edilirdi.

§ [Hal.] Âzadedilmiş kul ve cariyelerin eski sahiplerinin evleri yerinde kullanılır bir tâbirdir. Büyük adamların evleri hakkında da bu tâbir kullanılırdı.

EFENDİ KAPISI ŞAKİRTLERİ (افندی کپوسی شاکر داری) [Ask.] Yeniçeri kâtibinin daire-sindeki yazıcılar hakkında kullanılır bir tâbir-dir. Yeniçeri kâtibine «yeniçeri efendisi» de denildiği için dairesine «efendi kapısı», yazıcı-lara da «efendi kapısı şakirtleri» denilirdi. Şa-kirtler yazı işlerine yardım ederler, fakat «kü-tük» ve «esame» denilen ana defterini yeniçeri kâtibi bizzat tutmakla mükellef olduğu için ona kalem karıştıramazlardı.

EFENDİLER (افندیلر) [Sar.] Hazinei hü-mayunda yazı işlerinde istihdam olunan dört yazıcı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Okuyup yazanlara efendi denilmeğe başlayınca okuyup yazma bilenler hakkında efendiler suretinde cemilendirilerek kullanılmıştır.

EFENDİLER GÖTÜRSÜN (افندیلر کوتورسون) [Hal.] Beddua yerinde kullanılır bir tâbirdir. Cenazeni hocalar alsın götürsün demektir. Es-

kiden «efendiler» deyince «âlimler» murat olu-nurdu. Halk hürmet eseri olarak «hocalar» gibi tâbir kullanmazlardı. Hanım darıldığı vakit hid-detli hiddetli çağırıldığı hizmetçi kızın «efendim» demesine cevaben «efendiler götürsün» derdi. «Öl de senden kurtulayım» demek olur.

EFENDİVARİ (افندی واری) [Kiy.] «Efendi biçimi» denilen kalıpta kalıplanan fes hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kalıplar sıfır denilen bir numaradan 16 numaraya kadardır.

EFLÂK (افلاک) [Ast.] Sema, gök mânasına gelir bir tâbirdir. Eflâk arzı sabit ve semavî ecrâmı onun etrafında devren müteharrik farz-edilen kudemaya nazaran ulvi ecrâmın medar-larını hâmil olan gök tabakalarından ibaretti. Ancak eski müneccimler, bu tabakaların sulb ve fakat gayet şeffaf bir maddeden mamûl bu-lunduguna zahip olmuşlar idi. Kudema indinde arzın etrafında devreden seyyareler sırasıyla Kamer, Utarid, Zühre, Şema, Merih, Müşteri, Zuhâl'den ibaret olmakla bunlardan her birinin medarını havi bir felek tasavvur edilmiş ve hepsine birden «eflâk-i seb'a» namı verilmişti. Arapça bir kelime olan eflâk; baht, kader mâ-nalarına kullanılan «felek» in de cem'idir.

Şanında bayurdu Hâlik-ı pak
Levlâke lema halâkt-ül-eflâk
La

EFLÂK-İ SEB'A (افلاک سبعه) [Ast.] Yedi felek mânasına gelen bu terkîp sofiye istilâhı olarak yedi sıfat demektir. Onlar da şunlardır: Hayat, ilim, kudret, iradet, semî, basar, kelâm. Bunlara «ummehat-ı esma» da denilir.

EFRAD (افراد) [Sof.] Arapça tek. eşi bu-lunmiyan mânasına gelen ferd'in cem'i olan ef-rad, sofiye istilâhı olarak mertebelerden birinin adıdır. Hususi kütüphanemde tasavvufa ait yazma bir mecmuada «tabaka-i ef-ad ve tarif-i ahvalihim» başlığı altında şu izahat vardır: «Efrad taife-i celilesinin dahi muayyen adedi olmayıp ancak bazı mükâşifin iadinde iki, üç ve daha ziyade olabilir. Min kibel-ir-rahman memur bulundukları mukaddes hizmetleri icrada oldukları mervi ve hazret-i Hızır ile «Murteza, Abdullah ibn-i Abbas» bu zümre-i celileden idiler. Lâkin Cenab-ı murteza hilâfetleri zama-nında hulefay-ı selâse gibi kutbiyyet-i kübra mertebesine nail oldular.»

EFRAD-I MÜSTEBDELF (افراد مستبدله) [Ask.] Muvazzaf askerlik hizmetini bitirenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mânası istibdal edilen efrad demektir. Efrad; tek, yalnız, bir

adam mânalarına gelen ferd'in cem'i olduğu gibi istibdal de değiştirmek, dağıtılmaktır. Askerlik istilâhı olarak ise muvazzaf müddeti bitirip memleketlerine gönderilmeleri lâzım gelse neferlerin askerlik silkinden çıkarılarak yerlerine yeni efradın konulması demektir. Askerlik hizmetlerini gördüklerine dair verilen kâğıtlara da «istibdal tezkeresi» denilirdi.

EFRAD-İ REDİFE (افراد رديف) [Ask.] Eski askerlik teşkilâtında «redif» adı verilen askerlik sınıfında bulunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan redif; birinin ardı sıra giden, arkadan gelen demektir. Askerlikte redif, nizamiye hizmetinden sonra geldiği için bu ad verilmiştir. Eskiden askerlik nizamiye, redif ve mustahfız olmak üzere üç kısımdı. Muvazzaf dahi denilen nizamiye hizmetini görenler redif, ondan sonra da mustahfıza nakledilirler, hizmet yaşlarını dolduranlar ise ihraç olunurlardı.

EFSAR DUZÂN-I HASA (افسار دوزان خاصه) [Sar.] Saray atlarının yularlarını yapanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Efsar; Farsça yulardır. Düzân da dikmek mânasına gelen duhten mastarından diker demektir. Tabirin mânası hassa yular yapıcısı olmuş olur.

*Taktı ol dâver-i cemmaze suvar
Serine üstür-i çarhın efsar
Hakanî*

EF SUN (افسون) [Mit.] Sihir, büyü yerinde kullanılır bir tâbirdir. Farsça olan bu kelime halk ağzında Afsun şelinde kullanılır. Hüseyin Kâzım Beyin lûgatinde «göz boyamak için okunan ve yazılan azaim, sihir, büyü, mecazen mekr, hile, dek» suretinde izah edilmiştir. Fûsun şeklinde de kullanılırdı. Bunun için (İslâm Ansiklopedisi, Efsun maddesi) nde şu tafsilât vardır: «Afsan kelimesinin başka bir şekli olup, afsaniden mastarından muştaktır. (Kara. Feza, Fesay. Fasayiden, b. v.) kelimenin kökü su'dur. Bugün afsun kelimesi Farsça da bilhassa zehirli hayvanların sokmalarına karşı yapılan «gerbet» mânasını taşımaktadır. Güya kendilerinde yapılanları akreplar, B. V. uyuşturma kudreti bulunan bazı dervişler bunların zehirlerine karşı olan muafiyetlerini münasip bir bedel mukabilinde başkalarına nakledebilirler. Bu maksatla ekseriya vücudun muayyen bir uzvu afsunlanır; meselâ, sağ veya sol el. Artık o elle bu kabil hayvanların tehlikesizce tutulabileceğine inanırlar. Polak, Persien, 1, 348.»

*Şöyle bihûş u harap eyledi efsane-i gam
Aklımız başımıza gelmiye efsunlar ile
Baki*

*Güzel tasvir edersin hatt ü hal-i dilberi amma
Fûsun ü şiveye geldikte ey Behzat neylersin?
Şeyhislâm Behai*

EFVAH-I NARIYE (افواه ناريه) [Top.] Tabanca, tüfek, top ve bu cinsten olan silâhlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Efvah; Arapça bir kelime olup ağız demek olan fuh ve fem'in cem'idir. Nar da yine Arapça ateş demektir. Şu halde tâbirin mânası ateşli ağız olmuş olur. Türkçesi ateşli silâh demektir.

EHAD (احد) [Sof.] Birlik, teklik mânasına gelen bu kelime sıfat ve esma ve gaypta taaddüdün intifası muteber olmak üzere İsm-i Zatten ibarettir: Taayyünat-ı ehadiyede ki itibar, isakt ve ispat nazara alınımıyarak min haysü hiye hiye'dir.

EHADIYYET (احديت) [Sof.] Birlik, teklik mânasına gelen bu kelime sofiye istilâhı olarak şöyle izah edilmektedir: Ol şeydir ki bir şey'e nispeti olmadığı gibi diğer bir şey'in de ona nispeti tasavvur olunamaz. Ehadiyyet makamı sair sıfat gibi aynı zat-ı yegânedir. Zira akıl ve lisan ile mahiyeti vafâ gelmez ve zevk-i marifet-i vicdan ile hakikati işaret olunmaz ve (لا يعطون به علما) ayeti hükmünce küh-i zat-ı hak ve gayb-ı hüviyyet-i mutlaka kimsenin mefhumu ve meşhûd ve malûmu değildir.

«Zî» ilâvesiyle sıfat-ı İlâhiyeden» olur.

*Birdir dedi âşınay-ı vahdet
Mevc-i ehadiyyet ü Ahmediyyet.
Şeyh Galip*

EHADIYYET-ÜL-AYN (احديت العين) [Sof.] Görünüş birliği mânasına gelen bu terkip sofiye istilâhı olarak ıtlakdan, esmadan müstağni olan şekilde izah olunmaktadır. Cem-ül-cem' dahi denen ehadiyet-ül-ayn Hakkın halktan ve esmasından gınası haysiyetiyle irad olunur.

EHADIYYET-ÜL-CEM' (احديت الجمع) [Sof.] Birlikte çokluk mânasına gelen bu terkip sofiye istilâhı olarak şöyle izah edilmektedir: Kendinde kesret münafi olmıyan şey. Meselâ bir yer zikrolundukta o yerde birtakım şey bulunmakta beis olmadığı gibi. Yine sofiyeye göre ehadiyet-ül-cem' sıfat ve esmayı ne iskat ve ne de ispat etmeksizin ve esma hazret-i vâhidiyyede munderiç olmak haysiyetiyle ve min hays-i hiye itibar olunan şeydir.

EHADIYYET-ÜL-KESRET (احديت الكثرة) [Sof.] Kesretin ehadiyyeti, bunun mânası kendisinde kesret-i nisbiyye taakkul olunan vâhid demektir. Buna makam-ı cem', ehadiyyet-ül-cem' dahi derler.

EHDELİYYE (اهدلية) [Sof.] Esseyid Hasan Aliy ül-Ehdeli tarafından tesis olunan tarikatin adı idi. Ehdel, mukarriplerin ednası demektir.

EHL-İ AHİRET (اهل آخرت) [Sof.] Ahiret adamı, dünyadan ziyade ahiret işleriyle meşgul insanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Dünyaya fazla bağlılık gösterenlere «ehl-i dünya» denilirdi.

EHL-İ BEYT (اهل بيت) [Sof.] Hazret-i Peygamberin mütaallikatı hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Ehl-i beyt-i Resulullah» suretinde de kullanılırdı. Bunlar da Fatıma, Ali, Hasan ve Hüseyin'di. Bu tâbir; büyük adamların mütaallikatı hakkında istimal olunurdu.

*Ehl-i beytin fırkasından sayılır Selman olur
Fuzulî*

EHL-İ DİVAN (اهل ديوان) [Ida.] Divan-ı hümayuna iştirak eden devlet memurları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Divan ehli demektir. Sadrazam, ikinci, üçüncü, dördüncü vezirler şeyhülislâm, kazaskerler, defterdar, yeniçeri, ağası, devlet erkânının daha birkaçı bu cümle-dendi. Tanzimat'tan sonra divan tâbiri kaldırılarak onun yerine «heyet-i vükelâ» kaim olmuştur.

*Güruh-i ehl-i divana bakıp divaneveş ben de
Tedarik eyledim (erkân) (üst) (raht)-ı divanı
Libas-ı müstaar âsa yine tüccara reddettim
Zaman-ı nakz-ı kiymetle çeküp enva-ı hüsrani
Sümbülzade Vehbi*

EHL-İ DÜNYA (اهل دنیا) [Sof.] Dünya adamı, ahiret işlerine karşı alâkasızlık gösteren insanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Dünyadan ziyade ahiret işlerine bağlılık gösterenlere «ehl-i ahiret» denilirdi.

EHL-İ HEVA (اهل هوا) [Kelâm] Ehl-i sünnet mezhebinin gayrı mezheplere sâlik olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir terkip olan bu tâbirin mânası nefis arzuları demektir.

EHL-İ HAK (اهل حق) [Sof.] Allah adamı mânasına gelir bir tâbirdir. Hurufilerce kullanılan bu tâbir en ziyade garbî İranda yayılmış bir mezhebin de adıdır, Bâtini olan bu mezhebin ulûhiyyetin tecellileri esasına dayanan efsaneleri vardır. Bu efsaneler «külliyyat-ı serencam» ismini taşır.

EHL-İ HAKİKAT (اهل حقيقت) [Sof.] Hakikat ehli, doğru yol adamı mânasına gelir bir tâbirdir.

EHL-İ HAL (اهل حال) [Sof.] İlâhî tecellilere mazhar olanlar yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hakikat ehli demektir.

*Sözün dinle kelâm-i ehl-i hali gayre benzetme
Bilirsın vâiza çok fark vardır kalden kale
Şeyhislâm Yahya*

EHL-İ HİBRE (اهل خبره) [Huk.] Bir madde, bir şey hakkında hususi ve etrafı malûmatı olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu makamda «ehl-i vukuf» tâbiri de kullanılırdı. Şimdi bunun yerine «bilir kişi» kullanılmaktadır.

EHL-İ HİREF (اهل حرف) [San.] Sanat sahibi, esnaf demektir. Hiref; rızka, geçimiyeye yarıyan sanat, amel, kâr mânasına gelen Arapça hîrfet'in cem'idir. Eski vesikalarda yine bu mânaya gelen «erbab-ı hiref» geçer.

EHL-İ KAL (اهل قال) [Sof.] İlâhî hakikatlerden haberdar olmıyanlar yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bununla şeriat ehli kasdolunur.

*Emrah-i ceht eyle kali hal eyle
Kal ehli olandan infisal eyle
Emrah*

EHL-İ KIBLE (اهل قبله) [Fık.] Müslüman yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir terkip olan bu tâbirin mânası kible sahibidir.

EHL-İ KIYAM (اهل قيام) [Mek.] Medreselerin tanınmış, azgın talebeleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar gurup halinde cami cami dolaşırlar, ders okutan bocalara çetrefil sualler sorarak adamcağızı mat edince mağrur bir eda ile hep birden kalkıp giderlerdi. Onlar bu muvafakiyetlerini her tarafta ballandıra ballandıra anlattıkları gibi cami dersinde hazır bulunanlar da ötekine berikine söylediklerinden hocanın haysiyeti sıfıra düşerdi.

Hocalardan ehl-i kıyamın tasallutuna uğrıyanlar en ziyade yeni parlayanlardı. Yapmaya bağladıkları şöhrati çekemiyen meslekdaşları bu yol ile onu söndürmeye çalışırlardı. Geçirdikleri böyle imtihanlarda muvaffak olanlar ise daha ziyade şöhrat sahibi olurlardı.

Ş [Ida.] Devlet aleyhine kalkmış olanlar hakkında da ehl-i kıyam tâbiri kullanılırdı.

EHL-İ KİTAP (اهل كتاب) [Fık.] Vahy yoluyla nazil olmuş olan kitaplara inanana hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kur'an bu tâbiriyle müşriklerden ayırt etmek için kitapları (Tevrat, Zebur, İncil) bulunan Yahudi ve Hristiyanı kasteder. Bu kitaplar muharref olarak intikal etmiş olmakla beraber Yahudilerle Hristiyanlara

müşriklere nazaran, imtiyazlı bir mevki temin etmiştir. İslâm şeriatı müşriklere yapılanların aksine olarak Yahudilerle Hristiyanlara, inkıyatlarından sonra, cizye mukabilinde, kendi ibadetleriyle serbestçe meşgul olmak salâhiyetini vermektedir.

EHL-İ ÖRF (اهل عرف) [*Ida.*] İdare memurları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu tâbir daha ziye ihtisap aşası gibi kanundan fazla idari tedbirlerle iş gören ve halkın levazım ve ihtiyacıyla en çok alakadar olanlarına verilmekte idi.

EHL-İ RUM (اهل روم) [*Hal.*] «Osmanlı» yerinde kullanılır bir tâbirdir. Osmanlılar vakıtle Romalıların idaresi altında bulunmuş olan memleketleri fethettikleri için bu tâbir kullanıldı.

Cebr ile Bağdadı aldı ehl-i Rumun serveri Fehim

EHL-İ SALAH (اهل صلاح) [*Vak.*] Hali mes-tur, namuslu, doğru olan kimse hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu evsafı haiz olanlara «ehl-i afa», «ehl-i hayr», «ehl-i fazıl» da denir. Binaenaleyh ehl-i salah veya ehl-i afa namına olan bir vakıf veya bir vasiyet bu evsafı haiz kimselere ait bulunmuş olur.

EHL-İ SALİP (اهل صليب) [*Tarih.*] Kudüs'ü İslâmların elinden almak ve Müslümanların kuvvet ve satvetine hâlel getirmek fikir ve maksadiyle papaların himayesinde olarak bir kısım Avrupa hükümdarlarıyla derebeylerinin kumandaları altında toplanan ve takım takım İslâm memleketlerine hücum etmiş olan muta-assıp Hristiyan güruhuna varilen unvandır. Türkçesi haçlı seferler yahut haçlılar muharebeleridir. Elbiselerine kırmızı haç dikmeleri, salibi hilâle galebe ettirmek fikrini gütmeleri bu adın verilmesine sebeb olmuştur.

Ehl-i Salip hareketleri Osmanlıların istiklâlinden 209 sene evvel zühûr etmiş ve başlıca sekiz defa vukubulmuştur:

Birinci Ehl-i Salip; (Piyer) adlı bir papazın ve Papa 2 nci (Urban) in teşvikiyle uyanarak karadan İstanbul'a gelmişler, buradan Anadolu'ya geçerek (İznik) e ve hattâ Suriye'ye geçerek Urfa, Antakya ve Kudüs'ü zaptetmişlerdir. Selçukilerden «Kılıç Arslan» bunlarla karşılaşmıştı.

İkinci Ehl-i Salip; Papa 3 üncü (Öje) in teşvikiyle toplanarak yine İstanbul'a ve oradan Şam'a giderek muhasara etmişlerse de mağlûben dönmüşlerdir.

Üçüncü Ehl-i Salip; Papa 3 üncü (Kle-man) in himayesi altında toplanmıştır. Bu toplanmada Fransa, İngiltere kiralariyle Almanya İmparatoru dahi vardı. «Akkâ» yı muhasara etmişlerse de birçok ölü vermişlerdir. Mısır'da «Eyyubiler» namıyla teşekkül eden hükümetin o vakitki hükümdarı «Salâhattin i Eyyubî» bunları perişan etmiştir.

Dördüncü ehl-i Salip; Papa (İnosan) in himayesinde olarak (Folk) isminde bir mutaassıbın teşvikiyle toplanmıştır. Bu takım İstanbul'a geldiklerinde burasını zaptetmişler ve imparatorluğu Rumlardan almışlardı. Bu Ehl-i Salip'in bizzat kendilerinden olan Hristiyanlara yaptıkları mezalim tarihlere geçmiştir.

Beşinci Ehl-i Salip; Papa 3 üncü (Honor-yüs) ün himayesinde olarak teşekkül etmiştir. Mısır'da bozulmuşlardı.

Altıncı Ehl-i Salip; Papa (Gregüvar) in himayesi altında olarak Almanya İmparatoru İkinci (Fredrik) tarafından idare olunmuş, Kudüs'ü zaptetmişti.

Yedinci ve sekizinci Fransa Kralı (Louis) tarafından teşkil edilmiş ve birincisinde Mısır'da Dimyat'ı zaptederek sonradan mağlûp olmuş, askerinde veba zühûr etmekle esir düşmüştü. Ağır fidiye-i necat vererek kurtuldu. İkincisinde ise Tunus'a gidip orada vefat etti.

Ehl-i Salip muharebeleri Avrupa ile İslâm âlemi arasındaki münasebeti artırmış ve Avrupalılar İslâm sanat ve medeniyetinden hisse alarak o zamandan itibaren temeddün ve terakki yoluna girmişlerdir.

Ehl-i Salip'in Osmanlılarla doğrudan doğruya alakası yok ise de istilâ devirlerinde Hristiyan devletlerin vaziyetleri tarif edilirken bu tâbir çokça kullanılmıştır. Bilhassa Niğbolu muharebesi biraz da Ehl-i Salip hareketini andırmaktadır.

İlk zamanlarda silâhla salibin hilâle karşı açtığı harb, sonraları müşliane bir surette devam etmiş ve medeniyetin ilerlemiş olmasına rağmen bu ateş sönmemiştir.

EHL-İ SÜNNET (اهل سنت) [*Kel.*] Hazret-i Muhammet'den gerek amel (işleme), gerek hadis (söyleme) yollarıyla sabit olan sünnetleri yerine getirenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna muhalif olanlara «ehl-i bid'at» denir.

Ehl-i sünnet'in mebnası kitap ve sünnete, daima kitap ve sünnete muvafık olan akla uymak, ehl-i bid'atin mebnası ise Resul ü Ekrem'in getirdiği ahkâmı kendi rey ve hevalarına göre tebdil ve tahrif etmektir.

Dini zaruretlere münkad olan kible ehlinin ihtilâf ettikleri meseleler başlıca ikiye ayrılır.

Birinci kısım meseleleri, ayetler natiktir. Haklarında sarîh hadisler vardır. Sahabe ile tâbiinin itikadı bunun üzerine caridir. Fakat her rey sahibinin rey kendisine hoş görüneceğinden bu meselelerde birtakım fırkalar zühûr etti. Bir kısmı kitap ve sünnetin zevahirini ihtiyar, selevin akaidini iltizam etti. Bu bapta aklın dayandığı usullerin muvafakat veya muhalefetine ehemmiyet vermedi. Ancak kitap ve sünnete itimat eyledi. Yalnız hasmını red veya kalbî itminanını tezyit maksadiyle akli usullerden istimdadetti. Kitap ve sünnetin zevahirini ihtiyar eyledi. İşte bunlara «ehl-i sünnet» denildi.

Diğer kısmı kitap ve sünneti akli usullere muhalif zannederek zâhirinden saptı. Haddizatında nas olduğunu anlamak için akli usullere itimadetti. Yalnız kitap ve sünnet ile istighad ve itidat eyledi. Bunlara da «ehl-i bid'at» denildi.

Bu bahis hakkındaki fikir ve mütalâasını rica ettiğim pek değerli ilim adamı üstad Sadrettin Efendi merhum aşağıdaki malûmatı lütfetmişlerdir:

Cemaat-i sahabe ve tâbiinin mesleklerine mütabaatı tarik-ı necat ve selâmet bilip kader-i ilâhiyi mukir olanlara ehl-i sünnet denildiği gibi ehl-i sünne velcema da itlak olunur. Başlıca Şia ve Havariç fırkalarıyla kader meselesine muhalif olan mutezile mukabilinde istimal olunur.

Bu târif ehl-i sünnet-i âmmenin târifidir ve Makateliye, Kerramiyye, Züheryiye Kellâbiye ve Salimiye gibi selefi tâzim üzere olup kadere iman eden tavaif hep bu târife dâhildir. Bunun mukabil ehl-i sünnet-i hassadır. O da Resul-i Ekrem ile ashab-ı kirânının bulundukları yola gidenler demek olmakla cemaat-ı selefe muvalât üzere bulunan her fırka bu itibarla kendilerini ehl-i sünnet-i hâssa addederler.

Yukarıdaki târifin başına «Hulefa-i selâsenin imametlerini tasdik ile» ibaresini koymak suretiyle ehl-i sünnet-i âmmenin târifini kasredenler olduğu gibi her iki kısmı cami' olarak ehl-i sünnet tâbirini Hazret-i Peygamber'den suduri mertebeye subutevaran sünnet-i seniyyeye temessük eyliyen zevata denilir» suretinde târif eyliyenler de vardır.

Akâitçe beyinlerinde mühim bir fark olmayan taifelerin ehl-i sünnet-i hâssayı kendilerine tahsis ettikleri vâkidir. Hele Zâhiriyyeden ve mümiim der ken inşaallah demegi iltizam eden Şekkiye güruhundan birtakımları ve hadis ile müteavgil olan ehl-i teşeyyuden bazıları sünni ve bidai olan icraları yekdiğerinden tefrik

etmeyip cemaat-ı Hanefiyyeyi mürcie-i müptediaya karıştırmışlardır.

Müctehidinden madut olan «Ebu Sevr-ül-Kelbî» taassupta ileri giderek ehl-i sünnetin şartı Kuran mahluk değildir, amel imandandır demek ve kiraet-i Hamza'yı terk eylemektir demiştir. Ehl-i teşeyyüden olan «Ebu Naim Fazl-ı bin Tekin» ecillâ-i ehl-i sünnetten olan zevat hakkında mürcieyedir diyerek kadhe yeltenir olmakla ilm-i nakd-i ricalde imam olan «Yahya bin Muin» عليه السلام «اذا ذكر ابو نعيم رجلا وافى عليه «فاهو شيعي واذا قال كان مرجأ فاهو صاحب السنة لايس به» hükmünü vermekte tereddüt etmiyor.

Şafiye ve Hanabile gibi şıadan olan ve olmyan mezahib-i saire ashabının böyle sünnet-i hâssa mezhebinin kendilerine hasrettikleri gibi Küfe'nin büyük müctehitlerinden olan ve altı yüz senelerine kadar mezhebi paydar olarak bilâhara inkıraza uğrıyan «Süfyan-ı Sevrî» de nobiz-i temri tahrim edenleri ehl-i sünnetten addetmediği gibi eimme-i Hanefiyyeden «Ebu İsmet-ül-Cami» dahi mezheb-i sünnetin târifinde «ان فضل الشيخين ونعم الحسين وترى المسح على الخفين» demiş ve sünnet-i hâssayı hemen hemen mezheplerine hasreylemiştir. Maazalik bu akval kemal-i sünneti beyaza raci olup yoksa erbab-ı taassuptan maada böyle mezahib-i celile ashabını hakikî bid'ate nispet edenler yoktur.

Ehl-i sünnet; biri hâssa, diğeri âmme olmak üzere ikiye ayrılır.

İzmirli İsmail Hakk Efendinin «Yeni İlm-i Kelâm» adlı eserinde (s. 97) ehl-i sünnet-i hâssa kitap ve sünnette vârit olmayıp sahabe ve tâbiinin sakit bulundukları mesele dalmıyan ehl-i tevhitir, selefiye gibi denilip ehl-i sünnet-i âmme hakkında da zevahir-i kitap ve sünneti ihtiyar ve akaid-i selefi iltizam ettiler. Usul-i akliyenin muvafakat veya muhalefetine ehemmiyet vermediler, yalnız hasmı red veyahut itminanı tezyit için usul-i akliyyeden istimdad ettiler, ehl-i bid'at ise kitap ve sünneti usul-i akliyyeye muhalif zannederek zâhirinden udul ettiler, usul-i akliyyeye itimat ile nas addetmediler, kitap ve sünnetle ancak akla muvafık olan hususlarda istighad ve itidat eylediler denilmiştir. Lâkin ehl-i sünnet-i hâssayı meskûd-ün-anh olan mesele dalmıyanlara hasreylemesi cây-i mülâhaza olup bunlar için selefiye gibi demesinden de ekseriya sıfat-ı ilâhiyyeye ait olup ehl-i kelâmın müteğabihattan dedikleri ayat ve ahadisın teviliye razı olmadıkları gibi, olduğu gibi mânasını da kabul etmeyen güruhu murat eylediği anlaşılıyor ki bunlara «ehl-i techil» denilip bid-

atleri «ehl-i tevil» den daha eşed olduğu erbab-ı ilim ve tahkikın kitaplarında musarrahtır.

«Ehl-i sünnet-i âme miyanında bıraktığı ve zevahir-i kitap ve sünneti ihtiyar ve akaid-i selefi iltizam ettiler dediği fırka-i naciye hakkında usul-i aklileyi yalnız işlerine uyan mevazide istimal eyleyip ona itimat etmediler demesi de cây-ı dikkattir. Çünkü fırka-i naciye öyle mütekellime-i cühemiyenin «İbn-i Hâzım» ve Avrupa feylesoflarının İntikadiye reisi denilen (Kant) ları gibi fıtrat-ı akle muteriz olmayıp bilâkis delâil-i akliden hep nukul-i sahihaya şahit ve müeyyit olduğunu ispat etmiş ve ancak eimme-i selefin zemmedip kabul etmedikleri «El'ilm bilkelâm hüvelcehl» dedikleri cühemiyenin kelâmlarının maddesi olan nazariyat-ı fasideyi berahin-i katia ile cerh ve tezyit etmişlerdir.»

Rahmetli üstat Eş'ariye ile Matüridiye'yi de ehl-i sünnet-i âme miyanında bırakmış ve bir aralık bunlar Selefiyeye akrebtir demekle beraber eserinin bir yerinde de Selefiyenin hatası diğerlerinden daha azdır demiştir. Şu suretle ehl-i sünnet taifeleri içinde hatasız hiçbir fırka kalmamış oluyor. Binaenaleyh burası da cây-ı nazardır.

Yine rahmetli üstad ehl-i sünneti Selefiye, Matüridiye, Eş'ariye olmak üzere üçe ayırmış ve Matüridiye'yi Ebu Mansur'u imam edinen Hanefiyedir diye târif etmiştir. Bu taksimin «Allâme-i Saffarî» nin «Dürre-i muzie» gerhinden alındığı anlaşılıyor. Şârih orada elyevm ehl-i sünnet; Eseriye, Eş'ariye ve Matüridiye fırkalarına münkasım olup Eseriyenin imamları «Ahmet bin Henbel», Eş'ariyenin «Ebu Hasan-ül-Eş'ari», Matüridiyenin de «Ebu Mansur-ı Matüridi» dir. Fakat hakikatte ehl-i sünnet-i hâssa ancak bir fırka olup o da Eseriyedir demiştir. Seffarî hanabileden olmakla bu söz kendisine çok görülmez. Lakin bir az tashih ve tadile muhtaçtır.

Gene İsmail Hakkı Efendi Eseriy ve Selefiye lâfızlarını müteradif gösterdiği gibi şu izahatı da vermiştir: Selefiye namı iki taifeye verilmiştir. Bunlardan birisi selef-i ümmetin mesleğine tâbi olan ehl-i tahkiktir ki anlara ehl-i eser dahi denilir. İmamları Ahmet bin Hanbel değil bizzat Resul-ül-lahtan ve selef-i ümmetin lisan-ı halleri olmak itibarıyla ecille-i ümmetten akait hususunda da imam ünvanına ehak olan Fıkıh-ı Ekber müellifi «İmam-ı Ebu Hanife» dir. Mütekaddime-i Hanefiye gibi o miyanda bulunan Ebu Mansur Matüridi ve ashabı da selefiye-i Eseriyeden idiler. Mutaahhirin-i Hanefiyeden «Sadrüddin-ül-Edraî», «Şem-

süddin bin Tolun» tarikat şârihi «Fazl Sühranî», «Sefiyyüttin-ül-Neccar-ül-Nablusî», kezalik meşahir-i Eseriyeden oldukları gibi tevil ancak avamın zihnindeki halelden dolayı caiz olur diyen «Kemalettin bin Hemmam» ve sözlerinden yine böyle takiiye ile âmil oldukları anlaşıl-makta olan «Bedrettin-ül-Aynî» gibi birçokları da kezalik mezheb-i Eseriyeden idiler.

«Selefiye namı verilen ikinci taife balada zikri geçen «Ehl-i techil» dir. Anlar Selef-i ümmetin mezhebinde değil, Eş'ariye-i mantikiyenin eslâfından olan «Ebu Süleyman-ül-Hatabî» gibi kudemay-i Eş'ariye ve «Ebul-Hasan-ül-Eş'ari» nin müntesip olduğu kudemay-i Kellâbiye taifeleridir.

«Ulemay-i Hanefiye Ebu Mensur-ı Matüridi'yi iman ittihaz etmediler. Meşayih-i Hanefiyeden olan bu zat Mu'tezile'nin evail-i edilelerini red, vehimlerini beyan gibi metalib-i âliyye bazı kitaplar telif etmiş ve kendinden ahzedenlere de onun usulü üzere hasımlarla münazara ve mücadele eder olmalarıyla anlara Matüridiye namini bu hasımlarının vermiş olduklarını «Akide-i Tahaviye» şârihi «Ebu Şüca-ün-Nasrî» beyan etmiştir. Ebu Mansur ve eshabı meslek-i fukahadan çıkmadılar. Ehl-i kelâm ıdadına dâhil olmadılar. Ancak kendilerinden iki yüz sene sonra gelen «Ebu Muin-ün-Nesefî» senetsiz sepetsiz elisine-i rüvattan topladım diyerek telif ettiği «Kitab-üt-te'bilât» ı ona atfetmiş ve kendisi Eş'ariye ile Mu'tezile arasında mutavassıt bir meslek tutmakla beraber mezheb-i Matüridiyi bozmuş idi. Ondan sonra gelip «Akaid-i «Nesefiye» yi telif eden «Ebul-Fazl Bürhan-ün-Nesefî» de ana peyrev olup daha ziyade mezheb-i itizale meyylemiş ve meslekleri diyar-ı Rum'da «Molla Fenârî» tarafından terviç edilmekle taammüm etmiştir. İşte «Allâme-i Saffarî» nin matüridiyeden muradı bunlardır,

«Malikiye'nin kudemasi ve Safiye'nin mütekaddimini ve «İmamüddin İbn-i Kesir» ve «Şemseddin-i Zehabî» gibi muhakkikleri ve Hanabile'nin selefleriyle «Şeyhülislâm İbn-i Teymiyye» den beri müteahhirin hep Eseriyedenidir. Mu'tezileden fûrugda Hanefî ve Şafiî mezheplerine müntesip olanlar bulunduğu gibi Kellâbiye'nin mütekaddimini ve ezümle «Ebul-Hasan-ül-Eş'ari» mezheb-i Şafiî'ye müntesip ve Salimiye mezhebi de Hanabile meyanında gayi idi. Kerramiye'nin pek çoğu Hanefiye'den, bazıları da Şafiîye ve Malikiye'den idiler»

«Netice olarak eimme-i erbaa'nın kendileri ve kudemay-i ashab-ı ehl-i sünnet olmakla asıl müntesipleri de ehl-i sünnettir.»

EHL-İ SUK (اهل سوق) [T.] Çarşı halkı, esnaf mânasına gelir bir tâbirdir.

EHL-İ TARİK (اهل طريق) [Sof.] Bir tarikate mensup olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Derviş demektir.

EHL-İ TERTİP (اهل ترتيب) [Fık.] Farz olan beş vakit namazı, arada fasla vermeden muntazam olarak kılanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

EHL-İ UKUBET (اهل عقوبت) [Hak.] Men edilen şeyleri yaptıklarından dolayı ceza tertibi kabil olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Cezaya ehil, lâyük kimseler demektir.

EHL-İ VEZÂİF (اهل وظائف) [Vak.] Vakfın «galle» sinden maaş ve tayinat alanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Vazife sahibi demektir.

EHL-İ VUKUF (اهل وقوف) [Hak.] Bilirkişi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu makamda «ehl-i hibre» tâbiri de kullanılır.

EHLİYETNAME (اهليتنا) [Ida.] Her hangi bir işte yapabilme kudreti olduğuna dair alâkalılar tarafından verilen vesika, şahadetname yerinde kullanılır bir tâbirdir. Türkçesi ehliyet kâğıdıdır. Arapça bir kelime olan ehliyet işe yarar halde bulunuş, iktidar demektir.

EHL-İ ZEVC (اهل زوج) [Sof.] Zevk sahibi mânasına gelen bu terkip sofiye ıstılahı olarak «ol kimsedir ki aklın tecelliyatının hükmü makam-ı ruhundan ve kalbinden nefsinde ve kuvasına nazil olur ve anı his ve sevk ile idrak eyler» suretinde izah olunmuştur.

EHL-ÜL-FARZ (اهل الفرض) [Fık.] Birinci derecedeki vârisler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir terkip olan bu tâbirin mânası farz ehli demektir.

EHVAL (احوال) [Sof.] Halin cem'i olan bu kelime sofiye ıstılahı olarak şöyle izah edilmektedir: Abdin üzerine birisi tarafından fâyiz olan mevhibeye denilir ki nefsi müzekkâ ve kalbi musaffa olan salih amelden dolayı miras olarak varid olur, yahut min tarafillâh imtinan-ı mahz olarak nazil olur. Ehval tesmiye olunması abid anınla rüsum-ı hulkiyeden tahavvül etmesinden ve abdin derekâtı sıfat-ı hakkıyeye, derecat-ı kurb ve huzura mütehavvil olmasındandır. Terakkinin mânası da böyledir

EİMMET-ÜL-EMMA (ائمة الامماء) [Sof.] Esmanın başı mânasına gelen bu terkip, sofiye ıstılahı olarak hay, âlim, mürid, kadir, semî,

basir, mütekellim olmak üzere yedi isim demek olan esma-i seb'a yerinde kullanılır. Sofiyyeye göre bu yedi isim bütün esmanın asıllarıdır. Semî ve basir yerine cevât ve muksit isimlerini koyanlar da olmuştur.

EJDERHAN (اژدرهان) [Top.] On altıncı asrın son yarısı ile on yedinci asrda kullanılmış olan toplardan birinin adı idi. Ejder, Farsça büyük yılan, dehan da ağız demektir. Bu itibarla mânası ejder ağızlı demek olur.

EKÂBİR KAPISI (اکابر قوسى) [Hal.] Büyük devlet memurlarının daireleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ekâbir; Arapça pek büyük, en büyük demek olan ekber'in cem'idir, Fazilet sahiplerine de ekâbir denilirdi.

Adet budur en sonra gelir bezme ekâbir
Neu't

EKÂBİR KULU (اکابر قولى) [Hal.] Büyük devlet memurlarının daireleri halkı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buradaki kul, adam mânasına gelir.

EKALİM-İ BÂRİDE (اقاليم بارده) [Koz.] Medarlardan kutuplara kadar uzanan yerler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Soguk iklimler demektir

EKALİM-İ HARRE (اقاليم حاره) [Koz.] İstiva hattından Cedi ve Seretan medarına kadar imtidat eden memleketler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sıcak iklimler demektir.

EKALİM-İ MUTEDİLE (اقاليم معتدلة) [Koz.] Medarlar arasına düşen yerler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mutedil memleketler demektir.

EKALİM-İ SEB'A (اقاليم سبعة) [Koz.] Eskilere göre dünyanın ayrıldığı yedi kıt'a mânasına gelir bir tâbirdir. Yedi iklim demek olan bu tâbirin Farsça karşılığı heft iklimdir. Bunun yerine «Ekalim-i seb'a-i âlem» de denilirdi. Ekalim, Rumca klimadan alınmış olan iklimin cem'idir. İklim bir memlekete ve kıt'aya nispetle hava hâdiselerinin toplu heyeti demektir. Eskiler arzi dört müsavi kısma ayırmıştı. Rub'u meskûn ve rub'u mamur tâbirleri de buradan ileri gelmiştir. Bu kısımların her birinde mütaaddit iklimler farz ederler ve bunları ayıran hatları daima istiva hattına müvazi olarak çizlerlerdi.

Şu feyzi gördü ekalim-i seb'a-i âlem
Olur letafet ile heft bağ-ı Huld'e nazir
Sabir

EKBERİYYE (اکبريه) [Sof.] Sofiyenin en büyüklerinden Muhyiddin-i Arabî tarafından

tesis olunan tarikatin adıdır. Tarikatler hakkında kıymetli eserler yazmış olan Sadık Vicedani «Tomar-ı Turuk-ı Aliyyeden Kadiriyye Silsile-namesi» nde (Matbaa-i Âmiri, 1340-1338, sahife 44-47) «Ekberiyeye yani Gunye-i Kadiriyye» başlığı altında şu tafsilatı veriyor:

«Tarikat ehlinin malûmu olduğu üzere «Tarik-ı Aliyye-i Ekberiyeye» Şeyh-ül-Ekber Muhyiddin-i Arabi tarafından tesis buyurulmuş; taife-i ârife-i sofieyce «cemî turuk-ı Hakkın mecmuasıdır» denilmiştir

«Şeyh-ül-Ekber zamanında 300 den ziyade Evliyaulaha mülâki olarak müşahabe ve istifaza da etmiş ve bazılarından hırka-i tarikat giymiştir. Bunlardan birisi «Medyeniyeye» tarikat-i aliyyesi pir-i celili «Ebu Medyen Şuayb-ül-Mıgribi» Hazretleridir. Bir ismi de «Muhyeniyeye» olan «Ekberiyeye» tarikat-i aliyyesinin silsilesi şu veçhile mesbuttur:

- 1- Seyyid-ül-evvelin vel-âhirin «Muhammet Mustafa» ﷺ Efendimiz Hazretleri
- 2- Ebül-Haseneyn imam Aliyy-ül-Mürteza
- 3- Seyyid-üt-tâbiin Ebu Sait Hasan bin Yesar-ül-Basri
- 4- Eşşeyh Habib-ül-Acemî
- 5- » Davut Tai
- 6- » Ebu Mahfuz maruf Aliy-ül-Kerhi
- 7- » Ebül-Hasen Sıriy-üs-Sakati
- 8- Seyyid-üt-Taife Cüneyd-i Bağdadi
- 9- Eşşeyh Ebu Ali Rudbari
- 10- » Ebu Ali Hüseyin bin Ahmet-ül-kâtip
- 11- » Ebu Osman Sait bin Selâm-ül-Mıgribi
- 12- » Ebu Kasım Ali bin Abd-ül-Vahid-ül-Gürkânî
- 13- » Ebubekir bin Abdullah-üt-Tusi-ül-Nessaç
- 14- » Ebül-Fütuh Mecdüddin Ahmet Gazali
- 15- » Ebül-Fadıl Muhammed-ül-Bağdadi
- 16- » Ebül-berekât Aliy-ül-Bağdadi
- 17- » Ebu Yusuf-ül-Mıgribi
- 18- » Ebu Said-ül-Mıgribi
- 19- » Ebu Medyen Şuayp bin Hüseyin-ül-Mıgribi
- 20- Pir-i tarikat Mubiddin-i Arabi

«Bu silsileye nazaran «Tarikat-i Aliyye-i Ekberiyeye» şube-i Kadiriyye değil; tarikat-i müstakilledir. Ayasofya civarında Kaygusuz İbrahim Baba Dergâh-i Kadirisi post nişini Şeyh Hacı Hasan Rıza Efendi birader-i muhteremim tarafından iare kılınan (1285) senesi litograf matbuu tomar-i kebirde Şeyh-ül-ekber hem Ebu Medyen Şuayp vasıtasıyla hem de

(Şeyh ebu Abdullah ve Şeyh ebu Abbas Arif vasıtasıyla Cenab-ı Gavse mensup olarak gösterilmiş ve ismi üzerinden Şeyhayn-ı müşarünilehima vasıtasıyla Cenab-ı Gavse uzanan hat üzerine aşağıdan yukarıya doğru: «Piri-i sani Hâtem-ül-evliya Ekmel-i urefa» ibaresi muhar-rer bulunmuştur.

«Şeyh-ül-ekberin en büyük hulefay-i Gavsiyeden «Şeyh Cemaleddin Ebu Muhammed Yunus-ül-Kassar bin Yahya El-Abbas-ül-Hâşimî» den de tarikat hırkası giydiği ve müşarünileyhden aldığı Kadiri tarikatının «İmam-ı Yafii» ye vâsıl olduğu (Tibyan Vesail-ül-Hakaik fi beyan-ı Selâsil-üt-tarikat) de görülmüştür.

«Tomar ile Tibyan'ın rivayeti arasında bir şeyh ismi fazla ise de «Lûgat-i Tarihiye ve Coğrafiye» Şeyh-ül-Ekberin müşarünileyh Şeyh Cemalüddin vasıtasıyla Cenab-ı Gavse de nispetini tesbit eylemiş olduğundan Tibyan'ın rivayeti teyyüt ediyor.

«Şu izaha göre Şeyh-ül-Ekberin Ebu Medyen Şuayp vasıtasıyla değil; Şeyh Cemalüddin vasıtasıyla Cenab-ı Gavse de nispeti muhakkak ve Lûgat-i Tarihiye ve Coğrafiyenin rivayetine göre «Şeyh Takiyüddin» vasıtasıyla Hızır Aley-hisselâma nispeti de musaddaktır.

«Kadiri meşayihinden Şeyh Halil Sami Paşa zade Şeyh Muhammed Cafer Hayrullah Efendi peder-i muhterememiz şubât-ı Kadiriyye hakkında irsai buyurduğu mektupda «şube-i Ekberiyeye» için «Ekberiyeye-i Abd-ül-ganiy-ül-Nablûsi de derler» demiştir.

«Şu rivayat ve ifadattan anlıyorum ki: «Şeyh-ül-ekber'in o (300) evliyaulah ile mülâkattan aldığı feyz ve kemalin hulâsası ve yukarıda da denildiği veçhile - cemî-i turuk-ı Hakkın mecmuası olarak tesis buyurduğu tarikat-i müstakille-i aliyyeye «Ekberiyeye» namı verilmiş ve silsilesi de yukarıda yazılı olduğu veçhile tesbit edilmiştir.

«Şeyh-ül-Ekber hazretleri içtihadına binaen ve kemal-i irfan-ı bakemaline istinaden Ekberiyeye tarikatini tesis ile kalmamış, Cenab-ı Gavse bilvasıta peyda ettiği nispetin icaze-i irşadiyle tarikat-i aliyye-i Kadiriyyeyi de neşre himmet etmiş ve bu himmetle tarikat-i Kadiriyyede iki şube peyda olmuştur. Bu şubelerden birisi «İmam Yafii» ye diğeri de «Abd-ül-gani Nablûsi» ye mensuptur.

«12 nci harn-ı hieri ulema ve meşayihinden olup ilm ü irfaniyle, musannifat-ı kesiresiyle, zühd ü salâhiyle, takvasıyla meşhur olan «Abd-ül-gani bin İsmail bin Abd-ül-ganiy-ün-Nablûsi» «Kamus-ül-âlam» ile «Lûgat-i Tarihiye ve Coğrafiye» nin rivayetlerine göre «Kadiri, Sühre-

verdi, Nakşibendi» tarikatlerine mensup olup nispet-i Kadiriyyesini de içtihadına binaen bir şube-i Kadiriyye tesis etmiş ve kendisini nispet-i Gavsiyyeye isâl eden silsiledeki rical miyanında Cenab-ı Gavsa'dan sonra âzam-ı meşayih Şeyh-i Ekber ve Şeyh-ül-Ekber'in tesiskerdesi olmakla meşhur tarikat da «Ekberiyeye» olduğundan Abd-ül-gani müşarünileyh şube-i Kadiriyyesine «Ekberiyeye-i Abd-ül-gani Nablûsi» denilmiş, bu isim bilâhara tahfif edilerek «Ekberiyeye» kalmış olduğundan bu münasebet ve iltibas ile asıl tarikat-i müstakille-i ekberiyeye şube-i Kadiriyye zanı edilmekle tomarlara geçmiş, müllefât-ı ahireye girmiştir.

«Şu izabate nazaran ve bu iltibası defan şube-i Nablûsiyyeye «Gunye-i Kadiriyye» denilmek daha doğru ve vazih olur.

«Muharrir-i fakir bu sureti tercih ve bu terciha Cafer Hayrullah Efendi pederimizin mektubundaki işareti esas ittihaz eyledim.»

Muhammed Muhyiddin-i Arabi'nin lâkâbı Şeyh-ül-ekber, künyesi Ebu Abdullah'dır. Şimdi İspanya diye anılan eski Endülüslü beldelerinden (Mersiye) kasabasında 17 ramazan 560 (1165) senesinde doğdu. 568 (1173) de henüz çocuk iken İsbilye'ye nakletti. 598 (1201/1202) senesine kadar orada kaldıktan sonra Mısır, Hicaz, Bağdat ve Musul'u ziyaret eyledi. Bir aralık Konya'da oturdu. Orada ikameti sırasında Sadrüddin-i Kunevi'nin anasıyla evlendi. Şam'da oturduğu esnada bir çok mal ve para hediye ettikleri halde bir habbesini bile biriktirmedi. Hepsini fakirlerle muhtaçlara dağıttı. 22 Rebiülahır 638 (1240) Şam'da idam edildi. Salihîye'deki türbesini Yuvuz Sultan Selim yaptırmıştır. Tasavvufta tutmuş olduğu yüksek yere kimse çıkamamıştır. Şiir ve edepte de kendisini tanıtmıştı. Üç yüzden fazla eseri vardır. En meşhurları Futuhât-i Mekkiye ile Füsûs'tur.

EKMEK EVİ (عكة دوى) [Sof.] Hacı Bektaş tekkesi makamlarından birinin adı idi. Her evin babası olduğu gibi bu evin de son babası Hacı Kerim Baba idi. Eski yazıda ekmek, etmek yazılırdı.

EKSARH (كسارخ) [Ida.] Rumların baş papaslarının unvanı olan «Patrik» a mukabil Bulgarların baş papaları hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Osmanlılar İstanbul'u zabtettikleri zaman muhtelif milletlerin ruhanî reislerini ibka ettikleri gibi o sırada münhal olan Rum Patrikliğine münasibinin intihabına da müsaade ettiler.

Osmanlı İmparatorluğu kuvvet ve satvet sahibi olduğu zamanlarda patriklerin hiçbir

chemmiyeti yoktu. Hükümet patriği ancak reaya zümresinden bir fert olarak tanır ve hakkında o yolda muamelede bulunurdu. Hattâ Köprülü-zade Mehmet paşa hiyanetini gördüğü patriği idam bile ettirmişti. Patrikler bu cihetleri bilmekle beraber şarkta nüfuzlarını idame için her türlü tedbire müracaattan geri durmazlardı.

Rum patriğinin şarkta nüfuzunu kıracak ezeli hasım papalık makamı idi. Fakat patrikhanenin Katolik nüfuzuna malik olması imkân haricinde idi. İstanbul'un fethinden evvel Bizans İmparatorunun Türk satvetine karşı şark ve garp kiliselerinin birleşmesi hakkındaki tekliflerinin yerine İstanbul Türkleri'nin eline düştükten sonra Fener Patrikhanesi'nin Hristiyanlık namına Avrupa'dan istimdat etmesi kaim olmuştu. Bu sebepten patrikhâne şarkta Katolik nüfuzuna malik olamıyor, fakat aynı zamanda kendi mevcudiyetinin idamesini Katolik âleminden temenni ediyordu.

On sekizinci asırda patrikhane için yeni bir Ortodoks hami ortaya çıktı: Rusya. Türkler, asırlarca dâhilden Patrikhanenin fesadına, hariçten de Rusya'nın tecavüzlerine karşı uğraşmağa mecbur oldular. Osmanlı İmparatorluğu zaafa uğradıkça, Patrikhanenin nüfuzu arttı. Böyle olmasına rağmen on dokuzuncu asrın icaplarından olan milliyet inkişafa bağladığı için Patrikhanenin nüfuzuna rağmen bu bâkimiye bilhassa Rum olmaıyan unsurlar üzerinde devam etmedi. Patriğin dinî nüfuzundan ilkevvle ayrılan Bulgarlar oldu. Balkanlarda milliet fikrinin ilerlemesi Bulgarlarda dinî istiklâl ile başladı.

René Pinon diyor ki: (Avrupa ve Osmanlı Devleti sf. 123) Bulgar kilisesiyle Bulgar kavmi yavaş yavaş dirilmeğe başladı. Bu esnada ise Osmanlı satveti zeval buluyor, Rusya İmparatorluğu o cesim himayetkâr gölgesini Balkanlara kadar temdit ediyordu. 1870 de Fener Patrikhanesine karşı koymak için Türklerin de müsaadesiyle müstakil Bulgar kilisesi, Bulgar eksarhlığı teşekkül edinceye kadar mücadele, hariçten gayr-i mer'î, fakat gizli gizli devam etti. Dinî teşkilât perdesi altında yavaş yavaş siyasi istiklâl hazırlandı.»

İstanbulda Bulgar kilisesinin tesisi hakkındaki teğebbüs 1265 (1849) senesinde başlamıştır. O zaman İstanbul'da oturan Bulgarlar Fener Patrikhanesine tâbi idiler. Yortu günlerinde daima Rum kiliselerine giderler, âyinlerini orada yaparlardı.

Bulgar milletinin istiklâl fikirleri yavaş yavaş kuvvet bulur bulmaz, ilk işleri kendilerine mahsus bir kilise tesis eylemek oldu Buna «papas evi» namı verilmişti. Bulgarlara bu hu-

susta en çok yardım eden «İstefanaki» dir. O zamanlar büyük «Reşit Paşa»nın ikinci sadareti idi. İstefanaki sadarete takdim ettiği arızada (Türk Tarih Encümeni Mecmuası, sayı 8, (85) Ahmet Refik Beyin Makalesi) İstanbul'da mevcut Bulgar reayasının Rumca'yı bilmedikleri cihetle «anhyacakları lisanda icray-ı âyinlerine mahsus ve müfrez bir kiliseye ve hasb-el-âyin zünub-ı beşeriyelerini bil'istima' kavanin-i edebiyeye-i ruhaniyyeyi kendilerine telkin ve ıslah için Bulgar lisanlarına aşına iki üç nefer papasa da muhtaç olduklarını ve avatıf-ı aliyye-i tebea-perveri i saltanat-ı seniyyeden Rum ve Ermeni ve Katolik tavaif-i muhtelif ve reayay-ı nasa-raya ve Yehud taifesine başka başka maabit ve mahal cemaat-ı mezhebiyye tahsis buyurulduğu misillü Bulgar reayasına dahi müsaade-i aliyye bîdirig ve sezavar buyurulmak ümniyye ve istidasında bulunduklarını» söylemekte ve uzun tafsilât vermek suretiyle Fener ve Cibali'de papasevi inşasına müsaade olunmasını niyaz etmekte idi.

Ahmet Refik Beyin dediği gibi İstefanaki'nin Babiâliye yazdığı bu tezkire gayet mahirane düşünerek tertip olunmuştu. Çünkü bir taraftan güya Babiâlinin hukuku sıyanet ediliyor, diğer taraftan ise Rusya'nın müdahalesi ima edilerek hafif bir tehdit de ileri sürülüyordu. İstefanaki'nin «bazı mahalden resmen ısrar mahzuruna sed çektilirmek» ten maksadı da bu idi. Hattâ Bulgarların kendilerine behemahal müstakil bir kilise tesis eylemek ve Fener Patrikhanesinden ayrılmak için «başka taraflara müracaata mecbur» olacaklarına Babiâli de kanıdı. Hususiyle 1255 (1839) Tanzimat fermanından sonra Türkiyede sakin Bulgarların da «bazı gûna müsaadata ihtiyaçları» olduğunu Babiâli de teslim ediyordu. Bu sebepten Reşit Paşa İstefanaki'nin tezkiresinin lefiiyle tervecen makam-ı saltanata arz-ı keyfiyet etti. İstefanaki'nin fikri Mabeynce de tasvip olundu. «Bulgarlara mahsus bir papashane» inşasına müsaade olundu.

İşte İstanbul'da Bulgar eksarhhanesinin esası bu suretle kurulmuştur. Hükümet bu hareketle patrikhaneye de bir darbe vurmuştu. Çünkü Bulgarların kendi nüfuz-ı ruhanisinden ayrılmasını Patrik katıyyan arzu etmiyor, şiddetle muhalefet ediyordu. Maamafih iş isten geçmiş kilisenin temeli atılmıştı. Çok geçmeden Bulgar kiliselerinde yapılan âyinlerde Rum patriğinden bahsedilmemeğe başlandı ve nihayet 1277 (1860) de Bulgarlardan bir heyet Babiâliye müracaat ederek Rum patriğini reis-i ruhani tanıyamıyacıklarını bildirdi. Hattâ birkaç

gün sonra Bulgarlar tarafından Rusya Sefaret-hanesi önünde Çar şerefine ilâhiler okundu. Rum patriği Kiriliyos istifaya mecbur oldu. Yeni bir patrik intihabı lâzımdı. Fakat Bulgaristan-daki Bulgar cemaatleri intihaba katıyen iştirak etmediler. Bununla beraber biraz sonra Bulgarlar da iki fırka oldular. Selânîk ve Manastır vilâyetlerinde Katolik propagandası daha faik bir tesir icra etti. Binaenâleyh hükümet Bulgarların da, aynıyle bir kısım Ermeniler gibi, kendi papaslarının idaresi altında ve kendi lisanlarıyla katolik mezhebinde ibadet etmelerini hoş gördü. 1860 senesi kânunuevvelinin yirminci günü Bulgar arhimandiriti Makari, Bulgar milleti tarafından tam salâhiyeti haiz âza ile beraber Ermeni Katolik patrikhanesine müracaat etti. Arhimandiritin bütün suallerine Katolik partriğ «Hason» cevaben şark Katolikler kiliselerinin papalık makamıyla münasebetleri nasılsa, Bulgar Katolik kiliselerinin de aynı olacağını, Bulgar milletinin cismani ve ruhani teşkilâtına papanın katıyen müdahale etmiyeceğini anlattı. Heyet, Bulgar Katolik kilisesinin Fransa himayesinde bulunmasını temenni etti. Bundan da maksatları Yunan ve Rus ittihadına karşı Bulgarlığı muhafaza eylemekti. Fransa buna çoktan razı idi. Fakat Rusya'yı gücendirmeye arzu etmediği cihetle Bulgarların bu temenniyatına karşı ihtiyatkârane hareket etti.

Bulgar heyeti Ermeni Katolik piskoposuna kendilerinin Katolik mezhebine girdiklerine dair biri iki bin, diğeri yüz kırk imzalı Fransızca ve Bulgarca iki senet verdiler. Bulgarlar bu senetleri bizzat yazmışlar, altlarına hepsi de imzalarını koymuşlardı. İstanbul Katolik piskoposu bunları tercüme ettirdi. Babiâlinin vaziyeti müşküldü. Fakat patrikhanenin nüfuzunun kırılmasını o da istiyordu. Bulgarların hareketi ise sırf millî idi. Patrikhanenin nüfuzundan kurtulmak istiyorlardı. Bütün bu millî ve dinî hareketi idare eden «Filibe» idi. Filibe'deki Bulgarlar Fener Patrikhanesinden tamamiyle ayrılmışlardı. İşte bu sebeptendir ki yeni patrik «Kiriliyos» u hiçbir Bulgar ruhani dairesi tasdik etmemişti. Şu hale göre Bulgarlar iki kiliseye ayrılmış oluyurlardı. Bir kısmı müstakil Bulgar kilisesine, bir kısmı da papaya tâbi olmuşlardı. Fakat papaya tâbi olanlar daha ziyade milliyetlerini korumak kasdiyle hareket ediyorlardı. Bulgarların fikrince Bulgarlığın en büyük düşmanı Ruslarla Rumlardı. Papanın siyasî nüfuzu mütezelzil olsa bile ruhani nüfuzu kendilerini himaye için kâfi idi. İbadetlerini millî dil ile yaptıktan sonra papaya tâbi olmanın bir mahzuru yoktu.

Babiâliye gelince o da Bulgarların bir kısmının katolik olmasına hiç ses çıkarmamak yolunu iltizam etti. Babiâli'nin bu hareketi Rum Patriği için acı bir darbe idi.

İşte bu suretle Bulgarlar patrikhaneden ayrılmış, müstakil Bulgar kilisesi teesüüs etmiş, eksarh Bulgarların ruhani reisi olmuştu.

EKSARHHANE (اڪسارخانه) [Ida.] Eksarh ünvanını taşıyan Bulgar başpapasının oturduğu yere verilen addır. Rum patrikhanının işgal ettiği binaya «Patrikhane» denildiği gibi Bulgar ruhani reisinin bulunduğu Fener'deki yere de Eksarhane denilirdi.

Eksarhane; eksar maddesinde izah olunduğu vechile 1870 de tesis olunmuştur.

EKSİK AKÇA (اڪسيك آچا) [Mes.] Aşınmak veya içinden maden çalınmak gibi sebeplerle nizamî ayarına halel gelmesi yüzünden kıymeti eksilen paralar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eksik para demektir.

EKSİK ETEK (اڪسيك اتيك) [Hal.] Mecaz yoliyle Kadın, zevce yerinde kullanılır bir tâbirdir.

EKSİK SAZ (اڪسيك ساز) [Mus.] Eskiden kâmil sayılmıyan sazlara verilen addır. Hicrî dokuzuncu (Milâdî on beşinci) asırda yaşamış olan Ahmet oğlu Şükrullah eski Türk sazları hakkında yazdığı eserinde (Millî Tettebbular Mecmuası cilt 2, sayı 4.5) o zamanki sazlardan çenk, nüzhe, kanun, mugniyi eksik sazlardan sayar.

EL AÇMAK (ال اچم) [Hal.] Mecaz yoliyle dilenmek mânasına gelen bir tâbirdir. Bunun yerine «avuç açmak» da kullanılır.

El açar olmasa dahi muhtaç;

Karnı tok olsa yine gözleri aç.

Sümbülzade Vehbi

EL ALMAK (ال اتم) [Sof.] Derviş olmak, tarikate intisap eylemek mânasına kullanılan bir tâbirdir. Bektaşîlerde bu makamda «nasip almak» tâbiri kullanılır.

Sâki'nin elin öptüm olup şeyh-i harabât

Eller ayağın öptüğü ademden el aldım

Neşatî-i Mevlevî

EL ALTINDAN (ال االتدن) [Hal.] Mecaz yoliyle gizlice yapmak, yaptırmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

EL BAĞLAMAK (ال باغلامق) [Hal.] Mecaz yoliyle ellerini birbirinin üzerine koyup ayakta durmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Buna «divan durmak» da denilir. Eskiden, hürmet

makamında büyüklerin huzurunda bu şekilde durulduğu için bu tâbir meydana gelmiştir.

Kadrini sengi musallada bilip ey Baki

Durup el bağlıgalar karşına yaran saf saf Baki

EL BASMAK (ال باسماق) [Hal.] Mecaz yoliyle yemin etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden yeminler mukaddes kitaplara el bastırılarak yapıldığı için bu tâbir meydana gelmiştir.

EL BİR ETMEK (ال بر اتيك) [Hal.] Mecaz yoliyle birleşmek, bir araya gelmek. ittifak etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «el birliği etmek» de denilir.

Zülfünün zencirine kul eyledin şahım beni
Kulluğumdan kılmasun azat Allahım beni
Cevr-i dilber, taani düşmen, süz-i firkat; zâf-i dil
Dürlü dürlü dert için yaratmış Allahım beni
Yıkmağa vü yakmağa sâu ile el bir ettiler
Süz-i sine, eşk-i dide, ateş-i âhın beni

Avnî (Fâtih Sultan Mehmet)

ELE BAŞI (اله باشي) [Hal.] Mecaz yoliyle rehber, reis, kılavuz yerinde kullanılır bir tâbirdir.

EL ETEK ÇEKMEK (ال اتيك چكك) [Hal.] Mecaz yoliyle Alâkayı tamamen kesmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Karışmamak, bitaraf durmak makamında da «etek çekmek» denilirdi.

EL ETEK ÖPMEK (ال اتيك اوپمك) [Hal.] Mecaz yoliyle Rica, niyaz, istida, isticram, minnet, tekâpu yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden bir şey istemek için büyüklerin huzuruna çıkıldığı zaman el, etek öpüldüğü için bu tâbir meydana gelmiştir.

EL ETEK TUTMA (ال اتيك طومك) [Sof.] Tarikate intisap etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Derviş olmak demektir.

EL FENERİ (ال فئاري) [San.] İçine mum dikilerek elde taşınan aydınlatma aletine verilen addır. Sokakların aydınlatılmadığı eski zamanlarda gece sokaka çıkma zorunda kalanlar el feneri taşırlardı. Fenersiz çıkanlar cezalandırılırdı. Kibarların büyük el fenerlerini önden giden uşaklar götürürdü. El fenerlerinin muşambalı ve camlı olmak üzere iki türlü vardı. Muşamba el fenerleri körüklü bir üstüvane şeklinde olup katlanarak kapanır ve istenildiği zaman açılırdı. Bunlara «muşamba fener», «ışkembe fener» denilirdi. Muşamba fenerlerin daire şeklinde olan alt ve üst kısımları piring veya gümüşten kabartma tezyinatle

süslenirdi. Bunların gümüş, tombak ve altın kaplamalıları ve sanatkâranın olanları da vardı. Camlı olanları bugün de gördüğümüz fenerler şekli de idi. Yalnız uçaklar tarafından götürülenler daha büyüktü.

ELHAC (الحاج) [Hal.] Kâbe'yi muayyen zamanda niyet ederek ziyaret eden ve tavaf ve hac nüsukünü (ibadet, taat) yapan kimse hakkında kullanılır bir tâbirdir. Türkçede «hacı» tâbir olunur. Cem'i «hüccac», müennesi «hâce» dir. Müennesinin cem'i «havvac» gelir. Konuşma dilinde kullanılmıyan bu tâbire Türkçede yazılı vasikalar da rasgelinir.

ELHAMDÜLİLLAH (الحمد لله) [Dua] Allaha hamdolsun mânasına gelir bir tâbirdir.

*Bir sözle ikna' ettim anidi
Gitti başımdan elhamdülillâh
Lu*

EL HAVANI (ال هواني) [Top.] Eskiden kullanılan bir nevi havanın adıdır. Bu havanlar başlıkla yekpare olarak yapıldıktan sonra vidalar vasıtasıyla ağaç levhaya tesbit olunmak suretiyle yapılırlardı. Havanın kundağı 1,87 metre olup çakmaklı idi. Çakmakta bir delik vardı. Buna bağlı bir ip dipçiğe kadar gelir, çekilince çakmak falyaya düşüp ateş verirdi.

Büyük havanlar üç kısımdan terekkep ettiği halde bunları yalnız iki kısımdan terekkep ederdi. Hazineyi havi kısmına «hazine payı» öteki kısmına da «ağız payı» denilirdi. Bunlarda büyük havanlardaki «orta payı» ları bulunmadığı gibi muylular dahi yoktu. Yalnız «ayak tabelesi» tâbir olunan levha ile yekpare olmak üzere yapılırdı.

ELHÜKMÜ LİLLAH (الحكم لله) [Hal.] Allahın dediği olur yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mânası «hüküm Allahındır» demektir.

*Öldürmek ister aşakı ol mah
Aşık ne desin? Elhüküm-ü lillâh
Muallim Naci*

EL HUMBARASI (ال هومبارسي) [Ask.] Eskiden kullanılan harb aletlerinden birinin adı idi. Halk dilinde kumbara suretinde kullanılan humbara demirden yuvarlak şekilde içi boş olarak yapılan ve barutla demir ve kurşun parçaları doldurulan bir nevi güllerdir. Havan topu ile atılanları olduğu gibi el ile kullanılanları da vardı. El ile atılanlarına el humbarası denilirdi. El humbarasını kullananlar cebeci ocağına bağlı idiler.

ELİ AĞZINA UYGUN (الى اقزينة اويغون) [Hal.] Mecaz yoluyla yakışıklı, azası mütenasip yerinde kullanılır bir tâbirdir.

*Eli düz, ağız da düz berber idi
Eli ağzına uyar dilber idi
Sabit*

ELİ BAYRAKLI (الى بايراقلى) [Hal.] Mecaz yoluyla şerir, edepsiz yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden âsiler ellerine bayrak alarak ortaya atıldıkları için bu tâbir meydana gelmiştir.

*Babıdli yokoşundan çıkıyordum, baktım,
yolu boydan boya tutmuş eli bayraklı takım
Mehmet Akif*

ELİ BÖĞRÜNDE (الى بوجردنه) [Hal.] Mecaz yoluyla ne yapacağını şaşırarak, baka kalmak, mahrum kalmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. *Âlemde zıya kalmasa, halk etmelisin
Ey elleri böğründe yatan, şaşkın adam, kalk
Mehmet Akif*

ELİF (الف) [Ede] Arap alfabesinin birinci harfi olup aynı zamanda ebced hesabıyla bir rakamını gösterir. Lügat ve kamusalarda hepsinde izah olunan ve «Yeni Muhit-ül-maarif» de 50 büyük sahifelik izahat verilmiş olan bu harf için «araplar menşei» bilmediklerinden garip bir etimoloji uydurarak bu harfe bütün harfleri birleştirdiği «elif ettiği» için elif denilmiştir. deyen Veil (İslâm Ansiklopedisi, elif maddesi) şu tafsîlâtı veriyor: «Yalnız sessiz harflerden terekkep eden sami yazılarının karakterine uygun olarak elif istilâhı ile, sadece hareketsiz patlayıcı bir gırtlak sesini anlıyor; rivayete göre Temim kabilesi halkı buna fevkalade kuvvütlü, hemen hemen aynı kuvvetinde olan tinnet veriyorlardı. Bu şive hususiyetine «anana banî şamim» denilmesi bundan ileri gelmiştir. Fakat arap dilcileri elif harfi a harfının uzun teleffuzunu göstermek için, mater lectionis vazifesini gördüğü zaman, onu eliften ayrı bir işaret telâkki ederler ve yanlış fikirlerine devam ile ona hususi bir mahreç tesbit edecek kadar ileri giderler. Kendi saitesi ile harekeli olmıyan alif'e al-alif allayına veya al-sakina derler; halbuki buna zıd olarak, «samite» olan elif için, al-alif al müteharrika tâbirini kullanırlar. Bu son harf her zaman (o) işareti ile yazıldığından, ona al-alif al-mahnuza veya kısaca hamza (hemze) adı verilir. Elif ile hemze arasında tesis etmiş oldukları ve nazari olarak, sıkıca bağlı kaldıkları bu tefrik bayli münakaşa götürür. Kendileri sâmiteyi fi'len göstermek için, daha umumî olarak, ekseriya elifi kullanırlar. Harfi tarifte, 7-11 fiil şekillerinde (ifta'ala, infa'ala, if'alla, istaf'ala if'alla) ve bazı isimlerde (mel. ism, imru) bulunan elif

devamlı bir konuşma esnasında telâffuz ve manaya te'sir yapmadan, kelimenin başına gelmiş bir elif'tir. (Zemahşari, el-Mufasssal, s.169, 2v. dd.) ve bundan dolayı ona alif al-vasl («birleştirme elifi») denilir. Bunun zıddı olarak sâbit kalan elife alif al-kat' («ayırma elifi») adı verilir. Bilhassa hece sonunda, elifin patlayıcı gırtlak sesi olarak çıkarılmasındaki güçlükler telâffuzda bu harfin gösterdiği sesin muhtelif derecelerde hafifletilmesine sebep olmuştur. Bu hâdiseye tahfif al-hamza («hamzanın hafifletilmesi» Mufasssal, s. 165, 17-16714) diye araplar üç çeşit tahfif ayırt ederler: 1. elif'in vav yahut ya olması ibdal-al-hamza) 2. bu iki harften birinin sesine yaklaşan elif sesi (ca, al hamza bayna bayna) 3. alif'in temamiyle ortadan kaldırılması (al-hazf). sessiz elif'in şiddetli olmasına veya yahut başka bir harfin bununla benzeşmesine ancak al-ra-as (Mufasssal, s. 192 4-8) gibi hallerde tesedüf olunur; uzun elif'i gösteren alif için böyle bir hal tasavvur edilemez.

«Gramer şekilleri nazariyesinde, elif muhtelif tarzlarda kullanılmış olduğundan Araplar bu harfin gördüğü muhtelif vazifeler için ayrı ayrı adlar (alkap al-alifat) bulmuşlardır. Bazı fiil şekillerinin (mel. mazi müzekker cemi 3 şahıs) görülen elif al-vikaye veya elif al-fa- sila («ayırma elifi») isimlerini alan elif'in ancak imlâda kıymeti yoktur. Elif al-ilhak («ekleme elifi») müzekker ve müennes isimlerden yeni şekiller elde etmeğe yarayan bir eliftir bu elif ya al-artâ ve al-sakra'da olduğu gibi al-alif al-maksura («kısa elif») dir veya yahut al-kuba al-hamra'da olduğu gibi, al-alif al-mamduda («uzun eliftir») kelimenin başına gelen elif ya elif al-tafzil va'l-taksir (tafzil ve tasgir elifi), dir veya yahut muzariin müfret birinci şahsını teşkile yarayan alif amila veya elif al-ibara («ifade üzerine tesir eden elif») dir. Bunlardan başka istifham elifi (alif al-istifham), nida elifi (alif al-nida), cem gösteren elif (alif al-cam mel. cibal), tesniye elifi (alif al-tasniye) müenneslik elifi (alif al-tanis zikredilmelidir. Bu haller ve daha bir çokları bütün arap lügat kitaplarında hamza ve elif al-layyine maddelerinin başlangıcında zikredilir. ve gramercilerin ekserisi alife yardımcı ve zaid bir harf (ziyadat al-alif va'l hamza) telakki ile bu meseleyi ayrı fasıllarda tetkik ederler. (bk. mufasssal, s. 1 70, 10-17)

*Mana ile eylemişken ülfet
aşk etti beni elif suret
Muallim Naci*

§ [San] Tuğranın dört kısmından üçüncüsünü teşkil eden kısım olup tuğrada görü-

len ve sereye amud olarak yukarıya doğru çekilen üç muvazi hatta verilen addır. Buna «Tuğ» da denilir.

ELİFBA (الفبا) [Hal.] Eskiden alfabe yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Lehçe-i osmani» de bunun için şu izahat vardır: «Huruf u hecanın cetveli. Hurufun tertibi. Kadimde Süryaniden Araba, andan Himyeriler vasıtasıyla Mısır'a ve Filistin'e, andan Yunana geçip yanlış okunmamak üzere kelime kelime yazılmıştır. Ebced, Hevvez, Huttı, Kelemen, Saafas, Karaşet-Sonradan arablar Sebaz, daşiglen hurufunu ve yunanlılar dahi Filistin'den aldıkları tertibe sekiz hurufu zammetmişlerdir»

ELİFİ (اليف) [Kıy.] Pantalondan biraz genişçe şalvara verilen addır. Buna «Elifi şalvar» da denilirdi.

ELİFİ NEMED (اليف نمد) [Sof.] Mevlevilerin tennure üzerine sardıkları kemerin adı idi. Buna «Kemer» de denilirdi. Nemed, keçe demektir. Elifi nemed ise elif gibi keçe mânâsındır ki uzunluğundan kinayedir. Yünden yapıp üç veya yedi dolam şeridi ile bele sarılan bu kemer tarika girilirken mürşit tarafın müstergidin (Derviş) beline sarılırdı.

Mevlevi şeyhi rahmetli Remzi efendi «tabirat-ı mevleviyye» adlı basılmamış eserinde bundan bahsederken «tarikat» kemeri olan elifi nemedi miyan-ı inkıyad ve ikrara rapt ve bend eyliyen sâlik-i Ömer haslet hayır ve şerri farik olarak vâris-i hazret-i Mustafa aleyh-i ekmel-üttahaya olan mürşidinin hizmet-i celilesinde pabercay-ı sebat olması icabeder» diyor.

Âyin esnasında bu kemerin sarılması mecburi idi.

*Sanmayın kavı-kuzah takmış felek elifi nemed
Candan olmuş nevniğaz-ı hançak-ı mevlevi
Tahir-ül-mevlevi*

ELİFİ SUMAT (اليف سومات) [Sof.] Mevlevi tekkelerinde ihvanın bir arada yemek yemeleri için kullanılan meşin sofranın adıdır. Meşin sofralar üç türlü idi. Biri müdevver kesilmiş ve etrafına halkalar dikilmişti. Bu halkalardan bir zencir geçirilip toplanınca sofrâ torba yahut dağarcık şeklini alırdı. Bunu seyyah derişler kullanırlardı. Diğer yine müdevverdi. Dergâhlarda ve hassaten Konya âsitanesinde yemek esnasında istimal olunurdu. Elifi sumat denilen üçüncüsü ise bir arşın genişliğinde uzun bir meşinden ibaretti İkte bu uzunluktan dolayı buna elifi sumat ismi verilmişti.

Elifi sumatın bir ucu sumathanede, müstakil sumathanesi olmıyan tekkelerde meydana-

şerifteki şeyh postunun altına ilâstirilir, ve aşağıya doğru yayılır. İki tarafına ekmek, kaşık, birer kısım tuz konduktan sonra üstleri uzun havlularla örtülürdü. Sonra her iki kişi için bir sahân kavurma, bir sahan lokma pilâvı, bir kâse de pelte konurdu. İhvan bayram namazını kıldıktan sonra meydancı vasıtasıyla sumathaneye davet olunurdu. Dervişler hırka ile ve kîdem sırasıyla sumathaneye sağlı sollu dizilirler, şeyhin gelmesini beklerlerdi. Şeyh Efendi kezaîlik hırkasıyla gelip selâm verdikten sonra postuna geçer, badehu her iki tarafa buyurun diye işaret ederdi. Hep birden oturulurdu. Yemekte diz üstü çökmek ve sol kolunu sol dizinin üstüne koymak suretiyle eğilmek şarttı, Sumatın sol cihetinde oturanlar nisbetle kîdemsiz olduklarından sahanın kapağı, onlar tarafından kaldırılır, sol omuz üzerinden uzatılarak ayakta hizmetle meşgul canlardan birine verilir. İçlerinden biri su istiyecek olursa canlardan birine işaret ederek getirilen suyu içer, ve aldığı suya şükran olmak üzere o cana bir lokma verirdi. Aynı sahandan yiyen iki dervişten biri su içecek olursa refiki kendisini bekler, sonra işaretle aşkolsun derdi.

Şeyh Efendi su içerse dervişlerin hepsi birden yemekten el çekerek ve aşk vermesini beklerlerdi. Yemek bitince hizmette bulunan meydancı yahut kazancıdan biri şeyhin önüne bir sepet bırakır, o da kaşığı ile ekmek bakiyesini sepetin içine koyduktan sonra ileri doğru sürerdi. Birinci sırada bulunan dervişler kaşıklarını ve ekmeklerini koyarlar, sonra yanındakinin önüne doğru sürerlerdi. Bu suretle sepet uca kadar gider, sumatın üzerinde bir şey kalmazdı. Müteakiben şeyh efendi sumatın ucunu kaldırıp bükerek yanındaki dervişlere verir, onlar da bükerek yanlarındakilere teslim ederlerdi. Sumat böyle bükülerek aşağı üçta duran meydancının önüne tomar halinde gelir, o da yerden kaldırıp hep birden uzunca bir «Eyvalah» çekerlerdi. Sonra şeyh efendi sumat gülbangını okurdu:

Ma sofiyan-ı rahîm, ma table hâr-ı şahîm,
payendar yâ Rab in kasera vü hân râ.

Elhamdülillâh eş-şükürülillâh
Hek berekâtın vere
Erenlerin han-ı keremleri müzdâd
Ve sahibül hayrat güzestegânın ruhu şerifleri şad-u handan
Bakileri selâmette ola
Demler safalar ziyade ola
Dem i Hazret-i Mevlâna hû diyelim hû

«Hû» denilmesini müteakip dervişler önlerindeki havluyu tutarak ayağa kalkarlar ve

geri geri gitmek suretiyle sumathanenin iki tarafındaki minderlere otururlardı. Birincisi şeyhin, ikincisi sağ ve üçüncüsü de sol taraftakilerin ellerini yıkamaları için üç can leğen ibrikle hizmet ederdi. Elini yıkayan derviş dizleri üstünde bulunan havluya elini sildikten sonra havluyu bükerek, yanındakinin dizi üzerine bırakırdı.

Sonra kahve gelirdi. Kahveler içildikten sonra meydan gülbankı okunurdu:

Ma sufiyân-ı rahîm
Ma table hâr-ı şahîm
Payendar Ya Rab
In kâsera vü hân râ

Salâllâh-ü aleyhi ve sellem alâ eşref-i nûr-u cemî'ül-enbiya vel-mürselin vel-hamdülillâh-i Rabb-il âlemin elfatiha. Müteakiben sumathane kapısı açılır ve içeri giren mühibban ile muayede icra ve bilcümle ihvan ve tarikat hakkında dua edilir.

ELİFİ ŞALVAR (القي شالوار) [Kıy.] Pantolon biçimi şalvara verilen addır. Yalnız «Elifi» de denilirdi. Pantaldan farkı kalçalara gelen kısmın bir parça daha geniş olmasından ibaretti. İlimiye ricalinin gençleri, ilmiye zadeğânı, meşayih giyerdi. Her renk kumaştan olabildi.

ELİFİ TAÇ (لغ تاج) [Sof.] Bektaşilerin giydikleri başlığın yassısına verilen addır. Mevleviler buna «Külâh-ı seyfi» derlerdi.

ELİNE SU DÖKEME MEK (الينة مودكه مكمك) [Hal.] Mecaz yoluyla İki kimse arasında, has-saten güzellik noktasından nisbet ve mukayese kabil olmamak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Dökemez su eline çeşme-i mîhr-i rahşan
Veremez dilberimin destine nahit leğen
İzzet Molla

ELİ OLMAK (ال اولك) [Hal.] Mecaz yoluyla dahl ve alâkası olmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Eğerçi fitnede ol sim sâidin eli var
Belinde hançer ser-tizinin de methali var
Koca Ragıp Paşa

ELİ UZUN (ال وزون) [Hal.] Mecaz yoluyla hırsız manasına gelir bir tâbirdir.

EL'İYAZ-U-BİL'ALLÂH (ال عياز بالله) [Dua.] Allahâ sığınırım, Allaha sığınırım, Allah esirgesin yerinde kullanılır bir tâbirdir. İyaz arabca sığınmak demettir.

Kendim de Nazire der idim gâh
amma ne söz el'iyaz-ü billâh
-Lâ-

ELKAP (القب) [Ida.] Devletçe verilen rütbelerin sahiplerine rütbelerinin derecelerine göre tâyin olunan unvan demektir. Arapça bir kelime olan elkab için «Lûgat-i Ebuzziya» da şu tafsilât vardır: «Lâkab'ın cem'i olmakla beraber müfrediyle cem'i arasında mânaca ve istilaça farklı olan lâfızlardandır. Lâkab bir adama asıl isminden sonra verilen unvan demektir. Bayezid-i Evvel'in (Yıldırım), Selim-i Evvel'in (Yavuz), İsmet Kırâlı 12 nci Şarh'ın (Demirbaş) lâkabları gibi.

«Lâkabın hüsün ve kubha taallûku olabilir. Fakat elkabın mefhumunda daima meali mündemiçtir. Yani lâkap denilince kabih bir lâfız telâffuzuna intizar olunduğu halde elkab denildiği zaman böyle bir intizarda bulunulmaz. Bilâkis âli bir unvana terakkub edilir.

«Bu lâfız ashab-ı meratibe verilen unvan mânasına müfret gibi de kullanılır. Meselâ sadaret mazullerine, ne elkab yazılır, dendiği gibi, mütemayizin elkabı izzetlû'dur denir.»

Babâîliden padişahlara takdim olunan telhislerde «şevketlû, kerametlû, mehabetlû, kudretlû veliyyünnimet padişahım efendim hazretlerindir» yazılırdı. Sonraları telhis yazılması usulü terk olunarak Mabeyn başkitabetine yazılan tezkirelerle maruzatta bulunulduğu ve sâdir olan irade-i seniyyeler başkitabetten yazılan hamislerle tebliğ olunduğu cihetle padişahlara mahsus elkab resmen kullanılmaz olmuştu. Tanzimat'tan evvel beylerbeyiler, sancakbeyleri ve emsali memurlar tarafından sadrazama yazılan kâğıtların başına «devletlû sultanım sağ olsun» yazılırdı. Evveleri bu bapta resmen takarrür etmiş bir nizam yoktu. Herkes istediği elkabı kullanırdı. 1263 (1846) tarihinde her rütbeye göre elkab tâyin edilmiş ve bu elkab salnamelere konulmaya başlanmıştır. Resmî elkab ile kimlere yazıldığı için bak: «elkab-ı resmîye».

Biri elkab-ı hümayun-ı sudar-ı vüzerâ
Ki o elkab hilâlinedir tam-i âzam
Nabi

ELKAB-I RESMİYE (القب رسميه) [Ida.] Devletçe verilen rütbelerin derecesine göre tâyin olunan unvan hakkında kullanılır bir tâbirdir. Devletçe resmî elkab usulü 1263 (1846) senesinde kabul olunmuştur. Ondan evvel bu hususta muttarit bir kaide yoktu. Herkes istediği elkabı kullanırdı. Vak'anüvis Lâtfi Efendi (Lâtfi Tarihi c. 8, s. 139) bunun için şu malûmatı veriyor: «O vakte kadar teati olunan bilcümle mekâtib ve muharrerat ve tezkire yazılan elkab bir kaide-i muttaride üzere cari

olmayıp herkes indî olarak türlü türlü elkab ve unvan yazmakta idi. Bu ittirazsızlığın lâgviyle rüteb-i mevcudeye göre elkab-ı resmîye tâyini ve beyn-el-ahad yazılacak unvanın tahsisî zımnında tanzim ve tertip olunan elkab defterinin nusah-i matbuası cümleye neşr ü ilân olundu. Avrupa Devletleri nezdinde bulunan süferay-i devlet-i aliyyeye dahi tafsil-i hal ile beraber defatir-i elkabiyyenin birer nüshası gönderildi.»

1908 Temmuz inkılâbından sonra elkab istimalinde yine karışıklıklar başgöstermiştir. Eskiden yetişmiş olanlar mevzu usule riayet ettikleri halde yeni yetişenler elkab kullanmamağa, yahut onun yerine istedikleri gibi şeyler yazmaya başlamışlardır.

Elkab, kâğıdın uzunluğunca yukarıdan dörtte birinden başlanılır, yazana ve yazılan makam ve şahsa göre değişirdi.

Resmî elkab şunlardı:

Sadaret makamına:

Ulema tarafından: Maruz-ı dai-i kemine-

leridir ki
Diğerleri » : » çakeri-i kemine-

neleridir ki
İbare arasında isimleri zikrolunmak lâzım

geline: fahametlû devletlû paşa hazretleri.

Sadaret makamını ihraz etmiş zevata:

Ulema tarafından: Maruz-ı daîleridir ki

Sairleri » : » çakerleridir ki

İbare arasında isimleri anılmak icap edince: übbetlû devletlû paşa hazretleri.

Mekke-i Mükerreme emirliğinden mazul

olanlara: Devletlû siyadetlû efendim hazretleri.

Dâr-üs-saade ağalarına: Devletlû inayetlû efendim hazretleri.

Seraskerlerle hanedan-ı saltanata sıhriyet peyda eylemiş olan vükelâya: Devletlû atufetlû efendim hazretleri.

Serdar-ı ekremlere: Devletlû refetlû efendim hazretleri.

Bâlâ ricaliyle birinci feriklere: Atufetlû efendim hazretleri.

Feriklere, ulâ evvellrine, Rumeli Beylerbeyi payelilerine: Saadetlû efendim hazretleri.

Livalara, mîrimirana, ulâ sanilerine: Saadetlû efendim.

Miralaylara, saniye mütemayizlerine: İzzetlû efendim.

Saniye sınıf-ı sanisine, mir-ül-ümeraya, kaymakamlara: İzzetlû efendim, paşa, bey, ağa.

Binbaşılara, sâbse rütbelerine, kapıcıbaşılara, alay emînlerine: Rif'atlû, bey, efendi, ağa.

Rabia rütbelilerine, kolâğalara, yüzbaşılara: Fütüvvetlû, bey, efendi, ağa.

Hâmise rütbelilerine, sair rütbesiz memurlara: Hamiyyetlû, bey, efendi, ağa.

Şeyhülislâmîlara:

Ulema tarafından: Maruz-ı dâ-i dirine-leridir ki

Sairler » : » bende i dirine-leridir ki

İbare arasında: Devletlû semahatlû efendim hazretleri.

Şeyhülislâm mazullerine:

Ulema tarafından: Maruz ı dafleridir ki Sairleri » : » bendeleridir ki

İbare arasında: Devletlû faziletlû efendim hazretleri.

Süddra: Semahatlû efendim hazretleri.

İstanbul payelilerine: Faziletlû efendim hazretleri.

Haremeyn payelilerine Faziletlû efendim.

Müderrişlere: Mekeremetlû efendim.

Kadırlardan rütbeleri bulunmayanlara: Meveddetlû efendi.

Çelebi Efendi ile şeyhlere: Reşadetlû efendim.

Şehzadelere Devletlû Necabetlû efendim hazretleri.

Mısır hidivine: Devletlû Fahametlû efendim hazretleri.

Patriklere: Rütbetlû efendim hazretleri

Kadınlara: İsmetlû efendim.

Elkabın yukarıda gösterilen şekli hierf 1263 senesinde kararlaştırılmıştır. Ondan evvel muttarit bir kaide yoktu.

EL KANDİLİ (ال كندلي) [San.] İçine yağ konarak kenarındaki emzicine geçirilen fitil yakılmak suretiyle kullanılan toprak sydinlatma kabının adıdır. Elde taşındığı için bu isim verilmiştir. Buna çerağ da denilirdi.

EL KAVİŞDIRMA (ال قاصدبرمه) [Hal.] Tazim makamında ellerini bağlayıp durmak mânasına gelen bir tâbirdir.

ELLİ ALTI (اللي اثنى عشر) [Ask.] Yemiş iskelesinde Çardak dedikleri yerde yeniçeri ocağı mensuplarından ihtisap işlerine bakan bir kısım memurlara verilen ünvanıdır. Bunlar bilhassa son zamanlarda esnaf için çekilmez bir belâ olmuşlardır.

Cevdet Paşa tarihinde Cilt: 12, Sf. 206) 1241 senesi vakıfaları arasında ihtisap resminde bahsederken diyor ki: «Tekâlif-i cedide badi-i emirde nase hoş görünmez ise de ye-

niçeriler zamanında halkın duçar olduğu su-i istimalâta nazaran tekâlif-i mezbure pek hafif idi. Çünkü İstanbul'a varid olan zehair ve erzakın memnu olan mahallere naklolunmamasına nezaret eylemek manasına vazolunup Yemiş iskelesinde Çardak dedikleri yerde oturan elli altı namındaki haşarat bir takım bid'atler ihdas ile ashab-ı zehair ve erzakı tecrim ederlerdi, ve bazan rüşvet olarak sefaî-i ecnebiyeye nakillerine kendileri mütecasir olurlardı.»

1242 (1826) senesinde ihtisap nezaretinin teşkilî üzerine bunlar ortadan kaldırılmıştır.

ELLİ BAŞI (اللي باشي) [Top.] Ülufeli humbaracı ocağı zâbitlerinden birinin ünvanı idi. Ülufeli humbaracılar yüz kişi bir oda itibar edilmişti. Her odada iki yüz akça yevmiye ile bir odabaşı, doksanar akça ile iki elli başı, elli akça ile üç otuz başı, otuzar akça ile on onbaşı bulunurdu. Elli başı bunlardan biri idi.

ELLİLİK (الليك) [Mes.] Üçüncü Selim zamanında o kıymette basılan bir paranın adıdır.

ELMADİBİ (اللي ديب) [Kıy.] Tilki postunun yanak kenarına verilen addır. Postun yanak kısmından yapılan kürke «Elma kürk», kenarından yapılan kürke de «elma dibi kürk» denilir. Elma dibi kalite itibariyle aşağı olduğu için kıymeti de düşüktür.

ELMADİBİ KÜRK (اللي ديب كورك) [Kıy.] Tilki postunun yanak tarafının kenar kısmından yapılan kürkler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Postun yanak kısmına elma, bundan yapılan kürke de «elma kürk» denilir. Elma kalite itibariyle dipten yüksek olduğu için kıymeti fazladır.

ELMA KÜRK (اللي كورك) [Kıy.] Tilki postunun yanak tarafından yapılan kürkün adıdır. postun o kısmının kenarına «elma dibi»; ondan yapılan kürke de «Elmadibi kürk» denilir. Elma dibi kalite itibariyle elmadan aşağı olduğu için kıymetçe düşüktür.

ELMASTRAS (اللي ماستراش) [San.] Elmas gibi yontulmuş billûr ve iyi cins cam hakkında kullanılan bir tâbirdir.

ELPENÇE BEKLEMEK (اللي يخبى بكلمك) [Hal.] Mecaz yoliyle muti, alacağı emre âmade yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «el-pençe durmak» da denilirdi.

ELPENÇE DURMAK (اللي يخبى دورمك) [Hal.] Mecaz yoliyle muti, alacağı emre âmade ye-

rinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «el-pençe beklemek» de denilirdi.

EL SUNMAK (اللي سونمك) [Hal.] Mecaz yoliyle bir işe başlamak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Bezm-i meyde nukle el sunmaz hemen ancak Dilbertin annab-i la'lin Çeşm-i badamın biltr Nedim

ELUĞUSTIRMAK (اللي اوغوشد يرمق) [Hal.] Mecaz yoliyle ümit kesmek, yese ve ümitsizliğe düşmek, itizar ile af dilemek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ELVAN KÂĞIT (الوان كاهد) [San.] Eskiden renkli kâğıtlara verilen addır. Elvan; «levn» in cem'idir. Levnin lûgat manası renktir. Bu itibarla elvan kâğıt renkli kâğıt demektir. Abadî Sultanı gibi en meşhur kâğıtların beyazları olduğu gibi renklileri de vardı. Yazıya büyük bir kıymet ve ehemmiyet vermiş olan Osmanlı Türkleri elvanı bilirlerdi. Al yeşil, mavi, siyah, penbe renk vermek için daima nebati boyalar kullanılırdı. Bunlar badem, zerdalı yaprağı, çay ve saire gibi şeylerdi. Kâğıt ham olarak hariçten gelir, abarlama ile boyanma gibi işler memleket dahilinde yapılırdı.

«Boya, mürekep, ahar, ebru mecmuası» nda (Millet kütüphanesi elyazması nüsha No: 809) renkli kâğıt yapmak usulü hakkında şu tafsilat mevcuttur:

1. — Elmanın yaprağını bir gece kaynatıp suyuna kâğıt batırılırsa gayet güzel renkli olur.

2. — «Kurt kulağı» denilen bir madde ile, safran birlikte kaynatılırsa gayet güzel yeşil renk olur. Bunun içerisine bir miktar şap dahi atılacaktır.

3. — Susamın suyuna şap suyunu katarak kaynatılırsa alâ renk olur.

4. — Badem ağacının yeşil yaprakları toplanıp güzelce ezildikten sonra içerisine az miktarda şap suyu akıtılarak güzelce kaynatacaktır. Sonra boyanmak istenen kâğıtlar bu su içerisine batırılarak gölgede kurutulacaktır. Gayet güzel limonî renk olur.

5. — Attarlarda satılan (Saruca ağaç) denilen bir ağaç vardır. Bundan alıp güzelce döğüp suya konarak kaynatıldıktan sonra boyanacak olan kâğıdı bu suya batıralar. Gayet güzel sarı renk olur.

6. — Menekşe yaprağıyla mürver çiçeği tohumunu döğüp güzelce sıkıp suyu kaynatılacak ve içine az miktarda şap atılacaktır. Gayet

asumanî renk olur. Şap atılmıyşak yalnız kaynatılırsa menekşe rengi olur.»

Yine o mecmuada renkler hakkında aşağıdaki izahat vardır:

Sarı; ala cohriyi kaynatıp suyuna kâğıdı çekseler sarı olur. Bir miktar şap katılırsa açık sarı olur. «zerre çüp» denilen madde dahi su ile kaynatılırsa aynı sarı renkte olur, «Safran» suyu dahi böyledir.

Yeşil; susamın çiçeğini kaynatıp yahut güzelce sıkıp suyuna kâğıdı batırsalar güzel yeşil olur.

Limon rengi; bademin yeşil yaprağını alıp sıkarak suyuna kâğıt batırılırsa limon rengi olur.

Mor; gelincek çiçeğini sıkıp suyuna kâğıt batırılırsa gayet tatlı mor olur.

Havaî mai; gelincek çiçeğini sıkıp suyuna bir miktar şap atılarak bu suya batırılan kâğıt havaî mai olur.

Çividi renk; çivit suyuna batırılan kâğıtların rengi çividi olur.

Jengâri renk; jengâriyi döğüp bir miktar suda ıslatıp ve bir miktar tutkal suyu ile kaynatıldıktan sonra kâğıt batırılırsa jengâri olur.

Benefşe rengi; benefşe yaprağıyla mürverin siyah tohumu döğülüp sıkılarak suyuna kâğıt batırılırsa benefşe rengi olur. Eğer ince bir miktar şap atılırsa asumanî olur.

Lâle; yaprağıyla kâğıdı boyasalar âlâ yeşil olur.»

ELVİYE-İ MÜSTAKİLLE (الويّة مستقلة) [da.] Eski mülkiye teşkilâtında müstakil mutasarrıf idaresinde bulunan yerler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arabça elviye sancak demek olan livanın cem'idir. Bu itibarla elviye-i müstakille müstakil sancak demektir. Mutasarrıfların idaresinde bulunan yerler hakkında sancak tâbiri de kullanılırdı. Liva yahut sancak şimdiki Kaymakamla Vali arasında bir makamdı. Kaymakamlar mutasarrıflara, mutasarrıflar da Valilere bağlı idiler. Mutasarrıflardan Valilere bağlı olmaları «müstakil mutasarrıf» denilir ve bu gibi yerler hakkında elviye-i müstakille, müstakil mutasarrıflıklar tâbiri kullanılırdı. İzmit, Bingazi ve daha bazı yerler bu kabildendi.

ELVİYE-İ SELÂSE (الويّة لثلاثه) [Coğ.] Eski Kars, Ardahan, Artvin livaları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Liva Sancak demektir.

ELVİYE-İ SULTANİ (الويّة سلطانى) [Sar.] Saltanat bayrağı manasına gelen bir tâbirdir. Arabça elviye sancak demek olan livanın cem'idir. Yine bu mânaya olarak Alembay-i Osma-

ni, Alem-i Padişahi tâbirleri de kullanılırdı. Saltanat sancakları müteaddit ise bunların içinde ak alem denilen beyaz sancak asıl Saltanat sancağı sayılırdı.

EL YUMAK (ال يومق) [Hal.] Mecaz yoluyla vaz geçmek mesuliyeti üzerine almamak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

*Masivadan el guyup mahluktan ümmidi kes
Viridin olsun her nefes: Allah bes, baki heves
Nabi*

EMAN (امان) [Huk.] Emniyet altında olduğuna dair düşmana verilen söz veya yapılan işareti yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça olan bu kelime için «Kamus-i Osmani» de «eminlik, korkusuzluk, müsaade: (Aman diyene kılıç olmaz, amana geldi, aman diyor, aman diliyor, aman verildi) bu kelime lisanımızda istimdat, şikayet, tahzir, tahazzur için de kullanıldığı gib istimal olunduğu yere göre başka mânalara da delâlet eder. Bazan atf-ı tefsiri suretinde «emn ü eman» diye kullanılır» izahatı vardır. Halk dilinde aman suretinde kullanılır.

*Aman aman diyerek çıktı kal'adan gitti,
Biraz geçince siyüp serrigeden düşman.*

Süruri

EMANAT-I MUKADDESE (امانات مقدسه) [Sar.] Topkapı Sarayında mukaddes tanılan birtakım zevata ait olarak muhafaza edilen eşya hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mukaddes emanetler arasında şunlar vardır:

Hırka-i saadet (Hazret-i Peygamberin hırkası), Peygamberin bir dişi, Peygamberin ayak nişanesini belirten bir taş, Peygamberin iki na'lini, Peygamberin bir seccadesi, Ebubekir'in seccadesi, Livay-ı şerif-i nebevî (Peygamberin bayrağı), Peygamberin bir yayı (Ok yayı), iki asâ (biri Şuayp Peygamberin), Nuh'un tenceresi, İbrahim'in kazanı, Yusuf'un gömleği, Davud'un kılıcı, İmam Hüseyin'in gömleği, Hazret-i Hatice'nin gömleği, Cihar-ı yara ait imameler, tesbihler, kılıçlar, Ağere-i mübeşşereye ait altı tane kılıç, Cafer-i Tayyar'ın kılıcı, Halit ibn-i Zeyd'in kılıcı, Maaz ibn-i Cebel'in kılıcı, Şercil ibn-i Hasan'ın kılıcı, Talha'nın kılıcı, İmameyne ait iki bayrak, Veyselkarani'nin tacı, Halife Osman'ın elyazısı Kur'an, İmam-ı Ali'nin elyazısı Kur'an, Zeynelâbidin'in elyazısı Kur'an, Kâbenin anahtarı, Altın oluk, Bab-üt-tövbe'nin kanatları, İbrahim'in makamının gümüş kapağı, bir parça toprak, Peygamber'in gasil suyu.

Her sene ramazanın on beşinde «Hırka-i saadet» merasimi yapılırdı. Başta padişah olmak

üzere sadrazam, nazırlar, devlet erkânı, saray adamları, ulema ve sulehadan birçok zevat hazır bulunurdu.

EMANAT-I MÜBAREKE (امانات مبارکه) [Sar.] Hazret-i Peygamberle diğer büyüklere ait eşya ve levazım hakkında kullanılır bir tâbirdir. Osmanlı padişahlarından Yavuz Sultan Selim Mısır'ı feth ve «halife» ünvanını ihraz eylediği sırada bu muzaferiyetle bir kat daha velvelesi cihanı tutan ve o münasebetle ehemmiyeti de artan Osmanlılarla münasebet tesisini Mekke Emîri (Seyyid Berekat) zaruri ve muvafık görmüş ve islâmiyete olan merbutiyet ve hizmetleri dolayısıyla bir hâtıra olarak Emaret hazinesinde mahfuz bulunan «Emanat-ı Mübareke» nin mühim bir kısmını oğlu (Şerif Ebu Nemi) vedaatıyla Yavuz'a göndermişti. Bu mukaddes eşyayı alan Sultan Selim pek ziyade memnun olarak kendisine «surre» irsali suretiyle mukabele ettiği gibi emanatın muhafazası için sarayda hususi bir daire yaptırdı ve bunları orada muhafaza ettirdi. Emanatın en mühimmini Hazret-i Peygamber'in hırkası teşkil ettiği cihetle yapılan daire-i mahsusyaa «Hırka-i saadet dairesi» ismi verilmiştir. Hırka-i saadet gömüğü sandık içinde olarak enderun-ı hümayunda taht odasında mahfuz olduğu gibi diğer emanat-ı mukaddese dahi gümüş kutular içinde bu odanın raflarında hıfzedilmektedir. Her ramazanda ve alekser ramazanın on beşinde ziyaret olunan Hırka-i saadet budur. Bu hırka kendisine takdim ettiği kasideden dolayı Hazret-i Peygamber tarafından (Kâab ibn-i Züheyr) e hediye edilmişti. Diğer emanat-ı mübareke meyanında Hazret-i Peygamber'in bir dişi, iki na'lini, seccadesi, sancağı, bir kılıç kabzası, bir oku, Hazret-i Ebubekir'in seccadesi, Hazret-i Nuh'un tenceresi, Hazret-i Davud'un kılıcı, Hazret-i Yusuf'un gömleği, Mekke-i Mukorre-me'nin anahtarı, Çihar-ı yar-ı güzün'in sancakları, imameleri, kılıçları, Ağere-i mübeşşere'den bazılarının kılıç kabzaları, Hazre-i Osman'ın Kur'anı vesaire vardır.

Ziyaret sırasında başta Padişah olmak üzere sadrazam, nazırlar devlet erkânı, saray adamları bulunur, ve ziyaretçilere hatıra olarak «destimal» verilir.

EMAN BİL-KINAYE (امان بالکنایه) [Huk.] Emani karine ile anlatan, bir tâbir veya işaret ile verilen eman demektir. Bu tâbir veya işaretin eman olduğuna zâhip bulunarak itaat gösterenler emana kavuşmuş olurlar.

İslâm erkekleri tarafından ses işitilmiyecek kadar uzak bir mesafede ve kendi kuvvetleri

arasında bulunan bir düşman eri, müslümanların bulundukları tarafa silâhsız olarak gelip sesini işittirecek bir mesafede eman dilediği takdirde emana nail olmuş olur.

Eman, halk dilinde aman suretinde kullanılır.

EMAN BİL-KİTABE (امان بالکتابه) [Huk.] Harb edenlere yazı ile verilen eman hakkında kullanılır bir tâbirdir.

EMAN-I ÂM (امان عام) [Huk.] Harbeden düşmanın hepsine birden verilen eman hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mûsalâha demektir.

EMAN-I HÂS (امان خاص) [Huk.] Salahiyyetli birinin düşmandan bir veya müteaddit şahsa verilmiş olan eman hakkında kullanılır bir tâbirdir.

EMAN-I MUVAKKAT (امان مؤقت) [Huk.] Muvakkat bir zaman için verilen eman manasına gelir bir tâbirdir. Tayin olunan müddetin bitmesiyle sona erer. Mütareke demektir.

EMAN-I MÜEBBED (امان مؤبد) [Huk.] Zaman kaydı olmaksızın verilen eman manasına gelir bir tâbirdir. Sulh yapmak demektir.

EMAN-I ŞARİH (امان صریح) [Huk.] «Sana eman verdim» «Siz eminsiniz», yahut «Size bir zarar yoktur» gibi şekillerde verilen eman hakkında kullanılır bir tâbirdir.

EMARETLER MAL-I MAKTUU (امارات مال مکتوی) [Mal.] Emaret ünvanı verilen yerlerden alınan vergilerin adı idi. Tanzimattan evvel mevcut emaretle vergileri şunlardı:

Emaret ismi	Vergi miktarı Kr.
Mısır	30.000.000
Eflâk	2.000.000
Buğdan	1.000.000
Sırp	2.000.300
Sisam	400.000
Aynaroz	87.000

Mısır emareti; buranın maktu umumi varidatının miktarına göre azalır çoğalırdı. Altmış bin kese olarak yukarıda gösterilen miktar Hünkâr iskelesi muahedesinden sonra ve Tanzimat-ı Hayriye'nin ilânından evvel yani 1249 senesinde devletlerin muvafakatiyle tâyin olunan miktardır. O vakit Mısır valisi olan Mehmet Ali Paşa bunu kabul etmediğinden İngiliz ve Avusturya donanmalarıyla birlikte Osmanlı donanmasının İskenderiye'ye gitmesi üzerine kabul etmiştir.

Eflâk ve Buğdan beylikleri; bu iki beylik hazine lisanında «Memleketeyn» namıyla yade-

dilmiş ve coğrafyalara da o suretle geçmiştir. Bunlar Osmanlı memleketine ilhakları zaten imtiyazlı bir surette vukua gelmiştir. Bu iki memlekete iptidaları ayrı ayrı beyler tayin edilirken sonraları birleştirilerek bir bey, bir voyvoda veya bir prence tevehh olunmuştur.

Sırbistan; Sırların hiç bir imtiyazları yoktu. 1246 ve 1249 senelerinde tahaddüs eden bazı ahval üzerine verilen emr-i âli ve fermanlarla mahallî varidatı emaret tarafından tahsil olunarak mahallî masrafına karşılık tutulmak ve senede iki taksitle Belgrad'da teslim olunmak üzere hazineye maktuan iki milyon üçyüz bin kuruş itası takarrür etmiştir.

Sisam; bu ada 1247 senesinde verilen ferman mucibince gümrük ve âşar hasılatı emaret tarafından alınmak üzere senevi iki taksitle hazineye dört yüz bin kuruş maktu vergi verilmesi takarrür eylemiştir.

Aynaroz; Birinci Murat zamanında verilen imtiyazname hükmüne Selânik'in Kesendere kazasında bulunan ve Aynaroz yarımadasındaki manastırlara mülhak olan elli sekiz tane çiftliğin âşarı mukabili olarak seksen yedi bin kuruş maktu vergi alınırdı.

EMEKTAR (امکدار) [Ask.-Hal.] Emekli mânasına gelir bir tâbirdir. Yeniçerilerin kademileri hakkında kullanıldığı gibi halk arasında da maiyeti halkının eskileri hakkında istimal olunurdu. Yeniçeri ocağında emektarların ayrıca koğuşu vardı.

EMEKTAR KOĞUŞU (امکدار قوشی) [Ask.] Yeniçerilerin kademilerine mahsus koğuş hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu koğuş ağa kapısı dairesinde idi.

EMİN (امین) [Sar.-Ida.] muhtelif hizmetlerde kullanılmış olan memurlara verilen unvandır. Saray hizmetlerinde dört emin vardı: Matbah-i Âmiye emini; Şehremini, arpaemini, darphaneemini. Şehremini sonradan İstanbül Belediye reisliğine unvan ittihaz edilmiştir. Yeniçeri ocağında Emin unvanlı bir memur bulunduğu gibi muvakkat işler için de bu namla adamlar istihdam olunurdu. Eskimiş olmalarından dolayı satılmaları lâzım gelen otakları satmak için ulufeciler arasından otakeci ismiyle seçilen üç ihtiyardan birine emin unvanı verilir. Yapılan binaların hesaplarını tutanlara da «Binaemini» denilirdi. Mutemet demektir. Son zamanlarda Defter-i Hakani Emni. Rusumat Emni unvanlı memurlar vardı. Arabçada Emin güvenilir mânasına gelir. «Kamus-u Osmani» de bu kelime şöyle tarif edilmiştir: «kalbinde korku olmıyan, emniyet içinde olan:

Emin mahal, gadır ve hiyanetten vareste ve sayan-ı itimat olan: Emin adam»

EMİN HASEKİSİ (امین خاصکسی) [Sar.] Silâhtarın maiyetindeki enderun-ı hümayun sofa ocağı zâbitinin unvanı idi. Kanunî Sultan Süleyman zamanında ihdas edilmiştir. «Sofahlı paluzecisi» de denilir idi. Asıl vazifesi saray muhafızlığı idi Ulûfe dağıtılma merasiminde sadrazama giydirilen hil'ati getirmek de vazifesi cümlesindendi.

EMİN-İ CEV (امین جو) [Sar.] Saray ahırlarına mahsus ot ve arpa ile sair levazımı temin vazifesiyle mükellef olan memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine sonraları daha ziyade «arpa emini» tâbiri kullanılmıştır. Rütbesi hocagân-ı divan-ı Hümayun derecesinde idi. Cev; Farsça arpa demektir.

EMİN-İ HAZİNE (امین خزینه) [Vak.] Kıymetli şeylerin muhafazasına memur olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Vakfiyelerin bazısında «Emin-i mahzen» suretinde de geçer.

EMİN-İ KADİ (امین قاضی) [il.] Kadının bir hususa memur eylediği kimse hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kadının emini demektir.

EMİN-İ MAHZEN (امین مخزن) [Vak.] Erzak, eşya, ilâç gibi şeylerin muhafazasına memur olanlar hakkında kullanılır bir tâbidir. Vakfiyelerin bazısında «Emin-i hazine» suretinde de geçer. Mahzen emini mânasına gelen bu tâbirin şimdiki karşılığı depo memurudur. Arapça bir kelime olan mahzen içinde eşya ve saire hıfz olunan yer demektir. Ekseriya bodrum gibi yer altındaki mahalle, mağara denilir. Cem'i mehzin gelir. Vakfiyelerde geçer.

EMİN-İ SARF (امین صرف) [Mal. - Vak.] Mensup olduğu müesseseye ait para ve eşyayı dağıtmaya memur olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Vakfiyelerin bazısında «Emin-i masraf» suretinde de geçer. Bu günkü karşılığı mutemettir.

EMİN-İ VAHY (امین وحی) [Sof.] Cenab-ı peygamber hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Emin-i Vahy-ullâh» suretinde de kullanılır.

Emin-i Vahy İlâhî Muhammed Arabî Samî

EMİN-İ VAHYULLAH (امین وحی الله) [Sof.] Cenab-ı peygamber hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Emin-i vahy» suretinde de kullanılır. Hazret-i peygamber Allâh tarafından kendisine ne vahy olundu ise hepsini aynıyle ve tamamı

tamamına ümmetine tebliğ etmiş olması cihetiyle bununla tavsif olunurdu.

EMİR (امیر) [Ida.] Bir kavmin, bir yerin reisi yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Kamus»da bunun için şu izahat vardır: «Kebir vezninde bir kavim üzere fermanreva olan âdeme denir ki istilâhımızda bey tâbir olunur. Yükalü hüve emir ey melik. Müennesi emîredir ha ile, cem'i ümera gelir. Mütercim der ki Müstakim rade merhumun beyanına göre bay lafzı ki Türkide zengin ademe denir. Evlâd-ı Arap bunu bey ve emir manasına istimal ederler. Toman bay, Kayt bay gibi ve emir seyyid mânasına olmak Türkide örf olmuştur.»

Osmanlı saltanatının müessisi (Osman) dan başlayarak (Yıldırım Bayezid) ve tâttâ sonrakilere kadar birkaç padişaha «bey» denildiği gibi «emir» de denilirdi. Bayezid'in şehzadeleri «Çelebi» gibi emir unvanını da kullanırlardı. Hattâ ismi «Birinci Süleyman» olarak Osmanlı padişahları silsilesine girmesi lâzımgelen «Süleyman Çelebi» paralarında emir kelimesini bile kullanmıştır. Sonraları azametleriyle mütenasip görmedikleri için bunu terk etmişlerdir.

Sancak beylerine cem'i olan «Ümera» denilirdi.

Emir, eski İslâm devletlerinde kumandan yerinde de kullanılmıştır. «Emir-ül ceys» o kabilendir. Bununla Emir-i Mekke, Emir-i ahur, emirülhac, Emir-ülümera gibi tâbirler de meydana gelmiştir.

*Nef't-i muciz beyanım bende-i Molla-yı rum
Ne hakim-i Gaznevîyim, ne emir-i Dehlevî.
Nef't*

EMİR-İ ALEM (امیر علم) [Ask.] Eyalet sancaklarını muhafaza eden zâbitin unvanı idi. «Mir-i alem» de denilirdi. Pek ehemmiyetli bir mansıb olup teşrifatça mevkii yeniçeri ağasından sonra gelirdi. Önünde mansıbına alâmet olmak üzere bir parçası yeşil, öteki parçası beyaz renkte bayrak (flama) götürülürdü.

Sancak beyliklerinden biri münhal olduğu zaman kayıtlarını tetkik eder, sancagın mensup bulunduğu eyaletin paşasını haberdar eyledikten sonra onun inhası üzerine yeni sancakbeyi tayin edilirdi. Yeni sancakbeyine sancagını o götürür, mutat vechile kendisini tahlif ettirdikten sonra mansıbının alâmeti olan sancagı kendi eliyle beye verirdi. Beyin kendisine münasip hediye vermesi de usuldendi.

EMİR-İ MEKKE (امیر مکه) [Ida.] Peygamber sülâlesinden seçilip Mekke'de oturan ve selâhiyetli bulunduğu işlerle meşgul olan zata

verilen unvandır. Hicaz Vilâyetinin merkezi olan Mekke'de bir de Vali bulunurdu. Son Mekke emiri Hüseyin Paşa'dır.

EMİRNAME (امیرنامه) [Ida.] Emri mutazammın kâğıt yerine kullanılır bir tâbirdir. Büyük bir makam veya zat tarafından gönderilen mektup hakkında da kullanılırdı. Arapça buyruk demek olan emr Farsça mektup manasına gelen nâmenin birleşmesinden hâsıl olan bu tâbirin mânası buyruk kâğıdı demek olur. Bu sebeple doğrusu emirname olmak lâzımgelir.

EMİR-ÜL-HAC (امیرالحاج) [Ida.] Hac için Mekke'ye giden kafilenin reisi hakkında kullanılır bir tâbirdir. İslâmiyette bu işe ilk memur edilen Ebubekir oldu. (9=630) Halifeler devrinde, bu işi bizzat kendileri görmedikleri zamanlarda hanedana mensup Emirlerle tevdi edilirdi. Emir-ül-hac olanların kervanları emniyet altında götürüp getirmelerinden başka, hac müddetince inzi-batı teminle beraber Mekke'de, Arafatta ve diğer mübarek makamlarda yapılacak menasiki idare etmek gibi vazifeleri vardı. Mısır'ın Yavuz tarafından Osmanlı ülkesine ilhakına kadar Mısır memlukleriyle Osmanlı Padişahları, ayrı ayrı Emir-ül hac nasb ederlerdi. Mısır Emir-ül-haccı, Kahire hacılarının, Osmanlı Emir-ül-haccı da İstanbul hacılarının Şam yoluyla, Mekkeye götürürlerdi. Osmanlı hilâfetinde bu memuriyet sonraları Sürre Eminliğine tahvil edilmiştir.

EMİR-ÜL-MÜMİNİN (امیر المؤمنین) [Ida.] Padişahlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Müminlerin beyi, İslâmların Padişahı mânasına gelen bu tâbir aynı zamanda peypamberin halifesi de demektir. Bu unvan ilk olarak hazret-i Ömer'e verilmiştir. Emevî ve Abbasî halifeleri buna imtisalen Emirülmüminin unvanını aldıkları gibi Fatımiler, Karmatiler de aynı unvanı kullanırlardı. Bağdad'ın sukutundan sonra, 656 (1258), Şarkta küçük hükümdarlar da Emirülmüminin unvanını taşımağa başladılar, Magrib'ta, bu unvan daha ziyade yayılmıştır.

Osmanlılar zamanında, Bilhassa hilâfetin Osmanlı hanedanına intikalinden sonra, Emirülmüminin unvanı Osmanlı sultanlarına da verilmiş ve bu unvan saltanatın hilâfetten ayrılarak lağvına kadar devam etmiştir. Hilâfet makamına intihap olunan Abdülmecid'e sadece halife denilmiş bu tâbir de hilâfetin ilgasına kadar kullanılmıştır.

EMİR-ÜL-ÜMERA (امیر الامراء) [Ida.] Mülkiye rütbelerinden birinin adı idi. Mânası emirler emiri demek olan bu unvan ilk defa Abbasiler de kullanılmış ve yalnız askerî selâhiyetleri tazammun etmek üzere ordunun başkumandanı-

na verilmiş idi. Halife Elmuhtedir'e karşı 296 (908) de beliren ihtilâl hareketini bastırmasına mükâfat olarak bu unvanı, öyle bir sıfatı olmayan» Hadım ağası Munis eline geçirdi. Halife Errazi, Vâsıt valisi Muhammet ibn-i Raika bu unvanı tevcih ettikten ve bütün devlet idaresini ona bıraktıktan başka adının kendi ismiyle birlikte anılmasına da müsaade etmek zorunda kaldı. İşte böylece halifeler gölge halinde kalarak Emirler fiilen hükümdar oldular. Bunlardan sultan unvanını bile alanlar olmuştur. Eüveyhiler, Cazneviler, Selçukiler bu kabilenddi.

Osmanlı devletinin eski teşkilâtında Eyalet valileri demek olan beylerbeylerine ait lakapların başında Emirülümera unvanı kullanılırdı 1259 (1843-1844) tarihine kadar mülkiye memurlarına da askerî rütbelere kadar olan Feriklik ve mirliya rütbeleri tevcih olunurken o tarihten sonra askerî rütbelere askerlere hasrolunarak mülkiyeden olanlara ferikliğe muadil olmak üzere Mirimiran, livahğa karşılık olmak üzere de Emirülümera rütbleri ihdas olunmuştur. Daha sonra emirülmemalik yine mülkiyeden saniye sınıf-ı sanisi, askeriyeden de kaymakamlığa muadil tutuldu. Teşrifatta kaymakamlara tekaddüm eden Emirülümeralara «Paşa» deniliyor ve «İzzetlû» elkabı kullanılıyordu. Diğer rütbelere nisbeten az ve daha ziyade tagra ileri gelenlerine tevcih edilen bu rütbe de ötekiler gibi rütbelerin ilgasına kadar devam ettirilmişti.

EMİR ZABİTİ (امیر ضابطی) [Ask.] Tabur ve taburdan yukarı birlik kumandanlarının maiyetlerine, kumandanlıkların talim-ü terbiye ve dahili hizmetlere tealluk eden resmî hususlarda icabedenlere tebliğ ve takip etmek üzere, tayin olunan zâbitler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Maiyetinde bulunduğu kumandanın emrini alâkalılara tebliğ ettiği için bu adı almıştır.

EMLÂK-İ EMİRİYE (املاك اميريه) [Mal.] Devletin, daha doğrusu amme hükmi şahıslarının malları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Saltanatın ilgasından sonra «Emlâk-ı millîye»ye, dilin sadeleştirilmesine başlanması üzerine de «Millî emlâk»e tahvil olunmuştur.

EMLÂK-İ MAZBUTA (املاك مذبوظه) [Mal.] Bir kısım yüksek memurlarla suistimalleri görülenlerin ve sonraları muhtelif sebeplerle eşhas ve müesseselerin zabt ve müsadere olunan gayr-i menkul mallarına verilmiş olan isimdir. İlk müsadere 941 (1534) tarihindedir. Emlâk ve emlâki müsadere olunan da zamanın maliye nazırı demek olan Şikk-ı evvel defter-

darı (İskender Çelebi) dir. Bu vak'a Osmanlı Maliye tarihi için bir leke teşkil ettiği halde o zamanın maliyecileri bu zapt ve müsadereyi adeta malî bir tedbir şekline sokarak hazinede müzayaka görüldükçe zenginleri birer bahane ile müsadere ve mal ve mülklerini zaptetmekte devam etmişlerdir.

Bu gibi müsaderelerin başlıcaları Yanya, Selânik, Manastır vilâyetlerinde son zamanlara kadar mevcut çiftliklerle kapatılan bektâşî tek-kelerinin zaptolunan emlak ve arazisi idi. Yanya ve Manastır'daki çiftlikler Tepedelenli Ali Paşa'dan zaptolunmuştu. Bektâşî tarikatının ilgası üzerine tekkelere ait olan emval ve emlak da müsadere edilmişti.

Bunlar hıdayeten ayrıca kayıt ve hesap edilirken sonraları emlak-i emiriye meyanına kalb ve ilhak olunmuştur.

Tanzimat-ı Hayriyenin ilânından sonra müsadereye nihayet verilmiştir.

EMLAK-İ MEVKUFE (املاك موقوفه) [Mal.] An'ası «Emlak i sırfa» dan iken mutasarrıfı tarafından bir cihete vakf-ı sahih ile vakf edilen emlak hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlarda vâkıfın şartları ve şer'i hükümleri cereyan ederdi.

EMLAK-İ SİRFA (املاك صرف) [Mal.] Yeri ve üzerindeki binalar ve ağaçları mülk olan gayr-i menkuller hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sırf mülk demektir.

EMNÂBAD (امن آباد) [Sar.] Fındıklı'daki saraylardan birinin adı idi. Fındıklı kıyılarında üçüncü Ahmet devrinde Kara İbrahim Paşa yeğeni Osman bey yalısı, bunun yanında bir ekmekeci fırını, onun yanında da Gümrükcü Hüseyin paşa sahilhansı vardı. Osman bey yalısı, fırın ve Hüseyin paşa yalısının da bir kısmı ilâve edilmek ve çakılan kazıklarla denize doğru ilerletilmek suretiyle meydana gelen geniş arsa üzerinde, Baş baki kulu Mehmet ağanın nezaretiyle, kurulan ve bir kaç ayda bitirilen bu saray üçüncü Ahmed'in kızı Şehit Ali paşadan dul kalan ve Nevşehirli İbrahim Paşaya nikâhlanan Fatma Sultana temlik olundu.

EMNİYE RESMÎ (امنية رسمي) [Mal.] Osmanlılar zamanında (Yemen) de alınmış resimlerden birinin adıdır. Tereke haslatı demektir. Boyt-ül-mal talimatı mucibince yazıldıklarından itibaren beş sene geçen terekelerin esmanî hazineye gönderilir, ve hazineye «müteferrika» namıyla hasılat yazılırdı.

EMR-İ ÂLÎ (امر عالي) [Ida.] Padişah tarafından verilen emir yerinde kullanılır bir tâbirdir.

EMR-İ SÂMÎ (امر سامي) [Ida.] Sadrazam tarafından yazılan emir mânasına gelir bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan Sâmi, yüksek, âli demektir. Evamir-i sâmiye suretinde cemilendirilirdi.

EMR-İ ŞERİF (امر شريف) [Ida.] Eskiden padişahlar tarafından isdar olunan emirler hakkında tâzim maksadiyle kullanılır bir tâbirdir. Bu tâbir; padişah namına yazılan fermanlarda, hükümlerde padişah ağzından da kullanılırdı: «İşbu emr-i şerifim vâsıl olucak», «emr-i şerifim üzere hareket edüp hilâfından mücanebet edesiz» buna birer miaal teşkil eder.

EMVAL-İ EYTAM (اموال ايتام) [Ida.] Yetimlerin malları mânasına gelir bir tâbirdir. Bu mallar bir takım nizam ve emirlerle idare olunmakta iken 7 Rebiülevvel 1268 tarihli nizamname ile, muahharan diğer nizam ve talimatnamelerle ve en son 4/Rebiülevvel/1324 ve 3/Nisan 1322 (1906) tarihli nizamname ile tayin olunmuşdu.

EMVAL-İ EYTAM MÜDİRİYETİ (اموال ايتام مديريتي) [Ida.] Yetimlerin mallarını muhafaza ve nemalandırmak ve bunların nafakalarını veli ve vasiyelerine vermek ve rüşdlerini isbat edenlerin mallarını ve paralarını kendilerine teslim eylemek vazifeleriyle mükellef olmak üzere merkez ve mülhakatta tesis olunan idarenin adı idi. Bu idarelere emval i eytam idaresi denilirdi. İdarenin başında bulunan memura «emval-i eytam müdürü» denilirdi. İkinci meşihatı bağlı olan bu idare 1908 temmuzundan sonra adliyeye bağlanmıştır.

EMVAL-İ GAYRİ MENKULE (اموال غير منقولة) [Mal.] Bir taraftan, diğer mahalle nakli kabil olmıyan mallar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Gayr-ı menkul mallar sırf mülk olduğu gibi va'if da olurdu. Nakli kabil olanlara «emval-i menkule» denilir.

EMVAL-İ MENKULE (اموال منقولة) [Mal.] Bir taraftan diğer tarafa nakli kabil olan mallar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Para, hayvan gibi şeyler bu tâbirde dahildir. Nakli kabil olmıyanlara «emval-i gayr-i menkule» denilir.

EMVAL-İ MET'UKE (اموال متروكة) [Mal.] Hükümetçe görülen idari ve siyasi lüzum ve zaruret üzerine bulundukları yerden başka yerlere nakl olunan veya kendiliklerinden bulundukları yeri terk ederek tegayyüb, müfarekat veya hut ecnebi memleketlere, yahut düşman işgali altında bulunan yerlere kaçan gayr-i müslim unsurların bıraktıkları mallar hakkında kullanılır

bir tâbirdir. Gayri menkul olan bu mallardan icareteynli müsakkaflar evkaf ve diğeri miri hazinesine intikal ederdi.

EMYAL CETVELİ (اميال جدولي) [Bah.] Limanlarla uğrak yolu şehir ve kasabalar arasındaki mesafeleri göstermek üzere tertip edilmiş olan cetvel hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan emyal milin cem'idir. Türkçesi milleri gösteren cetvel demektir.

EMYAL-İ BAHİRİ (اميال بحري) [Bah.] 6080 kadem veya 1853 metreden ibaret olan deniz mesafesi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan emyal milin cem'idir. Bu itibarla tâbirin manası deniz milidir.

EN (ان) [Gıy.] Çuha nevilerinden birinin adı idi. Bu çuha yeniçeri kâtibiyle Anadolu ve Rumeli ağalarına ve Yayabaşlılarla bunların kâtipleri çavuş, muallim, muhızır ve suvari zağarcılarla suvari sekbanlar ve acemi ocağı yayabaşlılarla Gelibolu acemileri yayabaşlılarına verilir. Vesikalarda «Çuka-i en» suretinde geçer. İsmail Hakkı Uzunçarşılı bunun için (Osmanlı devleti teşkilâtında kapıkulu ocakları, birinci cilt, sahife 280) «zannıma göre bu en ile Sabraminin aynı şey olması kuvvetli ihtimal dahilindedir» diyor,

EN'AM (انعام) [Hal.] En'am suresiyle diğer meşhur kuran surelerini havi mecmuaya verilen addır. Buna «En'am-ı şerif» de denilir. En'amlar güzel bir yazı ile yazdırılır, tehzib ettirildiği gibi iyi bir cilt de yaptırılırdı. Basılmış olanları da vardır. Teberrüken koyun cebinde taşımak ve dikkat ve ihtimamla saklamak islâm ananelerindendir.

EN AŞAĞI (انك اشافي) [Sar.] Saray hizmetine ilk alınanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Harem-i humayun hizmetine alınan zenci hadım ağaları ilk evvel bu ünvanı alırlar, ondan sonra terfi ederek acemi ağa, daha sonra da sırasıyla nöbet kalfası, ortanca, hasılı ve saire olurlardı.

Saraya alınacak hadım ağaları «Dar-üs-sade ağası»nın huzuruna çıkarıldıktan sonra «oda lalası» ile «başkapı gulâmı»na gönderilerek başkapı gulâmı tarafından ocak defterine kaydedilir, ve hasılı yahut ortancalar içinde kıdem kesbeden bir lalaya el öptürülürdü.

Bunun vazifesi harem-i humayun kapısını bekleyen ve «nöbet kalfaları» adını taşıyan beş nefer ağaya itaat ve kendisinden evvel hizmete girerek «acemi ağa» ünvanıyla yad olunup giriş tarihine nazaran eski bulunanların cümlesine hizmet etmek ve abdest ve namaz vakitlerin-

den başka zamanda kapı hizmetinden ayrılma-maktır.

En aşağıların terbiyesi kapı nöbetinde bulunduğu esnada lalasıyla kendisinden evvel gelmiş olan yoldaşları tarafından Dar-üs-sade ocağına müteallik usul ve nizamın anlatılmasıyla icra olunurdu.

En aşağı tâbir olunan yeni hizmete dahil olmuş ağa sabah namazı vaktinden iki saat evvel kalkıp nöbetini tutmak için neferatı ve o meyanda üçüncü nöbet kalfasını uyandırır, ve bundan sonra baş nöbet kalfasını ve sonra da ortancayı kaldırır. Bunlar abdest alıp hepsi birden hamam küllhanının olduğu mahalle giderek fenerleri ve şamdanları yakarlar, sonra Dar-üs-sade ağası dairesine gidip ağanın oda nöbetçisi ve onun marifetiyle ağayı kaldırır-lardı.

ENCÜMEN-İ DÂNİŞ (انجمن دانش) [Ida.] Hieri 13 üncü (Mildi 19 neu) asrın ortalarında resmen kurulmuş olan ilk Türk akademisine verilen addır. Değerli bilgin M. Şakir Ülkü taşır «Encümen-i danış, ilk Türk akademisi» başlığı ile yazdığı kıymetli bir tetkik yazısında (akademi. sayı 6) şu tafsilatı veriyor:

«Tanzimat devrinde muhtelif sahalarda vucude getirilmeye başlanan birçok yenilikler arasında, irfan hayatımızın da avrupai anlamıyla yenileştirilmesi yolunda teşebbüse geçilmişti. Bu maksadı sağlamak için lüzumlu teşkilâtı meydana getirmek üzere 21 Temmuz 1846 da «Meclisi Maarif-i Umumiye» adıyla bir meclis kuruldu. O devrin birtakım değerli ilim ve fikir adamlarından terekkep eden Meclis-i Maarif teşkilini düşündüğü bazı ilmi müesseseler arasında, bir de «Encümen-i Danış» kurulmasını kararlaştırdı.

«Fransız Akademisini taklit suretiyle açılmak istenilen bu Encümen-i Dâniş, bilhassa Türk dilinde türlü ilim ve fenlere dair lüzumu olan kitapları telif ve tercüme etmeyi; bu dilin ilerleme ve gelişmesi yolunda çalışmayı başlıca gâye olarak programına alıyordu. Bu teşebbüs de, memleketimizin garp ilim ve medeniyeti ile temasını sağlamak bakımından o zamana göre şüphesiz pek mühim bir hareket mahiyetinde idi.

«Meclis-i Maarif, önce Encümen-i Dâniş'in teşkilâtıyla teşkilindeki maksadı belirten ve Cevdet Paşa tarafından kaleme alınmış olan bir mazbatayı Abdülmecid'e arzetti ve, o zamanın tâbiriyle, irâdesi de sâdir oldu. (26 Mayıs 1851). Bundan sonra, yine Cevdet Paşa tarafından bu mazbatanın muhtevasına uygun bir şekilde hazırlanan ayrıca bir beyanname de 1

Haziran 1851 tarihli «Takvim-i Vekayi» de neşr ve ilân edildi. Maarif Tarihimiz bakımından önemli bir vesika mahiyetinde olan bu beyan-namede Encümen-i Dâniş'in teşkilindeki ilmi maksat daha açık şekilde izah edilmekle beraber, akademinin ayrıca Reis ve azaları de yine bu resmî gazete ile ilân olundu.

«Memlekette irfan hayatı namına girilen bu yeniliklerin başında da yine Sadrazam Koca Reşit Paşa vardı. «Muharrerat-ı Nâdire» adlı bir mecmuada, Reşit Paşa'nın bu ilk Türk akademisinin teşkiline dair bir emirnamesi görülmektedir. Bu emirnamede Reşit Paşa hülâsaten şunları yazmaktadır: «Evvelce bizde de ilim ile uğraşanlar vardır. Fakat gitgide kelimecilik revaç bulmuş, yalnız şiirle uğraşılmağa başlamıştır. Bu gibi eserlerle ancak mahdut ve muayyen bazı münevver adamlar meşgul olabilir. Halbuki asrın icap ettirdiği ilmin memlekette intişarı ve vatandaşın bundan istifadesi lâzımdır. Umumî seviyeyi yükseltmek için bir Darülfünun tesis ve Darülfünun binasının ikmaline kadar, okutturulacak kitapların ihzarı için de bir Encümen-i Dâniş ihdası lâzım adedilmiştir.

«Encümen-i Dâniş, Abdülmecid'in iradesi üzerine 18/Temmuz/1851 (19 Ramazan 1267) tarihinde büyük bir törenle açıldı.

«Bezm-i âlem vâlide Sultanın Sultan Mahmut türbesi civarında yaptırdığı Darülmâarif mektebi dahilinde Akademi için bir yer tahsis edilmişti. Açılış günü başta Reşit Paşa olmak üzere, devrin bütün vükela ve uleması ile akademi'ye aza seçilen zatlar Darülmâarif binasında Encümen'e tahsis olunan dairenin salonunda toplandılar. Açılış törenine Abdülmecit Han da geldi.

«Sadrazam Koca Reşit Paşa kürsiye çıkarak irticalen kısa bir nutuk söyledi ve sonunda «Velinimet Efendimiz Encümen-i Dâniş'in küşadını emr-ü ferman buyurdular» diyerek Akademi'yi resmen açtı. Reşit Paşa tarafından söylenen bu açış nutkundan sonra Akademinin ikinci Reisi olan Hayrullah Efendi kürsiye gelerek uzun bir hitabeyi okudu. Yine Gevdet Paşa'nın kaleminden çıkmış olan bu hitabede kısacası hayatta en büyük mürşit ilim; en hakiki saadet yolu bilgi yoludur, kaziyesi anlatılıyordu.

«Bu suretle Encümen-i Dânişin, Abdülmecid'in huzuriyle tantanalı bir surette açılış töreni yapılmış ve törene de, o zamanın âdeti veçhile, belîğ bir dua ile son verilmişti. O gün, Akademinin dahili azalarına, ayrı ayrı birer Rûus verildiği gibi, Hariciye müsteşarı

Fuat (Sadrazam Fuat Paşa) ve Ahmet Cevdet Efendiler tarafından müştereken yazılmış olan «kavaid-i Osmaniye» adlı ilk Türkçe gramer de, Encümenin birinci eseri olarak, Abdülmecid'e taidim edildi.

«Akademinin, yapılan nizamnamesine göre biri dahili (aslı) diğeri harici (fahri) olmak üzere iki kısım âzası vardı. Dahili âzanın sayısı kesin olarak, kırk kişiydi. Bunlardan her birinin bir ilim şubesinde mütehassıs olmakla beraber, bir yabancı dili de bilmeleri, hülâsa eser telif ve tercümesine kifayetleri şarttı. Dahili âzanın, ciddi bir özür olmadıkça, toplantılara gelmeleri mecburiydi. Harici azaların Türkçe'ye vaktî olması şart değildi. Hangi dil ile olursa olsun akademiye malûmat vermekteki iktidarı yeter sayılıyordu. Bunlar, Maarife dair yazacakları tasarıları ve kitapları Encümen-i Dâniş'e göndermekle ödevlendirilmişlerdi. Bu suretle akademinin kırk dahili ve otuzu da harici olmak üzere 70 kadar azası vardır. Encümenin içtimaları da her ayın ilk cumartesi günü olarak tesbit edilmiştir.

«Encümen-i Dânişin dahili azalıklarına Sadrazam Koca Reşit Paşa, Şeyhülislâm Ârif Hikmet Bey, Serasker Mehmet, Hariciye Nazırı Âli ve Ticaret Nazırı İsmail Paşalar gibi devlet adamları da alınmıştı. Bu arada Akademi de Fuat (Sadrazam Fuat Paşa), Şerif Mehmet, Hayrullah, Ziver, Kemal, Ahmet Vefik (Paşa), Osman Sahip, Ahmet Cevdet, Ali Fethi ve Recaî Efendiler gibi devrin hakikaten ilim ve edebiyatta mümtaz simaları da bulunuyordu. Encümen-i Dânişin reisliğine Şerif Mehmet, İkinci reisliğine de meşhur Müverrih Hayrullah Efendi tâyin olunmuşlardı.

«Haricî âzalara gelince: Bunlar arasında devrin bir takım Rum ve Ermeni bilginleri bulunduğu gibi, meşhur İngiliz Müsteşırı James W. Redhause, Müverrih Hammer ve Fransız Müsteşırklarından Bianchi gibi Avru-panın o zaman tanınmış bazı bilginleri de vardı.

«Encümen-i Dânişin teşkiline karar veren Meclis-i Maarif-i Umumiye, yetki ve derece itibariyle Akademiden üstündü. Yazılacak veya tercüme olunacak kitapları burası seçerdi. Bu suretle Meclis-i Maariftin gelen kitaplar için Encümen toplanır ve oy çoğunluğu ile içlerinden bir zatı bu işe memur ederdi. Eger Encümen-i Dâniş tarafından bir kitabın telif veya tercümesine lüzüm görülürse yine Meclisi Maarif-i Umumiyeden istizah olunurdu. Bu resmî soruştulardan sonra telif veya tercümesi kabul olunan bir kitabın basılması işi için de keyfi-

fiyet Padışaha arz edilir ve «Matbaa-i Âmire» de tab'ı istenirdi.

«Meclis-i Maarif-i Umumiyenin verdiği kararda Encümen-i Dâniş'ten beklenen yalnız öğretim kitaplarını meydana getirmek işi kas-tolunuyorsa da bil'hara teşkilinin daha çok, açılacak olan «Darülfünun» da okutulacak kitapları hazırlamak gayesi üzerine istinat ettirilmiş olduğunu Koca Reşit Paşa'nın yukarıda bir suretini kaydettiğimiz emirnamesinden açık olarak anlıyoruz. Yine mevcut vesikalardan anlaşıldığına göre Encümen-i Dâniş, yalnız gerekli eserleri tesbitle kalmaz, bunları telif ve tercüme eder ve ettirirdi.

«Tantanalı bir törenle açılmış olan Encümen-i Dâniş, kendisinden beklendiği kadar müsbet bir iş görmemişti. Bu muvaffakiyetsizlikte, bütün iyi niyet ve teşebbüslere rağmen, henüz memlekette olumlu bir ilim hayatının teessüs etmemiş olması, ikincisi azalarının bir çoğu ilim işleriyle ciddi surette uğraşacak vakte malik olmıyan devlet adamlarının Encümene alınması başlıca âmillerden olmuştur. Halbuki yapılan nizamnamede ilmi evsaf ve faaliyet bilhassa göz önünde tutulmuştur. Sonradan dahili âzaların seçilişinde, bir takım erkân-ı devletin Encümen'e ithali ile şeref verilmek tarafı düşünülmüş; kendini ilme, ilim işlerine verecek olan âza ikinci derecede bırakılmıştı. Siyasi sahada olduğu gibi irfan hayatımız için de cidden isabetli görüşlere malik olan Âli Paşa bu hususta daha önce: «Biz (Yani devlet erkânı) bu işin içine girmiyelim, ahenğini bozarız» diyerek hakikaten doğru bir fikir ortaya atmışsa da ne yazık ki, nazar-ı dikkate alan olmamıştır. Eger bu sakim, ters yola sapılmış olunsaydı, bugün belki ilmi geleneğe sahip bizim de bir akademimiz olurdu.

«Akademi, evveleminde kavaid-i Osmaniye ile bir de lûgat kitabı yapılmasını karar altına aldı. Fakat bu sahada ancak «huruf-i imlâ» ya ait bazı kaideler tesbit edildi ve iş bununla kaldı. Lûgat kitabının yapılmasını üzerine alan komisyon da müspet bir iş göremedi. Tarihe, bu arada Osmanlı tarihine dair yazılacak eserler de Encümen âzasından bazı zatlara verilmişti. İşte bu taksim sırasında Ahmet Cevdet Efendiye de 1774 ten 1824 yılına kadar bir Osmanlı tarihi yazılması işi tevdi olunmuştu. Bunun üzerine Cevdet Paşa da meşhur tarihini yazmağa başlamış ve müspet bir iş meydana getirmek şerefi ancak bu ciddi ilim adamına nasip olmuştur. Cevdet Paşa 1854 de tarihinin ilk üç cildini bitirmiş ve bu eseri Abdülmecid'e takdim olunmuştur.

«Encümen-i Dâniş'in ilmi çalışmaları hakkında bundan başka bir şey bilmiyoruz. Lâg-vine dair de bir vesikaya malik değiliz. Yalnız 1862 senesine kadar Devlet Salmelerinde Encümen-i Dâniş'in adı ve teşkilâtı yazılırken bu yıldan sonra bu da görülmemektedir. Şu hale göre, bu ilk Türk ilimler akademisinin ancak on iki yıl kadar devam etmiş olduğunu kabul edebiliriz.»

ENCÜMEN-İ TEFTİŞ VE MUAYENE
(البحین تفتیش ومعاينة) [Ida.] 1324 (1908) temmuz inkılâbına kadar Maarif Nezareti teşkilâtı meyanında mevcut bulunmuş olan bir büronun ismiydi. Telif, tercüme her ne olursa olsun bastırılmak istenilen şeyler bu encümende tetkik edilir, bastırılmasında mahzur görülmeyenler verilen izin üzerine basılırdı. Mahzurlu görülenlere izin verilmez, onlar da basılamazdı.

Hicrî 1318 senesine mahsus olarak üçüncü defa basılan «Maarif-i Umumiye Salmesi»nde (sf. 526-527) encümenin vazifesi şu suretle gösterilmektedir:

«Matbaalar nizamnamesi mucibince tab'ı ruhsat-ı resmîye istihsalından müstağni bulunan ilânât ve emsali bazı evraktan maada memalik-i mahruse-i şahanede tab' olunacak bileümle kütüb-i diniyye ve resail ve evrak-ı mütenevvia-i fenniyye ve edebiyye ile siyasiyate mütalâlik olmıyan resail-i mevkute ve resim ve levha ve madalya ve armalar ve memalik-i mahruse-i şahaneye ithal o unacak matbuat-ı ecnebiyeden münderecatının mahzurdan selâmeti gümrük ve postahanelerdeki memurin-i mahsusası tarafından kestirilemiyen kütüp ve resail vesaire encümenince tetkik ve muayene ve matbuat müfettişleriyle gümrük ve postahanelerde bulunan muayene memurlarına icrayı nezaret olunur, ve bil'umum kütüphaneler teftiş altında bulundurularak kütüb-i mevkufenin ziya'dan vikayesine ihtimam kılınır Kütüp ve matbuat ve ana müteferri muamelât ve hususat-ı nizamiye ve saire hakkında devair-i merkeziye ile taşralardan makam-ı celil-i nezarete vukubulan istifsar ve istizahlar üzerine beyan mukteza edilir.»

Basılmak istenilen şey iki nüsha olarak bir arzihale bağlı olduğu halde Maarif Nezaretine verilir ve arzihal ile müvaddeler Nezaret makamı tarafından encümen-i teftiş ve muayene havale edilirdi. Encümen reisi bunu tetkik olunmak üzere âzadan birine tevdi ederdi. Okuyanın insafına yahut anlayışına göre birtakım yerleri çizilerek, yahut değiştirilerek gülünç bir hale sokulan eser encümenin heyet-i umumiyesine gelirdi. Orada da bazı yerleri çizilip çıkarılır, kuymuğu kulağı kesilmiş kedi yavrusuna

döndürüldükten sonra bir nüshası «berveç-i tay ve tashih tab'ında beis yoktur» suretinde tasdikı ve mührü havi olarak sahibine verildi. Eser basıldıktan sonra, dağıtılmazdan evvel, yine encüme gider, orada kalan nüshasıyla tatbik edilerek toplam ise mühürlenerek verilir, bundan sonra neşrolunabilirdi.

Encümen âzaları ilk zamanlarda mahdut olduğu gibi bu işleri başarabilecek olanlar âzalığa seçilirdi. Sonraları ise önüne gelen âzalığa tâyin edilir, jurnalcılıkla tanınmış olanlar bile buraya konulurdu. Bu suretle âza adedi yirmiyi, otuzu httâ son zamanlarda kırkı, elliy, bulmuştu.

İptidallarda eserler yalnız bu encümende tetkik olunurken sonraları Nazırın riyaseti altında teğekkül eden tetkik-ı müellefat komisyonunca ikinci defa tetkik olunur, ondan sonra basılmasına müsaade edilirdi.

Son zamanlarda dinî ve şer'î eserlerin tetkiki için ayrı bir heyet teşkil edilmiş, bu suretle iki heyet meydana gelmişti. Bu iki heyetin birincisine «Kütüb-i diniyye ve şer'iyye tetkik heyeti», ikincisine de «Teftiş ve muayene heyeti» ismi verilmişti. Hierî 1326 senesine mahsus umumi sâlnameye nazaran birinci heyet bir reis ile beş âzadan, ikinci heyet de bir reis ile kırk dört âzadan mürekkepti. Birinci heyette bir mümeyyiz, ikinci heyette de biri birinci, diğeri ikinci olmak üzere iki mümeyyizle yirmi dokuz muayene memuru vardı.

Heyeti terkip edenler içinde ne gibi adamların bulunduğunu anlamak için o zaman söylenmiş olan şu kit'ayı okumak kâfidir:

Olur olmaz çizerler her kitaptan birtakım yerler Edibim sanma kim yalnız senin divanı çizmişler Geçende encümende yok iken Hayret bütün heyet Arapça bir kitaptır zannile Kur'anı çizmişler.

Eşref

ENCÜMEN-İ ÜLFET (الجمع الف) [Hal.] Osmanlılar devrinde Avrupalıların kulüb adını verdiği yerlere uygun olarak açılmış olan ilk müessesenin adı idi. Kurucular ilkin «Kulüb» gibi yabancı bir kelimenin istimalini münasip bulmadıkları için bu tâbiri seçmişlerdi.

Bu Avrupaî müessese ilk defa 1287 (M. 1870) senesinde İstanbul'da hem de Beyoğlunda değil, İstanbul semtinde açılmıştı. Bunun için Çemberlitaş civarında Meşrutiyetten sonra Evkaf Nezareti ittihaz edilen ve şimdi İstanbul Vakıflar Müdürlüğü tarafından ılgal edilmekte olan Âsım Paşa konağı münasip görülmüş, tefriş ve tanzim olunmuştu. Âli Paşa sadrazam, Mısırlı Mustafa Fazıl Paşa da Maliye Nazırı

bulunuyordu. Kulübün asıl müessisi ve kuruluş masrafını kendi cebinden veren Mustafa Fazıl Paşa idi.

«Encümen-i Ülfet» in açılışını vakanüvis Lûtfi Efendi (Lûtfi Tarihi, hususi kütüphanemde müellifin el yazısı nüsha, c. 12, s. 101) «Küşad-ı kulüp» başlığı altında şöyle yazmıştır: «Avrupada kulüp tâbir olunur encümen-i ülfet ve mecma-i fezail-i ünsiyet için Deraliyede öyle bir encümen küşadı (bizde de kahvehaneler, tağralarda köy odaları vardır ki bunlar da mahall-i ülfettir. Farkları gazete yerine Battal Gazi hikâyeleri, şampanya yerine pekmez, nar-denk şerbetleri, ispermeçet yerine çıra ışıklarıdır) beynelvükelâ tezekkür olunmuştu. Muah-haren bunun için Sadefçiler'de Âsım Paşa konağı bilistice levazımı ihzar olunarak ramazan-ı şerifin ilk akşamı Şöray-ı Devlet Reisi Kâmil ve Mehmet Rüstü ve Maliye Nazırı Fazıl Mustafa Paşalar ile sair vükelâ hazır oldukları halde küşad olundu. O gece saat beşe kadar her vadiden musahabet ile imrar-ı vakt olunmuştur. (Muterize) Ramazan-ı şerifin ilk gecesi küşad olunduğuna nazaran ramazan-ı şerif ile teberrük olunmuş oluyor. Fakat teravihlerin nerede eda olunduğuna dair söz geçmemiştir.»

Encümen-i ülfete vükelâ ve rical ile mütemayız rütbesini haiz memurlar âza olarak kabul edilirdi. Salonlarında musahabe, mütalâa yemek ve oyun gibi içtimâî zevklerle vakit geçirilirdi. Bu oyun tâbiri arasında «kumar» vardı. Bundan Türkiyede ilk muntazam kumar oynatılan yerin bu ilk kulüp olduğu anlaşılıyor.

Encümen-i ülfet bir seneden fazla faaliyetle bulunabilmişti. Âli Paşa sadaret makamından çekildikten sonra resmî himayeyi kaybetmiş, Mahmut Nedim Paşa'nın sadrazamlığı zamanında da kumarın cürüm olduğundan, alenen oynatılmasına müsaade olunmasının caiz olmadığından ve saireden bahisle çıkarılan dedikodu yüzünden hükümet tarafından kapatılmıştır.

«Encümen-i ülfet» in mükellef kiler ve mutbağı, mâhir, fakat son derecede müsrif bir aşçısı vardı. Yemek pişirmekteki ustalığı kadar da hırsız olan bu aşçı (Dimitro) adlı bir Rumdu. Son vak'anüvis Abdürrahman Şeref Efendi encümen-i ülfete dâhil bulunan Sakızlı Ohannes Paşa'dan iştmiş olduğunu söyliyerek şu fıkrayı nakletmiştir.

«Mustafa Fazıl Paşa ecnebi sefirlerinden biri şerefine ziyafet vermiş, on beş türlü yemek verilmiş, yemekler o kadar nefis ve sanatkârane imiş ki yenilenin et mi, sebze mi, balık mı olduğu belli olmuyormuş. Daire müdürü Andon Alik Efendi, belki paşa hesap sorar diye daha

evvel aşçıya on beş kişinin bulunduğu bu ziyafetin kaç çıktığını sormuş. «Otuz beş bin kuruş» cevabını alınca hayretten donakalmış. Devrin ucuzluğu ve ziyafete iştirak edenlerin on beş kişiden ibaret olması nazar-ı itibara alınca bu üç yüz elli altın kabul olunamayacak bir rakamdı. Aşçı Dimitro, Daire müdürünün parayı fazla bulduğunu görünce şu cevabı vermişti:

— Sen ne diyorsun, Efendi. Verdiğim çorba horoz hayasından yapılır, konserve olarak Avrupadan gelir. Şişesi on franktır. Sade ondan on beş şişe gitti.

Daire müdürünün hayreti bu cevap karşısında artmış, yemeğin bir harcına 150 frank giderse tamamına otuz beş bin kuruş belki kâfi gelmez diye korkup hesabın üstünü almadan bu korkunç aşçının yanından kaçmıştı.

Mustafa Fazıl Paşa, daire müdürüne ziyafetin hesabını aşçıdan almasını söylemesi üzerine Andon Alik:

— Sordum efendim. Otuz beş bin kuruş diyor.

Cevabını vermiş. Mustafa Fazıl Paşa:

— Şu bizim Dimitro çok idarelidir.

Sözlerini ilâve etmiştir. Aşçının gösterdiği hesap hırsızlığının derecesine, paşanın verdiği cevap da servetinin miktarına belig bir delildir. Fakat prens israrlarıyla o büyük serveti yemiş, bitirmiştir.

ENDAM AYNASI (اندام آینه) [San.] İnsanın baştan ayağına kadar bütün vücudunu gösterecek büyüklükteki aynanın adıdır. Büyük ayna demektir. Farsça bir kelime olan endam; beden demektir.

ENDAZE (اندازه) [Öl.] Metrenin uzunluk ölçüsü olarak kabulüne kadar arşın ile birlikte kullanılan ölçülerden birinin adıdır. Birbirine bitişik dört parmağın genişliğinde dört kabzadan ibarettir. Metre hesabıyla 60 santim idi.

«Kamus-u Osmani» de bunun için şu izahat vardır: «Bildigimiz ölçü. 60 santimetredir. Aslını hendese, yahut hendize zan edenler bulunmuş ise de doğrusu «endahten» masdarından müştak «endaz» in sonuna hasır edatı olan bir hanın ilâvesiyle bir nevi küçük arşına itlak kılındığı vaki tetkikattan anlaşılmıştır. Mecazen hat, tahmin mânalarında kullanılırdı.»

«Kamus-u riyaziyyat» ta (Arşın maddesi) bunun kabulüne sebep olarak şu izahat vardır: «İpekli kumaşlar gibi kıymetli dokumaların arşınını halk nazarında pek pahalı göstermemek için olmalıydı bazı esnaf çarşı arşınından kısaca «endaze» namında diğer bir memsiha ihdas etmişlerdir.»

*Elinde hame bir endazedir kâlâ-yı irfane
Hayalim kârgâh-ı manide nessac-ı dibadır
Sabit*

*Sûk-i takdirde endaze vü mizan olamaz
Beglikcizade İzzet*

§ [San.] Hat istilâhı olarak «nokta» hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ENDAZE ÇIKARMAK (اندازه چيقارمق) [Bah.] Kurulacak bir geminin postalarını yapmak için endazehane güvertesinde çizilen posta resmi üzerinden ince çam tahtaları ile kalıp çıkarmaya denilir.

ENDAZEDEN ÇIKMIŞ (اندازه دن چيكميش) [Bah.] Kızakta kurulan gemilerin resimleri bodoslamalarıyla postalarının hepsi kaldırılıp tesviye olunmuş ve kemerleri bağlanıp formları çekilmiş hali hakkında kullanılır bir tâbirdir. İnşaati bu dereceyi bulan gemilere «Kafes halinde» tâbiri de kullanılırdı.

ENDAZE GÜVERTESİ (اندازه گويته سي) [Bah.] Yapılacak gemilerin resimleri çizilip bu resimlere göre üzerinde endaze çıkarılan geniş düz döğemeler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ENDAZEYE GELMEK (اندازه په گاهه) [Hal.] Hesaba uyar, makul, akıl yatar, zihin kabul eder yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ENDERUN (اندرون) [Sar.] Saray, mabeyn karşılığı olarak kullanılır bir tâbirdir. Devletin idaresine memur olanlara da, bunun mukabili olmak üzere «Bîrun» denilirdi. Farsça olan bu iki tâbirden enderun iç, birun da dış demektir. Yalnız olarak enderun denildiği gibi «Endêrun-ı hümayun» suretinde de kullanılırdı.

Osmanlı devletinin teğekkül sıralarında devlet işleri pek basit ve ibtidai vasıtalarla görülmüyordu. Orhan ve oğlu Murat taraflarından yapılan teşkilât ile askerlik bir nizam ve intizam peyda etti. Memleket büyümeğe başladığı için yavaş yavaş saray teşkilâtı da yapılmaya başlandı. Asıl saray Yıldırım ve daha sonra ikinci Murat tarafından kurulmuş, debdebe ve daratı ise Fatih tesis eylemiştir.

İstanbul'u aldıktan sonra bir İmparator hayatı yaşamak ve yaşatmak istiyen Fatih ilkin şimdiki Üniversitenin bulunduğu yerde bir saray yaptırdı. Müteakiben Topkapı sarayını kur, durdu. Dört tarafı duvar ile çevrilmiş olan bu saray değirmenleriyle, fırınlarıyla, bostanlarıyla silâh depolarıyla, ahırlarıyla, koğuşlarıyla, mecitleriyle âdeta bir kasaba idi. Matbahlarında günde yirmi bin kişiye yemek dağıtılıyordu.

Fatih'in babası İkinci Muradın, Edirne'de yaptırdığı saray bunun yanında ötekini kasaba addettiğimize göre ancak köy sayılabılırdı.

Enderun işte bu sarayın iç hayatıdır. Fatih İmparatorluğun teşkilâtını temelleştirirken enderunu da sağlam esaslara istinat ettirdi. Kendi namına nisbetle de anılan «Âl-i Osman Kanunnaması» n de enderun için de bazı maddeler koydu. Kanunnamedeki (Sf. 23) «bir has oda dahi yapılmıştır. Otuz iki adet has oda oğlanı ile içinde biri silâhdar ve biri rikâbdar ve biri çuhadar ve biri tülband oğlanı ola» fıkrası bunu gösterir.

Sultan Mehmet tarafından saray Teşkilâtı Bizanslıları takliden yapıldığı gibi devlet idaresi de onun zamanında bir kat daha tevsi olundu. İşte bu teşkilât üzerine o iki tâbir meydana geldi. Enderun, Bîrun. Enderun saray, bîrun da devlet teşkilâtını ifade ediyordu. Birincilerin büyüklerine «Enderun ricali», ikincilerin büyüklerine de «Bîrun ricali» deniliyordu.

Enderun, Fâtih'in büyütmesiyle de kalmadı. Osmanlı hudutları büyüdükçe saray teşkilâtı da tevsi olundu. Sarayın «esrarlı bir âlem» oluşu asıl ondan sonradır.

Saray işlerinde kullanılacak adamlar yeniçeri ocağı için her sene devşirilen hristiyan çocuklarına en yakışıklılarından ve gösterişlilerinden seçilirdi. En sonra «Enderun ağası» ismini taşıyan bu gençler ondan önce «İç oğlanı», «İç ağası» ve ilk zamanlarda ise «gılâman» namını alıyorlardı. Bunlar kıdem ve ehliyetlerine göre sarayın büyük vazifelerine yükseliyorlardı.

Bununla beraber saray hizmetleri enderun ağalarına münhasır değildi. Onların yanıbaşında bir de «Saray ağaları» vardı ki bunlar muhtelif suretle padişah maiyetine giren kimselerdir. Ötekiler gibi muayyen bir usul dairesinde yetiştirilmedikleri, padişah ile münasebetleri tam olmadığı için «saray ağası» namı altında enderun ağalarından ayrılırlardı. Bu ağaların en mühimleri zülflü baltacı, eski saray baltacısı, hasaki sofalı, koz bekçi, kuşhanesi, helvahanesi, aşçı, bostancı, odun ambarı, has fırını, has ahır, yedekçi, sandalacı, ocakları olup her ocağa birçok kişi yazılı bulunurdu.

Asıl enderun ağaları ilkin devşirmelerden terbiye edilerek yetişen saraylılardı. Bunlar ilk defa «acemi» namını alırlar ve bir «lâla»nın emri altına verilirlerdi. Lâla koğuşun eskilerinden biri olurdu. Acemisini yetiştirmeye memur edilirdi. Aynı zamanda her acemi «otuz bir» kuruluş tahsisat alırdı.

Acemiler; lâlalarına mutlak bir itaat göstermekle mükellef idiler. Aralarındaki münase-

bet adeta efendi ile köle münasebetini andırırdı. Lâlalar acemilerine din dersi verirler, Arapça ve Farsça okuturlar, istidadi olanlara silâhşorluk, binicilik de talim ederlerdi.

Küçük, büyük ve has odalar, mekteplerin birinci, ikinci ve üçüncü sınıflarına benzerdi. Liyakati olanlar birinden diğerine geçer, en yüksek mertebelisi olan has odalılar padişahla daha yakından temas imkânını bulurdu. Her odanın kendine mahsus dereceleri, mertebeleri vardı ve odalılar içinde de ehliyetliler derece değiştirerek yükselirlerdi.

Birinci Sultan Ahmet devrinde seferliye seçilen küçük odanın mertebeleri aşağıdan yukarıya doğru şöyle idi:

1. — Acemiler
2. — Soyunuk eskiler (9 nefer)
3. — Bıçaklılar (10 nefer)
4. — Göç eskisi
5. — Çamaşırcı başı

Büyük odayı teşkil eden kiler rütbeleri şunlardı:

1. — Acemiler
2. — Soyunuk eski (9 nefer)
3. — Bıçaklı (6 nefer)
4. — Anahtar oğlanı
5. — Mum şakirdi
6. — Tespihçi eskisi
7. — Mum başı (göç eskisi)
8. — İkinci eski
9. — Peşkir başı

Yine büyük odanın bir cüz'ü olan hazine koğuşu şu mertebeler üzerine tesis olunmuştu.

1. — Hazine kâhyası imanı
2. — Yazıcı mülâzimleri
3. — Nöbetçi başı
4. — Hafız-ı kütüp
5. — Hazine kâhyası kaftancısı
6. — Çakırcı.
7. — İkinci, üçüncü ve dördüncü efendiler (yazıcılar).
8. — Baş kullukçu
9. — Baş efendi (birinci yazıcı)

Bu mertebelere ermek için silsileye tâbi olmak şart değildi. Padişah dilediğini bu sıra içinde terakki ettirirdi. Lâkin aynı odanın soyunuk eskileriyle, göç eskisi ve giyim başı adını taşıyan ağaları bir mertebeden diğerine terfi için mutlaka kıdem kazanmak ve kendinden evvelki derecede münhal beklemek mecburiyetinde idiler.

En büyük mertebe has odalılar dairesi idi. Orada acemilerden sonra köge başı denilen beg

eski, baş eski, özengi ağaları, saray kâhyalığı, saray ağalığı, kilerci başılık, hazinedarlık, has oda başılık, kapı ağalığı gelirdi.

İlk zamanlarda enderun ricalinin en büyüğü «kapı ağası» idi. Sonraları «bab-üs-saade ağası» ünvanını alan bu memur bilcümle enderun memuriyetlerinin âmiri idi. Haremin ve bütün dairenin zapt ve raptına memurdu. Saraydaki diğer reisler odabaşı, hazinedar başı, kilerci başı, saray-ı âmire ağası idi. Bunların hepsi padişahın mukarribi (yakini) idiler. Padişahın hususi hizmetlerini görürler, bîrun ricalinin en büyüğü olan sadrazam ile vezirlerin ve kazas-kerlerle defterdarların padişahla olan münasebetlerine vasıta olurlardı. Bunlardan başka silâhdar, rikâbdar, çuhadar, tülhent oğlanı gibi memuriyetler de keza sarayın büyük memurları ve binaenaleyh ricali idiler. «Erkân-ı havass-ı civanı» denilen bu ikinci kısmın en büyüğü silâhtardı. Ötekiler ondan sonra gelirlerdi. İkinci Sultan Mustafa zamanında Ali Ağa «Çorlulu Ali Paşa» silâhtarlığa tayin olunurken bütün hüküm ve nüfuzu silâhtarlıkta topladı. Onun zamanında ve sonraları da silâhdar enderun ricalinin en büyüğü ve bîrun ricalinin yegâne irtibat memuru oldu.

Üçüncü Selim zamanında mabeynci namıyla memur istihdamına başlanması ve padişahların bunlarla sıkı bir irtibat peyda etmesi silâhtarlığın mevkiini bir parça küçülttü.

Enderunun silâhdar, çuhadar, mirahur ve mîr-i alem gibi büyük mansıpehillerine «Özen-gi Ağaları», ve üç koğuşun «kiler, seferli, hazine» zâbitanına Güğüm başı «giyim başı» ve müntehalı olan has odanın «Hırka-i saadet», zâbitine dahi «has oda kethüdası», tâbir olunurdu. Ser bevaban, ser bostancıyan ve ser teberdaran dahi erkândan idiler.

Enderun ricalinden olan bab-üs-saade ağalarıyla dar-üs-saade ağaları da mühim safhalar geçirmişlerdir. Bu vazife ak ağalar ve siyah harem ağaları tarafından zaman zaman ifa olunmuştur.

İlk zamanlarda bab-üs-saade ağalığı ak ağalardan intihap olunmak hasebiyle nüfuz ak ağalarda iken sonraları siyahlara intikal etti ve son zamanlara kadar devam eden dar-üs-saade ağalığı harem ağaları tarafından muhafaza olundu.

Enderunda çok sıkı bir intizam vardı. «Eski» lik büyük bir meziyet teşkil ederdi, ve her ağa kendinden eski olana hürmet etmek mecburiyetinde bulunurdu. Kanun küçük bir mübalâtsizliğe dahi mahal verilmeden tatbik olunurdu.

Koğuşların her birinde on iki halife bulunurdu, ve bunlar ders müzakeresine memur edilmişlerdi.

Ağalar gün doğmadan uyanırlardı. Hama-gidip yıkanır ve toplu olarak sabah namazını kılarırlardı. Padişahlar da ekseriya sabah namazını enderun camiinde eda ederlerdi.

Enderunda bir de dilsizler ve cüceler koğuşu vardı. Dilsizbaşı ve cücebaşı denilen ağalar kendi zümrelerinin âmirleri idiler.

Enderun ağaları som sırma takke, takkenin altına iç fesi giyerlerdi, ve iki kollarının yanından enlice siyah kadifeden uzun birer âlâmet sallandırılırdı. Buna «Zülûf» denilirdi. Üstlerine mevsime göre kaftan ve altlarına entari giyer, bellerine ağır sırma işlemeli, kapaklı kemer takarlardı. Padişahla dışarı çıkıldıkça kalıp işi denilen kavuk giyerler, ve bellerine lâhuri şal sararlardı. Eskiler mücevherli bıçak ve hançer takarlardı.

Sarayın büyük ağaları yani ricali çok muhteşem bir hayat geçirirlerdi. Meselâ silâhtarın kapısında her biri hatırlı ağalardan olmak üzere tam otuz sekiz kişi bulunurdu. Yine bu ağalar kavuklarına mücevherli ağır sorguçlar takarlardı.

Enderunlulara kuşlukta, ikindide ve yatısından sonra olmak üzere günde üç defa yemek verilirdi. Bu yemekler ilkin iki kap iken, dörde ve sonraları altıya çıkarılmıştı.

Enderunluların elbiseleri de hünkâr tarafından tedarik ettirilirdi.

Enderunlular padişaha çok sadık idiler. Bu sadakatlerini bir kaç defa fiilen ispat etmişlerdir.

Enderun bilhassa ilk kuruluş ve sâfiyet devirlerinde hakiki bir mektep vazifesini görmüştür. Bu mektepten altmış sadrazam, üç şeyhülislâm, yirmi üç kaptan paşa yetişmiştir. Odalarda terbiye görmüş olmakla beraber yine enderundan feyz alarak yetişen saray ağalarından da on dokuz sadrazam ve on üç kaptan paşa vardır.

Devşirme usulü kalktıktan sonra enderuna köleler alınmağa başlandı. Bir çok vezirler, asilzadeler ve tüccarlar şeref bulmak fikriyle çocuklarını köle diye saraya satıyorlardı. Bu hile anlaşılınca padişahlar, zadegân takımından gençlerin enderuna kaydedilmesini emrettiler. Bir müddet de o müesseseye bu suretle yaşatıldı.

İkinci Mahmut; yeniçerilerin lâğvıyla bağliyan ıslahat sırasında enderunda da hayli tadilat yaptı. 1247 de silâhtarlığın lâğvını müteakip «enderun-ı Humayun Nezaret-i» namıyla bir nezaret teşkil olunduğu gibi ertesi 1248 senesin-

de de «Mabeyn-i Hümayun Müşirliği» ihdas olundu.

Vaktiyle çuhadar, rikâbdar tarafından görülen vazifelerin mabeyinciler tarafından ifası- başlandığı gibi tülband ağası dahi denilen sarıkçı başlığın ünvanı da «Esvapçı başı» lığa kiler kethüdalığı namı dahi «Kilerci başı» lığa tahvil olundu.

1255 de mabeyn müşirliği «serkurena»,lık ünvanını aldı. Muahharen yine mabeyn müşirliği ihdas edildi. Daha sonra «Enderun-ı Hümayun Nezaret-i» ünvanı dahi değiştirilerek «Mabeyn Nazırı» denildi, müteakiben o da tebdil ile «Hazine-i Hassa Nazırı» ismi verildi. Ser kure-nalık saltanatın ilgasına kadar devam etti.

Evvelleri sirkâtibi namını alan memuriyet son zamanlarda «Mabeyn Baş kâtibi» ünvanını aldı, ve bu vazife de saltanatın ilgasına kadar sürdü.

Hazine-i Hassa Nazırlığı ünvanı kezalik saltanatın ilgasiyle tariha karıştı.

Sultan Mecit Dolmabahçe sarayını inşa ile oraya naklettikten sonra enderunun eski vaziyeti gevşemeğe ve bozulmağa bağladı. Mabeyn enderundan ayrıldı. Enderun müstahdeminin eski terakki yolları kapandı. Enderun; kemakân Hırka-i Saadet ve Hazine-i Hümayunu muhtevi olmak üzere hizmeti «hazine kethüdaları» na tevdi olundu.

İkinci Abdülhamit zamanında enderun ihmal olundu. Onun için enderun hayatı sönümüş gibiydi. Meşrutiyet bu sönüklüğü ciddileştirdi ve enderunun hiçbir kıymeti kalmadı.

Mabeyn başkâtibi büyük edip Halit Ziya Uşşaklıgil hatıralarında (Saray ve ötesi, İstanbul, Şirket-i Mürettebiye Basımevi, 1940, c. 1, s. 170 ve müteakip) Topkapı sarayından bahsederken o adla son demlerini yaşayan teşkilât ile 1908 temmuz inkılabından sonra verilen yeni şekil için diyor ki:

«Söylemeden anlaşılar ki burasını pek ziyade kalabalık bulduk. Emanat-ı mübarekenin muhafazasına, hunların bulundukları dairelerin nezafetine memur olan ve ekserisi Kuran-ı Kerim hatmiyle, ezan okumakla mükellef hafızlardan mürekkep bulunan bir zümre ile sarayın, müdiriyet, idare ve kitabet memurları başta gelirdi. Asıl kalabalık olan enderun kısmıydı. Enderun iki mühim koğuşa münkasimdi: Hazine koğuşı ve seferli koğuşı. Bunları teşkil edenlerin vazifeleri isimlerinden anlaşılır. Hazine koğuşı efradı Hazine-i hümayunla meşgul olurlar, seferli koğuşı efradı da (bu unvan onlara hünkârların gidişlerinde hizmete çıktıklarından kalmadır) ziyafetlerde kırmızı renkli çuhadan

sırmalı ve pek süslü elbise ile hizmete memur olurlar, fakat icabına göre her iki koğuş müstahdemleri yekdiğerine muavenet ederek iki şube arasında arızî bir vazife iştirakiyle birleşmiş bulunurlardı.

«Enderun» un Osmanlı tarihinde ehemmiyet-i mahsusası işarete muhtaç değildir. Hep biliriz ki vaktiyle bu müessese âdetâ bir darülfünun (o vaktin mikyasına göre) mesabesinde imiş. Buradan Hükümet ricali, hattatlar, oymacılar, nakkaşlar, musikîşinaslar, bestekârlar, şairler yetişmiş ve her şeyden ziyade bu müessese edep ve terbiyenin, sirret ve surette güzelliğin bir perverisgâhı imiş, Abdülmecit ve Abdülâziz devirlerinden başlayarak bozula bozula nihayet Abdülhamit zamanında, her tatyip edil mek istenen tüfekçinin, açıcının, kapıcının oğlu, yeğeni, daha bilirmiyim nesi, buraya çırağ edile edile artık eskiden kalan erkân ve âdap ashabını bizar edecek derecede dolup taşmıştı.

«Her şeydan evvel koğuşları fazla kalabalıktan teçrit etmekle ve ancak hizmet için lâzım ve müfit olan unsurları alıkoyarak mahdud ve muayyen bir teşkilât vücuda getirmekle işe bağlandı. Genç çocuklar ailelerine, bazan mekteplere, şuraya buraya, bir kısmı ihtiyaç görülen Dolmabahçe hizmetine gönderilmek suretiyle bu iş kolaylıkla yapıldı. Emanat-ı mübareke muhafızlarıyla idare kısmı zaten büyük bir tasfiye ameliyesine muhtaç değildi.

«Bunlardan başka Topkapı sarayında bir de ihtiyarlanmış olup bu dünyadan geçmek zamanına intizaren ömürlerinin bakıyesini mukaddes bir muhitte geçirmeleri münasip görülmüş olan saray kadınlarına mahsus daire ile yine bu kabilden harem ağalarından mürekkep bir Dar-ül-aceze mevcuttu ki bu, Dolmabahçe'nin ağavat dairesinin bir şubesi, daha doğru bir tâbirle, bir nevi atikiyat dairesi vardı. Bu biçarelere onlar kadar biçare ve bedbaht olan akağaları ilâve etmek lâzımdır. Bunların kimler olduğuna kendileri için kabul edilen isim kâfi değildir. Erkek şeklinde fakat recüliyet vasfından mahrumiyetleri sebebiyle tüysüz, tönürsüz oldukları için akağalar diye tanılan bu zavallıların arasında pek zekilerine de tesadüf edilirdi. Bunlar bugün kimbilir nerededir? Eğer hâlâ yaşıyorlarsa...

«Bütün bu sayılan zümrelere kapıcıları ve matbahlar müstahdemlerini, bahçıvanları ilâve edince nasıl bir yekûna çıkmış olacağı anlaşılır. Bittabi enderun koğuşlarında yapılan tenkihat neticesiyle bütün diğer zümreler de haddi lâyıkhına inmiş ve artık Topkapı sarayı bütün müstemilât ve teşkilâtıyla hazine-i hassanın kaldırabileceği bir hiffet kesbetmiş oldu»

Cumhuriyet devrinden sonra Topkapı sarayı müze ittihaz olundu ve kalmış olan bir kısım adamlar da müze içinde kayırlı.

ENDERUN AĞALARI (اندرون آغارلی) [Sar.] Osmanlı sarayında ve padişah hizmetinde bulunan ağalara verilen unvandır. «İç ağaları» tâbiri de bu makamda kullanılmıştır.

Enderun ağaları esas itibariyle dört sınıftı. Enderun ağalarının reisi saray-ı hümayun nazırı demek olan «kapu ağası» idi. Kapu ağası sarayın en büyük âmiriydi. Kapu ağaları ilk zamanlarda «ak ağa» lardan intihap olunurdu. Maiyetinde «kapu oğlanı» namıyla otuz kırk kişi bulunuyordu. Bunlardan dördü, mihtah ağası, peşkir ağası, şerbet ağası, ibrik ağası ötekilerin büyüklerindendi ve doğrudan doğruya baş ağasının maiyeti sayılırdı. Kapu ağası her vakit padişaha refakat ederdi. Yalnız padişah ava gittikçe beraber bulunmaz, saraydan uzak bir mahalle bahren azimet-i hümayun vukuunda sarayın muhafazası hizmetinde kalarak kezalik maiyet-i şahaneye iltihak etmezdi. Kapu ağalığı Üçüncü Murat zamanında siyahî hadım ağalarının kazandıkları tefevvuk dolayısıyla mevkiini kaybetmiştir.

Enderun ağalarının ikincisi «hazinedar başı» idi. Hazındar başı padişahın destarını takdim eder, namaz kılacağı sırada seccadesini yayardı. Hazinedar başı aynı zamanda hazine-i hümayun hademesinin reisi idi.

«Kilerci başı» enderun ağalarının üçüncüsü idi. Padişah yemek yerken hizmet-i hümayunda bulunur, kilercilere nezaretle beraber sofrâ edevatını da muhafaza eylerdi.

Dördüncüsü de «saray ağası» idi Saray ağası «enderun-ı hümayun» namını alan has, büyük ve küçük odaların muhafazasına nezaret ederdi. Maiyetinde yine ağalardan kırk nefer bulunurdu.

Padişahı giydiren ve soyunduran «has oda başı» idi. Kılıcını muhafaza edene «silâhtar», kaftanı götürene «çuhadar», ata binerken üzengi tutana «rikâbdar» denilirdi.

Enderun ağalarının ilk dört büyüğü yekdiğeri makamına geçmek suretiyle meratip silsilesini takiben terakki ettikleri gibi has oda hademesi büyük odanın, büyük oda hademesi de küçük odanın hademesi meyanından intihap olunurdu.

Padişah sarayında «kapıcılar» ve «Bostancılar» diye iki sınıf daha vardı. Kapıcılar; kapılara, bostancılar da bahçelere bakarlardı. Bunların «kapıcı başı», «kapıcılar kethüdası», «bostancı başı», «bostancılar» namları ile dört zâbiti vardı.

Harem-i hümayun ağalarının büyükleri aşağıdaki tertip veçhile on ikiye baliğ oluyordu:

1) Kapı ağası, 2) hazinedar başı, 3) kilerci başı, 4) saray ağası, 5) has oda başı 6) silâhdar başı, 7) çuhadar, 8) rikâbdar, 9) kapıcılar kethüdası, 10) çavuş başı, 11) bostancı başı, 12) kızlar ağası.

Enderun ağalarının muayyen maaşlarından başka kavuk ve kuşak bahası namıyla senelik tahsisatları vardı. Bu tahsisat birün ağalarının arpalığına muadildi.

ENDERUN ERKÂNI (اندرون ارکانی) [Sar.] Saray mensuplarının büyükleri yerinde kullanılır bir tâbirdir. Saray dışındaki devlet adamlarının büyüklerine de «birün erkânı» denilirdi.

ENDERUN HALKI (اندرون خلق) [Sar.] Saray mensupları yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ENDERUN HAZİNESİ (اندرون خزینہ) [Sar..] Saraydaki ihtiyat hazinesi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «iç hazine» de denilirdi. Bu hazine Sarayın varidat ve masarifi-ne aid muameleleri rüyet için kurulmuş olan «Hazine-i hassa» dan ayrı idi. Osmanlıların ilk zamanlarında «islâm devletlerinde olduğu gibi Beytülmal hazinesi kurulmuş ve Devlet gelir ve giderlerine ait olan bu hazine «hazine-i devlet», «hazine-i emiriyeh» «hazine-i padişahî», «hazine-i hümayun», adlarıyla anıldığı gibi sonraları fevkalade harp masraflarına karşılık olmak üzere «ihtiyat hazinesi», adıyla üçüncü bir hazine de vucuda getirilmiştir. İşte «Enderun hazinesi», bu «ihtiyat hazinesi», idi. Bu hazinenin varidatı havassa-ı hümayun hasılâtından, ganimetlerin humsundan, hükümdarlardan alınan hediyelerden ve saireden ibaretti. Daha sonraları varidat ve hasılâtın artan nevilerine ve sarf ve istimal suretlerine göre hazineler arttırılarak «hazine-i âmire», «mukataat hazinesi», «tershane-i âmire hazinesi», «baruthane-i âmire hazinesi», «darphane-i âmire hazinesi», «mansure hazinesi», «haremeyn hazinesi», «evkaf-ı hümayun hazinesi», namlarıyla hazineler teşkil olunmuştur. Harp gibi fevkalâde masraflar için kurulmuş olan Enderun hazinesinden Devletçe büyük sıkıntılar çekildiği zamanlarda Sadrazamın kefaleti ve Padişahın iradesiyle hükûmete borç olarak para alınır, sonra ödenmek suretiyle alınmış olan para yerine konulurdu.

ENDERUN MEKTEBİ (اندرون مکتبی) [Sar.] Sarayda kurulup mevcudiyeti beş asır devam eden mektebin adı idi. Buna «Enderun-ı hümayun mektebi», de denilirdi. Osmanlıların bü-

yük bir irfan merkezi olan bu mektebi birinci Murad, Edirne'de bilâhare askeri idadisinin bulunduğu arsa üzerinde, vaktiyle mecut sarayda tesis etmiştir. "Koğuş," itibariyle üç sınıf üzerine mürettep olan mektebin tahsil müddeti 14 sene idi. İlk sınıfa "seferli koğuşu," ikinci sınıfa "kiler koğuşu," son sınıfa da "hazine koğuşu" denilirdi. Seferli koğuşuna birinci Sultan Ahmet zamanına kadar "küçük oda," tâbir olunurdu.

Devşirme kanunu cari olduğu müddetçe acemi oğlanları meyanında zekâ, istidat, kılık kıyafet itibariyle düzgün olanlarla memleketin ileri gelen ailelerinden okumaya hevesli bulunanlar talebe olarak alınırdı. Devşirme kanunu kaldırıldıktan sonra talebelik kölelere münhasır kalmıştı. Burada tahsil edenlerin istikballeri parlak olup Devlet mausuyları hemen hemen bu mektepten çıkanlara inhisar eder gibi olduğundan Devlet ricalinden çocuklarını verenler çoktu.

İlk ders cetveli Kur'an-ı kerim, İlm-i hal, Tecvid, Akaid ve amelen bilinmesi icabeden dini meselelerden ibaret olmak üzere tertip edilmişti. İkinci Sultan Murad zamanında derslere tefsir, hadis, fıkıh, feraiz, şiir ve inşa, musiki, heyet, hendese, coğrafya, ilm-i kelâm, mantık, meani, bedi' beyan, hikmet de ilâve olundu. Bundan başka ilk koğuşun namı "küçük oda," dan "Seferli," ye kalbolunduktan sonra seferlilere tabilzenlik, sarık sarma usulü, berberlik, "kilerli," lere padişahın şahsına mahsus yiyecek, içecek şeyleri pişirip hazırlamak, "Hazine," lere de gene padişahın giyecek şeyleri ile saray mefruşatını tanzim etmek gibi san'atlar öğretilirdi. Talebeye; bunlara ilâveten kemankeşlik, cündilik, tüfenk endazlık gibi silâhşorluk fenni, ata binme, çalgı çalma da talim edilirdi.

Üç koğuştaki şakirdana o vaktin usulünce "Ağa," unvaniyle hitap edilirdi.

Enderun mektebinde Kur'an-ı kerim okutulmakla başlanıp sonra ilm-i hal, tecvid, Birgivi, Halebi, Kuduri gibi akaid ve feraize dair fıkıh kitapları tedris ve arabî ve farisî ile hüsnü hat talim edilip bundan başka ilk koğuşun namı "küçük oda," dan "seferli," ye münkalip olunduktan sonra seferlilere tâbilzenlik, sarık sarma usulü, berberlik ve eşya temizlemesi gibi sanatlar, "kilerli," lere padişahın şahsına mahsus yiyecek ve içeceklerin pişirilip hazırlanması usulü, "hazine," lere dahi elbise-i padişahî ve saray-i hümayun usulü mahsusası veçhile devşirilip katlanması üslûbu gösterilir, ve kiler ve hazine koğuşları mensuplarına da kabiliyetle-

rine göre okuyup yazmak, kemankeşlik, cündilik, tüfenk endazlık gibi silâhşorluk ve ata binmek fenleri ve musiki ilmi dahi talim olunurdu.

Mektep talebesine kuşluk, ikindi ve yatsı vakitleri olmak üzere günde üç defa yemek verilir, ve taharet ve nezafetlerine son derece itina edilirdi. Padişahlara hizmet edecekleri için muşeret âdabı meselesine de hassaten dikkat edilirdi. Yere tükürmek, öksürürken mendilini ağzına getirmemek, lekeli elbise giymek gibi şeyler haklarında cezayı mucipti. Haklarında tatbik olunan ceza o zamanın diğer tahsil müesseselerinde olduğu gibi tekdir, tevbih ve falaka ile dövmekti. Dövmek kabahatin derecesine göre tatbik olunurdu. Suç büyük değilse mest, büyükse çıplak ayak üzerine icra edilirdi.

Şakirdan. başlarına kavuk, arkalarına entrai üstüne göğsü düğmeli kaftan, bacaklarına ak çakşır, ayaklarına, sıfatlarına göre, kırmızı veya sarı renkte çakşıra dikilmiş mest giyer, ve bellerine som sırma kemer bağlarlardı. Entari ve kaftan ile şalvarın renk ve nev'i mevsime göre değişir, koğuşlarda da takke giydikleri gibi iki taraftan bıraktıkları zülüfleri yan taraflarına sarkıtlırlardı.

Uzun müddet saray işlerinde bulunmuş ve ilim ve irfan ile tanınmış olan (Hafız Refik Bey) bu mektep hakkında yazdığı bir tetkik yazısında (Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası, No: 1, Sf. 16) aşağıdaki tafsîlât mevcuttur:

"Enderun-ı Hümayunda mektep tesisi Gazi Hudavendigâr Sultan Murat Han-ı evvel hazretleri zamanına musadiftir. Müşarünileyhin Rumeli'de Edirne'yi kabza-i tasarrufuna geçirdiği sırada inşa eylediği saray-ı âliden padişahı âzâm hazretinin hizmetinde bulunacaklara mahall-i tahsil ve terbiye olmak üzere hazine ve kiler namıyla koğuşlar inşa ettirmiş ve enderun mektebinin esası işte bu suretle vazolunmuştur. İlk ders cetvel-i kıraat-ı Kur'an-ı Azim-üş-şan, ilm-ü hal, tecvid, akaiden ve amelen bilinmesi farz olan mesail-i diniye olmak üzere tanzim olunmuştur.

"Sultan Murat Han-ı Sani Hazretleri asırlarında derslere İlm-i tefsir, Hadis, Fıkıh, Feraiz, Şiir-ü inşa, musiki, heyet, hendese, coğrafya, ilm-i kelâm, mantık, meani, usul, bedi', beyan, hikmet ilâve kılınmıştır.

"Bu ulûm-u fününun hakkıyla talimi için mahallî ulemasına Şiraz, Hemedan ve Horasan'dan bir çok fuhul celp ile ilâve olunmuş ve daire-i hümayun bu zatların vücudu ile encümen-i danîş halini iktisap etmiştir.

"Enderun mektebinde Tahsil-i kemalât

edenlerden ilk defa olarak Çelebi Sultan Mehmet Han Hazretleri mücahit sıfatıyla kırkış gö-nüllü yirmisi çuhadar olmak üzere altmış nefer maiyet-i hümayunlarına kabul buyurmuş ve enderunluların muharebatta maiyet-i şahanede bulunmaları usulü bu tarihten başlamıştır.

"Enderunda tahsilde bulunanlar maiyet-i şahanede bulunmağa mükellef olduklarından bunlar muhtelif ünvanlarla yad olunmuşlardır. Gılaman, iç oğlanı, iç ağası, endurun-u hümayun ağası ve hedemesi bu ünvanların başlıcalarıdır.

"Fâtih Sultan Mehmet Han Hazretleri bizat bulundukları Belgrat ve Buğdan muharebâtında enderunluların sell-i seyf ile uğur-u hümayunda yekdiglerini müteakip merteb-i şehadet-i ihraz eyledikleri meşhuru olmasına ve ikinci defaki cülûs-i hümayunlarında Bursa'da yeniçerilerde görülen itaatsizliği imha hususunda hüsn-ü hizmet ve asar-ı reviyet gösterdikleri malûmu bulunmasına mebnî ol vaktin hükmünce indelicep bunlardan ziyade vefakâr hizmetkâr-ı devlet bulunamayacağına yakın hasıl etmeleriyle enderunluların teksiriyle saray-ı hümayunun bir mekteb-i umumî ittihaz olunmasını ve buradan devletin muhtaç olduğu her nevi hidematın ifası için erbab-ı kemal ve besalet yetiştirilmesini irade buyurmuş idiler. Bu maksad-ı âliye binsen akıb-i fetihde Edirne sarayındaki tahsil ve terbiye teşkilâtı aynen tatbik edilmek üzere elyevm Topkapı Saray-ı Hümayunu namıyla yad olunan saray-ı cedidin hin-i tesisinde mahall-i tahsil olarak devair-i lâzime inşa edilmiş ve bu dairelerde bulunacakların tahsil ve terbiyeleri emr-i mühimmi daima taht-ı nezaret ve müzakerede bulundurulmak üzere hazine ve kiler koğuşlarındaki sahib-i ilm-ü irfan zevattan mürekkep bir encümen-i muallimin teşkil edilmiştir. Fâtih Hazretleri enderunda tahsil-i ilim ve kemal edenlere bahş-ı nûkud ve meratip ederek teşvikatta bulunurdu. Hazine ve Kiler koğuşlarındaki erbab-ı ilm-ü hünerin şevklerini tezyit için saray-ı hümayunun Bab-üsaadesine (ve leni'me dar-ül-ilm) levhasını talike irade-i şahaneleri gerçemüteallık buyrulmuştu.

"Sultan Bayezit Han-ı Sani Hazretleri cülûs-i hümayunlarını müteakip hazine ve kiler koğuşlarında tahsil-i ilm-ü kemalât edenlere tevcih buyrulmak üzere müezzinbaşılık, berberbaşılık, tüfekcibaşılık, baş lâlalık ve özençi ağalığı gibi memuriyetler ihdas ve enderunlulara mahsus muallimlerin miktarını tezyit ve kütüb-i mevcudeyi tevfiir buyurmuşlardır. Fenn-i silâhşorî, cengâverî talimine ve kemankeşlik sanatında ve cündilik cür'etinde ashab-ı meile-

ke ve maharetin yetiştirilmesine sarf-ı inayet etmişlerdir.

"Enderun-ı Hümayunun İkinci mektebi Galatasaray'dır. Bu mektebi Sultan Bayezit Han-ı Sani Hazretleri tesis buyurmuşlardır. Elyevm Galatasaray lisesinin bulunduğu mahalde otuz bin zira'dan ziyade sahanın etrafına duvar çekilmek ve bir cami-i şerif ile ikişer yüz kişiyi istiap eder büyük, orta ve küçük namlarıyla üç koğuş ve bir dershane ve her koğuşa birer hamam ve birer zâbit dairesi ve matbah inşa edilmek suretiyle mektebin esas vaz olunmuştur. Hitam-ı inşaatta devşirmeden güzide ve matbu'-ül-endam bir kaç yüz etfal intihap ve tefrik ile bu koğuşlara idhal edilmiş ve bunların terbiye ve idareleri saray-ı hümayun ak ağalarının kâdemlilerinden mücerrep ve dirayetkâr birine ihale edilmiştir. Bu usule mektebin lâgvına kadar devam olunmuştur. Buranın ilk ders programı kıraat-ı Kur'an-ı Azimüş-şan, Arabi ve Farisi, yazı ve musikidir. Bu dersler için muallim-i mahsuslar tâyiu edilmiştir.

"Saray-ı cedidde mektep ittihaz kılınan hazine ve kiler koğuşlarına idhal edilecek bir zatın evveleminde tahsil-i iptidaiyi işbu Galatasaray mektebinde ikmal etmesi usuldendi. Enderun-ı hümayunda hazine ve kiler koğuşundan başka bir de küçük oda namıyla yad edilir bir koğuş vardı ki tahsil-i tâlide bulunan enderunlulara mahsusdu. Bilâhare bu küçük odanın namı seferli koğuşuna tahvil edilmiştir. Hazine-i hümayun ve kiler koğuşlarında münhal vukuunda Galatasaray mekteblileri kâdemlilerinden biri alınır ve küçük oda ve kiler koğuşlarına yeni gelen işbu Galatasaraylıya acemi itlak olunurdu. Koğuşlardaki kâdemli ağalardan biri acemiye lâla yani mürebbi tâyin edilirdi.

"Saray teşkilât-ı maarifi icabınca iptidai tahsil Galatasarayına tâli küçük odaya ve âli tahsil de hazine ve kiler koğuşlarına mahsusdu. Koğuşlarda tahsilde terakki etmiş ağalardan biri tahsili geri bulunan on iki ağaya halife tâyin olunurdu. Bu halifeler refiklerinin derslerini ihzar ve müzakerelerini itmam vazifesiyle mukayyet idiler ve hizmetlerinden dolayı halifelere ayrıca aidat verilirdi. Halifeler koğuşlarından saray-ı hümayun memurin ve gediklerinde mahlûl vukuunda bunlar tercihan tâyin edilirdi.

"Her asrın en güzide uleması, hünerveranı, hattatını, saray-ı hümayun hocalığı ile taltif edilmek usuldendi. Şah günleri ulûm-ı âliye ve ilmiye muallimleri, pazar günleri ilm-i kıraat muallimi reis-ül-kurra, cumartesi ve çarşamba

günleri de yazı muallimleri saraya dâhil olurlardı. Bu muallimler ak ağaların taht-ı muhafazasında bulunan Bab-üs-saadeye dâhil olduklarında koğuşlardaki enderun ağalarından altısı bu kapiya gidip istikbal ederlerdi. Muallim koltuğunda iki halife ve önünde ve arkasında dört enderun ağası olmak üzere kemal-i hürmetle yürümekte bulunduğu halde dershaneye girerdi. Aynı hürmet ve ihtiram muallimin avdetinde de icra olunurdu.

«Enderun ağaları koğuşlarda tahsil-i marifetle bulunarak tasfiye-i vicdana ve tehzib-i ahlakta sayetmekle beraber şecaat ve merdlik hasasıyla mütehalli olmaları ve kuvve-i bazuya muhtaç olan hususatta meleke iktisap eylemeleri için tenezzüh zamanlarında saray-ı hümayun sahalarında cirrit, tomak oyunları gösterilir ve muharebeler için kılıç kullanılması tâlim edilir ve top nişancılığı ve tüfek endahiti gibi fenne taalluk eden hususlar da gösterilirdi.

«Enderun-ı hümayundaki usul-i tahsil Sul-tân Mahmut Hân-ı Sani asr-ı hümayunlarına kadar bu veçhile devam etmişse de yeniçeriliğin lâğı üzerine teşkil olunan yeni askerliğin başına küçük ve büyük zabıt olarak enderunluların kısm-ı mühimminin geçirilmesi usul-i mevzuanın devamına hail olmuş ve bilâhara Mekteb-i Harbiye ile mekâtib-i sairenin küşadı enderun usul-i tahsilini derece-i tâliyade bırakmıştır. Binaenaleyh bu esbaptan ve daha sonraları Maarif Nezaretinin şehir dâhilinde mektepler küşadı ile usul-i talim ve tedrisi yeni vâdiye kalbetmesinden dolayı enderun mektebine olan rağbet tenakus eylemiş ve Maarif programları kısmen enderunca da kabul olunarak muallimler tâyiniyle usul-i cedide tedrisatı tatbikine bağlanmış ve hattâ Abdülmecit Hân Hazretleri enderun-ı hümayun mektebini teşrif ile huzur-ı hümayunlariyle şahadetname tevzi ettirerek teşvikat ve taltifatta bulunduğu gibi Adbülhamid-i Sani de mektepte namına nutuklar iradettirerek mektebe olan teveccühünü izhara çalışmış ise de feyz-i kadimini iktisap edememiştir.

«Enderun-ı hümayunda iktisab-ı feyz ve kemal ile Devletin en mühin makamlarını işgal etmiş zevatın adedi pek kesirdir. Ezcümle enderun mektebi atmış dört sadrazam yetiştirmiş ve bunların içlerinde Mahmut Adnâ Paşa, Davut Paşa, Hersekzade Akmet Paşa, Gedik Ahmet Paşa, Damat İbrahim Paşa, Yemen fâtihi Sinan Paşa, Sokullu Mehmet Paşa, Köprülü Mehmet Paşa, Çorlulu Ali Paşa, Şehit Ali Paşa gibi eazım-ı Osmaniye mevcut bulunmuştur.

«Memlekette devr-i talim ve terbiyesini altı asır kadar idame etmiş ve beheri âli bir

maksadı istihdaf ederek bu müddet zarfında mülkî, ilmi ve askerî ashab-ı ilm ü irfan, erbab-ı besalet ve siyaset olarak pek çok ekâbir yetiştirmiş yegâne maarif müessesesi enderun mektebi denilse hata edilmiş olmaz.»

Enderun mektebi 1908 temmuz inkılabını mütaakip lâğvedilmiştir.

ENELHAK (الانلق) [Sof.] «Hallac-ı Mansur» un söylediği «ben Hakkım» demek olan meşhur bir sözdür. Vahdet-i vücüt felsefesine göre, giden ve gelen «hakikat-i vâhide» olduğundan, ben Hakkım demek, varlık değil, yokluk icabıdır. (Mahmut Şebüsteri) nin: «Madem ki Allah'tan başka varlık yoktur, o halde ister o Allah'tır de, ister ben Allahım de, ikisi de müsavidir» mânasına olan şu:

جز اذحق نیست دیگر هستی الحق
هو الحق گو اگر خواهی اناللق

beyti, bu hakikati ifade eder. «Sipehsalâr» a göre (Sultan-ül-ülema) nın, «Nelehat» a göre (Ebülvefa) nın «Mansur enelhak demeyip de enelbâtıl mı deseydi» sözü meşhurdur.

Türk edebiyatında enelhak tâbiri pek çok kullanılmıştır.

*Tecelli şevk-i didarın bent mest eyledi hayran
Enelhak sırrını candan anıncün kılma zam pinha
Eşrefoğlu*

*Hem enelhak söyledin zir-i leb-i Mansur'dan
Hem cezay-ı töhmet-i Mansur'u icra eyledin.
Yenişehirli Avni*

*Demiş Mansur enelhak gâyp olup balâ-yı
dar üzere
Kişi nahak yere âlemde berdar olmasun ya Rab
Yenişehirli Avni*

ENGÜRİ (انگوری) [Coğ.] Ankara'nın eski adıdır. Ankırı yahut Ankure'den bozmadır. Ankara, Firikya'lılar zamanında o adla küçük bir kasaba iken, Romalıların oline geçtikten sonra ehemmiyet kesbetmiş, Avgustos'un vasiyetnamesi mermer üzerine kazılarak dikilen şehirlerin biri olmuştur. Bununla beraber Osmanlılar tarafından zaptedildikten ve vilâyet merkezi itti hazından başka demiryolu ile merkeze bağlandıktan sonra daha ziyade ehemmiyet peyda etti. Fakat tam mânasıyla bir şehir haline gelmesi ve adının bütün dünyaya yayılması Türkiye Cumhuriyeti'nin başkenti olduktan sonradır.

ENGÜSTENE (انگشتنه) [San.] Bir iş işlenirken iğne batmamak için parmağa takılan aletin adıdır. Türkçesi yüksüktür. Engüsten

Farsça terzi, yorgancı yüksüğü demektir. Pırlantahıları, altından, gümüşten yapılanları vardı.

Öğrendi oya işlerini hatmınesinden
Parlak görünür parmağı enküstenesinden
La

ENKAZ-I REMİME (انقاض ریمه) [Bah.] Kazaya uğrayıp kurtarılma ihtimali kalmaması üzerine canlarını kurtarmak kaygusu ile mürettebatı tarafından su üzerinde terk edilen tekneler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Denizcilik tâbiri olarak enkaz; kazaya uğramış ve esaslı kısımları dağılmış gemi ve tekne bozuntuları demektir. Bunların su yüzünden aşağıda bulunanlarına «leş» denilir. Remim; Arapça çürük, çürümüş demektir.

ENSER (انسر) [San.] Demirçivi yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ENTARİ (انتاری) [Kıy.] Eskiden üste giyilen iki tarafı yırtmaçlı, geniş kollu, iç etekliği uzun gömlek gibi elbisenin adı idi. Bunların en mükemmeli sarayda mahfuz Bayezit'in Bursa kumaşından yapılmış entarisidir ki teşhir için Londra'ya gönderildiği zaman iki yüz bin lira kıymet konulmuştu.

Gece yatarken giyilenlerine «gecelik» veya «gece entarisi» denilirdi.

ERAMİL (ارامل) [Mal.] Dul kadın mânasına gelir bir tâbirdir. Ermilenin cem'idir. Devlet hizmetinde bulunmuş olan kocalarından dolayı dul kadınlarına bağlanan maaşlara «eramil maaşı» denilirdi.

ERAMİL-İ ASKERİYE (ارامل عسکریه) [Mal.] Kocaları asker olup ölmüş ve kendileri yardıma muhtaç kalmış olan kadınlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlara bağlanan maaşlara «eramil-i askeriye maaşı» denilirdi.

ERBAA KAZALARI (اربعة قزاری) [Coğ.] Eski teşkilâtta: I. İstanbul vilâyetinde Küçük çekmece, Büyük çekmece, Terkos, Su yolu. II. Saruhan Sancağında; Eşme maa İnay ve Selendi maa Sirke. III. Amasya Sancağında; Sonisa maa Irak ve Karayaka maa Taşabat kazaları hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ERBAA-İ MÜTENASİBE (اربعة متناسبه) [Arz.] Eski hesap kitaplarında selâse kaidesi yerine kullanılır bir tâbirdir.

ERBAB-I HİREF (ارباب حرف) [San.] Sanat sahipleri yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hîref; rızka, geçinmiye yarayan sanat, amel, kâr mânasına gelen Arapça hîrefet'in cem'idir. Bunun yerine yine bu mânaya gelen «ehl-i hîrefet» de kullanılmıştır. Ancak

resmî vesikalarda erbab-i hîref geçer. Osman Ergin (Mecelle-i Umur-ı Belediye, c. 1, s. 512 ve müteakıp) Osmanlı Devletinin teşekkülünden evvel esnafa «harif» denildiği ve hîgat kitaplarında bu kelimenin: «hem sanat, hem kâr; bir sanatta, bir işte, bulunanların her biri» tarzında tarif edildiğini kaydettikten sonra diyor ki: «Bu tarife nazaran Araplar bir (şirkete) dâhil olanlara (şerik) dedikleri gibi aynı (hîrefet) de çalışanlara da (harif) itlak etmektedirler.»

Degerli müdekkik harif tâbirinin terk edilmesi sebebini uzun uzadıya izah ettikten sonra onun yerine «esnaf» tâbirinin kaim olduğunu söylüyor ve bunun için de şu tafsilatı veriyor: «Sanat ve ticaretle iştigal edenlerin isimleri olan «harif» in şu suretle vaz-ı aslisinden gayride istimali taammüm edince bunun yerine diğer bir isim kaim olmuştur ki o da «esnaf» tır.

«Esnaf; izaha hacet olmadığı üzere «sınıf» in cem'idir ve sınıflar demektir. Evailde bilûmum ahali sınıflara taksim edilmiş iken hepsine esnaf denilmeyip de yalnız hîrefet, sanat ve ticaretle müteveggil bulunanlara «esnaf» tâbir edilmesi doğru bir vaz' ve istimal değildir. Zann-ı âcizaneme göre tesmiye sebebi basittir. Bunu izah edebilmek için Evliya Çelebi'nin saydığı 1100 sınıftan birkaçının ismini şuraya tekrar kaydedelim:

«Esnaf-ı reisan-ı Bahr-ı sefit, esnaf-ı tüccar-ı kahveciyan, esnaf-ı bazirgân-ı piriñçiyan, esnaf-ı kârhane-i şem-i asel-i sultani, esnaf-ı taciran-ı gem-i asel, esnaf-ı emin-i darphane-i Âl-i Osman.

«İşte şunlarla da sabittir ki esnafa verilen isimlerin hepsi izafet ve hattâ tetabu-u izafat halindedir. Halbuki izafetin değil tetabuu, alelâde iki kelimeden yani muzaf ile muzafun-ileyhten ibaret olan aksamı bile Türkün semine hoş gelmediği gibi Türkler bu gibi terkipleri kolayca telâffuz da edemediğinden hem mânasını anlamadığı, hem de kolayca telâffuz edemeyeceği üç dört kelimeden mürekkep bir ismin yalnız ilk kelimesini alıp, diğerlerini terk etmiş ve «esnaf» tâbiri bu suretle «harif» e bedel, fakat yanlış olarak erbab-ı sanat ve ticarete alem olmuştur.»

Osmanlılarda yeniçerilerin sanat sahibi olmaları memnu idise de ordunun ihtivaçlarını gidermek için ayrıca erbab-ı hîref namıyla sanatkârlar istihdam olunur ve bunlar sefer zamanında ordu ile beraber giderek yolda ve merkezlerde top, tüfek ve sair silâhlarla hayvan ve çadır takımları gibi sefer levazımı yapar veya tamir ederlerdi. Bunların zabıtları ve ne-

ferleri vardı. Ulûfeli idiler. Son zamanlardaki «tüfekçi ustası» ve «kamacı» gibi sanatkârlar ne ise erbab-ı hiref de o idi. Alelâde esnaf ile bu tâbirin münasebeti olmadığı yukarıdaki izahat ile anlaşılmıştır. Bu itibarla erbab-ı hiref aynı zamanda orduya mensup sanat sahipleri demektir.

ERBÂB-I YAKÎN (ارباب يقين) [Sof.] Eshap, tâbiîn, muhaddisîn, müfessirîn ve evliyaulah gibi maddi ve mânevi malûmat ile tezeyyün etmiş olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bilgili ve bilgilerine inanılır kimseler demektir.

ERBÂİN (اربين) [Hal.] Rûmî Kânunuevvelin dokuzundan (Efrenci 22), Kânunsaninin on yedisine (Efrenci 31) kadar süren ve kışın en soğuk zamanı sayılan 40 gün hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ondan sonraki elli güne «Hâmsin» denilir.

İstanbul'un eski büyük adamları Erbaine büyük ehemmiyet verirlerdi. Şiddetli soğuk hüküm sürdüğü bu günler ihtiyarlarla zayıflar için pek tesirli ve hattâ tehlikeli olduğundan bu gibiler erbaini bir geçit zamanı sayarlar ve bu müddette yogurt ve emsali bazı şeyler yememek suretiyle yiyecek ve içecekde bir nevi perhiz takip ettikleri gibi Erbain sona erince kurbanlar kesmek ve ziyafetler tertip etmekle beraber birbirlerini ziyaretle tebrik dahi eylerlerdi. Tekkelerin bazısında, hususiyile Top-hane civarındaki Kadiriye tekkesinde Erbain bitince bir cemiyet yapılır, helva pısrılır.

*Erbaine kadar elbette sürer Kermi-i bahs
Eylesen her ne kadar vâsı Cemilin icmal
Ziya Paşa*

ERBÂİN ÇIKARMAK (اربين چيکارمق) [Sof.] Tarikat ehlinin kalbin tasfiyesi, nefs-i emmarenin kırılması için kırk gün bir hücreye kapanıp taat ile iştigal etmelerine denilirdi. Buna «çile» de itlak olunurdu.

Kışın soğuk olan Kânunuevvelin yirmi ikisinden Kânunsaninin otuz birine kadar olan günlerine de eski takvimlerde «Erbain» denilirdi.

Bir takım tarikat sahipleri işte bu kırk günü halvette geçirirlerdi.

Şabanî tarikatında her sene beş halvet vardı. Bunlar üç gün, on gün, yirmi gün, kırk gündü. Hilâfet almak için mutlaka erbain çıkarmış olmak lâzımgelirdi. Halvet, aşr-ı muharremde, Mevlût ayında, pek sıcak ve pek soğuk günlerde girilmezdi.

Tarikat müntesiplerinin kalbin tasfiyesi ve nefs-i emmarenin kırılması için kırk gün bir hücreye kapanıp ibadet ile iştigal etmeleri ye-

rinde kullanılır bir tâbirdir. Kırk adedini ifade eden erbain rumî kânunuevvelin dokuzundan kânunsaninin on yedisine (4 kânunusani) kadar olan madut günlere de itlak olunurdu. Erbain kışın en şiddetli zamanıdır.

Tekkelerde de erbaine girecekler bu sayılı günlerde halvete girerler, çıktıkları zaman büyük cemiyetler halinde bu çıkışı tes'it ederlerdi.

Bu makamda «Erbaine girmek» tâbiri de kullanılırdı.

ERBÂİNE GİRMEK (اربينه گيرمك) [Sof.] Tarikat müntesiplerinin kalbin tasfiyesi ve nefs-i emmarenin kırılması için kırk gün bir hücreye kapanıp halvet ve taat ile iştigal etmelerine denilirdi. Bu makamda «Erbain çıkarmak» tâbiri de kullanılırdı.

ERBÂİN FIRTINASI (اربين فورتنة) [Hal.] Rûmî Kânunuevvelin dokuzundan (Efrenci 22), Kânunsaninin 17 sine (Efrenci 31) kadar süren ve kışın en soğuk zamanı olup «Erbain» adı verilen mevsimde esen şiddetli rüzgâr hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «zemherir» de denilirdi.

ERBÂİN HAKİMLERİ (اربين حاکمى) [Ida.] İstanbul'da mevcut dört mevleviyet yerindeki kırk mahkemenin hâkimlerine verilen unvandı. Bunlar şehrin ınzibat işleri ile de alâkalı idiler. Falakaları, hapishaneleri vardı.

ERBÂİN-İ ÂŞURA (اربين عاشورا) [Tak.] Arabi aylarından saferin yirmisine tesadüf eden gün hakkında kullanılır bir tâbirdir. İmam Hüseyin'in Kerbela'da şahadetinin 40 ına tesadüf ettiği için İranilerce eyyam-ı mahsusadan addolunur.

ERÇİCEĞİ (ار چيچي) [Sof.] Bektaşî tâbirlerindendir. Babanın makbulü olan can hakkınca kullanılırdı.

ERDEB (ارڊب) [Ö.] Eski İstanbul kilesiyle 9 kileye muadil ölçek adıdır. Arap memleketlerinde de kullanılan bu ölçegin arapçada fasihi Erdibdir.

ERDEBİLİYYE (ارديليه) [Sof.] Ebhariye tarikatı şubelerinden birinin adı idi. Safiyüddin-i Erdebili tarafından tesis olunmuştu. Bundan dolayı, «Safeviye» de denilirdi.

Sofiyenin meşhurlarından olan Safiyüddin Erdebili İmam Musa Kâzım nesline mensubdur. Erdebil de zaviyesinin adı idi. Şeyh Muhammed Geylânî den inabe almıştır. Timurleng'in bu zat hakkında o kadar hürmet ve itimadı varmış, ki Anadolu cihetinden almış olduğu bir çok esiri bunun iltimasıyla koyvermiş idi. Evlât ve ahfadı Erdebil de post nişin olmuş ve

giderek Uzun Hasan ile mhrî karabet peyda ederek bunlardan Şah İsmail meşihatı saltanata tebdil ve Safevî devletini tesis etmiştir. Anadoluya şiiiliği tamim eden ve Yavuz Sultan Selim ile harp eyliyen Şah İsmail budur. Şah İsmail aynı zamanda şairdir.

ERDEL (ارڊل) [Coğ.] Bu günkü Roman-yanın garp mıntakasını teşkil eden Transilvan-ya'nın Osmanlılar zamanındaki adı idi. Asıl ismi Macarca Erdély olan ve Romence Ardeal, Sırp, Bulgar ve Yunan dillerinde Erdel olarak kullanılan bu kıt'a XVI. asırda Kanunî Sultan Süleyman'ın Avusturya seferinde Osmanlıların hâkimiyeti altına ve onlara tâbi hükümetler meyasına girmiştir. Erdel hâkimi Osmanlı tarihlerinde Yanos namıyla geçen Jan Zapolya olup Kanunî tarafından Mıcaristan tahtına çıkarılmıştır. Ölümü üzerine oğlu İstefan henüz pek küçük olduğu ve validesinin vesayeti altında bulunduğu için Avusturyalılar Budin'i zapt etmek arzusunca düştüklerinden kale Osmanlı vâlilerinin muhafazasına tevdi edilmiş ve İstefan'a yalnız Erdel krallığı kalmıştır 1100(1689) tarihine kadar Osmanlı tabiiyetinde kalan Erdel krallığı Karlofça muahedesiyle ayrılmış, bilâhare Avusturya'ya ilhak edilmiştir.

Erdel krallığının teşrifat ve muamelatça diğer emaretlerden fark ve imtiyazı vardı. Erdel hükümdarlarına kiral tâbir olunarak cüluslarında taç giydirildiği gibi kaleler kralın ıgalinde bulunur, kiralık ehlinin seçtiği küberaya tefviz olunurdu.

ERENLER (ارنلر) [Sof.] Allaha yakınlık peyda etmiş, velâyet mertebesine nâil olmuş olanlar mânasına gelir bir tâbirdir. Eren; yeti-şen; vâsıl olan, kâmil, veli mânalarına gelir.

*Yıldızım düşkündü, talim küskün
mazlımdı eyyam-i hayatım bütün,
Erenler elimden tuttalar bir gün;
Şanlı demler sürdüm, devranlar gördüm.
Tokadizade Şekip*

EREK (ارڪ) [Mim.] İç kale manasına gelir bir tâbirdir.

ERENLER CELLADI (ارنلر جلاڊى) [Sof.] Bektaşilerce (Hâcım Sultan) a verilen unvandır.

ERENLER DEMİ (ارنلر دى) [Sof.] Ayin-i cem ve muhabbet âlemi gibi Bektaşilerce yapılan âyinler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ERKAM (اركام) [Rig.] Sayıları göstermek için kullanılan alâmetler hakkında istimal olunur bir tâbirdir. Sayı mânasına gelen rekam'ın cem'idir. Erkam tâbiri eskiden yalnız başına

bir sayı ifade etmeyip sıfır hariç olmak üzere birden dokuz kadar olan işaretlere hasredilmiş iken sonraları sıfır da bu tâbirin içine alınarak birden ona kadar olan işaretlerin topuna «erkam» denilmiştir. Ancak sıfırdan maadasi yalnız başına bir sayıya delâlet ettikleri için bunlara «erkam-ı dalle» adı da verilmişti.

Eskiden her kavim sayıları göstermek için ekseriyetle elifba (Alfabe) harflerini kullanmışlardır. Ezcümle İbraniler, sonra da Yunanlılar daha sonra Romalılar ve Araplar harflere birer kıymet tahsis ederek bu yolda bir nevi erkam da vücuda getirmişlerdi.

İslâm âleminde iki türlü rekam kullanılmıştır. Erkam-ı Hindiye, Erkam-ı Gubariye. Erkam-ı Gubariyeye «huruf-ı gubariye» de denilmiştir. Bugün bizim de kullandığımız Garb rakamları gubariyenin pek az değişikliğe uğramış şekliinden başka bir şey değildir.

ERKAM-I CÜMEL (اركام جمل) [Rig.] Arap muhasepleri tarafından İbranilerle Yunanlılar takliden elifba (alfabe) harflerine birer adedi kıymet tahsis edilerek teşkil olunan rakamlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Araplar bunun için «huruf-ı cümel» tâbirini kullandıkları halde Şarklılar beyinde «erkam-ı cümel» suretinde teammüm etmişlerdir.

Esas İbranilerin alfabesini teşkil eden ebeced, hevvez, huddî Kelemen, Safea, Karaşet, Sehas. dazık kelimelerinin başdan 9 evvelki harfini birden dokuz kadar olan sayıları yani Âhadı, onuncudan itibaren diğer dokuzu ondan doksana kadar olan aşeratı, yirmineiden sonraki dokuzunu da miati son bir harfi dahi ulufu göstermek üzere vaz ve kabul olunmuştu.

Hicrî birinci (miadi yedinci) asrın sonlarına doğru meydana gelmiş olması ihtimali kaydolunan «kamus-u riyaziyat» da (sahife 266-267) şu izahat da veriliyordu; «huruf-ı cümel İslâm âlimleri tarafından vaktiyle hisabat-ı felekiyede istimal olunurdu. Bu günkü gün bu harfler tarih söylemek ve bazı Şark kitaplarının mukaddime veya methalinde bulunan sahifelere numara vazetmek hususundan başka bir yerde istimal edilmemektedir. Huruf-ı cümeli terkiminde kaide, harflerin ekserini ekaline takdim ile bitişik olarak yazmaktan ibarettir. Meselâ 4 adedi «D» ile gösterildiği halde 44 adedi «mede» ve altmış «sinve» ve ha keza tahrir edilir. Bir de 1000 adedi her kaç defa tekerrür eder ise tekerrür adedi «G» harfinin evveline yazılır. Nitekim «Hg», «fg» ifadeleri 5000 ve 80000 âdetlerine delâlet etmek üzere istimal olunur. Ancak bu kaidenin hükümü münhasıran hisab-ı cümelde caridir. Tarih

vaz'ı hususunda harflerin kıymet-i mukarrere-sinden başka itibar yoktur.»

ERKAM-I DİVÂNİYE (ارقام دیوانیه) [*Ida.*] Her bir adedin mertbe ve kemmiyetini ifade için Arap isimlerinden muhaffef olarak tertip edilen alâmetler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Rum Selçukîlerinden Gıyasettin Keyhusrev-i Sani ile ondan sonra Selçuk tahtını işgal eyliyen Selçuk Sultanlarının paralarında umumivle bu nevi erkam kullanılmıştır.

Erkam-ı divaniye siyakat hattı ile beraber istimal edilmiş olmasından kinaye olarak Osmanlılar tarafından «Siyakat erkamı» da denilmiştir.

Bunlar hind rakamları gibi birden dokuza kadar olan adedlere mahsus birer işaret değildir. Bu rakamların ahadî ile aşeratı şunlardır:

1 — ا	10 — ع
2 — ب	20 — ح
3 — گ	30 — د
4 — د	40 — هـ
5 — هـ	50 — و
6 — و	60 — ز
7 — ز	70 — ح
8 — ح	80 — ط
9 — ط	90 — ث

ERKAM-I GUBARİYE (ارقام غباریه) [*Rig.*] İslâm âleminde kullanılmış olan iki türlü sayı işaretlerinden birinin adı idi. Buna «huruf-i gubariye» da denilirdi. İkincisi «erkam-ı Hindîye» idi. Sıfır da dahil olmak üzere birden dokuza kadar olan rakamlar şöyle idi: 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0

Bu gün bizim de kullandığımız garb rakamları gubariyenin pek az değişikliğe uğramış şeklinden başka bir şey değildi.

ERKAM-I HİNDİYE (ارقام هندیه) [*Rig.*] İslâm âleminde kullanılmış olan iki türlü sayı işaretlerinden birinin adı idi. İkincisine «Erkam-ı gubariye» denilirdi. Sıfır da dahil olmak üzere birden dokuza kadar olan rakamlar şöyle idi: ۱ ۲ ۳ ۴ ۵ ۶ ۷ ۸ ۹ ۰

Osmanlılar zamanında kullanılan rakamlar hemen tamamıyla bu rakamlardır.

ERKAM-I SETİNİYE (ارقام ستینیه) [*Koz.*] Setini adı verilen hesapta kullanılan ad arın adı idi. «Huruf-u cümel» in aynı olmakla beraber kullanılış itibarıyla farklı idiler. Zîçlerde müstamelidi.

ERKÂN (ارکان) [*Ida.*] İleri gelen yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça rûkûn'ün cem'idir. Rûkûn; direk, sütun demektir. Daha başka mânalara da gelir. «Kamus-ı Osmani» de şöyle

izah edilmiştir: «Rûkûn, cemi, direkler, sütunlar. Bir heyetin, bir şeyin başlıca tarafları, âzası. Rûsum ve kavait: Erkân-ı Kâbe, erkân-ı Devlet, erkân-ı Vilâyet, ordu erkânı, erkân-ı harbiye.»

*Revnak efzay-i sadaret ki revac-ı bahşı
Gevher-i zatını arâyış-i erkân eyler.
Cevri*

§ [*Ask.*] Miralaydan yukarı rütbeyi haiz olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mülâzım ile yüzbaşıya «zâbitan», binbaşı, kaymakam, miralaya «ümera», mirliya, ferik, birinci ferik müşîr'e de «erkân» denilirdi. Erkân; Arapça direk mânasına gelen rûkûn'ün cem'idir.

ERKÂN KÜRKÜ (ارکان کورک) [*Kiy.*] Saray ileri gelenleri ile büyük Devlet memurlarının giydikleri yenli kürkün adı idi. Bu kürkü erkân-ı Devlet denilen yüksek memurlar giydikleri için bu adı almıştır.

*Güruh-i ehl-i divana bakup divane veş ben de
Tedarik eyledim (erkân) ü (.st) ü (raht) divani
Libas-ı müstear âsâ yine tüccara red ettim
Zaman-ı nakz-ı kıymetle çeküp envai hüsrânı
Sümbülzade Vehbi*

ERKÂN-I AKİT (ارکان عقد) [*Fik.*] Bey' ve icare gibi fıkıhın muamelât kısmına taallük eden akitlerin icap ve kabulden ibaret olan in'ikat şartları mânasına gelir bir tâbirdir.

ERKÂN-I DEVLET (ارکان دولت) [*Ida.*] Büyük memur yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mülkiyeden ulâ evveli, askeriyeden ferik, ilmiyeden de Auadolu kazaskeri ile ondan yüksek rütbelerde bulunanlar devlet erkânından sayılırlardı.

ERKÂN-I ENDERUN (ارکان اندرون) [*Sar.*] Saray mensuplarının büyükleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Saray dışındaki devlet adamlarının büyüklerine de «erkân-ı bîrun» denilirdi.

ERKÂN-I HARB (ارکان حرب) [*Ask.*] Ordunun harb faaliyetini hazırlayıp icraya, fen işlerini ifaya memur ümera ve zâbitan hakkında kullanılır bir tâbirdir. Erkân-ı harb sınıfına ayrılabilmek için Harbiye'deki tahsilin parlak bir suretle yapılması ve muayyen olan had dâhilinde çıkılmış olması lâzımgelirdi. O hadden sonra gelenlerin bir kısmı «mümtaz» namını alırlar, diğerleri ise sıra zâbiti olarak orduya iltihak ederlerdi. Erkân-ı harblige ayrılanlar ayrıca erkân-ı harbiye tahsili görürlerdi. Bu tahsilde de muvaffak olanlar erkân-ı harb unvanını alırlardı. Erkân-ı harbler diğer ordn

mensuplarına nazaran mümtaz bir mevkii haiz oldukları gibi ötekilerden daha evvel terfi ve tefeyyüz eylerlerdi. Erkân-ı harbin bugünkü karşılığı «kurmay» dır.

ERKÂN-I HARBİYE DAİRESİ (ارکان حربیه) [*Ask.*] Merkezde harbiye Nazırının, kolordularda kumandanların maiyetinde olup lüzumu kadar erkân-ı habiye ümera ve zâbitanıyla mülhak zâbitlerden ve bir miktar sivil memurlardan mürekkep bulunan hususi daireye verilen addır. Vazifesi ordunun tâbiyesi, sevk-ül-ceyş muameleleri, askerın toplama işleri ve askerî terfi hususları ile iştigal etmekte.

ERKÂN-I HARBİYE HEYETİ (ارکان حربیه) [*Ask.*] Büyük askerî kısımlara kumanda eden ve generallerin, kumandanların fikirlerini tenvir ve emirlerini tatbik eyliyen ümera ve zâbitan heyeti hakkında kullanılır bir ıstılahtır.

ERKÂN-I HARBİYE SEYAHATİ (ارکان حربیه سیاحتی) [*Ask.*] Bir kaç erkân-ı harp zâbiti ile erkân-ı harbiye dairesinde müstahdem mülhak piyade ve Suvri veya topçu zâbitlerinden mürekkep bir heyet tarafından seri ve cebrî yürüyüşle ve yer üzerinde tatbikat veya harp oyunları yapmak suretiyle icra edilen seyahat hakkında kullanılır bir ıstılahtır.

ERKÂN-I HARBİYE-I BAHRİYE (ارکان حربیه باهریه) [*Bah.*] Bahriye nezaretinde bulunan ve erkân-ı harp ümera ve zabitanından mürekkep dairenin adı idi. Donanma ile devletin denizcilik noktasından müdafaasına müteallik hususlarla iştigal ederdi.

ERKÂN-I HARBİYE-I UMUMİYE REİSİ (ارکان حربیه عمومیه رئیس) [*Ask.*] Harbiye nezaretinde bulunan erkân-ı harbiye-i umumiye dairesinin en büyük âmirine verilen unvandır. Vazifesi ordunun tabiyesi, sevk-ül-ceyş muameleleri, askerın toplama işleri ve askerî terfi hususları idi.

ERKÂN-I HARBİYE REİSİ (ارکان حربیه رئیس) [*Ask.*] Kolordu veya fırkalarda harb umuriyle sevk-ül-ceyş ve tabiyede kumandanın müşaviri olan ve maiyetinde bir daire ve lüzumu kadar erkân-ı harp veya mülhak zâbitan bulunan erkân-ı harb ümerasından seçilene verilen unvandır. Fırkalarda ekseriya yüzbaşı ve nihayet binbaşı, kolordularda ise kaymakam veya miralay rütbesini haiz bir zat bulunurdu.

ERKÂN-I HAVAS-Sİ CÜVANİ (ارکان خواسی) [*Sar.*] Sarayın has oda ağaları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunların en büyüğü silâhdardı.

ERKÂN-I HÜKÜMET (ارکان حکومت) [*Ida.*] Nâzır, Vekil, Bakan gibi, Devletin en büyük adamları, Vükelâsı mânasına gelir bir tâbirdir. Hükümetin erkânı demektir. Erkân; arapça direk mânasına gelen rûkûn cem'idir. Vükelâdan sonra gelen ve ikinci derecede bulunan memurların ileri gelenlerine «Erkân-ı Memurîn» denilirdi.

ERKÂN-I İRS (ارکان اراث) [*Fer.*] İrs ile alakalı bulunanlar mânasına gelir bir tâbirdir. Bunlar da muris, vâris ve mevrusdır.

ERKÂN-I MEMURÎN (ارکان مأمورین) [*Ida.*] Vükelâdan sonra gelen ve ikinci derecede bulunan memurların ileri gelenleri mânasına gelir bir tâbirdir. Vükelâdan olanlara «Erkân-ı Hükümet» denilir.

ERKÂN-I NEZARET (ارکان نظارت) [*Ida.*] Nâzırlardan maada müsteşar, mektupçu. Umum Müdürler gibi nezaretin büyük memurları mânasına gelir bir tâbirdir. Nâzırlar «Erkân-ı Hükümet» den sayılırlardı.

ERKÂN-I VİLÂYET (ارکان ولایت) [*Ida.*] Vilâyetin kadı, Defterdar, Mektupçu gibi validen sonra gelen büyük memurları mânasına gelir bir tâbirdir.

ERKÂN MİNDERİ (ارکان مندری) [*San.*] Eski evlerde, konaklarda, saraylarda, tanzimat-ı sonra sandalye, masa ve koltuk gibi mobilyaların kabulünden evvel resmî dairelerde konaklarda bir kişinin oturmasına mahsus yuvrak, ufak yer minderinin adı idi. Celâl Esad Arseven «Sanat ansiklopedisi, Ergen maddesi» inde şu izahatı veriyor: «Eski evlerde genç ve tazelerin oturmasına mahsus ufak yer minder. Bazıları yanlış olarak erkân minder derler ki mânası büyüklere mahsus minder demektir.»

*Tut ki o fırka geldi bu fırkanın yertne,
Seni mi oturtacak şu erkân minderine.
Harcirah mı verecek seyrine, seferine,
O halde vehmi bırak. tarafsız ol tarafsız.
Deli Ozan*

ERİŞ (ارث) [*Öl.*] Orta parmağın ucundan dirsek başına kadar imtidat eden uzunluktan ibaret olan ölçünün adıdır. «Ferheng-i Şuuri» de ereş suretinde de rivayet edildiği ve Şirvan eyaletinde bir kasabanın da ismi olduğu yazılıdır. «Burhan-ı Kaatî» da ise bunlar yazıldıktan sonra âkil, zeki, müteyakkız mealıyla meclis, encümen medlûlünü ifade ettiği ve bazan ereş suretinde de telâffuz olduğu gösterilmiştir.

ERMIYE (ارمیه) [Coğ.] Tırhala sancagında kaza merkezi olan kasabanın adıdır.

ERNEB (ارنب) [Ast.] Batlamyos tarafından kayıt ve zaptolunan 48 suretin 39 uncusunu teşkil eden yıldız kümesine verilen addır. Arapça tavşan mânasına gelen erneb'ten anlaşıldığı veçhile her iki yıldızdan terekkep eden bu küme tavşan şeklinde tasvir edilmektedir. «Kamus-ı Riyaziyat» da bunun için şu izahat da vardır: «Erneb suretinin başlıca kevakibi, bir zu erbaat-ül-adla teşkil eden ve Avrupa gök haritalarında A, B, γ, δ' harfleriyle gösterilen dört yıldızdan ibarettir. Bunların birincisi kadr-i saliseden, diğer üçü kadr-i rabia'dandır. Birinci A kevkebi, bilhassa «erneb» ve B kevkebi de «elnihal» namıyla maruf ise de bazı Şark kitaplarında bu dört yıldızın heyet-i mecmuasına «Elnihal» veya «Arş-ül-cevza» namının verildiği de görülmüştür.»

ERREHANE (اررهانه) [Bah.] Kereste biçilen ve sair biçki işleri yapılan yer mânasına gelir bir tâbirdir.

ERŞ (ارش) [Fık.] Ölüme sebep olmayarak kesilen veya muattal bırakılan uzuvların diyeti mânasına kullanılır bir tâbirdir. Alehtlak âzanın bedeli demektir. Miktarı muayyen olup olmamak itibarıyla iki kısma ayrılır. Muayyen olana «erş-i mukadder», olmyana «erş-i gayr-i mukadder» denilir. Cem'i uruş'tur.

Satılan metanın ayıp ve kusuru yüzünden kıymetinden indirilen bedel yerinde de kullanılır bir tâbirdir.

ERŞ-İ GAYR-İ MUKADDER (ارش غیرمقدر) [Fık.] Ölüme sebep olmayarak kesilen veya muattal bırakılan uzuvlar için ehi-i vukufun takdir ve tayınine bırakılan diyetler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ERŞ-İ MUKADDER (ارش مقدر) [Fık.] Ölüme sebep olmayarak kesilen veya muattal bırakılan uzuvlara mahsus, miktarı muayyen olan diyet mânasına kullanılır bir tâbirdir. El, ayak, göz gibi çift olan uzuvların her çifti için bir diyet-i kâmile yalnız birinin erşi diyet-i kâmilenin yarısı idi. Kirpik, göz kapakları gibi sayısı dört olan âzanın dördünün erşi bir diyet-i kâmile, her tekini erşi diyet-i kâmilenin dörtte biri idi.

Dilsizliğe, yahut cinnete sebep olmanın diyeti de bir diyet-i kâmile idi.

ERTUĞRUL SANCAĞI (ارطغرل سانچاگی) [Coğ.] Hüdavendigâr vilâyetini teşkil eden san-

caklardan birinin adı idi. İkinci Sultan Abdülhamit zamanında ceddinin namını ihya maksadıyla teşkil edilmmişti. Merkezi Bilecik'ti. Sancağın Bilecik, İnegöl, Söğüt ve Yenişehir adlarıyla 4 kazası vardı.

ERVAH-I HABİSE (ارواح حبسه) [Sof.] Cinlerle şeytanlardan kinaye bir tâbirdir. Habis ruhlar demektir.

ERVAH-I LÂTİFE (ارواح لطیفه) [Sof.] Melâikeden kinaye bir tâbirdir.

ESAME (اسامه) [Ask.] Yeniçerilerin kaydı, ulûfe defteri mânasına olarak kullanılan bir tâbirdir. Arapça (Esami) den bozmadır. (Siya-ka) denilen yazı ile yazılan bu defter uzunlama ikişer sahifelik bir takım tabakalardan ibaret idi. Bir sahifede 110 esami yazılırdı. Yalnız sekbanların defterinde sahifelerin aldığı kadar isim yazmak caizdi.

1033 senesi recep, şaban ve ramazan ulûfe defterine göre esamenin sureti şöyle idi:

Defterin serlevhası (başlığı):

«Ya Hasan, Ya Ali, Ya Hüseyin»

«Defter-i Yeniçeriyân-ı dergâh-ı âli lâzale Ya Ali ya Baki ki Köçekân-ı dervişan ve gaziyân muhibban-ı Hazret-i Sultan Bektaş Veli Kuddise Sırrıh-ülâziz der mevâcib-i reşen fi sene 1033.

«Cemaat»

«Yeniçeriyân-ı dergâh-ı âli der zaman-ı Husrev Ağa ağay-ı yeniçeriyân der zaman-ı Hazret-i Malkoç Efendi Kâtib-i yeniçeriyân

«Bölük»

«Mehmet kethüday-ı yeniçeriyân-ı dergâh-ı âli»

Bu serlevhadan sonra ulûfe alacakların isimleri gelirdi. Defterin arkasına da «Gülbank» yazılırdı.

Bu kayda istinaden künyeleriyle istihkaklarını muhtevî ocaklılara birer kâğıt verilirdi. Bu kâğıda «esame kâğıdı» denildiği gibi verilen kâğıt kaydına mutabakatını teminen mühürlü olduğu için «Memhur» da denilirdi.

Künyeleriyle istihkaklarını muhtevî ocaklılara verilen maas kâğıdlarına da esame denildiği gibi verilen kâğıdın kaydına mutabakatını tasdik mühürlü olduğu için «Memhur» da denilirdi. Bunların alınıp satılmalarına müsaade edildiği için birtakım kâreclar tarafından tutturulabildiğine satın alınır, ocakla münasebeti olmayarak kimseler tarafından istifade teminine kalkışılırdı. Sayın İsmail Hakkı Uzunçarşılı «Osmanlı Devleti teşkilâtından kapıkulu ocakları, cilt 1, sahife 493» ocakların bozulmasının

sebeplerinden biri olan bu alım satım için diyor ki: «Birinci Mahmud zamanında ve H. 1152-M. 1739 tarihinden sonra Yeniçeri ulûfe kâğıtlarının yani esame denilen maas varakalarının alınıp satılmasına müsaade edilmek gibi pek sakil bir çıkış açıldı. Hükûmetin müsaadesiyle alınıp satılan bu esame işi açık göz ve vakt ü hali müsaide olanlarla esnafın işine yaradı. Bir nevi esham ve tahvilât gibi satın alınarak elden ele geçen bu esameler sayesinde buna sahip olanlar her ulûfe çıktıkça hisselerine isabet eden alırlardı. Bunlardan müteaddit esameyi cemedeler vardı; Bunun için müftihar ismi verilmiş olan bu çeşit esame alış veriş alabildiğine devam edip gitti. Ve hizmet mukabili askerî tahsisat veya maas olmaktan çıkmıştı. Birinci Mahmud'un saltanatının son yarısı maharebesiz geçip ocağa hariçten efrad girmemekle beraber esame alım satımı sebebiyle hakiki mevcudu malûm değildi. Bu kârlı iş ocağı içinden yıpratıyordu.»

Bunun elle tutulur derecede zararını gören Alemdar Mustafa Paşa asıl defterli yeniçerilerden yani kulluk neferatı, karakullukçu, kırsal ihtiyarları ile bunlar gibi fiili hizmetlerde bulunanlardan maada ulûfehar olanların ellerindeki esameyi külliye ilgaya karar vererek keyfiyeti saltanat makamına arzetti. Asker tahsis olunan ulûfelerin böyle akar gibi alınıp satılması bihakkın kaldırılacak mevaddan olmakla beraber hayli vakittenberi devam etmekte olan bu işe hemen son verilmesi kararlaştırıldı; halde Devletin müsamahası yüzünden elden ele tedavül edegelmiş olmasına nazaran irad olmak üzere para vererek almış olanları zarara sokacağı gibi ocaklının celp ve taltifi de arzu olunduğu cihetle iki tarafın da korunması maksadıyla İkinci Mahmud tarafından bu kararın icrasına müsaade olunmadı.

ESAME DEFTERİ (اسامه دفتری) [Ask.] Yeniçeri ocağı efradının isim ve ulûfelerinin yazılı bulunduğu defter hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yeniçeri kâtibi tarafından yazılıp verilen bu defter üzerine yoklama yapılırdı. Bu defterde yazılı olanlara «sahih-ul-esami» denilirdi.

ESAME KÂĞIDI (اسامه کاغذی) [Ask.] «Kütük» dahi denilen «esame» den künyeleriyle istihkaklarını muhtevî yeniçeri ocağı efradına verilen kâğıdın adı idi. Doğrusu esami kâğıdı olan bu kâğıt kayda mutabık olduğu tasdik makamında olmak üzere mühürlü bulunduğu için «memhur» da denilirdi.

Bu kâğıtlar, son zamanlarda birtakım kâreclar tarafından sahiplerinden tutturabildi-

ğine satın alınır, bu suretle istifade teminine kalkışılırdı. Hierî on ikinci (Milâdî 18-19) asır sonları ile on üçüncü asır başlarında bu alış veriş pek had bir devreye girmişti. Bunu gören Alemdar Mustafa paşa asıl defterli yeniçerilerden yani kulluk neferatı, kara kullukçu, kırsal ihtiyarları ile bunlar gibi fiili hizmetlerde bulunanlardan maada ulûfehar olanların ellerindeki esameyi külliye ilgaya karar vererek keyfiyeti saltanat makamına arzetti. Askere tahsis olunan ulûfelerin böyle akar gibi alınıp satılması bihakkın kaldırılacak mevaddan olmakla beraber hayli vakittenberi devam etmekte olan bu işe hemen son verilmesi kararlaştırılmış olduğu halde devletin müsamahası yüzünden elden ele tedavül edegelmiş olmasına nazaran irat olmak üzere para vererek almış olanları zarara sokacağı gibi ocaklının celp ve taltifi mültezem olduğu cihetle iki tarafın da korunması maksadıyla İkinci Mahmud tarafından bu kararın icrasına müsaade olunmadı. Yalnız arzularıyla esami kâğıtlarını götürüp verenlere gümrüklerden yarı bedelleri verilmek ve imtina ve temerrüt edenlerin ileride bütü bütün esamileri hazinemanda edilmek iradesi sâdir oldu. Binaenaleyh esas sahiplerinin ellerinde bulunan memhurlar mucibince nisfı isimlerine tashih ve isim ve şöretleri ellerine verilecek beratlarla tashih olunmak üzere icray-ı icabına mübaderet olunması zımında gümrükçüye hitaben emr-i âli ısdar, ve kırk gün müddet tâyin ile bu müddet zarfında esamilerini getirmiyenlerin gümrük akçasından dahi mahrum edilecekleri ilân olundu. Bunun üzerine ekserisi esnaf ve hizmetkâr olan esami sahipleri ellerindeki memhurları gümrüğe getirdiler, Gümrük tezkeresiyle yarı yarıya tebdil ettiler. On gün içinde yüz bin akça kadar hazinemanda kaldığını gümrükçü bildirdi.

Bir müddet sonra yeniçeri ocağının ortadan kaldırılması ve askerî istihkaklar için yeni usuller konulması dolayısıyla esame kâğıdı da tarihe karıştı.

ESAMELİ (اساملی) [Ask.] İsmi ulûfe defterinde yazılı olan, bu münasebetle elinde «esame» denilen istihkak kâğıdı bulunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ESATİR (اساطیر) [Mit.] Masal ve efsane kabîlinden rivayet ve hikâyeler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça olan bu kelimeyi «üsture'nin cem'i - isim - masallar, hikâyeler, efsaneler, hurafeler; eski zamanların ilâhlarına ve kahramanlarına mütâallik hayalî rivayetler» suretinde izah eden Hüseyin Kâzım Bey (Türk

Lügati, c. 1. s. 324) üsture için de şu tafsilatı veriyor: «Esatir'in müfredi olan (üsture) nin Yunanca ὄστρη den muarreb olduğu aşikârdır. «Kamus» da: «Sin'in fethi ve ta'nın sükûniyle aşare mânasına gelen «satr» kelimesinin cem'i olan «estar» lâfzının cem-ül-cem'i olmak üzere gösterilmiş ve tarifinde de: «Efsane makulesi perişan kelimata itlak olunur: İsrailât gibi» denilmiştir. «Üsture» nin, «esatir» kelimesinin müfredi olduğunu söyleyen Müberred Kamus mütercimi ile «Akreb-ül-mevarid» sahibi bunu nakl ile iktifa etmişlerdir.»

Büyük âlim Elmalılı Hamdi Yazır «esatir-ül-evvelin» i izah ederken (Türkçe tefsir, c. 3, s. 1903) aşağıdaki izahı veriyor: «Esatir, «سطر» dan mehzur bir siga-i cem'i'dir ki müfredi üstur ve üsture veya estir, estire veya estara'dır. Yahut «سطر» ın cem'i sûtur, «sûtur» un cem'i estar, «estar» ın cem'i de esatir'dir. Bunun kendi lâfzından müfredi olmıyan abâdîd ve şemââtî gibi bir ism-i cem'i olduğu da söylenmiştir. Fahrüddin-i Razi der ki «Cumhur» esatir-ül-evvelin «ما سطره الأولون» yani «evvelkilerin yazdıkları şeyler» diye tefsir etmişlerdir. İbn-i Abbas «esatir-ül-evvelin'in mânası, «أحداث الأولين التي كانوا يسطرونها أي يكتبونها» demıştır ki «evvelkilerin tastir eder, yani yazar oldukları sözleri» demektir. Bazıları esatir'in türrehat - yani hurafat ve ebatıl, uydurma, saçma, masal - demek olduğunu söylemişlerdir. Fakat bu, tefsir değil, mânadır. Esatir, türrehat demek olduğu için değil, evvelkilerin esatiri Rüstem ve İsfendiyar hikâyeleri gibi faidesiz, kelâmlar olduğu içindir ki «esatir-ül-evvelin», türrehat ile tefsir olunmuştur, ilh. Demek ki evvelâ esatir kelimesinin asıl mefhumu tastir edilmiş: yazılmış, mesturat demektir. Bunun bir hurafe olup olmaması ise kelimenin medlûlü değildir. Esas itibariyle yazılmış olan bir şeyin tesbit ve ihbarı matlup bir ehemmiyeti haiz olması lâzım gelir. Şu nokta şayan-ı ihtardır ki estar'ın müfredi olarak zikredilen üstur, üsture, estir, estire, estare kelimesinin Yunanca isturya kelimesiyle alakadar olduğu zâhirdir. Frenkler de buna «istivar=histoire» demişlerdir. Biz de bugün bunu tarih diye terceme ediyoruz. Binaenaleyh esatir'in asıl mânası bugünkü tâbirimizce «tevarih» demektir. Anlaşıyor ki Arapça üsture, estiri gibi müfredlerin istimali nâdirdir. Umumiyetle esatir kullanılmış ve bunun için cemiyeti takdiri gösterilmiştir ve kelimenin Rumcadan muarreb olduğu da tasrih edilmiştir. Yani esatir Arabîdir. Fakat üsturenin Arabî olup olmadığı cay-i nazardır. Üsture, Yunanca «halis haber ve is-

tihbar» diye tarif edilen «isturya» nın aynı değilse her halde ikisi müşterek bir asla racidir. Nitekim Farisîde muhkem demek olan «üstüvar» kelimesi de bu asla dâhildir. Hâsılı esatir Frenklerin «istivar» dedikleridir. Bu da bugün tarih diye tercüme edildiğine göre «esatir-i evvelin» eskilerin tarihi, tarih-i kadim demek olur. Ancak bunda tarih kelimesinin ifade ettiği tâyin-i vakit mânası olmıyarak alelîtlak mazi, evvel zaman mânası vardır. Zira tâyin-i vakit mânasıyla tarih, islâmî bir kelimedir. Ve frenklerin istivar kelimesinde de esasen bu mâna yoktur. Ve demek ki esatir-i evvelin tâbiri dahi kelimelerin mânasına nazaran türrehat, hurafat demek değildir. Fakat esatir içinde birçok efsaneler bulunduğu ve daha doğrusu «esatir-i evvelin» efsane halinde kaldığından türrehat ve hurafat mefhumları esatir-i evvelin tâbirinin bir lâzımı olmuş ve bunun muhaffefi olarak «esatir» kelimesi de Arablarca hurafattan kinaye olarak kullanılmıştır. Ve bunun için «Kamus» da da esatirin nizamsız kelâm «yani saçma mânasına geldiği» gösterilmiştir. Nitekim zamanımızda da tarih-i kadim ve hattâ tarih kelimelerini vâhî, boş şeyler mânasına kullananlar vardır. O tariha karışmış bu artık bir tarih olmuş denildiği zaman, yalan olmuş, masal olmuş, sade lâfta kalmış, yahud adı, namı pâyidar olmuş, iştihar etmiş mânalarından her biri kasdedilebilir. Bu suretle Araplarca esasen «mesturat-i evvelin» demek olan «esatir-i evvelin» Türklerin masal, Yunanların «Misus» frenklerin «mit» dedikleri eski kahramanlık hikâyeleri, evvel zaman efsaneleri, destanları olarak mülâhaza edilmiş ve uydurma hurafat mânasında kullanılmıştır. Hal, mâziye raptedilmeden hiç bir şey bilinmez, maziye hale raptederek hâdisat içindeki cereyan-ı zamanı bir satr-ı mümted haline koyan tarih de şüphesiz ki istüvar olan mesturattan ibarettir. Bu mesturatın istüvar olabilmesi de içinde bulunduğu vâkıatı mâzidan tevarüs ettiği malûmat ve müstahberatına rabtetmesiyledir. Bu vâkıat ise yalnız âfakiyyattan ibaret olmayıp fikriyyat ve enfüsiyyata, zamanın muhtevi olduğu tasavvurat ve tahayyülâta da şamildir. Çünkü bir zamanda vâkı olan bir dahi o zamanın vâkıatındandır. Halbuki zaman-ı vuku zaman-ı tastire nazaran mâzi olduğu gibi esasen san'atı tastir ve kitabet de mazi-i mütekaddime nazaran muahhardır. Binaenaleyh mesturat, hali mâziye raptederken mesturat-ı mütekaddimeyi takip etmek mecburiyetinde bulunduğu gibi sanat-ı kitabetin husulünden itibaren başlayan ilk mesturat da kendine te-

kaddüm eden ve tastir edilmemiş bulunan zaman-ı evvelini lisanen ve fikren tevarüs ettiği ahbar ve âsardan ahzederek yazmağa mecburdur. Ve bunun içindir ki evvelinin tarihi evvel emirde en ziyade ağızlarda dolayan sözler olarak satıra geçmiş ve sonra da satırdan satıra geçerken nice nice tahavvülâta mâruz olmuş bulunur. Binaenaleyh esatir, mesturat, istuvar tarih; masal ve hurafat demek olmadığı halde bunların akdemi bulunan esatir-i evvelin, tarih-i evvelin; masal ve efsane ile müteradif gibi olmuştur.

«Yunanlılar; masallar, tarihi efsaneler yazmayı bir sanat-ı edebiye addetmiştir ve bu suretle birçok mabutlar ve nim mabutlar ve eski kahramanlar hikâyeleri yazmışlardır ki Frenkler bu sanate ve bunları tettebbü etmek ilmine «Mitoloji» derler ve bunu «histoire fabuleuse - efsanevî tarih» ve «Science de mit, masallar ilmi» diye tarif ederler ve bundan en ziyade «Hinduy-i Avrupaî» dedikleri Hind, Fûrs, Yunan, Lâtin, Cermen, İslâv, Selt akvamının ilk masallarını kasat ederler ve bunları ibtidai insanların hissiyatını, tahayyülâtını, tefekküratını, iktidarını, malûmatını anlamak için delil ve ilmin menba-ı iptidaiyyesi sayarlar da tarih, felsefe, edyan bunlardan çıkmıştır derler ve tarih-i felsefe, tarih-i edyanda Mitolojiye mühim bir esas nazariye bakarlar. Böyle demek, tarih masaldır, felsefe masaldır, ilm ü din masaldır demek olmadığı ise zâhirdir. Fakat bir çokları bundan tarihin, felsefenin, ilmin, dinin ve babusus dinin bir masal demek olduğu tevehhümüne kapılarak yeni yeni masallar uydurmakla yeni tarihler, yeni felsefeler, yeni dinler, ilimler icat ve ihtira olunabileceği zümuna düşmüşler, din-i Hakkın bir hakikat olduğunu, hayallerin, masalların bile bir hakikatin in'ikâs ve in'irafı demek olduğunu anlamamışlardır. Bunlar hakk u bâtili tefrik etmiyerek alelûmum edyana «esatir-ül-evvelin» ve hurafat derler ve böyledir diye mücadele ederler. Bu da kalplerinin hurafat ile meşbu' olmasından ve bu manialar içinde hakkı anlamak kabiliyeti-i fitriyyesini zayi etmiş bulunmasından neşet eyler. İşte bu ayet bize gösteriyor ki Kur'an (ان هذا الاطير الاولين) diyen kâfirler de bunlardan ve bunların pîrlerindenidir. Esatir-ül-evvelin demekle de şöyle demiş oluyorlar: Evvelâ diyorlar, Kur'an bir vahy-i lâhî, bir kitab-ı Hak değil, bunun mehazî, memba-ı ilhamı eskiden yazılmış olan mesturat ve mektubattan ibaret, Muhammed bunu eski kitaplardan alıp yazdırıyor. Binaenaleyh bu bir mucize değil, hattâ bunda yeni bir hakikat olma-

dıktan başka hiçbir hakikat de yoktur. Zira bu sade esatir değil, esatir-i evvelinden, esatir-i evvelin gibi hakikatte mânası olmıyan boş satırlardan, yalan hurafelerden, masallardan ibarettir. O bunları yazdırıp yazdırıp söylüyor diye bir târiz de yapıyorlar. Sure-i «Furkan» da geleceği üzere «اصطبر الاولين اكتتبا فهي تلي عليه بكرة وعشيا» diyorlar. Kalplerinin bozukluğundan dolayı ah-sen-ül-hadis olan kelâm-ı Hak ile esatir-i evvelini ve hurafatı tefrik ve temyiz edemeyecek bir halde bulunuyorlar ki beşeriyeti tahrif-i hakayık eden hurafattan kurtarıp haktan başka bir şeye pereştig edilmemesi lüzumunu öğreterek sırat-ı müstakim olan cadde-i hakikate hidayet eden ve bir lisan-ı mu'ciz beyan ile hidayet eden Kur'an ile Muhammed aleyhissalât ü vesselâm beşeriyete ne getirmiş diyenler de bunların tilmizleridir.»

*Zu'munca Felâtun geçinüp fazl ü hünerde
Tetkik-i esatir-i hudus u kîdem eyler
Yenişehrli Avni*

ESBAB-I TEMELLÜK (اسباب تملك) [Huk] Bir kimsenin bir şeye malik olmasını mucip sebepler mânasına gelen bir tâbirdir. Temellük sebepleri üçtür: 1.) Bey' ve hibe gibi mülkü bir malikten diğerine geçirmektir. 2.) İrs gibi bir kimsenin diğerine halef olmasıdır. 3.) Maliki olmıyan bir şeyi ele geçirmektir. Bu da ya hakikîdir, o şeye hakikaten el koymakla, yahut hükmidir, yağmur suyu biriktirmek için kab koymak ve av için tuzak kurmak gibi sebebini hazırlamakla olur.

Bu üç sebebin dışında olarak Devletler için fetih hakkı ve mürur-ı zaman da hukuk-i düvel kaideleince temellük sebeplerinden sayılmıştır. Mürur-ı zaman Devletçe temellük sebebi seylmasında müelliflerin bazıları tereddüt göstermişlerdir,

ESBAN-I HAS NALBANTLARI (اسبان خاص) [Sur.] Saray nalbantları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Esb; Farsça at olduğundan tâbirin mânası Saray atları nalbantları demektir.

ESED (اعد) [Ast.] Suver-i mantikiyenin hamilden itibaren beşinci ve buruc-i sayfiyenin ikincisine verilen addır. Esed; arapça Arslan demektir. Bu burcun Arslan şeklinde tasviri onun şiddet ve kuvvete benzetilmesinden ileri gelmiştir. Çünkü eskiden Güneş Milâdî 23/Temmuzda bu surete girerek 23/Ağustos'a kadar bunun dahilinde seyrederek ve seyr müddeti bu itibarla en hararetili zamanlara tesadüf eylerdi.

ESED BURCU (اسد برج) [Ast.] Buruc-ı felekiyeden beşinci burcun adı idi. «Kamus u

riyaziyyat' da bunun için şu izahat verilmişti: «Esed sureti İslâm ulemasına göre 27 kevkebden mürekkep idi ki bunun ikisi kadr-ı evvel, ikisi kadr-ı sani, altısı kadr-ı salis, sekizi kadr-ı rabi, dördü kadr-ı hamis, beşi de kadr-ı sadiedendir. Halbuki Britanyanın fihrist-i kevakiibinde suret-i mezkûre 95 kevkebdan mürekkep olmak üzere gösterilmiştir. Esed suretinin üst tarafında bulunan ve şimdileri «esed-i asgar» tâbir olunan suret ile bugün «key-su-yi brenis» namıyla yad olunan kevakiib-i müçtemianın (yıldız kümesi) bir kısmı da esed burcunun mütemmimatından addolunur idi.

«Mısırlıların (Oziris) namını verdikleri suret de bu olduğu gibi bazılarına (Jüpiter) veya «Nemenin Hergülü» (Hercule de Nemée) dedikleri suret dahi gene bundan ibarettir.

«Esed sureti vaktiyle esed burcuna tevafuk ettiği halde bugün itidaleyn noktalarının ric'i hareketi hesabıyla tetabuk etmemektedir. Binaenaleyh evvel-i hamilden itibaren mıntaka tul-buruc üzerinden 121 dereceden 150 dereceye kadar imtidat eden 30 derecelik kavse «esed burcu» namı verilerek esed suretinde tefrik edilmektedir.»

Esed; Arapça aralan demektir. Bu burcun aralan şeklinde tasviri onun giddet ve kuvvetine benzetilmesinden ileri gelmiştir. Çünkü eskiden güneş en hararetili zamanlarda bu suret dahilinde seyrediyordu.

Müneccimler Güneşin esed burcunda bulunduğu zamanlarda doğanların talih ve siyretlerini şöyle izah ederlerdi:

Güneş Esed burcunda iken doğan kimseler kudretli, nefislerine galib müdebbir, âlicenab, şan ve şerefe haris, sadık olurlar. Manen ve ahlâkan tekemmül ettikleri takdirde, câzib ve sevimli bir tabiat izhar ederler. Fakat tekemmül etmeyenler aleksas giddetli iptilâlarına esiri olarak hadit meşrep ve haşin olurlar. Bu burcun en esaslı medlûlü itimattır. Binaenaleyh bu esnada doğan kimseler, aksi sâbit oluncaya kadar herkesi iyi ve samimi bilerek daima haklarında itimat beslerler. Fakat Emniyet gösterdikleri adamlar ümitlerinin aksi tezahür edince itimatlarının ne kadar yanlış olduğunu pek acı surette hissederler. Bu ayda doğanların gözleri çok açık, ikbale ziyadesiyle haris olduklarından emellerinin pek az bir kısmı hakikat olur. Bazı hallerde, bunlar, her şeyde intizam ve tekemmül arayan hayalperest kimselerdir. Bunlar yalan ve sahte şeylerin izahını intaç etsen bile yine açık ve serbest anlatımları tercih ettikleri cihetle nadiren ketum olurlar. Pek ziyade işgal edilmiş oldukları za-

man mağrur ve muhakkar olmağa kabiliyet ve istidatları varsa da daima âlicenab ve merhametlidirler.

Bu burcundaki iki gayeden biri, gurur azamet, diğeri samimi ve rakib veyahud muhtemem ve ategün bir tabiatıdır. Esed burcunda doğanların hepsi arzularını fiil mevkiine koymak isterler ve nefse güvenme tabiatına malik olduklarından kendilerinin ehemmiyetli ve haris bulunduklarını zannederler. Doğum sırasında esed burcunda bulunan güneş hayatta: şahsı miknasiyet ahvale ve sairaye göre harekete müstait bir iktidar ve muvaffakiyet vâdeder. Nefse olan hâkimiyet ne kadar ziyade olursa muvaffakiyet de o nisbette büyük olur. Zira, o vakit viedan mukadder istidadı kadar tekemmül etmiş bulunur. Esed burcunda doğan kimseler: tensik ve tanzim etmek, emir ve mes'uliyeti deruhte eylemek istidat ve iktidarını haiz olduklarından daima her şeyin riyasetinde bulunmak isterler. Diğerlerinin malik olmadıkları kendilerine mahsus içten ve samimi bir hisle iş görürler ve bu sebeple bir dereceye kadar başkalarına nispetle, rûhanı haizdirler. Fitratlarında mündemiç rikkat, pek şiddetli ve derin olan hissiyat sayesinde çok şeyler öğrenirler.

23-31 temmuz arasında doğanlar ünsiyete kabiliyetli, sadık, metin, sevimli ve diğerlerine yardım seven kimselerdir. 1-10 Ağustos arasında dünyaya gelenler nefislerine daha emin, şöhrete daha haris ve iddiacı olup zatî meseleleriyle pek büyük işlerde muvaffak olurlar. Fitratları icabı olarak âmirlik ve müdürlük hassalarıyla mütehallik olduklarından diğerlerini tensik ve idarede pek ziyade iktidarı haizdirler. 10-21 Ağustos arasında doğanlar pek feylezof, insaniyet muhibbi, muhalesatı sever, muhabbetle vefakâr işlerinde ve sözlerinde sevimli olurlar. Uysal ve serbesttirler. Fakat daima diğerlerinin saadetlerini kendilerinkine tercih ettiren hissi bir merkez etrafından ayrılamazlar. Bunların hepsi az çok seyahatı seven insanları severler. İyilik ve fenalığı müsavî surette temin saadetini iltizam ederler. Bunların bünyeleri gayet kuvvetli ve sağlamdır. Hastalığa mukavemeti ve kuvvet ziyası intaç eden bir rahatsızlığı müteakip çabucak afiyetin iadesini mucib olan hayati bir kuvvete sahibdirler. Mahaza bunların kalb ve romantizmaya istidatları vardır.

Esed burcuna mensub olanlar âmir, zabıt ve bazı hallerde gayet güzel doktor olurlar. Bunların nefis sar'atlarına büyük istidatları olduğu cihetle san'atkarlıkta, aktörlükte, çalgıcılıkta veyahut diğerlerinin sürur ve mahzuziyetinin

den doğan işlerde muvaffakiyet ve rûçhan gösterirler. Hayatın ilk kısmı, ikinci kısmı kadar yüce değildir. Bunlar daima meselelerinin sermelerini iktifat ederler.

Evlenme hususunda diğer burclarda doğanların çoğu ile ünsiyet ve imtizac edebilirler. Fakat güneş seretan veya Hud burcunda iken doğanlar için pek kuvvetli ve hakım olup güneş cedi, delv veya akreb burcunda iken doğan kimselerle mesut olamazlar.

Bunlar âlicenap, mert, semih ve mağrurdurlar. Ateşin bir aşık veya kaygısız bir çapkın olurlar. Tehditlerle gözleri yılmaz. İkna suretiyle dirginlerini kolayca ele verirler. Hakiki bir dost ve necip bir düşmandırlar. Âli bir fikir sahibidirler.

Esed burcu: Necib, uzun boylu, endamı müteasib, geniş omuzlu, iri ve yuvarlak kafalı, açık renkli ve bazan kıvrık saç ve sakallı, müdevver ve çıkıntılı gözlü, kırmızısı renkli, metin ve muhtemem tavırlı bir insan husule getirilir.

Güneş Esed burcunda iken doğanlar: talihli ve ümidli olurlar. İstikballeri pek parlaktır. Zira yükselmeleri ve iktidarlari, metanet ve azimleri sayesinde yüksek makamları işgal etmeleri mümkündür.

Bunların en mühim hayat devreleri: 19, 38, 57 ve 86 yaşlarındadır.

Değil burcu esed öşkân-ı âlet selc-i baysadan Gazanfer şekli tasvir eylemiştir asuman üste La

ESEDİ (اسدي) [Mes.] Üzerinde aslan resmi bulunan Felemenk parasına verilen isimdir. Bunlara Türkçe olarak «Aralan» da denilirdi. Bunlar «Ecu de lion» denilen kuruslardı.

ESED-İ ASCAR (اسد آسگر) [Mrt.] Meşhur râsî Hovélius tarafından Esed suretiyle dübb-ü Ekber sureti arasına konulmuş bir surettir. Hovélius bu meyanda mevcut olup eski fihristlerin hiçbir surete raptetmedikleri dokuz kevkep ile kendisinin keşfeylediği diğer dokuz kevkebi havi olmak üzere bu sureti ihdas eylemiştir. Mümâileyh, dübb-ü ekber kurbunda bir dübb-ü asgar olmasına mebni esed suretinin üst tarafında bulunan bu küçük surete de «Esed-i asgar» namını vermiştir.

ESEDİYYE (اسدي) [Sof.] Kadiriyye tarikati şubelerinden birinin adı idi. Buna «müçaviyye» de denilirdi. Kurucusu Seyyid Abdullah-ül-Esedî'ye izafetle bu ismi almıştı. Seyyid Abdullah, Abdülkadir Geylânî Hicaz'da iken oraya giderek kendisinden feyz almış ve onun tarafından istihlâf olunmuştur.

ESER-İ CEDİD (اسر جدید) [San.] Eskiden mevcut kâğıtlardan birinin adıdır. Kâğıdın başında arap harfiyle ve soğuk damga ile eser-i cedit yazılı olduğu için bu adı almıştır.

ESER-İ İSTANBUL (اسر استانبول) [San.] İstanbul'da yapılmış olan birtakım porcelen mamulâtı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Galata'da ve Balat'ta açılan imalâthanelerde yapılan bu türlü mamulâtta gömme damga ve bazısında Yasarî hattıyla eser-i İstanbul yazısı vardır. Testi, kâse ve bardak gibi şeylerden ibaret olan bu mamulât daha ziyade beyaz zemin üzerine yeşil ve al çiçekli ve güllüdür. Domates, limon gibi şekilleri olanlar, tırtıllı bulunurlar da vardır.

ESFAR-İ KASİRE (اسفار كسيرة) [Bah.] İç denizlerde yapılan seferler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Dış denizlerdeki seferlere «esfar-ı medîde» denilirdi.

Esfar; seferin cem'idir. Kasir de kısa demektir. Şu halde tâbirin mânası kısa sefer demek olur.

ESFAR-İ MEDİDE (اسفار مدیده) [Bah.] Cebel-üt-tarik Boğazı dışında ve Atlantikle Avrupa, Asya ve Afrika kıt'aları sahil ve adalarında ve Amerika ile Avusturalya taraflarına yapılan seferler hakkında kullanılır bir tâbirdir. İç denizlerdeki seferlere «esfar-ı kasire» denilirdi.

Esfar; seferin cem'idir, medîd de uzun demektir. Şu halde tâbirin mânası uzun sefer demek olur.

ESHAB-İ FERAİZ (اصحاب فرائض) [Fer.] Ölünün terekkesinden kendisine ger'an hisse takdir olunmuş olan verese hakkında kullanılır bir tâbirdir. Feraiz sahibleri dördü erkekten, sekizi kadından olmak üzere on ikidir. Ricalden (erkek) olanlar: Baba, ced, ana bir er kardeş, zevce. İnaстан (kadın) olanlar: Zevce, müteveffanın kızı, oğlunun kızı, ana baba bir kız kardeş, baba bir kız kardeş, ana bir kız kardeş, ana, cedd-i sahiha.

ESHAB-İ TAPU (اصحاب طابو) [Mal.] Mutasarrıfının intikal sahibi bırakmaksızın mutasarrıfı kalarak müstahakk-ı tapu olan arazi-i emiriyye ve arazi-i mevkufo-i gayr-i sahihayı bigaraz erbab-ı vukufun takdir edeceği tapuyı misil mukabilinde tefviz edebilmek hak ve salâhiyeti olan kimseler mânasına gelir bir tâbirdir.

Eshab-ı tapu, dört derece itibar olunmaktadır:

1. - Müstahakk-ı tapu olan arazinin üzerindeki mülk, ebniye ve eşcarın intikal ettiği verese.

2. - Müstahakk-ı tapu olan arazi üzerinde eşcar ve ebniyesi bulunan kimse.

3. - O arazide şerik ve halit olan kimse.

4. - Müstahakk-ı tapu olan arazinin bulunduğu karye (köy) ahalisinden yere zarureti olanlar.

Dördüncü kısmı teşkil edenlerin istifade edebilmeleri, ilk üç derecedeki müstahakların bulunmamasına, yahut bulunup da imtina eylemiş olmasına bağlı idi.

ESHAM (اسهام) [Mal.] Üçüncü Sultan Mustafa zamanında çıkarılan istikraz kuponları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan esham, sehim'in cem'idir. Sehim; kısım, hisse; ek mânalarına gelir. Bu esham senevi beşer kese faiz'i idi. Karşılığı da İstanbul Gümrüğü ile diğer sağlam varidattı. Bunların sekizer, onar seneliği defaten taliplerine veyahut hükümetten alacaklı bulunan bazı bina eminlerine verilmişti. Bu tâbir sonradan çıkarılan dâhilî istikraz tahvilleri hakkında da kullanılmıştır. Esham; alınıp satılır ve nizamı mucibince her satış muamelesinde bir senelik faizi ferağ harcı olarak alınırdı. Bu harçtan ve mahlûlâtı muaccesesine hazinenin verdiği faizden mühimce varidat hâsıl olmakta idi. Bu esham o zaman mevcut olan mukataatın hemen hemen bir nev'i idi. Ancak eshamın karşılığı sağlam olmak ve sahiplerine faizleri muntazaman verilmekle beraber mukataat gibi artmak istidadında olmaması hasebiyle esham, mukataat-ı miriyye gibi, risal ve müteneffizan içinde muteber tutulmamakta idi. Eshamın hâmilleri alekser orta halliler ve fakir kadınlardı. Eytam namına da alındığı vâkı idi. Esham hâmilinin ölümü halinde veresesine intikal ettiği için bu yüzden kimse mutazarrır olmazdı. «Esham-ı cedide», «esham-ı mümtaze» adlarıyla esham da çıkarılmıştır. Bunlar için «esham-ı Osmanîye» tâbiri de kullanılırdı.

ESHAM-I CEDİDE (اسهام جدیده) [Mal.] 1865 senesinde çıkarılan esham hakkında kullanılır bir tâbirdir. Londra'da bastırılan bu esham yine o sene Paris borsasından istikraz olunan 150 milyon frankın taksitlerinin ödenmesine karşılık tutulmuştur.

ESHAM-I MÜMTAZE (اسهام ممتازه) [Mal.] 1274 (eylül 1857) de üç senede ödenmek üzere çıkarılan % 8 faizli esham hakkında kullanılır bir tâbirdir. Vaktinde ödenemediği için sonra-

dan bu müddet uzatılmıştır. Arapça bir kelime olan mümtaz, imtiyazlı demektir.

ESHA -I OSMANİYE (اسهام عثمانیه) [Mal.] Dâhilî istikraz kuponları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Osmanlılarda ilk dâhilî istikraz Üçüncü Sultan Mustafa zamanında yapılmıştır.

ESHAM-I UMUMİYE (اسهام عمومی) [Mal.] Dâhilî istikraz kuponları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «esham-ı Osmanîye» de denilirdi.

ESHAM MUHASEBECİ İÇİ (اسهام محاسبه چلیک) [Mal.] Üçüncü Sultan Mustafa'nın sâltanatı evailinde çıkarılan eshamın hesabını tutan kalem başındaki memurun unvanı idi. Çıkarılan esham yüzde beş faizliydi. Her sehim yüz keseliktir. İstanbul Gümrüğü ile diğer varidat karşılık gösterilmişti. Mali müzayaka tesiriyle bunların sekizer, onar seneliği birden taliplerine satılmıştı. Alınıp satılmaları da caizdi. Yetimlerle aceze alırlar, faizinden istifade ederlerdi. Fakat her sehmin satışında Devlet bir senelik faizini harç namıyla olırdı. Bu suretle temin ettiği varidat verdiği faizden fazla olmuştur. Adeta «mukataat» şeklinde bir muamele idi. Bu muamelenin mazbutiyetini temin için bir kalem tesis ve iptida «esham mukataacılığı», bilâhara «esham muhasebeciliği» unvanı ile memuriyetler ihdas olunmuş ve sonra da lâğvedilmiştir.

ESİRCİ (اسیرچی) [Hal.] Köle ve cariyeye alıp satanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan esir «Kamus-ı Osmanî» de «kul, köle. Harb esnasında düşman eline düşen tutsak, düşman elinde kalan asker. Hüküm altında bulunan, müptelâ, düşkün» suretinde izah edilmiştir. Bir zamanlar esircilik kâr getirir bir meslek halini almıştı. Köle ve cariyeler tagralarda esir pazarlarında alınıp satıldığı gibi İstanbul'da da eski ve yeni bedestenlerde ve Esir Hanında satılırdı. Üçüncü Sultan Murat zamanı bu ticaretin en parlak bir devri olmuştur. Saray böyle esirlerle dolup taşıdığı devlet erkânının, hattâ içtimâî mevkileri müsait olanların konakları, evleri birer esir yatağı halini almıştı. Kendilerine esirci süsü veren bazılarının yanlarına aldıkları kadınları satılık cariyeye diye esir pazarlarına getirip satanlar da oluyordu. Şehirli bazı kadınlarla esireiler de hakiki cariyeleri sahiplerinden (satıverelim) diye alıp pazara çıkarırlar, müşteri namına leventlere - pey akçası gibi biraz para mukabilinde - tevdi ederlerdi. Leventler bu zavallıları odalarına götürür, günlerce tutar ve «hilâf-ı âdet

şenaatlerde» bulunduktan sonra beğenmediklerini söyleyerek geri getirirlerdi. Bazı tellallar da esirci kadınlardan aldıkları cariyeleri levent odalarına götürmeyi iş edinmişlerdi. Fransızların souteneur dedikleri herifler gibi cariyeleri işleterek para kazanırlardı.

Hükümet, cariyeye alış verişindeki hesaplara, uygunsuzluklara nihayet vermek için boş yere «avratlar esircilikten menolunsun, kefilsiz tellallar kaldırılсын, esirci taifesinin balleri ıslah edilsin» diye emir üstüne emir verirdi. Fakat buna rağmen cariyeye alış veriş eskisinden günden güne beter şartlarla devam edip giderdi.

Esircilik müslümanlara mahsustu. Hristiyan ve Yahudiler esircilik edemezlerdi Bununla beraber gayr-i müslimlerden de esir kullananlar bulunuyor, ihbar üzerine baskın yapılarak ellerinden alınıp müslümanlara satıldıkları da oluyordu.

ESİRCİ EMİNİ (اسیرچی امین) [Hal.] Ganimet ve esirlerin çok olduğu zamanlar esir alıp satanlardan hükümet hesabına kuruşta bir para nispetinde bir varidat almak suretiyle bu işlerin kaun dairesinde cereyanına bakan memurun unvanı idi. Yalnız İstanbul'da senede yüz kese kadar hâsılât temin ederdi. Bu işler tavsayınca lâğvedilmiştir.

ESİRCİ GEMİSİ (اسیرچی کیمسی) [Bah.] Esikiden esir ticareti için çalıştırılan gemilere verilen addır. Esir yani köle ve cariyeye taşıyan gemi demektir.

ESİRCİLER KETHÜDASI (اسیرچیلر کتخداسی) [Ida.] Köle ve cariyeye satışı işleriyle meşgul teşekkül mensuplarından birinin adı idi. Bu teşekkülün başında bir de Şeyh vardı. Ona da «Esirciler şeyhi» denilirdi. Her ikisi esirci esnafı tarafından intihap edilir, ruus-i hümayunla tâyin olunurdu. Bu teşekkülün Tavuk pazarı civarındaki Esir Pazarı'nda hususî yeri vardı.

Avcı Sultan Mehmet zamanında musiki üstadlarından İtri Mustafa efendi bu vazife ile çerag edilmiş olanlardandır.

Hicri 1263 (1847) de esir pazarının dağıtılması üzerine bu vazife de tarihe karışmıştır.

ESİRCİLER ŞEYHİ (اسیرچیلر شیخی) [Ida.] Köle ve cariyeye satışı işleriyle meşgul teşekkülün başında bulunan zatın unvanı idi. Bu teşekkülde bir de kethüda vardı. Ona da «Esirciler kethüdası» denilirdi. Her ikisi esirci esnafı tarafından intihap edilir, ruus-i hümayunla tâyin olunurdu. Bu teşekkülün Tavuk pazarı civarındaki esir pazarında hususî yeri vardı.

Hicri 1263 (1847) de esir pazarının dağıtılması üzerine bu vazife de tarihe karışmıştır.

ESİR PAZARI (اسیر بازارى) [Hal.] Köle ile cariyelerin satıldığı yere verilen addır. Esir pazarı İstanbul'da Tavuk pazarı civarında idi. Esir denilen köle ve cariyeler bұrada eşya ve emtia gibi alınıp satılırdı. Tagralarda da esir pazarları vardı. Esir alıp satmağı kendilerine sanat ittihaz etmiş olanlar vardı. Bunlara «Esirci esnafı» denilirdi. Esirci esnafı kendi malları olan esirleri istedikleri fiyata sattıkları gibi satılmak üzere emaneten kendilerine bırakılanları sahiplerinin tâyin ettikleri fiyatlar üzerinden satarlar ve bu gibiler için sahiplerinden nafaka ve dellâliye namıyla para alırlardı.

Bu pazarın şeyhi ve kethüdası vardı. Bunlar ruus-i hümayunla tâyin edilirdi. Hattâ Avcı Sultan Mehmet zamanında musiki üstadlarından meşuhr İtri Mustafa efendi musikideki eşsiz bilgisine mükâfaten Esir pazarı'nda esirciler kethüdalığı ile çerag edilmişti.

1242 senesinde tatbik mevkiine konulmuş olan ihtisap ağalığı nizamnamesindeki sarahate nazaran o tarihlerde satılmak üzere emaneten bırakılmış olan esirlerden esirciler günde ellişer altmışar para alırlardı. Bu nizamnameye göre nafakanın mutedil bir hadde indirilmesi için ihtisap ağasına salâhiyet verilmiş ve satılan cariyeye ve köleden esirciler tarafından alınan dellâliyenin beşte birinin ihtisap resmi namıyla alınması da takarrür etmiştir.

Köle ve cariyelerin pazara getirilip satılmaları 1263 (1847) senesinde menedilmiştir. Vak'a Nüvis Lûtfi Efendi (Lûtfi Tarihi, Cilt: 8, Sf. 133) bunu «iptal-i pazar-ı esir» başlığı altında şu suretle kaydetmiştir:

«O vakte kadar eşya ve emtia misillü köle ve cariyeye namıyla bir takım aceze Dersaadet'de Çarşı-yı Kebir civarında Esirpazarı denilen mahalde alınıp satılır ve küllüyevm mezat usûlü iera olunup orada mütemekkin esirci esnafı yedlerinde mezat usulü iera olunup orada mütemekkin esirci esnafı müstakil odalarda iriî ufaklı, beyaz, siyah ve habes köle ve cariyeler bulunurdu. Köle ve cariyeye alıp satacak olanlar oraya gider, ahz u itâ ederler ve bir takım halk dahi seyriye giderlerdi. Beher sene muharrem dühulünde Babiâliyi teğrif-i hümayun mutad olduğu sırada sene-i haliye dahi Babiâliyi teğrif-i şahane vukuu ile huzur-u hümayunda akdolanen meclisi umumîde ıslâhat-ı mühimme ve usul-i adliye müzakeratı esnada kariha-i şahaneden salif-üz-zikir esir pazarının bir takım renciş ve azar vukuu mesmu âli buyurulduğundan bahisle kade-i şer' ve insaniyete muhalif böyle bir halin bekası tecviz olunamayacağından badema muamelât-ı rikkîyenin cevaz-ı geri dairesinde

deveranına itina olunmak üzere esir pazarının hemen dağıtılması hakkında sadir olan emri ferman-ı padişahlı muvabince pazar-ı mezkûr derhal lâğv ve iptal edilmiştir.»

Esir pazarları bu emir üzerine kaldırılmış da vak'a nüvis tarafından da kaydedilmiş oldu ve hile köle ve cariyelerin alınıp satılması tamamen menedilmemiştir. Esirciler daha bir müddet köle ve cariyeye alım satımına devam etmişlerdir.

Esir pazarı dağıtıldıktan sonra zenci köle ve cariyeler Fatih civarında bazı hanlarda, Çerkeslerde Tophane'de Karabağ mahalle ve sokaklarındaki evlerde esirciler tarafından satılırdı. Bir de hal ve vakti uygun İstanbul hanımları küçük çerkez cariyeler alırlar, evlerinde kimine saz, kimine raka talim ettirirler, bazılarına da çağına geldiklerinde odalık olmak üzere sıhhatlerine ve terbiyelerine ona göre itina ederek yağları ve hünerleri kemale gelince ağır paha ile satarlardı.

ESİR TÛCCARI (اسیر بیچاره) [Hal.] Satmak üzere İstanbul'a kız gitiren erkekler hakkında kullanılan bir tâbîrdir. Bunun yerine «esirci» de denilirdi. Esir tüccarlarına getirdikleri kızları esir pazarına götürüp sattıkları gibi, çoğu İstanbul'lu olan esirci kadınlar vasıtasıyla da satılırdı.

Kafkasya'nın güzel kızları, bunları avlamak üzere gizlenen insan avcıları tarafından çalındıkları gibi evlenme va'diyle kaçırlırlar, yahut istikbal ümidiyle İstanbul'a gelip satılmayı kendileri isterlerdi. Tarlalarında, evlerinde çalıştırdıkları köle ve cariyelerini birbirleriyle evlendirip onların hayat mahsûllerini esir adederek satmak hakkına mâlik olan zenginler tarafından esir ebeveyni azâdetmek için evlâdının biri, ikisi satılmak üzere İstanbul'a gönderilirdi. Asil ve zengin kızların da satıldıkları olurdu. Bunun sebebi ise asil bir kızın maduni ile evlenmesi çirkin görüldüğünden o mahrumiyetle diyarlarını terketmelerinden ileri geliyordu. Bu gibilerin bağlarındaki kenarı küçük saikimlarla süslü tas gibi gümüş başlıkları göğsü, kolları düğmeli kenarı sırma şeritli entarileri, kemerleri, zengiliklerini, tavırları asâletlerini gösterirdi.

Satılığa gelen cariyeler arasında güzel, çirkin her türlü bulunduğu gibi hüsnüne, endamına tenasübüne, yaşına göre her fiatta kız vardı. Bir dişi noksan ise bedelinden 1000 kuruş tenzil edildiği gibi bağında ayax (saçsız), gagı, kısa boylu olanlar da fiyatından düşerdi. Düz taban olanlar uğursuz sayılarak ya güç satılır, ya hiç satılmazdı. Çocuklular dayalık (süt nane)

için çocuğu ile beraber alınır, çocuğu harifte ücretle diğer bir süt nineye verilir.

Leylâ hanım hatıratında (Harem ve saray âdât-ı kadimesi, Vakit Gazetesi 1332) cariyeye satışı şöyle anlatır: «Begenilen cariyeye; uykusunu tecrübe için bir gece müşterinin evinde bırakılmak âdetidir; eğer uykusu ağır, horlarsa fiyatından tenzil edilir. Cariyenin bedeli tabib ve kabile (Doktor ve ebe) muayenesinden sonra verilir. Esirci kadını hem tüccardan hem müşteriden tellâliye alır.

Esirci kadını hanıma: «ugurlu kademli olsun, Allah can peliği versin, güçlü kuvvetli kız, yesin, içsin bakınız daha ne olur; tepe tepe kullanırsınız ya hanımefendicğim, ben size hiç fena esir getirir miyim, kadını mı? Biz müşterisine göre bülbul serçe, serçeyi bülbul ederiz; allam ettim, kalem ettim, gül gibi kız çürüttüm. Ayıpsız, levent gibi esiri size ucuzcaşık alıverdim. Pazara çıkarsa bundan ziyade para eder, ya efendi zâde? Hizmeti de atış gibidir. Eğer beğenmezseniz ben ne güne duruyorum? Onu size çabucak satıveririm; atış pahasına sürerim. Böyle esiri kapalı kapalıdır. Bunların sürüsüne kıran girmede ya, sürüsüne bereket, elimi sallasam ellisi, başımı sallasam tellisi; içim ne efendizadem? Beğendirinceye kadar taşıyım; biz de sayenizde geçineceğiz hanımefendim» diye sokak yazıcıların matbu mektupları gibi hatırasında menkuş bilizum, bîmâna lâfları tekrar eder, «Allah binbir bereket versin kadını» der çıkar.

«Satın alacak erkek, kızın göğsünü, kollarını ve dizlerine kadar bacaklarını muayene edebilir. Bu kızlardan bilerek ortak üstüne gidenler vardır. Ahlâk ve insâf sahibesi olanları esirciye hattâ müşterisine sorar, evli ise imtina eder. Aldatılırsa kaçacağını bildirir, kendini aldırılmaz.

«Cariyeler, Avrupalılara zannettikleri gibi badebaht değildirler. Yiyecekleri, giyecekleri hanımınkilere yakındır; her suretle hüsn-i muamele görürler, sert efendilere tesadûf eder de memnun olmazlarsa diğer birine satılmasını teklif eder. Arzusunu yerine getirilmezse kaçar, kendisini sattırır. Kaçarken evden hiçbir şey çalmaz. Boşcağına bir takım çamaşır koyar. Fırarına âlâmet olarak çıktığı kapının, ya açtığı duvarın yanına terliklerini bırakır. İltica ettiği esirci gelip sahibine haber verir. Cariyeler arasında hırpalananlar, dayak yiyenler yok dendi amma sebep valideleri idi. Zira Çerkes kadınlarının bazıları kızlarını ta beşikten paşa haremî olup ihtigam ve olmaları içinde ömür geçireceklerine dair nianilerle, sözlerle büyüt-

tüklerinden bu arzu ve ümitte İstanbul'a gelip te ev sahibinin hercai kelebek gibi etrafında dolastığını görünce yüz vermekten, hanımlarının sebep-i felâketi olmaktan çekinmeyenler vardır. İşte o vakit kıskançlıkla beraber hırpalanarak ta başlar. Yoksa sahibesi ne kadar başın olsa hiç olmazsa verdiği parayı düşünerek cariyesinin sıhhatini nazar-ı itibardan dür tutmaz. Esirci marifetiyle, yahut esir pazarında sattırır. Evinde alıkoyup eziyet etmez ve edemez. Bu kızlar arasında o kadar iyileri ve sadıkları bulunurdu ki hanımın saadetini ihlâl etmemek için başka sebepler icad eder, kendini behemehal evden çıkartır, eski ise çerağ olmak yeni ise satılmak suretiyle hanımı kurtarırdı.

«Kafkasya kızları memleketlerinden, kabilelerinden, ailelerinden mahrumiyetlerinden sonra ne haber alabilirler, ne kendilerinden haberdar edebilirler. Evvelâ esirciler mani olurlar, sonra da efendi kapısında akraba araştırmak, görmek âdet olmadığını bilirler. Teğebbüs etmezler. Şayet talih tesadûfen teallûkatından bir kimseye kavuşturursa içtinap ederler, sahibeleri munsif kadınlarla arasına görüştürürler. Bu kızlar târike-i dünya gibi yaşamaya mahkûmiyetlerini bilirler, o hayatla ülfet ederler, o hale kalben memnun olmamakla beraber şikâyet etmezler. Gençler gen, şatır hizmet ederler. Orta yaşlı mevkiini tutmuş kalfaların (ah felek yandı yürek, çare nedir çekmek gerek) diye tezallümleri kalbi infiallerini izhar eder idi ise de ya efendisine ve refikalarından birine sövüp odalarına çekildiği günlerde vâkı olurdu. Daima sadık, muti idiler. Hainleri pek nadir görülürdü.

«Ticaret için alınanlar: 6, 7 yaşından 10, 12 yaşına kadar ve yüzü, endamı büyüdükçe güzelleşecekler intihap olunur. Okutulur, musiki aletlerinden kolay çalınır kanun, yahut santur öğretilir. Elleri bozulmamak için kaba hizmete konularak büyütülür. Kırıtmalara, gamzelere, işvebazlıklara alıştırılır. Kafkasya'dan hicretlerinde fakr ü zaruret bu kızların pek ucuz hattâ bir kaç altına satılmasına sebep olduğu zaman, memleketimizin aşağı tabaka halkı bile almışlardır. Bunlardan sonra satıp istifade etmek isteyenler de vardı. Bu kızcağızlar istikballerini bilir, hüsn ve zarafet iktisabına ceht ederlerdi. Yağları gelince esirciler sahibesine pervanelik sıfatını takınır, Mısır prenslerinden, Tunus beylerinden, Hint zenginlerinden, Bağdatlıdan, Yemenden ve dünyanın her tarafından parlak müşteriler yağdırır. Kimi cariyeyi alıp nikâh ettikten sonra götürceğini, kimi vekilini gönderdiğini söyler. Hanım: «Diyar-ı ahar-

dan gelen müşteri sakin evli olmasın, adam ya huysuzsa? Öyle uzaklara vermek istemem» derse «a kadını mı çehir kızlarının canı yok mu? çayizi ile, çimeni ile, teli ile, duvağı ile gidiyor da kocası üstüne ortak getiriyor, kızın kısmetini kesmeyiniz, eigeri beş para etmez bir kız olmasınlar, altınlar içinde yüzecek, varın kocası çirkin olsun, ihtiyar olsun, daha âlâ, ya herif genç kızı görünce eski karısının yüzüne bakar mı ya? Bu da herifin yüzüne gülsün, ötekini bir köşeye tıkasın, saltanatın, maha üstüne otursun; size dua eder, bana da Allah razı olsun der» diyerek batıyı ikna çalışmakla beraber «a velisimet zadem Gonca, Gülnihal, (kızın ismi ne ise) gibi malın olsun, elini öpene verisin, daha yaşı ne başı ne, sözleriyle de idare eder. Kız ya mabeyin odasına yahut talibin hanesine ya kâhya kadını, ya bir kalfa refakatiyle gönderilir. Bu suretle birkaç müşteriye çıkar, nihayet 300, 500, 600 liraya birine satılır. Eğer rahat ettiren adama düşerse hanımını unutmıyanlar çoktur. Gelir, görür, uzakta ise yazar, ufak tefek hediye gönderir, hanımı da validesi gibi mukabele eder.»

Hierî 1263 (1847) de esir pazarının dağıtılması üzerine esir tüccarı tarihe karışmış ise de köle ve cariyeye alım satımı 1908 temmuz inkılâbına kadar devam etmiştir.

ESKİ (اسکی) [Sar.] Kademli yerinde kullanılan bir tâbîrdir. Hizmetlerinde eskimek suretiyle bu unvanı alanların kadir ve itibarları arttığı gibi tarakki yolu da kendilerine açılmış bulunurdu. Kademli olmaları «acemi» denilirdi.

ESKİ EL (اسکی ایل) [Coğ.] Konya dâhilindeki bir kasabanın adıdır. Orada ikân olunan aşirete nisbetle bu adı almıştır.

ESKİ SARAY (اسکی سراي) [Sar.] Fâtih Sultan Mehmet tarafından İstanbul'un fethini mütaakip şimdiki Üniversitenin yerinde yaptırılan sarayın ismi idi. Yeni saray adı verilen Topkapı sarayının hükümdarların oturma yeri ittihazından sonra bu saray padişahların haremeleriyle eski kalfalara tahsis olunmuştu.

İçinde erkek kadın binlerce papazın barındığı bir manastırın yerinde Fâtih Sultan Mehmet zamanında yapılmış olan bu saray hakkında Evliya Çelebi (cilt 1, sayfa 118) şu izahatı veriyor:

«Eb-ül-fetih oldıyari fethedüp yerine 858 senesinde Eski sarayın inşasına şuru' edip 862 de tamam olup burç ve bârusuz ve dandanı

bedensiz ve hendeksiz bir surdur. Ama gayet metanet üzere bina olunup cümle divar üzere resas-ı nilgün ile mesturdur. Ol asırda dairen madar cirmi 12.000 arşın idi ve şekli-i murabba kârgir binadır. Bir rûknü Sultan Beyazıt kazancıları köşesinden ta Misk sabunu babına müntehi idi. Andan bir köşesi Dellâk Mustafa Paşa sarayında nihayet bulurdu. Andan bir rûknü Küçükpazar seddi ve sahrıncı üzere karar bulmuş idi. Hâlâ yeniçeri ağası sarayı ve Siyavuş Paşa sarayı zemini mezkûr saray-ı atik yerinde idi ve andan bir köşesi ta Tahtakale üstündeki sedden ubur edip yine kazancı tacirleri köşesine gelince bir saray-ı azîm inşa edip içinde günâgün kaalar ve mütaaddit harem höc-releri ve maksureler ve havuz ve şadırvanlar inşa edip matbah-ı Keykâvus ve kiler-i hassa ve 3000 teberdaran ve bikâkül hüddamına mütaaddit haneler bina etti ve bir oda akağa ve bir de kara ağa bina edip cümlelerin üzerine Dâr-üs-saade ağasını hâkim edip hasekilerle kral kızını dahi bu saray-ı atika koyup haftada iki kere yeni saraydan eski saraya gelip ol gece adalet ederdi.»

Yeniçeri ocağının kaldırılması üzerine, (hicri 1241) yeniçeri ağalarının işgal etmekte bulundukları Süleymaniye'deki ağa kapısı, Meşihat dairesi itti haz olunduğu gibi eski saray da, içindekiler yeni saraya nakledilmek suretiyle, Serasker dairesi itti haz kılındı. Ağa kapısında mevcut yangın kulesinin yıkılarak Serasker dairesi itti haz olunan eski saray bahçesinde bir yangın kulesi yapılması da takarrür etti. Ahşap olmak üzere yapılmasına başlanılan bu kule bittiği günlerde ileri gelenlerden bazı-larının öldürülmesi için tertip olunan bir ihtilâl hareketi sırasında yanmış, bilâhara şimdiki yangın kulesi kârgir olarak yapılmıştır.

Şimdi Üniversite olan eski Harbiye Nezareti binası, mevcut saray yıkılmak suretiyle, 1282 de yapılmıştır. Bina, mühendishanenin yetiştirdiği güzide mühendislerden Ali Paşa'nın eseridir.

İstanbul'un payitaht itti hazından sonra tahta çıkan Osmanlı Padişahlarının biat resimleri Yeni Saray adı verilen Topkapı sarayında icra olunmak âdet olmuştu. Yalnız beşinci Murat'la Sultan Reşat'ın biat resimleri burada yapılmıştır.

ESKİ ODALAR (اسكى اودالار) Yeniçeri ocağının kışlalarından birinin adıydı. Diğerinin ismi de (yeni odalar) dı. Yeniçeri ocağı en son olarak yüz doksan altı orta idi. İzzî Efendi

tarihinde (İzzî Tarihi Sf. 186) kışlaların yüz doksan dokuz daire olduğu gösterilmiştir. Şu hale nazaran her orta bir kışlada ikamet ediyor demektir. Daha doğrusu her ortanın ayrı bir dairesi vardı demek oluyor.

Her daire matbah, kiler, zabitan ve neferat koğuş ve odalarını havi idi. Kapıları mermer direklerle müzeyyen ve üstünde içinde oturan ortanın alâmet-i mahsusası menkuş idi.

İşbu kışlalardan yüzü cemaat, altmış biri bölük, otuz dördü sekban ve dördü de solak ortalarına mahsustu. Yirmi altı adedi eski odalar denilen mevkide ve yüz yetmiş üçü de yeni odalar adındaki yerde idi.

Yeniçeri kışlalarının mühim bir kısmı yarı olarak sonradan yapılmıştır.

Eski odalar Şehzade-başında idi. Cevat Paşa eserinde (Tarih-i Askerî-i Osmanî kitab-ı evvel Sf. 31) eski odalar mevkii ni şöyle târif ediyor: «Eski odalar Osman Baba türbesi arkasında yani Şehzâde camii karşısında olup (birler kapısı) dedikleri kapı türbe-i mezkûrenin ittisâlindeki sokagın başında ve (kırk dört kapısı) ise işbu türbenin yanında yani birler kapısı olan yerden Çukur Çeşmeye inen cad-denin nihayetinde olarak bu iki kapının ara yeri ile direkler arasının arkasına ve Şehzâde karakoluna doğru olan mahallerin iki ciheti yani Şehzade başında Kapamacılar caddesinden Çukurçeşme tarafına kadar olan ada kâmil olan eski oda kışlalarının hududu dahilinde idi. Elyevm Acemoğlu hamamı denilen hamam ise acemi oğlanlar kışlası derununda olup padişahlar ise birinci ortaya mensup neferattan ve mahsus ulûfeleri olduğu cihetle birler kapısı denilen kapının üzerinde bir de hünkâr köşkü var idi.

Sultan Mahmut tarafından 1241 de yeniçerilerin ilgasını mütaakıp yeni odalar yakıldı gibi bir kaç gün sonra eski odalar da yıktırılmıştır. Arsaları hakkında yine Cevat Paşa'nın verdiği malûmat (Sf. 32) fâideli olmak itibarıyla aynen naklolunur: «Yeni odalar vak'a günü ihrak olundu. Eski odalar ise bir kaç gün sonra hedmedildi.

Bunların arsalarının hâli kılması ve hususiyetle İstanbul'un cemiyetli mahallinde böyle hâli mahallin ipkısı tecviz olunamadığından ve yeni odaların mevkii kâmil olan haneler binasına müsait değil ise de peyderpey han ve dükkân ve bostanlar bina ve ihdasına ve eski odalar mevkice şereflî olmakla haneler inşasıyla arsalarının bil-icareteyn taliplerine icarına ve Babîâli civarındaki hanelerden alınıp ilâve olan on iki bin bu kadar zira arazi-i vakfiyenin

mezkûr arsalardan bilmesaha suret-i şer'iyesi-ne tevfi kan istibdallerinin icrası hususuna irade-i seniye sâdir olmuş ve Sultan Ahmet camiiinde liva-i saadet sayesinde vaka-i hayriyenin hüsn-ü neticesi müşahade olundugundan teşekküren ve teminen mahal-i mezkûrenin Sultan Ahmet vakfına tashihi ve yeni odaların yerine Ahmediye ve eski odalar mevkisine Fevziye tesmiyesi ferman buyurulmuştur.»

ESLIHA-I NARIYE (الاسلحة النارية) [Ask.] Ateşli silâhlar mânasına gelir bir tâbirdir.

Barutla dolup atılan silâhlara «efvâh-nariye» veya «esliha-i nariye» denip hafif ve sakil olmak üzere iki kısma ayrılır. Hafife; tüfek ve tabanca envai, sakile de; top, havan vesaireler.

Hafif eslihadan iptida «Arkebuz» denilen «fitilli tüfekler» vardı. Sonra «fitilli musket», «zenberkli musket», daha sonra «çakmaklı tüfekler» yapıldı. İlk yapılan tüfekler gayet ağır olduğundan meterislerde kullanılmıştır. Bu cihetle bunlara «meteris tüfegi» denilirdi. Boyu gayet kısa ve çapı ağız tarafından olduktan başka iç tarafında başka olarak bir eins tüfek daha yapıldı, ona da «karabina» denildi.

Marsigli'ye atfen Cevat Paşa diyor ki: bir Türk askerinin esliha-i nariyesi fitilli ve gayet ağır musket «arkebuzdan ağır bir tüfek» dir ki 6, 9, 12, 15, 25 dirhem vezninde kurşun atar. Tüfekleri ise hemen İspanyol tüfengi tarzındadır. Tabanca dahi kullanırlar. Bununla 4, 6, 8 dirhem ağırlığında kurşun atarlar. Esliha çaplarının böyle muhtelif olmasına sebep top-hanelerinin asla kurşun yetiştirmemesinden neş'et eder. Bu cihetle Türkler mühimmat arabalarıyla bir çok külçe kurşun nakledip neferata tevzi ederler. Neferatın çoğunda ise tüfeklerine mahsus kurşun kalıbı olmakla bu kalıplarla külçelerden kurşun dökerler. Bundan başka kalıbı olmıyanlar dahi diğer âlet istimaliyle kendilerine lâzım olan kurşunu tedarik eylerler. Ezcümle buna mahsus keskin bir nevi balta olup anılla kurşun murabba-üş-şekil keserek bunlarla tüfeklerini doldururlar. Tüfeklerinin çoğu ashabının malı olup devlet tarafından verilmemiştir. Menzilleri ziyade olan tüfekleri muharebede taşınmak müşkül ve kundaksız atmak gayet güçtür. Bununla beraber Türkler ve bahusus Mısır yeniçerileri onları omuzlarında naklederler. Hattâ hiç bir yere dayanmaksızın tüfek atıklarını ve tüfegin tepmesine mukabele eylemek için atarken bir sağdan geri ederek gayet sahih menzile isabet ettirdikleri ni gözümle gördüm. Bu tüfeklerin pek çoğu

gümüşle müzeyyen ve ayat-ı Kur'aniye ile muvevsahtır. Bahusus Mısır yeniçerilerinin ki tezyinat cihetiyle diğerlerine faiktir. Bundan madâ (dipçik) ağacını fildişi ve sedef ve mercan ile tezyin ederler. Yeniçeriler süvarilerin cüz-i âzamı gibi tabanca ile mücehhez olup bunu yan taraflarına asarlar.»

Yine Cevat Paşa (Monte cucolli) dan buna dair şu malûmatı tercüme etmiştir: «Türk musketi bizimkinden uzun ise de çapları daha küçüktür. Anların tüfek endazlarında palaska ve barutluk olmadığından doldurmak için bizimkilerden daha ziyade dikkat sarfederler. Ancak demirlerinin suyu gayet iyi olduğundan musketleri, kurşunlarının ağırlığı kadar ağırlıkta olan barutla doldurulur, ve bu cihetle menzil ve tesirleri bizimkinden daha ziyade olur. Bir de Türk tüfek endazlarında «Furset» yani iki demir parçasından ibaret olup tüfegi üstüne dayıyarak nişan almakta müstamel olan çatal olduğundan nişanları daha hatalıdır. Fitilleri bükme pamuktur.»

Osmanlı esliha-i nariyesi meyânında bir de (el havanı) vardı. Bu havanın kundağı 1,87 metre olup çakmaklıydı.

ESMA-I ZATİYYE (اسماء ذاتية) [Sof.] zata mahsus isimler mânasına gelen bu terkip sofiye istilâhı olarak şöyle izah edilmektedir: vücudu gayrin vücuduna tevakkuf etmeyen Allahın vücudu gibi ki kendisi mevcut olduğu halde vücudu âharın mevcudiyetine mevkuf değildir.

ESMAYI ÜZERİNE SİCRATMAK (اسماءى اوزرته سيجراتىق) [Hal.] Mecaz yoluyla fenalığı davet etmek, taarruz ve tecavüze meydan vermek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ESNAF LONCASI (اسناف لونجاسى) [Tic.] Esnafın toplantı yapmalarına ve işlerinin idaresine mahsus kurum hakkında kullanılır bir tâbirdir. Fransızca Loj (Loca) kelimesinden alınmıştır.

ESNAF ŞFYHİ (اسناف شفىهى) [Tic.] Esnafın büyüğü yerinde kullanılır bir tâbirdir. Şeyh Esnafın şikâyetleriyle ve devletle esnaf arasındaki işlerle meşgul olurdu.

ESNAF YİĞİT BAŞISI (اسناف يىگيت باشيسى) [Tic.] Esnafın zanaata ve ustalığa ait işlerine nezaret eden adam hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bir çırağın veya ustanın kendi başına iş sahibi olabilmesi ancak yığit başının icazet yani izin vermesiyle olurdu.

ESSEYYİD (السييد) [Hal.] Ulu, bir kavmin ulusu mânasına gelen Seyyid'in arab kaidesiyle yazılış şeklidir. Seyyid; Cenab-i Peygamberin

sülâlesinden gelenler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ESTIMARE (استیماره) [Mal.] Fıçı, bomba gibi yuvarlak kapların sâfi sıklığını, istiaab de-recesini tâyin için yapılan ameliyata verilen addır. İtalyanca Estimare kelimesinden alınmıştır. Bu sebeple istimare yanlışdır.

Gerek dahilden ve gerek eenebi memleketlerden şarap, rakı, soma, sirke vesaire nakleden gemi ve kayıklardaki büyük fıçılarla ambarlarında mevcut bulunan müskirat ve sirkenin ve bira fabrikalarının kazanlarındaki biranın miktarını tâyin için yapılan ameliyat da estimaredir.

Müskirat resmi düyun-ı umumiye idaresine verilmiş varidat cümlesinden olduğu için bu ameliyat o idarenin memurları tarafından yapılır ve bu münasebetle harç ve resim alınır. Buna «estimare harcı», «estimare resmi» denilirdi.

ESTİMARECİ (استیماره‌چی) [Mal.] Düyun-ı umumiye idaresinin iskelelerde kantarencilerle beraber bulundurduğu bir memura verilen addır. Bu memur estimare yani tahmin işleriyle muvazaf olduğu için bu ad verilmiştir.

Bu tâbir, aynı mânaya gelen Fransızca estimer kelimesinden alınmadır.

ESTİMARE HARCİ (استیماره‌خ‌رجی) [Mal.] Fıçı, bomba gibi kaplarla gümrüklere gelen şarap ve müskiratın gemi veya mavnalarda estimare usulüyle miktarı tâyin olunduktan sonra menşelerine göre istifa olunan resim mânasına gelir bir tâbirdir. Alelûmum Yunan şaraplarından her yüz kiloda 78 santim, Sisam'dan gelen şarapların 100 kilosundan 1,56 kuruş, Sisamdan gelen rakılardan yine yüz kiloda 3,12 kuruş, Ağrıboz şaraplarından on bin okkadan aşağı ise okkasından bir santim, bu miktardan fazla ise maktuan yüz kuruş alınır. Bu harç 1325 senesinde kaldırılmıştır. Ondan sonra oralardan gelen müskiratın estimare usulüyle miktarı Düyun-ı umumiye memurları tarafından tâyin olunur ve icap eden resmi alınır.

ESTİMARE RESMİ (استیماره‌رسمی) [Mal.] Fıçı, bomba gibi kaplarla gümrüklere gelen şarap ve müskirattan estimare usulüyle tesbit olunan tartıları üzerinden alınan vergi mânasına gelir bir tâbirdir.

Estimare için kullanılan mikyas vaktiyle bu iş için tâyin olunan bir memur tarafından tetkikat neticesi olarak yaptırılmış beheri dörder boğuma münkasım mütaaddit dereceli bir değnekten ibaretti. Bu mikyasa ve boğumların taksimatına göre tartı miktarlarını belirten bir de cetvel tanzim olunarak bir hayli müddet

elden ele intikal etmiştir. Bilâhara Düyun-ı umumiye idaresi, estimare için istimal olunacak mikyası ve müskirat kaplarının enva' ve eskâlini ve her birinin cesametine göre kilo hesabıyla istiap edebileceği müskirat miktarını gösteren «cetvel kitabı» namıyla müskirat müfettişlerinden (Derimont) a 1324 de bir risale tanzim ettirmişti. Kabların içinde bulunan şarap ve sairenin miktarı bu kitap delâletiyle tâyin olunurdu.

Bomba gibi büyük fıçılarla ufak varillerin istiaplarının tâyini kolaylaştırmak için bazı vesait istimal olunduğu gibi gayr-i muntazam olarak yapılan küp gibi bir kısım kabların istiaplarını tâyin için de umumî bazı düsturlar istimal ve tatbik olunurdu.

Estimare resmi 1325 senesine kadar alınmıştır. O sene yapılan bütçe kanunu ile lâğvedilen birtakım rüsum meyanında bu da ilga edilmiş ve Düyun-ı umumiye memurları tarafından rüsum-ı sitte meyanında tahsil ve istifaya bağlanılmıştır.

Bilûmum müskiratın kıymetinden yüzde yirmi suretiyle ve «rüsum-ı müctemîa» namıyla bir resim alınırken 7 safer 1278 tarihiyle neşrolunan nizamname ile bu resim kaldırılmış ve estimare usulü tanzim kılınmıştır.

ESTİMATÖR (استیماتور) [Mal.] Gümrük beyannamelerinde yazılı eşyanın fiyatını orijinal fatura, katalog, evrak ve vesikalarla tetkik ve eşyanın kıymetini tahmin eden memura verilen unvandır. Muhammin demektir. İtalyanca esdimatör'den alınmadır. Hükümetçe kabul ve tatbik olunan beyanname usulünde bir tüccarın verdiği beyanname yazılı eşyanın orijinal faturalarında gösterilen fiyat, estimatörlerin malûmatına uygun düştüğü surette kabul olunarak gümrük resmi alınır. Bu usulün tatbikinden evvel, gümrüklere gelen kumaş, hırdavat ve kantariye eşyasının beher kilo, metro, adetleri üzerinden tahmin suretiyle resim alınır. Rüsumat idarelerinde eşyanın nevi ve cinsine göre fiyatının tahmini için ayrı ayrı estimatörler kullanılır. Alelûmum ipekli, yünü ve pamuklu kumaşlarla bunların mahlûtlarından imal edilen her nevi eşyanın fiyatını tahmine memur olan estimatörlere manifatura estimatörü denildiği gibi teneke, demir, kalay tütüya, alpaka (nikel) ve sim yaldızlı madenler ve bunlardan imal olunan sair eşyanın fiyatını tahmin edenlere hırdavat estimatörü ve bilûmum ecza ve edviye estimatörlerine ecza estimatörü kahve, pirinç, şeker, amerikan bezi, demir çubuklar ve alelûmum demir emtiası gibi sıklık ile münasebeti olan yani kiloya tâbi bulunan emtianın estime-

sine memur olanlara da kantariye estimatörü denir.

Mensucat kısmından ayrılan halı, şal ve seccade gibi eşyanın fiyatının tahmini halı estimatörlerine aittir.

Paket gümrüklerinde bulunan estimatörler ile ufak tefek siparişler üzerine parça halinde gelen eşyanın fiyatını tahmine memurdurlar.

Müskirat ve zahire gümrüklerinde eenebi memleketlerinden gelen buğday, un, arpa, şarap, konyak, bira ve buna benzer müskirat fiyatının tahminini müskirat ve zahire estimatörü denilen memurlar icra ederler.

Meyvahoş gümrüklerinde ise sebzelerle yağların ve meyvaların fiyatlarını tahmin ile meşgul olan memurlara meyvahoş estimatörü denirdi. İstimatör yanlışdır.

ESÜP SAVURMAK (اُسوب‌ساوردمق) [Hal.] Mecaz yoluyla atup tutmak, hiddetlenmek yerin de kullanılır bir tâbirdir.

Buna benzer daha bir hayli savurdum, esdim; Ses, nefes hepî tükenmişti nihayet kestim.

Mehmet Akif

ESVABİ (اُوابی) [Sar.] Padişahın giyim işleriyle meşgul olan memurun unvanı idi. Esvap arapça esbab demek olan sevb'in cem'idir. Bu sebeple esvabî esvabî demektir. Müteaddit esvabî olduğu için başlarına «ser esvabî» «ser esvabî-i şehriyari» de denilirdi.

ESVAP AKÇAŞI (اُواب‌اچ‌شی) [Sar.] Elbise parası mânasına gelir bir tâbirdir. Esvap akçesi yılda bir defa verilirdi. Esvap; urbalar giyecek şey demek olan sevb'in cem'idir.

ESVAPCI (اُوابچی) [Sar.] Padişahların giyim işleriyle meşgul olan memurun unvanı idi. Bunun yerine «esvabî» da denilirdi. Başlarına «esvabî başı» denildiği gibi «ser esvabî», «ser esvabî-i şehriyari» de denilirdi.

Büyük adamların elbisesine ve elbiseye müteallık mübayaat ve siparişlerine bakan adamlara da bu ad verilirdi.

Arapça bir kelime olan esvap giyilen şeyler, libaslar demek olan «sevb» in cem'idir. Halk arasında espab, espabî şeklinde teleffuz olunurdu.

ESVAPÇIBAŞI (اُوابچی‌باشی) [Sar.] Padişaha mahsus giyim işleriyle meşgul memura verilen unvandır. Esvapçılar saraya ait giyim işlerini de idare ederlerdi. Esvapçılara «Esvabî» ve başlarına «ser esvabî» de denilirdi.

Esvap; çok az kullanılmış olan «sevb» in cem'idir. İnsanın giydiği şeyler mânasına da Zebanzedi «esbap» dır.

ESVAP EMİNİ (اُواب‌امینی) [Ask.] Yeniçeriliğin ilgasından sonraki ordu teşkilâtınca bilhassa süvari alaylarında debboy işlerine nezaret etmek, alayın resmî dairelerdeki işlerini tâkib eylemek üzere alay kadrosu haricinde olarak müstahdem mülâzım veya yüzbaşı rütbesindeki zabite verilen unvandır. 1908 inkılâbından sonra yapılan teşkilâtta bu vazife kaldırılmıştır.

ESBEH (اُشب) [Hal.] Kabadayı yerine kullanılır bir tâbirdir. «Lehçe-i Osmani» de Rana, levendane edalı, serbest tavırlı, kabadayı, Hüseyin Kâzım Beyin «Türk Lûgatı» nda «Kabadayı, levent edalı, mağrur, seccat furuş», «lûgat-ı Ebüzziya» da «rana, Levendane edalı, iri boylu genç irisi, kabadayı» suretinde izah olunmuştur. Ebüzziya ziyade benzer mânasına gelen «Arapça esbeh kelimesinden alınmış olması maznun olduğunu ileri sürdüğü halde esbe suretinde yazan Şemsettin Sami Bey ise Arapça esbeh kelimesinden alındığını yazar. Yeniçeriler hakkında ziyade geçer.

EŞEĞE TERS BİNDİRMEK (اُشک‌ترس‌بندیرمه) [Hal.] Teşbir ve terzil, mahcub ve rusva etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden bir kısım kabahatlılar eşeğe ters bindirilip çarşı, pazarda dolatıldıkları için bu tâbir meydana gelmiştir.

EŞEK DAVASI (اُشک‌دعوا) [Jeo.] Talebeler arasında müselles davası (üşken) için kullanılır bir tâbirdir. Fransızlar arasında meşhur olan-merkeb köprüsü, tâbirinden alınmış olması ihtimali ileri sürülen «Kamus-u riyaziyat» da (müellifi Salih Zeki, İstanbul, Mahmut bey matbaası, 1318) bunun için şu tafsîlât verilmiştir: «güya hendese, ta iptidasından bu davanın nihayetine kadar bihakkin anlamıya muvaffak olan bir kimse, hendesede ilerlemeğe muktedir istidat erbabından addedildiği cihetle bu dava bir köprüye benzetilmiştir: bunu geçenler selâmet yoluna ermiş, diğer tâbirle hendese yollarını tâkiye liyakat kazanmış sayılır, geçemeyenler ise merkeb tavsifine müstehak olmuş telâkki edilir.

«Arap âlimleri bu davaya» «şekl-i arus» yani «dügün davası» namı vermişler ve hakikaten zarifâne bir surette tevsim eylemişlerdir.»

EŞEN (اُشن) [Coğ.] Montese'de Meyli'ye bağlı bir kazanın adıdır.

EŞHER (اُشهر) [Hal.] arabça beyaz ve kır donlu at, arslan mânalarına gelir bir kelimedir. Kara donlu ve yağız ata da «ethem» denir.

*Eşheb-i ruz ile tâ ethem-i şeb peyderpeg
Haşre dek bir biri ardınca ola çilvenuma
Neft*

EŞKÂL DEFTERİ (اشكال دفتر) [Ask.] Yeni çeri ocağında ve saray hizmetlerinde kullanılmak üzere devşirilen acemî oğlanların isim ve hüviyetlerini gösteren defterler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «ana defteri» da denilirdi. Deftere devşirmelerin mensup oldukları sancak, kaza ve köy isimleriyle kendilerinin, babalarının, sipahilerinin, sürücülerin ve sürücü başların adları yazıldığı gibi göz, kaş, boy ve sair fârik alâmetleri de kaydedilirdi. Yeniçeri ağası tarafından mühürlenmiş bu defter muhafaza edilirdi. Acemî oğlanların Türk aileleri yanındaki müddetlerini ve kışlalarındaki acemilik hizmetlerini bitirip de ulûfeye yazılmaları sırasında bu defterdeki kayıtlarla kontrolleri yapılır, kayda uygun olanlar ulufeye yazılırdı.

Eşkâl; Arapça şeklin cemidir. Şekil de biçim, suret, bir şeyin heyeti, tarzı demektir;

EŞKAR (اشكر) [Hal.] Arapça al donlu at, kızıl yüzlü adam mânalarına gelir bir kelimedir.

*Eşkar süzülüp misal-i anka
Ol ateşe girdi bi mahâbâ*

Şeyh Galip

§ Bazan (aşkar = اشقر) yazılmış ve âlem olarak kullanılmıştır.

*Arsa-i Devlet ü câh içre ederken cevclân
Çah-ı medfende karar eyledi Aşkar paşa
Aynî*

EŞKEB (اشك) [Mim.] İki kerestenin biribirine çapraz olarak bağlanması yerinde kullanılır bir tâbirdir.

EŞKEB BAĞLAMA (اشك باغلامه) [Mim.] Tavan kirişlemeleri üzerine çapraz vurulan uzun ağaçlara verilen addır.

EŞKEB PAYENDE (اشك پاينده) [Mim.] İskelelerde her iki direğe vurulan çaprazlara verilen addır.

EŞKİNCİ (اشكيني) [Ask.] İkinci Sultan Mahmut zamanında yeniçeri ocağından ayrılmak suretiyle teşkil olunan askerlere verilen addır. Bunlara «eşkinci neferatı» da denilirdi. Ocağın ıslaha muhtaç olduğu daha hicrî 1182 (1768) seferinde pek açık bir surette kendini göstermiş, fakat yapılan teşebbüsler kanlı neticelerle akim kalmıştı. Devletin bu gidişle düşmanlarıyla boy ölçüşmesi şöyle dursun, Sırp ve Mısır isyanlarıyla sabit olduğu veçhile kendi tebası-

nın isyanlarını bile bastıramıyacak kadar âciz vaziyete düştüğü görülmüş, senelerce süren Mora isyanının Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın göndermiş olduğu talimli askerle az zamanda bastırılması yeniçerilerden başka herkesin gözünü açmıştı. İkinci Sultan Mahmut da buna kani olarak talim görmüş bir askerin lüzumunu takdir etmişti. Zamanla yeniçeri makamına kaim olmak, yahut bütün ocağa teşmil olunmak üzere tasavvur olunan talimli askerin adı olarak eşkinci'nin kabul edilmesi etrafı ürkütmek için ihtiyar edilmiş bir hareketti. Eşkinci; harbe giden, sefere eşen demek idi, ve çok zamandan beri bu tâbir o mânada kullanılırdı. Nitekim yeniçeri teşkilâtında eşkinci ocağı adıyla bir teşekkül mevcut olduğu gibi eşkinci yani sefere gitmesi lâzım gelen yeniçeri seferde bulunsun bulunmasın, sefere gitmiyen korucular ile oturaklar yani mütekaatler müstesna olmak üzere yeniçeriler sefere gittikleri zaman her bölük ve orta efradından ikişer altın kumanya parası alınır. Bu para ile seferden dönüncüye kadar orta ve bölüklerin yiyecekleri temin edilir ve bazan dönüşte para bile kalırdı. Böyle olmasına rağmen iş kolay olmamıştı.

Değerli müdekkik İsmail Hakkı Uzunçarşılı bunun için «eşkinci tahriri başlığı altında (Osmanlı Devleti Teşkilâtında Kapukulu Ocakları, c. 1, s. 532) şu tafsilatı veriyor:

«Evvelâ bu işin nasıl yapılacağı yeniçeri ağası ve o tarihte Karadeniz Boğazı muhafızı olan Ağa Hüseyin Paşa'dan sorulmuş ve o da: «Yeniçerilerin hali malûm ya, büyüklerini her ne hal ise ilzam ve küçüklerini ram etmek mümkün ise de bu iki sınıfın ortasında bulunan ve esame akçasından istifade eden müteveli ve aşçı usta ve hasaki oturağı (tekaüdü) denilen bedavacılar, hakkı kabul etmeyüp ayak takımını isyana teşvik etmeleri memuldür. Bu gibi nüfuzlu Ocaklılar çok olmayup sözleri ise yalnız İstanbul'daki kışlalarında geçer olduğundan bunların derhal idam olunmalarından başka çare yoktur.»

«Diye kestirip atmıştır; Fakat ıslahat heyeti bu kestirme mütalâayı kabul etmiyerek, bu halin tatbiki birtakım günahsız kimselerin de katillerini icap ettireceğini düşünerek evvelâ bunlara doğru yolun gösterilmesi, aksi takdirde şiddetle hareketi münasip görmüşler ve öyle yapmışlardır.

«Ocaktan bu işe muhalefet edilmemesi için kapu kethüdası Hasan Ağa ile Sekbanbaşı İbrahim Ağa, kethüda yeri Mustafa Ağa, ustalıktan gelme Cambaz Kürt Yusuf ve diğer bazı

ocanın ilerigelen söz sahipleri gizlice çağrılarak askerî nizamın şer'an ve aklen zarureti kendilerine anlatılmış ve asker talimi için kendilerinden söz alınmış ve buna mukabil rütbe ve atıyyeler vâd olunmuş ve verilmiştir.

«1241 şevval (1826 mayıs) da şeyhülislâm konağında sadrazam ve bütün devlet ricâi kazaskerler, İstanbul kadısı ve yeniçeri ağasının da iş birliğiyle bir toplantı yapıldı. Bunun icab-ı şer'isi şeyhülislâm'dan soruldu ve o da harb taliminin vücubuna dair fetva verdi; bunu mütaakip içtimada bulunan yeniçeri ağası Mehmet Celâeddin Ağa, yeniçerilerin ocaktan talimli asker yazılmasına muvafakat ettiklerini bildirdi; bunun üzerine yeniçeri ocağının «bütün» tâbir olunur elli bir ortasından şimdilik yüz ellişerden 7650 nefer «eşkinci» namıyla muallim asker yazılmasına karar verildi ve bir kanunname kaleme alındı ve padişahın emri üzerine üç gün sonra yine o Şeyhülislâm konağında umumi bir meclis akdine karar verildi.»

«Sadrazam Selim Mehmet Paşa, Şeyhülislâm Tahir Efendi, eski Rumeli kazaskerlerinden Halil Hamit Paşazade Ârif Bey, hekimbaşı Mustafa Behcet Efendi, Anadolu payelilerinden Cafer Bey, İstanbul kadısı Sadık, sadrazam kethüdası Ahmet Hulusi, şikk-ı evvel defterdarı Tahir, reis-ül-küttap Mehmet Seyyida, Darphane Nazırı Esat, Taphane Nazırı Sadık Efendilerden başka Karadeniz Boğazı'nın Rumeli muhafızı Ağa Hüseyin, Anadolu muhafızı Darendeli İzzet Mehmet Paşalarla sabık Rumeli ve Anadolu kazaskerleri, müderris ve vâizlerin ilerigelenleri, Babıâlinin ikinci derecedeki ricâli, yeniçeri Ağası, sekban başı, katar ağaları denilen ocağın büyük rütbeli zâbitleri bölük ağaları, ortaların usta ve mütevellileri de dâvet edilmişlerdi, dâvetlilerin sayısı altmışı geçmişti.

«İçtimada iptida sadrazam Selim Mehmet Paşa söze başladı. Yeniçeri ocağının geçirdiği safahatı ve ocağın hizmetlerini anlattı, içlerine yabancıların girmesi neticesinde isyan ve serkeşlikler vukua geldiğini ve Kanuni Sultan Süleyman zamanındaki kanun ve nizam ile bugünkü vaziyetin mukayesesine neticesinden bu acıklı vaziyetin çıktığını beyan ederek düşmanların o tarihlerde kullandıkları harb aletlerinin ve talimin o zamanlarda mevcut olduklarını ve şimdi ise yeniçerilerin vaziyetinin ne kadar acıklı bulunduğunu söyledikten sonra reaya makulesinden olan Rum eşkıyası devletin kuvvetine nazaran hiç mesabesinde iken bu kadar gayrete ve hazineler sarfına rağmen hâlâ bir iş görülmediğini ve artık bıçağın kemige dayandığını ve bu hale bir nihayet verilmesini söyledi.

«Bundan sonra söz alan Ser etibba Behcet Efendi sadrazamın ifadelerini tasdik ederek devletin dâhili ve harici siyaseti hakkında reis-ül-küttabın mütalâasını bilmek istediğini söyledi.

«Reis-ül-küttap Mehmet Seyyida Efendi, ecnebi devletlerin tahammül edilmeyecek derecedeki tekliflerini ve Rum isyanını kendi emel ve arzularının tervicine vesile ittihaz ederek birtakım malâyutak tekliflerde bulunduklarını anlattı. Bunun üzerine ulema müttehiden, hal böyle olunca bütün İslâmlara harb funununun talimi vaciptir, diyerek bunun şer'i ve akli ci-hetlerini izah ve ispat ettiler.

«Bunu mütaakip Ocağın kethüdası Hasan Ağa :

«Ocağımızın kanununa riayet olunamadığından içimize uygunsuz adamlar karıştı; böyle tertipsiz askerle cenge memur olam gitmekte tereddüt ederim, zira nizam ve inzibat altında olmıyan asker ne kadar çok ve her biri bir kahraman olsa içlerinden biri bir sebeple kaçtığı gibi diğerlerine sirayetle hepsi dağılırlar, zâbitleri hicap altında kalırlar; bu askerin ıslahı ne suretle olacak ise hemen icrasına başlanmalıdır» dedi. Diğer ocak ağaları da kul kethüdasının sözlerini tasdik ve tasvip ettiler.

«Bundan sonra eşkinciler hakkında kaleme alınan mufassal lâıyhayı bent bent mektupçu Süleyman Faik Efendi okudu ve Şeyhülislâm Kadızade Tahir Efendi de talimin vacip olduğuna dair olup hazırlanmış olan fetvayı bizzat kendisi kıraat etti ve sonra ocaklının bulunanlarına, bulunmayanlarına, hitaben :

«İşte icab-ı kitap ve sünnet ve icma-ı ulema i ümmet ile âdaya mukabele için usul-i malûme üze talim-i askerinin ehl-i İslâma vacip olduğu sabit oldu, böyle tahrir ve talim-i askere mütaahhit misiniz?»

Diye sordu. Hazır olan ocaklı hep bir ağızdan «böylece taahhüd ediyoruz» dediler.

«Sadrazam tekrar söz alarak «Bu emri meşrua muhalefet edenin cezası ne olacağını» «şeyh-ül-islâm, fesade kıyam edenler hakkında tâzir i şedit lâzım geleceğini söyledi ve fetvasının yazılmasını fetva eminine havale eyledi.

«Bundan sonra evvelce kendisi tarafından hazırlanmış olan hüccet-i şer'iyyeyi, vakayi kâ-tibi olan Vak'anüvis Esad Efendi okudu ve hazır olaalar mühürlendiler; sonradan ocaktan mühürlenenlerle beraber fetvaya mühür basanlar iki yüzü geçti.

«Bu karardan sonra yeniçeri Ağası Mehmet Celâeddin Ağa, hüccet-i şer'iyyeyi alarak

İstanbul kadısı, mevâli ve müderrisler ile tekke şeyhleri alayla ağa kapısına gittiler, ocaklı bunları karşıladılar.

«Hüccet-i şer'iyye ile eşkinî lâyihası yine vak'a nüvis Esad Efendi tarafından ağa kapısında alenen okundu; müderrisler, harb fenininin talimi hakkında nutuklar söylediler. Bundan sonra yeniçeri Ağası:

«İşte fetval ülema ittifakiyle üzerimize cenk talimi vacip oldu; Padişahımızın fermanları bu merkezdedir. Ne diyeceksiniz? taahhüdünüzü bir takrirle Bab-ı Âliye arzedeceğim» diye ocaklıyı tekrar tekrar istimzaç etti. Ön safda duran bölük ağaları ve ocak ihtiyarlarından bazıları muvafakatlerini söylediler. Diğerleri anların sözlerini tasdik ettiler; Bunun üzerine hüccet-i şer'iyyenin alt tarafı da, kanımızla, canımızla mühürleriz sözleriyle bunlar tarafından mühürlendi.

«Bunun üzerine talim usulünü kabul eylediklerine dair yeniçeri ağası tarafından bir takrir yazıldı; Ağa kapısına giden heyet bunu dâlp şeyh-ül islâm konağındaki içtima mahalline döndüler ve iş halledilerek cemiyet dağıldı; keyfiyet padişaha arz edildi ve hüccet de gönderildi.»

Bu suretle verilen karar, sadir olan irade üzerine işin tanzimine başlanılmış ve talim günü de tâyin olunmuştur. Fakat yeniçeriler «eşkinî» den murat nizam-ı cedit demek olduğunu anlamışlardı. Nizam-ı cedit ise kendilerinin mesfuru idi. Hattâ bu husus sadrazamın bile vehmine dokunmuştu. Müzakere için davet ettiği Hüseyin Paşa sebat tavsiye etti. Maamafih sadrazamın vehminin boş olmadığı eşkinî nazırı sıfatıyla tâlime başlanılacağı gün hakkında yeniçeri ağasından vâki olan suale o mecliste hazır bulunan ocak reislerinin «tâlim tüfenk atmaktan ibaret ise yoldaşlarımızın hepsi bunu ranâ bilirler» demeleriyle ve bunu sizler geçen mecliste kabul ettiniz, bu sözleri o zaman söylemeniz lâzım gelirdi mukabelesine de «talim dediğiniz firenk tâlimi değil mi?» sözlerini tefevvuh eylemeleriyle meydana çıkmıştı. Maamafih bütün bu dedikodulara rağmen eşkinîler ayrıldı, talime başlanması da kararlaştı.

Eşkinî yazılmağa başlandı. Bir kaç gün içinde yazılanların sayısı yüzleri geçti. Bunlara süngülü tüfenk verilse kiyl-u kali mucip olacağı düşünüldü. Kundaklı tüfenkle birer kılıç verildi. Kıyafet hususunda da yenilik yapılmaktan çekinilerek ayaklarına sıkı potur, başlarına yeşil renkli lâz kalpağı giydirildi.

Her şey tamamlanınca merasimle talime başlanmasına karar verildi. Reamî memurlardan

başka müderrisler, şeyhler de talimin yapılacağı Et meydanında hazır oldukları halde ülemanın tâlimin megruiyetine dair nasihat yollu sözlerinden sonra fetva emini teberruken besmele ile eline bir tüfenk aldı. Yeniçeri ağasına verdi. Ağa sekban başıya, sekbanbaşı da katar ağalarına uzattı. Elden ele dolaştırılan bu tüfenkle talime başlanmış oldu.

Yeniçeriler daha o gün isyan çıkarmak istiyorlardı. Fakat isyan için evvelâ kazanın çıkarılması lâzımdı. Halbuki kazan çıkarılmamıştı. Saniyen içlerinden bazıları da «eşkinîler tekessür eyledikten sonra kıralım ki hadlerini bilsinler ve bize zebunkeşlik isnat etmesinler» demek suretiyle ihtilâfa düşmüşlerdi. Maamafih çok sürmedi, bir ay sonra iş patlak verdi.

Yeniçeriler son kazanı kaldırmışlar, isyan etmişlerdi. Yeniçerilerin bu hareketleri herkesi kendilerinden soğutmuş olduğundan tenkilleri hakkındaki karar umumun tasvibine mazhar oldu. Yeniçeriler mağlûp edilerek ocak dağıtıldı. Mesele kökünden halledildiği için artık «eşkinî» namının verilmesinden de sarf-ı nazar olunarak âm ve şamil olmak üzere «asakir-i mansure-i Muhammediyye» namı altında teşkilât yapılması muvafık görüldü ve öyle yapıldı.

ESKİNCİ ESAMESİ (اشکینجی اسامی) [Ask.] Eşkinîlerin maaş kâğıtlarına verilen addır. 1152 (1739) tarihinde Mora yarım adasındaki Anapoli kalesi fethindeki hizmetlerinden dolayı Hükümetçe eşkinîlerin esameleriyle tekaüt olmalarına müsaade edilmiş ve eşkinî esameleriyle tekaüt olanlar ellerindeki tekaüt esamelerini para ile askerî taifesinden olmiyan şahıslara satmağa başlamışlardır. Bu hal tedricen eşkinî askerlerinin azalmasını ve seferlerde ise yeniden yeni ulûfe ile asker yazılmasını mucip olmakla hazineyi zarara soktu. Halbuki bundan evvel eşkinî ulûfesine dokunulmuyarak tekaütlük ocak mahlûlâtından verilme kanundu.

ESKİNCİ LÂYIHASI (اشکینجی لایحه) [Ask.] İkinci Sultan Mahmut zamanında teşkilî kararlaştıran talimli askerinin ayırma usulüyle bunların talim ve terbiyeleri ve sairesine dair hazırlanan lâyiha hakkında kullanılır bir tâbirdir. Lâyihada (Tarih-i Askeri-i Osmani, müellifi Ahmet Cevat Paşa, kitab-ı evvel, s. 278 - 285) yeniçeri ocağının kuruluşu ile gördüğü hizmetten ve bozulması sebepleriyle memleketin bu yüzden uğradığı felâketlerden bahsedildikten sonra «bundan böyle ber vefk-ı matlub izhar-ı şevket-i İslâmiyye ve hıfz-ı namus-ı din ve devlet-i Muhammediyye niyyet-i halisasına ittikaen ve

habl-i metin-i şeriat-i garraya itisamea yeniçeri ocağından müceddeden eşkinî neferatı tertibi-ne ve tesviye-i memuriyet ve suret-i idarelerine ve zabt u rapt edecek zâbitanın azil ve nasbı hususlarına ve esliha ve melbusatlarına dair lâyihi-hâtır olan keyfiyet şu vehile iş'ar ve beyan olunur» denilmekte ve ondan sonra da nasıl eşkinî yazılacağı, yazılacakların nasıl tâyin ettirileceği ve eşkinîlerin tâbi oldukları muamelelerle ne suretle terfi ve terfih edileceği uzun uzadıya izah olunmaktadır.

Lâyiha başta sadrazam Selim Mehmet Paşa olmak üzere büyük devlet adamlarıyla ocağın ileri gelenlerinden mürekkep olarak toplanan heyette Mektupçu Süleyman Faik Efendi tarafından okunduktan sonra Sadrazam, Şeyhülislâm'a hitapla «fenn-i harbin talim ve taallümü vacip değil midir?» diye sordu. O da vacip olduğunu beyan ettiği gibi Fetva emini'nin yazdığı fetva da okundu. Sadrazam tekrar söze başlayıp «işte icab-ı ahkâm-ı kitap ve sünnet ve icma-ı ulema-i ümmet taallüm-ü kavaidi cenk ü kârzar vacibe-i zimmetimiz olduğu aşikâr oldu. Matlub-ı âli olan askerinin tahrir ve taallümü tedbirini taahhüt eder misiniz?» diye tekrar sordu. Hazır olanların hepsi bir ağızdan «böylece müteahhidiz» demeleri üzerine Selim Mehmet Paşa işbu nur gibi şuru olunacak emr-i meşrua şayet bazı bedtiyyetan taan ve teşnia ağaz ve beyennas neşr-i eracif ile ihlâl ve ifsad-ı ibadullahı müsaarat ederse bu misillülerin şer'an cezası nedir?» şeklinde Şeyhülislâm'a sorduğu suale onun tarafından «bu makule sâibilfesat olanlara şer'an tâzir-i şedit iktiza eder» cevabı verildi. Bunun fetvası da yazıldıktan sonra evvelce hazırlanan hüccet dahi okunarak bu suretle lâyiha kabul edilmiş oldu.

ESKİNCİ NAZIRI (اشکینجی ناظر) [Ask.] İkinci Sultan Mahmut zamanında yeniçeri ocağından ayrı olarak eşkinî adı ile teşkil olunan askerinin âmiri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «eşkinî neferatı nazırı» da denilirdi. Fakat yeniçerilerin bu teşekkül aleyhine kalkıştıkları muhalefet yüzünden ocağın ortadan kaldırılması üzerine kurulan yeni askerî teşkilâtta eşkinîlik dahi lâğvedildiği için nazırlık da tarihe karıştı.

ESKİNCİ NEFERATI NAZIRI (اشکینجی نفراتی ناظر) [Ask.] İkinci Sultan Mahmut zamanında yeniçeri ocağından ayrı olarak eşkinî adı ile teşkil olunan askerinin âmirine verilen unvandır. Buna «Eşkinî Nazırı» da denilirdi. Ancak yeniçerilerin bu teşekkül aleyhine kalkıştıkları

muhalefet yüzünden ocağın ortadan kaldırılması üzerine kurulan yeni askerî teşkilâtta eşkinîlik dahi lâğvedildiği için nazırlık da tarihe karıştı.

ESKİNCİ TAHRİRİ (اشکینجی تحریری) [Ask.] İkinci Sultan Mahmut zamanında eşkinî adı ile asker yazılması mânasına gelir bir tâbirdir. İslah kabul etmez bir hale gelen yeniçeri ocağından seçilerek talim ettirilmek suretiyle harb ve darba yarar adam yetiştirilmesi düşünülmüş ve tanzim olunan lâyiha gereğince yazılanların talimine başlanılmıştı. Bunu ocağın istikbali için tehlikeli sayan yeniçeri kodamanlarının muhalefete kalkışmaları nihayet ocağın ortadan kaldırılmasına sebep olmuştur.

ESKİNCİ TİMARI (اشکینجی تيماری) [Mal.] Timarlardan birinin adıdır. Timara mutasarrıf olan sipahiler vaktiyle alay beylerin bayrakları altında memur oldukları seferlere gittikleri halde bilâhara bunların bir kısmı ayrılmış ve bu suretle ayrılan timarlara «eşkinî timarı» denilmiştir. Timarların büyük kısmını bunlar teşkil ederlerdi. Timara tasarruf noktasından diğer timarlardan farkları yoktu. Yalnız bu türlü timarlara mutasarrıf olanlar harb vukuunda sefere iştirak mecburiyetinde idiler.

ESMEK (اشمك) [Ask.] Lûgat mânası kazmak, kazımak olan bu kelime eskiden askerinin bir yerden diğer yere hareketi ve sefere memuriyeti yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ESRAF-I KUDAT (اشراف قضاء) [Im.] Kadılık yoluyla yükselerek «sitte» tâbir olunan menasibâ vâsıl olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mânası kadıların esrafı, ileri gelenleri demektir.

Kadılık, ilmiyenin ikinci bir tariki idi. Kadı yetiştiren «Medreset-ül-kudat» açılmadan kadılar medrese tahsili görenlerin isteklilerinden tâyin edilir ve derece derece terâkki ettirilirdi.

ESRAT (اشراف) [Ast.] İslâm münecimlerinden Hamî suretinin boynuzlarındaki kadr-i sani yıldızlarından α, kadr-i salisten β yıldızlarıyla kadr-i rabiden γ kevkeb-i muzafına birden verilen addır. Mıntakat ül-burucun mebdinde bulunması ve α, β yıldızları kamer me-nazilinin birincisini teşkil etmesi bu vehile tesmiyeye sebep olmuştur.

ESRAT-I SAAT (اشراف ساعت) [Mit.] Kıyametin yaklaştığına işaret olan âlâmetler ve hâdiseler mânasına gelen bir tâbirdir. Rahmetli Muhammet Hamdi Yazır «فهل ينظرون الساعة ان تأتيم بفتة قد جاء اشرافها فاتي لهم اذا جاءهم ذكراهم»

ayetini tefsir ederken (Türkçe Tefsir c. 6, s. 4388) şu izahatı veriyor: «Eşrat, ra'nın fethiyle şart'ın cem'i olarak alâmetler demektir. Yani o saatin alâmetleri geldi. Bunların başında «بَيْتُ الْإِسْلَامِ وَالسَّاعَةِ كَهَاتَيْنِ» buyrulan âhir zaman Peygamberinin bi'seti vardır. Şehadet parmağı ile orta parmağını göstererek: Ben ba'solundum, saat işte şu ikisi gibi, buyurmuştur. Şakk-ı Kamer ve saire gibi mucizeler göstermiştir. Böyle alâmetler geldiği halde iman etmediler. Demek ki o saatin bilfiil başlarına birden bire gelivermesini bekliyorlar. Bu ayette de saati bütün dünyanın yıkılması mânasına saat-i kübraya hamlediyorlarsa da burada zikri geçen kâfirlerin bilhassa kendi saatleri, kendi kıyametlerinin kopması mânasını anlamak daha makul ve «فَقَدْ جَاءَ أَشْرَاطُهَا» mazmunu ile inzare daha muvafıktır. Bu eşrat, sürenin ilk ayetlerinde gösterildiği üzere Muhammed'e indirilene iman edip güzel güzel çalışmakta olan müminlerin günden güne terakkisi ve ona küfr edip Allah yolundan sapan kâfirlerin Mekke'deki müşriklar cumhuriyetinin günden güne sükutunu ve şaşkınlığını anlatan alâmetler, yani mucizat-ı Muhammediyye olmalıdır. Onları gördükleri halde inanmayanlar bilfiil kendi başlarına kıyamet kopmadan inanmayacaklardır. «فَاقِ لَهُمْ إِذَا جَاءَتْهُمْ ذِكْرَاهُمْ» fakat o geldiği vakit akıllanıp anlamaları kendilerinin ne işine yarar? Çünkü o vakit korunmağa imkân kalmaz, iman-ı yeis makbul olmaz. Sürenin başından buraya kadar geçen beyanata bir netice olmak üzere buyrulur ki «فَاعْلَمْ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ» öyle ise şimdi iyi bil ki «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ»dır, tapılacak, ibadet yapılacak kulluk edilecek, mabut tanılacak başka hiçbir mabut yoktur. Yalnız ulûhiyet kendisinin hakkı olan Allah vardır. Hakikatın böyle olduğunu şimdi kıyamet kopmadan evvel bil «وَاسْتَغْفِرْ لِذَنْبِكَ وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ» bil de hem kendi günahın için mağfiret iste hem de müminin ve müminat için «وَاللَّهُ يَعْلَمُ مُتَقَلَّبَكُمْ وَمَثْوَاكُمْ» ki nerede dolaşıp nerede karar kılacağınızı Allah bilir. Halimizin ne olduğunu dünya ve âhirette istikbalimizin nereye varacağını yalnız Allah bilir. Onun için vâki veya mümkün her türlü zünube ol suretle istigfar et.»

ESŞREFİ [Mes.] Eski paralardan birinin adıdır. Yavuz Sultan Selim Mısır'ı fethettikten sonra 923 tarihli ve namına olarak orada sikke kestirmiş ve bunların üzerinde yalnız «sultan» unvanının derciyle iktifa olunmuştur. Üzerlerinde «şah» unvanı bulunmayan bu altınlarla diğer emsaline Mısır'da «sultanî» denildiği gibi «eşrefî» de itlak olunmuş. Sair mahalde olduğu gibi Mısır'da dahi sikkeyi sa-

hibi olan hükümdarın namına nispet etmek âdet olduğundan Sultan Selim'e mağlûp olmuş olan Mısır Meliki tahta cülûs zamanında seleflerinin isrine ittibaan «Melik-i Eşref» unvanını takınmış olmasıyla bu namlara kesilmiş olan altınlara «eşrefî» itlak olunmuştu. Sultan Selim beraberinde bir miktar altın ve gümüş meskûkât bulunduğu halde avdet eyledikten sonra Osmanlı altınları «eşrefî, şerafî, şerifî» adlarıyla anılmaya başlanmıştır. Hattâ ecnebi altınları bile ara sıra bu nam ile zikredilmiştir. Bu altınlar yalnız bir iki sene darbedilmiş ve badehu oralarda kesilen altınlarda bermutat Osmanlı paraları şekline tahvil kılınmıştır.

Bir de «cedit eşrefî» vardır ki İkinci Sultan Mustafa zamanında ilk defa tuğralı olarak darbolunan altın sikkelerdir. Bunlara «tuğralı altın» dahi denilirdi. Mısır'da bu altınlara «zer-i mahbub» namı verilmiştir.

ESŞREFİ TAC (اشرقي تاج) [Sof.] Kadiri tarikatı tâbirlerindendir. Kadiri tarikatının eşrefî koluna ve şeyhlerine mahsus tacın adı idi. Beyaz çuhadan, içi pamuklu, yedi dilim üzerine yapıldı. Aşağı tarafı genişti. Yukarısı gittikçe darlaşırdı. Bu tacın üzerine yeşil tül bentten cüneydî sarık sarılırdı. Sol tarafına da yandan «taylasan» bırakılırdı.

ESŞREFİYYE (اشرقي) [Sof.] Kadiri tarikatı şubelerinden birinin adıdır. Müessisi şimal-i garbî Anadolu Kadirileri arasında Pir-i sani (ikinci pir) olarak tanınan «Eşrefoğlu»dur. Asıl ismi Abdullah olan Eşrefoğlu, İbn-ül-Eşref, Eşrefzade, Eşref-i Rumî adları ile de anılırdı. 754 (1353) de İznik'te doğdu. Künyesi şöyledir: Abdullah-ür-Rumî bin Seyyit Ahmet Eşref-i Mısırî bin Muhammed-üs süyufi. Rumî tehallülüsüne sebep, Hama'da «Hüseyn-i Hamevî»ye ilk mülâki olduğu zaman onun kendisine «Rumî» diye hitap etmesidir. Mensûp kitaplarının hepsinde nesebi Hazret-i Ali'ye ulaştırılmaktadır. Gençliğinde hicretle İznik'e gelen Seyyit Ahmet Eşref-i Mısırî orada evlenmiştir. Eşref oğlu hakkında bir tetkik yapan kıymetli müdekkik Mehmet Halit Bayrı (Dergâh Mecmuası No. 1) babası için «o zaman İslâmiyetin yayıldığı yerler her Müslüman için aynı vatanın hududu dâhilinde idi. İslâm âleminin her noktası bu dinin verdiği çekme ile coşan gönüllerle dolu idi. Bunun için o vakitler Anadolu'dan tahsil için Mısır'a Acemistan'a Orta Asya şehirlerine sefer yapanlar mevcut olduğu gibi, buralardan da kendisini irtâat edecek kâmil mürşit aramak için gelenler vardı. «Eşrefoğlu»nun babası işte her halde bunlardan biri olsa

gerektir.» Anası için de «çok araştırdığım halde (Seyyit Ahmet Eşref-i Mısırî) nin zevcesine ait malûmat almak kabil olmadı» diyor.

Eşrefoğlu, tahsiline İznik'te başladı. Sonra Bursa'da devam etti. Uzun süren tahsil devresinden sonra kalbinde sezdiği ilâhî aşkın neşvesiyle tasavvuf tarikına inhimâk gösterdi. Hattâ Çelebi Sultan Medresesinde Alâeddin Ali Tusî'ye muît bile olmuş iken, Hak cezbisiyle dünyadan elini eteğini çekerek Abdal Mehmet Sultan adındaki bir meczubun işaretleriyle Emîr Sultan'dan inabe aldı. Emîr Sultan tarafından Hacı Bayram-ı Velî'ye gönderilen Eşrefoğlu sülûkünün ilk günlerinde en ağır bir hizmetle tavzifedilmiş, fakat o, bunu hiç şikâyet etmeksizin yerine getirdiği cihetle yapılan tecrübe kâfi görülerek imamete tâyin olunmuştur. Hacı Bayram-ı Velî'nin yanında 11 sene kaldı ve bu müddet zarfında türlü riyazet ve nefis mücahedeleleri geçirdi. Sülûkünün 11 inci senesinde mürşidinin kızı «Hayrûnnisa» kadını evlenmiş yine o sene pirinden destur alarak İznik'e dönmüştür. İznik'e avdetinden sonra bir kızı dünyaya geldi. Burada bir müddet taat ve mücahede ile meşgul oldu ve daha sonra kaynatasını ziyaret için Ankara'ya gitti. Damadını tasavvuf tarikinde henüz ilerlemiş saymayan Hacı Bayram-ı Velî, sülûkünü tamamlamak için Eşrefoğlu'nu Hama'da bulunan Abdülkadir Geylânî'nin 4 üncü oğlu Hüseyin-i Hamevî nezdine gönderdi. Şeyh Hüseyin, yanında bir erbain çıkaran Eşrefoğlu'na hilâfet vererek onu Kadiriyye tarikatının Anadolu'da neşrine memur etti. Dergâhını kendi memleketi olan İznik'te kurarak Eşrefoğlu tarikatını bilhassa o civar ile Bursa ve havalisinde süratle yaymış, hattâ İstanbul'da bile zaviye tesis etmiştir. Sadrazam Mehmet Paşa'nın bu tarika intisabı vardı. Hayatını zikir ve ibadete hasreden Eşrefoğlu mutasavvifane şiirlerini ve «Müzekkiy-ün-nüfus» ile «Tarikatname» adlı kitaplarını yazdı. Ölümü 874 (1470) dedir. Türbesinde halifelerinden birkaçı ile tarikatın ileri gelenlerinden bazıları da gömülüdür. Sağlığında esas kurulan İznik'teki «Eşrefiyye Dergâhı» türbesiyle birlikte Irak seferinden dönüşünde 4 üncü Sultan Murat tarafından yeniden yaptırılmıştır. Hal tercemeleri ve menâkıp kitaplarında hayatına ait tesadüf edilen malûmatın bundan ibaret olduğunu söyleyen Mehmet Halit Bayrı (Dergâh, No. 1) şu mütalâada bulunuyor: «Yalnız bunlardan öğrenebildiğimiz cihet Eşrefoglunun sülûkünü Hama'da itmam ettikten sonra avdet ettiği İznik'te bir müddet tamamen sâkit ve mensî kaldığıdır. Eşrefoğlu gibi mutasavvıfların, halkın

tenvir ve irtâdını kendilerinin en kudsî vazifeleri telâkki eylediklerine göre Eşrefoğlu'nun bu sükût ve inzivasının kendi eseri olmadığına zahibiz. Nitekim ona ait menâkıbeler arasında bu zehabımızı takviye eden bir tanesi var ki bunda Eşrefoğlu'nun İznik'te bir müddet inzivaya, sükûte mecbur edildiğinden bahsedilmektedir. Bilâhara Hama'dan onu ziyaret için gelen bir dervişin, kerametlerini zikir ve tâdat eylemesi üzerine halk arasında meğup olup mevki kazanan «Eşrefoğlu bilhassa hayatının son senelerinde etraf ve civara halifeler gönderecek derecede nüfuz sahibi olmuştur.

«Fakat bu defa da mazhar olduğu hürmetin ağırlığı altında ruhu muhtarip olmuş, her zaman onda görünen tevazu', mahviyet kendisini İznik'i terke sevk etmiştir. Perestiş derecesinde seven halk onu Hak aşkının tevlit ettiği cezbe içinde dağlarda dolaşırken bulmuş ve şehre getirmiştir. Bundan sonra «Pınarbaşı» nam mahalde kendisi için inşa olunan savaaada hayatının mütebaki senelerini yaşamıştır.»

Eşrefoğlu şairdi Hak cezbisiyle ve halkı irtâat için yazılmış ilâhilerden, devriyelerden mürekkep olan divanı için de sayın Halit Bayrı (Dergâh, No. 2) şunları söylüyor: «Eşrefoğlu bunları tamamiyle zamanının, muhitinin tesirleri altında yazmış, bu tesirleri bazan hükümsüz bırakacak derecede galip, fakat ekseriya onların mağlûbu olmuştur. Eşrefoğlu Divanını bir kere dikkatle takibeden her halde bu hükümü teyit edecektir.

«Eşrefoğlu Divanı'nda göze çarpan ilk hususiyet lisandadır. «Yunus Emre» ve onu takibeden bazı halk şairleri kadar Türkçenin asli bîkrini muhafazaya muktedir olamayan Eşrefoğlu'nun lisanında harici bir nüfuzun ağırlığı his olunur. İptidâî saffetini yavaş yavaş kaybeden eski Türkçe, Eşrefoğlu Divanında tabii cereyanıyla kendisini sevdirmekle beraber, bu cereyanı biraz hafifletiren ârızaları da ihtva ediyor. Bu ârızalar «Yunus Emre»den başlayarak gittikçe halk şairlerinin lisanına da süzülen ecnebi unsurlardır.

«Lisanı, mahiyeten bozulmaya yüz tutan bir türkçe örneğinden başka bir şey olmayan Eşrefoğlu divanı'nı terkip eden yazılarının şekilleri, Eşrefoğlu'ndan evvel kullanılmış, şekillerin aynıdır. Mutasavvif halk şairlerinin eserlerini halâ yine acem tesiri altında vücuda gelen edebî mahsullerden tefrik eden bu şekiller «Yunus Emre» denberi halk edebiyatımızın değıştirilmiyen kıyafeti, en sonra ruhi bir cezbenin coşkunluğunu örten bu kıyafetler samimi aşk feryatlarına, gönülün hararetiyle dudaklarında

alevlenen irşat nağmelerine müessir mânevi bir ahenk vermektedir. Zevkimizin hassasiyetini memnun eden bu ahenkte gizli bir haletin mahiyeti meçhul, hem duyulan, hem duyulmayan bir tezahürü var, «Yunus Emre'nin kiler kadar Eşrefoğlu'nun şirlerine de yakışan bu çerçöveler asırların tozunu taşımalarına rağmen bu gün bile çok canlı ve renkidir.

«Eşrefoğlu nazım âleti olarak hem hece veznini, hem de aruzu kullanmıştır. Fikrimizce bu iki vezne de nazmı rekik olan Eşrefoğlu'nun eserlerinde aruz, büsbütün, igreti elbise düşüklüğü gösteriyor. Hecele daha fazla muvaffak olan Eşrefoğlu'nun kafiye telâkkisi tamamıyla yanlıştır. Filhakika nazımlarında bu günün değil hattâ kendi asrının kuvvetli kafiyelerine nadiren tesadüf olunur. Tıpkı Yunus Emre'de olduğu gibi şiddetle zayıf olan kafi-yeleri ekseriya fiillerin muhtelif tasrifleriyle vücuda getirilmiştir.

«Mutasavvif halk şairlerinin hemen hepsi eserlerine bedî bir kıymetten ziyade mânevî-yata hulûl edecek vicdanları tahrik ve her endişeden âzade olarak hakka sığındıracak bir tesir vermek istiyorlardı. Bunun için vezin istimal edişi ve kafiye telâkkisi itibariyle Eşrefoğlu'nun eserlerini haricen kusurlu bulsak bile bu gibi şairlerin eserlerinde sanat tamamıyla ihmal edilmiş, nazmın ve lisanın şekli belki ikinci derecede dahi yalnız âşık ve aşkıyle sermest bir kalbin helecanı gizlenmiş olduğu cihetle onu bunda mazur görmeliyiz.

«Haricen ne şekil ve mahiyette olursa olsun şirleri Eşrefoğlu'nun vicdanî kanaatini çok güzel tasvir ve irae ediyor. Vahdet-i vücud'un en ateşli, en müteassıp sâlik ve müdafii olan Eşrefoğlu'nun divanında.

*Benim şahî bu meydanın benim devri bu deranın
Benim canî bu canların benimle diridir her can
Benim Mansur'î dar eden benim ağyari yar eden
Benim her varı var eden benim hem giden hem
duran*

diyerek «vücut'î hakikî» nin «vücutî mümkün» de tecellisine işaret ediyor ve bunu bazan daha kuvvetli ve daha coşkun haykırıyor:

*Benim ol dâim ü baki göründüm suveta insan
«Eşrefoğlu'nu bu felsefesiyle muhakeme edecek olursak, onda, Mevlâna Celâlettin-i Rumi'den başlayarak kendinden evvel gelen bütün mutasavvif şairlerin tesirini görmemek mümkün değildir. Türk mutasavviflerinin «Vahdet-i vücud» terkibiyle hülâsa edilen felsefeleri Anadolu'da evvelâ Mevlâna'nın sonra Sultan Velet,*

Âşık Paşa, Yunus Emre gibi Hak âşıklarının kayıtsız, destursuz cehtleriyle teammüm etmiştir. Bunlardan muahhar olan şairlerimiz mutasavvif esaslarını en ziyade Mevlâna divanında Rebapname, Garipname ile Yunus Emre'nin ilâhilerinde buldular. Bu cihetle onların hepsinde Mevlâna'nın, Sultan Veled'in, Âşık Paşa ve Yunus Emre'nin büyük, şâmil nüfuzlarını hissederiz. Epey sonra gelmiş olmakla beraber Eşrefoğlu yine bunların tesirinden kurtulamamıştır. Divanı gözden geçirilirse bu hakikat derhal tezahür eder.

«Eşrefoğlu'na divaniyle mutasavvif halk şairlerimiz arasında iyi bir mevki verebiliriz. Hak aşkıyle coşan kalbinin âh u vâhından ibaret olan samimî, sıcak feryatlarıyla Eşrefoğlu basitlikten, iptidailikten oldukça kurtulmuş mamefih en âzade bir ruhun satvetini muhafaza etmiş bir şairdir. Onu şimdiye kadar tanımamış olmamız affedilmez bir gafletin eseridir. Tabiatinkinden ziyade baharına, kışına makes olan eserlerinde geniş bir serbestî vardır. İlâhî bir azamete gözlerini çevirmiş bir adamın kapıldığı rage ile titrerken etrafını unutan Eşrefoğlu divanının bir çok yerinde «vücut-u mutlak için her türlü dünyevî düşünceleri dimağından tard ve kendi mânevîyatının huzurunda terketmiş his olunur. Bütün safhaları, manzaralarıyla hayatı tabîî «tecelli-i Cemal» addeden bu mutasavvif ona âşık varlığının fenaya balığ olduğunu duydukça muztarıptır. Bunun için baka'ya cemale vusul beklerken gaflet içinde dünya ile meğgul olanları kendi yoluna çağırmakta teselli aramaktadır.»

Eşrefoğlu'nun ölümünden sonra makamına, vasiyeti üzere geçen Şeyh Abdürrahim Tirsî (ölümü 926-1519) ile halefleri zamanın intişar sahası genişlemiş olan Eşrefiyye tariki için, genç müdekkik Kasım Kufralı (İslâm ansiklopedisi Eşrefiyye maddesi) şunları söylüyor:

«Eşrefiyye tarkati Emir Sultan'ın tarikati ile Bayramiyye, Kadiriyye tarikatlarının mezcedilmesinden meydana gelmiştir. Bu tarikatler adabına ilâve olarak, teberriken 6 sene Davudî savme de devam edilerek, mümkün mertebe halk ile ihtilâl etmemek ve evrada, sünnete ittiba ile birlikte devam etmek şart koşulur; sâlik oruç tutmaya bilirse de muhakkak olarak erbain çıkarmalıdır. Nefs mücadelesi ve riyazete riayet edilecek edeplerin başında gelir. Tarikatin bu mezeî şekli mensuplarının taçlarında da ifade edilmiştir. Eşrefoğlu evvelce tepesinde bir pul ile 6 Terk'den ibaret Bayramî tacını giyerken şeyh Hüseyin Hamevî'nin, emri üzerine, pulu kaldırarak, terklerin adedini 7 ye iblâğ eder.

Keçeden olan bu Eşrefiyye tacının 7 terki 7 göze işaret şeklinde tefsir edilir. Eşrefoğlu tac giymeyi ve «risale» çıkarmayı sünnet addederek, Tac kelimesindeki T harfinin tamamlığa, Elif harfinin doğruluğa ve C nin de cemale delâlet ettiğini beyan eder. Kadiri tacını bu şekle ifrâğ ile üzerine 18 bin âleme işaret demek olan 18 veya besmeleden B harflerin sayısına uygun olarak 19 köşeli mührün işlenmesi de Eşrefoğlu'nun ihtirâdır. Bu mühr 7 isme «esami-i seba» imaan, 7 renk ibrişim ile işlenir. Ortasındaki yeşil köşeli mührü Süleymanî de mugayyabat-i hamseye delâlet eder. Eşrefiyye tacı bilâhare, İzzettin Eşrefî tarafından, beyaz ve yeşil çuhadan yaptırılmış, beyaz tac şeyhlere ve yeşil tac da devriylere tahsis edilmiştir.»

ESREF SAAT (اشرق ساعت) [Hal.] Yümünlû ve mes'ud vakit hakkında kullanılır bir tâbirdir. Manâsı saatlerin şereflii demektir. Eskilerden buna inananlar pek çoktu. Yola çıkmak, düğün yapmak gibi basit işlerden muharebede hücumla geçme gibi mühim şeylere kadar eşref saat arıyanlar vardı. Yapılacak bir işe başlamadan evvel o işin hangi gün ve saatte yapılması hayırlı olacağı araştırılır, bunun tâyini için müneccimlere başvurularak onlar tarafından tâyin olunan vakitte işe girilirdi. Nevşehirli İbrahim Paşa tarafından Üçüncü Sultan Ahmed'e yazılmış olmasa melhuz bir vesika (Başbakanlık arşivi, Saray, 1873, tarihsiz) eşref saatin resmî bir vesikasını teşkil eder. Vesika aynen şöyledir:

«Bilütfullah - il - melik - il - müteal şehr-i şevval-i meyamın istimal akibinde mekârim-i behiyye-i tacidailerinden şeref-i hizmet-i sadareti uzma ile müteğerrif ve begâm olan kulları tertip edegeldikleri ziyafete râğbet ile terfi-i kadr ve menzilet buyurulmak âdet-i hasene-i padişahane olduğuna binaen Müneccimbaşı efendi kullarından tertib-i ziyafet için bir yevm-i mübarek ihtiyarı istihbar olundukta işbu şehr-i şevval-il mükerrermin 10 neu Salı günü yevm-i sa'd ve mübarek olduğunu istihraç ve iş'ar zımında pusulasını taraf-ı çakeriye ırsal eylemekle merfu-ı rikâb-ı kâmyab-ı hürevaneleri kılınmıştır. Malûm-u inayet mersum-ı hidiyaneleri buyurulduktan inşaallah-ül melik-il vedüd işbu Salı günü ziyafet tertibine emr-i hümayunları vürud eder ise emir ve ferman hazret-i menlehülemdir.

«İnşaallah ü tealâ işbu Şevval-il mükerrermin 10 neu Salı günü tasnim olunan ziyafet için, münasip ve sa'd ve mübarek vakt-i şerif olmakla ihtiyar olunup hakipay-ı der-i devletlerine ruymal kılınır.»

ET (ات) [Top.] Eski topraklar havan ve obüslerin «Mücefe» yani boşluğu saran kısmına verilen addır. Namlunun veya merminin sihani demektir. Buna «semen» de denilir.

ETABEK (اٲابك) [Ida] Selçukî şehzâdelerinin terbiyesine memur edilenlere verilen unvandır. Tatarlar onbaşılarına bu adı verirlerdi. Etabekler tecrübeli büyüklerden seçilirdi. Sonra «Paye» şekline girdi. «Vezir» lik makamı sayılırdı. Mısır ve Suriye Türk hükûmetlerinde de bu «paye» yaşamıştır.

«Lehee-i Osmani» de «Müdür-i umur, nâzır, devlet-i Selçukiye zamanında vezire denilirdi» izahatı vardır.

Osmanlı Türklerinde o makamda «lala» tâbiri kullanılıyordu. İkinci Sultan Mahmut zamanında padişahın akıl hocasını yaptığı için pek büyük bir nüfuz kazanan «Halet Efendi ile reis-ül-küttâplıktan ilk hariciye Nazırı ünvanını alan Pertev Paşa hakkında hususî surette «Etabek-i saltanat» suretinde istimal olunmuştur. Osmanlılarda daha ziyade Etabey suretinde kullanılmıştır.

ETBA (اٲباغ) [Ida.] Maiyet halkı, hizmetkâr yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça olan bu kelime «Kamus-ı Osmani» de «Bir zatın kavline, fiiline, mesleğine uyanlar, bir adamın hizmetkârları, uğakları: «Etba-i Ebuhanife» suretinde izah olunmuştur. Müfredi olan tâbi, hem etba, hem de tevabi suretinde cemilendirilir. Ancak etba ile tevabi mânaca farklıdır. Etba uğak ve hizmetkârlar demek olduğu halde tevabi onlardan mümtaz olan maiyyet halkı mânasını ifade eder.

Tavr-ı etbain eyle dikkat

Ki bula komşuların emniyet.

Sünbül zade Vehbi

ETEĞİ BELİNDE (اٲكٲ بٲند) [Hal.] Kılık ve kıyafeti, düzgün, tirandan, hazır ve müheyya yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden giyilen elbiseler yerlerde sürünecek derece uzun olduğu ve süratle yapılacak işlerde eteklerin ayağa dolanma tehlikesi bulunduğundan için etekler kaldırılarak bele sokulmak suretiyle iş yapmak zarureti olduğundan bu tâbir meydana gelmiştir.

*O nahl-i naz eteği belde bir nihâl olmuş
Aceb mi damen-i serv-i sehi müsmir olur.*

Sabit

ETEGİNE DÜŞMEK (اٲكٲ ٲرٲشك) [Hal.] Yalvarmak, himayet ve inayetini istemek, iltica etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden

büyüklerden birinden bir şey, yahut işlenen her hangi bir kabahatin affi istenileceği zaman eteğine sarılmak âdet olduğundan bu tâbir meydana gelmiştir. Bunun yerine «eteğine sarılmak» da denilirdi.

ETEĞİNE SARILMAK (اتكه سارلق) [Hal.] Yalvarmak, himayet ve inâyetini istemek, iltica etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden büyüklerden bir şey yahut işlenen her hangi bir kabahatin affi istenildiği zaman eteklemek âdet olduğundan bu tâbir meydana gelmiştir. Bunun yerine «eteğine düşmek» de denilirdi.

ETEĞİNE YAPIŞMAK (اتكه ياشمق) [Hal.] Hüsni zan sahibi olarak tanınmış olan birinden şefaatte bulunmak isteği yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu tâbir daha ziyade mânevî istekler hakkında istimâl olunurdu.

ETEK (اتك) [San.] Hat ıstılahlarındandır. «Hilye» nin ikinci kısmına verilen isimdir. Birinci kısmına «Göbek» denilir.

ETEK BAĞI (اتك باغی) [Kıy.] Eskiden kadınların sokaka çıkarken iç elbiselerinin üstüne giydikleri ferace veya çarşafın altından eteklerinin görülmemesi içi fiistan veya entarilerini yukarıya toplamak ve kaldırmak üzere fır dolayı bağladıkları kaytan veya kuşağın adı idi.

ETEK BEZİ (اتك بزى) [San.] Kundaktaki çocukların omuzlarından itibaren aşağıya doğru sardıkları ve kundakta iken altlarına koydukları pamuklu bezin adı idi. Bazı yerlerde halen de kullanılmaktadır.

ETEK ÇEKMEK (اتك چكك) [Hal.] Karışmamak, bitaraf durmak mânasına gelir bir tâbirdir. Alâkayı tamamen kesmek mânasına gelen «el etek çekmek» de kullanılırdı.

ETEK DOLUSU (اتك دولوسى) [Hal.] Pek çok, bolbol yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden koyacak bir şey bulamıyanlar ellerinde götürmeyecekleri şeyleri topuklarına kadar uzun olan elbiselerinin eteklerini kaldırarak oraya koymak suretiyle alıp götürdükleri için bu tâbir meydana gelmiştir.

ETEKLEMEK (اتك لكه) [Hal.] Tazim makamında birinin eteğini öpmek, yahut öpercesine eteğine varmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden köle, cariye, hizmetkâr ve ahad ı nas denilen aşağı tabakadan olanlar ve çocuklar büyüklerin huzuruna girdikleri zaman etek öptükleri için bu tâbir meydana gelmiştir.

ETEKLERİ BELİNDE (اتكلى بلنده) [Hal.] Eskiden kadınlar hakkında kullanılan tâbirler-

dendir. Becerikli, işgüzar mânasına gelir. Bu tâbir; kadınların üç peşli, beş peşli entarı giydikleri zamandan kalmadır. Acele ile yaptıkları işlere eteklerinin takılmaması için etekler kaldırılırdı.

ETEKLERİ ISLIK ÇALMAK (اتكلى اىصلىق) [Hal.] Alınan sevici bir haber üzerine gösterilen telâş ve heyecan yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kadınlar hakkında kullanılırdı. Eskiden kadınlar uzun etekli entarı ve elbise giydiklerinden böyle bir haber alanların, telâşlı yürüyüşleri sebebiyle, bu tâbir meydana gelmiştir; (etekleri zil çalıyor), (etekleri çalpara çalıyor) da denilirdi.

ETEKLERİ TUTUŞMAK (اتكلى طوتوشمق) [Hal.] Mecaz yoluyla telâş ve ıztıraba düşmek, çaresiz kalmak, tehlikeye düşmek, heyecana kapılmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

*Sanman şefak görüp tef-i kahrın siphrden
Tâb-ı nedamet ile tutuşdu eteği
Münif*

ETEKLERİ ZİL ÇALIYOR (اتكلى ذيل) [Hal.] Eskiden kadınlar hakkında kullanılan tâbirlerdendir. Süratle koşuyor mânasını ifade ederdi. Bu tâbir; hemen daima sevinmeğe ait bir mesele uğrunda koşmağa delâlet ederdi. Bu makamda «etekleri çalpare çalıyor», «etekleri ısıklık çalıyor» tâbirleri de istimâl olunurdu.

ETEKLİ VAV (اتكلى واور) [San.] Düz şekil- de yazılan vav hakkında kullanılır bir tâbirdir.

ETEK ÖPMEK (اتك اوپك) [Hal.] Tâzim makamında birinin eteğini öpmek hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eskiden köle ve cariye- lerle içtimâi mevkileri aşağı olanlar efendile- riyle büyüklerin elbisenin belden aşağı doğru sarkan kısmı demek olan eteğini öpdükleri için, o hareketin karşılığı bu tâbir meydana gelmiş- tir. Etek öpmek mecaz yoluyla tebasbus ve temellük mânasına da gelir. Bunun yerine «etek-lemek» de denilirdi.

ETEK SERPİN (اتك سرپن) [Hal.] Kıyafeti toplu olmayan, pasaklı yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ETEK SİLKMİK (اتك سيلكك) [Hal.] Mü- nasebeti kesmek, itizar etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

ETEK TAHTASI (اتك تخته) [San.] Ab- deshanein dayanacak arka yerine verilen addır.

EKMEKÇİ (اتكچى) [Sar., Ask.] Saray ile yeniçeri ocağının ekmeğini yapanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Saray ekmeççileri ekme-

çi cemaati, yeniçeri ocağı ekmeççileri ise «ek- mekçi bölüğü» adlı teşkilâta bağlı idiler. Sa- ray ekmeççileri terfi ederek kapıcı bölüklerine ve oradan da diğer menasiba geçirildikleri gibi yeniçeri ekmeççileri de ocakda ilerlerdi. Her iki sınıftan mühim mevkiler işgal edenler ol- muştur. Tâbir eski yazı ile etmekçi suretinde yazılırdı.

EKMEKÇİ BAŞI (اتكچى باشى) [Ida.] Aske- rin ekmeğânini iltizam suretiyle üezrine alanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Müte- ahhidlerin yaptıkları fenalıklar yüzünden hieri 1280 (milâdî 1863) seneinde ekmeğâninin le- vazım idaresince temini kararlaştırıldığından ekmeççi başılık tarihe karışmıştır.

Vak'a nüvis Lütfi efendi (Lütfi tarihi, hususî kütüphanemde müellifin el yazması nüsha, cild 10, sahife 69) o sene vakaları arasında bu- nun için «tabb-ı nân-ı aziz» başlığıyla şu taf- silâtı veriyor: «o vakte kadar asakir-i şaha- nenin nân-ı aziz tâyinâtı iltizam suretiyle bil ihâle ekmeççi başı unvanıyla bir takım kesan tarafından idare olunurdu. Bu idarede her bar türlü irtikâblar ve fesadlar karışarak nümune- ye mutabık ekmeçler yalnız ümera ve zabitan tâyinlerine mahsus olup efrad-ı askeriye ekmeç- lerine pek de dikkat olunmazdı. Çünkü bu ek- meççi başıların yazılı kışkı ümera ve memurin-i askeriye verdikleri ziyafetler ve tiyatro da- vetleri ve bazılarının konaklarına hatap irsali gibi vukubulan birçok masrafları nân-ı aziz hamurlarına katılarak hamur işine karışanların ağızlarını kaparlardı. Bab-ı Seraskeri vezne- sinden aldıkları akçalar daima alelhesap sure- tiyle yürüyüp kat-ı hesap muamelesi vuku bul- maz idi. Bu müteahhidlerin tebeddüllerinde senelerce uğraşarak kiminin zimmeti, kimisi- nin pek çok matlubu zuhuru ile izhar-ı iflâs ederler idi. 79 sene-i rumiyesi Te rinievelin- den itibaren usul-i mezkûrenin lâgviyle nân-ı aziz idaresinin levazım dairesine ihalesiyle âde- tâ beyaz francala gibi nân-ı aziz imaliyle sunuf-ı askeriye ve eshab-ı tâyinât deavat-ı veli nimeti tekrara hasr-ı evkat etmişlerdir. Ledelhesap o tarihte kıyyesi elli üç, elli dört paraya çıkmıştır.»

EKMEKÇİ BÖLÜĞÜ (اتكچى بلوكى) [Ask.] Yeniçeri ocağı ekmeççilerinin bağlı bulunduk- ları kurum hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sa- rayın ekmeğini yapanların kurumuna da «ek- mekçi cemaati» denilirdi. Her iki sınıftan dev- letin mühim mevkilerine yükselenler olmuştur. Ekmeğânini eski yazıda etmek suretinde yazıldığı için ekmeççi bölüğü veya ekmeççi cemaati de ekmeççi bölüğü ve ekmeççi cemaati demektir.

EKMEKÇİ CEMAATİ (اتكچى جماعتى) [Sar.] Saray ekmeççilerinin bağlı bulundukları kurum hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sarayın ekme- ğânini yapan bu cemaat efradı kapıcı bölüklerine terfi ederler, oradan da daha yüksek mertebe- lere çıkarlardı. Yeniçeri ocağında da ekmeççi teşkilâtı vardı. O da ekmeççi bölüğü adını ta- şırdı. Ekmeğânini eski yazıda etmek suretinde ya- zıldığı için ekmeççi cemaati veya ekmeççi bö- lüğü de ekmeççi cemaati ve ekmeççi bölüğü demekti.

ET MEYDANI (ات ميدانى) [Coğ.] İstanbul'da Aksaray semtindeki meydanlardan birinin adı idi. Vaktiyle yeniçerilerin kışlası burada idi. İrtica ve ihtilâl vukuunda yeniçeriler burada kazan kaldırırlardı. Kışlanın kapı yeri ile bü- yük çeşme musluklarından başka enkaz kalma- mıştır. Arasında bir Rum mektebi yapılmış ve bunun üst tarafındaki orta camii yeniden tamir olunmuştur. Mevkiin bir kısmı cadde haline getirildiği gibi bir kısmında da çulha tezgâh- ları tesis olunmuştur.

ETREPOL (اترپول) [Coğ.] Sofya kazala- rından birinin adıdır. Merkezi Orhaniye kasa- bası idi.

ET TOMRUĞU (ات طومروغى) [Ask.] Yeni- çeri ocağına mahsus kasap dükkânları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Et meydanında ocağa mahsus sekiz et tomruğu vardı. Ocak için lâzım gelen hayvanlar bu tomruklarda kesilirdi.

EV (اور) [Sar.] Padişahların erkek ve kız çocuk- larının dairelerine verilen addır. Eskiden Padişah çocukları kaç anadan doğarlarsa doğsunlar «bu- cak» adı verilen bir dairede yaşarlardı. Şeh- zadelere sultanların bucağın içinde ayrı dai- releri vardı. İşte bu dairelere «ev» denilirdi.

EVAMİR-İ MLÂİYE KÂTİBİ (اورامر ماليه) [Mal.] Maliye memurlarından birinin adı idi. Vazifesi ferman ve beratlarla yevmiye, ulû- fe ve bağlanan maaşların senetlerini yazmaktır.

EVANİ (اونانى) [San.] Yemek, çay, sofrâ ve kahve takımları ile legen, ibrik, testi, kâse, bardak gibi madenden, billûrdan veya çiniden yapılmış eve ait kâblar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan, kap, zarf mâ- nasına gelen inan'in cem'idir. Avani yanlış ol- makla beraber galat-ı meşhur olarak kullanil- maktadır.

EVC (اوچ) [Ast.] Güneş manzumesine dâ- hil seyyarelerin medarları üzerinde güneşe en- uzak bulundukları noktalara denilir.

*Nice deryâ ser-i emvaci ermiş evc-i eflâke
Riyazi*

EVDIYE-İ SÜLÜK (اودیه سولوك) [Sof.] Sülûk vâdîsi, sülûk yolu mânâsına gelen bu terkip sofiye istilâhı olarak şöyle izah edilmektedir: Evdiye-i sülûk tesmiye olunması anın içindir ki her bir derece sâlike gûya bir vâdî-i mukaddestir. Anda tecelli-i ilâhiye lemean ve envar-ı rabbaniye nümayan olmuştur. Bu vâdilerde mehavif ve mehalik pek çoktur. Mezalik-i akdame ve medahiz-i evhame gayet yoktur. Eğer envar-ı ilâhiye nümayan olmaz ve nar-ı tecelli lemean kılmazsa egval ve şeyatin saliki bu vâdilerde gümrah kılar. Bu vâdilerin evveli ihsandır.

EVKAF-I CELÂLİYE (اوقاف جلاليه) [Vak.] Gelirleri Konya'da metfun Celâleddin Rumi'ye nispet edilen Mevlevî tarikati uğrunda sarfolunmak üzere vakfolunan yerler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Diğer emsali gibi bu yerlere evkaf nazırlarının nezaret ve müdahalesi olmayarak mütevellileri tarafından idare edildikleri için bunlara «Müstesna Evkaf» da denilirdi.

EVKAF-I HÜMAYUN (اوقاف حايون) [Vak.] Padişahların ve onlara mensup olanların vakıfları mânâsına gelir bir tâbirdir. Saltanat mensuplarının vakıfları demektir.

EVKAF-I HÜMAYUN HAZİNESİ (اوقاف حايون خزنه) [Vak.] Evkaf veznesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Maliye hazinesi» yerine «Hazine-i Maliye» denildiği gibi «Evkaf-ı hümayun hazinesi» yerine de «Hazine-i evkaf» da denilirdi Osmanlı Devletinin kuruluşunda «Beyt-ülmal» adı verilen ve defterdar unvanlı bir memurun idaresinde bulunan para işleri, yine aynı mânaları ifade etmek üzere «Hazine-i Devlet», «Hazine-i emiriyeye», «Hazine-i padişahi», «Hazine-i hassa» gibi unvanlar kullanılmış, harb gibi fevkalâde masraflara karşı bir ihtiyat hazinesi olmak ve varidatı havass-ı hümayun basılâtı, ganaim humsu, hükümdarlar-lardan alınan hediyeler ve saireden teşekkül etmek üzere «İç hazine» ve «Enderun hazinesi» adlarıyla tesisat da vücuda getirilmiştir. Daha sonra varidat ve hasılâtın nev'ine ve bunların sarf ve istimal tarzlarına göre hazineler artırılarak «Hazine-i âmire», «Mukataat hazinesi», «Tersane-i âmire hazinesi», «Mansure hazinesi», «Haremeyn hazinesi», «Beruthane-i âmire hazinesi» namlarıyla teşekküller meydana gelmiştir. Evkaf nezaretinin teşekkülü üzerine de «Evkaf-ı hümayun hazinesi» tâbiri kullanılmaya başlanmıştır.

EVKAF-I HÜMAYUN MÜFETTİŞLİĞİ (اوقاف حايون مفتيشلىقى) [Vak.] Padişahların ve hane-

dana mensup olanların vakıflarının bazı hususlarını rüyet etmek üzere ihdas olunan şer'i memuriyetin ünvanı idi. 10 rebiülevvel 1250 (1834) tarihine kadar evkaf-ı hümayunun müfettişi, haremeyn vakıfları müfettişleri üzerinde iken bu tarihte evkaf-ı hümayun müfettişleri ayrılmıştı.

EVKAF-I GAYR-I MAZBUTA (اوقاف غير مذبوطه) [Vak.] Evkaf idaresinin nezaret ve malûmatının inzimamıyla mütevellileri tarafından idare olunan vakıflar hakkında kullanılan bir tâbirdir. Müteveli ve meşrut-un lehleri şart-ı vâkıf dairesinde idare ederlerdi. Evkafın müdahalesi mütevellilerin suiistimaline meydan bırakmamak ve vâkıfın koyduğu şartlara mütevellilerin tamamıyla riayetlerini temin eylemekten ibaretti.

EVKAF-I MAZBUTA (اوقاف مذبوطه) [Vak.] Muameleleri evkaf idarelerince tedvir olunan vakıflara verilen addır. Üç kısımdı:

Birinci kısım; Selâtin evkafı idi. Tevliyetleri padişahlara meşrut olduğundan tevliyet umurunu idare için evkaf nazırları tevkil olunurdu.

İkinci kısım; tevliyetin meşrut-un lehi münkariz olan evkaftı.

Üçüncü kısım; tevliyetin meşrut-un lehleri henüz münkariz olmadığı halde tevliyetlerine muayyen tahsisat itasıyla vakıf umuruna müdahale ettirilmeyip evkaf memurlarınca idare olunan vakıflardı. Bu üçüncü kısım «idaresi mazbut evkaf» namıyla diğerlerinden tefrik olunurdu.

8 rebiülevvel 1272 tarihinde evkaf nezaretinde «Senedat odası» namıyla bir idare teşkil edilmiş ve evkaf-ı mazbutadan olan vakıflara ait arazi ile müsakkafat ve müstagallâtın muameleleri muvazzaf câbi ve kâtipler marifetiyle ifa olunmuştur. Bu gibi yerler için temessük verilir ve bilâhare vukuat muameleleri hamış suretinde yürütülürdü. Gerek temessükler ve gerek hamışler nezaretin resmi mühründen başka nazırın zâti mührüyle de mühürlenirdi.

EVKAF-I MÜLHAKA (اوقاف ملحقة) [Vak.] Evkaf Nazırının nezareti altında olarak mütevellileri marifetiyle idare olunan vakıflar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu kavim evkafın nezaretleri vâkıfları tarafından (sadrâzam, şeyhülislâm, fetva emini, sadreyn, İstanbul ve bilâd-i selâse kadıları, dâr-üs-saade ağası) gibi zevata şart edilip onlar tarafından idare olunurdu. Bu nevi vakıflara nezaret hakkı da 1242'de Evkaf Nezaretinin teşekkülünde oraya devrolunmuştur.

Evkaf-ı mülhakaya mütaallik gayr-ı menkul malların tasarruf muameleleri mütevellileri ve kâtip ve câbileri tarafından ifa olunurdu. Bu gibi yerler için temessük verilir, ondan sonraki muameleler hamış suretinde yürütülürdü. Temessük ve hamışleri mütevelliler zati mührleriyle mühürlenirdi.

EVKAF MÜFTÜSÜ (اوقاف مفتيسى) [Vak.] «Mahkeme-i Teftiş-i Evkaf» reisinin ünvanı idi. Bu mahkemede evkaf dâvalarına bakılırdı.

EVKAF MÜTEVELLİSİ (اوقاف متوليسى) [Vak.] Tâyin edilmiş olan şartları gereğince vakıf işlerine nezaret edenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mütevelliler vakıf yerlerin varidatını toplarlardı ve topladıkları varidatı vakfiyelerde gösterilmiş olan yerlere sarf ederlerdi. Bunun yerine yalnız «müteveli» tâbiri de kullanılırdı.

EVKAF-I SAHIHA (اوقاف صحيحة) [Vak.] Sahipleri tarafından şer'i usulüne tevfiқан vakf-ı sahih ile vakfedilmiş olan yerler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Evkaf-ı sahiha birkaç türlü olabilirdi:

1. - Arazi-i emiriyeden bir yeri hazine-nin müzayakası olduğu zamanda bedel-i misliyle ve hazinede müzayaka olmadığı halde iki kat bedeli ödenmek suretiyle satın alınarak taraf-ı Sultaniden temliknamesi verildikten sonra o araziye mütemelliki vakfeylediği takdirde o vakıf evkaf-ı sahihaden olurdu.

2. - Arazi-i mevattan bir yeri kendi mülkü olmak üzere izn-i Sultani ile ihya ettikten sonra mütemelliki vakfettiği surette o vakıf evkaf-ı sahihaden olurdu.

3. - Fetih ve teshir olunan bir beldenin ganimetten madut arazisinden humsu beytülmal için ayrılarak gaziler arasında taksim ve onlara temlik olunduktan sonra gaziler tarafından vakfedilen arazi vakf-ı sahih olurdu.

4. - İcareteyali veya icareteyn hükümünü iktisap eden icare-i vahideli müsakkafat ve müstagallât vakfedilmeden evvel emlak-ı sırfeden olduğu ve vâkıfı tarafından semen-i müsemma ile evvelki sahiplerinden satın alınmak suretiyle vakfın uhdesine geçtikten sonra vakfedildiği takdirde o vakıf evkaf-ı sahihaden olurdu.

Evkaf-ı sahihanın rakabesi ve zer' ve garsı ve bina ve mezaria ve icar gibi bütün tasarruf hakları vakıf canibine yani müteveli ve meşrut-un-lehine aitti. Bunlarda kanuni muameleler ve sultani hükümler cereyan etmezdi. Şer'i şerif muktezasınca vâkıfın şartı her ne ise o vechile amel olunmak lâzım gelirdi.

EVKAF-I SELÂTİN (اوقاف سلطين) [Vak.] Padişahlarla saltanat hanedanının vakıfları hakkında kullanılır bir tâbirdir. İlk bu vakıfların ayrı ayrı mütevellileri varken sonraları mütevelliliklerin en çok hediye ve para verenlere tevcih edilmesi yüzünden meydana gelen uygun-suzluklar neticesi olarak 1006 senesi Ramazanı sonunda (1598) ve Osman ağanın Darüssaade ağalığı zamanında bunlardan Ayasofya, Şehzade Camii ve diğer bazı selâtin vakıfları da Darüssaade ağalarının nezaretleri altına verildiği gibi hicri 1128 (1716) senesinde İstanbul, Edirne, Bursa vesair yerlerdeki padişah ve diğer saltanat mensupları vakıfları da Darüssaade ağalarının nezareti altına konulmuştu. Bu vakıfların hesapları selâtin muhasebesi adı altında tutulurdu. Evkaf nezaretinin teşekkülünden sonra bunların idaresi de oraya devredilmiştir.

EVLÂD-I BUTUN (اولاد بطون) [Fık.] Bir adamın kız çocuklarının erkek ve kız çocukları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Erkek ve kız çocuklarıyla erkek evlâdının erkek ve kız çocuklarına «Evlâd-ı zuhûr» denilir.

EVLÂD-I FÂTİHAN (اولاد فاتحان) [Ask.] Rumeli'nin fethi üzerine Anadolu'nun Türk halkından aileleriyle birlikte nakil ve iskân olunanlara verilen addır. Konya, Aksaray ve civarı halkından nakledilmiş olan bu Türklere yerli hristiyanlar «Konyar» derlerdi. Bu köylerin adları da Türkçe idi. Meselâ Manastır ile Filorina arasında büyük bir köy olan Kınalı o cümledendir.

Evlâd-ı Fâtihanın bulundukları kazalar şunlardı: Manastır, Pirlape, Filorina, Cuma, Tikveş, Radoviş, İstip, Doyran, Ustrumca, Avret-hisarı, Yenice, Vodina, Serez, Demirhisar, Zihne, Drama, Langaza.

Evlâd-ı fâtihanın dergâh-ı âli kapıcı başlarından birer zâbiti ve birkaç kazada bir tane olmak üzere mütaaddit çeribaşları vardı. Zâbit İstanbul'da oturup evlâd-ı fâtihanın merkezce olan işlerine bakar, çeribaşlıklardan biri münhal olursa müstehakkını intihap ederek tasdika arzederdi. «Başvekalet Arşivi»nde mevcut bir vesikaya nazaran (Askerî fiş No: 115 tarihi: 18 L 1243) Kaza Müdürü vaziyetinde olan çeribaşlar da memur oldukları yerlerin asayişini muhafaza ederler, sefer vukuunda ve muhafazalarda icabeden eşkinci neferleri çıkarırlar, muharebe olmadığı senelerde vergileri tahsil ederlerdi.

Sefere giden evlâd-ı fâtihanın ayrı kıta halinde istihdam olundukları şu vesikadan «Başbakanlık Arşivi, Maliye, 15 R. 1179, telhis» anlaşılmaktadır.

«Gürcistan seferine memur olan evlâd-ı fâtihan için Mehmet ağanın gemisine Varna'dan tahmil edilen 35 bin kile buğday Batum iskelesine götürülüp teslim edilmiş olduğundan evvelce navluna mahsuben verilmiş olan meblâğ bakiyesinin tesviyesine dair».

Evlâd-ı fâtihanın birçok muafiyetleri vardı.

Evlâd-ı fâtihandan hicri 1243 senesinde dört tabur teşkil edilmiş, tanzimattan sonra hicri 1261 senesinde muafiyetleri kaldırılarak diğer halk gibi bunlar da vergi ve askerlik mükellefiyetine tâbi tutulmuştur.

Selânik ve Rumeli eyâletleri dahilindeki evlâd-ı fâtihanın imtiyazlarının kaldırıldığına dair olarak Selânik Müşiriyeti ile Rumeli Mutasarrıfına yazılan emir (Başbakanlık argivi, dahiliye, fig No. 10, 29 Ca. 1261) aynen şöyledir:

«Selânik ve Rumeli eyaletleri dahilinde kâin evlâd-ı fâtihan taifesinin imtiyazat-ı atika ve cedidelerinin feshi ve badezin çeribaşılık lâfzının külliyyen lâgı ve maaşlarının katiyle taife-i merkumeden mal-ı maktuları nesh ve müceddeden vergi tahsisıyla kendileri hanekeş hükmüne konulması ve umur-u zaptiye ve maliyeleri bulundukları mahaller Müşiran-ı izam ve mutasarrıfın-ı kiram hazeratıyla dizdaran ve kaymakamları zir-i nezaretlerinde olması ve hangi kazalarda meskün iseler olkaza ahali-sinden madut olarak hususat-ı vakıa-i sairelerinin tanzimat-ı cedide-i tâdiliye ve tensikat-ı hasenei mülkiye usul-ü madelet gümülüne tatbikan ve talimat-ı seniyyeye tevfikân hüsn-ü idare ve her halde himayet ve sıyanetleri esbabının istihsaline ihtimam ve dikkat ve taife-i merkumeden maaş ve masarifleri bedeli olarak vakt-i taksitlerinde ve gerek aralıkda çeribaşılar tarafından ne mikdar meblâğ tevzi olunmakda ise bittahkik vergi tahsis olunmak üzere mebalîğ-i mezkûrenin mikdarını ve bir de elhâleti hazihi mevcut olan zaptiye neferatı kâfi olmayıp da lüzumlu mikdar sekban neferatı tahriri lâzımgeldiği halde icabına bakılmak üzere keyfiyet ve tahsis olunacak maaşlarının kemmiyetini mübeyyin başka başka lazımgelen memhur ve mümzi defatir-i sihat eserinin Maliye hazine-i celilesine irsal ve tavsili hususları meclis-i vükelâ-i saltanat-ı seniyyede tezekkür ve tensip ve irade-i seniyye-i şahane dahi ol-veçhile müteallik ve levhazip buyurularak Rumeli eyaleti için mutasarrıfı atufetlu paşa hazretlerine tasdir ve tesyir buyurulduğu misillü olbapta zat-ı samilerine vesaire hitaben dahi bir kıta mufassal ve bir kıta muhtasar olarak tasdir buyurulan iki kıta emr-i âlişan tesyir-i suyu müşirileri kılınmış ve emreyu-i mezkû-

reynden mufassal olan emr-i şerifin husus-u mezbur hakkında talimat olmak üzere nezd-i âlilerinde tevkif ve hıfziyle muhtasar olan emr-i şerifin lâzım-ül-huzur muvacehesinde alenen feth ve kıraeti veyahut mufassal olan emr-i âlinin dahi kraeti rey-i âlilerine muhavvel bulunmuş ve beyandan müstağni olduğu üzere taife-i merkume henüz ehali-i saire hükmüne konularak lâzımgelen vergileri ve kâffe-i hususları müceddeden tanzim ve tahsis olunacağı derkâr ve bu cihetler taife-i merkumenin hüsn-ü himayet ve sıyanetlerinin icrasıyla beraber umur ve sıyanet-i hazine-i celile kazıyesinin dahi istihsalî farizadan olacağı aşikâr bulunmuş olduğuna göre mukteza-yı şime-i mehamdani ve atıfet-i müşirileri ve emreyu-i mezkûreyne mevacip ve müeddası üzere icab-ı halin icrası ve taife-i merkumeden şimdide kadar çeribaşılar taraflarından gerek taksitlerinde ve gerek evkat-ı sairede ne mikdar şey şhz ve istihsal olunagelmış ise berveçh-i tetkik zâhire ihraciyle mebalîğ-i mezburenin mikdarını ve sekban neferatı tahriri lâzımgeldiği halde keyfiyet ve tahsis olunacak maaşlarının kemmiyetini mübeyyin başka başka defterlerinin canib-i hazineye baas ve ısdarı hususuna 29. Ca. 1261».

«Hazine-i evrak» da mevcut bir vesikada «Dahiliye fig No: 10, tarihi: 29 ca 1261» «Selânik ve Rumeli eyaletleri dahilinde bulunan (Evlâd-ı Fâtihan) imtiyazının lâgviyle haklarının da sair halk gibi muamele olunmasına dair Selânik müşiriyle Rumeli mutasarrıfına yazıldığı» muharrerdir.

EVLÂD-I SADRIYE (اولاد صدریه) [Fer] Bir kadının kendi evlâdı mânasına gelir bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan sadır, göğüs demektir. Ahfat mukabili de kullanılır.

EVLÂD-I SULBİYE (اولاد سلبیه) [Fer] Bir kimsenin kendi evlâdı mânasına gelir bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan sulb, belinden gelme öz evlât demektir. Ahfad mukabili de kullanılır.

EVLÂDİYYE (اولادیه) [Vak.] Evlâda geçmesi şart koşulmuş olan vakıflar hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Evlâdiyyet» suretinde de kullanılırdı.

§ [Hal.] Ev gibi, halı gibi uzun müddet dayanan ve bu sebeple babadan evlâda intikal eden şeylere de «evlâdiyye», «evlâdiyyelik» denilir.

EVLÂD-I ÜM (اولاد ام) [Fık.] Ana bir oğlan ve kız kardeşler mânasına gelir bir tâbirdir. Ananın evlâdı demektir.

EVLÂD-I ZUHÜR (اولاد ظهور) [Fık.] Bir adamın öz erkek ve kız çocuklarıyla erkek evlâdının erkek ve kız çocukları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kız çocuklarının erkek ve kız çocuklarına «evlâd-ı bütün» denilir.

EVLEK (اولك) [Öl.] Kırk arşın boy ve kırk arşın eninde olan ve 1600 arşın veya 900 metre murabbı tutan dönümün dörtte birine verilen addır. 400 arşın murabbına müsavidir. Tarla ve bostanlarda beher dönümü dörde taksim suretiyle sabanla derince kazıp açılan harkların ayırdığı kısma bir evlek denir.

EVLİSİ (اولیسى) [Sar.] Padişahların erkek ve kız çocuklarının dairelerindeki cariyeler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Padişah çocukları, kaç anadan doğarlarsa doğsunlar, «bucak» adı verilen bir dairede yaşarlardı. Şehzadelerle sultanların bucağın içinde ayrı daireleri vardı. Bu dairelere «ev» denilirdi. İşte bu evlerdeki cariyelere filân, falan sultan veya şehzadenin evlisi denilirdi.

EVLİYA (اولیا) [Sof.] Hayatını riyazat ve mücahedelerle ibadat ve taata sarfederek kendisinden gayptan haber verme, ahvali keşfetme gibi havarik (hârikalar) zuhûra gelen insanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bir derece daha tafdil edilerek «evliyaullah» da denilir. Arapça bir kelime olan evliya «malik, sâhip, muin, siddik, nâsır» mânalarına gelen «veli» nin cem'idir.

Evliya male tenezzül mü eder?

Siklet-i nase tahammül mü eder?
Nabi

EVLİYALIK SATMAK (اولیالوق صائق) [Hal.] Âbit, zâhit görünmek, doğruluktan bahsetmek, keramet savurmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

EVLİYALIK TASLAMAK (اولیالوق طاسلامق) [Hal.] Âbit, zâhit görünmek, doğruluktan bahsetmek, keramet satmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

EVLİYAULLAH (اولیالوق الله) [Sof.] Din ve itikat haysiyetiyle Allah'a mânevi yakınlık hâsıl eden sâlih insanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapçada aslında «evliyaullah» âdaullah (Allah düşmanı) ın mukabilidir. Yani Müslüman olarak dinin bütün ahkâmına elinden geldiği kadar sadık kalarak ömrünü sona erdiren zat demektir. Kur'an ve hadiste evliyaullah bu mânayadır. Ashap asrından sonra Müslüman namını taşıdığı halde her nevi kabayihî irtikâp eden her sınıftan adamlar zuhûr ettiği cihetle hayatını ilme, amele hasredip

dünyaya tama' etmiyerek kanaatle ömür geçirenlere «evliya», «evliyaullah» denilmeğe başlanmıştır.

*Evliya burcu imiş zira ki hâk-i Eşrefi
Buk'a buk'a evliyaullah'a olmuştur mezar
Fuzuli*

EVLİ YENİÇERİLER (اولی یئچیریلر) [Ask.] Evli bulunan yeniçeriler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ocak kanununa göre efradın bekâr olması şarttı. Yeniçeri efradı bölükbaşı, yaya-başı gibi ocak zâbiti olmadıkça evlenemezdi. Bundan dolayı gerek Edirne'de ve gerek İstanbul'da bunlar için oda denilen kışlalar yapılmıştı. Ocağın bu kanunu ilk defa Vezir-i âzam Yunus Paşa tarafından ihtiyar olan kardeşinin evlenmesine müsaade olunmak suretiyle bozulmuştur. Yeniçerilerin evlenmeleri bundan sonra başlamış olmakla beraber bir müddet için mutlaka ihtiyar olmalarına ve bundan başka padişahın izin vermesine bağlı idi. Ancak evlenen yeniçeri odasının en kademlisi olsa bile odabaşı olmak hakkını kaybederdi. Çünkü bunların daimi surette kışlalarda oturmaları kanun icabından idi. Bununla beraber evlenme yolu genişleyince evliler de odabaşı tâyin edilmeğe başlandı.

Yeniçerilerin evlenmelerine müsaade edildikten sonra bunların çocuklarının da düşünülmesi icap ediyordu. Babalarından yetim kalan yeniçeri çocuklarına «kuloğlu» adı verilmiştir. Bu çocuklara büyüyünceye kadar para ve tayın verilir, sonra da acemi ocağına kaydedilerek yetiştirilirdi, bunlara «fodlanan» da denilirdi.

EV RAD (اوراد) [Sof.] Tarikat mensupları tarafından her gün okunan «ed'ye-i me'sure» hakkında kullanılır bir tâbirdir. Aynı mânaya gelen ve cüz demek olan verd'in cem'idir. Verd; çiçek mânasına da gelir Bununla beraber evrad hem müfret ve hem de cem' mânasına kullanılır. Arapça bir kelime olan evrad «Kamus-ı Osmani» de «cüz demek olan verd'in cem'i. Kur'an-ı Kerimde kıraati itiyat olunan cüzler, kısımlar. Her vakit dilde ve ağızda dolaşan söz: artık bu maddeyi evrad edindi» suretinde izah olunmuştur.

Tarikatlerin ya pirleri, yahut sonradan gelen şeyhleri tarafından tertip olunmuş ayrı ayrı evradı vardı. Tarikate girenler girdikleri tarikatın evradını tâyin olunan gün ve gecelerde tek başına yahut diğer tarikat mensuplarıyla birlikte okumak ve buna devam etmekle muvazzaf idiler.

Peygamber Hazretleri «Beni bir kere tasliye edeni (salavat getireni) Cenab-ı Hak

on kere tasliye eder» dediği için evrada bir-çok «salavat-ı şerife» dercolumuştur. Evradın tertip ve mâna cihetiyle son derece muciz (sözü az, mânası çok) olanları vardır.

*Ummanın levh-i icabette makam-ı râğbet
Etmeyen namını dibace-i zıkr ü evrad
Nabi*

EVRAK-I SAHİHA (اوراق صحیحة) [Mal.] Musa Safvetî Paşanın Maliye Nazırlığı zamanında ve 15 cumadulülâ 1261 (Milâdi 1845) senesinde ihdas olunan kıymetli kâğıtlara verilen addır. Bu kâğıtlar damgalı olduğu için «Damgalı kâğıt» da denilirdi.

O vakte kadar kıymetli kâğıt çıkarılmamış olduğu gibi pul da mevcut değildi. Yeni varidat temini maksadiyle çıkarılan bu evrak-ı sahiha bir müddet ticari muamelelerde kullanıldıktan sonra kaldırılmış, yerine damga pulu çıkarılmıştır. Süleyman Sûdî Efendi (Defter-i Muktesit. Cilt 3, Sahife 160) bunun için şu tafsilatı veriyor: «Aslûesası nasın muamelâtını temin için ihdas olunan ve lüzumu olanlara maliye hazinesinden satılan varaka-i sahiha esmanı demektir ki ihdas ve icadının başlangıcı 1261 sene-i maliyesi eyülünün ibtidasıdır.

«1260 senesi evahirine değin defatir-i hesabiyeye-i maliyede varaka-i sahiha esmanı veya varaka-i sahiha resmi namiyle bir gûna varidat, kavaniin idarei hazinede dahi bir gûna mevad ve mebahasatı çoğalmış bulunduğundan resm-i mezburun ahval-i tarihiyesine o zamanın mebbe ittihaz edileceği dergârdır.

«1261 senesi cumadulülâsının 15 inci gününe gelinceye değin evrakı sahiha ne demek olduğu bilinmez ve beyennas teati kılınan senedat ne türlü evraka yazılmış bulunsun, hiç birisine gerek mehkâkim ve devair-i devlette ve gerek esnaflık âleminin hükümleri olan lonca odalarında ilişilmez iken İspanya devleti baş tercümanının oğlu olup, bazı küberaya Fransızca ve sefaret memurlarına Türkçe dersi vermekle me'lûf olan hocâ (Telmas) ın verdiği lâyiha üzerine olvakit müteşekkik olan Meclis-i Ziraatin tasvibi ve Meclis-i vâlânın tensibi mucibince mebhûsanın olan varaka-i sahiha usulü Devlet-i Aliyye-i Osmaniyeye kabul ve ihdas olunmuştur.

«Şöyle ki: tarihi mezkûr ile müverrah olarak hazine-i maliye şubatından mülga ceride muhasebesinden aklâm-ı maliyeye ita kılınan bir küt'a ilmühaberde kâffe-i ahz ü ita ve muamele-i bay ü godanın her bir gûna fesattan kurtarılması zımında beyennas istimal olunmakta olan senedat-ı mütenevvianın bir hüsn-ü

surete rabt ve ithaline lüzum görülmekten nâşi badezin ilâm ve hüccet misilîl senedat-ı şer'iyeden maada ahz-ü itaya dair kâffe-i senedat-ı mütenevvia ve evrak-ı mütedavile için her kâğıdın ne makule şey tahririne mahsus idüğünü mutazammın damgalar tertibiyle takım takım tab ve temsil olunarak Derseadet'te «İhtisap Nezaret-i» ve tağralarda Defterdarlarla Malmüdürleri ve müstesna mahallerde (Tarih-i mezkûrda müstesna olan mahaller, Trablusgarp, Sayda, Şam, Halep, Bağdat, Basra, Diyaribekir, Trabzon, Vidin, Bosna, Pizren, Yakova, İşkodra, eyâletleri idi) dahi valiler tarafından tâyin olunacak memurlar marifetiyle bedeli alınarak münasip dükkânlarda sattırılması ve her mahalle evvel beevvel her cinsten miktar-ı kâfi damgalı kâğıtlar israsıyle onlara yazılması ve tarih-i mezkûrdan mukaddem tanzimedilmiş bulunan senedat hakkında bir diyecek olanıyacağının gerek bunların ve gerek müstesna olan senedat-ı şer'iyenin hükmü kemakân baki ve mer'i olarak havi olduğu mevaddın usulü veçhile bilecümle mehkâkimde rü'yet ve istima kılınması ve berminvali muharrer tâyin olunan günden sonra her bir mehkâkim ve mecaliste ve esnaf lonca odalarında vukubulan deavinin bin-i rü'yet ve istimaında derpiş olunan hususî senede merbut olduğu halde, evvelâ ibraz olunan senede nazar kılınıp eğer ol senet senedat-ı şer'iyeye veya kablettarih senedat-ı atikadan ve bunlardan olmayıp mezkûr damgalı kâğıda yazılan senedat ise, bil'itibar o makule senedatta münderiç bulunan deavinin istima olunması ve damgasız kâğıda yazılmış senedat deavinin istiması emri veliyyülemre menut olan deavi-i memnuaya kıyasen emr-i âli şeref sudur etmedikçe rü'yet ve istima olunmaması ve teahhüdât ve muamelâtı şamil ve makbuzatı müstemil hazine-i şahaneye takdim kılınacak bilecümle senedat dahi yevm-i mezkûrdan sonra, damgalı kâğıda yazılmadığı takdirde aklâmdan ve diyar-ı ecnebiyeden senedatın usul ve miktarınca eshabı tarafından marûzzikr damgalı kâğıda raptiyle ol senedin sureti keşide olunmadıkça irae olunacak mahallerden kabul olunmaması, velhasıl me-malik-i mahrusa-i şahanede tedavül ve sunuf-i tehaa-i saltanat-ı seniyye meyanelerinde teatisi icap eden evrak zikrolunan kâğıtlara yazılmadıkça muteber tutulmaması ve senedat-ı mezkûreye meclis ve mehkâkimde dikkat olunacağı cihetle, tezvîrat ve ifsadın önü kestirilmek üzere herkes ibtida-yi emirde işi sağlamca tutup usulü şer'iyeye ve kanuniyeye tevfiik eylemesi hususları teferrüatiyle karargir ve keyfiyet bâevamiri âliye her tarafa ve bamüzekkerat-ı

resmiye süferaya bildirildiği gibi nevi ve cinsini mübeyyin tanzim olunan tarife ve lâyiha-nın tab'i ve evrakı lâzimenin imali zımında Takvimhane-i Âmir ve darb-ı damga olunması için de Darphane-i ma'mure taraflarına vesair lâzımgelen mahallere ilmühaber verildiği «bertafsil beyan olunmuştur

«İşte bu ilmühaber münderecatı damga resminin esası olan evrak-ı sahiha nizamât ve kavaniinin mebadisi demektir.»

Evrakı sahiha biri nispi, diğeri maktu olmak üzere iki kısma ayrılmış idi. Birinci kısma içinde kıymeti yazılı olan kâğıtların fiyatlarıyla havi oldukları mebalığın mekadiri ve derecatı, ikinci kısmı da içinde kıymeti yazılı olmayıp, yalnız maktu fiyatı tâbi tutulan evrakın envayı için tâyin ve tahsis olunmuş idi. Tarifede nispiye tâbi tutulan evrak 62 nev'e bağlı olmakta ve her birerlerinin kıymeti en az yirmi para ve en çok 150 kuruş olmak üzere muhtelif fiyatlara ayrılmış bulunmakta idi.

Bu evrak-ı sahiha ikraz ve istikraz olunacak paraya yani müstemil olacağı mebalige göre, az veya çok kıymetli kâğıtlara yazılacak ve binaenaleyh rûsumda paranın miktarı çoğaldıkça o nispette çoğalacak idi. Bunun için kıymetli evrak asgari had 100 kuruş ve azami had 100 bin kuruş olmak üzere tâyin ve tahdit edilmiş, 100 kuruştan aşağı mebalig için varaka-i sahiha tertip ve tanzim olunmadığı gibi 100 bin kuruştan yukarı muamele için de başkaca muamele yapılmayarak, o miktarı ne kadar tecavüz ederse etsin, 100 bin kuruşluk senedatın yazılması lâzım gelen 150 kuruşluk kâğıda yazılması mukarrerat cümlesinden bulunmuş idi.

Evrak-ı sahihanın kıymeti an - ilâ şeklinde ve zencir suretinden yapılmamış o zamanın usulü veçhile çiçek çiçek yazılmış, her kâğıt tâbi tutuldukları işlerin mahiyetine göre ayrı ayrı tâyin ve tebyin olunup fiyatları alt taraflarında zikrolunmuş, içinde kıymetleri yazılmıyan diğer kısmı, yani maktu kısım için öyle bir hudut tâyin ve envayı çoğaltılmamış idi.

Bu evrak-ı sahiha 1852 (H. 1269) senesine kadar, yani ilk ihdasından itibaren sekiz sene müddetle ilk hali üzere devam eylemiş, ve o sene tatbik olunan senelerde hâsıl olan tecrübeye müsteniden bazı tadilat yapılmıştır. Yapılan tadilat hariçten münasiplerine yüzde on nispetinde verilecek bir bey'iyeye mukabilinde sattırılması olduğu gibi, azami 150 kuruşluk varak-ı naktiye 100 bin kuruşun çok fevkinda taahhüde giren adamlara ait deyin senetlerinin de o miktar resme tâbi kâğıda yazılmasında müsavatsızlık bulunduğu ileri sürülerek azami

had miktarı 150 den 500 kuruşa çıkarılmıştır. Bu muamele, hadd-ı zatında mütavaatsızlığın izalesinden ziyade, rûsum ve tekâlifin artırılmasını istihdaf ediyor demektir.

EVTAD (عُتَاد) [Sof.] Ricalullah zümrelerinden birine verilen addır. Evtad; ağaç ve demir kazık, direk mânasına gelen Arapça veted'in cem'idir. Dört zattan ibaret olan evtad'ın her biri merkezinde bulundukları dört cihetten birine nezaret ettikleri için bu ismi alırlar.

Hususi kütüphanemde sofiye istilahlarına ait yazma mecmuuda (sahife 45-46) şu tafsilat vardır; «Her bir asırda «İdris, İlyas, İsa, Hızır» aleyhimüsselâma naip olan yani min kibel-il-Hak cihat-ı erbaa-i âlemi muhafazaya tâyin buyurulan zevata «evtad-ı erbaa» itlak olunur. Bunların içinde nisadan zühür etmiş de bulunur. Müşarünileyhimin isim-i ilâhîleri «Abdülhay, Abdülalim, Abdülmürîr, Abdülkadir» olup biri kalb-i «Âdem», diğeri kalb-i «İbrahim» ve biri dahi kalb-i «İsa» ve dördüncüsü kalb-i «Muhammet» üzerine zühür ederler ki biri ruhaniyet-i İsrâfil, diğeri ruhaniyet-i Mikâil, öbürü ruhaniyet-i Cebrael ve dördüncüsü de ruhaniyet-i Azrail Aleyhim-üs-selâmdan istimdat eylerler. Bunlardan her birinin erkân-ı Kâbe-i muazzamada birer rûknü olup rûkn-ü «Şami» kalb-i Âdem üzerine olan ve rûkn-ü «İraki» kalb-i İbrahim üzerine olan ve rûkn-ü «Yemani» kalb-i İsa üzerine olan ve rûkn-ü «Hâcer-ül-esved» kalb-i Muhammed Aleyh-is-selâm üzerine olanıdır.

«Evtad-ı erbaa, Cenab-ı Şeyh-ül ekber kaddese sırruh-ül-ather indinde «ebdal-i seb'a» dan ve İmaman dahi evtad-ı erbaa-i müşarünileyhimadan ve kutb-ül-aktab ise cümleden ehas ve ekmeldir.»

*Zahirde binası birinin kârger olmaz
Bâtında kimi kutb-ı cihan kimisi evlât
Ali*

EVVABIN NAMAZI (ارايين نمازی) [Sof.] Celvetiyye tarikati mensupları tarafından beş vakit dışında kılınan nafil namazlardan birinin adıdır. Akşam namazından sonra kılınan bu nafil namaz altı rek'attır.

EVVEL-İ BERDEL'ACUZ (اول برءالمجوز) [Tak.] Kocakarı sogukları denilen ve bir hafta kadar süren mevsim değişmesinin başı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Berdel'acuzun başlangıcı demektir. 9 marta tesadüf eder. Bunu husum fırtınası takibeyler.

EVVEL-İ RİYAH-İ BEVARİH (اول رياح) [Tak.] Haziran iptidasından temmuzun

ilk haftası sonuna kadar zaman zaman eser mevsim rüzgârlarının başlangıcı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunların bitmesiyle yaz mehtemleri başlar. Riyah; rüzgâr demek olan rih'in cem'i olduğu gibi bevarih de sam yeli denen sıcak ve şiddetli rüzgâr mânasına gelen bârih'in cem'idir.

EVVEL-İ SEFER-İ DERYA (اول سفر دریا) [Bah.] Yelken devrinde donanmanın tâlim ve terbiye gezintileri ve tetkik seyahatleri için denize açıldığı, yayıldığı mevsim başı hakkında kullanılır bir tâbirdir. İlkbaharın girmesiyle başlar. Harb içinde bu mevsimde gemiler denize açılırdı.

EVVEL-İ SİTTE-İ SEVİR (اول ستة شور) [Tak.] Nisan'ın son haftası müddetince devam eden fırtınanın başlangıcı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sitte-i revir'in iptidası demektir. Sevır, öküç demek olduğu için Türkçesi öküç fırtınasıdır.

EYALÂT ASKERİ (ایالات عسکری) [Ask.] Tanzimat'tan evvelki askerî teşkilâtında Osmanlı ordusunu teşkil eden iki kısımdan birine verilen addır. Diğerine «kapı kulu» denilirdi.

Eyalet ve sancaklar varidatının büyük kısmını teşkil eden âşar, ferağ ve intikal harçları timar, zeamet ve has namıyla vezirlerle ümeraya, timar ve zeamet erbabına terk edilmiş ve bunların varidatı nispetinde olarak sefer zamanında birer miktar asker çıkarmaları kanun ile tâyin kılınmıştı. Vüzera ve ümera, timar ve zeamet sahipleri sefer vukuunda dirlikleri nispetinde cebelû götürmeğe mecbur idiler. Bu suretle eyalet askerî kapı kulu sınıfından kat kat ziyde idi. Beylerbeyi ve sancak beyleriyle ümera sulh vaktinde dahi «daire halkı» namıyla maiyetlerinde bir askerî kuvvet bulundurulardı. Bazı eyalet ve sancakların öşür ve saire hâsılatı doğrudan doğruya Devlet hazinesi namına istifa olunur, memleketin muhafazasını temin eden askerî salyanesi bu varidattan verilirdi. Şu halde eyalât askerî kısmen sulh vaktinde dahi silâh altında bulunur ve kısmen sonraki redif ve müstahfız askerî gibi sefer vaktinde silâh altına alınırdı.

Eyalât askerî yerli kulu piyadesiyle serhat kulu ve topraklı namlarında süvari askerinden mürekkepti

Yerli kulu piyadesi; beylerbeyilerle sancak beylerinin kumanda ve idareleri altında bulunurdu. Zâbitleri de onlar tarafından tâyin olunurdu. Bunların maaş ve muayyenatları istihdam olundukları müdeetçe eyalât ve sancagın idare tarzına göre ya kendileri veya Devlet hazinesi

tarafından tesviye edilirdi. Bu piyadeler beş sınıftan terekkep ederdi: Azep, sekban, icareli, lâğımcı, müsellemler. Büyük eyalet merkezlerindeki yeniçeriler, kalelerde müstahdem yamak namındaki müstahfız neferleri de bu kısma dâhildi.

Serhad kulu; serhedlerde müstahdem daimi süvari askeriydi. Bunlar evveleri deli, gönüllü, beşli namlarında üç sınıftan ibaretken sonraları leve t ve hayta namlarıyla daha iki sınıf ilâvesiyle beşe çıkarıldı.

Topraklı süvariler; timar, zeamet ve has sahipleriyle bunların sefer vaktinde kanunen çıkarmağa mecbur oldukları cebelûlerden terekkep ederdi. Sulh zamanında Devlet tarafından kendilerine gösterilen toprağın hâsılatıyla maiyetlerini temin eyledikleri eihetle bunlara topraklı namı verilmiştir. Her sancakta bulunan timar ve zeamet erbabı ile cebelûler sefer vaktinde sancak beyinin bayrağı altında toplanırlar, sancak beyleri de mensup oldukları eyalet paşasının kumandasında olarak sefere giderlerdi. Sefere memur olarak timarlıların onda biri memleket hizmetinde bulunmak, gidenlerin dirlikleri umurunu tesviye eylemek üzere sancaklarında «kurucu» namıyla kalırlardı. Miktarı yüz elli bini geçen bu süvari askerinin sefer vaktinde işgesi de timar, zeamet ve has sahiplerine aitti. Muharebede vukubulacak münhalâtan gösterecekleri yararlılıkları nispetinde istifade eylemek üzere «gönüllü» namıyla harb vaktinde defter harici olarak bir hayli süvari de bunlara iltihak eylerdi.

Kırım Hanlığı, Erdel krallığı Eflâk ve Buğdan Emaretleri gibi mümtaz eyaletler de sefer vaktinde orduya fiilen yardım ederlerdi. Bunların yardımcı olarak gönderdikleri askerî kuvvet kırk elli bin süvariden ibaretti.

Eyalet süvarisinin miktarı arazi işleriyle askerî umurunu iyi idaresinden dolayı gittikçe artarak Kauuni devrinde yüz elli bini bulmuş, fakat bir iki asır sonra timar ve zeametlerin istihkak sahiplerine tefviz olunmaması ve Devlet varidatının artırılması arzusuyla mühal timarların mukataata tahvil edilmesi bu süvarinin gittikçe azalmasını intaç eylemiştir.

EYALÂT KAPİ KETHÜDALIĞI (ایالات کپ کتھڈالی) [Ida.] Eyalet valileriyle sancak beylerinin merkezde mensup oldukları eyalet ve elviyeye ait işlerini Devlet dairelerinde gören adamları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kethüdalar ilkin vali ve sancak beyleri tarafından seçilir, vazifeleri onların memuriyetlerinin devamı müddetince sürerdi. Babîâlîde makamları yoktu. İşleri evlerinden görürlerdi. Vilâyetlerle

sancakların merkezle irtibat vazifesini gören bu hizmetlerin şahıslara bağlı kalmaları mahzurlu görülerek hicri 1280 (1863) senesinde bunların tâyin ve azil şekilleri değiştirilmiş, Devletçe tâyin ve azilleri esası kabul olunmuştur.

Vak'anüvis Lûtfi Efendi (Lûtfi Tarihi, hususi kütüphanemde müellifin el yazması nüsha, c. 10, s. 71-72) bunun için şu izahatı veriyor: «O vakte kadar taşra vüzera ve valileri ile sair memurların İstanbul'da kapı kethüda ve kapı çuhadarları vasıtasıyla muhaberat-ı merkeziye iera ve memleket mesalibini evrak ve muharrerat-ı lâzimesiyle ecvibe-i mersule ve mehuze (yazdıkları yazılar ve aldıkları cevaplar) mumailayhim taraflarından tesviye ettirilmekte idi. İşbu usulde ittirat olmayıp çünkü bunlar memleketler namına olmayıp zata mahsus idiler. Yani bir vali ve mutasarrıf va sair taşra memurları bir mahalle memur ve tâyin olunduğu vakit kapı kethüdası dahi beraberce tâyin olunur ve bunların çoğu o memurun müteallik ve müntehibatından bulunurdu. Azil ve nasp vukuunda bunlar dahi değiştiğinden umur ve mesalib-i memalik ve ibada dair derdest olan evrak seleften halefe devr ile teamül olup bunların mukteziyat-ı icraiyesi mühimsenilmiz idi. Memleket ve milletin menafiiini mucip ıslahat-ı lâzimenin icrası sırasında işbu kapı kethüdalık vazifesinin dahi bir esas-ı sahiha istimali (sağlam bir temele dayanması) icab-ı hal ve maslahattan bulunduğu Babîâlîce ledelmütalâa badema kapı kethüdaları eyalet ve elviye namıyla memur olup azil ve nasp vukuunda bunların tebeddülü icap etmiyerek daimî surette mensup olduğu mahallin işiyle iştigal edilmesi ve memurin maaşlarından münasip miktarının ifrazıyla bu husus için intihap ve tâyin olunacaklara verilecek maaşlara karşılık tutulması ve bunun için Babîâlî derununda bir daire tahsis olunarak posta günleri mevcut bulunarak gelip gidecek evrakın orada kaydiyle ve teatisinin usul ittihazıyla rical ve bendegân-ı Devletten zevat-ı müntehabe (seçilmiş adamlar) eyalet ve elviye kapı kethüdalıklarına tâyin kılınırdı. Bu usulün tesisi olvakit sadaret müsteşarı bulunan Mümtaz Efendi merhumun semere-i himmet-i mahsusasıdır. Bu sırada ordular için dahi Bab-ı seraskeride müstakil kapı kethüdaları ve kapı çuhadarları nasp ve tâyin kılınırdı.»

Eyalet kapı kethüdaları 1908 temmuz inkılâbından evvel kaldırılmıştır.

EYALÂT-İ MÜMTAZE (ایالات ممتاز) [Ida.] İdare şekilleri muahede ve imtiyazlarla muay-

yen ve dahilî idareleri hususi kanunlara tâbi olan yerler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar hakkında «eyalât-i mümtaze ve muhtare» tâbiri de kullanıldığı gibi «vilâyat-i mümtaze ve muhtare» de denilirdi. 1908 Temmuz inkılâbına kadar bu türlü imtiyaza mazhar olan yerler şunlardı: Mısır Hidivliği, Sisam beyliği, Cebel-i Lübnan mutasarrıflığı, Kıbrıs adası, Bulgaristan prensliği, Bosna ve Hersek. Bu eyaletlere taalluk eden işler Babîâlîde «Eyalât-i mümtaze kalemi müdürlüğü» ve diğer adı ile «vilâyat-i mümtaze müdürlüğü» tarafından görülürdü

EYALÂT-İ MÜMTAZE KALEMİ MÜDÜRLÜĞÜ (ایالات ممتاز کلمی مدیر لگی) [Ida.] Babîâlîde idare şekilleri muahede ve imtiyazlarla muayyen ve dahilî idareleri hususi kanunlara tâbi olan ve «eyalât-i mümtaze» adı verilen yerlere ait işlerle iştigal eden dairenin addıdır. Buna «Vilâyat-i mümtaze kalemi müdürlüğü» adı da verilirdi. Eyalât-i mümtazeye mütaallik evrak Babîâlinin diğer kalemlerinde olduğu gibi (leffiyile tahrirat) yahut (mealinden bahisle tezkire) suretinde havale olunmaz, (vilâyat-i mümtaze kalemine) tarzında kaleme tevdi edilirdi. İş sahipleri de doğrudan doğruya kalem müdürüne müracaat ederdi. Kalemce tetkikat yapılarak havale olunan evrak ve yapılan müracaat üzerine ne yapılmak, ne yazılmak lâzım geleceği tâyin edilerek yazılır, lüzüm görülen hallerde müsteşarlık yahut sadaret makamından istizan olunarak ona göre icabı icra edilirdi.

EYALET (ایالات) [Ida.] Vilâyet usulünün kabulünden evvel vilâyet yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eyaletler evveleri beylerbeyiler, daha sonraları hem beylerbeyiler ve hem de vezirler idaresinde bulunuyordu. Eyaletin başında bulunan beylerbeyi veya vezirin şimdiki valilerden çok fazla salâhiyeti vardı. Onların astıkları astık, kestikleri kestikti. Eyalet valileri yalnız mülkî memur da değillerdi. Harb vukuunda bunlar maiyeti halkını ve eyalet tevabiini alarak sefere iştirâk ederler ve orduda bilfiil vazife deruhte eylerlerdi.

Eyaletler sancaklara ayrılmıştı. Sancakları, sancak beyleri idare ediyordu. Bunlara ümera da deniliyor ve valiler derecesinde salâhiyet sahibi bulunuyorlardı. Sonraları küçük idareler teşkil edilmiş ve bunların başına «müdür» unvanıyla memurlar konmuştur.

Tarih; (Netayic-ül-vukuat c. 3, s. 79) eyaletlerle valilerin o tarihlerde nasıl şeyler olduğunu ve eyaletlerin idare tarzları ile bunların başında bulunanların istifadelerinin nelerden ibaret bulunduğunu şu suretle kaydetmektedir;

«Bin tarihinden sonra vüzara tekessür eylediğinden mir-i miran mansıbı olan eyalât vüzeraya tevcih olunagelmekle beylerbeyilerin ekseri bittabi miriivalık menzilesine tenezzül ederek uhdelere birer sancak tefviz kılınırdı. Giderek vüzara bir derece daha tezayüt eylediğine mebnî eyalât dâhilinde bulunan sancaklardan bazıları veyahut bir ikisi birleştirilerek vüzeraya tevcih kılınmak ve Eflâk ve Bugdan dâhilinde bulunan Hotin ve Bender ve sair serhad kılâ muhafızları bulunan vüzara ve ümeranın medar-ı taayyüşleri olmak üzere Rumeli ve Anadolu'dan ilhakan münasip sancaklar tefviz olunmak usulden oldu. Zira o misillü serhaddat muhafızlarının havza-i hükümetleri ziyk ve hâsılatları kalil olmakla ve kaide-i kadime üzere kadî tâyni dahi metrûk bulunmakla bu vehile ikdar olunmaları zaruriyattan idi. Bir sancakta mukataat-ı miriyye kesret üzere olup ta zeamet ve timar ve arazi-i mevkufe az bulunur ise vülât için ol sancak nûmader olup aksi takdirinde bihasıl itibar olunurdu. Çünkü zeamet ve timar dâhilinde bulunan araziye sahib-i dirlik bulunanlar ve arazi-i mevkufeyi mütevelliler taasir edegelmekle bunlardan valilere menfaat olmayıp mukataat-ı miriyye ise bedelât-ı mukayyedeleriyle vülâta ilzam kılınır ve anlar dahi zamsımiyle mütezellime ilzam ve menafi-i vefire istihsal ederlerdi. Maa- mafih bir sancakta seksen, yüz mukataa varsa vali bulunanlar anın beş on adedini erkân-ı devlet ve enderun ricalinin talep ve şefaatleri üzerine bedel-i mukayyede veyahut cüz'î zamaim ile müntesibine vermeğe mecbur olduğu misillü beş onunu dahi memleket vücuh ve eşrafına ve bir miktarını dahi mütebayyizane verir ve mâdasını değeriyle taliplerine ihale ederdi.

«Vülât ve mutasarrıfın mehlûl-ü uhdeleri bulunan sancakların mülhak kazalarına daireleri gediklülerinden veyahut mahallenî hanedanlarından voyvodalar nasp ve tâyn ve ilhakan uhdesinde başka sancak varsa ana dahi müsellim irsaliyle idare ettirdiği misillü muhafız-ı kılâ bulunan ve seferber olan ve biliktiza serhaddat-ı hakaniyede ikame olunan vüzara ve ümera ke- zalik müsellim nasibiyle mansıpları olan elviyeyi idare ettirirler ve mansıbı hâsılatından bir miktarını müsellime terk edip kusurunu ahzeylerlerdi. Bin iki yüz otuz dokuz tarihinde Vidin ve Nigbolu sancakları valisi olan Senkelli İbrahim Paşa'nın olvakit kethüdası bulunan güm- rükçü Salih Paşa merhum Nigbolu sancağı mukataatı pek menfaatli olduğundan bâdelharç velmasarif valiye üç bin kese menfaat kalır idi deyu rivayet ederdi. Nûmader sancaklara

vali ve mutasarrıf olanların menafi-i azimeye destres olageldiklerini ve ahali üzerine tarh olunan vergilere kendileri için para zammettirmeğe ihtiyaçları olmadığını beyandan ibaret olup lâkin Trabzon ve Kürdistan ve Erzurum sancakları misillü mukataat-ı miriyye menafi- inden âri olan sancakların vali ve mutasarrıfları bulunan vüzara ve mir-i miranın daire- lerine kifayet edecek zehair ve saire ahali üzerine tarh olunan vergiye ilâveten istihsal olunur ve tayyarat tâbir kılınan varidat ki kapı altı hâsılatı yani tahsiliyye ve erbab-ı cibayetten alınan cerime ve voyvodaların ve ümeray-ı ekrad ve aşairin takdim edegeldikleri vergi- i maktu ve hedayay-ı mutade ve bazı rûsum-ı müteferrikadan ibarettir. Vülâta masarifi nak- diyeleri bunlar ile tesviye kılınırdı.

«Hâsıl-ı kelâm her eyalet ve elviyenin vali ve mutasarrıfına ait olan hâsılatı vakten bevakt teessüs edip hiç birisi diğerine tamamiyle te- vafuk etmezdi.»

Memleketin bazı yerleri kaybedildiği sıra- larda pamuk ipliğiyle merbut kalan bir kısım yerlere «eyalât-ı mümtaze» unvanı verilmiştir. Bunlar dâhilî işlerinde müstakil bulunuyor, yalnız devlete maktu bir verki veriyorlardı.

EYAR (ایار) [Tak.] Mayıs ayı yerine kul- lanılır bir tâbirdir. «Burhan-ı Kati» da şöyle izah olunmuştur: «Behar vezninde Rumi sene- lerde beharın sonu adıdır ki Yunanide (Mayıs) derler. Güneşin Cevza burcunda kalma müd- detidir ve hesap mânasına gelir, Hesp gören kimseye ki muhasebeci tâbir olunur. Farsî'de (eyargir) derler.»

Eyarı Süryaniler de mayıs ayı yerinde kullanmışlardır. Süryani ayları şöyle idi: Teğ- rinievvel, tegriniahir, kânunuevvel, kânunuahır, gubat, azar, nisan, eyar, haziran, temmuz, ab, eylül.

EYRİ BUCAK (ایگری بوجاق) [Coğ.] Manas- tır'da Sarıgöl Çarşamba kazasının merkezi olan kasabanın adıdır.

EYRİ DERE (ایگری دره) [Coğ.] Üsküp ka- zalarından birinin adıdır.

EYRİ KILIÇ (ایگری قلیچ) [San.] Eskiden kullanılan kılıçların bir nev'inin adı idi. Ay gibi olduğu için bu ad verilmiştir. Türklerin ek- seriya kılıçları bu türlü idi.

EY TAM VE ERAMİL (ایتام ورامیل) [Mal.] Yetimler ve dul kadınlar mânasına gelir bir tâbirdir. Devlet hizmetinde bulunmuş olan ba- balarından veya kocalarından dolayı yetimlerle dul kadınlara bağlanan maaşlara eytam ve era- mil maaşatı denilirdi.

EYVALLAH (ایوالله) [Sof.] Tarikatlerde ve bilhassa Mevlevilikte Bektaşilikte bir çok mânalarda kullanılır bir tâbirdir. Tam bir se- ragat, tam bir fedailik ifade eden bu tâbir bu itibarla tarikat felsefesinin mühim bir nokta- sını izah eyler. Eyvallah, bundan başka tevekkül ve teslimiyet, tasdik, istifham mânalarına da gelir. «Eyvallah» ve «hivallah» dan bozmadır «ج=ی» ve «ح=ه» Arapçada «evet» mânası- nadır. «Kamus» a göre «harf-i cevaptır, yemine muttasıl olur.»

«Al külahı eyvallahı içindedir.» Sabır ve tahammülün üstüne çıkan haller karşısında kullanılır ata sözüdür.

Feleğin meşrebini mezhebini anlıyarak
Meyl-i ikbal edenin haşşesine eyvallah
Hoca Neşet

Hakka isal eyliyen şehrahi bul,
Âlem-i keserette vahdetgâhi bul,
Sikkepuş ol zeek-i eyvallahı bul,
Gel harim-i aşka gir dilhâhi bul,
Mâstevadan al çekip Allahı bul.
Tokadizade Şekip

Ben sefaletten ötürken seni sıkmasa refah
Hak erenler buna ummam ki destin eyvallah
Mahmut Akif

Bize fra-i peder ne servet ü ne câh kalmıştır
Şuan-i hikmete karşı bir eyvallah kalmıştır
Velet Çelebi

EYVALLAH KAPISI (ایوالله قپسی) [Sof.] Bektaşî tâbirlerindendir. Kırşehir'deki evinin yakınındaki bağlara verilen addır. Bektaşilikte nasip alan can «kalender» namıyla evvelâ «Han bağı» nda, daha sonra «Dede bağı» nda, arakiye puş olarak, hizmet etmek mecburiyetinde idi. Bu mecburiyet evli olmayın, tarikate vücudu- nu vakfederek o sayede liyakat gösterebildiği surette babalığa kadar yükselmek isteyenler hakkında cari idi, Evliler bundan müstesna idi. Casların bu hizmete girmesine «eyvallah kapı- sına girdi» denilirdi. Mürit; burada hizmet eder, feyz alırdı.

Mevlevilerin bu makamda «Çile evleri» vardı.

EYVAN (ایوان) [Mim.] Sayeaban (sayvan) ve çardak şeklinde yapılmış sütunlu, direkli veya kemerli önü açık, üstü örtülü bina kısımlarına verilen addır. Evlerin içinde önü açık, üstü kapalı revaklı sofalara da bu ad verilir.

«Kamus-ı Osmani» de bunun için şu taf- silât vardır: «Büyük sofa, divanhane, salon.

Kemerli mürtefi bina. Bunun aslı lisanımızda «çardak» denilen şeydir. Farsîde mutlaka hem- zenin fethi ile söylenir. Arapların fasihleri bilâkis hemzenin kesriyle «ivan» telâffuz eder- ler, Dilimize Farsîden intikal etmekle bizce Fars sebkinde tatbikan «eyvan» demek daha hoş geliyor.»

Cörmemiştir çeşm-i âlem böyle eyvan-ı refi
Hakkı

EYÜP OYUNCAĞI (ایوب اوینچاگی) [San.] İstanbul'un güzel yerlerinden; vaktiyle keba- biyle meşhur, Eyüp'te yapılan oyuncaklar bak- kında kullanılır bir tâbirdir. Artık unutulmuş olan bu oyuncakların kendi yaşındaki neslin bütün çocukluk devresini bunlar ile geçirdiğini kaydeden Ahmet Rasim merhum (Vakit, 21 nisan 1337 (1921) oyuncaklar için şunları ya- zıyor :

«Başta dünyayı tedirgin ettiği darb-ı me- sel hükmüne girmiş olan «kaynana zırlıtısı» bulunduğu halde yol yol, kırmızı, mavi boyalı «tahta kılıç» larını kuşanır, «hacı yatma» leriyle günlerce düşer düşer kalker, «aynalı boğık» lerinde bebekler uyutur, «kamaş tüfek» leriyle nişan alır, «ipli ok» leriyle turnayı gözünden vurup, «şişirme gayda» leriyle oraları tepar, «fırıldak» leriyle rüzgâr alıp verir, «leylek» leriyle hemlâklaka gezer tozar, «dönme dolap» larını çevirir, «çekirge» lerini kovalar, tutar, «canbaz» leriyle perendebazlık eder, «davul» leriyle oda oda, sokak sokak dolaşır, «kanarya» ile beraber kafese girer, avunur, eğlenir, mü- teselli olur idik.»

Bunların akibetini pek iyi keşf eden de- gerli muharrir yazısını şöyle bitirmiştir :

«İstanbul'un fârik alâmetlerinden biri olan bu sınıftan, birkaç seneye kadar ferd-i âferide kalmıyacağı aşikâr görünüyordu. Şehir eskile- rinden birini daha kaybetmek üzere bulunuyor. Filvaki hal-i hazırıyla böyle iptidaf kalmış bir sanatın inkırazı muhakkaktır. İhtimali «neal-i âti» «Eyüp oyuncacı» denilince bir şey anla- mıyacak, hele «Vasıf» ın :

Ne kıvarsın ikide birde benim hatırumı
Gönül ey tıfl-ı zılgankâr oyuncak değil a

mazmununu bir türlü hal ve ikmal edemiye- cektir.»

EYYAM-I MATAR (ایام مطر) [Tak.] Yağ- mur günleri mânasına gelir bir tâbirdir. Yağ- mur günlerinin sonu mânasına gelen âhir-i eyyam-ı matar, bahriye istilâhı olarak Mayıs on ikisinde vukua gelen fırtınanın adıdır. Bun- dan sonra havalar itidal kesbeder.

EYYAM-İ BAHUR (ایام باهور) [Tak.] Rumi temmuzun 19 undan 26 sına (Efrenci 2 ağustos - 9 ağustos) a kadar süren 7 sıcak gün hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bahur; Arapça sıcak demek olduğu için eyyam-ı bahur sıcak günler mânasına gelir. «Nevsal-i Ragıp» da (Birinci sene, muharriri Mahmut Ragıp, Karabet Matbaası 1324, sahife 88) bunun için şu tafsillât vardır: «Temmuz, güneşin hararetini şiddet ve kuvvetle arza isar eylediği bir aydır. Bu ayda hararet pek ziyade arttığı için edebiyatımızda temmuzun sıcaklığından kinaye olarak «tab-ı temmuz» gibi terkipler meydana gelmiştir. «Kamus» da şu izahat vardır: «Elbahur zulmeti şak eylediği için aya denir. Bahur ve bahura, aşura vezninde Rumi aylardan temmuz ayında olan şiddet-i hararete denilir, o ayda maruf yedi gündür. Havanın begayet ıssılığı olduğu, gûya âlemi ıssılığa gark veyahut ıssılığı şak eder. Mütercim. der ki İmam-ı Suyuti bunu müvelledattan saymıştır. «Bahur için esatire ait bir eserde şu tafsillâta raslanmıştır: Eyyam-ı bahur diye terceme edilebilen kanikül Arapların şaara-i yemani, Yunanlıların sirküs, eski Mısırlıların sotis dedikleri bir yıldızın eski adıdır ki «iriyus» burcuna mensuptur. Semada görünen yıldızların en parlakıdır: Yunan hükemasından meşhur İpokrat ile Romalı Pelin diyor ki: Kanikülün doğduğu gün deniz kaynar, şarap bozulur, safra atar, hayvanlar zâfiyete ve dermansızlığa uğrar. Eski zamanlarda şara-i yemaniye seyyaresi ile güneş temmuzun 20 sine doğru aynı zamanda doğarlardı. Hattâ Habeşliler bile eski Mısırlılar, eyyam-ı bahuru sene başı itihaz etmişlerdi, Bundan başka bu günlerde hararet fevkalâde şiddet kusbeder ve Nil feyezana eyler idi. Binaenaleyh o kavimler bu seyyareye ehemmiyet verirdiler. «Şimdiler şaara-i yemaninin tuluu temmuz sonlarında (Rumi) müsadiftir. Bunun da sebebi arzın itidaleyn noktalarındaki ric'i harekettir. Eyyam-ı bahur şiddet-i hararetin hüküm sürdüğü bir zaman olması hasebiyle vücudun temizliğine riayet edilmesi ve güneşin kızgın zamanlarında gezilmemesi, aburecubur yemekler veya üşümelerle mide ve bağırsakların bozulmamasına dikkat edilmesi lâzımdır. «Bizde birçok kişiler eyyam-ı bahurda deniz banyosu yapmaktan çekinirler, bu öteden beri hemen bir itiyat halini almıştır. Fakat esbabı malûm değildir. Rivayet olunduğuna göre eyyam-ı bahurda denize girilecek olursa insanın azası alaca bulaca olur imiş.»

Nesimi tazeler pîmürde olmuş berk-i ezharı Havay-i dilkeşi nevrız eder eyyam-ı bahurı Nef'i

EYYAM REİSİ (ایام رئیس) [Hal.] Sabit ve meş'ur bir akide sahibi olmayıp her söze uyanlar ve herkesin mizacına göre söz söylerler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu tâbir denizcilerin icat ettikleri sözlerdendir. Sonradan mânasını değiştirerek halk lisanına girmiştir. Deniz adamları da, halk da arapçadan türkçeye cem'i müfret şekline sokarak intikal eden eyyamı rüzgâr mânasına kullanmakta iseler de birinciler bu kelimededen doğrudan doğruya rüzgârı, ikinciler ise zaman, devir, nüfuz ve ikbal gibi mefhumları kasdetmişlerdir. Bu sebeple denizciler ağzında eyyam reisi, muvafık rüzgârla zaten yürüyüp giden bir geminin, iş olsun diye, idaresini ele almağa yeltenen gösterişi sever adam mânasına geliyordu. Reis; eski devirlerde gemi süvarisi kaptan demektir. Bugün dahi gemilerde demir alınırken persenk olarak kullanılan «theyamola, heyamola» nakaratı da «eyyam ola»nın bozulmuş şeklidir ve «muvafık rüzgâr essin» temen-nisini tazammun eder.

Halk; «eyyam reisi» tâbirini istiareli bir mefhumla lehçeye sokmuştur. Aşağı yukarı dalkavukluğun müradifi sayılır. Fakat ulu orta dalkavuklukla eyyam reisi arasında fark vardır. Dalkavuk, şahsa bağlı olduğu halde eyyam reisi zamana bağlıdır.

Eski şairlerden birinin söylediği: *Ger bana uymazsa eyyam ugarım eyyama ben* Mısra'ı eyyam reisliğinin manzum ve mevzun târiflerinden biri sayılabilir.

EYÜP İLİ (ایوب ایل) [Coğ.] Aksaraya bağlı bir kazanın adıdır.

EZANİ SAAT (انانی ساعت) [Tak.] Eskiden güneşin batmasından yani akşam ezanından başlayan saat hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yahut başka bir târifle gurubun yani güneşin batışının on iki olarak kabulü suretiyle hesaplanan saat demektir. Buna frengçeden geçmek suretiyle halk arasında «ala turka saat» denilirdi. Vaktiyle garb memleketlerinde de kullanılmış olan gurubî saat bundan başka bir şeydi. Çünkü gurub hey'et ilminde hakikî olduğuna göre güneş merkezinin hakiki ufuktan ve zahiri olduğuna göre de şems kursunu alâ hâcibinin mer'i ufukdan kayboluşu demektir.

Bir mahalde şer'i gurup ise o mahallin en yüksek mevkiine nispetle müşahede olunan zahiri gurubdan başka bir şey değildir. Meselâ İstanbul'da deniz sathına göre güneş zahiren gurubettiği halde 250 metre yüksekliğindeki Çamlıca'da bulunan bir kimse güneşi henüz batmamış göreceğinden gurub da İstanbul için oraya itibar oluumak lâzım gelir.

Şu izahata göre şer'i gurub, zahiri gurubdan sonra vukua gelir ki her ikisi arasında geçen müddet muvakkitler beyinde «temkin» namıyla yadedilerek zahiri gurup üzerine zam ve ilâve olunur.

Muhtelif mevkilerde temkin müddeti, mes-kün olmak ve en yüksek yeri bulunmak üzere intihap olunan yerlerin deniz sathından olan irtifalarına tâbi olacağı için her yerde bir olmaz. Bundan başka bir mevkide mevsimlerle de az çok değiştiğinden her iki gurub arasındaki fark senenin her günü için sâbit değildir.

İşte bu iki sebepten dolayı bir yerde şer'i gurub, zahiri gurubdan farklı bulduğu için iki gurubu bir addetmek mümkün olmayacağından hakikî gurubdan muteber olan saati şer'i gurubdan başlayan saattan ayırmak maksadiyle birine «gurubî saat», ötekine de «ezanî saat» denilmiştir.

EZEL (ازل) [Sof.] Mazide muteber ve ibtidası gayr-ı mütesavver olan mukadder zamanlarda vücudun istimrarı mânasına gelir bir tâbirdir.

Ebed, müstakbele nisbetle gayr-i mütenahi olarak takdir olunan zamanlarda vücudun istimrarından ibaret olduğu gibi ezel de maziye nisbetle gayr-i mütenahi olarak takdir olunan zamanlarda vücudun istimrarından ibarettir.

*Ezel, Ebet bunu müşkül gelir kabul ile red
Bütün serair-i hesti veleh fazay-i hired
Ismail Safa*

EZHERİYYE (ازهریه) [Sof.] Halvetiyye tarikati şubelerinden birinin adı idi. Şeyh Ebi Abdullah Muhammed Bin Abdurrahman-ül-Züvavî-ül-Ezherî tarafından kurulmuştu.

EZKÂR (اذکار) [Sof.] Tarikat mensuplarının esmâ-i ilâhiyeyi muhtelif şekil ve surette anmaları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan Ezkâr, zikrin cem'idir. Zikir; anmak, anılmak, Allahı anmak mânalarına gelir Zikrin lüzumuna dair âyetler olduğu gibi hadisler de vardır: «ياايهاالذين آمنواذكروالله ذكرا كثيرا» âyete, «انالقلوب تصدأ يصداحديدا وجلاءها ذكراالله» hadise örnek teşkil eder. Âyetin mânası «iman sahipleri beni çok zikrediniz», hadisin mânası da «Kalbler demir paslanır gibi paslanır. Onun cilâsı zikrullahdır» demektir.

Zikir; hafi, cehri, kalbî, lisanî olmak üzere dört türlü yapılır.

EZİNE-İ AYASLOĞ (اذنية اياض) [Coğ.] Kuşadası'na bağlı nahiyenin adıdır. Biga'daki Ezine'den ayırıldık için Ayasloğ ilâve edilmiştir.

EZİNE-İ LADİKİYYE (اذنية لاديه) [Coğ.] Denizli'de Sarayköyü denilen cuma yerinin adıdır. Germiyan beylerinin sayfiye yeri idi.

EZMAYİŞ (ازمایش) [Ok.] Ok çeşitlerinden birinin adıdır. İki nev'i vardı. Biri iki buçukdan üç buçuk dirheme kadar bakkam (kırmızı boya ağacı) kez demir temren ile sala koşusuna, ikincisi, dirhemli, karabatak kanadı veya koğu kuyruğu vesairenden yapıp meşke mahsusdu.

EZME YALDIZ (ازمه يالديز) [San.] Tezhip ve cilt işlerinde kullanılan bir nevi sulu yaldızın adıdır. Bir miktar zamk-ı arabî su içinde eritilmek ve bu su ile icabı kadar altın varak ezildikten sonra elde edilen macun bir kaç defa yıkanılarak jelâtinli su ile karıştırılmak suretiyle yapılır, fırça ile alınıp sürülür.

F

FABRİKA KALIBI (فابریکة کالیبی) [Rip.] Kalıba çekilmemiş fesler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Faprikadan geldiği şekli muhafaza ettiği için bu tâbir kullanılırdı. Rahmetli Ahmet Rasim Bey fes hakkındaki yazısında bunu göyle anlatıyor: «Arkasını kıranlar, kalıba uydurmayıp bir tarafı bir hatt-ı muke'ar ve bir tarafı müsennem duran fes giyenler vardı ki bu son feslerin vaz' ve şekline (fabrika kalıbı) denir.»

FACFUR (فاجفور) [San.] Çin'de yapılan her türlü porselen evani hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Fajfuri» suretinde de kullanılır. Çini ile fajfur arasındaki fark, çini'nin gayr-i şeffaf, fajfur'un ise yarı şeffaf olmasından ibarettir. Beyaz çiçekliline «hataf», âdiline «kâğıt» denir.

*Kâse-i lebriz fajfur olsa da vermez sada
Servet efsağış bulunca ağıla hissetlenir.
Koca Ragıp Paşa*

*Nes'e ümmid ettiğin cagar da senden gamlıdır
Bir dokun bin âh dinle kâse-i fajfurdan.
Ali*

Fajfur; Çin İmparatoru mânasına da gelir. Fergana'dan İrana girmiş bir tâbirdir. Araplar, kelimelerin Garbi İran'da kullanılan bağbur şeklini muhafaza etmişlerdir.

FAHAMETLÜ (فهامتلی) [Ida.] Sadrazamlarla Mısır Hıdivleri ve cenabi prensler hakkında elkap olarak kullanılır bir tâbirdir. Sadrazamlarla Mısır Hıdivlerine devletlû tâbiri de ilâve edilir, fahametlû devletlû denilirdi. Fahamet; ululuk, kadr u şanı yüksek olmak mâ-nalarına gelir Arapça bir kelimedir.

FAHAMETLÜ DEVLETLÜ (فهامتلی دولتلی) [Ida.] Sadrazamlarla Mısır Hıdivleri hakkında elkap olarak kullanılır bir tâbirdir.

FAHİMANE (فاهیانه) [Ida.] Sadrazam, Mısır hıdivi ve cenabi prensler hakkında tâzim yerinde kullanılır tâbirlerdendir. Fahim olana

yakışacak şerefte demektir. Fahim; fahametli, kadri yüceek mânasına gelir. Cem'i fiham'dır.

FAHİŞE (فاهیسه) [Hal.] Namuslarını satan kadınlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça fuhş; âri mucip olan rezaletler, iffete ve namusa muhalif işler demektir. (Kamus-ı Osmanî) de göyle izah olunmuştur: «İstilah-ı şeri'de gayetle kabih ve münker olan günah demektir. Meselâ günahların en kabih olan zina gibi. Hâkimalâmın nehyettiği o kabih fiili işiyene denir.»

Tanzimat'tan evvel fahişelerin ramazanlarda haps olundukları sekban başı tarafından sadrazama yazılıp (Bazbakanlık Argivi) ade mevent bir vesikadan (Maliye, No 17, sene 1228) den anlaşılmaktadır. Vesika aynen şöyledir:

«Tahrir-i kullarıdır ki

İşbu eyyam-ı mübarekede esvak ve bazar ve cevami-i şerife avlularında keşt ü güzâr etmemeleri için cem' ve vaz-ı zindan olan fahişelerin iktiza eden mekûlâtı sabıkları veçh üzere ita buyrulması hususuna irade-i aliyeleri erzan buyrulur ise oibapta emr ü ferman devletlû inayettü sultanım hazretlerindir»

Defterdar tarafından yazılan derkenar sureti.

«İzzettü sekbanbaşı ağa bendelerinin bab-ı âlilerine takdim ettiği bir kit'a takriri mefhumunda işbu eyyam-ı mübarekede esvak ve bazar ve cevami-i şerife avlularında keşt ü güzâr etmemeleri için vaz-ı zindan olunan fahişelerin iktiza eden mekûlâtı bahaları sabıkları mu-cibince buyrulmasını tahrir ve inhalidat oibapta sâdir olan ferman-ı âlileri mucebince kuyuda ledelmüraca mukaddema 227 senesinde ağa-kapısı tarafından Baba Cafer zindanına vaz' ve haps olunan 36 nefer nisvanın mekûlâtı için bir aylık iktiza eden nan-ı aziz ve tâyinât-ı sairinin itası hususu memuru tarafından baarzihâl ledelistida bu makule vaz'ı zindan olan nisvana sabıkta tâyinât verildiğinin kaydı bu-

lunmayıp ramazan-ı şerif masarifi ocak tarafından verilmek mutad olduğuna binaen şaban-ı şerife mahsus derkenarde mestur-ül-miktar ve ecnas zehairin 1562,5 kuruş cânib-i miriden verilmiş olduğu baş muhasebden derkenar olunmuştur. Ramazan-ı şerif için tâyinât beha verildiğine dair kayıt bulunmayıp mahpuslar dahi geçen sene misillü şahanda haps olunmamış oldukları malûm-ı âli buyrulduktâ oibapta ne veçhile irade-i seniyyeleri mütâallik olur ise emr ü ferman devletlû saadetlû sultanım hazretlerindir.»

Ekli baş muhasebe derkenarındaki izahata nazaran mahpuslara ekmekten başka et, piring, yağ, tuz, sabun, kömür ve aydınlık için şem-i rogan verilir.

Nereye gitsen rezil u rusva

Her gören fahişe der bi perva

Abdülhak Hâmid

FAHR (فخر) [Sof.] Mutaaddit terekli Bektaşî tacının adıdır. Dört terekli taca Fahr-ı Edhemi, oniki terekli taca da Fahr-ı Hüseyin denilir.

*Kâlahum âsmandır tac ü fahre ragbetim yoktur
Nemetpûş ehl-i teccidim cihane minnetim yoktur*

Zarîfî Ahmet Bey

FAHR-İ EDHEMÎ (فخر ادهمی) [Sof.] Dört terekli tacın adıdır. Yalnız Fahr, mutaaddit terekli Bektaşî tacı demek olduğu gibi on iki terekli taca da Fahr-ı Hüseyin denilir. Fahr-ı Edhemi tarikati müessisi İbrahim Edhem'in giydiği tac olduğu için bu ad verilmiştir.

FAHR-İ HÜSEYİNİ (فخر حسین) [Sof.] On iki terekli tacın adıdır. Yalnız fahr, mutaaddit terekli Bektaşî tacı demek olduğu gibi dört terekli taca da Tac-ı Edhemi denilir. Hüseyin on iki imamın başında gelenlerden olduğu için bu ad verilmiştir.

FAHRİ OYMASI (فهری اویماسی) [San.] Fahri adı bir sanatkârın el işlemleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Fahri, Bursa lıdır. Fildişi, bağa, ödağacı, pelusenik gibi şeyleri kâğıttan daha kolay işleyen bu sanatkâr oymacılıkta ölmek bir şöhrat temin etmiştir.

FAHRİYE (فهری) [Edo.] Bir gairin kendini övmek için yazdığı manzume hakkında kullanılır bir tâbirdir. Nef'inin:

*Benim ol Nef'i ruşendil ü saft gevher
Feyz alır cam-ı safa meşreb-i bîbakimden
Âsüman himmet umar mevkebe-i tab'imdan
Akl-ı kül dere alır endişe-i derrakimden*

*Himmetim hips sayar genc-i temennayı veli
Gamı dünyaya değişmem yine imsakimden
Feyz-i fiuk berk arur ayine-i endişemden
Çaşm-ı can ruşen olur mağrık-ı idrakimden
Devreder şaş ciheti hem yine merkezde mukim
Çok değildir bu tecesse dil-i çalâkimden
Kâbe-i manıye bir yoldan ilettiler beni kim
Kudsiyan sürme çeker gird-i reh-i pâkimden
Âlem-i ma'niyim âsade kaza hükmünden
Kimes rencide değil gerd-i eflâkimden
Kulsum-ı marifetim ceyb ü kenarım pürdür
Sahil'im pâktir âlâğı-i haşâkimden
Ben bu halatle tenessül mü ederdim şitre
Negleğim kurtulamam tab-ı hevesâkimden
Bu heves böyle kalırsa dil-i tab'imda eğer
İptidimesse sözüm sine-i sad câkimden
Ben ölüsem yine âşûfte olur halk-ı cihan
Hüsn-i tâbir-i zeban çemen-i hakimden.*

parçası gibi.

Fahriyeler böyle ayrıca yazıldığı gibi kaside ler arasında ve başka birinin methi arasında da tanzim edildiğini söyleyen üstad Tahir Olgun basılmamış olan «Edebiyat Kamusu»nda aşağıdaki kıymetli tefsili veriyor:

«Birkaç parçasını koparmak için başka birini överken övünmeye kalkışmanın pek de anlaşılmıyacak mânası kendinin kibar dilemi olduğunu ve verilecek caizenin ona göre tertibi lâzım geldiğini anlatmak olsa gerektir.

«Bizde fahriye denilince methiye ve hicviyede olduğu gibi Nef'i hâtıra gelir. Zaten o ahent gairi bu üç şeyin mütehasasıdır. Manzum muhtıra dediğim gibi Nef'inin hayatını tetkik edersek üç şey buluruz: Övünmek, övmek ve sövmek.

«Nef'i fahriye söylemek merakını o kadar ilerletmişti ki Hazret-i Peygambere methiye olmak üzere başladığı:

Ukde-i cerrighe-i raz-ı nihandir sözüm

Silk-i tesbih-i dūr-i seb-ül-mesandir sözüm

matla'lı kasidede otuz bir beyit ile kendini methetmiştir. Kasidenin hepsi ise kırk beyit kadardır.

«Aheng-i beyaniyle ihtişam-ı elfezî dolayısıyla olacak ki Muallim Naci merhum, Nef'inin övünmelerini beğeniyor. Süm'bülzade Vehbi'nin fahriyeleri ile Nef'ininkileri mukayese ederken diyor ki: Nef'inin fahriyeleri lezzetle okunur. Tab'a heyecan verir, Vehbi'nin fahriyeleri okunacak olsa sogukluğundan başka bir şey hissolunmaz. İnsanın bazan güleceği de gelir. Meselâ:

*Nef'i-i tig zebanım ki zamanında bentim
Safekâf-ı şura-i sühanarây-ı benam*

Şimdi seccade-i ma'nide benim mürşid-i küll
Hırkapuşan-ı beyan benden alur feyz-i kelâm
İderim kuvve-i kudsiye-i efkârımla
Habbeza ervah-ı ıcal-i sühan-ı istihdam
gibi. cihangirane sâzlere karşı Vehbî'nin:

Sühanvera sala cami-i kemalâtım
O rûbelerde ki tab'ı bülendim oldu menar
Görüp dekayık-ı efkâr-ı zihnini Saip
Hatasın etti Sıfahan'da mubemu ikrar
Hicap idüp beni Şiraz'da görünce heman
Derun-i hâke nihan oldu Örfi-i fehhar

beyitleri nasıl isbat-ı vücut edebilsin.

«Kendini cami, tab'ını minare yapmak, İsfahan'da (Saip'e) dekayık-ı efkâr-ı zihnini gösterip hata ikrar ettirmek, Şiraz'da (Örfi) ye görünüp merhumu hicabından yerin dibine geçirmek gibi şeyler hiçbir vakit efkâr-ı şairaneden mâdüt olamaz. Nef'i de meşahir-i eslâfa tefevvuk dâvasında da bulunur ama şöyle bulur:

Olaydı âb u tab-ı feyz-i tab'im tab-ı Feyzi'de
İderdi feyze müstegrağ sıvad-ı mülk-i Lâhur'i

«Abd-i âciz kendini beğenmeyi, vücut pesentliğini ilân demek olan fahiye yazmayı pek hoş görmem. Öyle olduğum halde:

Kadema zevkine biz nâil-i istihlâfız
Zübde-i feyz-i üvel hatime-i eslâfız
Bizde kaldı edebî neşvesi artık şarkın
Vatan âfakına son lem'a-i ittifakız
Nuğamuzdan kamaşır didesi ehl-i asrın
Hele mensi güde-i hâtıra-i ahlâfız
Çekilüp sahne-i pür arbedesinden edebîn
Şimdi âsûde ser-i harhara-i eclâfız
Günc-i uzlette mukim olduğumuzdan beridir
Sanki simurg-i safâ perver-i gâh-i kâfız
Çıkamaz havlumuzu na're-i bedmestane.
Öyle âvarelere nâzir-ı istihfafız
Hale baktıkça büküp boynumuzu ağlıyoruz
Cûg-i eşk üstüne baş eymiş olan safsafız
Etti Tahir bizi ilham-ı ilâhî genç ver
Biz onun gevher-i mânâsı için sarrafız

gazellerini nazmetmekten kendimi alamamıştım. Bunun tanzimini sâ-i edep telâkki edecek olanlara hak vermekle beraber derim ki bu sözler nazım-ı hakirin değil muasır bulunan erbab-ı irfanın lisanındandır. Binaenaleyh kalem-i âcizi fahiye yazmamış, zamanının tercümanı olarak acıklı bir hakikati ortaya koymuştur.»

Eş'ar ile fahreylemeyi istemem amma;
Fahiyece söz âdet-i erbab-ı beyandır.

Vâcif

FAHRİ YENİÇERİ (فخرى ينجرى) [Ask.] Yeniçeri ocağının bozgunluk devirlerinde ve hassaten on sekizinci asırdaki muharebelerde tağralardaki delikanlılardan ocağa alınanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tashih bedergâh namıyla ocağa alınan bu gençler hangi ortaya mensup iseler o ortamın nişanını kol ve bacaklarına dövme suretiyle resmettirirlerdi.

FAKİ (فكى) [Hal.] Okur yazar mânasına gelir bir tâbirdir. Köy imam'ları hakkında kullanılırdı. Fakih'in kısaltılmışıdır.

FAİL (فعل) [Huk.] Bir şey yapan, bir işi işliyen yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Bir zaman nahve de oldu meşgul
Bilecek mertebe fail meful.
Sümbülzâde Vehbî

FAİL-İ MUHTAR (فعل مختار) [Huk.] Kendisinden kasit ve iradette fiil sudur eden, işlediği işte ihtiyarı elinde olan mânasına gelir bir tâbirdir.

FAİL-İ MUTLAK (فعل مطلق) [Sof.] Allah yerinde kullanılır bir tâbirdir.

FAİL-İ MÜBAŞİR (فعل مباشر) [Huk.] Bir şeyi telef eden yerinde kullanılır bir tâbirdir.

FAİL-İ MUSTAKİL (فعل مستقل) [Huk.] Bir cürmü bizzat yalnız başına yepmiş olan mânasına gelir bir tâbirdir.

FAKAHET (فكاهت) [İlm.] Fıkıhta rusuh ve meleke sahibi olmak mânasına gelir bir tâbirdir.

Fakahet ile eylemiş imtizaç
Veli suretin lâübülî mizaç
İzzet Molla

FAKAHETLÜ (فكاهت لؤ) [İlm.] Fakihlere resmî elkap olarak verilir bir elkapdır. Arapça bir kelime olan fakahat; fıkıhta rusuh sahibi, şeriat ilminin âlimi demektir.

İlhanilerde külliye adı verilen medreselerden başka fakahet denilen yalnız dinî ilimlere mahsus küçük medreseler de vardı.

FAKİH (فكى) [Fık.] Leh ve aleyhde olan hükümleri bilmek me'cke ve istidadını haiz olan kimse, müctehid mânalarına gelir bir tâbirdir. Bir şey bilen, yahut anlayan kimse demek olan bu kelime sonradan fıkıh ile müradif olmaya başlayarak yalnız din ilmi, daha sonra şeriat ve nihayet bunun bir şubesi olarak kurulan furug'a delâlet etmeğe başladığı vakit âlim ve zeki adam mânasından çıkıp akaid âlimi, sonra şeriat âlimi ve nihayet furug mü-

tehasısı mânasını almıştır. Bu itibarla istinbat melekesini haiz olmayana, bir çok mesail-i fıkhiyeyi ezberine almış olsa dahi, fakih denemez. «Kamus-u Osmanî» de «Fekahetle muttasif, fıkıh ilminde âlim ve müteşerri' olan» suretinde izah olunmuştur. Cem'i fukahadır. Fekahet; şeriat ilminin âlimi demektir. Müftülere bu sebeple resmî unvan olarak fekahetlû denilirdi.

Diyanet İşleri Reisi değerli âlim Ahmet Hamdi Aksekili, Eşref Edib'le yaptığı bir konuşmada (Türk — İslâm Ansiklopedisi, Cilt 2, No. 90) İslâm dininin ilim dini olduğunu, Kur'an'da ilim hakkında yedi yüzden fazla âyet ve pek çok hadis bulunduğunu söyledikten ve hadislerin çok kere kur'anın beyan ve tefsiri mahiyetinde olduğunu ilâve ettikten sonra diyor ki: «Bunun içindir ki Ümmetin uleması da ikiye ayrılmıştır: Hadisçiler, Fakihler. Hadisçiler; Ravi ve Huffaz-i hadis, yani Peygamberin hadislerini olduğu gibi zabt ve hıfz edenlerdir. Fakih dediklerimizde bunların mânaları üzerinde duran, bunlardan ahkâm istinbat edenlerdir ki bunlara müctehid denir. İslâm Hukukçuları ve Fakihleri işte bunlardır. Bunlar, ellerine geçen bir hadisi çok ince elekten geçirip pek hassas terazilerle tartmış, ondan sonra ihtiva ettikleri mânaları ortaya koymuşlardır.»

FAKİR (فكى) [Sof.] Fena fillâh işareti yerinde kullanılır bir tâbirdir. «İstilahat-ı Meşayih» de (Müellifi Halit, Osman Ergin'in hususi kütüphanesi yazmalarından, varak 75) şöyle izah edilmiştir: «Fakir olur ki nefisinden ve milki görmeden ve kendine mensup olan şeyden beri ola ve cümleyi Gani-i Mutlakın bile. Zatta bilmeyi bile andan bile. Bu mertebeye fena fillah denilir. Bunda sâlik bihüt olur. Ondan tasarrufu Hak icra eder. (الفكر سواد الوجه في الدارين) dedikleri bu mertebeden ibarettir. Zira sıvad-ül-vech bilküllüyye fenadan kinayettir, Fekat dünyevî uhrevî kendinde bir vücut görmez.» Arapça bir kelime olan fakir; muhtaç, âciz, yoksul demektir. Cem'i fukahadır.

[Fık.] Nisaba yani kendisine zekât vacib olacak mikdar mala malik olmayan kimsedir.

Bu fakirin bazı asarı dil-i razım gibi
Bulmamıştı came-i yekrenk ile hâs-ı nizam
Ziya Paşa

FAKR (فكى) [Sof.] Mevhum olan varlıktan kurtulmak, fenafillâha mazhar olmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Abdülbaki Cölpınarlı (Kaygusuz, Lûgatçe, sahife 132) fakr için şöyle diyor: «Tasavvufta

(fakr), bildiğimiz yoksulluk değildir, mânevî yokluktur. Mevhum ve nazari olan varlığı terkeden (Ef'al, Sifat ve Zat) ını Hak'ta fânî kılan kimse kakiki fakre erişmiş ve (Fakr, tamamlanınca Allah kalır) mealindeki «فان في الفقر فورا» hadisi mucibince fahredilecek (fakr) e ermiş olur. Böyle olan adamın isterse sayısız malı, mülkü olsun, hiçbirine gönül bağlayamayacağı ve tasavvufî tâbiriyle (malına kul olmayıp, malı kendine kul edeceği) için hiç zararı yoktur» Arapça bir kelime olan fakr; yoksulluk, muhtaçlık, züğürtlük demektir.

Hayalî fakr şalına çekmek ciam-i üryanı
Anınla fahrederler atlas-u dibâyı bilmezler.
Hayalî

Eyleme fakra hakaretle nazar ey Nâbî
Fakr âyinesidir suret-i istiğnanın

Nâbî

FAL (فالى) [Mit.] İstikbalde olacak şeyleri anlamak maksadiyle yapılan şeyler hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Kamus-u Osmanî» de «Kısa fikirliilerin ümit ettikleri bir maddeyi istihraç ve istitlâ' maksadiyle kitap açmak ve kitaba, baklaya bakmak gibi muhtelif suretlerde vuku bulan teşebbüsü ve bu teşebbüsün gösterdiği netice» suretinde izah olunan fal için D. B. Macdonald (İslâm Ansiklopedisi, Fal maddesi) şu tafsilatı vermiştir: «Bu kelime, gerçi Kur'an'da mevcut değilse de, onun yerine Tyr kökü vardır. Kelimenin menşei ve bidâyetteki mânası müphem olduğu gibi, fyl kökü ile, mese-lâ Tarafa'nın Muallaka'sındaki mufayıl ile, münasebeti dahi karanlıktır. Bununla beraber, mevzukeyeti âşikâr bazı hadiselerde, fal ve tiyara kelimelerinin her ikisi de, «zuhur edecek hâdiselere işaret» mânasında ve bazan da bunun aksi mânada kullanılmıştır. Peygamber'in bu işaretlere inandığı ve dikkat ettiği muhakkaktır. Misâl bir gazve esnasında, kınından çekilen kılıçtan tefe'ül, etmiş ve başka bir defa uğursuz isimler ile alâkası olan bir yoldan geçmekten çekinmiştir. Bilhassa hayra delâlet eden âlâmetlere itibar eder ve yalnız bunlara dikkat edilmesini etrafındakilere tavsiye ederdi. Bu kabilden hayra delâlet eden âlâmetler için fal tabirini kullanır ve bu kelimeyi, tesadüfen işitilen her iyi söze şâmil olarak, izah ve bu âlâmetlerin kabulünü tavsiye ederdi. Bunun aksine olarak, kuşlardan çıkarılan fallar mânasına gelen tiyara onun nazarında, ihtimâl ki, put perestlik fikirleri ile alâkadar olduğu için, merdud idi. Bununla beraber, diğer hâdiselerden anlaşıldığına göre fal kelimesini umumî bir tâbir olan tiyara'nın şümulü içinde anlamış-

FALAKAYA VURMAK (فلقیه وورمق) [Hal.] Falaka denilen tedip aleti ile dövmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Ayaklar falakaya sıkı sıkıya bağlandığı için bu tâbir meydana gelmiştir. Ceza, yatırılmak suretiyle tatbik edildiği için bunun yerine «falakaya yatırmak», «falakaya yıkmak» da denilirdi.

FALAKAYA YATIRMAK (فلقیه یاتیرمق) [Hal.] Falaka denilen tedip aleti ile dövmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Ceza, yatırılmak suretiyle tatbik edildiği için bu tâbir meydana gelmiştir.

FALAKAYA YIKMAK (فلقیه ییکمق) [Hal.] Falaka denilen işkence aletiyle dövme yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine falakaya yatırmak, falakaya vurmak, falakaya çekmek te denilirdi.

FALANGA (فالانگه) [San.] Ağır bir şeyi kolaylıkla kaldırmak ve taşımak için kullanılan sırtın adıdır. Vaktiyle sırtk hammalları omuzlarına koyup ona bağlı iplerle ağır yükleri taşıdıkları bu sırğa Romalılar phalanga ismini verirlerdi. Elde sopa gibi kullanılan ucu halkalı bir nevi sopaya da bu ad verilirdi.

FALCI (فالچی) [Mit.] Fala bakanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Fal; istikbalde olacak şeyleri anlamak maksadiyle yapılan şeylere denir. Bakla atmak, suya bakmak, kitap açmak gibi muhtelif suretlerle bakılırdı. Fal; zayıf fikirli insanların inandıkları uydurma bir şey olduğu için falci halk dilinde yalancı yerinde kullanılır.

FALNAME (فال نامه) [Mit.] Fal kitabı mânasına gelen bir tâbirdir. Bu adla kitaplar yazılmış olduğu gibi İran'da bastırılan Kur'an-ı azîmü'l-kurân'ın bazılarının sonunda beş on sayfalık fal-nameler konulmuştur. Hâfız-ı Şirazi'nin Divanına bu maksatla baş vuranlar da vardır.

FALTAŞI (فال طاشی) [Mil.] Fala bakılan ufak taşlara verilen addır. İstikbalde olacak şeyleri anlamak maksadiyle yapılan şeyler demek olan fala ufak taşlarla bakıldığı gibi bakla atmak, suya, kahve telvesine bakmak, kitap açmak suretiyle de bakılırdı. Gözü faltaşı gibi açılmak, mecaz yoluyla, hayretle bakakalmak demektir.

FALYE (فالیه) [Top.] Ağızdan dolma toplarda hartucu ateşlemek üzere topların kuyruk kısımlarında hazne üstüne ağızlık ve yemleme otu konulmak için açılmış olan deliklerin adıdır. İtalyanca'dan alınmadır.

*Falge vardı top yırtıldı tüfenk kineci
Gülleden çıktı adı galtan olan miğfer gibi
Sâbit*

FALYE BARUTU (فالیه باروت) [Top.] Eskiden toplara ateş vermek için falye deliğine konan barut hakkında kullanılır bir tâbirdir.

FALYE BASMAK (فالیه باصمق) [Top.] Ağızdan dolma toplar uskuncalanmakta ve doldurulmakta iken haznedeki kalması melhuz bir kıvılcımla hartucun birdenbire ateş almasına meydan vermemek için, haznenin hava ile irtisakini kesmek maksadiyle falyenin başparmakla kapatılmasıdır.

FALYE BORUSU (فالیه بوروسی) [Top.] Ağızdan dolma toplardaki hartucu ateşlemek için falye deliğinden hazneye sokulan borulara verilen addır.

FALYE BURGUSU (فالیه بورغوسی) [Top.] Ağızdan dolma toplardaki falye deliğini temizlemek için kullanılan burgunun adıdır. Buna «falye ignesi» de denilirdi.

FALYE ÇANAĞI (فالیه چناغی) [Top.] Havan toplarında namlının kuyruk kısmında ve falye üstünde çanağımsı çukurluğa verilen addır. Midye kabuğuna benzeyen bu çanak, barutun dökülmemesini temin ederdi.

FALYE ÇİVİLEMEK (فالیه چویلیمک) [Top.] Harb bozgunluğu zarureti ile bırakılmak mecburiyetinde kalan bir topun «ele geçireceklerin işlerine yaramaması ve kullanılmaması için» falyelerini açılmıyacak suertte demir çubuklar sokarak körletmek, battal etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

FALYE DEL Gİ (فالیه دلیگی) [Top.] Haznedeki barutu ateşlemek üzere ateşli silâhın haznesi üstünden hazneye kadar açılmış olan kanalın adıdır. Bu delik haznenin nihayetinden mihvere amut olmak üzere tulânî açılırdı.

FALYE KABARTMASI (فالیه قهارتمسی) [Top.] Ağızdan dolma topların kuyruğu üstünde ve top bedeni üzerinde bulunan müstatil şeklindeki çıkıntının adıdır. Falye delikleri buradan açılırdı.

FALYE İGNESİ (فالیه ایگنهی) [Top.] Ağızdan dolma toplardaki falye deliğini temizlemek için kullanılan burgunun adıdır. Buna «falye burgusu» da denilirdi.

FALYE SİCİMİ (فالیه سیجیمی) [Top.] Ağızdan dolma topların falye ignelerine bağlanan ince tel sicimlere verilen addır.

FALYE YÜKSÜĞÜ (فالیه یوکسوغی) [Top.] Ağızdan dolma topun kızdığı ve topun gövdesi üzerinde hararetin arttığı zamanlarda falye basarken parmağın müteessir olmaması için kullanılan meşin yüksüğün adıdır. Bu alet yüksüğe benzediği için bu ad verilmiştir.

FÂNUS (فانوس) [San.] Mum, kandil ve petrol lâmbası gibi alevle yanan şeylerin ışığını rüzgârın söndürmesinden muhafaza için etrafını kapatan camdan yapılmış mahfazalar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Halk dilinde fanos şeklinde kullanılırdı. Bunların karpuz biçiminde yuvarlak olanları olduğu gibi herhangi bir şekilde bulunanları da vardır. Toparlaklarına karpuz denir. Arapça fanus, boru şeklinde dikilmiş muşambaya mâdeni telden halkalar yerleştirilerek yapılan körük gibi açılıp kapanan ve üst ve alt tarafları kalaylı bakır levhalar ile kapatılan fener demektir.

§ [Mim.] Hamam kubbelerinde aydınlık için bırakılan küçük deliklerden soğuk girmemesi için üzerlerine konulan şişkin camlara da «fanus», «kubbe fanusu» denilir.

*Sem'idir kalbimizin can ile mal ü namus
Hıfz için bâd-ı sitemden olur adlin fanus
Şinasi*

FÂRİĞ (فارغ) [Huk.] Gayr-i menkuldeki hakkını ahara tefviz ve terk eden kimse mânasına gelir bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan fâriğ; feragat eden, vazgeçen demektir. Uhdesine terk olunana «mefrug-un-leh», feragat olunan şeye «mefrug-un-bih», fâriğin mefrug-un-lehten aldığı şeye «bedel-i ferag», yapılan muameleye de «ferag» denir.

*Geçti dil rah-ı talepten kâm-ı dünyadan bile
Fâriğ oldu arzularından temennadan bile
Cevri*

FÂRİSAN (فاریسان) [Ask.] Osmanlı saltanatının teşekkülü sıralarında eyaletlerle hudutlardaki muhafız askerler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Süvari oldukları için bunlara «atlı ulûfeli» de denilirdi. Müfredi fâris'tir. Fâris; atlı, ata binici demektir. Tarihlerle edebî eserlerde iyi biniciler mânasına olarak da kullanılmıştır.

FARK (فرق) [Sof.] Kesrette vahdeti, vahdette kesreti birbirine hicap olmadan müşahade etmek mânasına kullanılır bir tâbirdir. Buna «fark-ı sani» de denilir. Arapça bir kelime olan fark; ayırt, başkalık alâmeti, ayırmak, seçilmek mânalarına gelir.

*Vefasız akrabanın âşinadan farkı var yoktur.
Lâ*

FARK-I CEM (فرق جم) [Sof.] Meratıpte zuhûr itibarıyla vâhidin teksiridir. O meratıp ise zât-ı ehadiyyet şüununun zuhûrundan ibarettir. O şüun da hakikatte itibarat-ı mahzadan ibaret olmakla tahakkuku ancak vâhidin o itibarat suretleriyle bûruzu zamanında olur.

FARK-I TAM (فرق تام) [Sof.] Dünya âlâkaların; tamamiyle terkederek ehadiyyet dergâhına tam bir teveccühle istîğrak haleti mânasına kullanılır bir tâbirdir. «Fenafillâh» tâbiri de aynı mânaya gelir.

FARK-I VASIF (فرق وصف) [Sof.] Hazret-i vâhidiyyedeki evsafıyla zuhûru yerinde kullanılır bir tâbirdir.

FARŞ (فارش) [Bah.] Sintine üzerlerindeki döşeme tahtalarına verilen addır. Filikaların sintinelerinde baştan kıça kadar devam eden çıtalara da bu ad verilir.

FARZ (فرض) [Fık.] İfâsı katî olarak mecburi olup, yapılmaması ukubeti, yapılması ise ecri istilzam eden emir demektir. İki türlüdür: Farz-ı ayn, farz-ı kifaye.

Farz-ı ayn; edası her ferde lâzım olup, bazılarının yapması ile diğerlerinden sakıt olmıyan emir demektir: Namaz, oruç gibi.

Farz-ı kifaye; edası Müslümanların hepsine lâzım olmayıp bazılarının yapmasıyla ötekilerden sakıt olan emir demektir: Cenaze namazı gibi.

Etmek ve eylemek maddeleriyle kullanıldığı takdirde takdir, tahmin mânasına gelir.

*Neures'in cürmüne pâyân yok imiş farz edelim
Ya senin merhametin çok mu değil Padîşehim
Neures-i kadîm*

Meselâ mânasına olarak bilfarz şeklinde de kullanılır:

*Etse bilfarz kâinat inkâr
Seni tasdik eder bu kalb-i selîm
Lâ*

FARZ SAHİPLERİ (فرض صاحبی) [Fer.] Terekeden birinci derecede istihkak sahibi olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Onlardan sonra asabe, zevilerham, vasiyet edilenler gelir. Farz sahipleri şunlardır: Zevç (koca), zevce (karı), eb (baba), sahih ced (babanın babası, babanın babasının babası), evlâd-ı üm (ana bir oğlan ve kız kardeşler), sulbe, bint (kız), ibniye (ölünün oğlunun ve oğlunun oğlunun

kızı), uht lehüma (ana baba bir kız kardeş), uht lieb (baba bir kardeş, üm (ana), sahib cedde (babanın anası, babanın babasının anası, ananın anasının anası).

FASİK (فاسك) [Fık.] Günah işlemekle kalmıyarak şeriat hükümlerine az çok riayetsizliği itiyat edinmiş olanlar mânasın gelir bir tâbirdir. «Kamus-ı Osmani» de «istilah-ı şer'ide taat-ı ilâhiden huruc-i fâhiş ile çıkan, tarik-ı Haktan çıkıp zina ve günah irtikâp eden âdeme itlak olunur» suretinde izah olunmuştur. Fasıkın şahadeti muteber değildir. Cem'i füseka'dır.

FASILA (فاسلة) [Edo.] Nesirde fıkraların, nazımda mısraların son kelimeleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu kelimelerin sonlarındaki harflere de reviy denilir. Arapça fâsıla; iki şeyin arasını ayıran nesne, ara, aralık demektir.

FASILA-I KÜBRA (فاسلة كبرى) [Edo.] Aruzda dördü harekeli, biri sakin olmak üzere beş harfli olan kelimeler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

FASILA-I SUGRA (فاسلة صغرى) [Edo.] Aruzda üçü harekeli, biri sakia olmak üzere dört harfli olan kelimeler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

FASL-I BAHAR (فصل بهار) [Tak.] İlkbahar yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine aynı mânaya gelen rebî' de kullanılır.

*Efendim seyre çık âlem serapa sebzâr oldu
Açıldı lâleler güller yine fasl-ı bahar oldu*
Fitnat

FASL-I HARİF (فصل حرف) [Tak.] Sonbahar, güz yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine fasl-ı hazan da kullanılırdı.

FASL-I HAZAN (فصل خزان) [Tak.] Sonbahar ve güz yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine fasl-ı harif de kullanılır.

*Sâkıya mey sun ki bir gün lâlezar elden gider
İrişür fasl-ı hazan bağ u bahar elden gider*
Fâtih Sultan Mehmet

FASL-I ŞİTA (فصل شتاء) [Tak.] Kış yerinde kullanılır bir tâbirdir.

FASSALLIK ETMEK (فصال ايتك) [Hal.] Rasgeleli fasl ve zem etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça fassal, önüne geleni zem etmek demektir.

FÂTİH TETİMMELERİ (فاتح تميمه) [İlm.] Yüksek tahsile mahsus «Sahn-i seman»ın tâlisi

(orta) makamında olan medreselerin adı idi. Arapça bir kelime olan tetimme bir şeyin noksanı kendisiyle tamam olan şey, bir noksanı tamamlayacak ilâve demektir.

Bunlar aynı zamanda temin ettikleri tahsile göre (iptida-i hariç) ve (iptida-i dâhil) unvanını alırlardı. (İptida-i hariç) yahut sadece (hariç) medreseleri iptidai (ilk), (iptida-i dâhil) yahut (dâhil) medreseleri idadi (orta) mertebesinde idiler. (İptida-i hariç) ile medrese tahsiline başlanılır, (iptida-i dâhil)in ikmalinden sonra (Sahn) a geçilirdi. Sahnı bitiren medrese tahsilini ikmal eylemiş olurdu.

Fâtih tetimmeleri sekiz medreseden tereküp ediyordu. Her tetimmeye sekiz höcre ve her höcrede de üç talebe bulunurdu. Şu halde sekiz tetimmeye iki yüz doksan iki talebe barınıyor demektir.

Talebeye cep harçlığı olarak ayda on iki akça verilir, her gün piring çorbası, et başlamaşı tevzi olunduğu gibi haftada iki defa da tatlı yedirilirdi.

FATİH-ÜL-EVAP (فاتح الاواب) [Hal.] Rızık kapılarını açan Allah yerinde kullanılır bir tâbirdir.

*Bir kapıyı bendederse bin kapı eyler kûşat
Hasret-i Allah, Efendi! fâtih-ül-ebvaptur.*
Lâ

FAYTON (فایتون = فایطون) [San.] Körüklü arabalardan birinin adıdır. «Lehçe-i Osmani»de «Fzansızca dört adamlık körüklü bir nevi araba» suretinde târif olunan bu arabaya halk payton diyor. Eski zamanlarda arabalara umumiyetle «kupa» denilirdi. Sonra «hinto», «talika», «kâtip odası», «kupa», «lândo» isimlerini alan arabalar meydana gelmiştir. Son zamanlara doğru çıkan ve otomobilla rekabeti karşısında en fazla dayanan fayton da ortadan kalkmak üzeredir. Lândo ile kupaların oturma yerleri tamamen kapalı olduğu halde ekseriya çift ve seyrek olarak tek atla çekilen faytonlar arkadan öne doğru olmak ve yarıdan ziyadesini örtmek üzere körüklüdür. Soyis için ön kısmında yüksekçe yer vardır.

FAZLI PAŞA SARAYI (فضلي پاشا سراي) [Sar.] Binbirdirek'teki sarayın adı idi. Saray sahibi vezir Fazlı Paşa'ya nispetle anılırdı. Birinci Mahmut zamanında ve 1162 (1748) senesinde inşasına başlanan Nur-ı Osmaniye camii'nin temellerinden çıkan toprak dökülmek suretiyle zaten harap olan sarayın ayakta kalabilen parçaları da böylece toprağın altına gömülmüştür.

FAZL TARİKİ (فضل طريقي) [Fer.] Vereseden bazısının diğerini ikrar ve bazısını inkâr halinde yapılan veraset taksimi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu takdîrde biri ikrara, diğeri inkâra göre olmak üzere iki mesele yapılırdı. Tertib olunan meselelerde mahreçler arasında mübâyenet varsa her biri diğeri ile, muvafakat mevcutsa, yekdiglerinin vefki ile, darbolunur, münkir olan vârisin her iki meseleden aldığı sehim arasındaki fazla ikrar olupana verilirdi.

FAZLİYYE (فضليہ) [Sof.] Rufai tarikati kollarından birinin adıdır. Kurucusu Şeyh Seyyit Cemalettin bin Fazl Hindî-i Burhanburî'ye nispetle bu adı almıştır. Şeyh Cemalettin 941 (1534-1535) de Küçerat'da doğmuş, 1029 (1620) de Burhanbur'da ölmüştür.

Halveti tarikatinin Cemaliyye şubesi kollarından da bu namla bir kol vardır,

FAZİLETLÜ (فاضلئلو) [İlm.] İlimiyeden İstanbul ve haremeye payelerini ihraz etmiş olanlar hakkında elkap yerinde kullanılır bir tâbirdir. İstanbul payelerine resmi muharrerata faziletli efendim hazretleri, haremeye payelerine faziletli efendim yazılır, isimleri yazılmak icabettikçe birincilere faziletli efendi hazretleri, ikincilere de faziletli efendi denilirdi.

FECR-I ÂTİ (فجر آتی) [Edo.] 1908 temmuz inkılâbı üzerine kurulan edebî cemiyetin adıdır. Değerli ebebiyat muallimi Ağâh Sırrı Levent (Edebiyat Tarihi Dersleri, İstanbul, 1938, sayfa 282 ve mütaakıp) doğuşuyla kurucuları ve tarihe intikali için şu tafsilatı veriyor:

«1901 tarihinde Servet-i Fünun Mecmuası edebî faaliyetini tatil ettikten sonra edebiyat âlemini derin bir sessizlik kaplamış, gazete ve mecmualarda artık edebiyata mütaallik yazılar görülmez olmuştu. İzmir ve Selânik gibi mühim vilâyet merkezleri bu kabil faaliyetler için daha müsait birer muhit halinde bulunuyordu. Bu cümleden olarak İzmir'de çıkan Muktebes gazetesini ile Selânik'te çıkan Çocuk Bahçesi mecmuasında bazı edebî hareketler görülmekte idi. Hususiyile Hasan Fehmi Paşa'nın valiliği zamanına rashiyan 1904-1905 yıllarında çıkan Çocuk Bahçesi mecmuası, Ömer Naci'nin idare ettiği bir nevi edebî faaliyete sahne olmuştu. Henüz tahsil hayatında bulunan veyahut tahsilden ayrılmış olan bazı gençler de bu faaliyete iştirak etmiş bulunuyorlardı. Bu gençler arasında Enis Avni «Aka Gündüz» Rasim Haşmet, Âkil Koyuncu, Ali Canip ve Mehmet Behçet vardı. Mecmuanın bu faaliyeti bir buçuk yıl kadar sürdü. Nihayet dikkati çeken bir münaka-

kaşa yüzünden mecmua kapatıldı. Edebî hareket de bu suretle durmuş oldu.

«1906 dan sonra bunlardan birkaçı yüksek tahsillerine devam etmek üzere İstanbul'a geldiler ve edebiyat meraklısı bazı gençlerle tanıştılar. Bu suretle Hukuk'tan Mehmet Behçet, Tahsin Nahit, Rasim Haşmet, Galatasaray'dan Müfit Katip, Emin Bülent, Ahmet Haşim, Mülkiye'den Şahabettin Süleyman, Tıbbiye'den Cemil Süleyman ve Ali Süha'dan mürekkep bir grup teşekkül etmiş oldu. Bunlar, o zaman Çağaloğlu'nda şimdiki kız ortamektebinin bulunduğu binada tedrisat yapmakta olan Hukuk mektebinin karşısındaki Tahsin Nahit'in evinde toplanıyorlar, şiirlerini birbirlerine okuyorlar, münakaşalar yapıyorlardı.

«1907 de bir mecmua çıkarmak tasavvurunda bulundular. Fakat o tarihte henüz mecmua çıkarmak kolay değildi. O sırada Tahir isminde biri tarafından çıkarılan «Hanımınlar Mahsus Gazete»yi kendilerine neşir vasıtası yapmak istediler. Fakat ancak birkaç nüsha devam etti.

«İşte servet-i Fünun edebî faaliyetinin durduğu tarih olan 1901 den Meşrutiyetin ilânına kadar geçen yıllar içinde Servet-i Fünun edebiyatına mensup olmıyan yeni nesil, bu gibi hareketlerle kendilerini hazırlamaya çalışıyordu.

«1908 de Meşrutiyet ilân edilince herkes-te büyük bir ümit uyandı. İstikbali çok karanlık gören Servet-i Fünun şairleri özledikleri yeni devrin serbest havası içinde tekrar matbuat sahasına girdiler. Hüseyin Cahit, Tevfik Fikret ve Hüseyin Kâzım'la birlikte Tanin gazetesini tesis ederek matbuat hayatına atıldı. Halit Ziya, Sabah gazetesinde Nesli-i Ahir adlı romanını tefrika etmeye başladı. Cenap, günlük gazete ve mecmualarda muşahabeler, nesirler ve hattâ manzumeler neşretti. Fakat Servet-i Fünun şairleri artık edebî bir zümre halinde değildiler. Çünkü onları Servet-i Fünun mecmuası etrafına toplayan sebeplerden biri olan istibdat idaresi ortadan kalktığı gibi, karşı koymak istedikleri eski edebiyat da çoktan tarihe karışmıştı. Binaenaleyh bunlar, kendi vâdilerinde tamamiyle münferit olarak çalışıyorlardı. Netekim Hüseyin Cahit, siyasi hayatı tercih ederek Tanin'i yalnız başına devam ettirdi. Tevfik Fikret, titiz olan tabiati yüzünden Tanin'den ayrıldı; bir ümit inkısarı içinde, İttihat ve Terakki Cemiyetine tarizleri taşıyan Rûbabın Cevabı, Doksan Beşe Doğru, Han-ı Yağma gibi manzumeler yazdı. Cenap, nesirleriyle şiirlerinden başka Türkçülük cereyanı etrafında toplanan yeni nesille münakaşaya

girişerek sadé lisanı karşı terkipli lisanı, heceye karşı aruzu müdafaaya koyuldu. Süleyman Nazif de faaliyetini daha fazla bu sahada topladı. Mehmet Rauf, Servet-i Fünun devrinde kazandığı şöhrete fazla bir şey ilâve etmeyecek olan hikâye, roman, hattâ piyes yazmakta devam etti. Halit Ziya ise eski vekar ve sükûneti içinde yazmakta devam etti.

«Artık Servet-i Fünun edebiyatı devrini tamamlamıştı.

«Şimdi sıra Meşrutiyetten evvelki edebî faaliyet tecrübelerini yukarıda hulâsa ettiğimiz gençlere gelmiş oluyordu. Bunlar 1908 inkılabı üzerine tekrar toplanarak harekete geçmek istediler. Fakat asıl birleşmek ihtiyacını meşrutiyet tarihinin 31 mart vak'ası diye kaydettiği siyasi irtica hareketinden sonra duyular ve evvelce Servet-i Fünun edebiyatının organı olan Servet-i Fünun mecmuası etrafında toplandılar. Bunlar kendilerine «Feer-i Âti» adını vermişlerdi. Kendilerinin en yaşlısı ve Servet-i Fünun şairlerinin en genci olan Faik Âli ile Celâl Sahir de aralarına katılmıştı. Evvelâ Faik Âli'yi biraz zaman sonra Celâl Sahir, nihayet içlerinden Hamdullah Suphiyi kendilerine reis yaptılar.

«Önceleri hususi olarak toplanan bu encümen nihayet resmî bir teşekkül halinde bir beyanname ile Servet-i Fünun sayfalarında kendini okuyuculara takdim etti. Servet-i Fünun'un 977 sayılı nüshasında çıkan bu beyanname Feer-i Âti'ciler maksat ve gayelerini şu cümlede izah ediyorlardı: «İşte bu istikbale bakmak azim ve niyetiyle Feer-i Âti teşekkül ediyor. Feer-i Âti âzası kendilerine herkesten ziyade edebiyatperest ve azimperver olmaktan fazla bir kıymet ve ehemmiyet atfetmek cesaretini almamakla beraber temelini attıkları müessesenin bu beyaban-ı ilm ü edep içinde bir sayezar-ı zümürüdin olmasına intizaren şimdilik Avrupa'daki emsalinin küçük bir nümunesini temsil ve irae etmesine çalışacaklardır. Lisanın, edebiyatın, ulûm-ı edebiyeye ve içtimaiyyenin terakkisine hizmet etmek, ayrı ayrı şurada burada tenemmüv eden istidatları sinesinde cemederek ittihat ve içtiman hâsıl edeceği kuvvetle tekemmüle, müsademe-i efkârın parlatacağı barika-i hakikatle tenvir-i efkâra çalışmak. İşte Feer-i Âti'nin gayesi, azm ü meramı!»

«Bu beyannameyi, Feer-i Âti âzası olarak gösterilen şu isimler takibediyordu: Ahmet Samim, Ahmet Haşim, Emin Bülent, Emin Lâmi, Tahsin Nahit, Celâl Sahir (reis), Cemil Süleyman, Hamdullah Suphi, Relik Halit, Şahabettin

Süleyman, Abdülhak Hayri, İzzet Melih, Ali Canip, Ali Süha, Faik Âli, Fazıl Ahmet, Mehmet Behçet, Mehmet Rüştü, Köprülüzade Mehmet Fuat, Müfit Ratip, Yakup Kadri.

«Bu gençlerin içinde şüphesiz çok değerli olanlar vardı. Fakat bunlar asıl kudretlerini mensup oldukları edebî zümreye değil kendi şahsiyetlerine borçludurlar. Bundan dolayıdır ki bunları aynı katagoriye sokmak mümkün olmadığı gibi eserlerini de aynı zaviyeden görmek doğru olamaz. Fakat umumiyet itibarıyla lisanları Servet-i Fünuncuların lisanlarından farksız, vezin ve şekil yine onların kullandığı vezin ve şekil, dayandıkları estetik yine onların kabul ettikleri estetikti.

«Beyannamelerine gelince, bu satırlar, muayyen edebî bir meslek veya bir kanaatin verdiği imandan doğan bir ihtiyaçla toplanan zümrenin maksat ve gayesini izah etmekten çok uzaktır. Nitekim Feer-i Âti'ciler hiçbir prensibin müdafaasını yapmadıkları gibi muayyen bir sanat telâkkisi etrafında da birleşmeye lüzum görmediler.

«Aksine olarak onlar her vesile ile edebî telâkkilerinde serbest olduklarını ilân etmekten çekinmediler. Celâl Sahir «Bugünkü ve Dünkü» başlıklı makalesinde şu satırları yazıyordu: «Esasen evvelâ şurasını takdir etmek lâzım ki ne Edebiyat-ı Cedide, ne Feer-i Âti birer meslek-i edebî ismi değildir. Bu heyet-i edebiyeleri teşkil eden âza aralarında bazı evsaf ve şemail-i müştereke mevcut olmakla beraber, ne sanat tarz-ı telâkkilerinde, ne de sair efkâr-ı edebiyelerinde tamamiyle mütehit değildirlor. Ali Canip'in «Feer-i Âti ve Muarızını» başlıklı makalesinin altına mecmua tarafından ilâve edilen şu satırlar da bunu açıkça gösterir: «Bu makalenin negri münasebetiyle tekrar izah ve beyan ederiz ki Feer-i Âti âzası efkâr-ı edebiyesinde hür ve serbesttir, ve hiç kimsenin kanaat-i hususiyesi encümenin şahsiyyet-i hususiyesine tercüman olmak mahiyet-i şamilasını haiz değildir.»

«Vâkıa Servet-i Fünun muharrirleri de muayyen bir mesleğin müdafaasını yapıyarak şahsî kalmayı tercih etmişlerdi. Fakat hiç olmazsa istibdadın tazyiki karşısında birbirine dayanmak ve eski edebiyatı yıkararak asri ve Avrupalı bir edebiyat meydana getirmek gibi iki mühim saikin tesiriyle birbirlerine daha sıkı bağli bulunuyorlardı. Bundan başka servet-i Fünun'cular kendilerinin yeni bir edebiyat meydana getirdiklerini söylerlerken aralarındaki farkı çizmişler ve bu noktada tamamiyle birleşmişlerdi. Onların hücum ettikleri

bir Şark zihniyeti mevcuttu; ve Garba dönmeği en esaslı bir prensip olarak kabul etmiş bulunuyorlardı. Fazla olarak onlar Tanzimat'çıları inkâr etmemişler, hattâ kendilerini onların devamı addederek daha eski edebiyata karşı mücadele yapmışlar ve Garp edebiyatında gördükleri yeni fikirlerin ve yeni zevklerin tesiri altında asri bir edebiyatın temelini atmaya çalışmışlardı. Hüseyin Cahit, «Edebiyat-ı Cedide Menşei ve Esasları» başlıklı makalesinde Tanzimat devrinden bahsederken: «Tarih-i edebiyatımızda misli görülmedik bir bahar-ı bedayi, feyezân-ı cıvacuş ile hadika-i edebe bir taravet-i sermedî serpti» diyor ve daha sonra şunları ilâve ediyordu: «Eski devr-i feyzin âsar-ı tealisini idrâk etmemiş olan gübhan-ı hazıra 1312 senesinin hareket-i edebiyesiyle yeniden başlayan devre-i edebî gördükleri zaman fartı meserretten şaşırdılar. Âdeta - bizde edebiyat yoktu, hiç yoktu, yeniden vücuda geldi - dediler. Halbuki bu yeni gördükleri devre-i edep bir müddet için bir ân-ı sükûn geçiren edebiyat-ı sahibamızın ikazından ibaretti.»

«Halbuki Feer-i Âti'ciler ilk fırsatta Servet-i Fünun'cuları inkâr ettikleri gibi onların eserlerindeki boşluğa ve kıymetsizliğe işaret ederek hücumlarda bulundular. Kendilerine karşı yapılmakta olan bazı tarizlere, ilk defa Ahmet Haşim, Tahsin Nahit'in «Ruh-ı Bikayt» adlı şiir mecmuası için yaptığı bir tenkit münasebetiyle cevap verdi. Bunu Köprülüzade Mehmet Fuat'ın «Yeniler ve Eskiler» başlıklı makaleleri takibetti.

«Aşağıdaki satırlar bahsettiğimiz bu yazılardan alınmıştır. Ahmet Haşim'in «Ruh-ı Bikayt Fırsatı» başlıklı yazısından: «Aşk-ı Memnu'un intigariyle kırk, elli sene için hikâyede şayan-ı dikkat bir eser-i edebînin zuhuru imkânsız bırakıldığına zahip olanlar; Rübâb-ı Şikeste ile şiir-i hakikiye erişildiğini zannedenlerden daha az aldanmıyorlardı.

«Biz Rübâb-ı Şikeste'ye rabt-ı ruh ederken artık mezar taşlarına karşı yumruklarını sıkarak bir şeyler bağırın şairin gürültüsünden, sarı yaprakların hüzn-ü sukutunu veya verem kızların sergüzeştini nakleden hazan manzumelerinin teakub-u sabırsızundan başlamıştık. Fakat bir gün geldi ki artık Rübâb-ı Şikeste'nin de sihr ü cazibesine karşı lâkayt olduğumuzu gördük ve o gün bugündür.

«Bu mecmua-i eş'arın renksizliğinden, ziyasızlığından, hayatsız duran hutut-ı muntazama-i hendesiyyesinden bir gün yorulmamak kabil değildi; tabiat - bu şiirlerde resmedildiği gibi - bizim için müebbeden dar, muhtasar ve

sade kalamazdı. Artık ruhumuzda yavaş, yavaş esmiye başlayan fırtınalı rüzgârlara demgir olacak bir ahenk istiyorduk ve bu Rübâb-ı Şikeste'de yoktu. O kadar asabî, o kadar mariz idik ki yeknesak bir ahenk sinirlerimizi bizar ediyordu. Öyle bir vezin istiyorduk ki seyyal olsun, uzansın, genişlesin; sonunda nalân ra'gellerle dağılsın ve bu Rübâb-ı Şikeste'de yoktu. Öyle bir şiir istiyorduk ki iyi fena her şeyi söylesin. Çünkü artık şairin insanlardan ayrı yaşayan bîşaibe bir mahlûk olduğuna kail değildik. Biliyorduk ki şair de ale'lumum insanlar gibi bir mecmua-i fezail ve süfliyyattan başka bir şey değildir ve bu nur u zulmeti birlikte sürükleyecek şiir Rübâb-ı Şikeste'de yaktı. İşte o zaman bu henüz doğmayan şiiri vücuda getirmek vazifesinin bize teveccüh ettiğini gördük ve bunun üzerine eski gayeleri yıkararak onları yeni gayelerle tebdil ettik.

«Ve hassasiyyet-i müstakbeleyi ihzar edecek gençlerin birisi ve en sevimlisi Tahsin Nahit'tir (cilt 38, adet 981, Servet-i Fünun).

«Köprülüzade Mehmet Fuat'ın «Yeniler, Eskiler» başlıklı makalesinden: «O vakit lâıy-ı kyle anladık ki, nesl-i sabıkın en muhallet bir abide-i sanatı olan Rübâb-ı Şikeste tabiat-i muhitayı ancak âdi bir ayna besatet ve vuzuhiyle aksettirirken; gülünç ve şayan-ı merhamet olduğuna katıyyen mutmain bulunduğum Nesl-i Ahir romanı, nesl-i sabıkın - tegrihat-ı ruhiyye namına mütaaddit hatalar irtikâp eden büyük bir hikâyenuvisinin uful-ü feciini vazihan irae edip dururken, artık eski nesl-i edebîin saha-i edebiyatta daha ziyade hükümrân olacağına itimat edebilmek âdeta muhal idi (cilt 38, adet 983, Servet-i Fünun).

«Buna mukabil Celâl Sahir «Bugünkü ve Dünkü» başlıklı makalesinde Servet-i Fünun'cuların kendi devrindeki kıymetlerini inkâr etmiyor, Ali Canip ise «Feer-i Âti ve Muarızını» adlı makalesinde aksine olarak Feca-i Âtiye mukabil Servet-i Fünun'cuları müdafaâ ediyordu: «Timsal-i Aşk-ı, Ruh-ı Bikayd'ı okuyunuz, görürsünüz ki ihtiva ettikleri eserlerin kâffesi büsbütün birer şahsiyyet-i kalemiyyeyi haiz değildir. Bazılarında bizden evvel gelenlerin şümus-ı efkâr ve ihtisaslarından mün'akis şuaat mer'idir.

«Nesl-i Ahir'in intigarı âsariyle Edebiyyat-ı Cedide müessislerinin duçar-ı inhitat oluşu ve hususiyle peri-i şiir ü sanatın Rübâb-ı Şikeste şairini ebediyyen terk edişi. İşte bunlar akaid-i fikriyyeme muhaliftir; pek şüphesizdir ki onların, dünkülerin içinde birçok ömr-ü edebilerin ihtizarını görüyoruz; lâkin Fikret'in hayat-ı

edebiyesi eğer Rûbâb-ı şikeste'siyle ölmüş ise, eğer tarih ve daha birkaç parça, birer nevahat-ı vâpesin ise bu bizce bir matem-i sanattır. eğer Fikret hayat-ı edebiyesine veda etmiş ise zannetmem ki, yakın zamanda keyfiyeten değil, kemiyetten Rûbâb-ı Şikeste derecesinde bir eser-i sanat vücuda getirenlerimiz bulunabilsin, çünkü göüyorum, bütün bugünkü yazılarımız Cenab'ın Tamat'ı derecesinde olmasa bile her halde yarın az çok yüzümüzü kızartacaktır (cilt 38, adet 988, Servet-i Fünun).

«Bununla beraber Fecr-i Âti'cilerin içinde, bir taraftan Fikret ve Halit Ziya'nın eserlerinin değersizliğini iddia ederken, diğer taraftan onları, Türkçenin en nefis ve en güzel birer sanat eseri olarak göstermek suretiyle tenakuza düşmekten hendilerini kurtaramıyanlar da oluyordu.

«Fecr-i Âti'cilerin muayyen bir sanat telâkkisi etrafında birleşmemiş olduklarını yukarıda söylemiştik Mehmet Âkif'in Safahat adlı şiir mecmuasının intişarı münasebetiyle yapılan münakaşalar bunu göstermiş oldu. Celâl Sahir, Safahat'ı içindeki bazı manzumelerden ötürü bayağı ve sahibini alelade bir nazım telâkki ettiği halde, Hamdullah Suphi, sanatın içtimâî mevkiine işaret ederek Safahat'ı takdir ediyor ve muharririni büyük bir şair olarak gösteriyordu.

«Yine Safahat hakkında yapılan münakaşalar vesilesiyle bu defa da Celâl Sahir'le Hamdullah Suphi, şair Mehmet Emin hakkında birbirine tamamiyle zıt fikirler ortaya sürmüş oluyorlardı. Celâl Sahir'in: «Avam-ı halkın terbiye-i fikriyesine hasr-ı iştigal eden bir muharrir bu fedakârlığın delâlet ettiği hubb-i millî ile sanatkâr unvanına kesb-i istihkak edebilir mi» cümlesine Hamdullah Suphi şu cevabı veriyor: «Bizde avam şairi unvanına, kabul ettiği maksat itibariyle çok daha lâyık bir zat vardır ki o da Alman müsteşriklerinin bir vakitler altı asırdan beri Osmanlı edebiyatının beklediği millî şair diye telâkki ettikleri ve Celâl Sahir Bey'in tahsin ve tevkir buyurdıkları Mehmet Emin Bey'dir.»

«Fecr-i Âti'ciler lisan meselesi hakkında da birleşmiş değillerdi. Şahabettin Süleyman'ın üçüzlü terkipleri ve mürekkep sıfatları bol bol kullanmasına ve Köprülüzade Mehmet Fuat'ın Arapça ve Farsça terkipleri müdaffa etmesine mukabil, meselâ Celâl Sahir sadelik tarafını güdüyordu. Nitekim henüz Fecr-i Âti'ye mensupken evvelâ Servet-i Fünun Mecmuasında, sonra da Türk Derneği'nde lisanın sadeleşmesi lüzumunu müdafaa etti.

«Onlar, birbirlerine ve birbirlerinin eserlerine karşı da tamamiyle aykırı hükümler vermekten ve zıt fikirler ortaya atmaktan çekinmediler. Çünkü içlerinde, mizaç ve fikir bakımından birbirleriyle uyumlarına ve anlaşmalarına imkân olmayacak kimseler vardı.

«Nihayet birkaç defa dağılmak tehlikesini geçiren bu zümre, âzasından bazısının İstanbul'dan ayrılması, bir kısmının da Türkçülük ve millî edebiyat cereyanına katılmanı yüzünden dağıldı.

«Fecr-i Âti hakkında bu hulâsayı yaptıktan sonra, bu zümre edebiyatının şiir ve nesirdeki husunîyetlerinden ve asıl Fecr-i Âti'yi temsil eden şahsiyetlerden kısaca bahsedelim.

«Şiir: Fecr-i Âti şairleri, Servet-i Fünun şairlerinin lisanına tevarüs etmiş bulunuyorlardı. Onlarında Fikret'in, vezne ve kelimelere kudretle tasarruf ederek mısra'lara pürüzsüz bir akış temin eden ölçülü sanatiyle, Cenab'ın kuvvetli buluşlarla şiire zekânın galebesini kazandıran zarif hayallere süslü ince sanatı vardı. Fransız edebiyatında ise parnasienler ile senbolistler gihi birbirini takibeden iki edebî cereyan örnek olarak bulunuyordu. Daha yaşlıları ve bilgileri bu yabancı örneklerden tamamiyle istifade edecek hale gelmeden ve henüz bir teşekkül halinde toplanmadan önce, tevarüs ettikleri bu lisana bir hususiyet vermeyi düşündüler. Onların şiir lisanı zarif, ince ve yumuşak kelimelerin nescinden meydana gelmiş olmalıydı. Bu kelimelerde kulağa ağır gelecek ve onu incitecek bir şey olmayacak, hislerde ise ruh kabalığından ve bayağılıktan eser bulunmayacaktı. Onlar cemiyet hayatından değil, tabiat güzelliğinden ve aşktan ilham almak ve hassasiyetlerinin fazlalığıyla temayüz etmek istiyorlardı.

«Servet-i Fünun şairleri gibi bunların da çok sevdikleri ve kullandıkları kelimeler vardır: Mesa, melâl, mîna, miyah, cevî, nûcûm gibi kelimelere şiirlerinde çok raslanır. Hele kamer, muhayyilelerini daima harekete getiren alçak gönüllü fakat hasta bir ilham perisidir.

«Hayallere renk vermek de onların çok sevdiği bir hususiyettir. Fecr-i Âti'ciler serbes nazma daha geniş bir yer verdiler. Yalnız ilâve edelim ki onların çok defa serbes nazım adını verdikleri şekil, müstezadın daha geniş ölçüde kullanılmış tarzından başka bir şey değildir.

«Fecr-i Âti adı altında toplanan şairlerden Ahmet Haşim, gerek şahsiyetinin değeri, gerek sanatının hususiyeti bakımından ayrıca tetkike deydigi gibi, Köprülüzade Mehmet Fuat «Prof. Fuad Köprülü» de bugünkü edebiyatımız içinde

fikir hayatından bahsederken bilhassa edebiyat tarihi sahasında zikredilecektir. Hamdullah Suphi'yi Türkçülük cereyanının başında ve hitabet sahasında, Ali Canib'i ise bu cereyanı hazırlayan «Genç kalemler» içinde kaydetmek icabeder. Faik Âli ile Celâl Sahir'e gelince, esasen Servet-i Fünun'a mensup olan birincisi daima kehkeşan şairi olarak o zümreye nispetini muhafaza etti; Servet-i Fünun'a genç yaşında intisabeden ikincisi ise, her zaman genç kalan ruhiyle Fecr-i Âti'de mevki almış olduğu gibi Türkçülük cereyanından sonra da bu cereyanın içinde rol almakta gecikmedi.

«Asıl Fecr-i Âti şiirini temsil eden Tahsin Nahit'tir. İçli ve hisli bir şair olarak göründü. Fakat bu hassasiyet şiirlerinde taşkın bir heyecan halinde mevcut değildir. Fazla olarak şiirlerini topladığı kitabın ismiyle bunu inkâr etmiş oldu. Ruh-ı Bikayt: Bu, neşrettiği şiir mecmuasının adıdır. Muhayyilesinin geniş olmaması onu aynı daire içinde hapsetti. İlk yazdığı manzumelerinin çevresi dışına çıkmadı ve mütemadiyen, bize kayıtsız olarak ilân ettiği ruhunun akislerini göstermekle kaldı. Bununla beraber o, zayıf olmasına rağmen yine içli bir şairdir. 1887 de doğan Tahsin Nahit 1918 de kendisinden daha kuvvetli şiirler beklenebileceği bir yaşta öldü.

«Fecr-i Âti şiirini temsil eden diğer bir şair de Mehmet Behçet'tir. O, kelimelerde daima incelik ve zarafet aradı. Mısra'ları - kullandığı lisanın hususiyeti içinde - yumuşak ve ahenkçe birbirine uygun kelimelerin birleşmesinden hâsıl olan güzel bir ritm taşır. Hislerde bayağılık, onun daima kaçındığı bir şeydir. Şiirlerini evvelâ Erganun, sonra Yumak adı altında topladı. Mensür parçalarını da Buhurdan adıyla neşretti. Şimdi edebî tetkiklerle meşgul değerli edebiyat muallimlerimizdendir.

«Fecr-i Âti'nin kuvvetli bir şairi de Emin Bülent'tir, Fikret'in Servet-i Fünun'daki şahsiyetini o, bu zümre içinde temsil eder göründü. O da Fikret gibi vezne ve lisana kuvvetle tasarruf edebilmiştir. Şiirlerinde pürüzsüz bir ahenk, içli olmaktan ziyade tok ve hâkim bir eda vardır. Bununla beraber;

Bir inkisarı tahussüsle ağla ey fânî

diyen şairin aynı zamanda ince ve hâzin bir lirizmi de taşıdığını tasdik etmeliyiz. Şiirleri mecmua sahifelerinde kaldı. Kendisinden daha güzel ve daha kuvvetli eserler umulacak bir çağda edebiyat sahasından çekildi. Şimdi me-murdur.»

Yukarıda yazılı tafsilâttan anlaşıldığı veçhile aralarında bile anlaşamıyan Fecr-i Âti'ciler çok geçmeden dağılmışlar ve edebiyat sahasında büyük bir iz bırakmamışlardır.

FECR-İ KÂZİP (فجر كاذب) [Fık] Güneşin doğuşundan evvel ufuktan semt-i re'se doğru uzanan ve pek çabuk zail olan aydınlık hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ondan sonraki hakiki aydınlığa «fecr-i sadık» denilir.

FECR-İ SADIK (فجر صادق) [Fık] Fecr-i kâzib'i mütaakıp ufukta güneşin doğuşundan evvel boydan boyca zuhûr eden müstârizi (genişliğine) aydınlık hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «Beyaz-ı müstârizi» de denir. Oruçlu için yemek içmenin haram ve salât-ı fecir (sabah namazı) nın farz olduğu zamanın başlangıcıdır.

*Safaklar fers-i rahin, fecr-i sadıklar çırağındır
Hilâlin, göklerin kalbinde yer tutmuş otağındır*
Mehmet Âkif

FEDA (فدا) [Fık.] Düşmandan alınan esirleri bir mal ile veya esir düşen İslâmlarla mübadele etmek mânasına gelir bir tâbirdir. Arapça feda; bir şeyin uğruna değerli bir şey bezl ve terketmek, bir şeyden vazgeçmektir. Feda, kurban mânasında da kullanılır.

*Canını rah-ı Hakta kıldı feda
Lâ*

FEDAİ (فدائی) [Hal.] Cemiyete ait büyük bir menfaat uğrunda ve bunun husulünü temin maksadiyle hayatını esirgemiyen mânasına gelir bir tâbirdir. Eskiden bunun yerine «serden geçti» kullanılırdı.

*Uşşakın olsa nola feda nakd-i canları
Seyretmedin mi dünkü fedai civanları*
Nedim

FEDDAN (فدان) [Öl.] Yer ölçülerinde kullanılır bir tâbirdir. Mısır'da kullanıldığı için Mısır'la alakalı vakfiyelerde geçer. Cl. Huart bu tâbir için (İslâm Ansiklopedisi, feddan maddesi) şu izahatı vermiştir: «Aramî dilinden gelen Arapça bir kelime ve asıl mânası tarla süren çift öküzü olup Mısır'da bir arazi ölçüsüdür. Büyüklüğü birçok defa değişmiştir. Lane'in bildirdiğine göre, kendisinin Mısır'da ikametinden (1833-1835) az önce, bir feddan = aş. yk. 1.1 - acre (Acre = aş-yk 4 dönüm) idi. Kendi zamanında ise, 1 acre'dan eksik idi. Bir feddan = 333 1/3 murabba kasaba sahasında olup, 24 kırat'a bölünmüştü. Bir kasaba önceleri 24 kabza iken, sonra 22 kabza itibar edil-

miştir. Fransız istilâsı esnasında 3 türlü feddan vardı: Nil civarında (=1,336 arpent), Nil'den uzak yerlerde (=2,375 arpent), Dimyat'da (=2,012 arpent). Bunlardan başka, yukarı Mısır'da 1,670 arpent) ve Koptlar'da (=5,25 m²) de ayrı feddanlar kullanılırdı.

«M. Decourdemanche'a göre, her biri 6 zirâ (bir zirâ = takriben 0.5 m.) boyunca, 400 hâkimi (Hâkim bi-emrillâh tarafından kabul edilmiş olan kasaba) yahut Babilî kasabalık eski feddan = 5883,5 m² ve 333 1/3 kasabalık yeni feddan = 4200,8333 m² hesap edilir.

«Suriye'de bu feddan kelimesi «tek bir öküz» mânasına da kullanılır. Ölçü olarak = 333 kasaba.»

FEKK-İ RAKABE (فك ركب) [Fık.] Mem-lûkü veya cariyeyi azat etmek, kölenin boy-nundaki esaret kaydını gidermek mânasına gelir bir tâbirdir. Arapça fekk; ayırma, koparma, kurtarma mânalarına gelir. Hukukta fekk; bir kaydın kaldırılmasıdır. Muhtelif neveleri vardır:

1 - Haczin fekki, para veya teminat borcu için haczedilen bir mal, borcun ödenmesi veya haczin başka mal üzerine nakli yahut o malın kanunen haczi caiz olmıyan mallardan olması veya borçlunun olmayıp başka bir şahsın mülkü olduğu istihkak dâvası neticesinde hüküm altına alınması gibi hallerde haczin kaldırılması muamelesidir.

2 - Mühür fekki; salâhiyetli makam tarafından hukukî bir takyit veya tasarrufun ifadesi olmak üzere konulmuş olan alâmet veya işaretin salâhiyetli makamca kaldırılmasıdır.

3 - Rehinin fekki; rehinin temin ettiği borcun ödenmesi halinde, alacaklının rızasıyla ve imtinaî takdirinde mahkeme kararıyla o borcu temin eden rehinin kaldırılmasıdır. Merhun, menkul ise rehinin fekki malikinin yedine iadesi, gayr-i menkul ise sicildeki ipotek kaydının terkini neticesini verir.

FELEK (فلك) [Ast.] Müstedir hareketle müteharrik olan âlem küresi ve bunun mın-takası; ay ve güneşle beraber seyyarelerden her birinin mahreki mânalarına gelir bir tâbirdir. Arapça; gök, zaman, dehr, ecel, dünya gibi muhtelif mânalara gelen bu tâbir için Hüseyin Kâzım Bey lûgatinde şu izahatı veriyor: «Kudema, feleği kürsiyy-üş-şekil kevn ü fesada gayr-i kabil ve âlem-i kevn ü fesadda olan her şeyi muhit olmak üzere tasavvur ederlerdi. Seyyaratın felek-i âfıtâbın fevkinde olanlar: felek-i sevabit (felek-i buruç, felek-i mükevkep); Felek-i Kürsi ve Arş; Felek-i Merih; Felek-i Müşteri; Felek-i Zuhâ; Felek-i Menazil. Felek-i

Afıtâb'ın altındakiler: Felek-i Zühre; Felek-i Utarit, Felek-i Kamer; Felek veya Küre-i Esir, Felek-i Hava; Felek-i Mâ ve Hâk.»

Cem'i eflâk gelir. Eflâk, Fars kaidesiyle eflâkiyan suretinde seyyarat ve sevabit yerinde de kullanılmıştır. Felek kelimesinden mürekkep sıfatlar da yapıldı: Felekzede, felekpervaz, felekri'at, felekmeretebe, felekcah, felekpaye, felekhimmet, felekmeşrep, felekrefitar.

*Merdüm-i dideme bilmem ne füsün etti felek
Girgemi kıldı füzun eskimi hun etti felek
Yavuz Sultan Selim*

*Dost bîperva, felek bîrahm, devran bîsükûn
Dert çok, hemdert yok, düşman kavi, talih zebun,
Fuzulî*

*Pek rengine aldanma felek eski felektir
Zira feleğin meşreb-i nâsazı dönektir.
Ziya Paşa*

*Hicrinde daima gelürüm ah ü zare ben
Bîcare ben, felekzede ben, bahtı kare ben
Fuzulî*

*Çün geldi o şair-i felekcah
Ol şahtan oldu mazerethah
Şeyh Galip*

*Mesned âray-ı vezaret ki cenabın tevfik
Kadr ile sadr-ı felekpare-i divan eyler.
Cevri*

*Ey cefacû çevre mail dilrûba küstüm sana
Ey felekmeşreb hezar aşına küstüm sana
Neş'et*

*Her gece şevkinle ey mah-ı felekmeşreb
Nâlem ayyuka çıkar âvaz-ı heyheyler gibi
Vâsîf*

*Bend-i istablı olan rahş-ı felekrefitarın
Eremez kösteğine tar-ı nigâh-ı düşmen
İzzet Molla*

FELEKCAH (فلك جاه) [Hal.] Meczaz yoluyla mevkîi yüksek, kadri yüce mânasına gelir bir tâbirdir. Yine bu mânaya olmak üzere «felek mertebe» de kullanılırdı.

*O şehinşah-ı felekcah ü melekkâker kim
Yaraşır olsa ana Arş-ı İlâhî evrenk
Kâzım Paşa*

FELEK-İ A'ZAM (فلك اعظم) [Ast.] Mütেকaddimine göre dokuzuncu gök tabakası mânasına gelir bir tâbirdir. Bu un yerine felek-ül-âlâ, felek-ül-eflâk da denilirdi.

FELEK-İ MÜKEVKEP (فلك مكوكب) [Ast.] Kürsü yerinde kullanılır bir tâbirdir.

FELEKIYYAT (فلكيات) [Ast.] Gökte yıldızlardan bahseden ilim yerinde kullanılır bir tâbirdir. Felek; nücumun (yıldızların) medarı olan gök demektir. Cem'i eflâk, fülk'tür. Felek; zaman, dehr, ecel, dünya gibi muhtelif mânalarda ve ahkâm ve vekayi ve şunun matufualeyhi olarak da istimal olunur.

*Felekigyyat ü tabiiyyat
İnfial-i kem ü keyfiyyat
Sümbülzade Vehbi*

FELEKMEŞREP (فلك مشرب) [Hal.] Meczaz yoluyla kimine yâr olur kimine olmaz, cefadan haz eder, dönecek, sözünde durmaz yerinde kullanılır bir tâbirdir.

FELEK TABANCASI HOTOZ (فلك طابعه مي ختوز) [Kıy.] Eskiden kadınlar tarafından başa takılan ve hotoz denilen başlıklardan birinin adıdır. Tabanca biçiminde olduğu için bu adı almıştır. Hotozların diğer nevelerinin adları şunlardır: Saraylı hotozu, Kürdî hotoz, çimdik hotoz, Zeyrek yokuşu hotoz, duduburnu hotoz, gelin sorguçlu hotoz.

FELEKTEN BİR GÜN ÇALMAK (فلكدن بركون چالاق) [Hal.] Meczaz yoluyla zamandan beklenmedik bir surette istifade ile safalanmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

FELEK-ÜL-ÂLÂ (فلك الاعلى) [Ast.] Mütেকaddimine göre dokuzuncu gök tabakası mânasına gelir bir tâbirdir. Bunun yerine felek-ül-âzam, felek-ül-eflâk da denilirdi.

FELEK-ÜL-EFLÂK (فلك الافلاك) [Ast.] Mütেকaddimine göre dokuzuncu gök kubbesi mânasına gelir bir tâbirdir. Bunun yerine felek-ül-âlâ, felek-i âzam da denilirdi.

FELEKZEDE (فلكزده) [Hal.] Düşkün, avare; bedbaht, talihsiz, müflis yerinde kullanılır bir tâbirdir.

FELEGE KÜSMEK (فلكه كوسمك) [Hal.] Meczaz yoluyla bahtsızlıktan meftur olmak, ye'se düşmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

FELEĞİN ÇEMBERİNDEN GEÇMEK (فلكدن چمبردن گيمك) [Hal.] Meczaz yoluyla her türlü hallere uğramış, lûtuflar, felâketler görerek o sayede tecrübe sahibi olmuş yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine yine o mânaya gelen «feleğin kerm ü serdini görmüş» de denilirdi.

FELEĞİN SİLLESİNİ YEMEK (فلكدن سلهسيني ييمك) [Hal.] Meczaz yoluyla kahra, felâkete

uğramak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Silles; tokat demektir.

*Hadd-i zatında kim olmazsa edip
Feleğin sillesi eyler te'dip
Nabi*

FELEMENK DOLARI (فلمنك دولاري) [Mes.] Uzun zaman «esedi» adıyla tedavül etmiş olan ecnebi paralardan birinin adıdır. Üzerinde arslan resmi olduğu için resmî makamlarca esedî adı verilen bu paraya halk Türkçesi olan «arslanlı» derdi. Eski vesikalarda bunun yerine daha ziyade «Felemenk kuruşu» geçer.

FELEMENK KURUŞU (فلمنك كروشى) [Mes.] Uzun zaman «esedi» namıyla tedavül etmiş olan ecnebi paralardan birinin adıdır. Vesikalarda «Felemenk doları» suretinde de geçer. Üzerinde arslan resmi olduğu için resmî makamlarca esedî adı verilen bu paraya halk Türkçesi olan «arslanlı» derdi.

FELENK (فلنك) [San.] Büyük taşlar ve sütunlar gibi çok ağır şeyleri hareket ettirmek için tekerlek hizmetini görmek üzere altlarına konulan kalın ve yuvarlak sırtıklar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Felenk de denir. Falây-yı'dan alınmadır. Vaktiyle büyük ve ağır sütunlar nakletmek için yere felenkler döşenir ve taşlar tırtıl denilen yuvarlak kısa ağaç parçalarına bindirilerek bu felenkler üzerinden kaydırılmak suretiyle bir yerden öbür yere nakledilirdi. Fâtih, gemilerini karadan Halic'e indirmek için böyle felenkler döşetmiş ve bunlardan bir yol yaptırmıştı.

FEM (فم) [Top.] Her cins ateşli silâhın ağızına verilen addır. Fem, Arapça ağız demektir.

*Baharı neyleriz ol gül'izar-ı gonce femin;
Gülüp açılması bin nevbahara deymez mi?
Naili-i Kadim*

FEM BAŞLIĞI (فم باشلى) [Top.] Mücefe yağmurlu havalarda su girmemesi ve rutubetten muhafazası için feme konulan, içleri helezon yaylı ve üzerleri ince meşin kaplı tapaların adıdır. Bu tapalara ince salvo bağlanıp çiması topon kuyruk kısmına yakın münasip bir yere bağlanır. Buna «fem kapağı» da denir.

FEM KAPAĞI (فم قاپاغى) [Top.] Mücefe yağmurlu havalarda su girmemesi ve rutubetten muhafazası için feme konulan, içleri helezon yaylı ve üzerleri ince meşin kaplı tapaların adıdır. Bu tapalara ince salvo bağlanıp çiması topon kuyruk kısmına yakın münasip bir yere bağlanır. Buna «fem başlığı» da denir.

FEM-ÜL-HUT (فم الحوت) [Ast.] Cenup Kutbu civarındaki yıldızlar silsilesine dâhil yıldızlardan birinin adıdır. Ahirünnahr ve cem-i tavusu bir müselles mütesaviy-ül-adla teşkil eder. Bununla ahirünnahr arasında aynı anka kevkibi olduğu gibi yanında dört ufak yıldız da vardır.

FENA (فنا) [Sof.] Yok olmak, yokluk mânasına gelen bu tâbir Sofiye ıstılahı olarak eşyanın nazardan silinmesi demektir. Ekseriya zıddı olan baka ile birlikte kullanılır. Nitekim fena ile muttasıf olanlar, yalnız hakkı görürler. Halbuki baka halinde olanlar, hem hakkı hem hilkati görürler.

H. Ritter, bu tâbir için (İslâm Ansiklopedisi, Fena Maddesi) şu tafsilatı vermiştir: «Bu ıstılah, evvelâ ahlâkî hususlarda kullanılır.» Bundan sonra da «Failiyet şuurunu kaybetmek» mânasını ifade eder ki, bu halde abd'in yerine, fâil olarak, Allah'ın şahsiyeti geçer, yani abd'i lâfail illahu fehvasınca, tamamen yegâne fâil olan Hakkın tasarrufu altına girer ve kendi hareketleri yerine, hakkın hareketleri kaim olur.»

«Meşhur bir hadisin ifade ettiğine göre, abd'in yerine Allah duyar, görür ve tutar. Bu suretle, tabiidir ki Allahın emrine muhalefet etmek, artık muhal olur. Böylece bütün bençilikleri ve nefsi hazları ortadan kalkmış olan «abd» kelimesine bir menfaat temin etmek veya bir zarardan kurtulmak için, yani cenneti ümit ettiği (reca) veya cehennemden korktuğu (havf) için hareket etmez; yaradılışından önceki haline dönerek, Allaha karşı tamamen pasif bir vaziyete gelir.

«Bunun yanında «abd'in şuurunda fena ile birlikte başka değişmeler de hâsıl olur. «Abd», içi tamamen hak ile dolduğundan, haricteki şeylerin farklarını artık temyiz edemez; kendisi için bunların hepsi bir renkte görünür ve nihayet hiç idrak edilmez olur. Bu suretle abd başka bir şey görmeyecek hale gelir. Bu hal, tasavvufi tevhidin en yüksek derecesidir. Bununla beraber abd, Allah ile o kadar meşgul olur ki, nihayet benlik şuurunu da kaybeder ve o şuurun yerine yine Allah geçer. Bu hale zikr ile erişilirse, el-fena fil-mezkûr denilir ve Allah muhabbeti ile erişilirse el-fena fil-mahbub denilir. Abd bu halde iken, dilinden bazan, şathiyat denilen, zahiren şer'a muhalif sözler çıkar. Hallac'ın meşhur enel-hakk'ı gibi ki hakikatte kendinin sözü değil, Allah'ın sözüdür, diye tefsir edilir. Fena'nın en yüksek derecesi el-fena an el-fena'dır ki, fani olmanın idrak edilmemesi demektir. Fena halinde abd bazı

beşeriyet evsafından kurtulursa da, beşeriyetten tamamen kurtulmaz; böyle bir iddiada bulunan tekfir edilir. Bu halleri izah etmek için, sofiler kendisini birden bire büyük bir sultanın huzurunda gören kimsenin onun mahiyetinden, yalnız etrafındaki şeylerin idrakini değil, belki aynı zamanda kendisini de büsbütün unutup, mahvolması, yahut güzelliğin (cemal) müşahade ile, kendisinden hariç şeyleri ve kendisini bilmiyecek ve hattâ ağrıyı hissetmiyecek derecede istigraka düşmesi (msl Mısırlı kadınların, Yusuf'u gördükleri zaman, ellerini kestiklerinin farkında olmamaları) gibi, beşerî halleri temsil olarak zikrederler. Fena, takarrub ilel-hakk (Allaha yaklaşma)'ın en yüksek derecesidir ve sofinin bu gibi hallerde Allahı görebildiği söylenir. Kendinden geçmek, Allaha varmak demektir. Beyazıt Bestami'nin meşhur bir sözüne göre, Allah kendisine: Utruk nefseke ve taalâ iley (kendinden geçer geçmez, bana ermiş olursun) demiştir. (Şarani, Tabakat, I. 65; Attar, Tezkiret-el-evliya, I. 171).

«Fâni olan abd'in yerine her zaman Allah geçtiği için, fâni olmak, hiçbir zaman, hiçe karışmak demek değildir; bundan dolayı bu tâbirin Hindlilerin nirvana'sı ile hiçbir alakası yoktur. Fena'nın geçici bir hal olup olmadığı hakkında, mutasavvıflar arasında ihtilâf vardır. Bazıları hiç olmazsa, feraizın icrası için, abd'in kendine gelmesini söylüyorlar; fena'nın ahlâkî vechesine fazla ehemmiyet veren Kalabazi, fena'nın Allah tarafından abd'e verilen daimî bir hal olduğunu iddia ediyor. Fakat şuurî fena'nın daimî olduğunu iddia edenler de yok değildir. Biri Beyazıt Bestami'ye: «Nasıl sabahladın?» diye sormuş ve ondan: «Benim sabahım akşamım yoktur; ancak evsafı olanların sabah ve akşamı vardır» cevabını almıştır. Yine Beyazıt Bestami şöyle demiştir: «Hakkın ahvali vardır, ârifin ahvali yoktur; çünkü onun eserleri mahvedilmiş; hüviyeti, başkasının hüviyeti içinde, fâni olmuş; izleri, başkasının izleri içinde kaybolmuştur.» Bir rivayete göre Zün-Nun müritlerinden birini Beyazıt'i görmek için Bestam'a gönderir; mürit, Beyazıt'in kapısını çalıp, Beyazıt içeriden: «kimi arıyorsun?» diye sorunca, mürit: «Beyazıt'i arıyorum» der. Bunun üzerine Beyazıt: «Beyazıt kimdir ve nerededir? ben kendim Beyazıt'i arıyorum» der. Mürit, Beyazıt'i deli zannederek, şeyhine döner. Zün-Nun der ki: «Kardeşim Ebu Yezit, Allaha gidenlerin arasında, Allah'a gitmiştir». VI. asırda inkişaf eden pantheistik cereyanlar neticesinde, fena mefhumu biraz başka bir mahiyet aldı. Bütün kâinat, vücut bulmak için,

Allah'tan istifaza ettiğinden, fena fillâh bir cüz'ün bir kül içine karışması gibi tavsif olundu ve damla nasıl denize karışır veya gölge güneşte kaybolursa, sofî de öylece Allah içinde veya kül içinde kaybolmak ister. Bundan dolayı Attar, fena kelimesi yerine, istigrak (dalıp gitme) kelimesini daha çok kullanır. Attar'ın Şuturname'sinde bir genç, ilâhî deryay-i külle karışmak için, kendini gemiden denize atar. Allah'ı tanımak için, bazı sofilere göre, yine «yok olma» şarttır. Attar, bunu temsili bir hikâye ile izah eder. Pervaneler, mumun mahiyetini tahkik etmek için, kâşifler gönderirler; fakat getirdiği haberler pervaneleri memnun etmez. Nihayet pervanelerden biri kendisini doğrudan doğruya mumun ateşine atar, yanar ve mahvolur; içlerinde mumun mahiyetini anlayan yalnız o olmuştur.

*Fena bakaya mukabil adem vücuda redif
Cihan yok olmada manend-i şem' var olalı
Hâmi*

FENA FİHAH (فنا في الله) [Sof.] Abd'in, zat ve sıfatının, hakkın zat ve sıfatında fâni olması mânasına gelir bir tâbirdir. Başka bir ifade ile dünya alâkalarını külliye kat' ve ehadiyet dergâhına tam bir teveccühle istigrak haletidir. «Fark-ı tam» tâbiri de aynı mânada kullanılır. Her şeyin mebd' ve mead «vücut-u mutlak»dır. Sofî bu maksada erebilmek için her şeyi terk eder; daimî bir istigrak içindedir. İşte ölmeden evvel ölmek demek olan «موتوا قبل أن تموتوا» sırrına vâsıl olmak, yani ölmeden evvel ölmek budur.

Kıymetli müdekkik Osman Ergin (Balıkesir'li Abdülâziz Mecdi Tolun, Hayatı ve Şahsiyeti, İstanbul, Kenan Basımevi, 1942, sahife 186) şöyle tarif ve izah ediyor: «İslâm dini vücut yani varlığı kabul, adem yani yokluk fikrini red eder. Bu dine göre: Bütün varlık Allah'dan ibarettir. İnsan da dâhil olduğu halde - kâinat onun gölgesi, suretidir. Her şey ondan gelmiş, o varlıktan çıkmış, sonunda yine ona gidecek, onda o ulu varlıkta fâni olacak, daha doğrusu bu varlıkta ebediyen yaşayacaktır. Buna tasavvuf ıstılahıyla fena fillâh denilir.»

FENA FİL'ÂŞK (فنا في المشرق) [Sof.] Aşk içinde yok olmak mânasını ifade eden bir tâbirdir. Sofiye göre vücut-u mutlak, aynı zamanda kemal-i mutlak, cemal-i mutlak ve hayr-ı mutlak. Cemal, aşkı doğurur ve onsuz olmaz. Her güzelliğe cemal-i mutlak bir zerre vardır. Bu sebeple güzelliği sevmek, cemal-i mutlakı sevmektir. Sofiye işte bu esasa dayanarak bir fena fil'âşk mertebesi tasavvur etmiş-

lerdir. Bu, «Fena fillâh»ın ilham ettiği bir fikir, bir akide ve bir menzildir. Yine sofîye, her şeyin başladığı ve nihayet dönüp varacağı, buluşacağı varlık vücut-u mutlak olduğu gibi aşkta da son merhalenin vücut-u mutlakla yaklaşımdan başka bir şey olamayacağını ileri sürer.

«Fena fillâh» vücut-u mutlakta insanî şahsiyeti kaybetmek olduğu gibi «fena fil'âşk» da tıpkı böyledir. Âşık, hakikatte cemal-i mutlakla gönül vermiştir. Çünkü güzellik; cemal-i mutlakta insan yüzüne düşen bir zerre nurdur. Aşk da o nurun doğurduğu bir duygudur. Maşukun güzelliğinde cemal-i mutlak sezildiği için âşık, ruhunu derece derece tasfiye ederek ve heyecandan buhrana, buhrandan vecde, vecidden istigraka geçerek - tıpkı kemal-i mutlak ve hayr-ı mutlak karşı beslenen hayranlık yüzünden fena fillâh mertebesine erenler gibi - fena fil'âşk merhalesine ulaşır. Artık o menzilde aşk, âşık ve maşuk birleşir, cemal-i mutlak da mahvolup gider. Fena fil'âşk sırrına erenler, bütün beşerî duygulardan tecerrüt ederek ilâhîleşirler.

FENA FİL-PIR (فنا في الير) [Sof.] Bütün varlığını pirin mânevî şahsiyetinde yok etmek mânasına gelir bir tâbirdir. Dervişe göre tarikatin müessisi olan pirinin mânevî şahsiyeti en büyük örnektir. Onun müntesipleri tarafından rivayet yoluyla nakledilen bütün hareketlerini benimsemek lâzım gelir.

FENA FİRRİSÖL (فنا في الرسول) [Sof.] Bütün varlığını Hazret-i Peygamber'in mânevî şahsiyetinde yok etmek mânasına gelir bir tâbirdir. Hassaten sünni olan tarikat mensubuna göre Hazret-i Muhammed'in rivayet yoluyla nakledilen hadisleriyle beraber hareketlerini benimsemek ve ona edna mertebeye aykırı harekette bulunmamak asıldır.

FENA FİŞSEYH (فنا في الشيخ) [Sof.] Bütün mâneviyetini şeyhin mânevî şahsiyetinde yok etmek mânasına gelir bir tâbirdir. Müride göre şeyh kendisi için en büyük örnektir. Onun yalnız sözlerini değil bütün hareketlerini de benimsemek ve en ufak bir muhalefet göstermemek lâzım gelir.

FENAIYYE (فناي) [Sof.] Celveti tarikati şubelerinden birinin adı idi. Kütahyalı Fenaî Ali Efendi tarafından kurulmuştu.

FENARİYYE (فناري) [Sof.] Rufai tarikati kollarından birinin adıdır. Kurucusu 834 (1430-1431) de ölen Şeyh Şemseddin Mehmet bin Hamzat-ul-Fenari'ye nispetle bu adı almıştır.

FENER (فَنَار) [San.] İçine mum veya petrol (gaz) lâmbası konan etrafı camlı ışık mahfazasının adıdır. El feneri, sokak feneri, bahçe feneri, araba feneri, kâğıt fener, muşamba fener, dikili fener gibi nevileri vardır.

*Sopa bir elde, kırık camlı fener bir elde
Boşanan yağmur iliklerde, çamur ta belde!*
Mehmet Akif

FENERBAHÇE KÖŞKÜ (فَنَار بَاحْچَه كُوشْ) [Sar.] Kadıköy civarında Fenerbahçe'deki köşkün adı idi. Dördüncü Murat tarafından yaptırılmış, Birinci Mahmut zamanında harap olmuştur. Küçük ve girin bir bina idi.

FENER ÇEKMEK (فَنَار چَكْمَك) [Hal.] Şehir ve kasabalarda geceleri bir yerden diğer yere giden büyüklerinin yollarını aydınlatmak için adamları tarafından fener taşınması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Fener önde çekildiği için bu tâbir meydana gelmiştir.

FENERLİLER (فَنَار لِي) [Ida.] Devlet işlerinde bulunmuş, büyük makamlar işgal etmiş olan Rumlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar merkezi Fener'de olan Rum Patrikhanesi etrafında toplandıkları için bu ismi almışlardır. Fenerliler bu itibarla dinî fenerin yanında, sivil fener mahiyetinde idiler. Bunlar Ege'li ve İstanbul'lu egrastan müteşekkildi. Patriğin ruhani merkezi yanında faaliyette bulunan birçok yarı dinî, yarı lâîk mensuplar ve memuriyetler vardı. Bu ileri gelenler arasından lisan bilenler ve siyasi işlere akılları erenler Tanzimat'a kadar Osmanlı devletinin Avrupa ile münasebetini temin eden memurlar çıkıyordu. Dünya tarihinde umumiyetle Fenerliler ismi altında bu aile efradı kastedilir.

Eflâk ile Buğdan Beyliklerinde de bulunmuş olan Fenerliler hakkında Aurel Decel (İslâm Ansiklopedisi, Fenerliler Maddesi) şu tafsilâtı veriyor:

«Daha 1657 de, Lâtinceyi pek iyi bilmediği halde, 50 sene Bab-ı Âli'nin tercümanlığını yapan Zülfikar Efendi yerine imparatorluk sefaret heyetinin ilk tercümanı Panayoti Nicusius tâyin edilmiştir. Girit'te Köprülü Ahmet Paşa'nın arkadaşı olan bu zat imparatorluğun dış siyasetinde ilk memuriyet almış bulunan Rumdur. Karlofça muahedesinin (1699) müzakereleri sırasında, Alexandros Mavrocordatos İskender-zade'nin Bab-ı Âliye yaptığı büyük hizmetlerden sonra, bu artık âdet hükmüne girmiştir. Bu meşhur kâtip aslen adalı olmakla beraber, bilâhara ailesi İstanbul'a yerleşmiştir. Bundan sonra devletin dış siyaseti münhasıran Fenerlilere verilmiş ve bunun gibi Tersane tercüman-

lığı da onlara geçmişti. Telkin ettikleri bu itimat neticesi olarak, padişahlar bunların içlerinden bazılarını başka memuriyetlere de tâyin etmeye başlamışlardır. Buğdan voyvodası Dimitri Cantemir'in Rusların tarafına geçmesini mütaakıp, Ahmet III. bu memleketin prensliğini artık yerli beylerden birine değil, Fener'e sadık Rumlardan birisine vermeyi karar altına aldı. Böylece 1711 de Nikola Mavrocordato'ya Buğdan Hospodarlığı (beyliği) tevcih edildi. Eflâk da Stefan Cantacuzino'dan sonra, 1716 da aynı sultanın fermanı ile, yine Mavrocordato'ya verilmiş ve bundan sonra da Mihail Racovitza beyliğe geçmiştir. Bu «Fener devri» Avrupa kısmında Avusturyalılar ve daha sonra Ruslar ile muharebe devresi safhasına tekabül eder. Fener beyleri umumiyetle vazifelerini sadakatle yaparlardı. Lâkin bu devrenin sonuna doğru, düşmanla anlaşılar. Eflâk beyi Mihail Sutz, mallarını ve çocuklarını alarak, 1802 de Erdel e kaçtı. Fener'den sonuncu Buğdan beyi olan meslektaşı Alexandros İpsilanti ile anlaşarak, Odesa'da teşekkül eden ve Yunan İstiklâl mücadelesinin başı olan Eteria'ya müzaheret gösterdi. 1775 te Bukovina'nın Avusturyalılar tarafından istilâsının önüne geçmesine rağmen, Buğdan beyi Grigore Ghica Rus orduları ile ittifak etmiş olduğundan dolayı, Yaş'ta idam edildi. Pek emniyetli olmayan aynı devirde Eflâk beyi Nikola Mavrogeni, Tuna üzerinde Yusuf Paşa'nın ordusuna büyük hizmetlerde bulunmasına rağmen, buna benzer bir itham altında kalarak, 1790 da idam olundu. Lâkin Mora'daki Yunan ihtilâli Tudor Vladimirescu nun Eflâk'da Yunan aleyhtarı hareketlerinden sonra, Romen Boyarlar meclisinde izhar edilen Romen kanından ve yerli beylerin yeniden tâyini temennisi, 1821 de eski sistemin değiştirilmesi suretiyle, yerini buldu. Mahmut II. Eflak beyliğini Grigore Ghica ve Buğdan beyliğini Ion Sandu Sturdza'ya tevcih etti. Her ikisi de Romen asil ailelerine mensup idi.

«Romen tarihi zaviyesinden, bu devir şöyle görülür: «Umumiyetle Fenerliler devri bir inhitat devridir. Romen arazisi küçülmüştür; komşuları birçok vilâyetleri ele geçirmiştir. Asilzadeler sultanın âdeta bir memuru vaziyetine girmekte ve sultanın arzusu ile sık sık değiştirilmekte ve vergiler fazlalarmakta idi. Entrika, bahşış ve rüşvet gittikçe hâkim olmakta idi. Bazı müspet cihetler de vardı; içtimai sahada «Rumania» ortadan kalkmakta, yani köylülere hürriyet verilmekte, mektepler açılmakta, hastahaneler tesis edilmekte ve yeni kanunlar çıkarılmakta idi.

«Konstantin Mavrocordato Romen memleketlerinin modern ıslahatçısı olmuştur. 1740 ta birtakım yeni ahkâm vazetmiştir ki, bunların arasında bilhassa vergileri azaltmak ve köylüleri esaretten kurtarmak yoluna gidilmiştir. Bu ıslahat, Mercure de France'ta «Constitutio» ismi altında, neşredilmiştir.

«Bununla beraber Fenerliler Romen memleketlerine yerleşirken, akraba ve arkadaşlarını beraberlerinde getirmişler, bunlar da yüksek içtimai sınıflara hulûl ederek, Yunan tesirlerinin kuvvetlenmesine sebep olmuşlardır. Bu suretle 1821 den sonra Romen tedris sistemi baştan başa değiştirilmiştir.

«Tahta geçen Fenerli aileler şunlardır: Eflâk'da Mavrocordat (4 kişi), Ghica (4), Callimachi (6), Garagea (6), Sutz (5), İpsilanti (2), Moruzi (6), Ralli (1), Hangerli (1), Rosetti (1) ve Mavrogeni (1). Buğdan'da: Mavrocordat (3), Callimachi (3), Chica (8), Caragea (4), İpsilanti (3), Moruzi (2), Sutz (3), Rosetti (1), Hangerli (1 kişi).

«Beyler her üç senede, bazan daha çabuk, değiştirilirdi. Bunun yüzünden, bu son birkaç yüz sene zarfında Eflâk'da 40 ve Buğdan'da 36 bey ismi geçer ki, Rus ve Avusturya işgal devirleri bundan harihtir. İki memleket arasında beylerin becayiş edildiği de olurdu. Bu suretle Konstantin Mavrocordato Eflâk'da 6 kere ve Buğdan'da 4 kere hüküm sürmüştür.

«Fener'in bu tarihi aileleri XVIII. asrın ikinci yarısından itibaren, Fener'i terk etmeye başladılar. Çok zenginleşen Fenerliler Boğaziçi, nde büyük köşk ve saraylar yaptırarak, yerleştiler. Bilhassa Kuruçeşme, Arnavutköy (Moruzi, Kollimaki, Sutzos) ve Tarabya (İpsilanti ve Mavrocordato; bunların sarayları ve bahçeleri sonradan Fransız sefarethanenin işgal ettiği mevkide idi) yı tercih etmişlerdir, Lâkin 1821 den sonra, İstanbul'da oturan bu ailelerden birçokları memleketi terkederek Yunanistan'a ve Avrupa'na diğer memleketlerine gidip, orada yerleştiler. Romanya'da bunların ahfadından birçokları hâlâ mevcuttur ve yerli aileler ile tesalüpleri neticesi, az çok, Romenleşmişlerdir. Bugün Türkiye'de eskiden meşhur olan bu ailelerin neslinden pek az aileler kalmıştır.»

Romanyalılar dört asır kadar Osmanlı idaresinde kaldıktan ve ayas zamanda Leh'ler, Macar'lar ve Rus'larla mütemadi mücadele halinde bulunduktan sonra 1856 da Paris Muahedesiyile Eflak ve Buğdan beylikleri adı altında muhtariyet elde etmişler ve 1862 senesinde beyliklerin birleştirilmesiyle de Romanya hükümetini meydana getirmişlerdir.

Tarihte «Memleketeyn» namıyla anılan Eflak ve Buğdan idaresinin başına divan-ı hümayun tercümanlığında bulunmuş olan Fenerli Rumlar tâyin edilirdi. Bu Fenerli ailelerin isimleri şunlardır: Mavrocordato, Chica, İpsilanti, Caragea, Hangerli, Callimachi, Sutz, Agripulo. Yalnız bir kere donanma tercümanı olduğu halde Nikola Mavrogeni Eflak beyliğine tâyin olunmuştu. Paros adalı olup gayet zeki olan Nikola Mavrogeni Mora'nın sulh ve sükûna kavuşması için çalıştığından donanma kumandanı meşhur Hasan Paşa'nın tavassutu ile Eflak beyliğine tâyin olununca Fenerli ailelerden hiçbirine mensup olmadığı için onlar tarafından bu tâyinin geri aldirılmasına çalışıldı. Hattâ Padişahın sarrafı olan Petraki hünkâra kadar gönderildi. Fakat tesiri görülmeydi.

Fenerlilerden Türklüğe hizmet edenler olduğu gibi fenalıkta bulunanlar da vardır. Eflak ve Buğdan'daki idarelerinden yerliler çokluk memnun olmamışlardır. Hattâ Negrettiğim bir vesikaya göre (Osmanlı Siyasi Tarihine Ait Mühim Bir Vesika, Barış Dünyası, No. 12) Romanya hükümetinin teşekkülünden sonra sefaret başkâtipliğine tâyin edilmek istenilen Mavroyeni hakkındaki sözler bunun uzun süren akislerini belirtir.

Prens unvanını alan beylerin çocuklarına «Beyzade», karılarına «Domna», kızlarına «Dominica» adı verilir, beyzadelerin ve Dominicaların erkek çocuklarına «celebi» kız çocuklarına da «Kokonaça» denilirdi.

FER (فَر) [Ok.] İki okçu tarafından atılan oklardan bir ziyade ok isabet ettirilmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Ok atanlar bazı kere iki kişi değil, her biri bir kaçır kişiden tereküp etmek üzere iki taraf olduğu surette taraflardan birinin fazla isabet ettirmesine de «fer» denilirdi.

FERACE (فَرَاغ) [Giy.] Çarşaftan evvel kadınların tesettür için giydikleri üstlüğün adıdır. Feraceler çuhadan, softan, sonraları aynı zamanda fantazi kumaştan yapıldı. Düz, süssüz ve sade olanları olduğu gibi cepleri ve yakaları işlemelileri de olurdu. Arkası, yakası uzun olanları, modaya göre bol, darları vardı. Renkleri daha ziyade koyu idi. Bir aralık al moda olmuş, kibarlar hep o renkte ferace yapmışlardır. Bu münasebetle o sırada:

*Al ferace, ince yaşamak, eldiven
Gençliğim var isterim elbette ben*

şarkısı da çıkmıştı.

Ferace mantodan hemen hemen farksızdır. Manto gibi feracelerin de düzleri ve kloşları vardır. Feraceyi mantodan ayıran cihet feracede manto tarzında geniş yakanın bulunmaması ve daha uzun olmasıdır. Feracelerin yakaları askerlerin giydikleri ceketlerin dik yakaları tarzında idi. Kolları da vardı.

Ferace boyundan yukarısını örtmediği için baş, yüz ve boyun yağmakla örtülürdü. Kibarlarla kibarlık taşıyanlar şemsiye ve eldiven de kullanırlardı. Şemsiyeler türlü renkte olurdu. Ferace siyah veya koyu renk ise şemsiye de koyu, açık ise şemsiye de açıktı. Ferace yirminci asrın başlarına kadar giyilmiştir.

İlimiye ricalinin resmî günlerde giydikleri sırma işlemeli üstluge de ferace denilirdi. Binış dahi denilen bu feracenin kolları çok boldu. Çubadan yapıldı. İlimiyenin ferace giymeleri hicri 1264 (1848) senesinde rütbelerde yapılan tadilat ile başlamış, Osmanlı saltanatının sonuna kadar devam etmiştir.

Tanzimat'tan evvel sarayın büyükleri de ferace giyerlerdi. Hattâ bunların içinde kürke kaplı olanları da vardı. Baş çavuş divan günlerinde kürklü ferace giyerdi.

Kadın ve ilmiye feracelerinin birbirinden ayrılması için kadınların giydiklerine «Kadın feracesi», ulemanın giydiklerine de «ulema feracesi» denilirdi.

*Sümbül benefşedir yakışan bâğ-i hüsnüne
Kaftanın âsmanisi feracenin moru*
Sâbit

*Vais vera'-i bârit ile gözde yürürken
Ferrace vü destar ile pek maskara düşmüş*
Sâbit

*Yeşil ferrace giysen goncasın ey lâleri amma,
Gülüp açıldığın demler gül-i zibaya benzersin*
Yenişehirli Avni

FERACE ATMAK (فراجة آتق) [Ok.] Yarış sırasında atılan ok en gerideki taşa varmaz da ondan geride kalırsa havacılar tarafından atıcıya «okun yürümedi» mânasına olarak verilen işaret yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Atılan ok bütün menzil taşlarını geçtiği takdirde havacılar «cümlesini geçtin, muradına erdin» mânasına gelmek üzere bent bozarlar.

FERACE ŞAMUR Kİ (فراجة صمور كوك) [Kıy.] Eskiden şehzadelerin giydikleri üst elbiselerinden birinin adı idi. Şehzadeler bunu babalarının sağlığında saraydan dışarı çıktıkları zaman giyerlerdi.

FERAĞ (فراغ) [Huk.] Bir kimsenin gayr-i menkuldeki tasarruf hakkını ahara tefviz ve terk etmesi mânasına gelir bir tâbirdir. Terk eden kimseye yani satana «fâriğ», uhdesine terk olunana yani alana «mefrug-un-leh», ferağ olunan şeye «mefrug-un-bih» denir.

Ferağ; muameleye göre şu isimleri alır: Ferağ-ı kat'î, ferağ an-il-cihat, ferağ bil-vefa, ferağ bil-istiglâl, ferağ bil-muvazaa, ferağ-ı bâtil, ferağ-ı fasit, ferağ-ı fuzulî.

Arapça ferağ; bırakmak, satmak, işten çekilmek, rahatlık, asudelik mânalarına gelir.

FERAĞ AN-İL-CİHAT (فراغ عن الجهاد) [Vak.] Bir kimsenin uhdesindeki bir ciheti vakıftan kasr-ı yed ederek onu başkasına ferağ eylemek mânasına gelir bir tâbirdir. Bu türlü ferağ hâkimin tasvip ve tevcihine iktiran etmedikçe muteber olmaz.

FERAĞ BİL-VEFA (فراغ بالوفا) [Vak.] Bir kimsenin ahardan istidane eylediği para mukabilinde borç ödendikte iade olunmak şartıyla alacaklısına yaptığı ferağdır. Mülkte benzeri «bey-i bil-vefa» dir.

FERAĞ BİL-İSTİĞLÂL (فراغ بالاستقلال) [Vak.] Fâriğin, mefrug-un-bihi mefrug-un-leh'ten isticar etmek üzere yaptığı ferağdır. Bunun mülkte benzeri «bey-i bil-istiklâl» dir.

FERAĞ BİL-MUVAZAA (فراغ بالمواضعة) [Vak.] Fâriğ ile mefrug-un-lehin gizlice aralarında «sana mutasarrıf olduğum şu icareteynli gayr-i menkulü ferağ edeceğim; fakat aramızda hakikatte ferağ olmayup gayr-i menkul eskisi gibi benim uhdemde kalacaktır» diye sözleştikten sonra zâhiren yapılan ferağ'dır.

FERAĞ-I BETİL (فراغ باطل) [Huk.] Şerait-i in'ikattan biri mevcut veya memurun izni munzam olmaksızın yapılan ferağ'dır.

FERAĞ-I FASİT (فراغ فاسد) [Huk.] Aktin sıbhat şartlarından biri bulunmaksızın yapılan ferağ'dır.

FERAĞ-I FUZULÎ (فراغ فضولى) [Huk.] Başkasının arazisini veya hut şerikinin hissesini mutasarrıfı veya şeriki tarafından ferağa vekâleti veya hut velâyet veya vasiyyeti olmaksızın memuru izniyle bir kimsenin ahara ferağı'dır.

FERAĞ-I KAT'Î (فراغ قطعى) [Huk.] Kayı ve şartsız yapılan ferağ'dır.

FERAGAT (فراغت) [Ida.] Hükümdarın hükümdarlıktan vazgeçmesi mânasında kullanılır.

bir tâbirdir. Şimdi bunun yerine istifa tâbiri kullanılmaktadır. Feragatin mânası vazgeçme, el çekme, istigna, rahattır.

§ [Huk.] Şahsın mal veya mallar üzerindeki haklarından ve dâvacının talebinin neticesinden vazgeçmesine «feragat» denilir.

Şahs-ı salisin (üçüncü şahıs) iddiasına karşı müdafaa veya def'i den vazgeçmek de feragat'tir.

FERAĞ ABAT (فراغ آبد) [Sar.] Beşiktaş'ta sadrazam Damad İbrahim Paşa'ya ait kasrın adıdır. Bu kasrda çiraganlar tertip edilir, bu eğlencelere zamanın büyük adamları iştirâk ettiği gibi ayrıca Üçüncü Sultan Ahmet'de gelirdi. Sultan Mecit zamanında etrafındaki yerlerde alınmak suretiyle bunun yerine, 1908 temmuz inkılabından sonra Mebusan Meclisi ittihaz olunup çok geçmeden yanan, Çiragan sarayı yapılmıştır.

FERAĞFEZA KÖŞKÜ (فرافزا كوشى) [Sar.] Beşiktaş'taki köşklere birinin adı idi. Hierî 1164 (1751) tarihinde yaptırılan bu küçük köşk sonradan yıkılarak etrafındaki bir kısım arsalar da ilâve edilmek suretiyle Dolmabahçe Sarayı yapılmıştır.

FERAĞİ (فراغى) [Ask.] Eskiden neferlerin fesleri üzerine diktikleri dairevî sarı tepeliğin adı idi.

Bir zaman kanun denilen askerî inzibat memurlarının boyunlarına takılan Kanun ibaresi yazılı ay şeklinde sarı piriç levhalara da bu ad verilmiştir.

FERAİZ (فرائض) [Fer.] Mirasa ait hükümleri yani terekenin istihkak sahiplerine taksim keyfiyetini bildiren ilmin adıdır. Fariza'nın cem'idir.

Farz olan Allah'ın emirleri, lâzım, vacip, vazife, borç mânalarına gelen fariza, mirasta tâyin olunan sehim demektir. Bu cihetle mirastan muayyen hisseleri olanlara «Eshab-ı feraiz» denir.

Kur'an ve lâlâm hukuku hükümlerine göre terekeye taalluk eden haklar şunlardır:

- 1 — Ölünün techiz ve tekfini (gömülme masrafı)
- 2 — Ölünün borçları
- 3 — Vasiyyeti
- 4 — Veresenin hakkı

Techiz ve tekfin terekenin haline göre maruf ve mutedil olmak lâzımdır. Yukardaki dört hak sahibinden ilk üçüne taalluk edenler çıkarıldıktan sonra kalan kısım vereseye taksim olunur.

Veraset hakkı taalluk edenler sırasıyla şunlardır:

- 1 — Farz sahipleri
- 2 — Nesebî asabe
- 3 — Sebebî asabe
- 4 — Red
- 5 — Zevilerham
- 6 — Mevlelmevalât, velâ sahibi
- 7 — Mukarun-leh binnesep alelgayr
- 8 — Kendisine sülûsten ziyade vasiyyet edilen
- 9 — Hazîne

Farz sahipleri şunlardır:

Zevç (koca), zevce (karı), eb (baba), sahih ced (babanın babası, babanın babasının babası), evlâd-ı üm (ana bir oğlan ve kız kardeşler), sulbiyye, bint (kız), ibniye (ölünün oğlunun ve oğlunun oğlunun kızı), uht-lehüma (ana baba bir kız kardeş), uht-li-eb (baba bir kız kardeş), üm (ana), sahih cedde (babanın anası, babanın babasının anası, ananın anası).

Koca; mirasta koca iki halde bulunur. Ölünün oğlu veya kızı veya oğlunun oğlunun oğlu veya kızı ile bulunursa rubu' yani dörtte bir, bunlar bulunmazsa nisaf yani yarım alır.

Karı; Karı da iki halde bulunur. Ölünün oğlu veya kızı veya oğlunun veya oğlunun oğlunun oğlu veya kızı ile bulunursa sümüm yani sekizde bir, bunlar bulunmazsa rubu' yani dörtte bir alır.

Baba; baba mirasta üç halde bulunur: 1 - Ölünün oğlu veya oğlunun oğlu ile bulunursa sūdüs yani altıda bir alır. 2 - Ölünün kızı ve oğlunun kızı veya oğlunun oğlunun kızı ile bulunursa hem altıda bir, hem de farz sahipleri sehimini aldıktan sonra kalanı alır. 3 - Bunlardan hiçbirisi bulunmazsa tamamını alır.

Dede; Baba gibidir. Yalnız dede baba ile bulunursa sakıt olur, bir şey alamaz.

Ana bir kardeşler: Ana bir kardeşler kız olsun oğlan olsun üç halde bulunurlar: 1 - Bir olursa sūdüs yani altıda bir alır. 2 - Mutaaddit olurlarsa hepsi bir sūdüs yani üçte bir alır. 3 - Ölünün oğlu veya kızı veya hut oğlunun ve oğlunun oğlu veya kızıyla veya hut ölünün baba veya dedesiyle bulunurlarsa sakıt olurlar, bir şey almazlar.

Ana bir kardeşler istihkak ve kismette müsavidirler.

Kız; Kız üç hal üzerinde bulunur: 1 - Ölünün oğlu olmayıp diğer varislerle yalnız bir kızı bulunursa nisaf yani yarım alır. 2 - İki veya daha ziyade kızları bulunursa sülûsan yani üçte iki alır. 3 - Ölünün bir veya mütâ-

addit kızları ile beraber oğlu da bulunursa kızlar oğlan kardeşleriyle ikili birli asabe olur.

Oğlun kızı: Ölünün oğlunun veya oğlunun oğlunun kızı da muayyen sehim alan vârislerdir. Buna ibniyye denir ki ölü ile aralarına kadın girmemek şarttır. Kadın girerse zevilerhamdan olur. Ölünün oğlunun kızının kızı ve oğlunun kızının oğlunun kızı gibi,

Oğlun kızı: Altı hal üzerinde bulunur: Eger ölünün kızı bulunmayıp da oğlunun bir kızı bulunursa yedi alır. 2 - Ölünün kızı bulunmayıp oğlunun iki veya daha ziyade kızları bulunursa bunlar üçte iki alırlar. 3 - Ölünün bir kızı ile beraber bir veya mütaaddit oğlunun kızı bulunursa altıda bir alırlar. 4 - Ölünün oğlunun kızı iki veya daha ziyade kızlarıyla bulunursa sakıt olur, bir şey almaz. 5 - Derecede müsavi veya dūn ölünün oğlunun oğlu veya oğlunun oğlunun oğlu bulunursa beraber ikili birli asabe olurlar. 6 - Oğul ile derece itibarıyla ölüye yakın erkek evlâtlar sakıt olurlar.

Ana baba bir kız kardeşler: Ana baba bir kız kardeşler beş hal üzerinde bulunurlar: 1 - Ana baba bir kız kardeş bir tane olursa yarı alır. 2 - İki veya daha fazla olursa üçte iki alırlar. 3 - Ana baba bir kız kardeşler ana baba bir erkek kardeşle bulunurlarsa beraber asabe olurlar. Bu halde başka vâris yoksa tereke tamamen, varsa bunlara sehimleri verildikten sonra ne kalırsa bunlar arasında ikili birli taksim olur. 4 - Ölünün kızı veya oğlunun kızı veya oğlunun oğlunun kızıyla bulunurlarsa ana baba bir kız kardeşer bakıyeyi alırlar. 5 - Ana baba bir kız kardeş oğul ile oğlun oğlu ile ve baba veya ced ile sakıt olurlar.

Baba bir kız kardeşler: Baba bir kız kardeşler yedi hal üzere bulunurlar: 1 - Ana baba bir kız kardeş olmıyarak baba bir kız kardeş bulunursa yarı alır. 2 - Ana baba bir kız kardeş olmıyarak baba bir iki veya daha ziyade kızkardeş olursa üçte iki alırlar. 3 - Baba bir kız kardeşler ana baba bir kız kardeşle bulunurlarsa altıda bir alırlar. 4 - Birden fazla ana baba ile kız kardeşler bulunurlarsa vâris olmazlar. 5 - Baba bir erkek kardeş olursa bununla beraber ikili birli asabe olurlar. 6 - Baba bir kız kardeşler ölünün kızı ile oğlunun kızı ile ve oğlunun oğlunun kızı ile asabe-i mahza olurlar. 7 - Ölünün oğlu ile oğlunun oğlu ile babası ve dedesi ile sakıt oldukları gibi ana baba bir oğlan kardeşle ve keza ölünün kızı veya oğlunun veya oğlunun oğlunu kızıyla asabe olan ana baba bir kız kardeşle de sakıt olur.

Ana : Oğlunun oğlu veya kızı veya oğlunun veya oğlunun oğlunun oğlu ve kızı ile ve herhangi cihetten olursa olsun ölünün birden fazla kardeşiyle bulunursa altıda bir, bunlar bulunmazsa üçte bir alır. Ana, koca ve baba veya karı ve baba ile bulunursa koca ve karı sehimlerini aldıktan sonra kalanın üçte birini alır.

Nine : ana tarafından olsun ananın anası, ananın anasının anası, baba tarafından olsun babanın anası ve babanın babasının anası, bir olsun mütaaddit olsun derecede müvazi iseler altıda bir alırlar. Nineler ana ile sakıt olurlar. Baba tarafından nineler baba ile veya ölüye intisabında vasıta olan dede ile sakıt olurlar. Babanın anası babanın babasıyla, babanın babasının babasıyla sakıt olmaz. Derece itibarıyla uzak olanlar yakın olan ile sakıt olurlar.

Asebeler ; iki kısımdır : Nesebî, sebebî. Nesebî asabe bir kimseye baba tarafından akraba olup sehim sahipleri sehimlerini aldıktan sonra kalan terekeye ve yalnız bulunduklarında terekenin tamamına müstahak olanlardır ki üç nevidir :

- 1 — Binefsihi asabe
- 2 — Ahar biri sebebiyle asabe
- 3 — Diğer bir vârisle asabe

binefsihi asabe ölüye nispetinde kadın dâhil olmıyan erkeklerdir. Bunlar da dört sınıftır :

- 1 — Ölünün cüz'ü ; oğlu ve oğlunun oğlu
- 2 — Ölünün aslı ; babası veya babasının babası

3 — Babanın cüz'ü ; babanın oğlu ve oğlunun oğlu

4 — Dedenin cüz'ü ; babanın babasının ve babasının babasının babasının oğlu

Asabenin evvelâ sınıfı mukaddem olan tercih olunur. Binaenaleyh birinci sınıftan asabe varken ikinci sınıftan ve ikinci sınıftan varken üçüncü sınıftan olanlar ve üçüncü sınıftan asabe mevcut iken dördüncü sınıftan olanlar asabe olamazlar.

Bir sınıftan mütaaddit kimseler bulunursa ölüye yakın olanlar tercih olunur. Bir sınıftan ölüye yakınlıkta müsavi mütaaddit akraba olursa hangisinin karabeti kuvvetli ise o tercih olunur.

Asabe bigayrihi, yani ahar biri sebebiyle asabe olanlar yalnız bulundukları zaman muayyen sehim aldıkları halde asebe erkeklerle bulunduklarında birlikte asabe olan kadınlardır ki şunlardır : Kızlar, oğlun kızları, ana baba bir veya baba bir kız kardeşlerdir.

Asabe maagayrihi diğer bir kadınla beraber bulunduklarında asabe olan kadınlardır ki şunlardır : Ana baba bir ve baba bir kız

kardeşlerdir. Bunlar, bir veya mütaaddit kızlarla veya oğlun kızlarıyla beraber bulunduklarında asabe olurlar.

Sebebî ve diğer tâbirle hükmî asabe mevlêteka veya ananın asabesidir.

Reddiye ; sehimlerin mecmuu mahrecine nispetle eksik olmak demektir. Fazla olanlara avliye denilir. Avliyede veresinin sehimleri eksildiği halde reddiyede bunun aksine olarak artar.

Reddiyede fazla kalan sehim asabeden kimse bulunmazsa farz sahiplerine sehimleri nispetinde red olunur. Yalnız koca ve karıya red yapılmaz.

Zevilerham : ölüye karabeti olup yukarda geçen sehim sahiplerinden ve asabeden olmıyan yakındakilerdir. Dört sınıftır :

- 1 — Ölünün fer'leri ; ölünün fer'leri kızlarının ve oğlunun ve oğlunun oğlunun kızlarının fûruudur. 2 — Ölünün aslı yani sahih olmıyan büyük babalar ve büyük analardır. 3 — Ölünün baba ve anasını fûruudur ki mutlaka kız kardeşlerin fûrulariyie ana baba ve baba bir erkek kardeşlerin ve oğulların kızları ve bunların fûruları ve ana bir erkek kardeşlerin oğul ve kızlarıyla anaların fer'leridir. 4 — Büyük baba ve büyük ananın fer'leridir.

Muayyen sehim sahipleri ve asabe mevcut iken zevilerhamdan olan akraba vâris olmazlar. Bunlar bulunmadığı takdirde terekenin tamamını, karı veya koca bulunduğu surette bunlardan mütebaki sehimden mütebakiyi alırlar.

Zevilerhamın tevrisi şu esaslar dairesinde cereyan eder. Eger zirahm vâris bir tane ise herhangi sınıftan olursa olsun tamamen tereke buna ait olur. Eger mütaaddit ve sınıfları muhtelif ise sınıfı mukaddem olan tercih olunur. Binaenaleyh ölünün cüz'ü ile aslı ve aslı ile aslın cüz'ü ve babanın cüz'ü ile büyük babanın cüz'ü birleşse birinci surette ölünün cüz'ü, ikinci de aslı, üçüncüde de babanın cüz'ü tercih olunur. Zirahm mütaaddit ve sınıfları müttehit ise ölüye derece itibarıyla yakın olan takdim olunur. İkinci sınıftan ananın babası ile ananın anasının babası birleşse ananın babası vâris olur. Üçüncü sınıftan ölünün kız kardeşinin kızı ile erkek kardeşinin kızının oğlu birleşse kız kardeşinin kızı tercih olunur. Dördüncü sınıftan ölünün halası ile babasının halasının ve amcasının kızı ile amcasının kızının oğlu birleşse ölünün halası ve amcasının kızı tercih olunur.

Verasette altıncı derecede mevlêlmevalât, yedinci derecede de mukirrunleh binnesepir. Mevlêlmevalâtın vücudu yoktur.

Bu bahiste ikrar iki nevidir :

- 1 — Ölmeden evvel ölünün ikrarı
- 2 — Veresinin ikrarı

Ölünün ikrarı ya zevciyete veya nesebe mütaalliktir. Zevciyete taalluk eden ikrar sihatine mâni bir sebep yoksa muteberdir. Nesebe mütaallik ikrarda iki ihtimal vardır. Bu ikrar ya mukirrin veya gayrin nesebine aittir. Birinci surette ikrar muteberdir. Şu kadar ki mukirrin ikrara ehil olması ve mukarrerunlehin nesebinin ahardan sabit olmaması ve zâhir halin ikrarı tezkîp etmemesi ve bundan başka nefisinden tâbire muktedir olan mukarrerunlehin mukirri tasdik etmesi şarttır. İkinci surette yani ikrar olunan neseb-i gayre ait olduğu takdirde bu ikrar neseb hakkında sahih değilse de mal hakkına sahihdir. Yani mukirrin başka vârisi yoksa mukarrerunleh ona vâris olur.

İkrarda ikrarı caiz olanla olmıyanlar içtima ederse bakılır, ikrarı sahih olan münferiden bulunduğu halde terekenin tamamını ihraz eden vereseden ise diğeri sakıt olur. Eger ikrar olunan karı veya koca gibi ikrarı sahih olup terekenin tamamını ihraz etmiyen verese ile ikrarı sahih olmıyan kimselerden ise karı veya koca muayyen hisselerini aldıktan sonra mütebaki ikrar sahih olmıyan mukirrunleher arasında ikrar doğru olduğu suretteki sehimlerine göre taksim olunur.

Veresinin ikrarına gelince eger cümlesi ikrar ederse beyyine ile sübut halinde nasıl taksim olunursa öyle taksim olunur. Bazısı ikrar, bazısı inkâr ederse ikrar yalnız ikrar eden hakkında muteber olur, inkâr eden tamamen hissesini alır ve muhtar olan kabule göre mukirrin hissesi ikrar olunan ile aralarında mukaseme suretiyle taksim olunur.

Vasiyyet : İslâm hukukuna göre müteveffa vasiyyet suretiyle ancak malının üçte birine tasarruf edebilir. Ondan ziyade vasiyyete vârisler icazet verirse nafiz, vermezlerse keenlem-yekün olur. Vârise vâsiyyet üçte birden az miktara taalluk etse dahi diğer vârisler icazet vermedikçe muteber olmaz.

Yukarda dereceleri gösterilen verese ve müteveffanın vasiyyeti bulunmadığı surette tereke hazineye yani hükümete kalır. Tereke hazineye irs suretiyle değil sahihsiz mal olmak cihetiyle kalır. Mirasçılardan bir şahıs mevcut ise bütün terekeyi o alır. Ancak bu vâris karı veya koca ise bunlar hisselerini aldıktan sonra mütebaki hazineye verilir.

Ölünün vârisi olmayıp fakat vasiyyeti olursa miktarı ne olursa olsun evvelâ vasiyyet infaz olunur. ir şey kalırsa bunu hazine alır.

FERAŞET-İ ŞERİFE (فراشت شریفه) [*Ida.*] Haremeyn adı verilen Mekke ile Medine'nin hizmetlerinden birine verilen addır. Feraşet, ferraşlık hizmeti demektir. Ferraşın lûgat mânası yayıcı, döşeyici, süpürücü, hizmetkârdır.

«Lehçe-i Osmani» de (1306 tabı) ferraş kelimesi için «daire hizmetkârı, Kâbe-i Muazzama çarupkeşi», Türkî'de «faraş, süprüntü toplanan kap», feraşet kelimesi için de «çarupkeş berati» izahatı mevcuttur. Farsça bir kelime olan «çarup» süpürge demektir.

Mekke feraşeti; Kâbe-i Muazzamanın, Medine feraşeti de, Kabr-i Saadetin (Peygamberin Mezarı) temizlik işlerine bakma vazifesidir. Müslümanlarca mukaddes tanılan bu yerlerin hizmetleri de şerefli sayıldığı için «feraşet» tâbirine «şerif» ilâve olunarak «feraşet-i şerife» haline getirilmiştir.

Medine feraşeti eskidir. Yeni olan Mekke feraşeti ise hicrî 1267 (1851) senesinde ihdas olunmuştur. Vakanüvis Lûtfi Efendi (Lûtfi Tarihi, hususi kütüphanemde müellifin elyazması nusha, c. 9, s. 6) bunu şu suretle yazmıştır:

«Ötedenberu Medine-i Münevvere'de cari olduğu vechile Mekke-i Mükarreme'de dahi feraşet tertip ve tertibine sâdir olan irade mucibince esma-i ilâhiyye adedince doksan dokuz hisse olarak tanzim olunan feraşet-i şerife hisselerinin her biri on altışar kırat itibariyle bundan üç hisse ki kırk sekiz kıratının zâtı padişahî ve bir buçuk hissede bulunan yirmi dört kıratının valide sultan uhdelere tahsisile mâdasının berveç-i hasbi bazı zevat ve bendegân uhdelere itası hususuna ruhsat buyurulmuştur.»

Feraşet vazifesi tevcih olunanlara «berat» da verilirdi. Bu berat «Feraşet-i Şerife Berati» denilirdi.

Feraşet-i Şerife memurluğunun İstanbul'da vekili vardı. Buna da «Feraşet-i Şerife vekili» denirdi.

FERAŞET-İ ŞERİFE BERATI (فراشت شریفه) [*Vak.*] Kâbe-i Muazzama ferraşlığı için verilen berat hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ferraş; Arapça yayıcı, döşeyici, hizmetçi mânalarına geldiği gibi ıstılah olarak Kâbeyi süpürenler hakkında da kullanılırdı.

FERAŞET-İ ŞERİFE VEKİLİ (فراشت شریفه) [*Vak.*] Kâbe-i Muazzama ferraşlığına memur olanların İstanbul'da bulunan mümessili hakkında kullanılır bir tâbirdir. Feraşet; yayma, döşeme, süpürme demektir.

FERECİ (فريجى) [*Sof.*] Mevlevî canlarının giydikleri öñü açık hırkanın adı idi. Mevlevî

hırkaları evvelce Trablusgarphıların giydikleri bornoz şeklinde ve yakadan geçme idi. Dervişin biri mânevi bir kabz esnasında teessüründen yakasını yırtmak suretiyle hırkanın önünü açtı. Hırkanın önünün açılması kendisine ferah verdiği için bu hırkaya o mânaya gelen «Fereci» adı verildi.

Arapça bir kelime olan ferec, gam ve gussadan, sıkıntıdan kurtulmak demektir.

FERHAN ABAD KÖŞKÜ (فرحان آباد كوشكى) [*Sar.*] Beykoz'un ilerisinde Tokat Bahçesi denilen yerdeki köşkün adı idi. Fâtih zamanında yapılmıştı. İkinci Sultan Mehmet Tokat'ın zaptını burada haber aldığı için sonradan o adı almıştır. Arapça bir kelime olan ferhan mesrur, şadman mânasına gelir,

*İşte ezcümle selâmıyla hitap eyliyerek
Zir-i destan hümayununu etti ferhan
Nazif*

FERHENK (فرهنك) [*Ede.*] Lûgat kitabı, sözlük yerinde kullanılır bir tâbirdir. Ferhenk; Farsça hüner, marifet, ilim, temkin, vakar mânalarına gelir.

*Şem'i mihrab-ı hüda cam'i esrar-ı Huda
Secdegâh-ı urefa Kâbe-i ehl-i ferhenk
Kâzım Paşa*

FERİK (فريق) [*Ask.*] Büyük askerî rütbelerden birinin adıdır. Ferik kelimesi için «Kamus-ı Osmani» de «bir bölük, bir kısım nas mânasına olan (fırka) dan mânaca farklıdır. Bu kelime firkadan ekser olan cemaat-i beşeriyeye itlak olunur. Fırka kumandanlığı payesi rütbe-i üläya muadildir: (Ferik paşa), (ferikayn) = İki takım cemaat insanı, iki fırka-i askeriyeye: «Tekabül-i ferikayn» izahatı vardır.

Osmanlı ordu teşkilâtında bu kelime, bir kolorduyu teşkil eden yedi birlikten birinin ismi idi.

Feriklik, yeniçeri ocağının kaldırıldığı 1241 (1825-1826) te teşkil olunan «Asakir-i Mansure» teşkilâtının genişlemesi dolayısıyla 1246 (1830) da miralaylıkla birlikte ihdas olunmuştur. O sırada iki feriklik mevcuttu: Hassa ferikliği, Mansure ferikliği. 1246-1251 (1830-1835) arasında ferikliğin teşrifattaki yeri hakkında elde sarîh bir malûmat yoktur. Şevval 1251 (1835) de ise feriklik rütbesinin Anadolu kazaskerliği ve rütbe-i saniyenin sınıfı evvel mümeyyizi ile aynı derecede olduğunu vakanüvis Lûtfi Efendi (Lûtfi Tarihi, c. 5, s. 26) da yazıyor. 1254 (1838) de teşrifat esasları yeniden tertip edildiği zaman Rumeli kazaskerliğine ve ülä rütbesine müsavi addedildi. 1255

(1839) de ise dereceleri kazaskerlik ile Feriklik arasında olmak üzere, ülä evvelliği rütbesinin ihdası ile, ferikler ülä evvelinin dönünde bırakılmıştır. Bâla rütbesinin ihdasından sonra, 1263 (1847) de, feriklik teşkilâtındaki yerini katî olarak bulmuştur. Bu suretle feriklik; İstanbul payesi, ülä evvelliği ve Rumeli beylerbeyliği ile aynı derecede bir rütbe haline gelmiş, ancak bu dört rütbe ashabının yekdiğerine takaddümü zaman ile az çok farklı olmuştur. Rütbelilerin bollığı son zamanlarda, zilkiçe 1321 (1903), mügirlik ile feriklik arasında, sivilde bâlâya muadil olmak üzere, birinci feriklik ihdas ve ilk olarak Tüfekçibaşı Tahir paşa ile fahri yaverandan Salâhattin, Şakir ve Nâsir Paşalara tevcih olundu.

Ferikler paşalıkların başladığı livalığın üstünde olduğu için paşa unvanını taşırlar ve isimleri geçerken Saadetlû paşa hazretleri denildiği gibi, muharreratta Saadetlû efendim hazretleri diye yazılırlardı.

Ferikler askerlik teşkilâtının muhtelif hizmetlerinde istihdam edildikleri gibi sefirliklerde, valiliklerde, ve daha başka hizmetlerde de kullanılmışlardır.

Cumhuriyet devrinde birinci ferikler ile feriklerin haiz oldukları lâkaplar kullanılmakla beraber, bunlar paşa unvanını bir müddet daha muhafaza etmişlerse de nihayet efendi, bey ve saire ile birlikte 26 teşrinisani 1934 tarihli kanun ile ilga edilmişlerdir.

FER'İYYE DAİRELERİ (فرعیه دائرهلى) [*Sar.*] Beşiktaş'la Ortaköy arasındaki üç kısımdan mürekkep saraylara verilen addır. Bunlara «Fer'iyye sarayları», «Sultan sarayları» da denilirdi. Arapça, fer' ağacın kolu, dalı gibi bir asıldan ayrılan şey, fer'iyye de aslı olmayıp fer'a mensup ve mütaallik bulunan demektir. Bu saraylar asıl padişah sarayının fer'i sayıldığı için bu adı almışlardır. Paşa dairesi adı verilen ayrı üç daire bulunduğu gibi arkalarında ve cadde üzerinde ayrıca bir daire de vardı. Bu saraylarda kışlık yerleri bulunmayan ve padişah tarafından münasip görülen hanedan azası oturtulurdu. Arka taraftaki dairede son zamanlarda şehzade Abdülhalim Efendi oturmakta idi.

Hal'inden sonra Topkapı sarayına nakledilen Sultan Aziz orada birkaç gün kaldıktan sonra Beşinci Murat'a vaki müracaatı üzerine Fer'iyye sarayına nakledilmiş ve 3 haziran 1876 da burada intihar etmiştir.

Şimdi mektep olarak kullanılan bu sarayların sokak tarafındaki yüksek duvarları yol

seviyesinden biraz farklı olmak suretiyle yıkılarak bahçeleri meydana çıkarılmıştır.

FER'İYYE SARAYLARI (فرعیه ساراىلى) [*Sar.*] Beşiktaş'la Ortaköy arasındaki saraylara verilen addır. «Sultan sarayları» adı da verilir idi ise de daha maruf adları «Fer'iyye daireleri» idi. Fer'iyye denilmesinin sebebi padişahların oturdukları sarayın asıl, bunların ise fer' sayılmasından ileri gelmiştir. Fer'; Arapça ağacın kolu, dalı gibi bir asıldan ayrılan şey demektir. Üç kısımdan ve ayrıca üç de paşa dairesinden terekkep eden ve arka taraflarında bir kısım da bulunan bu saraylarda kışlık ikametgâhları bulunmayan hanedan mensupları oturduruldı. Sultan Aziz 3 haziran 1876 da burada intihar etmiştir. Şimdi mektep olarak kullanılmaktadır.

FERKAT (فرقه) [*Asf.*] Şimal kutbuna yakın iki yıldızdan her biri hakkında kullanılır bir tâbirdir. İkisine birden ferkadan denilir.

*Olsan erkânı mürettep ol saadethanenin
Kopmasun bir taşı ger kopsa yerinden ferkadan
Nef'i*

FERMAN (فرمان) [*Ida.*] Bir iş veya maslahat siparişini mutazammın padişah tarafından verilen yazılı emir mânasına gelir bir tâbirdir. Ferman; Farsça emir, irade, buyruk demektir.

Ferman kelimesi, İslâmiyyeti kabul etmelerinden sonra, İlhaniler tarafından kullanılmış, daha sonra Osmanlılara geçmiştir. Büyük Selçukiler ile Anadolu Selçukluları ve Memlükler de bunun yerine tevki kullanıldığı gibi İlhaniler, Timuriler, Karakoyunlu ile Akkoyunlu Devletleri, Altın ordu ve Kırım Hanlıklarında yarlıg tâbiri de kullanılmıştır.

Ferman kelimesini tamamiyle benimsiyen Osmanlılar da, bu kelimenin resmî mânası her hangi bir iş hakkında badîşahın alâmet-i şerife denilen tuğralı emri demektir. Bu emre, hükümdardan sâdir olduğu için, ferman-ı hümayun ferman-ı şerif denilirdi.

Ferman kelimesinden emir ve hükmü nâfiz hükümdar mânalarına gelen ferman-ferma, ferman-reva, ferman-dih, itaatlı mânasına gelen ferman-ber, hakkında ferman sâdir olan âsi, itaatsiz demek olan fermanlı gibi müştak lûgatlar ve tâbirler de meydana gelmiştir.

Değerli profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın verdiği izahata göre (Osmanlı Devletinin saray teşkilâtı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1945, sayfa 281) «Ferman yedi rükün üzerine yazılırdı: 1 - Ferman lâfzının zikri. 2 - Mürselileyhin ismini kendi mevkiine münâ-

sik dua ve sena ile zikretmek. 3 - Fermanın gönderilmesine sebebi. 4 - Mürsilin arzusunu mürselünileye emretmek. 5 - Murad olunan şeyi tasrih eylemek. 6 - İtım ve muvaffakiyatına dua ile nihayet vermek. 7 - Tarih ile fermanın gönderildiği mahallin adını zikretmek.»

On altıncı asır ortalarına ait olup divanı yazı ile yazılarak 946 cümadelûlâ (1539 mart) tarihiyle Erzurum beylerbeyisi Ayas Paşa'ya gönderilmiş olan ferman sureti:

«Emir-ül-ümera-il-kiram kebir-ül kübera-il-fiham zülkadr-i vel-ihtiram sahib-ül-izz-i vel-ihtışam el-muhtas bimezid-i inayet-il-melik-il-allâm Erzurum beylerbeyisi Ayas dâme ikbalûhu tevkî-i refi-i hümayn vâsıloıcak malûm ola ki haliyâ atebe-i ulıyaya mektup gönderip ol canibe mütâalilik bazı hususu flâm eylemişsin; her ne arz olunmuş ise alâ veçhittâsil malûm-ı şerifim olmuştur; buyurdum ki hükm-i şerif-i vacih-ül-ittibaim varıcak minbâd dahi serhad caniplerinin hıfz ve hirasetine ve reayanın itminan ve istirahatleri babında mücid olup ve serhad taraflarında olan kılâ ve buka'nın zahireleri ve sair hususları tedarikinde ihtimam edip kusur ve noksanların komayıp etraf ve cevanibden lâyh ve sânih olan ahhâr-ı sahihayı südde-i saadetime ilâm eylemekten hâli olmu-yasın, şöyle bilesin, alâmet-i şerife itimad kılasın. Tahriren fi evahir-i cümadel-ülâ sene erbea ve sittin ve tis'ame.

Bemakam-ı Edirne»

Yine o eserde verilen mulûmata göre fermanların biri, doğrudan doğruya divandan, maliyeden yazılarak üzerine hükümdarın tuğrası çekilip gönderilen emr-i şerif, diğeri de yine böyle tuğralı bir fermanın üzerine ve baş tarafına padişahın kendi el yazısıyla fermana yazılanı teyiden iradedir. İkinci nevi ferman, işin ehemmiyetine mebnî teşvik için hakkında teveccüh gösterilen zata, yahut kendisine mühim bir iş sipariş edilen yahut da padişahın alâkası dolayısıyla tehdidi havi bir vali veya serasker ve saireye gönderilirdi. Bu nevi fermana «Hatt-ı Hümayunla muvaşşah» yani padişahın el yazısıyla tezyin edilmiş ferman denilirdi.

*Biri tuğray-ı dilâra, biri fermn-ı mânif
Biri ser ü biri kauan-ı nizam-ı âlem
Nabi*

FERMANBER (فرمانبر) [Ida.] Emr ü fermana tâbi, muti, münkad yerinde kullanılır bir tâbirdir.

*Her ne işlerse zamane tâbi-i endişesi
Her ne emreylerse devran bende-i fermanberi
Nef'i*

FERMAN GEMİSİ (فرمان گیمی) [Bah.] Çanakkale'den gelip geçen gemilerin geçme müsaadesini haiz olup olmadıklarını yoklamaya memur gemiye verilen addır. Gemiler resmi müsaade ile Boğaz'dan girip çıktıkları için bu müsaadeye ferman, bunu yoklama vazifesiyle mükellef olan gemiye Ferman Gemisi denilmiş idi.

FERMANLI (فرمانلی) [Ida.] İsyân gibi hükümet aleyhindeki hareketlerinden dolayı tedipleri için haklarında ferman çıkmış olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu gibilerin cezalandırılmalarını mucip olan hareketleri ve tedipleri hakkında padişahlar tarafından valilerle alâkadarlara ferman yazıldığı için bu tâbir meydana gelmiştir.

§ [Ask.] Binbaşidan yukarı zâbitler hakkında da fermanlı tâbiri kullanılırdı. Bunun sebebi bu vazifeler münasebetiyle ferman verilmesi idi.

FERMENE (فرمت) [Giy.] Kolsuz işlemeli bir nevi yeleğin adıdır. Salta, ceket, şalvar ve poturlara sırma ve kaytandan yapılan işlere de bu ad verilir. Bu tâbirin fermene'den geldiğini söyleyenler olduğu gibi Hüseyin Kâzım Bey «Türk Lûgati»nde, Fransızca sūs ve harç mânasına olan paraman kelimesinden geldiğini kaydediyor. Fermene «Lehçe-i Osmani»de «Aşlı kaytan bükme nakışlı çuha ve aba», Hüseyin Kâzım Bey'in «Türk Lûgati»nde de «kısa ve işlemeli çuha, aba ve yelek» suretinde izah edilmiştir.

Fermene daha ziyade Rumeli'de giyilirdi.

FERMENECİ (فرمتچی) [San.] Sırma ve gaytanla işlemeli işler yapan esnaf hakkında kullanılır bir tâbirdir. Galata'da bu türlü elbise yapıp satanlara hâlâ fermenciler denilir. Büyük çarşı içinde de bu sanatı yapanlar vardır. Vaktiyle fermenciler gedikli idiler. Bu sebeple inhisar usulünün cari olduğu hieri 1277 (1860) senesine kadar gediklilerden başkaları bu sanatı yapamazlardı

FERRAŞ (فراش) [Vak.] Cami, mescit, imaret gibi müesseselerin temizliğini temin ve halı, kilim ve hasır gibi mefruşatını yayma hizmetleriyle vazifeli olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ferraş; Arapça yayıcı, döşeyici, hizmetçi mânalarına gelir. Yeniçeri teşkilâtında bu işi görenlerle Kâbe'yi süpürenler hakkında istilâh olarak kullanılır.

*Her ruham-ı fersi bir âyine-i âlemnüma
Her gezen ferrâşı bir İskender-i kitâsitân
Nef'i*

FERRAŞ-I ODAHAY-I EDİRNE (فراش اودهای ادرنه) [Ask.] Edirne'deki yeniçeri odalarında hizmet sahibi yeniçeriler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan ferraş; yayıcı, döşeyici, hizmetçi demektir. Kâbe-i Muazzama'yı süpürenler hakkında da bu tâbir kullanılır.

Yeniçeri ocağı tesis edildiği zaman ilk odalar Edirne'de idi. İstanbul merkez olduktan sonra Yeniçeriler de İstanbul'a nakledilerek kışlak denilen odalar yaptırıldı. Fakat Edirne'deki odalar tamamıyla ihmal edilmedi.

Edirne'deki yeniçeri odaları Sultan Selim Camii civarında Kavak mevkiinde eski sarayda idi.

*Yine ferrâş-ı saba sahn-ı ribat-ı çemene
Geldi bir kafilê kondurdu yükü cümle bahar
Baki*

*Gerçi ferrâşı melectir amberfeşan sümbülün
Çünkü ben sultanı buldum neylerim ferrâşını
Nesimi*

FERSAH (فرسخ) [Öl.] Yol ölçülerinden birinin adıdır. Farsça fersenk kelimesinden Arapçaya fersah suretinde geçen bu kelime «Kamus-ı Osmani»de «üç mil tûlünde mesafeye itlak olunur» (Üsküdar'dan Kadıköy bir fersahtır). Maddiyat ve mâneviyatta kullanılır. Mâneviyatta ekseriya mükerrer istimal olunur. Meselâ «filân tersim hakkında üstadını fersah fersah geçmiştir» suretinde izah olunmuştur. Cl. Huart (İslâm Ansiklopedisi, fersah maddesi) bu tâbir için şu izahatı veriyor: «Şimali İran lehçelerindeki (ermen, hrasah ve süryan, prasa) şekilleri ile sabittir» bir şekilden Arapçaya geçmiş bir tâbir olup fars, frasang, pehl, farsang, Herodot ve Xenephan (παρασπανος) ve (İ), İran'da kullanılır bir yol ölçüsüdür ve As. - Yk at ile bir saatte gidilen mesafeye muadildir. 6000 zirâ veya zirâ-i resmî (m. 1,0387 =) den ibaret olan 1 fersah 6,232,2 m. tekabül eder. Arap fersahı = 3 mil veya 12000 zürrâ = 5,762,8 m. idi.»

FERS-I AZAM SURETİ (فرس اعظم صورتی) [Ast.] Metn-ül-fers, menkeb-ül-fârs, cenah-ül-fers kevkelerinden mürekkep büyük bir mütevaziy-ül adla teşkil eden şimal suretlerinden bir manzumenin adıdır.

FERSİYE (فرشیه) [Mim.] Yapılarda bir maddenin zemine kaplama masrafı mânasına kullanılır bir tâbirdir. Kiremit ferşiyesi, taş döşeme ferşiyesi gibi. Şimdi bunun yerine kaplama veya döşeme masrafı denilmektedir.

Ferş; Arapça dögemek, döşenmek, yaymak, yayılmak mânasına gelir. Hasır ferşi gibi. Mecaz yoluyla alın, yüz sürmek mânasına olarak ferş-i cephe, ferş-i cebin suretinde de kullanılırdı. Ferş; yer mânasına gelir: Arş ve ferş

*Yüzünü etmiş idi payine ferş
Bu kadar izzet ü iclâl ile arş
Hakani*

FERTUTE (فرتوت) [Mal.] Kadın esirler hakkında kullanılan tâbirlerden biri idi. Fertut; Farsça pek ihtiyar, bunak demektir. Esir edilen kadınlar hakkındaki diğer tâbirler şunlardır: Ümmülveled, mâriye, duhter, acûze, mâyube, biçare, yekdest, yekçeşm. Esir kadın ve kızlardan bu taksime göre fideye alınırdı.

*Ey köhne Bizans, ey koca fertut-ı musahhir
Ey bin kocadan arta kalan bive-i bâkir
Tevfik Fikret*

FERVÊ (فرهه) [Kiy.] Kürk kaplanmış elbise mânasına gelir bir tâbirdir.

*Mest olup fervesini tersine giymişti köpek
Ayuya döndü de çingâneler oynattı anı
Süruri*

FERVE-I BEYZA (فرهه بیضا) [Kiy.] Şeyhülislâmların merasim sırasında giydikleri kürkün adı idi. Ferve; Farsça kürk, beyza da Arapça beyaz demektir. Bu itibarla tâbirin mânası beyaz kürk demek olur.

FERVE-I MURABBA (فرهه مربعه) [Kiy.] Çaprazları mücevherli, kürkü tilki, kabı atlas, düğmeleri murassa olan kapançeye verilen addır. Düğmelerindeki işleme güneş resminde olduğu için buna «mücevher şemseli» de denilirdi. Bunu padişahlar alaylarda ve merasimde giyerlerdi.

FERYAD-I ANDELİP (فریاد اندلیب) [Tak.] Martın yirmi ikisinde vukua gelen fırtına hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bundan sonra mutedil rüzgâr esmeye ve yelkenliler sefere başlarlar. Farsî kaidesiyle izafi bir terkîp olan bu tâbirin mânası bülbül ötmesi demektir. O sırada bülbüller öttüğü için fırtınaya bu ad verilmiştir.

FERZEND-I BEVVAP (فرزند بواب) [Ask.] Bavvapların acemi ocağına kayıtlı çocukları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ferzend; Farsça oğul demektir. Bunların acemi ocağına yazılmaları çavuş ve sipahi oğullarının yazılmalardan sonradır. On yedinci asır başlarında ve Birinci Ahmet zamanında ötekilerle birlikte

bunların da acemi ocağına yazılmaları kaldırılmıştır.

FERZEND-İ ÇAVUŞ (فرزند چاوش) [Ask.] Çavuşların acemi ocağına kayıtlı çocukları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ferzend; Farsça oğul demektir. On yedinci asır başlarında ve Birinci Ahmet zamanında bunların acemi ocağına yazılmaları usulü kaldırılmıştır.

FERZEND-İ SİPAHİ (فرزند سپاهی) [Ask.] Sipahilerin acemi ocağına kayıtlı çocukları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ferzend; Farsça oğul demektir. On yedinci asırda bunların acemi ocağına yazılmaları usulü kaldırılmıştır.

FES (فس) [Gig.] İnsanların başlarını havanın tesirinden korumak için kullandıkları yünden yapılmış serpuşlardan (başlık) birinin adıdır. Osmanlılar tarafından yeniçeri ocağının ortadan kaldırılmasından sonra resmi serpuş ittihaz edilen fesin ta Bizans zamanına çıkarılarak buradan Adalara, Yunanistana, Tunusa ve hattâ Fas'a nakleden tarihî rivayetler vardır. Clement Huart (İslâm Ansiklopedisi, fes maddesi) fes adının ilk yayıldığı Fas şehriden alındığını Dr. Karl Lokosch (Etymologisches Wörterbuch) fesin Fas'dan geldiğini söyledikleri gibi Encyclopaedia Britanica, «Oxford sözlüğü, Encyclopaedia İtalyana» ve daha birtakım Avrupa ansiklopedileri de fesi hep Fas şehrine nispet ederler.

Kıymetli müdekkik Osman Ergin «Türkiye Maarif Tarihi»nde (cilt 5, sahife 1544 Hâşiyesi) şu tafsillatı veriyor: «Yünden yapılan kırmızı renkli serpuşun Firikiya'lılar tarafınızın kullanılmış olduğunu tarihler anlatırlar.»

Abdurrahman Şeref Efendi (Tarih Musahabeleri, sf. 11 Hâşiyesi) bu hususta şu malûmatı veriyor:

«Küçük Asya'da kâin Yunan kolonilerinden Frikiya'da azat olan esirlere kırmızı serpuş giydirmek mütat imiş. Fransa ihtilâl-i kebirinde işbu kırmızı serpuş alâmet-i hürriyet olarak kabul olunup bütün halka tamim etmişti. Şekli bizim feslere müşabih olmayıp içi pamuklu idi. İhtilâl tavsadiktan sonra Fransa'da modası geçmişse de Yunan adalarına ve oradan Garp ocaklarına sirayet etmişti. Püskülün veç-i ihdasını bilmiyoruz. Ziyet için olması ağırlık ihtimalidir. Şu kadar ki, ilk giydığımız feslerde ipek püskül, fesin havzasını ihata edip yağmurlu günlerde birbirine karıştırdığından şimdiki kundura boyacıları misillü sokaklarda on paraya püskül tarayıcı musevi çocuklar peyda oluverirdi.»

Bu iki nakil karşılaştırılacak olursa her ikisinin son kısımlarında ittifak mevcut olduğu ve yalnız ilk kısımda ihtilâl bulunduğu görülür. Bu haberlerin ikisi de tevcih olunabilir. Ancak Fransa ihtilâli ile Osmanlılar tarafından fesin kabulü arasında az bir müddet olduğu için böyle kısa bir zamanda fesin Fransa'dan Yunan adalarına ve oradan Garp ocaklarına sirayet eylemiş olması bir parça müsteb'addır. Esasen fes son defa olarak kabulünden evvel de Osmanlılar için tamamen meçhul bir başlık değildi. Yeniçeriler arasında fes giyenler vardı. Adalar denizi sakinleri tarafından da fesin kullanıldığı sabit bir hakikattir. Şu halde bunun için başka vasıtalar aramağa mahal yoktur.

Fesin Osmanlılar tarafından kabulü birçok inkılâba vesile olan İkinci Sultan Mahmud'un zamanındadır. Sebep olan da serasker ve kaptan-ı deryalıkta bulunmuş olan meşhur (Koca Husrev Paşa) dır. Donanma ile Akdenizde iken yeniçeri ocağının kaldırıldığını haber almış ve İstanbul'a dönüşünde getirdiği feslerle fesin tamimine sebep olmuştur.

Son Osmanlı vakanüvisi bu hâdiseyi «Tarih Musahabeleri»nde (sf. 9) aşağıdaki şekilde naklediyor:

«İstanbul'a vürudunda Sultan Mahmut Hânın, yeniçeriliğin kökünü kazımak için eski devri andırır hiçbir hâtıra ve eser bırakmamak azminde olduğunu gördüğünden Tunus'tan tedarik eylediği bir miktar fesi kalyoncu neferatına giydirip selâmlık resm-i âlisine çıkarmış olmakla şehriyar-ı müceddidin hoşuna giderek atik serpuşların yerine fes kaim olması tensip ve irade buyurulmuş ve kıyafet-i kadimemizin tebeddül ve teceddüdüne bu suretle başlanmıştı.»

Abdurrahman Şeref Efendi'nin verdiği bu malûmattan (Koca Husrev Paşa) nın padişaha hoş görünmek maksadiyle böyle bir teşebbüste bulunduğu ve bunun da alefvev vukua gelmiş olduğu anlaşılıyor. Halbuki Ahmet Rasim Bey bu mevzuu dair yazdığı bir makalede (İstisare, No. 6, s. 274) fesin Koca Husrev Paşa tarafından tamimine, sebep olduğunu haber vermekle beraber tamimi keyfiyetini başka suretle kaydediyor. Muharririn buna dair olan ifadesi şöyledir:

«İşte bu dört sene zarfında Akdenizde bazı muvaffakiyate nail olduğu gibi gemilerde bulunan beylik (bayrak asker) lerine de bilâhara «Hürşit» namını alan bir Fransız çavuşu marifetiyle talimat-ı mukteziyede bulunmuş ve bu askere Tunus'tan aldığı fesleri giydirmişti.»

Vakanüvis Lûtfi Efendi 1241 vekayii sırasında (Lûtfi Tarihi, c. 1, s. 162) diyor ki:

«Husrev Mehmet Paşa İzmir'de ve gemilerde memlûklerinden ve gemi askerinden tertip ettiği bir tabura bu talimi icra ettirip başlarına fes iksasiyle Dersaadet'e vusulünde ilh.»

Vakanüvis Lûtfi Efendi'nin verdiği bu malûmattan ve işe bir de ecnebi karışmış olmasından gemideki efrada fes giydirilmesi keyfiyetinin birden bire hatıra gelmiş ve padişaha göstermek için yapılmış bir şey olmadığını kabul eylemek lâzım gelir. Böyle bir yenilik gören ve eski tarih encümeni reisinin dediği gibi yeniçerilere ait hâtıratı kökünden söküp atmak emelinde olan bir padişahın ordu için bunu tercih edeceğinde ise şüphe olamaz. Zaten yeniçeri ocağı kaldırılırken kıyafetin de tebdili cihetine gidilmişti. Asker şalvar ve saltayı atarak setre pantolon giyerken başındaki serpuşu da atması, onun yerine başka bir şey geçirmesi pek tabiidir. Zaten fesin Paşa tarafından ileri sürülmesi yeni bir serpuşun taharri edildiğini haber alması üzerine vukubulmuş olacağına şüphe yoktur.

Fesin ilkevvil orduya teşmili tensib edilmiş ve bunun üzerine Tunus'a elli bin fes sipariş edildiği gibi fes imali güç bir şey olmadığından böyle şeyler imal ve ihtiranda mahareti olan İzmirli (Kâtipzade Mustafa Efendi) fes nazırı nasbolunmuştur.

Asırlardan beri kullanılan kavuğun atılarak püskülünden ötürü «püsküllü belâ» denilen fesin kabulü eskilik yerine yenilik mânasına da geldiği için muhafazakârlar bu teceddüde aleyhtar, yenilik taraftarları ise lehtar olmuşlardır. Bu arada zamanın şairleri de işe karışmışlar, methiyeler, kasideler yazmışlardır. Methiyelerden bir parça:

*Al renkler bahş eder ruhsare-i hübanâ fes
Şah-i gül de benzemez mi gonca-i handana fes
Şöyle örter, bastırır perçemleri mahfuz için
Hâil olmak maksadı manzure-i düşmana fes*

Kasidelerden parçalar:

*Reng-i ruy-i ârzından içti gûya bâde fes
Serseri gezmekte aşkıyla senin dünyada fes
Sanma püsküldür perişan, serde sümüller gibi
Kâkülün şevkiyle vermiş aklını berbada fes*

*Başına dönmekte cananın o da hasrettedir.
Kıpkızıl olmuş hicab-ı aşktan üftade fes
İltifat-ı şah-ı asrın oldu çünkü mazharı
Gezse izz ü naz ile şimdi seza bâlâda fes*

Kunduradan fese kadar tekml kıyafetin tebdili bahis mevzuu olduğu o sırada bunun bir nizamname ile taht-ı inzibata alınması lâzım

geliyordu. Nitekim öyle de olmuştur. Çünkü yine Lûtfi Efendi'nin kaydeddiği veçhile Vaka-i Hayriyyeyi mütaakıp ekâbir ve esagir kavuk sıkletinden azadeser kalmış, onların yerine bir şey konulmadığı için herkes başına bir türlü şey sarmağa, hattâ içlerinden bazı askerler kavuktan büyük şeyler yapmağa başlamıştı. Sultan Mahmut fesi kabul ve taminden evvel münasib bir şeyin serpuş ittihazını düşündü ve Avrupadan birkaç nümune de getirtti. Fakat bunlar namaza mâni olduğu anlaşıldığı için kabul edilmemiş, alelûmum fesin tamimi münasip görülmüştür.

İşte bu malûmat da gösteriyor ki fesin kabulü mevzu-u bahs olduğu sıralarda serpuş intihabı meselesi vardı ve binaenaleyh Husrev Paşanın bir kısım kalyonculara giydirerek huzur-ı şahanede teşhir eylediği fesin kabulü öyle paşanın alehtlak hatırına gelmiş bir şey değildi.

Fes hakkında ahkâmı da ihtiva eden kıyafete mütaallik nizamname 1244 senesi şevvalinin altısında (1828) neşrolunmuştur. Nizamnamenin esbab-ı mucibesi makamındaki mukaddimesinde: «Ehl-i İslâmın esvap ve elbise-i vecih-i şer'i üzere şeref ve teleften âri ve muhafaza-i vücuda kâfi olacak derece» de olması gösterilmiştir.

Nizamnamedeki fese mütaallik hükümler şunlardır: Hırka-i şerif ziyareti, iydeyn muayyedesı, Mevlid-i şerif kıraati ve rikâb-ı hümayun resimleri gibi eyyam-ı resmîyede zat-ı hazret-i padişahi murassa' fes, kaymakam paşa, asakir-i mansure seraskeri, vüzera kenarı işlemeli fes, şeyhülislâm efendi, sadrazam tülbendi, İstanbul payelûleri sâdattan ise yeşil, değil ise beyaz imame, Mekke payesinden Üsküdar payesine kadar beyaz tülbent, müderrişin ile Ayasofya hatibi, mevali imame, müderrişinden payelû olan cevami-i selâtin şeyhleriyle reis-i meşayih olan Ayasofya-i kebir şeyhi, eşraf-ı kudat, huteba, eimme-i cevami-i selâtin, hademe-i şer imame, kethüda bey, Rumeli beylerbeyleri, uhdesinde mansıp bulunan mîr-i miran, kaptan paşa, manasıp erbabı, eyyam-ı resmîyede üstlük giymeyip bol yenlû erkân kürk giyen hocagân, gümrük emini, kasapbaşı, hayme-i hassa mehter başısı, mimar ağa gibi ağavat, çavuşbaşı ağa, rikâb-ı hümayun ağavatı, mîr-i âlem ağa, kapıcılar başı ağalar, gedikli züama, ocak çavuşanı zâbitanı, vüzeraanın sakallı gedikli ağavatı, silâhşoran-ı hassa âdi fes iktisa eylemekte, eyyam-ı âdiyede ise vüzera ve şeyhülislâm dahi dâhil olduğu halde ulemanın üzerinde beyaz tülbendi havi kezalik fes giyecekleri gösterilmektedir.

Abdülmecid'in 1247 senesinde derse başlaması münasebetiyle yapılan «tâlim-i ulûm bedi' resmî» nin icrası vesilesiyle «Takvim-i Vekayi»de fes hakkında hayli kıymetli haiz şöyle bir fıkra intişar etmiştir:

«Rikâb-ı şahaneye bu esnada tahsis buyurulan otuz nefer kapıcıbaşı ağalar kasr-ı hümayuna doğru mukavves-üş şekil olarak esvab-ı divaniye yani ulema telli imame ve resmî feraceler vüzera ve rical ve sairleri sırmalı setre ve seyf ve sade fesler ile dizilip serasker paşa hazretleri bu meclis-i akdeste serâpa makam-ı hizmette bulunduğu şevketmeap efendimiz hazretleri yalnız kurenay-ı saltanat ve sorguçlu hademe-i hassa ise teklifsizce olmak üzere murassa' fes ve hırvanı iksasiyle maşiyen ilh.»

Fes hakkındaki makalesinde Ahmet Rasim Bey şu malûmatı da kaydetmektedir: «Fes eva-il-i icadında betahsis zükûr kisvesi olup kalmamıştır. İstanbul'da müslim ve gayr-i müslim ihtiyar kadınlarla taşrada ekser-i kasabat nisvanı âdeti anılla tezeyyün ederlerdi. Üzerine boyalı yemeni sararlar, hattâ mücevherat ile tarsî ederlerdi. Bu âdet yakın zamana kadar İstanbul'da mevcut idi. Ahiren Anadolu'ya seyahatimde «İlgın» istasyonunda fesle tezeyyün etmiş «Sile» li kadınlar gördüm. Bunlar kalıplı fesler üzerine siyah örtüler geçirmişlerdi. Zib-i ser edindiğimiz fesleri eskiyince kesip biçerek âdeta aba terlik gibi papuş (pabuç) yaptığımız ve ayığımızı giydığımız vâkidir. Birkaç aile nezdinde gördüğüm bu terliklerin işlemelisi dahi vardı.»

Vakanüvis Lûtfi Efendi 1261 (1845) senesi vekayii sırasında «Püskül Nizamı» hakkında malûmat verirken (Lûtfi Tarihi, c. 8, s. 69) diyor ki:

«Taife-i nisvan dahi bu kalıba dökülerek tablalı fesler üzerine taranmış ipekleri takarlar idi ve başta kolay durması için feslerin içine teller ve üstüne kâğıt yerine gümüşten mamûl paftalar takınırlardı.»

Eskiden saraydaki kadınlar da başlarına fes giyerlerdi. Başlarına yemeni, gaz her ne bağlarlarsa sağ yahut sol tarafına uzunca ibriğim püsküllü düz, küçük bir fesi iğnelerlerdi. Bunlar padişahın huzuruna çıkarılarken arkada iki üç örgü saç bulunmak da âdetti. Leylâ Hanım «Vakit Gazetesi» ile yeyinladığı «Harem ve Saray Âdat-ı Kadimesi» başlıklı yazılarda buna şu malûmatı ekliyor: «Kenarına kadar bütün fesi kaplıyan yayık ipek püskülün üstünden enlice kurdela gibi oyalı yemeni sarılan kenarlı tabla fesler kadifeyle tahvil edilip küçültüldükten, hafifletirdikten sonra terk olunup

kundak baş modası gelince fesi birdenbire atamamışlar. Yemeninin üstüne kenarsız ufakça bir fes kondurulmuş, yana ilıştırılmış. Sultan Aziz devrinde de terk olunmuş».

Ahmet Rasim Beyin fes makalesinde şu malûmat da vardır:

«Zamanımızda fese mütaallik şeyler etfalde nazar takımı, muska, ziynet altını, küpe ve emsali müzeyyenat ve mücevherat olup üzerine sarık, tülbent, âbani, gal, mendil (yardan ayrıldım), yemeni, ince yün örmeleri envay sarılır. Büyük ve kulakları setreden nev'ine (babayane), (efendivari) denildiği gibi (kel örten) ve (ayıp kapıyan) dahi tesmiye edildiği işitilmiştir.

«İslanıp bozulmuşuna (limon kabuğu), hazır kalıba çekilmişine (saksı dibi), yassı ve başa tamamen geçmiş olanına (tablakâr) birer nam-ı hususî olmuştur. Hele (nar çiçeği) on temmuz inkılâbına gelinceye kadar hafife feslerinin alemi idi. Fes; igrî, kaş üstüne kadar eyik, yan, arkaya doğru vaziyetlerle giyilir. Bazan ön tarafa hâsıl olan çukura (yar tekmesi) denir. Lisan-ı zarafetin (yar tekmesi) dediği bu çukurun namı ıslahat-ı garibede (kuş yuvası) dır. Bu kuş yuvalı feslerin püskülleri dikili olmaz ve bu cihetle (seyyar) tâbir olunur ki, ekseriya sol taraftaki şahniş (şehnişin galatı) kâkül üzerine yıkılan tarafın mukabiline getirilir, yani sol kulak ile sol şakak arasında muhayyer bırakılır. Arkasını kıranlar, kalıba uydurmayıp bir tarafı bir hatt-ı muka'ar ve bir tarafı müsennem duran fes giyenler dahi vardı ki bu son feslerin vaz ve şekline (fabrika kalıbı) denir. Püskülü ağır basıtarak yan taraftan kıranlar Mora ve Cezair-i Bahrisefit biçimini kıyafetlerine göre tadil edenlerdir. Mahaza yan kırmalar daimî surette sağ taraftadır.

«Püskülün fes üzerinde en makbul vaziyeti tamamen ense ortasına düşer. Yan duruşlarla öne düşüşler indelerbap ayrı ayrı mânaya mevzudur. İbik ucu ense ortası hizasına müteveccih olduğu halde püskülün tersine dönerek fes tablası üzerinden ön tarafa püskürme duruşu da bir nevi gi've-i şühane sayılır. Fesi alın tarafından kıranlar üzerinden püskül sarkıtış Muhsin merhumun dediği (kabaramazsın kel fatma) medlûl mukallididir. Şu bir iki tarz kabadayı, hovarda, çapkın, kopuk alayı kıyafetlerine has tır. Bunun bir nev'i daha vardır ki fes üç dört yerinden yar tekmesiyle bozuk düzen durur. Buna da (uçarı biçim) diyorlar. Muharrir-i şehîr müteveffa Polonyalı (Hayrettin) in fesi bu son biçimlerin cami-i eşkâli idi. Üzerinde kir,

pas, leke, çamur, yanık, yırtık, delik bulunduktan maada hemen her zaman hendese i hattıyye eşkâlinden birçoğu karmakarışık bir surette mütecessem görünürdü.

«Dost başa, düşman ayağa bakar» darb-ı meselinden gaflet etmek fes için asla caiz değildir.

«Fes; perçem, kâkül, halka, kıvrık saçlar üzerinde vaz ve edaya ve şekli simaya göre açar, yakışır. Geçme fes kapar, bölük verir. Kondurma zarafet müptelâlarında bazan nâkıs bir ikli-i mahrutî manzarası gösterir. Kenarı keysûler ile pürçin-i letâfet olursa lisan-ı ehl-i halde ona kapatma (sümbül saksısı) tâbir olunur.

«Vaktiyle müstamel olan feslere gelince bunlar (Ali Kurna) denilen Tunus fesleriyle (İskender), (Davut Vezir), (pinel), (poti), (vayl), (fırt), (koehler), (çifte pehlivan), (dopnig), (bol fırt), (kibarlara mahsus), (prömiyer kalite) daha sonraları (şlık) ve sair namlarla meşhur idi. Şlık kalıptan müstagni kılınacak surette sert yapılırdı. Mamutât-ı Osmanıyyeden olan feshane fesleri de bu meyana dâhildir.

«Fesçiler arasında zebanzet ve mütearef bulunan renkleri gittikçe koyulaşmak üzere: kırmızı, çifre zero, iki sıfır, bir sıfır, bir renk, iki renk, üç renk, dört renk, beş renk, altı renk olup isimleri dahi kırmızı, ünnabî, mor, orta renk, al, narçiçeği, siyahtır. Koyu mor, siyah fesler domates burun, basık ökçe, yarım potinlerle lûgat-i garibe erbabı arasında kıyafet nazarından bir tenazur teşkil eder.»

Fes mevzuubabs olurken onun lâzım-ı gayr-i mufarıkı iki şey vardı. Birincisi püskül, ikincisi kalıp. Bu mertebede olmyan bir üçüncüsü de (ferahi) idi.

Püskül; fese ve fes kullananın şahsına göre değışirdi. Tunus fesi denilen dar fese büyük püskül takılırdı. Rengi alekser mavi olan bu püskülün yarım okka ve daha ziyade gelenleri vardı. Tunusluların son zamanlarda giydikleri gibi büyücek halde olanları da mevcuttu. Büyük püsküller aynı zamanda uzundu. Enseden çok aşağıya kadar sarkardı.

Püskül ilk zamanlarda fesin her tarafını ihata etmek üzere takılırken en sonra küçülmüş, tamamen arkada kalmıştır. Siviller fesin hizasına kadar gelmek üzere düz, askerler de feste bir nazar boncuğu gibi sallanmak üzere mahrutiy-üş-şekil püskül takarlardı. Hattâ bu sonraki püsküller askerler tarafından kullanıldığı için bunlara asker püskülü denilirdi. Bir faidesi olmyan püskül ziynet makamında fese ilâve olunmuştur.

Kalıp, fesin intizamını temin maksadiyle

icat edilmiştir. Gördükleri vazife itibariyle kalıplara (fes ütüsü) demek muvafık olur. Fes kalıpları fesin kabulünden çok sonra meydana çıkmıştır. Kalıp; biri alt, diğeri üst olmak üzere iki kısımdan terekkep ediyordu. Pirinçten yapılan kalıpların alt kısmı kömür ateşinin veya hut havagazının üzerine konularak ısıtılır, üst kısmı da aynı suretle teshin edilirdi. Alt ile üstün birbirinden farkı üst kısmın altındakinin üstüne geçebilecek derecede farklı olmasından ve iki tarafından tutulacak birer kolun bulunmasından ibaretti. Fes bu iki kalıbın arasında kalır ve kol tazyiki veyahut alelâde bir pres ile sıkılarak kalıbın şekli aldırılırdı. Fesçi (Nasib) ın ifadesine atfen Ahmet Rasim Beyin haber verdiği göre sıcak ve madenî kalıplar evvelâ İzmir'de icat edilmiş ve İstanbul'a (Todorî) namında biri tarafından getirilip Sultanhamamındaki dükkânında kullanmağa başlamıştır. Bilâhara Uzunçarşıda, Süleymaniye'de dahi kömür ile işler kalıpcı dükkânları açılmış ve gitgide terakki etmiştir.

Kalıplar sıfır denilen bir numaradan on altı numaraya kadar yapılmakta idi. Sonraları gayr-i müstamel olan (dar beyoğlu) iki numaralı olup envay meyanında (Hamidiye), (Büyük Hamidiye), (Aziziye), (tam zihaf), (Efendi biçimi), (İzmir biçimi) namlarında eşkâli vardı.

Ferahi; pirinçten mamul gümüş meci-diyeden az büyük bir aletti. Bu madde fesin ibigine dikilir, üç yerinde mevcut halkalara da püskül geçirilirdi. Bunun istimali çok devam etmemiştir.

Tunus fesleri üzerine (ferahi) yerine yine bir zamanlar (ay damga) denilen kâğıt Beyazıt'taki kâğıtçılar tarafından mûhre ile perdah edilip suret-i mahsusada yapılan bir nevi süs kullanılır ve bu süslü fesleri de ekmekçi, yağlıkçı, yorgancı ustaları gibi esnaf kodamanları giyerlerdi.

Daha sonraları fesin tepesi büyüklüğünce mukavva veya madenî bir levhaya türlü çiçekler yapılarak kalıp vasıtasıyla fes üzerine tatbiki suretiyle çiçekler fese geçirilir ve bu türlü tepesi çiçekli fesleri çocuklarla köy delikanlıları kullanırdı.

1832 den 1924 yılına kadar giyilen ve rengi kırmızı ve koyu kırmızı olan fes ilk zamanlarda Tunus'tan ve Fransa'dan geliyordu.

1925 te çıkan bir kanun ile fes giymek yasak edilmiş ve umumen baş kisvesi olarak şapka kullanılması mecburi kılınmıştır.

Sözümüz yok o civanın sesine
Buşı keldir, el uzatma fesine
Enderunlu Fazıl

FESHANE (فشنانه) [San.] Şapkanın kabu-
lünden evvel başa giyilen fesin yapıldığı fab-
rikanın adı idi. Buna «Feshane fabrikası» da
denilirdi. 1247 (1831) de İkinci Sultan Mah-
mud'un iradesi ile, müslümanlarla gayr-i müs-
limler arasındaki giyim farkını kaldırmak üzere,
her din ve cemaat mensubu için müşterek baş
kisvesi olarak tâyin edilen fes ilk zamanlarda
Tunus'tan ve Fransa'dan geliyordu. Sonraları
ithalatın en büyük kısmı Avusturya'dan yapı-
lırdı. Memlekettten büyük bir paranın çıkmasına
sebebi olan bu yabancı sanat ile rekabet için,
fesin resmen kabulü üzerine, 1833 de İzmir'de
bir dinkhane, 1835'te İstanbul'da Haliç kenarında
Defterdar'da da Feshane adı verilen fabrika ku-
rulmuş, sonradan Tunus'lu ustalar getirilmek
suretiyle fes imaline hız verilmiştir. Sonradan
genişletilerek ilk yünlü mensucat fabrikası ha-
line getirilen bu müessese, fesin ilgasından
sonra yalnız mensucat imaline tahsis edil-
miştir.

FESAHAT (فصاحت) [Ede.] Süzün açık,
düzgün ve yanlışsız olması, sarf tenafürü ve
garabet bulunmaması yerinde kullanılır bir tâ-
birdir. Bu türlü söz söyleyen ve yazanlara fasih
denilir.

*Çıktıkça lisan tabiatından
Elbette düşer fesahatinden
Ziya Paşa*

FESAT KUMKUMASI (فساد کومکوماسی) [Hal.]
Mecaz yoluyla daima fesat çıkaran, fesattan
başka bir şey düşünmeyen, fitneci, karıştırıcı,
dedikoduca yerinde kullanılır bir tâbirdir.

FESAFES (فشافش) [Ok.] Atılan oktan çıkan
ses hakkında kullanılır bir tâbirdir. Katı ve
mütemevvic şeylerden çıkan ses, hisiltiya da
fesafes denilir.

*Pür etti küşeyi sıyt-ı feshafes-i daman
İrışti zirve-i Nahide çınçın-ı halhal
Nedim*

FETH-İ İSLÂM (فتح اسلام) [Coğ.] Tuna
nehri üzerinde Kladove kasabasına yakın bir
kalenin adıdır.

FETİHÇİ (فتیحی) [Ask.] Yeniçeri ocağı ile
ocak teferruatından olan müesseselerdeki mes-
çitlerde Fetih suresi okumakla vazifeli olanlar
hakkında kullanılır bir tâbirdir. Odalar adı veri-
len kışlalardaki mesçitlerde, halka ait cami ve
mesçitlerde olduğu gibi, imam, müezzin, kayyum
da vardı.

FETİHNAME (فتیحه نامه) [da.] Elde edilen
zafer neticesinde zaptolunan memleketler mü-

nasebetiyle komşu hükümdarlarla, hanlara,
prens, şehzade ve valilere gönderilen namelere
verilen addır. Eskiden her devlette ve bilhassa
Şark'ta İslâm Devletlerinde fetihname gönde-
rilmek âdeti.

Değerli profesör Fuat Köprülü (Türk
Hukuk ve İktisat Tarihi mecmuası, c. 1, s. 272)
buna da temas ediyor ve şunları yazıyor:

«Osmanlı Padişahlarının herhangi büyük
zaferlerini fetihnemelerle komşu devletlere teb-
liğ etmeleri âdetini, Rambaud, hiçbir delile
istinat etmeksizin, Roma İmparatorlarının Letter
Laureatae'leriyle alâkadar görmüştür. Halbuki
biz bu âdeti yalnız Osmanlı Devletinde değil,
bütün İslâm ve Türk Devletlerinde bulmaktayız.
Mevzuu fazla uzatmamak için, yalnız Türk Dev-
letlerinden bahsedelim: Gazneviler'de herhangi
bir zafer münasebetiyle bütün imparatorluk
dâhilindeki yarı müstakil hükümdarlara fetih-
nameler gönderildiği gibi, Abbasi Halifelerine
ve sair civar devletlere de fetihnemeler yazı-
lırdı. Muahharen Büyük Selçukiler'de ve Sel-
çukilere halef olan muhtelif devletlerde, Ha-
rezmşahlar'da, Anadolu Selçukileri'nde, İlhan-
lılar'da ve onları takip eden sair bütün Türk
Devletlerinde bu usule riayet edildiğini görüyo-
ruz. Mısır - Suriye Memlûk İmparatorluğunda
da bu usulün mevcut olduğunu, hattâ o devir
inşa kitaplarında buna ait tafsîlât bulunduğunu
söyliyeim. Bütün bu İslâmî an'anelerin tesiri
altında, Osmanlı Devleti de daha İstanbul fet-
hinden evvel bu âdete riayet ediyor ve büyük
zaferleri, bilhass Hristiyan âlemine karşı kaza-
nılan muvaffakiyetleri İslâm Hükümdarlarına
fetihnemelerle tebliğ eyliyordu. Şark ve Garp
âlemlerinde mevcut olan bu âdeti herhangi bir
iktibas ve taklide atfetmekten ise, muayyen
zaruretlerin tabii bir neticesi gibi telâkki etmek
daha doğrudur. İstihbar vasıtalarının iptidai
bir halde bulunduğu Ortazaman'da, düşmanla-
rına karşı zafer kazanan hükümdar, makûs şa-
yalara meydan vermemek ve gerek dâhilde,
gerek hariçte kendisine hücum için fırsat
bekleyenlerin ümidini kırmak için, mutantan
fetihnemelerle zaferini her tarafa bildirmek
mecburiyetinde idi. Ekseriya sefaret heyetleri
vasıtasıyla ve iğtinam edilmiş hediyeler ve
sairerle birlikte gönderilen bu fetihnemeler,
düşman devletlere karşı bir tehdit, dost hü-
kümdarlar için de bir tebşir mahiyetinde idi.
İşte görülüyor ki bu meselede de Bizans tesiri
asla muvzuubahs olamaz.»

Osmanlılarda fetihnemeler Türkçe, Arapça
ve Farsça yazılırdı. Fetihnemelerin bilhassa
baş tarafları bir mukaddime hükmünde olup

name, icabına göre mahal ve mevkie münasip
ayet-i kerime, hadis-i şerif ve Arapça hikemi
cümlelerle süslenirdi. Fetihnemeler dost dev-
letlere tebşir yollu yazıldığı gibi bazan da
kendisine dost olmayan bir devletin dostu bu-
lunan hükümdarlara da, onu müteessir etmek
icin, kasten gönderilirdi.

Muvaffakiyyetin Osmanlı memleketleri
dâhilinde ilânı için keyfiyet İstanbul kaymak-
amı, beylerbeyi ve sairelerine tebşir edildiği
zaman şenlikler yapılması da bildirilirdi.

Fetihnemeler resmî memurlar tarafından
yazıldığı gibi hususi adamlar tarafından da
kaleme alınır. İstanbul'un fethi Fâtih tarafın-
dan Molla Gürani'ye kaleme aldırılıp Mısır
Hükümdarına gönderilen name resmî, Nişancı
Taci zade Câfer Çelebi'nin yazdığı «Mahruse-i
İstanbul Fetihnemesi» de hususi birer fetih-
namedir.

Fetihnemeler, muharebenin bir tarihçesi
olduklarından tarih nokta-i nazarından ehem-
miyetleri büyüktür.

FETTAH (فتاح) [Sof.] Allah'ın isimlerin-
den birine delâlet eden bir tâbirdir. Açıcı,
açan mânasına gelen bu tâbir Arapça fetih'ten
üremedir. Fetih; açmak, açılmak demektir.
Fetih aynı zamanda Arapça gramerinde bir
sessiz harfin E vokali ile hecelenmesine delâ-
let eden bir ıstılahdır. Bu türlü heceleri belirt-
mek için kullanılan ifade «fetha» denir.

Fetih; hesap ilminde dir adedin murabbına
delâlet ettiği gibi daha başka mânaları da
vardır.

FETVA (فتوى) [Fık.] Fıkhi bir meselenin
şer'i hükmünün beyanı yerinde kullanılır bir
ıstılahdır. Delikanlı, yigit mânasına gelen «feta»
dan alınmadır. Arapça olan bu kelime «Kamus»da
şöyle izah edilmiştir: «Elfetya ve elfetva, elfetya
elfütva ve elfetva; elfütva faların zammı ve
fethiyle isimlerdir. Mesailin müşkülü hal ve
beyan zımnında olan sualinin cevabına denir.
Badehu fikh'in mesele cevabında galip oldu
(يقال هو من اهل الفتيا والفتوى وهو مالفق به الفتية)
Şarihin beyanı üzere bunlar feta maddesinden-
dir ki şâb-i kavi mânasınadır. Zira fetva bir
hâdisenin cevabından yahut bir hükmü ihdastan
yahut bir müşkülü hall ü beyan ve takvîyetten
ibarettir ve fetva lâfzının cem'i fetava gelir,
vavın kesriyle ve vavın fethiyle de caizdir.»

Değerli âlim Ebül'âlâ Mardin bunun için
(İslâm Ansiklopedisi, Fetva maddesi) şu taf-
silâtı veriyor:

«Fetva, fatva, fata «delikanlı, yigit» lügatte
bir hâdisenin hükmünü beyan eden veya hük-

münü koyan, daha kısa bir tâbir ile, güçlükleri
çözen kuvvetli cevaplar mânasındadır. Fatya ise,
fatva'nın müradifi olup islâmiyetin ilk zamanla-
rında fatva yerine kullanılmıştır. Kaza gibi,
üzerinde çok işlenmiş fıkıh müesseselerinden
biri olan fetva, fakihin hüküm mahiyetinde
olmaksızın, verdiği cevap mânasına gelir. Fet-
vayı veren fakihe müfti denilir. Nasıl ki, hüküm
vermeğe memur edilen fakihe de kadı itlak
olunur. Kadı ile müfti arasında, mahiyet bakı-
mından, şu fark görülür: müfti, şer'i kanunları
delillerinden istinbat edip müdevven hale ge-
tirir; kadı, bu kanunlardan kendisine arzolunan
hâdiseye temas eden hükmü bulup tatbik eder.
Kadı ulümlerin vekili olan bir memurdur. Müfti
nefsinde, aşağıda sayılan 5 hasleti cem'edip ifta
için taayyün eden her müslim (erkek, kadın,
köle ve hür) insandır:

«1. İyi niyet. İftada esas olup, bütün ne-
ticeler bu asla dayanır. Fetvanın sıhhatine
yahut fesadına, niyete bakılarak, hükmolunur.
Sâik umuma hizmet ise fetva mânen nâfizdir.
Sâik celb-i menfaat, def'i mazarrat gibi, her-
hangi bir menfaat ise, fetva mânen mualleldir.

«2. İlim, hilm, vekar ve sekinet. Bu dört
vasfı nefsinde toplamayan bir insanın fetva ver-
mekten çekinmesi icabeder. Sekinet, husu' ile
huzu da tazammun ettiği için bu vasıflarda
esas unsurdur ve seciyenin sağlamlığını, yük-
selliğini gösterir.

«3. Bilgide kuvvet. Fetvanın kuvvetli bir
bilgiye dayanması lâzımdır. Fetva verilen hu-
susta bilgisi zayıf olan yanılır; bundan da
umumi idare müteessir olur ve halk zarar gö-
rür. Böylesi cevapta nelere ehemmiyet verilmek
lâzım geldiğini hakikiyle kestiremez ve fetva bu
yüzden, mânevî tesirini kaybeder.

«4. İstigna ve kifayet. Bu sayede cevap
veren bildiğini serbestçe söyler ve bu hürriyet-
ten halk faydalanır.

«5. Hak ile bâtili kolayca ayırt edebilecek
kudret. Bu ancak insanları tanımak, zalimi
mazlumdaki ayırmak, halkın örflerini bilmek,
muhitte yapılagelen hileleri, tertipleri v. b.
ihata eylemek ile elde edilir.

«Fıkıhın büyük ana kitaplarında fetva
müessesesi esaslı surette tetkika tâbi tutul-
muştur. Şartları, hükümleri ve ne gibi ihtiyaca
cevap verdiği tâyin edilmiş ve Peygamberden
bağlıyarak, tarihi tesbit olunmuştur; fer'i me-
seleler, asıllara irca olunarak incelenmiştir;
msl. sualin nerelere taalluk edebileceği istikra
olunarak, şu 4 nevi mülâhaza edilmiştir: a.
hüküm b. hükmün delili, c. delâletin vechi ve
d. muarızın cevabı. Bu incelemelerde fetvayı:

verenlerin nasıl bir tasnife tâbi tutulacağı, fetvayı kimlerin verebileceği, içtihatla tecezzi ve inkısam keyfiyeti, fetvanın şümülü (cevapta sorulandan daha menfaatlisini tavsiye, teveh-hümleden tahzir, sualden fazlasını beyan gibi), delil mehz iraei, fetvanın isabetini yemin ile teyit, fetva istiyeni birtakım şekillerde tahyir, tercih nazara alınmaksızın, mevcut hal şekillerinden herhangi birinin tavsiye edilip edilmeyeceği, çareler (yani âmiyane tâbir ile şer'î hileler) irae olunup olunmayacağı ifta mukabilinde itiyaz (ücret ve hediye almak gibi), kendi mezhebinden başkası ile ifta, müteariz fetvalarda durumu tâyin gibi hususlar ve daha birçok buna benzer meseleler ve fer'î noktalar tafsil olunarak, sağlam esaslara bağlanmıştır.

«İslâmiyetin başlangıcında halk arasındaki münasebetleri müdevven kaideler ile tanzim zarureti hâsıl olunca, kitaptan (Kur'an) sünnetten (Hadis) iktibas suretiyle fesbit olunan hükümlerden terekkep eden fıkıh ilmi, kıyas ve icmanın ilâvesi ile gelişmiş ve ifta teşri derecesinde ehemmiyet kazanmıştır.

«Peygamber zamanında Müslüman'ların bizzat kendisinden telâkki ettikleri fetvalar muteber eserlerde toplanmış ve Peygamberin irtihalinden sonra, sahabenin Kitap ve sünnete müracaat ederek, verdikleri fetvalar ile de ifta sahası nurlanmıştır. Dört halife ile diğer cennet ile tebşir edilmiş altı sahabenin ve diğer büyük sahabelerin ve tâbiinden isimleri mazbut yedi güzide zatın fetvaları, her zaman için, en kıymetli me hazlardır.

«Fetvalar, mühim siyasi hâdiselere de teşmil edildiği için, islâm devletlerinde bu bakımdan da, tesiri ve binnetice hususi ehemmiyeti haizdi. Emeviler, zamanlarındaki, müftilerden rey almadıkça, büyük işlere girişmezlerdi. Abbasiler, siyasi mülâhazalar dolayısıyla, Medine'deki müftiler ile teması kaybedince, şer'î delillere kıyası da katan Irak fakihlerine muzaheret göstermiş ve Ebu Hanife ile eshabı gibi, büyük şahsiyetlerin reylerinden faydalanmışlardır.

«Osmanlı Devletinde de bu an'ane riayet olunarak, sadat-ı Hanefiyyenin akval-i muhtaresine de itibar olunmuştur. Yalnız fakihler, fetvalarında nakil yani me haz göstermek ile mükellef, şeyhülislâmlar ise, bundan muaf idiler.

«Osmanlı Devletinde kazada ve iftada Hanefi mezhebi esas olarak kabul edildiğinden, müftilere verilen menşurlarda, bazı müstesnalar yani başka mezhepten iftaya mezuniyeti tazammun edenleri bulunmakla beraber, Hanefiye imamlarının en sahih kavilleri ile iftada

bulunmaları lüzumu emir ve tasrih olunurdu. Kadıların, başka mezhebe dayanarak, verecekleri hükümler ise, esasen infaz edilmezdi. Çünkü kadılar padişahın vekili olup, kazada vekâlet gibi, zaman, mekân ve bazı hususatin istisnası ile takayyüt ve tahassus edebileceğinden, bir müctehidin rey ile amel olunmak üzere verilen emre muhalefet olunamazdı; binaenaleyh başka mezhep ile iftaya menşurlarında izin verilen müftilerin kendi mezheplerine uygun olarak verdikleri fetvaları mahkemelere ibrazda fayda yoktu

«Osmanlı Devletinde yalnız fıkıh hükümleri değil, memleketin örfünden alınarak, vücuda getirilen araziye ait hükümler de fetvaların mevzuları arasına girmiştir. Meşhur Şeyhülislâm Ebussuud Efendi'nin bu kabil fetvaları ihtiva eden ve Maruzat-ı Ebussuud Efendi adını taşıyan kanunnamenin nüshalarına İstanbul (Üniversite Kütüp. No. 1358, 2106, Matbu, Metin MTM, II, 337 v. d.) Viyana, Berlin ve Dresden kütüphanelerinde tesadüf olunmaktadır.

«Türkiye Cumhuriyetinde de diyanet işleri reisliğine bağlı müftülük teşkilâtı mevcuttur. Mahalli en büyük mülkiye âmirinin başkanlığı altında, kanunen muayyen zevatın içtima ederek, gizli rey ile seçtikleri üç zattan birini, diyanet işleri reisi müftülüğe tâyin etmektedir. Müftülüğe ait vazifelerin bir nizam-uame ile tâyin olunacağı kanunda yazılıdır. Vaktiyle mahkemelerin basımları (tarasları) tatmin için dâvayı havale etmeleri yolunda câri usulden vazgeçmişlerdir.

«Balkan devletlerinden bazıları ile Osmanlı Devleti arasında, oralarındaki müftülük teşkilâtına ait muahedeler vardır.

«Muasır islâm devletlerinde fetva sahasının günden güne daraldığı görülmektedir. Birçoğunda kanuni mevzuat, fetva hududunun dışında kalmıştır. Ancak şahsa va aile hukukuna ve bu hukuku itmam ve ikmal eden mirasa mütâallik fıkıh hükümlerini henüz kanunlaştırmamış olan islâm memleketlerinde, bu kabil dâvalar için, fetvaya müracaat olunmaktadır.»

Diyanet işleri Reisi Ahmet Hamdi Akse-kili Eşref Edip'le yaptığı bir konuşmada (Türk-İslâm Ansiklopedisi, c. 2, No. 90) İslam dininin ilim dini olduğunu, Kur'anda ilim hakkında yedi yüzden fazla ayet ve pek çok hadis bulunduğunu söyledikten ve cemiyette muayyen bir zümrenin bu bilgilere sahip olunca, ihtiyaç karşısında fertlerin onlara baş vurup öğrenmek istediklerini, onlardan sorup öğrendiklerini kaydettikten sonra diyor ki: «Şu halde biri soracak,

diğeri de cevap verecek demektir. Soura - ilmi tâbir ile - müstefti, cevap verene müftü; vukubulan sorulara verilen cevaba da fetva denir. Dinî meselelerde de vakit vakit baş gösterecek müşküllerin ve hâdiselerin hükümlerini de din âlimlerinin tâyin etmesi pek tabiidir. Esasen müftü demek, bir meselenin dinî icaplarını bildiren ehliyetli ve salâhiyetli insanlar demektir.

«Fetvanın lûgat mânasını ve bir hâdisenin hükmünü beyan eden veya hükmünü koyan, daha kısa bir tâbir ile güçlükleri çözen kuvvetli cevaplar mânasınadır. İslâm'da kaza gibi üzerinde çok işlenmiş fıkıh müesseselerinden biri olan fetva, fakihin yani islâm hükümlerini iyi bilen bir islâm âliminin mülzim bir hüküm mahiyetinde olmaksızın verdiği cevap mânasınadır. Çünkü fetva, mülzim değildir. Evet müftü Allahın ve Peygamberin hükmünü haber veriyor, amma müstefti müftünün hükmünü kabule mecbur değildir. Halbuki hâkimin hükmünü kabule mecburdur. Mülzim bir hüküm veren fakihe müftü denir. Nasıl ki hükmü vermeğe memur edilen fakihe de kadı denir. Bunun her ikisi de çok mühim bir müessese ve vazifedir.»

Değerli âlim, fetvanın Peygamberle başladığını ve ilk müftünün kendisi olduğunu söyledikten sonra fetva müessesesini devrelere ayırıyor ve şu tafsîlâtı veriyor:

«İlk müftü; bu mühim vazife şüphe yok ki Peygamberimiz Aleyhisselâtu Vesselâm ile başlamıştır. Gerçi bazı tarihlerde, hattâ Tarih-i Hulefa ve Tarih-i Fukaha'da ilk müftü Hazret-i Ebubekir, ilk hâkim de Hazret-i Ali olduğu yazılıyorsa da bunun mânası Peygamber zamanında Sahabeden ilk fetva veren ve Peygamberin harice gönderdiği ilk kadı ve hâkim demek olacaktır. Hafız Zehebi'nin Tezkiret-ül-Huffaz'da beyanına göre Peygamber zamanında Hazret-i Ömer, Ali, Muaz ve Ebu Musa fetva vermişlerdir. Yoksa İslâm'da ilk müftü de, ilk kadı ve hâkim de Peygamberin bizzat kendisidir.

«İzah edeyim: Bize müslümanlığı tebliğ eden Hazret-i Muhammet Sallâllahu Aleyh-i Vesellem Efendimizdir. O, Cenab-ı Haktan vahy-i metlûvv, vahy-i zâhir suretiyle telâkki eylediği Ahkâm-ı Celileyi, olduğu gibi nâsa tebliğ buyururlardı. Peygamber bunu Cenab-ı Haktan lâfzan almış, aldığı gibi nâsa tebliğ etmiştir. Onun için Kur'an, yalnız mâna değil, lâfz ile mânanın mecmuudur. «Mânaya delâlet eden nazm-ı münzel» de bu demektir.

«Bundan başka bir de vahy-i gayr-i metlûvv vardır ki o da Hadis-i şeriftir. Peygamberimizin içtihatları da bu kısımdadır. İkinci kısım, yani

vahy-i gayr-i metlûvv, çok kere birincinin beyan ve tefsiridir.

«Bunun içindir ki ümmetin uleması da ikiye ayrılmıştır: Hadisçiler, fakihler. Hadisçiler; râvi ve huffaz-ı hadis, yani Peygamberin Hadislerini olduğu gibi zabt ve hıfzedenlerdir. Fakih dediklerimiz de bunların mânaları üzerinde vuran, bunlardan ahkâm istinbat edenlerdir ki dunlara (Müctehit) denir. İslâm hukukçuları be müftüleri işte bunlardır. Bunlar, ellerine geçen bir Hadisi çok ince elekten geçirip pek hassas terazilerle tartmış, ondan sonra ihtiva ettikleri mânaları ortaya koymuşlardır Cenab-ı Peygamber davet ve tebliğ ile memur olduğu gibi, insanların sorularına fetva vermekle, halk arasında vukua gelen münazaaları, husumet ve anlaşamamazlıkları hal va fasletmekle de memur idi.

«Peygamber Efendimizin kaza keyfiyeti İmam-ı Ahmed'in (Müsned)inde Ümmi Selome'den rivayet ettiği Hadis-i Şerif çok güzel izah eder.

«Maamafih bu şekilde müracaat o kadar çok olmadıgından O, ancak bir hüküm hakkında sorulara cevap verirdi ki fetva demektir.

«Şu halde Efendimizin ümmetine dinî ve şer'î bir hükmü bildirmesi, kendisinde bulunan şu dört sıfattan biri ile oluyordu:

1. Allahın Resulü, Peygamberi olması,
2. Sorulara fetva vermesi,
3. Halk arasında vukua gelen bazı hukukî anlaşamamazlıkları hal ve fasletmesi,
4. Ümmetin imanı ve reisi olması

«Demek ki Efendimizde dört sıfat tecelli ediyordu; binaenaleyh onun şer'î hükümlerdeki tasarrufu da dört vecihten biri ile idi:

«Allahın bir Resulü olması bakımından yalnız Allaktan aldığı, nasıl almış ise öylece Allah namına ümmetine tebliğ ediyordu.

«İfta suretiyle tebliğ-i ahkâm etmesi, yani sorulan suallere cevap vermesi, şer'î münzelin bir beyanı ve tefsiri oluyordu. Burada Peygamber vahy-i ilâhiden anlamış olduğu hükmü haber veriyor. Çünkü Peygamberin vazifesi sadece Kur'anı tebliğ etmek değil, Kur'anı tebliğ ile beraber yerine göre beyan ve tefsir etmek, yani ayetlerin delâlet ve işaretlerinden anlaşılan hükümleri bildirmek, müşkil, mücmel ve gizli olan cihetlerini de aydınlatmaktır (Sûre 16, ayet 44, 86. Bak: El-Cami ü bihâkâm-il-Kur'an, liebi Abdullah Muhammet b. Ahmet El-Ansarî El-Kurtubî).

«Peygamber'in fetva suretiyle olan hükümlerine bir misal verelim: Oruç ayeti nazil olduğu zaman bununla orucun farz olduğunu herkes anladı. Fakat bir adam oruçlu olduğunu

unutarak yer, yahut içerse bununla orucun bozulup bozulmayacağı hakkında oruç ayetlerinde, Kur'an'da sarıh bir şey yoktu. Bir gün oruçlu olduğunu unutarak bir şey yemiş olan Sahabe'den bir zat bu meseleyi gelip Peygamberimize sordu. Peygamber Efendimiz de şöyle cevap verdi: «Bir kimse oruçlu olduğunu unut rak yer, yahut içerse bundan dolayı ne kaza lâzım gelir, ne de kefarete. Onun orucu yine oruçtur.» İşte Peygamber Efendimizin bu cevabı bir fetvadır ve «ليس عليكم جناح فيما أخطأتم به ولكن ما قصدتم من قرآنكم» Ayet-i Kerimesinin, yani şer'i münzelin bir tefsiri ve beyanıdır. Re'sen verdiği hükümler ve cevaplar da, esas bakımından, yine şer'i münzele râci demektir,

«Kaza suretiyle olan tasarrufu, iki veya ikiden ziyade insanlar arasında tahaddüs eden anlaşamamazlıkları ve husumetleri kaldırmıya, haklıyı, haksızı ayırdetmeye matuf verdiği hükümlerdir. Buraya ait vereceği hükümler, iki tarafın getirecekleri şahitlere, yapacakları müdafaalara göre ve şer'i münzelin bir tatbiki demek olacağından, Peygamber Efendimiz bir miras müracaat eden iki kişiye karşı: «İki hasım olarak hakkınızı ayırdetmekliğim için bana geliyorsunuz. Şunu muhakkak biliniz ki ben de ancak bir insatım. Getireceğiniz şahitlere ve yapacağınız müdafaaya göre vereceğim bir hüküm, ne Allah'ın helâl kıldığını haram, ne de haramı helâl kılar. Şayet ben karşımdaki şahide, yahut kuvvetli müdafaasına göre hakkı olmayı kendisine veririm o, ateşten bir parçadır. İster alsın, ister bırakın» buyurmuşlardır (Buhari ve Müslim).

«Peygamberimizin kaza ve hüküm ile tasarrufu, Risalet ve fetva gibi değildir. Çünkü Risalet ile fetva, mahz-ı tebliğ ve ittibâdır, ihbar anillâhtır. Halbuki kaza ve hüküm, hem ihbar, hem de inşa ve ilzamdır, infaz ve imzadır. Esbap ve delâile göre hâsıl olan neticeyi bir taraftan haber veriyor, bir taraftan da ona göre hareket etmesini ilzam ediyor.

«İmamet (hükümlerlik) sıfatıyla olan tasarruf bunlarda dâhil değildir. Peygamberin bu sıfatla verdiği bir hüküm, mesalih-i âmmeyi idare yolundaki tasarruf ve hükümleridir. Buna da bir misal verebiliriz. Peygamber Efendimiz bir Hadis-i şerifinde şöyle buyurmuşlardır: «Bir kimse sâhipsiz bir toprağı işliyerek diriltirse o yer onundur.» Tirmizî, Sünen-i Ebi Davut, İbn-i Mâce, Ahmet b. Hanbel ve İbn-i Hibban'ın rivayet eylediği bu Hadis-i şerifte bir hüküm var, bir tasarruf var. İmam-ı Âzama göre Peygamberin bu tasarrufu, tasarruf bil'imamedir.

Peygamberin imamet sıfatıyla yaptığı bir işi, verdiği bir hükmü başka birinin de yapmaya kalkışması ancak hükümetin izni ve hâkimin hükmü ile caiz olabilir. Binaenaleyh bir kimsenin hâlî ve kimsenin olmayı bir toprağı işleyip ihya etmesi, ancak hükümetin izin ve müsaadesiyle olabilir. Çünkü bu, bir temliktir. Bazı mezhepler Peygamberin buradaki tasarrufunu tasarruf bil'feteyâ diye kabul etmişlerse de İmam-ı Âzam'ın nüfuz-i nazarı burada da kendisini göstermiştir. Görüyorsunuz ki Hadis ne kadar ince bir mânâyı ihtiva ediyor. Bunu anlamayan bir kimse muhakkak ki yanlış yollara sapacaktır. Bu, müçtehitlerin içtibatlarına cevelângâh olmuştur.

«İşte Cenab-ı Peygamber ümmetine bu sıfatlardan biri ile ahkâm tebliğ etmiş, sorduklarına cevap vermiş, uyugamamazlıklarını hal ve fasletmiş, âmme işlerini tedvir ve tanzim eylemiştir. (Bak: El'İhkâm fi temyiz-il fetavâ an-il-ahkâm ve tasarrufat-il-kadı vel-imam vel-furuk. Lil-kırafi).

«Peygamberin hayatında bu vazifelerin hepsi de kendi üzerinde toplanmıştır.

«Peygamber Efendimizin fetvaları cevami-ül-kelimidir, umumi ve küllî kaidelerdir. Fetvaları da, kazaî hükümleri de ayrıca toplanmıştır. Herhangi sıfatla olursa olsun bütün bu hükümler, İslâmın ikinci derecede kaynağıdır ve müçtehitler için bir esastır. Şu kadar ki şimdi de işaret ettiğim gibi bunlar ayrı ayrıdır. İmamet sıfatıyla işlemiş olduğu bir şeyi yapmak için hükümetin izin ve müsaadesi lâzımdır. Hüküm tarikiyle yaptığı bir şeyi yapmaya kıyam etmek de ancak hâkimin hükmü ile olur. Risaletle olan tasarrufuna gelince: Bu, kıyamete kadar tekrar etmiş bir şeydir, ona tâbi olunur ve o kabul edilir.

«Son asırların büyük hadisçilerinden ve fıkıhçılarından Hint'li Şah Veliyyullah, «Hüccetullah-il-bâliga» adlı mühim kitabında bu ciheti şöyle hulâsa eder: «Resul-i Ekrem Efendimizden rivayet olunan sözler ve işler ikiye ayrılır:

1. Risalet ve Peygamberlik mansıbı ile ilgili olanlar «Peygamberin size getirdiğini alınız, sizi nehyettiği şeylerden çekininiz» mealindeki Ayet-i Kerimesi maktezasınca bunlarla kayıtsız ve şartsız amel olunur.

2. Peygamberin mansıb-ı Risaletle alâkalı olmayı sözleri ve işleri. Bunlar hakkında Peygamberimiz: «Ben de bir begerim, dininize ait bir şey emredersem onu alınız, kendi reyimle bir şey söylersem, biliniz ki ben ancak bir insanım» buyurmuştur.

«İşte Resul-i Ekreme ait sözlerin ve işlerin böylece ikiye ayrılmış olması, fıkıh meseleleri üzerinde büyük bir tesir ica etmiştir. Çünkü Resul-i Ekrem'in mansıbı Risaletine mütaallik olmayı sözleri zaman ve mekânın ihtiyacına göre kanunlar ve hükümler vaz'ı için kapıyı açık bırakmıştır. Hattâ bundan dolayı Hazret-i Ömer de kendi devrinin ihtiyaçlarına göre bazı kaideler vaz'etti. Bu kaideler Hanefî fıkhında görülür.

«Cenab-ı Hak Müslümanlara nusret ederek zafer kapılarını açınca Peygamberimiz Sallâllahu Aleyh-i Vesellom de bazı yerlere valiler gönderdi ki bunlar aynı zamanda kadı ve müftü idiler. Meselâ: Muaz b. Cebel-i Yemene, Attab b. Esiydi Mekkeye vali olarak tâyin buyurdu.

«Hulâsa: İslâm'da ilk müftü Peygamberimiz Hazret-i Muhammet Sallâllahu Aleyhi Vesellemdir. Müftüler, yani dinî sorulara cevap verenler, Peygamberin deliline nazaran cevap vermekte naipeleridir. Fetva müessesesinin birinci devri Peygamberin hayatta bulunduğu devirdir. Peygamberin fetvası da, kazaî hükümleri de doğrudan doğruya Allahın vahyine ve Kitabına dayanır.

«İkinci devir ve Ashap zamanında içtihat ve fetva müessesesi:

«Peygamberimizin vefatıyla fetva müessesesinde (kaza da böyle) ikinci bir devir açılmıştır. Bu devir, Hicretin on birinden kırkinci Hicret senesine kadar devam eder

«Peygamberin vefatıyla Allah'tan ahkâm telâkki etmek kapısı da kapanmış olduğundan birinci Halife Ebubekir'de diğer üç vazife toplanmıştır.

«Valiler, aynı zamanda hem hâkimlik, hem de müftülük vazifesini yaparlardı. Fetva ve kaza vilâyetten (valilerin vazifelerinden) bir cüzü idi. Ayrıca fetva verenler de vardı.

«Hazret-i Ebubekir'in devrinde «İfta mahkemeleri» adıyla bir müessese meydana gelmişti. Bu mahkemenin vazifesi fıkıh meseleleri tahkik ve tenkid etmek, herhangi bir meseleyi anlamak isteyenlere onu izah ile halkı tenvir eylemekti. Ebubekir devrinde ifta vazifesiyle meşgul olanlar şunlardı: Hazret-i Ömer. Hazret-i Osman, Hazret-i Ali, Abdurrahman b. Avf, Hazret-i Muaz, Übeyy b. Kâ'b, Zeyd b. Sabit, Hazret-i Ayşe (Radiyallahü Anhüm). Bunların hepsi de birer müçtehit idiler. Esasen Ebubekir, içtihat mertebesini haiz bulunmayanlara ifta için icazet vermiyordu.

«Bu devirde içtihat iki esasa dayanıyordu: Kitap, Sünnet. Peygamberimiz Efendimiz sağ-

lığında: «Ben size Kitap ile Sünneti bıraktım, onlara yapıştıkça dalâlete düşmezsiniz» buyurmuştu. Onlar herhangi bir mesele sorulduğu zaman ona Nass'ın zâhiri veya ma'kulü ile cevap verirdi. Şayet Kitap ve Sünnette açık bulamadıkları bir şey olursa onun hakkında bunlardaki kavaid-i külliye'nin tatbikına çalışırlardı. Bunu onlara Peygamber tâlim buyurmuştu. Sahabe, fetvalarında iki temele dayanırlardı: 1. Kur'an, 2. Peygamberin Sünneti. Hazret-i Ebubekir devri böylece geçti.

«Hazret-i Ömerin Hilâfeti zamanında fütihat ilerledi, İslâm ülkeleri çok genişledi, çeşitli işler çoğaldı. Bunun için bir kişinin hem mesalih-i âmme ile, hem ifta ve kaza işleri ile meşgul olması imkân haricine çıktı. Bundan dolayı Hazret-i Ömer bu vazifeleri ayrı ayrı şahıslara verdi.

«Hazret-i Ömer'in pek çok fetvaları vardır. Mevcut vesaika göre Hazret-i Ayşe, fetva bahsinde tam bir merci idi. Hazret-i Ebubekir, Ömer, Osman, Ali ve Muaviye devirlerinde fetva mercii olmak makamını muhafaza etti.

«Hazret-i Ömer, fetholunan yerlere valiler ve kadılar gönderirdi. Onun zamanında ve ondan evvel de kadılar lâyen'azil idi. Genç olmak da hâkim olmağa mâni değildi. Aranılan sadece istikamet ve ehliyeti.

«Size bu hususta bir misal vereyim: «Meşhur kadı Şüreyh, kısmen Ömer, Osman, Ali, kısmen de Emeviler zamanında olmak üzere fasılasız olarak altmış sene kadılık (hâkimlik) etmiş ve bunun mühim bir kısmı en gaili, en karışık zamanlara tesadüf ettiği halde hiçbir defa azledilmemişti.

«Yine Hazret-i Ömer zamanında Şam kadısı bulunan zat henüz on sekiz yaşında bir genç imiş. Yaşının küçük olması bahane edilerek Hazret-i Ömere şikâyet etmişler. Hazret-i Ömer kadıyı (hâkimi) Medine'ye çağırması, şöyle bir imtihan yapmış:

Ömer — Ne ile hükmedersin? yani bir mesele ve hâdis ile mahkemeye müracaat ettiklerinde onu ne suretle halledip hüküm verirsin?

Kadı — Allahın Kitabı olan Kur'an'da bulduğum ahkâm ile.

— Ya onda bulamazsan?

— Peygamberin sünnetine müracaat eder ve onda bulduğum ahkâm ile hükmederim.

— Şayet onda da bulamazsan?

— Ebubekir ile Ömerin verdikleri hükümlerle hükmederim.

— Onlarda da bir şey bulamazsan?

— Kendi reyimle, içtihadımla Kitap ve Sünnetten anladığıma göre hüküm veririm.

Bunun üzerine Hazret-i Ömer kadiya (hâkime) şöyle dedi: «Bundan sonra da sen yine Şam kadısı ve hâkimisin. Bu doğru yolda yürümekte devam ettikçe senin için azil yoktur». Hazret-i Ömer'in bu sözünden şu da anlaşılıyor ki: Ne yaşının küçük olması, ne de şunun bunun şikâyet etmesi - fenalığı tebeyyün etmedikçe - hâkimin azline sebep teşkil etmez.

«Kadılık ve hâkimlik resmî, yani nasp ve tâyin ile oldukları halde müftülük öyle değildi. Fetva vermek salâhiyetini haiz bulunan zata eskâr-ı umumiye «müftü» derdi. Bunlardan pek çokları bulundukları yerlerin müftüleri idiler. İçlerinde fevkalâde temayüz edenler de vardı. Müftülük unvanındaki bugünkü resmîlik taklitçilik zamanında çıkmıştır.

«Görülüyor ki «bu helâldir, bu haramdır, bu caizdir, bu caiz değildir, bu işin dinî hükmü şudur» diyebilmek, yani fetva vermek, Allah namına dinî bir hükmü beyan etmek demektir ve çok mesuliyetli bir iştir. Binaenaleyh bir delile istinat etmeden fetva vermek haramdır.

«Ashaptan en çok fetva verenler:

«Ashap, Peygamberden gördüğünü ve duyduğunu rivayet etmek ve bunları iyi anlamak bakımından muhtelif tabakalara ayrılırlar. Ashab-ı kiram içinde Peygamberden yüzlerce, binlerce Hadis rivayet eden olduğu gibi bir tek Hadis rivayet eden, hattâ hiç Hadis rivayet etmiyenler de vardır. Sonra rivayet ile dirayet başka başka şeyler olduğundan Peygamberden Hadis rivayet edenlerin hepsi âlim ve fakih değildi. Râviler, fakihlere nispetle daha çoktu. Hem rivayeti, hem dirayeti kendi nefsinde toplamış olanlara «kurrâ - fukahâ» denirdi. Demek ki fakih, rivayet ettiği şeylerden hâdiselere göre şer'i kanunlar istinbat edecek, şer'i kanunları delillerinden istinbat edip müdevven bir hale getirebilecek kudreti haiz olanlar demektir. Bunlar Ashab-ı kiram içinde 150 kadardır. Bunlar Kur'anı Kerim ile birlikte birçok Ahadis-i Şerifeyi de ezberlemiş, onların mânalarını, nâsıh ve mensuhunu, müteşabih ve muhkemini ve diğer vücuhi delâletlerini ârif idiler. İşte ehl-i fetva bunlardır; fakih bunlara denir.

«Bunlardan en çok fetva verenler ve fetvaları zaptedilmiş olanlar şunlardır: «Ömer İbn-i Hattap, Ali İbn-i Ebi Talip, Abdullah İbn-i Mes'ut, Ümm ül-müminin Ayşe, Zeyt İbn-i Sabit, Abdullah İbn-i Abbas, Abdullah İbn-i Ömer. (Hepsinden Allah razı olsun).

«Bunların her birerlerinin fetvaları büyük

büyük ciltler teşkil eder. İbn-i Abbas'ın verdiği fetvalar toplanarak yirmi cilt teşkil etmiştir.

«Bunlardan sonra Ashaptan yirmi zat daha gelir ki onlar da fetva vermek hususunda orta derecededir.

«Üçüncü derecede olan yüz yirmiden ziyade Ashap vardır ki bunlardan da ayrı ayrı meseleler hakkında fetvalar naklolunmuştur.

«İşte din ve şer'i hükümler, ancak Ashabın böyle fakih olanlarından telâkki olunur ve bunlardan alınır. Fütuhatın genişlemesiyle Ashap etrafa dağılmış olduğundan herbiri Peygamberden işittiği, onun sözlerinden ve işlelerinden anladığı veçhile ilmi yaymaya ve sorulan şeylere fetva vermeye mecbur idiler.

«Fetvada üçüncü devir:

«Üçüncü devir, Hicrî kırk bir tarihinden, yani Hulefay-i Raşidîn'in son zamanlarından başlayarak ikinci asrın evvellerine kadar devam eder. Bu devre ait başta Hazret-i Ayşe, Abdullah B. Ömer, Ebu Hüreyre olmak üzere Medinede, Mekkede, Kûfede, Basrada, Şamda, Mısırdaki, Yemende kırk kadar büyük müftü sayabiliriz.

«Bunlardan başka daha birçok müftü vardır ki onları da burada saymak için büyük ciltler yazmak lâzımdır. Din ilmi, fıkıh ilmi, Hadis ve tefsir ilmi bu ümmete hep bunlardan yayılmıştır.

«Peygamber, Allahından metlûv ve gayr-i metlûv olarak aldığı Ashabına tebliğ etmiş, onlar da tâbiine, tâbiîn de kendilerinden sonrakilere tevdi etmişlerdir. Şu cihet bunların hepsince muhakkak bir şeydi ki her sorulana kemen cevap vermek hevesinde bulunmak cehalet eseridir.

«Fetva vermenin mesuliyeti:

«Fetva vermeye en çok cür'et edenler, ilmi ve Allah korkusu en az olanlardır. Onlar bilirlerdi ki müftünün yapacağı bir hata, hâkimin düşeceği hatadan daha çok mesuliyeti, vebali muciptir. Çünkü fetva mahiyetindeki cevapları; hem sorana, hem de başkalarına taallûk eden küllî ve umumi bir hükümdür. Müftünün fetvası bir şer'idir, şer'i müevveldir. Şer'i münzel olan Kitap ve Sünnetin beyanı demektir. Bununla beraber bir şeriat-i âmmedir, küllî ve âm olan bir hükümdür. Ahkâm-ı şer'iyenin ve ef'al-i mükelleffinin hepsi ile ilgilidir.

«Sonra fetva, hem sorana, hem de onun gayrısına taallûk eder. Müftü fetva vermekle «şöyle işliylene böyle bir şey terettüp eder» demek ister ki bu da umumi bir hükümdür. Kaza, hâkimin hükmü ise ibadeta ve umur-

uhreviyeye taallûk etmediği gibi, muayyen bir şahsa aittir. Binaenaleyh bir mesele ve hâdisenin dinî hükmü sorulduğu zaman evvelâ soranın halini, örfünü sorup öğrenmeden, iyi bilmeden, beyan edeceği hükmün istinat eylediği delili güzelce anlamadan fetva vermek haramdır. Hattâ bunu İbn-i Kayyım, muharrematın en büyüğünden saymıştır. Çünkü o, Allahın ve Peygamberin hükmünü haber vermektedir (İlâm-ül-Muvakkidîn, c. 1, s. 42)

«Dördüncü devir:

«İçtihat ve fetvada dördüncü devir, ikinci asrın evvelerinden başlayarak dördüncü asrın yarısına kadar devam eder. Herbirisi birer mezhep sahibi olan büyük imamlar bu devirde yetişmişlerdir. Bu devirde her memlekette şer'i hükümleri delillerinden istinbat edecek birçok müctehitler yetişti. Onlardan birçok zevat Peygamberin Hadisleri, Ashabın fetvaları hakkında bilgi edindiler. Akait ve a'male dair meseleler hakkında fetvalar verdiler.

«Beşinci devir:

«Dördüncü asrın evvelerinden başlayarak Abbasi Devletinin sukutuna kadar devam eden bu devirde, muayyen imamlardan ahkâm telâkki edilerek bir dereceye kadar taklitçilik ruhu da başlamıştır. Binlerce câzım, kendilerini içtihadı salih görmiyerek İmam-ı Âzam, İmam-ı Şafîi, İmam-ı Malik gibi büyük müctehitlerden birine tâbi olmayı şeref bilmiştir.

«İmam-ı Âzam Hazretlerinin talebesinden müctehit, İmam Ebu Yusuf Hazretleri de Abbasi Halifelerinden Harun-ür-Reşit zamanında hem fetva işini, hem de kaza ve hâkimlik vazifesini «Kadil-kuzat» unvanıyla kendisinde toplamıştı.

«Altıncı devir:

«Bu devir Bağdadın sukutundan başlar ve bugüne kadar devam eder. Bu devirlerin hepsinde zamanımızın din âlimlerinin muhatap bile olamayacakları yüzlerce, binlerce büyük âlim ve içtihat mertebesini ihraz etmiş kimseler yetişmiş ve fakat onlar da yine müctehitlik iddiasında bulunmuyarak büyük mezhep inamlarının çizdikleri usul haricine çıkmamışlardır.

«Osmanlı Devletinin müessisi bulunan Osman Gazi Hazretleri istiklâlini ilân eylediği zaman kayınpederleri Edebâli'yi fetva işlerine, damadı Mevlâna Dursun Fakih Hazretlerini de kadı ve hâkim nasp ve tâyin buyurmuşlardı. 701 senesinde memleketin ahvali ihtimamla tanzim edildiği vakit Sancaklar teşkil olunarak her tarafa müftüler ve kadılar da tâyin olunmuştu. 726 senesinde Edebâli Hazretleri ölünce

Dursun Fakih fetva işlerinde kayınpederinin yerine geçmişti.»

*Fetvasın alsa destine bir mur-ı natüvan
Kuvvette pençe tab-ı pelengâni gâb olur
Sabit*

*Lâyık mıdır ki yâre kesüp verdiğim kalem
Fetvay-ı hun-ı nahakkımı yazdı iptida
Neuras*

FETVA EMİNİ (فتوى امين) [Ilm.] Şeyhülislâm kapısındaki Fetvahânenin başında bulunan zata verilen unvandır. Şeyhülislâm'a sorulan şer'i meselelerin fetvalarını hazırlamak, istida ile vukubulan suallere cevap vermek ve şer'iyye mahkemelerinden verilen ilâmları tetkik etmek vazifeleriyle mükellefti. Maiyyetinde Fetvaemini muavini, İlâmat müdür ve mümeyyizi, başmüevvit, msüevvit gibi ulema ve fukahadan mütâaddit memurlar vardı.

Fetva eminleri en yüksek ilim sahipleriyle beraber memuriyetlerinin unvanlarına uygun olarak emin, fakih ve müteşerri' kimseler arasından seçilirlerdi. Fetva eminlerinden şeyhülislâm olanlar vardır.

Fetva eminliği Kanuni Saltan Süleyman'ın saltanatından sonra ihdas edilmiştir. İstanbul'un fethinden evvel Bursa kadıları bu işi gördükleri gibi İstanbul'un fethinden sonra İstanbul kadısı olan Hızır Bey fetva eminliği vazifesini görürdü. Osmanlı saltanatının sonuna kadar devam etmiştir.

FETVA EMİNİ MUAVİNİ (فتوى امين معاون) [Ilm.] Şeyhülislâm kapısındaki Fetvahânenin başında bulunan Fetva emininin yardımcısına verilen addır. Şeyhülislâma sorulan şer'i meselelerin fetvalarını hazırlama ve şer'iyye mahkemelerinden verilen ilâmları tetkik vazifeleriyle mükellefti. Bu işleri görmek üzere kendisinden başka İlâmat müdür ve mümeyyizi, baş müevvit, müevvit gibi mütâaddit memurlar vardı. Ulema ve fukahadan olan zatlardan seçilirlerdi. Osmanlı saltanatının sonuna kadar devam etmiştir.

FETVAHANE (فترخانه) [Ilm.] Şeyhülislâm dairesinde müftülerle şer'iyye mahkemelerinin mercii olmak üzere ayrı bir daire halinde tesis olunan ifta müessesesinin adı idi. «Fetvahane-i âli» de denilirdi Fetvahane biri «pusla odası», ikincisi «fetva odası», üçüncüsü de «ilâmat odası» olmak üzere üç kalemden tereküp ederdi. Pusla odası; müsteftilerin suallerini tesvid eder ve müsteftiler bu pusula ile hâdisenin hükmünü fetva odasından sorarlardı. Fetva odası; şifahi ve tahriri istiftalara cevap vermek, ilâmat odası

da şer'iyye mahkemelerinin re'sen veya temyiz suretiyle gelen ilâm ve hüccetlerini tetkik etmek vazifesiyle mükellefti. Bu itibarla pusla odasını fetva odasının bir müracaat kalemi, âd ve teşkilâtı biri «fetva odası», diğeri de «ilâmat odası» olmak üzere iki daire itibar etmek de mümkündür. Nitekim «Hukuk Lûgati» nde (fetvahanec-i âli Maddesi) üç gösterildiği halde «İlmiye Salnamesi» nde iki gösterilmiştir. Fetva odasının başına «reis-ül-müevvidin», ilâmat odası'nın başına da «ilâmat-ı şer'iyye mümevizi» unvanı verilir. Her ikisinin başında da «fetva emini» unvanını taşıyan bir zat blunurdu.

FETVA ODASI (فتوا اوطهسى) [İlm.] Şeyhülislâm dairesinde müftülerle şer'iyye mahkemelerinin mercii olmak üzere ayrı bir daire halinde tesis olunan Fetvahanenin kalemlerinden birinin adı idi. Şifahi ve tahriri istiftalara cevap verir idi.

FEVVARE (فواره) [San.] Suyu muhtelif şekillerde yukarıya doğru fıskırtan boru tarzındaki şeylere verilen addır. Arapça olan bu tâbirin yerine halk arasında fıskiye kullanılır.

*Ab-ı ruy-ı feyzcâyan olsa unvanım ne var
Hak-ı pâk-i mârifetten fıskırır fevwareyim
Muallim Naci*

FEVZİYE (فوزیه) [Coğ.] Yeniçeri ocağının kaldırılması üzerine İkinci Sultan mahmut tarafından eski odalar mevkiine verilen addır. Yeniçeri ocağının kaldırılması esnasında yeni odalar Kara Cehennem'in attığı yağlı paçavralarla yanmış, eski odalar da ocağın ilgasından birkaç gün sonra yıktırılmıştır. Gerek yanan ve gerek yıkılan yerlerin vaziyetlerinin tâyini hakkında Sadrazam Selim Mehmet Paşa'nın Padişaha arzettiği telhis üzerine Sultan Mahmut yeni odaların bulunduğu yere Ahmedîye, eski odalar mevkiine de Fevziye adının verilmesini irade etti. Bundan başka harap olan orta cami in tâtirini ve Birinci Sultan Ahmet vakfına ait olan yerlerin Evkafe satılarak halk tarafından şenlendirilmesini de emretmişti.

FEY (فی) [Fık. Mal.] Zekât ve ganaim dışında kalan emval hakkında kullanılır bir tâbirdir. Şeriat bütçesinde fey'in târifi şöyledir: «Muharebe icra etmeksizin ve arkasından koşulmaksızın müşriklerden kendi kendine gelen mal.» İslâmın müstahak olduğu emval üçtür: Fey, ganimet, sadaka. Gayr-i müslimden afven alınan mala «fey», kahren alınan mala da «ganimet» denilir.

Beytülmal haklarından olan fey beş hisseye, o beş hisseden biri de üç kısma ayrılırdı. Bir

kısmı beytülmal hukukundan idi ki «sehm-i Nebi» olup mesalih-i âmmeye makrundu. İkinci kısmı beytülmal hukukundan değildi. Peygamberin akrabasının sehm-i burada dahildi. Üçüncü kısmı beytülmale aitti. Yetimlerin, miskinlerin, ibn-is-sebilin sehmileri burada dâhildi. Mutebaki dört hums askere, diğeri bir kavle göre mesaliha aitti.

Th. W. Juynboll bunun için (İslâm Ansiklopedisi, Fey Maddesi) şunları yazıyor:

«İslâm fıkıh âlimlerince bu kelime, umumiyetle, kâfirlerden «cihat edilmeden» alınan her türlü mal ve bundan başka ekseriya fethedilen memleketlerdeki arazi mânasında kullanılmıştır. Fey tâbiri Kur'an (LIX 6 ve 7) da: Allah'ın Resulüne tahvil ettiği fey «Ma afaallahü Taalâ Resulibi» (trc. için bk. Mehmet Hamdi Yazır, Kur'an dili, VI, 4812) ibaresi ile, tahsisen izah edilmiştir Fey, müslümanlara tahvil edilmiş olan kâfir malları demektir.

«İslâm an'anesine göre, Kur'anın LIX. 6 ve 8-10. ayetleri Peygamberin, memleketlerinden sürülüp çıkarılan, Beni Nadir kabilesinden kalan tarla ve hurmalıkları, muhasaraya iştirâk edenler aralarında ganimet olarak taksim etmeyip muhtaç muhacirlere vermediği kararlaştırması üzerine nâzil olmuştur. Peygamber bu kararın doğruluğunu; mezkûr malların hakikatte cenk ederek alınmış olmayıp düşmanın teslim olması dolayısı ile, muslihane bir surette elde edilmiş bulunması ile izah etmiştir.

«Aynı suretle, Hayber ve Fedek'in fetihlerinden sonra bu mahallerdeki Yahudi mülklerinin hepsi muharipler arasında ganimet gibi taksim edilmeyip bir kısmı Peygamberin emrinde bırakılmıştır. Kur'anın LIX, 7. ayeti bu vesile ile nâzil olmuş olsa gerektir: — «Allah'ın, köylerin halkına ait olup, Resulüne tahvil ettiği fey'ler, Allaha — Resulüne, onun yakın hısımlarına, yetimlere, muhtaçlara ve sefer edenlere aittir. Allahın Resulünün size verdiği şeyi kabul ediniz, ancak menettiği şeyden çekininiz.» Binaenaleyh hakikî ganimet gibi telâkki edilmeyen şeylerin, devlet (beytülmal) e ait sayılarak, Peygamber tarafından idare ve hâsılâtının ganaim hakkında yapıldığı üzere, âmme nef'ine sarfedilmesi gerektir.

«Daha sonra Halife Ömer, müşavirleri olan Sahabeler ile hemfikir olarak bu kaideyi yeniden fethedilen yerler hakkında tatbik etmek lâzım geldiği içtihadında bulundu. Arap fâtihleri arasında, toprakların değil, yalnız menkul ganimet mallarının taksim edilmesini emretti. Araziden bütün ümmetin malı olan bir ebedî fey gibi yalnız o devirde yaşayan neslin değil,

gelecek bütün Müslüman nesillerinin faydalanması gerekti. Arapların, kendilerini çiftçiliğe verdikleri takdirde, muhariplik meziyyetlerini kaybetmelerinden de korkuluyordu. Bundan dolayı, umumiyet üzere, araziye yalnız yerli ahalinin ekip biçmesi ve mahsulden maktu bir kısmı baytülmale bırakılması usulden idi. Bu verginin (haraç) müebbeden mülke bağlı kalması gerekti. Binaenaleyh fey, topraklarını zer' eden ahalinin, ihtida etseler bile, eskiden olduğu gibi, haraç vermekte devam etmeleri usul ittihaz olunmuştu. Haraç vermek mahkûm ahalinin alâmeti olduğu için, Araplar evvelâ fey topraklarından arazi almaktan çekindiler; zirâ aldıkları takdirde, kendilerinin de haraç vermeleri lâzım gelecekti. Yalnız Arap orduları yaklaştığı zaman, topraklarının sahibi kalmak şartı ile, mutavaat arzeden memleketlerin ahalisi istisna teşkil ediyordu. Dâr-üs-sulh denilen bu memleketlerde mülk üzerinde fey yoktu.

«İlk asır zarfında fethedilen memleketlerin ahalisi, önüne geçmek için Müslüman idare makamlarının ittihaz ettikleri bütün tedbirlere rağmen, haraç vermekten kurtulup, Arap ırkından Müslümanların yaptıkları gibi, yalnız arazilerinin gelirinden zekât vermek yolunu tuttular. Bu suretle, yavaş yavaş fethedilen bölgelerin gayr-i menkul malları artık fey telâkki edilmez oldu.

«Sonradan gelen İslâm fıkıh âlimleri bu hususta muhtelif içtihatlarında bulunmuşlardır. Şafiilere göre, yeniden fethedilen bölgelerin tarlaları ve arazisi daima galiplerin arasında, ganimet malı gibi, taksim edilmek gerektir. Mâlikîlere göre, bilâkis onları bütün Müslümanların malı, yani fey gibi telâkki etmek, Hanefîlere göre ise, onları Müslümanların menfaatlerinin icabına göre, umumun nef'ine fey gibi idare etmek yahut ordu içinde ganimet gibi dağıtmak üzere, imam (devlet reisi) in emrine bırakmak lâzımdır.

«Gayr-i menkul mülkten başka, bihassa haraç ve cizye ile; msl. İslâm memleketlerinin ticaret edebilmek üzere, malları için vermeleri lâzım gelen Gümrük resmi gibi, kâfirlerin vermediği mecbur oldukları bütün vergiler fey hükmündedir. Şafiî mezhebine göre, fey'in 1/5 i ayrılıp, ganimetten 1/5 alan zümreler arasında müsavi surette taksim edilmelidir. Feyden geri kalan 4/5 askerî ücretlerine, camilerine, yolların ve köprülerin iyi halde tutulmasına ve Müslümanların diğeri umumi menfaatlerine sarfolunmalıdır. Diğeri mezhepler nazarında ise, bilâkis fey'in hepsi, ahvalin icaplarına göre, Müslüman ümmetinin hayrına sarfedilmek üzere, daimî imam'ın emrinde kalmalıdır.»

Değerli âlim Ebul-ülâ Mardin de (İslâm Ansiklopedisi, Beytülmal Maddesi) fey için şu tafsilatı veriyor:

«Fey, sadaka ve ganimet nevileri dışında olarak, beytülmale ait mallardır ki, bunları şöyle tarif mümkündür: Muharebede kazanılmadan ve istihsalı için hususi bir çalışmada bulunulmadan, kendiliğinden, beytülmale gelen mallar, cizye, haraç (mukaseme, muvazzaf), ikta olunan arazi (arz-ı memleket, arz-ı havz)-deki âşar v. s. ile mâdenler ve emsali de bu tâbirin şümülü içindedir.

«Bu malların cem ve tevziine Peygamber bizzat nezaret ederdi. Mal geldikçe mescide götürülür, hiç bir şey kalmayınca kadar tevzi olunurdu. Bu tevzile-de büyük küçük, hür, köle, erkek, kadın müsavi hisse alırdı. Peygamberin irtihalinden sonra, bu işe Halifeler nezaret etti. Ömer zamanında fethedilen memleketlerin daimî işgal ve ilhakı dolayısıyla genişleyip çoğalan varidat kaynaklarının, ganimetler gibi, taksiminde devam edilmeyeceğini takdir eden Halife, varidat ve sarfiyatın da anlaşılmasına lüzum gördüğünden, mevcudu bir deftere kayıt ve zapt ile, sarfiyattan fazlasını hıfz usulünü vazetmiş ve bu suretle o zamana kadar mücerret bir mefhum olan beytülmal, ondan sonra tesis edilen divanlar ile, müşahhas bir mahiyet almıştır. Nitekim dört büyük Halife devrinin sonlarına doğru, teşkilâtta «beytülmal mütevellisi» adı ile bir hazine-nedara tesadüf edilmektedir. Devlet işlerinde Bizans ve İran idare usullerinin kabulünden sonra da Halife Ömer'in benimseyip tatbik ettiği bu Devlet tetâkkisi ile beytülmal mefhumu baki kalmıştır. Emevîler devrinde Hazineye Divan-el-harac deniliyordu. İşte bu suretle Devlete ait malların vaz' ve hıfzına mahsus umumi bir hazine mânasını ifade eden ve madeten de böyle olan beytülmalın. Abbasiler devrinde, sadakat emvali, mezalim emvali ve verese emvali kısımlarını ihtiva ettiği görülür.

«Mirasçısı kalmadan ölenlerin malları da, fey kabilinden olarak, beytülmale konulduğu cihetle «veraset silsilesinde» beytülmal, sırası terekenin sülüsünden fazlası kendisine vasiyyet olunan kimseden sonra gelen bir mirasçı gibi görünürse de Hanefî mezhebine göre; beytülmal, mirasçı sıfatını haiz değildir. Şafiî mezhebine göre ise, bu sıfatı haiz olup mevcudiyetiyle zevil-erham (mirasta muayyen sehmî bulunmayan ve asabe sınıfına da girmeyen hısımlar) denilen mirasçılara hacb (mirastan mahrum) eder ve birtakım mirasçıların da radd (yani muayyen sehme ilâve) yolu ile, miras almalarına mâni

olur. Zaten silsileye dâhil diğer mirasçılardan mevlel-mevalât (kendisinden bir cinayet sâdir olursa, zâmin ve vefatında vâris olmak üzere, diğeriyle mukavele yapan kimse; zaman ve veraset şartı mütakabil yani karşılıklı da olabilir), mukarrun lehu binneseb alel-gayr (miras bırakanın başkasına nesebi ââmil suretiyle hissımlığını ikrar ettiği kimse. Bu ikrar nesebi ispat edemezse de, vasiyyet olarak nazara alınır; «kardeşimizdir! amcamdır!» ikrarında olduğu gibi; Musa lehu bicemi-el-mal (malın hepsi kendisine vasiyyet edilen), bu mezhebe göre, esasen mirasçı olamaz. Muasır medenî mevzuat hazineyi, yani evvelki tâbiri ile beytümali, kanunî bir mirasçı olarak kabul etmektedir. (İsviçre Kanun-ı Medenisinde ve Türk Medeni Kanununda olduğu gibi).»

FEYZ (فيم) [Sof.] Âlemin, Allah'tan tedricî, fakat devamlı bir surette nüzül tarzı ile ve başka bir mevcudu meydana getirmek hassasına malik olarak, tekâmülüne ve bunun ilâhî nazar altında devamı mânasında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan feyz «Kamus-ı Osmani» de şöyle izah edilmiştir: «Fil'anî su taşıp akmak, bir nesne çoğalmak mânasına. Aşağıdaki diğer mânalar bundan çıkarılmıştır: Nefs-i insaniyeye vâkı olan mânevi ilkaat: (Feyz-i ilâhî, feyz-i Rabbanî, feyz-i Ezel). tesir: (Feyz-i aşk, feyz-i muhabbet, feyz-i enfas, feyz-i baran). Yümn ü bereket, bolluk: (Feyz ü ihsan, baran-ı feyz resan, feyz-i mahsulât). ihata, zuhur ve tecelli: (Feyz-i istidat, feyz-i hüsn). Artmak, çoğalmak: (Feyz-i meyah). Kemal-i tenemmi ve Teceddüt: (Feyz-i bahar). İlim ve marifet: (İzdiyad-ı feyz ü irfan). Mânen ilerlemek, terakki: (Fezyap). Ruhani keyfiyet, ruhani safa: (Feyz-i ibadet, feyz-i seher). Cem'i (füyuz) dur.»

Tg de Boer (İslâm Ansiklopedisi Feyz Maddesi) tâbirin tarifini yaptıktan sonra şu tafsîlâtı veriyor:

«Allah'ın vücudu ve halk etme fiili târif edilemezse de başka bir suretle meselâ şu şekilde ifade olunur: Allah o varlıktır ki, bütün diğer varlıklar kendisinden neşet eder. Bu mevzuda feylesoflar esasen Kur'an ve hadiste geçen tâbirleri «halk, ibda' vesaire» mânalarını tevîl ederek, kullanırlarsa da, yeni eflâtuncuların tâbirleri üzerine kurulmuş olan bir dil kullanmayı zaruri görürler ve bu dilin remzî bir tefsire muhtaç olduğuna da kail bulunurlar.

«Boer, bahsin daha iyi anlaşılmasını temin maksadiyle Plotinus'un Ennead'ındaki mevkiini gözden geçirdikten ve «Aristo ilâhiyatı» hak-

kında da izahat verdikten sonra sözü İslâm ulemasına intikal ettirerek diyor ki:

«Fârabi, İbn-i Sina ve İbn-i Rüşd, feyz nazariyesine esaslı bir şey ilâve etmemişlerdir. Yalnız tertip tarzında ve bazı istilâhların kullanılışında farklar vardır. Fârabi ve İbn-i Sina feyz ile sudur'u müteradif olarak kullanırlar. Bu cihet bu bahiste göz önünde tutulmalıdır. Zira sonraki mutasavvıfların bu iki tâbir arasında bir fark gözetmiş oldukları aşîkârdır. (Krs. Horten Die Philosophie des İslâm 1924, s. 162).

«Fârabi, âlemin tabii bir zaruret icabı olarak değil, ilim ve takdir neticesi olmak üzere sudur (sudur, husul) etmiş olmasında ısrar eder (Neşr. Abhandlungen, Arap. Neşr. Dieterici, s. 58). Yani Allah âlemi, ne keyfi bir surette ve ne de ulûhiyetin dışında bir maksat ile yaratmış olmayıp, onu, kendi hayr-ı mahzûn (krs. Eflâtun, Timaios) neticesi olarak, kemal-i kereminden halk etmiştir. İbn-i Sina da, bu akîdeyi, âlemin yaratılması Allah'ın ezelî bir zaruret olduğu telâkkisine kadar sürdürmek suretiyle, bu nokta üzerinde ehemmiyetle durmuştur (Krs. Mad. İbni Sina).

«Diğer taraftan Gazali Tahafut (Nşr. Bouyges, s. 90 v. d., 215 v. dd.) ta bunu redde girişir. Ona göre, feylesoflar Allah'ın fiilini, aksini iddia ettikleri halde, tabii illiyet derekesine indirilmiş olmaktadır. Halbuki Allah gayr-i şahsî bir ilk illet olmayıp, bir fail'dir; yani âlemi ilim ve ihtiyarı ile istediği zamanda ve dilediği gibi halk eder. Bu telâkki kendisini feyz (bunun yerine, İbn-i Sina, Necat, s. 76 da olduğu gibi, daha tantanalı olan feyzan tâbirini de kullanır) ve sudur v. b. gibi felsefî istilâhları (Krs. Msl. Maznun Sagir, s. 90 v. d., burada Allah'ın insana ruh nefhetmesini, bir kaptan su akıtmağa veya nefesin üflenmesine değil - zira su ve nefes toprağa pek yakındır - ancak güneş ışığının feyzanına benzetir) kullanmaktan menetmiştir.

«İbn-i Rüşd (Krs. bir de Bergh, Epitome, s. 131 v. d.), feyz nazariyesini, esas bakımından Fârabi ve İbn-i Sina'daki gibi kabul ve bu telâkkiyi Gazali'ye karşı müdafaa ederek (Tahafut-el-tahafut, Nşr. s. 438 v. d.) Allah'ın iradesinin ihtiyar ve ıztırar tezatının fevkinde olduğu fikrini serdeder. Bundan başka feyz nazariyesinin Batlamyus sistemi ile münasebeti de, katî bir ispata tahammülü olmayan, sâd-ee muhtemel bir faraziye den ibarettir.

«Yeni Eflâtuncular, hemen kâmilan, ruhani varlıkların (Allah'tan tabiate kadar) geçeresini tâyine meraklı idiler; fakat Fârabi'den itibaren

Müslüman Aristocular da (Krs. Abhandlungen, Arap Nşr. Dieterici, s. 39, v. d. ve Musterstaat, s. 19, v. d.) akıllar (ukul) ile ayrı ayrı ruhlar ve felekî ecram arasındaki münasebetleri tâyin yollarını araştırmışlar ve yukarda kısaca gösterilen üç veya dört merhaleli zühür silsilesi ile birlikte, Aristo ve Batlamyus'un âlem tasavvuruna mukabil, on veya on birli bir silsile ortaya koymuşlardır. Bu nazariyenin sistemli bir teşrihi İbni Sina'da şu şekilde görülür (bk. M. Horten, Die Metaphysik Avicennas, s. 599, v. d.): Vücut-ı mutlak olan ve mütefekkirlik, fikret ve fikir hasletlerini kendisinde cemetmiş bulunan Allahtan - ki yeni Eflâtuncu bir akidedir - basit ve gayr-i cismani bir vücut (vouçsakl), yani âlemin fevkinde olan akıl, sudûr eder ve aslen basit olmakla beraber, bir illetin eseri olmasından dolayı, bu mevcutta bir kesret, daha sarîh ifade ile, bir üçlük bulunur. Bu akıl, kendi illetini (Allah) düşününce, kendisinden ikinci bir akıl sudûr eder. Kendisini düşünüp de, kendisinin mümkün bir vücut olduğunu anlayınca, etrafını ihata eden felekin ruhu ve cismi sudûr eder. İkinci akıldan da, ikinci akıl ile birlikte, sâbit yıldızlar ve feleklerinin ruhu ve cismi meydana gelir ve böylece zühâlden kamere kadar 7 seyyarenin feleklerine geçer. Bu zühûr silsilesinde kamerin aklından sudûr eden (veya kamerin aklının aynı olan krs. Gazali, Tahafut, Nşr. Bouyges s. 114, v. d.) son akla, akl-ı faal adı verilir. Zira bütün dünyevi suretler bundan veya bunun vasıtası ile meydana gelir. Bütün bu zühûr vetiresinin, güneş ışığının saçılması gibi zamansız olarak vukua geldiği söylenir.

«İbn-i Rüşd bu nazariyenin bu şekilde teşrih edilmesine taraftar değildir. Onun fikrine göre İbni Sina'nın akl-ı evveli fazladır. Seyyarelerin ruhları da, onların düşüncü olan akıllarından ayrı tutulmamalıdır. İbni Rüşd yeni Eflâtuncuların vahdetten vahdet prensipi ile imkân telâkkilerini de beğenmez (Krs. s. v. d, Bergh Die Epitome des Averroes, s. 116, 132 v. d.).»

FEYZ-İ AKDES (فيم اقدس) [Sof.] Âyan-ı sâbite ile onlardaki istidatların ilm-i ilâhîde sübutunu mucip olan tecelli hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tasavvufa ait eserlerde bu istilâh şu suretle izah olunmaktadır: «Evvelâ hazret-i ilmiyede, sonra hazret-i ayniyede eşyanın vücudiyle o eşyadaki istidatları mucip olan tecelli-i zatiden ibarettir.»

Değerli âlim Şemsettin Günaltay «Felsefe-i Ülâ» adlı eserinde (Evkaf-ı İslâmiye Matbaası;

1339-1341 sayfa 414 haşiyesi) vahdet-i vücuttan bahsederken şu tafsîlâtı veriyor:

«Erbab-ı tasavvuf, âyan-ı sâbite tâbiriyle mümkünatın ilm-i ilâhîde sâbit olan şeyin vücut ile ittisafı lâzım gelmiyeceği iddiasına istinaden, mümkünatın ilm-i ilâhîde sâbit olan bu hakayikının rayiha-i vücudü şem etmemiş olduğuna kail olmuşlardır.

«İstilahat-ı sofiyede âyan-ı sâbite ile onlardaki istidatların ilm-i ilâhîde sübutunu mucip olan tecelliye (Feyz-i Akdes), âyan-ı sâbitenin; istidatlarına göre; onların harîçte zühûrunu istilzam eden tecelliye de (Feyz-i Mukaddes) tâbir edilmektedir. Demek ki, mütesavvıfina göre, âyan-ı sâbitenin ilm-i ilâhîde sübutu feyz-i akdes, âyan-ı sâbitenin suri olan mümkünatın harîçte zühûru da feyz-i mukaddes neticesidir. Görülüyor ki, mümkünat-ı mevcude ile âyan-ı sâbite bir şey demek değildir. Belki mümkünat-ı mevcude yani mevcudat-ı hariciyye âyan-ı sâbitenin, feyz-i mukaddesle merayay-ı âyanda zâhir olan suretleridir. Gelenbevi merhum, Celâl haşiyesinde (فلاكتات الموجود عبارة عن الاعيان الثابتة بشرط المظهرية) ibaresiyle bu dakikaya işaret eylemiştir.

«Erbab-ı tasavvufun, avalime nazaran kabul ettikleri hazarat-ı ilâhiyye'den - ki beşir - birincisi olan (hazret-i gayb-ı mutlak), yani gayb-ı mutlak tavrı; âyan-ı sâbitedir.»

FEYZ-İ MUKADDES (فيم مقدس) [Sof.] Âyan-ı sâbitenin; istidatlarına göre, onların harîçte zühûrunu istilzam eden tecelli hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Tasavvufa ait eserlerde bu istilâh şu suretle izah olunmaktadır: «Tecelliyat-ı esmaiyyeden ibaret olup âyan-ı harîçteki istidat adatının iktiza ettiği şeyin zühûrunu muciptir. Feyz-i mukaddes, feyz-i akdes üzerine müretteptir. Feyz-i akdesle âyan-ı sâbite ve onlardaki istidat-ı asliye ilimde hâsıl olur, Feyz-i mukaddesle o âyan levazım ve tevabiiyle harîçte husul bulur.»

Bu itibarla mutasavvıflara göre âyan-ı sâbitenin ilm-i ilâhîde sübutu feyz-i akdes, âyan-ı sâbitenin suri olan mümkünatın harîçte zühûru da feyz-i mukaddes neticesidir.

FEZLEKE (فزلعة) [Ida.] Hulâsa, netice mânasına gelir bir tâbirdir. Hesabın hulâsasına, sorgu, sual neticesine bu ad verilir. Bunların birincisine «hesap fezlekesi», ikincisine de «İstintak fezlekesi» denilir, Raporların şimdiki «netice» kısmına eskiden fezleke denilirdi. Eskiden sadrazamın emriyle divanda şikâyetleri dinleneceklerin istekleri çavuşbaşı tarafından yazılır, divanda sadrazamın solunda oturarak

dâvalarına hulâsalarını arzederdi. Çavuşbaşı'nın bu kısaltılmış ifadesine fezleke denilirdi. Kısaltılmış eserler hakkında da bu tâbir kullanılmıştır. Kâtip Çelebi'nin iki ciltlik «Fezlekesi», Ahmet Vefik Paşa'nın «Fezleke-i Tarih-i Osmanî» si o kabildendir.

*Bir fezleke-i hayat-ı şair
Göz yaşları bir de aşk u sevdâ
Lâ*

FİCİ DİBİ (فیجی دبی) [Hal.] Mecaz yoluyla sarhoş, daimî surette içen, meyhane yerinde kullanılan bir tâbirdir. Şarap ve rakı fıçılarda muhafaza edildiği ve eski meyhanelerde fıçıların yanında içildiğinden sarhoşlar onların yanında sızdığı için bu tâbir meydana gelmiştir.

FIKRAĞÜ (فکره گرو) [Hal.] Hikâye söyleyen yerinde kullanılan bir tâbirdir.

FIKRAHAN (فکره خوان) [Hal.] Hikâye okuyan veya söyleyen yerinde kullanılan bir tâbirdir.

FINDIK (فندق) [Ask.] Kurşun yerinde kullanılan bir tâbirdir. İlk zamanlarda kullanılan tüfeklerin kurşunları fındığa benzediği için bu ad verilmişti. Bundan dolayı tüfekte yapılan atışlara fındık serpmek denilirdi.

FINDIK ALTINI (فندق آلتونی) [Mes.] Üçüncü Sultan Ahmet zamanında yirmi üç ayarında ve bir dirhem beş buğday ağırlığında kesilen altın sikkenin adıdır. İki fındık altını tam bir yüzlük altına muadildi. «Cedit zer-i İstanbul» adındaki altınların Mısır'a naklinde namları evvelâ (zencirli) ve sonraları (fındık) yahut (fındık) ye tebdil olunmuştur. Bunlara fındık denilmesi, etraf kenarlarına dairen vazolunan nokta ve tâbir-i diğerle habbelerin fındığa teşbih olunmasından ileri gelmiştir. İstanbul'da bunlara «Mısır zencirlisi» denilirdi. Alekser Ahmed-i Salis zamanı ile bundan sonra kesilen altınlar (fındık) tesmiye olunup Sultan Mahmud-ı Evvel zamanında kesilen büyük kıt'adaki altınlar dahi kaçır adetlik ise ona göre «bir buçuk fındık», «ifte fındık» ve «beş fındık» gibi isimlerle yâd olunagelmıştır. Gerek Üçüncü Ahmed ve gerek Birinci Mahmud zamanlarıyla ondan sonraki senelerde kesilen kebîr altınlar memalik-i Osmanîye dâhilinde ve hattâ Afrika ve Hindistan'ın bazı şehirlerinde hulliyat ve tezyinatta müstamel ve pek kıymetli olup iyi bir halde muhafaza edilmiş olanlarının dirhemi bir Osmanlı altınına kadar yüksek fiatlarla satılırdı. Fındık altını namı bilhassa Üçüncü Mustafa zamanında İstanbul'da zebanzet olmuştur. Hicrî 1202 (1788) senesinde meşkûkât

rayiçleri tâyin olunurken fındık altınına beş kurşun rayiç konulmuştur.

FINDIK ATEŞİ (فندق آتشی) [Hal.] Çubuk ucundaki lüleye konmuş olan tütünün yanması için konulan ateşin adıdır. Çubuklar, çubukçu tarafından lüleleri takatukaya, ağızlıkları ağız hizasına gelmek üzere misafirilere verilir, sonra sitil denilen zincirli küçük bir mangalla getirilen kömür tozundan fındık büyüklüğündeki ateş maşa ile tutulup lüleye konulurdu. Bu ateşler fındığa benzedikleri için o ad verilmiştir.

FINDIKÇI (فندقچی) [Hal.] Mecaz yoluyla fettan, şüh, şivekâr yerinde kullanılan bir tâbirdir.

*Öyle fındıkçı o çeşm-i badbâm
Gâh puhte görünür gâhice ham
Fâzıl*

FINDIKÇILIK (فندقچیلیک) [Hal.] Mecaz yoluyla fettanlık, şühlük mânasına gelir bir tâbirdir.

*Sofracıyken seni koymuş da bu canım kılığa
«Hanımın!» der de dökülmez mi ki fındıkçılığa
Mehmet Âkif*

FINDIK KURDU (فندق قوردي) [Hal.] Mecaz yoluyla ufak tefek, tumbul ve oynak kadın yerinde kullanılan bir tâbirdir.

FINDIK RUB'İYESİ (فندق ربیعی) [Mes.] Altın paralardan birinin adı idi. Fındık altınının dörtte biri olduğu için bu adı almıştı. 8 L 1142 tarihli fermanla fındık altınına üç buçuk kurşun rayiç tâyin olunduğundan yüz on paraya geçirdi.

FINDIK SERPMEK (فندق سربمک) [Ask.] Yeniçerilerin tüfekte yaptıkları atış hakkında kullanılan bir tâbirdir. Yeniçeriler sınıf teşkil ederek harb ettikleri için hep birden attıkları tüfeklerden çıkan kurşunlar etrafa serpildiği için atışa bu ad verilmişti. Kurşunlar fındığa benzediği için bu tâbir kullanılırdı.

FIRAK-I DALLE (فرق شاه) [Kel.] Ehl-i sünnet ve cemaatten ayrılan mezhepler hakkında kullanılan bir tâbirdir. Kur'andaki bazı ayetlere, İslâmlık âleminde olan tevhide, vahdete ve ittihada rağmen meydana çıkan 72 fırka şunlardır 20 mutezile, 20 şia, 22 havariç, 5 mürce, 3 neccariyye, 1 cebriyye, 1 müşebbehe. Ehl-i sünnet de bir fırka sayılacak olursa fırkanın sayısı 73 olur.

FIRFİRİ (فریری) [San.] Mora çalan kırmızı renk hakkında kullanılan bir tâbirdir.

FIRILDAK TAZELER (فیرلداق تازلر) [Hal.] Döne döne yürüyen kadınlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yürüyüş tarzları fırıldaga benzediği için bu ad verilmiştir.

FIRKA-I NÂCİYE (فرقه ناجیه) [Sof.] Selâmet yolunu bulmuş fırka yerinde kullanılır bir tâbirdir. Doğru yoldan çıkmış, eğriye sapmış fırka mânasına gelen «fırka-i dalle» nin mukabilidir. Mânası necat fırkasıdır. Arapça necat; kurtulmak, halâs olmak, selâmet bulmak demektir. Bektaşilerle Bâtıniler fırka-i dalleden oldukları ithamına karşı kendilerini fırka-i nâciyeden sayarlar. Hattâ Bektaşiler hakikatin sırlarına erebilmek için Bektaşî olmanın lüzumuna kaidirler.

FIRILDAK ÇEVİRMEK (فیرلداق چورمک) [Hal.] Mecaz yoluyla yalan dolanla işini yürütmek, hile yapmak, fesatla meramını tervice çalışmak yerinde kullanılan bir tâbirdir. Rüzgârla dönen çocuk oyuncuğu demek olan fırıldak aynı zamanda hile, hud'a mânasına da gelir.

FIRİŞKA (فیرشقه) [Bah.] Bütün yelkenleri camadana vurmaksızın kullanabilmeğe müsait olan rüzgâr hakkında kullanılan bir tâbirdir. Bu rüzgârın sürati saniyede 5 - 12 metredir,

FIRTINA KÜPEŞESİ (فورتنه کوبشستسی) [Bah.] Küpeşesiz küçük gemilerde ve yelkenli kayıklarda; dalgalı havalarda içeri serpinti girmemesi için baştan kıça kadar küpeşte üzerine konan kalaslara veya gerilen muşambalara, yelken bezlerine verilen addır.

FIRTINA YELKENLERİ (فورتنه یلکنلری) [Bah.] Umumiyetle yan yelkenlerine verilen addır. Fırtınalı havalarda kullanılan yan yelkenleri daha kalın bezden ve nispeten alelâde zamanlarda kullanılanlardan cesamette daha küçük olarak yapılır. Eskiden harb gemilerinde kullanılan küçük cesametteki randalara (mincana) ismi verilirdi.

FISK (فسق) [Fık.] Huruç alelhak yani Cenab-ı Hakkın emrini terketmek, günah işlemek mânasına gelir bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan fisk, fenalık demektir. Cem'i fuskuktur. Doğru yoldan ayrılp günah işlemek mânasına gelen müradifi fücûr ile birlikte fisk u fücûr şeklinde de kullanılır.

FİSKİYE (فسکیه) [San.] Suyu muhtelif şekillerde yukarıya doğru fıskırtan ve ekseriya havuzların ortasına yapılan borunun üzerindeki aletin adıdır. Buna Arapçası olan fevvare denildiği gibi Türkçe olarak fıskırak da denir.

FİSKİYE FIRILDAĞI (فسکیه فیرلداغی) [San.] Fıskiyelerin tepesine takılan ve gelen suyun kuvvetiyle dönerek suyu etrafa savuran küçük çarkın adıdır. Eskiden konakların bahçelerindeki havuzların fıskiyelerine takılırdı.

FİŞKA (فشقه) [Bah.] Demiri kaldırıp tırnağını papuca oturtmak için kullanılan sâbit veya mütaharrik bir ağacın adıdır. Buna «fışka metaforası» adı da verilir.

FİŞKA ETMEK (فشقه ایتmek) [Bah.] Demiri fışka palangasıyla kaldırmak yerinde kullanılan bir tâbirdir.

Fİ (فی) [Mal.] Baha, kıymet, bedel yerinde kullanılan bir tâbirdir. Cem'i fiattır.

FIAMANİLLÂH (فی امان الله) [Hal.] Allah'ın hıfz ve sıyanetinde demektir. Allah Kerim mânasına da gelir.

*Huda saklar hatalardan adalet eyliyen şahı
Ne gam dîngada ukbada olursa fiamanillâh!
Veysî*

FİDYE (فدیة) [Huk.] Bir kimsenin esirlikten veya başına gelen bir belâdan kurtulmak için kendisi veya kendi namına başkası tarafından verilen para hakkında kullanılan bir tâbirdir. Can kurtarma akçası demektir. Arapça kurtulmak mânasına gelen necatla birleştirilerek «fide-i necat» suretinde de kullanılır.

§ [Bah.] Bir geminin düşman veya korsan denilen deniz haydutları tarafından durdurulması halinde gemi ve yükünü kurtarmak maksadıyla verilen şeyler hakkında da kullanılır. Verilen fideye, rehinelere gemi ve kurtarılmaya masraflarıyla birlikte büyük avariyaandır.

*Ne kaldı vermediğin bir çürük hayatın için?
Sayılsa ah giden fidyeler necatın için?*

Mehmet Âkif

§ [Fık.] Bir fakirin sabahlı akşamı bir günlük yiyeceği yerinde kullanılan bir tâbirdir. Aynı zamanda ihtiyarlık veya hastalık dolayısıyla takat getirilemeyen orucun bedeli demektir. Fideye (وعلى الذين يطعمونه الخ.) ayetiyle tefsir olunduğu gibi çalışıp kazanma iktidarı olmayan birinin bir gün karnının doyurulmasıdır.

Fitra ile bunun farkı fitrada zekât gibi temlikin şart olması, fidyede ise it'am suretinde olduğu gibi ibahenin kâfi bulunmasıdır. Fideye verilecek fakirin mûtaaddit olması da şart değildir.

Fideye; acizlerinin devamı şartıyla ihtiyarlara mahsus olduğundan özür sahipleri için özürlerinin zevalinde kazadan başka bedel caiz olamaz.

Fidye; bir de (savm-ı ebet = daimî oruç) nezreden hakkında cari olur ki ömrü oldukça her gün oruç tutmayı nezreden kimse zavf düşüp nezrini yerine getirmeye kaadir olmamak veya kudreti var iken birkaç gün yemiş olmak takdirinde kazaya imkân olmadığından fidye verir.

Fidye verecek olan kimse onu vermeye kaadir değil ise Allah'tan istigfar eder, yani Hakkullah'ta olan taksirinden dolayı af diler.

Fidye ancak binefsihi asıl olan oruçta caiz olur Asıl olmayıp da başka bir şeyden bedel olan savmda, meselâ sıyamen olan kefarete bedelinden, fidye verilemez. Çünkü bedelin bedeli olamaz.

FİDYE-İ NECAT (فدية نجات) [Ask.] Bir kimsenin esirlikten veya başına gelen bir belâdan kurtulmak için kendisi veya kendi namına başkası tarafından mecburen verilen para ve saire hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yalnız «fidye» suretinde de kullanılır. Tâbirin karşılığı can kurtarma akçası demektir.

FİHRİST (فهرست) [San.] Bir kitabın ihtiva ettiği fasıl ve bapları kısaca ve ekseriya alfabe sırasıyla gösteren cetvel mânasına gelir bir tâbirdir. Kitap isimlerini havi olan defterlere de bu ad verilir. Arapçası olan «fihrist» de o mânaya gelir. Ayrıca bir defter halindeki fihristlere «fihrist defteri» denilir.

§ [Mim.] Eskiden yapılarda usta ve amelelere verilen ücretlerle sarfolaran malzemenin müfredatını toplayıp umum masrafı bulmak için yapılan müfredatlı hesaba da fihrist denilirdi.

Fihrist-i kârname-i tekvin-i nüh siphr
Maksud-ı kârhan-e ibda-i künfekûn
Fuzuli

FİHRİST DEFTERİ (فهرست دفتر) [San.] Muhtelif maddelerin kayıtlı oldukları yerleri göstermek üzere ayrıca tutulan deftere verilen addır. İstenilen şeyi kolaylıkla bulmak için bir kitabın baş veya sonundaki bu türlü hulâsalarla diğer muhtelif maddelere ait defterlerde yine bu şekildeki kısaltmalara sadece «fihrist» denir.

Fİ-İ MİRİ (فی میری) [Mal.] Hükümetçe konulan fiat mânasına gelir bir tâbirdir. Miri fiatı demektir.

FİLAR (فيلار) [Kıy.] Şıpsıp, terlik nev'inden ökçesi hafif ayakkabının adıdır. Bunun sadeleri olduğu gibi sırmalı ve incili olanları vardı. O gibilere «sırmalı filar» denilirdi. Sa-

raylıların giydikleri bu ayakkabı bedeli olarak alâkalılara para verilir ve verilen bu paraya «filar baha» denilirdi.

FİLARİBAHA (فيلار باها) [Sar.] Saraylıların giydikleri ayakkabı nevilerinden birinin bedeli olarak verilen para mânasına gelir bir tâbirdir. Ayakkabı parası demektir. Filar, şıpsıp nev'inden hafif ve ökçeli ayakkabının adıdır.

FİLAYA I (فيل آي) [Mim.] Cami ve hamam gibi büyük binalarda kubbe ve kemerleri tutmak üzere yapılan kârgir veya taş müdevver veya menşuri kalın ayaklara verilen addır.

FİL BAKAN (فيل باکان) [Sar.] Saraydaki fillerin hizmetlerini görenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar has ahıra bağlı deveçiler meyanında idiler.

FİLCAN (فيلجان) [Mus.] Eski çalgılardan birinin adıdır. Sayın üstat Hüseyin Sadettin Arel Meragalı Abdülkaadir tarafından «saz-ı kâseha» diye zikredilen saz olması ihtimalini ileri sürmektedir. Bu saz Abdülkaadir'in ifadesine göre babası tarafından icadedilmiştir. Birkaç bardağın içine birbirinden farklı yükseklikte su konulur. Bardağın içinde su ne kadar fazla olursa o bardağa dokunulunca çıkan ses o nispette pestleşir ve bardak ne kadar boş olursa o derece tizleşir. Bu suretle istenilen miktarda bardak alarak içlerine arzu edilen sesleri verecek derecede su konulur. İki elde tutulan birer tokmakla bardaklara vurularak çalınır.

FİLİBECİK (فيلبيك) [Coğ.] Drama ile Pravişte arasında Makedonya'nın eski bir şehrinin harabeleri bulunan yerin adıdır.

FİLİBE NAZİRİ (فيلبي نازري) [Ida.] Filibe'de yetiştirilen pirinç işlerine bakan memurun unvanı idi. Maiyetinde kâtip ve ambar memuru gibi memurlar vardı.

FİLİKA (فيلكا) [Bah.] Harb gemilerinde kürek veya yelkenle yürütülen güvertesiz ufak gemilere verilen addır. Bunların muhtelif tipte yapılmışları ve mütaaddit kürekle işletilenleri vardır.

FİLİKACI (فيلكاجي) [Bah.] Harb gemilerindeki kürek veya yelkenle yürütülen ve filika adı verilen ufak gemilere bakmak ve baktıkları filikalarda kürek çekmek üzere ayrılmış mürettebata verilen addır.

FİLİNTA (فيلنطة) [San.] Kısa namıhlı, çakmaklı tüfekler hakkında kullanılır bir tâbirdir. İngilizce çakmak demek olan filint'ten alınmış-

tır Menzil ve ağırlığı diğer tüfeklerden az olduğu için «kısa tüfek» de denilirdi.

FİL-İ ŞENİ (فيل شني) [Huk.] Irza vuku bulan tasallut hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bununla beraber mutlaka cima' mânasına değildir.

FİLİZ KIRAN (فيليز كيران) [Tak.] Mayıs ortasına doğru esen bir fırtınanın adıdır. Buna filiz koparan da denilir. Yeni yeşeren ağaçlarda tahribat yaptığı için bu ad verilmiştir.

FİLMESEL (فيلمسئل) [Hal.] Misal olarak, meselâ, faraza yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Sadr-ı Haşderşiyem kim bir nazarla mehveder
Saff-ı düşman filmesel olsa cibâl-i âhenin
Lâ

FİLO ETMEK (فيلو ايتك) [Bah.] Rüzgârı arkaya alıp yelkenleri boşaltmak, işletmemek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

FİLÖRİ (فيلوري) [Mes.] Flöri yahut flörin; Milâdî on birinci asırdan evvel (Filoransa şehrinde darp ve üzerinde bir zambak çiçeği resmedilen altılara verilen addır. Bu isim mahall-i darptan ve üzerlerindeki çiçekten dolayı verilmiştir. Bilâhara bu da, Avrupa memleketlerine yayılmış ve altın meskûkâta flörin isminin verilmesi taammün eylemiştir. Osmanlılara da aynı suretle intikal ettiğinden altın paralar hakkında bu ad kullanılmıştır.

Adını çiçek mânasına gelen flör'den almış olmak dolayısıyla doğrusu flöri olması icabeden bu para Türk fonetiğine uydurularak filöri suretinde telâffuz olunurdu.

Osmanlı padişahlarından ilk altın para bastıran Fâtih'tir. Hicrî 883 (1478) senesinde İstanbul'da basılmıştır. Bununla beraber ikinci Sultan Mehmed'in sikkelerine ayrı bir ad verildiğine dair Osmanlı tarihlerinde malûmat mevcut değildir. Zâhir halden bunun için bi-deyeten yalnız altın lâfzının istimaliyle iktifa olduğu anlaşılıyor.

Araplar altın meskûkâta (dinar) adını verdikleri halde Osmanlılarda bu isim (dirhem) gibi terkölunarak yerine altın tâbiri kaim olmuştur.

Altın kelimesi Mogol lisanından alınmıştır. O lisanda (altan) lâfzı filasıl külçe halinde olan altın mânasını ifade eylediği halde sonraları hassaten Acemistan Mogolları nezdinde zer-i meskûk mânasına kullanılıp bilâhara Osmanlılara intikal ettiği vakitte dahi aynı mânada istimal olunmuştur.

Osmanlı altınlarının zuhûrundan evvel ecnebi altınları memleket dahilinde tedavül ediyordu. Hattâ ondan sonra da Osmanlı ülke-

sinde yabancı altınlarının tedavül ettiği tarihlerdeki kayıtlardan anlaşılıyor. Ecnebi altınları umumi harbde kâğıt paraların çıkması üzerine Osmanlı meskûkâtı gibi piyasadan çekilmiştir.

Ecnebi altınları bilhassa onuncu ve on birinci asırlarda yazılan Osmanlı tarihlerinde mensup oldukları memleket ismiyle yazılıdır: Venedik dükası. Macar altını gibi. O meyanda (filöri) tâbirine de sık sık tesadûf olunur. Filöri tâbiri Osmanlı müverrihleri tarafından Osmanlı altınları hakkında da istimal olunmuştur. Peçevi, Kâtip Çelebi ve Koçu Bey gibi meşhur müellifler Osmanlı altınlarını hemen daima filöri tâbiriyle zikretmişlerdir. Hattâ Kâtip Çelebi «Fezlekesi»'nde bilmünasebe «keser paralanıp filoriler sarı çiçek gibi ortalığa yandı» demektir.

Osmanlı altınları hakkında Osmanlı tarihlerinde sadece «altın» veya «nakit altın» veya «sikke-i hasene» gibi tâbirata da tesadûf olunmaktadır.

Birtakım ecnebi müverrihleri Osmanlı altınlarının evailde «Sultanî» namıyla yadolduğu gibi Yavuz Sultan Selim'den bed' ile Mısır'da ve betahsis Cezair, Tunus ve Trablus garp gibi darphanelerde kesilen Osmanlı altınlarına kezalet oralarca «dinar-ı sultanî» veya yalnızca «Sultanî» itlak olunduğunu söylemektedirler. Ancak gerek İstanbul'da ve gerek Rumeli ve Anadolu kıt'alarında «Sultanî» ismi altınlar için zebanzet olmamış, bu tâbir yalnız Arabistan, Hicaz ve Mağrip taraflarında istimal olunmuştur. Mahaza Irak ve Mısır fütuhâtından başlayarak her asrın askerî ve siyasi vaziyetine ve daha sonraları intihap olunan nakış ve hatların şekil ve tertibine ve bazan sahibinin namına ve mahall-i darbına göre Osmanlı meskûkâtına birçok isimler verilmiştir.

Fâtih'in bastırdığı altınların vezin ve ayarları için 100 adedi 110 dirhem yani beheri 1 dirhem, 1 kırat ve 23 buçuk ayarında olan Venedik dükası esas ittihaz kılınmıştır. Bu vezin ve ayar sabit bir madde olduğu gibi müverrihlerin bazıları da böylece zaptetmişlerdir. Bunların Osmanlı altınları için esas olarak kabulü o zamanlarda Venedik Cumhuriyeti'nin ticari muamelelerde şarktaki nüfuzundan ileri gelmiştir. Osmanlı padişahları tarafından bastırılan altınlar Fâtih zamanında ittihaz ve kabul olunan işbu esas üzerine üç asır devam eylemiştir.

Taşra darphanelerinde kat' ve darbolunan altın Osmanlı meskûkâtının birincisi «Siroz = Serez» da ve ikinci Bayezit'in saltanatı zamanına müsadif 886 (1481) senesinde basılmıştır.

Osmanlı altınlarının rayici hakkında İsmail Galip Bey (Takvim-i Meskûkât-ı Osmaniye s. 69) şu malûmatı vermektedir: «Osmanlı müverrihleri bu sırada dahi altınların kaç Osmanlı rayici olduğunu sarahaten bahsetmemişlerdir. Ancak Sultan Selim-i evvel devrinde görüleceği veçhile Solakzade Mehmet Efendi cülûs-ü Selim Hanide altınların altmış akça rayici olduğunu beyan ve tahrir eylemesine bakılırsa Sultan Bayezit Hanın tamamıyla değilse de evahir-i saltanatında altınların altmış akça-i Osmani rayici bulunduğu istidlâl olunuyor. Diğer taraftan (Hammer) müverrihîn-i kadimeden (Minavino) nun rivayetine istinaden o zamanlarda dükaların elli üç akça ettiğini ve Mösyö (Belen) dahi on altıncı asr-ı Milâdinin ilk senelerinde Sultanî altınının elli dört akça kıymeti olduğunu (Lonkladius) nam müverrihin rivayet eylediğini yazmışlardır.»

Altının rayici İkinci Bayezit'in saltanatının sonlarından başlayarak Sultan Selim-i Evvel devrinde mütemadiyen altmış akça rayicinde kalmış olduğu gibi Kanuni ve İkinci Selim zamanlarında da öylece devam eylemiştir. Ancak bu rayiç Mısır ile Hicaz ve Yemen kıtalarında değişikliklere uğramıştır İstanbul'da ve memleketin diğer yerlerinde altmış akçaya tedavül eden altınlar, Mısır'da seksen akçaya, Yemen'de ise daha fazlasına geçiyordu.

Müneccim başının rivayetine göre (Cilt 3, s. 242) bu altınlar Yemen'de üç yüz akçaya giderek bin akçaya geçer olmuştur.

Üçüncü Murat'ın cülûsü üzerine altı yedi sene altınların altmış akçadan ibaret olan rayici tebeddül etmemiş ise de muahharen akçaların vezinleri üç kırattan iki buçuk kırata kadar tenkis edilmiş olması altın rayicinin artmasına sebeb olmuş ve 989 (1581) da altının rayici yetmiş akçaya çıkmıştır. Bunun üzerine altının eskisi gibi altmış akçaya tenzili hükümetçe resmen ilân olunarak 992 (1584) senesine kadar bu hal devam edebilmişse de gümüş sikkeler hakkında kanuni devrinde müttehar kararın tebeddülü üzerine altının rayici yüz yirmi akçaya fırlamıştır. Üçüncü Mehmet zamanında iki yüz yirmi akçaya kadar yükseldiği halde Yemişçi Hasan Paşa'nın kaymakamlığı sırasında kestirilen yeni sikkeler dolayısıyla altının rayici 120 akçaya düşmüştür. Birinci Mustafanın ikinci defaki saltanatında 150 akçaya, Murat'ı Rabiin evahir-i saltanatında ise iki yüz elli akçaya çıkmıştır. Muahharan bir miktar tenezzül etmiş ve Sultan İbrahim zamanında 160 akçaya kadar düşmüştür. Bu inip çıkma meselesi akçanın rayiciyle mütenasip olarak inip çıkmakta devam eylemiştir.

Sikkelerin intizamı noktasından en ziyade altınlarda itina edilip gümüşler altınlardan ve bakırlar da gümüşlerden daha aşağı bir halde basılıp ve altınların esas vezinleri hemen daima muhafaza edilmiştir.

Birinci Sultan Ahmet zamanında altın para basılışında intizamsızlık eseri mevcuttur. Bilhassa garp darphanelerinde kesilenler pek fena bir halde bulunmaktadır. Yine bu zamanda basılan altınların vezinlerinde de noksanlık vardır. İkinci Osman zamanında da aynı hal devam etmiştir Dördüncü Murat'ın saltanatının ilk zamanlarında basılan altın paralar pek bozuktur. Fakat bilâhara aletler teccit olunmuş ve altınlar sonraları daha iyi bir surette basılmıştır.

Son zamanlarda filöri, filorin 12 kuruş rayici olan Avusturya'nın gümüş paralarından birinin adı olarak kullanılırdı.

FİNCAN ZARFI (فنجان ظرق) [San.] Fincanın sıcaklığından elin yanmaması için fincanı içine koyarak tutmaya mahsus tahta veya maddenden yapılmış içi fincan şeklinde oyuk ayaklı kabın adıdır. Bunların gümüşten, altından, zerkerdandan gayet süslü yapılmış olanları vardır. Bosna'da yapılan gümüş telkârî zarflar bir zamanlar çok moda olmuştur.

FİRADE (فرايد) [Mes.] Altında 916 2/3. gümüşte 830 olan nizamî ayarı ifade eder bir tâbirdir. Bu tâbir darphane istilahlarındandır.

FİRAŞ-I KAVİ (فراش قوی) [Fık.] Evli kadının firaşı mânasına gelir bir tâbirdir. Arapça firaş; döşek, yatak demektir. Bununla bilâ-davet neseb sabit olup nefy ile neseb nefy olunmayup lâkin laan ile nefy olunur.

FİRAŞ-I MÜTEVASSİT (فراش متوسط) [Fık.] Ümm-ü Veleddin firaşı mânasına gelir bir tâbirdir. Arapça firaş; yatak demektir. Firaş-ı mütevassıt da bilâ davet neseb sahih olmaz.

FİRAŞ-I SAHİH (فراش صحيح) [Ter.] Nîkâh ve mülk-i yemine müstenit bulunan istifraş mânasına gelir bir tâbirdir. Mülk-i yemin bir kimsenin temellükünde bulunan cariye demektir. Binaenaleyh bu iki şarta dayanan istifraştan, meydana gelecek çocuk varis addolunur. Ancak, cariye-i istifraştan husule gelen çocuğun kendisinden olduğunu müstefrişin söylemesi lâzım gelirdi.

FİRAŞ-I ZÂİF (فراش ضعيف) [Fık.] Cariyenin firaşı mânasına gelir bir tâbirdir. Arapça firaş, yatak demektir. Dâvasız bununla neseb sabit olur.

FİRDEVSİYYE (فردوسی) [Sof.] Kibreyye tarikâtı şubelerinden (kollarından) birinin adıdır. Rükniyye de denilir Rükneddin-ül-Firdevsi tarafından tesis olunmuştur. Rükneddin-ül-Firdevsi Bedrettin-i Semerkendî'nin mürit ve halifesi idi. Kibreyye tarikâtının öteki şubeleri şunlardır: Bahaiyye, Halvetiyye, Nuriyye, Hemedaniyye, Nur-ı Bahşiyye, Berzenciyye.

FİRENGİ DELİKLERİ (فرنكي دليكلري) [Bah.] Güvertede her nevi suyun akıp denize gitmesi için alabandda yalı kütükleri üzerinden açılan deliklerin adıdır. Bu delikler ekseriya amuden açılmakta ise de bir miktar başa meyilli olarak açıldıkları surette yine o kadar suyu ihraç edebilecekleri gibi geminin yalpası esnasında suyun kolaylıkla içeriye girmemesini mucip olur.

FİRENGİ MORİLELERİ (فرنكي موريلهري) [Bah.] Firengi delikleri kapaklarına verilen addır. Bunlar iki nevidir: Bir nev'i denizli halvalarda suyun içeriye girip güverteleri ıslatmaması için top ambarı güvertesinin firengilere ya bordadan geçirilip içeriden sıkıştırır veya ortası delik ve küçük olan sonu meşinden yapılma bir sopayla iç taraftan güvertenin rüzgâr altı firengilerine konulur. Diğer nev'i de sıcak iklimlerde bulunduğu veya arma karalandığı veya gemide ateş zühûr ettiği esnada güverteye dökülen suyun tekrar denize gitmesi için firengi deliklerine vurulurdu. Bu kapaklar her iki nevide de alelâde tıpadan başka bir şey değildi.

FİRKATE (فركته) [Bah.] Buharlı gemilerin icadından evvel Osmanlı donanmasında harb gemisi olarak kullanılan teknelerden birinin ismidir Osmanlılar denizde ilk defa (Kara Mürsel) adını verdikleri şimdiki Marmara tipindeki gemilerle görünmüşler ve bilâhara Venedik harb gemilerini takliden sefinelerin cesametlerini tezyit ve şekillerini tebdil etmişlerdir. İşte bunlardan 10—17 oturağa kadar olanlarına (firkate) ve küçüklerine de (Kırlangıç) denilirdi. Bunlar zamanımızın sürat vapurları makamında gayet lüzumlu ve faydalıydılar. Daima donanma maiyetinde bulunarak karakol hizmetini ifa ederler ve muhabere hususunda istihdam kılınırlardı. Bu sınıfa mensup gemilere Şimalî Afrika denizcileri tarafından «Yefan» ve «Selose» namı verilmiştir. Firkate namını alan gemiler Osmanlılar tarafından icad olunmamış olup ilk çağ'dan beri kullanılmakta idiler. İtalyanların (Frigata), İngilizlerin (Frigate), Fransızların da (Fregat) tesmiye ettikleri gemilerin dahi bu sınıf sefaından

ibaret oldukları isimlerinin benzerlikleri delâletiyle anlaşılmaktadır. Bu isimler Gotlar ve Lâtinler tarafından kullanılmış olan güvertesiz muharebe gailerinin tesmiye olundukları (Fargot) ve (Aphractus) namlarından birisi bittah-rif vücuda getirilmiştir. Firkateler uzun ve dar kürek ve yelkenle müteharrik, seri gemiler oldukları cihetle eskiden bütün Akdeniz denizcileri taraflarından kullanılırlardı. Daha sonraları yani onsekizinci asır ile ondokuzuncu asrın iptidalarında Avrupalılar tarafından bu nam ile yirmiden yirmi beşe kadar top çeken ve karakol hizmetinde kullanılan kapaktan küçük harb gemilerine tahsis edilmiş olmakla Osmanlılar tarafından dahi Avrupa bahriyuna takliden ve fakat firkateyn suretinde tahrif edilerek bu tip gemilere tahsis kılınmıştır.

«Kamus-u Bahri» de «firkateyn: ahşap süfen-i cerriyenin güvertesinin altında bir batarya topu havi olan gemilerdir ki «sürat-i sey-re malik ve suhuletle idaresi mümkündür. Bunlar otuz ikiden elli topa kadar havi olup daha büyük cesametten olan firkateynler de vardır ki güverte ve top ambarlarında birer sıra topu havi olmakla mecmuu yetmiş dört topa bâliğ olurdu» deniliyor.

Firkate; kalite, perkende gibi harb donanmasında tarassut, muhabere, sığ sularda hareket, muattal gemileri cer, icabında ateş kayığına tahvil gibi hizmetlerde kullanılırdı.

FİRKATEYN (فركتين) [Bah.] Buharın icadından evvel kullanılan harb gemilerinden birinin adıdır. Bu gemiler güvertelerinin altında bir batarya topu havi ve sürati sey-re maliktiler. Otuz ikiden elli topa kadar olanlar bulunduğu gibi güverte ve top ambarlarında birer sıradan cem'an yetmiş dört topa kadar olan büyükleri dahi mevcuttu.

Firkateynlerin üç direği vardı. Üçü de kaba sorta olurdu. Mürettebatı bin beş yüzu bulanlar vardı.

Bataryasında topları mükemmel olup da güvertesinde top bulunmayan firkateynlere «meze firkateyn» denilirdi. Aynı tâbir tavlou ol-mayan firkateynler hakkında da kullanılırdı.

Bir firkateynin güvertesine fazla top konarak güverte bordası bir kapağın palavra bataryası gibi beyaza boyanırsa «meze kapak» ismini alırdı.

FİROĞRA CUVARA (فروغرا جوارا) [Bah.] Pek eski tarihlerde ateş gemilerine verilen addır.

FİRÜZE (فروزه) [San.] Yeşilimsi mavimsi renkli ziynet taşının adıdır. Arapçası «Pi-

ruze» dir. Nişabur şehri civarında çıkar. Nazara karşı bir tılsım sayıldığı gibi Avrupalılarca düşme kazalarının tehlikesizce geçirilmesi temin ettiğine inanılır. Yüzüklerde kullanıldığı gibi bazı altın ve gümüş işleri ve silâhlar üzerinde kakma olarak süslemeler de yapılır. Gökyüzü karşılığı olarak Kubbe-i Firuze fam, mavi gözlü birine Çeşm-i Firuze fam suretinde kullanılmıştır.

FİSERİLİLLÂH (فی سبیل الله) [Hal.] Allah yolunda mânasına gelir bir tâbirdir. Bunun yerine hasbeten lillâh da kullanılır.

FİSKE DAİRE (فیسکه دائره) [Mus.] Defe vurma usullerinden birinin adıdır. Üstadlar musikî usullerini, def'e sağ el ile fiske vurma suretiyle belirtirler. Eyyubî Zekâî Dede ile Muzikalı İsmail Hakkı Bey fiske daire çalmakta meşhur idiler.

FİSKE KONDURMAMAK (فیسکه قوندورمانم) [Hal.] Mecaz yoluyla şiddetle korumak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Fiske, baş parmak üzerine bükülen orta parmağın birdenbire açılması ile vurulan darbe demektir.

*Benzer ol hoş kokulu kayruğu âlâ miske
Kokların burnuma vurmazsa efendim fiske.
Şinasi*

FİSKE ŞAMDAN (فیسکه شمندان) [San.] Küçük el şamdanlarına verilen addır. Bina içinde bir yerden bir yere gidilirken önünü görmek için elde taşınır ve oda ve sofalardaki şamdanlar bununla yakılırdı. Fiske şamdanı suretinde yazan Hüseyin Kâzım Bey «Türk Lügati» nde bunun için «Cami ve türbelerdeki kandilleri yakmak için kullanılan fitilli el şamdanı» izahatını vermiştir.

FİSKE TAŞI (فیسکه طاشی) [Hal.] Fındık büyüklüğündeki yuvarlak taşlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Başparmakla şهادet veya orta parmak arasına sıkıştırılarak fiske vurulmak suretiyle atıldığı için bu adı almıştır.

*Fiske taşıyla eğer vurulursa gülşende
Bülbül-i zâre Kayalar kadar olmaz meskende
Sevahilnâme - Fenni*

FİSTAN (فیستان) [Giy.] Kadınların bellelerinden aşağı giydikleri geniş ve uzun elbisenin adıdır. Arnavutlarla Rumların dizlerine kadar giydikleri kırmalı elbiseye de bu ad verilir.

§ [Bah.] Direklerin güverte ısıkaçalarını sudan muhafaza için üzerine kalın burandan çevrilen kılıflara veya ağaçtan yapılan çerçevelere verilen addır.

FİSEK (فیسهك) [Ask.] Kurşun yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eski yazıda fişenk suretinde yazılırdı.

FİSEKHANE (فیسهكخانه) [Ask.] Fişek imalathanelerine verilen addır. Fişekhane-i âmire suretinde de kullanılırdı.

FİSEKLİ ÇARŞAF (فیسهكلى چارشاف) [Kıy.] Çarşaf nevilerinden birine verilen addır. Çubuklu olması bu adın verilmesine sebep olmuştu.

FİSEKLİK (فیسهكلك) [San.] Silâhlı efradın üzerinde bulundurulması icabeden ihtiyat fişekleri koymak üzere meşinden yapılmış gözlü kemerler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Şimdi bunun yerine palaska kayışlarına geçirilmiş kütük denen meşin kutular vardır.

§ [Bah.] Sartiyenlerin dolandıkları gabye kapelesine yakın bastikalı çembere de fişeklik denir.

FİTİL (فتیل) [Öl.] Eskiden ağırlık ölçüsü olarak kullanılan dirhem kesirlerinden birinin adıdır. Dirhem dörtte birine «Denk», dengin dörtte birine «Kırat», kıratın dörtte birine «Fitil» denilir. Fitil ikiye ayrılarak her birine «nakir» ikiye tefrik olunan nakir'in her bir kısmına «Kıtmir», keزالik ikiye ayrılan Kıtmir'in her birine «Zerre» denilirdi. Birbuçuk dirheme «Miskal», kırk dört okkaya «Kantar», dört kantara «Çeki» adı verilir.

§ [San.] Eski fitilli tüfeklerin namlusundaki baruta ateş vermek için kullanılan kü-kürtlü ip veya kaytan parçasının adı idi

Mum veya kandilin yanması için mumun ortasına veya bir şamandıra ile yağın üstüne konulan ve yakılan ipliklerden yapılma kaytan parçasına da fitil denilir. Eski çırağların ve toprak kandillerin emziklerine takılan bükülmüş pamuk veya bez parçalarına da bu ad verilir.

§ [Top.] Topa ve lâğıma ateş vermek için baruta ıslak batırılıp güneşte kurutulmuş bükmenin adıdır. Fitilli almak; mecaz yoluyla birdenbire hiddet etmek, telâş etmek demektir. Fitillemek, fitil vermek de kızdırmak, birinin aleyhinde kıskırtmak mânasına gelir.

Doldurap humbara-i mefsedetî

Başına patladı aldıkta fitti

Sururi

§ [Tib.] Cerahat ve irin yapan yaralara konulan bükülmüş ince bez veya ipliğe de bu ad verilir.

*Fitil-i lûtf ile cerrah-ı çiredest-i kaza
Kodu cerahat-ı egyptama merhem-i kâfûr
Nabi*

FİTİLİ ALMAK (فتیل آلتی) [Hal.] Mecaz yoluyla vesveseye düşmek, telâş etmek, birdenbire hiddet etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

FİTİLLEMEK (فتیللہ مک) [Hal.] Hiddetini tahrik etmek, kızdırmak yerinde kullanılır bir tâbirdir,

FİTİLLİ MUSKET (فتیللی موسکت) [Ask.] Eski ateşli silâhlardan birinin adıdır. İlk silâh olan fitilli tüfeklerden sonra fitilli musket, zemberekli musket yapılmış, bunları çakmaklı tüfekler takibetmiştir. İlk tüfekler ağır olduğundan meterislerde kullanılmıştır. Bu cihetle bunlara (Meteris tüfeği) de denilirdi,

(Monte Gucol) Türk fitilli musketleri için şunu söylüyor: Türk musketi bizimkinden uzun ise de çapları daha küçüktür. Otların tüfenk endazlarında palaska ve hartuçluk olmadığından doldurmak için bizimkilerden daha ziyade dik-kat sarfederler. Ancak demirlerinin suyu gayet iyi olduğundan musketleri, kurşunlarının ağırlığı kadar ağırlıkta olan barutla doldurulur ve bu cihetle menzil ve tesirleri bizimkinden daha ziyade olur. Bir de Türk tüfek endazlarında «Furşet» yani iki demir parçasından ibaret olup Tüfeği üstüne dayıyarak nişan almakta müstamel olan çatal olduğundan nişanları daha hatalıdır. Fitilleri bükme pamuktur.»

FİTİLLİ TÜFEK (فتیللی توفهك) [San.] İlk silâhlardan birinin adıdır. Buna (Kapsüllü tüfek) de denilirdi. Fitilli veya kapsüllü denilmesinin sebebi, aynı cinsten tüfekteki çakmağa ve taş mukabil bunda horoz ve kapsül bulunmasından ileri geliyordu. Ağzından dolan bu tüfekler şimdiki çifteler gibi horozun kapsüle çarpmasıyla ateş alırdı.

FİTİL OTU (فتیل اوتی) [Ask.] Fitilli denen tüfeğin barutu yerinde kullanılır bir tâbirdir. Ot, barut demektir. Fitil otu, diğer harb levazımı gibi, cebeci ocağı tezgâhlarında yapı-lırdı.

FİTİL TAHTALARI (فتیل تھتالری) [Bah.] Alabandada iki lombara arasına vurulan kap-lamanın adıdır. Güvertelerin alabandaya yakın iki lomber arasında bulunan kısmına da «Man-ga» denilir.

FİTİL VERMEK (فتیل ورمک) [Hal.] Ateş-lemek, mecazen kızdırmak, ifsat ve igva etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

FİTNE (فتنه) Dival işi denilen işlemler-de masura makamında kullanılan âletin adıdır. Sırma veya kılaptan buna sarılır, mukavva veya meşinden kesilerek meydana getirilip gergefe geçirilen kumaşın üzerine teyellenmiş olan çi-çek ve şekiller bununla sırma veya kılaptana kaplanırdı. Yirmi santim uzunluğunda, bir bu-çuk santim eninde, dört köşeli, abanoz, şimşir veya diğer sert bir ağaçtan yapı-lırdı. Süs için başlarına fildişi ve sade f işlenmişleri de vardı.

FİTRÂK (فتراک) [San.] Atın terkisi, terki kayışı, eğerin ardındaki tasma mânalarına gelir bir tâbirdir.

FLÂDOR (فلادور) [Bah.] Çarmıkları dol-durmak ve istenilen vaziyette bulundurmak için bogatların gözlerinden donanan hataların adıdır.

FLÂDOR BAĞI (فلادور باغی) [Bah.] Ar-ma kasalarını birbirine veya babafingo mar-sipetlerinin hamayli tarafındaki çımasını yahut bir ucu kasalı herhangi bir halatı serene bağ-lamakta kullanılan bağın adıdır. Buna Marsi-pet bağı da denir.

FLÂDOR CEVİZİ (فلادور جویزی) [Bah.] Çarmık flâdorlarının çımalarına kolları açıla-rak her kol diğer kolların hepsinin altından alı-narak ve halatın bedenini dolastıktan sonra yine kendi doblını içinden yukarıya çıkarılarak yapılan cevizin adıdır.

FLÂDOR KASA (فلادور قاسه) [Bah.] Bir halât çımasına yapılan dikiş kasa; ortasın-dan kesildikten sonra kesik çımalar üzerine tekrar bir kasa yapılarak vücuda getirilen bir kasadır. Bu kasalar üzerine flâdor bağlanarak bir direk veya serenin herhangi bir noktasın-daki kutru kuşatabilir. Buna «Çatal Kasa» da denir.

FLÂNDRA (فلاندرا) [Bah.] Harb gemile-rinin ve bilumum beylik gemilerin (muavin se-fineler) grandi direklerine çekilen ensiz ve uzun gerit sancakların adıdır. Gemi kumandanlarına «suvarilerine» mahsus olan bu fors yalnız san-cak gemilerine çekilmez. Pek eskiden kaptan paşalara mahsus dörtköşe sancaklar altına ayrıca iki çatal flândra çekilirdi. «Lehçe-i Os-mani» de İtalyancadan alınmış olan bu tâbirin Türkçesi «Alav» olarak gösteriliyor.

FLOK (فلوک) [Bah.] Cıvadraya sürülen çubukların nihayetlerinden pruva direği kape-lelerine alınan lârmolar üzerine açılan üç köşe yelkenlerin adıdır. Bunların en dışındakine «Kontraflok», içerdeki «Büyük Flok» denir.

Kontraflok Kontra baston ve büyük flok büyük baston üzerine açılır. Puruva gabya istiralyası üzerine açılan trinketine flok, ana istiralyası üzerine açılana da veledibarka floga (Istranca) denilmektedir.

FOA SERENİ (فواسرى) [Bah.] Üç direkli yelken gemilerinin mizana direklerindeki serenleri en altında bulunanının adıdır. Bunun üzerine yelken açılmaz, cundalarına mizana gabya iskotaları alınır ve muharebe sancakları çekilir. Buna yalnız «Foa» denir.

FODLA (فدلة) [Vak. - Ask.] Yassı pide şeklinde yapılan bir nevi ekmeğin adı idi. Özlü undan yapılmazdı. Çünkü özlü un yumuşak olur ve çabuk parçalanırdı. Fodla saraylılar için yeni sarayda harcı furunda, yeniçeriler için ocağa bağlı furunlarda yapıldığı gibi hayır müesseseleri olan imaretlerin ilgasına kadar oralarda da yapıldı. Ocak furunlarında yapılan fodlalar ocaktaki muayyen şahıslarla av köpeklerine, imaretlerde yapılanlar da vakıf şartları mücebbince müstahaklarına verildi.

Medrese talebesine vermek üzere imaretlerde yapılan fodlalar yeniçerilerin tam ve yarım tayın ekmekleri gibi doksan dört, yahut kırk beş dirhemdi. Medreseye yeni giren talebeye mülâzım istihkakı olarak bir tam fodla verilir, hõcre sahibi olunca bir misli arttırılırdı. Herhangi bir vakıftan ayrıca megrutası varsa üç, dört fodlaya kadar sahip ve müstahak olanlar da vardı.

Sarayda fodlanın tayın etmeğine tahvili Beğinci Murat'ın saltanatı zamanındadır. Sarayın eski kalfaları saray âdetlerinin muhafazası hususunda çok mutaassıp ve âdetin hilâfında bir hal vukuu onlarca pek menfur olduğundan fodlanın tayın etmeğine tahvilinden dolayı zühur eden bir vakayı o vakit mabeyn baş kâtipliğinde bulunmuş olan Sadullah Beyden naklen Mehmet Galip Bey (Sadullah Paşa yahut mezardan nida) da şöyle naklediyor:

«Mabeyn Müdürlüğünde bulunan Nuri Paşa gayet şımarık bir zat idi ve her işe karıştırdı. Fakat dirayetten bîbahre olduğundan ıslahat namına her ne yaparsa yolsuz ve münasebetsiz düşerdi. Hattâ bir gün nezdime gelip eskiden beri saray hademesine ve içerdeki kalfalara tevzi edilen fodlaları tayın etmeğine tahvil ettireceğini söyledi. Ben de cevaben fodlanın ekmeğe tahvili o aralık beklenen icraat sırasına giremeyeceğini ve ona gelinciye kadar daha pek çok lüzumlu işler olup maksadı ıslahat ıse'iciddi işlere teğebbüs etmesi lâzım geleceğini söyledimse de dialetemedim. Ferdası

gün ekmekler tevzi olunmuş, fakat haremde Sultan Mahmud-ı Sani asrından kalma yatacak bir kalfa varmış. Bu kadıncığın zevki kendisine mahsus olan birkaç fodlayı muhtevi sepeti kargısına getirip gözünün önünde acemilere dağıtmak imiş. O sabah fodlanın yerine kaim olan tayın ekmeği gelmiş olduğunu görünce sormuş; değişikliği anlamış. Yetmiş seneden beri alışmış olduğu halin şu suretle tagayyüründen pek ziyade müteessir olmuş. «Bitti mi âl-i Osman» diyerek düşmüş bayılmış. Yanındaki bir taraftan kalfayı ovuşturmaya başlamışlar, bir taraftan da kalfa hakkında hürmet-i mahsusa besliyen Valide Sultana haber vermişler. Valide Sultan koşa koşa kalfanın odasına gelmiş, baygınlığın sebebini ve o sırada ağzından çıkan anlamış. Ben, ertesi sabah üç mü idi, ne idi, odamda otuyordum. Acı acı bir kadın sesi işittim. Yerimden fırladım, sofaya çıktım. Meğer Valide Sultan merdivenin üst başında duruyor. (Nerede o Nuri Paşa denilen herif) diye bağırıyor imiş. Bir dakika sonra Nuri Paşa geldi. El pençe divan durdu. Valide Sultan ağzını açtı. Bir demediğini bırakmadı. Ben o aralık odama çekildim. On dakika sonra Nuri Paşa yanıma geldi. Fakat betbeniz kireç kesilmişti. Birgün evvel vâkı olan ihtarıma kulak asmadığına nadim olduğunu söylemekle beraber eskisi gibi tayınatın fodla olarak tevziini lâzım gelenlere tenbih etti.»

*Fodalsun ey kemerbaşı fodlayı beğenmezsin
İmarette pişen zerdeyle zıvayı beğenmezsin.
Süruri*

FODLAHARAN (فدلة خواران) [Ask.] Babalarının eski hizmetlerine mükâfat olarak yetim, fakir ve bîkes yeniçeri çocuklarına verilen maaş ve tayın yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden ekmek çeşitlerinden birine fodla denildiği için bunlara fodla yiyiciler demek olan (Fodlaharan) denilmiştir.

FODUL (فدول) [Hal.] Haddinden fazla görünen, başından büyük iş yapan yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça boğboğaz, malâyani ile uğraşan mânasına gelen fuzulî'den bozmadır. Hem kel, hem fodul darb-ı meseli bu gibiler hakkında kullanılır

FOLKON (فولكون) [Bah.] Ağaç gemilerin teknelerini kuvvetlendirmek için postaların iç ve dışlarına; birbirine aykırı surette vurulan çelik, demir veya ağaçtan yapılmış enli kuşaklara verilen addır. Bunların aykırı olmayıp omurgaya müvazi olanlarına «İstirilya» veya «forma» denir.

FONYA (فونيا) [Tap.] Topa ateş vermek için falya deliğine konulan âletin adıdır.

FORA ETMEK (فورا ائتمك) [Bah.] Geminin bütün yelkenlerini açmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

FORAVLE (فوراوله) [Bah.] Sarılı bulunan ve yağmurdan ıslanmış olan yelkenleri; kurutmak maksadiyle açmak için verilen kumandadır.

FORSA (فورسه) [Bah.] Buharlı gemilerin icadından evvel yelkenli gemilerde kürek çekmeğe mahkûm harb esirlerine verilen isimdir. Kaçmamak için birer ayakları güvertelere çakılı bulunurdu. Ayaklarından bağlı olmaları münasebetiyle bunlara (Payzen) namı da verilirdi. Bununla beraber payzen tâbiri daha ziyade cürüm ve cinayet erbabından küreğe mahkûm olanlar hakkında kullanılırdı. Esir sınıfına «Forsa» denildiği gibi ikisine birden payzen de itlak olunurdu. Küreğe mahkûm mücrim mânası ifade eden forsa «Forza» tâbiri İtalyanca'dan alınmadır. Osmanlı bahriyesi istilabında kürekte kullanılan Hristiyan harb esirlerine alem olmuştur. Harb esirlerinin gençleri ve çocukları saraylara ve acemi oğlanları kışalarına verilir, yirmi yaşından yukarı olanları da küreğe konulmak üzere tersaneye gönderilirdi.

Gemilerde harb esirlerine kürek çekirmek âdeti milâdî 15 inci ve 16 ncı asırlarda pek ziyade revaç bulmuştu. Venedik, Ceneviz, Barselona, Malta, Cezayir ve Osmanlı kaptanları harb esirlerine hattâ mensub oldukları milletlere karşı vuku bulmuş muharebelerde bile kuvvei cebriye istimaliyle kürek çektiler bu tarik ile harbi kazanmağa çalışırlardı.

Cevdet Paşa (Tarih-i Cevdet, Cilt: 5, Sf. 135) bu münasebetle diyor ki: «Gemileri ekseriya vaz-ı kürek olunan üseraya çektiler anlara forsa tâbir ederlerdi. Şöyle ki bunlar zencir bent olduğu halde oturak mahallinde çakılı olarak kürek çekerlerdi. Maamafih cenk vukuunda bunlara emniyet olunamadığından ehl-i islâm kaptanlarının ekserisi ihtiyaten kürekçilerin nısfını forsa ve nısfı diğerini Türk olarak istihdam ederlerdi.»

«Müze-i askerî-i Osmani rehberi» nde (No 2, Sf. 54) «forşa; sefainin kısm-ı azamı kürekle hareket ettirildiğinden kürekçilik hizmeti ekseriyetle üsera ve mücriminden forsa-lara gördürülürdü. Zâbitleri gemideki (Gardiyan başı) idi» izahatı vardır.

FORSALAMAK (فورسه ائك) [Bah.] Düşmana ait bir boğazı zorlayıp geçmek, bir liman veya

sahili veyahut müstahkem mevkiî zorlayarak ele geçirmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

FOSTINA (فوشته) [Mal.] Tuna nehrinden istifade edenlerden alınan su resminin adı idi.

FOYASI BOZUK (فوياسى بوزوك) [Hal.] Meczaz yoluyla asılsız, mayasız, fena yerinde kullanılır bir tâbirdir.

FOYASI MEYDANA ÇIKMAK (فوياسى ميدانه چىشمك) [Hal.] Meczaz yoluyla mahiyeti anlaşılmak, iç yüzü görünmek, her tarafı bilinmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

FRANGA (فرانقه) [Mes.] Fransızların yirmi franklık altın paraları hakkında halk tarafından kullanılır bir tâbirdir. Şehirlerde Napolyon denilirdi. Franga tâbirini Frank yerinde kullananlar da vardır.

FRENK (فرك) [Hal.] Şarkta Avrupalı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Fransızca Franc'tan bozmadır. «Lehçe-i Osmani» de «Efrenc, Garbi Avrupalı» suretinde izah edilmiştir.

*Milliyeti nisyan ederek her işimizde
Eşkâr-ı firenge tebaiyet yeni çıktı.
Ziya Paşa*

FRENK ALTINI (فرك آلتونى) [Mes.] Avrupa devletlerinin altınları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Avrupalılara eskiden frenk denildiği için altınlarına da bu ad verilmişti. Bu altınların bir kısmının ayarları aşağı olduğu için Osmanlı altınlarından kıymetsizdiler. Osmanlı altınları yumuşak oldukları halde içlerinde bakır olduğu için frenk altınları sertti.

§ [San.] Tezhip ıstılahlarındandır. Toz halinde olan bu altına sonraları «Avrup altını» denilmiştir.

FRENGİSTAN (فرنگستان) [Hal.] Frenk memleketleri, Avrupa yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sitan Farsça mahalliyet edatıdır. Bu itibarla frengistan Avrupalıların oturdukları yer demek olur. «Lehçe-i Osmani» de «Memalik-i Efrenciye, Avrupa ülkelerinin ekserisi, İspanya, İsveç, İsviçre, Almanya, İngiltere, İtalya, Avusturya, Belçika, Danimarka, Fransa Felemenk memaliki» suretinde izah olunmuştur.

*Arapça istiyan Urbana gitsin
Acemce istiyan İran'a gitsin
Frengtler Frengistana gitsin
Ki biz Türk'üz bize Türki gerektir.
Sait Bey*

FRENGİ KÂĞIDI (فرك كاغدى) [San.] Avrupa'dan gelen kâğıtlara verilen addır. Bun-

ların içinde en iyi olmaları dolayısıyla İngiliz kâğıdı makbuldü. Yıldızlı İngiliz kâğıdı takrirlik kâğıtların en iyi cinsi idi.

FRENKHANE (فرنگخانه) [Hal.] Avrupa-lıların kiracı sıfatıyla oturdukları büyük konak ve hanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Halk dilinde ferhane suretinde telaffuz olunurdu. «Lehçe-i Osmani» de bu tâbir için «Frenk kiracılara mâhsus büyük konaklar, bazısına sabıkta han demistir. Beyoğlu'nda Derviş hanı, Venedik hanı, İzmir'de Madama hanı gibi birer mahalle» izahatı vardır.

FRENK SAKALI (فرنگ صال) [Kıy.] Eskiden frenkleri taklit suretiyle bırakılan sakal hakkında kullanılan bir tâbirdir. Çeneye gelen kısmı uzunca bırakılıp yukarı tarafları kısa kesilen yahut traş edilen sakal demektir.

FRENGİ NAK'ŞLI TELLİ DİBA (فرنگی نقشه تلی دبا) [Giy.] İpekli bir nevi kalın kumaşın adıdır. Avrupadan geldiği için bu adı almıştır. (Başbakanlık arşivi) nde mevcut bir vesikada (Aşkeri, 3906, tarihi 211) kumaş isimleri sayılırken bunun da adı geçer.

FUGA (فوغا) [Top.] Topa ateş vermek kumandası yerinde kullanılır bir tâbirdir. İtalyanecadan alınmadır.

§ [Hal.] Mecaz yoluyla hiddet, tehevür, şiddet, hamle, savlet, atış yerinde kullanılır bir tâbirdir.

FUGA ETMEK (فوغا اتمک) [Top.] Topa ateş vermek mânasına gelir bir tâbirdir.

FUGA MAYTABI (فوغا مہتابی) [Top.] a-val toplarını ateşlemede kullanılan el maytasına verilen addır. Buna top maytabı da denilirdi.

FUKARA (فقر) [Sof.] Tarikat mensupları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tarikat mensupları için «الصوفی لا یمک ولا یمک» derler ki «Sofî malik de olmaz, memlûk da olmaz» demektir. Fukara; fakirin cem'idir.

*Fukara kalbine her kim dokuna
Dokuna sinesi Allah okuna*

La

FUKARA İ BABULLAH (فقره باب الله) [Sof.] Allâh kapısının fakirleri mânasına gelen bu tâbir derviş mukabili olarak kullanılırdı. Dervişler bahis mevzuu olduğu zaman «Fukara-i Babullah» denilirdi.

FULÜS (فلوس) [Mes.] Mısır darphanesinde basılmış olan bakır paranın adı idi. Arapça bir kelime olan fels'in cem'idir. Fels; akça

demektir. Bakır para olan mangıra «Fels-i Ahmer» de denilirdi. Bakır kırmızı olduğu için bu isim verilmişti.

E. V. Zamabaur bunun için «İslâm Ansiklopedisi, fels maddesi» şu tafsilatı veriyor: «İlk İslâm devrinde bir bakır sikkenin adıdır. Kelime lâtın folisten gelmiştir. İmparator I. Anastasius (491-518) ın meskûkât nizamnâmesinde 40 nummia'lık Bizans sikkelerinin adıdır. Ağırlığı ilk zamanlarda, takriben 30 gr. olmak lâzım idi; fakat pek çabuk azalmıştır. Arapların Suriye'yi fethettikleri sıralarda 6 gr. kadar ediyordu. Nummia denilen Küçük Bizans bakır sikkelerinin ayarının VII. asırdan sonra, temamiyle bozulduğu görülür; araplar bunları sikke olarak kabûl ve istimâl etmemişlerdi.

«Araplar, Suriye'nin zaptından sonra, vezinleri hayli azaltılmış follisleri kesmekte devam etmişlerdir. Fetihden evvel, bütün Suriye için, yalnız Antakya'da sikke darp edildiği halde, Araplar Basile, Halep, Şam, Ruha, (Urfa), Taberiye, Amman, Menbiç, İliya-Filistin, Kinnisrin ve daha birçok yerlerde para kesimiye mahsus imalâthaneler kurmuşlardır. Bu ilk fals'ler evvelâ, tıpkı Bizans sikkeleri tipinde, imparator Heraklius I. ve imparator Konstantius II. nin ve sonradan halifenin resimleri ile basılmıştır; arkalarında kıymet gösteren M işareti ve daha sonra, Arapça yazılar gittikçe çoğalmıştır; birkaç basamak üstüne dikilmiş bir haç şekli vardır.

«En eski İslâm bakır sikkesi (aynı zamanda bütün İslâm âleminin en eski tarihli sikkesidir) Anno XII (= 683 S. M.) tarihi ile Şamda basılmış olan fels'tir. Abdülmelik tarafından konulmuş olan meskûkât nizamnâmesi (77=696 da ikmâl edilmiştir) fels'ten bahsetmemiş ve yalnız bakır sikkeler için de Arapça yazı kullanılmasını mecburi tutmuş gibi görünmektedir.

«Fülüs (fels) Araplar tarafından, mutlak kıymetli bir sikke gibi değil, ancak kesirleri tamamlamak için bir ufaklık gibi telekki edilmiştir. Fels darbı hükümdarlık hukukundan sayılmadığı için, valiler ile mahalli makamlar bu hususta tamamiyle serbest bırakılmıştır. Bundan dolayı fels'in kıymeti ile vezin tipi, basıldığı şehre göre, değişir ve bunun içindir ki, dinar ve dirhem gibi, hilâfet ülkesine dâhil bütün memleketlerin her tarafında serbestçe tedavül etmezdi.

«Gerçi fülüs'un bir gümüş dirhem'e müddil tutulacağını belirten âlâmetler varsa da, gümüş sikke ile bakır sikke arasında hiç bir vakit kanunî bir nisbet konulmuş gibi görün-

müyor. İki maden arasındaki kıymet nisbeti daima, halin icaplarına göre, tâyin ediliyordu. Mısır'ın camdan vezinleri bakır sikkelere tatbik edilince, hatıra gelebilecek her büyüklükte fels'ler basılmış olduğu meydana çıkar. Muayyen bir miktarda fülüs tartmak için 1, 2, 3, 4-30 harruba (krat) ve hattâ daha yüksek ağırlıkta cam vezinler kullanılırdı.

«İran kültür dairesinde falz garip bir inkişafa uğramıştır. X. asrın başlangıcından itibaren, bakır sikke darbı büyük şehirlere mahsus bir imtiyaz olmuştur. Müstakil denilen bu sikkelerin yüz taraflarında ekseriya bir suret (hayvan, nebat, veya astrolojiye ait bir şekil) ve ters taraflarında, hükümdarın ismi değil, sikkenin basıldığı şehrin adı görülür. Bu belediye sikkeleri son zamanlara kadar, Azerbaycan, İran, Efganistan, Blüistan ve Pencab'da tedavül etmiştir.»

Çok düşkünler hakkında, ortada bakır para kalmadığı halde, şimdi bile «Fülüs-ü ahmer» muhtağ tâbiri kullanılmaktadır.

Bakır paralar «Fülüs» adını ilk defa olarak (Berkok) zamanında ve hicrî 806 (1403) senesinde basılan mangırlara bu adın verilmiş olması başlamıştır. Ondan sonra Araplar arasında bakır meskûkât hakkında fülüs adı baki kalmıştır.

Hicrî 1043 (1633) senesinde İran seferi için Mısır vâlisinden asker ve harb mühimmatı istenilmesi ve o vakit vâli bulunan Mirahur Ahmet Paşa tarafından Mısır hazinesinin müzayakada bulunduğu bildirilmesi üzerine payitahttan para basılmak üzere on iki bin kantar bakır gönderilmiş ve buna karşı merkeze üç yüz bin altın gönderilmesi emrolunmuştur. Mısır darphanesinde bu bakırlardan, Araplarca zaten takarrur etmiş bir tâbir olan, «Fülüs» adı ile sikke kesilmiştir Osmanlılar zamanında fülüs adlı bakır para işte bu mangırdır.

J. Marcel'in rivâyetine göre (Egypte moderne, P. 213) Mısır darphanesi bu bakırlardan sikke kesmeğe başlayıp ancak mevsimin fazla sıcaklığı işi güçleştirmiş, ameleden bir çoğunun ölümü üzerine para kesilmekten vaz geçilerek ufak parçalara ayrılan bakırlar halka zorla satılmıştır.

FULÜS-U AHMER (الفلوس احمر) [Mes.] Mangır adı verilen bakır para mânasına gelir bir tâbirdir. Cem'i fülüs olan fels, Arapça akça, para, mangır, ahmer'de kırmızı demektir. Bu itibarla Fülüs-u Ahmer kırmızı, kızıl para demek olur. Bakır paralar kırmızı olduğu için bu tâbir meydana gelmiştir. Halk dilinde Fülüs-i ahmer suretinde kullanılan bu tâbirin

doğrusu fels-i ahmer'dir. Mangır, gümüş olan beyaz akçaya nisbeten kıymeti düşük olduğu için fülüs ü ahmer'e muhtağ denilmek suretiyle yokluk, züğürtlük ifade edilirdi.

*Hikmet-ü kudreti gencine nazar
Fels-i ahmer gibidir gökte kamar*

Yahya

FUNT (فونت) Eskiden topların cesame-tine delâlet etmek üzere barut halkalarının vezinlerini belirtmek için kullanılan mikyasın adıdır. Bu ölçü Alman ve Avusturyalıları göre değişir. Almanların 1.2357, Avusturyalıların ise 1.0311 libreye muadildir.

FUNYA (فونیا) [Top.] Topların barut halkalarını ateşlemede kullanılan ve müteaddit vasıtalarla ıstıhal ettirilen kapsüllere denilir.

FURUZ-U MUKADDERE (فروز مقدره) [Fer.] Şâri' tarafından takdir ve tayin olunan sehimler hakkında kullanılan bir tâbirdir. Furuz-u mukaddere 6 dir: nısf (yarı), rubu' (Dörtte bir), Sümün (sekizde bir), sülûsan (üçte iki), sülûs (üçde bir), sūdüs (altıda bir) dır. Bu sehimleri ihraz eden vereseğe ashab-ı feraiz denilir.

FUSUL-I ERBAA (فصول اربعة) [Tak.] Dört mevsim yerinde kullanılır bir tâbirdir. Dört mevsim şunlardır: İlkbahar, yaz, sonbahar, kış.

*Fusul-ı erbaa etse tevecvüz hadd-i pergârin
Nizam-ı mümkünata ihtilâl eylerdi istilâ
Nabi*

FUTA (فوطه) [San.] Önlük mânasına gelir bir tâbirdir. Alekser koyu al renkte dokunur. İpekten olanları da vardır. İş görüldüğü zaman üstlerinin kirlenmemesi için belden aşağı bağlanır.

*İstemezsen sen futa bir peştömâl olsun sana
İnce olsun, sağlam olsun yerli mal olsun sana
La*

§ [Bah.] Enine nazaran boyu gayet uzun olan ve oldukça narin ve hafif bulunan filikalara verilen addır. İki küreği bir kişi tarafından çekilen bu gemilerin bir çifteden beş çifteye kadar olanları vardır.

FUZUL-ÜL-GANAİM (فضول الغنائم) [Fık.] Ganimet mallarının tâyin ve tevziinden kalan ve gânimlerin çokluğu hasebiyle taksimi kabil olmıyan az miktardaki mal hakkında kullanılır bir tâbirdir. Taksimi kabil olmıyan bu fazla mikdar beytümale konulmaz, Ülülemler tarafından fakirlere tevzi olunurdu.

FÜRÜ' (فروع) [Fer.] Evlâtlar, torunlar ve onların çocukları mânâsına gelir bir tâbîrdir. Arapça bir kelime olan fer' ağacın kolu, dalı gibi bir asıldan ayrılan şey demektir. Bu sebeple bir adamın fûrûu oğlu, kızı ve bunların oğlu ve onların da kızları ve oğulları ilâh. çocuklarıdır.

§ [Fık] Ahkâm-ı cüz'îyye mânâsına gelir.

FÜRÜ'-İ ESMA (فروع اسمها) [Sof.] Esmâ-i ilâhiye'nin bir kısmı hakkında kullanılır bir tâbîrdir. Esmâ ikiye ayrılır: Usul-i esma, Fûrû-i esma. Usul-i esma tarikatta asıl olan esma-i ilâhiyedir. Bu itibarla fûrû-i esma ikinci derecedeki esma demektir. Bununla beraber usûl ve furû-i esma tarikatlara göre değişir. Tarikatların bir kısmında usûlden olan diğerlerinde fûrûdan, fûrûiden olanlar da b. şkalârında usûlden sayılırdı.

FÜSEYFİSA (فيسفا) [Mim.] Küçük boncuk ve taş veya cam parçalarıyla nakşolunmuş satırlara verilen addır.

FÜTÜVVET (فتوت) [Sof.] Vücutlarını hakkın menfaata ve istirahatına hasreliyen zâhitler hakkında kullanılır bir tâbîrdir. Arapça bir kelime olan fütüvvetin mânâsı kerem, seha, cömertlik Fütüvvet, hassaten «Ahi» lik sülûk makamlarından birini teşkil ederdi. Mir Seyit Ali Bin Şihabeddin-ül-Hemedani (ölümü 786 = 1385) «Risale-i fütüvvetiyye» de (Ayasofya kütüphanesi 2873 numaralı mecmua içinde, Türkçeye çeviren üstad Tahir Olgun) şu tafsîlâtı veriyor: «Fütüvvet: sâliklerin makamlarından bir makam, fakr ü fenadan bir cüz, velâyetten bir kısımdır. Bundan dolayı Sofiye meşayihî, müritlerinde tarikat vâdîlerinin deka-yıkına dair bir kemâl ve fakr-ü faka hakayik ve esrarının envarından bir lem'a müşahade ederlerse onu kendilerine halife yaparlar, ona tamam bir hil'at giydirebilirler ki hırkadan ibarettir. Fütüvvet erbabında kerem, seha, iffet, emanet, şefkat, ilim, tevazû ve takva ile muttasıf bulunana (Ahi) namı verirler ve fütüvvet makamında tertip ile onu öğretip hizmet zaviyesine nâsbederler ve fakr-u fena hil'atından külâh ve şalvarı ona giydirebilirler. Bu iki hil'at, hırkanın cüz-üdür»

Müellif bu mukaddmeden sonra din bûyukleriyle tarikat şeyhlerinin fütüvvet hakkındaki sözleri olarak şunları naklediyor:

«Hasan Basri ربه ان يكون خسا لربه» yani «Fütüvvet, Allah için nefesine hasmolmandır. «Haris» Muhasibi an نصف yani «Fütüvvet, herkese karşı insaf göstermek ve kimseden insaf istememektir.» Fu-

dayl Bin Iyas الفتوة ان لاخير من ياكل عندك مؤمن: yani «Fütüvvet evinde yemek yiyenlerin mümin, yahut kâfir, dost, yahut düşman olduğunu ayırt etmemektir.» Cüneyd: الفتوة بذل الذي وكف الاذى yani «Fütüvvet, ihşanı bezletmek ve halkı iza eylemekten el çekmektir.» Ebu Bayezid i Bestami الفتوة استغفار مامنه yani «Fütüvvet, senden başkalarına olan iyiliği küçük görmek, başkalarından sana gelen iyiliği ise büyük bilmektir.» Yahya Bin Meaz الفتوة ثلاثة اقسام حسن الوجه مع الصيانة وحسن الامانة وحسن الاخاء مع الوفا yani «Fütüvvet, ittika ile beraber yüz güzelliği, emanetle beraber söz güzelliği vefa şartıyla kardeşliktir.»

«Fütüvvetin sıfatlarının çok olduğunu söyleyen Mir Seyyid Ali bunun için de diyor ki: «Bütün sıfatlarının medarı dört sıfatta toplanır ki onlar fütüvvetin erkânıdır. Bu dört rûknü Seyyid-ül-Evliya, İmam-ül-Etkiya, Ali Kerremallâhu veche göyle izah etmiştir: Kudreti varken affetmek, hiddetli iken hilmîyyet göstermek, düşmana karşı hayırhahlık etmek, ihtiyacı varken başkasını nefesine tercih eylemek.»

Osmanlılarda esnaf teşkilâtının biri şark, diğeri garp olmak üzere iki menbâdan istifade ettiğini yazan Osman Ergin pek kıymetli belediye tarihi olan (Mecelle-i umur-i belediye) nin birinci cildinde (Sa 518 ve müteakip) «Fütüvvet yahut esnafın mensup olduğu Tarikat» başlığı altında şu tafsîlâtı veriyor:

«Bu gün bile anlaşılıyor ki Osmanlı esnaf teşkilâtının turuk-ı aliyye ile bir münasebeti vardır. Esnafın riayet ettiği merasim ve esnafa verilen fermanlarda kullanılan tâbirat buna birer delil teşkil etmektedir. Meselâ yakın zamanlara gelinceye kadar hemen her müslüman esnafın dükkânında:

*Her seherde besmeleyle açılır dükkânımız
Hazret-i... tır pirimiz üstadımız*

tarzında bir beyitin levha halinde dükkânında bir ihtiram mevkii işgal etmekte olduğu görülmekte idi. Gene hatırlardadır ki faraza bir dükkânın alım satımında bir adamın bir sanatta intisabı ânında veya bir dükkâna sahip olduğu zamanda (peştemallık) tâbiri de elisine-nâsta deveran ederdi.

«Bir sanatta intisab eden çırağa o sanat için esnaf beyinde muayyen olan müddeti ikmal ederek kalfa veya çıрак çıkarılması yani kendi başına dükkân sahibi olması merasiminde de son zamanlara gelinceye kadar bir çok esnaf tarafından riayet edilmekte idi.

«İşte pîr ve usta ile kalfa çıkarmak ve peştemallık gibi tâbirler ianesi ile bu günkü

teşkilâtının mazisi hakkında oldukça mevsûk malûmat elde etmek güç bir şey değildir.

«Esnaf teşkilâtına bahis eserlere bakılacak olursa onlar da bir (Şed bağlamak) tâbirine tesadüf olunur. Bir de gene bu eserlerde «iptida filân sanatı filân peygamber veyahut as-hap veya veli işlemiştir. Ondan filân öğrenmiştir... esnafının piri... dir. Bunn kemeri... bağlamıştır...» gibi sözlerle de rast gelinmektedir. İşte bunlar da tetkikat için birer ip ucuur.

«Kadim esnaf teşkilâtından bâhis bir hayli eserler yazılmıştır. Ekseriyetle Fütüvvetname denilen bu eserlere İstanbul kütüphanelerinde tesadüf olunmaktadır. Bunlar aynı isimde ayrı ayrı eserlerdir Arapça nushaları da vardır. Bunlardan birisinin mukaddimesinde hem eserin sebep ve suret-i telifi hem de fütüvvet-nâmelerin nelerden bâhis olduğu hususuyla fütüvvetname münderecatının herkese ifşa edil-miyerek bazılarının gizli tutulmak lüzumu hikâye olunmaktadır.»

Osman Ergin eserin mukaddimesini olduğu gibi yazdıktan ve esnaflığın bir tarikat olduğunu da yeniden işaret ettikten sonra esnaf tarikatının adap ve erkânını fütüvvetnameden şu suretle naklediyor..

«Ashab-i tarikat bu tertibe riayet ederler.. Ol müridin başın traş ederler. Ya makas ile kas ederler. Pes tövbe talkin verirler ve ahdullah okurlar. Badehu taç ve hırka giydirirler. Badehu yol ata ve yol kardeş verirler. Badehu kuşak kuşatırlar ve tuğ ve alem verirler. Ve seccâdeye geçirirler. Badehu helva pişirirler ve birbirine teke sunarlar ve bir şehirden ahar şehre helva gönderirler. Anler kim traş ve taç ve hırka ve pîr tutmak ve yol ata ve yol kardeş tutmak ve ahdetmek ve tercüman lisan söylemek ve helva pişirmek ve bir kişiye teke sunmak ve bahç-i gayıp alkomak ve bir yerden ahır yere helva göndermek ve tuğ ve alem. Adem aleyhisselâmdan tutanların senedi budur ki zikrolundu.»

Fütüvvetnamede fütüvvet şöyle tarif ediliyor.

«Allah taâlâdan emr oldu ki Âdem aleyhisselâm fütüvveti Şit'e yetiştire. Çün Âdem aleyhisselâm dahi Şit'e ahilik kıldı, konuk konukladı, sofraya yaydı ve et kesti ve kardeşlerine edep, erkân talim kıldı. Ve Şit aleyhisselâm fütüvveti oğlu Enuş'e yetiştirdi ve andan oğula ta Nuh'e gelince

«Ammâ ashab-i fütüvvet Nuh Peygambere gelince pîri tekbirdir. Şöyle kim kitabın evvelinde cihar pîr ve cihar tekbir anıldı. Biri Nuh peygamberdir.

«Rivayet ederler ki Nuh dört yüz sene halkı dine davet kıldı. Kırk er ve kırk avret

müslüman oldu. Nefsi incindi. Hak taâlâyâ münacaat eyledi.. (وب لا تر على الارض من الكافرين دياراً) dedi. Ol hinde Cebrail aleyhisselâm Hak suphanehu vetealânın emri ile iriştî. Nuh'a Tufan haberin verdi. Nuh tekbir getirdi. Bu tekbire tekbir-i fena derler. Yani hak suphanehu vetalâ düşmanların fena etti. Cebrail aleyhisselâm Nuh'a fütüvvet yetiştirdi ve Nuh aleyhisselâm Cebrail'i şeyh edindi ve Mikâil'i ata edindi. Ve İsrail'i kardeş edindi ve Cebrail Nuh aleyhisselâm ile konuştu ve gemi yapmayı talim eyledi. Cebrail aleyhisselâm cennetten incir ve üzüm getirdi. Birbirine karıştırdı. Helva gibi oldu. Nuh'a verdi. Ol helvadan yedi. Ve müminlere kismet eyledi. Ve Allahüteâlâyâ hamd u sena kıldılar. Ve Nuh fütüvveti oğlu Sam'a yetiştirdi. Ol dahi oğuldan oğula ta İbrahim Halile yetiştirdi. Cemi' ashab-i fütüvvet mütefiktirler kim Halil-ür-rahman a yetiştirdi. Ol hinde kim Halil-ul-laha kâbeyi yapmak emrolundu idi. Cebrail geldi. İsrail ve Mikâil nice ferişteh ile geldiler. Ve cebrail İbrahim'in bir dıraa ile belin bağladı ve cennetten bir tabak helva getirdi. Ve Kâbenin yerini gösterdi. Ve gaib oldu.

«On iki kişiye şet bağlamazlar ve bunlar lâyük-i fütüvvet addedilmezlerdi. Anların başlıcaları; kâfirler, münafıklar, remmaller ve müneccimler, hamır içenler, tellâklar, tellâlar, cevlahlar, kasaplar, cerrahlar, sayyatlar, matrabazlar (birisi okunamamıştır.)

«Fütüvvetnamede bu gibiler için denililiyor ki:

«Pes bu sıfatlı kişiler lâyük-i fütüvvet olmaz ki sakınmak gerektir, Her kimde kim bu sıfatlar bulunursa ana şed bağlamayanlar ve bu sıfatlardan rücu etmeyince. Ve bir kaç amel vardır kim ol amel birle fütüvvetten düşerler. ahi ahilgiaden, şeyh şeyhliğinden ve mürit müritliğinden düşer. Ta ehl-i fütüvvete garamet çekip ve tövbe ve tercüman söyleyüp ve bir sahib-i tarik seyyid veya bir şeyh-i kâ milden dua almayınca fütüvvet dürüst olmas.»

FÜTÜVVETNAME (فتوتنامه) [San.] Esnaf teşkilâtı ile bunların riayet etmeleri lâzımgelen usul ve kaidelerden bahseden eserlere verilen addır. Arapça ve Türkçe fütüvvetnâmeler yazılmıştır. Millet Kütüphanesinin Şer'i İlimler kısmında 505, 506 numaralarda kayıtlı iki fütüvvetname ile üstad Tahir Olgun'un tercüme ettiği Ayasofya Kütüphanesinin 2873 numarasında yazılı fütüvvetname o kabildendir.

FÜTÜVVETLÜ (فتوتلو) [Ida.] Rabia rütbelilerle, kol ağaları ve yüzbaşılar hakkında elkap olarak kullanılan bir tâbîrdir. Derecelerine ve hallerine göre fütüvvetlü bey, efendi, ağa suretinde yazılırdı.

G

GABN-İ FAHİŞ (غبن فاحش) [Huk.] Uruzda nısıf özür (onda birin yarısı), hayvanlarda öğür (onda bir), akarda humus (beşte bir) miktarı veya daha ziyade aldanmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Gabn; muamelede aldatmak, fahiş de fazla mânasına geldiği için tâbirin mânası alış verişte fesat demek olur. Gabn; (Türk Hukuk Lûgati) nde «gabn maddesi» şöyle izah olunmuştur: «Karşılıklı edaları ihtiva eden akitlerde bir tarafın edası ile diğer tarafın ivazı arasında fahiş bir kıymet farkı bulunmasıdır. Şu halde bir tarafı hukukî muamelelerle ivazsız akitlerde gabn olmaz Gabn ancak ivazlı akitlerde tesadüf edilebilen bir haldir. Kanunumuza göre gabnin mevcut olabilmesi için karşılıklı edalar arasında nisbetsizliğin açık olması kâfi gelmez. Bu objektif unsurdan başka zarar gören kimsenin muzayaka halinde bulunması veya hiffetinden yahut tecrübesizliğinden istifade edilmiş olması gibi sübjektif unsurların da mevcudiyeti lâzımdır.»

*Mesele malûmumuz emr-i kaza
Gabn ki fahiş ola vermez rıza
Vahit*

GABYAR (غایار) [Bah.] Yelkenli gemilerdeki «gabye» denilen yelkeni açıp toplayanlara verilen addır. Bu isim sonraları bütün yelkenleri kullananlara alem olmuştur.

GABYAR BEDELİYESİ (غایار بدلیه سی) [Bah.] Yelkenli gemilerdeki «gabye» denilen yelkeni açıp toplayanlara verilen ücretin karşılığı olarak halktan alınan verginin adı idi. Gemilerde kürek çekmeğe ve yelken açıp kapamağa kaadir olanları hükümet onar akça yevmiye ile istihdam eder, bunların masrafını yerine göre dört, yedi, sekiz, dokuz ve on eve bir kürekçi veya gabyar itibarıyla halkta tahsil eylerdi.

GABYE (غایه) [Bah.] Yelkenli gamilerdeki dört köşe yelkenin adıdır. İtalyancadan alınmadır. Bu yelken ikinci yelkendi, birincisine mayestre denilirdi.

Gabye, baruthanede de kullanılırdı. «Başbakanlık arşivi» nde mevcut bir vesikaya nazaran (Askerî İş No. 2685, ta: 29 şevval 1183) İstanbul Baruthanesinde barut sergisi için iktiza ettikçe Tersane-i Âmireden birer tane kullanılmış «gabye-i kebir» alındığı anlaşıyor. Baruthane Nazırları bunları bir takrirle isterler ve alırlardı. Bu vesikaya göre bundan evvel 1178 senesinde bir gabye alınmıştı. Demek oluyor ki baruthanenin kullanılmış olarak aldığı gabyeyi beş sene istimal ediyordu.

GACA (گاجا) [San.] Orta oyunundaki zenne hakkında kullanılır bir tâbirdir. Zenne; Farsça kadın demektir. Eskiden kadınlar ortaya çıkmadıkları için orta oyununda kadın rolünü de erkekler yaparlardı.

GADDARE (گداره) [San.] Arapların cenbiyesine benzer pala nev'inden bir silâhın adıdır. «Lohçe-i Osmanî» de «pala nev'inden ağız ve uç tarafının sırtı keskin yalmanlı kılıç» suretinde izah olunmuştur.

Şair kılıç ve iri bıçak adlarını cami ve tevriyeli bir beyitte bu tâbiri de kullanmıştır:

*Babası Şam kılıcıdır, anası gaddare
Yatağan huyludur uşşaka cefalar kılıcı*

Rusların himayesiyle Kırım Hânı olan ve ülkenin Moskoflar tarafından ilhakı üzerine Osmanlılara iltica ederek metbuu aleyhine harekette bulunması dolayısıyla Rodos'a nefyedilen (Şahingiray) öldürülmesi için ferman geldiğini haber alınca Fransız Konsoloshanesine sığınmış Fermanın ıcrasına memur olan ve o sırada Rodos kadısı bulunan Şair Sümbülzade Vehbi mültectinin teslimi için konsolosa tezkire yazdığı halde teslimden imtina edilmesi üzerine zorla almaya teğebbüs olunacağını görünce teslim edilmiş. Bu suretle ele geçirilen Eski Han kale içinde idam edilerek başı İstanbul'a gönderilmiş. Sümbülzade (Şahingiray)'ın Rodos'ta nasıl idam edildiğine dair rapor mahiyetinde olarak vaktin hükümdarı Birinci Ab-

dülhamit'e takdim ettiği «Tayyare Kasidesi» nde bu iltica keyfiyetini anlatırken «haddini bilmeseydi de sağ, salim çıkmak için müsaade almayup kafa tutmağa kalkışsaydı gaddare çeker, o gaddar herifi parça parça ederdim» demek olan şu beyt yazılıdır:

*Eğer haddin bilüp rey almayup serkeşlik etseydi
Çeküp gaddaremi sadpare eylerdim o gaddarı*

*Bîn ser-i düşmen feda bir peyk-i mevzun kaydının
Düş-i ikbalindeki gaddare-i perranına
Nedim*

GAFFAR (غفار) [Sof.] Bağışlıyan, affeden mânasına gelen esma-i ilâhiyeden (Allah isimlerinden) biridir. «Kamus-ı Osmanî» de şöyle izah olunmuştur: «Kullarına magfireti çok olan Hak.»

GALATA CİBAYETİ (غلطه جیایه) [Vak.] Bayezit-i Veli vakfı müstemilâtından olan Galata ile Beyoğlu cihetindeki yerler münasebetiyle kullanılır bir tâbirdir. Birinci Bayezit'in vakfı münasebetiyle kullanılan cibayet tâbiri vakıf yerlerin bulundukları semtlere göre isimlendirildiği için bu tâbir meydana gelmiştir. Nitekim Kasımpaşa tarafında bulunanlara «Kasımpaşa cibayeti», Beşiktaş'tan Rumeli Feneri'ne kadar olan yerdekilerine de «Uskumru cibayeti» adı verilirdi. Bu üç cibayetteki icareler her üç kısmın kâtip ve câbileri tarafından tahsil olunur ve vazifeler de evlâda intikal ederdi. Evkaf Nezaretinin teşekkülü üzerine kâtip ve câbillerinin ölümlerinden sonra evlâtlarına tevcih edilmeyerek vazifeleri Evkafca zaptedilmiş, bu tâbir de ortadan kalkmıştır.

GALATA SARAYI (غلطه صرایی) [Sar.] Saray hizmetleri için adam yetiştirmek üzere kurulmuş olan müessesenin adıdır. Galata Sarayını Bayezit II. tesis etmiştir. Enderun an'anesine göre buradaki bina yı Bayezit, Gülba adlı ve orada gömülü bir velinin işaret ve tavsiyesiyle yaptırmıştır.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın verdiği malûmata göre (Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı, s. 302 ve müteakip) Galatasaray, bir cami ile her biri ikişer yüz kişiyi istiaf edecek üç koğuş ve her koğuşta bir hamam ve zâbit dairesi ve mutfaktan mürekkepti. Burada başağa olan Galatasaray ağası, Yenisaraydaki saray kethüdası veya bunun bir derece aşağısındaki beş neferden mürekkep köşebaşı denilen emekdarlardan seçilirdi. Galatasarayda her koğuşun oda kethüdası, odabaşı, kuşçubaşı, hamamcibaşı ve başeski isimli zâbitleri vardı. Yenisaray hizmetine namzet olan acemiler burada tahsil görürlerdi.

909 (1503) tarihli Eski sarayla Galatasarayına ait bir muhasebe icmalinde, Galatasarayında bir saray ağasıyla beraber yirmi bir ağa, dört enderun oğlu, dört hastane oğlu, beş hoca, bir kâtip, bir imam, bir tabip, çamaşırcı, saka, baltacılar, kilerciler, ekmekçi kalfası gibi müstahdemler vardı.

Galatasaray da Edirne sarayı gibi Yenisaraya alınacak ve kapukulu süvariliğine çıkarılacak oğlanlar için bir mahreçti. Çıkmalarda padişah sarayına alınmayanlar süvari bölüklerine çıkarılırlardı.

Galatasaray diğer saraylara nazaran daha itibarlı olduğundan buradaki oğlanların mühim kısmı Yenisaray'da açılan hizmetleri doldurmak için bu en aşağı derecede olan büyük ve küçük odalara ve ender olarak fevkalâde bir lütuf neticesinde kaftanlı odaları denilen seferli, kiler, hazine ve has odalara alınırlardı.

Gerek Galatasaray'a alınacak ve gerek bu sarayda hizmet görüp çıkacak oğlanların bütün muameleleri padişaha arzolanarak onun müsaade ve tensibiyle yapılmak kanundu.

Galatasaray'a alınanlar hizmet itibarıyla muhtelif sınıflara ayrıldıkları gibi kendilerine tâyin olunan hocalardan ders de görürlerdi. On altıncı asır ortalarında Galatasaray'da yedişer akça yevmiyeli beş hoca vardı. Bu hocalardan terfie lâıyk görülen Yenisaray'a naklolunur, yerine ulemadan biri tâyin edilirdi.

Galatasaray oğlanları ile Edirne ve İbrahimpaşa sarayı oğlanları çıkmalarda on altı ve on dört akça ile kapıkulu süvarilerinin ulûfecileriyle garipler bölüklerine çıkarılırlardı. Galatasaray'daki eskilerin çıkma zamanları gelince ağaları bunların arzıhallerini götürüp Yenisaray kapıağası'na verir ve padişaha takdim olunarak Yenisaray'ın büyük ve küçük odalarıyla süvari bölüklerine çıkarılırlardı.

Galatasaray'daki iç oğlanlarından başka bu saraya ait hizmetleri gören baltacı, ekmekçi, aşçı, çamaşırcı bölükleri vardı. Bunları da on yedinci asrın son yarısına kadar yeniçeri ocağına verirdi.

Galatasaray kapıcıları on sekizinci asırda bölükbaşlarıyla birlikte on kişilik bir bölük idiler.

On yedinci asrın ilk yarısındaki yeniçeri ve sipahi kıyıamları esnasındaki cülûslarda bunların da çıkma istemek sureriyle yaptıkları sert hareketler ve daha sonra daima fesat ve kavgalarla alâkadarları meşgul etmeleri neticesi olarak 1086 (1675) senesinde Edirne ve İbrahimpaşa sarayları iç oğlanı teşkilâtının kaldırılması sırasında müstaitleri Yenisaray'a ve

diğerleri süvari bölüklerine verilmek suretiyle Galatasaray'ı ocağı da kaldırılmış ve yerlerine kırk nefer bostancı ile bir bostancı ustası gönderildiği gibi saray medreseye tahvil edilerek musile-i sahn müderrisliği payesinde bir müderris tâyin olunmuştur.

Galatasaray'ı bundan kırk sene sonra yani 1127 muharreminde (1715) vezir-i âzam şehit Ali Paşa'nın himmetiyle Üçüncü Ahmet devrinde mükemmel surette tâmir olunup medreseler kaldırılarak tekrar iç oğlanlarına tahsis edilmiş ve gene Yenisaray'a alınacak oğlanlar için bir mektep ve mahreç vazifesi görmüştür. Fakat bunlar saraya alınırken artık büyük ve küçük odalar mevcut olmadığından buradan çıkanlar seferli, kiler ve hazine koğuşlarından birine kaydedilirlerdi.

Galatasaray oğlanları bu son açılıştan nüfuzu artmış olan silâhdar ağa'ya tâbi olup yine Galatasaray ağası denilen bir ağanın nezareti altına verilmişlerdi.

Padişahlar iki üç senede bir Galatasaray'ı ziyaret ederek oğlanların içinden on ikisini seçerdi. Bunlar saraya giderken padişahı takip ederler ve yukarıda yazılan üç koğuştan birine verilirlerdi.

Bu suretle on sekizinci asrın ilk yarısından itibaren Yenisaray'a girebilmek, Galatasaray'dan yetişip çıkmağa mütevakki idiye de bazan iyi bir aile evlâdı veyahut fakir ve öksüzlerden ve emekdar evlâdlarından münasipleri de bu üç koğuştan birine alınabilirlerdi.

Üçüncü Ahmet'in Galatasaray'ı tekrar açtırmışından sonra ehemmiyeti artıp bir hayli kibar evlâtları hem tahsil ve hem de saraya intisap için oraya kaydedilmişlerdi. Bunların tahsillerine medar olmak için Sultan Mahmut 1167 (1753) senesinde Galatasaray'ın büyük odasının karşısında bir kütüphane ile bir de dersane ve bunun iki tarafında birer çeşme yaptırmıştı. Bu binaların küşat resminden evvel 1168 muharreminde (1754 birinci teğrin) kütüphaneye konacak kitaplar saraydan alınarak sepetlerle kayıklara konup Tophane iskelesinden Galatasaray ağası, baltacılar vesaire tarafından karşılanmak suretiyle kütüphaneye konulmuş ve o gün teberrüken derse başlattırılıp kütüphanenin iki tarafındaki çeşmelerden halka şerbet ikram olunmuştur. Sultan Mahmut bu küşat resminden bir hafta sonra bu hayırlı eserini görmeğe gelmiştir.

Galatasaray Sultanisi 1285 (1868) de buraya açılmış, bir müddet sonra yanan sarayın yerine şimdiki bina yapıldığı gibi Cumhuriyet devrinde de sultani adı liseye çevrilmiştir.

GALATASARAYI AĞASI (غلطه سراي آغاسي) [Sar.] Tanzimat'tan evvel saray hizmetleri için adam yetiştirmek üzere kurulmuş olan Galatasaray'ının başındaki memurun unvanı idi. Sarayda diğer muhtelif hizmet sahiplerinden başka iç oğlanları adı verilen gençleri okutmak vazifesiyle mükellef hocalar da vardı. Baş ağa olan Galatasaray ağalığına Yenisaraydaki saray kethüdası veya bunun bir derece aşağısındaki beş neferden mürekkep köşebaşı denilen emekdarlardan biri tâyin olunurdu.

GALATASARAYI BALTACILARI (غلطه سراي بالطاجيلري) [Sar.] Saray hizmetleri için adam yetiştirmek üzere kurulmuş olan Galatasaray'ı hizmetinde bulunanların bir kısmının adıdır. Bunlara teberdar da denilirdi.

GALATASARAYI DÂR-ÜŞ-ŞİFASI (غلطه سراي دارالشفاسي) [Tip.] Galatasarayındaki hastaneye verilen addır. Evliya Çelebi saray hizmetleri için adam yetiştirmek üzere kurulmuş olan Galatasaray'ı binasının ikinci Bayezit tarafından yaptırıldığından bahsederken (Evliya Çelebi Seyahatnamesi, c. 1, s. 71) şu izahatı veriyor: «Anda bir dâr-üş-şifa ve tahsil-i ulûm için bir medrese inşa edüp herkim anda bir kere Bismillâh dedi ise müfessirin ve muhaddisinden ulu kimse olurdu, âhirkâr saray-ı has olup huddam ve gilman-ı has ikame olunurdu.»

GALATASARAYI HOCASI (غلطه سراي خواجه سي) [Sar.] Tanzimat'tan evvel saray hizmetleri için adam yetiştirmek üzere açılmış ve uzun zaman devam etmiş olan Galatasaray'ında ders okutan ve oraya devam edenlerin terbiyesiyle meşgul olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. 909 (1503) tarihli bir muhasebe icmalinde diğer müstahdemler meyanında beş hocanın bulunduğu yazılıdır. On altıncı asır ortalarında hocaların yedişer akça yevmiyeleri vardı. Bu hocalardan terfi lâyıq görülen Yenisaray'a naklolunur, yerine ulemadan biri tâyin edilirdi. Şimdiki Galatasaray Lisesinin Galatasaray Sultanisi adıyla kurulması Tanzimat'tan sonra 1285 (1868) tarihindedir.

GALATASARAYI İÇ OĞLANLARI (غلطه سراي ايچ اوغلانلري) [Sar.] Saray hizmetleri için adam yetiştirmek üzere kurulmuş olan Galatasaray'ı na alınanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buraya alınanlar hizmet itibarıyla muhtelif sınıflara ayrıldıkları gibi saraydaki hocalardan da ders görürlerdi. Bunların müstaitleri çıkmalarda doğrudan doğruya padişahın hizmetinde kullanılmak üzere Yenisaray'a alınıp, ötekiler kapukulu süvarilerinin ulûfecilerle garipier bö-

lüklerine çıkarılırdı. Bunların çıkma zamanları gelince Galatasaray ağası arzihallerini götürüp Yenisaray kapu ağasına vererek onun vasıtasıyla padişaha takdim olunurdu. Cülûslarda çıkma istemek ve fesat ve kavga etmek yüzünden 1086 (1675) da Edirne ve İbrabimpaşa sarayları ile birlikte Galatasaray'ı da kapamış ise de kırk sene sonra vezir-i âzam şehit Ali Paşa'nın himmetiyle Üçüncü Ahmet devrinde tekrar açılmıştır. Fakat bu defa ehemmiyeti arttığı için bir hayli kibar evlâtları da hem tahsil ve hem de saraya inisap için oraya kaydedilmişlerdir.

GALAVRA NAZIRI (غلادوره ناظري) [Ida.] «Kalavre» yahut «kalevre» papuç ve deri gibi şeylere verilen addır. «Kalevrehane» askerin deriden yapılan her nevi ayakkabı eyer takımı, hayvan koşumu ve saire gibi levazımını imal ve ihzar eden fabrika demektir. Bu fabrikanın varidat ve masarifiyle umum musamelâtına bakan zata «Galavra Nazırı» unvanı verilmiştir. Mertebesi «Baruthaneler Nazırı» derecesindeydi. Bilâhara Seraskerlik maiyetine verilmiştir.

GALEBE DİVANI (غلبه ديواني) [Ida.] Elçi kabulü münasebetiyle yapılan divanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sadrazamın divan münasebetiyle huzura kabulü ilk defa ise yani saray istilâhınca bu arz ilk arz ise seraser kürk ilbas (giydirilmek) edildiği gibi teğrifatta padişahın huzuruna çıkanlardan keza ilk arza girenlere de seraser kürk giydirilirdi. Gerek Sadrazam olsun, gerek diğerleri olsun evvele huzura kabul edilmişlerse tekrar kürk giydirilmezdi. Yalnız sadrazamlara ulûfe tevzii münasebetiyle yapılan divanlarda seraser kürk ilbas olunurdu. Galebe Divanı biraz da gösteriş mahiyetinde olduğu için ötekilerden farklı ve daha debdebeli olurdu.

GALİ (غالي) [Bah.] Eskiden Akdenizde işletilen havalesiz, altları düz bir sınıf gemilere verilen addır. Gemilerin üst güvertelerinde ve palavralarındaki mutfaklara da «galı» denir.

GALLE (غله) [Mal., Vak.] Mevkufun faide ve semeresine verilen addır. Han, dükkân, ev kirası, bağ, bahçe ve çiftlik mahsulâtı gibi. «Ri' = ريع» da bu mânaya gelir. Arapça galle, zahire, mahsul demektir. Cem'i gallattır.

GALLE-İ VAKIF (غله وقف) [Vak.] Vakfın faide ve mahsulü mânasına gelir bir istilâhtır. Bununla vakfın tabii ve hukuki semereleri anlaşılır: Vakıf paraların faizi, vakıf akarların kirası, vakıf bahçenin meyvası bu kabildendir. Arapça bir kelime olan galle; zahire, mahsul,

varidat demektir. Zahire ambarı yerine galle ambarı da kullanılmıştır. Gallenin cem'i gallat gelir. Yine Arapça «ریع = ri'» bu mânaya gelir.

GALLE AMBARI (غله انباري) [Vak.] Vakıf yerinden alınmış olan mahsulün konulduğu yer hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan galle; zahire mahsul, varidat demektir.

GANAIM-İ BAHRIYE (غنایم بحريه) [Bah.] Harbde ele geçirilen düşman gemileriyle denizciliğe ait vesait ve levazım hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ganaım; ganimetin cem'idir. Arapça bir kelime olan ganimet harbde düşmandan alınan mal demektir.

GANAIM-İ BAHRIYE MAHKEMESİ (غنایم بحريه محكمه سي) [Bah.] Denizciliğe ait ele geçen şeylerin meşruiyetini tetkik etmek ve bu hususta hüküm vermek üzere hukuk ve ihtisas sahiplerinden mürekkep olarak teşkil olunan mahkemeye verilen addır.

GANAIM-İ HARBİYE (غنایم حربيه) [Ask.] Harbde düşmandan alınan şeyler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Gemi ve sair denizciliğe ait olarak alınanlar için bunun yerine «ganaım-i bahriye» tâbiri kullanılır. Ganaım; harbde düşmandan alınan mal mânasına gelen ganimetin cem'idir.

GANBOT (غانبوط) [Bah.] Buharlı gemilerin icadından evvel kullanılan harb gemilerinden beşinci sınıfı teşkil eden bir geminin adı idi. Ganbot «meze kurvet» in küçüğü olup topu da ondan azdı. Aynı zamanda grandi ve mizane sütunlarında serenleri yoktu.

GANEM KİTABETİ (غنم کتابتي) [Mal.] Mevkufat kalemine bağlı kısımda yazı işleriyle uğraşanlara verilen addır. Ganem; Arapça koyun demek olduğu için tâbirin mânası-koyun kâtipliğidir. Ağnam mürettebatı ve bu işlere ait emir ve nizamlar buradan yazılıp Maliye kalemine gönderilirdi.

GANEM KİTABETİ KALEMİ (غنم کتابتي قلمي) [Mal.] Mevkufat kalemine bağlı bir teşekkülün adıdır. «Aded-i ağnam kalemi» de denilirdi. Ağnam mürettebatı ve bu işlere ait emir ve nizamlar buradan yazılıp Maliye kalemine gönderildiği gibi mukataalarda hayvanlar üzerinden alınan vergiler de burada iltizama varilirdi.

GANI (غني) [Sof.] Kendi kendine yeten mânasına gelen Esmâ-i ilâhiyeden (Allah isimlerinden) biridir. Gani; Arapça zengin demektir.

GANİM (غَنِيمَة) [Mal.] Ganimetten hissesi olan gazi-i müslime itlak olunur. Cem'inde ıgrab muktezası üzere «ganimûn» ve «ganimîn» denilir.

GANİMET (غَنِيمَت) [Ask.] Harbde düşmandan ele geçen her türlü mühimmat, eşya ve levazım hakkında kullanılır bir tâbirdir. İslâm nokta-i nazarından ganimet «kuvvet-i guzat-ı müslimîn ile düşmandan kahren alınan mala itlak olunur» suretinde tarif olunmuştur. Cem'i «ganaim» dir. Ganaim «ganime» nin cem'i olduğu halde Osmanlılarda «ganime», «ganimet» suretinde şayi olmuştur.

Ganaim başlıca dört kısma ayrılırdı:

1. Üsera
2. Sebiy
3. Emval-i menkule
4. Arazi

Şer-i Şerif iktizasınca ganaim, beytülmal emvalinden sayılırdı. Ganaim mutlaka kahr u galebe cihetinden alınmış olan mala münhasır olduğundan miktarı her neye balığ olursun «فَانَالله خَسِرَ الْخَ» ayeti mucebince bir humsu yetimlerle miskinlerin infak ve iasesi ve camilerle mescitlerin imarı için tefrik olunur, kusur dört humsu (beşte dördü) piyadelere birer, süvarilere ikişer hisse verilmek suretiyle gaziler beyninde taksim edilirdi.

Beytülmal için alıkonulan ganaim humsu dahi beş kısma taksim edilerek beher kısmı: A. evvelâ ezvac-ı mutahhare ve mesalih-i müslimîne sarf edilmek üzere Hazret-i Peygambere, B. - Cenab-ı Peygamberin akrabasına, C. - muhtacın ve eytama, D. - mesakine, E. - ebna-yı sebîle mütesaviyen tevzi olunurdu. Bunlara (ashab-ı humus) tâbir edilirdi.

Beşe bölünmeden evvel guzata verilen hisselerden az olmak üzere evvelâ muharebe esnasında hazır bulunan kadınlara, B. - muharebede delillik hizmetini ifa eden zimmilere, C. - sibyan, D. - memlûkine dahi birer miktar hisse verilirdi. Bunlara (ashab-ı resih) tesmiye olunurdu.

Ganaimin gaziler arasında taksimi ve kablettaksim ifraz olunan humsunun (ashab-ı humus) a tevzii edille-i erbaadan kitap, sünnet ve icma-ı ümmet ile sabittir.

Fetholunan arazi de ganaimden madut olduğu için emval-i menkule (menkul mallar) ve saireden başka arazi de olvehile taksim olunurdu. Ancak iğtinam olunan arazi daima ganimin beyninde taksim olunmayıp bazı ahvalde rakabesi beytülmale ait olmak üzere tevkif edilmekte idi Bu bapta eimme-i erbaa beyninde

tarikh rivayetinden mütevellit bir ihtilâf vardır. Ancak Hanefiler «bir memleketi fetheden imam-ı müslimîn dilerse o memleket ahalisinin emvalini ganimin arasında taksim eder ve dilerse müslüman olmıyan ahalisini yerlerinde takrir ve ipka ve haraç ve cizyeye rapteyler, yahut ya ahaliyi nefy ve iclâ eyler veya taksim ve ipka ve nefy ve iclâ etmeksizin arazisini beytülmal addeder» reyini beyan etmişlerdir.

Hâsılı sadr-ı İslâm'da fetholunan arazi bazan guzat beyninde taksim ve bazan beytülmal için tevkif muamelesi icra edilmiştir.

Bilâhara teşekkül eden islâm devletlerinde de aynı muameleye devam olunmuştur. Osmanlılar fütubat devrinde ele geçirdikleri menkul malları harbde bulunmuş olanlar arasında taksim ederler, araziye ise öşr ve haraca bağlamak suretiyle alelekser yerlilere ve lüzumu halinde de hariçten celp ve naklolunan ahaliye tevzi eylerlerdi.

Ganaimin humsunun devlet hesabına tevkifi de Osmanlıların saltanatlarının başlarında cerayan etmiştir. Fetholunan arazi bazan sultanlar tarafından vakfedildiği gibi bazı kere de fâtihlere temlik olunur ve onlar tarafından da ya vereselerine terk veyahut vakfedilirdi.

Ganimet'i «İslâm âlimlerinin bu kelimedden anladıkları mâna, mağlûp edilen kâfirlerden harbde zaptedilen silâhlar, binek hayvanatı ve bütün diğer emval-i menkuledir» suretinde izah eden Th. W. Juynboll. (İslâm Ansiklopedisi, Ganimet Maddesi) şu tafsilâtı veriyor: «Ganime'nin 4/5 inin, bilfiil harbe girmiş olsun veya olmasın, muharebede hazır olan askerler arasında taksim edilmesi icabeder. Athlar piyadelerin aldıklarının üç misli (Ebu Hanife'ye göre, ancak iki) fazla hak talep edebilirler. Muharebede bir düşmanı öldüren ayrıca onun üzerinde bulunan bütün techizatı (silâh ve mühimmat) da alır.

«Ceri kalan 1/5 i Allaha aittir: «Biliniz ki, ganimetinizden beşte biri Allaha, Resulüne, onun ailesine, yetimlere, muhtaçlara ve yolda kalanlara aittir, eğer Allaha imanınız yarsa» ve Kur'anın bu ayeti (VIII, 42) Bedir muharebesinden biraz sonra nâzil olmuştur. Arap reisleri çok eski zamanlardan beri ganimetten bir hisse almakta idiler ve bu suretle, Kur'anın bu ayeti ile, Peygamberin devlet masraflarını örtmek üzere ganimetten Allah namına beşte bir alması bir yenilik olmamıştır.

«Peygamberin vefatından sonra, imama ganimetin 1/5 ini Müslümanların umumî menfaatine en iyi bir surette tekabül edecek şekilde istimal selâhiyeti verildi. Malik İbn-i Enes'in

icthadı da bu idi. Fakat ondan sonra gelen İslâm âlimlerinin en çoğu Kur'anın VIII. sûresinin 42 nci ayetini harfiyyen telâkki ettiler. Onlara nazaran, Allaha tahsis edilmiş bulunan 1/5 hisse münzel emirde isimleri tasrih olunan 5 sınıf arasında müsavi olarak (böyle olmakla beraber, Ebu Hanife'ye göre, ancak Kur'anın VIII. sûresinin 42 nci ayetinde zikri geçen üç sınıf arasında; yetimler, muhtaçlar ve yolcular) taksim edilmek iktiza eder. Şafiî mezhebine göre, önceleri Peygamberin şahsına tahsis edilmiş olan hissenin İslâm cemaatinin umumî menfaatleri için kullanılması lâzımdır.

«Harb esirleri dahi ganimet cümlesindedir. Mü'minlerin eline esir düşen kâfirler, kadın ve çocuklar dâhil olarak, ganimette hisse sahibi olan asker arasında, köle gibi taksim olunur. Böyle olmakla beraber imam olan zat hür ve reşit olan harb esirlerini başka bir suretle dahi taksime tâbi tutabilir. Hattâ İslâmın menfaati böyle icap ediyorsa, bir fidye mukabilinde, hattâ fidesiz, azat edebilir. Müslüman harb esirleriyle mübadele edebilir. Ebu Hanife mezhebine göre ise, onları azat edemez.

«İslâm ulemasının çoğuna göre, ganimetin taksimatını tâyin eden kaideler, fethedilen memleketin topraklarında tatbik olunamaz (bk. Mad. Fey).»

GARGA BAŞO (غارغا باشو) [Bah.] Yan yelkenlerinin iskota yakasını kaldıran istinkanın adıdır.

GARGA CUNDA (غارغا جوند) [Bah.] Bir serenin mantıyasının bir taraftan basılarak ufki vaziyetini kaybediği hakkında kullanılır bir tâbirdir.

GARGA CUNDA AŞTARI (غارغا جوند آستاری) [Bah.] Garga fundoların yelkeni zedelememesi için yelken üzerinde deydikleri yere dikilen kalın bez parçasına verilen addır.

GARGA CUNDA ÇELİĞİ (غارغا جوند چلیگی) [Bah.] Gabya ve baba fingo yelkenlerinin altabaşo yakalarına garga fundonun kasası takınmak için bağlanan çeliklerin adıdır.

GARGA ETMEK (غارغا ایتمه) [Bah.] Uzun müddet işletilmemek yününden köseleleri kuruyup su almayan tulumbarın üzerlerine su döküp yumuşatmak suretiyle çalıştırılmaları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Garga; bir şeyin aslı vaziyetini kaybedip baş aşağı olmasına denilir.

GARGA FUNDO (غارغا فوندو) [Bah.] Gabya ve baba fingo yelkenlerinin altabaşo yakalarını

seren hamaylılarına kaldırmak ve sarılmalarını kolaylaştırmak için donatılan serviçelerin adıdır. Bunların bir çıması altabaşo yakasında bulunan çeliğe bağlanır, diğer çımaları gabya kapelesinde bulunan makaradan dolatılarak göverteye alınır.

GARGARİ (غارغاری) [Bah.] Yan yelkenlerini arma edip toplıyan selvüçelere verilen addır. Yan yelkenlerinin direkleri ve filoların larmo ve istiralyaları kuşatmak üzere orsa yakalarına dikilen ve indirilip kaldırılmalarını kolaylaştıran demir veya ağaç çemberlere gargarî denir.

GARİBİYYE (غریبی) [Sof.] Kadiriyye tarikati kollarından birinin adıdır. Kurucusu Şeyh Muhammed Garib-ullah-ül-Hindî'ye nispetle bu adı almıştır. Zikri toplu bir halde cehri (yüksek sesle) idi. Sülûke ism-i Celâl ile başlanır, mürşidin telkini veçhile esma-i seb'aya çıkılırdı. Kötü huylar bırakılarak iyi huylarla huylanmak esastı.

GARİB-ÜD-DİYAR (غریب الدیار) [Hal.] Memleketin yabancıları mânasına gelir bir tâbirdir.

Vahşetle hâzırın nazarendaz idi bana

Zira ki içlerinde garib-üd-diğar idim

Recatade Ekrem

GARİP YİĞİTLER (غریب یگیتلر) [Ask.] Galata, İbrahimpaga ve Edirne saraylarından çıkanlarla muharebede fevkalâde yararlık gösteren yabancılar ve yeni Müslümanlardan aşağı bölüklere süvari olarak alınanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlardan teşkil olunan son iki bölüğe «garip yigitler bölükleri» denilirdi. Bunlar için garib'in cem'i olan «gureba» ve bu bölüklerin sağ ve sol olduklarına göre de «gureba-i yemin», «gureba-i yesar» tâbirleri kullanılırdı.

GARİP YİĞİTLER AĞASI (غریب یگیتلر آغاسی) [Ask.] Gureba-i yemin, Gureba-i yesar dahi denilen aşağı suvari bölükleri ağaları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Garip yigitler; Galata, İbrahimpaga ve Edirne saraylarından çıkanlarla muharebede fevkalâde yararlık gösteren yabancılar ve yeni Müslümanlardan yeniçeri ocağına süvarilikle alınanlara verilen addır.

GARİP YİĞİTLER BÖLÜKLERİ (غریب یگیتلر بلوکلری) [Ask.] Galata, İbrahimpaga ve Edirne saraylarından çıkanlarla muharebede fevkalâde yararlık gösteren yabancılar ve yeni Müslümanlardan teşkil olunan süvari bölükleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Aşağı bölük-

ler» de denilen bu bölükler sağ ve sol olmak üzere iki bölüktü. Bu bölüklere garibin cem'i olan gureba, sağ mânasına gelen yemin ve sol demek olan yesar kelimeleri kullanılmak suretiyle «gureba-i yemin», «gureba-i yesar» da denilirdi.

GARP OCAKLARI (غرب اوچاقلری) [Ida.] Osmanlı devletinin eskiden Şimali Afrikadaki üç muhtar-eyaleti hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu üç eyaletin adları şunlardı: Trablusgarp, Cezayir, Tunus. Barbaros Hayrettin Paşa'nın hizmet arzemesiyle Osmanlı mülküne giren bu eyaletler bir zamanlar diğer yerler gibi doğrudan doğruya idare olunurken sonradan idare makinesine ârız olan bozukluk neticesi olarak merkezle hemen hemen rabıtalılarını keşmişler, müstakil bir vaziyet almışlardı. Cumhuriyet tarzını andıran bir şekilde idare olunan bu yerlerin Osmanlı hükümetiyle rabıtası, Kaptan Paşaları merci bilerek harb sıralarında gemileriyle gelip hizmette bulunmaktan ve 2-3 senede bir, padişaha birer hediye sunmaktan ibaretti. Bundan başka hiçbir vergi vermezlerdi. Eyaletleri idare eden ve «Dayı» adını alan başları zâbitler intihap eder ve hükümetten paşalık unvanıyla tasdik emri verilmekle iktifa olunurdu. Bu tasdik muamelesi üç senede bir vâkı olurdu. Zaruret sebebiyle ondan evvel yapıldığı da vâkidi. Buralardan gelen hediyelere karşı padişah namına bir korvet, bir kalyon yahut birkaç top ve bir miktar barut gönderilirdi.

Garp ocaklarının «idareleri diğer eyaletlerden bütün bütün başka bir sistemde» olduğunu söyleyen Süleyman Kâni İrtem (Osmanlı Mülkiye Teşkilâtında Garp Ocakları, Tanin, 29 ağustos 1945) bunun için şu kıymetli tafsilatı veriyor: «Bu eyaletler fetholundukça her birine sekizer onar bin Türk askeri bırakılmıştı. Bunların evlâdı «Yerli Kulu» namını almıştı.

İspanyolların Endülüs Müslümanları hakkındaki gaddarca hareketleri sebebiyle Müslümanlarla İspanyollar arasında kuvvetli bir husumet hâdis olduğuna ve Osmanlı devletinin İspanya ile muahedesi bulunmadığına mebni bu ocaklar halkı gemileriyle devamlı surette İspanya sahillerini, adalarını yağma ve tüccar gemilerini zaptederlerdi.

«Bu garp ocaklarına mensup gemiler icap ettikçe asıl Osmanlı donanması maiyetine celbedilerek sefer hizmetlerinde de bulunurlardı. Devletçe Garp ocakları korsanları İslâm tüccar gemilerini avlamak ile melûf Malta korsanlarına muadil tutulurdu.

«Üç Garp ocağının en muteberi Cezayir'di. Cezayir beylerbeyisi Tunus ve Trablus'ta halk arasında (Sultan-ül-Cezayir) unvanıyla anılırdı.

«Cezayir'de Endülüs idaresi nizam ve usulünü nümune ittihaz etmiş olan Barbaros Hayrettin Paşa'nın tertibatınca Cezayir kıtası mümtaz eyaletler gibi bazı idarî hususiyetlere malik idi; gerek Cezayir, gerek Tunus ve Trablus ocaklarından her sene devlet hazinesine birçok para, padişaha elde edilmiş köle ve carie gibi hediyeler gönderilirdi.

«Tunus ocağı devlet hazinesine gönderdiğinden başka olarak Cezayir'e de her sene birkaç gemi dolusu zeytinyağı verirdi.

«Cezayir'de dört (Bey) vardı. Bunların ikisi şark, ikisi garp beyleri idi. Bu beylerin idareleri altında bulunan yerler diğer eyaletlerin sancaklarına muadil olarak birer (vilâyet) sayılırdı. Varidatı ve itibarı ziyade olan (Tetri) beyi bunlar arasında en büyük tutulur ve (beylerbeyi) unvanını alırdı.

«Bu beylerin idaresinde mutasarrıf, kaymakam, müdür makamında (kaidler) vardı.

«Barbaros Hayrettin Paşa Cezayir şehri önündeki (Fener) kalesini şehir ile birleştirip limanın inşasına pekçok gayret ve himmet sarfetmiş, ahalinin işlerini görmek için aralarından birisini (Şeyh-ül-beled) nasbetmişti.

«Askere yeniçeri usulünde kışlalar yaptırıldığı gibi şehrin ortasında bir hükümet merkez binası da kurarak (Dâr-üs-Sultan) tesmiye ettirmişti.

«Memleketin idaresi Şeyh-ül-beled'in nezaretine müfavvaz idi. Şeyh-ül-beled resmî dairesine muteber şeyhlerden mürekkep belde meclisi âzasiyle belde umuruna bakardı. Sokakların temizliği, memleketin muhafazası da Şeyh-ül-beled'den mesuldü.

«Şeyh-ül-beled'in maiyetinde su işlerine, azadlı köle ve halayıklara, nezaret işlevine memur kaidler vardı. Azadlı köleler zembilecilik ve badanacılık sanatlarında, azadlı cariyeler hamam ustalığında ve ekmek satmakta kullanılırlardı.

«Şeyh-ül-beled geceleri şehri muhafaza için bekçiler, kolcular kullanırdı. Yine Hayrettin Paşa tertibince beylerbeyilerden sonra merkezde en büyük mansıp (hazinedarlık) idi. Meratip silsilesinde ağa ve vekilharç hazinedarı tâkip ederdi. Ağa bütün askerin kumandanı idi.

«Tersane Nazırı makamında bulunan vekilharç bütün korsan gemileri ile kaptanları, kaleleri, topçuları idaresi ve nezareti altında bulundururdu. Türk kuloğullarından tâyin edilen topçubaşı idarî işler için vekilharca müraaat eylerdi.

«Toplara mütâallik bütün işler kuloğullarının ellerinde idi. Bunlar kale nöbetlerini cüz'i bir maaş ile yaparlardı, tâyinât olarak günde birer ekmek alırlardı. Bunların isimleri mahsusan tutulan bir defterde mukayyet bulunurdu. Beşikteki çocukları bile tayin alırlardı.

«Kuloğulları kulağahından yukarıya terfi edemez, binbaşı olamazlardı.

«Vergi tahsili işi Türklere aitti. Ancak bazan kuloğulları da bu vazife ile çıkarılırdı.

«Atlar Nazırının da vazifesi önemli idi. Bu Nazır bütün hayvan alım satımına nezaret ederdi; hayvan hırsızlarına derhal lâyük oldukları cezayı vermek salâhiyetini haizdi.

«Bu memurlar merkezde bulunmak dolayısıyla nüfuzları tağradaki memurlara nispetle fazla idi.

«Bu memuriyetler de Türklere mahsustu. Hattâ kuloğulları bile bu mansıplara geçemezlerdi.

«Cezayir'de arazi münbit ve hayvan ra'iyine müsait olduğu için Cezayir kabileleri Trablus kabileleri gibi sık sık yer değiştirmeye mecbur değillerdi. Bedeviler, şeyhlerine bağlı idiler; muhakemelerine şeyhleri ve ihtiyarları bakardı.

«Kabileler bazan birbirleriyle muharebe ederlerdi; şeyhlerin tavassutiyle sulh olurlardı. Arapların cümlesi Cezayir hükümetine mutavaat üzere idiler. Cezayir paşaları da bunlar arasında zapt ve rapt işlerini beylere ve kaidlere havale ederlerdi.

«Tunus ve Garp Trablusu eyaletleri beylerbeyilikleri sonraları «evlâdiyet» şekline girmişti. Cezayir'de ise bu tertip yerleşmedi.

«Cezayir beylerbeyisi olan Saih Paşa'dan - Salih Reis - sonra Cezayir'e devlet tarafından beylerbeyi gönderildiği gibi bazan da valiler ahali ve asker tarafından seçilir ve İstanbul'a arz olunur idi. Bu valiye ferman, kılıç, kaftan celbi için gönderilen memura tevdiân birçok hediyeler, bir beylik gemiye konulur, İstanbul'a yollanır idi. Valilik fermanı, kılıç ve kaftan Cezayir'e gelince kaleden toplanır atılır, şenlikler yapılır, paşa olan zat yaldızlı bir sandalye üzerine oturtulduğu davul ve zurnalar çalındığı halde bütün ahali toplanarak tebrik resmi ifa olunurdu.

«(Ehl-i beled) denilen Cezayir ahalişi Endülüslülerden burada tavattun etmiş olanlarla Araplar, kuloğullarıyla Türklere mürekkepti. Endülüslüler ile Araplar maliki, kuloğullarıyla Türklere Hanefî mezhebinde olmalarıyla bunlar için iki müftü ve iki mahkeme vardı. Herhangi Malikî veya Hanefî hâkiminin hükmüne kanaat etmezse (Meclis-i kebir) e müracaatte bulunabi-

lirdi. Meclis-i kebir perşembe gönleri âzası iki mezhep ulemasından, mensup ve mazul büyük memurlardan mürekkep olarak Cami-i Kebirde toplanan bir heyetti.

«Bu heyet huzurunda dâvacının dâvası tekrar rüyet ve hangi nas hükmüne göre hüküm verildiği hâkiminden sual olunurdu. Hüküm nassa mastenit değil ise meclisin bunu nakzetmeğe hak ve salâhiyeti vardı.

«Dağlarda oturan kabilelerin işlerinin tesviyesi, zapt ve rapt keyfiyeti tamamiyle kendilerine bırakılmıştı. Bunlar hükümete vergi vermezlerdi; korsan gemileri için iktizasında kereste kesmekten başka hükümet teklifini tanımazlardı. Bu dağ adamları şehre müsellâh olarak giremezlerdi. Vergi ve teklifleri vermeğe muhalefet etmeyen diğer kabileler halkı ise silâhlı olarak şehre girmek müsaadesine maliktiler.

«Tunus'ta Sinan Paşa tarafından zaptedildiği zaman Cezayir tertibine sokulmuştu.

«Tunus'ta iki, Garp Trablusunda beş sancak vardı. Cezayir'deki idarî hususiyetler az, çok farklarla Tunus ile Garp Trablusunda da mevcuttu. Trablus'ta kale haricinde tüccar ikametgâhı ve sahil kısmı müdürler marifetiyle idare olunurdu.

«Trablus beylerbeyisi Turgut Paşa'nın - Turgut Reis - Trablus'ta bıraktığı yeniçeri evlâdına yerlilerce (Kuroğlu) denilirdi.

«Turgut Paşa bu yeniçerileri şehir içinde (Odalar) ismiyle kendilerine tahsis olunan kışlalara yerleştirmişti. Fakat bunlar zaman ile bu odalara değil, memlekete sığınmağa bağhyarak cüz'i bahanelerle aralarında kavgaya, mukateleye, ahaliyi esir hükmünde tutup aşırı derecede zulüm yapmağa koyulmuşlardı. Bununla beraber Garp Ocaklarında Osmanlı idaresine kalben en ziyade merbut olanlar Garp Trablusu ahalişi idi.

«Anadolu'nun ve Ege adaları halkının kabadayıları ve bir cinayetle müttehem olanları Garp Ocaklarına kaçarlardı. Bazan da bu ocaklardan buralara mahsus adamlar gelir. İzmir ve diğer yerlerde bayrak açarlar ve (solumadan can vermek, terlemeden; mal kazanmak isteyenler bayrağımız altına gelsin) diye dellâllar nida ettirerek asker yazarlardı.

«Gitgide bu ocaklarda bir «askerî asabiyet» hâsıl olmuş, buralardaki yeniçeriler arasında (Dayı) unvanıyla gemi kaptanları ve nüfuz sahipleri türemişti. Bu dayılar karşısında ocaklara devlet tarafından tâyin edilen beylerbeyilerin çokluk hükmü kalmamıştı. Beylerbeyilikte inhilâl vukuunda bu dayılar aralarından bir beylerbeyi seçiyor, bu yolda makamına oturtulan

beylerbeyilerin memuriyetleri padişah tarafından tasdik olunurdu.

«Devletin gaileleri arttıkça kuloğulları ahalie müracaat ve kimse ile istişare etmiyerek beylerbeyilerin seçimini hemen kendilerine has-eylemişlerdi. Ahaliden ileri gelenleri katli, servet sahiplerinin mallarını gaspeylemek de bunlar için âdeta «kabadayılık» icaplarından eayılır olmuştu! Dayılardan seçilen beylerbeyiler iki üç senede bir padişaha hediyeler takdim ederlerdi. Tersaneden kendilerine gemi, harb alât ve edevatı gönderilirdi.

«Garp Ocaklarında korsanlık şecaat sahiplerine, hayata fazla kıymet vermiyenlere mahsus hem şerefli, hem kârlı bir meslek sayılırdı.

«Solumadan can vermek, terlemeden mal kazanmak ancak böyle bir meslekte kaabilirdi.

«Fakat Garp Ocaklarının bu korkunç korsanları Avrupalıların Akdeniz ticaretine pek büyük zararlar ıka ediyorlardı. İptidaları Avrupa hükümetlerinin bu hususta şikâyetlerine Babıâli önem vermiyor, kulak asmıyordu. Daha sonraları ya devletçe Garplılara karşı bir ihtiyat ve tedhiş kuvveti sayılarak tedipleri arzu edilmediğinden yakut bu noktada âciz bulunulduğundan dolayı bu ocaklar halkının Avrupa devletleriyle muahedeler akdetmelerine göz yumulmuş, müsaade edilmiş, bazan de icbar neticesi olarak rıza gösterilmiş bulunmasıyle bu ocaklar büsbütün bir idare serbestisi elde ettiler. Vâkıa bu ocakların yaptıkları muahedeler devletlerce mer'î diploması kayıt ve şartlarını havi değillerdi ve bir nevi mütarekenameden ibarettiler amma bu ocaklara tanılan bu hak Osmanlı devleti için büyük müşkülâtı dâvet eylemiştir.

«Barbaros ve Turgut günlerinde bütün Akdeniz sahilleri halkını titreten Osmanlı denizciliği inhitata uğradıktan sonra dahi Garp Ocaklarının itiyat etmiş oldukları ve vazgeçemedikleri korsanlık Avrupalıların şikâyetlerini seneler geçtikçe artırmış, kuvvetlenen donanmalarıyle tehditlere, taarruzlara girişmelerine sebeb olmuştu.»

«Barbaroslar devrinden itibaren Berberistan yahılarını teşkil eden bu eyaletler Avrupalılar için hakikaten korkunç, mühlik bir girdap olmuştu. Milâdî 16 ncı arırdan itibaren Berberiye eyaletlerinin idare intizamı bozulmuş, başlamakla beraber denizcilik kuvvet ve kudretleri azalmamış, Cezayir, Tunus, Trablus kadirga ve kalyonları yine Akdeniz sularında muzaffer dolaşmakta, rasladıkları harb ve tüccar gemilerini zaptettikleri gibi sahilleri de yağma ve tahrip eylemekte devam etmişlerdi. O derecede

ki bu eyaletler dâhilinde on binlerce Hristiyan esiri bulunur ve «Berberistan Korsanları» denilince Avrupalılar üzerinde son derece müthiş bir tesir hâsıl ederdi.

Line Pole diyor ki ;

«Cezayir, Tunus ve Trablus Ocaklarıyla Avrupa hükümetleri arasındaki münasebet ve muameleleri yalnız biri için değil bepsi için birden müsel sel korkunçluk ve haysiyetsizlik vesikası addeylesek katiyen mübalâğa etmemiş oluruz. Filhakika Barbaros'ların büyük donanmaları ve denizcilikteki emsalsiz maharetleri ile Turgutların pervasız hücumlarına karşı cebin ve meyus olmakta Avrupalıların hakları vardı. Lâkin bu şöhrətli kahramanların devirlerini takibeden 2 asır zarfında bütün Avrupa devletlerinin ticaretlerinin mahvine, teb'aları hayat ve serbestisinin yıkılmasına, elhasıl siyasî ve millî haysiyetlerinin tek bir donanmaya karşı duramayacak kadar az gemiye malik olan Berberiye korsanları tarafından lekelenmesine tahammül etmeleri, doğru olduğu kadar da, itimat olunamayacak bir hal değil midir?

«Şüphesiz yılgınlık, atalet ile beraber politikanın da bu ahvale bazı mertebe dahli olmuştur. Meselâ İspanya hükümetinin tehditkâr üstünlüğünü keybetmesine kadar Fransızlarla Cezayirli'leri dost eden saik politika idi.»

Daha sonraları meşhur 14 üncü Louis'inin: «Eğer bir Cezayir olmasaydı ben icadederdim» dediği rivayet olunduguna göre Line pole'ün sözü doğru olmak lâzım gelir.

Yine politika, Felemenkî'leri milâdî 17 nci asır başında Cezayirli'lerle müttefik olmaya sevk etmişti. Çünkü Felemenk hükümeti küçük mikyasta deniz ticaretiyle meşgul olan hükümetler üzerine Cezayir korsanlarının bütüü kuvvetini havale etmek istiyordu. İngiltere hükümeti dahi Berberistan korsanlarını kendi hasımları aleyhinde kullanabilmek için bunlara kavuk sallamaktan geri durmazdı.

Tunus, Cezayir ve Trablus eyaletlerine tâyin olunan konsoloslar mütat hediyeler namı altında Beye, Dayı'ya kıymetli şeyler takdimine mecbur idiler. Halbuki yine Avrupalıların beyanına göre Dayı'nın meselâ son derece ustalıklı işlenmiş bir murassa' saati takdim eden konsolosun gözü önünde aşçıbaşısına bağışladığı çok defa vâkı olurdu. Mütad hediyeleri takdim etmiyen konsoloslar Dayı'nın huzuruna kabul olunmazlardı. Bundan başka bazı zamanlar konsolosların hayatı de tehlikede bulunurdu. Meselâ 1683 te Fransızlar Cezayir'i topa tutukları vakit bu halden son derece hiddetlenen Kara Morto Hüseyin Dayı Fransız konsolosu

Jan Dö Vâşe ile birkaç hemşerisini top ağzına bağlayıp attığını Avrupalı'lar yazmışlardı.

Cezayir Dayısının divanında ecnebler birçok merasim ve tekellüfata tâbi bulunurlardı. Konsoloslar kabul edilirken kunduralarını çıkarmaya, kılıçlarını dışarda bırakıp Dayı'nın elini öpmiye mecbur idiler. İlkdefa olarak 1767 de İngiliz Konsolosu Arciyalt Kambel Frezer Dayı'nın elini öpmek istemediği için, Cezayir'den âdeta bir usak gibi, def' olunmuştu.

Bu üç uzak eyalet müstakil bir hükümet gibi Avrupalı'larla muahedeler aktediyor ve merkezi hiçe sayıyordu.

Garp Ocaklarının vaziyeti Köprülü Mehmet Paşa'nın canını sıktığından hal ve hareketlerini muahaze ettikten başka «Saltanat-ı Seniyyenin sizin gibi asilerin kulluguna ihtiyacı yoktur» gibi çok şiddetli bir tavır ve hareket göstermekle beraber sahillerin korunmasına memur olanlar Garp Ocakları gemilerine karşı harekete geçilmesi ve sahiplerinin Mısır sahillerine kabul edilmemesi yolunda fermanlar ıstar ettirmek suretiyle filiyata da geçmiş olması ocakları korkutmuş, kendilerini amana düşürmüştür. Bunun üzerine Beylerbeyi gönderilerek memleketin idaresi yine ele alınmış ise de arkası aranılmadığından az vakit zarfında eski hal avdet etti ve hükümetin nüfuzu sıfıra indi. Hatta aralık aralık Garp Ocaklarında ihtilâller çıkarak Saltanat merkezine şikâyet vâkı oldukça ya âsiler tarafından katlolunan paşanın yerine bir vali gönderilir veya oraca tensip edilen birinin memuriyeti tasdik olunurdu.

Bunun neticesi olarak Trablus Garp'ta «Karamanlı oğlu», Tunus'ta «Menemenli oğlu» hanedanları teessüs edip müstakillen iş görmeye başladılar.

Dayı namını alan ocak reisleri fırsat buldukça valiyi oradan uzaklaşmaya mecbur ederler, işini ellerine alırlardı. Hattâ bu eyaletler Osmanlı Devletinin idaresinde iken birbiriyle anlaşamazlar ve yekdiğerine harb bile açarlardı.

İkinci Mahmud'un son zamanlarında Trablus'ta en son Dayı olan (Ali Paşa) İstanbul'a celbedilerek yerine hükümet tarafından vali gönderilmiş ve bu suretle oranın idaresi 1912 senesinde İtalyanlar tarafından işgal edilinceye kadar Devlet tarafından gönderilen valiler canibinden Osmanlı memleketinin bir vilâyeti şeklinde idare olunmuştur.

Tunus ve Cezayir ise böyle bir idareye bağlanamadığından meydanı boş bulan Fransızlar o geniş diyarı daha evvel ele geçirmişler ve müstemlekeleri idadına ithal eylemişlerdi.

GASİYE (غاشية) [San.] At egeri örtüsü demektir. Halk dilinde haşa suretinde kullanı-

lır. Arapça bir kelime olan gâşiyenin muhtelif mânası vardır. «Ahteri-i kebir» de bunun için şu izahat vardır: «Kıyamet; zira nâsi evza ve ahvaliyle bürüyüp setrettiği için ve eğer örtüsüne dahi gâşiyeye derler. Egeri bürüyüp setrettiği için. Zira aslında setrediciye derler, gâşiyeye bir maraz (hastalık) adıdır ki karında olur.»

Bu örtü sırmalı, şeritli idi ve sahibinin zenginliği nisbetinde kıymetli olurdu.

Selçukîler, Memlûkler zamanında hükümdara mahsus gâşiyeye Saltanat âlâmetlerinden biri idi ve gidiş alaylarında hükümdarın önünde taşınırdı.

Birinin başına gelen büyük bir felâketten bahsedilirken, mecaz yoluyla, gâşiyeye kelimesi kullanılır. Bu kelime Kur'anda ruz-i ceza (ceza gününü) yahut Cehennem ateşini ifade için kullanılmıştır (الغاشية) sûresi ismi bundan alınmıştır.

Berk-i rez pür nakş ile gülşende vezandır
Gâyaki saba gâşiyeye berdûş-i hazandır
Yahya

At uşağına gâşiyedar denilir.

O şehsüvar ki binse semend-i tkbale
Revadır Âsaf olursa yanında gâşiyedar
Nabi

GAVS (غوث) [Sof.] Manevi mertebelerin en yükseği yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «kutup» da denilir. Bu mertebeye yükselen nâsir ve medetkâr olduğu için gavs denilmiştir. Gavs; Arapça medet, nusret, yardım, kurtuluş mânalarına gelir.

Sofiyeye ait eserlerin beyanına göre her asırda bir gavs bulunur. Yine sofiyeye ait eserlerde gavsîyet için şöyle deniliyor: «Kutbiyyet-i kübraya yani gavsîyete has bazı evsaf var ki, o bize şöyle dursun sofienin büyüklere bile ayan değildir. Çünkü asıl kutup mazar-ı hakikat-i Muhammediyye ve câmi-i esma-i ilâhiyye olur.»

Sofie ricalinin büyüklerinden bu unvanı alanlar vardır. Kadiri tarikatinin müessisi Abdülkaadir Geylânî onlardan biridir.

«İslâm Ansiklopedisi» nde (Gavs Maddesi) bunun için «sofiye nezdindeki evliya mertebelerinin en yüksek derecesine ermiş bir veli olan Kutb'un unvanıdır. Bu unvan ancak kendisinden mânevî yardım istenilen zata verilir. Fakat kutb'un mahiyetine göre, bu daimî bir haldir. Buna binaen bu unvan kutb tâbiriyle birlikte kullanılır. Bazılarının söylediklerine göre gavs denilen veli sofiler arasındaki velilik mertebelerinde, kutub'dan hemen sonra gelir» izahatı vardır.

*Türbet-i pâkine her lâhza selam-ı bihad
Olsun ey Gavs-i Nebi sîret-i hurşit zamir
Tokadizade Şekip*

GÂVUR (گاور) [Hal.] Eskiden Müslümanlar tarafından Hristiyanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça «kâfir» den bozmadır.

«Kamus» da küfür va kâfir kelimeleri için şu izahat vardır: «Elküfr, elkefir; kâfın zammı ve fethi ile ve elküfür elküfran kâfların zammı ile imanın zıddıdır ki vahdaniyeti yahut nübüvvet ve şeriatı inkâr eylemekten ibarettir. Müellifin Besair'de beyanına göre küfür setr (örtme) mânasınadır. Kâfir hakkı setrettiği için ıtlak olundu ve küfür maddesi din ve şeriat ve küfran-ı nimet inkârında ve küfür ikisinde galip müstameldir ve küfür ve küfran mün'imın nimetini setr ve inkâr eylemek mânasındadır ki gükür mukabilidir. Şârih der ki küfür isim olarak dahi müstameldir ve dört nevi üzerinedir. Biri; küfr-i inkâridir ki asla Cenab-ı Bari Taalâyı bilmeyip ve ikrar ve itiraf eylememekten ibarettir. Sâni; küfr-i cehûdudur ki kalb ile bilüp lâkin lisan ile ikrar eylememekten ibarettir. Küfr-i İblis-i aleyh-il-lâne gibi. Sâlis; küfr-i inadidir ki kalble bilip ve lisan ile ikrar edip lâkin haseden ve bagyen din-i İllâhî ile müte-deyyin olmamaktan ibarettir. Ebucehil'in küfrü gibi ve ind-el-ba's hakikati bilip ve ikrar edip lâkin kabulden imtina eylemektedir. Ebutalib'in küfrü gibidir ki ona kâfir-i ariy dahi derler, kavminden ar eylediği için tekabbül eylemedi. Rabi; küfr-i nifakidir ki lisan ile ikrar edip kalble mutakit olmamaktan ibarettir. İbn-i Übey Bin Selul nam Cehûlün küfrü gibi, intiha.

«Elkâfir Mûmin olmyan hâsirdir ve mün'im-i hakiki cellet nimetehu hazretlerinin nimetlerini inkâr eden kimseye denir. Cem'i küffar ve kefereler gelir. Fecere gibi ve kifar gelir, kitap vezninde. Müennesinde kâfire ve cem'inde ke-vafir denir ve kâfir geceye ıtlak olunur, zulmetiyle her şeyi setrelediği için ve deryaya ıtlak olunur ve büyük dereye ve büyük ırmağa ıtlak olunur ve muzlim ve mukassı se'abe ıtlak olunur ve ekinciye ıtlak olunur, tohumu zeminde setrelediği için ve insan kısmından baid olan arza ıtlak olunur ve düz ve hemvar arza denir ve çiyenememiş pek çukur yere denir ve nebat kısmına ıtlak olunur ve kâfir Hüzeyl kabilesi nezdinde bir mevzi adıdır ve karagölüğe ıtlak olunur ve silâhla arâste âdeme ıtlak olunur.»

Gâvur tâbirinin Farsça da mecusi ve ateş tapın mânasına gelen gebr'den geldiğine kail olanlar da vardır.

«Kamus-u Türki» de gebr kelimesi «ateş perest mecusi, zerdüsti (gâvur lâfzının bundan galat ve İranilerden mehz olduğı maznundur).

«Gâvur'un ne Arapça kâfir ve ne de Farsça gebr'den bozma olmayıp «öküze tapanlar» mânasına Şark dillerinden birisinden, hassaten Arî dilinden Türkçeye geçen bir kelime adde-denler de vardır. Bu üç nokta-i nazarın birincisi en kuvvetlisidir.»

Tanzimat'tan sonra bu tâbirin kullanılması menedilmiş ve memnuiyete rağmen kullananlar hakkında ceza tertip olunmuştur. Bir müddet sonra neşrolunan bir tebliğ ile «gâvura gâvur denilmiyecek» gibi garibe bile gösterilmiştir. Bununla beraber bu tâbir halk dilinde hâlâ kullanılmaktadır.

GAYBET (غيبته) [Sof.] Kalbin maddiyat âlemi ile alâkalanmaması keyfiyetini bildiren bir ıstılahtır. Gaybet gayptan müstaktır. Gayb; hazır ve göz önünde olmamak, huzur zıddı demektir. Gayb ile gaybet arasındaki fark gayb hazır olmamak olduğu halde gaybet hazır olduğu halde muhiti ile alâkalanmamak, varlıkta yokluk göstermektir.

Mevlevî tarikati müntesiplerinden olduğu eserindeki izahattan anlaşılan Halit adlı bir zatın «İstılaha-i Meşayih» adındaki eserinde (Osman Ergin'in hususi kütüphanesinde müellifin el yazısı nusha) deniliyor ki: «Halkın câri olan ahvalinden kalbin gaybetine derler. Varidat-i Hak ile kendi nefsinin ahvalinde de kalbin gaybet etmesi demektir. Varidat-i Hakkın azameti ve Sultan-ı hakkın kalbi istilâsiyle kalb kendi nefsinde ve haktan gayip ve hak ile hazır olur. İşte bu gaybete Süre-i Yusuf'da olan «نصته» delâlet eder. Nitekim Nisve Hazret-i Yusuf'u gördükte ellerini katettiler. İmdi Hazret-i Yusuf'un cemalini müşahedede hal öyle olunca envar-i Zülcelâl'i müşahedede gaybetin nasıl olacağı kolayca anlaşılır. Eşyadan gayb ve halkla hazır olduğundan dolayı velâyet derecelerinden bir dereceye de gaybet derler. Nitekim bu gibi kimselere gaybet ve huzur tesmiye olunmuştur.»

«Kuşeyri Risalesi» tercemesinde de şu izahat vardır: «Gaybet ile kalbin gaybeti murat olup bu ise maani-i varide ile kalb meşgul ve müstağrak olmasından için halkın câri ahvaline şuurlanmamaktan ibarettir. Bu da bazan sevap yahut ikab düşüncesi gibi bir vâridin kalbe taalluk ve tesiri sebebiyle nefsinin ve gayrisini ihsastan gayb ve zâhil olmasıyla olur. Nitekim Rabi' ibn-i Haytem İbn-i Mesud'u ziyaret için giderken yolunun üzerindeki bir demirei dük-kânında oaktan indirilen erimiş demirin korkunç

manzarasıyla karşılaşınca gâşy ve beyhuş olmuş ve sabaha kadar ayılamamıştır. Akli başına geldikten sonra sebebi sorulunca bu keyfiyetin karşılaştığı manzara, ehl-i nârin Cehennem'de uğrayacakları akibet düşüncesinden ileri geldiği anlaşılmıştır. Ancak bu hal gaybet derecesini tecavüz ederek gâşy haddine varmış demektir.

«Çok defa gaybet, Hak canibinden vâkı mâna ve kâşifesinden neğet ettiğini ve «hal ehlinin gaybetlerinde halleri hasebiyle muhtelif ve mütefavit olduklarını da kaydeden Kuşeyri bunları da söylüyor: Abidin Hak ile huzuru ise haktan gaybubetiyledir ve bu veçhile Hakkın huzuru abd-i salikin kalbine zikr-i Hak galip ve müstevli olarak Rabb-i müteal huzurunda bu kalb ile hazır gibi olmaktan ibarettir ve sâlikin huzuru haktan gaybeti hasebiyle olacağından haktan bilküllüye gaybet edenin huzuru dahi bu veçhile tam huzura mazhar olur.

«Bazan ahd'in nefsinin ahvalini ve gayrisını ihsasa rueunda dahi filân hazır oldu denip gaybetten sahve rucu mânası kastedilir ve bu huzur halk ile olup evvelki ise Hak iledir.

«Gaybet halinin uzayıp uzamaması cihetinden fark vardır. Bazılarının gaybeti uzun zaman sabit ve mütevasıl ve bir takımının ise biraz vakit zarfında mütebeddil ve zail olur.»

*Seyr eyle nedir bu özge halet
Gaybet mi acep bu yoksa hayret
Akleylegemez bu yemde gavta
Emvacına yoktur anda takat
Hal' etmiyecek bu fiil-i aklı
Bu menhece yok şitabe ruhsat
Şirane gelen bu tavra Nafî
Rabah ile eylemez refakat*

GAYB-I HÜVİYYET VE GAYB-I MUTLAK [Sof.] İllet-i taayyün itibariyle Zât-i Haktan ibaret yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GAYB-I MEKNÜN VE GAYB-I MASUN [Sof.] Sırr-ı Zâtî ve künh-i İllâhî yerinde kullanılır bir tâbirdir. Künh-i zâtını Haktan başkası bilemediğinden âgyardan masun, ukul ve ebsardan meknundur, mesturdur.

GAYP (غيب) [Sof.] Hakkı görmeye mâni olan şeyler hakkında kullanılır bir ıstılahtır. Arapça bir kelime olan gayb'ın lûgat mânası gözden saklı olan, görülüp bilinmeyen şeyler, haller demektir. Sofiye ıstılahlarına ait eserlerde bu tâbir şöyle izah edilmektedir: «Hakkı senden setreden şeylerin küllisi, seni hakdan değil, seni hakdan setreleyen bir şeye kaadır

olamaz.» Gaybı bilmesi cihetinden Cenab-ı Hak hakkında, gaybı bilici demek olan, gaybdan tâbiri kullanılır.

*Olmuşta o mahbub u seraperde-i lâreyb
İtlak-ı nikab-ı harem-i gayb-i hüviyyet
Sami*

GAYP ERENLERİ (غيب ارنلری) [Sof.] Her asırda mevcut ve sayıları ondan ibaret olan ricalüllah hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sofiye ait eserlerde bunlar için şu izahat verilmektedir: «Sıfat-ı galibeleri huşu' ve huzu-i Rabbani ve kendileri mağlûb-i tecellây-i Rahmani oldukları için seslerini yükseltmediklerinden hakkın gayrı bunları ve bunlar da hakkın gayriyi bilmezler. Esmâ-i camia ve kelimat-ı nafia-i Huda olduklarından kendilerinden istidat ger'an caiz ve bu esma ve kelimatla istiaze ise nas ile sabittir ve gerçi hakikatte müstemit ve müsteazûn-bih Cenab-ı Hak ise de müsteiz ve müstemit muvabhit olduğu halde vesaît ile vesaile tegebbüs edilmek mani-i tevhid değildir. Nitekim umur-ı zahiriyyede padişah-ı zaman ve mukarribini olan vükelây-ı âlihan hacet revay-i ehl-i cihandır.»

GAYR-I MENSUH (غیر منسوخ) [Ida.] Hükmü kaldırılmamış mânasına gelir bir tâbirdir. Mensub; Arapça nesh olunmuş, hükmü kaldırılmış demektir. Vesikalarda hükümler münasebetiyle geçer.

GAYR-I RESMÎ NAME (غیر رسمی نامه) [Ida.] Padişahlar tarafından hususi mahiyette yazılan şeyler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Name; Farsça mektup, bir taraftan diğer tarafa yazılıp gönderilen kâğıt demektir.

GAZA (غزا) [Hal.] Küffâr ile mukatele etmek, cihat yerinde kullanılır bir tâbirdir. Cihat ile birlikte gaza ve cihat suretinde de kullanılırdı.

*Tigine nola yemin eylerse ruh-ı Murteza
Bir gaza ettin ki hoşnut eyledin Peygambarı
Nef'i*

GAZAIM (غزائم) [Mit.] Hastalık ve âfetten iyileşmek için okunulan şey, yapılan efsun yerinde kullanılır bir tâbirdir. Doğrusu Arapça azayim olan bu tâbir «Kamus-ı Osmani» de şöyle izah olunmuştur: «Alâ kavlin âfat ve emrazın şifayap olması için kıraet olunan ayat-ı Kur'aniyyedir. Kavli digere göre efsun mânasına olan (azimet) in cem'inir. Azayim suretinde yanlış yazmamalı.»

GAZALİYYE (غزالیه) [Sof.] İmam-ı Gazali tarafından tesis olunan tarikatın adıdır. «Hüç,

cet-ül-İslâm» diye şöhrat bulan İmam-ı Gazali'nin adı Muhammed bin Muhammed, künyesi Ebu Hâmit'tir. 450 (1058) senesinde Tus şehri civarındaki Gazale köyünde doğmuştur. İptida Tus'da Ahmed-ür-Razegani'den sonra Nişabur'da İmam-ül-Haremeyn Ebülmealiy-ül-Cüveyniden okudu. Hocasının sağlığında eser neşrine başlamak suretiyle şöhrat kazandı. Hocasının ölümü üzerine Nişabur'dan ayrılarak huzurunda tanınmış âlimlerle yaptığı muhabasade hepsine galebe çalması üzerine 484 (1091) de Bağdat'da Nizamiye Medresesi müdürlüğüne tâyin olundu. Dört sene sonra dersi bırakarak Zühde ve inziva köşesine çekildi. Hicaz'a gidip hac'tan avdetinde bir zaman Şam'da Emeviye Camiinin garbindeki medresede ders okutmaya başladı. Bazı yerlere daha gittikten sonra Sultan Yusuf'un daveti üzerine Magrib'e gitmek üzere gemiye bindiği sırada Sultanın öldüğünü haber almakla Tus'a döndü. Orada bir müddet tedris ve telifle işgal ettikten sonra çağırıldığı Nişabur'daki Medrese-i Nizamiye'nin müderrisliğini deruhte etmiş ise de çok geçmeden bırakarak tekrar Tus'a dönmüş ve orada bir hanıkah, yanında da bir medrese yaptırıp ömrünün bakıyesini ibadet, ırşat ve tedris ile geçirmiştir. Ölümü 505 (1111) tedir. İslâm âlimlerinin en büyüklerinden olan Gazali'nin telifatı çoktur. En meşhuru İhya-ül-ulûmdur. Kendisi sofiyun mesleğinden bulunmakla felâsifenin fikirlerini red ve cerh yolunda yazdığı «Tehafet-ül-felâsife» adlı eserine muasır-ı meşhur İbn-i Rüşd Endülüsten buna cevaben «Tehafet, Tehafet-ül-felâsife ilel-Gazali» unvanıyla bir kitap yazmak suretiyle şark'taki bir esere garp'tan cevap verilmiş oldu. Arapça ve Farsça şiirleri de vardır.

GAZ BOYAMASI (غاز بويامسى) [San.] Bir nevi ince tülbindin adıdır. Hediyelek şeyler, akraba ve dostlara gönderilen loğusa gerbetleri sürahileri buna sarılırdı. Nevruzîyeler de gaz boyamalarına sarılı olarak gönderilirdi.

GAZEL (غزل) [Ede.] Birinci beyti muserra' diğer beytleri birinci beytle mukaffa bir nazım şeklidir. Akallı dört veya beş, ekseri on veya on beş beyit olur. Ekseriyet itibariyle «lirik» âşıkane sözlerdir.

«Kamus» da (c. 3, s. 502) «elgazel, fet-hateynle mânay-i evvelde ismidir. Nisvanla âşıkane lâtifeye ve horata'ya denir ve masdar olur. Zenanla âlûftelik ve hile konuşmak mânasınadır. Âhu'nun ensesine düşüp kovan tazi, âhu'yu şikârdan fâtir olmak mânasınadır. Bir haysiyetle ki yetişüp alacağı ande ahu havfin-den bağırarakla yapıp yapıp tehi udul eyleye.»

Matla'; bir manzumenin ilk musarra' beytine verilen addır. Bu tâbir kaside, hususiyle gazel hakkında ziyade istimal olunur. Kaside ve gazel aralarında sözün yenilenmesi suretinde irat olunan musarra' beyitlere de «matla'» namı verilirse de bunlar mertebelerine göre «ikinci matla'», «üçüncü matla'» tarzında takyit olunur. Şu hale nazaran manzumenin en başındaki matlâna «birinci matla'» denilmek lâzımdır. Birden ziyade matla' olan şiire, kaside veya manzume itibariyle «zat-ül-metalî» nazım ve şiir itibariyle «zülmatal'» tâbir olunur.

Bir manzumenin musarra' olmıyan ilk beytine dahi «matla'» denilebilir. Bir de «hüsn-i matla'» tâbiri vardır ki gazelde matla' takibeden rengin beytin adıdır.

Musarra'; her iki mısraı kafiyevar olan beyite denilir.

Gazel; esasen hüsn ü aşka taalluk eden mezamin ile tezyin edilir. Bu vâdide yazılan gazeller şiirin «garamiyyat» tâbir olunan ve sırf âşıkane hissiyatın tasvirinden ibaret bulunan kısmından sayılır.

Gazelde teferrüt etmiş olan Fuzulî:

Gazeldir safabahş-i ehl-i nazar

Gazeldir gül-i bostan-ı hüner

Gazal-i gazel saydı asân değil

Gazel münkir-i ehl-i irfan değil

Gazel bildirir şairin kadretin

Gazel artırır nazımın şöhratin

Gönül gerçik eş'ara çok resm var

Gazel resmin et cümleden ihtiyar

Ki her mahfilin zinetidir gazel

Hiredmentler sanatidir gazel

Gazeligat ki meşhur-ı devran ola

Okumakta gazmakta âsan ola

Beytleriyle Hicrî onuncu (Milâdî XVI.) asırda gazelin ehemmiyetini ve kendi nazarında onun kıymetini anlatmak istemiştir.

Yine o asrın sanakâr şairi Baki de:

Bu devr içinde benim padişeh-i mülk-ü suhan
Bana sunuldu kaside bana verildi gazel

beytiyle kaside ve gazel yazabilmek kendine mahsus olduğunu ve:

Meddah olalı çeşm-i gazalanına Baki

Öğrendi gazel tarzını Rum'un şuarası

beytiyle de gazelin nasıl yazılacağını asrın şairlerinin kendinden öğrendiğini iftihar makamında söyler.

Hicrî on birinci (Milâdî XVII.) asırda gazele verilen ehemmiyet ve gösterilen rağbet saz şairlerini bile o yolda eserler tanzimine

mecbur etmiş ve bu mecburiyet dolayısıyla halk edebiyatında divan, kalenderî, semai gibi melez şekiller zuhura gelmiştir.

Hicrî on ikinci (Milâdî XVIII.) asırda Sabit:

Zamanede gazeli kimse almıyor Sabit

Güzellere verilen tuhfe-i selâm gibi

demiş ise de yine o asırda yetişen Nedim edebî şöhratını en ziyade şühane gazellerinden kazanmış ve:

Nef't vadi-i kasaidde suhan perdazdır

Olamaz amma gazelde Baki vü Yahya gibi

diyerek Baki ile onun mukallidi Şeyhülislâm Yahya Efendinin gazel yazmakta Nef'iden bile üstün olduklarını söylemiştir.

Gazel yukarıda da söylendiği ve Kamus-taki lûgat mânası da buna delâlet eylediği ve hile esasen hüsn ü aşka taalluk eden mazmunlarla tezyin edilmek lâzım geldiği halde şairlerin ekserisi bu yoldan ayrılarak gazel ile katiyyen münasebeti olmamak lâzım gelen siyasiyata varıncıya kadar her türlü fikirleri gazel meyanında irad etmişlerdir. İçinde sekiz türlü fikir görülen sekiz beyitli gazellere bile rastlanılır. Ancak beyitleri beyninde mânevi irtibat bulunanlar da vardır ve bunlar ötekilerden şüphesiz ki daha makbuldür.

Beyitleri arasında mânevi irtibat bulunan gazellere «yek ahenk» adı verilir. Baştan aşağı bir kuvvette söylenilmiş olanlara «yek avaz» itlak olunur.

İptidalarındaki beyitler kuvvetli olur da alt tarafları zayıf düşen manzumelere «yek avaz» değil denilir. Ziya Paşa Nef'i vasfında:

Ettikte kasideye seragaz

Tâ ahireded olur yek avaz

demişti.

Bir gazel heyet-i mecmuasiyle makbul olmak için ya yek ahenk olmalı, yahut beyitlerinin muhtevi olduğu fikirler birbirine yek ahenk denilecek derecede müterakip bulunmalıdır. Meselâ Nedim'in:

Naz olur dembeste çeşm-i nîm habından senin
Şermeder reng-i tebessüm lâl-i nabından senin

gibi nazik bir matl' ile müvâşşah olan gazelinde hitabı zahide çevirerek:

Zahida mazur tut cildinde sıklet var biraz
Gulzetin fehmolunur hacm-i kitabından senin

diyeceği kimin hatırına gelir?

Yine Nedim'in:

Lâl-i nabın çâşni senc-i itâb etmez misin
Lûtfedip kahrıyla olsun bir cevap etmez misin

matlândan sonra:

Kametın seyreyle insaf et o belâ mısraı
Zahida sen şâir olsan intihap etmez misin

demesi dahi pek münasebetli değilse de tabiate yukarıdaki kadar giran gelmez.

Gazelin her bir beytinde başka bir şeyden dem vurmak marifeti Osmanlı şairlerine Acem şairlerinden intikal etmiştir. Arap şairleri gazeli yek ahenk denilen yolda söylerler.

Müreddef şiir söylemek usulü de, Osmanlı şairlerine, Acem şairlerinden geçmiştir. Arapların şiirlerinde redif görülmez. Bununla beraber müreddef olan şiirin okunduğu vakit onu takibeden beyitlerde redifin nasıl bir maharetle tekrar edildiğini görmeğe tabiat müteşevvik olur. Redif tekrâr ettikçe teşevvükü artar. Redifsiz şiirde ise bu halet bulunmaz. Onda yalnız kafiye zevki vardır. Halbuki tabiate redifli şiir söylemek redifsiz şiir söylemekten kolay gelir. Çünkü mazmunları redif cezbeder. Tabiat da onun cazibesine kapılır gider. Bunun içindir ki ekseriya müreddef olan gazeller yek ahenk olamaz. Şairin takibetmek istediği mazmun redife, yahut redif o mazmuna uymaz. Bu ve hile söylenilen gazel redif esareti altında tamamlanır. Meydana beyitleri muhtelif mazmunları havi bir şey çıkar. Müreddef olmıyan gazellerde ise vezinden sonra yalnız kafiye gailisi bulunacağından mazmunun takibinde o kadar güçlük çekilmez. Binaenaleyh belâgatça mütesavi olan ve biri müreddef, diğeri gayr-i müreddef bulunan iki gazelden birincisi ikincisine tercih olunur.

Gazelin en parlak addolunan beytine «beyt-ül-gazel» ismi verilir. «Beyt-ül-gazel» e bedel «şah beyt» ve «şeh beyt» tâbirleri dahi kullanılır.

Gazelin son beytine «makta'» itlak olunur. Matlâın alt tarafındaki beyte «hüsn-ü matla'» denildiği gibi maktâın üst tarafındaki beyte de «hüsn-ü makta'» denilir.

Gazel; eski şairlerin en çok kalem oynattıkları bir şiir tarzıydı. Divanların dörtte üç buçüğünü gazel teşkil etmesi bunun delilidir. Tanzimat'tan sonra Carp edebiyatı örnek alındığı için Şarklılığın en büyük damgasını taşıyan gazel rağbetten düştü. Son zamanlarda ise gazel yazarlar şiirde irtica taraftarlığıyla itham edilmişlerdir.

Kıldı zülfün tek perişan halimi halin senin
Bir gün ey bldert sormazsın nedir halin senin
Gitti başından gönül ol serv-i kaddın sayesi
Ağla kim idbâra tebdil oldu ikbalin senin

Zinet için cism-i divarında kilmazdım yerin
Çekmeseydi aşk-ı can levhinde timsalin senin
Tiz çekmezsin cefa tığın beni öldürmeye
Öldürür bir gün beni ahır bu ihmalin senin
Gark-ı hunâb-ı ciğer kılmış gözüm merdümlerin
Arzuy-ı hal-i müşkin ü ruh-ı hâlin senin
Dâmgâh-ı aşktan tut bir kenar ey murg-i dil
Sınmadan seng-i melâmetten per ü bâlin senin
Sâyeveş çoktan Fuzulî hâki-i pagin yaslanır
Ol ümid ile ki bir gün ola pamâlin senin
Fuzulî

Ş [Mus.] Fasil arasında sazendelerden birinin iştiraki ile bir hanende tarafından yüksek sesle okunan bir gazelin bir veya iki beyti hakkında kullanılır bir tâbirdir. Son zamanlarda gazel okunmasından vazgeçilmiş gibidir.

GAZELHAN (غازل خان) [Mus.] Musiki şinaslardan (musiki bilirlerden) fasıl arasında gazel okuyanlar için kullanılır bir tâbirdir. Gazel okuyan demektir.

Şahmeşrepler gazelhanlar nedim-i aylar
Taze sakiler o hemdemler o mahremeler kani
Riyazi

GAZİ (غازی) [Ask.] Gaza ve gazve eden, din uğruna cenk eyliyen Müslümanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu tâbir muharebeden dönenler hakkında kullanılır. Ölenlere «şehit» denilir. «Dönersem gazi, ölürsem şehit» darbimeseli bu unvanın kimlere verildiğini gösterir.

Gazi tâbiri şehit lâfzı gibi zaman-ı saadetten itibaren kullanılmaya başlanılmıştır. Cenab-ı Peygamber şehitlikle gaziliğin feziletlerini mütaaddit hadislerinde beyan eylemişler, bunların mânevi kıymetlerini kerratla ümmetine bildirmişlerdir.

Ancak ilk müslümanlar meşru mazeretler müstesna olmak üzere umumen harbe gittiklerinden bu unvanın tahsisen verilmesine lüzum ve mahal görülüyordu. Çünkü her Müslüman gaziydi. Küçükler istisna edilirse asbaptan gazi olmıyan yoktur. Müslümanlık gereği gibi terakki ettikten ve bir kısmının gidip diğerlerinin kalması imkânı hâsıl olduktan sonradır ki bu unvan tahsisen istimal olunmaya başlanılmıştır.

İslâm hükümdarları da fertler gibi muharebelere iştirak ederler ve gazi unvanını alırlardı. Fakat sonraları bilhassa padişahlar muharebeye iştirak etmeden zamanlarında kazanılan muharebeler dolayısıyla bu unvanı almağa başlamışlardır.

Osmanlıların bilhassa ilk hükümdarları, diğer İslâm padişahları gibi, bizzat harbe iştirak ediyorlar ve harb meydanında can bile

veriyorlardı. İstilâ devri bittikten sonra da harbe iştirak edenler olmuş ise de sonrakiler alelekser harbe iştirak etmezler ve bununla beraber içlerinden bazıları kazanılmış bir muharebenin şerefine bu unvanı alırlardı.

Padişahlara gazilik, fetvaya istinaden verilir. Osmanlı padişahlarından en son gazi unvanını alan ikinci Abdülhamid'e gazilik tevcihine ait fetvayı Şeyhülislâm Hayrullah Efendi vermişti. Verilen fetvanın sureti:

Halife-i ruy i zemin halledallahu hilâfetehu ilâ yevmiddin olan zıll-i Rabb-ül-Mecit Sultan Abdülhamit Efendimiz hazretlerinin bu def'a şer'an vukubulan sefer-i hümayun nusretmakrun-i meserretmeşhunlarında bihulûs-ül-bâl techiz ve irsal buyurdıkları asakir-i İslâm nasrullah-ül-melik-ül-allâm düşmen-i din ü millet olan kavm ile ilâ-i kelimetullah niyyet-i halisasıyla muharebe ve mukatele etmeleriyle men cehbeze gaziye fisebilillâh fekad gaza hadis-i şerifi mantuk-ı münifi üzere halife-i müşarünileyh hazretlerinin gazi oldukları şer'an mütehakkak olmakla cemi-i evamir ve mahafil ve menabir hususa hutbelerde gazi unvaaniyle nam-ı nami-i şahaneleri tavsif ve tilâvet olunmak emr-i meşru ve müstahsen olur mu (elcevap) olur.

Ketebehu el-fakir
Hasan Hayrullah afa

Memlekete tahatti eden ve varlığını tehlikeye koyan düşmanlara karşı ortaya atılan Mustafa Kemal Paşa'ya da bağardığı bu iştin dolaylı Millet Meclisi kararıyla gazi unvanı verilmiş ve bu unvan Mustafa Kemal'i en iyi tavsif etmek itibarıyla layikliğinin kabulüne rağmen istimal olunmakta berdevam bulunmuştur. Soyadı Kanunu üzerine «Atatürk» soyadını almasıyla gazi unvanı metruk kalmıştır.

Minnet Hudaya iki cihanda kılıp sait
Nam-ı şerifin eyledi hem gazi hem şehit
Baki

GAZİYAN - İ HACI BEKTAŞ - İ VELİ (غازیان حاجی بکتاش و ولی) [Ask.] Yeniçeriler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ocak kendini Hacı Bektaş'a bağlı saydığı için Yeniçeriler bu suretle anılırlardı.

GAZİYYE (غازیه) [Sof.] Şazeliyye tariki-nin kollarından Regid'yye'nin şubelerinden birinin adı idi. 981 (1573) senesinde ölen kurucusu Seydi Eb-ül-Kasım-ül-Gazi-ül-Selcemas'a nispetle bu adı almıştır. Buna yine kurucunun unvanlarından biri olan Kasım'a nispetle Kasımiyye de denilirdi. Eb-ül-Kasım

Şeyh Ebu Ali bin Abdullah-ül-Selcemas'tan o da Seyyit Ahmet bin Yusuf-ür-Rasidi'den inabe almış idi.

GAZZAZ (غازان) [Sar.] İpekçi, ibrişim bükcüsü demek olan Arapça kazzazdan bozma bir tâbirdir. Vesikalarda saray teşkilâtında bulunan ve terziler demek olan Hayyatın-i Hassa meyanında geçer. Halk tarafından kazaz suretinde kullanılır.

GAZZAZ BÖLÜKLERİ (غازان بلوکری) [Sar.] Eskiden saray teşkilâtında Hayyatın-i Hassa denilen terziler meyanındaki ipekçilerin teşkil ettikleri topluluk hakkında kullanılır bir tâbirdir.

GECE KADISI (گچید قاضی) [Hal.] Mecaz yoluyla evli kadınlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. İçlerinde kocalarına geceleri kadılık yani hükmetmeye kalkışanların bulunması bu tâbirin meydana gelmesine sebep olmuştur.

GECELİK (گچیک) [Kıy.] Eskiden erkekler tarafından giyilen entari hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «gecelik entarisi» de denilirdi.

GECELİK ENTARISI (گچیک انتاریسی) [Kıy.] Eskiden erkekler tarafından giyilen entari hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «gecelik» de denilirdi. Şimdiki pijama gibi giyilen bu entarinin üzerine hırka, aba yahut kürk giyenler ve bu kıyafette sokağa çıkıp mahalle kahvesinde oturanlar da vardı. İstanbul'da entari ile sokağa çıkmak yasası 1908 inkılâbından sonra Cemal Paşa'nın (Bahriye Nazırı) Üsküdar Mutasarrıflığı zamanında konulmuş, bu yasak İstanbul'un diğer yerlerinde de tatbika başlanılmak suretiyle bu âdet ortadan kalkmıştı. Bununla beraber şimdi de, çok az olmakla beraber, pijama yerine geceleri entari giyenler vardır.

GEÇER AKÇA (گچر آچی) [Mal.] Rayiç para yerine kullanılır bir tâbirdir. Bu tâbir halk arasında yapılan senetlerde, hükümet tarafından mütaahhitlerle akdolunan mukavelelerde istimal olunurdu. Bunun sebebi de paraların biri hükümetçe ve diğeri halkça olmak üzere iki rayiç bulunmasından ileri geliyordu. Meselâ mecidiye malsandıklarınca 19 kuruş olarak alınıp verildiği halde halk arasında bazı yerlerde 20 ve bazı yerlerde de 23 kuruş olarak tedavül ediyordu. Öteki paralar da böyle idi.

GEÇİM (گچیم) [Ask.] Eskiden harb zamanında düşmanın kılıç darbesinden korumak

için atlara giydirilen çul biçimindeki zırhın adıdır. «Lehçe-i Osmani» de «revah, büyük bütün zırh, cevşen» suretinde izah olunmuştur.

Rikâb-ı sim-ü mutallâ geçim-i zerkeşle
Alay gedekleridir tevsenân-ı seb-i şidad
Sabit

GEÇİT RESMİ (گچید رسمی) [Mal.] Ağnamın İstanbul'a sevkinde ve taşralarda derbentlerden ve sair geçit mahallerinden mürur ve uburlarında alınan resme itlak olunurdu. «Müruriye» demek daha münasip olan bu resme Maliyece aynı zamanda «selamet akçası», avam lisanında da «toprak bastı parası» denilirdi. Geçit resmi ayrı bir mukataa idi. Hattâ Birinci Sultan Ahmet vakfı hâsılâtındandı. Bu resim yalnız ağnamdan değil, kesilme gelen diğer hayvanlardan da alınır. İhtisap mukataasının ihdas olunduğu 1241 senesinde hayli tadilâta uğramıştır.

GEÇİT YERİ (گچید یری) [Tal.] Yangınlara gidilirken ve hassaten yangınlardan dönülürken bütün sandıkların (tulumbaların) geçtikleri ve en çok takım kovdukları (kendilerini gösterdikleri) yerler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eminönü meydanının Yeniceami kemerine dönüş yeri, Taksim meydanı, Tophane, Bayezit meydanı, Saraçanebaşı, Aksarayda Yeşiltulumba, Edirnekapi Açı Çeşmesi, Unkapanı, Defterdar gibi yerler o kabilden yerlerdi.

GEÇME FES (گچمه فس) [Key.] Fesin kulağına kadar başı örtecek surette giyilmesi haline verilen addır. Fesin perçem, kâkül, halka, Kıvrık saçlar üzerindeki duruşuna göre simayı açtığını ve yakıştığını kaydeden rahmetli Ahmet Rasim Bey bu türlü giyiş için bölük verir diyor. Fesin giyiş tarzı için bundan başka kapatma, kondurma tâbirleri de kullanılırdı.

GEÇME RAHLE (گچمه رحله) [San.] Câmi, meşcit ve türbelerde okunurken üzerine Mushaf konulmasına mahsus aletin adıdır. Yeşil çuha ya sarılsan veyahut örtülen Kur'an bunun üzerine konulur, okumak istenildiği zaman diz çöken veya bağdaş kuran okuyucu tarafından önüne almak suretiyle Kur'an okurdu. Adi rahleden farkı iki parçanın birbirine geçmiş olmasından ibarettir. Sadeleri olduğu gibi sedef işlemeli ve kıymetli olanları da vardır. Camilerde, meşcitlerde bakiyelerine tesadüf olunur. Türk ve İslâm Eserleri Müzesinde sedefle işlenmiş ve sedef parçalarının her birinin ortasına altın yuva ile yakut ve firuze taşlar örtülmüş çok kıymetlileri ve emsali bulunmayacak kadar nadir olanları vardır.

GEÇMİŞ OLSUN HEDİYESİ (گچمش [Sar.]) Padişahların hastalıkları münasebetiyle sadrazamlarla şeyhülislâmların gönderdikleri hediyelere verilen addır. Hicri 1076 (1665) senesinde Avcı Sultan Mehmet hastalandığı zaman Sadrazam Fazıl Ahmet Paşa iyadet için bir mükemmel at, yedi mütenevvi bohça ve yedi kese altın, Şeyhülislâm Minkari zade Yahya Efendi de içinde okunmuş gülsuyu bulunan fagfuri gülâpdan göndermişti.

GEÇTİ MOLA (گچدی مولا) [Mal.] Allah esirgesin, Allah göstermesin, üstüne iyilik sağ-lık yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GEDEGRE KAZASI (گده غره قضای) [Coğ.] Amasya'da Vezir Köprüsü'nün eski adıdır. Köprülüler tarafından orada köprü ve diğer hayrat yapıldıktan sonra «Vezir Köprüsü» ismini almıştır.

GEDİK (گدک) [Mal.] «Ticaret ve sanat yapabilmek salâhiyeti» suretinde tarif olunan gedik vaktiyle esnafa mahsus bir şeyken bilâhara emlakê sirayet ettirilmiş, memlekette asırlarca sanayi ve ticaretin terakkisine, refah ve servet-i umumiyenin artmasına hâil olmuştur.

Süleyman Südi Efendi (Defter-i Müktesit c. 2, s. 28) kamusların tarif ve izahlarını esas ittihaz ederek diyor ki: «Gedik kelimesi Türkçe olup, eksik kelimesine terdiften telâffuz olunursa ikisi bir mânaya gelip, yalnız olarak zikrolunursa mutlaka duvarda açılan mahalle denir. Gedik lâfzının destgâh imtiyazı veya bir sanat inhisarı gibi mânalarda istimali maddesine gelince, gedik kelimesinin Arapçası fûrce olup fûrcenin Arabide siddetten kurtulmak mânasında müstamel olmasına ve eski vüzera dairelerinde müstahdem olan ağavatın en mümtazlarına gedikli ağa denmesine bakılınca inhisara gedik demek yakışık alır.»

Gedigi; «gedik denilen şey âdeta bir inhisar veya imtiyaz demekten ibarettir ki sahiplerinin işliyeceği işi başkaları işliyememek ve satacağı şeyi başkaları satamamak şartıyla taraf-ı hükümetten verilen sonedin icray-ı ahkâmı» suretinde de tarif eyliyen Süleyman Südi Efendi, tesisindeki maksada dair de şu tafsilât ve izahatı vermektedir:

«Ekser şehirlerde görüldüğü ve bahusus İstanbul'da elyevm mevcut olan asâr-ı kesire-siyle müsbet olduğu üzere Memalik-i Mahruse-i Şahanede perakende suretiyle ahz u ita eden her sınıf esnafın namlarına mensup olarak bir çarşı ve pazarı ve külliyyetli alış veriş eden tüccarın dahi birer kapalı bulunduğu ve herkes ihtiyacatına muktazi olan eşyayı bu

mevkilere müracaatla oralarda derhal bulup itira edegeldikleri halde gûya eşyanın böyle topluca bir mahalde satılması gerek tehviye-i fiatlarınca ve gerek halkın oralara müracaatla-rınca evva-i suubet ve usreti müstelzim oldu-ğundan ve eğer bir sınıfa mahsus esnafın kendi çarşısından gayri mahalde dükkân açıp ta alış verişine ruy-i müsaade gösterilirse herkes kendi malının emr-i fûruhtinde eskisi gidi bağlı kal-mayıp işine geldiği fiatla satmağa ve semtleri uzak olan erbab-ı ihtiyaç dahi çarşıya kadar gitmek külfetinden varestede olarak istediğini mahallesi arasında bulup almağa muktedir ola-cağından bahsedilerek işbu çarşı inhisarlarının mahallât-ı saireye kadar tevsiî murat olunmuş ve fakat bu tevsi-i dad-ü-sitedden dolayı her-kes istediği mahalde dükkân açıp da sanat-ı aslı vazifei zatıyyesinin haricinde bulunan eşyayı dahi dükkânına cem' ve iddihar ile alıp satma-ğa cür'et etmemek velhasıl her sınıf hangi sanatla melûf idiye yalnız onun icrasıyla meş-gul olmak için her dükkân ve mağazalara birer alâmet vaz edilmiş ve bu alâmete «gedik» namı verilmiştir.»

«Gedik» adlı eserde (s. 19) inhisar usulünün bidayeti takribi olarak hicri 1140 senesi gösteriliyor. Bu mevzuu tetkik etmiş olan Osman Ezgin (Mecelle-i Umur-ı Belediye c. 1, s. 652) dercettiği 1004 tarihli hüküm ile inhisar usulünün gedikler adlı eserin müel-lifi Sıdkı Bey tarafından gösterilen tarihten 136 sene evvel mevcut olduğunu ispat etmiştir. Ancak Osman Ezgin ve Sıdkı Beyin birleş-tikleri bir nokta vardır: Gedik tâbirinin isti-mali 1140 tarihlerinde şayi olmuştur.

Demek oluyor ki daha evvel de inhisar usulü vardı. Fakat buna o zaman «gedik» denilmezdi ve tabii olarak o nam altında sonraları tatbik olunan muamele tamamen yapılmıyarak dükkânların mahdudiyetine ve ihtisasın muhafazasına dikkat ile iktifa olunur-du. Binaenaleyh gerek inhisar telâkki olunan zamanda ve gerek gedik usulünün kabulü eva-nında bir sanat veya ticaretle kaç kişi meşgul olur, mağaza veya saire gibi ne miktar sanat ve ticaretgâh bulunur idiye mecburiyyet elver-medikçe ve bu mecburiyyet tahakkuk ettiril-meyip mezuniyyet-i mahsusası istihsal edilme-dikçe ondan ziyade veya eksik olmaması esası gerek esnafça ve gerek hükümetçe muhafaza edilirdi. Bir kimse çırak veya kalfalıktan ye-tişip te münhal olan veya hakikî ve sahib bir lüzum üzerine müceddeden açılan bir ustalık makamına geçmedikçe, yani tâbir-i marufu ile gedik sahibi olmadıkça dükkân açarak sanat

ve ticaret edemezdi. Zira bazı imtiyaz ve şer-aiti havî esnaf yedlerinde fermanlar ve beratlar vardı.

Gedik için vazolunan alâmet ya (âyan-ı kaime) den veya (âyan-ı menkule) den ibaretti ve vazolunacak mahal mülk ise sahibinin ve vakıf ise mütevellisinin izin ve ruhsatıyla ko-nulması şeraiti iktizasındandı.

Âyan-ı kaime, destgâh, ocak ve emsali şeylerden ibaret olup mahal ve sanatın ihtilâ-fiyle değışirdi. Âyan-ı menkule ise alât ve edevat-ı sinaiyyeden ibaret olup bu da sanatın ihtilâfiyle tahallûf ederdi. Bu iki nevi sanatı haiz olan gediklere, hazine istilâhında «müste-kar gedik» ve haricinde bulunanlara da «havâî gedik» denilirdi.

Gedik usulünün vaz' ve tesisi esnasında gedik hücceti veya kalem sureti verilirken işin ehemmiyetinin derecesine göre birer bedel-i mu-accel tahsis olunarak tahsil olunduktan sonra ruhsat itası usul ittihaz edilmiş ve emr-i tasar-ruflarında mülkiyyet kaidesine tatbik-i muamele ile beraber hibe ve intikal ve rehin gibi birçok müsaadata mazhariyyeti sayesinde gedigin iti-barı arttıkça artmıştır.

Gedik sahipleri mülk sahiplerine mülk kirası vermekle mükellef olduklarından onlara nispetle bunlar kiracı makamında tutulmak lâzım gelirse de mülk sahibinin gedik sahibine söz geçirmesi şöyle dursun gedik sahiplerinin rıza ve muvafakatleri munzam olmadıkça kadim mülk kiralarını tezyidetmekten bile memnu olması ve bahusus gediklerin müstakar olduğu mahalden ihraç ve imhası zımında mülk sa-hipleri taraflarından dâvaya tasaddi olunur ise bu dâvayı istimadan hükkâmın menedilmesi gediklerin itibarına bir kat daha takviyet ver-miştir.

Sıtkı Bey eserinde (gedikler, s. 11) «usul-i inhisarın bidayeti olan takriben 1140 tarihinde esnafın adedi «ustalık» namıyla tahdit olunmuşsa da sonraları «gedik» namını almış ve gedik tâbirinden «alât-ı sinaiye murat olunmuş» ol-duğunu söyledikten sonra bu bapta aşağıda hulâsa edilen malûmatı veriyor:

«Esnafın biri terk-i sanat ettiğinde ken-disinin malik olduğu «ustalık» hakkını esnaf içinden yetişmiş bir kalfaya verdiği vakit alât ve edevat-ı sinaiyesini dahi satmış olurdu ve yahut esnaftan vefat edenlerin yerine getirilen ustadan müteveffanın veresesine bir miktar akça alıverilerek alât-ı sinaiyesi devr ü teslim edi-lirdi ki böyle ustalık hakkıyla beraber alınıp satılan veya devr ü teslim edilen alât-ı sinaiyyeye beyn-el-esnaf (gedik) denilmiştir. Gitgide

gedik namı altında «ustalık hakkı» ile «alât-ı sinaiyye» dahi birleşmiş ve esnaftan biri alât-ı sinaiyesi olmadığı halde ustalık hakkını bir başkasına verdiği vakit bunlar hep gedik sahibi olmak üzere esnaf defterlerine kaydolunurdu. Bir sanat veya ticarete revaç görülmesi üzerine ol sanat ve ticaretin tevsiî maksadiyle esnaf haricinden de bazı kimselerin icray-ı sanat ve ticaret etmelerine müsaade edilir ve bunlar da gedik sahibî olmak üzere o deftere yazılırdı. Şu halde gedik «icray-ı sanat ve ticaret edebilme salâhiyeti» demek oluyordu.

1277 (1860) tarihine kadar devam eden bu inhisar müddeti zarfında esnafın umur ve muamelâtı (İhtisap Nazırı) nın idare ve nezaret-i daimesi altında bulunmuştur. Bundan maada kethüdalarla ustabaşlar da vardı. Bunlar gerek hükümet nazarında, gerek esnaf beyninde haiz-i itibar idiler. Kethüda, esnafın sanat ve tica-retine mütaallik bileümle umur ve hususâtına nazaret hakkına malik olduğundan gediklerin birinden diğerine intikali ve bu sırada alât ve edevat-ı sinaiyenin devr ü teslimi muamelâtını kuyut ve senedat tahtına almak, esnaf arasında zühûr eden münazaaları fasl ü hasmetmek gibi birtakım hizmetlerle de mükellef ve nüfuzu ise hükümetin himayeti ve şahabetiyle bu kaide-i inhisarı muhafazaya kâfidi. Hâsılı esnaf ket-hüdaları esnafın intihabıyla ve hükümetin re-yiyle tâyin olunduklarından esnafa mütaallik umur-ı muamelâtın mihver-i lâynkında cereya-nına ve sanayi ve ticaretin terakkisi esbabının istikmalî hususuna gayret ve himmet ederlerdi. Gedikler, aynı zamanda «emval-i tüccara karşı teminat makamına kaim» idi. Bu eihetle esnaf «gedigin itibarına tüccardan mal aldığı gibi gedigin rehin ederek Emval-i eytamdandan veya âhardan istikraz» da edebilirdi.

Gedikler beyn-el-esnaf alınıp satıldıkça veya rehin veyahut fakedildikçe iptidaları esnaf defterlerine kayıt ve işaretle iktifa edilmişse de sonraları alım satım ve rehin ve fek mua-meleleri esnaf kethüdaları marifetleriyle icra olunarak ve esnaf defterlerine kayıt düşürülerek suretler alınırlar ve bazıları Mehakim-i şer'iyye-de tescil ettirerek hüccet-i şer'iyye istihsal eylemişlerdir. Lâkin o vakitler sanayi ve tica-retin inhisarı keyfiyeti İhtisap Nazırı'nın inzi-mam-ı muavenetiyle beyn-el-esnaf muhafaza olduğundan esnafın gedikleri için «hüccet-i şer'iyye» ve «aklâm suretleri» istihsal etmeleri inhisar usulünü muhafazadan ziyade itibarı tezyit ve tüccarı temin maksadından ileri gelmiştir. Ekser esnaf gedik için hüccet-i şer'iyye veya kalem sureti alıp almamakta muhtar idiye de

bir tâbirdir. Muhtelif ırktan seçme güzel kadınları ihtiva eden sarayın harem dairesi cariyeleri, ya saray için İstanbul Gümrük Emmini vasıtasıyla satın alınanlardan veya but sultanlarla devlet ricali, Kırım Hânı ve valilerin takdim ettikleri seçme kadınlardan mürekkepti. Bunlar itina ile ve saray terbiyesi denilen muayyen bir usul ve kaide altında yetiştirilirdi.

Saraya yeni alınan cariyelere Müslüman âyin ve erkânı öğretilir ve okutup yazdırılırdı. Bundan başka istidat ve kabiliyetlerine göre musiki, biçki, dikiş, nakış ve oyunlar öğretilirdi. Cariyelerin bu ilk devrelerine acemilik denilirdi. Bundan sonra şakirt, usta ve gedikli olurlardı.

Sarayın en yüksek mertebesi «kadın» dı. Bunlar padişahın zevceleri sayılırlardı.

Gediklilere kalfa, usta da denilir ve gördükleri işe göre ad verilirdi. Bunlardan hazine denilen kıymetli şeylere bakana hazinedar kalfa, sofraya bakana çaşnigir usta denilirdi. Bunların işlerinden ve en gençlerinden olan on ikisinin has odalıların vazifelerine benzer vazifeleri vardı. Bu genç kızlar arasında padişahın gönlünü çekene «has odalık» ve «ikbal» derlerdi. İkbal birçok olup işlerinden başıkal, padişahın kadın unvanı verilen ve hünkâr haseski de denilen hanımlardan birinin ölümü veya istiklal görerek Eskişaray'a nakli üzerine kadınlığa geçirdi. İkbal, padişahla münasebette bulunup gebe kalırsa o zaman kadınlığa geçirilir, münhal hâlelemesine lüzum görülmezdi.

Gedikli cariyeler uzun etekli, yerde süren elbise giyerler, bellerine altın işlemeli veya mücevher tokalı kemerler takarlardı. Yalnız ikballer kışın kürklü elbise giydikleri halde bunlar kürk taşıyamazlardı.

GEDİKLİ ÇAVUŞ (گدیگلی چاوش) [Sar.] Divan-ı hümayun çavuşlarının kademlileri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlara «Gedikli divan çavuşları» da denilirdi. Bunların tefrifat ve divan işlerinde gördükleri vazifeler olduğu gibi bazan bir fermanı valilere veya sair alâkalılara vermek üzere gönderilirdi ve birtakım nüfuzlu kimselerin öldürülmeleri için de taşraya yollanırlardı. Bilhassa bir vali veya bir vezirin tevkif veya katli için gönderilenlerin vazifeleri mühimdi. Çünkü beceriksizlik göstermeleri halinde hem kendileri kazaya uğrar, hem de isyana sebep olabilişlerdi. Böyle hizmetler için kıyafetlerini tebdil ederek ya tüccar veya esnaf suretinde gittikleri de olurdu. Elllerinde yapacakları işi bildiren ferman ile sadrazamın buyruktusu vardı. Öldürecekleri şahıs mühim ve katli müşkül ise vaziyetten oradaki yeniçeri

serdarını ve saireyi haberdar ederek tertibat alınmak suretiyle emri yerine getirir ve kesilen başı İstanbul'a götürürdü. Bunların on altıncı asrın son yarısında yeniçerilerle beraber ecnebi sefarethanelerinde muhafızlık ettikleri görülü-yorsa da bu hizmet sonradan tamamiyle yeniçerilere bırakılmıştır.

Gedikli divan çavuşları on altıncı asırda ecnebi devletlere memuriyetle de gönderilirdi. Bir mevkiin terki ve sair metalip (istekler) dolayısıyla gedikli çavuşların yabancı devletlere, Hünkârın nâmesiyle, gönderildikleri de vâkıdı.

GEDİKLİ DİVAN ÇAVUŞLARI (گدیگلی دیوان چاوشلاری) [Sar.] Divan-ı hümayun çavuşlarının kademlileri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlara «gedikli çavuş» da denilirdi. Bunların tefrifat ve divan işlerinde gördükleri vazifelerle memur edildikleri diğer işler hakkında «gedikli çavuş» tâbirinde izahat verildiği için burada tekrarına lüzum görülmemiştir.

GEDİKLİ EFENDİLER (گدیگلی افندیلر) [Sar.] Hazine-i hümayunda bulunan idhâlât ve ihracat defterleriyle diğer kayıtları tutan dört memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunların birincisine «baş efendi», ötekilerine sırasıyla ikinci, üçüncü, dördüncü efendi denilirdi.

GEDİKLİ KÂTİBİ (گدیگلی کاتبی) [Ida.] Divan-ı Hümayun hocaları arasında sayılan kademli kâtipler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kethüda Bey kâtibi, çavuşlar kâtibi gibi gedikli kâtibine de «hademe-i bab-ı âsaff» veya «hademe-i bab-ı âli» de denilirdi.

GEDİKLİ MÜTEFERRİKALAR (گدیگلی متفریکلر) [Sar.] Zeamet ve timar sahibi olan müteferrikalar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Müteferrika, hademe demektir. Hükümdarın maiyetinde olduğu gibi vezirlerin ve diğer hizmet sahiplerinin müteferrikaları vardı. Yeniçeriler arasındaki solak ve şikâr bölükleri müteferrikaları ve hasılalar müteferrikaları da bu arada sayılabilir. Fakat bunların hizmetleri ve derece ve mevkileri hükümdar müteferrikaları ile kıyas edilemez. Padişah müteferrikaları itibarlı ve şerefli hizmetlerden olduğu için buraya seçme, asil ve mutemet kimseler alınır. Müteferrikaların bir kısmı sultanzade, vezir ve beylerbeyi gibi paşazaderler ile ümera ve rikâp ağaları evlâtları, diğer kısmı da has oda ile hazine ve kiler kovuşlarının ve baltacıların kademlilerinden tâyin olunurdu.

Saray hizmetinde bulunan gedikli ve ulûfeli müteferrikalar, padişahlar saray dışına çıktığı

veya cuma namazına gittiği zaman önünde giderlerdi. Padişah sefere giderse bunlar da giderlerdi. Padişahla seferde bulundukları zaman enderun hazinesinin muhafazası müteferrikalara aitti.

Müteferrikalar maaşlı ve gedikli olmak üzere iki kısımdı. Maaşlı yani ulûfeli müteferrikalar zeamet ve timarlı olan gedikli müteferrikalardan daha itibarlı idiler. Müteferrikaların başlarına «müteferrika başı» denilirdi.

GEDİKLİLER MUHTARI (گدیگلیلر مختاری) [Sar.] Enderun nizamı mucebince her koğuşun, her odanın muayyen ve miktarı mahdud gediklileri vardı. Bunlar içlerinden en kademlisini intihap ve muhassasatın ahzı gibi bazı işlerin ifasına tevkil ederlerdi. İşte bu müntehip zata «gedikliler muhtarı» denilirdi.

GEDİKLİ TELLAL (گدیگلی تلال) [San.] İstanbul bedestanındaki muvazzaftellallar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Miktarı muayyen olan bu tellalların tâyin ve azilleri çavuşbaşlarının arzı ile yapılırdı.

GEDİKLİ USTA (گدیگلی اوسته) [Sar.] Padişahların şahsî işlerine bakan sarayın harem dairesinin kademli cariyeleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlara «kalfa» da denilir ve gördükleri işe göre ad alırlardı. Hazine işine bakana «hazinedar kalfa», sofraya işine bakana «çaşnigir usta» denilirdi. Bunlar uzun etekli, yerde süren elbise giyerler, bellerine altın ve bazan mücevher işlemeli tokalı kemerler takarlardı, kürk giyemezlerdi.

GEDİKLİ ZEAMET (گدیگلی زعامت) [Mal.] Divan-ı hümayun kâtipleri ile mülâzım ve şakirtlerine geçim için tahsis olunan zeametler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tanzimat'tan evvel devlet teşkilâtında çalışan memurlara maaş yerine zeamet verilirdi.

GELDİ GİTTİ TAHTASI (گدیگلی گیتی تختاسی) [Mek.] Eski mahalle mekteplerinde hocaların bulunduğu mevkiiin yanında duran tahta hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bir tarafında «geldi», öbür tarafında da «gitti» yazısı bulunan bu küçük tahtanın, her hangi bir mazeretle izin alıp dışarıya çıkan talebe «gitti» tarafını çevirir, bu müddet zarfında başkası izin isteyemezdi. İzinden dönen «geldi» tarafını çevirir, bundan da dışarda mazeretli olmadığı anlaşılırdı. Geldi gitti, yazılı olduğu için bu tahtaya geldi gitti tahtası denilirdi.

Bu mekteb-i aşk içre sen etfalın elinden
Ey levha-i dil tahta-i amed şâde döndün
Neşet

GELİBOLU ACEMİ OCAĞI (گلیبولی عجمی اوجاخی) [Ask.] Gelibolu'da kurulan ilk acemi ocağına verilen addır. İsmail Hakkı Uzunçarşılı bu ocağın (Osmanlı Devleti teşkilâtından Kapıkulu Ocakları, c. 1, s. 34-35) şu tafsîlâtı veriyor: «Birinci Murat Bey zamanında acemi ocağı ilk defa Gelibolu'da tesis olundu. İlk acemiler Pencik oğlanları yani harbde esir edilen kuvvetli ve dinç gençlerden mürekkepti. Bunlar, Gelibolu ile Çardak arasında işliyen gemilerin hizmetlerinde bulunup birer akçe gündelik alacaklar ve burada Türkçeyi ve Türk âdetlerini öğrenip beş, on yıl hizmetten sonra iki akçe gündelik ile yeniçeri ocağına kaydedileceklerdi. Acemi oianlara, sarı renkte sivri üçlü serpuş giydirilmesi kabul edilmisti. Bu ocağa iptidaları acemi ocağı ağası ismiyle biri tâyin edildi. İstanbul'un zaptından sonra geniş şekilde acemi ocağı'nın İstanbul'da kurulması üzerine Gelibolu ağası denilen bir baş ağa tâyin edildi ve emrindeki, adedi sekiz olan acemi bölüklerine kumandan olmak üzere sekiz çorbacı yani bölük kumandanı verildi. Gelibolu acemi ocağı ağalığı, bir yolsuzluğu görülmediği takdirde değiştirilmemek üzere kayd-ı hayat şartıyla tâyin edilirdi. Bu ağa vefat edince yerine acemi ocağının baş yayabasisi olan birinci çorbacı, Gelibolu ağası olurdu. Fakat İstanbul, devlet merkezi olduktan sonra İstanbul'daki yeniçeri ocağının ihtiyar bir yayabasisinin Gelibolu ağalığına tâyini kanun oldu, ağalık bunlardan başkasına verilmezdi.

İlk zamanlarda Gelibolu ağasının yevmiyesi yirmi beş akçe idi. Daha sonra artırılıp yaya başılara yirmi beş akçe verildi. Gelibolu zâbit ve acemilerinin maaşları her ulûfe tevziinde İstanbul'dan verilmek âdet olmuştı. Bunun için ulûfe çıktıkça nöbetle bir yayabaşı İstanbul'a gelir, bütün ocağın maaşını alıp Gelibolu'ya götürürdü.

«Kapiya çıkmak yani yeniçeri ocağına girmek veya bir hizmete verilmek zamanı gelen Gelibolu acemilerini, ağalar inha ve arz ederek ocağa kayıt muameleleri yapırdı. Bunun için yeniçeri ağasına Hükümdar tarafından hüküm yazılır, o da bu hükme göre Gelibolu acemilerini deftere kaydettirirdi. Yine yeniçeri ağasına yazılan başka bir hükümde de Gelibolu acemi ocağındaki münhallere Türk çiftçilerinin hizmetlerinden gelmiş olan acemilerden oğlan verilirdi. Bunun için İstanbul'a ya Gelibolu ağası veya bir çorbacı davet edilir ve Gelibolu'daki sekiz bölüğe ihtiyaca göre acemi tevzi olunurdu.

«Gelibolu'da acemi acağı mevcudu dört

yüz kadardı. Daha sonraları bu miktar beş yüze çıkarılmıştı. Maamafih süliştimaler dolayısıyla on altıncı asır sonlarından itibaren tedrici surette kanun ve nizamlarına halel gelmiştir. Bu ocak acemileri mütemadi snrette Rumeli ile Anadolu arasında işleyip hükümete ait her türlü nakliyat yapan gemilerde hizmet ederlerdi.»

GELİBOLU AĞASI (گلیبولی آغاسی) [Ask.] Gelibolu'da kurulan acemi ocağı'nın büyük zâbitine verilen addır. Bu ocağa ilkin acemi ocağı ağası ismiyle biri tâyin edilmişti. İstanbul'un zaptı ve ocağın geniş şekilde İstanbul'da kurulması üzerine ocak ağasının unvanı Gelibolu ağalığına tahvil olundu. Gelibolu ağasının maiyetinde sekiz acemi bölüğüne kumanda eden sekiz çorbacı vardı. Ağalık, kayd-ı hayat şartıyla teveih olunurdu. Ölünce yerine birinci çorbacı tâyin edilirdi. İstanbul Devlet Merkezi olduktan sonra yeniçeri ocağının ihtiyar bir yayabaşısının Gelibolu ağalığına tâyini kanun oldu. Gelibolu ağasının ilk zamanlarda yevmiyesi yirmi beş akça idi. Sonra bu miktar artırıldı. Kapıya çıkmak yani yeniçeri ocağına girmek veya bir hizmetle kayırlamak zamanı gelen Gelibolu acemilerini Gelibolu ağası inha eder ve bu suretle kayıt muameleleri yapılırdı. Vazifeleri Rumeli ile Anadolu arasında işleyen hükümete ait gemilerde hizmet etmek olan Gelibolu acemi ocağının mevcudu dört yüz kadarken sonraları beş yüze çıkarıldı. Bununla beraber süliştimaler dolayısıyla 16 ncı asır sonlarından itibaren tedrici surette kanun ve nizamlarına halel gelmiş ve bilâhara bu teşekkül lâğvedildiği için Gelibolu ağalığı da tarihe karışmıştır.

GELİN ALAYI (گلین آلائی) [Sar.] Padişahların kızlarının, kız kardeşlerinin ve saltanat hanedanına mensup sultanların evlenmeleri münasebetiyle yapılan merasim yerinde kullanılır bir tâbirdir. Gelinin kalabalıkla güveyin evine götürülmesine de halk tarafından bu tâbir kullanılır. Padişahlar hanedana mensup sultanları devlet erkânıyla yahut tanışmış ailelerin çocuklarıyla evlendirirlerdi. Bazan vezirlerden birisine teveccühünü göstermek için küçük yaşta bulunan kızını ona namzet yapar, nişanlı 16, 17 yaşına gelince düğünleri yapılırdı. Bu türlü namzetlerin bazıları gazaba uğrıyarak öldürüldüğü için hanedan mensuplarından bir takımının birkaç namzet değiştirdiği de olurdu. Sultanların nikâhları bazan Yenisarayda, bazan da Paşakapısında yapılırdı. Sultana Dârüssaade ağası, damat paşaya da münasip görülen bir

vezir vekil olurdu. Nikâhı Şeyhülislâm kıyar ve mihr-i muaccel ve mihr-i müeccel sultanın Hünkâra olan nispet ve derecesiyle mütenasip olurdu. 16 ncı asır sonlarına kadar sultanların mihr-i müeccelleri yüz bin altındı. Fakat Üçüncü Murat'ın İbrahim Paşa ile evlendirilen kızı Ayşe Sultan için olduğu gibi bazan da üç yüz bin altını bulurdu. Daha az olanlar da vardı. Bu sebeple bunun için muayyen bir miktar yoktu.

Sultan, nikâhından sonra hükümdar namına merasimde bulunanlara hil'at giydirilirdi. O meyanda damat paşa da hil'at giyerdi. Damada bundan başka sultan tarafından ikinci bir hil'at gönderilir, bunu da Dârüssaade ağası giydirirdi.

Sultanların düğünleri babalarının sağ olup olmadıklarına veya padişahın sevdiği bir kız kardeşi veya yeğeni olup olmadığına göre değişirdi. Babaları sağ olan sultanların düğünleri fevkalâde parlak olurdu. Damat bu münasebetle pekçok masraf eder, nişandan başlayarak saraya mücevherli yüzük, küpe, bilezik, incili gelin duvağı ve hamam nahnı gönderirdi. Sultan kocasının konağına gitmeden evvel cihazi teşhir edilirdi. Sadrazam ve diğer devlet adamları oraya kendi düğün hediyelerini de gönderirlerdi. Sonra bu cihaz alayla damadın konağına gönderilirdi. Düğün müddeti muayyen değildi. On beş, yirmi gün sürenler olurdu.

Gelin olan sultanın alayı da kendisinin bulunduğu Eskişaraydan yahut Yenisaraydan itibaren tertip edilirdi. Sultan hanedana mahsus kırmızı atlas eibinlik içinde ve iki çifte atlı araba ile naklolunurdu. Gelin alayında Sadrazam, vezirler' devlet erkânı ile düğün münasebetiyle sultanlara mahsus yaptırılan ve nahl adı verilen balmumundan yapılmış düğün tezyinatı alayın önünde giderdi. Bunların boyları muhtelif olup on iki ile on beş zirâ (6-15 metre) arasında değişirdi.

Sultan kocasıyla Kızlarağası tarafından karşılanır ve koltuklarına girilerek harem dairelerinin kapısına götürülürdü. Damadın konağında kadın ve erkeklere ayrı ayrı ziyafetler çekilir ve yatış namazından sonra davetliler avdet ederlerdi.

Damat paşa bu davetlilerin her birine derecelerine göre birer hediye verirdi. Bu sırada Dârüssaade ağası padişah namına damada bir samur kürk verir ve paşayı sultana takdim ettikten sonra çekilirdi. Bundan sonra yenge kadın damadı odaya sokar, paşa odanın bir köşesinde namaz kıldıktan sonra sultanın eteğini öper ve onun oturması için müsaadesine kadar ayakta dururdu.

GELİN ÇIKARMASI (گلین چیکارمه) [Hal.] Şimdiki beş kuruş büyüklüğünde kıymetli taşlarla bezenmiş gül biçimindeki yapıtırmaya verilen addır. Altı zamklı olan bu kurs (yuvarlak madde) gelinin biri sağ, diğeri sol yanına yapıştırılırdı. Vaktiyle gelinlerin yüzlerine yalnız bu çıkarmaların yapıştırılmasıyla iktifa edilmez, alına ve çenesine de kırılmış zamklı telle başkaca süs de yapılırdı. Bu suretle yapıtırmalar yapıştırılmış ve telle işlenmiş olan yüz nakışlı bir kumaşa benzerdi.

GELİN HAMAMI (گلین حمامی) [Hal.] Bir kızın gelin olması münasebetiyle hamama götürülüp yıkanması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eski zamanda pek eğlenceli olan kadınlar hamamı da, «gelin hamamı» ile «kırk hamamı» münasebetiyle yapılan eğlenceler alelade günlerde kileri gölgede bırakacak kadar parlak olurdu. Bir kız kocaya varacağı zaman, düğünden bir iki gün evvel, hamama götürülürdü. Sağya rast getirilen bu hamama güvey tarafının hemen hemen bütün kadın akrabası ve hatırlı ahbabları davet olduğu gibi çalgıcılarla çengiller de tutulurdu. Kız hamama teyze ve hala gibi bir iki kadın ile önce gider, gelenleri karşılardı.

Gelecekler tamam olunca içeriye, sıcağa girmeden evvel, dış avluda, soğuklukta toplanılır, kızın başına bir çarşaf tutularak kendisine avlu, tavaf (gezinti) ettirildikten sonra hep birlikte içeri girilirdi:

Burada türküler «ala ala hey!» ler, kahkahalar kubbeyi çınlatırken kız türlü türlü takdir sözleri, «maşallah! teberekâllah!» lar arasında yıkanır, yıkama bitince de kurnanın içine çil para, çorotu, üzerlik atılmakla beraber natıra, ana kadına bahşişler verilir. meclisi şenlendirmek için getirilmiş olan çengillerin alınlarına paralar yapıştırılırdı.

Hamam bitince hep birden çıkarlar, yerlerine dağılırlardı.

GELİN PARASI (گلین پاره) [Hal.] Güvey tarafından gelinin başının üzerinden atılan paralar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Gelin kocasının evine gelince yanında annesi ve yakın akrabası bulunan güveyi kapıdan karşılayarak koluna girer, evden içeri girilince feyz ve bereket getirdiğine âlâmet olarak hazırladığı çil kuruş, ikilik ve çeyrekleri başının üstünden atardı. Yere düşen bu paraları çocuk gibi hazır bulunan genç ve ihtiyarların hepsi kapışırıldı. Bunları harcamayıp uğur olarak saklayanlar vardı.

GELİN SORGUÇLU HOTOZ (گلین سرفوچلی) [Kıy.] Eskiden kadınların başlarına tak-

tıkları hotoz nevilerinden biridin adıdır. Hotozların öteki nevilerinin adları şunlardır: Saraylı hotozu, felek tabancası hotozu, Kürdi hotoz, Zeyrek yokuşu hotoz, duduburnu hotoz.

GELİN TELİ (گلین تلی) [San.] Gelinlerin başlarından aşağıya bellerine gelmek üzere takılan telin adıdır. Geline takılan bu tel uğurlu sayıldığı için genç kızlar bundan birer parça koparırlar, o sırada başlarına taktıkları gibi düğün bittikten sonra saklarırdı.

GEM ALMAZ (گم آلماز) [Hal.] Mecaz yoliyle serkeş, serseri, azgın, küstah yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GEMİ ARSLANI (گمی آرسلائی) [Bah., Hal.] Bazı gemilerin başlarındaki kabartma hayvan suretlerine verilen addır. Mürekkep isim olan bu tâbir mecaz yoliyle kalıbı, kıyafeti yerinde, fakat hiçbir işe yaramıyan adam hakkında da kullanılır.

*Gemi arslanı gibi Yüzbaşı bir heykel idi
Bakmadım kellesine zannıma başı kel idi
Çizmecî zade Hüseyin Hüsnü*

GEMİ AZEPLERİ BÖLÜK BAŞILARI (گمی ازیپلری بؤلک باشلاری) [Bah.] Bahriye azeplerinin zâbitleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kürek devrinde hassa kaptanları bölük başıdan tâyin olunurdu.

GEMİ AZIYA ALMAK (گمی ازیه آلت) [Hal.] Mecaz yoliyle şımarık, şiddet göstermek, kimseyi dinlememek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GEMİ BEŞİĞİ (گمی بشیگی) [Bah.] Kızak üstüne kurulan yatağın adıdır.

GEMİCİ ÜCRETİ (گمی اچری) [Bah.] Bahriye efradına verilen aylık yerinde kullanılan bir tâbirdir. On yedinci asırda bir gemici ücreti 46 kuruştı. Kara kuvvetleri büyük zâbitlerine «nefer tâyini» namıyla aylıklarından başka bir para verildiği gibi kapudane, patrone ve riyalelere de aylıklarından başka onar gemici ücreti verirdi.

GEMİ HOCASI (گمی خواجه) [Bah.] Eskiden gemi imamları hakkında kullanılır bir tâbirdir.

GEMİ İMAMI (گمی امامی) [Bah.] Harb gemilerinde namaz kıldırmak, dinî merasim yapmak ve mürettebata zaman zaman dinî ve ahlâkî bilgiler vermek suretiyle mânevîyatlarını yükseltmeğe yarayacak telkinlerde bulunmak vazifesiyle tavzif olunanlar hakkında kullanılır

bir tâbirdir. Kara askerlik hizmetlerindeki tabur ve alay imamları gibi ulemadan seçilen bu imamlar yine ötekiler gibi cübbe giyerler, başlarına sarık sararlardı. Kollarında sınıflarını gösteren sırma şeritler vardı,

GEMİ REİSİ (گمى رئيسى) [Bah.] Yelken gemicileri arasında gemilerin birinci kaptanlarına verilen addır. Pek eski devirlerde harb gemileri kaptanlarına da reis denirdi. Nitekim 16 ncı asırda kadirga kaptanlarına «kadirga reisi» denildiği gibi «gemi reisi» de denilirdi. 17 ncı asırdan itibaren bunlara kaptan denilmiştir.

GEM VURMAK (گم دورمق) [Hal.] Mecaz yoliyle mani olmak, zaptetmek, bağlamak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GENİŞ NEFES ALMAK (گنیش نفس آلتق) [Hal.] Mecaz yoliyle müsterih olmak, düşünce-den azâde kalmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GERGEF (گرجف) [San.] El işlerinin yapıldığı aletin adıdır. Ağaçtan dört ayak üzerine portatif sürme tahtalarla yapılanları olduğu gibi fildisili, bağalıları da olurdu. En kıymetli el işleri bunlarda yapıldı. Vaktiyle hemen her evde bulunur, genç kızlar cebizlik ipekli, sırmalı işlemeleri bunlarla yoparlardı.

GEVHER (گهر) [Eds.] Ebeet hesabıyla yazılan tarihlerden yalnız noktalı harfleri hesabedilenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «gevherin», «tarih-i gevherin» de denilirdi.

GEVARE RESMİ (گواره رسمى) [Mal.] Erken yetişen Sebze ve meyvalardan alınan vergi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu resim hububattan alınan öğrûn aynı idi.

GEZ (گىز) [Top.] Kendisiyle arpacık veya hedefi bir hizaya getiren yarık ve kertğin adıdır. Nişangâh üzerinde bulunur.

§ [Ok.] Yeleksiz talim oklarına verilen addır. İki kısımdı: Hava gezi, torba gezi. Hava gezi; çam ağacından, torba gezi; gürgenden yapılır. Torba gezinin ucunda madeni bir parça vardır. Buna «temren» denilirdi. Okun çileye takılan yerine de «gez» denilirdi. Gez, aynı zamanda kemankeşlerin ölçüsü idi. Bir gez 66 santimdi. Atışlar bununla tâyin olunurdu. Kabza alabilmek için de oku 900 geze atmak lâzımdı.

Gez; Farsçada arşın, endaze demektir. Bu tâbir «ölçü ipi» ne delâlet ederdi. Bir kere,

bir defa mânasına kullanılan bir gez bundan alınmadır.

Akılgın ağacına da gez denilir. Bu ağaçtan kısa talim oku yapılırdı.

GEZİ (گىزى) [San.] Sert ve hareli bir nevi ipek kumaşın adı idi. Her rengi vardı. Bilhassa açık renkleri makbuldü. Eni çok dardı. Topla satılırdı. Eski zamanlarda kadın elbiseleri geniş ve uzun olduğu için iki toptan bir elbise yapılabilirdi. Şam gezisi, Halep gezisi, Bağdat gezisi varsa da en makbulü Hint gezisiydi. «Bulunmaz Hint gezisi değil a» diye bir «darbimesel» bile vardır. Bu atalar sözü Hint gezisinin kıymetli olduğunu gösterir.

GEZLEMEK (گىزلهمك) [Ok.] Oku çilede gez yerine takmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GEZLİK (گىزلىك) [San.] Eğri kılıçların ağzı hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Lehçe-i Osmani» buna ilâveten Türkçede gezlik, çakı demektir izahatı da vardır.

GEZYERİ (گىزىرى) [Ok.] Okun çile takılan kertigin ismidir. Araplar buna «farz» derler. Çilede de gezyeri vardır. Birkaç defa atış yapıp ok çileye takıldığı hangi mevkiden havalanırsa orası «gezyeri» olarak tâyin edilip atışta ok oraya «gezlenir», gezyerinin iki tarafına «dudak» denilirdi.

GIDAY-I RUH (غداى روح) [San.] Şehzade Korkut'un sazının adıdır. Gene onun bu isimde bir peşrevi vardır. Fars kaidesiyle bir terkip olan bu tâbirin mânası ruhun gıdasıdır. Çalgı ruhuna gıdası olduğu için tâbir yerindedir.

GILDIRIÇ (گىلدىرىچ) [San.] Mücellit ıstılahlarındandır. Kitapların kenarlarını kesmeğe mahsus rende biçiminde aletin adıdır.

GILMAN-I ACEMİYAN-I İSTANBUL (غىلمان عىميان استانبول) [Ask.] İstanbul acemi oğlanları yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tâbirin mânası da budur.

GILMAN-I BAĞÇE-I EDİRNE (غىلمان باغچه اديرنة) [Sar.] Edirne bahçesi oğlanları yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GILMAN-I BAĞÇE-I GELİBOLU (غىلمان باغچه گلبول) [Sar.] Gelibolu Bağçesi oğlanları yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mânası da budur.

GILMAN-I BAĞÇE-I HASSA (غىلمان باغچه حاصه) [Sar.] Has bahçe oğlanları yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tâbirin mânası da budur.

GILMAN-I ENDERUN (غىلمان اندرون) [Sar.] Yenisaray (Topkapı Sarayı) iç oğlanları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «gilman-ı hassa» da denilirdi. Bunlar derece ve hizmet itibarıyla başka başka odalara ayrılmışlardı. Bu odalar en aşağıdan başlayarak sıra ile şöyle idi:

- 1 - Büyük ve küçük odalar
- 2 - Doğancı koğuşu
- 3 - Seferli odası
- 4 - Kiler odası
- 5 - Hazine odası
- 6 - Has oda.

Yenisaray iç oğlanları «dolamalı» ve «Kaf-tanlı» olmak üzere iki sınıf idiler. Büyük ve küçük oda gilmanlarına dolama giydirildiğinden kendilerine «dolamalı», seferli, kiler, hazine ve has oda gilmanlarına da kaftan giydirildiği için de «kaftanlı» adı verilirdi.

Bu altı odadaki iç oğlanlarının derece ve mevkileri birbirlerinden farklı olduğu gibi hizmetleri ve maaşları miktarı da muhtelifti. Hepsî «Enderun-ı hümayun» denilen ve sarayın Babüssaadeden içeride bulunan kısmında hizmet ederlerdi. Bunların maaşlarından başka bütün yiyecek ve giyecekleri ve tekmi ihtiyaçları saray tarafından temin edilir ve sarayın enderun kısmına ait iç ve dış tâyinleri padişah tarafından yapılırdı.

GILMAN-I HASSA (غىلمان حاصه) [Sar.] Padişahların hususi köleleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlara ilk zamanlarda «iç oğlanları», daha sonraları «iç ağaları» da denilirdi. «Gilmanan-ı enderun» tâbiri de bu makamda kullanılırdı. Bunlar «Enderun-ı hümayun» denilen ve Sarayın Babüssaadeden içeride bulunan kısmında hizmet ederler, derece ve hizmet itibarıyla başka başka odalarda otururlardı. Bu odalar büyük ve küçük odalar, doğancı koğuşu, seferli odası, kiler odası, hazine odası adını taşırlardı.

Bunlar hitmetten başka tahsil de görürlerdi. İçlerinden kabiliyet gösterenler derece derece yükselirler, mühim mevkiler işgal ederlerdi.

GILMANAN-I SARAY-I ÂMİRE (غىلمانان سراى اميرى) [Sar.] Padişah sarayı oğlanları yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunlara «gilmanan-ı enderun», «gilmanan-ı hassa» da denilirdi. Tâbirin mânası da budur.

GINA (گنا) [Sof., San.] Arapça nağme, ezgi, ırlama mânasına gelen gına, sofiye ıstılahı olarak zikir sırasında aşk ve gevki arttırmak maksadiyle yapılan terennüm yerinde kullanılır.

Terennüm; yüksek sesle teganni etmek demektir. Gına; umumî olarak musiki mânasında da kullanılmıştır. Ehad Arpat, bu tâbir için (İslâm Ansiklopedisi, Gına Maddesi) diyor ki: «Eski membalar gına kelimesini Türkçe ır ve yır (cır) kelimeleri ile karşılımlarıdır. (İbn-il-Muhanna, Kitab-el-hilyat-el-insan vs Halbat-el-lisan, İstanbul, 1919 s. 161, Aşireddin Ebu Hayyam, Kitab-ül-idrak li lisan-ül-ettrak, İstanbul, 1930 s. 14, Mahmut Kâşgarî, Divan, Mehmet Rifat, Mirat-ül-lügat, İstanbul, 1293 s. 8, 10; bazı Türk şivelerinde ır, halk türküsü mânasını ve karakterini taşır). Aynı zamanda ağızla söylenen bütün musiki neveleri için de kullanılmıştır; nitekim küy kelimesi de böyledir. Fakat türkü söyleme yahut ırlama ile Arapların gınası aynı şey değildir. Bunların ritim, melodi ve sistem hususiyetleri ve tekâmül seyirlerinin Türk musikisi tarihinde yeri henüz lâıykı ile tetkik edilmiş değildir. Bir zamandan beri yapılmakta olan tetkikler göstermiştir ki, bizde gınaya en yakın gelen karakterleri haiz musiki şekli «uzun havalar»dır. Türk halk musikisinin en dikkata şayan kısmını teşkil eden bunlar usulsüz olmalarıyla tanılırlar. Uzun hava söylenirken, bunu söyleyen kimse, kelimeleri yahut şiiri recitatif olarak ve birbirine benzer şekilde okur. Uzun havaları aşk ve kahramanlık mevzularının ifadesinde kullanırlar. Bu havaların oknuşuna yahut söylenişine saz da refakat eder. Fakat bu refakat aynı sesleri ünissın bir şekilde, tekrar veya takip ve iştirak değildir. Saz söylenen hava ile katiyen ünissın bir iştirak halinde olmayıp, kendine mahsus bir nevi armoni refakati yapar; tellere akortlar çıkarır şekilde vurulur. Uzun hava tâbiri ile aynı mânaya getirilmek üzere «ezgi» ve «ağız» kelimeleri kullanılmış ise de, bunlar aynı mânayı ifade etmezler. Bizde gına karşılığı olarak, ezgi, ağız, türkü ve şarkı kelimeleri de kullanılmıştır. Fakat bunların hiç biri, bünye ve karakter itibarıyla, uzun hava kadar, gına ile münasebettar değildir. Uzun havaların muhtelif şekil ve hususiyetleri vardır. Diğer taraftan Arapların kısmen eski ve bilhassa X. asırdan sonraki Yunan şekil ve hususiyetlerine, bizde «alaturka» yahut «klasik musiki» veya «edvar musikisi» V. B. isimleri altında anılan İslâm musikisi sistemine dâhil, ağız ile söylenen gerek dinî ve gerek lâdinî, mûsiki nevelerinde bol bol tesadüf edilir».

Dünyanın kuruluşu ile başlamış ve konulan usul ve kaidelerle insanların hüznü ve meseretlerini belirtmek imkânlarını meydana getirmek suretiyle tekemmül ettirilmiş olan gınanın İslâm

mın zühûrundan sonra hali için C. H. Farmer (İslâm Anniklopedisi, Gına Maddesi) şunları yazıyor:

«İslâmiyetin başlangıcında teganniye karşı bir muhalefet gösterilmiştir; şarkıyı ve musikiyi dinlemenin caiz olup olmadığı; fakihler arasında bir mesele olmuştur. Hattâ Kur'anı tilâvet (teğbir) etmek ile gayr-ı dinî teganninin aynı şey olmadığına dair, bir şer'î hüküm uydurulmaya çalışılmıştır. (İbn-i Haldun, NE, XVII. 359; KRŞ Macdonald, JRAS, 1901. s. 210). Bununla beraber İbn-i Kuteybe (B. BK.)'nın işaret ettiği gibi (s. 265), tilâvet ve tertil ile şarkı, kaidece ve amelî bakımdan birbirinin aynı idi. Nihayet teganni şer'a mugayir olduğu takdirde, Kur'anın tilâveti hakkında da aynı hüküm varit olacağı açıkça anlaşıldı (İkd-el-ferit), 111. 178). Koyu Müslümanların gına'ya muhalefetleri pek az müessir oldu Hayli erken bir zamandan itibaren, kayna yani muganniyelerden başka, musikiyi meslek ittihaz eden erkekler (muganniler) de zühûr etti. İslâmî devrede meslekten ilk muganni Tuvays (B. BK.) olmuştur. El-Agani (IV., 38; VII., 188; XVI., XIII.; İkd-el-ferit III., 187) nı kaydettiğine göre, bu muganni ve Azzet-el-Mayla (B. BK.) adlı bir muganniye, Medine'ye El-gına El-Mutkan (sanatkârane şarkı) yahut El-gına Er-rakik (zarif şarkı) adlı, bir yeni nevi şarkı ithal etmişlerdir. İbn-el-Kelbi (B. BK.)'ye göre, gına; 3 tûrlüdür:

Nasb, Sinad ve Hazaç. Nasb; süvarilerin (gına-er-rükban) ve muganniyelerin (kaynat) şarkısıdır. Sinad; nağmeler ile dolu ağır (şekil) bir nakarattır (terci), Hazaç; baştan aşağı hafiftir (İkd-el-ferit, III., 186) Başka türlü bir tasnif için BK. Elmas udi, VIII., 93; KRŞ Elibişli, II., 134. Nasb, evvelece tarif edilmisti. Sinad ve Hazaç'a gelince; aruz tertibinden müstakil olarak, Ritm (ika') denilen yeni bir unsuru ihtiva etmiş gibi görünmektedir. Ritm'in hangi şartlar içinde doğduğuna dair bir şey bilmiyoruz; fakat yerli bir cereyan ile husule gelmiş gibi görülmektedir. İlk olarak Tuvays'ın Hazaç Ritm'ini ve Saib Hasir (B. BK.)'nı bir nevi Sinad olan sakil ritmini kullanmış oldukları rivayet edilir. Tafsîlât için BK. İka'. Ritm'in ve başka unsurların Arap musikisine sokulması sayesinde ki, el-gına el-mutkan yahut sanat-kârane musiki vücûda gelmiştir.

«Çok geçmeden Hicaz ve Irak'ta yabancı tesirler kendilerini his ettirmeye başlamışlardır. İbn Miskah (BK.) ve İbn Muhris gibi, muganniler İran ve Bizans ülkelerine seyahat etmişler ve Ritm'e dair getirdikleri yeni fikirler Arap musikisine ithal edilmiştir, (El-Agani, I., 150;

III., 84. Tafsîlât için BK.). Musiki, Bu devirden itibaren, Arap şarkısı son derece gelişmiş bir sanat şeklini alır ve teknik istilâhları El-Agani'nin sahifelerini doldurur. Aynı zamanda bu sanatın Huda ve Nasb gibi, daha basit şekilleri de meçhul değildi (El-Agani, III., 84. 87; V., 161). Meşhur mugannilerin birçoğu mesleklerine Naih yahut Navh okuyucusu gibi başlamışlardır (El-Agani, I., 97; II., 128) ve Cafer-ül-bermeki devrinde bir Mağval teganni edildiğini de görüyoruz.

«Kitap El-Agani'de munderic bütün asvat (teganni edilen şiirler) kaside ve kıt'a şeklinindedir. Bu büyük kitap Yunus el-kâtip (B. BK.) Yahya El-Makki ve oğlu Ahmet «ölm. 864», İshah El-Mavşiri (B. bk.), ve Amr B. Bana (Ölüm. 891) tarafından toplanmış olan bütün eski şarkıları ihtiva eder.»

İslâm nokta-i nazarından gına ve musiki hakkındaki bilgisini rica ettiğim pek değerli üstat rahmetli İzmirli İsmail Hakkı şu malûmatı lütfetmiştir: «Gına, aşk ve şevk gibi hallere ait olan şiirler ile yapılan terennümdür (lâtif bir surette ahenk icra etmektir). Musiki Lâhinler ilmidir. Cem'i elhandır. Lâhın, hanende sesidir (lezgi'dir). Nağme, ırlamadır (şakımadır). Lâhinlerin bedende tesirinde şüphe yoktur. Nağmelerin ruhi tahrik hususunda büyük bir dahli vardır. Lâhinleri dinlemek herkese ayrı bir zevk verir. Bir kısmına ruhanîyet kokusunu koklatır.

به است از روی زیباست آواز خوش

که این حظ نفسی است و این قوت روح

(Hoş ses güzel yüzden daha iyidir. Çünkü güzel yüz nefsin hazzı, hoş ses ise ruh azığıdır.) Diğer kısmının lehv ve tarabını (eğlence ve sevincini) arttırır. Hattâ nefis onu daha ileri götürür. Behimi şebvetleri tahrik eder, heva ve heves çukurlarına düşürür. Birincisi nafi, ikincisi muzırdır. Musikinin bu iki muhtelif tesiri hükemay-i ilâhiye ve meşayih-i sofiye ile fukaha sistemleri itibariyle muhtelif neticelere sevkeder. Hükemay-i ilâhiye ve meşayih-i sofiyeye göre elhan barigâh-ı izzetten haber verir. Musikiden maksat ruhları kuds âlemine alıştırmaktan ibarettir. Fukahaya göre elhan, insanı Allah yolundan alıkor, Lehv ile iştigaline bâis olur. Hükemay-i ilâhiye ve meşayih-i sofiye havassı gözeterek menfaatinden, fukaha ise âmmeyi zarar ve ziyandan vikayeyi düşünerek mazarratından bahsederler. Menfaat görenler lüzumuna, mazarrat görenler men'ine kani olurlar.

«1 - Hükemay-i ilâhiyenin nokta-i nazarları: Musikiyi vazeden eski Yunan filozoflarından

Fisagors'tur. Fisagors, birçok tefekkür ve feyz-i ilâhî sayesinde meramına nail olunca bir musiki aleti yaptı, ona bir ibrigim bağladı. (Savtların irtifazı ihtizaz halinde bulunan veterlerin tulıyle mütenasip olduğunu çaldığı bir telli saz üzerinde yaptığı tecrübelerle keşfe muvaffak oldu) Fisagors'un musiki aleti hükema indinde muazzez (şaklı) oldu.

«Fisagors, parlak zekâsı ile elhan ilmini, nağmelerin telifini istihraç etti ve bunları bir nisbet-i adediye ile izah kıldı. Musikiyi tedvin ve tensik etti. Aristo Erganunu icat etmişti. Çünkü nağmeler ruhanîyet canibine tahrik ediyordu. Farabi malûm olmyan bir saz icat etti. Bu saz mizher yani lavuta, eski Türkçede kopuzdur. Diğer rivayete göre, İbn-i Hallegan. kanunu ihtira etti. Farabi şehvet derekelerine düşmedi. Feyyaz-ı Mutlaktan, şaka (şekavet) ve fena (fani olmak) âleminde kurtulup ihvan-ı safa ve eshab-ı vefadan olmasını, nefsinin tabiat heyulâsından temizlenmesini niyaz eyledi. Fisagors, mahsuslardan ibaret olan tabiat âleminin üstünde ruhanî ve nuranî bir âleme itikat ederd. Akıl bu âlemin hüsni behasını idrâk edemezdi. Nüfus-i zekiye (kötülüklerden temizlenen nefisler) ruhanî ve nuranî âleme muhtaç ve âşık idi. Nefs-i insaniye cisimler âleminde boğuldukça, Hayvanî şehvetlere düştükçe bu âleme eremezdi. Ermek için ancak behimî şebvetlerden el çekmek gerekti. İşte Fisagors bu gibi mülâhazalara mebni musikiyi vaz' etmişti Musiki kulaga şu sözleri ilka ederdi:

ارجى ايها النفس الفريقة في الاجسام المدله في جور
الطبع الى العقول الروحانية والذخائر النورانية والامكن المقدسة
في مقام صدق عند مليك مقتدر

(Ey tabiat, fîsk ve fücûru şaşkın ve bağı boş cisimlerde boğulan nefis! haydi kvvvet ve kudret-i kâmile sahibi bir padişah-ı azim-üşşan olan Hak Celle ve Alâ huzuruna en yüksek makamda bulunan ruhanî akıllara, nuranî zahirelere ve mukaddes makamlara dön).

«Fisagors sofiye tarikını da vaz' etti. Mısır'da Hazret-i Süleyman'ın ashabından hikmeti öğrendi. Muhakkik bir hakim oldu. Cevherinin saf olması sayesinde ervah makamlarına uruç eyledi. Gök hareketlerinin gönül okşayıcı nağmelerini ve hoş lâhinlerini iştihmiş olduğunu söylüyor. Fisagors «insan âlem-i sagir, âlem, insan-ı kebirdir» düsturunu vaz' etti. Bu düstur İslâm tasavvufuna girdi.

2 - Meşayih-i sofiyenin nokta-i nazarları: meşayih-i sofiye kalbi tasfiye hususunda musikiyi, gınayı, neyi ve udu tavsiye ederler.

نو کردای چه گوید نای وعود انت حسنی انت کافی یا ودود

(Sen neyin ve udun ne dediğin bilmezsin. O Ente hasbi, Ente kâfi Yâ Vedud zikrini tekrar eder).

«Hazret-i Davud'un mezamiri yani mızmarları meşhurdur. Mizmar; ney, kaval ve düdük'e denir. Hazret-i Davut pek güzel sesli idi. Nağmeleri gönlü okşardı. Zebur okurken dinleyenler kendilerinden geçerler, ve şaşkına dönerlerdi. Sazlarından olan ney selim ruhlara ve müstakim tabiatlara gayet müessir olmakla lâtif nağmesiyle okuduğu Zebur'u, duanın nevelerini mezamire teşbih etmişlerdi. Peygamberimiz Aleyhisselâtu Vesselâm Ebu Musele'ariyi dinlemiş, «sana âl-i Davud'un mızmarlarından bir mızmar verilmiştir» sözleriyle takdir buyurmuşlardı.

اشنو ازنی چون حکایت میکند از جدایها شکایت میکند
Celdeddin-i Rumi

(Sen neyi dinle ki hieranlarından haber veriyor).

مطربا اسرار ما باز گو

(Ey hanende bizim sırlarımızı yine söyle.) «Hulâsa, hükemay-i ilâhiye ve meşayih-i sofiyeye göre musiki elzemdir.

3 - Fukahanın nokta-i nazarları: Hükema ve meşayihin görüşleri ammeye merci' olamaz. Helal ve haram babında merci' ancak fukahanın görüşleridir. Şu kadar ki fukahanın ittifakla beyan ettikleri reyler hiç şüphesiz âmmeye merci' olur ise de ihtilâf eyledikleri noktalar âmmeye merci' olamaz. Âmme, ihtilâflı olan meselelerde dilediği tarafı tutar. Fukaha mahza âmmeyi zarardan vikaye için musikiyi men'etmişlerdi. Fukaha arasında bir kısmı mutlaka men'ettiği halde diğer kısmı bazı kayıtlar ve şartlarla men'ediyorlardı. Fukahanın hiçbir kayıtsız, şartsız gınayı terviç etmemişlerdi. Musikinin mutlak surette memnu olması hakkında yine ittifak yoktur. Musikiye haram diyenler bulunduğu gibi caiz diyenler de vardır. Caiz diyenlerden birtakımı mekruh, diğer takımı da mubah olduğuna kail oluyorlardı. Mubah olduğuna kail olanlar cami-i şeriflerde ve mubarek mahallerde ilân olunmasını münasip görmüyorlar ve fîsk meclisinde bulunmamayı şart koşuyorlar. Fukahanın cumhuru gınanın haram olduğunu bildiriyorlar. En ziyade şiddet gösteren Irak fukahası, hususâ Hanefilerdir. Kadim fukaha arasında cumhura muhalefet eden Medine fukahasından İbrahim İbn-i Saad ile Basra fukahasından Ubeydullah'ınla beraber İbn-i Teymiye'nin tetkiki veçhile Sülemini Kuşebri'nin vesairenin gınanın ibahasını Medine fakihlerine nispet etmeleri doğru değildir. Her ne kadar

Medine ahalisinden bir kısmı gına meclisinde bulunurlar ise de fukaha ve eimmesi gına meclisinde bulunmazlardı. İbrahim İbn-i Saad'den maada gınayı tecviz eden yoktur. Bu yüzden İmam-ı Malik'ten menkul olan İbaha kavli sahih değildir. İmam-ı Malik, İmam-ı Ebu Hanife ve Süfyan-ı Sevri gibi gınayı inkâr ederler. Şafii ve Ahmed İbn-i Hanbel ashabından muhtelif kaviller menkuldür. Ebu Mansur Bağdadî, Maverdi, Ebülmeali, Gazali, Ruyani, İzzettin bin Abdüsselâm ve Râfii gibi Şafiiler gınayı caiz görürler. Bilâkis Nevevî gınayı haram kılar. Gınanın cevazı hususunda sahabeden, tâbiinden ve teba-i tâbiinden nakiller vardır. Nettekim Ebu Mansur Matürîdî ve Ebülmeali İbnizübeyr'den, Maverdi, Muaviye ve Amr İbn-il-As, Ebülferrec-i İsfahani, Hasan bin Sabit'ten gınanın ibahasını naklederler. İbn-i Tahir Medine ahalisi arasında udu mubah kılmiyan bir tek fakih yoktur diyor. İbn-i Kesir'in tahkiki veçhile sema' ve tasavvufun ibahası hakkındaki eserinde cidden münker hadisler vardır. Cumhura muhalif olarak naklolunan kaviller Cumhur tarafından red olunuyor.

«İhtilâfın menşei; gınayı tahrim edenler birtakım ayat-ı kerime ve ehadis-i şerifeye istinat ediyorlar. Tecviz edenler bilâkis kitap ve sünnette hürmetin sabit olmadığına kail oluyorlar. Ayât-ı kerimenin delâletini katî bulmadıkları gibi ehadis-i şerife de tenkitten salim bulmuyorlar. Artık gınanın cevaz ve men'i hakkında her iki tarafça müsellem olan sahih bir hadis bulunamıyor. Zahirî fukahası Cumhura muhalefetle gınanın ruhsat ve cevazına hükmediyorlar. En büyük muhaddis İbn-i Hazm-ül-Endülüsi gınanın hürmeti hakkında hiç bir hadis sahih değildir diyor. Hattâ Buhari hadisine bile ta'nediyor. Yine Endülüsi'nün büyük muhaddisi Maliki fakihi Ebu Bekir Bin-il-Arabi İbn-i Hazme muvafakat ediyor. İbn-in-Nahvi ile İbn-i Tahir de bu yolu tutuyorlar. Bu zevatın maksatları şüphe yok ki merfu hadisler olacak. Yoksa İbn-i Mesud'un (ومن الناس من يشتري لهو الحديث) Nazm-ı kerimindeki tefsirinde şüphe yoktur. Keza Fakihani, «melâhi (Lehv aletleri) nin haram olması babında sarîh ve sahih bir hadis rivayet olunmamıştır. Ancak ona uygun gelecek zevahir ve umumiyyat vardır. Yoksa katî deliller yoktur» diyor. Artık gınanın men' ve cevazı hakkında sarîh ve katî bir ayet, sarîh ve sahih bir hadis bulunamadığından mesele mansus meselelerden olmayup içtihadî meseleler sırasına geçiyor. İçtihadî meselelerde nokta-i nazara göre ihtilâf vâkı oluyor.

«Osmanlılar zamanında Zenbilli Ali Efendi

(Aliyy-ül-Cemali) gınanın cevazına, İbn-i Kemal bilâkis hürmetine fatva vermişlerdir.

«Gınanın hürmeti hakkında irat olunan şer'i deliller:

«1 - Ayât-ı kerime: 1 - (ومن الناس من يشتري لهو الحديث يبتلى عن سبيل الله بغير علم) Lokman Sûresi - ayet-i kerimenin sebeb-i nüzulü hakkında şu sözler söyleniyor: Kureyş'ten biri muganni bir cariye satın alır. Halkı onunla oyalıyarak Peygamberimizi dinlemeden men' ediyordu Yahut Nefr bin Hâris İran kisralarına birtakım hikâyeler söylerdi: Benim sözlerim Muhammed'in (عليه الصلاة والسلام) Kur'andan daha güzeldir der idi. Bunun üzerine ayât-ı celile nazil oldu. Nazm-ı Kerimde vâkı olan (لهو حايث) hakkında üç kavî vardır: Gına; davul, efsane ve gülünçlü şeyler. İbn-i Mesut ile İbn-i Abbas'tan lehv hadisinin gınaya delâletten ziyade Allah yolundan saptıran lehv aletlerine delâlet eder. Bu arada efsanelere, gülünçlü şeylere, hurafelere, çalgılara, şarkılara da şâmil olur. Allah yolundan saptıran her hangi bir şeyin haram olduğunda şüphe yoktur.

«2 - (واضحكون ولا يكون واتم سامدون) Nazm-ı Celilinde zikrolunan (samidun) İkrime'nin İbn-i Abbas'tan Himyer lûgati olmak üzere muganniler mânasına gelir. Samidun teganni edenler mânasına gelirse ayet-ı kerime şu mânayı ifade eder: «Siz Kur'an-ı kerime istihza ile gülersiniz, ondaki vâdî (tehdidi) düşünüp ağlamazsınız. Kur'anı oyuncak, eğlence sayarak halkı dinlemekten men' için teganni edersiniz.» Bu mânaya göre yine Allah yolundan saptıran melâhiye raci' oluyor. (Samidun), Lâhun (eğlence yapanlar), gafilûn, mugridun (yüz çevirenler) ile de tefsir olunmuştur. Birinci tefsire göre uluorta gınanın memnu olmasına delâlet yoktu. Diğer iki tefsire göre esasen gınaya delâlet etmiyor.

«3 - (واستغفر من استغفرت منهم يومئذ) Onlarda gücün yettiklerini sesle yerinden oynat. Nazm-ı kerim şeytana hitaptır. Mücahid'e göre savt, gına ve düdüklerle dâvet. İbn-i Abbas'tan mâsiyetlere dâvet olduğu naklolunuyor (Halbuki savt, gınaya mevzu değildir. Gına şehveti tahriki mucip olursa hiç şüphe yok ki ayet-i kerimenin umumatında dâhil olur.

«B - Ehadis-i şerife: Ahkâm hadislerini beyan eden «Müntak-al-ahbar» da şu hadisler zikrolunuyor:

1 - ليكون من امتي قوم يستحلون الحرة والحرير والحمر والماعز - أخرجه البخاري وفي لفظ «ليصرفن ناس من امتي الحمر يسمونها بغير اسمها يمزق على رؤسهم بالمعازف الحديث.

Hadis-i şerifindeki meazif lehv aletleri veya def, ney ve tambur gibi sazlardır. Sazende ve hanendeye âzîf denir. Hadis-i mezkûru Buhari'den başka Ebu Davud da tahric etmiş. İbn-i Habban hadisi sahih görmüştür. Hadisin şahitleri de vardır. Davudî der ki hadis mahfuz değildir. Çünkü birçok Sahabi taharir etmişlerdir. İbn-i Hazm hadisi tenkit ederek «Buhari ile Hişam arasında inkıta' vardır» diyor. Fakat taan olunan hadisleri müdafaa eden Buhari şarihi İbn-i Hacer, İbn-i Hazmı takviye ediyor, inkıta' kabul etmiyor. Hadisi «sahih-i muttasıl» görüyor. Bundan başka hadisin râvileri arasındaki Sadakat İbn-i Halid taan olunuyor. Yahya İbn-i Muin hakkında «ليس بشئ», Ahmet İbn-i Hanbel «ليس بمستقيم» diyorlar. Sadakat İbn-i Hâlid'in sahih-i Buhari ricalinden olması taana cevap olabilir de hadis metin ve senet (râvileri) itibariyle muhtariptir diyor. Buna da cevap veriyor. Şurasını da ilâve edeyim ki Ebu Davud'un Tahric'inde «meazif» yoktur. Meazif Buhari tarafından ilâve olunmuştur Fakat adil olan Râvi'nin ziyadesi makbul görülüyor. Gınanın hürmeti hakkında en kuvvetli hadis ile istidlâl tam olamaz. Çünkü bir defa meazifin muhtelif mânaları vardır. Sazlara hamlolunsa bile içkiye makrun olan gınaya hamlolunması kuvvetli bir ihtimal (zan) dairesindedir. Nettekim diğer bir rivayette (ليصرفن ناس من امتي الحمر) varit olmuştur. Lâistidlâl maal ihtimal. Huffaz-ı seb'adan Dar-ı Kutni Buhari'nin hadislerini tenkit ediyor:

2 - عن نافع عن ابن عمر سمع صوت زمارة راع فوضع أصبعه في أذنه وعدل راحلته الى الطريق وقال رأيت رسول الله صلى الله عليه وسلم سمع زمارة راع فضع مثل هذا أخرجه ابو داود وابن ماجه واحمد.

Savt-ı zemmare neyzenlerin savtıdır. Ebu Davud tahric ettiği hadis hakkında «münker» diyor. İbn-i Ömer'in nafil'e izin vermesi hadisi meşkil kılar.

3 - عن ابن عمر ان النبي صلى الله عليه وسلم قال ان الله حرم الحمر والميسر والكوبة والغبرا وكل مسكر حرام رواه ابو داود واحمد.

Gübe, davul veya tambur veya tavladır. Gabra, tambur veya ud veya kopuz veya darı ve buğdaydır. Hadisin senetlerinde İbn-i Ömerden rivayet eden Velit Bin Abatüddar'dır. Ebu Hatem onu meçhul görüyor. Münzeri hadisi malûl buluyor. Evet hadisin şahitleri vardır. İbn-i Abbas tarikiyle Ebu Davud, Ahmet, İbn-i Habban ve Beyhakî tahric etmişlerdir. Fakat

istidlâl mahal olan kübe ile gabra muhtelif surette tefsir olunduğu gibi içkili olan gınaya da hamlolunabilir.

4 - عن ابن عباس ان رسول الله صلى الله عليه وسلم قال ان الله حرم الحمر والميسر والكوبة والغبرا وكل مسكر حرام.

Evvelki hadisin şahidi işte bu hadistir. Her iki hadis ihtimale müstenit olmakla mutlak surette gınanın hürmetine delâlet etmez.

5 - عن عمران بن الحصين ان رسول الله صلى الله عليه وسلم قال في جواب رجل من المسلمين اذ اظهرت القينان والماعز وشربت الحمر - رواه ترمذى وقال «هذا حديث غريب».

Kaynan, kayne'nin cem'idir. Çengi, cariye mânasına gelir.

6 - عن ابي هريرة قال رسول الله صلى الله عليه وسلم قال اذا اتخذت القين دولا والامانة مغنا والزكاة مغرما . . . وظهرت القينان والماعز وشربت الحمر الحديث رواه الترمذى.

Tirmizi, bu hadisi beşinci hadis gibi «garip» buluyor. Yahya Bin Saif den ancak Fereç Bin Fedale rivayet ediyor. Fereç Bin Fedale hakkında bazı eimme söylenmişlerdir: Bazıları onu zaif görür. Dar-ı Kutni Fereç Bin Fedale cihe-tinden hadisi vâhi buluyor. Ahmet İbn-i Hanbel, Yahya Bin-i Sait de rivayet eden Fereç İbn-i Fedale'nin «münker hadisleri» bulunduğunu söylüyor. Bununla beraber hadis çok münakaşa olunmuştur. Hadisteki fey kâfirlerden alınan ganimet malıdır. Düvel, devlet'in cem'idir ki mütedavil olan mallardır, Mugnem, düş-mandan alınan ganimettir.

7 - عن ابى امامة قال رسول الله صلى الله عليه وسلم تبئت طائفة من امتي . . . وضربهم الدفوف واتخاذهم القبان رواه احمد.

Hadisin isnadında Fereç bin Saif vardır. Ahmet onun hakkında «kavî değildir» demiş, Yahya İbn-i Sait de söylenmiştir. Bundan başka Firka-t-üs-Sonei Ebu Bekr-is-Siddik'tan gelen vâhi olan isnatlar ricalindendir. Şu kadar ki Yahya İbn-i Muin tarafından tensip olunuyor.

8 - عن ابى امامة قال النبي صلى الله عليه وسلم ان الله بشئ رحمة وهدى للعالمين واسرى ان احق الزمير والكباريات يميني الربيط والمعازف والاوتان التي كانت نعب في الجاهلية رواه احمد.

Hadisin isnadında Aliyy-ibn-i Yezit ile Abdullah İbn-i Zahr zayıftır. Aliyy-ibn-i Yezit hakkında Buhari «zayıf», Abdullah İbn-i Zahr hakkında Yahya bin Muin «ضعيف ليس بشئ», Dar-i Kutni «ليس بالقول» demişlerdir. İbn-i Hayyan ise kuvvetli ravilerden mevzu hadisler rivayet ettiğini bildiriyor. Bu isnat Şamlı'ların vâhi olan isnatlarıdır. Bundan başka yine bu isnat ile «لا يسموا للبيان ولا يثبته من الحديث» vâridolmuştur.

Zikrolunan hadislerden başka zayıf hadisler de vardır. Bazıları şunlardır:

- 1 - Ebu Davud ve Beyhaki'nin İbn-i Mesut'dan rivayet ettikleri «الغنا في الفنا في القلب».
- 2 - İbn-i İshak-un-Nisaburi'nin Enes'ten rivayet ettiği «من قد أدى قينة يسمع حب في إلفائه الإله».
- 3 - Yine İbn-i İshak-un-Nisaburi'nin İbn-i Mesut'dan rivayet ettiği «سمع رجلاً يتنطق عن الليل فقال لسلالة له لسلالة».
- 4 - Yine İbn-i İshak-un-Nisaburi'nin Ebu Hüreyre'den rivayet ettiği «استمع الملاحى حق مصيبة والجلوس عليها فسق والتلذذ بها كفر».
- 5 - İbn-i Gabla'nın Ali-yyibn-i Ebu Talip'ten rivayet ettiği «عبرت بكسر الزماير».
- 6 - Taberani'nin Ömer-ül-Faruk'tan rivayet ettiği «عن القينة ست وغناؤها حرام».
- 7 - Kasım İbn-i Sellâm'ın Ali-yyül-Mürteza'dan rivayet ettiği «نهى عن ضرب الدفوف والطبل وصوت الزماير».
- 8 - Taberî'nin Ayşe'den rivayet ettiği «حرم القينة ويحرمها ومنها وتعليقها».
- 9 - Yine Taberani'nin İbn-i Ebiddünya'nın Ebu Emâne'den rivayet ettikleri «مارفع رجل صوته بثناء إلا بثناء الله له شيطانين عن منكبه يفران بالغاها على صدره حق بمسلك».
- 10 - Taberani ve Abdürrezzak'ın rivayetleri üzere Ürvé Bin Karenî'nin «إلقاء ان لي في الغنا من غير فاحش» sualine karşı risaletten sadır olan «لاذنك ولا كرامة».

Hadislerin hepsi zayıftır. Bu bapta birçok hadisler vardır. Bazı ehl-i ilim bu bapta tasniflerde bulunmuşlardır. Bazı ehl-i ilim ise hepsini zayıf görmüşlerdir.

Netice — Yedinci asır mücedditlerinden İbn-i Dakik-ul-Abd'in beyanı veçhile gerek gına'nın men'i, gerek cevazı hakkında sahih bir hadis yoktur. Artık her müçtehit içtihadına göre hükmediyor. Musiki aletleriyle olsun, olmasın alelittlak gına haram değildir. Gınanın hem haram hem mübah olan kısımları vardır. Mahrem olan şeylerle olan, iğret meclisinde vukubulan lâfzı itibariyle helâl olmanın şeyleri ihtiva eden ve fitneden sâlim olmanın gınalar haramdır. Fakat mahrem olmanın olan şeylere iktiran etmeyen, lâfzı itî ariyle helâl olan şeyleri ihtiva eden

ve fitneden sâlim olan gınanın caiz olmasında şüpheli yoktur. Lehv ve tarab mübah, haram değildir. Netekim müteahhirinden Abdülğani Nablusî böyle hükmetmiştir.»

GINDAZO (عندازو) [Bah.] Gabya ve babafingo çubuklarını yerine sürmek veya aşağı almakta kullanılan aervicelere verilen addır.

GIRAJOVA ATEŞİ (غراژوا آتش) [Bah.] Yelken devrindeki harblerde tutuşturularak düşman gemilerinin içerilerine atılıp yangın çıkarmakta kullanılan (eritilmiş kükürt, alkol, balmumu, kâfur) mahlûlüne batırılmış yuvarlak yün palasturalarına verilen addır

GIRANDİ DİREĞİ (غراندى دىرعى) [Bah.] Geminin ortasındaki en büyük direğin adıdır. Bu direk yekpare olmayıp her biri birbirinin üstünde olmak üzere dört direktan terekkep etmektedir. Bu direklerin isimleri başka başkadır. En altta ve gemiye raptedilmiş olanına «aaa direk», onun üstündekine «gabye», daha üsttekine «babafingo», en üsttekine de «kontra» denilir.

GIRIVA (غبروا) [Bah.] Geminin Göz demirini kaldırmak için sancak ve iskele bağ omuzluğundan dışarıya doğru çıkarılan kalın ağacın adıdır.

GIŞA (غشا - غشاره) [Sof.] Kalb aynasının yüzüne nefis ve hevadan ârız olan şey mânasına gelir bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan gışanın lûgat mânası perde, örtü, hicaptır. Gışaveş suretinde de kullanılır.

GİDER AYAK (گيدر آياق) [Hal.] Macaz yoluyla gitmek üzere iken, yola çıkarken. son dakikada yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GİDİŞ ALAYI (گيدش آلاى) [Sar.] Padişahların saray dışındaki gezintileri münasebetiyle tertip edilen alaylar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Padişahlar, muhafızlar ve saraylılardan mürettep olarak teşkil olunan kalabalık takımla bir taraftan bir tarafa gittikleri için bu münasebetle tertip olunan alaylara bu ad verilirdi.

Gitmek masdarından gelen gidiş'in birçok mânası vardır «Kamus-ı Türki» de bu kelime şöyle izah olunmuştur: «Gidiş; 1 - Gitme zehap, rihlet, hareket, azimet: Böyle ansızın ve habersiz gidişinin sebebini anlıyamıyorum. 2 - Yürüyüş, yürümek tarzı, meşiy, reftar: bu gidişle siz iki saatte oraya varamazsınız. 3 - Tarz, hareket, reviş: O adamın gidişini beğenmedim. 4 - Bir büyük zatın haklı olarak bir tarafa azimetini.»

Padişahlar resmî ve sayılı günler dışında şehir dâhil veya haricinde gayr-ı resmî olarak bir tarafa gittikleri zaman geçit yerlerine asker dizilmek ve halka ilân edilmek âdet değildi. Bu hal oldukça sade bir surette cereyan ederdi. Mamafih ne kadar sade olursa olsun, yine bir takım merasim icra olunurdu. Ezcümle başçuhadar padişahın yağmurluğunu taşıyarak rikâb-ı hümayunun sağ ve ikinci çukadar — kımızcı atlaş kесе içindeki papuş-i hümayunu (papuç) hamilen — sol tarafında yaya yürürdü. Çizmeci dahi tâbir olunan üçüncü çuhadar ise, padişahın yedek eizmesi ile başçuhadarın arkasından ve dördüncü çukadar da bunun ardından giderdi. Bunlardan sonra lüzumu kadar salma çuhadarlar ile solaklar yürürlerdi. Yolde her köprü geçildikçe solakbaşı padişahın bindiği atın dizginini tutup çekerdi. Ata iniş ve binışte de solakbaşı dizgin tutardı, başkası bu hizmetleri göremezdi.

Yolda halktan biri halinden tazallüm için atın önüne yatar, yahut yolun bir noktasından yüksek sesle istişfada bulunur ise salma çuhadardan birine terfikan — hakkının ihkakı iradesi ile — Bab-ı âliye gönderilir ve bu adam fakir ise hazinedarlardan biri tarafından kâfi miktarda atıyye verilerek gönlü alınır. Padişahların gidişlerinin mümkün mertebe gizli tutulmasının bir sebebi de bu gibi müracaatlara mahal kalmamak içindi.

Tegrif-i Hümayun biraz resmîce olursa rikâpta yukarıda yazılı olanlardan başka, icabına göre yeniçeri ağası, kapıcıbaşı, mîr-i âlem, mirahur, çavuşbaşı ile özengi ağaları da bulunurdu.

Gidilen yerde gecelenecek ve çadırdaki kalınacak ise mevkib-i hümayun ile beraber mütaaddit açşı ve çadırları kurup kaldırmak üzere lüzumu kadar da mehter bulunur, erzak ve levazım taşıyau atlar ve esterler de götürülürdü. Hele av için vâkı olan gidişlerde bunlardan başka samsuncular, zağarcılar şahinciler velhasıl avda vücutları muktazi adalarla beraber av hayvanları da beraber alınır.

Resmî olmanın bu kabîl gidişlerde otag-i hümayun önüne tuğlar dikilmezdi. Resmî mehterhanenin yerine de ince saz takımı götürülürdü.

Kayıkla bir tarafa tegrif-i şahane vukuunda padişahın bindiği kayığın dümenini bostancıbaşı tutardı. Kayık gidişlerinin en parlakları Lâle devrinde, Üçüncü Ahmet zamanında yapılmış ve bunlar için şairler tarafından kasideler yazılmıştır.

Tanzimat'tan sonra hususi gidiş alayları

daha sade, bir kısmı at ve bir takımı da araba ile yapılır.

Sarayda gidiş işlerini tertip için «gidiş müdürü» unvanlı bir memur vardı.

GİDİŞ MÜDÜÜ (گيدش مديرى) [Sar.] Padişahların saray dışında yapacakları gezintilere ait tertibatı hazırlamakla mükellef memurun unvanı idi. Sarayın büyükçe memurlarından sayılırdı. Padişahların gidişleri münasebetiyle teşkil olunan alaylara «gidiş alayı» adı verilirdi.

GİRDAP AĞASI (گرداب آغاسى) [Bah.] Denizlerin ve ırmakların hâsıl ettiği girdaplardan yani çevrıntilerden gemi ve kayıkları selâmetle geçirmek için istihdam olunanların başları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hassaten Tuna'dan geçecek zahire ve mühimmat gemilerini emniyet içinde sevk etmek için tâyin olunan memur bu adı taşırdı. Farsça bir kelime olan girdap, su çevrintisi, girive, mecaz yoluyla muhataralı yer, mehleke demektir. Denizcilik istilâhı olmak üzere muhalif cihetlerden gelen iki akıntının kavuşmasından veya bir akıntının akıntı yolunda bir maniaya tesadüfünden, yahut denizin birdenbire kabarmasından hâsıl olan çevrintiye itlak olunur.

Denizlerin ve gemilerin seyrine müsait olan nehirlerin hâsıl ettikleri çevrıntilerden gemi ve kayıkları geçiren bu memur bir bakımdan bugünkü kılavuza benzemektedir.

GİRDAR (گيردار) [Vak.] Bina ve ağaç gibi arz ve emsali üzerinde mutasarrıf tarafından inşa ve ihdas olunup müstakar kalan mülkler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mukataalı vakıf arsalarındaki mülk evler ve arazi üzerindeki ağaçlar o kabildendir.

GİRİFT (گرفت) [San.] Motifleri birbirine girik ve içiçe geçme olan tezyinat tarzı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça bir kelime olan Gırift; dolaşık, birbirinin içine girintili çıkıntılı şey demektir. Avrupalılarca buna «arabesk» adı verilmiştir. Buna sebep Avrupa'ya İslâm memleketlerinden gelmiş olmasıdır. Son zamanlarda Osmanlı nakkaşlarından bu türlü tezyinata Arap yolu tâbirini kullananlar olmuş ise de bu tarzın Araplardan geldiği ve onlara has bir tezyinat tarzı olduğu fikrini vermesi dolayısıyla yanlıştır.

Ş [San] Şah ve Dâvud adındaki neylerin nisfiyesi yani yarımı uzunluğunda kamıştan yapılmış sazın adıdır. «Lehee-i Osmani»deki tarifi şöyledir: «Neyin rub'iyesi, kısa ve eksik perdelisi, düdüğün uzununu.» Açkısı yani kesilip boğazının temizlenmesi kaval açkısına benzer.

Delüklerinin sayısı, kamışının kalınlığı ve akort itibarıyla nispiyeden farklıdır. Sesi de neye nisbetle dağidir. Adeta kemana nisbetle rebap ve kemençe nasılsa girift de neye nisbetle öyledir.

Girift çalana «giriftzen» denilir.

*Feryâd-ı girift olsa da dâğada müessir;
Nâğ-ı dil-i nalânıma nisbet ne dâdâktür.*
Vasîf

GİRİFT YAZI (گرفت یازی) [San.] Harfleri birbirine girift, içiçe geçme tarzındaki yazılar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu türlü yazı sülûs, tâlik, rik'a gibi başlıbaşına bir yazı nev'i olmayıp yazıların o tarzda yazılışları demektir. Sanatkârane dahi olsa okunması güç olduğu için makbul sayılmazdı.

GİRİFT ZEN (گرفت زن) [San.] Girift adlı çalgıyı çalana verilen addır. Rast, uşşak, hüseyin, hüzzam, saba makamlarından peşrevleri, saz semaileri, birçok şarkıları olan Âsım Bey (ölümü 1929) yakın zamanın en meşhur girift çalan üstatlarından. Bundan dolayı da (Giriftzen Âsım Bey) diye şöhret bulmuştu.

GİRİT MADALYASI (گريد مداليهسى) [Ida.] Biri sultan Aziz, diğeri İkinci Sultan Abdülhamit devrinde olmak üzere ihdas olunan madalyaların adıdır. Abdülâziz devrindeki 1285 (1868), Abdülhamit devrindeki de 1308 (1890) senesinde ihdas olunmuştur. Her ikisinin altın ve gümüş olmak üzere iki türüsü vardır. Girit işinde hizmeti görülen büyük devlet adamlarına altın, ikinci derecedeki memurlarla halka gümüş olanı verilir, di.

GİRİZGÂH (گريزگاه) [Eda.] Kasidelerde mukaddimeden maksada geçilecek beyt hakkında kullanılır bir tâbirdir. Nedit'in:

*Bu şehri Sittanbul ki bîmîsîl ü behadur
Bîr sengine gekpare Acem milki fedadur*
matla'lı kasideindeki:

*İstanbul'un evsafını mümkün beganmü hiç
Maksat hemen sadr-ı keremkâre duadır*

beyti gibi.

Farsça giriz; kaçmak, kaçkın, girizgâh da kaçacak yer, kast olunan şeye münasebet peyda eden söz demektir.

GIYIMBAŞI (گييم باشي) [Sar.] Saray adamlarından ve bizzat padişahların hususî hizmetlerinde bulunanlardan birinin adıdır. Hazine koğuşunun en eskisi ve zâbitiydi. Padişahlara elbise giydirmek vazifesiyle hazineliler mükellef ve memur olduğundan bu unvanı almıştır. Giyim-

başların alt tarafı «göç eskisi» namını taşırdı. Padişahlar sayfiyeye gidince giyimbaşı, nizam mucebince, sarayda kalır, göç eskisi koğuş zâbiti sıfatıyla beraber giderek koğuşun zapt u raptına bakmakla beraber giyimbaşıya ait diğer vazifeleri de ifa eylerdi. Giyimbaşı ve muavini mesabesinde olan göç eskisi terfian has odaya naklolunurlar ve gösterdikleri iktidar ve kabiliyete göre derece derece yükselirlerdi. Bunların madunlarından on nefer emekdara «bıçaklı eski» ve alt tarafındaki dokuz nefer kademliye «soy-nuk eski» itlak olunurdu. Bu eskiler koğuşlarda, mefruş ve muntazam hamam camekânlarında otururlar ve huzur-ı Hümayuna veya zâbitan huzualarına çıkılmadıkça resmî elbise giymeğe mecbur olmayıp koğuşlarda bulundukça günlük elbise ile otururlardı. Yalnız bıçaklı eskiler giyimbaşılara mahsus olan on iki nevi taam sofrasında yemek yerlerdi.

Giyimbashılık padişahların Topkapı Sarayında ikametleri müddetince devam eylemiş, Dolmabahçe Sarayı vücuda getirildikten ve sarayda bu münasebetle mühim değişiklikler yapıldıktan sonra hükmü kalmamıştır.

GİZEK (گزيك) [Mus.] Telli çalgılardan birinin adıdır. Kâsesi def şekliade olup sathına deri geçirilmiş bulunan bu çalgının on teli vardır. İki yanındaki iki tel yayla, yayın ilimmediği sekiz tel de icabına göre ara sıra sol elin parmağı ile vurulmak suretiyle çalınırdı.

GİZLİ ODALIK (گيزلي اوداليق) [Hal.] Konaklardaki cariyelerden efendileri tarafından gizli olarak odalık ittihaz olunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mütihakim (hâkimlik eden, kafa tutan) olan karıların kıskançlıklarına meydan vermemek ve bu yüzden rahatı bozulmamak için bu yolda hareket edenler olurdu. Sarayda bunun karşılığı «gözde» idi. Padişahların gözdelele olan münasebeti az çok gizli tutulurdu.

GOSPODARLIK (غوسپودارليق) [Ida.] Vakıtle Rumeli'de mevcut bir nevi ağalık hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu ıstılâh İslâvca bir kelime olan gospodardan meydana gelmiştir. Gospot, Allah; Gospodin efendi demektir. Şu halde gospodarlık ağalığın tam mukabili olmuş olur. Bu unvanı taşıyanların hristiyan köylülere yarıcılıkla işlettikleri arazi Tanzimat'tan sonra takdir ettirilen bedel mukabilinde işliyenlere verilmiş ve mukadder bedelleri karşılığında gospodarlara esham verilmek suretiyle alâkaları kesilmiştir. «Başbakanlık Arşivi» ndeki bir vesikada (18 za 1267) buna dair tafsîlâtı ihtiva

etmektedir. Aynen aşağıya naklolunan bu vesikada deniliyor ki: «Vidin eyaleti dâhilinde vâkı Sahra ve Luma ve Belgratçık kazalarında olan gospodarlık usul-i muzirresinin külliyyen il-gasiyle arazi-i mevcudinin mahall-i saire reayası hakkında icra olunduğu üzere muaccele-i lâyika ile ba tapu reayaya verilmesi irade-i seniyye iktizasından olduğundan suret-i tesviye ve icrası Vidin meclisinde mütalâa olunduğu veçhile gospodaların varidat-ı hakikiyye-i seneviyye-sine fiat-ı mutedile vaz'ıyla her kaç bin kuruşa balığ olur ise faiz ad ve itibarıyla on altı seneliğine olarak ve kariye bekariye ba muaccele ahalisine satılması ve hâsıl olacak muaccelelerinden gospodarlara ve hâsılatlarına mukabil on ikişer senelik eshamdan verilmesi ve tahminen verilecek yüz bin miktarı tapu için dahi her bir kariyenin arazisi esmanına göre bilhisap zam ve tevzi olunmak üzere üç yüz bin kuruş harç alınması ve gospodaların bir tapu dâhilinde olarak mutasarrıf oldukları araziden kendilerinin ziraat etmekte oldukları tarlalarını ahalîye satmak istemeyüp halbuki gospodarlar tarlası denilen asıl gospodarlık itlak olunan mahal olduğu cihetle haliyle bırakılması uyamadığı misillü gospodaların ekserisi zir-i idaresinde bulunan araziye bayağı çiftlik şekline koymuş olduklarından ellerinden alınması bir nevi mağduriyetlerini mucip olacağından rizay-i tarafeyn ile tesviye olunması kararlaştırılmış ve gospodarlık varidatı iki bin keseye karip olup on altı seneliğine olarak alınacak esmanını dahi berveç-i tahmin otuz bin keseyi tecavüz edeceğinden ve bunun nisf-i peşinen ve nisf-i diğeri münasip taksite rapt ile ahz ve istifa olunacağından ve reaya peşinen verecekleri akçeyi kemal-i memnuniyetle ekserisi altın olarak hazırladıkları meclis âzasından olan kocabaşılar tarafından haber verildiği cihetle icray-i iktizası Saadetlî Nail Bey Efendi tarafından ifade olunarak işbu akçenin çoğu nukud-i hâlisadan olmasıyla Darphane-i Âmiyeye celbi lâzımeden olduğundan bir an evvel celp keyfiyetinin icrasıyla meblâg-i mezburun serian bu tarafa gönderilmesi vilâyet valisi Atufetlî Paşa ve Şefik Efendi hazeratına ba tahrirat-ı mahsusa iş'ar kılınmış ise de vilâyetten haber vürudu ile iktiza eden sehim kaimeleri ve tapu senetleri buradan gönderilerek tesviyesi hâsıl oluncaya kadar biraz vakit geçeceğinden ve fakat bu madde için verilecek senedat âdi tapu senedi gibi olmayup etrafıca olması lâzım geleceğinden Meclis-i vâlâda bil-müzakere terkim kılınan müsveddesi veçhile şimdilik elli bin kadarının tab' ettirilerek Hazine-i celileye teslim olunup ve teshilen lilmaslahâ münasebet-i nizamiyesi cihetiyle Def-

terhan-i Âmiye kalemi kesedarı İzzetlî Ârifi Efendiye ilâ... 18 za 267».

Gospodarlığın timar sahipleri gibi araziye işliyenlerden hisse almaktan ibaret olduğu anlaşılmakta ise de gospodarların bu hakka mukabil ne gibi vazife ile mükellef olduklarının tespitine imkân görülememiştir. Ancak bunun timar ve zeamet sahipleri hakkında kullanılmış olması kuvvetli bir ihtimal olarak ileri sürülebilir.

GOYGOYULAR (غوگوچيلار) [Hal.] Muharrem ayının ilk günlerinde kapı kapı dolayarak küme halinde dilenenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlara «hoygoycular» da denilirdi. Üstat Tahir Olgun (Tahir-ül-Mevlevî) (Mahfil, adet 3, 1339, Muharreme mahsus nüsha) içlerinden birinin okuduğu ilâhının her mısraının sonunda ötekilerin de «hoy goygoy canım» demelerinin kendilerine unvan, değerli tarih bilgini Efdalüttin Bey de (İslâm - Türk Ansiklopedisi, cilt 1, no. 40 kapağı) «Muharrem ayı itibarıyla matem hissini de ifade eden bu âmalar (körler) gezintisi esasen Kerbelâ hâdisesinden ilham alan bir teşebbüs olduğundan mütegeb-bislerin de Alevî'lik duygusuyla yürekleri müte-essir olduğundan okudukları «gökte melek, yerde her can ağladı» matla'lı mersiye'nin sonunu bu yürek acısıyla bağhiyarak, nakarattan sonra «hey kaygulu canım» hitabının ammeye tevec-hinden tahrif edilmiş bir ifade olduğunu söylüyorlar. Şehzade Camii tetümmatından imaret karşısında «Tabhane» denilen vakıf binada oturan ekserisi Anadolu'lu iki gözden mahrum körler muharrem ayının girmesiyle beraber önderinde açık gözlü topal yahut çolak bir yedekçi olduğu ve birbirlerinden birer adım geri olmak üzere önderinin ya sol omuzuna yahut değneğine tutunmak suretiyle altışar kişilik gruplar halinde şehrin muhtelif semtlerine dağılırlardı. Kıyafetleri ince yemeni sarıklı ve bez cüppeli, ellerinde uzun asâlar ile bir örnek giyinmiş olan bu körlerin omuzlarında ortasından bölünmüş iki taraflı ve iki ağızlı birer torba bulunurdu. Altışar kişi olmalarının sebebi her birinin omuzundaki torbadan iki ucunun biri önde biri arkada olarak ikişerden on iki torba taşıyabilmeleri ve bunu da on iki imam esasına istinat ettirilmesi idi.

Muharrem'in ilk gününden itibaren sokak sokak dolayan bu dilenciler her evin kapısı önünde bir halka teşkil ederek içlerinden biri:

*Kerbelânın gazıları Şehit olmuş Gazileri
Fatma ana kazuları Hasan ile Hüseyin'dir.
Kerbelânın ta içinde Nar baktır sigah saçıında
Yatır alkanlar içinde Hasan ile Hüseyin'dir.*

gibi müessir sözlü bir ilâhi okur, her mısraın sonunda ötekiler hoy goygoy canım derlerdi.

Kapı açılıp da para yahut aşure harcı uzatılırsa artık ilâhının alt tarafı okunmaz, duaya başlanırdı. Yedekçi verilen şey her ne ise alır, ona mahsus torbayı taşıyanın torbasına boşaltıp kabını geri verirdi. Goygoycular topladıkları harc ile Şehzadebaşı'ndaki yerlerinde aşure pişirtirerek hem kendileri yerler, hem de lâzım gelenlere ve müracaat edenlere verilerdi.

GÖBEK (گوبك) [Ok.] 24 derece itibar edilen okun 5 inci ile 11 inci dereceleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Okun derece taksimatı şöyle idi: İlk 4 derece «boğaz», ondan sonraki 7 derece «göbek», 12 ile 17 derece «galvar», 18 le 24 derece de «ayak» idi.

§ [San.] Hat ıstılahlarındandır. «Hilye-i Şerif» in birinci kısmına verilen addır. İkinci kısmına «etek» denilirdi.

§ [San.] Mücellit ıstılahlarındandır. Şemse ciltlerin ortasındaki motife verilen addır.

GÖÇER EVLÜ GAZİLER (گوچر اولو غازيلر) [Hal.] Türk aşiretlerinden çadırdaki oturanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu aşiretler yazı yaylakta, kış kışlakta geçirdikleri ve bu sebeple senede iki defa göç ettikleri için bu adla anılırlardı.

GÖÇ ESKİSİ (گوچ اسكيسی) [Sar.] Padişahların hususi hizmetlerinde bulunan saray adamlarından biri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hazine kovuşunun en eskisi ve zâbiti olan «giyimbaşı» nın muavini yerinde idi. Hazinehaneler padişahlara elbise giydirmekle mükellef idiler. Sayfiyeye nakil vukuunda giyimbaşlar sarayda kalır. Göç eskisi beraber giderek sayfiyede bu vazifeyi görürdü. Giyimbaşı gibi göç eskisi de terfi edince has odaya naklolunurdu. İktidar ve kabiliyet gösterenler daha yüksek mertebelere çıkarlardı.

GÖÇ-İ HÜMAYUN (گوچ هومون) [Sar.] Padişahların bir müddet kalmak üzere saray dışındaki yerlerden birine gitmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Padişahlar istedikleri zaman sarayın bahçesindeki köşklere birine giderek günün bir kısmını orada geçirdikleri gibi müsaait mevsimlerde sarayda kalmıyarak Bağaziçi sırtlarındaki köşklere veya Boğaziçi ve Eyüp Karaağaç sahillerindeki yalılarından birine gider, ya akşama kadar veyahut göç suretiyle bir müddet oralarda kalırlardı.

Boğaziçi yalılarına çok zaman sabahleyin erkenden deniz yolu ile giderlerdi. Bu gidişte

en önde etraftaki kayıkları uzaklaştırıp yol açmak için muhafız asker bulunan bir kafile giderdi. Bunun arkasından yedi çifte ikinci bir kayıkta tülbenet ağası bulunur ve resmi gidişlerde olduğu gibi bunun elinde padişahın sarıklı kavuğu bulunurdu. Ağa bunu sağa ve sola eğdirmek suretiyle etrafa padişahın selâm ve iltifatını bildirirdi. Bundan sonraki iki kayığın birinde emirahur, ötekinde saray nazırı bulunur ve bunların gerisinde on üç çifte kayıkla padişah gelirdi. Padişahın bindiği kayığı on iki çifte ile kızlar ağası ve hazinedar ağalar takibederdi.

Eskiden padişahların hemen her sene göç ettikleri mevcut vesikalardan (Başbakanlık Arşivi, Saray, 1133, sıra 16) anlaşıldığı gibi gene bu vesikalardan birinde (Saray, sıra 26, 19 R 1224) göç-i Hümayun vukuunda has matbahta pişirilen yemekler için günde on iki çeki odun verildiği anlaşılmaktadır.

GÖÇÜRÜCÜ (گوچورجی) [Sar.] Sefere giden padişahların tuğları ile otağ-ı hümayunu nakledenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sefer esnasında padişahın tuğları ile otağı düşman hududuna kadar önde gider, hududa gelince ileri gitmesi tabii mümkün olmadığından ordu ile beraber bulunurdu. Gerek memleket içinde, gerek ordu ile beraber giderken tuğlarla otağın nakli için dört otakçı tayin olunurdu. Bunların ikisine «kondurucu», öteki ikisine de «göçürücü» denilirdi. Bu dörtten biri «konakçıbaşı» olurdu.

GÖÇE (گوچه) [Bah.] Yirmi altı çift kürekle çekilir eski harb gemilerinden birinin ismiydi. Başardadan daha büyük olup güvertesine toplar konulurdu. Altı mavna, üstü kalyon tarzında idi. Güvertelerinden başka bir de top ambarı bulunurdu. Bayezit II. Zamanında bir defa beheri ikişer bin beşer yüz tonlâtuluk olmak üzere iki tane inşa olunmuştu. Zaten Osmanlı bahriyesinde ilk defa olarak kalyon nev'inden sefain-i cerriye İkinci Bayezit devrinde kullanılmış ve «göçe, göve» namı da o vakit verilmiştir.

GÖĞEN (گوگن) [Tul.] Hortumun tulum-baya takıldığı yere verilen addır. Bu işi görene «göğenci» denilirdi.

GÖĞENCİ (گوگنجی) [Tul.] Tulumbaşılar-dan hortumu tulum-baya takan hakkında kullanılır bir tâbirdir. Göğenci aynı zamanda sandığın (tulumbanın) altına girecek takım yerinde de kullanılırdı. Yolda takım değiştirmek lâzım gelince reis, değiştirecek olanları göğenci diye çağırırdı.

GÖĞÜS GERMEK (گوگوس گرمك) [Hal.] Mecaz yoluyla güvenmek, iftihara lâyık görmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GÖĞÜS KABARTMAK (گوگوس قبارتنق) [Hal.] Mecaz yoluyla iftihar etmek, mağrur olmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GÖĞÜSLÜK (گوگوسلك) [San.] Zırhın göğsü kaplıyan kısmına verilen addır. Göğüslük vücudun diğer kısımlarını örten ve muhafaza ettiği uzva göre isim alan parçalarla birlikte giyildiği gibi yalnız olarak da giyilirdi. Bunu ekseriyetle yeniçeriler kullanırdı. Göğüsüğün karına gelecek tarafı daire şeklinde müdevver, üstü göğsü örtmeğe yarıyacak surette şibih münharifti. Tokalarla arkaya raptolunurdu.

GÖKTEN ZEMBİLLE İNMEK (گوگدن زمبيله اينك) [Hal.] Mecaz yoluyla rahmanî, kıymetli, ehemmiyetli yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GÖMLEK (گوملك) [Bah.] Yelken sarılı iken kirlenip harap olmaması ve cilâlı direklerin cilâlarının bozulmaması için üzerlerine geçirilen veya örtülen branda kılıfların adıdır.

GÖNDER (گوندر) [Sar., Ask.] Seferde ordunun ve ilerigelen vezir ve diğer devlet adamlarının atlarına bakmak ve sair zamanlarda ise has ahır ve çayır hizmetlerinde kullanılmak üzere gayr-i müslimlerden ve hassaten Bulgarlardan tertip edilmiş bir sınıf olan voynukların her mntakada iki, üçü ve dördü hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kanunnameye göre kara voynuklarının üçü ve çebebi voynuklarının ise dördü bir gönderdi. Bu üçten veya dörtten birisi nöbetle asıl olup hizmete gelir, diğer ikisi veya üçü ona yamak olurdu.

§ [San.] Ucuna bir şey takılan uzun sopa, sırık demektir. Kullanış şekline göre ad alır: Mızrak, bayrak, sancak gönderi. Çift sürerken öküzleri dürttükleri ucu igneli uzun sopa, övendir.

§ [Bah.] Sancak çekmek için geminin kıç tarafındaki direğe gönder denildiği gibi mavnayı yürütmek için kıyıya veya suyun dibine dayatılan sırığa da gönder adı verilir.

GÖNÜL ALMAK (گوگل ائق) [Hal.] Mecaz yoluyla iltifat, teşvik, tergiip, taltif yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GÖNÜL BİRLİĞİ (گوگل برلگی) [Hal.] Mecaz yoluyla sevgi, alâka yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GÖNÜL DARLIĞI (گوگل طارلگی) [Hal.] Mecaz yoluyla keder, teessür, neşesizlik yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GÖNÜL HOŞLUĞU (گوگل خوشانی) [Hal.] Mecaz yoluyla rıza, muvafakat yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GÖNÜL KALMAK (گوگل قالك) [Hal.] Mecaz yoluyla kırılmak, incinmek, müteessir olmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GÖNÜLDEN KOPMAK (گوگلدن قوپك) [Hal.] Mecaz yoluyla hoşnutlukla muvafakat ve memnuniyetle, istiyerek vermek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GÖNÜL YAPMAK (گوگل ياقك) [Hal.] Mecaz yoluyla hoşnut etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GÖNLÜ KARA (گوگل قارا) [Hal.] Mecaz yoluyla kıskanç, fena yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GÖNLÜ YUFKA (گوگل يوفك) [Hal.] Mecaz yoluyla merhametli, zayıf yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GÖNÜLLÜ AĞASI (گوگل آغاسی) [Ask.] Yeniçeri ocağının mevcudiyeti zamanında yeniçerilikle, Tanzimat'tan sonra da kurulan askerî teşkilâtla alâkaları olmadığı halde muharebeye gönüllü olarak katılanların başlarına verilen addır. Yeniçerilik devam ettiği müddetçe gönüllülerden kahrmanlık gösterenler «tashih bedergâh» suretiyle yeniçeriliğe alınırlardı. Tanzimat'tan sonra açılan muharebelere katılan gönüllülerden, askerî tâlim ve terbiye görmemiş olmalarıyla beraber bir takımının sergüzeşt peşinde koşmaları yüzünden, bölük veya tabur gibi ayrı bir teşekkül suretinde kendilerinden istifade olunmadığı için bu gibiler sonradan askerî kıtalara mal edilmişlerdi.

GÖNÜLLÜ GEDİĞİ (گوگل گدیگی) [Ask.] Yeniçerilikten bölüğe geçerek ölenlerin askerlik çağına gelmiş olan oğullarına hizmetle kayırlıma hakkını verme yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunlar muharebeye gidip orduda «tashih bedergâh» suretiyle yeniçeri ulûfe defterine kaydedilirler ve bu suretle hakiki yeniçeri olurlardı.

GÖNÜLLÜ YENİÇERİLER (گوگل یكچريلر) [Ask.] Muharebe zamanında harbe iştirak eden veya kale muhafaza hizmetinde bulunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kalelerde büyüklük ve küçüklüklerine göre yeniçeri, topçu, cebeci gibi kapukulu efradı arasında nöbetle hizmet

eden muhafızlardan başka kule muhafız kumandanı olan dizdarların maiyetinde yerli kulu, beğli azap, farisan veya atlı ulûfeci muhafız askerî sınıflar arasında gönüllü yeniçeriler de vardı. Bu gönüllü yeniçeriler kalenin bulunduğu şehir ve kasaba halkından idiler. Bunlar yeniçerilerin imtiyazlarından ve yeniçerilik şerefinden istifade etmek üzere maaşsız olarak alınan bir zümre idi. Bu gibiler bulundukları yerin yeniçeri serdarının defterinde kayıtlı idiler. Harb zamanında gençler turnacılar vasıtasıyla serdarın kumandası altında bütün tehzizatlarıyla mensup oldukları ortaya iltihak etmek suretiyle muharebeye gidip orduda «taş- hih bedergâh» tâbiriyle yeniçeri ulûfe defterine maaşlı olarak kaydedilirler ve hakiki yeniçeri olurlardı. Yaşlıları da kalede muhafızlık yaparlardı. Yeniçeri ağasının arzı ve padişahın iradesiyle ocağa alınan bu sınıf, ocağın bozulmasında ve yeniçerilerin serkeşane hareketlerinde mühim âmil olmuştur.

GÖRÜCÜ (گورجی) [Hal.] Evlenecek delikanlı için gelinlik kız arayıp bulmağa giden kadın hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eskiden genç olsun, ihtiyar olsun kadınlar akrabadan başka erkeklerle bir araya gelemediği, daha umumi bir tâbirle harem ve selâmlık âdeti cari olduğu için evlenme çağına gelen erkeklerle kızlar araya giren vasıtaların delâleti ile evlenebilirlerdi. Bu işi erkeğin annesi yahut teyze ve halası gibi akrabası yapar, kız beğenilir, aileleri de razı olursa iki gencin hayatı birleştirilirdi.

Eski âdetleri pek iyi bilen Ercüment Ekrem Talu görücülüğü (7 gün) neşriyatından olan (Dünden hâtıralar) ında şöyle anlatıyor:

«İçtimâî hayatımızda, İstanbul'un fethinden önce, kadınlarımız ve hassaten genç kızlarımız için mevcut olan serbestlik, fatihler (Bizans) âdetlerini gehirle beraber benimsedikten sonra sıkı bir esarete münkalip olmuştu. Osmanlı padişahları ve onları takliden Osmanlı ricali birer (harem) kurmayı ve bu haremî hadım edilmiş kölelerin muhafazasına tevdi etmeği Bizans hükümdarlarından öğrenmişlerdi. O vakte kadar karısını serbestçe ve kendi kendine seçmeye alışan Türk delikanlısı bundan sonra imparatorluğun belli başlı şehirlerinde, can yoldaşının seçimi meselesini ana, teyze, kızkardeş gibi yakınlarına bırakmaya mecbur oldu. Onlar gider, bulur, beğenir, bağlanır. Evlenecek genç de körü körüne nasibine kail olurdu.

«Delikanlının baş göz olma çağına gelince, eli de ekmek tutmuş, ya ki baba ocağının ge-

liri ikinci bir ailenin de geçimini temin edebilecek kifayette bulunmuş ise onu evermeye karar verirdi.

«İptida, yavaşta yavaşta onun temayül- leri, zevki arzuları iskandil edilir, öğrenilir, sonra münasip bir kızın aranmasına başlanırdı.

«Az vakit içerisinde, falanca ailenin, oğluna kız aradığı etrafta duyulur, eş dost araya girer, gelinlik çağda kızı olan kimselerin isim ve adreslerini verirler. Diğer taraftan bu gibi işlerde mütehassıs ve geçimleri de esasen bu yüzden olan «kılavuz» karılar tanrının günü evin kapısını aşındırırlar. Tanıdıkları tazeleri öve öve bitiremezlerdi.

«Taşteknelerde merhum Azmi Mollanın baldızı var. Rabbim nazardan saklasın, bir içim su! Lepiska saçlar topuklarında, lâciverde bakar, uzun, kıvrık kirpikli gözler... çekme kaşlar, ağız burun hokka. Boy, pos, endam yerinde. Pembe beyaz ten, balık etinden az kabaca. Teleme peynirleri gibi alimallah! Köşede bucakta az çok paracığı da var. Başlarındaki konak iki kardeşin. Başka kimsecikleri de yok. Azmi Molladan dul kalan ablası ile on beş yaş araları vardır. Anaları sizlere ömür mefat olduktan sonra, Azmi Mollanın kız kardeşinin üzerine kanad gerdi, onu evlât gibi büyüttü, yetiştirdi, her bir hüneri öğretti. Kızcağız aktan karayı seçecek kadar okur, kanun tıngırdatır, güzel nakış işler, biçer diker. El- hasıl, size kısmet olur inşallah, eteği belinde, tirendaz, yosma bir tazedir.

«Bu tafsîlât şayet delikanlının idealine tevafuk ediyorsa, kalkılır sağlık verilen eve görücü gidilirdi. Kapının tokmağı vurulur vurulmaz yandaki dikiz aynasından, gelenlerin yabancısı ve kadın olduğunu farkedene besleme bir koğu yukarıya seğirtir:

— Hanımcağım! Küçük hanıma görücüler geldi! diye haber verirdi. Derken kapı açılır, misafirler içeriye alınır, oturulur ve evin en büyük hanımı kimse, o karşılama çıkardı. Ziyaretin maksadını gûya anlamamış, bilmiyormuş gibi sorup öğrendikten sonra, âdet, ilkin biraz nazlı, müstağni davranmaktı:

— Kızımız daha küçük. azıcık daha ser- pilsin, gelişsin diyoruz ama, mademki buraya kadar zahmet edip teşrif ettiniz, görün bir defa! gibi ağızlar edlirdi.

«Derken bir türlü çıkmak bilmiyen kıs- metini beklie beklie artık sabırsızlanmaya başlamış bulunan küçük hanım, gönderilen ha- ber üzerine süslenir, nizamlanır, gözlerinin sürmesini, yüzünün pudrasını, düzgünü taze- ler, levantalar sürülür, misafirlere kahve gö- türen hizmetçinin yanı sıra odaya dahil olurdu.

«Görücü hanımların kılık kıyafetlerinden az çok belli olan içtimâî mevkilerine göre ya eteklerine varıp yahut ki, sadece kısa bir te- menna ile selâm verip, ta karşılama suret-i mahsusada konulan iskemleyle ilişen küçük ha- nım artık gözlerini yere diker, huzurunda bu- lunduğu mahkemenin vereceği kararı bekliyen bir suçlu gibi kımlıdamadan dururdu.

«Görücüler kaç kişi ise o kadar çift göz, biçare kızın üzerine yiyecek gibi dikilmiş, te- pesinden tırnaklarının ucuna varıncıya kadar ondaki kusur ve meziyetleri bir bir araştırır, onlara mim koyardı.

«Bu gibi ziyaretleri, bir fincan kahveyi içip bitirdikten sonraya sürdürmek âdet ve ananelerin hilâfında olduğundan görücüler kızı beğenmişler ve tetkiklerini o sebeple derinleş- tirmek istiyorlar ise, her yudumu ağır ağır, fâsılları uzata uzata içerler, aksi takdirde acele edip çabucak gitmeye davranırlardı.

«Kız matluba muvafık görüldü mü, ev sahiplerine veda ederken, dobra dobra:

— Beğendik! denmez, fakat münasip söz- ler, sona edici tâbirlerle bu cihet hissettiri- lirdi.

«Bir iki gün, hattâ bazan bir hafta sonra, arada kılavuz varsa o, yoksa evin emektarı kızın evine gönderilir, söz kesmek ve nişan takmak için bir gün tâyini istenirdi. O kısa mühlet kız tarafından da müstakbel damat hakkında tahkikat yapabilmesine meydan ver- mek içindi.

«Söz kesmek de zannedildiği gibi kolay bir iş değildi. Kızlarının hüs-n-i cemaline, ma- rifet ve meziyetlerine güvenen aileler, onlara talip çıkanlardan (ağırlık) namı ile bazı defa yüzlerce liraya balığ olan bir para isterlerdi. Ve bu ağırlığı verememek yüzünden nice izdi- vaç tasavvurlarının suya düştüğü vâkı idi.

«Erkek ve kız tarafları ilk defa karşı karşıya geldiler mi aralarında çekişe çekişe pazarlığa koyulurlardı. Ağırlıktan sonra yüz görümlüğünün, nişan için kıza takılacak mücev- herin kıymetleri hakkında uzun ve çetin mü- zakereler, münakaşalar cereyan ederdi. Bundan dolayı söz kesmek vazifesini her iki aile en yaşlı, en becerikli ve yüzü pek rüknüne havale edilirdi.

«Dâvanın bu müşkül kısmı bir defa halle- dildi mi, artık nikâh ve düğün günleri karar- laştırılır, iki taraf da hazırlıklara başlardı.

«Düğünün uzamasının o kadar ehemmiyeti yoktu. Lâkin söz kesimi ile nikâh arasındaki fâsılanın mümkün mertebe kısa olması istenirdi. Zira uzadı mı, dost, düşman dedikoduları ile

işin bozulmak ihtimali daima göz önünde tu- tulurdu.

«Zaten, evlenecek kızların çeyizleri ekse- riya çoktan hazırlanmış, sandıklara bile yerleş- tirilmiş olurdu. Ağırlık parasıyla de ufak tefek noksanlar tamamlanır, gelinlik, paçalık, yabanlık, evlik entariler dikilir, güveyin «bohçalık»ı hazırlanır, yatak odası eşyası satın alınır ve hayırlı aylardan birinde, mutlaka bir perşembe günü küçük hanım, teli, duvağı, yüzünün yazısı ve ellerinin kınasıyla köşeye otururdu.»

GÜRÜCÜ GEZMEK (گورجی گزیمه) [Hal.] Evlendirilecek delikanlı için sağlık verilen kız- ları görmek üzere kız ailelerine yapılan ziya- retler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eskiden kadınlar akrabadan başka erkeklerle gürüş- medikleri için evlenme çağına gelen delikanlı- lara eş olabilecek kızları anne, teyze ve hala gibi yakın akrabaları arayıp buldukları için onların bu maksatla yaptıkları ziyaretler hak- kında bu tâbir kullanılırdı.

GÖRÜCÜYE ÇIKMAK (گورجی به چیق) [Hal.] Evlendirilecek delikanlı için sağlık ve- rilen kızı görmeğe gidenlere kızın çıkıp ken- dini göstermesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Görmeğe gelene görücü denildiği için genç kızın bu çıkışına da görücüye çıkmak tâbir olunurdu. Eskiden kadınlar akrabadan başka erkeklerle görüşemedikleri için evlenme çağına gelen delikanlılar anne yahut teyze ve hala gibi yakın akrabalarının delâletiyle evlendikle- rinden bu vaziyet hâsıl olmuş ve tâbir de o münasebetle meydana gelmiştir.

GÖRÜŞMEK (گورو شمه) [Sof.] Mevlevî tâbirlerindendir. Musafaha tarikiyle birbirinin elini tutup öpmek demektir. Hürmet, itizar, mülâkat makamlarında yapılır.

GÖSTERMELİK (گوسترمه لیک) [San.] Ka- ragöz perdesine oyun başlamadan evvel oyun- nun mevzuuna göre perdeye ignelerle iliştirilen şekil hakkında kullanılır bir tâbirdir. Oyun başlayacağı vakit hayalî refakat eden ve tef çalan hanende (yardakçı) tarafından bir şarkı okunur, bunu mûtaakıp acayip acayip bir zırlıtı ile bu göstermelik sallana sallana kaldırılır.

GÖTÜRÜCÜ (گوتوریجی) [Sar.] Tımarlı hassa kuşbazlardan iki sınıftan birinin adı idi. Öteki sınıfa görenci denilirdi. Hassa doğancı, şahinci ve atmacacı taifeleri tımarlı, çiflik ve bağtınalı olmak üzere iki kısımdı. Çiflik ve bağtınalı olan bu zümrenin başlarında her na- hiyede doğancıbaşı vardı. Bu doğancıbaşılar, arpalık hükmünde, zaamet ve tımar sahibi

idiler. Mıntakalarındaki şikâr halkının idaresi bu doğancı başılara aitti. Tımarlı olan hassa kuşbazları iki sınıftı. Bir kısmı götürücü, bir kısmı da görenci idi. Bu iki sınıf her sene üleş zamanında kendi doğancıbaşlarıyla İstanbul'a gelip padişahın kuş bahçesinde götürücülük ve görencilik yaparlardı. Bunlardan birinin tımarı mahlul olacak olursa kuşbazlıkta mâhir oğlu varsa ona, yoksa bazhane mülâzımlarından bir üstat doğancıya verilirdi

GÖTÜRÜCÜ NARHI (گۆتورجی نرخی) [San.] Yiyecek ve giyecek eşyayı şehir ve pazarlarda satmak üzere getirenlerin narha tebaiyetini ifade eden bir tâbirdir. Peynir, et, yağ, bal, pirinç ve emsali yiyecek, alaca, yemeni, tülband, yaşmak gibi giyecek şeyleri haricden getirenler bunları «getirici narhı» üzerinden kapanlarla sair satış yerlerinde esnafa, onlar da «götürücü narhı» mucibince dükkânlardan halka satarlardı. Bu gibi şeyleri haricden getirenler dükkân açıp satamazlardı. Buna teşebbüs edenler hükümetçe menedilirdi.

Narh işlerine 1273 senesine kadar kadılar bakarlardı. Ondan sonra bu işle İstanbul'da şehremaneti, taşralarda belediyeler tanzif kılınışırlardı.

GÖVDE (گۆد) [Top] Topun kuyruk tarafından «Çember-i evvel» ismi verilen birinci çemberin sonundan topun femine varıncaya kadar olan yerine verilen addır. Buna «Topun üstüvanesi» ismi de verilir.

GÖZ AÇTIRMAMAK (گۆز آچتیرمماق) [Hal.] Mecaz yoliyle fırsat vermemek, nefes aldırma-mak, düşünmeye meydan bırakmamak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GÖZ BOYAMAK (گۆز بویاما) [Hal.] Mecaz yoliyle aldatmak, hileye düşürmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GÖZ ÇIKARMAK (گۆز چیکارماق) [Hal.] Mecaz yoliyle zarar vermek, ihanet etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GÖZCÜ KULE (گۆزجی کله) [Mim.] Kale duvarları üzerine bindirme ve dışarıya doğru taşkın olarak yapılan kulelere verilen addır. «Çıkma kule», «yavru kule» de denilen bu kuleler bekleme ve etrafı gözetleme için yapılırlardı. Umumiyetle ortaçağ Rönesans şatolarında çok tesadüf edilen bu gözçü kulelerin merdivenleri döner olarak inşa olunurdu.

GÖZ DAĞI (گۆز داغی) [Hal.] Mecaz yoliyle korku, tehdit yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GÖZDE (گۆزد) [Sar.] Saraya alınmış olan cariyelerden güzelliği ve cazibeleriyle padişahların nazar-ı dikkatlerini celbederek firas-ı hümayuna alınmış olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Gözdelik, padişahların zevcelik şerefine nail olan üç sınıfın birinci mertebesi idi. İkincisini «ikbal» lik, üçüncüsünü de «kadın efendi» lik teşkil ederdi.

Gözdelerin çoğu padişahların hususi hizmetlerini gören haznedar kalfalardan intihap olunurdu. Devlet erkânı tarafından hediye edilenlerden, yahut valide sultanlar tarafından satın alınanlardan da bu şerefe nail olanlar olurdu.

Gözdelere, halkın «odalık» dedikleri cariyeler kabîlindendir. Gözdelik şerefine mazhar olanlara kalfalar tarafından bir ihtiram mevkii ayrılırdı. Gözdelere ikballik mertebesine yükselenler ve ömürlerinin sonuna kadar sarayda kalanlar, çocukları olunca da nikâh kıyılarak kadın efendilik mevkiine çıkarılardı. Bu gibi diğer cariyeler misillü azad edilip saraydan çıkarılanlar ve haricteki adamlarla evlendirilenler de olurdu.

GÖZE DİZE DURMAK (گۆزه دیزه دورماق) [Hal.] Mecaz yoliyle nankörlüğün cezasını çekmek, bulamamak, erememek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GÖZ KAPAMAK (گۆز قاپاما) [Hal.] Mecaz yoliyle görmemezliğe gelmek, müsamaha etmek, aldırma-mak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GÖZ KIZMAK (گۆز قیزماق) [Hal.] Mecaz yoliyle hiddetlenmek, arzu, tamah, ihtiras yerinde kullanılan bir tâbirdir.

GÖZ KOYMAK (گۆز قویماق) [Hal.] Mecaz yoliyle almak, istemek, temellük hırsı yerinde kullanılan bir tâbirdir.

GÖZLEME (گۆزله) [San.] Börek nevillerinden birinin adıdır. Tereyağıyla yoğurulmuş yumak yumak hamurların merdane ile tekerlek yufka haline getirildikten sonra içine kıyma veya peynir konulmak, tavada kızartılmak suretiyle yapılır. Bunu yapanlara (gözlemeci) denilirdi.

GÖZLEMECİ (گۆزلهچی) [San.] Börek nevillerinden biri olan gözleme yapanlara verilen addır. Eskiden İstanbul'un her semtinde gözlemeci dükkânları vardı. Bunların en meşhurları Balıkpazarı'ndaki gözlemeci idi. Boğazına düşkün olanlar paça yemek için Beykoz a, kebab yemek için Eyyüb'e gittikleri gibi gözleme yemek için de Balıkpazarı'na giderlerdi.

*Bir güzel gözlemeci tazesini gördüm de dedim
Aşıkım açım efendim seni özer didem
Ne kadar aç olur ise de olsun dedim
O koca gözlemeci Türkünü almaz midem*
La

GÖZ OYMAK (گۆز اویماق) [Hal.] Mecaz yoliyle hile, düşmanlık yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GRADİN HALATI (غراڤین خلاطی) [Bah.] Yelkenlerin dört tarafına dikilen halatlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

GRADİN YAKASI (غراڤین یاقاسی) [Bah.] Yelkenin yan tarafına verilen addır.

GRAMATİKOS (غراماتیکوس) [Ida.] Rumca ahidnamelerle yazıları yazan Rum kâtipleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Venedik, Ceneviz Cumhuriyetleriyle Rodos şövalyeleri ile Rumca muhabere edilir ve ahidnameler Rumca yazılırdı.

GRON (غرون) [San.] Kalınca, parlak ve dayanıklı ipekli bir kumaşın adı idi. Elbise, ferace, yapılırdı. Her rengi vardı. Öteki ipekli kumaşlara nispetle pahalı olduğu için zenginler giyebilirlerdi.

GUBARİ (غباری) [San.] Eski harflerle yazılan bir nevi ince yazının adıdır. Bu isim Arapça toz demek olan gubardan alınmadır. Yazı toz gibi ince yazıldığı için bu adı almıştır.

Eski Türk devletlerinden güvercin postalarıyla gönderilen mektuplar bu yazı ile yazılırdı. Bu mektupların bazıları da küçük olurdu.

Aşarı sisteminde rakam şekline de (erkam-ı gubari) denilir. Bu rakamlar Hint - Arap rakamlarına çok benzer.

*Rubaiden kaşındır beyt-i evvel
Celi hat ile yazmış kâtip anı
Anın itmamı içün hatt-ı lâl'in
Gubar ile yazılmış beyt-i sani*
Hürrem Paşa

GUGURUK (غوغوروق) [Hal.] Kadınların tepelerinde yaptıkları saçtan topuz hakkında kullanılır bir tâbirdir. 1908 temmuz inkilâbından sonra bu moda tavsamış, yerine arka topuzu moda olmuştur.

GULÂM (غلام) [Ask.] Timar sahiplerinin harb zamanında beraber götürdükleri muharip-ler (harb adamları) hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan Gulâm «Kamus» ta «elgulâm; gurap vezninde bıyığı terlemiş çar ebru haddına varmak üzere olan oğlana denir. Alâkavlin tevellüdü gününden cüvan o-

luncıya kadar guşâm ıtlak olunurken kühulet mertebesine varmış âdem de demekle zıt olur. Cem i gılman gelir. Müennesi gılâmedir» suretinde izah olunmuştur.

Gulâm tâbiri Selçuk teşkilâtında da mevcuttu ve aylıklı asker demektir.

*Gulâm-i kemterin Esrar-i bineva gelmiş
Kapından eyleme meyas eya cenab-i Fasih
Esrar Dede*

GULÂMÇE (غلامچه) [Ask.] Acemiliğe alınmayan veya sayısı beşte eksik olan esirlerden bir kısmı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Pençik kanunu hükümlerine göre esirler, şirhar, beççe, gulâmçe, gulâm, sakallı ve pîr sınıflarına ayrılırlar ve bu tertibe göre vergiye tâbi tutulurlardı. Üç yaşına kadar olan çocuklara süt emen mânasına gelen şirhar, üç yaşından sekiz yaşına kadar yavru demek olan beççe, sekizden on iki yaşındakilere gulâmçe, bulûğa erenlere gulâm, iyice traşı gelenlere sakallı, yaşlılara da pîr denilirdi. Bundan başka esirlerin tam âzalı veya malûl olduklarına göre de vergileri değişirdi. Gulâm; Arapça delikanlı, gulâmçe de küçük çocuk demektir.

GULÂM-I DER (غلام در) [Ask.] Kapu kulu yerinde kullanılır bir tâbirdir. Der; farsça kapı demektir. Vesikalarda geçer.

GULÂMİYE (غلامیه) [Mal.] Cizye ve diğer vergileri tahsil edenlerin topladıkları paraların hazine veznesine teslimi sırasında cizye veya vergi harc puslalarının her biri için kendilerine verilen tahsil aidatı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunlar maiyetlerinde bu işi gördürmek için adam kullandıklarından bunların masraflarına karşılık olarak tahsilâtta tahsil işle meşgul olanlara aidat ayrıldığı için bu adı almıştı. Tanzimattan sonra ayrılmıştır.

GULÂMPARE (غلامپاره) [Hal.] Mahbup, dost, muglim, lûtfi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Halk ağzında kulampara suretinde kullanılır,

*Nevecivanlar içün avare idi
Yani bir koca gulampara idi*

Sümbülzade Vehbi

GULÂT (غلط) [Kel.] Bazı mezhep erbabının müfrit takımı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Gulât-i şia gibi. Arapça bir kelime olan gulât, kaynakçı mânasına olan gali'nin cem'idir. Müfritler itidal hadleri aştıkları için mezhep erbabının atılanları hakkında bu tâbir kullanılmıştır.

GULET (غولت) [Bah.] Buharlı gemilerin icadından evvel kullanılan yelkenli harb sefinelerinden birinin adıdır. Bunlara aynı zamanda «uskota» da denilirdi. Bu tâbir İtalyanca «guletta» dan alınmıştır. «Brik» tarzında ve ondan küçük olan bu gemiler iki direkliydi.

GULÜV (غلر) [Ede.] Mübalâğanın son derecesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Üçe ayrılan mübalâğanın diğer iki derecesinden biri «tebliğ», öteki «cigrak» tır. Gulüv; Arapça haddi aşmak demektir. Mübalâgada gulüv derecesi eskilerce makbul değildi. Ancak:

*Zâhit, bu buradette eğer duzaha girsen
Bir lüle duhan yakmağa ateş bulamassın*

beyti gibi mizaha yahut târize dair olanlar hoş görülürdü. Aşağıda yazılı parçada mübalâga gulüv derecesinde olmakla beraber okuyan her vatanseverin kalbine heyecan vereceği için fena değil makbul bile sayılmak icabeder.

*Gökler gürüldese, şimşekler çıksa,
Vulkanlar fıskırsa, lâvları aksa,
Kıyısız denizler kabarsa, coşsa,
Coşkun dalgaları birden tutuşsa,
Yerden gökyüzüne alevler aşıya,
Gökten geryüzüne yıldızlar yağsa,
Arzın içindeki ateş patlasa,
Küreler yarılsa, feza çatlasa,
Bir yürek bulunur korkudan berî.
Anladın mı kimdir o? Türk Askeri.*

GURABİYYE (غرابیه) [Kel.] Şiirler arasında gulâtan bir kolun adıdır. Gurab; Arapça karga demektir. Bu mezhebe sâlik olanların itikatlarına göre bir karga ötekine nasıl benzerse Hazret-i Muhammed ile Ali de birbirine öyle benzerlerdi ve bundan dolayı Allah tarafından Ali'ye vahy ile memur olan Cebrail yanılarak, vahyi Muhammed'e tebliğ eyledi. Allah tarafından peygamber seçilen Ali imiş, Muhammed bir yanlışlık eseri olarak peygamber olmuş. Bu bâtil mezhep sâliklerinin kanaatlerinden biri de veraset hakkının münhasıran kızlara verilmesidir. Şam'ı 580 (1184) yılında ziyaret etmiş olan İbn-i Cübeyr, gurabiyyeleri Suriye'ye yayılmış olan ikinci derecede Şiî mezhepler arasında sayar.

GURAP (غراب) [Sof.] Külli cisimden kinaye olarak kullanılır bir ıstılahdır. Âlem-i Kudüs'ten ve Hazret-i Ehadiyetten çok uzakta vaki olması ve idrakten ve nuraniyetten hali bulunması bu tesmiyeye sebep teşkil etmiştir. Gurapın lûgat mânası gargadır. Karga buut ve sıvatta da mesel olmuştur. Yine sofieyce insani kâmile de gurup denilir.

GURBET (غربت) [Sof.] Memleketinden başka yerde bulunmak, gariplik mânasına gelen bu Arapça kelime sofieye ıstılahı olarak şöyle tarif edilmiştir. «Arzuy-ı maksut ile müfarekat-ı vatan mukabilinde ıtlak olunur. Hale hakikatın nüfuz ve duhulünde müfarekat-ül-hal ve marifetten dehşet ve hayret hâsıl oldukta gurbete ani-l-Hak denilir.»

GUREBA (غربة) [Ara.] Kapı kulu süvarisini teşkil eden altı bölükten iki bölümün adıydı. Bunlara «Guraba-i yemin ve yesar» da denilirdi. Gureba, garibin cem'idir. Garibin lûgat mânası yabancı, kimsesiz, misafir demektir. Garipler esasen memleketlerini bırakarak Osmanlı topraklarına sığınan Arap ve Acemlerden yahut yeni müslüman olanlardan mürekkep olduğu için aldıkları ad lûgat mânasına da uygundur.

Devlet hazinesinden ulûfe ve yevmi tayinat ile muvazzaf bulunan kapı kulu süvarisi sipah, silâhdar, ulûfeciyân-ı yemin ve yesar, gureba-i yemin ve yesar, olmak üzere altı bölükten terekkep ediyordu. İşte gureba-yı yemin ve yesar bu altı bölümün iki bölümü idi.

Gureba-i yemin ve yesar, sağ ve sol garipler demektir. Bu isimleri de harb esnasında işgal ettikleri mevkilere göre almışlardı. Gureba-i yemin merkezdeki harb sınıfının sağında ve ordunun sağ cenahının muhafızlığında bulunurdu. Gureba-i yesarın vazifesi sancak muhafızlığı idi. Bunlar aynı zamanda vezirazamın maiyetinde bulunurlardı. Saff-ı harbin solunda ve ihtiyatta beklerlerdi.

Diğer kapı kulu süvarilerinki gibi silâhları bir pala ve bir mızrakla, eğerinin başına asılı olan ve «gaddare» ismi verilen bir kılıçtı.

Gureba-i yemin ve yesara aynı zamanda «aşağı bölükler» de denilirdi. Onların bu ismi almaları altı bölükten sipah ve silâhtar bölüklerinin «baş bölükler», ulûfeciyân-ı yemin ve yesarın «orta bölüklüler» isimlerini taşımalarından ileri geliyordu.

Gureba ile ulûfeciyân bölüklerine, bayrakları alaca olduğu için aynı zamanda «alaca bayrak» da denilirdi. Nitekim bayrakları kırmızı ve sarı olmak dolayısıyla sipah bölümüne «kırmızı bayrak», silâhdar bölümüne de «sarı bayrak» adı da veriliirdi.

Gureba-i yemin ve yesarın diğer bölükler gibi ayrı ayrı bölüm ağası, kethüda, kethüda yeri, kâtip, kalfa isimleriyle büyük ve başçavuş, çavuş namlarıyla de küçük zâbitleri vardı.

Gurebanın ulûfeleri yeniçeriler gibi divanda merasimle verilmezdi. Süvari bölükleri-

nin maaşını bir memur divandan alır, sonra veziriazamın huzuriyle dağıtılırdı.

Neferlerin yevmiyeleri dokuzar akçadan başlıyor, kıdem ve ehliyeteye göre artıyordu. Aynı Ali Efendi tarafından yazılmış olan «Risale-i vazifeharân ve meratib-i bendegân-ı Âl-i Osmon» a nazaran (Sf. 91) hicri 1018 senesinde gureba-yı yemin 923 nefer yevmiyeleri 12614 akça, gureba-i yesar 975 nefer yevmiyeleri de 12387 akça idi. Sadrazam Tarhuncu Ahmet Paşa tarafından 1062 senesinde tanzim olunan «Tarhuncu lâyihası» namıyla meşhur olan bütçede gureba-i yemin 159 nefer yevmiyeleri 5926 akça, gureba-i yesar 190 nefer yevmiyeleri de 5180 akça olarak gösterilmiştir.

Diğer kapı kulu süvarileri gibi gureba-i yemin ve yesarın da paytahtta müstakil kıgalları yoktu. Bunlar öteki dört bölük gibi bir zamanlar İstanbul'da bulundurulmuşlarsa da sonraları at beslemek hususunda kolaylık olmak için İstanbul, Edirne ve Bursa civarındaki köy ve kasabalara yerleştirilmişlerdi. İstanbul'da bulunanlardan evli olanlar evlerinde, olmiyanlar da hanlarda ve bilhassa «Kurşunlu Han»da iskân edilirdi.

Sipah ağası sancığa çıkacak olsa üç yüz bin, silâhtarla ulûfeciyân-ı yemin ağaları iki yüz bin akça has ile sancak beyi olurlardı. Ulûfeciyân-ı yesar ile gureba-i yemin ve gureba-i yesar ağaları harice çıktıkları vakit sancak beyleriyle çıkmayıp defter kethüdâsı olurlardı.

Gureba-i yemin ve Gureba-i yesar bölükleri baş ve orta bölükler gibi hükümdarların iştirak ettikleri seferlere giderler, padişahların bulunmadıkları muharebelere iştirak etmezlerdi.

Kanunî Sultan Süleyman sefre çıktıkça süvari bölüklerinden üç yüz kişi ayırtır, daire-i hümayunun muhafazasında ve muhabere işlerinde kullanılırdı. Bu meyanda guraba bölüklerinden de o hizmete ayrılanlar, muharebenin sonunda ötekiler gibi hizmetlerine mukâfat olmak üzere selâtin tevliyetlerinin ve mukataat-ı miriyyenin idaresine ve cizye cibayeti gibi işlere memur edilenler olurdu. Gittikçe bu bir kaide halini aldı. İltizamcılıktan lezzet aldıkları gibi içlerinden zengin olanlar da çoğaldı.

Hicri 1000 tarihinden sonra sefer olsun olmasın her sene kudretlilerinden bir çoğu «mülâzım» yazılmağa ve «hizmet» namıyla mülki işleri ele geçirmeğe başladı. Hep birden «sipah» namı alan bu süvariler bazan yalnız başlarına, bazan da yeniçerilerle birlikte isyan bayrağı açarlardı. Sultan Osman vakası gibi feci bir

hâdiseye de gurebanın bulunduğu bu kapıkulu süvarisi sebebiyet vermişti.

Cür'etleri küstahlık mertebesini bulduğu için evvelâ Dördüncü Murat'ın, sonra da Köprülü Mehmet Paşa'nın şiddetli darbesine uğradılar. Tamamen kaldırılmamışsa da ondan sonra eski itibarları kalmadı. Muhasses olan ulûfeleri şuna buna me'kel olduğundan bu da hazine için bir yük teşkil ediyordu. Bu sebeple yeniçeri ocağının ilgasından sonra, hicri 1241, diğer dört bölükte beraber bunların da ibkasında bir mâna görülemedi. İstanbul'da bulunup da ulûfehar olanları Gümrükten birer miktar maaş bağlanmak suretiyle tekaüt edildi. Rumeli ve Anadolu'da bulunanlar hakkında da o yolda muamele ifası mahalline bildirildi. Bu suretle kapıkulu süvarisi meyanında bulunan bu iki bölük de tarihe karıştı.

GUREBA-İ YEMİN (غربة يمين) [Ask.] Galata, İbrahim Paşa ve Edirne saraylarından çıkanlarla muharebede fevkalâde yararlık gösteren yabancılar ve yeni Müslümanlardan teşkil olunan iki süvari bölümünden birinin adıdır. Ötekine «gureba-i yesar» denilirdi. Bu iki bölüğe birden «gureba-i yemin ve yesar bölükleri» denildiği gibi «garip ve yegitler bölükleri» ve «aşağı bölükler» de denilirdi. Tâbirin mânası sağ gariplerdir. Öteki de sol garipler demektir. Gureba-i yemin'in bayrakları sarı ile beyaz idi.

GUREBA-İ YEMİN VE GUREBA-İ YESAR BÖLÜKLERİ (غربة يمين و يسار بلوکری) [Ask.] Galata, İbrahim Paşa ve Edirne saraylarından çıkanlarla muharebede fevkalâde yararlık gösteren yabancılar ve yeni Müslümanlardan teşkil olunan süvari bölükleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlara «garip yegitler bölükleri» denildiği gibi «aşağı bölükler» de denilirdi. Sağ, sol garip bölükleri demektir.

Gureba bölükleri sefer esnasında merkez kolunda her gece otağ ve ağırlıkları muhafaza ederlerdi. Harb sırasında en mühim vazifeleri «Sancığ-ı Şerif» in muhafazası idi. Sancığ-ı Şerifin ordu ile bulunmadığı devirlerde padişah sancaklarının muhafazası bunlara ait idi. Seferlerde ordugâha odun naklini temin etmek gibi hizmetleri de vardı.

Gureba-i yeminin bayrakları sarı ile beyaz, Gureba-i yesarın ise yeşil ile beyazdı. Bunlar sipah, silâhdar ve ulûfeciler gibi fazla atlı beslemek mecburiyetinde değillerdi.

GUREBA-İ YESAR (غربة يسار) [Ask.] Galata, İbrahim Paşa ve Edirne saraylarından çıkanlarla muharebede fevkalâde yararlık gös-

teren yabancılar ve yeni Müslümanlardan teşkil olunan iki süvari bölüğüneden birinin adıdır. Ötekine «gureba-i yemin» denilirdi. Bu iki bölüğe birden «gureba-i yemin ve yesar bölükleri» denildiği gibi «garip yegitler bölükleri» ve «aşağı bölükler» de denilirdi. Tâbirin mânası sol gariplerdir. Öteki de sağ gariplerdir demektir.

Gureba-i yesarın bayrağı yeşil ile beyazdır.

GUREBA MEKTEPLERİ (غربا مکتبہ) [Mek.] Kimsesiz çocukların okutulması için açılan mektepler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan gureba, garib'in cem'i'dir. Garip; yabancı, kimsesiz demektir. Osman Ergin'in dediği gibi (Türkiye Maarif Tarihi, c. 2, s. 341) Enderun ile acemi oğlanlar kışlaları bilhassa Galatasaray'ı yatılı birer mektep idi ise de buraları Türkler ve Türk çocukları için değil, Türk olmaları ve hassaten kölelere mahsus, Osmanlılarda türlü türlü şefkat yuvaları kurulmuş iken Türk çocukları için bu adla meydana getirilmiş bir okutma yerinin açılma teşebbüsü ancak Tanzimat arifesinde görülmüyor. Bununla beraber medreseler yatılı olduğu ve burada Müslüman çocukları alındığı için bu adı taşımamakla beraber onları aynı zamanda birer gureba mektebi saymak pek yanlış bir şey olmaz. 1254 (1838) de Meclis-i Valâca ilk defa rüştiye mektepleri açılması düşünüldüğü sırada «müstakille iki adet yatılı gureba mektebi açılarak sokaklarda başıboş gezen yetim ve öksüz çocukların bu mekteplere konulup okutulması» da kararlaştırılmış ise de o zamanki rüştiye mektepleri gibi bu gureba mektepleri de açılmamıştır. Değerli müdekik Osman Ergin ilk açılışında zengin çocuklarının rağbet etmiyerek sokaklardan bu türlü çocuklar toplanıp okutulduğu için Harbiye mektebi'ni gureba mektepleri arasında saydığı gibi hükümetin bu arzusunun 1284 (1867) de Darüşşefeka'nın temelinin atılması ile fiile çıktığını söylüyor ki pek doğrudur. Bununla beraber ondan sonra açılan Leyli (Yatılı) mekteplere meccani (parasız) talebe kabulüyle bu maksat gerçekleştirildiği gibi 1908 temmuz inkılabından sonra açılan Darüleytam mektepleriyle de bu eihet genişletilmiştir.

GUREMA TAKSİMİ (غرما تقسیم) [Fer.] Ölünün terekhesinin borçlarına yetmemesi halinde bedelinin alacaklılar arasında taksimi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Gurema; Arapça, alacaklılar mânasına gelen garimin cem'i'dir. Bu itibarla tâbirin mânası alacaklılar arasında taksim demektir.

GURRE (غر) [Ast.] Arabi ayın birinci günü yerinde kullanılır bir tâbirdir. Gurre; Arapça aklık, parlaklık demektir. Ay ilkin nurani şekilde görölmeğe başladığı için bu tâbir meydana gelmiştir.

§ [Fık.] Düşürülen ölü çocuk karşılığı olarak buna sebep olandan alınan tazminat yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tazminat 500 dirhem gümüşü.

§ [Hal.] Atın alındaki beyazlık yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GURUBİ SAAT (غروب ساعت) [Tak.] Güneşin batması 12 olarak kabul olunan saat hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine, aralarında ufak bir fark bulunmakla beraber, bu vakitte akşam ezanı okunduğu için «Ezani Saat» denildiği gibi halk arasında Frenkçeden geçmek suretiyle «Alaturka saat» de denilirdi.

Vaktiyle garp memleketlerinde de kullanılmış olan gurubî saat bundan başkadır. Çünkü gurup hey'et (Kozmografya) ilminde hakiki olduğuna göre güneş merkezinin hakiki ufuktan ve zahiri olduğuna göre de şems kursunu alâ hacibin mer'i ufuktan kayboluşu demektir: Bir yerde şer'i gurup ise o yerin en yüksek mevkiine nispetle görülen zahiri gurutpan başka bir şey değildir. Meselâ, İstanbul'da deniz sathına göre güneş zahiren gurup ettiği halde 250 metre yüksekliğindeki Çamlıca'da bulunan bir kimse güneşi henüz batmamış göreceğinden gurupu da İstanbul için oraya itibar etmek lâzımdır. Şu izahata nazaran şer'i gurup zahiri gurutpan sonra vukua gelir ki her ikisi arasında geçen müddete muvakkitler arasında «temkin» denilerek zahiri gurup üzerine zam ve ilâve olunur.

Muhtelif yerlerde temkin müddeti meskün olmak ve en yüksek yeri bulunmak üzere intihap olunan yerlerin deniz sathından olan irtifalarına tâbi olacağı için her yerde bir olmaz. Bundan başka bir mevkide mevsimlerle de az çok değiştiğinden her iki gurup arasındaki fark senenin her günü için sabit değildir. İşte bu iki sebepten dolayı bir yerde şer'i gurup, zahiri gurutpan farklı bulunduğu için iki gurupu bir addetmek mümkün olamayacağından hakiki gurutpan muteber olan saati şer'i gurutpan başlıyan saatten ayırmak maksadıyla birine «gurubî saat», ötekine de «Ezani saat» denilmiştir.

GÜY (گوی) [San.] Çevkân denilen aletle oynanan topa verilen addır. Farsça olan bu kelime bundan başka söz arasında da gelir.

Düştükçe hake gûy sıfat kelle i adâ ;
Pây-ı semendi tut ki ana savlecan olur.
Nef'i

GÜYENDE (گوینده) [San.] Şarkı söyleyenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hanende demektir. Gûy; Farsça söyleyici, söyleyen mânasına gelir.

GÜFTE (گفت) [Mus.] Her hangi bir makama göre bestelenen manzumeye verilen addır. Farsça söylemek demek olan güften mastarından gelen bu tâbirin mânası söylenmiş söz demektir.

GÜĞÜM (گوگوم) [San.] Bir nevi su kabının adıdır. Bakırdan, princten, gümüşten hattâ altından yapıldı. Testi şeklinde ağzı geniş ve kapalı idi. Bunların bakır ve pirinç üzerine kakmalı, çakmalı, kalemlileri de olurdu. Cıva yaldızı ile süslüleri, yazılıları dahi bulunurdu. Güğümler kullanış şekline göre isim alırlardı. Su güğümü, kahve güğümü, süt güğümü, salep güğümü. Su, süt ve salep güğümleri büyük, kahve güğümleri küçüktü. Bakır ve teneke güğümler bazı yerlerde hâlâ kullanılır.

Kaynıyor işte bizim su güğümü
Siz buna hamledin güldüğümü
La

GÜĞÜM BAŞI (گوگوم باشی) [Sar.] Padişahların hususi hizmetinde bulunan saray mensuplarından birinin adı idi Enderundaki hazine koğuşunun şekillerinden ve en kıdemlilerinden idi. Başta güğüm başı ile kürkübaşı gelmek üzere oda eskilerinden 12 sine bıçaklı denilirdi. Bunlar odalarının inzibatı ile alâkadar idiler. Güğümbaşı terfi edince has odaya naklolunur; dışarı çıkarsa müteferrika olurdu.

GÜL (گل) [Sof.] Kadiri tâbirlerindendir. Kadiri tarikati alâmeti olarak arakiyenin tepesine çuhadan dairevi parçanın adıydı. Yeni intisap eden dervişe ilkönce bu güllü arakiye giydirilirdi. Bağdat gülü, havuzlu, kafesli, kız gülü gibi şekilleri itibariyle muhtelif namlar alan neveleri vardı. Alelûmum güller bir daire on sekize taksim edilmek ve altışar altışar iplikle birbirine vasolunmak üzere dikilirdi. Bu ipliklerin atılışından muhtelif şekiller vücuda gelirdi. Bazıları kenarları yüksekçe, bazıları da altışar köşeli şebeke halinde olurdu. İşte hâsıl olan bu şekillere göre yukarıda sayılan adlar veriliirdi. İççe üç daireden ibaret olan Bağdat gülü şeyhlere mahsus olan taçlara dikilirdi Bağdat gülünün kenarı şiraze tarzında örne yapıldı. Renk mevzuubahs olmamakla beraber en ziyade yeşil üzerine beyaz ibrişimle yapılyordu.

Havuzlu, kafesli ve kız gülü dervişler tarafından giyilen arakiyelere dikilirdi.

Gül aynı zamanda Rûfaî tâbirlerindendir. Ateşte kızdırıp zikir arasında, burhan makamında olarak, yaladıkları demirin adı idi. Bu demir istifham şeklinde ve yassıydı.

Nedendir çöl kenarında şerefsap olduğu Bağdad
Genab-ı hazret-i şeyhin mekânı olduğundandır
Gülün her dem Hüma veş saye endaz olduğu
başta
Tarik-i Kadiri'nin gül nişanı olduğundandır
La,

§ [San.] Tezhip ıstılahlarındandır. Yazma mushafaların hizp ve cüz başlarına konulan işaretin adıydı. Cüzlerin başına konulanlara «cüz gülü», hizplerin başına konulanlara da «hizp gülü» denilirdi.

§ [Ask.] Üçüncü Selim zamanında kurulan nizam-ı cedit zâbitlerinin giydikleri çepkenlerdeki alâmetlerden birinin adıdır. İkinci alâmete de «şemse» denilirdi. Bu adlar alâmetlerin şekillerinden dolayı verilmiştir. Çepkenin iki tarafında bulunan gül ve şemse rütbe alâmeti olmak üzere kabul edilmiş olduğundan ocak kethüdasının çepkeninde beş, sağ kolağasında dört, bölük başıda sol kolağasından elbisesinin şekli ile fark olunmak için dört sarı ve mülâzim-i evvelde dört, mülâzim-i sanide üç, alemdarda iki, çavuşta da bir beyaz şemse bulunurdu.

GÜLABDAN (گولبدان) [San.] İçine gülsuyu konularak mevlût gibi cemiyetlerde kullanılan aletin adıdır. Farsça bir kelime olan gülâb; gülsuyu demektir. Gülsuyu kabı demek olan gülâbdan içindeki gülsuyu koluya gibi serpilirdi. Çiniden, gümüşten, altından yapıldı. Zarif madenden yapılanları da vardı. Buhurdanlar ile birlikte bir takım teşkil ederdi.

Gülâbdanlar yere isar-ı ıtriyat ederlerken
Buhurdanlar semaya neşrederdi anber-i sarâ
La

GÜLBANK (گولبانك) [Ask.] Yeniçerilerce mürettep birtakım dualara verilen addır. Yeniçerilerde bu dualar ağızdan yapıldığı gibi kâğıtlar üzerine de yazılırdı. Gülbank; lügatte mürettep dua mânasıdır. «Kamus-ı Osmanî» de bazı marasimin icrası sırasında eşhas-ı müteaddide taraflarından dua veya alkış tarzında hep bir ağızdan çıkarılan yüksek, dik ses: (gülbank-i tevhid, gülbank-i cunûd, gülbank-i bülbülân) suretinde izah olunmuştur. Ulûfe tevzi olunurken matbah-ı âmireden çorba ve pilâv zerde hazırlanıp Bâbüssaade pişgâhına

konur, yeniceşiler koşarak bunları alıp saray avlusunda yerlerdi. Yeniceşilerin bu yemeği yemeleri itaatlerine ve alıp yememeleri ihtilâllerine delâlet eylerdi. Neferler yemekten sonra yine Orta Kapiya gelirlerdi. O zaman başçavuş kubbenin önündeki mahall-i mahsusta ayakta durarak ve iki elini fukaray-ı bektâşiye niyazı şeklinde göğsüne koyarak yüksek sesle şöyle bir gülbank okurdu:

«Allah Allah illâllah, baş üryan, sine püryan, kılıç al kan, bu meydanda nice başlar kesilir hiç soran olmaz. Eyvallah; eyvallah; kahrımız, kılıcımız düşmana ziyan, kulloğumuz padişaha ayan, üçler, yediler, kırklar gülbank Muhammedi, nur-ı nebi, kerem-i Ali, pîrimiz sultanımız hünkârımız Hacı Bektaş-i Veli demine devranına hû diyelim hû.»

Ulûfe defterinin arkasında da şu gülbank yazılıydı:

«Euzu billâhi mineşşeytanirracim, bismillâhirrahmanirrahim dua edelim Allah-ü Taalâ Hazretlerinin birliği için Hatim-ül-nebiyyin Hazret-i Muhammed-ül-Mustafanın sallâllah-ü taalâ aleyhi vessellem pâk, nur, mutahhar, aziz ve şerif ve lâtif ruh-ı şerifleriçün, evlâdı içün, iemağı içün, cihar-ı yar-ı güzini ervahiçün, teba'-ı tabain, eimme-i müctehidin ervahiçün, gelmiş geçmiş enbiya ve evliya-i izam ve meşayih-i kiram seyyid-üs-sadat ruh-u şerifleri içün, baki ulema ve meşayih-i kiram selâmetliği içün, kutbu âlem Sultan Hacı Bektaş-i Veli kaddesallah sırruh-ül-Aziz Hazretlerinin ruh-u şerifleri içün, rıdvân-ullah-i taalâ aleyhim ecmain, Sırları ve himmeti âliyeleri üzerlerimize ve üzerimize hazır ve nazır olmağlığıçün. Halâ izzetlû saadetlû padişah-ı âlem penah hazretlerinin ömr-i devleti yevmen feyevmen ziyad berziyad olmağlığıçün. Asakir-i islâm her nereye müteveccih olurlarsa mansur ve muzaffer olup aday-i din hor hakir olmağlığıçün. Ağa Hazretlerinin selâmetliğiçün. Ömr-i devleti yevmen feyevmen ziyad berziyad olmağlığıçün. Ve bu sadırdan gelmiş geçmiş kâtibiyn-i mazi-yin için. Halâ efendi hazretlerinin selâmetliğiçün. Ömr-ü devleti yevmen feyevmen ziyad berziyad olup tevabii ve levahiki ile sıhhatte ve selâmette olmağlığıçün. Ve bu makamdan gelmiş ve geçmiş halifelerimiz ervahiçün. Ve halâ halifelerimizin gönülleri muradıçün. Devam-ı din ve devlet için. Def'-i belâ için. Redd-i kaza için. Huzur-u hazıran için. Ve rızay-ı Habibullah için celle alefatihâ».

§ [Sof.] Gülbank aynı zamanda sofiye ıstılahlarındandır. Bektaşî ve Mevlevî tarikarla-

rında gülbank vardır. Muhtelif vesile ve münasebetlerle gülbank çekilirdi.

Bektaşilerde yeni talip nasip aldığı zaman merasim sonlarında şerbet içiliydi. Şerbet içtikten sonra dede efendi bu gülbankı çekerti:

«Allah Allah hizmetin kabul ola, muradın hâsıl ola, erhak yardımcın ola, Muhammed, Ali yaverin ola, hünkâr Hacı Bektaş-i Veli destgiri ola, menzilin pâk ola, günahların affola, kısmetin gani ola, üçler, yediler, kırklar hazır ve kayıp erenleri gözcün ola, gerçekler demine huuu!»

Yezit ve tevabiine lâneti ihtiva eden gülbanklar da vardı:

«Allah Allah oturan duran kör ola, zümre-i mürâi ve Mervaniyan ve münkirân kör ola, cümlemizin istegiri veren şahmerdan ola, bilemizce olup yardımcımız, yaverimiz ola, Hünkâr Hacı Bektaş-i Veli Efendimiz destgirimiz ola, Seyyid Ali Sultan Devrani yürüye, gerçekler demine huuu!»

Mevlevilerin sımat gülbankı: «Ma sofiyan-ı râhim, matablı hâr-ı şahim, payendedar, yarab inkâseran-ı hanra elhamdülillâh, eşşükrü lillâh, Hak berekâtın vere, erenlerin han-ı keremleri müzdead, sahib-ül-hayrat güzestegânın ruh-u şerifleri şad ve handan, bakileri selâmette ola, demler, safalar ziyade ola, dem-i Hazreti Mevlâna hu diyelim hu!»

Ehlüllâhın kabirlerini ziyaret gülbankı: «Ervah-ı tayyibeleri şad ve handan ve berekât-ı ruhaniyyet-i aliyyeleri ihsan ola dem-i Hazret-i Mevlâna hu diyelim huuu!»

Tekmil-i hizmet ile kapıdan geçme gülbankı: «Vakt-i şerif hayrola şerler defola derviş..... karındağımızın niyazi kabul, hizmeti makbul, aşıyan-ı fukarada feyz ve safası müzdead ola, dem-i Hazret-i Mevlâna hu diyelim huuu!»

Aşura gülbankı: «Elhamdülillâh Hak berekâtın vere, taamı şirin ola, İmam-ı Hasan-ı Ali ve İmam-ı Hüseyin-i Veli Efendilerimizin ruh-u mukaddesleri şad ve handan ola, dem-i Hazret-i Mevlâna hu diyelim huuu!»

Hatim gülbankı: Vakt-i şerif hayr ola, hayırlar fethola, şerler defola, dergâh-ı izzette zikr-i subhan tilâveti kur'an niyaz-ı âşıkân kabul ve makbul ola, dem-i Hazret-i Mevlâna hu diyelim huuu!»

Seyahat gülbankı: «Rahî ma çü bostan kün lâtif menzili ma hod çi başed ey şerif vakitler hayrola, şerler defola derviş... biraderin sıhhat ve selâmetle sefer ü seyyahatı mübarek, maksudu müyesser ola, dem-i Hazret-i Mevlâna hu diyelim huuu!»

Zifaf gülbankı: «Geceler hayrola hayırlar fethola şerler defola derviş... biraderin izdivacı mübarek beyinlerinde hüsnü muâşeret ve zindegâni müyesser ve netice-i hasene hâsıl ola, dem-i Hazreti Mevlâna hu diyelim huuu!»

Cenaze gülbankı: «Vakitler hayrola, şerler defola, derviş... karındağımızın ruh-u revanı şad ve handan, mazhar-ı af ve gufran, garik-i rahmet-i yezdan, nail-i revza-i rıdvân, hacesi hoşnut, medar'inde rahatı müzdead ola, dem-i Hazret-i Mevlâna hu diyelim huuu!»

Erişe müjde-i feth ü zafer etraf u eknafa
Tuta dünyayı hep gülbang-i kûs u nusret avazı
Nef!

GÜLBANK TAŞI (گلبنك طاشي) [Ask] Üzerine çıkılıp gülbank çekilen yüksek taş hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yeniceşilerin bulundukları kıslanın ortasında böyle bir taş vardı ve merasim sırasında zâbitlerden biri bunun üstüne çıkarak gülbank çekerti.

GÜL BAYRAMI (گل بايرامي) [Hal] Musevilere Musa'nın Tur'da Hakkın hitabına mazhar olarak elvah-i kanuniyyeyi hamilen dönüğü hâtırası olması üzere yapılan bayram hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hamursuz bayramlarından yedi hafta sonra gelir. Mayısın altıncı ve yedinci günlerine tesadüf eder. Tarihlerde Sabuo diye geçen bu bayrama İsraililer Şebut adını verirler. İbraniler Turfaında bayramı derlerdi. Sonraları İd-ül-hamsin yani elli gün bayramı telkip eylemişlerdir ki Frenkler Rumcadaki pende kosti yani elliinci kelimesinden tahrifen «pantekot» derler.

Tevratın üçüncü kitabında bu bayramın Musa'nın tahsisatından olduğu yazılıdır.

Bu bayram eskiden haftanın kaçınıcı gününe tesadüf ederse etsin mutlaka yahudilerin nisan ayının on altıncı gününden elli gün sonra gelen günde icra edilirdi. Bununla beraber pek çok zaman bir ziraat bayramı olmak üzere kutlanmıştır. Bu sebeple bunun ekin ile münasebeti vardı. Bu günler hamursuza doğru arpa ile başlar. Gül bayramında buğday ile sona ererdi. Bu sebeple buna hasat bayramı, yahut ekim bayramı da denmiştir. Bir günden ibaret olan bu bayram yeni mahsul turfandası olarak halis buğday unundan mayalı iki ekme yapılır ve günah nezri olarak yedi kuzu kurban edildiği gibi mesubat (sevap) nezri olmak üzere de ayrıca iki kuzu daha kesilirdi. Son zamanlarda museviler iki gün bayram ederler ve bu günlerde iş görmeyip evin içerisinde şamdan, lâmba vesair ev eşyasını çiçeklerle süslerler, sinagoklardaki tevatların bulunduğu mahfaza-

larla dolaplara ve mâbedin münasip yerlerine gül koyarlar. Kudüs, Yafa gibi Filistin topraklarında gül bayramı bir gündür. Eskiden hasat mevsiminden sonra yapılan bu bayrama id-i şükran (şükran bayramı) denilirdi.

GÜLBESİKER (گلبنكشكر) [San.] Gül yaprağından yapılan tatlı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Şekerli gül demektir.

GÜL DESTESİ (گل دستي) [Sof.] Bektaşilere mahsus bir tâbirdir. Bektaşî nefeslerinde daima tesadüf edilen bu tâbirin esası şudur: «Hazret-i Ali vefat edeceğini anlayınca (Selman, bana bir deste gül getir) dedi. İmam, Selman'ın getirdiği gül destesini aldı ve vefat etti». İşte gül destesi budur.

GÜL GONCA (گل غنچه) [San.] Tezhip ıstılahlarındandır. «Hatai» lerin yanına gonca makamında ilâve edilen şeklin ismidir.

GÜLGÜN (گلگون) [Hal.] Al at hakkında kullanılır bir tâbirdir. Farsça bir gelime olan gülgün, gül renkli demektir. Gülgün türlü renkleri olmakla beraber hatıra ilk evvel kırmızı geldiği için al ata bu ad verilmiştir.

O gülgün-i safa göster ki manend-i kümeht-i mey
Hıram ettikçe dillerde komaz âlâm-ı devranı
Sabri

GÜLHANE (گلخانه) [Coğ.] Topkapı Sarayının şark tarafında Marmara boyunca uzanan bahçelerin bir kısmının yerine verilen addır. Tâbirin mânası gül evidir. Bu ad eskiden orada Saray için gülbeşeker yapılan bir bina bulunduğundan dolayı verilmişti. Bu yer tarihte Sultan Abdülmecit'in «Gülhane Hatt-ı Hümayunu» denilen ıslahat fermanının sadrazam Reşit Paşa tarafından 26 şaban 1255 (3 teğrisani 1839) pazar günü okunduğu mahal olmak üzere maruftur.

O günün resmî günlerden sayılarak gecesinde kandil yakılması ve donanma yapılması hakkında, 48 mühürlü bir arzıhal ile vukubulan bir istida üzerine, irade-i seniyye sâdir olmuştur. Fakat bu usul çok devam etmiyerek sonradan vazgeçilmiştir.

GÜLHANE HATT-I HÜMAYUNU (گلخانه هات-ي هومايون) [Ida.] Gülhane'de okunan hatt-ı hümayun münasebetiyle meydana gelen bir tâbirdir. Osmanlı devletinin bir zamanlar dünyayı titreten meknet ve kuvveti muhtelif esbap ve tesirlerle büyük bir zaafa duçar olmuş ve en nihayet devlet, bir vilâyet hükmünde olan Mısır'ın idaresini ele geçiren (Mehmet Ali Paşa) nın elinde zebun olacak bir mertebeye

düşmüştü. Memleketin bu halini gören ve Avrupa'da sefaretle bulunması hasebiyle Avrupa devletlerinin memleket hakkındaki fikirleriyle zamanın cereyanlarını yakından müşahade eden sadrazam (Reşit Paşa) memleketin selâmeti ancak idare usulünün ıslahında ve tebaaya hukuk ve salâhiyet verilip mesuliyet esasının tesisinde olduğunu takdir ederek yeni padişah (Abdülmecit) e cülûsunu mütâakıp hicrî 1255 senesinde bir hatt-ı hümayun ısdar ettirdi. Bu hat Gülhanede kıraat olunduğundan okunduğu mahalle nispetle (Gülhane Hattı) namıyla tarihe geçmiştir.

Reşit Paşa'nın bu hatla açtığı devir tarihte (Tanzimat) namıyla anılmaktadır. Memleketin o vakitki vaziyeti itibariyle yeni fikirleri cezri bir surette ihtiva etmemekle beraber o zamana göre büyük bir terakki adımı teşkil ettiğinde şüphe yoktur. Hattâ bunun içindir ki muhafazakârlar bundan dolayı Reşit Paşa'nın aleyhine kıyam etmişler, en nihayet bundan hakkıyla semere iktifat edilmesine mâni olmuşlardır. Gülhane hattı «emniyet-i can ve mahfuziyeti ırz u namus ve mal ve tâyin-i vergi ve asakir-i mukteziyenin suret-i celb ve istihdam kazıyelerini» ihtiva ediyordu.

Bu; o zamana göre cidden mühim bir inkılâptı. Hattâ o gün kendisine mutaassıp guruh tarafından süikast yapılacağı Reşit Paşa'ya haber verilmiş olması hazırlanan bu işin hâsıl ettiği tesirin derecesini göstermeğe kifayet eder. Bununla beraber Reşit Paşa çekinmemiş ve kendi kalemiyle vücuda getirdiği ıslahat fermanını bizzat kendisi okumuştur.

Türkiye de ilk kanun-ı esasi demek olan bu fermanın tatbikatında birçok müşkülât çekilmiştir. Muhafazakârlar ve saray zaman zaman onun ahkâmına muhalif hareketler yapmışlardır. Lâkin padişahların paşaları ve paşaların halkı keyiflerine göre öldürmelerinin, mal muşadere edilmesinin önüne olsun geçilmiştir. Adli kanunlar yapılmıştır. Vergiler makul ve mazbut esaslara istinaden tarh ve tevzi olunuyordu. Memuriyetlerin alenen müzayedesine nihayet verilmişti ve her memura muayyen bir maaş tahsis edilmişti.

Binaenaleyh fermanın en çok müstefit olanlar Hıristiyanlar olmakla beraber zamanla meydana getirdiği bu neticeler nazar-ı dikkate alınırsa ehemmiyeti daha iyi anlaşılır.

GÜLHANE-İ NEV KÖŞKÜ (گلخانه نو کوئی) [Sar.] Padişahlara mahsus köşklere birinin adı idi. Hicrî 1168 (1755) senesinde Dolmabahçe mesiresinde yapılmıştır.

GÜLHANE OCAĞI (گلخانه اوچاگی) [Sar.] Gülhane kasrının temizliği ile Gülhane meydana ağaçlandırılması işlerine bakanların bağlı bulundukları ocağın adı idi. Bostancı ocağı şubelerindendi.

GÜLLÂBİCİ (گللابچی) [Hal.] Timarhanelerdeki - şimdiki tâbirle - gardiyanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Elllerinde kamçı olduğu halde deliler arasında dolaşıp azgın delileri döverek uslandırmak vazifesiyle mükellef olduklarından dışarda bu türlü tavır takınanlara da mecaz yoluyla güllâbici denilirdi.

GÜLLÂBİCİ BAŞI (گللابچی باشی) [Hal.] Timarhanelerdeki - şimdiki tâbirle - başgardiyan hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eskiden vezirlerin maiyyetinde bulunup halka işkence edenler hakkında, mecaz yoluyla, kullanılırdı.

GÜLLÂÇ PÂLÜDESİ (گلچالودوسی) [San.] Eski tathılardan birinin adıdır. Şeyhülislâm Başmakçı zâde ile damadı ve babasının evinde daima pişirildiğini söyleyen müellifi meçhul bir yemek kitabını kıymetli bir mukaddime ile neşreden Prof. Dr. A. Süheyl Ünver (tarihte 50 Türk yemeği, İstanbul, İsmail Akgül matbaası, 1948) yapığını şöyle tarif ediyor: «Evvelâ şekerî âdet üzere kestirüp ve şerbet edüp tenceresiyle ateş kenarında sıcak dura. Bادهu bir kenarlı tepsi yahut yumurta tavasını sehpa üzerine koyup ve altına kömür ateşi döşeyüp ve tepsi içine şerbetten bir kepçe koyup kaynamağa başladıkta bir tane güllâcı şerbet üstüne yayup kaşık ile basalar. İslâdıkta karıştırmaya başlıyalar, Halloldukta bir tane güllâcı dahi koyup karıştırılar. Halloldukta yine koyup karıştırılar. Tamam palude kıvamına geldikte yine şerbetten bir kepçe koyup ve yine güllâçtan koyup berminvâl-i meşruh koyulunca halledip yine şerbetten ve güllâçtan koyup palûde kıvamında hallederek tepsi dolup tamam oldukta ategten indirip ve üzerine bir fincan güllâbı (gülsuyn) koyup karıştırıp terkedeler. Tamam soğudukta üzerine soyulmuş badem yahut şam fıstığından nizamlıca dizip ekil buyuralar. Eğer bir iki çekirdek misk güllâbı ile halledip konulsa dahi âlâ olup râyihası tayyip olur. Ve lâkin şerbeti adetten ziyade tatsızca ola. Zira tabholunciya dek, rutubeti uçup tamam nisabını bulup itidale gele.»

GÜLLÜ DİBA (گللی دیا) [Giy.] Dibanın gül nakışlı olanı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Diba bir nevi kalın ipek kumaştır. Bunun altın veya gümüş tel karışık dokunmuş çiçeklerine diba-yi münakkah denilirdi.

Güllü dîbâ giydin amma korkarım âzâr ider Nâzeninim sâye-i hâr-ı gül-i diba seni
Nedim

GÜLŞEN ABÂD (گلشن آباد) [Sar.] Beşiktaş'taki eski saraylardan birinin adı idi.

GÜLŞENİYYE (گلشنیه) [Sof.] Halvetiyye tarikatı kollarından birinin adıdır. Kurucusu İbrahim Gülşeni'ye nispetle bu adı almıştır. İbrahim Gülşeni Diyarıbekir civarında 826 (1422) de doğmuştur. Nesep silsilesi şöyledir: İbrahim Gülşeni İbn-i Mevlâna eşşeyh Muhammed İbn-i Mevlâna Hacı İbrahim İbn-i eşşeyh Şihabeddin, bin Aydoğmuş bin Gündoğmuş bin Kutlu doğmuş bin Oğuz Ata. Mahlâsı (Heybeti) idi.

Genç ve kıymetli müdekkik Kasım Kufralı'nın verdiği malûmata göre (İslâm Ansiklopedisi, Gülşeni maddesi) İbrahim, amcası şeyh Seyyit Ali'nin himayesinde tahsil ile meşgul iken, bilgisini arttırmak gayesi ile, Maverâünnehr'e gitmeyi tasarlar. Bu niyetle yola çıkarak, Tebriz'e vâsıl olur. Uzun Hasan'ın kazaskeri Mevlâna Hasan çocuğun zekâ ve kabiliyetini müşahade ederek, tahsil ve terbiyesine ihtimam gösterir. İslâmî ilimleri tam bir kabiliyetle elde eden İbrahim'e Mevlâna Hasan'ın sevgi ve itimadının gittikçe artması üzerine, hükümdarın da alâka gösterdiği anlaşılıyor. O tarihte Halvetîlerin ikinci pîr telâkki ettikleri Seyyit Yahya Şirvanî'nin meşhur halifesi Dede Ömer Ruşeni'nin şöhrati bütün Azerbaycan'a yayıldığından, Sultan Hasan'ın kardeşi İdris'in de ihtisap ettiği bu şeyh ile görüşmek ister. Ruşeni'yi Tebriz'e davet için sultanın İbrahim'i göndermesi; ona olan itimadının bâriz bir delilidir. Ruşeni ile görüşen İbrahim'de âni bir tahavvül husule gelir ve artık tamamen tecrit ehli olarak, zuhur eder. Ruşeni'den hilâfet olarak, onun tarikatını ihyaya çalıştığı zaman, bu şeyhin bir münasebetle imâ eylediği Gülşeni lâkabı ile, şöhrati her tarafa yayılır.

«İbrahim Gülşeni Tebriz'de Sultan Yakub'un Ruşeni için yaptırdığı zaviyede irşat vazifesine uzun müddet devam edemedi. Erdebil hanedanına mensup şiiilerin zuhuru üzerine, Bayındır beylerinin mücevherat ve emvalini zaviyesinde muhafaza ettiği ileri sürülerek, zulüm ve itisafa hedef tutuldu. Maamafih Gülşeni, bilhassa sünnî bir şeyh olması dolayısıyla hayatına mal olacak bu bâdireden kurtulabildi. Oğlu Ahmet Hayalî ile birlikte Diyarbakır'a kaçan İbrahim Gülşeni, şehrin hâkimi Amir Bey ile kardeşi Kayıtmaz Bey'den son dercede hürmet gördü ise de, burada fazla

kalmıyarak Ruha'ya Alâüddeve nezdine gitti ve buradan da, Kudus yolu ile Mısır'a hareket etti.

«Mısır halkı, Ruşeni'nin şeyh Timur-Taş ile şeyh Şahin gibi, iki meşhur halifesi vasıtasıyla teneffüse alıştığı tasavvufî havayı daha kudretle yaratan Gülşeni'ye fazla alâka göstermiştir. Kazi-ül-kuzat Abdülbar B. Şahna ile mezkûr iki halifenin ve diğer zatların Mısır'da ikamet etmesini rica etmeleri üzerine Gülşeni Bîrkat-ül-hace mevkiindeki Kubhat-ül-Mustafa'da yerleşti. Gülşeni'nin kudretli şahsiyetini burada da, Sultan Guri'den halka kadar geniş bir müntesipler dairesi tesis etmekte gecikmedi. Hükümdarın alâka göstermesi üzerine, Gülşeni El-müeyyediye'de yerleşti. Bilâhara zaviye tesis ederek burasını Gülşeni'ye dergâhı haline getirmiştir.

«Selim I. in Mısır seferinden sonra aynı izaz ve ikram havası içinde irşadına devam eden Gülşeni'ye birçok yenileri ile sipahi de intisap eylemiş ve oğlu Ahmet Hayalî de Tuman Bay'ın karısı ile evlenmişti. İbrahim paşa Mısır'da iken Gülşeni'nin bu mevkiini bir türlü hoş görmedi ve onun gerek halkın ve gerek hükümdarın gözünden düşürmek için, çareler aramaya koyuldu. Sultan Süleyman'a İbrahim Gülşeni'nin bu mevkiini belirterek, şeyhi İstanbul'a celbe muvaffak oldu ise de, başta Kemal Paşa zâde olmak üzere, nişancı Celâl Zade Mustafa Bey ve Fenarî Muhyiddin Efendi gibi zatların şeyhin muhipleri arasında bulunması İbrahim Paşa'nın arzularının tahakkukuna sed çekti. Hükümdar, kapıcıbaşı Rüstem Ağa ile huzuruna celbeylediği Gülşeni'ye son derece hürmet göstererek, 104 yaşında bulunan ve gözü kapanmış olan şeyhi kehhâlbaşı'nın ihtimamına terkeyledi. Bu tedavi neticesinde şeyhin gözleri açılmıştır. Çıkrıkçılar başında Atik İbrahim Paşa camiindeki vazırları ile İstanbul halkının kalblerini cezbetmiş olan Gülşeni'ye hükümdar ve şeyhülislâmın bu şekilde muhabbet göstermeleri meşhur âlimlerden halka kadar pek çok kimsenin ona intisap etmesini intaç etti.

«Mısır'a döndükten sonra, el-Müeyyede'de zaviye inşası ile meşgul olan İbrahim Gülşeni «Mate kutp-uz-zaman İbrahim» mısraının delâlet eylediği 1940 evvalinin 9 unda vefat etmiştir. Makamına geçen oğlu, Şeyh Ahmet Hayalî (ölüm 977) den başka Hasan Zarifi (ölüm 984), Sadık Ali (ölüm 961) ve Âşık Musa (ölüm 975) isimli halifeleri vasıtası ile, tarikatı neşretmiştir.

«Eserleri, 1 - Mânevi, remel bahrinde 40000 beyitlik Farsça bir mesnevi olup Gülşeniler arasında pek meşhurdur. Mevlâna-Ruşeni

ve Gülşeni arasında ruhi bir ittisal kabul edildiğinden, Gülşenilerin mevlevilere merbutiyetleri vardır. Bu cihetle mezkûr kitap, mesnevinin özü olarak, meydana getirilmiştir (Bayezit Umumi Kütüphanesi No. 3588; Ayasofya Kütüphanesi No. 2080; Süleymaniye Kütüphanesi Esat Efendi No. 2908; Hâlet Efendi No. 272). Şeyh Lâ'li Mehmet Fenayi, Mânevi'nin bazı zor beyitlerini şerh etmiştir (Şerh-i Mânevi-i Şerif, İstanbul, 1289). 2 - Farsça Divan (Fatih Kütüphanesi; No. 3866; Millet Kütüphanesi, Farsça Eserler, No. 418). 3 - Arapça Divan, şahiyyat kabîlinden şiirler ile dolu olup Ömer İbn-il-Fariz'in taiye'sine yazdığı nazirelerini de ihtiva eder. Gülşeni bu şiirlerde Halil mahlâsını kullanmıştır. 4 - Türkçe Divan (Üniversite Kütüphanesi, Türkçe yazmalar, 980; Millet Kütüphanesi, Manzum Eserler, No. 379). 5 - Razname, Remel Bahrinde, Türkçe tasavvufi bir Mesnevidir (Millet Kütüphanesi, Manzum Eserler No. 932). 6 - Kenz-ül-Cevahir (Üniversite Kütüphanesi, Farsça Yazmalar, No. 1233).>

Gülşeniye'nin iki kolu vardır: Sezaiyye, Haletiyye.

*Safdil bir Gülşeni dervişine döndü hemen
Lâbis olup may-i hattından siyeh peşmine ruh
Sabit*

GÜLÜSTAN (گلستان) [Hal.] Gül bahçesi, güllük yerinde kullanılır bir tâbirdir.

*Hazan alâdedir reşk-i baharan gördüğün yerler
Makarr-ı zağdır şimdi gülüstan gördüğün yerler
Hersekli Arif Hikmet*

Gülşitan suretinde de kullanılır.

*Bahar erdi yine düştü letâfet gülşitan üze
Yine oldu zemînü lâtûfı galip asûman üze.
Nef-i*

GÜMLEMEK (گومله) [Hal.] Mecaz yoluyla iflâs etmek, alta gitmek, ölmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GÜME GİTMEK (گومه گيتمه) [Hal.] Mecaz yoluyla sebepsiz ziyaa uğramak, mahvolmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GÜMRÜK DÂRÜTTÂLİMİ (گومروك دارالتعليم) [Mek.] Gümrük memurlarını târife işlerinde ihtisas sahibi yapmak için açılan mektebin adıdır. Dârüttâlîm 1308 (1891) de açılmıştır. Mektebin açılmasına sebep kapitülasyonlar dolayısıyla Devletçe istendiği gibi alınamayan Gümrük resminin o sıralarda bazı devletlerle girilen anlaşmalar münasebetiyle mütehasıs memurlara hâsıl olacağı tahmin edilen zarurettir. Müzakerelerin esası rayiç kıymet üzerinden

resim almak olduğu ve bu işe Almanlarla girişilmiş bulunduğu için mektep, mütehasıs olarak getirilen Bertran'ın idaresine verilmişti.

Mütehasıs Gümrük memurları yetiştirmek için bir mektep açılması lüzumu Rüşumat Eminliğinden Sadaret makamına yazılan 6-6-1308 (1891) tarihli tezkerede şöyle deniliyor:

«Gümrük tarife ve mukarrerat-ı cedidesinin tatbikat ve icraatını tahsil ve temin edecek esbap ve vesailin tetkik ve takibi emrinde teşebbüsât-ı lâzimeye iptidar olunmuş ve bu yolda devam dahi ediliyor. Eşyanın tarife-i umumiyye tatbikan tasnif olunabilmesini tes-hil için mukaddema erzan buyurulan müsaade-i seniyyeye tevfiikan emanet-i çakiri müsteşarlığı refakatine Almanya'dan bir memur celbedilerek esami-i eşyayı şamil ve tarife-i cedidenin fusul ve mevadına tâbi olarak lisan-ı fransevî üzerine fibrîst-i umumî tanzim ettirilmekte ve İzmir rüşumat nezareti müfettişi saadetli Rıza Beyefendi Hazretleri dahi hayli vakittir merkezi emanette bulundurularak lisan-ı Türkî ile tanzimi lâzım gelen kısmını telif eylemekte olup tarife-i umumiye mevzu ve mahiyetinin vasıta-i icraiye olan muayene memur ve kâtiplerine şimdiden talim ve tefhimi lâzım ve belki lâbût olmasıyla ol bapta tanzim kılınan talimat ahkâmına tevfiikan iktiza edenlere müşâ-rünileyh Rıza Beyefendi tarafından talim ve tedris edilmek ve emanet müsteşarlığının taht-ı nezaretinde bulunmak üzere Dersaadet emtia-i ecnebiye gümrüğü dairesinde bir dar-üt-talim tesisiyle fiiliyatına mübâzeret olunmak üzere bulunulmuştur.»

Mektep için hazırlanmış olan 18 maddelik tâlimata göre: mektepte yeni tarifenin nazariyatı talim ve eşyadan iktiza edenlerin nümuneleri tarifeye tatbikan tasnif olunacak ve gümrüklerde istihdam olunacak bilcümle muayene memurları buraya devam ile şahadetname almaya mecbur tutulacaktır.

Dârüttâlîme memurların ehliyetlileriyle mülâzimlerinden seçilenler alınarak, cumartesi, pazar günleri muayene memurları, salı ve perşembe günleri de rüşumat kâtipleriyle mülâzimler olmak üzere haftada dört gün ders okutuluyordu. Her ders devresinde on beş memur devam ediyordu, okutma müddetle mukayyet değildi. Fakat ayda bir defa müsteşarın nezareti altında imtihanlar yapılacaktı. Dârüttâlîmden çıkanlar malûmat-i müktesebelelerini müsait zamanında mensup oldukları gümrüklerde müstahdem olup da Dârüttâlîme devam edemiyen sair muayene memurlarına talim ve tefhim edeceklerdi.

İmtihanda muvaffak olarak şahadetname alan mülâzimler kur'a ile açılacak memuriyetlere tâyin olunacaklardı.

Bununla beraber devletler bir tek tarife yapmaya ve gümrük resmini arttırmaya razı olmadıkları için mektebi açmakta bir fayda hâsıl olamadı.

1908 temmuz inkılabı üzerine diğer devlet idarelerinde olduğu gibi gümrüklerde de memurların bilgilerini arttırmak için 1325 (1909) da rüşumat memurları mektebi açılmış ve Birinci Dünya Harbi üzerine kapanan bu mektebin yerine 1912 de gümrük tatbikat mektebi açılmıştır.

GÜMRÜK KULLUĞU (گومروك كورقنى) [Mal.] Gümrük muhafaza teşkilâtının bulunduğu yere verilen addır.

GÜMÜŞ KOZAK (گوموش كوزاق) [San.] Hükümdarlara gönderilen name-i hümayunların konulduğu mahfazanın adıdır. Namer atlas keseye konur, sonra da kazağa geçirilirdi. Kozak; çam fıstığı, kayın gibi ağaçların tohumlarının bulunduğu top, alehtlak yuvarlak şey demektir. Kozakların gümüşten yapılmış olanları olduğu gibi altından, gimsirden de yapılanları vardır. Altından olanlar imparatorlara, gümüşten olanlar da küçük devletler reislerine gönderilen name-i hümayunlara mahsustur.

GÜMÜŞLÜ ASÂ (گوموشلى عصا) [Sar.] Gümüş kaplamalı değnek yerinde kullanılan bir tâbirdir. Asâ; Arapça uzun değnek, sopa, baston demektir. Çavuşbaşı ile kapıcılar ket-hûdası Divan-ı hümayun ve sair merasim günlerinde ellerinde gümüş asâ ile merasime nezaret ederlerdi.

*Kalem bir bûlbûl-i muciz sadadır dest-i kâmilde
Asâ-yi Musevî'nin ejdehadan farkı var yoktur
Lâ*

GÜMÜŞ MERDİVEN (گوموش مردیون) [Sof.] Mevlevî tâbirlerindendir. Konya'da Mevlâna'nın sandukasının bulunduğu yere çıkılacak gümüş kaplı merdivenin adıdır.

GÜMÜŞSUYU OCAĞI (گوموش سوي اوجاڭى) [Sar.] Saraydaki teşekküllerden birinin adı idi. Bunlar padişahın kahvesine mahsus suyu Eyyüb'ün üstündeki Gümüşsuyu'ndan getirmek vazifesiyle mükellef oldukları için bu ismi almışlardı. Tanzimat'tan sonra kaldırılmıştır.

GÜNBAŞI AĞALARI (گون باشى آغالارى) [San.] Eskiden batmış olan gemileri çıkarmayı kendilerine sanat edinmiş olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Evliya Çelebi; (c. 1, s. 551) İstanbul esnafı arasında saydığı günbaşı ağaları hakkında şu izahatı veriyor:

«Dükkânları yoktur. Galata'da kalafathane yerinde bulunurlar. 500 neferdirler. İşleri bir kal-yon veya şayka veya karamürsel gark olsa mağrûk geminin iki yanına gemi koyup o gemiyi derya içre dalgıçlar mavna ve cankurtaran halatlarıyla bağlayıp dolaplar ile çekerek derya içerisindeki dağ gibi gemiyi sarı yağdan kıl çeker gibi çıkarırlar. Acip, garip bir sanattır! Pirleri (Sun'ullah - Kurtubi) dir. Hazret huzurunda Sel-man-i Pâk belini bağladı. Kabri Endülüs'tedir, Bunlar keştibanlar alayında pürsilâh olup ellerinde çam ağacı kızaklar üzere bucurgatları devrettirerek «vucî ırgat mededallah» diye ubur ederler.»

Evliya Çelebinin yukardaki izahatına nazaran bunları tahlisiye addetmek lâzım gelir.

GÜNBET (گنبد) [Mim.] Tuğla ve harç ile yapılan kemer ve kubbeye verilen addır.

GÜN GÖRMEK (گون گورمه) [Hal.] Mecaz yoluyla ikbal, refah, saadet ile yaşamak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GÜRECI (گورجى) [Sar.] Has ahır mensuplarından birine verilen addır. Güre; bir yağından üç yaşına kadar olan tay demektir. Bu itibarla güreci, taylara bakan soyis demek olur.

GÜRENCİ (گورنجى) [Sar.] Tımarlı hassa kuşbazlarının iki sınıfından birinin adı idi. Öteki sınıfa götürücü denilirdi. Gürenci; doğan cinsî kuşları öğretmek demek olan gürençle-mekten gelir. Gürençlemek aynı zamanda tüy dökmek demektir. Götürücü tâbirinde izah olunduğu veçhile bunların başlarında her nahi-yede doğancıbaşı vardı. Götürücülere olduğu gibi gürencilere de üleş zamanında kendi doğancıbaşıyla İstanbul'a gelip padişahın kuşhanesinde gürenççilik yaparlardı. Bunların Ti-marı mahlûl olacak olursa kuşbazlıkta mahir oğlu varsa ona, yoksa bazhane mülâzımlarından bir doğancıya verilir.

GÜRLEMEK (گورله مک) [Hal.] Mecaz yoluyla atıp tutmak, hiddetlenmek, kendini göstermek, ölmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

GÜRZ (گورز) [San.] Silâhın icat ve istimalinden evvel kullanılan bir harb aletinin adıdır. Gürz, yekpare veya yalnız başı demir, bakır, sapı ağaç veya demir, bakır olan bir nevi topuzdur. Bu sebeple buna «topuz» ve «çegper» de denilirdi. Gürzün Türkçesi «boz-

doğan» dir. Bozdoğan bir nevi yırtıcı kuştur. Gürz, bozdoğanın kafasına benzediği için bu adla anılmıştır. Süvari ve piyadeye mahsus ne-
vileri vardır. Gürz Osmanlılar tarafından da
kullanılmıştır. Hattâ Solakzade'nin beyanına
göre (s. 63). Timurlenk ile vâkı olan meşhur
muharebede Bayezit gürz kullanmıştır. (Monte-
gü) da hâtıratında (c. 2, s. 222) bu ciheti teyit
eder. Marsigli ise gürzün, eğerin sol tarafına
asılmak suretiyle kullanıldığını, taşıyan adamın
kadir ve itibarına delâlet etmekle beraber
topuz namıyla yadolanduğunu eserinde (c. 2,
s. 9) beyan eylemektedir. Cevat Paşa, Esliha-i
Atika müzesinde üç nevi gürze tesadüf etti-
ğini eserinde (Tarih-i askeri-i Osmani, kitab-ı
evvel s. 150) beyan ediyor ve şu malûmâtı ve-
riyor:

«Birincisi; kutr-ı kebirî on dört ve kutr-ı
sagiri on santimetre olan armudiyy-üş-şekil bir
baş ile altı desimetre tulünde bir saptan ibaret
olup dokuz kıyye veznindedir. İkincisi: küre-
viyy-üş-şekil içi boş bir ufak güllenin sathına
ucları sivri birtakım çiviler geçirilerek gürzün
başı teşkil edilip bir sap ilâve kılınmıştır. Ü-
çüncüsü; beyzi bir sath-ı devranı üzerine mütead-
dit dilimlerle yapılarak bir de sap ilâvesiyle hâsıl
olur. Buna altı yüzlü demek olan şeşper de
denir. İşbu üç cins gürzün sakil olması cihetiyle
süvarilerce müstamel olduğu bedihidir. Ancak
hazine-i mezkûrede meşhûr ve âtîde muharrer
olan gürzün piyadeye mahsus olması emr-i
tabiidir. İşbu gürz kâmilan ahşap olup yalnız
baş tarafı sapından daha kalın ve üstüne ucları
sivri üçer sıra çivi çakılı ve gayet hafif olmakla
piyade askerinin istimal edebileceği ve bundan
beklenilen hizmet bir yere vuruldukta sıklet
cihetiyle vurulan yeri ezmek olmayıp belki sivri
çivilerin vurulan yere girmesiyle yara açması
olduğu emr-i zâhirdir.»

Gürzün başları çivili, düz olurdu. Altı
yüzlü olanlarına «şeşper» denilirdi.

*Tafregâh-ı hezeyane gelcek her birinin
Gürzü var dest-i sakilinde beşer yüz batman
Sabit*

*Evvelâ tahtını gönülümde kurar cananım
Sonra baş tacım olur gürz-i giran olsa dahi
Deli Ozan*

GÜVERTE (گُوَرْتِه) [Bah.] Kamaraların
üzerinde başından kıça doğru döşenen tahta-
lardan hâsıl olan ufki döşemelere verilen addır.
«Üç anbarlı» ların en üst katta bulunan döşe-
mesine «güverte» denildiği gibi her gemideki
güvertelerin yukarıdan itibaren en birincisine
de mutlaka «güverte» tâbir olunur. Güver-

tenin altında bulunan döşemeye «palav-
ra», palavranın altında bulunan döşemeye
«orta kat», orta katın altında bulunan döşeme-
ye «top anbarı», top anbarının altında bulunan
döşemeye «tavlon», tavlonun altında bulunan
döşemeye de «kuntra tavlon» denilir.

«Kapak» larda bu güvertelerden yalnız
orta kat güvertesi, «firkateyn» lerde «palavra»
ve «orta kat» güverteleri, «kurvet» ve «brik»-
lerde de «palavra», «orta kat» ve «kontra
tavlon» güverteleri yoktu. Bu gemiler güverte-
lerinin noksanlığı nisbetinde birbirinden ay-
rılırdı.

Bu gemilerin hepsinde güvertelerin baş
bodoslamasıyla prova sütunu beyninde olan
kısmına «prova payı», prova sütunu ile grandî
sütunu beyninde vâkı kısmına «grandî payı»,
grandî sütunu ile kasara veyahut moridar bey-
ninde olan kısmına dahi «mizana payı» denilir.

Güvertenin prova veya mizana payında
güverteden yüksek olarak yapılan diğer güver-
teye «baş ve kıç kasarası» tâbir olunur.

GÜZEŞTE (گُوَزِشْتِه) [Mal.] Faiz yerinde
kullanılır bir tâbirdir.

Tanzimat'tan evvel âşar ve ağnam gibi
vergi ve resimlerden başka hazar vaktinde
masrafın açığını kapamak, muharebe zamanında
da harbin icabettirdiği fazla sarfiyatın karşı-
lığını bulmak için «tekâlif-i örfiyye» namı
altında birtakım vergiler alınırdı. Tekâlif-i ör-
fiyyenin hazar zamanında alınanlarına «imda-
diye-i hazariyye» muharebe vaktinde tahsil edi-
lenlerine de «imdadîye-i seferiyye» denilirdi.
Bezi kere bunların da kifayetsizliği nazar-ı
dikkate alınarak ve yeniden vergi ve resim
tarh ve tahsilindeki imkânsızlık düşüülerek
dahillî istikrazlar yapıldı. Bu istikrazlar ekse-
riya cebri bir şekilde icra edilmekle beraber
faiz de verilirdi. Re'sülmal ve faiz «sarrafiyye»,
«akça başı», «senelik nema» ve «güzeşte» nam-
ları altında ödenir, hazinedeki defterlere de o
suretle geçirilirdi. «Akça başı» resülmal demek
olduğu gibi sarrafiyye ekseriya faiz ve bazı
kere komisyon ve farktı. Senelik nema ile gü-
zeşte doğrudan doğruya faizdi.

Hükümetin ödediği bu istikraz bedelleri,
farklar ve faizler bilâhara halka tevzi ve tahsil
olunurdu. Bugün cari olan istikraz şekli Os-
manlılarda ancak Tanzimat'tan sonra başlamıştır.
Ondan evvel dahillî istikraz şeklinde alelekser
murabahacı, muamelecî ve faizcilerden istidane
olunurdu. Galata sarrafları hükümetten bu nam-
larla birçok paralar çekmişler, zengin olmuşlardı.

Güzeşte tâbiri Tanzimat'tan sonra de dev-
letin resmî ıstılahları meyanında kullanılmıştır.

istikrazlar için verilen faizler o namla kaydo-
lunduğu gibi mültezimlerle faize tâbi diğer
mevaddan alınan faizler de güzeşte namıyla
yazılır, faiz mukabili olarak güzeşte adı
altında tahsil olunan paralar «hâsılât-ı müte-
ferrika» namıyla açılan bir hesaba kaydedilirdi.

Tanzimat'tan evvel vergiler; kamerî sene
itibariyle bir sene zarfında yapılmış olan ma-
sarifin yekûnunun ertesi sene halka tevzi ve
taksimîyle tahsili suretinde alınırdı. Bunun için

icabeden parayı memleket kethüdaları faizle
hariçten tedarik ederler ve bunun için muk-
rizlere faiz ödemek mecburiyetinde kalırlardı.
İşte sene nihayetinde yaptıkları deftere verdik-
leri faizi bu namla geçirirler ve bunu da halktan
tahsil eylerlerdi. Defter mahkemeye tasdik
ettirilir, muhteviyatı ondan sonra tevzi ve tahsil
olunurdu. Güzeşte tâbiri son zamanlara kadar
halk arasında alâittlak «faiz» makamında istimal
olunurdu.

H

HABBAZ (خباز) [San.] Ekmekçi, ekmek yapan, ekmek satan mânasına gelir bir tâbirdir. Ekmekğin Arapçası hubzdur. Habbaz ondan gelir.

HABBAZAN CEMİYETİ (خبازان جمعی) [San.] Ekmekçiler loncası yerinde kullanılır bir tâbirdir. Şimdiki belediyenin eski adı olan Şehremaneti dairesinde resmî bir teşekküldü. Habbazan; Arapça ekmekçi demek olan Habbaz'ın cem'idir.

HABBAZIN-I HASSA (خبازین خاصه) [Sar.] Saray ekmekçileri yerinde kullanılır bir tâbirdir. Habbaz; Arapça ekmek satan, ekmekçi demektir. Bu kelime Fars kaidesiyle Habbazan suretinde de cemilendirilir. Başları «Ekmekçi başı» olan Habbazin-i Hassa muhtelif sanat-kârlardan mürekkepti. Ekmekçi denilen bir sınıftan başka elekçi, hamurkâr, pişirici isimli sanat sahipleri ve bunların yamakları demek olan şakirtleri vardı. Fodla ustalarıyla, elekçiler ve fodla pişiren şakirtler de ayrı bir sınıftı. Bunların nezareti Matbah Eminî'ne ait ise de kendileri Enderun'da kilerci başıya tâbi idiler.

HABBE (حب) [Sof.] Hayderinin göğüs kısmının iki tarafına takılan tesbih taneleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hab; Arapça tane demektir. Akik veya neceften yapılmış olan bu tesbih taneleri zincirle tâlik olunurdu. Hazret-i Hasan'la Hüseyin'in sevgisi mânasına gelen «Hubb-i Haseneyn» e işaret etti. Bunu bektaşiler takarlardı.

HABBEYİ KUBBE ETMEK (حبیبی کعبه ایتمک) [Hal.] Değeri olmıyan bir şeye fazla ehemmiyet vermek, zihinde büyütme yerinde kullanılır bir tâbirdir.

*Ayn-ı gerdun görürnür dideme her çeşm-i habab
Habbeyi kubbe eder bezme gelince mey-i nab
Yenişehirli Avni*

HABER-İ MESHUR (خبر مشهور) [Had.] Cenab-ı Peygamber'den bir zatın ve bundan da bir cemaatin ve bunlardan diğer bir cema-

atin işitip naklettikleri hadis yerinde kullanılır bir tâbirdir. Şer'inde münkirinin küfründe ittifak yoktur.

HABER-İ MÜTEVATİR (خبر متواتر) [Had.] Cenab-ı Şari-i Âzamdan bir cemaatin ve onlardan diğer bir cemaatin işitip mütemessik olun-eyi kadar bu halde intikal eden hadis yerinde kullanılır bir tâbirdir. Şer'inde münkiri bilittifak kâfir olur.

HABER-İ VAHİT (خبر واحد) [Had.] Bir veya iki veya daha ziyade kimseler tarafından rivayet edilen hadis hakkında kullanılır bir tâbirdir. Münkiri kâfir olmaz.

HABEŞİ AĞA (حبشی آغا) [Sar.] Zenci ağalar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hadım olan bu araplar Habeş'ten getirildikleri için bu adı almışlardır. Onaltıncı asır sonlarına kadar kızlar ağalığı, hadım ak ağaların büyük âmiri olan Kapı Ağasına verilmiş iken hieri 990 (1582) de Habeşi Mehmet Ağa Dârüssaade ağalığını ak ağalardan almış, ondan sonra bir aralık tekrar ak ağalara intikal etmiş ise de devam etmeyip sarayın bu büyük vazifesi Osmanlı Saltanatının sonuna kadar Habeşi ağalarda kalmıştır.

وصف دانش چه کنم او عری من عجمی
لای مهرین چه زیم او قرشی من حبشی
جای

HABİB-UL-ALLAH (حبیب الله) [Sof.] Tazim ve hürmet kasdiyle Cenab-ı Peygamber hakkında kullanılır bir tâbirdir. Habib; Arapça sevgili demek olduğu için tâbirin mânası Allahın sevgilisidir. Yine bu maksatla «Resûlullah» da denilir.

*Sevdi Ol Nuru Habibim dedi Hak
Hâkani*

HABNAME (خوابنامه) [Eda] Rüya kitabı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hâb, Farsça uyku, rüya, name de mektup, kitap demektir. Hem manzum, hem de mensûr yazılırdı. Veysi'nin Habnamesi meşhurdur.

HABT ETMEK (حبط ایتمک) [Hal.] Bahis ve münazarada karşısındakinin hatasını isbat ile ilzam etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

*Olucak habt u hata imlâda
Hüsn ü hattın ne çıkar mânada
Şünbülzâde Vehbi*

HACB (حجب) [Fer.] Bir şahsın diğerini tamamen veya kısmen mirastan mahrum etmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan hacb perde ve örtü ile örtmek ve saklamak mânasına geldiği gibi men' ve bir şeyden alıkoymak mânasına da gelir. Mirastan tamamen mahrumiyet haline «Hacb-ı hıрман», kısmen mahrumiyet haline de «Hacb-ı noksan» denilir.

HACB-I HIRMAN [Fer.] (حجب حرماني) Bir varisi mirastan tamamen mahrum eylemek mânasına gelir bir tâbirdir. Kısmen mahrumiyet haline «Hacb-ı Noksan» denilir.

HACB-I NOKSAN [Fer.] (حجب نقصان) Bir varisi mirastan kısmen mahrum etmek mânasına gelir bir tâbirdir. Tamamen mahrumiyet haline «Hacb-ı Hıрман» denilir.

HACC-I EKBER (حج اکبر) [Fik.] Arafata çıkıldığı günün cumaya tesadüf ettiği senelerdeki hac hakkında kullanılır bir tâbirdir. Cuma şerefli bir gün olduğu için hacın bu yüzden bir kat daha şeref kesbettiğinden dolayı bu tâbir kullanılır.

HACC-ÜL HAREMEYN (حج الحرمین) [Fik.] Şer'i menasike ittiba ile zamanında haremeyni ziyaret edenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hacı demektir.

HACEGÂN (خواجهگان) [Ida.] Devlet dairelerindeki yazı işlerinin başında ve Defterdarlık, Niğancılık gibi vazifelerde bulunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine (Hacegân-i divan-ı hümayun) da denilirdi. İhaniler de divan kâtiplerine (hacegi) veya (hocegi) denildiğine göre bu tâbir onlardan Osmanlılara geçmiş sayılabilir. Hacegân halk tarafından hoca suretinde kullanılan Farsça hacenin cemi'dir. Hâce; efendi, ağa, muteber zat, ev sahibi, reis, tüccar, muallim mânalarına gelir.

Hacegânlığın ihdası zamanına dair Osmanlı tarihlerinde bir kayıt görülmüyor. Ancak Fatih kanunnamesinin iki yerinde 18 ve 26 cı sahifelerinde hâce (hoca) şeklinde yazılı oluşuna göre eski olduğunda şüphe yoktur. Evvelkisi kütta (kâtipler) mertebesinde sayılan Reis-ül-kütta, Yeniçeri kâtibi, Ruznameci, Mukabeleci, Mukataaci, Tezkireci ve Reis kâtiplerinin tefarifat silsilesinin beyanını mütâakip olmak üzere (yokarude mezkûr olan kütta hâce (hoca) mekâmındadır) şeklinde, ikincisi de (bileümle

divane varan uzun yenli kaftan ile geleler onlar hâce (hoca) mekâmındadır) suretindedir.

İlk zamanlarda hacegânın sayısı az iken sonradan görülen lüzüm üzerine birçok kalemlerin ihdası sırasında hacegân menasibı da artırılmıştır. Nitekim (Netayic-ül-vukuat) da mevcut malûmata göre (C. 3, S. 75) Sedrâzam Damat İbrahim Paşa kendisinin divan efendisine hacegânlık verilmesini arz etmesi üzerine üçüncü Ahmed hacegân defterini istemiş ve sayılarının yirmiyi bulduğunu görünce idareleri mügkûl olur cevabıyla ve şimdilik kaydı ile tehrini irade eylemiştir.

Hacegân silsilesinin son mertebeleri menasib-i sitte tâbir olunan niğancılık, şıkır-ı evvel, sani ve salis defterdarlıkları, reis-ül-kütta, defter emnliği idi. Şevvalde yapılan tevcihatta bir senelik olmak üzere münavebe menasibı denilen memuriyetler hacegâna ipkaen veya müceddeden (yeniden) tevcih olunur ve bu menasibın Baş muhasebe, Büyük rûzname, Anadolu muhasebesi gibi büyükleri Sadrazam kethüdası, Defterdar, Reis-ül kütta mazulları gibi ricale, küçükleri de hacegâne tofız kılınırdı. Bunlardan mahrum kalanlara da atıyye (bahşiş) verilir.

Hacegânlıktan vezirliğe terfi edilebildiği için mühim bir rütbe idi. İkinci Mahmut zamanında yenilikler yapılır ve memuriyete mahsus rütbeler ihdas olunurken hacegânlık rütbe sayılmış ve bunlara mahsus niğânlar resmi günlerde giyecekleri elbisede tâyin olunmuş idi.

HACEGÂN-I DİVAN-I HÜMAYUN (خواجهگان دیوانی) [Ida.] Devlet dairelerindeki yazı işlerinin başında ve birtakım mühim memuriyetlerde bulunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine yalnız «hacegân» da denilirdi. «Osmanlı devrinin merkez ve bahriye teşkilâtı» adlı eserde (Müellifi; Uzun çarşılı İsmail Hakkı, Türk tarih kurumu basım evi, Ankara, 1948, S. 68-70) bunun için şu tafailât verilmiştir: «gerek divan-ı hümayun gerek Paşakapısındaki kalemlerin şefleriyle bunlardan başka maliye, kapı-kulu ocakları, kâtipleri, tersane emini, şehremini, arpa, matbah ve darphane eminleri, tefarifatçı, tophane, baruthane vesaire gibi daire ve hizmetlerin müdür, nazır ve eminleri hacegân-ı divan-ı hümayun denilen rütbe sahiplerinden tâyin edilirdi. İlk devirlerde bu unvan sırf divan-ı hümayun daireleri şeflerine verilirken sonradan bir rütbe halinde bunun haricindeki hizmet sahiplerine verilmiş ve daha sonra yani, onsekizinci asırdan itibaren devlet merkezi haricindeki bazı hizmet sahiplerine ve

vezirlerin maiyetlerindeki divan efendisi vesaire gibi eşhase kadar teşmil edilmisti.

«Onsekizinci asır ortalarında müverrih Vasi'ın yazdığına göre hâcegân rutbesinde olan memurlar, sadr-ı âzam kethüdası ve çavuş başıdan sonra başlıca şunlardır:

«Şikk-ı evvel, şikk-ı sani, şikk-ı salis defterdarları, nişancı, defter emini, reis-ül-küttap, büyük tezkireci, küçük tezkireci, rûzname-i evvel, beylikçi, başmuhasebeci, mektupçu, şehremini, tersane, darphane, matbah ve arpa emimleri, teğrifatçı, Anadolu muhasebecisi, atlı mukabelecisi, yeniçeri kâtibi, sipah kâtibi, silâhtar kâtibi, cizye muhasebecisi, maliye tarihçisi, maliye tezkirecisi, büyük, küçük rûznameciler, piyade mukabelecisi, divan çavuşları kâtibi, cebeciler kâtibi, küçük evkaf, kalyonlar kâtibi, ulûfeciler kâtibi, garibler kâtibi, Tophane nazırı, İstanbul ve Selânik baruthaneleri nazırları, sergi nazırı, başmuhasebe kesederi.»

«Sonraları divan-ı hümayun işlerinin Bab-ı âliye intikal ve bütün devlet işlerinin oradan görülmesi üzerine bu hâcegândan kethüday-ı sadr-ı âli denilen sadr-ı âzam kethüdası, reis-ül-küttap, çavuşbaşı, büyük ve küçük tezkirecilerle beylikçi, mektupçu, teğrifatçı, kethüda bey kâtibi, çavuşlar kâtibi ve gedikli kâtibi olanlara Hademe-i Bab-ı âsafi veya hademe-i Bab-ı âli deniliyordu.

«Ondokuzuncu asır başlarında maliyeden bir hayli mukataa memurları ile enderun ve birun kâtibi emimleri ve asakir-i mansure nazırı vesairenin de hâcegândan oldukları görülmüyor.

«Senelik tevcihata tâbi olan bu hâcegân memuriyetleri onsekizinci asırda dört sınıf üzerine idi. Birinci sınıf hâcegân, üç defterdar ile nişancı, reis-ül-küttap, ve defter emiri olup bu vazifeye yeniden tâyin edilir veya senelik tevcihata vazifelerinde ibka edilecek olurlarsa arzodasında padişahın huzuruna girip teşekküllerini arzederlerdi. Bu altı kişinin mansıbına menâsib-ı sitte denilirdi.

«İkinci sınıf hâcegan, maliyeden büyük rûznameci ile baş muhasebeci ve Anadolu muhasebecisidir. Bunlar da tâyin ve ibkalarında padişah tarafından kabul olunurlardı. Üçüncü sınıf hâcegân, tersane emini (Bahriye Nazırı) ile sarayı birun ağalarından olan şehremini, darphane emini, arpa emini ve masraf-ı şehriyârî kâtibi idiler.

«Dördüncü sınıf hâcegân ise otuz sekiz kişidir. Bunların yirmi ikisi maliye dairesinin kalem âmirleri olup bunlardan başka dört piyade ve dört süvari mukabelecileri, kalyonlar

kâtibi, tereane anbarları emini, tersane anbarları nazırı, tersane reisi, tophane nazırı, hazinenin tahsilât ve tediyat müfettişi olan sergi nazırı, enderun kâğıt emini, birun kâğıt emini.

«İşte bilfiil hâcegân memuriyetleri bunlar olup bazı kere adetleri artmış veyahut bir kısım hâcegânlıklar lâğv ve bazıları ilâve edilmiştir. Meselâ kapıkulu ocaklarının ilgalarından sonra yeniden asakir-i mansure nezareti, asakir-i mansure kitabeti, müallem asakir-i bostaniyan-ı hassa nezaretleri ihdas edilip bunlar hâcegânlık addedilmişlerdir.

«Hâceganın tâyinleri her sene şevvalin ilk yarısı içinde yapılır, vazifeden affedilenlere derecelerine göre maiyetlerine yardım olmak üzere atıyyeler verilir. Çünkü o tarihlerde henüz daimî maaş ve mazuliyet maaşı yoktu. Nöbetle her sene tâyin yapılır ve icap ederse bazıları memuriyetlerinde ipka olunurdu.

«Hâcegan memuriyetlerinin ipkası veya yeniden tâyini şöyle olurdu: Vezir-i âzam tevcihat listesini tertip edip padişaha arz ederek muvafakat hatt-ı hümayunu alır, eğer bir büyük memurun azlını istiyorsa listenin üzerine üç isim koyar; en sonra yazdığı isim intihap ve tercih ettiği kimsenin adıdır. Padişah bunu bilir, iki evvelki isimleri çizip listenin üzerine mucebince amel oluna veya müsaade-i hümayunum olmuştur yahut bu mealda bir yazı yazıp listeyi iade ederdi.

«Memuriyete tâyin edilen zat evvelâ sadaret kethüdasını görür ve sonra sadrazamın huzuruna girerdi. Sadrazam kabul salonunda makamında oturup yanında reis-ül-küttap, teğrifatçı ve şair Bab-ı âli erkânı bulunarak ayakta dururlardı. Sadrazamın solunda ve sedirin üzerinde pakette memuriyet beratları olup daha ilerde de hil'at veya kaftanlarla beraber kâf-tancıbaşı dururdu.

«Memuriyete tâyin olunan kimse teğrifatçının elindeki defter mucebince çağırılarak salona sadrazamın yanına girer, hangi memuriyetin kendisine verilmiş olduğunu daha evvel reis-ül-küttap'tan öğrenmiş olduğundan bu memuriyete mütaallik hil'ati kaftancıdan giyer, ve sonra gelerek sadrazamın eteğini öpüp ondan da memuriyetin beratını alırdı.

«Şevval tevcihatı bir aralık şaban ayına bırakılmış ve daha sonra 1254 H., 1838 M. senesinde memuriyetlere maaş tâyin olundugundan dolayı münavebe suretiyle tevcihat yapılmasına lüzum kalmamıştı.

«Bir harb vukuunda sadrazam serdar-ı ekremlikle İstanbul'dan sefere hareket ettiği zaman kendisine mensup hâcegân ile beraber

diğer bütün hâcegân anımla birlikte dairelerine ait olan mühim evrak ve defterlerle beraber giderlerdi. Bunların yerlerine İstanbul'da birer vekil ile münasip miktar kâtip bırakılırdı. Bu kalan daire müdürü kendi dairesinin rikâp memuru idi. Meselâ defterdar veya reis-ül-küttap ve baş muhasebeci, âmetçi sefere gittikleri vakit devlet merkezinde, bunların yerine vekil olarak tâyin edilen müdürlere rikâp defterdarı, rikâp reisi, rikâp baş muhasebecisi, rikâp âmetçisi denilirdi. Asilleri seferden dönünce bunların vazifeleri nihayet bulurdu.»

İkinci Mahmut zamanında yenilikler yapılır ve memuriyete mahsus rütbelere ihdas olunurken hâcegânlık rütbe sayılmış ve bunlara mahsus nişanla resmî günlerde giyecekleri elbise de tâyin olunmuştu. Bu suretle hâcegân-ı divan-ı hümayun tâbiri de tarihe karışmıştır.

HACEGÂN-I DIVAN-I HÜMAYUN HALİFELELERİ (خواجگان دیوان حلیفہ لاری) [Ida.] Devlet dairelerindeki yazı işlerinde çalışanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kalemlerde bunlardan başka şakirtler de vardı. Tanzimat'tan sonra bu unvanlar değişmiş, başkâtip, mümeyyiz, kâtip gibi tâbirler kullanılmıştır.

HACEGÂN-I DIVAN-I HÜMAYUN ŞAKİRTLERİ (خواجگان دیوان شاکر تری) [Ida.] Devlet dairelerindeki yazı işlerinde stajiyer sıfatıyla çalışanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tanzimat'tan sonra mülâzım denilmiştir.

HACEGÂN RÜTBESİ (خواجگان رتبہ سی) [Ida.] Eskiden mevcut rütbelere birinin adıdır. İlk zamanlarda bu rütbe memuriyetle alâkalı iken İkinci Mahmut zamanında yenilikler yapıldığı ve rütbelere ihdas olunduğu sırada hâcegânlık da müstakil bir rütbe itibar edilmiş ve buna mahsus nişanla resmî günlerde giyecekleri elbise tâyin olunmuştu.

Hâcegânlık ve kapıcıbaşı rütbelerini alanlar içinde ehliyetli kimselerin bulunduğu anlaşılmış üzerine hicri 1253 (1837) senesinde bu rütbelere imtihan edilmedikçe kimseye verilmemesi karar altına alınmıştır. Vak'anüvis Lütfi Efendi (Lütfi Tarihi, c. 5, s. 102) bunu kaydettikten sonra şu mülâfâyı yürütmüştür: «Kapıcıbaşı olacakların ahval ve etvarının tahkiki mümkündür. Çünkü kapıcıbaşı rütbesi madde-i malûmedir ki darp ve harbe muktedir olmak ve dirayet ve cesareti bulunmak ve umur-ı mülkiyede vüzerâ maiyetlerinde hüsn-i hizmeti sebkat etmek gibi şeylerden ibarettir. Bu ahvalın tahkik ve istiknaı kabildir. Feemmanın hâcegânlık rütbesinin vazifesi nedir? Yalnız güzelce rik'a yazısı yazmak ve oldukça mera-

minı kaleme ifadeye muktedir olmaktan ibaret ise bu vasıf ile mevşuf kalemlerde ve şurada burada ne kadar eli kalem tutan kâtip bulunur ise hepsinin hacelik (hocalık) rütbesi ile begâm edilmesi lâzım gelir. Halbuki bu rütbenin vazifesi yalnız kalem işi değildir. Çünkü fil'asıl bir âdeme hacelik (hocalık) rütbesi verildiğinin ertesi günü o âdemi reis ki hariciye nazırı ve kethüda ki dâhiliye nazırı ve defterdar ki maliye nazırı ederlerdi. Demek ki vükelâlık vazifesine varıncıya kadar hâcegândan olacak kimsede birçok fezail bulunması lâzım imiş. Bu fezailin mümeyyizi icab-i hal ve maslahat ve iktizay-i tavr ve harekettir. Bunun programı kıdem ve hüsn-i hizmet ve istikamet ve dirayet ve usul-i dâhiliye ve hariciye ve tabayi-i memalik ve tebaaya vukuf ve ittıla gibi derslerden mürekktir.»

Tanzimat'tan sonra ehemmiyetini kaybetmiş, yalnız küçük bir rütbe olarak kalmıştır.

HACER VE ŞECER MAKULESİ (حجر و شجر) [Hal.] Mecaz yoluyla yüksek bir mevki sahibi olup da ağzını açıp konuşmıyan, işe yarayan yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça hacir taş, şecer de ağaç demektir. Taştan ağaçtan adam demektir.

HACET PENCERESİ (حاجت پنجرہ سی) [Hal.] Peygamber veya evliya türbelerinde sandukanın haricindeki bir yerden dua etmek üzere duvara açılmış küçük pencere veya delik yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hacet; istenilen şey demektir. Arzusunun husuli için manevi yardım isteyenler oradan dua ettiklerinden bu tâbir meydana gelmiştir.

HACI (حاجی) [Fık.] Şer'i menasike ittiba' ile zamanında Mekke'ye gidip İslâm farızasını ifa eyleyenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Asya'nın bütün dinlerinde, Akdeniz sahillerinin bütün eski medeniyet merkezlerinde, bu dinî farızaya riayet edildiği görülmüyor. Bu dinlerin hac hakkındaki en esaslı telâkkisi, ulûhiyetin muayyen bir yerde tecelli ettiği, yahut o muayyen yerde tesirini her yerden fazla tezahür ettirdiğidir. Bu yerleri ziyaret edenler ya ulûhiyeti tazim, yahut onun yardımını temin maksadını istihdaf ederlerdi.

Bu çeşit hacların en eski yerlerinden biri Hindistan'dır. Binlerce, yüzbinlerce Hindu Ganj nehrine giderek nehrin üzerindeki mukaddes Benares mâbedini ziyaret eder, nehrin sularında yıkanarak günahlarından temizlenirler.

Budha'ların da birçok hac merkezleri vardır. Suriye'nin Hiyeopolis'teki Aratagatis mâbedi bir hac merkezi idi.

Fenike'de Astarte mâbedi de aynı mahiyeti haizdi. Eski Mısır'ın hemen her şehrinde bir hac merkezi vardı. Beni İsrail (İsrail oğulları) Morya dağına hac ederlerdi.

Bu âdet Yunanlılar arasında da vardı. Apollon'un Delfi'deki, Zeus'un Dodana'daki mâbedi birer hac merkezi idi.

Hristiyanların hac merkezleri sayılamıyacak kadar çoktur. Kudüs bunların başında gelir.

Fakat bu müesseseye en büyük kıymeti veren din müslümanlıktır. İslâm dininin temeli olan beş farızın sonuncusu hacdır.

Değerli âlim Kâmil Miras «Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercümesi»'nde (Cilt 6, sayfa 4) «Hac» ve «Hacı» için şu izahatı veriyor: «(حج=Hac) lûgaten kasıt mânâsıdır. Her sene İslâm afakından binlerce insan, Beytullah'a teveccüh edip geldikleri için bu hususi ziyarete hac denilmiştir. İslâm dininin mebnasından olan beş rükünden bu dinî rükûn ifa ve zaman-ı mahsusunda Kâbe-i Muazzama'yı keyfiyet-i mahsusa ile ziyaret eden kimseye (Hâcc) denilir. Cem'i Huccadır. Lisanımızda Beytullahı ziyaret eden kimseye (Hacı) demek mütearef olup bu da Arabiyy-i fasih ve istimali sahibittir. Çünkü ya ile hacının aslı «Hâcie» olup cim yaya tebdil edilmiştir. Muzaaf harfin yaya tebdili, beynelarap şayıdır. Ha'nın kesriyle (hie) de hac mânâsından isimdir. (ه) على الناس حج البيت من استطاع إليه سبيلا Hac yoluna gücü yeten kimselerin Beytullahı ziyaret etmesi insanlar üzerinde Allahın elbette vacip bir hakkıdır) kavli-i şerifindeki hicci, Hamza, Kisaf ve Hafs rivayetlerine göre Asım (Rahimehul-lah) keş ile kiraet etmişlerdir. Diğer kiraet-i seb'a sahipleri feth ile okumuşlardır. Beyzavî tefsirinde keş ile hic, Necid lûgati olduğunu bildiriyor.

«Lûgat kitaplarının çoğunda hac, mutlak olarak kasıt mânâsındadır, deniliyor. Haccın bu mutlak istimaline bakarak Fazıl Cemalüddin-i Zeylâf'de hac, mutlak kasıttır, demiştir. Fakat muhakkik İbn-i Hümmam eimme-i lûgatten (İbn-i Sikit Yakup bin İshak) dan naklederek hacın mutlak kasıt mânâsına olmayıp belki büyük ve şayan-ı tazim ve ihtiram bir şeye kasıt ve teveccüh olduğunu bildiriyor. Seyyid-i Şerif'de Târifatında bu suretle tarif etmiştir. İhtiyarda da kasıt mânâsı takyit edilmiştir.»

Haccın lûgat mânâsı kasıt olmakla beraber «âkin mutlak kasıt değil, büyük ve ehemmiyetli bir şeye kasıt» olduğunu da ilâve eden büyük âlim rahmetli Elmalılı Hamdi Yazır Türkçe tefsirde Hac âyetini izah ederken (cilt 1, Sayfa 704 ve müteakip) bunun için şu tafsilâtı veriyor:

«Şer'an: Zaman-ı mahsusunda mekân-ı mahsusa bir ziyaret-i mahsusudur ki hac niyetiyle mekân ve zaman-ı mahsusunda ihrama girip Arefat'ta vakfe, badehu kâbeyi tavaf ve ziyaretten ibaret ef'âl-i mahsusadır. İhram, vakfe, tavaf bu üç fiil gerek farz ve gerek nafile haccın farzlarıdır. İhram şart, vakfe ve tavaf da rükündür. Mekân ve zaman-ı mahsus dahi şartın şartları olan şurut cümlesindendir. Bu suretle haccın şartları erkânı ve bunlardan başka vacibâtı, sünnetleri, müstahabları vardır.

«Şöyle ki:

«Erkânı: Vakfe ve tavaftır.

Şartları:

«Şart-ı Sihhat: İslâm, niyet ile ihram, mekân ve zaman-ı mahsustur. Eşhür-i hactan evvel hiç biri sahih olmaz.

«Şart-ı Vücup: Bu da ikidir. Birincisi nefsi-i vücubun şartıdır ki İslâm, hürriyet, akıl, bülûğ, istitaa, vakit, dar-ı islâmda bulunmak veya dar-ı harbe ise haccın faraziyyetini bilmiş olmaktır. İkincisi de vücub-u edanın şartıdır ki sihat-i beden, mevani-i hissiyye bulunmama, emn-i tarik ve kadın hakkında iddet beklemek olmamak, zevci veya mahremi beraber bulunmaktır.

«Vacipleri: 1 - İhramı mikattan veya mahzur melhuz değilse daha evveliden yapmak. 2 - Arefatta vakfeyi guruba kadar temdit etmek. 3 - Müzdelife'de dahi vakfe yapmak. 4 - Safa ile Merve arasında yedi şavt sayetmek. 5 - Sa'y-ı muteddünbihi bir tavaftan sonra yapmak. 6 - Mevki-i mahsusunda taş atmak. 7 - Halk veya taksir yani başını kazıtmak veya kırtırmak. 8 - Afaki olanlar için tavaf-ı sadır denilen veda tavafı yapmak. 9 - Tavafa Hacer-i Esvet'den bağlamak. 10 - Tavafı sağdan yapmak. 11 - Özü yoksa tavafta yürümek. 12 - Tavafta hadesi asgar ve ekberden taharet üzere bulunmak. 13 - Setr-i avret. 14 - Tavafın yedi şavtından üçü ki dördü farzdır. 15 - Say Safa'dan bağlamak. 16 - Kârın veya mütemetti olanlar için kurban kesmek. 17 - Her yedi tavafta iki rek'at namaz kılmak. 18 - Remy ile halk beyninde tertibe riayet etmek. 19 - Yevm-i nahirde kurban kesmek. 20 - Halkı mekânında ve zamanında yapmak. 21 - Tavaf-ı ziyareti eyyam-ı nahirde yapmak ki bu vecibelerden biri terk olunursa dem lâzım gelir.

«Sünnetleri: Tavaf-ı kudum yani Mekke'ye girince Kâbe'yi tavaf etmek, tavaf-ı kudumda veya tavaf-ı farzda «tremel» yani tavafın üç şavtında «devrinde» harb meydanında mübarezeye çıkmış pehlivan gibi omuzlarını titreterek yürümek - Safa ile Merve arasında «Mileyne-i ah-

dareyn» beyninde derenin içinde koşmak - eyyam-ı mahsusasında geceleyin (Mina) da yatmak - (Mina) dan Arefata güneş doğduktan sonra, Müzdelife'den (Mina) ya da güneş doğmadan evvel hareket etmek - ve bunlardan maada daha birtakım hususât ki müstehabat ve âdabı ile beraber tafsilâtı Kütüb-i fikhîye'dedir.

«Haccın memnuatı: da iki nevidir. Birisi şahsın kendisinde yapmaktan memnu olduğu şeylerdir ki cima' - saç ve kıl izale etmek - tırnak kesmek - koku sürünmek - başını ve yüzünü örtmek, dikişli bir şey giymektir. Diğer, bağkasına yapmaktan memnu bulunduğu şeylerdir ki: Bağkasını traşetmek - gerek harem ve gerek hilde saye taarruz etmektir. İhramdan çıkınca çaya kadar bunların hiçbirini yapılmaz, yapılsa ceza lâzım gelir. Gerçi Haremın ağacını kesmek dahi memnu ise de bu memnuiyet hacc ve ihrama mahsus değildir. Mezheb-i Şafii'de Safa ile Merve arasında say ve bir kavilde halk ve taksir dahi haccın farzlarından ve hattâ erkânındandır.

«Haccın sebep-i şer'isi Beytullah'tır. Zira Hac ona muzaf olur da «Hicceülbeyt» denilir. Beyt ise bir ve gayr-ı mütekerrir olduğundan hac Müslümana ömründe bir kere fevren yani ilk imkân senesinde farz olur. Terazi tarikiyle farz olup tâcil-i efdal olduğu da rivayet edilmiştir. Bu âyetlerin nâzil olduğu Ömre-i Kaza senesinde Aleyhissalâtu vesselâm Efendimiz zilkade'de omre suretiyle Kâbe'yi ziyaret etmiş ve bir sene evvel bu veçhile kaza ettikten sonra bervec-i müsaleha üç günden ziyade Mekke'de kalamıyacaklarından kâbelhac avdet buyurmuşlardı. Ertesi sekizinci sene-i hicriyede Hüdeybiyye müsalehasının müşrikler tarafından nakzına mebnî-ramazan-ı şerifte hareket edilmiş ve ramazanın aşr-ı ahırında Mekke fetholunmuş ve şevval içinde Huneyn muharebesi ve Taif muhasarası yapılmış ve Resulullah yine bir omre yaparak hac vaktinden evvel Medine'ye avdet buyurmuş ve o sene Mekke'de vali bırakılan Attab İbn-i Üseyd Arap âdeti veçhile nasa hac ettirmiş idi. Daha ertesi dokuzuncu sene-i hicriyede Hazret-i Ebu Bekir-is-Sıddık taraf-ı risaletten emir-i hac tâyin buyurulup ilk olarak bu sene hacc-ı İslâmî eda edilmiş ve badema beyt-i şerifin uryan olarak tavaf edilmemesi ve müşriklere hac yaptırılmaması ilân olunmuş ve nihayet onuncu sene-i hicriyede bizzat Resulullah ilk ve son olarak haccı eda etmiş ve hac menasikini tamamen talim buyurmuştur ki bu seneye Haccetülveda denilmiş ve ertesi sene Peygamberin vefatı vuku bul-

muştur. Binaenaleyh Resulullah'ın yaptığı bu son haccın farzın edası için olduğunda şüpheli yok ise de evvelkilerin farzolduğu sabit değildir. İsbu «والمحج والمعتمر» emri aslı haccın farziyyetini kat'iyyen ifade etmeyip başlanmış olan herhangi bir hac ve omrenin vücub-ı itmamını ifade eylediğine nazaran hac bilâhara «وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنْ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا» nassıyla farz kılınmış ve taraf-ı Peygamberiden de ilk imkân senesinde fevren icra buyrulmuştur. Mafih haccın daha evvel bu ayetlerle Ömre-i kaza senesinde farz kılınmış olması melhuz ve bu takdirde taraf-ı nebeviden edası terahi suretiyle olmak da muhtemel bulunduğundan farziyyet-i haccın fevri veya gayr-ı fevri olması beyn-el-eimme muhtelifün fihtir. Ve imam-ı Âzam'dan da iki rivayet vardır. Birini İmam-ı Ebu Yusuf, diğerini İmam-ı Muhammed ihtiyar etmiştir. Eshab-ı Ebu Yusuf rivayeti olan fevridir. İmam-ı Malik'ten muhtar rivayet de budur. İmam-ı Şafii'den muhtar rivayet de İmam-ı Muhammed gibi terahidir.

«Haccın hikmetine gelince: Bunun dinî ve dünyevî menafi-i kesireyi mutazammın olduğu her türlü şüpheden varestedir. Ezcümle emri kiblede beyan olunan «إِنَّمَا تَكُونُوا بِلَا بَيْتٍ بِكُمْ» mazmun-i celilindeki tevhid-i içtimaiyi fiilen tecelli ettirecek olan en büyük ve en şamil bir şiar-ı taabbüddür ki bunun gümülünün vüs'atini küre-i arz üzerinde hiçbir mekânda bulmak kabil değildir. Zira Kâbe-i Muazzama kadar kutsiyeti kadim hiçbir mâbed-i tevhit yoktur. Kâbe'nin İbrahim'in milletine alâkası bütün edyan-ı semaviyece müsellem ve hattâ Hazret-i Âdem'e kadadr intihası da mervidir. Mekkenin hürmeti, ta hilkat-ı arz ile kaimdir. Hacc-ı Kâbe, beşeriyeti bütün uruk-ı esasiyesinden birleştirmeye saik ve müsait olduğu halde ondan sonra muhdes olan meabid ve mevaki binnisbe hususiyetlerinden dolayı böyle tevhid-i külle salih değildir. Hattâ bizzat kabri-nebevî türabı Kâbe'den efdal olduğu halde Kâbe için mevcut olan devai ve hasais-i hac bunda bile tasavvur olunamaz. Hâsılı indallah haccı elyak olan kible-i vahdet herhalde «Beyt-i atik» olduğunda hiç şüpheli yoktur. Bundan başka Kâbe arıyanlar tevhide değil, şirk ve tefrika çalışmış olurlar. Sonra hac bir cihetten salât gibi bedenî, diğer cihetten zekât gibi malî haysiyetleri haiz bir ibadet-i camiadır. Ve aynı zamanda manay-ı cihadı da mutazammındır. Nitekim bir hadis-i şerifte varid olduğuna göre «Hac bir cihaddır. Omre tetavvudur ve yine bu münasebetledir ki burada mesail-i hac, evamir-i cihad ile beraber nazil olmuştur.»

Haccın «hacc ı ifrad», «hacc-ı temettu», «hacc-ı kıran» gibi muhtelif nevileriyle diğer tafsilâtı için fıkıh kitaplarına ve o meydana Türkçe kıymetli bir eser olan Hacı Zihni efendi merhum'un «Nimetül-İslâm»ın «Kitab ül-Hac» adlı eserine müracaat edilmelidir.

*Can ü dil gûyuna revan olsun
Hacı hacığı Mekke'de bulsun
Nev'i*

*Ummid-i vefa eyleme her şahs-ı degalde
Çok hacıların çıktı hacı zir-i begalde
Ziya Paşa*

HACI BAYRAMI (حاجی بارامی) [Hal.] Haccın dönenleri tebrik için yapılan toplantı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «Hacı tehniyesi» de denilir.

HACI LOKUMU (حاجی لقوی) [San.] Hacı tehniyesinde şerbetle beraber misefirlere ikram edilen lokumun adıdır. Şekerciler tarafından ısmarlama suretiyle yapılan bu lokum dört köşe ve ufaktır.

HACI OĞLU PAZARCIĞI (حاجی اوغلو) [Coğ.] Varna'da bir kaza merkezinin adı idi.

HACI OLMAK (حاجی ارمق) [Hal.] Mecaz yoluyla denize düşüp veya su dolu bir çukura basıp ıslanmak; ihtilâm olmak, sevdiğine kavuşmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HACI TEHNIYFSİ (حاجی تهنيه سی) [Hal.] Haccın dönenleri tebrik için yapılan toplantı hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «Hacı Bayramı» da denir. Tehniye Arapça tebrik demektir.

HACI YATMAZ (حاجی ياتماز) [Hal.] Mecaz yoluyla hilekâr, denses yerinde kullanılır bir tâbirdir.

*Hasma basılsa da yine kalkar gayyur olan
Bak Hacı Yatmaz ettiği merdane gayrete
Sabit*

HÂCİM SULTAN MAKAMI (حاجم سلطان مقامی) [Sof.] Bektaşî tâbirlerindendir. «Meydan» da bulunan makamlardan bir makamıdır. Buna «meydan taşı» da denilirdi. Burada da, diğer makamlarda olduğu gibi, niyaz olunurdu. Nasip alan talip rehberinin delâletiyle buraya geldiği zaman bu makamı rehber kendisine göyle tarif ederdi: «Buna meydan taşı derler. Hazret-i Pir Efendimizin meydan cellâdı deyu nâsıp buyurdıkları elinde kudret kâhiyle duran Hâcım Sultan'ın makamıdır. Bunda terbi-

yesiz, edepsiz, erkânsız olanları ve yalancılık ve yolsuzluk edenleri terbiye edip yola gelinecek makamdır, bu makamda terbiye ederler.»

HAD (حاد) [Mus.] Telli sazlardaki tellerden birinin adıdır. Udun beşinci teli bu ismi taşır.

HADAİK-İ HASSA (حدائق خاصه) [Sar.] Saray bahçeleri yerinde kullanılır bir tâbirdir. Saray bahçeleri biri saray içinde, diğeri saray dışında olmak üzere iki kısımdı. Saray içindeki bahçe ve bostan işleriyle meşgul olanlara «Has bahçe bostancıları» saray dışındakilere «Hassa Bostancıları» adı verilirdi. Saray dışı bahçe ve bostanların başlıcaları şunlardı: Kadıköy bağı, Davud Paşa Bahçesi, Beşiktaş bahçesi, İskender Çelebi bahçesi, Dolma Bahçe, Arnavutköyü, Bebek, Mirgün, Kalender, Büyükdere, Tokat, Sultaniye, Paşabahçesi, Çubuklu, Kandilli, İstavroz, Üsküdar, Ayazma, Salacak, Haydarpaşa, Fenerbahçe, Florya, Halkalı, Topçular, Vidos, Alibeyköyü, Kâğıthane, Karaağaç, Hasköy bahçeleri ve daha birçok bahçe ve bostanlar.

Has Bahçe bostancıları yirmi bölüktü. Onaltıncı asır sonlarına doğru mevcutları 641 di. Hassa bostancıları ise «Usta» adı verilen başlarının nezareti altında ve ayrı ayrı cemaat halindeydiler. Her cemaat yerine ve işine göre onbeş ile yüz kişi arasında idi.

HADDEDEN GEÇİRMEK (حده دن گيرمك) [Hal.] Mecaz yoluyla dikkatle araştırmak, tetkik ve tefehhus etmek, incelemek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

*Haddeden geçmiş nezaket yal u bal olmuş sana
Mey süzölmüş şişeden ruhsar-ı âl olmuş sana
Nedim*

HADDEHANE (حدده خانه) [Mek.] Çarkçı Ameliyat Mektebine ilk verilen addır. Hadde; madenleri ince safiha ve tel haline getirmek için kullanılan makinenin adıdır.

«Deniz Okulumuz» adlı eserde «Sayfa 39» bunun için şu malûmat vardır:

«Yelken gemilerinin bakırla kaplanmasını en evvel İngilizler yaptılar. Sonra Fransızlar kabul ettiler. Birinci Abdulhamit zamanında Cezair'li Hasan Paşa'nın delâletiyle getirilen Fransız mühendislerinin tavsiyesiyle Türk Harb gemileri de birer birer bakırla kaplanmaya başlandı. İkinci Mahmud devrinde bakır levha yapmak için hadde makinesi getirildi. Evvelce bu iş elle yapılırdı. Bu suretle Haddehane fabrikası kuruldu. Abdülâziz devrinde fabrikalar çoğalınca bunlara işçi ve usta yetiştir-

mek üzere Haddehane=Çarkçı Ameliyat Mektebi açıldı. Haddehane fabrikaları yanında olduğu için Haddehane denilirdi. Bu mektebe girenler gündüzleri fabrikalarda çalışırlar, geceleri bir veya iki nazari ders görürlerdi. Meşrutiyet'in ilânından sonra deniz kadrosunun daralması üzerine mektebe yeni talebe alınmayıp her sene birer sınıf azaltılarak mekteb nihayet lagvedildi.»

HADDEHANE FABRİKASI (حدده خانه) [San.] Madenleri ince levha ve tel haline getiren imalâthanelere verilen addır. İlk Haddehane fabrikası yelkenli harb gemilerinin bakırla kaplanması maksadıyla getirilen Fransız mühendislerinin tavsiyesiyle ikinci Mahmut devrinde kurulmuştur. Abdülâziz devrinde fabrikalar çoğalınca bunlara işçi ve usta yetiştirmek üzere «Haddehane» adlı Çarkçı Ameliyat Mektebi açılmıştı. Mektep 1908 temmuz inkılabından sonra kapanmıştır.

HADDEN KATİL (حد د قتل) [Hal.] Memlekette fesat çıkarmaya çalışan bir şahsın emri ululemr ile (siyaseten) katli yerinde kullanılır bir tâbirdir. Yolkesen veya cürüm âleti kullanmaksızın dövmek suretiyle onun bunun ölümüne sebebiyet verip duran şahıslar hakkındaki katil bu kabildendir.

HADDE PUTASI (حد د پوتہ سی) [Ok.] Puta adı verilen iki türlü okun bir nev'inin adıdır. Ötekinin adı yalnız «Put» idi. Hadde putası putadan dirhemsiz ve yelekleri de kısa ve ensizdi. Yelekleri kartal ve kuğu kanadlarındandı. Boyu azmayış uzuluğunda olduğu halde ondan farkı dirhemle yeleği cihetindendi. Hadde putası dirhemde noksandı.

HADD-İ BULUG (حد بلوغ) [Fik.] Küçüklük halinin zail olması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Erkek'te ihtilâm ve ihbâl yani gebelerek, kadın'da hayz ve habıl yani gebe kalmak ile sabit olur.

HADD-İ KAZF (حد قذف) [Fik.] Bir muhsin veya muhsineye zina isnat eden şahıs hakkındaki ukubet yerinde kullanılır bir tâbirdir. Miktarı hadd-ı şûrb gibidir. Muhsin; müslim, mükellef, hür, afif kimse demektir.

HADD-İ SEKR (حد سكر) [Fik.] Hamirden (şarap) başka içkilerden birinin içilmesinden mütevellit sarhoşluktan dolayı icabeden ukubet yerinde kullanılır bir tâbirdir. Miktarı hadd-ı şûrb gibidir.

HADD-İ SİRKAT (حد سرقت) [Fik.] Çalmaktan dolayı uzvun kesilmesi suretiyle tatbik

olunan ceza yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sirkat; çalmak demektir.

HADD-İ ŞER'İ (حد شرعی) [Fik.] Cenab-ı Hakkın vacip kıldığı ukubet-i mukaddere mânasına gelir bir tâbirdir. Ukubet; ceza demektir. Cem'i ukubat gelir. Hadd; sınır demektir. Cem'i huduttur. Hadd irtikâp olunan fiile göre değiştiği gibi o adı da alır. Hadd-ı sirkat, hadd-ı zina, hadd-ı kat'-ı tarik gibi.

HADD-İ ŞÜRB (حد شرب) [Fik.] Az veya çok miktarda hamr (şarap) içilmesinden dolayı icabeden ukubet yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hür ve hürre hakkında seksen, köle hakkında kırk celdedir. Celde; kamış ile vurmaktır demektir.

HADD-İ ZINA (حد زنا) [Fik.] Vaki ve sabit olan zinadan dolayı tatbik olunan ceza yerinde kullanılır bir tâbirdir. Zina; meşru olmayan birleşmedir. Mürtekinin bekâr veya evli olduğuna göre celd veya recm suretiyle tatbik olunur.

HADEME (خدمه) [Ida.] Hizmet edici, hizmetkâr yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça aynı mânaya gelen hâdim'in cem'idir. Hade-me-i hassa, hademe-i cevami suretinde cem olarak kullanıldığı gibi filân daire hademesidir şeklinde müfret olarak da istimal olunurdu.

HADEME-İ BÂB-İ ÂSAFİ (خدمه باب آصفی) [Ida.] Divan-ı Hümayun işlerinin Bâb-ı Âliye intikalinden sonra orada vazife alan haecgân-dan kethüda-yı sadr-ı âlî reis-ül kütta, büyük, küçük tezkirecilerle beylikçi, mektupçu, teşrifatçı, kethüda bey kâtibi, çavuşlar kâtibi ve gedikli kâtibi olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «hadem-i bâb-âli» de denilirdi. Tanzimattan sonra bu tâbir kullanılmazdı.

HADEME-İ HÜMAYÜN (خدمه هياون) [Sar.] Saray hizmetinde bulunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu tâbirin hangi tarihten itibaren kullanılmaya başlandığını ve hangi hizmet sahiplerini içine aldığını, elimizde vesika olmadığı için, kat'iyetle bilmiyorsak da bazı kârinelerle bunun Tanzimat'dan sonra meydana gelmiş olduğunu bir ihtimal olarak ileri sürebiliriz. Yeniçeri Ocak'ının kaldırılmasından sonra Padişahların debdebe ve daratını az çok muhafaza için böyle bir teşkilât vücade getirilmiş ve Avrupa ile başlayan sıkı temas neticesinde garp saraylarına uyulmak ihtiyacıyla genişleyip 1908 Temmuz İnkılabından sonra meydana gelen 31 mart 1325 (1909) ihtilâli

üzerine hâl' edilen İkinci Abdülhamit'den yadikâr kalan bu teşkilât yeni saray ihtiyacına göre tâdile uğratılarak Osmanlı Saltanatı'nın sonuna kadar azçok değişikliklerle devam etmiştir.

Sultan Reşad'ın cülûsu üzerine başkâtıplıkla saraya alınan ve bu işle yakından meşgûl olan Halit Ziya Uşaklıgil hâtıralarında (Saray ve ötesi, C. I. S. 163 ve müteâkip) şu tafsilâtı veriyor:

«Saray teşkilâtı için pek lâzım, fakat hazine-i hassa için pek ağır bir yük olan müesseselerden biri Muzika-i hümayun ve hademe-i hümayun diye yâdedilen ayrı ayrı iki kısımdan mürekkep olmakla beraber aynı kışlada, aynı sakf altında ve birbirine mümasil şartlarla öteden beri mevcut olan heyetlerdi. Bunların geçmiş zamanlarda nasıl terekkep ettiklerine, esefle kaydetmelidir ki bizde tarih bu neviden tafsilâtı zaptetmemek ihmâlinde bulunduğundan, vâkıf değiliz. Fakat Meşrutiyet sarayı toğekkül ederken gördük ki, biraz da Abdülmecit idaresine müteallik rivayetlerle biliniyordu. Abdülmecit'den başlayarak Abdülâziz zamanında daha geniş bir mikyasa varan bu müesseseye Abdülhamit devrinde artık büsbütün çıkırından çıkmış ve Sultan Reşad'a taşınmayacak bir siklette intikal etmişti. Mamafih bunu taşımak lâzımdı. Nihayet bunları bir tasfiye ameliyesinden geçirip makul ve müesses bir kaideye ve muvafık şekle soktuktan sonra taşımak mümkün oldu. Zaten saltanat sarayının zaruzi icaplarından olarak bu neticeye vâsıl olmak da mutlaka lâzımdı.

«Nasıl imkân bulundu? Bu, gayet basitti. Muzika ve hademe-i hümayun erkân ve efradı kâffeten pašalıktan başlayarak ine ine en küçük rütbelere kadar askeri mertebe sahipleri ve bu itibarla cihet-i askeriye ile alakadardı. Bu alâka para hususunda Hazine-i hassayı çok ağır masarıftan kurtarmamakla beraber netice itibarıyla Harbiye Nezareti'nin bu tasfiye ve irtibat zemininde bir tesviye sureti aramasına kifayet eden bir sebep aldı. O zaman icabatına uygun seri kararlar almaktaki himmetine, askerliğe taallükundan dolayı müzakere ve istişareye salâhiyet sahibi olan yaverler heyetinin dirayet ve kabiliyeti de inzımm edince bu zor zannedilen mesele kolay halledilebildi.

«Harbiye nezaretiyle pek muvafık bir suret bulundu. Bunu anlayabilmek için o müesseselerin Abdülhamit'in olinde ne hale geldiğini bilmek icabeder.

«Memleketin kesesinden, o biçare fakir keseden mürüvvet ve ihsan dağıtan bu padişah eğer boş keseden rütbe ve nişan dağıtarak ni-

ce müstekreh hislerle şişkin göğüslere çeşit çeşit nişanlar, hattâ murassalarından, takmiya, muhtekir sarraflara, mürtekip mütezimlere kadar hattâ bâlâ rütbesi vermeye kâfi bir siyaset tedbiri nazariyle bakmadıkça şuna buna Şuray-ı Devlet'de, Cemiyet-i Rüşumiye'de, Meclis-i Maliye'de, Maarif Meclis'inde, Devair aklamında ve bunların arasında tercihan istişare odasında bir sandalye bahşederdi. Sandalye derken bunun lâfz-ı murad olan bir nesne olduğunu unutmamalı. Hiç bir zaman oralarda ismen mevcut olanların dörtde birine kifayet edecek kadar sandalye yoktu, yoktu amma senede altı defa olsun, yahut yolunu bulan için daha fazla, maaş vardı. Bunlardan sonra kendi elinin altında saraya müteallik muhtelif ocaklar vardı ve bunların arasında da Enderun-u Hümayunla muzika ve hademe vardı. Kendisinin atfetine müracaat olundukça hiçbir hesaba uymayan semahatla, daha doğrusu reddetmekten ürken bir vehimle tervic-i matlap imkânını arayan bu adam için o iki müessesenin kapıları daima açıktı.

«Hele Muzika ve Hademe-i Hümayun kışlasının kapıları... Kimler yoktu? En evvel göze sanki muzıkada muallim olmak üzere celbedilen ve pašalıkla başlayarak türlü askeri rütbelerle oraya alınan musiki üstadları vardı.»

Değerli edip musiki muallimleriyle Muzika-i Hümayun hakkında tafsilât verdikten sonra izahatına şöyle devam ediyor:

«Harbiye Nezareti herşeyden evvel hizmetlerine lüzum olmaları silkip kalabalığı bir tarafa attı. Kalmasına cidden ihtiyaç olanları muzika ve hademe olarak iki kısma ayırdı. Askeri rütbeleri ilga ederek herkesin liyakatına, hukukuna göre sınıflar teşkil etti. Bunların maaş itibarıyla alâkalarını kendisine alıyordu. İlaşe ve kısmen ilbas vazifesini hazine-i hassaya bıraktı. O da ilaşe işinde yeni usulü, tabl dot teşkilâtını tatbik etti, ilbas meselesinde yaverlerden Sadullah Beyin zekâsı ve zevki sayesinde muzıkacılara üstü kırmızı, altı beyaz, hademeye üstü beyaz altı kırmızı birer alaylık kıyafetle gayr-i resmî birer münasip elbise yaptırıldı. Hele Hademe-i Hümayun için bu elbiseden başka yalnız büyük alaylara mahsus kalpakla birer beyaz tuğdan mürekkep bir serpuş yaptırıldı ki cidden pek güzel bir manzara teşkil ederdi.

«Hademe-i Hümayun ki ekseriyet üzere edib, halûk, güzide evsafa mütemayiz zevattan müteşekkildi, saray teşkilâtının en mühim bir unsuru idi. Küçük ve büyük alaylarda bağlice ihtişam esbabından olan Hedeme-i Hümayun'un

ziyafetlerde de, mabeyn sofralarında ve merdivenlerinde, şaşaalı, canlı bir ziynet levhası teşkil edişine şahit olan ecnebler ezümle yeni Hünkâr'ı ziyarete gelen Bulgar ve Sırp kırıralarıyla maiyetleri erkânı büyük bir tesir altında kalmışlardı.

«Hademe-i Hümayun bu vazifeden başka bizzat tarafından ihdas edilmiş olan bir usule tebean gündüzleri Hünkârın daire-i hususiyesine medhâl teşkil eden ve zülveçeyn denilen sofanın dış kapısında bir saat nöbet tutmak üzere Gümüşsuyu kışlasından Dolmabahçe'ye gelirler ve buraya, pek basit olan saraya, bir nebze tantana bahşetmiş olurlardı.

«Hademe arasında bir de alkışçılar tâbir edilen bir zümre vardır ki sırasına göre altı, sekiz, on kişiden terekkep ederek alaylarda tam Hünkâr'ın arabasının geçeceği bir yerde, halka halinde toplanırlar, ve gür sesle birşeyler söyliyerek alkışlarlardı.

«Gerek Muzika, gerek hademe o zaman sarayda pek müsait hâtıralar bırakmıştı. Bu da ancak bu müessesenin hal'den sonra iktisap ettiği şekle ve intizama medyun olan bir neticeydi.»

Hademe-i hümayun teşkilâtı Osmanlı Saltanatının sonuna kadar devam etmiş ve saltanatla birlikte tarihe karışmıştır.

HADEME-İ HÜMAYUN FERİKİ (خدمه ایون فریق) [Sar.] Saray hizmetinde bulunan Hademe-i Hümayun teşkilâtının ileri gelenlerinden feriklik rütbesinde bulunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hassaten İkinci Abdülhamit devrinde bir kışlayı dolduracak kadar arttırılan Hademe-i Hümayun'da her türlü askeri rütbeleri haiz erkân vardı. 1908 temmuz inkılabı ve Abdülhamit'in hal'i üzerine yeniden kurulan Meşrutiyet sarayı teşkilâtında askerlik çağında olanlar Harbiye Nezareti'nce askeri hizmetlere nakledilmiş, yaşları müsait olmıyanlar da tekaüde sevk edilmiştir. 31 mart 1325 (1909) ihtilâli üzerine yapılan yeni teşkilâtta diğer askeri erkân gibi Hademe-i Hümayun Ferikliği de tarihe karışmıştır.

HADEME-İ RİKÂB-İ HÜMAYUN-U HASSA (خدمه رکاب ایون حاسه) [Sar.] Padişahların atla bir yerden bir yere gittikleri sırada debdebelerini arttırmak maksadiyle maiyetlerinde bulundurdıkları adamlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu maksatla istihdam olunan solak, peyk ve bostancı hasekileri teşkilâtının 28 şevval 1244 (1829) senesinde kaldırılması üzerine yeniden kurulan bölüğe bu ad verilmiştir.

HADEME-İ VAKIF (خدمه وقف) [Vak.] Vakıf işlerinde hizmet der'uhde eylemiş olan-

lar hakkında kullanılır bir tâbirdir. İmam, hatip, müezzin, müteveli, bevvap gibi vazife sahipleri bunlardan sayılır.

HADENK (خداك) [Ok.] Kayın ağacından yapılan okun adıdır. Pigrev, puta gibi bu da harb oklarındandı. Okun ucunda büyük ve müsellesi bir demir vardı.

*Düşüp can korkusu sahralara bîm-i hadneginden
Eridi dehşetinden kâhler âb-ı revan âsâ
İzzet Molla*

*Deyse haşâk-i hakire nazar-ı terbiyeti
Kab-ı kavseyne olur kadr-ü meziyyette hadenk
Ziya Paşa*

HADİM (خادم) [Hal.] Erkekliği yok edilmiş olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlardan saraylarla büyüklerin konaklarında çalışanlara (Hadım ağası) denilirdi. Osmanlı saltanatında hadımlardan büyük mevkilere yükselenler olmuştur. Hattâ sadrazam olanlar bile vardır.

HADİM AĞASI (خادم آغاسی) [Sar.] Erkekliği yok edilmiş olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlara «Tavaşi» de denilirdi. Bu gibiler yabancı erkekler için mahrem sayılan hareme girip çıktıkları ve muhafaza ile beraber harem hizmetini de gördükleri için kendilerine «Harem ağası» adı verilir.

Çok eski zamanlardan beri tatbik olunan bu kötü âdete Osmanlıların hükümları oldukları zamanlarda da devam edildiği için zencilerden ibaret bu biçareler sarayla büyüklerin konaklarında kullanılmışlardır.

Ordinaryüs Profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı saraydaki harem ağalarından bahsederken (Osmanlı devrinin saray teşkilâtı, S. 172 ve müteâkip) bunlar için şu tafsilâtı veriyor:

«Tarih-i kadimde Şark'ta ve Roma'da ve orta çağlarda Abbasilerde, Memlük saraylarında gördüğümüz siyah hadım ağaları Osmanlılarda da vardı. Bunlar Harem-i Hümayun denilen saray dairesinin (kadınlar kısmının) hizmet ve muhafazasında bulunurlardı. Bundan dolayı kendilerine Harem ağası denilirdi. Bu hadımlar ekseriya Mısır valileri tarafından saraya takdim edilirdi. Bir aralık Vezir-i âzam İbşir Mustafa Paşa bu siyah hadım ağalarını saraydan uzaklaştırmak istediye de muvaffak olamamıştır. Üçüncü Ahmet zamanında Sadrazam Şehit Ali Paşa 1127 H. (1715 M.) senesinde badema Mısır ve havalisinde Hâbeşlerin iğdiş edilmemeleri hakkında mısır valisine bir hüküm göndermiş ise de biraz sonra vefatına mebnî hüküm tatbik edilememiştir.»

Hadım ağalığının Osmanlılara Bizanslılardan intikal etmiş olduğuna dair Avrupalı müellifler tarafından ileri sürülen mülahazaların yerinde olmadığını söyleyen değerli profesör Fuat Köprülü «Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri hakkında bazı mülahazalar başlıklı te.kik (Türk Hukuk ve İktisat tarihi mecmuası, birinci cilt, sayfa 208-211) şu tafsilâtı veriyor:

«İlk ve orta zamanlarda tavaşılığın intişarı hakkında burada malûmat vermek mevzuumuzdan hariçtir. Yalnız, Abbasi saraylarına birçok hususlarda örnek vazifesi gören Sasani saraylarında, tavaşilerin devlet hayatında mühim bir rol oynadıklarını biliyoruz. Harem hayatıyla alakadar olan bu an'ane, bilhassa Abbasilerden başlayarak, bütün İslâm - Türk saraylarında devam etti. Abbasi saraylarında siyah ve beyaz tavaşiler mebzuldü. Bilhassa siyah tavaşiler harem dairelerinde istihdam ediliyorlardı. Halife (Emin) zamanından itibaren bunlar çoğalmaya başlamışlardı. Abbasiler devrinde bu tavaşilerden bazılarının devlet işlerinde pek ziyade nâfiz olduklarını, büyük mevkilere geçtiklerini görüyoruz Mısır'da istiklâlini ilân eden (Kâfûr) siyah bir tavaşi idi. Sonra Fatımîler devrinde de tavaşilerin ehemmiyeti büyüktü. Hakîm Nasır Hüsrev «Üstadan, Üstadî» namı verilen bu beyaz ve siyah tavaşilerden bahsettiği gibi, muhtelif tarihî menbalarda da bunların ehemmiyeti hakkında malûmat vardır. Gaznevîler'de de tavaşilerin mevcudiyetini biliyoruz. Bunlardan meselâ Mesut'un Ağacı unvanlı tavaşi, sonra, Harzemşah Altuntaş'ın Şeker isimindeki tavaşisi malumdur. İşte bu sebepten, o devir müverrihi Beyhaki de sık sık zikredilen Hadıman-ı Harem-i Sultanî'nin hadımlar yani tavaşiler olduğu kuvvetle tahmin olunabilir. Bunun, Samanî'ler vasıtasıyla intikal eden bir Sasani an'anesi olduğu pek tabiidir. Abbasi ve Gaznevî'lerin birçok an'anelerine vâris olan Selçukîler'de ve Fatımî an'anelerine de vâris olan Eyyubîler'de tavaşilerin ehemmiyetini ve işlerinde bazılarının mühim mevkilere yükseldiğini ve devlet işlerinde ehemmiyet kazandığını görüyoruz: Salâheddin-i Eyyubî'nin veziri Karakuş bir tavaşi idi. Memlûkler zamanında bu hadımlara artık «tavaşi» adı verilmiye başlandığını biliyoruz ki, bu kelime, Arap müverrihlerinin ifadesi veçhile, Türkçeden alınmıştır. Mısır memlûk sultanları zamanında saraydaki tavaşilerin reisine «Zimamdar» unvanı veriliyordu: Sultanın harem işlerine, ailevi hususlara o nezaret ediyor, hariçten alınacak şeyleri o alıyor, hükümdar ailesine mensup prenses-

lerin yahut azat edilmiş cariyelerin evlenmesi hususunda sultandan doğrudan doğruya emir alıyordu. «Bâb-üs-sitâre» yani «perde kapısı» hizmetinde bulunan bütün tavaşiler onun emri altında idiler. İşte pek açık görülüyor ki memlûkler sarayındaki bu mühim memuriyet, sonradan Osmanlı saraylarında gördüğümüz «Dar-üs-saade ağası», «Kızlar ağası» vazifesine muadildir. Anadolu Selçukîlerinin saraylarında da tavaşilerin mevcudiyeti, pek kolaylıkla tahmin olunabilir; XIV. asırda Celayirler devrinde de tavaşiler arasında pek mühim mevkilere çıkarılmaları olmuştur.

«Osmanlı sarayında Birinci Bayezid devrinde her halde tavaşilerin mevcudiyeti tahmin olunabilir: V. asırda, devletin büyük mevkilerine kadar yükselen bazı tavaşiler dahi malûmdur. Yine bu asırda Kastamonu beyliğinde de vezirliğe kadar yükselmiş olan bir tavaşiyi biliyoruz. Ancak, ne XV inci, hattâ ne XVI inci asırda, harem hizmetindeki tavaşilerin devletin idare hayatı üzerinde müessir olduklarına dair tarihî membalarda hiçbir malûmat yoktur. Yalnız bu asrın sonunda, (982 hicride) kapı ağası Habeşi Mehmet ağasının, ilk defa, Dar-üs-saade ağası unvanını aldığını, ve ayrıca, haremeyn evkafına nezaret vazifesinin de uhdesine verildiğini biliyoruz. Saray kadınlarının elinde oynacak olan Üçüncü Murad devrinde Dar-üs saade ağalığının böyle büyük bir ehemmiyet kazanması gayet tabiidir. Şehzadelerin sarayda mahpus yaşamaları ve saltanata geçen şehzadelerin ancak eski müşahiplerine ve kadınlarına itimat ederek haremın devlet işlerine hâkim olması, haremın âmiri olan Dar-üs-saade ağasının ehemmiyetini arttırıyordu. O zamandan başlayarak, Türkiye'de Meşrutiyet ilânına kadar yetişen Dar-üs-saade ağaları arasında ekseriyetle meş'um büyük roller oynayanlar mevcuttur. Dar-üs-saade ağalığı memuriyetinin İstanbul'un fethinden sonra Bizans'tan alınmadığını kat'î surette anlamak için, şu yukarıki izahat kâfidir zannediyorum.»

Dar-üs-saade ağalığı, Osmanlılarda, ya Anadolu Selçukîleri'nin veya memlûkler'in yahut müstereken her ikisinin tesiri altında vücade gelmiştir: İstanbulun fethinden çok sonra tesis edilen bu büyük saray memuriyetinin gittikçe artan bir ehemmiyet kazanması, Bizans taklidi değil, harem nüfuzunun devlet işlerine gittikçe artmasından doğan zaruri bir neticedir. Eğer tavaşiler Osmanlılar'dan evvelki İslâm ve Türk devletlerinde bulunmayıp da İstanbul fethinden sonra ilk defa Osmanlılar tarafından istihdam edilmiş olsaydı, ancak o zaman Bizans tesiri mezûu bahis olabilirdi.

Harem-i Hümayuna ait işler İkinci Murad zamanından Üçüncü Murad'ın zamanına kadar Akagalar marifetiyle idare edilmiş iken sonraları bu vazife Zenci Hadım ağalarına tevdi olunmuş ve ilk defa Habeşi Mehmet Ağa Kızlarağası olmuştur.

Mehmet Ağa kızlar ağalığının fevkinde bir nüfuza malik olduğundan üçüncü Murad'dan aldığı bir irade üzerine 995 (1587) de Haremeyn Evkafı Nezareti vazifesini Bab-üs-saade ağasından alıdırıp uhdesine tevcih ettirmiş, bu suretle kızlar ağalarının Haremeyn Evkafı Nezaretini deruhde etmeleri bu tarihten sonra başlamıştır.

Zenci Hadım ağaları saraya ilk girdikleri sırada iptida kızlarağası huzuruna çıkarılır, sonra odabaşı ve baş kapı gulamı ağalara götürülerek ocak defterine yazdırıldıktan sonra kıdemli bir hadım ağasına el öptürüp onun terbiye ve himayesine verilir.

Baş kapı gulamı, valide baş ağalığı, baş müşahiplik, dar-üs-saade ağalığı hadım ağaları mesleğinde yüksek mansıplardandır.

HADİKAT-ÜL-ERVAH (حدیقة الارواح) [Sof.] Mevlevî tâbirlerindendir. Mevlânâ'nın türbesi haricinde ve dergâh dahilinde bulunan kabristana mevlevilerce verilen isimdir. Lûgat mânası ruhların bahçesi demektir.

HADİM-İ ME'KEL-İ MÜSAFİRİN VE FUKARA (خادم ماکل مسافیرین و فقرا) [Vak.] İmaretlerde misafirlerle fukaranın sofrâ hizmetlerini görenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu tâbir Fâtih'in imaret vakfiyesinde geçtiği gibi diğer vakfiyelerde de geçer. İmaretlerde Medrese talebesine hizmet edenler başka idi. Onlara da «Hâdim-i me'kel-i suhtegân» denilirdi.

HADİM-İ ME'KEL-İ SUHTEGÂN (خادم ماکل مسافیرین) [Vak.] İmaretlerde medrese talebesinin sofrâ hizmetlerini görenler hakkında kullanılan bir tâbirdir. Bu tâbir Fâtih'in imaret vakfiyesinde geçtiği gibi diğer vakfiyelerde de geçer. İmaretlerde misafirlerle fukaraya hizmet edenler başka idi. Onlara da «Hâdim-i me'kel-i misafirîn ve fukara» denilirdi.

HADİM-ÜL-FUKARA [Sof.] (خادم الفقرا) Şeyhlere unvan olarak verilen bir tâbirdir. Bu tâbir daha ziyade Mevlevî şeyhleri hakkında kullanılırdı. Fukaraya hizmet eden demektir. Şeyhler dervişlerin dünya ve âhiretlerinin memuriyetine çalıştıkları için bu hareketleri bir hizmet sayılırdı.

Halk arasında fukaraya bakanlar hakkında da bu tâbir kullanılırdı.

HADİM-ÜL-HAREMEYN-İŞ-ŞERİFEYN (خادم الحرمین الشریفین) [Ida.] Hilâfeti haiz olmaları hasebiyle Osmanlı padişahlarına verilen unvandır. Haremeyn; Mekke ile Medine'ye denilir. Müslümanların bu iki şehre hürmet-i mahsusaları sebebiyle ve daha ziyade tâzim kasdıyla, şerif sıfatını da ilâve ederek (Haremeyn-iş-şerifeyn) denilmiştir. Haremeyn'in hâdimi mânasına gelen bu tâbir ise ilk evvel Yavvz Sultan Selim hakkında kullanılmış, ondan sonra padişahlar hakkında istimal olunmuştur. Sultan Selim (Halep) i fethettiği haftanın ilk cuma namazını Melik Zâhir camiinde eda ederken Hatip hutbede (Malik-ül haremeyn-iş-şerifeyn) suretinde adını anar anmaz Yavvz derhal yerinden kalkarak «Haremeyn'in maliki olmak ne haddimdir. Ben haremeyn'in hizmetkârı olmakla iftihar ederim» demek suretiyle tevazu eseri göstermiş ve bu tâbir ondan sonra hutbelerde o suretle zikrolunmuştur. Resmî muharreratta kullanılan bu unvan ile para da basılmıştır. «Hâdim ül Haremeyn-iş-şerifeyn» ibaresini taşıyan ilk sikke (Halle) de darbolunmuştur.

Bu şehriyar değil miydi hâdim-ül Haremeyn Muta-i cümle-i akvam iken o zi kudret Abdülhak Hâmid

HADİS (حدث) [Fik.] Hazret-i Peygamberin kavî ve fiili yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kavî Kur'an olmayarak söyledikleri sözler, fiil ise zat-ı risaletpenahilerinden sadır olan işlerdir. Arapça bir kelime olan hadisün lûgat mânası haber, söz, yeni, tazedir. Hadisin cem'i şaz olarak «ehadis» gelir.

Başlı başına bir ilim olan hadis ilmi Resul-üll-âhın akval ve e'âlini bildiren ilimdir. Buna «ilm-i rivayet», «ilm-i ihbar», «ilm-i âsar» namını verdikleri de vardır. Hadis ilminin mevzuu Resul-ül-la-hın sözleri, hareketleri, halleridir. Gayesi ise dünya ve âhirette saadete nail olmaktır.

Hadis ilmi «İlm-i rivayet-ül-hadis» ve «İlm-i dirayet-ül hadis» namı ile iki kısma ayrılmaktadır.

Hadisler Kur'an gibi ilk zamanlarda yazılıp zapt edilmemiş, hafızalara alınmakla iktifa edilmiştir. Sonraları hâsıl olan zaruret üzerine hadisler büyük bir dikkat ve itina ile toplanarak kitap haline getirilmiştir. İlk hadis kitabını vücuda getiren zat hakkında ihtilâf vardır. Abdülmelik bin Cürey'e, bir takımları Malik ibn-i Enes, bazıları da Rebi' olduğunu söylemişlerdir.

Hadise dair yazılan kitaplar pek çoktur. Bunların en meşhur ve makbul olanları Kütüb-i

sitte ve Sihah-ı sitte denilen Buhari, Müslim, Süneni ibn-i Davud, Sünen-i Tirmizi, Nesei, Süneni ibn-i Mace'dir. Bunların ilk ikisine «sahiheyn» da denilir. Buhari ile Müslim hadis kitaplarının en doğrusu olduğu için bu ismi almıştır.

Hadisler; rivayetin şartlarıyla nevi' ve hükümlerine, ravilerin halleri ile şartlarına göre gerek sened ve gerek metne nazaran Sahih, Hasen, Zayıf, Merfu', Mevkuf, Maktu', Âli, Nazil ve daha başka isimler almaktadır.

Hadis ilminde behre sahibi olanlara «Muhaddis», hadis okutan medreselere «Dar-ül-hadis» denilir.

HAFİFAR (حافار) [kaV] Mezar kazıcılar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hafır; Arapça kazmak demektir.

HAFİZ (حافظ) [Hal.] Kur'anı ezberlemiş olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hafız-ı Kur'an suretinde de kullanılır. Cem'i Huffaz'dır.

*Kürside ana kâşki ben vaiz olaydım
Ya küşe-i camî'de okur hâfız olaydım.*
Fazıl

Hafız Arapça hıfzedici, saklayıcı demek olan hıfz'dan gelir. Hâfız esma-i ilâhiyedir. Eskiden yangından muhafaza için evlere «Ya Hâfız» levhasının takılması bunun içindi.

*Mıyan-ı meşcid-ü deyri idelden tig-i şer'in fark
Didiler zevk u gamdan dost düşmen cümle Ya
Hafız*

Nazım

Hafız mecaz yoluyla sadedil, bön, abdal yerinde de kullanılır.

HAFİZ-İ KÜTÜB (حافظ کتب) [kaV] Kütüphane memuru yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hâfız saklayıcı, kütüp de kitabın cem'idir. Bu sebeple hafız-ı kütüp kitapları saklayan demektir.

HAFİZ-İ MESNEVİ (حافظ مثنوی) [Sof.] Mevlevî tâbirlerinden olup Mesneviyi ezber bilenler hakkında kullanılırdı. Eski zamanlarda mesnevihanlar umumen hafız-ı mesnevi idiler. Âyin günleri âyinden evvel mesneviden bir ders takriri usulden olduğu için mesnevihanlar kitap bulundurmaksızın ders takrir eylerlerdi. Sonraları mesnevihanlar hafız-ı mesnevi olmadıklarından ellerine kitap almayı ve kürsiye çıktıkları vakit de kari-i mesnevi olanlar kürsü dibinde oturmayı başlamışlardı.

Mesnevihanlar hafız-ı mesnevi oldukları zamanlarda da kari-i mesnevi vardı. Fakat on-

ların vazifesi mesnevihanın beğeriye iktizasınca hatırlıyamadığı bir yer olursa onu hatırlatmak içindi.

HAFİZ PAŞA TOPU (حافظ پاشا طوپ) [Top.] Sultan Mecit devrinde ve Kırım harbi sıralarında 1271 (1854) Hafız Paşa adlı bir sanatkârın yaptığı topun adıdır. Tophanede imal olunan bu top şeshaneli yani altı yivli idi. Bu toplar o sırada devletce müdafaasına lüzum hâsıl olan Erzurum'a gönderilmişti. Hafız Paşa'nın şeshane toplarını görerek fikir alan ecnebler top imalinde yenilik göstermişlerdir. Hafız Paşa «Hafız Paşa Şeshanesi» adıyla anılan bir tüfek'te yapmıştır.

HAFİZ PAŞA ŞEŞANESİ (حافظ پاشا ششانه) [Son.] Sultan Mecit devrinde Hafız Paşa adlı bir sanatkârın yaptığı tüfegin adıdır. Altı yivli idi. Hafız Paşa: «Hafız Paşa topu» adıyla anılan top da yapmıştır.

HAFİYYE (خفیة) [Hal.] Hüviyetlerini belli etmeksizin gizli işler hakkında malûmat toplıyan ve edindiği bu malûmatı alâkahlara bildirenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça gizlilik demek olan hafa'dan gelen bu kelime Hüseyin Kâzım Bey'in «Büyük Türk Lûgati» nde Ef'âl ve etvarı gizli kalan, esrar ve ef'al-i halka ittîlâ hâsıl etmek isteyen, casus» suretinde izah edilmiştir.

Hafıyyelik hassatan İkinci Abdülhamit zamanında çoğalmış ve evladın babasını ve babanın evlâdını jurnal etmesi gibi elim hâdiseler vukua gelmiştir.

HAİLE NÜVİS (هائله نویس) [Ede.] Haile yazan yerinde kullanılır bir tâbirdir. Haile; dram, trajedi demektir.

HAKAN (خاقان) [da.] Padişahlar hakkında tazim makamında kullanılmış bir ünvanıdır. «Çagatay-lûgati» müellifi Süleyman Efendi (Lûgat-i Çagatay ve Türki-i Osmani, 1298 tab'i) bu tâbir için şu izahatı veriyor: «Padişah, şehinşah, aslı hohanktır. İşbu ünvan umumen her padişaha ıtlak olunabiliyorsa da fakat Çin hükümdarlarına mahsus ve münhasırdır. Fagfur, hakan-ı Çin». Ahmet Vefik Paşa da «Lehçe-i Osmani» de (1308 tab'i) diyor ki: «Çin'de hohank padişah, şehinşah mânasına olmakla Türk ve badehu Tatar ve Mogol hanları Çin İmparatorlarına galebe edip müstakil oldukça bu ünvanı kullanmış ve hakan deyu tahrif etmişlerdir. Kema Sarahahu Abdüllah Beyzavî. Kaan bunun tahrifiyle taribidir. Türk ve Tatar ulusları hanlarından sahib-i huru' olanlar bütün hakan telakkup etmiştir. Defter-i Haka-

nî, Divan-ı Hakani, Nişan-ı Hakani. Hakan-ı Çin».

Türkler ve Türklük hakkında mühim tetkiklerde bulunmuş olan müteakit erkân-ı harbiye feriki Enver Paşa «Türkçede han kelime-i mühimesi» başlığı altında yazdığı bir makalede (İkdam, 31 kânunsani 1334) hakan için şu izahat mevcuttur: «Hakan kelimesinin aslı «büyük han» mânasına olmak üzere (hahan) dir ve bu tâbir Avrupa lisanlarında (imparator) ve farisinin aynıyle (padişah) tâbirlerinin mukabilidir. Şehinşah dahi aynı makamda müstameldir.»

Türkiyat tetkikatiyle meşgul olan Hüseyin Hüsamettin Efendi kendisinin daha evvel yazdığı bir yazı münasebetiyle intişar eden bu satırlara cevap olmak üzere yazdığı makalede (İkdam 10 ve 11 şubat 1334) aşağıdaki izahatı vermektedir:

«Süleyman Efendi lûgatnamesinde hakan-padişah, şehinşah, aslı hohanktır diye mestûrdur. Hakan lâfzının şekli-zâhiresine Oğuz Türklerinin dili ve lehçesi üzere iştihar etmiş muarrep bir ünvanıdır. Bu lehçeden anlaşıldığına nazaran aslı (âkan) dir. Çünkü evvelinde görünen (ha) hemze-i memdudennin Oğuz dilindeki şekli telâffuzunu gösteriyor. Fakat hemzeli kelimeleri, ha ile telâffuz eden Çekil ve Hüten Türklerinin telâffuzu üzere «hakan» ve Süleyman Efendinin gösterdiği gibi (hohank) olur. Bu şekiller delâlet ediyor ki: Öz Türk dilinde hakanın aslı (ogan) ve gunneli olarak (ogank) dir. Malûm olduğu üzere Uygur ve Kıpçak gibi öz Türklerin dilinde ağır ve hareke-i memdudeli kelimeler gunneli olarak yani ortalarında (n-ğ) ve sonlarında (gayın: g-ğ) ve (kef: k-ğ) ilâvesiyle telâffuz edilir. Ağır - anğır, okür - onkür, begir - beygir Tanrı - Tannrı, tun - tung ve tunk gibi. Böyle gunneli telâffuz, öz Türklerin şive-i lisanıdır, aheng-i telâffuzudur. Kelimenin aslını gösterecek birer şekli-lûgavî değildir. Binaenaleyh hanın aslı (hang - خان) ve (hang - خان) ve hakanın aslı (hohank), (hogank) olamaz. Şu tetkikat-ı lisaniyeden müstefad olduğu üzere hakanın aslı ogan kelime-i vasfiyesidir. Bu aslı ogan kelimesinin manâ-yı lûgavisi ve Türklerin istimalini göstermektedir.

«Süleyman Efendi lûgatnamesinde «ogan ve ogun - sahip, nazır, Allah, hudavendigar Rab» diye mesturdur. Türklerin şive-i istimali gösteriyor ki şu (ogan) kelimesi, bir vaf-ı müşterektir. Ogan, Cenabı Hakka ıtlak edildiği zaman, esma-i hüsnadandır. Tanrı, çalap, menkû gibi. Büyük hana ıtlak edildiği zaman

bir ünvan-ı azamet ve lâkab-ı mefharettir. Lâfzan aralarını fark için Cenab-ı Hakka aslı üzere (ogan) ve büyük hana aslı tagyir edilecek (hakan) denmiştir. Mahmut Kâşgarî Divan-ı lûgati de «han-ی من كان یسی و به الاعظم منهم و هو الخاقان» ibaresiyle bu farkı istimalen göstermektedir.

«Ogan kelimesi bihaseb-il-vaz, âli, kavi, kadir, müteyemmen, mes'ut gibi meani-i hasayı şâmilidir. Müstakil birer mânay-ı hası müş'irdir. Bihaseb-il-istimal (hakan) şeklini almış bir lâfz-ı hastır. Bu itibar üzerine hakanın aslı ne (hahan) ve ne de (hanhanan) lâfz-ı mürekkebiüden mahaffef olmadığı meydandadır. Acemlerin büyük hanlara (han-ı hanan) demeleri hakanın bundan muhaffef olmasını icap etmez.

«Türklerde hakanlık pek eski zamanlardan, Mahmut Kâşgarî'nin dediği gibi Efrasyap (bars han) ın hakanlığından, kablelislâm bin dört yüz yıldan beri şimiye kadar varlığını idame etmiş bir ünvan-ı azemettir. Türk hakanları, bütün Türk hanların nazır-ı umumisi, nâzım-ı umuru, âmir-i müktediri olan zatlarıdır.

«Türklerin nazarında hakanların derecesi, mevkii pek yüce idi. Cahiliyet zamanlarında Türklerin mecûsi, sanfeti, budi, şâmâni gibi insanlara taabbüdü tecviz eden dinlerle müteydeyin oldukları zamanlarında Türk hakanları birer mabuttu. «Tabakat-ül-Memalik Velmesalik» de muharrer olduğu üzere Türkler hakanın huzuruna secde etmedikçe giremezler, huzurunda asla yüzüne bakamazlar, hakan müsaade vermedikçe oturamazlar, vefatında kabrinin önünden bellerini rükûğ şeklinde egmedikçe geçemezlerdi. Çünkü Türkler, hakanı yeryüzünde Tanrı vekili, Tanrı gölgesi, bütün milletin öz babası, büyük velinimeti sayarlardı. Hakanın göklere agup Tanrıyla mükâleme ve andan emir telâkki ettiğini, ve her şeye muktedir olduğunu itikat ederler, bu yüzden hakanın bütün buyruğuna (yerlig) derlerdi».

*Mülk-ı Mısır'a nitekim bir bendesin sultan eder
Bir kulun salsun diyar-ı Çine hakan eylesün*
Baki

HAKANİ KÖS (خاقانی کوس) [San.] Padişahların mehterhanelerinde çalınan davulun adıdır. Kös; Arapça büyük davul demektir. Padişaha mahsus mehter takımı onaltı zurna, onaltı davul, onbir boru, sekiz nakkare, yedi zil, ve dört kös'ten mürekkepti. Evliya Çelebi padişahların oniki kat mehterhanesi ve yirmi çift beyaz develer üzerinde seksen adet hakanî kösleri bulundugunu yazar.

HAKAYIK-I ESMA (حقایق اسما) [Sof.] Zatin taayyünatıyla o taayyünat arasındaki nesep ve izafet yerinde kullanılır bir tâbirdir. O nesep denilen şeyler birtakım sıfatlardır ki insanlar o sıfatlarla birbirinden mütemeyyiz olur.

HAKERENLER (حق ارئال) [Sof.] Ehlüllah, vâsılın, ebrar yerinde kullanılır bir tâbirdir.

*Ben sefaletten ölürken seni sıkmazsa rafah
Hak erenler buna ammam ki desin: eyvallah
Mehmet Akif*

HAKİKAT (حقیقات) [Sof.] Sofiyece dörde ayrılan mertebelerden üçüncüsü hakkında kullanılır bir tâbirdir. Dört meretebe şunlardır: Şeriat, tarikat, hakikat, marifet. Sofiye'ye göre bu dört mertebenin birincisi avama, ikincisi havassa, üçüncüsü havass-ül-havassa, dördüncüsü de ehass-ı havass-ül-havassa mahsustur.

Sofiye'nin büyüklüklerinden Kastamonu'lu Şaban-ı Veli bu dört yolu şöyle ifade etmiştir: Şeriat; beden için, tarikat; kalb için, hakikat; ruh için, marifet; Hak içindir.

Yine sofiye'ce hakikat; fâil-i hakiki olan Hakkın zuhûr sıfatıyla âsâr-ı evsaf-ı abdin zevali yerinde kullanılır.

HAKİKAT EHLİ (حقیقات اهل) [Sof.] «Beka billâh» a mazhar olan insanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sofiye'ye göre bunlardan sadır olan işlar kendilerinin değil, Hakkındır. Kendilerinin hiçbir işde iradeleri yoktur.

HAKİKAT-İ MUHAMMEDİYYE (حقیقات محمدیة) [Sof.] Taayyün-i evvel ile beraber zattan ibarettir. Sofiye buna «İsm-i âzam» da derler.

HAKİKAT-ÜL-HAKAİK (حقیقات الحقایق) [Sof.] Cemi' hakayiki câmi olan ahadiyyet mertebesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sofiye buna hazret-ül-cem', hazret-ül-vücut da derler.

HAKİR (حقیر) [Gtg.] Eski ipekli kumaşlardan birinin adıdır. İşlemeli hissini verir şekilde yapıldı, dayanıklıydı. Şalvar ve üç etekli entari yapıldı,

Hakir; Arapça kadir ve itibarı olmyağ, âdi ve bayağı olan demektir. Halk dilinde de kullanılır.

*Lik bir bende-i hakirim ben
Amelim ahl-i hayre hayır dua
Fuzali*

HAKKÂK (حکاک) [San.] Mühür ve resim hakkeden sanatkâra verilen addır. Hâk; Arapça kazımak, oymak demektir. Eskiden yazı bilsin bilmesin herkes mühür kullandığı için hakkâklık kârlı sanatlardandı. Bu sebeple pek çok hakkâk yetiştirildi.

*Dile resmetmeden nakş-i hayalin gördüğü şühun;
Derun-i pürhesves mecmua-i hâkkâkâ dönmüştür!
Nabi*

HAKK-AL-YAKİN (حق الیقین) [Sof.] Abdin hakta fenası ve hak ile ilmen, guhuden, kalen bekası yerinde kullanılır bir tâbirdir. Yalnız ilmen bekası hakk-al-yakin olamaz. Her âkılın mevti bilmesi ilm-el-yakindir. Melâikeyi müşahadeye başlayınca ayn-el-yakin, mevti tadınca hakk-al-yakin olur. Bazı ulema demişlerdir ki ilm-i yakin; zâhir-i şeriattir. Ayn-el-yakin; şeriatte ihlâstır. Hakk-al-yakin; şeriatte müşahade-i hakikattir.

HAKK-I HIYAR (حق خیار) [Huk.] Bir devletten diğer devlete devredilen bir kıta sekonesinin aslı tâbiyyetlerini muhafaza, yahut yeni hükûmetin tâbiyyeti altına girme hakkının kullanılması mânasına gelir bir tâbirdir. Tâbirin mânası seçme hakkıdır.

HAKK-I KARAR (حق قرار) [Huk.] Küçüklük, cinnet, tagallüp, müddet-i sefer, bait olan diyarda bulunmak gibi bir özürden âri olarak başkasına ait mirî arazide on sene müddetle nizasız devam eden tasarrufun temin eylediği iktisap ve tasarruf sebebi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu hak vakıfta otuz altı sene idi.

HAKK-I MESİL (حق مسیل) [Huk.] Bir binanın sularını başkasının mülküne akıtmak hakkı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Buna «damlalık» dahi denilir. Mesil; Arapça suyun aktığı yer, suyun akıp geçtiği yol demektir.

HAKK-I MUHAKEME (حق محاکمه) [Huk.] Bir kimsenin diğer kimse ile hâkim huzurunda muhakeme ve muhasama olmak hakkı yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HAKK-I MURUR (حق مرور) [Huk.] Başkasının yerinden geçmek hakkı mânasına gelir bir tâbirdir. Geçilen yerin mülkiyeti başkasına ait olup hak sahibinin yalnız geçmek hakkı vardır.

HAKK-I MÜDAFAA (حق مدافعة) [Huk.] Bir kimsenin aleyhinde dermiyan olunan söze sözle veya yazı ile cevap verme hakkı yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HAKK-I ŞEFE (حق شفاعة) [Huk.] Su almak ve içmek hakkı yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HAKK-I ŞÜRB (حق شرب) [Huk.] Ekin ve hayvan sulamak için su ile intifa etmek yerinde kullanılır bir ıstılahdır. Şürb; Arapça içmek demektir.

HAKK-I TAPU (حق طابو) [Huk.] Arazi emîriyyeyi tapuy-i misil ile tefevvüz etmek hakkı yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tapu hakkı kanunun müsaadesiyle vücut bulan mücerret bir haktır.

HAKK-I TEŞRİ' (حق تشريع) [Huk.] Bir devletin kendi ülkesinde istediği gibi kanun koymak hakkı mânasına gelir bir tâbirdir.

HAKİ (حاکم) [Ok.] Oklardan birinin adıdır. Karabatak gibi bunun da yeğinin uzunluğu mimarî zirâla bir buçuk parmak, cüssece de eksikti. Kısak ve inceliği cihetle fazla mese katederdi.

HAK İLE YEKSAN ETMEK (حاک ايله يکسان ايتمهک) [Hal.] Mahv ü harap ve perişan etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mânası toprakla bir etmektir.

*Bulsa erbab-ı dili hâk ile yksan eyler
Göstere ta ki edanide ülüv ü şanı
Nes'i*

HAKİM-ÜŞ-ŞER' (حاکم الشرع) [Huk.] Kadılar hakkında kullanılan bir tâbirdir. Kadılar dâvaları şer'î hükümler dairesinde hâl ve faslettikleri için bu tâbir meydana gelmiştir. Şeriat hâkimi demektir.

HAKKİYYE (حقبة) [Sof.] Sofiyenin büyüklüklerinden Hacı Bayram-ı Veli tarafından tesis olunan Bayramiyye tarikatının ana şubelerinden biri olmakla beraber müstakil bir tarikat olarak da kabul olunan Celvetiyye'nin kollarından birinin adıdır. Müessisine nispetle bu ismi almıştır. Celvetiyya'nın diğer şubeleri şunlardır: Salâhiyye, Hâşimiyye.

HAKKULLAH (حق الله) [Sof.] Bektaşî tâbirlerindendir. Bir baba veya mürit seyyahat edeceği zaman kendilerine diğer ihvan tarafından yapılan yardım demektir.

HAK VERE (حق وره) [Sof.] Yok yerinde kullanılır bir tâbirdir. Meselâ; dede mangırın var mı? sualine karşı «yok» denilmez, «Hak vere» denilirdi. Bu tâbir aynı zamanda duayı da şâmil bir cevaptı.

Dilencilere balk tarafından «Allah versin» denildiği gibi tarikat mensupları tarafından «Hak vere» denilirdi.

HÂL (حال) [Sof.] İçinde bulunulan zaman demek olan hâl, sofiye ıstılahı olarak tasannusuz ve kesipsiz kalbe lâyah olan mâna, cezbe, baygınlık, coşkunluk demektir. Yine sofiye'ye göre hâl ile makam arasında fark vardır. Hâl, abd'in methali ve husulünde kasdı olmakta

meydana gelen, makam ise çalışarak elde edilen şeydir. Makam sahibi makamında kaîm ve mütemekkin, hâl sahibi ise halinde mütehavvil ve mütelevvindir. Tasavvufa ait eserlerde hâl için şu izahat da vardır: Bütün fikrî bir hedef üzerinde temerküz ettirmek için müridin bezlettiği ruhi ceht onu rüyalar görmeğe, melâikelerin, enbiyanın seslerini işitmeğe ve onlardan irşat almağa sevkeder. Bu; bir zevk ve istigrak halidir. Sâlik bundan sonra terakki eder ve tedricen daha yüksek makamlara vâsıl olur.

HAL' (خلم) [Ida.] Hükümdarın tahtından indirilmesi mânasına gelir bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan hal'; nez' ve selbetmek; soyup çıkarmak ve çıkarılmak, hükümdarı tahttan indirmek mânalarına gelir.

HALAYIK (حلايق) [Hal.] Cariye, hizmetçi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tabiat ve nas mânasına olan «halika»nın cem'i olup mablûkat, hususiyle beşer nev'i yerinde kullanılan «halâik» kelimesi arasında yazılı bulunan bu tâbir için «Kamus-ı Osmanî» de şu izahat vardır: «Müfret hükmünde,, hizmetçi, cariyeye mânasında kullanılır ki bu tarz-ı istimali itibarıyla Türkçeleşmiştir.

Cariye gibi halayık da 1908 temmuzundan sonra ortadan kalkmıştır.

HALEBİYYE (حلبية) [Sof.] Sofiyenin büyüklüklerinden Ahmet Bedevî'nin tesis etmiş bulunduğu Bedevî tarikatı şubelerinden birinin adıdır. kurucusuna nispetle bu adı almıştır. Bedevî tarikatının öteki şubeleri de şunlardır: Şenaviyye, Metbuliyye, Beyumiyye, Merzukiyye, Sutuhiyye, Alevaniyye.

HALEP DEFTERDARI (حلب دفتردارى) [Mal.] Yavuz Sultan Selim'in Şarki Anadolu ile Suriye'yi zaptı üzerine oraların malî işlerine bakmak üzere teşkil olunan «Arap ve Acem Defterdarlığı»nın sonradan ayrıldığı beş defterdarlıktan birinin adı idi. Ötekiler Diyarı-bekir, Şam, Trabulus Şam, Erzurum Defterdarlıkları idi. Çok devam etmemiş olan Arap ve Acem defterdarı da Halep'te oturuyordu.

HALEFEN AN SELEF (خلفاء عن سلف) [Hal.] Evvelce geçenden sonra gelene intikal suretiyle mânasına gelir bir tâbirdir.

HALELBAR (هالبار) [San.] Silâhın icadından evvel Osmanlı ordusunda kullanılan teber nevilerinden birinin adıdır. Dürtmeye mahsus ucu ehram-ı müsellese şeklinde ve altı desimetre tulünde (uzunluğunda) olup ehramın birbirine yakın köşelerin arası biraz oyukça idi. Birkaç türlü vardı.

HALETİYYE (حَالَتِيَّة) [Sof.] Sofiyenin büyüklüklerinden İbrahim Gülşeni tarafından tesis olunan Gülşeniyye tarikatı şubelerinden birinin adıdır. Kurucusuna nispetle bu adı almıştır. Gülşeni tarikatının ikinci bir şubesinin adı da Seza'iyye'dir.

HALHAL (حَالْهَال) [San.] Eskiden kadınların zinet makamında ayaklarının topuklarıyla baldırları arasına yani bileğine taktıkları güğümüşten veya altından halkanın adıdır. Türkçe karşılığı ayak bileziğidir.

*Hayal-i bus-i paye dest-i ümmidim sarılmaktan
Gönülden halka halka âhlar halhale dönmüştür.
Nihat*

HALİDİYYE (حَالِدِيَّة) [Sof.] Nakşibendi tarikatı şubelerinden birinin adıdır. Eb-ül-Baha Eşşeyh Ziyaeddin Mevlâna Halit bin Ahmet bin Hüseyin -ül- Osmanî -yüş- Şafii-yüş Şehr-i Zuri tarafından tesis olunmuştur. Nesebi Kürtler beyinde Altı parmak namıyla maruf (Pîr Mikâil) e müntehidir. 1189 (1775) de Süleymaniye muzaferatından Karadağ kasabasında doğmuştur. Memleketindeki medresede okuduktan sonra Süleymaniye'ye, bilâhara Bağdad'a gitti. Esseyyit Abdülkerim Berzenci, Esseyyit Abdürrahim Berzenci, Molla Salih, Molla İbrahim-ül-Bari, Şeyh Abdullah-ül-Hazbani, Molla Abdürrahim-üz-Zeyyârî, Şeyh Muhammet Kayyim gibi değerli âlimlerden okudu. 1213 (1798) de tedrise başladı. 1220 (1805) de hac maksadiyle Hicaz'a hareket etti. Musul, Diyarbekir, Urfa, Halep, Şam yolunu ihtiyar eyledi. Geçtiği yerlerdeki ulema ile görüştü. Meşhur âlim Şeyh Muhammed-ül-Kezberî'den istifaza etti. Tilmizi Mustafa el-Kürdi'ye intisap ile Kadiri oldu. Medine'de bulunduğu sırada Cenab-ı Peygamberi meşhur farisi kasidelerle methetti. Oradan Mekke'ye giderek hac eyledi. Sonra memleketine döndü. Tekrar tedrise koyuldu. O sırada Şeyh Mirza Rahimullah kendisini ziyaret etti. Ona mürşid-i kâmile ihtiyacını söyledi. Mirza Rahimullah kendisine Nakşibendi tarikatının büyüklüklerinden Şeyh Abdullah-ud-Dehlevî'yi tavsiye ve onun fazl-ü kemalini izah etti. 1224 (1809) da kalkıp Cihanâbat namıyla maruf Dehliye gitti. Ondan Nakşibendiyye tarikatı usulünü aldı. Abdullah-ud-Dehlevî gördüğü kemale binaen kendisine Nakşibendiyye, Kadiriyye, Sühreverdiiyye, Kibreverdiiyye ve Meştiyye'den icazet verdi. Memleketine döndü. Bir müddet sonra 1228 (1813) de Bağdad'a gitti Orada iken aleyhtarları vali Sait Paşa'ya müracaatle hakkında birçok isnadatta bulundular. Tekfire kadar varıyorlardı. Hille müftüsü Şeyh Muhammet bin

Emin gibi zevatın yazdıkları reddiyeler münkirlerle gönderildi. Bir müddet sonra Süleymaniyye, müteakiben üçüncü defa Bağdat'a ve nihayet Şam'a gitti 1242 (1826) da taundan vefatına kadar orada kaldı. Kabri büyük küçük herkesin ziyaretgâhı oldu. Kabrini ziyaret için Kerkük, Musul, Ayıntap, Halep, Şam, Hicaz ve Mısır'dan gelenler olurdu. ahlâk-ı hamide sahibi kerim ün-nefsti. Şeyh Muhammet bin Süleymun-ül-Bağdadi «Hadikat-ün-nediyye velbehet-ül-Halidiyye», Mevlâ Fasih «Elmeced üt-talid fi menakib iş şeyh Halit» de birçok menakıbı yazılıdır. Bir hayli telifatı vardır. Makamat ı Hariri şerhi, Şerh-i hadis, farisi Akaid-ül-İslâm, Akaid-i Nesebiyye talikatı, risale fil-iradet-ül-cüz'iyye, Risalet-ür-rabita, şiirlerinin ekserisi farisi olmak üzere divanı o cümledendir.

Zâhir ve bâtın ilimlerinde ekmeliyetinden kinaye olarak «Zülcehaeyn» telkip edilmişti.

«Mir'at-üt-turuk» da tarikatının silsilesi şöyle yazılıdır: «Şeyhi Abdullah Dehlevî Hazretleri olup anlar da Şemseddin Can-ı Canan Mazhar hazretlerinden, anlar da Muhammet Nur Bedevî Hazretlerinden, anlar da Seyfüddin Ârif Hazretlerinden, anlar da Ürve-tül-Vüska Muhammed-ül-Masum Hazretlerinden, anlar da pederleri müceddid-i elf-i sâni İmam-ı Rabani Şeyh Ahmed-ül-Faruki-i Serhendî Hazretlerinden, anlar da Şeyh Muhammet Semakiden, anlar da Mevlâna Hâcegî Semerkandiden, anlar da Mevlâna Dervişten, anlar da Mevlâna Muhammet Zahitten, anlar da Mevlâna Hoca Nasruddin Abdullah Taşkendiden, anlar da Mevlâna Yakup Çerhî Hisariden, anlar da Pir-i tarikat Hazret-i Şah Nakşibendiden kesb-i feyz buyurmuşlardır.

HALİFE (خَلِيفَة) [Ida.] İlâhî hükümlerin ıcrasında Peygambere vekil olan zat, emir-ül-müminin yerinde kullanılır bir tâbirdir. Cem'i hülefadır. Bu tâbir müfret ve cemi olarak Kuran'da da geçer. Hilâfete imamet de denildiği için Halifeye aynı zamanda İmam da itlak olunur. Yalnız namazda cemaata imam olmak mânasına olan imametden tefrik için buna İmamet-i kübra denilir. Halifeye İmam denilmesi İmama namazda halk nasıl ittiba ve iktida ediyorsa Halifenin şer'a uygun olan emirlerine öyle uyulduğundan dolayı aradaki benzerlikten ileri gelmiştir.

Halife mevkii icabı olarak amme işleriyle mükellef olduğu için bu teklifin hakkından gelmeğe muktedir olması icabeder. Bu sebeple İslâm üleması hilâfet makamını işgal edecek

ve binaenaleyh halife namını alacak olanda dört şartın tahakkuku lüzumunu beyan etmişlerdir. Bu dört şart şunlardır: İlim, Adalet, Kifayet, Âza ve havasta selâmet. Kureyşten olmaktan ibaret beşinci bir şart ileri sürenler olmuş ise de, şecaati da katanlar gibi, bu şart - ötekiler misilli - ittifak mertebesinde değildir. Nitekim tatbikat da bunun hükümsüzlüğünü ispat etmiştir.

Halife intihap ile olduğu gibi vesayet veya veliaht suretiyle de nasp olunur. Nitekim tarihte her üç türüsüne tesadüf olunmaktadır.

«Medeniyet-i İslâmiye tarihi» müellifi (cilt 1, sahife 106) halife intihabında Hülefa-i Raşidin'in takip ettikleri usulü ziyadesiyle takdire şayan buluyor. Bu baktaki mütalaası şudur:

«Halife intihabında Hülefa-i Raşidin'in tuttıkları yol mütemeddin milletlerin şimdiye kadar bulabildikleri intihap yollarının en iyisidir. Çünkü bu intihap sureti; Cumhuriyeti, mutlak saltanati, Meşrutiyeti üçünü birden cemetmiştir. Cümhuridir, çünkü halife Cümhur-i İslâm tarafından kayıtsız ve şartsız seçilir. Meşrutidir; çünkü intihap meşveretle olur. Mutlak saltanattır; çünkü halife hâkimiyet mevkiiine geçince istediği gibi hareket eder. Buna hilâfet için ileri sürülen dört şart ta ilâve olunursa cihanın alel-ıtlak en seçkin hükûmeti bu olur. Çünkü bir hükümdar ilim ve adaleti, kifayet ve ehliyeti, selâmet-i havassı kendi nefsinde cemederse memleketin ilerleyip genişlemesine, reayası arasında ittifak ve muhabbetin hükümlerine olmasına hizmet edecek en muktedir adam olur.»

Son olarak Osmanlılara geçen ve Saltanatla birlikte kullanılan Hilâfet, Osmanlı Saltanatının ilgasına dair Büyük Millet Meclisi tarafından çıkarılan 19 Teşrinisani 1922 tarihli kanunla son Osmanlı Padişahı ve Halifesi Vahdettin'in ve iahtı Abdülmecit Efendi halife seçilmiş ve bu suretle hükümet, Büyük Millet Meclisine ait olmak üzere Türkler tarafından da Hilâfetle Saltanat bir kere daha ayrılmıştır.

Arası çok geçmeden Hilâfet mekâmının devamına lüzum olmadığına yine Büyük Millet Meclisince kanaat edilerek 2 Mart 1924 tarihinde kabul olunan kanunla Hilâfet ilga edilmiştir.

Kanunun birinci maddesi şudur: «Halife hal edilmiştir. Hilâfet, hükümet ve Cumhuriyet mâna ve mefhumunda esasen mündemiç olduğundan makam-ı hilâfet mülğadır.»

Kanunun öteki maddeleri ile de Halife'nin ve bütün Osmanlı Hanedanı'nın Türkiye haricine çıkarılmaları hükmü konulduğu için martın 5inci gece i sakıt halife Abdülmecit Efendi

ve Saltanatın diğer efradı memleket dışına çıkarılmış ve bu suretle Hilâfet gibi Halife tâbiri de tarihe karışmıştır.

§ [Sof.] Kâmil bir mürşidin dervişleri içinden kendisi gibi mürşid-i kâmil olmağa ve derviş yetiştirmeye mânevi kabiliyet kespedenlere usulü dairesinde emanat ve talimat vererek ırşada murahhas eylemesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu itibarla halife o mürşidin naib-i menabi, kaim-i makamı oluyordu. Cem'i «hulefa» dır.

Tarikatler içinde Mevlevi tarikatinde «halife» ile «şeyh» başka başka şeylerdir. Şeyh; bir dergâhın «mesnevihan» lığı sıfatıyla Çelebi Efendi tarafından o dergâhı idareye ve «nevniyaz» lara mesnevi ahkâmını talime vekildi. Bu sebeple şeyh emanet ve hilâfeti haiz olmayabırdı. Nitekim bu gibi şeyhlerin hâdimi bulunduğu dergâhta bir veya daha ziyade hocaların «hilâfetname» sahibi dede bulunduğu da olurdu. Böyle olan dergâhta sâlik isterse o hulefadan birine intisapla seyr ü sülûk görürdü. Bununla beraber şeyh olmakla beraber emanet ve hilâfeti de haiz olduğu surette mukemmel sayılırdı. Bittabi böyleleri ötekilerden ziyadedir.

§ [Ida.] Devlet dairelerindeki yazı işlerinde çalışanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Halife, halife-i sani, halife-i evvel olmak üzere üç derece idi. Tanzimattan sonra bu tâbir terk edilerek onun yerine baş kâtip, mümeyyiz-i evvel, mümeyyiz-i sani, kâtip gibi tâbirler kullanılmıştır.

§ [Mek.] Kalfa yerinde kullanılmış bir tâbirdir. Bu tâbir başka mânalara da geldiği için onlardan ayırmak maksadiyle «halife-i mektep» de denilirdi.

Muallim Cevdet'in «Halife-i mektep» in mektep kalfası demek olduğu yolundaki izahatını Osman Ergin (Muallim M. Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi, İstanbul, Bozkurt Matbaası, 1937, s. 159-160) şu suretle tamamlıyor:

«Dilimizde bina yapanlara yani dülgere ve minarlara kalfa denildiği malumdur. Bu tâbir Cevdet'in dediği gibi «halife» nin veya onun cem'i olan «hulefa» nin muharrefidir.

«Halife; vekil veya muavin demektir. İptida Hazret-i Peygambere vekâlet eden dört halifeye denmiş, sonra diğer hükümdarlara ve ezcümle Osmanlı padişahlarına da bu ad verilmiştir. Daha sonra her nerede bir âmir veya baş görülmüş ise onun yanında çalışan veya ona yardım edenlere de «halife» denilmiştir. Meselâ Babiâli ricalinden âmedçî Bevin yanında

çalışan kâtiplere «âmedi hulefası» denildiği gibi. İşte bunun gibi mektep hocasının yanında bulunan ve ona yardım eden adama da halife denilirdi ki «kalfa» bundan bozmadır.»

§ [Ask.] Fırınlarda çalışan acemi oğlanların eskileri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ulûfesi yedi akça idi. Hamurkârlıktan halifelige, simitçilikten de hamurkârlığa geçilirdi. Hamurkârların ulûfesi beş, simitçilerin de dört akça idi. Kapıya halifeler çıkardı.

HALİFE DEDE (خلیفه دود) [Sof.] Mevlevî tâbirlerindendir. Mevlevî tarikatince bir can, matbaha yeni çıkınca ona yolunu tarif ederdi.

HALİFE HÖCRESİ (خلیفه حجره) [Sof.] Mevlevîlere mahsus tâbirlerdendir. Konya dergâhında nevnîyazlara seyr ü sülûkü tamim için memur olan halifenin matbah içindeki höcresinin ismidir.

HALİFE-İ EVVEE (خلیفه اول) [Ida.] Devlet dairelerindeki yazı işlerinde çalışanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tanzimattan evvel kalem teşkilâtı halife, halife-i sani, halife-i evvel olmak üzere üç derece idi. Ondan sonra bir kısım dairelerde bunun yerine baş kâtip, bazılarında da mümeyyiz-i evvel denilmiştir.

HALİFE-İ MÜSLİMİN (خلیفه مسلمین) [Sar.] Yavuz'dan sonra Osmanlı hükümdarları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Müslümanların halifesi demektir. Bu makamda yeryüzünün halifesi demek olan «halife-i ruy-i zemîn» de kullanılırdı. Bu tâbir Osmanlılardan evvelki İslâm hükümdarları hakkında da kullanılmıştır.

HALİFE-İ RUY-İ ZEMİN (خلیفه روی زمین) [Sar.] Yavuz'dan sonra Osmanlı hükümdarları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Yeryüzünün halifesi demektir. Bu makamda Müslümanların halifesi demek olan «halife-i Müslimîn» de kullanılırdı. Bu tâbir Osmanlılardan evvelki İslâm hükümdarları hakkında da kullanılmıştır.

HALİLE (حلیله) [Mus.] Çalgı nevirlerinden zile verilen addır. Mevlevihanelerin nutriphanelerinde, Rufai, Kadiri, Sâdi tekkelerinde âyin sırasında diğer sazların refakatiyle çalınırdı. Osman Ergin, tekkelerde bayram ve kandil günlerinde âyinden önce yapılan ve nevbe adı verilen musiki faslından bahsederken «Türkiye Maarif Tarihi, c. 1, s. 87 Haşiyesi» şu tafsilatı veriyor:

«Nevbede Halile, mazhar ve kudum çalınır, haliyleyi şeyhler, kudumları nakıp ve nesipler, mazharları da dervişler çalar ve nevbe şeyhin halile'ye vurmasıyla başlardı. Halk ara-

sında musiki fasıllarında kullanılan çalgıların tekkedeki adları başkadır. Meselâ zile halile, biraz büyüğüne çalpare, tefe mazhar, (Not: Değerli müdekkik Osman Ergin'in tefe mazhar deyişi, mazharın tefe benzeresinden olacak. Çünkü mazhar şekil cihetiyle tefe benzerse de tef'te zil bulunduğu halde mazharda zil yoktur. Bu sebeple tef başka mazhar başkadır) nakkareye kudum, bunun çiftelisine bir de şerif eklenerek «kudum-ı şerif» denilir.

«Rufailerin nakkaresi tekti ve sol kola takılarak sağ el ile çalınırdı. Mevlevilerinki çift idi. Bu da oturulduğu yerde çalınırdı. Halk dilinde çiftenâra denilen de budur. Bu tâbir hakkında «Türkiye'de şehirciliğin tarih-i inkişafı» adlı eserimde Yenikapı Mevlevihanesi Şeyhi Celâl Efendiye atfolunan zarif bir fıkra vardır.

«Rufailer bu fasılda bazan rubap da bulundurulardı. Mevlevilere gelince kudumdan başka keman, kanun, santur, ney gibi çalgılar da çalarlardı.»

HALİFE-İ SANİ (خلیفه ثانى) [Ida.] Devlet dairelerindeki yazı işlerinde çalışanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tanzimattan evvel kalem teşkilâtı halife, halife-i sani, halife-i evvel olmak üzere üç derece idi. Halifelerden ehliyet gösterenler halife-i sani, halife-i saniler de halife-i evvel olurlardı. Tanzimattan sonra bunun yerine mümeyyiz-i sani kullanılmıştır.

HALİLEZEN (حلیله زن) [Sof.] Tekkelerde çalınan zilleri çalana verilen addır. Mehterhanelerde bunlara «zilzen» denilirdi. Halile; zil demektir.

HALİLULLAH (خلیل الله) [Sof.] Peygamber Hazret-i İbrahim'in esma-i şerifesindendir. Halil; halis, sadık dost demektir.

Şimdi Gülzar-ı Halilullah meskendir bana Celal

HALİSİYYE (خالسیه) [Sof.] Kadiri tarikatı kollarından birinin adıdır. Kurucusu Ziyaüddin Abdurrahman Halis-üt-Talibani'dir. Adı da ondan dolayı almıştır.

Kadiri meşayihinin büyüklerinden olup Kadiriyye usulünde seyr ü sülûki kelime-i tevhit ile ism-i Celale kasretmek suretiyle bir yenilik gösteren ve şeyh Ahmet Talibani'nin oğlu olan Şeyh Abdurrahman hicri 1212 (1797) de Kerkük'te doğmuş, 63 yaşında olduğu halde 1275 (1858-1859) da yine orada ölmüştür. Şairdi. Mahlâs olarak Halis adını kullanmıştır. Yerine büyük oğlu Şeyh Ali Talibani geçmiştir. Neftî vâdisindeki şiirleriyle tanınmış olan Kerkük'ü Rıza üçüncü oğludur.

Sadık Vicedani'nin verdiği malûmata göre (Tumar-ı Turuk-ı Âliyye'den Kadiriyye silsile-nemesi, s. 58) her sene Bağdad'a gider, devrana riyaset ettiği gibi diğer Kadiri tekkelerinde yapıldığı halde hanikahta âdet olmıyan kudum çaldırırdı. Hattâ bundan canları sıkılanların seccadenişin olan zata müracaatla:

«Şeyh Abdurrahman Talibani'nin makam-ı pîr'de kudum çaldırmasına niçin müsamaha ediyorsunuz? Cedd-i büzürkvarınızın ruh-ı şerifi rencide olmasından korkmuyor musunuz?» demişler, hafit ve kaımmakam-ı Geylânî Nakib-ül-eşraf Seyyit Ali Efendiden şu cevabı almışlar:

— Ben, sultan ile veziri arasına giremem. «Dünyayı tutan Evsaf-ı Muhammedi'den tamamiyle behremend-i kemal olan kümmelin-i urefa'dan bulundukları cihetle maaliyat-ı sofîye ile meşgul oldukları zaman ulüvv-i himmet ve şân-ı ruhaniyetleri o kadar taali ederdi ki; lisan-ı hakikat beyan-ı lâhutileri:

من آن مود که هر شام و سحرگاه
زبام عرش می آید صغیرم

«Fahriye-i ârifanesiyle terennümsaz olur, bir mertebe-i kemal ve bir mevki-i bülend-i iclâle irtika ederdi» diyen ve sabah akşam «tekkede nevaleğin-i ataya olan birkaç yüz fukara meyânlarında milel-i gayr-i müslimden dahi birçok muhtacın» bulunduğunu da kaydeden eski Şeyh-ül-İslâm Haydari Zade İbrahim Efendi de (Tasavvuf, adet 4) meslek ve meşrebini belirten şunu söylüyor: «Bir gün o fukara meyânında bulunan bir Mecusi seyyahının kendisine mahsus olan âyin-i dinisini hanikah derununda icra ettiği şeyhin bazı müridanı tarafından görülerek hakkında tard ve tevbihi gibi muamele ierasına tegebbüs edilmiş ise de müğarünileyh Hazretleri tarafından men' buyurulmuştur.»

Türkçe ve Farsça şiirleri havi olan matbu divanından başka «Mesnevi» nin (18) beytini «Kitab-ül-Maârif fi şehri-i Mesneviyy-iş-şerif» adıyla Farsça pek vâkıfane ve âşikane nazmen şerhetmiş ve Abdükadir Geylânî'nin menakıbına dair Şeyh Ali Nurbağ'ın «Behçet-ül-esrar» ını babası Şeyh Ahmet'in emriyle Türkçeye tercüyelemiştir.

Mesnevi şehri 1284 (1867), Behçet-ül-esrar tercümesi de 1232 (1816) de basılmıştır.

G A Z E L

*Aşk olup ruz-i ezelden saki-i peymanemiz
Âlemi gavgaya salmış nâre-i mestanemiz
Âlem-i canda şerab-ı vasıldan mest olmuşuz
Sırr-ı vahdettir hemişe bade-i mestanemiz
Dam-ı zulfân dane-i halin olup pabendimiz
Yoksa yoktur âlem-i dünyada âb ü danemiz*

*Mazhar-ı nur-i cemalin Kâbedir âşıklara
Ol cemalin pertevinden Kâbedir bûthanemiz
Rind ü rûsvay ü kalender meşrep olduk aşktan
Âlemi baştan başa tutmuş bizim efsanemiz
Mazharı her zerreden tâban olur ol âfitap
Aşk çeşmiyle temaşa eyleriz cananemiz
Nice yıllardır ki Palis hier ile zulmettedir
Şimdi feyz-i gavsten ruşen olup kâşanemiz*

HALİ-ÜL-İZAR (خلیفه العذار) [Hal.] Mecaz yoliyle heva ve hevesatına göre yaşıyan, sefihi, namussuz, rezil, küstah, sıyrık yerinde kullanılır bir tâbirdir.

*Kaçmış bugün baban, edecek itizar yok;
Zevcin Hasan, o şahs-ı halî-ül-izar yok.
Âbdüthak Hâmit*

HALKA BEĞÜŞ (حلقه بگوش) [Son.] Mecaz yoliyle muti, azat kabul etmez köle yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mânası kulağı halkalı demektir.

*Küpeli bir kıza benzer Cevza
Feleği halkâ bağış etse sena
Sümbülzade Vehbi*

HALKA-İ TEVHİT (حلقه توحید) [Sof.] Tekkelerde zikir sırasında dervişlerin daire şeklini almaları mânasına gelir bir tâbirdir. Daire şeklinde olan şey mânasına gelen ve Arapça bir kelime olan halaka şeklinde de ta-laffuz olunurdu.

*Nice inkâr olunur halka-i tevhid-i aziz
Aşık ol yerde olur dilber ile hem ağuş
Sâbit*

HALKÂR (خلکار) [San.] Altın yaldızlı tezyinat yerinde kullanılır bir tâbirdir. Buna «Halkârî» de denir. Boyalı halkâr, berki halkârı gibi tâbirlere de rastlanır. Halkârın kenarlarına tahrir çekilirse «Tahrirli halkâr» adını alır. Tahrir; fırça ile şekillerin etrafının mürekkeple nakışlanmasıdır.

Kıymetli sanatkâr ve bilgin Doktor Süheyl Ünver halkârın yapılışını (Türk tezyinatında halkârîye dair) adlı broşürde (Artitekt neşriyatından: Numara 2-1939) şöyle tarif ediyor:

«Halkâr yapılacak kâğıdın bir yere yapışmış ise iyi yapılandırılmış olması ve yapışık değilse iyi einsten ve altın ve boyalarla insicamını kaybedecek kadar ince ve âdi olmamasına ve bir de mührelenebilecek kâğıtlara yapılması lâzımdır. Hafif renklerle boyanmış kâğıtlar üzerinde halkâr güzel bir tesir bırakır. En güzel halkârlar bilhassa altının nescine geçmemesi, iyi gölgelenmesi hasebiyle aharlı kâğıtlar üzerinde yapılabilir. Evvelâ halkârı olan kâğı-

din eb'adına göre esasını ve teferuatını bilhassa kendi hazırlamak üzere diğer bir kâğıda bir taslağını çizmeli, bunda münhanilere ve şekillerin büyüklüğü ve küçüklüğü tenasübüne dikkat ederek bunu ince bir kâğıda dikkatle ve ince olarak hafif renkte boyalı fırça ve yahut ucu sert ve sivriltilmiş bir kurşunkalemle çizmeli ve altına birkaç adet ince kâğıt konarak ve hudutları da işaret olunarak sıkıca ve iyice iğnelemelidir. Bu kalıp ne kadar iyi bir ince kâğıda ve ne kadar güzel bir surette dikine olarak iğnelenmiş ise bu kalıp sanatkarın cildinde de birçok işlerine yarar. Böyle yapmayıp da sanatkarane olmayarak lâalettayın bir kopya kâğıdı ile istenen yere çizilirse hem fena ve hem kaba olur. Bunun mutlaka bir kalıbını dikkatle hazırlamalıdır. Halkâr kalıbı istenilen mahalle mutlaka bir çıkın içine konmuş söğüt ağacı kömürü tozuyla silkilecektir.

«Kömür tozuyla kalıplar silkildikten sonra mutlaka üzerinde gayet ince uçlu ve sert kurşun kalemiyle çizilmelidir. Nisbeten koyu renk kâğıtlara tebeşir tozu ile kalıp silkilecek olursa bunun üzerinden çizmeden de işlenebilir. Kömür tozunda olduğu gibi sonra parlatılırken leke bırakmaz, yalnız işlendikten sonra gayet ince kürk parçası ile bu tozları temizlemelidir. Halkâr altınla işlendiği zaman yeşil veya sarı ıtlak ettiğimiz altın varaklar dikkatle ezilmiş ve hazırlanmış bulunmalıdır.

Altın varakın nasıl hazırlanacağı uzun uzadıya izah edildikten sonra deniliyor ki:

«İşte altın bu suretle hazırlanıp ve şekillere sürüldükten sonra asıl halkârı vasfın verilmesi için iç gölgelerinin yapılması icabeder. Bunun için de yerine göre büyük veya küçük fırçalarla altın tabağındaki altın suyundan alınarak kenarlarına hafif temas edebilmek suretiyle zemine gölge yapar gibi sürülür ve bazı yerleri çok hafif bir gölge ile bırakılır ve yahut gölge yapılmaz. Bu da zermühre ianesiyle donuk olarak parlatılır. Halkârı nakışları ekseriya donuk parlatmalıdır. Daha câzip olur ve ziyaya karşı gözü alıcı ve görmeye mâni halden çıkar, nazara karşı daha hoş gelir. Bu sulu olarak sürülen altın da kendisine göre parlar.»

Halkâr yapılırken kullanılan çiçekler ve bunların terkibi usulleri hakkında şu tafsilat verilmektedir:

Halkâr'da her çeşit şekle ve çiçeğe tesadüf edebiliriz. Ufak bir dikkatle anlaşılabılır ki buraya koyduğumuz halkâr nümunelerinde de yıldız çiçeği, çam kozalağı, kuş gövde ve kanatları, çınar yaprağı, gül, reyhan, nerkis,

servi, lâle, gül goncası, sümbül, pek çok yaprak neveleri, yonca yaprakları, yer menekşesi, enginar yaprağı, rumiler, hatailer ve envai berk-i halkârı denilen penç berkleri akça yaprağı, hendesî şekiller ve münhaniler ve sair tezyinî teferuat görülür. Bunları intihapta ressamın görüşü esastır.»

Halkâr'ın yalnız bir çeşit olmadığını, bunun gerek tersim tarzı ve gerek az boyanmaları itibarıyla muhtelif şekilleri olduğunu söyleyen değerli sanatkar diyor ki:

«Halkâr çeşitleri hâtır ve hayale gelmiyecek kadar çoktur. Bu çok cazip olan tezyinat usulü başı başına herhangi bir yerde, bir kitapta, bir levhada, bir yazı kenarında yer almıştır. Çok çeşitli ve tabiata yakın misallerle süslü olmasıdır ki halkâr, şarkta bilhassa Türk âleminde müstesna bir mevki almıştır. Sırf halkârı tezyinattan ibaret kitap kapları, ciltlenmiş kitap mahfazaları, girazesi örüldükten sonra teclit edilmiş kitapların başları, şemseli kapların iç tarafları ve bazı sandık, çekmece ve levhalar kenarlarında ve içlerinde bunların harikulâde güzel, basit ve bazan çok olgun ve dolgun şekilleri vardır. Halkârı nakışları çini satırlardaki nakışların da esasını teşkil eder.»

*Mushafın eyledik çü halkârı
Okumassın eline al bari
Lâ*

HALKÂR GÖLGESİ (حلكار كوله) [San.] Halkâr adı verilen yaldızlı tezyinatın şekillerinden beliren gölgeler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

HALKÂR KALIBI (حلكار قالب) [San.] Halkâr yapmak için hazırlanan kalıp hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kalıp halkâr yapılacak kâğıdın eb'adına göre hazırlanan kâğıda yapılması istenilen tezyinat çizilmek suretiyle hazırlanır.

İnce bir kâğıda dikkatle ve ince olarak hafif renkte boyalı fırça veyahut ucu sert ve sivriltilmiş bir kurşunkalemle çizilmiş olan resmin şekli tamamlandıktan sonra şekiller iğnelenir. Böylece hazırlanan kalıp halkâr yapılacak kâğıt üzerine tatbik edilerek üzerinden söğüt kömür tozu veyahut tebeşir gezdirilir. Gezdiren toz iğnelenmiş olan deliklerden alttaki asıl kâğıda geçer ve bu suretle geçen resim altınla işlenir.

HALKÂRİ (حلكارى) [San.] Altın ve yaldızla yapılan oymalar, yazılar ve nakışlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «halkâr» da denir.

*Çeşme-i âb-ı hayat-ı feyzdir tab'in nola
Kilk-i halkârı olursa ana zerrin nâvâdan
Neft*

HALKA YAYI (حلقه ياي) [Ok.] Yapılıp bitirilen bir yayın, kemik dışarıda, sinir içeride olmak üzere uç uca getirilerek bağlanıp asılma vaziyetine verilen addır. Yaylar bu suretle iki sene durdurulurdu.

HALTA (خالطه) [San.] Köpeklere takılan halkanın adıdır. Köpek halkası demektir.

HALTIYYAT (خلفيات) [Hal] Hezeyan kabîlinden sözler mânasına gelir bir tâbirdir.

*Kimisi kendusun Firdevsi-i Tusi kıyas eyler
Verir su'myle haltıyyatına şehname unvanı
Seggit Vehbi*

HALVET (خلوت) [Sof.] Şeyhin emir ve tensibi ile müridin karanlık ve dar bir yere çekilip ibadetle vakit geçirmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tasavvuf istilabı olarak halvet; Hak ile gizli konuşmak demektir. Arapça bir kelime olan halvet için «Kamus-ı Osmani» de şu tafsillât vardır: «Tenha, tenhaya çekilme, tenhalık, yalnızlık: (ihtiyar-ı halvet, köşe-i halvet, taleb-i halvet). Hâfî; تنها oda ve hamamda oda gibi ufak, ayrı yıkanılacak mehal: (halvete çekildi, halvete girdi, halvetten çıktı). (Halvethane) = kimsesiz, işsiz kalıp istirahat edilecek mahal. (Halvetseray) = mükellef halvet mahalli. (Halvetgâh, halvetgeh) = inziva mahalli (Halvet güzide) = halveti ihtiyar etmiş olan. (Halvetgüzin) = münzevi, ihtiyar-ı inziva eden. (Halvetnişin) = tenhalıkta oturucu, oturan».

Halvet; alekser kırk gün sürdüğü için buna «erbain çıkarmak» da denilir.

Rivayete ve tarihlere de geçmiş olan malûmata göre halvet Hazret-i Musa'dan kalmıştır. Filhakika Musa aleyhisselâm Medyen de Suayb'ın yanında kaldığı müddetçe muhtelif çileler çekmiştir.

İsmali Hakkı «Kitab-ül-Hitap» da (s. 252) buna dair şu izahatı veriyor «Cümle umurdan biri halvet ve riyazettir ki Resulullah anı etti, derler. Bu iddia ise sahibî değildir. Zira kablen-nübüvve Cebel-i Hara'da ba'ye-i din-i İbrahim üzerine taabbut ve kâh bir şehre karip halvet ve riyazetleri mütevatir ve ba'd-en-nübüvve itikâf ve savm-ı visalleri meşhurdur. Erbain şeriat-i Musa'dan mütevaris ve mukarrerdir.»

Mevlâna; evail-i halinde halvet yaptığı ve birçok erbain çıkardığı halde «Şems-i Tebrizi» ile mülâkatından sonra halveti terk, celveti ihtiyar etmiştir. İsmail Ankara'vî bunu kaydettikten sonra (Minhac-ül-fukara, s. 151) diyor ki: «Pes selefin revîşi halefe tarikattir. Öyle olıcak tarikatimizde sâlike halvet çıkarmak şart olur ve lâkin ekser hulefa terk-i halvet ve ih-

tiyar-ı celvet etmişlerdir ve tarikate böyle gitmişler. Zira halvetten murat hane-i kalbi ağıyardan tahliye kılmaştır ve yâr'la hane-i dilde musahip olmaktır. Bu haslet ise masivadan perhiz etmekle ve nefsi pute-i riyazette eritmekle mümkün olur ve ele gelür.»

Bir kimse bütün ömrünü halvette geçirse, lâkin kalbini ağıyardan ve masivadan tahliye edemese o kimse ehl-i halvet olamazdı.

Bütün rivayet ve menbalar halvet ve erbainin hemen bütün tarikatlarda bulunduğunu ve mengeinin eskiliğini gösterir. Halvet ekseriyetle tekkelerdeki odalardan birinde olur Şeyh, halvete sokacağı dervîşi bu odaya götürür, dua ettikten sonra odadan çıkar, yemeği ve suyu her gün dervîşin ayağına götürülür. Bu yemek, dervîşin meşrep ve tahammülüne göre azaltılır. Bu müddet içinde dervîş, zaruret olmadıkça dışarı çıkmaz ve kimse ile konuşmaz. Gece gündüz ibadet, zıkr ü fikr ile meşgul olur. İçlerinde geceleri uzatıp yatmayanları, uykusu gelince bir kayışı dizlerinin altından ve boyundan geçirip dizleri dikik bir halde oturarak uyuklayanları, yahut mutalka (dayanacak şey) denen ucu sivri, baş tarafı alın koyacak tarzda yassı bir demiri yere saplayıp alını, üstündeki yassı yere dayayarak uyuyanları vardır. Kırkinci gün şeyh, dervîşin bulunduğu odaya gider ve darvîşin bu müddet içinde gördüğü rüyaları dinler. O gün bir kurban kesilir. Dervîş erbainden çıkarılır. Yıkanır ve çamaşır değiştirir. Baş suyu ile pişmiş bir çorba içer, ertesi günü yahut o günün akşamı kurban etinden yer ve dinî ziyafette bulunur.

§ [Sar.] Saray kadınlarının serbest bir şekilde bahçelerde, şuralarda buralarda eğlenmeleri münasabetiyle bu tâbir kullanılırdı. Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey «Sabah'taki On üçüncü Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı, Saray âdetleri, Tefrika No. 6» bunu şöyle anlatır:

«Bazı günler halvet olup saray kadınları bahçeye çıkar, tenezzüh ederler. Halvet esnasında herkes hür ve serbesttir. Yüksek çınarların taravetsaz sayeleri altında ve gülistanlar ve korular içerisinde havuzların fışkıyesi karşısında otururlar, gezerler ve kahkahalarla gülüşürler ve keşt ü güzârları esnasında tesadüf ettikleri genç sultanlara (maşaallah sana arslanım, nizamınızı ne kadar yakıştırmışsınız, (ne kadar hoş olmuştunuz) diye alkışlarlar. Bu tâbirlerle alkış yapmak saraylılara mahsustur.

«Halvet esnasında bunların eğlencelerine neçelerine doyum olmaz. Hattâ şehzadeler bilhassa gelip bunları seyir ve temâşa ederler.

Yine Ali Rıza Bey (Tefrika No. 10) «Har-em-i Hümayun takımının bir mesireye azimelerinde beraberlerinde bulunan harem ağaları ve baltacılar marifetiyle derhal o mesire (halvet) diyerek sair nâstan tahliye olunur ve saraylılar o mevkide tenhaca eğlenirdi» diyor ki bundan saray kadınlarının yalnız sarayların bahçelerinde değil, umumi yerlere de gidip eğlendikleri anlaşılar.

*Nar-i çeşmim perdelendi kâbe-i Ulya gibi
Küşegir-i halvet oldu dide-i bina gibi
Sami*

*Gitti kesret geldi vahdet oldu halvet dost ile
Hep Hâk oldu cümle âlem şehri bînzar kalmadı
Niyazi*

§ [San.] Hamamda yalnız yıkanmaya mahsus kapılı ve kurnalı yere verilen addır.

*Ne fesahatlar ider ol sümre
Dahil-i halvet-i hamam içre
Fazıl*

§ [Fik.] Karı ile kocanın müsaadeleri olmaksızın başkalarının giremeyecekleri bir yerde karı ile kocanın beraber bulunmaları mânâsına gelir bir tâbirdir.

HALVET DER ENCÜMEN (خلوت در انجمن) [Sof.] Nakşî tâbirlerindendir. Nakşî tarikında hususî olarak mevcut onbir kelimeden biridir. Diğerleri huş derdem, nazar ber kadem, sefer der vatan, yâdkert, bâzkeşt, nigâhdâst, yâd-dâst, vukuf-u zamanî, vukuf-u adedî, vukuf-u kalbî'dir. Bütün bunların farisî oluşu sadatın fûrs olmasındandır.

Halvet der encümen zâhirde halk ile bâtında Hak ile olmaktır. Haktealânın «رجال» kavli buna işarettir.

Bâtın nisbeti bu Tarikte şöyle vâki olur: gönül cemiyeti halk ile sohbetle hâlvetten daha ziyade olur. Nakşî tarikati esasen sohbe müstenittir. Halvette şöret, şörette ise âfet vardır. Hayırlılık cemiyettedir. Cemiyet de sohbededir. Sohbetin tesiriyle sâliklerin birbirinde nefy olmaları şarttır.

HALVETE ÇEKİLMEK (خلوت چکيلmek) [Hal.] Tenha bir yerde yalnız başına oturma yerinde kullanılır bir tâbirdir. Halvet; Arapça yalnızlık, تنها oda demektir.

HALVETE GİRMEK (خلوت گيرmek) [Sof.] İbadetle vakit geçirmek üzere yalnız başına تنها bir odaya, tekkelerin halvethane denilen yere kapanmak yerinde kullanılır bir tabirdir.

HALVETGAH (خلوتگاه) [Sof.] Yalnız başına oturulup ibadetle vakit geçirilen yer bak-

kında kullanılır bir tâbirdir. Tahfif suretiyle «Halvetgeh» suretinde kullanıldığı gibi bunun yerine «Halvethane» de denilir. Halvet Arapça yalnızlık, تنها oda demektir.

*O güne zahir ol kim şahid-i halvetgeh-i lâhût
Cemalin suret-i insanda izhar etti sansınlar
Yenisehirli Aoni*

HALVETHANE (خلوتخانه) [Sof.] Yalnız başına oturulup ibadetle vakit geçirilen yer hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Halvetgâh» ta kullanılırdı. Arapça bir kelime olan halvet yalnızlık, تنها oda demektir. Böyle yerde oturan tenhalıkta oturan, oturucu mânâsına gelen «Halvetnişin» denilirdi.

*Günc-i halvethanesinde ilm ü irfan münzevi
Küşe-i babında ikbal ü saadet pâsbân
Nef'i*

HALVET-İ HÜMAYUN SOKAKLARI (خلوت هايون سوقاقلاري) [Sar.] Padişahlar tarafından halvet vukuunda yolun iki tarafına gerilen yelken bezlerine verilen addır. Bu bezlere sadece «sokak» da denilirdi Duvar şeklinde çekilen bezlerle ancak hünkârla maiyetinin geçebileceği bir yol teşekkül ettiğinden bezlere bu isim verilmişti. Bu sokaklar halvet-i hümayun vukuunda kullanıldıkları için o adı almışlardı.

HALVET-İ SAHİHA (خلوت صحیحه) [Fik.] Mukarenete (birleşmeye) mâni birşey bulunmadığı halde karı ile koca arasında vukubulan halvet yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mâni bulunduğu takdirde o türlü halvete «halvet-i fâside» denilir.

HALVET İSTEMEK (خلوت ايستemek) [Hal.] Tenha bir oda da yalnız başına görüşülmek isteği yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HALVETİYYE (خلوتيه) [Sof.] Şeyh Ebi Abdullah Siracüddin Ömer İbn-i Eşşeyh Ekmelüddin-ül Ehcî tarafından tesis olunan tarikatin adıdır. Ebi Abdullah Ehcân'da doğmuş, Harzem de bulunan amcası Eşşeyh Ahi Muhammed İbn-i Nur-ül-Halveti'nin yanına gitmiştir. Bu zat seyr ve sülûkte «halvet» zikrini pek sever, ömrünü ekseriya halvetle geçirirdi. Bundan dolayı «halvetî» şöretini almıştı. Siracüddin Ömer-ül Halveti amcasından inabe aldığı gibi seyr ve sülûkte ilerliyerek hülefasının en ileri geleni mertebesine yükselmiş ve 717 (1317) de ölümü üzerine de makamına geçtiği gibi fitrî ve müktesep kemali cihetiyle halvetiyye tarikatinin pîri olmuştur. İrşat makamına oturduktan bir müddet sonra Hoy'a bir aralık Mısır'a oradan da Hicaz'a gidip hac farızasını ifa etmiş,

daha sonra (Sultan Üveys) in daveti üzerine Hicaz'a gelerek orada ölmüştür. Ölümü bir rivayete göre 750 (1349), diğer bir rivayete göre de 800 (1397) dır.

«Ellemizat» adlı eserde yazılı olduğuna göre yedi defa hacetmiştir. Bir gün bir تنها yerde gördüğü büyük bir çınar ağacının içinde halvete niyetle halkın gözünden gizlenmişti. Dervişleri, dostları kendisini aramışlar, nihayet ağacın içinde bulmuşlardır. Kırk Erbaini biribiri ardınca ikmal etmekle ve zühât ve mücahedele-
rinin çokluğu ile tanınmıştır.

Rahmetli Sadık Vicedani (Tomar-i Turuk-i Aliyye) den (Halvetiyye silsilenamesi) nde «tesis ettiği tarikata Halveti nam ve nisbetinin çınar ve kırk erbain mes'elelerinden mütevellit olması veyahut Halvet zikrine muhabbet ve mülâzemetinden dolayı (Halveti) lâkabını almış olan amcası Ahi Muhammed İbn-i Nür-ül Halveti'nin halifesi ve ölümünden sonra kaim makam-i irşadi olmak mülâzemesiyle onun lâkabını da tevaris etmesinden tehaddüs etmiş bulunması muhtemeldir.» diyor.

Sarı Abdullah efendi «Somerat-ül-Fuat» adlı eserinde «Halvetiyye'nin «Ha» sı: sivaden Hulluv-u kalbe, «Lâm»: Lezzet-i zikre, «Vav»: Vikaye-i zahir ve batına ve ahde vefaye; «Te»: Temkine, «Ya» sı: Yüsr Badel-üsr (güçlükten sonra kolaylığa) «He» sı: Müşahedeye delâlet eder» demektedir.

Sadık Vicedanî merhum Sarı Abdullah efendinin «Somerat-ül Fuat» i, İsmail Hakkının «Celvetiyye silsilenamesi», Rifat efendinin «Mirat-ül mekasid-i, Hariri zade Kemal efendinin «Tibyan-ı vesail-ül-hakaik fi beyan-ı selâsil-üt-tarikat», Bandırmalı zade Ahmet Münip efendinin «Mirat-üt-turuk», Sami'üs Sümbülün «Esmar-i Ezhar», Şeyh Celâlüddin Mahmut Hülevî'nin «Ellemizat» ve Bursalı Tahir beyin «Hacı Bayram-ı Velî» risalesi gibi tarikatların silsilelerinden bahseden büyük ve küçük eserleri tetkik etmek ve onlardaki kayıtları ayrı ayrı göstermek suretiyle yaptığı tetkikat sonunda Halvetiyye silsilesini şöyle tesbit etmiştir.

1 — Seyyid-ül evvelin Vel ahirin (Muhammed-ül Mustafa) Sallallahü aleyhi vesellem efendimiz hazretleri

2 — Ebül Haseneyn İmam Ali-yül Mürteza (K. V)

3 — Seyyit-üt-tabihi Ebüssait Hasan İbn-i Yesar-ül Basri

4 — Eşşeyh-ül elmai Habib-ül Acemi

5 — Eşşeyh-ül Kebir Ebu-Süleyman Davut İbn-i Nasir-üt-Tâi

6 — Eşşeyh Ebül Mahfuz Maruf Aliyy-ül Kerhi

7 — Eşşeyh Ebül Hasan Seriy-üs Sekati

8 — Seyyid-üt Tayife Ebül Kasım Cüneyt İbn-i Muhammed-ül Bağdadi

9 — Eşşeyh Ebu Ali Ahmet Memşad-üt Dinuri

10 — Ebu Abdullah Muhammed Dinuri
Ebu Ahmet-ül Esvet Mısap Hemedani
Muhammet Ameviyye İbn-i Abdul-lahün Bekri

11 — Eşşeyh Ebi Hafs Ömer Vecühüddin Elkazh-ül Bekri

12 — Eşşeyh Ebi Necip Ziyaüddin Abdulkahirül Bekriy-ül sühreverdî

13 — Ebu Reşit Kudbuddin-ül-Ebheri

14 — Eşşeyh Rüküddin Muhammed Nuhad-ül-Buhari

15 — Eşşeyh Şihabüddin Muhammed-üt Tebrizi

16 — Eşşeyh Esseyyit Cemalüddin Şirazi

17 — İbrahim Zahit Geylani

[Silsile burada ikiye ayrılmış, müşarün-ileyh İbrahim zahit Geylani'nin hülefâsından Sadüddin-i Fergani ile (Halvetiyye) silsilesi ve (Safiyüddin-i Erdebili ile de (Safeviyye) nam-i diğerle (Erdebiliyye ve Bayramiyye) silsileleri teselsül etmiştir. İbrahim Zahit Geylani seyr ve sülûkte halvetten celvete intikal ve içtihat eylemiş bulunduğu cihetle müşarünileyhe mensup olan (Zahidiyye) nam-ı diğerle (Celvetiyye) tarikat-ı aliyyesinin bürüz-i kemali de müşarün-ileyh Şeyh Safiyüddin-i Erdibili'den teselsül eden silsilede tecelli eylemiştir. Tafsili (Celvetiyye silsilenamesi) ne derç edilmiştir. Halvetiyye silsilenamesinin mabadi berveç-i âtidir:]

18 — Eşşeyh Sadüttin-i Fergani

19 — Eşşeyh Kerimüddin Ahi Muhammed İbn-i Nur-ül Halveti

20 — Pir-i tarikat-ı halvetiyye Ebi Abdullah Siracüttin Ömer İbn-i Eşşeyh Ekmelüddin-ül Geylani ü Ehcî-ül Halveti

Yine Sadık Vicedani bu silsilename altına şunu da kaydelemiştir:

[Halvetiyyeye denisbet ve meşihatı bulunan Hariri zade Kemalüttin efendi merhum Tibyanında (Halvetiyyeyi tarifte: الخلوتيه شعبة من الالهرية) ibaresiyle başhyarak tarikat-ı halvetiyyeye tarikat-ı Celvetiyye şubesi olarak gösterilmiş ise de «celvet» ile «halvet» arasındaki fark tarikat-ı Halvetiyyenin de tarikat-ı Celvetiyye gibi müstakil tarikatlardan olduğunu teyide ihtiyaç bırakmaz zannederim.]

Halveti tarikatinın yayılmasında Pir-i sani ünvanıyla anılan Seyyit Yahya-yı Şirvanî'nin

büyük himmeti geçmiştir. Şeyh Yahya-yı Şirvanî Şirvan'ın Merkezi olan (Şemahi) de doğmuştur. Babası İmam Musa Kâzım ahfadındandı. Ecdadı doğduğu yerin Nakib-ül eşrafi idiler. Seyyit Yahya Sadrüddin-i Hiyavi'den feyz alarak hilâfeti ihraz etmiş ve sonrada kendisine damat olmuştur. Şemahi'den Baku'ye naklederek orada irşada devam etmiş ve 862 (1457) de orada ölmüştür. Zamanında halkın büyük hürmet ve muhabbetine mazhar olduğu gibi hakkında bir çok eserler de yazılmıştır.

Seyyit Yahya-yı Şirvanî'nin tarikat silsilesi şöyledir: Eşseyh-ül Fani Ahi Emre Muhammed-ül Halveti, Eşseyh Hacı İzzüddin-ül-halveti, Eşseyh Sadrüddin-ül Hiyavi, Pîr-i sani Seyyit-üt taife-ül Halvetiyye, Eşseyh Esseyyit Celâ-lüddin Yahya İbn-i Esseyyit Bahaüddin-üş Şirvan-ül Baküyi

Sadık Viedani merhum bunun için de «tahkik-i âcizaneme göre (40) kadar şube müessisi yetişen Halvetiyye tarikatındaki feyz pîr-i müşarünileyh'in etrafa halifeler ızamı ile tarikatı neşretmesi sayesinde hâsıl olmuş, Ulum-ü zâhirede zikemal bir fadıl-ı mükemmel bulunduğu âlemi islâma birçok âsarı kalemiyye yadigar bırakmıştır. Halvetiyye şubelerinde okunan (Vird-i Settâr) da onun tertipkerdesidir. Bu münase betle (Vird-i Yahya) da denilir» diyor.

Hariri zade «Tibyan» da tarikat'ın mebnasını yani esasını tarikatın esasını Lailâhe İllallah-i zikretmek, Esmâ-i seb'a denilen yedi isimle gizli ve aşikâr meşgul olmak, hâdiselerle kalbi tasfiye etmek, rüya ile tevil eylemek mânasına gelen

مناها على الذكر بكلمة الطيبة والاشتغال باسماء السجدة بالجوهر والاخفا وتصفية القلب بلم الوقايح والتأويل بالتعبير

ile terif etmiştir.

Halvetiyyelerin zikri şöyle idi:

Diz çöküp kibleye karşı oturduktan ve kavi azm ve sadık niyyetle bütün masıvayı zihin ve hatırdan çıkardıktan sonra Allahütaâlâ Hazretlerini mülâhaza ederek - başı sağ omuza çevirip - «Lâilâhe» ve «müteakiben» başı, sol taraf memenin altındaki hat üzerine doğru eğip darp edasiyle - «İllallah» demek ve bu tavır zikre bir müddet yani kelime-i tayyibe-i «Lâilâhe İllallah» (33) veya (165) kere kadar ve tizkâr eylemek; ondan sonra İsm-i Celâl ile ve bundan sonra da Esmâ-i Seb'a'nın bakiyyesi aşağıda gösterilen sıra ile zikretmektir. Esmâ-i Seba' şudur:

Lâilâhe İllallah, Hû, Hak, Hay, Kayyum, Kahhar.

Halvetiyye tarikatının meşhur olan şubeleri şunlardır:

Ruşeniyye, Gülşeniyye, Mürşâsiyye, Sünbülîyye, Şabaniyye, Şemsiyye, Ahmediyye, Cemaliyye, Bahşiyye, Uşşakiyye, Assaliyye.

HALVETNİŞİN (خاوت نشین) [Sof.] Yalnız başına bir yere çekilip ibadetle meşgul olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir Oturulan yere «halvethane», «halvetgâh» denilirdi. Arapça halvet, tenhaya çekilme yalnızlık, تنها oda demektir.

HALVETSARAY (خلوتسرای) [Sof.] Tenhaya çekilip oturmağa mahsus debdepe, mükellef yere verilen addır.

*Eylemez halvetsaray-ı sırrı vahdet mahremi
Aşıkı maşuktan, maşuku aşıkdan cüda
Fuzuli*

HAMAIL (هاميل) [Hal.] Boyuna asılan veya kola takılan nüsha (muska) ya verilen addır. Halk dilinde «hamaylı» suretinde kullanılır. Himale ve hamilenin cem'i olan hamail Arapça kılıç bağı demektir. Hamailer müselles şeklinde meşinden, tenekeden, gümüş ve altından yapıldıkları gibi dört köşe veya kalb biçiminde yapılanları da vardır. Eskiden askerlik hizmetini bitirip tezkere alan (terhis kâğıdı) istibdal efradı tarafından tenekeden yaptırılıp içine tezkerelerini koydukları ve bir şeritle boynuna astıkları mahfazaya da bu ad verilirdi.

Kalb biçiminde olanını nazardan korumak için, insanlara olduğu gibi, atlara takanlar da vardır.

«İslâm memleketlerinde muska taşımak halk arasında âdet gibidir» diyen B. Carra de Vause (İslâm Ansiklopedisi, Hamail Maddesi) şu tafsilâtı veriyor: «Buna şimalî Afrika'da hurz, şarkî Arabistan'da hamaya yahut hafız, uza yahut maaza, Türkiye'de nüsha (muska) yahut hamail denilir. Bunlar ekseriya küçük bir kese, bir madalyon veya para kesesi içine konularak, boyuna asılırdı. Veya kola takılır yahut sarığa bağlanır. Zenginler muskaları altın veya gümüşten yaptırırlar. Arap memleketlerinde çocuklara doğumlarının kırkinci günü muska takılır. Bunlar gayet kaba şeyler olabilir. Meselâ sadece bir midye kabuğu veya kemik parçası bir meşin zarf içinde sol koltuk altına konulur. Genç bedevi kızlarının çok sevdikleri bir muskaları (hurz) vardır ki, 7 santim boyunda 4 veya 5 santim eninde, içinde dualar yazılı küçük bir kitaptır. Bunu, altın veya gümüş bir kutu içine koyarak, bir broş gibi takarlar.

«Muskalarda yazılı olan dualar, işaretler veya resimlerin muhtelif meşhurları olup, bunların tetkiki hayli güçtür. Bu hususlarda Allahın isimleri (esma-i hüna), melek isimleri, efsa-

nevi şahısların adları, Kur'an sureleri, nücum (yıldız) işaretleri remzî hatlar, remil murabbaları, insan veya hayvan resimleri görülür.

«İslâm ananesine göre, Allahın 99 ismi vardır ki, bunlar hakikatte kaadir, alim, rahîm gibi, Allahın sıfatlarıdır. Bu isimleri aynen kullanmak mümkün olduğu gibi, bunları teşkil eden harflerin adedi kıymetlerine göre, cetveler vücuta getirmek de mümkündür. Bunlardan başka olarak, Allahın bahs ve tarif olunmayan bir ismi daha var ise de bu isim insanları meşhulü olup, yalnız peygamberler ile evliyalar bilir.

«Meleklerin de birçok isimleri vardır. En meşhurları Mikâil, Cebrail, Azrail ve İsrâfil isminde dört büyük melektir ki, isimlerine birçok muskalarda tesadüf edilir. Bunlardan başka daha birçok melekler mevcut olup, isimleri ilm-ül-melâik kitaplarında sayılmıştır. Arapçada, bu kabilden olarak Anzurun veya Andahriyuz gibi hayalî müelliflere isnat edilen birçok kitaplar vardır ki, menşei Gnostiklerin devri telâkkisine varan bir akideyi ihtiva eder. Seyyareleri idare eden melekler olduğu gibi, ayları ve haftanın günlerini idare eden melekler de vardır. Hergün için, yedi melek ismi mevcuttur. Bunların telâffuzu kulağa garip gelen isimleri çok defa çifttir: Talih ve ilih, kaytar ve maytar, Kintaş ve yakın taş gibi. Bu isimler Kitab-ı Mukaddes'te görülen me'cuç gibi atf-ı terkibi şeklindedir. Sihirde pek mükim bir yeri olup, kâh Müşteri kâh Utarit seyyaresini idare eden bir melek vardır ki, Arapların Mikâil ile karıştırmış gibi gördükleri Metarton'dur. Bu melek Cifr kitaplarında adı geçen yüksek şahsiyetlerden biridir. Bunu Zuhal'de âdeti yarattı bir ilâh gibi görürüz. Kur'anda adları geçen ve hususi bir tarihleri olan iki melek vardır ki, bunların isimleri tılsımlarda yer alır: Harut ve Marut. Bunlar insanların ağız ile istihza ettikleri, onların başından geçenleri kendileri de denemek istedikleri için, yeryüzüne inmişlerdir. Meleklerden başka bazı efsanevi varlıklardan da istiane edilir. Mağara yararı (Ashab-ı Kehf) bunlardan en meşhurlarıdır.

«Muskalarda en çok kullanılan Kur'an ayetleri C. XIII. ve C. XIV.: «ben fecrin rabbına... sığınırım» ve «ben insanların rabbına... insanların melikine sığınırım» mealinde olan kısa surelerdir. Bu iki sureye el-muavvezeteyn («iki koruyanlar» denilir. Birincisinde «dügümlere üfören kadınların» yaptıkları büyülerden baskınlanmaktadır. Bu surenin, hassaten cismanî marazlara karşı, tesirleri olduğuna inanılır. Diğerleri ise, ruhi illetlere karşı pek mücestirdir.

Bu iki sureden başka, Yâsin, Ayet-ül-kürsî (sure 11, 256). Fâtîha ile Ayet-ül-arş (sure IX, 130) de hamailerde en çok kullanılan surelerdir. Diğer birçok sureler bazı hususi haller için kullanılır.

«Nücumda ait işaretler, seyyare ile 12 burca ait işaretler de maruftur. Ve pek tabii olarak, muskalarda bunlar da yer alır. Bu muskalarda hurufi akidesi ile münasebeti olan garip harf şekilleri de vardır. Çok defalar bu işaretlerin İbrani ve Küfi harflerinde bozma şekiller olduğu anlaşılmıştır. İbn-il-Vahşi'nin Kitap şevkel-müstaham isimli eserinde bu neviden birçok elifbalar vardır. Bazan İbrani harflerin arkalarında küçük daire olan halkalar yahut tezyinat görülür. Bu tezyinata «küçük ay» veya «taç» denilir. Sefer Yesira'ya göre her harfin bir taci bulunmak icap eder.

«Muhtelif tarzlarda kümeler teşkil edecek surette noktalar ile yapılan remil şekilleri de bazan muskalarda kullanılır. Arapça ilm-ür remil, kum üzerine çizilen şekillerden mâna çıkarılan bilgisi demektir.

«Muskalarda murabbalara da çok defa rast gelinir. Bunların 9 dan 16 ya kadar haneleri vardır. Çok defa bu hanelerin ilk 9 ve 16 rakamlarına bir o kadar daha ilâve edilir. Ve bu suretle şekil daha âlimane bir manzara alır. Bu takdirde birden bağlanacağına 9 dan başlanır. 16 adedi 1 den 16 ya kadar alınacağı yerde, 9 dan 24 e kadar alınır. Bazı defalar rakamlar ile doldurulacak yerde, harfler ile doldurulur. Meselâ bunlara Allah isminin 4 barfi, A l l h yerleri 4 defa muhtelif sıralarda değiştirilmek suretiyle konulur. Bu muska murabbaları meselesi üzerine Arapların çok meşgul oldukları anlaşıyor. Zira İhvan-üs-sefa risalesinde bunların 9 sütunlu murabbalara kadar indikleri görülmektedir.

«Muskalarda insan ve hayvan resimleri Şimalî Afrika'da az görülür. Fakat şarka İran sanatının tesiri altında tertip edilmiş muskalarda veya efsunlu eşyada daha çoktur. Sihirli hassaları olduğu iddia edilen aynalarda; taşlarda ve mühürlerde ekseriya bu gibi tezyinat görülmektedir. Resimler ya melek yahut hayvan resimleridir. Bazan insan başlı kartallar veya burçları gösteren resimlere tesadüf edilir.

«İslâm âleminde insan eli pek taammüm etmiş bir resimdir. Bunları, gümüşten veya altından kesilmiş veya madalyonlar üzerine hâkkedilmiş olarak, pek çok taşırlar. Bunun kötü gözden (göze gelmek, nazar değmek) olma hassası vardır. Buna avam arasında «Fatime anamızın eli» denilir. Şiiler eldeki beş parmağa

beş büyük zatın (Muhammd, Ali, Fatime, Hasan ve Hüseyin) remzi mânası verirler.

«Velhasıl Kur'an sureleri müstesna olarak, bu muhtelif motiflerin esası ekseriya knostika ve talmuti menşelere kadar gider. Arap ananeleri muskaların icadını Âdem'e. hattâ bunun ona vahyedilmiş olduğunu söyler.

«İslâm kelâmı; Sihri red etmekle beraber, muska taşınmasına cevaz verir. Bu muskalar ekseriya muhtelif tarikatlara mensup dervişler tarafından yazılmakta olup doğrudan doğruya bunları yazan dervişlerin elinden alındığı takdirde ancak bir faydası olacağı söylenir.»

Taktımsa da bir demir hamail

Olmaz şerefim bununla zail

Abdülhak Hamit

HAMAMA GÖTÜRMEK (جامه كوتورمك) [Sof.] Mevlevî tabirlerindendir. Çileyi bitiren Canın meydancı tarafından hamama götürülmesine «hamama götürmek» denilirdi. Can temizlenir, çile elbisesini değiştirir, yeni elbise ile gelir, saka postuna otururdu.

HAMAMCI DERZİ (جامچی درزی) [Mim.] Duvarların taş aralıklarını ketenli harç ile sıvayıp perdah edilmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HAMAME-İ NUH (جامه نوح) [Ast.] Cenup burc şuretlerinden bir yıldız manzumesine verilen addır. Güvercine benzediği için bu ad verilmiştir.

HAMAM BOHÇASI (جام بوچه‌سی) [San.] Hamam takımının sarıldığı beze verilen addır. Hamamda kullanılan peştamal, havlu, kese, tas, tarak gibi şeylere hamam takımı denilir.

HAMAM MÜHRÜ (جام مهری) [Saf.] Mevlevî tâbirlerindendir. Tekkelerin bazısında para yerine hamamcıya verilen kâğıtların adıdır. Bu kâğıtların üstüne hamam kelimesi basılı idi. Hamam parası hamamcıyla tekke arasında kararlaştırılmış olduğu için hamame bu kâğıtları tekkeye getirir, muayyen olan bedelini alırdı.

HAMAM NALINI (جام نعلینی) [San.] Hamamlarda kullanılan yüksek ayaklı nalınlara verilen addır. Bunların sedef kakmalı, gümüşlü ve işlemeli olarak bir sanat eseri sayılacak kadar güzelleri vardır.

HAMAM ODASI (جام اوداسی) [Mim.] Eski büyük konaklardaki hususi hamamların soyunma odalarına verilen addır. Camekânı olduğu için bir kapı ile hamamın soğukluğuna

geçilen bu odaya galat olarak camekân odası da denilirdi.

HAMAM USTASI (جام اوسته‌سی) [San.] Kadın hamamlarında müşterileri bir ücret mukabilinde yıkayan kadına verilen addır. Erkek hamamlarında bu işi görene «Natır», «Tellâk» denir.

HAMAM TÂKIMI (جام طاقیمی) [San.] Hamamda kullanılan peştamal, havlu, kese, tas, tarak gibi şeylere verilen addır. Bunların sarıldığı beze «Hamam bohçası» denir.

HAMAYLI (جامی) [Hal.] Boyuna asılan muska yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça kılıç bağı mânasına gelen hamailden bozmadır. Nazardan korunmak için insanlara olduğu gibi atlara takanlar da vardı.

§ [Rah.] Bir serenin tam ortası ve armanın konulduğu yerin adıdır.

HAMEL (حل) [Ast.] Burclardan birinin adıdır. Bu burcu teşkil eden yıldızlar Kuzu'ya benzediği için arapça kuzu demek olan hamel denilmiştir. Güneş bu burca 21 martta girer ve gece ile gündüz bir olur.

Güneş burc mıntakaların ilki olan hamel'de bulunduğu zaman doğanlar için «İlm-i nücum» adlı eserde (S. 25 ve müteakip) şu malûmat verilmektedir: Güneş bu burca bulunduğu zaman dünyaya gelenler emir ve kumandaya meyyal olurlar. Giriştikleri her şeyde reislik etmeyi isterler. Başkalarının emri altında bulunmaktan nefret ederler. İstediklerini yaptıkları ve kendi fikirlerine göre hareke ettikleri zaman son derece memnuniyet hissederler, Bunlar düşünce ve tertip hususunda iktidar sahibi olup her işin neticesini teferrüs edebilirlerse düşüncelerini bizzat sona erdirmek istidadında olmadıkları için işlerin yapılmasını başkalarına bırakarak kendileri nezaretle iktifa etmeği tercih ederler.

Bu burc; tebdil, tadil, teceddüt, tensik ve tanzım hususunda büyük bir düşkünlük ve heves doğurur. Bunun tesir ve nüfuzu altında bulunan her şahıs; azçok mütehalik, şedit, hazım sahibi bir işin sonuna kadar devam meyyaldir. Bu sebeble zâti sireden, şahsî tabiatın ziyade hiddetli muameleye, hazımsızlığa, mütehevvirane gözlere mütemayil bulunurlar.

Güneş bu burcda iken doğanların ahlakını hülâsa etmek icabederse bunların; serbest, aceleci, iddiacı, haris, zeki, cüretkâr. mültefit ve fakat ifrata, gerek iyi gerekse fena olsun her şeyi hakikî halinden daha mübalagalı surette tasavvura meyyal oldukları söylenebilir.

Bu burcda doğanlar birbirlerinden farklı üç kısım teşkil eder: 1 — Martin son haftasında doğanlar son derece hâkimiyet sahibidirler, ve pek güç tahakküm altına alınabilirler. 2 — Nisanın ilk on gününde doğanlar sadık, samimî olurlarsada muhabbetlerinde kolaylıkla değişiklik yaptırılabilir. 3 — Nisan onu ile yirmisi arasında doğanlar gayet âlicenap, tahavvülleri seri' olmakla beraber teşvike kolaylıkla kapılırlar ve tehlikeye atılırlar.

Bu burcda doğanlar sağlam vücutlu, uzunca boylu, çok kaşlı, nâfiz nazarlı olurlar.

Hamel burcunda dünyaya gelenler sanat hayatı veya para meselesi galip olan işler için daha ziyade istidatlı olurlar. Bunlar arasında dirayetli memurlar, simsarlar, bilir kişiler, müfettişler, mimarlar, kılavuzlar, aktörler, romancılar, ressamalar, seyyahlar görülür.

Bunlar için hayatın en mühüm devirleri 15, 30, 45, 60 yaşlarıdır.

Cilvegâhın ide hurşid-i felek burc-ı hamel Nef'i

HAMELE-İ KURAN (حمله قرآن) [Hal.] Kur'anı ezberlemiş ve Hafız ünvanını almış olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hamele; hâmilin cem'idir. Hâmil yüklenmiş demektir. Hamele-i Kur'an aslında Kur'anın mânasına aşına ve ahkâmıyla âmil olan hafızlar demek ise de alelîtlak hafızlar hakkında da kullanılır. (اشراف امی حمله القرآن) hadisi hükmüne göre hafızlar ümmetin şerefliilerini teşkil ederler.

HAM ERVAH (خام ارواح) [Sof.] Şeriatın zahiriyle mütemessik olup tarikata iyi nazarla bakmayanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Halk tabiri olarak Tab'ı galiz, zarafetten âri, kaba yerinde kullanılır.

HAMİDİYE (حمیدیہ) [Kay.] Fes kalıbı nevilerinden birinin adı idi. Kalıplar sıfır denilen bir numaradan on altı numaraya kadardı. Sonraları kullanılmıyan «Dar Beyoğlu», iki numaralı olup neveleri arasında «Büyük Hamidiye», «Aziziye», «Tam zuhaf», «Efendi biçimi», «İzmir biçimi» adlı şekilleri vardı.

HAMİDİYE KRUVAZÖRÜ MADALYASI (حمیدیہ قروازوری مدالیہ‌سی) [Ida.] Hamidiye Kruvazörünün Balkan harbi sırasında Boğazdan çıkmak ve Akdeniz'de covelân yapmak suretiyle gösterdiği yararlığı yaşatmak maksadile ihdas olunan madalyanın adıdır. 1 Şubat 1329 (1913) de çıkarılan bu madalya Gümüş Mecidiye büyüklüğünde Tunçtandı. Bir tarafında Tuğra, öbür tarafında da Hamidiye Kruvazörünün resmi, altında hâmilinin adı ve tarih yazılı

idi. 393 Tane olarak çıkarılan bu madalya gemide bulunan Suvari, Zabitan, Mürettebat ve müstahdemler ile yakacak ve sefer levezımını tedarik ve izharı memur edilen piyade Binbaşlılarından Öner Fevzi böyle Adalar Kumpanyasına mensup Tahir vapuru suvarisi Hüsnü kaptana verilmişti. Madalya 3 santimetre genişliğinde zemini kırmızı ortası 8 milimetre genişliğinde yeşil kordelâ ile göğsün sol tarafına takılırdı. Sahibinin ölümü ile geri alınmaz, takma hakkı evlâd ve ahfadının büyüğüne intikal ederdi.

HAMİSE (خامسه) [Ida.] Mülkî rütbelerden birinin adıdır. Mülkî rütbelerin ilk mertebesi idi. Askeriden mülâzıma muadildi. Bu rütbe sahipleri resmî günlerde bu rütbeye mahsus sırmalı esvap giyer, kılıç da takardı. Yalnız ricalden sayılmadıkları için teğrifata dahil değildiler.

Hâmise rütbesini haiz olanlara hamiyetlû elkabı kullanılırdı.

HAMİSE-İ SÜLEYMANİYE (خامسه سلیمانیه) [Ilm.] (Medrese-i Süleymaniye) yi terkip eden medreselerden bir kısmına verilen ünvanı. İlk zamanlarda bu medreseler beş taneydi, ve (havamis) adını taşıyorlardı. Sonraları müderrislerin adedi arttırılmış ve bu sebeple (havamis) kelimesi de (hamise) ye kalbolunmuştur. Bu kalb dolayısıyla havamis medreseleri (Hamise-i Süleymaniye) olmuştur.

HAMİŞ (هامش) [Ede.] Mektubun altına sonradan yazılan sözler yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça hamiş kitabın ve mektubun kenarı demektir.

HAMİYETLÜ (حمیتر) [Ida.] Hâmise rütbesini hâiz olanlarla askeriden mülâzımlar hakkında kullanılan unvanı. Rütbe sahibi okur yazar ise Hamiyetlû efendi, değilse Hamiyetlû Ağa denilirdi.

HAMLACI (حاملی) [Sar.] Sandal ve kayıklarda kürek çekenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eskiden Saray kayıklarında kürek çeken Hamlacılar da vardı. Hamlacıların başına «Hamlacı başı» denilirdi. Saray hamlacıları Bostancı ocağına bağlı idiler. Saray hizmetine verilen devşirmelerden Bostancı ocağına ayrılanlar ya sarayın has bağçesinde veya Saray dışındaki diğer bahçe ve bostanlarda, yahut ta kayıkthane ve kayıklarda ve bostancı başıya bağlı diğer ocaklarda hizmet ederlerdi.

Hamlacılar Padişahın bindiği kayığın küreklerini çekdikleri için emniyetli olmaları ve

bunun için de uzun tecrübelerden geçmeleri lâzım gelirdi. Bu sebeple Hamlacı olabilmek için epeyce eskimiş olmak ve hassaten itimat kazanmış bulunmak lâzımgelirdi. Bundan dolayıdır ki dokuz derece teşkil eden bostancıların sonuncu derecesine yükselmiş olanlar Hamlacı olurlardı.

Hamlacı koğuşları Saray burnu ile Sirkeci arasında bulunan Bostancıbaşılar dairesinde idi. Sonradan Beşiktaşta «hamlacılar dairesi» bunların oturmalarına tahsis edilmişti.

Hamlacılar ipekli gömlek; beyaz, temiz pâk, sırma şalvar; sırma çepken giyerlerdi.

Veziirler ile Büyük Devlet adamlarının da hamlacıları vardı.

HAMLACI BAŞI (حملة جی باشی) [Sar.] Saraya ait kayıklarda kürek çekenlerin başlarına verilen addır. Sândal ve kayıklarda kürek çekenlere Hamlacı denildiği ve Sarayda da Bostancı başıya bağlı Hamlacılar koğuşu bulunduğu için başları bu adı almıştır.

Padişahın bindiği kayığın küreklerini çektiği için Hamlacılar emniyetli adamlardan seçildiği gibi başları olan Hamlacı başılar da onların en eskilerinden ve itimat kazanmış olanlarından intihap olunurdu.

Sadrâzamların, vezirlerin yedişer çifte; rical ile kibarların üçer, ikişer çifte, orta hallilerin de birer çifte kayıkları ve ona göre hamlacıları vardı. İkişer ve ondan ziyade çifteli olan ve bu sebeple müteaddit hamlacısı bulunan kayık sahiplerinin hamlacıbaşıları olurdu.

HAMLACILAR DAİRESİ (حملة جیلر دائره سی) [Sar.] Beşiktaş sarayında Hamlacılara mahsus yere verilen addır.

Hamlacı; Kayıkcı demektir. Padişahların eskiden bir çok Hamlacıları olduğu için Sarayda bunlara mahsus daire yapılmış ve o daireye Hamlacılar dairesi adı verilmiştir.

HAMRIYYE (حمريه) [Ede.] Şarabın medhine dair söylenilen manzumelere verilen addır. Hamır şarap demektir.

*Okundukça hamriyyeler gâhgâh
İderek ham-ı bade içre şınah*

İzzet Molla

HAMSE (خمس) [Ede.] Mesnevi şekli ile beş kitaptan mürekkep olmak üzere yazılan eserlere verilen addır. Bu türlü eser yazanlara «Hamse nüvis» denilir. Hamse adı verilen tarzdaki ilk eser (Nizami) nin beş hazine manasına gelen «Peñç genç» dir. Ondan sonra bu türlü eserler vücuda getirmek moda oldu. İran edebiyatının (Hüsrev-i Dihlevî), (Mevlâna

Câmî) gibi büyük şairleri hamse yazmışlardır. Çağatay şairi (Ali Şirnevayî) de Çağatay lehçesinde bir hamse yazmıştır.

Garp Türkçesi denilen bizim lehcemizle de yazılmış bir çok hamseler vardır: Ak Şemsettin'in oğlu Hamdi mahlaslı Hamdullah Çelebi (Ölümü 914 - 1508) nin Yusuf ve Züleyha, Leylâ ve Mecnun, Mevlid-ün Nebî, Tufetül-üşşak, Muhammediye; Dukakin zade Yahya bey'in (ölümü 983/1575) Şah ve geda, Yusuf ve Züleyha, Kitab-ı usul, Gencine-i Raz, Gülşen-i envar; Baki'nin muasiri Behiştî (Ölümü 979/1571) Vamık Azra, Yusuf ve Züleyha, Hüsn ve Nigâr, Süheyl ve Nevbehar, Leylâ ve Mecnun; Nevî zade Atai'nin (ölümü 1044/1634) Suhbet-ül-Ebkar, Heft Huan, Nefha-tül-Ezhar, Sakiname, Hilyat-ül-efkar, On yedinci asır nasirlerinden Nergisi hamsesini mensur olarak yazdı. Veysi gibi Nergisi'nin de üslûbu pek ağıdalı ve eski zamanlarda bile anlaşılması zordu.

*Görmüş anı sonradan Atayı
Hamse yazıp etmiş iddiayı*

Ziya Paşa

HAMSE-İ ÂL-İ ABA (خمس ال عبا) [Sof.] Âl-i ABA yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hamse-i âl-i ABA şunlardır:

Hazret-i Muhammed, Ali, Fatime, Hasan, Hüseyin.

*Hamse-i âl-i abanın başlasam tarifine
Pence-i hükm-i kaza-yı biyezalidir sözün
Yenişehirli Aveni*

HAMSENUVIS (خمس نویس) [Ede.] Mesnevi şekliyle beş kitaptan mürekkep olmak üzere yazılan ve «Hamse» adı verilen eser yazanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Hamseci» demektir. Hamse adlı ilk eser yazan 592 (1195) de ölen (Genceli Nizami) dir. Garp türkçesi denilen bizim lehcemizle ilk hamse yazan, daha doğrusu Nizami'nin hamsesini dilimize çeviren (Behiştî) dir. Ondan sonra bu tarzda manzum eserler yazanlar olduğu gibi on yedinci asır nasirlerinden (Nerkisî) mensur olarak (Hamse-i Nerkisî) adlı eseri yazmıştır.

HAMSİM (خمسین) [Tak.] Kışın erbainini takibeden elli gün hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hamsinden sayılan elli günün bitmesiyle kış sona ermiş olur. Buna «Hamsun» da denilir.

HAMUŞAN (خاموشان) [Sof.] Mevlevî tabirlerindendir. Konya'da Mevlâna'nın türbesi haalinde ve kible cihetindeki büyük kabristana verilen addır. Hamuşan uykuda olanlar demektir.

Tekkenin o cihetindeki kapısına «Hamuşan kapısı» denilirdi.

HAMUŞAN KAPISI (خاموشان قپوسى) [Sof.] Mevlevî tabirlerindendir. Konya'da Mevlâna'nın kible cihetindeki büyük mezarlık kapısına verilen isimdir. Uykuda olanlar manâsına gelen hamuşan kelimesi mecaz yoluyla kabristan demektir,

HAMZANAME (حمزنامه) [Sof.] Hikâye ve masal kabilinden şeyler yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HAMZAVIYYE (حمزويه) [Sof.] Hacı Bayram-ı Veli tarafından tesis olunan Bayramiyye tarikatı şubelerinden birinin adıdır. Müessisi Bosnalı Hamza Bali'ye nisbetle bu adı almıştır.

Abdülkâki Gölpinarlı «Melâmilik ve Melâmiler» adlı kıymetli eserinde (sahife 72 ve müteakıp) bunun için şu mühim tafsilatı veriyor:

«Daha Hüsameddin-i Ankaravî'nin zamanında bile cezbesi galip bir zattı. «Sergüzeşt» ve «Melâmiyye-i Şattariyye» de zikredildiğine göre nefsinin tezli için köpekler ve tavukların yemesi için sokaklardaki yalıklara dökülen artık yemekleri yer ve eshabına «Riyazetten vazgeçtim; her gün tavuk çorbası içiyorum» diyerek tefahür sureti gösterir ve melâmet neşvesi izhar eylerdi. Bu gibi ahvalinden naşı Şeyh Hüsameddin tarafından Hamza tesmiye edilmiş ve «Bu hal; senin şehadetine sebep olur» demişti. Hüsameddin'in vefatından sonra doğduğu Bosna'ya gidip ırşada kıyam etmişti; meyhanelere giderek müstait gördüklerini «Ey oğul; bevl-i şeytan olan hamrın ne neşesi olacak? Taip ol; bana gel, sana bâde-i hübb-i Rahman vereyim; nûş eyle ki kıyamete kadar sekran olasın» diye kendisine cezbeylermiş. Az zaman zarfında müritleri tekessür etmiş ve Lâli Zade'nin tahkikine nazaran birkaç bine balığ olmuştı. Hülâsa; Melâmilere göre bu gibi halâtı istidracâ hamledilmiş, «Şakayık zeyli» ne nazaran «Şer'i şerife na mülâyim ahvali» zuhur etmiş ve anlaşılan Hamza Bali'de İsmail Maşukî gibi sırr-ı nihân olan vahdeti bütün vuzuhiyle izhar eylemişti. Nihayet Bosna ulema ve meşayihinin «ümmî bir adamdır, ırşada kadir değildir» diye vuku bulan şikâyetlerini Bosna kadısı İstanbul'a yazmış; bunun üzerine Şeyh Hamza da merkeze getirilmişti. Ebussuud Efendi İstanbul şeyhlerinin bazılarında Hamza Bali'nin halini istifâarla binnetice «Üstadım fazl-ı Rum İbn-i Kemâl merhum fetvasıyla katlolunan İsmail'in Katlı Zendeka ve ilhade bina olunmuştu; Şeyh Hamza dahi oî tarikte zındık ise

katli meşrudur.» diye fetva verdi ve Hamza, Deveoğlu çeşmesi önünde katlolundu.

«Hamza Bali'nin katlinde hazır bulunan baltacılar bir müridi de şeyhinin düştüğünü görünce kendi hançeriyle kendi boğazını keserek intihar etmiştir (969).

Kâtip Çelebi'nin «Takvim-üt tevarih» de (969) senesi vukuatında: «مقتول حمزة بارای واتباعه = Maktul-i Hamza-i Bayramî ve etbaeş ba seyfi-i şeriat dedigine nazaran Hamza Bali ile beraber birkaç müridi de katledilmiştir. Süleymaniye'nin arkasında bulunan Deveoğlu çeşmesine mülâsık mescidin haziresinde Hamza Bali'ye ait bir mezar vardır. Mezar taşında «Merkad = مرقد» kelimesi varsa da avlu duvarındaki niyaz penceresinin üstündeki kitabe meseleyi hallediyor. Tâlik yazı ile yazılmış olan bu kitabeyi aynen naklediyoruz.

«Tarikat-ı Bayramiyye ricalinden Hüsameddin-i Ankaravî Hazretlerinin halifesi Ehl-ül-lahı kiramdan Bosnavî eş-şeyh Hoca Hamza Hazretlerinin merkad-i münnevvereleridir. Kendüleri müstagrak-ı cezbe-i ilâhî ve mukarın-i sohbeti olanlar dahi bi ihtiyar müncezip olurlardı. Bazı halât-ı acibeleri istidracâ hamlolundugundan bu makamda rütbe-i şehadete nail ve mazhar olmuşlardır. Rahmet-ul-lahî aleyh

969

«Anlaşıyor ki burası Hamza Bali'nin meşhedidir. «Merkad» kelimesi kitabeyi yazdınların cehli eseri olsa gerek.

«Şehadetinden sonra müritlerinden bazıları cellâtlara bahış vererek nâşını alıp Mevlevî-hanekapısından Silivrikapı'ya giden yolun sağ tarafında caddeye nazır bir mahalle defnetmişlerdir.

«Merkadinin yalnız baş tarafında perişan destarlı inco, uzun, dört köşe küçük bir taş vardır. Taşın dört tarafında dairen madar girift ve harekeli sülüs yazı ile şu yazılar var: قد انتقل السيد الشهيد المصوم حمزة بالی من دار الفنا الى دار البقا.

«Merkadin etrafına kalın altı taş sütun ve demir parmaklıkla muhkem bir çebeke yapılmıştır. Bu suretle mezar, bir türbe haline ifrag edilmiştir. Türbenin yola nazır olan ayak tarafında üstte beyzî bir taşta şu beyti okumaktayız:

*Türbe-i aliye-i hazret-i Bali-i şehit
Eser-i hayr Mehmet Ali Paşag-i Vahit
281*

«Bu Mehmet Ali Paşa, Sultan Aziz devri ricalinden ve Âdile Sultan'ın zevci Kaptan-ı Derya Mehmet Ali Paşadır. Mumâileyh Mevlevî muhiplerinden olup o vakitler Yenikapı Mevle-

vihanesi postnişini olan Osman Salâhaddin Dede Efendinin (vefatı 1304) ehas bendelerinden imiş, Dede Efendi ekseriya akşam üstleri dergâhtan çıkıp Hamza Bali'nin merkadine gelir ve burada bir müddet otururmuş. Yine böyle bir ziyaret esnasında Mehmet Ali Paşa Salâhaddin Dede'ye burada mülâki olmakla Dede Efendi merkadın türbe haline ifragını paşaya emretmiş; bu emir neticesinde de şimdiki türbe meydana gelmiştir. Beyit de Osman Salâhaddin Dede'nindir.

«Hamza Bali'nin Melâmi'ler üzerinde nüfuzu fevkalâde olduğu gibi katli hâdisesi de lehdar ve aleyhdar olmak üzere hemen bütün Osmanlı içtimai heyetini iki fırkaya ayırmıştı. Lâli Zade merhum'un ifadatına nazaran avam-ı nâs bile bilir bilmez bu dedikoduya iştirâk ediyor ve mahalle kahvelerine kadar her yerde, her tekkede Hamza Bali ve Hamzaviler bahis mevzuu oluyordu.

«Şeyh Hamza'dan sonra Melâmi lâfzı (Hamzavî) suretine inkılâp etmiştir. Bu lâkap, Melâmilere yalnız ahali tarafından verilmeyordu. Melâmilere de Hamza'yı kendilerine pîr ittihaz etmişler ve Hamzaviliği maaliftihar kabul etmişlerdir.

«Oğlan şeyhi İbrahim Efendinin vefat tarihi; levha halinde sandukasına dayalıdır.

*Şeyh İbrahim Efendi menba-ı feyz-i kemal
Hamzaviller serveri bir pîr-i âli ehl-i hal*

beytiyle başladığı gibi bilhassa İdris-i Muhtefi'nin cânışını olan ve (1037) de vefat eden Hacı Kabayî'nin mezar taşında da:

*Hamzaviyye kutbunun bu kabri cennet fayıha
Ruhu için oku üç ihlâs ile bir, fâtiha*

beytini okumaktayız.

«Melâmilere, Hamza Bali'nin hâtırasını unutmadıkları gibi halk da yıllarca Hamza ve Hamzavilerle meşgul olmuştur.

«983 senesinde ismi meçhul olan birisi:

*Gizlû gencin lû'lâ-i lâlâsiyim;
Şöhre-i aşkın, cihan kâlâsiyim..
Künt ü kenzin remzinin mevlâsiyim.
Zât-ı bahtın allemel esmâsiyim.
Mescid-i aşkın imamı olmuşam,
Deyr-i aşkın hem Çelibâ pâsiyim!
Ben ne dersem Hak işler heman
Şöyle benzer; ben anın ağasıyam!*

Beyitlerini havi bir şiir yazmış; bu şiir şü'yü buluyor. İstanbul günlerce çalkanıyor; şairin aleyhtarlarının başında Sümbülî şeyhi Koca Mustafa Paşalı Yusuf Sinan efendi bulunduğu cihetle biçare şair, için sarpa sardığını anlyar.

rak «Cami-i etvar şer'a» tamamıyla mutabık olan Zeyd bin Salike cevap olarak ben, irademi neye sarfedersem Allah anı halkeder; ben anın abd-i hasıyım mealinde:

*Ben ne dersem Hak anı işler heman;
Şöyle benzer, ben anın ağasıyam.*

diye akide-i ehl-i sünnet velcemaattaki irade-i cüz'iyeyi söylese, yahut ilmin maluma tâbi bulunduğuna telmiş etse, yahut insan-ı kâmil-i vasfeyleyip (وما ربيت إذ رمت ... أني جاعل في الأرض خليفة) (لا يزال العبد يتقرب) hadis-i kutsisine işaret etse, halâsa mecal olur m?

Elcevap: Allahu âlem olur.»

Mealinde bir fetva alarak, yahut Sinan efendinin dediği gibi uydurarak bir mektupla şeyh efendiye göndermiştir. Fakat Şeyh efendi sâkin olmak şöyle dursun bu cür'ete, hele mektupta Allah ve Peygamberi zikirden sonra «Celle celâluhu, Sallallahü aleyh-i ve-sellem» cümleleri yazılmamasına büsbütün köpürerek kaleme sarılıp şairin te'vilâtını red zımında lânetler, beddualarla memlû (Tadlil-üt-te'vil) adlı risalesini yazmıştır. İsmi meçhul kalan bu şair de herhalde Hamzavilerdendir. Fakat acaba kim?

«983 de Melâmilere riyasetinde «Hasan-ı Kabadüz» bulunuyordu. Fakat bu zat Bursa'da oturuyor. Halbuki Sinan efendi şairin İstanbul'da olduğunu söylüyor. Aynı zamanda Hasan-ı Kabadüz, temkin sahibi bir zat; şiirleri de yok. O tarihte İstanbul'da yaşayan Hamzavî şairlerinden; Gazanfer efendiye müntesip Emir Osman Haşimî var. Bu zatın aleyhinde tercüme-i halinde yazdığımız veçhile birçok dedikodular olmuş ve Haşimî, nihayet zahiren Nureddin Zade'ye intisap suretiyle başını kurtarabilmiştir.

«Bu nazmın failinin de Emir Osman Haşimî olması çok muhtemeldir.

«Hamzaviler aleyhine yazılmış risalelerden bir tanesini de Süleymaniye kütüphanesine mülhak Halet efendi merhumun kitapları arasında (764) numarada mukayyet mecmuada bulduk.

«(Muhammet Amikî) isminde meşayihden bir zat «Veled» isminde bir sipahi zadenin kendisine intisap etmişken bilâhara kendi tâbirince:

«Zaife-i Melâhide ve fırka-i zendekadan bazı kimesneler ile musahabet eylemeğin ki Hamzavî demekle meşhurdurlar; حذلهم الله تعالى. Suret-i hakda umumî talipleri idlâl edip akidelerinin fesda verirler; tarik-ı hakkı inkâr eylemiş» olmasından münfailen Sipahi zadeye hitaben

ve her bendi Eyyühel veled diye başlaması dolayısıyla (Gazalî) nin meşhur risalesini tanzire özenerek bir risale yazmış.

«Bu risaleye nazaran Şeyh Hamza, sâliklerine amel ve mücadele lâzım değildir dermiş ve rüyayı inkâr edermiş. Veled, «Şeyhim, bana on sekizbin âlemi koltuğu altında seyrân ettirdi» diyormuş. Bundan maada risale sahibi, Şeyh Hamza'dan bazı havarik rivayet edildiğini de söylüyor. Fakat bunlar istidracâ hamledilir.

Veled «وَنَفَحْتُ فِيهِ مِنْ رَوْحِي» ayetini delil getirerek vahdet-i vücud iddia edermiş. Muhammed Amikî efendi vahdet-i vücudu ehl-i sünnet mezhebine muhalif olduğunu söyleyerek reddediyor. Eyyühel Veled; dide-i insaf ile nazar eyle ki aşk, ne makamda müyesserdir. Yoksa Hamzavilerin ancak âh-ı serdi-i bî derdleriyle aşk olmaz.» diyor.

«Risale; 1023 muharreminde yazılmış. Hamza'nın şehadeti ile tarih-i tahrir arasında 53 sene var. Buna nazaran Veled, bizzat Hamza'ya değil Hamzavilerden birine ve ihtimal o vakit irşad makamında bulunan İdris-i Muhtefi'ye ve yahut İdris-i Muhtefi'nin halifelerinden birine - belki de ismi Hamza olan birine - intisap etmişti.

«Biri 983, biri 1023 de Hamzaviler aleyhine yazılan bu iki risale, bize Hamzavilerin; Hamza Bali'nin, şehadetinden sonra da ihtifaya tenezzül etmediklerini göstermektedir. Hamzaviler; toplu bir halde bilhassa Bosna taraflarında bulunuyorlardı. Bosna Kadısı Bali Efendi (vefatı 990) bunları teftişe memur olup on iki Hamzavî şeyhi hakkında fetvay-ı idamını infaz ettirmekle beraber cemiyetlerini perişan edemediğini 1044 de vefat eden Atâ'nın «el'an o semtlerde akidesi fâsit, boyu uzun, aklı kısa mülhid eksik değildir» demesinden anlıyoruz.

«Hamza Bali'nin «Demir Han» ismindeki oğlundan mütevellit «İbrahim» adlı bir hafidinin Ömer dede hulefasından Seyyit Câfer'den müstahlef Muhammed Rumi'ye müntesip olduğunu ve «عروة القلوب في الشوق الملام القلوب» isimli bir eseri bulunduğunu «Kâtip Çelebi» (Keşf-üz-zunun) da haber veriyor.

«İbrahim İbn-i Demir Hamza, seyyahmış ve nihayet Mısır'da vefat etmiş. Seyahatinin sebebi Hamzavilerin akıbetine uğramaktan ihtirazı olsa gerek.

«Hulâsa: Hamzaviler diğer tarikat erbabı gibi vahdet-i vücudu korkakça kabul etmemişler; vahdeti bütün vüzuhiyle kabul ve hattâ ilân eden vahdet fedaileri olmuşlardır. Mamafih Hamza Bali'den sonraki sadât-ı Melâmiyye,

bu gibi taşkınlıklardan uzak kalmışlar ve bilhassa Hasan-ı Kabadüz, İdris-i Muhtefi, Lâmekânî Hüseyin Efendi, oğlan şeyhi İbrahim Efendi, Şarih-i Mesnevi Sarı Abdullah Efendi gibi zâhir ve bâtını mamur kimselerin telifkâr şahsiyetleriyle imhadan kurtulmuşlar ve tarikatlerini günden güne neşr ve tevsî eylemişlerdir.»

Bayramiyye tarikatının diğer şubeleri şunlardır: Melâmiyye, Şemsiyye, Tenuriyye, Himmetiyye, İseviyye, Celvetiyye.

Tarif-i Rical-i Hamzaviyye

*Çünkü tarif ü ream olan nûkaba
Hamzaviyye guruhudur cana
Hamzaviyye nedir idem teğrth
Bilesin sirr-ı Hamzayı tasrih
Müttefik olmuş idi ehl-i kemal
Ki Cenab-ı Hudaya kurb ü vîsal
Terk ü tecrid ü mihnete muhtaç
Silla vü erbainde kalmalı aç
Olmayınca rigazat u perhiz
Nefs-i şum olmaya şerif ü aziz
Hamza Bey hâdi-i sebil-i reşat
Feyz-i zatıyla eyleyüp irşat
Menolundu dedi reh-i uaret
Hakka giden çeker mi hiç mihnet
Çillenin methali mi var ilme
Zikr ile saffet olur mı fehme
Sırrını bahş eder Huda kulana
Kulu da bahş eder anı gülüne
Bir nazarla er eyler ademi er
Sana lâzımsa var ara bul er
Hâsılı kimi bitaap Allah
Sırr-ı Zatına eylese ağâh
Hamzevi dediler o sultane
Girme sen semt-i ifk ü bühtane
Lâ*

HAN (خان) [Ida.] Osmanlı padişahları hakkında ünvan olarak kullanılır bir tâbirdir. Çagatay lûgatinde (Lûgat-i Çagatay ve Türki-i Osmani, 1298 tab'ı) Han için «Padişah mânasına müstâmeldir. Aslı hang, vang, onk; ulus büyüğü, hane başı, hükümdar» izahatı yazılıdır. «Lehçe-i Osmani» de «Çin, de hang, vang, onk; melik mânasına olmakla Tatar'dan evvel Çin'e müstevli olan Etrâk Mülûkü ol unvanı takınmış ve her ulus büyüğüne Han denmiştir. Meselâ Çagatay ulusunda bir zaman Cengiziyeden Mahmut Han'a Han denüp hükümete musallat olan Aksak Timur'a Bey yani onun vekili denmiştir» deniliyor.

Han, gerek İran'da Türk neslinden olan hükümdarların ve gerek Osmanlı padişahlarının resmî lâkabı olduğu gibi İran'da «paşa» makamında da istimal olunmuştur.

Türklük ve türklere dair mühim tetkikat ifa etmiş olan müteakik Erkânıharbiye feriki Enver Paşa «Türkçede Han Kelime-i Mühimmesi» başlığıyla neşrettiği bir makalede (İkdam, 31 kânunuevvel 1334) diyor ki: «Han kelimesinin şekli-i kadimi (hang) olup en müstamel mânası Fariside (şah) kelimesinin mukabilidir. Bu mânaya (hundi) şekilleri dahi müstameldir, hünkâr gibi. Bu kelimelerde (di) ve (kâr) lâfızları lâhikadrlar. Almanca'da (kral) mânasına olan (könik, kang) ve İngilizcede aynı mânaya olan (king) kelimeleri (hun) un Türk kelimesinden mehzurdurlar. (Han) ile (hun) kelimeleri «yüksek ve yüce» mânasına olan (ha) ve (hu) cezirlerinden müstaktırlar. Fransızca (ho - haut) ve Almanca (hoch - hoch) kelimeleri aynı mânayı ifade ederler. (Han) kelimesinin kadim bir mânası da (âsman) dır. Fakat bu mâna lisan-ı Osmanide müstamel değildir. Yalnız lisanımızda kullandığımız (Huda) mânasına olan (Tanrı) kelimesinin aslı (Han Tanrısı) dır ki «Rabb-üs-sema» demektir. Han kelimesi bir de (dağ) mânasını ifade edip bu mânaya olarak Çin'de (şan) kelimesine girmiştir.»

Yine Türk tarihiyle meşgul olan Hüseyin Hüsamettin Efendi buna dair yazdığı cevabi makalesinde (İkdam, 10 ve 11 şubat 1334) uzun mukaddimeden sonra âlimlere, hakaylara, dağlara (Tanrı Han) demiş olan eski Türkler kendilerine büyük görünen her şeye (han) unvanını verdikleri istimallerinden anlaşılmaktadır. Orhan, Nigezhan, Dağman, Kamhan, Gökhan gibi. Bu gibi kullanılışlar ne Tanrı lâfzının, ne de Han kelimesinin lügaten gök ve dağ mânalarına delâlet ettiğini gösteremez. Belki mecazen bu mânalara ıtlak edilmiş olduğunu ifade edebilir, Mecazat ile meâni-i lügaviyenin ispat edilemeyeceği ise malûmdur» demektir.

Bütün bu tetkikattan Türklerin büyük şeylerin yüceliğini ifade için verdikleri anlaşılan (Han) unvanını Osmanlılar da kullanmışlar ve bu kelimeyi sikkelerinde bile istimal eylemişlerdir. «Sultan» kelimesi gibi «han» kelimesini meşukâtta ilk istimal eden (Çelebi Sultan Mehmet) tir. Bu münasebetle Ali Galip Bey (Takvim-i Meşukât-ı Osmanîye, sf. 28) «Padigahan-ı âli-i Osmanın zikrolunan unvan-ı celile ile benam buyurmaları bu tarihten bed'eylemiş olmak lâzım gelir» fikrini ileri sürmüştür.

Türk tarihiyle uğraşmış ve kıymetli eserler vermiş olan rahmetli Hüseyin Hüsamettin Efendi başka bir tetkik yazısında (Türklerde «Han» unvanı, İkdam, 25 kânunusani 1334) bunun için şu tafsilâtı veriyor:

«Han unvanının Türkçe bir lâkap, Turani bir lâfız olduğunda şüphe yoktur. Mahmut Kâşgari, (Divan-ı Lûgat) inde Uygur oymaklarının (kan) şeklinde müstamel olduğunu yazıyor. Oğuz dilinde (kaf) in (ha) ya tebdil edilerek telâffuz edildiğini beyan ediyor.

«Yakut-ı Hamevî «Mücem-ül-Büldan» ında Han unvanının şekli-i telâffuzunu muhtelif surette gösteriyor. Kan, kân, can olmak üzere beyan ediyor.

«Âcinkan; bil-cim-il-meksure ven-nun-us-sakine ve kaf ve elif ve nun ve hiye karyetün min kura Serhas vel-Acem-i yesmuncha Âcengân. Mücem-ül-Büldan c. 1, s. 54.»

«Şu eşkâl-i muhtelifeden anlaşılıyor ki bütün Türklerin Sım lûgatinde unvan-ı hükümdari (kan) lâfzıdır. Fakat Horasan'da oturan Oğuz Türkleri bu unvanı (han) ve Acemler de (gan) şeklinde telâffuz etmişlerdir. Araplar, kan ve han şekillerini aynen kabul ve istimal ettikleri halde (gân) şekli-i acemanesini ta'rib ederek (can) demiş oldukları şüphe götürmez. Çünkü Arap dilinde kâf-ı Acemî yoktur.

«Kan lâfzı, unvan-ı hükümdari olarak istimal edildiğine göre bir sıfat-ı madiha olduğu şüphesizdir. Arapların dem ve Acemlerin hun dedikleri kan mânasına olamaz.

«Çünkü: unvanlar, medih ve zemmi ifade eden sıfatlardan olur. Şu halde hükümdar unvanı olan (kan) da bir kelime-i ismiyyedir. Aralarında mâna ve istimal itibarıyla büyük farklar vardır. Bu farkı, maddeten tâyin edebilmek için dilimizin kavaidine, istikakına, teşkilâtına müracaat etmek zaruridir. Çünkü mehzazler bu farkı tâyinde sâkit bulunuyorlar.

«Dilimizde sıfatlar, iki türdür. Biri; ak, oz, boz, düz, kır gibi sıfat-ı ismidir. Diğeri; alan, olan, bulan, duran, kıran gibi sıfat-ı fiiliyyedir. Birincisi madde-i aslıyyenin fer'i olup hudus ve teceddüdü mutazammındır. Kan lâfzı zâhir şekle göre bir sıfat-ı ismiyye olabilir. Fakat bu sıfatın mânasını tâyin edecek bir me'haze tesadüf edilemedi. Türk dilinde velev mecazen olsun mânasız bir sıfat ismi yoktur. Yukarda gösterilen hususi lâkaplardan her birinin güzel ve müfit bir mânası olduğuna göre bu umumî unvanın da mutlaka güzel ve müfit bir mânası olacağına şüphe etmiyorum.

«Türkler, mânasız ve mühmel bir sıfatı, bütün Türk hükümdarlarına umumî bir unvan olarak istimal etmezler. Türklerin fıtratı, huyu bunu icabeder. Şu halde (Kan) lafzı, sıfat-ı ismiyye değil, belki sıfatı fiiliyyedir. Aslı da (Kavan) kelimesidir. Türk dilinde çok istimal yüzünden tahfif edilerek (kan) denmiş ve sıfat-ı

ismiyye şeklini alarak hudus ve teceddüt mânası gitmiş demelidir.

«Malûm olduğu üzere Türk tirelerinin lehceleri arasında yurt ve telâffuz itibarıyla ciddi farklar vardır. Bu lehcelerin cezri bir ise de elfaz ve eşkâlî pek muhtelifdir.

«Meselâ Türklerin tire itibarıyla fuynaş, küynaş, kuyaş, hoaş, konaş dediklerine Oğuz Türkleri tahfif ederek (güneş), hatta (gün) demektedirler. Görülüyor ki köynaş nisbetle (güneş) daha zarif ve (gün) daha hafiftir.

«Mevzuubahis olan bizim asıl ve tahfife gelince Türkler gibi Turan ırkından ayrılmış bir şube-i mahsusa olan Mogol dilinde hâlâ hükümdarlarına (Kaan) ve (Kavan) denmesi, ünvan olan Kan'ın aslını ve tahfifini göstermektedir.

«Binaenaleyh, Mogolların ve Tatarların (Kaan) ve (Kavan) dedikleri unvan-ı hükümdariyye bütün Türklerin tahfifen (Kan) ve (Han) dedikleri zahir olur. Yalnızkuva, yelenkok, yelçuk, yelu gibi cümlesi de âdem ve beşer mânasınadır.

«İşte bu asıl ve tahfifin delâletiyle Kan'ın mânasını keşf ve tayin edebiliriz. Bu asla göre kavan, kavmak mastarından yapılmış bir sıfattır. Kavıcı demektir. Lûgatname-i Süleyman efendi'de «Kavmak-def' ve tard» taakup ve teb'it etmek, sürmek, nef'i diye mestur olduğuna göre düşmanları def ve tart mezalim ve şururu red ve ref' ederek milletini himaye eden demek olur.

«Şu halde Uygur dilinde mezkûr olan «Bozun Kang» Oğuz Türklerinin dilinde «Bodun Hanı» demek olup millet hamisi mânasınadır. Süleyman efendinin balâda «Han'ın aslı Hang» dediği Uygur Türklerinin (Kang) dedikleri olacaktı.

«Hâlâ dilimizde (kavmak) mastarından alınmış birçok furûdan bazıları müstameldir. Kavar, kavır, kavas, kavan, kaval bu furûdandır. Kavar, bir kimsenin kendisine karşı söylenen fena sözleri red ve menetmesine denir. Hâlâ Anadolu'da buna (kavare) denmektedir. Münazaa mânasınadır. Bunda nefsini himaye mânası vardır.

«Kavır, Budi mezhebinde halkı fena huy-lardan, kötü şeylerden red ve men eden halkı fenalıktan himaye eyliyen büyük vâzırlara denir. Halkın üzerinde kavırların kavanlar kadar nüfuzu var idi.

«Kavas, halkı bilâ izin efendisinin huzuruna girmekten red ve men eden, halkın teha-cümünden efendisini himaye eden eski zabıta memurlarına denir. İstilah perdezlarımız bunu

arabî zannederek (Gavas) şeklinde yazmışlar ise de mânasını bir türlü uyduramamışlardır.

«Kavak, gölgesi merdüt olan uzun ağaçlara denir. Lûgatname-i Süleyman Efendi'de «Koguk, cövef, kavak, içerisi boş olan şey» diye tefsir edilmesinde bir isabet görmüyorum. Çünkü koguk başka, kavak yine başkadır.

«Kaval, insanlardan hüzn ve kederi, dert ve elemi red ve meneden, insanların ruhlarını kederlerden himaye, dertlerden vikaye eyliyen alet-i negata denir. Üdebamız bunu da arabî zannederek (kaval) kelimesinden bozma demişlerdir.

«Kavmak mastarının bugün dilimizde müstamelî (koğmak) ve (kovmak) tır. Alâriyayetin Türklerden ilk teşkil edilmiş olan (Kavanlı Oymağı) Türk Hanın cediti (Tivil Kavan) ın unvanıyla meşhurdur.

«Çinliler, bu oymağa (Koenlong, Koenlo) demişler ve bu oymağın meşhûr olduğu dağlara (Koenlong) adını vermişlerdir. Koenlong dağı, Türklerin ilk yurdu olan Pamir yaylasının şark taraflarındadır.

«Kavanlu ve Koenlu nisbeti de Kan'ın aslı (Kavan) olduğunu ve kavmak, kovmak, koğmak masadiri-i müstamelesinden alınmış bulunduğunu göstermektedir.

«Şu tetkikat-ı lisaniyyeden ve teşkilât-ı lügaviyyeden anlaşıldı ki Türklerde Han ünvanı, millet hamisi mânasınadır. Aslı kavan, kovan, kağan ve koğan'dır. Sonra Türk ve Mogol tirelerinden bir bölüğü muhtelif olarak (Kan) ve (Han), diğer bir takımı aslı üzere (Kavan) ve (Kağan), öbür kısmı da (Kaan), (Koen) ve (Kavan) demişlerdir. Daha sonra bu ünvan ile muanven olan Türk adları birçok bilâd ve kasabat ve kuraye alem olduğundan her millet kendi lehçesi üzere bu ünvanı bir derece tağ-yir ederek istimal etmişlerdir.

«Bu yüzden (Kan) ve (Han) unvanı; can, cen, hen, ken, kın, kân, kên, han, hen gibi şekillere girmiştir. Cüzcan, Eriycan, İştihan, Kantura, Tuyskın, Ohengân, Beruken, Frahan, Keşmehin gibi.

«İşte bu tetkikata tevfikân şu adların asılları; Gürhan, Orbayhan, Baruhan, İştayhan, Turayhan, Tüvilhan, Ecishan, Baruhan, Barahan, Göçmayhan olduğunu anlıyabiliriz.

«Lâkin (Hakan) unvanı Kavan, Kaan, Kağan unvanlarıyla karıştırmamalıdır. Çünkü Hakan unvanı, lügaten ve manen bu unvanlardan başka olduğunu lâfzı göstermektedir.

«Türklerde (Han) ve (Kan) ile asıllarının zaman-ı hudusuna gelince bunu tayin edecek bir me'haz yoktur. Bu hususta her ne söyle-nirse zan ve tahmin üzere söylenmiş olur.

«Bazı Türk münevverleri bu ünvanın hicret-i seniyyeden iki asır kadar evvel bir zamanlarda hâdis olduğuna hükmediyorlarsa da bu hüküm bir tarihe, yahut bir tettebbu-u sahiha müstenit olmadığı ufak bir tetkik ile sabit olur.

«Tarih-i Buhara'da Ebu Bekir Mansur-ul Bersahi diyor ki:

Şimdiki Buhara şehrinin civarında iptida Türk hakanı (Efrasyab) bir şehir yapmış idi. Yakut Hamevî, bu şehir (Burshan) olmak üzere kayıt ve Buhara'ya iki saat kurbünde bir köy olduğunu beyan ediyor.

«Bedreddin Mahmut Aynî İkd-il-cümanın birinci cildinde Burakaniye Türkleri Efrasyab'ın evlâdı olduğunu ve Mahmut Kâşgari'de Bursaniye Türklerinin (Hakaniye) demekle meşhur olduklarını beyan ediyorlar.

«Şu beyanattan anlaşılıyor ki Efrasyab'ın adı (Purakan) ve (Purshan) dır. Efrasyab hicretten bin dört yüz yıl kadar evvel bir zamanda yaşamış olduğuna göre (Kan) ve (Han) unvanı kablehiere (1400) yıllarında mevcut olduğu sabit olur.

«Kezalik (Oğuz han) pek eski zamanlardan beri bu unvan ile meşhur olduğu gibi Türk hanın ceddî olan (Tüvil Kan) da bu unvan ile mâruf olduğunu Bedreddin-ül-Aynî İkd-il-cüman'ında (Tubelkin bin Lamen) şeklinde yazıyor.

«Bunlar da gösteriyor ki Han ve Kan unvanı hicret-i seniyyeden üç bin yıl kadar evvel zamanlarda bile mevcuttu. Hulâsa Türklerde Han unvan-ı mefhareti Türk varlığıyla beraber çıktığı iddia edilirse bu iddianın hilâfını ispat eden bir vesika irae edilemez.»

HAN BAĞI (خان باغ) [Sof.] Bektaşî tâbirlerindendir. Hacı Bektaş dergâhındaki bağlardan birine verilen addı ve bu da müstakil bir tekkeydi. Han bağı ile dede bağında hizmet eden derviş mihman evine gider ve orada destarsız taç giyerdi. Son babası (Necati Baba) idi.

HAN BALIK KÂÇIDI (خان بالی کاغدی) [San.] Çin'in Âlâ Abadisine verilen addır. Han Balık Pekin'in eski adıdır.

HANBELİ (حنبل) [Kelâm] Ahmet İbn-i Hanbel'in tesis ettiği mezhebin adıdır. Cem'i hanabile gelir. İslâm'da sayıları pek çok olan mezheplerden en fazla şöhrat ve taraftar bulan dört mezhebin dördüncüsünü teşkil eder. Diğer mezhepler sırasıyla şunlardır: Hanefî, Şafîî, Malikî.

İsmine nispet edilen mezhebin müessisi olan İmam Ebu Abdullah Ahmet İbn-i Muhammet İbn-i Hanbel-üş-Şeybani 164 (780) sene-

sinde Bağdat'ta doğmuştur. Babası Mervî idi. Mervî'de doğup memede iken Bağdat'a geldiği de rivayet olunur. Hadis'te ve fıkıh'ta üstadı İmam-ı Ebu Yusuf'tur. Mekke, Medine, Şam, Yemen, Basra, Kûfe ve sair taraflara seyyahat etmiş, Süfyan İbn-i Üyeyne, Şafîî, Yezit İbn-i Harun, Vekî' İbn-il-Haraç'tan ve diğer tanınmış muhaddislerden hadis öğrenmiştir. Müslim, Buharî, Ebu Davut kendisinden hadis rivayet etmiştir. Hakkında (حجة بين الله وعبد) denmiştir. Menakibine dair birçok kitaplar yazıldığı gibi Beyhaki ve İbn-i Cevzi'nin hakkında yazdığı eserler birer büyük cilt teşkil ederler. İmam-ı Şafîî'nin eshabından ve tilâmizinden olup hadis ve fıkıhta zamanının tanınmış siması idi. İmam-ı Ebu Yusuf'un ölümünden ve İmam-ı Şafîî'nin Mısır'a gitmesinden sonra Bağdat'ta kendisinden büyük fakih ve muhaddis kalmamıştı. Hadis ilminde (Müsned) adlı eseri o vakte kadar yazılan hadis kitaplarının en büyüğü ve mükemmelidir.

Abbasîlerden Mutasım zamanında (Ahmet İbn-i Ebi Davut) un meydana çıkardığı halk-i Kur'an meselesinden dolayı döğölüp hapsolunmuştu. Ölümü 241 (855) senesinde Bağdat'tadır. Cenazesinde seksen bin kişinin bulunduğu rivayet olunur. Vera' ve takvası da ilim ve kemaliyle mütenasıpti.

Şafîî mezhebinden sonra teessüs eden Hanbelî mezhebinin husulü için «İmam-ı Ahmed'in usulü, İmam-ı Şafîî'nin usulüne yakındır. Ekseriya muvafıktır. Başlıca farkı mürsel hadisleri terk etmeyip onları ve mevkuf eserleri kıyasa takdim etmek» olduğunu söyleyen üstat İsmail Hakkî İzmirli (Yeni İlm-i Kelâm, birinci Kitap, sahife 208) dayandığı beş esası şöyle kayıt ve izah ediyor:

«1 - Nususdur: İmam-ı Ahmet bir meselede nas oldu mu her kim olursa olsun muhalefetine itibar etmezdi.

2 - Fetva-i sahabe: Eshabdan muhalifi olmıyan fetva-i sahabe demektir.

3 - İhtilâf-ı sahabe: İmam-ı Ahmet ihtilâf-ı sahabede kitap ve sünnete akrep olanı ihtiyar eder, yoksa hiçbirini cezmen kabul etmez, yalnız hilâfı hikâye ederdi.

4 - Hadis-i mürsel ve zaif: Fakat bu hadis-i zaif, bâtil, münker, müttehem-ür-ruvat olmıyan hadistir. İmam-ı Ahmet bir müdafî olmadığı takdirde Nebî-yi zişane refolunmıyan hadis ile, mürsel veya zaif ile amel ederdi.

5 - Kıyas: İmam-ı Ahmet bu dördü bulamaz ise bizzarure kıyas ile amel ederdi.»

Hanbelî mezhebi'nin Hanefî ve Şafîî derecesinde yayılmaması için de rahmetli üstat şunları söylüyor:

«Mezheb-i Hanbelî'yi tehzip ve tenkih eden Âl-i Kadame, Âl-i Teymiye, İbn-il-Kayyim-ül-Cevzi'dir. Evailde Bağdat'ta pek çok Hanbelî vardı. Şia ile münazaaları eksik değildi. Hulâgû vak'asından sonra eski haline gelemediler. Hierî dokuzuncu asırdan itibaren daha ziyade azalmağa başladı. Şam'da, Irak'ta bu mezhebin sâlikleri varsa da Necit'te kesretle şayi ve münteşirdir.»

HANCER (خنجر) [San.] Ucu iğri, iki tarafı keskin büyük bıçak adıdır. Halk dilinde Hancer şeklinde kullanılır. Eski şairler güzellerin kollarını hancere benzetirlerdi.

Küşte-i hancer-i hanrızın idersin seveni
Eg gül-i bağ-ı lefâfet seven ölsün mu seni
Vasfi

HANCERLİ SULTAN SARAYI (خنجرلی سلطان سراي) [Sar.] Eyüp'te İpekhaneye itti haz olunan ve şimdi de mevcut olan binanın adıdır.

HANE (خانه) [Mal.] Avarız ve bedel-i nüzûl ve emsali tekâlifin tevziinde tutulan esas, (mikyas) yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kasabalarla köylerin nüfuslarına ve emlak ve arazilerinin miktar ve hasılatlarına göre tesbit edilirdi. Nisf, sülüs, rubu hane bu sebeple tesbit olunan esasın yarısı, üçte, dörtte biri demektir.

HANEBERDUS (خانه بردوش) [Hal.] Mecaz yoliyle yersiz, yurtsuz, serseri, nerede sabah orada akşam eden, lâubali meşrep, kaygısız, pervasız yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hane-furus suretinde de kullanılır ki evi omuzunda demektir.

Hane berdüşü cihanız evi sattık da gedik
Şimdilik her gece bir yerde misafir olunuz.
Süruri

HANEDAN (خانان) [Hal.] Mükrim, misafirperver, kapısı açık yerinde kullanılır bir tâbirdir. Farsça bir kelime olmak itibarıyla lûgat mânası soy, ocak; asil ve necip aile demektir.

Yok şimdi, ne hanedan, ne hişan;
Kavmin. vatanın senin perişan!..
Abdülhak Hamid

HANEDAN-I ÂL-İ OSMAN NİŞANI (خانان آل عثمان) [da.] Osmanlılardaki muhtelif nişanlardan birinin adıdır. İkinci Abdülhamit zamanında 18 sefer 1311-18 ağustos 1309 (1893) te ihdas olunmuştur.

Etrafı kırmızı ve beyaz mine ile süslü olan bu nişanın ortasındaki altın kabartma üze-

rine nakşedilen tuğranın bir tarafı (المستند بتوفيات) (El müstenit bi tevfiyat-ir- Rabbaniye), öbür tarafı (ملك الدولة العثمانية) (Melik-üt-devlet-ül-Osmaniyye) ibaresiyle muvaşşah'tı (süslenmiş). Bu levhanın altında beyaz mineden yapılmış bir defne dalı ve kilâdeye (gerdanlık = akarsu) takılacağı yerde kezalik beyaz mineden bir kurdele bağı vardı. Kurdele bağının altında Osmanlı devletinin kuruluşu olan 699 (1299), defne dalının üstünde de nişanın ihdas tarihi olan hierî 1311 (1893) seneleri yazılı idi. Hamîl ve şemsesi ve başka rütbesi yoktu. Halkaları kırmızı mineli ve her birinin üzeri beyaz mine ile müsavver ay yıldız alameti ortasında da bir ikilil (taç) resmini havi kilâde ile gerdana takılırdı. Nişan hanedandan münasip görüleceklerle fiilen ve manen yardımı dokunan ecnebi hükümdarlarına ve hanedanlarına ve büyük hizmeti görülen devlet ricaline verilirdi. İkinci derecedeki memurlarla sair bendegâna verilmek için küçük kıt'ada ve bir rütbeye mahsus olarak iki renkli kurdele ile gerdana takılanı da vardı. Bu nişanların beratları divan-i hümayun kaleminde yazılır ve padişaha takdim olunurdu. Nişan padişah tarafından verilenin boynuna takılır, berat ta kezalik Hükümdar tarafından nişan sahibine verilirdi, Nişan verilen zat payitaht dışında bir yerde ise nişan ve berat bir memurla gönderilir, takılma merasimi resmi elbise ile yapılırdı. Masrafı hazine-i hassa'dan verilerek yaptırılan nişanla berat için resim, harç alınmadığı gibi vereselelerine de takmak hakkı olmamak üzere intikal eylerdi.

Nişan büyük üniforma ile takılır, küçük üniforma giyip te imtiyaz ve osmani nişanları kordonu takılmış ise kilâde ile, kordon takılmıyarak küçük üniforma giyilirse gerit ile takılırdı. Nişan saltanat hanedanına mensup ailelerle (hanedan kadınları), kadın efendilere de verildiğinden onlar tarafından kilâdeli nişan büyük üniforma giyilmiş ise kilâde ile, küçük üniforma giyildiği takdirde gül bağı ile ve kilâdesiz gene gül bağı ile göğse takılırdı.

HANEFİ (حنفی) [Kelâm] İmam-ı Âzam lâkabiyle şöhrat bulan Ebu Hanefî'nin tesis ettiği mezhebin adıdır. İslâm'da sayıları pek çok olan mezheplerden en fazla taraftar toplıyanı dört tane olup bunların başında da hanefî gelir. Diğer üçü; Şafîî, Malikî, Hanbelî'dir. Hanefî mezhebini tesis eden Ebu Hanife Numan İbn-i Sabit 80 (699) senesinde Kûfe'de doğmuştur. Babası büyük bir hanedana mensuptu. Sabit küçük iken Hazret-i Ali'nin huzuruna getirilmiş, zürriyetleri hakkında bayır dualarına maz-

har olmuştur. Fıkhi Hammat ibn-i Ebi Süleyman dan tahsil etmiştir. Tâbiinden birçok zevatla ve o meyanda İmam-ı Cafer Sadık'la görüşmüş ve kendisinden Hadis istima eylemiştir. Büyük bir hakim olacak surette fevkalâda bir akıl ve zekâyâ malik olduğundan az vakitte fıkıhta büyük bir kemal göstermekle şöhrati dünyayı tuttu. Son Emevî hükümdarının İrakayn valisi bulunan Yezit İbn-i Ömer Fezazi kendisine Kûfe kadılığına teklif elmiş ise de züht-ü takvası ilim ve zekâveti derecesinde olduğu için beşeriyet icabı olarak ibadın haklarında kusur etmekten korkup kaza mansıbını reddetmiştir. Hilâfet Abbasilere geçerek Bağdat merkez olduktan sonra Mansur tarafından Bağdat'a çağırılıp kendisine onun tarafından da teklif olunan kadilkuzatlığı kabul etmemiştir. Fıkhi bablara taksimle tedvin ve feraiz ve şurut kitaplarını vazeden Ebu Hanife'dir. Fıkıhdaki geniş bilgisi, kıyasdaki harikulâde kudreti ve zühd ü takva ve hüsn-i halî hakkında ciltlerle kitaplar yazılmıştır. Talebesi pek çoktu. İçlerinden İmam-ı Muhammet ve İmam-ı Ebu Yusuf gibi büyük adamlar yetiştirmiştir. Ölümü 150 (767) senesindedir. Sultan Melikşah-ı Selçukî'nin vezirlerinden Ebu Saat Muhammet ibn-i Mansur Harzemi merkadı üzerine mükemmel bir türbe yaptırmıştır. Türbesi Osmanlılar tarafından da birkaç defa tamir edilmiştir. Kadılığı ve Kadilkuzatlığı kabul etmediği için dayak yemiş ve zindana atılmıştır.

Hanefî mezhebi Irak'ta vücut bulmuş ve Abbâsiler devrinde devletin başlıca fıkıh mezhebi olmuştur. Mezhebin yayılmasında en değerli tilmizleri İmam-ı Muhammet'e İmam-ı Ebu Yusuf'un büyük hizmetleri geçmiştir. Mezhep bilhassa Şarka doğru yayılarak Horasan ve Maveraünnehir'de en büyük inkişafa ermiştir. Birçok Hanefî Fakihleri hep bu memleketlere mensuptur. Abbâsî Hilâfetinin zevali ile hanefiliğe durgunluk gelir gibi olmuşsa da Osmanlı Devletinin kurulması üzerine, mezhep yeniden canlandı. Osmanlı Saltanatı devrinde halkı başka mezhebe mensup yerlere de İstanbul'dan daima Hanefî mezhebine sâlik hâkimler gönderildiği için, bu halin neticesi olarak, devletin idaresi altında bulunan yerlerde taammüm etmiştir. Bundan dolayı Anadolu ile Balkan Türkleri, Arnavutluk, Bosna - Hersek, Bulgaristan ve Rumanya Müslümanları hep Hanefî oldukları gibi Tunus, Cezair ve Mısır'da da Hanefîlik çoğalmıştır. Bundan başka bugün Afganistan, Türkistan, Buhara ve Semerkand'da Hanefî mezhebi hâkim vaziyettedir. Azerbay-

can ve Dağıstan Türkleri ile Kafkasya'daki Çerkezlerin mühim bir kısmı Hanefî mezhebindedir. Hazar'ın ötesinde Türkmenler'de, Garbi ve şarki Türkistan'da Hanefîler ekseriyeti teşkil ederler. Çin, Mançurya ve Japonya Müslümanlarının hepsi de Hanefî'dir. Hint ve Siyam Müslümanlarında da Hanefîlik ekseriyettedir. Kazan, İrtiş, Sibiryâ, Kırkız ve Kazakistan Türklerinin hepsi de öteden beri Hanefîdirler. Hicazın bir kısmında, Yemen ve Aden havalisinde de Hanefîlik vardır. Mısır'da hanedanın ve yüksek sınıfın mezhebi Hanefîdir. Irak'da Hanefîlik başlıdır. Şam ve Suriye Müslümanlarının bir kısmı da Hanefîdirler. Filistin'de de Hanefîlik mevcuttur.

Hanefî mezhebinin ötekilerden fazla yayılmasının başlıca sebebi Hanefîliğin öteki mezheplere nazaran daha mülâyim ve elastiki hükümleri ihtiva etmesi ve tatbikatta da bu yüzden kolaylıklar bulunmasıdır.

Üstat rahmetli İsmail Hakkı İzmirli (Yeni İlim-i kelâm, Birinci kitap, sahife 190) Ebu Hanifenin usulü hakkında şunları söylüyor: «İmam-ı Âzam Kitap, sünnet, icma', kıyas, istihsan delilleriyle amel eder idi. Sünnet tarikat-i meslûke demek olup sarıhan merfu' olan sünnet-i seniyye ile fukaha-i ashâbın sünnetlerini muhtevi idi. Sünnet-i seniyye ya lâfzan veya mânen yahut hükmen mütevatir ve meşhur olur. Lâfzan veya mânen meşhur olmayıp eimme-i selef indinde mucabi ile amel şayi olur ise hükmen meşhur olur. Şayet her tarafta mamulünbihi ise kısmen mütevatir olur. Selefde mucabi ile amel şayi olmayıp bi tarik-il-âhat mervi ve kıyasa muvafık olan âsar sünnet de dahildir. Bunlara muhalif olanlar makbul değildir. Kabil olduğu surette ya mensuh veya muhassas olduğuna delil olur. Kıyasa muhalif olan haber, garip ve münker değil ise mamulünbihtir; kıyas-ı zanîye racihtir; muarızı bulunmaksızın olan kavl-i sahâbi haber-i merfu' hükmündedir. Şu kadar ki rey babından olduğu tasrih olunur ise bundan hariç olur. Muhalifi bulunan kavl-i sahabeden âyet ve ehadiise akrep ve evfak olan ile amel olunurdu. Tâbiine gelince bir rivayete göre eimme-i tâbiinden olup zaman-ı ashapta fetvası zahir, sahabeye müzahim olan tâbiye taklit olunur. Bir rivayete göre tâbiye taklit olunmaz. Rivayet-i ulaya göre eimme-i tâbiinin eserleri kavl-i sahâbi hükmünde olur.

«Ebu Hanife hadis-i zaif ile amel etmiş ise de bu gibi ehadis-i zaifinin tarikleri çok olmakla ümmet arasında mamul oluna gelmiştir. İşte böyle olan hadisi Hazret-i İmam kıyasa takdim eder idi. Umumat-ı Kur'aniyyeyi tahsis

eden hadis-i âhat ile amel etmez idi, bu yolda bir tahsis kabul etmez idi. Haber-i âhadi ancak daha kuvvetli delil ile terk eder idi. Ebu Hanife Nasih ve Mensuhu şiddetle tefehhus eder idi. Ehl-i Kûfe'nin Hadis ve fıkına tamamiyle vakıf idi. Beldesine vâsil olan en son fi'l-i Nebiyi bilirdi. İşte İmam-ı Hümmam Ebu Hanife'nin ve Eimme-i Hanifiyye'nin usulü budur. Ekser Eimme-i emsarin usulü de kıdve-tül-eimme Ebu Hanife'nin usulüne muvafıktır. Bazı hâsitlerin Hazret-i İmam hakkında «eseri terk eder, kıyası ahz eder.» demeleri Hazret-i İmama büyük bir iftiradır. İmam-ı Hümmam hadis-i Mürseli bile kıyasa takdim eder idi. Elverir ki eser metruk olmasın.»

Rahmetli üstat Ebu Hanife'nin imtiyazı olarak da şunları kaydetmiştir: «Ebu Hanifenin mezhebi akdem, akvem, esah, evzah, kitap ve sünnete daha muvafık, mezheb-i sahâbiye de daha mutabıktır.»

HANEFİYYE (حنفية) [Sof.] Sofiyenin büyüklerinden Ebül Hasan Ali-yüz-Şazeli tarafından tesis olunan «Şazeli» tarikatı şubelerinden birinin adıdır. Şeyh Şemseddin Muhammed Bin Hüseyin-ül-Hanefî tarafından kurulduğu için bu adı almıştır. Şemseddin Muhammed'in zuhuru Mısır, tarikat silsilesi de şöyledir: Şeyh Nasirüddin bin-ül-Meylak, cedit Şeyh Şahabüddin ibn-i Meylak, Şeyh Yakut-ul Arşî, Şeyh Eb-ül Abbâsi Meresi, Eb-ül Hasan Şazeli.

Tarikat müessisi Hasan Şazeli'nin hakkında şöyle bir rivayet nakledilmektedir.

«Yakında Hanefî mezhebinde Muhammed bin Hüseyin adlı tâib ve salih bir genç zuhur edecektir. Kırmızıya mail beyaz renkte olup sağ yanağında bir beni vardır. Gözleri şehladır. Yetim ve fakir olarak büyüyecek olan bu zat benden sonra tarikatimizin beşinci olacaktır.»

Yukarıya naklolunan silsileye göre beşinci demektir.

Ölümü 847 (1443) dedir. Temiz ve zarifti. İmam-ı Şaranî «Tabakat»ında medh-ü sena eder.

Seyyid Mustafa Bekri tarafından tesis olunan Bekriyye tarikatı şubelerinden birinin de adıdır. Bekriyye tarikatının öteki şubeleri de şunlardır: Semaniyye, Dürdiriyye, Ezheriyye, Tecaniyye, Sâviyye, Kemaliyye, Halvetiyye.

HANE FURUŞ (خانه فروش) [Hal.] Mecaz yoliyle harabati, târik-i dünya yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mânası evini satan demektir.

HANEĞİ (خانه گي) [Hal.] Mecaz yoliyle dünya görmemiş, gözü kapalı yerinde kullanılır bir

tâbirdir. Eve mensup ve mütâallik, bir ev halından olan mânasına da gelir.

HANE HARAP (خانه خراب) [Hal.] Mecaz yoliyle müflis, züğürt, sefil yerinde kullanılır bir tâbirdir.

*Bir yanda yazar lânesi bin hane harabın
Bir yanda söner lem'ası milyonla şebabın*
Mehmet Akif

HANE SÜZ (خانه سوز) [Hal.] Mecaz yoliyle ailesini düşünmeyen, gözü dışarda olan yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mânası ev yakıcı demektir.

HANE ZAD (خانه زاد) [Hal.] Efendisinin evinde doğmuş, köle ve cariye çocuğu yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HANE-İ AVARİZ (خانه عوارض) [Mal.] Avarız ve bedel-i nüzûl ve emsali tekâlifin tevzii için tutulan esas (mikyas) yerinde kullanılır bir tâbirdir. Buradaki hanenin lûgat mânası olan evle münasebeti yoktur. Kasabalar, köyler nüfuslarına ve emlak ve arazilerinin miktar ve hasılatlarına göre hane itibar edilir ve mahalli masraflarla sair tekâlif ona göre tarh ve tevzi olunurdu. Nisîf, sülüs, rubu haneler vardı. Bu usul Tanzimat-ı Hayriyye'ye kadar devam etmiştir.

HANE-İ BAZİYAN (خانه بازیان) [Sar.] Padışahların şikâr halkı denilen avcılarının bir sınıfın barındığı yerin adıdır. Bazı Farsça doğan demek olduğu için bunlara Doğançı denildi. Bu sebeple Hane-i baz Doğançı koğuşu demek olur.

HANE-İ HAS (خانه خاص) [Sar.] Enderun'un birinci ve en mühim teşekküllerinden biri olan Has Oda yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hane-i has daha ziyade vesikalarda geçer.

HANE-İ HASSA (خانه خاصه) [Sar.] Topkapı sarayında Hırka-i Saadetle diğer emanat-ı mübarekenin bulunduğu yerin adıdır. Bu adın verilmesi hizmetinin bizzat padişah tarafından der'uhde olunarak vekil marifetiyle ifa ettirilmemesinden ilerigelmış idi.

HANE-İ HASSA AĞALARI (خانه خاصه آقا لاری) [Sar.] Topkapı sarayındaki Hırka-i Saadet dairesi hizmetinde bulunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hane-i hassa denilen Hırka-i Saadetin bulunduğu yere nispetle bu adı almıştır.

HANE-İ HASSA ANAHTAR AĞASI (خانه خاصه آهنگار آقا) [Sar.] Topkapı sarayında

Hırka-i Saadetle diğer emanat-ı mübarekenin bulunduğu hane-i hassanın ileri gelenlerinden birine verilen addır. Anahtar kendisinde durduğu için bu adı almıştır. Diğer odalardan Hane-i hassa hizmetine terfi edenler teşrifat ile kendisine teslim edilirlerdi. Mükâfat, mücazat ierası ona aitti.

HANEKEŞ (خانه‌کش) [Mal.] Avarız ve bedel-i nüzül gibi hane itibarıyla tarh ve tevzi olunan tekâlîfe tâbi olanlar yerinde kullanılır bir tâbirdir.

§ [Hal.] Bir yerde kalmayıp başka yere göç edenler hakkında da kullanılır.

HANIM (خانم) [Hal.] Kadınlardan içtimai mevkileri nispeten yüksek olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Daha yüksek mevki sahiplerinin kadınlarına «hanım efendi» denilir. «Han» lâfzına tenis alâmeti olan (m) in ilâvesiyle meydana gelmiştir. Fransızca «Prens» in müennesine (dişisine) «prensese» denildiği gibi vaktiyle «Han» ların zevcelerine (karılarına) «Hanım» denilirdi. Osmanlılara oradan intikal etmiştir.

«Lehce-i Osmanî» de hanımın izahı şöyledir:

«Kadim Türkiyede bazı unvanlara te'niste (m) ilâvesiyle bey hatunlarına «beygüm» ve han zevcelerine hanım denmiştir. Bazı unvanlara dahi (çe) ilâvesiyle ağa'dan ağaçe denirdi. Halen metruk olan Hatun unvanı yerine hanım.»

«Begüm» dahi «Hanım» gibi «bey» müennesidir. Vaktiyle ümera yani bey karılarına ıtlak olunurdu. Osmanlılar «Bey» i aldıkları halde müennesi olan «Begüm» ü almamışlar ve kullanmamışlardır. Orta Asya'da bey haremlerine hâlâ «Begüm» denilir.

Balıkthane Nazırı Ali Rıza Bey eskiden odalıklara hanım unvanı verilmeyip kadın denildiğini yazarken (On üçüncü asr-ı hicride İstanbul Hayatı, Sabah, 25 kânunu evvel 1337, tefrika numarası 2) şu tafsilatı veriyor: «Çünkü eskiden şehrimiz âdeti iktizasınca (Hanım) unvanı (kadın) namına müreccah tutulurdu. (Kadın ve Kadın efendilik) namı bittedric ortadan kalktı, haremelerin umumuna hanımefendi veya hanım denilir oldu.»

HANIM İGNEŞİ (خانم ايكه‌سی) [Bah] Bir nevi zarif ve ince uzun kayakı adıdır.

*Ne çekip çifte kayak fevle kürak
Bir hanım ignesi zevrakçe'de tek
Sümbülsade Vehbi*

§ [Hal.] Mecaz yoluyla nazik, zarif, çit-kırıldım yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HANIM SULTAN (خانم سلطان) [Sar.] Padişah kızlarından doğan kızlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hazineden maaşları vardı. Evlendikleri zaman nikâhlarını Rumeli Kazas-kerleri kıyardı. Düğünlerindeki nahılları orta kıt'ada olup arabalarının önünde giderdi. Kocalarının memuriyeti nerede ise oraya giderler ve padişahın müsaadesi olmadıkça kocasından ayrılamazlardı. Erkek çocuklarına «bey» denilirdi. Bunlar ekseriyetle saray hizmetlerinde ve Kapıcı başlığıkta kullanılırdı.

HAN-I SEBİL (خان سبیل) [Vak.] Fakir yolcuların barındıkları hanılara verilen addır. Yolcular bu yerlerde parasız yatarlardı İstanbul'da ve taşralarda bu kabil hanlar vardı. Üsküdar'da Balaban iskelesinde dört duvarla çevrilmiş bir arsa vaktiyle han-ı sebildi. Uzun yoldan gelip İstanbul'a geçecek parası kalmıyanlar, yahut İstanbul'dan Anadolu'ya gidecek fakir yolcular burada fi sebillillâh yatarlar, kalkarlardı.

HAN-I YAĞMA (خان یغما) [Hal.] Mecaz yoluyla tabiatın ibzal ettiği nimetler yerinde kullanılır bir tâbirdir.

*Veligün nimet-i âlem desem hakır sözün şıra
Sımat-ı cadi dūngaya çekilmiş han-ı yağmadır.
Nefi*

HANIKAH (خانگاه) [Sof.] Tekke mânasına gelen Farsça hangah'dan Arapçaya bankah suretinde geçip Türklerce hanikah şekline çevrilmiş bulunan bu tâbir istilâh olarak tarikat müesseselerinin merkezi yerinde kullanılmıştır. Bunlara bektâşiler de olduğu gibi, tarikatların bazılarında, «Pir evi», «Pir makamı» da denilirdi. Hanikaha bağlı olanların büyüklerine «Tekke», küçüklerine de «zaviye» adı verilir. Tekkeler Zaviyeler bağlı bulundukları hanikahlar vasıtasıyla maddî ve manevî ihtiyaçlarını temin ederlerdi. Bu sebeple hanikah postunda oturan şeyh tarikatın en büyük uzvu sayılır. Mevlevilikte olduğu gibi tarikatların bir kısmında tekke ve zaviyelerin şeyhleri de onun tarafından seçilirdi. Bundan başka hanikahlarda otarikata mensup tekke ve zaviyelerin kaydı da tutulurdu.

İçtimai müesseseler hakkındaki tetkikleriyle tanınmış olan Osman Ergin imaret parçalarının saydığı hanikahlar için (Türk şehirlerinde imaret sistemi, Cümhuriyet matbaası, İstanbul, 1939 sahife 29) şunu söylüyor:

«Dini birer müessese sayılan ve bakılırsa birer içtimai yardım, hayır ve şefkat kaynağı

birer toplantı yeri, hattâ şimdiki tâbirle birer klüp olan bu hanikahlardır »

*Sanki hak kulmuş feza-yı hanikah-ı mevlevî
Olmada cari felekte resmi rah-ı mevlevî
Tahir-ül-Mevlevî*

HANÜMAN (خانمان) [Hal.] Evlât ve iyâl, ev halkı, ev bark mânasına gelir bir tâbirdir.

*Ne dul bıraktı, ne öksüz o hanuman gıkcı
Nasıl da keskin ahalîye karşı kör kılıcı !
Mehmet Akif*

HAPI YUTMAK (حبی یوتق) [Hal.] Mecaz yoluyla aldanmak; müşkil bir iş karşısında kalmak, belâyı bulmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HARA (خارا) [Giy.] Sof gibi dalgalı bir kumaşın adıdır. Buna «Hare» de denilirdi. «Bürhan-ı Katı» da bu kumaşın iki çeşit olduğu birine «Hara-yı Anabî» ötekine «Hara-yı Sade» denildiği yazılıdır.

*Çün ebru-yı emvaç ider firkate ima
Adı batacak mevci hara ne belâdır.
Sabii*

HARABAT (خرابات) [Ede.-Sof.] Meyhane, büyük meyhane mânasına gelen bir tâbirdir. Şairlere ve mutasavvıflara göre mânası değişir. «Bu bir tek kelime bizimle İran'ın yüzlerce senelik edebiyat tarihimizi, nihaysiz bir belâgatle anlatmaya kâfidir. Yalnız İran'ın rint ve deryadil şairlerini değil «Ziya Peşa» ya kadar gelen bizim şuara kfilesini de, istisnasız, harabat erenleri sayabiliriz» diyen ve «İran'ın ve bizim asırlarca süren edebî faaliyetimiz, ne tuhaf bir tecellidir ki «harabatın» «mey ve mahbup» ile dolan müsekkir, zehirli havası içinde uyuşup kaldı. Ve birbiri ardınca yetişen büyük küçük binlerce sanatkâr daima aynı nağmeleri, «sana bana» yahut «zülf ve hal ve ruh» tekerlemelerini söylemekten kurtulamadılar» izahatını da ilâve eden değerli Profösör Fuat Köprülü (Yeni mecmua, 12 eylül. 1917, sayı 10) bunun için aşağıdaki kıymetli tafsilatı veriyor.

«İlâmin eski ruh ve takva devirlerinde, sanatın bütün tecellileri çirkin ve dince mezmum görünüyordu. Fikrin geniş ve yüksek mıntakalarda dolması nasıl caiz değilse insanlığın güzelliklere karşı duyduğu en samimî hisleri terennüm etmesi de menedilmisti. İşte o vakit, bir taraftan mutasavvıflar diğer taraftan şairler halkın vicdanına tercüman hakim olan zahitlere karşı isyan ettiler; ruhun galeyanların zorla susturmak kabil olmayacağını göstererek pervasızca

bağırdılar, bağıldılar Şarkın İslâm edebiyatları baştan başa bu isyan sesleriyle doludur. Halkın tasvibine mazhar olduğu için, şairlerin zahitler aleyhindeki bu hücumları asırlarca devâm edip durdu. O kadar ki, meselâ bizde «Yahya Efendi» gibi birçok rint şeyh-ül-İslâmlar «Baki» gibi kazaskerler bile rint perdesi altında saklananlara karşı hücumdan çekinmemişlerdi...

«Züht ve takvaya karşı isyan eden ilk Arap ve Acem şairleri, çok geniş düşünceli ve çok cür'etli adamlardı.. «Ebûlâlâ», zahitlerin hattâ hatırlarına getirmekten titredikleri fikirleri serbestçe söylerken; «Hayyam»da, bu geçici hayatın mahdut saatlarından zevk almak için şarap kadehleri ile gül yüzlü dilberler arasında yaşamak lâzım geldiğini bağırıyordu.. Şark ve garp mütetebbillerinden bir çoğu «Hayyam» daki «şarap, dilber» gibi kelimelere tamamen mecazî ve tāsavaufî bir mâna vermeye kalkarak onu bütün şark edebiyatlarında emsalsiz olan rubailerini bu yolda şerh ve izah ediyorlar. Çok yanlış bir hareket! Denilebilir ki «Hayyam» ı anlamamak için bundan daha iyi bir usul yoktur. «Rubaiyat» ta bâtinî mânalar araştırmak, onun zâhiri mânasındaki yüksekliği anlamamaktan ileri gelir. Hayatın nihayetsiz bir değişmeden ibaret olduğunu seî bir surette duyan bu şair, yer yüzünde uyuyanlarla toprak altında çürüyenleri, adem sahrasına gidenlerle oradan gelecekleri hep birden düşünüyordu. Onun gözünde bütün bu didinmeler, bütün bu tantanalar, debdebeler tek mil boştu: «Tus» kalesi üzerinde gördüğü ufak bir kuş, ona, en büyük saltanatların bile, hayatın daima esen rüzgârına karşı nasıl mağlûp olduğunu duyuruyordu. İşte «Hayyam» bu gamlı düşünceler neticesinde şarap kâsesiyle dilberlerin kırmızı dudaklarından başka bir şeye kıymet vermemek lüzumuna inandı; ve «Harabat» a kapandı. Kapısı yalnız sanatkârlara açık olan bu meyhane, bir sanat menbaı, bir vecd ve galeyan yatağı demektir: selvi boylu, badem gözlü sâkiler şarap testilerinden doldurdukları kırmızı kadehleri; sedirle bağdaş kurmuş şairlere bin naz ve işve ile dağıtırlardı; her dönen kadeh yeni bir beytin sunuhuna vesile olur, nükte ler fırlatılır, rakslar ve terennümlerle harabatın kubbesi inlerdi.. Onların düşünüşüne göre, hayatın asıl mânası bu mestlikten ibaretti: kulaklarında ney ve rebabın iniltileri, ellerinde iri billûr kadehler, şarap küpünün dibinde saahhıyan bu adamlar, öldükleri zaman, topraklarından şarap testisi yapılmasını temenni ediyorlar; mezarlarından şarap kokusu

gelmesini en yüksek gaye biliyorlardı. Acem ve Türk şairlerinin tekml divaularını birer birer karıştırdınız: her sahifeyi birkaç «şarabiyye» addetmemek için insan mutlaka şaşkın olmalı. «Menucebrî» nin meşhur kasidesiyle «Nef'î'nin «Merhaba ey cam-i minâ-yi mey yakut renk» inden başlayarak «Namık Kemal» in «Şarabiyye» sine varıncıya kadar İra'nın ve bizim bütün edebiyatımız harabat mahsulüdür. «Biz Ehl-i harabattanız mest-i elestiz» diyen Türk şairiyle:

ما عاشق و مست وی برستم هم
در گوی خرابات نشستم هم
بگذشت ز قیغ و حسن و زوم و خیال
از ما مطلب هوش که مستم هم

diyen «Hayyam», Yahut:

ای شیخ شهر اگر بخرابات بگذری
رشد آیدت ز کلبه همچون بهشتما

Hitabında bulunan «Şâhi», hep aynı dergâhın erenlerinden sayılmaz mı? Zaten, kaç asırdır yetişen şairlerimiz içinde bu dergâhın pirinden el almayan «Pir-i mugan» a samimi bir mürit yazılmıyan yok ki Galiba aynı dergâha mensubiyetlerinden olacak bu binlerce sanatkârin virdleri, zikirleri de hep birbirinden farksız: Şarabı, sakiyi; lâleyn kadehleri, zahidleri tavsif için hepsi aynı kelimeleri, aynı teğbihleri aynı istiareleri kullanıyorlar. Bunlar ilk defa kullanan eski erenler yani harabatın asıl temelini kuşanlar, çoktan toprak altındaki inzivağâhlarına çekilmişler; fakat nedense, harabatın kubbesi altında daima daima onların sesi yükselmiş:

«Harabat bezminin son erenlerinden «Koca Ragıp»: «Harabatı görenler her biri bir haletin söyler» diyor. Kim bilir ne gibi sebepleri var ki, şairler bu haletlerden ancak pek azını söyleyebilmişler onu da eskiler söylemiş. Melâmet taşlarına hedef olmaktan çekinmeyen bu eskiler, herkesi şarap kadehi ile güzeller meclisinin cennetine çağırıyorlar, toprağa girmeden evvel alınan ateşli bir buse ile bir yudum şarabın cazibesini terennüm ediyorlardı. «Beri gel gafil, herkesin dedi kodusuna kulak kabartmaktan vaz geç. Cihanın mal ve mülkü bir şarap damlasına değmez. Şu gördüğün şarap küpünün kapağını Keyhüsrev'in tâcına değişme. Bırak şu murai zahidleri, istedikleri kadar tövbe ededursunlar; sen bir şarap testisi kıracağına yüz bin tövbe zinciri kır, daha iyi. Şu yeşil çimenler üstünde güzellerle cem söhbeti et; kim bilir, helki varın o yeşilliklerin altında yata-

caksın.» «Harabatın kaç yüz yıllık terennümlerinden çıkan mâna, işte bu kadar basit ve sadedir. Yüksek sanatkârlarda; hayatın boşluğunu dolduramamaktan ileri gelen bu zahiren zevk perest ve lâkayt fakat hakikatte bedbin ve karanlık düşünce, basit kafalarda bayağı bir zevk perestlik şeklini alıyor ve o vakit, günahkâr lâkin mutakit bir tevekkül ile müterafık bulunuyordu. İranın ve bizim yetiştirdiğimiz şairlerin yüzde doksan dokuzunda bu hale tesadüf edebiliriz. «Cihan efsanedir, aldanma Bakî * gam u şadi hayal ü habe benzer» diye büyük şairimiz bile harabat âleminin bu ikinci kısım rindlerinden. Tıpkı: Acemlerin «Hafız» ı gibi.

«Şark Edebiyatlarının ruhuna nüfuz edemiyenler, alelade şairlerin «Harabat» ı ile mutasavvıfların «Haratı» nı her vakit birbirine karıştırırlar. Halbuki, aynı isim ile ifade edilen bu iki şey birinden tamamıyla ayrıdır. Şairle mutasavvıf zahide karşı isyan ettiği vakit, her ikisi de birer «Harabat» kurdular. Şairin harabatı, yukarıda anlattığımız gibi, hayatın hiçliğine karşı bir zevk ilticagâhından ibaretti, Halbuki hayattaki gölgelerin arkasında asıl büyük hakikatin bulunduğunu bilen ve kendisinin ondan ayrı bir varlık olmadığına inanan mutasavvıf için harabat'ın büsbütün başka bir mânası vardı: ummana karışan katre gibi, mutasavvıf da, fâniliğinden geçerek Hak ile Hak olmuştur. İşte herkes bu ayrılığın farkına varmadığı için, zâhîde, karşı isyanda müşterek olan şairle mutasavvıfın harabatı her vakit bir birine karıştırılıyor. Halbuki «Gülşen-i raz» tasavvuf âlemindeki «Harabat» ı pek iyi izah etmiştir:

خراباتی شدن از خود رهاست
خودی کفرست اگر خود پار ساست
خرابات از جهان بی مثالست
مقام عاشقا را لا ابالیست
خرابات آشیان مرغ جانست
خرابات آستان لا مکانست

«İşte bu ufak parça pek sarıh gösteriyor ki mutasavvıfların harabatı, mahv ve fena mertebesine yükselmiş âşıkların makamıdır. Orada kilerde herkesin melâmet taşlarına, zahidlerin tel'in ve tekfirlerine ehemmiyet vermezler; fakat içtikleri şarap, Vahdet şarabıdır; kalplerinde yanan aşk, ilâhî aşktır. Onlar nihayetsiz bir vœd içinde dinin şekli âyinlerinden, zühd ve takvadan ayrılmışlar, uzaklaşmışlardır; çünki aşk ateşi takvayı derhal yakıp mahveder.

Bu mertebeye yükselenler için Kâbe ile puthane, mescit ile meyhane müsavidir. Zahidlere karşı:

«مقصود من از کبه و پتخانه توئی تو
مقصود توئی کبه و پتخانه بهانه»

diyenler, haç yoluna giden sofulara:

«ای قوم حج رفته کجایید کجایید
ممشوقه در نجاست بیاید بیاید

tarzında feryat edenler hep bunlardır. Şâirlerin harabatındaki söz ve saz bunlarda yoktur; bu harabat «thal ehli» olara mahsustur. Yoksa «Kal ehli» olanlara değil. Burada da birçok nağmeler terennüm edilir; fakat, «Sultan Veled» in pek güzel ayırdığı veçhile bunlar âşık nağmeleridir ki vahdet şarabının verdiği mestlik neticesidir; halbuki şâirlerin harabatında dönen güfteler varlık mahsulüdür. Mutasavvıfların harabatındaki hüsn, bütün kâinata tecelli eden «İlâhî hüsn» dür; yoksa maddî ve zahirî güzelliğiler değil. Büyük bir mutasavvıf «—sen kendini harabatta bir rint sanıyorsun. Harabatilik nerede, sen neredes!» hitabını fırlattıran adam, anlaşıyor ki, şâirlerin harabatına mensup iken mutasavvıfların harabatına da girmeye çalışmış! Zevkperestlik bu mutasavvıflar harabatında da vardır; fakat hayatın maddî lezzetlerini sürmekten ileri gelen bir zevk değil, vahdet ummanına karışmak neticesinde duyulan ruhanî, nihayetsiz bir zevki Hayatın boşluğuna karşı bir teselli bulmak için musikiden, şirden, aşktan, şaraptan kurulan şairler harabatı ile mahv ve fena mertebesine yükselmiş mutasavvıfların harabatını birbirine karıştırmak artık nasıl mümkün olabilir? «Hayyam» a göre insan, yarın çölekçinin eline geçmiye mahkûm bir toprak yığınının ibarettir. Bu telâkki ile meselâ, Galib'in - hiç de tam bir mutasavvıf olmamakla beraber - hakikî bir tasavvuf neşesiyle söylediği şu:

Ey dil eg dil uyeş bu merete pür gamsın sen
Gerçi virane isen genç-i mufalsamsın sen
Gipta ferma-yl mülk zat-i mükerremsın sen
Ruhsun nefha-i Cibril ile tev'amsın sen
Hoşça bak zatına kim zühde-i âlemsin sen
Merdüm-i dide-i ekvan olan âdemsin sen

parçasındaki telâkki arasında ne derin farklar var!

«Şâirlerin harabatıyla mutasavvıfların harabatı arasındaki büyük farkları şimdiye kadar lâıykıyla anlaşılmaması, türlü türlü sebeplerden ileri geliyordu. Bir defa, mutasavvıflarla şairler yazdıkları eserlerde ekseriya aynı

tâbirleri, aynı kelimeleri kullanmışlar; halbuki, şâirlerin o kelimelere verdikleri mâna umumi, zahirî olduğu halde, mutasavvıfların kullandıkları mânalar tamamen kendilerine has ve istilâhîdir. Tasavvuf istilâhları hakkında yazılmış eski eserlerde bunların tafsilâtına tesadüf olunur. Halk birçok defa şâirlerin eserlerini tasavvuf lûgatçeleriyle balletmiş olduğu için, zavallı sanathârlara; hiçbir zaman tasavvur etmedikleri bir takım fikirler atından geri durmuş. Bu suretle meyhanedeki şaraptan bahsedildiği vakit onu vahdet şarabı zannetmişler; şair, sevgilisinin güzelliğinden bahsedecek olmuş, onu «hüsn-ü ilâhî» şeklinde teville çalışmışlar; hattâ bizzat şairler bile, tekfir belâsından kurtulmak için, bu tarzda kaçamaklı müdafaa yollarına sapsmışlar. Asıl tasavvufia hiçbir alâkası olmayan «Hafız» ın, divanından tefe'ül edilecek derecede bir velî şekline konulması, işte hep bu gibi sebeplerden ileri gelmiştir. Eğer bu gün Türk ve Acem divanlarını, her mısırda rasgeleceğimiz kelimeleri tasavvuf istilâhı gibi telâkki edip okuyacak olursak, çok gülünç bir şey olur; ve bu hareketimizde bu edebiyatların mahiyetini anlamadığımızı isbat etmiş oluruz.

«Mutavassıflarla şairler arasında şiir telâkkisi hususunda da büyük farklar vardır. Yalnız başına bu fark bile, mutasavvıfların harabatıyla şairlerin hareketi arasındaki derin ayrılığı göstermeye kâfidir. Şiir ve sanat terakki ederek bu husustaki eski memnuiyetler unutulduğu zamanlar, birçok belâgat ve edebiyat kitapları yazılmıştı. Bu kitapların müellifleri, şiirin ve şairliğin kadrini yükseltmek için kitap ve sünnette ne kadar müdafaa delilleri varsa hepsini toplamışlarsa da, mümkün değil, davalarını müdafaa edememişlerdir. Bunları biraz tetkik etmiş olanlar, dinî ahkâmın ne kadar sarıh bir surette şiir ve sanat aleyhinde bulunduğunu pek iyi bilirler İslâmiyetten evvel Araplarda, düşman kabîlelerin şairleri birbirleri alayhinde «heca» lar tanzim ederek bu suretle o kabîleye şiir tarihiyle fenalık etmiye çalışırlar; ve kabîleler arasındaki mücadelelerde tıpkı, bir muharip gibi, ganimetten pay alırlardı. İslâmiyetten sonra da, Müslüman Arap şairlerinin Peygamberimizin emri ile bu tarzdaki «heca» lar yazdıklarını biliyoruz; hattâ «Kâab İbn-i Malik» bir defa, «Kuranda şairler zemmedildiği halde bize artık kâfirleri hicvetmek caiz olur mu?» diye sormuş ve kâfirleri hicvetmek onlara lisanla ok saçmak demek olduğu cihetle Hak yolunda ve cihat hükmündedir.» cevabını almıştır. Şiir ve şairler lehinde bir netice çıkarmak için bütün bu gibi delilleri

toplıyanlar ile «hikmet, mev'iz, naat, münacat» gibi şeylerden maada edebiyat şekillerinin kabih ve mezzum olduğunu itirafa mecbur olmuştur. Bu itibar ile, ruhun en samimi ve en insani ihtiyaçlarını ifade eden asıl şiirin, zahitler nazarında, menhiyat mertebesinde yükselmediği görülüyor. İmam-ı Şafii meşhur bir beytinde, şiir âlimler için ayıp olmasa «Lebit» ten daha büyük bir şair olacağını söyleyerek, şairliğin müteerrifler nazarında ne derece aşağı olduğunu anlatmaktadır. Filhakika umumî hayatta dinî telâkki büyük bir tesir yapmadı; saraylarda ve halk arasında şairlerin mevkii her gün daha yükseliyordu. Mutasavvıflar bile:

از کرامات بلند اولیاست

اواین شمرست و آخر کبیاست

diyecek kadar müsamahakâr davranmakta idiler. Ancak, dinin ve zahitlerin şiir hakkındaki bu fena nazarları bütünü de tesirsiz kalmıyordu. Ve işte bundan dolayı, mutasavvıflar, şiir yazmakla beraber kendilerini şair addetmiyorlar. «Mevlâna Celâleddin-i Rumi», Harzem illerinde kalmış olsaydı ilim ile ülfet edeceğine, fakat Konya'da sırf halkın şiir ve sanata rağbetinden dolayı manzum eserler yazmaya mecbur olduğunu söylüyor; fakat ne oğlu «Sultan Veled», ne de ondan bahseden teracüm muharrirleri Mevlâna'ya «şair» sıfatını vermiye bir türlü cesaret edememişlerdir. Çünkü böyle bir isnat umumî telâkkiye göre, hadnaşinalık olacaktı. Bu düşüncenin hemen zamanımıza kadar geldiğini, «Ziya Paşa» nın:

Şair demek öyle ehl-i hale
İras-i nakisadır kemale

beytinden pek kolay anlıyoruz. Mutasavvıflara şair sıfatının verilmemesi o kadar umumdur ki, bütün tezkirecilerimiz, meselâ «Âşık Paşa» dan bahsederken bile, onu şairler sırasında saymamışlardır. «Sinan Paşa» Tazarrunamâ'sinde mutavassıfla şair arasındaki bu farkı gayet vazih bir surette göstererek, mutavassıfların harabatına şairlerin giremeyeceğini kat'i olarak anlatıyor. İşte İran'ın ve bizim kaç asırlık edebî faaliyetimizi mahdud duvarları arasında hapsederek bize hayatın ve tabiatın sesini duyurmayan köhne harabat.»

Harabatı egerçi görmedik amma görenlerden
İştittik bir neşat efza makam-ı dikkâş derler.
Şeyhülislâm Yahya

HARABATILIĞE VURMAK (خراباتیلی) Kendini kapıp salıvermek, yeis ve fütur

getirmek, yerinde kullanılır bir tâbirdir. Harabatı bedmest, bekri, sefil, perişan demektir.

HARABI (خرابی) [Ok.] Okun nişanın önüne vurarak sıçrayıp nişana isabet etmesi haline verilen isimdir.

HARAÇ (خراج) [Mal.] Lûgat mânası arazinin hasılatından veya çalışanların emeğinden elde edilen şey demek olan haraç ıstılah olarak Devletçe fertlerden alınan vergi yerinde kullanılır. Şer'i lisanda haraç biri adam başına alınan, diğeri topraktan veya hasılatından istifa olunan vergi ve hissedir. Adam başına alınan ve şahsi vergi mahiyetinde bulunup «cizye» dahi denilen birinci kısma «harac-ı rous», topraktan alınan vergi veya hasılatın istifa olunan hisseye de «harac-ı arazi» denir.

Harac-ı rous; regit ve vücudu sağlam gayr-i müslim erkeklerden alınır, İslâmiyeti kabul edenlerden kendiliğinden sakıt olmakla artık alınmaz. Harac-ı arazide ise mükellef arazi olduğu için sahibinin İslâmiyeti kabul etmesiyle şekil değişmez, haraciye olarak tesbit olunan arazi haraciyelikte ve bu itibarla mükellefiyette eski şekilde devam eder.

Süleyman Sudî Efendinin haraç hakkındaki tarifi (Defter-i Muktesit, c. I, s. 55) şöyledir: «Haraç; lûgat mânasınca galle-i arzdan ve galle-i şahıstan harîc ve hâsıl olan nesnenin ismi iken sonraları mukaseme tarikiyle veya yahut vazife cihetiyle Sultan tarafından arz üzerine tarh olunup mirî namına alınan resme ve ehl-i zimmet ruusuna vazolunan «cizye» ye itlak olunmuştur. Cizye mânasına olan cüz, yahut kaza ve kifayet mânalarına olan ceza maddesinden mehuzdur. Lûgat mânasınca cizye haraçta dahil olup, haraç cizyede dahil değildir. Yani haraç gerek arz ve gerek ehl-i zimmet ruusuna darholunan nesneye itlak olunmuş ise de, haraç cizye-i arzda, cizye darbiye-i ruusada mütearif olmuştur.»

Haraç, Makrizî'ye atfen «Medeniyet-i İslâmiye tarihi» müellifinin beyanına göre (cilt: I, sf. 204) «Rumlar zamanında «mukaseme» namını verdikleri tahmin ve takdir suretiyle tarh ve cibayet olunurdu. Yani bir köy mamur olur ve ahali çoğalırsa haraç o nispette tezyit ve bilâkis ahali azalıp harap olur ise o nispette tenkis edilirdi.

«İraniler İslâmiyetten evvel hükümdarlık eden (Kubâd Bin Firuz) zamanına kadar bu şekli kabul ve tatbik ediyorlardı. Kubâd; İran tahtına çalıs olunca arazinin mesahasına göre haracı takdir ettirerek mahsuldar olsun olmasının her ceribine bir dirhem ve bir kâfiz haraç vaz'eyledi.

«İslâmlar memalik-i meftuha da hal ve zamanın muktaziyatına göre arazi haracında tadilat yaptılar. İslâmlar, araziye mütâallik vazettikleri kavanin ile araziye dörde tefrik etmişler ve ona göre başka başka ahkâm vaz'eylemişlerdir:

«1— İslâmlar tarafından ihya olunan arazi, bu kabilden olan yerler arazii öğriyedir ve öğrü imam-ı müslimine aittir. İhya-i mev't kabîlinden sayılır.

«2— Sahipleri İslâm olan arazi; bu arazi sahiplerinin hakkıdır. Bu dahi arazi-i öğriyeden addolunur.

«3— Muharebe ile İslâmların eline geçen arazi; bu arazi ganimet itibar edilir. Bu dahi arazi-i öğriyeden sayılır.

«4 — Sahipleri ile haraç üzerine akd-i musalâha edilen arazi; bu arazi arazi-i haraciyedir. Bu gibi yerlerin haracı sahipleri İslâm olsalar bile ilga ve iptal edilmez. Öyle yerlere tarhedilen haraç arazinin tahammülüne göre olurdu.

«İrak'ın fetih üzerine Hazret-i Ömer tarafından daha evvel İraniler canibinden mevzu haraç miktarı kabul olundu. Mamafih Irak'ın bazı yerlerinde başka bir usul tatbik edildi. Bu usul mesaha neticesinde memur edilen zatın (Osman bin Hanif) in teklifi üzerine kabul edilmişti. Takarrür eden haracın miktarı şöyleydi: Bag ve bahçelerin her ceribine on, bağların her ceribine sekiz, şeker kamışını havi arazinin her ceribinden altı, sebze bostanlarının her ceribinden beş, buğday tarlalarının her ceribinden iki dirhem.

«İrak arazisi Abbâsi halifelerinin ikincisi (Mansur) zamanına kadar yukardaki usul ve miktarlarda haraca tâbi tutuldu. Mansur zamanında arazinin hasılatı, mahsul fiyatlarının tedennisi dolayısıyla, haracı tediye edemeyecek hale gelmiş ve Fırat ile Dicle arasındaki arazi-i mezruayı teşkil eden (Şevât) kıtası bu yüzden harap olmuştu. Bunun üzerine tâtîlât icrası zarureti hâsıl oldu ve (mukaseme) usulü, yani mahsulâtın çoğalmasına mukabil tezyüt, azalmasına karşı tenakus kaidesi kabul olundu. Haracın miktarının tâyini Halifeye aitti. Şu kadar var ki haraç mahsulâtın nisfından ziyade ve humsundan eksik olamazdı.»

Haraç; ekseriya iltizam suretiyle idare olunurdu ve iltizam da iki suretle yapıldı:

1 — Vilâyetlerde bulunan valilere ilzam edilirdi.

2 — Müzayede ile mültezimlere ihale olunurdu.

Haracın valilere ilzâmı şeriat-i İslâmiyye nazarında bâtildir. Çünkü valiye umur-ı vilâyet

emanet suretiyle verilmiştir. Binaenaleyh vali kanunen alacağı şeyi alır verir. Bu suretle vali bir vekil demektir. Uhdesine tevdi olunan vazifeyi hüsni ifa edince varidatta tenakus vuku bulmuşsa bundan mesul olmaz, kezaik fazlayı da kendisi alamaz. Sadr-ı İslâmda sahabe bu gibi iltizamât vukuunu şiddetle menederlerdi. Fakat daha sonra Hilâfet padişahlık şekline tahavvül edince hulefa bu işte bazan müsamaha icrasına ve haracı valilere, bir meblâğa mukabil, ihaleye başladılar.

Mültezimler haracı mütevellisinden müzayede ile iltizam eyleyince bedel-i iltizamı tediye eder, üst tarafını kendileri için alırlardı.

Arazinin bu şekilde iltizam ile ihalesi İslâmlar tarafından ihdas edilmiş bir şey değildir. Bu usul kadîmen Yunanilerde de cari idi. Daha sonra Romalılara intikal eyledi. Romalılardan Araplara geçti. İslâm memleketlerinde arazinin iltizam suretinde ihalesi şekilden şekle girmiştir. Osmanlılar en son olarak mahsulât-ı öğriyyeyi müzayede ile satar, kâr ve zararını mültezimlere ait olurdu. Âşarın kalkmasıyla bu da kalkmıştır. Maamafih müzayedeyle bazı rûsumun ihalesi yine mevcuttur. Hazine bazı göllerin balık saydiyesini el'an mültezimlere ihale etmektedir.

Haraç; Osmanlılarda da aşağı yukarı bu şekilde tatbik olunmuştur. «Defter-i Muktesit» müellifi (c. I, Sf. 55) haracı biri (muvazzaf), diğeri (mukaseme) olmak üzere ikiye ayırıyor ve bu bapta şu tafsilatı veriyor: «Haraç; iki nevidir. Biri harac-ı mukaseme, diğeri harac-ı muvazzafa'dır.

1 — Harac-ı mukaseme; arazinin hasılatından, yerin tahammülüne göre, öşürden nisfa kadar alınmak üzere, tâyin olunan şeydir. Bölüşmek mânasına gelen mukaseme tâbiri, yerin inbat kabiliyetine göre hasılatın onda bir, beşte bir, dörtte bir, üçte bir ve nihayet ikide bir hisse olmak suretiyle, bir paylaşma vaziyeti husule getiren tarzda ki arazi vergisi için, ıstılah olarak kullanılmıştır.

2 — Harac-ı muvazzaf; zirante elverişli arazide, yerin tahammülüne göre, maktu olarak, dönüm veya cerip gibi miktarlar üzerine tarholunan para veya diğer misli şeylerdir.

Mukasemede haraç yani vergi hasılatı taallük ettiğinden sene içinde ziraat tekerrür ederse, o da tekerrür eder. Ancak arazi ekilmemiş ve bu sebeple hasılat alınmamış ise bir şey istenmez. Muvazzafta ise zimmete taallük ettiğinden dolayı, sene içinde ziraat tekerrür etse bile, vergi tekerrür etmez. Fakat çiftçi maliki olduğu bu toprakta, ziraatte bulunması bile vergiyi öder.

Haraç vergisine tâbi bulunan yerlere «arazi-i haraciyye» denilir ve memlûkenin bir nev'ini teşkil eder. Arazide nev'iyyeti tesbit eden âmil fetihde tâbi tutulduğu muameledir. Arazi nev'iyyetinde kaideten «lâyetegayyerlik» (değişmezlik) kabul edildiği için, bir nev'iyyetten diğer nev'iyyete intikal ancak istisnaen mümkün olabilir.

Ashapta (Amr İbn-il-As) Mısır'ı İkinci Halife (Ömer-ül-Faruk) Irak'ı fethetdiklerinde araziye haraç konulmasına icma' ile karar verilmiş ve o zamandan itibaren gerek bu kitalar ve gerek yine fetih yoluyla müslümanların eline geçen Şam toprakları arazi-i haraciyyeden ad ve itibar edilmiştir. Lâkin Mekke yine harb yoluyla fetholunmuş yerlerden olduğu halde, arazisi üzerine haraç vaz'ı lâzım gelirken, konulmaması Cenab-ı Peygamberin terkinî emretmiş olmasındandır. Hicaz arazisinin arazi-i öğriyyeden itibar edilmesi ve halkın bu nevi tekâlif ile mükellef tutulmaması bu emre uyulmasından dolayıdır.

Haraçın tarh ve taksiminde nisap arzın takatidir. Nisabın teşkil ve tadiline vasıta «gelir», hesabın tâyin ve taktirine vasıta «dirhem» dir. Bir arazi üzerine haraç konulacağı zaman o arazi ölçülür, sonra da takatî göz önüne alınır.

Haraç tâyiniinde gözetilen itidal derecesi aşağıdaki tarihten fıkraadan anlaşılır.

Irak kıtası fethedildikten sonra, haracın tâyini için, Halife Ömer; Osman İbn-i Hanif ile Hadika İbn-il-Yemani'yi Irak'a gönderdi. Memuriyetlerini bitirip dönen bu iki zatı huzuruna kabul eden Halife: «Arzın takatî üstünde bir şey tahmil etmemiş olduğunuzu memul ederim» demesi üzerine Osman-il-Hadika «hayır, yalnız takatî miktarını tahmil ettik, eğer ziyade kılaysak takatî kalmazdı» demişlerdir.

Bu fıkra ilk devirlerde vergi işlerine ne kadar ehemmiyet verildiğini açık olarak gösterir.

Osmanlılarda biri öğür ve diğeri çift akçası vosaire gibi yine arza mütaallik birtakım rüsum namı altında cibayet edilmiş olan haraç mahsulât-ı öğriye ile arı kovanlarından alınan (kovan resmi) haric olmak üzere diğer rüsum ekserisi Tanzimat-ı Hayriye sırasında olmak şartıyla muhtelif zamanlarda ve muhtelif vesilelerle lâğvolunmuştur. Aşar da Türkiye Cumhuriyeti tarafından 1925 te ilga edilmiştir. Yalnız ol'an mevcut olan bir vergi vardır ki o da (arazi vergisi) dir. Bu vergi arazi ile bağ ve bahçelerden, kıymetleri nispetinde, alınmaktadır.

*Geh bir veziri şâh-ı Acemden haraç olur
Geh bir vekili Asker-i Tatar'a Han verir
Nej't*

HARAC-I MUKASEME (خراج مقاسه) [Mal.] Arazi-i haraciye mahsulâtından onda birden yarısına kadar alınan vergiye verilen addır.

Mukaseme; bölüşmek mânâsındır. Bu itibarla harac-ı mukaseme arazinin hasılâtından alâkadar memurla bölüşerek yerin tahammülüne göre öğür, hums, rubu', sülüs, nisf gibi tâyin olunmuş olan resimdi. Arazi gayet mümbit ve mahsuldar olsa bile harac-ı mukaseme nihayet yarısına kadar tâyin olunabilip ondan fazla tâyin olunmazdı.

Bunun megruiyeti Hazret-i Peygamberin (Hayber) ve (Fedek) ahalisinin arazisine bu kabilden haraç vazetmeleriyle sabittir. Bu nevi haracın ekal derecesi (en azı) onda bir ve muntehası (en fazlası) nisfidir. Bu veçhile haracın hasılâtın yarısına kadar artırılabilmesi yine Hazret-i Peygamberin (Hayber) ve (Fedek) arazisine hasılâtın nisfina kadar haraç koymuş olmalarıyla sabittir.

Bir arza harac-ı mukaseme tâyin edilmişse bir sene zarfında kaç kere hasılât alınırsa her birinden harac-ı mukaseme alınır. Bir arzdan hem harac-ı mukaseme ve hem de harac-ı muvazzaf alınmadığı gibi harac-ı muvazzaf mukasemeye, harac-ı mukaseme de muvazzafa tebdil olunamazdı.

HARAC-I MUVAZZAF (خراج موزاف) [Mal.] Arazi-i haraciye üzerine yerin tahammülüne göre, maktuiyet veçhile tâyin olunan vergiye verilen addır. Mukataa, icare-i zemin ve bedel-i öğür namıyla aynen öğür istihsal olunamayan araziye tarhedilen muayyen miktardaki nakit vergi bu kabildendi. Muvazzaf; muayyen demektir. Harac-ı muvazzaf Hazret-i Ömer'in (Sevad-ı Irak) nevalisine cerip başına tarholunan dört dirhem ile başlamıştır. Bu nevi haraç hasılâta ait olmayıp sureti maktuda olarak arazi üzerine tarhedildiğinden hasılâtın tekerrüriyle tekerrür etmezdi. Binaenaleyh harac-ı muvazzafa merbut olan araziden senede kaç defa mahsul alınırsa alınsın haracı yalnız bir defa tahsil olunurdu. Ziraate iktidar ve imkân varken arazi ziraat edilmeyip tatil olursa yine harac-ı muvazzafın verilmesi lâzım gelirdi. Fakat iktidar ve imkân olmadığından dolayı arazi tatil edilirse harac-ı muvazzaf alınamazdı. Harac-ı muvazzaf mukasemeye, harac-ı mukaseme de harac-ı muvazzafa tebdil olunamazdı.

HARACÇI (خراجچی) [Mal.] Haraç adını taşıyan vergiyi tahsil eden memur hakkında kullanılır bir tâbirdir.

*Kılığın bozsa da çingane haraççı anlar
Kişi haccetle şehadetle müsülman olmaz.
Lâ*

HARAC MUHASEBECİLİĞİ (خراج محاسبه) Haraç kaleminin müdürü mevkiinde bulunan memurun unvanı idi. İptidarlarda unvanı «Haraççı», «haraç muhassılı» iken sonradan bu adı almıştır. Vazifesi vergi tezkirelerini hazırlamak, cizyedarları tahsilâta çıkarmaktı. Kendisi bizzat takip ve teftişle de mükellefti.

HARAC NİŞANI (خراج نشان) [Mal.] Haraç paralarının toplanması için gönderilen memurlara verilen yazılı alâmet yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HARAMİ (حرامی) [Hal.] Yol kesen, haydut yerinde kullanılır bir tâbirdir.

*Kudemanın bulup asarını gencine misâl
Ettiler cümle harami gibi yağma-yı suhan
Sünbüzade Vehbî*

HARAM ZADE (حرام زاده) [Hal.] Piç, veled-i zina, mecazen soysuz, ahlâksız mânalarına gelir bir tâbirdir.

*Cenab-ı şeyh-ı tasarruftan alıkoymuş bâde
Helâl zade yapar iş bozar haramzade
Hatem*

HARAMİLİK (حرامیك) [Ask.] Akıncı kumandanının iştirak etmediği ufak kuvvetler tarafından düşman memleketlerine yapılan akınlara verilen addır. Bu akınlara yüz ve yüzden fazla akıncı iştirak ederdi. Akıncı kuvveti yüzden az olduğu takdirde «Çete» ismini alırlardı. Büyük akınlarda olduğu gibi haramilik suretiyle yapılan akınlarda da alınan esirlerden «pencik» denilen beşte bir resim alındığı halde çeteden bu resim alınmazdı. Resim almak için akıncı beyinin yanında «Akıncı kadısı» yahut «Pencikci başı» bulunurdu.

«Harami» yol kesici, haydut, hırsız demektir.

HARAP ABAD (خراب آباد) [Hal.] Mecaz yoluyla dünya, âlem, cihan yerinde kullanılır bir tâbirdir.

*Seninle görmek ol şüh-ı sitem mutadi bir yerde
Harababad ile seyr etmedir âbadi bir yerde
[Süleyman Sâlim]*

HARATIN-I HASSA (خراتین خاصه) [Sar.] Topkapı Sarayında bir sınıf sanatkarların adı idi. Ağaç ve demir eşyayı tesviye ederlerdi. Aşağı yukarı tornacılar demektir. Bileziklerden çarklara ve silâh yivlerine kadar her şeyi yaparlardı.

HARBE (حربه) [San.] Kısa mızrak tarzında bir nevi silâhın adıdır. Eskiden «Köçklü» adı verilen yangın habercisinin taşıdığı ucu demirli değneğe de harbe denilirdi. Eski tüfekleri doldurmaya mahsus demirden alete de «Tüfek harbisi» adı verilir.

*Sanma kim ceng-ü cidal içretüfeng-ü harbedir
Ellerinde oldu küffar-ı zaifanın asâ
[Samî]*

HARBECİ (حربچی) [Ida.] Bab-ı âlide sadrazam tarafından istenilen adamları celp ve kabahat işleyenleri hapsedmek ve bunlardan cürümleri büyük olanları tomruğa vurdurmak gibi işlerle mükellef olan muhzir ağanın maiyyetinde bulunanlara verilen addır. Bunlar arkalarına kaplan postundan birer post, başlarına keçe giyer, bellerine birer balta astıkları gibi ellerinde de harbe taşırlardı. Kendilerine harbeci denilmesi de harbe taşımalarından ileri geliyordu.

Muhzir ağa tarafından istenilen kimseleri davet ederler, kabahatlıları tutup tomruğa vururlardı.

Harbeciler yeniçerilerden sayıldıkları için ocanın 1241 1826) senesinde ilgası üzerine bunlar da ortadan kaldırılmış, muhzir ağanın unvanı «Tomruk ağası» na tahvil olduğu gibi bunların yerlerinde de taşralarda vezir dairelerinde ellerinde gümüş değnek taşıyan kavalara kıyasen kavas istihdamına başlanmıştır.

Yeniçeri ağaları da bir yere gittikleri zaman maiyetlerinde harbeci bulundururlardı.

HARBENDE (حربنده) [Sar.] Saray katırcılarına verilen addır. Harbende; Farsça eşeğe ve sair yük hayvanlarına bakan adam demektir. Başlarına «Harbende başı» denilirdi. Saraya mahsus katırlara bakan harbendeler on bir bölüğe ayrılmıştı. Her bölüğün bölük başları vardı. Bundan başka yine her bölükte bir miktar da şakirt mevcuttu. On sekizinci asırda büyük mirahurluğa tâbi olan on bir harbende bölüğünden bi inci bölüğün bölük başısı harbendelerin kethudası idi.

Harbendeler bir ocak teşkil ederlerdi. Ocakta bunlardan başka katırların palanlarını yapmak için Bitanin denilen sekiz uferlik kolancı sınıfı ile katırları nalhayan yirmi üç nalbant, on iki de nalbant şakirdi bulunmaktaydı. Yine burada kepe-i himari denilen ve egek kebesi yapan kebeciler de vardı.

HARBENDEBAŞI (حربندهباشی) [Sar.] Saray katırlarına bakan katırcıların başlarının adıdır. Harbende adı verilen saray katırcıları

on bir bölüğe ayrılmış olan harbendeler bir ocak teşkil ederlerdi. Her bölüğün bölük başı vardı. On sekizinci asırda büyük mirahurluğa tâbi olan on bir harbende bölüğünden birinci bölüğün bölük başısı harbendelerin kethüdası idi.

HARBİ (Harbi) [Mal.] Osmanlı devleti ile harb halinde bulunan, daha doğrusu henüz ahit (muahede) yapmamış olan devletlerin tebaası hakkında kullanılır bir tâbirdir. Harbden gelir.

§ (Mal. - İkt.) Ecnebi devletler tebaasından Osmanlı ülkesi dahilinde ticaretle meşgul olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. İktisat tâbiri olarak bunlara «Müste'men» denilirdi. Müste'menlerden memleket içinde bir seneden az müddet oturanlara «harbi», bir seneden fazla oturanlara da «Zimmi» adı verilirdi. Zimmi üzerine cizye vacipti. Bu sebeple harbiliği muhafaza ettikleri müddetçe müste'menlerden cizye alınmaz, fakat harbilik sıfatı halkınca, diğer Hristiyan tebaa gibi cizye alınır.

HARBIYE AMBARI (Harbiye Ambarı) [Ask.] Şimdiki askerî müzeye bundan evvel verilmiş olan addır. Burası ilk evvel «iç cebehane» daha sonra sırasıyla «Hazine-i esliha», «Dar-ül esliha», «Harbiye ambarı» isimlerini almıştır.

HARBIYE MUHASEBECİLİĞİ (Harbiye Muhasebeciliği) [Mal.] İkinci Sultan Mahmut zamanındaki askerî tesisler sırasında mühim ve levazımın tedariki için kurulan mühimmat-ı harbiye nazırlığının paraya mütaallik işlerini gören kalemin başındaki memurun unvanı idi. Harbiye Nazırlığı vazifesini gören seraskerliğin ihdası üzerine oraya kalbedilmiştir.

HARBIYE NAZIRI (Harbiye Nazırı) [Ask.] Askerlik işleriyle alâkalı dairenin başında bulunan memura verilen unvandır. Kuvay-ı Milliye'nin Anadolu'da kurduğu hükümette «Millî Müdafaa Vekili» ve şimdi de «Savunma Bakanı» adını taşıyan bu unvan Osmanlı hükümetine 1908 temmuz inkılabı arifesinde kurulan Sait Paşa kabinesiyle girmiştir. Ondan evvel «Serasker» adını taşıyordu. İlk Harbiye Nazırı Ömer Rüşü Paşa'dır. Seraskerlikle Harbiye Nazırlığına ilkin askerliğin en yüksek rütbesi olan müşirler tâyin olunurlarken inkılaptan sonra feriklerden Harbiye Nazırı olanlar olduğu gibi orduyu gençleştirmek fikriyle bir aralık rütbesi liva olan Enver Paşa getirilmişti.

Harbiye Nazırının başında bulunduğu daireye «Harbiye Nezareti» denilirdi.

Harbiye Nazırlığı Osmanlı İmparatorluğunun sonuna kadar devam etmiştir.

HARBIYE NEZARETİ (Harbiye Nezareti) [Ask.] Askerlik işleri nin görüldüğü daireye verilen addır. İdarenin başında bulunan memur «Harbiye Nazırı» unvanını taşıyordu. Kuvay-ı Milliye'nin Anadolu'da kurduğu hükümette «Millî Müdafaa Vekâleti», şimdi de «Savunma Bakanlığı» adını taşıyan bu idarenin o adı ilk alışı 1908 temmuz inkılabı arifesinde kurulan Sait Paşa kabinesiyle başlamıştır. Ondan evvel «Bab-ı Seraskeri» adını taşıyor, başında bulunan da «Serasker» deniliyordu. Son olarak çıkarılan 1328 (1912) umumi salnamesine göre Harbiye Nezaretin'in teşkilâtı şöyle idi: Şuray-ı Askerî, Tahrirat dairesi, Hukuk müşavirliği, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye dairesi, Piyade dairesi, Suvri dairesi, Sahra Topçu ve nakliye kıtaatı dairesi, Ağır topçu müfettiş-i umumiliği dairesi, Sıhhiye dairesi, Kıtaat-ı Fenniye ve mevaki-ı müstahkeme Müfettiş umumiliği, mustakil inşaat şubesi, muhakemat dairesi, muhasebat-ı umumiye dairesi, heyet-i teftiş-i levazım-ı umumiye dairesi, matbaa-i askeriyeye, terbiye ve tedrisat-ı askeriyeye müfettiş umumiliği. Bunların her birinin icabına göre müteaddit şubeleri ve kalemleri vardı.

Harbiye nezareti Osmanlı hükümetinin sonuna kadar devam etmiştir.

HARÇ (Harç) [Ask.] Bir asker tâyini yerinde kullanılır bir tâbirdir. Filân paşaya şu kadar harç verilsin demek o kadar asker tâyini verilsin demektir.

HARC-I EVAMİR (Harç Evamir) [Mal.] Yazılan evamir (emirler) münasebetiyle sahiplerinden alınan resim hakkında kullanılır bir tâbirdir. Harç; Arapça masraf, evamir de emrin cem'idir. Harç işe göre değişir, azalır veya çoğalır.

HARC-I FERMAN (Harç Ferman) [Mal.] Verilen fermanlar münasebetiyle sahiplerinden alınan resim hakkında kullanılır bir tâbirdir. Harç; Arapça masraf demek olduğu için harç-ı ferman, ferman masrafı karşılığı alınan para mânasına gelir. Ferman harçları verilen şahsa göre değişir, çoğalır veya azalır. Beylerbeyi beratlarından on beş bin, zuama beratlarından sekiz yüz, timar beratlarının yüz yirmi akça, diğerlerinden de ehemmiyetlerine göre harç alınır.

Valiler verdikleri ferman harçlarını gittikleri yerlerin tevzi defterlerine geçirmek suretiyle halktan tahsil ederlerdi.

HARC-I HADEME (Harç Hademe) [Mal.] Hademe masrafı karşılığı olarak alınan resim hakkında kullanılır bir tâbirdir. Harç; Arapça masraf demektir. Harç şahsa ve işe göre değişir, çoğalır, azalır.

HARC-I HASSA (Harç Hassa) [Sar.] Sarayda bir kısım masraflar için ayrılan paranın konulduğu dolabın adıdır. Eskiden kasa olmadığı için para konulan yerlere dolap denilirdi. Şimdiki tâbirle petite kaisse (küçük kasa) demektir.

HARC-I HASSA KALEMİ (Harç Hassa Kalem) [Sar.] Tanzimata kadar saray ve hükümete ait bina işlerine bakan şehir emini'nin sarayı alâkalandıran harç ve levazımın hesaplarını tutmakla mükellef bulunan kalemin adıdır. Bu kalem memurlarının terfi ve terakkileri şehir emini'nin arzıyla olurdu.

HARC-I HUSUS (Harç Husus) [Mal.] Bir işin tahkiki için gönderilen naibin kalemiye üretti yerinde kullanılır bir tâbirdir. Husus; bir işin tahkiki için gönderilen memur demektir.

HARC-I KİTABET (Harç Kitab) [Mal.] Yazıcı masrafı karşılığı olarak alınan resim hakkında kullanılır bir tâbirdir. Harç; Arapça masraf demektir. Harç işe göre değişirdi.

HARCIRAH (Harç Rah) [Mal.] Daimî veya muvakkat vazife ile bir yere gönderilen memurların memuriyet mahalline ve tekaüt edenlerin ve ölen memur ailelerinin ihtiyar edecekleri ikamet mahalline gidebilmeleri için yol masrafı, yevmiye, aile masrafı ve tebdil-i mekân masrafı olarak verilen paralar yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tâbirin lûgat mânası yol masrafı ve harçlığı demektir.

*Bu günlerde affetse de padişah
Vatan asmine kalmadı harç-ı rah
İzzet Molla*

HARC-I TEDİYE (Harç Tedîye) [Mal.] Müteahhit ve mütezzimlerin ve kefil olan sarrafların hazineye verdikleri kefaletname, senet ve temessüklerin, taahhütler yapıldıktan sonra, geri verilmesi sırasında alınan harçlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu harçlar maktu olduğu gibi nispi de olurdu.

HARCİ SOFRA (Harç Sofra) [Sar.] Yabancı elçilik heyetlerine verilen ziyafetlerde ikinci ve üçüncü derecedeki memur ve mensubinin yemek yedikleri sofranın hakkında kullanılan bir tâbirdir. Erkânın yani ileri gelenlerin sofraları

na da «has sofrası» denilirdi. Harci sofralarda dokuz, has sofralarda ise on beş türlü yemek bulunurdu. Harci sofralar elçilik heyetleri mensuplarının miktarına göre azalır, çoğalır.

HARÇLI ENTARİ (Harçlı Entari) [Kıy.] Ötesine berisine ipekle, kaytanla yapılmış süslü şerit vesaire dikilen entariler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Elbiselere dikilen kaytan ve emsali süslere harç denilir.

HARÇLIKÇI (Harçlıkçı) [Ask.] Harbde bulunanlara harçlık getirmek için izinle memleketlerine gidenlere verilen addır.

Sefer açılıp da hudut boylarında kıtlamak icap edince her sancak sipahisi içlerinden beşer, onar adam intihap edip memleketlerine yollarlardı. İşte orduda kalanlara harçlık tedariki için memleketlerine giden bu adamlara «harçlıkçı» denilirdi. Bunlar memleketlerine gidip hudutta kalanlara timarlarından harçlık getirirler ve kalanların memleketlerindeki ailelerine sıhhat haberlerini işel eyledikleri gibi görülecek bir işleri varsa onları da yaparlardı.

Harçlıkçılık usulünü ilk defa 825 (1421) senesinde Düzme Mustafa hâdisesinde Cüneyt oğlu Hamza Bey tatbik etmiş ve bu usul Osmanlılara intikal eylemiştir.

HÂRE (Hare) [Giy.] Sof gibi dalgalı bir kumaşın adıdır. Bunun yerine Farsçası olan «hara» da kullanılırdı. Yine Farsça «hara» katı, mermer demektir. Eski şairlerin bazıları Farsça'da olduğu gibi birinci mânada da «hare» tarzında kullanmışlardır.

Harelenmek; dalgalanmak demektir. Mor renkte olanı makbuldü. İşlemeli de olurdu.

*Çifte benli, sim gerdenli güneş ruhsareli
Gül yanaklı gülgülü kerrakeli mor hareli
Nedim*

HAREK (Harak) [Mus.] Üzerine tellerin bindirildiği köprücüğe verilen addır. Şimdi buna «teşik» denilmektedir.

HAREKE (Harake) [Edo.] Arapça'da ve eski Türkçe yazıda sadalı harflerin yerini tutmak üzere sessiz harflerin üzerine veya altına konulan işaretler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Üstün, esre, ötre, olmak üzere üç şekli vardır. Buntardan başka bir de cezim denilen sıfıra benzeyen bir işaret vardır ki bir harfin üzerine konursa onu sakın okutur.

HAREKET-İ ALTMİŞLİ (Haraket-i Altmışlı) [İlm.] Kanunî zamanında Süleymaniye Medresesinin binasından sonra on ikiye çıkarılan ta-

rik : tedris (okutma yolu) silsilesinin sekizinci mertebesindeki müderrislere verilen unvandır. Ondan evvelki yedi mertebeyi iptida-i harîç, hareket-i harîç, hareket-i dâhil, hareket-i dâhil, musile-i sahn, musile-i sahn-ı seman, iptida-i altmışlı, ondan sonraki dört mertebeyi de musile-i Süleymaniye, havamis-i Süleymaniye, Süleymaniye, dârülhadis teşkil ediyordu. Dârülhadis müderrisliği müderrisliğin en yüksek mertebesi idi.

HAREKET-İ ARZ MADALYASI (حرکت ارض مدالیسی) [Ida.] 1312 (1895) senesindeki yer depremi münasebetiyle ihdas olunan madalyanın adıdır. 2 boy olarak çıkarılmıştır. Kordelâsı yukardan aşağıya uzunlamasına ortalama yeşil ve beyaz yollu olup 2 santimetre genişliğinde olan küçük boyda 4 yeşil ve 3 beyaz yol, 3 1/2 santimetre genişliğinde olan büyük boy da 6 yeşil, 5 beyaz yol vardı. Yeşil ve beyaz yolların ayırdıklarında ve kordelânın iki kenarında birer kırmızı iplik bulunurdu. Altın, gümüş ve bakır olmak üzere 3 nevi'di.

HAREKET-İ DÂHİL (حرکت داخل) [Ilm.] Kanunî zamanında Süleymaniye Medresesinin binasından sonra on ikiye çıkarılan tarik-ı tedris (okutma yolu) silsilesinin dördüncü mertebesindeki müderrislere verilen unvandır. Silsilenin ilk mertebesindeki müderrislere «iptida-i harîç», ikincilere «hareket-i harîç», üçüncülere «iptida-i dâhil» denilirdi. Beşinciden sonrakilerin de unvanları şöyleydi: Musile-i sahn, musile-i sahn-ı seman, iptida-i altmışlı, hareket-i altmışlı, musile-i Süleymaniye, havamis-i Süleymaniye, Süleymaniye, dârülhadis. Dârülhadis müderrislerin en yüksekidir.

*Eyledi on iki yılda hareket-i dâhilden
Bu gidişle varır altmışlığa yetmiş senede
Şiar*

HAREKET-İ HARİÇ (حرکت خارج) [Ilm.] Kanunî zamanında Süleymaniye Medresesinin binasından sonra on ikiye çıkarılan tarik-ı tedris (okutma yolu) silsilesinin ikinci mertebesindeki müderrislere verilen unvandır. Silsilenin ilk mertebesindekilere «iptida-i harîç» denilirdi. Üçüncüden itibaren diğer dereceler şöyle idi: İptida-i dâhil, hareket-i dâhil, musile-i sahn, musile-i sahn-ı seman, iptida-i altmışlı, hareket-i altmışlı, musile-i Süleymaniye, havamis-i Süleymaniye, Süleymaniye, dârülhadis.

Müderrislerin en yüksek mertebesini dârülhadis müderrisleri teşkil ederdi.

HAREKET ORDUSU (حرکت اردوسى) [Ask.] İstanbul'da çıkan 31. mart 1325 (13 nisan. 1909)

isyanını bastırmak üzere Rumeli'den gelen asker hakkında kullanılır bir tâbirdir. 1908 temmuz inkılabı üzerine menfaatlerine hâle gelenlerden bazılarının tertibi ve hürriyetin ilânına vasıta olan ittihat ve tarakki cemiyeti'nin hatalı işlerinin neticesi ile beraber iş başına gelen devlet adamlarının idaresizliği eseri olarak bu ihtilâl Avcı taburlarının isyanı ile başlamıştır.

31 mart salı sabahı İstanbul'da Ayasofya tarafından şiddetli tüfek sesleri işidilmeye başlamıştı. Halk toplu bir halde Ayasofya meydanına doğru gidiyor, avcı taburlarına mensup askerlerin ve onlara iltihak eden diğerlerinin hareketleri dikkat nazarı çekiyordu. Herkesin ağzında bir isyan, bir şeriat lâkirdisi vardı. Asker Şeriat istiyorlarmış diyorlardı.

Dört tarafını askerlerin sardığı meydanın bazı yerlerinde hocaların dolaştığı da görülüyordu. Ayasofya meydanı böyle olduğu gibi Bayazıt meydanı da aynı şekilde idi. Kışlalarda bulunan öteki askerlerin büyük bir kısmının da iştirakiyle çoğalan âsilerin başında Avcı taburu çavuşlarından Hamdi çavuşla onun gibi birkaç küçük zabıt vardı. İhtilâleiler Şeriat ile beraber daha bazı şeyler de istiyorlardı :

- 1 — Kabinenin çekilmesi
- 2 — Mebuslardan bazılarının mebusluktan uzaklaştırılması
- 3 — Çıkarılan alaylı zabıtların yerlerine tâyini

Hassa ordusu kumandanı Mahmut Muhtar Paşa ihtilâli daha başında bastırmak istemiş ise de harbiye nazırı Rıza Paşa'nın katî bir emir vermeye cesaret edememesi, sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'nın da tereddüt göstermesi buna imkân bırakmamıştır.

Mebuslar Ayasofya'da yanan adliye binasındaki mebusan dairesine gelmeye başlamış, o sırada meclise gelmek isteyen adliye nazırı Nazım Paşa, Ahmet Rıza Bey'e Lâzikiye mebusu Aslan Bey de Hüseyin Cahit Bey'e benzetilerek öldürüldükleri gibi mektepli zabıtlardan bazılarının da âsiler tarafından canına kıyılmıştır. Tanin ve Şura-yı ümmet matbaaları yağma ve tahrip edildi. Kabine de düştü.

Hükümet merkezinin bu hali taşraların galyana gelmesine sebep oldu. Selânik'te Manastır'da, Edirne'de toplantılar yapılıyor, isyanın bastırılması, tehlikeye düşen Hürriyetin kurtarılması için hareketler belirliyordu. Selânik'te üçüncü ordu kumandanı olan Mahmut Şevket Paşa toplanan askerlere söylediği nutukta Hürriyetin elden gitmek üzere olduğunu müessir bir lisanla anlatmıştı. Kahraman ordu yine silâha sarıldı. Birkaç gün içinde Ayastefanos'a

(Yeşilköy) dayandı. Fakat İstanbul'daki âsilerin mukavemet gösterecekleri düşünülüşünden lâzım gelen tertibat alınmaya başlandı.

Ordu şehre girmeden evvel halka hakikatı anlatmak istedi. Bu esnada bir kısım mebuslar Ayastefanos'a gelmişler orada müzakereye koyulmuşlardı. Mahmut Şevket Paşa Selânik'te sevkıyla meşgul olduğundan Edirne'den gelen Hüseyin Hüsnü Paşa Hareket ordusu kumandanlığını eline almıştı. Hüseyin Hüsnü Paşa İstanbul'a girmeden evvel İstanbul ahalisine şu beyannameyi neşretti.

«1 — Millet senelerden beri icra-yı mezalim eden kuvve-i istibdadı parçalayarak Hükümet-i meşrua i meşrutayı tesis etti. Bu kansız inkılâb-ı meşrutadan mutazarrır olan edani, gayr-i meşru bir surette temin-i menfaatlarına hâdim olan hal-i sabıkın iadesi için bin türlü hiyle ve desayis ve denaate müracaat ederek hükümet-i meşrua-i meşrutamızı rahnedar etmek istedi. Ve bütün âlem-i insaniyetin tel'in eylediği İstanbul faciasının hudusuna sebebiyet vererek mâsum kanlar döktü.

«2 — Millet hayat ve ikbalinin kâfil-i yegânesi olan Meşrutaiyyetin rahnedar edilmek ve ahkâm-ı şer'iyye ve saadet ve selâmet-i umumiye-i milliyemizi zâmin olan Kanun-ı Esasımızın ayaklar altına alınmak istenildiğini gördü ve bu harekât-ı denaetkâranenin müsebbib-i âsilerini tedip etmek lüzumunu takdir ederek heyet-i umumiyesiyle İstanbul üzerine yürüme karar verdi. İlk kuvve-i icraiye olmak üzere işte bizi İstanbul surları karşısında gördüğünüz bu Hareket ordusunu buraya gönderdi.

«3 — Hareket ordusunun maksat ve vazifesi hükümet-i meşrua i meşrutamızı hiçbir kuvvetin sarsamayacağı surette tarsin etmek ve sırf kuvvet-i şeriat-i garra ile müeyyet bulunan Kanun-i esasının fevkinde hiçbir kanun ve hiç bir kuvvet olmadığını ve olamayacağını isbat eylemek ve meşrutaiyet-i meşruamızın istikrarından memnun olmayan vatan ve millet hâinlerine son ve kat'i bir ders i intibah vermektir.

«4 — Mazlum ahali ve bitaraf efrat tamamiyle himaye edilecektir. Ancak muharrikler, müfsitler ve müşarikler behemehâl lâyük oldukları tedibat-ı kanuniyyeden kurtulamiyacaklardır.

«5 — Heyet-i fadla-i ilmiye sartaç-ı ihtiram ve iptihacıdır. Fakat melanet ve temin-i menfaat-i âdiye ve şahsiyye maksadiyle yalandan kisve-i ilmiye, bürünerek Din-i şerif-i Muhammedi'yi tezyif ve istihfaftan çekinmiyerek teşmil-i mefsedete kalkışan bir takım hafiyeciler, menfaatperestler elbette muk-

teza-i şer' ü kanuna göre muamele görmekten halâs edilemeyeceklerdir.

«6 — Millet mebuslarını ve bu muhterem mebuslarını şayan-ı itimat görüp intihap ettikleri hey'et-i vükelânın hayatları ve kanun-i esasının kendilerine bahşeylediği hukuk ve nufuz ve salâhiyetleri tamamiyle ve kemaliyle temin ve sükûn ve surur-i umumî kat'iyyen istihsal edilecektir.

«7 — Selâmet-i vatan ve saadet-i milliyemizin istilzam eylediği bu icraat-ı asliyyemiz esnasında memleketin inzibat-ı dahilî ve sükûnet-i tammesini ve cümle muhafaza-i hayat ve malını temin için her türlü tedabirin ittihazına tevessül edilmiştir.

«8 — Muhterem süfera ve bilcümle müsafrin-i ecnebiyenin bühur olmalarına meydan verilmeyecektir.

«9 — İstanbul vak'a-i faciasında kanları dökülen şehidanın ervah-ı muazzaması karşısında hesap vermiye duçar-ı havf ve haşyet olmaya mahkûm olanlar ancak bu facia-i hûn âlûdun fâilleri, muharrik ve müşarikleridir. Bu hakikatı herkes bilmeli ve telâş ve heyecana kapılmayup müsterih olmalıdır.

6 nisan. 1325 Hareket ordusu kumandanı
Hüseyin Hüsnü»

Hareket ordusunun öncüleri Çatalca'ya geldiği günden itibaren Ayastefanos'a akın başlamıştı. İstanbul'daki hürriyet severlerin çoğu orada toplanmışlardı. Mebusan meclisi de orada toplanıyordu.

Ayastefanos'da tedarikler görüldüğü sırada İstanbul'da büyük bir korku hüküm sürüyordu. Çavuşların idaresinde kalan payitahtta hiçbir hayat eseri yoktu. Herkes hareket ordusunun girmesini bekliyordu.

11. nisan. 1325 (24. nisan. 1909) cumartesi sabahı müthiş top görüldüleri âfâkı titretti. Yıldız, Bab-ı âli, Taksim ve Tophane cihetlerinden top sesleri işidiliyordu.

Hareket ordusu cuma günü akşamı muhtelif kollardan şehre girmişti. Bir kol Sirkeci'den bir kol Aksaray'dan, bir kol Edirnekapısı'ndan, dördüncü bir kol da Beyoğlu'ndan şehre dahil olmuş, bu kollar âsi askerlerin bulundukları noktaları hareketlerine kedef tutarak ona göre tertibat almışlardı.

Evvelâ Beyoğlu'ndan giren kol Harbiye mektebi önüne gelir gelmez mektebin süvari dairesindeki askerlerin ateşi ile karşılaştı. Fakat bunları az bir zamanda teslime mecbur etti. Daha sonra Taksim kışlası, Talimhane cihetinden, kuşatıldı. Burası bütün âsi efradın merkezi idi. Hususiyle Taşkılla Avcı taburları ta-

rafından işgal edilmiş olduğundan buralarda yapılacak savaş çok kanlı olacağı ve uzayacağı anlaşıyordu.

Hareket ordusu efradı kışlayı Talimhane cihetinden işgale kalkışır kalkışmaz dehşetli bir ateş açtı bu ateşlere Harbiye mektebi talebesi de iştirak etti. Her iki taraf birbirine karşı şiddetli bir surette ateş ediyordu.

Taşkıyla ve Taksim kışlası muhasaraları devam ettiği gibi Bâb-ı Âli ciheti de epeyce kanlı hareketlere sahne olmuştur.

Bâb-ı Âli'ye giden kola en ziyade şimdi Halkevi olan o vakitki Askerî kulübüne sığınan âsi askerler ateş etmişlerdi. Sonra Bâb-ı Âli muhafazasına memur karakol efradı da ateş etmeye başlamış, bunun üzerine Hareket ordusu'nun topçuları top âtesine bağlayarak bu âsi askerleri de teslim mecbur eylemişti.

Tophane'deki askerler zaten teslim olmuşlardı. O gün akşama doğru Selimiye ve Yıldız kışlalarından başka bütün kışlalardaki âsiler teslim olmuş, akşama doğru halk esir edilen âsi askerlerin Hareket ordusu efradı tarafından kafilâ kafilâ sevk edildiğini görmek için sokaklara dökülmüştü.

Hareket ordusu'na mensup kumandanlar geçtiği zaman alkışlar birbirini takip ediyor, herkesin samimiyeti simasından anlaşıyordu.

Ertesi sabah Selimiye, daha sonra da Yıldız kışlasındaki âsiler teslim oldu. Fakat Yıldız kışlasının teslimi epey bir meddet sürdü. Bu esnada şehirde idare-i örfiye ilâm olunmuştu.

İlâve suretinde yayınlanan örfi idare beyannamesinin sureti:

«Meşrutiyet-i meşrua-i idaremizin mükemmelen teyit ve takviyesiyle beraber atiyen edine meritebe düçar-ı zaaf ve tezelzül olmaması ve vatan-ı mukaddesimize mevcudiyet-i Milliye-i Osmaniye'nin temin-i selâmet ve bekası esbabının istikmalî zımnında bu kere mübâzeret olunan hareket-i askeriye avn ve inayet-i hakla rehîn-i muvaffakiyet olmuş ve bunun netayie-i hasene ve hayriyesinin iktitafı ve meşrutiyet-i mukaddesemizin metin bir surette tesis ve takviyesi fevkalâde hâiz-i ehemmiyet olan payitaht asayişin istihsal ve idamesine menut ve mevkuf bulunmuş olduğundan bu günden itibaren İstanbul ve Bilâd-ı selâse ile İzmit ve Çatalca sancaklarında ve Adalar ve Beykoz ve kartal ve Gebze kazalarında idare-i örfiye'nin ilân ve tatbikine karar verildiği ve binanenaleyh bu sırada muhîl-i asayiş en ufak bir hareket idare-i örfiyece pek ağır mücazâtı müstelzim olacağından herkesin ona göre ke-

mal-i basiret ve intibah üzere hareket eylemesi lüzumu ilân olunur.

3.cü Ordu ve Hareket ordusu kumandanı Birinci Ferik Mahmut Şevket»

Örfi idarenin ilânından sonra ortalığa sükunet geldi. Artık yapılacak şey âsilerle isyanı karışmaları cezalandırmaktan ibaret kalmış ve o da kurulan örfi mahkemenin kararlarıyla yerine getirildiği gibi âyan ve mebusandan mürekkep olarak Ayastefanos'da toplanan Millî Meclisin verdiği kararlar ikinci Abdülhamit'de hal' edilerek yerine Veliâht Reşat Efendi Mehmet Han-ı Hâmis ünvanıyla saltanat makamına geçirilmiştir.

Mahmut Şevket Paşa'nın hareket ordusu kumandanlığı Harbiye Nezaretine tayinine kadar devam etmiştir.

HAREM (حرم) [Hal. Sar.] Sarayla konakların ve evlerin kadınlara mahsus kısmına verilen addır. Bu yere «Harem dairesi» de denilirdi. Erkeklerinkine ise: «Selâmlık» adı verilirdi, Harem; zevce manâsına da gelir, Arapça bir kelime olan harem girilmesi memnu olan yer, mukaddes ve muhterem olan şey demektir. Bundan dolayıdır ki eskiden harem ve selâmlık diye ikiye ayrılan saray ve konakların, girilmesi memnu olan harem kısmı kadınların ikametine mahsustu.

*Kız kadın hepât haremelerde bütûn gün mahbûs
Şu telekkiye bakın en kötû vahşet: nâmûs!*
Mehmet Akif

HAREM AĞASI (حرم آغاسی) [Hal. - Sar.] Erkekliği yok edilmiş olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu gibiler yabancı erkekler için mahrem sayılan hareme girip çıktıkları ve haremün muhafazasıyla beraber hizmetini de gördükleri için bu adı almışlardır. Çok eski zamanlardan beri tatbik olunan bu kötü adete Osmanlıların hükümlerinde oldukları zamanlarda da devam edildiği için bu biçareler saraylarla büyüklerin konaklarında kullanılmışlardır.

Ordinaryüs profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı saraydaki harem ağalarından bahsederken (Osmanlı devrinin saray teşkilâtı, sayfa 172 ve müteakip) şu tafsilatı veriyor:

«Tarih-i kadimde Şarkta ve Roma'da ve Orta Çağlarda Abbasilerde, Memlûk saraylarında gördüğümüz siyah hadım ağaları Osmanlılarda da vardı. Bunlar harem i hümayun denilen saray dairesinin (kadınlar kısmının) hizmet ve muhafazasında bulunurlardı. Bundan dolayı kendilerine harem ağası denilirdi. Bu hadımlar ekseriya Mısır valileri tarafından saraya takdim edilirdi. Bir aralık Vezir-i

Âzam İbşir Mustafa Paşa, bu siyah hadım ağalarını saraydan uzaklaştırmak istediye de muvaffak olmamıştı. Üçüncü Ahmet zamanında sadrazam Şehit Ali Paşa 1127 H., 1715 M senesinde badema Mısır ve havalisinde Habeşlerin işdiş edilmemeleri hakkında Mısır valisine bir hüküm göndermiş ise de biraz sonra vefatına mebnî hüküm tatbik edilememiştir.»

Saraya alınan harem ağalarından kabiliyet gösterenler yükselirler ve mühim vazifelere tayin edilirdi.

HAREM BAHCESİ (حرم باغچه) [Hal.] Konakların kadınlara mahsus olup harem adı verilen kısmın bahçesinin adıdır. Eski evlerde selâmlık adı verilen erkekler mahsus daire sokak üzerinde, harem dairesi ise bahçe ile ayrılmak suretiyle selâmlığın arkasında idi. İşte bu iki kısmın arasındaki bahçeye harem bahçesi denilirdi.

HAREM DAİRESİ (حرم دائره) [Hal.] Saraylarla konakların kadınlara mahsus kısmına verilen addır. Buna sadece «harem» denildiği gibi sarayın harem dairesine de «harem-i hümayun» adı da verilirdi.

*Zen takazası yeter ehl-i dilin zevkine sed
Ne kadar olsa da vüs'atlı harem dairesi
Manastırlı Nailî*

HAREMEYN (حرمین) [Coğ.] Mekke ile Medine hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mekke ile Medine'nin muayyen mevkileri harem sayıldığı için ikisini birden belirten bu tâbir meydana gelmiştir.

*Oğlum, bu heğulayı tanır ceddî Hüseyin'in
Miftahını almıştı bu eller haremeynin
Mithat Cemâl Kuntay*

H. REMEYN DOLABI (حرمین دولاب) [Sar.] Babüssaade ağalığı nezdinde bulunan haremeyn hazinesinin veznesi (kasa) yerinde kullanılan bir tâbirdir. Demir kasaların icadından evvel paralar dolapta muhafaza edildiği için dolap tâbiri kullanıldı.

HAREMEYN EVKAFI (حرمین اوقاف) [Sar. - Vak.] Haremeyn'e merbut evkak hakkında kullanılır bir tâbirdir. Haremeyn; iki harem demektir. Eski islâm evlerinde kadınlara mahsus daire ile doğrudan doğruya zevceye harem denildiği gibi Mekke'de maruf ve islâmlarca şerif sayılan mevkilere de harem denilir. Hazreti Peygamberin, kabri bulunmak itibarıyla Medine'nin o kısmı da islâmlarca harem addolunur. Binaenaleyh haremeyn denilince Mekke ile Medine anlaşılır.

Haremeyn evkafı kapı ağaları tarafından idare olunurken Babüssaade ağalarının fevkinde bir nüfuz ve iktidar kazanarak ilk defa darüssaade ağası olan (Habeşi Mehmet Ağa) nın çıkarttığı irade üzerine 995 (1586) tarihinden itibaren «Haremeyn nezareti» ünvanıyla idare olunmuştur.

Nezaret teşekkülünden sonra padişahlarla havatin (hatunlar) ve selâtin (sultanlar) evkafıyla darüssaade ağaları ve müntesipleri evkafının nezaretleri inzıam ederek fevkalâde ehemmiyet kazandığından, haremeyn müfettişliği, haremeyn muhasebeciliği, haremeyn mukataacılığı ve darüssaade yazıcılığı namlarıyla başlıca dört memuriyetle idare edilmeye başlandı.

Haremeyn evkafı mühim olduğu için bunların gelirleri de mühim bir yekûn teşkil ediyordu.

İşlerin iyi idare edilmemesi yüzünden mürtezikanın vazifelerini vaktinde alamamalarından mütevellit şikâyetleri üzerine Üçüncü Sultan Selim'in emriyle hicri 1211 (1796) senesinde haremeyn muhasebesini tetkik eden eski reisülküttap Firdevsi Efendinin yaptığı hesap hulâsasına göre senelik varidatı 1,297,794 kuruş, masruf 1,248,337 kuruş, varidat fazlası da 49,457 kuruştu

Yine o hesap hulâsasından anlaşıldığına nazaran varidatın 1,221,225 kuruşu mukattaattan, 76,596 kuruşu da evkaftan tahsil ediliyordu.

Evkaf nezaretinin teşekkülünde haremeyn evkafı için ayrıca bir idare tesis edilerek nezaretine Hacı Ethem Efendi tayin edilmiş de bekle. ilen intizam temin edilemediğinden hicri 1254 (1838) senesinde haremeyn evkafı nezareti lâğvolunarak haremeyn evkafının idaresi de evkaf nezaretine verilmiştir.

HAREMEYN HAZINESİ (حرمین خزینه) [San. - Vak.] Haremeyn evkafının ve malının idare olunduğu yerin adıydı. Haremeyn evkafının idaresine darüssaade ağaları memur oldukları cihetle haremeyn hazinesinin nazırı da onlardı. Haremeyn evkafına müteallik işler Topkapı sarayındaki daire-i mahsusada görüldü. Muhasebecisi, kâtipleri, veznedarı vardı.

Saray mensuplarından vârisiz ölenlerin tereke ve muhâlefâtı haremeyn hazinesi marifetiyle kapı arasında satılır, esmanî enderun-i hümayun hazinesine teslim edilirdi.

HAREMEYN İKRAMİYESİ (حرمین اكرامیه) [Mal.] Haremeyn halkına (Mekke ile Medine fukarasına) yardım olmak üzere yirmi beş liradan fazla masraf olan memurların mart

aylıklarından yüzde on olarak kesilen paranın adıydı. Her sene Mekke ve Medine ahalisinden İstanbul'a gelenleri ileri gelenlerine saray ve hükümetçe muavenette bulunulduğu gibi fakirlerine de evkafça yardım edilir, avdetlerinde yol paraları da verilirdi. Memlekette zenginlerin kesretle bulunduğu zamanlarla vakıf mem-balarının çok olduğu vakitlerde bu yardım meselesi mevzuubahs değilse de zamanla zenginlerin azalması ve vakıf membalarının eksilmesi üzerine iki taraf için şikâyeti mucip ol-mışa bağladı. Gelenler yardım görmediklerinden, o vaziyette olanlar ise yetişemediklerinden müstekeydiler. Nihayet hicri 1262 (1845) senesinde bir nizam yapılmak zarureti hasıl oldu.

Vakanüvisin verdiği malûmata göre (Lütfi tarihi, c. 8, s. 101) «o mîsillü vürüt eden züv-varın emr-i nezaretleri Evkaf Nezaretine havale ile avdetlerinde icabeden ikramiyelerinin o adan verilmesi ve vukelâ, vüzera, kibâr ve ulema ve rical-i memurin konaklarına misafir verilmesi ve herkesin rütbe ve haysiyetine göre bir had tâyiniyle beraber misafirlerin de derecelerine göre elbise ve ikramiyelerinin ona göre itiası ve ezafr-ı Hüseyin'e için mahsus olan üçer bin beşer yüz kuruşun beş bin beşer yüz kuruşa çıkarılması hususlarına irade-i seniyye taalluku ile icabı icra kılındı.

Bir müddet sonra vezirlerle büyük memurların birçok adamları ağırlıyabilen konakları küçülünce bu tedbir de kâfi gelmemeğe bağladı, bizar olan vukelânın şikâyetleri üzerine evlerde kabul üsûlü kaldırılarak «sürre-i humayun» a tevdiân Hicaz'a gönderilerek orada müstahaklarına vermek üzere yirmi beş liradan fazla maaşı olan memurların mart maaşlarının yüzde onunun bu maksatla kesilmesi tekarür etti.

Haremeyn ikramiyesi tevkifatı 1908 temmuz inkılabından sonra kaldırılmıştır.

HAREMEYN MUHASEBECİLİĞİ (حرمين محاسبه جيلی) [Sar.-Vak.] Darüssade ağalarının nezareti altında bulunan vakıfların muhasebelerini tutmak ve vakıf yerleriyle cihetlerini kaydetmekle mükellef olan teşekkülün başındaki memurun ünvanı idi. Maiyetinde kâtipler vardı. Haremeyn nezaretinin Evkaf Nazaretine raptı üzerine tarihe karışmıştır.

HAREMEYN MUKATAACILIĞI (حرمين موطااعيلی) [Sar.-Vak.] Darüssade ağalarının nezareti altında bulunan haremeyn evkafından mukataasy tâbi olan musakkafat ve mütagallât-ı mevkuferin kaydını, intikal ve feragını rusum ve hâşılâtının ahz ve tahsilini yapan

kâlemin başındaki memurun ünvanı idi. Bu işleri görmek için maiyetinde kâtipler de vardı. Haremeyn nezaretinin Evkaf Nezaretine raptı üzerine tarihe karışmıştır.

HAREMEYN MUFETTİŞLİĞİ (حرمين مفتشلي) [Sar.-Vak.] Darüssade ağalarının idaresi altında bulunan «Haremeyn Nezaretî» teşkilâtı meyânındaki vazifelerden birinin adıdır. Haremeyne ait Vakıf işlerine bakan bu vazife sahibi diğer Vakıflar Mufettişliğinden ayrı olarak 995 senesi Muharreminde (1586 tarihinde teşkil olunan şer'i bir memurluktu, bütün Evkaf-ı Hümayun ile haremeyn evkafına ait şer'i husus tı ruyete memurdu. Bu vazifeye ilk defa kibâr-i müderrisinden (Amasyalı Mehmet efendi) tâyin edilmiştir. Haremeyn nezaretinin Evkaf Nezaretine raptı üzerine bu vazife tarihe karışmıştır.

HAREMEYN NAZIRI (حرمين ناظرى) [Sar.-Vak.] Mekke'de harem-i şerife ve Medine'de Ravza i Mutabbhare'ye mevkuf ve mahsus olan varidatı ve bunlara ait masarifi idare edenlere verilen ünvanı. Haremeyn evkaf nazırı mesabesindeydi. Haremeyn evkafı kâpı ağaları tarafından idare olunurken ağaların fevkinde bir nüfuz ve iktidar kazarak ve ilk defa darüssade ağası olan (Habeshî Mehmet Aga) nın çıkarttığı irade üzerine hicri (995) tarihinden itibaren (Haremeyn Nezaretî) ve darüssade ağalarına da bu vazife doluyısıyla (Haremeyn Nazırı) unvanı verilmiştir. Nezaretin teşekkülünden sonra padişahlarla havatın (hatunlar) ve selâtin (sultanlar) evkafıyla darüssade ağaları ve müntesipleri evkafının nezaretleri inzımam ederek fevkalâde ehemmiyet kazandı.

Darüssade ağalarının «Avaid-i melhuza» denilen padişah atıyeleriyle vezir hediyelelerinden başka haremeyn hazinesiyle mukataatından 183.000 kuruş muhassasatı vardı. Ağalardan bazılarının hırs ve teseyyübü yüzünden vakıf kayıtlarıyla muamelât teşevvüğe uğramış, haremeyn evkafı nazırlığını ifa eden Darüssade ağalarının bir kısmı bu yüzden cezaya da çarp-tırılmıştır.

Evkaf Nezaretinin teşekkülünden sonra kısmen oraya ve kısmen Maliye Nezaretine bağlanmak suretiyle ortadan kaldırılmıştır.

HAREMEYN NEZARETİ (حرمين نظارتى) [Sar.] Haremeyn-i şerife denilen Mekke-i Mükerrreme ile Medine i Münevvere'ye ait evkafın idaresine memur teşekkülün adıdır. Bu nezaret Babü-ssaade ağalarının fevkinde bir nüfuz ve iktidara malik olup ilk defa «Darüssade ağası» olan (Habeshî Mehmet Aga) nın istisnai

yelediği irade üzerine hicri 995 (1586) te hasbî olarak (aylıksız) Evkaf-ı Haremeyn Nazırı olmasıyla başlamıştır. Haremeyn Evkafı ondan evvel «Kapı Ağası» tarafından idare olunuyor, ve «Kapı Ağası Nezaretî» ünvanını taşıyordu.

Dar-üs-sade ağalarının nezaretleri altındaki bu haremeyn evkafının, İstanbul ve sair yerlerdeki vakıf şartları mucebince her sene memurları vasıtasıyla malları tahsil olunup Mekke, Medine ve Kudüs'e tâyin olunan sürreleri kanun üzere yerlerine gönderildikten sonra «dolap» denilen haremeyn hazinesinin bir senelik hesabı, muhasebeci'eri vasıtasıyla görülüp irad masraf ve bakaya her ne ise bir beyan edilmek suretiyle tertip edilen defteri padişaha takdim olunur, ve onun tarafından görülüp üzerine (mucibince amel ve kalemlerine kayıt oluna) diye kendi yazısıyla hatt-ı hümayununu yazarak iade ederdi. Dar-üs saade bunu vesika olarak saklardı.

Bu nezaretin teşekkülünden sonra padişahlarla havatın (hatunlar) ve selâtin (sultanlar) evkaflarıyla Darüssade ağaları ve müntesipleri evkafının nezaretleri inzımam ederek fevkalâde ehemmiyet kazandığından haremeyn mufettişliği, haremeyn muhasebeciliği, haremeyn mukataacılığı, Darüssade yazıcılığı adlarıyla kurulan dört teşekküle idareye bağlanmıştır.

1. — Haremeyn mufettişliği; diğer vakıflar mufettişlerinden ayrı olarak 995 muharreminde teşekkül etmiş şer'i bir memuriyettir. Bütün evkaf-ı hümayun ile haremeyn ve mülhakatına ait şer'i hususatı rüyete memurdur. İlk defa kibâr-i müderrisinden (Amasyalı Mehmet Efendi) haremeyn mufettişi olmuştur. Dar-üs-sade ağalarının nezareti altında bulunurdu. Evkaf nezaretinin teşekkülünden sonra lağvolunmuştur.

2. — Haremeyn muhasebeciliği; Dar-üs-sade ağalarının nezareti altında bulunan evkafın hesaplarını tutmağa ve vakfiyeleriyle cihatını kaydetmeye mahsus mühim bir memuriyetti. Evkaf nezaretinin teşekkülünden sonra lağvolunmuştur.

3. — Haremeyn mukataacılığı; haremeyn evkafından mukataaya bağlı olan musakkafat ve mustagallât-ı mevkuferin kaydına, intikal ve ferasına, rüsum ve hasılâtının hesap ve tahsisine memurdu. Dar-üs-sade ağalarının nezareti altında bulunurdu.

4. — Darüssade yazıcılığı; Darüssade ağalarının kâtipliği vazifesini ifaya memurdu. Darüssade yazıcıları ağalarının esrar ve harekâtına mahrem ve her türlü muhaberatına vakıf oldukları cihetle bunların ekserisi nüfuz ve iktidara maliklerdir.

Darüssade ağalarının «avaid-i melhuza» denilen padişah atıyeleriyle vezir hediyelelerinden başka haremeyn hazinesiyle mukataasından 183.000 kuruş, sair evkafın da 319.000 kuruş raddesinde muhassasatı vardı.

Böyle olduğu halde ağalardan bazılarının hırs ve teseyyübü ve yazıcılarının tamahı vakıf kayıtlarıyla muamelâtının karışıklığını mucip olmuş, ve içlerinden bir kısmı bu yüzden cezaya da uğramıştır.

Birinci Abdülhamit, Hamidiye namıyla meşhur olan evkafının nezaretini Darüssade Ağalarına ve müteveli kaymaklığını yazıcılarına şart ettiği halde idarede intizam temini maksadıyla, 19 zilkade 1188 (1774) de müteveli kaymakamlığını Mirahur Mustafa Ağaya tevcih etmek suretiyle bu şartı filen tadil eyledi. Abdülhamit gene o tarihte Hamidiye evkafının idaresi için imaretinin civarında yaptırdığı hususî dairede üç mesul memuriyetten mürekkep müstakil bir idare tesis etti. Üç memuriyetten birincisi müteveli kaymakamlığı, ikincisi evkaf kitabeti, üçüncüsü de ruzname kitabeti idi. Bununla beraber müteveli kaymakamlarının intihabıyla icra olunan Hamidiye evkafı tevcihatı darüssade ağalarının arzıyla ifaya devam ve tevcih muamelâtı haremeyn muhasebecileri tarafından kaydolundugundan Hamidiye evkafı kaymakamlığı, haremeyn nezaretinin bir şubesi hükmündeydi.

Hamidiye evkafının tedviri için kurulan idarenin faydası görülmeye başlayınca gene o padişahın zamanında harem-i hümayun kadınları evkafıyla bostancıbaşı Abdullah Aga, Hacı-i Şehriyârî Hafız Mustafa Efendi bazı rical evkafının idaresi de bu kaymakamlığa ilhak edilmekle «Evkaf-ı Hamidiye ve mülhakatı» idaresi ehemmiyet kesbetti.

11 recep 1203 (1788) de Birinci Abdülhamid'in ölümünü müteakip Darüssade ağası (Derviş Aga) Hamidiye evkafı müteveli kaymakamı olan (Mehmet Efendi) yı azlederek kendi yazıcısı ve Lâleli evkafının müteveli kaymakamı (Arnavut Mehmet Efendi) yı nasbeyledi. Bu tarihten itibaren Lâleli ve mülhakatı evkafıyla Hamidiye ve mülhakatı evkafı tevhide idare edildi.

Hicri 1216 (1801) senesinde Lâleli ve Hamidiye mütevelliliğine tâyin olunan Valide Sultan kethüdası meşhur Girî'tli Yusuf Aga Valide Sultanın vefatı üzerine azil ve müteakiben 1222 senesi rebiülevvelinde (1807) nefyolundugu Bursa'da idam olununca Lâleli evkafına Mirahur-i evvel Şemseddin Bey, Hamidiye evkafına da Darüssade ağası kâtibi (Hafız Mustafa Efendi) müteveli kaymakamı oldu.

1224 (1809) te İkinci Mahmut tanzim eylediği evkafı babası Birinci Abdülhamit vakfına ihkak ile iki vakfı birleştirdi. Mütevellî kaymakamlığına da (Cizyedar zade Mehmet Tahir Efendi) yi tâyin etti.

1229 (1813) senesi sonunda mütevellî kaymakamlığına Darphane-i Âmiri nazırı (Esseyit İbrahim Sârım Efendi) tâyin olundu. Elliye balığ olan Hamidiye ve Mahmudiye mülhakatı bu tarihten itibaren Darphane-i Âmiri nazırlarının idaresine verildi. Giderek elliye bulan Mahmudiye evkafı mülhakatı 1241 şevvalinde (1826) yeniçeriliğin ilgisiyle nezaretleri yeniçeri ve sekban başı ağalarına meşrut olan evkafın idaresi de Mahmudiye evkafı mütevellî kaymakamlığın devredilmekle daha ziyade cesamet keşbetti.

Mahmudiye, Hamidiye ve mülhakatı evkaf idaresinin darbhanesi Âmiri nezaretiyle tevhi-den idaresine güçlük hâsıl olduğundan 12 rebiülevvel 1242 (1826) de Darbhane nezaretinden tefrik ve ayrıca «Evkaf-ı Hümayun Nezareti» unvanıyla bir nezaret ihdas edilerek esbak Darbhane nazırı ve mütevellî kaymakamı (Elhac Yusuf Efendi) ye tevcih olundu.

Evkaf-ı hümayun Nezareti Dârüssade ağalarına meşrut olduğundan nezaretin bu suretle teşkili şart-ı vâkıf-ı fiilen tâdil eylediği cihetle Hamidiye ve Mahmudiye ve mülhakatı evkafının nezaretleri Dârüssade ağası olan (Uzun Abdullah Ağa) nın uhdesinden alındı.

Evkaf Nezaretinin teşkilinde haremeyn evkafının nezarete bağlanmıyarak eskisi gibi ve sakat islahat yapılmak suretiyle ayrıca idaresine karar verilmiş, haremeyn evkafı nazırı olan Darüssade ağası Uzun Abdullah Ağa'ya niyabeten nezaret umurunu ifa etmek üzere 1 muharrem 1249 (1833) da Hekimbaşı (Esseyit Mehmet Emin Ağa) muavin ve nezaret mütevellî kaymakamı tâyin edildi.

Haremeyn evkafı nezaretine Dârüssade ağaları memur oldukları halde kendi işleri nezaret umurunu teaviye mâni olduğundan yalnız nezaret ünvanı Darüssade ağasının uhdesinde bırakılarak 1250 senesi muharreminden itibaren (1834) haremeyn hazinesi işleri tefrik ve başkaca müdiriyet tesisiyle haremeyn muhassebecisi Mehmet Nazif Efendi müdiriyete tâyin olundu.

Nezaret ve müdiriyetin başka başka ellerde bulunması işleri karıştırdığı gibi Nazif Efendinin acından dolayı onun yapmakla mükellef olduğu işleri tizama konulamadığı cihetle Darüssade ağası nezarettan af ve müdirlik terk ile nezaret ve müdiriyet tevhit edilerek «Haremeyn-i şerifiye

evkafı Nezareti» teşkil ve bu vezifeye ricalden defter emini «Hacı Ethem Efendi» tâyin olundu. Bu meyanda şeyhülislamların nezaretinde bulunan vakıflar da bu nezarete bağlandı.

Haremeyn Nezareti müstakil olmakla beraber Atebeye vâki olacak maruzatta evkaf nazırının tavsit edilmesi takarrür ettiğinden haremeyn evkafı nezareti evkaf nezaretinin bir şubesi hükmüne girdi.

Hicrî 1254 (1838) senesinde haremeyn evkafı nezareti lâğvolunarak haremeyn evkafının idaresi de evkaf nezaretine verilmiştir.

HAREMEYN PAYESİ (حرمین پایی) [Ilm.] İlriye rütbelerinden birinin adı idi. Haremeyn Mekke ile Medine hakkında kullanılır bir tâbirdir. Müslümanlarca mukaddes tanılan o iki şehir için haremeyn-i muhteremeyn de denilir, ve bu munasehette bu payeye «Haremeyn-i Muhteremeyn payesi» de itlak olunurdu.

Haremeyn mevleviyetleri ötekiler derecesinde gelirli olmadıkları için bir aralık bilfiil haremeyn gitmedikleri halde paye ile terfi edenler meydan almış ve bu ise bir çoklarının haklarını iptal eder mahiyette bulunmuş olduğundan men'i için nizam konulduğu halde önüne geçilememiştir.

Üçüncü Selim zamanında çıkan ikinci bir irade sebebiyle Cevdet Paşa (Cevdet Tarihi cilt: 5 Sf. 190) şu izahatı veriyor: «Mekke-i Mükerrreme ve Medine-i Münevvere mevleviyetleri sair mevleviyetler gibi kesir-ün-nema olmayıp ancak İstanbul kadılığına musil olduklarından ikisi de hasret-ül-mevaliden bazıları bilfiil haremeyn gitmedikleri halde paye ile terfi ve paye aldıkları zaman dahi Mekke mazulü itibar olunmalarıyla bilfiil haremeynye gidip gelenlere takdim olunduklarından haremeyn nöbetleri gelenler hep âzar-ı vâhiye ile gitmekten imtina eder olduklarından şeyhülislâm-ı esbak Salihzade merhum Mehmet Emin Efendi meşihatinde haremeyn nöbeti gelipte gitmiyenlerin böyle paye ile terfi ve takdim olunmamları nizama raptolanmış ise de bu nizam dahi riayet edilmiyerek yine bazıları hiç gitmeyip ve hem de Mekke payesini tahsil ederek hezar meşakkat ile gidenlere bihasse-it tarik takaddüm edip mahaza uhdeslerine Mekke ve Medine mevleviyetleri tevcih olunan zatlara Darüssadet'te canib-i miriden başer bin ikiyüz ellişer kuruş ita olunup meblâğ-ı merhum ise bir akçası olmiyan kimesneye ita ve temlik olunsan ol vaktin hesabına göre üzerine ediy-i hacetmek farzolacağına ve haremeyn molılarına Mısır'dan mürettep olan gallât ve saire ve haremeynde mevcut medaris evkafıyla

zuhurat-ı haremeyn hasılâtı müddet-i ikametleri masarifine kâfi ve Cidde gümrüğü malından kendilerine muhassas olan on üçer bin kuruş dahi avdetleri masarifine vafi olduğuna binsen haremeyn gitmek için âzar-ı vâhiye iradı emr-i haktan uddıl ve fermanı padişahiyi adem-i kabul demek olacağından fimaabaat ancak padişah hizmetinde olanlara Mekke-i Mükerrreme payesi itasına irade taallük ederse ba hatt-ı hümayun tevehh olunup bilâ özür gitmekten imtina edenlere katiyyen Mekke-i Mükerrreme payesi verilmemek ve arpalıklarına zamime arpalık ita olunmamak üzere haremeyn masıpları madunlarına tevcih olunmak hususlarının nizam ittihaz olunması için muharrem-ül-haramda irade sadır olmuştur.»

Sonraları bu gitmek külfeti kaldırılmış, haremeyn payesi de mülki rütbeler gibi bir rütbeden ibaret kalmıştır.

Haremeyn payesi İzmir paye-i mücerredinden büyük, İstanbul payesinden küçüktü. Bu payeyi ihraz edenlere «Faziletlu» elkabı kullanılırdı.

HAREM-İ HÜMAYUN (حرم همامون) [Sar.] Sarayın kadınlarının oturmalarına mahsus kısmına verilen addır. Buna «Harem dairesi» de denilirdi Harem; girilmesi memnu olan yer mânasına geldiği gibi buna kıyasen kadınların ikamet ettikleri daireye ve bizzat kadınlara da âlem olmuştur. Sarayın harem dairesindeki kadınlar Harem ağaları denilen siyah hadım ağalarının nezareti altında idiler. Sarayın kadınlar kısmından başka Enderun kısmına da Harem-i Hümayun denilirdi.

Muhtelif ırktan seçme güzel kadınları tahitiya eden sarayın harem dairesi, ya saray için İstanbul Gümrük Emni-vasıtasiyle satın alınarlardan veya hahut sultanlarla devlet ricali, Kırım Hânı ve valilerin takdim ettikleri seçme kadınlardan murekkepti. Bunlar itina ile saray terbiyesi denilen muayyen bir usul ve kaide altında yetiştirilirdi.

HAREM-İ HÜMAYUN GILMANI (حرم همامون غلمان) [Sar.] Enderun'daki iç oğlanları yerinde kullanılır bir tâbirdir. Gilman; arapça bıyığı çıkmamış genç demek olan gulam'ın cem'idir.

HAREM KAPISI (حرم قاپو) [Hal.] Saraylarla konakların kadınlara mahsus olup harem adı verilen kısmın kapısına adıdır. Konaklarda «Selâmlık» adı verilen erkeklerle mahsus dairenin kapısı olduğu gibi harem dairesinin de ayrı kapısı vardı.

HAREMSARAY (حرمسرای) [Sar.] Sarayların kadınlara mahsus olan kısımları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «Harem-i Hümayun» da denir. Sarayın harem dairesi demektir.

HARF ATMAK (حرف آتق) [Hal.] Mecaz yoluyla söz atmak, sözle tarizde bulunmak, takılmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine gene o mânaya gelen «harfendaz» da kullanılır.

Ben dahi bir bezm-i naganâş tertip eyleyüp Harf atardım gerd-i nâhid-i rahşan üstüne Nedim

HARF ENDAZ (حرف انداز) [Hal.] Mecaz yoluyla gençlere târiz ve kinaya ile söz söyleyen yerinde kullanılır bir tâbirdir. Türkçesi söz atandır.

Gâh kütahane harfendaz-ı vasl oldakça ben Dest-i nazın perde-i ruhsar-ı âl eylerdi gar Pertev

HARF ENDAZLIK (حرف اندازلق) [Hal.] Mecazen gençlere târiz ve kinaye yoluyla söz söylemek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Türkçesi söz atmaktır. Söz atana «harf endaz» denilir.

HARİCİ (خارجی) [Kelm.] İslâmiyetin en eski fırkalarından birinin adıdır. Havarîc suretinde cemilendirilir. Bu fırka taraftarlarının itika' cihetiyle beraber mağfirete iman yolu ile mi yoksa amel vasıtasıyla mı irişilebileceği mevzuunda ve bunlara ilâfeten hilâfet nazariyesi ile alakalı meselelerde islâm esaslarına ve diğer mezhep saliklerinin nazariyelerine muhalif fikirleri vardır. Siyasî tarih cihetinden rolleri bilhassa Hazret-i Ali'nin hilâfetinin son iki senesinde ve Emevîler devrinde, fâlasız tayanları ile, İslâm Devletinin Şark kısmınının asayişini bozmak ve evvelâ Muaviye'nin Ali'ye ve sonra Abbasilerin Emevîlere karşı zaferlerini kolaylaştırmak olmuştur.

G. Levi Della Vida (İslâm ansiklopedisi haricîler maddesi) haricî hareketinin başlangıcı için şu tafsilâtı veriyor: «Mezhep ayrılığına sebep olan bâdis, Muaviye'nin Siffin muharebesi esnasında, Ali'ye yaptığı bir tekliften doğmuştur ki, buna göre, harbe sebebiyet vermiş olan Osman'ın katli meselesinden mütevellit ihtilâfi, «Kur'an ahkâmına göre» halletmek üzere, iki hakem tayin edilecekti. Ali ordusunun ekseriyeti, ister harp yorgunluğundan olsun, ister kuru'nun Kur'an hükmünü, kendilerinin Osman'a karşı açtıkları, onun katline kadar giden kanlı ciddin haklılığını gö-

tereceği ümidi ile olsun, bu teklifi memnuniyetle kabul ederken, ekseriyeti Temim kabilesinden olan muhariplerin bir kısmı, Allah'ın kelâmı fevkinde bir beşeri mahkemenin kurulmasına şiddetle muhalefet etti. Onlar «hüküm yalnız Allaha aittir» (İlâ hükme illâ lillâh) olduğunu söyleyerek orduyu terkettiler ve Kûfe'den pek uzak olmaları Harura kasabasına çekilerek, hiç tanınmamış bir mücahidi Abdullah ibni Vehb-el Râsibi'yi, kendilerine reis seçtiler. Bu ilk iştirakçılar kendilerine elharuriye yabut elmuhakime ismini verdiler ki, bu isimler ekseriya daha sonraki haricilere de tegmil edilmiştir. Bu küçük zümre birbirini tâkibeden bezgunluklarda bilhassa Kurra'nın intizarına, tamamen zıt olarak neticelenen hakem kararı üzerine, gittikçe büyüdü: içlerinde Kurra'nın da bulunduğu Ali taraftarlarının bir kısmı ibn-i Vehb'in karargâhına iltihak etmek üzere (mütareke esnasında ordunun geri çekildiği) Kûfe'den gizlice çıktı (Haraca). İbn-i Vehb o arada Dicle'nin sol kenarında, Fars yollarının birleştiği Cuha memleketinde (ileride hilâfetin merkezi olacak olan) küçük Bağdat kasabasının bulunduğu köprü başında, karargâhını kurmuş bulunuyordu. Âsilerin karargâhı Nahrevan kanalı boyunca uzuyordu. Haricilere bu ismin verilmesi, onlara daha sonraları, belki de hayli zaman geçtikten sonra, müminler cemaatinden çıkmış olduklarına delâlet eden hususi bir sıfat gibi kullanılmış olmasından ziyade, yukarıda bahsedilen Kûfe'den çıkış vakasından dolayıdır. İlk haricilerin (Haleflerine kadar yayılmış ve kendilerinin de bu isimleri kullandıkları zannedilen) diğer bir adı da El şurat (mfr. şari) satanlar yani Allah uğruna canlarını satanlardır (bu telâkki o zamana ait birçok manzumelerde görülür).

«Haricilerin müthiş taassubu müfrit hükümleri ve şiddet hareketleri ile, derhal kendini gösterdi: Ali'nin hilâfet üzerindeki iddialarının hükümsüz olduğunu ilân ettikleri gibi, Osman'ın hareketini de takbih eyliyerek, katlinden dolayı intikam almak fikrini de külliye reddettiler; hattâ daha ileri giderek, kendi nokta-i nazarlarını kabul etmeyenlerin Osman ile beraber Ali'yi inkâr etmeyenlerin, kâfir ve katilleri vacip olduğunu ilân ettiler. Hemen sonra, kadınlar da dahil, birçok kimseleri öldürdüler. Haricî ordusunun ehemiyeti, din nazarında ırkların müsavvâtı prensibini öne sürmelerinden dolayı Arap olmayan kavimler ile diğer müteassıp ve serkeş unsurların da kendilerine iltihakı üzerine, gittikçe arttı. Muaviye ordusuyla karşılaştıkları zaman o vakte kadar

gerisinde bir harbe tutulmaktan çekindiği için, âsileri korumak yolunu tutmuş olan Ali, sulh mukaddematının inkıtaa uğraması üzerine, gittikçe büyüyen bu tehlikeye müdahale etmeye mecbur oldu: Haricîlerin karargâhına hücum etti ve onları ibn-i Vehb ile birçok taraftarlarının telef olduğu müthiş bir hezimete uğrattı. Fakat zafer Ali'ye pahalıya mal oldu: isyan sürdürülmediği gibi, bu mücadele 39-40 senelerinde küçük mahalli kıyamlar halinde devam ettikten başka, kendisi de Nahrevan muharebesinde âzasının mühim bir kısmını kaybeden âileden bir kadının kocası olan Abdurrahman B. Mülcem isimli bir haricî tarafından öldürüldü. Haricîlerin, Ali, Muaviye Mısır Valisi Amr ibn-il As'ı aynı zamanda öldürmek için ahdetmiş oldukları ve bir plân hazırladıkları hakkındaki rivayetin sonradan uydurulmuş olduğu hemen hemen muhakkaktır.

«Arap müverrihlerinin haricî hareketinin menşei hakkındaki yazıları karışık ve mütenakız olup, bunlarda haricî hareketi ile hakem meselesi arasındaki hakiki münasebetlerin gözönünde bulundurulmamış olduğu kaydedilmelidir; diğer taraftan da haricî hareketinin asıl mahiyeti ile hakiki tarihi de muayyen değildir. Yukarıda verilen yeni tarih şekli bu makalenin müellifine ait olup (Bk. Bibliyografya), Wellhausen'ın fikrine (Lammens ile Caetani de aynı fikri kabul etmişlerdir) karşı ortaya konulmuştur ki o fikre göre, haricîlerin isyanı ile hakem meselesi birbirinden tamamen mustakıl vak'alar telakki olunmakta ve Nahrevan muharebesi ile hakemlerin hükmünden evvel vukulmuş addedilmektedir.»

Haricîleri ehl-i bit'attan sayan ve kendilerine Marika dendigini de kaydeden rahmetli üstat İsmail Hakkı İzmirli (Yeni İlm-i Kelâm, birinci kitap, sahife 117) bunun için şunları söylüyor: «Âlem-i İslâm'da ilk tefrika ve ihtilâf Marika tarafından zühur etmiştir; «Siffin» muharebesi dolayısıyla zühur eden «hakemeyn» meselesi Marika'nın uzuruna sebep olmuştur.

«Marika'nın bit'atı, Kur'an-ı kerimi yalnız anlamadan ileri gelmiştir. Bunların maksatları Kur'an-ı kerimi muaraza değildir.

«Eslâf-i Marika Kur'an okur, fakat fıkıh bilmez birtakım Arabi makulesi eşhas idi, fıkıh öğrenmeksizin Kur'anı kıraat etmişler idi. Ufak hir hâdisede dekayik-ı fetvayı bilmediklerinden yekdiğerlerini tekfir ederler idi. Hazret-i Osman ile Hazret-i Ali hakkında «Allahın inzal etmediği şey ile hüküm etmişlerdi» diyerek müşarünileyhimayı tekfire kadar varırlar idi

«Marika, üzerinde bir hakim-i siyasi, velevki halife olsun, istemezler idi. Hazret-i Osman ile Hazret-i Ali'den teberriyi her taata takdim ederler, nikâhı ancak bu teberi ile sahîh görüyorlar idi. Marika kendi dârlarına dâr-il-imam ve hicret, dâr-i İslâmın dâr-i harb addettiklerinden cemaatleriyle, dârleriyle cemaat-i müsliminden, dâr-ı müsliminden ayrılmışlar idi. Sefk-i dima ile, ahz-i emval ile huruç bisseyf ile müslümanlar beyninde azim fitne ihdas etmişler idi. Marika vaid-i ilâhiyi isbatta gulûv ediyorlar, maasiyi imandan saymıyorlar idi. Bu itibarla kendilerine, «Vaidiyye» de denmiş idi ki mürce «vaidiyye»ye tamamiyle zıt idi. Marika tarik-i hidayetden huruç ettiklerinden dolayı bu nâmı almışlar idi. Kendileri nefislerini feda ettiklerini nazar-ı itibara alarak şarat namını kabul etmişler idi.

Marika üç mes'eledede ittifak etmişlerdi: 1— Mumin takî olandır. Buna mebnî erbâb-ı zünup kâfirdir. 2 — Hazret-i Osman ve Ali ile bu ikisini tevelli edenler mümin değildir. Buna mebnî hakemeyn, eshab-ı Cemel, hakemeynin tahkimine razı olan, hakemeyni veya hakemeynden birini tasvip eden kâfirdir. 3 — İmam-ı Caire (Zalime) huruç vaciptir.

«Marika birtakım şubelere ayrılarak en sonra İbadiyye şubesi zühur etmiş idi; İbadiyye ehl-i sünnete en yakın olan Marika'dandır.»

HARİÇ MEDRESESİ (خارج مدرسه) [ilm.] İlk tahsili veren medreselerin ünvanı idi. Bunu ikmâl edenler idadi (orta) derecesinde olan ve «İptida-i dahil denilen «Dahil medresesi»ne girer, oradan da âli tahsili almak için (sahn medresesi)ne geçerlerdi. Bu medreselere «İptida hariç» de denilirdi

Rahmetli muallim Emin Bey tarafından yazılmış olan «Tarihçe-i Tarik-i Tedris» başlıklı bir tetkik yazısında «İlmiyye salnamesi, Sayfa 642 ve müteakıp» şu tafsilat vardır:

«İlmiye tarikına girecek olanlar evvel emirde ulemadan bir zatın rahle-i tedrisine dahil olurlar. «Hariç» dersleri addolunan ulum ve fununun mukaddimatını ondan taallün ederlerdi. Bunu bitirince, hocalarından birinin delâletiyle müderrislerden diğer bir zatın halka-i talimine sokularak «Dahil dersleri namıyla yadolunan Ulûm-ı Âliyyeyi tederrüs eylerlerdi. Bunları da bitirenler «Sahn» derslerini takibe liyakat kazanırlardı. «Medaris-i Sahn» ise Fatih Camii Şerifi'nin iki tarafındaki «Sahn-ı Seman» denilen kârgir kurşunlu sekiz medrese idi.»

HARİFANE (حرفانه) [Hal.] Bir Sanat erbabı arasında ortaklaşa yapılan teferrüç ve

ziyafet yerinde kullanılır bir tâbirdir. Halk dilinde «Arifane» denilirdi.

*Bir taze kabak bastı ile han-ı safada
Ey muğpeçe-i mest harifa tabak bas
Sabit*

HARİK KÖŞKÜ (حریق کوشی) [Ask.] İstanbul'da çıkan yangınları görmek ve haber vermek üzere yapılmış olan binanın adı idi. Beyazıt'da şimdiki yangın kulesinin bulunduğu yerde ahşap olarak yapılmış olan bu bina yanmış, sonra bunun yerine şimdiki kule yapılmıştır. Yeniçeri ocağının lâğvinden evvel «Dideban» adı verilen gözcüler tarafından görülen yangını «köşklü» adlı haberci mahalle bekçilerine bildirir, onlar tarafından da halka ilân edilirdi. Dideban ve köşklü tâbirleri ocağın lâğvinden sonra da devam etmiştir.

HARİM (حریم) [Hal.] Bir kimse için muhterem ve mukaddes olan şeyler, aharın duhulün-en ve taarruzundan masun yer, ev, mekân, mevki yerlerinde kullanılır bir tâbirdir. Suriye ve Mısır'da herem dairesi mânasında kullanılır. İran'da ve Hind'de buna mukabil harem-gâh, zenane tâbirleri vardır.

*Her şahsı harim-i Hakka mahrem mi sanırsın?
Her taç giyen çalsuzu Edhem'mi sanırsın?
Ziya Paşa*

HARİRİ (حریری) [San.] Eskiden bir cins kâğıda verilen addır. Bu cins kâğıtlar ipekten yapıldığı için bu isim verilmiştir. Ağaç liflerinden yapılan kâğıtlara da «hasebi» denilirdi. Bu nevi kâğıtlar yapıldıkları yerlere göre «Hariri Hindî», «Hariri Semerkandî» isimleriyle de anılırlardı.

HARİRİ HİNDİ (حریری هندی) [San.] Eskiden kullanılan kâğıt nevilerinden birinin adıdır. İpekten yapılan bu kâğıtlar Hindde imal edildikleri için bu ad verilmiştir. Semerkant'da yapılanlara «Hariri Semerkandî» denilirdi. Kıtası küçüktü.

HARİRİ SEMERKAN'Dİ (حریری سمرقندی) [San.] Eskiden kullanılan kâğıt nevi'lerinden birinin adıdır. İpekten yapılan bu kâğıtlar semerkand'da yapıldıkları için bu ad verilmiştir. Hint'de yapılanlara «Hariri Hindî» denilirdi.

HARİRİYYE (حریری) [Sof.] Sofiyenin büyüklüklerinden Seyyit Ahmed-ür-Rufai tarafından tesis olunan Rufaiyye tarikatının şubelerinden birinin adıdır. Müessisi Eb-ül-Hasan Aliyy-ül-Hariri'dir. Annesi Hazret-i Pîr'in büyük kızı Seyyide Zeynep'tir. Hierf 548 (1153) de doğmuş, 645 (1247) de Busra'ya bağlı (Havran) da ölmüştür

Bu tarikate mensup şair Necmeddin B. İsrail tarafından yazılan bir kasidede ifade edilmiş olan müfrit vehdet-i vücut telâkkisini İbn-i Teymiye, son derece mühim bir fetva ile, tel'in etmiştir.

Rufaiyye tarikatının diğer şubeleri şunlardır: Sayyadiyye, Keyyaliyye, Nuriyye, Aziziyye, Kanariyye, Burhaniyye, Fazliyye, Cendeliyye, Cemiliyye, Diriniyye, Ataiyye, Sebsabiyye, İmadiyye, Katnaniyye.

HARİR NAZİRİ (حریر ناظری) [Mal.] İpek işleriyle meşgul idarenin başındaki memurun unvanı idi. Memleket mahsulâtının en mühimlerinden birisi olan ipek muamelâtına ve terakkiyatına nezaret etmek üzere ihdas edilmişti. Mısır çarşısında, ketenci mağazalarından otuz tanesi Devlete ait ipekler için tahsis olunmuştu. Fabrikalarla dar-üş-sinaalara buradan ipek verilirdi. Tanzimat sırasında lâğvedilmiştir.

HARMANLI ÇARŞAF (حرماني چارشاف) [Kıy.] Çarşaf nevilerinden birine verilen addır. Etekleri harmaniye gibi geniş olması bu adın verilmesine sebep olmuştur.

HARB MADALYASI (حرب مدالیسی) [Ida.] Harbde yararlık gösterenlere verilmek üzere 16 şubat 1330 (1914) tarihli nizamname ile ihdas olunan tunç madalyanın adıdır. Bu madalya rütbe ve memuriyet ayrılmaksızın gerek Osmanlı ve gerek müttelikleri olan Alman ve Avusturya Devletleri ordu ve donanmaları mensuplarına ve hasta bakıcılarıyla bir hizmetle muvazzaf olarak ordu ve donanmaya câhil olanlara yahut ordu ve donanmada çalıştırılıp harb yerlerinde gösterilen yararlığın mükâfatı olarak verilirdi. Harb madalyası bir rütbeden ibaretti. Kordelâsız olarak ceketin sağ memeden 4 parmak yukarısına ve sol taraf madalyalarının hizasına takılırdı. Ölenlerin tâlik hakkı olmamak üzere ailelerine intikal ederdi.

HARTAVİ (حرتوی) [Kıy.] Eskiden sipahilerin giydikleri yuvarlak keçekülâhın adıdır.

Bağlayıp başını bakkal gibi hartavi hotoz Tarbusun kıvrımını eyledi manend-i süek La

HARTUÇ (خرطوج) [Top.] Kese içinde hazırlanmış barut hakkında verilen addır. Torbaya «hartuç kesesi» denilir.

HARIUÇ KESESİ (خرطوج کيسه) [Top.] Bir atımlık barutun konulduğu muhafazaya verilen addır. Kese şeklinde olduğu için bu ad verilmiştir.

HABUN (حرون) [Hal.] İleri sürüldükçe geriliyen huysuz at hakkında bir tâbirdir.

Zapta kim kadir idi esb-i haran-ı feleği Olmasa kabza-i destinde inan-ı devlet Sami

HAS (حاس) [Mal.] Yüz bin akçadan fazla hâsılat temin eden timarlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. «Havas» suretinde cemilendirilirdi. Has tâbiri Harzemşahlar, memlûkler ve Anadolu Selçukîlerinde de vardı. Osmanlı Devletinin fütihat devrelerinde arazi timar, zeamet ve has namıyla üç sınıfa ayrılırdı. Meselâ 500 köylü bir sancağın, 200 veya 300 köyü ikiye üçer köy olarak 80-90 timara ayrılır, istibkak kazanan askerlere tefviz edilirdi. Kalanı «zeamet» ve «has» itibar edilerek bundan vezirlere, beylerbeylere, sancak beylerine ve sair ümeraya hisse ifraz edildikten sonra bakiyesi «Hass-ı hümayun» namıyla devlete bırakılırdı. Bu timar, zeamet ve haslar çiftlik demek değildi. Arazî yine sahipleri olan halk tarafından ekilip biçilir, yalnız ağarı, ferağ ve intikalde harçlarıyla kanunen tâyin olunan resimler timar ve has sahiplerine verilirdi.

Vezirlerle beylerbeylere ve diğer ümeraya verilen haslara «havass-ı vüzera» ismi verilirdi.

Hicri on üçüncü asra gelinceye kadar devletin kasasına doğrudan doğruya giren varidat eziye, gümrük, maadin ve memlehaler hasılatından ve bazı devletler ile mümtaz eyaletlerden «maktuat» namıyla alınan vergilerden ibaretti. Varidatın kısm-ı âzamını teşkil eyliyen âşar ile bazı rüsum has, zeamet ve timar namlarıyla vezirlerle ümeraya ve timar ve zeamet erbabı namı verilen muhariblere terk edilmiş ve bunların dirlikleri yani geçim vasıtaları olmak üzere kendilerine terk olunan varidat nispetinde muharebe zamanında asker çıkarmaları kanunla tâyin kılınırdı. Devlete ait olması lâzım gelen vergi ve rüsum bunlardan başka diğer muhtelif hizmetler erbabına da tahsis olunmuştu.

Has, zeamet ve timar haddizatında aynı şey olduğu halde sahiplerine ve daha doğrusu temin ettikleri hasılatı göre isimler alıyordu. Senevi yüz bin akçayı mütevaciz olan dirliğe «has», yirmi binden yüz bine kadar olana «zeamet», binden yirmi bin akçaya kadar olana da «timar» denilirdi.

Timarların timar ve zeamet olmak üzere ikiye ayrılığı Birinci Murat devrinde ve 1367 senesinde idi. Bu taksim ile küçük kısmına «timar» ve az daha büyük kısmına «zeamet» adı verilmiştir. «Has» tâbiri daha sonraları meydana çıkmıştır.

Padışahlarla şehzadelerin hasları olduğu gibi vezirlere ve ümeraya da has verilir ve eyalet paşalarının hassı bir buçuk milyon, sancak idaresine memur olanların hassı da beş yüz bin akçaya kadar çıkabilirdi.

«Kavanin-i Âl-i Osman der hülâsa-i mezamin-i defter-i divan» daki kayda nazaran (s. 38) paytahttaki erkândan biri sancağa çıkarsa en az iki yüz bin akça dirlik verilirdi. Bunların işgal ettikleri mevkie göre değişen dirlik miktarlarını kanun tâyin etmişti. Yeniçeri ağası beş yüz bin, nişancı, defterdar, mir-i âlem dört yüz el i bin, kapıcı başlarıyla büyük mirahur dört yüz bin, çavıncı başı, çadırı başı, müteferrika başı üç yüz elli bin, küçük mirahur üç yüz otuz bin, sipahi oğlanları ağası üç yüz bin silâhtar başı iki yüz seksen bin, sağ ulûfeci ağası, sekban başı, defter kethüdaları, timar defterdarları, yaya beyleri, zeameti elli binden ziyade olanlar iki yüz bin akça ile sancağa çıkardı. Kısaca, gösterdiği liyakate göre artardı. Bu miktarlar 1018 tarihlerine nazaran azalmıştı.

Bunlardan veyahut terfi edenlerden her hangi birinin memur edildiği sancağın hassı fazla ise fazlası «mekufçu» tarafından devlet hesabına zapt ve idare edilir veyahut yeniçerilikten ve bölükten sipahiliğe çıkanlara timar olarak verilirdi.

Memleketin bir kısım yerlerinin mahsulâtı hükümet hesabına idare edilerek timar teşkilâtı yapılmadığı için oradaki beylerbeyilerle sancak beylerine ve askerî tayfasına has ve timar yerine «salyane» verilirdi. Salyane verilen eyaletler, Mısır, Bağdat, Yemen, Habeş, Basra, Lihsa, Cezayir-i Garp, Trabişgarp ve Tunus'tu.

Has sahibi olan eyalet paşaları ve sancak beyleri sefer vukuunda kaç yüz bin akça hassı var ise Anadolu'da her üç bin ve Rumeli'de her beş bin akçası için bir (cebelû) yani silâhları mükemmel ve kendisi harb ve darba kadir bir süvari götürmeye mecburdular. Bununla beraber paşalar ve beyler sulh vaktinde de «daire halkı» namıyla maiyetlerinde bir askerî kuvvet bulundurur, memleketin asayişini bunlarla temin ettikleri gibi sefer vukuunda umum daireleri halkıyla giderek kanunen sevka mecbur oldukları askerin birkaç mislini istişap ederlerdi.

Has yalnız eyalet valilerine veya sancak beylerine değil, paytahttaki vezirlerle defterdar, nişancı gibi yüksek rütbeli memurlara da verilirdi. Bu gibiler ekseriyet üzere haslarını mahallinde kendi taraflarından mensup «ümena» vasıtasıyla tahsil ettirirlerdi.

Has mansıp ile kaim olduğu halde zeamet ve timar evlâda da intikal edebilirdi. İşte üçü arasındaki fark bundan ibaretti. Yoksa hukuk ve menafi itibarıyla has ile diğerlerinin bir farkı yoktu. Timarlar sahiplerine neler temin ediyorsa haslar da mutasarrıflarına onu temin ediyordu.

HASA (حسا) [Coğ.] Irak'ta bir livanın adıdır. Galat olarak «Lehsa» suretinde de kullanılırdı.

HAS AHİR (حاس آخور) [Sar.] Padışahların atlarına mahsus ahır yerinde kullanılan bir tâbirdir.

HAS AHİR ERKÂNI (حاس آخور ارکانی) [Sar.] İstabl-ı Âmire dahi denilen has ahırda ki saraya ait atlar ve bunların levazımına mütaallik işlerle uğraşan idarenin büyük memurları mânasına gelir bir tâbirdir. Hicri 967 (1559) tarihli mühimme defteri kaydına göre on altıncı asır ortalarında has ahır erkânı yukardan aşağıya şunlardır:

Birinci Mirahur, İkinci Mirahur, Has Kethüda, Beygir kethüdasi, has rahtvan, beygir rahtvanı, kürsidan, odabaşı.

Hicri 1096 (1684) senesine ait bir teşrifat defterinde istabl-ı Âmire erkânı birinci ve ikinci mirahurlar, ahır kethüdasi, ahır halifesi, arpa kâtibi, saraçlar kâtibi, arpa ruznamçecisi, ikinci ahır kethüdasi, rahtvan-ı evvel, ser oda-i evvel, ser oda-i sani, saraçlar baş halifesi, ikinci rahtvan, hazinedar, padişahın arpacı başısı.

Hicri 1138 (1725) tarihindeki havas-ı hümayun koruları hasılatının rikâbiye veya nevruziyye ismiyle enderun-u hümayun hazinesine teslimi esnasında istabl-ı Âmire zâbit ve erkânına giydirilen hil'atlardan dolayı aşağıdaki memuriyetler zikrediliyor:

Mirahur-u evvel, mirahur-u sani, arpa emini, ser silâhşor-i gehriyari, Mirahur ağa kethüdasi, has ahır kethüdasi, arpa emini ruznamçecisi, saraçlar kâtibi, saraçlar halifesi, has ahır kaşıkçısı, mirahur ağa kâtibi, ikinci ahır kâtibi, has ahır halifesi, raht hazinedarı, rahtvan-ı has, hamlacı, karakulak, telhis ağa, ser oda.

Enderunlu Ata Bey tarihinde ise birinci ve ikinci mirahurlardan sonra istabl-ı Âmire takımı ve özengi ağaları ismi altında aşağıdaki memurları saymaktadır:

Has ahır kâtibi, tavile kâtibi, arpa kâtibi, saman kâtibi, ot kâtibi, tebdil eskileri, has ahır hazinedarı, has ahır eskisi, saraç başı,

saraçlar kâtibi, nalbant başı, baş muhasebenin tâyin ettiği raht kâtibi.

Burada dereceleri değişen has ahır zâbitlerinin sıraları zamanla karışmış olduğu görülmüyor.

HAS AHİR KAŞIKÇISI (خاص آخور قاشقچىسى) [Sar.] Saray hayvanlarının tımar hizmetini görenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kaşıkçı; kaşayıcı demektir. Kaşığı tımar âletlerinden birinin adıdır.

HAS AHİR KETHÜDASI (خاص آخور كهداسى) [Sar.] Has ahır memurlarının ileri gelenlerinden birinin unvanı idi. Buna «Has Kethüda» da denilirdi.

HAS AHİR KÜLÂHI (خاص آخور كلاله) [Kıy.] Padişahın atlarına mahsus olan has ahır hizmetinde bulunanların başlarına giydikleri külahın adıdır. Eskiden giyilen külahlar şunlardı: çavuş şep külahı, çingiraklı külah, helvacı külahı, zülüflü külah, aşçı külahı, hırsız gece külahı, rençper külahı, softa külahı, levent külahı.

HAS AHİR HAZİNE DARI (خاص آخور خزانه دارى) [Sar.] Has ahır, yahut öteki adıyla murassaat hazinesinin başındaki memurun unvanı idi. Burada pek kıymetli at ve eğer takımları bulunduğu için hazine adı verilmiş, başındaki memura da bundan dolayı hazinedar denilirdi.

HAS AHİR MURASSAAT HAZİNESİ (خاص آخور مرصعات خزانه دارى) [Sar.] Has ahırda en kıymetli ve murassa' eğer takımlarının muhafaza olduğu yer hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna yine o mânaya gelen «Raht-ı Hümayun hazinesi» de denilirdi. Her sene Valide Sultan, sadrazam, kızlar ağası, yeniçeri ağası, defterdar ve saire taraflarından bayramlarda padişahlara takdim edilen fevkalâde müzeyyen at ve eğer takımlarıyla hükümdara mahsus yaptırılan kıymetli hayvan takımları bu hazinede muhafaza olunurdu. Bunlar teslim edilirken evsafını gösterir bir defter tertip edilir ve bunun bir sureti maliye baş muhasebesindeki deftere geçirilirdi. Bu hazine de sadrazamdaki mühür-ü hümayunla mühürlenirdi.

HAS AHİR RAHTVANLARI (خاص آخور راھتوانلرى) [Sar.] Has ahır hazinesindeki eşyanın iyi bir halde muhafazasına memur olan ar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Raht; Farsça esvap ve eşya gibi tecem-mülât mânasına gelir. Bu mâna karinesiyle at ve yol takımları yerinde de kullanılmıştır.

HASBA (حسبه - حسبة) [Hal.] Hafif tahkir yerinde kullanılır bir tâbirdir. Halk dilinde haspa suretinde kullanılır. Arapça bir kelime olan hasba; «Kamus-u Osmanî» de kızamık illeti, taun çıbanı mânasınadır. Avam beyinde yaramaz çocuklara itlak olunur suretinde izah olunmuştur.

*Buldun belânı dinlemedin çünkû sohbetim
Dövsün ko a hasba oh mehel olsun ne hacetim
Görsün ne hali varsa ehlin sana minnetim
Menkuş-ı gûş-i fâhire kıl bu nasihatım
Olma sokak süpürgesi kadın kadıncık ol!*
Vasîf

HAS BAHÇE BOSTANCILARI (خاص باغچه بوستانچىلارى) [Sar.] Bostancılardan saray bahçe ve bostanlarıyla meşgul olanlara verilen addır. Has bahçe bostancıları yirmi bölüktü ve saraydaki has bahçeye bakarlardı. On altıncı asır sonlarına doğru has bahçe bostancılarının mevcudu 641 olup her bölükte asgari (en az) 19, azâmî (en çok) 49 bostancı vardı.

HAS BAHÇE OCAĞI (خاص باغچه اوجاغى) [Sar.] Soğuk çeşmeden bostancı başı, Sepetçiler köşkü ve Sultan Osman kasriyle kalfa yeri arasındaki saray bahçesini işliyen bahçevanların bağlı bulundukları ocağın adıdır. Maasları olmıyan ocak mensupları saray matbahı olan matbah-ı âmir'e lüzumlu meyva ve sebze yi burada yetiştirirler ve fazlasını satmak suretiyle işelerini temin ederlerdi. Nâzırları bostancı başı, âmirleri de silâhtar ağa idi.

HASBETEN LİLLÂH (حسبه الله) [Hal.] Allah rızası için yerinde kullanılır bir tâbirdir. Para mukabili olmıyarak yapılan iyilik demektir.

*Hasbeten lillâh olur zannetme şeyhin himmeti
Kasdı istihlâftır tolsı irşad etse de*
Namık Kemal

HASBÎ (حسبى) [Mal.] Para mukabili olmıyarak yapılan işler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça hasbî; beleş demektir. «Kamus-u Osmanî» de «ıvazsız, bedelsiz, beleş suretiyle ki rıza-en lillâh demektir. Aslı kesre iledir.» suretinde izah olunmuştur.

HASEKÎ (حسكى - حسكى) [Sar.] Cariyelerden padişahların gözüne girenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Saraya alınan yahut hediye edilen cariyeler ilkin «acemî», sonra «kalfa» daha sonra «hazinedar» olurlardı. Bu mertebelere geçme sırasında güzelliikleri ve işvebazlıkları dolayısıyla, padişahın teveccühüne mazhar olurlar haseki olurlardı. Hasekile-

rin dört, altı veya yedi tanesi diğerlerinin fevkinde idi. Bunlar hükümdarın en sevgili zevceleri olup kendilerine «kadın» unvanı verilir ve haslar tâyin olunurdu. Aynı ayrı daireleri ve maiyetleri vardı.

Osmanlı padişahlarınca asıl ve nesilleri ekseriya belirsiz veya milliyetleri muhtelif kadınların nikâhla alınmaları saray gururuna uygun düşmediğinden, evlât yetiştirmelerine ve bir çoğu bu haysiyetle Valide Sultanlık mevkiine yükselmelerine rağmen hasekilerin nikâhlanması âdet değildi. Fâtih Sultan Me'met'ten sonra nikâhla kadın almayı düşünen ikinci Osman'la Sultan İbrahim'dir. Bunlardan birincisi Şeyhülislâm'ın kızını alarak sarayda bir yenilik vücuda getirmek, nesli nikâhsız kadınlardan teselsül ettirme âdettini kurtarmak istemişti. Deli İbrahim ise hasekilerden birini, düşün yapıp eğlenmek düşüncesiyle nikâhlanmıştı. Fakat her iki hareket bir anane mahiyetini alamadı. İkinci Abdülhamit zamanına kadar Osmanlı padişahlarının karılarına «haseki», çocuklara «haseki sultan» denilmek âdeti devam etti. Ondan sonra «kadın efendi» unvanı kullanılmıştır.

Aileleri belli olanlardan saraya cariye alınması ve bunların hasekilik ve kadın efendilik mevkiine çıkarılmaması saray esrarının harice sızdırılmaması maksadına mâtuftu. Çünkü şehir halkından saraya intisap edeceklerin aileleriyle rabitalarını muhafaza etmeleri ve o yüzden saray esrarını etrafa yaymaları ihtimali vardı. Bu ise saray için arzu edilmez bir şeydi.

HASEKÎ AĞALAR (حسكى ائالار) [Sar.] Sarayın bir kısım mensupları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlara sadece «haseki» de denilirdi. Ancak kadınlardan da bu unvanı taşıyanlar bulunduğu için onlardan ayırmak maksadiyle erkeklerle «haseki ağa» da denilirdi.

Hasekiler içlerinden mabeynciler makamında olan on iki nefer tebdil hasekileriyle beraber yüz neferden ziyadedyiler. Bunların âmir ve zâbiti «bostancıbaşı» idi. Sonra sırasıyla haseki ağa, baş tebdil, bostancılar kethüdası, bostancılar odabaşısı geliyordu. Bunlardan tebdil hasekileri ötekilerden müteberdiler.

Hasekiler saltanatla bir tarafı teşrif-i şahane vukuunda çuhadarlar, peykler, solaklar gibi maiyyet-i hümayunda giderlerdi. Tebdil hasekileri tebdilen bir tarafa teşrif-i şahane vukuunda rikâb-ı hümayunda bulunurlardı. Hasekilerin «kuşçu» namıyla yukarıdakilerden sonra gelen bir zâbitleri de vardı. Bu, kabahatinden dolayı bostancıbaşı yerinde haps ve terbiye olunacak hasekiyi kuşçu terbiye ve tekdir eder-

di. Buraya indirilen mücrim, fırın mahpesinde memur olan bostancılar odabaşısı vasıtasıyla cezalandırılırdı.

Hasekiler icabında bazı gizli işler için hünkâr tarafından valilerle sair icap edenlerin nezdlerine gönderilirdi. Bu halde bunlar aynı zamanda mevkib-i hümayunun müteberce bir nevi tatarı yani postacısı hükmünde idiler demektir.

Ekserisi şehri ve Arnavutluk ahalisinden olan hasekiler okur yazar, kabiliyetli ve hassaten uzun boylu, mütenasip vücutlu ve işgüzar adamlardı. Bunun içindir ki içlerinden sadarete kadar yükselenler olmuştur.

Filika-i hümayunu bostancıbaşılar kullanır, zevrak-ı hümayunun (sandal) baş tarafında da haseki ağalar otururlardı.

Hasekilerin elbise baha namıyla vazifeleri ve nan-ı aziz (ekmek) ve taamları (yemek) vardı.

Enderundan yetişmiş olan Atâ Tarihi müellifi (c. 1, s. 294) diyor ki: «Bu ocak fırınında tabh olunan nan-ı azize (bostancı somunu) tâbir ederler. Ziyade leziz olduğu gibi burada gayet âlâ tavukgöğsü pişer, meşhurdur.»

Hasekilerin ihtiyar ve eskileri, diğer meslekler kudeması gibi, nanpare ile çırağ olurlardı.

Hasekiler alaylarda başlarına iki karış kadar uzun sivri, mahruti külah, arkalarına kırmızı çuhadan dolama giyer, bellerine çuha kemer kuşanırlardı. Resmî günlerde mukavva üzerine tutkal ile kırmızı çuha dikilmiş katmerli «berata» tâbir olunur serpuş, arkalarına cüb e biniş giyerler, şal kuşanırlar, yaldızlı hançer takarlardı. İhtiyarları tekaüt edilerek her üç teşekkülün genç ve yakışıklılarından «hademe-i rikâb-ı hümayun» namıyla bir bölük teşkil edilmiştir.

Hasekiler, solaklar ve peyklerle birlikte hicrî 1244 (1828) senesinde lâğvedilmiştir.

Padişahların gözüne girip «odalık» mevkiine yükselenlere de «haseki» denilirdi. Saraya alınan hanayıklar ilkin «acemî», sonra «kalfa», daha sonra «hazinedar» olurlardı. Bu mertebeleri geçme sırasında padişahın gözüne girebilenler haseki olabilirlerdi. Padişahlarca asıl ve nesilleri ekseriya belirsiz veya milliyetleri muhtelif kadınların nikâhla alınmaları saray gururuna uygun düşmediğinden, evlât yetiştirmelerine ve bir çoğu bu haysiyetle valide sultanlık mevkiine yükselmelerine rağmen, hasekilerin nikâhlanması âdet değildi. Fâtih Sultan Me'met'ten sonra nikâhla kadın almayı düşünen ikinci Osman'la Sultan İbrahim'dir.

Bunlardan birincisi Şeyhülislâmın kızını alarak sarayda bir yenilik vücuda getirmek, padişah neslini nikâhsız kadınlardan teselsül ettirmek âdetini kaldırmak istemişti. Deli İbrahim ise hasekilerden birini, düğün yapıp eğlenmek düğünceyle nikâhlanmıştı. Fakat her iki hareket bir anane mahiyetini alamadı. İkinci Abdülhamit zamanına kadar Osmanlı padişahlarının karılarına haseki denilmek âdeti devam etti.

HASEKİ BAŞI (خسكى باشى) [Sar.] Baltacılar birine verilen unvandır. Vazifesi Haremeyn vakıflarının tahsil memurluğu idi. Maiyetinde yine baltacılar haseki başkâtibi adı verilen biri olduğu gibi daha başkaları da vardı.

HASEKİ BAŞKÂTİBİ (خسكى باشكاتبى) [Sar.] Baltacılar Haremeyn vakıflarının tahsil memurluğu vazifesini gören «hasekibaşı»nın maiyetindeki baltacılar birine verilen unvandır. Maiyetinde daha başka kâtipler de vardı. Vazifesi Haremeyn vakıfları tahsilâtının kayıtlarını tutmaktı.

HASEKİ KÜPEŞİ (خسكى كوپهشى) [San.] Tezyinatda kullanılan küpe şeklindeki çiçeğin adıdır.

HASEKİLER (خسكىلر) [Ask.] Yeniçeri ocağının cemaat ortalarında 14, 49, 66 ve 67 nci ortalarına verilen addır. Her bir ortanın ayrı ayrı birer kumandanı vardı. Hasekiler itibarlı olup kendilerine ağalar diye hitap edilirdi. Hasekilğin ihdasını Fâtih zamanına kadar çıkarırlardı. Sekbanbaşının vazifesinin çokluğu sebebiyle avda onun beraber bulunmasını muvafık görmiyerek ihtiyar yayabasilardan dördü haseki tâyin edilerek tazı beslemelerini onlara emretmişti. İşte bundan dolayı hükümdar avlarında bu dört hasekinin maiyetleriyle ve köpekleriyle hükümdarın maiyetinde bulunmaları âdet oldu. Bundan başka padişahın camiye çıkışında dört hasekinin kıdemlilerinden ikisi sağ, diğer ikisi de sol tarafında yürürdü. Bundan dolayı bu dört orta kumandanına «Hünkâr hasekisi» ismi verilmişti.

Hasekilerin yevmiyeleri Kanunî devrinde yirmi üç akça iken sonradan yirmi dörder, yirmi beşer ve yirmi yedişer akça olmuştur. İçlerinden en kıdemlisine baş haseki denilirdi. Baş haseki terfi ederse Turnacıbaşı olurdu. Yeniçeri ağası sefere gitmedikçe hasekiler de gitmezlerdi. Başlarına balıkçıl tüylü süpürge sorguç takarlardı. Haseki ağalar kethüdanın gibi divan elbisesi ve ayaklarına sarı çizme giyerlerdi. Atlarına gümüş zincir ve emelik ve gümüş özeni ve topuz vururlardı.

Hasekilğe Baş Deveci ağa terfi suretiyle tâyin olunurdu. «Osmanlı Devleti teşkilatında Kapu Kalu Ocakları» adlı kıymetli eserde (cilt 3, sayfa 205) mevcut malûmata göre 1033 (1623) de on dördüncü ortanın mevcudu 180, kırk dokuzuncu ortanın mevcudu 286, altmış altıncı ortanın mevcudu 305, altmış yedinci ortanın mevcudu da 247 idi.

§ [Sar.] Enderun hizmetinde eskiyip kıdem kazanmış olanlardan kendilerine zeamet tevcih olunanlara da Haseki denilirdi.

HASEKİ ORTASI (خسكى اورتاسى) [Ask.] Yeniçeri ocağının 14, 49, 66 ve 67 nci ortaları hakkında kullanılır bir tâbirdir.

HASEKİ OTURAĞI (خسكى او طوراغى) [Sar.] Yeniçeri ocağının 14, 49, 66 ve 69 uncu ortalarında hizmet görmüş olanlara bağlanan tekaüt maaşı yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HASEKİ SULTAN (خسكى سلطان) [Sar.] Cariyelerden padişahların teveccühüne mazhar olup çocuk doğurmuş olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sonraları bu tâbir terk edilmiş, nikâhlılara ailelîtlak «Kadın» ve en yaşlısına «Baş Kadın» denilmiştir. Kadınlar teaddüt ettiği için birinci kadın, ikinci kadın, üçüncü kadın, dördüncü kadın da denilirdi. Bunlara «Efendi» tâbiri de ilâve olunmak suretiyle «Kadın Efendi», «Baş Kadın Efendi» dahi itlak olunurdu.

Haseki sultanların hasları yani başmaklıkları vardı.

HASENE (حسنه) [Mes.] Eski altın paralardan birinin adıdır.

HAS FIRIN (خاس فرون) [Sar.] Saraya mahsus ekmek pişiren fırınlara verilen addır.

HASILILYLA HESABINI GÖRMEK (حاصليله حسابى كورمك) [Mal.] Emanete kalmış olan bir varidatın bekaya bırakılmamak suretiyle tutarını kâmil tahsil va cibayet ve mesarifini dahi bittesviye evrak-ı müabitesini mal sandığına teslim eyledikten sonra muhasebesini tanzim edip senedatıyla beraber hazine-i maliyeye ita ve beraetini isbat eylemek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Devir muamelesi cari olduğundan vech-i tesmiyede tamamiyle mutabakat olmamakla beraber buna bir dereceye kadar son tâbirlerden olan «muhasebe-i kat'iye» denilebilir.

HASILLI (حاصللى) [Sar.] Saray adamlarından bir takımları hakkında kullanılır bir tâbirdir. On iki kişiydiler. Harem-i hümayun hizmetine alınan zenci harem ağalarının terfi

suretiyle işgal ettikleri mesnetlerdendi. «En aşağı» namıyla saray hizmetine giren zenci hadım ağası bir müddet sonra «acemi ağa», daha sonra «nöbet kalfası», badehu «ortanca» ve müteakiben «hasıllı» olurdu.

Ortancalıktan terfi ile hasıllı olan ağaların bu terfi sırasında bazı merasim de icra olunurdu. Ortanca bu münasebetle on iki hasıllıların ve baş kapı gulâmiyle darüssaade ağasının eteğini öper, sonra camie giderek para serperdi.

Hasıllı eskilerin biri münavebe ile kapı nöbetçilerine nezaret eder ve bu işin iyilik ve kötülüğünden mes'ul olurdu.

En eski olan hasıllı terfi edince «ayla baş kapı gulâmı» olurdu. Bundan sonra silsile veya ölüm vukuunda «baş kapı gulâmı» nasbedilirdi.

Zenci harem ağalarından kabahat işleyenler «musandıracı başı» mârifetiyle tedip olunurdu. Kabahat hafifse nasihatle ıktifa edilir, ağırse hakkında darp (dövme) cezası tatbik olunurdu. «Kaplama» namını alan bu döğme cezası hasıllılardan aşağı mertebedekiler hakkında tatbik edilirdi. Hasıllılarla ondan yukarı derecede bulunanlardan birinden böyle bir suç suduru halinde bulundukları derecelere göre baş kapı gulâmı, hazine vekili, hazinedar ağası veya but bizzat darüssaade şşası tarafından tenbib ve tekdir ile ıktifa edilir, serkeşlik eden, yahut kabahatı tekerrür eyliyenler olursa alâkaları kesilerek Hicaz'a gönderilirdi.

HASILILAR (خاسلدارلار) [Sar.] Kendilerine tımar ve zeamet suretinde «dirlik» olarak arazi ve köy tevcih edilmiş olan kimseler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu tâbir ekseriyetle enderundaki ocaklara ve koguşlara kabul edilmiş olanlardan kıdem peyda ettikten sonra kendilerine ulûfe ve maişet olarak zeamet tevcih olunanlar hakkında kullanılmıştır. Has odaya mensup olanlara da «haslılar» denildiği vardır. Tanzimattan sonra devlet memurlarına maaş bağlandığından tımarları alınmıştır. Esasen tımarlar da tanzimatı müteakip kaldırılmıştır.

HASIR ALTI ETMEK (حسیر آلتى ايتمك) [Hal.] Unutmak, saklamak, terviç etmemek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hasır eskiden halı ve kilim yerinde kullanıldığı ve onun altında kalan şeyler unutulup gittiği için bu tâbir meydana gelmiştir.

HASIR OVASI (حسیر او واسى) [Hal.] Mecaz yoluyla dayak atma yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden falakaya yatırılacak kabahatlılar hasır üzerine yatırıldıkları için bu tâbir mey-

dana gelmiştir. Topkapı sarayı bahçesinde dayak atılan yere de bu ad verilmiş idi.

HASIYE MAA TEDMÜR (حاسيه مع تدمر) [Sar.] Şam'a bağlı bir kazanın adıdır. Merkezi iki kapılı kasabası idi.

HAS KETHÜDA (خاس كئتخدا) [Sar.] Has ahır memurlarından ileri gelen birinin unvanı idi. Buna «Has ahır kethüdası» da denilirdi.

HASLAR MUKATAASI (خاسلار مقاطعهسى) [Mal.] Havass-ı hümayundan ihale ve ilzam olunan yerlerin işleriyle meşgûl muvazzaf memurun ünvanı idi.

HASLAR MUKATAACISI (خاسلار مقاطعهچىسى) [Mal.] Memleketlerin fethini müteakip yapılan tahrirde «Havass-ı Hümayun» olarak yazılan yerlerin ihale ve ilzam olunmağa başlanması üzerine muamelelerini ayrıca rüyet etmek ve hesaplarını başkaca bilmek için ihdas olunan memuriyetin adıydı.

1249 (1833) da «aklâm-ı selâse hocalığı» namıyla «Haremeyn mukataacılığı»na ilhak olunmuştur.

HAS MATBAH (خاس مطبخ) [Sar.] Sarayda padişahların kendileri için yemek pişirilen matbah hakkında kullanılır bir tâbirdir. Matbah mutvağın Arap harfiyle yazılış şeklidir. Bu sebeple matbah mutvak demektir.

HAS ODA (خاس اوده) [Sar.] Sarayda o namlı vücuda getirilen yere ve ona mensup teşekküle verilen addır. Kayıtlarda «hane-i has» da geçer. Has oda'yı Fatih Sultan Mehmet yaptırmış ve buranın hizmetine otuz iki iç oğlanı koymuştur.

Aynı yerdeki Hırka-i şerif dairesini ise sonradan Yavuz Sultan Selim yaptırmıştır. Yavuz Hırka-i Saadet dairesini has oda'nın üstüne bina ettirmişti. Dördüncü Murat da Hırka-i Saadet'in karşısına bütün levazımıyla bir has oda yaptırmış, bu suretle eski yer terk edilmiştir. Yavuz binadaki tadilatı yaptırdığı sırada buraya hazine, kiler ve emektar çuhadarları da naklettirmiş ve buaların mevcudu artırarak sayısını kırka çıkarmıştır.

«Osmanlı Devletinin saray teşkilâtı» adlı eserde (sayfa 323-329) bunun için şu tafsilat vardır:

«Has odanın on altıncı asırdan on yedinci asır sonlarına kadar derece sırasıyla yukardan itibaren en büyük zâbitleri has oda başı, silâhtar, çuhadar, rikâpdar, tülbent gulâmı ve miftah gulâmı idi. Bunlar da dahil olmak üzere bütün has oda mevcudu kırktı. İlk dört ağaya

arz ağaları denilirdi. Fatih'in kanunnamesinde has odadan yalnız has oda başı sahib-i arz olup diğer üçü yani silâhdar, çuhadar, rikâbdar bunlar arasında bulunmadığından bu üçünün arz ağalıkları daha sonradır. Has oda başı on sekizinci asır sonlarına kadar silâhdar, çuhadar, rikâbdar, tülbent gûlâmı, miftah gûlâmı müstesna olmak üzere has odanın oda efradını cezalandırır, icap ederse padişaha arzeder, fakat yukarıki beş ağa hakkında böyle bir muamele yapamazdı.

«Has oda teşkilâtı sonuna kadar ehemmiyetini muhafaza etmiştir. Evvelce en büyük ağa, has - oda - başı iken sonradan yani on sekizinci asır başlarında ve Çorlu'lu Ali Paşa'nın silâhdarlığı esnasında has oda başı sırasını kaybetmekle beraber nüfuzunu kaybetmiş ve Tülbent ağası, has odanın intizamına memur olduğu gibi silâhdar ağa da Enderun Nezaretini üzerine almıştır.

«Elimizdeki 1186 Hicrî, 1772 Milâdî tarihli mevâcip defterinde ağayan-ı hane-i has kaydıyla başta yetmiş beş akçe yevmiyeli has oda başı ve altmış akçe yevmiyeli Silâhdar ve otuz beş akçe yevmiyeli Çuhadar'ın derece sırasıyla kaydedildiğine göre has odabaşının nüfuzunu kaybetmekle beraber derecesini muhsfaza ettiği görülüyor.

«Koçi bey, has odalıları altı ağa, on iki eski, yirmi iki acemi olarak üç sınıf göstermektedir.

«has odada bir münhal olursa on yedinci asırdaki kanuna göre kapı ağasının arzıyla hazine odasından Güğümbaşı terfian buraya naklolunurdu. Münhal iki olup yahut daha sonra ikinci münhal zuhûr edecek olursa kiler odasından peşkir ağası has odaya alınır, Bundan sonraki üçüncü bir münhalde ise seferlide çamaşırcı veya hamamcı başlıardan biri naklolunurdu. Dört münhal birden zuhûr ederse güğüm başı, peşkirbaş, çamaşırcıbaş ve hamamcı başı hep birden has odaya geçerlerdi. Bunların içinden güğüm başı kıdem itibarıyla diğer üçünden eski sayılırdı. Diğerleri derece sırasıyla gelirlerdi. Bütün bu nakillerin hepsi on yedinci asırda kapı ağası veya has odabaşı tarafından padişaha arz olunup onun müsaadesiyle alınır. Bu üç koğuştan «Hazine, Kiler, Seferli» has odaya naklolunacak ağaların nakilleri koğuş kethüdaları vasıtasıyla akşam namazından sonra merasimle yapılırdı. Bu yeni has odalıların nakillerinden sonra padişah Hırka-i Şerif dairesine çıkmayınca bunlar serbestce ortada görünmezlerdi. Padişah oraya gelince yeni naklolunan has odalıları hükümdara takdim edilir ve ancak bundan sonra serbest olurlardı.

«Ocak böylelikle ağalardan başka has odaya hazineden baş ve ikinci yazıcılarla baş kullukçu, çantacı ve kiler koğuşundan şerbetçi ve baş kullukçu ve seferliden ise yalnız baş kullukçu ve ikinci çuhadar, başçavuş, baş çakırsalan ve silâhdar ağa kaftancı ve sır kâtibi yamağı da alınabilirlerdi. Fakat bunların daha sonraları teamül hükmüne girmiş olması muhtemeldir. Bazan padişahın bir iradesiyle seferliden bir aceminin def'aten has odaya alındığı da görülmektedir.

«Has odalıların asıl vazifeleri Hırka-i Şerif dairesinin süpürülmesi, oradaki mushafların ve kitapların tozlarının alınması, muayyen ve mübarek gecelerde odağacı yakmak, gûlsuyu serpmek, parmaklık, Şamdan ve diğer eşyayı parlatmak ve temizlemek ve saire gibi hizmetler olup bunları nöbetle yaparlardı.

«Kavanin-i Osmani ve Rabita-i Âsitane» isimli esere göre has oda üç dört odayı havi olup biri kubbeli ve ocaklı idi. Taht-ı Hümayun ve Hırka-i Şerif, Dendan-ı Şerif ve diğer bazı eşyayı mübareke burada bulunurdu. Diğer odaların otuz penceresi vardı. Her bir pencerede has odalıların birisi yatardı. Has odalıların birisinin cürmü olsa ve dayak yemek istemiyerek serkeşlik etse silâhdar ağa kılıncı ile gelirdi. Yine imtina ederse sarık giydirilip bahçe kapısından çıkartılırdı. Çünkü gazapla çıkmanın çıkacağı kapı orası idi. Yoliyle çıkan orta kapıdan çıkardı.

«Has oda emanat-ı mübarekenin hıfzoluğu odanın muhafazası birinci koğuş ağalarına ait olup yirmi dört saatte bir nöbete girerlerdi. Birinci koğuş ağalarının odaları bu odaya mücavirdi.

«Has oda ağaları arasında hünkâr müez-zini, sır kâtibi veya padişahın hususi yazıcısı, baş çuhadar, sarıkçı başı, kahveci başı, tüfekçi başı, berber başı gibi hizmet sahipleri de vardı.

«Müezzin saray mescidinin büyük müez-zini olup cuma günleri padişahın gittiği camiye müezzinlik ederdi. Sır kâtibi yazı kâğıdı ve kendisine lâzım olan sair şeyleri boynunda asılı sırma işlemeli bir büyük torba veya kese de ve altın dividi de belindeki kuşağında taşırdı. Bundan başka hiç kimse beline altın divit koyamazdı. Padişah camiye giderken yolda kendisine takdim edilen arzuhalleri sır kâtibi alır ve avdetinde kendisine okurdu. Kütüphane-nin muhafazası da buna aitti. Koçu beyin yazdığına göre (on yedinci asır ortaları) sır kâtibinde, kapı kulu süvarileriyle müteferrika ve çavuşların ana defterleri, haraç, cizye, avarız,

mukataa defterleri ve sair defterler de bulunuyordu. Padişah icabında bunları sır kâtibinden istiyerek tetkik eder ve hükümetin kayıtlarıyla karşılaştırırdı. Sır kâtipliğinin bazan hazine kethüdalığı ile de birleştirildiği görü-lüyor.

«Sarıkçı başı, padişahın sarıklarını tertip edip hazırlamakla mükellefti. Beyaz tülbentten olan hu sarıklar, sarık odası (revan odası) denilen bir odada gümüş ve altın kaplamalı şimsirden sarıklıklar üzerinde dururdu.

«Baş çuhadar ile maiyyeti olan ikinci çuhadar arz ağalarındandı.

«Yine has odalılarından kahveci başı padişahın içeceği kahveyi hazırlamakla mükellef olup tüfekçi başı da nişan atışlarında ve avda bulunurken padişaha tüfek verir ve saray avcılarının avladıkları avları toplardı. Berber başı ise padişahın başını tıraş ederdi.

«Has odalardan baş çavuş padişahın cuma namazına çıkışlarından yarım saat evvel maiyyetinde bir kısım has odalı olduğu halde atlayıp resmî elbise ve alayla hükümdarın gideceği camiye giderdi. Yolda giderken maiyyetinde has odalılarından iki kişiden biri sorguçlu diğeri sorguçsuz iki destar-ı hümayunu münavebe ile taşırlar ve bu destarı iki tarafa hafifçe eğerek alayı seyreden halka selâm verirlerdi.

«Has odalılarından tırnakçı denilen vazife sahibi perşembeden perşembeye padişahın tırnaklarını keserdi.

«Has odalıları biri mevlût ayında, diğeri bayramda olmak üzere iki defa bahşiş verilirdi. Has oda başının bahşişi on yedinci asır ortalarında dört yüz, silâhdarın yüz yetmiş, çuhadarın yüz yetmiş, rikâbdarın yüz elli, doğancı başının yüz yirmi, tülbent gûlâmının yüz yirmi, miftah gûlâmının yüz on, peşkir gûlâmı, ibrik gûlâmı, mastçı (yoğurtçu) ve mastçı şakirdinin yüz altındı. Bunlardan aşağı olan has odalı-lara seksen altın verilirdi,

«Müverrih Âli has oda iç oğlanları yevmiyelerinin yirmişer akça olduğunu, altı ayda bir defa bir çıkma kadife üst elbisesi ve birer kuşak ile birer tülbent verildiğini yazmaktadır.

«Has odalıları eski ve acemiliklerine göre dışarı hizmetlerine çıkarılırlardı. Has odalı eskilerden ise yolu müteferrikalık, acemilerden ise çavşnigirlikti. Anahtar gûlâmından aşağı eskilerin yolu müteferrikalıkla çıkmak ve uzun yeni, acemilerin ise çavşnigir olmaktı. Bununla beraber has odalıların sancak beyliği ile çıkar-ları da görülmektedir.»

HAS ODA BAŞI (خاس اوده باشی) [Sar.] Enderun'un birinci ve en mühim teşekküllerin-

den biri olan has odanın başına verilen addır. Has oda başı aynı zamanda erkân-ı havass-ı cüvani denilen ağaların da büyüklerindendi. Fatih Sultan Mehmet tarafından sarayda kurulmuş olan has odanın on altıncı asırdan on yedinci asır sonlarına kadar derece sırasıyla yukarıdan itibaren en büyük zâbitleri has oda başı, silâhdar, çuhadar, rikâbdar, tülbent gûlâmı ve miftah gûlâmı idi. Bunlar da dahil olmak üzere has odanın mevcudu kırktı. İlk dört ağaya arz ağaları denilirdi. Bu adın verilmesi padişaha bunların arz sunabilmek salâhiyetine mâlik olmalarındandı. Fatih kanunnamesinde has odalardan yalnız has oda başı sahib-i arz olduğu yazılı olduğuna göre diğer üçünün arz ağalıkları daha sonra olduğu anlaşılıyor. Has oda başı silâhdar, çuhadar, rikâbdar, tülbent gûlâmı ve miftah gûlâmı müstesna olmak üzere has odalıları cezalandırmak salâhiyetini haizdi.

Has oda başı merasimde padişahın elbisesini giydirmek ve soydurmakla muvazzaftı. Padişah nereye giderse o da beraber giderdi.

Has oda başına tavaşi (hadım) denilen ak ağalardan tâyin olunanlar olduğu gibi enderundan yetişmiş olan iç oğlanlarından da tâyin olunanlar vardı. On altıncı asırda has oda başının yevmiyesi altmış akça idi. Yetmiş akça olduğu zamanlar da olmuştur. Her sene kendisine beş kat elbiselik verilirdi. Bundan başka Rumeli'de senede üç yüz duka getiren bir dirligi de vardı. Mevlût ayı ile bayramda olmak üzere iki defa bahşiş de verilirdi. Bahşişin miktarı dört yüz altındı.

Has oda başının derecesi kapı ağası pa-yesi ise de kapı ağası kendisinden evvel gelir-di. Padişahın dört mühüründen birisi has oda başı da bulunurdu.

Has odabaşılık hierf 1092 milâdî 1681 senesinde lâğvolunmuş ve İkinci Süleyman'ın cülûsu üzerine tekrar ihya edilmiş ise de eski ehemmiyetini kaybetmiştir. On altıncı asır başından itibaren silâhtarlığın ehemmiyetinin artması has odabaşılığı söndürmüş ve ancak sırasını muhafaza etmekle beraber nüfuzu kal-mıyan bir memuriyet haline girmiştir.

Has odabaşılar diğer has oda eskileri gibi dışarı hizmetine Sancak Beyliği ile çıkarlardı.

HAS ODA ERKÂNI (خاس اوده ارکانی) [Sar.] Enderun'un birinci ve en mühim teşekküllerinden biri olan has odanın ileri gelenleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar da sırasıyla has odabaşı, silâhdar, çuhadar, rikâbdar, tülbent gûlâmı ve miftah gûlâmı idi.

HAS ODA ESKİLERİ (خاس اوده اسکیلری) [Sar.] Enderun'un birinci ve en mühim teşek-

küllerinden biri olan has oda'nın kıdemlileri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kırk kişiden ve üç sınıftan ibaret olan has oda'da on iki eski vardı. Altı kişi olan ağalıklar açılınca bunlar tâyin olunurdu. Dışarı hizmetlerinden de yolları müteferrikalıktı.

HAS ODA GILMANI (خاص اوطه غلمان) [Sar.] Enderun'un birinci ve en mühim teşekküllerinden biri olan has oda'nın acemileri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kırk kişiden ve üç sınıftan ibaret olan has oda'da yirmi iki acemi bulunurdu. Bunlar terfi edince, eski, ondan sonra da ağa olurlardı.

HAS ODA HAZİNESİ (خاص اوطه خزانه) [Sar.] Sarayda bulunan üç hezineden birinin adıdır. Enderun'un birinci ve en mühim teşekküllerinden biri olan Has odadaki kıymetli şeylerden terekkep ettiği için bu adı almıştır. Has oda hazinedarı adlı birinin nezaret ve mes'uliyeti altında idi. Öteki iki hazineden birinin başında «Hazine-dar başı», ikincisinin başında da «Hazine kethüdası» bulunurdu.

HAS ODA HÜDDAMI (خاص اوطه خدام) [Sar.] Enderun'un birinci ve en mühim teşekküllerinden biri olan has oda hizmetinde bulunan hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hüddam; arapça hizmetçi manasına gelen hâdim'in cem'idir Has oda üç sınıfa ayrılan kırk kişiden ibaretti Bunların altısını erkân denilen ağalar, on ikisini eskiler, yirmi ikisini de gılmanlar teşkil ediyordu.

HAS ODALI (خاص اوطه لى) [Sar.] Enderun'un birinci ve en mühim teşekküllerinden biri olan Has oda mensupları hakkında kullanılır bir tâbirdir.

HAS ODA OĞLANLARI (خاص اوطه اولادلى) [Sar.] Enderun'uu birinci ve en mühim teşekküllerinden biri olan has odanın acemileri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlara «Gılman» da denilirdi,

HASRETNAME (حسرتنامه) [Ede.] Ayrılık münasebetiyle yazılan mektup yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hasret; ölmüş, elden çıkmış veya ele girmesi istenilmiş olan şeyler için istek yüzünden husule gelen teessür, ızdırıp, name de yazı, mektup demektir. Tâbir bu itibarla hasreti belirten yazı, hasret mektubu demek olur.

Ey kalem lütfeyle ol dildare hasretname gaz Cism-ü canım yandı sira t'a hasretname yaz Çeşm-i ümmidim diküp şehraha ah etmekteyim Olmadım naîl meded ah bari hasretname yaz La

HASSA (خاصه) [Sar.] Padişahlara ve saraylara mahsus hizmetler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hassa alayı, Hazine-i Hassa tâbirlerindeki hassadan bunların doğrudan doğruya padişaha ait oldukları anlaşılır. Arapça Hassa, birkaç şeye şümülü o'mayıp yalnız bir şeye ait olan mânasına gelen hassa'n müennesidir.

HASSA AVCILAR. (خاصه اوجىلارى) [Sar.] Padişahların şikâr halkı denilen ve av işlerine bakanlara verilen addır. Şahin gibi, atmaca gibi av avlamakta kullanılan kuşlarla zağar, tazi ve emsali av köpeklerini bunlar terbiye ederler, padişahlar avlanırlarken beraber bulunurlardı.

Osmanlılarda av saray eğlenceleri arasında mühim bir mevki tuttuğu gibi padişahlardan vazifesini bırakarak ömrünü av peşinde geçirenler de olmuştur.

Bu mevzuu spor tarihine mal ederek tetkik eden kıymetli müdekkik Kâmil Su (Osmanlı tarihinde hassa avcıları (Ülkü, sayı 98) bunun için şu tafsilatı veriyor:

«Osmanlılarda av, saray eğlenceleri arasında mühim bir mevki işgal etmiştir İlk zamanlarda zafer peşinde koğan padişahlar, paşalar harb dışındaki vakitlerini ekseriya maiyetleriyle birlikte avlanmakla geçirirlerdi.

Orhan'ın oğlu Süleyman Paşa bir av peşi sıra at koştururken düğmüş ve ölmüştür.

«Yıldırım Bayazıt ava son derece meraklı idi. Niğbolu'da mağlup olan Avrupalı asil esirlerine sarayının ihtişamını göstermek için büyük av eğlenceleri tertibetmiştir. Hammer'in de dediği yedi bin doğancı ve altı bin sekbandan aşağı olmıyan maiyeti halkının ihtişamıyla onlara hayret verdi. Av köpeklerinin arkasına ipekli örtüler ve parsılara mücevherli tasmalar konmuştur.

«Murat II devrinde Edirne'yi ziyaret etmiş olan Bertrandon de la Brokyer'den naklen Ahmet Refik, Koca Murat Bey'in cediti Bayezit gibi ava meraklı olduğunu, binden ziyade zağarı ve iki yüzden aşırı kuşları olduğunu söylüyor.

«Fatih'in Boğazda padişahlara mahsus yaptırdığı Tokat bahçesin'den Murat IV çok hoşlanır, ekseriya yabandomuzu avlamak için oraya giderdi. Evliya Çelebi Istranca dağlarında Yeniçeri avcılarının bulunduğunu söylüyor.

«Murat III. zamanında Anadolu'nun bütün vilâyetlerine yazılan (Hierî 994) 1585 tarihli bir fermanla: «Halen taht-ı kazanızda hassa-i hümayunuma yarar samsonlar bulunduğu ilâm olunmağın sahiplerini getürdüb ellerinde olan samsonları cemeyleyüb Asitâne-i şâdetime gönderilmesin emredüb..» deniliyor.

«Osmanlı padişahları arasında en fazla saray ve kadın hayatına düşkün olarak tanıdığımız Deli İbrahim'in bile kendisini avlanmaktan alamadığı göçlüyör.

«Mehmet IV. ün ava merakı hastalık derecesinde idi. Hayatını hemen hemen Edirne sarayında, av peşinde geçirmiş, devlet işlerini tamamen Köprülü ailesine terketmişti. Köprülülerin hareketlerinde serbest kalmaları bakımından onun bu ava düşkünlüğünün hayırlı neticeler verdiği malumdur.

«Av yerleri Çatalea, Burgaz taraflarıydı. Mehmet IV bilhassa Yanbolu, Dimetoka, Silivri, Eski Zağra cihetlerinde avlanırdı.

«Osmanlılarda av heyeti çakırcılar, şahinciler, sekbanlar, samsoncular, zağarcılar gibi sınıflara ayrılırdı. Bilâhıra bu sınıflar askeri teşkilâta sokulmuşlardır. Samsoncubaşı, zağarcıbaşı çakırcıbaşı, turnacıbaşı gibi.

«Hammer'e göre: «Bayezid'in saltanatındanberi doğancılar padişahın sayd takımını teşkil ediyorlardı. Dörde ayrılmış idiler: Asıl doğancılar, çaylak avcıları, akbaba avcıları, atmaca avcıları. Sekbanlar muahharen yeniçerilere ilhak olundu. Üç alay samsoncu, zağarcı turnacı dâhil olmak üzere sekbanların mecmuu otuzüç alay idi.»

«Saray avcılarının başı ve padişahın avcıbaşı olan çakırcıbaşının teğrifatta mühim bir mevkii vardı. Ulufesi günde yüzaltmış akçe idi. Fatih kanunnamesinde emir-i ahurdan sonra çakırcıbaşının geleceği kaydedilmektedir.

«Sonradan çakırcıyan-ı hassa, şahinciyan-ı hassa, atmacıyan-ı hassa alaylarıyla üçe ayrılan avcılardan şahinciyan-ı hassaya doğancıbaşı ve atmacıyan-ı hassaya atmacıbaşı adlarıyla zâbitler tâyin olunmuş ise de çakırcıbaşı uzun zaman hem çakırcıyanın zâbiti ve hem de diğerlerinin âmiri kalmıştı.

«Askerî saflar arasında katılan bu hassa avcılarının başka vilâyetlerde de hassa avcıları vardı. Bunlar doğancı, doğancı oğulları, yaveci, kütkeci gibi isimler alırlardı.

«Vilâyetlerdeki hassa doğancı, şahinci ve atmacıları kimsenin reayası olmıyan hassa avcıları idi. Ankara, Edremit, Balıkesir Mahkeme-i Şer'iyye sicillerindeki kayıtlara göre bunlar iltizama dâhil bulunmıyan dağlarda avlanırlardı. Vurdıkları vaşak, ahû, kaplan, zerdeva, sansar, ayı, tilki, kurt gibi hayvanların, postlarını, ahû pastırmalarını her altı ayda bir götürüp miriye; yani hükümete teslim ederler ve ellerine teslim ettiklerine dair mühürlü temesük alırlardı. Buna aynı zamanda eday-i hizmet tezkeresi adı verilirdi.

«Edremit, Balıkesir, Ankara mahkeme sicilleri ile bazine-i evrakı mühimme defterlerini tedkik ederken bu hassa avcılarına dair elde ettiğim fermanlardan, hassa avcılığı teşkilâtının bütün Anadolu'ya ve Rumeli'ya şâmil bir teşkilât olduğu anlaşılıyor. Gerek Rumeli'de, gerek Anadolu'da birçok yerlerde doğancı adındaki mevki ve köyler de bunu ispat edar mahiyettedir.

«Vilâyetlerde merkezden gönderilmiş birer doğancı veya avcıbaşı bulunurdu. Bunlar, zamanı gelince, avcılara av yaptırır ve bu avları merkeze gönderirlerdi. Filhakika hierî 990 tarihinde Edremit, Tuzla, Avunya, Boğazhisar, Çan, İvrindi Kadılıklarına hitaben yazılan bir fermanla:

«Hâliâ Mehmet ve diğer Mehmet avcıbaşı tâyin olunmuştur buyurdum ki vardıklarında zikrolunan avcılar her ne cins olur ise zamanında şikâr ettirip vâkı olan şikârın südde-i saadeime getürmek için kendülere teslim ettiresin» denilmektedir.

«Ankara Mahkeme-i Şer'iyye sicillerinde mevcut diğer bir kayıt da bunu teyit etmektedir. Burada: «Ankara sancagında vâkı olan kasabat ve kura ve nevahiye sakin olup doğan va zağar ve tüfek ile vaşak saydeden kimesnelerden bin kırk sekiz senesine mahsup olmak üzere saydeyledikleri vaşakların postların ve ahû pastırmaların miri için cemetmeğe hassa doğancıbaşılarından kıdvet-ül-emasili vel-akran Ahmet Ağa nam kimesne tâyin olunup emri şerifimle irsal olunmuştur, vusulünde minval-i meşruh üzere vaşak postların ve ahû bastırmasın mübaşir-i mezbure alıvrmeğe lütfun dirig buyurmuşasın» deniliyor. Bu yazı çakırcıyan-ı hassa'dan sekbanbaşı İbrahim tarafından yazılmıştır.

«Hazine-i Evrak'ta (Başbakanlık Arşivi), tapu defterlerinin hemen bir çoğunun başında ait oldukları vilâyetin hususi kanunnameleri yazılmıştır. Biga'ya ait olan tapu defterinin başında da böyle bir kanunname vardır. Bu kanunnamede, hassa avcıları için şöyle denilmektedir: «Eben an ceddin doğancı ve kürönççi ve yuvacı ve atmacı olanlar berat ı hümayunla muafıtır ve mezkûr doğancılarından şol kimesneler ki ataları veya kendüler raiyyetten doğancı olmuş olsalar beratları mucebince çiftliğe mu-tasarıf olalar amma sair reaya gibi olalar ve şol reaya ki defter-i cedit-i hakanıye raiyyet kaydolmuş olsa vilâyet kadıları anların gibiye sayd için arz virmeyeler zira raiyyet ehl-i berat olmak emirde yoktur.

İltizama dâhil olmıyan yerlerden avlananların avlanabilmeleri için hassa avcısı oldukla-

rına dair ellerinde beratları bulunması şart idi. Beratlı olmıyanların bu yerlerde avlanması yasaktı.

«Beratlı hassa doğancılarının ve doğancı oğullarının merkeze doğan göndermiyenlerinin ve ellerinde hizmetlerini yaptıklarına dair ed y-ı hizmet tezkeresi bulunmıyanların Müslüman olanlarından yüz elli akça vergi alınırdı. Müttekait doğancılardan ise yüz yirmi akça bedel-i ıvaz alınırdı. On birinci hicret yüz yılının birinci yarısında Biga, Karasi, Manisa, Hüdavendigâr, Aydın, Menteşe sancakları kadılarına hitaben yazılan bir fermanda şöyle deniliyor: «Doğancılarını ve defter-i hakanîde mukayyet doğancı oğlu olmakla ellerinde berat-ı hümayun olan doğancılarını ve sene-i mezkûrede Asitane-i saadetime doğan getürmeyüp hizmet ettiklerine dair ellerinde mâmül-ün bih tezkeresi olmayan yaveci, kütেকçi ve sayyad defter-i cedid-i hakanîde mukayyet doğancı oğullarının kanun-kadîm ve suret-i defter-i cedid-i hakan mucebince her birinden zamanı hulûl eyledikte yüz elliler akça mürdebahaların ve cürm-ü cinayet ve âdet-i aġnam ve resm-i güvare ve resm-i aru-sane ve beytûlmal ve mal-i mefkut verair bad-i havaların ve topraklarında yâve ve kaçkun ve kul ve câriye müjdegânesin ve müddet-i örfiyesi tamam olup mürdolanların bahaların ve müttekaid olan doğancılarını yüz yirmişer akçe bedel-i avâızların ve resm-i sâirelerin ve âharın yerlerinden olmayub doğancılarını topraġında gühiden baltalarıyla açtıkları yerlerde hâsıl olan öşürlerini kanun-ı kadîm ve sûret-i cedid-i hakanî mucebince mîrî içün mezkûr doğancı başıya kabz-ü zabt itdirüb...»

«Hicrî 1084 tarihinde yazılan diğer bir vesikada ise doğancı olub doğancılık hizmetini yapmıyan doğancı ve doğancı oğullarının Hıristiyan olanlarından üçer yüz akça alınacağı kaydedilmektedir. Bu vergiyi kadılar marifetile merkezden tâyin olunan doğancı başılar tahsil ederlerdi. Biz buradan aynı zamanda Hıristiyanların da hassa doğancısı olabildiklerini öğreniyoruz. Fermanda şöyle denilmektedir «... defter-i cedid-i hakanî de mukayyed berat-ı şerif ile tâyin olunmuş hassa şahincilerinin evlâdlarını bin seksen beş senesine mahsub olmak üzere Âsitane-i seâdete doğan getürmeyüb ellerinde edâ-yı hizmet tezkereleri olmıyanların Müslümanlarından yüz elliler ve keferesinden üçer yüz akça mîrî mürdebaha ve âdet-i aġnam ve resm-i güvâre ve resm-i aru-sâne ve cürüm ve bad-i hava ve beytûlmal ve sair cüz'i ve küllî hukuk ve rüsumların cem-ü tahsil olunmak babında...»

«Doğan yuvalarının bulunduğu yerde ağaç kesmek, tüfek atmak, ateş yakmak, koyun otlatmak, tuzak kurmak, güvercin uçurmak ve doğan tutmak yasaktı. Bu yasığı dinlemeyib aksine hareket edenlerden doğancı başı eliyle beş yüz akçe ceza alınırdı. Keza doğan yuvalarını bozanlar ile doğan çalanlardan da herbiri doğan için beş yüz akçe ceza almak eski bir kanun idi.

«Edremid mahkeme-i şer'îye sicillerinde rasladığım Yavuz'un hicrî 921 tarihli bir fermanı bu hususta şayan-ı dikkattir. Anadolu kadılarına hitaben yazılan bu fermanda hassa avcılarının av mevsiminde turna uğurluklarına, av kuşlarının geçtikleri yerlere tuzak kurdukları sırada hassa avcısı olmıyan başka avcılarının aynı yerlere tuzak kurmalarının yasak olduğu zikredilmektedir. Fermanın alt tarafında şöyle denilmektedir:

«Kadî -üz-zamandan ilâ yevmîna hâza benüm hassa-i hümayunum sayd-ü şikâr olan yerlerde kat'a bir ferd tuzak kurmayub mumaileyhin kurduğu tuzaġın kurbunda ve dairesinde gelüb üzerine konub oturu duran turnayı vesair şikârı ürkütmeyüb avlamıyalar bâdet-te'kid işlemeyüb yine gelüb mevâzi-i mezkûrde bulunub emr-i şerîfe muhalif şikâr itmek kasdına geldikleri malûm ve muhakkak olur sizden birinüze ilân idecek olursa göresiz şöyleki sancak beyi adamlarından ve sipahilerden ise getürdüb gereġi gibi tehdit idersiniz...»

«Yörük ve Türkmen cemââtlerinden bazıları cemâat şeklinde şahincilik hizmetine girerlerdi. Edremid Mahkeme-i Şer'îye sicillerinde raslanan 984 tarihli bir mahkeme ilâmından Yeğenler ve Köşeler cemâatinin padişahın şahincileri olduğu anlaşılıyor. Bu ilâmda şöyle denilmektedir,

«... defter-i cedid-i hakanîde Köşeler ve Yeğenler cemâati padişah-ı âlempenah halledallahü hilâfetühü ilâ yevmiddin hazretleri içün şahincilik kaydolunub âdetimiz evvelden Karesi vilâyetinde Kazdaġı dimekle mâruf daġda şahın yuvaları olup padişah i âlempenah devletinin Edremid kazasına tâbi Kaşıkçı nam kar eye gelüb nice günler bekleyüb mevzi-i mühlîkeye iplerle inüb tâbîi nasib yuvadan her ne elümüze nesne girmezse ana göre ahval şöyle oldu didiġimize itimâd olunurdu...»

HASSA BOSTANCILARI (خاصه بـوستانچيلاري) [Sar.] Bostancılardan saray haricindeki bahçe ve bostan işleriyle meşgûl olanlara verilen adıdır. «Usta» adı verilen başlarının nezareti altında ve ayrı ayrı camaat halinde idiler. Her camaat yerine ve işine göre on beş ile yüz

kişi arasındaydı. Daha sonraları saray haricindeki bahçelere de «hadaik-i hassa» adı verilmiştir.

HASSA ÇAYIRI (خاصه چاري) [Sar.] Saray hayvanlarına lâzım olan otların temin edildiği çayırılar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Saltanat makamının malı olan ve beylik de denilen bu çayırlardan sadrazamla kubbe vezirlerine de, hayvanlarına yedirilmek üzere ot verilirdi. Bu çayırılar daha ziyade İstanbul'a civarında idiler.

HASSA DOĞANCILARI (خاصه دوغانچيلاري) [Sar.] Padişahların şikâr halkı denilen avcılardan bir sınıfın adıdır. «Hane-i bazyan» da denilen doğancı koğuşu kırk kişilik bir cemaat olup bunlar da kaftanlı denilen enderunluların beşinci kısmı itibar edilmişlerdi. Başları «doğancı başı» adını taşıyordu. Osmanlı padişahları Dördüncü Mehmet'ten sonra avla meşgûl olmamışlar ve fakat teşkilâtı bir dereceye kadar muhafaza etmişlerdir. XVII. asır başlarında şikâr halkı denilen avcılardan üçü doğancı, 271 i çakırcı, 276 sı şahinci ve 45 i atmamacı olmak üzere 592 idi. Doğancılar meydana, av kuşlarını besliyen zümrenin meydana olup Üsküdar'da hâlâ bu ismi muhafaza etmektedir. Yine Üsküdar'da padişahın yapacağı av için beslenen tazılara mahsus ve bostancı ocağına bağlı bir ocak vardı. Enderun doğancı teşkilâtı XVIII. asırda kaldırılmıştır.

Değerli müdekkik Kâmil Su bir eserinde (XVII ve XVIII. yüz yıllarda, Balıkesir şehir hayatı, Balıkesir Halkı yayınları, sayı 14, İstanbul, Resimli Ay Matbaası, 1927, sayfa 120 ve müteakıfı) «Osmanlı tarihinde saray eğlenceleri arasında av eğlencesi kendisine mühim bir yer ayırmış» olduğunu yazdıktan sonra hassa doğancılarının tetkikine girişiyor ve şunları yazıyor:

«Hammer'e göre: Bayezid'in saltanatından beri doğancılar padişahın sayt takımını teşkil ediyorlardı. Dörde ayrılmış idiler: asıl doğancılar, çaylak avcıları, akbaba avcıları, atmamacı avcıları.

«Sekbanlar muahharen yeniçerilere ilhak olundu. Üç alay samsuncu, zağarcı, turnacı dahil olmamak üzere sekbanların mecmuu otuz üç alay idi.

«Saray avcılarının başı ve padişahın avcı başısı olan çakırcı başının, teşrifatta mühim bir mevki vardı. Ulûfesi günde yüz altmış akça idi. Fatih kanunnamesinde Emîr-i şhurden sonra çakırcı başının geleceğini söylüyor.

«Sonradan çakırcıyan-ı hassa, şahinciyan-ı hassa, atmacıyan-ı hassa adlarıyla üçe ayrılan avcılardan şahinciyan-ı hassaya doğancı başı

ve atmacıyan-ı hassaya atmacı başı adlarıyla zabıtlar de tâyin olunmuş ise de uzun zaman çakırcı başı hem çakırcıyanın zabiti ve hem de diğerlerinin âmiri kalmıştır.

«Sarayda padişahın askerî safları arasında bulunan bu hassa avcılarından başka birçok vilâyetlerde hassa çakırcıları vardı. Bunlar doğancı, doğancı oğulları, yaveci, kütেকçi gibi isimler alırlardı. Bunlar başkalarının raayasından olmıyan hassa avcıları idi. Defter-i cedid-i hakanîde kayıtlı olub vilâyetlerde hiç kimsenin iltizamında olmıyan dağlarda, doğan urilerinden (uru) avlanırlardı. Vurdıkları vaşak zerdava, sansar, ayı, tilki ve kurt gibi hayvanların postlarını her altı ayda bir götürüp miriye teslim ederler ve teslim ettiklerine dair ellerine mühürlü temessük alırlardı.

«Rumeli'de hristiyanlardan bazıları saraya mahsus doğan beslerlerdi ve bunlara doğancı denirdi. Bazı vergilerden affedilirdi. Rumeli'de doğancı adında köylere hâlâ tesadüf ediliyor.

«Mahkeme-i şer'îye sicillerini karıştıran Balıkesir ve civarındaki hassa avcılarında dair birkaç vesika buldum. Bunlar hicrî on birinci yüz yılda padişah tarafından yazılan hükümlerdir. Bu vesikalardan, Balıkesir vilâyeti dahilindeki hassa doğancı yerlerini öğrenebiliyoruz. Vesikalardan hicrî 1010 tarihli ikisi Balıkesir ve Bigadiç kadılıklarına hitaben yazılıyor.

«1030 tarihli olan iki vesikadan biri Balıkesir ve Balya kadılıklarına biri de Biga, Karesi, Mağnisa, Hüdavendigâr, Aydın, Menteşe sancakları kadılıklarına yazılıyor.

«1084 ve 1085 tarihli iki vesikadan biri padişah tarafından diğeri de hassa şahinci başı tarafından Hüdavendigâr ve Karesi sancakları doğancı başılığına bağlı olan yerlerin kadılıklarına yazılıyor. Bu vesikalardan anlaşıldığına göre Karesi vilâyeti mıntıkası doğancı başılığa tâbidir.

«Burada, hassa avcılarının avlanmalarına mahsus bir çok yerler vardır. Bu yerlerde yalnız ellerinde hassa avcısı olduğuna dair beratı olanlar avlanır başkalarının avlanması yasaktır. Beratlı doğancıların ve doğancı oğullarının ödevleri her altı ayda bir İstanbul'a doğan ve avladıkları hayvanları göndermekti. Balıkesir ve balya kadılıklarına hitaben yazılan 1084 tarihli bir vesikada bu husus şöyle anlatılmaktadır: «Kıdvatül kuzat vel hükkâm medin-ül-fazl-ı velkelâm Balıkesir ve Balya kadıları zide fazluhuma tevki-i refi-i hümayun vasıl olıcak malûm ola ki kıdvat-ül-emacîd vel ayan

çakırcı başı zide mecduhu halâ der-i saadetime mühürlü tezkire gönderüp zikrolunan kadılıklarda vaki defter-i cedid-i hakanide mukayyet Mehmet Hasan bin Mihrişah ve İbrahim ve odabaşı olan Ahmet nam kimesneler hassa sayyatlarından olup zikrolunan kadılıklarda vaki iltizama dahil ve defter-i cedid-i hakanide mukayyet kimesneye hâsil kayıt olunmayan cebeller ve avgâhtan her sene sayd-u şikâr eyledikleri vaşak ve zerdave ve kurt ve dilkü (tilki) ve ayu postların ve ahu pastırmaların her altı ayda bir miri için getirüp teslim edüp ellerine mamulünbihtemessük alup mukabelesinde avariz-i divaniye ve sair tekâlif-ü örfiyeden muaf ve müsellemler iken hâlâ beylerbeyi ve sancak beyi subaşılar ve adamları ve züame ve erbab-ı timar ve ümena ummal vesaire ehl-i örf taifesi üzerlerine varup ve meccanen yem ve yemek ve koyun ve kuzu vesair mekûlât talep eylediklerinden maada sayd eyledikleri şikârlarına dahledüp rencide eylemekten hali degillerdür deyü men'i için emr-i şerifim ricasına ilâm eylemegün buyurdumki hükm-ü şerifim vardıkta göresiz filvaki bunlar defter-i cedid-i hakanide mukayyet hassa sayyatlarından olup zikrolunan kadılıklarda vaki iltizama dahil ve defter-i cedid-i hakanide mukayyet ve kimesneye hâsil kayıt olamıyan cebellerde ve avgâhtan sayd-ü şikâr eyledikleri vaşak ve zerdave ve sansar ve kurt ve dilkü ve ayu postlarının ve ahu bastırmalarının her altı ayda bir getirüp miri için teslim edüp ellerine mühürlü temessük alup hizmetlerinde kusurları yoğ iken hala zikrolunan tayfa üzerlerine varup ve meccanen ve yemeklerin koyun ve kuzu vesaire bunun emsali nice mekûlât talep ve teklif eylediklerinden maada sayd eyledikleri şikârlarına dahledüp rencide ve remide eyledikleri vaki ise men-ü def edüp minbat bunları hilâf-ı şer' ve kanun ve defter kimesneye olveçhile rencide ve remide ettirmeyüp husus-u mezbur için tekrar şikâyet olunmalu eylemeyesiz şöyle bilesiz alâmet-i şerife itimat kılazız.

«Berat ile hassa şahincisi olan doğancı ve doğancı oğullarının merkeze doğan göndermiyenlerinin ve ellerinde hizmetlerini yaptıklarına dair eda tezkiresi bulunmıyanlarının müsâlüman olanlarından 150 akçe alınırdı ki buna Mürdebaha deniliyordu. Mütেকait olan doğancılardan 120 akçe bedel-i avarız alınıyordu. Doğan yuvalarını bozan, doğan çalan ve doğan telef edenlerden beşyüz akçe ceza alınırdı.

Doğan yuvalarının bulunduğu yerlerde ağaç kesmek, tüfek atmak, ateş yakmak, koyun ot-

latmak, tuzak kurmak, güvercin uçurmak ve doğan tutmak yasaktı. Bu yasağı dinlemeyip aksine iş görenlerden doğancı başı marifetiyle beşyüz akçe ceza alınırdı. Bu hususa dair 1070 tarihinde Biga, Karesi, Manisa Hüdavendigar Aydın Menteşe sancaklarına hitaben yazılan büküm aynen aşağıda olduğu gibidir:

«Mefahir-ülkuzat vel-hükkâm maadin-ül-fazl vel-kelam Biga ve Karesi ve Manisa ve Hüdavendigar ve Aydın ve Menteşe sancaklarında vaki olan kadılar zide fazlühüm tevki-i refi-i hümayun vâsıl olucak malûm olaki kıdvet-ül emacit velekarım çakırcı başı zide mecduhu der-i saadetime arz gönderüp zikrolunan kadılıklarda vaki hassa çakırcıların ve evlâtlarının ve âsitane-i saadetime doğan getirmeyüp ellerinde mühürlü mamulün bihtemessük alup hizmet tezkireleri olmiyanların ve aharın raayasından olmayıp defter-i cedid-i hakanide mukayyet doğancı oğlu olmağla ellerinde berat-ı hümayun olan doğancıların binotuz tarihi için herbirinden lâzım gelen yüz otuz akçeyi mürde babalarının ve âdet-i ağnam ve resm-i bennâkların ve resm-i güvare ve resm-i arûsane ve rûsum-ı sairelerin ve iltizama dahil olmiyan yerlerde doğan uruların da vesair yerlerde sayd olunan vaşak ve zerdave ve sansar ve kurt ve tilkü ve ayu ve ahu vesair şikâr postların defter-i cedid-i hakanı mucebince cem ü tahsil ve kabz ve defter edüp getirüp hazine-i âmireye teslim eylemek için hassa çakırcılardan Mehmet doğancı başı nam kimesne doğancı başı tâyin ve irsal olunduğu bildirüp veçh-i meşruh üzere emr-i şerifim verlimesin rica eylemegün buyurdumki (bir kelime eksik) hükm-ü şerifimle mezbur kulum vardıkta asla tehir etmeyüp onun gibi doğancıların ve kadimi defter-i cedid-i hakanide mukayyet doğancı oğlu olmağla ellerine berat-ı hümayun alan doğancıların ve sene i mezburede Asitane-i saadetime doğan getirmeyüp hizmet eylediklerine dair ellerinde mamulünbihtemessük alup hizmet tezkiresi olmiyan yavecî ve kütেকci ve sayyat ve defter-i cedid-i hakanide mukayyet doğancı oğullarının kanun-u kadim ve suret-i defter-i cedid-i hakanı mucebince her birinden zamanı hulûl eyledikte yüzellişer akçe mürdebahaların ve cürm-ü cinayet ve âdet-i ağnam ve resm-i güvare ve resm-i arûsane ve beytülmâl ve mal-i meşhud ve sair badihâvaların ve topraklarında yave ve kaçkun ve kul ve cariye müjdeganesin ve müddet-i örfiyesi tamam olup mürd olanların bahalarını ve mütেকaid olan doğancıların yüzyimişer akçe bedel-i avarızların ve resm-i sairelerin ve aharın yerlerinden

olmayup doğancıların toprağında gûhiden baltarıyla açtıkları yerlerde hâsil olan ürünlerin kanun-u kadim ve suret-i defter-i cedid-i hakanı mucebince miri için mezkûr doğancıbaşı kabz ü zabt ve defter ettirüp kimesneye muhalefet ettirmesin ve kadılıklarınızda doğan yuvaların bozup ve doğan sirkat ve zayıf ve telef edenlerden kanun-ı kadim üzere esiri doğan için beşyüz akçe cerimelerin aldurub kabzu zabt ve alel esami defter edesiz ve bazı kimeselerin ellerinde berat-ı doğan bulunup miri için kabz eyleyelim didikte ahar yerden getürdük deyü muhalefet ederler ise kat'a muhalefet ettirmeyüp miri için ahz ettiresin ve kat'a yuvalar kurbunda mutad-ı kadime muhalif ağaç kesüp ve tüfek atup ve ateş yakup koyun otarup doğan yuvalarına zarar edenlerden ve doğan sayd olunan yerlerde tuzak döküp av avlayup ve güvercin uçurup doğan sayd edenlerden kanun üzere mezbur doğancı başıya beşer yüz akçe cerimelerin aldırısız velhasıl mukayyet olup veçh-i meşruh üzere olan emrimi yerine getiresüz şöyle ki ehli sebebiyle canib-i miriye zarar müterettip olan ihmal eden kadılardan tazmin olunur. Şöyle bilmiş olasız ve siz ki kadılsız kalır yekûnu olan defteri imzalayup ve mühürleyüp ve kiseleyüp mezbur hüküm ile irsal edesiz minvali merkum üzere cemolunan mali doğancıların mevaciblerinde ve hassa doğancıların tu'ma bahalarına ve ihracat-ı lâzimelerine harc-ü sarf eyleyüp badehu kanun üzere her sene muhasebesin görüp zikrolunan maldan ziyade kalur ise hazine-i âmireme teslim oluna şöyle ki veçh-i meşruh üzere olan emrimin muhalifi olup malim zayıf ve telef ola veya irsal eylediğiniz defter sahih olmaya veya hilâf-ı emr-i şerif vazınız malûm ola gayriler ile olmayup ziyade ukubete müstahak olursunuz şöyle bilmiş olasız husus-ı mezbure beylerbeyi ve sancak beyi ve ümena ve ümmal ve sıpahi ve yeniçeri ve saireleri bir veçhile dahl ü taarruz ettirmeyesiz eder ise yazup ilâm eyleyesüz şöyle bilesiz alâmet-i şerife itimat kılazız»

«Bugün dahi Balıkesir ve civarında doğancı adını taşıyan köyler var. Bu isimlerin bahsettiğimiz devirlerden kalma isimler olduğu muhakkaktır.»

HASSA HARÇ EMİNİ (خاصه خرج امينى) [Sar.] Saraya ait satın alma işleriyle meşgul olan memur hakkında kullanılır bir tâbirdir. Saray ile mensuplarının alacaklarını da bu tahsil eder ve getirip kendilerine verirdi.

HASSA HARCİ MATBAH (خاصه خرجى مطبخ) [Sar.] Saraylılarla dar-üs-saade ağası

haricinde kalan saray mensupları için yemek pişirilen matbaha verilen addır. Padişahlar Topkapı sarayında oturdukları sırada biri saraylılar için «hassa matbahı», ikincisi dar-üs-saade ağası için «dar-üs-saade ağası matbahı», üçüncüsü de bunlar haricinde kalanlar için «hassa harici matbah» olmak üzere üç matbah vardı.

HASSA KADIRGALARI (خاصه كديرغالى) [Bah.] Yelkenilik devrinde Osmanlı donanmasını teşkil eden kadirgalar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu gemilerde kaptanlık edenlere «hassa reisi», «hassa kaptanı» denilirdi.

HASSA KAPTANI (خاصه قودانى) [Bah.] Osmanlı donanmasında kalyonların ön safa gelmesine kadar hükümet tarafından yaptırılan gemilerin kaptanları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «hassa reisi» denilirdi.

HASSA MATBAHI (خاصه مطبخى) [Sar.] Saraylılar için yemek pişirilen matbah hakkında kullanılan bir tâbirdir. Padişahların kendileri için yemek pişirilen matbaha ise «has matbah» denilirdi. Padişahlar Topkapı sarayında oturdukları zamanlarda başlıca üç matbah vardı. Hassa matbahı, Dâr-üs-saade ağası matbahı, Hassa harici matbah. Padişahlar için Hassa matbahında hususi olarak yemek pişirilir ve pişirilen yemeklerin birbirinden tefriki için ayrıca «Has matbah» tâbiri de kullanılırdı. Hassa harici matbahta baremdeki saraylılarla Dâr-üs-saade ağası haricinde kalan saray mensupları için yemek pişirilirdi.

HASSA MÜZZİNLERİ (خاصه مؤذنى) [Sar.] Saray müzzinleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Saray müzzinleri Topkapı sarayındaki camide müezzinlik ettikleri gibi padişahın cuma ve bayram namazları münasebetiyle gittikleri camilerde de müezzinlik ederlerdi.

HASSA ORDUSU (خاصه اردوسى) [Ask.] Merkezi İstanbul'da olan Birinci Ordu hakkında kullanılır bir tâbirdir. İstanbul'un ve dolayısıyla sarayın muhafazasına memur olduğu için bu adı almıştır.

HASSA REİSİ (خاصه رئيسى) [Bah.] Osmanlı donanmasında kalyonların ön safa geçmesine kadar hükümet tarafından yaptırılan gemileri kullanan kaptanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlara «hassa kaptanı» da denilirdi.

HAS SOFRA (خاص سفره) [Sar.] Elçilik heyetlerine verilen ziyafetlerde erkâna yani ileri gelenlere mahsus olan yemek sofraları hakkında kullanılır bir tâbirdir. İkinci ve üçüncü

deredeki memur ve mensubunun yemek yedikleri sofralara da «harcı sofrâ» denilirdi. Has sofralarda on beş, harcı sofralarda ise dokuz türlü yemek bulunurdu.

HASSA TABİPLERİ (خاصه طبیبی) [Sar.] Saray doktorları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Padışahların hususi doktorları, sonradan operatör adını alan cerrahları olduğu gibi eczacıları da vardı. Arapça, içinde bilgili adam demek olan tabip sonradan tıp tahsil ederek hasta tedavi edenler, doktorlar hakkında kullanılmıştır.

HASS-ÜL-HAS (خاص الخاص) [Kıy.] Hil'at yapılan en kıymetli kumaşlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu türlü hil'atların kürklüleri de bulunduğu için kürklü olanlarına «hass-ül-has ba postin samur» denilirdi. Eskiden bir vezir sadrazam olunca şeyhülislâma beyaz çuhaya kaplı postin samur, yeniçeri ağası, kaptan paşa ve nişancıya haas-ül-has ba postin samur, reis-ül-küttap, çavuşbaşı, tezkire-i evvel, tezkire-i sani ve mühürdara hass-ül-has hil'at giydirilirdi. Hass-ül-has, hastan has, en has demektir.

HASS-ÜL-HAS BA FOSTİN SAMUR (خاص الخاص با پوستین سمور) [Kıy.] Yüzü en kıymetli kumaştan yapılan kürk yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bir vezir sadrazam olunca yeniçeri ağasına, kaptan paşaya ve nişancıya bu türlü hil'at giydirilirdi.

HASS-ÜL-HAS HİL'AT (خاص الخاص خلعت) [Kıy.] En kıymetli kumaştan yapılan hil'at yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kürklü olanına «hass-ül-has ba postin samur» denilirdi. Bir vezir sadrazam olunca çavuşbaşıya, tezkire-i evvele, tezkire-i saniye ve mühürdara hass-ül-has hil'at giydirilirdi.

HASTALARDA (خستہ لردہ) [Sar.] Saray mensubundan hastalanıp da tedavi için hastaneye yatırılanlar hakkında kullanılır tâbiratandır. Bu gibiler soruldukça «hastanede» denilmez, «hastalarda» denilirdi.

HASEBİ (حشی) [San.] Eskiden bir eins kâğıda verilen addır. Bu eins kâğıtlar ağaç liflerinden yapıldığı için bu isim verilmişti. İpekten yapılmış kâğıtlara ipekli demek olan «hariri» denilirdi.

HÂŞİMİYYE (هاشمیہ) [Sof.] Celveti tarikati şubelerinden birinin adıdır. Üsküdarlı Seyyit Mustafa Hâşim (Hâşim Baba) Melâmilige de girdiği için adına nispet edilen Hâşimiyye'yi Bayramiyye şubesinden sayanlar da vardır. Seyyid Mustafa Hâşim Bektaşiliğe de girdiği

için kendisine ondan dolayı baba denilmiştir. Hülâsa Melâmilerce Melâmi olarak görülen hattâ bir Melâmi erkânı kurmya çalışıp kutupluğu iddia edilen, Bektaşilerin bir kısmınca dedebaba tanınan, aynı zamanda Celveti olan ve Celvetilikten Hâşimiyye kolunu ayıran Hâşim Babayı ve kurduğu kolu pîr makamı ve asıl Celvetiler kabul etmemişlerdir. Hattâ cenaze namazı kılınmak üzere tabutu pîr makamına götürülmüşse de dergâhın cümle kapısı açılmamış, bunun üzerine cenazeyi götürenler dergâhın alt tarafındaki yolda dergâha bitişik bir musalla taşı kurmuşlardır. Hâşim Baba, ayrı bir erkânname yazarak Bektaşilik âyinini tâdil etmek ve bu suretle Bektaşilikten bir kol ayırmak da istemiştir.

Şeyh Seyyit Mustafa Hâşim, Bandırmalı Şeyh Seyyit Yusuf Nizameddin'in oğludur, 1130 (1717) de doğmuş, 1197 (1782) de ölmüştür. Üsküdar'da İnadiye'de otuz iki sene seccade nişin (şeyh) bulunduğu Bandırmalı tekkesindeki türbesinde gömülüdür. Babasından müstahleffti. Tarikat silsilesi şöyledir: Seyyit Yusuf Nizameddin, Şeyh Hâmid ül-Morevi, Tophaneli Muhiddin Efendi, Cennet Mehmet Hüdai Efendi.

Hâşim Baba gairdi. İlâhiyat Divaniyle An-kay-i Meşrik isimli bir eseri vardır.

Celvetiyye'nin diğer şubeleri de şunlardır: Selâmiyye, Hakkıyye.

HÂŞİYE (حاشیہ) [Ede.] Kenar, pervaz mânasına gelen bu tâbir edebiyat ve ilim ıstılahı olarak mektubun kenarına yazılan hâtıra, bir kitabın münderecatını izih yollu yazılan mülâhazalar yerinde kullanılır. Cem'i havaşı gelir. Hâşiyeye yazmaya tahşiye, tahşiye yazana muhâşşi, hâşiyeliye muhâşşa denir. Eskiden âlimler yeniden eser yazmaktan ziyade yazılmış olan kitaplara hâşiyeye yazarlardı.

§ [San.] Yazma kitaplarda kenarı saçaklı ve yaldızlı olan sayfalar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «hâşiyeli levha» da denilirdi. Yazma Kur'anların başındaki ilk iki sayfası, öteki kitapların birer sayfası hâşiyeli ve yaldızlı yapıldı.

HÂŞİYELİ LEVHA (حاشیہ لی لوحہ) [San.] Yazma kitaplarda kenarı saçaklı ve yaldızlı olan sayfalar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine yalnız «hâşiyeli» de denilirdi. Yazma Kur'anların başındaki ilk iki sayfası, öteki kitapların birer sayfası hâşiyeli ve yaldızlı yapıldı.

HÂŞMETLÜ (حشمتلو) [Id.] Enebi hükümdarlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hâşmet; Arapça haşemden ileri gelen heybet ve azamet,

debdebe, tantana mânalarına gelir. Haşem de elba', hademe demektir.

Der-i valâsına vârsun da görsün haşmet ü câhi Gelüp âlayını gören de seyreşün temâşayı Nedim

HAŞR (حشر) [Fık.] Ölüler diriltip kıyamet meydanına çıkarmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Kamus-ı Osmani» deki izahı şöyledir: «Fil-asıl bir cemaati makar ve meskenlerinden nefir üzere ihraç ve iclâ etmek mânâsıdır. İstilahta meyyiti ve bileümle emvatı diriltip kıyamet meydanına çıkarmak mânâsına kullanılmıştır. Sıfat-ı mahsusâ-i ilâhiyyedir. (Haşr-i emvat, haşr-i ecsat, yevm-i haşr, rûz-ı haşr). (Zaman-ı haşr) makamında (haşrede) tarzında kullanılır»

Rahmetli Elmalılı Hamdi Yazır Türkçe Kur'an Tefsirinde (c. 5, s. 3666) haşrî şöyle izah etmiştir: «Halkı yerlerinden çıkararak nefir-i âm suretinde celp ve ihzar edip bir yere toplamaktır. Bunun için keşret ve izdiham ifade eder. Mamafih mutlaka toplamak mânâsına da gelir.»

*Hicrin ile haşre sürse yanmam
Kanmam meleşim bu derde kanmam
Haşre kadar ağlasam yetişmez
Haşre kadar ağlasam usanmam
Abdülhak Hâmit*

§ [Sof.] İycaat ba'd-el-ifna, cem' ba'd-et-tefrik yerinde kullanılır bir ıstılahdır. Yok olduktan sonra icadetmek, parçalandıktan sonra toplamak demek olur.

HAŞV (حشو) [Ede.] İbare arasında lüzumu olmıyan söz mânâsına gelir bir tâbirdir. Haşv; müfsit ve gayr-i müfsit olmak üzere ikiye ayrılır. Haşv-i müfsit; yalnız lüzumsuz kelimelerle kalınmıyarak mânânın anlaşılmiyacık hale getirmesidir.

Hanifi'nin:

Bir yâr var yâr olacak yâr bizlere

mısraındaki üçüncü yâr böyledir.

Haşv i gayr-i müfsit; lüzumsuz söz olmakla beraber mânâyı bozmıyan haşvdir. Üçe ayrılır: Haşv-i kabih, haşv-i melih, haşv-i mütevasıt.

I — Haşv-i kabih; söze çirkinlik veren fazlalıktır. Ziya Paşa'nın

Tut bu nush a pendî benden yadığâr olsun sana

mısraındaki «nush» ile «pend» gibi ki araların da birinin Arabî, ötekini Farisî olmasından başka mâna farkı yoktur.

II — Haşv-i melih; ibare arasında «Cümle-i muteriza» kabilinden bir söz karıştırmak,

fakat bununla ayrıca ve ikinci derecede bir mâna ifade etmektedir. «Geçenki fırtına çok şiddetli idi.» denecek yerde «Allah bir daha göstermesin, geçenki fırtına çok şiddetli idi» demek ve sözün başında bir dua etmek gibi.

III — Haşv-ı mutavassıt; söze çirkinlik de güzellik te vermıyen fazlalıktır. Bir kat elbise, bir çift çorap gibi,

HAT (خط) [Öl.] Metrenin kabulüne kadar kullanılan «ayak» ın küsuratından birinin adıdır. On iki hat bir «parmak», on iki parmak ta bir ayak teşkil ederdi.

HATA (خطا) [Gog.] Hata yahut (Hatay) Mançuri ve Mogolistan ile Şarkî Türkistan eihetleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Sibiryâ'nın bir kısmı da bu hıftaya ithal olunmaktaydı. Asıl (Hata), yahut (Hattan) Mogollardan bir taifenin ismidir. Bu taife dördüncü karn-ı hicri iptidalarında (Boliçi Apuvaki) namında biri tarafından bütün Mogolistan'ı ve Çin'in bir kısmı zaptedilmişti. İşte o vakit «Hata» ismi bu tayfanın hükmi altında bulunan vâsi memlekete verilmiştir. Bu devlet iki asır kadar paydar olduktan sonra Pançu tavaifinden (Buşi) tayfası tarafından mağlûbiyete ve memleketin mühim kısımları istilâya uğradı. Hata hanedanı mensubından biri Mogolistan'ın şimal-i garbî eihetlerinde vâki (Coffariye) kıtasına gelerek orada bir küçük devlet tesis etmiştir. Bu memleketin ormanları çok olduğu için (Kara hata) ismiyle şöhrat bulmuştu. Binaenaleyh «Hata» ismi kâh yukarıda beyan ulunan geniş memleketin cümlesine ve kâh (Kara hata) denilen Mogolistan'ın şimal-i garbî kısmına hasredilerek istimal olunur.

Tatarlar gibi Mogollar dahi kendilerine bidayette (Hatay) namını vermişlerdi. Tatarlara «Ak Hatay» ve Mogollara «Kara Hatay» tesmiye olunurdu.

Hata tâbiri bazan yalnız ve alekser «Huten» ile birlikte islâm edebiyatıyla tarihlerinde pek çok kullanılmıştır.

HATAİ (خطائی) [San.] Tezhip ıstılahlarındandır. Resim gibi tabiatı taklit ederek yapılmayıp sanatkarlar arasında kabul edilen muhtelif gül şekli gibi irili ufaklı yapılan şekillere verilen addır.

Kumaş nevirlerinden birinin de adı idi. Sade Hatai, telli Hatai, nevezuhur Hatai nevirleri vardı.

Eskiden kullanılan kâğıtlardan birinin de bu ad verilirdi. Türkistan'da Hatay şehrinde imal edildiği için bu ismi almıştı. Ham olarak gelir, âbâdî gibi aharianıp mübrelendikten sonra kul-

lanılırdı. Ağaç elyafından yapılırdı. Âbâdî ile arasındaki fark Hataî kâğıdının nesçlerinin daha ince olmasından ibaretti. Hamur itibarıyla iki kâğıt arasında bir fark yoktu.

Pek dayanıklı olduğundan âbâdî gibi Hataî de en mutena eserlerde tercihan kullanılmıştır.

HATAP ANBARI OCAĞI (خطب انباری) [Sar.] Sarayın odun işlerine bakan ocağın (teşekkül) adı idi.

HÂTEM-İ SADARET (خاتم مدارت) [Ida.] Padişahın sadrazamlarda duran mührü hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «hâtem-i vekâlet», «hâtem-i şerif», «mühr-i hümayun» da denilirdi. Hâtem; Arapça mühür demektir. İlk yüzük şeklinde idi ve parmağa takılırdı. Sonraları zincire bağlı olarak sadrazamlar boyunlarına asarlardı.

HÂTA SAVAP CEDVELİ (خطا صواب جدولی) [Edo.] Basılmış bir kitabın mürettip yanlışlarını göstermek için sonuna ilâve olunan cetvel yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hata yanlış, savap doğru demektir. Son zamanlarda bunun yerine «doğru yanlış cetveli», «düzeltme» kullanılır.

HATAYİ (خطای) [Giy.] Eskiden mevcut kumaşlardan birinin adıdır. İpekli idi.

HÂTEM İ ŞERİF (خاتم شریف) [Sar.] Sadrazamda duran padişahın mührü hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «hâtem-i vekâlet», «hâtem-i sadaret», «mühr-i hümayun» da denilirdi. Hâtem; Arapça mühür demektir. İlk yüzük şeklinde idi ve parmağa takılırdı. Sonraları zincire bağlı olarak sadrazamlar boyunlarına asarlardı, Bundan ayrılmak vazifeden infisâl etmek demek olduğu için, mührü hamamda bile boyunlarında taşıyan sadrazamlar vardı.

HÂTEM-İ VEKÂLET (خاتم وکالت) [Sar.] Sadrazamda duran padişahın mührü hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «hâtem-i sadaret», «hâtem-i şerif», «mühr-i hümayun» da denilirdi. Hâtem; Arapça mühür demektir. İlk yüzük şeklinde idi ve parmağa takılırdı. Sonraları zincire bağlı olarak sadrazamlar boyunlarına asarlardı, Bundan ayrılmak vazifeden infisâl etmek demek olduğu için mührü hamamda bile boyunlarında taşıyan sadrazamlar vardı.

HATEMKÂRİ (خاتمکاری) [San.] Bir sathın üzerine tezyini şekiller olarak husule gelen boşlukları o satha benziyen başka bir madde veya madenle doldurmak suretiyle yapılan tezyinat hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hatem

yani mührün yazısı kazılarak meydana getirildiğinden onun benzeri olmak üzere yapıldığı için bu adı almıştır. Yalnız mührde yazılar doldurulmaz, bunda ise dolduruldu.

Mermer taşları oyarak içine renkli mermerler veya bakır içine gümüş veya tahta-ları oyarak içine başka renkteki tahta yerleştirmek suretiyle yapılan tezyinata da hatemkârî denilir. Buna «kakma» da tâbir olunur. Kakmalarda gerek oyulan, gerek doldurulan satırların seviyesi birdir

HÂTİR (خاطر) [Sof.] Kalbe varit olan manevî hitap, yahut abdin bilâ ihtiyar kalbine varit olan şey yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sofiyeye göre hitap nev'inden olup dört kısımdır:

- 1 — Rabbanî; bu hatıratın evvelidir. Bunda asla hata olamaz. Nişanesi kuvvetle, tasallutla, adem-i indifa' ile vukuudur.
- 2 — Melekîdir. Mendube yahut mağruza baistir.
- 3 — Nefsanîdir. İçinde huzuzat-ı nefsiyye bulunur. Buna «hacesî» dahi derler.
- 4 — Şeytanîdir. Hakka muhalefete dâir olur. Buna dair âyet şudur: «الشیطان یهدمکم الفقر» ویأمر بالفحشا.

HATIR-I MELEKİ (خاطر ملکى) [Sof.] Ahiret muhabbeti, ruhanî kuvvetlerin geleceği ve bu yüzden taatin zuhuru yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HATIR-I NEFSANİ (خاطر نفسانى) [Sof.] Nefis ve dünya muhabbetinin cismanî kuvvetlere galebesi yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HATIR-I RAHMANİ (خاطر رحمانى) [Sof.] Sâlikin kalbinde cemâl-i vahdetin tecellisiyle tam bir sükûnet husulü yerinde kullanılır bir tâbirdir. Aynı zamanda Muhabbet-ül-Allah da demektir.

HATIR-I ŞEYTANİ (خاطر شیطانى) [Sof.] Nefse muhabbet yüzünden masiyyet işlemesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Şehvet ve masiyyet demektir.

HATİM (ختم) [Fık.] 114 sureden yahut 6666 ayetten ibaret olan ve her sayfası 15 satırda 608 sayfa tutan Kur'anın baştan sonuna kadar okunması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Cem'i hatematdır.

Osman Ergin «ilim ve terbiye müesseseleri faslı» başlığı altında mescitler, camiler, namazgâhlardan bahsederken hatim münasebetiyle (Türkiyede maarif tarihi, cilt 1, sayfa 173 başıyesî) şunları yazmıştır: «hatim; kur'ana

bakarak okumak suretiyle indirildiği gibi hafızlar tarafından ezber de okunur ve ekseriya böyle yapılır. Kur'anın 1350 küsur seneden beri yazılı bir sureti elde olmasa bile bu suretle ağızdan ağıza intikal edici ve her zaman da yüz binlerce kimsenin hafızasında menkuş bulunuşu da onun incil ve tevatr gibi zamanla tahrife uğramamış olduğuna delâlet eder.»

HATİME (خاتمه) [Ida.] Resmî muharreratin sonuna yazılan cümle hakkında kullanılır bir tâbirdir. Gayr-i resmî mektupların sonu her suretle olursa da resimler aşağıdaki şekilde olmak mecburiydi.

Veziirlere, müşirlere, bâlâya, sudura:

Olbapta emr ü ferman hazret-i men lehül-emrindir.

Feriklere, ülâ evvellerine, beylerbeyilere: Olbapta emr ü irade efendim hazretleri-nindir.

Diğer rütbe sahiplerine rütbelerine göre: «Olbapta emr ü irade efendimindir. Olbapta irade efendimindir. Efendim» suretinde idi.

HATİM İNDİRMEK (ختم اندازمک) [Fık.] Kur'anın baştan sonuna kadar okunması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hatim, Kur'ana bakılarak okunduğu gibi ezberden de okunur ve bu münasebetle yapılan merasime de hatim indirmek denildiği gibi yapılan duaya da «hatim duası» denilir.

HATİM DUASI (ختم دعائى) [Fık.] Kur'anın baştan sonuna kadar okunması münasebetiyle yapılan dua hakkında kullanılır bir tâbirdir. Dua, hatim indiren tarafından yalnız başına yapıldığı gibi evlerde birçok kimselerin, camilerde de kalabalık bir cemaatin huzurunda da yapılır.

HATİP EBRÜSÜ (خطیب ابروسى) [San.] Hierî XII (M. XVIII) nci asırda Ayasofya hatibinin yaptığı ebrulara verilen addır. Ebrû; kâğıdın somakiye benzer şekilde boyanması demektir. Muhtelif çeşitleri vardır. Bu kâğıtlar kitap ve defterlere kap olarak geçirilirdi.

HATMAN (خاطمان) [Ida.] Kazak serdari demektir. İlk hatman (Lan Kronevski) dir.

HATMETMEK (ختم ایتمک) [Hal] Bitirmek, tamam etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hatim; Arapça bitirmek demektir.

HATM-İ HACEGÂN (ختم خواجگان) [Sof] Nakşi tarikatı müritlerinin şeyh huzurunda diz üzerine oturup fikri ve nazarı masivadan tecerrüt ederek şeyhe ve dolayısıyla Hakka vasl ile teveccüh edip şeyhin işaretleriyle Fatiha, İhlâs,

Elemnegrah surelerini muayyen adetlerde okumak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tarikat mensupları edep ve rabita ile dizüstü oturup gözlerini kapadıktan sonra şeyh efendi «ارواح اندس خواجگان عالیشان نقشبندى را و سر انبیارا بر طریق نیاز الفاتحه» der ve yine onun işaretleriyle yedi Fatiha, yüz Salâvat, yetmiş dokuz Elemnegrahleke suresi, bin bir İhlâs-ı Şerif, tekrar yüz Salâvat, yedi Fatiha okunurdu. Bu sırada güzel sesle okunan ilâhî vakfe halinde olan cemaati vecde getirirdi.

Sofiyenin büyüklerinden Şeyh Abdullah Salâhaddin-i Uşşakî (İzhar-ı Esrar-ı nihan ez Envar-ı Hatm-i Hâcegân) adlı eserinde Bayezid-i Bestamî, Hoca Hasan Harkanî, Hoca Yusuf Hemedani, Hoca Abdülhalik Gacdevanî, Hoca Bahaeddin Şah-ı Nakşibend, sıkıntılı iş ve zamanlarında kolaylık ve düşmanlarıyla belâların def'i için bu tertip ile okumaya devam ettiklerinden onlara nispet olunup hatm-i hâcegân denildi diyor,

Aşağıdaki manzumede de bunun faydaları gösterilmiştir:

*İrer maksuduna ol kimse kim hatm-i hâcegan eyler
Cihanın cah u iclâlinde kesb-i tzzet ü şan eyler
Bu hatmi okumak kesret verir emval ü evlâda
Giriftarı ider azat gamdan şaduman eyler
Bu hatm ile bulur hâif selâmet şerr-i âdadan
Eday-i deyn-i ol medyun olanlardan zaman eyler
Şifalar bahşedip eshab-ı emraza verir sıhhat
Sülûk erbabına esrarını Hakkın iyan eyler
Bu hatmin feyz-i ruhanîyetin ol kimse anlar kim
Tarik-ı Nakşibendi üzre hatm-i hâcegân eyler.
Lâ*

HATT-İ BUTLAN (خط بطلان) [Ida.] Battal etmek kasdiyle bir kaydın veya künyenin üzerine çekilen çizgi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça hat çizgi, butlan da batıl olmak, kıymetten düşme demektir.

*Çektî m svedde-i tahvil berat-ı ademe
Hatt-ı butlan kalem-i çun'u Hüday-i biçun
Münif*

HATT-İ FIRARİ (خط فرارى) [San.] Menazırda uzaktaki bir noktada birleşir gibi görünen ve hakikatte müvazi olan hatlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

HATT-İ HÜMAYUN (خط هيمون) [Sar.] Padişahlar tarafından bir maslahat zımınında ısdar olunan yazılı emirler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna eskiden «hatt-ı şerif» denilirdi. Hat; Arapça yazı demektir. Hatlar padişahların kendi yazılarıyla yazıldığı gibi uzun olup da mabeyn kâtipleri tarafından yazılanlara padişah imzasını koyardı. Bununla beraber her ne su-

retle olursa olsun padişah namına çıkarılan emirlerde hünkârın imzası bulunurdu. İşte gerek yazının onun tarafından yazılmış olması ve gerek imzasının bulunması bu tâbirin meydana gelmesine sebep olmuştur.

Yeni tâyin olunan sadrazama padişah tarafından gönderilen hatt-ı hümayun makrama denilen bir peşkir içine konup üzeri mühürlen-dikten sonra yollanırdı. Sadrazam, divan ve Paşakapısı erkânı hatı-ı hâmayunu karşılayıp elinde ve başının hizasında tutarak getiren sa-ray adamından bizzat sadrazam alır ve öpüp başına koyduktan sonra mübrûnû açarak okumak üzere reis-ül-küttâb'a verirdi. O da umurun muvacehesinde (karşısında) yüksek sesle okurdu. Bundan sonra hattı getirene hil'at giydirilir ve kendisine atıye de verilirdi.

Hattın okunmasından sonra sadrazam sa-lona geçip orada kendisi tebrik edilirdi.

İkinci Mahmut zamanına ve 1248 (1832) sene-si ortalarına kadar Sadrazamların arzları üzerine yazılan hattı hümayunlar telhis veya takrirle-rin üst taraflarına yazılırken o tarihten itibaren terk olunarak sadrazam arzlarının başkâtıp vasıtasıyla takdimi usul ittihaz olunmuştur. Bir taraftan istek vaki olmaksızın re'sen yazılan hatt-ı hümayunlara «Beyaz üzerine yazılan hatt-ı hümayun» denilirdi.

*Aşker atlı gorgun cenge gidilmez
Hatt-ı hümayun'a karşı durulmaz
Hasmin gelip bunda dava görülmez
Maşerde görülür ol Osman oğlu
La*

HATT-I HÜMAYUN İLE MÜVESSAH FERMAN (خط همامون ایله موشخ فرمان) [Sar.] Padişahın el yazısı ile tezyin edilmiş olan fermanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Fermanlar; biri doğrudan doğruya divandan, maliyeden yazılarak üzerine hükümdarın tuğrası çekilmiş diğeri de yine böyle tuğralı bir fermanın üzeri-ne veya baş tarafına padişahın el yazısı ile fermana yazılanı teyit eylemek suretiyle meydana gelirdi. İşte bu ikinci nevi fermana hatt-ı hümayun ile müveşşah ferman denilirdi. Padişahın yazısı için ehemmiyetine mebni teşvik için hakkında teveccüh gösterilen zafa, yahut kendisine mühim bir iş sipariş edilen veyâhut da padişahların âlâkası dolayısıyla tehdidi ha-vi bir vali veya serasker vesaireye gönderilirdi.

HATT-I İCAZET (خط اجازت) [San.] İslâm yazılarından birinin adıdır. Buna «Kırma» da denilebilirdi. Sülûs ile nesih arasında bir yazıdır. Hattat icazetnâmeleri, vakfiyeler, dua kitapları yazmak için kullanılmıştır. Kuranların süre

başları alelekser bu hatla yazılırdı. Kitabelerin çoğu da bu hat ile idi. Buna bazan «reyhanî» ismi verilirse de asıl reyhanî bu değildir. İca-zet yazısının en mühim âlâmeti şekillerinin toplanmışa, kıvrılmışa olan istidadıdır. Diğer bir âlâmeti de elif zülfelerinin kıvrık olmasıdır.

HATT-I İSTİVA (خط استوا) [Sof.] Mevlevî tâbirlerindendir Semahenede Şeyhin oturduğu post ile tam karşısına tesadüf eden ve insani-yat makamını temsil eyliyen «meydan kapısı»nın arasındadı mefruz (farzolunan) düz çizgi hakkında kullanılır bir tâbirdir.

§ [Koz.] Kutuplardan müsavî buutta (uzaklıkta) olmak üzere arzı ikiye ayırdığı farzo-lunan çizgiye de bu ad verilir.

HATT-I MAĞRİBİ (خط مغربی) [San.] Mağrip ismi verilen Cezayir, Tunus ve Fas'ların yazıları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Mağrip ta denir Hatt-ı mağribî küfinin acemice yazılmış şeklinden başka bir şey değildir.

HATTI MENAZİR (خطی مناظر) [San.] Egi-yanın hakikatte gözde uzaklıklarına göre görüşlerini hendesi çizgi ve şekillerle kaidesi veçhile resmetmek usulü yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HATT-I REYHANİ (خط ريحاني) [San.] Reyhanî denilen eski yazı nevelerinden biri hakkında kullanılır bir tâbirdir.

*Hoş a mecma-i evrak renk âmiz gülşen kim
Ne ziba revnak efruz olmuş âna hatt-ı reyhanî
Vegai*

HATT-I ŞECERİ (خط شجرى) [San.] İslâm yazılarından birinin adıdır. Son zamanlarda meydana getirilmiştir Muhterî alay emini «Hacı Faik Bey» namında bir zattır. Bu yazıda ağaç dalları yazı gibi tertip edilmiş, yazı ile bina-nın bünyesi telif olunmuştur. Dalları, dudakları, çatlaklarıyla, gölgeli bir orman halini alan manzarası insanı düşündürüyor, ve sanatkarın iki bünyeyi birleştirmekteki muvaffakiyeti itirafa mecbur ediyor,

İsmi şekline uygun olarak «hatt-ı şeceri» daha anlaşılır bir lisanla «ağaç yazısı»nın ev-velce Avrupalılar tarafından kitap fasıllarının başlangıçlarında majûskül gibi kullanıldığı ile-ri sürülmüş ise de hakikat-ı halde ağaç dallarıyla yazı şekillerini taklit etmek bir ihtira ise bu ihtira İslâm yazılarının bünyesine tat-bik etmek de ikinci bir ihtiradır. Hattâ o za-manın hükûmeti bile bunu böyle anlamış, ve muhterî imtiyaz vermiştir.

Ağaç yazısının tenevvüü ve tatbikatı hakkında bu yazıyı meydana getiren mühterîin fikirleri şudur: «Tabiatta nabatat şekilleri pek mebzul, pek mütenevvidir. Ağaçların her nevi-ne tatbik edilebilir. Şeceri nâkislîğin dairesi serbesttir. Bu meslekte yegâne kaide, şiraze-i hat ve şecerden çıkmamaktır. Bununla beraber nebatatın bazı nümuneleri, bazı yazıların teşek-külâtına pek muvafık gelmektedir. Ezcümle dut ve çınar dallarıyla sülûsün, asma çubuk-larıyla tâlikin tabiat-ı şekliyesi kolayca tasvir edilir. Hülâsa, sanatkar hüsn-ü tabiatına mü-racaat ederek yazının nevine göre nebatlar arasından nümune intihap eder.»

Hatt-ı şeceri ara sıra matbuatta tezyini bir yazı olarak kullanılmıştır.

HATT-I ŞEHRIYARİ (خط شهریاری) [Ida.] Padişahın yazısı mânâsına gelir bir tâbirdir. Eskiden padişahlar «hatt-ı hümayun», «hatt-ı şerif» adı verilen emirleri kendi el yazılarıyla yazdıkları gibi başkalarına yazdırdıklarının başına da imzalarını koyarlar ve sadrazam tara-fından bir işin istizanı hakkında yazılan telhisin başına mütalâasını yine kendisi yazardı. İşte bu türlü vesikalardaki padişahların el yazılarına «hatt-ı şehriyari» denilirdi.

HATT-I ŞERİF (خط شریف) [Ida.] Padişah-tarafından bir maslahat zımında isdar olunan emirler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Emirler mutlak surette padişahların el yazılarıyla çıkmazdı. Padişahlar tarafından yazılmayanlar kâtipler tarafından yazılır, hünkâr tarafından imza edilirdi. Bir ahtnemenin, bir beratın, divan-ı hümayundan çıkmış emirnamelerin başına, padişahların kendi elleriyle yazdıkları satırlar ve kelimeler de o ünvan ile yâdolunurdu. Bu makamda «hatt-ı hümayun» tâbiri de istimal olunmuştur.

HATT-I ZERENDU (خط زرنادود) [San.] Altınla yazılmış celi yazılar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

HATUN (خاتون) [Hal.] kadın yerinde kul-lanılır bir tâbirdir. «Burhan-ı Katı» da bunun için «Sabun vezninde ketbanu mânâsındadır, ki evi görüp gözeden mütesarrife ve sahibet-ül-ke-lâm karıdır. Türki'de kadın tâbir olunur.» izahatı vardır.

Arap kaidesine göre «Havatın» suretinde cemilendirilir.

Hazret-i Peygamberin kızı Fatîme'ye me-caz yoluyla Hatun-ı Kıyamet denilir.

*Kerbela destinde hatun-i kıyamet âh eyer
Gark-ı hun görseydi Şah-ı Kербالâ'nın halini*

*Hiç şek yok kim kıldır Kerbelâ toprağını
Garh-ı hun gözden döküp seylâb-ı eşk-i âbını
Fazuli*

HAVACI (هواچی) [Ok.] Atılan okun düş-tüğü yeri gözetenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Şimdiki spor ıstılahıyla hakem de-mektir. Okun düştüğü yere «Hava yeri» de-nilirdi.

HAVADİS KUMKUMASI (حوادث قشعسي) [Hal.] Yalan yanlış havadislar söyleyip yay-mayı âdet edinenler hakkında kullanılır bir tâbirdir.

HAVAİ GEDİK (هوائی گدک) [Mal.] Ge-digin iki neviinden birine verilen addır. Öte-kine «müstakar gedik» denilirdi. Müstakar ge-dik dükkân ve mağaza gibi bir mahalle mahsus olduğu için o adı almıştı. Havaî gedik ise sokak ortalarına tabla koyarak ticaret etmek üzere poğaçacı, mahallebici, balıkçı ve emsaline tabla koymak suretiyle ticaret hakkını bahşedi-yor ve bu hak şahsa ait bulunuyordu. Evvel-kisinde sahibi mutlak o mahalde sanat ve ticaret yapmak mecburiyetinde bulunduğu hal-de ikincisinde istediği yerde icra edebilmek salâhiyetini haizdi. Bununla beraber müstakar gediklerde de «havaî gedikler» vardı. Ancak bunlar mahiyet itibariyle havaî gediklerden farklıydı. Çünkü bu kabil havaî gedikler müs-takar gedigin üst katta tesisinden doğmuşlar-dı. Bu vaziyette ise zemin ile havanın muta-sarrıfları ayrılıyor, binanın tâmiri veyahut ye-niden inşası mevzuu bahseldüğü zaman ayrı ayrı olan sahipleri ihtilâfa düşüyordu. Mülkün mutasarrıfı diğer bir şahıs olduğu nazarı itti-bara alınınca tasarruftaki vaziyetin ne kadar çapraşık olduğu kolaylıkla anlaşılır.

1272 (1855) tarihinden itibaren sanat ve tica-rette inhisar kaidesi lâğvedilerek gerek hazine ve gerek mehakimden ve evkaftan müceddeden gedik senetleri itası ve havaî gedikler mahlû-lâtının satılması menedildi.

Menedilen havaî gedikler şahsa münhasır olan gediklerdi Müstakar gediklerdeki havaî gedik vaziyeti 1324 (1908) inkılâbına kadar devam etmiş, ondan sonra yapılan kanunla gedikler sırasında ortadan kalkmıştır.

HAVAİ HİSSE (هوائی حصه) [Mal.] Açıkta yapılan ilâve yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu tâbir zuama ve sipahilerin timarları münasebe-tiyle yazılan hükümlerde geçer.

HAVAMİS-I SÜLEYMANİYE (خواميس سليمانیه) [İlm.] Medrese-i Süleymaniyeyi terkip eden medreselerden beşinin müderrisine veri-

len ünvanıdır. İlk zamanlarda havamis namı altında beş medrese ve beş de müderris bulunurken sonraları müderrislerin sayısı arttırılmış ve bu sebeple (havamis) kelimesi de (hamise) ye kalbolunmuştur, Hâvamis medreseleri sonraları (hamise-i Süleymaniye) ismini almıştır.

Havamis-i Süleymaniye müderrisliği Kanunî zamanında Süleymaniye medresesinin binasından sonra on ikiye çıkarılan tarik-i tedris silsilesinin sonuncu mertebesini teşkil ediyordu. Binaenaleyh bu müderrislik, müderrisliğin yüksek mertebelerinden biri demektir. Bunun fevkinde iki müderrislik kalyordu. Onlardan biri Süleymaniye, diğeri de darülhadis müderrisliği idi. Darülhadis müderrisliği müderrisliğin en yüksek mertebesi idi.

HAVAN (هوان) [Top.] Barutun icadından sonra dik kavisi atışlar yapmak üzere imal edilmiş olan ilk ateşli silâhın adıdır.

Milâdî on altıncı asır ortalarında dört yüzdən altı yüz fond ağırlığına kadar gülle atar bazı büyük havanlar icat olunmuş, taş güllerle atılmıştır. Yine on yedinci asır iptidalarında içleri eczay-ı nariye (ateşli maddeler) ile dolu ve ahşap tıpalı demir humbaralar icat olundu. Bu toplar şu suretle kullanılırdı: havanın hazinesine barut doldurulur, üzerine bir ahşap zarf kapatılır, sonra da humbara konulurdu.

Barutun ateşi tıpayı tesir edemediği için havanın feminden humbaranın tıpasına ve sonra havanın falyesine ateş verilmesi yolu bulundu. Bunu Felemenkiler icat etmişlerdir. Buna «çifte ateş ile endahat usulü» adı verilmişti.

Havan danelerinin tesiri iki türlü idi. biri ağırlıkları cihetiyle sukuttan hasıl olan vurma, ikincisi de patlamadır.

Havanların muhtelif neveleri vardı. Küçükleri insan ve hayvan öldürmekte, büyükleri de istihkâm gibi, kale gibi yerlerin tahribinde kullanılırdı.

Havanların mücefleri tamamıyla obüs müceflerine benzerdi.

Havan topları üç kısımdan terekklük ederdi: hazine payı, orta payı, ağır payı.

Havanların tapaları top ve obüslerin tapaları gibi mahrut-u nakıs değildi. Nisf küre şeklindeydi. Bir de havanlarda «lâle» yerine «ağz çemberi» vardı. Bu da havanın bir yerden diğere çekilmesi lâzımgeldiği takdirde ağzı payına bağlanan halatın kaymaması içindi.

Havanların muylileri top ve obüs muylileri gibi orta payında değil, hazine payında yapılırdı. Dokuz kıyeliğten maada bütün havanların muylileri tapa kavsinin içinde bulunurdu.

Yalnız dokuz kıyeliğ havan muylilerinin müstedir satırları bu kavsi kısmen tecavüz ederdi.

Barutun dökülmemesi için bütün havanların falye deliği arkasında midye kabuğu gibi bir çanaklık yapılırdı.

Büyük havan toplarından başka «çakmaklı havan» ve «el havanı» namıyla ayrıca iki küçük havan vardı.

Havan vasıtasıyla atılan mermilere «humbara» denilirdi. Humbaralar top mermileri gibi boş olarak yapılır, içlerine ecza doldurulurdu. Humbaralar düştükleri yerlerde patlamak suretiyle tesir yaparlardı.

Havanların ağırlıkları humbaralarının havanın çapına ve madenin cinsine göre miktarı muayyen kıyelere hasıl zarbına müsavi ve işbu madruplar tuncdan mamûl hafif havanlarda 13, ağır havanlarda 16, demir havanların hafiflerinde 14, ağırlarında 21 okka idi.

*Humbara hod itti halkı mebhut
Havanda tutmuştu sanki bârut
Seyyid Vehbi*

HAVA PAYI (هوا پای) [Top.] Merminin yatağına kolayca geçmesi için güllenin kutriyle mihın kutru beyninde bırakılmış olan açıkığın adıdır.

HAVARIK (حواریق) [Ok.] Okun nişanı delerek öbür yanından çıkıp gitmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Okun nişanı delip üstünde düşer gibi olan vaziyete «havasık» denilirdi.

HAVAS (خواس) [Hal.] Bazı hastalıklara manevî tesir yapmak için okunulan dualarla azaim hakkında kullanılır biş tâbirdir. Bu gibi şeyleri yapanlara «ehl-i havas» denilirdi. «Kamus-u Osmani» de Azaim için şu izahat vardır: «alâ kavlin afat ve emrazın şifayap olması için kıraat olunan âyat-ı Kur'aniyedir Kavli diğere göre efsun demek olan (azimat) in cem'idir.»

§ [Hal.] Mutehayyiz, mümtaz, ileri gelen kimseler yerinde kullanılır; Frenkçe karşılığı aristokratır.

HAVASIK (حواسق) [Ok.] Okun nişanı delip yeleğine kadar geçmesi ve üstünde düşer gibi durması hali hakkında kullanılır bir tâbirdir. Okun nişanı delip çıkmasına «havarık» denilirdi.

HAVASS-I HÜMAYUN (خواس همایون) [Hal.] Osmanlı devletinin fütuhât devirlerinde zaptolunan araziden hazine uhdesinde alıkonulanlara verilen addır. Her yer zaptedildikçe

arazi timar, zeamet ve has namıyla üç sınıfa ayrılırdı. Meselâ 500 köylü bir sancığın 200 veya 300 köyü ikiye üçer köy olarak 80-90 tımara ayrılır, istihkak kazanan askerlere tefviz edilirdi. Kalanı zeamet ve has itibar edilerek bundan vezirlere, beylerbeyilere, sancak beylerine ve sair ümeraya hisse ifraz edildikten sonra bakiyesi, «hass-ı hümayun» namıyla devlete bırakılırdı.

Havass-ı hümayun namıyla yazılı yerler bu itibarla tımarlardan farklı değildi. Arazi yine eski sahipleri üzerinde bırakılarak onlar tarafından ekilip biçilir, yalnız öşür ve sair rüsumu devlet namına alınıyordu.

Bu suretle devlet uhdesinde alıkonulan arazinin öşür ve rüsumu ve sair varidatı darp-hane-i âmireden tâyin olunan kethüdalar ve eminler marifetiyle ta'şir ve tahsil olunuyordu. Sonraları malî müzayaka baş göstererek paraya ihtiyaç hasıl olunca timar ve zeamet mahsulâtının erbabına tevcihi hakkındaki kanunlara ve havass-ı hümayunun ümena vasıtasıyla idaresi hususundaki kaidelere riayet edilmiyerek havass-ı hümayunlar «iltizamât», timar ve zeamet mahsulâtı da «mukataat» namıyla seneden seneye mütezimlere ihale edilmek ve bedelleri sarraflar vasıtasıyla hazineye alınmak usulü vazedilmiştir. Hattâ sıkıntı ziyadeleştiği zamanlarda daha ileri gidilerek bedellerinin birkaç seneliğine bir muaccele takdir olunmak ve toptan alınmak suretiyle «malkânı» namıyla satılmıştır.

Tanzimattan sonra tımarlar ortadan kaldırıldığı gibi haslar da tarihe karışmıştır.

HAVASS-I REFİA (خواس رفیعه) [Ilm.] Resmî muharreratta Eyüp kadıları hakkında kullanılır bir tâbirdir. O makamda «haslar» da denilirdi. İstanbul ve bilâd-ı selâse kadıları tâbirinde Eyüp kadıları da dâhildi.

Eyüp, Galata ve Üsküdar kadıları bilâd-ı selâse kadılarından maduttu. Resmî muharreratta Eyüp kadıları hakkında «havass-ı refia» tâbiri kullanıldığı gibi Galata kadıları hakkında «Mahrusa-i Galata», Üsküdar kadıları hakkında da «Medine-i Üsküdar» tâbiri istimal olunurdu.

Tevkîi Abdurrahman Paşa Kanunnamesinde (s. 539) havass-ı refia yerine «havass-ı Kostantiniyye» tâbiri kullanılmıştır.

Eyüp mevleviyyeti dahi denilen Eyüp kadılığının hududu karadan Çatalca'ya kadar imtidat ederdi. Çatalca'da kadının bir naibi bulunurdu.

Evliya Çelebi, havass-ı refia kadılığı hakkında (c. 1, s. 396) şu malûmatı veriyor: «Kanun-ı Eb-ül-Feth üzere beş yüz akçe mev-

leviyyettir. Yedi yüz pare kuraya hükmü nâfizdir. Yirmi altı nahie naibi vardır. Berveç-i adalet senevi on bin kuruş hâsılatı olur.»

1908 temmuz inkılâbına kadar Eyüp mevleviyyeti, ilmiyye meratibi muccebince sırası gelene tevcih olunur, mahkeme işleri onun tarafından tâyin olunan bir naip tarafından idare edilirdi.

Megrutiyet devrinde kadılara maaş bağlandığı sırada Eyüp kadılığına da maaş tahsis olunmuş ve şer-i ve nizamî mahkemelerin tevhidinde lâğvedilmiştir.

HAVASS-I VÜZERA (خواس وزیر) [Mal.] Vezirlerle ümeraya tevcih olunan haslar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu haslar mansıpla kaimdi. Vazifeden çekilince elinden alınır, hâlefine verilirdi.

Havass-ı vüzera yalnız timar gibi tasarruf olunan araziye bağlı haslardan ibaret değildi. Rüsumat da has olarak vezirlere verilirdi.

Eyalet paşalarının hassı bir buçuk milyon, eski tâbiriyle on beş yük, sancak idarelerine memur olanların hassı da beş yüz bin, kezaîk eski tâbiriyle beş yük akçaya kadar çıkabilirdi.

Has sahibi olan eyalet paşaları ve sancak beyleri sefer vukuunda kaç yüz bin akça hassı var ise Anadolu'da her üç bin, Rumeli'de her beş bin akçası için bir «cebelü» götürmiye mecburdular.

Bazı yerlerin bütün mahsulâtı hükümetçe zaptolunduğu için oralarındaki beylerbeylere has yerine salyane verilirdi. Birinci Ahmet zamanında Aynî Ali Efendi tarafından tanzim olunan «Kavanin-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezamin-i Defter-i Divan» a nazaran (s. 8) salyane verilen beylerbeylikler şunlardı: Mısır, Bağdat, Yemen, Habeş, Basra, Lâhsa, Cezayirigarp, Trablusgarp, Tunus. Bunların salyaneleri on ile on dört yük arasındaydı.

HAVA ŞAHİDİ (هوا شاهی) [Ok.] Kabza almak isteyen okçunun atış yerinde kendisinin ok attığına ve destar bozduguna dair «Şeyh-ül-meydan» huzurunda şahadet etmek üzere bulundurdugu okçulara verilen addır. Talibin attığı oku atış yerinden attığına dair de ayrıca şahitler vardı. Bunlara «ayak şahidi» denilirdi.

Kabza almak isteyen talip tâyin olunan günde üstadı ile birlikte Okmeydanı'na gider orada merasimle kabza alırdı. Omerasim sırasında meydan şeyhi talibe kabza almak ister misin demek olan «sen talib-i kabza mısın» sualini sorardı. Talip cevap makamında temenna ederdi. Bunun üzerine şeyh, ayak şahitlerinin

şahadeti bitince vekilharç «hava şahitleri» diye bağırır, bu davete de havacılar icabet ederdi. Gelenlere şeyh «mahallinden aşırı okun kondurdunuz mu» sualini sorar, onlar da «mahallinden aşırı okun kondurduk ve destar bozduk» derlerdi. Bunun üzerine böyle şahit misiniz der, onlar da şahidiz cevabını verirlerdi. Dört şahitle iktidarı tasdik olunan talibe merasimle kabza verilir,di.

HAVATIR (خواتر) [Sof.] İnsanın içindeki duygu, fikir mânâsına gelen hatır'ın cem'i olan havatır, sofiye ıstılahı olarak kalbe gelen hitap demektir. Ya melek yahut şeytan ilkasıyla olur. Bazan ehadis-i nefsten Allah tarafından gelir. Melekten olana ilham, nefisten gelene havacıs, şeytandan olana vesvas, Allah tarafından gelmiş bulunana da hatır-ı Hak denilir. Melekten geldiğinin alâmeti şeriate uygun olmaktır. Şeriatin zâhirine uymıyan hatır bâtıldır. Şeytandan olanın ekserisi maasiye davettir. Bazan zâhirinden taat olarak görünse bile gizli bir isyana sürükler. Sofiyenin büyüklerine göre yediğinde ve giydiğinde haram karışmış olan sâlik ilham ile vesvasın arasını farketmiye kaadir olamaz.

İlham yoluyla gelen hâtıraya sâlik kâh muvafık, kâh muhalif olabilir. Kâbel-i İlahiden mülhem olan hâtıraya sâlik tarafından muhalefet tasavvur olunamaz.

HAVA YERİ (هوا يری) [Ok.] Ok atış yerlerinde yani şimdiki tâbirle spor sahasında okun düştüğü yer hakkında kullanılır bir tâbirdir. Atılan okların düştükleri yeri gözetenlere şimdiki bakem karşılığı olarak «havacı» adı verilir.

HAVAYİ TOP (هوايي طوب) [Tap.] Eskiden havan topu yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HAVF (خوف) [Sof.] Arapça korku demek olan havf sofiyece haram olmayıp fakat daha hafif mertebede şer'an memnu' şey işlemek korkusu yerinde kullanılır bir ıstılahıdır. Sofiyece göre havf ve reca sâlikin makamların bağlangıcı, şuhutta o makamların nihayeti olduğundan havf ve reca beyninde bulunmak her sâlik için elzemdir. «Risale-i Kuşeyriye» tercümesinde bunun için şu izahat vardır:

«Havf mekruhtan tevekkü' için insana âriz olan korku olup mütealliki müstakbeldir. Hasılı havf ya mekruhun hulûlü, yahut mahbubun fevti gibi ileride vaki olacak şeyden için olur. Halen mevcude taallük etmez. Şöyleki bir kimse düşmanlığını bildiği birinden olan korkusu fırsat zamanında hakkında iera edeceği mazarattan için olur. Allah-u Taalâ kendisinden havf ve haşyetle ibadını mükellef kılup Kur'an

da (يُخَافُونَ انْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ) ve (إِياي قَارِعُونَ) buyurmuş ve «iman sahiplerini (يُخَافُونَ رَجْمَ مِنْ قَوْمِهِمْ) kavli-i şerifiyle ve ibadından havf ve haşyet ve icabet tamaiyle dergâh-ı izzetine dua ve tazarruda haşini (يَدْعُونَ رَبَّهُمْ خَوْفًا وَطَمَعًا) nazım-ı münifiyle medh ü sena eylemiştir. Peygamber de hadisinde eğer sizler benim bildiğim şeyi bilerseniz az güler çok ağlar diye havfın lüzumuna işaret buyurmuştur.

«Havf için üç mertebe vardır: Birincisi imanın şart ve muktezası olan havf olup (يُخَافُونَ انْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ) âyeti bu mertebeye işaret etmek itibariyle imana taalluk eder, İkincisi ilmin muktezası olan haşyettirki (يُخَافُونَ انْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ) âyeti bu mertebeye işaret eder. Üçüncüsü marifetin şartı olan haybettir ki o da (وَيُخَافُونَ اللهَ نَفْسَهُ) ilâhi hitabı havfın o mertebesini müş'irdir.

«Hakim Eb-ul Kasım havf-ı biri ruhbet, diğeri haşyet olmak üzere ikiye ayırmıştır. Havf sırasında ruhbet sahibi harp ve firara, haşyet sahibi Cenab-ı Perverdigâre iltica eder. İmdi Ruhbet sahipleri reh ü firar hıyıninde hevalarına ittib'a eden rehabin emsali hevalarının muktezasına müncezip olurlar. Heva yolundan ilm-i lücamî kendilerini menedip şeriat hakkıyla kaim olanlar haşyet mertebesinde rûsuh-u kâdemle müteeddep olurlar.

«Hâif: ağlayıp sızlayan, göz yaşlarını silen kimse olmayıp belki azaba istihkakı mucip olan şeyleri terkeyleyendir denilmiştir. Şah-ı Germanî havf alâmeti daimi hüzdür diyor, Hazret-i Ayiye'nin (الَّذِينَ يُؤْتُونَ مَا آتَوْا وَقُلُوبُهُمْ وَجَلَةٌ) âyetindeki kalbleri vecille yani hâife olan kimselerden murad kalpleri mustarip hâif olarak zina, sirkat ve şarap içmek gibi muharremet irtikâp edenler midir sualine karşı Cenab-ı Peygamber murad namaz, oruç ve sadaka vermek gibi hayırlı işlerde bulunupta kabule mazhar olmamalarından korkanlardır cevabını vermiştir. Dikkat edilirse bu iki havf arasında büyük fark görünür. Zira büyük günah işliyen her mü'min masiyetten derece derece hâif olmamak kabil değilse de sadaka vermek gibi iyilikler edip de işbu iyi amellerden dolayı kendisine kusur gelmedikten başka bunların habul olunmamasından korku duyması erbabı az bulunan mü'min-i kâmillerdir.

«Süleyman Dârânî de şöyle demiştir, «Abdin havf ile reca beyninde bulunması iktiza ederse de kalbinin daima korku ile çarpması daha ahra yani uygundur.»

*Bin havf ile, Çeşm-i câni baz et
Şeyh Galip*

HAYA (حيا) [Sof.] Çekinip utanma demek olan haya sofiye ıstılahı olarak Allah korku-

siyle measi ve ve menahiden çekinmek yerinde kullanılır. Cenab-ı Peygamber «Elhaya min-el iman» hadisiyle hayanın imandan geldiğini beyan buyurmuştur. Hayâyı ikiye ayıranlar, birine hayây-i fitrî (fitretten gelen hayâ), diğesine hayây-i imanî (imandan gelen hayâ) diyenler vardır.

*Birisi Bahr-ı atâdır birisi Kalzum-ı Dâd
Birisi kân-ı hayâ'dır birisi genc-i sâha
Nazim*

HAYALBAZ (خيال باز) [San.] Hayâl yahut daha umumî tâbirle karagöz oynatanlara verilen addır. «Hayâlî» de denilirdi.

*Veray-i perdede yokmuş çerag-ı hurşidi
Hayâ/baz-ı zeman ne gösterir görelim.
La*

HAYALCI (خيالجي) [San.] Hayal yahut da daha umumî tâbiriyle karagöz oynatanlara verilen addır. «Hayâlbaz», «karagözü» de denilirdi. Halkın kullandığı bu tâbire mukabil okur yazarların teşkil ettiği yüksek tabaka bu oyunculara «Hayâlî» adını vermiştir.

Çinlilerle Arap ve Acemlerde başlayan hayâl oyunu Osmanlılara geçmiş, bu suretle Türk temasının temelini teşkil eden bu oyundan mühim sanatkârlar da yetişmiştir.

HAYÂLİ (خيالجي) [San.] Hayâl, yahut halk dili ile karagöz oynatanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Halk oyunuculara «Hayâleci», «Karagözü» de demislerdir Çinlilerle Arap ve Acemlerde başlayan hayâl oyunu Osmanlılara da geçmiş, bu suretle Türk temasının temelini teşkil eylemiştir. Türkler, bir çok sanat eserlerinde olduğu gibi hayalecilikte de mühim simalar yetiştirmişlerdir. İsimleri bile zattedilemiyenler mühim bir yekûn teşkil etmekle beraber kitaplara kadar geçenler ve isim ve hüviyetleri bilinenler bile epey bir sayıdadır. Türk teması hakkında tekkikler yapmış ve kıymetli yazılar yazmış olan Selim Nüzhet «Türk teması» adlı eserinde (sayfa 85 ve müteakı) bunun için şu tafsilatı veriyor:

«İlk devre hayalcileri için olduğu gibi son devre hayalcileri için de malûmat pek azdır. Her kime sordumsa yalnız bir takım isim öğrenebildim. Ve bu zevatın bir çoğunun da ne zaman yaşadığını, karagözüdeki iktidarlarının derecesini tespit etmek kabil olmadı. Topladığım isimleri ve elde ettiğim malûmatı belki daha fazlasını bulmaya medar olur diye, aynen yazıyorum:

«İptida hayaleci esnafın ilk kâhyası olan Hacı Yorgi'yi kaydedelim. Mumailayhin son

devirlerin en meşhur hayalecilerinden olduğu kâhyalığa intihap edilmesiyle de sabittir. Hem Türkçe, hem Rumca hayâl oynatmış.

«İkinci kâhya Mücellit Rasim Efendidir. Üçüncü kâhya da Attar Mehmet Zeki Efendidir. Kendisinin kukla oynatmakta da mahareti varmış. Hayalci esnafın bu cemiyeti Meşrutiyet bidayetinde infisah etmiştir.

«Bunlardan isimlerini elde edebildiğim son devir hayalcilerinin isimleri:

Papol Ahmet Efendi, Kıbrıslı Ağâh Efendi, Hayâlküpü Emin Ağâ (mumailayh bir oyunu bir daha aynıyle tekrar etmezmiş), İhsan Efendi, Küçük İsmail Efendi (Orta oyuncu Küçük İsmail Efendi), Sıracalı İsmail Efendi, Arap Cemâl Efendi, Kasımpaşalı Hafız Efendi, Enderunlu Haydar Bey, Haydar Pehlivan, Hımm Hüsni Efendi (taklit yapamadığından bu şahıs perdeye çıkar, söz söylemeden birer bahane ile onları atlatmış), Püskülcü Hüsni Efendi, Çopur Hüsni Efendi, Kantarcı Hakkı Efendi, Şekerci Derviş Efendi, Bâdi Rıza Efendi, Mızıkacı Rıza Efendi, Attar Rıza Efendi, Musahip Sait Efendi (İkinci Mahmud'un musahibi, şayan-ı dikkat bir simadır), Hamameci Süleyman Efendi, Şair Ömer Fahri Bey, Cerah Salih Efendi (çocukları sünnet eder, sonra da perde kurarak eğlendirirmiş), Kâtip Salih Efendi, Tahir ağa, Arap Ömer Efendi, Kör İzzet Efendi, Yorgancı Abdullah Efendi, Şeyh Fehmi Efendi, Kâtip Mahmut Bey, Peder Mustafa Efendi (Karagöze Bursa'daki mezarı yaptıran zattır), Bekçi Mehmet Efendi, Iskatorun Mehmet Efendi, İstihkâmci Mehmet Efendi, Karagöz Mehmet Efendi, Hafız Mehmet Efendi, Kör Mehmet Efendi, Mukbil efendi, Usturacı Mustafa Efendi, Takoy Mustafa Efendi, Müştak Baba, Helvacı başı Yusuf Efendi, Enderunlu Hâmit Efendi.

«Bunlardan maada ilk kâhya Hacı Yorgi gibi ermeni ve rum sanatkârlar varmış. Onlardan da isimlerini ele geçirebildiklerimi ilâve edeyim:

«Arsen Efendi, Yemenici Andon, Çilingir Ohannes, Bogos Efendi, Dalgın Sarafim Efendi, Dikran Efendi, Topkapılı Takfor, Karanfil, Topal Kirkor, İkiyanlı Gevok,»

«Yukarıda ismi geçen Kâtip Salih Efendi son devirlerin en meşhurdur. Ahmet Mithat Efendi merhumun himayesini gören hayale yenilik sokmak emeliyle mürettep oyunlar oynayan ve hayal perdesini sahne haline sokan odur. Bu tarz her nasılsa revaç bulmuş. Hayâl daima yenilik arıyan bir oyundur.

«Kâtip Salih Efendi uzun bir müddet or-

ta oyunculuğu ile vilâyetlerde gezdikten sonra İstanbul'a dönmüş ve Abdi merhumun kumpanyasında ihtiyar rolleri oynamaya başlamıştır. Aynı zamanda karagözcülüğe merak ederek Arsen isminde bir ermeni ustadan bu sanatı öğrenmiş ve Abdi ile bozduğundan hayalcilığe başlayarak şöhet kazanmıştır. Hayale kantoları da tatbik eden odur.

«Şimdiki hayalcilere gelince iptida Memduh Beyi zikretmek lâzım gelir. Mumailay bu sanat ile meşgul olanların en eskisi değilse de en ustalarındandır. Kendisinin başlıca meziyetlerinden biri de aynı zamanda tasvir kesmek sanatına olan derin vukufudur. Bugün oynatılmakta olan tasvirler umumiyetle kendisinin eseridir. Otuzu mütecevaz oyunun takımlarına da malikti. Son devirde en muvaffak olanlardan hayali Nazif Bey bu sanatın birçok sırrını beraber götürmüştür.

«Memduh Beyden sonra hayalcilığe büyük bir aşkla çalışan ve sanatın her türlü inceliklerini bilen hayali Ali Beyi zikretmek muvafık olur. Ali Bey de Memduh Bey gibi yalnız hayal oynatmaz, tasvir de yapar.

«Bu mesleğin eskilerinden olan Şefik Sâfi Beyi bütün İstanbul zevk ile dinlemiştir.

«Dâr-ül-bedayi sanatkarlarından Hâzım Beyin ismi de hayalciiler meyanında zikredilmektedir.

«Bunlardan maada elyevm hayal oynatan veya evvelce oynattığı için bu hususta iktidarları olan sanatkarlardan, huruf-ı heca sırasıyla, Fahri Bey tulûat kumpanyalarının mühim bir rûknüdür. Hayali Mehmet Ali Bey bazı tiyatrolarda komik rolleri ifa etmektedir. Sait Bey aynı zamanda orta oyununda gayet usta bir zennedir. Saffet Beyin de hayale emeği geçmiştir. Safa Bey tulûat kumpanvalarında çalışır. Sefer Mehmet Efendi orta oyununda kavuklu Ali Aeyle çene yarışırır. Suat Bey de karagözün emektarlarındandır.

«Bu sanatkarlardan maada elyevm berhayat olan ve fırsat düştükçe hayal oynatan bazı zevat daha vardır. Onların da isimlerini huruf-ı heca sırasıyla kaydedeyim:

«Uzun dudak Ahmet Efendi, Berber Ahmet Efendi, Mevlevihane kapılı Ahmet Efendi, Cemil Bey, Ressam Hakkı Bey, Operet sanat kârı Hakkı Bey, Hayri Efendi, Pişpop Rıza Efendi, Rahmi kaptan, Arabacı Süleyman, Kolonyacı Kemal Bey, Yağ tüccarı Hâşim Bey.»

HAYAL OYUNU (خيال اويون) [San.] Halk dilinde karagöz denilen oyunun adıdır. Eski zamanların eğlencelerinin başlıcalarından biri olan hayâl oyununun Çinlilerden geçtiğine kail

olanlar olduğu gibi Arap ve Acemlerden intikal eylediğini söyleyenler de vardır. Türk temrşası hakkında tetkikler yapmış ve kıymetli eserler de yazmış olan Selim Nizhet Bey bunlardan birincisini kabûl ile braber ikincisine taraftardır. Değerli müdekkik bunun için (Türk temaşası, İstanbul, Matbaaa-i Ebuzziya, 1930) şunları yazıyor.

«Her şeyin bidayetini arıyacak olursan muhakkak Çini bulursun» diye Fransızca bir söz vardır. Başka şeyleri bilmem ama hayalin bidayetini araştıranlar derhal «Çin gölgeleri» ni bulurlar.

«Parmaklarınızın gölgesini bir duvara inikâs ettirerek bazı hayvan şekillerini hiç taklide teşebbüs ettiniz mi? İşte Çin kadar eski olan gölge oyununun iptidai şekli budur.

«Bizde ne suretle intişar etmiş olduğu cihetine geçince hayâl hakkında en evvel tetkikata başlayanlardan biri olan ve pek vakıfane bir eser neşreden doktor Yakop karagözün Çinlilerden Mogollara geçtiğini ve on üçüncü asır Türklerinin gölge oyunu için «Kolkorçak» gibi hususi bir kelimeye mâlik olduklarını ve kelimenin bugün bile Türkistan da mevcut olduğunu kayderek gölge oyununu bize suret-i intikalinin membalarını araştırıyor ve bunu Asya'nın bu köşesinde bulmak istiyor.

«Kat'iyetle tevsikine imkân bulamadığım bu faraziye kabul ile beraber gölge oyununun bize bu tarik ile geçmesi ihtimali yanında Arap ve Acem memleketlerine intişar ederek oralardan bize intikal etmesi ihtimalini de hatırdan çıkarmamak hususunu hissediyorum. Hattâ bu ikinci ihtimâl bana daha mülâyim görünüyor. Biz gölge oyununa gelinceye kadar Arap ve Acem memleketlerinden aldığımız daha birçok şeyler vardır. Bugün bu oyuna ait elimizde mevcut olan malûmat da şarkın bu kısımlarından toplanmış malûmatdır. Onları sırasıyla kayıt ve mümkün olduğu kadar bitarafi ile muhakeme edebilirsem bu gölge oyununun bize Arap ve Acem memleketlerinden intikâl ettiği faraziyesinin bana niçin daha mâkul göründüğünü de izah etmiş olurum.

«Türkistan'da hayâl hakkında ilk faraziye müdafaa eden doktor Yakob'un oyunun isminden başka belli başlı bir delili yok.

«Halk Bilgisi Dergisi azasından Abdülkadir Beyin Rus müstefriklerinden ve Samayboviç'ten tercüme ettiği «Türgistan sanatkarları loncasının risalesi» nde de folklor çağının oralarda başlangıcına dair malûmat yok.

«Çin'de gölge oyunları mevzuları itibariyle tarihî fakat suret-i mahsusa itibariyle, tipki

bizde olduğu gibi, tamamiyle remzî olduğunu biliyoruz. Hayâl iptida Arap ve Acem memlelerinde ve sonra da bizde işte bu meziyeti sayesinde revaç buluyor.

«Esasen gölge oyunu, adeta meddahlığın tekâmül etmiş bir şekildir. Hattâ belki gittikçe yeknesak görülen ve biraz rağbetten düşen meddahlığın yerine geçmesi için, yine meddahlıktan ve Çin gölgelerinden mülhem olarak icadedilmiştir. Ve temaşa vasfına tamamiyle lâyık bir oyundur. Bütün şarkta da hayâl-i zil, tayf-ül hayâl, lû'b-ı sitare, şebbabazî, hayâlbazî gibi isimlerle yadolanmaktadır. Kolkorçak ismini de buraya ilâve edelim.

«Hayâlin küçük bir sahnesi daha doğrusu küçük bir perdesi vardır. Burada da yalnız bir kişi bütün eşhası temsil eder. Fakat bütün bir heyet-i temsiliye maliktir, Onları teccüssüm eden eşkâlin inikâsatını görmek kabil olur. Hutut-u veçhiyeleri hareket etmezse de sesleri ihtizaz eder. Bazıları ellerini ve ayaklarını oynatırlar. Bu suretle bu gölgelerde zayıf bir hayâlî hayat vardır. Ondan alınacak hisse-i sürür ve teccüssür eşhas-ı vekayii ziruh zannedebilmemizden ileri gelir. Beğenilmesinin, küçük herkesin hoşuna gitmesinin başlıca sebeplerinden biri de budur.

«Hayal hakkında mevcut en eski kayıt Selâhaddin-i Eyyubiye takriben 581 tarihlerine aittir.

«Metali-ül bidur fi menazil-is-sürur namındaki eserde mevcut olan bu kaydın aynen tercümesi budur:

«Salâhaddin Kadı Fazıl'ın temaşa etmesi için hayal-i zil ile iştilal eden sanatkarın icra-yı sanat etmesini emretti.

«Kadı Fazıl meclisi terketmek için kalktı. Hükümdar kendisine:

«Eğer bunu temaşa haram ise biz de temaşa etmiyelim» dedi.

«Kadı Fazıl'ın bu hükümdara nisbeti yeni olmakla kendisi hakkında bir sui fikir edinmemesi için meclisi terketmekten vaz geçti, ve oyunun sonuna kadar oturdu.

«Hükümdar bu oyunu nasıl bulduğunu sorması üzerine cevaben:

«Büyük gayretlerle dolu olduğunu ve hayâllerin hakikatı temamiyle temsil ettiğini ve aradan perde kalkınca bir sanatkardan başka olmadığını gördük.» diyerek bir ciddiyet bir hakikat çıkardı.

«Hayâle dair ve bundan biraz sonralara ait bir kayıt da 600 tarihlerinde, Şeyh Muhiddin-i Arabî'de buluruz. Şeyh bir fikr-i tasavvufiyi izah için gölge oyununu, hayâl zill-i kale alıyor.»

«(Fütühat-ı Mekkiyye) nin onyedinci babında aynen tercüme edilen şu satırlar mevcuttur:

«Cenab-ı Hakk'ın cemî' avalimi müdebbir olması meselesindeki işaretimizin hakikisini bilmek isteyen (Hayal-i sitare) ye yani perde-i hayâle ve suretlerine ve perdeden uzakta bulunup asıl o suretleri oynatan ve onların lisanından konuşan zat ile aralarında perde haylulet eden küçük çocuklar indinde o suretlerden kim tekellüm ettiğine nazar ve tefekkür eylesin.

«İşte suver-i âlemde de iş tıpkı böyledir. İnsanların ekserisi farzettığımız o küçük çocuklar hükümdardır Bu veçhile ne yüzden hicap ve gaflet tari olduğunu anlarsın. Küçükler bu mecliste ferahlanırlar ve sevinirler. Gâfiller de onu lehv-ü luup ittihaz ederler. Ulema ise ondan ibret alırlar ve bilirler ki Allah Taalâ Hazretleri bunu bir misâl olarak vaz ve icat eylemiştir.

«Binaenaleyh iptida perdede «Vessaf» tâbir edilen şahıs çıkar ve Cenab-ı Hakkı tâzim ve temeidi havi bir hutbe iradeder. Sonra kendisini müteakıp perde arkasından perdeye gelen her türlü suretlerle tekellüm eder. Sonra hazır bulunan cemaata ilâm ve ifh-m ederki Cenab-ı Hak bu hayâl-i sitareyi kullarına bir ibret misali olmak üzere nasb ve icat buyurmuştur. Ta ki ibret alsınlar.

«Şu âlem Cenab-ı Hakka nisbetle bu suretlerle onların muharik-i misalidir. Ve bu sitare mahlukat ve kâinat üzerinde câri ve hâkim olan sırr-ı kader-i ilâhi perdesidir. Bu böyle olmakla beraber gâfiller bu ibretle dolu misal lehv ü luup kabilinden ad ve ittihaz ederler. Nitekim taraf-ı ilâhiden «Dinlerini lehv-ü luup ittihaz edenler» buyurulmuştur.»

Sonra bu vessaf perdeden kaybolur. Bu vessaf biz insanlar arasında ilk mevcut olan Hazret-i Âdem mesabesindedir. Bizden gaybubeti de sitare ve icab-ı gayb-i ilâhi arkasında ind-i rububiyette gaybubeti olmuş olur. Allah Taalâ hakkı söyler ve sebil-i müstakime hidayet eyler.»

«Bu sözlerden (Fütühat-ı Mekkiyye) nin tarih-i telifi olaa 600 de hayâl-i zillın, bizdeki şekline benzeyen bir tarzda mevcut olduğu tezahür eder.

«Musull'lu olup 710 tarihinde vefat eden üdebadan Muhammet Şemsüddin ebu Abdullah bin Danyal, hayâl oyununda hayâliler tarafından iradedilmek üzere edebî muhaveratı havi «Tayf-ül hayâl» isminde dir eser yazmıştır ki Arap edebiyatında da hayâlin bir mevkii oldu-

gunu gösterir. Hekim oğlu Ali Paşa Kütüphanesindeki nüsha 828 tarihinde Mısır ümerasından Taş Boğa için yezilmiş olduğundan pek kıymettardır. Eserin mukaddimesinde müellif bir hayâl oyuncusuna hitaben:

«Mahir oyuncu! Bana mektup yazıyorsun. Diyorsun ki (Hayâl-i Zıl) pek çok oynadığı için tabiatlara bıkkınlık veriyor. Kulaklar ondan iğreniyor. İstiyorsun ki sana bu yolda hoşa gidecek yeni bir şey tasnif edeyim. Böyle bir şey yazmak; benim eserim olmak üzere senin tarafından rivayet edilmek, pek de hoşuma gitmiyor. Bu arzunu meydana getirmek istemiyorum. Maamafih böyle bir şey yazmayışım da karihamın, hayalimin böyle bir eser vücade getirmekten aczına verilecek diye korkuyorum da onun için çaresiz istediğin şeyi meydana getirmeye mecbur oluyorum. Derhal fikrimi bu vadiye oynatarak hemen şu eseri yazıyorum. Şu kadar var ki bu eserim her ne kadar eğlence kabilinden ise de Arap edebiyatının en yüksek bir tabakasıdır. Şimdi sen bunu sanat iktizasınca perde arkasında oynatacak olursan o eski hayale faik olacağına hiç şüphem yoktur» diyerek yazdığı eserin gayesi ve kıymeti hakkında bir fikir veriyor.

«Oyuna başlandığı zaman ekunan bir şiir var ki hemen hemen bizim oyun girizgâhları makamındadır. Bu şiirin hülâsaten tercümesi:

«Bizim bu hayalimiz faziletli, edepli, terbiyeli zatlara mahsustur. Biz burada şaka içinde ciddiyet göstereceğiz» der.

«Oyunun sonunda da tıpkı bizde olduğu gibi ibretâmiz birkaç söz sarfolunur:

«Selâm size efendiler. Nimetiniz, daim olsun. Biliniz ki her şeyin bir misali vardır. Hayal deyip te geçmeyiniz. Sokağa atılan süprüntüler içinde bile neler bulunur. Her halde bir hakikat gizlidir. Her şey ciddi söylenecek olursa zihinlere yorgunluk gelir. Söz eğlence şekline dökülürse gönüller açılır.» Bu tarzın bizim hayal oyunu ile müşabeheti cidden dikkate şayandır.

«Fakat hayal her halde bu tarihlerden, ilk tarih olarak kaydettiğimizden de daha evvel tanınmış idi. Bu zannının nereden geldiğini de kaydedeyim: Eflâtun on asır mukaddem, Muhyiddin-i Arabî'nin teşbihini, hemen aynı mânâyı tasavvufiyyi ihlas etmek üzere istimal etmiştir. (Devlet, Cumhuriyet) namındaki eserinin yedinci kitabında bu meşhur feylesof bir mağara tasvir eder:

«Birçok insan, çocukluklarından beri bu mağarada kapalı olarak yaşamaktadırlar; bunlar yerlerinden kılmıdıyamıyacak, başlarını çevire-

miyecek surette zincirlerle bağlıdırlar, arkalarından bir nur hüzmeleri inşia' etmekte ve onlar bunun ancak in'ikâslarını müşahade edebilmekte ve önelerinden geçen gölgeleri mevcudat-ı hakiye telâkki etmektedirler.

«Tasvir edilen mağara, üzerinde yaşadığımız arz'dır. İnsanları bağlı tutan zincirler ihtirasları ve bâtil itikatları; gelip geçen gölgeler bizleriz, yani suver-i kâinat ki biz onları hakikat telâkki ediyoruz. Filhakika hislerinin mahbusu olan insan vâhi bir hayalden başka bir şey değildir. O derecede ki mevcut bile değil denilebilir. Uzun ve meşakkatli himmetlerden sonra zincirlerini kırarak bu gayyay-ı zulmetten kurtulabilmiş olanlar ancak mevcut olabilirler. Bu suretle, nurun muvacehesinde ruhu inkişaf ederek bir zıl olmaktan kurtulur ve İlâh-i mutlaka kadar yükselerek lâyemut olurlar.»

«Görülüyor ki hayal oyununun übüvveti Eflâtun-ı ilâhiye bihakkin atf ve isnat olunabilir. En parlak devrinde hayal oyununun bir mâua-yi tasavvufiyyi haiz olarak kayıt ve itibar edilmesi de buna kâfi bir bürhanıdır.

«Hayyam'ın «nim» redifli rübaisinde de bu temsil mevcuttur,

«Bütün bu kayıtlara rağmen hayal-i zıllın mebdai yine mazinin karanlıklarında kalıyor. 976 tarihinde vefat eden İmam-ı Şarâni de «El-yevakit vel cevahir» adlı eserinde Fütûhat-ı Mekkiyye'nin yukarıya dercettiğimiz fıkrasını tekrar ederek hayal-i temsil-i vahdet nokta-i nazarından icat edildiğini tekit ediyor.

«Şimdi Türk menabiine, hayalin karagöz ismiyle intişarı senelerine geçelim.

«Evliya Çelebi (c. 1, s. 655) diyor ki: «Karagöz, İstanbul Tekfûrî (Kostantin) in seyisi idi. Edirne kurbundeki (Kırkkilise) den bir mir-i sahib kelâm, ayyar-ı cihan kıptı idi. Adına Sofyozlu Karagöz Balı Çelebi derlerdi. Tekfûr Kostantin yılda bir kere (Alâüddin-i Selçuki) ye gönderdi ve Hacivat ile Karagöz'ün birbiriyle mübahese ve mücadelelerini o zamanın pehlivanları hayal-i zıllına koyup oynatırlardı.

«Hacı Ayyat ki (Evliya Çelebi, c. 1, s. 654) Bursa'lı (Hacı İvaz) dır. Selçukiler zamanında Yürükçe Halil ismiyle müsemma Peyk-i Resulullah idi. Efe oğulları namıyla ecdatları şöhet bulmuştu.»

«Hayali hakikate mezcetmeyi âdet edinmiş olan Evliya Çelebi'nin bu sözlerinin kıymetini takdirden âcizim. Emin olduğum bir cihet varsa o da Karagöz'ün bir Bizanslı kıptı olmadığıdır. Onu aşağıda ispata çalışacağım.

«Karagöz hakkında bir rivayet daha var-

dır ki (Yeni Mecmua, c. 4, No. 9-75) nereden çıktığı belli olmamasına rağmen pek çok zikredilmektedir. Sözde:

«Yıldırım Bayezit inşasına başlattığı camiin altı ay zarfında ikmal olunmasını mimarına emir ve tenbih eylemiş olduğu halde amele meyanında bulunan Karagöz ile Hacivat'ın yekdiğeriyle bitmek tükenmek bilmiyen münakaşaları, mücadeleleri ve mülâhazaları cami-i şerifin matlup olan müddet zarfında ikmaline mâni olmuştur. Padişah inşaatın bu suretle tevhur etmesi esbabını sual etmiş, Karagöz'le Hacivat'ın bunda zimethal oldukları cevaben arzedilmiş olmakla her ikisi de şiddetle cezalandırılmıştır. Karagöz'le Hacivat'ın vef tından sonra Şeyh Mehmet Küşteri bunların küçük mikyasta tasvirlerini yapıp perde arkasında oynatmaya başlamıştır. Zaten Karagöz'le Hacivat, zamanının nükteperdazlarından olduklarından hayal-i zıl perdesinde bu sözler söylenip kıssadan hisse alınmıyordu.»

«Bu rivayeti ciddiyetle telâkkiye imkân göremiyorum. Belki doğru bir şeyin yanlış bir şeklidir.»

Rahmetli Selim Nüzhet, karagözcülerin piri olan Şeyh Küşteri ile Karagöz'ün Bursa'daki mezarından da uzun uzadıya bahsettikten sonra sözü oyuna intikal ettirerek şu izahatı veriyor:

«Müverrih İbn-i Ayaz «Bedayi-uz-zuhur fi Vekayi-üd-dubur» nam Mısır Tarih'nin (Mısır tab'ı, c. 3, s. 135) 923 senesi cemaziyelevveli meyanında Birinci Selim'in Cize de ikameti esnasında bazı geceleri huzurunda hayal oynattığını ve bundan mahzuz olarak hayaliye ihşanlar verdiğini kaydetmekte ve Selim'in: «İstanbul'a avdet ettiğim zaman bunu beraber götürüyüm» dediğini ilâve etmektedir

«Bu noktayı Profesör Kahale'nin (Der İslâm) Mecmuasında (1910-1911) neşrettiği makale ile biraz tenvir etmek kabil olacak zannederim. Profesör Kahale büyük bir talih eseri olarak elde ettiği kıymetli bir hayal takımını bu devre atfediyor ve bunu makalesinde izah ediyor. Bir sayfa evvel naklettiğim tasvirlerin Karagöz ve Hacivat'a olan müşabehetleri bizde hayal için de Arap memleketlerinden büyük bir istifade edildiği zannını takviye ediyor. Bu cihetin avrıca tetkiki faydalı olabilir.

«Hayal, tasavvufi bir kıymeti haiz olmak itibarıyla mutaassıp muhitlerde de müsamaha ile karşılanmıştır. Meselâ Ebussuud'un bu mevzu dair bir fetvası vardır.

«Mukaddimesine müverrih Âli tarafından, 996 da yazılmış ve Risail-ül-vesail namı verilmiş olan Ebbssuut fetvasında (Veliy-üd-din Kütüp-

hanesi, Cevdet Paşa Kitapları, 113) âtideki istifta mevcuttur:

«Mesele bir gece bir mecliste hayal-i zıl oyunu getirilip imam ve hatip olan Zeyd ol mecliste bile olup oyunu aharine değin bile seyreylese şer'an imametinden ve hitabetinden azle müstahak olur mu? Elcevap: Eger ibret için nazar edip ehl-i hal fikri ile tefekkür etti ise olmaz.»

«Bu fetvadan sonra kitapta aşağıdaki Arapça kıta ilâve edilmiştir. Aynen naklediyorum:

رأيت خيال الظل أكبر عربة
لن هو في علم الحقيقة راق
شخصي واشباح تمر وتفيض
وتنقى سرياً والمحرك باقى

Bazı yerlerde ikinci ve dördüncü beyitler bu suretle kaydedilmiştir:

لن هو في طرق الحقيقة راق
نك ومثني والمحرك باقى

«Bursalı Tahir Bey'e ait bir not defterinde bu mevzu dair Molla Fenari'nin de bir fetvası olduğu ve bu kıta'nın ona âdiyeti mukayyet ise de bulmak mümkün olmadı

«Balıkesirli Rasih Efendi «Bülgat-ül ahhap» adlı eserinde (Dârülfünun Kütüphanesi, Rıza Paşa Kitapları: 2320 «Yazma» bu kıta'yı İmam-ı Şafii'ye atfediyorsa da buna ihtimal iverilemez. Bu kıta'yı Muhyiddin-i Arabî'ye atedenler de var. Fakat me'haz zikredilmiyor. |

«Abdülğani Nablusi de (Divan, Mısır tab'ı, s. 340-341) bu kıta'yı tahmis ve tasdir etn işse de kailini zikretmemiştir.

«Naima ve Raşit Tarihlerinde ve daha muahhar bazı tarihlerde hayalin ismi geçerse de oyun hakkında tafsilât olmadığından isimlerini sıralamaya lüzum görmüyorum. Bazı vekayinamelerde de böyle. İşte iki misal:

«Hibetullah Sultan'ın velâdetini tes'it için yapılan yedi gün ve yedi gecelik bir şehr-i âyin için yazılan «Sûname» de, bu kabil bütün eserlerde olduğu gibi, hiç tafsilât vermeden hayal oynandığından bahsedilmektedir.

«İkinci Mahmut tarafından 1252 de Abdülmeccit ve Abdülâziz'in Kağıthanede yapılan hitanlarından bâhis olan ayak sahafı Güran'lı Hızır Efendinin «Sûname-i hitan», nam manzum eserinde de hayalin zikri geçer:

Kimi oldu perde-i lû b-ü hayale perdegi
Bezli ile eyledi halkı seraser dikküsa
İtti Karagöz'le Hacı Evhadı tasvir ile
Sünnet olan gudegân-ü nazireyni pür sefa

"Ahmet Rasim Bey iptida "Tarih ve Muharrir", sonra da "Muharrir buya", unvanlı eserlerinde bize hayale dair kıymetli malûmat vermektedir.

"Ali Rıza Bey merhum "İstanbul Eğlenceleri", unvanlı yazılarında hayalden ve yetiştigi meşhur hayalcilerden bahseder.

"Tevfik Rüstü Bey de bu mevzuu tetkik etmişler ve bilhassa İbn-i Danyal'ın Tayf-ül hayali'ne ait "Hakimiyet-i Milliye", gazetesinde (10 ve 14 mart 1928 iki makale neşretmişlerdir.

"Son zamanlarda intişar eden Refik Ahmet Beyin "İstanbul nasıl eğleniyordu", namındaki eserinde bu mevzuu dair bir hayli yazı vardır. Muhit ve Resimli ay mecmua'arında da Karagöz hakkında birer makale intişar etmiştir. Bunlarda yeni malûmat yoktur.

"Hayali en ehemmiyetle ve merak ile tetkik eden Almanlardır. Doktor Yakob'un bidayette bahsettiğim vakıfane eseri doktor Ritter'in (Karagöz Türkise schottenspiele : Helmut Ritter-1924) hayalin tarihçesi hakkında bir hülâsa ile hayali Nazif Efendinin üç oyunundan ibaret olan nefis kitabı âdeta itmam etmiştir.

"Macarlar doktor Konoş'da, hattâ biraz evvel, İstanbul'a kadar gelerek bu mevzuu tetkike uğramış ve Macarca birçok neşriyatta bulunmuştur. Bakınız "Türk Halk Edebiyatı", unvanlı eserinde Doktor Konoş Karagöz dolaşısıyla ne diyor:

"Türk Tarih Edebiyatında Karagöz oyunlarının hiç tesiri görülüyor. Halbuki Türk komedisinin vücade gelmesine bunların çok hizmeti olacaktır. Türk müellifleri saçma Fransız komedilerine bakacaklarına Karagöz oyununa dikkat etmiş olsalar Millî oyunlar çıkarırlardı."

"Bunu takdir eden sanatkarımız Naşit Bey, hayali canlı olarak sahneye çıkarmak istemiş ve kendisi Hacıvat rolünü oynadığı bir komedi tertip eylemiş ise de muhatap bir Karagöz bulamadığından bu eseri yüzüstü kalmıştır.

"Fransız seyyah ve muharrirleri de Karagöz'ü unutmamışlardır. İlk defa Thevenot seyahatnamesinde Karagöz den bahseder. Bundan başka belli başlı muharrirlerden Gerand de Nerval "Şarkta seyahat", unvanlı eserinde seyrettiği bir oyunu uzun uzadıya nakleder. Teophil Gautier de İstanbul'a dair eserinde görmüş olduğu Karagöz'den bahseder. Adolphe Thalasso temaşaya ait bir mecmuanın Türk tiyatrosuna hasrettiği bir nüsha-i fevkalâdede

biraz da Karagöz'den bahsi unutmamıştır. Louis Ruussél Yunanistan'da Karagöz unvanlı bir Doktora tezi yazmıştır.

"Eski Fransız sefirlerinden biri olan Marquis de Nointel sefaretnamesinde bir başkasını tekiden "Şark'ta temaşanın yegâne enmuzeci son derece gayr-ı ahlâkî olan Karagöz'dür", tarzında bir cümle görürüz.

"Sinemanın tamamıyla hâkim olduğu zamanımızda Karagöz masatessüf hemen unutulmak üzeredir."

Yine Selim Nüzhet Bey hayal oyunu oynatan ve halk tarafından hayaleci denilen hayaliler hakkında izahat verdikten sonra "hayal oynatmanın güçlükleri hakkında bir fikir vermek için birkaç söz daha ilâve etmek isterim," diyerek şunları yazıyor:

"Hayalcinin Yardaksız oyun oynatması muhâl denilecek derecede güçtür. Yardak def çalar, taklitlerin şarkılarını söyler, tasvirleri sırasıyla oyuncuya verir, hareketsiz kalacak olan tasvirlerin değneklerini tutar.

"Hayalci iptida şaşırmasızın Karagöz ve Hacıvat ağzından iki muhtelif ses ve şive ile konuşmaya mecburdur. Onların ağzından söyleyeceği sözler tereddütsüz birbirini takibetmelidir. Bir saniye tevekkuf neşeyi kırar. Hayalcinin hafızası da çok kuvvetli olmalı ve aynı zamanda taklitlerini yaptığı şahsın şivelerini edada tamamiyle muvaffak olmalıdır. Zira taklidi yapılan eşhasın ırkî hususiyetleri gösterilmeyecek, onların ağzından iştirilmesi mutad olan sözler söylenmeyecek, bir takım evzâ ve harekâtla onların zihnîyeti gösterilmeyecek olursa muvaffakiyet elde edilemez.

"Velhasıl bir hayalcinin sanatına lâıyk olması için mutlaka zekâsı, hafızası ve taklit kabiliyeti yüksek olması lâzımdır."

HAYAL PERDESİ (خيال پردہ) [San.] Hayal oynatılan perdenin adıdır. Musahip Zade Celâl (eski İstanbul yaşıyışı, Türkiye Basımevi, İstanbul, 1946, sayfa 66) şöyle tarif ediyor: "Dallı, güllü basmadan, veya daha kıymetli kalınca bir kumaştan, boyu dört, eni dört beş arşın idi. Ortasına eni iki, boyu bir buçuk arşın büyüklüğünde beyaz hasse dikilir, perdenin etrafına dikilmiş olan iplerle oynatılacak yerin bir köşesine sıkıca bağlanıp gerilirdi.

"Bu beyaz perdenin içine eni kadar tahadan bir raf asılırdı. Bu rafın ortasında demirden veya bakırdan büyücek yayvan bir kap içerisinde kalın pamuk fitil, iç yağıyla tutuşturularak perde aydınlatılırdı. Yağ kabının kızıp tutuşmaması için ara sıra yağın içinde ihtiyaten bulundurulmuş bir zincir parçası ko-

nurdu. Oyun başlamadan evvel perdeye bir göstermelik konur, şem'a yandığı zaman üzerine meyvaları görünen bir sığaç veyahut küpüne binmiş elinde yılanın kamçısı ile bir cadı karısı, yedi başlı ejderha ile güleşen bir pehlivan, pupayelken giden bir gemi, koşan bir at, üzerinde ok atan bir okçu gibi birçok göstermeliklerden biri görünürdü."

HAYDİ Rİ (حیدری) [Kıy] Üst elbiselerinden birinin adıdır. Bazı esnafın ve köylülerin giydikleri salta biçimindeki bu üstlüğün kolusuna mevleviler «destegül», kolsuzuna ise diğer tarikatlarda olduğu gibi «Hayderi» denilirdi. Hayderilerin uzunluğu mintanı örtecek kadar olduğu halde Bektaşiler binnu diz kapaklarına kadar uzun yaptırırlar ve adına, Mevleviler gibi, «Destegül» derlerdi.

HAYME (حیمة) [San.] Hayme lûgatte çadır demektir. Cem'i hiyam gelir. Çadır Ahmet Rasim Beyin dediği gibi (Osmanlı Tarihi c : 2 s. 737) Osmanlı Türklerinin ilk evi, ilk sarayı, ilk tahtgâhidir. Osmanlıların ecdadı için böyle olduğu gibi alelûmum Türkler için de böyle idi. Türklerin hele Osmanlıların çadırları hem mükemmel, hem metin, hem de dilnişindi. Çadır Türklerin olduğu gibi diğer milletlerin de oturma ve harb vasıtası olmak üzere kullandıkları bir şeydir. Şimdi kâşanelerde oturan insanlar bir zamanlar mağaraları, ağaç kovuklarını mesken ittihaz ettikleri gibi çadırları da ikametgâh ittihaz eylemişler. Bugün bile hâlâ ömürlerini çadırdan geçiren insanlar vardır.

Osmanlılarda askerî teşkilâta ait kanunlar icabınca devlet uzun zamanlar ancak «Kapıkulu» denilen muvazzaf askerin çadır ve sair levazımını naklettirirdi. Eyalet askeri kendi beylerbeyleriyle sancak ümerasının çadırlarını kullanırlardı. Bunlar yağmur, rüzgâr ve güneşin tesirine mâni olacak derecede metin olan pamuk bezinden imal olunurdu.

Kapıkulu denilen yeniçerilerin miktarı devletin şevket ve azametine göre ehemmiyeti haiz olmadığından çadırlar büyük tutuluyor, son zamanlarda bu hususta riayet olunan tasarruf kaidelerine o zamanlar bakılmıyordu. Beylerbeyi ve sancak beyleri de devlet nazarında ehemmiyetlerini bir kat daha arttırmak için metin ve kavi çadırlar yaptırmaktan ve bu bapta çok masraf ihtiyarından çekinmiyorlardı.

Eski Osmanlılar halı, kilim ve alçak kürsüler üstünde oturmak itiyadında bulundukları cihetle çadırlar o kadar yüksek değildi. Böyle olmakla beraber kumaşın sıklığı cihetiyle çadırların ağırlığı fazlaydı.

Çadırlar alelûmum bir direkliydi, Direği tutturmak için de ip ve kazıklar vardı. Üstleri bir kat bezden olup paşalarla ümera ve muavinleri için iki direkli ve iki kat bezli çadırlar da kullanılırdı.

Cevad Paşa (Tarih-i Askerî-i Osmanî, kitab-ı evvel sf. 166) (Marsigli) nin Osmanlı çadırlarına dair verdiği dikkate değer malûmatı şu suretle eserine geçirmiştir:

"Viyana önünde Türklerin inhişamından beri Avusturyalılar anlara pek çok galebe çalıp ordugâhlarını zaptettiler gibi bu galebat ile pek çok paşa ve kumandan ve zâbit ve neferat çadırı da kazandılar. Türk çadırları yağmur ve rüzgâr ve sair bu gibi asar ve tahavvulât-ı havaiyyeye ve tes'ri-i hararet-i şemse mukavemet edip dâhiline geçirmediklerinden gerek bu iyilik ve gerek cins ve eb'at ve eşkâl ve bir yerde müctemian kurulmuş iken husule gelen manzara-i hasene ve bahusus debdebe ve azamet cihetiyle olan farkları anlamak ve kendi çadırlarıyla Türk çadırlarının şu farklarını mukayese etmek Avusturyalılarca kolaylaşmıştı.

«İşbu çadırlar kâmilan pamuk bezinden mamûl olmakla bu husus anların ağır olmasını mucip olmuş ve her ne kadar Türkler yere serilmiş seccade üstüne oturup bizim Avrupalılar gibi yerden yüksek şeylere - banklara - oturmamaklarından alçak yapılmış ise de mezkûr çadırlar yine sakil idüğünden Avusturyalılar şu mahzuru def için daha hafif ve hayt ü imali sehlolan Almanya bezini istimal ve Türk çadırlarının ebadını tenkis ederek kurulması kolay ve ordugâha mahsus çadırlar ihdas eylediler. Eger Türk çadırlarının eşkâl ve ecnasını böyle tadil etmemiş olaydılar Türklerden aldıkları binlerce çadırlar kendilerine pek çok meşakkat ve zahmet verecek idi. Bahusus anları kurmağı üsera talim etmemiş olaydı bu bapta da suubet çekeceklerdi. Benim fikrime kalırsa Türkler bize en faideli bir şey öğrettiler.

«Türkler mahrut şeklinde çadırlar kullanırlar. Bunu tutmak için çadır bir direğe geçer. Bezleri bir kat olup iki direkli olan çadırlar da vardır. Büyük zâbitan ile muavinlerinin ve paşaların çadırları iki katlı ise de direkleri yine birdir. Bu çadırların şekli müseddes şeklinde ve etekleri çadırı vasatından tutan direğe müvazi olup iplerle tutturulmuştur. Bu nevi çadırlar sonbahar nihayetlerine doğru yatmaya pek müsaittir. Çünkü içi deve tüyünden masnu' bir kumaşla mesturdur. Türklerin helâları setr için de mahsus çadırları vardır.

«Osmanlılar çadır zeminini ekseriya bir halı ile setredirler ve en fakir bir Türk bile

iki koyun postu koyar ve yün ile dolmuş çuha kaplı yastıkları da olup bunlar ve bahusus bunlardan dayanmağa mahsus olanları işlenmiştir. İşbu yastıkları ahşap kürsüler üstüne vazederler ve kürsüleri nakilde sühulet olmak için kıvrılır sökülür yani icap eyledikte müteaddit parçalar birleştirilerek bir kürsü yapıp yola giderken sökülerek nakledilir tarzda imal olunmuştur.

Eski Osmanlı ordusunda kullanılan haymeler, sokaklı çadır, sayeban, çadır ve tenknür namlarıyla dört kısıma ayrılırdı. Sokaklı çadır; iki tarafa çekilen bezlerle sokak haline konulan çadırdı. Bonlar padişahlara mahsustu.

Sayeban; gölgelik vazifesini gören büyük çadırlardı.

Çadır; mahrut şeklindeki bildiğimiz çadırdı.

Tenknür; çadırın küçüğü idi. Çadır «hazine» adını taşıyan on iki parça bezden terekkep ettiği halde tenknür de hazine adedi azdı. Bu itibarla küçüktü.

Çadırların muhtelif mansıp ve rütbelere göre şekil, eb'at tertibat ve tezyinatı da başka başkaydı. Bunlar meyânında hamam, hattâ helâ çadırları bile vardı. Bu sonrakiler ötekilerden büsdütün farklıydı.

Çadırlar Marsigli'nin de söylediği gibi kurulup kaldırılması maharete tevakkuf ederdi. Bu sebeple ordugâhlarda bu vazifeyi görmek üzere teşkilât yapılmıştı. Bu vazifeyi görenlere «mehter» denilirdi. Çadırları bunlar kurar ve kaldırırlardı.

*Zemin-i bisat-i kadr-i carh hayme-i azamet
Nücum-i sabit ü seyyare meş'al-i kudret
Nabi*

HAYMEDÜZ (خیمه دوز) [Ask.] Çadır diki-eisi mânasına gelir bir tâbirdir. Çadır mehterleri zümresinden idiler. Fars kaidesiyle «hayme düzan» şeklinde çemi'lendirilirdi.

HAYMEĞÂH (خیمه گاه) [Ask.] Çadırlar kurulan yer mânasına gelir bir tâbirdir. Hayme; Arapça çadır demektir.

*Al kanlı bir kefenle donat haymegâhını
Canlarla yak meşail-i matem penahını
Mithat Cemal*

HAYME-İ HASSA MEHTERLERİ (خیمه خاصه مهترلری) [Sar.] Padişahların çadırlarını kurup söken ve muhafaza vazifesiyle mükellef olanlara verilen addır. Türkçesi hassa çadırları mehterleri demektir.

HAYMELİ ORDUGÂH (خیمه لار دوگاه) [Ask.] Sahrada çadır altında bulunan büyük askeri

kıt'a hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hayme; çadır demektir.

HAYMENİŞİN (خیمه نشین) [Hal.] Çadırdaki oturan yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HAYRAT (خیرات) [Vak.] Halka parasız olarak yemek, su vermek veya hastaları tedavi etmek için yapılan aşhane, çeşme, sebil, hastahane ve saire gibi hayır müesseseleri ve binaları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hayrat; Arapça hayırlı iş mânasına gelen hayre'nin cem'idir. Müfredi hiç kullanılmadığı halde cem'i ziyade ve ekseriya müfred hükmünde kullanılır.

HAYRİYE ALTINI (خبریه آلتون) [Mes.] İkinci Sultan Mahmut'un yirmi birinci ve yirmi ikinci cülûs senelerinde olmak üzere iki defa basılan paraların adıdır. Halk arasında «gazi» ve «sandıklı» adlarıyla da anılırlardı. Hayriye altınının kırk, yirmi ve on kurşluk olmak üzere üç türlü vardı. Bu altınlar ortadan kaldırılmasına karar verilen «adliye altınları» ile tebdil edilmek suretiyle tedavül mevkiine çıkarılmıştı. Vak'anüvis Lûtfi Efendi (Lûtfi Tarihi, c. 1, s. 280) bundan bahsederken bu altının basılmasın sebebini şöyle kaydetmiştir:

«Bu hayriye altınının ihdasından garaz-ı aslı eski altınlardan kıratça dün ve bahası efzun olarak çıkarılacak altından tahminen kırk bin kese fazlanın temettü ittihazi kaziyyesidir.»

Eski bir an'ane olan sikkenin tagşişi keyfiyetinin Tanzimat'a yakın zamanlara kadar devam ettiğine delâldt etmek itibarıyla dikkate şayandır.

HAYRİYE TÛCCARI (خبریه تجاری) [İkt.] Müslüman tüccarlardan tanınmış ve imtiyazlı olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Gayr-i Müslim tacirlerin o türlülerine «Avrupa tüccarı» denilirdi. Avrupa tüccarı unvanı bunların Avrupa ile muamele yapmalarından neşet etmişse de alekser Avrupa emtiası üzerine muamele yapan Müslüman tacirlere «Hayriye tüccarı» itlakının esbabı anlaşılamamaktadır. Eski zenginlerin hayr ve hasenat ile melûf olmaları tesmiyeye sebep olması ihtimal dâhilindedir.

Hayriye tüccarı hakkını iktisap edebilmek için berat almak icabederdi. Berat olmiyanlar o unvanı ihraz ebemezlerdi. Berat verilerek için de aranan evsaf ve şerait beratta yazılı idi. Bu evsaf ve şeraitin başlıcası «ehl-i ırz ve dindar ve beynettüccar istikametle mücerreb-ül-etvar olduğuna şahadet edilmek ve garaz-ı fâsadini icra için duhul daiyesinde olan ehl-i fesat ve müzevvir makulesi erbab-ı iktidardan olsa bile silk-i tüccara idhat edilmemek, hile

ile berat almışsa ledettahkik beratı elinden alınmak» gibi hususattan ibaretti. Bu gibi kayıtlarla ve itina ile seçilenlerin şöhet ve şerefi haiz olacakları ise tabiidir.

Yine berattan anlaşıldığına göre «Avrupa tüccarı»nın Avrupa ile muamele yapmalarına mukabil hayriye tüccarı Avrupadan başka Acem ve Hint ile de alış verişte bulunurlardı.

Hayriye tüccarının zapt ve rapt altına alındıkları da berattan anlaşıyor. Bundan maksat da «bunların taht-ı rabta ve nizama idhalleri mücerret ticaretlerine vüs'at gelmek ve umur-ı ticaretlerini pürüssüzce rü'yet edip her bir umur ve hususlarında bir gûna uygunsuzluk vukua gelmemek» ti.

Berat ile bu hakkı iktisap eden tüccarlar bu imtiyazdan kendileri gibi adamlarından ikisi de istifade ediyordu. Bundan maksat da dış işlerini bunlar vasıtasıyla gördürmekti. Hayriye tüccarının imtiyazları beratta zikr ve tasrih edilmmişti. «Başbakanlık arşivi» de mevcut bir berat suretine nazaran (evail-i şehri rebüllevvel 1249, dahiliye, sıra No: 6) «Hayriye tüccarından hasb-el-iktiza biri veyahut hizmetkâr ve adamları hasb-et ticare bir mahalle gitmek murat edip şehbender ve muhtaran-ı mumailihin memhur arzuhalleriyle istida olundukta ticaret şurutu derciyle tıbbi müstemen ve adamlarına ita olunduğu misillü yedlerine yol emri verile ve ashab-ı berevat olan tüccarın bulundukları mahalde yanlarında bulunmak şartıyla başka başka evamir-i şerifem ile tahsis kılınan ikişer nefer hizmetkârları işbu imtiyazata ayniyle nail olalar ve işbu zikrolunan iki nefer hizmetkârın biri iktiza ederse memalik-i mahrusamdan mevki-i ticaret olan mahalde ikamete mezun ola ve ashab-ı berevattan birinin her kimde olursa olsun mümzi ve mamûlünbih temessük mucebince şehbender ve muhtarları ve esnafın tevatüren şahadetleriyle müsbet Avrupa tüccarından matlubu olarak yedinde olan temessükü ibraz eyledikte ledes-sübüt matlubu olan meblâğ tahsil olunup yüzde ikiden ziyade resim mütalebe olunmıya ve tüccar-ı merkumeden birini gerek ehl-i islâm ve gerek reyadan birisi liecel-it-terafu' mahkeme-i ticarete veyahut Babîlî'ye götürmek murat eyledikte zabitan tarafından takdir ile muamele ve kesr-i itibarını mucip olacak vaz' vukua gelmemek şurut-i nizamları muktezasından ve alelittlak sunuf-ı tebea hakkında o misillü muamele vukubulmaması kavanin-i cedit-i müessese iktizasından olmak hasebiyle zikrolunan tüccar ve hizmetkârları Ticaret nezareti tarafından mübaşir tayiniyle kaldırılıp

ahar tarafından mübaşir tayin olunmıya ve hapisleri iktiza ederse yine nezaret-i müşarünileyha marifetiyle hapsoluna ve bunların ekseriya ticaretleri Frengistan emtiasına müteallik olduğundan gerek müstemenan ile ve gerek ehl-i islâm ve saireden her kiminle dâva ve nizaları zuhûr ederse yine nezaret-i müşarünileyhanın inzimam-ı rey ve şehbender ve muhtarları ve trafeynden bilintihap memur olacak muteber ve mevsuk tüccar marifetleriyle kaide-i tüccar üzere mahkeme-i ticarete rüyet ve kat'-ı niza mübaderet olunup şer-i şerife müracaatları lâzım geldikte ticarethane-i âmirede kâin meclis-i umur-ı nafia müfettişi huzurunda ve orada fasl u hasm olunamadığı surette huzur-ı Şeyhülislâmide şer'le görülerek fasloluca, ve bundan maada sair gûna umur ve hususları ve mevad-ı ticarete dair hisap ve kitapları ve lâsiyyema idhal ve ihraçları keyfiyyati dahi nezaret-i müşarünileyhanın müteferriat-ı memuriyetinden olmak mülâbesesiyle berveç-i muharrer tüccar-ı merkumenin kâffe-i ahvaline nezaret-i müşarünileyha canibinden berveç-i dikkat nezaret ve ol veçhile mesalih-i vakıaları marifet-i nezaret-i müşarünileyha ile rüyet kılınarak ve müstemenanın taşrada dört bin akçadan ziyade olan dâvaları Asitane-i aliyyeme havale olunmak ahitnameleri şurutundan olduğu misillü bunların dahi müstemenan ile olan nizaları kezalik Dersaadete havale kılınca. Velhasıl tüccar-ı merkumenin kangı devlet tacirleriyle nizaları zuhur ederse devleteyn beyinde münakid olan ahitname şurutu icra olunup bir vakitte hilâfı tecviz olunmıya ve taife-i merkumenin bu veçhile taht-ı rabta idhal olunmalarından maksut ancak ticaretlerine vesile-i seyr ve suhulet olmak kazı yesine mebni olduğundan tüccar-ı merkumenin diyar-ı ecnebiyeden memalik-i mahrusama gönderdikleri emtia ve eşyadan İngiltere ve Fransa devleti vesair bazı düvel-i mütehabbe ile muahharan akdolunan ticaret muahdesi ve tanzim kılınan tarifesi veçhile hin-i vüruduna âmediyye olarak yüzde üç ve gayr-ı ez damga ve reftiyye ve rûsumat-ı saire yerine munzam olan yüzde iki resm-i gümrük ve memalik-i mahrusa-i şahanem mahsulünden nakledecekleri emtia ve eşya ve erzaktan mahallinde bayii tarafından verilecek öşriyle icap eden resm-i damgadan başka ber mucib-i tarife iskelelere hin-i tenzilinde yüzde dokuz âmediyye ve taşra götürdüklerinde yüzde üç reftiyye resmi alınca. Ve memalik-i mahrusa-i şahanem mahsulü olup yine memalik-i padişahanem derununda bey' ve fûruht olunan kâffe-i emtia ve eşya ve erzakın dahi rûsum-

t-ı muktaziyesi usul-i müteahhide veçhile bilâ-
cevr ve eza tediye ve ifa kılınır. Ve tüccar-ı
merkume bu veçhile icabeden resm-i gümrük-
lerini eda edip yedine mamûlünbiş eda tezkir-
resi aldıktan sonra mükerrer ve ziyade gümrük
talep ve ahd olunmıya ve eğer Gümrük ümenası
tarafından ziyade ve mükerrer Gümrük na-
miyle akçaları alınır derhal reddettirile ve
eğer tüccar-ı merkumenin içlerinden hâsılâtı
Gümrüğe keşr ve tedenni icrasını mucip bir
güne hiyle ve hud'aya mütecasır olan bulunursa
şehbender ve muhtarları mesul ve muatop olup
o makulelerin kendileri hakkında dahi müsta-
hak olacakları tedibat-ı lâzime kanunname-i
cezaîyyeye tatbikan icra olunacağından ana
göre takayyüdat-ı muktaziyenin kemayenbagi
ifasına şehbender ve muhtaran-ı mumailayhim
tarafından dahi ihtimam ve dikkat oluna ve
müstemen tüccarının memalik-i İslâmiyede
memnuattan olmıyarak alıp vilâyetlerine gön-
derecekleri emtia ve eşyayı bunların dahi bilâ-
istisna berren ve bahren nakil ve ihraçları caiz
ola ve bunlar ticaret-i bahriyeleri için sefine
tedarik ve inşa edecek olduklarında heyet ve
eesamati ve Tersâne-i Âmireme merbutiyeti ve
nakil ve ihrac-ı emtia ve eşya ve erzak mad-
deleri ittifak-ı arâ ile karargir olan imtiyaz ni-
zamına ve resm-i gümrükleri hususu dahi işbu
beratları şurutuna tatbikan icra oluna ve tüc-
car-ı merkume ve fermanlu hizmetkârlarının
vardıkları Frengistan iskelelerinde tervic i u-
mur-ı ticaretleriae bilvücu muavenet ve her
halde himayet ve siyanet eylemek oralarda
taraf-ı devlet-i aliyyemden mansup olan şeh-
benderlerin muktezay-ı memuriyetlerinden ol-
duğuna mebnî umur-ı müşkilelerini anlara ifade
ile tesviye ve tanzim edip beyn-et-devleteyn
câri ve mer'i olan ahitnameler şurutunun hilâfı
hareketten mücanebet eylemeleri hin i azimet-
lerinde nazırları tarafından kendilerine bad et-
tenbiş dinlemeyip bir gûna uygunsuzluğa mü-
tecasir oldukları haber alınır ve yahut hakla-
rında istikâ vukubulursa şikâyet-i vakıa led-et-
tahkik mukarin-i sihat olduğu takdirde yedinde
bulunan beratın kaydı terkin ile işlerinden
ihraç oluna ve içlerinde giderek hüsn-i sülûk
ve dirayet ve istikameti mücerrep ve meghut
olanlardan münasiplerinin led-el-iktiza canib-i
devlet-i aliyyemden düvel-i müteahhibbe iskele-
lerinde şehbenderlik memuriyetine intihap ve
tâyini caiz ola ve tüccar-ı merkumeye vülât ve
hükâm ve sair memurin ve zâbitan tarafla-
rından hilâf-ı şer-i şerif ve mugayir-i kavanin-i
cedide-i müessesese taaddi ve rencide vukuu teeviz
olunmayıp matlub-ı hümayun-ı madelet makrun-ı

mülûkânem veçhile her halde himayet ve siya-
netlerine dikkat oluna ve tüccar-ı merkumeden
vefat edenlerin dükkân ve oda ve sair emlak-
leri canib-i şer'den başka ve Ticaret Nezareti
tarafından başka temhir olunup emval-i metruke
ve emlak ve akar ve sair cüz'i ve külli eşya
ve nukudlarına vereseleri mevcut oldukça canib-i
miriden taarruz ve temhir ve zapt olunmıya
ve sagir ve sagireleri bulunup şer'an tahriri
lâzım gelenlerinden ziyade resim talebiyle tazyik
ettirilmeyip bermuktezay-ı şer-i şerif beyn-el-
verese nezaret-i müşarünileyha marifetiyle tak-
sim ettirile ve sagir ve sagire ve gaip ve
gaibesi olmayıp beyn-el-verese tahriri muat
olunmıyan tereke dahi bir türlü cebr ü ibram
ile tahrir ettirilmeye ve bu imtiyaz ancak tüc-
car-ı merkume ve fermanlu hizmetkârlarına
mahsus olup yedinde emr-i âli olmiyan hizmetkâr
ve sair mutaallikatları haklarında câri olmiya
ve bunların taht-ı rabita ve nizama ithalleri
mücerret ticaretlerine vüs'at gelmek ve umur-ı
ticaretlerini pürüssüzce rüyet edip her bir umur
ve hususlarında bir gûna uygunsuzluk vukua
gelmemek garazından ibaret olduğuna mebnî
garaz-i fâsidini lera için duhul daiyesinde olan
ehl-i fesat ve müzevvir makulesi erhab-ı ikti-
dardan olsa bile ithali bir veçhile teviz olun-
mayıp bilfarz hile ile berat almış bulunur ise
led-et-tahkik beratı kaydı terkin olunup adem-i
ihtimamlarına mebnî şehbender ve muhtarları
dahi mes'ul ve muatop olurlar ve tüccar-ı mer-
kumeden vefat edenlerin kebir oğlu olup ta
berat almıya talip ve şayan bulunur ise ol dahi
silk-i tüccara ithal olunarak yedine berat-ı
âlişanım ita kılınır» gibi mühim kolaylık ve
imtiyazlara mazhar bulunuyorlardı.

Beratta mühim vazifelerle tavzif kılındık-
ları gösterilen şehbender ve muhtar kendi
içlerinden intihap ve tefrik olunurdu. Şehbender:
ecnebi devletler nezdindeki ticaret mümessili
değildi Muhtar gibi bu unvan da Avrupa ve
hayriye tüccarlığına mahsus bir kısım vazifenin
ifası için yine tüccar arasından seçilmiş birinin
unvanıydı. Vaktiyle ticaretgâh olan her beldede
hâkim ve âmir olanlar meyânında bir de şeh-
bender bulunmaktaydı. Muhtar namıyla de iki
kişi intihap olunurdu. İşte bu üç kişi hayriye
tüccarlarının umur ve hususıyla meşgul olurlardı.
Yeniden birinin hayriye tüccarı olabilmesi de
bu üç zatın hakkında hüsn-i şahadet eylşmesine
mütevakkıftı.

Hayriye tüccarının sayısı da mahduttu.
1225 (1810) tarihli bir berattaki kayda nazaran
İstanbul'da kırk, İzmir, Şam, Halep, Kıbrıs gibi
ticaretgâh yerlerde de on taneydi. Ancak

yukarıya mühim noktaları aynen nakledilen 1257
(1841) tarihli beratta aded yazılı olmadığına
bakılırsa son zamanlarda bu miktarın artırılmış
olması ihtimali vardır. Tanzimat'tan sonra Av-
rupa ile temas ziyadeleştiği için bu ihtimal hattâ
kuvvetlidir.

Hayriye tüccarından harç da alınır. Bu
harç bidayeten o sıfatı iktisap sırasında istifa
olunurdu. 1225 (1810) tarihli beratta harcın
1200 kuruş olduğu ynzıldır. Sonrakinde mün-
deric olmamasına bakılırsa bilâhara harcın da
arttırılmış olduğuna hükmlunabilir.

Hayriye tüccarlığı çok şerefli bir unvandı.
Halâ babasının veya büyük babasının hayriye
tüccarı olmasıyla iftihar edenlerin bulunması da
bunun son bir delilidir.

Hayriye tüccarlığı Sultan Aziz'in saltana-
tının nihayetlerine kadar payidar olmuştur.

HAYR-ÜL-BEŞER (خير البشر) [Sof.] Ce-
nab-ı Peygamber hakkında kullanılır bir tâbir
pir. İnsanların hayırlısı demektir.

*Bundadır bak! nişan-ı mu'ciz-i hayr-ül-beşer
Tak-ı Kîra nûsha-i milk-i mülûk-i gamkâr
Fuzuli*

HAYR-ÜL-HALEF (خير الخلف) [Hal.] Ha-
yırılı oğul demektir. Halef; Arapça babasından
sonra kalan oğul mânâsındadır.

*Hem o sermaye-i fazl u şerefin
Selef-i eşrafına hayr-ül-halefin
Hakani*

HAYTA (حايطة) [Ask.] Eyalet askerlerinin
bir kısmını teşkil eden serhad kullarının ayrıl-
mış bulundukları sınıflardan birinin adıdır.
Daimi süvari askeri olan serhad kulları evvel-
leri, deli, gönüllü, beşli adlı üç sınıf iken sonra
levant ve hayta namlarıyla iki sınıfın daha ilâ-
vesiyle beşe çıkarılmıştır. Haytalar serhadlerde
fevkalâde cesaret göstererek akınlarıyla pek
mühim hizmetler görürlerdi. Yeniçeri ocağı
gibi bunların da nizamları bozulunca şakavet
yoluna saptıkları için itibardan düşmüşlerdi.
Bu sebepten hayta tâbiri son zamanlarda vazife
bilmez ataklara alem olmuştur.

Hayta; «Lehce-i Osmani» de haydut, İz-
bandut suretinde izah olunmuştur.

HAYVANAT-I EHLİYE RÜSUMU (حيوانات
اعليه روى) [Mal.] Ehlî hayvanlardan alınan resim-
ler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Abdülhamit
II. nin saltanatının sonlarına doğru devletin si-
yasat ve mevcudiyetinin uğradığı müşküller
tesiriyle 1318 (1902) senesinde ittihazına mec-
buriyet görülen mali tedbirler sırasında âcil

ihtiyaçları karşılamak için ehlî hayvanlar üzerine
de vergi konulmuştur. Deve ve camus (manda)
gibi bir kısım ehlî hayvanlardan resim alındığı
halde ötekilerden bir gey alınmaması onların
ziraat ve nakil işlerinde kullanılmalarından ve
harb için lüzumlu bulunmalarından ileri geli-
yordu. Fakat son vaziyete karşı kuvvetlenmek
icabediyordu. Bu ise paraya mütevakkıftı. Bu-
nun için mahzurlarıyla beraber bunlardan da
vergi alınması zarurî görüldü.

İstatistiklere göre o zaman memlekette on
milyon kadar ehlî hayvan vardı. At, deve, öküz,
inek, ester (katır), canavarlardan onar, merkepten
üç kuruş alındığı takdirde takriben bir milyon
lira kadar bir irat temin edileceği hisap edil-
miş ve 1319 (1903) senesinden itibaren tatbika
girişilmiştir.

Rumeli'ye müteallik gizli mukarrerat ica-
bınca Selânik, Kosova, Manastır vilâyetlerinin
rûsumu olan 117,200 lira mahallerinin tanzim
ve temin-i idareleri için oralara terk edilerek
öteki vilâyetlerin hâsılâtının askerî tehzizatı
temin için merkeze celbi kararlaştırıldı. İlk se-
nede bunların tâdat ve tahsili âğnam nizamlarına
tevfikan yapıldı. 1320 (1904) ten itibaren
de idaresi Techizat-ı Askeriye Nezaretine ihale
ve hazinece tahsil olunan paralar da o nezarete
teslim olundu.

Hayvanat-ı ehliye için ayrıca kaleme ali-
nan tâlimat ancak 1321 (1905) ten sonra tatbik
edilmeğe beğlandı.

Memleketin bazı yerlerinde, hassaten Er-
zurum'da, beliren ihtilâl hareketleri üzerine
1323 (1907) tarihinden itibaren lâğvedilen bu
verginin esasları «Tekâlif Kavaidi» nde (İkinci
Kısım, sayfa 239-240) şu suretle hülâsa edil-
miştir:

«Evvelâ — İki yaşını ikmal etmiyen yav-
rular, ziraatte kullanılan öküz, manda ve bey-
girin bir çifti, bir evde oturan ailelerin herbiri
ayrı ayrı çalışıyorlarsa her aile için bir çift
hayvan, bahçıvanların dolap beygirleri, çiftte
kullanılan tek hayvanlar, Belediye daireleriyle
nümune çiftlik ve tarlalarına ait hayvanlar,
kolâgası rütbesindeki zâbitlerle bütün efradın,
polis, jandarma, hafif suvari alayları zâbitan
ve efradının binek hayvanları ve hariçten Gümrük
resmi verip memlekete giren hayvanlar
istisna edilmişlerdir.

«Saniyen — Hayvanat-ı ehliyede âğnam
ile birlikte ve âğnam memurları marifetiyle
tâdat ve yoklama ve mektum ve imrar mua-
melâtı aynı kavaide tevfikan icra olunur. Buna
mukabil kendilerine resmin tahakkukatına nis-
petle sarfı mecaz olan yüzde beşten başkaca
bir ücret veriliyor.

«İstisna kanunların mezarıdır» hükmü bu kanunda bir kere daha pek aşikâr bir surette zâhir olmuştur.

«Kati bir şekilde tâyini kaabil olmıyan yukarda yazılı istisnalardan yalnız bir çift meselesi bile kanunu tahrir için kâfi idi. Sona doğru hiç kimsenin bir çiftten fazla hayvanı bulunamadı. Bu sebeple varidat teessüsünün iptidasında bir milyon üç yüz altmış bin lira iken ikinci senesi onun yarısı, üçüncü senesi dördte biri derecesine indi ve nihayet 1323 senesi sonunda şahsî vergi gibi bu da lâğvedildi.

«Tarh ve tahsil kavaidi; talimat mucibince hayvanat-ı ehliye rûsumu için taksit konulmayıp ağustos sonuna kadar ikmal olunmak şartıyla maktu ücretli ve muvakkat ve mükeffet tahsilatlar vasıtasıyla tahsil olundu. Mülkiye ve maliye memurlarıyla muhtarlara tahsilâtı ağustos sonundan evvel bitirdikleri halde ağnanda verilen miktar nispetinde bir ikramiye ve tahsil aidatı veriliyordu.

«Canavarların resmi âlesseviyye onar kuruştan tahsil olunup bundan hazineye ait miktarlar malsandıklarınca alıkonuluyor, üst tarafı Techizat Nezaretine gönderiliyordu.»

HAYYÂK-ALLAH (حياك الله) [Hal.] Allah seni yaşatsın yerinde ve dua makamında kullanılır bir tâbirdir.

*İttî sükkân-ı semavat ü zemin nâle vü âh
Lerze saldı feleğe nâre-i hayyâk-Allah
Ziya Paşa*

HAYYATİN-İ HASSA (حياتين خاصه) [Sar.] Saray terzileri mânasına gelir bir tâbirdir. Hayyat; Arapça dikici, terzi demektir. Saraya ve padişaha ait elbiselerle kürkleri ve hil'atleri diken iki sınıf vardı. Hayyatın-i hassa bu iki sınıftan biri idi Hil'at diken öteki sınıfa «hayyatın-i hil'at» denilirdi. Her iki sınıf da hazine kethüdasına tâbidi. Hayyatın-i hassa saraya ait elbiselikleri, nâme keselerini ve saireyi dikerlerdi. Padişahlarla beraber bunların da sefere gitmeleri kanundu. Hayyatın-i hassanın başları «ser hayyatın-i hassa» idi. Ondan başka kethüda da vardı. Hayyatın-i hassanın tâyinleri «Ser hazine-i enderun» denilen enderun hazinedar başına aitti.

«Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı» ndaki izahata nazaran (sayfa 462) 883 (1478) senesinde cemaat-i hayyatın-i hassa denilen terziler bir sınıf olup terzi, kiseduz, postinduz ve hallaç da dâhil olmak üzere mevcutları 23 tü. Daha sonra ikiye ayrılan terzilerin on altıncı asır ortalarında mevcutları 369, on yedinci asır başlarında 319, on sekizinci asır ortalarında ve

daha sonraları 104 tü. Enderun tarihinde bunların mevcutlarının kırk kader olduğu yazılıdır ki on dokuzuncu asrın ilk yarısıdır. Açılan terziliklere Başmülâzim denilen en eski namzet geçirilirdi.»

Terzilerin çalıştıkları koğuş Alayköşkü karşısında şimdiki Adli Tıp dairesinin bulunduğu yerde idi.

HAYYATİN-İ HİL'AT (حياتين خلعت) [Sar.] Saray terzilerinden hil'at dikenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hayyat; Arapça dikici, terzi demektir. Saraya ve padişaha ait elbiselerle kürkleri ve hil'atleri diken iki sınıf vardı. Hayyatın-i hil'at onlardan biri idi. Ötekilere «hayyatın-i hassa» denilirdi. Hil'at terzileri padişahın kendisiyle rütbe ve mansıp sahiplerine giydirilecek hil'atleri dikerlerdi. Her iki sınıf da hazine kethüdasına tâbidi.

Hayyatın-i hil'at üç bölüktü ve mevcutları 21 ile 23 arasında idi. Başlarına «ser hayyatın-i hil'at» denilirdi.

*Zehi hayyat-ı hil'at dūz-i bazar-ı hakayık kin
Kadd-i mânayı itmiş câme-i terkîp ile berpa
Nabi*

HAZANE (خزانة) [Hal.] Mecaz yoluyla yürek, kalb, gönül yerinde kullanılır bir tâbirdir.

*Lebriz-i geuher olmasa gönlüm hazanesi
Dökmezdi böyle çeşm-i terim inci tanesi
Muallim Naci*

HAZANGÂH (خزانگاه) [Hal.] Mecaz yoluyla âlem, dünya yerinde kullanılır bir tâbirdir.

*Hoş nigâh it bu hazangâh-ı bahar âlâde
Kimi bülbül gibi mahzun kimi gül gibi Saad
Nabi*

HAZAR (حضر) [Ask.] Bir yerde oturmak, yoleculuktan ve seferden hâli olmak mânasına gelen hazar askerlik ıstılahı olarak ordunun sefer vaziyeti dışında terbiye, talim ve hazırlıkla meşgul olması demektir. Hazar; bu itibarla seferin karşılığıdır.

*Bi sebep terk ederek böyle huzur u hazarı
İhtıyar eyledi bu kışta şu müşkül seferi
Ziya Paşa*

HAZARAT-İ HAMSE (حضران خمسة) [Sof.] Kudret ve mümessilleri yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tâbirden de anlaşıldığı veçhile beştir. Bunun sofıyeye ait eserlerdeki izahı aynen şöyledir: «1) Hazret-i gaybet ül-mutlak. Bunun âlemi hazret-i ilmiyedeki âyan-ı sabite âlemidir. Bunun mukabilinde âlem-i melekten ibaret olan şehadet-i mutlaka hazreti vardır. 2) Hazret-i gayb-ı muzaftır. Bu da iki kısımdır. 3) Ya gayb-

mutlaka yakın olan şeye muzaf olur. Bunun âlemi ervah-ı ceberutiye ve melekûtiye âlemidir. Yani âlem-i ukul ile âlem-i nüfus-i mücerrededir. 4) Şuhud-i mutlakaya yakın olan şeye muzaf olur. Bunun âlemi âlem-i misalidir. Buna âlem-i melekût da tesmiye olunur. 5) Bu dört âlemi câmi' olan hazrettir. Bunun âlemi âlem-i insandır. Bir insan ki cem'i ayalımı ve anlardaki mevcudatı câmidir. Hulâsa âlem-i melek, âlem-i melekûtun yani âlem-i misal-i mutlakın, âlem-i melekût, âlem-i ceberutun yani âlem-i mücerredatın, âlem-i ceberut da âlem-i âyan-ı sabitenin, o da esma-i ilâhiyye ve hazret-i vahidiyyenin, o da hazret-i ahadiyyenin mazharıdır.»

HAZEF (حذق) [Ede.] Eski yazıda hepsi noktasız harflerden müteşekkil olarak yazılan şiirlerle nesirler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Öyle yazılara «mahzuf» denildiği gibi «mühmel», «bi nokat» da denilirdi. Hüner göstermiş olmak için bu şekilde yüz beyitlik kasideler yazan şairler vardı. Ziya Paşa'nın bile birinin matlaı:

*Kâmil oldur ki ola mahrem-i esrar-ı kelâm
Gele irsal-i melâikle ana her ilham*

beyti olan bu kelime oyununa uygun olarak yazılmış iki uzun manzumesi vardır.

HAZİNE (خزينة) [Mal.] Mal sandığı, kasa yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan hazine'nin «Kamus-ı Osmanî» deki tarifi şöyledir: «Nukud ve emval konulup saklanacak muhkem, rasin ambar ve saire. § Mecuzen her şeyin kesretle bulunduğu yere de itlak olunur: (Hazine-i Maliye, hazine-i hassa-i şahane, hazin-i kütüp, su hazinesi).»

Osmanlılarda bir zamanlar iki hazine vardı: Hazine-i birün = dış hazine, hazine-i enderun = iç hazine. Dış hazine; devletin âdi ve daimî varidat ve masarifatına mahsustu. İç hazine; harb ve fevkalâde masraflara mahsus ihtiyat hazinesi idi. Her sene varidattan tasarruf olunan para iç hazineye konulur, harb vukuunda oradan sarfolunurdu. Âdi masarif için oradan para alınmak zarureti hâsıl olursa sadrazam ve maliye nazırı demek olan defterdar tarafından senet yani makbuz verilir, ödünç alınan bu para sonradan iade edilirdi.

Bir yerden bir yere gönderilen çok miktardaki paraya da «hazine» denilirdi. Cem'i hazain'dir.

§ [San.] Yanyana dikilmek suretiye çadır meydana getiren bez parçaları hakkında kullanılan bir tâbirdir. Mahrut şeklindeki çadırlar on iki hazineden terekkeb eder.

§ [Ask.] Yeniçerilerin ulûfe yani maaşları için tanzim olunan «mevacip defteri» nin üçüncü nüshasına verilen isimdir. Üç nüsha olarak yapılan bu defterin birincisi «efendi kapısı» nda saklanır, üçüncüsü de padişaha takdim edilirdi. Saraya takdim olunan bu üçüncü nüshaya «hazine» denilirdi. «Mükerrer» ismi verilen ikinci nüsha da yeniçeri ağasına verilirdi. Bu defter ağa dairesinde saklanırdı. Padişaha takdim olunan defterin silâhtar tarafından eskiyle karşılaştırılması da usuldendi.

§ [Top.] Mücefte barutun bulunduğu yerin adıdır.

HAZİNE BAŞ YAZICISI (خزينة باش يازيچيسي) [Sar.] Topkapı Sarayında para, kıymetli eşya ve silâhlara ait Hazine-i Hümayunun kayıt işlerini yapan yazıcıların başına verilen addır. Atâ tarihindeki malûmata göre (Cilt I, sayfa 93) bu memuriyet Fatih zamanında mevcuttu.

HAZİNE DAR (خزينة دار) [Sar.-Mal.] Kıymetli evani, eşya ve emvalin konulduğu yeri idare ve muhafazaya memur olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu gibi şeylerin bulunduğu yere «hazine», «hazine odası» denilirdi.

HAZİNE DAR BAŞI (خزينة دار باشي) [Sar.] Saraydaki enderun ağalarının ileri gelenlerinden birinin unvanı idi. Atâ'nın verdiği malûmata göre (cilt; I, s. 34) hazinedar başılık, kapı ağalığı, kilerci başılık ve saray ağalığı ile birlikte ikinci Murat tarafından ihdas olunmuştur. Osmanlılarda ilk sarayı Yıldırım Bayezit'in kurarak ikinci Murat'ın tevsi ettiği ve Fatih'in kemal mertebesine çıkardığına dair olan malûmata nazaran Atâ'nın bu ifadesi doğrudur. Zaten Fatih kanunnamesinde hazinedar başılıktan bahs olunması da bu vazifenin o zamanlarda mevcudiyetine şüphe bırakmaz.

Fatih kanunnamesine nazaran (s. 14) sahib-i arz olan enderun ağaları meyanında hazinedar başı da vardır: «İç halkından kapı ağası ve odabaşı ve hazinedar başı ve kilerci başı ve saray-ı âmirenin ağası sahib-i arzıdır.»

Bununla beraber yine aynı kanunnamede kapı ağası ile oda başının bu hususta rüçhan hakları bulunduğu anlaşıyor:

«Ekseriya odabaşı ve kapı ağası arz etmek gerektir.»

Hazinedarbaşı; hazine-i hümayun hademesinin zâbiti idi. Maiyetindeki hademenin inzibatına bakar ve hazine-i hümayunun muhafazasına ihtimam eylerdi. Diğer bir vazifesi de padişahın destar ve seccadesini muhafaza etmektir. İstedikçe destarını götürüp verdiği gibi namaz kılacağı zaman da seccadeyi bizzat yayar

ve serdiği yerde padişaha zararı dokunabilecek bir maddenin bulunup bulunmadığını anlamak için de yeri dikkatle muayeneden geçirirdi.

Hazinedar başlık son zamanlara kadar devam etmişse de vazifesi tebeddüle uğramış, işi Topkapı sarayına inhisar eylemişti.

HAZİNE-DAR USTA (خزینہ دار اوستا) [Sar.] Padişahın hususi hizmetine bakan cariyelere verilen addır. Bunlara «hazinedar kalfa» da denilirdi. Padişahı giydirip kuşatmak, yatırıp kaldırmak gibi hususi hizmetle mükellef idiler. Bu sınıfta sıra ve kıdem aranılmazdı. Padişah, cariyelerden istediğini, daha doğrusu hoşlandığını hazinedarlığa tâyin ederdi. Bunların sayısı muayyen olmamakla beraber on beşi geçmezdi. İkametgâhları padişahın yatak odasının yakınında olan hazinedar ustalar geceleri de yatak odası kapısında nöbet beklerlerdi. Birinci arzuları hizmetlerini hünkâra begendirmek ve kendilerini sevdirmektir. Bol miktarda maaşları vardı. Eskiden başlarına bellerinden aşağı dört örgülü eğreti saç takmak âdet idi.

Kurenadan Ali Sait Bey hâtıralarında (Saray Hâtıraları, Sultan Abdülhamit Hanın hayatı, Minber Matbaası, 1338 (1922), sayfa 11 haşiyesi) hazinedar ustalar için şu tafsilatı veriyor:

«Hazinedar ustalar, otuz beş kırkık ve daha ziyade sarayda büyümüş, terbiye görmüş ve tecrübeden geçirilmiş, emektar kadınlardır. Bunlar başlarında iki tarafa salıverilmiş takma saç örgüleri ve ellerinde altın saplı kırbaça diğerlerinden tefrik olunur. Hazinedar ustalar sarayın zabıta memurlarıdır.»

Saraya yeni alınan kızlar, genç cariyeler evvelâ hazinedar ustanın kendi maiyetinden seçeceği birinin yanına verilir, o suretle terkiye edilişlerdi. Cariyelerden güzellikleri ve cazibeleriyle nazarı dikkati celbedenler bunlar marifetiyle padişahlara takdim olunarak «gözde» lige ve giderek «kıbal» lige yükselirlerdi.

Haremin bütün kıymetli eşyasının muhafazasına hazinedar ustalar memur idi. Hazinedar adını almaları da bundandır. Hassaten mütemet olmalarının sır ve hikmeti de bu idi.

HAZİNE DEFİERDARI (خزینہ دفتردار) [Mal.] Eyaletlerde devlete ait emvalin tahsili ve hesaplarının tanzimi ile mükellef olan mal memurunun unvanıydı. Buna «mal defterdarı» da denilirdi. Tımar teşkilâtı olan yerlerde bir de «tımar defterdarı» vardı. Bunun vazifesi tımarlıların «hisse-i yazı»larını ve sair muamelât vukuatını kaydetmektir.

HAZİNE-İ ÂMİRE (خزینہ عامرہ) [Mal.] Para işlerini görmek üzere kurulmuş olan mü-

esseselerden birinin adıdır. Osmanlı devletinin kuruluşunda para işleri «Beytülmal» denilen ve «defterdar» adlı bir memurun idaresinde iken sonraları teşkil olunan yeni idarelere göre muhtelif adlar vücuda getirilmiştir. Hazine-i âmire de baruthane-i âmire'nin veznesi mahiyetinde olarak tesis edilmiş idi. Hazine-i âmire; devlet kasası yerinde de kullanılırdı.

HAZİNE-İ ÂMİRE DEFİERDARI (خزینہ عامرہ دفتردار) [Mal.] İkinci Sultan Mahmut tarafından Yeniçeriler ortadan kaldırıldıktan ve tımar usulü de lâğvedildikten sonra şikk-ı evvel defterdarlığı ikiye ayrılmak suretiyle vücuda getirilen defterdarlıklardan birine verilen addır. Ötekine «mansure defterdarı» denilmisti. 1250 (1834) senesinde yapılan bu teşkilât çok devam etmiyerek 3 zilhicce 1253 (1838) tarihli fermanla defterdarlık kaldırılıp maliye nezareti ihdas edilmiştir.

HAZİNE-İ DEVLET (خزینہ دولت) [Mal.] Devlet hazinesi mânasına gelen bu tâbir onun delâletiyle maliye idaresi yerinde kullanılmıştır. Osmanlı devletinin kuruluşunda «beytülmal» denilen ve «defterdar» adlı bir memurun idaresinde bulunan para işleri için aynı mânayı ifade etmek üzere «hazine-i padişahi», «hazine-i hümayun», «hazine-i millet», «hazine-i emîriyye», «hazine-i âmire» tâbirleri de kullanılmıştır.

Yalnız sonraları harb ve sair fevkalâde masraflara karşı bir «ihtiyat hazinesi» olmak ve varidatı havass-ı hümayun hâsılatı ve ganaim humsu ve hükümdarlardan alınan hediyeler ve saireden terekkeb etmek üzere «iç hazine» ve «enderun hazinesi» teşkil olunduğu gibi daha sonraları da varidat ve hâsılatın nevilerine göre hazineler de vücuda getirilmiştir.

HAZİNE-İ EMİRİYE (خزینہ امیریہ) [Mal.] Maliye dairesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Osmanlı Devletinin kuruluşunda «beytülmal» denilen ve «defterdar» adlı bir memurun idaresinde bulunan para işleri için aynı mânaları ifade etmek üzere «hazine-i padişahi», «hazine-i hümayun», «hazine-i millet», «hazine-i maliye», «hazine-i âmire» tâbirleri de kullanılmıştır.

Yalnız sonraları harb ve sair fevkalâde masraflara karşı bir «ihtiyat hazinesi» olmak ve varidatı havass-ı hümayun hâsılatı ganaim humsu ve hükümdarlardan alınan hediyeler ve saireden terekkeb etmek üzere «iç hazine» ve «enderun hazinesi» teşkil olunduğu gibi daha sonraları da varidat ve hâsılatın nevilerine göre hazineler de vücuda getirilmiştir.

HAZİNE-İ ESİİHA (خزینہ اسلیحہ) [Ask.] Şimdiki Askerî Müze'ye bir aralık verilmiş olan addır. Ondan evvel «iç cebehane» denilirdi. Üçüncü Sultan Ahmet devrinde bu tâbir «dâr-ül-esliha» şekline girmiş, daha sonraları «harbiye ambarı» olmuştur.

HAZİNE-İ EVKAF (خزینہ اوقاف) [Vak.] Evkaf hazinesi mânasına gelen bu tâbir onun delâletiyle Vakıf idaresi yerinde kullanılmıştır. Nitekim «Hazine-i Maliye» ile hem Maliye veznesi, hem de Maliye dairesi anlaşıldı.

HAZİNE-İ HASSA (خزینہ خاصہ) [Sar.] Padişahların şahsi varidat ve masarifine ait işlerle alakalı bulunan teşkilâtın adıdır.

Osmanlı Devletinin kuruluşunda «beytülmal» denilen ve «defterdar» adlı bir memurun idaresinde bulunan para işleri hakkında sonraları «hazine-i padişahi», «hazine-i hümayun», «hazine-i devlet», «hazine-i maliye» adları da kullanıldığı gibi harb ve sair fevkalâde masraflara karşı bir «ihtiyat hazinesi» olmak ve varidatı havass-ı hümayun hâsılatı ve ganaim humsu ve hükümdarlardan alınan hediyeler ve saireden terekkeb etmek üzere «iç hazine» ve «enderun hazinesi» teşkil olunmuş, daha sonraları da varidat ve hâsılatın nevilerine göre hazineler de vücuda getirilmiştir.

Saltanatın sonuna kadar bir teşekkül halinde devam eden hazine-i hassa'nın elimizde katî vesika olmamakla beraber Tanzimat'tan sonra kurulmuş olan müesseselerden biri olarak sayılması yanlış olmasa gerektir. Gerçi Devlet işleri görülen yerler birün, saray işleriyle meşgul olan müesseseler enderun adıyla çok eskiden anıldığına göre sarayın para işlerini idare eden bir kısım teşkilâtı bulunduğu şüphe yoktur. Fakat bu teşkilâtın hazine-i hassa adı altında ve sarayın diğer teşkilâtından ayrı olarak kuruluşu tahmin ettiğimiz gibi Tanzimat'tan sonradır. Bunun Avrupa ile başlıyan sıkı temas neticesinde Garp saraylarına uyularak kurulmuş olması da yerinde bir tahmin sayılabilir.

Kuruluşunda devlet bütçesinden maaş olarak padişahlara verilen paralarla saltanat makamına mahsus yerlerin gelirlerinden terekkeb eden ve nispeten mütevazı bir yekûn teşkil eyliyen hazine-i hassa varidatı İkinci Abdülhamit zamanında bir kısım mahlûllerin padişah namına tapuya bağlanması ve birtakım arazi ve gelirleri el atılması yüzünden hayli kabarık bir yekûn teşkil etmiştir. Hattâ Irak gibi bazı yerlerdeki mukataalarda devlete ait olan âşarın, ağnam resminin hazine-i hassaca alınmak suretiyle hükümet içinde hükümet muamelesi cereyan eylemiştir. Basra valiliği münasebetiyle bu

hâdiselerle yakından karşılaşmış olan Süleyman Nazif Bey «Meşhudat ve vesâik-ı resmîyyeye müstenit bazı malûmat-ı tarihiyye»yi muhtevi eserinde (Çalınmış Ülke, Bab-ı âli caddesinde Reşit Efendi hanında Yeni Matbaa, H. 1342-1924) şu tafsilatı veriyor:

«Sultan Abdülhamid-i Sani'nin emlak-i seniyyesine ait siyasetini ben yalnız üç vilâyette; Musul, Bağdat ve Basra vilâyetlerinde tetkik edebildim.

«En evvel Musul'daki safahatını görmüşüm; meselâ Erbil kazası dahilindekiler: Tarlalar baştan başa mezrû, köyler serapa mâmur, mâmureler hep meskûn, oraların insanları da, hayvanları da komşularından pek ziyade ve komşularıyla kıyas ve nispet kabul etmiyecek derecede müreffeh idiler. İlk görüşte manzaranın cazibesine kapılmaktan men-i nefis edememiş, oh! İşte güzel bir kıt'a-i vatan!.. demiştim. Fakat şevk ve heyecanımın bin parça olarak, husranların en acısına bir anda inkılâbedebilmesine ikinci bir nazar, küçük bir mülâhaza kifayet etti. Gördüm ki bu umran hep etraftan ve yine Osmanlı Devletinin mülkü olan topraklardan birer birer çalınarak oraya getirilmiş. O süslü cephelede seyrettığım, hep temel taşları idi. Arazi-i seniyye dâhiline girmiş meselâ elli kilometre murabbai vüs'atindeki bir parçayı imar için, arazi-i mülkiye hududu dâhilinde kalmış olan yerlerden lâakal iki yüz kilometre murabbai bir kıt'a-i vatan, köyleri, tarlalarıyla birlikte, tahribediliyordu. Öyle zamanlar oldu ki bazı kimseler, bilmem kaç batın ecattan tevarüs ettikleri mal ve mülkü daha rahat yaşamak ıstırarıyla, hazine-i hassa namına nakil ve kayıt ettirmeye başladı. Bunun mütaaddit saiklerinden yalnız birisini söyleyeyim:

«Her sene mart ayının ilk gününden itibaren - hal ve mahal ile mevsimin icabatına göre bu müddetin bazan birkaç hafta takdim veya tehir olunduğu da vâkı idi - ağnam tâdatı muamelâtına başlanırdı. Hatırimda kaldığına göre, o tarihte her koyundan üç kuruş resim alırlardı. Hazine-i hassa nezareti şerefsudur ettirdiği bir irade-i seniyye ile bu resim, emlak-i seniyye dâhilinde tâdat olunacak ağnam için nisfına yani altmış paraya indirmişti. Ve bu altmış parayı, resmin meşru sahib-i istifası hazine-i maliye değil, hazine-i hassa alır, kendi hesabına ve kasasına geçirirdi. Bu sühulet ve menfaate meclûp olan emlak-i seniyye haricindeki ahali, tâdat mevsimi hulûl eder etmez, koyunlarını, sürü sürü, buraya nakil ile tâdat ettirirler ve yarım resimle kurtulurlardı. Hazine-i hassanın meşru olmayan ve mağsup olan

bir menfaati için hazine-i devletin bir hakk-ı meşruu tamamen feda olunur ve bu sirkat ika' edilmek için de hazinelerin ikincisinden yüzde elli iskonto edilirdi.

«Vergi de, âşar da böyle. Devletin em-lâk-i seniyye dahilinde kalan menabi-i varida-tından maliye nezareti, tam rubu' asır, bir para alamadı. Almak şöyle dursun, ferikten mülâzım-i sâniye kadar, orada müstahdem zâbitan ile ümera-yı askeriyenin rütbelerine mahsus maaş-ı asliyi de biçare ve bokes Hazine-i Devlet verirdi. Hattâ em-lâk-i seniyyenin ırgatları, çift-çileri, çobanları mükellefiyet-i askeriyeden mu-af tutulmuştu. Yavuşbaşındaki Kerkük, Erbil kasabalarıyla köylerinin cesur ve fedakâr genç-leri, insan sürüleri şeklinde, ve serhatlerin ötesinde bu devletin idame-i mevcudiyeti na-mına isar-ı hayat ederlerken, Sultan Hamit'in koyun sürülerini otlatan çobanlar, hal ve âti-den emin, kaval çalıp eğlenirlerdi.»

Aşağıdaki satırlar da o eserde yazılıdır: «Sultan Abdulhamit Han-ı Sani, bin üç yüz tarihlerinden hakimiyet-i milliyeyi hakiki sahibine iade ettiği zamana kadar, tam bir rubu' asır, birçok arazi ve em-lâk ile bazı ma-adin imtiyazlarını kendi uhde-i tasarrufuna geçirmişti. Hazine-i hassasının nazırı olan Agop Paşa'nın açtığı bu devr-i temellük, bin üç yüz yirmi dört senesinin temmuzunda ka-pandı. Musul vilâyetinin aktar-ı şimaliyesinden Basra vilâyetinin menatik-ı cenubiyesine ve Halep vilâyetinden Kudüs sancağına kadar, koca bir kıt'anın şarkında, garbinde, Agop Paşa ile halefleri tarafından yerleştirilmiş olan em-lâk-i seniyye idareleri, ibadullahın senedat-ı hakaniye veya hucec-i şer'iyye veyahut şer' ile kanunun kabul ettiği örf ve teamülle ta-sarruf etmekte olduğu toprakları eshabından gasbetmekle iktifa etmiyor, hükümet-i mülki-yenin de en bâriz hukuk ve salâhiyetine tasal-lut ediyordu. Hiç unutmam: 1312 sene-i rumi-yesinde ve Musul vilâyetinin Erbil kazası dahi-linde kâin «Şemamek» nahiyesinde «Ahmet Keçke» adlı şerir bir şaki peyda olmuştu. Bu şakavetin şirretine medar-ı devam ve medar-ı tezayüt olan sebep, şakinin em-lâk-i seniyye dahilinde sakin ve memurin-i inzibatîyenin em-lâk-i seniyye dahiline duhuldan memnu ol-ması idi. O vakit Musul valisi ve kumandanı olan Abdullah Paşa Hazretleri ki mütareke-den sonra bir müddet Harbiye nezaretinde bulundular, jandarma ve askerden sevk ettiği müfrezeye, şakiyi her yerde takip için emir vermişti. Bu emir sayesinde o şaki tedibedildi. Aradan birkaç gün geçmişti. Hazine-i Hassa

Nazırı Mikail Portakal Paşa em-lâk-i seniyye dahiline jandarma ve asker sevk edilmiş oldu-ğuna beyan-ı teessüf ederken, bu hareketin mu-gayir-i sadakat olduğunu tasrih ile, Abdullah Paşayı tehdid ediyordu. Paşa, verdiği cevapta, memalik-i şahanenin arazi-i seniyye ve arazi-i mülkiye namlarıyla ikiye taksim, sadakatsizlik-lerin en büyüğü olmak lâzım geldiğini ve aynı menbada az-ı kuvvet eden bir hükümetin, her yerde aynı salâhiyetle ifay-ı vazife ettiğini mütecellidane beyan ile hazine-i hassa nazırı-nın sadakatini istihfaf etmişti.»

Abdülhamit'in yirmi beş sene içinde na-mına tapuya bağlanmak suretiyle ele geçirdiği em-lâk ve arazi ile maden imtiyazları 1908 temmuz inkılâbından sonra hükümete devredil-miş ve em-lâk-i müdevvere namı altında maliye nezaretince idare edildikleri gibi müzayede ile satılmak suretiyle paraya da tahvil olunmuştur.

Hazine-i Hassanın başında nazır sıfatıyla sadrazamlık eden Sait Paşa ile maliye nazırlı-ğında bulunmuş olan Agop Paşa gibi adamlar bulunmuştur.

HAZINE-İ HASSA NAZIRI (خزينة خاصة) [Sar.] Sarayın varidat ve masarifine ait işlere bakan «Hazine-i Hassa Nezareti» nin başında bulunan zatın unvanıdır. Bu vazife Tanzimattan sonra (1255/1839) vücuda getirilen teşkilât sırasında «mabeyn nazırı» unvanının «hazine-i hassa nazırı» unvanına tebdili su-retiyle meydana gelmiştir.

Hazine-i Hassa nazırlığında dokuz defa sadrazamlık eden Sait ve maliye nazırlığında bulunan Agop Paşalar gibi tanınmış simalar bulunmuştur.

Nazır unvanı 1908 temmuz inkılâbından sonra müdür-i umumîliğe tahvil olunmuş, sal-tanatın tarihe karışmasıyla umumî müdürlük de ortadan kalkmıştır.

HAZINE-İ HASSA NEZARETİ (خزينة خاصة نظارتی) [Sar.] Sarayın varidat ve masari-fine ait işlerle alâkalı dairenin adı idi. Başın-da bulunana «Hazine-i Hassa Nazırı» denilirdi.

Hazine-i hassa nezareti Tanzimattan sonra (1255/1839) vücuda getirilen teşkilât sırasında «mabeyn nazırı» unvanının «hazine-i hassa nazırı» unvanını almasıyla meydana gelmiştir. O sıralarda tesis olunan «ser kurena» hk gibi «hazine-i hassa nezareti» de saltanatın sonuna kadar devam etmiştir.

HAZINE-İ HÜMAYUN (خزينة همايون) [Mal.] Maliye idaresi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Osmanlı devletinin kuruluşunda «beyt-ül-mal» denilen ve «defterdar» adlı bir memurun ida-

resinde bulunan para işleri için ayrı mânaları ifade etmek üzere «hazine-i padişahi», «hazine-i âmiri», «hazine-i emiriye», «hazine-i devlet», «hazine-i maliye» tâbirleri de kullanılmıştır.

Yalnız sonraları harb ve sair fevkalâde masraflara karşı bir «ihtiyat hazinesi» olmak ve varidatı havass-ı hümayun hâsılatı ve gana-im humsu ve hükümdarlardan alınan hediyeler ve saireden terekkeb etmek üzere «iç hazine» ve «enderun hazinesi» teşkil olunduğu gibi daha sonraları da varidat ve hâsılatın nevilerine göre hazineler de vücuda getirilmiştir.

§ [Sar.] Osmanlı devletinin yeni bir devir teşkil eden İkinci Sultan Mahmut'un saltana-tına kadar biri enderun, diğeri birün haiznesi olmak üzere iki hazinesi vardı. Enderun hazi-nesi doğrudan doğruya padişahlara, birün ha-zinesi ise hükümete aitti. Enderun hazinesine «hazine-i hümayun» itlak olunurdu. Bu hazineyi eski padişahlar zamanında muharebe karşılığı olarak saklanan nukt ile kıymetli eşya teş-kil ediyordu. Kıymetli eşya da ikf nevidi. Bir kısmı yalnız mânevi kıymeti haizdi. Emanat-i mübareke gibi. Diğer kısmı da daha ziyade maddi kıymeti haizdi. Muharebelerde ele geçen kıymetli mevadla eski padişahların metrukâtı o kabildendir.

Hazine-i hümayunu teşkil eden eşyanın muhafazası için ilk defa olarak Yavuz Sultan Selim zamanında teşkilât yapılmıştır. Enderun tarihinde (Atâ tarihi c. I, s. 98) bunun için deniliyor ki: «Hazine-i hümayunlarının dahil ve harici ganaim-i gazevat ile teşhin olunarak faz-lası saray-ı hümayun hazinesinin hisse-i harici-sine nihade olunan kebir altı kıt'a (ambara) vaz ile bakıyesinin birazı harem-i hümayunda itti-haz buyurulan hazinede ve bir miktarı Yedi-kule mahzenlerinde hıfzolunmuş olduğundan hazine-i hümayuna bir kethüda ve çantacı ve kaftancı ve hazine kâtipleri sınıfına üç nefer yazıcıdan maada harem-i hümayun hazinesi muhafazaya haremsaray emekdaran-ı mutebere-sinden bir hazinedar usta ve harem ağaların-dan hazinedar ağa ve hazine vekili ihtiraiyle ikmal-i hademe-i hazineye himmet buyurulmuş-tur.»

Saraya giren ve çıkan eşyadan hazine kethüdası birinci derece mesuldü. Diğerleri de muamelâtın tedvirinde kendisine muavenetle mükellef idiler. Bunlar; muhafazadan da bir dereceye kadar mesuldüler.

Hazine-i hümayun ayda bir defa tetkik ve tanzim olunur, en ufak bir şeyin bile ziyaa uğramamasına dikkat ve itina kılınırdı. Eskilik veya diğer bir sebeple elden çıkarılması lâzım

gelen eşya ve mevat silâhtar vasıtasıyla taraf-ı şahaneden bad-el-istizan müzayede ile elden çıkarılır ve kimlere kaç kuruş mukabilinde sa-tıldığı defterlerine işaret edilirdi. Hattâ bu yolda tanzim olunan defterler hazine kethüdası tarafından da mühürlendikten sonra hünkâra takdim olunurdu.

Hazine-i hümayundaki eşyanın defterleri-ni ve bunlardan satılanlar veya imha olunanla-ra ait cetvel suretlerini hazine kethüdası muhafaza ederler ve infisallerinde haleflerine devreylerlerdi. İnfisal vukuunda mevcut eşyanın birer birer sayılması da usuldendi. Hattâ bu yoklama muamelesinde yalnız saray memurları değil, baş muhasebeci de hazır bulunurdu.

Hazine-i hümayunun muayenesi saltanat tebeddülünde ıera edilirdi. Bu yoklama mu-amelesi cülûsün on beşinde yapıldı. O gün yeni padişah Hırka-i Saadet dairesine gelir, öğle namazını orada eda eylerdi. Namazın hi-tamını mûtaakıp darü'ssade ağası, silâhtar ağa, çuhadar ağa, rikâbdar ağa, hazinedar ağası, hazine vekili, baş kapı gulâmı, musahip ağalar ile tülbent ağası, peşkir ağası, arz ağa-ları tâbir olunan hazine-i hümayun ve kiler ve seferli kethüdası, bab-üs-saadedden has oda başı, hazinedar başı, kilerci başı, saray ağası, saray kethüdası, hazine-i hümayun baş kâtibi, ikinci kâtip, baş kullukçu, çantacı, nöbetçi ba-şı, hazine kethüdası kaftancı sırasıyla hazi-ne-i hümayun haricinde ve pişgâhındaki sofaya gelirler ve kapının iki tarafında yer alırlardı. Lâzım gelen tertibatın alındığı iblâğ olununca hünkâr, yanlarında hazine kethüdası ile sair mabeynciler olduğu halde gelir ve Sultan Se-lim'in mühüriyle mühürlenmiş olan kapının mühürünü bizzat fek ile kapıyı açardı. En önde padişah olmak üzere içeri girilerek hazine-i hümayun baş yazıcısının hazırladığı müfredat defteri hünkâra takdim olunurdu. Padişah mevcut eşyanın bazısını görmek isterse derhal getirilir, gördükten sonra iade ettiklerinde tekrar yerli yerine konulurdu. Hünkâr, hazine-de yoklama ile meşgul olduğu sırada kendile-rine şekerler, şerbetler takdim olunduğu gibi kapının haricinde kalmış olan bendegân da suret-i mahsusada konulmuş olan şiltelere mertebelerine göre otururlar ve hazine kethü-dası dairesinden ihzar olunan tatlı, şerbet ve kahveden nevaleçin (yiyip içmek) Olurlardı. Muayene bitince şayan buyurulan müsaade üzerine hazıran «mertebelerince derun-u hazi-neye dahil ve temaaş-ı eşyay-ı mütenevvia ve iltifat-ı mülûkâneye nail olurlardı. İş bitince hünkâr aynı merasim ile avdet eder ve «hazi-

ne-i hümayun kethüdasına bol yenli kontoş samur kürk hil'at ilbası ve baş efendi ve baş kullukçu ve ikinci efendi ve çantacı ve nöbetçi başı ve kaftancı gibi hazine-i hümayunlarının hârisleri (muhafızları) atıyye-i mülûkâneye mazhariyetle herkes istihkakınca rehin-i iltifat olduktan sonra» avdet ederlerdi. Bu merasim yalnız saraylılar huzuriyle icra olunurdu. Bîrun ricali bu işle alâkadar edilmezdi.

Hazine-i hümayun ilkinden olduğu gibi sonuna kadar Sultan Selim'in mühüriyle mühürlenirdi. Mühür; hazine kethüdasında, hazine-i hümayunun anahtarı da Başefendi unvanını taşıyan başkâtipte durur, bir şey çıkarmak icabettiği surette başta kethüda olmak üzere muhafazasından müstereken mes'ul bulunan diğer yirmi zat ile birden girerek çıkarırlardı. Münferiden girip çıkmak, hattâ içeride iken el cebe götürmek katiyen memnu idi.

Enderun Tarihinde bu münasebetle deniliyor ki: «Hazine derununa giren ağavat içeride bulundukça kaftan ve anteri (entari) her ne ise arkalarında bulunan elbisenin ceplerine ellerini sokamaz ve bilfarz def-i sual ve rutubet lüzumunda mendil ve destimal çıkarmak için dahi elini cebine sokmak memnu olduğundan öyle bir zaruret vukuunda yanında bulunanlara azıcık dışarıya çıkacağım diyerek kapıdan taşra hurucetmek ve işini bitirdikten sonra yine içeriye girmekte beis yok ise de hazine kapısından içeride bulundukça kat'a elini cebine vaz'edemez ve hangi nevi eşya olur ise olsun kaldırılıp konulurken serbest ve felfes tutulmayıp aheste aheste sakınarak yapışılıp, güzelce silkilip süpürülmek hususlarına dikkat olunur.»

Dolmabahçe sarayının padişahlarca ikametgâh ittihazından sonra da Topkapı sarayında muhafazasına itina olunmuş ve eslaftan yadigâr olarak intikal eden maddi ve mânevi kıymeti haiz olan eşya bu sayede bugüne kadar kalmıştır.

Hazineyi de ihtiva eden Topkapı Sarayı; saltanatın ilgasından sonra müze ittihaz olunmuştur Millete intikal eden metrukât bugün herkes tarafından muayyen bir ücret mukabilinde seyredilmekte ve bilhassa tarihçiler için kıymetli bir memba teşkil etmektedir.

HAZİNE-İ MALİYE (خزينة مالية) [Mal.] Maliye hazinesi mânasına gelen bu tâbir onun delâletiyle Maliye idaresi yerinde kullanılmıştır. Osmanlı Devletinin kuruluşunda «beytülmal» denilen ve «defterdar» adlı bir memurun idaresinde bulunan para işleri için aynı mânaları ifade etmek üzere «hazine-i padişahi», «hazine-i hümayun», «hazine-i devlet», «hazine-i millet»,

«hazine-i emiriyye» gibi tâbirler de kullanılmıştır. Yalnız sonraları harb ve sair fevkalâde masraflara karşı bir «ihtiyat hazinesi» olmak ve varidatı havass-ı hümayun hâsılatı ve ganaim humsu ve hükümdarlardan alınan hediyeler ve saireden terekkeb etmek üzere «iç hazine» ve «enderun hazinesi» teşkil olunmuştur. Daha sonra varidat ve hâsılatın nev'ine ve bunların sarf ve istimal tarzlarına göre hazineler artırılarak «hazine-i âmire», «mukataat hazinesi», «tersane-i âmire hazinesi», «mansure hazinesi», «haremeyn hazinesi», «baruthane-i âmire hazinesi» namlarıyla teşekküller meydana gelmişti Evkaf Nezaretinin teşekkülü üzerine de «hazine-i Evkaf» tâbiri kullanılmğa başlanmıştır.

İlk zamanlarda Devletin maliye işleriyle meşgul bulunan daireye «Bab-ı defteri» denilmiş, Tanzimat'tan sonra «Maliye Nezareti» adını almıştır.

HAZİNE-İ MİLLET (خزينة ملت) [Mal.] Millet hazinesi mânasına gelen bu tâbir onun delâletiyle Maliye idaresi yerinde kullanılmıştır. Osmanlı Devletinin kuruluşunda «Beytülmal» denilen ve «defterdar» adı verilen bir memurun idaresinde bulunan para işleri için aynı mânayı ifade etmek üzere «hazine-i padişahi», «hazine-i hümayun», «hazine-i devlet», «hazine-i emiriyye» tâbirleri de kullanılmıştır.

Yalnız sonraları harb ve sair fevkalâde masraflara karşı bir «ihtiyat hazinesi» olmak ve varidatı havass-ı hümayun hâsılatı ve ganaim humsu ve hükümdarlardan alınan hediyeler ve saireden terekkeb etmek üzere «iç hazine» ve «enderun hazinesi» teşkil olunduğu gibi daha sonraları da varidat ve hâsılatın nevilerine göre hazineler de vücuda getirilmiştir.

HAZİNE-İ PADİŞAHİ (خزينة پادشاهی) [Mal.] Padişahın hazinesi mânasına gelen bu tâbir Maliye idaresi yerinde kullanılmıştır. Osmanlı Devletinin kuruluşunda «Beytülmal» denilen ve «defterdar» adlı bir memurun idaresinde bulunan para işleri için aynı mânaları ifade etmek üzere «hazine-i hümayun», «hazine-i emiriyye», «hazine-i devlet», «hazine-i millet», «hazine-i maliye» tâbirleri de kullanılmıştır.

Yalnız sonraları harb ve sair fevkalâde masraflara karşı bir «ihtiyat hazinesi» olmak ve varidatı havass-ı hümayun hâsılatı ve ganaim humsu ve hükümdarlardan alınan hediyeler ve saireden terekkeb etmek üzere «iç hazine» ve «enderun hazinesi» teşkil olunduğu gibi daha sonraları da varidat ve hâsılatın nevilerine göre hazineler de vücuda getirilmiştir.

HAZİNE-İ RAHT (خزينة راحت) [Sar.] Has Ahır hazinesi yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Raht; at ve yol takımları demek olduğu için hazine-i raht o türlü eşyanın muhafaza edildiği yer demektir. O gibi şeyler, altından, gümüşten yapıldığı ve kıymetli taşlarla da süslendiği için kıymetlerinden kinaye olarak bunların saklandıkları yere hazine denilmiştir.

HAZİNE KETHÜDASI (خزينة کتخداسی) [Sar.] Sarayın yüksek vazife sahiplerinden birinin adıdır. Son zamanlarda vazifesi Topkapı Sarayı Müdürlüğü halini alan hazine-i hümayun kethüdalığı Yavuz Sultan Selim zamanında ihdas olunmuştur.

Kuruluş sureti ile vazifesi hakkında Atâ Tarihinde (c I, s 98) şu malûmat mevcuttur: «Hazine-i hümayunlarının dâhil ve harici ganaim-i gazevat ile teşhin olunarak fazlası saray-ı hümayun hazinesinin sofa-i haricisine nihade olunan (konulan) kebir altı kıta (ambara) vaz ile bakiyesinin birazı harem-i hümayunda ittihaz buyurulan hazinede ve bir miktarı Yedikule mahzenlerinde hıfzolunmuş olduğundan hazine-i hümayuna bir kethüda ve çantacı ve kaftancı ve hazine kâtipleri sınıfına üç nefer mülâzım yazıcıdan maada harem-i hümayun hazinesini muhafazaya haremsaray emekdaran-ı mutebere; sinden bir hazinedar usta ve harem ağalarından hazinedar ağa ve hazine vekili ihtiraiyle ikmal-i hademe-i hazineye himmet buyurulmuştur.»

Hazine kethüdası saraya giren ve çıkan demirbaş mütaallik eşyanın muhafazasından birinci derecede mesuldü. Maamafih bu mesuliyette daha birtakım maiyet memurlarının da iştiraki vardı. Onlar da Başefendi tâbir olunan birinci yazıcı ile diğer üç yazıcı, çantacı ve baş kullukçu idi. Hazine muamelâtı işte bu yedi kişinin yardımları ve mesuliyetiyle cereyan ediyordu.

Hazine-i hümayun ayda bir defa tetkik ve tanzim olunur ve en ufak bir şey bile ziyaa uğratılmazdı. Eskilik veya diğer bir sebeple elden çıkarılması lâzım gelen eşya silâhdar vasıtasıyla taraf-ı şahaneden istizan edildikten sonra müzayede ile elden çıkarılır ve kimlere kaç kuruş mukabilinde satıldığı defterlerine işaret edilirdi. Hattâ bu yolda tanzim olunan defterler hazine kethüdası tarafından da mühürlendikten sonra manzur-ı padişahi buyurulmak üzere arz olunurdu.

Hazine-i hümayundaki eşyanın defterlerini ve bunlardan satılanlar, veya imha olunanlara ait cetvel suretlerini hazine kethüdalrı muhafaza ederler ve infisallerinde haleflerine devreylerlerdi.

Hazine kethüdalarının ekserisinin hazine-i hümayun ahvaline vukufı olmak cihetiyle

hane-i hassaya alınmış olan baş yazıcıların temayüz eden eskilerinden nasbolunmak usul-dendir.

Hazine-i hümayun Sultan Selim'in mühüriyle mühürlenirdi. Bu mühür Yavuz'un vefatından sonra da teberrüken istimal olunmuştur. Mühür; hazine kethüdasında, hazine-i hümayunun anahtarı da başefendi unvanını taşıyan baş kâtipte durur, hazine-i hümayundan bir şey çıkarılmak icabettiği surette başta kethüda olmak üzere yukarıda sayılan yedi zat ile işin icabına göre huzuru lâzım gelen ağavat hep birden girerek çıkarılırdı. Münferiden girip çıkmak, hattâ içeride iken el cebe götürülmek katiyen memnu idi.

Enderun Tarihinde bu münasebetle deniliyor ki: «Hazine derununa giren ağavat içeride bulundukça kaftan ve anteri (entari) her ne ise arkalarında bulunan elbisenin ceplerine ellerini sokamaz ve bilfarz def-i sual ve rutubet lüzumunda mendil ve destimal çıkarmak için dahi elini cebine sokmak memnu olduğundan öyle bir zaruret vukuunda yanında bulunanlara azıcık dışarıya çıkacağım diyerek kapıdan taşra hurucetmek ve işini bitirdikten sonra yine içeriye girmekte beis yok ise de hazine kapısından içeride bulundukça kat'a elini cebine vaz'edemez ve hangi nevi eşya olur ise olsun kaldırılıp konulur iken serbest ve felfes tutulmayıp aheste aheste sakınarak yapışılıp, güzelce silkilip süpürülmek hususlarına dikkat olunur.»

Mehazımızda hazine kethüdasının vazifesi şu suretle yazılıdır: «Hazine kethüdası hizmeti hazine-i hümayunda nezaretine mevdu olan eşyayı hüsn-ü muhafaza ve memurları ağalara sıkça sıkça tanzif ve tanzim ve mümarese ettirilmesine ve şal ve kürk ve akmışe-i nefise-nin ind-el-iktiza serilip silkilip süpürülmesine ve esliha ve evani-i ahen ve tutya gibi edevat-ı hadidiyenin (demir eşya) sildirilip temizlettirilmesine dikkat ve idhalât ve ihracat defterlerini hazine yazıcılarına eksiksiz, doğru dürüst terkîm ettirerek hazine için iktiza edecek her nevi eşya hazine bazirgânları marifetleriyle bilmübayaa nefaset ve kıymetlerinde rebasata (ucuzluğa) himmet ve daire-i dahiliye-i hümayun için darüssaade ağası ve nefsi-i hümayun için silâhdar ağa ve baş çuhadar ağa ve kahveci başı ve yazı takımlarına dair sır kâtipleri ve tüfenkçi başı taraflarından talep olunan eşyayı balâsı defterlü senet ahzı ve silâhdar ağadan alınan ruhsatla ita ve müfredat defterine kayıt ve imlâ ettirilmesine dikkat eylemek ve sayf ve şita döşemeleri levazımının baş kullukçu ve

haftancı marifeti ve terzi başı ve hallaç ve yorgancı başı mübaşeretleriyle tefrişine ve hazine-i hümayundan giranbaha bir şey çıkacak olursa hatt-ı hümayun ile müveşşah pusla abz-u hıfz ve refakatindeki koğuş ağalarının okuyup yazmalarıyla hüsn-ü terbiye ve talimlerine devam ve teşvik ile bu âdet ve âdaba her bâr nezaret ve tahkika ve silâhdar ağalara mevdu olandan maada ceyb-i hümayundan hazine kethüdası yerine mürettep olan mebalığın nizamı veçhile sarf ve hüsn-ü idare ve hıfzına ve beher mah tanzimi usulden olan şehriye defterini baş ve ikinci efendilere terkim ettirerek bittembir (mühürlü) silâhdar ağa vasıtasıyla huzur-u hümayuna takdim ve tasdik ettirilmesine ve hırka-i saadet oda-i âlisi dolabında ve derun-u hazine-i hümayunda olan murassa' ve müzehhep ve müzeyyen «mesahif-i şerife» ve «tefasir-i münife» ve «sair kütüb-ü lâfite» den başka arz odası pişgâhındaki büyük kütüphane ve Bağdat köşkü ve Revan odası ve Şimşirlik mabeyn-i hümayundaki kütüphanelerde mevcut kütüb-i nefisenin ayda bir kere izale-i gubar (toz) ve tanzif ve mahallerine tayin ve tanzim ve ciltleri fersude olanlarını kütüphaneci haber verdikte tamir ve teclit ettirmeye ve refakatindeki memurlarla hazine koğuş ağalarını hüsn-ü istihdama ikdam eylemekten ibarettir»

Hazine kethüdalığının tebeddülü nizamına dair yine Atâ'da (c. I, s. 250) şu tafsîlât mevcuttur:

«Hazine-i hümayun kethüdası menasibla bekâm ve nanpare ile çırağ buyurulmak hasebiyle kethüdalıktan infisal ettikte hazine-i hümayun ağalarından veya hazine baş yazıcılığından hane-i hassada bulunan okur ve yazar müstakim ve müstait bir zat huzur-u silâhdariye celp ve davetle has oda başı mübaşeretleriyle huzur-u silâhdaride içi canfesli çuha binış iksasiyle (giydirmek) hazine kethüdası nasbolunduğu kendisine tebşir o'unarak has oda başı pişrev ve sağında giyim başı ve solunda bağefendi begalgîr (koltuğundan tutmuş) oldukları halde iptida sebeb-i feyz ve neşeti olan hazine koğuşuna bilvusul hazine koğuş ağaları merasim-i tebriki badeliçra gencine-i hümayuna müteveccihen giderken selefi makam-ı metrûkünden badelkiyam yolda birleşerek hazine-i hümayunun dört nefer yazıcılarıyla birlikte hazine-i hümayun kapısına varıldıkta selefi memhur olan balmumunu fek ve yed-i vediatındaki mühr-ü Selim Han-ı evveli telsim (öpmek) ile halefine teslim eder.

«Hazine-i hümayuna dahil olmadan halefi çantacısının tehiye ettiği mühür mumunu usulü

veçhile vaz ve takfil ederek kendi eliyle temhir eder. Orada halef ve selef resm-i veda bilicra ha'ef makamına ve selef nanpare ile çırağ olmuş ise hanesine ve mesbuk olduğu veçhile silâhdarlıkla bekâm olduğu halde halefi damenini pus ederek makam-ı celil-i cedidine gider.

«Hazine-i hümayunun yazıcılığına memur baş ve ikinci ve üçüncü ve dördüncü efendilerle mülâzimleri olan üç nefer efendiler ve baş kullukçu ve çantacı ve kaftancı ve nöbetçi başı ve hazine kethüdası imamı ve kullukçusu ve kilercisi ve tütüncüsü ve teberdar ve zülüflülerin en eskisi ve ocaklarının zâbiti olan baş baltacı tebrik ettikten sonra teşrifatçı makamında beraber bulunan has oda başı veda ederek yerine gider ve bu hizmet mukabili avaidi olan şal ve saireyi şâmil bir bohça kaftancı marifetiyle has oda başıya makamına gönderilir.

«Kethüday-ı cedit, silâhdarın ve ocak yoluyla eski bulunan çuhadar ve rikâbdar ağaların makamlarına giderek teşekkür eder. Maada tülbent ve peşkir ağalarıyla kiler ve seferli kethüdaları ve kahveci ve berber başı ve tüfekçi başı ve sarıkçı ve müezzin başı ve baş lalalar hazine kethüdası yerine giderek tebrik ederler.

«Baş muhasebeci haiz olduğu kontrol salâhiyetine hinaen refakatinde memurin-i lâzime olduğu halde hazine kethüdalığının tebeddülünün ertesi günü hazine kethüdası makamına bilvurut selef ve halef hazır oldukları halde hazine-i hümayunda mevcut olan defatir-i müteaddidesine tevfikân yegân yegân kethüday-ı lâhika devrolunmak usuldendi. Devir esnasında defatirde namevcut görünenler sadrazam ve şeyhülislâm ve şerif-i Mekke-i Mukerreme ve Kırım hanları ve kubbe vüzerasıyla kaptan paşa ve taşra vüzerasına ve Ulah beyleriyle Gürcüstan hotamanlarına ve Sırbistan nezine ve Karadağ lâdikasına ve Erdel ve Macar kıralları gibi devlet-i aliyyenin fermanberan mensubatına veya ecnebi mülûküne mücevher hançer ve bıçak ve seyf ve tirkeş ve epo ve akva ve pala ve payos ve varsak ve mücevherli kalpak ve çepken ve kemer ve mücevher çelenk ve altın zencir gibi bazı şeyler verilmişse verilen egyptaki mücevherin cins ve miktar ve kırat ve verildiği vaktin değer ve kıymetini mübeyyin balâsı hatt-ı hümayunlu mevcut olmak lâzım gelen puslalar meydana konulup eşyayı saire dahi buna kıyas ile meclis icray-i tetkika himmet ve kuyudatın her taraftan tashihine itina ve dikkat eyler.

«Mefkut olan (bulunmayan) eşya varsa bunlar tekrar ledettahkik sayan-ı kabul olacak

delâil-i vâsika ile tebeyyün eylediği halde defatirde mürakkam kalemleri üzerlerindeki şurub tashih olunur ve eğer zayıf zühur eder ise istikametini ikna edemediği halde selefe tazmin ettirilmek üzere huzur-u hümayuna ledel'arz sudur edecek irade-i seniyye veçhile hareket ve indel'iktiza selef muahaze dahi olunur ve bu defterin kararına dair tanzim olunan tahrir hakipay-i şabaneye ledel'arz balâsı hatt-ı hümayun ile tevşih buyurulur. Kusursuz halefine devir ve teslime muvaffak olan selefe makam-ı tahsinde huzur-ı şehriyaride vüzeraya mahsus hil'atlerden bol yenli samur kürk iksasiyle ikram olunur.»

Dolmabahçe sarayının padişahlarca ikametgâh ittihazından sonra hazine kethüdalarının vazifelerinin bir kısmı kaldırılmış ve Topkapı Sarayı devairiyle hazine-i hümayunun muhafazasından ibaret kalmıştır.

HAZİNEMANDE (خزينة مانه) [Mal.] Tasarruf mukabili kullanılır bir tâbirdir. Mande; Farsça kalmak mânasına gelen manden mastarından müştaktır. Tâbirin karşılığı «hazineye kalmış» demektir. Binaenaleyh tasarruf tam mukabili sayılır.

Vakanüvis Lûtfi Efendi (Lûtfi Tarihi, hususi kütüphanemde müellifin el yazması nüsha, c. 10, s. 6) 1280 (1863) senesi vakaları sırasında bir kısım nezaretlerin maaşları hakkında yapılan tebeddülleri şu suretle kaydedilmiştir:

«Tanzimat meclisinin lâğviyle riyasete mahsus yetmiş bir bin iki yüz yetmiş beş kuruş ile meclis-i valâ riyasetinin altmış bir bin iki yüz dokuz ve hariciye nezaretinin altmış yedi bin altı yüz yetmiş beş ve ticaret nezaretinin kırk dokuz bin altı yüz yetmiş beş kuruş maaşları birleştirilerek şehriye hâsıl olan iki yüz kırk sekiz bin sekiz yüz seksen dört kuruşun yetmiş beş bin kuruşunun Hariciye Nezaretine, yetmiş bin kuruşunun Meclis-i valâ riyasetine, otuz beş bin kuruşunun da Ticaret Nezaretine tahsisıyla kusur altmış sekiz bin sekiz yüz seksen dört kuruş hazinemende edilmiştir.»

HAZINE NİHAYETİ (خزينة نهایه) [San.] Müceffe yiv kısmının başladığı yerin adıdır. (Hazinenin son kısmı olduğu için bu isim verilmiştir.

HAZINE ODASI (خزينة اوداسی) [San., Mal.] Kıymetli evani, eşya ve emvalin konulduğu yer hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun idare ve muhafazasına memur olana «hazinedar» denilirdi.

HAZINE SARRAFLARI (خزينة صرافاری) [Mal.] Devletle malî muameleleri olan ve iti-

barları devletçe tanınmış bulunan sarraflar hakkında kullanılan bir tâbirdir. Bunlar kuyruklu tâbir olunan senede mutasarrıf oldukları cihetle kendilerine «kuyruklu sarrafan» da denilirdi.

Âşar ve rüsumatın maktuan mütezimlere ihalesi kaidesi câri olduğu zamanlarda mütezim olan zat, müzayedeye konulan bir varidata pey sürecek olduğu halde, evvel beevvel hazinece taahhüdü câri ve muteber bir sarraf göstermesi mevzu nizamlar iktizasındandı. Mütezim olacak zat büyük bir rütbe ve pek çok bir servet sahibi olsa bile yine aynı mecburiyete riayet eylerdi. Hattâ taksit zamanında hazine, mütezimleri tanımaz, alacağını bu sarraflardan ister ve tahsil ederdi.

Hazine sarraflarının isimleri gerek Maliye hazinesinde ve gerek hazine-i hassada mazbuttu. Ölenlerin sarraflık sıfatı evlâdına intikal ederdi. Bunların dâvaları iltizamattan mütevellit ise hazine-i maliyede, âdi ve hukukî maddelere müteferri ise hazine-i hassada rûyeti meşruttu. Bu sebeple sarraflık mümtaz bir sınıf sayılırdı.

Âdi sarraflardan biri servet ve itibar kazanması sayesinde hazine sarrafları zümresine geçirilmesini istediği surette bir istida ile müracaat mecburiyetinde idi. Vâkı müracaat hazine-i hassa nezaretince tetkik edilir ve istenilen evsafı haiz olduğu surette keyfiyet Bab-ı âliye arz olunarak iradesi alındıktan ve divan-ı hümayun kalemince beratı yazılıp verildikten sonra taahhüdâtının muteber tutulması için hazine-i milliyeye ba-ilmühaber (tezkire) malûmat verilir.

Sonraları iltizam bedellerinin seneden ser neye çoğalması ve bu yüzden beratlı hayriye tüccarının ve nihayet ecnebi tacirlerinin dahi hazinece taahhüdâtının muteber tutulmasına müsaade edilmesi bu kaidelerin bozulmasına sebeb olmuştur.

Devlet bu sarraflardan para da istikraz ederdi. Bu münasebetle bunların bilhassa devletin ihtiyaçlı zamanlarında oynadıkları roller büyüktü. Bankaların teşekkül etmiş olması bunların menfaatlerine halel getirmiştir.

HAZİN-I BÂB-I HÜMAYUN (خازن باب) [Sar.] İç hazinenin muhafazasıyla mukellef olanlara verilen addır. Veznedar demektir. Bunların başlarına «ser hâzin» denilirdi. İç ve dış hazineler hâzinlerinin birbirinden tefriki için iç hazinenin baş veznedarlarına «ser hâzin-i enderun», dış hazine baş veznedarlarına da «ser hâzin-i birun» itlak olunurdu. Ser hâzin-i enderun; paradan başka hil'at ve sair

kiymetli eşyanın da memuruydu. Padişahların ihsanlarını, hil'atlerini bunlar tevzi ederlerdi.

HAZİRE (حظيرة) [Vak.] Ekseriya ölü gömülen etrafı duvar ve parmaklıkla çevrili olan cami, tekke ve türbe bahçeleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan bu tâbir «Kamus-ı Osmani» de şöyle izah olunmuştur:

«Fîl'asıl bir nesneyi dairen madar muhit olan şeye denir. Bu münasebetle etrafı çalidan veya hut sazdan mamûl çit ile mestur olup içine dühûl mümkün olmadığı için içinde hayvan yatırdıkları «ağıl» a itlak olunur. Yine bu mâna karinesiyle etrafı parmaklık, yahut duvar ile mestur tutulan cevami-i şerife ve türbe ve tekke bahçelerine denilir ki ekseriya derunlarına emvat defnolunur. Bu hale göre etrafı mahfuz defin mahalli, kabristan demektir. Cem'i hazairdir. Fahiş galat olarak hatire suretinde kullanmamalı.»

*Gal sevgilim, seninle bu muzlim hazireden
Bir lâhsacık fîrar edelim... Bak, teferruce
Şayeste her taraf*

*«Mes'ut köylüler!» diye olsun terazezen
Geldikçe karşımıza ekinler temevvuce
Pür neşe pür şegaf
Tevfik Fikret*

HAZİRE-TÜL-KUDS (حظيرة القدس) [Hal.] Meczaz yoluyla cennet yerinde kullanılır bir tâbirdir. Cem'i hazair gelir.

*Seni hazair-i kudsa vusuldan alıkor.
Bu damgahte gırtırtı-i da şah-ı vücut*

Sabit

HECAGÜ (هجاو) [Edo.] Hicviye yazarlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hicviye; birinin kusur ve aybı meydana konulmak üzere yazılan şeydir. Bunun yerine «heccav» de denilir.

HECCAV (هجاو) [Edo.] Hicviye yazarlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hicviye; birinin kusur ve aybı meydana konulmak üzere yazılan şeydir. Bunun yerine yine o mânaya gelen «heccagü» de denilir.

HECELEMEK (هceleme) [Hal.] Zorlukla okuma yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hece; «Kamus-ı Osmani» de «bir müteharrik harften ibaret olan savt. Bir lâfzı hurufiyle takti yani harflerin sin, lâm, elif, mim diye tadadetmek» suretinde izah olunmuştur. Heceleme için «Lehee-i Osmani» de şu izah vardır:

«Çocuklar tehecci etmek, zahmetle okumak. Heceliyerek bulmak; ibareyi zorla ve güç ile istihracetmek.»

HEDAYA (هدايا) [Hal.] Armağan, peşkeş demek olan hediyein cem'idir. Türklerde hediye ananevi bir teamüldür. Misafir ağırlamak, tanıdık ve bildiği muhtelif vesilelerle peşkeş vermek güzel huylardandır. Medeni memleketlerde de yılbaşı, düğün, seyahat münasebetiyle birbirine hediye verilmek usuldendir. Ancak bu bir maksad-ı mahsus takibedilmeksizin, sırf bir dostluğa dayanırsa hoş görülür. Hattâ takdir olunur. Fakat böyle olmayıp da hususi bir maksatla, mukabilinde bir şey temini emeliyle verilirse o zaman hediye «rüşvet» ten başkabi şey olamaz. Çünkü bununla meramını tervic ettirmek meydana gelir, böyle olunca da iş hediyeleşmekten çıkar.

Osmanlılarda vükelâ ve ricalin padişahlara, memurların yekdiğerine, halkın memurlara verdikleri hediye bir zamanlar rüşvet mahiyetini almıştı. Hediye için tazyik vâkı olduğuna bile tarih kaydetmiştir.

Vakanüvis Naima, Sultan İbrahim'in kürk iptilâsını anlatırken diyor ki: «Vüzerâ ve ulemanın mazul ve mansuplarından ve şeyhülislâm ve kazaskerlerin her birisinden samurdan masnu' ol libas-ı şahanenin birisi rikâb-ı hümayuna ihda olunmak ferman buyuruldu. Adem-i kudret izhar edenlere divan çavuşları tâyin olunup cebren tahsil ettirildi. Galata kadısı şeyhülislâmezade Mehmet Çelebi âlim, mutasavvıf bir recül-i ârifîti. Bir bohçaya bir aba hırka ve bir mevlevî külâhı koyup vezir sarayına vardı. İptida tezkere-i evvel Şamizade'ye buluşup:

— Efendi, ben kürk vermeye kadir değilim, şu hırka ile külâhı giyip mansiptan vazgeçerim dedi. Şamizade haberi iblâğ ettikte vezir-i âzam Çelebiyi huzuruna getirip:

— Efendi niçin böyle huşunet edersin, padişahı bilmez misin baban verdi, sen niçin inadedersin dedikte:

— Babam mansıbı havfından vermiş. Ben bugün Galata'ya naip göndermedim. Benim sultanımdan ricam budur ki beni padişah huzuruna getiresiniz, ana dahi cevap vereyim ki bu tarikle müsadere-i ulema, evvel âhırda münasip değildir. Gayeti bana üç haletin biri isabet eder: eğer katlederse şehadet canıma minnettir. Eger nefyederse, iki aya kariptir İstanbul zelzeleden hâli değildir, bu üslûp ile bir gün yere geçer; bu şehirde bulunmamak ganimettir. Eger azlederse bugün ben naip göndermedim ve şu hırka ve külâhı giyerim, cevabını verdi.»

Hediye için tazyik yalnız padişahlar ve vezirler tarafından değil, valiler ve hattâ daho

küçük memurlar tarafından da vâkı oluyor, iş tamamıyla rüşvet rengini alıyordu. Tanzimata kadar böyle gelen bu işe ondan sonra nihayet verilmek istenilmiş, hediyeler biri memnu, diğeri gayr-i memnu olmak üzere ikiye ayrılmıştır:

Memnu hediyeler: mücevherler, altın ve gümüşten yapılmış kıymetli eşya, çubuk takımı, kürk, şal, kumaş, gulâm, cariye, at, beygir ve sair hayvanlar, hayme, zahirelerin envatı, kuru yemişler, odun, kömür.

Memnu olmıyan hediyeler: üzüm, kavun, karpuz, yaş meyvalar, çiçek, gülbeşeker, o kâbilden olan sair tatlılar, yoğurt, tereyağı, süt, kuzu, av, balık, tavuk, sair kuşlar.

Memnu olmıyan hediyelerin de külliyyetli olması caiz değildir. Kararda buna dair şu ahkâm münderiçti: «Meyva ise az miktarda olması, yağın kıyesi beş ve kavun ve karpuzla tavuğun, kuzunun, tatlı kâselerinin, şurup sürahilerinin adedi beş, altı ve yumurta miktarının nihayet elliye tecavüz etmemesi şart edilmiştir.

HEDİYE BEHA (هدیه بها) [Mal.] Beylerbeyiler gibi büyük memurların bir yere tâyinleri münasebetiyle hediye namıyla verdikleri paralar yerinde kullanılır bir tâbirdir. Verilen bu paralar tevzi defterlerine geçirilir, halktan tahsil olunurdu. Tevzi defterlerine bu türlü yazıldığından dolayı meydana gelmiştir, Tanzimattan sonra kaldırılmıştır.

HEFT RENK ACEM DİBASİ (هفت رنگ آعم ديباسی) [Giy.] İpekli ve renkli bir nevi kalın canfese verilen addır. İran'da yapıldığı ve yedi renkten terekübettiği için bu adı almıştı. Venedik'te yapılan bu türlü kumaşa da «Venedik heft renk nakışlı diba» denilirdi. Başbakanlık arşivinde mevcut bir vesikada (askeri, 3906, tarihi, 1211) dibanın şu neveleri yazılıdır: heft renk acem dibası «âlâsı, ednası», frengi ağır telli ve nakışlı mor diba, Venedik heft renk nakışlı dibası; Venedik'in sair heft renk sade telli dibası, frengi nakışlı telli diba, İstanbul'un telli al dibası.

HEKİM BAŞI (هکیم باشی) [Sar.] Sarayın ve memleketin sağlık işlerinin başında bulunan zata verilen unvandır. Resmî kayıtlarda aynı mânaya gelen «reis-ül-etibba» geçer. Osmanlılarda ilk hekim başı, İran vezirlerinden iken İstanbul'a gelen Kutbüddin Efendidir. Hekim başılığa tâyin ettiği Kutbüddin Efendiye Fâtih Sultan Mehmet yevmiye 500 ve ayrıca 1000 akça aylık bağlamıştı. Baş lalâhıya bağlı olan hekim başılar Fâtih zamanında yaptırılan ve

baş lalalara tahsis olunan «baş lala kulesi» nde otururlardı. Kulede ecza ve ilâç bulunan bir dolap vardı. Kiler koğuşunda da bir eczahane mevcuttu. Sarayda «etibba-i hassa» adlı doktorlar, şimdi operatör denilen «cerrahlar» vardı. Bu cerrahlara da «cerrahin-i hassa» denilirdi. Hassa tabiplerinin şakirtleri (muavinleri) mevcuttu. Bunlar da etibba-i hassadan sayılırlardı. Etibba-i hassanın başlarına «ser etibba-i hassa», cerrahların başlarına da «ser cerrahin-i hassa» adı verilir. Reis-ül-etibba aynı zamanda «ser etibba-i bass» idi.

İlaçları yapan eczacılar da vardı. Nefis hümayun (padişahın kendisi) ve saltanat hanedanı için yapılacak ilâçları hekim başı eczacıya gözü önünde ve kendi tarifi dairesinde yaptırırdı. Bu sırada baş lalanın kullukçusu ve zülüflü baltacı da hazır bulunur ve ilâçların kutu ve şişeleri hekim başı ile baş lala tarafından mühürlenirdi.

Dar üş-gifalardaki tabipler hekim başının inhasıyla tâyin olunurlardı. Hekim başılar muhaberelelerini doğrudan doğruya sadrazamla yaparlardı. Memleketin her tarafına ait tıbbi işlere hekim başı bakar, azil ve nasıplara o karışırdı.

Hekim başıların ulûfeleri olduğu gibi kışlık ve bahariye avaidi de vardı. Hekim başılar sancaklı abayı giyerler, başlarına örfi destar sararlardı. Gerek hekim başılar ve gerek saray hekimleri, padişaha varıncıya kadar, bütün büyük devlet adamlarından hürmet görürlerdi. Padişahlar her nereye giderlerse hekim başılar mutlak surette beraber giderlerdi. Muharebeye gittiği vakit yüksek derecede menzil tayinatı alırlardı.

Topkapı Sarayı Müzesi müdür muavini İzzet Bey «Hekim başı odası, ilk eczahane, baş lala kulesi» adlı eserinde (İstanbul, Kader matbaası, 1933, sahife 6 haşiyesi) şunları yazmıştır:

«Hekim başılar, saray-i hümayun -hususî tabibi, padişahların tıbbi müşaviri, hem de memleketin en büyük ve itimada şayan hekim idi. Padişahlar, ba tahrirat, hekim başıları hususî müşavereye ve şu suretle, şu elkapla çağırılırdı:

A'lem-ül-hükema-il hazikin, ahzak-ül-etibba-ir-rasihin, Calinus-i zaman, Bukrad-ül-a'van, müverrih-ül ervah vel-ecsam, müzill-ül emraz vel-eskam, elmühtassı biinayet-il melik-ül âlâ, südde-i seniyyemizde reis-ül-etibba olan... dame hazakatüh...

«Hekim başılara padişah hürmetkârane, samimî hitaplarda bulunurdu. Onlar da padi-

şahın sıhhatiyle alâkadar olurlardı ve bütün muhaberele doğrudan doğruya sadrazam ile idi. Memleketin her tarafında tıp umurunu hekim başı tedvir eder, hekimlerin azil ve nasiplerine onlar karışırdı (17. ci asır).

«Hekim başlara arpalık namiyle, muhasasat olarak Tekirdağ ve Serfice mahsülleri verildiği gibi, eski kanun üzere de yazlık için bir top mor çuha, bir top sof, altı kıta hat'a ve kışlık için de bir top mor çuha bir top da ufi samur, altı kıta hat'a ve bir top sof verilir.

Evliya Çelebi seyyahatnamesinde (cilt I, sahife 530) hekim başı 500 akçe mevleviyetli hâkimdir. Hünkâr kağıdı, yeniçeri çuhadarı, 100 adet iç huddamları vardır. Tekirdağ şehri hekim başlığın arpalığıdır.» diye yazar.

Hekim başlık 1260 (1844) «ser tabib-i şehriyari» adını aldığı gibi 1266 (1850) de de tıbbiye nezaretinin ihdası üzerine vazifesi saray doktorluğuna inhisar etmiştir.

HELÂLİ (هلالی) [Giy.] Bürümcüğün pamuk karışık nev'ine verilen addır. Bürümcük kıvrıtma denilen bükülmüş ipektan dokunan çamaşırlık bezdir. «Eski Eserler Ansiklopedisi»nde bürümcük hakkında izahat verilirken deniliyor ki: «Güya ipek kumaş ve ipek bez giymek erkekler haram olduğundan bir hilâl tuzla şarabın helâl oluverdiği gibi biraz keten veya pamuk ipliğiyle de bu bürümcük helâli oluverdi. İşte böyle olan helâliler, bürümcükler kolay eskimez, kullanışlı en iyi ve en güzel çamaşırlıktır.»

HELÂLİ GÖMLEK (خلال گوملک) [Giy.] Erişi bükülmüş ipek, argacı pamuk olmak üzere dokunan ve helâli adı verilen bezden yapılan gömleğin adıdır. Eskiden tene giyilen bu gömlekler pek dayanıklı olurdu.

HELÂLLİĞA ALMAK (حلاله آلتی) [Hal.] Nikâhla almak, evlenmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HELÂLZADE (حلال زاده) [Hal.] Nikâhlı kadından doğan, veled-i zina olmıyan demek olup mecaz yoluyla afif, namuskâr, iyi, salih, hilkatî pâk, hayırhah yerlerinde kullanılır bir tâbirdir. Zıddı «haramzade» dir.

HELESAYA ÇIKMAK (هله سايه چيقي) [Hal.] Eskiden ramazanlarda iftardan sonra para toplamak için çocuklar tarafından teşkil edilen çalgılı heyetlere katılanlar tarafından nakarat makamında söylenen bir tâbirdir. Dilencilğin kibarcalarından sayılan bu alaylar birinin boyunda ufak bir davul, ötekinin elinde cam, muşamba veya kâğıt fener olmak üzere dört

beş çocuktan terekkep ederdi. Bunlar konakların yahut konak yavrularının önünde dururlar, davulcu yahut sesi güzelce olan «saba» veya «dügâh» üzerinden :

*Besmeleyle çıktım yola
Selâm verdim sağa sola
A benim devletli efendim
Ramazanın mübarek ola*

Açmazıyla başlayarak güya tuhaflik olmak üzere :

*Davulumun ipi kırmızı
Bu yıl gemedim karpuz
Arkadaşımı sorarsanız
Yeni Camide pupuş hırsızı*

Bunun ardı sıra da meselâ :

*Davulumun ipi kaytan
Sırtımda kalmadı mintan
Verin beyler bahşişimi
Sırtıma alayım mintan*

*Davulumun ipi tekir
Bana derler deli Bekir
Aşçıbaşı baklava getir
Yiyemezsem geri götür*

*Halayıklar, halayıklar
Ocak başında sayıklar
Davulun sesini iştince
Pirincin taşını ayıklar*

*Davulum dan dan öter
Tütünü durmaz tüter
Vakitler geç oldu beyim
Bahşişimi çabuk gönder*

*Davulum sırma telli
Arkadaşım ince belli
Bahşişimi çok isterim
Küçük hanım nazik elli*

*Davulum uyar olmaz
Cine hayvana kayar olmaz
Bahşişleri bana verin
Arkadaşım kapar olmaz*

*Uzun çarşı çamur olmuş
Baklavalar hamur olmuş
Tiryakiler mahmur olmuş
Helesa, yelesa*

Biçiminde türlü türlü arsızca beyitler söyler, ötekiler de her kıta sonunda nakarat olarak :

— Hele sa, yele sa! bağırırlar, böyle bir hay u huy ile para toplarlardı.

1908 Temmuz İnkılâbından sonra bu âdet kalkmıştır.

HELEZON (هلازون) [San.] Dairemsi çizgilere verilen addır.

HELEZONİ (هلازونی) [Mim.] Üstüvaue veya mahrutun mihveri istikametinde ve etrafında bir noktanın devredip ilerlemesinden hâsıl olan şekle verilen addır.

HELVACIYAN-I HASSA (حلواجيان خاصه) [Sar.] Saray aşçılarından tatlıcılar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar tatlıdan başka şurup ve macun da yaparlardı. Helvacılar bir bölük halinde idiler. Mevcutları on sekizinci asrın ortalarında altı usta ile yüzden fazla şakırttı. Helvacı ocağında senede bir defa nâne, dâr-ı fülül, havlıcan, gül ve gelincik macunları yapılır, padişaha takdim edildiği gibi enderun ricaline de hediye edilirdi. Saray lokması diye meşhur olan lokmanın da iyisi burada yapılırdı.

HELVAHANE (حلواخانه) [Sar.] Sarayda reçel, şurup, macun gibi tatlılar yapılan yerin adı idi. «Matbah-ı Âmire» adı verilen saray matbahının şubelerinden olan bu işle meşgul bulunanlar «hervahane ocağı» adını taşıyan bir ocağı halkı idiler.

HELVAHANE OCAĞI (حلواخانه اوجاگی) [Sar.] «Matbah-ı Âmire» adı verilen saray matbahının her nevi tatlılarla reçel, şurup ve macun gibi tatlı nev'inden şeyler yapanların bağlı bulundukları ocağın adı idi. Burada kokulu macun da yapılırdı.

Enderun tarihi olan «Atâ Tarihi»nde (c. 1, s. 297-298) bu ocak için şu tafsîlât vardır: Tatlıya mütaallik yiyecek ve içecek yapılan bu ocak mensuplarının eski ve müstaitleri helvacıbaşlık, çeşnigirbaşlık ve hoşafçıbaşlık memuriyetlerine yükseldikleri gibi nan pare ile çırağ da edilirlerdi. Bu ocağa senede bir defa ilkbaharka büyük kazanlarla birçok nâne, dâr-ı fülül, havlıcan, gül, gelincik macunları kaynatılır, nefsi hümayun için baş lâlâya, kilerin baş kullukçu yeri ile lüzumu kadarı gönderildiği gibi saray iç ve dış dairelerine ve silâhdar, dâr-üs-saade ağası ve diğer bütün saray mensuplarına da dağıtıldı. Akrabası olan ağalar hisselerine düşenden ana ve babalarına gönderirlerdi. Macunun pişirildiği geceye «ot gecesi» denilir ve o gece ocaklılar Bostancı yerinden gönderilen hayalbaz, hokkabazlar ve ince saz takımı ile eğlenirlerdi.»

Helvahane ocağı mensuplarının bazılarını aylıkla daima veyahut kademiye ücretiyle muvakkât olarak hizmet ederlerdi. Bu ocağa

pişirilen lokma meşhurdu. Bundan başka güzel kek lokması, beyaz tel ve ekmek kadayısı da pişerdi.

Köprülü Mehmet Paşa bu ocaktan yetişmiştir.

HELVA SOHBETİ (حلواصحبتي) [Hal.] Eski zamanlardaki kış toplantıları hakkında kullanılır bir tâbirdir. Beş on kişinin bir araya gelerek teşkil ettikleri müshabe meclisinin kuru geçirilmeyip o vesile ile damakların da telzizi kasdiyle, mevsim icabı olarak, meyva bulunmaması yüzünden, çokluk helva pişirilerek yenilmesi bu toplantılara «helva sohbeti» denilmesini ve bu tâbirin de o yüzden taammüm etmesini mucip olmuştur.

Esnaf teşkilâtı mevcut iken teşkilât mensupları, uzun kış gecelerinde aralarında toplantılar yaparlardı, helva pişirip yedikleri gibi tertip ettikleri oyunlarla sabablara kadar eğlenirlerdi.

Helva sohbetleri alekser harifane (ârifane) yani masrafın müştereken tesviyesi suretiyle yapılırdı. Münavebe (sıra takibi suretiyle) ile yapanlar da olurdu.

Eski zaman âdetlerini yazdığı piyeslerle sahnede canlandıran Musahip zade Celâl Bey «Eski İstanbul Yaşayışı» adlı eserinde (s. 90-91) «Helva Sohbetleri» başlığı altında şu tafsîlâtı veriyor :

«Eski zamanlarda kış mevsiminin başlıca eğlenceleri helva sohbetleri idi. Devlet erkânından hattâ vüzeradan, sair zenginlerden ve orta halli olanlardan, sanat erbabından her sınıf kendi muhitinde atalarından gördüğü âdet üzerine, birbirine samimi fütüvvetkârlıkta bulunurlar, her fırsattan istifade ederek helva sohbetleri tertip ile ahhap ve yaranına ziyafetler verirlerdi. Vükelânın helva sohbetleri pek külfetli ve tantanalı olurdu. Şairler, edipler, nükteperdazlar, menkıbegûlar, güzel sesli meşhur mugannılar sazendeler dâvet edilirdi. Her sınıf kendi zevkine ve âlemine göre toplantılar yaparak şiddetli kış mevsiminin uzun gecelerini dostça, zevk ve safa ile geçirirlerdi.» (Erbain) karakışın en soğuk geçen kırk günüdür. (Hamsin) karakış biter bitmez erbainin peşini bırakmıyan ve elli gün devam eden sayılı soğuk gündür. Sıhhat ve afiyetle erbainle hamsini geçirenler kurbanlar keser, sadaka verirlerdi. Bu helva sohbetlerinin devlet erkânı tarafından yapılanları külfetli olduktan başka resmiyet icabı olarak samimiyet havasından da mahrumdu. Orta halk arasındakiler, yani sanat ve ticaret erbabı toplantıları ise samimî, kardeşçe, neşe içinde geçerdi. Türlü türlü tatlı ve tuzlu

yemekler, hindi dolmaları, börekler, gözlemeler, revaniler, baklavalar, samsalar, sarıgıburmalar, kaymaklı yassı ve tel kadayıfları, içi kaymaklı ve bademli tokalı oğlu kayısı tatlıları, hurma tatlısı, sütlü irmik helvası, niğasta helvası, Amasya kırmısından un helvası, turşular, şerbetler ve pekmezli bozalar (bu bozalar darıdan ve piriğin yapılırdı) yenir ve içilirdi. Bu sohbetlerin en başta geleni keten helvası idi. Ortaya sekiz on kişilik pırıl pırıl kalaylı bir bakır sini konur. Bunun üstüne iki bilek kalınlığında ağdalanmış kocaman sıcak bir halka şeker konur. Bu halkanın ortasına elenmiş un konur. Keten helvasını yapmasını bilen ustalar kollarını sıvarlar. Sıcak sularla ellerini, kollarını sabunla yıkarlar. Sininin etrafına dizilirler. (Pir Selman-ı Pâk'a gülbank okurlar).

«Ağdalanmış sıcak şekeri, ellerini ortadaki una batıra batıra, sağdan sola birlikte çevirmeye başlarlar. Misafirler hem seyredeler, hem de çalar çalar çağırırlar. Bu ağda türkülerle lâtifelerle çevrile çevrile tel tel keten helvası olur ve misafirlere tutam tutam dağıtılır. Saz şairleri, destanlar, semailer, koşmalar, türküler okurlar, çalarlar. Zarf, tura oyunları oynanır, tekerlemeler, masallar, menkıbeler söylenir. Zarf oyunlarında tepsisi dolandıran şu manileri söyler:

*Fincanım dizi dizi
Üzmeyin kendinizi
Yüzüğü bulamazsınız
Güldürsünüz bizi*

Bir başkası da şunu söyler:

*Yoldaşın bulamadı
Tepsiyi alamadı
Düşünmekle geçtim
Çıkamaz oyunun tadı*

Bir başkası da:

*İşkille düşün taşın
Biraz ense ni kaşın
Yüzüğü bulamazsan
Yardım etsin goldaşın*

«Bu oyunda kahkahalarla gülünür ve tatlı vakitler geçirirlerdi.

«İstanbul nasıl eğleniyordu?» adlı kıymetli eserinde Refik Ahmet Sevengil de «kıyın helva sohbetlerinde neler olurdu?» başlığı altında (sayfa 120-134) tarihî safhasını şöyle anlatıyor:

«Üçüncü Ahmet devrinin kış eğlencelerinden biri de helva sohbetleridir. Damat İbrahim Paşa, İbrahim Paşa'nın damadı kaptan-ı derya Mustafa Paşa, diğer vezirler, vükelâ,

ağniya, eşraf, âyan, bütün aristokrasi sınıfı kış geceleri saraylarında, konaklarında mükellef ve muhteşem ziyafetler tertip ve meşhur ve muteber zevatı davet ederlerdi.

«Bu toplantılar esnasında musiki ile, şiir ile, laf ü güzaf ile vakit geçirilerek, muhteşem sofralarda gümüş tepsiler içinde helva yenilirdi. Devrin ricali, birbirlerini izaz için, daha ziyade bir servet ve gösteriş müsabakasına kapılarak bu ziyafetleri sıklaştırdıkça sıklaştırdılar, davetlilerin adedini arttırdılar, bilhassa meclislerinde şuarâdan meşhur zevatı bulundurdular. Bu suretle vasf ve medhedilmelerini temin ederlerdi. Zamanın şairleri bu helva sohbetlerinin her biri için ayrı ayrı kasideler yazmışlardır.

«Damat İbrahim Paşa'nın sarayında yapılan helva sohbetlerine padişah ekseriya iştirâk ettiği gibi Kaptan Paşa ile Kethüda Paşa'nın konaklarındaki helva sohbetlerinde de padişah ve vezir-i âzam çok defa hazır bulunurlardı. Damat İbrahim Paşa'nın tensibiyle (Reis-üş-şuara) tayin olunan Osman Zade Taip, Seyyit Vehbi, müverrih Raşit, Çelebi Zade Asım, şair Şakir ve Ahmet Nedim bu helva sohbetlerine ziynet verirler, eserlerini okuyup meclisin neşesini arttırdılar, padişahın, vezir-i âzamdan, methettikleri diğer vezirlerden lûtf ve ihsan görürlerdi. Damat İbrahim Paşa'nın, damadı Kaptan-ı Derya Mustafa Paşa'nın sarayına helva sohbetine gelmesi bu şairler için tes'it edilecek bir hadise idi.

(Nedim) şunları söylüyor:
*Bab-ı keremin cihana me'va
Fahretmede hidmetinle dünya
Eg sadr-ı güzîn-i âlem âra
Teşriğin ile bu sadr-ı vâlâ
Mazbut firaz-ı asumandır*

*Damadına lütfedip firavan
Kıldın anı makdeminle şadan
Çok oldu bu lûtf-i hasa şayan
Şimden geri necm-i bahtı her an
Hurşid-i sipihre heminandır*

«Damat İbrahim Paşa'nın Damadı Mustafa Paşa'nın evine helva sohbetine gelişi bir başka seferde şair Nedim'e şu mısraları söylemiştir.

*Eg vezir-i kerem pişe-i sadr-ı âlişan
Müşerref oldu kudamunla bu bülent eyvan
O rûbe feyz-ü safa verdi makdemin ana kim
Verir o güne safa girince şineye can
Gelip bu meclise fasl-ı bahar veş kıldın
Misal-i gül dil-i sıhr güzîni handan*

*Bugüne sadr şeb-i helvaya idicek teşrif
Hemişe vefk-ı muradınca devrede devran*

«İbrahim Paşa'nın diğer damadı Mehmet Kethüda'nın konağındaki helva sohbetlerine gelmesi de ayrıca kasideler yazılmasına sebep olmuştur. Helva sohbetlerinin meclise iştirâk eden gençlerin hüsn-ü ânı tesiriyle şairlere şubane harfendazlıklar ilham ettiği de vâkidi. Nedim'den şu mısraları dinleyiniz:

*Haftın gelicek âşıkına buse mukarrer
Helva gecesidir kattın ey lebleri şükker
Helvalara söz yok hepsi nazik-ü şîrin
Hoş cümlesi amma ki efendim leb-i dilber
Yüz dürrege aldım gece ol dürr-i yetimi.
Hayfım bu ki baran karışursa pahi artar
Hacip ola kapunda Nedim'ay-ı muhakkar*

«Bazan bizzat padişahın da sarayında helva sohbetleri tertip ettiği olurdu. Devlet erkânı bu ziyafetlerde hazır bulunurlardı. Padişahın vezir-i âzamının da nazm ile melûf oldukları için helva sohbetleri üçüncü Ahmet ile Damat İbrahim Paşa'nın nazmen cilveleşmelerine de vesile vermiştir. Padişah bir defa vezirine şu mısralarla iltifat etmiştir:

*Çırağımın benim sen hem vezir-i nükteda-
nımın
Nâztrin yok sadakat ile meşhur-u cihanımın*

«Damat İbrahim Paşa bu teveccüh üzerine kayın pederini bir kış gecesini Beşiktaş sarayında tertip ettiği mükellef ziyafet ve eğlenceye şu suretle dâvet etti:

*Ezelden abd-i memlûkûn çırağ-ı hasımın zira
Sebebe sensin beni ihyaya deolette saadetle
Senin dir hane yoktur minnetin şevketli hün-
kârım
Kerem kıl sohbet-i helvaya gel ikbal-ü şev-
ketle*

«Bazan İstanbul'daki ecnebi sefirlerin şereflerine helva sohbetleri tertip edildiği de olurdu ve bu, debdebe ve haşmetin ecnebilere iraesine vesile teşkil eder, içinde ziyafet verilecek olan odanın duvarlarına murasa kılıçlar asılır, köşelere yastıklar üzerine mücevherli hançerler konulurdu. Hizmetçiler hâreli kaftanlar giyerler, bellerine kıymettar hançerler takarlardı. Damat İbrahim Paşa ziyafet odasına süferanın vüurudundan sonra gelir, o mehip kavuğu, ağır ve kıymettar kürkü, murassa kemeri, belinde kabzesi nadide cevahirle parıl parıl şerareler saçan hançeri, parmaklarında ışıldıyan elmas yüzükleriyle içeriye girdiği zaman herkes ayağa kalkar, selâm ağası yüksek sesle

selâm alırdı. Ziyafet esnasında mecmuu bazen elli altmış kişiye balığ olan saz heyeti icray-ı terennüm ederdi. Ziyafetin sonunda davetlilere, kapının önünde bekliyen çavuşlara, sefirin adamlarına derecelerine göre samur ve kakum kürkleri, hil'atler giydirilir, sair atıyyolir verilir, yüksek rütbeli zevata kürk giydirilirken çavuşlar alkış tutarlardı.»

Esnafta teşkilâtı inkıraz bulduktan ve hususiyle içtimalar menolunduktan sonra İstanbul'da bu âdet de ortadan kalkmıştır. Taşarlarda son zamanlara kadar devam eden bu gibi sohbetler ahiren eğlence usullerinin değişmesi ve bu gibi eğlenceler yerine sinema ve emsalinin kaim olması helva sohbetlerinin hemen her tarafta unutulmasını mucip olmuştur.

*Lâleyi bir iki gün anmıyalım şimdi hele
Kâmlar sohbet-i helva ile olaun şîrin
Nedim*

HELVA YEMEK (حلوى يَمَك) [Hal] Mecaz yoluyla halletmek, hezeyan etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

*Tanrının zalimî şirret gidiler
Bak benimçün gene helva yediler.
Enderunt Fasil*

HELVA-YI HAKANİ (حلوى حاكاني) [San.] Tatlı nevilерinden birinin adıdır. Padişaha nisbet edilen bu helva için «filhakika tekellüflü olup dahi hakana mensup olmak cümle helvaların padişahı demek olan» diyen ve üç dört nev'i bulunduğunu söyleyen eski bir yemek kitabı müellifi (Tarihte 50 Türk yemeği, sayfa 7) en meşhuru olduğunu kaydetmek suretiyle bunun için şu tafsilatı veriyor:

«Has un 200 dirhem, niğasta 200 dirhem, piriğin unu 200 dirhem, bir okka sade yağ b - dettasfiye tencere ile ateşe konulduktan sonra unları koyup mutedil ateşte kepçe ile muttasıl karıştırarak meyaneledikte üç okka safi bal yahut pâk kestirilmiş şeker ve iki okka süt ile gayet kaynarken haşlayup tencerenin üzerini bir hoşça örtüp bir çeyrek miktarı durduktan sonra açıp gereği gibi karıştırdıktan sonra matlup olduğu veç üzere tepsie yahut tabakalara koyup istimal oluna.»

HELVAY-I ME'MUNİYE (حلوى مأمونية) [San.] Tatlı nevilерinden birinin adıdır. Eski bir yemek kitabı müellifi (Tarihte 50 Türk yemeği, sayfa 17) meşhur helvalardan biri olduğunu ve birkaç nev'i bulunduğunu söylediği bu helvanın yapılışını şöyle tarif ediyor:

«Evvelâ 500 dirhem aseli (bal) cüz'i su ile ısıtıp astardan süzüp soğudalar ve kaide

üzere döğölüp elenmiş piring unundan 400 dirhem alınıp 300 dirhem sade yağ ile nerm (hafif) ateşte tamam yağ taşra zahir olunca pişireler. Badehu ateşten indirip anı dahi soğudalar. Badehu balı içine koyup ve tekrar ateşe koyup tencereye yapışmamak için vakit vakit karıştırırlar. Tam piştikte indirüp kepe ve kaşık ile alıp tavada kızgın yağda kızartıp kevgir ile alıp tabağa dizeler. Bir acayip helvadır.

«Diğer bir nev'i; bir ölçü sade yağına iki ölçü piring unu koyup helva meyanesi gibi mütedil ateşte pişirüp badehu bir ölçü asel (bal) ile iki ölçü süt dahi izafe (ilâve) edip birbirine alıştırıldıktan sonra bir münasip tepsiye koyup tekrar fırında dahi bir miktar pişireler.»

HEMEDANIYYE (همدانیه) [Sof.] Necmeddin-i Kibrevî'nin tesis ettiği «Kibreyye» tarikatının şubelerinden birinin adıdır. Müessis Hemedanlı olduğu için bu adı almıştır. Kibreyye tarikatının öteki şubeleri de şunlardır: Bahaiyye, Halvetiyye, Firdevsiyye, Nuriyye, Rükniyye, Nurbahşiyye, Berzenciyye.

HEM KEL, HEM FODUL (هم کل، هم فودول) [Hal.] İktidarsız fakat arzulu, elinde olmadığı halde hevesli yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine aynı mânaya gelmek üzere «hem gol, hem zol» da denilirdi.

HEM SUÇLU, HEM GÜÇLÜ (هم موچلی، هم گوجللی) [Hal.] Suçlu olduğu halde suçunu bilmez, suçsuz olduğunu iddiaya kalkar yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HENDESEHANE HOCASI (هندسه خانه) [Mek.] Hendesehane adı verilen mektebin muallimi hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hendesehane, kara ve deniz ordularına mütefennin zâbit yetiştirmek üzere açılmış idi.

HENDESEHANE-İ BAHRİ (هندسه خانه بحری) [Mek.] Bahriye Mektebinin ilk adıdır. Birinci Abdülhamit zamanında 1187 (1773) senesinde Cezayirli Hasan Paşa'nın teşebbüsüyle Tersane içinde açılmıştır. Mektebin ilk baş hocası meşhur Türk riyaziyecisi Gelenbevi İsmail Efendidir. Türk bahriyesinde Avrupa usulüyle (Balistik) ilminin temelinin bu zat atmıştır. O zamana kadar gemi topları göz tahmini ile atılırdı.

Bahriye Mektebi 1210 (1795) da daha muntazam bir halde yeniden açıldı.

Osman Ergin ilk askerî mekteplerden bahsederken (Türkiye Maarif Tarihi, c. 2, s. 264 ve mütaakıp) «Mühendishane-i Bahri-i Hümayun» başlığı altında şu tafsilatı veriyor:

«Türkiyede kara ve deniz ordularıyla onların levazımının yenilenme ihtiyacının ne zaman ve ne suretle duyulmuş, velhasıl tedbirler alınmış olduğunu bu eserin birinci cildinde askerî mekteplere ayrılan yerlerde kısaca anlatmıştım. Fakat o zaman alınan tedbirler ve girigilen teşebbüsler tam mânasıyla Avrupalı olmadığından Garplılaştırma cereyanının ancak Bahriye Mektebinin açılmasıyla başladığını kabul etmek mecburiyetindeyiz.

«Bu başlangıcın tarihi nedir? Türk Edebiyatı Tarihi adı ile İtalyanca bir eser yazmış olan Papas Toderini:

«Akademi 1773 de açıldı. Buna Mühendishane denildi. İlk hocası Cezayirli Seyyit Hasan'dır. Bu zat Arapça ve Türkçeden başka Fransızca, İngilizce ve İtalyanca biliyordu. Çok mahir bir bahriyeli idi. Avrupalının denizeiliğe dair bütün mühim kitaplarını ve atelyelerini tanıyordu» diyor.

«Mir'at-ı Mühendishane» muharriri (sahife 345) Seyyit Hasan için «gayet müstait olup Arabî ve Farisiden başka İtalyanca, İngilizce ve Fransızca'ya aşina olduğu gibi bu devir de Avrupalıların fûnun-ı bahriyeye dair olan kâffe-i terakki ve ihtiralarına kemaliyle vâkıf idi ve Mekteb-i bahriyeyi o nokta-i nazardan itilâya çalıştı» demek suretiyle Toderini'yi teyit ediyor. Bu fıkra Toderini'den tercüme değilse her ikisinin de menbaı bir olmak lâzım gelir.

«Deniz Okulumuz» adı ile neşredilmiş olan risalede ise mektebin başlangıcı ve açılışı şu suretle anlatılıyor:

«18 inci asırda Garp Devletleri deniz harbinin ameli ve nszarı bilgiler ile sevk ve idare edilebilecek ince bir fen haline geldiğini takdir ederek deniz mektepleri açmaya başlamışlardı. Bu asırda donanmamızın uğradığı bazı muvaffakiyetsizlikler yalnız ameli sahada yetişen personel ile zafere varmanın imkânsızlığını gösterdi. Deniz ordumuzda vücuda getirdiği değerli ıslahata rağmen Karadeniz'de Ruslara karşı katî bir iş göremediğinden müteessir olan Derya Kaptanı Cezayirli Gazi Hasan Paşa ilk deniz mektebimizi açmakla tâlim ve terbiye tarihinde çok mühim bir mevki tuttu.

«Hasan Paşa'nın hükümete yaptığı teklif üzerine bir irade neşredilmiş ve bunda Tersane-i Âmirenin darağacı serisinde bir çeşm'in yani kadirgaların çekildiği gözlerden birinin içine bir hendesehane inşa olunarak bir hoca, bir kalfa, (yani muavin) bir alât muhafızı tâyin olunmuş ve 1190 senesi şevvalinin 6 sına rasgelen 18 ikinci teşrin 1776 senesi merasimle açılıp derse başlanmıştır.

«Hocalığa tâyin edilen Cezayirli Hasan Bey sonradan donanmamızda kaptanlığa kadar yükselmiştir. Hasan Bey İtalyanca'yı iyi konuşur, Fransızca okur yazar ve hiç yorulmadan çalışır çok kıymetli ve gayretli hocalarımızdandır.

«Görülüyor ki her iki açılış tarihi arasında üç sene farkı vardır. İleride çıkacak vesikalar bu farkı elbette hallederler. Papas Toderini, Seyyit Hasan'ı görmüş ve konuşmuş olacak ki hakkında bu kadar malûmat veriyor. Bundan dolayıdır ki Mekteb-i bahriyenin başlangıcını onun gösterdiği tarih olarak almayı münasip gördük.»

«Bununla beraber açılışından beş altı sene geçtikten sonra bu binanın ihtiyacı karşılamadığı ve dar olduğu anlaşıldığından yine Tersane sahasında Camialtı yakınında birkaç odadan ibaret yeni bir mühendishane binası yapıldı.»

HENDESE-İ MÜLKİYE MEKTEBİ (هندسه ملکیه) [Mek.] Mühendis yetiştirmek üzere açılan mektebin adıdır. «Mir'at-ı Mühendishane» de (sahife 152) mektebin açılış sebepleri şöyle anlatılmıştır:

«Teşkil olunacak mükendis sınıfları müneşebet ve taalluku cihetiyle emr-i idareleri Mühendishane-i Hümayun Nezaretine merbut olunmak ve talebesinin emr-i terbiye ve tahsilleri Mühendishane zâbitan ve haccânı marifetiyle idare olunmak her veçhile enfa' olacağından Mühendishanenin dâhili civarına muntazam bir hendese-i mülkiye mektebi yapıldı ve 1302 (1884) senesi muharreminin 20 nci çarşamba günü resmî küşadı icra edildi.»

Mektebin açılışına hükümdarın izin vermesi için Meclis-i vükelâca yazılıp takdim edilmiş olan 14 zilkade 1300 (1882) ve 4 eylâi 1299 tarihli mazbatada daha etraflı izahat verildiği gibi mektep için hazırlanmış olan nizamnameye yazılan esbab-ı mucibede dahi müessesenin tesis maksadıyla gayesi hakkında şu malûmat verilmiştir:

«Tesisat-ı Nafianın ve umur-ı hendese-i Belediye ile fenn-i mimarinin memalik-i Osmaniyeye derkâr olan ehemmiyet-i azimesiyle beraber şimdiki kadar buna hizmet edecek mühendisleri yetiştirmek için mektep olmaması idare-i Nafiace bir nakisa olduğu halde saye-i mehasinveye-i hazret-i milkdârde mektebi mezkûrun teşkili hakkında şayan buyurulan müsaade-i seniyyeye esasen teşekkür olunur ve hattâ bunun Mühendishane-i Askerî idaresi nezaretine tevdi gerek tedrisatça ve gerek şakirdanın hüsn-i terbiyelerince muhasenatı mucip tedabirden olup mektebin tahsisatı dahi Top-hane bütçesine konulmuş olduğundan maslahatın

esas hakkında müzakereye muhtaç bir şey görülmemiş ve lâyiha-i mebbusenin suret-i tanzimi dahi yolunda görülmüştür. Ancak 3 üncü maddesi hükmünce Mekteb-i Mülkiye ile Mekteb-i Sultani ve Dârüşşafaka'dan ba şahadetname çıkanlar bilâ imtihan ve mekâtib-i rüşdiye-i mülkiye ve askeriyyeden şahadetname ile çıkanlar badelimtihan kabul olunacaklarına nazaran tedrisatta anlara muadil olan müessesat-ı miyyeden şahadetname almış bulunanların dahi bilâ imtihan ve mekâtib-i rüşdiye ve askeriye ve mülkiyeye muadil mekteplerden çıkanların bilâ imtihan kabul edilmeleri münasip olacağından madde-i mezbure o yolda tashih olunmuş ve 5 inci maddesinde tedrisi gösterilen fûnun cetvel şekline konulmuştur.»

Mektep il kzamanlardaki bütün meslek ve tahsil müesseseleri gibi idadi sınıflarıyla birlikte açılmıştı. Tahsil müddeti 7 sene idi. Bunun dördü yüksek, üçü idadi tahsiline ayrılmıştı. Kadrosu 105 talebeden ibaretti. Mektep mezunlarını 1305 (1888) senesinde 13 Türk mühendisine şahadetname verilmek suretiyle çıkarmıştır. Bunlardan ikisi mektepte muallim olarak alkonulmuş, ötekileri vilâyet sermühendisliklerine, Demiryolu komi erliklerine, Nafia Nezareti fen memurluklarına tâyin edilmiştir.

Daha sonra memlekette açılıp lüzumu kadar talebe yetişince mektebin idadi sınıfları kaldırıldı, yalnız yüksek tahsil sınıfları kaldı.

Mektebin adı 1325 (1909) da Mühendis mektebine çevrilmiştir.

HENDEŞİ TEZYİNAT (هندسه تزیینات) [San.] Müstakim ve münhane hatlardan müteşekkil tezyinata verilen addır. Türk tezyinatında bundan başka remzî, hayvani, nebati şekillerde tezyinat vardır.

HERAT (هرات) [San.] Şemseli oldukları halde yıldızsız olan ciltlere, yıldızlılardan tefrik için, bu isim verilirdi.

HERCAİ (هرجائی) [Hal.] Mecaz yoluyla vefasız, sebatsız, kararsız, bir dalda durmaz yerinde kullanılır bir tâbirdir. «Hercai meşrep» suretinde de kullanılır.

Kimlerin çeşmine ol sine bu ş b nur olda
Nereye gitti o hercai o mehpere acep
Nedim

HER DEM TAZE (هر دم تازه) [Hal.] Daima genç görünen, gençliğe heveskâr yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HERZEVEKİL (هرزوهکیل) [Hal.] Mecaz yoluyla her işe, her söze karışan boşboğaz,

fodul yeriade kullanılır bir tâbirdir. Kâinatın herzevekilî demek olan «herzevekil-i kâinat» da kullanılır.

HEYAMOL (هيامول) [Hal.] Ramazanlarda para toplamak maksadıyla mahalle çocukları tarafından teşkil edilen bir nevi dilenci alaylarında söylenen bir tâbirdir. Heyamol için teğekkül eden gruplarda yaşlı çocuklar, eski tâbirlerden olduğu üzere (mahalle eşhebleri) de bulunurdu. Mahalleyi kaldıran bu grupu teşkil edenlerden güzel sesli olan bir beyit okur, bitirir bitirmez:

— Heyamola bizim gemil hususi makamiyle bağırınca arkasından bütün küme avazları çıktığı kadar:

— Heyamol, heyamol!.. diye höngürderlerdi.

Heyamol veya heyamola «eyyam ola yel ese» den veya «hey ya mola» den gelmedir. Eskiden gemiciler gemi demirini çekerken veya yahu amele inşaatta ağır bir şey kaldırırsa şahmerdanı yukarı çekerken kuvvet birliğini temin etmek için hep bir ağızdan «heyamola, yelesa, heyamo heyamo» derlerdi.

Heyamola «Lehçe-i Osmani» de: «Nida, haydi çek, mola mânasına» suretinde izah olunmuştur,

HEYBECİ OCAĞI (مكبج وچاچی) [Sar.] Dârüssaade ağası, silâhtar ağa gibi saray büklerinin öteberi şeylerini taşıma işinde kullanılanlara verilen addır. Bostancı ocağı şubelerindeydi. Eşyayı heybe ile taşıdıkları için bu adı almışlardı.

HEYBET (هيبه) [Sof.] Bir kimsenin veya bir şeyin hadd-i zatında azametli, celâllî yahut korkunç olmasından sakınıp korkmak veya hadd-i azam t, dehşet celâl ile veya ululukla korku verme mânasına gelen bu tâbir sofiye istilâhı olarak mukabili olan üns ile birlikte kabz ve bastın fevkinde bir haldir «Erriyaz-us-sofiyye» de bunun için şu izahat vardır:

«Heybet'in lûgat mânası vahşet yani bir kimsenin haşmetinden havf ve hazer ederek ürkmek mukabili olan üns, ülfettir ki alışık olmaktan ibarettir. Heybetin hattı gaybet yani huzurdan mübaadet olmasıyla her bir haip kayıp yani gayr-i hazırdir. Haip olanlar gaybette tebayünleri hesabıyla heybette mütefavittirler. Heybet'in derecatı gaybubet müddetinin imtidat ve kasrı ve noksan ve kemali nisbetindedir. Heybet makamında bulunanlardan kiminin gaybette sebat müddeti uzun ve kâmil, kiminin kısa ve nâkısır.

«Üns ve heybet; sâlikin ahval-i azime ve celilelerinden ise de hakikat ehli bunları dahi sâlikin tagayyürünü mutazammın olduğu ecilden

kemalin noksanından addetmişlerdir. Zira temkin ehlinin sımat-ı ahvali elvan-ı tagayyürattan mahv ve munceli olup, vücut ayinde mahv ve müstağrak oldukları için nefs-i nefis-i safvet enislerinde ne gaybet ve üns ve ne de ilim ve his mevcuttur. Sâlikin üns ve heybet hallerinin mafevkleri bulunan celâl ve cemale terakkisi ancak vücut iledir»

Heybet-i debdebe-i kûs-i Nebi
Ke'ti ırk-ı Bu Lehebi

Hakani

HEYET-İ VÜKELÂ (هيئت وکلا) [Ida.] Kabine yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Meclis-i Vükelâ» de denilirdi.

HEZARFEN (هزارفن) [Hal.] Elinden çok iş ve sanat gelen yerinde kullanılır bir tâbirdir. Farsça bir kelime olan hezar; bin demektir. Aynı zamanda bülbül mânasına da gelir. Osmanlı tarihinde bununla şöhet bulmuş adamlar vardır.

Fenn-i nevayı nâlede hezâra ben
Olsam acep mi bağ-ı cihanda hezarfen
Nâzım

HEZEC (هزج) [Eda.] Aruzda bir bahrın edidir.

Her biri bahr-i remel bahr-i hezceden savurup
Rih-i enfasın eder furtına lersay-i sühpn
Sünbûlzade Vehbi

HEZİR (هزیر) [Öl.] Yer ölçüsü isimlerinden birine verilen addır. Üç hezir bir dönüm teşkil eder.

HFZL (هزل) [Eda.] Şaka ve lâtife tarzında yazılan şiirler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «tehzil» de denilir. Cem'i «hezliyat» tır. Bu türlü şiirler meşhur bir manzumenin vezin ve kafiyesi taklit edilmek suretiyle yapılır. Lâtifinin lâtif olması gibi hezlin de nezih ve zarif olması şarttır. Böyle olmazsa hezl olmaz, maskaralık olur.

Sultanahmet meydanı kaldırılmasının tamirsizliği yüzünden fecî halini anlatmak için Nedim'in:

Bak Sitanbul'un şu saad âbad-ı nev bünyanına
Âdemin eanlar katar âb u havası cânına
kasidesi vadisinde yazılan:

Bak Sitanbul şehrinin şu köhne at meydanına
Gird-i bâdı âdemin kam doldurur çeşmanına
Su değil, hattâ tahassürle serapa can verir
Vadi-i hevinde insan gelse rihlet ânına
Altı ayda arpa miktarı yapıldı kaldırım
Alerin erkân-ı şehrin himmet-i amranına
Bak o himmet sayesinde beldemiz gayet temiz
Sâk u bazarı müşâbih bir bekâr yorganına

Parsça buna güzel bir örnek teşkil eder.

HIDANE (حذانه) [Fık.] Hak ve salâhiyeti haiz olan kimsenin muayyen müddet zarfında çocuğunu besleyip büyütmek ve terbiye etmek üzere yanında hulundurması yerinde kullanılır bir istilâhtır. Hidane; çocuğu kucığına almak, beslemek demektir.

HIDIRELLEZ (خضر والباس) [Hal. - Tak.] Rumî nisanın yirmi üçüncü (Efrenci mayısın altıncı) gününe verilen addır. Doğrusu Hızır ve İlyas'tır.

Hızır; peygamberlerden cavidanî (ebedî, ölümsüz) bir hayata mazhariyetle meşhur olan peygamberin adıdır. Bir sebeple naçar bir halde kalan ihlâs sahiplerinin imdadına yetiştiği için «Hızır gibi imdadına yetişti» sözü meşhurdur. O güne bu adın verilmesinin sebebi Hızır'ın kendisi gibi peygamber olan ve yine onun gibi ölümsüz hayata mazhar bulunan İlyas ile o gün buluşmaları rivayetinden ileri gelmiştir «Lûgat-i Naci» de bunun için «Rumî nisanın yirmi üçüncü gününe (Ruz-ı Hızır) itlakı bey-en-nas meşhur olduğuna göre (Cenab-ı Hızır) ın kendisi gibi hayat-ı cavidanî mazhar olan (Hazret-i İlyas) ile o günde birleşip görüşmelerinden değil, o mevsimde ihdirar-ı arzın kemale gelmesine müstenit olmak daha mâkuldur» izahatı vardır.

Eski âdetlerimizi çok iyi bilen Müşahip zade Gelâl Bey (Eski İstanbul Yaşayışı, sayfa 89) Hıdırellez'e ecebilerin Noel babalarına benzetmek suretiyle güzel bir buluşa ikisi arasında mukayese yaparken şu kıymetli tafsîlatı da veriyor:

«Ecebilerin Noel babasına teşbih edebileceğimiz bizim de bir babamız vardır. Adına Hızır Baba (Hızır İlyas) deriz. Aralarında bir mukayese yaparsak benzer taraflarını, ayrılıklarını görürüz. Noel baba kışın kar yağarken gelir. Kırmızı mantosu, püsküllü külâhı, beyaz sakalıyla bacalardan odalara girer, çocuklara hediyeler getirir. Mumlar dikilmiş telli pullu çam dallarına (Noel ağacı) zarif oyuncaklar asar geçer.

«Bizim Hızır İlyas babamız ise baharın müjdecisidir. Pembeli, sarılı, allı, morlu bahar çiçeklerinden örülmüş cüppesi vardır. Al renkli külâhına sardığı baharın çimenleri gibi zümrüt yeşili pırl pırl pırlıyan sarığının ucu nurlu yüzünü, ak sakalını okşar.

«Daha geceden gül dallarına gümüş kuruslar, çeyrekler bulunan kırmızı keseler bağlanır. Hıdırellezin bereket getirmesi için besmelelerle açılır. Gül dibine konan toprak çömleklerle her genç kız kendine ait yüzük, düğme gibi bir şey atar. Ağzı bir yemeni ile

bağlanır. Hıdırellezin kırmızı pabuçlarının bastığı yerlerde renk renk çiçekler açılır. Elindeki değneğin dokunduğu gül fidanlarında güller biter. Bülbüller aşka gelir, dem çeker. Baharın feyzi cihanı doldurur.

«Sabahleyin bir kızın yüzüne bürümekten bir duvak örterler. Sesi güzel kızlar birer mâni söyler. Duvaklı kız çömlektan bir niyet çeker. Kısmeti çıkmayan kızların başında kilit açılır. O gün kuzular doldurulur, sütler, yoğurtlar, helvalar, peynirli pideler, dolmalar yenir. Bazıları kendi bahçelerinde, bazıları da kırlarda yayılır.»

Baharı hıdırellezin gelişinden anlıyan eski İstanbulluların keyif ehli o gün çantasını, sepetini nevale ile doldurur, Kâğıthane'ye, Çırpıcı'ya, Veliefendi çayırına, Okmeydanı'na, Mecidiye köyüne, Çamlıca'ya, Fikir tepesine, Beykoz çayırına velhasıl İstanbulun güzel köşelerine koşarak orada geç vakte kadar eğlenir dururdu. Bu eğlence yerlerinin en parlayı Kâğıthane idi. İstanbul'da hıdırellez gelmeden daha bir hafta evvelinden hazırlıklara başlanır, akrabalara, uzak semtlerdeki dostlara dâvetnameler gönderilirdi. Hattâ fukara takımından, hali vakti yerinde olmayanlardan hıdırellez eğlencelerine. Kâğıthane safalarına iştirâk edenler hakkında:

— Evinin kiremidini satmış da gelmiş! sözü bir darbimesel gibi dillerde dolayırdı.

Hıdırellez günü yeşermiş çavırların ortasında öülerinde davul, dümbelek, zilli maşa, keman, zurna ve ut tan mürekkep saz takımları olduğu halde mavi, kırmızı yeld rmelerinin etekleriyle uçuyormuş gibi yürüyen, kâh eller belde, kâh oynaya oynaya, gıbek kıvrık kıvrık ilerliyen bakır renginde, esmere yakın, kapkara, boy boy, biçim biçim, kara kaşlı, kıvrık kıvrık saçlı, şuh ve çapkın çingene kızları ve kadınları gezerler, dere kenarlarında şarkı söylerlerdi.

Yine çimenlerin üstlerinde, derenin kenarlarında çilingir soforaları kurulur, midelere indirilen ateşli içkilere güneşin başa vuran harareti üzerine kendinden geçenler, etrafı inletirlerdi. Bir tarafta da kurulan salıncaklarda çocuklar sallanırlar, leble-biden, horoz şekerinden tutun da her türlü-üne kadar kuru meyva ve diğer öteberi satanların ardı arası kesilmeden yükselen sesleri ortalığı çınlatırdı. Arabalarla piyasa eden genç hanımlar da ortada başka bir zevk ve neşe dağıtıdı.

İşte İstanbul'da eski zamanda hıdırellez böyle geçirdi

HIKMIK ETMEK (حکمیق اتمک) [Hal.] Verecek cevap bulamayıp şaşalmak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HIRBO (خربرو) [San.] Orta oyunu da taşralı, bekçi, gözlemeci taklidi yapan oyuncu hakkında kullanılır bir tâbirdir. Zenneye «gaco», zarhoşa «matiz» denir.

HIRDAVAT ESTİMATÖRÜ (خردوات-استماتورى) [Mal.] Gümrüklerde ufak tefek eşyanın tahmin işiyle meşgul olan memura verilen addır. Farsça bir şeyin ufalmış, parçalanmış, kırıntı, döküntü, çö çöp demek olan hurdadan gelen hırdavat, ufak tefek eşya demek olduğu gibi estimatör de muhammin demektir.

Alelumum ipekli, yünü ve pamuklu kumaşlarla bunların mahlûtlarından imal edilen eşyanın nevi ve cinsine göre fiyatlarının tahmini işiyle meşgul olan estimatörlere «manifatura estimatörü», ecza ve ilaç estimatörlerine «ecza estimatörü» denildiği gibi demir, kalay, kurşun, teneke, nikel ve gümüşlü maddeler ve bunlardan imal olunan sair eşyanın fiyatını tahmin edenlere de «hırdavat estimatörü» denilirdi.

HIRKA (حرقه) [Sof.] Tarikat mensuplarının giydikleri dikişli ve yamalı ve halkın da bu adı verdikleri üst elbisesinin adıdır. Mevlevîlerinki ötekilerinkiden farklı olarak kolları uzun ve geniş destegül gibi yakasız ve göğüs üstüne gelen kenarları iki sıra şeritli idi.

Ulemanın binisi gibi hırka da Mevlevîlerin resmi libası idi. Şeyhin huzuruna onunla giderler, mescide, meydana ve sema haneye onunla girerler, yalnız soma'a başlıyacıkları sırada çıkarırlardı.

§ Halkın giydiği üstüğe de bu ad verilir. Şimdi de giyenler vardır.

*Güncide durur hırkamız altında künâsat
Dervişleriz gerçi nazarda fukerayız
Ziya Paşa*

HIRKA BERENDAZ (خرقه برانداز) [Sof.] Vecit yahut tevâcüt halinde hırkasını çıkarıp atan yerinde kullanılır bir tâbirdir.

*Pâbürehne, hırka berendaz olan bir Mevlevî
Kubbe-i çarh-ı tecevvüt üze bir anka olur
Tahr-ül-Mevlevî*

HIRKA GIYDIRMEK (خرقه گیدرمك) [Sof.] Tarikate intisap alâmeti olarak şeyh tarafından müride giydirilen şey yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine aynı mânaya gelen «ilbas-ı hırka» da denilirdi.

Hırka giydirmek şeyh ile mürit arasında irtibat tesis etmek demektir.

Hırka bildiğimiz üste veya cüppe, lata altına giyilen hırkalar kabîlinden değildi. Her tarikate mahsus neveleri vardı.

HIRKA GIYMEK (خرقه گيماك) [Sof.] Tarikate intisap ile derviş olmak, fakr libasını giymek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine aynı mânaya gelen «lûbs-i hırka» da denilirdi.

Hırka giymek şeyh ile mürit arasında irtibat tesis etmek demektir.

Hırka bildiğimiz geceleri veya cüppe, lata altına giyilen hırkalar kabîlinden değildi. Her tarikate mahsus neveleri vardı.

HIRKA-İ ALÎ (خرقه على) [Sof.] Hazret-i Peygamberin damadı Dördüncü Halife Aliyy-ül-Murtaza'ya nisbet edilen tarikatlarda müridin, iradesine dâhil olduğu şeyhin elinden giydiği şey yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tarikate intisap edilirken hırka ve tarikatlerin bazısında hırka ile birlikte taç giyildiği için bu tâbir meydana gelmiştir.

Hırka-i Ali beş vecihle maruftur: 1 - Hasan İbn-i Ali, 2 - Hüseyin İbn-i Ali, 3 - Kümeyl İbn-i Ziyad, 4 - Üveys-ül-Kareni, 5 - Hasan-ı Basrî.

Tarikatlerini çoğu kendilerini Hazret-i Ali'ye nisbet ederler.

Sofîye arasında mütearef olan «ilbas-ı Hırka» keyfiyeti sahabe ve tâbiîn zamanında meşhûr değildir. Ancak istihsan ile örf halini almıştır. Bu sebeple ilbas-ı hırka emirle değil teberrük tarikiyle sabittir.

HIRKA-İ EBU SAİD-ÜL-HUDRÎ (خرقه ابو سعيد الخدرى) [Sof.] Ebu Said-ül-Hudrî'ye nisbet edilen tarikatlarda müridin, iradesine dâhil olduğu şeyhin elin en giydiği şey yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tarikate intisap edilirken hırka ve tarikatlerin bazısında hırka ile birlikte taç giyildiği için bu tâbir meydana gelmiştir. Hırka-i Ebu Said-ül-Hudrî, hırka-i Faruk'da dâhildir.

Sofîye arasında mütearef olan «ilbas-ı hırka» keyfiyeti sahabe ve tâbiîn zamanında meşhûr değildir. Ancak istihsan ile örf halini almıştır. Bu sebeple ilbas-ı hırka emirle değil teberrük tarikiyle sabittir.

HIRKA-İ ENES (خرقه انس) [Sof.] Ashaptan Enes İbn-i Malik'e nisbet edilen tarikatlarda müridin, iradesine dâhil olduğu şeyhin elinden giydiği şey yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tarikate intisap edilirken hırka ve tarikatlerin bazısında onunla birlikte taç giyildiği için bu tâbir meydana gelmiştir. Hırka-i Enes iki vecihle maruftur: 1 - İbn-i Sirin vasıtasıyla, 2 - Hasan-ı Basrî vasıtasıyla.

Sofîye arasında mütearef olan «ilbas-ı hırka» keyfiyeti sahabe ve tâbiîn zamanında

meşhûr değildir. Ancak istihsan ile örf halini almıştır. Bu sebeple ilbas-ı hırka emirle değil teberrük tarikiyle sabittir.

HIRKA-İ FARUK (خرقه فاروق) [Sof.] İkinci Halife Ömer-ül-Faruk'a nisbet edilen tarikatlarda müridin, iradesine dâhil olduğu şeyhin elinden giydiği şey yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tarikate intisap edilirken hırka ve tarikatlerin bazısında hırka ile birlikte taç giyildiği için bu tâbir meydana gelmiştir. Hırka-i Faruk üç vecihle maruftur: 1 - Üveys-ül-Kareni ile, 2 - Ebu müslim-ül-Havlanî ile, 3 - Bbu Said-ül-Hudrî ile.

Sofîye arasında mütearef olan ilbas-ı hırka keyfiyeti sahabe ve tâbiîn zamanında meşhûr değildir. Ancak istihsan ile örf halini almıştır. Bu sebeple ilbas-ı hırka emirle değil teberrük tarikiyle sabittir.

HIRKA-İ HEZARPARE (خرقه هزارپاره) [Sof.] Melâmet ihtiyar eden dervişlerin giydikleri yamalı hırkının adıdır. Buna yine o mânaya gelen «hırka-i murakkaa» da denilirdi. Muhtelif parçalardan yapıldığı için bin parçadan yapılma hırka demek olan bu hırka şöhret için değil, zühd icabı giyilirdi.

HIRKA-İ HUZEYFE (خرقه حذيفة) [Sof.] Ashaptan Huzeýfe'ye nisbet edilen tarikatlarda müridin, iradesine dâhil olduğu şeyhin elinden giydiği şey yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tarikate intisap edilirken hırka ve tarikatlerin bazısında hırka ile birlikte taç giyildiği için bu tâbir meydana gelmiştir. Hırka-i Huzeýfe Hasan-ı Basrî tariki ile maruftur.

Sofîye arasında mütearef olan «ilbas-ı hırka» keyfiyeti sahabe ve tâbiîn zamanında meşhûr değildir. Ancak istihsan ile örf halini almıştır. Bu sebeple ilbas-ı hırka emirle değil teberrük tarikiyle sabittir.

HIRKA-İ MURAKKAA (خرقه مرصقه) [Sof.] Melâmet ihtiyar eden dervişlerin giydikleri muhtelif parçalardan dikilmiş hırkaya verilen addır. Birçok parçalardan yapılmış olduğu için buna «hırka-i hezarpare» de denilirdi. Bu hırka şöhret için değil, zühd icabı giyilirdi.

Arapça bir kelime olan murakkaa; yamalı demektir.

HIRKA-İ OSMAN (خرقه عثمان) [Sof.] Üçüncü Halife Osman Zinnureyn'e nisbet edilen tarikatlarda müridin, iradesine dâhil olduğu şeyhin elinden giydiği şey yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tarikate intisap edilirken hırka ve tarikatlerin bazısında hırka ile birlikte taç giyildiği

için bu tâbir meydana gelmiştir. Hırka-i Osman münkatidir. Malûm değildir.

Sofîye arasında mütearef olan «ilbas-ı hırka» keyfiyeti sahabe ve tâbiîn zamanında meşhûr değildir. Ancak istihsan ile örf halini almıştır. Bu sebeple ilbas-ı hırka emirle değil teberrük tarikiyle sabittir.

HIRKA-İ PEŞMİNE (خرقه پشمينه) [Kıy.] Yün hırka demektir.

*Atlas-ı carha değişmezdin anı ey hoca sen
Ger bulaydın bulduğum ben hırka-i peşminede
Nef'i*

HIRKA-İ SAADET (خرقه سعادت) [Sar.] Cenab-ı Peygamberin Topkapı Sarayı'nda gümüş sandık içinde muhafaza edilen hırkasının adıdır. Ashaptan (Kâab İbn-i Züheyr) in takdim ettiği kaside Risaletpenahın memnuniyetini mucip olmakla çıkarıp kendilerine verdiği bu hırka Mısır'ın fethi üzerine Mekke Şerifi tarafından diğer emanat-ı mübareke miyanında Yavuz Sultan Selim'e hediye edilmiştir. Her ramazan ve alekser on beşinde padişahların Topkapı Sarayına alayla giderek ziyaret ettikleri Hırka-i Saadet budur. Saraydaki Hırka-i Saadet daire-sini Sultan Selim yaptırmıştır.

HIRKA-İ SAADET ALAYI (خرقه سعادت آلاى) [Sar.] Topkapı Sarayında ihtimâmkâr gözlerin muhafazası altında bulunan Hırka-i Saadetin, ramazanın on beşinde, ziyareti münasebetiyle yapılan alay hakkında kullanılır bir tâbirdir. Padişah'ın Topkapı sarayında oturdukları zamanlarda başta kendileri olmak üzere Enderun ve Birun ricali tarafından dindarane bir vaz' ve sadegî ile yapılan Hırka-i Saadet ziyareti Dolmabahçe Sarayı ile Yıldız'a nakillerinden sonra debdeb li alaylarla ierasına başlanmıştı. Yalnız İkinci Abdülhamit vehmî yüzünden daha emniyetli gördüğü deniz yolunu, birçok ihtiyat tedbirleri de alarak, ihtiyar ettiği için alay tabiatıyla Sultan Abdülmecit ve Sultan Abdül'aziz devirlerindeki ihtisamını kaybetmişti.

1908 temmuz inkilâbından az sonra çıkan 31 Mart 1325 (1909) ihtilâli üzerine hal edilen Abdülhamid'in yerine tahta çıkan Sultan Reşad'ın başkâtî ligini yapmış olan büyük edip Halit Ziya Uşaklıg'ı hatıralarında ramazan alaylarından bahsederken (Saray ve Ötesi, cilt 2, sayfa 125-127) şu tafsilâtı veriyor

«Ramazan, bu alaylardan fazla bir kaçını daha getiriyordu.

«Hepsinden evvel ramazanın on beşinde Topkapı Sarayı'nda emanat-ı mübareke daire-sinde Hırka-i Saadet ziyareti için yapılan alay

vardı. Bu alayın Abdülhamit zamanında nasıl tertip edildiğini, ne yolda ihtiyat tedbirleriyle ihata olunduğunu bilirim, birkaç defa da alayı görmüştüm.

«O zaman vehimlerine mağlup olan Ad-dülhamid'in Yıldız'dan Topkapı'ya kadar bu şehri seyranı on adım beride Hamid ye camiine kadar selâmlık yapmasına benzemezdi. Orada bile bomba sükasdi vukua gelmemiş miydi? Beş on gün evvelinden işe başlanırdı. Belediye, zabıtası harbiyesi bütün geçilecek yolları muayene ederler, boş arsalar tabia havaelelerle örtülür, şurada buarada badana'larla sanki tezyinat yapılır, bir yandan da casuslar hün-hârın vehmini gıcıklayarak tasniat ile çalاکalem mensup oldukları yerlere kâğıtlar yağdırırlardı. Nihayet bütün bu işler yapıp bitince alaydan evvel birtakım yaverler güzergâhı dolayışlar ve alaya emîn bir yol açmış olurlardı. Birkaç defa da bütün yolu iki traafı hinc hinc dolduran halk kitlelerini mahzun ederek, saatlerce intizar etmiş olmalarını boş çıkararak hünkâr kararını değiştirir, kara yolundan gitmekten Sarayburnu'na kadar denizden giderdi.

«Sultan Reşad'ın Hırka-i Saadet alayı için, diğer alaylarında olduğu gibi hiç böyle tedbirler, ihtiyatlara hacet yoktu: gönlünün güzelliğiyle, zararsızlığıyla tanılan padişaha bir süikaad yapılması ne kendisinin, ne kimsenin aklına gelebilecek iş değildi.

«Ben onun maiyyetinde birinci defa olarak Hırka-i Saadet ziyaretinde, içeriden, şahit oldum. Bu hakikaten pek ruhani, pek vecd ve huğu' ile yapılan bir râsime idi ve insanın revabit-ı diniyyesi gevşemiş olsa bile asırlardan beri milyonlarca ümmetin üzerinde saltanat ve satveti hükümrân olan, her müslim diyarında, her caminin minaresinde azameti selâmlanan Azimüşşan bir peygamberin hırkasına, velev uzaktan, velev örtüleri arasından yüz sürebil mek ruhu cavidanî istigraklar içinde bırakan bir mestî idi. Dikkat etmiştim, kürsüsünün üzerinde hırkanın bohçasına sürdükten sonra hünkâr üstünde güzel bir kıta yazılmış tülbent mendiller dağıtırken önünden takım takım geçen vezir, ricâl arasında tek bir simaya tesadüf edilmezdi ki manevî bir heyecan ile ihtizaza gelmiş olmasın.

«Bu râsime-i diniyyede dört kere bulundum, her defasında alayından kalmış fena intibâ tamamiyle silen bir zevk-i ruhanî ile doldum.»

HIRKA-İ SAADET DAİRESİ (خرقة سادات) [Sar.] Topkapı Sarayındaki dairelerden birinin adıdır. Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı

fethetmesi ve Halife unvanını alması üzerine Şerif (Eb-ül-Bere-ât) dinî ve tarihî bir yadigar olarak sakladığı «Emanat-ı Mübareke» nin bir kısmını oğlu (Ebu Temi) vasıtasıyla kendisine göndermiş, o da birlikte İstanbul'a getirip sarayın harem dairesinde muhafaza altına aldırıldığı bu mübarek emanetlerin ötede beride, mevcut oda ve dairelerde saklanması gövülü razı olmayarak bunlar için suret-i mahsusada bir daire yaptırdı. Emanetler içinde en kıymetlisi Hırka-i Saadet olduğu için daireye «Hırka-Saadet Dairesi» adı verildi.

Enderun tarihinde (Atâ Tarihi, cilt 1, sayfa 93) bunun için şu tafsîlât vardır:

«Bu suretle teberrükât-ı celileyi takabbül ve takbil ve muzafferin İstanbul'a şeref vusul-i hümayunlarında Hırka-i Saadet ve sair emanat-ı celile evvel emirde harem-i hümayuna vaz' ve hıfz olunduğu esnada Harem-i Hümayun civarındaki Hırka-i Saadet oda-i âlîsinin teyemmü-nea vaz-ı esas-ı mübarekesine bizzat mübaşeretle badelhitam tezyinine itina ve Sultan Mehmet Hân Hazretlerinin hazine tarzına tahvil ve tamir buyurdıkları büyük hazine-i hümayundan başka rida-i şerif beyt-i müneffine muttasıl Arzhaneden girilen ve silâhtar ağası nezaretine verilen kencine-i nukut ve eslihayı tesis ve imlâ ile silâhtar hazinesi namıyla silâhtar ağaya bittevdî eşyay-ı mevzu defterini sirkâtibine ve hazine başyazıcısına tahrir ve tembir ettirerek nezd-i hümayunlarında, tevkife itina buyurdıkları mervidir.»

Yine Atâ Beyin verdiği malûmata göre mübarek emaneti gece gündüz tâzim ve tevkir etmek üzere nefis-i hümayunları dâhil olduğu halde silâhtar ağa, çuhadar ağa, rikâpdar ağa, anahtar ağası, peşkir ağası, başçuhadar, sirkâtibi ve sair mabeynecilerle beraber kırkı gedikli ve birkaç tanesi mülâzım olmak üzere muhafız adamlar tâyin etmek suretiyle hane-i hassayı kurdu. Bundan başka orada bulunacak kırk elli nefer has odalılar için Hırka-i Saadet binasının altına yer sathına muhazî ve içinden kırk basamak merdivenle inilir arzhaneye çıkan kapı arasındaki dolap tarzında olmak üzere iki kanatları pencere vazifesini gören eski has odayı yaptırttı.

Dördüncü Murat, Sultan Selim'in yaptırdığı Hane-i Hassayı bırakarak Hırka-i Saadet hücresinin karşısında diğer bir hane-i hassa yaptırdı. Hırka-i Saadet dairesi denilen yer işte bu yerdir.

HIRKA-İ SAADET ZİYARETİ (خرقة سادات) [Sar.] Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı feth ve Halife unvanını ihraz etmesi üzerine

Şerif Eb-ül-Berekât tarafından hediye edilen Emanat-ı Mübareke miyanındaki Cenab-ı Peygambere ait hırkanın ziyareti münasebetiyle yapılan merasim hakkında kullanılır bir tâbîdir. Hırka-i Saadet Topkapı Sarayı içinde «Hırka-i Saadet Dairesi» adı verilen binada ve gümüş sandık içinde muhafaza altında bulundurulmuştur.

Vaktiyle Zat-i Şahane hazır olduğu halde ramazanın on beşinci günü «gülsuyu» dolu iki kâse, altmış kadar yeni ve temiz sünger iki meşin sofraya üzerine konulur ve bu süngerlerden birkaçını silâhtar ağa gülsuyu ile ıslatarak padişaha takdim ederdi. Padişah da bu süngerlerle Hırka-i Şerife şebekesini cilâ eyler ve bu sırada çuhadar ve rikâpdar ağalarla gedikli'er, mabeyneciler, has odalılar dahi birer sünger alarak ellerinin yettiği kadar duvarları, kapıları, pencereleri, dolap ve kütüphanenin kanat ve kapaklarını silerler ve bu süngerler sonra hane-i hassa ağalarına dağıtılıp teberrükten saklanırdı. O gün sabah namazı Hırka-i Saadet hücresinde cemaatle kılınırdı. Namazdan sonra ve öğleden iki saat evvel «has oda» lılar Hırka-i Saadet'in gümüşten mamûl yaldızlı büyük sandukasını gümüş sehpaşından alarak çatırçatır birbiri üzerine mevzu somsırma yastıklar üzerine koyarlardı. Sanduka padişahın yanında bulunan altın anahtarla açılarak içindeki ağır ipek yeşil kadife üzerine yine somsırma ve inci işlemeli onli şeritli yedi tane bohçanın şeriti çözülür, üzerinden açılır iki kanatlı hâlis altından yapılmış çekmece yani ikinci mahfaza dahi padişahın nezdinde bulunan diğer altın anahtarla açılarak Hırka-i Saadet'in yakasında bulunan düğme bir kâse içine konur, bir parça ıslatılır ıslatılmaz derhal amberli bir ateşdana gösterilerek kâsede kalan sudan testiler dolusu sulara damla damla dökülüp hediye edilirdi. Bu su «Hırka-i Şerif Suyu» namıyla maruf idi. (1240/1825) de İkinci Mahmut bu âdeti kaldırmıştır.

Ziyaret daima öğle namazından sonra icra edilirdi. Silâhdar, çuhadar, rikâpdar ağalarla, tülbent, anahtar, peşkir ağaları ve bütün has odalılar padişahın huzurunda bulundukları halde imam-ı evvel (baş imam) ve imam-ı sani (ikinci imam), has oda imamı, güzel sesli müezzîn ve çavuş ağalar ayakta muttasıl Kur'an okurlar ve iptida Zat-i Şahane, sonra Dâr-üs-saade ağası, silâhdar, çuhadar ve sair ağalarla köşe başılar, baş kapı gulâmları, mabeyneciler, musahip ağalar, has oda başı, hazine başı, kilerci başı, saray ağası, saray kethüdası, hane-i hassa ağaları ziyaret ederlerdi. Eskiden

bu esnada sadrazamla şeyh-ül-islâm Topkapı Sarayı'nın orta kapısına gelerek atarından inerler, kazaskerler ve sair devlet erkânı ile beraber içeri girerlerdi. Orada bostancı başı, mirahur-ı evvel sadrazamın kapıcılar kethüdası ile ikinci mirahur şeyh-ül-islâm'ın koltuklarına girerek Bab-üs-saade'in ortasındaki divan yerinin hizasına geldiklerinde başlarında Selimi destar ve arkalarına, seraser denilen kumaş kaplı dört yenli samur kürklerle giymiş olan Bab-üs-saade ağası ile hazine başı istikbal ederler, buradan dahi bu ikisi sadrazam'ın ve başlarında mücevveze ve sırtlarında feraceleri olduğu halde kilerci başıyla saray ağası da şeyh-ül-islâm'ın koltuğuna girerek ak ağalar kapısı aralığının iki tarafında ehramlar serili sedirlere otururlardı. Bunların gelişleri duyulunca teğrifatî Efendi silâhdar, çuhadar, rikâpdar ağalarla tülbent ve anahtar ağalarını ve saireyi alarak gelir, burada önde baş ve bunun arkasında ikinci çuhadar ile yedi nefer müzeyyen ruba giymiş çakırsalan ağalar yürüdükleri halde sadrazamın sağ koltuğuna, silâhdar sol koltuğuna çuhadar ağalar ve şeyh-ül-islâm'ın koltuklarına rikâpdar ağa ile tülbent ağası ve kazaskerlerle nakib-ül-eşrafın koltuklarına has odalılar girip bu hal ile «Şadırvan» kapısından girilerek yere serilmiş olan al çuha üzerinden yürüyerek Hırka-i Şerif hücresine giderlerdi. Padişah mukaddes sandukanın yanında, sadrazam sağında, Dâr-üs-saade ağası solunda durdukları halde ziyaret ifa olunurdu.

Birun ricalinin hepsinin geldiği anlaşıldıca imam-ı evvel ve sani efendiler sanduka-i şerife mukabil oturup aşr-ı şerif okumağa başarlardı. Muteakıben sandukayı bizzat hünkâr açar, sadrazam ile sair erkânın ziyaretine müsaade olunurdu. Ziyaret edenler avdetle mevki-i mahsuslarında ayakta dururlardı. Sonra meşayih aynı suretle ziyaret ederler ve dönerek ayakta beklerlerdi. Bunları Valide Sultanın kethüdarlarıyla rikâb-ı hümayun ağaları takip eylerdi. Merasim bu suretle sona erince ziyaretçilerle her biri rütbesi en küçük olandan başlayarak sıra ile avdet ettikten sonra vezirler, şeyh-ül-islâm ve sadrazam daireyi terkeylerlerdi.

O akşam yeniçeri ve sair ocaklılara matbah-ı hassadan baklava tevzii de usulendi.

Tanzimat'ın ilânından sonra da Hırka-i Saadet ziyaretine devam olunur, eskisi gibi merasim de yapılır. Hattâ çok korkak olan Abdülhamit bile bu ziyareti yapmakta devam etmiş ve 1908 Temmuz İnkılâbından sonra da padişahlar'la devlet erkânı tarafından aynı suretle ziyaret yapılmıştır.

Sultan Reşad'ı başkâtıplığını yapmış olan tanınmış edip ve muharrir Halit Ziya Uşaklıgil hatıralarında Hırka-i Saadet alayını yazarken (Saray ve Ötesi, cilt 2, sayfa 126) bu ziyaret münasebetiyle ihtisaslarını şu satırlarla kaydediyor:

«Ben onun maiyyetinde birinci defa olarak Hırka-i Saadet ziyaretinde, içeriden, şahit oldum. Bu hakikat-ın pek ruhanî, pek vecd ve huşu ile yapılan bir râsime idi ve insanın revan-ı diniyyesi gevşemiş olsa bile milyonlarca ümmetü üzerinde saltanat ve satveti hükümları olan, her müslim diyarında her caminin minaresinde azameti selâmlanan azim-üş-şan bir peygamberin hırkasına, velev uzaktan, velev örtüleri arasından yüz sürebilmek ruhu cavanî istigraklar içinde bırakan bir mestî idi. Dikkat etmiştim Kürsünün üzerinde hırkanın bohçasına sürdükten sonra hünkâr üstünde güzel bir kıta yazılmış tülbent mendilleri dağıtırken önünden takım takım geçen vezir, müşir, ricâl arasında tek bir simnya tesadüf edilmezdi ki manevî bir heyecan ile ihtizaza gelmiş olmasın.

«Bu râsime-i diniyyede dört kere bulundum, her defasında alayından kalmış fena intibahını tamamiyle silen bir zevk-ı ruhanî ile doldum»

Bu ziyaret Osmanlı saltanatının sonuna kadar devam etmiştir.

HIRKA-I SELMAN (خرقة سلمان) [Sof.] Ashaptan Selman-ı Farsî'ye nisbet edilen tarikatlarda müridin, iradesine dâhil olduğu şeyhin elinden giydiği şey yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tarikate intisap edilirken hırka ve tarikatlerin bazısında hırka ile birlikte taç giyildiği için bu tâbir meydana gelmiştir. Hırka-i Selman Kasım Bin Muhammet Bin Ebubekir tariki ile maruftur. Bu itibarla Hırka-i Ebubekir'de dâhildir.

Sofiye arasında mütearef olan «ilbas-ı hırka» keyfiyeti sahabe ve tâbiîn zamanında meşhûr değildir. Ancak istihsan ile örf halini almıştır. Bu sebeple ilbas-ı hırka emirle değil teberrük tarikiyle sabittir.

HIRKA-I SİDDİK (خرقة صدیق) [Sof.] Ebubekir-is Siddik'a nisbet edilen tarikatlarda müridin, iradesine dâhil olduğu şeyhin elinden giydiği şey yerinde kullanılır bir tâbirdir. Tarikate intisap ederken hırka ve tarikatlerin bazısında hırka ile birlikte taç giyildiği için bu tâbir meydana gelmiştir. Hırka-i Siddik üç vecihle maruftur: 1 - Süleyman-ül-Hayr vasıtasıyla, 2 - Ebubekr-ül-Ehvazî vasıtasıyla 3 - Habib-i Kureşî vasıtasıyla.

Bunlardan Ebubekr-ül-Ehvazî'ye intisap olunan emir menamıdır, yani rüya iledir. Bu sebeple hakikî isnad değildir.

Sofiye arasında mütearef olan «ilbas-ı hırka» keyfiyeti sahabe ve tâbiîn zamanında meşhûr değildir. Ancak istihsan ile örf halini almıştır. Bu sebeple ilbas-ı hırka emirle değil teberrük tarikiyle sabittir.

HIRKA-I SOFİYE (خرقة صوفی) [Sof.] Müridin, iradesine dâhil olduğu şeyhin elinden giydiği şey yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu, alelade hırka olduğu gibi taç ve intisap olunan tarika ait başka bir alâmet de olurdu. Hırka giymek şeyh ile mürit arasında irtibat tesis etmek demektir. Sofiye arasında mütearef olan «ilbas-ı hırka» keyfiyeti sahabe ve tâbiîn zamanında görülmüş değildir. Ancak bazı meşayihin istihsanı ile örf halini almıştır. Binaenaleyh ilbas-ı hırka teberrük tarikiyle sabittir. Yoksa emir tarikiyle sabit değildir.

Sofiye arasında maruf olan hırka, hırka-i Sıddık, hırka-i Faruk, hırka-i Zinnureyn, hırka-i Aliy-ül-Murtaza, hırka-i Enes, hırka-i Huzeyfe, hırka-i Selman, hırka-i Ebi Said-ül-Hudri'dir.

A — Hırka-i Siddik; Hırka-i Siddik üç vecihle maruftur:

- I — Süleyman-ül-Hayr vasıtasıyla,
- II — Ebubekr-ül-Ehvazî vasıtasıyla,
- III — Habib-i Kureşî vasıtasıyla.

Bunlardan Ebubekr-ül-Ehvazî'ye olan isnat emri menamıdır, yani rüya yoluyledir. Bu sebeple isnad-ı hakikî değildir. Vefaiyye, Şenekiyye tarikinin hırkasıdır. Habib-i Kureşî ise maruf değildir.

B — Hırka-i Faruk; Hırka-i Faruk üç vecihle maruftur:

- I — Üveys-ül-Karani ile,
- II — Ebu Müslim-ül-Havlânî ile,
- III — Ebu Said-ül-Hudri ile.

Üveys-ül-Karani'nin vücudu muhaddisin arasında muhtelif-ün fihtir.

C — Hırka-i Osman; Hırka-i Osman-ı Zinnureyn münkatî'dir, maiûm değildir.

D — Hırka-i Ali; Hırka-i Aliy-ül-Murtaza, Hasan İbn-i Ali, Hüseyin İbn-i Ali, Kümeyl İbn-i Ziyad, Üveys-ül-Karani, Hasan-ı Basri tarikleri olmak üzere beş vecihle maruftur. Hasan Basri'nin Hazret-i Ali'den rivayeti sahih değildir. İçtimâî muhtelif-ün fihtir.

E — Hırka-i Enes; Hırka-i Enes Bin Malik iki vecihle maruftur:

- I — İbn-i Sirin vasıtasıyla,
- II — Hasan Basri vasıtasıyla.

F — Hırka-i Selman-ı Farisî; Hırka-i Selman Kasım Bin Muhammed Bin Ebubekir tariki

iledir. Bu itibarla Hırka-i Ebubekir hırkasında dâhildir.

G — Hırka-i Huzeyfe; Hırka-i Huzeyfe Hasan Basri tarikiyledir.

H — Hırka-i Ebu Said-ül-Hudri; Hırka-i Ebu Said-ül-Hudri Hazret-i Ömer-ül-Faruk hırkasında dâhildir. Ukeyle tarikinin mensup olduğu hırkadır.

Hırka bildiğimiz geceleri veya cüppe, lata altına giyilen hırkalar kabîlinden değildir. Her tarikate mahsus nevileri vardır. Son zamanlarda «cüppe, haydariyye» denilen şekline, bunların geniş kollusuna inhisar etmiş gibi idi. Yalnız Mevlevilerce ve bazı büyük dergâhlar şeyhlerince eski an'ane muhafaza edilirdi.

Mevlevilerin ilkin giydikleri hırka evvelce bornoz şeklinde ve yakadan geçme idi. Rivayete göre der için biri mânevi bir kabz esnasında teccasürünün yakasını yırtmak suretiyle önünü açmış, o esnada kendisinde ferah ve fereç hâsıl olduğu için bu şekilde gymiye bağladığı hırka tarikat mensupları arasında «fereci» adı verilen bu hırka taammüm etmiştir. Mesnevi'de buna dair şu beyitler vardır:

صوفی بدرد چه درج
پیش آمد بعد بدردن فرج
کرد نام آن دریده فرجی
این لقب شد نام زان مردنجی

Mealî: Sofunun biri, bir sıkıntı esnasında cüppesinin önünü yırttı. Yırttıktan sonra ferahlık hâsıl olduğu için o, önü açılmış kisvenin adını «fereci» koydu.

Sonra bu tâbir ferace şekline girmiştir.

Kur'andaki (ولباس التقوى) tasavvuf ehli, hırka ile tefsir etmişlerdir.

Hırka; «teberrük» ve «iradet» namıyla iki türdür. Mevlevilerde hırka-i teberrük; bir şeyhe intisap ile sıkke giyen, takat daha o şeyhe biat etmeyen dervişe giydirilen hırka idi ki buna «muhabbet hırkası» denilirdi. Hırka-i iradet ise şeyhe biat etmiş ve hizmetinde bulunmuş olana ilbas edilirdi.

Muhyiddin-i Arabî demiştir ki: Seyr ve aûlûkte dört türlü ölüm vardır. Biri «mevt-i ebyaz» dır ki aşıktır. İkincisi «mevt-i esvet» dir ki halkın eza ve cefasına sabır etmektir. Üçüncüsü «mevt-i ahmer» dir ki nefse muhalefettir. Dördüncüsü «mevt-i ahdar» dır ki hırka giymektir.

Mesnevi şarihi İsmail Ankaravî «Minhac-ül-fukara» adlı kitabının hırka bahsinde diyor ki «Mürit hırka giydikten sonra taçol mertebe teslim ola ki zânirin ve bâtinin şeyhine tefviz

kılıp her ne derse emrine itaat ve her neden nehy kılarırsa andan içtinap kılar...»

Mevlevilerde evvelce tamamiyle Orta Asya halkının giydikleri gibi dar ve uzun kollu olan hırkaların kolları sonradan genişletilmiş ve eteklere kadar uzatılmıştır. Bu hırkaların kolları namaz kılınır ve musafaha edilirken giyilir, sair vakitlerde salıverilirdi. Hırka omuzlara istinat ederek bedende dururdu. Yakalarında «istiva» denilen geritler vardı. Bir can sıkke giyeceği vekit meydancı tarafından omuzlarına bir hırka konulur, şeyhin yanına öyle girilirdi. Meydancının elinde bulunan sıkke şeyh tarafından tekbirlenip can'ın başın giydirilirdi. Şeyhin huzuruna hırka ile girmek tâzim ifade ederdi.

Kur'anda «Her namaz kılışınızda ziynetinizi, yani temiz ve güzel elbisenizi giyiniz» buyurulmuş olduğundan Mevleviler mescide ve sema'haneye hırkalarıyla giderlerdi.

Taç ve hırka giyip de onların icabına riayet etmeyenler için Yunus Emre:

Dervişlik olaydı taç ile hırka
Ben dahi alırdım otaza, kırka

târizinde bulunmıştur. İsmail Ankaravî de: «Tasavvuf'tan murad hırka değildir. Belki hırka-i derundur» yani kılpte İlâhî aşk harareti bulunmasıdır» demiştir.

HIRKA-I ŞERİF SUYU (خرقة شریف صوفی) [Sar.] Hırka-i Saadet ziyareti mü asebetiyle hazırlanıp ziyaretçilere dağıtılan su hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ramazanın on beşinde yapılmakta olan Hırka-i Şerif ziyareti sırasında bizzat padigâh tarafından altın anahtarla açılan gümüş çekmecedan çıkarılan Hırka-i Saadetin yakasında bulunan düğme bir kâse su içine konulur, bir parça ıslatılır ıslatılmaz derhal anberli bir ategdana gösterilerek kâsede kalan sudan testiler dolusu sulara damla damla dökülüp ziyaretçilere hediye edilirdi. 1240 (1825) te İkinci Mahmut bu âdeti lâğvetmiştir.

HIRKA-I ŞERİF ZİYARETİ (خرقة شریف زیارتی) [Sar.] Hırka-i Şerif münasebetiyle yapılan merasim hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «Hırka-ı Saadet ziyareti» de denilirdi. Hırka-i Şerif Cenab-ı Peygamberin hırkası demektir. Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethetmesi ve halife unvanını da ihraz etmesi Osmanlıların ehemmiyetini bir kat daha artırmış oldu. Bunu gören haremeyn hâkimi Şerif (Eb-ül-Berekât) nezdinde mevcut Emanat-ı Mübarekenin bir kısmını oğlu (Ebu Temi) vasıtasıyla Yavuz'a göndermiş ve himayeye mazhar olmasını da talep eylemişti. Sultan Selim Mısır seferinden

muzafferin İstanbul'a avdet ederken teberrükâtı da birlikte getirdi ve bunların ötede, beride, mevut oda ve dairelerde hıfzına gönü razi olamıyarak bunlar için suret-i mahsusada bir daire yaptırdı. Şerifin hediye ettiği eşya miyanında Cenab-ı Paypamberin bir hırkası ile kândillerine ait diğer muhtelif eşya ve mevad ile eski peygamberlerden bazılarına ait eşya ve hulefay-ı Raşidîn ile ashaptan bazılarına mahsus metrukât vardı. Eşyanın en kıymetlisi hırka olduğu için bu daireye de «Hırka-i Saadet Dairesi» denildi.

Yavuz'un himmet ve hizmeti emanetlere yalnız bir yer yaptırmaktan ibaret kalmadı. Kendileri bu daireyi inşa ettirdikten maada iyi bir halde muhafazasını teminen icabeden memurları da tâyin ettirdi.

Enderun Tarihinde (Ata c. 1. s. 93) bu bapta şu tafsîlât mevcuttur: «Bu suretle teberrükât-ı celileyi tekabbül ve takbil ve muzafferin İstanbul'a şerefvusul-ü hümayunlarında Hırka-i Saadet ve sair emanat-ı celile evvel emirde harem-i hümayuna vaz' ve hıfz olunduğu esnada harem-i hümayun civarında Hırka-i Saadet oda-i âlisinin teyemmünen vaz'ı esas-ı mübarekesine bizzat mübâzeretle badehitam tezyinine itina ve Sultan Mehmet Hân Hazretlerinin hazine tarzına tahvil ve tamir buyurdıkları büyük hazine-i hümayundan başka rida-i şerif beyt-i münifine muttasıl Arzhane derununden girilen ve silâhdar ağalar nezaretine verilen kencine-i nükud ve eslihayı tesis ve imlâ ile silâhdar hazinesi namiyle silâhdar ağaya bittevdî eşya-yı mevzu defterini serkâtibine ve hazine başyazıcısına tahrir ve temhir ettirerek nezd-i hümayunlarında tevkife itina buyurdıkları mervidir.

«Rida-i Hazret-i Nebi'yi ruza leyal tâzim ve tevkir etmek ve nefis-i hümayun-ı hilâfetpahileri dâhil olduğu halde silâhdar ağa ve çuhadar ağa ve rikâpdar ağa ve anahtar ağası ve peşkir ağası ve başçuhadar ve sirkâtibi ve sair mabeyucilerle beraber Hırka-i Saadet niğebanı kırk neler gedikli hademe-i mebruke ve çent nefer mülâzım olmak üzere hane-i hasayı icat ve orada bulunacak kırk elli nefer has odalılar için Hırka-i Saadet beyt-i mebrukesinin tahtına yalnız sath-ı zemine muvazi ve derunundan kırk kadem merdiven ile mahfil-i mukaddes-i mezkûrun dâ iline suut ve hubut etmek için arzhaneye mahreç olan kapı arasındaki dolap tarzında tarh olunup iki kanatları deriçe ittihaiz olunan eski has odayı tahtına bina etmişlerdir.»

Emanetler gümüş kılıflar içerisinde ve

Hırka-i Mübareke de gümüşten bir sandukçe içinde hıfzedilmiştir.

İşte bu emanetler ramazanın on beşinde bizzat padişahlar tarafından merasimle ziyaret edilmekte ve bu münasebetle yapılan merasime «Hırka-i Saadet ziyareti» adı verilmekte idi. Bu ziyarete takaddüm eden gecede emanetler temizlenir ve daire-i fâhirede hazırlıklar yapılır. Yine Enderun Tarihi müellifi (Ata Tarihi c. 1, s. 214) bu münasebetle diyor ki: «Şehr-i şerif-i mezkûrun on beşinci gecesi mahfil-i münif-i rida-i şerif zât-i şahane hazır olduğu halde ma-i verd ile memlû iki kâse ve altmış kadar pâk tencere, cedid sünger, iki müzeyyen meşin sofrâ üzerine vaz' ile bu süngerlerden bir kaçını silâhdar ağa gülsuyu ile tartip ederek birer birer dest-i hilâfet peyvest-i şahaneye takdim eder, Zât-i hazret-i padişahi dest-i peyvestleriyle şebeke-i rida-i saadeti bu süngerlerle cîlâ buyurur ve bu esnada çuhadar ve rikâpdar ağalar ve kâffe-i gedikli ve mansaplı ve has odalılar birer sünger tartip ederek ellerinin yettiği cidar-ı âli verd ve deriçe ve revzen ve dolap ve kütüphane-i mübareke kanad ve kapağı velhâsıl kâffe-i daire-i mukaddesesini tervih-i sünger ettikten sonra avdet ederler. Süngerler zırolunan hane-i hassa ağavatına tevzi olunarak teberrükten hıfzolunur.»

On beşinci gece bu suretle lâzım gelen temizlik yapıldıktan sonra ramazanın on beşine müsadif ertesi günü sabah namazı Hırka-i Saadet dairesinde cemaatle eda edilirdi. O gün öğleden iki saat evvel ve hünkârın teşrifini mütaakip Hırka-i Saadet'in gümüşten mamûl yaldızlı büyük sandukasını has odalılar gümüş sehpa üzerinden alarak şatrançvari bir yer üzerine konulmuş olan somsırmalı visade üzerine koyarlar ve bunu mütaakip mahfaza nezd-i hümayundaki altın anahtarla açılıp birbiri üzerine sarılmış olan somsırma inci işlemeli yedi adet yeşil kadife bohçaya sarılı iki kanadlı altın çekmeceyi de kezaik taraf-ı şahanedan verilen anahtarla açarlardı. Bu suretle meydana çıkan Hırka-i Saadet'in giriban-ı münevveri dükmesi (tanın zammıyle) bir kâse içine vaz' ile bir parça ıslatıldığını mütaakip derhal anberli ateşdane gösterilerek kurutulmuş ve kâsedeki kalan ma-i mübarek destilerce âb-ı leziz zammıyle bazı zevata ihda olumak kaide ittihaiz olunmuştu. İşbu ma-i mübarek resmî 1240 tarihinde ahd-i âli-i Sultan Mahmut Hân-ı adlîde bazı riayetsizlik rivayet olunduğu sebebiyle tazimen isabet olarak işg v ve tatil olunmuştu.»

Enderunca bu işler görüldükten ve öğle namazı da kılındıktan sonra silâhdar, çuhadar,

rikâpdar, tûlbent anahtar, peşkir ağaları ve tekmil has odalılar huzur-ı hümayunda bulundukları ve imam-ı evvel ve sani efendilerle has oda imamı, sesi güzel müezzin ve çavuş ağalar ara vermeksizin Kur'an okudukları halde iptida hünkâr ve mütaakiben dârüssaade ağası ve badehu sırasıyle silâhdar, çuhadar rikâpdar, hazinedar ağalar, hazine vekili, tûlbant ağası, anahtar ağası, başpeşkir ağası, göşe başılar, baş kapı gulâmları, mabeyuciler, musahipler, has oda başı, hazinedar başı, kilerci başı, saray ağası, saray kethüdası, hane-i hassa ağavatı ziyaret ederler, dualar okuyarak yüz ve gözlerini sürerlerdi,

Enderun ricalinin ziyaretini birun ricalinin ziyareti takip ediyordu Ramazanın on dörd nü gününü vezirler, kethüda bey, yeniçeri ağası, defterdar, spah silâhdar, cebeci, topçu ve arabacı başı ağalara da çavuş başı tarafından yazılan tezkirelerle ertesi günü icra olunacak «Hırka-i Şerif ziyareti» ne dâvet edilir ve İstanbul kadısına kadar olan ulema da şeyhülislâm efendi tarafından gönderilme defter mucebince davet olunurdu.

Reis-ül-küttap efendi tarafından şeyhülislâm efendinin evinden alınarak Ayasofya Camiine getirildiği sadrazam paşaya ihbar olununca baş vezir kapı takımını alarak alay-ı valâ ile camiye gelir ve cemaat-ı kübera ile öğle namazını orada eda eylerdi. Namazın kılınmasını mütaakip vüzeray-ı izâm ve ulemay-ı âlâm sadrazam ve şeyhülislâm'dan evvel camiden çıkarak Babüssaade'nin 'ö.ünde vüzerâ ile ulema sağda, ocak ağalarıyle rical-i saire solda olmak üzere ahz-i mevki eylerlerdi. Davetlilerin baş-ı hümayundan girdikleri haberini çavuş sadrazama getirince veziriazam önünde kapı ricali ve yanında şeyhülislâm olduğu halde hareket eder ve orta kapı dışında rikâb-ı hümayun ağaları tarafından karşılanarak bostancı başı sadrazamın sağında ve mirahur-ı evvel solunda, kapıcılar kethüdası, şeyhülislâm sağında, mirahur-ı sani de solunda olarak babüssaade'ye yaklaşıncı babüssaade ağaları tarafından istikbal olunur ve bu defa sadrazamın sağ koltuğuna babüssaade ağası, sol koltuğuna hazinedar başı, şeyhülislâmın sağına kilerci başı, soluna da saray ağası girerek böylece hareket ve babüssaade önüne varılınca silâhdar tarafından karşılanıp sadrazamın sağına, has oda başı soluna, has odalılardan iki ağa da şeyhülislâmın iki tarafına girerek bu suretle babüssaade'den içeriye girilir ve erkân-ı saire de sadrazam ve şeyhülislâmı tâkiben Hırka-i Şerif dairesine dâhil olmuş bulunurlardı.

Birun ricali tamamen ispat-i vücut edince imam-ı evvel ve sani efendiler sanduka-i şerife karşısında oturup ağız şerif okumaya başlarlardı. Müteakiben sandukayı bizzat hünkâr açarak sadrazam ile erkân-ı sairenin ziyaretine müsaade o unur ve bunlar tarafından ayrı ayrı ziyaret edilirdi. Ziyaret edenler avdetle yerlerinde ayakta dururlardı. Müteakiben meşayih aynı suretle ziyaret ederler ve dönerek onlar da ayakta beklerlerdi. Bunları valde sultanın kethüdalarıyle rikâb-ı hümayun ağaları tâkip eylerlerdi. Merasim-i mahusa bu suretle hitam bulunca ziyaretçilerin her biri - rütbesi en küçük olandan başlayarak - sıra ile avdet ettikten sonra vüzerâ, şeyhülislâm ve sadrazam daireyi terk eylerdi.

O akşam yeniçeri ve sair ocaklılara has matbahtan baklava dağıtılması da usulidendi.

Tanzimat'ın ilânından sonra da Hırka-i Saadet ziyareti devam olundu. Eski gibi merasim de yapıldı. Hattâ çok korkak olan Abdülhamit bile bu ziyareti yapmakta devam etti 1324 temmuz (1908) inkılâbından sonra merasimle ziyaret usulüne devam olunmuş, bu ziyaret Osmanlı saltanatının sonuna kadar devam etmiştir.

HIRKA-I TARİKAT (خرقة طریقت) [Sof.]

Bir tarikate intisap ile usul dairesinde muayyen mertebeleri aşarak yeniden girmek istiyenler irşat ve terbiye salâhiyetini ihraz alâmeti yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bir tarikate girerek menzillerini yükseltenlerden irşada vâsil olanlara gördükleri usul dairesinde isteklilerin irşat ve terbiyesine ruhsat ve izni mutazammın şeyhi tarafından mübârlû bir vesika verilir. Tarikat ehlince «icazetname - hilâfetname» adı verilen böyle bir icaze vermiye «ilbas-ı hırka: hırka giydirmek» almiya da «lûbs-ı hırka hırka giymek» denilir ve merasimle taç giydirilirdi. İşte «hırka-i tarikat» budur.

Son zamanlarda yalnız taç giydirmekten ibaret olan bu merasime evveleri hırka da ilâve edildiği için bu tâbir meydana gelmiştir. Bu hırka bildiğimiz geceleri veya cüppe, lata altına giyilen hırkalar kabilinden değildi. Her tarikate mahsus nevileri vardı. Tarikatlerin bazısında hırka ile beraber taç da giydirilirdi.

HIRKA-I TEBERRÜK (خرقة تبرک) [Sof.]

Bir mürşitten «hırka-i tarikat» giyerek hilâfeti ihraz etmiş bir tarikat müntesibinin diğer bir tarikate mensup kâmil bir şeyhe mâ'evî nispet ve merbutiyet peyda etmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan teberrük; mübarek addetmek, bir şeyi kendi hakkında yümünlû ve mesut saymak demektir.

Hırka-i teberruk; hırka-i tarikatin bahsettiği irşat salâhiyetini vermediğinden hırka-i teberruk giyenler, teberruk hırkası giydikleri tarikatin mânevî halifelerinden sayılırlarsa da o mürşidin tarikatini neşredemezlerdi. Bununla beraber son zamanlarda müteaddit tarikete intisap ile hepsinde hilâfet mertebesi ihraz ederek hırka-i tarikat giyip o tarikatlerin hepsini neşredenler de görülmüştü

HIRKAPUŞ (خرقه پوش) [Sof.] Derviş yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mânen hırka giyen demektir. Arapça bir kelime olan hırka; aslında bez parçası, yama demektir. Maruf mânasıyla üste giyilen abadan, yahut pamuk ile bezden yapılmış elbise demektir. Dervişler çokluk hırka giydikleri için bu tâbir meydana gelmiştir.

*Şimdi seccade-i mânada benim mürşid-i küll
Hırkapuşan-ı beyan benden alır feyz-i kelâm
Ne'î*

HIRKAYI BAŞINA ÇEKMEK (خرقه بکش) [Hal.] Mecaz yoluyla uyumak, âlem den el çekmek, inzivâyı ihtiyar etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

*«Selâmetin yolu yoktur... Ne yapealar boşanal»
Demiş de hırkayı çekmiş bütün bütün başına.
Mehmet Akif*

HIRVÂNÎ (خروانی) [Kıy.] Setre biçiminde üste giyilen elbisenin adıdır. Şehzade Abdül-mecit'in okumağa başlattırılması münasebatiyle yapılan merasimde devletin resmî gazetesi olan (Takvim-i Vekayi'de çıkan tebliğde kurenanın sırtlarına hırvânî ve başlarına tes giydikleri yazılıdır.

HIYAR-I AYP (خیار عیب) [Huk.] Mutlak bey' ile satılan malın eski aybı tebeyyün ettiğinde müşterinin muhayyer olması yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HIYAR-I NAKİT (خیار نقد) [Huk.] Tâyin olunmuş bir müddet zarfında alıcının malın bedelini vermediği surette satıcının muhayyer olması yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HIYAR-I RÜYET (خیار رؤیت) [Huk.] Bir kimsenin görmeden aldığı malı görünceye kadar muhayyer olması yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HIYAR-I ŞART (خیار شرط) [Huk.] Alım satımında ya alan veya satan veyahut her ikisinin pazarlığı bozmak veya iera etmek için şart koşmalarıyla tâyin olunan müddet zarfında muhayyer olmaları yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HIYAR-I VASIF (خیار وصف) [Huk.] Bir mal satmış olan kimsenin, vasfettiğinin aksı çıktığı surette müşterinin alıp almamakta muhayyer olması yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HIZIR İLYAS BOĞAZI (خضر الیاس بوزازی) [Coğ.] Tuna nehrinin sağ ağzına varılan addır.

HİCAP (حجاب) [Sof.] Perde, örtü, iki şey arasındaki mâni demek olan bu Arapça kelime sofîye ıstılahı olarak kalpte hakayıkın tecellisine mâni olan suver-i kevnîyyenin intibâ, haktan ve kurb-ı haktan ihticaba badi olan şeyler demektir.

*Ref' oldu hicab-ı şahid-i raz
Aşk oldu melâmet ile demsaz
Fazulî*

HİCAZ DEMİRYOLU MADALYASI (حجاز دیمیریولو مدالیاسی) [Ida.] Hicaz Demiryoluna ait işlerde hizmetleri görülen ve iane verenlere verilmek üzere ihdas olunan madalyanın adıdır. 16 eylül 1318 (1902) tarihli nizamname ile çıkarılan bu madalyanın bir tarafında (Hamidiye Hicaz Demiryoluna hizmet eden hamiyetmen-dana mabsus madalyadır) ibaresi, öbür tarafında da tuğra ile altında lokomotif şekli vardı. Altın, gümüş ve nikel olmak üzere üç nevidi. Nikeli 5 altından 50 altına, gümüşü 50 altından 100 altına, altını da 100 altından ziyade iane verenlere verildi. Erkekler yeşil, kadınlar da çiçek şeklinde bağlanmış kezalet yeşil kordelâya bağlamak suretiyle göğsün sağ tarafına takarlardı. Ölenlerin vârislerinin en büyüğü takmak selâhiyetini haızdı.

HİCRÎ TARİH (هجرى تاریخ) [Tak.] Hazret-i Muhammed'in Mekke'den Medine'ye hicreti başlangıç sayılmak suretiyle tertip olunan tarih hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ayın hareketi esas tutulduğu için «hicrî-i kamerî» denildiği gibi buna «sene-i kameriyye» de denir.

Milâdî ve Rumî tarihler gibi on iki ay esasına dayanan hicrî sene, muharrem adı verilen ayla başlar, zilhicce ile sona erer. On iki ayın adları şunlardır: Muharrem, safer, rebiül-evvel, rebiül'ahır, cumadelülâ, cumadel'ahıre, recep, şaban, ramazan, şevval, zilkade, zilhicce.

Kamerî aylar yirmi dokuzla otuz günleri arasında değiştiği için hicrî yahut diğer tâbirle, kamerî tarih ile milâdî (Hazret-i İsa'nın doğumu esasına dayanan tarih) arasında on günden biraz fazla fark vardır.

Hicrî 1324 senesi münasebatiyle yazdığı bir tetkik yazısında rahmetli Ahmet Rasim Bey (ölümü 1932) (Menakib-i İslâm, kısım 1, s. 180 ve mütaakıp) bunun için şu kıymetli tafsilatı veriyor:

«Bugün 1324 sene-i kameriyye-i hicriyyenin birinci ayı olan muharremin birinci gününe raslamakla yeni senenin başlangıcıdır. Bununla beraber (1324) rakamı hicret-i seniyyenin vukuu zamanından bu âna kadar tam (1324) kamerî sene geçmiş olduğunu göstermez. Çünkü Peygamberin hicretinin vukuu zamanı hakkında elde bulunan en doğru ve mevsuk malûmata göre Cenab-ı Nebiyy-i Muhterem Efendimizin Medine'ye bir saat kadar mesafede bulunan (Kuba) yı teşrif ettikleri fi rebiülevvel sene 1 ve fi eylül 622 Milâdî Pazartesi olup o gün ve üç gün daha orada istirahat ettikten ve nazil olan ayet üzerine ilk mescidin esasını koyduktan sonra fi 13 rebiülevvel sene 1 ve fi 24 eylül sene 6 2 cuma günü Yesrib'e (Medine'nin eski adı) döndüler ki bu da güneşin Mizan burcuna naklettiği günün «ertesine» raslar. Şu halde 1324 senesinin başlangıcı Risaletpenahın hicretinin vukuundan iki ay on iki gün yani 71 gün evveldir. Bu 71 gün evveliyet hicrî senenin tasisinde muharremin ilk ayı ittihaz edilmesindedir. Hattâ Hazret-i Peygamber Mekke'den hicret ettikleri zaman safer ayının sonları ve nübüvvetlerinin on dördüncü yılıydı.

«Araplar Hazret-i İbrahim'den beri Arap ayları kullanmışlardır. Cahiliyyet zamanında güneşle içtimâ mütaakıp ayın hilâl suretinde görüldüğü geceyi ay başı makamında kabul ve tekrar o şekilde görünüşüne kadar geçen müddeti bir ay, on iki ayı da bir sene itibar olunmuştu. Kolaylık maksadıyla da kamerî ayların teklerini çift ve çiftlerini tek kıldılar. Yani birinci ay olan muharrem ve üçüncü ay olan rebiülevvel ile sair tek ayları otuzar ve safer, rebiülâhır ile sair çift ayları 29 gün itibar eylediler. Fakat ay arzın havlında tetra-fında) takriben yirmiyedi buçuk günde devrini tamamlamakta ise de arzın hareket-i yevmiyesi cihetine doğru devrinden naşı iki rüyet arasında geçen müddet, takriben yirmi dokuz buçuk gün kadar olmasıyla on iki kamerî ay yekûnu tabiatıyla bir sene-i şemsîyye (güneş senesi) den on bir gün kadar eksan olduğu için Arabî senelerin mevsimleri her sene bu mikdar evveline geldiklerinden hac mevsimi ve (eşhür-ü hürüm = muharrem, zilkade, zilhicce, recep ayları) fasıldan fasıla geçirdi. Bu ise ziraat ve alışveriş mevsim ni karıştırdığı ve işleri güçleştirdiği için Yahudi takvimine taklit suretiyle senelerden bazısını on üç ay itibar etmeğe ve mevsimleri de eski hal ve vaz'a çekmeğe başlamışlardır.

«Cenab-ı Peygamber (Haccet - ül - veda') senesi irat ettiği hutbede «işte zaman şimdî

Cenab-ı Hakk'ın göklerle yeri halk ettiği gündeki hal ve heyete döndü. Sene on iki aydır. bunların dördü eşhür-ü hürümdür. Artık ne nes'î var ve ne de yanılır bir sayı var. Hac dahi bundan böyle zilhiccededir» diye buyurdu. Bunun üzerine şer'î sene on iki kamerî aydan ibaret oldu. Hicretin on yedinci senesinde yani hutbenin iradından yedi sene sonra Hazret-i Ömer'in hilâfetinde Basra âmili Bbu Mus-el-Eş'arî'nin şaban tarihli mektubundaki şüphe üzerine bir tarih ittihazı kararlaştırmasıyla halifenin huzuruyla ashabın büyüklerinden teşkil olunan mecliste hicretin vuku bulduğu sene birinci sene olmak va Araplar arasında müteamil olan muharrem ayı yıl başı kalmak üzere bir tarih ittihaz olundu. İşte hicrî i kamerî tarihi bu tarihtir.»

Cevdet Paşa merhumun (ölümü 1895) «Takvim - ül - Edvar» adlı kıymetli eserinde (Matbaa-i Ebuzziya, 1300, s. 42) şunlar yazılıdır:

«Mukaddema Araplar binay-i Kâbe ve riyaset-i Amr-ı İbn-i Resia ve Âmülfil gibi büyük vak'aları tarih başlangıcı itibar edegelmişler iken hicret-i Nebiyyeden sonra bunlar mehcür oldu ve ondan sonraki seneler birer unvan ile yâd olunup meselâ hicretin birinci senesinde Mekke'den Medine'ye hicrete izin sâdır olduğundan (senet-ül-izn) ve ikinci senesinde cihad ve kıtale emir verilm-kle (senet ül-emr) denildi. Diğer seneler de böyle mühim birer hâdisenin unvanıyla anılıp nihayet onuncu seneye (senet-ül veda') tesmiye kılındı.

«Amma Peygamber'in ölümünden sonraki seneler böyle nam ve unvanlar ile meşhur olmadı. Tâ ki Hazret-i Ömer'in hilâfeti zamanında hicretten on yedi sene geçtikte hicrî tarih ittihazına karar verildi. Şöyle ki: Hazret-i Ömer ile Yemen'e hâkim naspetmiş olduğu Ebu Mus-el-Eş'arî aralarında cereyan eden müraselede bir mektubun sonuna şaban diye yazılmış olduğu halde geçen senenin şabanı mıdır malûm olmadı. Hazret-i Ali ile diğer bazı ashab taraflarından dahi zaman uzadıkça tarih zaptı müşkül olarak sâklerle sicillerde ihtilâf ve igtibah vâkı olur, Bunun bir çaresine bakılmadığı yolunda ihtar vâkı olmuştu. Binaenaleyh Hazret-i Ömer ashabı tophiyarak müşavere ettikte bazıları tarafından Fûrs (Acem) ve bazıları tarafından da Rumî tarih itibar ve ittihazı ihtar olunduysa da bunların hesabı ve kebise eyyamının zapt ve tadili güç olduğundan kabul olunmayup asr-ı Saadetten muayyen bir günün mebde (başlangıç) ittihazı ile ve hakikî kamerî aylar itibariyle

bir tarih vaz'ına karar verilerek başlangıcın tâvini bahsine gelindikte, yevm-i velâdet-i Nebviyye (Hazret-i Peygamberin doğum günü) ihtilâfı olduğundan tarih mebdei itibar olunmadığı gibi Peygamberin ölüm tarihi dahi hüznün ve kederli bir gün olduğu cihetle bunun dahi başlangıç sayılması münasip görülmediğine ve İslâmın şevketinin zühûru Peygamberin hicretinden sonra olduğuna mebni hicretin tarih mebdei (tarîh başlangıcı) itibar olunması tensip olundu. Hicret-i Nebvi'ye rebiülevvelde vuku bulmuş ise de Arabî ayların iptidası muharrem olduğundan Peygamberin hicret gününden iki ay bu kadar gün mukadden (evvel) olan muharremmin guresi (ilk günü) İslâm tarihinin mebdei oldu. Gurrenin evveli cuma idi.»

Osmanlılar zamanında hicrî tarih kullanılırken malîm lâhazalarla sonradan «Rumî tarih» kabul edilmiştir. Bununla beraber resmî vesikalarda hicrî sene ile birlikte kullanılmakta devam olunan bu tarih te (Rumî tarih) Cumhuriyet devrinde bırakılarak Milâdî tarih kullanılmaya başlanmıştır.

HİCVİYE (هجویه) [Ede] Kusur ve aybın teşrih ve teşhiri için yazılan şiirler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu türlü nesir yazılara da o ad verilir Birinin kusurunu ve aybını meydana koymak mânasına gelen Arapça hecvden meydana gelmedir. Üstad Tahir Olgun'un dediği gibi (Ed-biyat Lûgati. Hiciv Yahut Hecv Maddesi) bu talâffuz bizim ağzımıza kaba gelmiş olmalı ki inceltilmiş, hiciv yapılmıştır.

Bu türlü şiir yazanlara «heccav» yahut «hecagû» denilir. Cem'i hicviyyat'tır.

Hicviyede kusur ve ayıpların teşhiri asıl ise de nez bete riayet icabeder. Çünkü ifade tarzı edep dairesini aşarsa hiciv değil sövüş olur. Nezih olmak şartiyle hiciv hak ve hakikatın müdafii, gâdir ve fezahtan mâniidir. Müteazzım bir zalimi Allah'ın imhalkâr kahrından ziyade hicvin âni tesiri titretir. Abdül'aziz gibi bir padişaha yerine göre baş eğmiyen Âli Paşa «Zafername»nin mütehakkim beyanâtı karşısında telâşa düşmüş idi. Yine o devirde ahrar'ın Avrupa'da çıkarıldıkları gazetelerden ziyade «Eşref»in hicviyeleri halk üzerinde tesir gösteriyordu.

İçlerinde bu ada lâyık olmayanlar bu'unmakla beraber zamanımızda bile (Neyzen Tefvik)in hicviyeleri veyahut ona isnat edilen şeylerin elden e'e dolması ve hafızalara alınması dikkate değer bir keyfiyettir.

HİDEMAT-I ŞAKKA (خدمت شاقه) [Huk] Cânilerin ayaklarında demir olarak çalıştırıl-

ması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Ağır, meşakkatli hizmet demektir.

HİDİV (خديو) [Ida.] Mısır valilerine verilen unvandır. Sadrazamlar hakkında da tâzim yerinde kullanılırdı. Hidiv; Arapça büyük vezir, baş vezir, hâkim demektir. Mısır valileri sadaret payesini haiz oldukları için bu unvan verilmişti. Sadrazamlar hakkında «hidiv-i efham» kullanıldığı gibi Mısır valilerine «hidiv-i Mısır» da denilirdi.

Sait Paşa'nın ölümü üzerine yerine geçen İsmail Paşa hanedanın büyüğüne intikali meşrut olan hidiviyyeti kendi evlâdına haşrettirmeye teşebbüs ettiği gibi hidiv unvanının da «Aziz-i Mısır» suretine kalbini istedi.

Mehmet Ali paşa hanedanının İsmail Paşa'dan sonra en büyüğü olan ve hidiviyyetin kendisine tevcih edilmemesinden gücenip hükümet aleyhine harekete girişmesinden dolayı İsmail Paşa'nın birinci arzusu yerine getirilmiş ise de ikincisi terviç edilmeyerek «memuriyet fermanı» eskisi gibi hidiviyyet şeklinde sâdir olmuştur. Hâdiseye yakından vâkıf olan Dâhiliye Nazırı Memduh Paşa (Mir'at-ı Suunat, s. 34-35) bu münasebetle şu izahatı vermiştir:

«İsmail Paşa, Fâzıl Paşa'yı itham edecek fırsatı ele geçirmekle Mısır eyaleti verasetini İsmail Paşa'ya zâde Tefvik Paşa'ya intikal: ahz-i sare vesile tutularak havâss-ı vükelânın müzakere ve kararı üstüne keyfiyet bil'istizan mucibince irade-i seniyye sudur etti. İsmail Paşa'ya hidiviyyet ferması verildi Lâkin kendisi «Aziz-i Mısır» unvanının ihsanı zımında teşebbüs eylemişti. Bundan maksadı Hazret-i Yusuf Aleyhisselâm Mısır'da istiklâl ile hükümet etmiş (Ya eyyühe'l-Aziz) tavsifini almış olmasına mebni bu dereceyi ihraz eyletiğini göstermek idi. Kaldı ki padişah zaman o isimde olduğundan İsmail Paşa'ya «Aziz-i Mısır» denilmek müşkül bulunduğunu müdrik ve dinar-ı bisyar çekmekte mütehalik mukarribin ve Atabey işin ilerisine varmayıp «hidiv» kelimesi padişah mânasını dahi tazammun etmesinden naşi bununla İsmail Paşa'yı bil'ikna' intifa eylediler. Bir müddet geçince Sevakın kıt'ası da Mısır vergisine cüz'î miktar mukabilinde idare-i Mısıryye'ye raptolundu. Elhâsıl buna mümasil müsted'iyatın is'afını teshilen Mısır'dan sâl be sâl İstanbul'a altın külçeleri irsal ediliyordu. Fakat hukuk-u devletten de hayli şeyler koparıldı. Zira ârâ-yi vükelâ neticesiyle iradeta iktiran eden fermanlar hep hukuk-ı saltanat-ı seniyye'ye taalluk eden mevad olmakla hükümet-i Mısıryyenin salâhiyyeti tevessü'etti. İşbu

müsaadat ve müsamahat âtiye ait müşkilât tevlidine yollar açtı.»

Mısır hükümetinin istiklâlini ilân etmesi üzerine hidiv tâbiri tarihe karıştı.

*Hoş geldin eya hidiv-i ekrem
Lâifunla gönüller oldu harrem
Nedim*

HİKÂYE NÜVS (حکایه نویس) [Ede.] Hikâye yazan, romancı yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HİKMET-I MEŞKÛT-ÜN ANHA (حکمت مسکوت انها) [Sof.] Ulemay-i rûsum ile avamın hakikatine varamadıkları esrar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ulemay-i rûsum ile avam bunlara muttali olmak lâzım gelse onlara korku verir veyahut onları helâk eder. Bunun mahiyeti aşağıdaki kıssadan anlaşılar: Resul-i Ekrem bir gün ashabıyla Medine sokaklarından birisinden geçerken önüne bir kadın çıkarak evine girmesini yemin ile rica eder. Hazret-i Peygamber ashabıyla beraber eve girer. Görür ki kadıncağzın çocukları alevli bir ateş etrafında oynuyorlar. Kadın Risaletmeaba der ki: Ya Resulullah Allah mı kullarına daha merhametli, yoksa ben mi çocuklarıma daha merhametliyim. Risaletmeab: «Allah daha merhametlidir, çünkü o erham-ür-rahimindir» cevabını verir. Kadın bunun üzerine, çocuklarını şu ateşe atmaklağı ben ister miyim? Risaletmeab; hayır, buyurdular. Kadın; öyleyse ibadına erham olan Allah kullarını ateşe nasıl atar? deyince Risaletmeabın gözlerinden yaş gelir ve buna da böyle vahyolundu, demekle iktifa eder. İşte bu türlü hallere hikmet-i meşkût-ün anha denilir.

HİKR (حکر) [Mal.] Rakabesi beytülmalâ ait olan arzun menafii tamamen veya kısmen birinin mülkü olmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Başka bir târifile vakıf bir arazi isticar ederek bina ve gars için istibka etmektir.

HİLÂFET (خلافت) [Ida.] İslâm hükümdarlarından bazıları hakkında unvan olarak kullanılmış bir tâbirdir. Bir kimseye halef olmak yerine geçmek mânasına gelir. İmam-ül-müslimin olan zat, şer'î hükümlerin icrasında Cenab-ı Peygambere halef olduğu için kendisine «halife» itlak olunmuştur. Hilâfete «imamet» de denir. Namazda cemaate imam olmak mânasına olan imametden tefrik için buna «imamet-i kübra» tesmiye olunur.

Hilâfeti (Allâme-i Teftazani) «Şerh-i Makasid» da «Hazret-i Peygamberden halef olarak din ve dünya işlerinde riyyaset-i âmmedir» diye tarif etmiştir. Meşhur (İbn-i Hümmam) da «Mü-

sayere» namıyla maruf ese inda imameti «Millet-i İslâmiyye üzerinde tasarruf-ı âmmeye istihkak-ı» suretinde tarif ediyor.

İslâmın himayesi, ahkâm-ı tenfizi, hududun ikamesi, askerin tehzizi, öğürle zekâtın toplanması ve emsali muamelât için ümmet üzerine imam naspı farzdır. Ancak bazı Havariî ile Mu'tezile'den (Esam) tagallüpten ihtiraz için «ümmet din-i kavime tebaiyyet ederse nasp-ı imam farz değildir» demişlerdir.

Hilâfet, İslâmiyete mahsus bir nevi padişahlıktır. İslâmiyetin başkasında daha evvel öyle bir padişahlık mevcut değildi. Hilâfet bir dereceye dadar saltanat-ı mutlak nev'inden ise de dinî ve dünyevî hâkimiyeti birden câmi bulunmak ve umum halkı umur-ı muamelât-ı diniyye ve dünyeviyyede ahkâm-ı şer'iyyeye tatbikan harekete icbar kuvvetini haiz olmakla kayserlerin, imparatorların, kisraların hâkimiyetlerinden temeyyüz eder. Diğer saltanatlar yalnız dünyevî nizamata tâbi bulunur. Bu iki hâkimiyet arasında büyük bir fark vardır. Maa-mafih ikisinin mercei bir noktaya inhisar eder. Çünkü halk üzerine mutlak hâkimiyet ile hâkim olabilen zat hükümet işlerinde ya bir kanun-ı muayyene, yahut kendi keyif ve arzusuna göre hareket eyler. Mütameddin memleketlerde hükümdarların ekseri milletin ukalâsı ve devletin ekâbiri tarafından vazolunan ve nizamata tevlikan icray-i hâkimiyet ve ahalîyi o kavanin ve nizamata mucibince harekete mecbur ederler. İslâmiyetten evvel Rum ve İran padişahları bu yolda şahtanat sürmüşlerdir. Mutlakiyetle hükümet icra eden padişahlar da böyleydi. Halbuki hilâfet, birtakım şer'î ve dinî kanunlarla mu-kayyet olup halife olan zat şeriat sahibi Hazret-i Peygambere o şer'î hükümler mucibince icray-i idare ve hâkimiyet ve ümmetini o ahkâma göre hareket etmeğe icbar eyler. Hilâfetin imamete şümülü bu nokta-i nazardandır. Halifeye imam denilmesi, imama namazda halk nasıl ittiba' ve iktida ediyorsa halifenin şer'a muvafık olan emirlerine de öyle ittiba ve iktida eylediklerinden dolayı aradaki müzâbchetten neşet etmiştir.

Hilâfet makamını işgal edecek ve binaenaleyh halife namını alacak olan zat, mevkii icabı olarak, âme vazifeleri ile mükellef olduğu cihetle bu teklifin hakkından gelmiye muktedir olması icabeder. İşte bu sebepten İslâm âlimleri kendisine hilâfet namına olarak biat olunmak istenilen zatta dört şartın tahakkuku lüzumunu icma'an beyan eylemişlerdir. Bu dört şart da ilim, adalet, kifayet ve bir de rey ve ilmin sihhati için âza ve havasse ait selâmet-

tir. Neseben Kureyş'ten olmaktan ibaret olan beşinci bir şartta ihtilâf hâsıl olmuştur. Çünkü bu şartta riayet edilecek olursa Kureyş'ten olmayan bir kimse halife namı altında İslâmlar üzerine hâkimiyet edemez demek çıkar.

Hilâfet için Kureyşilik şart değildir diyenler arasında Kureyşin eski halini muhafaza edip, yererek hilâfet yükünü kaldıracabilecek bir vaziyette olmadıkları devri bizzat idrâk eylemiş olan kadı (Ebubekir Baklânî) vardır. Haricilerle Mu'tezile uteması da aynen bu fikirdedir (İbn-i Haldun) da hilâfet için Kureyşiliğin meşrut olması bu kabilenin İslâmiyetin ilk zamanlarında haiz bulunduğu asabiyet dolayısıyla zuhûra gelecek muhasamata meydan verilmemek içindi reyinde bulunuyor. Maamafih ale'lumum ehl-i sünnet uleması halife ve imam olacak zatın Kureyşten olmasını şart ediyorlar. Usul ve furu'da Hanefiyye fakihlerinin üstadlarından «Müftü-üs-sakaleyn» unvanıyla şühretgâr imam (Necmüddin Ömer Nesefî) de asırlarca medreselerde okutulmuş olan «Akaid-i Nesefiyye» adlı kitabında imamın Kureyşten olması meşrut olduğunu ve başkasının imameti caiz olmayacağını mutlak ve katî bir lisanla beyan ediyor.

Bu şartın menşei; (Hazret-i Ebubekir) e biat sırasında Ensarın hilâfeti kendilerine hasra çalıştıkları zaman Kureyş tarafından delil makamında serdolanun hadis-i şeriftir İrtihali Nebî'yi müteakip ashab arasında halife intihabında üç rey ileri sürülmüştü

Birinci reye göre; dünya siyasetine ve din harasetine kaadir olan zat halife intihab olunmaya salihdir. Bu rey Ensarın çoğunluğunun muhtarıydı. Bunların namzedi (Sa'd İbn-i Ubade) idi. Bilâhıra âmmeye Mu'tezile ve ekserı varıç bu reyi kabul etmişlerdir. Bu rey «اصحابنا وطغوانا» hadis-i şerifine muvafıktı.

İkinci reye göre; dünya siyasetine ve din harasetine kaadir olan zatın Kureyşli olması şarttı. Bu rey Muhacirlerin çoğunluğunun muhtarıydı. Bunların namzedi (Hazret-i Ebubekir) idi. Bilâhıra âmmeye ehl-i sünnet bu reyi kabul etmişlerdir. Bu reye kail olanlar «El-eimme min Kureyş» hadis-i şerifiyle ihticac ediyorlardı.

Üçüncü reye göre; hilâfette karabet ehak idi. Bu rey Benî Huşin'in çoğunluğu ile oulara tâbi olanların muhtarı idi. Bunların namzedi (Hazret-i Ali) idi. Bu reye kail olanlar «ابن حنیف» hadis-i şerifiyle ihticac ediyorlardı. Müslim'in rivayeti üzere Hazret-i Ali Ebubekir'e «يا أبا بكر! أنت خيرنا» demisti. Âmmeye Şia üçüncü reyi kabul etmişlerdir.

Bu üç namzetten «Ebubekir-is-Siddik»

ekseriyeti ihraz ederek icma-i ümmetle halife intihap olundu. (Sa'd İbn-i Ubade den maada bütün halk birinci Müslüman halifesine biat ettiler.

Âzanın selâmeti ile şecaati de ilâve etmek suretiyle imametın şartını yediye çıkaranlar da olmuştur.

Ümmet tarafından halife ikame etmede dört suret vardır:

1. — Şuray-i âmmeye yani ehl-i hal ve faal ve akdin intihabiyle olmaktır. Hazret-i Ebubekirin hilâfeti gibi. Ehl-i hal ve akdin kâffesinin biat etmesi şart değildir. «ولاكثر حكم الكلي» fıkıh kaidesince ekseriyet kâfidir. Şeybeyn hazaratına bile biat etmiyen vardı. Sa'd İbn-i Ubade ölüncüye kadar ne Ebubekir'e ne de Ömer'e biat etmişti. Hazret-i Ali'ye de ashabın bazıları biat etmemişti.

2. — Şuray-i hassa ile yani sabık halifenin ihtiyar ettiği birkaç kimsenin intihabiyle olur. Hazret-i Osman'ın hilâfeti gibi. Hazret-i Ömer'in intihap ettiği altı kişilik heyet halife intihabında ittifak edememiş. Hazret-i Osman ile Hazret-i Ali ekseriyet kazanmışlardı. Nihayet hakem tâyin olunan (Abdurrahman İbn-i Avf) namzetlerden birinin tercihi için ehl-i hal ve akte müracaat etti. Bu kere Hazret-i Zinureyn ekseriyeti ihraz ettiğinden Abdurrahman İbn-i Avf da hilâfeti (Hazret-i Osman) a tevdi etti.

3. — Vesayet veya velâyet-i ahd tarikattir ki eski halifenin şerait-i hilâfeti haiz olanlardan birini veliand tâyin edip ümmetin kabulüne mazhar olmasıyla mün'akit olur. Hazret-i Ömer'in hilâfeti gibi. Hazret-i Ebubekir, Hazret-i Ömer'i veliand tâyin ettiği zaman itiraz edenler olmuş ve fakat bunlar Hazret-i Ömer tarafından ikna edildiginden veliandlığı ümmet tarafından kabul edilmişti.

İlk asırda hilâfet bu üç suretten biriyle mün'akit olurdu. Hal fe icma-i ümmetle hilâfet makamını ihraz ederdi.

4. — Tagallüp ve hakk-ı seyf (kılıç hakkı) tarikıdır ki «as imamette ihtifâf edip hiç birinin hilâfetine razı olmazsa içleinden siyasete muktedir olanlardan birini makam-i hilâfete talip olması caiz olur. Artık tav'an ve kerhen nâs ona itaat eder ve ahval sükûnet bularak kendisinin davetine icabet olunursa bunun hilâfeti sah'h olur. Bu tarika Hakk-ı seyf tarikı» denir. İşbu yol birinci asırdan sonra ümmetin uleması tarafından zaruret yüzünden kabul olunmuştur.

Hulefay-i Raşidî zamanında hilâfet irsi değildi. Halife ümmet tarafından istişare ile intihap olunurdu. Hattâ Hazret-i Ömer ashab-

Şuraya oğlu (Abdullah)ı intihap etmemelerini tenbih etmişti. Hazret-i Ali hayatından ümit kesilecek derecede aldığı yaradan ihtizar döşğinde yatarken taraftarlarının «Hazret-i Hasan'a biat edelim mi?» şeklinde irad ettikleri suale Müşarünileyh «size bunu ne tavsiye ederim ne de yapmayınız derim» cevabını vermişti.

«Medeniyet-i İslâmiyye Tarihi» müellifi (c. 1, s. 106) halife intihabında hulefay-i Raşidîn'in tâkip ettikleri usulü ziyadesiyle takdire şayan buluyor. Bu baptaki mütalâası şudur: «Halife intihabında hulefay-i Raşidîn'in tuttukları yol milel-i mütemeddinenin şimdiye kadar bulabildikleri turuk-ı intihabiyyenin en iyisidir. Çünkü bu suret-i intihap Cumhuriyeti, saltanatı mutlakayı, meşrutiyeti üçünü birden câmidir. Cumhurdur, çünkü halife cumhur-ı İslâm tarafından bilâ kayd ü şart intihap olunur. Meşrutîdir, çünkü intihabi meşveretle olur. Saltanatı mutlakadır, çünkü halife makamı hâkimiyete geçince istediği gibi hareket eder. Buna balâda zikrolunan dört şart da ilâve olunursa cihanın alelittak en güzide hükümeti bu olur. Çünkü bir hükümdar ilim ve adaleti, kifayet ve ehliyeti, selâmet-i havassı kendi nefsinde cemerde memleketin tarakki ve tevsiiine, reayası arasında ittifak ve muhabbetin hükümrân olmasına hizmet edecek en muktedir adam olur. Hulefay-i Raşidîn'in teracim-i ahvalinde görüldüğü üzere öyle bir hükümdara o salâh-ı hali, o zühd ü takvayı da veriniz, cihanda bundan daha mukemmel, daha âdil, daha lâyük hükümet tasavvur olunur mu?»

En evvel hilâfeti irsi kılan (Muaviye) dir. Bu hususta evvelemirde dostlariyle istişarede bulundu. (Mugiyre) kendisini bu işe teşci etti. Kendisinden sonra hilâfeti muallâkta bırakmaktan, husulü mümkün olan karışıklıktan korkusu da ona bir kat daha kuvvet verdi. Çünkü halefini tâyin etmeden ölecek olursa Emevilerle Haşimiler arasında yeniden bir fitne zuhuru pek muntazırdı. Bundan dolayı sağlığında oğlu (Yezit) i veliaht tâyin eyledi. Muaviyeden sonra hilâfet makamını ihraz eden halifeler hep bu yolda hareket ettiler. Yalnız (Ömer İbn-i Abdülâziz) hulefay-i Raşidîn yoluna ittiba etmeyi kastederek tâbiîn'in meşhurlarından ve fukahay-i seb'adan Ebubekir'in torunu (Kasım Bin Muhammed) i veliaht tâyin eylemek istemiş, fakat âmmenin tagallübü hasebiyle emeline nail olamamıştı.

Abbâsiler de Emevilerin yolunu tâkip ettiler, (Memun) un İmam-ı Ali neslinden Cafer Sadık'ın oğlu Musa Kâzım'ın oğlu Aliy ür Rıza'yı (Erriza) namıyla veliaht ittihaz etmek volundaki

teşebbüsü (Ömer İbn-i Abdülâziz) in emeli gibi kuvvede kalmıştır. Binaenaleyh onlarda da hilâfet irsâlikte devam eyledi.

Osmanlı padişahları da hilâfeti ihraz ettikleri zamana kadar irsi olan saltanatı, hilâfetten sonra da o şekilde devam ettirdiler.

Hilâfet-i İslâmiyye, din ve dünya saltanatından olduğu halde zaman icabıyla bazan dünya saltanatından infikâk ederek yalnız dinî saltanata münhasır kalmıştır. Hulefay-i Raşidîn zamanında hilâfet dinî ve dünyevî saltanatı câmiydi. Emeviler zamanında da hükümet hilâfetten ayrılmamıştı. Yalnız (Mervan) zamanında ve oğlu (Abdûlmelik) in saltanatının başlangıcında İslâm hükümeti tefrikaya uğramıştır. (Mekke) deki (İbn-üz-Zübeyr) esbak ve efdal olması itibariyle halife tanındığından (Mervan) a halife namı verilmemişti. İbn-üz-Zübeyr'in şehadetini üzerine (Abdûlmelik) hilâfeti ihraz etmiştir.

Irak'taki Abbâsiye devleti bidayette hilâfet ve hükümeti cemetmişti. Bilâhıra hükümet (Âl-i Büveyh) ile (Âl-i Selçuk) a intikal etti. Benî Abbas'da dinî saltanat kaldı. Selçukîlerin Bağdat'tan kalkması üzerine Abbâsiler tekrar dünyevî saltanata sahip olmuşlarsa da bu da çok sürmedi. (Hulâgû) nun tehattisi ve halife (El-Müstâsım Billâh) ın katliyle Abbâsi halifeligi münkariz oldu. Hierî 656 (1258) da cereyan eden bu vak'a 659 senesine kadar üç sene (hilâfet) in münhal kalmasını intacetti. 659 da Bağdat'daki katliâmdan kurtulup Mısır'a ilticaya muvaffak olan otuz beşinci halife (Ez-Zahir) in oğlu ve otuz altıncı halife (El-Mustansır) ın kardeşi (Ahmet) orada hükümet etmekte bulunan Türk kölemen sultanlarından Elbündukadarî denmekle meşhur Melik-üz-Zahir (Rükneddin Baybars) a kendini tanıtmış ve kadiy ül-kuzat huzurunda nesebini ispat etmi olduğundan büyük merasimle 9 recep 659 (1260) da (El-Müstansır Billâh Eb-ül-Kasım) lâkabiyle sultan Baybars tarafından hilâfet makamına ik'at edilmiştir. Maamafih bunun ve ondan sonra gelenlerin fiilen hükümet işlerine müdahaleleri olmayıp ancak bazı ruhanî vezâifile mükellef bulunuyorlardı. Arasıra isimleri sultanın ismiyle beraber hutbe ve sikkede mezkûr bulunurdu.

Bazı siyasî sebeplerden dolayı sultan Baybars Bağdat hilâfetini tekrar ihya ve tesis etmek veyahut Mısır'da pek ziyade tâzime mazhar olan halifeyi başından saymak maksadiyle El-Müstansır'ı bir miktar askerle Irak'a sevkettiyse de daha volda iken Moğulların hücumuna maruz kalarak 660 (1261) senesi içinde münhezim ve nâbedit olmuştur. Yerine yine Abbâsiyye

ahfadından olduğunu iddia eden (Eb ül-Abbas Ahmet) namında biri zuhûr edip bu da nesebini ispattan sonra (El-Hâkim Biemrillâh) lâkabıyla aynı senede halifelik makamına oturtuldu. Bütün Mısır Abbâsî halifeleri bundan gelirler. Burada kayda şayan bir keyfiyet de şudur ki Mısır'da Mülûk-i Çerakise zamanında halife (El-Müstain Billâh) 815 (1412) senesinde vukubulan bir ihtilâlde ümera tarafından Mısır sultanlığına intihap olunmuş ve bu suretle hilâfet bir kere daha dünyevî saltanatla birleşmişse de o da aynı senede sultanlıktan ve 817 (1414) senesinde halifelikten hal'edilmişti.

923 (1517) tarihinde hilâfet Abbâsîlerden Osmanlılara intikal etmekle hilâfet ve saltanat yine birleşmiş oldu.

«Medeniyet-i İslâmiye Tarihi» müellifi (c. 1, s. 104) aşağıya naklolunan mütalâatiyle Yavuz'un hilâfe ine «en lâyük ve en haklı» diyor. Mavakaa uygun olan bu mütalâalar şüphesiz ki yerindedir: «evvelâ hakk-ı seyf, yani makam-ı hilâfeti ihraz edecek zatın kendisine rakip duramayacak kuvvette taraftar ve asker, şan ve şevket sahibi olmasıdır. Sultan Selim hükümdaran-ı İslâm meyânında en büyük ve en ziyade sahib-i şan ve şevketi, Saniyen; hakk-ı intihap, ehl-i rey ve nüfuzun yani eimme ve ulema-yi ümmetten müteşekkil meclisin tasdiki Eimme-i Hanefiyye ve ulema-yi İslâmiyye diyorlar ki bu meclis İslâmiyyetin availinde Medine'de idi. Daha sonra Şam'a, Kahire'ye tahvil edildi. Bunun Kahire'den İstanbul'a nakli elbette caizdir. Zaten Sultan (Selim-i Evvel) Mısır'dan Dersaadet'e avdet ederken Cami-ül-Ezher ulemasından birçok zevatı kendisiyle beraber Dersaadet'e getirmişti. Müşarünileyhime Türk uleması iltihak eyledi. Bir meclis teşkil ettiler, umumen Sultan Selim'in hilâfetini tensip ve tasdik ettikten sonra seyf-i hilâfeti kendi elleriyle müşarünileyhe kuşattılar. (Eba Eyüb-ül-Esari) Camiinde hulefaya kılıç kuşatmak marasimi devlet-i Osmaniyede halâ cari bir usuldür.

«Salisen vasiyyet: yani bir halifenin kendisinden sonra gelecek halifeyi namzet etmesi Abbâsîlerin Mısır'da son halifesi olan (Mütevekkil) hilâfeti (Selim-i Evvel) e vasiyet etmiştir.

«Rabian haremeyn'in himayesi: selâtin-i Osmaniye makam-ı hilâfeti ihraz ettikleri zamandan itibaren (onuncu asr-ı hicride San'a imamları haremeyni istilâ ettikleri yedi ve Vehhabilerin istilâsında dahi kezalet yedi seneden başka) cidden hizmet etmişlerdir.

«Hamisen; Emanat-ı mübarekenin hıfzı, Emanat-ı mübareke Dersaadet'te mahfuz bulunan muhallefat-ı Nebeviyyedir. Bu Emanat,

tatarların Bağdat'ı istilâları sırasında kurtarılarak hulefay-i Abbâsiyye ile beraber Kahire'ye getirilmişti. Sultan Selim Mısır'ı fethedinceye kadar orada kaldı. Sultan-ı müşarünileyh Dersaadet'e avdetinde Emanat-ı mübareke-i mezkûreyi Dersaadet'e nakletti.

Hilâfeti Sultan Selim'e terkeden Mısır'da son Abbâsî halifesi (El-Mütevekkil) di. Osmanlı tarihlerinin de haber verdiklerine göre (Peçevi c. 1, s. 154) Yavuz 923 senesi ortalarında (1517) yanında amcazadeleri Ebubekir ve Ahmet ile kendi damadı En-Nasrî Muhammet, eski Mısır Sultan zâdeleri, bir çok kadılar, maruf ulema, meşayih, idare memurları, mimarlar ve bir kısım sanat sahipleri İskenderiye'den deniz yoluyla İstanbul'a gönderildiler. Kansu Gavri'nin oğlu (Muhammed) dahi İstanbul'a gönderilmişti.

Halife (El-Mütevekkil) in âkibetiyle Kanunî Sultan Süleyman zamanında Kahire'ye dönmesine müsaade edildikten sonra (Ahmet Paşa) nın isyanında ikinci defa halifeligi kabul ettiğine dair (Düvel-i İslâmiyye) müellifi (s. 18) şu malûmatı veriyor: «Halife El-Mütevekkil Sultan Selim'den evvel İstanbul'a muvasalat edip gerek bidayette, gerek Selim'in vürûdunda pek ziyade hürmet ve tâzim görmüş ise de Mısır'ın istilâsında nezdine emanet bırakılmış olan birçok emval ve eşyayı yed-i gasba geçirmiş olmasından dolayı 925 (1519) de amca oğulları Sultan Selim'e şikâyetle bulunmuşlar ve İstanbul'da kadınlarla sefih bir hayata dalmış olduğu hakkındaki ihbarlar da buna inzımm eylemekle nezd-i Selim-i Hânîde inhitat-ı mevki ve kadrini mucip olarak sene-i mezburede Yedikule'de hepsedilmiş ve Yavuz'un ölümü olan 926 (1520) senesine kadar orada kalmıştır. Süleyman saltanat makamına gelince El-Mütevekkil'i hapişten ıtlak ve yevmî altmış dirhem vazife tâyin etmiş, hattâ pederi El-Müstemsek Billâh'ın 927 senesi rebiülâhırının on dokuzuncu (1520) günü Kahirede vefatından sonra Mısır'a avdetine de müsaade etmiştir ki bu da belki hilâfete ait bilcümle hukukunu Âl-i Osmana bir suret-i resmiye ve kat'iyde terketmiş olması üzerine vukubulduğu melhuzdur. Bu cihete dair tarihlerimizde hiç malûmat bulamadık. El-Mütevekkil'in hangi senede Kahire'ye avdet ettiği dahi belli değildir. Mısır'da yaşayan İbn-i Ayas'ın Vekayinamesi 928 (1521) senesi nihayetinde hitam bulduğu halde bundan bahseylemediğinden herhalde 929 dan evvel olamaz. 929 (1522) senesi vekayiini de yazan İbn-i Zümbül İstanbul'a gönderilen kadıların Mısır'a avdetini kaydettiği halde El-Mütevekkil'in oraya geldiğinden hiç bahsetmiyor.

«Mısır valisi Hain Ahmet Paşa'nın 929 da Kanunî Sultan Süleyman'a karşı vukubulan isyanında El-Mütevekkil'i az bir müddet için halifeligi kabule icbar eylediği mervidir ki bundan sonra mumailiyh artık bütün bütün hal-i nişyanda kalıp, bir rivayette 945 (1538) ve diğer rivayette 950 senesi şabanında (1543) Kahire'de vefat etmiş ve zaten 334 tarihinden yani beş yüz doksan seneden beri sırf ruhanî bir mevkiden başka bir şey olmıyan hilâfet-i Abbâsiyye'nin Mısır şubesi de kendisiyle münkati olmuştur. Müverrih, Cenabî El-Mütevekkil'in Ömer ve Osman ve Yahya isminde üç oğlu olup bunlardan Yahya vefat etmekle diğer ikisinin kendi zamanında hazine-i âmireden dolgun vazife almakta olduklarını beyan ediyor.»

Umumî harbin neticesi olarak Osmanlı Devleti galiplerce dünya haritasından silinmek derecesine geldiği zaman hilâfet meselesi mevzuubahs olmaya başladı. Bu bapta birçok sözler söylendiği gibi Avrupa, Mısır ve Türk matbuatında birçok yazılar yazıldı. Avrupalıların yardımıyla Hicaz hükümdarlığını tesis etmiş olan (Şerif Hüseyin) bir aralık hilâfeti ilân bile etti. Fakat bu davete icabet eden olmadı.

Birinci cihan harbi sıralarında Hilâfet meselesi ortaya atılması üzerine salâhiyetli bir ilim adamı olan Abdülâziz Caviş «Müslümanlıkta Hilâfet» başlığıyla yazdığı bir tetkik yazısında (Sebil-ür-reşat, c. 14, s. 215 ve mütaakıp) Hilâfet için şu tafsilatı vermiştir:

«Umumi harbin başlangıcından beri Hilâfet-i İslâmiyye bahsi etrafında birçok sözler söyleniyor. Yevmî gazeteler, ilmi ve edebî mecmualar bunun mevzuu ve gayesi, miktarları arzın sekencesinin dörtte birine bâliğ olan İslâm ümmetleri üzerindeki içtimâî tesirleri hakkında mütevaliyen birtakım fikirler ve mütalâalar ileri sürüp duruyorlar. Fakat yazılıp çizilen şeylerin çokluğuna rağmen hiç birinin meselenin hakikati hakkında yetecek beyanda bulunmadığı görülüyor.

«(Hilâfet) sözü şüphesiz İslâm âleminde eski bir sözdür. İlk bu unvanı ihraz eden Milâdî yedinci asır esnasında Fahr-i Kâinat Efen-dimizin ölümünü mütaakıp Ebu Bekr-is-Siddik olmuştur.

«(Hilâfet) kelimesi bir çoklarınca, bahusus Avrupalılarda yanlış tefsir edilerek Katolik âleminde Papalık makamı ne ise İslâm âleminde hilâfet ruh ve gaye itibariyle aynı şey telâkki olunuyor. Bu gibilerce (hilâfet) kelimesi mânevî bir nüfuz, ruhanî bir kudret ve satvetin menşei olan dinî vazife olmaktan başka bir mâna ifade etmez. Hakikat-i halde ise bu hasais kelimenin

vaz-ı aslisinden pek uzaktır ve hakikî mânası- nın tâyin ettiği vazifeye uygun değildir.

«Bu fikrimizi daha açık bir surette okuyucuların zihinlerine yerleştirebilmek için şurada bazı İslâm hakayikından bahse mecburiyet görüyoruz:

«Tevhit; Kur'anın tevhidinde çalıştığı, uğrunda müşrikler ve puta tapıcılarla en sarp mücahadelere giriştiği İslâm hükümlerinin en mühimlerinden biridir. İslâm kendi siyâsî ve içtimâî kaidesini sırf tevhit sayesinde vaz' ve takrire muvaffak olmuştur ki o kaide de mütegalibe, eşraf, cebbar hükümdarların maddî nüfuzlarını, mahdud taifelerin ekseriya nefsanî hazırlarına ve dünyevî maksatlarına zaferyap olmak için alet ittihaz ettikleri ruhanî nüfuzu yıkmak için İslâmın elinde kuvvetli bir balta tesirini göstermiştir. Evet İslâm'da tevhit esası herkesin bir rai olup raiyyesinin nik ü bed-i ahvalinden mesul bulunduğu, lâyûs'el ancak Cenab-ı Hak olduğu kaidesinin yegâne istinat-gâhidir.

«Bundan anlaşılıyor ki İslâm diyanet ve siyaseti nazarında hâkim ancak Cenab-ı Haktır. Şu kadar var ki insanlar İlâhî hükümleri tatbik ve âmme işlerinin hüsn-i cereyanını temin etmek için kendinde kudret ve kabiliyyet gördükleri birini intihap ve işlerini ona havale ederler. Şu kadar ki Cenab-ı Hakkın insanlar arasında ilk halifeleri peygamberleridir. Beşer ahval ve şununun salah ve intizamını kâfil olan ahkâm, âdâp ve kavanin-i İlâhiyyenin tebliğ vasıtası peygamberler olmuşlardır. Onlardan sonra halkın lâzım olan şartları cami' zevat miyanından intihap ettikleri halife gelir ki bunlar da İslâm şeriatî düsturlarının, fıkıh usul ve kaidelerinin kararlaştırmış olduğu hilâfet şartlarını haiz olanlar miyanında mesalihin tanzimi ve siyaset tedbiri vazifeleriyle mükellef olarak intihap olunurlar. İslâm nazarında hâkimiyyet sırf Cenab-ı Hakka muhtas olduğu için Müslümanlık, seçilen hâkimlerde: Allahın mukaddes hükümlerini tatbik ve onları ihmal ve tatile uğramaktan korumak, halkı bu hükümlerin icaplarına riayete mecbur ederek bu sayede hayat ve maîşetlerinin intizamının gözeticisi olmaktan başka bir vazife görmemektedir.

«Lâkin burada anlaşılması icabeden bir nokta vardır ki o da İlâhî hükümler denilince bundan yalnız Müslümanlığa ait olarak Kur'an ve Hadis'te vârit olan hükümler maksut olmasıdır. Zira şeriat âlimlerinin usul kitaplarında tedvin olunan kavaid-i külliyyeye binay-i içtihat ederek istinbat ettikleri hükümler, icma' kai-

desine göre ve zaman ile mekân icaplarına vâkıf olan ahkâmın vücub-ı takriri yolundaki şer'i esasa tevfikân ümmetlerin teşri' ettikleri nizamlar, kanunlar ahkâm-ı ilâhî tâbirinin şümülû dairesine girer.

«Bu bahsettığımız şeylere İslâm ıstılahınca (Ahkâm-ı ilâhiyye) namı verilip tenfiz ve icrasının hâle ve tatarrukdan vikayesi Halife-i Müsliminin en birinci vazifesini teşkil eden zümreye dâhil bulunmaktadır. Bu örfi ve içtihadî hükümler karşısında Halifenin bir mevkii daha vardır ki ehemmiyeti idarî vazifesinin ehemmiyyetinden aşağı değildir: Şeriat ulemasının malûm olan teşri' usulü icabınca istintaç ettikleri hükümlerin bazan ihtilâf etmesi tabiidir. Bu gibi ahvalde halk muamelâtında işlerine en ziyade yarıyan ve zuruf ve ahval mukteziyatına daha ziyade tevafuk eden bir hükmü düstur-ül-amel ittihaz edebilmeleri için şeriat zikrolunan mütehalif ve mütegayir ahkâm üzerinde Halife-i Müslimîne bir tercih hakkı bahşetmiştir. Bu cihetle halife, aralarında ihtilâf ve tebayün bulunan icthad reylerinden hangisini kabul ve tasdik ederse muamelâtta ve husumetlerin faslında o, mamul-ün-bih olup diğerlerinin tatbikına şer'i cevaz yoktur.

«Teamüle dayanan hükümlerde bu usul, ibadat (diniyyat) da carî olamaz. Zira, kavli-raciha göre, ibadatta halifenin bir reyî mamul-ün-bih olmak üzere tâyin ve fer'i meselede müteahidin'in kavillerinden birini tercih salâhiyyeti yoktur.

«Halife, haiz olduğu dinî ve siyasi vazife itibariyle İslâm meclislerini (teşrii meclisler), memleketlerine has örf ve âdet icabatına, zaman ve mekân mukteziyatına imtsalen kararlaştıracakları kanun ve nizamlara mühim bir dahl ve tesiri vardır.

«Bu gibi meclislerin karar altına aldıkları teamülî maddelerin dinî bir şekil iktisap edebilmesi için halifenin tasdik ve tasvibine iktiran etmesi vücup tahtındadır. Ancak o sayededir ki bu gibi kararlar şer'i hükümler idadına dâhil olarak ona muhalefet eden halifenin mahkemeleri tarafından muhakeme altına alınıyor ve mesul ediliyorsa aynı veçhile Allah nezdinde de âsim ve azaba müstahak olur

«Şu izahattan anlaşılıyor ki Müslümanlar, bütün' aksamiyle, ahkâm-ı İslâmiyyeye itaat ederler, onları ilâhî ve mukaddes birtakım ahkâm tanıdıkları için mazmunlarına muhalefeti Cenab-ı Hakka isyan mahiyetinde telâkki ederler. Bir de şu hakikat taayyün ediyor ki halifenin vazifesi, Papalık makamı hakkında efkârâ tebadür ettiği gibi, ruhanî değil, belki

ümmetlerin muamelâtını tedvir ve dinî işlerine ait ahkâmdan menfaatlerine en ziyade uygun bulunanı mebhus şartlar dairesinde kabul ve tenfiz eylemekten ibarettir. Demek oluyor ki İslâmda halifenin vazifesi ruhlar üzerinde hüküm ve nüfuzunu icra etmek, sırf dünyevî olan teamül şunu sahasından daha ileri giderek halkın meada taallûk eden ahval ve mukadderatı üzerinde tasarruf iddiasında bulunmak değildir. Çünkü halife demek hakikî mânasıyla Ahkâm-ı ilâhiyyeyi tenfize, ibadın maslahatlarını tedvir ve temşiyete memur demektir. O suretle ki mukaddes ilâhî hükümlere muhalefet temayülünde bulunan, yahut âme mesalihinin hüsn-i cereyanına ihtimam etmiyen kimsede hilâfetin bekası bile doğru değildir. Nitekim Müslümanların haklarını müdafaa edemiyen umur ve mesalihini nâfiz bir azm ve idare ile kavriyamiyan mülûk ve ümera hakkında da böyledir.

«Hilâfetin teşri' hikmeti Müslümanlar arasında adaleti paydar etmek, şer'i hatları ve âme haklarını gözetmek, emn ü asayişî ihlâl edecek hâdiselere mâni olmak için icap eden kuvveti tedarik eylemek, sair ümmetler tarafından vukuu muhtemel tecavüzlere set çekmek esaslarında mündemiç olduğunu nazar-ı mülâhaza önünde bulundurursak bu yüksek mevkî kimin lâıyk olduğunu daha sâlim bir fikirle muhakeme ve tetkika imkân bulabiliriz.

«Malûmdur ki müslümanlığın mühim kaide ve usullerinden biri de her hususta Müslümanların şevket ve azametini teyit ve ilâ gayesine tevafuk eden ciheti iltizam etmektir. Bu ise İslâm âleminde taalluk eden işleri yalnız şu kabîleye, şu kavme, şu cinse hasr ve tahsise kat'a müsait değildir. Kim İslâm'ın saadet ve selâmetini temin ve Müslümanların haklarını müdafaa yolunda mücahedeye liyakat ve iktidar gösterirse bu şer'i hakkın sahibi işte odur.

«Bu esasa binaen Risaletmeap Efendimizi görüyoruz ki ihtizar halinde neseb rabitalarını, sıhrî alâkaları nazar-ı itibara alarak hilâfet emrini huzurunda bulunan amcalarına, amcazedelerine, damatlarına, hafitleaine vasiyyet etmemiş, belki Müslümanların bu büyük vazifeyi ehil ve muktedir gördükleri kimseye tefviz etmeleri için işi kendilerine bırakmıştır. Şurası muhakkaktır ki Risaletmeap Efendimiz bu hususta tek bir söz söylemiş olsaydı kimse onun hilâfını iltizama cür'et edemez, bir fert onun imtisali vâcip olduğunu teslimde tereddüt göstermezdi.

«Evet, Resul-i Ekrem hayatının vâpesin deminde Kureyş ile, beraberindeki pek az

muhacirîn ile birlikte beldelerine hicret ederek kendilerinden hürmet ve Kureyş küffarına karşı kıymettar nusret ve muavenet görmüş olduğu Medine'liler arasında bir ihtilâf çıkacağını sezmış, İslâmın mühim bir rûknü olan bu iki fırka arasında fitne ve tefrika girip de aralarındaki rabitanın kırılmasından, dünyevî muamelelerin mahv ve muntamis olmasından, İslâm feyzi ile intizam ve salah kesbetmiş olan münasebetlerinin yeni baştan şirazesinden çıkmasından endişe etmişti.

«Bununla beraber fikri şu merkezde idi ki vâkıa Medine ahalişi din yolundaki azîm mücadeleleri, takdirin fevkindeki sabır ve tahammülleri, dinin telkin ettiği ahkâm ve hakayika karşı gayet metîn ihlâsları sayesinde Kureyş üzerinde bir rûçhan mevkii kazanmış oldukları inkâr kabul etmez. Şu kadar var ki Mekke feth olunup da Ceziret-ül-arab'ın her tarafındaki kabîleler fevç fevç İslâm dairesine dâhil olduktan sonra Arap kavmi arasında onların kuvvet, azamet, nüfuz itibariyle kaale alınmaya değer bir mevkileri kalmamış idi. Kudret ve hâkimiyet itibariyle Kureyş ile aralarında bir nispet olmadığı halde onlarla rekabet ve münafece edebilmeleri imkân haricine çıkmıştı. Bahuş ki Kureyş cahiliyyette Kâbe-i muazzamanın muhafızları, Mekke ve Arap kabîlelerinin pişva ve rehberi olmak, sonra da şüphesiz İsmail Aleyh-is-selâm'ın evlâdı bulunmak gibi birtakım meziyetlerin kendilerine kazandırmış olduğu ruhanî mevkî dolayısıyla bütün Arap kavimlerinin hürmet ve inkiyadına mazhar oldukları gibi İslâm âleminde aynı suretle itaat ve merbutiyetlerini kazanmışlardı. Mekke'nin fethi senesi Kureyş İslâm dairesine dâhil olur olmaz bütün Arap kabîlelerinin İslâmın feyz ve kudsîyyet harimine dehalet hususunda yekdiğerine müsabaka edercesine gösterdikleri tehalük Kureyş'in nüfuzunun tesiriyle vukua gelmiş bir hal ve hâdiseden başka bir şey değildi. Hal böyle iken Arap camiasının Kureyş'ten başkasına imtisal etmesi, onlardan maadasının hüküm ve nüfuzuna râm olması imkânı yoktu. Bu tesir avam sınıfına munhasır değildi. Arabın mülûk ve ümerası ile Kureyş müslümanlığı kabul ettikten sonra Risaletpenahın huzuruna heyetler göndermek suretiyle, yahut mükâtebe yoluyla peyderpey Müslüman olmaya başladılar.

«Aleyh-is-salâtü vesselâm Efendimiz senelerce Medine ahalişi arasında bulunarak halkı İslâma davet, dinin neşri yolunda onlarla birlikte bunca mücahede ettiği halde Mekke'nin fethiyle Kureyş müslümanlığı kabul ettikleri zaman olduğu kadar halk davete icabet husu-

sunda bir hırs ve tehalük göstermediler. Çünkü Arabın gerek avam sınıfı, gerek mülûk ve ümerasına Medine ahalisinden ne bir korku his ediyor, ne de onların tesirine iktifa, emirlerine imtisal kaydında bulunuyordu. İşte Risaletmeap Efendimiz bütün bu sebepleri göz önünde bulundurduğu için ölümü sırasında Hilâfet'in Kureyş'e (Ensara değil) ait olmasını vasiyyet etmiş, bir taraftan da Kureyşe İslâmın kökleşmesi yolunda pek güzide hizmetleri sebketsmiş ve üzerlerine harb açan müşriklerin giddetli savletlerine sırf dinin teyidi maksadiyle göğüs germek suretiyle emsalsiz fedakârlık göstermiş olan Ensar'a karşı son derece iyi muamele etmelerini tavsiye ve ihtardan da halî kalmamıştır. Nitekim şu hadis-i şerif irtihal-i Nebeviden bir ay mukaddem şerefvarit olmuştur: «يا معشر المهاجرين اصبحتم تزودون واصبحت الانصار لا تزيد والانصار عبيد التي اوتيت اليها فاكمروا Ey Mühacirîn cemaat! Siz gün günden çoğalıyorsunuz, Ensar ise çoğalmıyorlar. Ensar benim, daraldıkça muavenetlerine sığındığım bir melce ve penehumdur. Onların uslu akıllarına hürmet ve ikram ediniz. Fenalığı görülenlerinin de kusuruna bakmayınız.»

«Risaletmeap Efendimizin ölümünü mütaakıp Mühacirîn ile Medine'liler arasında zuhûrundan endişe ettiği hal kısmen vukua gelmiş ise de vasiyyet-i seniyye-i Nebeviyye için had bir şekil almasına, iki fırkanın da mahvını intaç edebilecek bir azîm fitnenin hüküm sürmesine meydan bırakmamıştır.

«Yukardaki sözlerden anlıyoruz ki Aleyh-is-selâtü vesselâm Efendimizin ölüm döşeginde bu yolda vasiyyette bulunmasının hikmeti bütün Arap kabîlelerinin Kureyşe karşı müfrit bir taassup hissi beslemesi, havas ve avam bütün Arapların Mekke ehline muti ve münkat bulunması idi. Bu bize gösteriyor ki Araplar taassup unsuru ruhu bilâhara zâfa uğrayınca bizzat halifeler bahis mevzuu olan vasiyyet-i seniyyeye imtisal etmiye bir mecburiyyet görmemeye başladılar. Bu kabilden olarak Ömer İbn-i Hattab ölürken demişti ki: «Maaz İbn-i Cebel sağ olaydı hilâfeti ona tefviz ederdim. Huzeyfe'nin kölesi berhayat bulunaydı onu halife yapardım.» Bunlardan birincisi Medine ahalisinden, ikincisi bilmükâtebe azad edilmiş bir köle olup hiç birinin neseben Kureyş ile bir alâkası yoktu.

«Yalnız şurasını nazar-ı dikkatten uzak tutmamalıdır ki Risaletmeap Efendimiz hilâfetin Kureyşe tefvizini vasiyyet ettiği esnada onların da adl ve istikamet dairesinde vazife görmelelerini şart koşmuş ve bunu söyledikten sonra;

«Müstakimane hareket etmezlerse kılıçlarınızı boynunuza takıp ocaklarınızı söndürünüz. Ya-pamazsanız hakikaten sersem ve bedbaht kim-sellersiniz» buyurmuştur. (Bunu Trablusî ile Taberanî ruvat-i sıkı olan bir hadisten ihraç etmişlerdir.)

«Muaviye ile Ali İbn-i Ebi Talip ki Ri-saletmeap Efendimizin amcasının oğlu, kızının kocası olmakla beraber bütün şürefa yikırımın cedd-i âlftabarıdır, aralarındaki nizamı fasl için kararlaştırılan tahkim meselesinde Ebu Musel-Eş'arî'nin de böyle bir kanaat bestemekte olduğunu görüyoruz. Ebu Musa minbere çıkarak halka bir hitabe irat ediyor, sözüne şu fıkra ile hitam veriyor: «اما انا فاحكم بجمع معاوية وعلى جميعا وان يترك المسلمون اصراراً ينتخبون من يرونه اصح للاخلاق» Ben şöyle hükmediyorum ki Muaviye ile Ali, ikisi birlikte hal' edilerek Müslümanlar serbest bırakılsın, sonra onlar hilâfete elyak ve ahra gördüklerini intihap etsinler.»

«Cenab-ı Ali Kerrem-Ahâhü Veçhe vurul-duğu zaman ashabından biri hilâfeti evlâdından birinin deruhde edip etmiyeceğini sormuştu. «ان هذا مالا امره ولا رفض ولكن اطروا اثم» Bu bir iş ki ne öyle olsun derim, ne de red ederim. Bunu siz düşününüz» cevabını verdi. Buna da sebep kendi bu ravza-i hilâfetin kökü mesabe-sinde olduğu halde hürriyyet-i intihap taraftarı olduğundan evlâdından birini veliaht ittihaz etmeye nefsinde bir salâhiyet görmüyor ve işi Müslümanlara bırakıyordu.

«Tarih bize gösteriyor ki Müslümanlar halife tâyni hususunda başka başka nokta-i nazara malik idiler. Risaletmeap Efendimiz, her ne kadar Ebubekir'in tâynini arzu ettiğini gös-terir bazı mertebe hafi işaretler sâdır olmuş olsa da, diledikleri gibi intihap etmeleri için işi ashabına bırakmıştır.

«Ebubekir gelerek ismiyle resmiyle hali-feyi tâyin etmiştir. Ömer daha başka bir meslek takibetmişti. O, müntehipler tâyin ederek inti-hap hürriyyetini onlara bıraktı. Beni Ümeyye Mülûkûnün evveli olan Muaviye devri gelince O, İslâm tarihinde ilk defa görülmüş bir hâdise olmak üzere oğlu Yezid'i veliaht yapmayı ka-rarlaştırdı. Saltanatının merkezi olan Şam'da maksadını emniyet altına aldıktan sonra zâhi-ren haccetmek, hakikatte Mekke ve Medine ahalisinden de biat almak fikriyle Mekke'ye gitti. Hac merasimini ifa ve ikmal ettikten sonra bir hutbe irat ederek halkı veliaht sıfa-tıyla oğlu Yezid'e biat etmiye davet etti. Ab-dullah İbn-i Zübeyr ayağa kalkarak: «Bizi, senden evvel İslâm halifelerinin hiç birinin yapmadığı bir bid'ate davet ediyorsun» diye

bağırarak teklifini reddetti. Bunun üzerine Muaviye hilâfet işini halletmeden bıraktığı takdirde bu yüzden İslâm âlemi büyük büyük muhataralara uğrıyacağını ve ileride bu mesele etrafında birçok münazara ve mücadeleler ce-reyan edeceğini, birçok kan döküleceğini uzun uzadıya izah ve teşrih etti.

«Muaviye'nin maksadını terviç yo-lunda söylediği bu sözlerden anlaşılıyor ki hilâfet işiyle serbest intihap usulüne riayet edilmesi Müslümanlar arasında eksiksiz kan dökülmesini intaç edecektir. Onun fikrince veliaht tâ'ini ve hilâfetin bir aileye hasır ve tahsisi İslâm camiasının selâmet ve mahfuziyyeti, Müslüman mesalihinin temini nokta-i nazarından en faideli bir usul ve tedbir olduğu için İslâm âleminde ilk evvel veliaht tâyni usulünü o tesis etmiş, sonra gelen halifeler tarafından da aynı usul takip olunmuştur. Onlar da evlâtları mi-yanımda hilâfet vazifesini hüsn-i ifaya en ziyade muktedir olanı veliaht yaparlar, evlâtları içinde bu şartı haiz birini bulamazlarsa aileleri efradı miyanından kudret ve kifayeti haiz olan bir adamı intihap ederdi.»

Abdülâziz Çaviş veliaht intihabı hususu-nun İslâm âleminde hilâfet meselesinden dolayı kan dökmenin arkasını almak suretiyle faide-lerini kaydettikten sonra: «taaddüd-ü hilâfet» bahsine geçiyor ve şunları söylüyor:

«İkinci halife Ömer İbn-il-Hattab görüyo-ruz ki Sakife-i Benî Saide hâdisesinde âyan ve sahabe'nin kibarları Resulullah'a bir halife intihap etmek üzere orada içtima ettikleri gün ayağa kalkarak, Ensardan «منا أمير ومنكم امير» sözünü tekrar etmekte olan Habbab Bin-il-Münzir'e karşı «هيهات، هيهات لا يجتمع اثنان» diyerek şiddetli bir münakaşaya girişiyor idi. Bu hususa mütâallik varit olan hâdislerden «ابويع خليفان قاتلوا ثانيهما» kavl-i şerifi de bunun İslâm için ne derece tehlikeli bir iş olduğunu göstermektedir.»

Abdülâziz Çaviş bundan sonra Müslümanlar arasında halifelerin çoğaldığını ve bunun neti-cesi olarak birçok gailelerin başgösterip bu yüzden kanlar döküldüğünü tarihten örnekler vererek izah etmektedir.

Hilâfet maddesi hakkındaki mütâlâasını rica ettiğim büyük üstad rahmetli Sadrüddin Efendi aşağıdaki kıymetli yazıyı göndermek lûtfunda bulunmuştur:

«Hilâfet maddesinin tarihî şerhine dair olan makale-i beligenenizin tashihine lüzum görülen noktalar hakkındaki mütâlâat-ı âcizane'mi, em-rinize imtisalen, beyan edeceğim. Maksada şuru-dan evvel siyer ve tarih kitaplarının kıymetleri hakkındaki ehl-i ilmin nazarlarını arz edeyim.

Bu kitapların vazifesi herkesin görüp bildikleri zâhiri vak'aları sırasıyla zabt ve nakl etmektir. Böyle meğhud ve meşhur olan havadis esasın-dan yalan ve yanlış olmaz. Kizb ü tahrif ve galat onların haber-i vâhit derecelerinde kalan tafsilâtında olur ve bu bapta nâkilin hal ü şanına ve eğer var ise senedine bakılır. Vak-tiyle siyer ve tarih kitapları da hep esanid ile cem' edilir ve müstemilâtının kimlerden alındı-ğı kolayca anlaşılırdır. Sonra ihtisar behanesiyle senetler hazfolundu. Müverrihler istediklerini kalû ve istediklerini kıyl diye yazar oldular. Nitekim sıkı-ı ulema-yı ehl-i teşeyyü'den Mu-hammet İbn-i Cerir-üt-Taberî'nin senetleriyle cem' ettiği tarihini teşeyyü'de ileri gittiği meş-hur ve malûm İzzeddin İbn-il-Esir bu suretle ihtisar ederek sair kitaplardan topladığı nukulü de ilâve ile Kâmil'ini tasnif etti ve sonraki mü-verrihler de bu mesleği ihtiyar ettiler. Siret-i Nebeviye siyer-i sahabe ve tâbiine dair olup din ve mezhebe taallûk eden ahbarın mütevatir ve meşhur olan esasları üzerine zait olan makadiri İlm-i hadis ve İlm-i rical-i hadis mevzularına dâhil olmakla tarih-i eyyamın vazifesinin fevkin-dedir. Vak'anın tahammülü ile isnat ve rical-i isnadın ahvalleriyle vezn olunmaları lâzım geleceği müstağni-i beyandır.

«Tavaif-i Şîa mezahib-i bâtınalarını terviç için siyer ve tevarihe birçok yalanlar kattılar ve pek çok hadisler uydurdular. Takıyyeyi caiz gördüklerinden kendilerini ehl-i sünnetten gös-termek ve bazan söze Şeyh'e'nin (R. A.) feza-ilinden başlamak âdet-i müstemirrelerinden olmakla naklettikleri şeylere dikkat olunmak ve desaisinden gaflet edilmemek lâzımdır.

«Gerek bunların, gerek sair nâs'ın nakil-lerinden en kıymetsiz olanları meğhud ve meşhur olan vekayia ve o vekayiin medlûlât-ı kat'iy-yesine muhalif ve muakis olanlarıdır ki Şîa mezhebinin mürevviş olan haberler de hep bu kabildendir. Çünkü bunlar herkesin malûmu olduğu üzere Resul-i Ekrem Efendimizin ipti-day-i bisetten beri sahib-i hassı ve yâr-ı garı arış-ı Bedir'do celis-i enisi olup Ühut'de düş-manının Resul-i Mustafa Aleyh-i efdal-üt-teha-ya dan sonra sağ mıdır diye sordukları sene-i tasia'da emir-i hac edip Ali'yi de memuriyet-i mahsusa ile maiyyetine irsal eylediği maraz-ı mevtime istihlâf eyleyüp (لَا يَلَا يَ قَاتِي) bu-yurdıkları Sahiheyne ve saireden de mazbut olduğu üzere son hutbesinde (لَو كُنْتُمْ مَتَّخِذِينَ خَلِيفَةً دُونِي) diyerek nâs'a onun fazlını yâd ve ilân etmiş ve bir aralık onun için bir de ahitname yazdırmak ve sonra (يَا أَيُّهَا الْمَوْمِنُونَ لَا يَأْبَاكُمْ) yani Allah ve müminler başkasından iba eder-

ler diyerek yazıya da hacet görmediğini beyan eylemiş olduğunu Sıddık-ı mükerrermin adını tansise mefdulu fadalları malûm olan efdallere tafdiyye çalışıyorlar. Bun: akl-ı selim razı olur mu? öyle rivayati kabul edebilir mi?

«Şu mukaddimeyi burada bast etmeğlim yazınızda tashiha lüzum görülen nokattan ekserisinin bu cihete mütâallik olduğundandır.

«Nokat-ı mezkûrenin birincisi Resul-i Ekrem Efendimizin marazının istidadı esnasında geti-riniz size bir kitap yazayım hiç dalâlete düş-miyesiniz demesi üzerine orada bulunan ricalin nizaa girdiklerine dair olan kısas yazınızın bu mevzuuna hassaten yahut resen taallûk et-medigi halde bu bapta birinci ihtilâf diye gös-terilmesidir. Halbuki bu haberde kimse'nin hilâfetine dair bir söz yok. Bunu hilâfet husu-sundaki ihtilâfattan addedenler de yoktur. Kâşki buna hiç taarruz edilmeseydi ve madem ki taarruz edilmiş hakikatının de beyan olunması iktiza ederdi. Malûm ya revafız güruhu yazıla-cak olan Ali'nin ahitnamesi idi iddiasında bulunurlar ve Ömer'in muhalefeti yüzünden geri kaldı diyerek keenne taan'a yeltenirler. Nitekim zavallı Suphi Paşa da Ömer-ül-Faruk (R. A.) in emr-i Nebeviye t-shalûfû nasıl ta-savvur olunur diyerek kıssanın adem-i sıhhati hakkında irad-ı mütâlâata kıyam etmiş ve ona karşı Kandiyeli Sırrı Paşa da Ömer mâsum değildi diyerek âdeti üzere tervic-i rafaza ih-timam eylemiştir. Vâkıa kısas mütevatirat ve meşhurattan değil ahadın müsnet nev'inden de değil vefat-ı Nebevide nâbalig olup ancak bir miktar ehadis-i şerifesini iştirip hıfzetmiş olan evlâd-ı sahabe'nin mürasilleri cümlesindedir. Yalnız Abdullah İbn-i Abbas (R. A.) den riva-yet olunuyor. Orada bulunanların birinden mi haber almış, yanlarına girip çıkan bir köle yahut bir ufak cariyyeden mi işitmiş bilinmiyor. Kendisinden de ancak iki zat rivayet ediyor. Birincileri olan Sait İbn-i Cübeyr'in rivayeti Nebiyy-i Muhterem Efendimizin bana bir kitf ile devat yahut bir levh ile devat getiriniz size bir kitap yazayım, hiç dalâlete düşmiyesiniz demeleriyle nesi var hastalığın tesiriyle mi söyleniyor, kendisinden istifham ediniz diyerek ihtilâf etmeleri üzerine beni halime bırakınız bulduğum hal bana teklif ettiğinizden daha hayırlıdır, buyurdularına dair olup Ömer (R. A.) in zikrinden halîdir. İkincisi Übeydullah İbn-i Abdullah İbn-i Utbe'nin rivayeti olup bunda da müşarünileye atfolunan söz Resulul-lah'a veca galebe etmiştir, Kitabullah var bize kifayet eder, demiş olmasından ibarettir. Isnadı de ehl-i teşeyyü' tarihlerini pek tecavüz etmi-

yor. Lâkin rivayetin reddini mucip bir sebep de yoktur. Hummanın istidadı esnasında bana bir levh ve devat getiriniz yazayım demesi üzerine işitenler, kendisinin ümmi olduğunu bilenler nasıl yazabilir diye taaccüp ederler, yahut maksadının söyleyüp yazdırmak olduğu malûm olmakla Kur'an-ı Azîm var iken başka bir kitap yazmakla nasıl dalâletin önüne geçilir diye hayrete düşüp istifham edilsin derlerse hata etmiş olurlar mı? Enbiyay-i izâm'ın has-talığın bu gibi tesiratından âzade bulunacaklarına dair bir delil var mıdır? Ömer (R. A.)'in kelâmı eser-i şefkat ve eser-i hikmetten başka neye hamloluabilir? Resul-i Ekrem Efendimizin de onun reyini tasvip buyurdıkları kitabın yazılmasını isteyenlere karşı bulunduğu hal benden işittiginizden daha hayırlıdır buyurmaları ile de anlaşılıyor mu? Yazılacak kitap tebliğine memur olduğu bir hükmü mutazammın olsaydı onu terk edebilir miydi? Sahabe-i kiram kat'i ve vucubî olmıyan bazı evamir-i Nebeviyyeyi yapamıyacıklarını evvelden beri söylediler. Salât-i leyl için beyt-i Fatime'ye geldikleri zaman Ali (R. A.)'in nasıl mukabelede blunup (وكان الانسان اكثر جدلا) ayetini tilâvet ederek avdet buyurdıkları Sahah ve Mesanid'de mazbut değil mi? Kissa-i mezkûrede Faruk'un şanına münafî bir şey yoktur. Olsa ehl-i teşeyyûn'un tariklerinden gelen rivayet değil İbn-i Abbas'ın nakli kabul olunmazdı. Şeyheyn'e ta'nî mutazammın nakle kıyam eden kimseye kim olursa olsun kendini kayaya çarpıyorsun ona değil başına acı denilir. O mânada bir rivayette bulunmağa İbn-i Abbas'ın ahvali de müsait değildir. Eimme-i Selâseyi kemal-i tâzim üzere olmakla evlâdından olan hulefa da buna mebnî onların hutbelerinde Ali'ye takdimine muhtar olmuşlardır. Kendisi hurubunda onlarla beraber bulunmuşsa da muahharen ayrılıp Mekke'ye avdet eylediği oğluna biat etmeyüp Âm-ül-cemaa da Muaviye'ye ve ondan sonra bilâ tevakkuf oğlu Yezid'e biat eylediği ve kızı onun taht-ı nikâhında olup Avn-ül-Abidi ve Mervan-ül-himar'dan sonra Tedmür'de biat olunan Abdullah'ı doğurmuş olduğu ehl-i tarihin ve erbab-ı nesebin malûm ve mahfuzlarıdır, Pederi Abbas'ın o günlerde Ali'ye Resulüllah ölecektir haydi soralım hilâfet bizde ise bilelim değilse bizim için vasiyyette bulunsun deyüp buna karşı Ali'nin bizleri ondan kendisi men edecek olursa nâs da vermezler, ben sorucu değilim, dediğini Sahibeyn ve sairede muh-reç olduğu üzere kendisi rivayet eylemiştir. (الزوي كل الزوي) deyşi Şiânın lehlerinde değil hilâfete taallûk ettiğine göre ancak aleyhlerinde

olabilir. Yazılacak istenilen kitabın Ebu Bekr'in balâda zikrolunduğu üzere yine ondan müminler başkasına razı olmazlar diyerek yazıya hacet görülmüdüğü beyan olunan ahitnamesinden başka bir şey olamayacağı aşikârdır Anlaşılan bununla Ali vasi idi yahut vasi olacaktı diyen Şia ve rafızaya reddi kast eylemiştir.

« İkinci nokta — Vefat ı Nebevi üzerine ümmet üç bölük oldu denilmesidir. Cevdet Paşa da böyle söylemiş ve Şia ve Havaricin iftiraklarının esası diye göstermiştir. Oradan aldığınız anlaşılıyor. Lâkin yanlış var. O zaman ümmette tefrika değil; öyle bir istidat bile yoktu. Ensar'ın içlerinden bir emir nasbını arzu etti. Öyle havaricin zehabı veçhile halife herhangi kabileden olsa olur diye değil, bilâkis bu dinin ensarı Liziz. Dâr-ı hicret-i Nebeviye bizim vatanımızdır. Biz hane sahipleriyiz. Halife bizden olmalı, zehabına düşmüş bulundular. Lâkin Arap kavmi Resul-i Mücteba Efendimizin kabilesi olup İsmail evlâdı olan Kureys'ten başkasını mukaddes tutup inkıyad etmeyecekleri ihtar edilince hatalarını anlayup bizden de bir emir olsun dediler ve iki emîrin vahdet-i millete tevafuk etmediğini de ihtar ettikleri zaman kendilerinin vüzera halinde bulunmalarına razı oldular ve Nebiyy-i Munterem Efendimizin Ebubekr'i geçirdiği makam-ı imametden hangileri geri çeküp de önüne geçmiye cür'et eder denilince (معاذ الله ان تقدم على ابى بكر) deyüp irşad-ı Nebeviye imtisalen biate şitap eylediler. Sa'd İbn-i Ubade'nin hiç biat etmeyüp Medine'yi terkleyip ehl-i küfrün ellerinde bulunan Havran'a gidip o sene vefat ettiği Ömer-ül-Faruk'un zamanına kalıp ona da biat etmediği hakkındaki rivayetler doğru ise icma-i ümmeti muhil olmaz. Resulüllah Efendimize karşı ilk kissa-sında reis-ül-münafikine müzaheret ediş kadar yahut daha kabîh bir hareket olur. Lâkin Ebu Amr İbn-i Abdülbirr'in itimat ve işhat ettiği bu kavlin hilâfı da menkul olup Savaik'te mezkûr olduğu üzere İmam-ı Ahmet Kitab-ül-Fezail'de Sakife günü Ebubekr-is-siddik hutbesinde (لقد علمت يا محمد ان رسول الله صلى الله عليه وسلم قال وانت قاعد قرىش ولا هذا الامر خير الناس تبع ابرهم صدقت) demekle Sa'd'ın de dediğini rivayet eylemiştir. Ebubekr-is-siddik'in biatine onun da dâhil olup malını oğulları arasında taksim etmiş ve Şam'a gönderilen asakir-i İslâm ile beraber çıkıp Sait İbn-i Abdüzzer'a dan mervi olduğu üzere iptida fefholunan Basra'da ve Ebubekr'in son zamanlarında on üç senesinde orada vefat etmiş olması sevaba eşyed ve akrebtir. Abdürrez-zak'ın Musannif'inde Muhammet İbn-i Sirin'den

Sait İbn-i Mansur'un Süneni ile İbn-i Asakir'in tarihinde Ebu Salih ve Atâ'dan muh-reç olduğu üzere malını oğulları aralarında taksim ederek Şam'a gidip vefat ettikten sonra bir oğlu daha doğmuş ve buna bir şey bırakmamış olması Ömer-ül-Faruk'u endişeye ilka etmekle Ebubekr-is-siddik'a müracaat etmiş ve birlikte oğlu Kays'ın yanına giderek kısmetin feshi lüzumunu dermiyan etmeleri üzerine Kays kendi hissesini çocuğa terk eylemiştir ki bu da kavli-i saniyi müeyyittir.

« Ali ile beraber o gün hanesinde toplanan Haşimî'lerin ve Benî Ümeyye'den ondan evvel Siddik'in irşadiyle iman eyleyüp hâmis-ül-İslâm olan Halit İbn-i Sait İbn-il-As ve Ebu Süfyan İbn-i Harb ve Benî Eset İbn-i Abdüluzza'dan Havari-ül-Resul Zübeyr İbn-i Avvam'ın o gün biatten tahallülleri de Şia'nın zuumları gibi Ali'yi vasi tanıdıklarından yahut ümmetin efđali gördüklerinden değil ancak emaretin evvelden beri rüesay-i Kureys olan Abd-i Menaf ve Kusey evlâdından çıktığını istememek ve meşverette bulundurulmadıklarından gücennmiş olmak gibi esbaba mebnî idi. Halit ve Ebu Süfyan Âli-i Kuseyyin efđali olan Osman ve Ali'ye müracaat ettiler ve onların kabul etmediklerini görünce biate dâhil oldular. Ali ve Zübeyr de Muşa İbn-i Ukbe Meğazi'sinde ve Hâkim Sahih-i Müstedrek'te Abdürrahman İbn-i Avf'tan rivayet ettiği veçhile biz meşverette bulundurulmadığımızdan başka bir şeye darılmış değiliz. Ebubekr'in hilâfete herkesten ehal olduğu reyindeyiz, o yâr-ı gardır, onun şeref ve hayrını biliriz. Resulüllah hayatında beyn-en-nâs namaz kıldırmayı ona emretti demisler. Muhammet İbn-i Sa'd'ın tahriç ettiği üzere Ali (R. A.) vefat-ı Nebi üzerine halimizi teemmül ettik, namazda Ebubekr'i takdim etmiş bulduk, Nebi'nin (S. V.) dinimiz için razı olduğuna biz de dünyamız için razı olduk, onu takdim ettik demisler. Lâkin mütaakiben Fatime ve Abbas (R. A.)'in fey resaleti Resul-i Mücteba'nın (S. V.) mülk-i hassı zannetmiş ve kalil-ül-miktar olan menkulâtı bile hep sadakadır buyurmuş olduğundan gafil bulunmuş olmalarıyla miras iddiasına düşmeleriyle, bundan dolayı araları açılıp vefat-ı Fatime (R. A.) dan sonra ashabın yüzlerini ekşitmeleri üzerine Ali (R. A.) sulha talip olup İmam-ül-Müslimîni hanesine davet etmiş ve biz senin fazlını muterif idik, Allah'ın sana sevkettiği hayrı çekememezlik etmedik. Lâkin sen bize karşı bu hususu alâ veçh-il-istiklâl eline aldın. Halbuki karabetimizden dolayı biz de biraz hakkımız, nasibimiz var zennediyyorduk demiş ve nihayet Ebubekr-

is-siddik ağıyarak kasem ederim ki Resulüllahın karabetine sılada bulunmak, eyilik etmeyi kendi karabetime eyilik etmekten daha ziyade seve-rim, arzu ederim amma aramızda mahall-i münakaşa olan o emval hakkında haktan ayrılıp bir taksirde bulunmadım. Resulüllah bu bapta ne yapmış ise yapacağım, ondan gördüğümde başka bir şey terk edemem, korkarım deyip nefsi için ondan bir şey almadığını ifham etmekle Ali (R. A.) da o gün mescid-i şerife gelip muhavere i cariyeyi beyan ve biati yani itaatini ilân eylemiştir. Ukeyl'in İbn-i Şehap tarafından rivayet ettiği Sahibeyn'de muh-reç olan bu eserin zâhiri Ali (R. A.)'in o güne kadar biat etmediğini işrap etmekte ise de mecmu-ı rivayatin mediülû olan kavli-i evvel daha esahtır. Bu eserle Ali'nin (وكانا نحن نرى) dediğini Sahih-i Müslim'den biibaretihi nakletmişsiniz. Emirden maksadı hilâfettir, karabet cihetiyle bizim hakkımızdır reyinde idik dedi zennolunmuş. Halbuki yanlış. Hakkan kelimesi nekredir biraz hakkımız vardır zannında idik demektir. Aynı kelâm Sahih-i Buhari'de de menkul olup hakkan kelimesi yerine nasiben kelimesi zaptolunmuş, bizim de biraz hissemiz var zannında idik demektir. Emir kelimesinden maksat emri emvaldir onun istebeddet aleyne yani müstakillen zaptettik demesi de bunu göstertiyor. Hilâfetin şirket kabul etmiyeceği müstâğni-i beyandır. İrsen hakları yok ise de mademki halifenin yed-i tasarrufundadır kendilerine de biraz şey tahsis etmesini arzu etmiş oldukları ve buna İmam-ı Hümam'ın kemal-i takvası mâni olduğu metn-i hadisten zâhir ve müstebandır. Âme-i ümmetin biatleriyle Ebubekr'in hilâfeti tamam olmakla Ali ve onunla beraber birkaç kişinin böyle uzun müddet biatten tahallülferi sabit farz olursa da icma-i ümmeti ihlâl edemez. Çünkü hakikatte biatten tahallüf değil, bizzat gidip tebrikte bulunmaktan geri durmaktan ibaretti. Ehl-i Badiye'nin irtidat etmekte olup Medine'de ehl-i İslâmın musibet içinde bulundukları böyle bir zamanda ehl-i Beytin irs ve mal talebi ile dargınlık çıkarıp tahallüf etmeleri ülvv-i mertebe ile o kadar mütenasip değilse de bihamdillâh-i taalâ terk evlâ ve içtihadından hatayı tecavuz etmez. Ali (R. A.) den bir muavenet talep olursa halife-i Resulüllah tarafından kendisine bu yolda bir emir verilmiş olsa muhalefette bulunacağı zan-nolunmaz. Fatime (R. A.)'nın vefatı, vefat-ı Nebeviden sekiz mah sonradır. Yetmiş gün sonra ve üç ay sonra diyenler de vardır. Ceyş-i Esame'nin ikfazından sonra Medine'nin bir ta-

rafının muhafazasına da Ali (R. A.) in memur olduğu mervidir.

« Üçüncü nokta — Mevzuu bahse dâhil olmadığı bir müverrih için firak-ı muhalifenin zikrine hacet bulunmadığı halde hasseten Şia'nın hüccetleri olmak üzere (ما روى أن يكون من مئة) hadis-i şerifinin zikredilmesi ve zikrolundugu surette mehna ve mânasının da izahı lâzım gelirken bu cihetin meskût-ün anı bırakılmasıdır. Bu hadis de ahaddan olup Sahah ve sairede Sa'd İbn-i Ebi Vakkas (R. A.) dan rivayet olunmuştur. Resul-i Müteba Tebük gazasına giderken Medine'de ehl-i beyti içinde Ali (R. A.) i bıraktı. Fakat Ali, beni nisa ve sıbyanın içinde mi bırakıyorsun diye kendisine şikâyet ederek ağlamaya başlamakla Hâtem-ül-enbiya Efendimizden sonra nebi olmadığı halde kendisinin bir nebiyy-i celilin makamına bulundurulduğu anı vazettiği mertebenin, Musa'nın biraderi Harun'un bulundurduğu mertebe idüğünü mutazammın olan bu hadisle tatyip buyurdular. Bu hadisle kendisine yeni baştan bir mertebe verilmedi, bulundurulmuş olduğu menzilenin yüksekliği beyan olundu. O menzile de Ali'den evvel de sairleri ve ezcümle Osman Zinnureyn ve Ali'den sonra da diğerleri bulundurulmuştur. Bundan ahd-i hilâfet yahut efdaliyyet mânası nasıl çıkabilir? Ali'nin hiçbir vakit böyle bir dâvada bulunmayıp bilâkis kendinin vasi olmadığını mutazammın olan hadisleri tevâtür derecesindedir. Bu ümmetin Nebisinden sonra en hayırlıları Ebubekir ve ondan sonra Ömer'dir dediğini kendisinden seksen zat rivayet eylemiştir. Sa'd İbn-i Ebi Vekkas Ali'nin biatından imtina edenlerin birincisi idi. Hadisin mânasını onlar anlamamışlar da humakay-i Şia mı sonradan anlamışlar? Zehi dalâlet. Bu hadis (أن من عتله حارون) lâfzıyla Muhammet İbn-i Ebubekrin validesi ve Ali'nin zevcesi olan Esma'dan rivayet olunmuş ise de tariki mertebe-i sıhhatte değildir. Olsa da başka türlü tevili caiz olmayacağı hüveydadır. Bazıları Ali'nin ancak ehl-i beytin umuruna nezaret için bırakılmış olup Medine muhafızlığının efdal-ı Bedir'den Muhammet İbn-i Meslemet-ül-Ensari'nin uhdesinde idüğünü naklediyorlar.

«Dördüncü nokta — Şûrada Zinnureyn ile Eb-ül-Hasen (R. A.) ekseriyet kazandıkları ve sonra da Abdurrahman (R. A.) tarafından görülen ekseriyete mebnî Zinnureyn'e biat olundu denilmesidir. Halbuki öyle ikisinin ekseriyet kazandıklarının aslı yoktur. Zinnureyn'in hilâfeti de ekseriyet değil ittifaklardır. Ehl-i şûra toplandıktan sonra içlerinden Zübeyr hakkını halazadesi Ali'ye, Sa'd İbn-i Ebi Vekkas nasi-

bini ammizadesi olan Abdurrahman'a, hiçbirine öyle bir karabeti olmıyan Talha da hakkını hasbeten lillâh Osman'ın fazlına mebnî ona terk etmeleriyle üç zattan birinin tâyinî lâzım gelmiş ve Abdurrahman diğer iki arkadaşlarına hitaben hanginiz kendisini bu miyandan ihraç ederse birimizi o tâyin etsin demiş ve onların sükût etmeleri üzerine isterseniz bana bırakınız Allah'a ahdedirim ki nefsimde efdal olanınızı tercihte taksir etmem demekle onlar da razı olmuş ve üç gece uykusuz kalarak nâsi dolaşıp reylerini anlamış ve sonra mecmâ-i nâs'da Ali'ye hitaben muhacirin ve ensar ve ehl-i emsarı hep gördüm, hiçbir kimseyi Osman'a muadil tutmuyorlar deyüp ona biat etmekle Ali ve sair ehl-i şûra ve cemi-i ümmet de mütabaat eylemişlerdir. Nitekim Şeyheyn'den sonra efdal-i nâs olduğu sahabe-i kiramin zaman-ı saadette de malûmları olup üçünden başka efdal-ı sahabe aralarında da müfadale bulunmaz oldukları Abdullah İbn-i Ömer (R. A.) den Sahih-i Buhari'de tahrîf ve rivayet olunmuş idi.

« Beğinci nokta — Aliyy-ül-Mürteza'nın hilâfetinin evvelkilere müsavi tutularak ekseriyetle oldu denilmesidir. Halbuki bâlâda tafsîl ve beyan olundugu veçhile onların hilâfetleri hep birriza icma' ve ittifakla mün'akit olmuştur. Aliyy-ül-Mürteza'da ihtilâf olundu. Meşverete bırakmaksızın Talha ve Zübeyr'i celbettirip biatlerini almış ise de Sa'd İbn-i Vekkas biat etmedi. Sait İbn-i Zeyt ve Abdullah İbn-i Ömer ve Muhammet İbn-i Meslimet-ül-Ensari gibi daha birçok ashab-ı kiram da imtina eyleyüp Eba Eyyub-ül-Ensari gibi mevahisi olan Sehl İbn-i Hanif-ül-Ensari gibi bir çokları da biat etmediler. Emsar-ı saire ahalisi de ihtilâf üzere idiler. İstedigi ittifakı birriza bulamayınca seyfe müracaat etti, yine mümkün olmadı. Çünkü terbiyekerdesi olan üvey oğlu Muhammet İbn-i-Siddik ehl-i fitne ve katelenin serdarları olup kendisi de imam-ı şehid mahsur iken minber-i şerife çıkıp bayram namazını kıdırmış ve Zinnureyn'in cenazesini defn ile mukayyet olmamış, eşirayı istimale ile teskin-i fitne için olacak istemedikleri valilerin azil ve tebdiline muvafakat eylemiş idi. Binaenaleyh ümmetin birçoğu kendisinden şüphelenmiş idiler. Talha ve Zübeyr Ayige ile beraber Basra'ya gittiler. Ali de arkalarından varıp orada Cemel vak'ası ve mütakıben Şam'a teveccüh ederek o cihette de Sıffeyn vak'ası muharebeleri oldu. Kendi hakkında ehl-i fitnenin meclûbu veyahut mağlûbu olacak ona biat ve itaat ehl-i fitnenin hükümetlerini kabul etmektedir diyorlardı. Kendisine

biat edenlerin miktarı ümmetin nısıf derecelerinde olup daha ziyade yahut noksan mıdır bilinmiyor. Maazalik ekser-i emsarda ahkâmı carî olmakla ekser-i eimmenin mezheplerinde biati mün'akit ve hilâfeti sahih olmuştur. Ancak muhtelef-ün fih olmakla İmam-ı Tahavi'nin Müskil'de beyan ettiği üzere evvelkilerin hilâfetlerine müsavi değildir. Hilâfetine kail olmakla hurub-i sahabede tasvibi lâzım gelmiyeceği de aşikâr olup fakih Ebulleys-üs-Semerkandi'nin Bostan'ında naklettiği üzere İmam-ı A'zam'ın büyük üstadı olan İmam-ül-eimme İbrahim bin Yezid-ün-Nehai'nin (دعاء طهر الله منها ايديهم) demiş, İmam Ebu Mukatil-üs-Semerkandi'nin Kitab-ül-Müteallim'de rivayet ettiği üzere üstadı olan İmam-ı Azam Ebu Hanife tarafeyni maan musip olamazlar, ya birisi, yahut ikisi de muhti idiler demiş ve yine telâmiz-i kiramından olan İmam-ı Ebu Müti-ül-Belhi Fıkh-i Ekber'inde ashab-ı kiramin hepsini tevelli eder, bir tarafı iltizam e-iş diğerini terk etmeyiz, Osman ve Ali meselesini Haktaalâ'ya terk ederiz dediğini nakletmiştir. Mürcie-i ehl-i sünnet denilen eimme-i Hanefiyye ve onlarla beraber olan ecille-nin mezhepleri budur. Şia-i Osmaniyeden olup hilâfet meselesinde ehl-i Şam'ın reyinde bulundukları halde Aliyy-ül-Mürteza'nın fezailini mukir olup onu da tevelli edenler az değildi. Ezcümle rical-i Müslim'den olup İmam-ı Ebu Hanife'nin Siddik ve muvahisi bulunan Hakem İbn-i Hişam-ül-Ukeyli bu mezhepte idi ki bunlar da cemi-i ashabın fezailini mukir olup Ali'yi de hurubunda tasvip edenler gibi hep ehl-i sünnetten madutturlar. Ali (R. A.) Osman'dan sonra ehl-i şûra'nın efdalları olması da cây-i ihtilâf olup diğerlerinin efdaliyyetine seleften kail olanlar bulunduğu gibi İmam-ı Zinnureyn'in Zübeyr'i veliaht etmek isteyüp (أركان آخرهم واحيم) dediği Sahih-i Buhari'de muhrettir.

«Altıncı nokta — Hilâfeti veraset usulüne Emîr-ül-müminîn Muaviye'nin çevirdiğine kail olmak ve bunun esbab-ı mucibesini zikrederken Emevî'lerle Haşimî'lerin tekrar carışmalarından korkulduğundan bahsolunmak hususlarıdır. Halbuki o zamanlar Emevî'lerle Haşimî'ler arasında rekabet yok, ancak Osman ve Ali'nin şiaları miyanında husumet var idi. Hâris İbn-i Abdülmuttalip evlâdından Abdülmuttalip İbn-i Rebîa Şam'da ve ehl-i Şam ile beraber bulundukları gibi Ukeyl İbn-i Ebi Talip de o tarafta idi. Abd-üş-Şems evlâdından olup Ali'nin Yemen emaretinden azlettiği Taberistan ve Secistan fâtihî Abdullah İbn-i Âmir'in Mekke'ye gelerek Talha ve Zübeyr'le görüştüğü ve emaretin Abd-i

Menaf evlâdından ihracına iştirâk edemiyeceğini söyliyerek Ali'nin hilâfetine rıza gösterdiği de meşhurdur. Kardeş çucukları olan iki hanedan aralarında adavet, Abbasi'lerin zuhuriyle Emevî'leri neseplerinden dolayı katle cüret ettikleri zaman başladı. Cahiliyet zamanından beri mevcudiyetini iddia ile Hâşim ile Ümeyye'nin mervi olan münaferetlerini delil tutmak doğru değildir. Çünkü bu Hâşim Cedd-i Resul olan Hâşim İbn-i Abd-i Menaf İbn-i Kusey değil, Mekke'nin riyasetini pederlerinden tevarüs etmiş olan Hâşim İbn-i Abd-i Menaf İbn-i Abdüddar İbn-i Kusey idi Ümeyye İbn-i Abd-üş-Şems bunun üzerine kıyam ederek Mutayyibin ve Lu'ka halefleri vuku buldu ve nihayet Sedanet beyt-i Âli Abdüddar'e bırakılarak riyaset Ümeyye'ye geçti. Ammizadesi olan Abdülmuttalib'in Hâşim de o zaman onunla beraber olup vefatından sonra yerine geçmiş idi ki ona da Harb İbn-i Ümeyye ve ona da Ebu Ahiha Sait İbn-il-As İbn-i Ümeyye halef olmuşlardır. İptida hilâfeti oğluna ahteden Aliyy-ül-Mürteza olduğu da mervi olup Âme-i Şia'nın kavli de budur. Ve Şia'dan başka İslâmda hilâfetin irsen itikâl edeceğine hiçbir zaman kail olanlar bulunmayıp verasete makrun olsun olmasın hep aht ve biatle yahut bilâaht biatle sikke tedavül edilmiştir. Nitekim Ebu Halid'in vefatını mütakıp veliahtı olmadığı halde oğluna ve onun da bilâaht vefatına mebnî Mervan'a biat olunmuştur.

«Yedinci nokta — Hilâfet ve Saltanatın birbirinden ayrılması iptida Mervan ve oğlu Abdülmelik'te vâkı olup sonra yine Abdülmelik'te birleşti denilmesidir. Maksat onlar Abdullah İbn-i Zübeyr'in katline kadar hilâfet iddiasında değil idiler demekse katiyen hilâf vâkı yok. Hilâfetleri sahih değildi demekse bu da muhtelef-ün-fihdir. Nitekim Ebu Leys-üs-Semerkandi de bu ihtilâfı zikreylemiş ve Mervan'ın hilâfetinin esah olduğunu da ima etmiştir. Bedreddin-ül-Aynî de Şerh-i Buhari'de ehad-ı kavleynde bunu ihtiyar ederek İbn-iz-Zübeyr için (كان ملكا ادعى الخلافة بالحجاز) demiştir. Azhar olan da budur. Çünkü Ebu Halid'in hilâfeti mecmâ-i aleyh olmakla onun vefatına kadar İbn-iz-Zübeyr'in hilâfet iddiasında bulunmayıp ancak onun vefatını haber aldıktan sonra ehl-i Mekke'nin biatlerini aldığı müttefek-un-aleyh tir. Halbuki o zamana kadar Şam ve sair bilâd ahalisi Muaviye bin Yezid'e biat etmekle onun hilâfeti mün'akit olmuş ve üç veyahut beş ay sonra vefatını mütakıp Şam'da Mervan'a biat olunmakla onun hilâfeti sahih olup İbn-i Zübeyr daha efdal olsa da hilâfeti mün'akit olmamıştır.

rafının muhafazasına da Ali (R. A.) in memur olduğu mervidir.

« Üçüncü nokta — Mevzuu bahse dâhil olmadığı bir müverrih için firak-ı muhalifenin zikrine hacet bulunmadığı halde basseten Şia'nın hüccetleri olmak üzere (ما روى أن يكون من مئة) hadis-i şerifinin zikredilmesi ve zikrolunduğu surette mehna ve mânasının da izahı lâzım gelirken bu cihetin meskût-ün anı bırakılmasıdır. Bu hadis de ahaddan olup Sahah ve sairede Sa'd İbn-i Ebi Vakkas (R. A.) dan rivayet olunmuştur. Resul-i Müteba Tebük gazasına giderken Medine'de ehl-i beyti içinde Ali (R. A.) i bıraktı. Fakat Ali, beni nisa ve sıbyanın içinde mi bırakıyorsun diye kendisine şikâyet ederek ağlamaya başlamakla Hâtem-ül-enbiya Efendimizden sonra nebi olmadığı halde kendisinin bir nebiyy-i celilin makamına bulundurulduğu anı vazettiği mertebenin, Musa'nın biraderi Harun'un bulundurduğu mertebe idüğünü mutazammın olan bu hadisle tatyip buyurdular. Bu hadisle kendisine yeni baştan bir mertebe verilmedi, bulundurulmuş olduğu menzilenin yüksekliği beyan olundu. O menzile de Ali'den evvel de sairleri ve ezümle Osman Zinnureyn ve Ali'den sonra da diğerleri bulundurulmuştur. Bundan ahd-i hilâfet yahut efdaliyyet mânası nasıl çıkabilir? Ali'nin hiçbir vakit böyle bir dâvada bulunmayıp bilâkis kendinin vasi olmadığını mutazammın olan hadisleri tevâtür derecesindedir. Bu ümmetin Nebisinden sonra en hayırlıları Ebubekir ve ondan sonra Ömer'dir dediğini kendisinden seksen zat rivayet etmiştir. Sa'd İbn-i Ebi Vekkas Ali'nin biatından imtina edenlerin birincisi idi. Hadisin mânasını onlar anlamamışlar da humakay-i Şia mı sonradan anlamışlar? Zehi dalâlet. Bu hadis (أن من يترك علياً من مئة) lâfzıyla Muhammet İbn-i Ebubekrin validesi ve Ali'nin zevcesi olan Esma'dan rivayet olunmuş ise de tariki mertebe-i sıhhatte değildir. Olsa da başka türlü tevili caiz olmayacağı hüveydadır. Bazıları Ali'nin ancak ehl-i beytin umuruna nezaret için bırakılmış olup Medine muhafızlığının efdal-ı Bedir'den Muhammet İbn-i Meslemet-ül-Ensari'nin uhdesinde idüğünü naklediyorlar.

«Dördüncü nokta — Şûrada Zinnureyn ile Eb-ül-Hasen (R. A.) ekseriyet kazandıkları ve sonra da Abdurrahman (R. A.) tarafından görülen ekseriyete mebnî Zinnureyn'e biat olundu denilmesidir. Halbuki böyle ikisinin ekseriyet kazandıklarının aslı yoktur. Zinnureyn'in hilâfeti de ekseriyet değil ittifaklıdır. Ehl-i şûra toplandıktan sonra içlerinden Zübeyr hakkını halazadesi Ali'ye, Sa'd İbn-i Ebi Vekkas nasi-

bini ammizadesi olan Abdurrahman'a, hiçbirine öyle bir karabeti olmayan Talha da hakkını hasbeten lillâh Osman'ın fazlına mebnî ona terk etmeleriyle üç zattan birinin tâyni lâzım gelmiş ve Abdurrahman diğer iki arkadaşlarına hitaben hanginiz kendisini bu miyandan ihraç ederse birimizi o tâyin etsin demiş ve onların sükût etmeleri üzerine isterseniz bana bırakınız Allah'a ahdedirim ki nefsimde efdal olacağınızı tercihte taksir etmem demekle onlar da razı olmuş ve üç gece uykusuz kalarak nâsi dolaşıp reylerini anlamış ve sonra mecmâ-i nâs'da Ali'ye hitaben muhacirin ve ensar ve ehl-i emsarı hep gördüm, hiçbir kimseyi Osman'a muadil tutmuyorlar deyüp ona biat etmekle Ali ve sair ehl-i şûra ve cemi-i ümmet de mütabaat etmişlerdir. Nitekim Şeyheyn'den sonra efdal-i nâs olduğu sahabe-i kiramın zaman-ı saadette de malûmları olup üçünden başka efdal-ı sahabe aralarında da müfadale bulunmaz oldukları Abdullah İbn-i Ömer (R. A.) den Sahih-i Buhari'de tahrîf ve rivayet olunmuş idi.

« Beğinci nokta — Aliyy-ül-Mürteza'nın hilâfetinin evvelkilere müsavi tutularak ekseriyetle oldu denilmesidir. Halbuki bâlâda tafsil ve beyan olunduğu veçhile onların hilâfetleri hep birriza icma' ve ittifakla mün'akit olmuştur. Aliyy-ül-Mürteza'da ihtilâf olundu. Meşverete bırakmaksızın Talha ve Zübeyr'i celbettirip biatlerini almış ise de Sa'd İbn-i Vekkas biat etmedi. Sait İbn-i Zeyt ve Abdullah İbn-i Ömer ve Muhammet İbn-i Meslimet-ül-Ensari gibi daha birçok ashab-ı kiram da imtina eyleyüp Eba Eyyub-ül-Esari gibi mevahisi olan Sehl İbn-i Hanif-ül-Ensari gibi bir çokları da biat etmediler. Emsar-ı saire ahalisi de ihtilâf üzere idiler. İsteddiği ittifakı birriza bulamayınca seyfe müracaat etti, yine mümkün olmadı. Çünkü terbiyekerdesi olan üvey oğlu Muhammet İbn-i-Siddik ehl-i fitne ve katelenin serdarları olup kendisi de imam-ı şehid mahsur iken minber-i şerife çıkıp bayram namazını kıdırmış ve Zinnureyn'in cenazesini defn ile mukayyet olmamış, eşirayı istimalle ile teskin-i fitne için olacak istemedikleri valilerin azil ve tebdiline muvafakat etmiş idi. Binaenaleyh ümmetin birçoğu kendisinden şüphelenmiş idiler. Talha ve Zübeyr Ayige ile beraber Basra'ya gittiler. Ali de arkalarından varıp orada Cemel vak'ası ve mütakıben Şam'a teveccüh ederek o cihette de Sıffeyn vak'ası muharebeleri oldu. Kendi hakkında ehl-i fitnenin meclûbu veyahut mağlubu olacak ona biat ve itaat ehl-i fitnenin hükümetlerini kabul etmektedir diyorlardı. Kendisine

biat edenlerin miktarı ümmetin nısıf derecesinde olup daha ziyade yahut noksan mıdır bilinmiyor. Maazalik ekser-i emsarda ahkâmı carî olmakla ekser-i eimmenin mezheplerinde biati mün'akit ve hilâfeti sahih olmuştur. Ancak muhtelef-ün fih olmakla Imam-ı Tabavi'nin Müşkil'de beyan ettiği üzere evvelkilerin hilâfetlerine müsavi değildir. Hilâfetine kail olmakla hurub-i sahabe tasvibi lâzım gelmeyeceği de aşikâr olup fakih Ebulleys-üs-Semerkandi'nin Bostan'ında naklettiği üzere Imam-ı A'zam'ın büyük üstadı olan Imam-ül-eimme İbrahim bin Yezid-ün-Nehai'nin (دعاء طهر الله منها ايديهم) demiş, Imam Ebu Mukatil-üs-Semerkandi'nin Kitab-ül-Müteallim'de rivayet ettiği üzere üstadı olan Imam-ı Azam Ebu Hanife tarafeyni maan muşip olamazlar, ya birisi, yahut ikisi de muhti idiler demiş ve yine telâmiz-i kiramından olan Imam-ı Ebu Müti-ül-Belhi Fikh-i Ekber'inde ashab-ı kiramın hepsini tevelli eder, bir tarafı iltizam edip diğerini terk etmeyiz, Osman ve Ali meselesini Haktaalâ'ya terk ederiz dediğini nakletmiştir. Mürcie-i ehl-i sünnet denilen eimme-i Hanefiyye ve onlarla beraber olan ecille-nin mezhepleri budur. Şia-i Osmaniyeden olup hilâfet meselesinde ehl-i Şam'ın reyinde bulundukları halde Aliyy-ül-Mürteza'nın fezailini mukir olup onu da tevelli edenler az değildi. Ezümle rical-i Müslim'den olup Imam-ı Ebu Hanife'nin Siddik ve muvahisi bulunan Hakem İbn-i Hişam-ül-Ukeyli bu mezhepte idi ki bunlar da cemi-i ashabın fezailini mukir olup Ali'yi de hurubunda tasvip edenler gibi hep ehl-i sünnetten maduturlar. Ali (R. A.) Osman'dan sonra ehl-i şûra'nın efdalları olması da câ-yi ihtilâf olup diğerlerinin efdaliyyetine seleften kail olanlar bulunduğu gibi Imam-ı Zinnureyn'in Zübeyr'i veliaht etmek isteyüp (او كان اخبرهم واحبهم الى رسول الله عليه وسلم) dediği Sahih-i Buhari'de muhreğtir.

«Altıncı nokta — Hilâfeti veraset usulüne Emir-ül-müminin Muaviye'nin çevirdiğine kail olmak ve bunun esbab-ı mucibesini zikrederken Emevî'lerle Haşimî'lerin tekrar çarpışmalarından korkulduğundan bahsolunmak hususlarıdır. Halbuki o zamanlar Emevî'lerle Haşimî'ler arasında rekabet yok, ancak Osman ve Ali'nin şiaları miyanında husumet var idi. Hâris İbn-i Abdülmuttalip evlâdından Abdülmuttalip İbn-i Rebîa Şam'da ve ehl-i Şam ile beraber bulundukları gibi Ukeyl İbn-i Ebi Talip de o tarafta idi. Abd-üş-Şems evlâdından olup Ali'nin Yemen emaretinden azlettiği Taberistan ve Secistan fâtihî Abdullah İbn-i Âmir'in Mekke'ye gelerek Talha ve Zübeyr'le görüştüğü ve emaretin Abd-i

Menaf evlâdından ihracına iştirâk edemeyeceğini söyleyerek Ali'nin hilâfetine rıza gösterdiği de meşhurdur. Kardeş cucukları olan iki hanedan aralarında adavet, Abbasi'lerin zuhuriyle Emevî'leri neseplerinden dolayı katle cüret ettikleri zaman başladı. Cahiliyet zamanından beri mevcudiyetini iddia ile Hâşim ile Ümeyye'nin mervi olan münâferetlerini delil tutmak doğru değildir Çünkü bu Hâşim Cedd-i Resul olan Hâşim İbn-i Abd-i Menaf İbn-i Kusey değil, Mekke'nin riyasetini pederlerinden tevarüs etmiş olan Hâşim İbn-i Abd-i Menaf İbn-i Abdüddar İbn-i Kusey idi Ümeyye İbn-i Abd-üş-Şems bunun üzerine kıyam ederek Mutayyibin ve Lu'ka halefleri vuku buldu ve nihayet Sedanet beyt-i Âl-i Abdüddar'e bırakılarak riyaset Ümeyye'ye geçti. Ammizadesi olan Abdülmuttalib'in Hâşim de o zaman onunla beraber olup vefatından sonra yerine geçmiş idi ki ona da Harb İbn-i Ümeyye ve ona da Ebu Ahiha Sait İbn-il-As İbn-i Ümeyye halef olmuşlardır. İptida hilâfeti oğluna ahteden Aliyy-ül-Mürteza olduğu da mervi olup Âmme-i Şia'nın kavli de budur. Ve Şia'dan başka İslâm'da hilâfetin irsen intikal edeceğine hiçbir zaman kail olanlar bulunmayıp verasete makrun olsun olmasın hep aht ve biatie yahut bilâaht biatle sikke tedavül edilmiştir. Nitekim Ebu Halid'in vefatını mütakıp veliahtı olmadığı halde oğluna ve onun da bilâaht vefatına mebnî Mervan'a biat olunmuştur.

«Yedinci nokta — Hilâfet ve Saltanatın birbirinden ayrılması iptida Mervan ve oğlu Abdülmelik'te vâkı olup sonra yine Abdülmelik'te birleşti denilmesidir. Maksat onlar Abdullah İbn-i Zübeyr'in katline kadar hilâfet iddiasında değil idiler demekse katiyen hilâf vâkı yok. Hilâfetleri sahih değildi demekse bu da muhtelef-ün-fihdir. Nitekim Ebu Leys-üs-Semerkandi de bu ihtilâfı zikreylemiş ve Mervan'ın hilâfetinin esah olduğunu da ima etmiştir. Bedreddin-ül-Aynî de Şerh-i Buhari'de ehad-ı kavleynde bunu ihtiyar ederek İbn-iz-Zübeyr için (كان ملكا ادعى الخلافة بالحق) demiştir. Azhar olan da budur. Çünkü Ebu Halid'in hilâfeti mecmâ-i aleyh olmakla onun vefatına kadar İbn-iz-Zübeyr'in hilâfet iddiasında bulunmayıp ancak onun vefatını haber aldıktan sonra ehl-i Mekke'nin biatlerini aldığı müttetek-un-aleyh tir. Halbuki o zamana kadar Şam ve sair bilâd ahalisi Muaviye bin Yezid'e biat etmekle onun hilâfeti mün'akit olmuş ve üç veyahut beş ay sonra vefatını mütakıp Şam'da Mervan'a biat olunmakla onun hilâfeti sahih olup İbn-i Zübeyr daha efdal olsa da hilâfeti mün'akit olmamıştır.

Hilâfetsiz Saltanat edenler ve halifeye biat ile mukayyet olmaları İhanilerle Timurlenk ve evlâdından olan Tatar mülûküdür. Saltanatsız hilâfet edenler de Deylemi'lerin ve Selçukî'lerin mağlûpları olan Bağdat'taki ve İrakeme ve Çerakese zamanlarında ve bhusus Mistaim Billâh'dan sonra Mısır'daki Abbâsî'lerdir.

«Sekizinci nokta — Kureyş'ten olmak şart-ı mütehattim olmayıp başkaları da mahz-ı tagallüp ile halife olabilir denilmesidir. Halbuki sırf tagallüp hilâfete musil olmaz. Kureyş'ten olmak da halet-i ihtiyar da şart-ı vücududur. Lâkin bazı mütegalibinin istilâsiyle hâsıl olan umum belva üzerine fitneye mahal kalmamak için maslahat-i zamanın iktiza ettiği her kim ise ona biat olunur ve maksat ikame-i din olmakla Kureyş'ten olanlar mezheb-i refaz yahut tecehhüm ve ilhadı terviç edecek olurlar ve içlerinden malûm-ün-nesep bir ehl-i istikamet ve kifayeti bulup biat etmek mümkün olmayınca başkalarının hilâfeti de biatle mün'akit olur. Diyar-ı Magrip'te Hafsî'ler ve Merbenî'ler gibi nesep iddiasında bulunan ve bulunmayanların, diyar-ı Rum'da Süleyman-ı Kanunî'den sonra biat olunan selâtin'in, Sûdan'da Âl-i Sukeyye'nin ve Bilâd-i Arap'ta Âl-i Suud'un biatleri hep bu usule bina edilmiştir.»

Anadoludaki kuvay-i Milliye'nin teşebbüsü muvaffakiyete erince 11 rebiülevvel 1341 (1 teğrisani 1922) Osmanlı saltanatının ilgasına dair (Türkiye Büyük Millet Meclisi) tarafından ittihaz olunan karar mucibince son Osmanlı Padişahı (Vahidettin) saltanat makamından iskat edilmiş ve bu suretle (Osmanlı devleti) münkariz olmuştur. Memleketin menfaatine çalışanlar aleyhine takındığı tavır ve hareketin yanlışlığını ve feci bir âkibetin kendisini beklediğini hissederek Vahidettin birkaç gün sonra 17 teğrisani 1922 de bir İngiliz harb gemisine iltica ve memleketten firar etmek suretiyle ecdadından hiçbirinin yapmadığı bir şeniayı irtikap etti.

Osmanlı saltanatının ilgası üzerine Vahidettin'in zamanında veliaht bulunan (Abdül-mecit Efendi) Büyük Millet Meclisi tarafından 19 teğrisani 1922 tarihinde «halife» intihap olundu. Bu suretle hükümet, Büyük Millet Meclisine ait olmak üzere Türkler tarafından da hilâfetle saltanat bir kere daha tefrik olundu.

Son asrın Türk mütefekkeri sayılan (Ziya Gökalp) Gazinin ortaya attığı umdeleri tasnif, tahlil ve tefsir ederken (Doğru Yol, s. 11) dinî umdeyi aynen yazdıktan sonra mütalâasını serdediyor. Dinî umde ile o satırlar aynen şöyledir:

«İstinadgâhı Türkiye Büyük Millet Meclisi olan Makam-ı hilâfet beyn-el-İslâm bir makam-ı muallâdır.)

«İslâm dininde bütün namazlar cemaatle eda olunur. Cemaatin bir imamı vardır ki cemaati terki eden bütün fertler ona iktida ederler. Bu suretle imam cemaatin timsali olmuş olur. Cemaatin fertleri arasındaki tesanüt imamın şahsında tecelli eder.

«Her imamın kendi cemaatini namaz esnasında birleştirerek birçok rublardan tek bir ruh meydana getirmesinden küçük bir tesanüt husule gelir. İslâmiyyette bundan başka bir de büyük bir tesanüt vardır ki bütün ümmeti tek bir ruh haline getirir. Bunun şekli de bütün imamların mânevî bir surette bir imam-ı ekbere iktida eylesidir. İşte bu imamlar imamına (halife) namı verilir. O halde namaz kılınırken, yalnız gözümüzün önündeki cemaatin imamda temerküz eden ruhi vahdetini görmekle iktifa etmemeliyiz. Bilmeliyiz ki bu cemaatten başka milyonlarca cemaatler de, aynı zamanda bir ümmet halinde birleşmişlerdir. Bu birleşme, bütün ümmetin bir büyük imam etrafında yani halifenin çevresinde birleşmesiyle meydana gelir. Demek ki küçük imamlar küçük cemaatleri temerküz ettirerek küçük tesanütler vücade getirdiği gibi, büyük imam da bütün ümmeti temerküz ettirerek İslâm âlemindeki umumi tesanüdü husule getirmiştir. Bundan dolayıdır ki bütün İslâm âlemi halife meselesinde alâkâdardır. Yeryüzünde bir hilâfet makamı bulunmazsa İslâm âlemi kendisini imamesiz kalmış bir tesbih gibi dağılmış, perişan görür.

«Bu ifadelerden anlaşılıyor ki mutlaka İslâm ümmetinin başında, halife namı verilen şahsî bir timsalin bulunması lâzımdır. Fakat, bu yüksek makamı hangi müslüman millet kendi içinden bir şahsiyet seçerek vücade getirebilir. Dinen halifenin gayr-i müslim hiçbir devlete tâbi olmaması şart olduğundan, halifeyi kendi içinden doğuracak milletin mutlaka kuvvetli bir orduya ve tam bir istiklâle malik olan mücahit bir İslâm milleti olması lâzımdır. Birçok asırlardan beri bu şartları haiz olan millet, Türkiye olduğu gibi, bugün de bu şartları haiz olan millet, yalnız yeni Türkiyedir. Buna binaen Türkiye Büyük Millet Meclisi, bizzat, halife hazretlerini intihap ederek, kendisini bu muazzez ve muhterem makama istinatgâh yapmıştır.»

Araşı çok geçmeden hilâfet makamının devamına lüzum olmadığı yine Büyük Millet Meclisince kanaat edilerek 26 recep 1342 (2 mart 1924) tarihinde kabul olunan kanunla «hilâfet» ilga edilmiştir.

Kanunun birinci maddesi şudur: «Halife hal'edilmiştir. Hilâfet, hükümet ve Cumhuriyet mâna ve mefhumunda esasen mündemiç olduğundan makam-ı hilâfet mülğadır.

Zikrolunan kanunun diğer maddeleriyle de halifenin ve bütün Osmanlı hanedanı mensuplarının Türkiye haricine çıkarılmaları karar altına alınmış olmasıyla martın beşinci gecesi sakıt halife (Abdül-mecit) ve bilâhara da diğer aile efradı memlekettten çıkarılmışlardır.

Osmanlı Devletinin teessüsü hierî 699 itibar edildiğine göre Osmanlı saltanatı Milâdî tarih hesabıyla 623 ve hilâfet de 923 de intikal eylediğine nazaran da 407 sene devam eylemiştir.

Hilâfetin bir aralık Mısır sultanları tarafından yeniden ihdası mevzuubahs olmuşsa da bu fikir ilerlemedi ve hilâfet tamamen tarihe karışmış oldu.

Son asrın İslâm filozofu Muhammet İkbal «İslâm bünyesinde hareket prensibi» nden bahsederken (Selâmet, 27 şubat 1948, sayı 41) hilâfet için şunları yazıyor:

«Ehl-i sünnete göre bir halife tâyin etmek icap eder. Fakat halifenin bir şahıs olması zaruri midir? Türk milletinin içtihadına göre imamet, bir heyet, yani millet tarafından seçilmiş bir meclis tarafından da deruhte olunabilir. Gerek Mısır, gerek Hindistan uleması, henüz bu mesele üzerindeki görüşlerini açıklamamış bulunuyorlar. Benim kanaatime göre Türk milletinin görüşü isabetlidir ve bu nokta üzerinde herhangi münakaşaya ihtiyaç yoktur. Cumhuriyet rejimi İslâm ruhuna tamamiyle uygun olduktan başka İslâm âleminde hürriyete kavuşan yeni kuvvetlere göre Cumhuriyet rejimi, üstelik bir zarurettir.

«Türk nokta-i nazarını iyice anlamak için İslâmın ilk filozof tarihçisi İbn-i Haldun'un ne dediğini tetkik edelim: İbn-i Haldun, meşhur mukaddimesinde hilâfet hakkında birbirinden farklı üç nokta-i nazar ileri sürdüğünü anlatır: 1) Hilâfet ilâhî bir müessesedir ve onun için zaruridir. 2) Hilâfet, ihtiyaca bağlıdır. 3) Hilâfet, tamamiyle lüzumsuzdur. Hariciler de üçüncü nokta-i nazarı iltizam ederler. Bu üç nokta-i nazar da İslâmî mahiyettedir ve Türkler bu üç nokta-i nazardan işlerine geleni kabul etmekte serbesttirler. Siyasi düşüncelerinde mazinin tecrübelerinden faydalanan Türkler, İslâm devletinin birliği zamanında, hilâfetin faydalı olduğunu anlamakla beraber artık onun hiçbir işe yaramıyacak hale geldiğini görmüşlerdir. Çünkü bugün İslâm devletleri çoğalmış ve hepsi de bağımsızlıklarına kavuşmuşlardır.

Onun için hilâfet modern İslâm âlemini teşkilâtlandırmak bakımından canlı bir âmil olmaktan çıkmış ve müstakil İslâm devletleri arasında bir birlik kurulmasına engel olmuştur. Onun için kuru bir unvan uğrunda bir sürü ayrılıklara sebep olmak mânâsızdır ve lüzumsuzdur.»

*Hem hilâfet hükmünü hem saltanat fermanını
Bundan etmiş âleme câri mürûr-i rûzgâr
Fuzuli*

§ [Sof.] Şeyhlik makamının unvanı olarak kullanılır bir tâbirdir. Bütün tarikatlerin şeyhlik makamlarına «hilâfet» denilirdi.

Bektaşilikte ilk zamanlarda hilâfet ancak Kırşehirdeki Hacı Bektaş'ta verildi. Hilâfet verilmesi lâzım gelen bir babaya yalnız pîr evi postnişini hilâfet verebilirdi.

Bilâhara daha altı yerde hilâfete izin verme makamı ihdas olundu. Bunlar da Mısır, Seyyid Ali Sultan, Abdal Musa, Durbali Sultan, Rumelihasarı tekkeleri idi. Merviden köyünde hilâfet makamının ihdası muahhırdır. Son zamanlarda her Bektaşî tekkesinde hilâfet verilmeğe başlanmıştı.

Halife insanın (ولقد كرمتا ج آدم) ayet-i kerimesiyle sabit olan tekrimden de kınaye olarak kullanılmıştır. «İnsan-ı kâmil» e Allah isminin mazharı olduğu için «halife» denilirdi. (اناجمنا) ayeti bu yolda tefsir olunmuştur.

Şeyhlik makamına hilâfet makamı denilmekle beraber «şeyh» e «halife» denilmezdi. Yalnız hilâfet aldığı zata nisbeti anlaşılmak için «salanin halifesi» d-enilirdi. Bektaşîler şeyh makamında «baba», Mevlevîler de «dede» tâbirini kullanırlardı.

HİLÂFETNAME (خلافتنامه) [Sof.] Tarikate intisap ile usul dairesinde muayyen menzilleri aşarak irşat mertebesine yükselenlere isteklilerin irşad ve terbiyesine ruhsat ve izni mu-tazammın şeyhi tarafından verilen mühürlü vesika hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «leazetname» de denilirdi.

Eski devirlerde hilâfetname vermek usulü pek de umumi bir itiyat değildi. Teşeyyuh erbabının (şeyhlik taşıyanların) zuhûr ve tekessürü üzerinde ihdas ve tâmin edilmiştir. Bununla beraber bu da süiistimale uğramış, teşeyyuhu önliyememiştir. Bundan dolayı olsa gerek ki Bağdat müftüsü meşhur Zuhavi Efendi Sünniler arasında teşeyyuh, Şia beyninde içtihat Cenab-ı Ahmed'in (Muhammed) dinini rûzgâra vermiş, (za'fa) uğratmıştır demek olan şu:

دين مين احمد مرسل بباد داد
دروستان تشيخ ودرشيحه اجتهاد

beytini vücade getirmiştir.

HİLÂL (الـهلال) [Ast.] Yeni ay yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hilâl-i ramazan o kabildendir. Muteber kavle göre üç günlük aya kadar hilâl denilir, fazlasına denilmez. Yeni ay şekli kaş yerinde kullanılır, hilâl kaş demek olan hilâl ebru terkibi meydana getirilirdi.

Hilâl-i İdi şehir içre ne görmüş var ne tutmuş var
Yahya

§ [Mim.] Cami kubbeleri ve minare kü-lâhları tepesine konulan alemlerin yeni ay şeklinde olan uç kısmına verilen addır. (Sanat Ansiklopedisi, Ay Maddesi) ndeki izahata göre bunun menşei aydan ziyade eski milletlerin nazara karşı kullandıkları boynuz ve diş şeklinde olması ve boynuzun eski Türklerde kuvvet ve kudret ifade etmesindedir.

§ [San.] diğ karıştırmak gibi şeylerde kullanılan ucu sivri çöp demektir. Arapça bir kelime olan «hilâl = خال» bundan başka aralık mânasına da gelir. Bu münasebetle bunlarla satırlar arası demek olan hilâl-i sutur tarzında terkipler meydana getirilmiştir.

§ [Mek.] Eskiden mekteplerde okumaya başlayan çocukların harfleri göstermesi için kullandıkları ucu sivri, uzunca çöp ve ibreye de bu ad verilirdi.

§ [Öl.] Su ölçülerinden birinin adıydı. Yuvarlak gemsiye teli kalınlığında bir ucu sivri, diğ ucu kürek şeklinde ve diğ karıştırmaya mahsus olup evvelce herkesin kullandığı hilâl kalınlığı bu mikyası teşkil ediyordu. İki hilâl bir «çuvaldız», dört çuvaldız bir «masura» itibar edilirdi. Tasarruf kayıtlarında nadiren «hilâl», hemen daima «masura» tâbiri kullanılırdı.

HİLÂL-İ AHMER (الهلال الأحمر) [da.] Harb zamanında yaralıları, sulh vaktinde muhtaçlara yardım maksadıyla kurulan hayır cemiyetinin adıdır. Hilâl-i Ahmerin kurulmasından evvel Avrupada Salib-i Ahmer cemiyeti kurulmuştu. Salib-i Ahmer cemiyeti 1863 senesinde Solferino harbi hâtiyasını yazan Dunan, bu eserinde, harb meydanlarında yaralı düğenlere milliyet farkı gözetilmeksizin yardım edilmesi fikrini ortaya attı. Bunun üzerine (Cenevre Menfaat-i Umumiye Cemiyeti) reisi meşhur Gustav Mo-niér sıhhat memurlarının tarafsızlığını temin için 1863 te Avrupanın tanınmış simalarını Cenevre'de bir konferans akdına davet etti. Birçok mümtaz adamlar bu konferansa iştirâk eyldi. Aynı zamanda Harbiye Mektebi Tabakat-ül-arz muallimi Macar Abdullah Bey de bir mektup aldı. Bu mektupda Türkiye'de de aynı şekilde

bir cemiyetin kurulması teklif ediliyordu. Abdullah Bey ilk teşebbüslerinde muvaffak olamamış, bunula beraber bu hayırlı işin tahakkuk ettirilmesi lüzumuna kani olduğu için arkasını bırakmıyarak neşrettiği bir beyanname üzerine üçte ikisi doktor olmak üzere altmıştan fazla tanınmış zatların iştirakiyle «Mecruhın-i Asakir-i Osmaniye Muavenet Cemiyeti» adında bir cemiyet kurulmuştur. Bununla beraber böyle bir cemiyetin kuruluşu askerî idareye müdahale şeklinde telâkki edildiği için cemiyet akim kaldı.

1293 (1877) harbinin mukaddimesi olan Sırp ve Karadağ harbi esnasında yine Dunan Cemiyet-i Tıbbiye âzasından Doktor Peşte-maleiyan'a gönderdiği bir mektupta şunları yazmıştı: «Sizin hükümetiniz de Cenevre mukavelesine vâzî-ül-imza olduğu halde, Salib-i Ahmerden Karadağlılar ve Sırplar müstefit olurken sizin askerleriniz neden istifade edemiyorlar? Bunu Marko Paşa'ya anlatın.» Bu mektup üzerine, Marko Paşa'nın etekleri tutuştu, teşkilâta bağladı. Yalnız Salib-i Ahmerce kabul edilmiş olan İsviçre bayrağı yerine beyaz üzerine kırmızı hilâlli bayrak kabul edilmiştir. Hilâl-i ahmer tâbiri de Kerimi Aziz Bey'in kalemiyle yaptığı mücadele neticesinde kabul olunmuştur.

93 Harbinde Rusya başkumandanı Grandük Nikola'nın, Hilâl-i Ahmer'le Salib-i Ahmer'e ehemmiyet vermiyeceği anlaşılması üzerine, ilk defa olarak Avrupa'da tahsilini bitirmiş olan operatörlerden Binbaşı Naim Bey (Emraz-ı Hariciye muallimi miralay) Kızanlık'a ve Hayrettin Bey (paşa) Şumnu'ya, Osman Bey (paşa) Pilev-ne'ye gönderilmiş, harb meydanlarında vazife ifasına başlamışlardır.

Fakat Yıldız'ın tesiri ve âzasının ihmali yüzünden mühmel bir mevkide kalan cemiyet, 1908 temmuz inkılâbından sonra, Doktor Besim Ömer ve Esat Paşa'larla Miralay Mehmet Ali, Salih, Ali Galip, Kâzım İzzettin Beylerden müteşekkil bir komisyon marifetiyle ana nizamnamesi hazırlanmış ve yüz âza ile yeniden Rifat Paşa'nın reisliği altında teşekkül etmiştir.

Hilâl-i Ahmer'in Meşrutiyette kurulması için ilk adım profesör Weting Paşa, Madam Rifat Paşa, Ali Galip ve Mazhar Beyler tarafından atılmıştır. Rus muharebesinde toplanan paraya ilâveten Hariciye Nazırının haremi yeniden para toplamış ve bu dört zat marifetiyle, bir taraftan teşkilâtı diğ taraftan gazetelerde propagandaları yapılmıştır.

Bu hayır müessesesinin orduya ve sulh zamanında halka göstermiye muvaffak olduğu

yardımlar hakkında bir fikir vermek için Te-salya, Sina, Çanakkale cephelerinde açtığı hastahanelerin, İtalya harbinde Trablusgarb'a sıhhiye heyeti gönderilmek suretiyle açılan hastahanelerin, İstanbul'da 5500 yatak ihtiva eden müt'aaddit Hilâl-i Ahmer hastahaneleri ile hastahanelerde 45000 hastanın tedavi görmüş olduğunu kaydetmek kâfidir.

Bunlardan başka hareket-i arzlarda (yer depremi) kazazedelere gönderilen çadırlar, yapılan yurtlar, açılan aşhanelerle düşkûnlere, açlara yapılan yardımlar, yangınlarda harikzedelere (yananlara) yapılan yardımlar da bu cümledendir.

Cumhuriyet devrinde Hilâl-i Ahmer adı Kızılay'a tahvil olunmuştur.

HİLÂL-İ RAMAZAN (الهلال الرمضان) [Fık.] Ramazanın girdiğine işaret olan yeni ay yerinde kullanılır bir tâbirdir. Ramazan şimdiki gibi Rasathane'nin tespit ettiği günden başlamaz, rüyet-i hilâl yani ayı görmekle, yahut tekmil-i selâsin denilen şaban'ın otuz gün hesaplanması suretiyle başlar. Yani eğer şaban'ın yirmi dokuzuncu gününün akşamı rüyet-i hilâl ispat olunursa ertesi gün ramazan ilân olunur, ispat olunmazsa şaban otuz gün itibar olunup artık rüyete ihtiyaç kalmadığından ertesi gün ramazan sayılırdı. Bazı kere ramazan ayının hilâli birtakım yerlerde görülerek ertesi gün ramazan ilân edildiği halde, başka yerlerde tekmil-i selâsin suretiyle bir gün sonra ramazan itibar edilerek ona göre oruç tutulurdu. Hattâ tel-grafla rüyet-i hilâlin bildirilmesi usulü kabul olunmamış olduğu için bazı kere rüyet-i hilâlin sübutu bu bapta ilâm örneğinin gönderilmesi suretiyle yakın şehir veya kasabalara bildirilir ve bu heber öğleye doğru gelmiş olsa bile hemen ilân edilerek o saatten itibaren oruca niyet edilirdi.

Ramazan hilâlinin görülmesi şahitlerin şehadetiyle vâkı olur ve bu da kadı'larca ilâma bağlanırdı. Hele İstanbul'da bu, mühim bir mesele teşkil eder, birçok yerlerden aya bakıldığı gibi İstanbul Kadısı'nın bu maksatla ziyafet vererek aya bakanların haberini kalabalık bir heyet halinde beklerdi.

Eski âdetleri yakından tetkik ederek tarihiye maletmiş olan Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey kendisinin hazır bulunduğu bu cemiyetin teşekkül tarzıyla İstanbul Kadı'sının bu münasebetle tanzim ettiği ilâm hakkında (Onüçüncü Asr-ı Hicride Ramazan Âdetleri, Peyam-ı Sabah, 15 meys 1338, Tefrika No. 4) şu tafsilâtı verir:

«Ramazan-ı şerifin sübutu meselesi İstanbul Kadılığı dairesine ait vezaif cümlesinden olmak mülâb'sesiyle yevm-i çek gecesini İstanbul Kadısı ile maiyeti memurlarının Şeyhülislâm Kapisında mevcut bulunmaları lâzım geldiğinden o akşam için Kadı Efendi dairesinde kadı bulunan zat tarafından rical ve memurin-i ilmiyye'ye mükemmel bir ziyafet keşidesi mutad olup Öryani Zade Esat Efendi merhumun evail-i meşihatlerinde bilfiil İstanbul Kadısı bulunan Gelenbevi Zade Hayrullah Efendi ramazan-ı şerife birkaç gün kala mezkûr ziyafetin tertip ve icrası hakkında ol vakit vekayi kâtibi bulunan Nazif Efendi ile ettiği müzakere neticesinde gerek Yorgancı Çarşısından celbolunacak mobilya kirası ve gerek mekûlât ve teferuatının tedarik ve mübayaası zımında yetmiş seksen lira raddesinde bir masraf ihtiyarı lâzım geleceğini anlaması üzerine müccerret bu masrafı üzerinden atmak için bir çare tefekkür ederek derhal binliğini giyip huzur-ı Fetvapanahiye gider, (çünkü teşrifat-ı ilmiyye iktizasınca rical-i ilmiyye binış ile huzur-ı Şeyhülislâmiye gitmiye ve kazaskerlik rütbesinde bulununların da Şeyhülislâm Efendinin yanına geldiklerinde binış aldırma de Şeyhülislâm bulununlar mecbur edilir) bazı âfaki sohbet esnasında münasebet getirip (canım efendim; zamir, karip ile baît beyninde deveran ederse karibe mi atfolunur, yoksa baîde mi?) diye bir sual irad eder. Şeyhülislâm Efendi de sualden maksut olan neticeyi farkedemiyerek vehleten (karibe atfolunur) buyurmalarını ganimet addedip (Allah ömürler versin, öyle ise maksat hâsıl oldu. Ramazan-ı şerif takarrüp etti. İki üç geçe sonra süput-i hilâl için dairede kalınacağından ve şimdide kadar İstanbul kadıları bu kaideyi tefehhüm eylemediklerinden et'ime ve teferuatı kendi hanelerinden, mobilyayı da Yorgancı Çarşısından celp ve ihzar ederlermiş. Bizim hane Fâtih civarında ve halbuki Matbah-ı Âli-i Fetvapanahiniz İstanbul Kadılığı dairesinin ittisalinde bulunduğundan mutad olan et'ime ve saire efendimiz matuf olup bundan bendenize bir hisse teveccüh ederse o da hazır olacak et'ineden sairleri gibi tenavül etmekten ibaret kalır. Binaenaleyh Kethüda Efendi dâfimize ferman buyurun da tedarikini, görsün) demiş ve müşarünileyh de naçar muvafakat etmekle beraber mobilya celbi külfetine mahal kalmamak üzere kadılık dairesinde icra olunacak merasim-i şer'iyyenin bu defalık daire-i Fetvapanahilerinde icrasını tensip ve bu münasebetle rical-i ilmiyye ve mülkiyyeden bir hayli zevatı dâvet buyurmuşlardı.

«O akşam mahdumları Halit Molla Bey-

efendi merhum ile beraber fakir de kapıda bulundum. Doğrusu et'ime gayet nefis ve mebzul olmakla beraber tefferuatı dahi mükemmeldi. Herkes ikram ve it'am olundular. Bâdettaam misafirler dairenin büyük odasına alındılar. Ol vakit odanın mefruşatı henüz sandalye ve kanapeye tabavül etmemiş ve tarz-ı kadimi veçhile sedirler çuha makat ve çatma yastıklarla mefruş bulunmuş olduğundan kablari renk renk kürkleri içinde yeşil ve beyaz iman'eli uzun kır ve beyaz sakallı yüksek mevkiler sahibi rical-i ilmiyye ve aralarında çember sakallı alaturka setreli rical-i mülkiyyenin bu sedirler üzerinde kimi dizini dikmiş, kimisi diz çökmüş, kimi de bağdaş kurmuş oldukları halde vakurane oturup uzun çubuklarının dumanlarını savurarak arzettikleri manzara hakikaten pek hoş ve mehabetli idi.

«İstanbul'da zahmetsizce hilâli görebilmek kaabil olan mevkiler Harbiye Nezareti meydanında kâin harik kulesi ve Süleymaniye ve Fâtih ve Çerâhpâşa ve Sultan Selim ve Edirnekapı cevami-i şerifeleri minareleri olduğuncan buralara gönderilmiş olan mürettep memurlar ve bu memurlara refakat eden cevami-i mezkûre hademeleriyle erbab-ı dikkat ve meraklı hilâl-i ramazan-ı şerifi görenler geldikleri heyet-i mevcudeye arz ve ima olunması üzerine çubuklar kalktı ve herkes daha resmî bir vaziyet aldı. Vâkı olan emir ve işaret-i Fetvapenahi üzerine iki adam odaya duhul ettiler. Bir dâva tasviri muktazi olduğundan teşkil-i tarafeyn vâkı oldu. Biri diğerinden semeni (1296) sene-i kameriyyesi şaban-ül-muazzamının selhine (sonuna) değin müeccel olmak üzere bundan akdem malımd. n iştirâ ve tesellüm etmiş olduğu bir adet mercan tesbih semeninden şu zat zimmetinde yüz kuruş alacak hakkım vardır. Bu gece sene-i mezkûre ramazan-ı mübareki guresi olup eceli mezkûr hulûl etmiş olduğu halde alacağım olan meblâğ-ı mezkûr bana eda ve teslimden imtina eder olduğundan sual olunup alacağım olan meblâğ-ı mezbûr bana eda ve teslim kılbel-i şer'îden müddeialehy mumaileyhe tenbih olunmak matluptur deyu dâva eyledi. Müddeialehy olan diğer zat dahi filhakika müdde-i mumaileyhe vakt-i mezkûre değin müeccel olarak zimmetinde cihet-i mezkûreden ol miktar kuruş deyni olduğunu ikrar edip fakat eceli mezkûrun hulûlünü inkâr etmesi üzerine Kadı Efendi müddeiden hulûl-i eceli dâvasına şahit istedi. Hilâl-i ramazan-ı şerifi görenler huzura gelip müddeialehy'nin yüzüne karşı bu akşam ezandan üç dakika sonra minareden hilâl-i mübareki bizler re'yelayn müşahade ettik, bu gece doksan

altı senesi ramazanının guresidir, biz şahadet ederiz deyu heyet-i hâkime huzurunda şahadet eylediler. Şahitlerin isticabına pek ziyade dikkat ve itina olduğundan hattâ bir aralık vâkı olan teklif-i Şeyhülislâmî üzerine ol vakit Meclis-i Tetkikat-ı Şer'iyye Nezaretinde bulunan Sudurdan ve efâdıl-ı ulemadan Halit Efendi hilâlin vaziyeti hakkında şahitleri gayet müdekkikane isticvap eyledi. Badehu tezkiye naibi ve sair memurlar marifetleriyle sırren ve alenen şahitlerin tezkireleri ıera ve âdil ve makbul-üş-şahade oldukları tarafeyn müvacehesinde inha olunduktan sonra Kadı Efendi (gurre-i ramazan sabit oldu. Müddei'nin iddia eylediği tesbih semeninden borcun olduğunu mukir olduğun yüz kuruşu müddeiye eda et) deyu müddeialehy'e tebliğ eyledi.

«Muhakemenin icrasına bed'olunduğu zaman Bâb-ı Fetva'nın büyük kapısı sedd ü bend olunup muhakemenin bitamiyle ilâmın suduruna değin sübut-i remazan hakkında harice bir günâ ifşaatla bulunulmamasına dikkat olduğundan hattâ sübut-i ramazana intizar eden Süleymaniye Cami-i şerifi mahyacı başısı dahi kapıda alıkonularak Vakayi kâtibi tarafından cereyan eden muhakemeyi ve hükm-i vâkı nâtik tanzim olunan ilâm mahkemenin sicill-i mahsusuna kaydolunduktan ve bir de gurre-i ramazan birrûye sâbit olduğundan o gece keyfiyyetin ilân edilmesi ve ferdası günün ramazan olacağının Atebe-i Ulya'ya bildirilmesi hakkında diğer bir küt'a ilâm-ı şer'î tanzim ve Kadı Efendi tarafından tahtim edildikten sonra kapının küşadına ruhsat ve mahyacı başı tarafından dahi tahta kutu derununda bulunan kandil ile dairenin binek taşından Süleymaniye Cami-i şerifi minaresinde intizar eden kandilcilere işaret ita edildi. Birinci ilâm mahkemede hıfzedildiği gibi ikinci ilâm da Atebe-i Ulya'ya arz olunmak üzere olbapta tastir olunan tezkire-i Fetvapenahiye leffen ve Vakayi kâtibi Efendiye teslimen Sadrazam tarafına isra kılındı.

«Vakayi kâtibinin refakatine mahkemenin muhır başısı ile birkaç çuhadar terfîk olunarak hayvanlara râkiben azimet ettiler.

«Yakın zamanlara kadar sadrazamlar bu suretle giden Vakayi kâtiplerine ve maiyetlerine hediye ve akçalar ita ederlerdi. Hattâ Mekteb-i Nüvvab Müdürlüğünde irtihal eden Sudurdan Osman Efendi Vakayi kâtipliği zamanında Âli Paşa merhumdan elli altın aldığını hikâye etmişti.

«Süleymaniye Camii kandilcileri aldıkları işaret üzerine minareleri tenvir etmiş ve anı müşahade eden diğer minarelerde de kandiller

yanmış ve bekçiler davullarını çalmaya başlayıp sübut-i ramazan bu suretle ilân edilmiştir.

«Eskiden Murad-ı Rabi zamanında Bağdat'ın hin-i fethinde son gülleyi stan top Saray-ı Hümayunda hususi bir daireye yerleştirilmiş olduğundan daima dolu durur ve yalnız senede bir kere ramazan-ı şerifin ilânında atılırdı.»

Eskiden ramazanın ilk günü Devlet daireleri tatil olduğuna gibi memurların devamı münavebe usulüne tâbi tutulur, gelenler de öğleyin iş başına gelerek ikindi ile beraber işlerinden ayrılırlardı. Bu suretle devam iki üç saate münhasırdı.

«Kış ramazanlarında günler kısa olduğu için resmî dairelerin geceleyin açıldıkları da olurdu. Ramazanlarda cami avlularında sergiler açılır, yiyecekten tesbihe, kitaba kadar her şey satılırdı. Bilhassa Beyazıt Camiinin sergisi pek büyük bir kalabalık toplardı.»

HİLÂLİ SAAT (ملال ساعت) [San.] Kalıbı gümüş olmayıp bakır veya tombak olan eski saatlere verilen addır.

HİLÂLİYYE (ملالیه) [Sof.] Kadiri tarikati şubelerinden birinin adıdır. Bu adı müessisi Şeyh Muhammet Hilâl-ür-Ram-ül-Hemedniy-üş-Şefîi'nin isminden almıştır. Şeyh Muhammet Hilâl tarikati Şeyh Mustafa Et-Tayf'dan almış olup silsile dokuz mertebede Kadiri tarikatinin asıl müessisi Seyyit Abdülkadir Geylânî'ye müntehi olur.

Halep'teki tekkesinde irşad ile meşgul olan Şeyh Muhammet Hilâl'in ölümü 1147 (1734-1735) dir. Şeyh Muhammet Hilâl (İbn-i Medyen) in «Üns-üt-tevhid» ini şerh etmiştir.

HİL'AT (حلت) [Kıy.] Üste giyilen elbiselerden birinin adıdır. Türkçesi «kaftan» dir. Ahmet Vefik Paşa (Lehçe-i Osmani) de «Resmen giydirilen elbise, teğrifat kaftanı, halâ-ı fâhire» suretinde izah etmiştir.

Hil'at; padişahlar tarafından devlet erkânına giydirildiği gibi sadrazamlarla vezirler de aynı suretle alâkalılara hil'at ilbas eylerlerdi. Hattâ Tevkii Abdürrahman Paşa tarafından cem' ve telfik olunan kanunnamede (Millî Tebbülur Mecmuası, sayı 3, sayfa 529) padişah-tan hil'at giyenlere sadrazamların da hil'at giydirmeleri kanun-ı kadim olduğu zikrolunmuştur.

«Her kimse ki bir mansıp için şevketlû Padişah-ı Âlempenah hazretlerinden hil'at giye elbette varıp vekil-i Devletten dahi bir hil'at giymek kanun-ı kadimdir.»

Hil'at, tevcih olunacak zatın sıfat ve mevkiine göre değişirdi. Vezirlere seraser kaplı

samur kürk, diğer erkân-ı Devlete ise sade hil'at giydirilirdi.

Yine aynı kanunname nâdir olmakla beraber büyük hizmetleri görülen beylerbeyilere iki hil'at giydirildiği de yazılıdır. «Ancak bazı beylerbeyilere bir hizmet-i azim mukabelesinde ziyade iltifat ve inayet cihetinden iki hil'at giydirilmek vâkı olmuştur. Lâkin gayet nâdirdir.»

Hil'at verme âdetinin bazı Avrupalı müelliflerin zan ve tahminleri gibi Bizanslılardan Osmanlılara intikal etmiş olup olmadığını tetkik eden değerli profesör Fuat Köprülü (Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri hakkında bazı mülâhazalar, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, c. 1, s. 273-276) bunun içün şu tafsilâtı veriyor:

«Osmanlı hükümdarlarının herhangi bir kimseyi taltif için hil'at vermeleri, Osmanlı sarayında pek eski bir âdettir. Bu âdetin eskiden beri Bizans sarayında da mevcut olduğu malumdur. Şu halde, şimdiye kadar zikr ve tetkik ettiğimiz birçok diğer meselelerde olduğu gibi, bunda da, bir iktibas ve taklit iddiası ileri sürülebilir. Halbuki, bu sathi mukayese ile iktifa etmiyerek meseleyi biraz tetkik edecek olursak, varacağımız netice büsbütün başkadır. İslâm devletinde daha Emevilerden başlayarak Tıraz meselesinin, yani hükümdarlara mahsus nakış ve yazılar ile işlenmiş mükellef libasların ve bunları dokumaya mahsus (Dâr-üt-tıraz) ların mevcudiyeti malumdur. Bunları yaptırmak ve taltif edilecek kimselere bunları vermek yani hil'at ihсан etmek, doğrudan doğruya hâkimiyyet hukukundan sayılıyordu. Muahharen Abbasilerde, Tahiriler, Saffariler ve Samanilerde, Gaznevilerde, Selçukilerde, Fatımilerde, Eyyubilerde, Memlûklerde, Harzemşahlarda, Anadolu Selçukilerinde de bu âdetin mevcut olduğunu görüyoruz. Bu müessesenin menşei hakkında katî bir söz söylemek kaabil değildir. Sasanilerde bu an'nenin büyük ehemmiyeti olduğunu bildiğimiz gibi, eski Mısır'da Firavunların da taltif için hil'at verdikleri malumdur. Jozef Von Karabacak bunun Babil-Asuri menşinden gelmesi ihtimalini ileri sürmüş ve İslâmların bu hususta Sasanileri ve Bizans taklit ettiklerini iddia etmiştir. Romalılardaki Clavus ile İslâmlardaki Tırazın alâkası, Acemlerin V-VI ncı asırlarda bu Clavusları taklit ettikleri iddiası, Clavusların Etrüsk menşinden gelmesi gibi cihetler mevzuumuzdan büsbütün harihtir. Yalnız, bu hil'at vermek usulünün eski Çinlilerde mevcut olduğunu ve Türkler arasında daha İslâmiyyetten evvel bu uzak Şark an'anesinin mevcudiyetini tahmin edebiliriz. Muahha-

ren Moğulların, İlhanîlerin, Altınordu hükümdarlarının bu âdete riayet etmelerinde, her halde bu uzak Şark ananesinin tesiri olmuştur denilebilir. Osmanlılar bu hususta kısmen İslâm tesiri - yani Memlûklerin, Selçukîlerin tesiri - altında kalmış olsalar bile, belki kısmen de İlhanîler devrinde canlanan Uzak-Şark ananesinden müteessir olmuşlardır. Bu izahattan sonra, Bizans ve Osmanlı saraylarında müşterek olan bu hil'at vermek âdetinde Osmanlılar üzerinde Bizans tesiri aramak imkânsızdır. Eğer bu hususta Karabacak'ın iddiası ve hile Bizansın eski bir tesiri varsa, onu Osmanlılardan çok evvelki zamanlarda, yani Emevîlerde ve Fatımîlerde aramak şüphesiz doha doğru ve daha mantıkî olur.»

Hil'at; padişahlar tarafından sarayda, sadrazamlar tarafından da Bab-ı Âlide giydirilirdi. Sadrazamlar tarafından memuriyet tevehihi sırasında hil'at ilbas olunurdu. Bu resme aynı zamanda «İcra resmi» denilirdi.

Uhdelerine iradeli memuriyet tevcih olunanlar teğrifat dairesinden resmî tezkire ile davet olunarak ve teğrifatçı bizzat önlerine düşerek sadrazamın huzuruna götürülürdü. Sadrazam ayakta olduğu halde teğrifatçı tarafından irade-i seniyye okunduktan sonra «filân memuriyet filân paşa veya efendi uhdesine tevehih» diye bağırır, memur taşra memurlarından ise teğrifat yamağı tarafından hil'ati giydirilirdi.

Valilik ve mutasarrıflık tevcih olunan zat merkezde bulunmayıp da dışarıda ise onun yerine kapı kethüdasına hil'at giydirilirdi.

Hil'at giydirildikten sonra hil'ati giyen sadrazama teğekür ederdi.

Son zamanlarda vali ve mutasarrıf gibi taşra memurlarına icra sırasında sadrazam huzurunda giydirilen hil'at huzurdan çıkınca geri alınırdı.

İkinci Mahmut tarafından yapılan yenilikler sırasında hil'at giydirilmesi kaldırılmıştır. Buna mukabil padişahlar taltif etmek istedikleri devlet erkânına murassa saat, altın tabaka, enfus kutusu ve saire verirdi.

*Hil'at-i ikbal herkeş giymek ister şüphesiz
Câme-i takdîr uydurup biçmek te güç*

Mahmut Celâleddin Paşa

*Budur atıyye-i divanhane-i kismet
Gehi pelası köhen gâhl hil'at-i samur
Nabi*

HİL'AT BAHA (خلت با) [Mal.] Hil'at giydirilemeyenlere elbise yaptırmak üzere verilen para hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hil'at bedeli demektir.

HİL'AT GIYDIRMEK (خلت می‌دهم) [Sar. - İda.] Hil'at adı verilen ve üste giyilen elbisenin giydirilmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hil'ati padişahlarla sadrazamlar giydirirlerdi.

§ [Sar.] Yazı hocalarını kendilerinden yazı meşk eden talebenin yazılarının üstüne kaş çizmesine denilirdi. Bu çizgi hocanın yazıyı beğendiğine âlâmetti.

HİL'AT-I HASS-ÜL-HAS (خلت خاص‌الخاص) [Gty.] En kıymetli kumaştan yapılan hil'atler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Arapça bir kelime olan hass-ül-has; hastan has, en has demektir. Bu türlü hil'atler sadrazam, Şeyhül-İslâm, Mekke şerifi gibi en yüksek derecedeki devlet memurlarına verilir.

HİL'AT-I VEDA (خلت وداع) [Gty.] Sarayda misafir edilenlerden ayrıldıkları sırada giydirilen hil'at hakkında kullanılır bir tâbirdir. Veda' hil'ati demektir.

HİL'AT-I ZERRİN (خلت زرین) [Kry.] Altın işlemeli hil'at mânasına gelir bir tâbirdir. Zer; Farsça altın demek olduğu gibi zerrin de altından yapılmış demektir. Padişahlar tarafından sadrazamlara ve yüksek şahıslara giydirilirdi.

HİLE-İ ŞER'İYYE (حيلة شرعية) [Fik.] Yapılması şer'an memnu olan bir şeyin icrası için bağvurulan çareler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hüseyin Kâzım Bey «Türk Lûgati»nde «Mügkül bir meseleyi şer'i esaslara göre hazakatle hal ve izah; kitaba uydurma, meselenin şer'an muahazeyi mucip olmayacak surette tevlini bulmak» suretinde izah etmiştir. Kıymetli müdekkik Osman Ergin butâbiri «hülle-i şer'îyye» suretinde göstermiş ise de nikâhla âlâkalı olan hüllenin hile ile münasebeti olmadığı maydandır. Hile-i şer'îyye tâbirindeki hileye dubara, birini aldatacak şekilde yapılan şey diyenler olmuş ise de yanlıştır. Doğrusu anlaşılması dikkate muhtaç, güç olan nazık ve ince madde, keyfiyet mânasına gelen dakikadır. Buna ilâç, tedbir demek olan «çare» diyenler de vardır.

«Hile-i şer'îyye» hakkında birçok yazılar yazılmış, müstakil eserler de vücutte getirilmiş ise de dilimizde bunun için en iyi tetkiki yapan genç Hukuk Doktoru Hâmede Topçuoğlu'dur. «Kanuna karşı hile, kanundan kaçınma yolları» mevzuu hakkında hazırlayıp muvaffakiyetle başardığı tez üzerine Hukuk Doktoru unvanını hakkiyle kazanan Ankara Hukuk Fakültesi felsefe hukuku ve sosyoloji asistanı Hâmede Topçuoğlu'nun İzmit Seliloz Basım Evinde

basılmakta bulunduğunu öğrendiğim tezinden müsaadesi üzerine buna dair olan pasajı, teğekürlerimi arz ederek, aynen naklediyorum:

«İslâm'da (hile-i şer'îyye) tâbiri ve mefhumu: «Bu tâbirin, kanuna yani mahsus tâbiriyle Şeriate karşı irtikâp edilen hile mânasına gelmeyip; «şer'i çareler» i ifade ettiğini ve aynı mefhum hakkında «mahlas-ı şer'i» dahi dendiğini yukarda (s. 10, sh. 18, not 3) izah etmiştik. Böylece kanunî ve şer'i çare mânasına gelen hile-i şer'îyye tâbirinin bir Garp diline meselâ Fransızcaya tercemesi icap etse buna her halde «fraude à la loi», hattâ «fraude légale» değil, belki «moyen légale» veya «solution légale» yahut nihayet «expédient légale» demek gerekir. Fakat bu mülâhazalar ancak tâbirin lâfzî tercemesine maksurdur. Şu halde acaba hile-i şer'îyye mefhumunun da kanuna karşı hile kavramı ile aynı şekilde âlâkasız olduğunu iddia ebebilir miyiz?

«Kanaatimizce bu meseleye doğru bir cevap verebilmemiz için, her şeyden evvel iki ehemmiyetli mülâhazayı hatırdan uzak tutmamamız lâzımdır:

«A — Herhangi bir hukukî hâdis veya müesseseyi, daima dâhil bulunduğu hukuk sistemi ve hattâ bu hukuk sisteminin de mensup bulunduğu fikir âlemi, kıymetler dünyası içinde tetkik etmek ve bu ölçülere göre takdir etmek lüzumu.

«B — Herhangi bir hukukî usulü, müesseseyi tenkidî bir şekilde tahlil ederken, yalnız onun süiistimal halleri veya mahzurları bakımından değil, aynı zamanda bu müessesenin doğuş sebepleri ve karşıladığı ihtiyaçlar bakımından da muhakeme yürütülmesi lüzumu. Tâ ki, bir usulün yalnız kötü neticeleriyle veya zamanla tahrif ve taygire mâruz kalmış olan bünyesiyle ölçülmesi gibi bir kıstas hatasına düşülmesin. Her müessesenin kendi hukuk düzeninde oynadığı bir rolü vardır ki, bunu inkâr ilmi bir hatâ olur.

«A — İslâmî hukuk telâkkisine göre hile-i şer'îyye:

«Fihakika bu mefhumu, içinde doğup yaşadığı hukuk ve kültür dünyasından tecrit ederek bugünün kıymetlerine göre münakaşa ederek yanılabiliriz. Çünkü buna tevcih edeceğimiz itirazların birçoğu, belki bizzat bu mefhumu değil, fakat onun mensup bulunduğu hukuk sistemine ait olacaktır.

«İslâm'da hile-i şer'îyye, hususî şahsın Hukuk Nizamından kaçmak için icat ettiği bir dolap değil, bizzat bu Hukuk Nizamının koruyucusu olan müctehit, müftü ve kadı gibi

hukukçuların, müşahhas bazı hâdiselerin müdiliyetine tatbik için icat ettikleri bir usuldür. Nitekim Mecellenin en esaslı kaynağını teşkil eden «el-Eğbah ven-Nezair» de İbn-i Nüceym, hile-i şer'îyye hakkında şöyle izahat vermektedir; «Hile, işleri tedvirde bir hazakat mânasına gelir ki, bu da, taklib-i fikir ile maksuda ermeği temin eder. Ulemamız hilenin mânası hususunda ihtilâfa düşmüşlerdir.» (İbn-i Nüceym, el-Eğbah ven-Nezair, Matbaa-i Âmiro, Hierî 1290 tab'ı, s. 29). Mezkûr eseri şerh eden Hamevî ise bu ihtilâf hakkında şu malûmatı veriyor: «Ulemamızın dediklerine göre bir hakkı iptal etmek veya o hakkı şüpheli göstermek veya hatâ bir şeyi muteber gibi göstermek için istimal edilen yahut bağvurulan her hile mekruhtur. Bir haramdan kaçmak için veya bir helâle erişmek için kullanılan hileler iyidir. Bu nevi bir hilenin caiz olmasının aslı «وخذ بيدك ضغثاً فادرب به ولا تحت إلا وجدناه صابراً نعم العبد» = Elinde bir demet tut da onunla vur ve yemininde durmamazlık etme; «Sure-i Sad: Ve huz biyedike dıgsen fadrib bihi velâ tahses inna vecednahû sâbiren nîmel abdü innehû evvab.» ayetidir. (Ders-i âmdan Elmalı Muhammet Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, 1936, c. 5, s. 4102) bu hâdiseden sonra buna (Eyyüp ruhsatı) denmiştir.» Bu Eyyüp Aleyhis-selâma yemininden kurtulması için inzal edilen bir ayettir. Zira Hazret-i Eyyüp karısına yüz değnek vurmaya yemin etmişti. İşte hilenin meşruiyeti hususunda İmam-ı Muhammed bu ayete istinat etmiştir. Halbuki Hisaf buna istinat etmez. Çünkü Hisaf'a göre bu ayet men-suhtur. Binaenaleyh gereğince amel olunamaz. Halbuki meşayihin ekseriyeti bu ayetin mensub olmadığına mütefiktir. Ulemanın bir kısmı bunun gereğince amel olunurken böyle bir hilenin yapılmasında bütün deyneklerin bir araya bağlanması icabedeceğini söylemektedirler.

«İbn-i Abbas'ın dediğine göre ise Hâcerle Sâre arasında bir kavga çıkmış, Sâre Hâcer'in bir uzvunu kesmeğe yemin etmiştir. Allah da bunun üzerine, karılarının arasını bulmak için Cebrail'i Hazret-i İbrahim'e göndermiştir. Sâre (ben bir kere yemin ettim bundan nasıl kurtulurum?) demiş, Allah Cibril vasıtasıyla Hazret-i İbrahim'e şu vahiyde bulunmuştur: «Sâre'ye söyle, Hâcer'in kulağını delsein» ve işte kulak delme âdeti bundan kalmıştır (Hamevî El-Eğbah ven-Nezair ma Şerhihi Gamız Uyun-ül-Basair-ül-Hamavî, Hierî 1290).

«Elimize geçen mahdud eserlerde hile-i şer'îyyenin menşei ve meşruiyeti hakkında bağka bir mesnede tesadüf edemdik (Fetavay-i Hia-

diyye, El-Eşbah ven-Nezair, El-Hiyel (Hisaf'ın). J. Baz'ın bugünkü İslâm memleketlerinde yapılan hile-i şer'iyyelere tahsis ettiği eserinde ise bunun esas itibariyle yalnız İslâm hukukçularına has olmıyan «casuistique» iptilâsının tesiriyle meydana geldiği ve behemehâl müşahhas hâdiseleri şer'i şekillere uydurmak zaruretiinden doğduğu iddia edilmektedir.

«Fihakika İslâmiyyet, mensuplarının bütün ef'alini en ince teferruatına kadar tanzim etmek istiyen bir kaide olduğuna göre, her mûmine bütün hareketini Allahın emirlerine uydurmak mükellefiyetini tahmil etmektedir. İslâmiyyette dinî ve dünyevî işler tefriki yoktur. Allahın emirleri her şeyden evvel insanların bu yeryüzünde-i ef'al ve hareketini tanzim için konmuştur. Bu hareketlerse hukukî, ahlâkî, dinî ve iktisadî münasebetler şeklinde bir tasnife tâbi tutulup bunlardan yalnız bir kısmına dinî akidelerin müessir olacağı kabul edilmiş değildir. Mûmin adam şu ve bu mahiyetteki bilecümle hareketinde Allahın emirlerinden ayrılmamakla mükelleftir. Bu emirlerse Allahın kitabı olan Kur'anda yazılıdır. Fakat acaba bu kitapta beşerin ihtimal dahilinde olan bilecümle hareket ve münasebetlerini derpiş edecek kadar müte-nevvi kaideler var mıdır? Bu suale şöyle cevap verilir: Kur'andaki kaideler ancak nüzüllerine sebep olan müşahhas hâdiselere maksur değildir. Bunlar genel prensipler umumi hatt-ı hareket kaideleridir. Ulema bu prensipleri usulüne uygun şekilde tefsir ve teşmil edecektir. O halde zâhiren Kur'anda derpiş edilmemiş gibi görünen yeni hâdiseler hakkında bir kıymet hükmü vermek ulemaya düğeri ve ulema da malûm dört kaynakla bağlıdır. (Kur'an, Hadis, İcma-ı ümmet, Kıyas-ı fukaha). Biz bu noktalar üzerinde duracak değiliz. Buuları zikretmekten maksadımız yapacağı herhangi bir hareketin, tesis edeceği herhangi bir hukukî münasebetin behemehâl «kitapta yerini bulmak» ihtiyaç ve itiyadının her Müslümanda yerleşmiş ve kökleşmiş olmasıdır. Bu, sadece bir zevahiri kurtarmak endişesinden doğma değildir. Müslüman kendi nefesine ve bizzat Allaha karşı da hareketini muhik kılmak, muhik göstermek «Justifier» etmek ister. Bütün yenilikler mutad olmayan yeni münasebetler ancak «kitapta yeri bulunduğu» takdirde vicdan huzuruyla tatbik edilebilir. Bu ihtiyaç ve itiyat, imanını kaybetmek ve farkında olmıyarak günah işlemek hususundaki samimî bir korkudan doğabilir. Hayatî ve içtimai zaruretler ferdi çeşit çeşit münasebetlerde bulunmağa zorlar. Bu vaziyet karşısında fert, telifi müşkül iki husus arasında kalır: Bu

zorlamalara boyun eğmek zaruretiyle, bu yüzden Allahın iradesine karşı gelmiş olmak tehlikesi. Vâkıa İslâmiyyette Allahla kul arasına giren bir ruhban sınıfı yoktur. Fakat böyle müşkül durumda kalan fert, caiz olup olmadığında mütereddit olduğu bütün hareketlerinde ulemaya danışmak ihtiyaç ve itiyadındadır. İşte hile-i şer'iyye dediğimiz usul bu iki zıt durumu telif zorunda kalan ferde müctehit, müftü, kadı gibi yetkili kimselerin birtakım kurtarıcı meşru hareket tarzlarını tavsiye etmelerinden ibarettir. Görülüyor ki mefhumun esas bakımından kanuna karşı hileden çok uzaktayız. Burada bişeriat hükmünden kaçınılmak istenmiyor ve fer böyle bir kaçmayı emr-i vâkı olarak yapmamıştır. O, bütün bu şer'i hükümler dairesinde kendi hususi hali ve içinde bulunduğu zarureti karşılama bakımından nasıl hareket etmes gerektiğini bu şer'i hükümlerin mütehasası v. koruyucusu olan bir kimseye sormaktadır ve hatt-ı hareketini bu yetkili kimse tayin edecektir. O da bu tavsiyeye göre hareket edecektir. Vâkıa bu hareketler zamanla teamül halini alır, fakat bu teamüllerin menşeleri daima böyle olmuştur. Görülüyor ki mefhumun esas bakımından kanuna karşı hile» den çok uzaktayız. Bugün, vazifesini müdrik bir avukatın müvekilini içinde bulunduğu müşkülâtta kurtarmak için ona göstereceği hukukî çare yani meşru hareket tarzı ne ise İslâmın da esas itibariyle hile-i şer'iyyesi o idi.

B — Hile-i şer'iyyenin muhtelif tatbikatı ve süiüstimali:

«Buraya kadar söylediklerimiz, bizi, bu meselenin bir müdafii addettirmemelidir. Tatbikatta ve bilhassa İslâmın son zamanlarında bu meselenin ne derece süiüstimal edildiğini bilmiyor değiliz. Ancak bizim hile-i şer'iyye hakkında istihraç ettiğimiz netice bizzat İbn-i Nüceym'in verdiği kıtasıya müstenittir:

«Hile-i şer'iyye, işleri tedvirde bir haza-kat mânasına gelir ki, bu da taklib-i fikr ile maksuda ermeği temin eder.»

«Şu halde bu tarife göre hile-i şer'iyye, bugün kanun hükümlerinin hayatın icaplarına intibak ettirilecek şekilde tefsiri demektir. Halli murad olan müşkül için kanunî hükümlerden yardım beklemektir. Bundan başka bu mesele üzerindeki ihtilâfa temas eden şârih Hamevî ise: «bir hakkı iptal etmek veya o hakkı şüpheli göstermek veya hut bâtil bir şeyi muteber göstermek için müracaat olunan hile mekruhtur. Bir haramdan kaçmak veya bir helâle erişmek için istimal edilen hileler iyidir» demektedir. Şu halde hile-i şer'iyyenin ahlâkî

ve hukukî değeri hakkındaki münakaşalar için kıtas olarak kabul olunacak bir temel var demektir. Bu kıtas acaba pratikte daima nazara alınmış mıdır? Her hile-i şer'iyyenin bir hakkı iptal edip etmediğine veya bir harama vusulü temin edip etmediğine bakılmış mıdır? İslâm memleketlerinde revaç bulan hile-i şer'iyye misalleri, acaba İbn-i Nüceym'in, Hamevî'nin tarif ve tasniflerine göre mi muamele görmüş-tür? Buna müspet cevap vermemiz maalesef kabil değildir. Fakat bu, meselenin hakikî mahiyetine hâlel getirmeyiz. Bu, kolaylıkla süiüstimal müsaıt bir yolun, pratikte alabildiğine yayılması ve hikmet-i vücudundan uzaklaştırılması demektir.

«Fihakika İslâm memleketlerinde öyle hile-i şer'iyyeler yapılmıştır ki, bunlar sadece lâıyk bir kanun koyucuya değil, doğrudan doğruya İlahî teşriin failine yani açıkçası Allaha karşı hile teşkil eden çirkin, kaçamak yollarından ibarettir ve kanuna karşı hile hâdislerinden bin beterdirdir. Fakat herhangi bir hukukî usulün değerini, onun süiüstimali ile ölçmek ve onu ancak bu süiüstimal hallerine tekabül eden «kanuna hile» ile aynı şey telâkki etmek doğru olmaz.

«Fakat bütün bu mülahazalarımız, «muteberlik», «helâl veya haram», «hâtil veya caiz olma» gibi kavramların, daima İslâm hukukunun kıymetlerine göre tayini gerektiğini unutturmamalıdır. Bugünkü modern ve lâıyk hukuk zihniyetinin ölçüleriyle İslâmî müesseseleri kıymetlendirmeye kalkarsak garip yanlışlıklara düşebiliriz. Objektif ölçülere göre belki İslâmî hukuk görüşü hakkında bir kıymet hükmü vermek kabilirdir. Fakat bu görüş ve sistemden tecrit edilerek, onun münferit bir müessesesi hakkında modern hukuk anlayışına göre kıymet biçmek caiz değildir. Hile-i şer'iyyeyi, bütün İslâmî hukuk görüşü içinde, İslâmî hukuk anlayışı içinde tetkik ve takdir etmek gerekir.

«Bütün bu mülahazalarımızı teyit edebilmek bazı hile-i şer'iyye misallerini hatırlatmayı faydadan hâli görmüyoruz. Bunların bir kısmı Garp hukukçularının «caiz olan kanuna hile» dedikleri hallere benzer ki böyle bir mantikî mânasızlığın doğru olmadığını evvelce kaydetmiştik. (Yani gerek hile-i şer'iyye, gerek caiz olan kanuna hile tabirleri hadd-i zatında gayr-i meşru bir mefhumu ifade etmezler.) Bir kısmı ise tamamen kanuna hile misallerinin aynıdır. Burada bizim büyük bir hataya düştüğümüz zannedilebilir. Madem ki birçok misallerde bir ayniyet vardır, o halde bu iki mefhum arasındaki ayniyet niçin reddediliyor denebilir. Ancak

hâdiseler ve vâkıalar arasındaki ayniyet bu vâkıaların muhtelif hukuk sistemleri bakımından kıymetlendirilişleri arasında da bir ayniyeti icap ettirmez. Muayyen bir hareket, salan sisteme göre suç telâkki edildiği halde filân sisteme göre meşru sayılabilir. Bizim üzerinde durduğumuz cihet muayyen bir hukuk sistemine tâbi ferdin bu sistemin prensiplerini kendi hesabına ilgaya cüret etmesi demek olan kanune hile ile, gene bir başka hukuk sistemine tâbi ferdin kendisine bizzat bu hukuk sisteminin gösterdiği şer'i çarelerden istifade etmesi demek olan hile-i şer'iyye arasındaki hukukî kıymet farkıdır.

«Burada zikredeceğimiz misaller mevsukıyeti umumiyetle kabul edilen bazı İslâm mehzarlerinden alınmıştır. Bu misallerde dikkatimizi çeken hususlar bilhassa muhtelif müctehitlerin ve imamların aynı hukukî hâdis hakkındaki görüş ihtilâflarıdır ki bu ihtilâflar bize İslâm ulemasının hile-i şer'iyyenin bir süiüstimal aleti olmamasına ne derece gayret ettiklerini göstermektedir.

« — Bazı şer'i hile şekilleri:

«A — Nikâh meselerinde müracaat edilen şer'i hileler: (talak dâhil).

«Burada ancak tipik bir iki hâdis ve usul zikredegiz. Tarihî ehemmiyetine binaen evvelâ İmam ı Azamı zamanında geçen meşhur hâdiseyi hatırlatalım:

«Küfe eşrafından birisinin bir düğün münasebetiyle ulemaya verdiği bir ziyafette şöyle bir hâdis cereyan eder: Düğünde iki erkek kardeş iki kız kardeşle evlendirilecektir. Fakat o zamanki İslâmî telâkkilere göre eşler evlenmeden evvel birbirlerinin yüzünü göremezler. Yani erkek şahsen hangi kadını almakta olduğunu bilmez. Bunu ancak nikâhı mütaakıp öğrenir. Fakat hüviyet itibariyle tanıdığı malûmdur. Behsedilen düğün gecesinde evlenecek delikanlılar yanlışlıkla birbirlerinin menkûhası olan kadınlarla zıfap yaparlar. Hâdis büyük bir heyecan doğurur ve ziyafetteki ulemadan bu işe bir hal sureti bulmaları rica edilir. Yapılan tavsiyeler Fetavay-i Hindiyeye de aynen şöyle nakledilmiştir: «... Bunun üzerine Süfyan-üs-Sevrî şöyle demiştir: Hazret-i Ali, böyle bir hâdisede kocalardan herbirine birer mihr ve kadınlara iddet hükmettikten sonra, kadınların kendisiyle asıl nikâhın yapılmış olduğu adamlara verilmesini emretmiştir. Bu sırada Ebu Hanife mütemadiyen parmağı ile sofranın kenarına vurmaktadır ve bu hal bir şey düşündüğüne delâlet ettiğinden yanında oturan kimse ona bu hususta bir fikri olup olmadığını sorar, buna Süfyan-üs-Sevrî dehşetli kızar ve: «Ali'nin

kazasından sonra söylenecek nesi bulunabilir?» der. Bunun üzerine Ebu Hanife emreder: «iki güveyi de bana getirin» ve gelen güveylere sorar: «duhul ettiğiniz kadınları sevdiniz mi?» onlar da «evet» derler ve hoşlandıklarını söylerler. Ebu Hanife bunun üzerine «pekâlâ, herkes kendisiyle nikâh kıyılmış olan kadını boşasın» der, onlar da boğarlar. Bunun üzerine Ebu Hanife orada bu güveylere yanlışlıkla duhul etmiş oldukları kadınlarla nikâhlar ve haydi ailenize gidin der. Bu hale Süfyan-üs-Sevri kızarak Ebu Hanife'ye: «Bu senin yaptığın nedir?» der. O da şu cevabı verir: «Bu yol, düşmanlıktan uzaklaşmak ve anlaşmak için en iyi yoldur, zira zanneder misiniz ki bu erkekler iddet müddeti geçmesine rağmen karılarının vaktiyle kendi kardeşleriyle duhul etmiş olduklarını unutabilirler? Bu suretle ben her iki tarafı kendi istediği kadınla evlendirmiş oluyorum, saniyen iddet müddetine intizara lüzum kalmıyor. Çünkü kadınlar zaten duhul ettikleri kimselerle evleniyorlar.» Bunun üzerine bütün ülema Ebu Hanife'nin fetanetine ve hüsn-ü teemmülüne hayran olurlar (Fetavat-i Hindiyye, sahife 325).

«Böyle bir hal tarzının bugünkü görüşlerimize göre takdiri ne kadar haklı bir hükme sevk ederse etsin İslâmî kıymetlere ve İslâm dünyasındaki âdetlere göre bu hal suretinin fevkalâde elverişli ve maslahata uygun olduğunu kabul etmemiz gerekir. Görülüyor ki bu hile-i şer'iyyede tebarüz eden hususiyet herhangi bir âmir hükmü bertaraf etmek arzusunun ziyade tahaddüs etmiş olan karışık ve pürüzlü bir duruma en uygun hukukî hal suretini bulma vâkıasıdır.

«B — Diğer bir hile şekli:

«Bir adam kendi öz kızını kölesi ile evlendirir. Fakat adam ölürse kız babasının varisi olacağından ve bu meyanda köle de kendisine intikal edeceğinden nikâh kendiliğinden zail olacaktır, çünkü İslâm'da koca, karının kölesi olamaz. Buna mâni olmak için kızını evlendiren adam, kölesinden bir miktar borç alır, kendisi köleye borçlu olarak ölürse köle kız tarafından tevarüs edilemez. Dolayısıyla kızın mülkiyetine de geçmez ve nikâh bâki kalır.

«Görülüyor ki bu hile-i şer'iyye de gene gerçek sosyal hayatta cereyan etmekte olan muayyen tipteki hâdiselerin hukukî bir çaresinden ibarettir.

«C — Gene nikâh akdinde yapılan diğer bir şer'i hile; muhtelif imamların fikir ihtilâflarına sebep olmak bakımından burada zikre değer mahiyettedir: Bir adam bir kadınla

evlenmek ister. Halbuki kadın bu adamla evlendiği takdirde onun kendisini bir başka memlekete götüreceğinden yahut üstüne ortak veya odalık alacağından korkar; bunun için kocası olacak erkeği yeminden gayri bir vasıta ile bağlamak ister. Bu halin hilesi, şehirden çıkartmamak şartına muallâk bir mehir tesmiyesi ile nikâhın kıyılmasıdır. Yani koca, karıyı şehirden çıkarırsa boşamaksızın mihri ödemeğe mecbur olur. Bu hâdise hakkında kadı Ebu Aliyy-ün-Neseff, şart koşulan mehir miktarının «hayyiz-ül-ibtimal» olmasını yani makuliyet hudutları içinde tayin edilmiş bir miktar olmasını ister. Yoksa şart koşulan mehir, kocanın esasen hiçbir zaman ödeyemeyeceği kadar fazla ise bu şart muteber olmaz ve koca, karıyı şehirden çıkarabilir. Fakat böyle bir hile yapılmadan nikâh aktedilmişse kadının aynı maksadı temin etmesi için başka bir yol bulunamaz mı? böyle hallerde umumiyetle şu hileye başvurulur: Kadın; babasına, oğluna veya kardeşine bir miktar borçlu olduğunu beyan eder, bu takdirde kocası onu şehirden çıkarmak isterse bu alacaklılar mümanaat edebilirler. Bu hile hakkında muhtelif mütalâalar ileri sürülmüştür. Bu tarz hile ancak Ebu Yusuf'un fikrinece makbuldür, yoksa Ebu Muhammet İbni-i Hasan'ın fikrinece makbul değildir. Zira bu fakih, kadının böyle bir ikrarının, ancak kendisini ilzam edebileceğini kabul eder. Binaenaleyh böyle bir borç beyanına rağmen kocası kadını başka şehre götürebilir ve kadının, lehine ikrarda bulunduğu alacaklı buna mâni olamaz. Zira kadının ikrarı kocayı ilzam etmez. Fakat bu hilenin bir mahzuru vardır. Koca, karısının alacaklı olarak gösterdiği şahsa hakikaten alacaklı olup olmadığı hususunda bir yemin teklif edebilir. Hakikatte alacaklı sıfatını haiz olmayan böyle bir kimse tabiatıyla yalan yere yemin etmek istemiyecektir. İşte buna da bir hile bulmak lâzımdır, bu da şudur. Alacaklı olarak gösterilecek şahıs, kadına herhangi bir elbise veya bir başka şey verir ve yüksek bir fiattan bunu sattığını söyler. Böyle olunca adam bu malın semeninin alacaklısı olur ve yemin tevcih edilince bunu yerine getirebilir. Böylece kadının kocası, gösterilen bu parayı ödmeden kadını şehirden dışarı çıkaramaz. Bundan başka kadının kendi yakınlarından bir kimseye kefil olduğunu beyan etmesi de aynı neticeyi temin eder, bu takdirde lehine kefalet edilmiş olan kimse, kadının dışarı çıkarılmasına mâni olabilir.»

«D — İslâm hukukunda geniş bir hile sahası da meşhur hile meseleleridir. Malûm-

dur ki karısını talâk-ı selâse ile boşamış olan erkek onun bir başka erkekle nikâhlansın ayrılmasından sonradır ki, kendisiyle yeni bir nikâh yapabilir. Halbuki bu usul oldukça ağırdır ve esasen erkeği harekâtında ve sözlerinde takyit etmek için konmuş pek ciddî bir müeyyededir. Diğer taraftan hulle suretiyle kadını alan erkeğin onu hiç boşamamak da etindedir. Bu takdirde eski kocanın durumu tehlikelidir. İşte bu vaziyeti düzeltmek için mütaaddit hilelere başvurulur. Bunların en basiti nikâh kıyılırken talâk hakkının kadına tanınması, yahut erkeğin kadına «seninle evlendikten ve bir defa duhul ettikten sonra benden talâk-ı selâse yahut talâk-ı bâyin ile boş olacağın» demesi yahut «seninle evleniyorum, fakat iraden elinde olsun» kaydını zikretmesidir. Fakat bunlara nazaran biraz daha karışık bir hile şekli de şudur: Talâk-ı selâse ile kocasından ayrılmış ve fakat kendisi ile tekrar evlenmek arzusunda olan iyi bir aileye mensup bir kadın bu hulle meselesini imkân nispetinde muhitinden gizlemek arzusunda. Bunun hilesi şudur: Kadın itimat ettiği mahrem bir dostuna, genç bir köle satın alınacak miktarda parayı hibe eder. Dostu para ile genç bir köle satın alır, ondan sonra bu köle efendisinin izniyle kadınla evlenir, bundan sonra kölenin sahibi bu köleyi kadına hibe eder. Hibe edince nikâh münfesihi olur ve kadın iddeti dolduktan sonra eski kocasıyla sahih bir nikâhla evlenir, köleyi de vazifesi biter bitmez uzak bir memlekete gönderir sattırır.

«Bu mevzuu bitirmeden evvel alelittak bu gibi hilelerin muhtelif dünya görüşlerine ve hukuk sistemlerinin telâkkilerine göre birbirinden ne kadar farklı telâkki edileceklerine misal olmak üzere, Jean Baz'ın eserine yazdığı methalde zikredilen bir hâdiseyi nakletmek istiyoruz. Bir gün Halife Harun-ür-Reşit veziri ile sohbet ederken söz vezirin yeni satın aldığı bir genç cariyeyle intikal eder ve halife vezirden bu cariyeyle kendisine satmasını ister. Vezir reddeder, halife; «o halde hediye et» der. Vezir bunu da reddeder. Bunun üzerine halife bu cariyeyle satın alma veya hibe yoluyla elde edemediği takdirde karısının talâk-ı selâse ile boş düşmesi üzerine yemin eder. Buna mukabil vezir de asa ileğir ve bu yollardan herhangi biriyle bu cariyeyle halifeye verdiği takdirde kendi karısının talâk-ı selâse ile boş düşmesi üzerine yemin eder. Fakat zükûnet bulunca her ikisi de vaziyetin vehametini hissederler ve bağlandıkları yeminlerinden kurtulmak için zamanın kadısı ve müctehidi Ebu Yusuf'u çağırıp çare sorarlar. Ebu Yusuf birinci çareyi bulur:

Vezir yemininden dönmek ve aynı zamanda Halife'yi de yemininden mükûl ettirmemek için bahsi geçen cariyesinin yarısını satacak, yarısını da hibe edecektir. Böylelikle cariye ne tamamen satılmış, ne de tamamen hibe edilmiş olmadığından vezirin yeminine dokunulmamıştır. Diğer taraftan cariye satış ve hibe tarikiyle halife'ye intikal ettiğinden onun da dediği olmuştur. Fakat halife sahip değiştiren cariye'ler hakkındaki iddet müddetini beklememek için bir çare daha sormuştur. Ebu Yusuf ikinci çareyi bulur: Cariye halifenin kölelerinden birine nikâhlancaktır. Köle akabinde cariyeyle tatlık edecektir. Bu takdirde köle sahibinin cariyeyle istilaş etmesi için beklemesine lüzum yoktur. Bu çare tatbik edilir, fakat cariyeyle nikâhla alan köle onu boşamak istemez. Bu sefer için büstütün çıkmaza girdiğini gören halife Ebu Yusuf'dan üçüncü çareyi sorar. O da derhal bulur: Halife, kölenin sahibi sıfatıyla onu dilediği kimseye hediye edebileceğinden bizzat kendi cariyesine de (yani kölenin karısına) hibe edebilir. Bu takdirde aradaki nikâh kendiliğinden münfesihi olur ve halife için bir müddet intizar külfeti ortadan kalkar. Çünkü cariye hür bir adamdan değil bizzat halifenin kölesinden ayrılmıştır.

«Nakledilen bu hâdisenin mevzuu hakkındaki bir şey söyliyebilecek durumda değiliz. Jan Baz a. g. e. sh. 14, not, 11; (Nauphal-Système Législatif Müsülman, sahife 25 den naklen). Bunu burada tekrar etmekten muradımız modern ve eski, lâyük ve teokratik hukuk zihniyetinin birbirinden ne kadar farklı kıymetlere sahip olduğunu ve bu farklı kıymet ölçülerine göre yapılacak bir muhakemenin, zihni birbirinden ne kadar farklı neticelere götürebileceğini işaretten ibarettir. Filhakika hâdiseyi evvelâ modern hukuk ve ahlâk telâkkilerimizle ölçelim:

1 — Halifenin, vezirinin cariyesine tamah etmesi ve her ne pahasına olursa olsun elinden almak istemesi evvelâ ahlâkan çirkin, sonra da hukukan mülkiyete hürmetsizliktir.

2 — Bir kadının yarısının satılması, yarısının hibe edilmesi baştan aşağı bir mânasızlıktır. Aynı mânasızlığa 18 inci asırda levigre'li Yahudilerin köylülere yüksek faizle merkeplerin yarısını satmaları hâdisesinde de tesadüf itmiştir. Bugünün hukuk telâkkisine göre ne şahıs satılabilir, ne de tecezzisi imkânsız bir şeyin muhtelif aksamı farklı akitlere mevzu olabilir.

3 — Cariye şu veya bu şekilde vezirin elinden çıktıktan sonra vezirin yemininde hânis olmadığını kabul bugün için imkânsızdır. Çünkü makat satış ve hibe gibi muamelelerin yarı

yarıya yapılmasıyla hâsıl olmamıştır. Cariye bu tâbir vetedbirlerin intihabına rağmen fiilen halifeye geçmiştir.

4 — Halifenin, intizardan kurtulmak için cariyesini bir kölesiyle evlendirmesi. Bu; evlenme müessesesinin mâna ve maksadına aykırıdır ve bir nevi cebri evlendirmedir.

5 — Evlilik vâkı olduktan sonra kölenin karısını boşamamakta hakkı vardır. Kendisini karısına hibe etmek suretiyle bu hakkını istimalden mahrum edilmesi hem ahlâkan çirkin, hem de hukukan efendilik hakkının süiistimalidir. Demek ki bu hâdisede zikredilen üç hile-i şer'iyyenin üçü de bugünkü ölçülerimize göre hem çirkin, hem mânasızdır. Bunlar kanuna karşı hileden beterdirlir.

«Fakat hâdiseyi bir kere de o devrin bir insanı olarak o zamanki hâkim zihniyetin ölçüleriyle tahlil edelim:

1 — Cariye bir maldır. Herhangi bir insan dostunda hoşuna giden bir mal görse bunu kendisine hibe etmesini veya satmasını ona teklif edebilir. Hususıyla bu insan bir halife, yani bir mutlak hükümdar olursa bu rica emir gibi telâkki edilmek gerekir.

2 — Cariye mal olduğundan satışı ve hibesi muteberdir. Yarı yarıya satılıp hibe edilmesi ise bütün «kasuistik» hukuk sistemlerinde görülen bir usuldür. Zira bu gibi sistemlerde hukukî imkânlar, şeynî imkânlardan ziyade mantıkî ihtimallerle tâyin edilir.

3 — Vezirin yemini, gene aynı mücerret mantığa zebun hukuk telâkkisine göre, bozulmuş değildir. Zira cariyeye ne satış suretiyle ne de yalnız hibe suretiyle elden çıkmıştır. Yani bu cariyeye ne tamamen satılmış ne tamamen hibe edilmiştir ki vezir yemininde hânis sayılabilsin.

4 — Cariyenin bir göleye nikâhlanmasına gelince: Bir kere buoların ikisi de mal hükümündedir. Mal üzerinde ise mâlik her türlü tasarrufta bulunabilir. Ancak bu mallar insan yaradılışında olduğu için onlara eza cefa ve işkence etmek gibi ahlâkî bazı kayıtlarla bağlıdır. Bir kölenin, sahibini mükül bir durumdan kurtarmaya yardım için caali bir nikâha alet olmasında bir işkence mahiyeti yoktur. Bu, efendiye yardımdan ibarettir.

5 — Kölenin kendisine bu suretle nikâhlanmış olan karısını boşamamak hakkına gelince: Bir kere kendisi efendinin malı mesabesinde bir hizmetkârdır. Vazifesi efendinin emirlerine harfiyyen riayetttir. Hele bu efendi Emir-ül-müminin olunca Şu halde cariyeyi boşamak köle için âdeta bir hizmet borcudur. Esasen

bu kız, kendisine boşanmak üzere nikâh edilmiştir.

«Bu hâdisenin böyle birbirine zıt iki görüş zaviyesinden mütalâası şüphesiz ki pek mütebariz hatlarla ve pek kabataslak yapılmıştır. Maksadımız hile-i şer'iyye meselelerinde daima zamanının ölçülerine göre düşünmek lüzumunu belirtmek'ten ibarettir.

«2 - Zekât meselelerinde hileler:

«Bahsimizi bitirmeden evvel zekât meselelerindeki hilelere de bir nebze temas etmek arzusundayız Bugünün malî hukuktaki hililerine benziyen zekât hileleri maatteessüf İslâm dünyasında son derece süiistimal edilmiştir. Fakat İslâm ulemasının hepsi zekâta karşı gösterilen bu şer'i çareler karşısında aynı durumu takınmışlardır. Ebu Yusuf'un zekâtındaki bazı hilelere cevaz vermesine mukabil, Muhammet İbn-il-Hasan'ın bu hilelerden nefret ettiği söyleniyor. Bu hususta Fetavay-i Hindiye'de şöyle denmektedir: «Hisaf'ın dediğine göre bazı kimseler zekâtta hileyi mekruh görmüşlerdir, bazıları ise buna cevaz vermişlerdir. (Fakat Hisaf'ın zekâtta hileyi zikretmesinden maksat böyle bir halde zekâtın vacip olmasına mâni olmak içindir. Yoksa vacip olmuş bir zekâtı iskat için değil.) Meselâ bir adam zekât nisabını itimat ettiği bir kimseye zekât senesinin hitamından evvel hibe ederse, onu sene geçtikten sonra geri aldığı takdirde, o adam için zekât senesi geri alma tarihine kadar devam etmiş sayılır. Arada geçen müddet hesaba katılmaz ve fakirleri ızzar için ikinci üçüncü sene gene aynı şey tekrarlırsa durum aynıdır. Ne zaman malını geri alırsa derhal zekât vacip olur.»

«Zekât meselelerinde yapılan mütaaddit hileler vardır ki bunlar üzerinde durmaya gerek esas konumuzun şümülü gerek tezimizin hacmi müsait değildir. Ancak şu kadarını söyleyelim ki hile-i şer'iyyenin ahlâkî değeri hakkında İslâm ulmasının daimî bir çekingenlik ve tereddütleri müşahade edilmektedir. Hususıyla son zamanlarda çıkırından çıkmış olan hile-i şer'iyye tatbikatının ne bugünkü ne de dünkü telâkkileriyle yani ne modern ne dinî hukuk ve ahlâk görüşleriyle müdafaa edilebilir bir tarafı kalmamıştır. (Bu hususta bilhassa Bak: Arsebük, Medenî Hukuk, I, s. 126 ve aynı sayfa Not, 151 keza s. 142 Not, 28). Tetkiklerimizde kanuna karşı hile ile bu mefhum arasında tebarüz ettirdiğimiz fark, tekrar hatırlatalım ki, yapılan muamelelerin şekil ve maksatları bakımından değil bu hâdiselere verilen hukukî değer ve mâna bakımındandır. «Kanuna karşı hile, ferdin kanun hükümlerine karşı bir isyanını saklar. Yani

bir tarafta bütün bir hukuk nizamı; öbür tarafta âsi ve kurnaz fert vardır. Mücadele bu iki taraf arasındadır. Halbuki hile-i şer'iyyede fert aynı hukuk nizamının muayyen emirlerinden kurtulmak için, kendisine gene aynı hukuk nizamı tarafından (onun mümessali olan kadı veya müftü vasıtasıyla) gösterilen bir başka hal çaresini tercih etmektedir. Ona «bu muameleyi şöyle yaparsan müeyyede maruz kalırsın; fakat bu, şu şekilde de yapılabilir. Eğer bu şekli tercih edersen hem istediğin olur, hem müeyyedenen kurtulursun» denmektedir. Tâbir caizse (ve hile-i şer'iyye kanuna, hileye muadil telâkki edilirse) kanuna hileyi burada bizzat kanun yapmaktadır. (Bu itibarla kanun koyanın iradesinin ferdi zekâların kurnazlıklarına, ferdi iradelerin isyanına karşı himaye edilmesi meselesi burada rol oynamamaktadır. Ferdin karşısında bir tek hukuk sistemi vardır, hareketinde takip edeceği vasıtalı veya vasıtasız; gizli veya açık yolları esasen bizzat bu hukuk sistemi göstermektedir. Bu bakımdan kendisiyle hukuk nizamı namına mücadele edilecek bir problem olan kanuna karşı hileden çok uzakta bulunuyoruz. Hile-i şer'iyye tenkili gereken ferdi bir ihlâl şekli değil; olsa olsa süiistimalinin takbihi gereken hukukî bir müessese, hukukî bir usuldür.»

Genç hukuk doktoru Hâmid Topçuoğlu'nun tezini okuyan değerli hukuk doktoru ve İslâmî ilimler bilgini Ferit Ayter'in kendisine yazdığı 21 Mayıs 1949 tarihli mektup «hile-i şer'iyye»ye ait kıymetli malûmatı ihtiva ettiği için müsaadeleriyle onu da buraya geçiriyorum:

«Kıymetli eserinizin «hile-i şer'iyye»ye temas eden kısımlarını dikkatle okudum. Tahlillerinizin isabetli olduğunu gördüm. İbn-i Nüceym'in Hamevî şerhiyle beraber basılmış; «El-Eşbah ven-Nezair»inden esaslı noktaları almak suretiyle «hile-i şer'iyye»nin fukahaya göre esaslarını çok güzel belirtmişsiniz. Seçtiğiniz misaller de bu görüşü muvaffakiyetli bir surette aydınlatmaktadır. Filhakika işaret ettiğiniz gibi «hile-i şer'iyye» bir hukukî müessese şeklinde dinî hukukun tatbikatını kolaylaştırmak vazifesini görmektedir. İslâmın bütün müesseselerine karşı Hristiyanlık ve Yakudilik taassup ve garazıyla bakan ve bu görüşlerini her vesile ile teyit etmeye çalışan müsteşrikler, hile-i şer'iyyenin mevcudiyetinden bilistifade şu iddiayı ileri sürmüşlerdir: Fıkıh kitaplarında yazılı olan kaideler, esaslar, İslâmın hukuk kaynakları olan kitap ve sünnete ve bu iki kaynaktan kuvvet alan İcma' ve kıyasa dayanmakta olup hayatın

ictimai şartlarından uzak kaldığından, asla tatbik edilmemiş ve yalnız nazarî bir ilim olarak kalmıştır. Hukukî hayatın icapları ise bilhassa hile-i şer'iyyede ifadesini bulmuştur. Bu suretle şeriat hükümleri, ihtiyaçlara göre, imal edilmek, «atlatılmak» imkânları elde edilmiştir. En başta Goldçihir olmak üzere Bergströsser gibi müte-dilleri de dâhil alarak en şenç müsteşriklerden Schocht'e kadar hemen hepsi bu iddiadadır. Fakat bu iddia, içtihat gibi muazzam bir müesseseyi meydana getirmiş olan İslâm hukuku için tamamiyle gayr-i varittir ve yukarda işaret ettiğim veçhile kin ve garazın saklanmak istenilmiş bir tezahürdür. Hakikatte ise, her hukuk sisteminde olduğu gibi mevcut mevzuatın, kanun dairesinde imal ihtiyacından bu hile-i şer'iyye yolunun meydana gelmiş olduğunda şüphe yoktur. Hile-i şer'iyyenin mevcudiyeti, fıkıh eserlerindeki kaide ve esasların hayatta tatbik edildiğine, asıl bir delil teşkil eder. Örf ve âdete ve teamüle müsait ve çok müsamahalı olan İslâm hukuku, daima tazeliğini ve yeni ihtiyaçlara tatbik kabiliyetini muhafaze etmek esas ve şartlarını zaten kendi nefsinde taşımaktadır. Bugüne kadar yaşaması ve bu hayatiyet için dünyevi müeyyidelere pek ihtiyaç göstermemesi de bunu teyit eder.

«Fakat bu hakikatin yanında, kanuna, şeriate aykırı hareket etmek isteyenler de bulunduğundan hile-i şer'iyye namı altında birtakım gayr-i meşru cereyanlar da yer almıştır. Bu sebeple hile-i şer'iyye ile iştiğal eden büyük fakırlar hile-i şer'iyyeyi ikiye ayırmışlardır:

1 — El-hiyel-üş-şer'iyyet ül-mübaha (mübah olan hile-i şer'iyyeler).

2 — El-hiyel-üş-şer'iyyet-ül-muhtelefün-fih (muhtelefün-fih olan hile-i şer'iyyeler).

«Bu ikincisi zâhiren sahîh olduğu halde bâtınen lâğvi, şeriatın müspet hükümlerine sokmak istemek töhmeti ile töhmetlendirilmektedir.

«Hile-i şer'iyyeye Hanefilerin en müsait davrandıkları fıkıh tarihlerinde kaydedilmektedir. İmam-ı Azam'a hücum etmek isteyenler, müşarün-ileyhin hile-i şer'iyyeye mütaallik eserinde haramı helâl ve helâli haram kıldığını söylemişler ise de İmam-ı Azam'ın ne böyle bir eser yazdığı ve ne de derslerinde ve fetvalarında haramı helâl ve helâli haram kılacak bir ifadesi sebkettiği tarihan sabit olmamıştır ve bu iddianın tamamiyle iftiradan ibaret kaldığı bir hakikattir. Eş-şatibî'nin «Mürafakat» adlı eserinde İmam-ı Azam'dan naklen «şeriat ahkâmının iptali kasti memnu olduğu» sarîh bir

surette beyan edilmektedir. Hanefilerden İmam-ı Muhammet İbn-i Hasan üş-Şevbani'ye bir «Kitab-ül-hiyel» yazdığı atf ve iddia olunmuşsa da mumailayhin hileye taraftar olmaması hasebiyle bu eserin ona izafe edilmesi münakaşalıdır. Hanefilerin başta ehl-i sünnet mezhebinde de hile-i şer'iyye ile iştigal edilmiştir. Bu sebeple İmam-ı Malik, İbn-i Hanbel ve İmam-ı Ş.İf'i'ye atfolunan hile-i şer'iyye düşmanlığı, daha ziyade mübah olmiyan nev'e dâhil olan ve «hud'a» adıyla de zikredilen ikinci nevi hilelere karşıdır. Bu hilelere «şer'i» demek caiz değildir. Hile-i şer'iyye üzerine en mufassal malûmat veren İbn-i Kayyim ü-Cevzi «Alâm-ül-müreffîn» adlı eserinin ikinci cüz'ünde «ان في هذا الحيل على القارئ خداعاً وازجاءاً عزم في الشرع الاسلامي دليل الكتاب والحق» (kanuna karşı bu hile hud'adır ve hud'a İslâm şeriatinde haramdır. delili kitap ve sünnettir) esasını teyiden «لا تحمل الخديعة لاسلم» hadisini kavde-diyor (Müslim için hud'a yapmak helâl değildir.)

«Hanefilerden Ahmet İbi Bekr-il-Hazaf'ın Kitab-ül-hiyel'i İmam-ı Muhammet İbn-i Hasan üş-Şevbani'ye atfolunan Kitab-ül-hiyel'e mukabil Şafîlilerden Ebu Bekir Muhammet Bin-i Abdullah-üş-Seyrefi, Eb-ül-Hasan Muhammet Bin-i Yahya Bin Serakat-ül-Amiri ve Ebu Hâtem Muhammet Bin-ül-Hüseyn-ül-Kazvini, hile-i şer'iyyeye mûtaallik eserler yazmışlardır. Yukarıda zikrettiğim İbn-i Kayyim-ül-Cevzi, Hanbeli'dir.

«Tekrar tebriklerimi teyit eder ve muvafakıyyetler temenni ederim. Muhterem Hâmede Hanımefendi»

*Ukba içinde yok muya bir vaad-i dilruba?
Bir hiledir bu hile-i şer'iyye galiba
Abdülhak Hâmit*

HİLYE (حليّة) [San.] Hazret-i Paygamber'in yüksek evsafını, esma-i şerifeyi havi yazılar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Kadri ni daha fazla yükseltmek maksadiyle «hilye-i şerife» de denilir. Bunlar, alekser kâğıt üzerine yazılarak Arap usulü bir tezyin şeklinde kesilen tahtalara yapıştırılırdı.

Son asırlarda tahta yerine mukavvaya yapıştırılır, o suretle tezhip edilirdi.

Müslümanlıkta resim iyi görülmediğinden Peygamberin eşkalı, resme mukabil olmak üzere, yazı ile beyan edilmiş, meselâ yû-zü göyleydi, rengi böyleydi gibi bir şekil verilir. Buna «hilye demişlerdir. Levhanın ortasında bir daire yapılır, yüzünün alt kısmındaki müstatile de ahvali yazılır.

Hilye-i şerifeye baştan birinci satır olarak tam ortaya gelmek suretiyle ve sülüsle «oklu Besmele» yazılır, altına ay içi şeklinde (an Ali)

ibaresiyle başlanırdı. Hilye-i şerife nesihle yazılırdı. Besmelenin sağından itibaren levha kâğıdının dört köşesine Ebubekir, Ömer, Osman, Ali isimleri yine sülüsle yazılırdı. Bu birinci parçanın ortasına «göbek» tâbir olunurdu. Ay şeklinin altına ayrı bir satır olarak yukarıya yazılan besmele uzunluğunda ve sülüsle «وما أرسلناك الا رحمةً للعالمين» ayeti yazılır, bunun altına nesihle hilye-i şerifenin bakıyesi ve yazanın ismi kaydedilirdi. Bu kısma «etek» tâbir olunurdu. Eteğin sağına ve soluna da Peygamber'in torunları olan «Hasan ve Hüseyin» yazılırdı. Bazı hilyelerde son satır olarak sülüs hattıyla «لولاك لولاك لما خلقت الا ذلك» ibaresinin yazıldığı da vardır.

Çok sanatkârane bir surette yapılmış pek kıymetli hilyelere hususî kolleksiyon sahiplerinde tesadûf olunduğu gibi müzelerde de rastlanır.

HİM (حم) [Mal.] Trablusgarp ve Bingazi'de alınan vergiden birine verilen addır. Bu verginin matrahı çocuklarla acezenin dışında kalan erkeklerle hayvanlardı. Erkeklerin işe güce yarar takımı başka ve hayvanlar da başka olarak kayde ilir, insanlarla develerin birer, öküz ve ineklerin ikişer, koyunların onar, keçilerin yirmi beşer re'leri (bağları) birer cadır itibar olunarak ona göre tarholunan vergiler şeyh ve muhtarlar marifetiyle tahsil olunurdu.

HİMMET (حم) [Hal.] Mecaz yoluyla lûtf, kerem, mürüvvet, ihsan yerinde kullanılır bir tâbirdir.

*Dem-i Mesih'ten etsen recag-i himmet ler:
Bu deyr-i köhnede biz de duaya muhtacız.
Koca Ragıp Paşa*

HİMMETİYYE (حمية) [Sof.] Sofiyenin Büyüklerinden Hacı Bayram-ı Veli tarafından tesis olunan Bayramiyye tarikatı şubelerinden birinin adıdır. Müessisi Himmet Efendiye nispetle bu adı almıştır. Himmet Efendi Bolu'lu Hacı Ali Efendinin oğludur. Müderris iken Ahmet Bayrami'ye intisap etmiş, İstanbul'a gelerek Davutpaşa Camii vazifisinde bulunduğu gibi İbrahim Efendinin yaptırdığı zaviyeye de şeyh olmuştur.

Ölümü 16 safer 1095 (1684) tür. Müteşerri bir zat olduğundan mazanneden tanınmıştır. Yerine oğlu Abdullah Efendi şeyh oldu. Tekkenin son şeyhi Doktor Abdullah Nasih Beydi. Himmet Efendi şairdi. Mürettep divanı vardır. Şiirleri mütasavvifanedir. Melâmilerdeki coşkunluk ve açıklık bunda görülüyor. Hece ile yazdığı ilâhiler güzeldir.

*Bâd-i sabaya sorsunlar;
Canan elleri kandedir?
Bilenler haber versinler;
Canan elleri kandedir?*

Ve bütün tekkelerde mahsus makamlı okunan:

*Vakt-i seherde
Açılır perde;
Düştügüm yerde
Derman sendendir.*

İlâhileri meşhurdur. Bir de sülûkten basılmamış risalesi vardır.

Bayramiyye tarikatının diğer şubeleri de şunlardır: Melâmiyye, Hamzaviyye, Şemsiyye, Tennuriyye, İseviyye, Celvetiyye.

HİNDİ (هندي) [San.] Kâğıt nevilerinden birinin adıdır. Hint'de yapıldığı için bu adı almıştır. Orta derecede kâğıtlardan sayılırdı.

HİNDİ KALEM (هندي قلم) [San.] Hindistan'da yetişen üzeri beşekli sert kemiş yazı kalemine verilen addır. Eski hattatlarca çok makbuldü.

HİNDİYYE (هندي) [Sof.] Kadiri tarikatı şubelerinden birinin adıdır.

Tarikat silsilelerine dair kıymetli tetkikler neşreden rahmetli Sadık Vicedani «Tumar-ı Turuk-ı Aliyyeden Kadiriyye Silsilenamesi» nde (sahife 56) bunun için şunları yazıyor:

«Bazı eserlerde Kadiri tarikatının (Hindiyye) namıyla bir şubesi yazılıdır. Hindistan'da en ziyade müteşerri tarikatlerden birisi de Kadiri tarikatıdır. Gavs hazretlerinin türbesini ziyaret etmek Hidistan Kadirilerince farz derecesinde bir vazife sayıldığı (Bağdat) da hanikah-ı hazret-i Gavs'ta mülâki olduğum ve Baara'dan deniz yoluyla avdetim sırasında bir hafta (Bombay) da kalarak orada görüştüğüm, (Portsaid) e gelirken (Aden) e kadar vapurda kamara arkadaşlığı ettiğim Hind'lilerden anladığım eihetle Kadiri tarikatının böyle bir (Hindiyye) şubesinin mevcut olması kuvvetle memul ise de tahkikatım sırasında Hindiyye şubesi namıyla bir silsileye tesadûf edemedim. Bu sebeple o şubenin diğer adı (Garibiyye) değil ise herhalde Garibiyye şubesinin silsilesinde yazılı Hindli şeyhlerden birisinin Hindiyye şubesinin müessisi bulunmasını muhtemel addediyorum.»

HİN OĞLU (حبن راعلي) [Hal.] Zaman adamı, açıkgoz, hilekâr yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hin oğlu hin de denilir. «Lehçe-i Osmani» de «hin» mânasından İbn-i Vakt, veled-i zina,

zeyrek, hilekâr, şeytan mânasına» suretinde izah olunmuştur.

HİNT KUMAŞI (هندكاشي) [Hal.] Kıymetli mata, bulunmaz şey, nadir ele geçen yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden Hint'den gelen kumaşlar hem kıymetli, hem de nâdir bulunduğu için bu tâbir meydana gelmiştir.

HİNTO (هينطو) [San.] Kocu nev'inden yaylı arabanın adıdır. Son zamanlarda bu nevi arabalara (karoça) denilirdi. Hinto Macarca bir kelimedir. Sefaretnamelerde sık sık geçer. Çünkü eskiden sefirler seyahatlerini bunlarla yaparlardı.

HİSABA ÇEKMEK (حسابه چكك) [Hal.] Hesap sormak, hesap aramak yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HİSABİ (حسابي) [Hal.] Mecaz yoluyla tama kâr, hasis, eli sıkı yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HİSAB İSTEMEK (حساب ايتتمك) [Hal.] Mesul etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. *Nakd-i ömrü bu sanem aşkında sarf ettik tamam* *Ey Fuzulî ah eğer senden sorulsa bu hesap Fuzulî*

HİSAP İŞİ (حساب ايشي) [San.] Üzerine işleme yapılacak bezdeki iplik tellerinin delikleri hesap edilmek suretiyle yapılan bir nevi işlemenin adıdır. Türk işlemelerinin kıymetli lerindendir.

HİSAR ERİ (حصار اري) [Ask.] Kale muhafızı yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HİSARLI (حصارلي) [Ask.] Serhat kolu idadında (sayısında) dâhil bir teşekkülün adıdır. Gördükleri iş itibariyle beşe ayrılan serhat kolunun diğer dördü azap, sekban, lâğımcı ve müsellimdi. Hisar, kale demektir.

Hisarlılar, hudutta bulunan şehir ve kalelerde topçuya ait hizmetlerde istihdam olunnurlardı. İstanbul'dan gönderilen «Topçu ağası» bunlara kumanda ederdi. Bunlar bölük ve ortalara ayrılmış olmadıkları gibi sayıları da mahdud ve sabit değildi. Ufak toplara birer, büyüklere ikişer hisarlı verilir. Bu sebeple filân kalede falan top hisarlı diye isim verilir ve hizmetleri o suretle ayrılırdı.

Hisarlı topçu ağası kalede bulunan paşanın emri altındaydı.

HİSAR PEÇE (حصار پچه) [Mim.] Bir kale veya hisarı veya bir kapı veya bir köprüyü müdafaa etmek üzere onun ilerisine yapılan

mazgal delikleri ve siperli sur ve kule mânasına gelir bir tâbirdir. Küçük kale demektir.

HİSSE (حصة) [Ask.] Timar ve zeametlerde sipahilerle zaimlerin «kılıç hakkı»ndan fazla olarak mutasarrıf oldukları kısım hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna «terakki» de denilirdi. Timarlarda «kılıç hakkı» her yerde bir değildi. İki bin ile altı bin arasında değişirdi. Kılıç olarak ilkin yerine göre 2000-6000 olarak verilen timar, sahibinin gösterdiği hizmet üzerine «terakki» namıyla yapılan zamlarla artabilirdi. Yirmi binden başlıyan ve yüz bin akçaya kadar artabilen «zeamet» de o suretle yükselirdi. Ancak sahibinin ölümü veya işini bırakması dolayısıyla mahlûl olan timar ve zeamet oğullarına veya başkalarına tevcih olunurken «terakki» namıyla artmış olan miktar verilmez, yalnız kılıç miktarı verilir. Arada kalan ve «hisse» denilen o kısım devlete kalır, yahut «terakki» namıyla müstahak olan birine verilir.

Timar tevcihlerinde ilk zamanlarda bu cihete çok dikkat edilirdi. Çünkü «kılıç hakkı»nın «terakki» namıyla diğerine verilmesi «kılıç»ın eksilmesini mucib olurdu. Bunun için meselâ on sekiz bin akça olarak mahlûl olan bir timarın mahlûl olduğu yerde «kılıç hakkı» altı bin akça ise altı bin akçası tekrar «kılıç» olarak birine verilir, artan ve «hisse» sayılan on iki bin akçası «terakki» namıyla esasen «kılıç» e mutasarrıf olanlara tevcih olunurdu.

HİSSE-İ ŞAYIA (حصة شایه) [Huk.] Müsterek mülkiyet yerinde kullanılır bir tâbirdir. Diğer tâbirle müşterek malın her cüz'üne sâri ve şamil olan sehim demektir.

HİSSE-İ YAZU (حصة یازو) [Ask.] Timarlarla hasların «icmal» e geçen hâsılat miktarına verilen addır. Buna sadece «yazı» denilirdi.

Osmanlı devletinin fütihat devrelerinde zapt olunan yerlerin derhal tahriri yapılır ve arazi timar ve has namıyla iki sınıfa ayrılırdı. Meselâ 500 köylü bir sancığın 200 veya 300 köyü ikiye veya üçer köy olarak 80-90 timara ayrılır, kalanı da has itibarı ile idilirdi. Timar ve hassa idhal edilmeyen köyler «hass-ı hümayun» namıyla devlete bırakılırdı. İşte tahrir yapılırken tahmin olunup deftere geçirilen bu hâsılat miktarı hisse-i yazı idi. Tевcihata hep bu «hisse-i yazı» esas teşkil ederdi. Hisse-i yazusu yirmi bin akçaya kadar olanlara «timar», yirmi binden yüz bin akçaya kadar olanlara «zeamet», yüz binden fazla olanlara da «has» denilirdi.

HİST (خست) [San.] Kısa el mızrağı, kalın harbeye verilen addır. Farsça aynı zamanda

kerpiç, tuğla demek olan bu kelime için «Burhan-ı Kaatî» tercümesi «Tibyan-ı Nafi» de (Mısır Basması, sayfa 328) bunun için «Zıttı vezinde mutlak kerpiç mânasındadır. Ham ve puhte olsun ve bu isimle maruf silâhtır. Mızrak-tan küçürek olur ve yirmi bir nüsük üzere tasnif olunan Zend ve Pazend kitabının on ikinci nüsükü ismidir ve elmasıye gibi bir hal-vadır. Kaba boğaltıldıkta yekpare kurs olur» izahatı vardır.

«Başbakanlık Arşivi»ndeki vesikalarda Peykân-ı hassanın kullandıkları eşya ve silâhlar arasında geçer.

HİTABET BERATİ (خطابت براتی) [İlm.] Cami hatiplerine hatipliğe tâyin olunduklarına dair verilen alâmet yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden hatiplere, asıl vazife onların olmak dolayısıyla padişahlara vekâlet ettikleri için, büyük bir ehemmiyet verilir, beratı olmaları cuma ve bayramlarda hutbeye çıkıp hutbe okumalarına müsaade olunmazdı.

HIYAMIYYE NEZARETİ (خیامیه نظارتی) [İda.] 1241 (1826) senesinde yeniçeri ocağının ilgası üzerine kaldırılan çadır mehterleri yerine kurulan daireye verilen addır. Hiyam; Arapça çadır demek olan heyme'nin cem'idir,

HİZİP GÜLÜ (حزب گلی) [San.] Tezhip istilahlarındandır. Yazma Mushaf'ların hiziplerin başına konulan işaretlere verilen addır. Cüz başlarına konulanlara «cüz gülü» denilirdi. Güle benzediği için bu ad verilmiştir.

HİZMET (خدمت) [Ask.] Vazife yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kanunî Sultan Süleyman zamanında yapılan harblerde kapıkulu ocağını teşkil eden ve altı bölük adı verilen sipah, silâhdar, ulûfeciyan-ı yemîn ve yesar, gurabay-i yemîn ve yesardan üç yüz kadarı «mülâzım» namı verilen bu süvari efradı daire-i hümayunun muhafazasında istihdam edilirdi. Muharebe bitip de Kanunî İstanbul'a dönünce bunlara hizmetlerine mükâfaten bazı salâtin tevliyetlerinin ve büyükçe mirî mukataaların bir senelik idaresini ve cizye cibayeti gibi bazı hizmetler verilmek suretiyle kendileri faydelerendirilirdi. Bu kaide gitgide kanun hükmünü aldı. Bin tarihinden sonra ise sefer olsun olmasın her sene bunlardan pek çok kişi mülâzım yazılırlar ve «hizmet» namıyla her türlü mülkî hizmetleri ele geçirirlerdi. Bu hareket kapıkulu nizamının bozulmasına sebep olan âmillerden birini teşkil eder.

§ [Sof.] Kâmil bir şeyhin teslik ve terbiyesinde bulunmak yerinde kullanılır bir tâbir-

dir. Sofiyye göre «musil-i hakikat olan turuk-ı aliyyeden her birinin hizmet ve sohbet namıyla iki rûknü vardı. Bunlar; biri cenah-ı itilâ gibi sâlikin mânevî fezada yükselmesine vasıta olurlar.»

Yine sofiiyye göre hizmet sohbetten istifade içindir.

HİZMET DEĞİŞTİRMEK (خدمت دهگشدرمك) [Sof.] Mevlevî tâbirlerindendir. Matbaha yeni bir can gelmesi, yahut görülen bir lüzum üzerine hizmette tebeddül olması demektir. Meselâ ayakçılık eden bir canın hizmeti yeni gelene verilir, ona da başka bir vazife tahsis olunurdu. Bu hizmetler canların sayısına göre tevzi edilirdi. Bazan bir can mütaaddit hizmetle mükellef bulunduğu da olurdu. Bir de umumî hizmetler vardı ki bütün canlar bunları birlikte yapmaya mecburdular. Bunlara «hizmet-i merdan» denilirdi.

HİZMET-İ MERDAN (خدمت مردان) [Sof.] Mevlevî tâbirlerindendir. Çilenin diğer bir adı idi. Bütün canların birlikte gördükleri hizmetlere de bu isim verilir. Canın yalnız başına gördüğü işe sadece «hizmet» denilirdi.

HİZMET TAMAM OLMAK (خدمت تمام اولان) [Sof.] Mevlevî tâbirlerindendir. Çilede bulunan bir canın hizmet müddetinin yani bin bir günlük çilenin bitmesi yerinde kullanılır bir tâbirdir. Dış meydancısı tarafından bir hafta evvel «erenler hizmetin tamam oldu» diye bildirilirdi.

HİZMET TENNURESİ (خدمت تنوره سی) [Sof.] Mevlevî tâbirlerindendir. Tennure nevirinden birinin adıdır. Tennurenin öteki nev'i «sema' tennuresi» dir. Sema tennuresiyle bunun arasındaki fark sema' tennuresinin daha uzun, sema' esnasında eteklerin bir şemsiye gibi açılması için eteklerinin kenarına firdolayı kalın aba veya keçe çevrilmesinden ibarettir.

HİZMET TİMARI (خدمت تیماری) [Ask.] Serhatlerdeki bazı camilerin imam ve hatiplerine ve saray hizmetlerini görmekle memur bulunanlara verilen timarlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu gibilerin timara tasarruf noktasından diğer timarlardan farkları yoktu. Saraya senede otuz bin süm-bül soğanı getirmek ve şahin ve çakır kuşlarını tedarik ve takdim etmek ve daha bu gibi işleri görmek için mahsus timarlar vardı. Yine serhatlerdeki bir kısım vaziyetlere de timar veriliyordu.

Tanzimat'tan sonra kaldırılmıştır.

HOC (خواجه) [Mek.] Muallim, müderris yerinde kullanılır bir tâbirdir. Farsça olan bu

kelime için Hüseyin Kâzım Beyin «Büyük Türk Lûgatı»nde şu izahat vardır: «Efendi ve Âga gibi unvan; ailenin büyüğü, ihtiyar, koca, yaşlı, zengin, hâkim, vali, tavaşi, hâdim, zengin tüccar, âlim, fâzıl, muallim, müderris, mektep muallimi.»

*Sanma ey hoca ki senden zer ü sim isterler
Yevm-i lâgenfau da kalb-i selim isterler
Ruhî*

*Ey hoca eğerkim sen isen âkil ü dâna
Şeydalığı bin akla değişmez dil ü şeyda
Ruhî*

HODBIN (خودبین) [Hal.] Mecaz yoluyla mütekebbir, mağrur yerinde kullanılır bir tâbirdir. Lûgat mânası kendini gören, kendini beğenen demektir.

*Safvet-i tab'ımız artırdı gurur u hüs-nün
Mest-i nazım bakup agineye hodbin oldu.
Nedim*

HOKKA (حقه) [San.] İçine mürekkep, macun, boya ve saire konan yuvarlak kabın adıdır. İçine konan maddeye göre de ad alırdı: Mürekkep hokkası, macun hokkası, boya hokkası. Topraktan, camdan, madenden yapılır.

Hokkabazların içine bir şey koyup el çabukluğu ile kaybettikleri su kadehi şeklinde yuvarlak kaba da hokka denilir. Hokkabazlar hokka ile oyun yaptıkları için bu adı almışlardır.

Eski şairler güzellerin ağızlarını hokkaya benzetirlerdi.

*Safha-i ruhsarına lâ'lina cedvel çekmeğe
Hokka-i çeşminde ezmiş âşık-ı dildare sürh
Sâbit*

*Eylemiş desbeste dükkânın tabî-i rûzgâr
Hokka-i piruze-i gerdünde daru kalmamış
Nabî*

HOKKABAZ (حقوق باز) [San.] El çabukluğu ile yuvarlak tanelerle hokka oynayan, hünere gösteren sanatkâra verilen addır. Hokkabazlar hünelerini içine bir şey koyup el çabukluğu ile kaybettikleri su kadehi şeklinde yuvarlaklarla gösterdikleri için bu adı almışlardır. Hilekâr mânasına da gelir.

Musahip zade Celâl (Eski İstanbul Yaşayışı, Türkiye Basımevi, İstanbul, 1946, s. 69) hokkabazlar için şunları yazıyor:

«Bu, Musevilere mahsus bir sanattı ve sekiz on kişiye münhasır gibiydi. Portakaloğlu, Karanfiloğlu, Yapakçıoğlu, Bezzazoğlu, Andonoğlu, Çiçekçioğlu gibi meşhurları vardı. Yalnız Karanfiloğlu denilen usta Ermeni olup yarıdakısı Musevî idi. Usta alelade kıyafette elinde pastaf dedikleri şakşak ile hareket eder

yardakçı, başına siyah çuhadan «kaveza» giyerdi. Bu kavezanın tepesinde büyücek kırmızı renkte yuvarlak bir tepelik vardı. Yardak alı güllü döşemelik basmadan, geçme uzunca bir miantan ve şalvarımsı bir pantolon giyerdi. Bunlar ekseri sünnet düğünlerinde icray-i sanat ederlerdi. Sünnet düğünlerinde kalın sedirlik kumaştan mamûl, alt tarafı içeriye, üst tarafı dışarıya çıkık bir perde içerisine usta girer, perdenin dışında elinde şakşakla yardımcı oturur. Usta ağzına aldığı düdükle, cırlak lir ses çıkararak, siyah ıplığa dizili kuklaları oynatırdı. Buarada da, yardakçı kuklalarla konuşur, kavgı eder, suratına çarpanları şakşağı ile döverdi.»

HOKKANIN ALTINA GİTMEK (حقه تگ) [Hal.] Mecaz yoluyla zararlı çıkmak mânasına gelir bir tâbirdir. Halk tarafından yanlış olarak «okkanın altına gitmek» denilir.

HOKKA OYNAMAK (حقه اویتماق) [San.] Hokkabazlık etmek yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HOKKA TAKIMI (حقه طاقی) [San.] Yazı yazmak için icabeden bir veya iki hokkayı, rikdanı ve kalem konacak yerleri olan takımın adıdır. Vaktiyle hokka takımına çok itina edilirdi. Bunlar ekseriyetle uzunca bir tepsi üstünde biri mürekkep, diğeri yazıyı kurutmaya mahsus olan ve rik denilen ince kum koymaya mahsus iki hokkadan ibaret olurdu. Bunların sürh denilen kırmızı boya koymaya mahsus hokkası bulunan iki hokka ve bir de rikdanlıları da vardı. Pişmiş topraktan sırlı veya çiniden yapılanları olduğu gibi altın ve gümüşten yapılmış, üzerleri kıymetli taşlarla süslenmiş olanları dahi mevcuttu. Avrupalılar Türk hokka takımlarını taklit ederek bilhassa Türkiye için, porselen hokka takımları yapmışlardır.

HORASAN ÇERAĞI (خراسان چراغی) [Sof.] Bektaşilere mahsus tâbirlerdendir. Âyin-i cem yapılacağı vakit «meydan» daki kandiller yakılmadan, ocak üzerinde bir kandil veya mum daha evvel yakılırdı. İşte horasan çerağı buna derlerdi. Mumları ondan alınan şu'le (ateş) ile yakarlardı. Çerağının mumları yakmak için kullandığı muma «delil» denilirdi.

HORASANİ (خراسانی) [Kiy.] Serpuşlardan birinin adıdır. Horasan halkının giydiği başlığa benzediği için bu ismi almıştır. «Lehçe-i Osmanî» de «Horasan edası ağgın bir boysuz kavuk ki hacegân rütbesine mahsustur» suretinde izah olunmuştur. Tepesi düz, kenarları dikişli, içi

pamuklu idi. Memurların ileri gelenlerine mahsustu. Üstüne ince, kenarı ipekli beyaz yahut yeşil sarık sarılırdı. Sarığın üstünden kavuğun bir iki parmak kadar yeriyile altına tesadüf eden ön kısmı hilâl şeklinde açık bırakılırdı. Ön tarafındaki açıklık, sarığın kabarıklığı, namaz kılınırken secdeye mâni olmamak içindi.

Meşhur şair Sümbülzade Vehbi İran elçiliğine tâyin edildiği zaman o vaktin usulünce uhdesine hacegânlık rütbesi verilmiş, bu münasebetle başına horasanî takmıştı. «Lûtfiye»-sinde hacegânlığı tarif ederken:

*Ol norasanî büyük âfettir
Sanmakim baş çekecek sıklettir
Eşkaza uğradı başım derde
Çok zaman ben de götürdüm serde
Murg-i cane idüp Allah imdad
O kafesten beni etti âzad*

diye şikâyet ediyor. Son mısra'daki kafes kelimesi horasanî kavuk üzerine kafes şeklinde sarılan sarığa işarettir.

HORASAN POSTU (خراسان پوستی) [Sof.] Bektaşî tâbirlerindendir. Her Bektaşî meydanında, kibleye karşı ve ocağın yanında, tam kandilin altında bulunmak üzere serilmiş siyah bir post'a verilen addır. Bu post, Hacı Bektaş'ın makamıdır. Dede baba bile bu postta oturamazdı. Baba; postunda otururdu.

HORA TEPMEK (خورا تپك) [San.] El ele tutulup toplu olarak oynanan bir nevi oyunun adıdır. İlk çağda dinî âyin mahiyetinde oynanan oyunlara horan veya horon denirdi. Koro kelimesi de bundandır. Hor, hur ve kor kelimeleri güneş mânasınadır. Hüseyin Kâzım Beyin «Büyüklük Türk Lûgati» nde Rumca (χορος) dan geldiği yazılıdır.

*Ne felâket: dönüversin de mesacit ahıra
Hırvatın askeri tepsin çıkıp üstünde hora
Mehmet Akif*

HOROS (خروس) [San.] İstanbul'da ekmekçi, francalacı, uncu değirmenlerinde mevcut alt ve üst taşlarının bulunduğu ve etrafında hayvanın döndüğü yere esnaf arasında verilen addır. Gedigin ihdası üzerine «horos gedigi» tâbiri kullanıma başlanmıştı. Bir horos dört beygir, bir beygir yirmi dört mih itibar olunurdu. Değirmen gediklerinin ihdası tarihinden itibaren esnafça malûm olan bu örf ve âdet şer'i mahkemelerce de kabul edilerek hüccetlere o suretle geçirilirdi. Değirmen gedikleri için tapu verilmesine başlandığı zaman beygir ve mih itibarına göre sehimler miktarını bildiren bir eka

mahrec tâyin ve itibar edilmek suretiyle yani emlakte olduğu gibi şu kadar sehim itibarile şu kadar sehminin temellükünü havi verilecek senetlere imlâ edilmesi iltizam olunmuşsa da fırın ve değirmen esnafına mahsus olan habbazan cemiyetince itiraz edilmesi üzerine esnafın örfî tâbirleri veçhile yazılması kabul olundugundan o tarihten itibaren tapulara o suretle derç ve imlâ edilmiştir. Değirmen gediklerinin münasaha suretiyle tevarüsünde taaddüt eden sehimlerin küsuratı için esnaf beyninde mih itibariyle kira taksim olunurdu.

§ [San.] Ağızdan dolma tüfek ve tabancalarda baruta ateş vermek için çıkmak taşını çıkmak üzere tetiğe dokununca düşecek surette konulmuş çelik parçasına da bu ad verilir.

HOROS AKILLI (خروس عقلاى) [Hal.] Mecaz yoluyla şaşkın, sersem yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HOROSDAN KAÇMAK (خروسدن قاچق) [Hal.] Kapanıp saklanmak, afif görünmek yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden kadınlar erkeklerden saklandıkları için bunlardan fazla ihtiyatkârlık gösterenler hakkında kullanılırdı.

HOROS GEDİĞİ (خروس گدیگی) [Mal.] Atla çevrilmek suretiyle buğday öğüten değirmen dedikleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Alt ve üst taşların bulunduğu ve etrafında hayvanın döndüğü yere esnaf arasında «horos» denildiği için gedigin ihdası sırasında bu ad verilmiştir. Bir horos dört beygir, bir beygir yirmi dört mih itibar olunurdu.

HOROS İŞİ ÇARŞAF (خروس ایشی چارشاف) [Kiy.] Çarşaf nevelerinden birine verilen addır. Görünüşte süslü fakat dayanaksız olmaları bu adın verilmesine sebep olmuştur.

HOROS OĞLU İŞİ (خروس اوغلی ایشی) [San.] Mecaz yoluyla kalp ve kaba iş, taklit mal yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HORTLAK (خورتلاق) [Hal.] Cadı, karakoncolus, mezardan çıktığı zannedilen ve insanlara fenalık yapan muhayyel mahlûk adıdır.

*Ve bütün gulzatiyle bir hortlak
Leyl-i nisyan kabri yoklayarak
Tevfik Fikret*

HOŞAMEDİ (خوش آمدی) [ida.] Birinin bir yere gidip ve gelişinde sözle ve hareketle gösterilen memnuniyet âlameti, kudüm tebriki yerinde kullanılır bir tâbirdir. Vesikalarda «resm-i hoşâmediyi iera etmek» suretinde geçer.

HOTOZ (خوتوز = خوتوز) [Kiy.] Eskiden kadınların başlarına giydikleri başlıklardan birinin adıdır.

«Lehçe-i Osmanî» de (1306 tab'ı s. 390) bunun için «aslı kotaz, kaytaz. Tataristanın uzun kılı öküzü kuyrugundan tuğ ve at boğazına taktıkları kotaz yapıldı. Saç gibi baş dahi yapıldığından kadın başına tâminen hotoz denmiştir. Kayık hotoz, küp kapağı hotoz. Bazı kuşların gayet yayvan büyük tepelisine hotozlu» izahatı vardır.

«Kamus-ı Türkî» de (s. 592) şöyle yazılıdır: «Aslı: kotaz; 1 — Kadınların kendi saçlarından veya yemeni ve saire ile yaptıkları baş süsü ve kisvesi: hotoz giymiş; hotozu yakıştırmış. 2 — Yayvan kuş tepesi. 3 — Ebniyede yapılan bir nevi tezyinat.»

Vaktiyle kadınlar evin içinde bile baş açık gezmezler, başlarına yemeni, krep veya hotoz takarlardı. Tülbentten yapılan yazma yemenilerle Bursa ipeklisinden yapılan kreplerin etrafına «oya» dikilirdi. Oyalar türlü türlü idi. Çok kıymetli olanları vardı. Bir oyanın 15 altına satıldığı olurdu. Bir kalıp üzerine krepten veya papaziden yapılan hotozların üzerine bu oyalar tutturulurdu.

Hotozun fes biçiminde olanı bulunduğu gibi kayık ve küp kapağı biçiminde olanı da vardı. Fes biçiminde olanına fes biçimi hotoz, ötekilere de şekillerine göre kayık hotoz, küp kapağı hotoz, duducu burnu hotoz, gelin hotozu denilirdi.

Hotozlar öñü yüksek, arkası açık çember gibi tepsi açık yahut kapalı olurdu. Öñüne yakışır bir elmas, ya tüy her ne istenirse takılırdı. Hotoz üzerine elmas takılmazdı.

Başta iyi durması, düşmemesi için elmas iğne ile tutturulurdu. Sokağa çıkıldığı zaman yağmak hotozun üzerine bağlanırdı. Şapkaların altına telâ konulduğu gibi papazi ve krep hotozların altına da gaz boyaması konulurdu. Hotozu orta halliler yalnız düğünlerde, zenginler ise hemen her gün başlarına giyerlerdi. Ne kadar renk elbisesi varsa o kadar da hotozu olan zenginler vardır. Biçimi bozulmamak için hotoz akşamları kutuya konulurdu.

Hotoz neveleri şunlardı: Saraylı hotozu, çimdik hotuz, Kürdî hotoz, felek tabancası hotoz, Zeyrek yokuşu hotoz, duducu burnu hotoz, gelin sorguçlu hotoz.

HÖCRE (حجرة) [ilm.] Medreselerde talebenin oturmasına mahsus odalara verilen addır. Fâtih ve Süleymaniye tetimmelerinin her birinde sekiz höcre ve her höcrede üç talebe bulunurdu. Diğer medreselerdeki höcrelerin ve höcrelerdeki

talebelerin adedi medreselerin büyüklük ve küçüklüğüne ve rağbetine göre idi.

Tetimmelerdeki talebeye cep harçlığı olarak ayda on iki akça verilir, hergün pirinç çorbası, et haşlaması tevzi olduğu gibi haftada iki defa tatlı yedirilirdi.

Talebe sayısı artınca maaşlar kesilmiş, yalnız işe ile iktifa olunmuştur. Bu sebeple talebe üç aylarda memleketin muhtelif mahallerine dağılır, (cer) tâbir olunan bu münasebetle eline geçirdiği para ile geriye kalan dokuz aylık müddetin harçlığını temin ederdi.

Âli tahsili veren (sahn medreseleri) nde hōcre sahibi olmak tahsil hayatında büyük bir muvaffakiyet teşkil ederdi. Çünkü bu gibi hōcreler kendini tanıtmış olanlara veriliirdi Filhakika bunların içinde makbul telif sahibi olanlar da vardı.

§ [Sof.] Tekke ve zaviyelerde bir veya iki kişinin oturup yatmasına mahsus küçük odaya verilen addır. Burada oturanlara hōcre-nişin denilirdi.

§ [Mim.] Eski Türk evlerinde kapı yanlarına veya odaların duvarlarına yapılan kanatsız ve önü açık küçük dolap adıdır. Oraya bardak, testi ve sair el altında bulunması lâzım gelen bu gibi şeyler konurdu.

*Mukim-i hōcre-i şevkim fezay-ı kûrbünde
Hemîşe sem'i ümidimde iştîyak-ı sada
Fuzuli*

HÖCRE GÜLBANKİ (حجره گلبانكى) [Sof.] Mevlevîlerce hōcre münasebetiyle okunan gûlbân hakkında kullanılır bir tâbirdir. Gûlbân şöyleydi: İnyet-i Yezdan, himmet-i merdan, mekin ü mekân ve safay-ı zemin ü zaman, çerağ-ı ruşan, fahr-i dervîşan, zuhûr-ı iman, kanun-ı merdan, dem-i Hazret-i Mevlâna hû diyelim hû.

HÖCRE-İ DERVİŞANE (حجره درویشانه) [Sof.] Bir veya iki kişinin oturup yatabileceği küçük oda yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bunun yerine «hōcre-i fakirane» de denilirdi. Tekkelerdeki hōcre adı verilen yerler böyle olduğu için bu tâbir meydana gelmiştir.

HÖCRE KÜŞADI (حجره کوشادی) [Sof.] Mevlevî tâbirlerindendir. Çilesini bitiren ve hōcreye çıkan can üç gün hōcreinde halvette bulunurdu. Üç gün sonra meydancı gelip hōcrenin kapısını ve penceresinin perdesini açardı. Bu; halvet müddetinin bittigini ve o canın dergâh dâhilinde gezebileceğini haber vermektir. Hōcre açılması demek olan hōcre küşadı bundan kalmıştır.

HÖCRE NİŞİN (حجره نشین) [Sof.] Sofiyece ve dâba ziyade Mevlevîlerce kullanılır bir tâbirdir. Lûgat mânası hōcrede oturan demektir. Cem'i «hōcre nişinan» dır. Mevlevî tarikınca hōcreye çıkabilmek üzere bin bir günden ibaret olan çile müddetini bitirmeye bağlıydı. İlk terbiyeyi bu suretle aldıktan sonra merasimle hōcreye çıkardı.

Hōcre nişinler sabah namazını mûtaakip murakabe yaparlardı, ondan sonra hepsi birleşip bir arada zikrederlerdi. Ondan sonra hōcrelerine gidip İsm-i Celâl ve evrad-ı şerife okurlardı. İkinci namazından sonra da rabita ve murakabeden hangisine mezun ise akşama kadar onunla meşgul olurlardı.

Hōcre nişinler henüz matbahta ilk terbiyeyi almakla meşgul olan nevnîyazlarla ihtilât edemezlerdi. Bunun sebebi «Kanun-ı Mevlevî» ye dair hükümleri ihtiva eden (Nuhbet-ül-âdâp) da (müellifi Mısır Mevlevî Şeyhi Azmi Efendi, rahmetli Remzi dedenin kütüphanesinde yazma nüsha, s. 5) şöyle izah olunmaktadır:

«Nevniyazların bin bir günü itmam edenlerle dahi ihtilâtları memnu olması nevnîyazanın tasfiye-i kalpte noksanları bulunmak ihtimaliyle bakiye-i zulmetleri hōcre nişinanın kulübüne aksetmemek ve ihtilâta min cihet-id-derece istihkakları olmamak sebebine âdaba riayet için kaidedir.»

Hōcrede oturanlar zarurî bir lüzum bulunmadıkça ve ziyaret, ibadet ve emsali bir vesile olmadıkça tekke haricine çıkamazlardı. Kendilerine lüzum görülen şeyleri pazarcı ile alırlardı. Bir icap üzerine dışarı çıkanlar zaruret olmadıkça halk ile ihtilât edemezlerdi. Tekkeye dönünce de yıkanılırdı. Bunun sebebi yine aynı eserde (s. 6) şöyle yazılıdır; «Hōcre nişinler esvakta (sokaklarda) nâs ile ihtilâta lüzum-ı zarurî vâkı oldukça kalplerine zulmet aksetmek ihtimaline mebni bâdelmaslaha avdetle gusl ile mükelleftir. Hattâ bayramlarda nâs ile mesnua olan muayede hitamında hōcre nişin ve matbah nişinin kâffesi hamama duhûl ile igtisal etmek şarttır.»

Mevlevî usulünce sülûk ikidir. Birine «sülûk-i evvel», diğerine «sülûk-i sâni» denilirdi. Sülûkün birinci kısmı matbahta «esrar-ı hizmete zevkan vusul ile» tekmiil edilirdi. İkinci kısmı da hōcrede tekmiil edilirdi. Bunlardan «sülûk-i evvel» i tamamiyle yapamayıp da noksanı olanlar varsa o noksanı hōcrede ikmal ederlerdi. Bu gibilerin hōcre kapıları kapalı bulunur ve onlara mahsus olan meydan odasında yarım saat kadar murakabe ile vakit geçirilirdi. Buna dair aynı eserde (s. 6) şu malûmat yazılıdır:

«Henüz tekmiil etmemiş ise hōcrede sülûk-i evvelin noksanını ikmale iştigal ile mükellef olup sülûk-i evvelde müntehi ve gayr-i müntehi nâs ile ihtilâttan menhi olduklarından hōcrelerinin kapıları mestur olmak ve her sabah mes-citte salât-i fecir akabinde cehren İsm-i Celâli cümlesi bâdelkırâe hōcre nişinlere mahsus olan meydan odasında yarım saat kadar murakabe ve reis-i tarikata teveccüh etmek ve seyr-i enfüste herbirinin ahval-i ruhanî ve müşahedatı derece-i mütefavitede bulunduğu beyan-ı ahval ve hall-i işkâl için haftada iki gece reis-i tarikatın hōcrasına münferiden gitmek, şerefi sohbetinden istifade ve istifaza içindir.»

Hōcre nişinlerden arzusuyla seyahate çıkanların tekrar eski tekkelerine ve hōcrelerine dönebilmeleri aradan ekalli dokuz ay geçmiye mütevakkıftı. Bu suretle çıkmış ve dönmüş olanlar kıdemlerini de kaybederlerdi. Bu gibilerin «matbahtan yeni çıkar gibi resimde cümleden geri kalmanın kanun olması makamında temkin ve sebat için» idi.

HÖCREYE ÇIKMAK (حجره چىشك) [Sof.] Mevlevîlerce canın matbahta çile müddeti olan bin bir günü bitirdikten sonra hōcreye çıkması yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Canı o gün germabe (hamam) reisi icra olunur, sonra mebd ve mead sırrı olarak bir gün de saka yerine oturtulurdu. Gen o gün ikindiden sonra hōcreye çıkmadan evvel feyz aldığı şeyhinin huzuruna meydancı vantasiyle çıkarılır ve şeyh tarafından sikkesi teklirlenirdi. O gün isneyn (pazartesi) ve cuma gecelerinden birine tesadûf ettirmek âdeti. Önce yemekten sonra «meydan-ı şerif» de resim ve sünnet-i tarik üzere ihvanın cümlesiyle müsafaha eder, bâdehu meydancıya terfikan hōcre-sine gönderilirdi. Meydan-ı şerifte icra edilen bu usule «kapıdan geçme» tâbir olunurdu. Şeyh Efendi tarafından «vakt-i şerif hayrola, hayırlar fethola, şerler defola, dervîş filân lardeşimiz niyaz, kabul, hizmeti makbul, âşyan-ı fukarada feyz ve safası müzdead ola, dem-i Hazret-i Mevlâna hû diyelim hû» gûlbânı okunurdu.

Meydancı ile hōcreye varılınca meydancı «İnyet-i Yezdan, himmet-i merdan, ebrik-i mekin ve mekân, safay-ı zemin ve zaman, erağ-ı ruşan, fahr-i dervîşan zuhûr-ı iman, kanun-ı merdan, dem-i Hazret-i Mevlâna hû diyelim hû» gûlbânını okur ve giderdi.

Canın hōcresi üç gün sır olarak (kapalı) kalır. Kendi de o üç gün zarfında beşerî zaruret ve beş vakit namazdan başka şeyle hōcreden çıkmazdı. Kimse ile konuşmaz alınız

meydancı o günlerde sık sık ahvalini tefekkuttan hâli kalmaz, geceleri birer hediye ile gelecek erkân ile mülâkat edebilirdi. Bu üç gün arasında mukabele gününe tesadûf ederse mukabele için çıkardı. Müddetin hitamında hōcresi açılır. Evvelâ şeyh Efendi ile görüşür, bâdehu arasına huzuruna varıp istifazaya çalışırdı. Bundan sonra «موتوا قبل ان تموتوا» hadis-i şerifinin sırrı sehvasınca kendisini ölmezden evvel ölmüş bilip nefsinin hevasına sapmıyarak «وجاهدوا في سبيل الله باموالكم وانفسكم» mantuku mucebince hak yolunda mücahedeyi ihtiyar ederek kemal-i istikamet ve temkin üzere saykal-i ezkâr ile gönül âyinesini ruşen ve tezyine ve mezun olduğu evrad ve ezkârı vakt ü zamanıyla edaya çalışırdı. Boş vakitlerde Mesnevî ve Minhac-ül-fukara gibi tarikate mûtaallik kitapları okumakla beraber onların mafhum ve mucebiyle âmil olma dikkat ederdi.

Bu mertebeye çıkmış olana «dervîş» namı verilirdi

HÜ (هو) [Sof.] «Esmâ-i ilâhiyyeden «Allah isimlerinden» biridir. Sofiyece ait eserlerde şu tafsilât veriliyor:

«Haktan başkası için şuhuduna imkân olmayan gayıptır. Buna (kûnh) tâbir olunur ki adem-i taayyüden ibarettir (Kûnh) son derece gizli bir şeydir.»

İlk zamanlarda üç, sonraları yedi ve en nihayet on ikiye çıkarılan zikir elifazından biri de «hû» dur. Ancak Haktâalâyı hû hû diye zikretmeyi ulemanın bazıları terviç etmemiş, bu yoldaki itiraz birçok münakaşaları mucib olmuştur. Fakat umumen muhakkıkın ve sofîye urefası, Allah lâfzı Bârî Taalanın ulûhiyyet mertebesine dâl olduğu gibi hû lâfzının da «gıybet-i zat ve hüviyyet-i bâtinîyye» ye delâlet edeceğine hükmetmişlerdir. «لا اله الا الله» avamın «لا اله الا هو» havasın tevhididir diyen İmam-ı Gazali'yi Fahrettin-i Râzî istihsan ettikten başka bunu Kur'an ile de şu suretle takrir eylemiştir. «Allahü Tnalâ ve Takaddes Hazretleri «ولا تدع مع الله الها آخر لا اله الا هو» buyurduktan sonra işte bu delâlet eder ki gayet-i tevhit şu kelimedir»

Sırrı Pşân'ın (ölümü 1895) «Sırr-ı Kur'an» adlı eserinde «hû» lâfzı hakkındaki tetkikatı şöyledir: «Malûm olsun ki «hû» lâfzında birtakım esrar-ı acibe ve ahval-i âliye vardır ki bunlardan bazısının şerh ve takrir ve beyanı mümkün ise de bazısının şerhi haric-i hayyiz-i imkândır. Musannif-i kitap der ki ben bitevfikillâhi Taalâ bu lâfz-ı şerifin baz-ı esrar-ı lâtifesini tahrir etmişimdir. Şu kadar ki «hû» dedikçe kalbimde bulduğum behcet ü saadetle o kelimat-ı mek-

tubeyi her ne vakit mukabele ediverdimse, kelimat-ı mektubeyi o ahvali müşahedeye nispetle pek hakir, pek bayağı buldum. İşte bu ha'den anladım ki, şu kelime-i tayyibenin kalpte bir tesir-i acibi vardır. Öyle tesir ki şerh ve beyan, ona vâsıl olabilmek birün-ı hadd-i imkândır. Onun için biz de yalnız mümkün olabileceğini zikrederiz de deriz ki:

«Evvelkisi — Bir kimse «ya hû» dediği vakit gûya demiş olur ki «ben kimim ki seni bilmek hevesine düşeyim. Ben kimim ki hattâ sana muhatap olabileyim! Tûrabın haddine mi düşmüş ki, Rabb-ül-erhab ile muhatabaya kalkışsın. Nutfе ve demden mütevellit olan âciz ile ezeliyyet ve kıdemle muttasıl olan Kaadir-i mutlak beyinde ne münasebet vardır? Sen cemî' münasebattan âlâ ve berter-sin. Sen ukul-ü hayalât alâikından mukaddes ve mutahharsın!» İşte bu sebepten nâşidir ki abd, Cenab-ı Bâri'ye hitab-ı gaibin ile hitap ederek «Ya hû» der.

«İkincisi — İşte şu «hû» lâfzı nasıl ki abd'in denaet ve adem-i nefsin ikrara delâlet ediyorsa, kezalik cemî masivallahın mahz-ı adem olduğunu mukir bulduğuna delâlet eder. Zira «ya hû» dediği vakit, vücutta iki şeyin husulü mefruz olsa, her kavlimiz o iki şeye de cem'an sâlih olmak lâzım gelirdi. Binaenaleyh kailin «hû» demesi sebebiyle o iki şey-i mevcuttan yalnız biri müteayyen olmazdı. İmdi abd «hû» deyince masivallahın adem-i mahz ve nefy-i sırf olduğuna hükmetmiş olur. Nasıl ki Cenab-ı Bâri «كَلِمَاتُ شَيْءٍ هَالِكٌ أَوْ جَوْهَرٌ» buyurmuştur. Cemî masivallahtan fenaya dair olan şu iki makam, gayet-i Celâlde vâkidir ki abd, Cenab-ı Mevlâyı «ya hû» kavliyle zikre mevazabet etmedikçe bunlar husule gelemes.

«Üçüncüsü — Abd, her ne zaman Allahü Taalâyı esma-i sıfattan bir isimle zikrederse marifetullahta müstağrak olmuş olmaz. Zira «Ya Rahman» dediği vakit, Allahü Taalânın rahmet-i ilâhiyyesini tezekkür etmiş, binaenaleyh anın tab'i taleb-i rahmete mâil olmuş olur da ondan hissemend olmak ister. Kezalik «Ya Kerim, Ya Muhsin, Ya Gaffar, Ya Vehhab, Ya Fettah» dedikçe behremend-i inayet olmak istediğini anlatmış olur. «Ya melek» dediği vakit Cenab-ı hakkın melekini, melekûtunu, melek ve melekûtundaki aksam-ı niam-ı Sübhaniyyesini tezekkür ederek, birtabi o cihete meylân-ı vicdan hâsıl olur da andan hisserubay-ı menfaat olmak ister. İşte sair aksam-ı sıfat dahi buna kıyas olunsun. Ama «ya hû» dediği zaman abd-i zâkir bilir ki bu «hû» zamirinin mercii zât-i pâk-i Hudadır. Bu zikr-i şerif ise elbette

şüphe yok ki, Zâtullahtan başka bir şeye delâlet etmez. Binaenaleyh zâkirde nur-ı zikrullah hâsıl olur ki bu nur-ı tâban zikr-i gayrullahtan mütevellit olan zulmetle küduretpezir olmaz. İşte bu sırada kalb-i zâkirde nur-ı tam, keşf-i kâmil hâsıl olur.

«Dördüncüsü — Halk nezdinde malûm olan sıfat-ı Mevlâ ya sıfat-ı Celâldir, ya sıfat-ı ikramdır. Sıfat-ı Celâl şunlardır: «Cisim değildir, araz değildir. Hâiz-i mekân değildir. Mekândan, mahalden münezzehtir.» Bunda ise bir dakika vardır. Şöyle ki bir sultan-ı zîşanın muhatabasıyla şeref-yap olan kimse ol sultan-ı zîşana hitaben «sen kör değilsin, sen şu değilsin, sen bu değilsin» dese de enva-ı maayip ve noksanı sayıp dursa şüphe yok ki zeir ve men' ve tedibe müstahak olur ve onun şu yoldaki muhatabası sü-i edep addolunur. Sıfat-ı ikram dahi «Allahü Taalâ mahlûkatın hâlikı ve nazm-ı ekmeli üzere mürettibi olmasıdır.» İşte bunda da iki vecihten dolayı bir dakika vardır:

«1 — Şüphe yok ki kemal-i hâlik, kemal-i mahlûktan meratib-i nâmütenahi ile ecel ve âlâdır. İmdi Cenab-ı Hakkın nuut-ı kemaliyle sıfat-ı Celâlini «bu mahlûkatın hâlikıdır» yolunda şerhettiğimizde bu mahlûkatın kemalini kemal-i Celâl-i hâlikle şerh ve beyan gibi kılmış oluruz. Bu ise kemal-i Taalâyı, gayet hasis ve ancak bir tarik ile tarif iktiza ider ki sü-i edeptir.

«2 — Bir kimse bir sultan-ı kahır meth ü sena makamında «filân fakire bir ekmek parçası vardı, yahut bir damla su verdi» dese o kimsenin zeir ve men'i müsteveci olur. Maahaza beyana hacet yoktur ki Arş-ı âlâdan ta nihayeti olmyan halâya varınca, âlem-i mahlûkattan ne varsa cümlesinin hazain-i kudretülahtaki nispeti, bir ekmek parçasıyla bir damla suyun cemî' hazain-i dünyaya olan nispetinden de azdır.

«İmdi bir padişahı bu yolda sena etmek sü-i edep olunca Cenab-ı Hakkı bu suretle meth ü senaya kalkışmanın sü-i edep olması evlâ bitariktir. İşte tebeyyün etti ki Allahü Taalâyı tarikayn-ı mezkûre ile meth ü senada şu itirazlar varit olur. Bu makamda yalnız bir sebep vardır ki şu medayih zikre bize ruhsat verir. O sebep de şudur ki «nefs» âlem-i his ve hayalde müstağrak olduğundan insan anı atebe-i ulyay-ı âlem-i kudse cezbetmek istediği vakit, hazret-i mukaddesenin kemaline anı mütenebbih kılmıya muhtaç olur. İnsan için ise Allahü Taalânın marifet-i kemal ve celâline vusule şu iki tarikten yani sıfat-ı Celâl ile

sıfat-ı ikramı zikirden başka yol yoktur. Binaenaleyh nefsi, âlem-i histen iraz ettirip atebe-i kudse vukufa melûf edinceye kadar bu iki nevi esma-i şerifenin zikrine muvazabet eyler. İşte şu halet hâsıl olunca, bu nevilerde varit olan itirazat-ı mezkûreye mütenebbih olur da ol halde bu ezkârı terkederek «ya hû» demeğe başlar, «Ya hû» zikrine muvazab olan abd gûya demiş ki «ya Rab», nekais-i mahlûkatı senden selbetmek, yahut kemalât-ı mahlûkatı sana isnat edivermek suretiyle benim seni meth ü sena edişimden Hazret-i Rebubiyetin ecel ve âlâdır. Zira senin kemalin andan âlâ ve berter, celâlin andan azîm ve ekberdir. Ancak kendi hüviyyetinle yine kendi hüviyyetini meth ü sena ederim. Kezalik sana «ente» lâfzıyla de hitap etmem Zira bu lâfz, kibri müfid'dir. Şöyle ki ruh «hû» ben bir meblâğa bâliğ olmuşum ki Hazret-i Vacib-ül-vücutta hazır gibi imişim!» demiye kalkışır. Anın için ben de «hû» kavli üzerine bir şey katmam ki bu kavlim Rabbimin zâtı yine zâtı ile memdûh olduğuna ve anın hazret-i huzur-ı mahlûkat ile ana münasebetten âlâ ve ecel bulduğuna bir ikrar ve itiraf olsun.» İşte bu kelime-i vâhide tacellî ve mükâşefat makamlarında şu esrar-ı lâtifeye tenbih eder olduğundan naşi, şüphe yok ki esrar-ı mezkûreye tenbih şartıyla, bu zikr-i âli eşref-ül-ezkâr olmuş olur.

«Beğincisi — Bu zikr-i şerife muvazabat, şevk-ı ilâllah ifade eder. Şevk-ı ilâllah ise makamâtın elezzi ve behçeten ve saadeten ekseridir. Bunun beyanı şu vecihledir ki «hû» zamiri gaiptir. Anın için abd bu kelimeyi zikrettiği vakit kezalik haktan gaip olduğunu bilmiş olur. Andan sonra şurasını da anlar ki bu gaybet, mekân ve cihet sebebiyle mütehassıl değildir. Mücerret kendi huds ve imkân noksanlarıyla mevsuf ve ihata-i zaman ve mekânda ayb-ı kevn ile ma'yup olması sebebiyledir. İşte akl-ı zâkir, şu dakikaya mütenebbih ve muttali olup da bu sıfatın cem-i mümkünat ve muhdesatta hâsıl olduğunu bilince o anda muhdesat ve ibdaiyatın atebe-i ulüvv-i Hudadan gaip olduğunu da bilmiş olur ve bu gaybetin mücerret noksan ve kemaldeki hacet ve istignada olan fark ve tefavüt sebebiyle hâsıl olduğunu da anlar. İşte bu sırada abd-i âciz, Cenab-ı Hakkın enva-i kemali ile mevsuf ve kemalât-ı mahlûkata müşabehetten mütealî ve muhderata münasebetten mukaddes ve münezzehe olduğunu da itikat eyler. Cenab-ı Hakkın tasavvuru akıldan, fikirden, zikirden, gaip idüğüne de mutakit olur. Bu suretle o kemalât min vecih meş'urun biha olur, min vecih olmaz. Bu ke-

malâta min vecih hâsıl olan şuur dahi anların derecat ve meratibini de bilip anlamıya insanı teşvik eder. Çünkü o meratip ve derecatın nihayeti olmadığı gibi kezalik bu şevkin meratibine de nihayet yoktur. Her ne vakit ki abd'in halen bulunduğu mertebeden daha âli bir mertebeye vusulü eshel ola, o dereceden terakkiye şevki akava ve ekmel olur. İşte şu ifadat ile tebeyyün etti ki «hû» lâfz-ı şerifi şevk-ı ilâllahı müfiddir Şevk-ı ilâllah âzam-ı makamattır deyişimiz dahi mücerret «şevk» âlâm ve lezzat-ı mütevaliye-i müteakloenin husulünü ifade ettiği içindir.»

Hariri zade Kemal Efendi «Vird-is-Settar» şerhinde «hû» lâfzı hakkında şu yolda mülâhaza beyan ediyor:

«Hû; hüviyyete delâlet eder ve hüviyyet sırr-ı ilâhîdir. Ol dahi sıfat-ı Celâl ve kemal ile münferit mevcud-ı ezelden ibarettir. Ve bir tahkik dahi budur ki «hû» gaibi mevcuttan ve gaib-i ezelde mevcut havastan kinayettir ve ol Allahü Taalâdır. Ve bunda bir mânay-ı hüsnü vardır ki ol derk-i havastan müteâlidir. Hattâ gâipten ism-i kinaye min gayri gaybiye müstahak oldu ve bu mâna üzerine sofiye zikirlerini ihfaen ve cehren, içtimaan ve infiraden ism-i «hû» ile bina ettiler. Bununla beraber mercii Allahü Taalâdır Bu cihetle ism-i mazhar hükmünde oldu. İmam-ı Kuşeyri buyurur ki ism-i hû; ehl-i marifet indinde nihayet-i tahkikten ibarettir ve ehl-i zahir indinde müptedadır. Kelâm tamam olsun için habere muhtaçdır. Ehl-i tahkik indinde habere muhtaç olmaz. Belki ol müfit ve gayr ana muttasıl olmadan kelâm-ı tamdır ve hakayik-ı kurbde muzmer olur. Ebubekir ibn-i Furek buyurur ki hû; iki harftir, ha ve vav'dır. Pes ha'nın mahreci akas-el-halk'tır, evvel ve âhiri mahariçtir. Vav'ın mahreci şefedir ki ol evvel-i mahariçtir. Pes ism-i hû şol şeye işaret eder ki her hadis in iptidası andan ve nihayeti andır. Ve ana Cenab-ı Hak «هو الاول والاخر» kavli şerifiyle işaret etmiştir. Bazı ehl-i işaret buyururlar ki Hak Süphanehu ve Taalâ «hû» ismiyle kâşife-i esrar ve maadası olan isimlerle kâşife-i kulûbtür.» Hû esma-i seb'adan ism-i sâlistir. Nefs-i mülheme ve seyr-i alâllah makamıdır. Mahalli ruh ve nuru asferdir. Sâlik bunda «hû» zikrine devam ede ki makam-ı sır keşfolu.»

«Tasavvuf Tarihi» nde (s. 210) buna dair fazla olarak şu malûmat vardır:

«İmam-ı Ali «Kerremallahü veche» çok zaman: (يا هو يا من هو لاله الا هو لا يعلم اين هو الا هو) diye dua edermiş. Kendisine bunun sebebini sormuşlar (وهو الاسم الاعظم) diye cevap vermiş.

Mevlâna Celâleddin (قدس سره) dahi ekser-i evkat kâh ism-i Celâle, kâh hû ismine devam eder-miş. Hattâ bir gazeliinde :

هو زَم بِرَقْدِ سَيَانِ هَر شَبِ زَدَلِ هُو هُو زَم
buyardukları gibi dervişlerine de şöyle tavsiye ediyorlar :

ای صوفی اهل صفا ازجان بگو الله هو
ای عاشق اهل وفا ازجان بگو الله هو

Halvetiyye pîrlerinin büyüklerinden (Ce-mal-i Halveti) de şöyle diyor :

Safha-i sadrında daim aşkın eskrârı hû
Şakirin şükrü hû Aallah zâkirin ezkrârı hû
Ravza-i hûya makam et ey Cemal-i Halveti
Ta vücudün mülküne keşfola bu esrar-ı hû.

Çehre-i hikmete dikkatle baktım,
Mantığı terkettim, aklı bıraktım,
«Hû» bir ateş oldu kendimi yaktım,
Ne «illâ» diyebilirdim, ne «illâ» kaldı.
Tokadî zade Şekip

HUBANNAME (خوباننامه) [Ede.] Güzel ve yakışıklı gençler hakkında yazılan kitaplar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Hub; Farsça güzel name de mektup, kitap demektir. Güzel kadınlar hakkında yazılanlara da «zenanname» denilir. Enderunî (Enderunlu) Fazıl'ın manzum Hubannamesi meşhurdur.

HUDDAM (خداام) [Mit.] Azaim ve havas okuyanların cin taifesinden istedikleri işleri gördürmek için kullandıkları cinlere verilen addır. Azaim; âfetlerle hastalıkların geçmesi için okunan âyetler, yahut efsunlar demektir. Bu türlü huddam kullananlara «ehl-i huddam» denilir.

HUDUDNAME (حدودنامه) [Ida.] Memleket sınırlarını tâyin ve tahdit eden vesika yerinde kullanılır bir tâbirdir. Harb veyahut meydana gelen bir ihtilâf sonunda iki taraf murahhas-larınca yerinde tetkikat ifasiyle tanzim olunan harita va rapora bu ad verildiği gibi memleket dâhilindeki bir çiftlik veya arazinin sınırlarını göstermek üzere yapılmış olan vesikalara da hududname denilir.

Hudud; Arapça kenar, sınır demek olan haddin cem'idir.

HUFFİ (حق) [San] Eskiden ayağa giyilen çizmelere konacak surette yapılmış olan kitap-lara verilen isimdir. Bu kitablari ekseriya ta-bipler kullanırlardı. Bunlar kümmî gibi küçük kıt'ada idiler. Ciltleri mukavvasız yalnız de-ridendi.

HÜKEŞAN (هوكشان) [Ask.] Hacı Bektaş şeyhinin yeniçeri ocacı nezdindeki vekiline mahsus doksan dokuzuncu ortaya 1591 senesinde tâyin olunan Bektaşî müritleri hakkında kullanılır bir tâbirdir. Ocaktan yiyip içen ve yeniçeri odalarında yatıp kalkan bu duacıların vazifeleri sabah ve akşam ordunun selâmet ve muvaffakiyyetine dua etmekte. Bundan başka merasim esnasında bunlardan sekizi yeniçeri ağasının atının önünde yeşil çuha üst elbiseler ile iki yumruğunu mideleri üstüne bastırmak suretiyle yürürlerdi. Bu sekiz Bektaşiden en kıdemlisi yüksek sesle Kerim Allah der, ötekiler de hû diye mukabele ederlerdi. Bundan dolayı bunlara hükeşan denilmisti.

HÜKM-Ü GİYABİ (حكم غیابی) [Huk.] Bir hukuk veya ceza mahkemesinden çağırıldığı gün gelmeyen müddei aleyh (dâva olunan) ve firarda bulunan müttehem ve maznun'ı aleyh (zan altında bulunan) haklarında verilen karar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Tarafların huzurunda verilen karara da «hük-m-ü vecahî» denilir.

HÜKM-Ü VECAHİ (حكم وجاهی) [Huk.] Mahkemede tarafların hazır bulunup yüzlerine karşı hâkîmin tefhim ettiği hüküm yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hazır bulunmayanlar hakkında verilen hükme «hük-m-ü giyabi» denilir.

HUKUK-I GAYR-İ MEKTUBE (حقوق غیر مکتوبه) [Huk.] Kanunlarda mevcut olmıyan örf, âdet ve teamül kabîlinden olan haklar mânasına gelir bir tâbirdir. Tâbirin mânası yazılı olmıyan haklar demektir. Kanunlarda yazılı bulunan haklara «hukuk-ı mektube» denilir.

HUKUK-I MEKSUBE (حقوق مکسوبه) [Huk.] Kisbî yani bazı arızî keyfiyetlerden münbais olan haklar mânasına gelir bir tâbirdir. Kesp edilmiş haklar demektir.

HUKUK-I MEKTUBE (حقوق مکتوبه) [Huk.] Kanunlarda yazılı bulunan haklar mânasına gelir bir tâbirdir. Örf, âdet ve teamül kabîlinden olup kanunlara geçmemiş olan haklara «hukuk-ı gayr-i mektube» denilir.

HUKUK-I SİYASİYYE (حقوق سیاسی) [Huk.] Bir devletin tesisi ve idaresiyle: efrad ile münasebatına ve umumun menafiine mütâallik kanunlar yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mânası siyasî haklardır.

HUKUK-I TEAMÜLİYYE (حقوق تعاملیه) [Huk.] Memleketin ahlâkını, âdetlerini belirten örf mânasına gelir bir tâbirdir.

HUKUK-I TABİİYYE (حقوق طبیعی) [Huk.] İnsanın fıtratında bilkuvve mevcut olup hak ve bâtıl, iyi ve fenayı bildiren ve insanların toplu bir halde yaşamalarını mümkün kılan hükümler yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mânası tabiî haklardır.

HUKUK-I UMUMİYYE (حقوق عمومی) [Huk.] Cemiyetin bütün fertlerine gâmil olan haklar mânasına gelir bir tâbirdir. Mülkiyet hakkı, iştirâk hakkı ve sair bu haklar cümlesindendir.

HULEFA (خلفاء) [Ida.] Eskiden kâtip yerinde kullanılır bir tâbirdir. Kalem kâtipleri yerinde hulefay-ı aklâm denilirdi. Hulefa; halife'nin cem'idir.

HULLE (حله) [Fık.] Bir kadının «talâk-ı selâse» ile zevcinden (kocasından) iştirakından (ayrılmak) sonra yine eski kocasına varması şer'an mümkün ve helâl olmak için kadının başka bir erkekle evlenerek tekrar boşanması yerinde kullanılır bir tâbirdir.

Rahmetli Elmalî'nı Hamdi Yazır Türkçe Kur'an tefsirinde (c. 1, s' 787) talâk âyetini tefsir ederken bunun için şu tafsîlatı veriyor:

«İşte bu ahkâm (Hududullah) Allahın tayin ettiği hududdur. (فلا تزدوها) Artık bunları tecavüz ettirmeyiniz. (ومن بعد حدود الله) ve her kim Allahın koyduğu hududu tecavüze kalkışır, şırta (فارتكبه الظالمون) işte bunlar zalimlerden ibarettir. Bu tecavüzle kendileri gadap ve ikab-ı lâhiye maruz kalmış olacaklarından bu zulmü de evvel emirde kendilerine yapmış olurlar. Zamin ile iktifa olunmayıp da Allah ism-i Celâlinin mükerrer izharı, Celâl-i lâhiyi ihtar içindir.

«(فان طلقها) Zikrolunan iki talâktan sonra zevç o mutallakayı bâdelric'a veya iddet içinde bir daha boşarsa (فلا تحل له من بعد) artık üç talâktan sonra o kadın o erkeğe hiçbir veçhile helâl olmaz. Bu sarahate karşı ona helâl demek küfür olur. Bu hürmet (حق تنكح زوجها غيره) ta o kadın kendini diğer bir zevce' tam mânasıyla nikâh edinceye kadar. Rifaa'nın zevcesi hakkındaki (حق تدوق من عسيلة وتدوق من عسيلة) hadis-i şerifiyle beyan olunduğu üzere balcığınıza tadıncıya kadar devam eder. Öyle aralarında üç talâk vâkı olmuş olan erkekle kadının samimi bir aile teşkil edebilmeleri âdeten ihtimalisizdir. Aralarında cüz'î bir câzibe bulunsaydı herhalde bir veya iki talâkla iktifa edilir ve o zaman salâh-ı hale intizar olunabilirdi. Alâka-i zevciyyet ve ahval-i ruhiye dakik ve derin bir şey olmak hasebiyle bihakkin takdir edilmeyip bazı arızalarla bittehevür

kat'ına kıyam edildiği halde çok geçmeden âmak-ı ruhtan nedamet galeyân edebileceği melhuz olduğundan dolayı Cenab-ı Allah üçe kadar talâka müsaade etmiş ve bunların da kadının temiz bulunduğu tuhur zamanlarında yapılması mesnun kılınmıştır. Binaenaleyh birinci ve ikinci talâk birer tecrübe dersidir. Bu tecrübeler yapıldıktan sonra üçüncü talâka lüzum gören ve Hakkın bahşettiği bu tecrübe dersinden istifadeyi hiç de takdir etmiyen bir erkekle o kadın arasında ciddî bir içtimaî hayata ihtimal verilemez. Fakat o kadının elden çıkıp firaş-ı ahara girmesi gibi acı bir hicrandan sonra bile ruhlarının derinliklerinde evlece hissedemedikleri bir izdivaç alâkası bulunduğunu takdir ederlerse o zaman bunun ciddiyetine inanılabilir. Binaenaleyh (فان طلقها) bu nikâhtan sonra bu ikinci zevce şayet o kadını tatlik ederse (فلا جناح عليهما ان يتراجعا) bu kadın ile zevce-i sabıkın birbirlerine tekrar dönüp her ikisinin rızasıyla nikâh olunmalarında mahzur yoktur. (ان قلنا ان يقيم حدود الله) Allahın hudud-ı şer'iyyesinde duracaklarını zannederler, öyle bir hicrandan sonra böyle alâka bunu yapabilirler. (وليك) Ve işte yukarıdan beri zikrolunan bütün şu ahkâm (Hududullah)ın tağyir ve muhalefetle tasarruzdan masun bulunan ahkâm-ı kat'iyye-i muayyenesidir ki (بينها لقرم يطمون) Allah bunları anlayıp bilecek olan ehl-i ilim zümresi için beyan eder. Teklif umuma, fehm ü teblig, ehl-i ilmedir. Kitap ve sünnet ile bunlara daha bazı beyanlar lâhik olacak ve bütün bunların dekaikini ve rütbe-i enbiya olan ule-may-i din ve eimme-i müçtehidin anlayacak, fûruatını ve zaman, zaman netayic-i cüz'iyyesini onlar ispat ve teblig edeceklerdir. Binaenaleyh ilimde rûşhu olmıyanlar bunları kendi kendilerine halletmiye kalkışmayıp ulemaya müracaat etmelidirler.»

«Hukuk-ı Aile Hakkında Türk Ocagındaki içtima Münasebetiyle» başlığı altında Egreş Edip Beyin yazdığı bir yazıda (Sebil-ür-reşat 24 kânunısani 1340, adet 585, sahife 193) hulle için dikkate değen şu satırları yazmıştır:

«Hülleyi maatteessüf kimsenin anlamadığı görülüyor. Hülle yapanları ve yaptırnanları şeriat-i İslâmiyye tel'in ediyor. Bunlar gayet mühim meselelerdir. Şeriat-i İslâmiyye her hussuta kadının hukukunu âzamî surette temin ve himaye etmiştir. Talâkın üç tefaya kadar olmasında birçok hikmetler mündemiçtir. Bir defa ayrılırlar. Bu karar iyi düşünülmeden verilebilir. Eger tarafeyn nedamet gösterirlerse rabıtaı yenilerler. İkinci defa bu ayrılık ola-bilir. Yine birbirlerine karşı mahabbetleri

varsa tekrar aile teşkil edebilirler. Amma bundan sonra artık her iki taraf akıllarını başlarına almalıdırlar. Hakikaten geçinmiye niyetleri varsa artık talâkı unutmalıdırlar. Zira bu oyuncak değildir. İlâhiye tekerür edemez. O vakit akt-i nikâhın mânası kalmaz. Onun için erkek üçüncü talâkı istimal ederken uzun uzadıya düşünmek mecburiyetindedir. Bir daha katıyen zevcesiyle geçinmek imkânı kalmamışsa o vakit bu kararını icra eder. Artık o kadın onun için yok demektir. Aradaki rabıtaya katı surette nihayet verilmiştir. Kadın da onu unuttur. Artık ondan saadet beklemez. Başka bir kocaya varır. O onunla bir müddet geçinir. Sonra o, vefat eder, yahut aralarında bir ayrılık husule gelir. O zaman eski zeveine karşı yine kalbinde bir iz kalmışsa eski zeve de kalbinde buna karşı bir mahabbet his ediyorsa o vakit tekrar tesis-i aile edebilirler.

«İşte Kur'an-ı Kerimin (حق تنكح زوجاً غيره) dediği budur. Kur'anda bahsedilen ikinci izdivaç, tabii surette husule gelen ve nihayet bulan izdivaçtır. Yoksa sun'î bir izdivaç katıyen maksut değildir. Bil'akis için bu sun'î ve hileli kısmı şiddetle memnudur. Bunu yapanlar tel'in olunmuştur. — Hadis-i şerif — لن الله الحلال والحلاله, kadını böyle bâzice (oyuncak) eden hem birinci zevç, hem o sahte ikinci zevç, ikisi de şeriat nazarında mel'undur. Zaten ikinci zevcin böyle bir şart ile vukubulan bir nikâhı da caiz değildir. Çünkü bu nikâh müt'a demektir, yani muvakkat bir nikâhtır.»

§ [Kıy.] Biri belden yukarı sırta, diğeri belden aşağı bacaklara giyilen elbiseye verilen addır.

*Kayd-ı âhiretle düşmem mihnete
Ben burada memurum şimdi hizmete
Hayvan otlatırken gidip Cennete
Sana hülle donu biçmem hocam
Rıza Tevfik*

HUMBARA (خبره) [Ask.] Demirden yuvarlak, içi boş olarak yapılan ve barutla demir ve kurşun parçaları doldurulup havan topu veya elle atılan harb aletinin adıdır. Havan topu ile atılana havan humbarası, elle atılana da el humbarası denilir. Halk dilinde kumbara suretinde talâffuz olunur.

Humbara; Farsça küçük küp, küpceğiz demektir. Küpe benzemesi bu adın verilmesine sebep olmuştur.

*Re's-i küffara düşüp humbara-i encümfeşan
Asker-i şeytanı san recmeyledi ehl-i sema
Sami*

HUMBARACI (خبره) [Ask.] Yeniçeri teşkilâtı zamanında topçu yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bu teşkilât mensupları havan toplarıyla humbara attıkları için bu adı almışlardı. Halk tarafından kumbaracı denilirdi. Müteaddit ortalara ayrılan humbaracıların başlarına humbaracıbaşı denilirdi.

HUMBARACIBAŞI (خبره) [Ask.] Humbaracı ocağının başına verilen addır. Havan toplarıyla ve el ile atılan patlayıcı maddeye (mermi, bomba) kumbara adı verildiği için bunları yapan teşkilâta humbaracı ve başında kine de humbaracıbaşı denilmiştir. Ocağın humbaracıbaşından başka zâbitleri ve kâtipleri de vardı. Açılan humbaracı başlığı ocak kethüdası getirilirdi. Humbaracıbaşı bir yolsuzluk yapmadıkça azlolunamazdı.

Ocağa yeni nizam verildiği Hicri 1207 (1792) senesinde humbaracıbaşıya 2500 kuruş maaş, 2500 kuruş da tâyinât tahsis olunmuştur.

HUMBARACI OCAĞI (خبره اوچاغي) [Ask.] Humbara yapanlar ve humbara kullananlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Havan topu ile atılan mermi ile el bombasına humbara denildiği için ocağa da bu ad verilmişti. Muhtelif ortalara ayrılan ocağın başına «humbaracıbaşı» denilirdi. Ocağın humbaracıbaşından başka zâbitleri ve kâtipleri vardı.

Humbaracılar biri zeamet ve timarlı, diğeri yevmiyeli olmak üzere iki kısımdan tereküp ederdi. Zeamet ve timara mutasarrıf olanlar taşralarda timarlarının bulundukları yerlerde, yevmiyeliler İstanbul'daki kışlalarında otururlardı. Timarlı humbaracılar vakit vakit Payıtahta gelerek mesleklerine ait malûmatı arttırdıkları, harb vukunda kıt'alarına iltihak ederlerdi.

Humbaracılığın, diğer ocaklar gibi, bozulduğu görülmesi üzerine Hicri 1207 (1792) senesinde ocağa yeni bir nizam verilmiştir. Bu nizama göre humbaracıbaşı bir yolsuluk yapmadıkça azlolunamayacaktı. Neferler İstanbul'da kışlalarında oturacaklar tâlim ve terbiye ile meşgul olacaklardı. Ricalin mütemeyyizlerinden biri ocağa nâzır naspedilecek, tevcihat nâzırla humbaracıbaşı tarafından müştereken yapılacaktır. Humbaracıbaşılardan hediye ve caize namıyla bir şey alınmayacağı gibi onlar da zâbitlerle neferlerden bir şey almayacaklardı. Humbaracılar için müstakil bir kışla yapılacaktır. Hidirellez günü gerek timarlı ve gerek yevmiyeli bütün humbaracı neferleri İstanbul'da hazır bulunacaklardı. Yoklamada bulunmayanların dirlik ve yevmiyeleri kesilecekti. Mevcut bulunanlar imtihan edilecek, muvaffak olan

dirlik sahipleri memletlerine gidecekler, muvaffak olamayanlar kışlalarda kalıp öğreneceklerdi. Tâyin olunan bir buçuk sene öğrenme müddetinde imtihan verip muvaffak olamayanların nan pareleri zaptolunacaktı. Zâbitlerden başkası evlenemeyecekti. Evveleminde elli top için onar nefer humbaracı, beşer nefer mülâzım tertip ve her on neferin biri halife, dokuzu yamak itibar olunacak, her topa bir alâmet konularak neferler o alâmetle alâmetlenecekti. Beş topa fenninde mahir serhalife namıyla bir zâbit tâyin edilecek ve bu zâbitliğe dirayetli ve nüfuz sahibi olanı naspolunacaktı. Biri çavuş, diğeri alemdar olmak üzere ayrıca iki zâbit daha tâyin edilecekti. Bu zâbitler sebepsiz azledilemeyecekler ve yoliyle terakki eyleyeceklerdi. Humbaracıbaşı münhal olunca ocak kethüdası humbaracıbaşı naspolunacak, onun yerine çavuş, çavuşun yerine alemdar, alemdarın yerine serhalifelerin eskisi, serhalifelige beş tane olan halifenin en eskisi, halifelerin yerine de yamakların eskisi terfi edilmek suretiyle sırasıyla yürütülecekti. Açılan mülâzımlığa hariçten biri alınacaktı. Mülâzimlerin yazılışı zamanında biri karakullukçu, biri aşçı, biri saka, ikisi arabacı kaydolunacak, arabacıların müstaidi baş mülâzım, öteki mülâzım-i sani, saka mülâzım-i sâlis, aşçı mülâzım-i rabi, karakullukçu da mülâzım-i hâmis itibar edilecekti. Baş mülâzım yamak olunca silsile tertibi bu suretle yürütülecekti. Neferlere ilm-i halleri öğretmek ve va'z u nasihat etmek üzere ocağa bir hoca ve namaz kıldırmak için de bir de imam tâyin olunacaktı.

Humbaracıbaşıya senede 7500 kuruş maaş, 2500 kuruş tâyinât verilecek, öteki zâbitlere de nemaluce (fazla gelirli) zeametler tahsis olunacaktı. Kethüdanın zeameti 4500, çavuşun zeameti 2000, alemdarın zeameti 1500, serhalifelerin zeametleri 1000 er, halifelerin zeametleri 750 şer kuruşa iblâğ edilecekti.

Yamakların birincisine 24, ikincisine 26, üçüncüsüne 28, dördüncüsüne 30, beşincisine 32, altıncısına 34, yedincisine 36, sekizincisine 38, dokuzuncusuna 40, mülâzimlere de alessaviye yirmişer akça yevmiye verilecekti. Bundan sonra zeamet ve timar zâbitlere mahsus bulunacak, neferler yevmiyeli olacaktı. Timarlı ocakların mahlûlleri ne evlâtlarına ve ne de diğerlerine verilmeyip zaptolunacak, yerlerine ölünün evlâdı isterse mülâzemetten geçirilecekti. Bundan sonra timar ve zeametlerin ahara devri de caiz olamayacaktı. Yevmiyeli neferlerle mülâzimlere her gün yarımşar okka ekmekle beşer para katık baha, senede birer kat elbise, her

havan takımına da aydınlık ve ısınma ve saire masrafı karşılığı olarak senede yüzer kuruş verilecekti.

Neferlerden kaçan olursa bulundukları yerlerde cezalandırılacaklar, hizmetlerini bırakmak isteyenler olursa yevmiyelerinin tevcihindenberi almış oldukları ulûfeyi geri vermek mecburiyetinde bulunacaklardı. Humbaracı neferlerinin timarlısı süvari, yevmiyelisi piyade olacaktı. Seferlerde humbara yapacak yer bulunamadığı surette humbaracılar humbara atmak için ihdas edilmiş olan nevicat (yeni icat edilmiş, obüs topları yapmağa muktedir olacıkları surette yetiştirileceklerdi. İşsiz günlerde top ve tüfek atmayı ve diğer harb sanatlerini öğreneceklerdi. Alil, ihtiyar ve amelimanda olanları Gümrükten ve mukataalardan yevmiyeleri kadar vazife ile, düşman karşısında mecrub ve sakat kalanlar ise diledikleri mukataalardan yevmiyelerinin iki misli vazife ile tekaüt edileceklerdi. Bu nizamın sıkı bir surette tatbikına girilmiş olmasıyla beraber bütün askerlik işlerinin bozukluğu hasebiyle beklenen netice hâsıl olamamıştır.

HUMBARAHANE (خبرخانه) [Ask.] İlk açılan askerî mekteplerden birinin adıdır. Halk tarafından «kumbarahane» denilirdi. «Humbaracılık; Osmanlı ordusunda yeniçeriliğin ilk ıslahat merhalesi olduğunu kaydeden değerli müdekkik Osman Ergin (Türkiye Maarif Tarihi, c. 1, s. 44) yeniçeri ocağının zamanla uğradığı bozulukları yazdıktan ve ıslahî çareleri arandığı sırada bu maksatla 1147 (1734) de Üsküdar'da Toptaş'ında Humbarahane ve Hendeşehane adında iki askerî mektep açıldığını ilâve ettikten sonra «Mirat-i Mühendishane» den naklen şu izahatı veriyor:

«Yeniçerilere nispetle daha hazik görülen hasekilerle Boğaziçi bostancı efradından münasipleri seçilerek bu mektebe yazdırıldı. İbn-i Haldun mütercimi Pirizade Mehmet Sait Efendi delâletiyle 1149 (1736) da ihtira olunan bazı hendese aletleri mühendisler tarafından tecrübe olunarak faydası görülüp bu mektepte kullanılmasına karar verildi ve Mehmet Sait Efendi mektebe hendese muallimi tâyin olundu. Bu işde her ne kadar gizli hareket edildi ise yeniçeriler yine duyduklar ve kuşku landılar ve isteristemez mektep tatil edildi. 1173 (1759) da sadrazam Rağıp Paşa bu mektebi tekrar açmayı kurdu. Mektep talebesinden sağ olanları ve olmayanların çocuklarını toplayıp Haliç'te Karargaç mevkiinde geniş bir binayı mektep ittihaz edip orada hendese ve sair ilimler öğretilmesine başlandı. Bu mektep Üçüncü Selim zamanına kadar böy-

lece sönük bir şekilde devam etti. Üçüncü Selim 1205 (1790) da İsveç'ten ve Fransa'dan mühendisler ve zâbitler getirterek iptida Tophane'de ıslahata başlandı. Mektebi genişletti. 1207 (1792) de Halıcıoğlu'ndaki Humbarahaneyi yaptırdı. Bu kışanin Sütlüce tarafını lâğimeci yani istihkâm ve Hasköy tarafını humbaracı neferlerine tahsis ettirdi. Bu iki askere ayrı ayrı nizamlar konuldu ve tahsisatlar verildi. 1210 (1795) de Mühendishane açıldığı zaman büsbütün lâğvolunarak talebe o mektebe verildi.»

HURÇ (خروج) [San.] Meşinden yapılmış büyük heybe ve sandık adıdır. Meşinden yapılan bu heybe ve sandıkların arka taraflarındaki meşin kollarla hayvanların semerine bağlanır ve iki hurç bir hayvana yüklenir. Eski zamanın uzun yolculuklarında kullanılırdı. İstanbul'un meşhur yangınlarında en lüzumlu eşyayı içlerine doldurup pencereden atmak suretiyle kurtarma işinde kullanılmak üzere konaklarda da bulundurulurdu.

HURDE-İ TARİKAT (خرده طریقت) [Sof.] Mevlevî tâbirlerindendir. Tarikatin edep ve erkânına dair ufak tefek malûmat yerinde kullanılır bir tâbirdir. Hurde; Farsça ufak şey, bir şeyin ufalmış, ufaltılmış parçası demektir.

HURUC ALESSULTAN (خروج علی السلطان) [da.] Meşru hükümete karşı kıyam ve isyan yerinde kullanılır bir tâbirdir. Padişahlar müessil sayıldıkları için sultana karşı gelme demek olan bu tâbir meydana gelmiştir.

*O tac için olacak hayli kelleler galkan
İdüp pederle hirasın huruc alessultan
Abdülhak Hâmit*

HURUF (حروف) [Sof.] Harfin cem'i olan bu kelime sofiye içinde ayân-ı sabiteden olan basit hakikatler ifade eder bir tâbirdir.

HURUFİLİK (حروفیّک) Harflerin birtakım mânalarına kail olanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Cenab-ı Hakkın (Fazlullah) şekliinde görünmesini kabul eden bu meslek, İslâmiyetin sinesinde çıkan sair bu gibi «bâtiniyye» mezheplerinden birini teşkil eder.

Bu mesleği ihtiyar edenlerin itikatları şudur: Kelâm suretinde tecelli eden Hak harflerle taayyün buldu ve bu harflerin cümlesi insan-ı kâmilin yüzünde tesbit edildi. Binaenaleyh bütün mevcudatın unsur-ı âlâsı olan yirmi sekiz harfi insanın yüzünde görmek kâbidir. İnsanın yüzünde yedi umumî hat: dört kirpik, iki kaş, bir saç ki buna sivad-ı âzam derler. Yedi de hutut-ı ebiyye (babalık hattı)

vardır ki sonradan zâhir olur. İki sakal kılları, iki hattın diğer tarafındaki kıllar, iki bıyık, bir de alt dudaktaki kıldır. Yedi yedi on dört eder. Bunu hal ve mahal itibarıyla darbedersek yirmi sekiz olur. «Fazl» bunlara Farsçadaki «p, ç, j, g» harflerini de ilâve ederek otuz ikiye çıkarmıştır. İşte bunlar her şeyi bu yirmi sekiz, otuz iki ile tevil ederler. Sonra Kur'an-ı Kerimdeki yirmi sekiz hecenin müteşabehatta vâkı olanlarını kaldırdıktan sonra mütebaki on yedi harfe muhkemat ve mütebakisine de müteşabehat derler ve ulemanın müteşabehattan addettikleri âyetleri muhkemattan, muhkemattan saydıklarını müteşabehattan addederek çocukça ve uzun tevilâta kalkışırılar. Meselâ «فذلک فضل الله» ve «الله ذو فضل العظیم» den maksat «Fazl-ı Hurufî» dir derler. Miraçtan maksat insanın yüzündeki hatları görmekten ibarettir. Sidret-ül-müntehadan maksat insanın yüzünde görünen Fazl'ın burun delikleridir. Miraçta Hazret-i Peygamber'e görünen şab-ı emred «Fazl-ı Hurufî» dir. Bunun gibi birçok garip tevillerde bulunurlar.

«Hurufilik, mutlaka Bektaşilik demek değildir. Başlıbaşına bir mezheptir» diyen pek değerli dostum Filozof Rıza Tevfik Bey (ölümü 1949) (Peyam ilâvesi, adet 36) hurufilik için şu tafsilâtı veriyor: «Fazlullah Naimi-i Esterâbâdî bu mezhebin müessisidir. Fakat bu mezhebin istinat zeminini teşkil eden esas akide eskiden beri az çok malûm ve Yahudi'lerin bâtinî fırkalarınca muteber idi. Bu hususta iki tarihî vesika vardır ki ehemmiyeti fevkalâdedir. Kuvvetle zannolunduğuna göre Endülüş medeniyetinden bize intikal eden bu iki kitaptan birisi (Sefariyye Zirah) yani (Tarih-i Tekvin), diğeri de (Zuhal) yani (Nur) namlarıyla - bugün - pek malûm olan eserlerdir. Bunları muasır filozoflardan Fransalı (A. Frack) lâıkiyle tettebbu ve tahlil ederek felsefî mahiyetlerini meydana çıkarmıştır. Merak sahipleri (La Kabale) adlı kitabı okusun.

«Bu iki kitapta (Nev felatunî) felsefesinin garip bir cilvesi görünür. Zaten malûm olduğu üzere Nev felatunî hikmetinin müessisi dahi (Philo) namındaki İskenderiye'li bir Yahudi hakîm idi ki felsefe tarihinde ismi pek büyüktür. Hazret-i İsa'dan hemen yirmi iki sene evvel doğmuş olan bu filozof bütün eserlerini Rumca yazmıştı ve bütün eserleri dahi bugün mevcut ve mazbuttur. Ve lâıkiyle tettebbu ve tahlil edilmiş olan eski vesikalardandır.

«Nev felatunî felsefesi, tasavvufta esastır, bir (Kudret-i Ezeliyye) kabul eder ki (Âlem-i ketman) da iken, onun hakikati bilinemez, sırr-ı mutlak ve gayb-ül-guyubtur. Ondan başka ha-

kikî vücut yoktur. Kendi zatî aşkı ile tecelli etmiş ve en evvel kelâm suretinde cilve göstermiştir. (Logos) bu demektir ve (Philo) nın bu sözden muradı tabii kuvvetler idi ve onları (Melâike) tâbirıyla temin eylerdi. Bu (Kelâm), ilk tecellisinde gayr-i muayyen iken, yani istilâhî tâbirini söyliyeyim (Kelâm-ı nefsi = Logos endi Diyasetos) halinde iken, bir ikinci tecelliye daha mazhar olarak (Kelâm-ı lâfzî = Logos proforikos) olmuş ve elifba harfleri nutuk ve beyan unsurları olmak üzere taayyün etmiştir. Binaenaleyh Kelâm, ilâhiyy-ül-asıldır. Huruf yalnız kelâmın değil bilcümle mevcudatın erkân-ı asliyye ve iptidaiyyesidir. Âdeta bugünkü kimya nazarında - meselâ - (müvellid-ül-ma, müvellid-ül-humuza, kükürt, demir, altın, bakır ve ilâh.) ne ise, hurufilik felsefesi nazarında (elif, be, te, ce, de ilâh.) tıpkı odur. Nev felatun felsefesi katıyyen maddiyuna zıt ve maddenin hakikatini münkir olduğu için böyle düşünmekte beis görmemişti. Binaenaleyh dünyada mânevî, maddî her ne varsa, cümlesinin aslı cevheri (kelâm) addolunuyordu ve her (şey) harflerden mürekkep bir (kelime) olmak üzere telâkki ediliyordu.

«Bugünkü ilim ve felsefe nazarında bu itikat garip gelir. Lâkin o vakit hükemay-ı bâtinîyeden herkes ve bâtinî olmanın mütefekkirinin pek çoğu bu siyak-ı nazarı hakikate makrun görüyorlardı. (Nur) ve (Tarih-i tekvin) namıyla mahfuz olan kitaplarda bu (Hikmet-i garibe ve hafıyye) daha ziyade işlenmiş ve bugünkü şeklini almıştır.

«Bu felsefeye göre eşyanın anasır ve erkânı (24) harftir. Bu 24 harfin namâdut terekkebâtı, her şeyi vücuda getiriyor. Dünyadan kelâm (Sır) olursa yani gizlenir veya mahvolursa her şey, bütün şu görünen kâinat lemih-i basarda mahvolur. Bir anda sabun köpüğü gibi zail ve muzmahil olur gider. Hiçbir şey kalmaz. Yahudi filozofları bu akide-i hafıyyeye kimya ve felekiyyat dahi karıştırmışlardı. Zira o ilimde bizim bildiğimiz kimya ve heyet değil: (Ulûm-ı garibe = Sciences occultes) den, gizli, esrareniz ve harikulâde ilimlerden madut idi. Henüz mahıyyeti anlaşılmamış, tabii kanunları, sabit hükümleri neşredilememiş olan her ilim, insaniyetin zihnini çelmiş ve böyle esrareniz bir tesir icra etmişti. Fikri terakkiyat tarihi bunu ispat ediyor. Onun içindir ki kimya böyle harikulâde acaip bir (ilm-i esrar) olmak üzere telâkki edilmiş ve pek nadir olan erbabı da keramata kaadir zannolunagelmıştır. Hazret-i Mevlâna bile:

از کرامات بلند اولیاست
اولین شعراست و آخر کیمیاست

demistir.

«Diğer taraftan vahdet-i vücut felsefesi ve zuhûr faraziyyesi iktizasınca, o ezeli kudretin her surette, her şeyde bir (vech) ile cilve gösterdiği, esasen müsellem bir akide olduğundan - bittabi ve bizzarure - bu siyak-ı nazar, yine insan ve insan-ı kâmil meselesine zihinleri isal eylemişti. Binaenaleyh hurufilik dahi haysiyyet-i insaniyyeyi müstesna bir ehemmiyetle nazar-ı takdire almıştır. Bütün bu müteselsil mülâhazalara nazaran hurufilik mezhebindeki felsefe-i esasiyyeyi şöylece telhis edebiliriz:

«Kelâm suretinde tecelli eden (Kudret-i ezeliyye) harflerle taayyün buldu. Bu harflerin namâdut terekkebâtı namâdut eşyayı vücuda getirmiştir. Şu haysiyyetle kâinat - yine hayal-i bâtil olmakla beraber - her şey, her madde, âdeta mütekâsif ve mütecessim bir (kelâm) dır. İsim ve müsemma ayrı gayrı şeyler değildir. Lâkin, kudret-i ezeliyyenin zuhûrunda mütefavit mertebeler olduğu için her şeyin haysiyyet derecesi bir degildir. Kudret-i ezeliyye (Kemal ve Cemal zuhûrunu) veç-i âdeme gösterdi. Zira âdemi (suret-i Rahman) üzere halk etti. Bittabi Kemalinin âlâmını yani işaratını veç-i âdemde izhar eyledi. Bütün mevcudatın aslı unsurları olan 28 harfi veç-i âdemde görüp tahkik etmek mümkündü. En büyük ilim de budur. Yani harflerin işaretlerini her şeyde ve bilhassa veç-i insandaki arayıp bulmaktır. Bu uğurda (ilm-i tevil) icat ve vazolunmuştur. Buna (İlm-i âlâ) derler. Bu ilmi bilen veç-i âdemin kudsiyyet mânasını anlar. Onu anlayan Cennete girmiş olur. Çünkü (Didar) (Cennet) tir. Filhakika veç-i âdemde o âlâm ve işaret zâhirdir. Bunlara (hutut-ı veçıyye) derler. Evvelâ (hutut-ı ümıyye) var. Bunlar ana hattıdır. (Cavidan-ı kebir) inde Fazlullah Ester Âbâdî, bu hatları tâyin ediyor:

چار مزه، هر دو ابرو، موی سر
عفت خطند از خدای دادگر

diyor. Yani veç-i insanda dört kirpik, iki kaş, bir de başındaki saçlar (Hüday-i dadkert) den nıgan verir yedi hattır, yedi (âlem) yani işarettir. Yedi de (hutut-ı ebiyye) var ki baba hattıdır. Sonraları zâhir olur; sakal, bıyık gibi. Yedi, yedi on dört eder. Bunu (hal) ve (mahal) itibarıyla ikiye darp edince 28 olur. Bu 28 adedini her yerde, her şeyde bulmak ve istihraç etmek mümkündür. Meselâ (menazil-i kamer) 28 dir. Kezalik insanın dişleri de 28 dir. Fakat menazil-i kamer bazan 29 olur, o vakit

28 harfe bir de (lâmelîf) i ilâve etmeli. Lâmelîf tek bir harf değildir, dört harfin (kaimma-kam) ıdır. Tahlil olununca (pa, ça, ja, kâ) harfleri zuhûra gelir, yani Fârisî lisanı elifbasında bulunup da Arap elifbasında olmaayan 4 fazla harf meydana çıkar. O vakit 28 harf 32 olur. Buna (si ve dü) derler ve (su) işareti ile gösterirler. 28 e (bist ve heşt) derler ve (=) işaretiyle gösterirler. İnsanın başındaki saç da yedi ana hattından biridir demiştım. Buna (sıvad-ı âzam) denir. Hazret-i İbrahim Aleyhis-selâm saçını orta yerinden ikiye ayırmış. Başın orta yerinde hâsıl olan beyaz çizgi dahi bir hatır. Bunu yedi hutut-ı esasiyyeye zam edersek, sekiz olur, dört kere sekiz otuz iki olur.

«İşte, her şey bu otuz iki harfte târif olunur. Her ne olursa olsun! Elbet her şey tâdada gelir!.. kaç olursa olsun, mutlaka yirmi sekiz ile otuz ikinin hâsıl-ı zarbıdır. Fazla veya eksik geldi mi, hesabı doğrultmak için (ilm-i huruf) ehlinin garip garip usulleri var. Meselâ bir ağaç dalında, yahut bir gül goncasında altmış tane yaprak bulsanız, (28 + 32 = 60) eder; yani (si-dü) ile (bist ve heşt) mecmuudur. Bu kolay ve hâsıl-ı cem'i veya darbı da kolaydır. Lâkin altmış olacağına elli dokuz yaprak saysanız, Yani altmıştan bir eksik olsa o vakit (nokta-i taht-el-ba) yı ilâve ederek itmam edersiniz; iki eksik ise (hal ve mahal) i zam eylersiniz; üç lâzımsa (mevalid-i selâse); dört lâzımsa (anasır-ı erbaa); beş iktiza ederse (havas-ı hamsa); altı zamm etmek icap ederse (cihet-i sit); yedi için (seb'a semavat); sekiz için (sekiz cennet); dokuz için (dokuz eflâk) ilâve eder, altmışı doldurursunuz. Fazla gelirse, aynı minval üzere bunları tarh eder, yine hesabı matlup veçhile tesviye eylersiniz. Ondan sonra kabz ve bast usulü var: Bir kelimeyi meselâ (kûn) kelimesini bast edersiniz; (kâf, nun) yazarsınız. Bu kelime iki harf iken altı harf olur ve (kûn) emri ile kevn ve mekânın bir anda suret-i tecellisini târif edersiniz. Çünkü (altı), (cihat-ı sit) in aded i timsalisidir. Altı cihet dahi (mekân) ın havas-ı asliyesinden-dir. İlâ ahiri, ilâ ahiri!..

«(Budın) şehrinde yatan meşhur (Gül Baba), (Miftah-ül-gayp) adlı manzum eserinde bu felsefeyi bast etmiş ve bu hesabı dikkat ve itina ile icra edip her şeye tatbik eylemiş ve (32) harfin işaretlerini bütün mevcudatta ispat etmeye çalışmıştır. Gayet garip iskolaistik bir kitaptır.

«Felsefe tarihine cüz'i aşinalığı olanlar bu garaib-i itikadate mâna vermekte pek güç-lük çekmezler: Milâd-ı İsa'dan takriben beş

buçuk asır evvel yaşamış ve insaniyetin eskâr ve itikadâtı üzerine, hattâ Eflâtun'u mânevîyeti üzerine pek büyük bir tesir icra etmiş olan meşhur hakîm (Fisagoras) malûmdur, ki âdetleri mevcudatın erkân-ı asliyyesi ve eşyanın hakayıkı olmak üzere kabul etmişti. İbrani bâtinî hükeması - yukarda arzettiğim veçhile - aynı haysiyyeti hurufa isnat etmişlerdi. Bunun ikisini birden mezcaderseniz hurufilik vücuda gelir. Zannederim zaman, bu bâtinî an'aneleri mezc ederek, hurufilik mezhebinin zeminini hazırlamış ve (Fazlullah Naimî) bu esrarengiz felsefeyi büyük safderunluk ve bir tamamîyet-i kalbiyye ile neşretmiştir. Bundan evvel (Aliyyüş-Şelmegani) namında bir zat aynı itikadî neşr ve ilân ettiği için Abbasiler zamanında katledilmişti.»

HURUFİYYE (حروفي) [Sof.] Fazlullah-ı hurufinin harflerin esrarına müteallik nazariyesini kabul eden tarikatlar ve sâlikleri hakkında kullanılır bir tâbirdir.

HURUF-ÜL-ÂLIYAT (حروف العالیات) [Sof.] Büyük harfler demek olan bu tâbir sofiye istilâhı olarak şöyle izah edilmektedir: Şecerenin nüvâtı şecerede münderiç olduğu gibi gayb-ül-guyupta mündemiç olan şüun-ı zatiye-i ilâhiyedir. Muhyiddin-i Arabî'nin biz vücud-ı hariciye nakledilmemiş huruf-ı âliyat idik, o zaman tepelerin en yüksek zirvesine müteallâk idik demek olan meşhur beytindeki huruf-ı âliyat budur.

HU SALA (هو سلا) [Sof.] Mevlevî tâbirlerindendir. Mukabeleye davet için edilen nida (çağırma) hakkında kullanılır bir tâbirdir. Lokmaya (yemeğe) davet için de aynı tâbir kullanılırdı.

HUSÛF (خسوف) [Ast.] Ayın tutulması yerinde kullanılır bir tâbirdir. Ayın bir kısmının tutulmasına «husûf-ı cüz'i», tamamının tutulmasına da «husûf-ı küllî» denir.

*Felekte kâh nazar bend-i çeşm-i hayret olan
Değil husûf u kûsuf u sevad-ı leyli-i tar
La*

HUŞ DER DEM (هو ش در دم) [Sof.] Nukşî tarikatine mahsus tâbirlerden biridir. Diğerleri nazar der kadem, sefer der vatan, halvet der encümen, yâd kerd, baz keşt, nigâh daşt, yâd daşt, vukuf-ı zamanî, vukuf-ı adedî, vukuf-ı kalbî'dir. Bütün bunların Faraça oluşu sâdatın ekserisinin Fûrs olmasındandır.

Huş der dem; sâlikin her nefesini bilerek, uyanık olmasıdır. Sofiyyeye göre insanın nefesi «ha» ile girip çıkmaktadır. Bu ha, hay-ı hü-

viyyete işaretler. Bu itibarla insan her nefeste zâkirdir. Ancak mânasından gafil olduğundan zikir sayılmaz ve zikirden beklenen faide hâsıl olmaz. Uykudaki söze benzer, Nâim (uyuyan) sözünün mânasını mülâhaza etmediği için itibar edilmez

Tarikatten murat her nefeste muhsin-i hakikî olan Allahın zatına delâlet eden tenef-füsteki ha'nın mânasını beraber olarak hatırlamaktır. İçten gelen nefeste insan uyanık bulunmalı ki gaflete yol açılmasın. Bir nefesten diğer nefese intikal gaflet ile olmasın. Tarikatte nefesin hıfz ve riayeti mühim sayılmıştır. Muhafaza etmediği bir nefes sahibi zayı ve haip bilindir.

Yine sofiyyeye göre İsm-i Celâl olan «Allah» daki ha nefesteki ha'dır. Elif lâm tarifi içindir. Lâ'm'ın müşeddet olması tâzimde mübalâğa içindir. İsm hakikatte nefeslerde cari olan o ha'dır ki İsm-i şerifin cereyanı olmaksızın hiçbir şey hayata müstahak olmaz.

HUŞU' (خوشو) [Sof.] Alçak gönüllülük ile muamele etmek mânasına gelen bu kelime sofiye istilâhı olarak insanın nefesini hakir görmesi demektir. Huşu' da o mânaya gelir. Allah ile insanlar indinde makbul sayılan bu haslet için Kur'anda huşu' erbabı olan iman sahipleri fevz ve halâsa mazhar olacaklardır mânasına gelen (تد افلع المؤمنین الذين هم في صلاتهم خاشعون) bu-yurulmuştur. Ashaptan Huzeyfe: Dininizden ilk kaybedeceğiniz huşu', Sehl İbn-i Abdullah da huşuu olan kimseye şeytan yavaşmaz demiştir. Huşu' için namazda sağında, solundakinin kim olduğunu farketmemektir diyenler de vardır.

Huşuun alâmetlerinden biri de kızdırıldığı, yahut fikri beğenilmediği zaman müteessir olmayıp hakkı kabul etmektir.

HUT (حوت) [Ast.] Gökte mevcudiyeti farzolunan on iki burçtan birinin adıdır. 360 dereceden ibaret olan burç mıntakaları herbiri 30 derecelik 12 burca ayrılmış ve her burç yıldızlar cümlesinin adını almıştır. İşte onlardan biri Hut burcudur. Hut arapça balık demektir. Her burcun müdürü veya hâkimi olan bir seyyare kabul edilmiştir. Hut burcunun hâkimi Müşteri seyyaresidir. Güneğin 12 burçta bulunduğu zamanlar da tesbit olunmuştur. Güneş 19 şubatla 20 mart arasında Hut burcunda bulunur.

Müneccimlere göre her insan dünyaya geldiği günün mensup olduğu seyyarenin tesiri altındadır. Onlara nazaran cuma günü doğanlar Zühre'nin, cumartesi günü doğanlar Zuhâl'in, pazar günü doğanlar Şems'in (güneşin), pazar-

tesi günü doğanlar Kamer'in (ayın), salı günü doğanlar Merih'in, çarşamba günü doğanlar Utarit'in, perşembe günü doğanlar da Müşteri'nin, tesirine tâbidirler.

«İlm-i nücum» da (sahife 54-56) güneş Hut burcunda bulunduğu zaman doğanların talih ve siretleri şöyle yazılırdı:

Güneş bu burçta iken doğanlar tesire pek meyyaldirler. Medyumluğa yararlar. Bunlar, hazm ve ihtiyat sahibi, maddî değillerse de sebatkâr, muknî, heyecanlıdır. Cesaretleri kırılırsa endişeye mütemayil, pek meyyus ve nevmî bulunurlar. Fakat endişe ve ıztıraptan âzâde kalırlarsa iyi tabiatlı, daima sevimli ve mihmannüvaz, bilhassa hayvanların ve kimseiz olup diğerlerine muhtaç bulunanların saadetiyle meşgul olurlar. Pek cesur olup üzüntü ve dertlerini saklarlar ve ihtiyarı olarak asla şikâyet etmezler. Sâkin, mukallit, sevimli ve âlicenaptırlar.

Bu burçta dahi diğerlerinde olduğu gibi iki gaye vardır, fakat Hut burcu çift olduğundan bu gayelere mensup kimseler alelekser tabiatlarını iki zıt cihetini gösterdiklerinden daima hemcinsleri tarafından kolaylıkla anlaşılamazlar. Bazan, pek vasatî ve adî bir enmuzec olurlar. bazan da pek çevik ve faydalı, âli bir maksada hizmet için memnurlukla her mesuliyeti üzerlerine alırlar. Bununla beraber mâlik oldukları vasıtaların müsaadesi nisbetinde iyi bir halde bulunmağa meyyaldirler. İçlerinden ahvale karşı pek endişeli ve gadablı olurlar muvaffak olamamaktan korkarlar. Fakr u zarurettten ve hareketlerinin neticesinden ziyade ürkerler. Bazıları yalancı ve pek kurnazcasına aldatıcı oldukları gibi bazıları da namuskâr ve müstakim olurlar. Fakat ekseriyet itibarıyla ciddiyet ve cesaret azlığı yüzünden fenalık eden kimselerde Hut burcunda doğan her feridin «kaybetmeyi göze aldırmaayan bir şey kazanamaz» darb-ı mesellîni iyi düşünmesi ve hükmüne riayet etmesi arzu olunur.

Şubatın son haftasında doğanlar: içten ikbal düşkünü, herkes tarafından tanınmayı ve takdir edilmeyi sever kimseler olup bu da kendilerinin şan ve şöhet harisi olmalarından ileri gelir. Binaenaleyh iyi mizban (konak sahibi, (misafir karşılayıcı) olurlar. Martın 1-10 uncu gününe kadar dünyaya gelenler: neşesiz ve kasavetli olmağa kabiliyetli bulunduklarından ev gailelerine uğrarlar. Bazan vazifeyi zevk ve sefahete feda ederler. Bu, talîli, uygun bir doğum devresi değildir. Medyumluk hassası bu devirde dünyaya gelenlerde ziyadesiyle vardır. Martın 10-20 nci gününe

kadar doğanlar bir işte uzun müddet kalamazlar, nefislerini çok severler ve umumiyet itibarıyla hayal âleminde yaşamak istiyerek ruhi hâdiselerle istigale münhemiktirler. Bünye, itibarıyla sağlam olmadığı cihetle göğüs hastalıklarına, siglere, kan hastalıklarına istidatlıdır. Sıhhatlerini korumak için her şeyde ifrattan kaçınmaları icap eder.

Hut bureunda doğanlar muhasebe memurluğu, dükkâncılık, kapıcılık, kaptanlık, müteahhitlik, gazetecilik, veznedarlık gibi işlerde muvaffak olurlar.

Hut «burçlar mıntakasının hastahanesidir» denilir. Bundan da istidlâl olunur ki bu burçta birçok «muvaffakiyetsiz» ler vardır. Bununla beraber en meşhur muharrirler, şairler, sanatcârların ekserisi bu burçta doğmuşlardır.

Hut burcu; orta veya kısa bir boy, etli bir vücut, müdevver omuzlar, kumral saçlar, dolgun ve kabarık bir sima, çıkıntılı gözler, iri dudaklar, küçük kollar ve bacaklar, biçimsiz ayaklar husule getirir. Hayatlarının 12 senesinde bir tali' değişikliğine uğrarlar. En buhranlı değişiklik 48-70 yaşına kadar vukua gelir.

HUTEN (حُتَن) [Coğ.] Misk ve ahularıyla meşhur Çin'deki pek eski bir şehrin adıdır. Eski güirlerde pek çok geçer.

Yarkend'in 300 kilometre cenub-ı şarkisinde (Tarim) ırmağına tâbi (Huten-i Derya) nehri kenarına yakındır. Elli bine yakın nüfusu olan bu şehir ipek ve pamuk mensucat tezgâhlarıyla maruf ve hayli işlektir. Civarlarında misk âhuları kesretle bulunduğu Hutent şehri eskiden beri miskiyle meşhurdur. Civarında bulunan dağlarda altın, demir ve kömür madenleriyle bazı kıymetli taşlar bulunur. Hutent şehri vaktiyle Çin'den İran'a ve Asya'nın sair garp şehirlerine gelen yolun üzerinde bulunduğu eskiden beri büyük bir ticari ehemmiyeti vardı. Vaktiyle yüz bine yakın sekencesi varken Çin devletinin zalimane idaresine tahammül edemiyen halkın vâkı olan kıyımları sırasında bazı tahribata uğramış ve bu münasebetle nüfusu da azalmıştır. Vaktiyle ayrıca bir hanlık teşkil ederdi, 1290 tarihlerinde Atalık Gazi Yakup Bey tarafından istiklâli iade olunan Türkistan hükümeti dâhilinde bulunmuş ve müteakiben Kâşgar'la beraber yine Çin'in idaresine geçmiştir. Civarları Hutent Derya ve onun tevabîinden olan «Karakas» çayları ile ıskala olunan arazisi hayli münbittir. Mahsulâtı buğday, pirinç, pamuk ve saireden ibarettir. Dut ağaçları dahi çok olup külliyyetli ve nefis ipek çıkar. İslâm, edebiyatı ile tarihlerinde

yalnız ve alekser (Huten) ile birlikte kullanılmaktadır.

Sizde böyle müşk olur mu deyu hâkinden biraz Ah göndersem Saba ile Hutent hakanına Nedim

HUZU' (خُزُو) [Sof.] Alçak gönüllü olmak mânâsına gelen bu kelime sofiye istilâh olarak insanın nefisini hakir görmesi demektir. Huzu' da o mânaya gelir. Her ne sebeple ve ne için olursa olsun kibir ve azamet iyi sayılmadığı halde huzu' ve onun müradifi olan huşu' makbul addedilir.

HUZUR (حُضُور) [Sof.] Mevlevî tâbirlerindendir. Mevlevilerce Konya tekkesi ve Mevlâna'nın türbesi için kullanılırdı.

HUZURA GİTMEK (حُضُورِ گِشْتَن) [Sof.] Mevlevî tâbirlerindendir. Konya'ya gidip Mevlâna'nın türbesini ziyaret etmek demektir.

HUZUR DERSLERİ (حُضُورِ دَرَسَی) [Sar.] Ramazanın ilk gününden başlamak ve sekiz derste sona ermek üzere sarayda padişah huzurunda «Mukarrir» adı verilen zamanın tanınmış âlimleri tarafından takrir olunan derslere verilen addır. Buna «Huzur-ı Hümayun Dersleri» de denilirdi.

Tefsirden ibaret olan bu derslerin başlangıcını tarihler Osman Gazi'ye kadar çıkarıyor, Orhan zamanında ise daimi surette icra edildiğini kaydediyor. Ata Bey (Ata Tarihi c. 1, s. 212) bu münasebetle diyor ki: «(Osman Gazi) asr-ı fezail hasr-ı âlisinden bed' ile (Orhan Gazi) ahdında daimi suretle icraya bağlanılarak ol zamanlardan ve hususiyle (Murad-ı Evvel) vaktinden beri ramazan-ı şerifte vakit bulundukça her gün ve eyyam-ı sairede irade buyuruldukça fuhul-i ulemadan olan zevat-ı fezail sımatın ekserisi huzur-ı hümayunda içtima ile âyat-ı celile-i fûrkanıyyeden bazı süver-i şerife tefsir olunması kaide hükümüne girmişken (Mustafa Hân-ı Salis) zuhar-ı zâhire-i ahiretleri olmak üzere bu usul-i hayriyyeyi kanun-ı kaviye rabıta daimi ve resmî bir nizam hükmüne vaz' ve himmet buyurmuştur. (Mustafa Hân-ı Salis) Hazretlerinin 1172 (1758) eyyayam-ı ruzesinden bed' ile şehir-i ramazan-ı şerifin evvelki gününden onuncu gününe kadar birer mukarrir ile çend nefer muhataptan ibaret olmak üzere bir heyet-i ulema celbederek Tefsir-i şerif-i Beyzavî'den birkaç âyet-i kerime tefsir ettirmek ve bu cihetle istifaza-i feyz ve bereket etmek ve onuncu günü kütüphane hocası pişüva olduğu halde mukarrir olan zatlardan mürekkep bir meclis-i mütemayiz dahi akdolunarak kezalik Tefsir-i şeriften mübaha-

sat-ı hasene icrasıyla tenvir-i mübalât edilmek usulü vaz' buyurulmuştur.»

Vakanüvis Lûtfî Efendi de (Lûtfî Tarihi c. 3, s. 170) bu ciheti teyit etmekte ve şu izahatı vermektedir: «Devlet-i aliyye-i Osmanıyye damet bissaadet-ül-ebediyye iptida-i nev zuhur-ı cihan arasından beru ulûm-ı şerife olan ragbet-i mahsusası cihetiyle erbab-ı ulûm ve fezaile hürmet ve ikrama bahane olmak üzere eyyam-ı meserratta ve baz-ı evkat-ı mes'ude ve mahsus-ı da huzur-ı hümayunlarda meclis-i şerif-i ilmi akdi âdet-i kadîmedir. Bundan seksen sene mukaddem bu âdet-i feyz âyetin teyemmün ramazan-ı şeriflere tahsisıyla Fatiha-i şerife tefsirinden istifata olup Tefsir-i şerif-i Beyzavî'den âyet-i Kur'aniyyenin mübahase ve deka-yik-ı ilmiyyesi saray-ı hümayun hocalarından sekiz nefer mukarrir ile müderrisinden on üçer muhataptan mürekkep ramazanın iptidasından sekizinci gününe kadar beher gün huzur-ı şahanede birer meclis-i ilmi teşkil olunduğu misillü bu sene dahi tertip olunan meclis-i ilmiyyeye memur mukarrirlere bermûtat birer bohça idîyye ile muhataplara ve cevami-i şerifede tâlim-i ulûm eden ulema ile sair erbab-ı ihtiyaca ve medaristeki talebe-i ulûma atayay-ı nakdiyye ihsan olunmuştur.»

Yine Lûtfî Efendi sonradan öğrenmiş olacak ki (hususî kütüphanemde müellifin el yazısı nüsha, c. 12, kabında) ramazandaki huzur dersi için şu malûmatı kaydetmiştir: «Ramazanlardaki huzur dersinin vazii Sultan Ahmet zamanında 1136 (1723) tarihinde huzur-ı âsafide ulema-i meghureden mürekkep bir meclis-i ilmi teşkilıyla Tefsir-i Kadi'den medarese-i ilmiyye olmuştur. O terihde acele sefer üzerinde bulunduğundan tefeülen süre-i Fetih'den bed' edilmiştir.»

Enderun Tarihi müellifinin de işaret ettiği ve hile huzur derslerine resmî bir şekil veren Üçüncü Sultan Mustafa'dır. Sultan Mustafa 1172 (1758) ramazanında ulemanın sarayda ders okutmasını irade etmiştir.

İlk ders için fetva emini Ebubekir Efendi mukarrir, Nebil-Mehmet Efendi, saray hocası Hamidi Mehmet Efendi, Şeyhülislâm müfettişi İdris Efendi, müzellef Mehmet efendi, Konevî İsmail Efendi muhatap intihap olunmuştur. Birinci ders olarak «يا ايها الذين آمنوا كونوا قوامين بالقسط» âyeti okunmuştu. Müzellef ve İdris Efendiler mübahasa esnasında mücadeleye kalkışmışlarsa da, mukarrir tarafından ikisi de ilzam edilmiştir.

Badehu bu usul müstemir bir âdet halini aldı, 1180 - 1766 senesinde ders için on dokuz meclis

lis ve mukarrir ve muhatap olmak üzere yüz yirmi altı zat intihap olundu. Bidayeten «reis» denilen «mukarrir» lere de bu unvan verildi.

Huzur dersleri ulema için bir tefeyyüz ve ihsan vesilesi oluyordu. Osmanlı padişahlarından çocukunun ilmi teşvik ve ulemayı taltif ettikleri tarihi şahadetlerle sabit oluyor. Nitekim yine enderun tarihinde (Ata Tarihi c.1, s. 213) deniliyor ki: «Tetkikat-ı gamiza-i diniyyede bu niyet-i hayriye ile işbu huzur derslerinde bulunacak hoca efendilere serbesti-i kâmil ita buyurulmakla inhilâl-i ukud-i mesail kasdiyle küşat olunan riyaz-i bab-ı mübahasa mücavebat-ı keşakeşle feza-yı muhavere bir mukâbereye intikal edegeldiği halde bu küstahlık reh-i afv ve safh-i cemil olduktan fazla mukarrir efendilere maa lâhur ağır bohçalar ve sairlerine atıyyeler ihsaniyle ikram olunmak de'b-i dirini elhaleti hazihi mer-i ve caridir.»

Enderun tarihi müellifinin kaydettiği hâdisenin bir tanesi de Üçüncü Selim'in huzurunda cereyan etmiştir.

Vaka Nüvis Cevdet Paşa (Cevdet tarihi c. 7, s. 84) bunu kaydederken padişahın Valide Sultanın ihsanlarını da yazmaktadır: «Ramazanın evailinde hergün huzur-u humayunda huzur dersi unvanıyla birer meclis tertip olunarak her mecliste efahim-i ulemadan birer mukarrir ile müderrisinden yedişer sekizer muhtapa bulunup Kadı Beyzavî tefsiri kıraat ediliyor ve badehu cümlesinin surreleri veriliyor. Olvakit seferler takribiyle atayay-ı saire gibi bu surreler dahi tenezzüle uğramışken Sultan Selim ulemaya meyil ve teveccühlerini izhar ile bu surreleri yüzer kuruşa iblâğ edip Valide Sultan tarafından dahi başkaca yüzer kuruş ihsan buyruluyordu. Bu derslerde öteden beri bazı es'ile ve cevibe irat olunagelip ancak mübahasatın resm-i edebe riayetle icrası iltizam olunagelmigken bir müddettenberü hoca efendilerden bazıları edep dairesinden çıkarak teferrüt ve mukâbere vâdisinde muaraza müşacereye kıyam eder oldular. İşte bin iki yüz on beş senesi ramazanında dahi hoca Münip Efendi mezunlarından Kudsi Efendi mukarrir olduğu halde muhataplarından bazıları vazife-i ülül-elbap olan usul ve adaptan çıkıp ve inan-ı bahs ve münazarayı vadi-i inat ve mukâbere rede tarik-i cedelevirip bu ve hile vâkı olan mücadele huzur-u humayuna yakışmıyacak surette müntic-i müşateme olmuştur.»

Huzur dersleri son zamanlarda sekiz dersten mürekkepti ve ramazanın ilk on günde tedris edilmekteydi. İlk on gün zarfındaki cuma günlerinde ders okutulmak ve onun haricindeki ey-

yamda okutulmak mutaddı. Her ders bir mukarrir ile on beş muhataptan tereküp ediyordu. Mukarrirler rütbeleri itibariyle ders okuturlardı. Rütbesi büyük ve eski olan rütbesi yeni ve küçük olana takaddum ediyordu. Muhataplar da rütbelere göre taksim, rütbeleri yüksek olanlar takdim olunurdu. Mukarrirler muhataplar arasından meşihatça intihap olunurlardı. Fakat bu intihap kıdem ile değil ehliyet ile idi. Muhataplar ise kademlerine göre ulema arasından kezalet meşihatça tefrik edilirdi. Her mukarrir ve muhatapın rütbesi ve ders sırası meşihatça malûm olduğundan derslerin esasını teşkil edecek surelerin metni iki üç ay evvel mukarrirlere tebliğ edilir, şabanın on beşinde de her bir mukarrir dersinde bulunacak muhatapların isimleri bildirilirdi. Bunun üzerine mukarrirler okutacakları dersin metnini okuyup hazırlamak için kendilerine tebliğ ederlerdi.

Dersler saray salonlarından birinde ve öge ile ikinci arasında takrir olunurdu. Salona biri mukarrir efendiye, on beşi de muhataplara mahsus olmak üzere on altı rahle ve her bir rahleye birer de minder konulurdu. Mukarrir efendinin rahlesi sedef işlemeli, muhataplarınkiler ise ceviz boyalıydı. Mukarrir efendinin minderi de muhatap efendilerinkinden bir parça büyükçe idi. Salonda bu suretle tertibat alındıktan ve davetli olan zevat da birer birer geldikten sonra hünkâr salonu tegrif buyururdu. Verilen malûmat üzerine ulema-yı kiram da müteakiben birer ihtiram selâmı vererek girerlerdi. Padişahla maiyetindekiler o sırada ayakta bulunurlar ve hünkârın oturması üzerine diğerleriyle birlikte mukarrir ve muhatap efendiler de mevkilerini işgal eyerlerdi. Salon bu sırada tam alaturka bir hal alırdı. Bir ihtiram mevkisine konulmuş olan ve hünkârın oturmasına mahsus bulunan koltuktan başka sandalye ve kanape gibi şeyler mevcut değildi. Sair erkânın oturması için hep şilteler konulmuş bulunuyordu. Muhatap efendilerin rahleleri mukarrir efendinin rahlesinin sağ ve sol tarafında ve bir kavis teşkil edecek surette konulurdu. Derste ekseriya şehzadelerden bazılarıyla vükelâdan davetli bulunanlar ve mabeyn erkânından madut olanlar bulunurdu. Mukarrir efendinin takriri umum tarafından kemal-i huzur ile dinlenirdi. Mukarrir efendi derse ait tefsirden bir eserle buna mütâallik notalarını, muhataplar da kitaplarını rahle üzerine koyarlardı. Ders bir iki saat sürerdi. Hitamında da mukarrir tarafından muhataplara hitaben sorulacak sualleri bulunup bulunmadığı sorulurdu. Rütbe

itibariyle yer almış olan muhatap efendilerden rütbesi en yüksek olan ve başta oturan zattan başlanarak her biri sırasıyla sualini sorar ve mukarrir efendi de lâzım gelen cevabı verirdi. Sual dersin mevzuu dairesinde sorulur, ve cevap da tabii o dairede verilirdi. Sualler mukarrir efendiyi müşkülâta düşürecek, cehlîni ortaya koyacak surette intihap adilmez, ekseriya herkesin istifadesini mucip olacak şeyler seçilir ve bu sual ve cevap hünkâr tarafından «kâfi» denilinceye kadar devam ederdi. Derse mukarrir efendinin duasıyla nihayet verilirdi. Mukarrir efendilere ceyb-i humayundan birer miktar atıyye ile birer bohça, muhatap efendilere de yalnız birer miktar atıyye verilerdi. Atıyyenin miktarı ve bohçaların muhteviyatı rütbelere ve derse göre verilmeyip hepsine müsavi bir surette ita olunurdu. Atıyyenin miktarı zamana göre tebeddül ediyor, bohçanın muhteviyatı ise her vakit bir top çuha, iki top kumaş ve bir tane şaldan ibaret bulunuyordu. Hünkâr tarafından duanın hitamından sonra mukarrir ve muhatap efendilere iltifat buyrulur ve bilhassa mukarrir efendiler hakkında kadir ve haysiyetlerine ve ilmi meziyyetlerine göre nüvazîgâr sözler söylenirdi.

İkinci Abdülhamid'in başkâtibi Tahsin Paşa hâtıratında (Abdülhamit, Yıldız hâtıraları, s. 129) son devirdeki huzur derslerinin cereyan tarzı hakkında şu malûmat mevcuttur:

«Yıldız Sarayının senelik merasiminden biri de huzur-ı hümayun dersleri idi. Her sene ramazan zarfında sekiz defa mukarrir etendiler huzur-ı şahanede ders takrir ederlerdi. Her mukarririn yanında birkaç muhatap bulunurdu. Huzur dersleri Çit köşkünde kıraat olunurdu. Mukarrir ve muhatap efendiler kendilerine mahsus mevkide ve minderler üzerinde otururlardı. Önderinde kitap koymak için rahleler bulunurdu. Sultan Hamit ders devam ettiği müddet zarfında yüksekçe bir mevkide ve diz çökmeye vaziyetinde otururdu. Mabeyn müşiri, ikinci mabeynci, ikinci kâtip, kitapçı başı, soryaver gibi mabeyn erkânı huzur-ı hümayunda ve diğer mabeynci beylerle bendegân salona muttasıl odada kezalet minderler üzerinde ahz-i mevki ederlerdi. Bazan ulemadan, vükelâdan, müşirandan ve damat paşalardan davet olunanlar da bulunurdu.

«Huzur dersleri iki saat kadar sürerdi. Derse iptida mukarrir efendi bağliyerek her hangi bir ayeti tefsir eder, bunun üzerine muhatap efendiler sual sorarlar, o cevap verir, ders bir münazara şeklini alırdı. İşittigime

göre bir zamanlar hazırunun bahse karışarak sual irat etmelerine de cevaz varmış. Hattâ Hayrettin Paşa ile bir mukarrir arasında epeyce mübahaseler cereyan etmişmiş. Mukarrirler içinde Tikveşli Ahmet Efendi, ders vekili Âsım Efendi gibi mesleklerinde ihtisas sahibi zevat vardı.

«Dersin hitamı üzerine Hünkâr tarafından verilen işaretle mukarrir efendinin bir duasını mütenkip Sultan Hamit ayağa kalkar ve hazırun Hünkârı selâmlıyarak dışarı çıkardı. Huzur dersleri haftada iki gün itibariyle bir ramazanda sekiz gündü.»

Sultan Reşat'ın başkâtipliğinde bulunmuş olan değerli edip Halit Ziya Uşaklıgil, hâtıratında (Saray ve Ötesi, c. 2, s. 135-141) bu dersler hakkında şu tafsîlatı veriyor:

«Saray ramazanının başlıca hususiyeti huzur dersleriyle, bunların ne olabileceğini evvelden tahmin etmek mümkün değildi; fakat nasıl hitabet ve belâğatin birer mükemmel nümunesini teşkil etmesi lâzım geleceğine hükmederek ilk defa bu derslerde hazır bulununca diyanetle hikmetin bir memzuesini dinlemekle zevkiyap olacağıma emindim. Bunun için sebepler vardı: Küçük yaşmdan beri ramazanlarda camileri dolaşırken vâizlerin kürsüleri kenarında durur, bir müddet dinlemeye çalışırdım. Sonra bunların çirkin yaygaralarla, kötü bir Türkçe ile çırpına çırpına en yüksek mevzulara temas etmek isterken nasıl saçmalara, hezeyanlara boğulduklarını gürdükçe elim bir hisle oralarından kaçırdım. Yine o sıralarda Hâmid'in «Bir vâizle bir mev'iza» sını okumuş, bunu dinlemeye tahammül edilememiş herzegûların suratına indirilmiş bir tedip şamarı kabîlinden telâkki ederek sanki onlardan intikam alırcasına ezber etmişim. O sıralarda Avrupa dünyasında vazırların nasıl yapıldığına, mev'izaların nasıl birer sanat ve hitabet dersi olarak tertip edildiğine vâkıftım. İsviçre, İngiltere, Almanya gibi protestan diyarlarında Pasteurlerin pazar hitabelerini hazırlamak için Tevrat'tan, İncil'den ilham alarak, herhangi bir fıkranın, bir âyetin etrafında sanatkârane nakışlar, tevşihler yaparak bunlardan ahlâkî netayıç çıkardıklarını; Katolik âleminde, meselâ Fransa'da köy rahiplerine varıncıya kadar mev'izalarını işliye işliye bunların arasından şöretleri cihana şâmil hatipler yetiştigini, hele Fransa edebiyatında Bossuet, Fénelon, Bourdaloue, Massillon, Fléchier, hitabeleriyle - sermon - kendilerini dinliyen hükümdarları bile halet-i gayye getiren dâhiler zuhûr ettiğini bilirdim; onun için hikmete, hitabet ve belâgate, her dinden daha müsait

olan, hele Kur'an kabîlinden cihanın hiçbir lisanında, hiçbir edebiyatında misline tesadûf mümkün olmıyan bir ilham membaından saniha alacak olan İslâm vâizlerinin, bilhassa huzur derslerinde, hem Padişah hem Halife makamlarını işgal eden zatın karşısında söyleyeceklerinin yüksekliğine intizar etmek ve bunları dinlerken bir istigrak zevkını ummak en sarîh hakkımdı. Heyhat! ne müthiş bir hayal inkisârına uğradım ve bütün ramazanlarda, günlerce devam eden bu huzur derslerinde umulan zevka bedel ne acı bir esef duydum

«Ben beklerdim ki mukarrir Kur'anın metninden ayrılmıyarak, filân ve falan âyetlerden ilham alarak hitabelerde bulunsunlar. Buna mukabil onlar, hep tefsirlerin iz'ana sığmıyan tegrifatını hususiyile Buharî-ı Şerif diye tanılan ve uydurma hadislere istinat ederek hurafat-ı İsrailiyye ve hristiyanıyye nev'inden müntekil rivayetlere her türlü mantık ölçülerini aşacak genişlikler veren kitabın muhteviyatını esas tutuyorlardı. Artık onların lisanında İslâm dini Peygamberin dininden başka oluyordu, asıl Muhammed dininin safvetinden, makuliyetinden bir şeyler kalmıyarak bu güzel din esatiri bir mahiyet almış oluyordu.

«Huzur dersleri de zülveçheyn sofasında olurdu. Hünkâr deniz tarafında kanapenin üzerine yerleştirilmiş bir mindercikte, saburane otururdu. Sağ tarafında, yerde dizi dizi hanedan'dan hazır bulunacak olanlarla, sol tarafında da yine öyle dizi ile mabeyn erkân ve memuriniyle bendegâna mahsus ipek minderler sıralanmış olurdu. Bunların üzerinde bacıklar kıvrılarak, hele şışmancalar için tahammül olunmıyacak sızılara sebep olan vaziyette, belki bir saat mustarip olmak icap ederdi. Her celse bittikten sonra ayağa kalkmakta, ayağa kalktıktan sonra da durmakta, yürümekte kolay galebe çalınılmıyan zorluklar çekerdim.

«Huzur dersleri başlarında bir mukarrir ile muhataplardan mürekkep bir zümre tarafından verilirdi. Mecmuu on beşi geçmiyen bir heyet... Dersler ramazanın ilk gününden başlayarak haftası sonuna kadar devam eder ve bunlara ikinci namazından sonra başlanırdı. Her sene mukarrirleri ve muhatapları - ki her gün için ayrı ayrı zevattan teşekkül ederdi - Meşihat, mer'i olan bir usul dairesinde sıra ile intihap ve saraya izam ederdi. Bu derslere dâhil olmak için namzetler iyice çalışırlardı. Zira vazifelerini bitirince ceplerine bir atıyye, sırtlarına bir cüppe, bellerine bir şal kuşak ihsan olunmak mukarrerdi. Hazine-i Hassa için ihtiyar olunmıyacak kadar ağır bir masraf

değildi. Mukarrirlerin cüppeleri siyah ve iyi bir kumaştan, muhatapların cüppeleri de mavi idi.

«Saraydan evvel Dolmabahçe Camiinde bir toplantı yaparlar ve o günün dersi hakkında bir tecrübeye bulunurlardı. Bu tecrübe gayet basit idi. Mukarrir sırası gelmiş olan âyeti tefsir ederken yanında oturan muhatap bir sual iradeder, mukarrir bunun cevabını verir, ikinci muhatap bir ikinci sualde bulunur, buna da cevap verilince, üçüncü muhataba söz söylemek fırsatı ya düşer ya düşmez, diğer muhataplar da ders sonuna kadar bir put gibi sâkit dururlardı. İşte tecrübe muhataplara soracakları şeyleri söylemekten ve alacakları cevapları anlamaktan ibaret olurdu.

«Vaktaki camide ikinci namazı kılınmış, bu tecrübe de yapılmış olurdu, başta mukarrir, arkasında da sıra ile muhataplar, ağır ağır, büyük bir rasime-i diniyyeye gidecek olanlara mahsus vakur bir eda ile camiden saraya kadar yürürler, divanhaneyi geçerler, büyük merdivenden birer birer çıkarlar ve yine öyle birer birer sırayı bozmayarak yerlerine geçip biraz ayakta dururlar ve daha evvel gelmişse, Hünkârın: «oturunuz!» işareti üzerine minderlerine çökerlerdi.

«Bu huzur dersleri yüz şu kadar sene evvel bir padişah tarafından ihdas olunmuş ve o zamandan beri taht'a câlis olan bütün padişahlar tarafından takibedilmiştir. Her derste ancak iki üç âyetin mânası verilerek onların etrafında söz söylendiği için yüz şu kadar sene içinde Kur'anın ilk cüzünden belki onda biri takdir edilebilirdi ve eğer bu derslere devam olunmak mukadder olsaydı Kur'anı hatmetmek kim bilir kaç asra nasip olabilecekti.

«Mukarrir bağlardı: Hangi âyete sıra gelmişse oradan... evvelâ onun mânasını söylerdi, kısaca, çabukça... Asıl matlup olan o değildi; âyet, muhtelif müfessirlerden naklen türlü rivayet ve hikâyatı döküp saçmak ve bunların etrafında çeşit çeşit, acip ve garip, efsanelerle dolu tevşihata bir girizgâh bulmak için vesile teşkil ederdi. İşte ilk gününden başlayarak, bütün ramazanlarda huzur dersleri böyle devam edince bizler için «eyvah!» diye yanmaktan başka bir iş kalmamış oluyordu. Nasıl olup da bidayetinden beri saltanat makamını işgal eden padişahlar ve bu işi her yıl tertip ederek vâizleri intihap eden şeyhülislâmlar şu huzur derslerinde olan iz'ana, mantığa, Kur'anın azametini, makuliyetine lâyık bir cereyan vermemişler ve padişahın karşısına geçirilen mukarrirlere, mütâden camilerde kürsülerini döne döne türlü hurafatı, sanki hâşa sümme

hâşa ahkâm-ı diniyye imişçesine döküp saçan vâizlerden daha yüksek bir eda telkinine muvaffak olamamışlardı.

«Neler işittik? Vaktiyle camilerde böylelerine tesadüf ettikçe kaçırdım. Buradan kaçmak imkânı yoktu. Sabırla, tahammülle, fakat azim eseflerle arzın küreveytini inkâr, ecrâm-ı semaviyyenin birer dünya olduğu iddiasını küfür diye telâkki eden, biraz daha ileriye gitse yerin bir öküzün boynuzunda durduğu iddiasına kadar varacak olan, âyete mâna verdikten sonra bir taraftan kaçıp hurafelere sapan, Peygamberin mucizelerinden bahsederken Peygamberin ruhunu tazip edecek türrehat sıralıyan, miracı hikâye ederken Mekke'den Kudüs'e kadar tayyolunan mesafeyi bir saniyede geçmek için Hazret-i Muhammed'in, râkip olduğu hayvanın, bilmem kaç zira' tulünde olduğunu söyleyen, şakk-ı kamerden bahsederken ayın yarısının şimalde, diğer yarısının cenupta ikiye bölünmüş bir kâğıt fener gibi asılı kaldığından dem vuran bu adamlar İslâmiyeti tâziz ve tahkim değil, tahribe çalışmış oluyorlardı; bunu idrak edenler elbette vardı, fakat ona çare bulanlar yoktu.

«Mukarrirler arasında bir defa mebus hoca Âsım Efendi bulundu. Bu zatı mecliste bir kere dinlemiş, talâkatine, mantığına hayran olmuştum. İlkönce pek iyi başladı, bildiğim hoca Âsım Efendi idi; fakat nasılsa, zâhir emsalinden başka türlü olmak istemediğinden, o da sapıttı, o kadar bâriz bir inhıraf ile değil, fakat o tanınmış mantık adamından büsbütün başka bir adam oldu.

«Bir defa da Faik Efendi Hoca isminde şahsan pek sevimli, galiba lâz şivesinde fakat güzel sesli, hitabet kabiliyetli bir zat gördüm. Bu da ilkönce pek iyi bir tesir yapmaya başladı; fakat tabiatın kendisine bahşettiği evsafı, meselâ mânasından fırsat bularak sözlerini dinî ve ahlâkî bir mev'iza şekline ifrag etmek maksadiyle istimal etmiş olsaydı tam beklenen bir hatip olmak kabiliyetinde iken nasılsa lâfî tasvirlerin haramiyetine intikal ettirdi. Memleketin bütün mekteplerinde resim dersleri verilirken sarayın birçok kısımları tasvirlerle dolu iken, karşısında söz söylenen padişah bizzat mükerreren resimlerini yaptırmış iken bu zatın bu zeminde o tarzda söz söylemesi ve bu sırada tasvirlerle gedit bir hücum yapması öyle beklenmiyen, kendisinden umulmıyan bir hâdise oldu ki hakkında hâsıl olan iyi intiba derhal silindi. İşte Sultan Reşat zamanında da huzur dersleri böyle başladı ve böyle devam etti.»

Baş mabeyinci de ders sırasında oturma tar-

zından şikâyet ettiği gibiderslerin iyi bir tarzda verilmediğinden bahsediyor. Lütfi Simavi bey hatıratından: «Sultan Mehmet Reşat han'ın ve halefinin sarayında gördüklerim, sayfa 72-73» şunları yazmıştır: «Şehzadegân ve vükelâdan bazıları bu vazalara davet olunduğu gibi mabeyn memurları ve paravana arkasından harem-i hümayun daima hazır bulunurlar. Diz çökmede müşkülât çektiğimi Şevketmaşep gördüğünden beni derste isbat-ı vücut etmekten af buyurdusaa da o şereften mahrumiyete razı olmayacağımı arzettim. Zat-ı şahane de aynı halde idi, ve münasebet getirip: «Baş mabeyinci ile ben ikimiz de yanpuru oturuyoruz» derdi.

«İki müstesnadın başka huzur humayun müderrisleri ilim ve fazl ile kesb-i temeyyüz etmiş zevattan mâdüt değildi. Bunlar ve muhatap tâbir olunan diğer hocalar bir sınıf-ı mahsus teşkil edip mumailayhin gayrı hiçbir vâizin gelmemesi usul-ü müttehizeden olduğundan huzur mukarrirliği âdetâ bir inhisar şeklini alıyor demektir. Tağraî olan bu efendilerin bazıları Türkçeyi bile düzgün söyleyemiyorlar. Bu hâl-i esef istimalle bir çare bulunmasını zat-ı şahane muhtelif Şeyh-ül-islâmlara emrettiyse de üç seneyi mütecevaz devam eden başmabeyinciliğimde ihtarat-ı hümayunun tesirini görmedim.»

Mukarrir den huzurda takrir ettikleri dersleri kitap halinde bastırınlar olmuştur. Debreli Vildan Faik Efendinin «El-mevas-ül-hisan» unvanlı eseri o kabildendir.

Huzur derslerine Osmanlı saltanatının sonuna kadar devam olunmuştur.

HUZUR MURAFALARI (حضور مرافعی) [İlm.] Temyiz mahiyetinde olarak meşihat da-iresinde Şeyh-ü-islâm huzuriyle görülen dâvalar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Şer'î mahkemelerden verilen hükümlere kanaat etmeyenlerin vaki itirazları tetkik edilir ve kat'î olarak karar bağlanırdı. Huzur murafaası haftada iki gün yapılır ve murafaa esnasında unvanı sonradan Adliye Nazırlığına çevrilen daavî nazırı da hazır bulunurdu. Hicri 1279 (1862) de «Meclis-i Tetkikat-ı Şer'iyye» nin teşkili üzerine huzur murafaaları tarihe karışmıştır.

HUZUR MURAFASI (حضور مرافعی) [İda.] Rumeli ve Anadolu Kazaskerleriyle İstanbul kadısı tarafından arz odasında ve sadrazam huzurunda görülen dâvalar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Dâva sadrazamın huzurunda görüldüğü için bu adı almıştır. Tanzimattan sonra kaldırılmıştır.

HÜCCET [حجة] [Hak.] Hâkim huzurunda ikrar ve takrir ve akit ve vasi tâynini ve bir hususa izin verilmesi gibi hükmü ihtiva etmiyen hususlar hakkındaki vesikalar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Eskiden bir hükmü havi olsun olmasın hâkim (kadı) tarafından hukukî bir hâdiseye dair tanzim olunaa vesikaya bu ad verilirdi. Şer'iyye mahkemelerinden verilen hüccetler tâlik yazı ile yazılırdı. Bu vesikalarda hâkimin imzası vesikanın altında değil üstünde bulunurdu. Cem'i hüccec gelir.

Arapça bir kelime olan hüccetin lûgat mânası delil, bürhan, kavil veya fiilin sübutuna medar olan nesne demektir.

Gaybe imyan getir ey mülhid-i facir ki sana Ahiretten hatt-ı tâlik ile hüccet gelmez
Sabit

HÜCCET-i HATTIYYE (حجة خطية) [Hak.] Berat, Defter-i Hakanî kaydı ile müdde-i aleyhin (dâva olunanın) bilmuhakeme mahkûmiyetine dair bir mahkeme tarafından verilip tasnî ve tezyiden nüberra olan vesika ve ilâmlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlar kanunen beyyineden addedilmiş olduğundan müddcanın sübutuna kâfi addolunur.

Hüccet; Hüccet'in cem'idir.

HUDAYI NABİT [خدای نابت] [Hal.] Mecaz yoliyle kendi kendine yetişip meydana çıkan yerinde kullanılır bir tâbirdir. Mânası yerden kendi kendine biten demektir.

Bilirsiniz ki hüdâyî biten en ince nebat
Döker de her sene milyonla canlı tohum-ı hayat
Mehmet Akif

HUDAYI SİLLE [خدای سله] [Hal.] Yaradana sığınıp aşkeden tokat hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Hele dur öşkemi tekmlileyim!
tekmlile..

Zaten bir o kalmıştı Hudayî sille
Mehmet Akif

HÜKM-Ü HÜMAYUN (حكم هـ) [Sar.] Padişahlar tarafından emri mutazammın olarak yazılan kâğıtlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buna sadece «Hüküm» denildiği gibi «Hük-mü Şerif» adı da verilirdi.

HÜKM-Ü ŞER'İ (حكم شرعی) [Fik.] Mükelleflerin fiillerine taallük eden ilâhi hüküm mânasına gelir bir tâbirdir.

Ne zapt-ı hâkim-i şer'i, ne hük-ü zâbit-i aklî
Cunun iklimini seyr eyliyenler rahatın söyler
Koca Ragıp Paşa

HÜKM-Ü ŞERİF (حكم شريف) [Sar.] Padişahlar tarafından emri mütaazamın olarak yazılan kâğıtlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Buna sadece «Hüküm» denildiği gibi «Hük-m-ü Hümayun» adı da verilirdi.

HÜKÜM (حكم) [Ida.] Divan-ı hümayundan adır olan kararlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Divan-ı hümayun sadrazamın reisliği altında vezirlerle devlet erkânından mürekkep olmak üzere Topkapı Sarayında kubbe altında toplanır, eldeki işler hakkında müzakereye bulunarak kararlar verilir. İşte bu kararlara «Hüküm» denilirdi. Kararlar sırasıyla «ahkâm defteri» adı verilen defterlere geçirilirdi. Sonraları hüküm tâbiri Bab-ı Âliden yazılan emirlere de teşmil edilmiştir.

Arapça bir kelime olan hüküm kaza mânasına geldiği gibi emir, irade mânasına da gelir. Mahkeme hükmü birincisine, hük-m-ü sultani de ikincisine misal teşkil eder.

HÜKÜMDAR MEHTERHANESİ (حکمدار مهترخانه) [Sar.] Padişahların mızıka takımlarına verilen addır. Hükümdar mehterhaneleri on iki katti. Evliya Çelebi'ye göre yirmi iki devrede seksen kös vardı. Padişah seferde bulunduğu zaman mehter takımı iki misline çıkarılırdı. Köşler, yalnız padişah mehterlerinde bulunup sadrazam ve diğer vezirlerin mehterhanelerinde köşleri yoktu.

Padişah sefere gidince mızıka takımı alemlerin yani saltanat sancaklarının arkasında durup tabilhane çalarak konak yerine kadar böyle giderlerdi. Bundan başka her ikinci zamanı otağ-ı hümayun önünde nöbet çalmak kanundu.

HÜKÜMET KONAĞI (حکومت کوناغی) [Ida.] Devlet memurlarının bulunduğu bina yerinde kullanılır bir tâbirdir. Yalnız olarak hükümet de bu mânaya gelir. Bâb-ı hükümet, daire-i hükümet suretinde dahi kullanılırdı.

Görüp ahkâm-ı asrı münharif sıdk u selâmetten Çekildik izzet ü ikbal ile bâb-ı hükümetten Namık Kemal

HÜKÜMNAME (حکمنامه) [Sar.] Sarayın harem dairesinden emri mütaazamın olarak yazılan kâğıtlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Buyruktu demektir. Hassatan Valide Sultanlar tarafından iş başında bulunan devlet adamlarına bu şekilde geyle yazılırdı. Nitekim Fuat Paşa'nın ölümünü mütaakıp Hariciye Nazırlığını da üzerine alan Âli Paşa'nın gördüğü lüzuma binaen ihdas ettirdiği Dahiliye Nezaretine getirdiği Şirvanî Zade Rüştü Paşa'nın Hazine-i Hassa nezareti yüzünden Harem-i Hümayunla tesis eylediği münasebet vesilesiyle Bâb-ı Âli ile Saray-ı Hümayun arasında bir

muhabere yolu açması sadrazamın hoşuna gitmemiş, kendisini bu yüzden maliye nezaretine iade eylemiştir.

HÜMAYUN (هومايون) [Sar.] Osmanlı padişahları hakkında tâzim makamında kullanılır bir tâbirdir. Bu kelime «hüma» ile «yun» edatından tereküp etmektedir. «Hüma» bir kuş ismidir. Hurafeye göre bu kuş kimin başına konarsa geref ve ikbale nail olur. Aslı «humay» idi. Halk lisanında devlet kuşu namıyla yad edilen «hümay» eski Türkçede «umay» suretindeydi. «Umay» Oğuz Hakanının karısının ongunu idi. Her Hânın bir ongunu vardı. Ongun; şahin, kartal, sungur, çakır gibi yırtıcı kuşlardan biri ittihaz olunurdu. Bu avcı kuşlarından hangisi hânın ongunu ise o kuş hânlığı teşkil eden dört aşiret efradı içinde mübarek ve mukaddes telâkki olunurdu. Onunla tefeül edilirdi. Bu kuş incidilmez, avlanmaz, etide yenmezdi. Hânlar fevkinda olan hakanın ongunu ise «tugru kuşu» idi. Ötekilerde Ongun değiştiği halde Hakanın ongunu hiç değişmezdi. Padişahlar hakkında tâzim lâfzı olarak kullanılan ve eski Türk an'anesinden bu suretle intikal eden bu tâbir bazan yine saltanat levazımından olan mevad ve eşyanın tafdilinde istimal olunurdu. Meselâ «tuğra» dan bahs olunurken «tuğray-ı hümayun» denilirdi. «Filike-i hümayun», «nişan-ı hümayun» da bu kabildendir.

Hammer (c. 1, s. 99) bu tâbir hakkında diyor ki: «Hüma lâfzından teşkil olunan hümayun kelimesi - ki Acem imparatorluğunda halâ müstemeldir - Osman kelimesi gibi bizim (Avrupalıların) impériale, yahut royal kelimemize ve daha ziyade Romalıların Ogüst kelimesine mukabildir. Şarklıların zannına göre başı üzerine hümanın kanadları saye endaz olan hükümdar büyük ve kuvvetli olacağı gibi şecaatle muhafaza edeceği zir-i destanın (tebasının) mes'udiyetini istihsal eder. Şarklıların hüması, Romalıların kartalıdır»

Yine aynı müellif (s. 96) hüma hakkında şu izahatı veriyor: «Şarklılar rüyalarından başka bir gün nail i hükümet olacak şahsın başı üzerinde akbabanın uçuşunu fâl-i hayr sayarlar. İranlıların, Türklerin hüma tesmiye ettikleri büyük akbaba onlarca avcı kuşların en necibidir. Çünkü bizim ancak intikal eden rivayetlerle bildiğimiz Şarkıyyun Tarih-i Tabiisine göre hüma hiçbir canlı kuşla tegaddi etmeyip diğerlerinin öldürdükleri kuşların kanlı parçalarıyla hayatını idame ettiği gibi bir muhatara zühûrunda kanadlarıyla örttüğü yavrularına gayet müşfikane bir valide muhabbeti gösterir. Hüma Mısırlılarda dahi görülür ki onlar resimli lev-

halarına ana ve padişah mahabbeti alâmeti olmak üzere vazederler. Bu kuşun bir pençesinde kalem-i kanun ve diğerleri de nigin-i saltanat (saltanat mühürü) tutmakta bulunduğu halde hükümdarların başları üzerine resmedildiği görülür. Şehname'de kahramanlar şehbal-i simürg ile tete evüç olunurlar. İşbu simürg Zendavesta'nın müselles akbabasından başka bir şey değildir. Kezalik Mısır'da hükümdarlar tarafından yazılan kanunları izah veya talim eden rahiplerin başları atmaca tüyleriyle müzeyyen bulunur. Şarkın en maruf prensesi - ki İskender'den evvelki İran tarihinin yegâne tanıdığı kraliçe ondan ibaret olduğu gibi (Perse Polis) de bin sütünli sarayın baniyesidir - hüma namıyla yad olunur.»

§ [Giy.] I. Bir nevi ipekli kumaşın adıdır. Kadınlar tarafından şalvar ve entari yapılırdı. Entariler üç etekliydi.

§ [Giy.] II. Çirilmiş bir nevi hasse denilen bezin yumşak ve âlâ cinsine verilen addır. Elbise kumaşlarının altına astar olarak kullanılırdı.

HÜMAYUN ÂBÂD (هومايون آباد) [Sar.] Bebek'te eskiden mevcut kasrın adıdır. Vaktiyle Bebek bu köşkün adıyla Hümayun Âbâd diye anılırken sonradan değiştirilerek şimdiki adı olan Bebek denilmiştir. «Şirket-i Hayriye»nin tarihi olan «Boğaz-ı içi» adlı eserde (sayfa 87) «Koyun ta dibinde ve adına «Millet bahçesi» denilen arazi üzerinde vaktiyle bir saray vardı. Bu saray Sultan Ahmet-i Sâlis zamanında ve 1138 tarihinde Sadrazam Damad İbrahim Paşa tarafından yeniden tamir ve tezyin edilerek (Hümayun Âbâd) namıyla tevsim olunmuştu ki hâlâ (Bebek köşkü) diye maruftur. Kasrın resmi Avrupa'da İstanbul'a dair vaktiyle tab' ve neşrolmuş bir eserde mevcuttur.» İzahatı bulunan bu sarayın Üçüncü Selim tarafından yeniden yaptırılarak 1846 senesine kadar payidar olduğu Ziya Beyin «İstanbul ve Boğaziçi» adlı eserinde (Cild 2, Sayfa 252) yazılıdır. Deniz kenarında olan bu kasrın yerinde şimdi Bebek bahçesi bulunmaktadır.

HÜNKÂR (هونكار) [Sar.] Padişahlar hakkında unvan olarak kullanılır bir tâbirdir. «Lehçe-i Osmanî» de aslının Hüdavendigar olduğu yazılıdır. «Kamus-ı Osmanî» de: «Bahtlı, saadetli mânasına olan hünk lâfzı ile (aridan) masdarından mürebbem isim-i fail olan (ar) lâfzından mürekkep vâf-ı terkididir. Osmanlı padişahlarına mahsus bir unvan-ı âlidir ki mesut ve bahtiyar mânasını ifade eder» suretinde izah olunmuştur. Hammer; Almanca Choume ve-

ya koenig kelimesi arasında bir münasebet bulunduğu kanidir. Osmanlılarda hükümdardan başka hiçbir kimseye verilmeyen bir unvandı.

Tarihî tetkikleri ile tanınmış olan Hüseyin Hüsameddin Efendi bunun için, (İkdam) daki yazılarından birinde şu tafsilatı veriyor:

«Hünkâr, Uygur Türkçesinde mevcut olan (unkâr) lâfzının Oğuzcasıdır. Türk diline vâkıf olan erbab lûgat, dilcilerimiz bilirler ki Türkçemizde (خ, گ, ک) harfleri tebdil-i şekil ederek birbirinin yerinde müstemeldir: Ungür - hüngür, anbar - hanbar, angı - hağgı - kangı - hangi, und - hund - kund - hünd, ug - hug gibi.

«Divan-ı Lûgat'ın birkaç yerinde mezkûr olduğu üzere Uygur dilinde vâkı hemzeler, Oğuz Türkleri lehçesinde bazan (ha) ya tebdil edilerek telâffuz olunurlar. Meselâ: Ogan, ibik, emir kelimelerini Oğuzlar hogan, hibik, hamir diye telâffuz ederler.

«Binaenaleyh, hünkâr, aynıyle (ünkâr) sıfat-ı filyyesinin Oğuzcasıdır. Buna (kunkâr, hünkâr) da denmektedir. Şu halde (ünkâr) in delâlet ettiği mânay-ı lûgavi aynıyle (hünkâr, hünkâr) in ifade eylediği mânadan ibarettir.

«Buharî Şeyh Süleyman Efendi (Lûgatname)sinde diyor ki: «Ünkmak - nâbit olmak, büyümek, neşvünema bulmak, muvaffak, dest-res olmak» (s. 42).

«İşte bu masdarın sıfat-ı filyyesi muzari sigası üzere (ünkâr) gelir. Uzmak masdarından (uzar, huzar, hüzer) gibi.

«Bu mânaya göre ünkâ, nâbit olan, neşvünema bulan, umduğuna muvaffak, nail ve düşmanlarına galip, muzaffer olan, iktisab-ı azamet eden kimse demektir. Hünkâr da aynı mânayı ifade eder. Binaenaleyh: umurunda muvaffak, galip, muzaffer hükümdar demektir.

«Bu masdarın furuundan unkât (ukât), ünkâz (hünkâz, alaca keler), unkây, unkût; unkûk (hunûk, hunk), unkûl kelimeleri müstemeldir. Yalnız unkâz, unkûk kelimeleri hunaz, hank şeklinde lisan-ı Farişiye mal edilmiş, fakat mânaları aynen ibka edilerek hunk (hunûk) şad ve hurrem, muvaffak ve mübarek mânalarıyla istimal edilmiştir.

«Bir (hünkâr) in şu mânaları, bir de Gazi Sultan Murat Hân-ı evvel'in o muvaffakiyat ve muzafferiyat-ı tarihiyyesi düşünülürse öz Türklerin Gazi-i müşarunileyhe hassaten ve Osmanlı Hakanlarına umumen (gazi hünkâr, hünkâr) ve Osmanlı Sultanlarının ikamet buyurdıkları Bursaya da (Hünkâr ili) dediklerinin sırrı, sebebi, hikmeti anlaşılar.»

§ [Sof.] Hünkâr tâbiri ehlülhâkın kibarları hakkında da kullanılmıştır. Mevlâna'ya «Molla Hünkâr» denilmesi o kabildendir.

HÜNKÂRA ÇATMAK (خشاوه چاٲماٲ) [Sar.] Padişah harem dairesinde gezerken onunla karşılaşmak yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden padişahlar harem dairesinde gezerlerken ayaklarına gümüş çivili kundura giyerler, bu suretle padişahın yürüyüşü çivi seslerinden anlaşıldığı için bunu duyan kadınlar onunla karşılaşmaktan çekinirlerdi. Çünkü saray âdabınca padişahla karşılaşmak hürmetsizlik sayılırdı.

HÜNKÂR BEĞENDİ (خشاوه بهٲندي) [Hal.] Patlıcandan yapılan bir nevi yemeğin adıdır. İlk defa sarayda pişirilip padişah tarafından beğenildiği için bu ismi almıştır. Buna dair olan rivayet şöyledir: Midesine pek düşkün olan Sultan Aziz saray aşçılarından pişirdikleri yemeklerden bıkarırsa, bir zenci kadının yaptığı bu yemek hoşuna gider. Bunun üzerine kalfalar birbirlerine «Hünkâr çok beğendi», «Hünkâr çok beğendi» demişler ve bu sözlerle yemeğin bu adla taammümüne sebep olmuşlardır. Nihayet ağızdan ağza yapılan ismi «Hünkâr beğendi» kalmıştır.

Yemek kitaplarından birindeki tarifi şöyledir: «Külde pişirilmiş patlıcanın süt ve tereyağıyla halledilen içi ile taskebabi tertibinde pişirilen et parçalarından mürekkep bir taamdır ki kemal-i lezzet ve nefaseti hasobiyle bu nam ile şöhrat bulmuştur.»

Osmanlı saltanatının tarihe karıştığı günlerde «Millet beğendi» denilir olmuş ise de bu ad tutulmamış, nihayet sadece «beğendi» olarak kalmıştır.

HÜNKÂR ÇAVUŞU (خشاوه چاوش) [Sar.] Sarayın muhafaza, davet ve tehliğ işlerinde kullanılan adamlara verilen addır. Resmî unvanı (Maiyyet-i seniyye çavuşu) idi. «Mabeyn çavuşu» da denilirdi. Tanzimat'tan sonra vücuda getirilen bu vazifenin başlangıç tarihi, henüz ele bir vesika geçmediği için, katî olarak bilinmemekte ise de eski saray mensuplarından yaptığım soruşturmada Sultan Aziz devrinde başlamış olduğu neticesine varılmıştır. Arşiv vesikalarının incelenmesi sonunda meydana çıkacak olan hakikî tarih belli oluncıya kadar bu suretle kabulü zaruridir. Hünkâr çavuşları saray mensupları, büyük devlet memurlarının oğulları ile akrabalarının çocuklarından, bu gibilerin tavsiye ve iltimas ettikleri gençlerden, askerlerin gösterişlerinden, yabancı memleketlerden iltica eden tanınmış simaların evlâtlarından seçilirdi. İçlerinden kabiliyyet gösterenlerden zabıtlığa terfi ettirenler ve yaverliğe geçirilenler olurdu.

Sayıları yirmiyi aşmayan hünkâr çavuşlarının başlıca vazifeleri Büyük devlet adamlarına padişahın iradelerini tebliğ etmek, saraya çağırarak, yazılan acele kâğıtları sahiplerine götürmek, cuma ve bayram selâmlik alaylarında hazır bulunmak, padişahlar bir yere gittikleri zaman arkalarından atla gitmekti. Hünkâr çavuşları ilk zamanlarda askerler arasından alındıkları için mensup oldukları piyade, süvari, topçu ve bahriye üniformasını giyerlerken sonraları hepsine birden aynı şekilde dragon elbisesi denilen kalpaklı ve cepkenli bir üniforma kabul edilmişti.

Hünkâr çavuşlarına, askerlikle münasebetli sayılarak, askerî cihetten yüz elli kuruş aylık, senede iki kat elbise, bir kalpak, bir çift çizme, bir çift potin, askerî teçhizat ve iki senede bir kaput verilirdi. Padişahın hususi hazinesinden (Hazine-i hassa) da ayrıca iki yüz kuruş aylık verildiği gibi sarayda yatıp kalkarlar, yedirilip içirilirdi. 1908 Temmuz inkılabından sonra yalnız Hazine-i hassa'dan altı yüz kuruş aylık verilirdi. Osmanlı saltanatının sonuna kadar devam etmiştir.

HÜNKÂR DEFTERİ (خشاوه دفتر) [Sar.] Saraydaki erkek ve kadın memur ve müstahdemlerin isimlerinin yazılı bulunduğu defter hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu defterde herbirinin adları ve vazifeleriyle beraber memleketleri ve saraya giriş tarihleri de yazılı bulunuyordu.

HÜNKÂR DİRLİĞİ (خشاوه درلٲی) [Mal.] Devlet hazinesinde (kasa) alınan geçim parası, aylık yerinde kullanılır bir tâbirdir. Eskiden her şey Saltanat makamıyla alakalı sayıldığı için bu da Padişah demek olan Hünkâra nispet edilmiştir.

HÜNKÂR GEMİSİ (خشاوه گمى) [Bah.] Başarda nev'inden bir geminin adıdır. Diğer başardeler gibi bu da yirmi altıdan otuz altı oturaklıya kadar olurdu. Uzunluğu 210 ile 216 kadem arasında tebeddül ederdi. Küreğin her birine yedişer nefer kürekçi tâyin olunur, her mangasına da üçer nefer cengâver memur edilirdi. Baş tarafına üç top konulduktan başka çıkmaları üzerine dörder beger adet küçük çaplı hafif top vaz ve tabiye olunurdu. Bu gemide de paşa başardesi gibi üç fener yakılırdı. İsminden de anlaşıldığı veçhile hünkâr gemisi rükûb-ı Şahaneye (Padişahın binmesine) münhasır olduğundan diğer gemilere nispeten ziynetliceydi. Bu gemiyi diğer gemilerden tefrik eden başlıca alâmet tekne, direk ve küreklerinin yeşile boyalı bulunması ve yeşil renkli

sancak açmasıydı. Bu gemi serdar sıfatıyla donanmaya refakat eden vezire tahsis edilirdi. Grandi direğinde paşa sancacı bulunurdu.

Kanun mucibince «vardıyan başı» bu geminin reisi (süvari) idi.

HÜNKÂR HASEKİSİ (خشاوه خساكىسى) [Ask.] Yeniçeri ocağının cemaat ortalarından 14, 49, 66 ve 67 nci ortaların yaya başları hakkında kullanılır bir tâbirdir.

§ [Sar.] Padişahın teveccühüne mazhar olup (kadın) unvanı verilen saraylılar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

HÜNKÂRİ (خشاوه) [Sar.] Padişaha mensup, mütâallik yerinde kullanılan bir tâbirdir. Gayetle alımlı, nefis demektir.

HÜNKÂRİ KÂĞIT (خشاوهى كاٲد) [Sar.] Arzlık denilen beyaz, güzel kâğıt demektir. Saraya yazılan yazılar bu kâğıda yazıldığı için o ad verilmiştir.

HÜNKÂR İMAMI (خشاوه اامى) [Sar.] Padişahlara namaz kılariken imamlık edenler, yahut diğer ifade ile padişahların namaz kılariken kendisine uydukları zatlar hakkında kullanılır bir tâbirdir. Padişah imamları zamanla üçe kadar çıkarılmıştır. Bundan dolayı birinci, ikinci, üçüncü imam demek olan imam-ı evvel-i Şehriyari, imam-ı sani-i Şehriyari, imam-ı salis-i Şehriyari tâbirleri de meydana gelmiştir. Birinci imama baş imam da denilirdi. Eski zamanlarda baş imamlığa tâyin olunanlara sarayda, ikinci ve üçüncü imamlara da sadrazam huzurunda kürk giydirilirdi. Hünkâr imamı olabilmek için oldukça okumuş, güzel sesli ve biraz da musikiye vâkıf olmak lâzımdı. İmamlar en aşağı derecede de olsa müderrislik verilirdi. İçlerinden rütbeleri derece derece yükselerek kazaskerliğe kadar çıkanlar olurdu.

İmamlar sarayda nöbetle padişahlara namaz kıldırıkları gibi cuma ve bayram namazlarında da padişaha vekâleten hükümdarın gittiği camide imamlık ve hatiplik ederlerdi.

Hünkâr birinci imamına her sene yazlık ve kışık elbise bedeli verilirdi. Baş imam başka vazifeye tâyin edilir, azlolunur veya ölürse yerine ikinci imam geçirilirdi.

HÜNKÂR İSKELESİ MADALYASI (خشاوه اىسكلىسى ماٲالىياسى) [Ida.] Hünkâr iskelesi muahedesi münasebetiyle 1249 (1833) senesinde ihdas olunan madalyanın adıdır. Altın ve gümüş olmak üzere iki nevidir.

HÜNKÂR KALFALARI (خشاوه كالفالارى) [Sar.] Padişahların hizmetlerini gören kalfalara

verilen addır. Hünkâr kalfaları iki kısımdı. Bir kısmı umumi, diğer kısmı ise hususi hizmetlerde bulunurlardı. Umumi hizmetlerde bulunanlar yedi ustalık yani gedik itibar olunmuştu ki şunlardır: Hazinedar usta, ibrikdar usta, kilerci usta, çamaşırcı usta, kahveci usta, çeşniyar usta, kutucu usta. Bu yedi ustanın yedişer tane yamakları ve bir o kadar da acemileri vardı. Bu yedi ustalık saray teğrifatı iktizasınca başta hazinedar usta olmak ve derece derece yekdiğerine tekaddüm etmek üzere muteber mansıplardır. Kendilerinin müstevfa maaşları, ayrıca daireleri vardı. Her sene ilk baharda devletliler gibi nevrüzîyeleri, kurban bayramlarında da ayrıca kurbanları gelirdi.

Hazinedar ustanın harem ağaları, baltacıları dairesi debdebesi de ayrı idi.

Padişahın hususi hizmetlerini hazinedar kalfalar görürlerdi. Bunlar padişahı yatırıp kaldırmak, giydiren kusatmak gibi hususi hizmetlerin ifasıyla mükelleftler. Bu sınıfta sıra ve kıdem aranılmazdı. Padişah cariyeleri içinden intihap ettiğini hazinedarlığa tâyin ederdi. Bunların sayıları muayyen olmamakla beraber on on beşi geçmezdi. Kendilerine bol maaşlar bağlanırdı. İkametgâhları padişahın yatak odasının yakınında olup geceleri de yatak odası kapısında nöbet beklerlerdi. Bunların birinci arzuları hizmetlerini hünkâra beğendirmek ve kendilerini sevdirmekti. Hazinedar olduklarına alâmet olmak üzere eskiden başlarına bellerinden aşağı dört örgülü eğreti saç takmak âdet idi.

HÜNKÂR KAYIĞI (خشاوه كاىٲى) [Bah.] Padişahların bindikleri kayık hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bu kayıklar som gümüş parmaklıkları oldukları gibi yine gümüşten dört sütuna istinat eden birer köşkü vardı. Köşkün kumaşı kırmızı saçaklı çuhadandı. Üç tane de feneri vardı. Padişahlar köşkün içinde oturur, arkalarında da bostancı başı dümen tutardı.

HÜNKÂR MACUNU (خشاوه ماٲونى) [Sar.] Padişah için türlü bahar ve misk ve anberden mürekkep olmak üzere yapılan macunun adıdır. Padişah için hazırlanan bu macundan rikâplar da kahveci başı marifetiyle sadrazam, şeyhülislâm, vüzera ile sair devlet erkânına da ikram olunurdu. Pek meşhur olan bu macun «baş lâla kulesi»nde ve «baş lâla»nın nezareti altında imal olunurdu.

HÜNKÂR MAHFİLİ (خشاوه ماٲفىلى) [Vak.] Camilerde padişahlar için yapılmış olan yerlere verilen addır. Bu mahfiller selâtin camilerin zemininden yüksek olarak yapılır ve camiin iç

kısmını görmek için kafes konulurdu. Bundan başka kafesin birkaç yerinde yirmi otuz santim en ve boyunda icabında açılıp camiin içi ni daha iyi görmek için küçük pencerele de bulunurdu. Padişahlar camie gelince burada maiyetleri erkânıyla namaz kılarlar, cemaatla temas etmezlerdi.

HÜNKÂR MÜEZZİNİ (خُنْكَار مُؤَذِّن) [Sar.] Padişahlar namaz kılarlarken müezzilik edenler hakkında kullanılır bir tâbirdir. Bunlara «Müezzîn-i hâs» yahut cemî' sigasıyla «müezzîn-i hâssa» da denilirdi. Padişahlar Topkapı Sarayında oturdukları zamanlarda bu vazife has oda teşkilâtında mevcut ve saray mesçidinin baş müezzini ile diğer müezzînler tarafından ifa edilirdi. Bunların hepsi güzel sesli v usul bilirlir i.

HÜNKÂR SANDALCILIĞI (خُنْكَار سَنَدَالْجِلْجِي) [Sar.] adigahlar saltanatla veyahut tebdil olarak deniz yoluyla gittikleri sırada sandal, filika ve zevrakçe-i hümayunda istihdam olunanlar hakkında kullanılır bir tâbirdir.

Bostancılardan sayılan bu sandalcıların eskilerine «Hamlacı» denilirdi.

İhtiyar ve eskileri zapt-u raptı bostancı başlıarın idaresi altında bulunan Davutpaşa, Veliefendi, Kâğıthane, Bahariye, Karaağaç, Balta limanı, Büyükdere, Tarabya, Mirgun, Göksu, Kandilli, Hisarlar, Bebek, Arnavutköy Kuruçeşme, Ortaköy, Beşiktaş, Üsküdar, Salacak gibi yerlerdeki ocakların ustalıkları tâbir olunan zâbitlikleriyle çirâğ olurlardı.

HÜNKÂR SOFASI (خُنْكَار صَفَاة) [Sar.] Yeni sarayda Sultan Süleyman'ın yaptırdığı yerin adıdır. Sonradan Üçüncü Osman tertibatını değiştirerek duvarlara çepeçevre yazılı âyetlerin altına nakışlar yaptırmış, aynalar gömdürmüştü. Üçüncü Selim de mermer çeşmeler ilâve etmiştir. Padişahların ekserisi zevk ve mizacına göre bir daire yaptırmak suretiyle yeni saray büyümüşür. Büyük Kubbenin altında bulunan bu geniş sofanın köşesinde mermer sütunların arasında necef ve zümrüt topun altında bayramlarda taht-ı hümayun kurulur, padişahlar tahtına Val de Sultan diğer sultanlar ve Kadın efendiler de teşrifat usulüne göre sedirlerde oturmak suretiyle serili ehramlarda yer alan hanende ve sazende kalfaların fasıllarını dinlerler, oyunlarını seyredirlerdi.

HÜRREM ÂBÂD (خُرْم آباد) [Sar.] Haliç'de Ali Bey köyü civarındaki kasrın adıdır.

HÜSEYİNİ (حُصَيْنِي) [Sar.] Kadın elbise-lerinde süs olarak kullanılan ipekten, yünden ve pamuktan yapılmış şerit, kaytan, saçak ve emsali şeyler hakkında kullanır bir tâbirdir.

HÜSREVÂBÂD KASRI (خُسْرُو آباد قسري) [Sar.] Kâğıthane civarında Alibey köyü yakınında Paris Elçisi Mehmet efendinin resmi üzerine yapılan köşkün adıdır.

HÜSREVÂNİ (خُسْرَوَانِي) [Hal.] Mecaz yoluyla neffis, âlâ yerinde kullanılır bir tâbirdir. Lûgat mânası padişaha lâıyk demektir.

*Ben o Cemşid-i tarabhane-i feyzim ki müdam
Hüsrevani hum ile nuş iderim sahbayı
Nef'i*

HÜVE HÜVESİNE (هو هوصنه) [Hal.] Tamamen, aynen, mutabık yerinde kullanılır bir tâbirdir.

HÜZÜN (حُزْن) [Sof.] Gam, keder, gussa yerinde kullanılır bir tâbirdir. Arapçası hazendir. Cem'i ahzan geliyor. «Risale-i Kuşeriyye» de hüzn ve hazen; sürurun zıddı olduğu yazıldığıktan sonra şu izahat verilmektedir:

«Kur'anda ehl-i Cennet lisanından (الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَذْهَبَ عَنَّا الْحُزْنَ إِنَّ رَبَّنَا لَغَفُورٌ شَكُورٌ) hadiste de mümin olan abde maraz ve veca' veyahut taap ve meşakkatten ve vehmi mucip olacak hüzn ve elemden hiçbir şey isabet etmez illâ Hak Celle ve Alâ işbu müminin zünup ve seyyiatına kefarete ve tahur kılar buyurulmuştur.

«Hüzün insanın kalbini gaflet vadisinde perakende olmaktan muhafaza eder. Sülûk ehlinin evsafından olup hüznü olmıyan sâlikin senelerce ihraz ve istihsal edemeyeceği bâtinî meseleleri hüzn sahibi kısa bir zamanda kat' ve tahsil eder.

Hak Taalâ her bir hazin kalbi sever diye haberde varid olmuştur, İbn-i Hufeyf demiştir ki hüzn-i nigat ve sürura kıyam ve hareketten nefsi kast ve zeer eyler. Süfyan İbn-i Utbe de mahzun bir şahıs ağlasa Hak Taalâ anın ağlaması berekâtıyla o ümmeti rahmetine mazhar buyurur. Büyüklerin bazıları müminin amel sayfasında bulacağı hasenatın en ziyade faydalı olanı hüznüdür ve her bir şeyin zekâtı olduğu gibi hüzn de aklın zekâtıdır demişlerdir.»

Kısaltmalar

Ask.	Askerlik
Ast.	Astronomi
Bah.	Denizcilik
Coğ.	Coğrafya
Ed.	Edebiyat
Fık.	Fıkıh
Ğiy.	Ğiyim
Hal.	Halkiyat
İda.	İdare
İl.	İlmiye
İkt.	İktisat ve ticaret
Kıy.	Kıyafet
Mal.	Maliye
Mek.	Mektep
Mes.	Meskûkât
Mim.	Mimari
Mit.	Mitoloji
Mus.	Mus'ki
Ok.	Okçuluk
Öl.	Ölçü
San.	Sanat
Sar.	Saray
Si.	Siyaset
Sof.	Sofiye
To.	Topçuluk
Tul.	Tulumbacılık
Vak.	Vakıf